

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૪૪	રામચન્દ્રે હનુમાનન મુદ્રિકા આપી	૬૬૩
૪૫	સીતાની શાપ માટ વાનરૂયાનુ પ્રયાણ	૬૬૪
૪૬	સુગ્રીવ પાતાન સમગ્ર ભૂમાળનુ જ્ઞાન થવા ૭ કારણ દર્શન	૬૬૫
૪૭	વાનરૂયાનુ પાછા વળવું-ત્રણ દિશાના સમાચાર	૬૬૬

દક્ષિણ દિશા તરફ શાપ

૪૮	દક્ષિણ દિશામા સીતાની શાપ-ત બાળુ ગયલા કપિઓએ કળા રાક્ષસના નાશ	૬૬૭
૪૯	અગદ કરવું કપિઓનુ આચારસન- સીતાની શાપ માટ પુન ઉદ્યોગ	૬૬૮
૫૦	શ્રક્ષણવિ પ્રતિ ગમન-તપસ્વિનીદર્શન	૬૬૯
૫૧	હેમા અપ્સરાની સખી સ્વયપ્રભાની ભેટ	૬૭૨
૫૨	તાપસી સ્વયપ્રભા	૬૭૩
૫૩	વાનરોના ખેદ	૬૭૪
૫૪	હનુમાનના વચના-વાનરોના ખેડનુ નિવારણ	૬૭૬
૫૫	અગત્યનો શોક-મરણાત નિશ્ચય	૬૭૮
૫૬	ભયભીત વાનરા-સપાતિને મળાપ	૬૭૯
૫૭	વાનરા અન સપાતિ વૃત્તાતનિવલન	૬૮૧
૫૮	વાનરા અન સપાતિ સીતાની ભાજ	૬૮૨
૫૯	સીતાની ભાજ વિષ વધુ માહિતી સપાતિ પુત્ર સુપાત્ર વેચવું સીતાહરણ	૬૮૪
૬૦	સપાતિના પૂર્વવૃત્તાત-નિશાકર મુનિના દર્શન	૬૮૫
૬૧	સપાતિના પૂર્વવૃત્તાત સ્વદુ ખવાઈન	૬૮૭
૬૨	નિશાકર મુનિએ સપાતિને આપે આશ્વાસન	૬૮૮
૬૩	સપાતિના દુ ખની નિવૃત્તિ-સીતાની શોધ માટ વાનરાન તણે આપેલા ઉ સાહ	૬૮૯
૬૪	સાગર ઓગળવાનુ આપવાન-કપિઓને અગદ આપેલા ઉ સાહ	"
૬૫	કપિઓએ કરવું સ્વભાગનુ વર્ણન	૬૯૦
૬૬	હનુમાનજન-મકાશ-સાગર ઓગળવા માટે જાજવાને તેને કરવું પ્રત્યેકન	૬૯૨
૬૭	હનુમાને ધારણ કરવું બૃહત્ રૂપ-સાગર ઓગળવા માટે મહેન્દ્રાચલ પર આરાધણ	૬૯૩

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
	૫-સુ દરકાંડ	

હનુમાનનુ લક્ષ પઠોન

૧	હનુમાનનુ પરાક્રમ-સમુદ્રને ઓગળવે	૬૯૭
૨	લક્ષાનગરી	૭૦૭
૩	લક્ષાનગરી-તમા હનુમાનના પ્રવેશ	૭૧૦
૪	લક્ષાનગરી તની રમાગીતા	૭૧૨
૫	લક્ષાનગરી તની વિદ્યાગપ્રધાના	૭૧૪
૬	લક્ષાનગરી-રાવણનો મહલ	૭૧૬
૭	રાવણના મહલ-તેની શોભા	૭૧૮
૮	રાવણના મહલ-પુષ્પક વિમાન	૭૧૯
૯	રાવણના મહલ-રાણીવાસ	૭૨૦
૧૦	રાવણના મહલ-શાતનુદ	૭૨૪
૧૧	રાવણના મહેલ-પાનભૂમિ	૭૨૭
૧૨	સીતાની શોધ માટ હનુમાનનો પુન પુન પ્રયત્ન	૭૩૦
૧૩	સીતા તહિ મળવાથી હનુમાનનો પરિતાપ	૭૩૧
૧૪	હનુમાનનો પ્રયત્ન અશોકવાટિકા	૭૩૫
	સીતાજીના સંકટ	
૧૫	અશોકવાટિકામા સીતાનુ દર્શન	૭૩૮
૧૬	અશોકવનમા સીતા તમને જોઈન હનુમાનના મનમા થયેલા વિચાર	૭૪૧
૧૭	અશોકવનમા સીતા તેમની ચોકી કરનાર રાક્ષસીઓ	૭૪૩
૧૮	અશોકવનમા સીતા રાવણનુ આગમન	૭૪૫
૧૯	અશોકવનમા સીતા તમની વિષમ અવસ્થા	૭૪૬
૨૦	અશોકવનમા સીતા-કામધ રાવણના વચના	૭૪૮
૨૧	અશોકવનમા સીતા-રાવણના પ્રત્યુત્તર	૭૫૦
૨૨	અશોકવનમા સીતા રાવણનો ક્રોધ	૭૫૨
૨૩	અશોકવનમા સીતા-તેમન વધ કરવા માટ રાક્ષસીઓના પ્રયત્ન	૭૫૪
૨૪	અશોકવનમા સીતા રાક્ષસીઓના કઠાર વચન	૭૫૫
૨૫	સીતાનુ રુદન	૭૫૮
૨૬	સીતાના વિલાપ રાક્ષસકુળ તથા લક્ષાને અભિશાપ	૭૫૯
૨૭	ત્રિજટાનુ સ્વપ્ન-રાક્ષસકુળના વિનાશના ચિહ્નો	૭૬૧
૨૮	સોઝાકુલ સીતા-અતિમ વિચાર	૭૬૪
૨૯	સીતાને થયેલા શુભ ચક્રુન	૭૬૫

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૩૦	સીતાને શી રીતે મળવું, તે વિષે હનુમાનનો વિચાર અને નિશ્ચય ...	૭૬૬
૩૧	હનુમાને ગાયેલી રામકથા ...	૭૬૮
૩૨	હનુમાનને જોઈ સીતાને થયેલા ભ્રમ ...	૭૬૯
૩૩	હનુમાન અને સીતા-પરસ્પર વાતચીત ...	૭૭૦
૩૪	હનુમાનનું સીતાને આશ્વાસન ...	૭૭૨
૩૫	હનુમાન અને સીતા-રામચિહ્નવર્ણન અને સ્વવૃત્તાંત કથન ...	૭૭૪
૩૬	હનુમાન અને સીતા-મુદ્રિકાસમર્પણ ...	૭૭૮
૩૭	હનુમાનનું પરાક્રમ અને સીતાનું ધીર્મ ...	૭૮૧
૩૮	હનુમાન અને સીતા સમપ્રત્યભિજ્ઞાન ...	૭૮૪
૩૯	હનુમાન અને સીતા રામચંદ્રને અંતઃ સમવામાં જ તમે મળશો ...	૭૮૮
૪૦	હનુમાન અને સીતા-રામચંદ્ર પ્રતિસીતાનો સંદેશો ૭૯૦	

હનુમાને લંકા માળવી

૪૧	હનુમાનનું પરાક્રમ-પ્રમદાવનભાવને ...	૭૯૧
૪૨	હનુમાનનું પરાક્રમ-રાવણે મોકલેલા રાક્ષસોનો નાશ ૭૯૩	
૪૩	હનુમાનનું પરાક્રમ-ચેત્યપ્રસાદભાગ ...	૭૯૫
૪૪	હનુમાનનું પરાક્રમ-જંબુમાલીનો વધ ...	૭૯૬
૪૫	હનુમાનનું પરાક્રમ-સાત મંત્રીપુત્રોનો વધ ...	૭૯૭
૪૬	હનુમાનનું પરાક્રમ-પાંચ સેનાપતિઓનો વધ ...	૭૯૮
૪૭	હનુમાનનું પરાક્રમ-અક્ષકુમારનો વધ ...	૮૦૦
૪૮	હનુમાનનું પરાક્રમ-ઈન્દ્રજિત સાથે યુદ્ધ- બક્ષાસ્થી હનુમાનનું બંધાવું ...	૮૦૨
૪૯	રાજસભામાં હનુમાન-રાવણનો પ્રભાવ ...	૮૦૫
૫૦	રાજસભામાં હનુમાન-પ્રદસ્તનો પ્રશ્ન- નું કોણ છે ? ...	૮૦૬
૫૧	રાજસભામાં હનુમાન-રાવણને શિખામણ- રામ સાથે વેર કરે મા ...	૮૦૭
૫૨	રાવણનો ક્રોધ-વિભીષણની શિખામણ- દૂતનો વધ થાપ નહિ ...	૮૧૦
૫૩	સળગતા પુરછે હનુમાન લંકામાં ફેરો ...	૮૧૧
૫૪	હનુમાને કરેલું લંકાદહન ...	૮૧૩
૫૫	હનુમાનનો પશાતાપ ...	૮૧૫

હનુમાનનું પુનરાગમન

૫૬	સીતાની આજ્ઞા લઈ હનુમાનનું પાછા વળવું ૮૧૭	
૫૭	મમુદ્રોહધન અને વાનરસિંહાસ ...	૮૧૯
૫૮	મહેન્દ્ર પર્વત પર વાનરોની સભા- હનુમાને કરેલું સીતારોધનું વૃત્તાંત ...	૮૨૧
૫૯	મહેન્દ્ર પર્વત પર વાનરોની સભા-હનુમાનનો વિચાર ૮૨૭	

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૬૦	મહેન્દ્ર પર્વત પર વાનરોની સભા- અંગદ તથા જાંબવાનનો વિચાર ...	૮૨૯
૬૧	વાનરોનું ક્રિક્રિન્ધા તરફ પાછા વળવું ...	૮૩૦
૬૨	મદ્યગૃહિત વાનરો-મધુવનભાગ ...	૮૩૧
૬૩	મધુવનભાગનિવેદન અને સીતારોધની સૂચના ૮૩૨	
૬૪	વાનરોનું આગમન-રામસામ્રાજ્ય ...	૮૩૪
૬૫	સીતાવૃત્તાંત ...	૮૩૬
૬૬	સીતાવૃત્તાંત-ચૂક્રમણિ-રામચંદ્રનો વિલાપ ૮૩૭	
૬૭	સીતાવૃત્તાંત-અભિજ્ઞાનકથન ...	૮૩૮
૬૮	સીતાવૃત્તાંત-તેમણે કરેલવેલો સંદેશો ...	૮૩૯

૬-યુદ્ધકાંડ

લંકાનું વર્ણન-રાવણનો ઉચ્ચાર

૧	રામે કરેલી હનુમાનની પ્રાંતસા ...	૮૪૧
૨	સુગ્રીવનો વચનો-ન્યુજ માટેનો ઉત્સાહ ...	૮૪૨
૩	લંકાનો કિલો, આયુધો અને સેન્યનું હનુમાને કરેલું વર્ણન ...	૮૪૩
૪	યુદ્ધ માટે પ્રયાસ-વાનસ્તેનની કૃપ ...	૮૪૫
૫	સીતાવિરોધનો સંતાપ-રામચંદ્રનો વિલાપ ૮૫૦	
૬	લંકાની રાજસભા-રાવણે પૂછેલી સલાહ ...	૮૫૧
૭	લંકાની રાજસભા-રામસોનો દુર્વેધિ ...	૮૫૨
૮	લંકાની રાજસભા-ગર્વેન્મત રામસો ...	૮૫૩
૯	લંકાની રાજસભા-વિભીષણનાં હિતવચન -સીતા પાછી આપો ...	૮૫૫
૧૦	વિભીષણનો હિતોપદેશ ...	૮૫૬
૧૧	યુદ્ધમંત્રણા-રાવણે ભાવાવેલી સભા ...	૮૫૭
૧૨	યુદ્ધમંત્રણા-રાવણનો પ્રસ્તાવ-કુંભકર્ણનો વચનો	
૧૩	યુદ્ધમંત્રણા-રાવણનો વર્વ ...	૮૬૧
૧૪	યુદ્ધમંત્રણા-વિભીષણનો અભિપ્રાય- સીતા પાછી આપો ...	૮૬૨
૧૫	યુદ્ધમંત્રણા-ગર્વેન્મત ઈન્દ્રજિત-શું રામ- લક્ષ્મણથી ડરી જઈશું ? ...	૮૬૪
૧૬	રાવણનાં કઠોર વચનો-વિભીષણનો તિરસ્કાર ૮૬૫	
૧૭	વાનરછાવણીમાં વિભીષણ અને તેના આગમન વિષે સુગ્રીવ વગેરેનો તર્કવિતર્ક ...	૮૬૬
૧૮	વાનરછાવણીમાં વિભીષણ-રામચંદ્રે આપેલો નિર્ણય-ઘરછાવણતું રક્ષણ કરવું જ જોઈએ. ૮૭૦	
૧૯	રામ અને વિભીષણનો સમાગમ-રાવણ- વધની પ્રતિજ્ઞા ...	૮૭૨

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ	સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૦	વાનરછાવણીમા રાવણનો દૂત-રામ-સુગ્રીવ વચ્ચે ભેદ પ્રણવવાનો પ્રયત્ન	૮૭૩	૫૦	ગરુડનું આગમન અને નાગપાશવિમોચન	૯૨૭
	સેનુ બામી વાઙા પહોચ્યુ		૫૧	ધૂમ્રાગનુ યુદ્ધ ચડ્યુ	૯૩૦
૨૧	સમુદ્ર ઉપર રામનો કાપ	૮૭૫	૫૨	હનુમાનનું પરાક્રમ-ધૂમ્રાગનો વધ	૯૩૨
૨૨	સેનુબંધન અને સાગરસ્પર્શ	૮૭૭	૫૩	વજ્રદંટનુ યુદ્ધ ચડ્યુ	૯૩૩
૨૩	ભયાનક યુદ્ધના પૂર્વચિહ્નો-શકુનવિચાર	૮૮૦	૫૪	અગદનું પરાક્રમ-વજ્રદંટનો વધ	૯૩૬
૨૪	વાનરસૈન્યની વ્યૂહરચના	૮૮૧	૫૫	અકપનનું બળ-પરાક્રમ	૯૩૬
૨૫	રામના સૈન્યમા રાવણના ગુપ્ત દૂતો	૮૮૩	૫૬	અકપનનો વધ	૯૩૭
૨૬	રામના સૈન્ય વિષે રાવણે મેળવેલી માહિતી	૮૮૫	૫૭	રાવણનો મુખ્ય સેનાપતિ પ્રવરત-તેનું યુદ્ધ ચડ્યુ	૯૩૮
૨૭	વાનરબળનું વર્ણન	૮૮૭	૫૮	ભયાનક યુદ્ધ-સેનાપતિ નીલનું પરાક્રમ-પ્રવરતનો વધ	૯૪૧
૨૮	વાનરબળનું વર્ણન (ચા.)	૮૮૮	૫૯	રણભૂમિ પર રાવણનું પ્રચડ પરાક્રમ-સુગ્રીવાદિનુ ધ્યાન થયુ	૯૪૩
૨૯	શુક-સારણ પર રાવણનો-કોપ રામ-સૈન્યની વધુ માહિતી માટે પુન પ્રયત્ન	૮૯૧		કુલકર્ણનો વધ	
૩૦	રામસૈન્ય વિષે વધુ માહિતી	૮૯૩	૬૦	નિતાનુર રાવણ-નિદ્રામા પડેલા કુલકર્ણને પ્રતેષન	૯૫૧
૩૧	સીતાને છઠ્ઠા માટે રાવણનો નીચ પ્રયત્ન-કૃત્રિમ રામમસ્તક	૮૯૫	૬૧	મહાકાપ કુલકર્ણ-તેના બળ પરાક્રમ વિષે રામચંદ્રને માહિતી	૯૫૫
૩૨	કૃત્રિમ રામમસ્તક જોઈને સીતાને થયેલો સતાપ	૮૯૭	૬૨	કુલકર્ણ અને રાવણ-રણ માટે પ્રાર્થના	૯૫૭
૩૩	સરમાચો કરેલું સીતાનું આશ્વાસન	૮૯૮	૬૩	કુલકર્ણના રાવણને હિતોપદેશ-રાવણનો કોપ અને રણ માટે ચાચના	૯૫૮
૩૪	સરમા અને સીતા-તત્ત્વ સમાચારનું નિવેદન	૯૦૧	૬૪	કુલકર્ણના સંઘોદ્ધને અનાદર-રાવણ પ્રતિ મરોહરનો દુભેષ	૯૬૧
૩૫	ગુપ્ત મંત્રી માલ્યવાનનો હિતોપદેશ-સીતા પાછી આપી રામની સાથે સંધિ કરો	૯૦૨	૬૫	કુલકર્ણનું યુદ્ધ ચડ્યુ	૯૬૩
૩૬	માલ્યવાનના નિરસ્કાર-રાવણનો ગર્વ રામવધની પ્રતિજ્ઞા નગરરક્ષાના પ્રબંધ	૯૦૪	૬૬	કુલકર્ણનું પરાક્રમ-વાનરસૈન્યમાં ભગાણ	૯૬૫
૩૭	રાવણના સૈન્યબળની વ્યવસ્થા ઇત્યાદિ વિષે રામચંદ્રે મેળવેલી માહિતી	૯૦૫	૬૭	કુલકર્ણનું પ્રચડ પરાક્રમ-વાનરસૈન્યના હાન	૯૬૭
૩૮	લક્ષ્મીનાયકાર્યે રામચંદ્રનું સુવેચનાસહુ	૯૦૬	૬૮	હવાલ-કુલકર્ણનું મૃત્યુ	૯૬૭
૩૯	લકાનું અવલોકન	૯૦૭		રાવણનો વિલાપ	૯૭૫
૪૦	યુદ્ધનું સ્થિતિ સુગ્રીવ અને રાવણનું દ્વંદ્વયુદ્ધ	૯૦૮		અનેક રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ	
૪૧	યુદ્ધની તૈયારી વાઙાને થેરા-રાવણને ચેતવણી-અગતિવિષ્ટિ	૯૧૦	૬૯	રાવણના બળવાન પુત્રોનું યુદ્ધ ચડ્યુ-ભયાનક યુદ્ધ-નરાતકનું મરણ	૯૭૬
૪૨	વાઙા પર આક્રમણ	૯૧૪	૭૦	ભયાનક યુદ્ધ-દેવાતક, ત્રિશિરા, મહાદર અને મહાપાર્શ્વના વધ	૯૮૦
૪૩	વાનરો અને રાક્ષસોનું દ્વંદ્વયુદ્ધ	૯૧૬	૭૧	અતિઘણનું પરાક્રમ-વશમણના હાથે તેનો વધ	૯૮૩
૪૪	ભયર રાત્રિયુદ્ધ-ઈન્દ્રનિજ અદૃશ્ય	૯૧૮	૭૨	રાવણની ચિંતા રામબળની પ્રતીતિ	૯૮૭
૪૫	અદૃશ્ય રહેલા ઈન્દ્રનિજનું પરાક્રમ	૯૧૯	૭૩	રાવણનું આશ્વાસન-ઈન્દ્રનિજનું પ્રચડ પરાક્રમ-રામ-વશમણ સહિત વાનરસૈન્યનું મૂર્ધન થયુ	૯૮૮
૪૬	વાનરોના શોક-રામવશમણની મૂર્ધા	૯૨૧	૭૪	હનુમાનનું પ્રચડ પરાક્રમ-મૃતસંજીવની ઔષધિ-વાનરસૈન્યનું પુનરબજવાન	૯૮૯
૪૭	રામ વશમણની મૂર્ધા-કૂર રાવણનું કારત્તન તીર્થાર્ષતાપ	૯૨૩	૭૫	વાઙામાં ભયાનક આગ-કાચરાત્ર રામ કેર	૯૮૪
૪૮	રામ-વશમણની મૂર્ધા-સીતાવિવાપ	૯૨૪			
૪૯	રામચંદ્રનું જગત થયુ-વશમણની મૂર્ધાની તેમને થયેલા સતાપ	૯૨૬			

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૭૬	વાનરા અને રાક્ષસોનું સહીર્ષ પુલ્હ-કુલ રામચનો વધ	૯૯૭
૭૭	હનુમાનને હાથે નિકુલ રાક્ષસનો વધ	૧૦૦૧
૭૮	ખરના મુત્ર મકરાચનુ પુલ્હ ચંડુ	૧૦૦૨
૭૯	જૂના વેરની યાદ-રામચંદ્રના હાથે મકરાસનો વધ	"

ઈન્દ્રજિતનો વધ

૮૦	ઈન્દ્રજિતનું પુલ્હ ચંડુ	૧૦૦૪
૮૧	ઈન્દ્રજિતની કપટજાળ-રણભૂમિ પર માયાવી (કૃત્રિમ) સીતાનો વધ	૧૦૦૬
૮૨	વાનરા અને રાક્ષસોનું પુલ્હ-હનુમાન-ઈન્દ્ર જિતનું રણભૂમિમાંથી પાછા વળનું	૧૦૦૭
૮૩	સોલમૂર્ચિત રામચંદ્ર પ્રતિ વિકૃત થયેલા લક્ષ્મણના વચનો અને આશ્વાસન	૧૦૦૮
૮૪	વિભીષણે કર્ણ રામનું આશ્વાસન-સીતાનો વધ થયો જ નથી	૧૦૧૧
૮૫	રામચંદ્ર અને વિભીષણ-ઈન્દ્રજિતના વધ સનથી મસંવત	૧૦૧૨
૮૬	ઈન્દ્રજિતના પગમાં ભંગાણ	૧૦૧૩
૮૭	ઈન્દ્રજિત અને વિભીષણ-કાકાભત્રીજનો પરસ્પર નિરસ્કાર	૧૦૧૫
૮૮	લક્ષ્મણ અને ઈન્દ્રજિત-નુમત પુલ્હ	૧૦૧૬
૮૯	લક્ષ્મણ અને ઈન્દ્રજિતનું ઘેર પુલ્હ-વિભીષણ અને હનુમાન આદિનું પરાક્રમ	૧૦૨૦
૯૦	લક્ષ્મણનું અદ્ભુત પરાક્રમ-ઈન્દ્રજિતનો વધ	૧૦૨૨
૯૧	રામચંદ્રના આનંદ લક્ષ્મણની પ્રશંસા	૧૦૨૬
૯૨	પુત્રમરણથી દુઃખિત રાવણનો દિવસ-સર્વ સાધનનું કારણ સીતા જ છે	૧૦૨૯
૯૩	રામચંદ્રનું અદ્ભુત પરાક્રમ રામચંદ્રનેનો સમૂળ વધ	૧૦૩૨
૯૪	રામસીઓના ચોક-રાવણની નિંદા	૧૦૩૪

રાવણનો વધ

૯૫	રાવણનું પુલ્હ ચંડુ	૧૦૩૬
૯૬	સુગ્રીવનું પ્રથમ પરાક્રમ-વિરૂપાક્ષનો વધ	૧૦૩૮
૯૭	મહેલરનો વધ	૧૦૩૯
૯૮	પુત્રરાજ અગનું પરાક્રમ-મલાપાશનો વધ	૧૦૪૧
૯૯	રણભૂમિ પર રામ અને રાવણનો ભેટો	૧૦૪૨
૧૦૦	રામ-રાવણનો રણસંગ્રામ-લક્ષ્મણની મુશ્કેલ-રાવણવધની પ્રતિષ્ઠા	૧૦૪૩

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૦૧	રામનો વિલાપ-લક્ષ્મણનું સાવધ થવું	૧૦૪૬
૧૦૨	રામ-રાવણનો રણસંગ્રામ	૧૦૪૮
૧૦૩	રામ-રાવણનો રણસંગ્રામ-રાવણ પ્રતિ રામચંદ્રનો નિરસ્કાર વચનો	૧૦૫૧
૧૦૪	ભળાવિત રાવણનો સારથિ ઉપર ક્રોધ	૧૦૫૨
૧૦૫	અગસ્ત્ય વ્રષિએ રામને આપેલો પરાક્રમ- મત્ર-આદિત્યહૃદય	૧૦૫૪
૧૦૬	રાવણના વિનાશના ચિહ્નો	૧૦૫૬
૧૦૭	અપ્રતિમ પુલ્હ-‘રામ-રાવણનું પુલ્હ તે રામ-રાવણનું જ પુલ્હ’	૧૦૫૭
૧૦૮	બ્રહ્માસ્ત્રપ્રયોગ-રાવણનો વધ	૧૦૬૦
૧૦૯	રાવણની પ્રશંસાપૂર્વક વિભીષણે કરેલો વિલાપ-રામચંદ્રે કરેલું આશ્વાસન	૧૦૬૧
૧૧૦	રાવણની રાણીઓનું કંપાત	૧૦૬૨
૧૧૧	મહોદશીનો વિલાપ-રાવણનો અગ્નિસસ્કાર	૧૦૬૪
૧૧૨	વિભીષણનો રાજ્યાભિષેક	૧૦૬૯
૧૧૩	રામવિજયની સીતાને જાણ	૧૦૭૦
૧૧૪	રામચંદ્ર પાસે સીતાનું આગમન	૧૦૭૩
૧૧૫	સીતાતા દુ ખની પરિસીમા રામચંદ્રની ક્રોધ વચનો	૧૦૭૫
૧૧૬	સતીની કસોટી-સીતાના અગ્નિપ્રવેશ	૧૦૭૬
૧૧૭	બ્રહ્માદિ દેવોનું પ્રતોષન-રામચંદ્રની	૧૦૭૭
૧૧૮	સતી તરીકે સીતાની ખાતરી-અગ્નિની સાક્ષી-રામચંદ્ર અને સીતાનો સેવાપ	૧૦૭૮
૧૧૯	દશરથ રાજનું દર્શન અને આશીર્વાદ	૧૦૮૦
૧૨૦	ઈન્દ્રનું વરદાન-વાતરાનું સજીવન થવું અયોધ્યા તરફ પ્રયાણ	૧૦૮૧
૧૨૧	સત્વર પ્રયાણની ઇચ્છા-પુષ્પક વિમાન	૧૦૮૨
૧૨૨	વાનરસેન્યો સત્કાર-વિમાનારાણ	૧૦૮૪
૧૨૩	અયોધ્યા પ્રતિ પ્રયાણ-માર્ગનિરીક્ષણ	૧૦૮૫
૧૨૪	ભરદ્વાજ મુનિના દર્શન-ભરત વગેરેના સાભાવાર-મુનિ યાસેથી વરપ્રાપ્તિ	૧૦૮૭
૧૨૫	રામચંદ્રના આગમનની ભરતને જાણ	૧૦૮૮
૧૨૬	શ્રાવૃષસભ ભરત-રામકથા	૧૦૮૯
૧૨૭	ભરતભેટ-રામચંદ્રનો સત્કાર	૧૦૯૧
૧૨૮	અયોધ્યામાં આનંદ-રામનો રાજ્યાભિષેક	૧૦૯૪

૭-ઉત્તરકાંડ

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
	લક્ષ્મી સ્થાપનાની લંકીકત	
૧	રામચંદ્રને શ્રાપિઓનું અભિનંદન	૧૦૮૯
૨	મહર્ષિ પુલસ્ત્ય દ્વારા વિશ્વવતી ઉત્પત્તિ	૧૧૦૧
૩	કુબેરની ઉત્પત્તિ	૧૧૦૨
૪	રાક્ષસવંશની ઉત્પત્તિ	૧૧૦૩
૫	રાક્ષસવંશની વૃદ્ધિ-લંકાની સ્થાપના	૧૧૦૫
૬	દેવ-દાનવોનું મુદ્દ	૧૧૦૬
૭	દેવ-દાનવનું મુદ્દ-માલીનો વધ	૧૧૦૮
૮	નવેનો પરાજય પાતાળમા વસવાટ	૧૧૧૧
	રાવણનું ચરિત્ર	
૯	સુમારીની કન્યા કેકસી-તેના દ્વારા રાવણ આદિની ઉત્પત્તિ	૧૧૧૩
૧૦	રાવણની તપશ્ચર્યા અને વરદાનપ્રાપ્તિ	૧૧૧૫
૧૧	રાવણે રાગવેલી લક્ષ્મી	૧૧૧૬
૧૨	રાવણ વગેરેનો ગૃહસ્થાક્રમ	૧૧૧૮
૧૩	રાવણનો ઉત્પાત-કુબેરની શિખામણ	૧૧૨૦
૧૪	રાવણનો ઉત્પાત-યક્ષો સાથે મુદ્દ	૧૧૨૧
૧૫	રાવણનો ઉત્પાત-કુબેર સાથે મુદ્દ	૧૧૨૨
૧૬	રાવણનો ઉત્પાત-નંદીશરનો શાપ	૧૧૨૪
૧૭	રાવણનો ઉત્પાત-વેદવતીનો શાપ	૧૧૨૬
૧૮	રાવણનો ઉત્પાત-મરુતરાજ સાથે મુદ્દ	૧૧૨૮
૧૯	રાવણનો ઉત્પાત-અનરુપ રાજાનો શાપ	૧૧૨૯
૨૦	નવરનો ઉત્પાત-ધમપુરી ઉપર ચઢાઈ	૧૧૩૦
૨૧	ધમપુરીમાં રાવણનો ઉત્પાત	૧૧૩૨
૨૨	ધમપુરીમાં ધમસાણુ-રાવણનો વિજય	૧૧૩૪
૨૩	રક્તરાજમાં રાવણનો ઉત્પાત	૧૧૩૬
	લેખક ૧ રાવણનો ઉત્પાત-બાલિની શિખામણ	૧૧૩૮
	" ૨ સુપ્રલોકમાં રાવણ	૧૧૪૧
	" ૩ રાવણનો ઉત્પાત-માયાતા સાથે મુદ્દ	૧૧૪૨
	" ૪ ચંદ્રલોકમાં રાવણ-શિવસ્તુતિ	૧૧૪૪
	" ૫ રાવણને મહાપુરુષનું દર્શન	૧૧૪૬
૨૪	સુપ્રલોકમાં વિશ્વાપ અને સોવન	૧૧૪૮
૨૫	ઈન્દ્રાણીનું તપ અને કુબીરસીનું ઘરણું	૧૧૫૦
૨૬	રાવણનો ઉત્પાત-રત્ના ઉપર બળાકાર	૧૧૫૨
૨૭	ઈન્દ્રલોકમાં રાવણનો ઉત્પાત	૧૧૫૪
૨૮	ઈન્દ્રલોકમાં ધમસાણુ ભગવાનક મુદ્દ	૧૧૫૬
૨૯	મેઘવાદનું પ્રયંસ રાક્ષસ-ઈન્દ્રનો પરાજય	૧૧૫૮
૩૦	શ્રમાનું આત્મન-ઈન્દ્રનો છૂટકારો	૧૧૬૦

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૩૧	નર્મદાતટે રાવણે કરેલું શિવપૂજન	૧૧૬૨
૩૨	રાવણનો ઉત્પાત-માહિષ્મતી નગરીના રાજા અર્જુન સાથે મુદ્દ-રાવણનું કેદ પકડાવું	૧૧૬૪
૩૩	પુલસ્ત્યે કરેલા રાવણનો છૂટકારો	૧૧૬૭
૩૪	રાવણનો પાલીએ કરેલા પરાજય	૧૧૬૮
	હનુમાનનું ચરિત્ર	
૩૫	હનુમાનગદિત-ભગ્નસમયનું પરાક્રમ	૧૧૭૦
૩૬	હનુમાનને મળેલા વરદાન અને શાપ	૧૧૭૨
	કૌસલમંદુરનું રાજ્ય	
૩૭	મહાત્મા રામચંદ્રનું ઐશ્વર્ય	૧૧૭૫
	લેખક ૬ વાલી-સુગ્રીવની ઉત્પત્તિનું ઇતિહાસ	૧૧૭૬
"	૭ રાવણ અને સનકુમારોનો સવાદ	૧૧૭૮
"	૮ રામાવતારની બાલિયવાણી	૧૧૭૯
"	૯ ક્યાની પરપરા	૧૧૮૦
"	૧૦ સોનોને સાથે રાવણનો પરાજય	"
૩૮	ભગ્નકર્કિ રાજાઓની વિદાયગીરી	૧૧૮૩
૩૯	વાનરો વગેરેનો સત્કાર	૧૧૮૪
૪૦	વાનરો અને રાક્ષસોની વિદાય	૧૧૮૫
૪૧	પુષ્પક વિમાનનું વિસ્તરન	૧૧૮૬
૪૨	રામચંદ્ર અને સીતાનો વિહાર	૧૧૮૭
	સીતાજીનો વનવાસ	
૪૩	સીતા સમયી લોકવાયકા	૧૧૮૯
૪૪	વિહવાળ રામચંદ્ર અને ભાઈઓ	૧૧૯૦
૪૫	વિહવાળ રામચંદ્ર-સીતાવાગનો નિશ્ચય	"
૪૬	સીતાને વનમા મોકલવાની ગોઠવણ	૧૧૯૨
૪૭	રામે કરેલી આજ્ઞાની સીતાને જાણ	૧૧૯૩
૪૮	લોકગ્રસ્ત સીતા-રામચંદ્ર પ્રતિ સંદેશ	૧૧૯૪
૪૯	સીતાનું વાલ્મીકિ મુનિએ કરેલું આશ્વાસન	૧૧૯૫
૫૦	લક્ષ્મણનું સુમત્રે કરેલું આશ્વાસન	૧૧૯૬
૫૧	રામ અને સીતાના વિયોગનું કારણ	૧૧૯૭
૫૨	લોકગ્રસ્તરામચંદ્ર-લક્ષ્મણનું આશ્વાસન	૧૧૯૮
	રાજ્યમાં વિયોગી ક્યાઓ	
૫૩	પ્રજાપાનનધર્મ વિષે નૃગરાજની કથા	૧૧૯૯
૫૪	પ્રજાપાનનધર્મ-નૃગરાજની શાપાવસ્થા	૧૨૦૦
૫૫	વશિષ્ઠ અને નિમિત્તા પરપર શાપની કથા	૧૨૦૧
૫૬	વશિષ્ઠનો મુનહૈત પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન	"
૫૭	વશિષ્ઠ અને નિમિત્તે મુનહૈતપ્રાપ્તિ	૧૨૦૩
૫૮	વશિષ્ઠ-વશિષ્ઠ-શુભાચારનો શાપ	"
૫૯	પુરુષે રાજ્યપ્રાપ્તિ અને વદનો શાપ	૧૨૦૫

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
સેષક ૧૧ રાજયસભામાં કાર્યરતિ આમંત્રણ		૧૨૦૬
" ૧૨ ન્યાનની દરિયાદ અપરાધીને દડ		૧૨૦૭
" ૧૩ ગીધ અને ધુવડની તકરાર		૧૨૦૮
૬૦ ચમુન્દરાસી જીવિએનું આગમન		૧૨૧૧
લવણાસુરનું આખ્યાન		
૬૧ લવણાસુરનો ઉત્પાત		૧૨૧૨
૬૨ જીવિઓનું આશ્વાસન		૧૨૧૩

કીરામચંદ્રનું રાજ્ય (ચાલુ)

૬૩ લવણાસુરને હણવાની પેરથી	૧૨૧૪
૬૪ યજુઘનનું મુલ્ય ચંડુ	૧૨૧૫
૬૫ કંદમાયપાદ રાજાનું આખ્યાન	૧૨૧૬
૬૬ સીતાએ આપેલો પુત્રજન્મ	૧૨૧૮
૬૭ લવણાસુરના ચૂલનું માહાત્મ્ય	૧૨૧૯
૬૮ લવણાસુર અને યજુઘન	૧૨૨૦
૬૯ યજુઘનનો વિજય-લવણાસુરનો વધ	૧૨૨૧
૭૦ મધુપુરીની સ્થાપના	૧૨૨૨
૭૧ યજુઘને સાબળેલું રાજચરિત	૧૨૨૩
૭૨ યજુઘનનું મધુપુરીમાં જવું	૧૨૨૪

ધર્મરાજ્ય કેવું હોય ?

૭૩ પુત્રમરણથી દુ ખી બ્રાહ્મણનો વિલાપ	૧૨૨૫
૭૪ નારદજીએ કહેલું બાળમરણનું કારણ	૧૨૨૬
૭૫ બ્રાહ્મણના બાળકને જિવાડવાનો પ્રયત્ન	૧૨૨૭
૭૬ બ્રાહ્મણના બાળકને જીવનપ્રાપ્તિ	૧૨૨૮
૭૭ અગત્યને આભરણ આપનારી કથા	૧૨૩૦
૭૮ અગત્યને આભરણપ્રાપ્તિ	૧૨૩૧
૭૯ દડ રાજાનું વૃત્તાંત	૧૨૩૨
૮૦ દડ રાજાનું દુષ્ટ કૃત્ય	૧૨૩૩
૮૧ શુકાવાનિતા યાપ-દડક રાજ્યનો નાશ	૧૨૩૪
૮૨ રામચંદ્રનું અધોધ્યામાં આગમન	૧૨૩૫

કીરામ અશ્વમેધ વશ કર્યો

૮૩ રાજસૂય વળ સંમંથી ચર્ચા	૧૨૩૫
---------------------------	------

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૮૪ વૃત્રાસુરનું વૃત્તાંત		૧૨૩૬
૮૫ વૃત્રાસુરવધ		૧૨૩૭
૮૬ અશ્વમેધપ્રસાસા-બ્રહ્મહત્યાની નિવૃત્તિ		૧૨૩૮
૮૭ ઈલરાજનું આખ્યાન-સૌત્યપ્રાપ્તિ		૧૨૩૯
૮૮ ઈલરાજનું આખ્યાન-બુધનો મેળાપ		૧૨૪૦
૮૯ ઈલા અને બુધદેવથી પુરુષવાનો જન્મ		૧૨૪૧
૯૦ ઈલાને પુરુષત્વની પ્રાપ્તિ		૧૨૪૨
૯૧ અશ્વમેધ વશ કરવાનો નિશ્ચય		૧૨૪૩
૯૨ રાજા રામચંદ્રનો અશ્વમેધ વળ		૧૨૪૪
૯૩ વશપ્રસાને વાલ્મીકિ મુનિનું આગમન		૧૨૪૫
૯૪ વળપ્રસાદમાં રમાયણનું ગાન		૧૨૪૬
૯૫ સીતાને આમંત્રણ		૧૨૪૮
૯૬ સીતાની વિશુદ્ધિની ખાતરી-વાલ્મીકિની પ્રતિજ્ઞા		"
૯૭ સતીની આત્મશુદ્ધિ અને ભૂમિપ્રવેશ		૧૨૪૯
૯૮ રામચંદ્રને દેવાએ આપેલું આશ્વાસન		૧૨૫૧
૯૯ રામચંદ્રની માતાઓનું સ્વર્ગગમન		૧૨૫૨
૧૦૦ ગધર્વ પ્રદેશ પર ચડાઈ		૧૨૫૩
૧૦૧ ભરતપુત્રોનો રાજ્યાભિષેક		૧૨૫૪
૧૦૨ લક્ષ્મણકુમારોનો રાજ્યાભિષેક		૧૨૫૫

કીરામનું સ્વચરિત્તુલ

૧૦૩ રામચંદ્ર પાસે કાળદૂતનું આગમન	૧૨૫૬
૧૦૪ બ્રહ્મલેકમાંથી તેડું-પિતામહનો સદ્ગુણ	૧૨૫૭
૧૦૫ દુર્વાસાનું આગમન	૧૨૫૮
૧૦૬ લક્ષ્મણજીનું સ્વર્ગગમન	
૧૦૭ કોણવપ્રદેશ પર લવકુશનો રાજ્યાભિષેક	૧૨૫૯
૧૦૮ યજુઘનના પુત્રનો રાજ્યાભિષેક	૧૨૬૦
૧૦૯ રામચંદ્રાદિ સર્વનું મહાપ્રસ્થાન	૧૨૬૨
૧૧૦ નિર્વાણ-પરમ પદની પ્રાપ્તિ	૧૨૬૩
૧૧૧ કીરામચણ્ડાહાત્ય	૧૨૬૪
રમાયણમાં કહેલા કેટલાક સ્થળો	૧૨૬૫
વાલ્મીકિ રમાયણકી શ્લોક અખ્યા	૧૨૬૬

ચિત્રોની અનુક્રમણિકા

ક્રમ	ચિત્રનું નામ	પૃષ્ઠ
૨૨	શ્રીરામ અને સુગ્રીવની સલામ માટે પ્રતિજ્ઞા	૫૭૨
૨૩	શ્રીરામ લક્ષ્મણને આજીવણો ઓળખવા કહે છે	૫૭૩
૨૪	શ્રીરામના વિશેષે જૂરી રહેલા મળાસની સીતા અશોકવાટિકામાં	૭૩૯
૨૫	જ્યાર અમોઘ બ્રહ્માસ્ત્ર જોયું ત્યારે જ સમુદ્ર સમને ધરણે લધો	૮૭૬
૨૬	લાકા જવા માગે તો પોજનના સેતુ ેવી રીતે બધાએ ?	૮૭૯
૨૭	રાવણ સીતાજીને માફી નાખવા તરવાર ખેચે છે	૧૦૩૧
૨૮	શ્રીરામવિવાહ	૧૦૪૬
૨૯	લવ—કુષ્ઠ અને ધ્યાનનિષ્ઠ મુનિ વા મીઠિનું દર્શન કરે છે	૧૨૧૮
૩૦	અરણ્યમાં લવ—કુષ્ઠની રમત અને સીતાજીની દેખરખ	૧૨૨૩
૩૧	શ્રીરામવંદનની સખામાં પશ્ચપ્રસંગે લવ—કુષ્ઠનું રામાયણગાન	૧૨૪૫
૩૨	સીતાજીનો ભૂમિપ્રવેશ	૧૨૫૧

आदिकवि महामुनि वाल्मीकि विरचित

श्रीवाल्मीकि रामायण

शुद्ध गुजराती भाषांतर

४-किष्किन्धाकाण्ड

અમિ નીલી, પીળી, હરિયાત્રી તથા વૃક્ષોના ખરી પડેલા પુષ્પોથી છવાયેલ. હોવાને લીધે જાણે હાથીની ઈક ૫૦ નાખવાની ઝેલથી જ છવાયેલી હોય, એવી દેખાય છે! હે લક્ષ્મણ! આ સરોવરની આલુઆલુના સઘળા વૃક્ષો પુષ્પયુક્ત લતાઓ વડે એમરે દકાઈ ગયેના જણાય છે અને તેની મોટી મોટી શાખાઓ પુષ્પા તથા ફળોના ભારથી લચી રહી છે! હે સૌમિત્ર! જો જો! આ મધ્યે વાયુ કેવો સુખરૂપ અને મદ મદ વાય છે! હું ધારું છું કે, હવે કામને ઉત્તરજિત કરનારી વસ તરુતુ ખેડી છે, વૃક્ષો પુષ્પો અને ફળોના ભારથી લચી રહેલા હોવાને લીધે તું નિશ્ચય જાણુ કે હવે ત્રય માસ બેઠો છે ૧૦ હે સૌમિત્ર! આ વનમાં પુષ્પોના ભારથી લચી રહેલા સુદર વૃક્ષોને તો તું જો! અહા! મેઘ જેમ જળ વરસાવે છે, તેમ આ વૃક્ષો સુગંધયુક્ત પુષ્પ વરસાવી રહ્યા છે! અહો! હે લક્ષ્મણ! જો તો ખરે, વાયુના અપાટા વડે કપાયમાન થતા આ વનના વૃક્ષો પૃથ્વી પર તથા શિલાઓ પર કેવી રીતે પુષ્પો વેરી રહ્યા છે! ૧૧, ૧૨ હે સૌમિત્ર! જોને આ વનનો વાયુ વૃક્ષો પરથી પડેલા, પડતા અને વૃક્ષો પર રહેલા પુષ્પોની સાથે કેવી ઝોઝ કરી રહ્યો છે! ૧૩ એ વાયુ જનારે જનારે પુષ્પોથી ભરેલી વૃક્ષોની શાખાઓને કપાવે છે, યા- ત્યારે પુષ્પો પરથી ઊડેલા જમરો વાયુના સુસવાળા સાથે શુભરવ કરી મૂકે છે હે લક્ષ્મણ! પર્વતોની કદરામાંથી સુસવાટાભેર નીકળતો વાયુ મદોન્મત કોકિનાના ટુકાર જાણે વૃક્ષોને નથાવતા હોય અને પોતે ગાયન કરતો હોય, એવો જાણાય છે! ૧૪, ૧૫ વાયુના અપાટાથી અત્યંત હાવતા વૃક્ષોની શાખાઓ પરસ્પર અથડાઈને ગેન્ધર્વ યઈ જવાને લીધે જાણે તે વૃક્ષો એક મીનની સાથે યથાયેવા હોય, એવા જણાય છે! ૧૬ અહો! સદન મરણો શીતળ હોવાથી સુખકારક નિર્ધવાળો આ વાયુ વનમાંથી પવિત્ર સુધની માથે આત્યો આવે છે અને સર્વ શ્રમ દૂર કરે છે! ૧૭ મધુર સુગંધથી ભરેલા આ વન

વિષે વાયુએ કપાયમાન કરેલા વૃક્ષો જાણે શુભ ૨૬ કસ્તા જમરોની સાથે શબ્દ કરતા હોય એવા દેખાય છે! ૧૮ હે સૌમિત્ર! પર્વતોના શિખરો પર પુષ્પયુક્ત મનોહર મોટા મોટા વૃક્ષો ઊગેલા હોવાને લીધે, જાણે તે પર્વતોએ પેતાના મસ્તક પર સુકુટ ધારણ કર્યો હોય, એમ જણાય છે! ૧૯ અહો! જેના શિખરો પર પુષ્પો ઝવાઈ ગયેલા છે, એવા આ વનમાંના વૃક્ષો વાયુના મપાળથી કપાયમાન થવાને લીધે તથા જમરોના શુભરવને લીધે જાણે એક સાથે નૃત્ય કરવા લાગ્યા હે ૨૦ એમ જણાય છે! ૨૦

હે ભાઈ! ચોતરફ ઊગેના પીળા પુષ્પ વાળા આ કરેણના વૃક્ષો તો તું જો! અહો! તે સુવર્ણના ૨૬ જારો પીશણ રેલ પીતાખરધારી પુરુષે ના જેવા જ યોગે છે હે સૌમિત્ર! નાના પ્રકારના કોકિલા અદિ પક્ષીઓ ના મધુરા નાદ વાળો આ વસ તરુતુનો સમય સીતાથી વિયોગ પામેના, જે હું, તેન શોકમાં ખરેખર વૃદ્ધિ જ કરે છે ૨૧, ૨૨ અહો! શોકબ્યાસ થયેલા મને કામદેવ અતિશય સતાવે છે અને મારી આવી દીન દક્ષા જોઈ આનંદમાં ગરક થયેલો આ કોશ્લિવપક્ષી જાણે મારી સ્પર્ધા કરતો હોય તેમ જોઈ વધારે ટોંકા કરી રહ્યો છે ૨૩ હે લક્ષ્મણ! આ રમ્ય જળપ્રવાહ વિષે દરનારો જળકુકડો મને કામપીડિત જોઈ અતિશય હર્ષ પામે છે અને વારંવાર શબ્દ કરીને ઊલટા મને વધારે શોક ઉપજાવે છે પૂર્વે આપણા આશ્રમ વિષે રહેની સીતા બધા જ જળકુકડોના શબ્દ સાંભળતી ત્યારે ઘણા જ હર્ષથી તેને જોવા સારું મને જોવાની અત્યંત આનંદ પામતી હતી ૨૪, ૨૫ હે તાત! નાના પ્રકારના શબ્દ કરનારા બીજા પક્ષી અનેક પક્ષીઓ ચોતરફથી ઊડી આવી વૃક્ષો, સુન્ધો તથા લતાઓ ઉપર ઝેને છે અને ધસધામ આવે ત્યારે પાછા ઊડી જાય છે તે તું જો ૨૬ હે સૌમિત્ર! તું જો, પોતપોતાના બુધમાં નહેવાને લીધે આનંદિત બનેલા તથા જમરોના શુભરવ સાંભળી હર્ષિત

થયેલાં મધુર સ્વરવાણી પક્ષીઓનાં નર-માદા
આ પ'પાતલ પર કેવી કોડા કરી રહ્યાં છે!
અહો! આ સરોવરના તટ ઉપર બતબતનાં
પક્ષીઓનાં ટોળેટોળે એકઠાં થયેલાં છે!
અહા! આ વૃક્ષો પર રહેલાં કોકિલા વગેરે
પક્ષીઓ પોતાના મધુર સ્વર વડે મારી કામ-
ખીડાને વધારે ઉત્તબિત કરે છે. ખરેખર. આ
અશોકવૃક્ષના શુભાશ્રી અંગારવાળો. બ્રમરોના
શુભરવદ્ધી ભડભડાટ શબ્દવાળો તથા નવાંકુર-
રૂપી બવાળાઓવાળો વસંતઋતુરૂપી અગ્નિ મને
બાળી નાખશે! હે સૌમિત્રિ! સીળી સીળી
પાંપણાદી શોભીતાં નેત્રવાળી, મધુર બાપણુ
કરનારી અને સુંદર કેશવાળી મારી પ્રિયા
જનનદીને જોયા વિના હવે મારે જીવીને શું કરવું
છે? હે નિર્દોષ લક્ષમણ! વનને શોભાવનારા આ
વસંતઋતુના દિવસો કે જોને વિશે કોકિલાઓ
પોતાના મધુર શબ્દો વડે આ બા વનને ગભવી
મૂકે છે, તે મારી પ્રિયાને અત્યંત પ્રિય છે!
અરેરે, આ વખતે હું મારી પ્રાણપ્રિયાને જોઈ
શકતો નથી, તેથી કામખીડાને લીધે ભેપજેલો
અને વસંતઋતુની રમણીયતા આદિ શુંબોને
જોવાથી વૃદ્ધિ પામેલો શોકરૂપી અગ્નિ થોડા
સમયમાં જ મને બાળી ભસ્મ કરશે! અરેરે,
હાય! હું મારી પ્રાણપ્રિયા વેદેહીને જોઈ શકતો
નથી; પરંતુ માત્ર રમણીય વૃક્ષોને જ જોઈ છું.
તેથી મારા મનમાં પ્રકટેલો કામ તથા શોક
પ્રતિપણે વધતો જ જાય છે! અરે, વારંવાર
પરસેવો આણી શરીરને મલિન કરનારી આ
વસંતઋતુ, હરિજનના બચ્ચાનાં નેત્ર સરખાં
નેત્રવાળી સીતા અને દૂર એવા અત્ર માસને
વનને વાણુ-એ વણે ચિતા તથા શોકમાં રહેલા
મને અત્યંત સંતાપે છે! અહો! આ મહામત
મયુરો કે જે પોતાનાં પીંછાં પવન વડે ઊડતાં
હોવાને લીધે જાણે રક્ષિતકના જડખામાં જ રહ્યાં
હોય એવા જાણાય છે, તે પોતાની મયૂરીઓની
સાથે અહીં તહી નૃત્ય કરતા કેવા શોભી રહ્યા
છે! પણ રે, તેઓ કામખીડિત એવા મને તો

વિશેષ ખીડા કરનારા જ છે! હે લક્ષમણ! પેલા
પર્વતના શિખર પર નૃત્ય કરતા મયૂરની
પાસે તેની દેહ ગામતુર થવાને લીધે કેવી નૃત્ય
કરી રહી છે! અરે. જ્યારે એ દેહ નૃત્ય કરતી
કરતી દૂર ખસી જાય છે, ત્યારે તેને વિશે જ
આશ્રુક્ત મનવાળો તેનો ભત્રાં મયૂર પોતાની
પથરંગી પાંખો ફરડાવીને તથા મધુર ગેલકા
કરીને બાળે મારો ઉપહાસ જ કરતો હોય એમ
તે દેહની પાછળ દોડી જાય છે! અહો! એમી
હું ધારું છું કે, ખરેખર. આ વખતમાં એ
મયૂર ભાગ્યશાળી છે; કેમ કે તેની પ્રિયાનું દોષ
સક્ષરો હરણુ કહ્યું નથી અને તે પોતાની સ્ત્રીની
સાથે આ રમ્ય વનમાં આનંદપૂર્વક નૃત્ય કરી
રહી છે! ખરેખર, આ વસંતઋતુના અત્ર
માસને વિશે સીતાનો વિશેષ મને વણો જ
હું સહ શર્ધ પડયા છે. ૨૦-૪૧ હે લક્ષમણ! જોને,
તિય'ક' (પશુ-પક્ષી)યોનિ વિશે પણુ સ્ત્રી-પુરુષો-
ની પરસ્પર કેવી પ્રીતિ હોય છે! અહા! પેલી
દેહ અતિશય પ્રીતિને લીધે નિરંતર પોતાના
ભત્રાં મયૂરની પાસે જ રહે છે; ૪૨ તે જ પ્રમાણે
જે વિશાળ નેત્રવાળી મારી પ્રિયા સીતાનું હરણુ
ન થયુ હોત તો તે પણ અતિશય પ્રીતિને
લીધે મારી પાને જ રહેત! ૪૩

હે લક્ષમણ! જો આ વસંતઋતુને વિશે
યુગ્યતા ભારને લીધે લચી રહેલાં વૃક્ષો પરથી
પૃથ્વી પર ઉપસાઉપરી ખરી પડતાં પુષ્પો પણ
સીતાનો વિશેષ થયેલો હોવાથી મારે તો
નકામા જ છે. ૪૪ અરે, આ વૃક્ષોનાં રંગભેરંગી
સુંદર પુષ્પો બ્રમરો સહિત પૃથ્વી પર પડીને
નકામાં જાય છે. ૪૫ અહો! વસંતઋતુને લીધે
હર્ષિત થયેલાં આ પક્ષીઓ ટોળે મળીને બાળે
એકબીજાને બોલાવતાં જ હોય એમ શબ્દ
કરી રહ્યાં છે! અરે, તે પણ મારા મનમાં તો
કામની વૃદ્ધિ જ કરે છે! ૪૬ અરેરે, હાલમાં
મારી પ્રિયા જનકી ક્યાં હશે? તે જ્યાં વસતી
હશે, ત્યાં પણ જો વસંતઋતુ હશે તો ખરેખર તે
પણ પરવશ થઈ મારી પેઠે જ શોધ કરતી હશે! ૪૭

પણ ના ના, એ મારી નીલકમળતુલ્ય નેત્રવાળી સીતા જ્યાં વસતી હશે ત્યાં આ સમયે વસંત-ઋતુ નહિ જ હોય; કેમ કે એ વસંત હોય તો તે મારા વિના એકલી કેવી રીતે રહી ગકે! ૧૮ કદાચ સીતા રહે છે ત્યાં વસંતઋતુ હોય, તો પણ શત્રુઓને વશ રહેલી એ સુશ્રોણી સીતા શું કરી શકે એમ હતી? ૧૯ અરેરે, હાય! હાય! એ કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળી અને મધુરભાષિણી મારી પ્રિયા શ્યામા સીતા વસંત-ઋતુના દિવસોમાં મારા વિરહને લીધે અવશ્ય પોતાના છવિતને ત્યજી દેશે! ૨૦ હાય, માસ મનમાં દદ નિશ્ચય છે કે, મારા વિયોગ પામેલી સાધ્વી સીતા એકલી રહી કદી પણ છવી શકે એમ નથી, ૨૧ કેમ કે જેવો મારો દદ ભાવ તેને વિષે છે તેવો જ તેનો મારા પર છે. ૨૨ હેતાત! આ પુષ્પોની સુગંધને વહન કરનારો અને સુખકારક અર્પણવાળો હિમ જેવો શીતળ વાયુ નિરંતર પ્રિયાનુ જ ચિતન કરતા એવા મને અગ્નિ સરખો ઉષ્ણ દુઃખ આપનારો થઈ પડ્યો છે. ૨૩ અહો! પૂર્વે જ્યારે સીતા સહિત હતો ત્યારે જેને હું સુખરૂપ માનતો તે જ વાયુ આજે સીતાથી વિયોગ પામેલા એવા મને શોક ઉપલવે છે. ૨૪ અરે! જ્યારે હું સીતા પહિત હતો, ત્યારે આ કાકપક્ષી બધું આમારો ભાવિ પતિ-પત્નીનો વિયોગ જ સૂચવતો હોય એમ આકાશમાં ચોતરફ ઊડી ભયંકર શબ્દ કરતો હતો અને હવે પાછો તે જ પક્ષી વૃક્ષ પર બેસી હર્ષપૂર્વક શબ્દ ઉચ્ચારે છે; તેથી આમારો પતિ-પત્નીનો સ્વયોગ થવાનો હોય એમ જણાય છે. ૨૫ અરે, હું તો માનું છું કે, મારી પ્રાણપ્રિયાનુ હરણ કરાવનાર આ કાકપક્ષી જ છે અને હવે વેદેહીના સમાગમને અર્થે મને અહીંથી પ્રયાણ કરવાનું મન્યવનાર પણ તે જ છે. હેલક્ષ્મણ! આ પુષ્પના બારથી લચી રહેલાં વૃક્ષો પર બેસી શબ્દ કરતા નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓના મદની વૃદ્ધિ કરનારા કદોડને તું સાંભળ. હે ભાઈ! એ તો ખરો, જેમ મદમત અનેલી પોતાની પ્રિયા પ્રયે કામી

પુરુષ દોડી ભય છે, તેમ વાયુએ કંપાવેલો તિલકવૃક્ષની મંજરી પ્રત્યે આ ભ્રમર સપાટાખંધ ચાલ્યો આવે છે! ૨૬-૨૮ અરે, આ અંશે કવૃક્ષ તો ઊલટું કામી પુરુષોને વધારે શોક ઉપ-ભવનારું છે! જોને, પવનથી કંપેલા પોતાના શુરછો વડે તે બધું મારો તિરસ્કાર કરતું હોય એમ દેખાય છે! ૨૯ હે લક્ષ્મણ! ચોમેર મારે આવવાને લીધે મુશોભિત થયેલા આ આંખાનાં વૃક્ષો અંગરાગને ધારણ કરનારા તથા જેઓનાં ચિત્ત રતિકીડામાં આસક્ત છે એવા કામી પુરુષોના જેવાં દેખાય છે! ૩૦ હે લક્ષ્મણ! આ પંપાસરોવરની રાંજયામણી વનપંક્તિઓને વિષે પોતાની સીઆ-કિતરીઓ સહિત કિતરો આમ-તેમ વિચરી રહ્યા છે, તેઓને તું જો. ૩૧ હે નરશ્રષ્ઠ! એ તો ખરો, આ પંપાના જળને વિષે ચોમેર બાળસૂચની પેઠે ખીલી રહેલાં ઉત્તમ સુગંધવાળાં રક્ત કમળો કેવાં શોભી રહ્યાં છે! ૩૨ અહો! પ્રવેત, રક્ત આદિ રંજિતરંગી કમળોવાળું, નિર્મળ જળથી ભરેલું અને હંસ તથા કારંડવ પક્ષીઓએ સેવેલું આ પંપાસરોવર કેવું શોભી રહ્યું છે! ૩૩ અહો! ભ્રમરોએ જેના પરાગને ઉરાટ્યો છે એવાં બાળસૂચ સમાન પ્રકાશી રહેલાં કમળો વડે ચોમેર વ્યાપ્ત થયેલું આ પંપાસરોવર કેવું રાંજિયામણું દીસે છે! ૩૪ આ સરોવર મધુર સ્વરવાળી કોકિલાઓથી, ચિત્ર-વિચિત્ર વનોથી તેમ જ જળપાન કરવા આવતાં હાથી તથા મૃમનાં ટોળાંથી અત્યંત શોભી રહ્યું છે! ૩૫ હે લક્ષ્મણ! આ સરોવરના નિર્મળ જળ ઉપર જ્યારે પવનના સપાટા આવે છે, ત્યારે તેમાં ઉત્પન્ન થતો મોટી મોટી લહરીઓના અથડાવાથી કંપાયમાન થયેલાં કમળો કોઈ આર રીતની જ શોભા આપે છે! ૩૬

અહો! કમળની પાંખડી સરખાં વિશાળ નેત્રોવાળી મારી પ્રિયા સીતા કે જેને નિરંતર કમળો ઘણું જ પ્રિય છે, તેને જોયા વિના મને છવવું રુચતું નથી. ૩૭ અહો! કામદેવ ઘણું જ કુટિલ સ્વભાવનો છે કે જે અત્યંત પ્રિય બોલનારી

અને રાક્ષસથી હરાઈ જવાને લીધે પુનઃ પ્રાપ્ત થવી હુલ્લેખ એવી મારી પ્રિયાતુ' મને વારંવાર સ્મરણ કરાવે છે।^{૧૮} અરે, વનમાંનાં વૃક્ષોને પુષ્પોની સમૃદ્ધિથી સુશોભિત કરનારી આ વસંતઋતુ જો મને અધિક દુઃખ આપતી ન હોત, તો એકાએક આવી પડેલા એકલા કામ-વેગને તો હું સહન કરી શકત।^{૧૯} અહો! સીતાની સાથે વસતાં મને પૂર્વે જે જે વસ્તુઓ રમણીય લાગતી હતી, તે સઘળી આજે સીતાનાં વિયોગથી અરમણીય (ન ગમે એવી) થઈ પડી છે।^{૨૦} હે લક્ષ્મણ! આ કમળની પાંખડીઓ કામને ઉત્તેજિત કરનારી છે, તો પશુ સીતાના નેત્ર સરખી હોવાને લીધે તેને જોવા માટે મારી દષ્ટિ વારંવાર લોભાય છે।^{૨૧} અહો, કમળોના પરાગ વડે મિશ્રિત થવાથી શીતળ તથા મુગંધયુક્ત થયેલો અને વૃક્ષોમા અથડાઈ નીકળવાને લોધે મંદમંદ વાતો આ મનોહર વાયુ ખરેખર મારી પ્રાણપ્રિયા સીતાના નિઃશ્વાસ સરળો જ લાગે છે।^{૨૨} હે સૌમિત્રિ! આ પ'પાસરોવરના સામા કિનારા પર આવેલા પર્વતના શિખર ઉપર પુષ્પોના ભારથી લચી રહેલી પેલો કરેલુ વૃક્ષોની શાખાઓ કેવી શોભી રહી છે।^{૨૩} અહો! નાના પ્રકારની જેઠા આદિ ધાતુઓથી શોભતો આ મોટો પર્વત વાયુના સપાટા વડે હણાયેલો પ'ચરંગી રજને ઉત્પન્ન કરે છે।^{૨૪} હે સૌમિત્રિ! આ સામે દેખાતા પર્વતનાં શિખરો પોતાના ઉપર જિગેલાં પાંદડાં વગરનાં અને ચોતરફ પુષ્પોથી ઢંકાયેલાં ખાખસનાં વૃક્ષોને લીધે જાણે અગ્નિ વડે ચોગેરથી સળગી જિજ્ઞાંસ હોય નહિ, એવાં જણાય છે।^{૨૫} વળી હે લક્ષ્મણ! જોને, આ પ'પાસરોવરનું જ જળ પીને મોટાં થયેલાં તેના તીર પરનાં મીઠાં મુગંધવાળાં માલતી (બુઈ), મહિંકા, પદ્મ, કરવીર, કેતકી, નગોલ, પીળાં પુષ્પવાળી લતા, માતુલિંગ (ગિજેર), લિપ્તુડી, બટમોગરો, ચિરમિલવ, મહુડી, તગર, ખટલ, ચંપો, તિલક, નાગકેસર, પદ્મપર્ણી અને નીલ અશોક તગેરે વૃક્ષો પુષ્પિત થવાને લીધે કેવાં

શોભી રહ્યાં છે! તથા પર્વતોની તળેટીને વિશે જિગેલાં, સિંહની કેચવાળી સરખાં પીળા વર્ણનાં લોધ, અંકોલ, કુરંટ, લીમડા, આંબા, પાટલ તથા કોવિદાર આદિ વૃક્ષો કળીકૂલીને કેવાં રળિયામણાં લાગે છે! તેમ જ પર્વતનાં શિખરો પર જિગેલાં નારંગી, અભુન, પીળા વર્ણનાં પુષ્પવાળી કેતકી, શ્લેષ્માતક, કાંટેસળી, સીસમ, માવડો, શીમળો, ખાખરો, સ્ફત કુરખક, તિનિથ, જ્યૌતિષમતી, ચંદન, સ્થંદન, હિંતાલ, બીજી જાતનાં તિલકવૃક્ષ તથા નાગવૃક્ષ વગેરે જાત-જાતનાં વૃક્ષો પુષ્પના ગુચ્છોથી કેવાં શોભી રહ્યાં છે! અહો, હે લક્ષ્મણ! આ પ'પાસરોવર પરનાં સઘળાં પુષ્પિત વૃક્ષોને પુષ્પભારથી લથેલી લતાઓ વીંટાઈ વળી છે, તેને તો તું જો! અહો! જેમ કોઈ મદમત થયેલી મુંદરી પોતાના પતિના શરીરને લપટાઈ જાય, તેમ આ લતાઓ વાયુથી કંપતી શાખાઓવાળા પાસેનાં વૃક્ષોને લપટાઈ જાય છે! અહો, અનેક જાતના રસોના સ્વાદથી જાણે હર્ષિત થયેલો હોય એવો આ વાયુ એક વૃક્ષથી બીજા વૃક્ષ પ્રત્યે, એક પર્વતમાંથી બીજા પર્વતમાં અને એક વનમાંથી બીજા વનમાં એમ સર્વત્ર વાય છે, હે લક્ષ્મણ! આ વનને વિશે મધુર ગંધવાળાં કેટલાંક વૃક્ષો પુષ્પભારથી લચી રહેલા છે, ^{૨૬-૨૭} અને કેટલાંક માત્ર સુશોભિત કરીએથી વ્યાસ હોવાને લીધે સ્થામવર્ણાં દેખાય છે. 'આ મધુર છે, આ સ્વાદુ છે તથા આ પ્રકુલિત છે;' એ પ્રમાણે રાગાસક્ત થયેલો જમર મધુના મુગંધમાં લુપ્ત થવાથી આ સરોવરનાં વૃક્ષોના પુષ્પગુચ્છો પર ભેમે છે અને વળી શુંભરવ કરતો ગિડીને બીજા પુષ્પગુચ્છો પ્રત્યે જાય છે. ^{૨૮-૨૯} પોતાની મેળે ખરી પડેલાં પુષ્પોથી છવાયેલો આ ભૂમિ કામી પુરુષોને શયન કરવાને ણિછાવેલો શય્યાના જેવી દેખાય છે! હે સૌમિત્રી! આ પર્વતની તળેટીને વિશે તો પીળાં, રાતાં તથા સ્થામ આદિ અનેક વર્ણનાં રંગજેરંગી પુષ્પોના ઢગલા પડેલા હોવાને લીધે જાણે નાના પ્રકારની શય્યાઓ જ ન બની

રહી હોય, એમ જણાવ છે ૧૮૮, ૧૮૯ હે સૌમિત્રી ! આ વસતત્તુ વિષે વૃક્ષો પર ખીલી રહેલા પુષ્પોની સમૃદ્ધિને તો તું જો ! અહો ! આ ચેત્ર માસમા તો પુષ્પગુચ્છોથી ખીચાખીચ ભરેલી શાખાઓવાળા વૃક્ષો જાણે પરસ્પર ન્પધા જ ન કરતા હોય, એમ ખીલી રહ્યા છે વળી હે લક્ષ્મણ ! તે વૃક્ષો પોતાના પર ભમતા ભમરોના ગુભરવને વીધે જાણે એકબીજાને બોલાવતા જ ન હોય, એવા જણાય છે ! અરે, આ કારકવ પક્ષી તે મારા કામને ઉત્તેજિત કરવાને અર્થે જ નિર્મળ જળમા રવેશ કરીને પેતાની સ્ત્રીની સાથે રમણ કરે છે ૧૮૯-૧૯૦ હે લક્ષ્મણ ! આ પ પા* મઠાકિની નદીના જેવા જ ઉત્તમ તથા જગવિખ્યાત ગુણોવાળી છે અને તેનું મનોહર સ્વરૂપ યોગ્ય છે ૧૯૧ હે રઘુશ્રદ્ધ લક્ષ્મણ ! જો મને મારી પ્રિય પત્ની સીતાના આ યથે દર્શન થાય અને જો હું તે સાધ્વી સહિત અહીં જ નિવાસ કરું, તો પછી ઇન્દ્રની અમર વતીને કિંવા આપણી અયોધ્યાનગરીને પણ ઇન્દ્ર નહિ ૧૯૨ અહો ! આની રમ્ય હરિયાળી પૃથ્વીને વિષે જો હું મીતાની માથે રમણ કરું તો મને કંઈ પણ ચિંતા અથવા અન્ય સુખની ઇચ્છા થાય નહિ ! અહો ! આ વનમાના વિવિધ પ્રકારના પત્રો તથા પુષ્પોવાળા વૃક્ષો કાન્તા વિનાના મને ચિંતા કરાવે છે ૧૯૩ હે સૌમિત્રી ! જો તો ખરો, શીતળ જળવાળુ આ પ પાસરોવર નાના પ્રકારના કમળોથી અને ચક્રવાક, કારકવ, મદૂક, કૌચ વગેરે પક્ષીઓ તથા મૃગાદિ પશુઓથી અધિક શોભી રહ્યું છે ૧૯૪ અહો ! આ હર્ષિત થયેલા જાતજાતના પક્ષીઓ કમળ સરખા નેત્ર વાળી અને ચક્ર સમાન ગુણવાળી મારી પ્રિયા મીતાનું અમર ગુલાબીને મારા મનમા કામનું ઉદ્દોપન કરે છે ! જો, જો, પેલા વિચિત્ર પર્વત શિખરોને વિષે પોતાની સ્ત્રી-હરિનીઓ સાથે ક્રોડ કરતા હરિઓ મારી મૃગ સમાન નેત્રવાળી પ્રિયા જાનનીશી વિયોગ પામેલા મારા ચિત્તને

વધારે ખેદ પમાડે છે ૧૯૦, ૧૯૧ અરે, મદમત પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત અને અલ્પ રમણીય એવા આ પર્વતશિખર વિષે જો હું મારી પ્રિયાને બેઠા પામું તો જ ભાગ્યવાન કહેવાઉં ૧૯૨ હે સૌમિત્રી ! સુમધનમા સીતા જો મારી સાથે રહી, આ પ પાના શીતળ પવનને સેવે, તો જ મારું જીવિત સફળ ગણાય ! હે લક્ષ્મણ ! જે પુરુષ પોતાની સુદરી સહિત કમળના સુગંધને વહન કરનારા અને શોકને શમાવનારા આ પ પાના પવિત્ર પવનનું સેવન કરે છે, તેને જ ધન્ય છે ૧૯૩, ૧૯૪

અરેરે ! ! શત્રુને વશ પડેલી અને કમળ સમાન નેત્રવાળી મારી પ્રિયા શ્યામા-સીતા મારે વિયોગ પામીને પોતાના જીવિતને કેમ કઠીને ધારણ કરતી હશે ૧૯૪ અરે, વનમાથી ઘેર ગયા પછી, ધર્મશ તથા સત્યવાદી જનક રાજા મને મીતાનું કુશળ પછે ત્યારે મનુષ્યોની સલા વચ્ચે હું તેમને શો મનુષ્યો આપીશ ૧૯૫ અહો ! ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારી સીતા, કે જે પિતાએ વનમા કાઢેલા મારા સરખા મદ ભાગ્યવાળા પતિની સાથે વનમા આવી હતી, તે મારી પ્રિયા સીતા હાવમા ક્યા હશે ૧૯૬ હે લક્ષ્મણ ! રાજા બ્રહ્મ થવાને લીધે વિકળ થઈ ગયેલા મારી સાથે જે વનમા આવી હતી તે સીતા વિનાનો થયેલો હું હવે દીનની પેઠે કેમ કરી જીવી શકું ૧૯૭ હાથ ! તેનું સુન્દર, કમળ સમાન નેત્રવાળું, ઉત્તમ સુગંધવાળું અને નજી સહિત નિર્મળ મુખ બોલા વિના હવે મારી મતિ મળાય છે ૧ અરેરે, જો લક્ષ્મણ ! મદ મદ હારચયુક્ત ગુણવાળા, મધુર અને હિતરૂપ એવા મીતાના વાક્યો હવે હું ક્યારે સાંભળીશ ? અહો ! મારી પ્રિયા સાધ્વી મીતા વન વિષે મહાન દુઃખ પામવા છતાં પણ કામપીડિત એવા મારી સન્નિધિ ભેઈને તો જાણે દુઃખ વગરની તથા હર્ષિત જ હોય એવી રીતે મધુરા વચનો મોવતી હતી ૧૯૮, ૧૯૯ હે વદ્મણ ! આપો ભયારે અયોધ્યા જઈશું, ત્યારે શુદ્ધ

મનવાળા મારા માતૃશ્રી કૌશલ્યા સીતાને નહિ
જોઈને પૂછશે 'હે રામ! મારી વહુવાર સીતા
ક્યા?' ત્યારે હે ભાઈ! હું તેમને શે પ્રત્યુત્તર
આપીશ ૧૧૧૨ માટે હે લક્ષ્મણ! હવે તો તું
એકવેળ જ અયોધ્યા પ્રત્યે પાછો જા અને ભાઈ
ઓ પર પ્રીતિવાળા ભરતને મળ જનકાત્મજ
સીતા વિના હું તો કૌઈ પણ પ્રકારે જીવી શકું
એમ નથી ૧૧૧૩

એ પ્રમાણે અનાથની પેઠે વિલાપ કરતા
મહાત્મા રામચંદ્ર અતિશય શોકાવેગને લીધે
મૂર્ચ્છિત સરખા થઈ ગયા રામચંદ્રની એવી દશા
જોઈને તેમના નાના ભાઈ લક્ષ્મણે તેમનું સાત્વન
કરવા અર્થે યોગ્ય અને યથાર્થ વચનો કહેવા
માડ્યા ૧૧૧૪

લક્ષ્મણે કહ્યું 'હે પુરુષોત્તમ રામ! તમારો
કૃત્યાણુ થાઓ તમે શોકને ત્યાગ કરી ધૈર્ય
ધારણુ કરો, કેમ કે તમારા સરખા શુદ્ધ અત
કરણવાળા પુરુષોની મતિ આવી રીતે શોકને
લીધે કઠી પણ મદ થવી ઘટતી નથી ૧૧૧૫

સ્મૃત્યા ત્રિયોગર્જં બુદ્ધિયજ્ઞ સ્નેહ પ્રયે જને ।
મતિસ્તેહૃદયિન્નિઃશ્ચિત્તિરદ્રોષિ રક્ષ્ણે ॥

હે ભાઈ! તમે વિયોગથી થતા હું ખોતું
અમરણુ કરી પ્રિય જનો પરના સ્નેહનો ત્યાગ
કરો ઘણા સમય સુધી સ્નેહ (તેલ-ડી વગેરે
રસ)નું અવલંબન કરવાથી તો જળમા ભિન્નવેલી
ફની દિવેટ પણ બળે છે ૧૧૧૬ હે રામચંદ્ર! સીતાનું
હરણુ કરનાર રાવણુ કદાચ પાતાળમા જશે કિંવા
એથી પણ અધિક શુભ સ્થળે જશે, તો પણ તે હવે
કૌઈ પણ પ્રકારે જીવતો રહેશે નહિ, ૧૧૧૭ પણ
હે આર્ય! પ્રથમ તો આપણ તે (રાવણુ)નો
પ્રેરપ્રેર પત્તો મેળવવો જોઈએ દુરાત્મા રાક્ષસ
રાવણુનું નિવાસસ્થાન આ પણ! બહુવામા આવ્યું
જોટલે તો તેને મૃગોલો જ બહુ! કાંતો એ હુદ્
આપણા ભયથી સીતાને છોડી દેશે કિંવા આપણા
હાથથી સ આમમા મરણુને શરણુ થશે । હે આર્ય
આત્મા! કદાચ તે રાવણુ સીતાને આપણે સ્વાધીન
ન કરતા તેને લઈને દિતિ (પૃથ્વી)ના ગર્ભમા

ભરાઈ જશે, તો ત્યા જઈને પણ હું તેનો વધ
કરીશ હે કૃત્યાણુરૂપ વહીલ બધુ! તમે આવી
દીન સરખી મતિનો ત્યાગ કરી અવ્યથા થાઓ
તમે બહોળ છો કે, જેઓનો અર્થ નષ્ટ થયો
છે એવા પુરુષો ઉદ્યોગ કર્યા વિના પુન તે અર્થને
મેળવી શકતા નથી ૧૧૧૮-૧૧૨૦ હે આર્ય!

उत्साहो बलवानार्य नास्त्युत्साहात्पर बलम् ।
सोत्साहस्य हि लोकेषु न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥

સર્વ પ્રકારના કાર્યો ઉત્સાહથી જ સિદ્ધ
થઈ શકે છે, સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરવામા એકમે
ઉત્સાહ જ બળવાન છે, આ બળતમા ઉત્સાહના
કરતા ખીણુ અધિક બળ કઈ જ નથી ઉત્સાહી
પુરુષને વૈવેક્ય વિષે યદ્ય પણ દુર્વ નથી ૧૧૨૧
હે અગ્રેષ્ઠ બધુ! ઉત્સાહવાળા પુરુષો ગમે તેવા
દુર્ધર્મ કાર્યોમા પણ મૂળાતા નથી, માટે આપણે
પણ ઉત્સાહનો આશ્રય કરી ઉદ્યોગ કરીશું, તો
સીતાને નિશ્ચય મેળવીશું ૧૧૨૨ હે આર્ય! તમે
તમારી કામવૃત્તિનો ત્યાગ કરો અને શોભને
પછવાડે મૂકો શું તમે મહાત્મા અને કૃતાત્મા
એવા તમારા આત્માને નથી બાળતા ૧૧૨૩

મહાત્મા લક્ષ્મણના વરન સાક્ષી શોકને
લીધે અચેતન સરખા થયેવ શ્રીમાન રામચંદ્ર
તરત ય શોક તથા નોહનો ત્યાગ કરી ધૈર્યનું
અનવબન કયુ ૧૧૨૪ પછી અતિથય પરાક્રમી
રામચંદ્ર લક્ષ્મણુ સહિત અનઅગતિ વાણુથી
ક પતા વૃક્ષોવાળા રમણીન પાસરોવરનું અતિ
ક્રમણુ કરી સ્થાનમૂક પર્વત તરફ આવવા
માડયુ ૧૧૨૫ લક્ષ્મણના યથાર્થ વચનોને વિચારી
શાત થયેલા, પરંતુ અતિશય હુ પાવેગને લીધે
ઉદ્વેગ પામેલા મહાત્મા રામચંદ્ર પોતાના કર્નિય
બધુ લક્ષ્મણની સાથે અનેક ઝરણા તથા
ક દરાઓવાળા અદ્ભુત વનનું અવલોકન કરતા,
ઋણમૂક પ્રત્યે ચાલ્યા આ સમયે મહોન્મત્ત
હસ્તીના સરખી ગતિવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણ કે
જે નિરંતર અવ્યવચિત પોતાના વહીલ બધુ
રામચંદ્રને અતુરૂળ પડે તેવી જ ચેષ્ટા કરતા
હતા, તે ધર્મ તથા બળ વડે રામચંદ્રનું રક્ષણ

કરવા માટે તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા ૧૨૬, ૧૨૭

ચાલતા ચાલતા એ બંને વીરો કેટલીક વારે ઋષ્યમૂક પર્વતની સમીપ આવી પહોંચ્યા, ત્યારે તેઓ વાનરોના અધિપતિ મુગ્ધીવની દૃષ્ટિએ પડ્યા તેઓનું અદ્ભુત સ્વરૂપ જોતા જ મહા બળવાન મુગ્ધીવ 'અરે, મારા વિનાશ કરવા સારા વાનીએ જ એમને પોકાર્યા હશે એમ ધારી અત્યંત તાસ પામ્યો અને ભયને લીધે તેણે ખાનપાન વગેરે નાં શેષાઓ મૂકી દીધી ૧૨૮ ઋષ્યમૂક પર્વતની નજીકમાં વિચરતા બંને ભાઈઓને જોઈને, ચિંતાતુર થયેલા મુગ્ધીવ અત્યંત ખેદગ્રસ્ત થયો અને ભયને લીધે તેના સઘળા ઉત્સાહ ભાગી ગયો ૧૨૯ વળી ત્યાં વસતા બીજા વાનરો પણ મહાતેજસ્વી સમ-લક્ષમણને જોઈને 'એઓને વાલીએ કે ક્યાં હશે' એવા ભયથી તાસ પામ્યા અને નાસ ભાગ કરી વાનરોના આશ્રયસ્થાન-મતંગ ઋષિના પવિત્ર આશ્રમમાં સતાવા લાગ્યા ૧૩૦

શ્રી મતંગ ઋષિ મહામુનિગીત અભિન્યાસ વનના કિંનાકાકામાં ૧૩૧ સંવત

સર્ગ ૨૭

રામ-લક્ષ્મણને જોઈને મુગ્ધીવની

શંકા-હનુમાનને પ્રબોધન

તૌ તુ દૃષ્ટ્વા મહાત્માનાં ત્રાતરા રામલક્ષ્મણા ।
વરાયુષ્વરોઃ સીરો સુમાન શક્તિભોક્તમવત્ ॥ ૧ ॥

ધનુષ્ય-ખાણ વગેરે ઉત્તમ આયુધો ધારણ કરનારા મહાત્મા રામ-લક્ષ્મણ બંને ભાઈઓને ઋષ્યમૂક પર્વત ભણી આવતા જોઈને તેમને 'વાતોએ મોકલ્યા હશે એવી શકાથી વહવળ થયેલા મુગ્ધીવ પોતાના મનમાં ખતું ઉદ્વેગ પામ્યો અને ભયને લીધે 'હવે શું કરવું?' એમ વિચારતો ચોમેર દૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો, પરંતુ તેને કાંઈ સૂઝ પડી નહિ ૧' ઋષ્યમૂક પર્વત પરથી મુગ્ધીવ પોતાની તરફ આવતા બંને રાજ પુત્રો તરફ વાર વાર બેલા લાગ્યો અને જેમ

જેમ તેઓ પર્વતની નજીકમાં આવતા ગયા, તેમ તેમ અતિશય ભયને લીધે તેનું ચિત્ત ઘણું જ વ્યગ્ર થવા લાગ્યું તથા કોઈ પણ પ્રકારે તેને ત્યાં રહેણું ઠીક લાગ્યું નહિ ૩ રામ-લક્ષ્મણને જોઈને અતિ ઉદ્વેગ પામેલા ધર્માત્મા મુગ્ધીવે પોતાનું રહેઠાણ બદલવું કે નહિ, ૪ એ બાબતનો પોતાના સચિવો સાથે વિચાર કર્યા પછી તેઓને તથા બીજા સર્વ વાનરોને કહ્યું ૫, ૬ 'કપિવરો! તપસ્વી સરખા વેશવાળા પેલા કોઈ જ વીરપુરુષો આપણા તરફ આવ્યા આવે છે, તેને તમે જુઓ હું ધારું છું કે આપણા વિનાશ કરવા સારા આપણા શત્રુરૂપ વાલોએ જ તેઓને આવા હુર્મત અરવ્યમાં મોકલ્યા છે એમાં કાંઈ પણ શંકા નથી વળી તેઓ આપણને વિશ્વાસ ઉપજાવવા માટે વતકલ વસ્ત્ર વગેરે સજ્જન ઋષિ સરખા વેશથી વનમાં વિચરતા આ તરફ આવે છે ૧

મુગ્ધીવનું વચન સાંભળીને તથા શ્રેષ્ઠ ધનુષ્ય ધારી રામ-લક્ષ્મણને જોઈને અતિશય ભયભીત થયેલા મુગ્ધીવના સચિવો તથા મગળા યુદ્ધ પતિએ તુરંત જ મુગ્ધીવની સાથે એ શિખર પરથી ઊડીને બીજા નિર્ભય શિખર પર ગયા અને ત્યાં વાનરશ્રેષ્ઠ મુગ્ધીવને ચોમેરથી વીંટાઈને એક જગત સર્વ સચિવો તથા યુદ્ધપતિઓ સહિત મુગ્ધીવ બીજા શિખર પ્રત્યે ગયો, ત્યારે એ ઋષ્યમૂક પર્વતના શિખર પર વસતા બીજા સર્વ વાનરો પણ એક શિખર પરથી બીજા શિખર પર કૂદતા, પોતાના વેગથી પર્વત શિખરોને કપાવતા, માર્ગમાં આડે આવતા મોટા મોટા યુષ્મિત દેશોને ભાંગતા તથા વનમાં મૃગ, માળીર અને સિંહાદિ પ્રાણીઓને તાસ ઉપજાવતા પૂર્વોક્ત નિર્ભય શિખર પ્રત્યે જવા લાગ્યા મગળા વાનરો જ્યાં નિર્ભય શિખર ઉપર એકત્ર થયા, ત્યાં મુગ્ધીવના સર્વ સચિવો

* રામ-લક્ષ્મણના ભયને લીધે પોતાના નિરાસ સ્થાનમાંથી નીકળી, બીજા કોઈ મુમ સ્થળમાં જઈ છુપાવું કે હિં ?

સ્થિરચિત્તે હાથ ભેડીને પોતાના અધિપતિની પાસે બેઠા. ૯-૧૨

પછી વાલીના ફર કર્મથી શંકાશીલ અને ભયભીત થયેલા સુગ્રીવને શાંત કરવા અર્થે વાક્યતુર હંતુમાન કહેવા લાગ્યો: ૧૩ 'હે કપિ-ગ્રંથ! સર્વ કપિઓ સહિત તું વાલીના નામિતે થયેલા ભયનો ત્યાગ કર; કેમ કે સર્વ પર્વતોમાં ગ્રંથ એવા આ અખ્યમૂક પર્વતમાં વસવાથી આપણને વાલીનો જરા પણ ભય નથી. ૧૪ વળી હે હરિપુત્રગવ! તું જેના ભયથી આટલો ગધા ઉદગ પામી અહીં નાસી આવ્યો છે, તે ફર સ્વભાવવાળો અને પાપી ક્રિયાળો વાલી તો અહીં કયાંય પણ મારા જોવામાં આવતો નથી. ૧૫ હે સૌમ્ય! અતિ પાપી અને દુરાત્મા તારો મોટો ભાઈ વાલી કે જેનાથી તને ભય જાપજાય છે તે અહીં નથી, તો પછી તારે આમ ભય પામવાનું કંઈ કારણ નથી. ૧૬ અહો! હે કપિ વય! આ ઉપરથી તો તારો મક્કંટ સ્વભાવ સ્પષ્ટ જણાઈ રહે છે; કેમ કે તું પોતાના જિતની અપ-બતાને લીધે પોતાની ખુદિને સ્થિર રાખી શકના નથી. ૧૭ હે સુગ્રીવ! તું ખુદિ અને વિશ્વાસથી સંપન્ન છે, માટે પોતાની ખુદિ નહે સામાની ચેષ્ટાઓનો યથાર્થ વિચાર કરીને, જેમ યોગ્ય લાગે તેમ ફર ખુદિગ્રંથ થયેલો રાજ પોતાની પ્રજાનુ પાલન કરી શકતો નથી. ૧૮

હંતુમાનનાં યોગ્ય વચનો સાંભળી તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેવાં જ યોગ્ય વચનો કપિરાજ સુગ્રીવ કહેવા લાગ્યો: ૧૯ 'હે હંતુમાન! લાખી બુજાઓવાળા, ધનુષ્ય, બાણ તથા ખડકને ધારણ કરનારા, વિશાળ નેત્રવાળા અને સાક્ષાત્ દેવ-પુત્ર સરખી કાંતિવાળા આ જ ને પુરુષોને જોઈને કેાને ભય ન થાય? ૨૦ આપણી તરફ આવતા એ બન્ન વીર પુરુષોને વાલીએ જ મારકદંડા હશે એવી દ્વં શંકા ધરાવું છું; કારણ કે રાજાઓને

* અર્થાત્ અખ્યમૂક પર્વત પર વાલી આવે તો તેનું મૃત્યુ થાય, એવે. સ્થિતિને શાપ થયેલો હોવાથી વાલી 'અહીં' આવી શકે એમ નથી.

આવા સહાયક મિત્રો ઘણા હોય છે; માટે આપણે એમનો વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી. ૨૧ મનુષ્યોએ શ્રમ વેશે ફરનારા શત્રુઓને હમેશાં ઝોળાખવા જોઈએ; કારણ કે તેઓ પોતે ક્રોધના ઉપર વિશ્વાસ ન રાખતાં પોતા પર વિશ્વાસ બનેલા શત્રુને લાગ કાપ્યે પ્રહાર કરે છે. ૨૨ હે કપિવર! વાલી પણ કપટયુક્ત રાજનીતિનાં કાર્યોમાં ઘણો જ ખુદિમાન છે. વળી સાધારણ રીતે એવું તો છે જ, કે રાજાઓ પોતાના શત્રુને છળવાના અને કબજાતના ઉપાયો લખતા હોય છે અને તેઓ પ્રાયઃ તેવા ઉપાયો નહે જ શત્રુઓને હણે છે; માટે રાજતા શત્રુએ પ્રાકૃત-વેશધારી સેવકો દ્વારા તેના આંતરભાવ જાણવો જોઈએ. ૨૩ હે હંતુમાન! પ્રથમ તું પ્રાકૃત-ઉદાસીન મરખો વેશ ધારણ કરીને વનમાં ફરતો ફરતો તે બન્ને વીરોની પાસે જ અને તેઓની ઝોળાખાણ કર; તેમ જ નીતિશાસ્ત્રમાં કહેલી હસ્ત, અરણ તથા નેત્ર આદિની ચેષ્ટાઓથી, શાંત વા ભય'કર રૂપથી અને પ્રસંગોપાત્ત ભાવણ કરવાથી તેઓના અંતરના ભાવને જાણી લે. જો તેઓ હપિત થઈને તને ઉત્તર આપે તો તું યોગ્ય ચેષ્ટાથી તથા વારંવાર પ્રશંસાના વાક્યોથી તેઓને વિશ્વાસ ઉપજાવજો. હે હરિવર! 'તે ધનુષ્યધારી પુરુષો શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા છે' એવું જો તારા જાણવામાં આવે તો મારા સામી દષ્ટિ રાખી આ વનમાં આવવાનું પ્રયોજન પૂછજો. હે હંતુ-માન! હવે તું સત્વર એ નરવીરોની પાસે જ અને તેઓની સાથે પ્રસંગોપાત્ત ભાવણ કરવાથી તેઓના શાંત વા ભય'કર રૂપ ઉપરથી તથા તેઓની અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓથી આપણા વિષે તેઓને દુષ્ટ ખુદિ છે કિવા સદ્ધુદિ છે તે વાત સારી રીતે જાણી આવ. ૨૪-૨૭

કપિરાજ સુગ્રીવનો આજ્ઞા થવાથી પવનસુદ હંતુમાને રામ-લક્ષ્મણની પાસે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૨૮ અતિશય ભયભીત થયેલા મહાબળ-વાન સુગ્રીવનાં વચનોને માન્ય કરી મહાપ્રતાપી હંતુમાન અસહ્ય બળવાળા રામ-લક્ષ્મણની પાસે

જવા તત્પર થયા. ૨૯

ઈત શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રસીત આદિકાવ્ય શ્રીસમાચ્છના
ક્રિષ્ણાકાંડમાં ૨ એ સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૦

રામ-લક્ષ્મણ અને હનુમાનનો સમાગમ

વચો વિનાય હનુમાન્સુગ્રોવસ્ય મહાત્મનઃ ।

પર્વતાદયમૂકાન્ત પુલ્લવે યત્ત રાઘવૌ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા સુગ્રીવનાં વચનોનું તાત્પર્ય સમજા-
ને મારુતસુત હનુમાન રામ-લક્ષ્મણની પાસે
જવા માટે ~~જવા~~ પર્વત પરથી કૂદીને નીચે
ઊતર્યો અને તેઓ પરના અવિશ્વાસને લીધે તેણે
પોતાના વાનર રૂપનો પરિત્યાગ કરી એક સાધા-
રણ ભિક્ષુક (તાપસ)નું રૂપ ધારણ કર્યું. ૧૨
પછી અતિ તપ્તપણે રામ-લક્ષ્મણની સમીપ જઈ
તેઓને પ્રણામ કરી વાનરશ્રદ્ધ હનુમાને તેઓનું
યથાવધિ પૂજન કર્યું અને મનોહર તથા મધુરી
વાણીથી તેમની પ્રશંસા કરી. સુગ્રીવનું હિત
કરવા અર્થે એ સત્યપરાક્રમી નરવીરો પ્રત્યે
કેમળ વાક્યો કહેવા માંડ્યાં : ‘હે પવિત્ર મત-
વાળા તપસ્વી પુરુષો ! સર્જર્ષિ અને દેવર્ષિ
સરખા અપ્રતિમ સ્વરૂપવાળા તમે બંને વનમાં
વસનારાં મૃગાદિ પ્રાણીઓ તથા બીજા અનેક
વનવાની રાક્ષસો વગેરેને ત્રાસ ઉપજાવતા આ
પ્રદેશમાં શા માટે આવ્યા છો ? તમે બંને કે જે
અત્યંત બળવાન હોસો છો અને પાંપાસરેવરના
કિનારા પરના વૃક્ષોનું અવલોકન કરતા આક્રમ-
ક આવો છો, તેથી એ પવિત્ર જળવાણું સરોવર
ઘણું જ શોભે છે. ૨-૭ હે સત્પુરુષો ! તમે સુવર્ણ
સરખી કાંતવાળા, અડધ ધેર્યાવાળા અને મોટી
ભુલઓવાળા છો; છતાં આવાં વંદકલ વસ કેમ
પહેંચો છો ? તમે પોતાના તેજે કરી વનમાંનાં
સઘળાં કૂર પ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપજાવો એવા
છો, છતાં વારંવાર નિસામાં કેમ મૂકો છો ?
હે વીર પુરુષો ! તમે સિંહ મરખો તીક્ષ્ણ દષ્ટિ-
વાળા છો, મહાન બળ તથા પરાક્રમ ધારણ
કરો છો અને હાથમાં ઇંદ્રધનુ. ૩-૧૨ રાખ્યાં ધનુષ્યો
મંદળ કરેલાં હોવાથી શત્રુઓનો વિનાશ કર-

નારા સમર્થ થોદાઓ જેવ. લાગે છે. ૯ તમે
બંને પુરુષર્ષિઓ અતિશય કાંતવાળા, હાથીની-
સૂંઢ સરખી ભુલઓવાળા, શ્રદ્ધ વૃષભ સમાન
પરાક્રમવાળા, રૂપસંપન્ન અને શ્રીમાન છો.
તમારી કાંતિથી આ સામેનો ઋષ્યમૂક પર્વત
ઝળહળી ઊઠ્યો છે ! અહો ! કેમળ સરખાં નેત્ર-
વાળા અને રાક્ષસાસનને યોગ્ય દેવ સરખા તમે
બન્ને ચીરવસ્ત્ર તથા જટા ધારણ કરીને શા
કારણથી આ નિર્જન પ્રદેશમાં આવ્યા છો ? હે
વીરો ! તમે બન્ને પરસ્પર તુલ્ય રૂપવાળા હોવાને
લીધે સ્વર્ગમાંથી ઊતરી આવેલા સાક્ષાત્ દેવ
સરખા લાગે છે. અથવા તો યદ્વજાએ અંત-
રિક્ષમાંથી ભૂતલ પર આવેલા ચંદ્ર-સૂર્ય જેવા
જણાવ્યા છે ! હે વિશાળ વક્ષઃસ્થળવાળા વીર
પુરુષો ! તમારા સ્વરૂપ ઉપરથી તો તમે કેઈ
દેવાંશી મનુષ્યો છો એમ લાગે છે. ૧૦-૧૩ હે
મોટા ઉત્સાહવાળા યુવાનો ! તમે સિંહ સરખા
સ્કંધવાળા હોવાને લીધે મહોન્મત વૃષભ સમાન
જણાવ્યા છે ! તમારા પરિધ સરખા લાંબા
અને ગોળ બાહુ કે જે સર્વ પ્રકારનાં આભૂ-
ષણોને ધારણ કરવા યોગ્ય છે, તેને તમે શા
માટે શણગાર્યા નથી ? હે વીરજનો ! હું ધારું
છું કે, તમે બંને વિદ્યાચળ અને મેરુ પર્વતથી
શોભીતી તથા મોટા મોટા સમુદ્રો અને વનોથી
વીંટાયેલી આખી પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવા યોગ્ય છો;
કેમ કે તમારા હાથમાં સુવર્ણથી શણગારેલાં,
વિચિત્ર રચ્ચુના અંધનવાળાં તથા ઇંદ્રના વજ્ર
સરખાં દંડ એવાં બે સુંદર ધનુષ્યો પ્રકાશી રહ્યાં
છે; તેમ જ તમારા રચ્ચ ભાયાઓ પણ હળાહળ
ઝેરવાળા સર્પ સરખા અને શત્રુઓનાં હૃદય-
નો અંત આલુનારાં તીક્ષ્ણ બાણોથી ભરેલા
જણાય છે ! તમારા કટિપ્રદેશ પર બાંધેલાં અવિ
મોટાં પહોળાં અને સુવર્ણની મૂઠવાળાં આ બે
ખડ્ગો કાંચળી વિનાના સર્પ સરખાં શોભી
રહ્યાં છે. ૧ હનુમાને આટલું કહ્યું છતાં રામ-
લક્ષ્મણ કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ. ત્યારે હનુમાને
પુનઃ કહ્યું : ‘અરે, હું આવી રીતે નિષ્કપટપણે

પ્રજા છું; છતાં તમે મારી સાથે કેમ જોલતા નથી ?'

ઘણી ઘણી રીતે પ્રજાના છતાં રામ-લક્ષ્મણે કાંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો નહિ; પરંતુ તેઓ એકબીજાની સાથે જોવા લાગ્યા, ત્યારે હનુમાને વિચાર્યું : 'આ વીર પુરુષો નિર્જન અરણ્યમાં આવેલા હોવાથી મને એકાએક પોતાનું વૃત્તાંત નહિ જણાવે; માટે લાવ, પ્રથમ હું જ તેઓને મારું વૃત્તાંત કહી સંભળાવું કે જેથી વિશ્વાસ પામી તેઓ પોતાનું વૃત્તાંત જણાવશે.'^x એમ વિચારી મહાબળવાન હનુમાન રામ-લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા : 'હે વીર પુરુષો ! ધર્માત્મા, શૂરવીર અને સર્વ વાનર જાતિમા શ્રદ્ધા એવો 'સુગ્રીવ' નામનો વાનર કે જે પોતાના મેઘ-ભાઈ વાલીએ નગરમાંથી કાઢી મૂકવાને લીધે અતિ દુઃખિત થઈને જગતમાં ભ્રમણ કરે છે, ૧૪-૨૦ તે મહાત્મા સુગ્રીવની પ્રેરણાથી હું તમારી પાસે આવ્યો છું અને મારું 'હનુમાન' એવું નામ છે. મહાસમર્થ એ સુગ્રીવ સર્વ વાનરો ના રાજા છે અને તે તમારી સાથે સખ્ય-મિત્રતા કરવા ઇચ્છે છે, માટે જ તમને દરથી જોઈને સુગ્રીવનુ મિત્ર કરવા સારું હું ભિજાઉં ધારણ કરી શુભ વેશે સ્વયંમૂક પર્વત પરથી અહીં આવ્યો છું. સ્વેચ્છાચારી અને ઇચ્છિત ગતિ કરનારો એવો હું વાચુનો પુત્ર છું.'

વાક્યોનુ રહસ્ય જાણનાર અને વાક્ય જોલવામાં ચતુર એવો હનુમાન શૂરવીર રામ-લક્ષ્મણ પ્રત્યે ઉપયુક્ત વચનો કહી વિરામ પાડ્યો; ત્યારે અત્યંત હર્ષિત થયેલા શ્રીમાન રામચંદ્ર પાસે જોલેલા લક્ષ્મણ સાચું જોઈ કહ્યું : 'હે લક્ષ્મણ ! વાનરોના રાજા મહાત્મા સુગ્રીવનો આ 'હનુમાન' નામનો સચિવ મારી પાસે આવ્યો છે, હું એ સુગ્રીવને મળવા ઇચ્છું છું; માટે હે સૌમિત્ર ! તું

આ સુગ્રીવના સચિવ ! હનુમાનની સાથે રનેહ-સુક્રત મધુર ભાષણ કર; કારણ કે આ હનુમાન વાક્યોનું રહસ્ય જાણવામાં ચતુર અને મહા-બળવાન હોવાથી શત્રુઓનું દમન કરવા સમર્થ છે. ૨૧-૨૭

'આ હનુમાનના ઉત્તમ સંભાષણ ઉપરથી જણાય છે કે, એણે વેદોનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છે; કેમ કે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદને નહિ જાણનારો કોઈ પણ પુરુષ આત્મ ઉત્તમ અને સ્પષ્ટ સંભાષણ કરી શકે નહિ.'^૧ વળી એણે ધણું કરીને વ્યાકરણશાસ્ત્રનો પણ સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરેલો જણાય છે; કારણ કે તેના આટલા બધા સંભાષણમાં કોઈ પણ સ્થળે એકાદ પણ અપશબ્દ-અશુદ્ધ શબ્દ આપણા સાંભળવામાં આવ્યો નથી; તેમ જ ભાષણ કરતી વેળાએ તેનાં મુખ, નેત્ર, લલાટ, બ્રહ્મદી તથા બીજાં પણ અંગો વિશે કોઈ પણ દોષ-વિકાર આપણા જોવામાં આવ્યો નથી. વળી એનાં મધ્યમારૂં પે હૃદયદેશમાં રહેલાં તથા વૈષ્ણવીરૂં પે કંઠ પ્રદેશમાંથી બહાર આવતાં મધ્યમ સ્વરવાળાં વાક્યો વિસ્તાર-વર્ણનાં, નિર્વિલંબે ઉચ્ચારાતાં, સંદેહ વિનાનાં અને સાંભળનારના કલ્પને વ્યથા ન કરે એવાં છે. આ હનુમાન સ્પષ્ટ પઢો તથા સ્પષ્ટ અક્ષરો-વાળી અને સાંભળનારના મનને હર્ષ ઉપજાવે એવી કલ્યાણરૂપ વાણીને બહુ ઉતાવળે નહિ તેમ જ બહુ ધીમે પણ નહિ એ રીતે ઉચ્ચારે છે. ૨૮-૩૨ અહીં ! હૃદય, કંઠ તથા મુખ એ ત્રણે સ્થળોમાં સ્પષ્ટપણે રહેલી આ હનુમાનની વાણીથી કયા પુરુષનું ચિત્ત પ્રસન્ન ન થાય ! ખરેખર, તરવાર ઉગામી જિભા રહેલા શત્રુનું ચિત્ત પણ આવી વાણી સાંભળીને તો પ્રસન્ન જ થાય !^૨ હે નિષ્પાપ લક્ષ્મણ ! જે રાજાને હનુમાન જેવો દૂત ન હોય, તે રાજાનાં કાર્યો કેમ કરી સિદ્ધ થાય ! હે ભાઈ ! જે રાજાને હનુમાનના જેવા શુભવાળા કાર્યવાહક હોય તે રાજાના સર્વ

* કોઈ પણ જોલતી વેળા કિંવા ભણતી વેળા મસ્તક ધુણાવવું, હાથ પગ ઢલાવવા વગેરે અંગેયો

x મહાચતુર હનુમાન રામ-લક્ષ્મણના શરીર પરનાં દેહલોક ચક્રોનો પરથી તેઓ સુગ્રીવના શત્રુ નથી કે વાલીએ પ્રેરણા પણ નથી' એવું જાણી ગયો; તેથી જ તેણે પ્રથમ પોતાનું વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યું.

અર્થો સિદ્ધ થાય છે ૨૩૪,૨૫

૨ મય દ્રનાવચન સાલળી વાક્યતુર લક્ષમણ વાકનતુ રહસ્ય જાણનારા પવનસુત હનુમાન પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા ૩૧ 'હે બુદ્ધિશાળી વાનર ! અમો એ વાનરાધિપતિ પહાડમા સુગ્રીવના ઉત્તમ ગુણો જાણ્યા છે અને અમે તેની જ શોધમા ફરીએ છીએ, અમારી તેની સાથે સખ્યભાવથી મળવાની ઇચ્છા છે ૩૭ માટે હે હનુમાન ! હેવા થી તુ અમારા પ્રત્યે જે પ્રમાણે કહે છે, તે જ પ્રમાણે અમે તારા કહાણી કરીશુ, અર્થાત્ અમે સુગ્રીવની સાથે મિત્રતા બાધીશુ '

મહાત્મા લક્ષમણના ઉપયુક્ત નિર્દોષ વચન સાલળી પવનસુત હનુમાન અલ્પ કલ્પિત થયો અને સુગ્રીવના જય માં તેનું મન નિ સ દેહ થયું, અર્થાત્ 'હવે સુગ્રીવને કાઈ પણ ભય નથી, અવશ તેનો જય થશે જ' એવો હનુમાનને નિશ્ચય થયો પછી મહાત્મા હનુમાને રામ-લક્ષમણ બન્ને ભાઈઓની સાથે પુગીવની મગી નરાવવા ઇચ્છા કરી ૫૮,૩૯

અર્થ શ્રી મી મહાત્મા પવનસુત આત્મિક શ્રી હનુમાન ક્રિષ્ણ વાનરમા કહે એ જ સમગ્ર

નં. ૧૨ થી

મૈત્રીનો ૧૨૫-૧૨૬-૧૨૭-૧૨૮-૧૨૯

હનુમાની પરસ્પર વાતચીત

સત પ્રવૃત્તિ દનુમાન-પ્રમાણ તદ્વચ ।

શ્રત્વા મવુરમાન વ સુગ્રીવ મનસા ગત ૧૧ ॥

મહાત્મા લક્ષમણના વચન સાલળી 'સુગ્રીવ પર રામચંદ્રનો સૌમ્યભાવ છે તથા તેઓ પણ કાઈ કાર્યને અર્થે સુગ્રીવને મળવા ચાહે છે' એવું જાણી પવનન દન હનુમાનને અલ્પ કલ્પ થયો, તે પોતાના મનમા વિચાર કરવા લાગ્યા ૧ 'આ રામચંદ્ર કાઈ કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે જ સુગ્રીવની સહાય લેવા ઇચ્છે છે અને મહાત્મા સુગ્રીવને પણ કાઈ બળવાન પુરુષની સહાયની અપેક્ષા છે.' આમ બન્ને કાર્યોથી પુરુષો એક

* વાલીને રાજ્ય કરવા માટે સુગ્રીવ કાઈ બળવાન ની સહાય શોધે છે

થવાથી અવશ્ય જે ઉના કાર્ય સિદ્ધ થયો, મહાત્મા સુગ્રીવને અવશ્ય રાજ્ય પ્રાપ્ત થયો અને આ મહા-પુરુષનું કાર્ય પણ સિદ્ધ થયો ' એમ વિચારી અતિ હિતિ થયેલા વાનરશ્રદ્ધ હનુમાને વાક્યાર્થ જાણનારા શ્રીમાન રામચંદ્ર પ્રત્યે ઈદુ ૩ 'હે વીર ! નાના ભાઈ લક્ષમણ સહિત તમે નાના પ્રકારના મૃગો તથા સર્પોથી વ્યાપ્ત અને પાંચા સરોવર પરના રમ્ય વનોથી પુશોભિત જાણીતા આ ગહન વનમા શા માટે આવ્યા છો ? ૧૪

હનુમાનના વચન સાલળી રામચંદ્રની પ્રેરણા થી મહાત્મા લક્ષમણ તેમની યોગબાણ કરાવતા કહેવા લાગ્યા ૫ 'હે કપિશ્રદ્ધ ! અયો વ્યાનગરી વિષે મહાકાલિમાન અને ધર્મમા પ્રીતિવાળા 'દશરથ' નામના રાજા હતા તે નિરતર પોતાના વર્મે કરી ચાલે વર્ણની પાલન કરતા હતા તેમના પર દ્રવભાવ રાખનાર તેમનો કાઈ પણ શત્રુ હતો નહિ, તેમ જ તે પોતે કાઈના ઉપર દ્રવભાવ ધરાવતા નહિ સવ ભત્રાણીઓ પ્રત્યે તે સાક્ષાત્ ખીજ પ્રહરેવ સરખા હતા હે હનુમાન ! તે મહારાજ દશરથના આ જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામચંદ્ર છે કે જે સર્વ લોકોમા વિખ્યાતિ પામેલા છે ૧૦ હે કપિવર હનુમાન !

૧ રામચંદ્ર સર્વ ભત્રાણીઓના શરણુરૂપ છે, મહારાજ દશરથના સર્વ પુત્રોમા જન્મના ક્રમથી તથા ઉત્તમ ગુણોથી જ્યેષ્ઠ છે અને ક ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે તેમને રાજ્યસૂત પત્તિ પ્રાપ્ત થવાની હતી, એ વેળા કાઈ એક નિમિત્તને લીધે રાજ્યથી ગ્રા થઈ તેમણે પોતાના પિતાની આજ્ઞા પાળવાનો દંઢ નિશ્ચય કર્યો છે અને તે નિશ્ચયને પૂર્ણ કરવા અર્થે જેમ સૂર્ય આદ્યમતી વેળા પોતાની કાતિ સહિત અસ્તાચળ પ્રત્યે જાય છે, તેમ પોતાની પત્ની સીતા તથા મારા સહિત તે વનમા આવ્યા છે ૧૧ કરેલા ઉપકારને જાણનારા અને સર્વજ્ઞ એવા આ રામચંદ્રના ઉત્તમ ગુણોથી આકર્ષાઈને હુ તેમનું દાસ્ય કરુ છું હુ તેમનો કનિષ્ઠ બહુ છું.' ૧૨ હે વીર હનુ

માન ! આ મારા આર્થ બ્રાતા રઘુવીર કે જે નિરંતર સુખ ભોગવવા યોગ્ય, અમૂલ્યવસ્તુ-ભૂષણો ધારણ કરવા યોગ્ય તથા સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓનું હિત કરવામાં દૃઢ ચિત્તવાળા છે, તે આજે રાત્ર્યઅર્થથી પ્રાણ થઈ મહાકુન્ડાગર વનવાસ ભોગવે છે.^{૧૩} તેમાં વળી અમારા વિના સૂના પડેલા આશ્રમમાંથી તેમના પત્ની સીતાનું કોઈ ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા રાક્ષસે હરણ કર્યું છે. તે રાક્ષસની અમોએ ઘણી શોધ કરી, પણ હજી તે સીતાને હરનાર રાક્ષસને પત્નો લાગતો નથી.^{૧૪} તેની શોધમાં ને શોધમાં દરતાં માર્ગમાં અમને એક 'હનુ' નામના દ્વિતપુત્રના સમાગમ થયો હતો, જે શાપને લીધે 'બંધ રાક્ષસપણાને પામ્યો હતો. તેણે અમને કહ્યું : 'ઋગ્વેદમૂક પર્વત પર વસતો વાનરાવર્ષાત સુગ્રીવ મહાસમર્થ અને મહાપરાજની છે. તે અવશ્ય તમારી સ્ત્રીનું હરણ કરી જનાર રાક્ષસની જાળ મેળવી શકશે તમે તે સુગ્રીવની પાસે જાઓ અને તેની સાથે મત્રીકરે.' એટલું કહીને એ કમંધ દિવ્ય દેહવાળો થઈ સ્વર્ગ પ્રત્યે સિધાવી ગયો. પછી અમે સુગ્રીવને મળવાની ઇચ્છાથી આ તરફ આવ્યા.^{૧૫,૧૬} હે હનુમાન ! તે મને જે કંઈ પૂછ્યું તે સઘળું મેં યથાર્થ રીતે કહી સંભળાવ્યું. અમે જાણે છાઈ સુગ્રીવને શરણે આવ્યા છીએ.^{૧૭}

અહા ! મળનું બળ કેવું છે ! પૂર્વે જેણે ગ્રાહ્યભાદિને અનેક પ્રકારના ધનદાન આપીને હિતમોક્ષમ યથા પ્રાપ્ત કર્યો છે અને જે સૌ કોઈના નાથ છે, તે રામચંદ્ર આજે સુગ્રીવને શરણે જઈ તેને પોતાનો નાથ બનાવવા ઇચ્છે છે.^{૧૮} અહો ! સર્વ લોકોના આશ્રયરૂપ મહારાજા હરશય કે જેની પતિવ્રતાચિરમાણ જનક-નંદિની સીતા તો રતુપા (વહુઆરુ) છે, તે પ્રતાપી મહારાજના મહાસમર્થ પુત્ર શ્રીમાન રામચંદ્ર આજે સુગ્રીવને શરણે જાય છે.^{૧૯} અહો ! સર્વ લોકના તથા મારા શરણરૂપ તેમજ ગુરુરૂપ શ્રીમાન રામચંદ્ર આજે સુગ્રીવને શરણે

જાય છે.^{૨૦} અહો ! જેની કૃપારૂપ પ્રસાદી મેળવી સર્વ પ્રજા આનંદ પામે એમ છે, તે રામચંદ્ર આજે એક વનચર જાતિના રાજા સુગ્રીવની કૃપારૂપ પ્રસાદી ઇચ્છે છે.^{૨૧} અહો ! પૂર્વે જેણે પૃથ્વી પરના સર્વ જીવસંપાદ સઘળા રાજાઓનું સન્માન કર્યું હતું, તે મહારાજા હરશયના ત્રલોક્યવિષયાત જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામચંદ્ર આજે વાનરાધિપતિ સુગ્રીવનું શરણ ઇચ્છે છે.^{૨૨-૨૪} અરે, એવી રીતે શોકથી પીડિત થઈ શરણે આવેલા રામચંદ્ર પર સુગ્રીવે પણ પોતાના સઘળા વાનરયુથપતિઓ સહિત અવરૂપ કૃપા કરવી ઘટે છે.'

જો પ્રમાણે કરુણ સ્વરે કહ્યા પછી શોકને લીધે મહાત્મા લક્ષ્મણનાં નેત્રોમાં આંસુ ભર્યાં આવ્યાં, ત્યારે વાક્યતુર હનુમાને કહ્યું :^{૨૫} 'હે લક્ષ્મણ ! તમે ખેદ ન કરો. અહો ! તમારા જેવા બુદ્ધિમાન તથા કૌશલ અને ઇષ્ટિયોને છત્તા પુરુષોનું તો વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે અવશ્ય દશન કરવું જ જોઈએ. તો પછી ધન્યબાવ્ય છે સુગ્રીવનું કે તમે પોતે જ તેને દશન દેવાને અહીં પધાર્યા છો.^{૨૬} સૂચનો પુત્ર એ સુગ્રીવ પૂરું રાત્ર્યથી બ્રહ્મ ધરેલો છે. તેના મોટા ભાઈ વાલીએ તેની સ્ત્રીનું હરણ કરી તેને નગરમાંથી વનમાં કાઢી નાંખ્યો છે; તેથી તે વાલીની સાથે સદાતું વેર ખાંધીને તેનાથી ત્રાસ પામે છે; માટે તેને પણ તમારી જેઠે કોઈ બળવાન પુરુષની સહાયની જરૂર છે. અમો સર્વ વાનરો સહિત એ સુગ્રીવ સીતાની શોધ કરવારૂપ તમારા કાર્યમાં અવશ્ય સહાય કરશે; માટે હે રાઘવ ! આવો, આપણે સત્વર સુગ્રીવની પાસે જઈએ.'

એ પ્રમાણે રપટ અને મધુરી વાણીથી કહી હનુમાન બ્યારે વિરામ પામ્યો, ત્યારે તેનાં વાક્યો યથાયોગ્ય રીતે માન્ય કરી ધર્માત્મા લક્ષ્મણે પોતાના વડીલ બંધુ રામચંદ્ર પ્રત્યે કહ્યું :^{૨૭-૩૦} 'હે આર્થ ! આ પવનપુત્ર હનુમાન અત્યંત હર્ષભરે જે કંઈ કહે છે, તે

પ્રમાણે જોતા તો સુગ્રીવ પણ આપણા જેવો
જ કાર્યાર્થી છે અને જો એમ હોય તો આપણે
કૃતકૃત્ય જ થયા છીએ, અર્થાત્ જેવી આપણ-
ને ગરજ છે તેવી સુગ્રીવને પણ છે, એટલે
મનના કાર્ય સુધરશે વળી આ વાચન દન
હંતુમાન પ્રસન્ન મુખસુદ્રાથી હર્ષભેર સ્પષ્ટપણે
બોલે છે, તે પરથી જણાય છે કે, તેનું બોલણ
અસત્ય નથી.

મહાત્મા લક્ષ્મણનાં વચન સાલળી, અત્યંત
વિચાર પામેલા, મહાબુદ્ધિશાળી મારુતસુત
હંતુમાને એ બન્ને ભાઈઓને સુગ્રીવની પાસે
તેડી જવાનો નિશ્ચય કર્યો ૩૧-૩૩ પછી રાત-
લક્ષ્મણની અસા લઈને ડંપિશ્રદ્ધ હંતુમાને તુરત
જ પ્રાકૃત-વિશુદ્ધિપત્રો લાગ કરી, પોતાનું મૂળ
વાનસ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને મહાશૂરવીર
એવા બન્ને ભાઈઓને પોતાની પીઠ પર બેસાડી
ઋણમૂક પર્વત પર આલવા માંડ્યું. ૩૪ રામ-
લક્ષ્મણના દર્શન થવાથી બંને કૃતકૃત્ય થયો
હોય, એન અત્યંત હરખાતો, મોટા પક્ષ-
કમવાળો, નિર્મળ શુદ્ધિવાળો અને મહામશ
સ્વી એવો પવનસુત હંતુમાન રામ-લક્ષ્મણ
બન્ને બાંધવો સહિત ઋણમૂક પર્વત પર
થઈવા લાગ્યો ૩૫

વતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિમહોત્તમ આદિગ્રંથ શ્રીરામચરિત-
કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૪ થો સ્તો સમાપ્ત

સર્ગ ૫ મો

રામ-સુગ્રીવની મૈત્રી-પરસ્પર સમાગમ
ઋણમૂકાસુ હંતુમાન્વતો તં મલય ગિરિમ્.
માચ્છસે તદ્વા વીરો કપિરાજાય રાઘવો ॥ ૧ ॥

મહા સમર્થ હંતુમાન બન્ને રાઘવોને ઋણ-
મૂક પર્વત ઉપરથી સુગ્રીવને વસવાના મલય-
શિખરમાં લઈ ગયો અને ત્યાં તેમને એક
સુંદર સ્થળે બેસાડી સુગ્રીવની પાસે જઈ તેણે
રામ-લક્ષ્મણના સમાચાર જણાવતા કહ્યું.
‘હે પરાક્રમી સુગ્રીવ! તેં દ્રુશી જે જે વીર
પુરુષોને જોયા હતા તેઓ વાલીએ ટ્રેદલા
આપણા શત્રુ નહિ, પરંતુ ‘રામ’ તથા ‘લક્ષ્મણ’

નામના સત્યપરાક્રમી જે બાંધવો છે અને
તેઓ. આપણી પાસે આવેલા છે.’ તેઓ બન્ને
ધૃક્વાકુળમાં જન્મેલા મહારાજ દશરથના પુત્ર
છે. તેમના પિતાએ પોતાના વાક્યરૂપ ધર્મનું
પ્રાતપાલન કરવા અર્થે તેપને વનમાં મોકલ્યા
છે અને તેઓ પણ પોતાના પિતાની આજ્ઞા-
નું નિર્નર પાલન કર્યા કરણ, એને જ પોતાનું
ખરું કર્તવ્ય માને છે. હે વાનરાધિપતિ!
અયોધ્યા નગરીનો રાજ દશરથ કે જેણે રાજ-
સૂય તથા અશ્વમેધાદિ અનેક યજ્ઞો કરીને અભિ-
ને તૃપ્ત કર્યો છે, જેણે બ્રાહ્મણોને નાના પ્રકાર-
ની દક્ષિણા તથા સેકડો ગાયો આપી છે અને
જો સ્વધર્મથી તથા સત્યથી પૃથ્વીનું પાલન
કર્તુ છે, તે દશરથની સ્ત્રી કૈકેયીને પ્રસન્ન કરવા
તેના પુત્ર શ્રીમાન રામચંદ્ર વનમાં આવેલા
છે ૪૫ હે સુગ્રીવ! વનમાં આવ્યા પછી એ
મહાત્મા રામચંદ્રની સોતુ રાવણે હરણ કર્યું
છે એ કાર્યમાં તારી સહાય માગવા માટે
તેઓ તારે શરણે આવ્યા છે, અને તારી
સાથે મત્રી કરવા ઇચ્છે છે. હે વાનરેન્દ્ર! અત્યંત
પૂજ્ય એવા એ બન્ને ભાઈઓને તું પોતાના
નિવાસસ્થાનમાં તેડી લાવીને તેઓનો રૂઢી રીતે
સત્કાર કર. ૪૭

હંતુમાનના વાક્ય સારાણીને વાનર ધિપતિ
સુગ્રીવ અતિ હર્ષિત થયો પછી તેણે અત્યંત
દર્શનીય સ્વરૂપ ધારણ કરી મહાત્મા હંતુમાન
તથા સર્વ વાનરાની સાથે રામ-લક્ષ્મણની
પાસે આવી મળામ કરી કહ્યું ‘હે મહાસમર્થ
રામચંદ્ર! તમે ધર્મ વિષે કુશળ, ઉત્તમ આચ-
રણવાળા અને સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ પર પ્રીતિ
રાખનારા છો મેં તમારા ઉત્તમ શુભો વાચુ
પુત્ર હંતુમાનના મુખથી સાંભળ્યા છે હે પ્રભુ!
હું કે જે વાનરજાતિ છું. તેની સાથે તમે
એક કરવા ઇચ્છો છો, તેને જ હું મોટો લાભ
તથા સત્કાર માનું છું.’ એટલું કહી સુગ્રીવે
પોતાનો જમણો હાથ લંબાવી પુનઃ કહ્યું:
‘હે રામચંદ્ર! જે કાર્યને અર્થે તમને મારી

સાથે મિત્રી કરવી રુચતી હોય, તો તમે આ મારે
હાથ ગ્રહણ કરી પરસ્પર કાર્ય કરવાની દેહ
પ્રતિજ્ઞા કરો !' સુગ્રીવનું સુંદર વચન સાંભળી
અત્યંત હર્ષિત થયેલા શ્રીમાન રામચંદ્ર તુરત જ
સુગ્રીવનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો અને
સુહૃદ્ભાવ સ્થિર કરવા માટે તેને પોતાના હૃદય
સાથે આપ્યો. આ વેળા શત્રુઓનું દમન કર-
નાર મહાત્મા હનુમાન કે જેણે રામચંદ્રની
પાસેથી સુગ્રીવની આગળ જતાં પુનઃ પ્રાકૃત-
ભિક્ષુનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું, તેણે તે રૂપ-
નો ત્યાગ કરી રામચંદ્રની આજ્ઞાથી વનમાંથી
અરણ્યનાં સૂકાં કાષ્ઠો લાવી મંથનવિધિ વડે અગ્નિ
ઉત્પન્ન કરી તેને સારી રીતે પ્રદીપ્ત કર્યો અને
પુષ્પાદિ ઉપચારો વડે તે અગ્નિનું રૂડી રીતે પૂજન
કર્યું. પછી વિધિપૂર્વક તૈયાર કરેલો એ અગ્નિ
સ્થિરચિત્ત હનુમાને રામચંદ્ર અને સુગ્રીવની
વચ્ચે લાવી મૂક્યો. ત્યારે પરસ્પર મિત્રતાને પામેલા
વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ અને નરાધિપતિ રામચંદ્ર
એ દેહીરચમાન અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરી, અતિ
પ્રસન્નચિત્તે પરસ્પરને જોતા તૃપ્ત થયા નહિ.

વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે ઘાટા પાદડાંવાળી અને
કોમળ પુષ્પોવાળી એક શાલ વૃક્ષની ડાળી ભાગી-
ને પૃથ્વી પર બિછાવી, તે પર શ્રીમાન રામચંદ્રને
બેસાડ્યા અને પોતે પણ બેઠો. પછી અતિ હર્ષ-
પૂર્વક હોવા લાગ્યો : 'હે મહાપરાક્રમી વીર !
આપણે બન્ને સરખાં સુખ-દુઃખવાળા છીએ, તેમાં
તમે મારા પરમ પ્રિય મિત્ર થયા છો, એ ઘણું
રૂઠું થયું છે,' એમ કહી, બન્ને મિત્રો પરસ્પર
આનંદ પામ્યા. આ વેળા અતિ હર્ષિત થયેલા
મારુતસુત હનુમાને એક મુગધસુખ પ્રુષ્પોવાળી
ચંદન વૃક્ષની ડાળ પૃથ્વી પર બિછાવીને તે પર
લક્ષ્મણને બેસાડ્યા. પછી કપીશ્વર સુગ્રીવ કે
જેનાં નેત્ર હર્ષને લીધે વ્યાકુળ થઈ રહ્યાં હતાં,
તેણે આનંદપૂર્વક મધુરવાણીથી કહ્યું : 'હે રામ !
મારા લાઇ વાલીએ મને કિષ્કિંધા નગરીમાં-
માંથી કાઢી મૂક્યો છે. તેણે મારી સ્ત્રીનું હરણ
કર્યું છે અને તેના ભયને લીધે પીડાતો હું નિર-

તર આ પર્વતરૂપી દુર્ગાને આશ્રય કરીને રહું
છું. હે રાઘવ ! મને વાલીએ કાઢી મૂકેલો હોવા-
થી તથા તેની સાથે મારે મોટું વેર બંધા-
યેલું હોવાથી હું તેના વાસને લોધે ભયભીત
થઈ ઉદ્વિગ્ન ચિત્તે આ વનમાં ઘણા સમયથી
વસું છું. માટે હે મહાભાગ ! હું કે જે વાલી-
ના ભયથી પીડાયા કરું છું, તેને હવે તમે
નિર્ભય કરો. ૧૧-૨૩ હે કાકુત્સ્થ ! હું તમને
વીનવીને કરું છું કે, મને વાલીથી પુનઃ કદી પણ
ભય થવાનું કારણ રહે નહિ તેમ કરો.'

સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી ધર્મ વિષે પ્રીતિવાળા
અને અત્યંત તેજવાળા ધર્મોત્તમા રામચંદ્રે હસતા
મુખે કહ્યું : 'હે કપિવર ! હું બહુ છું કે મિત્રો-
થી ઉપકારરૂપી કૃણ પ્રાપ્ત વાય છે, માટે હું
અવશ્ય તારો ઉપકાર કરીશ. તારી સ્ત્રીનું હરણ
કરનારા વાલીનો હું વધ કરીશ. હે સુગ્રીવ ! હવે
જોડા સમયમાં જ સૂર્ય સરખાં તેજસ્વી, તીવ્ર
અગ્રવાળાં, સીધા પર્વવાળાં, કંકપર વડે આચ્છા-
દિત કરેલાં, કોમળ પામેલાં એરી સર્પ સરખાં
અને ઇર્દ્રના વજ્ર જેવાં મારા અમેઘ બાણો
ઉપરાઉપરી એ દુરાચરણી વાલીના ઉપર પડશે
અને તેથી તે તરત જ છિન્નસિન્ન થયેલા મોટા
પર્વતની પેઠે નાશ પામી પૃથ્વી પર શયન કરશે.'

પોતાનું હિત કરનારા રામચંદ્રનાં વચન
સાંભળી અતિ પ્રસન્ન થયેલા સુગ્રીવે વળી પણ
કહ્યું : 'હે મનુષ્યોમા સિંહ સરખા શૂરવીર ! હે
રામચંદ્ર ! તમારી કૃપાથી હું અવશ્ય રાજ્ય તથા
સ્ત્રી પામીશ, પરંતુ હે નરેવ ! જેમ કરવાથી
મારા મોટા ભાઈ તથા મારા શત્રુરૂપ એ વાલી
મને પુનઃ હણી શકે નહિ, તે પ્રમાણે કરો.'

રામચંદ્ર તથા સુગ્રીવનું પ્રેમબંધન (મેત્રી)
થયું, તે સમયે લંકાની અયોધ્યાટિકામાં રહેલાં
સીતા, કિષ્કિંધામાં રહેલો વાલી તથા લંકાધિ-
પતિ રાવણ, એ ત્રણેનાં અનુકરે કમળ, સુવર્ણ
અને અગ્નિ સરખાં ડાળા નેત્રો એકીવળતે ફરકવા
લાગ્યાં. ૨૪-૨૯

× કમળ સરણું નેત્ર સીતાનું, સુવર્ણ સરણું પાણું

સર્ગ ૬૪

સુગ્રીવની પ્રતિજ્ઞા-સીતાના વસ્ત્રાભરણે

જેઈ રામચંદ્રને થયેલો સ્નાન

પુનરેવાવ્રતીવ્રીતો રાઘવં રઘુનન્દનમ્ ।

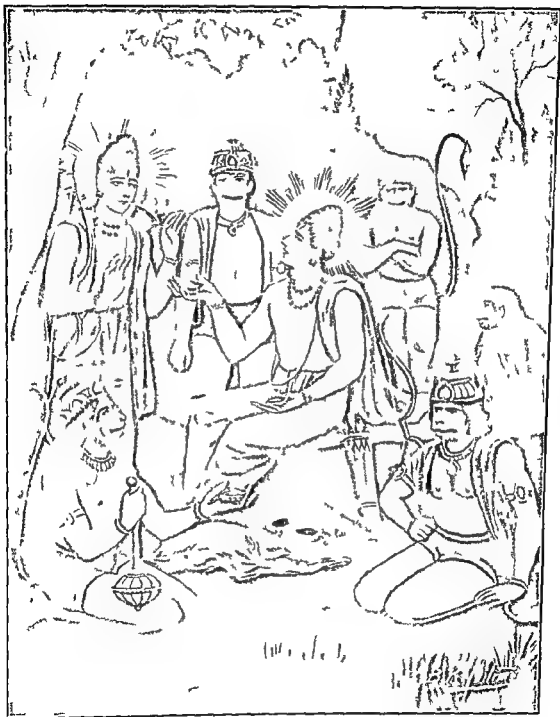
અયમાભ્યાર્તાં તે રામ સેવકો મંત્રિસત્તમઃ ॥ ૧ ॥

અતિ પ્રસન્ન થયેલા વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ પુનઃ રઘુકલવર્ધન રામચંદ્ર પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : 'હે રામચંદ્ર ! તમે તમારા કર્નિષ્ઠ બંધુ લક્ષ્મણ સહિત જે નિમિત્ત આ નિર્જન વનમાં આવ્યા છે; અને વનમાં વસતાં તમારાં પ્રિય પત્ની જનકનંદિની સીતાને તમારાથી ને પુષ્કિમાન લક્ષ્મણથી વિખૂટી પાડી-છળીને દુષ્ટ રાક્ષસે તેનું હરણ કર્યું છે; તથા હે રામ ! રાક્ષસે ગૃધ્રસજ્જટાયુને હણીને તમને સ્ત્રીવિયોગદૂષી દુઃખ-સાગરમાં ડુબાડયા છે, એ સઘળું વૃત્તંત આ તમારા સેવક અને મારા મંત્રીવર હનુમાને મને કહ્યું છે. ૧-૪ હે રાઘવ ! હવે તમે થોડા સમયમાં જ પત્નીવિયોગના દુઃખમાંથી મુક્ત થશો; કારણ કે પૂર્વે હરણ થયેલી વેદશ્રુતિઓને જેમ હયગ્રીવ ભગવાને પાછી આણી હતી, તેમ હું તમારી પત્ની સીતાને અવશ્ય ગમે ત્યાંથી પણ તમને પાછાં આણી આપીશ. ૫ હે શત્રુદમન ! ભલે, તમારાં પ્રિય પત્ની સીતા રમ્યતલમાં કિવા નભસ્તળમાં હશે તોપણ હું તેમને શોધી લાવી તમારે સ્વાધીન કરીશ. ૬ હે રાઘવ ! તમે મારાં વચનોને યથાર્થ-સત્ય બોલો. હે મહાબાહુ ! જેમ વિપયુજ્ઞ અજ્ઞને કોઈ પણ પ્રાણી છુરવી શકતું નથી, તેમ તમારાં પત્ની સીતાને ઇદ્રાદિ દેવતાઓ તથા અસુરો પણ છુરવવા શક્તિમાન વારીન અને અગ્નિ સમાન લાલવણું રાવણનું જેમ સમજવું. સીતાના વામનેત્રે ફરકીને તેમને 'થોડા સમયમાં રામચંદ્રનો સમાગમ થશે' જેમ સૂચવ્યું અને વાલી તથા રાવણનાં વામ નેત્રોએ થોડા સમયમાં આવી પહોંચેલો તેઓના કાળ સૂચવ્યો હતો; કેમ કે પુરુષનું જન્મજ્ઞ અંગ ફરકે તો સુભ અને અપીન ધાણું અંગ ફરકે તો સુભ; તેથી ઉલટું અમુક છે એવું શકુનશાસ્ત્રમાં કહેલું છે.

નથી. હે મહાબાહુ ! હવે તમે શોકનો ત્યાગ કરો. હું નિશ્ચય તમારી પત્ની સીતાને લાવી આપીશ. ૭-૯ હે રાઘવ ! તમારી પત્નીને કોઈ રાક્ષસ હરી ગયો છે જેમ તમે કહો છો, તે ઉપરથી મને સાંભરી આવે છે કે, થોડાક દિવસ ઉપર એક રૌદ્ર કર્મવાળો 'રાવણ' નામનો રાક્ષસ કોઈ એક સુંદરીને જીતકીને આકાશમાર્ગે અહીં થઈને આવ્યો જતો હતો, તેને અમે સૌએ આ પર્વતશિખર પર બેઠાં બેઠાં જોયો હતો. એ રાવણ રાક્ષસની કેડમાં રહેલી એક સુંદર સ્ત્રી અતિ કરુણ સ્વરે 'હા રામ ! હા રામ ! હા લક્ષ્મણ ! એવો આતંનાદ કરતી હતી, તે ઉપરથી હું ધારું છું કે, નિશ્ચય એ સુંદરી તમારી પ્રિયા વાનરી જ હશે. એ દુષ્ટ રાક્ષસ તે સ્ત્રીને બળાત્કારે હરણ કરી લઈ જતો હોય જેમ જ લાગતું હતું; કેમ કે તે સુંદરી તે દુષ્ટના ખોળામાં પાશ વડે બંધાયેલી નાગણી પેઠે તરફાડયા મારતી હતી. ૧૦ વળી એ બાબતમાં પૂરેપૂરે નિશ્ચય કરવાનું સાધન પણ મને સાંભરી આવ્યું છે અને તે એ કે, આકાશમાર્ગે રાક્ષસથી હરાવી એ સુંદરીએ અમે પાંચ વાનરોને એક શિક્ષા પર બેઠેલા જોઈને, પોતાનાં ઉત્તમ આભૂષણો તથા એક ઉત્તરીય વસ્ત્ર અમારા પર ફેંક્યાં હતાં કે જે અમેએ હજી સુધી સાચવી રાખ્યાં છે. હે રાઘવ ! હું તે સઘળાં વસ્ત્રાભૂષણો લઈ આવીને તમને દેખાડું છું કે જેને તમે સારી રીતે જોળખી શકશો. ૧૧, ૧૨

સુગ્રીવનાં ઉપયુક્ત પ્રિય વચનો સાંભળીને અતિ અધીરાઈથી રામચંદ્ર તેને કહ્યું : 'હે મિત્ર ! જેમ છે તો પછી તું વિલંબ શા માટે કરે છે ? તે વસ્ત્રાભરણો સત્તર મારી આગળ લઈ આવ.' રામચંદ્રનું વચન સાંભળી વાનરેંદ્ર સુગ્રીવ તેમનું પ્રિય કરવા અર્થે તરત જ ત્યાંથી જીલ્લો અને ઋષ્યમૂક પર્વત વિષેની પોતાની ગહન શુક્રામાં ગયો. ત્યાંથી તેણે સુંદર ઉત્તરીય વસ્ત્ર તથા આભૂષણો લઈ રામચંદ્રની પાસે આવી કહ્યું : 'હે પ્રિય ! જુઓ ! આ તે સુંદરીએ ફેંકેલાં

શ્રીરામ લક્ષ્મણે આભૂષણો ઓળખવા કહે છે

૧૧ થી ૧૨ી જન્મ તા સીત છતાં જગ પરથી પૃથ્વી પર પડેલાં આ ભૂષણો એ સુમીનને હાથ આપ્યા હતા તે શ્રીરામને લગી આપવા તેઓ લક્ષ્મણને એ આભૂષણો ઓળખવા જણાવે છે ત્યારે લક્ષ્મણ હેડે છે કેય કે કળને નથી ઓળખતો પરંતુ નિયમ પાલન કરવાના કરશે એક નૃપુરને જ એ જણાવ કરે સુવર મહાયત્રી બન છે

સુગ્રીવનું વચન સાંભળી ધર્મમાં પ્રીતિ-
વાળા, ધર્મને બાળુનારા અને અત્યંત તેજ-
વાળા કાકુત્સ્થ રામચંદ્રે હસતાં હસતાં કહ્યું :^{૨૦}
'હે સુગ્રીવ ! ઉપકાર કરવો એ સન્નિવર્તનું લક્ષણ
છે અને અપકાર કરવો એ શત્રુનું લક્ષણ છે.
હું તારી ભાયાનું હરણ કરનારા દુષ્ટ વાલી-
નો આજે જ વધ કરીશ.' ^{૨૧} હે મહાભાગ ! આ
મારાં ઈશ્વરનાં વળ સરખાં તેજઠાર બાણો કે
તે સરખટથી બનેલાં છે, કંકપત્ર વડે ઠંકા-
યેલાં છે, સુવર્ણથી સુશોભિત કરેલાં છે અને
કેાધ પામેલા કેરી સર્પના સરખાં વીક્ષણ છે,
તેના પ્રહારથી આજે 'વાલી' નામનો તારો અપ-
રાધી શત્રુ હણાશે અને છિન્નભિન્ન થયેલા પર્વત-
ની પેઠે પ્રાણરહિત થઈ પૃથ્વી પર પડશે, તેને
તું જોઈશ.'

રઘુકુળની પદ્મ રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી વાનરો-
નો રાજ સુગ્રીવ અત્યંત હર્ષ પામ્યો અને
'બહુ સારું, બહુ સારું' એમ કહેવા લાગ્યો.
પછી થોડી વારે મહાત્મા સુગ્રીવે કહ્યું : 'હે
રામ ! હું શોકથી ઘેરાયેલો છું અને તમે શોક-
અસ્ત પુરુષોના પરમ આશ્રયરૂપ છો, તેમ જ
મારા પરમ સખા છો; માટે હું તમારી આનળ
મારું સઘણું ડુંગ્ર નિવેદન કરું છું. હે પ્રિય
રામ ! હું સત્યના મોગદ લઈને કહું છું કે,
મેં અગ્નિની આદીએ મારો હાથ તમારા હાથ-
માં આપી તમને મારા પ્રાણથી પણ અધિક
પ્રિય મિત્ર બનાવ્યા છે.' ^{૨૨-૨૭} 'તમે મારા
વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર છો' એમ માની હું તમને
કહું છું કે, હે રામ ! મારા અંતરનાં ડુંગ્રો
નિંદ્ય પ્રતિ મારા મનને લીધે કરે છે. ^{૨૮}
એટલું કહેતાં કહેતાં સુગ્રીવનાં નેત્રોમાં આંસુ
બારાઈ આવ્યાં અને તેના કંઠ કુધાર્થ ગયો,
તેથી તે રૂપાણે બોલી શક્યો નહિ. ^{૨૯} થોડી
વારે મહાત્મા સુગ્રીવે એકાએક નદીના પૂરની
વંદે આવતા અધમપ્રવાહને ધર્મ વડે ચોકીને તથા
વચનનાં હૃદય વતી નેત્રો લૂછી નાખીને નિઃશ્વાસ
ગૂંતા શ્રીમાન રામચંદ્ર પ્રત્યે કહેવા માંડ્યું. ^{૩૦, ૩૧}

'હે રામ ! મહાબળવાન વાલીએ પોતાના રાજ્ય-
માંથી મારો અધિકાર છીનવી લઈ ને તથા કોર
વચનો કહીને મને કાઢી મૂક્યો છે; એટલું જ
નહિ, પરંતુ તેણે મારી પ્રાણાધિક પ્રિય પત્ની
રુમાનું પણ હરણ કર્યું છે અને મારા સઘણા
સ્નેહી-મિત્રોને કારાગૃહમાં નાખ્યા છે. હે રાધવ !
એ વાલીના લયના ત્રાસથી હું આ મુશ-
મૂક પર્વત પર આવી રહ્યો છું, તોપણ એ
દુષ્ટાત્મા વારંવાર મારો વિનાશ કરવાને
અર્થે ચત્ર કયાં જ કરે છે ! તેણે મારો વધ
કરવા માટે કેટલીક વાર બળવાન વાનરોને
આહીં મોકલ્યા, પણ હજી સુધી તો મેં તેઓ
સર્વનો વિનાશ જ કર્યો છે. ^{૩૨-૩૪} હે રાધવ !
વાલીના લયને લીધે જ પ્રથમ તમને આ તરફ
આવતા જોઈને મારા મનમાં શંકા બિપ્લ
હવી : 'રજો ને મારો વધ કરવા અર્થે આ કોઈ
જે બળવાન પુરુષોને વાલીએ મોકલ્યા હોય !'
એ શંકાને લીધે જ હું તમારી પાસે પ્રથમ
આવી શક્યો નહિ; કારણ કે લયના પ્રસંગ-
માં તો સૌ કોઈ લય પામે છે જ. ^{૩૫} હે
દશરથનંદન ! એવી રીતે મહાન પ્રાણસંકટ
આવી પડવા છતાં પણ કેવળ આ હંતુમાનાંદિ
મારા સહાયકો ટોળાને લીધે જ હું મારા પ્રાણોને
ધારણ કરી રહ્યો છું. ^{૩૬} આ મારા સ્નેહી હંતુ-
માનાંદિ વાનરો નિરંતર ચોમેરથી મારી રક્ષા
કરે છે. તેઓ હું ચાહું છું ત્યારે ચાલે છે અને
ભોલો રહું ત્યારે ભોલા રહે છે. ^{૩૭} હે રામ ! હું
મારા અનેક ડુંગ્રોનું વિસ્તારથી કેટલુંક વર્ણન
કરું ! માત્ર સંક્ષેપમાં જ કહું છું કે, વિખ્યાત
પરાક્રમવાળો મારો જ્યેષ્ઠ બંધુ વાલો કે જે
મારો શત્રુ થઈ ચૂક્યો છે, તેના વિનાશ યાવ
ત્યારે જ મારાં સઘણાં ડુંગ્ર શાંત થાય એમ
છે. મારાં જીવિત તથા મુખ એ બન્ને એ વાલી-
ના વિનાશને અવલંબીને જ રહ્યાં છે, અર્થાત્
વાલોના વધ યાવ તો જ હું જીવતો રહી મુખ
જોગવી શકું એમ છું. ^{૩૮, ૩૯} હે રામ ! ડુંગ્રી
કિંવા મુખી અવસ્થામાં પુરુષને પરમ સહાયક

તેનો સખા જ હોય છે; માટે ચોકથી પીડા-
યેલા મેં તમને આ મારા ચોકનો અંત આણવા-
નો ઉપાય કહી સંભળાવ્યો.'

સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્રે
તેને પૂછ્યું : 'હે સુગ્રીવ ! તારે વાલી સાથે શા
નિમિત્તે વેર થયું, એ હું ચકાશ રીતે સાંભળવા
ઇચ્છું છું.' હે વાનરરાજ ! તમારા બ્રહ્મા વેરનું
કારણ તથા તમારા બેઝનોનાં બળાબળ બળ્યા
પછી હું તને સુખ થાય એમ કરીશ. ૪૦-૪૨ હે
મિત્ર ! વાલીએ વિના અપરાધે તારું અપમાન
કયું એ સાંભળીને તો હૃદયને કંપાવનારો મારો
બળવાન ક્રોધ વર્ષાશ્વત્થાનાં બળપ્રવાહની પેઠે
વૃદ્ધિ પામે છે, ૪૩ હવે હું મારા મનુષ્યને સજ્જ
કરું એટલા સમયમાં તું મારા પ્રશ્નનો પ્રત્યુ-
ત્તર આપ. તારે નિશ્ચય માનવું કે મારાં આણે-
થી તારા શત્રુ વાલીનો વધ થયો છે.'

મહારામા રઘુવીરનાં વચન સાંભળીને હતુ-
માનાદિ આરે વાનરો સહિત કપીશ્વર સુગ્રીવ
અત્યંત હૃષ્ટ પામ્યો અને વાલીની સાથે પોતાને
વેર થવાનું કારણ લક્ષ્યભૂના મોટા ભાઈ રઘુવીર-
ને પ્રસન્નવદને કહેવા લાગ્યો. ૪૪, ૪૫

હતિ શ્રીપાદમીક મહામાનમયીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું
કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૮ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૯ મો

વાલી-સુગ્રીવના પૂર્વવૃત્તાંત-વેરનું કારણ

વાલી નામ મમ ક્ષાતા જ્યેષ્ઠઃ શત્રુનિવહેજઃ ।
પિતૃવેદુમતો નિર્લ મમ ચાપિ તથા પુત્રા ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવે કહ્યું : 'હે રામચંદ્ર ! શત્રુઓનો નાશ
કરવામાં સમર્થ એવો મારો જ્યેષ્ઠ બધું વાલી
પૂર્વે અમારા પિતાને તથા મને અત્યંત પ્રિય
હતો. ૧ જ્યારે અમારા પિતા નશ્વર દેહનો ત્યાગ
કરી સ્વર્ગ સિધાવ્યો, ત્યારે સઘળા મંત્રીઓએ
'વાલી જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવાથી રાજ્યનો અધિ-
કારી છે' એમ વિચારી, તેને રાજ્યાસન પર
બેસાડી સર્વ વાનરોનો રાજ કર્યો અને પિતૃ-
પિતામહની પરંપરાથી આલતા આવેલા મહાન
બા. સ. ૩૭

રાજ્યનું પાલન કરી રહેલા એ વાલીની પાસે હું
સર્વ કાળ સેવકજનની પેઠે અતિશય નમ્રપણે
રહેવા લાગ્યો. ૨, ૩

એ સમયે મયાસુરનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર અને હુંદ-
ભિનો મોટો ભાઈ 'માયાવી' નામનો એક
રાક્ષસ હતો. તેની સાથે વાલીને સ્ત્રીના નિમિત્ત
મોટું વેર બધાયેલું હતું. ૪ એક દિવસે અર્ધ-
રાત્રિના સમયે જ્યારે સઘળા લોકો નિદ્રાવશ
થઈ સૂતેલા હતા, ત્યારે અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા
એ માયાવી અસુરે કિષ્કિન્ધા નગરીના દરવાજા
આગળ આવીને મોટી ગર્જના કરી અને વાલી-
ને યુદ્ધ કરવા માટે બોલાવ્યો. ૫ તેની લચ-
કર ગર્જના સાંભળતાં જ મારો ભાઈ વાલી
નિદ્રામાંથી એકદમ જાગી ઊઠ્યો અને તેની એ
ગર્જનાને સહન નહિ કરતાં વેગથી એ રાક્ષ-
સની સામે જવા લાગ્યો. ૬ ક્રોધવશ થવાને
લોધે કંઈ પણ વિચાર નહિ કરતાં રાત્રિના
સમયે વાલી જ્યારે રાક્ષસને હણવા માટે આવ્યો,
ત્યારે અત્યંત પુરમાંની સઘળી સ્ત્રીઓએ તેમ જ
અત્યંત નમ્ર સ્વભાવવાળા મેં તેને બહુ બહુ
પ્રકારે વાણી, છતાં કંઈ પણ નહિ ગણ્યું કરતાં
તે તો ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો. ૭ પાછા વળવા
માટે બીનવલી અને પાછળ આવતી સ્ત્રીઓ-
ને તરછાડીને એ મહા બળવાન વાલી કિષ્કિન્ધા
નગરીમાંથી બહાર નીકળ્યો, ત્યારે બ્રહ્મ
દેવેકથી એવાઈ નેહું તેની સાથે આવ્યો. નગરી-
ની બહાર નીકળીને અમે બન્ને ભાઈઓ યુદ્ધ
કરવા માટે સજ્જ થઈ ઊભા, ત્યારે અમને
દૂરથી જ જોઈને અત્યંત ત્રાસ પામેલો એ માયાવી
અસુર એકાએક ત્યાંથી નાસવા લાગ્યો. જ્યારે
અમારાથી લય પાગીને એ અસુર નાઠો, ત્યારે
અમે બંને ભાઈઓ પણ તેની પાછળ દોડ્યા.
એ વેળા માર્ગને પ્રકાશિત કરતો ચંદ્ર આકાશ-
માં ઉદય પામવા લાગ્યો હતો, તેથી અમે વગર
અડચણે સત્વરે એ રાક્ષસની નજીક પહોંચી ગયા.
છતાં એ માયાવી રાક્ષસ એકાએક માર્ગમાં
આવેલા, ઘણા ઘાસથી ઢંકાયેલા એક મોટા

શ્રીરામ અને સુગ્રીવની સહાય માટે પ્રતિજ્ઞા

વસ્ત્રાભરણો. એમ કહી મુઝીવે એ વસ્ત્રાભરણો રામચંદ્રની આગળ મૂક્યાં. ૧૩, ૧૪ એ ઉત્તરીય વસ્ત્ર તથા આભરણો સીતાનાં જ હતાં. તેને જોતાં જ શ્રીમાન રામચંદ્ર ગદ્ગદકંઠ થઈ ગયા અને જેમ ઝાકળથી ચંદ્ર નિસ્તેજ થાય, તેમ સીતાનો સ્નેહ સાંભરી આવતાં પ્રવૃત્ત થયેલા અશ્રુજળથી તેમનું મુખ નિસ્તેજ થઈ ગયું. તે વસ્ત્રાભૂષણોને પોતાના હાથમાં ઝલ્લુ કરી એકાએક 'હા પ્રિયા! હા મધિલિ!' એ પ્રમાણે ઘાડા સ્વરથી ફેંદન કરતા શ્રીમાન રામચંદ્ર ધૈર્ય-રહિત થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા અને વારંવાર વસ્ત્રાભૂષણોને પોતાના હૃદય સાથે ચાંપીને કોઈ એ કોંપાવેલા રાફડામાં રહેલા સર્પની પેઠે અત્યંત કૂંકાડા મારવા લાગ્યા, તેમ જ તેમનાં નેત્રોમાંથી અખંડિત અશ્રુધારા વહેવા લાગી. એ વેળા અતિઠીન બની ગયેલા રામચંદ્ર પોતાની પાસે ખેડેલા લક્ષ્મણની સામે જોઈને ખેદ ધરતાં કહેવા લાગ્યા: ૧૫-૧૬ 'હે લક્ષ્મણ! રાવણ અત-રિક્ષમાર્ગે હરણ કરી જતો હશે, એ વેળાએ તારી લાલી સીતાએ પોતાના શરીર પરથી ઉતારી ફેંકી દીધેલાં આ વસ્ત્રાભરણો તું જો! અહો! આ વસ્ત્રાભરણો ખગડી કિંવા લાંગી ભય નહિ એટલા માટે તેણે એ લીલાં તુલવાળી બૂમિ પર નાખ્યાં હોય એમ લાગે છે; કેમ કે આ વસ્ત્રાભરણો પ્રથમના જેવાં જ અખંડિત અને નિર્મળ રહેલાં છે. ૧૭, ૧૮

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી મહાત્મા લક્ષ્મણે કહ્યું: 'હે બ્યેષ્ઠ બધું! હું મારી લાલી સીતાનાં કેયુર તથા કુંડળ આદિ આભૂષણોને તો જોળાળી શકતો નથી. પરંતુ હું નિત્યપ્રતિ તેમનાં ચરણનું વંદન કરતો, તેથી માત્ર તેમનાં નૂપુરને જ જોળાળી શકું છું.' ૧૯

એટલુ જોતી મહાત્મા લક્ષ્મણ જ્યારે ગદ્-

ગદકંઠ થવાને લીધે આગળ જોતી શક્યા નહિ, ત્યારે શ્રીમાન રામચંદ્ર મુઝીવને પૂછ્યું: ૨૦ 'હે મુઝીવ! તે ભયંકર રૂપવાળો રાક્ષસ મારી પ્રાણ-પ્રિયા સીતાને કઈ તરફ લઈ જતો તારા જોવામાં આવ્યો હતો? વળી મને મોટું દુઃખ આપનારો એ રાક્ષસ કયે સ્થળે વસે છે? ખરેખર, એકના દોષને લીધે હવે હું સઘળા રાક્ષસોના સંહાર કરીશ. હે વાનરેંદ્ર! જેણે સીતાનું હરણ કરીને મને કોષ પમાડ્યો છે, તેના મૃત્યુનું દાર ખરેખર આપો-આપ જ ભ્રષ્ટી ગયું છે! હે વાનરાધિપતિ મુઝીવ! જે હુટ રાક્ષસે બળાત્કારથી મારી અત્યંત પ્રિય પત્ની સીતાનું હરણ કર્યું છે, તે મારા શત્રુની ભાળ તું મને શીઘ્ર જણાવ; એટલે હું તેને તરત જ યમલોકમાં પહોંચતો કરું. ૨૧-૨૨

જાત શ્રી રામચંદ્ર મહામુનિમણીત આદિકવ્ય શ્રાવ્યમાણના ટિપ્પણકારોમાં ૧ કી સ્વ સમાપ્ત

સર્ગ ૭મો

મુઝીવે કરેલું રામચંદ્રનું આધ્યાસન

પવમુક્તસ્તુ સુપ્રોવો રામેજાલેન વાનર: |

અપ્રતીપ્રાક્ષલિર્વાસ્ય સ્વાપ્ન વાપગાદ્ગદ: || ૧ ||

અત્યંત શોકપીડિત થયેલા રામચંદ્રનાં હિનતાયુક્ત વચન સાંભળી મુઝીવની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં, તેથી ગદ્ગદકંઠ થયેલા તેણે હાથ જોડી નમ્રતાથી કહ્યું: 'હે રામચંદ્ર! હું એ હુટ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા પાપકર્મી રાવણ રાક્ષસના નિવાસસ્થાનને ણિલકુલ બાણતો નથી તેમ જ તેના ચામચ્યને, તેના પરાક્રમને તથા તેના કુળને પણ બાણતો નથી; ૧૨ તોપણ હું શત્રુદમન! હું સત્ય પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, જેવી રીતે તમે સીતાને પામશો, તેવી રીતેના હું પ્રયાસ કરીશ. તમે શોકને ત્યાગ કરો. ૧૩ હે પ્રભુ! હું મારા પૌરુષબળનો આશ્રય કરી શોડા સમય-માં જ પરિવાર સહિત રાવણનો નાશ કરી તમને સીતા લાવી આપીશ, જેથી તમે પ્રસન્ન થશો. ૧૪ હે રામ! તમે પોતાના સ્વાભાવિક ધૈર્યનું અવલંબન કરી આવી અયોગ્ય વિકલતાને ત્યાગ કરો. તમારા સરખા મહાન પુરુષને આટલું

× પગમા પહેરવાનું ઘરેલું-આંખર.

+ આ સ્લોક આપણા દેશના પ્રાચીન મોરવનું લાન કરાવે છે પૂર્વકાળમાં આપણામાં દિયેર-લોભાઈ વચ્ચે કેવો આ સંભાવ હતો, તે આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

બુદ્ધિલાઘવ (બુદ્ધિનું દૂરકાપણ) યોગ્ય નથી.^૫
 હે રામ! તમારી પેઠે જ મને પણ પત્ની-
 વિયોગનું મોટું દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે, છતાં હું
 કાંઈ તમારી પેઠે ધૈર્યનો ત્યાગ કરીને શોક
 કરતો નથી.^૬ હે મહાત્મનું! હું પ્રાકૃત બુદ્ધિ-
 વાળો એવો વાનર છું, તો પણ મારા મોટા
 ભાઈ વાલીએ હરણ કરેલી મારી ભાર્યાનો શોચ
 કરતો નથી, તો પછી તમે તો પવિત્ર અંતા-
 કરણવાળા, નમ્ર સ્વભાવવાળા અને ઉત્તમ ધૈર્ય-
 વાળા મહાપુરુષ છો, છતાં આમ શોક કરો એ
 શું યોગ્ય કહેવાય? હે રઘુવીર! તમે ધૈર્ય
 ધારણ કરી તમારાં નેવમાંથી ખરતાં આંસુને રોકો
 અને ઉત્તમ સર્વશીલ પુરુષોની મર્યાદાનો ત્યાગ
 ન કરો; કેમ કે ઉત્તમ બુદ્ધિ વડે વિચાર કરનારો
 ધૈર્યવાન પુરુષ પ્રિયજનોના વિયોગસમયે,
 દ્રવ્યાદિના વિનાશથી થતાં કષ્ટના સમયે, સ્વેદ
 વગેરેના ભયમાં તેમ જ ભવિતનો અંત આણે
 એવા બીજા હરકોઈ સંકટના સમયે પણ
 પીડાતો નથી.^૮ જે મૂખ પુરુષ નિરંતર શોક
 અને ચિંતા કર્યા કરે છે, તે અતિશય ભારથી
 ભરેલા નાવની પેઠે શોકરૂપો સમુદ્રમાં ડૂબે છે.^{૧૦}
 માટે હે પરમ પ્રજા! હું હાથ ભેડીને અત્યંત
 પ્રેમપૂર્વક તમને વીનવું છું કે, તમે પૌરુષ-
 બળનો આશ્રય કરો અને તમારા અંતઃકરણમાં
 શોકને સ્થગિત રાખો.^{૧૧} જેઓ નિરંતર
 શોકમાં રહે છે, તેઓને કદી પણ સુખ હોતું જ
 નથી અને તેઓનું તેજ પણ ક્ષીણ થાય છે;
 માટે હે રાઘવ! તમે શોક કરવાને યોગ્ય નથી.^{૧૨}
 હે રઘુનંદન! નિરંતર શોકગ્રસ્ત રહેનારા
 પુરુષના ભવિતમાં પણ સંશય રહે છે; માટે
 હે રાજેન્દ્ર! તમે શોકનો ત્યાગ કરી કેવળ
 ધૈર્યનો જ આશ્રય કરો.^{૧૩} હે કૌશલ્યાનંદવર્ધન!
 હું તમને કાંઈ ઉપદેશ કરતો નથી; પરંતુ
 મિત્રભાવથી હિતવચનો જ કહું છું; માટે મારા
 મિત્રપણનું માન લાગવવા સારું પણ હવે તમારે
 શોક કરવો યોગ્ય નથી.^{૧૪}

મહાત્મા સુગ્રીવે અનેક પ્રકારના મનુર

વચનોથી રામચંદ્રનું સાંત્વન કર્યું, ત્યારે લક્ષ્મ-
 ણના મોટા ભાઈ રઘુવીર તરત જ વસ્ત્રના છેડા
 વડી પોતાનાં નેવમાંનાં આંસુ લૂછી નાખી સ્વસ્થ
 થયા. પછી વાનરેન્દ્ર સુગ્રીવને ભેટીને કહેવા
 લાગ્યા :^{૧૫} હે સુગ્રીવ! સ્નેહી તથા હિતચક્ષુ
 મિત્રે પોતાના મિત્રની દુઃખી અવસ્થામાં જે કંઈ
 કરવું ઘટે, તે પ્રમાણે તે મારો શોક સમાવવા
 અર્થે યોગ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે. હે મિત્ર! તારાં
 વચનો સાંભળીને મારો સદ્ગુણ શોક શાંત થયો
 છે અને હવે હું સ્વસ્થ થયો છું. હે મિત્ર!
 વિશેષે કરી આવી વેળાએ તારા સરખો મિત્ર
 મળવો ઘણો જ દુર્લભ હોય છે. હે સુગ્રીવ! હવે
 સીતાની શોધ કરવા માટે તથા દુરાત્મા ગુને
 ફર એવા રાવણ રાક્ષસનો સંહાર કરવા માટે
 તારે પ્રયત્નશીલ થવાની જરૂર છે; તેમ જ
 તારું જે કંઈ કાર્ય મારે કરવાનું હોય તે તું
 વિશ્વાસપાત્ર એવા મને નિર્ભયપણે જણાવ. હે
 કપિરાજ! જેમ વર્ષાઋતુમાં સારા ક્ષેત્ર વિષે
 વાવેલું બીજ સફળ થાય છે, તેમ મને સોંપેલું
 તારું સર્વ કાર્ય સફળ થશે.^{૧૭-૨૦}

હે હરિશ્ચંદ્ર! * હું વાલીનો વધ કરીશ.
 એમ જે મેં આભિમાનપૂર્વક કહ્યું છે તે તારે
 સત્ય જ સમજવું.^{૨૧} હું પૂર્વે કહી પણ અસત્ય
 બોલ્યો નથી અને લવિષ્યમાં કદાપિ બોલીશ
 પણ નહિ. આ હું સત્યના સોગંદ લઈને
 પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જ કહું છું.^{૨૨}

એવી રીતે શ્રીમાન રામચંદ્રનાં દંઠ પ્રતિજ્ઞા-
 પૂર્વકનાં વચન સાંભળી હનુમાનાદિ સર્વ વાનર-
 સમાજ સહિત સુગ્રીવ અત્યંત હર્ષિત થયો.
 પછી એકાંતમાં મિત્રભાવને પામેલા રામચંદ્ર
 અને સુગ્રીવ બંને મિત્રો પોતાના સમાન સુખ-
 દુઃખની વાતો કરવા લાગ્યા.^{૨૩, ૨૪} બુદ્ધિસંપન્ન
 કપિમંત્ર સુગ્રીવે મોટા મોટા રાજાઓના પણ
 અધિપતિ મહાનુભાવ રામચંદ્રનાં પૂર્વોક્ત પ્રતિજ્ઞા-

* કપિઓમાં શ્રદ્ધ.

x પુરુષ સ્વર્ગે-અન્ય રાજ્યના દૂતો કિંવા રાવણના
 દૂતો ન બની શકે એવા પુરુષ સ્વર્ગે.

વચન સાંભળીને પોતાના હૃદય વિષે પોતાનું
કાર્ય સિદ્ધ થયેલું જ માન્યું.^{૨૫}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુવનગીત આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિત
કથા-પ્રાકાશમાં ૭૯૯ સ્તોત્ર સમાપ્ત

સર્ગ ૮ મો

બને મિત્રોની પરસ્પર વાતચીત

પરિતુષ્ટપ સુમીરસ્તેન વામ્યેન હર્ષિતઃ ।

લક્ષ્મણસ્વાગ્રજં શૂરમિદં વચનમમર્ચન્ ॥ ૧ ॥

લક્ષ્મણના મોટા ભાઈ શરવીર રઘુવીરનાં
વચન સાંભળી સંતુષ્ટ થયેલા ઠપિવર સુગ્રીવે
તેમને કહ્યું :^{૨૬} 'હે રઘુવીર ! તમારા સરખો
શુભવાન મિત્ર પ્રાપ્ત થવાથી આજે હું સર્વથા
દેવતાઓને પણ અનુમત્ત કરવા ચોગ્ય થયો છું.
હે નિઃપાપ સમચંદ્ર ! તમારી સહાયથી હું
દેવતાઓના રાજ્યને પણ મેળવી શકું એમ છું ;
તો પછી મારું પોતાનું રાજ્ય મેળવી શકું એમાં
તો શું જ આશ્ચર્ય ! વળી રઘુવંશમાં જન્મ પામેલા
તમારી સાથે આજે મારી અતિદેવની સમક્ષ
મુઠ્ઠ મેત્રી બ'ધાઈ. તેથી હું મારા બંધુવર્ગમાં
તથા મુહુર્તવર્ગમાં પણ માનીતો થયો છું. હે
રાધવ ! હું તમારી આગળ મારા મુખથી જ
મારા શુભો કહું એ ચોગ્ય નથી. છતાં હું તમને
ચોગ્ય મિત્ર પ્રાપ્ત થયો છું, એમ તમે ધીમે
ધીમે-પરિચયથી જાણશો.^{૨૭} હે સંયમી પુરુષો-
માં શ્રદ્ધ ! તમારા સરખા જિતેન્દ્રિય અને
મહાત્મા પુરુષોની પ્રીતિ તથા પ્રીતિ નિશ્ચય જ
હોય છે. હે રઘુવીર ! જેઓ સન્નિવ્રત
હોય છે, તેઓ પોતાના કે મિત્રના સુવર્ણ,
રૂપ તથા આભરણાદિ પદાર્થોમાં કંઈ પણ
મુહાઈ જાણતા નથી. પોતાનો મિત્ર ધનવાન
હોય વા દારદ્રો હોય, દુઃખી હોય કેવા મુખી
હોય તેમ જ નિર્દોષ હોય અથવા સદોષ હોય,
તોપણ સન્નિવ્રત તો તેને જ પોતાની પરમ
ગતિદાય માને છે.^{૨૮} હે અનધ ! મિત્રનો
ઉત્તમોત્તમ સ્નેહ જોઈ તેના અર્થે પુરુષો પોતાનાં
ધન, સુખ તથા દેશનો પણ ત્યાગ કરે છે.^{૨૯}
પરમ મિત્ર સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી, ઇદ્ર

સરખી શોભાવાળા શુદ્ધિમાન લક્ષ્મણના સાંભ-
ળતાં શ્રીમાન સમચંદ્ર સુગ્રીવ પ્રત્યે કહ્યું હે
કપિરાજ ! તે કહ્યું તે ચોગ્ય જ છે; ખરેખર,
મેત્રી તેવી જ હોવી જોઈએ.^{૩૦}

ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં પોતાનાં નિત્ય-
કર્મથી પરવારી શ્રીમાન સમચંદ્ર તથા લક્ષ્મણ
બંને 'ભાઈ કાંઈ પણ બિછાવ્યા વિનાની પૃથ્વી
પર બેઠા હતા. તેમને જોઈને ઠપિવર સુગ્રીવ
વનમાં પોતાની ચપળ દંડિ ફેરવવા લાગ્યો ;
એવામાં થોડેક દૂર એક સાલવૃક્ષ તેની નજરે
પડ્યું. એ વૃક્ષ થોડાં પાંદડાંવાળું, પરંતુ
ઘણું પુષ્પોવાળું હતું અને તેના પર અનેક
બ્રમરો ચુંબન કરી રહ્યા હતા. એ સાલ-
વૃક્ષની આગળ પાંદડાંવાળી એક રમણીય શાખા
લાંબી લાવીને, પૃથ્વી પર બિછાવી તેના ઉપર
મહાત્મા સમચંદ્ર સહિત સુગ્રીવ બેઠા. એ જોઈ
નમ્ર સ્વભાવવાળા મહાત્મા હતુમાને એક સાલ-
વૃક્ષની શાખા લાંબી લાવી પૃથ્વી પર બિછાવી
તે પર લક્ષ્મણને બેસાડ્યા.^{૩૧-૩૨} સાલવૃક્ષ-
ના પુષ્પોગી આશ્ચર્યકિત થયેલા એ પર્વત-
શ્રદ્ધ સ્થમ્ભક ગિરિના રમ્ય શિખર પર શ્રીમાન
સમચંદ્ર શાંત થયેલા સમુદ્રની પેઠે સુખપૂર્વક
વિરાજ્યા, ત્યારે અતિશય હર્ષિત થયેલા સુગ્રીવે
પ્રેમ તથા હર્ષને લીધે અદ્વગદગદ પવિત્ર અને
મધુર વાણીથી તેમને કહ્યું : 'હે રાધવ ! વાલી-
એ મને કાઢી મૂકવાથી તથા મારી ઓતું હરણ
કરવાથી અત્યંત દુઃખી થયેલો હું તે વાલી-
થી ભય પામી આ પર્વતશ્રદ્ધ સ્થમ્ભકમાં
નિવાસ કરું છું. હે રાધવ ! વાલીએ મને રાજ્ય-
માંથી કાઢી મૂકેલો હોવાથી મારે તેની સામે
હઠ યેર બ'ધાયું છે. તેનાથી હું ઘણો જ ત્રાસ
પામું છું અને આ પર્વતમાં રહેવા છતાં મારા
ચિત્તમાથી તેના તરફનો ભય ટળતો નથી.
માટે હે સર્વ લોકોને અભય આપનાર રામ !
હું કે જે નિરંતર વાલીના ભયથી પીડાયા
કરું છે અને અનાથ સરખો થઈ ગયો છું,
તેના ઉપર તમે કૃપા કરવા ચોગ્ય છે.^{૩૩-૩૪}

સુગ્રીવતું વચન સાંભળી ધર્મમાં પ્રીતિ-
વાળા, ધર્મને જાણનારા અને અત્યંત તેજ-
વાળા કાકુત્સ્થ રામચંદ્રે હસતાં હસતાં કહ્યું :^{૨૦}
'હે સુગ્રીવ ! ઉપકાર કરવો એ સન્મિત્રનું લક્ષણ
છે અને અપકાર કરવો એ શત્રુનું લક્ષણ છે.
હું તારી ભાર્યાનું હરણ કરનારા દુષ્ટ વાલી-
નો આજે જ વધ કરીશ.^{૨૧} હે મહાભાગ ! આ
મારાં હંદ્રનાં વજ્ર સરખાં તેજદાર જાણો કે
જે સરખટથી બનેલાં છે, કંકપત્ર વડે ઢંકા-
યેલાં છે, સુવર્ણથી સુશોભિત કરેલાં છે અને
કેઢ પામેલાં જેરી સર્પના સરખાં વીક્ષણ છે,
તેના પ્રહારથી આજે 'વાલી' નામનો તારો અપ-
રાધી શત્રુ હણાયે અને છિન્નભિન્ન થયેલા પર્વત-
ની પેઠે પ્રાણરહિત થઈ પૃથ્વી પર પડયે, તેને
તું જોઈશ.'

રઘુકુળઠીપક રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી વાનરો-
નો રાજ સુગ્રીવ અત્યંત હર્ષ પામ્યો અને
'બહુ સારું, બહુ સારું' એમ કહેવા લાગ્યો.
પછી થોડી વારે મહાત્મા સુગ્રીવે કહ્યું : 'હે
રામ ! હું શોકથી ઘેરાયેલો છું અને તમે શોક-
ગ્રસ્ત પુરુષોના પરમ આશ્રયરૂપ છો, તેમ જ
મારા પરમ સખા છો; માટે હું તમારી આજળ
મારું સઘણું દુઃખ નિવેદન કરું છું. હે પ્રિય
રામ ! હું સત્યના સોગંદ લઈને કહું છું કે,
મેં અક્ષિની સાક્ષીએ મારો હાથ તમારા હાથ-
માં આપી તમને મારા પ્રાણથી પણ અધિક
પ્રિય મિત્ર બનાવ્યા છે.^{૨૨-૨૪} તમે મારા
વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર છો' એમ માની હું તમને
કહું છું કે, હે રામ ! મારા અંતરનાં દુઃખો
નિત્ય પ્રતિ મારા મનને ક્ષીણ કરે છે.^{૨૮}
એટલું કહેતાં કહેતાં સુગ્રીવનાં નેત્રોમાં આંસુ
ભરાઈ આવ્યાં અને તેનો કંઠ રૂંધાઈ ગયો,
જેથી તે સ્પષ્ટપણે બોલી શક્યો નહિ.^{૨૯} થોડી
વારે મહાત્મા સુગ્રીવે એકાએક નદીના પૂરની
પેઠે આવેલા અગ્રપ્રવાહને ધર્મ વડે રોકીને તથા
વચના છેડ : વતી નેત્રો લૂછી નાખીને નિઃશ્વાસ
મંત્રતા શ્રીમાન રામચંદ્ર પ્રત્યે કહેવા માંડ્યું.^{૩૦,૩૧}

'હે રામ ! મહાબળવાન વાલીએ પોતાના રાજ્ય-
માંથી મારો અધિકાર છીનવી લઈ ને તથા કંઠોર
વચનો કહીને મને કાઢી મૂક્યો છે; એટલું જ
નહિ, પરંતુ તેણે મારી પ્રાણાધિક પ્રિય પત્ની
રુમાનું પણ હરણ કર્યું છે અને મારા સઘળા
સ્નેહી-મિત્રોને કારાગૃહમાં નાખ્યા છે. હે રાઘવ !
એ વાલીના ભયના ત્રાસથી હું આ ઋષ-
મૂક પર્વત પર આવી રહ્યો છું, તોપણ એ
દુષ્ટાત્મા વારંવાર મારો વિનાશ કરવાને
અર્થે યત્ન કર્યા જ કરે છે ! તેણે મારો વધ
કરવા માટે કેટલીક વાર બળવાન વાનરોને
અહીં મોકલ્યા, પણ હજી સુધી તો મેં તેઓ
સર્વનો વિનાશ જ કર્યો છે.^{૩૨-૩૪} હે રાઘવ !
વાલીના ભયને લીધે જ પ્રથમ તમને આ તરફ
આવતા જોઈને મારા મનમાં શંકા જિપજી
હતી : 'રખે ને મારો વધ કરવા અર્થે આ કોઈ
જે બળવાન પુરુષોને વાલીએ મોકલ્યા હોય !'
એ શંકાને લીધે જ હું તમારી પાસે પ્રથમ
આવી શક્યો નહિ; કારણ કે ભયના પ્રસંગ-
માં તો સૌ કોઈ ભય પામે છે જ.^{૩૫} હે
દશરથનંદન ! એવી રીતે મહાન પ્રાણસંકટ
આવી પડવા છતાં પણ કેવળ આ હનુમાનાદિ
મારા સહાયકો હોવાને લીધે જ હું મારા પ્રાણોને
ધારણ કરી રહ્યો છું.^{૩૬} આ મારા સ્નેહી હનુ-
માનાદિ વાનરો નિરંતર ચોત્રેરથી મારી રક્ષા
કરે છે. તેઓ હું ચાહું છું ત્યારે ચાલે છે અને
જોએ સહુ ત્યારે જીલ્લ રહે છે.^{૩૭} હે રામ ! હું
મારાં અનેક દુઃખોનું વિસ્તારથી કેટલુંક વર્ણન
કરું ! માત્ર સંક્ષેપમાં જ કહું છું કે, વિખ્યાત
પરાક્રમવાળો મારો જ્યેષ્ઠ બંધુ વાલો કે જે
મારો શત્રુ થઈ ચૂક્યો છે, તેનો વિનાશ થાય
ત્યારે જ મારાં સઘળાં દુઃખ શાંત થાય એમ
છે. મારાં જીવિત તથા મુખ એ બન્ને એ વાલી-
ના વિનાશને અવગ્રહીને જ રહ્યાં છે, અર્થાત્
વાલોના વધ થાય તો જ હું જીવતો રહી મુખ
બોગવી શકું એમ છું.^{૩૮,૩૯} હે રામ ! દુઃખી
કિંવા સુખી અવસ્થામાં પુરુષને પરન સહાયક

તેનો સખા જ હોય છે, માટે શોકથી પીડા થેલા મે તમને આ મારા શોકનો અવ આણવા નો ઉપાય કહી સલાખાવ્યો '

સુગ્રીવના વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્રે તેને પૂછ્યું ' હે સુગ્રીવ ! તારે વાલી સાથે શા નિમિત્તે વેર થયું, એ હું યથાર્થ રીતે સાંભળવા ઇચ્છુ છું હે વાનરરાજ ! તમારા બચ્ચના વેરતુ કારણ તથા તમારા બચ્ચના બળાબળ જાણ્યા પછી હું તને સુખ થાય એમ કહીશ ૪૦-૪૨ હે મિત્ર ! વાલીએ વિના અપરાધે તારું અપમાન કર્યું એ સાંભળીને તો હૃદયને કષવાનારો મારો બળવાન કોષ વર્ષાક્રાંતુમાના બળપ્રવાહની પેઠે વૃદ્ધિ પામે છે ૪૩ હવે હું મારા ધનુષ્યને સજ્જ કરું એટલા સમયમા તું મારા નશ્ત્રનો પ્રયુક્ત તર આપ તારે નિશ્ચય માનવું કે મારા બાણો થી તારા ગતુ વાલીનો વધ થયો છે '

મહાત્મા રઘુવીરના વચન સાંભળીને હજી માનાદિ ચારે વાનરો સહિત કપીશ્વર સુગ્રીવ અત્યંત હૃય પામ્યો અને વાલીની સાથે પોતાને વેર થવાનું કારણ લક્ષમણના મોઢા ભાઈ રઘુવીર ને પ્રસન્નવદને કહેવ લાગ્યો ૪૪, ૪૫

ઈતિ શ્રી રામચંદ્ર મહાપ્રભુના પૂજીત આદિકથા શ્રીરામ ચાલક કિષ્કિન્ધાકાંડમા ૮ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૯ મો

વાલી-સુગ્રીવનો પૂર્વવૃત્તાંત-વેરતુ કારણ

વાલી નામ મમ ક્ષાતા પ્તેષ્ટ કારુનિકહણ ।
પિતૃયદ્યુતો નિત્ય મમ વાપિ તથા પુત્ર ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવે કહ્યું ' હે રામચંદ્ર ! શત્રુઓનો નાશ કરવામા સમર્થ એવો મારો બ્યેષ્ઠ બધું વાલી પૂર્વે અમારા પિતાને તથા મને અત્યંત પ્રિય હતો ૧ ત્યારે અમારા પિતા નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગ સિધાગ્યા, ત્યારે સઘળા મરીઓએ 'વાલી બ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવાથી રાજ્યનો અધિકારી છે' એમ વિચારી, તેને રાજ્યાસન પર બેસાડી સર્વ વાનરોનો રાજ કર્યો અને પિતૃ-પિતામહની પર પરાથી આલતા આવેલા મહાન

રાજ્યનું પાલન કરી રહેલા એ વાલીની પામે હું સર્વ કાળ સેવકજનની પેઠે અતિશય નમ્રપણે રહેવા લાગ્યો ૨,૩

એ સમયે મયાનુરોનો બ્યેષ્ઠ પુત્ર અને હું હુલિનો મોટો ભાઈ 'માયાવી' નામનો એક રાક્ષસ હતો તેની સાથે વાલીને સ્ત્રીના નિમિત્તે મોટું વેર બધાયેલું હતું ૪ એક દિવસે અર્ધ રાત્રિના સમયે જ્યારે સઘળા લોકો નિદ્રાવશ થઈ સૂતેલા હતા, ત્યારે અત્યંત ઠંડે ભરાયેલા એ માયાવી અસુરે કિષ્કિધા નગરીના દરવાજા આગળ આવીને મોટી ગર્જના કરી અને વાલી ને યુદ્ધ કરવા માટે બોલાવ્યો ૫ તેની ભય કર ગર્જના સાંભળતા જ મારો ભાઈ વાલી નિદ્રામાથી એકદમ જાગી ઊઠ્યો અને તેની એ ગર્જનાને સહન નહિ કરતા વેગથી એ રાક્ષસની સામે જવા લાગ્યો ૬ કોષવશ થવાને લીધે કાઈ પણ વિચાર નહિ કરતા રાત્રિના સમયે વાલી જ્યારે રાક્ષસને હણવા માટે આવ્યો, ત્યારે અત્યંત પુરમાની સઘળી સ્ત્રીઓએ તેમ જ અત્યંત નમ્ર સ્વભાવવાળા મે તેને બહુ બહુ પ્રકારે વચો, છતાં કાઈ પણ નહિ ગણ્યુંકારતા તે તો ઘરમાથી બહાર નીકળ્યો ૭ પાછા વળવા માટે વીનવળી અને પાછળ આવતી સ્ત્રીઓ ને તરછોડીને એ મહા બળવાન વાલી કિષ્કિધા નગરીમાથી બહાર નીકળ્યો, ત્યારે જ તુસ્નેહથી એ ચાઈને હું તેની સાથે ચા થો નગરી ની બહાર નીકળીને અમે બંને ભાઈઓ યુદ્ધ કરવા માટે સજ્જ થઈ ઊભા, ત્યારે અમને દૂરથી જ જોઈને અત્યંત તાસ પામેલો એ માયાવી અસુર એકાએક ત્યાંથી નાસવા લાગ્યો જ્યારે અમારાથી ભય પામીને એ અસુર નાઠો, ત્યારે અમે બંને ભાઈઓ પણ તેની પાછળ દોડ્યા એ વેળા માર્ગને પ્રકાશિત કરતો ચંદ્ર આકાશ મા ઉદય પામવા લાગ્યો હતો, તેથી અમે વગર અડચણે સત્વરે રાક્ષસની નજીક પહોંચી ગયા, છતાં એ માયાવી રાક્ષસ એકાએક માર્ગમા આવેલા, ઘણા ઘાસથી ઠકાયેલા એક મોગ

ભૂવિવરમા* પેસી ગયો. આ પ્રકાર જોઈ અમે પણ સત્વર એ ભૂવિવર આગળ જઈને જિભા રહ્યા પોતાના શત્રુને ભૂવિવરમાં પ્રવેશેલો જોઈને વાલી મહાન કેધને વશ થયો અને તેની સઘળી ઈદ્રિયો શોભ પામી, પછી તેણે મને કહ્યું ૮-૧૨ ‘હે ભાઈ સુગ્રીવ ! હું આ ભૂવિવરમા પ્રવેશ કરી જ્યાં સુધી અદર ગયેલા અસુરનો વધ કરી પાછો આવું, ત્યાં સુધી તું સાવધાન થઈ આ ભૂવિવરના દ્વાર આગળ જિભા રહેજે.’ ૧૩

હે રઘુનદન ! એડુ સાલળી મેં તેની સાથે અદર પ્રવેશ કરવા સારું તેને ઘણી ઘણી વિનંતિ કરી, છતાં તે ન માનતા બહાર જિભા રહેવા માટે મને પોતાના ચરણના સોગદ આપીને તેણે એ ભૂવિવરમા પ્રવેશ કર્યો ૧૪ વાલીની વાટ જોતા ભૂવિવર આગળ જિભા રહેલા મને આજ્ઞાકાલ એમ કરતા એક વર્ષથી પણ અધિક સમય વહી ગયો, પણ વાલી બહાર આવ્યો નહિ. ૧૫ ત્યારે બ્રાવૃસ્નેહને લીધે મારા મનમા મોટો સજમ જાપજ્યો અને દીર્ઘકાળ પર્થ ત મારા ભાઈને નહિ દેખવાથી ‘વાલી નિશ્ચય મરણ પામ્યો હશે’ એવી અનિદ્ર શંકા મને થવા લાગી ૧૬ છતાં કેટલાક સમય સુધી વાલીની રાહ જોતો હું ત્યાં જિભા રહ્યો એવામા એક સમયે એ ભૂવિવરમાથી એકાએક કીણ સહિત રુધિર નીકળતું મારા જોવામા આવ્યું, એટલે મારી પ્રથમની શંકા દૃઢ થવાથી હું અત્યંત વિકળ થયો. ૧૭ એ વેળા એ વિવરમાથી અસુરોની મોટી મોટી ગજનાઓ મારા કણ્ઠપથમા આવવા લાગી, પરંતુ સત્રામમા જોડાયેલા મારા વડીલ બધુ વાલીનો એક પણ શબ્દ મારા સાલળવામા આવ્યો નહિ એ સઘળા ચિહ્નો પરથી ‘અવશ્ય માટે ભાઈ મરણ પામ્યો હશે’ એવો મને નિશ્ચય થયો. ‘હવે અદર ગયેલો રાક્ષસ પુનઃ બહાર આવી કિષ્કિંધાના લોકોને હુન્ની કરે નહિ’ એમ વિચારી મેં એક પર્વત જેવડી મોટી શિલા વડે એ ભૂવિવરના દ્વારને ઢાંકી દીધું. હે

પરમ મિત્ર રામ ! ત્યાર પછી શોકપીડિત થયેલો હું કેઈ એક વીર-જળાશય પર જઈ, વાલીની ઉદક્રિયા કરી કિષ્કિંધામા આવ્યો અને વાલીના મરણનું વૃત્તાંત શ્રુત રાખવા માટે ઘણા ઘણા ચત્ન કરવા લાગ્યો, તોપણ વાલીના વિચક્ષણ મત્રીઓ એ વૃત્તાંત બણી ગયા. ૧૮-૨૦ એટલે ‘રાજ્ય સૂનું રહે નહિ’ એવો વિચાર કરી તે સર્વ મત્રીઓએ મળી મને અભિયેક કરી રાજ્યાસન પર બેસાડ્યો હે રાઘવ ! મેં વાલીની ઉત્તરક્રિયા મારા હાથે જ કરી, પરંતુ મેં કાઈ તેને મરણ પામેલો નજરે જોયો ન હતો, તેથી મને શંકા રહેતી કે, કદાચ વાલો જીવતો પણ હોય, માટે ‘આ રાજ્ય વાલીનું જ છે’ એમ માની હું નિર્મળ બુદ્ધિથી ન્યાયયુક્ત રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

હે રઘુવીર ! મને રાજ્યાસન પર બેઠેને થોડોક સમય થયો, એટલામા તો મારે ભાઈ વાલો માયાવી રાક્ષસને હડીને નગરમા આવ્યો અને મને રાજ્યાસન પર બેઠેલો જોતા જ તેનામા રોમેરોમ ડાધાનિ સળગી જિજ્ઞો તથા તેનું નેત્રો લાલચોળ થઈ ગયા. ૨૧-૨૨ તુરંત જ તેને મારા મત્રીઓને બાધી કેદ કરી અને, ઝઠાર વચ્ચે કહી તિરસ્કાર કર્યો હે રાઘવ ! એ વેળા તે પાપી વાલોના નિઝદ કરવા હું સમથ હતો તોપણ બ્રાવૃસ્નેહથી બધાયેલો હોવાને લીધે તેને હણવાના કાર્યમા પ્રવૃત્ત થઈ ગયો નહિ જિહ્વડ શત્રુને હણી નગરમા પાછા આવેલા એ મારા વડીલ બધુ-વાલોને જોઈને હું તેનું સન્માન કરવા અર્થે જિભા થયો, અને મેં તે મહાત્માના ચરણમા પ્રણામ કર્યો, છતાં તેણે પ્રસન્ન અંત દરજ્જે મને શુભ આશીર્વાચનો પણ કહ્યા નહિ. ૨૩-૨૪ હે પ્રભુ ! મેં તેને પ્રસન્ન કરવા તેનું ચરણને મારા સુકૃત વડે સ્પર્શ કર્યો તથાપિ અત્યંત કેધવ થયેલા વાલોએ મારા પર કૃપા કઠી નહિ ૨૫

* રાજનું મરણ પ્રતિદ્ધ થવાથી દેશમાં દગો તોફાન થવાનો તેમ જ બીજા રાજ્ય થી ચંચાઈ થવાનો ભય રહે છે એ કારણથી જ મુકીને વાલીનું મરણવૃત્તાંત છુપાવવા ચત્ન કર્યો

સર્ગ ૧૦ મા

વાલી અને સુગ્રીવનું વેર

તત્ ક્રોધસમાવર્ણં સંરઘ્યં તમુપાગતમ્ ।

અર્ઙ્ગ પ્રસાદ્યાઙ્ગે ભ્રાતરં હિતજ્ઞમ્ ॥૧॥

સુગ્રીવે કહ્યું 'હે રામચંદ્ર ! અતિ ક્રોધાવ-
માન થયેલા અને ક્રુણિત અંત કરજીવાળા મારા
ભાઈ વાલીને હું મારા હિતની ઇચ્છાથી પ્રસન્ન
કરવા માટે કહેલા લાગ્યો. ^૧ 'હે જ્યેષ્ઠ બધું !
તું શત્રુને હણીને કુશળક્ષેમ પાછો આવ્યો એ
અહુ સારુ થયું. હે અનાથના શરણરૂપ બધું !
હું કે જે અનાથ છું તેનો નાથ એક તું જ છે. ^૨
હે ભાઈ ! મેં ધારણ કરેલા, ઘણી સળીઓવાળા
અને ઉદય પામેલા પૃષ્ઠિમાના થડ સમાન બળ-
કતા આ મેઘ છત્રને તથા આમરને તું પાછો
અંગીકાર કર. ^૩ હે નૃપ ! તું વિવરમા ગયે તે
પછી અત્યંત પીડા પામેલા હું એક વર્ષ પર્વત
એ વિવરના દ્વાર ઉપર બેસી રહ્યો, પરંતુ ઉંચકે
તેમાથી નીકળેલા અધિરના પ્રવાહને બેઠું મારું
હૃદય ઘણું જ શોકગ્રસ્ત થઈ ગયું અને મારી
સઘળી દ્રિષ્ટિઓ વ્યાકુળ થઈ ગઈ. પછી 'રાક્ષસ
અહાર નીકળી શકે નહિ' - એટલા માટે એક
મોટી શિલા વડે એ વિવરના દ્વારને બંધ કરી,
હું ત્યાંથી કિષ્કિન્ધામા આવ્યો અને મને રાજ્યા
સન પર બેસવાની ઇચ્છા નહિ હોવાથી તારા
મરણ સબંધી મારી શકાને શુભ રાખવા
લાગ્યો છતાં મને એકલો આવેલો બેઠું ને તથા
મારી મુખમુદ્રા પર બેદના ચિહ્નને બેઠું ને
તારા મંત્રીઓએ માગી ઇચ્છા ન હોવા છતાં
બળાત્કારથી મને રાજ્યાસન પર બેસાડ્યો હું
કે જે તારા રાજ્યને થાપણરૂપે સ્વીકારી તેનું
પાલન કરતો આજ દિન પર્વત ચિહ્નાસન પર
બેઠો છું, તેના અપરાધને તું ક્ષમા કરવા ચોગ્ય
છે. હે નૃપ ! માન્ય કરવા ચોગ્ય રાજ્ય તો તું
જ છે. હું તો પ્રથમ હતો તેવા જ તારા સેવક
છું. ^{૪-૬} હે શત્રુએ ને વિનાશ કરવામા સમર્થ
વાલી ! તારા વિચેાન થવાને લીધે તારા પ્રતિ

નિધિરૂપે જ મંત્રીઓએ મને રાજ્યાસન પર
બેસાડ્યો છે અને અમારો તથા પ્રભાજનો
સહિત આ તારું આશુ શત્રુ વગરનું રાજ્ય
મારી પાસે થાપણરૂપે જ રહ્યું છે, તે હવે તને
પાછું આપું છું' હે સીમ્ય ! હવે તું રાજ્યને
અંગીકાર કરી, મારા પરના કાંધનો ત્યાગ
કર. ^{૭-૮} હે રાજા ! હું જે હાથ બેઠી મન્ત્રક વડે
પ્રણામ કરી તારી યાચના કરું છું કે, રાજ
વિનાના શૂન્ય દેશને બેઠું બીજા રાજ્યો તેને
શુભી લેવાને સહી આવે નહિ એટલા માટે
સઘળા મંત્રીઓએ તથા નગરવાસીઓએ મળી
મને બળાત્કારથી રાજ્યાસન પર બેસાડ્યો છે,
માટે ક્રોધ ત્વજી તું મારા પર પ્રસન્ન થા. ^૯

એવી રીતે મેં તેને ઘણા સ્નેહયુક્ત વચનો
કહ્યા, તોપણ વાનરોના રાજા વાલી તો ન ઘટે
એવા કેટલાયે તિરસ્કારણીય વચનો વહીને મને
ધિક્કારવા લાગ્યો, એટલું જ નહિ, પણ પ્રભ
માના કેટલાએક સભ્ય શૂદ્રસ્થાને તથા પોતાના
વહાલા મંત્રીઓને બાલાવીને તેઓની મધ્યે મને
અત્યંત નિહિત વાકયો કહેવા લાગ્યો. 'હે
મારા પ્રિયજનો ! થોડા સમય પૂર્વે ક્રોધ પામેલો
એક 'માયાવી' નામનો મોટો રાક્ષસ પાંડી
સાથે યુદ્ધ કરવા સારુ અર્ધરાત્રિના વખતે
આપણી કિષ્કિન્ધાનગરીના દરવાજા આગળ
આવ્યો હતો અને તેણે મોટી ગર્જના કરી મને
યુદ્ધ માટે બોલાવ્યો હતો. એ બાબત તમારા
સૌના બળબાગા હશે જ હે મંત્રીઓ ! એ મંદુર
નો શબ્દ સાંભળી તેની સાથે યુદ્ધ કરવા સારું
રાજનહિંમતથી નીકળ્યો, તે વેળા શુભપણે
દાઝી સ્વભાવવાળો આ મારો ભાઈ સુગ્રીવ મારી
સાથે આવ્યો બે કે એ રાક્ષસ મહાબળવાન હતો,
તોપણ રાત્રિના સમયે અમે બંનેને ક્રોધભર્યા
આવેલા બેઠું ને તે લયલીત થઈ નાગવા લાગ્યો
ત્યારે અમે બન્ન પણ તેની પાછળ દોડ્યા, પણ
એટલામા તો વેગથી આગળ દોડતો એ માયાવી
રાક્ષસ માર્ગમાના તુલુથી ઢકાયેલા એક ભૂવિ
વરમા બિતરી પડ્યો. એ બેઠું મેં મારા દૂર

સ્વભાવવાળા ભાઈ સુગ્રીવને કહ્યું : ૧૦-૧૭ ‘હે સુગ્રીવ ! ભવિષ્યમાં કિતરી ગયેલા રાક્ષસને હું હણીને પાછો આણું ત્યાં સુધી તું મારી વાટ જોતો અહીંયાં જોશો રહે. તેને હણ્યા સિવાય નગરમાં પાછું જવું એ મને યોગ્ય લાગતું નથી.’ એવું કહી ‘સુગ્રીવભાઈ જોશો જ છે’ એમ માનીને હું એ ભયંકર વિવરમાં પેઠા. વિશાળ અને ભયંકર વિવરમાં સંતાઈ ગયેલા માયાવી અસુરને શોધતાં મને એક વર્ષ વીતી ગયું; પણ તે ક્યાંય જોવામાં આવ્યો નહિ. ૧૮, ૧૯ એક વર્ષ સુધી પ્રયત્ન કર્યો છતાં એ અસુરજડ્યો નહિ, તોપણ જરાયે કંટાળ્યા વિના હું તેની શોધકરવા લાગ્યો. છેવટે, તે વિવરના એક અતિશય ભાગમાં ખીજ કેટલાં એક રાક્ષસો સહિત એ માયાવી અસુર મારા જોવામાં આવ્યો. મને જોતાં જ તેઓએ મારી સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું. તેઓમાંના એક પછી એક એમ સર્વ રાક્ષસોને હણતાં મને કેટલોક સમય લાગ્યો. છેવટે, મેં ઉપરાઉપરી ગુપ્તિપ્રદાશથી તે માયાવી અસુરનો પણ નાશ કર્યો. એ વેળા તેના મુખમાંથી નીકળતા રુધિર વડે આખું વિવર ભરાઈ ગયું અને તે રુધિરપ્રવાહ બહાર નીકળ્યો; તે આ ભાઈ (સુગ્રીવ) ના જોવામાં આવ્યો હશે. હે મહાજનો ! ભૂવિવરમાં અત્યંત ગર્જના કરતા મહાભેરાવર માયાવી અસુરને હણીને હું મુખ-પૂર્વક તેમાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યો; પણ શિલા વડે તેનું દાર બંધ કરેલું હોવાને લીધે મને બહાર આવવાનો માર્ગ જડ્યો નહિ. ૨૦-૨૨ ત્યારે મેં ‘હે સુગ્રીવ ! હે સુગ્રીવ !’ એમ વારંવાર મોટેથી સાદ કર્યો; પરંતુ તેનો કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર મારા સાંભળવામાં આવ્યો નહિ, તેથી હું અત્યંત વ્યાકુળ થયો. ૨૩ પછી આમ-તેમ કાંકાં મારતા જળાશુ કે, વિવરનું દાર શિલાથી બંધ થયેલું છે; ત્યારે અતિશય ક્રોધથી મેં ચરણપ્રહાર (લાતો) થી શિલાને ખસેડી નાખી દાર પુરતું કર્યું અને પછી તેમાંથી નીકળી હું દીઠે રસ્તે અહીંયાં આવ્યો છું. ૨૪ અરે ! ખરેખર,

પોતાને રાહ્ય પ્રાપ્ત થાય એવું ઇચ્છતા આ કૂર-સુગ્રીવે પ્રાતુસ્નેહને ભૂલી જઈ મને એ વિવરમાં રૂંધી મૂક્યો હતો (માટે હવે હું તેનો ત્યાગ કરું છું). ૨૫

હે કાકુત્સ્થ ! એ પ્રમાણે કહી સત્યાસત્યના વિચારરહિત એ વાલીએ મને તે જ સમયે એક વસંતેર કિષ્કિન્ધાનગરીમાંથી કાઢી મૂક્યો. વળી હે રાઘવ ! તેણે મારી પત્નીનું બળાતકારે હરણ કર્યું; અર્થાત્ તેને મારી સાથે આવવા લીધી નહિ. એવી રીતે વાલીથી તિરસ્કાર પામેલો હું તેના ભયને લીધે અનેક વનો તથા સમુદ્રોવાળી સઘળી પૃથ્વી પર ફરી વળ્યો; પરંતુ વાલીના ભય વિનાનું કોઈ પણ સ્થળ મારા જોવામાં આવ્યું નહિ. ૨૬, ૨૭ છેવટે, આ પર્વતશ્રદ્ધ મધ્ય-મૂક ગિરિ કે જેમાં કોઈ કારણને લીધે વાલીથી પ્રવેશ થઈ શકે એમ નથી, તેમ આવી મેં નિવાસ કર્યો છે. હે પરમ મિત્ર ! મારે વાલીની સાથે વેર થવાનું સઘળું કારણ મેં તમને કહ્યું. તે ઉપરથી, હે રાઘવ, તમે બાપુ જ હશે કે વિના અપરાધે મારા પર મોટું દુઃખ આવી પડ્યું છે. ૨૮, ૨૯ હે સર્વ લોકના ભયને નિવૃત્ત કરનાર ! હે શરવીર રામ ! તમે એ કૂર વાલીનો નિગ્રહ કરી મને તેના ભયમાંથી મુક્ત કરવાની કૃપા કરો. ૩૦

સુગ્રીવનાં ઉપયુક્ત વચનો સાંભળીને અત્યંત તેજસ્વી અને ધર્મને જાણનારા શ્રીમાન રામચંદ્રે હસતા મુખે તેના પ્રત્યે ધર્મયુક્ત વાક્યો કહેવા માડ્યાં : ૩૧ ‘હે સુગ્રીવ ! તું કાંઈ પણ ચિંતા કરીશ નહિ. મારાં સૂર્ય સમાન તેજસ્વી અને ક્રોધથી ભરેલા અમોઘ બાણો દુરાચરણી વાલો ઉપર પડશે અને તેનો અવશ્ય ઘાત કરશે. ૩૨ હે મિત્ર ! લોક તથા શાસ્ત્રની મર્યાદાને હપિત કરનાર પાપાત્મા વાલો કે જેણે તારી ગીનું હરણ કર્યું છે, તે જ્યાં સુધી નારી દિષ્ટિએ પ્રકાશ નથી. ત્યાં સુધી જીવતો છે એમ તારે નિશ્ચય જાણવું. હે પરમ પ્રિય મિત્ર ! હું મારા પોતાના અનુભવથી જ જાણું છું કે, તું હાલમાં

મહાન ગોકરૂપી મમુદ્રમા રૂબેનો છે, પરંતુ તેમાથી હું તને અવશ્ય તારીશ અને તું ચોડા સમયમા તારી પત્નીને તથા આખા કિષ્કિન્ધા રાજ્યને પ્રાપ્ત થઈશ ૧૩૩,૩૪

હવે તથા પૌરુષબળની વૃદ્ધિ કરે એવા સમયદ્રના વચન સાંભળી અત્યંત પ્રસન્ન થયેલ સુનાવ વાર વાર તેમની પ્રથ સા કરવા લાગ્યો ૩૫

શ્રી વાલ્મીકી મહાકાવ્યના અંક ૧૦ મીરામાં નિર્ધારિત છે ૧૦ મે સર્ગ સમાપ્ત

વાલીનો વવ

સર્ગ ૧૧ મો

વાલીના પરાક્રમનું વર્ણન અને સમયદ્રના બળની પરીક્ષા

રામસ્ય વચન શ્રુત્વા હર્ષપોષ્યવચનમ્।

સુપ્રાન પૂજ્યાશ્ચક્રે રાઘવ પ્રજ્ઞાસ ચ॥૧॥

હવે તથા પુરુષાર્થની વૃદ્ધિ કરનારા રામ અદ્રના વચનો સાંભળી મહાત્મા સુઓવ તેમને વાર વાર પ્રણામ કરવા લાગ્યો ૧ હે રામચંદ્ર ! પ્રવચકાળના સૂર્ય સમાન તમે જ્યાંકેકે પામો, ત્યારે તમારા પ્રત્યક્ષિત અગ્નિ સરખા વીક્ષુ અને મર્મભેદી બાણો વડે સર્વ લોકને બાળી ભસ્મ કરો, એમા કોઈ સંદેહ નથી ૨ છતાં વાલીનું બળ કેટલું છે ગત્રુઓના સહાર કરવાની તેની ટેવી અદ્ભુત શક્તિ છે તથા રણસામ વિરે તેનું કેવું અડગ ધર્મ છે, એ સંદેહ પ્રથમ તમે એકચિત્ત મારા મુખથી માલગો અને પછી યોગ્ય લાગ તેમ કો ૩ હે રઘુવીર ! મહાબળવાન વાલી આખો રાત્રિ સુષે નિદ્રા લઈ, બ્રાહ્મ મુદ્રામા બેઠે છે અને નયોદય થયા પૂરે પશ્ચિમમુદ્રથી પૂર્વસુદ્ર મુખી તેમ જ દક્ષિણ સુદ્રમાં ઉત્તરસુદ્ર મુખી ચોખ્ખુ પૃથ્વીમા ફરી વળે છે, છતાં તેને જરાપણ વાક લાગતો નથી ૪ વળી તે પર્વતો પર ચડી, તેના મોટા મોટા ગિર્ગળને દહાની પેઠે બેઠે ઉછાળી પુનઃ હાથમા ઝીલો લે છે ૫ તેણે વધી ગયેલા બળના ગર્વને લીધે પોતાના પરાક્રમને પ્રસિદ્ધ કરવા આર

વનમાના લીલા લીલા અનેક મોટા વૃક્ષોને ભાગી નાખ્યા છે ૬ હે દાશરથી ! વાલીનું કેટલું બળ છે, એ બાણવા માટે તેના સળધી બનેલો એક ઇતિહાસ હું તમને કહું છું, તે સાંભળો ૭

કલાસ પર્વતના શિખર મરખા દેહવાળો એક મહાપરાક્રમી 'હુદુભિ' નામનો રાક્ષસ હતો તે નિરંતર મહિષનુ રૂપ ધરીને ફરતો હતો અને પોતાના શરીરમા એક હજાર હાથી જેટલું બળ ધરાવતો હતો ૮ એ દુષ્ટાત્મા રાક્ષસ કોઈ દેવના વરદાનને લીધે મોહિત થયેલો હતો અને વધી ગયેલા પોતાના બળના ગર્વને લીધે કોઈને પણ ગણકારતો ન હતો એક સમયે તે મહિષરૂપધારી હુદુભિ રાક્ષસ રત્નોના લહાર ૩૫ અને મોટી લહરીઓવાળા નદીઓના પતિ સમુદ્ર પ્રત્યે ગયો અને તેને અપમાન આપતો કહેવા લાગ્યો 'અર્યા, એ મૂર્ખ મમુદ્ર ! તું મને મુદ્દ આપ અર્થાત્ મારી સાથે તું યુદ્ધ કર' ૯ હે રામ ! એવું સાંભળી ધર્માત્મા સમુદ્રે પ્રત્યક્ષ ૩૫ ધરી, જેનો કાળ સમીપ આવી પહોંચ્યો હતો તેવા એ હુદુભિને કહ્યું 'હે યુદ્ધ કરવાની રીતે બહુનાર હુદુભિ ! હું તારી સાથે યુદ્ધ કરવા સમર્થ નથી, પણ તારી સાથે યુદ્ધ કરવાને જે સમર્થ છે, તેનું નામ-હાન હું તને કહું છું ૧૦,૧૧ ઉત્તર દિશામા મહારણ્યને વિશે રહેલો શવરાજ હિમાલય પર્વત કે જે શકરનો અમુર છે, જેની અદર તપસ્વીજનો નિવાસ કરે છે અને જે મોટા મોટા જળપ્રવાહો, ગુફાઓ તથા નાના-નાના ઝરણાઓથી રમઝીંધ લાગે છે તે હિમાલય તારા યુદ્ધ વડે આતિથ્ય કરી પ્રસન્ન રહેશે, માટે તું તેની પાસે જા ૧૨,૧૩ એવ સાંભળી 'સમુદ્ર મારાથી લય પામ્યો છે' એમ સમજી તે મહિષરૂપધારી હુદુભિ રાક્ષસ તરત જ ધનુષ્યમાથી છૂટેલા વીરની પેઠે હિમાલય પર્વત પ્રત્યે ગયો ત્યાં જઈ હુદુભિ રાક્ષસે હિમાલયની ઝેરાવત હાથી જેવી અનેક પ્રવેત શિલાઓ ને ઉખેડી ઉખેડી પૃથ્વી પર ફેંકવા માડી અને મોટી ગર્જનાઓ કરવા માડી, એથી અતિ ખિન્ન

થયેલા હિમાલય પર્વતે સામાને પ્રીતિ ઉપજાવે
એવું ક્ષવેત મેઘ સરખું સુદર સ્વરૂપ ધારણ
કર્યું અને પોતાના શિખર પર રહીને જ તે
રાક્ષસને કહ્યું ૧૪-૧૬ ‘હે ધર્મમા પ્રીતિવાળા
હું હુલિ’ તારે મને હુળી કરવો યોગ્ય નથી,
કેમ કે તપસ્વીઓના નિવાસસ્થાનરૂપ હું યુદ્ધ
કાર્યમા કુશળ નથી ૧૭ બુદ્ધિનળ ગિરિરાજ
હિમાલયનું વચન સાલળી કોધને લીધે જેના
નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયા હતા એવા મહિષદંડ
ધારી હું હુલિએ કહ્યું ૧૮ ‘હે પર્વત’ જો તું
યુદ્ધ કરવાને અસમર્થ હોય અથવા મારાથી
લય પામતો હોય તો હું કે જે યુદ્ધનો ઉત્સાહ
ધરાવું છું. તેની સાથે યુદ્ધ વરી ગઈ એવો
કોઈ સમર્થ પુરુષ મને ખતાવ ’ એવું સાલળી
ખેલવામા ચતુર વર્માત્મા હિમાલય પર્વતે
તેને પૂર્વે કોઈ એ પણ નહિ દર્શાવેલા ચોદાનું
નામ ખતાવતા કોધથી કહ્યું ૧૯, ૨૦ ‘હે મહા
બુદ્ધિમાન રાક્ષસ’ જો તું યુદ્ધ કરવા જ ઇચ્છતો
હોય, તો શીઘ્ર અત્યંત ક્રાંતિવાળી કિષ્કિન્ધા
નગરી પ્રત્યે જ ત્યાં મહાપ્રતાપી યુદ્ધકુશળ અને
શૂરવીર એવો ઇંદ્રપુ. ‘વાલી’ નામનો વાનર
વસે છે તે વાલો રણકુશળ હોવાથી, જેમ નમુચિ
રાક્ષસને યુદ્ધ આપવાને ઇંદ્ર સમર્થ છે, તેમ તને
દ્વંદ્વયુદ્ધ આપવાને સમર્થ છે ’

હિમાલયના વચન સાલળી અતિશય કોધ
વિષ થયેનો અને તીક્ષ્ણ ગિંગડાવાળું મહિષદંડ
રૂપ ધરવાને લીધે લય કર દેખાતે એ હું હુલિ
રાક્ષસ જેમ વર્ષાઋતુમા જળથી ભરેલો મેઘ
આકાશ ઉપર ચડે, તેમ વાલોની કિષ્કિન્ધાનગરી
ઉપર ચડી આવ્યો એ વેળા સન્નિવેસ સમય
હોવાથી નગરીના દ્વાર બંધ હતા તેથી એ મહા
બળવાન હું હુલિ રાક્ષસ બહાર જિલો રહી હું હુલિ
સરખા અવાજથી ગર્જના કરી ખરીઓના પ્રહાર
થી પૃથ્વીને ખોદવા તથા કપાયમાન કરવા
લાગ્યો મદોન્મત હાથીની પેઠે આસપાસના
મધ્યા પૃથ્વીને ભાગી નાખી તે રાક્ષસ પોતાના
ગિંગડા વડે નગરના દરવાજા ઉપર પણ પ્રહાર
કરવા લાગ્યો તથા મોટી મોટી ગર્જનાઓ

કરવા લાગ્યો ૨૧-૨૭ તેની એ ગર્જનાએ ને
અત પુરમા રહેલો મહાકોપી વાલો સહન કરી
શક્યો નહિ તે તરત જ તારાઓથી વીટાયેલા
ચંદ્રની પેઠે, પોતાની સર્વ સ્ત્રીએ સહિત અત
પુરમાથી નીકળી નગરીની બહાર આવ્યો અને
તેણે યોગ્ય તથા સ્પષ્ટ વાણીથી હું હુલિ પ્રત્યે કહ્યું
‘હે રાક્ષસ’ હું આ વનમા ફરનારા સર્વ વાનરો
નો ‘વાલી’ નામનો રાજા છું હું તને સારી
રીતે જોળણું છું હે મહા બળવાન’ તું આ
મહિષનું રૂપ ધરી મારા નગરના દ્વારને રોકી
શા માટે બરાડે છે? અરે જો તારે જીવવાની
ઇચ્છા હોય, તો અહીંથી સીધે સીધે પલાયન
કરી જા ૨૮-૩૦ બુદ્ધિમાન વાનરરાજ વાલોનું
વચન સાલળી અત્યંત મોઘથી રક્તનેત્ર થયેલા
મહિષરૂપધારી હું હુલિ રાક્ષસે કહ્યું ‘હે વાલી’
તું તારી સ્ત્રીઓના સાલળતા તારા મુખથી જ
આવા અભિમાનના વચન ખેલવા યોગ્ય નથી
તું મારી સાથે યુદ્ધ કર એટલે તારું બળ
કેટલું છે, એ મારા બળુવામા આવશે, તથા
તો હે વાનર’ તું અ સ્ત્રીઓની સાથે આવેલો
છે, માટે તારી તથા સ્ત્રીઓની દયા લાવીને હું
આજની રાત્રિ મારા કોધને વશ રાખીશ કે
જેથી સૂર્યોદય થતા સુધી તું તારી સ્ત્રીઓની
સાથે યથેચ્છ વિહાર કરીને તારી કામવાસન ને
તૃપ્ત કરી શકે ૩૧-૩૩ વળી તું સર્વ વાનરોનો રાજા
છે, માટે એટલા સમયમા તારા સુહૃદ્ધર્મને તથા
સઘળા વાનરોને મળી, તેમની સાથે પ્રીતિવાર્તા
કરી લે, ૩૪ તેમજ રાત્ર્યની રક્ષા થવા સારું તું તારા
પુત્રાદિ કોઈ ઉત્તરાધિકારીને રાજ્યાભિષેક પણ
કરી લે હે વાલો’ હું સવારે અવશ તારો જવ
ઉતારીશ, અથાત્ હું તને મારી નાખીશ, માટે
સૂર્યોદય થતા સુધીમા તું તારી કિષ્કિન્ધા
નગરીને સારી રીતે જોઈ લે અને સ્ત્રીઓ ની સાથે
કોડા પણ કરી લે હે વાનર’ સૂર્યોદય થતા
સુધી હું તારે અર્થે મારા કોધને દબાવી રાખીશ,
કેમ કે તારા સરખા મત્ત, ઉન્મત્ત, નાર્સી

* મહિરા વગેરેથી મત થયેલો

x ખતાવના આવેશથી ઉન્મત્ત-માડો

જનાર, ગન્ધાદિરહિત, હળળ અથવા કામથી
મોહ પામેલા પુરુષને હણનાર આ લોકને વિષે
બ્રહ્મહત્યાનો કહેવાય છે ૧૩૫૩૬

સુગ્રીવે કહ્યું હે રામચંદ્ર ! મહિષપ્રધારી
હુદુભિ રાક્ષસના ગર્વભર્યા વચન સાલળી
ખડખડાટ હચી પડેલા મહાત્મા વાલીએ તરત
જ પોતાની તારા વચે સવ સીઓને ગૃહ પ્રત્યે
જ્યા આજ્ઞા આપી અને પછી અતિથય કોષ
પૂરક એ મહાબુદ્ધિવાળા રાક્ષસને કહ્યું ‘હે
હુદ્યુદ્ધિવાળા રાક્ષસ ! જો તું મારાથી ખીતો
ન હોય, તો મારી સાથે યુદ્ધ કરવા જિજ્ઞાસુ
હું તું મને મદપાનથી મત થયેલો જાણુ છે ?
૫૪ ૨ જાઓના સમાગમથી થયેલા મારા
કામનદન તું આ રણસામ વિષે વીરપાન
રૂપ સમજી લે’ હે રાક્ષસ ! એટલું કહીને કોષ
પામેલો મહાસમર્થ વાલી તરત જ પોતાના
પિતા ઇન્દ્ર આપેલી પુલ્લુની જયમાળા* જળા
મા નાખી યુદ્ધ કરવા માટે સ્થિર થઈ જિજ્ઞાસુ
રહ્યો ૧૩૭-૮ પછી મોટી ગર્જના કરતા કપિ
શ્રદ્ધ વલીએ પવત સમાન દેહવાળા મહિષ
પ્રધારી એ હુદુભિ રાક્ષસના બ્રતે શિંગડા
પકડીને તેને ચાતરત તમાવી પૃથ્વી પર પાડ્યો
અને તેના નગીર પર લાતો મારવા મહી
આથી એ રાક્ષસના કચ્છમાંથી ઘણું જ રુધિર
વહેવા માડ્યું પછી અત્યંત કોષ પાગી તે
રાક્ષસ વેગથી જિજ્ઞાસુ અને વાલીની સાથે
યુદ્ધ કરના લાગ્યો એ વેળા અતિથય કોષે
જારાયેલા અને એજાળીને જીતવાની ઇચ્છા
વાળા હુદુભિ રાક્ષસ અને વાલો વાનરનું તુમુલ
યુદ્ધ થવા માડ્યું ૧૪૦-૪૨ ઇન્દ્રના સરખો પરા
ક્રમી વાલો સુદિઓ, દાંચણો, લાતો, યથા

ઓ તથા વૃક્ષો વડે હુદુભિ રાક્ષસને પ્રહાર
કરવા લાગ્યો અને હુદુભિ પણ પોતાના શિંગડા
તથા ખરીઓના પ્રહાર વડે વાલોને પીડિત
કરવા લાગ્યો ૧૪૩ પરસ્પર પ્રહાર કરતા એ બન્ન
રાક્ષસ અને વાનરનું ઘણું વાર મુખી વોર
યુદ્ધ થયું, અને ઇન્દ્રપુત્ર વાલીના પરાક્રમથી
હુદુભિ રાક્ષસનું બળ નરમ પડ્યું પછી અતિ
ઉત્સાહ પામેલા વાલોએ તે હુદુભિને ઉપાડીને
વાર વાર મોટી શિવાઓ તથા વૃક્ષો ઉપર
પછાડી પછાડીને તેના શરીરને ઘણું જ ભીસી
નાખ્યું ૧૪૬-૪૯ એ વેળા હુદુભિ રાક્ષસના નાક,
કાન, નેન તથા મુખ વગેરે દારોમાથી બળબળ
અધિર વહેવા માડ્યું અને મોટી કાયાવાળો એ
હુદુભિ રાક્ષસ અતિ વ્યાકુળ થઈ એકદમ પૃથ્વી
પર પડ્યો અર્થાત્ મરણ પામ્યો ૧૫

હે રામચંદ્ર ! પછી મહાબળવાન વાલીએ
એ મરણ પામેલા રાક્ષસના પર્વત સરખા દેહને
પોતાના બળ હાથથી ઉપાડી મસ્તક પર ફેરવી
પૂરજોશથી લગભગ એક ચોળન જેટલો ફર
ફેરવ્યો ૧૫૭ પૂરજોશથી ફેરવેલા એ અસુરના દેહ
માંથી બળતા રુધિરના બિડ્ડો વાસુથી જીડીને
છેક માતંગ ઋષિના આશ્રમમાં પડ્યા ૧૬૦ હે
મહાભાગ રણવીર ! મહામુનિ મતંગ ઋષિ
પોતાના પવિત્ર આશ્રમમાં એકાએક રુધિરબિડ્ડો
ઓ પડેલા જોતા અત્યંત કોષ પામ્યા અને
વિચારવા લાગ્યા કે ‘અરે આમ મારા આશ્ર
મમાં રુધિર વરસાવનાર કોણ છે ? ૧૬૦ અરે,
જોડે કયો દુરાત્મા, હુદ્યુદ્ધિ, અપવિત્ર અત
કરણવાળો અને મૂર્ખ છે કે જેણે મારા અંગ
પર અપવિત્ર અધિરનો આલેસપૂર્ણ કરાવ્યો ? ૧૬૧
એમ વિચાર કરી મુનિશ્રદ્ધ મતંગ ઋષિ પોતાના
આસન પરથી જીડીને પાણીનાની બહાર આવ્યા,
ત્યારે તો પર્વત સરખા દેહવાળા મહિષપ્રધારી
રાક્ષસને તેમણે પૃથ્વી પર પડેલો જોયો ૧૬૨
મહામુનિ મતંગે પોતાના તપોબળથી જાણી લીધું
કે આ હુદ્યુદ્ધિ વાલોએ જ કહ્યું છે આથી
અત્યંત કોપાયમાન થઈ તેમણે એ રાક્ષસના

- બળ ત્યા કરનારે અથવા ગર્વ ત્યા કરનારો

યુદ્ધમાં શરૂઆતને અથવા વડલા ચૂરને ટકાવી
રાખવાને વીર પુરુષા જે માદક પદાર્થનું પાન કરે છે
તે ‘વીરપાન’ કહેવાય છે

* જેને પારંગ કરવાથી સંસ્મરણ અનુભવ પોતાનો
જ થાય એવી માળા

અખને ફે કનાર વાલીને ઉદેશીને શાપ આપ્યો.
‘અરે, હુદ્દ વાલીએ રુધિરના ઝાટા ઉડાડીને
સારા આત્મને અપવિત્ર કર્યો, માટે તેણે હવે
થી કહી પણ મારા આશ્રમમા પ્રવેશ કરવો
નહિ જો તે પ્રવેશ કરશે, તો તેનું મરણ
થશે ૫૨-૫૩ વળી દુર્યોદ્ધિવાળા વાલીએ રાક્ષસનો
પ્રથક દેહ ફેડીને તે વડે મારા આશ્રમમાના કેટલા
યે વૃક્ષોને ભાંગી નાખ્યા છે, માટે ચારે તરફ એકેક
યોજનની હદમા આવેલા મારા આશ્રમ વિષે વાલી
જે પ્રવેશ કરશે તે તે અવશ્ય જીવતો રહેશે નહિ,
તેમ જ હુદ્દ વાલીના સલાહકાર સચિવો અથવા
મિત્રો જે કોઈ મારા વનમા રહેતા હોય, તે સૌએ
પણ મારા આ વચન સાલળીને મારા આશ્રમમાથી
નીકળી પોતાની ઇચ્છાનુસાર જીવે સ્થળે આઢ્યા
જનુ જો કદાચ તેઓ અહી રહેશે તો હું
તેઓને પણ અવશ્ય શાપ આપીશ કેમ કે
તેઓ પુનવત્ રક્ષણ કરેલા આ મારા વનમા
રક્ષીને વનમાના નવાકુર પત્ર, ફળ, પુષ્પ તથા
મૂળ વગેરેના નાશ કરે છે તેઓ પર દયા
લાવીને હું આજનો દિવસ મારા શાપની મર્યાદા
કરાવું છું, અથવા આજનો દિવસ શાપ નહિ
આપું, પણ જો કાલે વાલોનો સ્નેહી કોઈ પણ
વાનર આ વનના મારા જીવામા આવશે તો
તે નારા શાપથી હજારો વર્ષ સુધી પર્વત (જડ)
અર્ધને રહેશે ૫૪-૫૮

‘હે રામચંદ્ર ! મતગ ઋષિનો શાપ મળળી
આ વનમા રહેલા વાલોના પક્ષના સર્વ વાનરો
તરત જ અહીં યાથી ચાલી નીકળ્યા અને વાલીની
પાસે ગયા તેઓને વાલીએ પૂછ્યું ૫૯ ‘અરે,
તને સૌ મતગ વનમા રહેનારા છે, છતાં એકી
વખતે મારી પાસે કેમ આવ્યા ? તમે સર્વ
વનવાસીઓ કુશળ તો છો ને ?’ ૬૦ એવું સાલળી
સર્વ વાનરોએ મતગ ઋષિના શાપ સંબંધી
સઘળી હકીકત સુવર્ણની માળા પહેરનારા વાલીને
કહી સંભળાવી ૬૧ વાનરોના મુખથી પોતાને
તથા પોતાના મિત્ર-સચિવોને અતિ ભયકર
શાપ મળેલો જાણી વાનરાધિપતિ વાલી અત્યંત

ઉદગ પાગ્યો અને તેણે મતગ ઋષિની પાસે
જઈ હાથ જોડી, શાપ નિવૃત્ત કરવા માટે ઘણી
ઘણી પ્રાર્થના કરી, પરંતુ મહાપિ માતગ મુનિ
તેનો અનાદર કરી પોતાની પર્ણશાળામા ચા-ચા
ગયા એ પ્રમાણે શાપ કાયમ રહેવાથી વાલી
વ્યાકુળ થયો હે નિરાધિપતિ રામ ! મતગ
ઋષિનો શાપ થયા પછી ભયભીત થયેલો વાલી
આ મહાગિરિ ઋષ્યમૂક પર્વતમા આવી પણ
શકતો નથી, તેમ તે તરફ દૃષ્ટિ પણ કરી શકતો
નથી ૬૨-૬૪ હે રામ ! વાલી અહીં આવી શકે
એમ નથી એમ વાગીને જ હું મારા હનુમાન દિ
સચિવોની સાથે ખેદરહિત થઈ આ વનમા
વિચરું છું હે રઘુવીર ! બળના ગર્વથી જી
ગળેલ વાલીએ ફેડેલું પર્વતશિખર સરખું મોઢું
હું હાલ રાક્ષસના શરીરનું હાંકપિંજર હજી મુઢી
આ વનમા પડેલું છે ૬૫-૬૬

હે રામ ! વાલીના અદ્ભુત પરાક્રમેનું હું
તમારી આગળ કેટલુંક વર્ણન કરું જુઓ આ
સામે જણાતા હારોહાર જિગેલા સાત સાલ-સો
કે જેના મૂળ ઘણા જ ઊંડા ઊતરેલા તથા થડ
ઘણા મજબૂત છે અને જેની મોટી મોટી શાખાઓ
અત્યંત વિસ્તાર પાગલી છે, તેમાના પ્રત્યેકને
મહાસમથ વાલી પૂરે** પોતાની બાથમા ઘાલો
કપાવતો અને ક્ષણમાનમા પનરહિત કરી દત્તો
હતો ૬૭ હે રામ ! એવી રીતે મેં તમને વાલીનું
અપ્રતિમ પરાક્રમ કહી સંભળાવ્યું હવે તમે
વિચારી જુઓ કે, એવા મહાબળવાન વાલીનો
યુદ્ધમા કેવી રીતે નાશ કરી શકશો ?

સુગ્રીવના વચન સાલળી મહાત્મા લક્ષ્મણે
હસીને કહ્યું ‘હે વાનરરાજ સુગ્રીવ ! તું મારા
આર્થ બધું રામચંદ્રના પરાક્રમને જાણતો નથી,
તેથી જ વાલીના પરાક્રમની પ્રશંસા કરે છે પણ
રે, રામચંદ્રના અતુલ પરાક્રમની આગળ વાલીનું
પરાક્રમ તો સૂર્યના તેજની આગળ આગિયાના
તેજ સરખું ધુન્ન છે એ તને પાછળથી સમજશે
પણ હે સુગ્રીવ ! ‘મારા આર્થ બધું રઘુવીર વાલી

નો વધ કરશે જ' એવો દૃઢ વિશ્વાસ, તને તેમના કયા પરાક્રમથી જીપજે તે તું મને કહે. ૧૮૫-૧૯

એવું સાંભળી સુગ્રીવે તરત જ કહ્યું : 'હે લક્ષ્મણ ! આ સામે જજાતા સાલવૃક્ષોમાના પ્રત્યેકને પૂર્વે' વાલીએ બાથમા ઘાલો અનેક વાર ક'પાયેલા છે. જે રામચંદ્ર તેઓમાના એકને પણ એક ખાણુ વડે છેદે તથા હે લક્ષ્મણ ! મરણ પામેલા ડુંડુલિ રાક્ષસના હાડપિંજરને પોતાના ચરણ પર ચડાવી બસો ધનુષ્ય જેટલું ફર ફેંકે, તો તેમના (રામચંદ્રના) પરાક્રમથી વાલી હાણુયો જ છે એમ હું માનુ. ૧૯૦-૧૯૨ એટલુ લક્ષ્મણને કહી, એક સુદૃઢ પર્વત વિચાર કરી પછી વાનરેશ્વર સુગ્રીવ કમળનેજ એવા રામચંદ્ર તરફ ફરીને કહેવા લાગ્યો. ૧૯૨ હે રઘુવીર ! વાલી પોતાને શરવીર માને છે અને તે ખરેખર શરવીર પણ છે. તેના બળ-વીર્ય પ્રખ્યાત છે. સત્રામ વિષે તેનો કદી પણ પરાજય થયો નથી અને દેવતાઓથી પણ ન થઈ શકે એવા તેના પરાક્રમ છે, તે વિચારીને જ ભયભીત થયેલા હું આ ઋધ્યમૂક પર્વતમા આવી વચ્ચે છું. ૧૯૪, ૧૯૫ હે રાઘવ ! અજઘ્ય, અધઘ્ય અને મહા ક્રોધવાળા એ વાલીને સહારીને ભયભીત થતો હું આ ઋધ્યમૂક પર્વત છોડી બીજે કયાય પણ જતો નથી. ૧૯૬ નિરંતર વાલીના ભયથી ઉદ્વિગ્ન તથા શકિત રહેતો હું મારા પર પ્રીતિવાળા આ હંતુમાનાદિ ઉત્તમ સન્નિવો સહિત આ મતઝ વનમા જ ફર્યા કરુ છું, ૧૯૭ અને એટલા માટે જ હે મિત્રવત્સલ ! તમે કે જે પ્રથમ કરવા યોગ્ય સન્નિગ્ર છે, અણુચિત્તે પ્રાપ્ત થયા છે અને હિમાલયની પેઠે શરણે આવેલાને આશ્રય આપનાર છે, તેનો મેં આશ્રય કર્યો છે. છતાં હે રાઘવ ! હજી મુ'પી મેં તમારા સમરવીર્યને પ્રત્યક્ષ જોયેલું નથી અને એ મારા દુષ્ટ ત્રાતા વાલીનું પરાક્રમ તો પ્રત્યક્ષ જોયેલું છે, તેથી મને તેનો ભય રહે છે. ૧૯૮, ૧૯૯ હે રામ ! આમ કહીને ઠાંઈ હું તમે વાલીના સરખા બળવાન છે કે નહિ, એવી તમારી તુલના કિંવા તમારે અપ-

માન કરવા ધારતો નથી, તેમ જ વાલીથી તમને ડરાવવા પણ ઇચ્છતો નથી; પરંતુ વાલીના ભયંકર પરાક્રમેને મેં પ્રત્યક્ષ જોયેલા હોવાને લીધે મારા મનમા કાતરપણુ* જીપજેલું છે, જેથી ગળાત્કારે પણ તેના પરાક્રમનું વર્ણન મારાથી થઈ જાય છે. ૨૦૦

હે રાઘવ ! વાલીના વધ કરવા સંબંધી તો તમારી વાણી જ ઉત્તમ પ્રમાણરૂપ છે અને તમારા ધૈર્ય તથા આકૃતિ એ બંને ભક્ત વડે ઠકાયેલા અગ્નિની પેઠે તમારા પરમ તેજને સૂચવે છે. ૨૦૨

મહાત્મા સુગ્રીવના વચન સાંભળી પ્રીમાન રઘુવીરે હાસ્યપૂર્વક તેને કહ્યું : 'હે વાનરેશ્વર ! જેકે મારા પરાક્રમ સંબંધી તને વિશ્વાસ આવતો નથી, તોપણ સંશ્રામ વિષે હું તને પ્રગસનીય વિશ્વાસ બેસાડીશ' એટલું કહી સુગ્રીવના મનનું સમાધાન કરી, લક્ષ્મણના મોટા ભાઈ રઘુવીરે તરત જ સર્વ સમાજની સાથે જોલા થઈ સુગ્રીવની આગળ પેલું ડુંડુલિ રાક્ષસનું હાડપિંજર એવાની ધમ્મજા જજાવી, ત્યારે મહાત્મા સુગ્રીવ તરત જ તેમને એ હાડપિંજર પડ્યું હતું ત્યાં તેડી ગયો. ડુંડુલિના સૂકા હાડપિંજરને જોઈને મહાનાહુ શ્રીમાન રામચંદ્ર સૌના દેખતા લોલાપૂર્વક તેને પોતાના ચરણના અંગૂઠા પર ચડાવ્યું અને ધીમિથી હલાવી તેને એવી રીતે ફેંક્યું કે તે હાડપિંજર લગભગ દશ યોજન જેટલે દૂર જઈ પડ્યું ! સૂર્ય સમાન પ્રકાશતા મહાવીર્યવાન રામચંદ્રે ચરણના અંગૂઠાથી જ અસુરના સૂકા શરીરને ઘણું ફર ફેંકેલું જોઈ સર્વ વાનરો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા, તોપણ સ પૂર્ણ વિશ્વાસ નહિ પામેલા સુગ્રીવે પુનઃ પણ લક્ષ્મણના સાંભળતા રામચંદ્ર પ્રત્યે કહ્યું ૨૦૨-૨૦૩ 'હે મિત્રવત્સ ! મારા ભાઈ વાલીએ જ્યારે આ ડુંડુલિના શરીરને ફેંક્યું હતું, ત્યારે તો એ તરતનું જ હોવાથી લોહુ અને રુધિર તથા માસ-થી ભરેલું હોવાને લીધે અતિશય લારે હતું. વળી

* બીકલુપણુ

તે મમયે કામાસક્ત થયેલો વાલો મધપાન કરી
મત્ત થયેલો તથા હુંડલિની સાથે યુદ્ધ કરી
થાડી ગયેલો હતો, છતાં પણ તેણે તેને આટલે
દૂર ફેંક્યું હતું.^{૮૭} તે રાઘવ ! તે હુંડલિનું શરીર
કે જે ઘણો કાળ વહી જવાને લીધે માંસ તથા
રુધિર વિનાનું સૂકું થઈ જવાથી તૃણ સમાન
હલકું થયેલું છે, તેને તમે હાથેથી આટલે દૂર
ફેંક્યું, તેમાં શું આશ્ચર્ય !^{૮૮} એથી કઈ તમારું
બળ અધિક છે કે વાલોનું બળ અધિક છે, એનો
નિર્ણય થઈ શકે નહિ. હે રાઘવ ! લોકોમાં અને
સૂકામાં તો ઘણો જ મોટો ફરક પડે છે. હે
તાત ! વાલોનું બળ અધિક હશે કે તમારું એવો
પૂર્વોક્ત સંદેહ હજી પણ ટળતો નથી; મારે જો
આ સાત સાલવૃક્ષોમાંના એકને પણ એક બાણ
વડે તમે છેદો, તો તમારા તથા વાલોના બળા-
બળનું નિરાકરણ થાય.^{૮૯, ૯૦} હે રામચંદ્ર ! તમે
તમારા હાથીની સૂઠ સરખા ધનુષ્યને સજ્જ
કરી તેને કણું પર્વત જેવી એક અમોઘ ચર
મૂકો કે જેથી સાલવૃક્ષનું વિદારણ થાય અને
અમો સર્વને તમારા બળ સંબંધી વિશ્વાસ આવે.

હે રઘુવીર ! તમે છોડેલું બાણ આ સામે
રહેલા સાલવૃક્ષનું અવશ્ય વિદારણ કરશે, એમાં
પણ સંશય નથી. હવે તમારે કાંઈ પણ વિચાર
કરવાની આવશ્યકતા નથી. હે રાજપુત ! હું તમને
મારા પોતાના સોગંદ આપીને કહું છું કે, તમે
મારો સંશય દૂર કરી મારું પ્રિય કરો.^{૯૧, ૯૨} હે
દશરથનંદન ! જેમ તેજસ્વીઓમાં સૂર્ય શ્રેષ્ઠ છે,
પર્વતોમાં હિમાલય શ્રેષ્ઠ છે અને ચાર પગવાળાં
પ્રાણીઓમાં કેસરી સિંહ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ પુરુષ-
માત્રમાં તમે પરાક્રમવાળા છો.^{૯૩}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસ્મિનપ્રણીત આનંદિય શ્રીરામાયણના
ક્રિષ્કાંડકાંડમાં ૧૧ મો સર્ગ અંતમાં

સર્ગ ૧૨ મો

રામચંદ્રનું અદ્ભુત બળ-સમસાધકદેન
અને તાટી-સુગ્રીવના યુદ્ધનો પ્રારંભ

વતચ વચનં કુન્દા મુર્મીપસ્ય મુર્માપિતમ્ ।

મન્વયાર્ય મહાત્જગં રામો જગ્રાહ કાર્મુકમ્ ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવનાં સુંદર વચનો સાંભળી, તેને
વિશ્વાસ બેસાડવા સારું મહાતેજસ્વી રામચંદ્ર
તરત જ પોતાનું ધનુષ્ય મહાનું કણું અને તેમાં
એક મહાભયંકર બાણ ચડાવ્યું. પછી ધનુષ્યની
પ્રલંબાને કણું પર્વત જેવીને તથા પોતાની
સામે હાથોહાર આવેલાં સાત સાલવૃક્ષોમાંના
પોતાની તરફના છેદા સાલવૃક્ષનું લક્ષ્ય બાંધીને
મહાબળવાન અને સર્વને માન આપનારા રામ-
ચંદ્રે ધનુષ્યના ટંકારવ વડે સર્વ દિશાઓને
ગળવી નૂકતાં અમોઘ બાણ છોડયું. રામચંદ્રના
ધનુષ્યમાંથી છૂટેલું સુવર્ણભૂષિત બાણ મહા-
વેગથી સુસવાટ કરતું ચાલ્યું. તે બાણ દૂર-દૂર,
પરંતુ હારબંધ આવેલાં સાત સાલવૃક્ષોને છેદી-
છેદીને પૃથ્વી પર પાડતું, સામે આવેલા પર્વતનું
વિદારણ કરીને તથા ભૂમિને છેદીને છેક રસા-
તળમાં પેડું.^{૧-૩} એ રીતે સાત સાલવૃક્ષ, પર્વત,
ભૂમિ તથા માત પાતાળ-એ સઘળાને લેદવાનું
કાર્ય માત્ર એક મુહૂર્ત જોટલા સમયમાં કરીને,
એ અમોઘ રામબાણ પૃથ્વીમાંથી પાછું નીકળી
પુનઃ રામચંદ્રના ભાથામાં આવી પેડું.^૪ રામ-
ચંદ્રના બાણના વેગ વડે થોડી વારમાં જ સાતે
સાલવૃક્ષોને પૃથ્વી પર પડેલાં જોઈ વાનરશ્રદ્ધ
સુગ્રીવ અત્યંત વિસ્મિત થયો;^૫ અને તેણે
પૃથ્વી પર ઠંડવત પડીને રામચંદ્રના ચરણ-
માં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યો. એ વેળા તેના
કંઠમાંનાં આભૂષણો પણ લંબાયમાન થઈને
પૃથ્વી પર રગદોળાવા લાગ્યાં.^૬ પછી પૃથ્વી પર
જિલા થઈ મહાત્મા સુગ્રીવ પ્રસન્ન વદને ધર્મજ
રામચંદ્રની આગળ જિલો રહ્યો અને અતિ નમ્રપણે
કહેવા લાગ્યો : ‘ હે સર્વ પ્રકારની અસંવિદ્યાને
બંધુનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હે શરતીર ! હે પુરુષર્ષભ !
તમે પોતાનાં અમોઘ બાણો વડે ઇદ્રાદિ દેવતા-

એનો પણ નાશ કરવા સમર્થ છો, તો પછી વાલીની તે શી ગણના ? હે કાકુત્સ્થ ! માત્ર એક જ બાણે કરી દેદ મૂળવાળાં સાત સાલવૃક્ષોને, પર્વતને તથા ભૂમિને વિદારણ કરનારા મહા-સમર્થ એવા તમારી સામે સંઘામ વિષે જોલો રહેવાને પણ કોણ સમર્થ હોય ?^{૧૦} અહો ! મહેંદ્ર અને વરુણની ઉપમાને ચોગ્ય તમારા સરખા મિત્રને પ્રાપ્ત થવાથી આજે હું કૃતકૃષ્ણ થયો છું અને મારો સઘનો શોક દૂર થઈ, મારું અંતઃકરણ હૃદયથી પરિપૂર્ણ બન્યું છે.^{૧૧} હે કાકુત્સ્થ ! હું હાથ ભેરી પ્રાર્થના કરું છું કે, તમે મારું પ્રિય કરવા અર્થે હવે મારા બંધુર્ય શત્રુ વાલીનો સત્વર સંહાર કરો.

સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી મહાબુદ્ધિશાળી રામચંદ્ર લક્ષ્મણના સરખા જ રનેહથી તેને કહ્યું :^{૧૨} 'હે સુગ્રીવ ! તું અમારા સર્વથી પહેલો કિષ્કિંધાનગરી પ્રત્યે જ અને ભાઈનું મિત્રના નામ ધારણ કરનાર દુહ વાલીને યુદ્ધ કરવા ગાટે બોલાવ. અમે સર્વ પણ તારી પછવાડે જ ત્યાં આવીએ છીએ.'^{૧૩} રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી સુગ્રીવની આસાથી હનુમાનાદિ સર્વ વાનરો તરત જ કિષ્કિંધાનગરી પ્રત્યે ગયા અને નગરીની બહાર આસપાસનાં વૃક્ષોની ઐશ્વર્યમાં સંતાપ્યા. રામ-લક્ષ્મણે પણ તેમ જ કહ્યું.^{૧૪} સુગ્રીવ પણ વરુ વડે કમર કસીને પોતે એકલો કિષ્કિંધાનગરીના મુખ્ય દરવાજા આગળ ગયો અને વાલીને બોલાવવા સારું આકાશને લેદી નાખે એવી ભયંકર ગર્જના કરવા લાગ્યો.^{૧૫} શબ્દ ઉપરથી જ 'આ ગર્જના મારા ભાઈ સુગ્રીવની છે' એમ ધારી અત્યંત ક્રોધ પામેલો મહાબળવાન વાલી સૂર્ય જેમ અસ્તાચળ (ઉદયાચળ) માંથી^{૧૬} નીકળે તેમ

કિષ્કિંધામાંથી નીકળી સુગ્રીવની સામે આવી જોલો રહ્યો.^{૧૭} પછી જેમ આકાશ વિષે બુધ અને મંગળ એ બન્ને ઝડોતું ઘોર યુદ્ધ થાય, તેમ વાલી અને સુગ્રીવ બંને ભાઈઓનું તુલ્ય યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૧૮} એ વેળા બંને ભાઈઓ પરસ્પર ઈર્ષના વળ સરળી લાતો તથા મુદિઓના પ્રહાર કરવા લાગ્યા, જેનો અર્થાત્ સમાન ઘોર ધ્વનિ થવા લાગ્યો.^{૧૯} આ વેળા સુગ્રીવને સહાય કરવા અર્થે ગુપ્ત સ્થળે જોલેલા શ્રીમાન રામ-ચંદ્રે વાલીને મારવા સારું પોતાનું ધનુષ્ય સજ્જ કર્યું; પરંતુ પરસ્પર સમાન આકૃતિ વાળા હોવાને લીધે અશ્વિનીકુમાર સરખા જળુતા એ બંને શૂરવીર ભાઈઓમાં 'સુગ્રીવ કયો ? અથવા વાલી કયો ?' એમ તેઓ એકબીજી સકયા નહિ, તેથી દશરથનંદન રઘુવીરે એ સમયે વાલીનો અંત આણનારું બાણ નૂકવાનો વિચાર બંધ રાખ્યો.^{૨૦, ૨૧} એટલામાં વાલીના ત્રીમ મુદિપ્રહારોથી જન્મરિત^{૨૨} થયેલા સુગ્રીવ વાલીથી હારી જઈ તેના હાથમાંથી છટકી ગયો અને પોતાનું રક્ષણ કરનારા રામચંદ્રને એટલામાં કયાંય પણ દીકા નહિ તેથી ગભરાઈને ઋધ્ય-મૂક પર્વત પ્રત્યે નાઠો. રુધિર વડે ખરડાયેલા સુગ્રીવને યુદ્ધથી કંટાળી નાસતો ભેદિ બળવાન વાલી પણ તેને પકડવાને તેની પાંછળ કોડ્યો; પરંતુ નાસતાં નાસતાં સુગ્રીવે મતંગ વનમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે મતંગ ઋષિએ આપેલા શાપના લખને લીધે તેની પાંછળ ન જતાં

રીતે પુનઃ નીકળી આવે છે, તેમ કિષ્કિંધામાંથી ગુપ્ત રીતે વાલી નીકળી આવ્યો અથવા ઉદયાચળને બદલે અસ્તાચળ કહીને પ્રહારિ વાત્મીકિએ 'હવે વાલીનું મરણ સમીપ આવ્યું છે' એવું સૂચન કર્યું જણાય છે. (ત્રિ. દી.) અથવા આપણા દેશનો ઉદયાચળ પશુ ગીળા દેશોની અપેક્ષાએ અસ્તાચળ જ છે એમ સમજીને આદિકવિએ 'અસ્તાચળમાંથી જેમ સૂર્ય નીકળે' એવી ઉપમા અહીં લખી દેશે. + મેધ એટલે છે ત્યારે કોઈ વખતે મોટો કડાકો થાય છે તેના સમાન.

- ભાંગી ગયેલા દેવાળો

* શંકા : અહીં 'અસ્તાચળમાંથી જેમ સૂર્ય નીકળે' એવું કહ્યું. પણ તે ચોગ્ય નથી; કેમ કે સૂર્યનું અસ્તાચળમાંથી નીકળવું કદી પણ સંભવતું નથી; ત્યાં તો અસ્ત જ સંભવે.

સમાધાન : અસ્તાચળમાં જઈ સૂર્ય જેમ ગુપ્ત

મહાબળવાન વાલીએ 'જા જા, આજે હું તને જતો કરું છું.' એમ કહી પુન પોતાની ક્રિષ્કિ ધા નગરીમા પ્રવેશ કર્યો ૨૧-૨૩

આ પ્રકાર જોઈને હનુમાનાદિ સર્વ વાનગે તથા લક્ષ્મણ સહિત રઘુવીર પણ પાછા કમ્બૂક પર્વત પર સુગ્રીવની પાસે ગયા, લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્રને આવેલા જોઈ અતિ લજ્જાને લીધે સુગ્રીવ નીચું જોઈ ગયો અને દીન વાણીથી કહેવા લાગ્યો ૨૪, ૨૫ 'હે રામ! તમે મારી આગળ પોતાનું પરાક્રમ બતાવ્યું અને વળી 'તું વાલીને યુદ્ધ માટે જોલાવ' એમ કહી મને યુદ્ધ કરવા પ્રેર્યો, છતાં મને મારા શત્રુના હાથે જ માર ખવડાવી, અતે આ શું કરું? ૧૨૯ હે રાધવ! જો તમારે આવું જ કરવું હતું, તો 'હું વાલીને મારીશ નહિ' એમ પહેલેથી સ્પષ્ટ જ કહેવું હતું કે જેથી હું તેની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે અહીંથી જાત જ નહિ.' ૧૩૭

હઠાતમા સુગ્રીવના કરુણાજનક દીન વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્ર કહ્યું ૨૮ 'હે તાત સુગ્રીવ! તું હેાધનો ત્યાગ કર અને મેં એ વેળા જે કારણથી બાણ મૂક્યું નહિ તે પ્રથમ સાંભળ ૨૯ હે સખા! તું અને વાલી બંને રૂપ, અલકાર, પ્રમાણ* ગમન, સ્વર, તેજ, દંષ્ટિ, પરાક્રમ તથા વચન-એ સર્વથી પરસ્પર એક સરખા જ દેખાઓ છે, તેથી યુદ્ધ સમયે હું તને કે વાલીને સ્પષ્ટપણે ઓળખી શક્યો નહિ ૩૦, ૩૧ હે વાનરશ્રદ્ધ! રૂપસાદૃશ્યથી* જમણામા પડવાથી મેં મારું મહાન અમાધ બાણ છોડ્યું નહિ, કેમ કે તમે બંને સરખા રૂપવાળા હોવાને લીધે શકિત મને મેં છોડેલું શત્રુનો વિનાશ કરનારુ જીવલેણ બાણ જો કદાચ તને વાગે, તો સઘળું જ ભેલડું ધર્ષ ભય અને આપણા બન્નું કાર્ય નાશ પામે ૩૨, ૩૩ હે વીર! આમ બુલાવામા પડવા છતાં પણ જો મેં ઉછાછળાવણીને વશ ધર્ષ બાણ માર્યું હોત અને તેથી

જો કદાચ તારો જ નાશ થયો હોત, તો હે કપીશ્વર! આ જગત વિષે અવશ્ય હું મૂર્ખ અને બાળક ગણાત અને વળી એ ઉપરાંત અભય આપી ગરણે રાખેવાનો વધ કરવાનું મને મોટું પાતક લાગત માટે હે સખા! જે કાર્થ થયું તે ઠીક જ થયું છે, એથી તું અન્યથા* મમજતો નહિ હે વાનરેશ્વર! હું તથા મુદરી સીતા અને મહાતમા લક્ષ્મણ, એ ત્રણે જણા તારે આધીન જ છીએ અને આ વનમા તો અમારે તારો જ આશ્રય છે માટે હે સુગ્રીવ! તું મારા પર કંઈ પણ શકા ન લાવતા હવે વાલી સાથે પુન યુદ્ધ કર ૩૪-૩૬ હું યુદ્ધને વિષે એક જ બાણ વડે વાલીને હણીશ અને તું એક મુહૂર્તમા જ તેને પૃથ્વી પર તરફડિયા મારતો જોઈશ ૩૭ પરંતુ હે વાનરાધિપતિ! આ વખતે તું પોતાની ઓળખાણ માટે કંઈક ચિહ્ન ધારણ કર કે જેથી વાલી સાથેના દ્વંદ્વયુદ્ધ વખતે હું તને ઓળખી શકું.' એટલું સુગ્રીવ પ્રત્યે કહીને રામચંદ્ર લક્ષ્મણને કહ્યું 'હે ભાઈ લક્ષ્મણ! તું આ સામે જણાવી ખીલેલા પુષ્પોવાળી અને સર્વ શોકને નિવૃત્ત કરનારી 'ગજપુષ્પી'* નામની લતાને ઉખેડી લાવી, મહાતમા સુગ્રીવના કંઠમા માળા રૂપે પહેરાવ.' ૩૮, ૩૯

રામચંદ્રનું વાક્ય સાંભળી મહાતમા લક્ષ્મણે તરત જ સામેના પર્વતની તળેટીમાંથી પુષ્પોથી ભરેલી ગજપુષ્પી લતા ઉખેડી લાવી સુગ્રીવના કંઠમા બાધી* ૪૦ એ વેળા કંઠમા રહેલી એ લતાના સ્વેત પુષ્પોથી શ્રીમાન સુગ્રીવ બગલા ઓની પકિતયુક્ત સંખ્યા સમયના મેઘની પેઠે ચોલવા લાગ્યો ૪૧ પછી સુશોભિત દેહવાળો સુગ્રીવ રામચંદ્રના વચનોથી પોતાના ચિત્તને સ્થિર કરી, એ બંને રાજપુત્રોને સાથે લઈ પુન વાલીની ક્રિષ્કિ ધાનગરી પ્રત્યે જવાને તયાર થયો ૪૨

કવિ શ્રીવાત્સીકિ મહાશ્વિનપાત્રિત અદિક વ્ય શ્રીરામચંદ્રન ક્રિષ્કિ મહાકંઠ ૧૨મે સગ સમાપ્ત

* શરીરની પુષ્ટતા તથા ઉચ્ચતા વગેરે સ્વરૂપની સરખાઈથી

* 'આ રામ શત્રુ (વાની) ના પક્ષમા હશે' એવું
* ગજપુષ્પી અથવા ગજપુષ્પી, * ન પુષ્પવાળી

સર્ગ ૧૩ મો

યુદ્ધ માટે પ્રસ્થાન-‘મમજન’

મૂર્તિઓનું વર્ણન

અવ્યસ્રુક્તાસ્ત ધર્માત્મા કિરિકન્ધા લક્ષ્મણાગ્રજ ।
જગામ સ્વઃ સુપ્રાયો વાર્જિક્રમપાલિતામ ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી લક્ષ્મણના વડીલ બધુ રઘુવીર
સુવર્ણથી શણગારેલુ મોઢું ધનુષ તથા મ આમ
મા સિદ્ધિ આપનારા સૂર્ય સમાન તેજસ્વી
બાગેને બ્રહ્મણ કરી સુગ્રીવ આદિ મર્વ સમાજ
સહિત વાલીએ પાવન કુંદલી કિષ્કિંધાનગરી
પ્રત્યે આલતા થયા ૧૦ એ વેળા મહાત્મા રામ
ચંદ્ર તથા લક્ષ્મણની આગળ દંડ ગ્રીવાવાળો
મહાબ્રજવાન સુગ્રીવ આલતો હતો, અને પાછળ
શૂરવીર હનુમાન, પરાક્રમી નવ તથા નીલ અને
વાનરોના યુધ્ધપતિઓનો પણ અવ્યક્ષ એવો
મહાતેજસ્વી તાર એ આર વાનરો આલતા હતા
તેઓ સર્વ રમણીય વનશોભાનું અવલોકન કરતા
થા ના જતા હતા વસ તત્કાલ હોવાને લીધે
ચોતરફના વૃક્ષો પુષ્પભારથી લચી રહ્યા હતા,
સમુદ્રને મળનારી નદીઓ નિર્મળ જળ વહન
કરી રહી હતી તથા પર્વતે ની કરોડો, ઋષિ
મુનિઓએ વગવા ચોગ્ર સુદર ગુફાઓ, સિંહા
દિકોના વસવાટવાળી ભયંકર ખીણો અને
મોગ પર્વતોના સુખ્ય મુખ્ય શિખરોમાંથી
વહેતા નિર્મળ ઝરણાઓ નનની શોભાને વધારી
રહ્યા હતા માગ મા ઠામઠામ વદ્યમંથિત ચરખા
નિર્મળ જળથી ભરેલા મરોવગે ચોખી રહ્યા
હતા અને તેના પર ખીવેલા તથા વગર ખીવેલા
અસખ્ય કમળો ળવાઈ રહ્યા હતા, તેમ જ
પ્રત્યેક સરોવરના કિનારા પર હંસ, કારકવ,
સારસ, વલ્લભ, જળકૂકડા, ચક્રવાક તથા ખીલ
પણ અનેક ભતના પક્ષીએ ડલરવ કરી રહ્યા
હતા કોમળ તૃણકુરોનો આહાર કરનારા
વનના હરિણો નિર્ભયપણે ચોતરફ ફરતા હતા,
તેમ જ મોટા પ્રવેલ દત્તજો વડે સરોવરના
તળેને ઉખેડી નાખવાને લીધે સરોવરના

શત્રુપ લયંકર હાથીઓ ન્યા ત્યા એકલા જ
વિચરતા હતા બધું હાલતા-આલતા પર્વતો જ
હો એવા જાણતા મદોન્મત વાનરો કે, જેના
ગરીર પૃથ્વી પરની રજાથી વ્યાપ થયા હતા,
તેઓ પર્વતની તળેડીમાંના મોટા મોટા વૃક્ષો
પર ફરીને ડૂકાડૂક કરતા હતા, તેમ જ વનમાંના
ખીલ પણ અનેક પશુઓ તથા પક્ષીઓ સ્થગે
અથગે નાના મકારની કીડા કરી રહ્યા હતા.

વનશોભાને નીરખતા સર્વ વાનરસમાજ
અહિત રામ-લદમણ ઉતાવળે કિષ્કિંધા પ્રત્યે
આયા જતા હતા, તેવામા માર્ગની ખાતુ પર
ઘાટા વૃક્ષવાળુ એક વન આવ્યું, તે ભેઈ શ્રીમાન
રામચંદ્ર સુગ્રીવને પછડ્યું ૧-૧૦ ‘હે સુગ્રીવ!
આકાશમા ચઢેલા મેઘસમૂહ સરખુ ઘાટા વૃક્ષો-
વાળુ આ વન કે જે અત્યંત વિસ્તારવાળુ અને
આગે તરફ કહલોદ્દેશથી વીટાયેલુ છે, તે શું
છે? શું તેની અદર કોઈ ઋષિનો આશ્રમ છે?
હે સખ્યા! એ બધુવાતું મને મોઢું કુતહલ છે,
માટે તું મને કહે ૧૧, ૧૨

મહાત્મા રઘુવીરનું વચન સાંભળી, માર્ગમા
આવતા આવતા જ સુગ્રીવે એ મોટા વન સબ ધી
સઘળુ વૃત્તાત કહેવા માંડ્યું ‘હે રાઘવ! આ
અતિ વિસ્તાર પામેલુ રમ્ય વન કે જે એક સુદર
બગીચા જેવુ હોવાથી શ્રમને નિવૃત્ત કરનાર
તથા મુગ ધનુષ્ઠ પુષ્પો, અાદિ દ્રવ્યો, કંઠમૂળ
અને મિષ્ટ જળથી પરિપૂર્ણ છે, તેમા પૂરે
‘સમજન’ એવા નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા
નિર્મળ પ્રતવાળા સાત ઋષિઓ વસતા હતા
તે સાતે ઋષિઓ પૃથ્વી પર ઉપે મસ્તકે લેલા
રહી ઉચ તપશ્ચરણ કરતા હતા રાક્ષિા સમયે
તથા શીતકાળમા તેઓ જળને વિષે શયન
કરતા હતા ૧૧-૧૮ અને છ દિવસ મુધી નિરા
હાર રહી સાતમે દિવસ કેવળ વાયુનો જ
આહાર કરતા હતા એવી રીતે સાતસો વર્ષ
પર્યંત તીવ્ર તપશ્ચર્યા કરીને તેઓ સદેહે સ્વર્ગે
ગયા છે તેઓનો આ શત્રુ પડેલો આશ્રમ
છે ૧૯ એ નહિધિઓના દિવ્ય પ્રભાવને લીધે

વૃક્ષોરૂપી કિન્નાથી વીટાયેલા આ આશ્રમગાનનું, ડ્રાઈ દેવતાઓ તથા અસુરોથી પણ આકે મણુ થયું અશક્ય છે ૨૦ પક્ષી આદિ બીજા વનચર પ્રાણીઓ પણ આ આશ્રમગાનનો દરથી જ ત્યાગ કરે છે, કેમ કે જો કોઈ પણ પ્રાણી અભપુતા પણ તેમા પ્રવેશ કરે છે, તો તે ખાણુ બહાર આવી શકતું નથી ૨૧ હે વાઘવ! આ આશ્રમની અદરથી વાર વાર અપ્સરાઓનું પધુરુ ગાન તથા તેઓના અભૂપણોના અલુકાર સાલળવામા આવે છે વાન્નિયોના સુસ્વર સભળાય છે, તેમ જ તેઓના શરીર પરની દિવ્ય ગંધ આ વનમા ફેલાઈ રહે છે ૨૨ આ આશ્રમ સ્થાનને વિષે સમગ્ર મહાપિંચોને નિત્ય હોમ કરવાને ત્રેતાભિન્નગિહોત્તમો અગ્નિ પપુ હજી સુધી પ્રકાશી રહ્યો છે, જેનો કષોતન ધ્વંસરખો ધસરો ધારો હુમારો આશ્રમના વૃક્ષોની ટોચોમા જવાઈ રહ્યો છે ૨૩ અને તેને વીધે એ વૃક્ષો જાણે મેઘસમૂહથી છવાયેલા વદ્યમંથિના પર્વતો જ ન હોય, એવા શોભી રહ્યા છે ૨૪ હે ધર્મામન! તમે તમારા નાના ભાઈ લક્ષ્મણ સહિત હાથ જોડીને અતિ નમ્રભાવે એ સમજન મહાપિંચોને ઉરશી આ આશ્રમને પ્રણામ કરો ૨૫ જે પુરુષો શુદ્ધ ચત્ત કરણવાળા એ મહાપિંચોને ઉરગી અહીં પ્રભુ મ કરે છે, તેઓના દેહમા કશું અશુભ-પાપ રહેતું નથી ૨

સુગ્રીવનું વચન સાલગી લક્ષ્મણ સહિત રઘુવીરે બ્રજ હાથ જોડી સમઃ કષિંચોને ઉરશી પ્રણામ કર્યા ત્યાર પછી લક્ષ્મણ સહિત ધર્માત્મા રામચંદ્ર અતિહાસિત ચિત્તવાળા થયેલ સુગ્રીવાદિ સર્વ વાનરસમાજની સાથે ઉતાવળે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે ચાલવા માડ્યું ૨૬-૨૮ સમજન કષિંચોના આશ્રમથી તેઓ કેટલે દૂર ગયા, ત્યારે કોઈથી પણ એકાએક પ્રવેશ ન થઈ શકે એવી વાલીએ પાવન કરેલી કિષ્કિન્ધાનગરી તેઓના જોવામા આવી ૨૯ ઉદય પામેલા ઉચ્ચ તેજવાળા મહાત્મા રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ તથા સર્વ વાનરો પોતપોતાના શસ્ત્રો અહણુ કરીને, શત્રુરૂપ વાલી

નો વધ કરવાને અર્થે પુનઃ પણ વાલીના પરાક્રમ વડે રક્ષાયેલી કિષ્કિન્ધાનગરી પાસે આવી પહોચ્યા ૩૦

હવે શ્રીવાટ્સીકિ મહાયુનિપ્રણીત અદિકથા શ્રીરામાયણના
[િન્નાકાંડમા ૧૩મે સર્ગ સમાપ્ત]

સર્ગ ૧૪ મો

વાલી-સુગ્રીવનું યુદ્ધ-નાટીને આલવાન

સર્વે તે તસ્મિન્ ગત્વા કિષ્કિન્ધા વાલન પુરીમ્ ।
વૃક્ષરાત્માનમાવૃત્ત્ય વ્યતિષ્ઠમાહને ઘટે ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવાદિ સર્વ વાનરસમાજની સાથે રામ-લક્ષ્મણ ઉતાવળે કિષ્કિન્ધાનગરી આગળ જઈ પહોંચ્યા અને માન એક પુશ્પીવ સિવાય બીજા સૌ કોઈ પોતપોતાના શરીરોને ઘાટા વૃક્ષોની ઝોથમા સતાડીને છુપાવી બેઠા ૧ પછી મોટી ઓવાવાળા સુગ્રીવે વનની અંદર ચોમેર દંષ્ટિ કરી તીવ્ર હાથ ધારણુ કર્યો, ૨ અને રઘુવીરના પરાક્રમથી ઉત્સાહ પામેલો એ સુગ્રીવ વાયુના પ્રચંડ વેગને લીધે અત્યંત ગર્જતા મેઘની પેઠે આકાશને ભેડી નાખે એવી ગર્જના કરવા લાગ્યો તથા વાલીને ડુક માટે યોલાવવા લાગ્યો એ સમયે ભગતા સૂર્ય સગળી કાતિવાળો અને ગર્વભરેલા સિંહ સરળી ગતિ વાળો સુગ્રીવ ઉદ્ધોગમા સાવધ રહેલા રામચંદ્રને કહેવા લાગ્યો ' હેદશરથન દન વાનર રૂપી જાળથી વ્યાપ્ત, સુવર્ણના કાગરાવાળી અને મોટા મોટા વજ્ર તથા યત્રોથી શોભી રહેલો વાલીની કિષ્કિન્ધાનગરી પ્રત્યે આપો આવી પહોંચ્યો બીજો હે વીર! પ્રથમ મારી આગળ તમેજો વાલીનો વધ કરવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેને ઝાળ જેમ લતાઓને સફળ કરે છે તેમ શીઘ્ર સફળ કરો ૩

સુગ્રીવનું વચન સાલગી ધર્માત્મા રામચંદ્ર કહ્યું ' હે પરમ પ્રિય મિત્ર! આજે તો મહાત્મા લક્ષ્મણે તને ઝોળખવા માટે તારા કંઠમા ગળ પુષ્પી લતાનું ચિહ્ન બાધેલું હોવાને લીધે તું જાણે આકાશને લીધે નક્ષત્રમાયાથી વીટાયેલો

સૂર્ય જ હોય* એવો શોભે છે ! હે વાનરેશ્વર સુગ્રીવ હવે તું ફિકર કર નહિ; આજે હું સંઘ્રામમાં એક જ બાણ મૂકીને તારા વાલી સંબંધી લયનો તથા વેરનો અંત આણીશ. પ્રથમ તું તારા શત્રુરૂપ ભાઈ વાલીનું મને દર્શન કરાવ એટલે તે વાલો મારા બાણથી હણાઈને તરત જ પૃથ્વી પર પડી ધૂળમાં તરફડિયાં મારશે. હે સુગ્રીવ ! મારી દંષ્ટિએ પડી ઓળખવામાં આવ્યા પછી જો વાલી છવતો ઘેર બધ, તો તું મને દોષયુક્ત ગણી મારી નિંદા કરજે. મેં તારી નજરે એક જ બાણ વડે સાત સાત સાલ-વૃક્ષોનું વિહારણ કર્યું છે; જો બળ ઉપરથી જ નારે વાલીને હણાયેલો સમજવો જોઈએ. માત્ર ધર્મની જ કામનાવાળા મેં પૂર્વે ગમે તેવા કષ્ટમાં પણ અસત્ય ભાષણ કર્યું નથી અને હવે પછી કદાપિ તેમ કરીશ નહિ. હે મિત્ર ! તું સંઘ્રમનો ત્યાગ કર. ધૃર જેમ વરસાદ વરસાવીને ઉત્તમ શાળનાં ફોત્રોને સફળ કરે છે, તેમ હું આજે મારી પ્રતિજ્ઞાને સફળ કરીશ. હે સુગ્રીવ ! હવે તું સુવર્ણમાળાને ધારણ કરનારા વાલીને અહીં બોલાવવા માટે મોટી ગર્જના કર; જેથી પૂર્વે કોઈથી પણ પરાભવ નહિ પામેલો નિર્ભય વાલો પોતાનો જય થવાની ઇચ્છાથી નગરમાંથી શીઘ્ર બહાર નીકળે. હે સુગ્રીવ ! તારી ગર્જના સાંભળીને સંઘ્રામને વિષે પ્રોતિવાળો વાલી અવશ્ય પોતાની જીઓને ત્યજીને બહાર આવશે; કેમ કે તેજસ્વી પુરુષો સંઘ્રામમાં શત્રુઓએ કરેલા અપમાનને સહન કરી શકતા નથી.^{૩-૧૮} તેમાંથી વળી પોતાના પરાક્રમના ગર્વવાળા વીર પુરુષો તો પાછું કરીને જોવા અપમાનને અને તે વળી સ્ત્રી

* આ ઉપમા અબોતોપમા છે; કેમ કે મૂર્ધના તેજસ્વી અસ્ત ગિવા નક્ષત્રો દેખાશે જણાતાં જ નથી. પરંતુ અહીં જો કદાચ મૂર્ધ નક્ષત્રમાળાથી વીંટાયેલો દેખાય, તો તે તરુણ સૂર્ય સમાન ક્રાંતિવાળા અને શ્વેત યુગ્મવાળી ગજપુષ્પી ક્રાંતિને ધારણ કરનારા સુગ્રીવની ઉપમારૂપ થઈ પડે, એવી કવિએ કલ્પેલી આતશયોગિ સંભળવી.

-તિ. દી.

ઓની સમક્ષ કરેલા અપમાનને સહન કરી શકતા નથી જ.^{૧૯}

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી સુવર્ણ સમાન વર્ણવાળો સુગ્રીવ વાલીને આહવાન કરવા માટે આકાશને લેહી નાખે એવી મોટી ગર્જના કરવા લાગ્યો. સુગ્રીવની ભયંકર ગર્જનાથી લયને લોધે બેબાકળી થયેલી ગાયો રાજના સંરક્ષણની ખાતરીને લોધે પરપુરપોથી પીડાતી કુલીન સ્ત્રીઓની પેઠે, આકુળવ્યાકુળ થઈ નાસલાગ કરવા લાગી અને વનમાંનાં હરિણ વગેરે પશુઓ પણ સંઘ્રામમાં તાસ પામેલા અશ્વોની પેઠે આમતેમ નાચી છુપાવા લાગ્યાં; તેમ જ પુદ્ગલ લીધે થવાને લોધે આકાશમાંથી પડતાં નક્ષત્રોની પેઠે પક્ષીઓ અંતરિક્ષમાંથી ધ્રોણધળ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં. ગર્જના કરવામાં પૂરેપૂરો બળવાન સૂર્યપુત્ર સુગ્રીવ કે જેનું તેજ રામચંદ્રના પરાક્રમની સહાયને લોધે વૃદ્ધ પામ્યું હતું અને જેનો નાદ મેઘસરખો ઘાટો હતો અને તેણે વાચુના વેગથી પરસ્પર લડતીઓ બિહવાને લોધે મર્જના કરતા નહીં. ઓના પતિ સમુદ્ર પેઠે વાલીના આહવાન માટેની ગર્જનાઓ આજે જ રાખી.^{૨૦-૨૨}

હાતિ શ્રોત્રાભીષિક મહાશૂનપ્રભૂતિ આદિકાવ્ય શ્રોત્રમાય ૧૫ ક્રિષ્ણાકાંડમાં ૧૪ મો સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫ મો

વાલી-સુગ્રીવનું યુદ્ધ-તારાનો હિતોપદેશ

अथ तस्य नन्वाहं ते सुग्रीवस्य महत्तमनः।

सुग्रीवान्तःपुरगतो वाली आतुरमपेणः॥ १॥

મહાત્મા સુગ્રીવની ભયંકર ગર્જનાઓથી આજુકાંઠક-ધાનગર બળાબળી બિહયું એ વેળા અંતઃપુરમાં રહેલો મહાકેાંધી વાલો પણ સર્વ ભૂતપ્રાણીઓને કંપાવે એવી ગર્જનાઓ સાંભળીને આશ્ચર્ય પાડ્યો અને એકાએક મદ* બિતરી બવાથી કોંધને વશ થયો.^{૧-૨} વાલીનાં રામેશમ કોધાગ્નિથી વ્યાપ્ત થવાને લોધે તે પોતે સુવર્ણ સરખી ક્રાંતિવાળો છતાં રાહુએ

* અંતઃપુર વિષે જીઓની સાથે રહી પીછે માદક દ્રવ્યનો નશો.

અસેલા સૂર્ય સમાન કાંતિરહિત થઈ ગયો.^૩ અતિશય ક્રોધાવેશને લીધે તેનાં નેત્રો લાલચોળ થઈ ગયાં અને હાંત ખીસવાને લીધે તેની વિકરાળ દાઢો બહાર જણાવા લાગી. તેથી તે (વાલો) પશ્ચનાલ સહિત ખીલેલાં રક્ત કમળવાળા સરોવર જેવો દેખાવા લાગ્યો.^૪ પછી લેશ પણ ભય નહિ પામતાં મહાસમર્થ વાલો સુગ્રીવની ગર્જના સાંભળી તરત જ ઊભો થયો અને પૃથ્વીને પણ ફાડી નાખે એવાં ધબકારાખંધ પગલાં ભરતો ઉતાવળે પોતાના અંતઃપુરમાંથી બહાર નીકળ્યો.^૫ એ વેળા તેની પ્રિય પત્ની તારા કે જે સુગ્રીવની ભયંકર ગર્જનાથી અતિ હોભ પામી શંકાશીલ થઈ ગઈ હતી, તેણે અતિ રેતેહથી પોતાના પતિ વાલોને બંને ભુલ્લભો વડે હૃદય સરસો દબાવીને પોતાનો આંતરિક સફાવ દર્શાવતાં પરિણામે હિતરૂપ વચનો કહેવા માંડ્યાં :^૬ 'હે વીરવર ! આમ એકાએક શત્રુની ગર્જના સાંભળી ક્રોધ કરવો યોગ્ય નથી. હે સ્વામિનું ! મારી આ નમ્ર ચાચના લક્ષ્મી લઈને જેમ પ્રાતઃકાળે નિદ્રામાંથી જાગેલો પુરુષ રાતે સેવેલી વાસી પુષ્પમાળાનો ત્યાગ કરે છે, તેમ આ એકાએક નદીના વેગની પેઠે ચડી આવેલા ક્રોધનો તમે ત્યાગ કરો.^૭ હે પ્રિય ! જોકે તમારો શત્રુ સુગ્રીવ તમારાથી અધિક બળવાન કિંવા તમે તેનાથી ઓછા બળવાન નથી. તોપણ આ વેળાએ (રાત્રિના સમયે) રણક્ષેત્રમાં ન જતાં કાલે સવારે તમે તેની સાથે યુદ્ધ કરવા જાઓ.^૮ કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના એકાએક તમે યુદ્ધ જાઓ એ મને જરાયે રુચતું નથી. વળી જે નિમિત્ત હું તમને યુદ્ધ ચડતા વારું છું, તે તમને કહું છું, સાંભળો.^૯ હે વાનરેશ્વર ! એ સુગ્રીવે હમણાં થોડા જ વખત પહેલાં અહીંયાં આવી તમને યુદ્ધ માટે બોલાવવા સારુ આવી જ રીતે ગર્જના કરી હતી અને તમોએ પણ નગરમાંથી બહાર નીકળી તેને અલંબ માર મારી નસાડી મૂક્યો

હતો. એમ છતાં પણ હે સ્વામીનાથ ! તે તરત જ પાછો આવી તમને પુનઃ યુદ્ધાર્થે બોલાવે છે, એથી મને મોટી શંકા લપટે છે.^{૧૦, ૧૧} વળી આ વખતે તેનો ગર્વ, યુદ્ધનો ઉદ્યોગ અને ગર્જનાઓનો વેગ કોઈ બુદ્ધા જ પ્રકારનો છે; માટે એમાં તમારે નાનું સત્તું કારણ સમજવું નહિ. હે શૂરવીર ! હું નથી માનતી કે, એ સુગ્રીવ આ વખતે સહાય વિના આવ્યો હોય ! અવશ્ય તે કોઈની મોટી સહાય લઈને આવેલો જણાય છે અને તેના આશ્રયથી જ તે આવી મોટી ગર્જનાઓ કરે છે ! ખરેખર, સુગ્રીવે કોઈ સમર્થ પુરુષની સાથે મેત્રી બાંધી હશે. અને તે વળી પરીક્ષા કરીને જ બાંધી હશે. તે સુગ્રીવ કદી પણ પરીક્ષા કર્યા સિવાય મત્રી કરે એવો નથી; કેમ કે તે વાનર સ્વભાવે ઘણો જ ચતુર અને બુદ્ધિમાન છે !^{૧૨-૧૪} હે શૂરવીર ! થોડા સમય ઉપર આપણે કુમાર અંગદ વનમાં ફરવા ગયો હતો, ત્યાંથી શુભ મ્તે દ્વારા બંધેલું સુગ્રીવ સંબંધી વૃત્તાંત તેણે મને જણાવ્યું છે, જે તમારા હિતરૂપ છે, તે તમને હું કદી સંભળાવું છું.^{૧૫, ૧૬} અયોધ્યાનગરીના અધિપતિ મહારાજા દશરથના મહાશૂરવીર પુત્ર રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણ કે જેઓ ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે અને રણ વિષે હુનૃચ છે, તેઓ પિતાનું વચન પાળવા માટે વનમાં નીકળેલા છે.^{૧૭} સંગ્રામ વિષે દુરાસન* એવા એ બન્ન ભાઈઓ વનમાં ફરતા ફરતા ઋષ્યમૂક પર્વત પર આવી, તમારા ભાઈ સુગ્રીવને મળ્યા છે અને સુગ્રીવનું પ્રિય કરવા અર્થે તેઓએ તેની સાથે મેત્રી બાંધી છે. હે સ્વામીનાથ ! એ બન્ન ભાઈઓમાં પણ પોતાના ઉત્તમ ગુણોએ કરી વિખ્યાત એવા રામચંદ્ર કે જે સંગ્રામ વિષે તમારા ભાઈ સુગ્રીવને સહાય કરનારા છે, તે તો ગુણોના ભંડાર જ છે.^{૧૮} હે વાનરેશ્વર ! એ રામચંદ્ર શત્રુઓની સેનાનું મર્દન કરવામાં સમર્થ છે, સંગ્રામસમયે પ્રલયકાળના અગ્નિ પેઠે ક્રોધ કર-

નાર છે, સજ્જનોને આશ્રય આપનાર છે, શરતે આવેલાની પરમ ગતિદા છે,^{૧૯} શત્રુઓથી પીડાયેલા પુરુષોને પોતાના શત્રુઓનો વિનાશ કરવા અર્થે આશ્રય કરવા યોગ્ય છે, પવિત્ર યશને પાત્ર છે, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી સુજ્ઞ છે તથા પોતાના પિતાની આજ્ઞા પાળવામાં તત્પર રહેનારા છે.^{૨૦} વધારે શું કહું? જેમ હિમાલય પર્વત સર્વ ધાતુઓનો ભંડાર છે, તેમ એ રામચંદ્ર સર્વ ગુણોના ભંડાર છે. હે વાનરરાજ! તમારે એ મહાત્મા રામચંદ્રની સાથે વિશેષ ધરણી યોગ્ય નથી; કેમ કે તે અત્યંત અપ્રમાદ હોવાથી રણક્રમને વિષે દુર્બલ છે. હે સ્વામીનાથ! આ વેળા હું તમને જે કંઈ કહું છું તે તમારા દોષોને બતાવવા માટે નહિ, પણ તમારા હિત માટે જ કહું છું; તે તમે ધ્યાનમાં લો અને તે પ્રમાણે કરો. હે શૂરવીર! હે રાજા! તમે તમારા કનિષ્ઠ બંધુ મુઝોવની સાથેના વેરને ત્યાગ કરી યુદ્ધનો વિચાર માંડી વાળો અને તેની સાથે પ્રીતિ કરી તેના સત્વર સુવરાજપદે અભિષેક કરો. એમ કરવાથી રામચંદ્રની સાથે પણ તમારો સ્નેહ બંધાયો, એ પણ ઘણું યોગ્ય થયો.^{૨૧-૨૪} હે સ્વામીનાથ! અત્યંત પ્રીતિને લીધે હું તમને બીજા વાર પણ કહું છું કે તમે મુઝોવ સાથેના વેરને ત્યાગ કરી તેની સાથે પ્રીતિ કરો. એ મુઝોવ ગમે તેવો હોય, તોપણ તમારા કનિષ્ઠ બંધુ હોવાથી તમારે તો તેના પર સ્નેહ ધરવો જ યોગ્ય છે.^{૨૫} ગમે તો તે તમારી પાસે રહેતો હોય, વા હર રહેતો હોય, તોપણ છેવટે તો તમારો ભાઈ જ છે. આખા જગતને વિષે એના જેવડા તમારે બીજો કોઈ ભાઈ સંબંધી હોય એમ હું જોતી નથી.^{૨૬} માટે મારું કહેવું માન્ય રાખી તમે તેના પરના વેરને દૂર કરી તેનો દાન-માનાદિથી સત્કાર કરો અને તેને પોતાના સ્વાધીનમાં લઈ પડળે રાખો. મોટી ઓવાળોના મુઝોવ તમારો સગો ભાઈ છે, એટલે આખરે પણ તેની સાથે બ્રાહ્મસ્નેહ બાંધ્યા સિવાય તમારો છૂટકો નથી.^{૨૭, ૨૮} હે સ્વામીનાથ! જે

તમારે મારું પ્રિય કરવું હોય અને જે તમે મને તમારું હિત ઇચ્છનારી માનતા હો, તો આટલી મારી સ્નેહસુક્ત યાચનાને માન્ય કરો.^{૨૯}

છેવટે હાથ ભેડી કહું છું કે, હે પ્રિય! તમે પ્રસન્ન થાઓ અને આમ યોગ્યેક કોઠાને વશ ન થતાં મારાં હિતવચનો માન્ય રાખો. ઇંદ્ર સરખા તેજસ્વી અને કૌશલદેશના અધિપતિ મહારાજ દશરથ રાજાના પુત્ર રામચંદ્રની સાથે વેર કરવું એ તમને જરા પણ યોગ્ય નથી.^{૩૦}

એ પ્રમાણે સતી તારાએ પોતાના પતિ વાલીને યરનહિતરૂપ અને ધૃવરૂપ વચ્ચેના કહ્યાં; પરંતુ જેનો વિનાશકાળ પાસે આવેલો હતો એવા વાલીને તે વચનો રુચ્યાં નહિ. ખરું જ છે કે વિનાશકાળ પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્યની બુદ્ધિ વિપરીત થઈ જાય છે.^{૩૧}

ઈતિ મીના નીલ મહામુનપતિત આશ્મિન્ય મીનાગમ્યમના
કિન્નરગાકાદમ ૧૫ મે સમ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬ મો

વાલી-મુઝોવનું યુદ્ધ-સચકર રણસંગ્રામ

તમેજે દ્વયતાં તારાં તારાધિપતિમાનતામ્।

વાલી નિર્મલેવામાસ પવનં ચેવમ્બ્રવીન્ ॥૧॥

ચંદ્રમુખી તારાએ હિતરૂપ વચનો કહ્યાં; પરંતુ તેને ન ગણકારતા મદમત વાલીએ બોલકું તેના તિરસ્કાર કરી કહ્યું: ^૧ 'હે સુમુખી! મુઝોવ એકે મારો ભાઈ છે છતાં તે હાલમાં શત્રુરૂપે કાંધ કરી મને ઉદંશી ગર્જના કરે છે, તેને હું કોઈ પણ પ્રકારે સાખી શકું એમ નથી.^૨ હે ભીરુ! તું જાણે જ છે કે સંગ્રામને વિષે પરાભવ પામીને કદી પણ પાછા નહિ વળનારા શરવીર પુરુષોને શત્રુએ કરેલું ધર્મભુંગ^૩ સહન કરવું એ મરણ કરતાં પણ અધિક છે.^૪ હે પ્રિય! દૂરથી ગરદનવાળા એ મુઝોવે યુદ્ધની ઇચ્છાથી કરવા માંડેલી મોટી ગર્જનાને હું હવે સહન કરવા સમર્થ નથી.^૫ હે ચંદ્રમુખી! મને રામચંદ્રથી ભય થયો એમ ધારી તું મારે માટે જરા પણ ખેદ કરીશ નહિ; કેમ કે ધર્મસ અને ધૃતસ એવા

× પરાભવ.

રામચંદ્ર મને નિરપરાધે હણવાનું પાપ કેમ કરશે ? હવે તું મારી પાછળ શા માટે આવે છે ? તું તારી સાથેના આ સર્વે ઓસમાજની સાથે હવે પાછી વળ. તારી મારા પરની લાજિત તથા સ્નેહ જોઈને હું અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું.^૬ હે દેવી ! તું સંબ્રમને ત્યાગ કર. હું સુગ્રીવની આગળ જઈ તેની સાથે યુદ્ધ કરી માત્ર તેનો ગર્વ ઉતારીશ, પરંતુ તેને પ્રાણરહિત કરીશ નહિ.^૭ હે તારા ! હું સંશ્રામ કરવાના ઉત્સાહમાં એ સુગ્રીવનો માત્ર ગર્વ જ ઉતારીશ અને તારું પ્રિય કરીશ, અર્થાત્ તારા કહેવા પ્રમાણે હું તેને હણીશ નહિ, કેમ કે મારી મુદિ તથા વૃક્ષોના પ્રહારોથી પીડિત થયેલા તે સુગ્રીવ યુદ્ધમાંથી પલાયન કરી જશે એટલે મરશે તો નહિ જ.^૮ ધણું કરીને તો એ દુરાત્મા સુગ્રીવ મારા તીવ્ર ક્રોધને નહિ સહન કરવાને લીધે મને જોતા જ રણક્ષેત્રમાંથી નાસી જશે એટલે આખરે તારી ઇચ્છા સફળ થશે. એ સંગ્રામી તારે કરી ચિંતા ધરવી નહિ. હે તારા ! તે તારી ખુદિ પ્રમાણે મને હિતવચન કહીને મારા પરનો સ્નેહ પ્રકટ કર્યો છે અને મને સહાય કરી છે.^૯ હવે હું તને મારા પ્રાણના સોગંદ આપીને કહું છું કે તું સર્વ ઓસમાજ સહિત પાછી વળ. હું યુદ્ધમાં સુગ્રીવનો પરાજય કરીને પાછો આવીશ.^{૧૦}

મહાસમર્થ વાલીએ પોતાનો આગ્રહ દર્શાવ્યો, ત્યારે પ્રિયવાદિની અને ચતુર એવી તારાએ મંદ સ્વરે રુદન કરતા, પોતાના પતિની પ્રશિક્ષણ કરી પ્રણામ કર્યા.^{૧૧} ત્યાર પછી વેદ-મંત્રોને જાણનારી એ તારાએ પોતાના પતિનો વિવ્રલ થવા અર્થે વિધિપૂર્વક સ્વસ્તિવાચન કરી સર્વ ઓસમાજ સહિત ચોકાતુર દૃઢ્યે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ્યા.^{૧૨}

મર્વ ઓએ મહિત તારા અંતઃપુરમાં ગઈ. ત્યાર પછી અત્યંત ક્રોધ પામવાને લીધે મોટા સુપ્રંની પેઠે કૂંદાડા મારતો વાલી ઉતાવળે નગર-માંથી બહાર નીકળ્યો અને સુગ્રીવને જોવા સારુ કોનેર દિદિ દેરવવા લાગ્યો.^{૧૩,૧૪} એટલામાં યુદ્ધ

કરવાની ઇચ્છાથી કમર કસી મેદાનમાં બોલો રહેલો સુગ્રીવ તેના જોવામાં આવ્યો. આ સમયે મુવણું સમાન પીળા વર્ણવાળા શ્રીમાન સુગ્રીવની કાંતિ પ્રત્નલિત અગ્નિ સમાન લાગતી હતી.^{૧૫} સુગ્રીવને જોતા જ અત્યંત કોપાયમાન થયેલા મહાબાહુ વાલીએ મજબૂત રીતે કમર કસી લોધી અને જોરથી એક મુદિ ઉગામીને તરત જ સુગ્રીવની નામે દોડ્યો.^{૧૬,૧૭} દંઢ મુદિ ઉગામીને ક્રોધપૂર્વક પોતાની સામે ધસી આવતા હેમ માલો વાલીને જોઈને, ક્રોધને લીધે જેનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં એવા રણનિપુણ સુગ્રીવે પણ તેવી જ રીતે દંઢ મુદિ બાંધીને તેની સામે વેગપૂર્વક દોટ મૂકી.

સુગ્રીવને પોતાની સામે દોડતો આવતો જોઈ વાલીએ કહ્યું :^{૧૮,૧૯} અરે, સુગ્રીવ ! સાવ-ધાન થા, યોગ્ય રીતે યોદ્ધવેલી આંગળીઓવાળી આ મારી દંઢ મુદિનો પ્રહાર તારા પર વેગથી પડતા આજે તારા પ્રાણનો અવશ્ય વિનાશ થશે.^{૨૦}

વાલોનું વચન સાંભળી ક્રોધ પામેલા સુગ્રીવે તેવો જ પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું :^{૨૧} અરે, તારા પ્રાણોને હરણ કરનારી આ મારી દંઢ મુદિ તારા મસ્તક પર પડે છે ! સુગ્રીવ એમ કહેતો હતો એટલામાં તો અતિ ક્રોધ પામેલા વાલીએ તુરત જ સુગ્રીવ ઉપર જોરથી મુદિપ્રહાર કર્યો, જેથી ઝરપા વાળા પર્વતની પેઠે તેના શરીરમાંથી અધિર વહેવા માડ્યું.^{૨૨,૨૩} પરંતુ એથી જરાયે ન ગભરાતા મહાસમર્થ સુગ્રીવે તરત જ પૃથ્વી પરથી એક મોટું સાલવૃક્ષ ઉખેડી કાઢી, ઇંદ્ર જેમ વજ્ર વડે પર્વત પર પ્રહાર કરે, તેમ એ વૃક્ષ વડે વાલોના શરીર પર પ્રહાર કરી તેના સર્વ અંગો ગિચલ કરી નાખ્યાં, જેથી મહાસમર્થ વાલી સુમુદ્રની વચ્ચે ખૂબ ભારથી ભરેલા છળું નાવમાં ઝેંટેલા

• સુવર્ણની મળાગળા

+ છળું જુના નાવમાં ૫૬ ઉપરાંત ૭૦ ભગવાદી સમુદ્ર વચ્ચે ડૂબવાનો ભય રહે છે અને તેથી તેમાં લેગી મુઝાકડી ગનારાં મનુષ્યો નિકળ ગયા ?

યાત્રાળુઓની પેઠે વિકળ બની ગયો. ૨૩૨૪ એક-
ખીલનાં છિદ્રોને શોધનારા દીર્ઘ દેહવાળા એ બત
વીર વાનરો કે જેઓ ગરુડ સરખા વેગવાળા,
હાથ કર બળ-પરાક્રમવાળા અને શત્રુઓનું મદન
કરવામાં સમર્થ હતા, તેઓ જાણે આકાશ વિષે
અંદર તથા સૂર્ય યુદ્ધ કરતા હોય નહિ તેમ અતિ
દારુણ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. કેટલોક વાર સુધી તો
તેઓએ એકબીજાને પરાબલ કરવા માટે એક-
સરખી રીતે યુદ્ધ કર્યું; પરંતુ અંતે અતિશય
બળ-પરાક્રમવાળા વાલીના પ્રહારથી મહા-
બળવાન સૂર્યપુત્ર સુગ્રીવ નરમ પડ્યા લાગ્યો
અને વાલીનું પરાક્રમ જોઈ તેનો ગર્વ ઊતરી
જવાને લીધે તેનું યુદ્ધકૌશલ્ય મંદ પડવા લાગ્યું.
એ સમયે સુગ્રીવ શુભપણે રામચંદ્ર ઊભા હતા
તે તરફ વારંવાર દષ્ટિ કરી તેમને પોતાની
અશક્તિ દર્શાવવા લાગ્યો. રામચંદ્ર પણ થોડીક
વાર સુધી તો તે બંને ભાઈઓની તુલના કરતા
જોઈ જ રહ્યા, એટલામાં તો મોટી શાખાવાળા
વૃક્ષો, પર્વતશિખરો, વજ્ર સરખા નખો. મુદિઓ,
ધૂંટણો, લાતો તથા કેાણીઓના પ્રહારથી વાલી-
સુગ્રીવનું મહાતુમુલ યુદ્ધ ઇંદ્ર અને વૃત્રાસુરના
દારુણ યુદ્ધ સરખું મચી રહ્યું. ઘણી વાર સુધી
યુદ્ધ કરતા, એ બંને ભાઈઓના શરીર રુધિર
વડે રંગાઈ ગયાં, તોપણ મહામેઘની પેઠે હાથ કર
ગળનાઓથી પરસ્પર ત્રાસ ઉપજાવતા તેઓ
યુદ્ધ કરતા વિરામ પામ્યા નહિ.

વાલીના વજ્ર સરખા પ્રહારથી તથા યુદ્ધના
પરિશ્રમથી વાનરેશ્વર સુગ્રીવ નિરતોજ થવા લાગ્યો
અને સહાય માટે વારંવાર દિશાઓ તરફ જોવા
લાગ્યો, ત્યારે 'હવે મારેામિત્ર સુગ્રીવ શરણ્યો છે'
એમ ધારી મહાતેજસ્વી રામચંદ્રે વાલીનો વધ
કરવા અર્થે પોતાના ભાથા તથા ધનુષ્યને
સંભાળ્યાં અને વૃક્ષની ઓથે રહીને જ તેમણે
પોતાનું કાળચક્ર સરખું ધતુષ્ય સંભળ કરી
તે પર એક ઝેરી સર્પ જેવું તીવ્ર બાણ
ચડાવ્યું. ૨૫-૩૩ એ વેળા રામચંદ્રના ધતુષ્યની
પ્રત્યંચાના ટંકારવથી ત્રાસ પામેલાં વનવાસી

પશુ-પક્ષીઓ પ્રલયકાળ આવ્યો સમજીને
ઓપાસ નાસવા લાગ્યાં. ૩૪ પછી શ્રીમાન રામચંદ્રે
દેહીર્ધમાન અશ્વિનિ સરખું તેજસ્વી અમોઘ બાણ
વાલી પર લક્ષ્ય બાંધીને છોડ્યું કે તુરત જ વજ્રની
પેઠે સુસવાટા કરતું તે બાણ વેગથી જઈ ને
વાલીના વક્ષસ્થળ પર પડ્યું. રામચંદ્રના અમોઘ
બાણનો મર્મસ્થળમાં પ્રહાર થતા જ અતિ
પરાક્રમી અને મહાતેજસ્વી વાલી, જેમ જાણે
ફરકતો ઇર્ધ્વજ આશ્વિનિ માસની પૂર્ણિમાના
દિવસે પૃથ્વી પર તટી પડે છે, તેમ બળ તથા
પરાક્રમરહિત થઈ પૃથ્વી પર તટી પડ્યા અને
અતિ દુઃખને લીધે ગદગદકંઠ થઈ જવાને લીધે
તે 'હાય ! આ મું થયું ?' એમ ધીમેથી આત્મ-
નાદ કરવા લાગ્યો. ૩૫-૩૭

કાળ સમાન કોઈ પામેલા પુરોહિતમ રામ
ચંદ્રે શંકર જેમ પોતાના નીલ નેત્રમાથી સવને
નાશ કરે એવા અગ્નિને છૂટો મૂકે, તેમ પોતાનું
કાળ સરખું, શત્રુઓને મદન કરનારું અને
સુવર્ણથી શણગારેલું અમોઘ બાણ વાલી ઉપર
છૂટું મૂક્યું, ૩૬ જેનો પ્રહાર થવાથી રુધિર વડે
રંગાયેલા હોવાને લીધે, પુષ્પોથી ખીલેલા પર્વત
પરના અચોકવૃક્ષ જેવો જણાતો ઇંદ્રપુત્ર વાલી
ઉત્સવને અંતે કોઈએ ભાગી પાડેલા ઇર્ધ્વજની
પેઠે નિશ્ચય થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો. ૩૭

હવે શ્રી વાલ્મીકે પ્રવૃત્તિપ્રણીત અર્ચિનાથ શ્રી તમામજીવન
લિખિત કરવામાં ૧૬ મે મઘ ૨૫

સર્ગ ૧૭ મો

શરણીલિત વાલીના રામચંદ્રને કપડો

તતઃ શરણામિદ્ધતો રામેણ રણકર્ણશઃ ।

પપાત સહસ્રા વાલી નિહન્ત દપ પાદપઃ ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રના બાણ વડે હંણાયેલા, ઉત્તમ
સુવર્ણના આભૂષણવાળો અને વાનરો તથા
રીંછોના રાત્ર રણકર્ણશ વાલી કપાયેલા વૃક્ષની
પેઠે એકાએક પૃથ્વી પર પડ્યા અને તેનાં સર્વ
આભૂષણો ધૂળમાં રગદોળાવા લાગ્યાં. વાલી

* ગંગામત્તા કોર રગભાવવા લે

પરાક્રમહીન થઈ હોડો પડવાને લીધે પૃથ્વી ચંદ્ર વિનાના આકાશની પેઠે શોભારહિત થઈ ગઈ.^{૧-૩} વાલી નિશ્ચય થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો હતો, તોપણ તેનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય, પ્રાણ, તેજ અને પરાક્રમ-એમણે તેના દેહનો ત્યાગ કર્યો ન હતો.* તેનું કારણ માત્ર તેને ઇંદ્ર આપેલી રત્નરહિત સુવર્ણમાળા જ હતી. એ સુવર્ણમાળા કે જેનું 'વિજયમાળા' એહું શ્રેષ્ઠ નામ હતું તેને કઠમા ધારણ કરીને વાલી જ્યારે જ્યારે યુદ્ધ ચઢતો, ત્યારે ત્યારે તેનો વિજય જ થયો હતો આ વેળાએ પણ તેના કઠમા રહેલી એ વિજયમાળાએ જ તેના પ્રાણ, તેજ તથા પરાક્રમને ટકાવી રાખ્યા હતા.^૫

પૃથ્વી પર પડેલા વાનરેશ્વર વાલી પોતાના કઠમા સુવર્ણમાળા વીંટાયેલી હોવાને લીધે સંધ્યાસમયની રતાશથી વીંટાયેલા મેઘના સરખો શોભતો હતો.^૬ જોકે વાલી પૃથ્વી પર પડ્યા હતા, તે પણ તે વિજયમાળા, તેનો યુદ્ધ દેહ અને રણીરત્ન મર્મઘાતી દેહીખ્યમાન બાણ, એ નગેની શોભાથી અધિક શોભતો હતો.^૭ રામ-ચંદ્રના દુઃખમાથી છૂટેલું બાણ કે જે સ્વર્ગમાર્ગ પ્રત્યે લઈ જવાને સમર્થ હતું, તે બાણ શૂરવીર વાલીને પણ ઉત્તમ ગતિએ પહોંચાડનારું થઈ પડ્યું.^૮ સનગ્રમિ વિષે શિખા વિનાના અગ્નિની પેઠે નિશ્ચય થઈ પડેલા સુવર્ણની વિજયમાળાને પારણ કરનારો, વિશાળ વલ્લ સ્થળવાળો, પ્રકાશિત મુખવાળો અને પીળા નેત્રવાળો, વાનરોનો રાજા ઇંદ્રપુત્ર વાલી કે જે મહોંદ્રના સરખો દુર્ધર્મ* તથા ઉપેંદ્રના† સરખો હું મહં હતો તે બંનેનું પુણ્ય હીજ યવાથી પૃથ્વી પર પડેલા યયાતિ જ હોય, કિંવા યુનાતમમયે કાળે કરીને ભૂમિ પર પડેલા સૂર્ય જ હોય. એવો દેખાતો હતો.

જવાગા વિનાના અગ્નિની પેઠે, શાત ધઈ

* જેનો પરાક્રમ ન થઈ શકે એવો.

+ બ્રહ્માજીને હજારો વાપનરૂપાથી વિષ્ણુ

x જેનું તેજ કોઈથી તત્ત્વ ન થઈ શકે એવો

પૃથ્વી પર પડેલા ઇંદ્રપુત્ર વાલીને જોઈ તેની પ્રશંસા કરતા મહાપરાક્રમી શ્રીમાન રામચંદ્ર પોતાના કનિષ્ઠ બંધુ લક્ષ્મણ સહિત ધીમે ધીમે તેની પાસે જવા લાગ્યા અને ચોડીક વારમા એ બંને લાઈએ વાલોની પાંચે બંધને જોશ રહ્યા. મહાબળવાન અને સંગ્રામમા ગર્વવાળા રામ-લક્ષ્મણને પોતાની પાસે આવી જોલેલા જોઈને છેલ્લી અવસ્થામા આવી પડેલા વાલી પૃથ્વી પર પડ્યો પડ્યો તેઓ પ્રથમે નમ્રતા તથા ધર્મયુક્ત છતા કઠોર વચનો અર્થ-યુક્ત વાણીથી કહેવા લાગ્યા.

વાલીએ કહ્યું 'હે રામ! મને નિરપરાધીને હણનાર તું જ છે કે? અહો! હું કે જે તારી સામે યુદ્ધ કરવા નહિ આવેવો હોવાથી પરાડમુખ હતો, તેનો વધ કરવાથી તને શું ફળ પ્રાપ્ત થયું? અને હું બીજાની સાથે યુદ્ધ કરતો હતો તેમાં વચ્ચે આવી તે નારો વધ ગા માટે કર્યો? હે દાશરથિ! આ પૃથ્વી વિષે સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓના મુખથી મેં તારો એવો પવિત્ર યશ સાલળેલો છે કે દશરથ રાજાનો પુત્ર રામ કુલીન, ઉત્તમ સત્ત્વયુક્ત, વેદિક ધર્મનું આચરણ કરનાર, બીજાનાં કરુણપણાને બાણનાર, પ્રજાઓના હિતમા પ્રીતિમાન, દગા-વાળો, મોટા ઉસાહવાળો, સમગ્રને બાણનાર તથા દંડપ્રતિજ્ઞાવાળો છે, છતાં હું આજે તારે જ હાથે વિના યુદ્ધ અન્યાયથી હણાયો, તેથી હું તારા પૂર્વોક્ત યશને કલ્પિત માનું છું.^{૯-૧૦} હે રામ! શમ, દમ, ક્ષમા, ધૈર્ય, સત્ત્વ, પરાક્રમ અને દંડ, એ સઘના શુભો પૃથ્વીનું પાલન કરનાર રાજાઓ વિષે વધે છે,^{૧૧} અને તું પણ ઉત્તમ કુળમા ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી તારે વિષે પણ એ સર્વ શુભો હશે, એમ ધારીને જ હું મારી સ્ત્રી તારે વારવા છતાં મુઝીની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો, પણ મેં, આખરે મારી તે ધારણા જોતી જ પડી! હે રામ! મેં તને જોયો ન હતો ત્યાં મુઝી તો 'મુઝીવની' માથે યુદ્ધ કરતાં મને તું આમ એકાએક બાણ વડે વીધ્યો' એવો મારા મનમાં વિચાર પણ ઉદ્ભવ્યો ન હતો અરે, આમ

મને-નિરપરાધીને હજીવારૂપ નિંદા કરી વાલી તો તું ખરેખર નીચારા, અધર્મી, પાપ યુક્ત આચરણવાળો અને તૂણથી ઢંકાયેલા કૂવાની પેઠે ઉપરથી જ ધર્મધ્વજ પાણી દાખવનારો છે, એમ મને સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું. ૨૦-૨૨ અરે, શરૂમ વડે ઢંકાયેલા અગ્નિની પેઠે, અંતરમાંના પાપને છુપાવવા અર્થે માત્ર ઉપરથી જ સજ્જનો જેવા વેપને ધારણ કરનારો તું આમ કેવળ ધર્મનો ડોળધાણુ હોઈશ, એવું હું પહેલેથી જાણતો ન હતો. ૧૩ હે રામ! મેં તારા દેશમાં કિંવા નગરમાં કાઈ પણ અપરાધ કર્યો નથી, તેમ જ કદી પણ તારું અપમાન કર્યું નથી; તો પછી મને-નિરપરાધીને તેં શા માટે હણ્યો ૧૨૪ હું નિરંતર દુઃખમૂળાદિ વન્ય પદાર્થોનો આહાર કરી સર્વકાળ વનમાં જ વાસ કરનાર વાનર છું તેમ જ આ સ્થળે હું કાઈ તારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો ન હતો! માત્ર સુશીલની સાથે યુદ્ધ કરતો હતો, એવા અપરાધ વગરના મને હજીવાનું તારું શું પ્રયોજન હતું? અહીં તું રાજાનો પુત્ર હોવાથી તથા ઉત્તમ સ્વરૂપવાળ હોવાથી વિશ્વાસપાત્ર દેખાય છે, પરંતુ માત્ર ધર્મનો ડોળ ખતાવનાર આ તારું જટા-વડકલ આદિ ચિહ્ન તો ખરેખર મને હજીવામાં સાધનરૂપ થઈ પડ્યું હોય એમ જણાય છે. ૨૫-૨૬ અરે, સર્વ શામેલ શ્રવણ કરવાથી જેના સઘળા સથેથી ટળી ગયા હોય, એવો ક્ષત્રિયવંશી એ પુરુષ આવા જટા-વડકલ આદિ ધર્મના ચિહ્ન ધારણ કરીને પછી શાણું દૂર કરી દે ૧૨૭ હે રામ! તું રજીકળના નામેથી હોવાથી અત્યંત ધર્મિષ્ઠ છે, એમ સર્વ વિખ્યાત થયેલું છે, પરંતુ અદરખાનેથી તો તું અધર્મી જ જણાય છે! અરે, એમ છતાં પણ તું આવો ધર્મિષ્ઠ પુરુષના સરખો વેષ ધારણ કરીને શા માટે દૂર છે ૧૨૮ રાજાઓને વિષે તો રામ, દમ, દાન, દાસ ધર્મ, સત્ય, ધૈર્ય, પરાક્રમ અને અપરાધીઓને જ દંડ દેવો, એ સર્વ ઉત્તમ ગુણો રહેલા છે, પણ તે મને નિરપરાધીને

• વનમાં કાપજતા

હણ્યો, એથી હું તારું વિષે રાજાનો ગુણુ જોતો નથી. ૨૯ હે રામ! અમે કે જે માત્ર દુઃખ-મૂળાનુ જ લક્ષણ કરનારા વનવાસી વાનર છીએ, તેઓની ખુદ્દિ પણ તુલ્ય હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી, પરંતુ તમે મનુષ્યોના પણ રાજા છતાં આવો અધર્મ કરો એ શું યોગ્ય ગણાય ૧૩૦ પૃથ્વી, સુવર્ણ અને સ્વરૂપવતી સ્ત્રી, એ ત્રણ વસ્તુઓ કલ્યાણના કારણરૂપ છે, પરંતુ હે રામ! વનદુઃખનો આહાર કરનારા અમારી પાનેથી તેમની કઈ વસ્તુ તારું છીંદી દેતી કે જેને માટે તે મારો વધ કર્યો! અરે, તને મારા વનદુઃખમાં તો લોભ નથી ને ૧૩૧ હે રાજા! નીતિ નસતી નિઝલ અને ચાનુહ, એ ચાર રાજધર્મો પણ મનુષ્યાનુસાર-યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર કરીને જ પ્રવૃત્ત થાય છે, કેમ કે રાજાઓ યથેચ્છ આચરણ કરનારા હોતા નથી, અર્થાત્ રાજાઓ શાસ્ત્રાનુસાર યોગ્યાયે ચતાનો વિચાર કરીને જ નીતિ વગેરે રાજધર્મોનું આચરણ કરે છે. ૩૨ પણ તું તે કેવળ સ્વેચ્છાચારી, અતિક્રોધી, અચળ ચિત્તવાળો, રાજધર્મથી સર્વ પ્રકારે હિલટો તથા ચેતાની ખગમ આવે ત્યાં અમેાદ્ય બાણોને ફેંકનારો કે વગી છે મનુજેશ્વર, તારી ધર્મને વિષે નિષ્ઠા નથી તેમ જ શાસ્ત્રોક્ત અર્થ વિષે તારી ખુદ્દિ ચિત્તર નથી, પણ માત્ર યથેચ્છા ચરણ કરન રો તું જેવો ની કુદ્દિ ઈન્દ્રિયોના વેગમાં એ ચામા કરે છે. ૩૩ કે કાકુત્સ્થ! હું કે જે કેવળ નિરપરાધી હું તેને હજીવારૂપ આવું નિંદા કરીને હવે તું સત્પુરોની વચ્ચે શું યોદ્ધા શકીશ ૧૩૪ અરે, રાજાની હલ્લા કરનારો, પ્રહાર હલ્તારો, યોદ્ધા પ્રેરે, ચોરી કરનારો, નિરપરાધી ગ્રાહીઓનો વધ કરનારો, નામ્નિક અને પરિવેષતા, એ મઘળા પાપીઓ નરકમાં પડે

- મનુષ્યોનો રાજ

• ચેતાનો મોટો ભાઈ કુવાનો ડોલ છતાં તેની પડેલા વરુણનાર નાનો ભાઈ તથા મોટા ભાઈને મૂની વાલે જ રાજચલને એસનાર નાનો ભાઈ

છે, તેમ જ પિશુન (આડિયો), કદર્થ * મિત્રને હણનારો તથા શુભત્વી સાથે ગમન કરનારો, એ સર્વ પણ મરણ પામ્યા પછી અવરય પાપી હવેના લોક પ્રત્યે વ્યય છે ૧૧ ૧૭

હે રામ ! કદાચ તું કહીશ કે, 'મે તને મૃગયાનિમિત્તે હણ્યો છે,' તો તારુ તે કથન પણ અયોગ્ય જ થશે, કેમ કે અમારા ચર્મ-ચામડીને સત્પુરો કની પણ ધારણ કરતા નથી, તેમ જ અમારા ડવાડા તથા હાડકાને અર્ધ પલ્લુ કરતા નથી, તેથી અમારુ માસ તમારા જેવા ધાર્મિક પુરોને અમુક્ય છે ૩૦ વળી હે રાઘવ ! પ્રાણુ તથા ક્ષત્રિયને તો માન જે ડો, શાકુડી, ઘો, સમલુ અને કાચળો એ નખ વાળા પાચ ન પ્રાણી તો ભક્ષ્ય છે હે રામ ! અમે વાનરો ભેડે પાચ નખવાળા છીએ તોપણ અમારુ માસ તો સર્વથા અભક્ષ્ય જ છે, કેમ કે બુદ્ધિમાન પુરુષો અમારા ચર્મ તથા અન્ધ-હાડકાને સ્પર્શ પણ કરતા નથી, માટે હે રાઘવ ! તે મને વ્યથા જ હણ્યો છે ૩૧, ૪૦ અરે, સર્વજ્ઞ એવી મારી ત્રી તારાએ પ્રથમથી જ સલ્લ અને હિતરૂપ વચનો કહીને મને વાથો હતો છતાં મોહને લીધે તેના વચનોનું ઉલ્લંઘન કરીને હું કાળને વગ થઈ અડી માવ્યો કે જેથી મરણને શરણુ વચો છું ૪૧ હે કાકુત્ ! જેમ અધર્મ પતિને પાવે પડે તે શિયળત્વી ત્રી નિરતર અનાથ સરખી જ રહે છે, તેમ તાના સરખા પતિ (રાજા)થી પાવન કરાતી પૃથ્વી પણ હમેશા અનાથ સરખી જણાય છે, અર્થાત્ હે રામ ! હું રાજા કરવાને યોગ્ય નથી ૪૨ અરે, અયોધ્યા

* કદર્થનું વર્ણન

આજ્ઞાન ધમ્મસં ૩ પુત્રદાય. પીઠે ૧.

દેવગાંધ્યમ્મવાચ ૩ વદર રામ મૃત ૥

જે પુરુષ પોતાની પાસે વૈભવ ડેવા છતાં દેવ તથા અર્તાથ વચેરનો સન્કાર ધત્વાદિ પર્મકૃત્ય કો નહિ તેમ જ પોતાના સ્ત્રી, પુત્ર અને નોકર-ચોકરોને પણ સુખી રાખે નહિ તથા પોતે-અને પત્ર સુખ ભાગવે નહિ, તે પુરુષ 'કદર્થ-કન્નમ' કહેવાય છે

નગરીના અવિપતિ મહારાજ દશરથ તો અત્યંત પવિત્ર અત ડરણવાળા મહાપુરુષ હતા, તેનાથી તારા સરખો, ગુપ્ત રીતે બીજનું ભૂડું કરનાર, કુદ્ર બુદ્ધિવાળો, અપવિત્ર અત ડરણવાળો અને મિથ્યા ધર્મનો ડોળ દેખાડનારો શક પુત્ર કેમ જન્ન પામ્યો ? ૪૩ અરે, હાય ! સત્પુરોની ઉત્તમ ચારિત્ર્ય રૂપી મર્યાદાને તોડનારા, સદ્ધર્મમાર્ગનું ઉલ્લંઘન કરનારા અને ધર્મરૂપી અકુશ વગરના રામરૂપી મહોન્મત હાથી વડે આજે હું હણ્યોયો ! હે રામ ! મને હણવારૂપી મહા અશુભ, અયોગ્ય અને સન્નનોએ નિદેહુ કર્મ કરીને, તું હવે સત્પુરોના સમાજમા શુ બોલી શકીશ ૪૪, ૪૫ હે રામ ! હું કે જેણે તારો કંઈ પણ ઉપકાર કિંવા અપકાર કર્યો નથી, તેના પર જે આવડું મોટું પરાક્રમ ચલાવ્યું તેણે પરાક્રમ તું તારા શત્રુ પર ચલાવી શકે એમ હું માનતો નથી હે રાજપુત ! સ ગ્રામ વિષે તે માત્રી સામે બિલા રહી મારી સાથે ચુદ્ધ કર્યું હોત, તો હું આજે તને અવશ્ય યમવૈક્રમા પહાચાડી સૂર્યપુત્ર યમરાજનું દર્શન કરાવત ૪૬, ૪૭ હે રાઘવ ! સ ગ્રામમા જેની સામે બિલા રહેવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી એવા મને, સૂતેવા પુરુષને ડસી ખાનારા સર્પની પેઠે, તે આજે અદશ્ય રહીને હણ્યો છે, માટે તું મોટા પાપથી બાધા ચૂક્યો છે ૪૮ હે રામ ! રાવણને હણી સીતાને લાવવા માટે તે મારો વધ કરી અ જે સુગ્રીવનુ પ્રિય કર્યું છે, પરંતુ જે પ્રથમથી જ મારો મેળાપ કરીને મને સીતા લાવવાની આજ્ઞા કરી હોત, તો માન એક જ દિવસમા હું સીતાને લાવી તારે આધીન કરત ૪૯ તેમ જ તારી સોનું હરણ કરનારા એ દુરાત્મા રાવણ રાક્ષસનો સ ગ્રામમા પરાભવ કરીને તથા તેને પશુની પેઠે દોરડા વડે કઠમા બાધીને હવેતો જ એથી લાવી તને અર્પણ કરત અરે, એ પાપી રાવણે તારી ત્રી સીતાને સમુદ્રમા આવેલા કોઈ પણ ગુપ્ત દીપમા કિવા પાતાળ સરખા અગત્ય અગમમા રાખી હોત તોત્યાથી હું પુરે ડયગ્રીવે આજે ત્રી રવેતાચતરી

દ્રુતિની પેઠે, તેને અગ્નિ લાવત ૫૦૧૨ હે દાશ રંધિ ! મારા મ્મજે જવા પછી મારો કનિષ્ઠ બધુ સુગ્રીવ કિષ્કિન્ધાનગરીનું રાજ્ય પામશે એ તે જાહે ચોગ્ય જ છે, પરંતુ તે સત્યામ વિષે અધર્મથી મારો વધ કયો એ વલ્લુ જ અનુભવ ઠયું છે ૫૨ હે રાન ! કાળને વશ થવું, અર્થાત્ મરણ પામવું એ તે પ્રાપ્તિમાનના મ્વાભાવિક ધર્મ છે, એવે તે સહાધી મને જરાયે ખેદ થતો નથી, પરંતુ કાઈ પણ લાભ સિવાય તે મને અધર્મથી વ્યર્થ હશે, તેનું શું કારણ છે એ હું તારા સુખથી સાલળવા ઇચ્છુ છું, માટે તું સારી રીતે વિચાર કરી લે અને પછી મને ચોગ્ય ઉત્તર આપ ૫૩

રામચંદ્રના તીક્ષ્ણ બાણના ધાથી પીડાતો વાનરાધિપતિ મહાત્મા વાલી એવું જોલતા જોલતા કંઠ સુકાવાને લીધે વિરામ પામે છે અને સૂચ સરખા તેજસ્વી શ્રીમાન રામચંદ્ર તરફ એકીગ્ણે જોતો શાત ઘર્ષને પડી ગયો ૫૪

હતિ શ્રીભાસ્કર મહાસિંહપ્રાગ આદિનાથ શ્રીરામાચાર્ય
જિજિભાસાગમા ૧૭મે સગ સમાજ

સર્ગ ૧૮ મો

રામચંદ્રના ન્યાયવચનો વાલીનાં
વા-ચોનું નિરસન

શ્લુક્ત પ્રતિગ્ઠ વાગ્ધ્ય ધર્મયેસહિત હિતમ્ ।
પવઃ વાલિના રામો નિહતેન ઇચ્છેતસા ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રના બાણથી હણવાને લીધે આકુળ થયેલા વાનરશ્રદ્ધ વાલી કે જે કાલિ વિનાના સૂચ સરખો નિષ્પત્તે, વરૂની ગયેલા મેઘ સરખો નિશાન તથા શાત થયેલા અગ્નિ સમાન પ્રકાશ રહિત બળાતો હતો, તેણે પૂર્વેજી રીતે વિનય, ધર્મ, અર્થ અને હિતના આભાસવાળા કઠોર વચનો રામચંદ્ર પ્રતિ કહ્યા તે સાલળી જરા પણ ખેદ નહિ યામેલા શ્રીમાન રામચંદ્ર

* ૫૨ મધુ-૨૦૦ દેવોએ હરેલી ત્રુતિ-નેદને લાગવા માટે ભગવાને હયગ્રીવ અવતાર ધારણ કર્યો હતો અને પાતાળમા ઝઈ તે જને દત્તોને હણી તેણે રૂતિને વાગ્યા હતા

પ્રત્યુત્તર રૂપે ધર્મ અને અર્થશુદ્ધ વચનો કહેવા લાગ્યા ૧-૩

રામચંદ્રે કહ્યું 'હે મૌમ્ય ! તું ધર્મ, અર્થ, કામ તથા લૌકિક આચારને બધુચા સિવાય બાળકપુદ્ગિને વશ થઈ મારી નિંદા કેમ કરે છે ? હે વાનર ! ઉત્તમ શિગયારનું શિક્ષણ આપ નારા અને શુદ્ધિસ પત્ર એવા કાઈ વૃદ્ધ પુરુષોને પૂછ્યા વિના તું પેતાને જ પડિત માનીને વાનરપણાની અપળતાને વશ થઈ મને આવા અચોગ્ય કઠોર વાક્યો કેમ કહે છે ૧-૫ હે વાલી ! ઇલાક વચના મૂળ પુરુષ મહુ રાજાએ પર્વતો, વનો તથા ઉદ્યાનોવાળી આ સઘળી પૃથ્વી પેતાના વશજોને આપેલી છે અને તે સાથે મૃગ, પક્ષી તથા મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓને દડ આપવાનો, તેમ જ તેઓ પર અનુચ્છ કરવાનો અધિકાર પણ આપેલો છે તે પ્રમાણુ વશપર પરાથી પેતાને પ્રાપ્ત થયેલી આ પૃથ્વીનું હાલમા ધર્મોત્તમા ભરત પાલન કરે છે એ મહાત્મા ભરત, સભવાદી, સરળ ભલાવ વાળો, ધર્મ અર્થ તથા કામના તરવાને જાણુ નારો અને નિનહ તથા અનુચ્છ કરવામા તત્પર છે, તેમ જ નીતિ, નમ્રતા અને સત્ય એ ગુણોએ તો તેનામા સદૈવ નિવાસ કર્યો છે અને વળી તે દેશકાળને જાણનાર તથા પ્રત્યક્ષ પરાકર્મી છે હે વાલી ! હાલમા તો ભરત આ પૃથ્વીનો રાજા છે ૧-૮ હે વાનર ! ધર્મની રક્ષા કરવા અર્થે ભરતે કરેલી આજ્ઞાને વશ થયેલા અમે તેમ જ બીજા રાજાઓ ધર્મની વૃદ્ધિ કરવાની ઇચ્છાથી આ સરળ ભૂમંડલ વિષે વિચારીએ છીએ ૧ રાજાઓમા યદ્ર એ ભરત કે જે ધર્મમા પ્રીતિવાળો છે, તેના રાજ્યમા અધર્મ માગે આલવાને કાલ સમર્થ છે ૧-૧૦ ઉત્તમ ધર્મમાગે આલનારા અમે સર્વ રાજાઓ ભરતની આજ્ઞાને અનુસરી, ધર્મ માગે થી જ થયેલા પ્રાણીઓને યથાચોગ્ય વિચાર પૂર્વક દડ આપીએ છીએ ૧-૧૨ હે વાલી ! તું પેતાના નિહિત ચારિયને લીધે ધર્મને પીડા

કરનારો અને કામને જ પ્રધાન માનનારો હોવાને લીધે તથા રાજધર્મથી જિલ્લો ચાલવાને લીધે પાપી છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે :^{૧૨}

જ્યેષ્ઠા આતા પિતા વાડપિ યશ્ચ વિદ્યાં પ્રયચ્છસિ ।
ત્રયસ્તે પિતરા જ્ઞેરા ધર્મે ચ પૈથ્ય વતિન ॥

ધર્મને અનુસરનારા પુરુષે પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુને, પોતાના પિતાને તથા વિદ્યા ભણાવનારા શુરને પિતારૂપ ભણવા,^{૧૩} તેમ જ-

યવીયાનામ્નનઃ પુત્રઃ શિષ્યધ્યાપ ગુણાદિતઃ ।
પુત્રવન્તે ત્રયશ્ચિન્ત્યા ધમશ્ચવાત્ર કારણમ ॥

જ્યેષ્ઠ બંધુએ પોતાના કનિષ્ઠ બંધુને, પિતાએ પોતાના પુત્રને અને શુરએ પોતાના સહ-શુભ્રુક્ષપત્ર શિષ્યને પુત્રરૂપે માનવો ભેઈએ. આ બાબતમાં ધર્મ જ મુખ્ય કારણ છે.^{૧૪} હે વાનર ! સત્પુરુષોના એ અતિ સૂક્ષ્મ ધર્મને તીક્ષ્ણ યુદ્ધિશાળી વિદ્વાન પુરુષો જ ભણી શકે છે અને શુભ શું છે તથા અશુભ શું છે, તેને તો સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં વસનારો એક આત્મા-ધર્મશ્ર જ ભણે છે. અત્યંત અપળ સ્વભાવવાળો તું તારા જેવા જ અપળ સ્વભાવવાળા અને કૃતાત્મા વાનરોની સાથે વસે છે, તેથી જેમ જન્માધની સાથે વસનારો કોઈ બીજો જન્માંધ પુરુષ કશી વસ્તુને ઓળખી શકતો નથી, તેમ તું ગમે તેટલા વિચાર કરવા છતાં પણ ધર્મના સ્વરૂપને ઓળખી શકે તેમ નથી.^{૧૫,૧૬} હે વાલી ! આ મારા વચ્ચેનો અર્થ હું તને સ્પષ્ટ રીતે કહું છું, તે તું લક્ષ્ય-મા રાખ; માત્ર કોઇને વશ થઈને તું મને નિદવા યોગ્ય નથી.^{૧૭} મેં તને જે અર્થે હાંમેલો છે, તેનું કારણ તું પ્રથમ આભળ. હે પાપ-કાર કરનાર વાનર ! તું સનાતન ધર્મનો ત્યાગ કરી તારો કનિષ્ઠ બંધુ મહાત્મા સુમીવ કે જે જીવતો છે તેની સ્ત્રી રૂમાને રાખી ગેડા છે અને એ રૂમા કે જે ધર્મની રીતિ પ્રમાણે તારી સ્ત્રી^{૧૮} છે, તેની આગે તું કામબાવથી રમી કંઈ છે, તેથી ધર્મબદ્ધ યજેતા અને કેવળ

• પુત્રગ્ન (૧૬૫) .

કામાંધ બની ગયેલા તને, પોતાના જીવતા કનિષ્ઠ બંધુની સ્ત્રીની સાથે દુષ્ટ વ્યવહાર કરવાના અપરાધ માટે મેં આ દંડ આપ્યો છે ! હે વાનરોના યૃથનું પાલન કરનાર વાલી ! લોકોના આચારથી બ્રહ્મ થયેલા અને લોક વિરુદ્ધ બનેલા તારા સરખા પુરુષને આના કરતાં બીજો દંડ આપવો યોગ્ય નથી, એમ હું માનું છું; અર્થાત્ તારા સરખા પાપીને તો આવો પ્રાણાંત દંડ જ યોગ્ય છે. હે વાનર ! હું ઉત્તમ ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મેલો હોવાથી તારા એવા અધર્મને સહન કરી શકું તેજ નથી. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે :^{૧૯-૨૧}

ઓરસીં ભગિર્નો વર્ણ ભાર્યા વાપ્તનુજસ્ય યઃ ।
પ્રચરેત નરઃ કામાત્તસ્ય વૃણઃ વધઃ સ્મૃતઃ ॥

જે પુરુષ પોતાની પુત્રી, ભગિની અથવા કનિષ્ઠ બંધુની સ્ત્રીની સાથે કામવશ થઈ વ્યભિચાર કરે, તેનો વધ કરવો જ યોગ્ય છે. હાલમાં મહાત્મા ભરત આ પૃથ્વીનું પાલન કરે છે અને અમે સર્વ રાજાઓ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા છીએ; માટે અમે ધર્મભાગનું ઉલ્લંઘન કરનાર એવા તારી ઉપેક્ષા કેમ કરી શકીએ ? પરમશ્રદ્ધ સનાતન ધર્મની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનારાં દુષ્ટ પ્રાણીઓનો વધ કરનારો શ્રીમાન ભરત હાલમાં ધર્મપૂર્વક પૃથ્વીનું પાલન કરે છે અને તારા મરણા કામામદ્રા થઈ અધર્મ કરનારાઓને દંડ આપે છે. હે વાનર ! અમે પણ તેની આજ્ઞાને માન્ય કરી તારા સરખા મર્યાદારહિત પુરુષોને દંડ આપવાના કાર્યમાં તત્પર રહીએ છીએ.^{૨૨-૨૫} વળી હે વાલી ! સુમીવની આગે મારે મેરો બંધા-યેલી ઠવાઈ તો મને મારા કનિષ્ઠ બંધુ તદ્દમજી મરણો પ્રિય છે અને તો પોતાને સ્ત્રી તથા રાજ્ય પ્રાપ્ત થવાને અર્થે મારું કાર્ય કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી છે.^{૨૬} તેમ જ સપળા વાનરોની સમક્ષ મેં પણ સુમીવનું પ્રિય કરવા માટે જે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, તેની મારા મરણો ધર્મરૂપ પુરુષ કેમ ઉપેક્ષા કરી શકે ? હે વાનર !

એ સઘળાં ધર્મયુક્ત કારણોને લોધે જ મેં તને કરેલું વધરૂપ શાસન યોગ્ય છે; માટે તું તેને માન્ય કર. ^{૨૭, ૨૮} હે વાનર! મેં તને જે વધરૂપ દંડ આપ્યો છે તે સર્વથા ધર્મરૂપ જ છે. ધર્મના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણનારા પુરુષે પોતાના મિત્રોને ઉપકાર કરવો જ જોઈએ; કેમ કે એ તેનો આવશ્યક ધર્મ છે. ^{૨૯} હે વાલી! મેં મારી મેળે જ તારું પાપ જાણીને તને દંડ આપ્યો, તે તો સારું જ થયું છે; નહિ તો તારા પોતાના પાપને અર્થે તારે પોતાને પણ ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરી પ્રાચિન્ધિત કરવું પડત. આ સંખ્યામાં ધર્મશાસ્ત્રોના આચાર્ય મહારાજ મનુએ પોતાની સ્મૃતિમાં બે ઉત્તમ શ્લોકો કહેલા છે કે જે શ્લોકો ધર્મશ પુરુષોએ માન્ય કરેલા હોવાથી અદ્યપિ પર્થ ત્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે સાંભળ. મેં પણ તે પ્રમાણે જ કહ્યું છે. ^{૩૦} મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે :

રાજમિષ્ટેત્વજ્ઞાથ કૃત્વા પાપાનિ માનવાઃ।

નિમ્લાઃ સ્વર્ગમાપન્તિ સન્તઃ સુરુતિનો યથા ॥

પાપકર્મ કર્યા પછી, રાજઓથી શિક્ષા પામેલા પાપી મનુષ્યો (નર્મજ-પાપરહિત થઈને) પુણ્યવાનની પેઠે વિમાનમાં બેસીને સ્વર્ગ પ્રત્યે જાય છે. ^{૩૧}

શાસનાદ્યપિ મોક્ષાદ્યા સ્તેનઃ પાપાત્મમુચ્યતે।

રાજાઃ પ્રજાસમ્પાપસ્ય તદ્વામાતિ કિન્દ્રવમ્ ॥

પાપકર્મ કરનાર મનુષ્ય જો કદાચ રાજની આગળ જઈને પોતાનું પાપ પ્રકટ કરે, અર્થાત્ રાજની સમક્ષ પોતાનું પાપ કહી સંભળાવે, તો પછી ચાહે તો રાજ તેને દંડ આપે કિવા છોડી દે, તોપણ તે પાપી મનુષ્ય પોતાના પાપથી મુક્ત થાય છે; પરંતુ રાજ કદાચ કાંઈ દ્રવ્યદિના લોભથી પાપીને તેના પાપની યોગ્ય શિક્ષા ન આપે. તો તે અવશ્ય એ પાપીના પાપથી વ્યાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ રાજ જો યુનેગારને યોગ્ય શિક્ષ ન કરે તો તે યુનેગારનું પાપ તે રાજને વળગે છે.

હે વાલી! એ પ્રમાણેનો શિક્ષાચાર આચીનકાળથી ચાલતો આવેલો છે. પૂર્વે કાંઈ એક

શ્રમણે તારા જેવું જ પાપકર્મ કહ્યું હતું તેને અમારા પૂર્વજ માંધાતા રાજએ પોતાની ઇચ્છાનુસાર ઘોર શિક્ષા આપી હતી; ^{૩૨, ૩૩} તેમ જ બીજી પણ જે જે હુણે પાપકર્મ કર્યાં છે, તે તે સર્વને પૃથ્વીનું પાલન કરનારા ધર્મજ રાજઓએ યથાયોગ્ય દંડ આપ્યો છે કે જેથી તે તે પાપીઓ પાપમુક્ત થયા છે. ^{૩૪} હે વાનરશાહ! હવે તું પોતાના વધ માટે મિથ્યા શોક કરીશ નહિ; કેમ કે અમે સ્ત્રિયો પોતાને અધીન નહિ પણ ધર્મને જ અધીન છીએ, એટલે ધર્મને અનુસરી મેં કરેલો તારો વધ પણ ધર્મયુક્ત જ છે. ^{૩૫} હે વાનરપુત્ર! તારો વધ કરવામાં એક બીજું મોટું કારણ પણ છે, તે સાંભળ કે જેથી તું મારા પર મિથ્યા ક્રોધ કરીશ નહિ. ^{૩૬} હે કપિશ્રદ્ધ! મેં કાંઈ ક્રોધને વશ થઈને તારો વધ કર્યો નથી તેમ જ મેં શુભપણે રહીને સુગ્રીવની સાથે યુદ્ધમાં લાગેલા તારો વધ કર્યો તેથી મારા મનમાં પશ્ચાત્તાપ થતો નથી; કારણ કે માંસાહારી પુરુષો શુભ રહીને કિવા પ્રત્યક્ષ રહીને જાળ, પાશ તથા કૂટપ વગેરેની કપટયુક્ત ક્રિયા વડે વનમાંનાં અનેક મૃગોને હણે છે. પછી તે મૃગો ભલે ત્રાસ પામી નાસતાં. વિદ્યાસધી બેઠેલાં, હિંદાં. સાવધ કિવા અસાવધ હોય, તોપણ તેઓને હણવાથી મૃગયા કરનારાઓને હોય લાગતો નથી. ધર્મપ્રવીણ મોટા રાજાપણે પણ મૃગયા કરવા જાય છે અને ગમે તેથી સ્થિતિમાં રહેલાં મૃગોને હણે છે, છતાં તેઓને તે સંખ્યા કશે હોય લાગતો નથી. હે વાનર! મેં પણ યુદ્ધમાં મૃગચારૂં બાણ વડે તને બીધ્યો છે; કેમ કે તું શાળામૃગ છે. પછી ભલે, તું મારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો નહોતો અને બીજીની સાથે યુદ્ધ કરતો હતો તેથી શું ^{૩૭-૪૦} હે વાનરશ્રદ્ધ! આ લોક વિષે રાજઓને અતિ દુર્લભ

— જન મનના સાધુ

+ જાણી વગેરેને પકડવા માટે મૃગયામાં મોટે ખાડા બનાવી તેને તૃણ વગેરેથી આરંભાદિત કરવામાં આવે છે તે.

એવો ધર્મ જીવિત તથા સર્વ પ્રકારનાં સુખ આપનાર છે; માટે કોઈએ પણ તેઓની હિંસા, નિંદા કિંવા તિરસ્કાર કરવાં નહિ; તેમ જ તેઓનું કશું પણ અપ્રિય કરવું નહિ. મનુષ્યદેહધારી રાજાઓ તો સાક્ષાત્ દેવતાઓરૂપે જ આ ભૂતળ વિષે વિચરે છે. ૪૧-૪૨ હે વાનર! સનાતન ધર્મની રીતિને જાણ્યા સિવાય તું માત્ર ક્રોધને વશ થઈને પિતા તથા પિતામહોના વંશપર-પરાથી ચાલતા આવેલા ક્ષત્રિયધર્મમાં રહેલા મને નિંહિત વચ્ચેના કહીને વ્યથા દૂષિત કરે છે. ૪૩

રામચંદ્રનાં વચ્ચેના સાંભળીને જેનો નિશ્ચય ધર્મને વિષે અત્યંત દૃઢ થયો હતો તેવો અને ખાણના પ્રહારથી ઘણો જ ખીડાતો વાનરેશ્વર વાલી પોતાના મન સાથે વિચાર કરતા રામચંદ્ર વિષે કશો પણ દોષ જોઈ ગયો નહિ પછી પોતે અજ્ઞાનથી કહેલાં પરુષ-કઠોર વચ્ચેના માટે ક્ષમા ચાચતો તે (વાલી) હાથ ભેડી કહેવા લાગ્યો : 'હે નરેશ્વર! તમે કહો છો તે અધ્યુત્તર યથાર્થ અને સત્ય જ છે, એમાં કોઈ પણ સંશય નથી. હે રાઘવ! ઉત્તમ જ્ઞાન અને અંશરૂપી શ્રદ્ધ ગણ્યા તમારા સરખા મહાન પુરુષની સામે મારા સરખો એક અધમ પુરુષ પ્રત્યુત્તર આપવા યોગ્ય જ નથી. પ્રમાદને લીધે મેં પ્રથમ તમને જે કઠોર અને અયોગ્ય વચ્ચેના કહ્યાં, તે માટે તમે મને ક્ષમા કરશો અને મારા પર દોષદંડિ ન કરશો; કારણ કે હું અત્યંત અજ્ઞાની છું અને તમે પ્રત્યક્ષ અતુલવધી ધર્માદિ દ્વારે પુરુષાર્થો જાણનારા તથા પ્રભુનું હિત કરવામા આસક્ત છો. પાપી જોનાનાં પાપકર્મોના તથા તેઓને આપવા યોગ્ય દંડનો નિશ્ચય કરવામા તમારી બુદ્ધિ ઘણી જ તીવ્ર છે અને નિર્મળ છે. ૪૪-૪૭ હે ધર્મજ! હું કે જે સઘળા ધર્મભંગોમાં અગ્રેસર ગણાઈ ચૂક્યો છું, તેનું તમે ધર્મયુક્ત વાણી વડે પાલન કરો; અર્થાત્ તમે મારા સર્વ દોષો માટે મને ક્ષમા આપો. ૪૮

એટલું બોલતા બેલતાં વાલીનો કંઠ અશ્રુને લીધે રુંધાવા લાગ્યો; તોપણ કાદવમાં ખૂંચી

ગયેલા હાથીની પેઠે ખીડા પામતો તે વાલી રામચંદ્ર સામે ભેઈ ગઈ. ક'ંઠે ધીમેથી કહેવા લાગ્યો : 'હે રઘુવીર! આ સમયે મને મારા આત્મા(શરીર)નો, મારી સો તારાનો કિંવા ખાંધેવોનો જરા પણ શોક થતો નથી, પરંતુ સુવર્ણના ખાળુખંધને ધારણ કરનારો મારો શુણ્વન પુત્ર અંગદ મને સાંભરી આવે છે, તેથી હું મોટા શોકસાગરમાં ડૂબી જઈ છું. ૪૯-૫૦ અરે, મેં તેનું ખાળપણથી જ લાલન-પાલન કરેલું હોવાથી તે મારા વિયોગને લીધે દીન બની જશે અને શ્રીભક્તિમાં સૂર્યના પ્રખર કિરણો વડે સુકાઈ ગયેલા જળવાળા સરોવરની પેઠે સુકાઈ જશે. ૫૧ હે રામ! એ અંગદ મારો એકનો એક જ પુત્ર હોવાથી મને અત્યંત પ્રિય છે અને વળી તે ખાળક હોવાથી હજી કાંચી બુદ્ધિનો છે; માટે હે રામ! તમારે એની સારી રીતે રક્ષા કરવી. હે રઘુવીર! તમે શાસ્ત્રોક્ત માર્ગે ચાલનારનું રક્ષણ કરનારા તથા વિરુદ્ધ માર્ગે વર્તનારાને શિક્ષા આપનારા છો, માટે તમારે સુગ્રીવ અને અંગદ ઉપર એકસરખી પ્રીતિ રાખવી. ૫૨-૫૩ હે રાજ-કુમાર! તમે તમારા ભાઈ ભરત તથા લક્ષ્મણ ઉપર જેવી વૃત્તિ રાખો છો, તેવી જ વૃત્તિ આ સુગ્રીવ અને અંગદ ઉપર રાખવા યોગ્ય છે. વળી આંત વિચારશીલ મારી સો તારા કે જે મારે લીધે સુગ્રીવનો અપરાધ કરનારી ગણાય છે, તેનું કદી પણ સુગ્રીવ અપમાન કર નહિ એમ કરવાને તમે યોગ્ય છો. હે રામ તમારે અધીન રહી તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તનારો સુગ્રીવ હવે તમારા અનુગ્રહને લીધે આ રાજ્યનું પાલન કરવા સમર્થ છે. ૫૪-૫૬ એટલું જ નહિ, પણ તમારી કૃપાને લીધે આખા ભૂમંડળનું તેમ જ સ્વર્ગનું રાજ્ય કરવાને પણ તે સમર્થ થયો છે. હે રઘુવીર! મારી સો તારાએ મને યુદ્ધ આવતાં વાર્યો, તોપણ હું સુગ્રીવની સાથે દંડયુદ્ધ કરવા આવ્યો તો તમારાં દર્શન કરીને તથા તમારાં વચન સાંભળીને હું નિષ્પાપ અને અજ્ઞાનરહિત થયો છું અને હવે તમારી કૃપાળી હું ઉત્તમ લોક પ્રત્યે

જવા ઇચ્છું છું.' એટલું બે.લો વાનરોનો રાત્રી
વાલો વિરામ પાડ્યો. ૫૭, ૫૮

વાલોના અંતઃકરણમાં જ્ઞાનબોધ પ્રકટેલો
જેઈ શ્રીમાન રામચંદ્ર સન્નિવૃત્તોને સંમત જેવી
અને ધર્મના તત્ત્વવાળી વાણી વડે તેનું આશ્વાસન
કરતા કહેવા લાગ્યા : ૫૯ 'હે વાનરસત્તમ ! હવે
તું તારા મનમાંની સવળી વ્યથા મૂકી દે. મેં
તને શુભ રહીને કહ્યો છે તે સંબંધી તથા તે તારી
કનિષ્ઠ બંધુની સીનું હરણ કયું' તે સંબંધી
પાપનો તું તારા મનમાં લેશ પણ વિચાર કરીશ
નહિ; તું એ પાપથી શુદ્ધ થયો છે. વળી આવી
ધર્મની બાબતમાં અમે તારા કરતાં વધારે પાકે
નિશ્ચય કરેલો છે, એટલે તે સંબંધી પણ તારે
ચિંતાનું કારણ નથી. ૬૦ હંડ દેવા ચોગ્ગને
હંડનાર રાજા અને હંડ લોગવનાર અપરાધી
એ બંને જણ કૃતકૃત્ય થાય છે, તેથી તેઓને
જરા પણ ક્લેશ થતો નથી. ૬૧ એ જ પ્રમાણે હે
વાલો ! તું પણ મેં આપેલી વધરૂપ સિક્કાથી
નિબંધાપ થઈ હંડનીતિશાસ્ત્રમાં કહેલી રીતિ
પ્રમાણે હવે ધર્મયુક્ત શુદ્ધ સ્વભાવને પ્રાપ્ત થયો
છે. ૬૨ હવે હે કપિવર ! તું તારા હૃદયમાંના રોક,
મોહ તથા લાચનો ત્યાગ કર; કેમ કે પૂર્વના
કર્મોનું ઉલ્લંઘન કરવા તું કોઈ પણ પ્રકારે સમર્થ
નથી. ૬૩ હે વાલો ! તું તારા પ્રિય અંગદની
જરાયે ચિંતા કરીશ નહિ. તે અંગદ જેવી રીતે
તારી સાથે વતે છે, તેવી જ રીતે સુગ્રીવની
તથા મારી સાથે વતથે, એમાં સંશય નથી. ૬૪

સંગ્રામ વિષે શત્રુઓનું મદદ કરનારા
મહાત્મા રામચંદ્રનાં મધુર, શાન્ત અને ધર્મ-
ભાગને અનુસરતાં વચ્ચેના સાંભળી વાનરોનો
રાજા વાલો પુનઃ પણ યોગ્ય વાક્યોથી તેમની
ક્ષમા યાચવા લાગ્યો : ૬૫ 'હે હૃદય સરખા ભયંકર
પરાક્રમવાળા ! હે અમે વાનરોના પણ સ્વામી-
નાથ ! બાણની પીડાથી હતાચિત્ત થવાને લીધે
મેં અજાણ્યથી તમારા પ્રત્યે જે કંઠેર વચ્ચે
કહ્યાં તે માટે હમા આપી તમે મારા પર પ્રસન્ન
થાઓ ! ૬૬

સર્ગ ૧૯ મો

સતી તારાનું રણભૂમિમાં આગમન

સ વાનરમહારાજઃ શયાનઃ શરપીઢિતઃ ।

પ્રત્યુક્તો હેતુમદ્ધર્મ્યેન્તર્તરં પ્રતિપચત ॥ ૧ ॥

બાણની પીડાથી આકુળબાકુળ થઈ પૃથ્વી
પર સૂતેલો વાનરોનો મહારાજા વાલો રામ-
ચંદ્રનાં પૂર્વોક્ત યુક્તિયુક્ત વચ્ચેના કોઈ પણ
પ્રત્યુત્તર આપી શક્યો નહિ. સુગ્રીવ સાથેના
યુદ્ધમાં શિલાઓ તથા વૃક્ષોના પ્રકારથી તેનું
આશુ શરીર કચ્ચરવાણ થવાને લીધે તથા
રામચંદ્રના તીવ્ર શરપ્રહારની વેદનાને લીધે તે
સંશરણિત થવા લાગ્યો હતો. ૧ આટલા
સમયમાં આખી કિષ્કિન્ધાનગરી વિષે વાલો-
વધના સમાચાર ફેલાતાં અંતઃપુરમાં રહેલો
સતીશયેમણિ તારાને પણ બાણ થઈ કે સુગ્રીવની
સાથે યુદ્ધ કરતો વાનરોનો રાજા વાલો રામના
બાણથી હણાયો છે । ૨ પોતાના પતિના વધરૂપ
અત્યંત કારણ અને અગ્રિય સમાચાર સાંભળી
સતી તારા અત્યંત ઉદગ્ર પામી અને પોતાના
પુત્ર અંગદને સાથે લઈને વાલોની પાસે જવા
સારું કિષ્કિન્ધાનગરીમાંથી બહાર નીકળી. ૩
રણભૂમિ આગળ આવતા જ રાજપુત અંગદ
માથે જે મહાનગ્રવાન વાનરો અંગરૂઠક તરીકે
ચાલતા હતા, તેઓ ધનુષ્ય ઝડકી કરી ઊભેલા
રામચંદ્રને જોતા જ, જેમ પોતાના યુદ્ધપરિણિત
થયેલા મૃગો સિંકને જોઈ ત્રાસ પામી નાસનારા
કરે, તેમ રામચંદ્રના ભયથી નાસનારા કરવા
લાગ્યા. ૪ જાણે બાણથી વીંધાયા જ હોય નહિ
એ રામચંદ્રના ત્રાસને લીધે નાસલાગ કરતા
વાનરોને જોઈ, અતિ દુઃખ થયેલી સતી તારા
તેમને કહેવા લાગી : 'હે વાનરો ! જોકે મારા
સ્વામીને તેમ કૂર બાણ સુગ્રીવે રાજ્યના લોભથી
રામના હાથે શુભપણે કપટપૂર્વક-ફર જનારા
બાણ વડે હણાયો છે, તોપણ હે મહાનગ્રવાન
વાનરો ! તમે કે જેઓ સિંક સરખા પરાક્રમી
મારા સ્વામીના પ્રયોગ સેવકો છો. તેઓ આ

વેળાએ આમ લય પામી પોતાના રાજનો ત્યાગ કરી કેમ નાસો છો ? ૧૭-૯

તારાના વચન સાલળી, ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા એ સર્વ વાનરો એકમત થઈ સમયોચિત વચન કહેવા લાગ્યા ૧૦ 'હે પુત્રવતી તારા ! હવે તમે રામની આગળ શા માટે બંધો છો ? ત્યા જવાની કશી આવશ્યકતા નથી હવે તો તમે અહીં થી જ પાછા વળી નગરમા બંધો અને રાજપુત્ર અગદની રક્ષા કરો અરેરે, રામરૂપ કાળ આપણા રાજ માલીને હણીને લઈ જાય છે ! અરે, જુઓ ને સ આમ વખતે મહારાજ વાલીએ ફે કેલા મોટા મોટા વૃક્ષો તથા મોટી મોટી શિલાઓને પણ છેદી નાખીને ઇંદ્ર જેમ વજ્ર વડે પર્વતને પાડે છે, તેમ જ રામચંદ્ર પોતાના વજ્ર સરખા બાણ વડે આપણા રાજ વાલીને પાડ્યા છે ! વળી ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી એ કપિસિંહ વાલીને હણાયેલા જોઈને આ સઘળા વાનરસૈન્ય બંધે પરાભવ પામ્યું હોય નહિ એમ નાસી જાય છે ૧૧-૧૩ હે સતી ! હવે તમે બીજા સઘળા કાર્ય રહેવા કઈને શરવીર વાનરો દ્વારા કિષ્કિન્ધાનગરીનું સારી રીતે રક્ષણ કરાવો અને રાજપુત્ર અગદને રાજ્યાસન પર અભિષેક કરો અગદને પોતાનો રાજ થયેલો જોઈને સર્વ વાનરો નિર્ભયપણે તેની આજ્ઞામા વતશે ૧૪ હે સુમુખી ! અમ રા આ વિચાર જો તનને ગમતો ન હોય અને તમને અડીયા જ રહેવું અચતુ હોય, તો આ સર્વ વાનરો કે જેઓમા કેટલાક સ્ત્રીરહિત અને કેટલાક સ્ત્રી સહિત છે, તેઓ આજે જ પર્વતોની ખીણોમા ઉતાવળે નાસી જશે-અ તાઈ જશે, ઝારણ કે જેઓનો અમે પૂર્વે ઇળ કરેલો છે, એવા રાજ વેળી મુગીવાદિ વાનરોનો અમને મોઠો ભય રહે છે, અર્થાત્ જો અમે અડીયા જ રંગીએ તો પૂર્વનું વેર સલામીને મુગીવ રામની મહાયાથી અમારો અવશ્ય નાશ કરે એવો અમને મોઠો ભય લાગે છે ૧૫-૧૬

નાસતા નામતા ચોડેક દૂર ચાલી નીકળેલા

x અમયને અનુમરતા

એ વાનરોના એવા વચન સાલળીને નિર્ભય હાસ્યવાગી તારા તેઓના પ્રત્યે પોતાના સતીત્વને શોભાવે એવા ઉત્તમ વાક્યો કહેવા લાગી 'અરે ! વાનરમાનમા સિંહ સરખા મહા ભાગ્યવાળા મારા પતિને નાશ થયા પછી મારે મારા પુત્રનું, રાજ્યનું કે આ દેહનું પણ શું પ્રયોજન છે ? ૧૭-૧૮ અરેરે, મહાસમર્થ મારા પતિ તો રામચંદ્રના બાણથી હણાઈને પૃથ્વી પર પડ્યા છે ! હું અવશ્ય તેમના ચરણ કમળ પાસે જ જઈશ ૧૯

એટલું કહીને અત્યંત શોક પામવાને લીધે રહન કરતી તથા બને હાથ વડે મસ્તક અને છાતી કૂટતી સતીશિરોમણિ તારા પોતાના પતિ તરફ દોડી ૨૦

આસલેર દોડતી તારા છેક રણભૂમિમા જઈ પહોચી, ત્યારે ત્યા સ આમમાથી કહી પણ પાછા ન વળે એવા મહાબળવાન દેવોને હણનારા પોતાના પતિ વાલીને તેણે પૃથ્વી પર પડેલો દીકો લય કર દેહવાળો વાલી ઇંદ્ર જેમ વજ્રને ફે કે તેમ યુદ્ધવેળાએ મોટા મોટા પર્વતોને ફે કનારો, મહાવાયુથી ભરેલા મેઘની ગર્જના કરનારો તથા ઇંદ્રના જેવો પરાક્રમી હતો, તે આજે શરવીર રામચંદ્રે હણવાથી વરસી રહેલા મેઘની પેઠે શાત થઈને પડ્યા હતા જેવી રીતે કેસરી સિંહ માસને અથે હ્રદયુષ્ઠ મુગને હણે છે અને જેવી રીતે સવ લોકોએ પ્રજેલા તથા પતાકા અને વેદોથી મુચોલિત એવા વૃક્ષને તેની અદર રહેલા સપને પકડવા માટે ગન્ડ તોડી પાડે છે, તેવી રીતે રામચંદ્ર બાણ વડે હણીને વ નોને પૃથ્વી પર પાડ્યા હતા ! સતી તારાએ ત્યા આગળ અતિશ્રદ્ધ ધનુષ્યને અહણ કરી ઠીંગલા રામચંદ્રને, લક્ષ્મણને તથા પોતાના પતિના કનિષ્ઠ બધું મુગીવને પણ જોયો, પરંતુ તેઓ પ્રત્યે દૃષ્ટિ કર્યો વચર સતી તારા પૃથ્વી પર હણાઈ પડેલા પોતાના પતિ પાને દોડી ગઈ અને પોતાના પતિને અન્તઃન્યસ્ત થઈ પડેલો જોઈ અત્યંત

હુ ખને લીધે પૃથ્વી પર હળી પડી ૨૧-
થોડીક વારે જીદીને એ સતી તારા કાળપાશથી
બધાયેલ પોતાના પતિ સહી દષ્ટિ કરી 'હા,
આયપુન! હા આમિન!' એમ બોલી નહન
કરવા લાગી ૨૭

એ સમયે કુરુ પક્ષિણીની પેઠે તારાને
આકાશ કરતી જોઈને તથા તેના પડખામા નહન
કરતા જોયેલ રાજપુત આ ગઠને જોઈને સુગ્રીવના
મનમા પણ મહાન એક ઉત્પત્ત થયો ૨૮

છતિ શ્રીનંદી મહા મુનિપણીત ૧૬૧ ની ઓલખાણ ના
કિર્તિનામકાંડમા ૧૯ મે એ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦ મો

મતી તારાને વિલાપ

રામજાપવિસુદ્ધત શરણાન્નકરણ તપ્ત।

દુષ્ટમ। ર્મનિદન મુમો તારા તારકાપાનન્તા ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રના ધનુષમાથી છૂટેલા અત આજે
એવા બાણ વડે હળાઈ, પૃથ્વી પર પડેલા પોતાના
પતિ વાહીને જોઈ ચંદ્રસુખી તારા એકાએક તેની
પાસે દોડી ગઈ અને તેને વારવાર આલિંગન
કરવા લાગી મોટા હાથી કિવા મોટા પર્વત
સરખા દેહવાળા વાનરોના રાજ વ લોને જીબડી
પડેલા વૃક્ષની પેઠે રામચંદ્રના બાણથી હણ
પડેલા જોઈને અત્યંત દુઃખ તથા શે ડુલ પથથેલી
તારા વિલાપ કરવા ન ગી ૨-૨

હે સ પ્રામ વિષે દારુણ પરાક્રમ દર્શાવ
નારા! હે શૂરવીર! હે વાનરોત્તમ! શુ આજે
મે તમારો કઈ અપરાધ કર્યો છે કે જેથી
હું તમની આગળ જીબી છું, જતા તમે મારી
સાથે મેલતા નથી ૧ હે વાનરસત્તમ! જોઠો,
જોઠો, મેઠા થાઓ અને ઉત્તમ શર્યા પર
શયન કરો તમારા સરખા શ્રદ્ધ રાજાઓ આની
રીતે પૃથ્વી પર કદી પણ સહી રહેતા નથી ૧
હે પૃથ્વીનાથ! હું ધારુ છું કે મારા કરતા
પણ આ તમારી પૃથ્વીરૂપ આ તમને વધારે
પ્રિય છે, કારણ કે આપો દેહત્યાગ કરવાના
કઠિન સમયમા પણ તમેએ મારો ત્યાગ કરી
ને તેમ જ આલિંગન કર્યું છે ૨ હે વીર!

ધર્મથી યુદ્ધ કરનાર તમારો આજે અવગચ
તમારે વસવા માટે સ્વર્ગમાર્ગ વિષે કિષ્કિધા-
નગરી જેવી જ બીજી નગરી નિર્માણ કરી છે
કે જેથી તમે આજે કિષ્કિધાના ત્યાગ કરી
જવાને તૈયાર થયા ૩ હે આગીનાથ!
સુદર મુગધી વનો વિષે મે તમારી માથે
જે જે વિહારો કર્યા છે તે મર્વની આજે
તમારો સમાપ્તિ કરી ૪ હે પ્રાણપ્રથા! હે
મોટા વાનરયુધોના અધિપતિઓના શામન કર
નારા આગીનાથ! આજે તમને અતિમ દુઃખ
મા પૃથ્વી પર પડેલા જોઈને આનંદરહિત
તથા નિરાશ થયેલો હું અપાઝ મોકસસુદ્ધમા
ફળી ગઈ છું ૫ અરે! હાયા! માન હૃદય
કઠોર છે કે આજે તમને આમ પૃથ્વી પર
પડેલ જોઈને પણ શોકકેપી તાપને લીધે તે
વિદીણ થઈ જતું નથી ૬ હે વાનરરાજ!
તમારો સુગ્રીવની સૌનું હંરણ કરીને તેને ગદી
ચૂકવારૂપ જે અયોગ્ય કર્મ કર્યું, તેના પરિ
પાકરૂપે જ આ પ્રાણાત કષ્ટ તમને પ્રાપ્ત થયું
અને તમારું જ હિત હંચ્છનારી એવી મે તમને
ઘણા જણા હિતવચનો કહ્યા હતા, પરંતુ તમે
એ મોહને લીધે તે સ્વીકાર્યા જ નહિ ૭ અહા!
હે માન આપનારા આગીનાથ! તમે હવે
મ્મજે સિધાગ્યા છો, તેથી તમારું સુદર મ્મકેપ
જોઈને ત્યાગી રૂપ અને યૌવનના ગર્વવાળી
ચતુર અપ્સરાઓના ચિત્ત મોહને લીધે અવશ્ય
પીડિત થશે ૮ હે વાનરરાજ! સર્વન મ્મવત ન
પણે વિચરનારો કાળ જ તમારા ભવિતને!
અત આણનાર છે કે જેથી મહાસમર્થ એવા
તમે બ્રહ્મકારે સુગ્રીવને વશ થઈ પડ્યા છો ૯
અરે આ કાકુલશ્વરુમા ઉત્પન્ન થયેલ રામ
ચંદ્ર સુગ્રીવની સાથે યુદ્ધમા લાગેલા તમને
હણવારૂપ નિહિત કર્મ કરીને પણ સતાપ
પામતા નથી, એ કેટલું બધું અયોગ્ય છે ૧૦
અરે, અત્યારે શોક તથા સતાપ વડે પ્રાપ્ત
થયેલી અને અત્યંત દીન બની ગયેલી હું
કે જે પૂર્વે શોક ભોગવીને જ જીરેલી છું,

તે હવે વિધવાપણુ પામીને અનાથની પેઠે
 ડેવી રીતે રહી શકીશ ?^{૧૯} નિરંતર લાડ લડા
 મેલો. શરવીર અને સુકુમાર એવો મારો પુત્ર
 અંગદ કે જે સદાય મુખ લોગવવાને યોગ્ય છે,
 તે હવે તેના અત્યંત કોપી સ્વભાવવાળા કાકા
 સુગ્રીવની પાસે કેવી રીતે રહી શકશે ?^{૨૦} હે
 વત્સ અંગદ !^{૨૧} તુ તારા ધર્મનિષ્ઠ પિતાના
 શારી રીતે દર્શન કરી લે, કેમ કે હવે પછી
 તેમનું દર્શન તને દુર્લભ થશે.^{૨૨} હે નાથ !
 તમેજો લાખા પ્રવાસે પ્રયાણ કર્યું છે, માટે
 તમે આ તમારા પુત્ર અંગદનું મસ્તક સૂધીને
 આશ્વાસન કરો અને તેના માટે મને ધર્મ
 લલામણુ કરો.^{૨૩} હે સ્વામીનાથ ! તમને હણી
 ને રામચંદ્ર તો મોટું કાર્ય કર્યું છે, કેમ કે
 એમ કરવાથી તે સુગ્રીવ માટે કરેલો પોતાની
 પ્રતિજ્ઞાનાથી મુક્ત થયા છે.^{૨૪} હે સુગ્રીવ !
 રામચંદ્ર તને તારા શત્રુરૂપ બ્યેષ બધુ
 માલીને હણ્યો છે, તેથી હવે કૃતાર્થ થયેલે
 તુ ઉદ્ધગરહિત થઈને રાજ્ય લોગવ અને
 તારી સ્ત્રી ડમાને પ્રાપ્ત થા.^{૨૫} (એણે કહીને
 તારા વળી વિલાપ કરે છે.) 'હે વાનરેશ્વર !
 હું આટલો આટલો વિલાપ કરું છું,
 છતાં તમે મારી સાથે કેમ બોલતા નથી ?
 આ તમારી બીજી સઘળી ઘ્રષ્ટ સ્ત્રીઓ પણ
 શોક કરતી તમારી આગળ ઊભી છે, તેમને
 તમે જુઓ.'^{૨૬}

તારાને વિલાપ કરતી જોઈને અતિદીન તથા
 હું બી થયેલી બીજી સર્વ વાનરીઓ પણ અંગ
 દને શ્રદ્ધા કરી તથા તેની ચોમર વીંટળાઈને કરુણ
 સ્વરે આકાંક્ષા કરવા લાગી.^{૨૭}

સતીશિશુમણિ તારા પુત્ર પણ વિલાપ
 કરતી બોલો 'હે વીર પુરોએને હલો એવા બાહુ
 બળવાળા ! હે બાળુબંધને ધારણ કરનારા

× તારા પોતાના પ્રિય પુત્ર અંગદ પ્રત્યે જોઈને
 કહે છે

* હવે તારા વાલી પ્રત્યે કહે છે

× તારા પાતાના દિયર સુગ્રીવને ન બોલી કહે છે

વાલિ ! તમે સુદર વેશવાળા પ્રિય પુત્ર અંગદ-
 ને તજીને આજે ઘણા કાળના લાખા પ્રવાસે
 કેમ નીકળી પડ્યા છો ? અરે, પોતાના સરખા
 જ ગુણવાળા આવા સરળ સ્વભાવના પુત્રને
 ત્યજીને આમ એકાએક ચાલ્યા જવું એ તમને
 જરાયે યોગ્ય નથી હે લાખી બુઝાઓવાળા !
 હે વીર ! હે વાનરનાથ ! મેં વગર વિચાર્યે
 તમારું કાર્ય અપ્રિય કર્યું હોય, તો તે તમે
 ક્ષમા કરો હે સ્વામીનાથ ! છેવટે, હું મારા
 મસ્તક વડે તમારા ચરણોને સ્પર્શ કરું છું,
 એવી રીતે સર્વ વાનરીઓ સહિત કરુણ સ્વરે
 વિલાપ કરતી આનંદિત સ્વરૂપવાળી તારા
 એ અન્નજળનો ત્યાગ કરી પોતાના પતિ
 વાલોની પાસે મરણ પર્થત બેસવાને નિશ્ચય
 કર્યો.^{૨૮-૨૯}

ઈતિ શ્રીવાત્મીક મહાપુનર્વિજીત આદિ વન પ્રકાશમાય ના
 કિન્નિવાનંકાંડમા ૨૦ મે સર્ગ સમાપ્ત ।

સર્ગ ૨૧ મો

હનુમાને 'રેહું' તારાનું આશ્વાસન

વતો નિપતિતા તારા જ્યુતા તારામિગમ્ભરાત્ ।

શતેરાશ્વાસપામાસ હનુમાન્ હરિયૂથપ ॥ ૧ ॥

અનેકવિધ વિલાપ કરીને છેવટે મહાસતી
 તારા પોતાના પતિ વાલોની પાસે પૃથ્વી પર
 ઢગી પડી એ વેળા તે આકાંક્ષામાંથી ખરી
 પડેલા તારા સરખી જણાતી હતી, વાલોની
 સ્ત્રી તારાને અત્યંત દુઃખ પામતી જોઈને વાનરો
 ના યૂથનું પાલન કરનારો હનુમાન તેની
 આગળ આવી ધીમે ધીમે તેનું આશ્વાસન
 કરવા લાગ્યો.^૧

હનુમાને કહ્યું 'હે તારા ! આ લોકને વિષે
 ગુણ-રોપથી બનેલા સ્વર્ગ અને નરકાદિ
 ક્ષણે પ્રાપ્ત કરાવનારા પુરુષના જે શુભ કિંવા
 અશુભ કાર્યો હોય છે, તે સઘળા મરણ પામ્યા
 પછી પરતોડ વિષે આપોઆપ મગી આવે છે.^૨
 હે સતી ! આ જગત વિષે સર્વ પ્રાણીઓ પોત
 પોતાના કર્મોને અધીન હોવાને લીધે કોણ
 કોનો યોગ કરવા યોગ્ય છે ? હે તારા ! તુ

કે જે પોતાના કમોને વશ હોવાથી શોક કરવા
યોગ્ય છે, તે તારા સરખા જ શોચનીય બીજ-
પતિ વગેરેના શોક શા માટે કરે છે? વળી
તું કે જે પોતાના કર્મફળો ભોગવતી*
હોવાથી દીન બનેલી છે, તે તારા સરખા જ
દીન બનેલા બીજ-પુત્ર વગેરે ઉપર દયા કેવી
રીતે કરી શકીશ? અરે, આ પાણીના પર
પોટા જેવા નાશવત દેહને વિનાશ થયા પછી
કોણ કોનો શોક કરવા યોગ્ય છે? અર્થાત્
સઘણ નાશવત બણીને બુદ્ધિમાન પુત્રો કદી
પણ શોક કરતા નથી^૧ હે પુત્રવતી તારા !
હવે તું શોકને ત્યાગ કરી, રાજપુત્ર અગદ
ઉપર દૃષ્ટિ રાખ અને પોતાના પતિ વાલી
ના મરણ પછી જે કાઈ ઉત્તમ કાર્યો કરવા
ના હોય તેના વિચાર કર^૨ હે શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિ
વાળી સતી ! આ લોક વિષે ભૂત-પ્રાણીમાન
ના ગમનાગમન (જન્મ-મરણ) કેવા અવ્યવ-
સ્થિત છે, તેને તું સારી રીતે જાણે છે,
માટે રુદન વગેરે લૌકિક કમોના ત્યાગ કરીને
હવે તું તારા પતિ વાલીને મરણ પછી પર
લોકમાં શુભ ગતિ પ્રાપ્ત થાય તેવું કમ કરવા
તત્પર થા^૩ અહા ! જેના આશ્રય નીચે રહી
ને અસપ્થાત વાનરો પોતાના જીવિતને ધારણ
કરે છે, તે વાનરોના રાજ વાલી આજે મરણ
ધર્મને પ્રાપ્ત થયો છે^૪ હે તારા ! આ તારે
પતિ ન્યાયદૃષ્ટિથી જોનારો તથા સામ, દાન
અને ક્ષમા વિષે પરાયણ છે, તેથી ધર્મિષ્ઠ
પુરુષો મરણ પામ્યા પછી જે સ્થાન પ્રત્યે જાય
છે, તે સ્થાનને જ તે પ્રાપ્ત થયો, માટે તેનો
શોક કરવો યોગ્ય નથી^૫ હે કન્યાણી ! આ તારો
પુત્ર અગદ, સર્વ વાનરો અને આખું વાનરરાજ્ય,
એ સઘણ તારાથી જ સંભાળે છે^૬ માટે હે બામિની !
તું શોકને ત્યાગ કરી શોકતપ્ત થયેલા સુગ્રીવ
તથા અગદને વાલીની ઉત્તરક્રિયા કરવાને આજ્ઞા
આપ અને તારા હાથે તન્મયુત અગદને રાજ્યા

સને સ્થાપિત કર શાસ્ત્રો વિરોધને અર્થે સતતિ
હોવાની આવશ્યકતા જણાવી છે અને મરણ
સમયે તથા મરણ પછી જે જે કૃત્યો કરવાના છે,
તે તે સર્વને સમય આવી પહોંચ્યો છે માટે
હે સતી ! હવે શોકને ત્યાગ કરી તું સત્વર
વાલીની ઉત્તરક્રિયા કરાવ તથા અગદને પટ્ટા
ભિષેક કરાવ રાજપુત્ર અગદને રાજ્યાસને
વિરાજેલો ભેઈને તારા હું બની શાતિ થયો^૭

પોતાની સન્મુખ બિલેલા વાયુસુત હંતુમાન
ના વચન સાંભળી પતિના દુઃખથી પીડાતી સતી
તારાએ તેને પ્રત્યુત્તર આપતા કહ્યું ૮-૧૨ : હે
હંતુમાન ! અગદ સરખા મો પુત્રોનું સુખ પ્રાપ્ત
થાય તે કરતા પણ આ હંધાર્ધ પડેલા મારા
પતિના દેહને આલિંગન કરવાનું સુખ મને
અધિક લાગે છે^૮ વળી હું સ્ત્રી હોવાને વીધે
વાનરરાજ્યનું પાલન કરવાને કિંવા અગદનો
પટ્ટાભિષેક કરવાને સમર્થ નથી તેના કાઠો
સુગ્રીવ એ સર્વ કાર્યોને વિરે સમર્થ છે^{૯-૧૪}
હે હંતુમાન ! 'હું અગદને રાજ્યાભિષેક કરીશ'
એવું તો તારે કદી પણ સમજવું નહિ, કેમ કે
પુત્રને તેના પિતા જ સુખ આપનાર છે, માતા
નહિ, માટે અગદ પોતાના પિતાના સ્થાને રહેવા
કાંકા સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે^{૧૦} હે
મારુતારમજ ! મારે તો હવે આ લોક તથા પર
લોક વિષે વાનરોના રાજ અને મારા પતિ આ
વાલીને આશ્રય કરવા રિવાજ બીજું કંઈ પણ
બિલકુલ યોગ્ય નથી, માટે ગતુતા સન્મુખ હંધુ
થેલા તે શરવીરે સેવેલા આ રણાગણનું સેવન
કરવાથી જ તારું કલવાણુ થાય એમ છે^{૧૧}
ઈતિ શીવ વર્ણન મહાભારત અર્ધ અધ્યાય મહાના
ભિષ્મપાતકમાં ૨૨ મે સ્કન્ધ સમત

સર્ગ ૨૨ મો

વાલીના પ્રાણત્યાગ-વાનરોનો ખેડ
વીરમાણસનું મન્દાસુ સન્તો મન્દમુગ્ધવત્તર ।
આદાસેવ નુ સુગ્રીવ દર્શાનુગમત્ત ॥ ૨ ॥

સમય દ્રવ્યા બાણથી હંધાર્ધ પૃથ્વી પર પડેલા

- સંજામરપી આનંદાનુ

* રામ-દમ-શાંત-દયા વગેરે ગુણો અને રામ-
દેવ-કામ-કાષાદિ દેવો

વાલીના પ્રાણ હવે છેક મંદ થવા લાગ્યા હતા અને તેનો આસોષદ્ધાર પણ ઘણો જ ધીમા પડી ગયો હતો; તોપણ તેણે ધૈર્ય રાખી પોતાની આંખ ઉઘાડી તો પોતાની આગળ જોયેલો સુગ્રીવ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો.^૧ પછી જ્યથાળી થયેલા પોતાના કનિષ્ઠ બંધુ સુગ્રીવને અતિ મધુર વાણી વડે પાસે બોલાવીને વાનરરાજ વાલીએ અતિ સ્નેહપૂર્વક કહ્યું:^૨ 'હે સુગ્રીવ! પૂર્વજન્મના પાપને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા બુદ્ધિમોહ વડે બળાત્કારે પાપકર્મ તરફ આકર્ષાયેલા મારા ઉપર તારે દોષદૃષ્ટિ કરવી યોગ્ય નથી, અર્થાત્ મેં તારી સાથે જે શત્રુતા કરી હતી, તે પૂર્વના પાપથી મક્કિન થયેલી બુદ્ધિને લીધે જ હતી.^૩ વળી હે તાત! એકીવખતે પરસ્પર મળીને આ ઉત્તમ રાજ્યસુખ લોગવવાનું આપણા લાગ્યમાં વિધાતાએ નહિ જ લખ્યું હોય કે જેથી બાંધવો-ને ઉચિત એવો સ્નેહ જાણેલા જ થઈ ગયો! અસ્તુ! થયું તે ખરું, હવે એ સંબંધી શોક કરવો યોગ્ય નથી. હવે તું આ વાનરોના રાજ્યને શીઘ્ર પોતાના હસ્તગત કર. હું હવે આજે જ યમલોક પ્રત્યે નહાં છું.^૪ હે સુગ્રીવ! હવે હું મારા હૃવિત, રાજ્ય, વિપુલ લક્ષ્મી તથા પવિત્ર યથ વગેરેનો શીઘ્ર ત્યાગ કરું છું.^૫ હે વીર! આવી અવસ્થાને વિષે રહેલો હું તને જે કંઈ કહું તે પ્રમાણે તારે કરવું જોડે કઠિન હશે, તોપણ તારે કરવું જ જોઈશે;^૬ અને તે એ કે સુખ લોગવવાને યોગ્ય તથા સુખમાં જ જીજરેલો આ મારો પુત્ર અંગદ કે જે બાળક હોવા છતા અત્યંત બુદ્ધિમાન છે અને જે સંધાર આંસુએ રડતો પૃથ્વી પર પડ્યો છે, તેને તું જો. આ મારા પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય એવો એ મારો પુત્ર અંગદ હવે મારા વિનાનો થશે; માટે હે સુગ્રીવ! તું તેને પોતાના ઔરસ પુત્ર તુલ્ય માનીને તેને જરા પણ એણું ન આવે એવી રીતે સર્વ પ્રકારે તેનું પાલન કરશે.^૭ હે પ્લવગેશ્વર! મારી પેઠે તું પણ તેનો સર્વ પ્રકારે દાતા, રક્ષક તથા ભય વિષે અભય આપનાર ખિન્ન જ છે.^૮ હે ભાઈ! તારા

સરખો જ પરાક્રમી આ તારાનો પુત્ર અંગદ ભવિષ્યમાં તે ઇચ્છેલા રાવણાદિ રાક્ષસોના વધ સમયે તને સહાય કરનાર થશે;^૯ તેમ જ અત્યંત તેજ અને બળવાળો એ અંગદ યુવાન હોવાને લીધે સંઘામ વિષે મારા જેવાં જ પરાક્રમ કરશે.^{૧૦}

હે સુગ્રીવ! સુધેણ વાનરની પુત્રી તારા અર્થ-શાસ્ત્ર સંબંધી સૂક્ષ્મ વિચાર કરવામાં તથા નાના પ્રકારના ઉત્પાતો થાય એ વેળા જે જે કાર્યો કરવાં જોઈએ તેનો નિશ્ચય કરવામાં ઘણી જ પ્રવીણ છે.^{૧૧} માટે આ સતી તારા જે કાર્ય કરવું યોગ્ય જણાવે તેને તું નિઃસંશયપણે કરજે; કેમ કે તેનું વચન કદી પણ અન્યથા થતું નથી. વળી હે ભાઈ! તે પ્રતીક્ષા કરેલું આ રઘુવીરનું કાર્ય પણ તારે નિઃશંક થઈને કરવું. જો તું તેમનું કાર્ય નહિ કરે, તો તને મોટો અધર્મ પ્રાપ્ત થશે; એટલું જ નહિ, પણ પોતાનું અપમાન થવાથી રામચંદ્ર તારો વિનાશ કરશે. હે સુગ્રીવ! તું મારા કંઠમાં રહેલો સુવર્ણની દિવ્ય જ્યમાળા મારા હૃવતાં જ ધારણ કર; કેમ કે મારું મૃત્યુ થયા પછી મારા શબનો સ્પર્શ થવાથી એમ! રહેલો મોટી જયશ્રી એનો ત્યાગ કરશે.^{૧૨-૧૬}

બ્રાતૃસ્નેહ! ભરેલાં વાલીનાં વચનો સાંભળી હર્ષરહિત થયેલો સુગ્રીવ અતિદીન બની ગયો અને રાહુએ ગ્રસેલા અંદ્રની પેઠે નિસ્તેજ થઈ ગયો.^{૧૭} પછી વાલીનાં સ્નેહાળ વચનોથી શાંત થયેલા સુગ્રીવે આળસરહિત થઈ ભાઈના સ્નેહને યોગ્ય આચરણ કરી, તેની આજ્ઞાથી સુવર્ણની જ્યમાળા ગ્રહણ કરી.^{૧૮} સુગ્રીવને જ્યમાળા આપી પરલોક પ્રત્યે જવાને તત્પર થયેલા મહાત્મા વાલીએ પોતાના પ્રિય પુત્ર અંગદ ભણી દૃષ્ટિ કરી અતિ સ્નેહપૂર્વક કહ્યું:^{૧૯} 'હે તાત અંગદ! હવે તારે સુખ-દુઃખ સહન કરવાનો સમય આગ્યો છે; માટે પ્રિય કિંવા અપ્રિય પ્રાપ્ત

+ અંઘામ શત્રુને પરાજન કરાવી પોતાના પશ્ચાત્ત જય કરાવનારી થી.

યાય એ વેળાએ તું સહનશીલ થઈ દેશકાળને
અનુસરજે અને તારા કાકા સુગ્રીવની આજ્ઞામાં
રહેજે. ૨૦ હે મોટી બુદ્ધવાળા પુત્ર! મેં તને
નિરંતર બેવાં લાડ લગાવ્યાં છે, તેવી રીતે તું
સુગ્રીવ પ્રત્યે વર્તીશ, તો તે તને બહુમાન્ય કરશે
નાહિ, અર્થાત્ કોઈ કોઈ સમયે તું લાડને લીધે
જેવું મારી આગળ અયોગ્ય આચરણ કરતો
હતો, તેવું જ સુગ્રીવની આજળ કરીશ તો તે
તારા પર રાજ્ય રહેશે નહિ; માટે તું સદેવ તેની
આજ્ઞા પ્રમાણે જ વર્તજે. વળી હે શત્રુદમન! તું
તારા કાકા સુગ્રીવના અમિત્રો* તથા શત્રુઓ
સાથે મિત્રાચારી ન કરતાં નિરંતર તેના જ
અર્થે સિદ્ધ કરવામાં તત્પર રહેજે અને જિતે-
દ્રિય રહી તેની જ સેવા કરજે. હે અંગદ! તું
તારા કાકા સુગ્રીવની સાથે અતિશય સ્નેહ
અથવા તો દ્રેષ કરીશ નહિ; કેમ કે એ બન્ને
મહાન દોષરૂપ છે.* માટે એ બંન્ના મધ્યભાગ-
માં રહેલી સાધારણ દંડિથી તું તેની સાથે
વર્તજે. ૨૧-૨૩

એટલું કહેતાં કહેતાં તો બાલુના મહારથી
અતિશય પીડાયેલા વાલીનો મરણસમય આવી
પહોંચ્યો. તરત જ તેના નેત્ર પુછાં થઈ ગયાં,
તેના ભયંકર હાંત હોઠની બહાર દેખાઈ રહ્યા
અને જોતજોતામાં તેનો અંતરાત્મા સ્થૂળ દેહ-
માંથી ચાલે નીકળ્યો.

વાલીને મરણ પામેલા જોઈ રાજા વિનાયા
થયેલા સવ વાનરો અતિશય ખેદગ્રસ્ત થઈ આકોશ
કરવા લાગ્યા. ૨૪, ૨૫ અરે, હાય! વાનરોનો રાજા
વાલો સ્વર્ગ પ્રત્યે ગયો તેથી આખી કિષ્કિન્ધા

* ઉપકાર કેંવા અપકાર નહિ કરનાર ઉદારીન
પુરુષો.

+ સાત્રમાં કહ્યું છે :

‘અમર્થતર્કિનસ્થાય તર્કિતૂર તુ નિષ્ફળમ્ |

સેવા મધ્યમમાયેન રાજનંદિગુહ સ્વયમ્ ||

-રાજા, અમિ, ગુરુ અને સ્ત્રી-જેમનું મધ્યમ ભાવ
સાધારણ સ્નેહથી સેવન કરવું જ શ્રેયસ્કર છે; કેમ
કે તેમની સાથે અતિ સોફલાવથી વર્તવું વિનાશકારક
છે, અને તેમનાથી અતિ દૂર રહેવું નિષ્ફળ છે.’

નગરી શૂન્ય થઈ પડી છે; તેમ જ સઘળાં ઉદ્યાનો,
પર્વતો અને અરણ્યો પણ શૂન્ય થઈ પડ્યાં
છે! ૨૬ અરે, હાય! વાનરોમાં સિંહ સરખા
વાલીનું મરણ થવાથી અમે સર્વ નિરંતર થયા
છોએ! અહો! એના અમિત બળનું વર્ણન કરવા
કેણુ સમર્થ છે? પૂર્વે એક સમયે મહાત્મા
વાલોએ મહાસમર્થ ‘ગોહલ’ નામના ગંધર્વને
યુદ્ધ આપ્યું હતું ત્યારે એ બન્ને યોદ્ધાઓનું મોઢું
યુદ્ધ પંદર વર્ષ પર્થત-રાત્રિ કે દિવસ વિરામ
લીધા સિવાય ચાલ્યું હતું. ૨૭, ૨૮ છેવટે આ વિક-
રાળ દારોવાળા આપણા રાજા વાલીએ સોળમા
વર્ષમાં એ દુરાચરણી ગોહલને હણ્યો હતો અને
આપણને સર્વને નિર્ભય થયાં હતા. હાય!
એવો મહાબળવાન આપણો રાજા વાલી આજે
કેમ કરીને હણાઈ પડ્યો? ૨૯

વાલીનું મરણ જોઈને વિલાપ કરતા સર્વ
વનચરો જેમ સિંહવાળા મોટા વનમાં પોતાનું
રક્ષણ કરનાર ગોવાળનો નાશ થવાથી ગાયો
દુઃખી થાય તેમ દુઃખી થવા લાગ્યા. આ સમયે
મરણ પામેલા પોતાના પતિનું યુગ્મ જોઈને દુઃખ-
સમુદ્રમાં ડૂબેલી મહાસતી તારા પણ વાલીને
આલિંગન કરી કપાયેલા વૃક્ષને બીંટાયેલો
લતાની માફક પૃથ્વી પર ઢળી પડી. ૩૦

શ્રી વાલમીરિ વદાનુમત્તી આલોક્ય શ્રીરામાયણ
કિષ્કિન્ધાકાંડમા ૨૨મો અંક સમાપ્ત

સર્ગ ૨૩ મો

સતી તારાએ કહેલો વિલાપ

તતઃ સમુપજન્તી કપિપણસ્ય તન્મુલમ્ |

પતિ લોકચૃતા તારા મૃતં વચનમગ્રવીત્ || ૧ ||

મૃત્યુ પામેલા પોતાના પતિ વાલીના યુગ્મનું
યુગ્મન કરવી જગત્પ્રસિદ્ધ મહાસતી તારા
પોતાના પતિને સંજોષી વિલાપ કરવા લાગી :
-હે વીર! તમે મારા વચનને અમાન્ય કરીને
શિલાઓથી વ્યાસ હોવાને લીધે અત્યંત વિગમ
અને દુઃખયુક્ત એવા આ સ્થળ ઉપર પૃથ્વીને
આલિંગન કરીને સૂતા છો અને મારી સાથે
બોલતા પલ્લ નથી; એથી હે વાનરેશ્વર! મને

લાગે છે કે પૃથ્વીરૂપ સ્ત્રી તમને મારા કરતા પણ
અધિક પ્રિય થઈ પડી છે !^{૨૩} હે સાહસિક પ્રિય !
આ રામરૂપી દેવ સુગ્રીવને જ વશ થયો એ મોટા
આશ્ચર્યની વાત છે !^{૨૪} હે વીર ! હવે તમારો
નાનો ભાઈ સુગ્રીવ જ આ રાજ્ય વિષે મહાપરા-
ક્રમી ગણાયો^{૨૫} હે સ્વામીનાથ ! ઋક્ષ (રીછ) -
ભક્તિના તથા વાનરભક્તિના જે વીર પુરુષો તમારી
સેવા કરતા હતા, તેઓ આ વેળા વિલાપ કરી
રહ્યા છે, તેઓના તથા શોક કરતા આ અગદના
કટરૂપ વિલાપોને તેમ જ મારી આ દીન વાણી
સાંભળી તમે કેમ બંચત થતા નથી ? હે શુદ્ધ
પરાક્રમી વશમા ઉત્પન્ન થયેલા ! હે શુદ્ધમા
પ્રીતિવાળા પ્રિય સ્વામિન્ ! પૂર્વે તમે જે
રણભૂમિ વિષે તમારા ગતુઓને સુવાક્યા હતા,
તે રણભૂમિ વિષે આજે તમે પોતે જ મરણને વશ
થઈ શયન કર્યું છે ! હાય ! આ કેટલું શોચનીય
છે !^{૨૬} હે માનક ! તમે મને એકલોને આનાથ
ખનાવીને આટલા ગયા છો, તેથી મને વિચાર
થાય છે કે, બુદ્ધિમાન પુરુષો શૂરવીરને કદી પણ
પોતાની કન્યા આપવી નહિ^{૨૭} જુઓ ને, હું કે
જે તમે-શૂરવીરની સ્ત્રી છું તે હાલમા વિધવા
થવાને લીધે હણાઈ ગઈ છું ! અરેરે ! હાય !
મારું સઘણું માન ખડિત થયું છે, મારું સઘણું
સુખ નષ્ટ થયું છે અને હું અગાધ શોકસાગરમા
ડૂબી છું હાય ! મારું હૃદય અવશ્ય પાપાણુ
સરખું કઠિન છે, જે મારા સ્વામીને હણાયેલા
જેવા છતાં પણ વિદીણું થઈ જતું નથી ! અરે
મારું હિત ઇચ્છનાર અને સ્વભાવથી જ પ્રિય
જેવા મારા શૂરવીર પતિ સત્ત્વ વિષે શત્રુથી
પરાભવ પામી નાશ પામ્યા, તોપણ હું જીવું છું
એ કેવું આશ્ચર્ય ! અરેરે ! હવે મારું જીવન
નિરર્થક છે

પતિહીના તુ યા નારી કામ મવતુ પુત્રિણી ।

ધનવાન્સમૃદ્ધાપિ વિધવેત્યુચ્યતે શુષે ॥

* તારાના આ વાક્યોને ભાવ જોવો છે કે, સુગ્રીવ
નો આશય ન કરતા રામે જે વાલીના આશય કયા
હોત, તો તે ક્યારનાયે પોતાની સ્ત્રી સીતાને સામ્યા હોત

—દિ વિ

પતિ વિનાની સ્ત્રી ભલેને પુનવતી હોય
અથવા ધન-ધાન્યાદિ સમૃદ્ધિવાળી હોય, તોપણ
બુદ્ધિમાન પુરુષો તેને 'વિધવા' જ કહે છે

હે વીર ! હાલમા તમે પોતાના શરીરમાથી
નીકળેલા રુધિર વડે રંગાયેલો પૃથ્વી પર સૂતેલા
હોવાને લીધે બંધે રાતા રંગના ઓછાડવાળા
પોતાના બિછાનામા સૂતા હો નહિ એમ જણાય
છે ! અરેરે, ચોમેર ધૂળ તથા રુધિર વડે ખરડા
યેલા તમારા શરીરને હું મારી બંને ભુજાઓ વડે
આલિંગન કરવા પણ સમર્થ નથી ! હે વાનરે દ્ર !
ખરેખર, આ મોટા વેરને વિષે તમારો નાનો
ભાઈ સુગ્રીવ કૃતકૃત્ય થયો છે, કેમ કે મહાસમર્થ
રામે એક જ બાણ વડે તમને હણીને એના ભયને
નિવૃત્ત કર્યો છે ! હે સ્વામીનાથ ! જોકે તમે મરણ
પામી પડ્યા છો, તો પણ તમારા હૃદય વિષે
ઘોટેલું તીક્ષ્ણ બાણ મને તમારા અંગના સ્પર્શ
કરતા વારે છે, અર્થાત્ તમારા હૃદયમા બાણ
ઘોટેલું હોવાથી હું તમારા દેહને ભેટી શકતી નથી !

મહાસતી તારાના વિલાપ સાંભળી સુગ્રીવ
ના સચિવ નીલ વાનરે જેમ કેઈ પર્વતની
શુકાને વિષે સતાર્થ ગયેલા સપને જે સ્ત્રી ઠાઠે
તેમ વાલીના શરીરને વિષે ખૂચી ગયેલું રામ
અદ્રંત તીક્ષ્ણ બાણ જે સ્ત્રી કાઢ્યું એ વેળા એ
બાણની કાંતિ અસ્તાચળ પર પડતા સૂર્યના
કિરણોની જેમ દેખાવા લાગી બધું જે સ્ત્રી કાઢ્યા
પછી વાલીના દેહમા થયેલા મણુમાથી રુધિરની
ધારાઓ નીકળવા લાગી તે ધારા બંધે કેઈ
પર્વતમાથી તાત્રાદિ ધાતુઓ તથા ગેરુ વગેરેથી
મિશ્રિત જળપ્રવાહો / નીકળતા ન હોય એવી
દેખાતી હતી ! પછી સ આમૃતમિની રજથી વ્યાપ્ત
અને અસ્પૃશી હણાઈ પડેલા પોતાના પતિ વાલીના
દેહને લુછતી મહાસતી તારા પોતાના નેત્રમાથી
નીકળતા અશ્રુપ્રવાહ વડે તેનું સિંચન કરવા
લાગી પોતાના પતિની એવી અવસ્થા જોઈને
અતિ દુઃખી થયેલો તારા પ્રિય પુત્ર અગદ પ્રત્યે
કહેવા લાગી 'હે પુત્ર ! તું તારા પિતાની આ
અતિદારુણ અતિમ અવસ્થાને જો -^{૨૮} હાન !
પૂર્વના પાપકર્મને નીધે બધાયેલા વેરનો અ

અંત આળ્યો છે ! હે તાત ! હૃદય પામતા સૂર્ય^૧ સરળી કાંતિવાળા અને સર્વને માન આપનારા તારા પિતા વાલો કે જે પરલોક પ્રત્યે આત્યા ગયા છે, તેમના દેહનું તું અભિવંદન કર. '

પોતાના માતૃશ્રી તારાના વચન સાંભળી રાજપુત્ર અગદ તરત જ ઊભો થયો અને પોતાની સ્થૂળ^૨ તથા વર્તુલાકાર^૩ બ્રહ્મ લુલ્લઓ વડે પિતાના ચરણને ચૂંચી કરી બોલ્યો : ' હે પિતા ! હું 'અંગદ' નામનો તમારો પુત્ર છું અને તમારા ચરણોનું અભિવંદન કરું છું. '

રાજપુત્ર અગદના નમ્રતાયુક્તા તથા હૃદય-લેહક વચન સાંભળીને તારાનું હૃદય ઊલટું વધારે ભરાઈ આવ્યું અને તે વિલાપ કરતી પુનઃ કહેવા લાગી : ' હે સ્વામીનાથ ! આ તમારો પુત્ર અંગદ તમારું અભિવંદન કરે છે. તેને તમે પ્રથમની પેઠે 'હે પુત્ર ! તું દીધાંયુ થા ' એવો આશીર્વાદ કેમ આપતા નથી ? અરે, જેમ વનને વિષે ત્રિંહે મારી નાખેલા વૃષભની સમીપ, પોતાના વાછરડા સહિત ગાય ઊભી રહે છે, તેમ આ રણભૂમિને વિષે નાશ પામેલા તમારી સમીપ હું રાજપુત્ર અંગદ સહિત ઊભી રહી છું, છતાં તમે મારા પર કયા કેમ કરતા નથી ?^{૧૨૩-૨૧} હે પ્રિય ! હું કે જે તમારી ધર્મપત્ની છું, તેના વિના જ સંગ્રામ રૂપી યજ્ઞ કરીને રામના બાણરૂપી જળમા તમે અવલુચ્ચદાન^૪ કેમ કર્યું ?^{૧૨૪} હે સ્વામીનાથ ! શુદ્ધ વિષે પ્રસન્ન થયેલા દેવરાજ ધ્રુવે આપેલી તમારી પ્રિય સુવર્ણમાળા આજે તમારા કંઠમા કેમ દેખાતી નથી ?^{૧૨૫} હે માનદ ! જેવી રીતે મેરુ પર્વતની ચારેકોર પરિભ્રમણ કરતા સૂર્યની કાંતિ મેરુ પર્વતનો ત્યાગ કરતી નથી, તેવી જ રીતે આ રાજ્યશ્રી પ્રાણુરહિત ઘઈ પડેલા તમારો ત્યાગ કરતી નથી.^{૨૬} અરેરે, તમેજો મારા હિતવચ્ચનેને

માન્યાં નહિ; તેમ જ હું પણ તમને વારી ડાકી નહિ, તેથી આ સંગ્રામ વિષે તમારો નાશ થયો અને તેની સાથે રાજપુત્ર અંગદ સહિત મારો પણ નાશ થયો છે, તેમ જ આ રાજ્યશ્રી હવે મારો પણ ત્યાગ કરે છે. ' ૨૩૦

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિકાવ્ય શ્રી રામાયણ ઉપનિષાદકાંડા ૨૩ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૪ મો

શોકાતુર સુગ્રીવ-તારાણું આધ્યાસન

તામાનુ વેગેન દુરાસવેન દ્યમ્પજુતાં શોકમહર્ષણેન ।
પદ્યસ્તદા વાલ્યનુલ્લસતરસીંધ્રાનુવેષેતાપ્રતિમેન તેષા ॥

સતી તારાને એકાએક આવી પડેલા હંસહ શોકરૂપી મહાસાગરમા ડૂબેલી જોઈને વાલીનો નાનો ભાઈ સુગ્રીવ પોતાના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાનો અયોગ્ય રીતે વધ થયેલો હોવાને લીધે અન્યતઃ પરિતાપ પામ્યો.^૧ મહાસતી તારાને ઔધાર આસુએ રૂદન કરતી જોઈને પોતાના મનમાં અત્યંત ખેદ પામેલો તથા પશ્ચાત્તાપ કરતો મહાસમર્થ સુગ્રીવ પોતાના અનુચરો સહિત ધીમે ધીમે રામચંદ્ર પાસે જવા લાગ્યો.^૨ એરી સર્થ સરખાં બાણોથી ભરેલા લાઘા તથા ધનુષ્યને ધારણ કરનારા, ધીર અને ઉદાર સ્લાવવાળા તથા સામુદ્રિક લક્ષણોથી યુક્ત મહાવશસ્ત્રી રામચંદ્ર પાસે જવા માટે મહાત્મા સુગ્રીવ તેમના પ્રત્યે જવા લાગ્યો.^૩

' હે રાજપુત્ર ! તમે જેવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે પ્રમાણે જ મારું કાર્ય કર્યું ' અને તેનું ફળ પણ મારા જોવામા આવ્યું; પરંતુ લોકોને વિષે મારું જીવિત નિઃશ થવાને લીધે હવે ભોજો પરથી મારું ચિત્ત ઊઠી ગયું છે. ' હે રાજકુમાર ! વાલીનો નાશ થવાને લીધે તેની રાણી તારા ધણું જ રૂદન કરે છે અને તેની આગળ ઊભેલા સર્વ નગરવાસી સ્ત્રી-પુરુષો પણ રૂદન કરી રહ્યા છે. હાલમા પિતાના વિયોગદુઃખથી પીડાતો અંગદ પણ જીવશે કે કેમ એવો સંશય રહે છે, તો હે

- સામુદ્રિક ગાત્ર-ગરીરના શુભાશુભ લક્ષણોના વચ્ચેથી ભરેલા તથા કડેલા શુભ વશગેવાળ

+ બડી

ગોળાકાર.

- યજ્ઞને અતે વિધિયુક્ત કરાતુ સ્નાન

× સ્ત્રી સહિત પુરુષને જ ધર્મક્રિયા કરનારો અધિકાર છે, માટે સંગ્રામને યજ્ઞ રૂપક બાપી તારાજો મૃત પતિને પડેલો આવે.

રામ! આવા મહાન શોકના સમયમાં મારું મન રાજ્યની અભિલાષા કેમ કરે? હે ઇક્ષ્વાકુવર! પ્રથમ વાલીએ મારો મોટો પરાલભ કર્યો હતો તેથી જીવજેલા કોષને નહિ સહન કરવાને લીધે હું તેને વધ કરવા યોગ્ય ધારતો હતો; પરંતુ હવે આ વનરાજનો વધ થવાથી હું અતિશય પરિતાપ પામું છું.^૯ માટે હે રામ! હવે હું મારી આજીવિકા અર્થે ખીજ ગમે તે કોઈ વૃત્તિનો આશ્રય કરી ઘણા કાળ પર્થત ઋધ્યમૂક પર્થત વિષે જ વાસ કરવો એ શ્રયસ્કર માનું છું. જ્યેષ્ઠ બંધુને વધ કરીને મેળવેલા સ્વર્ગના રાજ્યને પણ હું હવે શ્રયસ્કર માનતો નથી.^{૧૦} વળી મહાબુદ્ધિમાન અને મહાત્મા એવા મારા વડીલ બંધુ વાલીએ મને પ્રથમ જ કહ્યું હતું : 'હે સુગ્રીવ! હું તારો વધ કરવા ઇચ્છતો નથી; માટે ભલે, તું તારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં આર્યો જા.' હે રામ! એવું તેનું વચન અને તે પ્રમાણેનું મારા પ્રત્યેનું તેનું વર્તન તેને યોગ્ય જ હતું; પરંતુ હાલ પોતાના જ બંધુને વધ કરાવવારૂપ આ અઘટિત કર્મ અને તેનું એ સત્ય વચન મને-દુષ્ટને તો અયોગ્ય જ ધર્મ પડયું! હે રામ! બ્રાતા ભેકે સ્વાર્થપરાયણ હોય, તોપણ રાજ્યસુખ અને બ્રાતૃવધનું દુઃખ એ બંનેના તારતમ્યનો વિચાર કરી તે પોતાના ગુણવાન બ્રાતાના વધને કેમ મિથ ગણે? હે રઘુવર! 'હું મારા બંધુ સુગ્રીવનો વધ કરીશ, તો જગતમાં મારી અપકીર્તિ થશે' એવા વિચારથી વાલીએ મારો વધ કર્યો નહિ; પરંતુ મેં મારી દુર્બુદ્ધિના યોગે આજે મારા ભાઈનો વધ કરવારૂપ મોટો અન્યાય કર્યો છે.^{૧૦} હે દાશરથિ! હું જ્યારે વાલીએ કહેલા વૃક્ષશાખાના પ્રહારથી પરાજય પામી એક સુદૃઢ સુધી તમારી સહાય ઇચ્છતો હોતો રહ્યો હતો ત્યારે તેણે મારા પર એક પણ પ્રહાર ન કરતાં મને સંતવનાસુખા એટલું જ વચન કહ્યું હતું : 'જા, હવે હું તને હઝીશ નહિ, તું

પુનઃ મારી સાથે આર્વ દુષ્ટતા કરીશ નહિ.'^{૧૧} અહો! મહાત્મા વાલીએ પોતાના બ્રાતૃભાવ, આર્થભાવ તથા ધર્મની રક્ષા કરી; પરંતુ મેં તેના પર આખું દુષ્ટ કર્મ કરી મારાં હૃદય, કામ તથા વાનરપણાને જ પ્રકટ કરી દેખાડ્યાં!^{૧૨} હે મિત્ર! પૂર્વે જેમ વિશ્વરૂપનો વધ કરવાથી દેવોનો રાજ ઇંદ્ર મહાન પાપકર્મને પ્રાપ્ત થયો હતો, તેમ મારા આર્થબંધુને હણવાથી હું પણ સર્વેએ ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને ચિંતન કરવાને, ઇચ્છવાને તથા ભેવાને પણ અયોગ્ય એવા મોટા પાપકર્મને પ્રાપ્ત થયો છું.^૩ અરે! પણ ઇંદ્રના પાપકર્મને તો પૃથ્વી, જળ, વૃક્ષો તથા સ્ત્રીઓ, એ ચાર જગ્યાએ સ્વેચ્છાથી સ્વીકાયું હતું; પરંતુ હું કે જે વનચર છું, તેનાં પાપકર્મને સ્વીકારવાની કોણ ઇચ્છા કરે? અથવા સહન પણ કોણ કરે? હે રાઘવ! કુળનો નાશ કરનારું આર્વ અધર્મયુક્ત કર્મ કરીને હું પ્રજાના સન્માનને તેમ જ સુવરાજપદને પણ અયોગ્ય થયો, તો પછી રાજ્ય કરવાને યોગ્ય તો કયાંથી જ થાઉં? હે રઘુનંદન! હું આ લોક વિષે નિર્હિત, છુદ્ધ તથા પરલોકના સુખનો વિનાશ કરનારું પાપ કર્મ કરનારો થયો છું. તેથી જેમ વરસાદનું પાણી નીચાણમાં વહન કરે છે, તેમ મારા મનમાંનો મોટો શોક ઊંડો જિતરતો જાય છે, અર્થાત્ મારો શોક પ્રતિસ્રણે દંઢ થતો જાય છે.^{૧૬} જેમ મહોન્મત હસ્તી નદીના તટને હણે છે, તેમ મારા ભાઈ વાલીના ઘાતરૂપી પુચ્છવાળો અને અનેકવિધ સંતાપરૂપી સૂંઢ, નેત્ર, મસ્તક તથા હૃદયજાળો વૃદ્ધ પામેલો પાપરૂપી હાથી મને હણે છે; અર્થાત્ વાલીના વધનું પાપ મારા હૃદયમાં ઘણું જ સાલે છે.^{૧૭} હે નરેન્દ્રતમ! હે રાઘવ! જેમ મલિન સુવર્ણને અભિમાં તપાવવાને લીધે તેનો મેલ દૂર થાય છે, તેમ બ્રાતૃવધરૂપ અસહ્ય પાપને લીધે મારા અંતઃકરણમાંની પૂર્વ-જન્માર્જિત અનેક પુણ્યવામનાઓ દૂર થાય છે; અર્થાત્ બ્રાતૃવધના પાપને લીધે પૂર્વનાં સધર્માં

પુણ્ય નહ થયાં છે.^{૧૮} અરેરે, હે રાઘવ ! હું ધારું છું કે, મારા હૃદયમાંને લીધે તથા રાજપુત્ર અંગદના શોક-સંતાપને લીધે જ આ મહાબળવાન વાનરોતું કુળ અર્ધમૃત્ત્યા સરણું થઈ ગયું છે.^{૧૯} અરેરે, પુત્ર મળવો સુલભ છે અને સજ્જનને વશ કરવાતું કાર્ય પણ સુલભ છે; પરંતુ અંગદના સરખો ગુણિયલ પુત્ર મળવો તો ઘણું જ દુર્લભ છે. હે વીર ! હવે મારે માટે એવો કોઈ પણ દેશ નથી કે જ્યાં જવાથી મને મારા સહોદર બ્રાતાનો સમાગમ થાય.^{૨૦} અરેરે, શૂરવીર પુરુષોમાં શ્રદ્ધ અંગદ હવે છવે એમ નથી. કદાચ તે છવે નો તેની માતા તારા તેણે પાલન કરવાની આશાથી છવે ખરી; પરંતુ તેના વિના તો તે અત્યંત પરિતાપને લીધે દીનતાચ્છત થઈને નિશ્ચય પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરશે. માટે છે રથુનંદન ! હવે હું માથ જીવિતને ધારણ કરવા ઇચ્છતો નથી. મારા મરણ પામેલા બાંધવ તથા પુત્રના સહયને ઇચ્છતો હું હવે અતિ પ્રદીપ્ત એવા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ અને તમારી આજ્ઞામાં રહેલા આ હંતુમાન વગેરે શ્રદ્ધ વાનરો સીતાની શોધ કરવારૂપ તમારું કાર્ય કરશે.^{૨૧,૨૨} હે રાજપુત્ર ! મારું મૃત્યુ થવા છતાં પણ તમારું સમથું કાર્ય સિદ્ધ થશે; માટે હે રાઘવ ! હું કે જે પોતાના જ કુળનો ઘાત કરનાર હોવાથી મહાન પાપી ગણાયો છું અને હવે આ લોકમાં જીવવ. યોગ્ય નથી. તેને તમે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા માટે આજ્ઞા આપો.

વાલીના મરણથી પીડાતા સુગ્રીવનાં અત્યંત જોદ્ધુક્ત વચ્ચેના સાંભળી રામચંદ્રનાં નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યાં અને મનમાં અત્યંત ખેડ થવને લીધે તેઓ એક સુહૃત પયંત્ર કંઈ પાંખુ ગ્રાહી શક્યા નહિ.^{૨૩,૨૪} એ વેળા પૃથ્વીના સરખા લગ્નાગુણવાળા અને પૃથ્વીનું પાલન કરનારા શ્રીમાન રામચંદ્ર ચોતરફ દંષ્ટ કરી, તો મહાન દુઃખમાં દૂખેલી અને રુદન કરતી ત્રીણ તારાને જોઈ ત્યારે તેનો શોક નિવૃત્ત

કરવાની તેમણે ઇચ્છા કરી.^{૨૫} આ વેળા વાલીના સુખ્ય મંત્રીઓ સુંદર નેત્રવાળી વાનરરાજ વાલીની સી તારા કે જે પોતાના પતિના દેહને આલિંગન કરીને ભૂમિ પર આળોટતી હતી, તેને ઉઠાડીને રામચંદ્ર આગળ લઈ જવા લાગ્યા. મંત્રીઓની સહાયથી ચાલતી અને થરથર ધ્રુજતી તારાએ ધનુષ્ય તથા બાણને ધારણ કરનારા અને પોતાના તેજ વડે સૂર્ય સમાન પ્રકાશતા શ્રીમાન રામચંદ્રને જોયા.^{૨૬,૨૭} આજ સુધી કદી પણ નહિ જોયેલા અને સંપૂર્ણ રાજાચારીથી યુક્ત પુરુષશ્રદ્ધ રામચંદ્રને જોઈને હંરિણનાં બચ્ચાંના નેત્ર જેવાં નેત્રવાળી મહાસતી તારાએ બળધુ : ‘મારા પતિને હણનાર કંકુલશયની રામ તે આ જ છે.’ ઇંદ્ર સમાન પરાક્રમી અને મહા-તુલાવ રામચંદ્રને ઓળખ્યા, ત્યારે તો અત્યંત કષ્ટને લીધે પીડાતી સતી તારા ધ્રુજતી ધ્રુજતી ઉતાવળે મહાસમય રામચંદ્રની પાસે જવા લાગી. અતિશય શોકને લીધે જેને પોતાના દેહનું બાન રહ્યું ન હતું, એવી મહાસતી તારાએ ગુદ્ર અંતઃકરણવાળા સંજ્ઞામચતુર રામચંદ્રની રૂચીય જઈને કહ્યું :

‘હે દશરથનંદન ! તમે અમિત પ્રભાવ વાળા, જ્યોતિર્દ્રિય, શ્રદ્ધ ધર્મનું આચરણ કરનારા, અખંડિત કીર્તિવાળા, વિચક્ષણ, પૃથ્વી સરખા ભ્રમાગુણવાળા, પોતાના હાથમાં ધનુષ્ય-બાણને ધારણ કરનારા, દંઢ અંગવાળા, દુરાસદ, કમળ સમાન રક્ત નેત્રવાળા અને મહાબળવાન છો. હે રથુવીર ! તમે મનુષ્યદેહના ઉત્તમાત્મ સુખનો ત્યાગ કરી મંગળમય દિવ્ય દેહનો અંગીકાર કર્યો છે.^{૨૮-૩૨} હે વીર ! તમે જે બાણ વડે મારા પ્રિય પતિ વાલીનો વધ કર્યો છે તે જ બાણ વડે મારો પણ વધ કરો, એટલે

+ તારા રાખના પ્રભાવને પ્રથમથી જ બહુતી હતી અને વળી પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાથી તેને વિશેષ ખાતરી થઈ, તેથી પોતાના પતિને હણનારા રામ ઉપર જરા પણ દુર્ભાવ લાગ્યા સિવાય તારા હવે તેમની સ્તુતિ કરે છે.

હું સત્વર તેની સમીપ જાઉં; કેમ કે મારો પતિ વાલો મારા વિના સ્વર્ગમાં પણ હર્ષિત થશે નહિ.^{૩૩} હે કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળા રામ! મારો સ્વામી વાલો સ્વર્ગમાં જઈને પણ મને ન જોવાથી, વિચિત્ર વેશવાળી તથા ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પોનાં મસ્તકાભરણુવાળી અમ્બરાઓનું મેવન કરશે નહિ. હે વીર! તમે જેમ વિદેહપુત્રો મીતાના વિયોગને લીધે પર્વતની રમણીય તળેટીને વિષે પણ શોક તથા વિવર્ણતાને પામે છે, તેમ મારો સ્વામી વાલો મારા વિયોગને લીધે સ્વર્ગને વિષે પણ શોક તથા વિવર્ણતાને પામશે.^{૩૪,૩૫} હે દાશરથિ! યુવાન પુરુષને સ્ત્રીના વિયોગથી જે દુઃખ થાય છે, તેને તમે સારી પેઠે જાણો જ છે; માટે તેનો યથાર્થ વિચાર કરીને તમે સત્વર મારો વધ કરો કે જેથી મારા સ્વામી વાલોને મારા વિયોગનું દુઃખ સહન કરવું પડે નહિ.^{૩૬} હે મહાત્મનું! મને હણવાથી તમને સ્ત્રીહત્યાનો દોષ લાગશે એવું જો તમે માનતા હો, તો તે પણ ઠીક નથી; કેમ કે 'તારા પણ પણ વાલીનું જ અંગ છે' એમ ધારીને તમે મારો વધ કરશો. તો હે રાજપુત્ર! તમને કશો દોષ લાગનાર નથી.^{૩૭} 'અર્ચે માયા મનુષ્યસ્ય। સ્ત્રી પુરુષનુ અર્ધું' અંગ છે' ઇત્યાદિ સ્મૃતિવચનોથી તથા 'અર્ચાં વા એ આત્મનાં યત્પત્ની। સ્ત્રી એ પુરુષનો અર્ધો વિભાગ છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે સ્ત્રી પુરુષથી ભુદા સ્વરૂપ નાળી જેવાવા છતાં તે પુરુષનું જ અંગ છે, અર્થાત્ સ્ત્રી પુરુષથી કદી પણ ભુદી ગણાતી નથી. વિચારવાન પુરુષોએ કહ્યું છે: 'આ લોકને વિષે સ્ત્રીદાન કરતા અધિક શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈ પણ દાન નથી, અર્થાત્ વિવાહને યોગ્ય થયેલી કન્યાનું યોગ્ય વરને દાન કરવું કિંવા વિયોગી થયેલા પુરુષને તેની સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ કરાવી આપવી એ ઉપરાંત બીજું શ્રેષ્ઠ દાન નથી!^{૩૮} માટે હે વીર! તમે પણ એ ધર્મનો વિચાર કરી, મને હણી, સ્વર્ગને વિષે મારા પતિનો સમાગમ કરાવવા-રૂપે મારું દાન આપશો તો મારો વધ કરવા

સંબંધી કંઈ પણ પ્રકારનો દોષ તમને લાગશે નહિ.^{૩૯} હે સુવીર! અત્યંત પીડાતી તથા અનાથ બનેલો હું કે જેને ક્ષણે ક્ષણે પતિથી છેદું પડતું બન્યું છે, તેને હણવા માટે તમારે વિલંબ કરવો યોગ્ય નથી. હે નરેન્દ્રપુત્ર! હસ્તીના સરળી ગતિવાળા અમૂલ્ય અને ઉત્તમ સુવર્ણમાળાને ધારણ કરનારા તથા વાનરામાં શ્રેષ્ઠ અને જુદિમાન એવા વાલો વિના હું હવે ઘણો સમય જીવી શકું એમ નથી.'

મહાસતી તારાનાં ઉપયુક્ત કરુણામય વચનો સાંભળી મહાસમર્થ મહાત્મા રામચંદ્ર તેનું આશ્વાસન કરી, હિતવચન કહેવા લાગ્યા: ૪૦, ૪૧ 'હે વીર પુરુષની સ્ત્રી! તું એવી કુખુદિત્ કરીશ નહિ. આ સર્વ લોકોને વિધાતાએ નિર્માણ કર્યા છે અને તેની જ આજ્ઞાથી પ્રાણીઓને સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે એવું વેદોમાં કહ્યું છે.^{૪૨} ભૂ: આદિ^{૪૩} ત્રણે લોકોને વિષે વસનારાં પ્રાણીઓ વિધાતાએ નિર્માણ કરેલાં સુખદુઃખાદિના વિધાનનું અતિક્રમણ કરી શકતાં નથી; કેમ કે એ સર્વ તેને જ અધીન છે. હે સતી! તું કંઈ પણ ચિંતા કરીશ નહિ. તારો પતિ વાલો ઉત્તમ સ્થાનને પ્રાપ્ત થશે તથા તારો પુત્ર અંગદ યુવરાજપદ પામશે અને તું પ્રથમ જેવી જ ઉત્કૃષ્ટ પ્રીતિ પામીશ.^{૪૪} હે તારા! 'વિધાતાએ જે નિરમ્બુ હોય તે પ્રમાણે જ થાય છે' એમ જાણી શરવીર પુરુષોની સ્ત્રીઓ કદી પણ શોચ કરતી નથી, માટે તું પણ શોકનો ત્યાગ કર.^{૪૫}

એવી રીતે શત્રુઓને સંતાપ આપનારા અને મહાપ્રભાવશાળી મહાત્મા રામચંદ્ર સુંદર વેશ તથા રૂપવાળી વીરપત્ની તારાનું આશ્વાસન કર્યું; ત્યારે તે મહાસતી વિલાપ કરતી અટકી.^{૪૬}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યનિર્મળીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
શિક્ષિતધાત્મકા ૨૪મો સર્ગ સમાપ્ત

+ દુઃખથી ડરીને મરણ પામનાનો વિચાર.

• જીવોક, ભુવલોક અને સ્વર્ગલોક

સર્ગ રમ્યો

સુગ્રીવાદિતું સાંત્વન અને વાલીના અર્પણસંસ્કાર

સ સુગ્ર્યે ચ તાપં ચ સાક્ષરં સહલક્ષ્મણ ।

સમાનશોકઃ કાલુલ્યઃ સાન્ન્યયદિદમશ્રીત ॥૧॥

પછી લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર સુગ્રીવની સાથે મન્રે હોવાથી સમાન શોકવાળા થઈ સુગ્રીવ, અંગદ તથા તારાનું સાંત્વન કરતા કહેવા લાગ્યાઃ^૧ અરે, મરણુ પામેલાની પાછળ શોક અને પરિતાપ કરવાથી કાંઈ તેનું શ્રય થતું નથી. હવે તો મરનારનું બેથી શ્રય થાય એવું શાસ્ત્રીક કાર્ય કરવાની જ આવશ્યકતા છે. વળી લોકાચાર પ્રમાણે કરવા યોગ્ય અશ્રુપાતાદિ પણ તમે કરી ચૂક્યાં છે, માટે હવે તો મૃત્યુ પામેલા વાલીનું શ્રય થાય એવું કાર્ય કરો. જે સમયે જે કાર્ય કરવું ઉચિત હોય તે સમયે તે જ કાર્ય કરવું ભોંઈએ; અન્ય કાર્ય કરવાથી કે સમય વ્યર્થ જવા દેવાથી કાંઈ શ્રય થતું નથી.^{૨,૩} કેમ કે :

નિપતિઃ કર્ણં લોકે નિપતિઃ કર્મસાધકમ્ ।

નિપતિઃ સર્વમૂતાનાં નિપાતેવિદ્યઃ કારણમ્ ॥

આ લોક વિષે સર્વતું નિયમન કરનાર કાળ એ જ ઈશ્વર છે. જગતની ઉત્પત્તિ બગેરેનું મૂળ કારણ કાળ જ છે, તેમ બ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક કર્મોનું સાધન તથા સર્વ ભૂત-પ્રાણી-માત્રને પોતપોતાનાં કર્મ વિષે પ્રેરનાર પણ કાળ જ છે.^૪ આ જગત વિષે કૃષિ^૫ આદિ કેઈ પણ કર્મનો કેઈ પણ પ્રાણી સ્વતંત્રપણે કરતાં નથી, તેમ જ કેઈને પ્રેરણા કરવાને કેઈ પણ સમર્થ નથી; કેમ કે ભૂત-પ્રાણીમાત્રના સઘળા બ્યવહાર પૂર્વજન્માર્જિત કર્મને અનુસરીને જ પ્રવર્તે છે અને તે કર્મનો સંહાયક કાળ છે.^{૬,૭} કાળ-

+ ગેતી

• આ વિષયને સતતચિંતામાં શિવના વાક્યથી સ્પષ્ટ પહોંચ્યા છે શિવજી ક્ષમિએને કહે છે : ‘હે દ્વિતેતમો ! આ સમયે જગત એકલા સ્વસ્થાવશી જ ઉત્પન્ન થયું છે એવો જે કેટલાકનો મત છે, તે સત્ય નથી; કેમ કે જગત ઉત્પન્ન થવાનાં સ્વસ્થાવની સાથે દેશ કાળાદિની અપેક્ષા પણ રહે છે. માટે હે

રૂપ ઈશ્વર જીવોની જન્મ-મરણાદિ બ્યવસ્થાનું ઉદ્ધાન કરતો નથી, તેમ જ પોતે કેઈ પણ પ્રકારે હીન થતો નથી; અર્થાત્ કાળની હાનિ કરનાર કેઈ નથી. પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાના દેવરૂપી સ્વસ્થાવને પ્રાપ્ત થઈ તે પ્રમાણે જ અનુસરે છે.^૮ કાળને કેઈની સાથે બંધુત્વ નથી, એને ટાળવામાં મન-તન્નાદિ કરી ક્રિયા અપ લાગતી નથી; એની આગળ પરાકર્મીઓનું પરાક્રમ શાલતું નથી; તેમ જ મિત્ર, શત્રુ તથા સંબંધી વગેરે કેઈ પણ એને નિવૃત્ત કરવાને સમર્થ નથી. એ કાળ સર્વ વાતે સ્વતંત્ર છે,^૯ પ્રાણીઓને સુખદુઃખાદિ પ્રાપ્ત થવાં એ સઘળું કાળનું જ પરિણામ છે; તેમ જ ધર્મ, અર્થ અને કામ પણ કાળકર્મે કરીને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ વિચારવાનું પુરુષે સમજવું અને કરી કેઈને પણ શોક કરવો નહિ.^{૧૦} આ લોક વિષે સામ્રાજન અને અર્થના સંયોગ વડે પવિત્ર થયેલા પ્રારબ્ધના લોગોને લોગથી વાનરેશ્વર વાલી પોતાની મૂળ પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થયો છે. મહાત્મા વાલી સંજ્ઞામ વિષે હેહત્યાગ કરી સ્વધર્મ વડે સંપ્રાપ્ત કરેલા સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત થયે છે.^{૧૧,૧૨} સંજ્ઞામ વિષે હણવાથી વાનરરાજ વાલીને શ્રદ્ધ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ છે; માટે હવે શોક તથા પરિતાપનો ત્યાગ કરી જે કર્તવ્ય હોય તે જ કરો.^{૧૩}

એટલું કહી મહાત્મા રામચંદ્ર વિરામ પામ્યા. ત્યારે શત્રુઓને હણનાર મહાસમર્થ લક્ષ્મણ શોકને લોધે બેલાન થઈ ગયેલા સુગ્રીવ પ્રત્યે નમ્ર વચન કહેવા લાગ્યાઃ^{૧૪} ‘હે સુગ્રીવ ! હવે પરિતાપનો ત્યાગ કરી, રાજપુત્ર અંગદ વિગ્રેન્નો ! કાળરૂપી મારી સહાયથી પોતપોતાનાં કર્મોનુસાર જીવોનાં જન્મમરણાદિ થાય છે એનું નામ જ સ્વસ્થાવ છે, આમ વેદોમાં નિર્ણય કરેલો છે. હે ક્ષમિઓ ! એકલા આરાધાળી કે એકલા કર્મથી કાંઈ જગતમાં ઉત્પત્તિ બગેરે થતાં નથી; પરંતુ હે મુનિસાધુઓ ! જ્યારે જીવોનાં કર્મોનો પરિપાક થાય છે, ત્યારે જ મારી (કાળની) સહાયથી આ જગતમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય થાય છે.’

તથા તારા સહિત તું વાલીને અગ્નિસંસ્કાર કરવા સંખ'ધી જે કાંઈ પ્રેતકાર્ય કરવાનું છે તે કર. ^{૧૩} વાલીને અગ્નિસંસ્કાર કરવા માટે ઉત્તમ અંદનવૃક્ષનાં સૂકાં કાષ્ઠો તથા બીજાં પણ ઘણાંયે સુગંધી કાષ્ઠો એકઠાં કરવાની વાનરોને તું આજ્ઞા આપ. વાલીના વિયોગથી અતિ દીન થઈ ગયેલા રાજપુત અંગદનું તું આશ્વાસન કર. હવે તું બાળકબુદ્ધિ રાખીશ નહિ; કેમ કે હવે આ આખી કિંચિન્ધાનગરી તારે જ આશ્રયે છે. હે સુગ્રીવ ! તું અંગદને પણ આજ્ઞા કર કે જેથી તે પુષ્પો, નાના પ્રકારનાં વસો, ઘૂત, તેલ તથા સુગંધી પદાર્થો વગેરે જે કાંઈ ભેઈ એ તે સર્વ લઈ આવે. ^{૧૪-૧૫}

એ પ્રમાણે સુગ્રીવને કહી મહાત્મા લક્ષ્મણે સુગ્રીવના 'તાર' નામના સચિવને આજ્ઞા કરી : 'હે તાર ! તું ઉતાવળે કિંચિન્ધામાં જઈ, વાલી માટે એક શિખિકા* લઈ સત્વર પાછો આવ; કેમ કે આવે સમયે ઝડપ રાખવી એ શ્રવસ્કર છે. ^{૧૭} એ શિખિકાને ઊંચકવામાં સમર્થ હોય એવા બળવાન વાનરોને પણ તું તયાર કર કે જેઓ વાલીના શબને સ્મશાનભૂમિ પ્રત્યે લઈ જાય. ^{૧૮} એટલું કહીને શત્રુઓને હથુનારા સુમિત્રાનંદન લક્ષ્મણ પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુ રામની સમીપ ઊભા રહ્યા. ^{૧૯} લક્ષ્મણનું વચન સાંભળીને ઉદ્દેગયુક્ત ચિત્તવાળો તાર વાનર શિખિકા આણવા માટે સત્વર કિંચિન્ધામાં ગયો અને ત્યાંથી એક ઉત્તમ શિખિકાને શૂરવીર વાનરો પાસે ઊંચકાવી થોડીક વારમાં જ પાછો આવ્યો. ^{૨૦, ૨૧} દિવ્ય રથ સરખી એ શિખિકા અત્યંત શોભાયમાન હતી, તેના મધ્ય ભાગમાં રાજાને જેસવા યોગ્ય ઉત્તમ ભદ્રાસન રચેલું હતું. તેની ચારે બાજુ અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓ, વૃક્ષો તથા પદ્માત્મોનાં ચિત્રો ચીતરેલાં હતાં, તેની અંદર પ્રવેશ કરવાનાં દ્વાર ઘણાં જ સુખરૂપ જણાતાં હતાં

અને વાયુ આવવા માટે તેમાં સુંદર ભળિયાં કરેલાં હોવાથી એ શિખિકા દેવતાઓના વિમાન સરખી દેખાતી હતી. ઉત્તમ શિદ્ધીઓએ બનાવેલો એ સુંદર શિખિકા વિશાળ અને દૃઢ હતી. તેમાં કોડા કરવા અર્થે કાષ્ઠના પર્વતો રચેલા હતા તેમ જ તેને વિષે બીજી પણ નાના પ્રકારની કારીગરી કરેલો હતી. ^{૨૨-૨૪} એ શિખિકા ઉત્તમ સુવર્ણહારો, ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પો તથા રજાઅંદન વડે અલંકૃત કરેલો હતી અને તેના ઉપલા ભાગ પર મોટી શુદ્ધ જેવો ગહન ઘુમ્મટ આવી રહ્યો હતો. એ શિખિકામાં ઉત્તમ અનેક તરેહનાં સુગંધી પુષ્પો વેરાયેલાં હતાં તથા ઉદય પામતા સૂર્ય સરખી ઝાંતિવાળી કમળની માળાઓ વડે તે સુશોભિત હતી. ^{૨૫, ૨૬} એવી રમ્ય શિખિકાને ભેઈ રામચંદ્ર લક્ષ્મણને કહ્યું : 'હે લક્ષ્મણ ! હવે વાલીના શબને સત્વર સ્મશાનભૂમિ પ્રત્યે મોકલાવી તેનું સંખળું પ્રેતકાર્ય કરાવ. ^{૨૭}

ત્યાર પછી અત્યંત આકોશ કરતા સુગ્રીવ તથા રાજપુત અંગદે મરણ પામેલા વાલીના દેહને વિવિધ પ્રકારના પુષ્પો, વસો, તથા અલંકારો વડે વિભૂષિત કરી, પોતાના હાથ વડે ઉપાડી શિખિકામાં મૂક્યો. ^{૨૮, ૨૯} પછી એ શિખિકાને સમર્થ વાનરો પાસે ઊંચકાવીને સુગ્રીવાદિ સર્વ કપિઓ સ્મશાનભૂમિ પ્રત્યે જવા લાગ્યા. આ વેળા વાનરોના રાજા સુગ્રીવે સર્વ વાનરોને આજ્ઞા આપતા કહ્યું : 'હે વાનરો-તમા ! તમે સર્વ મળીને મારા આશ્રય ધુ વાલીની શાસ્ત્રોક્ત સઘળી ક્રિયા કરો. ^{૩૦} નાના પ્રકારનાં પુષ્પજા રત્નોની વૃદ્ધિ કરતા સુખ્ય સુખ્ય વાનરો શિખિકાની આગળ ચાલો. ^{૩૧} અને આ લોકને વિષે જેમ કરવાથી રાજાઓની શોભા-સમૃદ્ધિ વિશેષ દેખાય, તેવી રીતે તમે તમારા સ્વામી અને મારા વડીલ બંધુ વાલીની ઉત્તર-ક્રિયા કરો. ^{૩૨}

સુગ્રીવની આજ્ઞાસાંભળી તાર વગેરે સચિવો રાજપુત અંગદને સાથે રાખી શિખિકાની આગળ

* વાલીના શબને ઉપાડી સ્મશાનભૂમિ પ્રત્યે લઈ જવાને યોગ્ય શિખિકા-પાલણી.

ચાલવા લાગ્યા; તેમ જ જેઓનો રાજ હળવાઈ ગયો છે એવા બીજા સર્વ વાનરો મહાન આકોશ કરતા શિખિકાની પાછળ જવા લાગ્યા. આ વેળા એકત્રિત થયેલી વાલોની તારા વગેરે સર્વ સ્ત્રીઓ પતિમરણના દુઃખને લીધે છાતી અને મસ્તક ફૂટતી રુદન કરવા લાગી અને 'હા નાથ! હા શૂરવીર!' એમ ખેંટેથી બોલો કરવા લાગ્યાં એવી રીતે વારંવાર આકોશ કરતી શિખિકાની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી. એ સર્વ વાનરસ્ત્રીઓના એકીવખતના આકોશ-રુદનના કોલાહલથી આજુ પન ભરાઈ ગયું અને પર્વતોમાં પ્રતિધ્વનિ થવા લાગ્યા. પછી સુગ્રીવાદિ સર્વ વાનરોએ એ વનમાંના એકાંત સ્થળે જઈ પર્વતમાંથી નીકળતી એક નદીના તટ ઉપર સૂકાં કાષોની ચિતા ખડકી. આ સમયે શોકમ્લત થયેલા વાલોને ઊંચકનારા વાનરો પોતાની કાંધ ઉપરથી શિખિકા ઉતારી પૃથ્વી પર મૂકી એકાંત સ્થળે બેઠા. આ વખતે પોતાના પતિને શિખિકામાં સુતેલા બેઈને અતિદુઃખ પામેલી સતી તારા એકાએક શિખિકામાં પેત્રી ગઈ અને તેનું મસ્તક પોતાના ગોળામાં લઈને વિલાપ કરવા લાગી: 'હા વાનરરાજ! હા મહારાજ! હા નાથ! હા પ્રિય! ૧૩-૪૦ હા ઉત્તમ ભોગ ભોગવનાર! હા મહાબાહુ! હા સ્વામિન! જરા મારી સાચું તો જુઓ! અરે, શોકથી પીડાતા આ તમારા સંબંધીઓને પણ તમે કેમ ભેટા નથી? ૧૪ હે માનદ! તમે જીવતા હતા ત્યારે તમારું અસ્ત પામતા સૂર્ય સરખું મુખ જેવું દેખાતું હતું; તેવું જ અત્યારે તમે પ્રાણરહિત થઈ પડ્યા છે, તોપણ હસતું હોય તેવું દેખાય છે. હાય! એકાએક આવી ચડેલા રામરૂપી કાળ તમને જોતી જાય છે કે જેણે સંગ્રામ વિષે તમને એક જ બાણ મારીને, અમે સર્વ રાજપત્નીઓને વિધવા કરી મૂકી છે! ૧૫-૨૩ હે રાજેન્દ્ર! કદી પણ ઉતાવળી આલથી નહિ ચાલે નારી આ તમારી સઘળી રાણીઓ તમારે

માટે પગે ચાલીને ઘણેક દૂર અરણ્યમાં આવી છે, તેના પર તમે દયા કેમ કરતા નથી? ૧૪ હે વાનરેશ્વર! આ સર્વ ચંદ્રમુખી સ્ત્રીઓ તમને અતિશય પ્રિય હોવા છતાં હાલમાં તમે તેમની તથા સુગ્રીવની સાચું પણ કેમ ભેટા નથી? હે રાજન! આ તમારા તાર આદિ પ્રધાનો તથા નગરવાસી પ્રજાઓ તમને ઘેરીને બેઠા છે અને ઘણા જ ખેદ કરી રહ્યા છે. તેઓ સર્વને પોતાપોતાને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપે! એટલે હે શત્રુહનન! અમે સર્વ સ્ત્રીઓ કે જેઓ કામપીડિત છીએ, તેઓ તમારી સાથે આ રમ્ય વન વિષે પૂર્વની પેઠે વિહાર કરીએ. ૨૪-૨૭

પતિમરણના શોક વટે વ્યાપ્ત થયેલી તારા અનેક જાતના વિલાપ કરતી પૃથ્વી પર પડી, ત્યારે સમાન શોકવાળી તેની સહચરિણી તેને ઉઠાડીને અનેક પ્રકારે આશ્વાસન કરવા લાગી. ૨૮ પછી પોતાના કાકા સુગ્રીવ સહિત રાજપુત્ર અંગદે શોકને લીધે યોધાર આસુએ રુદન કરતાં પોતાના પિતા-વાલોના રહેને ચિતા પર મૂક્યો. ૨૯ દીર્ઘ માગ પ્રત્યે ચાલો નીકળેલા પોતાના પિતાને વિધિપૂર્વક અગ્નિ-સંસ્કાર કરી શોકથી વ્યાકુળ ઇન્દ્રિયોવાળા અંગદે તેની અપસંધ પ્રદક્ષિણા કરી. એ પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક વાલોને અગ્નિસંસ્કાર કરીને તેને જળપ્રદાન કરવા સારું અંગદ તથા સુગ્રીવાદિ સર્વ વાનરો પવિત્ર જળવાળી નદીના તટ પર આવ્યા અને ત્યાં સુગ્રીવ તથા તારા સહિત સર્વ વાનરોએ રાજપુત્ર અંગદને મુખ્ય રાખીને વાલોને જળદાન કર્યું. ૪૦-૪૨

વાલોના મરણથી હીન થયેલા સુગ્રીવને બેઈ મિત્રભાવથી પોતે પણ દીન બનેલા અને શોકથી વ્યાપ્ત થયેલા મહાબળવાન રામચંદ્ર અંગદ તથા સુગ્રીવ વગેરે વાનરો પાસે વાલોનાં સઘળાં પ્રેતકાર્ય કરાવ્યાં. ૪૩

રામચંદ્રના એક જ બાણ વરેહજાયેલા અને શ્રેષ્ઠ પરાક્રમવાળા જગત્પ્રસિદ્ધ વાલોનો અગ્નિ-

દાહ કર્યો પછી મુઝોવાદિ સર્વ વાનરો પ્રજ્વલિત
અગ્નિ સમાન કોતિવાળા લક્ષ્મણ સહિત રામ-
ચંદ્રની આગળ આગ્યા.^{૧૪}

શ્રીવાલ્મીકિ મહાશ્વનમણીત આલિંગ્ય શ્રીરામાયણના
કિષ્કિન્ધાકાંડના ૨૫ મે સુગ સમાપ્ત

સુગ રક મો

મુઝોવનો રાજ્યાભિષેક

તતઃ શોકામિસંતતં સુગ્રાવં નિલગ્નવાસસમ્ ।

શાલામૃગમહામાત્રાઃ પરિવાર્યાપતસ્થિરે ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી વાનરસમાજમાંના સઘળા મુખ્ય
મુખ્ય વાનરો ભિન્નથેલા વસવાળા તથા શોક
વડે સંતપ્ત થયેલા મુઝોવને વીંટાઈ વળ્યા અને
જેમ ઋષિઓ બ્રહ્મદેવની આગળ જઈ હાથ ભેડી
ભિલા રહે, તેમ પવિત્ર કર્મવાળા મહાબાહુ
રામચંદ્રની આગળ જઈ હાથ ભેડી ભિલા રહ્યા.^૧
એ સમયે તરુણ સૂર્ય સમાન મુખવાળા અને
સુવર્ણના પર્વત સરખા પ્રકાશિત દેહવાળા વાયુ-
સુત હનુમાને હાથ ભેડી રામચંદ્ર પ્રત્યે કહ્યું :^૨
' હે કાકુત્સ્થ ! અત્યંત બળવાળા અને તીક્ષ્ણ
કેપવાળા વાનરોનું પોતાના બાપ-દાદાથીચાલતું
આવેલું આ મોટું હુબ્રાખ્ય રાજ્ય આપની
કૃપાએ કરી આ મુઝોવના હાથમા આવ્યું છે.
હવે આપ તેને આજ્ઞા આપો એટલે તે પોતાના
મહાદ-સંજીવીવર્ગ સહિત પવિત્ર એ સીકિષ્કિન્ધા-
નગરીમા પ્રવેશ કરી સઘળા રાજકાર્ય કરે. હે
પ્રભુ ! આ મુઝોવે નાના પ્રકારના સુગંધી પદાર્થો
તથા ઔષધિઓ વડે યથાવિધ સ્નાન કર્યું છે,
અને તે હવે અનેક પ્રકારના પુષ્પો તથા રત્નાદિ
ઉપચારો વડે તમારું પૂજન કરવા ઇચ્છે છે.
માટે આપ હવે રમણીય એની કિષ્કિન્ધાનગરીમા
પ્રવેશ કરો અને મુઝોવનો રાજ્યાભિષેક કરી
સર્વ વાનરોની સાથે તેનો સ્વામિત્વ સંબંધ
સ્થિર કરી સર્વને હર્ષ પમાડો.'

વાયુપુત્ર હનુમાનનાં વચન સાંભળી શત્રુની
સેનામાંના વીર પુરુષોને હણનારા વાક્યચતુર તથા
બુદ્ધિમાન એવા રઘુનંદને કહ્યું : ' હે હનુમાન !
મારા પિતાની આજ્ઞાનુ ર્થાર્થ રીને પરિપાલન

કરનાર હું ચૌદ વર્ષ પૂરાં થાય ત્યાં સુધી નગર
અથવા ગામમાં કદી પણ પ્રવેશ કરનાર નથી;
માટે હે સૌમ્ય ! મારી આજ્ઞાથી વાનરશ્રેષ્ઠ મુઝોવ
સમૃદ્ધિથી ભરેલી દિવ્ય કિષ્કિન્ધાનગરીમાં
મુખથી પ્રવેશ કરે અને તમે સર્વ મળી તેનો
વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક કરો.' હનુમાન પ્રત્યે
એટલું કહીને પછી મહાત્મા રામચંદ્ર સુઝોવને
કહ્યું :^{૩-૧૧} ' હે મુઝોવ ! શાસના અને લોકના
બ્યવહારોને બળુનારો તું કિષ્કિન્ધાનગરીમાં
જઈને સદાચરણયુક્ત અને અધિક બળ તથા
પરાક્રમવાળા આ તારા ભત્રીજા અંગદને સુવરાજ-
પદ પર સ્થાપિત કર. ઉદાર ચિત્તવાળો આ
અંગદ તારા જ્યેષ્ઠ બંધુનો પુત્ર હોવાથી તથા
બળ-પરાક્રમમાં પણ પોતાના પિતા સમાન
હોવાથી સુવરાજપદને યોગ્ય છે.^{૧૨,૧૩} હે સૌમ્ય !
હાલમાં વર્ષાઋતુનો આરંભ થયો છે અને તેમાં
વળી જળ વરસાવનારા શ્રાવણ માસના દિવસો
ચાલે છે;^{૧૪} એથી હાલમાં સીતાની શોધને અર્થે
ઉદ્યોગ કરવાનો સમય નથી; માટે હે મુઝોવ !
તું મુખથી કિષ્કિન્ધામાં પ્રવેશ કર. હે સૌમ્ય !
લક્ષ્મણ સહિત હું આ ઋઘ્યમૂક પર્વત પર
નિવાસ કરીશ.^{૧૫} આ પર્વતની શુદ્ધ રમણીય,
વિશાળ, શીતળ પવનવાળી અને નિર્મળ જળ
તથા કમળોથી સુશોભિત છે; માટે હે સૌમ્ય !
એમાં નિવાસ કરવાથી અમને આનંદ રહેશે.^{૧૬}
હે વાનરસત્તમ ! ચાતુર્ભાસ પૂરા થયા પછી
કાતિક માસ આવે, ત્યારે તું રાવણના વધ માટે
મથલ કરજે. મારા અને તારા વચ્ચે સમયનું
એટલું બંધન છે. હમણાં તું મુખથી પોતાના
ગૃહમાં પ્રવેશ કર.^{૧૭} અને પોતાના આત્માને
રાજ્યાભિષિક્ત કરી મહાદેવગર્ભે હપિત કર.'

શ્રીમાન રામચંદ્રની આજ્ઞા થઈ એટલે
વાનરશ્રેષ્ઠ મુઝોવે તેમને પ્રણામ કરી વાલીની
કિષ્કિન્ધાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. એ વેળા મુઝોવ-
ની સાથે હબ્બરો વાનરોએ પણ નગરમાં પ્રવેશ
કર્યો. વાનરસમૂહોના અધિપતિ મુઝોવે નગર-
પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે આનંદયુક્ત થયેલા સર્વ

પ્રકૃતિવશે* પૃથ્વી પર પડી મસ્તક વડે તેને પ્રણામ કર્યાં. એ સમયે પ્રત્યેક અધિકારીનાં નામ લઈ તેમને પૃથ્વી પરથી ઠાકી મહાપરાક્રમી સુગ્રીવે પોતાના ભાઈ વાલીના રમ્ય અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. પછો જેમ દેવતાઓ ઇંદ્રને અભિષેક કરે, તેમ તેના સર્વ મુહુર્જનને તેને રાજ્યાભિષેક કરવાની તયારી કરવા લાગ્યા.

સુગ્રીવને રાજ્યાભિષેક કરવાનાં સાહિત્યોમાં પ્રથમ સુવર્ણોલંકૃત પ્રવેત છત્ર, સુવર્ણદંડવાળાં ઉત્તમ બે ચામર, સર્વ પ્રકારનાં રત્ન, સર્વ પ્રકારનાં ખીજ તથા ઔપધિ, રૂપવાળા વૃક્ષોની વડવાઈઓ, સુગંધી પુષ્પો, પ્રવેત વગ્રો, પ્રવેત ચંદન, સુગંધયુક્ત કમળો, દિવ્ય ચંદન, નાના પ્રકારના સુગંધી પદાર્થો, અક્ષત, ઘઉં, મધ, દુધ, દહીં, વ્યાઘ્રચર્મ અને બે અમૂલ્ય ઉપાનહ+ એટલી વસ્તુઓ વાનરોએ ઉતાવળે લાવી તયાર કરી. ૧૮-૨૭ વળી રાજના શરીરે લેપન કરવા યોગ્ય ઉત્તમ ગોરોચન તથા મનઃશિલ વગેરે સુગંધી દ્રવ્યો લઈને હાંસુક્રમ થયેલો સ્વરૂપવતી સોળ કુમારિકાઓ તથા આવી. ૨૮ વાનરશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવને યથાવિધિ અભિષેક કરવા સારુ ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવી તેઓને રત્ન તથા વસ્ત્રાદિનાં દાન વડે સંતુષ્ટ કર્યાં. પછી મંત્રોને બાળુનારા ઋત્વિજોએ દર્ભ વડે પરિસ્તીણું કરેલા કુંડ વિષે અગ્નિનું સ્થાપન કરી તથા તેને સારી રીતે પ્રત્નલિત કરી મંત્રો વડે પવિત્ર થયેલા હૃતદ્રવ્યોને હોમ કર્યો. ત્યાર પછો ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પાદિના તોરણોથી અલંકૃત કરેલુ રમણીય મલાસ્થાન કે જે એક જગ્યા પ્રાસાદના શિખર પર આવેલુ હતું, ત્યાં ઉત્તમ આન્તરણ્યુક્રાત ગારી-તક્રિયાવાળા સુવર્ણના ચિંહાસન પર વાનરોના રાજ સુગ્રીવને બેસાડ્યો પછી અનેક નદી, નદ, ચારે બાળુનાં તીર્થ તથા ચારે સમુદ્રોમાંથી નિર્મળ જળ સુવર્ણકળશોમાં લારાવી મંગલોચ્ચ અને મહાપિઓએ કહેલા શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે

સુગ્રીવને અભિષેક કરવા અનેક સુવર્ણનાં પાત્રો તથા વૃષભનાં શંગો તયાર કર્યા. ૨૯-૩૪ પછી દેવતાઓ જેમ સુગંધી જળ વડે ઇંદ્ર ઉપર અભિષેક કરે, તેમ બ્રાહ્મણોની આશાથી ગજ, ગવાક્ષ, ગવય, શરભ, ગંધમાદન, મૈંદ, દિવિદ, હનુમાન અને નાંબવાન, એ મુખ્ય કૃષિઓ નિર્મળ તથા સુગંધયુક્ત જળ વડે સુગ્રીવ પર અભિષેક કરવા લાગ્યા અને સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક ભેઈને હર્ષિત થયેલા હલારે વાનરો અનેક પ્રકારના મંગલ શબ્દો ઉચ્ચારવા લાગ્યા. ૩૫-૩૭ પછી રામચંદ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા મહાત્મા સુગ્રીવે અંગદને પોતાના હૃદય સાથે આંખોને એ જ વેળાએ તેને ચુવરાજપદે અભિષેક કર્યો. ૩૮ એ ભેઈ અંગદ પર પ્રીતિવાળા વાનરો અત્યંત હર્ષિત થયા અને સુગ્રીવને વારંવાર ધન્યવાદ આપી તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૩૯ આખી કિષ્કિન્ધાનગરીમાં અભિષેકના મહોત્સવનો આનંદ વર્તાઈ રહેલો ભેઈને પ્રસન્ન થયેલા સર્વ કૃષિવરો રામ અને લક્ષ્મણની વારંવાર પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૪૦ એ વેળા પર્વતની શુક્ષ્મા આવેલી કિષ્કિન્ધાનગરી હૃદયુદ જનોથી વ્યાપ્ત તથા પતાકા અને ધન્યો વડે અલંકૃત થયેલી હોવાને લીધે અત્યંત રણિયામણી લાગતી હતી. ૪૧

પોતાને થયેલા રાજ્યાભિષેકનું સઘળું ધૃત્વાંત મહાત્મા રામચંદ્રને નિવેદન કરીને વાનરસાન્યનેા અધિપતિ મહાબળવાન સુગ્રીવ પોતાની મિથા રૂમાને તથા રાજ્યને પ્રાપ્ત થઈ ઇંદ્રની પેઠે હર્ષ પામવા લાગ્યો. ૪૨

ઈતિ શ્રીનાદમીક મહાયુનિષકૃત આદિમંથ શ્રીરામચણન કિષ્કિન્ધામકમા ૨૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૭ મો

રામ-લક્ષ્મણનો પ્રસવલગિરિ પર નિવાસ
અભિષેકે તુ સુગ્રીવે પ્રવિષ્ટે વાનરે મુદ્દામ્ ।
આજગામ સહ જ્ઞાતા રામઃ પ્રસવર્ણ મિરિમ્ ॥૧॥

સર્વ વાનરસમાજે કિષ્કિન્ધાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં સુગ્રીવને રાજ્યાભિષેક થયો એ સમાચાર બહુ પછી લક્ષ્મણ સહિત શ્રીમાન

* અધિકારી વગેરે.

+ પગરખાં.

રઘુવીર પ્રસવણ પર્વત પર આઠ્યા.^૧ એ પર્વત ભયંકર શબ્દવાળા સિંહો, શાહીલો તથા મૃગાદિ પ્રાણીઓની ગળ્નાઓથી ઓઝાસ અને શુદ્ધો તથા લતાઓથી ઢંકાયેલો; નાના પ્રકારનાં વૃક્ષોથી ઘાટો; રીંછ, વાનર, ગોપુચ્છ અને માનર્વ વગેરેથી સેવાયેલો; મેઘ સરખા વર્ણ-વાળો તથા ત્યાં વસનારને પવિત્ર કરનાર અને સુખરૂપ હતો. એ પર્વતના રમ્ય શિખરને વિષે એક મોટી અને વિસ્તીર્ણ શુદ્ધ આવેલો હતી. તે શુદ્ધ સર્વ પ્રકારે સુખરૂપ હોવાને લોધે લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર તેમાં વસવાનો નિશ્ચય કર્યો.^{૨-૪} નિષ્પાપ રઘુવીરે સુઓવની સાથે સીતાની શોધ કરવા માટે કાતિક માસનો અમય કરાવ્યો હતો; તેથી હવે તે પોતાના શુભ ગુણસંપન્ન અને નમ્ર સ્વભાવવાળા નાના ભાઈ લક્ષ્મણને કહેવા લાગ્યા :^૫

‘હે શત્રુઘન ! આ પર્વતની શુદ્ધ અતિ-વિશાળ, પવનની છૂટવાળી અને રમણીય છે; માટે વર્ષાકાળ રૂણ થશે ત્યાં સુધી આપણે આમાં જ નિવાસ કરીશું. વળી હે સૌમિત્ર ! આ પર્વતનું શિખર પણ પ્રવેત, કૃષ્ણ તથા રક્ત વર્ણની શિલાઓથી શોભિત, નાના પ્રકારની ધાતુઓથી ઓઝાસ, નદીના દેડકાંના શબ્દવાળું; અનેક વૃક્ષખંડ તથા ચિત્રવિચિત્ર લતાઓથી ઘાટું; નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓના ગુંબરવાળું; મયૂરોના કેકારવથી ગાજતું અને પુષ્પયુક્ત માલતી, ડોલરના ગુદ્દો, કાંટાસળી, નંગોડ, કઠંબ, અભુન તથા રાળનાં વૃક્ષોથી ઓઝાસ હોવાને લોધે ઘણું જ રમ્ય લાગે છે.^{૬-૧૦} હે નૃપાત્મજ ! આ થોડેક દૂર આવેલો ખીલેલાં કમળોવાળી રમણીય તળાવડી બ્યારે વરસાદનાં જળથી ખૂબ ભરાશે, ત્યારે આપણી નજીકમાં જ આવી રહેશે.^{૧૧} હે સૌમ્ય ! આ શુદ્ધશાનકોણ તરફ નીચાણમાં આવેલો હોવાથી તથા પશ્ચિમ દિશા લણી ઊંચી હોવાથી તેમાં પવનના સપાટા આવી શકશે નહિ અને તેને લોધે આપણને વસવામાં તે સુખરૂપ થઈ પડશે.^{૧૨} હે સૌમિત્ર !

આ શુદ્ધાના દ્વાર આગળ ભેદાઈ ગયેલા કાળજના પર્વત સરખી શ્યામ વર્ણની વિશાળ અને સપાટ શિલા પડેલો છે, તેને તું જો.^{૧૩} વળી હે તાત ! આ શુદ્ધાની ઉત્તર દિશા તરફ જાણે શ્યામ મેઘ ચડ્યો હોય એવું ભેદાઈ ગયેલ કાળજના પર્વત સરખું શ્યામ ગિરિશિખર કેવું શોભી રહ્યું છે !^{૧૪} વળી એની દક્ષિણ દિશામાં જાણે વરસી રહ્યા પછી પ્રવેતપણુને પામેલો મેઘ હોય એવું કલાસ પર્વતના શિખર સરખું પ્રવેત તથા નાના પ્રકારની ધાતુઓથી વિચિત્ર : જણાતું શિખર કેવી શોભા આપી રહ્યું છે !^{૧૫} હે લક્ષ્મણ ! આ શુદ્ધાની પૂર્વ તરફ ચિત્રકૂટને વિષે વહેતી મંદાકિની નદી સરખી કાદવ વિનાની એક પ્રાચીવાહિની નદી વહન કરે છે, તેને પણ તું જો. અહો ! જો તો, એ નદીના બન્ન તટો, ચંદન, તિલક, ઝાલ, તમાલ, અતિમુક્ત, પદ્મક, દેવદાર અને અશોકાદિ વૃક્ષોથી કેવા શોભાયમાન થઈ રહ્યા છે, ^{૧૬, ૧૭} એ નદી પોતાના કિનારા પર જાગેલાં વાનીર, ધાવડો, બકુલ, કેતકી, હિતાળ, તગર, કઠંબ, વેતસ તથા ગરમાળો, એ વગેરે વિવિધ જાતિનાં વૃક્ષો વરે સુશોભિત હોવાને લોધે, જાણે વસ્રો તથા અલંકારો વડે શણગારેલો કેઈ ઉત્તમ ઓ જ હોય એવી જણાય છે !^{૧૮, ૧૯} વળી હે તાત ! સેંકડો પક્ષીસમૂહના લુહા લુહા નાદવાળી, પરસ્પર પ્રોતિવાળાં ચક્રવાકોથી અલંકૃત, નાના પ્રકારનાં રત્નોવાળી, હંસો તથા સારસોએ સેવેલો અને અલંકૃત રમણીય રેતીવાળી એ નદી કેઈ સ્થળે નીલ કમળોથી, કેઈ સ્થળે રક્ત કમળોથી કેઈક સ્થળે દિવ્ય પ્રવેત કમળોથી. તો કેઈક સ્થળે વગર ખીલેલો કળીઓથી આચ્છાદિત હોવાને લોધે જાણે હાસ્ય કરતી હોય એવી જણાય છે ! વળી તેની અંદરના ભાગમાં ફરતાં અનેક જળપક્ષીઓ તથા કિનારા પર વિચરતાં મયૂરો અને કૌંચપક્ષીઓના મધુર કલરવથી એ નદી અલંકૃત રમણીય અને સુખરૂપ લાગે છે, તેમ જ અનેક ઋષિગણો નિરંતર તેનું સેવન કરે છે.^{૨૦-૨૩}

÷ પૂર્વ તરફ વહન કરનારી.

હે લક્ષ્મણ ! તું જો તો ખરો, પેલી બહેન મનના
સંકટપમાત્રથી એકીવળતે જ ભગી નીકળી હોય
એવી ચંદનવૃક્ષ તથા અભુતવૃક્ષની પાંક્ત કેવી
શોભી રહી છે ! હે શત્રુમર્દન ! આ પ્રદેશ સર્વ
પ્રકારે અત્યંત રમણીય જાણાય છે; માટે હે
સૌમિત્ર ! આપણે અહીંયાં નિવાસ કરવાથી
અત્યંત આનંદ પામીશું. ૨૫-૨૫ વળી હે રાજપુત !
વિચિત્ર ઉપવેનોવાળી મુગીવની કિષ્કિન્ધા પણ
અહીંથી ખડું દૂર નથી. ૨૬ જો ને, કિષ્કિન્ધા
નગરીને વિષે મૃદંગાદિ વાજિત્રોના નાદ સહિત
ગાન કરતા વાનરોના કુંદર શબ્દો અહીં સંભળાય
છે ! ૨૭ હે લક્ષ્મણ ! વાનરશ્રદ્ધ સુગ્રીવ હાલમાં
પોતાના મુહુરવર્ગ સહિત પોતાની ઓઝા તથા
રાજ્ય પામીને નિશ્ચય આનંદ ભોગવતો હશે.
તે સુગ્રીવ આપણા કાર્ય માટે તયાર થાય ત્યાં
સુધી આપણે આ પર્વત પર નિવાસ કરીશું. ૨૮

એટલું કહી લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર અનેક
દશ્યોથી ભરેલો ચુકાઓ તથા કુબેવાળા એ પ્રસ-
વણ પવતમાં નિવાસ કર્યો. ૨૯ જોકે એ પર્વત
અનેક પ્રકારની સમૃદ્ધિવાળો હોવાને લીધે વસ-
નારને સુખ આપનાર હતો. તોપણ રાક્ષસોથી
હરાયેલો પોતાની પ્રાણપ્રિયા સીતાનું સ્મરણ
થવાથી મહાત્મા રામચંદ્રને તો તે જરા પણ
સુખ આપનાર થયો નહિ. ૩૦ રાત્રિને વિષે પણ
રઘુવીરને શય્યામાં સૂવા છતાં નિદ્રા આવતી
નહિ; કેમ કે પૂર્વ દિશામાં ઉદય પામતા શીતળ
ચંદ્રને જોઈને જીલટો તેમના હૃદયમા દાહ થતો
અને સીતાનું મુખકમળ સાંભરી આવવાથી ચોકને
લીધે તેમનું હૃદય વારંવાર ભરાઈ આવતું હતું.
પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુ રામચંદ્રને નિરંતર ચોકમગ
થઈ પીડાતા જોઈને, તેમના સરખા જ હૃદયના
મહાત્મા લક્ષ્મણ અત્યંત નમ્રતાથી કહેવા
લાગ્યા : ૩૧-૩૩ 'હે વીર ! આમ અતિશય દુઃખ
પામી શોક કર્યા કરવો એ તમને યોગ્ય નથી.
તમે જાણો જ છે કે, નિરંતર ચોક કર્યા કરનાર
મનુષ્યના સર્વ અર્થો નાશ થાય છે, અર્થાત્ ઉદયમ
નહિ કરનાર મનુષ્યનાં કાર્યો સિદ્ધ થતાં નથી. ૩૪

હે રાવણ ! આ લોકના વિષે તમે પોતાનાં સંધ્યાદિ
નિત્યકર્મોમાં તથા દેવપૂજનમાં તત્પર રહેનારા
છો; તેમ જ આસ્તિક, ધર્મનિષ્ઠ અને ઉદ્યમી છો,
છતાં જો ચોકને લીધે ઉદયમહીન થશો, તો પરા-
ક્રમના સ્થાનરૂપ સંધ્યામ વિષે દૂર કર્મવાળા
તમારા શત્રુઓને તમે હણવાને સમર્થ થઈ શકશો
નહિ. ૩૫-૩૬ તમે પોતાના મનમાંના શોકને
ત્યાગ કરી શત્રુને હણવાના ઉદ્યોગમાં મુક્ત
થાઓ, જેથી પરિવાર સહિત એ રાક્ષસરૂપ શત્રુને
તમે હણી શકો. ૩૭ હે કાકુત્સ્થ ! સમુદ્રો, વનો
તથા પર્વતોવાળી આખી પૃથ્વીને પણ જાંધી
વાળવાને તમે શક્તિમાન છો, તો એક રાવણ
રાક્ષસને હણવાને શક્તિમાન હો, તેમાં તો શું
આશ્ચર્ય ! ૩૮ પરંતુ હાલમાં વપોક્તિ ચાલે છે,
માટે તે ભિતર્યા પછી ચરદક્ષતુ આવે ત્યાં સુધી
તમે ધર્મ ધારણ કરો. જ્યારે તમે કોઈ પામશો
ત્યારે રાજ્ય તથા બંધુવર્ગ સહિત રાવણનો
વિનાશ કરશો, એમાં કશો સંદેહ નથી. ૩૯ હે
આર્યબંધુ ! જેમ હોમ કરવા સમયે ભસ્મથી
દંકાયેલા અગ્નિને આહુતિઓ વડે ભગ્નત કરવામાં
આવે છે, તેમ હું ચોકથી દંકાઈ ગયેલા તમારા
પરાક્રમને આવા ઉત્તજક વાક્યો કહી ભગ્નત કરું
છું. અર્થાત્ હું તમારા પરાક્રમનું તમને માત્ર
સ્મરણ આપું છું, કાંઈ ઉપદેશ કરતો નથી.

અત્યંત સ્નેહભાવવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણનાં
પાવિત્ર અને હિતવચનોને માન્ય કરીને શ્રીમાન
રઘુવીરે કહ્યું : 'હે લક્ષ્મણ ! અત્યંત પ્રીતિ તથા
સ્નેહવાળા સત્યપરાક્રમ હિતેશ્વર પુરુષો આવા
સંકટસમયે પોતાના બંધુને જે રીતે કહેવું
છટે તે પ્રમાણે જ કહીને, તે પોતાનો બંધુ-
ભાવ દર્શાવ્યો છે. ૪૦-૪૨ હે ભાઈ ! હવે
હું સર્વ કાર્યોનો વિનાશ કરનારા ચોકને
ત્યાગ કરું છું અને સંધ્યામને વિષે અખ-
લિત રહેનારા મારા તીવ્ર તેજનું સ્મરણ
કરું છું. ૪૩ હે લક્ષ્મણ ! તારા કહેવા પ્રમાણે હું
મુગીવની પ્રસન્નતા અને નદીઓનાં જળને નિર્મળ
કરનારી ચરદક્ષતુની વાટ જોઈશ. ૪૪ કૃતાર એવે

વીર પુરુષ બીજાએ કરેલા ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર કરવાનું કદી પણ ચૂકતો નથી બીજાએ કરેલા ઉપકારને ભૂલી જઈ પ્રત્યુપકાર નહિ કરનારો પુરુષ શાસ્ત્રોની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાના પાપ થી બંધાય છે^૧

પવિત્ર દર્શનવાળા રામચંદ્રના ઉપયુક્ત વચનોને અતિ યોગ્ય સમજી તેને માન્ય કરીને મહાત્મા લક્ષ્મણે પોતાનું ઉત્તમ જ્ઞાન દર્શાવતા હાથ બેઠી કહ્યું 'હે રાજપુત્ર! તમેએ મહાત્મા સુગ્રીવની આગળ પોતાની જે ઇચ્છા પ્રકટ કરી છે, તે પ્રમાણે જ તે વાનરશ્રેષ્ઠ થોડા સમયમા કરશે તમે શરદઋતુ આવતા સુધી ધૈર્ય ધારણ કરો, કેમ કે તમે ગત્રુનો નિગ્રહ કરવામા સુગ્રીવની આગળ વર્ષાઋતુ પછીના સમયનો સંકેત રાખ્યો છે ૪૫-૪૭ તમે ડોધનું નિયમન કરી, શરદઋતુની વાટ જીએ અને વર્ષાઋતુના ચાર માસ પર્વત જે કાર્ધ કષ્ટ થાય, તે સહન કરો હે આર્ય બધુ! સમય આપ્યો તમે શત્રુનો વધ કરવાને સમર્થ થશો, માટે હાવમા ધર્મ ધારણ કરી મારી સાથે આ મૃગાર? એવેલા પર્વતને વિષે નિવાસ કરો ૪૮

હતિ શ્રીવલ્મીકિ : ૧૬ યુ નમજ્યોત અદિક ચ શ્રીરામ મધુન
[૪૫] ૪ ૧૬મા ૨૭મો સગ સમ ૪

સગ ૨૮ મો

વર્ષાઋતુનું વપુન

સ તદ્વા વલ્લિન હત્તગ સુગ્રોનમ્નિપિચ્ય ચ।

વસ્ત્રાભ્યયન પૃષ્ઠે રામો લક્ષ્મણમગ્રીત ॥ ૧ ॥

વાલીને હણીને તથા સુગ્રીવને રાજ્યાભિષેક કરાવીને શ્રીમન રામચંદ્ર વર્ષાઋતુ ગાળવા માટે માત્રવાન પર્વતને વિષે નિવાસ કર્યો ત્યાં એક દિવસ સુદર શિલાતલ પર વિરાજેલા રઘુવીરે લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહ્યું^૧ હે લક્ષ્મણ! વિયોગી જોનેને જેદ ઉપભવનારો આ વર્ષાઋતુ આવી પહોંચ્યો છે, તેથી પર્વત સરખા મેઘોએ આખા આકાશને ઘેરી લીધું છે^૨ હે સૌમ્ય! આ આકાશરૂપી શ્રી સૂર્યના કિરણો વડે સસુદ્રોના જળનું પાન રી નવ માસ સુધી તેના ગર્ભને

ધારણ કરે છે અને આ સમયે જળરૂપ ગર્ભને પ્રસવે છે!^૩ આ ઋતુમા ઉપરાઉપરી છવાયેલા વાદળોની પ કિતઓરૂપી પગથિયા વડે આકાશ મા ચડીને, પુષ્પમાળાઓથી સૂર્ય ભગવાનને અલકૃત કરવાનું કાર્ય ઘણું જ સુવલ ભાગે છે^૪ સંધ્યાસમયના રગથી લાલ બનેલા અને છેવટ ના ભાગમા પ્રવેત જણાતા જળયુક્ત વાદળારૂપી વસ્ત્રખ ડોથી, આકાશે જાણે પોતાને થયેલા મજા ઉપર પાગો બંધાવ્યો હોય એવું જણાય છે!^૫ અહો! આ આકાશ ધીમે ધીમે ચાલતા પવન રૂપી મદનિ શ્વાસવાળું, સંધ્યાકાળના રગરૂપી ચંદન વડે લેપાયેલું તથા છેવટના ભાગમા પીળા વર્ણના વાદળવાળું હોવાને લીધે જાણે કામાતુર હોય એવું જણાય છે^૬ જેમ મારા વિયોગને લીધે શોકતપ્ત થયેલો મારી પ્રિયા સીતા પોતાના નેત્રમાથી અશ્રુજળ મૂકે, તેમ સૂર્યના તાપથી તપી રહેલો આ પૃથ્વી નવીન વર્ષાઋતુને સ યોગ થવાથી પોતામાથી ઉજ્જ્વળતા-ખાદ્ય મૂકે છે!^૭ અહો! વાદળમાથી છૂટેલો અને કપૂરરહળ સરખો શીતળ આ ઉત્તમ વાસુ કે જે કંતકીપુષ્પના સુગંધનું વહન કરતો ચાતર્યો આવે છે, તે ખરે ખર જળની પેઠે અબલિમા ભરીને પી શકાય તેવો જણાય છે!^૮ હે વીર! જેના પર કેતકીવૃક્ષ ના પુષ્પોની સુવાસ મહેકી રહી છે તથા જેના પર અનેક અભૂતનવૃક્ષો ખીલો રહ્યા છે, એવો આ પર્વત વપાજળની ધારાઓ વડે સિંચાવાને લીધે સુગ્રીવની પેઠે શતુરહિત થઈ સુખી થયો છે, અર્થાત્ વાલોડપ શત્રુનો નાશ થવાથી જેમ સુગ્રીવ સુખી થયો છે તેમ વર્ષાઋતુથી પોતાનો તાપ ગાત થવાથી આ પર્વત પણ સુખી (ગરમી વિનાનો) થયો છે^૯ આ ઋતુને વિષે સમજા પર્વતો જાણે વેદાધ્યયન કરનારા બ્રહ્મચારીઓ જ હોય એવા દેખાય છે, કેમ કે તેઓએ મેઘ રૂપ કૃષ્ણાણન ધારણ કર્યો છે, વર્ષાઋતુની ધારારૂપી યંત્રાપવીત પહેરી છે અને ન્યાત્યા સુકાઓમા જતા-આવતા વાયુના રાખેડોરૂપી વેષોપ તેઓ કરી રહ્યા છે!^{૧૦} વગી સુવત

સરખી વીજળીઓરૂપી ચાળુકોના પ્રહારોથી તાડિત થયેલું અને પોતાની અંદર થતા ભારે ગડગડાટરૂપી દોષવાળું આકાશ બધે વેદના થવાને લીધે બરાડા પાડતું હોય એવું બજાય છે!^{૧૧} આ શ્યામ મેઘને વિષે અમકલી વીજળી રાવણના અંકને વિષે તરફડતી તપસ્વિની સીતા સરખી દેખાય છે ! ચોપર વાદળ છવાઈ જવાને લીધે જેમાંના અંદ્રાદિ ઝડો જોવામાં આવતા નથી તથા ‘આ પૂર્વ કે આ પશ્ચિમ’ એવી રીતે જે બિલકુલ ઓળખવામાં આવતી નથી, એવી દિશાઓ હાલમાં કામીજનોને સુખ આપનારી થઈ પડી છે. હે લક્ષ્મણ ! કોઈ કોઈ સ્થળે બાપ્પથી^{૧૨} વ્યાસ અને વધોઋતુ આવવાથી પ્રકુલિત થયેલા પુષ્પવાળા કુટજ વૃક્ષો કે જે હાલમાં શોકાવિષ્ઠ થયેલા મને કામપીઠ ઉપ-જાવી રહ્યા છે તેને તું જો હે સૌમ્ય ! આ ઋતુ-માં બેડતી રજા શાત થઈ ઈ છે, બહુ શીતળ થયો છે, ક્રીષ્ણઋતુનાં તાપ વગેરે સર્વ દોષો શાત થઈ ગયા છે, રાજાઓની યાત્રાઓ બંધ પડી છે અને પ્રવાસે નીકળેલા વિરહી પુરુષો વિરહદુઃખ સહન ન થઈ શકવાથી પોતાના મૃદ પ્રત્યે પાછા વળે છે,^{૧૩-૧૪}

‘હે તાત ! માનસરોવરના તટ પર વસ કરવાની ઇચ્છાવાળા આ ચક્રવાક પક્ષીઓ પોત-પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત ત્યાં જવા લાગ્યા છે અને ઉપરાઉપરી વરસતા વધોજળ વડે વનના માંગી નષ્ટ થવાને લીધે રથ વગેરે વાહનો ચાલી શકતા નથી^{૧૫} આ ઋતુ વિષે કોઈ સમયે છટા છવાયા વાદળને ધારણ કરનાર આકાશ ક્યાંક પ્રકાશયુક્ત તો ક્યાંક પ્રકાશરહિત દેખાવાને લીધે, કોઈ કોઈ સ્થળે પર્વતોથી રૂધાવેલા તરંગ વગરના સમુદ્ર જેવું શોભી રહે છે!^{૧૬} સર્જ અને કંબ વગેરે વૃક્ષોના પુષ્પોથી મિશ્રિત થયેલું, પર્વતની ગિરિ આદિ ધાતુઓના સર્ગથી લાલ બનેલું તથા મયૂરોના ગેહકા વડે સજ્જાયમાન

થઈ રહેલું આ પહાડી નદીઓનું નવીન જળ ઉતાવળે વહી રહ્યું છે ! હે ભાઈ ! ભ્રમર સરખાં શ્યામ વર્ણનાં અને રસથી ભરેલા આ બાળુનાં કુળો તથા પાડી ગયેલા અનેક તરેહનાં આમ-કુળો વાયુના સપાટાને લીધે પૃથ્વી પર તૂટી પડે છે અને મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ સુખથી તેનું ભણણું કરે છે. હે સૌમ્ય ! આકાશ વિષે ચટેલા વીજળી-ઓરૂપી પતાકાવાળા, બગલાની પંક્તિઓરૂપી નાળાવાળા, પર્વતના શિખર સરખી પ્રીઠ આકૃતિવાળા અને મોટા ગડગડાટ કરનારા આ મેઘો સંશ્રામભૂમિને વિષે રહેલા મહોન્મત હાથીઓની પેઠે ગરજી રહ્યા છે,^{૧૮-૨૦} હે તાત ! વરસાદનું જળ પડવાને લીધે વૃદ્ધિ પામેલી હરિ ચાળીવાળાં, નૃત્ય કરતા મયૂરોની શોભાવાળા અને સંપૂર્ણ રીતે વરસી રહેલા વાદળવાળાં આ વનો અપરાહુલ્યસમયે અધિક શોભી રહ્યા છે તેને તું જો,^{૨૧} હે સૌમ્ય ! જો ને જળના મોટા ભારને ધારણ કરનારા આ મેઘો વારંવાર ગર્જના કરી રહ્યા છે અને પર્વતોના મોટા શિખરો પર વિશ્રાંતિ કરી કરીને આવ્યા બન્ય છે!^{૨૨}

‘હે લક્ષ્મણ ! ગર્જા ધારણ કરવાની કામનાથી મેઘ પ્રત્યે જતી અને હર્ષ પામેલી આ બગલાઓની પંક્તિ, બધે વાયુએ કપાવવાને લીધે લખાયમાન થયેલી આકાશના કમળોની સુદર માળા જ હોય એવી શોભે છે!^{૨૩} અહો ! ‘ધંત્રેગોપ’ નામના લાલ જતુઓની વચ્ચે વચ્ચે આચ્છાદિત થયેલી આ પૃથ્વી બધે લાલ રંગના યુદ્ધાઓવાળી પોપટિયા રંગની સાડી ધારણ કરનારી કોઈ સોજ હોય ને એવી શોભી રહી છે હે લક્ષ્મણ ! આ ઋતુને વિષે નિદ્રાદેવી વિષ્ણુ ભગવાન પ્રત્યે બન્ય છે, અર્થાત્ આતુર્ભાસમાં વિષ્ણુભગવાન શેષશય્યા પર શયન કરે છે, નદીઓ સમુદ્ર પ્રત્યે બન્ય છે, હર્ષિત થયેલી બકપંક્તિ મેઘ પ્રત્યે બન્ય છે અને હર્ષ પામેલી સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ કરવાની કામનાથી પોતાના પતિ પ્રત્યે બન્ય છે. હે સૌમ્ય ! આ વધોઋતુને વિષે સઘળા વનો મયૂરોના નૃત્યથી શોભી રહ્યા છે, કંઈ બવૃક્ષો

+ તાપથી તપેલી પૃથ્વી પર પહેલ-હેલા વરસાદ, યદે અને તેગથી જે બાકી નીકળે છે

પોતાની પુષ્પયુક્ત શાખાઓ વડે અલકૃત થયા છે, વૃષભો ગાયોને વિષે આસક્ત થયા છે અને પૃથ્વી અનાજના છોડ તથા હરિયાળી વડે મનને આનંદ આપનારી થઈ છે હે લક્ષ્મણ ! આ ઋતુને વિષે નદીઓ ઉતાવળે વહેન કરે છે, મેઘ જળ વરસાવે છે, મદમત્ત હાથીઓ નાદ કરે છે, વનપ્રદેશો શોભી રહ્યા છે, સ્ત્રીવિદ્યાગી પુરુષો સ્ત્રીનું ધ્યાન ધરે છે, મયૂરો નૃત્ય કરે છે અને મુગીવને સમ્ય મળવાથી વાનરો આનંદ પામે છે

વળી આ વન વિષેના જળના ઝરાઓમા ક્રીડા કરવાથી તથા કેતકી પુષ્પોની મુગધ લેવાથી હિપ્ત થયેલા અને ઊંચેથી પડતા જળના ધોધની ગર્જનાઓથી આકૃષ્ણ થયેલા મદમત્ત હાથીઓ વનમાના મયૂરોની સાથે નાદ કરે છે ૨૪-૨૬ હે લક્ષ્મણ ! કદબવૃક્ષની શાખાઓમા આસન્ન થયેલા આ બ્રમરો વૃદ્ધિની ધારાઓથી હણવાને લીધે, પોતે આનંદથી મેળવેલા પુષ્પરસોના મહનો ધીમે ધીમે ત્યાગ કરે છે, તે તુ જો ૨૭ આ જાણુના વૃક્ષની શાખાઓ અગાર (કોલસા) ચૂર્ણના ઢગલા સરખા અને રસથી ભરેલા મોટા મોટા ફળોથી* વ્યાપ્ત હોવાથી જાણે બ્રમરસમૂહે એ સેવેલી હોય એવી ભાસે છે ! ૧૦ હે સૌમિ ! વીજળીઓરૂપી પતાકા વડે અલકૃત થયેલા અને મહાન ગભીર નાદ કરનારા આ મેઘ મડળો સમ્રામમા તયાર થયેલા હન્વીઓ સરખા દેખાય છે ! ૩૧ હે ભાઈ ! આ તરફ તો જો પેલા વનમા અને પર્વતમા વિચરનારો મદમત્ત હાથી કે જે સુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના સરખા જ કોઈ જળવાન હાથીને શોધતો માર્ગમા ચાલે જાય છે, પરંતુ પાગથી મેઘગર્જના સાલળી તેને કોઈ જળવાન હાથીની ગર્જના ધારી તે પાછો વળી નુદ્ધ કરવા સારુ દોડી રહ્યો છે ! ૩૨ અહો ! આ વનપ્રદેશો કોઈ સ્થળે બ્રમરોના શુભરવ વડે

ગાજી રહેલા હોવાથી, કોઈક સ્થળે નૃત્ય કરતા મયૂરોના ટોળાથી ભરેલા હોવાથી તથા કોઈક સ્થળે મદમત્ત ગળે ડો વડે વ્યાપ્ત હોવાથી અનેક પ્રકારની શોભાને ધારણ કરી રહ્યા છે ! કદબ, સર્જ, અર્જુન અને પૃથ્વી પરના કાદવમા ઊગેલા કમળોથી વ્યાપ્ત થયેલી આ વનપ્રદેશની ભૂમિ સ્થળે સ્થળે મધ સરખા વર્ણવાળા જળથી ભરેલી હોવાને લીધે તથા મદમત્ત મયૂરોના અનેક જાતના નૃત્ય અને ગપ્પો થવાને લીધે આપાનભૂમિ* સરખી જણાય છે ૩૩, ૩૪ હે સૌમિ ! વધાજનથી ભિન્નવાને લીધે વિવર્ણ થયેલી પાખોવાળા તરખાચાતક પક્ષીઓ દેવોના સભા ઇન્દ્ર વરસાવેલા અને વૃક્ષોના પાદડામા બરાઈ રહેલા મોલી સરખા નિર્મળ જળનું હૃદયભર પાન કરે છે ૩૫ હે લક્ષ્મણ ! સાલળ તો ખરો, આ વનને વિષે બ્રમરોના શુભરવકોપી વીણાનું મધુન ગાન ચાલી રહ્યું છે અને તેની વચ્ચે વચ્ચે ખાવતા દેડકાએ સૂનધારની પેઠે તાવ આપી રહ્યા છે તથા મેઘની ગર્જનારૂપી મૃદ ગંગા ધ્વનિ વર્ધ રહ્યો છે ! આ સઘળા ઉપરથી જાણે વનને વિષે ઉત્તમ સંગીત જ પ્રવૃત્ત થયું હોય એવું જણાય છે ૩૬ આ વનને વિષે કોઈક સ્થળે નૃત્ય કરતા, કોઈક સ્થળે મધુર નાદ કરતા તથા કોઈક સ્થળે વૃક્ષોની ટેવો પર બેઠેલા અને સુદર ચત્રિકાવાળા લાખા પિત્તેઓથી અલકૃત થયેલા મયૂરોએ તો ખરેખર આગળ જ સંગીત નચાવી મૂક્યું હોય તેમ જણાય છે ! હે લક્ષ્મણ ! અનેક પ્રકારની આકૃતિ, વર્ણ તથા વર્ણવાળા અને નાના પ્રકારના નાદ કરનારા આ દેડકા કે જેઓ લાખા સમયથી સુકા ચેતી ભૂમિમા નિદ્રા કરતા હતા, તે આ ઋતુને વિષે મેઘની ગર્જના સાલળી જાગૃત થયા છે અને નવીન વર્ષોજળની ધારાઓ વડે હણવાને લીધે અનેક પ્રકારના નાદ કરી રહ્યા છે ! હે ભાઈ ! નવીન વર્ષોજળનું પૂર આવવા

ને લીધે ગવિત થયેલી અને પોતાના તટ પરનાં ચક્રવાક પક્ષીઓને ખસેડતી નદીઓ જીર્ણ થયેલા તટોને લેદરીને નવીન ભોગ માટે સ્વીકારેલા પોતાના પતિ સમુદ્ર પ્રત્યે વહન કરે છે. હે તાત ! જો તો ખરે, આ આકાશને વિષે સ્યામવર્ણાં મેઘની સાથે નવાં જળથી પરિપૂર્ણ થયેલા મેઘો ભેળાઈ જવાને લીધે બહુ દાવાસિ થી ખળી ગયેલા પર્વતોની સાથે ખીલ તેવા જ પર્વતો ભેળાઈ ગયા હોય, એવો દેખાવ થઈ રહ્યો છે ! અહો ! મહમત્ત મયૂરોના ટોકાવાળા, ઇંદ્રગોપ નામનાં જન્તુઓથી વ્યાપ્ત હરિયાળીવાળા અને કદંબ તથા અભૂતવૃક્ષોની મુગધથી સુવાસિત થયેલા આ રમણીય વનપ્રદેશોને વિષે હાથીઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વિચરી રહ્યા છે. ૭૭-૪૧ હર્ષિત થયેલા આ ભ્રમરો નવીન વર્ષાજળની ધારાઓથી ધોવાયેલાં પરાગવાળાં કમળોનો ત્યાગ કરી નવા પરાગયુક્ત કદંબ વૃક્ષનાં પુષ્પો પર બેસી તેની સુગંધનું પાન કરે છે. ૪૨ આ ઋતુને વિષે હસ્તીઓ અતિશય મહમત્ત, વૃષભો હર્ષિત, સિંહો અત્યંત પરાક્રમ યુક્ત, પર્વતો રમણીય દેખાવવાળા અને રાત્રીઓ ઉદ્યાગરહિત* થયા છે તથા દેવોનો રાત્રી ઇંદ્ર મેઘોની સાથે ક્રીડા કરે છે. ૪૩

‘હે સૌમ્ય ! સમુદ્રની ગર્જનાઓને પણ લાંબવે એવી ગર્જના કરનારા આકાશમાં ચહેલા આ મેઘો મોટા જળસમૃદ્ધ વડે નદીઓ, સરોવરો, નાની તળાવડીઓ, વાવો તથા આખી પૃથ્વીને પ્રવાહવાળી કરી દે છે. ૪૪ આ ઋતુને વિષે વર્ષાજળની ધારાઓ વેગથી પડે છે, વાતુ અત્યંત ભેરશોરથી વાય છે અને તૂટી પડેલા તટોવાળી નદીઓ મનુષ્યોને ચાલવાના માર્ગોને રોકતી આડે માર્ગે શીખ ગતિથી વહન કરે છે. ૪૫ હે લક્ષ્મણ ! જેવી રીતે રાત્રીઓ પોતાના પુરોહિત તથા અમારોની સહાયથી અભિયંત્ર થઈ

પોતાનાં રૂપ તથા ચોલાને દર્શાવે છે, તેવી રીતે આ ઋતુને વિષે પર્વતો ઇંદ્રે મોકલેલા તથા વાતુ એ આણેલા વાદળરૂપી જળકુળોથી સિંચાઈને પોતાનાં રૂપ તથા ચોલાને પ્રકટ કરે છે. ૪૬ આકાશ વાદળ વડે છવાઈ જવાને લીધે રાતે તારાઓ તથા દિવસે સૂર્ય એવામાં આવતા નથી. હે ભાઈ ! પૃથ્વી નવીન જળથી તૃપ્ત થઈ છે તથા દિશાઓ અધકારથી વ્યાપ્ત થવાને લીધે પ્રકાશતી નથી. વર્ષાજળની ધારાઓથી ધોવાયેલા પર્વતોનાં મોટાં શિખરો લાંબી સુકામાળા સરખાં પોતા પર વહેતાં મોટાં અરણ્યોથી અધિક શોભી રહ્યાં છે. હે સૌમ્ય ! માર્ગમાં પડેલો શિલાઓમાં અશ્વડાવાને લોધે જેનો વેગ સ્ખલિત થયો છે, એવા પર્વતોના મોટા અને નિર્મળ અરાઓ મયૂરોના નાદવાળી શુકાઓને વિષે તૂટી પડેલા માતીના હાર સરખા દેખાય છે. વળી જેઓએ મોટાં મોટાં પર્વતશિખરોને ધોઈને સ્વચ્છ કર્યાં છે એવા અને માતીની સેરા સરખા દેખાતા શીઘ્રવેગી વિપુલ અરાઓ પર્વત પરથી નીચે પડતાં મોટી શુકાઓને વિષે રોકાઈ રહે છે. ૪૭-૫૦ હે ભાઈ ! આ ઋતુને વિષે આકાશમાંથી ચોમેર પડતી જળધારાઓ રતિકોડાસમયે થતા પરસ્પરના મર્દનથી તૂટેલો સ્વર્ગની રમ મી ઓની સુકામાળા સરખી દેખાય છે. ૫૧ હે લક્ષ્મણ ! આ ઋતુને વિષે આકાશ મેઘની ઘનઘોર ઘટાથી છવાયેલું હોવાને લીધે સૂર્યાસ્ત થયેા ટશે કે નહિ એ બરાબર બહુ શકાતું નથી; પરંતુ પક્ષીઓ પોતપોતાનાં નિવાસસ્થાનોમાં જવા લાગે છે, કમળો ખિડાવા લાગે છે અને માલતીનાં પુષ્પો ખીલવા માંડે છે; એ ઉપરાંત સૂર્યાસ્ત થવાનું અનુમાન થઈ શકે છે. ૫૨ વર્ષાઋતુને લીધે રાત્રીઓની યાત્રા પાછી ફરે છે તથા સેનાઓ માર્ગમાં જ અટકી પડે છે. એ પ્રમાણે વર્ષાજળે રાત્રીઓનાં પરસ્પરનાં વેર તથા જવા-આવવાના માર્ગોને રોકી દીધા છે. ૫૩

* વર્ષાઋતુમાં કેટલીક અગવડો પડવાને લીધે રાત્રીઓ પરમુલક હતવાને પ્રયાણ કરી શકતા નથી, તેથી અહીં રાત્રીઓને ઉલ્લેખરહિત કલા છે.

‘હે સૌમિત્ર ! વેદપાઠ કરવા ઇચ્છતા સામવેદી બ્રાહ્મણોને ભાદ્રપદ માસને વિષે ઉપાકર

કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે ૫૪ વળી સઘળા ગૃહકૃત્યોથી પરવારીને તથા વર્ષાઋતુમા ઉપયોગી સર્વ સાહિત્યનો સચ્ચ કરીને કોશલદેશાધિપતિ મહાત્મા ભરતે અપાદી પ્રજિમાથી આરણી અવશ્ય કાઈક વિશેષ વ્રતોનો આરભ કર્યો હશે ૫૫ મને ઘેર ગયેલો ભેઈને જેમ અયોધ્યાવાસીજનોનો હૃદય વૃદ્ધિ પામે, તેમ આ વર્ષાઋતુના દિવસોમા જળથી પૂર્ણ થયેલો સરયુ નદીનો વેગ નિશ્ચય વૃદ્ધિ પામ્યો હશે ૫૬ હે લક્ષ્મણ! અત્ય તરણિયા મણી વર્ષાઋતુના સમયમા ઉત્તમ રાજ્યાસન પર વિરાજેલો સુગ્રીવ કે જેણે પોતાના શત્રુ વાલીને જીત્યો છે તથા પત્ની રૂમાને પ્રાપ્ત કરી છે, તે શ્રદ્ધ સુખ ભોગવે છે, પરંતુ હું તો મહાન રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થયેલો તથા સ્ત્રીવિયોગને પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી ભીના થયેલા નદીના કિનારાની પેઠે ખેડ પામુ છું ૫૭, ૫૮ અરે, આ વર્ષાઋતુના દિવસો અત્ય ત હુર્ગમ હોવાથી દિવસે દિવસે મારા શોક વધતો જાય છે તથા મોટો શત્રુ રાવણ જીતી ન શકાય એવો મને લાગે છે ૫૯ આ વર્ષાઋતુને વિષે યાત્રા કરવી અયોગ્ય સમજીને તથા માર્ગેને અતિ હુર્ગમ થયેલા ભેઈને અતિ નમ્રતાવાળા સુગ્રીવને સીતાની શોધ કરવા સારુ મેં કઈ પણ કહ્યું નથી અને વળી મારું કાર્ય અપ સમયે તથા અપ યત્ને થઈ શકે એવું નથી એટલે હું હંમણા તે સખધી સુગ્રીવને કશું પણ કહેવા શક્ય નથી, કેમ કે ઘણા કાળ સુધી સ્ત્રીવિયોગનું કષ્ટ ભોગવીને તે હંમણા જ શ્વેતભાગમના સુખને પ્રાપ્ત થયો છે મહાત્મા સુગ્રીવ સારી રીતે વિશ્વાસ લઈને મારું કાર્ય કરવાનો સમય આવી પહોંચતા અવશ્ય મારા ઉપકારનું અરજી કરશે જ હે ઉત્તમ લક્ષ્મણવાળા સૌમિત્ર! એ સુગ્રીવની તથા નદીઓની પ્રસન્નતાને ધ્યાન રાખી હું તેણે કહેના સમયની વાટ ભેઈશ ૬૦-૬૩ જે શરવીર હોય છે, તે કોઈએ કરેલા ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર કર્યો વિના રહેતો નથી જે અકૃતજ્ઞ હોય છે, તે ઉપ

કારનો પ્રત્યુપકાર ન કરવાથી પરાક્રમી પુરુષોના મનને હણે છે, અર્થાત્ પ્રત્યુપકાર નહિ કરવાથી ઉપકાર કરનારની પ્રીતિ તેના પરથી ચોઈ થાય છે ૬૪

પવિત્ર દર્ગનવાળા સમય દ્રના ઉપર્યુક્ત વચનોને અતિ યોગ્ય સમજી તથા તેને માન્ય કરી મહાત્મા લક્ષ્મણે પોતાના ઉત્તમ જ્ઞાનને દર્શાવતા હાથ ભેડીને કહ્યું ૬૫ 'હે નરેન્દ્રપુત્ર! તમોએ મહાત્મા સુગ્રીવની આગળ પોતાની જે ઇચ્છા પ્રકટ કરી છે, તે પ્રમાણે જ તે વાનરશ્રદ્ધ અત્પ કાળમા કરશે તમે શરદઋતુ આવતા સુધી ધૈર્ય ધારણ કરો, કારણ કે તમોએ શત્રુનો નિગ્રહ કરવામા સુગ્રીવની આગળ વર્ષાઋતુ વીત્યા પછીના સમયનો સંકેત કર્યો છે ૬૬

ઈતિ શ્વેત મીઠ મહાત્મિનમ્રપૂત આદિક વ્ય શ્રીર ભવન્ય કિષ્કિન્ધાકાંડા રતમે સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૯ મો

સમયદ્રના કાય મારિ સુગ્રીવનું વિરમરણ અને હંતુમાને આપેલી ચેતવણી

સમીક્ષ્ય વમલ દ્યોમ ગતિવિવદ્વલાહકમ ।

સારસાકુલસપુટ રમ્યજ્યોત્સ્નાનુલેપનમ્ ॥ ૧ ॥

દિવસો વીતતા વર્ષાઋતુ સમાપ્ત થઈ અને શરદઋતુ પ્રાપ્ત થઈ, વાહજાઓ અને વીજળીઓ ના આવ્યા જવાથી આકાશ નિર્મળ થયું જ્યા ત્યા સારસપક્ષીઓ શબ્દ કરવા લાગ્યા અને રાત્રિમા રમણીય આદનીરૂપી ચંદન વડે આકાશ લેપાઈ ગયું ૧ વર્ષાઋતુ વીતી ગઈ અને શરદઋતુના દિવસે શરૂ થયા, તોપણ કિષ્કિન્ધાની રાજ્યસમૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો સુગ્રીવ તો ધર્મ તથા અર્થ એ બંને પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરવામા મદદ થઈને માત્ર અસત્યુપગ્રેહોએ સેવેલા કામનું જ સેવન કરી રહ્યો હતો તેનું ચિત્ત કામભોગને યોગ્ય એકાત ષ્ઠળમા જ આસન્ન થયું હતું ૨ પોતાના શત્રુ વાલીના વધ થવારૂપ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થવાથી અને પોતાને કિષ્કિન્ધાનું આશુ રાજ્ય પ્રાપ્ત થવાથી તે સુગ્રીવ નિરંતર શ્વેતોને વિષે / આસક્ત રહેતો હતો પોતાની પ્રિય શ્રી

+ નદીના તટની ભેખડો ભીની થઈને પડે છે તેથી જામ ઉગેલા કરી છે

રૂમાને તથા અત્યંત ઇષ્ટ એવી તારાને પ્રાપ્ત થવાથી તે પોતાના સર્વ ઇચ્છિત મનોરથોને સિદ્ધ થયેલા માનતો હતો અને નિશ્ચિંત થઈ, ઇંદ્ર જેમ ગંધર્વાઓ અને અપ્સરાઓની સાથે કીડા કરે, તેમ રાત્રિ-દિવસ તેઓની સાથે વિહાર કરતો હતો. તેણે સંપૂર્ણ રાજ્યકાર્યભાર મંત્રીઓને સોંપી દીધો હતો અને તેઓ શું કરે છે તે વિષે તે કદી પણ દષ્ટિ કરતો ન હતો.^{૩-૫} મંત્રીઓ શ્રદ્ધ હોવાથી રાજ્યપાલન કરવા સંખર્ષી સુગ્રીવનો સંદેહ ગળી ગયો હતો. વાનરાધિપતિ સુગ્રીવને યથેચ્છાચરણી તથા કામાસક્ત બની રહેલો જોઈને અર્ધશાસ્ત્રના તત્ત્વને જાણનારા તથા વિશેષ કરી કાળધર્મને અને વાક્યોના મર્મને સમજનારા માતૃસુત હનુમાન કે જેણે કર્તવ્યનો નિશ્ચય સારી રીતે જાણ્યો હતો, તેણે સુગ્રીવની પાસે આવી મનને આનંદ આપે એવા તથા મત્ત હેતુવાળાં અનેક પ્રકારનાં વાક્યો વડે તેને પ્રસન્ન કરી સત્ય, સામ, ધર્મ, અર્થ તથા નીતિયુક્ત, હિતરૂપ, રુચિકર, પ્રીતિપૂર્ણ, વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય અને દૃઢ નિશ્ચયયુક્ત વચનો કહેવા માંડ્યાં :

‘હે વાનરેન્દ્ર ! તને ઇચ્છિત રાજ્ય તથા યશ પ્રાપ્ત થયાં છે અને તારા કુળની સમૃદ્ધિ પણ વૃદ્ધિ પામી છે. હવે માત્ર મિત્રોનાં કાર્યો કરી તારે મિત્રસંગ્રહ કરવો જ બાકી રહેલો છે, અર્થાત્ ઉપકાર કરનાર મિત્રને પ્રત્યુપકાર કરી તારે તેની સાથેની મંત્રીને સાચવવી એટલું જ કાર્ય કરવું બાકી છે. માટે તું હવે મિત્રોના બાકી રહેલાં કાર્ય કરવાને તપ્પર થા. પ્રત્યુપકાર કરવાના સમયને જાણનારા પુરુષ જે નિરંતર પોતાના મિત્રોનું હિત કરવામાં લાગ્યો રહે છે, તે તેનાં રાજ્ય, કીર્તિ તેમ જ પ્રતાપની પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થયા કરે છે. હે રાજન્ ! કોય,^{*} દંડ,⁺ મિત્ર અને આત્મા,⁺ એ ચારે વસ્તુઓ જે રાજાને સ્વાધીન હોય છે, તે રાજા મહાન રાજ્યવૈભવ લોગવે છે.^{૬-૧૧} સદાયચરણસંપન્ન તથા સન્માર્ગે

ચાલનારા તારે પોતાના મિત્રને માટે કરેલી પ્રતિજ્ઞાને યથાર્થ રીતે પાળવી જોઈએ. જે પુરુષ પોતાનાં કાર્યોને મૂકીને અત્યંત ઉત્સાહભરે ઉતાવળે મિત્રના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી, તેને મોટો અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૨,૧૩} તેમ જ જે પુરુષ સમયચીતી જવા પછી મિત્રનું કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે, જોકે પાછળથી મોટો અર્થ સિદ્ધ કરે તોપણ, મિત્રત્વના ધર્મને યોગ્ય રહેતો નથી.^{૧૪} હે શત્રુદમન ! હવે આપણા મિત્ર રામ ચંદ્રની સ્ત્રી સીતાની શોધ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે, તે વહી જાય નહિ તે પહેલાં આપણું તે કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ.^{૧૫} હે રાજન્ ! મહાપુરુષમાન રામચંદ્ર જોકે પોતાના કાર્ય માટે ઉતાવળા છે, તોપણ પોતે સમયને જાણનાર હોવાથી સીતાની શોધ કરવાનો સમય વહી જશે તે છતાં પણ કશું કહેશે નહિ; કેમ કે હાલમાં તેઓ તારે આધીન હોવાથી તારા અભિપ્રાયને અનુસરી શાંત રહ્યા છે. અમિત પ્રભાવવાળા તથા અપ્રતિમ શુભવાળા એ રામચંદ્ર તારા કુળની વૃદ્ધિ કરનાર છે અને લાંબા સમયના બંધુભાવને પ્રાપ્ત થયા છે. તેમના કનિષ્ઠ બંધુ લક્ષ્મણ પણ તેવો જ શુભવાન છે.^{૧૬,૧૭} હે હરીશ્વર ! એ રામચંદ્ર પ્રથમ તારાં કાર્ય કયું છે માટે હવે તેમનું કાર્ય કરવામાં તું વિલંબ કરીશ નહિ. હે રાજન્ ! ઉતાવળે તારે આધીન રહેલા બળવાન વાનરોને સીતાની શોધ કરવા માટે આજ્ઞા આપ.^{૧૮} હે સુગ્રીવ ! રામચંદ્ર પોતાનું કાર્ય કરવા માટે તને કહે તે પહેલાં જ તું તેમના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈશ, તો પછી તેમાં કદાચ વધુ કાળ વ્યતીત થશે, છતાં પણ તને કશો દોષ રહેશે નહિ; પરંતુ તેમના કહ્યા પછી કાર્ય કરવા થી તો તું અવશ્ય કાલાતિકમના દોષને પાત્ર થઈશ.^{૧૯} હે વાનરેન્દ્ર ! જેણે તારાં કાર્ય ન કયું હોય એવા મનુષ્યનું કાર્ય કરવાને પણ તું પ્રવર્તે છે, તો પછી તારો ઉપકાર કરનારા રઘુવીરનો પ્રત્યુપકાર કરવામાં તું પોતાના રાજ્ય તથા પ્રાણને ગુમાવીને પણ પ્રવર્તે એમાં શું

કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે ૫૪ વળી સઘળા ગૃહકૃત્યોથી પરવારીને તથા વર્ષાઋતુમા ઉપયોગી સર્વ સાહિત્યનો સચય કરીને કોશલદેશાધિપતિ મહાત્મા ભરતે અપાઢી પૃષ્ઠિમાથી આરભી અવશ્ય કાર્યક વિશેષ મતોનો આરભ કર્યો હશે ૫૫ મને ઘેર ગયેલો ભેઈને જેમ અયોધ્યાવાસીજનોનો હર્ષ વૃદ્ધિ પામે, તેમ આ વર્ષાઋતુના દિવસોમા જળથી પૃષ્ઠ ગયેલો સરથુ નદીનો વેગ નિશ્ચય વૃદ્ધિ પામ્યો હશે ૫૬ હે ભામણ! અત્યંત રણિયા-મણી વર્ષાઋતુના સમયમા ઉત્તમ રાજ્યાસન પર વિરાટેલો સુગ્રીવ કે જેણે પોતાના શત્રુ વાલોને જીતે છે તથા પત્ની કુમાને પ્રાપ્ત કરી છે, તે અષ્ટ સુખ ભોગવે છે, પરંતુ હું તો મહાન રાજ્યથી શ્રદ્ધ થયેલો તથા શ્રીવિયોગને પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી લીના થયેલા નદીના કિનારાની પેઠે ખેડ પામું છું ૫૭,૫૮ અરે, આ વર્ષાઋતુના દિવસો અત્યંત દુર્ગમ હોવાથી દિવસે દિવસે મારો શોક વધતો જાય છે તથા મોટો શત્રુ રાવણ જીતી ન શકાય એવો મને લાગે છે ૫૯ આ વર્ષાઋતુને વિષે યાના કરવી અયોગ્ય સમજીને તથા માર્ગોને અતિ દુર્ગમ થયેલા ભેઈને અતિ નશ્વતાવાળા સુગ્રીવને સીતાની શોધ કરવા સારુ મેં કઈ પણ કહ્યું નથી અને વળી મારું કાર્ય અપ સમયે તથા અપ યત્ને થઈ શકે એવું નથી એટલે હું હંમણા તે સખધી સુગ્રીવને કશું પણ જહેવાઈ શકતો નથી, કેમ કે ઘણા કાળ સુધી શ્રીવિયોગનું કષ્ટ ભોગવીને તે હંમણા જ શોસમાગમના સુખને પ્રાપ્ત થયો છે મહાત્મા સુગ્રીવ સારી રીતે વિશ્રાંતિ લઈને મારું કાર્ય કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યતા અવશ્ય મારા ઉપકારનું અમરણ કરશે જ હે ઉત્તમ લક્ષ્ણવાળા સૌમિત્ર! એ સુગ્રીવની તથા નદીઓની પ્રસન્નતાને ઈચ્છતે તુલેણે કહેના સમયની વાટ ભેઈશ ૬૦-૬૩ જે શરવીર હોય છે, તે કોઈએ કરેલા ઉપકારને પ્રત્યુપકાર કર્યા વિના રહેતો નથી જે અદ્વૃત્ત હોય છે, તે ઉપ

કારનો પ્રત્યુપકાર ન કરવાથી પરાક્રમી પુરુષોના મનને હણે છે, અર્થાત પ્રત્યુપકાર નહિ કરવાથી ઉપકાર કરનારની પ્રીતિ તેના પરથી ઓછી થાય છે ૬૪

પવિત્ર દર્શનવાળા રામચંદ્રના ઉપયુક્ત વચનોને અતિ યોગ્ય સમજી તથા તેને માન્ય કરી મહાત્મા લક્ષ્મણે પોતાના ઉત્તમ જ્ઞાનને દર્શાવતા હાથ ભેડીને કહ્યું ૬૫ 'હે નરેન્દ્રપુત્ર! તમેજી મહાત્મા સુગ્રીવની આગળ પોતાની જે ઈચ્છા પ્રકટ કરી છે, તે પ્રમાણે જ તે વાનરશ્રદ્ધ અત્ય કાળમા કરશે તમે શરદઋતુ આવતા સુધી ધૈર્ય ધારણ કરો, કારણ કે તમેજી શત્રુનો નિર્થક કરવામા સુગ્રીવની આગળ વર્ષાઋતુ વીત્યા પછીના સમયનો સંકેત કર્યો છે ૬૬

ઈતિ શ્લોક મીઠા મહાશ્વિનપ્રભુત આદિત્ય ચ શ્રીર ભયશ્ચન્દ્ર કિષ્કિન્ધાકાંડમે સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૯ મો

રામચંદ્રના કાંચ માટે સુગ્રીવનું વિશ્વમરણ અને હંતુમાને આપેલી ચેતવણી

સમીક્ષ્ય વમલ દ્યોમ ગતિવિવદ્બલાહકમ્ ।
સારસાકુલસચુદ રમ્યજ્યોસ્ત્નાનુલેપનમ્ ॥ ૧ ॥

દિવસો વીતતા વર્ષાઋતુ સમાપ્ત થઈ અને શરદઋતુ પ્રાપ્ત થઈ, વાદળાઓ અને વીજળીઓ ના ચાલ્યા જવાથી આકાશ નિર્મળ થયું જ્યા ત્યા સારસપક્ષીઓ શબ્દ કરવા લાગ્યા અને રાત્રિમા રમણીય ચાંદનીરૂપી ચંદન વડે આકાશ લેપાઈ ગયું ૧ વર્ષાઋતુ વીતી ગઈ અને શરદ ઋતુના દિવસો શરૂ થયા, તોપણ કિષ્કિન્ધાની રાજ્યસમૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો સુગ્રીવ તો ધર્મ તથા અર્થ એ બંને પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરવામા મદ થઈને માત્ર અસત્યુચ્ચેએ સેવેલા કામનું જ સેવન કરી રહ્યો હતો તેનું ચિત્ત કામભોગને યોગ્ય એકાત ધ્યણમા જ આસક્ત થયું હતું ૨ પોત ના શત્રુ વાલોના વધ થવારૂપ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થવાથી અને પોતાને કિષ્કિન્ધાનું આશુ રાજ્ય પ્રાપ્ત થવાથી તે સુગ્રીવ નિરંતર ઓછાને વિષે જ આસક્ત રહેતે હતો પોતાની પ્રિય શ્રી

શકીશ ?' 'એ પ્રમાણે પોતાના મનમાં વાર વાર ચિંતા કરવા લાગ્યા એક દિવસે દશરથનંદન રઘુવીર માલ્યવાન પર્વતની સુવર્ણ સરખી ધાતુ વડે યુગોભિત જાણીતી એક રમ્ય શિલા પર બેઠા હતા, તેવામાં મેઘરહિત નિર્મળ આકાશમાં બિડતા સારસપક્ષીઓના શબ્દો સાંભળી તથા ખીલત પલ્લુ કેટલાએક શરદઋતુના ચિહ્નો જોઈને તેમને પોતાની પ્રાણપ્રિયા જનકનંદિની સાભરી આવ્યા, એથી અતિ પોહિત થઈને દીન વાણી વડે તેઓ વિવાપ કરવા લાગ્યા

‘અરે, સારસપક્ષીના શબ્દ સરખા સ્વર વાળી જે વહેલી પૂવે’ આશ્રમને વિષે સારસપક્ષી એએ એકળીજાને ધોલાવવા માટે કરેલા શબ્દો સાંભળીને જેવી હર્ષિત થતી હતી, તેવી શું તે આજે પણ હર્ષિત થતી હશે ?’ અરેરે એ બાળા જનકનંદિની સુવર્ણ સરખા વર્ણવાળા અને પ્રકુલિત પુષ્પોવાળા આસનવૃક્ષોનું સૌંદર્ય જોઈને મારો વિયોગ કેમ સહેન કરી શકશે ?’ અરેરે એ સવા ગચ્છકર સીતા પૂવે કલહ સોના મધુરા નાદ સાંભળીને નજીવ થતી હતી તે આજે મારા વિના શું કરતી હશે ?’ અરેરે આ મળેડે દરનાર, ચક્રવાક પક્ષીઓના મધુર શબ્દ સાંભળવાથી એ કમળ સમાન વિશાળ નેત્રોવાળી માધી પ્રિયાની ટેવી દશા થતી હશે ? અરેરે હરિહુતા બાળકના નેન સરખા નેનવાળી એ જાનની વિનાનો હુ હાલમાં અનેક સરોવરો નદીઓ વાવે વનેા તથા ઉપવનેામાં વિચરુ છુ, પરંતુ કયાંય મુખ પામતે નથી ૧૦૧૧ મારો વિયોગ થવાને લીધે તથા પોતાની અતિયુક્તમારતાને લીધે મારી પ્રિયા ખીતાને પણ શરદઋતુના યુગોથી પ્રવૃત્ત થયેલો કામ અન્યત પીડા ઠરી રહ્યો હશે ૧૧૨

જેમ આતક પક્ષી વરસાદના જળ માટે વિલાપ કરે તેમ દશરથનંદન રઘુવીર એ પ્રમાણે ખીતાને અર્થે વિલાપ કરી રહ્યા હતા ૧૩ એવામાં વનદેવ લાવવા માટે રમ્ય પર્વત શિખરો ન વિચરી વનદેવ લઈ પાછા વળેલા લાનીવાન લક્ષ્મણે પોતાના મોટા ભાઈ રઘુવીરને

ચિંતાચરત દીઠા એકાત મ્થળને વિષે હું સહે, ચિંતાવશ થયેલા તથા સજા વિનાના થયેલા પોતાના બ્યેષ્ટ બધુને જોતા જ અતિશય ખેદ થવાને લીધે દીન બની ગયેલા મહાત્મા લક્ષ્મણ એાએક તેમની પાસે દોડી આવ્યા અને દીન વાણીથી કહેવા લાગ્યા ‘હે આઈ ! આવી રીતે તમે તમારા પોતાના પૌત્રપણને પરાલવ કરનારા કામને વશ થઈને કયુ પ્રયોગન મિલક કી શક્યો ? અરે, આમ શોડને વશ થવાથી તો જીવડી તમારા ચિત્તની ચિરતા નહ થાય છે ! હે આય બધુ ! શું કર્મયોગના આશ્રયથી તમારા સર્વ હું જ તથા શોક નિવૃત્ત થાય તેમ નથી ? ૧૧૪, ૧૫ હે ભાઈ ! હવે તમે સૌચ ન્તાનિદિ ક્રિયા કરી તમારા પોતાના મનને પ્રસન્ન રાખો અને નિરતર સમાધિયોગમાં આસક્ત રહો, તેમ જ આવશ્યરહિત થઈને પોતાના સહાયસામર્યાદિ પૌત્રપણની વૃદ્ધિ થાય એવા કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થાઓ ૧૧૬, ૧૭ હે માનવવશ નાથ ! એ તો તમે નિઃશ્ચ માનજો, તમારા સરખા પતિની આં વહેલી ખીલવી કદી પાપુ છુરવી શકાએ એમ નથી હે શરવીર રાઘવ ! આ જગતમાં એવો કયો પુરુષ છે કે પ્રવક્ષિત અક્ષિ ગિજાને સહેણ કરીને કંઠ ન થાય ?’

દંનિલયવાળા અને સત્ય અર્થવાળા શુભ લક્ષણુસ પદ લક્ષ્મણ વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્ર તેને પામ ધર્મ અર્થ તથા નીતિયુક્ત તેમ જ સ્વચક્ર અને હિતરૂપ વચનો કહેવા લાગ્યા ૧૮૧ ‘હે તાત ! તારુ કહેવું યથાર્થ છે બુદ્ધિમાન પુરુષે તારા કહેવા પ્રમાણે જ્ઞાન યોગ તથા કર્મયોગનુ અનુધાન કરણુ જોઈએ, પણ તેની ઉપેક્ષા મ્થીને માન પોતાના અચિત વૃદ્ધિ પામેલા પૌત્રપણના કળનુ જ ચિંતન કરણુ યોગ્ય નથી’

એવુ કહી યોગીક વાર શાત રહી કમળ પદ સમાન નેનવાળા જાનપીનુ યુન અમરણુ થઈ આવતા મહાત્મા રામચંદ્ર યુગોતા મુખે લક્ષ્મણુ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા ૨૦૨૧ ‘હે લક્ષ્મણ ! પૃથ્વી

આશ્રય' ૧૦ હે વાનર અને રીંછોના અધિપતિ! અત્યંત પરાક્રમી એવો તું રામચંદ્રનું કાર્ય પાર પાડવાને શક્તિમાન છે, છતાં એમની આજ્ઞાની વાટ ભેઈ એમનું કાર્ય શા માટે અટકાવે છે? હે મુગ્ધીવ! નેકે એ દશરથનંદન રામચંદ્ર પોતાના બાણો વડે સમગ્ર દેવતાઓ, અસુરો અને નાગલો, વગેરેને વશ કરવા સમર્થ છે, તોપણ તે કંદેલી પ્રતિજ્ઞા સત્ય છે કે અસત્ય છે તેની પરીક્ષા કરવા માગું જ તે તારી મહાધનની વાટ ભેઈ નહીં નહીં ૨૧૨૨ હે કપિવર! નિર પરાધી વાહીને હણવાનું કાર્ય થયું જ અયોગ્ય હતું, તોપણ મહાત્મા રામને તેની તથા પોતાના પ્રાણની ડગી પણ શકા રાખ્યા વિના તારું મોઢું પ્રિય ઝડું છે, માટે આપણે તેમની પ્રિયા વહેલીની શોધ આખી પૃથ્વી તથા આકાશને વિષે પણ કરવી ભેઈએ ૨૩ હે મુગ્ધીવ! યુદ્ધને વિષે મજાગણો સહિત દેવતાઓ, ધાન્યો, ગધેવો, યક્ષો તથા અસુરો પણ એ મહાસમર્થ રઘુવીરને ભય પમાડવા સમર્થ નથી તો પછી રાક્ષસો તેમને શું કરી શકે એમ છે? ૨૪ હે પિંગેશ! એવા શક્તિમાન તથા તારા પર પ્રથમથી જ ઉપકાર કરનારા રઘુવીરનું તારે સર્વ પ્રકારે પ્રિય કરવું યોગ્ય છે. ૨૫ હે કપીશ્વર! તારી આજ્ઞા થવાથી પોતાળ, પૃથ્વી, જળ તથા આકાશ વગેરે અગમ્ય સ્થળમાં જવાને પણ અમારામાના કોઈ પણ વાનરની ગતિ અટકે એમ નથી હે નિષ્પાપ! તારા આધીનમાં કોઈથી પણ પરાભવ ન પામે એવા કરોડો વાનરો છે, તેઓમાનો કોણું કયું કાર્ય કરે એ માટે તું સત્વર આજ્ઞા આપ. ૨૬, ૨૭

સમયને અનુસરી બોલાયેલાં મહાત્મા હનુ માનના વચન સાલળી, અત્યંત પરાક્રમી અને ભુદિમાન સુગ્રીવે એ પ્રમાણે કરવાને તેજ સમયે દૃઢ નિશ્ચય ઝડી અને નિરતર પ્રયત્નશીલ રહેનારા પોતાના સચિવ નીલ વાનરને પોતાની પાસે બોલાવી, સર્વ દિશાઓમાના વાનરચૈત્યને એકત્ર કરવાની આજ્ઞા આપતા કહ્યું ૨૮, ૨૯

‘હે નીલ! મારી મર્વ સેના પોતપોતાના યુધ્ધપાલો તથા મેનાધીગો મહિત નિર્વિલભે અગ્રીયા એકત્રિત થાય તેમ તું કર. ૩૦ વળી જે વાનરો દૂર દિગાઓ પ્રત્યે અતિ ઉતાવળી ગતિથી જઈ પહોંચે એવા તથા અતિ ઉચ્ચોગમીલ હોય તેવાઓને તું મારી આજ્ઞાથી સત્વર તેડાવ. સઘળી સેના એકઠી થયા પછી તારે તેની ગણતરી વગેરે જે કાર્ય કાર્ય કરવાનું હોય તે કરવું. હે નીલ! આજથી આરંભી પંદર રાત્રિની અંદર જે વાનર અહીં આવી નહિ પહોંચે, તેને નિઃશ દેહ પ્રાણાતકંટ દેવામાં આપશે ૩૧, ૩૨ આ મારી નિશ્ચયયુક્ત દૃઢ આજ્ઞાને માન્ય કરી તું અગદને માથે લઈને જા અને જાણુવાન જેવા વૃદ્ધોને પણ અતિ સન્માનપૂર્વક તેડી લાવ ’ એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા ડગીને, ઉચ્ચ પરાક્રમી વાનરોના રાજ સુગ્રીવે પોતાના અંત પુરમાં પ્રવેશ કર્યો ૩૩

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મલુતિ આદિત્યવા શ્રીરામાયણ કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૨૮ થી ૩૩ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૦ મો

આયવાન પર્વત પર રામચંદ્ર અને હનુમણ

—સીતાવિરહ-ગરહસ્તનું વર્ણન

ગૃહ પ્રવેષ્ટે સુગ્રીવે ત્રિમુક્તે ગગને વ્રત ।

વર્ગરાત્રે સ્થિતા રામ કામશોકામિયો જત ॥૧॥

મહાસમર્થ હનુમાનના ઉપદેશ વડે આવધ થઈ કપીશ્વર સુગ્રીવે વાનરોની મેના એકઠી કરાવવા માડી એ વેળા ચરદંસ્તુ પ્રવૃત્ત થવાને લીધે આકાશ મેઘરહિત અને સ્વસ્થ થયું અને નિર્મળ ચંદ્રમંડળની રમણીય બ્યોત્સનાકૃપી ચક્રન વડે લિપ્ત બન્યું. આ સમયે માલ્યવાન પર્વત પર રહેલા કામ તથા શોકથી પીડાતા શ્રીમાન રામ ચંદ્ર સમય નીતી જવા છતાં પણ સુગ્રીવને કામા સક્ત થયેલો ભેઈને તથા નાશ પામ્યા સરખી વેદેહીનો વિચાર કરીને અત્યંત ડગને લીધે મૂંઝાઈત સરખા થઈ ગયા. ૧-૩ પુનઃ એ, યુદ્ધ તંત્રમાં જ સચેત થઈ મહાભુદિમાન રામચંદ્ર ‘અરેરે, સીતા જીવતી હશે કે નહિ? અરે, તે જીવતી હશે તોપણ હું તેને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી

દેવીને જળ વડે તૃપ્ત કરીને તથા નાના પ્રકારના તુલ્યાનાદિ ઉત્પત્ત કરીને ઇદ્ર હવે પોતાનું કામ પરવારી રહ્યો છે.^{૨૨} હે રાજપુત્ર! મોટા અને ગંભીર ગળદવાળા તથા પર્વતો અને વૃક્ષોની પામે ગાત કરનારા મેઘો જળ વરમાવીને હવે શાત થયા છે. શ્યામ કમગદળ મમાન કાતિવાળા એ મેઘો દશે દિગ્ગાઓને શ્યામવર્ણા કરી મહરહિત થયેલા હસ્તિઓની પેઠે શાત થયા છે. હે સૌમ્ય! જો તો ખરો, જળખિંદુયુક્ત અને કુટજ તથા અર્જુનવૃક્ષના પુષ્પોની મુગ ધવાળા વૃષ્ટિ સળધી મહાવેગવાન વાયુઓ ચોતરફ ફરી વળીને હવે શાત થઈ ગયા છે.^{૨૩-૨૪} હે નિષ્પાપ લક્ષ્મણ! મેઘોની ગર્જના, હાથીઓના ચિત્કાર, મયૂરોના ગેહકા તથા ઝરણાઓનો ખળભળાટ એ સમગ્ર હવે એકાએક શાત થઈ ગયું છે.^{૨૫} મેઘ વરસવાને લીધે નિર્મળ થયેલા અને વિચિત્ર ગિજારોવાળા પર્વતો જો સદ્રના કિરોળી લેપાયા હોય એવા શોભી રહ્યા છે.^{૨૬} હે સૌમિત્રિ! સમપર્ણ વૃક્ષોની શાખાઓ, નક્ષત્રો સહિત સૂર્યચંદ્રની પ્રભા અને મહમત્ત હાથીઓની લીલા, એ ત્રણેને વિષે પોતાની શોભા વહેંચી નાખીને શરદઋતુ પ્રવૃત્ત થઈ છે!^{૨૮} હે લક્ષ્મણ! જો ને, હાલમા અનેક પદાર્થોમા રહેલી વિચિત્ર શોભાવાળી આ શરદઋતુની લક્ષ્મી સૂર્યોદયથી વિકસેલા કમળોના સમૃદ્ધમા અધિક શોભે છે!^{૨૯} વગી પવનને અતુસરનારો આ શરદકાળ કે જે સમપર્ણ વૃક્ષોના પુષ્પોના મુગ ધ થી તથા બમરસમૃદ્ધોના ગુભરવથી ભરપૂર છે, તે મહમત્ત હસ્તિઓના ગર્જને દૂર કરતો સર્વત્ર ફેલાઈ રહ્યો છે. હે ભાઈ! તું જો તો ખરો, સુદર અને વિશાળ પાષોવાળા, કમળપરાગથી વ્યાપ્ત દેહવાળા, નિરતર કામાસક્ત રહેતારા અને માનમરોવરથી નીકળી મહાનલીઓના રમણીય તટ પર આવી ચડેલા આ ચક્રવાક પક્ષીઓની સાથે હસો કેવી કોડા કરી રહ્યા છે!^{૩૦,૩૧} હે

* એકે હસ અને ચક્રવાક પરસ્પર પેરી છે, તોપણ શરદઋતુ પ્રભાને લીધે પોતાનું વેર બુદ્ધિને સાથે મળી કોડા કરે છે.

—વમલગીચ

સૌમિત્રિ! મહત્તી પ્રીત બનેલા હસ્તિઓ, ગર્વિષ્ઠ વૃષભોના ટોળાઓ અને નિર્મળ જળવાળી નદીઓ, એ વગેરેમા તે શરદઋતુની શોભા અનેક પ્રકારે વહેંચાયેલી જાય છે.^{૩૨} આકાશને મેઘમંડળથી મુગ્ધ થયેલું જોઈને આનંદ-રહિત થવાને લીધે પોતાની પ્રિયામા આમંજિત રહિત થયેલા તથા જેઓએ પોતાના ચંદ્રિકામુગ્ધ પિત્રોદ્દીપી આભૂષાંજ્ઞો ત્યાગ કર્યો છે એવ શોભા વિનાના મોરલાઓ વનોને વિષે હવે ધ્યાનમગ્ન થવા લાગ્યા છે.^{૩૩} આ ઋતુને વિષે મન તથા નેત્રને આનંદ ઉપલબ્ધ એવા અને મુવાળુ મરખા ગૌવર્ણાં અસખ્યાત પ્રિયકવૃક્ષો કે જેની મોટી મોટી શાખાઓ પુષ્પોના ભારથી લચી રહી છે તેને લીધે મધળા વનો દેહીપ્રમાન ધર્પરહ્યા છે.^{૩૪} કમળમુગ પરોવળે તથા વનો ને વિષે પ્રીતિવાળા અને પોતાની હસ્તિનીઓ ની માથે કામભોગ સળધી ઉત્કટ ઇચ્છાવાળા મહોન્મત્ત શ્રદ્ધ હસ્તિઓની ગતિ પણ આજે મહ પડેલી જાય છે. હે સૌમ્ય! આ શરદઋતુને વિષે આકાશ ચમકતી તરવાર જેવું નિર્મળ બની ગયું છે, નદીઓના જળનો પ્રવાહ કૃશ થઈ ગયો છે, કંઠાર પુષ્પોથી મુગ ધયુક્ત શીતમ વાયુ વાય છે અને અધકારથી મુક્ત થયેલી દિગ્ગાઓ પ્રકાગયુક્ત થઈ છે.^{૩૫,૩૬} હે લક્ષ્મણ! સૂર્યના તાપને લીધે પૃથ્વી પરનો સઘળો કાઠવ સુકાઈ ગયો છે. જ્યાંયા ધાટી રજ જડવા લાગી છે અને પરસ્પર વેરવાળા રાજાઓને ઉલ્લોગ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. શરદઋતુને લીધે જેના રૂપ અને શોભામા વધારો થયો છે એવા રજ્જોયેલા ગરીરવાળા અને પરસ્પર યુદ્ધ કરવાના લોભવાળા મહમત્ત વૃષભો ગાયોના સમૃદ્ધોની વચ્ચે ભરાડી રહ્યા છે. આ શરદઋતુને વિષે કામી થયેલાં અને પોતાના પતિ પર તીવ્ર પ્રીતિવાળી કુલોને હસ્તિની વનમા વિચરતા પોતાના મહોન્મત્ત વ્યામીની પૂઠે પૂઠે મહ ગતિથી રૂંધા કરે છે. હે લક્ષ્મણ! પોતાના દેહને ચોત્તાવનાર ચંદ્રિકાયુક્ત પિત્રોને ત્યાગ

કરી મયૂરો નદીના કિનારા પર બસ છે; પરંતુ ત્યાં આગળ પણ મેઘબર્જના સાંભળવામાં નહિ આવવાથી ઉદિગ્રથિત થઈ તેઓ બધું સારસ-પક્ષીઓથી તિરસ્કાર પામ્યા હોય એમ દીનપણે પાછા વળે છે।^{૩૦-૪૦} મહા ઝરવાથી ઉન્મત્ત બનેલા મોટા હસ્તીઓ પોતાના ભયંકર શબ્દો વડે વનમાંના કારંડવ તથા ચક્રવાકાદિ પ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપભવે છે અને પ્રકુલિત કમળોની શોભાવાળાં સરોવરોમાંનાં જળને વારંવાર ડહોળી નાખીને તેનું પાન કરે છે.^{૪૧} હે સૌમિત્રી જેના રેતાળ કિનારા પર ગાયોના ઘણાં બેલાં રહ્યા છે તથા સારસપક્ષીઓ નાદ કરી રહ્યાં છે, એવી કાઠવ વિનાની નદીઓનાં નિર્મળ જળને વિષે હર્ષિત થયેલા હંસો જળકીડ કરવા માટે આવીને પડે છે.^{૪૨} હે સૌમ્ય! વર્ષાઋતુ વ્યતીત થઈ જવાને લીધે હાલમાં નદીઓના, ઝરણાઓના, મેઘોના, વૃદ્ધ પામેલા મહાવાયુના, મયૂરોના અને દેડકાઓના શબ્દો બંધ પડી ગયા છે.^{૪૩} વર્ષાઋતુમાં પહેલવહેલા મેઘમંડળનો ઉદય થતા જ છુપાઈ ગયેલા, પોતાના દેહને નિવોડ નહિ કરી શકવાથી મરણ તુલ્ય થયેલા અને ઘણા સમય સુધી રાક્ષસોમાં જ રહેવાથી ક્રુધા વડે પીડાતા રંગમેરંગી મહાઝેરી સર્પો હવે પોતપોતાના રાક્ષસોમાંથી બહાર નીકળે છે.^{૪૪} અહો! જેમ પ્રીતિવાળી કૌર્મી કામી સી પોતાના ઉચ્છિન્ન પતિના હસ્તસ્પર્શના સુખથી પોતાનાં નેત્રોને અર્ધાં ઉઘાડી અનુરાગને લીધે પોતે જ વસ્ત્રો ત્યાગ કરે છે, તેમ આ રક્ત-વર્ણી સંધ્યા શોભાયમાન ચંદ્રકિરણોના સ્પર્શથી હર્ષિત થઈ, તારાઓને પ્રકાશિત કરી સ્વયમેવ આકાશને ત્યાગ કરે છે!^{૪૫} હે લક્ષ્મણ! ઉદય પામેલા ચંદ્રરૂપી સુદર મુખવાળી, તારાઓરૂપી પ્રકુલિત નેત્રવાળી અને ચાંદનીરૂપી સાદીને યોદ્ધતારી આ શરદઋતુની રાત્રિ પ્રવેત વસ્ત્રને ધારણ કરનારી સી જેવી દેખાય છે.^{૪૬, ૪૭}

* કામુકી સ્ત્રીના વૃત્તાંતનું સંધ્યામાં આરોપણ કરવાથી બળી સમાવેલો અલંકાર થાય છે.

અહા! પાકેલી શાળનાં કણસલાંતું ભક્ષણ કરીને અત્યંત હર્ષિત થયેલી તથા વાયુએ કંપાવેલી માળા સરખી દેખાતી સારસ પક્ષીઓની લાંબી હાર શીઘ્ર વેગથી આકાશમાં ભડી રહી છે!^{૪૮} હે ભાઈ! આ સામે જમ્બુતા મોટા ધરામાંનું નિર્મળ જળ કે જેમાં એક હંસ નિશ્ચિંતપણે તરતો સૂતો છે તથા જેના ઉપર કુમુદપુષ્પો છવાઈ રહ્યાં છે, તે જળ રાત્રિને વિષે તારાગણોથી છવાયેલા અને પૂર્ણચંદ્રથી પ્રકાશી રહેલા વાદળ વિનાના નિર્મળ આકાશ સરખું થોભે છે!^{૪૯} આ ઋતુને વિષે પોતાના કિનારા પર છૂટક છૂટક બેઠેલા હંસોરૂપી મેખલાવાળી અને પ્રકુલિત રંગમેરંગી કમળોની માળાને ધરનારી મોટી વાપિકાઓ સોળે શણગાર સજેલી શ્રદ્ધાઓ સમાન થોભી રહી છે.^{૫૦} હે લક્ષ્મણ! પ્રાતઃકાળના સમયમાં વાયુના વેગને લીધે પોલા વાંસડાઓનાં છિદ્રોમાંથી નીકળતા શબ્દોરૂપી શરણાઈઓના સૂરથી ભિન્નિત થયેલા પર્વતોની શુદ્ધાઓના તથા વનના વૃષભોના નાદ પરસ્પર મળીને બધું એકબીજાને વૃદ્ધ પમાડતા ન હોય એમ લાગે છે!^{૫૧} આ શરદઋતુને વિષે નવેનવાં ભોળેલાં, મંદ મંદ વાતા વાયુએ કંપાવેલાં, પ્રકુલિત પ્રવેત પુષ્પોવાળાં અને પેવાઈ જવાને લીધે નિર્મળ થયેલાં રેશમી વસ્ત્ર સરખાં જણાતાં કાસડાનાં વૃક્ષોથી નદીના તટે અત્યંત થોભી રહ્યા છે.^{૫૨} અહો! વનને વિષે વિચરનારા અને પુષ્પરસનું પાન કરવામાં ચતુર એવા આ મહા-મત્ત બ્રમરો કે જેઓ કમળ તથા ત્રિયંકવૃક્ષનાં પુષ્પોના પરાગથી ગૌરવર્ણ બનેલા છે, તેઓ પોતાની સોજો સહિત અત્યંત હર્ષિત થઈ સુગંધના લેભથી પવનની પાછળ પાછળ દોડ્યા કરે છે.^{૫૩} હે સૌમ્ય! પ્રકુલિત પુષ્પોવાળું સરો-વરોમાંનું નિર્મળ જળ, કૌંસપક્ષીઓના શબ્દોથી ભરેલાં અને પાકી ગયેલાં શાળફેન,^{૫૪} મંદ મંદ વાયુ તથા નિર્મળ ચંદ્ર, એ સર્વ વર્ષાકાળ વહી ગયો એવું બતાવે છે.^{૫૫} હે સૌમિત્રિ! જેમ

* ડાંગરનાં ખેતર.

રાત્રિને વિષે પતિ સાથે સલોગ કરવાથી શિથિલ થયેલા અગવાળી ઓઝોની ગતિ પ્રાત કાળે મદ પડી બન્ય છે, તેમ મત્સ્યરૂપી મેખલા વાળી નદીઓરૂપી વહુઓની ગતિ પણ આ ઋતુ વિષે મદ પડી ગઈ છે ૫૪ હે ભાઈ! ચક્રવાક પક્ષીઓરૂપી પદરેખાવાળા, શેવાળરૂપી ગોરો અનાવાળા અને ખીલેલા ડાસડાંરૂપી રવેત વસ્ત્રોથી આનંદાદિત થયેલા નદીઓના સુખ વહુવારો ઓના સુખ સરખા જણાય છે ૫૫ હે સૌમ્ય! પ્રકુલિત 'ખાણુ' અને 'મિયક' નામના વૃક્ષોથી વિચિત્ર જણાતા તથા મદમત જમરોએ ગભવી મૂકેલા વનોને વિષે આજકાલ પ્રય ડહનુષ્યવાળો ડામદેવ પોતાતુ ધનુષ્ય સજ્જ કરી, વિરહી જનોને ઠડ-પીડા આપવામા કર થઈ રહ્યો છે ૫૬ હે સૌમિત્રિ! જળને ધારણ કરનારા મેઘ ઉત્તમ વૃષ્ટિ વડે લોકોને સતુષ્ટ કરીને, જળા શયોને જળથી પરિપૂર્ણ બનાવીને તથા પૃથ્વીને ધનધાન્યાદિથી સપન્ન કરીને આકાશમા આવ્યા ગયા છે ૫૭ જેમ પતિના નયીન સમાગમ વખતે કુલીન સ્ત્રી લજ્જાને લીધે ધીમે ધીમે પોતાના જઘનસ્થળને દેખાડે છે તેમ આ શરદઋતુની નદીઓ પણ ધીમે ધીમે પોતાના તળેને છુલા કરી દર્શાવે છે ૫૮ હે સૌમ્ય! 'કુરર' નામના પક્ષીઓના નાદથી ભરેલા તથા ચક્રવાક પક્ષીઓના મેળાથી વ્યાપ્ત નાનંદ જળવાળા મરોવરો આ ઋતુને વિષે અત્યંત શોભે છે ૫૯ હે ઠશરક્ષન દન! ૫૨-૫૨ વેર ધરણનારા અને એકબીજાને હતવાની ઇચ્છાવાળા પૃથ્વીપતિ નાનંદોને હવે શુદ્ધ સખ ધી ઉદ્યોગ પ્રવાનો કાળ આવી પહોંચ્યો છે ૬૦ હે સૌમ્ય! આ શરદઋતુ રાજાઓને શત્રુ પર ચઢાઈ કરવાનો સુખ્ય કાળ છે, પરંતુ હજી સુધી સુનોવ મારી પામે આવ્યો નથી તેમ જ તેણે તે મળ ધી ગઈ પણ ઉદ્યોગ આરબ્યો હોય એમ મને લાગતું નથી ૬૧ હે ભાઈ! જો ને, આ પર્વતની તળેડીમા મિયક, મસપણું, કાચનાર, બપોરિમા અને રયામ વગેરે વૃક્ષો પ્રકુલિત પુષ્પયુગ થયા

છે તથા નદીઓના તટો હસ, સારસ, ચક્રવાક અને કુરર વગેરે પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત થયા છે, અર્થાત સર્વ પ્રકારે શરદઋતુનું સામાન્ય બની રહ્યું છે તોપણ હે લક્ષમણ! મારા શોકનો અત જણાતો નથી અરેરે! સીતાના વિયોગ સખ ધી તાપથી બગી રહેલા મારા આ વર્ષા ઋતુના ચાર માસ તો સો વર્ષ સરખા ગયા છે! જેમ ચક્રવાકી પોતાના પતિ ચક્રવાકની પાછળ બન્ય, તેમ જે મારી પ્રિયા વૈદેહી વિપમ દડકારવ્યને પણ ઉલામ મરણ નાનીને મારી સાથે ચાલી આવી હતી, તેના વિયોગને શોક મને કેમ પીડે નહિ ૧૧૨-૧૧૫ હે લક્ષમણ! હું કે જે સીરહિત થવાને લીધે દુઃખપીડિત થયેલો તથા રાજ્યવ્રત થઈને વનવાસમા આવેલો છું તેના પર વાનરાનો રાજ સુગ્રીવ હજી પણ કૃપા કરતો નથી! હે ભાઈ! મને લાગે છે કે, એ દુરાત્મા સુગ્રીવ મને અનાથ, રાજ્યવ્રત, રાજ્યે પરાલવ પમાડેલો, દીન, સ્ત્રીવિયોગી, ક્રમાસક્ત તથા પોતાના શરણે આવેલો માનતો હશે અને એ કારણથી જ તે મારી અવગણના કરતો હશે! અરે, એ દુર્મતિ સુગ્રીવ સીતાની શોધ કરવા અર્થે પ્રથમ મારી આગળ સમયને નિવૃત્ત કરીને હવે પોતે કૃતાથ થવાથી પ્રાપ્ત થયેલા સમયને બહુતો નથી ૧૧૬-૧૧૮ મારે હે લક્ષમણ! તું મારી આજ્ઞાથી કિષ્કિંધાનગરીમા બા અને વિપયસુખમા આસપ્ત બનેલા એ વાનરાધિપતિ સૂર્જ સુનોવને કહે ૭૦૮ સુનોવ! બળ અને વીર્યાદિથી સપન્ન અર્જી પુરુષ કે જેણે પોતાનો પ્રથમ ઉપકાર કર્યો હોય, તેની આગળ તેનું ઇચ્છિત કાર્ય કરી આપવાની પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી સમય આવ્યે જે પુરુષ તે પ્રમાણે વર્તતો નથી, તે આ લોકને વિષે મહા અધમ જણાય છે પોતાના સુખથી બેલાયેલા સારા કિવા નરસા વચનનું જે પુરુષ ચથાર્થ રીતે પાલન કરે છે, તે પુરુષ શરવીર તથા ઉત્તમ ગણાય છે ૭૧૭૨ વગી જે પુરુષ મિત્ર પાસેથી પોતાતુ કાર્ય સાધી લઈને પછી સમય આવ્યે મિત્રનું કાર્ય કરવામા

તત્પર રહેતો નથી. તેને વિદ્વાન પુરુષો 'કૃતમ્' કહે છે અને એવા કૃતમ્ પુરુષનું મરણ થયા પછી તેના માંસને કૃતરાં વગેરે માંસાહારી પ્રાણીઓ પણ ખાતાં નથી. ૭૩ હે લક્ષ્મણ! વળી તું તેને કહેજે કે, 'હે સુગ્રીવ! શું તું રામચંદ્રને જે ચેલા સુવર્ણભૂષિત ધનુષ્યના વીજળીઓ સરખા લાયકર રૂપને સંગ્રામને વિષે એવા ઇચ્છે છે ૧૭૪ અથવા તો સંગ્રામને વિષે કંઈયુક્ત થઈને તેણે કરેલા ધનુષ્યની પ્રત્યંચાના વજ્ર સરખા નાદને સાંભળવા ઇચ્છે છે?' (હે લક્ષ્મણને ઉદ્દેશીને કહે છે :) 'હે વીર લક્ષ્મણ! આટલો સમય વહી જવા છતાં અને તારી સહાયયુક્ત મારા મોટા પરાક્રમને જાણ્યા છતાં પણ એ સુગ્રીવને મારા કાર્ય માટે કંઈ પણ કાળજી થતી નથી એ કેવું આશ્ચર્ય છે! ૧૭૫-૭૬ હે પરપુરંજય*! આપણે સીતાની શોધ કરવા માટે વાનરાધિપતિ સુગ્રીવની સાથે મત્રો કરી છે; પરંતુ તે પોતે કૃતાર્થ થયો છે, એટલે આપણું કાર્ય કરવાનો સમય આબ્યા છતાં પણ એ તરફ લક્ષ્ય આપતો નથી. અરે, વર્ષાશ્રુત વીત્યા પછી સીતાની શોધ કરવા માટે મારી આગળ પ્રતિજ્ઞા કરીને, હવે વર્ષાસ્રુતના આર માસ વીતી ગયા તોપણ વિહારમુખમાં હ્રુબ્ધ થયેલો સુગ્રીવ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું ત્મરણ કરતો નથી! ૭૭, ૭૮ અરે, અમારો તથા સલાસદો સહિત એ સુગ્રીવ નિરંતર મઘપાન કર્યા કરે છે, એ ડારણથી જ શોકને લીધે દીન થઈ ગયેલા આપણા ઉપર તે દયા લાવતો નથી. ૭૯ માટે હે વીર! તું સત્વર ક્રિષ્કિન્ધામા જા અને સુગ્રીવને મારા ક્રોધનું યથાર્થ સ્વરૂપ જણાવી, આ પ્રમાણે કહે : ૮૦ 'હે સુગ્રીવ! તારા મોટા ભાઈ વાલો મરણ પામીને જે માગે ગયો છે, તે માર્ગ હવે કંઈ સાંકડો થઈ ગયો નથી! હે સુગ્રીવ! તું તારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર અને નકામો તારા ચેષ્ઠ બંધુના માગે જ નહિ. હે સુગ્રીવ! યુદ્ધને વિષે વાલીની ઉપર એક બાણ મૂકીને તો મેં તેને એકલાને જ હણ્યો છે; પરંતુ જો તું

પોતાના સત્યથી ચલાયમાન થઈશ, અર્થાત્ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પાળીશ નહિ, તો હું સઘળા બંધુવર્ગ સહિત તારો નાશ કરીશ.' હે પુરુષર્ષભ! હવે તું વધુ વિલંબ નહિ કરતાં, સત્વર સુગ્રીવની પાસે જા અને હે નરંશ્રમ! આપણા કાર્યમાં જે રીતે લાભ થાય તથા તેનું હિત થાય તેવી રીતે તેને સમજાવ.

હે સૌમિત્ર! તું સુગ્રીવને પુનઃ પણ આટલું કહેજે કે, હે વાનરેશ્વર! તેં સીતાની શોધ કરવા માટે રામની આગળ જે પ્રતિજ્ઞા લીધેલો છે, તેને શાશ્વત ધર્મ બાધુલિને તું સત્ય કર, અર્થાત્ સીતાની શોધ કરાવી પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર. તું મારા બાણ વડે હણાઈને યમલોક વિષે વાલીનાં દર્શન કરવા જવાનું સાહસ કર નહિ. ૮૧-૮૪ એ પ્રમાણે પોતાના બંધુ રામચંદ્રને વૃદ્ધિ પામેલા ત્રીજ કોપને લોધે દીન બની વિલાપ કરતા ભેઈને માનવચશવર્ધન અને ઉગ્રતેજસ્વી લક્ષ્મણે વાનરોના રાજા સુગ્રીવ પર ક્રોધ ધારણ કર્યો. ૮૫

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યપ્રણેતા અદિનાથ શ્રીરામાયણનું ક્રિષ્કિન્ધાકાંડા ૩૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મો

સુગ્રીવ પર લક્ષ્મણનો ક્રોધ-તેમનું ક્રિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જનુ

સ કામિત દીનતરીતસ્વરં શોભિષ્ણ સમુદીર્ગકામમ્ |
નરેન્દ્રસુ નુરેન્દ્રવપુરં રામનુજઃ પૂર્વેજમિત્યુવાચ ॥૧॥

અયોધ્યાપતિ મહારાજાનું દર્શનથના પુત્ર રામાનુજ લક્ષ્મણે શોક તથા ક્રોધ વડે વ્યાપ્ત થવાને લીધે દીન સરખા બની ગયેલા પોતાના મોટા ભાઈ રઘુવીરને કહ્યું. ૧ 'હે આર્ય બંધુ! હું ધારું છું કે, એ વાનર સુગ્રીવ આપણી સાથેના સ્નેહ સંબંધને સ્થિર રાખી શકશે નહિ. હે પ્રભુ! કર્મયોગથી પ્રાપ્ત થયેલા રાજ્યવંશવેને ભોગવતો સુગ્રીવ આપની મત્રીને બુલી ગયો છે, તેથી હવે તે લાંબા વખત સુધી રાજ્યમુખ ભોગવી શકશે નહિ. તેની શુદ્ધિ સન્માર્ગથી વિરુદ્ધ થઈ છે. હે દાશરથિ! ભેડે એ સુગ્રીવને તમારી કૃપાથી

રાજ્ય પ્રાપ્ત થયુ છે, તોપણ ખુદિ બ્રહ્મ થવાથી તથા ગ્રામ્ય સુખ વિષે આસક્ત થવાથી તેતમારો પ્રત્યુપકાર કરવા ઇચ્છા કરતો નથી; માટે તે હણાઈને પોતાના વડીલખંધુ વાલીની ગતિને ભલે પામે. અરે, એવા દુર્જનને રાજ્ય આપવું યોગ્ય નથી!^{૧૩} હે બ્યેષ્ઠ બ્રાતા ! હું હવે મારા ક્રોધતા પ્રયંડ વેગને રોકી શકતો નથી; માટે એ અસત્યવાદી સુગ્રીવને હું આજે જ હણીશ. પછી કેટલાએક શ્રદ્ધવાનરો સહિત વાલીનો પુત્ર અંગદ સીતાની શોધ કરશે.^{૧૪}

પોતાનો વિચાર જણાવીને સંગ્રામ વિષે પ્રયંડ, કોપ કરનારા મહાત્મા લક્ષ્મણ ધનુષ્ય-બાણ ગ્રહણ કરી એકાએક પોતાના આસન પરથી ઊભા થયા; ત્યારે શત્રુપક્ષના વીર ચોદા-ગોને હણનાર શ્રીમાન રામચંદ્રે તેમને શાંત કરવા માટે સમયોચિત વાક્યો કહ્યાં :^{૧૫} 'હે ભાઈ ! તારા સરખો ધર્મશુરુષ કદી પણ આર્ધ મિત્રવધરૂપ પાપ કરવા તત્પર થાય નહિ. આ લોક વિષે જે પુરુષ છટેલા ક્રોધને વિવેકબળ વડેદાખી દે છે, તે પુરુષ જ શૂરવીર અને ઉત્તમ ગણાય છે.^{૧૬} હે લક્ષ્મણ ! સદાચરણસંપન્ન એવા તારે મિત્રને હણવાનો વિચાર પણ કરવો યોગ્ય નથી; પરંતુ પ્રથમના વૃત્તાંત તથા તેની સાથેની મત્રીનું સ્મરણ કરી તેની સાથેની પ્રીતિ કાયમ રાખવી એ જ યોગ્ય છે.^{૧૭} હે સૌમિત્ર ! તું તેની પાસે જા અને કઠોર વાણીનો ત્યાગ કરી શાંતિભરેલી વાણીથી તેને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરાવ.^{૧૮}

એ પ્રમાણે વડીલખંધુ રામચંદ્રે શિખામણ આપી, ત્યાર પછી શત્રુપક્ષના વીરોને હણવામાં સમર્થ, પવિત્ર ખુદિવાળા પોતાના મોટા ભાઈનું હિત કરવામાં પ્રીતિવાળા અને સુગ્રીવ પર ક્રોધે ભરાયેલા ખુદિમાન લક્ષ્મણે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જવાની તૈયારી કરી. પછી રામચંદ્રની આજ્ઞામાં રહેતા અને ખુદરૂપિત સમાન ખુદિવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણે સુગ્રીવ પ્રત્યે ખેલવાના ઉત્તર-પ્રત્યુત્તરરૂપ સઘળાં વાક્યોનો વિચાર કરી લીધો અને પછી ઇદ્ર-

ધનુષ્ય સરખું સુશોભિત તથા કાળ અને અંતકની પેઠે મહાભય ઉપબંધનારું પર્વતશિખર સમાન મોટું ધનુષ્ય ગ્રહણ કરીને કિષ્કિન્ધા-નગરી પ્રત્યે ચાલવા માંડ્યું. એ વેળા જાણે પ્રયાણ કરતો મોટા શિખરવાળો મંદરાચળ ન હોય, એવા જણાતા મહાત્મા લક્ષ્મણ પોતાના બ્યેષ્ઠ ખંધુનો મનોરથ સુગ્રીવે પૂર્ણ કર્યો નહિ, એવા વિચારથી અત્યંત ક્રોધપૂર્ણ થઈ વાસુવેગે સુગ્રીવના ભવન પ્રત્યે જવા લાગ્યા. અત્યંત ઉતાવળે ચાલતા લક્ષ્મણના હસ્તી સરખા વેગને લીધે માર્ગમાંનાં સાલ, તાલ તથા અન્ધકણું વગેરે અનેક વૃક્ષો પડી જવા લાગ્યાં. પર્વત-શિખરો ધસી પડવા લાગ્યાં અને ચરણપ્રહારોથી શિલાઓ ચૂર્ણ થવા લાગી. કાર્યની ઉતાવળને લીધે લાંબે પગલે ચાલતા મહાત્મા લક્ષ્મણ થોડીક વારમાં કિષ્કિન્ધાનગરી પાસે જઈ પહોંચ્યા.^{૧૯-૨૦} વાનરસ-યોએ રક્ષણ કરેલી સુગ્રીવની રાજધાની કિષ્કિન્ધાનગરી કે જે પર્વતોની ખીણમાં આવેલી હોવાને લીધે અતિ દુર્ગમ હતી તેને તથા તેની બહાર વિચરતા ભયંકર વાનરોને જોઈને મહાત્મા લક્ષ્મણના હોઠ સુગ્રીવ પ્રત્યેના ક્રોધથી અત્યંત ફરકવા લાગ્યા. યુરુષશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણને ક્રોધયુક્ત આવતા જોઈને હસ્તી સરખા દેહવાળા સર્વ વાનરો પ્રયંડ શિલાઓ તથા મોટાં મોટાં વૃક્ષોને ગ્રહણ કરી પર્વતશિખરો પર ચઢી ગયા.^{૨૧} શિલાઓ તથા વૃક્ષો ઉગામી તૈયાર થઈ બેઠેલા વાનરોને જોઈને તો આઝાં કાઠવાળા અમિત્રી પેઠે મહાત્મા લક્ષ્મણ કિચ્છિત કોપાયમાન થયા. એ વેળા તેમનું સ્વરૂપ કાળ અથવા મૃત્યુના, સરખું ભયંકર બની ગયું. એ જોતાં જ અત્યંત ભયભીત થયેલા સેંકડો વાનરો દશે દિશાએ નાસી જવા લાગ્યા.^{૨૨-૨૩} કેટલાએક શ્રદ્ધવાનરોએ સુગ્રીવના અંતઃપુરમાં જઈ તેની આગળ

= જે લક્ષ્મણ અપણને હણશે, તો આપણે તેના પર પ્રહાર કરીશું, એવા વિચારથી વનરો પર્વત પર જઈ બેઠા.

લક્ષ્મણનું આગમન અને તેનો અતિથય ક્રોધ, એ સઘળી હકીકત નિવેદન કરી; ^{૨૧} પરંતુ તારાની સાથે કીડામાં અત્યંત આસક્ત થયેલા કામાસક્ત સુગ્રીવે તેઓના બોલવા પર કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. ^{૨૨} એ વેળા હનુમાનાદિ સુગ્રીવના સચિવોએ સઘળા વાનરોને આજ્ઞા કરી:

‘જ્યાં સુધી અમે આપણા રાજા સુગ્રીવને લક્ષ્મણના આગમન વિષે સાવધ કરીએ નહિ, ત્યાં સુધી તમે કોઈ પણ ઉપાયે લક્ષ્મણને નગરીમાં આવતા રોકો.’ એવું સાંભળી પર્વત, હસ્તી તથા મેઘ સમાન પ્રૌઢ દેહવાળા, નખ તથા દાંડાડૂપી આયુધવાળા અને ભયંકર સ્વરૂપવાળા શૂરવીર વાનરો એક પછી એક એમ કિષ્કિન્ધામાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યા. ^{૨૩, ૨૪} તેઓમાં કેટલાક દશ હાથી સમાન બળવાળા, કેટલાક સો હાથી સમાન બળવાળા અને કેટલાક હબર હાથી સરખા બળવાળા હતા. ^{૨૫} થોડીક વારમાં જ ઉચ્ચ પરાક્રમે સર્વ વાનરો કિલ્લાની બહાર નીકળી, આઈને પણ ઉલ્લંઘી પ્રકટપણે ઊભા રહ્યા. ^{૨૬} વૃક્ષાદિ આયુધોને ગ્રહણ કરનારા મહાબળવાન વાનરોએ કિષ્કિન્ધાનગરીને ઘેરેલી જોઈને ક્રોધ પામેલા મહારામા લક્ષ્મણના મનમાં પોતાના વહીવટ બંધુનું કાર્ય સાંભરી આવ્યું અને સુગ્રીવ માટે વિશેષ શક ભરાયો; એથી તે પુનઃ પણ અત્યંત ક્રોધવશ થયા. ^{૨૭, ૨૮} એ સમયે નરશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણનાં બન્ને નેત્રો કંઠથી લાલ-ગોળ થઈ ગયાં. તે દીર્ઘ, ઉજ્જ્વલ અને લાંબા નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગ્યા તથા તેમની કાંતિ ધુમાડાવાળા અગ્નિ જેવી થઈ ગઈ. ^{૨૯} એ વેળા મહારામા લક્ષ્મણ ચળકતાં બાણોડૂપી ચળકતી જીહવાવાળા, ધનુષ્યડૂપી દેહવાળા અને પોતાના તેજડૂપી વિપથી ભરેલા હોવાથી સાક્ષાત્ પાંચ રૂણાવાળા નાગ સમાન દેખાવા લાગ્યા. ^{૩૦}

મહારામા લક્ષ્મણને નાગેન્દ્રની પેઠે એકાએક ક્રોધ પામેલા તથા પ્રલયકાળનો અગ્નિ જેવા ઉદ્દિગ્ધ થયેલા જોઈને સુવરાજ અંગદ અત્યંત ત્રાસ પામ્યો અને ‘ગારા કાકા સુગ્રીવે હજી

સુધી રામચંદ્રનું કંઈ પણ કાર્ય કયું નથી’ એવા વિચારથી ખેદગ્રસ્ત થયો. પછી વાલીપુત્ર અંગદ એકાએક લક્ષ્મણની પાસે દોડી આવ્યો અને અનેક પ્રકારનાં નમ્ર વચનો તેને શાંત કરવા લાગ્યો. ^{૩૧} ત્યારે મહાયશસ્ત્રી લક્ષ્મણે ક્રોધભરી દષ્ટિથી અંગદની સામું જોઈ આજ્ઞા આપતાં કહ્યું: ‘હે વત્સ! તું તારા કાકા સુગ્રીવને ઉતાવળે જઈને ખબર આપ કે પોતાના વહીવટ બંધુ રામચંદ્રના દુઃખથી સંતાપ પામેલો લક્ષ્મણ તને મળવા માટે કિષ્કિન્ધાનગરીના દ્વાર આગળ આવીને ઊભો છે. ^{૩૨, ૩૩} જો તું તેના ઉપર પ્રીતિ ધરાવતો હોય તો તેના કહેવા પ્રમાણે વતી પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કર. હે અંગદ! સુગ્રીવને એટલું કહીને તું સત્વર પાછો આવ.’ ^{૩૪}

સુમિત્રાપુત્ર લક્ષ્મણનાં તીવ્ર ક્રોધયુક્ત વચન સાંભળી ભયભીત, દીનતાયુક્ત તથા શોકાવિષ્ટ થયેલા અંગદે સત્વર ત્યાંથી નીકળીને કિષ્કિન્ધામાં આવી, પોતાના કાકા સુગ્રીવના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો અને પ્રથમ પોતાના પિતા તુલ્ય કાકા સુગ્રીવના તથા તેની સ્ત્રી રૂમાના અને છેવટે પોતાની માતા તારાના ચરણોત્તું વંદન કરી લક્ષ્મણના આગમન સંબંધી સઘળું વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું. એ સમયે પણ મદરૂપી નિદ્રાથી ઘેરાયેલા અને કામવશ થઈ પડેલા સુગ્રીવે અંગદના વચનો પર લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. ^{૩૫-૩૮} નગરની બહાર લક્ષ્મણને રોકવા સારું ઊભેલા અને લક્ષ્મણનો ક્રોધ જોઈ ભયભીત થયેલા સર્વ વાનરો તેમને પ્રસન્ન કરવા અર્થે કિલકારીઓ કરવા લાગ્યા અને સુગ્રીવને જાણ કરવા સારું મહામેઘ, વજ્રપાત કિંવા સિંહનદ સરખી મોટી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. એમની એકસામઠી ગર્જનાઓનો મોટો શબ્દ સાંભળી, પુષ્પમાળાને ધારણ કરનારો સુગ્રીવ એકાએક જાગી ઊઠ્યો; અર્થાત્ સાવધ થયો. આ સમયે પણ મદને લીધે તેનાં નેત્ર લાલચોળ જણાતાં હતા અને તે આકુળઆકુળ બની રહ્યો હતો. ^{૩૯-૪૧}

આ વેળા વાનરાધિપતિ સુગ્રીવના ‘લક્ષ’

અને 'પ્રભાવ' નામના બે મંત્રીઓ કે જેઓ અંગદની સાથે જ આવ્યા હતા, ઉત્તમ સ્વરૂપવાળા હતા, ધર્મ અને અર્થનાં કાર્યોમાં સુઝોવને નાનીમોટી સર્વ પ્રકારની સલાહ આપનારા હતા, તેઓએ અંગદનું વચન સાંભળી દેવાધિપતિ ઇંદ્રની પેઠે બેઠેલા સુગ્રીવને ઉત્તમ અર્થવાળાં વાક્યોથી પ્રસન્ન કર્યો અને પછી તેની પાસે બેસીને લક્ષ્મણનું આગમન નિવેદન કરતાં કહ્યું: 'હે મહારાજ સુગ્રીવ! મહા સત્યવક્તા, રાજ્ય ભોગવવા યોગ્ય તથા મહાભાગ્યવંત એવા રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ કે જેઓએ તારી સાથે મંત્રી બાંધીને તને રાજ્ય અપાવ્યું છે, તેઓમાંના એક મહાત્મા લક્ષ્મણ ઉચ્ચ ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી આપણી કિશ્કિધાનગરીના દ્વાર આગળ આવી બેઠા રહ્યા છે; જેના લયથી કંપી બેઠેલા વાનરો આ મોટો નાદ કરી રહેલા છે. હે વાનરેંદ્ર! મહાસમર્થ રામચંદ્રના વચનરૂપી સારથિએ ચલાવેલા પોતાના કર્તવ્ય અર્થના નિશ્ચયરૂપી રથમાં બેસીને, એ લક્ષ્મણ કે જે રામચંદ્રના કનિષ્ઠ ભ્રાતા છે તે તેમની જ આજ્ઞાથી અહીં આવેલા છે. હે નિષ્પાપ રાજન! તારાના પ્રિય પુત્ર અંગદને એ લક્ષ્મણે જ તારી પાસે મોકલ્યો છે.^{૧૨-૪૦} હે વાનરાધિપતિ! મહાપરાક્રમી અને કોપને લીધે રક્ત નેત્રવાળા એ લક્ષ્મણ હાલમાં ભણે પોતાની દંડિથી વાનરો ને બાળી મૂકતા હોય એમ આપણા નગરના દરવાજા આગળ બેઠા છે!^{૪૧} હે મહારાજ! તું તારા પુત્ર અને બાંધવગણ સહિત ઉતાવળે તેની પાસે જા અને તેના ચરણમાં મસ્તક મૂકીને પ્રણામ કર કે જેથી તેનો કોપ આજે જ શાંત થઈ જાય.^{૪૨} હે રાજન! તું કરેલા સંકેત પ્રમાણે સાવધ થઈ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કર. જેમ કરવાથી ધર્માત્મા રામચંદ્ર શાંત થાય તે પ્રમાણે તું કર અને કરેલા સંકેત પ્રમાણે વર્તી, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો થા.^{૪૩}

કવિ શ્રીવાદમોહ મહાકવિનિર્મલોત્ત આફ્રિકા શ્રીરામચંદ્રના કિશ્કિન્ધાકાંડમાં ૩૧ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૨ મો

ઉત્તમાનનો સુગ્રીવને સૂચોપદ

અક્લદસ્ય વચઃ ક્ષુન્ના મુખાઃ સંચિવઃ સહ ।
લક્ષ્મણં કૃપિનં શ્રુત્વા મુમોચાસનમાત્રમાન ॥૧॥
સુવરાજ અંગદ તથા મંત્રીઓનાં વચને સાંભળીને તેમ જ રામચંદ્રના નાના ભાઈ લક્ષ્મણને કોપ પામેલા બાણીને, ૬૬ ચિત્તવાળો અને વિચાર કરવામાં કુશળ એવો સુગ્રીવ એકાએક પોતાના આસન પરથી ઉભો થયો અને પોતાના મંત્રીઓની સાથે કાર્યના શુરુલાઘવને વિચાર કરી કહેવા લાગ્યો: 'હે સચિવો! મેં રામચંદ્ર પ્રત્યે કંઈ પણ દુર્વચનો કહ્યાં નથી, તેમ તેમનું કશું અપ્રિય પણ કશું નથી; છતાં તેમના કનિષ્ઠ ભ્રાતા લક્ષ્મણ મારા પર શા માટે કોપ પામ્યા હશે એ સંજોગ મને ચિંતા થાય છે.^{૧-૩} અરે, હું ધારું છું કે, નિરંતર મારું અહિંત ઇચ્છનારા અને મારાં છિદ્ર શોધનારા મારા શત્રુઓએ જ મહાત્મા લક્ષ્મણને મારા મિથ્યા દોષો કહી સંભળાવીને એકાએક કોધાયમાન કર્યા હશે!^૪ અસ્તુ. ગમે તેમ હો, પરંતુ તમે સર્વેએ પ્રથમ ધીમે ધીમે યુક્તિથી તેના કોપનું ખરું કારણ જાણુ બેઈએ.^૫ હે મંત્રીઓ! રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણ એ બન્ને મારા મિત્ર હોવાથી મને જોકે તેમનો લય નથી, તોપણ વિનાકારણે મિત્ર કોપાયમાન થાય એ વાત હરકોઈ મનુષ્યને લય ઉપજાવનારી થઈ પડે છે.^૬ મંત્રો બાંધવી એ સહેલી છે, પરંતુ તેનું પ્રતિપાલન કરવું ઘણું જ દુષ્કર છે; કારણ કે ચિત્તવૃત્તિઓ સ્થિર નહિ હોવાને લીધે અલ્પ કારણથી પણ મૈત્રીભેદ પામે છે-તૂટી જાય છે. હે મંત્રીઓ! હું હાલમાં એટલા માટે જ લયભીત થયો છું કે રમે ને, કોઈ પણ કારણથી રામચંદ્ર સાથેની મત્રી ભેદ પામે! અહો! મહાસમર્થ રામચંદ્ર મારો જે ઉપકાર કર્યો છે, તેનો પ્રત્યુપકાર કરવાને-બદલે વાળવાને હું કદી પણ સમર્થ થાઉં એમ નથી.^{૭,૮}

વાનરમંત્રીઓના સાંભળતાં, મહાત્મા સુગ્રીવે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે વાનરશ્રેષ્ઠ હનુમાને

પોતાના તકથી કરી જે વાનરસમૂહોના રાજા શૂરવીર રામચંદ્રે નિવશ કપલે કરેલા ઉપકારને તું ન જાણે એમ કહ્યું આશ્ચર્ય નથી, કેમ કે ગમચ દ ઇંદ્ર અરખા પગકમી વાલીને જરા પણ લાય ન થરતા, માન તારું પ્રિય કરવા અર્થે જ તેને હણ્યો છે ૧૦-૧૧ હે સુગ્રીવ ! હાલમા શ્રીમાન રામચંદ્ર તારી મિત્રતા માટે શક આવવાથી જ કોઈ ભરાયા છે અને તે કારણથી જ તેમણે લક્ષ્મીવર્ધન પોતાના અધુ લક્ષ્મણને અહીં મોકલ્યા છે હિંદુકાલવિદાવર ! તે સીતાની શોધ કરવા માટે રામચંદ્રની આગળ જે સમયની પ્રજ્ઞા કરી હતી, તે ગરદન્તુનો પવિત્ર સમય આવી પહોંચ્યો છે, હતા રાજમદથી મત થયેને તું તેને ગણુકાવતો નથી તે રાજન ! આ રાજનું પ્રવૃત્તિત્વ મમપણ ના પ્રજ્ઞાથી સુરોભિત બની ગઈ છે, વાંઝરા ત થયેલા નિર્મળ આજીવન માં પડા અને નહીં । અપદ જાણાય છે, દિશાઓ પ્રકાશનાન થઈ રહી છે અને સેરાવચે તથા નદીઓના જળ સ્પર્શ બની ગયા છે ૧૨-૧૪ હે વાનરશ્રદ્ધ ! આ પમાણે ગીતાની શોધ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યા છતાં તું તેને જાણતો નથી, માટે અરેખર, તું રાજ્યમંત્રી મત બની જાયો ઇ જાણીને જ મહાત્મા લક્ષ્મણ આવના છે ૧૫ તે સુનોવ ! આનું અપા વવાથી પીડિત થયેલા મહાત્મા રામચંદ્ર ત ત કદાચ તને ઠોર વચનો કહે, તોપણ તારે તેને મહન રવા અને બ્રહ્મ હાથ ભેડીને મહાત્મા લક્ષ્મણને પ્રયત્ન કરવા, કારણ કે તું રામ-રામજનો અપરાધી થયેને હોવાથી લક્ષ્મણને પ્રસન્ન કર્યા વિના તારું હિત થાય એવો બીજો કોઈ પણ ઉપાય મારે જોવામાં આવતો નથી ૧૬-૧૭ હે રાજન ! ગાત્રમે પોતાનું હિત વાચ એવો માર્ગ દર્શાવવાને જે જાન નોએ એ તો રાજાનું હિત થાય એવા જ વચનો અવશ્ય કહેવા ભેઈએ નીતિ ગાત્રમા એમ કહેલું છે, માટે જ હું લયરાહત થઈને તને આવા દૃઢ નિશ્ચયયુક્ત વાક્યો કહું છું ૧૮ હે વાનરરાજ ! એ દરશન દન રઘુવીર

જે ક્રોધ પામે તો પોતાના ધનુષ્ય-ખાણે વડે દેવ, અસુર અને ગંધર્વાદિ સહિત આખા જગત ને પશુ વશ રાખવા સમર્થ છે, ૧૯ હે રાજન ! જેને કોપાવીને પાછળથી પ્રસન્ન કરવો પડે તેવા પુરુષને કોપાવવો જ નહિ એ શુદ્ધિમાનનું કર્તવ્ય છે તેમા વળી તું કે જે કૃતસ છે, તેવું તો રામચંદ્રના પ્રયત્ન કરેલા ઉપકારને સભારી તેમને જરા પણ કોપાવવા ભેઈએ નહિ ૨૦ હે રાજન ! જેમ ચી પોતાના પતિને વશ થઈને વર્તે, તેમ તું તારા મિત્ર-પુત્રાદિ મર્વ કુટુંબ સહિત તેનના (રામચંદ્રના) ચણુમા મસ્તક વડે પ્રણામ નીને તેમને વશ થઈ રહે અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કર ૨૧ હે વાનરોના રાજા ! તું રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણની આજ્ઞાનું મનથી પણ ઉલ્લેખ કરવાને યોગ્ય નથી, કેમ કે ઇંદ્ર ગરખા તેજસ્વી એ બને ભાઈઓના ઉત્તમોત્તમ માનુસી બળને તારું મન જાણે છે ૨૨

સર્ગ ૩૩ મો

લક્ષ્મણનો ડિવિન્ડામા પ્રવેશ અને તારાએ કહેલું સ્વાગત

અથ પ્રતિસાદન લક્ષ્મણ પરચીરહા ॥

પ્રવેશ ગુહા રમ્યા કિન્નિકા રામશાસનાત ॥૧૬

વાતુમુત હનુમાનના વચનો સાલગી વાનર રાજા મુલે નક્ષત્રને નગરમા પ્રવેશ કરાવવાની આજ્ઞા આપી, એટલે તરત જ યુવરાજ અગદ નગરની બહાર લક્ષ્મણની પાને આવી તેનને નગરમા પ્રવેશ કરવા વિનંતિ કરી શનુગદ ન લક્ષ્મણે પાતાન વડીલ અધુ રામચંદ્રની આજ્ઞાને માન્ય કરી રમ્ય કિન્નિકા નગરમા પ્રવેશ કર્યો આ સમયે નગરના દરવાજા આગળ ઊભેલા, મોટી કાયાવાળા અને મહાબળવાળા વાનરો કે જેઓ અત્યંત ગ્રોધને લીધે વાર વાર સપાની પેટે કૂંદાશ મારી રહેલ નક્ષત્રને ભેઈ નાસ પામ્યા હતા તેઓ માન હાથ ભેડીને ૧૨ જ ઊભા રહ્યા અને લક્ષ્મણની સાથે રામચંદ્ર પ્રત્યે બઈ

લક્ષ્મણના ક્રોધને શાત કરવા સારુ અતિપ્રિય વચ્ચેના કહેવા લાગી. ^{૪૦} 'હે રાજપુત્ર! તમેજો આટલો બધો ક્રોધ શા માટે ધારણ કર્યો છે? હે સૌમિત્રિ! તમારી આરા પ્રમાણે કોણ વર્તતું નથી? અરે, સૂકા વ્રજોશી ભરેલા વનને બાળી રહેલા દાવાગ્રિમા પ્રવેશ કરવાને કોણ તત્પર થયું છે કે જેણે તમને ક્રોધાયમાન કર્યો છે?' ^{૪૧}

તારાના માતૃવાનુકૂળ વચ્ચેના આલણીને શકારહિત થયેલા મહાત્મા લક્ષ્મણે તેના પ્રત્યે ઉત્તમ અથ યુક્ત અને મ્નેહુલરી વાણીથી કહ્યું 'પતિ હિતમા તત્પર રહેનારી હે તાર! તારો પતિ સુગ્રીવ હાલમા અલ્પ કામાસક્ત થયેલો છે અને તેના ધર્મ તથા અર્થજો બને પુરુષાર્થો હ્રસ્વ-નપ્ત મરખા થઈ રહ્યા છે, એ શું તારા બહુવામા નવી? માત્ર રાજ્યપાલનનું કાર્ય નિભાવવા માટે એક સામાન્ય સલા નીમીને તારો પતિ સુગ્રીવ રાત્રિ દિવસ કામનું જ સેવન કરે છે અને શોકઅસ્ત થઈ ગયેલા અમારી પક્ષ સલાજ હોતો નથી. ^{૪૨-૪૪} તે વાનરેશ્વરે મીતાની શોધ કરવા સારુ આતુ મોસને અર્વાધ કર્યો હતો તે ક્યારનેયે વ્યતીત થઈ ગયો તોપણ મધપાન કરી નિરતર સ્ત્રીઓ ની સાથે વિહાર કરતો એ મદો-મત્ત સાવધ થતો નથી, અર્થાત્ અમારા કાર્યને મહારતો નથી ^{૪૫} હે વાનરરાજપત્ની! ધર્મ અને અર્થની સિદ્ધિ ઇચ્છનાર પુરુષે કદી પણ મધપાન કરણુ યોગ્ય નથી, કારણ કે તેથી ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રે પુરુષાર્થોનો નાશ થાય છે ^{૪૬} વળી પોતાના મિત્રે કદેશ ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર કરવા મા ન આવે તો મન ધર્મલોપ થાય અને ગુણ વાન મિત્રોનો નાશ થવાથી અર્થાત્ ગુણવાળા પુરુષ સાથેની મત્રી તૃવાથી મહાન અર્થલેપ થાય છે ^{૪૭} આ લોક વિષે જે પુરુષ પોતની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવારૂપ સત્ય ધર્મમા પરાયણ હોય તેમ જ સમય આવ્યે મિત્રનું કાર્ય બળવવારૂપ શ્રદ્ધ ગુણને ધરાવતો હોય, તે પુરુષ 'મન' કહેવાય છે, પરંતુ તારા પતિએ તે એ બંનેનો ત્યાગ કર્યો છે અરે, તે મિત્રધર્મમા પણ

રહ્યો નથી! ^{૪૮} માટે હે કાર્યોના તત્ત્વોને બહુનામી તારા! આ પ્રસ્તુત કાર્ય માટે અમારે હવે પછી શું કરવું યોગ્ય છે, તે તું જ કહે ^{૪૯}

ત્વમણન ધર્મોર્થના નિશ્ચયયુક્ત મધુર વચન સાંભળી તારા રામચ દ્રના નહિ મિદ્ર થયેલા કાર્ય માટે વિશ્વામ ઉપનિવે જોના વાક્યો કહેવા લાગી 'હે રાજપુત્ર! કોપ કરનાનો આ સમય નથી અને વગી પોતાના સ્વજન પર કોપ કરવે! એ પણ યોગ્ય નથી હે વીર! મારો ભત્રી સુગ્રીવ પોતાના અત્ કરણુપૂર્વક તમારું કાર્ય કરવા ઇચ્છે છે. તે તમારો સ્વજન-મિત્ર છે, માટે પ્રમાદને લીધે તમારું કાર્ય નહિ કરવામા થોડોક સમય વ્યતીત થવારૂપ તમારો જે અપરાધ તેનાથી થઈ ગયો છે, તે તમારે ક્ષતવ્ય છે હે રાજકુમાર! ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાન પુરુષ નિર્બળ પુરુષ ઉપર કોષ કેમ જ કરે? હે વીર! તમારા સરપો સરવશુની અને કર્તવ્યકર્તવ્યતા વિચારવાજો કયો પુરુષ આમ એવાએક કોષને વશ થાય? ^{૫૦-૫૨} હે સૌમિત્રિ! વાનરોના રાજા સુગ્રીવના સખા રામચ દ્રને કોષ થવાનું કારણુ હું બાણુ છું, તેમ જ તેમના કાર્યમા વિવળ થવાનું કારણુ પણ હું બાણુ છું વગી તેઓએ મારા પતિ ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે તે પણ મારા બહુવામા છે અને હવે પછી તમને જે કાર્ય કરવાનું છે તે પણ મારા બહુવામા છે ^{૫૩} હે નરશ્રદ્ધ! શરીરમા જ ઉત્પન્ન થતા કામનું જે અસદ્ધ બળ છે તે તથા તેને લીધે હમણા સ્ત્રીઓને વિષે જ આસક્ત થયેલો સુગ્રીવ બીજા કાર્ય પણ કાર્ય કરવાના ધ્યાન આપતો નથી તે પણ મારા બહુવામા છે ^{૫૪} હે લક્ષ્મણ! તમે ઘણા કાળથી સ્ત્રીગરહિત હોવાને લીધે કામી પુરુષોના સ્વભાવને બાળી શકતા નથી, એ કારણુથી જ આમ એકાએક ક્રોધાયમાન થયા હો. હે સૌમિત્રિ! કામાસક્ત થયેલો મનુષ્ય દેશ-કાળને તથા તેને અનુસરી માત્ર કરાતા ધર્મ કે અર્થ એકેને બાળી શકતો નથી ^{૫૫} માટે હે શત્રુપક્ષના વીર યોદ્ધાઓને હણવામા સમજ લક્ષ્મણ! વિવધાસક્તિને લીધે

લગ્નરહિત અને ઉચ્છ્રાંબલ સ્વભાવવાળો તથા તમારો ખંપુરૂપ સુગ્રીવ કે જે વાનરવંશનો રાજા છે તે હાલમાં તમારે સ્થમા કરવા યોગ્ય છે. ૧૧ હે દાશરથિ ! ધર્મરૂપ તપશ્ચર્યામાં જ આનંદ માનનારા મહર્ષિઓ: પણ કામભોગની અભિલાષાને વશ થઈ સ્ત્રીઓની સાથે મોહપાશથી બંધાય છે, ત્યારે અમારો પતિ સુગ્રીવ જે સ્વભાવે જ ચપલ અને વનચર છે તથા વિરોધ કરી રાજા છે, તે વિષયસુખમાં આસક્ત કેમ ન થાય ? ૧૨

અમાપ બળવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણ પ્રત્યે મોટા અર્થથી ભરેલાં વાક્યો કહીને ગદને લીધે વિહવળ નેત્રવાળી તારા પોતાના ભત્રાના હિતાથે પુનઃ પણ ખેદયુક્ત વાણીથી કહેવા લાગી : ‘ હે નરોત્તમ ! મારા ભત્રા સુગ્રીવ ભેંકે કામવશ છે, તોપણ તેણે તમારું કાર્ય કરવા માટે તમારા આવતા પહેલાં ક્યારેનાયે ઉદ્યોગ આરંભ્યો છે અને સીતાની શોધ કરવા સારુ અનેકાનેક વાનરોને આજ્ઞા કરી છે કે જે આજ્ઞા સાંભળીને અનેક પ્રકારના પર્વતોમા રહેનારા, ઇચ્છિત રૂપ ધારણ કરનારા તથા મહાબળવાળા સેંકડો અને હજારો-કરોડો વાનરો અહીં આવી પહોંચ્યા છે. ૧૮-૧૦ હવે તમે શાંત થઈ અંતઃપુરમાં આવો અને અમારા સ્વામી સુગ્રીવને મળો. હે લક્ષ્મણ ! એકાએક સ્ત્રીઓવાળા અંતઃપુરમાં નહિ પ્રવેશ કરવાથી તમે, એ ત્રિપુરુષોના આરિયન પરિચાલન કર્યું છે; પરંતુ હવે અંકર આવવામાં હરકત નથી; કેમ કે સત્પુરુષોને વિકારરહિત મિત્રભાવથી પરસ્પરે અવતોડન કરવામા કાંઈ પણ દોષ લાગતો નથી. ૧૧

વાનરરાજપત્ની તારાનાં વચન સાંભળીને મહાબાહુ લગ્નચુકે જેને રાગચંદ્ર ઉતાવળ કરવાનું કહ્યું હતું, તેમણે સત્વર સુગ્રીવના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૨ ત્યાં અમૂલ્ય આસ્તરણથી બિછાવેલા ઉત્તમોત્તમ સુવર્ણના આસન પર બેઠેલા સુગ્રીવ તેમના ભેવામાં આવ્યો. આ વેળા સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા યશસ્વી સુગ્રીવે દિવ્ય આભૂષણો, દિવ્ય વસ્ત્ર તથા દિવ્ય પુષ્પોની

માળાઓ ધારણ કરી હતી અને તે સાક્ષાત્ ઇંદ્ર સરખો દુર્જય અને દિવ્ય સ્વરૂપવાળો દેખાતો હતો. ૧૩, ૧૪ વળી તેણે પોતાની સ્ત્રી રૂમાને હૃદય આલિંગન કર્યું હતું અને ખીણ પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ તેને વીંટાઈ વળી હતી. આમ સુગ્રીવને નિર્લજ્જપણે બેઠેલા બેઠે ક્રોધ ચઢવાને લોધ જેનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં એવા મહાત્મા લક્ષ્મણે કાળ સમાન ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને ઉતાવળે તેની સામે જવા લાગ્યા. સુવર્ણ સરખા વર્ણવાળો અને વિશાળ નેત્રવાળો સુગ્રીવ વિશાલાક્ષ લક્ષ્મણને ક્રોધભર્યા પોતાની સામે આવતા બેઠેને એકાએક ચમકી લેતો. ૧૫, ૧૬

ઈવ શીવાત્મિક મહાસુનિપ્રસૂત આદિકાંચ શ્રીરામાયણના ક્રિષ્કાન્ધાશ્લોકમા ૩૩ મે સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૪ મો

વચન પાળવાની સુગ્રીવને
યાદ-લક્ષ્મણનો ક્રોધ

તમપ્રતિહનં ક્રૂર્ણં પ્રવિર્ણં પુલ્કર્ષમમ્ ।

સુગ્રાવો લક્ષ્મણં હૃદ્વા યમૂપ વ્યપિર્તદ્વિવા ॥ ૧ ॥

અંતગૃહમાં પ્રવેશ કરતાં જેમને ક્રોધે પણ અટકાવ્યા ન હતા એવા પુરુષશ્રદ્ધ લક્ષ્મણને ક્રોધ પાત્રી પોતાની સામે આવતા બેઠેને વાનરરાજ સુગ્રીવ ગભરાવા લાગ્યો. ૧ પછી પોતાના તેજ વડે દેહીપ્રમાન કાંતિવાળા ક્રોધને લીધે વારંવાર નિઃશ્વાસ મુકતા તથા વહીલ યંધુન્ય કુંઝર્થી સંતપ્ત થયેલા દશરથનંદન લક્ષ્મણને માન આપવા અર્થે તે સુગ્રીવ શણગારેલા મહાન ઇન્દ્રધવજની પેઠે પોતાના સુવર્ણમય આસનનો ત્યાગ કરી બેઠો થયો. ૨ સુગ્રીવને બેઠો થયેલો બેઠે જેમ આકાશમાં ચંદ્રની પાછળ નક્ષત્રગણો ઉદય પામે, તેમ તેની રૂમા વગેરે સર્વ સ્ત્રીઓ પણ બેઠી થઈ. પછી રાતાં નેત્રવાળો શ્રીમાન સુગ્રીવ હાથ બેઠીને મહાત્મા લક્ષ્મણની આગળ ગયો અને મોટા કલ્પવૃક્ષની પેઠે તેની પાસે બેઠો રહ્યો. ૩ આ વેળા રૂમા આદિ સ્ત્રીઓની મધ્યે બેઠેલા સુગ્રીવ કે જે તારાગણોની મધ્યે

ઉદય પામેલા ચંદ્ર સરખો ગોળતો હતો, તેને મહાત્મા લક્ષ્મણે કોધપૂર્વક કહ્યું 'હે સુગ્રોવ !

સત્તામેજનસમ્પન્ન સાનુકાશા જિર્ણેન્દ્રિય ।

હૃત્ત્વ સંયવાદી ચ રાજા લોકે મહોચ્યતે ॥

જે રાજા ઉત્તમ બળવાળો તથા કુળવાન હોય, દયામુળ હોય, જિતે દ્રિય હોય, કૃતજ્ઞ હોય તથા મત્યવક્તા હોય, તે રાજા જ આલોક વિષે પ્રભા માન પામી પૂજ્ય છે *

અધર્મમાર્ગે ચાલનારો જે રાજા પોતાના ઉપકારી મિત્રોની આગળ મિથ્યા પ્રતિજ્ઞા કરે છે અર્થાત્ કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને પછી તે પ્રમાણે કરતો નથી, તેના કરતા મહાકૂર-મહા પાપી બીજો કોણ હોય ? હે પ્લવગેશ્વર !^૧ અસત્ય ભાષણથી ઊપજતા દોષોનું વર્જન શાસ્ત્રોમા આ પ્રમાણે કહ્યું છે

શતમથ્યાનૃત્ત હાન્ત સહસ્રં તુ ગયાનૃત્તે ।

શાત્માન સ્વજનં હન્તિ પુરુષ પુરુગનૃત્તે ॥

જે પુરુષ એક અશ્વ માટે^૨ પ્રતિજ્ઞા કરીને પછી તે મિથ્યા કરે છે, તે પુરુષ સો અશ્વને કહ્યું વાના પાપથી બાધાય છે તથા જે પુરુષ એક ગાય માટે^૩ પ્રતિજ્ઞા કરીને પછી તે મિથ્યા કરે છે, તે પુરુષ હજાર ગાયોના વધના દોષને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જે પુરુષ પુરુષ સબધી^૪ પ્રતિજ્ઞા કરીને તે પાળતો નથી, તે તો આત્મહત્યાના તેમ જ સ્વજનોની હત્યાના દોષને ભાગી થાય છે

પૂર્વે જ્ઞાપ્યાં મિત્રાણા ન તત્પ્રતિકરોતિ ય ।

હૃત્ત્વ સર્વમૂતાના સ ઘણ સ્વગેશ્વર ॥

હે પ્લવગેશ્વર ! પ્રથમ મિત્રોની પાસેથી પોતાનું કાર્ય સાધી લઈ પછી જે પુરુષ તેનો બદલો વાળતો નથી, તે પુરુષ આ લોક વિષે

* વાનગાનો ઈશ્વર-રાજા

x અશ્વનું કોઈને દાન કરવું જે વગેરે અશ્વ સબધી કાર્યો માટે

+ ગાયનું દાન કરવું અથવા તેને ઘાસચારો આપના જે વગેરે ગાય સબધી કાર્યો માટે

- 'હું તારું આટલું માર્યું કરીશ જેવી નિતિ જાથી કોઈ પુરુષને વિશ્વાસ આપવો, અ વગેરે પુરુષ સબધી કાર્યો માટે

કૃતમ્ કોઈ સર્વ પ્રાણીઓથી બહિષ્કાર પામવા યોગ્ય થાય છે.^{૫-૧૦}

વળી હે પ્લવગમ ! કોઈએ કહેલા ઉપકારની સામે પ્રત્યુપકાર નહિ કરનારા કૃતમ્ પુરુષને જોઈને અત્યંત કોધ પામેલા મહાત્મા મનુભગવાને મર્વ લોકોને માન્ય એવો નીચેનો શ્લોક કહેવો છે, તે તું સાભળ.^{૧૧}

ગોષ્ઠે ચૈવ સુરાયે ચ ચોરે મમ્પ્રતે તથા ।

નિષ્કૃતિર્વિહિતા સદ્ગિરિ હૃત્ત્વ નાસ્તિ નિષ્કૃતિ ॥

ગોવધ, મધપાન, ચોરી તથા મતભંગ આદિ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત સત્યપુરુષોએ કહેવું છે, પરંતુ કૃતમ્ પુરુષના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કયાય પશુ કહેવું નથી^{૧૨}

હે વાનર ! તું અનાય, મિથ્યાવાદી અને કૃતમ્ થઈ ચૂક્યો છે, કારણ કે મારા વડીલ બધું રામચંદ્ર તારો પ્રથમ ઉપકાર કર્યો છે, ત્તા તું હવે તેનો પ્રત્યુપકાર કરવા તત્પર થતો નથી^{૧૩} અન્યા વનચર ! કૃતાર્થ થયેલા તારે રામચંદ્રને પ્રત્યુપકાર કરવાની ઇચ્છાથી મીતાની શોધ કરવા ના કાર્યમા અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ^{૧૪} તું આગ્ય વિષયભોગમા આસન્ન થઈ કહેવો સમય નહિ સાચવવાથી મિથ્યાપ્રતિજ્ઞ થયો છે, તેથી ખરેખર તું દેડકાની પેઠે શબ્દ કરતા સર્પના સરખો વચક^{૧૫} નીવડ્યો છે ! અહો ! મારા આર્થ બ્રાતા રામચંદ્ર તારી આવી વચકતાને બાંધી નહિ^{૧૬} હે દુરાત્મન ! કરુણામય વ્યભાવ વાળા અને મહાભાગ્યવાન મહાત્મા રામચંદ્ર તને પાપીને વાનરરાજ્ય અપાન્યુ, તોપણ તું એ મહાત્મા રઘુવીરના ઉપકારને કેમ બળુઓ નથી ? મને તો વાગે છે કે, હવે તું થોડા સમયમા જ રામચંદ્રના વીક્ષ્ણ બાણો વડે હણીઈને તારા ભાઈ વાલીના દર્શન કરીશ^{૧૭,૧૮} તારો ભાઈ

+ દેડકાને પકડવા માટે સાપ કોઈ કોઈ વખત દેડકાના જેવા શબ્દ કરે છે જેથી દેડકાઓ અહીં કોઈ આપણા સ્ખલતીય છે^{૧૯} એવા વિશ્વાસ પામી તેની પાસે આન છે એટલે સર્પ તેન તરત જ પકડી લે છે, જે વચકત કહેવાય છે

વાલી મરણ પામી જે માગે જયો છે. તે માગે હવે કાંઈ સાંકડો થઈ ગયો નથી અથવા તો બંધ થઈ ગયો નથી; માટે હે સુગ્રીવ ! તું આમ મિથ્યા-પ્રતિજ્ઞ ન થતાં પોતાના મુખથી કહેલા સમયનું પાલન કર અને વ્યથા હણ્યાઈને વાલીના માગે જવાનું સાહસ કર નહિ. ૧૮

અરે સુગ્રીવ ! મને તો લાગે છે કે, ઇક્ષ્વાકુ-વંશમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીમાન રામચંદ્રના ધનુષ્ય-માંથી નીકળતાં વજ્ર સરખાં તીક્ષ્ણ બાણોને તે કદી જોયાં જ નથી અને તેથી જ તું સુગ્રીવી પેઠે, ગ્રાસ્ત્ર વિપયો વિષે આસક્ત થઈ પડ્યો છે અને રામચંદ્રનાં કાચનો વિચાર પણ કરતો નથી ! ૧૯

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય ઓરામાયણુવર્ણિત્વિંશતીત્થમ્ ૩૪મો સ્કન્ધ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૫ મો

લક્ષ્મણુદું સાંત્વન-તારાના વચનો

તથા મુગળં સોમિત્રિં પ્રવીતામવ લેજસા ।

અબ્રવીલ્લક્ષ્મણં તારા તારાંચિપન્મનાના ॥ ૧ ॥

સ્વતેજે કરી પ્રકાશી રહેલ સુમિત્રાપુત્ર-લક્ષ્મણનાં વચનો સાંભળીને ચંદ્રસુખી તારા તેમને કહેવા લાગી : ૧ ‘હે લક્ષ્મણ ! તમારે અમારા સ્વામી પ્રત્યે આવાં કઠોર વાક્યો કહેવાં ઘટતાં નથી તેમ જ આ વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ પણ તમારા સરખા રનેહીઓના મુખથી આવાં કઠોર વાક્યો સાંભળવાને યોગ્ય નથી. ૨ હે વીર ! અમારો ભત્તા સુગ્રીવ અકૃતજ્ઞ, શઠ કિંવા દારણુ પ્રકૃતિવાળો નથી; તેમ જ તે અસત્યવાદી અથવા હૂંર સ્વભાવવાળો પણ નથી. ૩ હે વીર લક્ષ્મણ ! તમારા મોટા ભાઈ શ્રીમાન રામચંદ્રે જીભ કાઢી ન થઈ શકે એવો સંગ્રામને વિષે જે મહાન ઉપકાર કર્યો છે, તેને કાંઈ આ વીર સુગ્રીવ બુઝી ગયો નથી. ૪ હે પરતપ ! રામચંદ્રની કૃપાથી જ સુગ્રીવને પાવત્ર કીર્તિ, નિષ્કંટક વાનર-રાજ્ય તથા રૂમા અને હું વગેરે સ્ત્રીઓની પ્રાપ્તિ થઈ છે. ૫ હે સૌમિત્રિ ! અમારો ભત્તા સુગ્રીવ પૂર્વે અત્યંત દુઃખમાં રહીને હમણાં જ ઉત્તમો-

તત્તમસુખ પામ્યો હોવાથી મહામુનિ વિશ્વામિત્રની પેઠે પ્રાપ્ત થયેલા સમયને જાણતો નથી. ૬ હે લક્ષ્મણ ! પૂર્વે ‘ઘૃતાચી’ નામની અપ્સરાને વિષે આસક્ત થયેલા ધર્માત્મા મહામુનિ વિશ્વામિત્રે એની ત્રાસે ક્રોડ કરતાં વહી ગયેલા દશ વર્ષના કાળને એક દિવસ જેટલો જ માન્યો હતો. ૭

અહો ! કાળજ્ઞાનીઓમાં શ્રદ્ધ એવા મહાતેજસ્વી વિશ્વામિત્ર પણ સ્ત્રીમાં આસક્ત થવાને લોધે પ્રાપ્ત થયેલા સમયને જાણી શક્યા નહિ, તો પછી અન્ય-સાધારણ પ્રાણીની તો વાત જ શી ? ૮ હે લક્ષ્મણ ! આહાર, નિદ્રા તથા મૈથુન આદિ દેહના ધર્મેનું સેવન કરનારા અને દુઃખ ભોગવી અત્યંત થાકી ગયેલા તથા કામભોગથી તૃપ્તિ નહિ પામેલા આ અમારા ભત્તા સુગ્રીવ ઉપર રઘુવીરે હમા કરવી ઘટે છે. ૯ હે તાત લક્ષ્મણ ! તમારે નિશ્ચિત કરેલા અર્થના તત્ત્વને જાણ્યા સિવાય એકાએક ક્રોધવશ થવું યોગ્ય નથી. ૧૦ હે પુરુષ-ર્ષભ ! તમારા સરખા બળવાન પુરુષો વિચાર કર્યા વિના એકદમ ક્રોધવશ થતા નથી. ૧૧ હે ધર્મને જાણનારા લક્ષ્મણ ! હું મારા પતિ સુગ્રીવને અર્થે અત્યંત નમ્ર થઈને, તમને પ્રસન્ન કરી વીનહું છું કે, તમે મહાન શેષથી જીપજેલા તમારા મનના મોટા ફોલનો ત્યાગ કરી શાંત થાઓ. હે સૌમિત્રિ ! અમારો ભત્તા સુગ્રીવ શ્રીમાન રામચંદ્ર માટે પોતાની ચો રૂમાને, મને, પ્રિય પુત્ર અંગદને, રાજ્યને તેમ જ ધન, ધાન્ય અને અશ્વાદિ સમૃદ્ધિને પણ તણ દે એવો છે, એમ હું માનું છું. ૧૨, ૧૩ અમારો પતિ સુગ્રીવ રાક્ષસા-ધમ એવા રાવણને હણીને, ચંદ્ર અને શાહિણી સરખા રામચંદ્ર તથા મીતાનો મેળાપ કરાવશે. ૧૪ હે સૌમ્ય ! હાલમાં લંકા વિષે ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા અને પરાભવ કરવાને અશક્ય એવા દશ બર્ષ, ચાર લાખ અને સાઠ હજાર રાક્ષસો છે, તેઓને હણ્યા સિવાય મીતાનું હરણ કરનારા રાવણનો વધ કરવો અશક્ય છે. ૧૫, ૧૬ હે લક્ષ્મણ ! અસંખ્યાત વાનરો તથા રઘુવીરની સહાય વિના એકલા સુગ્રીવથી તે સઘળા રાક્ષસોનો વધ થવો

અશક્ય છે, તેમ જ તેઓનો રાત્ર કૂરકમી^{૧૭} રાવણુ પણ એકવા મુગ્રીવના હાથે મરે તેમ નથી^{૧૮} હે સૌમિત્રિ ! ' રાવણુને એટલા બધા બળની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ ' એ મ બ ધી હુ કાઈ પણ બલતી નથી, પરંતુ સર્વ દેશોના વૃત્તાતને બળુનારા મારા મ્વાની વાયીએ મને પ્રસંગોપાત્ત રાવણુને જે બળ કહી સલાખાવ્યું હતું તે જ મે તમને કહ્યું છે^{૧૯} હે સૌમિત્રિ ! અમારા ભત્રાં મુગ્રીવે યુદ્ધ વિરે તમને સહાય કરવા અર્થે^{૨૦} બળવાન વાનરોને તેડી લાવવા સાગ્ર પોતાની આરા ઉકાવનારા ઉત્તમ સેનકોને મોકલ્યા છે^{૨૧} અને એ મહાપરાક્રમી તથા બળવાન વાનરોના આગ મનની વાટ જુએ છે એ પ્રમાણે રામચંદ્રનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા જ મુગ્રીવ બહાર નીકળતો નથી^{૨૨} હે સૌમિત્રિ ! વાનરાધિપતિ મુગ્રીવે સર્વ વાનરો ને અહીં આવી પહોંચવાનો જે દિવસ નક્કો કર્યો છે તે આજનો જ છે, માટે મહાબળવાન સર્વ વાનરો આજે જ અહીંયા આવશે હવે તમે શાત થાઓ^{૨૩} હે અરિદમ ! તમે કોધનો ભાગ કરો આજે તમારા દેખતા જ હબરો અને કરોડો રી છે, અસંખ્યાત ગોલાઓ તથા અનેક કરોડ તેજસ્વી વાનરો અહીં આવશે^{૨૪} હે લક્ષ્મણ ! કોધને લીધે રુધિર સમાન લાલ થયેલા તમારા બંને ગેરોને તથા સિંહ સરખા વિકરાળ બનેલા મુખને જોતી અમે સઘળી વાનરરાજ મુગ્રીવની ઓએ પ્રથમનો ભય સાલગી આવવા થી^{૨૫} શાંતિ પામતી નથી^{૨૬}

ઈતિ શ્રીવલ્મીકી મહાકાવ્ય નીત અંકિત્વ ની મથ ન
કિંતુ વ મ મા ડપમે સજ સમમ

સર્ગ ૩૬ મો

મુગ્રીવ અને લક્ષ્મણ-પરસ્પર વાતચીત
શુક્રસ્તારવા વાન-પ્રશ્નિત ધર્મસહિતમ્ ।

મૃદુરમાન સોમિત્ર પ્રતિજગ્ત્વ તદ્વચ ॥૧॥

રાજપત્ની વારાના નમ્ર અને ધમ મુક્ત
વચનોને માન્ય કરી, કૌમળ સ્વભાવવાળા મુગ્રીવ

+ વાલીના વધને ભય સાલગી આવવાથી ' શુ
મુગ્રીવનો પણ લક્ષ્મણ વધ કરશે ' એવી શકાથી

ન હન લક્ષ્મણ શાત થયા એ બેઈ વાનરોના રાત્ર મુગ્રીવે લક્ષ્મણથી પોતાને થયેલા મહાન નામનો બીના વચ્ચની પૈં ત્યાગ કર્યો^૧ પછી પોતાના ક્રહમા રહેવી અને કામવાસનાને બંધત કરવાની અનેક પ્રકારની યુગ્મપમાળાઓને તોડી નાખીને વાનરાધિપતિ મુગ્રીવ મદરહિત થયો^૨ ત્યાર પછી સર્વ વાનરોમા શ્રદ્ધ એવો કપિરાજ મુગ્રીવ ભય કર બળવાળા લક્ષ્મણને હર્ષ ઉપ બલતા નમ્ર વાક્યો કહેવા લાગ્યો^૩ ' હે સૌમિત્રિ ! રામચંદ્રની કૃપાથી જ મારી નાશ પામેલી લક્ષ્મી તથા કીર્તિ અને નિષ્કંટક વાનર રાજન નામ ઝડી શક્યો છું^૪ હે રાજકુમાર ! પોતાના પરાક્રમોની પ્રાસદ્ધ થયેલા અને નિરંતર પ્રકાશમાન કાતિનાળા શ્રીમાન રઘુનંદને કરેલા ઉપહારોને એક અશમાન બદલો વાળવા આ જગતને વિશે કોણુ સમર્થ છે^૫ હે લક્ષ્મણ ! રઘુવીરને મારી સહાયતા માત્ર નામની જ છે, કેમ કે એ ધર્માત્મા પોતે જ પોતાના પ્રભાવ વડે રાવણુને વધ કરી સીતાને પ્રાપ્ત કરશે અહો ! જે રઘુવીરે માત્ર એક બાણ વડે સાત સાવવૃક્ષો ને, પર્વતને તથા પૃથ્વીને ઐવળાતે જ લેદી નાખ્યા, તેને મારા સરખા વનચરોની સહાયનું શું પ્રયોજન છે^૬ હે લક્ષ્મણ ! જે રઘુનંદનના ધનુષના ટકારવથી પર્વતો સહિત આખી પૃથ્વી કપાયમાન થાય છે, તેને અન્યની સહાય તું શું પ્રયોજન છે ? તોપણ હે યુગ્મશ્રદ્ધ ! પોતાના શત્રુકૃપ રાવણુને તેના અગ્રેયોરે સહિત વધ કરવા જતા દશરથનંદન રામચંદ્રની સાથે હું સૈન્ય સહિત જઈશ અને બનતી સર્વ મદદ કરીશ^૭ હે સૌમિત્રિ ! દશરથના પુત્ર ! મારા પરમ મિત્ર છે' એવા વિશ્વાસને લીધે કિંવા નિતિશય મ્નેહને લીધે મારાથી જો તમારો કંઈ અપરાધ થયે હોય, તો મને પોતાનો એવક નથી ક્ષમા આપશો, કેમ કે અ જગત વિશે એવો કોઈ પણ સેવક નથી કે જે પોતાના સ્વાનીના અપરાધમા કહી પણ આ થો ન હોય^૮

મહાત્મા મુગ્રીવના ઉપયુક્ત વચન સાંભળી,

મત્તન ધયેલ શ્રીમાન લક્ષ્મણે તેને પ્રોતિપૂર્વક
 કહ્યું ૧૧૧૨ 'હે વાનરોના રાજા સુગ્રીવ' તારા
 સરખા વિનયસ પત્ર મિત્રને લીધે મારા વડીલ
 બધુ રઘુવીર ખરેખર સનાથ જ છે ૧૩ હે
 સુગ્રીવ' તું આવેા પ્રભાવસ પત્ર અને ઉત્તમ
 પવિત્રતાવાળા હોવાથી ખરેખર સમગ્ર વાનર
 રાજાની સમૃદ્ધિ યોગવવા યોગ્ય જ છે ૧૪ હે
 વાનરેશ્વર! તારી સહાય વડે મહાપ્રતાપી રામ
 રાજા હવે અત્ય સમયમા જ સ્વામી વિશે
 પોતાના શત્રુઓનો નાશ કરશે એમા જરાયે
 સંદેહ નથી ૧૫ હે સુગ્રીવ! તું કં જે ધર્મ જાણુ
 નારો, તુત્ત' તથા મ આમમાથી પાછો નહિ
 હઠનારો છે, તેણે આમ યુક્તિયુક્ત જોલણ જ
 યોગ્ય છે ૧૬ હે વાનરશ્રુત! આ લોકને વિશે
 મારા વડીલ બધુ રઘુવીર અને તારા વિના
 બીજો કોયે વિદ્વાન પુરુષ પોતામા સામર્થ્ય હોવા
 છતા પણ આમ નરૂ વચનો જોલી શકે ૧૭ હે
 હરિપુત્ર! બળ તથા પરાક્રમે કરીને તું રામ
 રાજા મરજો જ છે અહો! દેવતાઓએ જ ઘણા
 કાળ માટેને તારા સરખા સહાયક મિત્ર અમને
 મેળવી આપ્યો છે. ૧૮ હે વીર! હવે તું મારી
 સાથે જ અહીંથી નીકળી ઉતાવળે તારા મિત્ર
 રઘુવીરને મળ અને તેમના મનમાના સ્ત્રીવિયોગ
 ના શોકને શાત કર ૧૯ હે પરમ મિત્ર! શોડા
 વેગને લીધે હું ખી થયેલા રામચંદ્રનું કરુણાણુ
 લાપણુ-વિલાપ સાલળી તારા પર કોઇ ચડવાને
 લીધે મે અહીં આવીને જે કઠોર વાક્યો તને
 કહ્યા છે તેની હું તારી પાસે ક્ષમા ચાચુ ૩ ૨૦
 ઈતિ શ્રીમાનિક મહામુનિપ્રણીત આદિ કવ્ય શ્રીગાન ચંપુ
 વિશ્વનાથકાંડમા ૩૬મે રજ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૭ મો

સૈન્ય એનિત કરવાની આજ્ઞા

एवमुक्त्वा तु सुग्रीवां लक्ष्मणेन महात्मना ।

हनुमन्तं स्थिर पार्श्वे वचन चेदमब्रवीत् ॥ ૧ ॥

મહાત્મા લક્ષ્મણના વચન સાંભળી વાનરા
 હિપતિ સુગ્રીવે પોતાની પાસે જોગેલ હનુમાન
 ને આજ્ઞા આપતા હું 'હે હનુમાન! પૃથ્વી

પરના' સર્વ વાનરોને ઉતાવળે અહીં' આવી
 પહોંચે એવો ફતો દ્રારા તું પ્રબળ કર શ્વેત
 શિખરવાળા મહેન્દ્ર, હિમાલય, વિવ્ય, કલાન
 અને મદર, એ પાચ પર્વતોમા જે જે વાનરો
 વસે છે તથા સમુદ્ર મધ્યે પશ્ચિમ દિશામા
 આવેલા અને મધ્યાહના સૂર્ય સરખા પ્રકાશિત
 શિખરોવાળા પર્વતોને વિશે જે જે કપિઓ
 રહે છે, તે સર્વને તું શીઘ્ર અહીં જોલાવ
 સધ્યાકાળના વાદળ સરખા વર્ણવાળા ઉદયા
 ચળ તથા અપ્તાચળને વિશે તેમ જ પવ્યાચળના
 વનના વિશે લય કર દેહવાળા જે જે વાનરો વસે
 છે, તે સર્વને તું સત્વર તેડાવ' હે વાયુસુત!
 કાળજ તથા મેઘ સમાન વર્ણવાળા અને મોટા
 હાથી સરખા બળવાન જે વાનરો અજન પર્વત
 મા રહે છે, તેમ જ સુવર્ણ સરખી કાતિવાળા જે
 વાનરો મેરુપર્વતની મોટી મોટી શુક્રાઓમા તથા
 ધુઆચળ પર વસે છે, તે સર્વને તું ઉતાવળે
 તેડાવ વળી મરેય' નામના મધનુ પાન કર
 નાશ ભય કર વેગવાળા અને બાગસૂય' સરખી
 કાતિવાળા જે વાનરો 'મહારુણુ' નામક પર્વત
 વિશે રહે છે, તેમ જ જે વાનરો સુગ્રધવાળા
 તથા તપસ્વીઓના આશ્રમને લીધે અત્ય ત રમ્ય
 જણાતા મોટા વનોને વિશે નિવાસ કરે છે, તે
 સઘળા વાનરોને જોલાવી લાવવા સારુ અહીંથી
 આપણા મહાબળવાન વાનરોને મોકલી સામ
 દાનાદિ દરેક ઉપાયથી સતુદ્ધ કરી એને શીઘ્ર
 તેડાવ ૨-૪ હે હનુમાન! જોકે એ સર્વ વાનરોને
 જોલાવવાને મે પ્રથમથી જ મહાવેગવાન વાન
 રોને આજ્ઞા કરી છે, તેપણુ તેઓને વધુ ઉતા
 વળ કરાવવા માટે તું પુનઃ પણ બીજા વાનર
 ફતોને મોકલ ૨૦ વળી હે પવનસુત! જે જે
 કપિશ્રુઓ કામાસકત અનેલા તથા વિલબ કર
 નારા હોય, તેઓ સર્વને મારી આજ્ઞાથી તું
 સત્વર અહીંયા જોલાવી મંગાવ ૨૧ રાજાની
 આજ્ઞાને દ્વિપત કરનાર જે દુટ્ટ વાનરો મારી
 આજ્ઞા પ્રમાણે દશ દિવસની અદર અહીં ન
 આવે, તેઓને તારે અવશ્ય નાશ કરવો ૨૨ હે

હનુમાન! મેઘ અને પર્વત મરખા શરીરવાળા, ભય કરે રૂપવાળા અને સર્વ પ્રકારના માર્ગોના ભોમિય એના જે કેાચ્યવધિ વાનરો મારા આધીનમા રહેનારા છે, તેઓ મારી આજ્ઞાથી જાણે આખા નભોમડળને આનન્દાદિત કરતા હોય એની ગતિથી સઘળી પૃથ્વી પર ફરી વળેા અને સર્વ વાનરોને મોવાવી લાવેા ૧૩-૧૫

વાનરોના રાજ સુગ્રીવના વચન સાંભળી વાયુમુત હનુમાને તુરત જ સર્વ વાનરોને મોવાવી તથા મહાપરાક્રમી વાનરહતોને આજ્ઞા આપી દશે દિશાઓમા મોકલ્યા ૧૬ પક્ષીઓ અને નક્ષત્રોના માર્ગે ગતિ કરનારા એ વાનર હતો ક્ષણમાત્રમા આકાશમાર્ગે ચાલતા થયા ૧૭ રામચંદ્રનું ઠાથું સિદ્ધ કરવા અર્થે તેઓએ સમુદ્રના ઝેરોમા વસનારા, પર્વતો પર વસનારા, વનોમા વસનારા તથા નદીઓ અને સરોવરોના તટ પર વસનારા સર્વ વાનરોને સુગ્રીવની આજ્ઞા કહી સભળાવી ૧૮ સાક્ષાત્ મૃત્યુ અને કાળ જેવા ઉચ્ચ દડવાગા વાનરોના રાજધિરાજ સુગ્રીવની તીક્ષ્ણ આજ્ઞા સાંભળી તેના ભયથી શકિત થયેલા સર્વ વાનરો પોત પોતાના સૈન્ય સહિત તુરત જ કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવાને નીકળી પડ્યા ૧ એ વેળા અજન પર્વત પર વસનાર અને અજન (કાજળ) સરખા વર્ણવાળા મહાબળવાન નણુ કરૈડ વાનરો રામચંદ્રના કાર્યાર્થે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવા નીકળ્યા વગી તપાવેલા મુવર્ણ સમાન કાંતિવાળા અને અપ્તાચળ પર રહેનારા દડ કરૈડ વાનરો કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવાને ચાલી નીકળ્યા ૨૦ ૨૧ સિંહની કેશવાળી અમાન વર્ણુ વાળા દશ અબજ વાનરો કેવાસ પર્વતના શિખરોમાથી નીકળી કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવા લાગ્યા ૨૨ હિમાલયમા રહેનારા અને ફળમૂળના આહારથી જીવનારા એક ખર્વ વાનરો કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે ચાલી નીકળ્યા ૨૩ વિંધ્યાચળમા ભય કરે રૂપવાળા, નય કરે કમ કરનારા અને અગારા મરખા પ્રકાશિત શરીરવાળા દશ અબજ

વાનરો અતિ ઉતાવળે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવા લાગ્યા, ૨૪ તેમ જ ક્ષોરસાગરના તટ પર રહેનારા તથા તમાલવનમા વગી માન નાળિયેરનું લક્ષણ કરનારા અમખ્યાત વાનરો કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવા લાગ્યા ૨૫ એ પ્રમાણે અનેક વનો, શુક્રાઓ તથા નદીઓના તટોમાથી ચાલી નીકળી મહાબળવાન વાનરોની મોટી સેના જાણે સૂર્યનું પાન કરતી હોય એમ અતિ શીઘ્રગતિથી આકાશમાર્ગે ઘઈ કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવા લાગી ૨૬

મહાબળવાન હનુમાનની આજ્ઞાથી જે શૂરવીર વાનરહતો સર્વ વાનરોને ઉતાવળે તેડી લાવવાને ગયા હતા, તેઓએ સર્વ વાનરોને કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે વિદાય કરી પાછા વળતા હિમાલય પર્વત પર શ્રીશ કરના આશ્રમ તરીકે પ્રસિદ્ધ એવું એક મોટું વૃક્ષ જોયું પૂર્વે એ પવિત્ર હિમાલયને વિષે શ્રીશ કરના અત્યંત મનોહર યજ્ઞ થયો હતો અને તેમા સર્વ દેવોના મન સંતુષ્ટ થયા હતા ૨૭, ૨૮ યજ્ઞ થતી વેળા કુડને વિષે હોમાતા હુતદ્રવ્યમાથી જે જે ફળો તથા અન્ના વગેરે વેરાઈ પડ્યા હતા, તે સર્વ માથી ત્યા આગળ અનેક પ્રકારના કદમૂળ તથા વૃક્ષ ઉત્પન્ન થયા હતા, તેના અમૃત સમાન સ્વાદિદ ફળો આ વાનરોનું જોવામા આવ્યા ૨ એ કદમૂળ તથા ફળોનો એવો તો દિવ્ય પ્રભાવ હતો કે તેનું એક વાર લક્ષણ કરનારા મનુષ્યને એક માસ પથ તત્પ્રસિદ્ધિ રહેતી એ કારણથી દુન-કૂલે ન લક્ષણ કરનારા તે વાનરહતોએ એ દિવ્ય ફળો કદમૂળો તથા ત્યા ઉત્પન્ન થતી દિવ્ય ઔષધિએ તેમ જ તે યજ્ઞસ્થાનમાના સુગંધયુક્ત પુષ્પો વગેરે સુગ્રીવને પ્રસન્ન કરવા માર્ગે નહણુ કર્યા ૩૦-૩૨ પછી ઉતાવળે ગતિ કરનારા એ સર્વ વાનરહતો સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે પૃથ્વીમાના સર્વ વાનરોને કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે રવાના કરીને પાછા વળ્યા અને પોતાની શીઘ્ર ગતિના પ્રભાવથી તેઓ સર્વની પહેલા સુગ્રીવ પામે આવી પહોંચ્યા ૩૩, ૩૪ પોતે આજેવા ફળપુષ્પાદિ સર્વ પદાર્થો પોતાના રાજ સુગ્રીવને બેટ તરીકે અર્પણ કરી, એ વાનરહતો

કહેવા લાગ્યા ૩૫ ‘હે રાજન્ ! અમેએ તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે પવ તો, નદીઓ અને વનો વગેરે સર્વ સ્થળે ફરીને સર્વ વાનરોને તમારી આજ્ઞા બજાવી છે, જેથી સર્વ વાનરો હવે થોડા સમયમા જ અહીંયા આવી પહોંચશે’ ૩૬

પોતાના હોતોનુ વચન સાંભળી વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને તેઓએ અર્પણ કરેલી ભેટના પ્રીતિપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો ૩૭

હતિ શ્રીવ નમોઃ મહાશુભપ્રસન્નિત આદિદેવ શ્રોતમાયલન કિન્નર કાંડમા ઉમો સઃ સમાસ

મર્ગ ૩૮ મો

મગ્રીવું રામચંદ્ર પાસે જવું - નાનર સેના આદિનુ નિવેદન

प्रतिगृह्य च तत्संमुपायनमुपाहृतम् ।
वायरासात्पर्यित्वा च सर्वानेन व्यसर्जयत् ॥ ૧ ॥

હોતે એ આણેલી ભેટ લઈ લઈને તથા તેઓનુ થયાયોગ્ય સાવન કરીને વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે કાચું કરી ચૂકેલા સર્વ વાનરોને વિદાય ક્યાં અને પછી તે પોતાના મનમા પોતાને તથા રામ ચંદ્રને કૃતાર્થ માનવા લાગ્યા ૧. આ વેળા અત્યંત બળવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણ કે જે હજુ સુધી કિષ્કિન્ધામા સુગ્રીવની પાસે જ રહ્યા હતા, તેમણે વાનરાધિપતિ સુગ્રીવને હર્ષ ઉપજાવતા નમ્ર વાક્યનું કહ્યું ‘હિ સૌમ્ય ! હવે જો તારી ઇચ્છા હોય તો તુ કિષ્કિન્ધામાંથી નીકળી રણ વીરને જઈ મળ’ ૨

લક્ષ્મણનુ સુભાષિત સાંભળી અત્યંત પ્રસન્ન થયેન સુગ્રીવે કહ્યું ‘બલે ચાલો, આપણે સાથે જ જઈએ માટે તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું જ જોઈએ’ ૩

એ પ્રમાણે ગુભ લક્ષ્મણ પદ લક્ષ્મણને કહીને સુગ્રીવે પોતાની પામે બેઠેની ડમા તથા તારા વગેરે સાંઓને વિદાય કરી અને જાયા સ્વરથી કહ્યું ‘કેણુ છે જે આટલામા, આમ આવો’ એ શબ્દ સાંભળતા જ અત પુરની બહાર બસેલા હોતો કે જેઓ ડેક અત પુરમા ઓએ ની પામે જઈ શકતા હતા તેઓ હાથ જો

ઉતાવળે સુગ્રીવની આગળ હાજર થયા, ત્યારે સૂર્ય સમાન તેજસ્વી વાનરરાજ સુગ્રીવે તેઓને કહ્યું ૪- ‘હે વાનરો ! તમે મારી શિબિકા સત્વર અહીંયા લાવો’ સુગ્રીવની આજ્ઞા સાંભળતા જ હોતોએ અતિ ઉતાવળે સુંદર દેખાવવાળી શિબિકા લાવી હાજર કરી ત્યારે સૂર્ય સમાન કાતિવાળી પોતાની સ્વર્ણશિબિકાને જોઈને વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે હવે સત્વર આ શિબિકા પર આરોહણ કરે’ એમ લક્ષ્મણને કહી તેમની સાથે પોતે એ સ્વર્ણશિબિકામા બેઠા પછી તુરત જ મહાબળવાન વાનરસેવકો એ શિબિકાને ઉપાડી ચાલતા થયા એ વેળા સુગ્રીવના મન્ત્રક પર શ્વેત છન ધરવામા આવ્યું હતું, તેની બંને બાજુ શ્વેત ચામરો ઢળી રહ્યા હતા, તેની આગળ શબ્દ તથા ભેરી આદિના નાદ થતા હતા અને બહીજનો સ્તુતિ વડે તેને પ્રસન્ન કરતા હતા એ રીતે ઉત્તમોત્તમ રામચંદ્રીને પામેલી વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ વીક્ષુ શઓ ધારણ કરનારા સેકડો વાનરાથી વીટાઈ, જ્યાં રણવીરે નિવાસ કર્યો હતો એવા પ્રભવણ પર્વત પ્રત્યે જવા લાગ્યો. કેટલીક વારે રામચંદ્રના નિવાસસ્થાનઉપ પ્રસવણગિરિ આવી પહોંચ્યો, અર્થાત્ સુગ્રીવે વાનરો પ્રભવણ પર્વત આગળ જઈ પહોંચ્યા ત્યાં જઈ મહાત્મા લક્ષ્મણ સહિત સુગ્રીવ શિબિકામાંથી ઊતરી પડ્યા અને મળે ચાક્ષી શ્રીમાન રણવીરની પાસે જઈ તેને પોતાના બંને હાથ બેડી તેમના ચરણમા સાદાગ દડવત્ પ્રણામ કર્યા એ જોઈ તેની સાથે આવેલા બીજા સર્વ વાનરો પણ રણવીરના ચરણમા પ્રણામ કરી હાથ બેડી ઊભા રહ્યા

જિહાવેલા કમળવાળા સરોવરની પેઠે એ વાનરસેન્યને પોતાની આગળ નિશ્ચળપણે બેઠેલું જોઈને શ્રીમાન રામચંદ્ર સુગ્રીવ ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને પોતાના ચરણ આગળ પડેલા વાનરેશ્વર સુગ્રીવને અતિ માનપૂર્વક ઉઠાડીને પ્રીતિથી પોતાના હૃદય સાથે આપ્યો ત્યાર

પછી તેને પોતાની પાસે પડેલા આસન પર બેસાડીને ધર્માત્મા રામચંદ્રે કહ્યું 'હિ વાનર શ્રઘ' ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણે પુરુષાર્થોનું સેવન કરવાના સમયના બુદ્ધા બુદ્ધા ! ભાગ પડીને જે રાજા તે તે સમયે જ તે તે પુરુષાર્થનું સેવન કરે છે, તેને જ ખરો રાજા સમજવો જે રાજા ધર્મ અને અર્થનો ત્યાગ કરી કેવળ કામનું જ સેવન કરે છે, તે વૃક્ષની ગેયે સતેવા પુરુષની પેઠે પડે છે અને ત્યારે જ તેને પોતાનું કર્તવ્ય શું છે, એ સમજાય છે. હે વીર ! જે રાજા શત્રુઓનો વધ કરવામાં તત્પર રહે છે સન્નિભોની સાથે મરી જોડવામાં કુતળ હોય છે અને ધર્મ, અર્થ તથા કામ, એ ત્રણે પુરુષાર્થોનું યથાકાળે સેવન કરી તેઓના કૃપણને ભોગવે છે, તે રાજાને જ શાશ્વત ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે હે શત્રુઓનું મર્દન કરનાર સુગ્રીવ ! હાલમાં સીતાની શોધ કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે, તેથી તું તારા મનની સાથે મળીને તે વાતનો મારી ગીતે વિચાર કર'.

રઘુવીરના વચન સાંભળી, વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે તેમના પ્રત્યે હાથ બેઠી કહ્યું

'હે રહાબાહુ ! નાશ પામેલી સમૃદ્ધિ, ગીર્તિ તથા વાનરોના નિષ્કલક રાજ્યને હું તમારી તેમ જ તમારા ભાઈ લક્ષ્મણની કૃપાથી જ પુનઃ પામ્યો છું હે છતનાગઓમા શ્રઘ ! જે પુરુષ કોઈએ કરેલા ઉપકારનો સારી રીતે પ્રત્યુપકાર વાળતો નથી, તે ધર્મનો નાશ કરનાર કહેવાય' (૧-૨૭) હે શત્રુદમન ! અતિ બળવાન આ ને કંઠો વાનરો પૃથ્વીમાના સર્વ ઉપવિરોને અહીંયા આવવાની તારીફ આપીને હમણા જ પાછા આવ્યા છે અને લાયકર સ્વરૂપવાળા તમારું મન વનમાર્ગોના ભ્રમિયાઓવા અસહ્યાત ગી છે, વાનરો તેમ જ શરવીર ગોલાશૂલો આદિ ઉપવિરો પોતપોતાના અન્યો સહિત આ તરફ આવવાને પોતપોતાના રહેઠાણુમાથી નીકળી ગયા છે તે હવે માર્ગમાં જ છે તેઓ સર્વ વાનરાદિકો, દેવો અને ગધર્વાદિના પુત્રો છે

તથા ઇચ્છિત રૂપ ધરી સર્વ જ વિચરવાની શક્તિ ધરાવે છે ૨૮, ૨૯ વળી હે પરતપ ! જે વાનરોમાના કેટલાએક મોટા મોટા વાનરોની સાથે તો સેકડો, હજારો, લાખો, કરોડો, અબુદો, ખર્બો, શકુઓ, સમુદ્રી, અત્યો, મધ્યો અને પરાધોની સખ્યામાં વાનરોની સેનાઓ છે - ૩૦, ૩૧ હે રાજપુત ! મેરુ અને વિંધ્યાદ્રિ વચેરે પર્વતોમાં નિવાસ કરનારા મેઘ તથા પર્વત સમાન પ્રૌઢ શરીરવાળા અને ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા એ સર્વ વાનરો હવે અત્પ્રસમયમાં જ અહીંયા આવી પહોંચ્યો, ૩૨ અને રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે તમારી સાથે આવશે તેઓ યુદ્ધને વિષે અવશ્ય રાવણને હાલીને જનકન દિની સીતાને લાવશે' ૩૩

વાનરાધિપતિ સુગ્રીવના વચન સાંભળીને તથા 'તેણે મારી આશા પ્રમાણે મીતાની શોધ કરવા માટે ઉદ્યોગ આરંભ્યો છે' એવું જાણીને દશરથપુત્ર શ્રીમાન રામચંદ્ર તત્ત્વરૂપ હર્ષને લીધે પ્રકુલિત નીલકમળ સરખું દેખાવા લાગ્યું, અર્થાત્ સુગ્રીવની પોતાના કાર્ય માટે તત્પરતા બોધને રામચંદ્ર આનંદિત થયા ૩૪

ઈતિ શ્રી ભગી મહા મુનિમણી (૧૬) વ્ય શ્રી રામચંદ્રન ક્ષિન્વાકામા ટમે સન સમાત

- આ શ્લોકન આગે જ ઉપરનાયક નામનાં લક્ષણે જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખમાં આવ્યા છે
'एक दशसप्तमस्मात् संहलमयुत तत पर लन प्रयुत कोटमयावदवृद्धे एवं निखन च । तस्माद्माहास्रोत्र शकु सत्ता पतिततमयम् । मय्य षष्टमहाययोत्तर दशगुण तथ नैयम् ॥
એક, દશ સો, હજાર અયુત (દશ હજાર) લાખ, પ્રયુત (દશ લાખ), કરોડ અયુત (દશ કરોડ), વૃદ્ધ, ખર્વ (દશ વૃદ્ધ), નિખર્વ, મહાખર્વ (દશ નિખર્વ), શકુ સમુદ્ર (દશ શકુ), અત્ય મધ્ય (દશ અત્ય) અને પરાધ, આ આદાર અખ્યાવાચક શબ્દોમાના પ્રત્યેક અને પ્રથમથી ઉત્તરોત્તર (એ પછી એક એક) દશગુણિત અગત્યના ગો ટી

સર્ગ ૩૯ મો

વાનરસેનાનું એકત્ર થવું

इति सुवानं सुमंत्रं रामो धर्ममृतं वरः ।

बाहुभ्यां सप्तपिण्डव्य प्रत्युवाच कृताञ्जलिम् ॥ १ ॥

ત્યાર પછી ધર્મધારીઓમાં શ્રદ્ધ રામચંદ્રે પ્રિય વાક્ય બોલનારા અને વિનયયુક્ત સુગ્રીવને અત્યંત પ્રીતિથી બંને ભુજાઓ વડે ભેટીને કહ્યું :^૧ 'હે સૌમ્ય ! દેવરાજ ઈંદ્ર વરસાદ વરસાવે, હનરો કિરણોવાળો સૂર્ય આકાશના અંધકારનો નાશ કરે તથા ચંદ્ર પોતાની કાંતિ વડે સત્રિને ઉજાવવા બનાવે, તે જ પ્રમાણે હે પરંતપ ! તારા સરખો પુરુષ પોતાના મિત્રોનું પ્રિય કરે એમા શું આશ્ચર્ય ?^{૨,૩} હે સૌમ્ય ! તેં સીતાની શોધ કરવાનો જે ઉદ્યોગ આરંભ્યો છે, તે તારા જેવા ઉત્તમ મિત્રો સંબંધી આશ્ચર્ય ઉપજાવનાર નથી. હે સુગ્રીવ ! તે જે આરંભ્યું છે તે ધણું જ રૂઝું છે. હે મિત્ર ! તું કે જે પ્રિય વચન બોલવાના સ્વભાવવાળો છે તેને હું બહુ છું.'^૪ હે પરમ સખા. યુદ્ધ વિષે તારી સહાયથી જ હું સર્વ શત્રુઓને છતીશ. હે સુગ્રીવ ! તું મારો ખરો મિત્ર અને મિત્ર છે, માટે તારે મને સહાય કરવી યોગ્ય જ છે.^૫ હે વાનરેશ્વર ! પૂર્વે જેમ પુલોમાને છેતરીને તેની પુત્રો શશીનું અનુહાદે હરણ કર્યું હતું,^૬ તેમ રાક્ષસાધમ રાવણે મને છેતરીને પોતાના જ વિનાશ માટે સીતાનું હરણ કર્યું છે; તેથી જ જેમ શશીના અહંકારી પિતા પુલોમાનો તેમ જ શશીનું હરણ કરનાર અનુહાદનો ઇંદ્ર વધ કર્યો હતો, તેમ હું હવે શ્રાઘ સમયમા જ તીક્ષ્ણ બાણો વડે ગર્વિષ્ઠ રાવણનો વધ કરીશ.'^{૭,૮}

રામચંદ્ર સુગ્રીવને એ પ્રમાણે કહેતા હતા

* અનુક્રાદે શશીના પિતા પુલોમાને પોતાની વાજબની ઠીને શશીનું હરણ કર્યું. ત્યારે જે વાતથી અજણા ઇન્દ્ર અનુહાદ અને શશીના પિતા પુલોમા એમ બંનેનો વધ કરી શશીને પોતાની અનરાવતીમાં આણી, તેથી પુરાણોમા કથા છે. ચ દી.

એટલામાં દુરથી ચારે તરફ ધૂળના બેટોગોટા બેડતા જણાવા લાગ્યા અને થોડી વારમાં તેો આકાશને વિષે વિચરતા સૂર્યની ઉજ્જ્વલ પ્રભા ઠંકાઈ જઈ સઘળી દિશાઓમાં અંધકાર છવાઈ રહ્યો અને પર્વતો, વનો તથા ઉપવનો સહિત આખી પૃથ્વી કંપાવમાન થતી હોય એમ જણાવા લાગ્યું. ત્યાર પછી થોડીક વારમાં જ રાત્રીએ સરખા દેખાવવાળા, તીક્ષ્ણ દાદોવાળા અને મહાન બળવાળા અસંખ્યાત વાનરોનાં ટોળાંથી આખી વનભૂમિ આજ્ઞાદિત થઈ ગઈ.^{૧-૧૦} જોતજોતામાં જ અનેક નદીઓ, પર્વતો તથા સમુદ્રોના તટોમાં જન્મેલા, મેઘ સરખી ગજના કરનારા, હિમાલય વગેરે પર્વતો તથા વનોમાં નિવાસ કરનારા અને સેંકડો તથા કરોડો વાનરોથી વીંટાયેલા અસંખ્ય વાનરયુધ પાલકો^{*} કે જેઓ માંના કેટલાએક ઉદય થતાં સૂર્ય સરખા લાલ વર્ણવાળા, કેટલાએક ચંદ્ર સમાન સ્વેત વર્ણના, કેટલાએક કમળના પરાગ જેવા રંગના હતા, તેઓથી આખું વન ભરાઈ ગયું.^{૧૧-૧૩}

તેઓમા શૂરવીર અને શ્રીમાન એવો 'શતઅલિ' નામનો વાનર દશ ખર્વ વાનરસંન્યથી વીંટાયેલો જણાતો હતો.^{૧૪} સુવર્ણના પર્વત સરખી કાંતિવાળો મહાબળવાન તારાનો પિતા 'સુષેણુ' નામનો વાનર અસંખ્યાત વાનરો સહિત જેવામા આવ્યો.^{૧૫} સુગ્રીવનો સસરો અને રૂમાનો પિતા 'તાર' નામનો વાનર એક ખર્વ વાનરોને સાથે લઈને આવ્યો હતો. કમળના પરાગ સરખી કાંતિવાળો, ઉદય થતા સૂર્ય સરખા મુખવાળો, શ્રદ્ધ યુદ્ધિવાળો અને સર્વ વાનરોમાં શ્રદ્ધ એવો 'કેસરી' નામનો વાનર કે જે હનુમાનનો પિતા થતો હતો તે અનેક હબરો વાનરસંન્ય સહિત આવી પહોંચ્યો.^{૧૬-૧૮} લયંકર પરાક્રમવાળો ગોલાંચૂલ વાનરોનો રાજા 'ગવાક્ષ' નામનો વાનર એક ખર્વ વાનરસેના સહિત આવેલો જણાતો હતો.^{૧૯} શત્રુઓનો નાશ કરનારો ધૂર લયંકર વેગવાળાં બે ખર્વ

* મોટા મોટા વાનરોના યુધોના અધિપતિઓ.

રીછા સહિત ત્યાં આવ્યો.^{૨૦} મોટા દેહવાળો યુધપતિ 'પનસ' નામનો વાનર મોટા પર્વત સરખા પ્રૌઢ શરીરવાળા ત્રણ કરોડ વાનરોને સાથે લઈને આવી પહોંચ્યો.^{૨૧} મોટી કાયાવાળો યુધપતિ 'નીલ' નામનો વાનર કે જે કાળજાના પર્વત સરખો શ્યામવર્ણ દેખાતો હતો, તે દશ કરોડ વાનરોથી વીંટાઈને આવ્યો હતો.^{૨૨} મહાપરાક્રમી અને યુવર્ણના પર્વત સરખા દેહવાળો યુધપતિ 'ગવય' નામે વાનર પાંચ કરોડ વાનરો સહિત આવી પહોંચ્યો.^{૨૩} મહાબળવાન યુધપતિ 'દરીમુખ' નામનો વાનર એક ખર્વ વાનરસન્ય સહિત સુગ્રીવ આગળ આવી પહોંચ્યો.^{૨૪} અશ્વિનીકુમારના પુત્રો મહાબળવાન મંદ અને દ્વિવિહ એ બન્ન જણા એક-એક ખર્વ વાનરસેના સહિત ત્યાં ભેવામાં આવ્યા.^{૨૫} મહાતેજસ્વી 'ગજ' નામે વાનર ત્રણ કરોડ વાનરોને લઈને સુગ્રીવની પાસે આવી પહોંચ્યો.^{૨૬} નિરંતર સુગ્રીવને ગદા વર્તનાર રીછોને રાજા મહાતેજસ્વી જાંબવાન દશ કરોડ રીછોને સાથે લઈ આવ્યો. બળવાન વાનરોથી વીંટાયેલો તેજસ્વી 'હૃષણુ' નામે વાનર એક વૃંદ સેના લઈને ઉતાવળે આવી પહોંચ્યો. તેની પાછળ ને પાછળ જ એક શંકુ અને એક સો વાનરો સહિત 'ગંધમાદન' નામનો વાનર આવી પહોંચ્યો. વાલીના સરખો પરાક્રમી યુવરાજ અંગદ બે અત્યંત સંખ્યા જેટલા વાનરો સહિત ત્યાં આવ્યો. નક્કન સમાન તેજસ્વી 'તાર' નામનો વાનર લયકર પરાક્રમવાળા પાંચ કરોડ વાનરો સહિત દૂરથી આવતો ભેવામાં આવ્યો. શૂરવીર યુધપતિ 'ધંદ્રજનુ' નામનો વાનર અગિયાર કરોડ વાનરસન્ય સહિત જણાવેલો હતો. મધ્યાહનના સૂર્ય સરખી કાંતિ વાળો 'રલ' નામનો કપિ અગિયાર હજાર અને એકસો વાનરોથી વીંટાઈને આવ્યો હતો. શૂરવીર અને બળવાન યુધપતિ 'હુમ્ખ' નામે વાનર બે કરોડ વાનરોને સાથે લઈને આવી

પહોંચ્યો. કેલાસ પર્વતના શિખર સમાન પ્રૌઢ દેહવાળા અને લયકર પરાક્રમવાળા એક ખર્વ વાનરોથી વીંટાયેલો વાયુમુત હનુમાન અને વૃક્ષોમાં નિવાસ કરનારા એક વૃંદ, એક હબર અને એકસો વાનરોથી વીંટાયેલો 'નળ' વાનર એ બન્ન ત્યાં હાજર થયા અને દશ કરોડ વાનરોથી વીંટાયેલો શ્રીમાન 'દરીમુખ' નામનો બીજો વાનર મોટી ગર્જના કરતો મહાત્મા સુગ્રીવ સનીપ આવી પહોંચ્યો. વળી ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા શરસ, કુમુદ, વર્ણિત અને રાહ વગેરે બીજા પણ અસંખ્યાત યુધપતિ વાનરો પૃથ્વી, પર્વતો તથા વનોને આચ્છાદિત કરતા સુગ્રીવ પાસે આવી પહોંચ્યા અને તેની આગળ પૃથ્વી પર બેઠા. તેમાંના કેટલાએક વાનરો તો કૂદતા, હોડતા અને ગર્જના કરતા, જેમ વાદળો સૂર્ય પ્રત્યે આવે તેમ સુગ્રીવ તરફ આવતા હતા.^{૨૭-૪૦}

અનેક પ્રકારના શબ્દ કરનારા, મહાપરાક્રમી અને બાહુબળવાળા એ સર્વ વાનરો એક પછી એક એમ સુગ્રીવ આગળ આવી તેને પ્રણામ કરી પોતાનું આગમન જણાવવા લાગ્યા. કેટલાએક યુધપતિ વાનરો સુગ્રીવ પાસે આવી-મળીને જવા લાગ્યા, તેમ જ હનુમાનાદિ સુખ વાનરો સુગ્રીવ પાસે આવી હાથ ભેડી ભિન્ન રહ્યા.^{૪૧-૪૨} પછી રાજધર્મને જાણનારા સુગ્રીવે હાથ ભેડી શ્રીમાન રઘુવીરને આવી પહોંચેલી સમગ્રી વાનરસેના નિવેદન કરી, અર્થાત્ 'આ સર્વ સૈન્ય તમારું જ છે' એમ કહ્યું. પછી નિવાસસ્થળ માટે ઉતાવળા થતા સર્વ યુધપાલોને સુગ્રીવે કહ્યું :^{૪૩} 'હે વાનરેન્દ્રો ! તમે પોતપોતાનાં સેન્યોને સુખ થાય તેવી રીતે નાના પ્રકારનાં વનો તથા પર્વતોનાં ઝરાણાંમાં યુક્તિપૂર્વક ગોઠવણીથી ઉતારા આપો કે જેથી સેનાને જાણનારો સેનાધ્યક્ષ કોણ આવ્યું છે અને કોણ નથી આવ્યું, એ બાબતને સારી રીતે જાણી શકે.^{૪૪}

સુગ્રીવની યોજના

મર્ગ ૪૦ માં

પૂર્વ દિશામાં સીતાની શોધ કરવા માટે

(વનત વગેરે વાનરોને આજ્ઞા--

પૂર્વ દિશામાં વર્ણન

મય રાજા સનુદ્ધઃ સુગ્રીવઃ વ્યવસ્થારઃ ।

કલાત્ત નરસાધુઃ રામં પરજ્ઞાનમ્ ॥ ૧ ॥

આખી પૃથ્વીમાંના સર્વ વાનરો એકઠા થયા અને તેઓએ જુદે જુદે સ્થળે પોતપોતાનો ઉતારો લીધો. ત્યાર પછી વૃદ્ધ પામેલી સમૃદ્ધિવાળો વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે શત્રુઓની સેનાનું મદદન કરનારા નરવીર રામચંદ્ર પ્રત્યે હાથ જોડી કહેવા લાગ્યો :^૧

‘હે રઘુવીર ! મારા રાજ્યમાં વસનારા, ઇચ્છિત ગતિ કરનારા, ઇદ્ર સરખી શોભાવાળા અને અત્યંત બળવાળા સર્વ વાનરો અહીં આવી ચૂકયા છે અને તેઓએ પોતપોતાની સેનાઓને ઉતારા પણ આપ્યા છે.^૨ દેવો અને દાનવો સરખા પરાક્રમી અને ભદ્રકર સ્વરૂપવાળા એ મૃદુપતિ વાનરો અત્યંત બળવાળાં તથા ઘણાં સ્થળે પરાક્રમ દર્શાવી ચૂકેલાં અસંખ્યાત વાનર સન્ધોને સાથે લઈ આવેલા છે.^૩ હે રામ ! તે સર્વ વાનરો યુદ્ધ વિષે પ્રસિદ્ધ શૌર્યવાળા, બળવાન, આગસ વગરના, પરાક્રમથી વિખ્યાત થયેલા અને ઉદ્ધોગ કરવામાં હિંસાહી છે.^૪ હે રઘુવીર ! પર્વત વગેરે સ્થળોમાં વસનારા તેઓ આખી પૃથ્વીમાં તથા જળમાં પણ ગતિ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. તેઓ કાઠ્યવધિ સંખ્યામાં તમારી આગળ ક્રિકરરૂપે હાજર થયેલા છે.^૫ હે શત્રુદમન ! તે સર્વ વાનરો પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા તથા તેના હિતમાં તત્પર રહેનારા છે. તેઓ તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે સઘળું કાર્ય કરી શકશે.^૬ (દેવો અને દાનવો સરખા આ સર્વ મૃદુપાલક વાનરો અત્યંત પરાક્રમવાળા હોજાર અને કઠોરોની સંખ્યામાં વાનર સન્ધોને લઈ અહીંયાં આવેલા છે. ૫૦ માટે હે

નરવ્યાધ્ર ! હવે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે તેઓને સમયોચિત આજ્ઞા આપો. એકઠા થયેલું સર્વ સૈન્ય તમારું જ છે અને તમારે જ વશ વર્તનારું છે; માટે તમારે જ તેને આજ્ઞા આપવી યોગ્ય છે.^૮ હે રઘુવીર ! જોકે સીતાની શોધના તમારા કાર્યને હું સારી રીતે જાણું છું, તોપણ તમે સર્વના પ્રભુ હોવાથી તમે જ સર્વને આજ્ઞા કરવા યોગ્ય છો.^૯

સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી દશરથનંદન રઘુવીરે પોતાની બાજુ બુલબોલ પસારી તેને હૃદય-સરસો આંખોને કહ્યું :^{૧૦} ‘હે સૌમ્ય ! હે મહા-બુદ્ધિમાન વાનરેશ્વર ! પ્રથમ તો જનકનાંદિની સીતા શુભતી છે કે નહિ તેની તથા સઘળું કથા સ્થળે વસે છે તેની તું જાણ મેળવ. સીતા સંખંધી સમાચાર તથા સઘળા નિવાસસ્થળની માહિતી મળ્યા પછી હું નારી સહાયથી સમયને અનુસરીને જે કાર્ય કરવું યોગ્ય લાગશે તે કરીશ. હે વાનરેશ્વર ! આ કાર્ય કરવામાં હેતુ (કારણ) રૂપ તથા પ્રભુ (સંમર્થ) તું જ છે; હું અથવા લક્ષ્મણ તેમાં કોઈ પણ વાતે સમર્થ નથી.^{૧૧-૧૩} હે વાનરેશ્વર ! મારા કાર્યનો નિશ્ચય કરીને તું વાનરસેનાને કાર્ય કરવાની આજ્ઞા આપ. હે વીર ! મારા કાર્ય સંખંધી તારાથી કોઈ પણ અભણ નથી.^{૧૪} હે સુગ્રીવ ! અત્યંત પરાક્રમી, બુદ્ધિશાળી, દેશકાળને જાણનારા તથા મારા હિતમાં તત્પર રહેનારો, રનેહવાળો, હિતોપદેશ કરનારો અને સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરનારો આમા શ્રદ્ધા એવો તું આ વનને વિષ મને ખરેખર લક્ષ્મણ સરખો જ બીજો બંધુ મળી આવ્યો છે.^{૧૫}

શ્રીમાન રામચંદ્રનાં સ્નેહભર્યાં વચન સાંભળીને હર્ષિત થયેલા વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે રઘુવીર તથા લક્ષ્મણની સમીપમાં જ સીતાની શોધ કરવા માટે જુદી જુદી દિશાઓમાં જવા સારું જુદા જુદા વાનરચૂંથોની યોજના કરવા આ શોકમાં પાખું છે, જેથી પુનરુક્તિ અમાન જણાવી શી અહીં તે કોંસમાં લીધો છે

x આ મર્ગના ત્રીજા શ્લોકના જેવો જ બાવાર્થ

મારી પ્રથમ તેણે પર્વત સમાન દેહવાળા અને મેઘ મરણી ગર્જના કરનારા વાનરોના અધિપતિ 'વિનત' નામના યુથપતિને જોલાવી કહ્યું. 'હે વાનરાત્તમ તું કાર્યોના નિશ્ચય કરવામા ઘણો ચતુર છે, માટે સૂર્ય-ચંદ્ર સરખા તેજસ્વી અને દેશ, કાળ તથા નીતિને જાણનારા એક લક્ષ વાનરોને સાથે લઈને અનેક પર્વતો, વનો તથા ઉપવનોવાળી પૂર્વ દિશા તરફ જા અને ત્યાં આવેલા પર્વતોના દુર્ગમ સ્થળો, વનો તથા નદીઓને વિષે વિદેહપુત્રી સીતાની તેમ જ રાવણના નિવાસસ્થાનની શોધ કર - હે વિનત ! પૂર્વ દિશામા આવેલી રમણીય ભાગીરથી, સરયુ, કૌશિકી, કલિંક પર્વતમાથી નીકળનારી કાલિંદી અથવા યમુના, મણિ સમાન નિર્મળ જળવાળો સિંધુ તથા શોણનદ, મન્વતી અને પર્વતો તથા વનોથી શોભી જહેલી મહી અને કાળમહી વગેરે નદીઓના પ્રદેશોને વિષે તેમ જ પ્રહમાલા, વિદેહ, માલવ, કાશીકાશલ, મોટા ગામોવાળો મગધ, પુરુ, અંગ, કોશકારેની ભૂમિ* તથા સોનારૂપાની ખાણોવાળા દેશમા જઈને તમે સર્વેએ અતિ પ્રયત્નથી રામચંદ્રની પ્રિય પત્ની સીતાની સારી રીતે શોધ કરવી વળી સમુદ્ર

- ગા. મુનીન આખા ભૂમિ અને જાણતો હો, ત્યારે સીતાની તથા રાવણના નિવાસસ્થાનની શોધ માટે જુદા જુદા કપિઓને ચારે દિશામા શા માટે મોકલ્યા? માન સીતાની હાતી જાણવા માટે દક્ષિણ દિશામા આવેલી લંકા તરફ જ મોકલવાની જરૂર હતી

સમાધાન - 'ચંદ્રેન્દ્ર રાવણગણનામનેન સ્મૃતિમ્ । રાવણના નિવાસસ્થળો ભરતપ કની ચારે બાજુએ હતા એવું આ ઉપરથી જણાય છે ' પરંતુ સુખ્ય રાજ્યાનીનું રહેર તો લંકા જ હોતુ બેઈએ રાવણે ચારે દિશાએમાના નિવાસસ્થળો પડી કયા નિવાસ સ્થળે સીતાને રાખ્યા હશે એ જાણવા માટે સુગ્રીવે ચારે દિશામા જુદા જુદા વાનરોને મોકલ્યા હોય । એમ જણાય કે નનમનસાત તે તે દિશામા આવેલા સ્થળોનું વિવેક પુનઃ પ્રવિશે કર્યું હોય એમ જણાય છે (તિલક ગીતાના આધારે)

* રેશમના કીડાની ભૂમિ અર્થાત્ ચીનદેશ

મધ્યે આવેલા પર્વતો અને ઢીપોને વિષે તથા તેઓ પર વમેલા શહેરોને વિષે તેમ જ મંદરા ચળની તળેટીમા આવેલા ગામોમા પણ તમારે ચીતાની ઘણે પ્રકારે શોધ કરની. ૨૬-૨૫ કિરાત દેશોમા વસતા કિરાતો કે જેઓમાના કેટલાએક વસ સરખા લાખા-લખડતા કાનવાળા, કેટલા એક હોઠ સુધીના લાખા કર્ણવાળા, કેટલાએક લોહાના સરખા કાળા અને લય*કર મુખવાળા તથા કેટલાએક એક ચરણવાળા હોઈ અત્યંત વેગથી ચાલનારા હોય છે તેઓનાં નિવાસ સ્થાનોને વિષે તથા અલ્પ સંતતિવાળા અને પુરુષોનું જલ્દલ કરનારા મહાબળમાન રાક્ષસો સરખા કિરાતોના દેશો વિષે તેમ જ સુવર્ણ સરખી કાતિવાળા, સુદર દેખાવવાળા, સોયના સરખા વીક્ષુ દેશવાળા અને કાચા મત્સ્યોનું જલ્દલ કરનારા દ્રીપવાસી કિરાતો કે જેઓ પ્રાય જળ વિશે જ કરનારા હોય છે તથા 'નરગ્યામ્ર' એવા નામથી જાળખાય છે, તેઓના દેશોને વિષે પણ અતિ પ્રયત્નથી ચીતાની શોધ કરવી વળી વનવાસી જનોના નિવાસસ્થળો પણ શોધવા તેમ જ પર્વતોનું ઉલ્લંઘન કરીને, જીડીને કિંવા કૂદીને પણ જે જે દેશો પ્રત્યે જઈ શકે એમ હોય તે તે દેશો પ્રત્યે જઈને પણ સીતાની શોધ કરવી હે વાનરાત્તમો ! તમે સાત રાત્રેથી શોભતા યવદ્રીપ* પ્રત્યે જઈને કે જ્યાં સોના તથા રૂપાની ખાણો આવેલી છે અને જ્યાં સુવર્ણની શોધ કરનારા મોટા મોટા કારીગરો વસે છે, ત્યાં પણ તમે રામપત્ની સીતાની ખોળ કરજો ૨૬-૩૦ યવદ્રીપનું ઉલ્લંઘન કરી આગળ જશે એટલે દેવો અને દાનવોએ સેવેલા એક 'શિશિર' નામનો મોટો પર્વત આવશે કે જેના શિખરે આકાશને અડકતા હોય એમ જણાય છે ૩૧ હે કપિવરો ! એ દ્રીપોને વિષે આવેલા પર્વતોની મોટી મોટી શુદ્ધઓ, જળના ઝરાઓ અને વનો વિષે તમે સૌ મળીને રામચંદ્રના

- લાખા અને 'જવા બેટ' અથવા 'જવાનો ટાપુ' કહે છે તે

પ્રિય પત્ની સીતાની જોળ કરો.^{૩૨} ત્યાર પછી સમુદ્ર આવશે તેને ઉલ્લંઘી તમે તેની સામે પાર બંધ થોડોક ચાલશે! જોટલે સિદ્ધ તથા ચારણાદિકોએ સેવેલા અને ઉતાવળે વહેનારા રાતા જળવાળા શોણુનદ પર પહોંચશે.^{૩૩} તેનાં રમ્ય તીર્થોમાં તથા વિચિત્ર વ્ર્નોમાં ચારે બાજુએ સીતા સહિત રાવણુની શોધ કરજો.^{૩૪} એ પ્રદેશમાં આવેલા પર્વતોમાંથી વહેતી નદીઓ કે જેના બન્ન તટો પર અનેક ધોર જંગલો આવેલાં છે તેને વિષે, તેમજ મોટી મોટી શુદ્ધઓવાળા પર્વતો અને વનોને વિષે પણ તમારે સીતા સહિત રાવણુની જોળ કરવી.^{૩૫} હે વાનરયુધપાલક! ત્યાંથી આગળ ચાલતાં અલંકર બચાવે સમુદ્રોના મોટા દ્વીપો તમારા જોવામાં આવશે તથા ઘણી લહરીઓવાળો અને વાણુના સપાટાથી ભારે જબના કરનારો ઇંજુસમુદ્ર* પણ તમારી દષ્ટિએ પડશે.^{૩૬} એ સમુદ્રને વિષે મોટી કાયાવાળા ને ઘણા કાળના ભૂખ્યા જેવા અસુરો પ્રહારેવની પ્રહારથી નિરંતર પ્રાણીઓની છાયાને ચઢણુ કરે છે; અર્થાત્ પ્રાણીઓની છાયાને જોતાં જ તે પ્રાણીઓને પકડી લે છે અને લગ્નણુ કરી જાય છે.^{૩૭} એ સમુદ્રનું જળ શ્યામ હાવાને લીધે પ્રલય કાળના મેઘ સરખું લાગે છે અને તેમાં મોટા મોટા સર્પો નિવાસ કરે છે. તેમાં હિતરવાન માગંથી અથવા બીજા હરકોઈ ઉપાયથી† તરે તેની પાર જશે, ત્યારે રાતા જળવાળો લોહિત નામનો મહાસાગર તમારા જોવામાં આવશે તેને પાર કરી આગળ વધશે! જોટલે એ મોટા શાસ્ત્રવીરુક્ષને જોરો.^{૩૮,૩૯} ત્યાં આગ દેવાના સિદ્ધી વિશ્વકર્માએ જનાવેલું અરુઠતુ દિવ્ય ગૃહ કે જે નાના પ્રકારનાં રત્નોથી શણગારેલું તથા કેલાસ પર્વત સરખું સુરોભિત છે, તે પણ તમારા જોવામાં આવશે.^{૪૦} એ

દ્વીપને વિષે અનેક પ્રકારનાં લયંકર રૂપવાળા અને પર્વતપ્રાય દેહવાળા ‘મંદેહ’ નામના રાક્ષસો પર્વતોનાં શિખરો પર બિધિ મસ્તકે લટક્યા કરે છે.^{૪૧} અને નિત્યપ્રતિ સૂરોદયના સમયે સૂર્ય મામે યુદ્ધ કરવા જાય છે, ત્યાં સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોથી તપીને તથા પ્રાણીઓના ગાયત્રીમંત્રના જપના પ્રભાવથી હણુઈને તે તે મંદેહ રાક્ષસો જળમાં પડે છે અને પુનઃ પુનઃ શિખરો પર બંધને લટકાય છે.^{૪૨} હે મહાસમર્થ વાનરો! ત્યાંથી આગળ જતાં શ્વેત મેઘ સરખો તથા ઉપરાઉપરી ઊડતી લહરીઓને લીધે મોટીના હાર સમાન જણાતો ક્ષીરસમુદ્ર† તમારી દષ્ટિએ પડશે. એ સમુદ્રની વચ્ચે દિવ્ય સુગંધવાળાં પુષ્પોથી ખીલીતાં વૃક્ષ વડે ઢંકાયેલા શ્વેત વર્ણનો ‘ઋષભ’ નામનો મોટો પર્વત આવેલો છે તેમજ સુવર્ણ સરખી રજવાળાં પ્રકાશમાન શ્વેત કમળોથી તથા રાજહંસોથી ચોભતું ‘સુદર્શન’ નામનું રમ્ય સુરોવર આવેલું છે. જેને વિષે દેવો, આરણ્યો, યક્ષો, કિત્તરો તથા અખચરાઓના સમૂહો કોડા કરવા માટે અતિ હર્ષ પૂર્વક જાય છે. હે વાનરો! આ ક્ષીરસાગરનું ઉલ્લંઘન કર્યા પછી સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓના લયને નિવૃત્ત કરનારો શુદ્ધોદક* સાગર તમારે જોવામાં આવશે. હે કપિશ્રેષ્ઠો! એ સમુદ્રને વિષે ‘ઝીવ’ નામના પ્રહાપિના કોષથી ઉત્પન્ન થયેલા વડવાસિ

ન્ન દિવ્યોના આગ્નિકંસ*૩૬ અંથમાં લખ્યું છે કે-

ગાયત્ર ગિરતા હીના વહા યદ્દતિરમ્યમ્ ।

પ્રગ્વાજ્ઞા જ્ઞપ્તિવ્રત્ન ।ષ્ટેદ્વા અર્જલિત્રયમ્ ॥

તત વદ્વાદેનાગ્ર મન્દેરા મામ રાક્ષસાઃ ।

સૂર્યાસ્ય પ્રતીપન્ને શલ્ક વદ્ગ્રહના ઇવ ॥

‘અમા ગ્વાતિરતો’* ઇત્યાદિ શિરોભાગરહિત ત્રણ મહાબ્યાદતિ અને ઝુકારયુગ્ર આયત્રીમંત્રો બીજા ચર્ધ જપ કરતાં દિવે ત્રણ વાર સૂર્યને અલ્પપ્રમાણ કરવું આમ કરવાથી એ વજ્રરૂપ જળ વડે સૂર્યના શત્રુ ‘મંદેહ’ નામક રાક્ષસોને વચ્ચી હણુતા પર્વતોની પેઠે નાશ થાય છે.

+ ઇધના જેવા જળથી ભરેલો સમુદ્ર.

* મહા જળનો સમુદ્ર.

* શેરડીના રસ જેવા જળથી ભરેલો મહાસાગર.

+ સમુદ્રમાં વસતા છાયાગ્રાહી અસુરો તથા સર્પોથી હરકત થાય નહિ તેના ઉપાયવી.

નુ^x મહાન હયમુખ પ્રકાશી રહ્યું છે ૪૨-૪૮
મહાવેગવાળું આ સ પૂર્ણ ચરાચર જગત પ્રલય
કાળ વખતે એ વડવાંચિના ભદ્યરૂપ થાય છે
એ અગ્નિનુ ભય કર હયમુખ જોઈને સમુદ્રમા
તેમ જ સમુદ્રના કિનારા પર વસનારા સમર્થ^y
અને અસમર્થ એવા સર્વ પ્રાણીઓ નિરંતર
મોટા આકાશ તરફ કરે છે તે તમારા સાલજ
વામા આવશે ૪૯ એ શુદ્ધોદક સમુદ્રથી ઉત્તર
દિશા તરફ તેર યોજન ઉપર સુવર્ણ સમાન
કાતિવાળો, 'જાતકપશિલ' નામનો એક
મોટો પર્વત આવેલો છે ૫૦ હે વાનરો! તમે
ત્યા જશો, ત્યારે આખી પૃથ્વીને ધારણ કરનારા
અને ચદ્ર સરખી કાતિવાળા અનંત (નાગ)
દેવને જોશો. સર્વ દેવો જેને નમન કરે છે
એવા અનેક પર્વતના અગ્રભાગ વિષે જોઈલા એ
અનંતદેવ કમળપત્ર સમાન વિશાળ નેત્રવાળા
હજાર મન્તકવાળા તથા નીલ વસ્ત્રને ધારણ
કરનારા છે એ પર્વતના શિખર વિષે ઉત્તમ
વેદી બનાવીને તેના ઉપર સર્વ દેવોએ મહાત્મ
અનંતદેવની વંદનરૂપ નણ શાખાવાળા સુવર્ણ
મય તામ્રદંડનુ સ્થાપન કર્યું છે કે, જે ઉપરથી
પૂર્વ દિશાની વ્યવસ્થાનું નિર્માણ થાય છે
ત્યાથી આગળ જતા સુવર્ણમય શ્રીમાન ઉદ
યાચળ આવે છે ૫૧-૫૪ જેનો સો યોજનના
વિસ્તારવાળો અને વેદીયુક્ત સુવર્ણમય દિવ્ય
અગ્રભાગ આકાશનો સ્પર્શ કરી શોભી રહ્યો
છે ૫૫ એ ઉદયાચળ પ્રકૃષ્ટિત પુષ્પોવાળા અને
સૂર્ય સરખા પ્રકાશમાન સાવ, તાલ, તમાલ
તથા કર્ણિકાર વગેરેના સુવર્ણમય દિવ્ય વૃક્ષોથી
શોભી રહ્યો છે ૫૬ એ ઉદયાચળના અગ્રભાગ
ઉપર એક યોજન વિસ્તારવાળું અને દશ
યોજન ઊંચું 'મૌમનમ' નામનું એક ૫૮
શિખર છે ૫૯ એ શિખર ઉપર પૂર્વે ૧૦

ડગલા ભરતી વખતે પુરુષોત્તમ શ્રીવામનન્વરૂપે
પ્રથમ પગલું મૂકી યીજી પગલું મેરુપર્વતના
શિખર પર મૂક્યું હતું ૫૯ અન્ત પામ્યા પછી
ઉત્તર દિશાના માર્ગથી જ બૃહ્દોપની પરિક્રમા
કરીને સૂર્યનારાયણ પુનઃ એ શિખર ઉપર
આવી ૪ બૃહ્દોપવામીઓને દર્શન આપે છે
અર્થાત્ ઉદય પામે છે એ શિખર વિષે સૂચ
સરખા વણુ વાળા તપસ્વી અને વૈખનસવ્રત્તિને
ધારણ કરનારા વાલાખન્ય મહાધિઓ પ્રકટપણે
દર્શન દે છે એ મૌમનસ શિખર કે જેની
સમીપમા જ સુદર્શનદ્રોપ પ્રકાશી રહ્યો છે, તેન
પર સૂર્યોદય થતા સર્વ પ્રાણીઓના ચક્ષુ તથ
તેજ પ્રકાશિત થાય છે ૫૯-૬૧ હે વાનરો! એ
ઉદયાચળના પાછલા ભાગમા, તેની શુદ્ધાએ ન
તેમ ૪ તેની આસપાસના વનોમા એમ સર્વ
તમે મીત સહિત રાવણની ખોદ કરજો એ
સુવર્ણમય ઉદયાચળ પર્વત તથા મહાત્મ
સૂર્યના કિરણોના તેજ વડે વ્યાપ્ત થવાને લીધે
પૂર્વ દિશા સધ્યાસમયે રક્તવર્ણ પ્રકાશે છે
અથવા બ્રહ્મદેવે સમસ્ત ભુવનોને પ્રકાશિત
કરવા સારુ સૂર્યની આવશ્યકતા જાણીને પ્રથમ
થી ૪ આ ઉદયાચળને આખી પૃથ્વીના દ્વારક
નિર્માણ કર્યો છે તેથી તે દિશાને પૂર્વ દિશ
કહે છે ૬૨-૬૪ હે વાનરશ્રેણી! તમને પુનઃ
પણ કહું છું કે એ ઉદયાચળના પાછલા ભાગ
મા, તેની શુદ્ધાઓમા તથા તેના ઝરાઓમા
તમારે મીત સહિત રાવણની ચોતરફ ખોદ
કરવી ૬૫ હે વાનરો! એ ઉદયાચળથી આગળ
ની પૂર્વ દિશા સૂર્ય અને ચંદ્રાદિના પ્રકાશથી
રહિત હોવાને લીધે અધકારમય છે અને અદૃશ
છે, તેમ જ ત્યા માન દેવતાઓની જગતિ હોવાને
લીધે તમારાથી જઈ શકાશે નહિ ૬૬ એ વણુ
વેવા નર્વ પર્વતો શુદ્ધાઓ, નદીઓ તથા
દેશોમા તેમ જ જેનું વર્ણન મે ન કર્યું હોય
એવા વચમા આવતા ૪૭૦મા પણ તમારે
જવું અને મર્વ મીતાની શોધ કરવી ૬૭ જે
વાનરોત્તમ! આખો વાનરો એ ઉદયાચળ

x સમુદ્રના જળનું ગાળણ કરનારા અગ્નિનુ
y ત્રિશુ નામ પ્રાનક છે

- અથ નગ્નુ મુખ

૫ સુવર્ણની 'મહાખોદાગો' પર્વત

પથ ત બઈ શકીએ એમ છીએ તે પછીનો ભાગ સૂચના પ્રકાશ વિનાનો તથા મર્યાદારહિત હોવાને લીધે આપણે તેને બહી શકીએ તેમ નથી ૧૮ માટે તમે ઉદ્યાચળ પથ ત ઝોળ કરી સીતાની તેમ જ રાવણના નિવાસસ્થાનની ભાળ મેળવી એક માણની અદર પાછા આવજો ૧૯ કોઈએ પણ એક માસની ઉપરાત રોકાણ નહિ જે વાનર આ અવધિનું ઉદ્ધેધન કરશે તે દેહાત શિક્ષાને પ્રાપ્ત થશે હે વાનરો ! તમે સુખેથી જાઓ અને મીતાશોધના કાર્ય કરી સત્વર પાછા આવો ૨૦ હે વાનરો ! અનેક પ્રકારના વનોથી શોભતી ધંદની સોરૂપ ૨૧ પૂર્વ દિશા વિષે ચતુરાર્ધથી ફરી વળીને તથા રણુવ શી શ્રીરામચંદ્રની પ્રિય પત્ની મીતાને પ્રાપ્ત કરીને તમે સત્વર પાછા વળશો અને સુખી થશો ૨૨

છાત થી રાખી મહામાનસથી રાહદાન્ય શ્રીરામચંદ્રનું
કોઈ વ્યક્તિ મા ૪૦ મે સમ સમાસ

સર્ગ ૪૧ મો

દક્ષિણ દિગાઉ વર્ણન અને તે તરફ

જવાની હલુમાન વગેરેને આજ્ઞા

તત પ્રસ્થાપ્ય સુપ્રોતસ્તામ્હદ્વાનર વલ્લમ્ ।

વાપ્સા પ્રવયામાસ જાનરાનમિલ્લજિતાન ॥૧॥

મોટા કપિસન્ધ સહિત વિનત વાનરને પ્રવેશ

દિશા તરફ પ્રસ્થાન કરવાનું કહીને કપિરાજ સુગ્રીવ મીતાશોધના કાર્યમાં સમર્થ ધારી શમેલા બીજા વાનરોને દક્ષિણ દિશામાં મોકલવા લાગ્યો ૧ તેમાં અગ્નિનો પુત્ર નીલ વાણુ પુત્ર હલુમાન, પિતામહનો પુત્ર મહાબળવાન ભગવાન, ૨ મુકોટ, શરાર, રરણુમ, ગવ, ગવાલ, ગવય, મુષેણુ, રૂપલ, ૩ નદ, કલિંદ, વિજય, ગધમાદન અને દુતાચનના પુત્રો ઉલ્કાચુળ તથા અનંજ વગેરે અત્યંત વેગવાળા અને પરાક્રમવાળા શરવીર વાનરોને નિયુક્ત કર્યા અને તે સંવેના અગ્રેસર તરીકે યુવરાજ અગદને નિયુક્ત કયે; શરવીર નગદને કપિસેનાના

નાયક બનાવીને દેશ-કાળને જાણનાર કપીશ્વર સુગ્રીવે તેને દક્ષિણ દિશા પ્રત્યે જવાની આજ્ઞા આપતા તે દિશામાં જે જે દુર્ગન પ્રદેશો હતા તેનું વર્ણન કરવા માડ્યું ૪-૭

સુગ્રીવે કહ્યું હે કપિવરો ! દક્ષિણ દિગામાં પ્રથમ તમે હંજરો શિખરોવાળા અને નાના પ્રકારના વૃક્ષો તથા લતાઓથી શોભી રહેલા વિધ્યાચળ ઉપર જાઓ અને ત્યાં સતી સીતાની સારી રીતે શોધ કરજો ત્યાંથી મોટા મરોએ સેવેલી રમ્ય નર્મદા નદી, તે પછી મહાનદી ગોદાવરી અને કૃષ્ણવેલી પ્રત્યે જઈ મીતાની શોધ કરજો તે પછી મેખલ, ઉત્કલ અને દશાણુ વગેરે નગરો તથા આશ્રવ વી, અવ તી આદિ નગરોએ વિષે જઈ શોધ કરજો ત્યાંથી વિહલ, કપિલ, રમણીય માહિમત, મત્સ્ય, કલિંગ અને કૌશિકાદિ દેશો વિષે ચોતરફ ફરીને તમે સીતાની શોધ કરજો અનેક પર્વતો, નદીઓ તથા સુકાઓ વાળા સહજા દડકારક્યમાં તેમ જ ગોદાવરી નદીના મૂળ આગળ, એમ સર્વજ શોધી વળી આગ્ર પુકુ, ચોલ, પાડચ અને કેરળ વગેરે દેશો પ્રત્યે જાઓ ૮-૧૨ ત્યાંથી તમારે અચોક્ષ્મ પર્વત પ્રત્યે જાઓ, એ મહાન પર્વત વિચિત્ર ગળરો વાગો, અનેક પ્રકારની વાતુઓથી શોભતો, ચિ વિચિત્ર પુષ્પોવાળા વૃક્ષોથી ઓચેલો તથા મુગ ધીંદાર ચદનશ્લેષના વનોથી મુશોભિત છે તેને વિષે તમારે મીતાની સારી રીતે ઝોળ કરવી ત્યાંથી આગળ ચાલતા નિર્મળ જળવાની દિવ્ય કાવેરી નદી તમારા જોવામાં આવશે એ નદીન કિનારા પર અસરના સમૂહો નિરતર કોડા કરે છે ત્યાંથી આગળ જતા મલય પર્વત આવશે એ મહાગિરિ વિષે અવેશ રમણીય આશ્રમમાં મેકેલ કપિચક્ર અગત્યના તમને દર્શન વશે ૧ એ મહાધિને પ્રસન્ન કરી તેમની આજ્ઞા મેળવી તમે આગળ જાઓ, ૧૨-૧૬ એટલે મગરોથી ભરેલી તામ્રપળી નદી આવશે એ

* પૂર્વ દિશાના આગી ધંદ દોવાથી તેને ધંદ ની બી કડી છે

+ આ અગત્યની જાન સમગ્રવા અથવા પ્રથમ જણાવેલા અન્યથેને જ બહી બીજો અગ્રમ ૬

મહાનદીના નિર્મળ જળ તથા વચ્ચમા વચ્ચમાં આવેલા ખેટો સુગંધિત ચંદનપ્રક્ષાથી ઢંકાયેલા છે અને જેમ કોઈ યુવાન સ્ત્રી પોતાના પતિ પ્રત્યે જાય, તેમ તે નદી સમુદ્ર પ્રત્યે ગમન કરે છે. હે વનચરો ! તારા નદી બિતરીને તમે આગળ જશે, એટલે પાડચરીબઓનો મણિ અને મુક્રાથી ભરેલો તથા કિલ્લાથી શોભી રહેલો સુવર્ણમર, દિવ્ય દેશ તમારા ભવામા આવશે. તે પછી તમે દક્ષિણ સમુદ્રના કિનારા પર જાઓ. ત્યાં જઈ તમારે તેને સામે પાર જવાનો નિશ્ચય કરવો. ૧૭-૧૮ એ સમુદ્રના કાંઠા આગળ પૂરે મોટી ખાઈ હતી. તેથી વહાણ વગેરે સાધનોથી સમુદ્રમાં જતા પ્રાણીઓને ઘણી જ અગવડ પડતી હતી, એટલા માટે મહામુનિ અગસ્ત્યે ત્યાં વિચિત્ર શિખરવાળા મહેદ્ર પર્વતનું સ્થાપન કરી તે ખાઈને પૂરી નાખી છે. એ પર્વત શ્રદ્ધાને ધણે લાગ હજી પણ સમુદ્રમાં જ છે. વળી એ મહેદ્ર પર્વત તદ્દન સોનાનો છે તથા નાના પ્રકારના પ્રકુક્ષિત વૃક્ષોથી અને લતાઓથી શોભી રહ્યો છે. ૨૦-૨૧ એ પર્વતના મનોરમ અંગે વિષે દેવો, ઋષિઓ, યક્ષો, અપ્સરાઓ, સિદ્ધો તથા ચારણો વગેરે નિરતર વિહાર કરે છે અને મહાત્મા ઇંદ્ર ત્યાં પ્રત્યેક પર્વણને દિવસે આવે છે હે વાનરોત્તમ ! દક્ષિણ સમુદ્રની મામે પાર સો યોજનના વિસ્તારવાળો એક પ્રકાશમાન દ્વીપ આવે છે એકે ત્યાં મનુષ્યો જઈ શકતા નથી, તોપણ તમારે તેને ગમે તે ઉપાયે શોધી કાઢવો અને ત્યાં જઈ વિશેષે કરી સીતાની શોધ કરવી. ૨૨-૨૩ કેમ કે તે દેશ ઇંદ્ર સરખી કાંતિવાળા, હુંદ્ર અંત કરણવાળા અને વધ કરવા યોગ્ય રાક્ષસોના રાજા રાવણનું નિવાસ સ્થાન છે. ૨૪ હે વાનરો ! એ દક્ષિણ સમુદ્રમાં ધણુ જ સાવધ રહેવા જેવું છે રાવણની આજ્ઞા ઉઠાવનારી એ - ‘અગારકા’ નામની રાક્ષસી એ સમુદ્રમાં નિવાસ કરે છે તે રાક્ષસી જાકાશ ના ઊડતા પ્રાણીઓ ની ઝાયાને ઝડપી કરી તેઓને નીચે પાડે છે અને પછી તેઓનું લશ્મણ કરે છે

એ સિવાય ખીન્ન પણ અનેક વિદ્યો એ સમુદ્રમાં રહેલા છે. ૨૬ હે વાનરો ! મેં વર્ણવેલાં સ્થળો તથા દેશોમાં, તેમ જ ખીન્ન પણ માફ પડતાં અંગેમાં જઈ અત્યંત તેજસ્વી રામચંદ્રની સ્ત્રી સતી સીતાની તમે શોધ કરજો અને જ્યાં જ્યાં સીતાનો પત્તો લાગે નહિ, ત્યાં ત્યાંથી આગળ વધજો. ૨૭ હે હનુમાનાદિ શૂરવીર વાનરો ! સમુદ્રની મધ્યે આવેલા એ લ કાંઠોપને ઓળંગીને પણ તમે જ્યારે આગળ જશે, ત્યારે સિદ્ધો અને ચારણોએ મેવેલો શ્રીમાન ‘પુષ્પતક’ નામનો પર્વત આવશે ૨૮ સમુદ્રજળનો આશ્રય કરી રહેલો એ મહાન પર્વત ચંદ્ર-સૂર્ય સરખા પ્રકાશવાળો તથા ઊંચા શિખરોને લીધે જાણે આકાશને ઝડકતો હોય એવો દેખાય છે ! એ પર્વતના સુવર્ણમય શિખરનું સૂર્યનારાયણ નિત્ય સેવન કરે છે. કૃતમ્મ, હૂર તથા નાસ્તિક પુરુષો તેને દૃષ્ટીથી જોઈ શકતા નથી. ૨૯, ૩૦ હે વાનરો ! એ પર્વત પ્રત્યે જઈ તોને મસ્તક વડે પ્રણામ કરી ત્યાં સીતાને સારી રીતે શોધજો. ત્યાર પછી તેનું અતિક્રમણ કરી દુર્ગમ માગે પ્રયાણ કરતાં ચીદ યોજન જશે એટલે ‘સૂર્યવાન’ નામનો પર્વત આવશે ત્યાં શોધ કરી આગળ જશે એટલે સર્વ ઋતુમાં ઈચ્છિત ફળ આપનારા મનોહર વૃક્ષોથી શોભી રહેલો ‘વેનુત’ નામનો રમણીય પર્વત આવશે એ પર્વત પર બેસી, તેના ઉત્તમ સ્વાદવાળા ફળ-મૂળોનો આહાર કરી તથા પીવા યોગ્ય શ્રદ્ધ મધુ (પુષ્પરસ) નું પાન કરી તમે આગળ જશે એટલે નેત્ર તથા મનને આનંદ આપનારો ‘કુજર’ નામનો પર્વત તમારી દૃષ્ટિએ પડશે ૩૧-૩૨ એ પર્વત ઉપર દેવોના ગિરિ પવિત્રકર્મોએ અગત્ય ઋષિને રહેવા લાયક ઉત્તમ સુવર્ણમંદિર બનાવ્યું છે. એ મંદિર નાના પ્રકારના રત્નોથી ગણગારેલું, એક યોજન વિસ્તારવાળું અને દસ યોજન ઊંચું છે. એ કુજર પર્વતને વિષે સર્વોને વચવાની ‘બોગવતી’ નામની નગરી છે. એ નગરીના રાજમાર્ગ ઘણા જ વિશાળ છે અને તીક્ષ્ણ દાદ-

વાળા મહાજેરી સપોં તેનું ચોમેરથી રક્ષણ કરતા હોવાને લીધે તેમાં પ્રવેશ કરવો અત્યંત કઠિન છે. ૨૫-૩૭ સપોંનો રાજ વાસુકિ તેમાં નિવાસ કરે છે. હે વાનરે ! તમે ગમે તે ઉપાયે તે નગરીમાં પ્રવેશ કરી અતિ સાવધપણે તેમાં જે જે શ્વેત સ્થળો હોય ત્યાં ત્યાં પશુ સીતાની શોધ કરજો. હે કપિવરો ! ત્યાંથી આગળ જશે એટલે વૃષભ સરખી આકૃતિવાળો ‘ઋષભ’ નામનો મહાન પર્વત આવશે. અનેક પ્રકારનાં રત્નોથી ભરેલા એ ઋષભ પર્વત વિષે અગ્નિ સરખાં ચક્રચક્રિત ગોશીર્ષક, પદ્મક અને હરિશ્યામા નામનાં દિવ્ય ચંદનવૃક્ષો ઉત્પન્ન થાય છે. હે વાનરે ! તમે તે વૃક્ષોને કદાપિ સ્પર્શ કરશો નહિ; ૪૮-૪૯ કેમ કે રોહિત ભાતિના ગંધર્વો એ વનનુ રક્ષણ કરે છે. ત્યાં સૂર્ય સરખી કાંતિવાળા શલ્ય, ગ્રામણી, શિક્ષ, શુક્ર તથા બ્રહ્મ એ નામના પાંચ ગંધર્વપતિઓ નિવાસ કરે છે. હે વાનરે ! ત્યાંથી આગળ જતાં સૂર્ય, ચંદ્ર તથા અગ્નિ સરખા પ્રકાશિત દેહવાળા પુણ્યજનોને વસવાનો પ્રદેશ આવે છે. ત્યાં આગળ દક્ષિણ દિશાની ભૂમિનો અંત આવી રહે છે. તે પ્રદેશમાં જઈ શકાય એમ નથી અને તમારે ત્યાં જવાની જરૂર પણ નથી; કેમ કે ત્યાં તો જેઓએ પુણ્યક્રમોથી સ્વર્ગ છાત્ય હોય છે એવા સંતપુરુષો જ વસે છે. તે પછી અત્યંત દારુણ અને અધિકારથી વ્યાપ્ત એવો પિનુલોક આવે છે; ત્યાં પણ તમારે જહું નહિ, કેમ કે તે યમરાજની રાજધાની છે.

હે વાનરેત્તમ ! મેં કહેલા પ્રદેશો સુધી જ તમારાથી જઈ શકાય, કિંવા શોધી શકાય તેમ છે. તેનાથી આગળ મોટા ગતિમાનોની ગતિ પણ ચાલતી નથી. ૪૨-૪૫ હે વાનરે ! મેં વર્ણન કરી બતાવ્યાં તે તથા અન્ય પણ જે જે સ્થળો તમારા જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં સર્વજ જઈ સીતાની શોધ કરજો અને કાર્ય બળવીને પાછા વળજો. ૪૬ હે કપિવરો ! એક માસની અંદર જે વાનર પહેલો આવીને મને સીતાની લાગ બતાવશે, તે મારા સમાન વૈભવવાળો થઈ

અનેક પ્રકારના લોગો લોગવતો સુખપૂર્વક વિહાર કરશે અને તે વાનર મને મારા પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય થઈ પડશે. કદાચ તેણે પૂર્વે મારા અપરાધ કયાં હશે, તોપણ હું તેને ક્ષમા કરી મારા બધું તુલ્ય ગણીશ. માટે હે કપિવરો ! તમે સર્વ દે જે અમાપ ગળ તથા પરાક્રમસંપન્ન છો અને અધિક ગુણવાન કુળ વિષે જન્મેલા છો તેઓ જનકતનયા સીતાની સત્વર પ્રાપ્તિ થાય તેવા ઉત્તમ પુરુષાર્થને તુરત આરંભ કરો. ૪૭-૪૮

ઈતિ શ્રીમાદનિબંધ મહાભારતપ્રણીત આદિત્ય શ્રીરામાચરણ કિષ્કિન્ધાકાંડા ૪૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૨ મો

પશ્ચિમ દિશાનું વર્ણન અને તે તરફ જવાની સુવેળ વગેરેને આજ્ઞા

મય પ્રસ્થાપ્ય સ હરીન્દુમીવો દક્ષિણં વિશ્વામ્ ।
અઘ્રવીન્મેઘસન્નાઘં સુવેળં તામ વાનતમ્ ॥ ૧ ॥

અંગદાદિક વાનરોને દક્ષિણ દિશામાં

મોકલ્યા પછી વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે પશ્ચિમ દિશામાં તારાના પિતા સુવેળ વાનરને મોકલવાની ઇચ્છા કરી. લયકર પરાક્રમવાળો અને મેઘ સરખા પ્રૌઢ શરીરવાળો એ સુવેળ વાનર પોતાનો સસરા થતો હોવાથી કપીશ્વર સુગ્રીવે સસરાને ઘટતા માનથી તેની સામે જઈને તથા હાથ જોડીને નમ્રતાપૂર્વક તેને એ વાત કહી. વળી સાથે સાથે મહર્ષિ મરીચિનો પુત્ર ‘અર્ચિમાન’ નામનો વાનર કે જે ધંદ્ર તથા ગરુડ સરખી કાંતિવાળો, શરવીર કપિઓથી વીંટાયેલો અને શુદ્ધિ તથા પરાક્રમસંપન્ન હતો તેને તથા એ જ મહર્ષિના ‘અર્ચિમાત્ય’ નામના મહાબળવાન બીજા પુત્રને પણ પશ્ચિમ દિશામાં જવાની આજ્ઞા આપતાં મહાત્મા સુગ્રીવે કહ્યું :

‘હે અર્ચિમાન વગેરે વાનરે ! આ સુવેળ વાનરને નેતા કરી તમે જે લક્ષ વાનરોને સાથે લઈ પશ્ચિમ દિશા તરફ સીતાની શોધ કરવા માટે જાઓ. એ દિશામાં જતાં પ્રથમ આહલિક દેશ સહિત સૌરાષ્ટ્ર; ચંદ્રચિત્ર, સોપારી, બોલસરી

અને ઉદાલક વગેરે વૃક્ષોથી ગાઢો કુક્ષિદેશ અને
 ધીન્ન પણ સમૃદ્ધિવાળા દેશો તથા મોટા મોટા
 શહેરો આવશે, ત્યાં ત્યાં જઈ તમે સાગી રીતે
 મીતાની શોધ કરજો ૧૦૭ પછી હે વાનરપુત્રો !
 માર્ગમાં આવતા કેતકીના વનો વિષે મીતાની
 ખોળ કરજો, તેમ જ પશ્ચિમતરફ વહન કરનારી
 અને શીતળ જળવાળી કન્યાણુક નદીએ, તપ
 સ્વીઓના આશ્રમે તથા વનના દુર્ગમ પર્વતો વિષે
 પણ સીતાને ગોધાને વળી ઘરો ભાગે જળ વિનાની
 ત્યાની ભૂમિ વિષે તેમ જ અત્યંત ઊંચી અને
 શીતળ ત્રિવાઓ વિષે પણ તમે સીતાની શોધ
 કરજો ૧૦૮ એ પ્રમાણે અનેક પર્વતો તથા વનોથી
 વ્યાપ્ત હોવાને લીધે દુર્ગમ એવી પશ્ચિમ દિશામાં
 ખોળ કરતા કરતા તમે આગળ જશે એટલે
 મોટા મોટા મત્સ્યો તથા ઝંડોથી ભરેલા પશ્ચિમ
 દિશાનો સમુદ્ર તમારા જોવામાં આવશે તે પછી
 કેતકી, તમાલ તથા નાળિયેરના વનો આવશે એ
 વનો વિષે કીડા કરતા તમે સર્વ કપિવરો
 સીતાની તથા રાવણના નિવાસસ્થાનની ખોળ
 કરજો ૧૦૯-૧૨ સમુદ્રના કિનારા પર આવેલા
 પર્વતો, વનો, સુરચીપદ્મ પણ જટાપુર વગેરે
 નગરો, અવતી અને અગલેપા આદિ નગરીઓ,
 ‘આલેક્ષિત’ નામનું વન તેમ જ ધીન્ન પણ
 વિશાળ દેશો અને મોટા મોટા શહેરોની અંદર
 જઈ તમે ચોમેર સીતાની શોધ કરજો ૧૩, ૧૪ હે
 વાનરો ! ત્યાંથી થોડેક દૂર જ્યાં સિંધુ નદી અને
 સમુદ્રનો સંગમ થાય છે, ત્યાં આગળ એ
 શિખરવાળો મોટો સોમગિરિ પર્વત આવેલો
 છે, તે પર્વતની તળેટી વિષે અત્યંત મોટા મોટા
 અસખ્ય વૃક્ષો ઊગેલા છે ૧૫ એ પર્વતના
 રમ્ય શિખરો વિષે ‘સિંહ’ નામના મોટા
 પક્ષીઓ નિવાસ કરે છે કે જેઓ મોટા મોટા
 તિમિંગલ તથા હસ્તીઓને પણ પોતાના
 માળામાં ઘસડી ભરે છે, ૧૬ છતાં એ અતિશય
 મદોનમત અને ત્યાના તૃપ્ત થઈ રહેલા તિમિ
 ગલો તથા હસ્તીઓ એ સિંહ પક્ષીઓના નિવાસ

* સમુદ્રમાં વસતા મત્સ્યોની એક જાતિ

મથળો આગળ કુર્ચા કરે છે અને મેઘ સમાન
 ભય કરગર્જનાઓ કરે છે હે ઇન્દ્રિય ક્રોધ ધરનાર
 કપિવરો ! એ સોમગિરિનું એક સુવર્ણમય શિખર
 કે જે વિચિત્ર વૃક્ષોથી શોભતું તથા આકાશ
 પર્વત પહોંચેલું છે, ત્યાં જઈને તમે મીતાની
 સાગી રીતે શોધ કરજો એ પછી મમુદ્રના મધ્ય
 ભાગમાં ‘પારિયાન’ નામનો એક પર્વત છે,
 ત્યાં જઈને તે વાનરો ! તમે એ પર્વતના સો
 થોડા વિસ્તારવાળા સુવર્ણમય અશ્વભાગને
 ભેરો જેને વિષે ચોમેરથી એક થયેલા અશ્વ
 મમાન તેજની અને તપસ્વી ટોવા છતાં પાપ
 કર્મ દરનારા ચોવીસ ૧૭ હે ભય કર ગધવો
 વમે ૧૭-૨૦ હે ઘોર પરાક્રમવાળા વાનરો !
 તમારે તેઓની પામે જુદું નહિ તેમ એ
 પ્રદેશમાં કૃણ-મૂળાદિને અડકવું પણ નહિ, ૨૦
 કેમ કે એ મહાભગવાળા તથા શીર્ષવાળા
 ગધવો કે જેઓ ભય કર પરાક્રમવાળા અને
 કોઈથી પણ પરાભવ ન પામે એવા છે ૨૧ ત્યાં
 માન જનકતન્યા સીતાની શોધ કરીને જ તમારે
 ચાલી નીકળવું ત્યાં વનચરપણે પર્વવાથી તમને
 તેઓના તરફનો કશો પણ ભય રહેશે નહિ ૨૨
 હે વનચરો ! એ પારિયાન પર્વત વટાવીને
 તમે થોડેક આગળ જશે એટલે એ સમુદ્ર
 વિષે જ નાના પ્રકારના વૃક્ષો તથા લતાઓથી
 વ્યાપ્ત, વજ્ર સરખો કઠિન અને વૈદ્યુર્મણિ
 સરખી કાતિવાળો એક ‘વજ્ર’ નામનો મહાન
 પર્વત તમારા જોવામાં આવશે ૨૩ અત્યંત
 સુશોભિત એવા એ પર્વતનો વિસ્તાર તથા
 લેચાર્ધ સો ચોજન છે હે વાનરો ! એ પર્વતની
 મોટી મોટી શુક્રાઓ વિષે તમારે અતિ પ્રયત્ન
 પૂર્વક સીતાની શોધ કરવી ૨૪ હે વાનરો !
 ત્યાંથી આગળ જતા સમુદ્ર જ્યારે ચોથા ભાગનો
 ખાકી રહેશે, ત્યારે ‘ચક્રવાન’ નામનો પર્વત
 આવશે એ પર્વત ઉપર દેવોના શિવની વિશ્વ
 કર્માએ હંભર ધારવાળું ચક્ર બનાવી રાખ્યું હતું
 પૂર્વે સુર્યોત્તમ ભગવાન શ્રીવિષ્ણુએ એ પર્વત
 પર વસનારા ‘હયગ્રીવ’ તથા ‘પચ્ચન’ નામના

અસુરોને હણીને પૂર્વોક્ત ચક્ર અને 'પચન્ય' નામનો શબ ગ્રહણ કર્યો હતો એ પર્વતના રમ્ય ગિરોમા તથા વિશાળ શુદ્ધઓમા તમારે સીતા સહિત રાવણની ચોમેર શોધ કરવી ૨૭-૨૯ ત્યાંથી ચોસક ચોળન ઉપર અગાધ સમુદ્રજળ વિષે સુવર્ણના શિખરોવાળો 'વરાહ' નામનો પર્વત છે ૩૦ એ પર્વત પર વસેલા 'પ્રાગ જ્યોતિષ' નામના સુગંધ મય નગર વિષે દુષ્ટાત્મા નરકાસુર વસે છે ૩૧ એ વરાહ પર્વતના રમ્ય શિખરોમા તથા વિશાળ શુદ્ધઓમા તમે સીતા સહિત રાવણની ચોમેર જોગ કરજો એ વરાહ પર્વતથી પણ તમે આગળ જશો, ત્યારે સુવર્ણની શુદ્ધઓવાળો એક સુવર્ણ પર્વત આવશે એ પર્વતમા ઝરણાઓના જળ ખળખળાટ વહ્યા કરે છે ૩૨, ૩૩ હે વાનરો! એ પર્વત વિષે વસતા હાથીઓ, વરાહો, સહો અને વ્યાધા પોતાના ગળદોના પ્રતિધ્વનિ સાંભળી અતિ મત્ત થઈ, નિરંતર અધિક ગર્જના કરે છે ૩૪ એ પર્વતનું નામ 'મેઘપર્વત' છે એના ઉપર પૂર્વે સર્વ દેવોએ મળી પાક દેત્યને હણનારા શ્રીમાન ઇન્દ્રનો અભિષેક કર્યો હતો ૩૫ હે વાનરો! ઇન્દ્ર પાસન કરેલા એ મેઘગિરિને વટાવીને આગળ આલતા તમે સુવર્ણના સાઠહજાર પર્વતો આગળ જઈ પહોંચશો ૩૬ ચોમેરથી સુદૃશ શોભાવાળા એ પર્વતો મધ્યાહનના સૂર્ય સરખી કાતિવાળા અને પ્રકૃષ્ઠિત સુવર્ણમય વૃક્ષોથી મુશોભિત છે ૩૭ એ સર્વની મધનમા પર્વતોનો રાજ ઉત્તમ મેરુ પર્વત આવેલો છે પૂર્વે પ્રસન્ન થયેલા ઇન્દ્રે એ મેરુ પર્વતને વરદાન આપેલું છે કે, 'હે શલેન્દ્ર! તારા આશ્રય કરી રહેલા સઘળા પર્વતો મારી કૃપાથી રાત્રિ-દિવસ સુવર્ણના જ રહેશે વળી દેવતાઓ, ગધર્વો અને દાનવાદિકો તારા વિષે ભક્તિપૂર્વક નિવાસ કરશે તેઓ મારી કૃપાથી સુવર્ણ સરખી કાતિવાળા થશે ૩૮-૪૦ એ પ્રમાણે ઈન્દ્રથી વરદાન પામેલા એ પર્વત પર સાયકાળના સમયે વિશ્વદેવો, વસુઓ, વાયુદેવો અને બીજા પણ દેવતાઓ આવે છે

અને સાયં-સંધ્યાપાસન કરી સૂર્યનું પૂજન કરે છે. તેઓની પૂજનો અગીકાર કરી ભગવાન સૂર્યનારાયણ સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓને અદૃશ્ય થઈ અન્તાચળ પ્રત્યે બંધ છે. ૪૧, ૪૨ ભગવાન સૂર્ય નારાયણ મેરુ પર્વતથી દસ હજાર ચોળન પર આવેલા અન્તાચળ પ્રત્યે એક ઘડીમા પહોંચી બંધ છે ૪૩ અન્તાચળના શિખર ઉપર દેવોના શિખી વિશ્વકર્માએ પાશને ધારણ કરનારા મહાત્મા વરુણદેવને વસવા તારુ એક દિવ્ય ભવન બનાવ્યું છે સૂર્ય સરખું પ્રકાશમાન એ ભવન અત્યંત વિશાળ, અનેક પ્રકારના વૃક્ષોથી મુશોભિત અને નાના પ્રકારના પક્ષીઓથી ભ્રમ્ય છે ૪૪, ૪૫ હે કપિવરો! એ અન્તાચળ અને પ્રથમ કહેલો મેરુ પર્વત એ બન્નેની વચ્ચેના માર્ગ વિષે એક અત્યંત મોટું સુવર્ણનું તાલ વૃક્ષ શોભી રહ્યું છે એ વૃક્ષ ધણ જ મુશોભિત, સુદૃશ વેદિકાવાળું અને મોટા દસ ડાળાવાળું છે ૪૬

હે કપિવરો! મે કહેલા હૃદયમ મ્યગો વિષે, સરોવરો તથા નદીઓ વિષે તમારે સીતા સહિત રાવણની ચારે તરફ શોધ કરવી ૪૭ વળી હે વાનરો! મેરુપર્વત વિષે પોતાના તપોબળથી શુદ્ધ અત કરણવાળા, ધર્મ જાણનારા અને સાક્ષાત્ પ્રભુદેવ સરખા 'મેરુસાવર્ણિ' નામના મહર્ષિ રહે છે ૪૮ હે કપિઓ! તમે સૂર્ય સરખી કાતિવાળા એ મહર્ષિની પાસે જઈ, તેમના ચરણમા પ્રણામ કરી સીતા સબધી સમાચાર પૂછો ૪૯ હે કપિગ્રહો! જ્યારે રાત્રિ પૂરી થાય છે, ત્યારે ભગવાન સૂર્યનારાયણ ઉદયાચળથી માલીને મેરુપર્વત સુધીના સર્વ ભવલોકના સ્થાનોને અધકારરહિત કરે છે અને વળી પાછા અન્તાચળ પ્રત્યે જઈ અદૃશ્ય થાય છે ૫૦ હે વાનરમુગધો! આપણે વાનરલોકો અન્તાચળ સુધી જ જઈ શકીએ એમ છીએ તે પછીનો પ્રદેશ સૂર્યના પ્રકાશવિનાનો અને મર્યાદારહિત હોવાને કીધે ત્યાં શું છે તે બહુવાને આપણે સમજી નથી માટે હે વાનરો! તમે સૌ અસ્તા

યજ્ઞ સુધી જઈ, જનકતનયા સીતાની તથા રાવણના નિવાસસ્થાનની ભાળ મેળવી, એક માસ પૂર્ણ થતામાં પાછા વળેા. ૧૧, ૧૨ એક માસ ઉપરાંત કોઈએ પણ રોકાવું નહિ. જે કોઈ રોકાશે તે દેહાંતઃક્રાંતિને પ્રાપ્ત થશે. હે શૂરવીર કપિવરો! આ મારા સસરા સુષેણ વાનર તમારી સાથે આવે છે. ૧૩ આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા તમારે સર્વેએ તેમનાં વચનોને માન્ય કરવાં; કેમ કે મહાભળવાન આ સુષેણ મારા સસરા હોવાથી શુરુરૂપ છે. ૧૪ હે વાનરો! જોકે તમે સર્વ અત્યંત પરાક્રમી અને કર્તવ્યકર્તવ્યનો નિશ્ચય કરી શકો એવા છો, તોપણ આ વૃદ્ધ સુષેણ વાનરને મુખ્ય કરી તમારે પશ્ચિમ દિશામાં જોળ કરવા જવું એ યોગ્ય છે. ૧૫ હે કપિવરો! આ રામચંદ્રે આપણા ઉપર જે મોટો ઉપકાર કર્યો છે, તેના પ્રત્યુપકાર કરીશું ત્યારે જ આપણે કૃતકૃત્ય થઈશું; માટે હે વાનરો સીતાની શોધના કાર્યમાં મેં કહ્યું એથી બીજું પણ જે કંઈ હિતાવહ જણાય, તે સર્વ દેશ-કાળને અનુસરી તમારે નિશ્ચયપૂર્વક કરવું. ૧૬

વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ એટલું કહી વિરામ પામ્યો, ત્યારે તેનાં ઉત્તમ વચનોને માન્ય કરીને તથા તેની આજ્ઞા લઈને સુષેણ વગેરે વાનરો આનંદપૂર્વક પશ્ચિમ દિશા તરફ જવાને તૈયાર થયા. ૧૭

હવે શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૪૨ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૩ મો

ઉત્તર દિશાનું પશુન અને તે તરફ જવાને શતબલ વગેરે વાનરોને આજ્ઞા

તતઃ સંદિશ્ય સુગ્રીવઃ શ્વગુરં પશ્ચિમાં દિશમ્ ।
વીરે શતબલં નામ વાનરં વાનરેશ્વરઃ ॥ ૧ ॥

પોતાના સસરા સુષેણ વાનરને બળવાન કપિઓ સહિત પશ્ચિમ દિશા પ્રત્યે જવાનું કહ્યા પછી સર્વ દેશોને બાળુનારા વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે ઉત્તર દિશામાં મોકલવા માટે શૂરવીર 'શતબલ'

નામના વાનરચૂષપાલને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને તેને પોતાના તથા રામચંદ્રના હિતની આજ્ઞા કરતાં કહ્યું: ૧૨ 'હે મહાવીર શતબલ! તારા સરખા એક લાળ વાનરો અને તારા પોતાના મંત્રોઓ કે જેઓ યમરાજના અંશથી જન્મેલા છે, તેઓ સર્વને સાથે લઈ તું હિમાલય પર્વતથી શોભી રહેલી ઉત્તર દિશા પ્રત્યે જા અને ત્યાં ચાતરફ પવિત્ર યજ્ઞવાળાં, રામચંદ્રનાં પત્ની વેદેહીની શોધ કર. ૩૪ હે અર્થજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ! આપણે સીતાની શોધ કરવા-રૂપ કાર્ય જાલવીને જ્યારે રામચંદ્રનું પ્રિય કરીશું, ત્યારે જ તેમના ઋણમાંથી મુક્ત થઈ કૃતાર્થ થઈશું. મહાત્મા રઘુવીરે પ્રથમથી જ આપણું પ્રિય કયું છે, માટે હવે જો આપણે તેને ખઠ્ઠો વાળીએ. તો જ આપણું જીવિત સફળ થાય. સામા ધણીએ કંઈ પણ ઉપકાર ન કર્યો હોય, છતાં પણ જે પુરુષ તેનું ઇચ્છિત કાર્ય કરી ઉપકાર કરે છે, તે પુરુષ જ પોતાના જીવિતને સફળ કરે છે; ત્યારે આપણે તો પ્રથમ ઉપકાર કરનારા રઘુવીરનો પ્રત્યુપકાર કરીએ તેમાં શી નવાઈ છે! ૧૩-૧૪ હે શતબલ વગેરે વાનરો! મારું પ્રિય તથા હિત ઇચ્છનારા તમારે ઉપર કહેલો વિચાર ધ્યાનમાં રાખીને, જેવી રીતે સીતાની ભાળ સત્વર મળે તેવી રીતે પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે. ૬ હે કપિવરો! શત્રુઓનાં નગરોને જીતનારા રઘુવીર કે જે સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ વિષે માન પામેલા તથા મારા મિત્ર છે અને આપણા સર્વની ઉપર અત્યંત સ્નેહ ધરાવે છે, તેમનું કાર્ય એ મારું જ કાર્ય છે એમ સમજીને તમે સતી સીતાની શોધ કરો. ૬ હે વાનરો! ઉત્તર દિશા વિષે નહીં તથા પર્વતો વગેરે જે જે અનેક ડુંગ્રો મધ્યે છે, તે સર્વ વિષે હું તમને કહી સંભળાવું છું. ત્યાં ત્યાં જઈને તમે પોતાનાં પુલ્લિબળ તથા પરાક્રમબળ વડે સતી સીતાની શોધ કરો. ૧૦ એ દિશા વિષે મ્લેચ્છ, પુલિન્દ, શૂરસેન, પ્રત્યલ, ભરત, કુરુ, મદ્રક, કાંબોજ, વરદ અને યવનાદિ દેશોમાં તથા શક લોકોનાં નગરોમાં સીતાની

શોધ કરી તમે હિમાલય પર્વત પ્રત્યે જાઓ. એ પર્વત પર આવેલાં લોઢા, પથ્થર તથા દેવદારનાં મોટાં વનો વિષે સર્વત્ર સીતા સહિત રાવણની ખોળ કરાશે. ત્યાંથી દેવો અને ગંધર્વોએ સેવેલા સોમાશ્રમ પ્રત્યે જાઓ અને ત્યાંથી મોટાં શિખરવાળા 'કાળ' નામના પર્વત પ્રત્યે જાઓ. ૧૧-૧૪ એ પર્વતનાં મોટાં શિખરો વિષે તથા શુક્રાઓ વિષે મહાસાગરવાળાં અને પ્રશંસનીય આચરણવાળાં રામપત્ની સીતાની તમે ખોળ કરાશે. ૧૫ 'કાળ' પર્વતનું ઉદ્ઘાઘન કરી તમે થોડેક આગળ જશો એટલે સોનાની ખાણોવાળો 'સુદર્શન' નામનો મહાગિરિ તમારા જોવામાં આવશે. ૧૬ તે પછી જાતજાતના પક્ષીઓથી ભરેલો અને વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષોથી શોભી રહેલો 'દેવસખા' નામનો પર્વત તમારી દૃષ્ટિએ પડશે. ૧૭ એ પર્વત પરનાં વનો વિષે, ઝરણાઓ વિષે તથા શુક્રાઓ વિષે ફરીને તમે સીતા સહિત રાવણની સારી રીતે ખોળ કરાશે. 'દેવસખા' પર્વતને મૂકીને આગળ ચાલતા ચારે ખાલુએ સો યોજનના વિસ્તારવાળો અને પર્વત, નદી, વૃક્ષ તથા સર્વ જાતના પ્રાણીઓ વગરનો શૂન્ય પ્રદેશ આવશે. ૧૮ રૂંવાડા ખડાં કરે એવા એ દુઃખરૂપ પ્રદેશને તમે સત્વર ઓળંગી જશો એટલે રૂંચેલ વર્ણવાળો કેલાસ પર્વત તમારી દૃષ્ટિએ પડશે. તે ગિરિને ભેદી તમે હર્ષિત થશો. એ કેલાસ પર્વત ઉપર દેવોના શિશુની વિશ્વકર્માએ બનાવેલું કુબેરનું રમ્ય ભવન છે. એ ભવન રૂંચેલ મેઘ સરખું ઉજ્જવળ અને સુવર્ણથી મુશોભિત કરેલું છે. ૧૯-૨૧ ત્યાં આગળ અનેક કમળોથી છવાયેલી, હંસો તથા કારંડવોથી બ્યાસ અને અપસરાઓના સમૂહોએ સેવેલી એક વિશાળ નલિની છે. ત્યાં આગળ સર્વ લોકોને વિષે પૂજ્ય એવો યક્ષોના રાજા અને ધનના ભંડારવાળો શ્રીમાન કુબેર પોતાના યક્ષો સહિત કીડા કરે છે. ૨૨ એ કેલાસ પર્વતના અંતર્ગત પેટા પર્વતો વિષે તથા તેની શુક્રાઓ વિષે ઝાંઝેર તમારે સીતા

૨ કમળોવાળી તળાવડી.

સહિત રાવણની શોધ કરવી. ૨૩-૨૪ એ પર્વતનું ઉદ્ઘાઘન કરી આગળ જતાં તમે 'કૌંચ' પર્વત પર પહોંચશો. એ પર્વતમાં એક મોટી શુક્રા છે કે જેને વિષે પ્રવેશ કરવો ઘણો જ કઠિન છે અને તે કારણથી જ એનું 'દુષ્પ્રવેશ' એવું નામ પડેલું છે. હે વાનરો! તમે અત્યંત સાવધાનીથી તે શુક્રાની અંદર પ્રવેશ કરાશે. ૨૫ હે વાનરો! એ શુક્રાની અંદર દેવતાઓના જેવા જ રૂપવાળા અને સૂર્ય સરખી કાંતિવાળા મહાત્મા મહર્ષિઓ વસે છે. ત્યાં જઈ તેઓને પ્રણામ કરાશે અને સીતાની ખોળ કરાશે. વળી કૌંચ પર્વતની ખીણ શુક્રાઓમાં તથા તેનાં નાનાં-મોટાં શિખરો, ખીણો અને મધ્ય ભાગ વગેરે સ્થળોમાં તમારે સારી રીતે સતી સીતાની ખોળ કરવી. ૨૬-૨૭ ત્યાર પછી તેના પડખામાં જ આવેલે વૃક્ષસહિત 'કામશલ' તથા પક્ષોઓની આવજા વિનાનો 'માનસ' પર્વત તમારા જોવામાં આવશે. એ ખરે પર્વતો અત્યંત શૂન્ય હોવાને લીધે તેના ઉપર સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ, દેવતાઓ તેમ જ રાક્ષસો વગેરે ઠાઈ પાલુ જતું નથી; પરંતુ તમારે તો ત્યાં જઈને સતી સીતાની શોધ કરવી. એ કૌંચ પર્વતનાં નાનાં-મોટાં શિખરો, શુક્રાઓ અને ઉપપર્વતો વગેરે સર્વ સ્થળો શોધી જોવા. ત્યાંથી આગળ જતાં 'મેનાક' નામનો પર્વત આવશે. ૨૮-૨૯ એ પર્વત વિષે મયદાનવે પોતે જ પોતાને માટે નિર્માણ કરેલું એક રમ્ય ભવન છે અને ત્યાં ઠેકઠેકાણે અશ્વ સરખા ગુણવાળી સ્ત્રીઓનાં નિવાસસ્થળો દૃષ્ટિ યોગ્ય થાય છે. હે વાનરો! એ મેનાક પર્વતનાં નાનાં-મોટાં સર્વ શિખરો અને શુક્રાઓ વગેરે સઘળાં સ્થળોએ તમારે રાવણ સહિત સીતાની ખોળ કરવી. ત્યાંથી આગળ ચાલતા પછી સિદ્ધ પુરુષોએ સેવેલો એક પવિત્ર આશ્રમ આવશે, જેને વિષે તપશ્ચર્યાના પ્રભાવથી નિષ્પાપ થયેલા સિદ્ધો, વૈષ્ણવો અને વાલખિલ્ય આદિ તપસ્વીઓ નિવાસ કરે છે. હે કપિવરો! એ સિદ્ધ તપસ્વીઓની આગળ જઈ, તેઓના

ચરણું વંદન કરીને તમારે તેમને અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક સીતાની ભાળ પૂછવી. એ આશ્રમની પાસે જ સુવર્ણવર્ણી કમળોથી ઢંકાયેલું અને સૂર્ય સરખા કાંતિમાન હંસોના વસવાટવાળું 'વૈખાનસ' નામનું એક સરોવર છે કે જેના કિનારાઓ ઉપર શ્રીમાન કુબેરને ખેસવાનો 'સાર્વભૌમ' નામનો હાથી પોતાની હાથણી-ઓની સાથે કીડા કરે છે. એ આશ્રમ તથા સરોવરને વટાવીને તમે આગળ જશે. એટલે સૂર્ય, ચંદ્ર તથા નક્ષત્રાદિના પ્રકાશ વિનાનો અને મેઘ વગેરેની ગર્જનાથી રહિત એવો એક પ્રદેશ આવશે. ૩૦-૩૧ તે પ્રદેશ સુખપૂર્વક ભેઠેલા, તપશ્ચર્યાથી સિદ્ધ થયેલા અને દેવ સરખી કાંતિવાળા સ્વયંપ્રકાશ સિદ્ધ પુરુષોનાં સૂર્યકિરણો સરખાં તેજ વડે પ્રકાશમાન થઈ રહ્યો છે. ૩૨ એ પ્રદેશ ઝોળંગી તમે આગળ જશે. એટલે 'શૈલોદા' નામની નદી આવશે. તેના બન્ને કિનારા ઉપર 'ક્રીચક' નામના વાંસ જીગેલા છે. ૩૩ તે સિદ્ધ પુરુષોને આ પારથી સામે પાર અને સામે પારથી આ પાર ઉતારે છે. એ નદીને સામે કિનારે ઉત્તરકુરુદેશ આવેલો છે. તેમા સુવર્ણવર્ણી કમળોવાળી નલિનીઓના જળથી સ્નાનાદિ ક્રિયા કરનાર યુવયાત્રમા લોકો નિવાસ કરે છે. ૩૪ ત્યાં સુવર્ણમય રક્ત કમળોનાં વનોથી શોભતી અને નીલવર્ણના વૈદ્યમંથિ સરખાં પત્રોથી છવાયેલી હંભરો નદીઓ વહન કરે છે. ૩૫ અને મધ્યાહનના સૂર્ય સરખાં ઝળહળતાં મોટાં મોટાં જળાચરો શોભી રહ્યાં છે. અમૃત્ય મંથિ, રત્ન, મુક્તાદ્વજ, ક્રીમતી હીરા અને સુવર્ણ સરખા પરાગવાળાં નીલવર્ણી કમળવનો, એ સર્વથી એ ઉત્તરકુરુદેશ અત્યંત શોભી રહ્યો છે. ૪૦-૪૧ એ દેશમાં વહેતી નદીઓ સુવર્ણની રેતીવાળા તેમ જ રત્નોથી તથા સુવર્ણથી ભરેલા અને અગ્નિ સરખા પ્રકાશિત ઉત્તમ પર્વતોથી વ્યાપ્ત છે. ત્યાંનાં હંભરો વૃક્ષો અનેક પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત, સર્વકાળ યુગ્મ અને ક્ષણચુક્ટ રહેનારાં, જેઓના ગંધ, રસ તથા સ્પર્શ દિવ્ય

છે એવાં અને સર્વ કામનાઓ પરિપૂર્ણ કરનારાં છે; તેમાંનાં કેટલાંએક તો નાના પ્રકારનાં વસો ફળે છે, અર્થાત્ તેમના રેસા વગેરેથી વસો ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૨-૪૪ કેટલાંએક મોટી અને વૈદ્યમંથિથી જડેલાં સ્ત્રીપુરુષોને પહેરવા યોગ્ય ઉત્તમ આભૂષણો ફળે છે. ૪૫ કેટલાંએક સર્વ ઋતુઓમાં ઉપયોગી થઈ શકે એવાં ફળો આપે છે; કેટલાંએક અમૃત્ય મંથિઓ તથા ચિત્રવિચિત્ર રત્નો આપે છે; કેટલાંએક ઉત્તમ ણિછાનાવાળાં શયનો આપે છે; કેટલાંએક મનને હર્ષ ઉપભવે એવા પુષ્પહાર આપે છે અને કેટલાંએક પાન કરવાના અમૃત્ય પદાર્થો તથા વિવિધ પ્રકારના ભક્ત્ય પદાર્થો ઉત્પન્ન કરે છે. એ દેશ વિષે સર્વ સ્ત્રીઓ રૂપ તથા ચૈવનથી શોભતી અને શ્રેષ્ઠ શુભોવાળી હોય છે. ૪૬-૪૮ દેહીપ્રમાણ કાંતિવાળા ગંધર્વો, કિષ્કિન્દ્રો, સિદ્ધો, પત્રંગો અને વિદ્યાધરો પોતપોતાની સ્ત્રીઓ સહિત ત્યાં આવી નિરંતર રમણ કરે છે. એ ઉત્તર કુરુદેશ વિષે પુરુષો પણ પવિત્ર કર્મોવાળા તથા કામ અને અર્થનું સેવન કરનારા છે તથા પોતપોતાની સ્ત્રીઓની સાથે કીડા કરતા આનંદ વસે છે. ૪૯-૫૦ એ દેશ વિષે સર્વ ભૂતપ્રાણીઓના મનને હર્ષિત કરે એવો અને ઉત્તમ હાર્યયુક્ત સ્વરોથી મિશ્રિત થયેલો, ગીત તથા વાલ્મીકેનો મધુર ઘોષ નિરંતર સાંભળવામા આવે છે. ૫૧ ત્યાં આગળ કોઈ પણ પ્રાણી હર્ષરહિત તેમ જ અસત્ પદાર્થમાં પ્રીતિવાળું નેવામાં આવતું નથી. ત્યાં મનને આનંદ આપનારા ઉત્તમ શુભો દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે છે. ૫૨ હે વાનરો ! એ ઉત્તર કુરુદેશ વટાવી આગળ જતાં ઉત્તર દિશાનો સમુદ્ર આવે છે. તે મહાસમુદ્રની મધ્યે 'સોમગિરિ' નામનો સુવર્ણનો મોટો પર્વત આવેલો છે. ૫૩ એ પર્વતનો પ્રદેશ સૂર્ય વિનાનો છે, અર્થાત્ ત્યાં સૂર્યોદય થતો નથી. છતાં એ પર્વત પોતાના તેજથી જ સૂર્યની પેઠે પોતાના પ્રદેશને પ્રકાશિત કરે છે. ૫૪ એ સોમગિરિ વિષે ભગવાન વિષ્ણુ, બ્રહ્માદિઓ સહિત પ્રદાદેવ

તથા એકાદશ રુદ્રરૂપ શ્રીશંકર વાસ કરી રહ્યા છે. હે વાનરો! ઉત્તર કુરુદેશથી ઉત્તર દિશામાં આવેલા એ પ્રદેશમાં તમારે જવું નહિ; કેમ કે કોઈ પણ ભૂતપ્રાણીઓથી ત્યાં બર્ષ શકાતું નથી.^{૫૫,૫૬} એ સોમગિરિ પર દેવતાઓ પણ બર્ષ શકતા નથી. માટે હે કપિવરો! ઉત્તર કુરુદેશમાં શોધ કરીને જ તમે સત્વર પાછા વળજો.^{૫૭} હે વાનરપુંગવો! મેં જણાવ્યું ત્યાં સુધી જ તમે વાનરોથી બર્ષ શકાય તેમ છે. તે પછોતો પ્રદેશ સૂર્યના પ્રકાશ વિનાનો અને મહાંતરહિત હોવાથી આપણે તેને જાણી શકવા સમર્થ નથી. હે શતબલ્લાદિ કપિવરો! મેં તમને જે જે સ્થળોનું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું, તે તે સર્વ સ્થળોમાં તેમ જ મેં જેનું વર્ણન ન કર્યું હોય એવાં સ્થળોમાં પણ તમારે સીતા સહિત રાવણની શોધ કરવી.^{૫૮,૫૯} હે વાસુ સરખા વેગવાળા! હે અગ્નિ સમાન તેજસ્વી વાનરો! તમે મારી આજ્ઞા પ્રમાણે સવન શોધ કરી જનકનંદિની સીતાની ભાજ મેળવશો, એટલે તમે હશરથનંદન રઘુવીરનું તથા મારું મોટું પ્રિય કનું ગણાશે.^{૬૦} પછી હે વાનરો! મનને આનંદ પમાડે એવા ઉત્તમ પદાર્થો વડે મારાથી સત્કાર પામેલા તમે મારા તરફથી આજ્ઞાવધાને પ્રાપ્ત કરી, કૃતાર્થ થઈ પોતાના બાંધવો તથા સ્ત્રીઓ સહિત નિષ્કંટક પૃથ્વી પર વિચરશો.^{૬૧}

શ્રી વાલ્મીકિ મહારાજનિષ્પદીત આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિત્રમણિ
કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૪૪મો સર્ગ સંપન્ન

સર્ગ ૪૪મો

રામચંદ્રે હનુમાનને મુદ્રિકા આપી

વિરોધેનું તુ સુચારી હનુમત્યર્થમુક્તબાન ।

હ હિ તત્તિમ્હરિશ્ચિદે નિશ્ચિતાર્થાડ્યસાધને ॥૧॥

સીતાની શોધ માટે જુદા જુદા વીરોને ચારે દિશામાં જવાની આજ્ઞા કરીને પછી કપિરાજ સુગ્રીવ દક્ષિણ દિશા પ્રત્યે જનારા વાનરો પૈકી મહાબળવાન હનુમાનને વિશેષ લલામણુ કરવા લાગ્યો;^૧ કેમ કે સર્વ કપિઓમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીમાન

૬ નોકે સીતાને રાવણ હરી ગયો છે અને રાવણનું

હનુમાન અત્યંત બળવાન છે અને સર્વત્ર ગતિ કરી શકે એવા છે; માટે સીતાની શોધ કરવાનું કાર્ય તે અવશ્ય પાર પાડશે એવો સુગ્રીવના મનમાં નિશ્ચય હતો.^૨ સર્વ વાનરોના અધિપતિ સુગ્રીવે અત્યંત પ્રસન્ન થઈને મહાપરાક્રમી વાયુપુત્ર હનુમાનને કહ્યું:^૩ 'હે કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાન! સમગ્ર પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, દેવોના સ્વર્ગોદિ લોકો તથા જળ એ વગેરે કોઈ પણ સ્થળે તારી ગતિનો અટકાવ થાય એમ હું જોતો નથી.^૪ વળી અસુરો, ગંધર્વો, નાગલોકો, મનુષ્યો, દેવતાઓ, સસુક્રો અને પર્વતો સહિત સર્વ લોકો તારા બળવામાં છે.^૫ હે મહાકપિ! હે વીર! ગતિ, વેગ અને કાર્યલાઘવ એ સઘળામાં ખરેખર, તું તારા મહાતેજસ્વી પિતા વાયુના સરખો જ છે.^૬ આખી પૃથ્વીમાં તારા સરખું તેજસ્વી કોઈ પણ પ્રાણી નથી; માટે સીતા પ્રાપ્ત થાય એવા ઉપાયનું તું સત્વર ચિંતન કર. હે નીતિશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ શુદ્ધિવાળા હનુમાન! બળ, બુદ્ધિ, પરાક્રમ, દેશકાળને અનુસરતું તથા ન્યાય, એ સઘળા ગુણોએ તારામાં જ વાસ કર્યો છે.^{૭,૮}

એ પ્રમાણે વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે હનુમાન પ્રત્યે લલામણુ કરી. એ બેઠું 'સીતાની શોધ કરવારૂપ કાર્ય'નો સંબંધ વિશેષે કરી હનુમાન સાથે રહેલો છે' એવું બાણીને તથા તેનું મોટું સામર્થ્ય બેઠીને રઘુવીર વિચાર કરવા લાગ્યા :

નિવાસસ્થાન લોકોપગી જ છે એવું સુગ્રીવ પ્રથમથી જ જણવેલો હતો. તેપણે સીતાની તથા રાવણના નિવાસ-સ્થાનની શોધ કરવા સારું તેણે વાનરોને ચારે દિશામાં મોકલ્યા. તેનું કારણ એટલું જ હતું કે, રાવણે સમસ્ત ભૂમંડળમાં પોતાના સ્થાનો રાખ્યાં હતાં, જેથી કદાચ રાગના સજને લીધે તેણે કોઈ ખુસ મ્યળે સીતાને રાખ્યાં હોય, કિંવા પોતે પણ ત્યાં જઈને રજા હોય; છતાં ઘણે સાગે રાવણનું નિવાસ-ધર્મ લોકો-દેવાથી તેમ જ જે વેળા તે સીતાને લગી જતો હતો તે વેળા સુગ્રીવે તેને દક્ષિણ દિશા તરફ જતો જોયેલો હોવાથી સીતા દક્ષિણ દિશામાં જ હોવા બેઠું એવી ધારણા બાંધીને સુગ્રીવે દક્ષિણ દિશામાં જનારા વાનરોને અને તેમાં વળી વિશેષ કરી પવનસુત હનુમાનને ખાસ લલામણુ કરી.

x સત્વર કાર્ય કરવાપણું.

‘અહો ! વાનરોનો રાજા સુગ્રીવ પવનસુત હનુ-
માનને જ મહાબળવાન અને સીતાની ભાળ
મેળવવામાં સમર્થ માને છે, હું પણ ‘સીતાની
શોધના કાર્યમાં હનુમાન જ સમર્થ છે’ એમ
ધારું છું.’^{૮૬} વળી એ દક્ષિણ દિશામાં જનારો
હોવાથી સીતાની શોધનું કાર્ય એની સાથે જ
વિશેષ સંબંધ ધરાવે છે. તેના સ્વામી સુગ્રીવે
પૂર્વે અનેક વાર તેનાં પરાક્રમોની પરીક્ષા કરી
છે એથી અવશ્ય આ હનુમાનના ઉદ્ધોચનું કળ
સત્વર ઉદય પામશે. જો કદાચ એને સીતાનાં
દર્શન થાય, તો ‘એ મારા સ્વામીનો દૂત છે’
એવું સીતાના બાણવામાં આવે અને હનુમાન
પણ સીતાને જલદી ઓળખી શકે, એટલા માટે
મારે હનુમાનને કંઈક નિશાની આપવી જોઈએ.’
એવો વિચાર કરી હનુમાનના સાચું જોઈ, શ્રીમાન
રામચંદ્ર બાણે કૃતકૃત્ય જ થયા હોય એમ અત્યંત
હર્ષિત થયા. આ વેળા તેમની સર્વ ઇર્ષ્યો
તથા અતઃકરણ આનંદિત થઈ રહ્યાં.^{૧૦, ૧૧} પછી
શત્રુઓને તપાવનારા રઘુવીરે પોતાના હાથની
આંગળી પર રહેલી એક સુવર્ણમુદ્રિકા કે જે
પોતાના નામના ચિહ્નથી શોભી રહેલી હતી,
તે ઉતારીને સીતાને અભિજ્ઞાન આપવા માટે
મહાબળવાન હનુમાનને આપતાં કહ્યું : ‘હે
હરિશ્ચંદ્ર ! આ મારા નામના ચિહ્નવાળી મુદ્રિકા
તું તારી પાસે રાખ. જ્યારે તને જનકતનયાનાં
દર્શન થાય, ત્યારે તું એને આ મુદ્રિકા આપજે,
એટલે તરત જ એ ઉદ્દેગરહિત થશે અને તને
મારી પાસેથી આવેલો માનશે.’^{૧૨, ૧૩} હે વીર !
તારો ઉદ્યોગ અને શૌર્યયુક્ત પરાક્રમ તથા
સુગ્રીવે તને આપેલો સંદેશો-એ ત્રણે વાનાં મારા
કાર્યની સિદ્ધિ સચવતાં હોય એમ જણાય છે.^{૧૪}

રઘુવીરનાં વચન સાંભળીને તથા તેમની
પાસેથી મુદ્રિકા લઈને વાયુસુત હનુમાને બ્રહ્મ
હાથ જેટલી તેમનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યો અને
તેમની તથા સુગ્રીવની આજ્ઞા લઈ દક્ષિણ દિશા
પ્રત્યે જવાની તૈયારી કરી.^{૧૫}

એ વેળા અસંખ્ય વાનરોના મોટા સૈન્યનું
આકર્ષણ કરી તે વડે વીંટાયેલો પવનસુત હનુ-
માન, જેમ વાદળ વિનાના નિર્મળ આકાશ વિષે
નક્ષત્રગણો વડે વીંટાયેલો નિર્મળ તેજવાળો
ચંદ્ર શોભે તેમ શોભવા લાગ્યો.^{૧૬} એ જોઈ
રામચંદ્રે તથા સુગ્રીવે પુનઃ પણ કહ્યું : ‘હે
અત્યંત બળવાન પવનસુત ! અમોએ તારા
બળનો જ આશ્રય કર્યો છે, માટે હે શ્રદ્ધ સિંહ
સમાન પરાક્રમવાળા હનુમાન ! તું તારામાં રહેલાં
મોટામાં મોટાં પરાક્રમો પ્રકટ કરીને તે વડે
જનકતનયા સીતા આપણને જેમ સત્વર પ્રાપ્ત
થાય તેમ કર.’^{૧૭}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યનિર્ણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ
ક્રિષ્ણવાક્યમાં ૪૪ મો અર્ચ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૫ મો

સીતાની શોધ માટે વાનરવૃથાનું પ્રયાણ
સ્વાંશ્ચાટ્ય સુગ્રીવઃ પ્લવગાન્તલવર્ગર્ષમા :

સમસ્તાંશ્ચામ્વીદ્રાજા રામકાર્યાર્પણસદયે ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી વાનરશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવે રામચંદ્રનું
કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે ચારે દિશામાં જવા તૃપ્ત
થયેલા સર્વ વાનરગણોને છેવટની આજ્ઞા આપતાં
કહ્યું : ‘હે શ્રેષ્ઠ વાનરો ! મેં કહ્યું તે પ્રમાણે
તમે પોતપોતાની દિશામાં પ્રયાણ કરો અને
મારી આજ્ઞાને અનુસરી સીતાની શોધ કરો.’
પોતાના રાજા સુગ્રીવની ઉચ્ચ આજ્ઞા સાંભળતાં જ
સર્વ વાનરોએ તીડોનાં દળની પેઠે સર્વ પૃથ્વીને
આચ્છાદિત કરતાં ભુદી ભુદી દિશા પ્રત્યે પ્રયાણ
કર્યું. પછી એક માસમાં પાછા વળવા માટે
વાનરો સાથે કરેલા સુગ્રીવના વાયદા પ્રમાણે
સીતાની ભાળ મેળવવાની વાટ જોતા શ્રીમાન
રામચંદ્ર મહાત્મા લક્ષ્મણની સાથે મંડલવણ પર્વત
પર જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

શરવીર શતબલે પોતાના વાનરો સહિત
પર્વતરાજ હિમાલયથી વ્યારેલી ઉત્તર દિશા
પ્રત્યે પ્રયાણ કર્યું. વાનરચૂડપતિ વિનત પોતાના
કપિઓ સહિત પૂર્વ દિશા તરફ ચાલતો થયો.^{૨-૫}
તાર અને અંગદ આદિ વાનરો સહિત વાયુસુત

હનુમાન મહાસુનિ અમરત્યે સેવેલી દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલતો થયો અને પોતાના વાનરગણો સહિત વાનરથાળ સુપેણે વરુણે પાલન કરેલી પશ્ચિમ દિશા તરફ પ્રયાણ કર્યું.^૬ એવી રીતે ચારે દિશાઓમાં વાનરોને મોકલી અત્યંત સુખી થયેલો વાનરરાજ સુગ્રીવ આનંદ પામ્યો.^૭

સુગ્રીવની આજ્ઞા પામેલા સર્વ વાનરયુધપાલકો પણ પોતપોતાના વાનરગણો સહિત ચારે દિશાઓ પ્રત્યે ઉતાવળે જવા લાગ્યા.^૮ તેમાં કેટલાક વાનર મંદ મંદ શબ્દ કરતા, કેટલાક ઉચ્ચ સ્વરે નાદ કરતા, કેટલાક મોટી ગર્જનાઓ કરતા, કેટલાક સિહનાદ કરતા, કેટલાક દોડતા તો કેટલાક વિવિધ પ્રકારના નાદ કરતા પોત-પોતાની દિશાઓમાં જવા લાગ્યા.^૯ અને પ્રસવણગિરિ પર રહેલા રામચંદ્ર તથા સુગ્રીવ સાંભળે તેમ જિથે સ્વરે પરસ્પર કહેવા લાગ્યા : ‘અરે, આપણે રાવણને હણીશું અને ઉતાવળે સીતાને લાવીશું.’ વળી કેઈ કેઈ વાનર કહેતા હતા : ‘અરે, હું એકલો જ સંઘામમાં આવેલા રાવણને નાશ કરીશ અને પછી બીજા રાક્ષસોને પણ હણીને જનકનંદિની સીતાને લાવીશ.’^{૧૦, ૧૧} એટલામાં વળી બીજા એક કષિપુએ કહ્યું : ‘અરે, તમે સર્વ અહીં જ રહો; હું એકલો જ જઈશ અને હુદ્ધ રાવણના લયથી કંપી રહેલાં વિદેહ-પુત્રી સીતાને પાતાળમાંથી પણ લઈ આવીશ. હું વૃક્ષો તોડી પાડીશ, પર્વતો તથા પૃથ્વીને ફાડી નાખીશ અને સમુદ્રને ફોલ પમાડીશ.’^{૧૨, ૧૩} એટલામાં વળી કેઈ વાનર બોલી બીજો : ‘અરે, હું એક યોજન પૃથ્વી ફરી જઈ એવો છું,’ ત્યારે બીજાએ કહ્યું : ‘અરે, હું તો સો યોજન ફરું એવો છું.’ એટલે વળી ત્રીજાએ કહ્યું : ‘હું તો સો યોજન કરતાં પણ વધારે ફરી શકું એવો છું.’^{૧૪} વળી કેઈ વાનર બોલ્યો : ‘સમગ્ર પૃથ્વી, સમુદ્ર, પર્વત તથા વન વગેરે વિષે કિંવા પાતાળ વિષે પણ મારી જાતિ અટકે તેમ નથી, અર્થાત્ હું સર્વત્ર જઈ શકું એવો છું.’ એ પ્રમાણે પોતપોતાના બળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલો એક

એક વાનર સુગ્રીવ તથા રામચંદ્ર સાંભળે તેવી રીતે જિથે સ્વરે બોલતો હતો.^{૧૫, ૧૬}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિર્ણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણમ્
શિષિન્દ્રાકાંડમાં ૪૫ મો સર્ગ સમપ્ત

સર્ગ ૪૬ મો

સુગ્રીવે પોતાને સમગ્ર ભૂમંડળનું
જ્ઞાન થવાનું કારણ દર્શાવ્યું

ગતેષુ વાનરેન્દ્રેષુ રામઃ સુગ્રીવમશ્રીતઃ ।

કથં મવાન વિજાનીતે સર્વે વૈ મણ્ડલં ભુવઃ ॥૧॥

વાનરગણો ચારે દિશાઓ પ્રત્યે રખડ્યા ગયા, ત્યાર પછી પ્રસવણ પર્વત ઉપર બેઠેલા રામચંદ્ર અને સુગ્રીવ પરસ્પર અનેક પ્રકારના વાતાલાપ કરવા લાગ્યા. એવેના શ્રીમાન રઘુવીરે સુગ્રીવને પૂછ્યું : ‘હે સુગ્રીવ ! તે સર્વ વાનરોની આગળ જે આખા ભૂમંડળનું વર્ણન કરી બતાવ્યું, તે જ્ઞાન તને કેવી રીતે મળ્યું ?’

ત્યારે વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે અત્યંત નમ્રતા-પૂર્વક હાથ ભેડી કહ્યું : ‘હે રઘુવીર ! તમે પૂછો છો માટે તે સર્વ વૃત્તાંત હું વિસ્તારથી કહું છું, તે તમે સાંભળો.’ મેં તમને પૂર્વે કહી સંભળાવ્યું છે તે પ્રમાણે જ્યારે મારા જ્યેષ્ઠ પંથુ વાલીએ મહિષવૃષ ધરીને આવેલા ‘હુંડલિ’ નામના દાનવને મલયાચળ તરફ નસાડ્યા, ત્યારે એ હુંડલિએ મલયાચળની મોટી શુક્રામાં પ્રવેશ કર્યો. એ જોઈ તે હુંડલિને હેણવાની ઇચ્છાથી વાલીએ મને શુક્રાના દ્વાર આગળ જોલો રાખી એની અંદર પ્રવેશ કર્યો.^૧ હું પણ ત્યાં આગળ વિનીતની પેઠે શુક્રાદારની ચોકસાઈ કરતો જોલો રહ્યો. આજકાલ કરતાં એક વર્ષ પૂરું થયું, તોપણ હુંડલિને મારીને વાલી બહાર આવ્યો નહિ;^૨ પરંતુ જિલરાયેલું રુધિર શુક્રાના દ્વારની બહાર નીકળ્યું. એ જોઈ મને ઘણું આશ્ચર્ય થયું અને ‘મારો ભાઈ વાલી મરણ પામ્યો’ એમ માનીને હું અત્યંત શોકગ્રસ્ત થઈ ગયો. પછી મને મારી યુદ્ધમાં સૂઝી આવ્યું, તે પ્રમાણે મેં એક પર્વત જેવડી મોટી શિલાથી એ શુક્રાનું દ્વાર બંધ કર્યું; તે

એવા વિચારથી કે અંદર રહેલો માયાવી દાનવ બહાર નીકળશે નહિ, પરંતુ અંદર ને અંદર મરણ પામશે. ત્યાર પછી વાલીના જીવનની આશા છોડીને હું કિષ્કિન્ધામાં આવ્યો અને તારા તથા રૂમા સહિત મોટા વાનરરાજ્યને પાત્રી વાલીના મંત્રીઓની સલાહથી નિશ્ચિતપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૧૬-૧૮ એવામાં દુષ્ટ દાનવનો નાશ કરી વાનરશ્રેષ્ઠ વાલી નગરમાં આવ્યો, ત્યારે તેના લય તથા શુરત્વને લીધે મેં નમ્રતા-પૂર્વક તેને સમજાવું રાજ્ય અપાણ કરવા માંડ્યું; પરંતુ કોપને લીધે આકુળવ્યાકુળ થયેલા દુષ્ટાત્મા વાલીએ મારું એકે વચન નહિ માનતાં મને હણવાનો જ નિશ્ચય કયો, ત્યારે હું મારા સચિવો સહિત ત્યાંથી નાચી છૂટ્યો. પછી વાલી મારી પૃથે પડ્યો. ૧૦, ૧૧

હે હાશરથિ ! હું આગળ અને વાલી પાછળ એ પ્રમાણે રાતદિવસ દોડતાં અનેક નદીઓ, પર્વતો, જાતજાતનાં વનો તથા નગરોને જોતો હું અરીસા સરખી અથવા અગ્નિથી બળતા જાંબાડિયા સરખી આખી પૃથ્વીને ગાયનાં પગલાંની પેઠે જોઈ વળ્યો. પ્રથમ હું પૂર્વ દિશામાં ગયો. ત્યાંનાના પ્રકારનાં વૃક્ષો, શુદ્ધ-ઓવાળા રમણીય પર્વતો, વિવિધ પ્રકારનાં સરોવરો, અનેક ધાતુઓથી શોભતો ઉદ્યાયળ અને અસરઓને નિરંતર વસવાના સ્થાનરૂપ ક્ષીરસમુદ્રાદિ મારા જોવામાં આવ્યાં. ૧૨-૧૫ પરંતુ ત્યાં પછી વાલીને મારી પાછળ આવતો જોઈ તેનાથી ત્રસેલો, હું ત્યાંથી પાછો વળી દક્ષિણ દિશામાં નહો. એ દિશામાં વિધ્યાયળ વગેરે પર્વતો અને ચંદન વગેરેનાં વૃક્ષો શોભી રહ્યાં છે. ત્યાં પછી પવતો તથા વૃક્ષોના અંતરમાં વાલીને મારી પછવાડે જ દોડતો જોઈને હું ત્યાંથી પાછો પશ્ચિમ દિશા તરફ દોડ્યો. એ દિશામાં આવેલા અનેક પર્વતો તથા દેશોને જોતો હું છેક અસ્તાયળ સુધી ગયો; પરંતુ ત્યાં પછી વાલીએ મારી પૃથે છોડી નહિ. નાસતાં નાસતાં હિમાલય અને મેરુ વગેરે પર્વતો તથા

ઉત્તર દિશાનો સમુદ્ર વગેરે સર્વ સ્થળોને હું જોઈ વળ્યો; પરંતુ કોઈએ મને શરણે રાખ્યો નહિ ત્યારે હું અત્યંત ગભરાઈ ગયો. ૧૬-૨૦ પછી મારા બુદ્ધિમાન સચિવ હનુમાને મને કહ્યું : 'હે રાજન ! મને હમણાં જ સાંભરી આવ્યું છે; તે એ કે પૂર્વે મતંગ ઋષિએ વાલીને શાપ આપેલો છે કે, જો વાલી તેમના આશ્રમમાં પ્રવેશ કરશે તો વાલીના મસ્તકના સો કટકા થઈ જશે. ૨૧, ૨૨ હે હરીશ્વર ! એ મતંગ ઋષિના આશ્રમ વિષે આપણે ઉદ્દેગરહિત અને સુખ-પૂર્વક વસીશું. તેથી ચાલો, આપણે ત્યાં જ જઈએ.' હે રઘુવીર ! હનુમાનનું વચન સાંભળતાં જ હું મતંગ ઋષિના આશ્રમમાં આવેલા ઋષ્યમૂક પર્વત પર આવીને રહ્યો અને ત્યારથી મતંગ ઋષિએ આપેલા શાપના લયથી વાલી મારી પાસે આવ્યો નહિ. હે રાજપુત્ર ! એવી રીતે વાલીના લયથી હું બ્યારે આખા ભૂમંડળમાં ભર્યો, ત્યારે ચારેદિશાની પૃથ્વીને મેં પ્રત્યક્ષ જોઈ હતી અને તે પછી હું ઋષ્યમૂક પર્વતની શુદ્ધમાં આવીને વસ્યો હતો. ૨૩, ૨૪

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મલ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાન્ડમાં ૪૬ થી સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૭ મો

વાનરકુષોત્ત પાછા વળવું-ત્રણ

દિશાના સમાચાર

વર્ણનાર્થે તુ વૈદેહ્યાઃ સર્વતાઃ કપિકુજ્જરાઃ ।

વ્યાદિષ્ટા કપિપાજેન યયોક્તં જમુરજ્જલા ॥ ૧ ॥

કપિરાજ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી સીતાની શોધ કરવા માટે પૂર્વાદિ ચારે દિશામાં ગયેલા સર્વ વાનરો આનંદપૂર્વક દેશોદેશ વિચરવા લાગ્યા. ૧ તેઓ પોતપોતાની દિશામાંનાં સરોવરો, નદીઓના સંગમો, વૃક્ષો અને પર્વતો વિનાના તથા નદીઓના પ્રવાહને લોધે જવાને અશક્ય એવા પ્રદેશો, નગરો અને પર્વતો, વન તથા ઉપવનથી શોભી રહેલા અનેક દેશોમાં જઈ ચોતરફ સીતાની શોધ કરવા લાગ્યા. સુગ્રીવની આજ્ઞાથી સીતાશોધના કાર્યમાં જોડાયેલા એ સર્વ વાનરો

દિવસે જળસ્થળાદિ બુદ્ધા બુદ્ધા માર્ગે કરી વેદેહીની શોધ કરતા હતા અને રાત્રિ થતાં પ્રથમથી નિશ્ચિત કરી રાખેલા સ્થળે એકઠા થતા હતા. સીતાશોધ માટે નીકળેલા એ વાનરો સર્વ ઋતુમાં ઇન્દ્રિયત ક્ષણ આપનારાં વૃક્ષો પાસે જઈ દિવસ સુધીમાં વૃક્ષોનાં ક્ષણગ્રહણ કરતા અને રાત્રિએ નિશ્ચિત કરેલા સ્થળે જઈ ભોજન કરી સૂઈ રહેતા હતા. તેઓ જે દિવસે નીકળ્યા હતા તે દિવસથી આરંભી સીતાની શોધ કરતાં એક માસ પૂરો થવા આવ્યો, છતાં પણ જ્યારે સીતાની કાંઈ પણ લાજ મળી નહિ, ત્યારે નિરાશ થઈને પાછા વળ્યા અને પ્રસવણગિરિ પર આવી સુશીવને મળ્યા.^{૨-૧}

પોતાના સહિયો સહિત મહાબળવાન વિનત વાનર આખી પૂર્વ દિશામાં શોધ કરતાં પણ સીતાની લાજ નહિ મળવાથી નિરાશ થઈ પાછો આવ્યો; સુશીવથી ભય પામેલા કપિશ્રેષ્ઠ શતબલ સઘળી ઉત્તર દિશામાં શોધી વળી નિરાશ થઈ પોતાની સેના સહિત પાછો આવ્યો^૩ અને માસ પૂર્ણ થતાં આખી પશ્ચિમ દિશા શોધી વળી સુધેણુ પણ પોતાના સૈન્ય સહિત પાછો આવ્યો.

સર્વ વાનરોએ પ્રસવણગિરિ પણ સમયદ્રમી પાસે ખેંઠેલા સુશીવ પાસે આવીને તેને પ્રભુમ કરી નિવેદન કર્યું : ‘ હે વાનરાધિપતિ ! અમેએ સર્વ પર્વતો, વૃક્ષોથી ઘાડાં બનેલાં વનો, નદીઓ, સમુદ્રના દ્વીપો, તમોએ કહેલી સર્વ શુક્ષ્મો અને લતાઓથી ગૂંથાયેલાં મોટાં મોટાં શુભો વગેરે સ્થળે ઘણી જ શોધ કરી; ^{૪-૧૩} તેમ જ દુઃખ વડે જઈ શકાય એવા ગહન અને વિષમ દેશાંતરો વિષે જઈને મોટાં શરીરવાળાં પ્રાણીઓમાં પણ ખોળ કરી અને તેઓનો નાશ પણ કર્યો; છતાં જનકનંદિની સીતાની લાજ મળી નહિ. વળી જે પ્રદેશો ઘણા જ ગહન હતા, તેમાં પણ વારંવાર સીતાની શોધ કરી છતાં ક્યાંયથી પણ તેમના સમાચાર મળ્યા નહિ. ^૫ હે વાનરેંદ્ર ! અત્યંત પરાક્રમવાળો અને ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલો વાસુ- પુત્ર હનુમાન અદૃશ્ય સીતાની લાજ લાવશે;

કેમ કે દુષ્ટ રાવણ સીતાને જે દિશા પ્રતિ હરી ગયો છે, તે જ દિશામાં તેણે પ્રયાણ કર્યું છે. ^{૧૫} જો આવાળોકી મહાયુગ્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૪૦મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૮ મો

દક્ષિણ દિશામાં સીતાની શોધ-તે બાળુ ગયેલા કપિઓએ કરેલો રાક્ષસનો નાશ

સહ તારાક્ષદાર્યાં તુ સહસા હનૂમાન્કપિઃ ।

સુગ્રીવેણ યયોદિદ્ધં ગન્તુ વેશં પ્રવચકમે ॥૧॥

વાનરાધિપતિ સુશીવની આજ્ઞા પ્રમાણે તાર અને અંગદ આદિ વાનરો સહિત વાસુપુત્ર હનુમાને દક્ષિણ દિશા લાણી પ્રયાણ કર્યું. ^૧ પોતાની સાથેના ઉત્તમ કપિઓ સહિત તેમણે કેટલોક દૂર ગયા પછી વિંધ્યાચળની શુક્રમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં શોધખોળ કર્યો પછી એ પર્વતની આસપાસ આવેલા ઘાડાં જંગલો, પર્વતનાં શિખરો, નદીઓ, કિલ્લાઓ, સરોવરો, મોટાં વૃક્ષો, વૃક્ષખંડો^૨ અને નાનામોટા પર્વતો વિષે ચોતરફ શોધ કરી, પરંતુ જનકતનયા સીતાનાં ક્યાંય પણ દર્શન થયાં નહિ. ^{૨-૪} પછી અનેક પ્રકારનાં ક્ષણ-મૂળોનું લક્ષણ કરનારા તે વાનરો ત્યાંથી નીકળી જળ તથા મનુષ્યો વગરના મહાભયકર અને શૂન્ય એવા એક ગહન વન તરફ ગયા. ^૫ ત્યાં શોધ કરી પરંતુ સીતાની લાજ મળી નહિ. એવી રીતે બીજાં પણ કેટલાંય અરણ્યો વિષે શોધી વળ્યા. એ પ્રદેશ શુક્રાઓને લીધે ગહન હોવાથી તથા દુઃખ વડે શોધી શકાય એવો હોવાથી અત્યંત શ્રમિત અને પીડિત થયેલા એ સર્વ કપિઓ ત્યાંથી નીકળી નિર્વાંધપણે બીજા પ્રદેશમાં ગયા. એ પ્રદેશમાંનાં વૃક્ષો ક્ષણ, સુષુપ્ત તથા પાંદડાં વિનાનાં હતાં અને નદીઓ જળ વિનાની હતી. કંઈમૂળાદિ લક્ષ્ય પદાર્થો તો ત્યાં અત્યંત જ દુર્લભ હતાં. ^{૬-૮} ત્યાં મહિષ, મૃગ, હાથી અને શાર્દૂલ વગેરે વનનાં પશુઓ અથવા કોઈ જાતનાં પક્ષીઓ પણ રહેતાં ન હતાં. વળી એ પ્રદેશ વિષે વૃક્ષો, ઔષધિઓ, લતાઓ, વેલાઓ તથા લીલાં

* જ્યાં ઘણાં વૃક્ષો ઊગેલાં હોય એવા પ્રદેશ.

પાદડા અને પ્રકુક્ષિત કમળોવાળી તળાવડીઓ તો જોવામા પણ આવતી ન હતી, તો પછી ક્રમરોના મધુર ગુન્નરવચુકત કમળોની સુવાસ તો ક્યાથી જ હોય ? એ વનમા મહાભાગ્યવાળા અને તપશ્ચર્યારૂપી ધનવાળા ‘કડુ’ નામના એક મહર્ષિ રહેતા હતા એ મહર્ષિ સત્યવાદી, કૌર્ષ્ય એ કરેલા અપરાધને નહિ સહન કરનારા, નિયમોનુ પાલન કરનારા અને કૌર્ષ્યથી પણ પરા ભવ પામે નહિ એવા હતા એ વન વિષે પૂરે એ મહર્ષિનો દસ વર્ષનો પુત્ર મૃત્યુ પામતા અત્યંત ક્રોધ પામેલા તે ધર્માત્મા મહર્ષિ કડુએ આખા વનને શાપ આપ્યો હતો ‘અથ વન ઘટા તથા પક્ષી આદિ પ્રાણીઓ વિનાનુ, હું જે કરી પ્રવેશી શકાય એવું અને કૌર્ષ્યને પણ રહેવાને અર્થોગ્ય થાઓ’ કડુ ઋષિના એવા શાપને લીધે એ વન ઉજ્જડ-વેશન બની ગયું હતું એવા ભય કર વનમા પણ સ્થિર અત કરણ વાળા અને સુગ્રીવનુ પ્રિય કરનારા મહાત્મા વાનરોએ પ્રવેશ કરી વનના ગહન ભાગો, પર્વતો ની કંઠરાઓ તથા તરીઓના ઉત્પત્તિસ્થળો વિષે વાર વાર શોધ કરી, છતાં તેઓને જનકન દિની સીતાનો તથા તેનું હળુ ૫૨ ૨ મંવણનો ડયાય પત્તો મળ્યો નહિ

ત્યાર પછી તેઓએ લતાઓના શુન્છાથી વ્યામ્ન એવા એક ભય કર વનમા પ્રવેશ કર્યો ત્યાં ભય કર કર્મ કરનારો એક રાક્ષસ તેઓના જોવામા આવ્યો એ રાક્ષસ દવતાઓથી પણ ડરે તેવો ન હતો પર્વત સરખા દેહવાળા એ અસુર ને જોતા જ હતુમાન આદિ સર્વ કંપિઓ પોત પોતાના વસ્ત્ર સભાગી કમર કરી સુદ નાટે તૈયાર થયા ત્યારે એ બળવાન રાક્ષસે પણ તેઓને ગર્વથી કહ્યું ‘અરે વાનરો ! તમે તો હવે મરણને શરણુ ધયા જ છો’ ૧૮ ૧૯ એટલું કહી દેઠ મુદિ ઉગામી એ અસુર ક્રોધભરે વાનરો ની સામે દોડયા રાક્ષસને પોતાની સામે આવતો જોઈ ‘આ જ રાવણ હશે’ એન બળી તારાના પુત્ર અગદે એકાએક ભિછળી તેના મુખ પર

જેસભર એક લપડામ જે ચી કાઢી. રાજપુત અગદની એક જ લપડાકથી હણાયેલા એ રાક્ષસ મોમાથી રુધિર ઝોકતો, તરત જ લેદાયેલા પર્વતની પેઠે ચક્કર ખાઈ પૃથ્વી પર પડ્યો અને થોડીક વારમા તેના પ્રાણ નીકળી જવાથી તેનો શ્વામોઝવાસ બધ પડ્યો. એ જોઈ જય પામેલા વાનરોએ એ પ્રદેશનો ખાકી રહેવો ફેટલોક ભાગ શોધીને ત્યાંથી એક ગહન શુદ્ધ વિષે શોધ કરવા માડી ત્યાંથી પણ કરો પત્તો નહિ લાગવાથી નિરાગ થઈ સર્વ વનચરો ખીજ એક ઘોર શુદ્ધામા ગયા. અને ત્યાં પણ ઘણી વાર મુખી બોળ કરી અ તે નિરાશ થઈ તેઓ જેઠ કરતા એ શુદ્ધામાથી પાછા નીકળ્યા અને દીન મનવાળા થઈ એકાત ધ્યેણે વૃક્ષોની છાયા નીચે આવી એકઠા મળી બેઠા ૧૮

ઈતિ શ્રીવ ક્ષ્મીક મહાભુનિપ્રણીત આદિભ્ય શ્રીરામાયણના ક્રિષ્કિ ધાકાટમા ૪૮ મો સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૯ મો

અગદે વરેણુ નપ્તઓનુ આધાસન-

સીતાની શોધ માટે પુનઃ ઉદ્યોગ

અથાકુદસ્તદા સર્ગન્યાનરતિવમન્નવીત્ ।

પરિધ્રાન્તો મહાપ્રાજ્ઞ સમાશ્વાસ્ય શનર્ચ ॥૧॥

ઘણી ઘણી શોધ કર્યા છતાં પણ સીતાની ભાળ નહિ મળવાથી જેઠ પામેલા સર્વ વાનરોનુ આશ્વાસન કરી, અમિત થયેલા મહાભુદ્ધિશાળી રાજપુત અગદ તેઓને ધીમે ધીમે કહેવા લાગ્યો ‘ હે વાનરોત્તમો ! આપણુ સર્વેએ સઘળા વનો, પર્વતો, નદીઓ, ગહન અને દુર્ગમ સ્થળો, મોટા મોટા કોતરો તથા શુદ્ધાઓ વિષે પ્રવેશ કરી, તે સર્વને સારી રીતે શોધ્યા, તોપણ જનકન દિની જનકી કિંવા તેને હરી જન રો દુષ્કર્મી રાવણુ ક્યાય પણ આપણુ જોવામા આવ્યો નહિ’ ૨૦ સીતાની શોધ કરતા કરતા આપણુને સમય પણ ઘણો લા ા ગયો છે અને આપણુ રાજા નુગ્રીવની મારા બપો ઉઘ છે, માટે આપણે સર્વેએ પુન સીતાની બોળ કરવાના કાર્યમા બેઠાડ બેઠાએ ૨ હે વાનરો !

આ વેળાએ આમ નિરાશ તથા દીન થઈ બેસી રહેવું બેઠવું નથી. જોઠા; આળસ, શોક તથા નિદ્રાનો ત્યાગ કરો અને સીતાનાં દર્શન થાય તેવી રીતે ખતથી શોધ કરો.^૧ હે કપિશ્રેષ્ઠો! અનિવેદ,^૨ ઉત્સાહ અને આરંભેલા કાર્યમાંથી પાછું ન હટવું તે, એ ત્રણે ગુણે કાર્યની સિદ્ધિ કરનારા છે, એવું વિદ્વાનો કહે છે; માટે જ હું તમને કહું છું કે, હે વનવાસી કપિઓ! તમે ખેદનો ત્યાગ કરી હવે પછી આવનારાં સઘળાં ગહન વનોમાં શોધ કરો. હે વાનરો! આપણે સર્વેએ શોધેલાં સ્થળોને પુનઃ પણ ઉત્સાહ ધરી શોધવા બેઠીએ.^૩ સતત ઉદ્યોગ કરનાર પુરુષને તે કાર્યનું ફળ અવશ્ય મળે છે; પરંતુ કંટાળી જઈ ઉત્સાહરહિત થનાર પુરુષ ફળ મેળવી શકતો નથી.^૪ હે વાનરો! આપણે રાજા મુગ્ધોવ ઘણું જ કોપી અને ઉગ્ર દંડ દેનારો છે, માટે આપણે તેનાથી તથા મહાત્મા રામચંદ્રથી ડરવું બેઠીએ.^૫ હે કપિવરો! આ હું તમારા સર્વના હિત માટે કહું છું; માટે બે તે રુએ તો તેમ કરો અથવા હે વાનરો! આ સમયે આપણા સર્વને બીજી^૬ જે કંઈ કરવા યોગ્ય હોય તે જણાવો.^૭

રાજપુત અંગદનુ ભાપણુ સાંભળીને ગંધ- માહન વાનરે તરસ અને શ્રમથી થતી પીડાને લીધે લથડતી વાણીથી કહ્યું:^{૧૧} ‘હે વાનરોત્તમ! રાજપુત અંગદે જે વચનો કહ્યા તે આપણને અનુકૂળ, યોગ્ય તથા હિતરૂપ છે; આપણે તે પ્રમાણે જ કરવું બેઠીએ.^{૧૨} હે કપિઓ! તમે ખેદનો ત્યાગ કરી જાબા થાઓ અને ચાલો. મહા-મા મુગ્ધોવના કહ્યા પ્રમાણે આપણે સઘળા પર્વતો, શુક્રાઓ, શિલાઓ, ઉગ્રગડ વનો તથા પર્વતોનાં ઝરાઓમા પુનઃ શોધ કરીએ. ઉતાવળ કરો; ચાલો, આપણે સર્વ મળી હમણાં જ આ પર્વતોમાં આવેલાં દુર્ગમ સ્થળો વિષે શોધી વળીશું.^{૧૩,૧૪}

* કાર્ય કરતાં નિમ્નજ થવાય તોપણ ખેદ થયો સિવાય તે જ કાર્યમાં મંજ્યા રહેવું તે.

અંગદનાં વાક્યોને પુષ્ટિ આપનારાં ગંધ- માહન વાનરનાં હિંમતભર્યાં વચન સાંભળીને મહાબળવાન સર્વ કપિઓ પુનઃ ઉત્સાહયુક્ત થઈ જિલા થયા અને વિધ્યાચળ તથા અનેક પ્રકારનાં વનોથી ઘેરાયેલી દક્ષિણ દિશામાં ફરવા ગયા. સર્વે જ શોધ કરતા તેઓ શરદ- ઋતુના વાદળ સરખા રવેત વણાવાળા અને શુક્રાઓ તથા શિખરોવાળા રજતગિરિ પર ચઢ્યા. સીતાનાં દર્શનની આકાંક્ષાવાળા તે વાનરો એ પર્વત પર આવેલા લોધવનો તથા રમ્ય સપ્તપર્ણનાં વનો વિષે સારી રીતે જાણ કરતા છેક પર્વતની ટોચ ઉપર જઈ પહોંચ્યા અને ત્યાં જઈને ઘણી જાણ કરી છતાં રામપત્ની સીતાનાં દર્શન થયાં નહિ.^{૧૫-૧૮} એ પ્રમાણે મોટી શુક્રા- ઓવાળા એ રજતગિરિ પર શોધ કરી નિરાશ થયેલા અને ચોતરફ દેહિ કરતા એ વાનરો તે પર્વત પરથી નીચે જતયાં અને એક વૃક્ષની છાયા નીચે આવી કોઈ ભ્રમિત પુરુષની પેઠે ઉદ્વિગ્ન થિત બે ઘડી બેઠા.^{૧૯} બે ઘડી પછી કાંઈક સ્વસ્થ તથા શ્રમરહિત થઈ, તેઓ આખી દક્ષિણ દિશામાં શોધ કરવા પુનઃ પણ ઉદ્યુક્ત થયા.^{૨૦,૨૧} પછી એ સર્વ વાનરો કપિવર હનુમાનને મુખ્ય કરી વિધ્યાચળથી આરંભી દક્ષિણ દિશા વિષે શોધ કરતા સર્વે વિચરવા લાગ્યા.^{૨૨}

હાત શ્રાવણીક મહાહનુમણીત આદિકાચ શીરામાણુના ક્રિંક્રવાકાંડમા ૪૬ એ સગ સમસા

સર્ગ ૫૦મો

ઋક્ષાબલ પ્રાંત ગમન-તપસ્વિનીદર્શન

સહ તારાઢકાચાં તુ સદ્ગમ્ય હનુમાન્કવિઃ ।
ચિચિનોતિ ચ વિન્ધ્યસ્થ ગુહાશ્ચ મહાનાનિ ચ ॥ ૧ ॥
તાર અને અંગદ આદિ વાનરો સહિત વાલુસુત હનુમાને દક્ષિણ દિશામાં આવેલા વિન્ધ્ય પર્વતની શુક્રાઓ અને ગહન વનો વિષે સીતાની શોધ કરવા માંડી.^૧ સિંહો અને વ્યાઘ્રાદિ વનચર પશુઓએ સેવેલી એ પર્વતની શુક્રાઓ, વિષમ સ્થળો તથા મોટા મોટા ઝરાઓ વિષે ચોતરફ શોધ કરવા તે હનુમાનાદિ કપિઓ છેક વિન્ધ્યા

ચળના નક્કર શિખર પર જઈ પહોંચ્યા, ત્યાં જતા સુધીમા તેઓને સુગ્રીવે આપેલા એક માસનો અવધિ પૂરા થયો. એ પ્રદેશ અનેક શુક્રઓ તથા ગદન વનોથી ભરપૂર હોવાને લીધે મહાદુરે પણ શોધી શકાય એવા ન હતો, તોપણ કાર્યથી પાછા ન હઠતા વાયુસુત હનુમાન જોતરફ શોધ કરવા લાગ્યો. એ જોઈ બીજા સર્વ વાનરો પણ એકબીજાથી છૂટા પડી થોડે દૂર રહી ખતથી શોધ કરવા મડી પડ્યા સૈન્યમાના મુખ્ય મુખ્ય નાયકો જેવા કે ગજ, જવાહ, ગવય, શરભ, ગધમાદન, મદ, દ્વિવિદ, હંટ માન, જાખવાન, સુવરાજ અગદ અને તાર વગેરે વાનરો પર્વતસમૂહોથી વ્યાપ્ત દક્ષિણ દિશામા શોધ કરતા ચાલ્યા જતા હતા, એટલા માટે એક ઉઘાડા દારવાણુ ખિલ (કોતર) તેઓના જોવામા આવ્યું, એ ખિલમા પ્રવેશ કરવો ધણે જ કઠિન હતો, કેમ કે તેનું મયદાનવે રક્ષણ કરેલું હતું તેનું 'ઋક્ષખિલ' એવું નામ હતું એ ઋક્ષખિલના દારમાથી કૌચો, હસો, સારસો તથા કમળની રજીથી રક્તવર્ણુ બનેલા અને જળથી પહોળેલી પાખોવાળા ચક્રવાકાદિ પક્ષીઓ આવ-જા કરતા હતા વગી સુગંધયુક્ત શીતળ પવન તેમાથી ધીમે ધીમે નીકળતો હતો આ ઉપરથી 'અહો જળ હશે' એવું અનુમાન બાધી એ સર્વ કપિઓ કે જેઓ કુધા-તૃપાથી પીડિત થવાને લીધે જળની શોધ કરતા હતા તથા અત્યંત ઈર્ષિત થયા હતા, તેઓ સર્વ તે ખિલમા પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છાથી ત્યાં આગળ જિભા રદા મેનવામા બીજા સર્વ વાનરો કે જેઓ સીતાની શોધ માટે દૂર દૂર ફરતા હતા, તેઓ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને લતાઓ તથા વૃક્ષોથી નામ, નાના પ્રકારના પ્રાણીઓથી ભરેલા, પાતાળ સરખા જાણી અને દુર્ગ કડી પ્રવેશી ગડાય એવા ઋક્ષખિલને જોઈ વિનમ્ર થયા 'આમા જળ હશે' એમ ધારી, એ મહા બળવાન તેજસ્વી વાનરો તત્કાલ તે ભયકર ખિલમા પ્રવેશવાને તૈયાર થયા ત્યાં પર્વત

શિખર સમાન દઢ દેહવાળો પવનસુત હનુમાન કે જે દુર્ગમ વનમાર્ગોને શોધવામા સમર્થ હતો, તેણે સર્વ વાનરોને સંબોધી કહ્યું 'હૈ વાનરો! આપણે સૌ દક્ષિણ દિશામાના પર્વતો થી ભરેલા સઘળા પ્રદેશો શોધી શોધીને થાકી ગયા, તોપણ સીતાની લાગળ મળી નહિ, માટે આ ખિલમા પ્રવેશ કરી આપણે શોધ કરવી જોઈએ જોઈએ આ ખિલ ઘણું જ ભયકર અને દુષ્પ્રવેશ્ય જણાય છે, તોપણ તેમાથી હસો, કૌચો, સારસો તથા જળથી ભિન્નવેલી પાખો વાળા ચક્રવાક વગેરે પક્ષીઓ નીકળે છે અને એના દ્વાર આગળ જોગેલા વૃક્ષો પણ લીલાછમ જણાય છે એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, એમા અવશ્ય કંઈ જળવાળો કૂવો કેવા ધરો હશે'

હનુમાનના વચનો સાંભળી જળની આકાંક્ષા વાળા સર્વ વાનરોએ તરત જ અધકારથી વ્યાપી રહેલા એ ખિલમા પ્રવેશ કર્યો ૧-૧૭ ચદ્ર અને સૂર્યાદિના પ્રકાશરહિત હોવાને લીધે રવાટા જિભા કરે એવા એ ખિલને વિષે પ્રવેશ કરતા જ તે વાનરોએ ત્યાં રહેનારા સિંહ અને મૃગ આદિ પશુઓ તથા પક્ષીઓને નાસાનાચ કરતા જોયા તેનાથી ન કરતા તે કપિઓ અધકારમા આગળ ને આગળ વધ્યા તેઓ જેમ જેમ આગળ ગયા, તેમ તેમ એવું તો ગાઢ અધાર આન્ય કે જ્યાં આગળ તેઓની દૃષ્ટિ બધ થઈ ગઈ, અથોત્ તેઓ અધકારને લીધે એકબીજાને જોઈ શક્યા નહિ તેઓના પરાક્રમ અને પ્રભાવ પણ મદ થઈ ગયા અધકારને નીધે દૃષ્ટિ જવાઈ જવાથી તેઓ એકબીજાના હાથ ઝાલોને વાયુ સરખી ગતિથી આવવ લાગ્યા મોટા વેગથી માર્ગ કાપતા એ કપિવરો નાના પ્રકારના વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત એવા એ ભયકર ખિલમા ને ખિલમા એક ચોળન પુખી ચાલ્યા ગયા, તોપણ અધકારનો અત જલાયો નહિ હવે તેઓ અતારહિત થઈ ગયા અને તૃપાને લીધે 'જળ, જળ' એમ ઝખવા

લાગ્યા. અત્ય થાકને લોધે દીન મુખવાળા તથા કૃશ બનેલા એ વાનરાએ અધકારમા ને અધકારમા ૭ ઘણી વાર સુધી ચાટ્યા ક્યું, ત્યારે છેવટે થોડેક દૂર પ્રકાશ જોવામા આવ્યો. જ્યાં એ પ્રકાશ દેખાતો હતો તે અધકાર વિનાનો રમણીય વનપ્રદેશ હતો તેને જોતા અત્ય ત હિંમિત થઈ તે સર્વ કપિઓ ઉતાવળી ગતિથી તે પ્રદેશમા આવી પહોંચ્યા ત્યાં અધકારનું તો નામનિશાન પણ ન હતું ૧૮-૨૪ એ વનપ્રદેશ વિષે જોગેલા શાલ, તાલ, તમાલ, સોપારી, તાગર, ધાવડો, ચપક, નાગકેસર અને ફરેણુ વગેરે વૃક્ષો બહુ સુવર્ણમય જ હોય, એવા દેખાતા હતા અને ઝળહળતા અગ્નિ સરખો તેમનો પ્રકાશ પડતો હતો એ વૃક્ષો પરના શતા નવાકુરો તથા પુષ્પગુચ્છો વનની શોભામા વધારી કરી રહ્યા હતા ૨૫-૨૯ સૂર્ય સમાન પ્રકાશવાળા દેહીપ્રમાન રૂપેરી વર્ણના વૃક્ષો કે જે ટોચ સુધી છવાયેલો લતાઓકપી સુવર્ણ ભૂષણથી ભૂષિત હતા અને જેના થડની આસપાસ ચારે બાજુ વૈદૂર્યમણિની વેદિકા રચેલી હતી, તેને જોઈ સર્વ કપિઓ હિંમિત થયા વળી ત્યાં આગળ જાતજાતના પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત અને નીલવૈદૂર્યમણિ સરખા વર્ણવાળી કમલિની ઓ જોવામા આવતી હતી, ૩૦-૨૦ તેમ જ જોગતા સૂર્ય સરખા પ્રકાશમાન સુવર્ણવૃક્ષોથી વીંટાયેલો તથા કપેરી અને જોનેરી ૨-૪૪ મત્સ્યો તથા કમળોથી વ્યાપ્ત એવી નિર્મળ જળવાળી તળાવડીઓ દષ્ટિએ પડતી હતી ત્યાં આગળ સોનું, ચાંદી તથા વૃદ્યમણિ વગેરે કિંમતી વસ્તુઓથી નિમાણુ કરેલા સાત માળ વાળા સેકડો ગૂંહો શોભી રહ્યા હતા પ્રત્યેક ગૂંહામા સુવર્ણના ગોખ મૂકેલ હતા અને તેમા માતીની સેરા લટકતી હતી એ ગૂંહની આસપાસ આવેલા ખગીચાઓમા પ્રવાલ અને મણિ સરખા પુષ્પ તથા ફળના ભારથી લચી રહેલા વૃક્ષો શોભી રહ્યા હતા અને એ વૃક્ષો માથી નિરતર ઝરતા મધુરસનું સેવન કરવા

અર્થે આવેલા જામરો ત્યાં શુભરવ કરી રહ્યા હતા આ સર્વ શોભા નીરખી એ સર્વ કપિઓએ ત્યાંના એક મુખ્ય ગૂંહામા પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે ત્યાં મણિજડિત સુવર્ણના વિવિધ પ્રકારના પલંગો તથા વિશાળ આસનો ઠરઠર પડેલા જોવામા આવ્યા વળી એ ગૂંહામા કોઈ નથળે સોના, રૂપા તથા કાસાના પાત્રોના મોટા ઢગ ગોઠવી રાખ્યા હતા, કોઈ સ્થળે અગર વજેરે દિવ્ય ચંદનનો સંગ્રહ કરી રાખ્યો હતો, કોઈ સ્થળે આહાર કરવા યોગ્ય પવિત્ર કદમ્બ તથા ફળ વગેરે તેમ જ મધુરસનો મય્ય કરી રાખેલો હતો, કોઈ સ્થળે વિમાન, રથ, પાલખી વગેરે ઉત્તમ વાહનો પડેલા હતા, કોઈ સ્થળે દિવ્ય અને અમૂલ્ય વસ્ત્રોના ભંડાર ભરેલા હતા, તો કોઈ સ્થળે ચિત્રવિચિત્ર જીનના વસ્ત્રો તથા મુગચમોના ઢગલા કરી મૂક્યા હતા

ઋક્ષાભિવ વિષે ઉપર્યુક્ત સર્વ શોભાને નીરખતા અને સર્વ સીતાને શોધતા હનુમાન વગેરે સર્વ કપિવંશ ચોતરફ ફરતા હતા, જોવામા પોતાના તેજે કરી અગ્નિ સમાન પ્રકાશથી કોઈ એક સ્ત્રી તેઓની દષ્ટિએ પડી એ સ્ત્રી નિરમિત આહાર કરનારી એક વૃદ્ધ તપસ્વિની હતી તેણે પોતાના શરીર પર કૃષ્ણ મૃગચમ તથા વટકલવસ્ત્ર ધારણ કર્યું હતું આવા ગુપ્ત અને નિર્જન સ્થળમા એકની એક જુદા કોને જોઈ સર્વ કપિએ હિંમિત થઈ ગયા અને બહુ ભય પામ્યા હોય તેની પેઠે બાઈ પણ જો નાચાટના વિના જ જોવા રહ્યા પછી પવત સમાન દેહવાળો મહા સગર્થ હનુમાન તરત જ નિર્ભયપણે તેની આગળ ગયો અને તે વૃદ્ધ તપસ્વિની હોવાથી તેને પ્રભામ કરી હાથ જોડી પૂછ્યું 'હે દેવી ! તું કોણ છે ? અને આ બિલભવન તથા રત્નો વગેરે કોના છે ?' ૨૨-૪૦

ઈવ શ્રીમ્નો મ નિ ૧ અદિત્ય નીરમય-ન્યા
પિંધ ૧ મ્મ પંચમ સ્ત ૧ રમામ

સર્ગ પૃષ્ઠો

હેમા અપ્સરાની સખી સ્વયં પ્રભાતી ભેદ
હ્યુક્ત્યા હનુમાંસ્તત્ર ચીરકૃણ્ણાજિનામ્બરામ્ ।
અન્નવીત્તાં મહામાતાં તાપસાં ધર્મવારિણીમ્ ॥૧૧

અક્ષબિલમાં રહેનારી એ વૃદ્ધ તાપસી કે
જેણે વલકલવત્ર તથા કૃષ્ણ મૃગચર્મ ધારણ કર્યાં
હતાં અને જે ધર્મનું આચરણ કરનારી હતી તેને
વાયુસુત હનુમાને પૂછ્યું :^૧ 'હે મહાભાગા !
હુધા-તૃષાથી શ્રમિત થયેલા અને અત્યંત ખેદ
પામેલા અમોએ 'અહીં જળ મળશે' એમ
ધારી, એકાએક અધકારથી વ્યાપેલા આ બિલમાં
પ્રવેશ કર્યો છે.^૨ હે તપસ્વિની ! અમે સૌ તૃષાથી
પીડિત હોવાને લીધે જળની આશાથી આ મોટા
ભૂવિવરમાં આવ્યા છીએ. તેમાં વળી આ અનેક
પ્રકારની અદ્ભુત ઉપમા અપાય એવા ઉત્તમોત્તમ
પદાર્થો જોઈને તો ઊલટા અમે વધારે પીડિત
અને શ્રમિત થયા છીએ અને અમારું ચિત્ત
વ્યાકુળ બની ગયું છે, માટે હે દેવી ! અમારે
ભય નિવૃત્ત કરવા અથે અમે તને પૂછીએ છીએ
કે, તરુણ સૂર્ય સરખા પ્રકાશયુક્ત આ સુવર્ણનાં
વૃક્ષો અને આહાર કરવા યોગ્ય આ પવિત્ર
કંઠમૂળ તથા કૃણો કેનાં છે ? વળી આ સાત
ભૂમિકાવાળાં સુવર્ણમય તથા રૌપ્યમય દિવ્ય
ગૃહો કે જેની ભીંતોમાં સુવર્ણના ગોખ મૂકેલા
છે તથા જેનાં દારો પર ભણિમુક્તાનાં તોરણો
ખાધેલાં છે તે કેનાં છે ? આ પુષ્પ તથા કૃણ-
વાળાં અને સુંદર સુગંધવાળાં પવિત્ર વૃક્ષો તથા
સરોવર વિશેનાં કેમળો કેના પ્રભાવથી સુવર્ણ-
મય બનેલાં છે ?^{૩-૭} વળી આ જળમાંના
કાચળા તથા મત્સ્યો પણ સુવર્ણનાં કેમ દેખાય
છે ? આ સઘળી શોભા તારા પ્રભાવથી થઈ
છે કે કોઈ બીજીની તપશ્ચર્યાના પ્રભાવથી થઈ
છે ? એ સર્વ અમો અભણ્યાને યથાસ્થિત
કહી સંભળાવ.'

મહોત્તમા હનુમાનનાં વચન સાંભળી ધર્મો-
નુષ્ઠાનમાં તત્પર રહેનારી તથા સર્વ-ભૂત-
પ્રાણીઓનું હિત ધ્યાનનારી એ વૃદ્ધ તાપસીએ

કહ્યું : 'હે વાનરર્ષભ ! મહોત્તેજસ્વી અને માયાવી
મયદાનવે પોતાની માયાના બળ વડે આ સઘળું
સુવર્ણમય વન નિર્મોણ કર્યું છે. આ સુવર્ણ-
મય ઉત્તમ ભવન પણ તેણે જ બનાવેલું છે. એ
મયદાનવ પૂર્વે દાનવોનો વિશ્વકર્મા હતો. હે
વાનરયુગ્મવ ! એ મયદાનવે પૂર્વે કોઈ વન
વિષે હબરો વર્ષ પર્યંત ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરી
બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કર્યા હતા અને તેમની પાસેથી
વિચિત્ર સૃષ્ટિ રચવાનું સામર્થ્ય તથા શુક્રાચાર્ય-
પ્રણીત શિલ્પશાસ્ત્રનું ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું
હતું. ત્યાર પછી સર્વ કામલોગોનો લોહતા એ
મહાબળવાન મયદાનવ આ ભૂવિવરમાં દિવ્ય
વન તથા ભવન રચીને તેમાં સુખપૂર્વક રહેતો
હતો. આ દિવ્ય ભવનમાં રહેતાં કેટલોક કાળ
વીત્યા પછી એ દાનવશ્રેષ્ઠ મયદંત્રની હેમાનામની
અપ્સરા પર આમ્રજાત થયો. એ જાણી કે ધે
ભરાયેલા ઇંદ્રે તેની સાથે સુદ આરંભ્યું. એ
સુદમાં ઇંદ્રના વજ્રના પ્રહારથી તેનો નાશ થયો.
ત્યાર પછી બ્રહ્મદેવે આ ઉત્તમ વન, હર્કલ કામ-
લોગ તથા આ સુવર્ણ, ગૃહોદિ માયાસુરની
મોટી સમૃદ્ધિ હેમા અપ્સરાને સોંપી દીધી છે. હે
કપિવર ! આ ભવન વગેરે સર્વ દિવ્ય સમૃદ્ધિ
એ હેમાની છે. હે વાનરો ! હું તો મહાસુનિ
મેરુસાવણીની પુત્રી છું, મારું નામ
'સ્વયં પ્રભા' છે. હે વાનરોત્તમ ! નૃત્ય તથા
ગીતવિદ્યામાં કુશળ એવી તે હેમા અપ્સરા
મારી પ્રિય સખી હોવાથી તથા તેણે પોતાના
ભવનની રક્ષા કરવા સારુ પૂર્વે મારી પ્રાર્થના
કરેલી હોવાથી હું મારી એ પ્રિય સખીના આ
ભવનની રક્ષા કરું છું. હે વાનરો ! તમે આ
ભયંકર વનમાં શા કાર્ય નિમિત્તે આવ્યા
છો ?^{૧-૧૮} અરે, આ અત્યંત દુર્ગમ વન વિષે
તમે કેવી રીતે આવી શક્યા, એ સઘળું તમે મને
કહી સંભળાવો. હે વાનરો ! તમે સર્વ હુધા-
તૃષાથી પીડિત છો, માટે પ્રથમ ભક્ષણ કરવા
યોગ્ય આ કૃણો તથા કંઠમૂળોનું ભોજન કરી
નિર્મળ જળનું પાન કરો અને પછી તમારું

સર્વ વૃત્તાત મને કહો ૧૯

શ્રીવ મીવાસ્ત્રીક મહાસુનપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
કિંકિ પાઠમાં ૧૧ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પર મો

તાપસી સ્વયં પ્રભા

મય તાનત્રવીત્સર્વોન્નિધાન્તાન્હરિયુષપાન ।

इदं वचनमेकाग्र तापसी धर्मचारिणा ॥ ૧ ॥

વૃદ્ધ તાપસી સ્વયં પ્રભાનો આજ્ઞાથી સર્વ
વાનરોએ યથેચ્છ લોજન-પાન કરી, થોડીક
વાર વિશ્રાંતિ લીધી ત્યાર પછી એકાગ્ર ચિત્ત
વાળી અને ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારી સ્વયં પ્રભાએ
તેઓને કહ્યું 'હે વાનરો ! કૃષ્ણોનો આહાર
તથા શીતળ જળપાન કરવાથી જો તમારો શ્રમ
નિવૃત્ત થયો હોય તથા તમારું વૃત્તાત મારે
સાલળવા યોગ્ય હોય તો હવે તે સઘળું મને
કહો !' સ્વયં પ્રભાનું વચન સાલળી પવનસુત
હનુમાન અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક તેને સઘળું વૃત્તાત
કહેવા લાગ્યા

હનુમાને કહ્યું 'હે દેવી ! સર્વ લોકના રાજા
અને ધર્મ તથા વરુણની ઉપમા અપાય એવા
દશરથન દન રામચંદ્ર પોતાના લઘુભ્રાતા લક્ષ્મણ
તથા પોતાની પત્ની મહાદેવી સીતા સહિત
દ હકારણ્યમા પ્રવેશ કર્યો હતો અને ફરતા ફરતા
જનરથાનમા આવીને વાસ કર્યો હતો, એ વેળા
તેમની નજર ચૂકવીને તેમની પત્ની સીતાનું રાવણ
રાક્ષસેહરણ કયું છે ૧-૫ એ સીતાની શોધ કરતા
રામચંદ્રે કિંકિન્ધા પ્રત્યે આવી અમારા રાજા
સુગ્રીવની સાથે મનો ખાધી છે અને સુગ્રીવે
સીતાની શોધ કરવા માટે અમને અગદના
અધ્યક્ષપણા નીચે, અગત્યે સેવેલી અને યમ
રાજાએ રક્ષણ કરેલી આ દક્ષિણ દિશામા
મોકલ્યા છે મહાત્મા સુગ્રીવે અમને આજ્ઞા કરી
છે 'હે વાનરો ! તમે સૌ ઇચ્છિત રૂપ ધર
નારા રાવણના નિવાસસ્થળની તથા જનકતનયા
સીતાની શોધ કરો' ૧-૮ સુગ્રીવની આજ્ઞાને
અનુસરી અમે સર્વ કપિઓ અત્યાર સુધી
સઘળી દક્ષિણ દિશા શોધીશોધીને કટાણી ગયા
વા રા ૪૩

અને છેવટે દક્ષિણ સમુદ્ર વિષે શોધ કરવાની
ઈચ્છાથી તે તરફ જતા હતા, પરંતુ અત્યંત શ્રમને
લીધે તથા લુધા અને તૃપાને લીધે અમારા મુખ
વિવર્ણ થઈ ગયા અમે સર્વ કપિઓ વૃક્ષની
છાયા નીચે બેસીને સુગ્રીવની આજ્ઞાને વિચાર
કરતા ચિતારૂપ મહાસાગરમા ડૂબી ગયા સુગ્રીવે
આપેલો એક માસનો અવધિ પૂરો થવા આવ્યો,
છતા હજી સુધી અમે તેના કાર્યના પારને પામ્યા
નથી ૬-૧૦ પછી જળની આજ્ઞાથી અમે થોડો
દૃષ્ટિ ફેરવતા હતા, એવામા આ મોટું બિલ
અમારા બેવામા આવ્યું તુરંત જ અમે સર્વ જોઈ
તેના દ્વાર આગળ આવ્યા અને જોયું તો તે અધ
કરથી વ્યાસ હતું, છતા તેમા લીનીનમ લતાઓ
તથા વૃક્ષો જણાતા હતા અને તેના દ્વારમાથી
પલળેલી પાખોવાળા હસો, કૌચો તથા સારસ
આદિ પક્ષીઓ નીકળતા હતા જો ભેદ 'અહો
જળ હશે' એવી મને ખાતરી થઈ, ત્યારે મે સર્વ
કપિઓને અદર પ્રવેશ કરવાનું કહ્યું મારું વચન
સાલળી સર્વ કપિઓએ પશુ ધાયું કે, 'આ
બિલમા અવશ્ય કોઈ જળાશય હશે જ' ૧૧-૧૩
નિશ્ચય થતા જ સીતાની શોધના કાર્ય માટે ઉતા
વળા એવા અમે એકાએક આ અધકારવાળા
બિલમા પ્રવેશ કર્યો જેમ જેમ અદર આવતા
ગયા, તેમ તેમ અધકાર વધતો ગયો દૃષ્ટિ અશક્ત
થઈ જવાથી અમે સર્વ કપિઓ એકબીજાના હાથ
આવીને આગળ વધ્યા અને અમે તે આ પ્રદેશમા
આવી પહોંચ્યા હે દેવી ! આ અમારું વૃત્તાત
છે અને સીતાની શોધ કરવાનું અમારું મુખ્ય કાર્ય
છે માર્ગમા લુધા તથા તૃપાથી પીડા પામવાને
લીધે અમે સર્વ એકાએક આ બિલમા આવી
ચડ્યા છીએ હે દેવી ! અમે સર્વ કે જેઓ લુધાને
લીધે હાણી થયેલા હતા, તેઓને તે આતિથ્ય
ધર્મને અનુસરી જે કૃણ-મૂળાદિ આપ્યા તેનું
લક્ષણ કરીને અમે લુધાના હું અમાથી મુક્ત થયા
છીએ તે તપસ્વિની ! લુધાને લીધે ખરેખર અમે
સર્વ મરણની દશામા આવી પડ્યા હતા, પરંતુ
તે મારું રક્ષણ બચુ છે, માટે તે કરેલા ઉપ

કારને બદલે વાળવા અને તારું શું પ્રિય કરીએ,
તે તું કહે '

વાયુસુત હનુમાન સહિત સર્વ કપિઓના
વચન સાલળી સર્વજ્ઞસ્વય પ્રભાએ તેઓને કહ્યું.
'હે વાનરો! તમે સર્વ બળવાન વાનરોના
પ્રત્યુપકાર કરવાની ઇચ્છા જણાવનારા વચનો
સાલળીને જ હું સતુષ્ઠ થઈ છું. હે કપિવરો!
હું કે જે નિરંતર ધર્માતુષ્ઠાનમાં જ તત્પર રહે-
નારી છું, તેને કોઈ પણ પ્રિય પદાર્થની આવ-
શ્યકતા નથી.' ૧૪-૧૯

તપસ્વિની સ્વયંપ્રભાનું ધર્મયુક્ત વચન
સાલળી વાયુસુત હનુમાન તેને કહેવા લાગ્યો :
'હે દેવી! તમે કે જે ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારા છો,
તેના શરણે અને સર્વ કપિઓ આજે આવી
પડ્યા.' શ્રીએ ૨૦-૨૧ મહાત્મા સુગ્રીવે અમને
સીતાની શોધ કરી પાછા વળવાનો જે અવધિ
આપ્યો હતો, તે તો અહીં આજ પૂરો થયો છે.
હવે અમારું આયુષ્ય પૂરી ચૂક્યું છે, કેમ કે
'એક માસની અઠર પાછા વળવું' એવી સુગ્રીવ-
ની આજ્ઞાનું અમે ઉલ્લંઘન કર્યું છે અને એક
માસમાં પાછા નહિ વળનારને દેહાતકંડ થવાનો
છે, માટે હે ધર્મચારિણી! અમે સર્વને તું આ
ખિલમાંથી બહાર કાઢ અને સુગ્રીવના ભયથી
અમારું રક્ષણ કર હે દેવી! સીતાશોધરૂપ મોહનું
કાર્ય હજી અમારે કરવાનું છે અને તે કાર્ય
અહીં યા રહેવાથી થાય તેમ નથી.'

હનુમાનના વચન સાલળી વૃદ્ધ તપસી
સ્વયંપ્રભાએ કહ્યું : ૨૨-૨૪ 'હે વીર હનુમાન!
આ ખિલમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કોઈ પણ પ્રાણીએ
જીવતા બહાર નીકળવું ધણું જ દુષ્કર છે, તોપણ
કઠિન નિયમોનું પાલન કરીને મેળવેલા તપના
પ્રભાવથી હું તમો સર્વ વાનરોને આ ભયંકર
ખિલમાંથી બહાર કાઢીશ.' એટલું હનુમાન
પ્રત્યે કહીને પછી તેણે સર્વ વાનરોને સંબોધી
કહ્યું 'હે વાનરપુંગવો! જો તમારે આ ખિલ
માંથી બહાર નીકળવું હોય, તો તમે સૌ પોત
પોતાના નેત્રો મીચો, તેમ કર્યાં સિવાય અહીંથી

બહાર નીકળી શકાશે નહિ.'

તપસ્વિની સ્વયંપ્રભાના વચન સાલળતાં જ
બહાર નીકળવાની ઇચ્છાથી હર્ષિત થયેલા સર્વ
કપિઓએ નેત્ર મીચ્યા અને ઉપરથી કોમળ
આગળીઓવાળા કરકમળો વડે પોતાના નેત્ર
તથા મુખ પણ આચ્છાદિત કર્યાં, એટલે સ્વયં-
પ્રભાએ એક નિમેષ બેટલા સમયમાં જ તે સર્વ
કપિઓને ખિલમાંથી બહાર લાવી કહ્યું 'હે
વાનરો! હવે તમે તમારાં નેત્ર ઉઘાડો.' સ્વયં-
પ્રભાનું વચન સાલળતા જ સર્વ વાનરોએ નેત્ર
ઉઘાડ્યાં અને જોયું તો પોતે પૂર્વે હતો ત્યા-
ખિલના દ્વાર આગળ આવી બેઠો હતો ૧૨૧-૩૦
તપના અફુલ્લ પ્રભાવથી પોતાને એકાએક
ખિલની બહાર નીકળેલા જોઈને વિસ્મિત થયેલા
સર્વ કપિઓનું આત્માસન કરી સ્વયંપ્રભા કહેવા
લાગી : 'હે કપિકુંજરો! જુઓ, આ અનેક
જાતની લતાઓ તથા વૃક્ષોવાળો વિંધ્યાચળ,
પેલો દૂર જણાય તે પ્રસવણ પર્વત અને આ
પાસે જ અગાધ જળવાળો કશિણ સમુદ્ર છે.
હે વાનરવંશો! તમારું કટ્યાણ થાઓ હવે
હું મારા બવન પ્રત્યે જઈશ.' એટલું કહીને
તપસ્વિની સ્વયંપ્રભાએ પોતાની પ્રકાશમાન
શુક્રામાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૧

ધર્મિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ નવ
કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૫૨મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પડમે

વાનરોનો ખેડ

તતસ્તે દદ્યુર્ગર્ભં સાગરં વરુણાલયમ્।

અપારમમિગર્જનં ઘોરેર્નમિતરાકુલમ્ ॥ ૧ ॥

તપસ્વિની સ્વયંપ્રભાએ તપના પ્રભાવ વડે
બ્યારે સર્વ વાનરો કશખિલથી બહાર નીકળ્યા,
ત્યારે તેઓએ જળના મધાનરૂપ અને ઉપરા
ઉપરી બેઠા તરંગોથી અત્યંત ગર્જતા અપાર

* આ પ્રસવણ પર્વત કિષ્કિન્ધા પાસે આવેલા
પ્રસવણથી જુદો એમ કેટલાક કહે છે, અને કેટલાક
કહે છે કે, પ્રસવણ પર્વત યજ્ઞો માં હોવાથી દેવો
પણ બેઈ શકાતા હતા.

નિ. ટી.

મહાસાગરને જોયો ? મયદાનવની માયાથી નિર્મોહ થયેલા ઋક્ષગણલ વિષે શોધ કરતા બૃલા પડવાથી સુગ્રીવે આપેલા એક માસનો અવધિ ક્યારેનાય વ્યતીત થઈ ગયો હતો, તેથી તે સર્વ મહાત્મા વાનગે પ્રકૃષ્ટિત વૃક્ષોવાળા વિંધ્યાચળના દક્ષિણ તરફના છેક છેલ્લા છેડા પર બેસીને ચિંતા કરવા લાગ્યા. ૨૩ વસ તત્ક્રમમાં કૃળનાર આખા વગેરે વૃક્ષોને પુષ્પોના ભારથી લચેલા નથા એ કડો લતાઓથી વીટાયેલા જોઈને એ સર્વ વાનરો સમય વ્યતીત થવાનું માની સુગ્રીવ તરફનો ભય ધરવા લાગ્યા. ૨૪ ‘અરે, એક માસ તો ક્યારેનાય પૂરો થઈ ગયો, આ શરદઋતુ બેઠી અને વસ તત્ક્રમના કિવસો પણ આવી પહોંચ્યા ! અરે, સુગ્રીવે આપેલા અવધિ વ્યતીત થઈ જવા છતાં હજી સુધી આપણે સીતાશોધનું કાર્ય પણ કાર્ય કયું નથી ! હવે આપણે અત પાસે આવ્યો.’ એમ પરસ્પર કહેતા તે કપિઓ અત્યંત શ્રમ તથા હુ અને લીધે પૃથ્વી પર પડ્યા. ૨૫

ત્યારે મહાબુદ્ધિમાન યુવરાજ અગદ કે જેની કાષ સિંહ કિવા વૃષભ સરખી હતી તથા હાથ લાખા અને ન્થૂળ હતા, તેણે શિષ્ટ તથા વૃદ્ધ કપિઓને મધુર વાણીથી સંબોધીને અને માન આપીને કહ્યું. ૨૬ ‘હે કપિવરો ! આપણે મૌ મહારાજ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી એક માસનો અવધિ કરીને નીકળ્યા છીએ, પરંતુ તે અવધિનો એક માસ તો આપણને ઋક્ષગણમાં જ પૂરો થઈ ગયો એ શું તમારા બાલુવામાં નથી ? આપણે લગભગ આશ્વિન માસ પૂરો થવા આવ્યો. ત્યારે નીકળ્યા હતા તેને આજદિન સુધીમા તો એમ માસ ઉપરાંત ઘણો સમય વીતી ગયો છે, માટે હવે આપણે શું કરવું ?’ હે વાનરો ! તમે સર્વ કે જેઓ નીતિમાર્ગ વિષે કુશળ, સ્વામીના વિદ્યાસપાત્ર, સ્વામીના હિતમાં તત્પર, સર્વ કાર્યોમાં કુશળ, અપ્રતિમ કર્મ કરનારા અને સર્વ દિશાઓમાં પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળા હો, તેઓ પીળા નેત્રવાળા મહારાજ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી અને મુખ્ય કરીને નીકળ્યા છે, પરંતુ હજી સુધી

આપણે અર્થ સિદ્ધ થયો નથી, માટે તમે આપણે સર્વેએ અવશ્ય મરણને ગરણ થવું જોઈશે મહારાજ સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે નહિ વર્તનારો કયો પુરુષ સુખી રહી શકે એમ છે ? સુગ્રીવે કહેલો એક માસનો સમય વ્યતીત થઈ ચૂક્યો છે હવે આપણે સર્વ વાનરોએ પાછા નહિ જતા અહીં જ મરણ પર્થ ત એક આસને બેસવું યોગ્ય છે. ૨૭-૨૮ આપણા રાજ સુગ્રીવ સ્વભાવે વીક્ષુ હોવાથી આપણે તેની પાસે જઈશું તો તે કદી પણ આપણા અપરાધને સહન કરશે નહિ. ૨૯ એક માસનો અવધિ વીત્યા છતાં આપણે સીતાની ભાળ મેળવ્યા વિના જ તેની પાસે જઈશું તો તે અવશ્ય આપણા સંબંધી પાપાચરણ જ કરશે, અર્થાત્ આપણો વધ જ કરશે માટે તેની પાસે પાછા ન જતા પુનઃ, સો, ધન તથા ગૃહાદિનો ત્યાગ કરીને આપણે મરણ પર્થ ત અહીંયા જ બેસવું યોગ્ય છે કાર્ય કયાં સિવાય પાછા ગયેલા આપણને તે સુગ્રીવ નિશ્ચય મારી નાખશે માટે હે કપિઓ ! રાજાના અપરાધી થઈને મરણ એ કરતા તો મરણ પર્થ ત અહીં જ બેસી રહેવું ઉત્તમ છે વળી હે વાનરો ! મારી સાથે સુગ્રીવને પૂર્વનું વેર છે અને વળી તેણે પોતાની મરણથી સુવ રાજપદ પર મારો અભિષેક કયો નથી, પરંતુ અઢિલકકમાં રામચંદ્ર બળાત્કારે મારો અભિષેક કરાવ્યો છે, એ કારણથી પોતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારા મને જોઈને તે તો નિશ્ચયપૂર્વક વધકપ વીક્ષુ દડ આપશે જેકે કિષ્કિન્ધામાં કેટલાએક મારા સહજીવનો છે, પરંતુ રાજ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી થતા મારા અકસ્માત વિનાશ ને જોનારા તેઓનું શું ચાલવાનું છે ? માટે હું તો મરણ થતા સુધી આ પવિત્ર સમુદ્રતટ ઉપર જ બેસી રહીશ. ’

યુવરાજ અગદના વચ્ચેના સાલગી, સર્વ કપિઓ કળુ સ્વે પ્રોત્યા. ૨૯-૩૦ ‘અરે, અરે અર સુગ્રીવ વીક્ષુ પ્રકૃતિવાળો અને રામચંદ્ર ત્રી વિષે આસક્ત છે, તેથી શોધ કરવાનો અવધિ

વીતી ગયા પછી પણ સીતાની ભાળ મેળવ્યા વિના જ પાછા ગયેલા આપણને ભ્રમને, સમજદ્રને રાજી કરવા સારુ તે વાનરેશ્વર (સુગ્રીવ) અવશ્ય આપણે ધાત કરશે ^{૧૭૨૦} અપરાધ કરનારાઓએ પોતાના સ્વામી પાસે જવું એ ઠીક નથી અને તેમા પણ આપણે સુગ્રીવના મુખ્યસેવક હોવાથી, તેણે આપણને વિશ્વાસપૂર્વક અહીં મોકલેલા છે, ^{૧૭૨૧} એટલે સીતાના દર્શન કર્યા સિવાય કિંવા સીતાની ભાળ મેળવ્યા સિવાય આપણે તેની પાસે જવું યોગ્ય નથી માટે જ્યારે સીતાની ભાળ મેળવીશું ત્યારે જ આપણે સુગ્રીવની પાસે જઈશું નહિ તો અહીંયા બેસી રહીને જ મરણને શરણ થઈશું. ^{૧૭૨૨}

ભયભીત થયેલા સર્વ વાનરોના ઉપયુક્ત વાક્યો સાંભળીને બુદ્ધિમાન તાર વાનરે કહ્યું 'હે કપિવર! હવે જાઓ બેઠ કરવાથી શું વળવાનું છે? માટે બસ કરો એ કાર્ય કર્યા સિવાય તમને સુગ્રીવની પાસે જવું ન રહ્યું હોય, તો આલો આપણે પાછા મથદાનવના ઋક્ષબલિમા બંધને વસીએ ^{૧૭૨૩} એ બલિમા યુગ્મ, જળ અને કળ-મૂળાદિ પદાર્થો યુગ્મ છે, એટલે નિર્વાહ માટે ચિંતા જેવું નથી અને એ બલિ માયાસુરની માયાથી રચાયેલું તથા અત્યંત દુર્ગમ હોવાને લીધે તેમા રહેવાથી આપણને જેના સભા ધર્મ કે મનુષ્યના રાજ સમય કિંવા કપિઓના રાજ સુગ્રીવથી પણ સમ થાય એમ નથી ^{૧૭૨૪}

તાર વાનરના વાક્યો કે જે અગદના વચનો ને અનુકૂળ હતા તે સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલા સર્વ કપિઓએ કહ્યું 'અરે, જે ઉપાય કરવાથી આપણે નાશ પામીએ નહિ, તે ઉપાય હવે સત્વર આજે જ કરો. ^{૧૭૨૫}

અતઃ શ્રીવાત્સીક મહાકવિપ્રભાતિ આલિંગ્ય શ્રીરામાચર્યજા
મિત્રાન્મામદમા પદમે સચ સમ્યક્

સર્ગ ૫૪ મો

હનુમાનના વચનો-વાનરોના
બેઠનું નિવારણ

તથા મુક્તિ તારે તુ તારાચિન્તિતવર્ચસિ ।
અથ મેને દુર્ત રાજ્ય હનુમાનદ્વદેત તત ॥ ૧ ॥

અંક સરખા તેજસ્વી તાર વાનરે સુવરાજ અગદના વચનોને મળતો જ અભિપ્રાય આપ્યો અને સર્વ વાનરસમાજે પણ તે પ્રમાણે કરવાની પોતાની સંમતિ જણાવી, ત્યારે મૌન ધરી બેસી રહેલા પવનસુત હનુમાને વિચાર્યું 'ખરેખર, હવે સુવરાજ અગદ આપણા વાનરરાજ્યને અહણ કરશે જે વાલિનો પુત્ર અગદ આઠ અગવાળી બુદ્ધિ, ^૧ ચાર પ્રકારનું બળ તથા ચૌદ પ્રકારના શુભોર્થો મુક્ત છે ^૨ અને વળી તેજ, બળ તથા પરાક્રમ વડેનિરતરબુદ્ધિ પામતો એ અગદ શુકલ-પક્ષના ચક્રની ચેટ દિનપ્રતિદિન લક્ષ્મી, કાંતિ અને શોભામા વધતો જ જાય છે. ^૩ બુદ્ધિમા બુદ્ધસ્પતિ સરખો અને પરાક્રમમા પોતાના પિતા સરખો આ અગદ હાલમા દેવરાજ ધર્મ જેમ પોતાના શુભ ગુણસ્પતિના વચન સાંભળે, તેમ તાર વાનરના વચનોને સાંભળી રહ્યો છે, માટે એ તે અગદ પોતાના વિચારને દંઢ કરી, મર્વ કપિઓ સહિત પાછો ઋક્ષબલિમા પ્રવેશ કરશે, તો સુગ્રીવનું કાર્ય અટકી પડશે તેથી તેમ થાય એ ઠીક નહિ ^૪ એવો વિચાર કરી, સર્વ ગાઓના તત્ત્વને બહુનારા વાયુપુત્ર હનુમાને સુગ્રીવના કાર્યથી વિમુગ્ધ થયેલા સુવરાજ અગદને ખીબ

* શુશ્રુષા કૈવલ્ય, ચેદલ્ય, ધારણ કોહાપિહ અર્થ, વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન, એ બુદ્ધિના આઠ અંગ છે

× સામ, દાન, બેદ અને દડ, એ ચાર ઉપાયે 'બળ' કહે છે

+ દેશ-કાળને અણુવાપણું, દંઢપણું, સર્વ પ્રકારના ક્ષેત્રોને સહન કરવાની શક્તિ, સર્વ પ્રકારના વિશ્વોનાની પ્રાપ્તિ, દક્ષતા, વેગસ્વીપણું, જેને ગુપ્તર ખનાની મુક્તિ, પ્રતિજ્ઞાન પરિપાલન કરવાપણું, શોધ, ભક્તિના સ્વરૂપને જાણવાની શક્તિ કૃતાર્થપણું, શરણે આવેલાનું પ્રીતિથી સરણું કરવું, અથર્થિ વ અને અચંબળતા, એ ચૌદ ગુણો છે રા દી

તાર વગેરે વાનરોથી લેહ પમાડવાની ઇચ્છા કરી, અર્થાત્ સુવરાજ અંગદ સર્વ વાનરોની સાથે મસલત ચલાવી પોતાના વિચારને દઢ ન કરી શકે એટલા માટે સામ આદિ ચાર ઉપાયોમાંના ત્રીજા લેહ ઉપાય વડે અંગદ અને વાનરોની વચ્ચે સૈમનસ્ય ઉપજવવાની ઇચ્છા કરી. પછી સામ, દાન, લેહ અને દંડ એ ચારે ઉપાયોમાંના ત્રીજા લેહ ઉપાયનું વર્ણન કરતાં વાસુકત હતુમાને પોતાના વાક્યાનુયં વડે સર્વ વાનરોને લેહ પમાડી વિવિધ પ્રકારનાં ભયાનક અને કેષદશક વચનોથી અંગદને ભય પમાડતાં કહ્યું:^{૧૦-૧૧} 'હે તારાના પુત્ર! તું સુદ વિષે તારા પિતાના કરતાં પણ અત્યંત સમર્થ છે અને વાનરરાજ્યનું પાલન કરવામાં પણ તું તારા પિતાના સરખો જ છે;^{૧૨} તોપણ હે હરિપુત્ર! તારે આ કપિઓની સાથે અહીં વસવું યોગ્ય નથી; કારણ કે તેઓ નિરંતર અચળ સ્વભાવવાળા હોવાથી તથા પોતાનાં સ્ત્રી-પુત્રાદિથી વિશુદ્ધ પડેલા હોવાથી તારી આજ્ઞા સાંભળી શકશે નહિ તેમ જ તારને હર્ષિત પણ કરશે નહિ. હે અંગદ! આ હું તને સર્વના સાંભળતાં જ કહું છું કે, જેમ આ જાંબવાન, નીલ, સુહોત્ર અને હું વગેરે કપિઓને સામ-દાનાદિ કેઈ ઉપાય વડે પણ સુગ્રીવથી ભેદ પમાડી, તું તારા પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લેવા સમર્થ નથી; તેમ જ આ બીજા સર્વ કપિઓને દંડથી પણ તું તારા પક્ષમાં ખેંચવાને સમર્થ નથી.^{૧૩-૧૪} વળી હુર્બળની સાથે વેર બાંધવાથી બળવાન તો સુખપૂર્વક રહી શકે છે; પરંતુ પોતાના આત્માની રક્ષા કરવા ઇચ્છતા હુર્બળે બળવાનની સાથે કદી પણ વેર બાંધવું નહિ એમ વિદ્વાન પુરુષો કહે છે.^{૧૫} હે સુવરાજ! તું આ શુદ્ધ (અક્ષબિલ)ને રક્ષા કરનારી માને છે* અને 'આ શુદ્ધ નિર્ભય છે' એવું તે તારા વાનરના મુખથી સાંભળ્યું પણ છે; પરંતુ ખરેખર એમ નથી. આ શુદ્ધને વિદારણ કરવાનું કાર્ય તો

મહાત્મા લક્ષ્મણનાં બાણોને ઘણું જ સહેલું છે; અર્થાત્ મહાત્મા લક્ષ્મણ પોતાનાં બાણો વડે આ બિલને વગર પ્રયાસે તોડી શકે એમ છે.^{૧૬} પૂર્વે આ બિલ ઉપર જ વજ્ર ફેંકીને, દેવરાજ ઇંદ્ર માત્ર મયદાનવનો જ નાશ કર્યો હતો; પરંતુ મહાત્મા લક્ષ્મણ તો પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે પત્રપુટની પેટું આખા બિલનો નાશ કરવા સમર્થ છે. લક્ષ્મણ પાસે એવાં ઘણાં બાણ છે કે જે વજ્ર અને વીજળી સરખો પ્રહાર કરે અને પર્વતોને પણ ભેદી નાખે.^{૧૭,૧૮} એમ છતાં હે શત્રુઓને તપાવનાર અંગદ! જો કદાચ તું આ બિલમાં નિવાસ કરીશ, તોપણ આ સર્વ કપિઓ આખરે તો તારો ત્યાગ કરશે.^{૧૯} હે સુવરાજ! જો કે અત્યારે તેઓએ તારી સાથે રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તોપણ બ્યારે તેઓને પોતાનાં સ્ત્રી-પુત્રાદિક સાંભરી આવશે; અજપાનાદિ નહિ મળવાથી ક્રુધા પીડિત કરશે; રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવ તરફનો ભય નિરંતર ધયા કરશે તથા તારી સાથે દુઃખી સ્થિતિમાં રહેવાથી દુઃખનો અનુભવ થશે, ત્યારે તેઓ તરત જ તારો ત્યાગ કરશે.^{૨૦} એવી રીતે તું ત્યારે પોતાનું હિત ઇચ્છનારા સુહૃદ્બળનો તથા દેની-સંખ-પ્રીતિ વિનાનો થઈ પડીશ, ત્યારે વાસુકી કંપતા એક તણબલાથી પણ તું ભય પામીશ.^{૨૧} હે અંગદ! જો અવસ્થામાં જો કદાચ તું તેની સાથે સુદ કરવાને ઉદ્ધત થઈશ, તોપણ જરાયે ફાવનાર નથી, કેમ કે અત્યંત ઉચ્ચ વેગવાળાં ધોર, તીક્ષ્ણ અને દુરાસદ એવાં લક્ષ્મણનાં બાણો તારો વિનાશ કરશે.^{૨૨} માટે હે તારાપુત્ર! તું અમારી સાથે નમ્ર-ભાવથી સુગ્રીવની આગળ ચાલ; તે તારા પર દયા કરશે અને બ્યેદ પુત્રના અનુક્રમથી સમય આવ્યે તને રાજ્યાસન પર બેસાડશે. હે અંગદ! તારો કાકો સુગ્રીવ ધર્મથી રાજ્ય ચલાવનાર, પ્રીતિને ચાહનાર, દઢ મતવાળો, પવિત્ર તથા સત્યવાદી છે, તે તારો કદી નાશ કરશે નહિ. વળી જો સુગ્રીવ નિરંતર તારી માતાનું પ્રિય થતું હોય

* અર્થાત્ અક્ષબિલમાં રહેવાથી આપણને સુગ્રીવાદિનો ભય નહિ થાય એમ તું માને છે.

x પાંદડાના પડિયાના સ્પર્શને કેઈ ભાગે તેમ.

તેમાં રાણ રહે છે; એટલું જ નહિ, પણ તેનું આયુ' હવિત તારી માતા તારાનું પ્રિય કરવા અર્થે જ છે. વળી હે સુવરાજ! તારા સિવાય તેને બીજા પુત્ર પણ નથી, એટલે સઘળો આધાર માત્ર તારા ઉપર જ છે; માટે હે અંગદ! ખેદનો ત્યાગ કરીને તું અમારી સાથે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે પાછો ચાલ. ૧૨૦-૨૨

હાત શ્રીવાલ્મીકિ મહાપુરુષમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું
કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૫૪મા સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પપમો

અંગદનો ગ્રાહ-મરણાત નિશ્ચય

શુન્ના હનુમતા વાન્ય પ્રવિત્ત ધર્મસંહિતમ્ ।

સ્વામિસન્ધારસંયુક્તમદ્વદો વાવ્યમગ્રીત્ ॥ ૧ ॥

વાયુસુત હનુમાને કહેલાં વાનરાના સ્વામી સુગ્રીવના લાલયુક્ત તેમજ ધર્મયુક્ત નમ્ર વાક્યો સાંભળી સુવરાજ અંગદે કહ્યું :—

‘હે વીર હનુમાન! તમે કહો છો તે બુદ્ધિની

સ્થિરતા, આત્મા તથા મનની પવિત્રતા, અકૂર-પણું, સરળતા, પરાક્રમ અને ધૈર્ય ઇત્યાદિ શુભો સુગ્રીવમાં નથી.’ નિહિત કર્મ કરનારો જે પુરુષ પોતાના જ્યેષ્ઠ બાધુની સ્ત્રી માતારૂપ જ ગણાય, તેને પોતાના જ્યેષ્ઠ બાધુના હવતાં સ્વીકારે, તે વર્મત કેમ જ કહેવાય? મહિષરૂપધારી હુંદુલિ રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે મારા પિતા બિલ્લ(શુક્ર)માં હતા, તે સમયે સુગ્રીવે પોતાની માતા સરણી તારાનો સ્વીકાર કરી નિહિત કર્મ કહ્યું છે. અરે! તે સુગ્રીવ ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારો કેમ જ ગણાય? મારા પિતા વાલીએ હુંદુલિ રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે શુક્રામાં પ્રવેશ કરતી વેળા શુક્રાના દારનું રક્ષણ કરવાની આજ્ઞા આપવા છતાં જે દુરાત્માએ તે શુક્રાના દારને જ મોટી શિલાથી ઢાંકી દીધુ, તે સુગ્રીવ ધર્મના તત્ત્વને જાણનારો કેમ જ કહેવાય? વળી અગ્નિની સાક્ષીથી મિત્ર કરેલા અને પોતા પર મોટો ઉપકાર કરનારા મહાધનસ્વી રામચંદ્રને પણ જેણે વિસારી મૂક્યા હતા, તે સુગ્રીવ કેાનો ઉપકાર સંભારે એમ છે? હે પવનસુત!

વાનરાના રાજા એ સુગ્રીવે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને લગે થવારૂપી અધર્મના લાયથી કરીને જ નહિ, પરંતુ લક્ષ્મણના લાયથી કરીને આપણને સર્વને સીતાની ચોધ કરવા માટે આજ્ઞા આપી છે. કહો, હવે તેનામાં ધર્મ ક્યાં રહ્યો? એ સુગ્રીવ કે જે પાપી, કૃતમ્ન, ધર્મશાસ્ત્રના મતપી બિલટો અને અચળ અતઃકરણવાળો છે, તેનો કયો આયુ'પુરુષ વિશ્વાસ કરે? ખરેખર, તેના કુળમાં જન્મેલો પુરુષ તો તેનો કહી પણ વિશ્વાસ કરે નહિ. ૧૦૭ હે પવનાત્મજ! સુગ્રીવ સફળણી હો કિંવા હુણ્ણી હો, તેનો વિચાર કરવાની મારે આવશ્યકતા નથી. હું કે જે તેના શત્રુ વાલીને પુત્ર છું તેને કહાવ્ય તે રાજ્ય પર સ્થાપિત કરશે, તોપણ અતે તો હવતો રહેવા નહિ જ દે. વળી આ તદ્દખિલમાં નિવાસ કરવાનો મેં કરેલો મંત્ર પણ હવે કોઈના મુખથી તેના જાણવામાં આવશે અને તેથી તે મને અપરાધી જ ગણશે. એવી રીતે લેહાચેલા મંત્રવાળો અને અપરાધી બનેલો તથા સહાયરહિત હું હવે કિષ્કિન્ધામાં પાછો જઈને પણ અનાથની પેઠે હર્ષણ અવસ્થામાં કેવી રીતે જીવી શકીશ? હે હનુમાન! શક, કર અને નિલંબજ એવો સુગ્રીવ મને પોતાના લાઈનો પુત્ર જાણીને કહાવ્ય પ્રાણાંતક નહિ કરે, તોપણ રાજ્યના સાધારણ કારણથી હંડરૂપે બંધનમાં તો રાખશે જ. અરે, એવું હું જ લોગવવા કરતાં તો મારે મરણ પર્યંત અહીં જ બેસવું એ શ્રેયસ્કર છે. હે વાનરો! મને તેમ કરવાની આજ્ઞા આપીને હવે તમે સર્વ સુગ્રીવ પોતપોતાનાં ગૃહ પ્રત્યે ચાલ્યા જાઓ. ૮-૧૧ હે કપિવરો! હું તમારી આગળ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, હવે હું કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે ન જતાં અહીં જ રહીશ; કેમ કે હવે તો મારું મરણ થાય એ જ મને શ્યરૂપ છે. તમે સર્વે એ અહીંથી પાછા જઈ રાજા સુગ્રીવને તથા મળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ રામ-લક્ષ્મણને અભિવાદન-પૂર્વક મારું કુશળ કહેવું. વળી વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ કે જે મારા પિતાનો લઘુ બ્રાતા અને

મારો કાકો યાય છે તેને તથા મારી માતા રૂમાને મારા કુળ સમાચાર અવશ્ય કહેવા ૧૨-૧૪ છે કપિવરો ! તમે મારી જનની તારાનું સારી રીતે આશ્વાસન કરજો અરે ! શોચ કરવા યોગ્ય સ્થિતિમા આવી પડેલી એ મારી માતા સ્વભાવે કરીને જ મારા ઉપર પ્રોતિવાળી અને અત્યંત માયાળુ છે અરે, તે મારું મરણ જાણ્યું કે તરત જ પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરશે ' એટલું કહીને તથા જાણવાન આદિ વૃદ્ધ વનચરોને પ્રણામ કરીને, યુવરાજ અગદ દીનની પેઠે રુદન કરતો દલ પાથરેલી ભૂમિ પર બેઠો

આવો પ્રકાર જોઈ અત્યંત દુઃખી થયેલા સર્વ વાનરો પણ પોતાના નેત્રોમાથી ઉજ્જ્વળ અશ્રુધારા ખેરવવા લાગ્યા અને મુગ્ધોવની નિદ્રા તથા વાત્રીની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અગદનું ડેવનું પ્રતિજ્ઞાયુક્ત વચન સાંભળીને સર્વ કપિવરોએ પણ તેની આસપાસ વીટાઈ વગી મરણ પથ તથા ભેગવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી એ દક્ષિણ સમુદ્રના ઉત્તર કિનારાની ભૂમિ પર દક્ષિણ દિશા તરફ અગ્ર રહે તેવી ગીતે દલ પાથરીને તથા જળ વડે આશ્રમન કરીને સર્વ વાનરો 'અગદની સાથે આપો પણ મરણ પથ ત આહી જ મેમણુ યોગ્ય છે' એમ માની પૂર્વાંજિ મુખે મેઠા મરણુનો નિશ્ચય કરીને બેઠેલા તે સર્વ વાનરો અયોધ્યામાથી શ્રીરામચંદ્રનું વનમા નીકળવું, કશ્વર રાત્રનું ગરણુ, જનમધ્યાનમા રામચંદ્ર કહેલો ચૌદ હજાર રાક્ષસોનો વધ, રાવણે કરેલું મીતાનું હરણુ, જટાયુને વધ વાલીનો વધ અને રામચંદ્રનો મુગ્ધોવ પર થયેલો કોપ ઇત્યાદિ વિષયોની પરસ્પર ચર્ચા કરવા લાગ્યા

એવામા તેઓ પર અકસ્માત્ એક મહાન ભય આવી પડ્યો, જેને લીધે તેઓ એકાએક કંપી બિચ્યા એ સમયે મોટા પર્વતશિખર સરળા દેહવાળા અસખ્યાત વાનરો ભયને લીધે નાસાનાસ કરતા ઉપરાઉપરી ચીમો પાડવા લાગ્યા અને જેમ મેઘની ગજનાથી આકાશ

ગાજા બેઠો, તેમ અનેક વૃક્ષો તથા ઝરણાવાળો વિંધ્યાચળનો આગો પ્રદેશ ગાજા બેઠો ૧૫-૨૩
ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિમૂલિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિન્કિ-પાઠકમા ૫૫ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પદ્મો

ભયલીલ વાનરો-સપાતિનો મેળાપ

ઉપવિષ્ણુસ્તુ તે સર્વે યસ્મિન્પ્રાર્થ ગિરિસ્થલે ।
હરયો ગૃધ્રરાજશ્ચ તં દેશમુપચક્ષ્મે ॥ ૧ ॥

અગદ વગેરે સર્વ વાનરો જે પર્વતની તળેટીમા પ્રાયોપવેશન કરી બેઠા હતા, તે જ પર્વતની કદરામાથી નીકળી મોટા દેહવાળો એક ગૃધ્રપક્ષી તેઓની પાસે આવવા લાગ્યો ' એ ચિરંજીવી ગૃધ્રરાજનું 'સપાતિ' એવું નામ હતું તેના જળ અને પરાક્રમ વિખ્યાત હતા અને એ જટાયુનો સહોદર હતો તેને આવતો જોઈ કેન્ડલાએક કપિઓ મોઢેથી ચીસો પાડવા લાગ્યા અને અગદને તેનું આગમન નિવેદન કરવા લાગ્યા એટલામા તો વિંધ્યાચળની ભયંકર કદરામાથી બહાર નીકળેલો એ ગૃધ્ર રાજ સપાતિ કપિઓના સમૂહની પાસે આવી પહોંચ્યો અને તેઓને જોયા જોઈ અત્યંત હર્ષ પામી કહેવા લાગ્યો 'અહો ! આ લો વિધે મનુષ્યને કિયાનું દુઃખ પૂર્વજન્મમા મ પાદન કરેલા કર્મ અનુસાર જ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે મારા પૂર્વકર્મને અનુસરીને નિર્માણ થયેલો આ માસરૂપ ભક્ષ્ય મને આજે ઘણું કાળે પ્રાપ્ત થયો છે ' હારખધ જોડે મા વાનરોમાથી જે જે મરણ પામતા જશે તેના હું ભક્ષ્ય કરતો જઈશ '

ભક્ષ્યના લોભી ગૃધ્રરાજ સપાતિના વચન સાંભળીને સર્વ વાનરો ભયલીલ થયા એ જોઈ અત્યંત ખેદ પામેલો અગદ વાણુપુત્ર હનુમાન પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો 'કે હે કપિવર ! જુઓને, આપણા સર્વ વાનરોને વિષત્તિ પમાડવા અથ્થે સાક્ષાત્ આ ચમરાજ જ ગૃધ્રપક્ષીનું રૂપ ધરીને

૪ મરણ પથ ત એક આસને બેસવું તે

અહીંયા આવી પહોંચ્યો છે ૧૦ અરે, હજી આપણે સમજાવ્યું કાર્ય તો કર્યું નથી, તેમ રાજા સુગ્રીવની આજ્ઞા પણ પાળી નથી, એટલા મા આ અણધારેલી આપત્તિ આપણુ સર્વ વાનરો પર એકાએક આવી પડી છે ૧૮ અહો ! જનસ્થાન વિષે વિદેહપુત્રી સીતાનુ પ્રિય કરવાની ધૃષ્ટાથી ગૃધ્રરાજ જટાયુએ જે મહત્કર્મ કર્યું હતું, તે તો તમારા સાલગવામા આવ્યું છે જ ૧૯ તે પ્રમાણે તિર્થક યોગિમા જન્મેલા ણીના સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ પણ આપણી પેઠે, પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરીને પણ શ્રીમાન સમચ દ્રુનુ પ્રિય કરવા મા તત્પર રહે છે ૨૦ અરે, એક અને કચ્છાના બધનથી બેડાયેલા સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ પરસ્પર ઉપકાર કરે છે અરે, મહાત્મા રઘુવીરનો ઉપકાર કરવા માટે ધર્મજ જટાયુએ પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરીને તેઓનુ અત્યંત પ્રિય કર્યું છે ! આપણે પણ સઘવના કાર્યની સિદ્ધિ માટે ગહન વનોમા શોધ કરી કરીને યાત્રી ગયા, તોપણ સીતાના દર્શન ન પામતા છેવટે મરણનો નિશ્ચય કરી અહીં બેઠા છીએ, એથી મહાત્મા રઘુવીર આપણને પોતાનુ પ્રિય કરનારા માનશે પરંતુ ગૃધ્રરાજ જટાયુ તો યુદ્ધ વિષે સઘવના હાથથી હણાઈને ખરેખર સુખી થઈ ગયો, કેમ કે જીવ્યો, આપણે અહીંયા પ્રાયે પવેશન કરીને બેઠા છીએ, તોપણ સીતાની ભાગ ન મેળવી શકવાને લીધે સુનોવના ભયથી ટેટલા બધા ડરીએ છીએ ! પરંતુ જટાયુ તો સુનોવના ભયમાથી મુક્ત થઈ પરમ ગર્વિને પ્રાપ્ત થયો છે ૨૧-૨૩ અરે, ગૃધ્રરાજ જટાયુનો ત્યાગ મહારાજ દશરથનો વિનાશ થવાથી અને સતી સીતાનુ હરણ થવાથી જ આપણે સર્વ વાનરો જીવિતના સશયમા આવી પડ્યા છીએ, અર્થાત્ યુદ્ધ વિષે જટાયુ બે કાંઈક વધુ વખત સઘવને રોકી શક્યો હોત, તો સઘવ સીતાનેલઈ આગળજઈ શકત નહિ, તેમજ મહારાજ દશરથ પણ બે પદેકે દિવસ વધારે જીવ્યા હોત, તો ગમે તે ઉપાયે કરી સમચ દ્રુને વનમાથી પાછા

લઈ જત અને બે એમ બન્યું જ હોત તો આપણી સર્વ વાનરોની આવી પ્રાણાત દશા પણ આવત નહિ ૨૪ હે વાનરો ! સીતા સહિત સમ-લક્ષમણનો વનવાસ, સમચ દ્રુના ક્રોધથી અનેક સહસોનો વધ અને તેમના એક જ બાણથી વાલીનો વિનાશ તથા આપણને પ્રાપ્ત થયેલુ આ પ્રાણાત કષ્ટ-એ સઘણ કેકેલીના વરદાનથી જ થયું છે, અર્થાત્ બે કકેલીએ દશરથ રાજાની પાસેથી વરદાન ન માગ્યું હોત તો ઉપયુક્ત વિકારો થાત નહિ '

યુવરાજ અમદના હુ બ ઉપજાવે એવા વચન સાલગીને તથા ભયને લીધે વાનરોને પૃથ્વી પર પડી ગયેલા બેઈને અત્યંત આશ્ચર્ય ચકિત થયેલા, ઉદાર બુદ્ધિવાળો અને તીણી ચાચવાળો ગૃધ્રરાજ સપાતિ મોટા સ્વરે દીન વાણીથી બોલ્યો ૨૫-૨૮ 'અરે, આ સમયે મારા મનને કપાવતો કયો પુરુષ માસ પ્રાણથી પણ અધિક એવા મારા પ્રિય બધુ જટાયુના વધ સજાથી વાણી ઉચ્ચારે છે ૨૯ અરે ! જનસ્થાન વિષે સઘવ સહસ અને જટાયુનુ યુદ્ધ થા મટે થયુ તે મારે જલ્લુ બેઈએ અહો ! મારા બાધવ જટાયુનુ નામ મે આજે ઘણે કાળે સાલજ્યુ ૨૦ હે વાનરો ! હવે હુ તમારું લક્ષણ કરવા ધન્યતો નથી તમેએ મારા શુણ્ઠ નાના ભાઈના નામનું મારા સાલગતા ઘણે કાળે કીર્તન કર્યું છે, તેથી હુ તમારા પર પ્રસન્ન થયો છુ હે કપિઓ ! હવે તમે આ આ પર્વતના દુર્ગમ કામરા ઉપરથી મને નીચે ઉતારો હે વાનરઓ ! જનસ્થાનમા વસનારા માસ બધુ જટાયુનો વિનાશ કેમ થયો ? તથા ગુરુજનોને પ્રિય એવા શ્રીમાન સમચ દ્રુને પ્રિય પુત્ર છે, એવા મહારાજ દશરથની સાથે એ મારા બધુનુ સખ્ય કેમ કરી થયુ એ હુ તમારા સુખથી સાલગવા ઇચ્છુ છુ, કૃપા કરી તમે મને નીચે ઉતારો, કારણ કે સૂર્યના કિરણોથી મારી પાઓ બળી ગયેલી હોવાને લીધે હુ બિટ્ટી શકતો નથી અને તેથી ઇ અરિદમો ! હુ તમારી

સહાયતા વડે આ પર્વતના કાંઠરા ઉપરથી નીચે ઊતરવા ઇચ્છું છું. ૨૨૧-૨૪

હાલ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૫૬ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પૃથો

વાનરો અને સંપાતિ-વૃત્તાતનિવેદન

શોકાદ્બ્રહ્મસ્વરૂપિ શ્રુત્વા વાનરયુથપાં ।

શ્વદ્યુતેન તદ્વાપ્ત્યં કર્મણા તસ્ય શાકૃતાં ॥ ૧ ॥

ગૃધ્રરાજ સંપાતિએ શોકને લીધે ગદગદ

સ્વરથી હીન વચનો કહ્યા, તોપણ તેણે પ્રથમ

કહેલા વચનોથી ભયભીત થયેલા વાનરોને

વિશ્વાસ આપ્યો નહિ, છતાં મરણ મરવાને

નિશ્ચય કરી એક આસને બેઠેલા તે કપિઓએ

વિચાર કર્યો : 'આ ગૃધ્ર અવશ્ય આપણું

ભક્ષણ તો કરશે જ, પણ જે, તેથી આપણે ડરવું

શા માટે ભેઈએ ? આપણે સર્વ મરવાને તો

બેઠેલા જ છીએ એ આ ગૃધ્ર આપણા સર્વનું

ભક્ષણ કરશે, તો આપણે ઇચ્છિત મરણને

સત્વર પામીને કૃતકૃત્ય થઈશું, માટે ચાલો તેને

નીચે ઉતારીએ.' પછી સર્વ યુથપાલક વાનરોએ

પર્વત-શિખર પર ચઢી ગૃધ્રરાજ સંપાતિને

નીચે ઉતાર્યો નીચે આળ્યા પછી તેનામા કશો

ફૂર ભાવ જોવામા આવ્યો નહિ, ત્યારે સુવરાજ

અગદ તેને પોતાનું વૃત્તાત કહેવા લાગ્યો. ૨-૪

અગદે કહ્યું 'હે પક્ષોરાજ ! કિષ્કિન્ધાનગરી

વિષે પૂર્વે મહાપ્રતાપી 'ઋક્ષરાજ' નામના એક

વાનરોના રાજ થઈ ગયા છે, તે મારા પિતામહ

શાય તે ઋક્ષરાજના અત્યંત બળવાળા અને

ધાર્મિક એવા 'સુગ્રીવ' અને 'વાલો' નામના

બે પુત્રો થયા. તેમાના મહાસમર્થ વાલો, જેનાં

પરાક્રમે લોકોમા વિખ્યાત છે, તે મારા પિતા

શાય છે. ૫-૬

ઇક્ષ્વાકુકુળ વિષે મહારથી અને સંપૂર્ણ

પૃથ્વીના અધિપતિ એવા મહારાજ દશરથપુત્ર

શ્રીમાન રામચંદ્ર કે જે ધર્મના માર્ગને જ અણુ-

સરનારા છે, તેમણે પિતાની આજ્ઞા પાળવા સારું

પોતાના નાના ભાઈ લક્ષ્મણ તથા ધર્મપત્ની

સીતા સહિત દંડકારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. ૭-૮
દંડકારણ્યમાં આવેલા જનસ્થાન વિષે વસતા
એ રામચંદ્રની સ્ત્રી સતી સીતાનું દુષ્ટાત્મા રાવણે
બળાત્કારે હરણ કર્યું અને આકાશમાર્ગે થઈને
જવા લાગ્યો. જનકન દિની સીતાને આકાશ
માર્ગે હરાતા ભેઈને, રામચંદ્રના પિતાના
મિત્ર ગૃધ્રરાજ જટાયુએ રાવણને રોક્યો અને
તેને રથ સહિત રોકી સતી સીતાને પૃથ્વી પર
આણ્યાં; પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે આખરે થાકી
ગયેલા એ ગૃધ્રરાજ જટાયુને રાવણે મારી
નાખ્યો અને સતી સીતાને લઈને તે આકાશ
માર્ગે ચાલ્યો ગયો. હે પક્ષોરાજ ! એવી રીતે
મહાબળવાન રાવણે તારા ભાઈ જટાયુને હણ્યો.
ત્યાર પછી મીતાને શોધતા શ્રીમાન રામચંદ્ર
કેટલોક વારે આવીને જટાયુને મળ્યા અને
તેમણે પોતાના હાથથી તેનો સંસ્કાર કર્યો, જેથી
તે ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થયો. ૯-૧૧ ત્યાર પછી
મહાત્મા રઘુવીરે મારા કાકા સુગ્રીવની સાથે
મૈત્રી કરીને મારા પિતા વાલોના વધ કર્યો
મારા પિતાએ સુગ્રીવને તેના સચિવો સહિત
રાજ્યમાથી કાઢી મૂક્યો હતો, તેથી રામચંદ્ર
મારા પિતાનો નાશ કરી સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક
કર્યો. ૧૨, ૧૩ રામચંદ્રની સહાયથી સમગ્ર વાનરોના
રાજ્યને પ્રાપ્ત થયેલા મારા કાકા સુગ્રીવે રામ
પત્ની સીતાની શોધ કરવા માટે અમે સર્વ
વાનરોને આ દક્ષિણ દિશામાં મોકલ્યા છે. ૧૪ હે
સંપાતિ ! શ્રીમાન રામચંદ્ર તથા સુગ્રીવે સીતાની
શોધ કરવા પ્રેરેલા અમે સર્વ વાનરો દક્ષિણ
દિશામા ઘણા દિવસોથી શોધીએ છીએ, પરંતુ
રાત્રિ વિષે જેમ સૂર્યની પ્રભા જોવામાં આવતી
નથી, તેમ સતીશિરોમણિ સીતા કયાંય પણ
અમારા જોવામા આવતા નથી. ૧૫ હે ગૃધ્રરાજ !
અમે સર્વ કપિઓએ સ્થિરચિત્ત થઈ દંડકારણ્ય
વિષે ચૈતરદ્ર શોધ કરતાં કરતાં અજ્ઞાનપણુને
લીધે મયદાનવે રહેલા ઋક્ષબિલમા પ્રવેશ કર્યો
ત્યાં આગળ શોધ કરતાં અમારા સળ સુગ્રીવે
આપેલી એક ગાસની મુદત પૂરી થઈ ગઈ, પરંતુ

અમોને સ્ત્રીતાની ભાળ મરળી પણ મળી નહિ, તેથી સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા અમો સર્વ કપિઓએ નિર્માણ કરેલી મુદત પૂરી થઈ જવાને લીધે સુગ્રીવના ભયથી ડરીને પ્રાયોગપેશન કર્યું છે, ૧૧-૧૮ કેમ કે રામ, લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવની આજ્ઞાનો ભંગ કરી કદાચ અમે સર્વ ત્યા પાછા જઈએ, તો ત્થેના કેાંઈ આગળ અમારામાને કેાંઈ છુટી શકે એમ નથી ૧૧

હાત શ્રીમ મહામુનિમહોત અદિ જ ધોરમય ન
મધિક્વ નામના પદમે રાજ સમાપ્ત

સર્ગ પદમે

વાનરો અને સ પાતિ-સ્ત્રીતાની ભાળ

દ્યુત્યુક્ત કલ્પ ધાવ્ય વાનરેસ્યુક્તજીવને ।

સગપ્પા વાનરાગ્રુષ્ઠ પ્રયુગ્મચ મહાસ્વન ॥૧॥

શુભિતને ત્યાગ કરવા માટે પ્રાયોગપેશન કરી બેઠેલા વાનરોના કરણ વચનો સાભળીને મોટા નાદવાળા ગૃધ્રરાજ સ પાતિની આજોમા આસુ ભરાઈ આવ્યા પછી બેઠયુક્ત વાણીથી સ પાતિ કહેવા લાગ્યો ૧ 'હે વાનરો! મહાબળવાન રાવણ રાક્ષસે યુદ્ધ વિધેએને વિનાશ કર્યો તમે જણાવો છો તે ગૃધ્રરાજ જટાયુ મારો નાનો ભાઈ થાય છે ૨ અરે, ભાઈના મરણરૂપ અગ્નિય સમાચાર આજે હું સાભળ્યું છું અને તે હું સહન કરી રહ્યો છું ! અરે, હવે હું વૃદ્ધ થયો છું અને વળી પાખો વિનાનો થઈ ગયો છું, તેથી મારા ભાઈનું વેર હૈવાની મારામા શક્તિ પણ રહી નથી ! હે કપિ વરો ! પૂર્વે દેવોના રાજ ઇન્દ્રે વૃનાસુરનો નાશ કર્યો એ અરસામા હું અને મારો નાનો ભાઈ જટાયુ બંને જણા પરસ્પર જય મેળવવાની ઇચ્છાથી પ્રાત કાળમા જ આકાશ તરફ ઊડ્યા અને અતરિક્ષમા વેગથી ધૂમતા ધૂમતા, છેક કિરણોથી પ્રકાશી રેલેલા સૂર્યમ ડળ પાસે જઈ પહોંચ્યા તે વેળા મધ્યાહ્નકાળ થવા આવેલો હોવાને લીધે સૂર્યમ ડળ બરાબર આકાશના

મધ્યમા પ્રાપ્ત થયું હતું, તેથી મારો ભાઈ જટાયુ સૂર્યના તેજથી બેઠ પામવા લાગ્યો ૩-૫ મારા નાના ભાઈને સૂર્યના કિરણોથી ખીડા પામેલો અને અત્યંત વિહવળ થયેલો બેઈને રનેહને લીધે મે તેને મારી પાખો વડે ઢાકી દીધો, એથી જટાયુ તો બચી ગયો, પરંતુ સૂર્યના તેજથી મારી પાખો બળી જવાને લીધે હું તરત જ આ વિધ્ય પર્વત પર પડ્યા હે વાનરશ્રેષ્ઠો ! એ દિવસથી પાખો વિનાનો થયેલો કેાંઈ મધ્યે બેઈ ગકતો ન હોવાની અહીં જ નિવાસ કરી રહ્યો છું અને મારા બધું જટાયુ વિધે કરી પણ હમીકત બાપવા પામ્યો નથી ૧૧૭

જટાયુના વેદ પ્રાતા ગૃધ્રરાજ સ પાતિના વચનો સાભળી મહાભુદ્ધિમાન ગુવરાજ અજે કહ્યું 'હે પક્ષીરાજ ! બે તું રામચંદ્રના ભક્ત જટાયુનો ભાઈ હોય અને મે કહેતું રામચંદ્રનું સઘળું વૃત્તાત તે સાભળ્યું હોય, તો સ્ત્રીતાને હરનાર રાવણ રાક્ષસનું નિવાસસ્થળ અમોને બતાવ ' હે ગૃધ્રરાજ ! દીર્ઘ વિચાર નહિ ર નારા અને રાક્ષસાધમ એવા એ રાવણના મ્થાનને તું બહુતો હોય, તો તે સ્થાન ભલે દૂર હોય, તો પણ અમને સત્વર જણાવ ૧૧૦

અગદનું વચન સાભળી જટાયુના જ્યેષ્ઠ બધું સ પાતિએ એ સર્વ વાનરોને હર્ષ ઉપભવતા પોતાને શોભતું વચન કહ્યું ૧૧ 'હે વાનરો ! મારી પાખો બળી ગઈ છે અને વળી હું વૃદ્ધ-વસ્થાને પ્રાપ્ત થયો છું, તેથી હું માત્ર વાણી વડે જ રઘુવીરને સહાય કરીશ હે કપિઓ ! હું વરણના લોકને, ત્રિકંભાવતાર ધરી વિષ્ણુ ભગવાને આકંઠણ કરેલા ભૂ વગેરે ત્થે લોકોને, દેવો તથા અસુરોના થયેલા સ આમોને અને અમૃતમથનાદિ કાર્યોને સારી રીતે બહુ છું ૧૨ ૧૩ હે કપિવરો ! બેકે રઘુવીરનું આ કાર્ય મારે પોતે જ કરવું બેઈએ, પરંતુ શું કરું ! પાખો કપાવાને લીધે તથા વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે મારું સઘળું બળ હરાઈ ગયું છે અને મારા પ્રાણ પણ શિથિલ થઈ ગયા છે, તેથી નિરુપાય છું ૧૪

+ 'આપણે ગ્રમમાથી સૂર્યમ ડળની પાસે વહેલો કોણ પહોંચી બય છે અને જે વહેલો પહોંચે તે બળ વાન મણી, એવી શરતથી.

અરતુ હે કપિઓ ! થોડા સમય ઉપર સર્વ આભૂષણોથી અથકૃત અને રૂપસ પદ્મ જેવી એક તરુણી દુરાત્મા રાવણથી હરાવી મારા ભેવામા આવી હતી ^{૧૫} એ તરુણી-હી 'હા રામ ! હા લક્ષ્મણ ! હા રામ !' એવા મોટા આકાશ કરતી હતી અને પોતાના ગાત્રો ક પાવીને તથા તે પર રહેવા આભૂષણોને ઉતારી ઉતારીને ફેંકી દેતી હતી પર્વતશિખર પર પડેલી સૂર્યપ્રભા સરખુ તેના શરીર પર રહેલું વસ્ત્ર શ્યામવર્ણી રાવણ રાક્ષસના દેહ વિષે લટકતું હોવાથી આકાશમા જબ્જકતી વીજળી જેવું શોભતું હતું હે કપિઓ ! એ સ્ત્રી વાર વાર 'રામ' નામનું જ કીર્તન કરતી હતી, તેથી એ 'સીતા જ હતી' એમ હું માનુ છું હે કપિવરો ! હું તમને રાવણનું મ્થાન જણાવુ છું, તે સાંભળો ^{૧૬} હે વાનરો ! વિશ્વવાનો પુત્ર અને કુમેરનો ખાતા રાવણ રાક્ષસ લ કાનગરી વિષે રહે છે હે કપિઓ ! રમ્ય લ કા નગરી કે જેને દેવોના શિટ્પી વિશ્વકર્માએ નિર્માણ કરી છે, તે આ દક્ષિણ સમુદ્ર વિષે અહીં થી પૂરેપૂરી સૌ યોજન પર આવેલા દ્રોપમા વમેલી છે ^{૧૭-૨૦} એ નગરીમા આવેલા સર્વ મદિરોના દ્વાર સુવર્ણમય છે અને ઓટલા પણ સુવર્ણના છે વળી મોનેગી વર્ણની, સરખી બાધથી વાળી મોટી મોટી હવેલીઓ ટોવાને લીધે એ લ કાનગરી એકસરખી જ શોભે છે એ નગરી તો આરે તરફ સૂર્ય સંમળ મકર-કર્કે કિટકે આવેલો છે હે કપિવરો ! એ નગરી વિષે કૌશેય વસ્ત્રને ધારણ કરનારી અને દીનતાને પ્રાપ્ત થયેલી જનજન દિની સ્ત્રીતા રાવણના અત પુરમા રાક્ષસીઓના રક્ષણ હેઠળ વસે છે, તેને તમે ત્યા જવાથી ભેઈ ાકશે ^{૨૧-૨૩} હે વાનરો ! હું મારા દિવ્ય જ્ઞાન વડે ભેઈ શકું છું કે, તમે અવશ્ય સીતાને ભેઈ પાછા વળશો મને એવું દિવ્ય જ્ઞાન હોવાનું કારણ એ છે કે, હું પક્ષી ભતિમા છતાં દિવ્ય યોનિમા જન્મેલો છું બુદ્ધી બુદ્ધી ભતિના પક્ષીએ બુદ્ધી બુદ્ધી ગતિથી વિચરી શકે છે, તેમા ધાનનો આહાર કરી જીવનારા પારાવત

(હોલા-કબૂતર) આદિ પક્ષીઓ પહેલાં માર્ગે વિચરી શકે છે ^{૨૪} ઝાઝાઓ તથા કુળોનું લક્ષણ કરનારા પોપટ વગેરે પક્ષીઓ ખીલ માર્યામા ભેડી શકે છે, કૌચ, કુરર અને ચાસ પક્ષીઓ ત્રીભ માર્ગે ગતિ કરે છે, રથેન (ખાજ) પક્ષી ચોથા માર્ગમા અને ગ્રધપક્ષી પાંચમા માર્ગમા વિચરી શકે છે વળી બળ અને પરાક્રમથી યુક્ત તથા રૂપ અને સુવાવસ્થાથી શોભતા હંસો છક્રા માર્ગે ગતિ કરી શકે છે, * અને વિનતાના પુત્ર ગરુડની ગતિ તો એ સર્વ પક્ષીઓ કરતા પણ જાંચી છે હે વાનરશ્રો ! અમે સર્વ પક્ષીઓની ઉત્પત્તિ વિનતાના પુત્ર અરુણથી થયેલી છે, તેથી અમને દિવ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું છે ^{૨૫-૨૭} હે વાનરો ! પરસ્પીનું હંરણ કરવારૂપ નિંદ્ય કર્મ કરનારા માસલક્ષી રાવણ રાક્ષસની સાથે મારે મારા લાઈ જટાયુ સળ પી જે વેર બધાયુ છે, તેનો બહલો તમને આમ લ કા પ્રત્યે મોક્ષવાથી વગી રહેશે હે કપિઓ ! હું અહીંયા બેઠે બેઠે જ લ કાનગરીમા રહેલા દુરાત્મા રાવણને તથા બનકીને ભેળ છું, કેમ કે અમારી દષ્ટિ ગરુડ સરખી દિવ્ય અને અત્યંત દૂર પહોંચે છે, એ કારણથી અને માસયુક્ત પદ્મોને આહાર કરવાના બળથી તથા સ્વભતિસિદ્ધ સ્વભાવથી અમે એક મથળે રહીને સૌ યોજન કરતા પણ વધારે દૂર ભેઈ શકીએ છીએ હે વાનરો ! વિધાતાએ દૂર પડેલા લક્ષ્ય પદ્મોને ભોવાનું બળ અમારામા મૂકીને અમારી વૃત્તિ નિર્માણ કરી છે અને દૂકડા વગેરે પક્ષીઓની દૂ મે દષ્ટિ કાંને તેઓનું જીવન વૃક્ષના મૂળમા જ (તેઓ રહેતા હોય ત્યા જ) નિર્માણ કર્યું છે હે વાનરો ! હવે તમે આ ક્ષીરસમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરવાનો કાર્ધક યત્ન કરો તમે અવશ્ય સીતાને મળી કાર્ય સિદ્ધ કરીને પાછા વળશો ^{૨૮-૩૨}

હે કપિવરો ! તમે પ્રથમ મારુ આટલું કાર્ય કરો હું સમુદ્રકિનારે બેઈને મારા સ્વર્ગમથ

* અર્થાત તે તે ગતિઓ સુધી આકાશમા ાવે

ભેડી રહે છે

ખાતા જટાયુને ઉદ્ધકદાન કરવા ઇચ્છું છું; માટે તમે મને સમુદ્રકિનારે લઈ જાઓ. સંપાતિનું વાક્ય સાંભળતાં જ મહાબળવાન વાનરો બળી ગયેલી પાંખોવાળા એ સંપાતિને ઊંચકી સમુદ્ર-કિનારે લઈ ગયા. ત્યાં સંપાતિએ જટાયુને ઉદ્દેશી સ્નાન-તપ્તિ આદિ ક્રિયા કરી. ૩૩, ૩૪ પછી મહાત્મા વાનરો તેને તેના મૂળ સ્થાન પ્રત્યે પાછો લઈ આવ્યા અને સીતાની ખરેખરી ભાળ મળવાને લીધે હર્ષિત થયા. ૩૫

શ્રીવાસ્મીકિ મહાકાવ્યમંજીત આસ્થિય શ્રીરામાયણના ક્રિષ્ણધાકાઠમાં પદ મે સજ સમાપ્ત

સર્ગ પદ મો

સીતાનો ભાળ વિષે વધુ માહિતી—
સંપાતિપુત્ર સુપાર્થે જ્યેષ્ઠ સીતાહરણ
તતસ્તદ્મૃતાસ્વાદં ગુદ્યપાજેન પ્રાપ્તમ્ |
નિદ્રામ્ય ઘટતો હૃદયે દયઃ પ્લવગર્વમાઃ || ૧ ||

ગૃધ્રરાજ સંપાતિનાં અમૃત સરખાં મીઠાં વચ્ચેનાં સાંભળી સર્વ કપિવરો હર્ષિત થયા અને 'સીતાની ભાળ મળી એ ખડું સારું થયું' એમ ખરસપર કહેવા લાગ્યા. પછી વાનરશ્રદ્ધ બંધવાને સર્વ કપિઓની સંમતિથી ઊભા થઈને ગૃધ્રરાજ સંપાતિને પૂછ્યું: 'હે ગૃધ્રરાજ! હાલમાં જનક-નંદિની સીતા ક્યાં છે? તે કોના જેવામાં આવ્યાં હતાં? અને તેનું કોણ હરણ કર્યું છે?' એ સંઘર્ષ જાણી તું અમો સર્વ વનચરોનું રક્ષણ કર. ૩૬ અરે, સીતાનું હરણ કરનાર એવો તે કયો પુરુષ છે કે જે વજ્ર સમાન પ્રહાર કરનારા શય-લક્ષ્મણનાં ધનુષ્યમાંથી છૂટતાં ખાણોના પરાક્રમને પણ ગળુકારતો નથી?'

પાયોપવેશનને નિયમ તજીને સીતાના સમાચાર વાળવાને ઉત્સુક થઈ રહેલા સર્વ

* આ સર્ગથી આરંભી પાંચ સર્ગ પ્રશિષ્ઠ બન્યા છે; કારણ કે સર્વ કોશમાં તે જેવામાં આવતા નથી. વળી તે પાંચ સર્ગ ન હોય તોપણ કથાપ્રસંગ વહેતો નથી; તેમજ આ પાંચ સર્ગોમાં પ્રથમ વજુવેલા વિષયોથી વિરુદ્ધ અર્થ જેવામાં આવે છે. મા. ટી.

x પૂર્વે સંપાતિએ આ જાણત કહેલી હોવાથી અહીં આવે પ્રથમ ઘટતો નથી.

વાનરોનું આશ્વાસન કરતો ગૃધ્રરાજ સંપાતિ અત્યંત પ્રસન્ન થઈ પુનઃ પણ કહેવા લાગ્યો: ૪૫ 'હે કપિઓ! વિશાળ નેત્રવાળાં સતી સોતાનું હરણ મેં જેવી રીતે સાંભળ્યું છે અને જેણે મને કહી સંભળાવ્યું છે, એ સર્વ હું તમને કહું છું; તેમ જ જનકનંદિની હાલમાં ક્યાં છે, એ પણ કહું છું તે સાંભળો.

હે કપિવરો! વૃદ્ધાવસ્થાથી જેનાં પ્રાણ અને પરાક્રમ ક્ષીણ થયેલાં છે એવા હું ઘણા યોજનના વિસ્તારવાળા આ દુર્ગમ વિધ્યામળ વિષે લાંબા સમયથી પડેલો છું; ૪૭ અને હું પાંખો વિનાનો-અશક્ત હોવાથી પક્ષીઓમાં ગ્રહ મારો પુત્ર સુપાર્થે યથાસમયે આહાર લાવીને મારું પોષણ કરે છે. ૪૮ હે વાનરો! હું ક્રુધા સહન કરી શકતો નથી; કેમ કે જેમ ગંધવોને કામનું બળ તીક્ષ્ણ હોય છે, સર્પોને ક્રોધ તીક્ષ્ણ હોય છે અને મૃગોને ભય તીક્ષ્ણ હોય છે, તેમ અમો પક્ષીભતિને ક્રુધા તીક્ષ્ણ હોય છે. ૪૯ એક દિવસ એવું બન્યું કે, સૂર્યોદય થતાં જ મને ક્રુધા લાગેલી જોઈ મારો પુત્ર સુપાર્થે મારે માટે આહાર લેવા સારુ ગયો; પરંતુ કોઈ સ્થળેથી માંસ નહિ મળવાથી તે સાંજ પડતાં ખાલી હાથે જ મારી પાસે આવ્યો. ૧૦ એ જોઈ આહાર નહિ મળવાથી ક્રોધે ભરાયેલા મેં ઘણાં કંઠોર વચ્ચેનાથી તેના તિસ્કાર કર્યો, છતાં તેણે મારી આગળ હાથ ભેરીને ક્ષમા ચાચી કહ્યું: 'હે તાત! હું તમારે અર્થે માંસ લેવા સારુ નિત્યના નિયમ પ્રમાણે અહીંથી આકાશમાં ઊડ્યો હતો; પરંતુ ઘણી શોધ કરતાં બ્યારે કશું મળી આવ્યું નહિ, ત્યારે હું છેક મહેદ્ર પર્વતના દ્વાર આગળ જઈ જોતો રહ્યો. ત્યાં જઈ સમુદ્રમાં તેમ જ સમુદ્ર ઉપર વિચરનારાં અસંખ્ય પ્રાણીઓની ગતિ રોકવા

+ પૂર્વે સંપાતિએ કહ્યું છે: 'મેં સીતાને દરાતી જોઈ છે' અને હવે પોતે બીજાના મુખથી એ વાત સાંભળી છે, એમ કહે છે, એ પૂર્વવાક્યનો વિરોધ દર્શાવે છે.

x પર્વતનું દ્વાર જેટલે પર્વતમાંથી નીકળી બહાર જવાનો માત્ર, જેને 'દ્વાર' કહે છે.

અર્થે હું નીચું મુખ કરી ઊભો રહ્યો, અર્થાત મહેદ્ર પર્વત ઉપર રહીને સમુદ્ર તરફ જોવા લાગ્યો. ૧૧-૧૩ એટલામાં ઊગતા સૂર્ય સરખી પ્રભાવાળી કોઈ સ્ત્રીને ઊંચકીને ત્યાંથી જતો કાળજના પર્વત સરખા પ્રૌઢ અને શ્યામવર્ણી શરીરવાળો એક પુરુષ મારા જોવામાં આવ્યો. ૧૪ ત્યારે અત્યંત હર્ષ પામીને મેં વિચાર્યું કે, 'હીક થયું. આજે આ બંને સ્ત્રીપુરુષને પકડી મારા પિતાના આહાર માટે લઈ જઈશ' એવો વિચાર કરી હું તેના તરફ દોટ મૂકવા જતો હતો, એટલામાં જ તે શ્યામવર્ણી પુરુષે પોતાને જવા દેવા સારું અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક મને પ્રાર્થના કરી તેથી મેં તેને જવા દીધો. ૧૫ હે પિતાશુ! આ જગત વિષે નીચ પુરુષ પણ નમ્રતાપૂર્વક પોતાની ક્ષમા યાચનારને હણતા નથી, તો મારા જેવો કેમ જ હણે? હે તાત! મેં તેને જવા દીધો, ત્યારે તે પુરુષ સ્ત્રી સહિત અત્યંત વેગથી આકાશમાર્ગે ચાલી નીકળ્યો. એ સમયે આકાશમાં વિચરનારા સિદ્ધો તથા મહર્ષિઓએ મારી પાસે આવી તથા મને માન આપી કહ્યું 'હે પક્ષી! તારું કંથ્યાણુ થાઓ! તારા સંપાટામાં આવેલી જનકનંદિની સીતા છુવતી રહી એ બહુ સારું થયું અને સીતા સહિત રાવણને તે જતો કયો, એ પણ સારું થયું. ૧૬-૧૮ વળી હે પિતાશુ! સિદ્ધો તથા મહર્ષિઓએ મને સાથે સાથે એ પણ જણાવી દીધું 'તે' જોએને જતા કયાં તેમાં જો સ્ત્રી છે તે જનકનંદિની રામભાયાં સીતા છે અને પુરુષ છે તે લંકાધિપતિ રાક્ષસરાજ રાવણ છે.' એટલું કહી એ સિદ્ધો તથા મહર્ષિઓ આટલા ગયા. ત્યાર પછી મેં આકાશમાર્ગે આટલા જતા રાવણ તરફ દૃષ્ટિ કરી, તો તેના અંક વિષે દશરથ નંદન રામચંદ્રની પત્ની સીતા મારા જોવામાં આવી. એ વેળા સીતાના મસ્તકના કેશ છૂટી ગયા હતા, તેના આભુષણો તથા રેશમી વસ્ત્ર શિથિલ થઈ ગયા હતા અને અત્યંત શોકને લીધે તે

* કેમ કે તેણી છુવતાં હોય, તો જ રામચંદ્ર લંકામાં જાય અને સર્વ રાક્ષસોના વિનાશ કરે

'હા રામ! હા રામ! હા લક્ષ્મણ!' એવા મોટા આકાશ કરતી હતી. હે તાત! હું એ બનાવ જોવા સારું ઘણી વાર સુધી ત્યાં ઊભો રહ્યો, તેથી મને ઘેર આવતા વિલંબ થયો છે.'

હે કપિશ્રેષ્ઠ! વાક્યતુર મારા પુત્ર સુપાત્રવે એ પ્રમાણે મને સઘળું વૃત્તાત નિવેદન કર્યું, તે સાંભળીને પણ મારી બુદ્ધિ પરાક્રમ કરવાને ઉશ્કેરાઈ નહિ. ૧૯-૨૨ હાય, પાપ વિનાનો પક્ષી કોઈ પણ કર્મનો આરંભ કેમ કરી શકે? અસ્તુ, પણ હજીયે હું મારી વાણી તથા બુદ્ધિના આશ્રય થી તમને બંનતી સહાય કરીશ. હે વાનરે! આ કાર્ય તમારા પુરુષાર્થબળથી થઈ શકે એમ છે, હે કપિઓ! રામચંદ્રનું કાર્ય એ મારું જ કાર્ય છે, એમાં કોઈ સંશય જેવું નથી, માટે હું મારી વાણી તથા બુદ્ધિના બળ વડે તમારું પ્રિય કરીશ હે કપિવરો! તમે સૌ અથા બુદ્ધિવાળા છો, બળવાન છો, નિર્મળ અંત કરણવાળા છો, દેવતાઓથી પણ પરાજય ન પામે એવા છો, અને મહાબળવાન સુઝીવના સેવકો છો; તેમ જ રામ-લક્ષ્મણનાં કંકપત્રવાળા તીક્ષ્ણ બાણો પણ ત્રણે લોકની રક્ષા તથા નિઝહ કરવામાં સમર્થ છે; તો પછી કોનો બમ ધરવા જેવું છે? જોકે રાક્ષસોના રાજ રાવણ અત્યંત તેજસ્વી અને બળવાન છે, તો પણ સમર્થ એવા તમોને કોઈ પણ હુકર નથી. ૨૩-૨૭ હે વાનરે! હવે સમય ન ગુમાવતા તમે તમારી બુદ્ધિને કાર્ય કરવામાં યોગ્યે હે કપિઓ! તમારા સરખા બુદ્ધિમાનો કાર્ય વિષે કદી પણ ટીલ કરતા નથી. ૨૮

હવે શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપજીત અદ્વિતીય શ્રીરામાયણના ચિંતિત આકાશમાં પુનઃ મેં સર્ગ સમ્પન્ન

સર્ગ ૬૦ મેં

સંપાતિનો પૂર્વવૃત્તાત-નિશાકર મુનિનાં દર્શન

તત્ત્વ કૃતોદ્ધર્ક સ્નાતં તં મૃગં હરિયૂષપાઃ।
ઉપવિષ્ઠા ગિરો રમ્યે પરિવાર્ય સમ્પન્નત ॥ ૧ ॥
પોતાના બહુ જટામુને ઉવેશીને ઉઠકઢાન તથા આનાદિ ક્રિયા કરી બેઠેલા ગૃધ્રરાજ સંપાતિ

પાંખો બળી ગયેલી છે, તેમ જ તારા શરીર પરની ચામડી પણ તેવી જ થઈ ગયેલી છે.^{૧૮} પૂર્વે મેં જે ગૃધ્રપક્ષીઓને જોયા હતા. તેઓ વાયુ સરખા વેગવાળા તથા ઇચ્છિતરૂપ ધરનારા હતા અને તેઓ સહોદર થતા હતા.^{૧૯} મને કાંઈક જોળખાણ પડે છે કે, એ ગૃધ્રોમાંનો બ્યેષ સંપાતિ ! તે તું છે અને જટાયુ તારે નાનો ભાઈ થાય છે. હે સંપાતિ ! પૂર્વે મનુષ્યરૂપ ધારણ કરીને તમે બ્રહ્મભાઈઓએ મારી સેવા કરી હતી; તેથી હું તમને પૃથ્વિ છું કે, હે ભાઈ ! તને શો વ્યાધિ થયો છે ? તારી પાંખો શા કારણથી નાશ પામી છે ? અરે, તને આવો ઉઝ દંડ કોણે આપ્યો છે ? ૧૨૦, ૨૧

ઈતિ શ્રીનાટમીક મહાશ્વેતપ્રશ્નોત્તર આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું
કિષ્કિંધાકાંડમાં ૬૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૧ મો

સંપાતિને પૂર્વવૃત્તાન્ત-સ્વદુઃખવર્ણન

તતસ્તદાવગ્નિર્ધમ્ન કુત્કરં સહસ્રા કૃતમ્ ।

આવચ્ચક્ષે મુનેઃ સર્વે સૂર્યાનુગમનં તથા ॥ ૧ ॥

ગૃધ્રરાજ સંપાતિ અંગદાદિકપિઓને વળી પણ કહેવા લાગ્યો : ‘ હે કપિઓ ! મને નિશાકર ઋષિએ એ પ્રમાણે પૃથ્વિ ત્યારે મેં દારણ અને બીજાથી ન થઈ શકે એવું સૂર્ય સામે જવાનું સાહસિક કાર્ય તેમને નિવેદન કરતાં કહ્યું :^૧ ‘ હે ભગવન ! મેં મારા બળતા ગર્વને લીધે એવું નિષ્ફળ કર્મ કર્યું છે, તેથી મારી પાંખો તથા શરીર પરની ચામડી બળી જવા સિવાય બીજું કંઈ પણ મને પ્રાપ્ત થયું નથી. વ્યાકુળ ઇંદ્રિયોવાળો તથા ખેદ પામેલો હું લગ્નને લોધે મારું તે વૃત્તાવ કહેતા પણ શરમાઉં છું. હે ઋષિવર ! તમે પૂછો છો તેથી મારે કાંઈક કહેવું જોઈશે.^૨ હે ભગવન ! એક વખતે ગર્વ વડે મોહિત થયેલા હું અને જટાયુ એકબીજાનાં પરાક્રમને જાણવાની ઇચ્છાથી સ્પર્ધા કરતા આકાશમાં જિલ્યા. તેમા પ્રથમ કેલાસ પર્વતના શિખર પર ઋષિઓની સમક્ષ અમે અન્નેએ પ્રતિજ્ઞા લીધી : ‘ ભગવાન સૂર્યનારાયણ

જ્યાં સુધીમાં અસ્તાઅગ્નિ પર જાય, તેટલા સુધીમાં અમારે તેને સ્પર્શ કરવો.’^{૩,૪} આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી અમે બંને ભાઈઓ એકાએક આકાશ તરફ જિલ્યા અને મહાવેગપૂર્વક સૂર્ય તરફ જવા લાગ્યા. ઘણેક જિજ્ઞેસુ ગયા પછી અમોએ નીચે દ્રષ્ટિ કરી તો પૃથ્વી પરનાં જુદાં જુદાં નગરો અમને રથનાં ચક્ર સરખાં દેખાવા લાગ્યાં.^૫ એ સમયે આકાશ વિષે અમોને કોઈ કોઈ સ્થળે વાનિજેના, તો કોઈ કોઈ સ્થળે આશુપણ્ડિના ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યા; તેમ જ કોઈ કોઈ સ્થળે રક્ત વજ્રને ધારણ કરી મધુર ગાન કરી રહેલો ઘણી આસરાઓ અમારા ભેવામાં આવી. આકાશ વિષે અત્યંત વેગથી જિલતા અમે જ્યારે છેક સૂર્યના માર્ગની સમીપ પહોંચી ગયા, ત્યારે મોટાં મોટાં વૃક્ષોથી છવાયેલી આખી પૃથ્વી ડોમળ હરિમાળીવાળા એકાદ વન સરખી દેખાવા લાગી.^{૬,૭} પૃથ્વી પરના પર્વતો નાનાં પથ્થર સરખા જણાવા લાગ્યા; અનેક મોટી નદીઓથી વીંટાયેલી આ પૃથ્વી બધે ઝીણા ઝીણા સૂતરના તાંતણાઓથી વીંટાયેલી હોય એવી દેખાવા લાગી; તેમ જ ભૂમિ પરના હિમાલય, વિંધ્ય તથા મેરુ વગેરે મોટા મોટા પર્વતો બધે એકાદ મોટા જળાશયમા હાથીઓ જિલા હોય એવા દીસવા લાગ્યા.^૮ હે ભગવન ! અમે એટલે જિજ્ઞેસુ ગયા ત્યાં તો સૂર્યના ખરેખરા તાપથી અમે બળવા લાગ્યા. એકાએક અમારા શરીરે ભારે પરસેવો છૂટ્યો અને ખેદ, ભય તથા મોહથી અમે આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયા. પછો અમોને તરત જ દારણ મુઠ્ઠા આવવા લાગી.^{૯,૧૦} અને જેલાન થવાથી દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર કે અગ્નિ દિશા કંઈ, એની પણ અમને સૂઝ પડી નહિ. સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોને લીધે અમારાં શરીર બળવા માંડ્યાં; તેથી અમોએ વિચાર્યું કે અરે, યુગના અંતસમયે બાળનારો અગ્નિ આજે જ સર્વલોકને બાળવા પ્રવૃત્ત થયો છે કે શું ?^{૧૧} અમે જેમ જેમ આગ વધતા ગયા, તેમ તેમ અમારી દ્રષ્ટિ

સૂર્યના તેજને લીધે નાટ થતી ગઈ અને અમારું મનોબળ પણ શિથિલ પડતું ગયું, અર્થાત્ સૂર્યમંડળને સ્પર્શ કરવાનો અમારો આગ્રહ ઓછો થતો ગયો. એમ છતાં પણ અતિ પ્રયત્નથી અમારાં નેત્ર તથા મનનું અનુસંધાન કર્યું અને સૂર્ય સામે જાયુ; એ વેળા અમને તે પૃથ્વી જેવડો દેખાયો.^{૧૨,૧૩} એ સમયે મારો નાનો ભાઈ જટાયુ તો લયને લીધે આકુળ થઈ મને પ્રથ્વા વિના જ પૃથ્વી તરફ ઊતરવા લાગ્યો. એ જોઈ મેં પણ મારા શરીરને તરત જ આકાશમાંથી ઊતરવા દીધું. એ વેળા જટાયુનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી મેં તેના શરીરને મારી પાંખો વડે ઢાંક્યું એટલે જટાયુ બળ્યો નહિ; પરંતુ પ્રકાશને લીધે મારી પાંખો બળી ગઈ, જેથી અચેતન થયેલો અને વાયુમાર્ગે લથડાતો હું આ વિધ્વાચળના છેક દક્ષિણ તરફના છેડા પર આવી પહોંચ્યો. હે ઋષિશ્રદ્ધ! હું ધારું છું કે મારા ભાઈ જટાયુ જનસ્થાન વિષે પડયા હશે.^{૧૪-૧૬} હે મુનિશ્રદ્ધ! એવી રીતે હું રાત્ર્યશ્રદ્ધ અને પાંખો તથા પરાક્રમ વિનાનો થયેલો હોવાથી હવે મરવાને જ ઇચ્છું છું. હવે હું આ સામે જણાતા પર્વતશિખર પર જઈને પડતું મૂકીશ.^{૧૭}

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિમણિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૬૧ મેં અને સમાપ્ત

સર્ગ દરમો

નિશાકર મુનિએ સંપાતિને આપેલું આદાસન વ્યમુક્ત્વા મુનિશેષ્ટમયદં મૃદાદુર્લભતઃ ।
અથ ધવાત્વા મુર્દ્ધનં વ મગમનિદમમ્મયીત ॥ ૧ ॥

મુનિશ્રદ્ધ નિશાકરને મારું વૃત્તાંત નિવેદન કરીને અતિશય દુઃખવાળો હું રૂદન કરવા લાગ્યો, ત્યારે એક મુર્દુર્ત પર્વતભગવાન નિશાકર મુનિએ વિચાર કરી મને કહ્યું : 'તને ફરીથી બીજી પાંખો અને પીંછાંઓ આવશે; તેમ જ આંખોનું તેજ, પ્રાણ, પરાક્રમ અને બળ પણ તને પ્રાપ્ત થશે.^{૧૨} મેં પુરાણોમાં સંલભ્યું છે, તેમ જ તોળાબળથી લભ્યું છે તેથી મને જણાયું છે કે, લવિષ્યમાં એક

અતિ મહાન ઘટના બનશે.^૩ તે એ કે ઇક્ષ્વાકુ-કુળની વૃદ્ધિ કરનારા દશરથ નામે એક રાજ થશે. તેને રામ નામે મહાતેજસ્વી પુત્ર થશે.^૪ એ સત્યપરાક્રમી રામચંદ્ર પોતાના પિતાની આજ્ઞા પાળવા ભાટે પોતાના નાના ભાઈ લક્ષ્મણ સાથે વનમાં આવશે.^૫ ત્યારે ગોદાવરીને તીરે આવેલા જનસ્થાન પ્રદેશમાંથી દેવ અને દાનવથી અવધ્ય રાવણ નામનો રાક્ષસેન્દ્ર તેની પત્ની સીતાને લંકામાં ઢરી જશે.^૬ તે સમયે રાવણ લક્ષ્મણોત્થ ને એની જ બીજી લલચાવે તેવી વસ્તુઓથી સીતાજીને લોભાવવા પ્રયત્ન કરશે; પરંતુ દુઃખમાં ફળેલો, યશસ્વિની અને મહાલાગ્યશાળી સતી સીતા તે સ્વીકારશે નહિ. એ સમયે દેવરાજ ઇન્દ્ર સીતાની આ સ્થિતિ જાણીને દેવને પણ હર્ષભર, અમૃત જેવું પરમ અન્ન (પાયસ) તેમને મોકલાવશે.^{૭,૮} અને ઇન્દ્ર પાસેથી આ અન્ન આબ્ય છે, એમ જાણીને સીતા તેના સ્વીકાર કરશે. પછી તેના ઉપલોભાગ 'મારા સ્વામી રામચંદ્ર અને વિશ્વર લક્ષ્મણ જીવતા હોય અથવા તો દેવત્વ પામ્યા હોય, તો પણ તેમને આ અન્ન પ્રાપ્ત થાઓ' એવા સંકલ્પપૂર્વક ભૂમિ ઉપર મૂકશે.^{૯,૧૦} (અને શેષ રહેલું પ્રાશન કરશે).

હે સંપાતિ! સમગ્ર આજ્ઞાથી સીતાજીની શોધ કરવા નીકળેલા વાનરો અહીં આવશે. તેમને મળીને તું રામપત્ની સીતાજીના સમાચાર આપજે. હાલ તારે અહીંથી બીજે કયાંય જવું નહિ. આવી સ્થિતિમાં તું કયાં જઈશ? માટે દેશ અને કાળની રાહ જોતો તું અહીં રહે. અતે તને પાંખો આવશે જ.^{૧૧,૧૨} જોકે હું તને અત્યારે પાંખો આપી શકું તેમ છું; પરંતુ અત્રે આ અવસ્થામાં રહેવાથી તું લોકનું વધારે લાલું કરી શકીશ;^{૧૩} અર્થાત્ આથી તું એ બંને રાજ-પુત્રોનું, બ્રાહ્મણોનું, શુર્યોનું, મુનિઓનું અને ઇન્દ્રનું હિત સાધી શકીશ. હું પણ રામ અને લક્ષ્મણ એ બંને ભાઈઓનું પુણ્યદર્શન ઇચ્છું છું; પરંતુ ઘણા કાળ વીતવાથી દેહ બહુ જ જીર્ણ થઈ ગયો છે તેથી હવે હું તેના ત્યાગ જ

કરીશ. 'હે અંગદ ! તત્ત્વદર્શી નિશાકર મહાપિએ
આ પ્રમાણે મને કહ્યું હતું. ૧૪-૧૫

અર્થ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસ્મિનપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ક્રિષ્ણ-પાકાંડમાં ૬૨ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૩ મો

સંપાતિના દુઃખની નિષ્ણાત-સીતાની શોધ
માટે વાનરોને તેણે આપેલો ઉત્સાહ

વનરખંડ વહુભિર્વાનિર્વાયકાવાયશારદઃ ।

માં પ્રશસ્યાપ્યનુગાવ્ય પ્રવિષ્ઠઃ સ સ્વમાલયમ્ ॥૧૥

વાક્યવિશારદ નિશાકર મુનિએ એવાં બીજાં

અનેક વાક્યોથી મારી પ્રશંસા તેમ જ મને

ઉપર પ્રમાણે આજ્ઞા આપી. પછી તેઓ પોતાના

આશ્રમમાં ગયા. ૧ પછી ધીમે ધીમે હું તે પર્વત-

ની ખીણમાંથી સરકીને બહાર નીકળ્યો અને આ

વિધ્યપર્વત ઉપર આવીને તમારું શહેર જોવા

લાગ્યો. ૨ એ સમયને સેંકડો વર્ષ વીતી ગયા છે,

છતાં હું મુનિનાં વચનો હૃદયમાં રાખીને દેશ

તથા કાળની રાહ જોતો હતો. ૩ મહાપ્રસ્થાન

કરીને નિશાકર મુનિ સ્વર્ગમાં ગયા ત્યારથી

અનેક તર્કવિતર્ક કરનારો હું સંતાપ વડે બળતો

હતો. ૪ મારા પ્રાણનું રક્ષણ કરવા માટે તેમણે

મને કહ્યું હતું, છતાં પણ ઘણી વાર હું કંટાળી

જતો અને મરવા તયાર થતો; પરંતુ વળી એ

મુનિના વચનોનું સ્મરણ કરી તેમ કરતાં હું

અટકતો હતો. સળગતા અગ્નિની જ્યોતિ જેમ

અશ્વજને દ્વંદ્વ કહે છે, તેમ આ યુદ્ધિ માણં

દુઃખોને દૂર કરતી હતી. હું મારા પુત્રના બળથી

દુરાત્મા સવળનું બળ જોઈ બળ્યતો હતો; તેથી

ન તેનો અનેક વચનોથી ફિટકાર કર્યો અને

૫૭૫ કે તે સીતાજીનું રક્ષણ કેમ ન કરું ?

સીતાજીને વિદાપ કરતાં સાંભળ્યાં તેમ જ રામ

અને લક્ષ્મણ એ બંને સીતાજીથી વિયોગ પામ્યા

છે, એ બણ્યા છતાં તે સીતાજીનો ઉદ્ધાર શા

માટે ન કર્યો ? ત્યારે એણે મને ઉત્તર આપ્યો :

‘મેં એમને બનકી બણ્યાં ન હતાં, પણ તે

ગયા પછી સિદ્ધ લોકોના મુખથી સાંભળ્યું કે

એ તો સીતાજી હતાં. ૫-૭ આમ બનવાથી હું

બ. સ. ૪૪

મારા મિત્ર દશરથ સબળના પુત્રનું પ્રિય કરી
શક્યો નથી, તેમ મારો પુત્ર પણ આ હિતકાર્ય
કરી શક્યો નથી. ૮

ત્યાં એકઠા થયેલા વાનરોને સંપાતિ આ
પ્રમાણે કહી રહ્યો હતો, એટલામાં એ સર્વ
વાનરોની સમક્ષ તેને જો નવી પાંખો ટૂટી નીકળી.
પોતાના શરીર ઉપર આ પ્રમાણે અરુણ રંગનાં
પીછાંઓ અને પાંખો આવેલી બેઠેને સંપાતિને
અતિશય હર્ષ થયો અને તે વાનરોને કહેવા
લાગ્યો : ‘અમાપ તેજસ્વી રાજાજિ નિશાકરના
પ્રસાદથી સૂર્યનાં કિરણોથી બળી ગયેલી મારી
પાંખો મને આજે ફરી પ્રાપ્ત થઈ. પૂર્વે યૌવન-
કાળે મારામાં જે પરાક્રમ, બળ અને પૌરુષ હતું
તે અત્યારે મને ફરી પ્રાપ્ત થયું છે, માટે હવે
સીતાજીને શોધવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરે, તે તમને
અવશ્ય મળશે. ૯-૧૨ મને પાંખો પ્રાપ્ત થઈ તે
બનાવ તમોને સીતાની ભાળ માટે વિશ્વાસ
ઉત્પન્ન કરનારો છે. ૧ પક્ષીમાત્રમાં ઉત્તમ સંપાતિ
સર્વ વાનરોને એમ કહીને આકાશમાં ગતિ
કરવાની પોતાની શક્તિની પરીક્ષા કરવાની
બિંસાસાથી એકાએક આકાશ ભણી બેઠ્યો, ત્યારે
સંપાતિનાં વચનો સાંભળીને હિંપિતચિત્ત થયેલા
સર્વે વાનરસિંહો સીતાજીની શોધને અર્થે પોતા-
પોતાનું પરાક્રમ દેખાડવા તયાર થઈ ગયા. પવન
સમાન પરાક્રમ કરનારા અને અતિ બળવાન
વાનરશ્રેષ્ઠો જનકમુતાની શોધ માટે અતિ ઉત્સાહ-
ભરે અભિજિત નક્ષત્રની સન્મુખ રહેલી દક્ષિણ
દિશા તરફ જવા લાગ્યા. ૧૩-૧૫

અર્થ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસ્મિનપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ક્રિષ્ણ-પાકાંડમાં ૬૩ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૪ મો

સાગર ઝાળગવાનું આહવાન—કપિઓને

અંગદે આપેલો ઉત્સાહ

આજ્ઞાતા ગૃધ્રરાજેન સમુપ્લુત્ય પ્લવક્ષ્માઃ ।

સક્તના પ્રોતિસંયુક્તા વિનેદુઃ સિદ્ધવિક્રમાઃ ॥૧૥

ગૃધ્રરાજ સંપાતિએ કહેલ સીતાવૃત્તાંત

સાંભળીને આનંદ પામેલા અને સિદ્ધ જેવાં

૧

પરાક્રમ કરનારા વાનરો દૂધીને હૂંકાહૂંક કરવા લાગ્યા સ પાતિના વચ્ચેના સાલળીને રાવણના નિવાસસ્થાનની ખબર પડવાથી આનંદ પામેલા અને સોતાલગના દર્શનને ઇચ્છનારા વાનરો સાગરને કિનારે આવી પહોંચ્યા ભય કર પરાક્રમ કરનારા વાનરોએ સમુદ્રકિનારે આવીને ભેંચું તો સમગ્ર મહાન લોકનું પ્રતિબિંબ તેમા પડેલું જણાયું ૧-૩ પછી દક્ષિણ સમુદ્રના ઉત્તર કિનારે આવીને તે મહાખળવાન હરિવરોએ પડાવ નાખ્યા. કોઈ સ્થળે આ સમુદ્ર તેમને નિદ્રાવગ્થામા જણાતો હતો; ત્યારે બીજે સ્થળે બાળકની માફક સામાન્ય તર બોથી કોડા કરતો જણાતો હતો અને કોઈક સ્થળે તો પવન જેવડા મોજા થી બિછાળી ગઈના કરતો હતો પાતાળમા વસનારા દાનવે દ્રોથી ઘેરાઈ ગયેલા અને રૂવાડા ભ્રામક રૂઝે એવો સાગર ભેંઈને કપિવરો વિષાદ કરવા લાગ્યા. ૪-૧ આકાશની માફક જેનો પાર ન પામી શકાય એવા સાગરને ભેંઈને એકઠા થયેલા સર્વ વાનરો વિષાદાનંત થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા ‘હવે આપણે કેમ કરવું?’

સાગરનું નિરીક્ષણ કરવાથી એક પામેલા અને ભયથી પીડાતા વાનરાને ભેંઈને કપિશ્રદ્ધ અગદે કહ્યું ૭૦ ‘તમારે મનમા એક કરવો ન ભેંઈએ, કારણ કે વિષાદ કરવો એ મહાન દોષ છે જેમ છછેડાયેલો સર્પ તેને રમાડનાર બાળકનો નાશ કરે છે, તેમ જ વિષાદ પશુ પુરુષનો સહાર કરે છે. ૬ પરાક્રમ કરવા તથા રથેલો પુરુષ એ વિષાદ કરે, તો તે તેજહીન થઈ ભય અને તેથી તેના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય નહિ ૭૧

અગદે વાનરોની સાથે તે રાત્રિ ત્યાજી વીતાવી પછી વૃદ્ધ વાનરોની સાથે મળીને રીંચી સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરવા વિષે વિચાર કરવા માડ્યો અ સમયે ધ્રુવને વીંટાઈ બેઠેલી દેવગેનાની પેઠે અગદને વીંટાયેલી વાનરસેના ચોલતી હતી ૧૧, ૧૨ અહો ! વાલીપુત્ર અગદ કે મારુત સુત હનુમાન સિવાય બીજા કોણ એ વાનર સેનાને નિયંત્ર કરવાને ગકિતમાન થાય એમ

હતું ૧૩ પછી વૃદ્ધ વાનરો તેમ જ અન્ય કપિઓનો સત્કાર કરીને શત્રુઓનો નાશ કરનાર અગદે અર્થશુક્ર વચ્ચેના કહેવા માડ્યા ‘હવે કયો મહાતેજસ્વી વાનર આ સાગરને ઓળંગી જશે અને અરિદ્રમ સુધીવને સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળો કરશે ૧૪, ૧૫ કયો મહાશૂરવીર વાનર સો યોગ્ય પહોંચા સમુદ્રને ઓળંગી જશે અને આ સર્વ યુધ્ધપાલકોને મોટા ભયમાથી મુક્ત કરશે ૧૬ કોના પ્રસાદથી આપણે કાર્યની સિદ્ધિ કરીને ઘેર જઈશું અને સુખવાળા થઈ આપણા સોપુનાદિને મગીશું ૧૭ વળી કોના પ્રસાદથી હર્ષ પામેલા આપણે સર્વ મહાખળવાન, રામ-લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ અને વનવાસો વાનરોની પાસે જઈ મગીશું ૧૮ તમારામાથી જો કોઈ વાનર આ સમુદ્ર ઓળંગવા સમર્થ હોય, તો તે ઉતાવળથી સર્વ કપિઓને અભય કરવારૂપ પવિત્ર દક્ષિણા આપો’

અગદના વાક્યો સાલળીને કોઈ વાનર કાઈ પણ જોત્યો નહિ આપુ વાનરદળ તત્પથ થઈ ગયું હોય તેમ મૌન રહ્યું, ત્યારે કપિશ્રદ્ધ અગદે ફરીથી કહ્યું ‘તમે સર્વ દંડ પરાક્રમ કરનારા છો, ખળવાન કપિઓમા શ્રદ્ધ છે અને કલ્પ કર્મિત વશમા ઉત્પન્ન થયેલા છો, તેથી સર્વદા લોકમા પૂજાઓ છે સમુદ્રને ઓળંગવામા તમને ક્યારેય કોઈનો પશ્ચાત્તપ થઈ શકે તેમ નથી, માટે હે વાનરશ્રેષ્ઠો ! કૂંદવામા જેની બેટલી શક્તિ હોય તે મને જણાવો ૧૯-૨૨

ઈવ આવાલ્ક્યેક નંદાચુનમણીત આદક વ્ય શ્રીરામાયણ ના મિષ્કિનાકાંડમા ૬૪મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૫ મો

કપિઓએ કરેલું સ્વબળશત્રું વર્ણન
અથાક્ષવચ શ્રુત્વા તે સર્વે વાનરર્ષમા ।
સ્વ સ્વં ગતો સમુત્સાહમૂચુસ્ત્ર વયાક્રમમ ॥ ૧ ॥

ગજ, ગવાક્ષ, ગવય, શરભ, ગધમાદન નદ, દ્વિવિદ અને બળવાન આદિ સર્વ કપિશ્રદ્ધો અગદના વચનો સાલળીને ઉત્સાહ સહિત પોત પોતાની ગતિની શક્તિનું એક પછી એક વળન

કરવા લાગ્યા. ^{૧૨} ગળે કહ્યું : 'હું એક ફલ'ગે દશ યોજન ફટી શકું તેમ છું.' ગવાક્ષે કહ્યું : 'હું એક ફલ'ગે ત્રીસ યોજન ફટી શકું છું.' ^{૧૩} શરભે કહ્યું : 'હું એક ફલ'ગે ત્રીસ યોજન ફટી શકું છું.' અપલે કહ્યું : 'હું એક ફલ'ગે ચાળીસ યોજન ફટી શકીશ એમાં સંશય નથી.' ^{૧૪} મહાતેજસ્વી ગંધમાદને કહ્યું : 'હું એક ફલ'ગે પચાસ યોજન ફટી શકીશ એમાં સંશય નથી.' મંદે કહ્યું : 'હું એક ફલ'ગે સાઠ યોજન ફટી જવા શક્તિમાન છું.' ^{૧૫} મહાતેજસ્વી દ્વિવિટે કહ્યું : 'હું એક ફલ'ગે સિત્તર યોજન જઈ શકીશ, એમાં જરાય સંદેહ નથી.' મહાખળવાન અને તેજસ્વી કપિવર સુષેણે કહ્યું : 'મારામાં એક ફલ'ગે એ'શી યોજન ફટવાનું પરાક્રમ છે, એમ હું જાણું છું.' ^{૧૬} અંતે પવે કહી ગયેલા સર્વ વાનરોનું સન્માન કરીને વૃદ્ધ જાંબવાને કહ્યું : 'અમારામા પણ કાષ્ઠક ગતિ કરવાનું પરાક્રમ હતું. પણ હમણાં તો અમે છેક વૃદ્ધ થઈ ગયા છીએ.' ^{૧૭} છતાં પણ સીતાજીની શોધ કરવાના હેતુ માટે કપિ-રાજ સુગ્રીવે તેમ જ શ્રીરામચંદ્રજીએ નિશ્ચય કરેલો છે, તો એ કાર્યની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. ^{૧૮} હવે હું વૃદ્ધ થયેલો છું છતાં પણ એક ફલ'ગે નેરું યોજન દૂર સુધી જઈ શકીશ, એમાં સંશય નથી. ^{૧૯} વળી ઇ કપિશ્રદ્ધો! મારી ગતિનું પરાક્રમ પૂર્વે આટલું જ હતું એમ નથી. પૂર્વે મેં બલિતા યજ્ઞ સમયે ત્રણ ડગલાં જમીન ભરીવા માટે ત્રિવિક્રમરૂપે ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ-વ્યાપી સનાતન વિષ્ણુ ભગવાનના વિરાટ સ્વરૂપની પ્રદક્ષિણા કરી હતી. હવે હું વૃદ્ધ થયેલો છું, તેથી ફટવામાં મારું પરાક્રમ મંદ થયું છે; પણ યુવાવસ્થામાં મારું બળ અતિ શય અપ્રતિમ હતું. ^{૨૦-૨૧} છતાં હવે હું નેરું યોજન ફટી શકું તેમ છું; પરંતુ એટલાથી કાર્ય સિદ્ધ થાય તેમ નથી. ^{૨૨}

પછી મહાપ્રાજ્ઞ અંગદ મહાકપિ જાંબવાનનું સન્માન કરીને ઉદાર અર્થવાળાં વચનો બોલ્યો : 'નિઃશંક હં એક જ છલ'ગે સો યોજન ફટી

જઈશ; પરંતુ ત્યાંથી પાછા આવવાની શક્તિ મારામાં રહેશે કે નહિ એનો મને નિશ્ચય થતો નથી.' ત્યારે વાક્યવિચારદ જાંબવાને કપિશ્રદ્ધ અંગદને કહ્યું : 'હે કપિવર! તમારી ગતિની શક્તિ હું જાણું છું; એટલું જ અંતર નહિ, પણ સેંકડો યોજન દૂર જવાની અને પાછા આવવાની તમારામાં શક્તિ છે, પણ તમે આ સેનાના ઉપરી છો, તેથી એમ કરવું યોગ્ય નથી. ^{૨૮-૨૯} હે તાત! હે કપિશ્રદ્ધ! આજ્ઞા-પાલકોથી પોતાના સ્વામીને ફટી જવાની આજ્ઞા આપી શકાય નહિ. તમે તો અમે સર્વને આજ્ઞા આપવા યોગ્ય છો. ^{૩૦} સ્વામીભાવમાં રહેલા છતાંય તમે અમારી સ્ત્રીની માફક અમારા વડે રક્ષ્ય છો. તેમ જ સન્નતતા સ્વામી હોવાથી સ્ત્રોરૂપ અમને આજ્ઞા આપવા યોગ્ય છે. હે પરંતપ! એ લૌકિક વિધિ છે, ^{૩૧} હે અરિંદમ! તમે આ સીતાની શોધ કરવાના કાર્યના મૂળરૂપ છો, તેથી હે તાત! અમારે તમારું સર્વદા સ્ત્રીની માફક રક્ષણ કરવું જોઈએ. ^{૩૨} કાર્યના મૂળનું રક્ષણ કરવું જોઈએ' એ કાર્યને જાણનારા પુરોહીની નીતિ છે; કારણ કે જો મૂળ આબાદ હોય તો શુષ્કો અને ફળોની સિદ્ધિ થાય છે. હે સત્યવિક્રમ! હે પરંતપ! બુદ્ધિ અને પરાક્રમ સંપન્ન તમે જ આ કાર્યની સિદ્ધિ શવામાં હેતુરૂપ છો. હે કપિશ્રદ્ધ! તમે અમારા શુરુ છો. શુરુપુત્ર છો, તમારો આશ્રય કરવાથી જ કાર્યની સિદ્ધિ કરવામાં અમે સમર્થ થઈશું. ^{૩૩-૩૪}

મહાપ્રાજ્ઞ જાંબવાનના વચનો સાંભળીને વાલીપુત્ર અંગદે કહ્યું : 'જો હું ન જાઉં તેમ જ બીજે કોઈ વાનરચુંજવ પણ ન જાય તો પછી આપણે સર્વેએ પ્રાણનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, કારણ કે બુદ્ધિમાન સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે નહિ થાય તો કિંકિન્ધામાં પાછા જવાથી પણ આપણા પ્રાણનું રક્ષણ થવાનું નથી. સુગ્રીવ કૃપા કરવામાં તેમ જ કોપ કરવામાં આપણા ઈશ્વર છે; તો એમની આજ્ઞાનું પરિપાલન કયો સિવાય ત્યાં જવાથી આપણે વિનાશ જ થાય.

માટે આ મનુદ્રુત ઉદ્ધ ધન કરવાનું કાર્ય મિદ્ધ થાય તેમ કરો, કારણ કે તમે જ સર્વ અર્થનો સારી રીતે વિચાર કરવાને યોગ્ય છે. ૧૨૮-૩૨

અ ગદના વચનો સાલળી કપિશ્રેષ્ઠ બળ વાને કહ્યું 'હે વીર' આ કાર્યની સિદ્ધિમા કાર્ધ પણ ખામી નહિ રહે જે કાર્ય સિદ્ધ કરશે તેને જ હું હમણા પ્રેરણા કરુ છું. ૩૩, ૩૪ પછી વાનરોમા શ્રેષ્ઠ બળવાને એકાતનો આશય કરીને સુખમા જેઠેલા, પ્રખ્યાત કૂદનારાઓમા સૌથી શ્રેષ્ઠ મહાવીર હનુમાનને પ્રેરણા કરી ૩૫ છાત શ્રીવા મોદિ મહાસુનિભાષિત અદિકા વ શ્રીરામાબલુના ક્રિષ્નાધાકાકામા ૧૫ મા સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૬ મો

હનુમાનજન્મસ્થા-સાગર ઓળંગવા
માટે બળવાને તેને કંઠેલુ પ્રયોગન

અનેકશતસાહસ્રીં ત્રપણા હરિવાહિનીમ્ ।

જામ્બવાન્સમુદીક્ષ્યવ હનુમન્તમથાત્રવીન ॥ ૧ ॥

અનેક શત-સહસ્ર વાનરઓના શોકાકુળ બેઠને બળવાને હનુમાનને કહ્યું 'હે સર્વ વાનરોમા વીર' હે સર્વશાસ્ત્રવિદાવર' હે હનુમન' તું એકાતનો આશ્રય કરીને કેમ મૂંગો રહેલો છે? આ વિષે તું કેમ બોલતો નથી? ૧-૨ હે હનુમન' તું બળમા અને તેજમા વાનરરાજ સુગ્રીવ, મહાત્મા રામ અને લક્ષ્મણ જેવો જ છે? કશ્યપવંશી આરિનેમિત્રા મહા બળવાન અને સર્વ પક્ષીઓમા ઉત્તમ, વિનતાના પુત્ર ગરુડ જેવો જ તું પ્રખ્યાત છે? હે મહા બળ' મે ઘણી વાર એ મહાબળ અને મહા બાહુ પક્ષોરાજ ગરુડને સમુદ્રમાથી મોટા સર્પો પકડતો જોયો છે? તેની બા પાઓમા જેટલું બળ છે તેટલું જ તારી બાજુ બુલ્લઓમા છે, તેમ જ તારુ પરાક્રમ અને તેજ પણ કાર્ધ તેનાથી ઓછું નથી હે કપિશ્રેષ્ઠ' બળ, બુદ્ધિ, તેજ અને સર્વે પ્રી તું સર્વ પ્રાણીઓમા શ્રેષ્ઠ છે, છતાં તું સમુદ્ર ઓળંગવા કેમ સંભળ થતો નથી? ૧-૭

હે તાત' અસરાઓમા શ્રેષ્ઠ પુત્રિકાશ્વલી

નામની એક વિખ્યાત અખરા હતી કોઈ ઋષિના શાપને લીધે તેણે મહાત્મા કુબરકપિને ત્યા કામરૂપ ધારણ કરનારી વાનરીરૂપે જન્મ લીધો હતો તેનું અજ્ઞાના એવું નામ હતું. તે અજ્ઞાના પૃથ્વી ઉપર અને ઝેલે લોકમા રૂપમા અત્રિતમ હતી અને કેસરી વાનર સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું એક વખત રૂપ-યૌવનયુક્તા તે અજ્ઞાનાએ મનુષ્યદેહ ધારણ કર્યો હતો ૮-૧૦ એ સમયે તેણે વિચિત્ર માળા, આભરણ અને ક્ષીમ વસ્ત્ર ધારણ કર્યા હતા અને વર્ષાઋતુના વાદળા સરખા પર્વતના શિખર ઉપર તે વિચરતી હતી ૧૧ પર્વતની ટોચ ઉપર જેઠેલી વિશાળ નેત્રવાળી તે અજ્ઞાનાએ લાલ કોરવાણું પીણું, સુદર ક્ષીમ વસ્ત્ર પહેલું હતું તેને મળતે (પવન) ધીમેથી દૂર ઉડાડી મઠ્યુ પવનદેવે તેના ગોળ અને પરસ્પર મળેલા બન્ને સાથળો તથા મૂળ આગળથી એકબીજાને અડ કેલા બે સ્તનો અને તેનું સુશોભિત મનોહર મુખ જોયું ૧૨, ૧૩ વિશાળ શોણીવાળી, સર્વોગ સુદર અને યશસ્વિની તે અજ્ઞાનાને બેઠને પવનદેવ કામથી મોહિત થઈ ગયો. અગેઅગ મા કામ વ્યાપવાથી પોતાના આત્માને ભૂલી ગયેલો અને મોહિત થયેલો પવનદેવ પોતાની લાખી બુલ્લઓથી તે અનિદિત અજ્ઞાનાને ભેટી પડ્યા એકાએ પુરુષપદ્મ ધવાથી લડકેલો સુવ્રતા અજ્ઞાનાએ કહ્યું 'મારા એકપતિવ્રતને નાશ કરવાનું કૈણ છંદે છે?' અજ્ઞાનાને અ પ્રશ્ન સાલળી મરતે ઉત્તર આપ્યો 'હે સુગ્રીવ' તું તારા મનમા જરા પણ લય પામ નહિ, તારા એકપતિવ્રતનો નાશ નહિ કરુ હે યશસ્વિની' હું તને ભેટીને મનથી જ તારી ઉપર પ્રીતિવાળો થયો છું, એથી વ્રતભંગ નહિ થત તને એક વીર્યવાન અને બુદ્ધિસ પત્ર પુત્ર થશે તે મારા જેવો જ નહાસર્વ, મહાતેજસ્વી મહા બળવાન અને પરાક્રમી થશે, તેમ જ બિડવામા અને કૂદવામા પણ મારા જેવો જ થશે ૧૪-૧૯

હે મહાકપિ! આ વરદાનો આભળીને તારી

જનની સ તોપ પામી અને હે મહાબાહુ ! હે વાનરાત્તમ ! પછી શુક્રામા જઈ તને જન્મ આપ્યો એ સમયે તે મહાવનમા ઊગતા સૂર્યને ‘આ કઈક તેજસ્વી રૂપ છે’ એમ ધારીને પકડવાની ઇચ્છાથી તું બાળક હોવા છતાં આકાશમા ઊડ્યો ^{૧૦, ૨૧} હે મહાકપિ ! તું ત્રણસો યોજન ગયો ત્યારે સૂર્યના તેજથી અભયો ખરો, છતાં જરા પણ ખેદ પામ્યો નહિ ^{૨૨} હે મહાકપિ ! ત્યારે તું એ પ્રમાણે ગીઘ ગતિથી અતરિક્ષમા ચાલ્યો જતો હતો, ત્યારે તેજસ્વી ઇંદ્ર કોપ કરી તારા ઉપર વજ્ર ફેંક્યું, ^{૨૩} તેથી તારા ડાહ્ય હંતુ (જડયુ) તરી ગયું અને એક પર્વતના શિખર ઉપર પડ્યું, તેને લીધે તું હંતુમાન નામથી પ્રખ્યાત થયો ^{૨૪} સુગ્રહ વહન કરનાર પવનદેવ તને ઘાયલ થયેલો જોઈને અતિશય ક્રોધે ભરાયો અને એણે ત્રણે લોકમા વાવાનું બધ કયું ત્યારે ત્રણે લોક ખળભળી ઊઠ્યા અને સર્વે દેવો ગભરાઈ ગયા તેથી ઇંદ્રાદિ ભુવનેશ્વરો ક્રોધ પામેલા પવનદેવની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ^{૨૫, ૨૬} પછી હે તાત ! હે સત્યવિક્રમ ! પવનદેવને પ્રસન્ન કરવા માટે બ્રહ્માણ્યે વરદાન આપ્યું કે, ‘આ તારો પુત્ર સુદમા કોઈ પણ શસ્ત્રથી કે અસ્ત્રથી અવધ્ય થયો ^{૨૭} પછી વજ્રનો ઘા મારવા છતાં તેને કાઈ પણ પીડા થયેલી નહિ જોવાથી પ્રસન્ન ચિત્તવાળો ઇંદ્ર તને ઉત્તમ વરદાન આપ્યું ‘હે તાત ! તું જ્યાં ઇચ્છા કરીશ ત્યારે જ તારું મૃત્યુ થશે’ એ પ્રમાણે ભય કર પરાક્રમ કરનારો તું કેસરી વાનરનો ક્ષેત્રજ પુત્ર છે ^{૨૮, ૨૯} અને પવનદેવનો ઝીરસ પુત્ર છે, તેથી તું તેજમા એમના સમાન જ છે, એટલું જ નહિ, પણ હે વત્સ ! વાયુપુત્ર હોવાથી ક્રૂદવામા પણ તેમના જેવો જ છે ^{૩૦} હે વત્સ ! અમે તો આજે મૂંઝેલા રાજા છીએ અને અત્યારે અતુરાર્થ તથા પરાક્રમસ પત્ર એવો તું અમારા બધામા બહુે ચીલત કપિરાજ સુગ્રીવ જેવો છે ^{૩૧} હે તાત ! વામનજીએ ત્રણ પગલાં ભરી આજુ બ્રહ્મ

માપી લીધું, ત્યારે મેં પર્વત, વન અને જંગલો સહિત આખી પૃથ્વીની એકવીસ વાર પ્રદક્ષિણા કરી હતી, ^{૩૨} તેમ જ દેવોની આસાથી ક્ષીર સાગરનું મથન કરીને અમૃત કાઢવા સારુ જે જે ઔષધિઓ જોઈએ તે તે સર્વ મેં એકઠી કરી હતી, તે સમયે મારામા પુષ્કળ બળ હતું ^{૩૩} હવે હું વૃદ્ધ થયેલો હોવાથી હીનપરાક્રમી થયેલો છું, માટે અત્યારે તો એક તું જ અમારા બધામા સર્વશુણ્ય પત્ર છે. ^{૩૪} તું જ ક્રૂદનારાઓમા સૌથી ઉત્તમ છે, તેમ જ તું જ સૌથી વધારે પરાક્રમ કરી શકે તેમ છે, માટે ઊઠ, આ સર્વ વાનરસેના તારા પરાક્રમ જોવાની ઇચ્છા કરે છે હે કપિ શાહૂં ! ઊઠ અને આ મહાસાગરને ક્ષી બે હે હંતુમાન ! તારી સૌથી શ્રદ્ધ ગતિ સર્વ પ્રાણી માનન કરનારુ કરનારી થાઓ હે હંતુમાન ! પોતાના મનોરથની અસિદ્ધિને લીધે શોકાકુલ થયેલા આ સર્વ વાનરાની તું કેમ ઉપેક્ષા કરે છે ? હે મહાવેગ ! જેમ વિષ્ણુએ ત્રણ પગલાં ભરીને મહાન પરાક્રમ કર્યું હતું, તેમ તું સસુદ્રનું ઉદ્ધવન કરીને મહાન પરાક્રમ કર ^{૩૫-૩૭}

આરીતે વૃદ્ધ બબવાને પ્રેરેલા અને પોતાના વેગની પ્રતીતિ પામેલા મહાકપિ પવનકુમારે વાનરસેનાને હર્ષ પમાડવા પોતાનું સ્વરૂપ વિશાગ કરવા માડ્યું ^{૩૮}

ઈતિ શ્રીવેદવ્યક્તિ મહાભારતમ્પ્રણીત આદિત્ય ચ શ્રીરામાયણનું
કથિત-અઘાડમા ૬૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૭ મો

હંતુમાને ધારણ કરેલું બ્રહ્મ રૂપ-સાગર ઓળંગવા માટે મહિંશાયણ પર આરોહણ

વં દૃષ્વા જૂમ્મમાર્ણં તે કમિતુ શતયોજનમ્ ।
વેગેનાપૂર્વમાણં ચ સદૃશા વાનરાત્તમમ્ ॥ ૧ ॥

સો યોજન સસુદ્રનું ઉદ્ધવન કરવા માટે દેહને વૃદ્ધિ પમાડતા વાનરાત્તમ હંતુમાનને સહસ્રા વેગથી પરિપૂર્ણ જોઈને સર્વ વાનરા શોકનો ત્યાગ કરી હર્ષયુક્ત થઈ મોટા નાદો કરવા લાગ્યા અને મહાબળી હંતુમાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ^૧ નિવિક્રમસ્વરૂપ ધારણ કરનારા

નારાયણને જોઈને જેમ પ્રજા ઉત્સાહમાં આવી
જઈ ચોતરફ જોતી હતી, તેમ મહાબળવાન
હનુમાનને જોઈને આનંદમાં આવી ગયેલા મર્વ
વાનરો વિશ્વમય પામી આગે તરફ જોયા કરતા
હતા. જેમ જેમ એ વાનરો મહાબળી હનુમાનની
સ્તુતિ કરતા ગયા, તેમ તેમ તે ચોતાનુ સ્વરૂપ
વધારતો ગયો અને હર્ષથી પછાડને પૃથ્વી
ઉપર પછાડીને નવું બાળ મેળવવા લાગ્યો. વૃદ્ધ
વાનરશ્રદ્ધથી સ્તુતિ કરાતા કપિવર હનુમાનનું
સ્વરૂપ તેજથી પરિપૂર્ણ અને સર્વોત્તમ થયું,
ત્યાજ વિશાળ શુક્રમાં જેમ સિંહ નાડે તેમ
માનવતેના મૌરસપુત્ર હનુમાન નાડે મારવા
લાગ્યો. ૪-૧ તે બુદ્ધિમાનનું નાડે મારતું અને
ધુમાડા વિનાના અગ્નિ તેમ જ સૂર્ય સરખું
તેજસ્વી મુખ શોભવા લાગ્યું. ૫ પછી હર્ષથી
ગેમચિત થયેલો હનુમાન વૃદ્ધ વાનરોને
નમઃવાર ઠરી કહેવા લાગ્યો. ૮

‘પર્વતોના શિખરોને તોડી પાડનાર,
અપ્રમેય બળવાન, આકાશમાં ગતિ કરનાર,
અગ્નિમિત્ર વાયુદેવ છે, એ શીઘ્ર ગતિ કરનાર
મહા મા મરુતને! હું ઔરસ પુત્ર છું, તેથી
ગતિશક્તિમાં હું તેના જેવો જ છું. ૧૦ હું જરા
પણ વિશ્વામો નીધા સિવાય એકીસાથે વિસ્તીર્ણ
આકાશમાં ફેલાઈ રહેલા મેરુ પર્વતની હબરો
પ્રદક્ષિણા કરવા સમર્થ છું મારા બાહુબળ
વડે બળભળાવેલા સાગરમાં પર્વત નહીં અને
પાણીના કુડો સહિત સર્વ લોકોને ઝાળી દેવા
હું સમર્થ છું. ૧૧, ૧૨ સમુદ્રના ઉલ્લંઘન સમયે
મારી જાંઘના વેગથી આ સમુદ્ર ઊછળશે અને
તેથી તેમાંના ઝાડો પાણી ઉપર આવી જશે. ૧૩
સર્પનું લક્ષણ કરનાર આકાશમાં ઊડનાર પક્ષી
રાજ ગરુડ જેટલી ગતિથી ઊડી શકે છે તેના
કરતા હબરગણી વધારે ગતિથી હું ઊડી શકું
તેમ છું ઉદયાચળ ઉપરથી સૂર્યની સાથે જ
પ્રયાણ શરૂ કરી તેના પહેલા અસ્તાચળ ઉપર
જઈ પાછો એ સૂર્ય અસ્ત પાગ્યો ન હોય
પણ પ્રત્યક્ષિત હોય ત્યારે તેને સામે મળવા

હું શક્તિમાન છું, એટલું જ નહિ, પણ તે
વાનરો! ત્યાથી પાછો પૃથ્વી પર આવી જરા
પણ વિશ્વામો નીધા સિવાય મહાન અને લય કર
વેગથી પાછો સૂર્ય પાસે જઈ શકવા હું સમર્થ
છું આકાશમાં આવેલા સર્વે શ્રદ્ધા અને
નક્ષત્રોને ઝાળગી જવા હું સમર્થ છું અહોશી
ઊડેલો હું સર્વ સાગરોને શોષીશ. પૃથ્વીને
ચીરી નાખીશ તેમ જ મારા ઊરના મહાવેગથી
મહાસાગરને ચૂકવી નાખીશ જ્યારે હું આકાશ
માર્ગે ઊડીશ, ત્યારે વૃક્ષોના વિવિધ પુષ્પો મારી
પાછળ ઊડશે, ૧૪-૧૬ તેમ જ જ્યારે હું ઘોઠ
આકાશમાં ઊડતો હોઈશ, ત્યારે મારો માર્ગ
ઊડતા પુષ્પોને લીધે તારાથી પ્રકાશિત આકાશ
જેવો થશે. ૨૦ હે વાનરો! તે સમયે મને સર્વ
પ્રાણીઓ બરાબર જોશે અને તમે પણ મહામેરુ
સરખી મહાકાચ ધારણ કરનાર મને બરાબર
જોજો. ૨૧ ત્યારે હું આખા આકાશને ઢાકી જાણું
અબર આખાને ગળી જવા ઊડતો હોઉં એવું
જણાયે એક ચિત્તથી ઊડતો હું તે સમયે વાહળા
ને પી છું ચૂરેચૂરા કરી નાખીશ, પર્વતોને
ફૂંલવી મૂકીશ અને સાગરને સૂકવી નાખીશ
ગરુડની મારી અને પવનની ગતિશક્તિ પ્રાણી
માનથી વિશેષ છે જ્યારે હું આકાશમાં ઊડું
ત્યારે સુપર્ણરાજ ગરુડ અથવા પવન સિવાય
મારી સાથે ઊડવા બીજું કોઈ પ્રાણી સમર્થ
નથી. ૨૨, ૨૩ વાહળામાં ચમકતી વીજળીની માફક
હું અહીંથી ફૂંદીશ કે તરત જ આધાર વિનાના
આકાશમાં એકાએક ગતિ કરીશ. ૨૪ સમુદ્રોહ ધન
કરતી વખતનું મારું સ્વરૂપ વામને નજીક ગલાથી
બ્રહ્માંડ માપવા ધારણ કરેલા વિરાટ સ્વરૂપ જેવું
થશે. ૨૫ મારા અત કરણની વૃત્તિ અને મનો
વ્યાપારથી મને ખાતરી થાય છે કે, હું વેદેહીની
બબર લાવીશ માટે હે વાનરો! તમે સૌ આનંદ
પામો હું માનદેવ તેમ જ ગરુડના જેવી ગતિ
વાળો છું, તેથી દસ હબર ચોજન સુધી ફૂંદી
શકું તેમ છું. ૨૬, ૨૭ હું પસકમ કરીને વાજ
ધારણ કરનાર ધર કે સ્વયંજી બ્રહ્માના હાથમાંથી

એકાએક અમૃત અહીં લઈ આવવા સમર્થ હું. ^{૨૮} અરે, એટલું જ નહિ, પણ આખી લ કાને મૂળમાથી ઉમેડી લાવવા સમર્થ છું.

અમિત તેજસ્વી, વાનરશ્રદ્ધ હતુમાન એમ કહીને બ્રુજ ગર્જવા લાગ્યો સ્વજ્ઞાતિ-વાનર સેનાના શોકનો નાશ કરનારા તેના વચનો સાલગીને સર્વ વાનરો હર્ષ પામ્યા અને વિસ્મય પામીને તેમના સામુજ્ય નેઈ રહ્યા એ સમયે અતિશય હર્ષ પામીને મહાકપિ બળવાને કહ્યું 'હે વીર ! હે કેમરી વાનરના હેનજ પુત્ર ! હે વેગવાન મરુતપુત્ર ! હે તાત ! તે પોતાની જ્ઞાતિન મોટા શોકનો નાશ કર્યો છે, માટે અહીં એકઠા થયેલા સર્વ વાનરો તારા ક'ચાણુ ધ્વજે છે વળી તેઓ સર્વ તારી અર્ધસિદ્ધિ માટે સ્થિરસ્થિત થઈને મગળ કીર્તન કરશે વળી ઋષિઓની કૃપાથી વૃદ્ધ કપિઓના મતથી અને શુરજનની પ્રસન્નતાથી તું મહાસાગરની પાર જા તું પાછો આવે ત્યાં સુધી અમે સર્વ એક પગે ઊભા રહીશું, કારણ કે અમે સર્વ વનવાસી વાનરોનું જીવન તારે અધીન છે.' ત્યારે કપિશાહ્લ હતુમાને એ સર્વ વાનરોને પ્રત્યુત્તર આપ્યો 'હે વાનરે ! જીડવાની રાત્રિઆતના સમયના મારા ધક્કાને આ લોકમા કોઈ પણ સહન કરી શકે તેમ નથી, યતા મને લાગે છે કે, આ મહેદ્ર પર્વતના શિવાસમૂહવાળા મહાન સ્થિર શિખરો એકસો યોગ્યન દૂદવાનો ધક્કો સહન કરી શકશે, માટે હવે હું એ મહેદ્ર પર્વતના નાના પ્રકારના બાડો અને ધાતુઓના રજકણેથી ચળકતા મહાન શિખરો ઉપર જઈશ.' એમ કહી મારુતપુત્ર હતુમાન પર્વતશ્રેષ્ઠ મહેદ્ર ઉપર ચડ્યો.

આ પર્વત નાના પ્રકારના પુષ્પોથી લરપૂર હતો વૃણપૃથ્વી ભૂમિ ઉપર મુગો ચરી રહ્યા હતા.

વેલા અને પુષ્પોથી આગો પર્વત ઠંડાઈ ગયેલો હતો તેના ઉપર નિરતર ખીલતા પુષ્પો અને ફળોવાળા વૃક્ષો હતા તેમા સિંહ, શાહૂંલ અને મદોન્મત્ત હાથીઓ વિચરી રહ્યા હતા, વન સમૃદ્ધિથી મત્ત પક્ષીઓ એ પર્વતને ગળતી મૂકતા હતા અને ઝરણો ખળખળ કરતા વહી રહ્યા હતા પછી કયુ શિખર ઉદયનનો ધક્કો ખમી શકે તેમ છે, તે જોવા સારુ મહેદ્ર સગાન પરાક્રમી મહાબળવાન કપિશ્રદ્ધ હતુમાન મહેદ્ર પર્વતના જિંઘા શિખરો ઉપર ફરવા લાગ્યો. ^{૨૯-૪૨} એ સમયે સિંહના નાસથી મદોન્મત્ત હાથી નાડો પાડે તેમ એ મહાત્માના બંને બાહુના આઘાતથી તે મહાપર્વત પીડા પામવા લાગ્યો, ^{૪૩} અને લય પામેલા મુગો અને મત ગોવાળો, વળી જેના મહાવૃક્ષો ધ્રુજી જિંઘા છે એવો એ પર્વત, પાપાણુસમૂહે તરી પડવાથી પાણીના ઝરણો વહેવડાવવા લાગ્યો મદિરાપાનમા અત્યંત આસન્ન ગધર્વના જોડાઓ, વિદ્યાધરો અને આકાશમા જીડતા પક્ષીઓએ તેની કદરાઓનો ત્યાગ કર્યો, તેમ જ ત્યાના સર્પોએ પણ એ મહાગિરિનો ત્યાગ કર્યો એ સમયે તેના શિખરો ની શિલાએ પડવાનો ઉત્પાત થયો, ^{૪૪-૪૫} અને રાહડામાથી અર્ધાબહાર નીકળેલા દૂંદાડા મારતા સર્પો વડે તે ધરણીધર પતાકાચુક્ર હોય તેવો જણાવા લાગ્યો ^{૪૬} સાથીઓથી વિષ્ણુ પડેલો વડેઆણું જેવો ઝલરાય તેવો જ આ પર્વત નાસ પામેલા ઋષિઓના ત્યાગથી ગભરાવા લાગ્યો ^{૪૮} વેગમા જ દૃઢ મનવાળો, શત્રુઓના વીર પુરુષોને હરનારો, વેગવાન, મહાનુભાવ, મનસ્વી અને કપિઓમા મહાવીર હતુમાન સાવધાન ચિત્ત મન થી તો તે જ વેળાએ લ કામા પહોંચી ગયો.

ઈતિ શ્રી મહાભારત મહાકવિવિરચિત્ત અદિક નવ શ્રીરામાયણનું સિન્ધિઆસનમા ૬૭ મો સર્ગ સમાપ્ત

श्रीकिष्किन्धाकाण्ड समाप्त

આદિકવિ મહાગુણિ વાલ્મીકિ વિરચિત

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

૫-સુન્દરકાण्ड

હનુમાનનું લકા પહોંચવું

સર્ગ ૧ લેા

હનુમાનનું પરાક્રમ-સમુદ્રને ઝાળંગવેા

તતો રાવણનીતાવાઃ સીતાવાઃ શત્રુક્રોળઃ । હ્યેષ પદમ્ભેદ્ધં ચારણાચરિતે પથિ ॥ ૧ ॥

હવે શત્રુઓનો વિનાશ કરનારો વીર હનુમાન. રાવણે હરેલાં સતીશિરોમણિ સીતાની શોધ માટે ચારણોનાં આવ-જાવવાળા આકાશમાર્ગે પ્રયાણ કરવા તત્પર થયો. કોઈની પણ સહાય વિનાનું અને મહાદુષ્કર કાર્ય કરવાને તત્પર થયેલો કપિવર હનુમાન પોતાની ઓવા અને મસ્તક ઊંચાં હોવાને લીધે એ સમયે મોટા વૃષભ સરખો દેખાતો હતો. ૫૨ વેગમાં આવેલા કેસરી સિંહની પેઠે મૃગ, પક્ષી આદિ પ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપજાવતો મહાબળવાન અને શુદ્ધિમાન વાયુસુત હનુમાન વેદુર્ધમણિ જેવા નીલવર્ણ હોવાને લીધે સમુદ્રના જળ સમાન દેખાતા શ્યામ હરિયાળીવાળા પ્રદેશોમાં સુખપૂર્વક વિચરવા લાગ્યો. અને પોતાના વક્ષઃસ્થળના વેગ વડે વૃક્ષોને પાડી નાખવા લાગ્યો. અત્યંત રમણીય એવો મહોદ્ર પર્વત કે જે શ્યામ, સ્ફટ, મણિયા, શુભાળી, શ્રવેત, કૃષ્ણ તથા સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વચ્છ દેખાતો અનેક પ્રકારની ધાતુઓથી સુશોભિત હતો અને જેમાં ઇચ્છિત રૂપ ધરનાર તથા દેવ સમાન સ્વરૂપવાળા યક્ષ, ગંધર્વ, કિન્નર અને નાગલોકો પોતપોતાના પરિવાર સહિત વારંવાર કોઠા કરવા સારૂ આવતા હતા, તે પર્વતની ઋષ્ટ હસ્તીઓથી શોભી રહેલી તળેટી વિષે ઊભેલો કપિવર હનુમાન પાણીના મોટા ધરામાં ઊભેલા એકાદ હસ્તીની પેઠે ચોભતો હતો. પછી મહાવીર હનુમાને સૂર્ય, ઇંદ્ર, સ્વયંભુ પરમાત્મા તથા સર્વ ભૂતપ્રાણીઓને પ્રણામ કરીને તેમ જ પૂર્વાભિમુખ ઊભા રહી પોતાના પિતા વાયુદેવને પણ પ્રણામ કરીને દક્ષિણ દિશા તરફ ઊડવાની ઇચ્છાથી પોતાના શરીરને વધારવા માંડ્યું. ૨૮ પર્વાળીના દિવસે જેમ સમુદ્ર વૃદ્ધિ પામે, તેમ રામચંદ્રના કાર્યની

સિદ્ધિ માટે સર્વ કષિવગેની સમક્ષ બિડવાનો નિશ્ચય કરીને મહાબળવાન હનુમાને બિડવા માડ્યું.^{૯૧૦} સમુદ્ર ઓળંગવાની ઇચ્છાથી અતિશય વધારેલા મોટા દેહવાળો વાયુસુત હનુમાન પોતાની બન્ને ભુજાઓ તથા ચરણો વડે મહેંદ્ર પર્વતને પીડિત કરવા લાગ્યો-કૂંદવા લાગ્યો.^{૯૧૧} એ સમયે તે પર્વત એક મુહૂર્તલર કપાયમાન થઈ રહ્યો અને તેની ઉપર જે વૃક્ષો પુષ્પવાળા હતા તે પરથી સર્વ પુષ્પો ખરી પડ્યા. મુગધિત પુષ્પોના સમહથી છવાયેલા એ મહેંદ્ર પર્વત બાજે કેવળ પુષ્પમય જ ન હોય એવો શોભવા લાગ્યો. વળી જેમ મદમત્ત હાથીના ગંડાબળમાથી મદ બરે છે, તેમ કપિ વર હનુમાનના ઉત્તમ બળ વડે પીડિત થયેલા એ પર્વતમાથી જળ ઝરવા માડ્યું.^{૯૧૨-૯૧૪} મહા બળવાન હનુમાને પીડિત કરેલા એ પર્વતમાંથી સુવર્ણ સમાન પીતલવર્ણ, કાળજી સમાન શ્યામ-વર્ણ તથા રૂપા જેવા રમેતવર્ણો ઝરણા નીકળવા લાગ્યા.^{૯૧૫} એ સમયે એ મહેંદ્ર પર્વત જેમ મધ્યમા નામની જ્વાળાવાળો અગ્નિ પોતાના ધુમાડાના ગોટેગોટ ચાર બાજુ ફેલાવે, તેમ મનશીલવાળી પોતાની મોટી મોટી શિક્ષાઓને ચાર બાજુ ફેંકવા લાગ્યો, અર્થાત્ મનશીલ વાળી શિક્ષાઓ એ પર્વત પરથી વીખરાઈ પડવા લાગી.^{૯૧૬} કપિવર હનુમાનના બળથી પીડિત થયેલા એ પર્વતની ચુકાઓમા વસનારા સર્વ પ્રાણીઓ પણ પીડિત થઈને આતશબ્દ કરવા લાગ્યા.^{૯૧૭} એ વેળા તે પર્વતમા વસતા સર્વ પ્રાણીઓના એકસામટા આર્તનાદથી મંદગી દિશાએ, વનો તથા ઉપવનો ગાજી બિડ્યા અને આખી પૃથ્વી બળભળી ગઈ. વળી સ્વાત્તિક સરખી રેખાઓવાળી પોતાની વિશાળ ફૂલા ઓમાથી ભયંકર અગ્નિ વમન કરતા ઝેરી નાળો કંધને લીધે શિક્ષાઓ પર દંડ કરવા લાગ્યા. ક્રુપિત થયેલા મોટા વિપધર સર્પોના દંડ થવાથી એ પર્વતની શિક્ષાઓ ભડભડાટ મારી બિડી અને તેના હંભરો કટકા થઈ જવા લાગ્યા. એ

મહેંદ્ર પર્વતમાં સર્પોદિ ઝેરી પ્રાણીઓના વિષનું શમન કરનારી અનેક ઔષધિઓ હતી, તો પણ એ વેળાએ તેઓ અસંખ્યાત સર્પોના અતિશય વિષને શમાવી શકી નહિ.^{૧૮-૨૧}

આ પ્રમાણે આખે મહેંદ્ર પર્વત જ્યારે બળભળી બિડ્યો, ત્યારે ‘બ્રહ્મરાક્ષસાદિ ભૂતો આ પર્વતને લાંગી-ચીરી નાળે છે’ એવું માનીને ત્યાં વસતા તપસ્વીઓ નાસાનાસ કરી રહ્યા અને કીડા કરવા સારું આવેલા વિદ્યાધરોએ પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત આકાશ પ્રત્યે ગમન કર્યું.^{૨૨} વળી કંઠમાં રક્ત કમળોની માળા ધારણ કરનારા રક્ત ચંદન વડે અર્ચેલા અને રક્ત કમળ સમાન નેત્રવાળા કેટલાક મધપાન કરનારા વિદ્યાધરો પાનભૂમિમાં ગોઠવેલા સુવર્ણના આસનો, પાત્રો, કળશો, અનેક પ્રકારના ભક્ષ્ય પદાર્થો, ચાટણો, વિવિધ ભતનાં માસો, ઋષભના ચર્મથી મઢેલી દાંડો, સુવર્ણની મૂકવાળી તરવારો ઇત્યાદિ સ્ત્રીઓમાથી કાંઈ પણ ન લેતા આકાશમાં ચડી ગયા એ ભેદ વિસ્મિત થયેલી અને ચંદ્રહાર, ઝંઝર, બાજુબંધ તથા કંઠજી વગેરે અલંકારો ધારણ કરનારી તેઓની સ્ત્રીઓ પણ તરત જ આકાશમા બિડી ગઈ અને પોતપોતાના વામી પાને જઈ બેસી રહી. એ વેળા અંતરિક્ષમા વિચરનાર તપસ્વીઓ ની વાણી તે વિદ્યાધરોના સાલજવામા આવી ‘અહો’ પર્વત સરખા પ્રૌઢ દેહવાળો અને મોટા દેગવાળો આ પવનસુત હનુમાન દશદંધ નદન રામચંદ્રને અર્થે તથા વાનરોને અર્થે, હુ જે કરીને પણ ન ઓળંગી શકાય એવા સમુદ્રને ઓળંગી મામે પાર જવારૂં હુબર કર્મ કરવા તત્પર થયો છે.^{૨૩-૨૮}

ગગનગામી તપસ્વીઓની આ વાણી સાલળી વિદ્યાધરોએ સ્વસ્થ ચિત્ત નિહાળી જોયું, તે મહેંદ્ર પર્વતના શિખર પર ઊભેલા અમાય બળવાળો કપિવર હનુમાન તેઓની દિશ્વે પડ્યો એ સમયે અગ્નિ મંદગી કાંતવાળો હનુમાન પોતાનાં ગમને કંપાવતો અને મેદની

પેઠે ગર્જના કરતો હતો; તેમજ ગરુડ જેમ સર્પને હલાવે તેમ ચડાવઉતારના કમથી વર્તુળ આકારવાળા તથા રોમથી વ્યાપ્ત એવા પોતાના પૂંછડાને હલાવતો હતો.^{૨૯-૩૧} પછી તેણે પોતાનું પૂંછડું વાંકું વાળી મસ્તક પર ચડાવ્યું. એ સમયે તે પૂંછડું ગરુડે પકડેલા એકાદ મોટા સર્પ જેવું જણાતું હતું.^{૩૨} કૂદવાની તૈયારી કરતા એ કપિદુંજરે પરિધ સરખા પોતાના બંધ બાહુને પર્વતશિખર પર દંઢ રીતે ગોઠવ્યા અને પછી કમરમાંથી વાંકા વળી બંધ ચરણોને સંકેતી લીધા.^{૩૩} પોતાની ચોવાને તથા બાહુ-એને ખાસા આગળથી સંકેતીને મહાપરાક્રમી એ કપિવરે પોતાના મૂનમાં શોધ, તેજ અને વીર્યને જુસ્સો આવડ્યો. ત્યાર પછી કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાને કૂદવા માટે પોતાના ચરણોને પર્વત પર દંઢ રીતે ઠેરવ્યા અને કહ્યુંને સંકુચિત કર્યા. પછો સઘળા પ્રાણુબળને પોતાના હૃદય-પ્રદેશમાં એકત્ર કરીને પોતાનો આગળનો ભાગ તપાસી લીધો અને આકાશ સામી નજર બાંધી.^{૩૪-૩૬} એ પ્રમાણે કૂદવાને તૈયાર થઈ કપિવર હનુમાને અંગદાદિ સર્વ વાનરોને કહ્યું :

હે અંગદાદિ વાનરો ! વાયુ સરખા વેગ-વાળા રઘુવીરના બાણની પેઠે હવે હું રાવણે પાલન કરેલી લંકાનગરી પ્રત્યે જઈશ. ત્યાં જો જનકતનયા સીતાનાં દર્શન નહિ થાય, તો ત્યાંથી આવા ને આવા જ વેગથી સ્વર્ગ પ્રત્યે જઈશ અને ત્યાં પ્રયત્નથી સીતાની શોધ કરીશ. એટલું કરવા છતાં પણ જો સીતા દ્રષ્ટિગોચર થશે નહિ, તો હું પુનઃલંકામાં જઈ રાક્ષસોના રાજા રાવણને બાંધીને અહીં લાવીશ; કિંવા રાવણ સહિત આખી લંકાનગરી ઉપાડીને અહીં લાવીશ. હે વાનરો ! મારાથી બનશે ત્યાં સુધી તો હું કાર્ય સિદ્ધ કરીને જ સીતા સહિત પાછો આવીશ.

એ પ્રમાણે વાનરોને કહીને મહાવેગવાળો મારુતસુત હનુમાન બીજે કાંઈ પણ વિચાર ન કરતાં ‘મારામાં ગરુડના સરખું આકાશમાં ગતિ

કરવાનું સામર્થ્ય છે’ એમ ધારીને મહેંદ્ર પર્વત પરથી સડસડાટ કરતો બિહ્યો. જે વેળા હનુમાને વેગથી ઉડ્યન કર્યું, તે વેળા મહેંદ્ર પર્વત પરનાં વૃક્ષો તેના સપાટાના વાયુને લીધે બિખડીને તેની સાથે બેઠવા લાગ્યાં.^{૩૭-૪૩} મહાવીર હનુમાન પણ મદમત કોકિલા વગેરે પક્ષીઓવાળાં અને ખીલેલાં પુષ્પોથી શોભી રહેલાં એ વૃક્ષોને પોતાના બિરુવેગના વાયુથી ઉડાડતો ઉડાડતો આકાશ-માર્ગે ગતિ કરવા લાગ્યો.^{૪૪} જેમલાંબા પ્રવાસે જતા પોતાના સંબંધીને તેના સંબંધીજનો કેટલેક સુધી વળાવવા ભય છે, તેમ હનુમાનના સપાટાથી બેઠેલાં કેટલાંક ભારે વૃક્ષો મુક્કૂતભર તેની પાછળ ગયાં અને પછી જેમ ઈંદ્રના ભયથી પર્વતો સમુદ્રમાં પડે તેમ ટપોટપ સમુદ્રમાં પડવા લાગ્યાં. હનુમાનના બિરુના વેગથી બિખડી પડેલાં સાલ વગેરે કેટલાંયે હલકાં વૃક્ષો, સૈનિકો જેમ રાત્રની પાછળ ભય, તેમ ઘણી વાર સુધી હનુમાનની પાછળ બેઠ્યાં. અનેક પુષ્પિત વૃક્ષોથી વીંટાયેલો કપિવર હનુમાન એ સમયે પર્વત સરખા અદ્ભુત આકારવાળો દેખાતો હતો. મેઘ સરખા વર્ણવાળો એ કપિવર હનુમાન એ વેળાએ નાના પ્રકારનાં પુષ્પો તથા નવાં કુરોથી છવાયેલો હોવાથી આગિવાઓથી છવાયેલા પર્વત જેવા શોભતો હતો.^{૪૫-૪૯} જેમ સ્નેહીને થોડે સુધી વળાવીને તેનાં સ્નેહી-જનો આંસુ ખેરવતાં પાછાં વળે છે, તેમ હનુ-માનના વેગથી બેઠેલાં વૃક્ષો થોડેક સુધી તેની પાછળ જઈને પછી પુષ્પોદ્ગી અશ્રુ ખેરવતાં સમુદ્રજળમાં પડવા લાગ્યાં. અત્યંત હલકાં હોવાને લીધે હનુમાનના વેગથી બેઠેલાં કેટલાંક પુષ્પો ઘણે દૂર સુધી તેની પાછળ જઈ ને છેવટે સમુદ્રમાં પડ્યાં.^{૫૦, ૫૧} એ વેળાએ વિવિધ રંગબેરંગી સુગંધયુક્ત પુષ્પોથી છવાયેલો હનુ-માન આકાશમાં બીજાનીથી શોભતા મેઘ સરખો દેખાતો હતો. હનુમાનના વેગથી બેઠી પડેલાં પુષ્પો વડે છવાયેલું સમુદ્રનું જળ ઉદય પામેલાં નક્ષત્રો વડે છવાયેલા આકાશ સરખું શોભતું

હતું. આકાશમાં ઊડતી વખતે પહોળા કરેલા હનુમાનના બે હાથ પર્વતશિખરમાંથી નીકળેલા પાંચ ક્ષણવાળા બે સર્પ જેવા દેખાતા હતા. જ્યારે હનુમાન ઊંચું મુખ કરી ઊડતો હતો, ત્યારે જાણે આકાશમંડળનો આસ કરવા તત્પર થયો હોય એવો જણાતો હતો અને નીચું મુખ કરી ઊડતો હતો, ત્યારે જાણે મોટાં મોટાં મોજવાળા સમુદ્રના જળનું પાન કરવા ઇચ્છતો હોય, એવો લાસતો હતો. ૫૨-૫૫

વાયુમાર્ગમાં રહી ગતિ કરનારા હનુમાનનાં વીજળી જેવાં ચમકતાં બે નેત્રો જાણે કોઈ પર્વત વિષે ઉત્પન્ન થયેલાં બે અક્ષિમંડળ હોય એવી રીતે શોભતાં હતાં.^{૫૬} વાનરશ્રષ્ટ્ર એ વાયુસુતનાં પીળાં વર્ણવાળાં બે વિશાળ નેત્રો જાણે બીજા અંદ્ર-સૂર્ય જેવાં પ્રકાશતાં હતાં. શરવીર હનુમાનનું લાલ નાસિકાવાળું લાલ મુખ સંધ્યા-કાળના સૂર્યમંડળ સરખું શોભતું હતું.^{૫૭, ૫૮} ઊડતી વેળાએ ઊંચું રાખેલું વાયુસુત હનુમાનનું પૂછડું આકાશમાં ઉડય પામેલા ઈર્દ્રવજ જેવું શોભતું હતું.^{૫૯} વળી વાંકું વળેલું એ પૂછડું રવેત દાઢોવાળા બુદ્ધિમાન હનુમાનની આસપાસ ગોળાકાર રહેલું હોવાથી એ પવનસુત પરિવેપમાય આવેલા સાક્ષાત્ સૂર્ય સરખો પ્રકાશતો હતો.^{૬૦} મહાકપિ હનુમાન પોતાના કટિપશ્ચાહ્લાગ્રમા અતિશય રક્ત વર્ણવાળો હોવાથી, જાણે કોઈ પર્વતમાં ગેરુની ખાણ ખોદેલી હોય એવો જણાતો હતો. સમુદ્રોલ્લંઘન કરતાં એ કપિ-સિંહની ગળે ભાંગેલાં પ્રવેશતો વાયુ મેઘના સરખી ગર્જના કરતો હતો.^{૬૧, ૬૨} ઉત્તરમાંથી દક્ષિણ તરફ ગતિ કરતો હનુમાન એ સમયે ઉત્તરમાંથી પ્રકટેલી મોટી ઉલ્કા જેવો જણાતો હતો. આકાશ વિષે ગતિ કરતાં સૂર્ય સમાન જણાતા દીર્ઘ દેહવાળો એ હનુમાન વચ્ચે વડે કમર ઢસેલી હોવાને લીધે, સંકળ વડે ખાંધેલા મદો-ન્મત્ત હુસ્તી સરખો શોભતો હતો. ગિચે ઊડતાં

એ કપિવરના શરીરથી તથા નીચે સમુદ્ર-જળમાં પડતાં તેના પ્રતિબિંબથી જાણે સમુદ્ર વિષે વાયુના વેગમાં આવેલી નીકા જ ચાલી જતી હોય, એવો તે જણાતો હતો.^{૬૩-૬૫} એ કપિવર સમુદ્ર પર જે જે સ્થળે જતો હતો, તે તે સર્વ સ્થળો તેના મહાન વેગને લીધે જાણે ઉન્માદયુક્ત થયાં હોય, એવાં જણાતાં હતાં. કપિવર હનુમાન એ સમયે પોતાના પર્વત સરખા કઠિન વક્ષઃસ્થળ વડે સમુદ્રમાંના મોટા મોટા તરંગોને નિવારતો મહાવેગથી ઊડય જતો હતો. હનુમાનના વેગથી ઉત્પન્ન થયેલો તથા મેઘમંડળમાંથી નીકળેલો વાયુ ભયંકર ગર્જના કરનારા સમુદ્રને અત્યંત ખળભળાવવા લાગ્યો. ક્ષારસમુદ્રના મોટા તરંગોનું આકર્ષણ કરતો કપિસિંહ હનુમાન જાણે આકાશ અને પૃથ્વીને ચીરી નાખતો હોય એવા પ્રબળ વેગથી ઊડતો હતો.^{૬૬-૬૮} મેરુ તથા મંદરાચળ સરખા સમુદ્રમાંના મોટા મોટા તરંગોને ઉલ્લંઘી ગતિ કરતો એ કપિ જાણે તે સઘળા તરંગોની ગણના કરતો હોય એવો જણાતો હતો.^{૭૦} હનુમાનના વેગને લીધે ઊઠેલું સમુદ્રનું જળ આકાશમાં મેઘમંડળ સાથે મળીને શરદઋતુનાં વાદળ સરખું શોભતું હતું. જેવી રીતે વચ્ચે ચી લેવાથી મનુષ્યનાં અંગ ઉધાડાં દેખાય છે, તેવી રીતે હનુમાનના વેગથી સમુદ્રના જળનું આકર્ષણ થવાને લીધે તેમાંનાં મગરો, મત્સ્યો અને મોટાં મોટાં તિમિંગલ વગેરે જળચરો ઉધાડાં દેખાતાં હતાં. સમુદ્રમાં વિચરનારા સર્પો તો આકાશમાં ઊડતા હનુમાનને સાક્ષાત્ ગરુડ સમજીને ભય પામતા હતા. આકાશમાંગે ઊડતા હનુમાનની સમુદ્રજળ પર પડતી છાયા દશ યોજન પહોળી અને ત્રીસ યોજન લાંબી જળાની હતી. ક્ષારસમુદ્રમાં પડેલી અને વાયુ-સુત હનુમાનનો પાછળ ત્વરાથી ગતિ કરતી તેનો છાયા રવેત મેઘપ્રક્રિત સરખી જળાની હતી. કાંઈ પણ આધાર વિનાના વાયુપદમાં ગતિ કરતો, મોટી કાયાવાળો અને અત્યંત

તેજવાળો કપિવર હનુમાન એ સમયે પાંખો-વાળા પર્વત જેવો શોભતો હતો. કપિવર હનુમાન જે જે માર્ગે ઊડતો હતો, તે તે માર્ગમાં વાદળો અથડાવાને લીધે તેમાંથી જળ-પ્રવાહ પડતો હતો અને તેથી સમુદ્ર જળદ્રોણી સરળો જણાતો હતો. પશ્ચિમીના માર્ગમાં ગરુડની પેઠે ઊડતો હનુમાન પોતાના વેગથી વાયુનો પેઠે વાદળોનું આકર્ષણ કરતો હતો. એ સમયે પોળાં, શતાં, કાળાં તથા મજ્જકિયા રંગનાં એ વાદળો પણ અત્યંત પ્રકાશતાં હતાં. આકાશમાં ગતિ કરતો શૂરવીર હનુમાન બ્યારે વાદળોની ઘટામાં પ્રવેશતો, ત્યારે નજરે પડતો ન હતો; પણ થોડી વારે તેમાંથી બહાર નીકળતો ત્યારે દેખાતો હતો, તેથી જાણે આકાશમાં ગતિ કરતો ચંદ્ર જ હોય એવું જણાતું હતું. ૭૧-૮૦

એ પ્રમાણે અત્યંત વેગથી ગતિ કરતા કપિવર હનુમાન પર દેવ, દાનવ અને ગંધર્વોઠીકો પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ૮૧ રામચંદ્રનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે આકાશમાં ઊડતા હનુમાનને એ વેળા સૂચ તપાવતો ન હતો. વળી તેનો શ્રમ નિવૃત્ત કરવા સારુ વાયુ પણ મંદ મંદ વાતો હતો. ૮૨ કપિલોકો તેની સ્તુતિ કરતા હતા અને દેવો તથા ગંધર્વો તેની પ્રશંસા કરી તેના શુભ ગાતા હતા. નાગલોકો તથા અસુરો પણ અનાયાસે એકાએક ઊડી રહેલા કપિવર હનુમાનને જોઈ તેનું યશોગાન કરતા હતા. ૮૩-૮૪

વાનરસિંહ હનુમાન ઇક્વાકુંવશી રામચંદ્રના કાર્ય માટે આકાશમાં ઊડતો હતો; એ સમયે પોતાની વૃદ્ધિ કરનારા ઇક્વાકુંજીને સત્કાર કરવાની ઇચ્છાથી સમુદ્ર વિચાર્યું. ૮૫ ‘હું આકાશમાર્ગે ઊડતા હનુમાનને કાંઈ પણ સહાય નહિ કરું તો વાણીથી બોલી શકનારાં સર્વ પ્રાણીઓ મને ધિક્કારશે. ૮૬ મને ઇક્વાકુંવશના સગર રાજાએ વૃદ્ધિ પમાડેલો છે. આ હનુમાન પણ તે જ વંશમાં જન્મેલા રામચંદ્રનો દૂત છે;

માટે મારે એને શ્રમિત થવા દેવો જોઈએ નહિ. ૮૭ આ સમયે હનુમાનને જેવી રીતે વિશ્રામ મળે તેવી રીતે મારે કરવું જોઈએ. હું થોડીક વાર એને વિશ્રાંતિ આપીશ, એટલે થાક ઊતર્યા પછી તે મારા બાકીના ભાગને સત્વર ઝોળાવી જશે. ૮૮ એવો ઉત્તમ વિચાર કરી મહાત્મા સમુદ્રે પોતાના જળ વિષે ઢંકાઈ રહેલા સુવર્ણ-મય મેનાક પર્વતને કહ્યું: ‘હે પર્વતશ્રધ્ધ! પાતાળમાં વસનારા અસુરો કે જેઓ પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળા અને પુનઃ પણ બહાર નીકળી આવવાની ઇચ્છાવાળા છે, તેઓને અટકાવવા માટે દેવોના રાજા ઇંદ્ર તને આડીયાં પરિધિની પેઠે સ્થાપિત કરેલો છે અને તેથી તું મારા જળ વિષે આવેલા પાતાળના મહાન દ્વારને શેરીને રહેલો છે. હે મેનાક! તારામાં ચોતરફ વધવાની શક્તિ છે, એટલા માટે હે ગિરિવર! હું તને પ્રેરણા કરું છું. જો, આ હુકમ કર્મ કરનારો કપિવર હનુમાન રામચંદ્રનું કાર્ય કરવા અથે આકાશમાર્ગે ઊડીને ઢંકા તરફ જાય છે, તે લગભગ તારી ઉપર આવી પહોંચેલો છે; માટે તેને વિશ્રામ આપવા અથે તું સત્વર જોલો થા; અર્થાત તું જોયા વધ કે જેથી એ કપિવર થોડીક વાર તારા પર વિશ્રાંતિ કરે. ૮૯-૯૩

હારસમુદ્રનું વચન સાંભળી મોટાં મોટાં વૃક્ષો તથા લતાઓથી બ્યામ એવો સુવર્ણ-મય મેનાક પર્વત તરત જ જોલો થયો અને જેમ દેદીધ્યમાન કિરણોવાળો સૂર્ય વાદળો લેહીને બહાર નીકળે, તેમ સમુદ્રજળને લેહી બહાર નીકળી અત્યંત જોયા વધ્યો. ૯૪, ૯૫ સમુદ્રની આસપાસ મહાત્મા મેનાક પર્વતે એક સુદૃઢ-માત્રમાં જોયા વધીને પોતાનાં શિખરોને પાણી ઉપર પ્રકટ કર્યાં. ૯૬ એ વેળા કિતરો તથા મોટા સર્પોએ સેવેલાં, સૂર્ય રાગાન પ્રકાશિત અને જાણે આકાશને અડકી રહ્યાં હોય એવાં જણાતાં મેનાકનાં સુવર્ણ-મય શિખરો વડે શસ્ત્ર સરખું શ્યામવર્ણુ આકાશ સુવર્ણની પેઠે ગળહળી ઊઠ્યું. ૯૭, ૯૮ અત્યંત કાંતિવાળાં તથા અજ-

* ઇક્વાકુંવશના સગર રાજાના સાઠ હજાર પુત્રોએ, અને એજાતી વેળા પૃથ્વી બોહીને સમુદ્રને વધાર્યો હતો.

હળી રહેલાં પોતાનાં સુવર્ણમય શિખરે વડે એ મેનાક પર્વત પછી સેંકડો સૂર્ય સરખો પ્રકાશવા લાગ્યો. ૯૯

મેનાક પર્વતને એકાએક જિંચી વધી પોતાના માર્ગની આડે આવેલો જોઈને મહાવીર હનુમાને વિચાર્યું : 'નિશ્ચય, મને આ કોઈ વિદ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. ૧૦૦ આવો વિચાર કરી મહાવેગવાળા કપિવર હનુમાને વાયુ જેમ વાદળને ઘસડી પાડે અર્થાત્ વાયુ જેમ વાદળને નીચે ઉતારી નાખે, તેમ પોતાના વક્ષસ્થળના આઘાત વડે જિંચી વધેલા એ મેનાક પર્વતના શિખરને તોડી પાડ્યું. ૧૦૧ હનુમાને ન્યારે પોતાના દંડશિખરને તોડી પાડ્યું, ત્યારે તેનો એવો મહા-વેગ જોઈને એ મનાક પર્વત અત્યંત હર્ષિત થયો અને ગર્જના કરવા લાગ્યો. પછી જિંચી વધેલો અને હનુમાનનું બળ જોઈને અત્યંત પ્રસન્ન થયેલો મનાક પર્વત મનુષ્યરૂપ ધરીને પોતાના શિખર પર જિંચો રહ્યો અને આકાશમાર્ગે ગમન કરતા વીર કપિવરને કહેવા લાગ્યો : 'હે વાનરા-ત્તમ ! તો આ મોટું દુષ્કર કર્મ આદર્યું છે. હે પ્રીત ! તું મારા શિખર પર જિતર અને લખાર વિશ્રાંતિ લઈ પછી મુખથી આગળ વધ. હે હનુમાન ! તું જાગૃતો જ હોઈશ કે, આ સમુદ્રને રઘુવંશી સગરપુત્રોએ વૃદ્ધિ પમાડેલો છે, તેથી રઘુવંશી રામચંદ્રનાં કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા તારા-કપિનો તે સત્કાર કરવા ઇચ્છે છે; કોઈએ ઉપકાર કર્યો હોય તેનો પ્રત્યુપકાર કરવો એ સનાતન ધર્મ છે. ૧૦૨-૧૦૩ હે હનુમાન ! રઘુવંશના રાજાઓએ કરેલા ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર કરવાની ઇચ્છા રાખતો આ સમુદ્ર આજે તારાથી સન્માન પામવા યોગ્ય છે. તને વિશ્રાંતિ આપવા માટે સમુદ્ર મને જહુમાનપૂર્વક પ્રેરણા કરી કહ્યું છે : ૧૦૪ 'આ કપિવર હનુમાન મો યોજન મુખી આકાશમાં જિડવાને પ્રવૃત્ત થયો છે; માટે હે મેનાક ! તું જિંચી વધી તારાં શિખરો પર તેને વિશ્રાંતિ લેવા દે; એટલે પછી તે બાકીનો બાગ મુખથી એળંગી જશે.' એ પ્રમાણે મનુષ્ય કહેલું

હોવાથી હે કપિચાહ્ન ! તું મારા પર બેસી વિશ્રાંતિ લે અને પછી આગળ વધ. હે કપિશ્રેષ્ઠ ! મારા પર સુગંધવાળાં અને સ્વાદિષ્ટ એવાં ઘણાં કંદ, મૂળ તથા ફળો છે, તેનું ભોજન કરી મુખથી તું આગળ જલે. હે કપિઓમાં અગ્રણી હનુમાન ! તારી સાથેનો અમારો સંબંધ ત્રણે લોક વિષે પ્રખ્યાત અને મહાશુભ્યુક્ત છે. ૧૦૬-૧૧૦ હે વાયુસુત ! આકાશમાં વેગથી ગતિ કરનારાં સર્વ પ્રાણીઓ વિષે હું તને અત્યંત શ્રદ્ધ માનુ છું. ૧૧૧ વળી ધર્મપ્રાપ્તિ ઇચ્છનારા વિદ્વાન-જ્ઞાની પુરુષોની એવી નીતિ છે કે, પોતાને ઘેર આવેલો સાધારણ અતિથિ પણ પૂજ્ય છે. તેનો પણ સત્કાર કરવામાં આવે છે, તો પછો તારા તરખો અતિથિ તો પૂજ્ય કેમ ન ગણાય ? ૧૧૨ હે કપિહુન્નર ! તું સર્વ દેવતાઓમાં શ્રદ્ધ એવા મહાત્મા વાયુનો પુત્ર હોવાથી વેગમા તેના સરખો જ છે. ૧૧૩ આજે હું તારો જે સત્કાર કરીશ, તે વાયુને જ પ્રાપ્ત થશે. હે વાનર ! હું નિશ્ચય તારો સત્કાર કરવા ઇચ્છું છું. વળી આપણા બન્નેનો સંબંધ કેવી રીતે ધાય છે, તે પણ તું સાંભળ. ૧૧૪ હે તાત ! પૂર્વે સત્યુગ વિષે પર્વતોને પાંખો હતી; તેથી તેઓ ગરુડની પેઠે અતિ વેગથી સર્વ દિશાઓમાં જિડતા હતા. ૧૧૫ એ વખતે મોટા પર્વતોને આકાશમાં જિડતા જોઈ દેવતાઓ, મહર્ષિઓ અને સધળાં ભૂત-પ્રાણીઓ તેઓના પડવાની શંકાને લીધે ભયભીત રહેતાં હતાં. એક દિવસ અત્યંત ક્રોધ પામેલા દેવોના રાજા ઇન્દ્ર પોતાના વજ્ર વડે સેંકડો અને હજારો પર્વતોની પાંખો કાપી નાખી. ૧૧૬-૧૧૭ ત્યાર પછી એક સમયે એ દેવ-રાજા ઇન્દ્ર વજ્ર ઉગામી મારી પામે આવ્યો અને ક્રોધપૂર્વક મારી પાંખોને પણ છેદવા લાગ્યો; પરંતુ મહાત્મા વાયુએ પોતાના વેગથી મને એકદમ ઉપાડીને આ ક્ષારસમુદ્રમાં નાખ્યો. ૧૧૮ હે વાનરાત્તમ ! એવી રીતે તારા પિતા વાયુએ મને આ ક્ષારસમુદ્રમાં નાખી મંપળ રીતે બચાવ્યો છે અને મારી પાંખો પણ નદીમત્તા-

મત રહી છે હે મારુતિ ! એ કારણથી જ તું
માટે માનનીય છે અને તેથી જ હું તારા સત્કાર
કરવાને તત્પર થયો છું હે કપિવર ! આપણા
બ્રહ્માના સબધ માટે મેં જે કહ્યું છે તે પ્રમાણે
એ છે હે મહાબુદ્ધિમાન ! રઘુવંશના રાજાઓએ
કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવાનો આજે સમુદ્ર
ને ઘણા કાળે અવસર મળ્યો છે તથા તારા
પિતા વાયુએ કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવાનો
મને પણ આજે ઘણા સમયે યોગ મળ્યો છે,
માટે પ્રસન્ન થઈને તું અમારા બ્રહ્માનો સત્કાર
બ્રહ્મ કર અને અમને પ્રસન્ન કર ૧૧૮-૧૨૧ હે
કપિસુતમ ! હું તારા દર્શનથી પ્રસન્ન થયો છું,
માટે તું મારા પર વિશ્રાંતિ લે અને મારો
નમસ્કાર બ્રહ્મ કર ૧૨૨

મનાક પર્વતના વચન સાંભળીને હનુમાને
તેને કહ્યું 'હે પર્વતોત્તમ ! હું તારાથી પ્રસન્ન
થયો છું તારા સ્નેહાળ વચનોથી જ મારો
સત્કાર થઈ ચૂક્યો છે, છતાં હે નરોત્તમ ! હું
આ જમયે તારા કહેવા પ્રમાણે કરી શકતો
નથી, તેથી જો તને કોઈ ચડચા હોય તો તારે
ફર કરવો ઘટે છે હું જે કાર્ય માટે બહિ
છું તે કાર્ય ઘણું જ ઉતાવળે કરવાનું છે જોને,
આ દિવસ પણ ચા-ચો જાય છે વળી હું સૌ
યોગ્યના સમુદ્રમા કયાન પણ વિશ્રામ લીધા
'ગર સામે પાર જઈશ' એવી મેં સર્વ વાનરો
મમક્ષુ ત્રિશા કરેલી છે, એથી આ સમયે હું
તારા વચન પ્રમાણે વર્તા શકતો નથી ૧૨૩-૧૨૪
માણુ કહી પોતાના હાથ વડે મનાક પર્વતને
અપર્શ કરી-સ માનિત કરી મહાપરાક્રમી વાનર
શ્રદ્ધ હનુમાન હસતો હસતો આકાશ માર્ગે
ગ્રાવતો થયો ૧૨૫ એ વેળા મનાક પર્વત અને
સમુદ્ર બન્ને જણા હનુમાનની તરફ બહુમાન
પૂર્વક જોવા લાગ્યા અને શુભાશીર્વાદ આપી
તેને આનંદિત કરવા લાગ્યા

મેનાક પર્વત તથા સમુદ્રનો ત્યાગ કરી
વાયુસુત હનુમાન નિર્મળ આકાશમા પોતાના
પિતાના માર્ગનું અવલંબન કરી જીડવા લાગ્યો

આ વેળા વાયુસુત હનુમાન પ્રથમના કરતા પણ
ઊંચે ચડીને કાઈ પણ આધાર વિનાના આકાશ
માર્ગે પાછળ મૂકેલા મનાક પર્વતનું અવલોકન
કરતો જિડતો હંતો હનુમાને માર્ગમા ક્ષણવાર
પણ વિશ્રામ લીધો નહિ, એવું તેનું અદ્ભુત
પરાક્રમ જોઈ સર્વ દેવો, સિદ્ધો તથા મહર્ષિઓ
તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, ૧૨૬-૧૨૮ તેમ જ
મનાક પર્વત હનુમાનને વિશ્રામ આપવા માટે
સમુદ્રમાથી બહાર નીકળી આવ્યો એ જોઈને
સર્વ દેવો પ્રસન્ન થયા મનાક પર્વતનું એવું
ઉત્તમ કર્મ જોઈને શ્રદ્ધ બુદ્ધિવાળા શાસ્ત્રીપતિ
ધ્રુવ સંતુષ્ટ થઈ તેને કહ્યું 'હે હિરણ્યનાભ !
હે મનાક ! હે પર્વતશ્રદ્ધ ! આજે હું તારા પર
ઘણો જ પ્રસન્ન થયો છું હે સૌમ્ય ! તને અલય
વર આપુ છું કે, હવેથી તું મુખપૂર્વક નિવાસ
કર ૧૩૦-૧૩૨ હે પર્વત ! સૌ યોગ્યનું મુખી
જિડનારા અને કાઈ પણ લય વિનાના હનુમાનને
'જય તે શાસ્ત્રી ગયા હશે' એમ ધારી તે તેને
— સહાય કરી છે તેથી હું તારા પર પ્રસન્ન
થયે છું ૧૩૩ હે મનાક ! આ કપિવર હનુમાન
શ્રમશ્રુત કાર્ય કરવા માટે જાય છે તેનો તે
યથાશક્તિ સત્કાર કર્યો છે, તેથી હું તારા પર
અતિશય પ્રસન્ન થયો છું ૧૩૪ દેવરાજ ઈન્દ્રના
વચન સાંભળીને તથા તેને પોતાના પર સંતુષ્ટ
થયેલો જોઈને મનાક પર્વત અત્યંત હર્ષ
પામ્યો ધ્રુવની પાસેથી વરદાન મેળવીને મન ક
પર્વત પુનઃ સમુદ્રમા અતહિત થયે અને હનુ
માન પણ એક મુદ્દત જેટલા સમયમા જ તે
સ્થળને યોગગી બર્ષ આગળ વળ્યો ૧૩૫ ૧૩૬

આ વંશાએ દેવતાઓ ગંધર્વો, સિદ્ધો
અને મહર્ષિઓ એ એકઠા મળીને સૂર્ય ચરખા
પ્રકાશવાળી નાગોની માતા સુરસાને કહ્યું કે,
'હે સુરસા ! શ્રીમાન વાયુસુત હનુમાન સમુદ્ર પર
આકાશમાર્ગે જીડી રહ્યો છે, માટે તું અતિશય
લય કર અને પર્વત ચરણ પ્રૌઢ એવું રાક્ષસીનું
સ્વરૂપ ધારણ કરીને તથા વિકરાળ દાદોવાળા
અને ભીમા ડોળાનાળા પોતાના મુખને આકાશ

સુધી પહોંચે એવી રીતે પહોંચું કરીને તેને ક્ષણવાર વિદ્ય કર, જેથી તેનામાં કેટલું બળ તથા પરાક્રમ છે એ જણાઈ આવે. જો તે અત્યંત બળશાળી હશે, તો તો હરકોઈ ઉપાયે કરી તને છતશે, નહિ તો ખેદ પામશે. ૧૩૭-૧૪૦

ઇદ્રાદિ દેવતાઓએ એવી રીતે અત્યંત સત્કારપૂર્વક આજ્ઞા આપી, ત્યારે નાગમાતા સુરસાએ તુરત જ વિકરાળ, વિરૂપ અને સર્વ પ્રાણીઓને ભય ઉપજાવે એવું રાક્ષસીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને સમુદ્ર વચ્ચે આવી હનુમાનનો માર્ગ રોકીને બેસી રહી. જ્યારે હનુમાન તેની આગળ આવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું : ૧૪૧-૧૪૨ 'હે વાનરપૂત્ર ! આજે દેવતાઓએ તને મારું ભક્ષ્ય બનાવ્યો છે, અર્થાત્ તારું ભક્ષણ કરવાની દેવોએ મને આજ્ઞા આપી છે; તેથી હું આજે તારું ભક્ષણ કરીશ. હે વાનર ! હવે તું મારા મુખમાં પ્રવેશ કર. ૧૪૩ હે કપિ ! પૂર્વે વિધાતાએ પણ મને આમ કરવાનું વરદાન આપેલું છે,' એવું કહીને નાગમાતા સુરસા પોતાનું વિશાળ મુખ પહોંચું કરી હનુમાનની સામે બેસી રહી. ૧૪૪

ત્યારે પવનસુત હનુમાને હસતા મુખે કહ્યું : 'હે દેવી ! મહારાજ દશરથના પુત્ર રામચંદ્ર પોતાના ભાઈ ભક્ષમણ તથા ધર્મપત્ની સીતા સહિત હંડકારણ્યમાં આવી વસ્થા હતા. ૧૪૫ ત્યાં શૂર્પણખાને વિરૂપ કરવાથી તથા ચૌદ હજાર રાક્ષસોને હણવાથી તેમને રાવણની સાથે ચેર બંધાયુ છે અને તેથી તેમની યશસ્વિની પત્ની સીતાનું રાક્ષસરાજ રાવણે હરણ કર્યું છે. ૧૪૬ શ્રીમાન રામચંદ્રના હૃત તરીકે તેમની આજ્ઞાથી જનકતનયા સીતાની શોધ કરવા માટે લંકા પ્રત્યે હું બહુ છું. હે સુરસા ! તું પણ તેમના પ્રદેશમાં રહેનારી હોવાથી તેમના કાર્યમાં સહાય કરવા યોગ્ય છે. જો કદાચ એમ કરવું તને ફળતું ન હોય, તો હું તને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સત્ય વચન કરું છું કે, સીતાને તથા અકિલપ્રકર્મ શ્રીમાન રામચંદ્રને મળીને હું પાછો આવીશ

અને તારા મુખમાં પ્રવેશ કરીશ.'

હનુમાનનાં એવાં વચન સાંભળી ઈચ્છિત રૂપ ધરનારી સુરસાએ કહ્યું : 'મારું ભક્ષ્ય થયા સિવાય અહીંથી આગળ કોઈ પણ પ્રાણી જઈ શકે જ નહિ, એવું મને વિધાતાએ વરદાન આપેલું છે; માટે હે વાનર ! તારે મારો ભક્ષ્ય થવું જ પડશે. ૧૪૭-૧૪૮

નાગમાતા સુરસા આ પ્રમાણે બોલતી હતી, છતાં પણ કપિવર હનુમાન તો તેને કાંઈ પણ ન લેખવતાં સહસ્રકાટ બેઠ્ય જતો હતો. એ જોઈ માત્ર હનુમાનના બળને જાણવાની ઈચ્છાવાળી સુરસાએ વળી તેની આગળ આવી કહ્યું : 'હે વાનરોત્તમ ! પૂર્વે વિધાતાએ મને વરદાન આપેલું હોવાથી તારે મારા મુખમાં પ્રવેશ કરીને જવું યોગ્ય છે.' એવું કહી સુરસા તુરત જ પોતાનું વિશાળ મુખ પહોંચું કરી હનુમાનની આગળ બેસી રહી. એ જોઈ કપિવર હનુમાને ક્રોધિત થઈ કહ્યું : 'હે સુરસા ! તું મને ભક્ષણ કરવાની ઈચ્છા ધરાવે છે, તો મારો દેહ સમાય એટલું તારા મુખને પહોંચું કર !' હનુમાનનું વચન સાંભળી સુરસાએ તુરત જ પોતાનું મુખ દશ યોજનના વિસ્તારવાળું કર્યું; એ જોઈ ક્રોધ પામેલા હનુમાને પોતાના દેહને તેટલા જ વિસ્તારવાળો કર્યો. ત્યારે સુરસાએ પોતાનું મુખ વીસ યોજન પહોંચું કર્યું. એટલે હનુમાને પોતાના દેહને ત્રીસ યોજનનો બનાવ્યો. એ જોઈ સુરસાએ ચાળીસ યોજન જેટલું મુખ પહોંચું કર્યું; ત્યારે હનુમાન પચાસ યોજન વધ્યો. પછી સુરસાએ પોતાનું મુખ સાઠ યોજનનું કર્યું; ત્યારે હનુમાન સિત્તર યોજનનો થયો. ત્યાર બાદ સુરસાએ પોતાના મુખને એંશી યોજનનું બનાવ્યું. ત્યારે પર્વત સમાન દેહવાળો હનુમાન નેવું યોજન જેવો થયો. અંતે સુરસાએ પોતાના મુખને સો યોજન જેટલું પહોંચું કર્યું; એ પ્રમાણે દીર્ઘ ત્રિહવાવાળું અત્યંત ભયંકર અને નરક સરખું વિકરાળ એ !

— આ ગ્રોકો હોય છે.

સુરસાનુ પહોળુ થયેલુ મુખ જોઈ ને મહાબુદ્ધિ
શાળી હનુમાને તુરત જ પોતાના દેહને સ કોચી
અગુપમાત્ર કરી નાખ્યો અને પછી એકદમ
તેના મુખમા પ્રવેશ કરી બહાર નીકળી ગયો
અને અતરિક્ષમા રહી કહેવા લાગ્યો 'હે
દાક્ષાયણિ^૧ હુ તારા મુખમા પ્રવેશ કરી બહાર
નીકળી ગયો છુ અને તને મળેલુ વરદાન સત્ય
થયુ છે, હવે હુ તને નમન કરુ છુ અને મીતાની
પાસે જાઉં છુ' ૧૧૫૦-૧૧૫૮

રાહુના મુખમાથી મુખ થયેલા ચંદ્રની
પેઠે પોતાના મુખમાથી નીકળી મુક્ત થયેલા
હનુમાનને જોઈ સુરસાએ પોતાનુ મુખ સ્વરૂપ
ધારણુ કર્યું અને યોડી 'હે વાનરચક્ર' તુ
તારા વારેલા ઘર્ષની સિદ્ધિ અર્થે મુખથી જ
હે સૌમ્ય ! વિદેહતનયા સીતાનો તથા મહાત્મા
રઘુવીરનો મુખથી મેળાપ કરાવ ૧૧૫૯, ૧૧૬૦

મહાબળવાન હનુમાનનુ આ નીચુ દુષ્કર
કર્મ જોઈને સઘળા ભૂત-પ્રાણીમાન તેને વાર વાર
ધન્યવાદ આપી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા ૧૧૬૧

અગાધ જળવાળા સમુદ્રની પાસે આવી
દુષ્કર કર્મ કરી, ગરુડ સરખા વેગવાળો
કપિવર હનુમાન પુનઃ આકાશમા ચડી ગયો
અને વેગથી દક્ષિણ દિશા તરફ જીડવા લાગ્યો
બ્રહ્મદેવે નિર્મોહુ કરેલો નિર્મળ વાયુમાર્ગ કે
જે અનેક વર્ષાજળની ધારાઓ તથા પક્ષીઓએ
સેવેલો, સગીતશાસ્ત્રમા કુશળ એવા તુલુકર
આદિ ગધર્વોના પદસચારવાળો, ઇંદ્રધનુષ્ય
વડે અલકૃત, સિંહ, શાહૂંલ હસ્તી, પક્ષી
અને સર્પાદિથી જોડેલા વાહનો તથા નિર્મળ
વિમાનોની આવ-જવથી સુશોભિત, વજ્ર તથા
વીજળી સરખા અપર્શવાળા, પચાશિની પેઠે
પ્રકાશતા મહાન ભાગ્યવાળા અને ઘણા પુણ્યો
કરવાથી સ્વર્ગને છુટી ચૂકેલા પુરુષોથી અધિ
શ્રિત, દેવતાઓના હવ્યને વહન કરનારા અગ્નિ,
મહે, નક્ષત્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય અને તારાઓથી

સુશોભિત, મહાવિજ્યો, ગંધર્વો, નાગો અને યક્ષોથી
ભરેલો, આવરણથી રહિત, નિર્મળ, વિશ્વના
આધારરૂપ, વિશ્વાવસુ આદિથી સેવાયેલો,
'અરાવત' નામના ઇંદ્રના હસ્તીથી સુશોભિત,
કલ્યાણરૂપ, સમગ્ર ભુવનના ચંદ્રરવારૂપ અને
વિદ્યાધર વગેરે દેવભક્તિઓએ જેને વાર વાર
સેવેલો હતો, તેવા વાયુમાર્ગ-આકાશમાર્ગ વિશે
કપિવર હનુમાન ગરુડની પેઠે જીડતો હતો ત
કપિવર રઝગેરગી વાદળોના સમૂહોને વાયુની
પેઠે વિખેરી નાખતો હતો હનુમાનના વેગથી
વીજરાયેલો એ વાદળો અત્યંત શોભવા લાગ્યા
ઘડીકમા વાદળોની ઘટામા પ્રવેશ કરતો અને
ઘડીકમા બહાર નીકળતો હનુમાન વર્ષાઋતુના
ચંદ્રની પેઠે શોભતો હતો કાઈ પણ આધાર
વિનાના આકાશનો આશ્રય કરીને જીડતો કપિવર
હનુમાન એ વખતે સર્વ પ્રાણીઓની દષ્ટિએ
પડતો હતો અને જાણે પાઓવાળો કોઈ એક
મોટો પર્વત હોય એવો દેખાતો હતો

કપિવર હનુમાનને આકાશમાર્ગે જીડતો
જોઈ ઇચ્છિત રૂપ ધરનારી 'સિંહિકા' નામની
એક વૃદ્ધ રાક્ષસી પોતાના મનમા વિચારવા
લાગી 'અહો ! આજે મને ઘણે કાળે પેટપૂર
ભોજન મળ્યો આ કોઈ સમય પ્રાણી ઘણા
કાળે મારે હાથ લાગ્યુ છે' એવો વિચાર
કરી તેણે તુરત જ હનુમાનની છાયાને શ્રદ્ધ
કરી ૧૧૬૨-૧૧૭૫ સિંહિકા રાક્ષસીએ છાયાને
પકડી ત્યારે હનુમાનને લાગ્યુ 'અરે, જેમ
પ્રતિકૂળ રીતે વાતો પવન સમુદ્રમાની નૌકાની
ગતિને અટકાવે છે, તેમ આ વેળા કોઈએ
મારુ પરાક્રમ અટકાવીને મને સ્તબ્ધ કરી દીધો
છે' આમ લાગવાથી મહાપરાક્રમી કપિવરે
પોતાની આસપાસ તથા જીયેનીચે એમ સર્વ
દષ્ટિ કરી એ સમયે પોતાની નીચે ક્ષારસમુદ્રના
જળમાથી નીકળતું કોઈ એક મોટું પ્રાણી તેના
જોવામા આવ્યુ. તેને જોતા જ હનુમાનને
સાલરી આવ્યુ કે, સુગ્રીવે મને કહ્યું હતું કે
સમુદ્ર વિશે જાણને પકડનારુ અને અદ્ભુત

× અગ્રહા જેવો

+ દક્ષ પ્રજપતિની પુત્રી

સ્વરૂપવાળું એક મોટું પ્રાણી રહે છે; નિશ્ચય તે પ્રાણી આ જ હશે. આવી રીતે અર્થતત્ત્વના યથાર્થ નિશ્ચયથી સિંહિકા રાક્ષસીને ઝાળખ્યા પછી મહાપ્રભુદિમાન કપિવર હનુમાન વર્ષાઋતુના મેઘની પેઠે એકાએક વૃદ્ધિ પામ્યો. હનુમાનના શરીરને વધતું જોઈને, રાક્ષસો સિંહિકાએ પણ પાતાળ અને આકાશના પોલાણ સરખા પોતાના મુખને પહોળું કર્યું. પછી મેઘમાળા પેઠે ગર્જના કરતી તે રાક્ષસી હનુમાન સામે ધસી આવી. પોતાનું આખું શરીર સમાર્પી જાય એવું તે રાક્ષસીનું મોટું મુખ તથા તેના આખા દેહમાંનાં મર્મસ્થળો જોઈને વિચક્ષણ બુદ્ધિવાળા વજ્રદેહી હનુમાને પોતાના શરીરને નાનકડું બનાવી દીધું. અને તે રાક્ષસીના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો. એ સમયે પૂણિમાને દિવસે પૂણું કળાવાળો અંદ્ર જેમ રાહુના મુખમાં પ્રવેશે, તેમ હનુમાનને સિંહિકા રાક્ષસીના મુખમાં પ્રવેશતો જોઈ, સર્વ સિદ્ધ અને ચારણાદિકો ચિંતાતુર થયા.

રાક્ષસીના શરીરમાં પ્રવેશ કરી મહાસમર્થ હનુમાને પોતાના તીક્ષ્ણ નજ વડે તેનાં સઘળાં મર્મસ્થળો ચીરી નાખ્યા અને 'પછી તુરંત જ ચાહાર નીકળી તેણે મન સરખા વેગથી પુનઃ જોડવાનું શરૂ કર્યું. એવી રીતે દેવાતુરૂપથી, ઈશ્વરી અને ચતુરાઈથી સિંહિકા રાક્ષસીને હણીને કપિવર હનુમાને વેગથી આગળ વધવા માંડ્યું. હનુમાનના પરાક્રમથી ગતપ્રાણ થયેલી સિંહિકા રાક્ષસી સમુદ્રના જળમાં પડી. પ્રહાદેવે એ દુષ્ટ રાક્ષસીને હણુવા માટે જ હનુમાનને સરજ્યો હતો. વાયુસુત હનુમાને સિંહિકા રાક્ષસીને એકાએક હણીને સમુદ્રમાં નાખેલી જોઈ, આકાશમાં વિચરનારાં પ્રાણીઓ પ્રસન્નવદને કહેવા લાગ્યાં : 'હિ કપિશ્રેષ્ઠ ! આજે તે મહાન પ્રાણી છાયા-

હોય છે, તે પુરુષ કોઈ પણ કાર્યમાં પરાજય પામતો નથી.'

સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓથી ઉત્તમ સન્માનને પ્રાપ્ત થયેલા તથા તેઓના આશીર્વાદ પામેલા કપિવર હનુમાન ગરુડની પેઠે આકાશમાર્ગે જોડતો હતો. સમુદ્રનો ઘણાખરો લાગ હવે તે ઝાળગી ચૂક્યો હતો. ત્યાર પછી ચોતરફ દૃષ્ટિ કરતાં સૌ યોજન પર વનની પશ્ચિમ તેની નજરે પડી. ત્યાંથી વેગથી જોડતાં જોડતાં થોડીક વારમાં જ સામા કિનારા પર આવેલા મલય પર્વતનાં ઉપવનો તથા નાના પ્રકારનાં વૃક્ષોથી શોભતો લંકાદ્વીપ પણ તેના ભ્રેવામાં આવ્યો. ત્યાંથી આગળ વધતાં વળી લંકાદ્વીપ પાસેના સમુદ્ર, તેની ખાડીઓ, તેના કિનારા પર જોડેલાં વૃક્ષો અને તે દ્વીપમાંથી આવી સમુદ્રને મળનારી નદીઓનાં મુખો મહા બળવાન હનુમાનની દૃષ્ટિએ પડ્યાં. ૧૭૧-૧૮૪

એ વેળા મહાપ્રભુદિમાન હનુમાને આખા આકાશને રૂંધી નાખે એવા મહામેઘ સરખા પોતાના પ્રોઠ દેહને જોઈ વિચાર કર્યો : ૧૮૫ 'મારું આવડું પર્વત સરખું મોટું શરીર જોઈને તથા આવો ભારે વેગ જોઈને, લંકાના રાક્ષસો અવશ્ય આશ્ચર્ય પામશે અને મને ભ્રેવાને ટોળે મળશે; માટે કાર્ય સિદ્ધ કરવા અર્થે હવે મારે નાનકડું રૂપ ધરવું જોઈએ.' એમ વિચાર કર્યા પછી જેનો મોહ ટળી ગયો છે એવો યોગી જેમ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામે છે, તેમ કપિવર હનુમાન પોતાનું પ્રોઠ રૂપ બદલીને મૂળ રૂપને પ્રાપ્ત થયો. ૧૮૬, ૧૮૭ જેવી રીતે ત્રણ પગલા પૃથ્વી માગી બલિ રાજના પરાક્રમનો નાશ કરવા માટે વિષ્ણુ ભગવાને વામન સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, તેવી રીતે કપિરૂપે જરૂર હનુમાને રાક્ષસોને છળવા માટે પ્રોઠ રૂપ બદલી

અવલોકન કયું અને કાર્ય સિદ્ધ કરવા અર્થે નાનકડું સ્વરૂપ ધારણ કયું.^{૧૯૯} પછી મહાન મેઘમંડળ સરખા આકારવાળો મહાત્મા હનુમાન કેતકી, પ્રલેખાતક અને નાળિયેરીનાં વનોથી શોભી રહેલા 'લંબ' નામના પર્વતનાં નાના પ્રકારનાં શિખરોમાંના એક મોટા શિખર પર બેસે.^{૨૦૦} લંકાદ્રીપના કિનારા પર આવેલા પર્વતશિખર પર જિતરી, ત્યાંનાં મૃગપક્ષીઓને ત્રાસ ઉપજાવતાં હનુમાને ત્રિકૂટ પર્વતના શિખર પર વસેલી લંકાનગરીને જોઈ, પોતાનો પ્રૌઢ દેહ બદલી મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કયું. એવી રીતે અનેક દાનવો તથા પત્રગોથી ભરેલા અને મોટી તરંગમાળાઓવાળા મહાસાગરને પોતાના અળ વડે ઉદ્ધવીને, તેના સામા કિનારા પર જિતરેલો કપિવર હનુમાન અમરાવતી સરખી સુશોભિત લંકાનગરીને જોવા લાગ્યો.^{૨૦૧, ૨૦૨}

અર્થ શ્રીવાલ્મીકી મહાકાવ્યનિબંધિત આકાશ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૧ થી સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨ જો

લંકાનગરી

લ સાગરમનાધૃત્યમતિક્રમ્ય મહાબલઃ ।

ત્રિકૂટસ્ય તદે લક્ષ્મી સ્થિતઃ સ્વસ્યો દર્શનં હ ॥ ૧૯૯ ॥

અગાધ જળવાળા સમુદ્રને ઓળંગ્યા પછી 'લંબ' નામના પર્વતના શિખર પર જિતરેલો મહાબળવાન હનુમાન ત્રિકૂટાચળના શિખર પર વસેલી લંકાનગરી જોવા લાગ્યો. એ વેળા ત્યાંનાં વૃક્ષો પરથી ખરી પડતાં પુષ્પો વડે છવાયેલો હનુમાન પુષ્પમય વાનર સરખો દેખાતો હતો.^{૧૯૯} સો યોજનના મોટા સમુદ્રનું ઉદ્ધવન કરવા છતાં પણ મહાપરાક્રમી હનુમાનને જરાયે થાક લાગ્યો ન હતો તેમ જ તેને શ્વાસ પણ ચઢ્યો ન હતો.^{૨૦૦} એ તો પોતાના મનમાં એમ જ ધારતો હતો કે, હું સેકંદ્ર અને હજારો યોજનના સમુદ્રને

+ ત્રિકૂટ પર્વતનું જ 'લંબ પર્વત' એવું બીજું નામ હતું એમ તિલક ટીકાકાર લખે છે. વસ્તુતઃ જો ત્રિકૂટાચળ ઘણું જ મોટો હશે અને તેના કોઈ એક મોટા વિભાગનું 'લંબ પર્વત' એવું નામ હશે.

ઉદ્ધવવા સમર્થ છું, તો આ ગણ્યાગાંઠ્યા સો યોજનના વિસ્તારવાળા સમુદ્રનું મેં ઉદ્ધવન કયું, એમાં તે શી મોટી વાત છે? ત્યાર પછી પરાક્રમી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ અને જીંડનારાઓમાં પણ શ્રેષ્ઠ એવો કપિવર હનુમાન ત્યાંથી ઉતાવળો લંકા પ્રત્યે જવા લાગ્યો.^{૨૦૧} માર્ગમાં આવતાં સુગંધયુક્ત પુષ્પોવાળાં વૃક્ષોથી ભરેલાં તથા શ્યામ હરિયાળીવાળાં વનોમાં થઈ વૃક્ષોથી લંકાં ચેલા પર્વતોને તથા પ્રકુલિત વનરાજીઓને જોતો તેજસ્વી હનુમાન ઉતાવળે લંકા તરફ જવા લાગ્યો.^{૨૦૨} હનુમાન લંબ પર્વતના શિખર પર જિતો હતો, ત્યારથી જ ત્રિકૂટ પર્વતના શિખર પર રહેલી લંકાનગરી તથા તેની આસપાસ આવેલાં વનો તથા ઉપવનો તેના જોવામાં આવ્યાં હતાં.^{૨૦૩}

લંકાનગરીની આસપાસ આવેલાં વનોમાં સરલ, કર્ણિકાર, પ્રકુલિત ખબૂર, પ્રિયાલ, નારંગી, કરંજ, કેવડો, સુગંધયુક્ત પ્રિયંજી, કદંબ, સપ્ત-પર્ણ, આસન, કાંચનાર અને પ્રકુલિત કરવીર વગેરે વૃક્ષો શોભી રહ્યાં હતાં. એ સર્વ વૃક્ષો અનેક પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત હતાં અને તેની મોટી મોટી શાખાઓ પવનને લીધે હલમલી રહી હતી. તેમાંનાં કેટલાંક વૃક્ષો પુષ્પોના ભારથી લચી રહ્યાં હતાં અને કેટલાંકને તો માત્ર પુષ્પની કળીઓ જ ફૂટી હતી.^{૨૦૪-૨૦૫} એ સર્વ વૃક્ષોને તથા વનોને જોતો કપિવર હનુમાન લંકાનગરીનાં ઉપવનોમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આગળ હંસ અને કારંડવ આદિ પક્ષીઓથી ભરેલી તથા વિવિધ પ્રકારનાં કમળોથી વ્યાપ્ત એવી અનેક વાવો, બીજાં પણ અનેક પ્રકારનાં રમ્ય જળાશયો તથા ચિત્રવિચિત્ર કોણપર્વતો^{૨૦૬} તેના જોવામાં આવ્યા.^{૨૦૭} વળી સર્વ ઋતુમાં ફળપુષ્પ આપનારાં નાના પ્રકારનાં વૃક્ષોથી રમ્ય જણાતાં ઉદ્યાનો પણ તેની દષ્ટિએ પડ્યાં.^{૨૦૮} આલતાં આલતાં કપિવર હનુમાન થોડીક વારમાં છેક

x કીડ કરવા માટે બનાવેલા પર્વતો તથા કૃત્રિમ પહાડો.

રાવણની રાજધાની લંકાનગરીની સમીપ જઈ પહોંચ્યો. લંકાનગરીની ચારે બાજુ મોટી ખાઈ આવેલી હતી. તે ખાઈમાં ઊભેલાં રમ્ય કમળો વડે લંકાનગરી ચોખી રહી હતી.^{૧૪} સીતાનું હરણ કરીને આખ્યા પછી રાવણે લંકાનગરીના મારી રીતે રક્ષણ માટે પોતાના સેવકોને આજ્ઞા આપી હતી, તેમજ તીક્ષ્ણ આયુધો ધારણ કરનારા બળવાન રાક્ષસો ચારે બાજુથી રક્ષણ કરતા હતા.^{૧૫} એ લંકાનગરીને ફરતો મુવલુંનો કિલ્લો આવી રહ્યો હતો અને તેની અંદર પર્વત મરખાં ઊંચાં તથા શરદ્દમ્ભુનાં વાદળ સમાન ધોળાં મંદિરો શોભી રહ્યાં હતાં.^{૧૬} અટારીઓવાળાં સેંકડો ગૃહોથી તથા ધવલ-પતાકાઓથી શોભતી એ લંકાનગરીની મોટી મોટી ચેરીઓ, તેમાંનાં અત્યંત ઊંચાં ધવલ મંદિરોથી બળદળી રહી હતી.^{૧૭} વળી પ્રત્યેક ગૃહનાં ઠાર પર લતાઓનાં ચિત્રવાળા મુવલુંનાં દિવ્ય તોરણો લટકી રહ્યાં હતાં.

દેવ જેમ અમરાવતીને જુએ, તેમ કપિવર હનુમાન રમણીય લંકાનગરીને જોવા લાગ્યો.^{૧૮} પર્વતશિખર પર વસેલી હોવાને લીધે બાજે આકાશમાં ઊડતી હોય એવી, અથવા આકાશમાં રમેલી કોઈ ચોક્ર નગરી હોય એવી જણાતી એ લંકાપુરી દિવ્ય અને ધવલ ગૃહોથી શોભી રહી હતી. સાક્ષાત્ દેવોના શિલ્પી વિશ્વકર્માએ તેનું નિર્માણ કર્યું હતું અને રાક્ષસોના રાજ રાવણ તેનું રક્ષણ કરતો હતો.^{૧૯, ૨૦} ચોતરફ આવેલા કિલ્લાની અંદરની વેદિકાડૂધી બધનસ્થળવાળી ખાઈમાં ભરેલાં જળ અને ઉપવનોડૂધી વચ્ચેને ધારણ કરનારી, કિલ્લા પર ગોઠવેલાં શત્રો તથા ત્રિશૂળ વગેરે આયુધોડૂધી કેશવાળી અને ઊંચી અટારીઓડૂધી કણ્ઠાભૂષણવાળી એ લંકાનગરી બાજે કોઈ એક દિવ્ય મુંદરી જ હોય એવી શોભતી હતી!^{૨૧} શ્રીમાન વિશ્વકર્માએ પોતાના મન વડે જ તેનું નિર્માણ કરેલું હતું, એવી ઉત્તમ શોભાવાળી લંકાનગરીને નીરખતો કપિવર હનુમાન તેના ઉત્તર દિશા તરફના દરવાજા આગળ

આવી પહોંચ્યો. એ દરવાજો કેલાસરથાન સરખો રમણીય અને અતિશય હિંચાં ભવનોવાળો હોવાને લીધે બાજે આકાશતળને ધારણ કરી રહ્યો હોય એવો દેખાતો હતો.^{૨૨, ૨૩}

ઉત્તર દિશાના દરવાજા આગળ આવીને વાયુમુત હનુમાન હળાહળ વિધવાળા સુપોથી ભરેલી ગુફાની પેઠે, કૂર રાક્ષસોથી ભરેલી લંકાનગરીને તથા તેના રક્ષણ માટે ચેલેલા મહાન શૂરવીર સમૂહને અને ચોમેર આવેલા અગાધ મહાસાગરને તેમ જ રાવણ સરખા ભયંકર શત્રુને બોધ વિચાર કરવા લાગ્યો :^{૨૪} ‘કપિઓ અહીં આવીને પણ શું કરી શકવાના છે? દેવતાઓએ પણ યુદ્ધ કરીને આ લંકા જીતવી અશક્ય છે.^{૨૫} અરે, કદાચ મહાસમર્થ રઘુવીર અત્યંત દુઃખે કરી પ્રવેશી શકાય એવી, રાવણે રક્ષણ કરેલી અને અત્યંત વિષમ સ્થળોવાળી આ લંકાનગરીમાં આવશે, તોપણ તેમનાથી શું થઈ શકે એમ છે?’^{૨૬} આ કૂર સ્વભાવવાળા રાક્ષસોની આગળ સામ, દાન, ભેદ અને દંડ, એ ચાર ઉપાયોમાંનો એક પણ ચાલી શકે એમ નથી.^{૨૭} વળી અહીં મુઘી આવવામાં પણ માત્ર વાલિપુત્ર અંગદ, નીલ, કપિરાજ સુગ્રીવ અને હું, એ ચાર જ વાનરોની ગતિ પહોંચી શકે એમ છે.^{૨૮} હશે, ગમે તેમ હો; પરંતુ ‘સીતા જીવતાં હશે કે નહિ’ તેની તપાસ માટે અવશ્ય કરવી બોધ્યો. સીતાને જોવા પછી જ કોઈ વિચાર કરવો હશે તે કરીશ.^{૨૯}

આ પ્રમાણે વિચાર કરતો અને પર્વતશિખર પર ઊભેલો મારુતિ રામચંદ્રના કાય માટે પુનઃ પોતાના મન સાથે કહેવા લાગ્યો :^{૩૦} ‘બળવાન અને કૂર રાક્ષસોના ચોક્કી-પહેરાવાળી આ લંકા નગરીમાં હું આવા ને આવા સ્વરૂપે જ પ્રવેશ કરી શકું એ તો અસંભવિત છે; માટે સીતાની શોધ કરવા અર્થે મારે આ મહાબળવાન, મહાપરાક્રમી અને મહાતેજસ્વી પહેરેગીર રાક્ષસોને છોતરવા બોધશે.^{૩૧, ૩૨} મારે મહાન કાય કરવાનું છે; માટે રાક્ષસોના જોવામાં ન આવે અને કાય

સિદ્ધ થઈ શકે એવું ગુપ્ત સ્વરૂપ ધારણ કરીને હું આજે રાત્રિના વખતે લંકાપુરીમાં પ્રવેશ કરીશ. ^{૧૩૦} એવો નિશ્ચય કરીને વળી દેવતાઓ અને અસુરોથી પણ જેમાં પ્રવેશ ન થઈ શકે એવી લંકા સામે જોઈને વાયુસુત હનુમાન વારંવાર નિસાસા મૂકવા લાગ્યો અને પુનઃ પણ વિચારવા લાગ્યો : ^{૧૩૧} ‘અરે, દુરાત્મા રાવણની નજરે ચડ્યા સિવાય હું જનકનાંદિની સીતાનાં દર્શન શી રીતે કરી શકીશ ? અરે, મારે અહીંયાં કેવી રીતે વર્તવું કે જેથી મહાસમર્થ રામચંદ્રજીનું કાર્ય નાશ ન પામે ? હું એકલો એકાંત વિષે સીતાને શી રીતે મળી શકીશ ? ^{૧૩૫, ૧૩૬} આવા પ્રસંગો માટે નીતિશાસ્ત્રમા કહ્યું છે :

મૂતાશ્ચાર્યા વિનયન્તિ દેશકાલાર્વાધતાઃ ।

વિહ્વલં દૂતમસાદ્ય તમઃ સૂર્યાદયે યથા ॥

સૂર્યોદય થવાથી જેમ અધિકારનો નાશ થાય છે, તેમ ડાર્યાકાર્યના વિચાર વિનાના દૂતને લીધે સિદ્ધ થવા આવેલો અર્થ પણ નાશ પામે છે. અવિચારી દૂત જ દેશ-કાળને ભેગા વિના કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ^{૧૩૭}

મર્યાદાનિર્વાનરે ગુહ્યિનેષ્વિનાપિ ન જોમન્તે ।

ઘાનગૃહિ કાર્યાળ દૂતઃ પઞ્ચકલમોનનઃ ॥

રાજાએ પોતાના સચિવો સાથે મળીને કાર્યકાર્ય વિષે પ્રથમથી નિશ્ચિત કરેલી સુક્તિ પણ અવિચારી દૂતોને લીધે વ્યર્થ થાય છે; પોતાને જ પડિત માનનારા અવિચારી દૂતો ચાબના કાર્યનો નાશ કરી નાખે છે; ^{૧૩૮} તો હવે મારે શી રીતે કરવું કે જેથી રામચંદ્રનું કાર્ય લાગી ન પડે અને હું લોકોમાં અવિચારી ન કહેવાઈ; તેમ જ મેં મહોદધિનું ઉદ્ધવન કર્યું તે પણ વ્યર્થ ન બન્ય ! ^{૧૩૯} જે રાક્ષસો મને જોશે, તો રાવણનો નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા શ્રીમાન રઘુનીરનું કાર્ય અટકી જ પડશે રાક્ષસોને છેતરવા અર્થે હું જે રાક્ષસનું રૂપ ધારણ કરું, તો તે પણ તેઓની અબલુમાં બન્ય એમ નથી. વળી બીજા કોઈ રૂપથી તે અત્રે ક્યાંય પણ શી રીતે જ રહી શકાય ? ^{૧૪૦, ૧૪૧} અરે, રાક્ષસોના રાજ રાવણની

આસા સિવાય વાયુ પણ લંકામાં પ્રવેશ કરી શકતો નહિ હોય એમ મને લાગે છે. વળી લયંકર કર્મવાળા આ રાક્ષસોથી અહીં કાંઈ પણ અભણ્યું નહિ રહેતું હોય એમ હું ધારું છું. ^{૧૪૦} જે હું મારું આ ને આ રૂપ રાખીને અહીં જ ઊભો રહીશ, તો અવશ્ય મારો વિનાશ જ થશે અને રામચંદ્રનું કાર્ય રહી જશે; ^{૧૪૧} માટે રાત્રિ થશે ત્યારે જ રામચંદ્રનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા અર્થે હું સક્ષમ રૂપ ધારણ કરીને લંકામાં પ્રવેશીશ. રાત્રિ સમયે દુરાસદ એવી લંકામાં પ્રવેશ કર્યા પછી હું તેમાંના પ્રત્યેક ભવનમાં પેચીપેચીને જનકતનયાની શોધ કરીશ. ^{૧૪૪, ૧૪૫}

એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને જનકતનયાનાં દર્શનની આકાંક્ષાવાળો કપિવર હનુમાન સૂર્યાસ્ત થવાની વાટ ભેગા લાગ્યો. ^{૧૪૬} જ્યારે સૂર્યાસ્ત થયો અને રાત પડી, ત્યારે અદ્ભુત સ્વરૂપવાળા મહાપરાક્રમી મારુતિએ પોતાના દેહને સંકોચી બિલાડાના જેવડો બનાવ્યો અને મહોપસમય વીત્યો કે તુરંત જ કિહો ફૂદીને મોટા મોટા રાજમાર્ગોવાળી રમ્ય લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. લંકાનગરી હારખંધ આવેલાં મોટાં મોટાં મહાલયોથી શોભી રહી હતી અને સુવર્ણ સરખા દેખાવવાળાં સ્તંભો તથા બળિયાં વડે ગંધર્વનગર સમાન બજારી હતી. તે નગરી વિષે રાક્ષસોની સાત અને આઠ માળની હવેલીઓ સ્ફટિક તથા સુવર્ણ વડે શણગારેલાં અને સ્થળોથી શોભી રહી હતી. એવી રમણીય શોભાવાળી લંકાનગરીને નીરખતો કપિવર હનુમાન રાજમાર્ગ પર જવા લાગ્યો. ^{૧૪૭-૧૫૦} પ્રત્યેક ગૃહનાં દ્વારો પર લટકતાં સુવર્ણનાં તોરણોથી એ નગરી અત્યંત પ્રકાશતી હતી. ^{૧૫૧} અત્યંત તથા અદ્ભુત આકારવાળી લંકાને જોઈ કપિવર હનુમાન સીતાનાં દર્શનની ઉત્કાંઠાને લીધે હર્ષ અને શોકકુકુટ થવા લાગ્યો. ^{૧૫૨}

મહાબળવાન હનુમાને રાવણની ભુલઓથી રક્ષણ કરાતી તથા લયંકર બળવાળા રાક્ષસોના ચોડી-પહેરાવાળી રમણીય લંકાનગરીમાં પ્રવેશ

કયો. એ નગરી વિષે ચૂનાથી ધોળી સફેદ બનાવેલી અને સામસામી હારખંધ આવેલી સાતસાત મજલાવાળી હવેલીઓ ચોળી રહી હતી; તથા પ્રત્યેક દ્વાર પર અમૂલ્ય સુવર્ણનાં તોરણો લટકી રહ્યાં હતાં.^{૧૩} કપિવર હનુમાને લંકામાં પ્રવેશ કર્યો, એ વેળા હજારે શીતળ ફિરણોવાળો ચંદ્ર પણ બણે તેને સહાય કરતો હોય એમ પોતાની ચાંદની વડે સર્વ લોકોને પ્રકાશિત કરતો નક્ષત્રસમૂહની વચ્ચે ઉદય પામ્યો.^{૧૪} કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાન પણ સરોવરમાં ફરતા હંસની પેઠે આકાશમાં ઉદય પામતા, શીતળ કાંતિવાળા અને શંખ, દ્વજ તથા કમળ-તંતુ સરખા પ્રવેત વર્ણવાળા ચંદ્રને ભેઈ આનંદ પામ્યો.^{૧૫}

૯૧૦ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુરસાગરમાં રહેલ સગ સમાસ

સર્ગ ૩૯

લંકાનગરી, તેમા હનુમાનનો પ્રવેશ
અને લંકાનાં દેવી

સ લમ્બશિલ્પરે લમ્બે લમ્બતોયદસન્નિમેઃ ।

સત્ત્વમાસ્થાય મેધાવી હનુમાન્માનુતાત્મજઃ ॥ ૧ ॥

લંબાયમાન મેધ સરખા 'લંબ' પર્વતના અત્યંત ઊંચા શિખર પર ઊભા રહી દંડિગોચર કરેલી લંકાનગરીની સગીપ આવી, મહાબળવાન અને બુદ્ધિમાન હનુમાને પોતાના પરાક્રમનો આશ્રય કરી રાત્રિસમયે તેમા પ્રવેશ કર્યો. રાવણે રક્ષણ કરેલી એ લંકાનગરીમાં સ્થળે સ્થળે બગીચાઓ તથા રમ્ય જળાશયો દંડિગોચર થતાં હતાં.^{૧૬} શરદઋતુનાં વાદળ સરખી ધવલ હવેલીઓ ચોળી રહી હતી. નગરજનોનો સમુદ્ર સરખો ગંભીર ઘોષ સંભળાતો હતો અને સમુદ્રને શીતળ વાયુ ચોમેર વાતો હતો.^{૧૭} અત્યંત બળવાન રાક્ષસોની સેનાથી રક્ષણ કરાવી હોવાને લીધે, યદ્યોથી રક્ષણ કરાવી અલકા-પુરી (કુબેરની નગરી) સરખી જણાતી એ લંકા-નગરીનાં પ્રત્યેક ગૃહનાં મુખ્ય દ્વાર આગળ મહમત્ત હસ્તીઓ ઝૂલી રહ્યા હતા અને ચૂના વડે

ધોળાં સફેદ કરેલાં દ્વારો પર સુંદર તોરણો લટકી રહ્યાં હતાં. ઇંદ્રની અમરાવતી સરખી એ લંકાનગરી સપોથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે પાતાળ-માં આવેલી ભોગવતી નગરી જેવી જણાતી હતી. વીજળી સહિત મેઘમંડળ, નક્ષત્રો અને અહો તેનું સેવન કરતા હતા. તે નગરીમાં પ્રચંડ પવનનો યુસવાટ થઈ રહ્યો હતો. સુવર્ણનો મહાન કિહો તેની ચારે બાજુ આવી રહેલો હતો અને જ્યાં ત્યાં નાની નાની ઘંટડીઓના નાદવાળી પતાકાઓ ફરકી રહી હતી.

લંકાની આવી અપૂર્વ શોભા ભેઈ હર્ષિત થયેલો તથા વિસ્મય પામેલો કપિવર હનુમાન તેના કિહા પર ચડ્યો અને ત્યાં રહીને ચોમેર દંડિ કરવા લાગ્યો. લંકાનાં સઘળાં દ્વારો સુવર્ણમય હતાં. તે(દ્વાર)નાં ચોકઠાં પણ સુવર્ણથી જ બનેલાં હતાં. પ્રત્યેક દ્વાર પાસેની બીંતો મણિ, માણિક્ય, સ્ફટિક અને મુક્તા-ફળોથી ચણુગારેલી હતી. દ્વારો ઉપર સુવર્ણનાં કૃત્રિમ હાથીઓ ગોઠવેલા હતા અને રૂપેરી તથા સોનેરી નક્ષત્રીકામથી પ્રત્યેક દ્વાર અત્યંત શોભી રહ્યું હતું.^{૧૮} જ્યાં દ્વારોમાં જવા માટે વૈદ્યુતમણિનાં પગથિયાંવાળી નિસરણીઓ ગોઠવી રાખી હતી. ગૃહોની અંદરની બીંતો પણ સ્ફટિકમણિની બનેલી હતી. અત્યંત ઊંચે બનાવેલાં સલાગુહો બણે આકાશમાં ઊડતાં જ હોય એવાં જણાતાં હતાં.^{૧૯} પ્રત્યેક દ્વાર પર કૌંચ, મયૂર અને રાજહંસોના મધુર શબ્દો થઈ રહ્યા હતા તથા જ્યાંત્યાં અનેક પ્રકારના નગારાં, નોખતો વગેરે વાલિત્રોના અને આબુવળોનાં ઘોષ સાંભળવામાં આવતા હતા. કુબેરની અલકા-પુરી જેવી શોભાયમાન અને અનેક વાલિત્રોના નાદથી તથા અનેક પ્રકારની સંપત્તિથી ભરેલી અને બણે આકાશમાં ઊડતી જ હોય એવી રાવણની લંકાનગરીભેઈ કપિવર હનુમાન અત્યંત હર્ષિત થયો. તે વિચાર કરવા લાગ્યો :^{૨૦-૨૩}

‘ઉગામેલાં આયુધવાળા રાવણના સેનિકોથી રક્ષણ કરાતી આ લંકાનગરી ઉપર ચઢાઈ કરવાને

એકે કોઈ પણ સમર્થ નથી, ૧૪ તેપણ કુસુદ, અંગદ, મહાકપિ સુપેલ, મૈંદ, દિવિદ, સુગ્રીવ, હર્ષ સરખા ગ્વાટાવાળો વૃદ્ધ જાણુવાન અને હું એટલાઓની ગતિ તો અહીંયા પહોંચી શકે એમ છે જ. ૧૫ એવો વિચાર કરીને તથા મહા-ખાહુ ગમ-લક્ષ્મણના પરાક્રમે સંભારીને કપિ-કુળર મારુતિ આનંદ પાડ્યો. ૧૬, ૧૭

રત્નોના કિલ્લારૂપી વસ્ત્રથી વીંટાયેલી, જોશાળા, અશ્વશાળા તથા હસ્તીશાળાના શિખરારૂપી કણ્ઠાભૂષણવાળી અને મોટી મોટી તોપો આદિ યંત્રગૃહોના ધૂમટરૂપી સ્તનવાળી એ મુગ્ધાભિત લંકાનગરી આભૂષણોથી શય્યાગૃહી પ્રમદા જેવી દેખાતી હતી. ૧૮ ચળકતી ભીંતો વાળા મોટા મોટા મહાલયો અને પ્રકાશચુક્ત દીપકોથી એ લંકાનગરીમા અધકાર તો કયાય પણ દેખાતો ન હતો. ૧૯

કપિવર હનુમાન જે વેળા લંકાનગરીમા પ્રવેશ કરતો હતો, તે વેળા લંકાની અધિષ્ઠાત્રી દેવીની તેના પર નજર પડી. ૨૦ તુરત જ જોડાળ મુખવાળી તથા ભયંકર સ્વરૂપવાળી એ લંકાની દેવી પોતાના મ્યાનમાથી છોટી અને ઘોર ગર્જના કરતી વાયુસુત હનુમાનની આગળ આવી જીભી રહી. તેણે હનુમાનને કહ્યું ૨૧, ૨૨. 'અત્યા વનચર ! તું કોણ છે અને અહીંયા માટે આવેલો છે ? જ્યાં સુધી તારા દેહમા પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી એ સઘળું યથાર્થ રીતે તું કહી દે ૨૩ હે મૂર્ખ વનચર ! રાવણનું સેન્ય જેનું ચોતરફ રક્ષણ કરે છે એવી આ લંકાનગરીમા તું કોઈ પણ પ્રકારે પ્રવેશ કરી શકે એમ નથી. '

લંકાદેવીના ઉપયુક્ત વચન સાંભળીને કપિ-વર હનુમાને તેને કહ્યું : ' હે ભયંકર સ્વરૂપવાળી ! તું મને જે કાંઈ પૂછે તે સઘળું હું તને યથાર્થ રીતે કહી સંભળાવીશ, પરંતુ પ્રથમ તો તું જ મને કહે કે આવા બિહાંમણા નેત્રવાળી તું કોણ છે અને આ નગરીના દ્વાર આગળ આવીને શા માટે જીભી છે ? હે દારુણ મૂર્તિવાળી ! તું મારા પર આટલો બધો ક્રોધ કરીને મારે તિસ્કાર

મા માટે કરે છે ? ૨૪-૨૬

હનુમાનનું વચન સાંભળી ઇચ્છિત રૂપ ધારણ કરવાની શક્તિવાળી લંકાની દેવી અત્યંત ક્રોધાચ્છાન થઈને હનુમાન પ્રત્યે કઠોર વાક્ય કહેવા લાગી. ૨૭ ' હે વનચર ! કોઈથી પણ પરાભવ નહિ પામનારી હું કે જે રાક્ષસરાજ રાવણની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારી તથા આ લંકાનગરીનું રક્ષણ કરનારી છું, તેની અવશા કરીને તું કહી પણ આ નગરીમા પ્રવેશ કરી શકીશ નહિ અત્યા, જંગલમા વસનારા વાનર ! આજે તું મારા હાથથી હણાઈને અહીંયા જ શયન કરીશ હે વાનર ! હું પોતે જ આ લંકાની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છું અને ચોમેરથી તેનું રક્ષણ કરું છું, એ કારણથી જ હું તને પ્રથમથી ચેતવણી આપુ છું. ૨૮-૩૦

લંકાદેવીના ઉપયુક્ત વચન સાંભળીને વાયુ સુત કપિવર હનુમાન પર્વતની પેઠે દંડ થઈ જીભી રહ્યો અને તેનો પરાભવ કેવી રીતે કરવો, એ સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યો. ૩૧ પછી એ લંકા દેવીને ભયંકર સ્ત્રીના વેશમા આવેલી જોઈ મહા બુદ્ધિમાન હનુમાને કહ્યું ' હે દેવી ! જ્યાં જાચી અટારીઓ, કિલ્લાઓ તથા તોરણવાળી લંકા નગરીને જોવાની ઇચ્છાથી હું અહીં આવ્યો છું, આ નગરી નિહાળવાની મને ઘણી જ ઉત્કંઠા છે. હે લંકાદેવી ! લંકામા વનો, ઉપવનો, ઉગ્રાનો અને એક ગુહાદિ જોના માટે જ હું અહીં આવ્યો છું. મને આ દર જવા દે. '

હનુમાનનું વચન સાંભળીને અત્યંત ઝેદે ભસાયેલી એકામરૂપિણી લંકાદેવી હનુમાન પ્રત્યે પુનઃ પણ કઠોર વચન કહેવા લાગી ૩૨-૩૫ ' અત્યા હુણ્દિવાળા નીચ વાનર ! રાક્ષસોનો રાજા રાવણ જેનું પાલન કરે છે એવી મને છત્યા સિવાય તું આજે આ નગરીમા પ્રવેશ કરવાને કે તેને જોવાને સમર્થ નથી. ૩૬

લંકાદેવીનું વચન સાંભળી કપિવર હનુમાને પુનઃ પણ તેને નમ્રતાથી કહ્યું. ' હે કત્યાણી ! હું

+ ઇચ્છિત રૂપ ધરનારી

આ નગરી ભેવા માટે જ આવેલો છું, તેથી માત્ર તેને ભેઈ ને જ હું જેવી રીતે આવ્યો છું તેવી રીતે જ પાછો ચાલ્યો જઈશ, માટે મને પ્રવેશવા દે. ૩૭

કપિવર હનુમાનનાં ઉપલાં વચનો સાંભળીને અતિશય ક્રોધ પામેલી લંકાદેવીએ ભયંકર મોટી ગર્જના કરી અને અત્યંત વેગમાં આવીને પોતાના હાથના તળિયા વડે હનુમાનના મુખ પર ભેરથી એક લપડાક મારી. ૩૮ બ્યારે લંકાદેવીએ એ પ્રમાણે ભેરથી પ્રહાર કર્યો, ત્યારે મહાભળવાન પવનસુત હનુમાને પણ તેના જેવી જ ગર્જના કરીને તથા દંઢ મુદ્ધિ વાળીને ઘણા જ ભેરથી લંકાદેવીને મુઠ્ઠોનો સખત પ્રહાર કર્યો. તેને સી બહીને મહાપરાક્રમી હનુમાને અતિશય ક્રોધ કર્યો નહિ અને તેના પર ખીલ વાર મુદ્ધિ ચલાવી નહિ, તોપણ તેના એક જ પ્રહારથી ઊંડાળ મુખવાળી તથા ભયંકર સ્વરૂપવાળી એ લંકાદેવી વિકળ અંગવાળી થઈને એકદમ પૃથ્વી પર પડી ગઈ. ૩૯-૪૧ તેને પૃથ્વી પર પડેલી ભેઈને અત્યંત તેજસ્વી અને શૂરવીર હનુમાને સી બહીને દયાની લાગણીથી હવતી મૂકી; અર્થાત્ પુનઃ તેના પર પ્રહાર કર્યો નહિ. ૪૨ કપિવર હનુમાનશ્રી એવું પરાક્રમ ભેઈને ગર્વશંકત થયેલી અને અત્યંત ઉદ્વેગ પામેલી એ લંકાદેવી હનુમાન પ્રત્યે ગર્જનદ વાણીથી કહેવા લાગીઃ ૪૩ 'હે મહાબાહુ! હે કપિસત્તમ! હે સૌમ્ય! મારા પર દયા કર, દયા કર; પ્રસન્ન થા, પ્રસન્ન થા. મહાભળવાન અને શૌર્યવાન વિદેશી પુરુષો 'સીને હણવી નહિ' એવી શાસ્ત્રાનુ કહી પણ ઉદ્બંધન કરતા નથી. ૪૪ હે મહાભળવાન પ્લવંગમ! હું પોતે જ લંકાનગરી છું. હે વીર! આજે તે તારા પરાક્રમ-ખળ વડે મને જીતી છે. ૪૫ હે હરીશ્વર! હવે હું જે સભ્ય વાત છે તે તને કહું છું. પૂર્વે બ્રહ્મદેવે મને વરદાન આપ્યું છે કે, 'બ્યારે કોઈ વાનર પોતાના પરાક્રમે કરી તને જીતીને વશ કરે, ત્યારે તારે જાણવું કે, હવે રાક્ષસોના માથે મોટો ભય આવી પહોંચ્યો છે. ૪૬-૪૭ હે સૌમ્ય! હે વાનર! આજે તારું દર્શન થવાથી હવે તે સમગ્ર

નજીકમાં આવી પહોંચ્યો છે, એમ હું માનું છું. બ્રહ્મદેવનું વરદાન કેલી પણ મિથ્યા થાય નહિ. હું મારું છું કે સીતાનું હરણ કયું' એ કારણથી હવે દુરાત્મા રાવણનો તથા સર્વ રાક્ષસોનો વિનાશ-કાળ સમીપ આવી પહોંચ્યો છે. ૪૮, ૪૯ હે વાનર-શ્રેષ્ઠ તું રાવણે પાલન કરેલી લંકાનગરીમાં મુખથી પ્રવેશ કર અને જે જે કાર્યો કરવાની તારી ઇચ્છા હોય તે સર્વ મુખથી કર. ૫૦ હે વાનરશ્રેષ્ઠ! નહિ-કેશ્વરનો શાપ થવાથી હણાઈ ચૂકેલી અને રાક્ષસોના રાજ રાવણથી પાલન કરાતી આ લંકાનગરીમાં તું મુખેથી પ્રવેશ કર અને પોતાની ઇચ્છાનુસાર સર્વ જ કરીને જનકતનયા સીતાની શોધ કર. ૫૧

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિરૂપિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણમ્
સુંદરકાંડમાં ૩ એ સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪ થો

લંકાનગરી-તેની રમણીયતા

સ નિર્જિત્ય પુત્રં લક્ષ્મી ધૃષ્ટાં તાં કામરુપિણીમ્ ।

વિક્રમેણ મહાહેજા હનુમાન્કપિસત્તમઃ ॥ ૧ ॥

ઇચ્છિત રૂપ ધરનારી લંકાદેવીને પોતાના પરાક્રમ વડે જીતીને મહાતેજસ્વી કપિવર હનુમાન રાત્રિસમયે દરવાજામાં નહિ પ્રવેશતાં કિંહી ઓળંગી લંકામાં ગયો. ૧ મુઝીવનું હિત કરનારા કપિદુર્જન હનુમાને લંકામાં પ્રવેશતી વેળા પહેલ-વહેલાં જ પોતાનો ડાબો પગ પૃથ્વી પર મૂક્યો; કેમ કે એથી શત્રુઓનો મસ્તક પર ચરણ મૂક્યો ગણાય. ૨-૩ રાત્રિસમયે લંકામાં પ્રવેશ કર્યો

× પૂર્વે નહિકેશ્વરે શાપ આપ્યો હતો કે, જ્યારે લંકાનગરીમાં હનુમાન પ્રવેશ કરશે, ત્યારે તેના નાશ થશે.
÷ રાત્રીએ અથવા રાજ્યેને શત્રુના નગરમાં પ્રવેશ કરતી વેળાએ તેના દરવાજા થઈ નહિ પ્રવેશતાં, કોઈ પણ ઉપાયથી બીજા માર્ગે પ્રવેશ કરવો અવશ્યક છે. એ માટે કશું છે કે, શાપ વા નગર વાપિ પત્તન જા પલ્લ હિ । વિશેષાત્ સમયે સોમ્ય ન દ્વેષે વિરોધપુઃ । રાત્રીએ અથવા રાત્રપુરને શત્રુના મામમાં, કસગામાં અથવા નગરમાં પ્રવેશ કરતી વખતે દરવાજામાં થઈ પ્રવેશ કરવો નહિ, (યમાતુર્જીવ સંસ્કૃત ટીકા)

• જૂઠસપીટ સ્મૃતિમાં કશું છેઃ પ્રવાણકાલે સ્વપ્ન-

પછી પવનસુત હનુમાન ખરી પડેલા પુષ્પોથી ચોલી રહેલા રાજમાર્ગ પર થઈને નગરીમા વિચરવા લાગ્યો. મેઘમ ડળથી જેમ આકાશ શોભે છે, તેમ અરાવત હાથી ચરખા શ્વેત જણાતા અને મીઠુંપાંડિત જાણિયાવાળા તેમજ અદ્ભુતશક્તિની સાથે તથા અનેક પ્રકારના વાજિત્રોના નાદવાળા ઉત્તમ મહાલયોથી એ નગરી શોભી રહી હતી. ^{૧૦-૧} શ્વેત વાહન સરખા અને ચોતરફથી શણગારેલા રાક્ષસોના 'પદ્મ', 'અન્તિક', 'નંદાવત' અને 'વર્ધમાન' એવા નામના ચિત્રવિચિત્ર મંદિરોથી એ નગરી ઝળહળી રહી હતી અનેક જાતના પુષ્પવૃક્ષોથી શોભતી લંકા નગરીને જેઈ સુગ્રીવનું હૃદય કરનારા તથા રહુવીરના કાર્ય માટે દુરનારો કપિવર હનુમાન અત્યંત આનંદ પામ્યો. મહાવીર હનુમાન એક ભવનમાથી નીકળી બીજા અને બીજામાથી નીકળી ત્રીજા એમ પ્રત્યેક ભવનમા પ્રવેશ કરી અનેક પ્રકારના ભવ્ય મંદિરોને જોવા લાગ્યો અને અતરિક્ષમા થતા અપ્સરાઓના ગાયન સરણ, કામપીડિત રાક્ષસીઓનું નણું સ્થાનમાથી ઉત્પન્ન થતા સ્વરવાદ્ય ગાયન સાંભળવા લાગ્યો એ વેળા રાક્ષસીઓની કટિમેખલાને તથા નૃપુરોના અવાજ અને નિસરણીઓના પગથિયાનો ખડખડાટ તથા સ્થળે સ્થળે કોડા કરી રહેના રાક્ષસોના પરસ્પર તાળી આપવાના અવાજ અને તેઓના સિંહનાદ પણ તેને શ્રવણગૌચર થયા લાગ્યા. ^{૭-૧૨} કેટલાએક રાક્ષસ પોતાના ઘરમા બેઠા બેઠા મનમુગ્ધ કરી રહ્યા હતા, કેટલાએક સ્વાધ્યાયમા નિમગ્ન હતા અને કેટલાએક મોટી ગર્જનાઓ કરી રાવણની સ્તુતિ ગાતા હતા એ સર્વને જોતોજોતો કપિવર હનુમાન જનારે લંકા પ્રવેશે ત્રિવલ્કલેડિપિ ચ દક્ષિનાદ્રમ્। કૃત્વાપ્રત શઙ્ગુર પ્રવેશે વામે નિદધ્વાચરણે જ્ઞાન પ્રથાણુ કરતી વેળા, પોતાના ઘરમાં પ્રવેશતી વેળા તથા લેવાહારિ મગલિક કાર્ય માટે જતી વેળા, મનુષ્યે પ્રથમ પોતાને જમણે ધરણુ ઉપાડી ગમન કરવું અને રાજ્યે શત્રુના નરમા પ્રવેશતી વેળા પોતાને જામે ધરણુ ઉપાડી પ્રવેશ કરવો મોટી

નગરીની મધ્યમા પહોરઓ, ત્યારે ત્યા આગળ રાવણે રક્ષણ કરવા માટે રાખેલા અનેક રાક્ષસો તેના જોવામા આવ્યા એ ચોક્કી કરનારા રાક્ષસો માના કેટલાક વ્રતધારી હતા, કેટલાક જટાધારી હતા, કેટલાક મુડિતમુક હતા, કેટલાકોએ ગાયોનું ચર્મ ઓઢેલું હતું, ^{૧૩-૧૪} કેટલાકના હાથમા ફર્કાંરૂપી આયુધો હતા, કેટલાકની આગળ અગ્નિ કુડોરૂપી હથિયારો પડ્યા હતા અને કેટલાકના હાથમા શુભિ, દંડ તથા મુદ્ગાર વગેરે આયુધો હતા. ^{૧૫} એ ચોક્કી કરનારા રાક્ષસોમાના કેટલાકને માન એક જ આપ હતી, કેટલાકને એક જ કાન હતો અને કેટલાકની છાતી પર એક જ સ્તન લખડતું હતું તેમાના કેટલાક વિકરાળ રૂપવાળા, કેટલાક લયકર મુખવાળા, કેટલાક બેડોળ અગવાળા અને કેટલાક ઠી ગણા શરીરવાળા હતા. ^{૧૭} એ રક્ષકોમાના કેટલાકે ધનુષ્ય, કેટલાકે તલવાર, કેટલાકે શત્રૂં, કેટલાકે મુસળ અને કેટલાકે પરિધ વગેરે ઉત્તમ આયુધો શ્રહણ કર્યા હતા અને પોતપોતાના અગ પર વિચિત્ર કવચો પહેર્યા હતા. ^{૧૮} તેઓ બહુ બડા નહિ તેમ જ બહુ સુંકાયેલા પણ નહિ, બહુ જીયા નહિ તેમ જ બહુ નીચા પણ નહિ, બહુ ગોરા નહિ તેમ જ બહુ કાળા પણ નહિ અને બહુ દૂબડા પણ નહિ તેમ જ બહુ ઠી ગણા પણ નહિ એવા હતા. ^૧ તેમાના કેટલાક રૂપ વિનાના તો કેટલાક વળી રૂપવાળા હતા કેટલાક સુંદર રૂપવાળા અને કેટલાક તો દેહીપ્રમાન કોતિવાળા હતા કેટલાકોએ ધન્યો, કેટલાકોએ પતાકાઓ, કેટલાકોએ સાગ અને વૃક્ષ વગેરે આયુધો, કેટલાકોએ પટ્ટિયા અને અશનિ વગેરે હથિયારો તથા કેટલાકોએ બદ્ધ અને પાશ વગેરે આયુધો ધારણ કર્યા હતા એ સર્વ રક્ષકો પુષ્પમાળાઓને ધારણ કરનારા, ચંદન વડે ચર્ચેલા, ઉત્તમ આભૂષણોથી ભૂષિત, નાના પ્રકારના વેપ ધારણ કરનારા અને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વિચરનારા હતા તેઓની પાસે ત્રિશુળ અને વજ્ર વગેરે આયુધો જણાતા હતા એ પ્રમાણે રાવણની

આસાથી લ કાનગરીની મધ્યમા આવેલી બાવણી પર રહેલા તથા સાવધાનપણે રક્ષણ કરનારા સેકડો અને હજારો રાક્ષસો કપિવર હનુમાનના જોવામા આવ્યા આ સર્વ રાક્ષસો રાવણના મહેલની-તેના અત પુરની રક્ષા કરતા હતા હવે કપિશ્રદ્ધ હનુમાન આ મ્યથે આવી પહોચ્યો અને રાક્ષસરાજ રાવણને મહાલય તેની દષ્ટિએ પડ્યો એ મહેલ પર્વતના જિયા શિખર પર આવેલો હતો તેના પ્રત્યેક દ્વારો પર શુદ્ધ સુવર્ણના તોરણો લટકી રહ્યા હતા, તેની ચારે બાજુ રવેત કમળોથી શોભી રહેલી જીડી ખાઈ હતી અને ચોતરફ જોયો કિન્નો વીટાયેલો હતો મ્વર્ગના જેવી દિવ્ય શોભાવાળો અને વાનિત્રોના નાદથી ગાજી રહેલો રાવણને આ રાજમહેલ જોઈને કપિવર હનુમાન હર્ષિત થયો ૨૦-૨૧ એ રાજમહેલની ખાસે આવેલી અશ્વશાળાઓમા અદ્ભુત આકારવાળા અશ્વો હજીહણી રહ્યા હતા અને ગજશાળાઓમા શરદ ઋતુના વાદળ સરખા રવેત અને ચાર દત્ત શળવાળા હસ્તીઓ તથા ખીજ પણ અનેક જાતના હસ્તીએ ચિત્કાર શબ્દ કરી રહ્યા હતા વળી તે રાજમહેલના મોટા દરવાજા ઉપર મદમત મૃગો તથા પક્ષીઓ વિચરી રહ્યા હતા અને મહા પરાક્રમી રાક્ષસો તેની ચોક્કી કરતા બેઠા હતા એવી રીતે અત્યંત સુરક્ષિત થયેલા રાવણના રાજમહેલને જોઈ કપિકુળર હનુમાને તેમા પ્રવેશવાની ઇચ્છા કરી ૨૨-૨૬ રાવણને રાજમહેલ કે જેની ચારે બાજુ સુવર્ણના કિલ્લો આવી રહ્યો હતો, જેના શિખરે અમૃત્ય રત્નોથી શણગારેલા હતા અને જેમા કલાશુર વજે કિમતી સુગંધી પદાર્થોના ધૂપ થઈ નીકળે હતો, તેમા પ્રવેશ કરવા માટે કપિશ્રદ્ધ હનુમાન તૈયાર થયો ૨૭

ઈત ધ્રુવઃ ત્રીક મહામુનિમયીન આદિકાવ શ્રીરામાયણના મુંદરકામા ૪ થા સર્ગ સમ્પન્ન

સર્ગ પ મો

લંકાનગરી-તેની વિલાસપ્રયત્ના

તત સમયગતમંગુમ્નજ્યાત્નાનિનાત્મુદુરદમન્તમા
દદશ ધીમાન્સુવિમાનુમ્નગોષ્ઠે વૃજ મત્તમિવ અમતમા

લ કાનગરી વિષે ત્રીતાની શોધ કરવા માટે ચોતરફ ફરતા કપિવર હનુમાને આકાશ તરફ દષ્ટિ કરી, તો ગાયોના ટોળામા બ્રમણ કરતા મહોન્મત વૃષભની પેઠે, તારાઓના સમૂહમા ઉદય પામેલો શીતળ કિરણોવાળો અને સૂર્યના ચોગથી વારવાર પોતાની જ્યોત્સ્નાને વિસ્તારતો ભગવાન ચંદ્ર તેના જોવામા આવ્યો ૧ એ ચંદ્ર શીતળ અને પ્રકાશયુક્ત કિરણોવાળો હોવાથી લોકોના પાપ-કુ અને નિવારતો, સમુદ્રને વધા રતો અને સર્વ ભૂતપ્રાણીઓને પ્રકાશિત કરતો આકાશમા ચઢવા લાગ્યો તેને કપિવર હનુમાને દીઠા ૨ એ લક્ષ્મી પૃથ્વી પર રહેલા મહારાજામા શોભે છે, જે લક્ષ્મી પ્રદોષસમયે સમુદ્રમા શોભે છે તથા જે લક્ષ્મી દિવસે જળમા જોગેલા કમળો વિષે શોભે છે, તે લક્ષ્મી એ વેળા ચંદ્રમામા શોભવા લાગી જેવી રીતે રૂપેરી પિત્તરામા હસ શોભે, મહારાજાની કદરામા મિહ શોભે તથા મદમત હસ્તી પર બેઠેલો શરવીર શોભે, તેવી રીતે આકાશમા રહેલો ચંદ્ર શોભવા લાગ્યો ૩ કવકરૂપ હરિણના શિંગડાવાળો ભગવાન ચંદ્ર તીક્ષ્ણ શૂંગવાળા વૃષભ જેવો, ઉચ્ચા શિખરોવાળા રવેત પર્વત જેવો તથા સુવર્ણથી મહેલા દત્તશળવાળા હાથી જેવો શોભવા લાગ્યો ૪ વર્ષાકાળ વ્યતીત થવાથી જેનો તુષાર રૂપી કાદવ નષ્ટ થયો છે, સૂર્યના કિરણો મળવાથી જેના તેજની વૃદ્ધિ થયેલી છે તથા અત્યંત પ્રકાશને લીધે જેનું રથામવર્ણ તિલક પણ ઉજ્જવળ બની ગયું છે એવો ભગવાન ચંદ્ર

— સૂર્યના કિરણો પડવાથી ચંદ્ર નકારા છે, એવું જ્યોતિ શાસ્ત્રમા સિદ્ધ છે

* સૌ દર્શ અથવા ગોલા

x પાડગનુ પાણી

અધિક શોભવા લાગ્યો. જેમ મહાવનમાં શિલા પર બેઠેલો સિંહ શોભે છે, સંજ્ઞામભૂમિમાં બિલો રહેલો હસ્તી શોભે છે અને રાજ્યગાદી પર બેઠેલો રાજા શોભે છે તેમ આકાશમાં ચડેલો ચંદ્ર શોભવા લાગ્યો.^{૬૭} અત્યંત પ્રકાશ-સુક્ત ચંદ્રનો ઉદય થવાથી જેનો અંધકારરૂપી દોષ નાશ પામ્યો છે, પરંતુ રાત્રિ પ્રવૃત્ત થવાથી જેમાં રાક્ષસોની માંસ લસણ કરવાની લાલસારૂપી દોષ વૃદ્ધિ પામ્યો છે અને જેણે સ્ત્રીઓના પ્રણયકલહને શમાવી નાખ્યો છે એવો ભગવાન પ્રદોષ-રાત્રિસમય એ વેળા કામીજનોને મુખરૂપ થઈ પડ્યા હતા.^૬

એ સમયે મહાબુદ્ધિમાન કપિવર હનુમાન લંકાનગરીમાં સર્વત્ર વિચરી રાક્ષસોનાં ગૃહો તપાસતો હતો. એ સમયે કાનને ગુળ આપે એવા વીણાઓના મધુર સ્વર સંભળાતા હતા. સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની સાથે સુખપૂર્વક સ્તી હતી અને અત્યંત દૂર કર્મ કરનારા રાક્ષસો આહાર શોધવા અર્થે ન્યાત્યાં નીકળી પડ્યા હતા. કેટલાંક ગૃહો મોટા મોટા રથ, અશ્વ તથા ભદ્રાસન વગેરેથી ભરપૂર હતાં અને તેમાં શૂરવીર-પણાશી શોભતા, એશ્વર્યાના મદથી છટ્ટી ગયેલા તથા મદપાન કરવાથી ઉન્મત્ત બનેલા રાક્ષસો વસતા હતા. એ મદમત્ત રાક્ષસો પોતાની રથજીભુજાઓ વડે એકબીજાનો પીઠ ધાબડતા ને ઉત્તર-પ્રત્યુત્તર કરતા પરસ્પર અસહ્ય શબ્દો બોલી એકબીજાને તિરસ્કાર કરતા હતા. મદપાન કરવાથી ઉન્મત્ત થયેલા કેટલાંક રાક્ષસો વારંવાર પોતાનો છાવી ઠોકતા હતા, પોતાના હાથ-પગ વગેરે અંગોને સ્ત્રીઓ પર નાખતા હતા, સ્ત્રીઓને પ્રસન્ન કરવા સારું નાના પ્રકારના વેપ ધરતા હતા તથા ધનુષ્યનો પ્રત્યંચાને ખેંચતા હતા.^{૯-૧૨} વળી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના શરીર પર અંગ-રાગ* લગાડતી હતી, કેટલીક સુખથી નિદ્રાવશ થઈ હતી તથા મુંદર મુખવાળી અને સ્વરૂપવાળી કેટલીક સ્ત્રીઓ હાસ્ય કરતી હતી. વળી કુપિત

થયેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ નિઃશ્વાસ મૂકતી જણાતી હતી.^{૧૩} જેમ કુદ્રાડા નાખતા સપોથી જળન્ય ધરાઓ શોભે, તેમ ચિત્કાર કરતા હસ્તીઓથી, સત્કાર પામેલા વિભીષણાદિ સન્નનોથી તથા નિઃશ્વાસ મૂકતા શૂરવીરોથી લંકાનગરી અત્યંત શોભતી હતી.^{૧૪} એ નગરીમાં શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા, સત્ય વચનવાળા, વેદ અને શાસ્ત્રો પર શ્રદ્ધાવાળા, જગતમાં મુખ્ય ગણાયેલા, અનેક પ્રકારના વેપ-વાળા તથા મુંદર નામવાળા કેટલાએક રાક્ષસો વસતા હતા; તે સર્વને હનુમાને ભેટ્યા.^{૧૫} મુંદર રૂપવાળા તથા તેના રૂપને ગેય ઉત્તમ ગુણોવાળા એ રાક્ષસોને ભેઈ કપિવર આનંદ પામ્યો. કેટલાંક રાક્ષસો અતિશય રૂપવાળા હતા, તે કેટલાંક કંઠરૂપા હતા.^{૧૬} ત્યાર પછી હનુમાને ભેટુ તે અમૂલ્ય આભૂષણો ધારણ કરનારી એ રાક્ષસોની સ્ત્રીઓ પણ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળી, મહાન પ્રભાવવાળી, મદપાન કરવામાં આસક્ત મનવાળી તથા તારાઓ સરખી પ્રકાશિત કાંતિ-વાળી ભેવામાં આવી. અત્યંત હર્ષિત થયેલી પક્ષિણી જેમ પોતાના પક્ષી-પતિને ભેટી પડે છે, તેમ અત્યંત રૂપવાળી કેટલીક સ્ત્રીઓ અર્ધ-રાત્રિના સમયે પોતાના સ્વામીને ભેટીને લક્ષ્મણ-યુક્ત થઈ હતી, એ પણ હનુમાનના ભેવામાં આવી.^{૧૭,૧૮} કેટલોક સ્ત્રીઓ પોતાનાં વિલાસ-ભવનોમાં સ્વામીઓના ખોળામાં સુખપૂર્વક બેઠી હતી, કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામીઓને પ્રિય થઈ પડેલી હતી, કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની સેવામાં તત્પર હતી અને કેટલીક સ્ત્રીઓ કામ-પીડાને લીધે વિહવળ બની થઈ હતી; તે સર્વને બુદ્ધિમાન હનુમાને ભેઈ.^{૧૯} રાક્ષસોની સ્ત્રીઓમાં કેઈ સી ઉત્તરીય વસ્ત્ર વિનાની હોવાથી સુવર્ણરેખા જેવી અથવા તપાવેલા સુવર્ણ સરખા વર્ણવાળી જણાતી હતી; કેઈ સ્ત્રી ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળી તે કેઈ સ્ત્રી મુંદર દેખાવવાળી અને સ્વામીથી રિસાયેલી જણાતી હતી.^{૨૦} બહુ લાંબા સમયે પતિને સમાજ થવાથી અત્યંત આનંદિત થયેલી કેટ

લીક સ્ત્રીઓ મનોહર સ્વરૂપવાળી જણાતી હતી; તથા પુષ્પોના ગુણોથી સુંદર બનેલી અને હપિત થયેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના પતિના મનને આનંદ પમાડતી હતી; તે સર્વ કપિવર હનુમાનના જોવામાં આવી. ૨૧ લંકા-નગરીમાં સર્વત્ર ફરતા કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાને જોયું, તો ચંદ્ર સમાન પ્રકાશવાળાં સ્ત્રીઓનાં મુખ-મંડળો, સુંદર પાંપણોવાળી અને વાંકી દષ્ટિ-એ જોનારી તેમનાં નેત્રોની પંક્તિઓ તથા નીજળીની પેઠે ચમકતાં તેમનાં આભૂષણો દષ્ટિએ પડતાં હતાં. ૨૨

પવનસુત હનુમાને સર્વત્ર ફરીને એટલી અધી સ્ત્રીઓ જોઈ, પરંતુ ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા, ધર્મનું પ્રતિપાલન કરનારા રાજકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં, પ્રકૃષ્ટિત લતાની પેઠે સારી રીતે ઉછેરાયેલાં, કૃશ અંગવાળાં, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળાં, પતિવ્રત ધર્મનું પાલન કરનારાં, પોતાના પતિ રામચંદ્રને જ જાણી રહેલાં અને રામચંદ્રના મનમાં વચ્ચી રહેલાં, સઘળી સ્ત્રીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ, રામવિયોગને લીધે જીપજેલા વિરહાગ્નિથી તાપી રહેલાં, સુંદર પાંપણોવાળાં, વનમાં ફરનારી મયૂરીના સરખા મધુરા કંઠવાળાં, પરંતુ હાલના સમયમાં અસ્પષ્ટ દેખાતી ચંદ્રલેખા સરખા, શુભમાં રંગદોળાયેલી સુવર્ણલેખા સરખાં, ઔષધાદિના ઉપચારો વડે રૂઝાયેલી મણિરેખા સરખાં અને વાયુના વેગને લીધે આછી થયેલી શ્વેતલેખા સરખાં જનકનંદિની સીતા કે જેનો કંઠ પૂર્વે ઉત્તમ ચંદ્રહાર વગેરે આભૂષણોથી અલંકૃત રહેતો હતો, તે કંઠ હમણું રાવણને વશ પડવાને લીધે નિરંતર અશુભજથી ભિન્નયેલો રહે છે, તે સતી સીતા કયાંય પણ તેના જોવામાં આવ્યાં નહિ. ૨૩-૨૬

ઘણી વાર મુઠ્ઠી ચોંધ કરવા છતાં કપિવર હનુમાને જોલનારાઓમાં શ્રદ્ધ એવા મનુજેન્ધર રામચંદ્રનાં પ્રિય પત્ની સીતાને દીકાં નહિ, ત્યારે તે દુઃખને લીધે થોડીક વાર મદોત્સાહ થઈ ગયો. ૨૭

સર્ગ ૬૬૦

લંકાનગરી-રાવણનો મહેલ

સ નિકામં વિમાનેષુ વિચરન્કામરૂપદૃક્ ।

વિચ્ચાર કપિર્લેહ્નૌ લાચવેત સમન્વિતઃ ॥ ૧ ॥

લંકામાં આવેલી સાત સાત માળની હવેલીઓમાં પોતાની ધૃજા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરી વિચરતો કપિવર હનુમાન અતિ ઉતાવળે લંકા-નગરીમાં ફરવા લાગ્યો. ૧ ફરતો ફરતો અતે તે સૂચ સરખા પ્રકાશવાળા કિલ્લાથી ઘેરાયેલા રાક્ષસાધિપતિ રાવણના રાજમહેલ આગળ આવી પહોંચ્યો. ૨ સિંહો જેમ મોટા વનનું રક્ષણ કરે, તેમ ભયંકર રાક્ષસો એ રાજમહેલનું રક્ષણ કરતા હતા. રાત્રિ હોવા છતાં પણ ચંદ્રનું અજવાળું પડવાને લીધે કપિવર હનુમાન તે રાજમહેલને સારી રીતે જોઈ શક્યો. વિચિત્ર દોહીઓથી રમણીય જણાતા એ રાજમહેલનાં પ્રત્યેક દ્વારો રૂપેરી નકશીકામથી ચિત્ર-વિચિત્ર દેખાતાં હતાં અને તેમના પર સુવર્ણથી શુભગારેલાં તોરણો લટકી રહ્યાં હતાં. ૩ એ રાજમહેલ હસ્તીઓ પર બેઠેલા મહાવતોથી, શ્રમરહિત શરવીર યોદ્ધાઓથી અને જેને વેગ કદી પણ અપહિત થાય નહિ એવા રચમા ભેડવાના અશ્વોથી ચોભી રહ્યો હતો. ૪ રથો રથો ગોઠવેલી ઠાંતની, સુવર્ણની તથા રૂપાની પ્રતિમાઓથી રમ્ય જણાતા એ રાજમહેલની આગળ નિરંતર સિંહો અને વ્યાધ્રોના આમહંથી મહેલા તથા ઝીણી ઝીણી ઘંટડીઓના નાદવાળા વિચિત્ર રથોની આવ-જાતમી રહેતી હતી. ૫ અમૂલ્ય આસનોથી અલંકૃત અને ઘણાં રત્નોથી ભરેલાં એ રાજમહેલ મોટા મોટા રથોના સંઅહસ્થાનરૂપ તથા મહારથીઓના નિવાસરૂપ હતાં. ૬ વળી તે રાજમહેલ જોવાલાયક અને અત્યંત સુંદર એવાં જાતજાતનાં હજારો મુગ-પક્ષીઓથી ભરપૂર હતાં. ૭ તેના બહારના વિભાગનું રક્ષણ કરનારા રાક્ષસો નર સ્વભાવવાળા હતા; તેનાં ઉત્તમસ્વરૂપવાળી અનેક સ્ત્રીઓ વિરાજતી હતી. ૮

મેઘ સમાન ચિત્કાર શબ્દ કરનારા અને જળ વરસાવતા મેઘની પેઠે કિંવા ઝરણાવાળા પર્વત-ની પેઠે મદ સવનારા ઘણાક હસ્ટીઓ; તેમ જ 'નંબૂનદ' નામના શુદ્ધ સુવર્ણ વડે શણુનારેલી હલારે સેનાઓ પશુ તેની નજરે પડી. ૨૦-૨૪ વળી રાક્ષસરાજ રાવણના રાજમહેલમાં ફરતાં કપિવર હંતુમાને ઉદય પામતા સૂર્ય જેવા પ્રકાશ-વાળી અને સુવર્ણની બળીઓથી શોભી રહેલી નાના પ્રકારની કેટલીક શિળિકાઓ-પાલખીઓ પશુ દીઠી, તેમ જ ચિત્રચિત્ર લતાગૃહો, ચિત્ર-શાળાઓ, કીડાગૃહો, વિહાર કરવા યોગ્ય કૃત્રિમ દારુપર્વતો,* રમ્ય વિલાસલવનો તથા દીવાન ખાના વગેરે તેના જોવામા આવ્યાં. ૨૫-૨૭ રાક્ષસરાજ રાવણના મંદરાચળ સરખા ઊંચા રાજમહેલમાં કીડા કરવા માટે અનેક કૃત્રિમ મયૂરો ગોઠવી રાખેલા હતા, એ પશુ હંતુમાનના જોવામા આવ્યા. ૨૮ આગળ ચાલતાં અનેક ઘન્ટો તથા પતાકાઓથી શણુગારેલી એક વિલાગ કપિવર હંતુમાનની દૃષ્ટિએ પડ્યા કે જ્યાં અસંખ્ય રત્નોથી ભરેલા રાવણનો દ્રવ્ય-ક્ષંડાર રાખવામા આવ્યો હતો. જેમ સ્થિર ચિત્રવાળા થક્ષો કુબેરના ભવનનું રક્ષણ કરે છે, તેમ સ્થિર ચિત્રવાળા અને ધીરજવાળા રાક્ષસો તે દ્રવ્યક્ષંડારનું રક્ષણ કરતા હતા જેમ સૂર્ય પોતાના તેજ વડે શોભે છે, તેમ એ રાજમહેલ રત્નોની પ્રભાથી તથા રાવણના તેજથી શોભાય-માન થઈ રહ્યો હતો. રાજમહેલમા વિચરતાં કપિકુજર હંતુમાને પ્રકાશમાન સુવર્ણની શય્યાઓ, આસનો તથા પાત્રો વગેરે જોયા. ૨૯-૩૧

જ્યાં મધુ અને આસવનો છંટકાવ થઈ રહ્યો હતો, જેમા મણિમય પાત્રો ગોઠવેલા હતા, જે સંકટામણુ વિનાનો હતો, જેમાં સેંકડો ઉત્તમ સ્ત્રીઓની હરહરને લીધે નૂપુર અને કટિ-મેખલાનો ગંભીર અણકાર થઈ રહ્યો હતો, જે મૃદંગ વગેરેના ઘોષથી ગાજી રહ્યો હતો, જેના પર જુદી જુદી અટારીઓ તથા અગારીઓ

આવેલી હતી, જેમાં મોટી મોટી દોઢીઓ શોભી રહી હતી તથા અત્યંત મનોહર દેખાવ હોવાને લીધે જે સાક્ષાત્ કુબેરના ભવન સરખો દેખાતો હતો એવા રાવણના રાજમહેલમાં કપિગ્રેષ્ઠ હંતુમાને પ્રવેશ કર્યો. ૩૨-૩૪

ઈતિ શ્રીવાદ્મીક મહાસુનિખરિત આદિકાવ્ય શ્રોરામાયણનું સુદર્શકાંડમા ૬૩ી સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૭ મો

રાવણનો મહેલ-તેની શોભા:

સર્વેક્ષણાલંબલયાદ્દર્શો વ્યાસક્તગદ્ગુપ્તવર્ણજાલમ્ |
યથા મહત્પ્રાકૃષ્ણ મેઘજાલં વિદ્યુત્પિત્તલ્લ સવિહ્વજ્જાલમ્ ||

મહાખળવાન કપિવર હંતુમાને વેદ્યમાણુ થી જડેલી સુવર્ણની બળીઓવાળા અને વર્ષાઋતુ વિષે વીજળી તથા પક્ષીઓ સંહિત ચઢી આવેલા મેઘ સરખા દેખાતા રાવણના રાજમહેલને જોયા પછી તેના અંદરના ભાગમા પ્રવેશ કર્યો. ૧ ત્યાં આગળ ઉત્તમ શંખ, આયુધો અને ધનુષ્ય વગેરે થી શોભી રહેલી અનેક પ્રકારની નાની નાની શાળાઓ તથા પર્વત સરખાં પ્રાસાદશિખરો પર આવેલી અને મનને આનંદ આપે એવી વિશાળ ચંદ્રશાળાઓ તેના જોવામાં આવી કાઈ પણ ખામી વિનાનાં એ રાજગૃહો રાવણે પોતાના ખાડુંબળથી જ પ્રાપ્ત કરેલા, હેવો અને અસુરોએ પૂજેલ તથા નાના પ્રકારના દ્રવ્યોથી પરિપૂર્ણ હતા, તેને અપિગ્રેષ્ઠ હંતુમાને જોયા. પૃથ્વીતળ ઉપર આવેલ સર્વ ગૃહો કરતાં ઉત્તમ રચના વાળા લંકાધિપતિ રાવણના એ રાજમંદિરે બહુ મયદાનવે પોતાની સઘનીકારીગરી વાપરી ને બનાવ્યાં હોય એવાં દેખાતાં હતા, તે હંતુમાનના જોવામા આવ્યા. ૨-૪ આગળ ચાલતાં ચઢી આવેલા મેઘ સરખા દેખાવવાળું, મનને આનંદ આપે એવું અને સુવર્ણથી શણુગારેલું રાક્ષસાધિપતિ રાવણનું અતુલ્ય ભવન હંતુમાનની દૃષ્ટિએ પડ્યું. એ ભવન ખાસ રાવણ માટે જ હતું. ૫ અનેક રત્નોની કાંતિ વડે ગળ-હળતું અને નાના પ્રકારનાં પુષ્પો વડે છવાયેલું એ રાજભવન બહુ પૃથ્વી પર જિતરી આવેલું

સ્વર્ગ જ હોય, કિંવા પુષ્પોના પરાગથી ઠકાયેલું કેઈ પર્વતનું શિખર જ હોય એવું શોભતું હતું!^૧ સુદર અગવાળી સોઝોથી શોભી રહેતું એ રાજલવન વીજળીઓથી શોભતા મેઘ સરસ પ્રકાશતું હતું, તથા અત્યંત જિયું હોવાને લીધે એ ભવન શ્રેષ્ઠ હંસોથી આકાશમાં વહન કરતા સુદર વિમાન જેવું શોભતું હતું એવા અનુપમ રાજલવનને નિહાળતા કપિવર હંતુમાને ત્યા પહેલું પુષ્પક વિમાન દીકું એ વિમાન અનેક પ્રકારના રત્નોથી જડેલું હોવાને વીધે નાના પ્રકારની ધાતુઓથી ચિત્રવિચિત્ર જણાતા પર્વતશિખર જેવું ઠિવા અનેક નહો અને ચંદ્રમાથી ચિત્રિત જણાતા આકાશ જેવું અથવા લુહા લુહા રંગ વાળા મેઘમ ડગ જેવું ગણાતું હતું એ વિમાનમાં શોભા માટે ધ્યેને ધ્યેને પર્વતો ખનાવેલા હતા, એ પવ તેને વૃક્ષસમૂહથી શણગારેલા હતા, એ વૃક્ષ તમ્હોને પુષ્પશુષ્કોથી અલકૃત ઘરો હતા અને એ પુષ્પશુષ્કોને પરાગરજથી પૂર્ણ કરી દીધા હતા વળી એ પુષ્પક વિમાનમાં રવેત મંદિરો, પુષ્પોવાળી નાની નાની તળાવડીઓ, ચિત્રવિચિત્ર વનો તથા સરોવરો ખનાવેલા હતા અને તે સરોવરોમાં પરાગયુક્ત કમળો પશુ ગોઠ્યા હતા એ પ્રમાણે અનેક રત્નોની કાતિથી ઝળહળી રહેલું તથા સર્વ વિમાનો કરતા શ્રદ્ધ એવું એ ‘પુષ્પક’ નામનું વિમાન કપિવર હંતુમાને જોયું ૭-૧૧

ઉત્તમોત્તમ પુષ્પક વિમાન ઉપરાત રાવણના એ રાજલવનમાં ખીછ પશુ અનેક શોભાઓ હંતુમાનની નજરે પડી ત્યા ચાદી, પ્રવાલ અને વૈકૃંચમણિથી શણગારેલા અનેક પક્ષીઓ ગોઠવેલા હતા નાના પ્રકારની ધાતુઓથી ચિત્રવિચિત્ર સર્પોની આકૃતિઓ સ્થળે સ્થળે ગોઠવેલી હતી તથા સુદર અગવાળા અને સાક્ષાત્ અંધ સરખા દેખાવવાળા કેટલાક કૃત્રિમ અશ્વો પશુ ત્યા ગોઠવ્યા હતા^{૧૨} એ રાજલવનમાં સુવર્ણની

પાખોવાળા તથા આડાઅવળા વળેલા પીછાવાળા અને સુદર મુખવાળા પક્ષીઓ કે જે સાક્ષાત્ કામદેવની પાખો જેવા જ લાગતા હતા, તેને પશુ કપિવર હંતુમાને જોયા.^{૧૩} કમળો વડે શોભી રહેલા સરોવરમાં કમળપુષ્પોને નહણ કરી બેઠેલા શ્રીલક્ષ્મીદેવી ઉપર અભિષેક કરવા માટે પોતાની સૂદમાં મુગ ધયુક્ત કમળોને ઘ્રહણ કરી બિલેલા હસ્તીઓ પશુ ત્યા ગોઠવેલા હતા.^{૧૪}

એવી રીતની અત્યુત્તમ શોભાવાળું રાવણનું રાજલવન જે સુદર શુક્રોવાળા પર્વત સરખું અને અત્યંત સુગંધયુક્ત હોવાને લીધે વસંત ઋતુમાં પુષ્પોથી પ્રકુલિત થયેલા શ્રદ્ધ વૃક્ષ જેવું જણાતું હતું, તેને બેઈ કપિવર હંતુમાન અત્યંત વિચિત્ર થયો^{૧૫} પછી ત્યાથી બહાર નીકળી વાયુસુત હંતુમાન રાવણની કુલ્લોથી પાલન કરાવી આખી લગનગરીમાં ફરવા લાગ્યો, પરંતુ પોતાના પતિ શ્રીમાન રામચંદ્રના શુભોના પીતૃન કરવાથી જેણે હું ખને વિસારે પાડ્યું હતું એવા મહાસતી સીતા કયાય પશુ તેના બેવામાં આવ્યા નહિ, તેથી કપિવર હંતુમાન અત્યંત દુઃખી થયો^{૧૬}

લકામાં સર્વત્ર વિચરી સીતાની શોધ કરનારો, શુદ્ધ અત કરણવાળો, જિતે દ્રિય, નીતિ માળે ચાલનારો અને શ્રુતિ-સ્મૃતિ આદિ શાસ્ત્રોના જ્ઞાનવાળો મહાત્મા હંતુમાન જનકતનયાન દર્શન નહિ થવાથી અત્યંત ખેદ પામ્યો^{૧૭}

ઈતિ શ્રી રામચંદ્ર મહાકવિનિર્મીત આદિકાવ્ય શ્રી રામચંદ્રના સુદરકાંડમાં ૭ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮ મો

રાવપુનો મહેલ-પુષ્પક વિમાન

સ તસ્ય મધ્યે મવનસ્ય સસ્થિતા મહદ્દિમાન મણિરત્નચિન્તિતમ્ પ્રતસજામ્યુનંદજાલકૃત્રિમ વદશ હીમાન્યન્નાલમ્બ કપિ ॥ ૧ ॥

રાવણના રાજલવનની મધ્યમાં આવી બિલેલા મહાપુષ્કિમાન કપિવર હંતુમાને મણિ અને રત્નોથી જડેલા ‘પુષ્પક’ નામના મોટા વિમાનને દીકું એ વિમાનમાં શુદ્ધ સુવર્ણની લળીઓ ખનાવેલી

* નાના નાના કૃત્રિમ પર્વતો અને તેના પર વૃક્ષાદિના ચિત્રો

હતી.^૧ તેમા અનેક પ્રકારની સુંદર પ્રતિમાઓ
ગોઠવેલી હતી. વિશ્વકર્માએ તેને પોતાના
હાથથી જ બનાવેલું હોવાથી પૃથ્વીમા એ સર્વો-
પરી ગણાતું હતું. અંતરિક્ષમા-વાયુપથમા ગતિ
કરનાર હોવાથી એ વિમાન સૂર્યમાર્ગના ચિહ્ન-
રૂપે શોભતું હતું.^૨ એ વિમાનમા કંઈ પણ વસ્તુ
ચતુરાઈ વિના કરવામા આવી હોય તેમ ન હતું;
અર્થાત્ તેમાનું સર્વ કાંઈ પૂરેપૂરી કારીગરીથી
બનાવવામા આવ્યું હતું. વળી એ વિમાન બના-
વવામા જે પદાર્થો વપરાયા હતા તે અમૂલ્ય
રત્નો સરખા કિંમતી જ હતા. તે વિમાનના
જેવી કારીગરી દેવોના વિમાનોમા પણ ન હતી.
તેમા સર્વ કાંઈ શ્રેષ્ઠ યુષ્ણવાણુ જ બ્રહ્માતું હતું.^૩
મહાસમર્થ રાવણે પોતાના ચિત્તનો નિનકર
વરવારૂપી ઉત્તમ તપશ્વરણથી એ વિમાન પ્રાપ્ત
વર્ધું હતું તે વિમાન બેસનારની ઇચ્છા પ્રમાણે
ગતિ કરનાર હતું. તેમા અનેક પ્રકારની અદ્ભુત
રચનાઓ રચવામા આવી હતી અને અનેક
મંથળેથી મેળવેલા ઉત્તમોત્તમ પદાર્થો વડે તે
બનાવ્યું હતું.^૪ એ વિમાન પોતાના મ્વામી(તેમા
બેસનાર)ની ઇચ્છામા આવે ત્યાં જઈ શકતું હતું.
વાયુ સરખા વેગવાળું હતું. શત્રુઓ તેની ગતિ
રોકવા અશક્ત હતા અને જાણે પરમ આનંદ
વાળા, ઉત્તમ સમૃદ્ધિવાળા, પવિત્ર આત્મવાળા
તથા નિર્મળ યશવાળા મહાત્મા પુરુષોનું નિવાસ
સ્થાન જ હોય, એવું તે બ્રહ્માતું હતું.^૫ મનને
આનંદ આપે એવું અને શરદસ્તુના ચરં સરખું
નિર્મળ એ પુષ્પક વિમાન ઘણી શાળાઓ તથા
ધૂમટો વડે શોભી રહેતું હોવાને લીધે નાના નાના
અનેક શિખરોની શોભતા એકાદા મોટા પર્વતના
શિખર જેવું દેખાતું હતું, આશ્ચર્યકારક અનેક
વસ્તુઓથી ભરેલું હતું અને આકાશમાર્ગમા
વિચિત્ર ગતિનું અવલંબન કરીને ચાલતું હતું.
કુંડળ વડે શોભતા સુખવાળા, અત્યંત આહાર
કરનારા, આકાશમા ગતિ કરનારા, મઠને લીધે
ધૂમતાં અને ફટેલાં વિશાળ નેત્રવાળા તથા ઉતા
વળે ચાલનારા હંબરો ભૂતગણો કે જેઓ સારિ-

સમયમાં પણ દિવસની પેઠે ગતિ કરતા હતા.^૬ જન
વસંતસ્તુના પુષ્પસમૃદ્ધ સરખું સુગંધયુક્ત તથા
સુશોભિત બ્રહ્માતું એ પુષ્પક વિમાન કે જે
સાક્ષાત્ વસંતસ્તુ કરતાં પણ રળિયામણું
દેખાતું હતું તેનું કપિવર હતુમાને સારી રીતે
અવલોકન કર્યું.^૭

શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદરકાંડમા ૮મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૯મો

રાવણના મહેલ-રાણીવાસ

તસ્માલ્લયપરિપ્લવ મધ્યે વિમ્લજમાયતમ્ ।

દર્શ્ય મવનશ્રેષ્ઠં હતુમાન્માલતાત્મજા ॥ ૧ ॥

રાક્ષસેન્દ્ર રાવણના વિશાળ રાજમહેલમાં
આવેલું નિર્મળ, વિશાળ, અનેક શાળાઓવાળું,
અર્ધો ચોળન પહેલું અને એક ચોળન લાલું એ
ખાસ રાજભવન બેઈને કપિવર હતુમાન તેમા
હાખલ થયો અને સીતાને શોધતો ચોમિર ફરવા
લાગ્યો. રાક્ષસરાજ રાવણના રાજભવનનું અવ-
લોકન કરતો વાયુસુત હતુમાન ઉવટે તેમા
અત પુર આગળ ગયો. એ સ્થળ બે કંતુશળવાળા,
ત્રણ કંતુશળવાળા તથા ચાર કંતુશળવાળા
હસ્ટીઓથી વ્યાપ્ત હોવા છતાં પણ સ કાંડામણ
વિનાનું હતું અને હથિયાર ઉગામીને બેઠેલા

+ અહીં ગાંધારાજ પોતાની ટીકામાં લખે છે.

‘(શબિકાવાદકા રવ મૂલમયા અધોમાને વર્તન । તત્કાળેજ
કામાગ્રવમપિ ચેતનશ્રેણ વિના અંચેતનચનારાધ્યાયન્તમ્
વિત્તવાત્ । અર્થાત્ જેમ (શનિપ્રા-પાવખીનું વન
કરનારા પુરુષો તેનું વહન કરી સ્વામીની ઇચ્છા પ્રમાણે
ગતિ કરે છે, તેમ બળવાન રાક્ષસો પુષ્પક વિમાનને
છેલછીને સ્વામીની ચરણ પ્રમાણે ગમન કરતા હોવા
બેઈએ અને એથી જ પુષ્પક વિમાનને કામગ-ઇચ્છા
મુજબ ગતિ કરનાર’ કહેલું હશે. ચેતનની પ્રેરણા
સિવાય જડનું ગમનાંમન થતું એ અત્યંત અત સંવેદ
છે ’ આ સ્થળે રામાનુજય ટીકાકાર વદ પાતુન
અર્થમાં શકિત રહીને તેનો નિર્ણય કરવાનું વિદ્વાનોને
જ સોંપે છે અને મહેશ્વરતીર્થીય ટીકાકાર રાક્ષસોને
પુષ્પક વિમાન ઉપર પ્રતિભાર । માનીને લખે તેઓથી
જ વિમાનનું વહન થતું હોય ખરી કેરેખા કરે છે

અળવાન રાક્ષસો તેનું રક્ષણ કરતા હતા. અનેક રાક્ષસીઓ તથા બળે કરીને આજીવી રાજકન્યાઓથી ભરેલું રાવણનું એ અંતઃપુર નક્કું મગર, તિમિંગલ* મસ્ત્ય તથા સપોથી વ્યાપ્ત અને વાચુના સપાટાને લીધે ઊછળી રહેલા સમુદ્ર સરખું દેખાતું હતું. ૧૭ જે લક્ષ્મી કુબેર, ચંદ્ર અને ઇંદ્રનાં ભવનોમાં રહેલી છે, તે લક્ષ્મી રાવણના મહેલમાં નિરંતર અવિચ્છિન્નપણે વસતી હતી. ૮ જે સમૃદ્ધિ કુબેર, યમ ને વરુણનાં ગૃહોમાં રહેલી છે તેવી કિંવા તે કરતાં પણ અધિક સમૃદ્ધિ લંકાનગરીમાં રાક્ષસોનાં ગૃહોમાં દેખાતી હતી. ૯

અંતઃપુરની શોભા જોતો કપિહુંબર હનુમાન ત્યાં ફરતો હતો; એટલામાં એક સ્થળે અનેક પ્રકારનાં રત્નોથી શણગારેલું અને કૃત્રિમ હાથીઓની પ્રતિમાઓવાળું દિવ્ય પુષ્પક વિમાન પણ ત્યાં પડ્યું હતું તે તેના જોવામાં આવ્યું. એ વિમાનને પૂર્વે વિશ્વકર્માએ પ્રહલદેવ માટે નિર્માણ કર્યું હતું અને પ્રહલદેવ પાસેથી કુબેરે તપશ્ચર્યા કરીને પ્રાપ્ત કર્યું હતું; પરંતુ કુબેરનો પરાજય કરી રાક્ષસરાજ રાવણે તે હસ્તગત કર્યું હતું. એ વિમાનમાં અનેક ઇલાસુઓની* મુર્તિઓ સ્થિત રહેલી હતી અને રૂપાના તથા સુવર્ણના સુશોભિત સ્તંભોથી તે ઝળઝળી રહ્યું હતું. મેરુ તથા મંદરાચળ સમાન જિંચા હોવાને લીધે બાણે ગગનચુખિત હોય એવા જણાતા અને સૂર્ય સરખા પ્રકાશવાળાં કેટલાક ગુપ્ત ગૃહો તથા બીજાં કેટલાંક વિહારગૃહોથી એ વિમાન અત્યંત શોભી રહ્યું હતું. તેમાં જોઈનેથી ચડવાબિનરવા માટે સુવર્ણનાં પગથિયા બનાવેલા હતાં, સ્થળે સ્થળે સુંદર વેદિકાઓ રચેલી હતી, સુવર્ણ તથા સ્ફટિકમણિની બળીઓવાળાં ઝાંખ ચોખી રહ્યા હતા અને ઇંદ્રનીલમણિ તથા બીજાં પણ અમૂલ્ય મણિઓથી જડેલી એકેક શોભી રહી હતી. એ વિમાનની ભૂમિ વિાચય પ્રકારનાં પરવાળાં,

કિંમતી હીરા અને વર્તુલાકાર મુક્તાફોથી જડેલી હોવાને લીધે પ્રકાશમાન થઈ રહી હતી. મધ્યાહનના સૂર્ય સરખા પ્રકાશવાળું એ વિમાન પવિત્ર મુગધવાળા અને સુવર્ણ સમાન પીળા તથા રાતા ચંદન વડે સજિત હતું. ૧૦-૧૮

ઉપર્યુક્ત શોભાવાળા દિવ્ય પુષ્પક વિમાનને જોઈને, કપિવર હનુમાન તેની ઉપર ચડ્યો અને ત્યાં રહી નાના પ્રકારના પેય પદાર્થો તથા ભક્ષ્ય પદાર્થોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી તથા ચોમેર પ્રસરી રહેલી પવનની દિવ્ય સુવાસ લેવા લાગ્યો. એ વેળા બધું જેમ પોતાના પ્રિય બધુંને કહે, તેમ સુવાસનું વહન કરનારા પવને કપિવર હનુમાનને કહ્યું કે, જ્યાં રાક્ષસોનો રાજ રાવણ છે ત્યાં તું મારી સાથે ચાલ."

તુરત જ પુષ્પક વિમાન પરથી નીચે જતારીને વાચુનુત હનુમાન ચૌકક આગળ ચાલ્યો; એટલે રાવણનું વિશાળ શયનગૃહ તેના જોવામાં આવ્યું. મણિમય પગથિયાંવાળું અને સુવર્ણનાં બળિયાંવાળું એ શયનગૃહ મનોહર સ્વરૂપવાળી સુંદરીની પેઠે શોભતું હતું. ૧૯-૨૨ તેની ભૂમિ સ્ફટિકમણિથી જડેલી હતી અને તેમાં વચ્ચે વચ્ચે હાથીઢાંત, મુક્તાફળ, વજ્ર, પરવાળાં, ચાંદી તથા સુવર્ણ વગેરેથી ભૂદાં ભૂદાં ચિત્રો પાડેલાં હતાં. એ શયનગૃહ સમાન, સીધા અને અત્યંત જિંચા એવા અનેક મણિનય સ્તંભોથી શોભી રહ્યું હતું. એ સ્તંભો ઘણા જ જિંચા હોવાને લીધે તે ગૃહ બાણે પાંખો વડે આકાશમાં ઊડવાને ઉદ્યત થયુ હોય એવું જણાતું હતું; તેમ જ પર્વતો, નદીઓ, વનો, સમુદ્રો, દ્વિપો, નગરો તથા ગ્રામો વગેરેથી ભરેલી આખી પૃથ્વીનું દૃશ્ય જેના પર ચોતરવામાં આવ્યું હતું એવું મોટું પાથરણું તેમાં પાથરેલું હતું; તેથી તે અનેક દેશો અને ગ્રામોથી ભરેલી વિશાળ પૃથ્વી સરખું જણાતું હતું. રાવણનું એ શયનગૃહ મદમત

+ મગરની એક જાતિ.

* મસ્ત્યની એક જાતિ.

X વરુ રાવણના નગર.

- અર્થાત્ રાવણે જ્યાં સુતો હતો, ત્યાંની દિવ્ય સુવાસ રાવણને લીધે હનુમાનનું મન તે તરફ જવા પ્રેરાયું.

પક્ષીઓના કલરવથી ગાજી રહ્યું હતું. તેમાં દિવ્ય સુગંધી પદાર્થોની સુવાસ અહીં રહી હતી; વેદિકાઓ પર વિવિધ રંગનાં અમૂલ્ય પાથરણાં પાથરેલાં હતાં; તે શયનગૃહ હંસ સરખું ધવલ છતાં અગર વગેરેના ધૂપને લીધે ધૂસરવર્ણું જણાતું હતું; લતાઓનાં પત્રો તથા પુષ્પો વડે અલંકૃત હતું; સુંદર કાંતિવાળું હોવાને લીધે વસિષ્ઠ મુનિની 'શબલા' નામની ગાયની પેઠે મનને અતિ હર્ષ ઉપજાવતું હતું; તેમાં પ્રવેશ કરનારના શરીરની કાંતિ ઉત્તેજિત થતી હતી; અને તે બધું સાક્ષાત્ લક્ષ્મીનું ઉત્પત્તિસ્થાન જ હોય એવું દેખાતું હતું. ૨૩-૨૮

ઉત્તમ શોભાવાળું અને સર્વ શોકને શમાવનારું રાક્ષસેન્દ્ર રાવણનું દિવ્ય શયનગૃહ જોઈને પુત્ર જેમ માતાને જોઈ આનંદ પામે, તેમ કપિવર હનુમાન આનંદ પામ્યો અને તેની પાંચે ઇંદ્રિયો પાંચે વિષયોથી તૂસ થઈ; અર્થાત્ વાનિજોનો શબ્દ, શીતળ વાસુનો સ્પર્શ, ઉત્તમ સ્ત્રીઓનાં રૂપ, અનેક ભવના લક્ષ્ય પદાર્થોના રસ તથા પુષ્પાદિની સુગંધથી અતુલ્ય હનુમાનની કણ્ઠ, ત્વચા, નેત્ર, જિહ્વા અને નાસિકા એ પાંચે ઇંદ્રિયો સંતુષ્ટ થઈ. કપિવર હનુમાન 'અહો! આ તે સ્વર્ગ હશે કે દેવોનું વિહારસ્થાન હશે? અહો! આ તે ઇંદ્રની અમરાવતી હશે કે સિદ્ધ લોકોની ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધિ હશે?' જેમ વિચારવા લાગ્યો. ૨૯,૩૦ જેમ કોઈ મહાધૂર્તથી હઠાયેલો નાનો ધૂર્ત ઉઠાસીને બની બેઠ્ય, તેમ એ શયનગૃહના સુવર્ણસ્તંભો પર મૂકેલા દીપકો એ વેળા રાવણના તેજથી નિસ્તેજ થઈ ગયા હતા; તેથી કપિવર હનુમાને તેને ઉઠાસીને સરખા નિસ્તેજ દીધા. ૩૧ એ સમયે વાસુસુત હનુમાન દીપકોના પ્રકાશથી, રાવણના તેજથી તથા આનુપમોની કાંતિથી એ શયનગૃહને પ્રજ્વલિત થયેલું માનવા લાગ્યો. ૩૨ કપિધ્રુવર હનુમાને બીજી તરફ દષ્ટિ કરી જોયું, તો રંજેરગી ગાલીચાઓ ઉપર રાત્રિની કોડા કરી રહ્યા બાદ સૂતેલી, નાના પ્રકારના રંજવાળાં વસ્ત્રો તમા

પુષ્પમાળાઓને ધારણ કરનારી, અનેક પ્રકારના વેષવાળી તથા અર્ધરાત્રિસમયે મધપાન કરવાને લીધે ગાઢ નિદ્રામાં પડેલી એક હબ્બર સ્ત્રીઓ બેવામાં આવી. રાવણનાં શયનગૃહોમાં એ વેળા સર્વ મનુષ્યો નિદ્રાધીન થયેલાં હોવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો શબ્દ થતો ન હતો; તેથી એ ગૃહ શબ્દ નહિ ઉચ્ચારનારા હંસો તથા બ્રમરવાળા કમળવન સરખું ચોભાતું હતું. કપિધ્રુવર હનુમાન નિદ્રાવશ થઈ સૂતેલી એ સ્ત્રીઓના બીડેલા હોકવાળાં, મીચેલી આંખોવાળાં અને કમળ સરખી સુગંધવાળાં મુખમંડળો જોઈ વિચાર કરવા લાગ્યો: 'અહો! આ સ્ત્રીઓનાં મુખ ખરેખર દિવસે ઊઘડતી પાંખડીઓવાળાં અને રાત્રે બિડાઈ જતી પાંખડીઓવાળાં કમળો સરખાં ચોભે છે! અરે, એટલું જ નહિ પણ તેમાં કમળ સરખી સુગંધ હોવાને લીધે તે કમળ સરખાં (કમળ) જ છે અને મહમત્ત બ્રમરો જેમ કમળોને ઇચ્છે છે, તેમ અવશ્ય આ સ્ત્રીઓનાં મુખમંડળો પણ તે વારંવાર ઇચ્છતા હશે જ!'

જેમ શરદઋતુનું નિર્મળ આકાશ વીખરાયેલા તારાઓથી ચોભે છે, તેમ રાવણનું શયનગૃહ આમતેમ સૂતેલી સ્ત્રીઓથી ચોભી રહ્યું હતું અને જેવી રીતે તારાઓથી વીંટાયેલો શ્રીમાન ચંદ્ર ચોભે છે; તેમ સ્ત્રીઓથી વીંટાયેલો રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ ચોભી રહ્યો હતો. રાવણની આસપાસ પડેલી સ્ત્રીઓને જોઈ કપિવર હનુમાન પોતાના મનમાં જેમ જ માનવા લાગ્યો: 'જેમનું પુણ્ય બાકી રહ્યું છે એવા જે જે તારાઓ (નક્ષત્રો) આકાશમાંથી ખરે છે, તે સર્વ આ સ્ત્રીઓરૂપે અહીંયાં પડ્યા હશે; ૩૩-૪૨ કેમ કે આ સર્વ સ્ત્રીઓની કાંતિ, વર્ણ અને નિર્મળપણું ઇત્યાદિ ચોભા ચળકતા તારાઓના સરખી જ છે! મધપાન કર્યા પછી મૃત્ત થયેલ ગાન, નૃત્ય અને રતિકોડાના પરિધ્રમથી ઋમિત થવાને લીધે ગાઢ નિદ્રામાં પડેલી એ સ્ત્રીઓમાંની કેટલીકના કેશ છૂટી ગયા હતા, કેટલીકના ચંદ્રાકાર વાળાં પડ્યા હતા, કેટલીકનાં ઉત્તમ આનુપમો વીખ

રાઈ ગયાં હતાં, ૪૩, ૪૪ કેટલીકના લલાટમાંના ચાંદલા લુછાઈ ગયા હતા, કેટલીકના પગમાંનાં નૂપુરો નીકળી પડ્યા હતા અને કેટલીકના કંઠ-માના સુવર્ણહાર નીકળીને તેમના પડખામાં જ પડ્યા હતા. ૪૫ જેમના મોતીના હાર તૂટી ગયા હતા તથા શરીર પરના વસ્ત્રો પણ ખસી ગયા હતા એવી કેટલીક સ્ત્રીઓ, પલાણુ કર્યા પછી દામ ઉતારવા માટે છોડી નાખેલા સાજવાળી ઘેડીઓ સરખી જણાતી હતી. ૪૬ જેમના કુંડળ તૂટી ગયા હતા અને પુષ્પમાળાઓ દિવલિખિત થઈ ચાળાઈ ગઈ હતી, એવી કેટલીક સ્ત્રીઓ અરણ્યમાં હસ્તીએ મદન કરેલી પ્રકુલિત લતાના જેવી દેખાતી હતી. ૪૭ કેટલીક સ્ત્રીઓના ચંદ્ર સમાન ધોળા મોતીના હાર કઠમાથી નીકળીને તેમના બન્ન સ્તનોની વચ્ચે પડેલા હતા, જેથી તે હાર સુતેલા હંસ સરખા ચોભતા હતા. ૪૮ કેટલી સ્ત્રીઓના કંઠમાથી નીકળી ગયેલા વૃક્ષમણિના હાર તેમના બન્ન સ્તનો વચ્ચે પડેલા હોવાથી કાદંબ પક્ષી સરખા જણાતા હતા. વળી કેટલીક સ્ત્રીઓના કઠમાથી નીકળી ગયેલા સુવર્ણહાર તેમના બન્ન સ્તનો વચ્ચે પડેલા હોવાથી ચક્રવાક જેવા ચોભતા હતા. મુક્તાહારૂં પી હસોથી વર્ણહારૂં પી કાર હવે થી, સુવર્ણહારૂં પી ચક્રવાકોથી અને જ્વનરૂં પી તટોથી રમણીય જણાતી એ સ્ત્રીઓ હંસ, કાદંબ અને ચક્રવાક વગેરે પક્ષીઓથી તથા તટોથી રમ્ય જણાતી નદીઓ સરખી ચોભતી હતી. ૪૯ બિડાપેલા નેરૂં પી તરંગોવાળી, સુવર્ણ ભૂષણરૂં પી કમળોવાળી. કામલિલાસરૂં પી મગર વાળી અને ચોમેર પ્રસરેલા પ્રકાશરૂં પી તટવાળી એ સ્ત્રીઓ બધું સ્તબ્ધ થયેલી નદીઓ જ હોય એવી ચોભતી હતી ! ત્રીસ કરતી વેળા મદન થવાને લીધે કેટલીક સ્ત્રીઓના સ્તનો તથા કામળાઓ ઉપર પડેલા આભૂષણોના આકાર-રેખાઓ ઉત્તમ આભૂષણો જેવી ચોભા આપતા હતા. ૫૦-૫૨ કેટલીક સ્ત્રીઓના મુખ પર પડેલા વસ્ત્રના છેડાઓ-પાલકો તેમના જ મુખમાથી નીકળતા શ્વાસને લીધે વારંવાર ઊડીઊડીને પાછા

તેમના મુખ ઉપર પડતા હતા, તેથી તેઓ બધે નાના પ્રકારના વર્ણવાળા સુવર્ણ-તંતુઓથી બનાવેલી ઊડતી ધન્યો હોય એવી રીતે ચોભતા હતા. ૫૩, ૫૪ સુદર કાતિવાળી કેટલીક સ્ત્રીઓના કુંડળો પાસે સૂતેલી બીજી સ્ત્રીઓના મુખમાંથી નીકળતા શ્વાસોચ્છવાસથી મંદ મંદ કંપાયમાન થતા હતા. એ સ્ત્રીઓના મુખમાંથી નીકળતો શર્કરા અને આસવના ગંધવાળો નિશ્વાસ કે જે સ્વાભાવે કરીને જ સુગંધમય અને સુખદર હતો, તે એ સ્ત્રીએ રાક્ષસરાજ રાવણનું સેવન કરી રહ્યો હતો. ૫૫, ૫૬ નિદ્રાવશ પડેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના પાંત રાવણનું મુખની બ્રાતિથી પોતાના પડખામાં સૂતેલી સપ નીચે (શાક)ના મુખને પુનઃ પુનઃ સંઘતી હતી, ત્યારે રાવણ પ્રત્યે અચંચત આમંત્ર થયેલા મનવાળી એ ઉત્તમ સ્ત્રીએ પણ મધપાન દરવાથી પરવશ-મેલાન થયેલી હોવાને લીધે પોતાનું મુખ સૂંઘનારી પોતાની શાક પર ઈર્ષ્યા ન ધરતા તેને રાવણ સમજીને જ તેમનું પ્રિય કરતી હતી. ૫૭, ૫૮

કેટલીક સ્ત્રીઓ સુદર કંઠજુવાળા પોતાના હસ્તોના ઉશીકા કરીને સૂતી હતી, ત્યારે કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના વસ્ત્રોનાં જ ઉશીકા બનાવીને સૂતી હતી. ૫૯ એ સ્ત્રીઓ માની કોઈક સ્ત્રી અન્ય સ્ત્રીના વસ્ત્રાધાર પર તો કોઈક સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીની લુલ્લ પર, કોઈક અન્યના ખોળામાં તો કોઈક કોઈકના કુચ પર, કોઈ બીજીના સાંધળ પર તો કોઈક અન્યના પડખામાં અને કોઈ કોઈની કમર પર, તો કોઈ બીજી એકાદીની પીઠ પર મસ્તક મૂકી નિદ્રાવશ થયેલી હતી. એ પ્રમાણે મદ અને પ્નેહને લીધે પરાધીન બનેલી એ સ્ત્રીઓ એકબીજીના અગ્નેષ્ સ્પર્શ કરીને તથા એકબીજીના શરીર પર હાથ નાખીને આનંદ-પૂર્વક સૂતી હતી પરંતુ પરની લુલ્લઓરૂં પી સૂત વડે જુઠાથેલી એ સ્ત્રીઓની માળા મદમત્ત બ્રમરોના ગુલ્લરવવાળી અને સૂનમાં પરાવેલા પુષ્પોની માળા સરખી ચોભતી હતી. ૬૦ વેશાળ

૫૯-જીવોની માળામાં તેમના કેશ અને નેત્રગુલો મદમત્ત બ્રમરોના સ્થાને હતાં જિ. ટી.

માસમાં પવનના સપાટાથી હલમલી જવાને લીધે પરસ્પર ગૂંથાઈ ગયેલી, મોટાં વૃક્ષોનાં ડાળાંને વીંટાઈ રહેલી અને જમરો વડે છવાઈ ગયેલી યુગ્મોવાળી લતાઓનું વન જેવું શોભે છે, તેવું જ રાવણનું સોમંડળ શોભી રહ્યું હતું.^{૯૦-૯૫} જો કે સોઓનાં આભૂષણો, વસ્ત્રો અને માળાઓ યથાયોગ્ય સ્થાને જ પડ્યાં હતાં, તે પણ તેમાંથી કંયુ આભૂષણ કંઈ સીનું છે એ ખાબતનો નિર્ણય કરવો અશક્ય હતો; કેમ કે સઘળાં આભૂષણો એક જ પ્રકારનાં હતા અને સોઓ પણ એકબીજાને અડકીને સૂતેલી હતી.^{૯૬} આમ રાવણ જ્યારે સુખપૂર્વક સૂતો હતો, ત્યારે ત્યાંના સુવર્ણદીપકો જાણે તેની સૂતેલી સોઓને અનિમેષપણે જોતા હોય, એમ સ્તબ્ધ થઈ જળહળી રહ્યા હતા. એ સોઓમાં કેટલીક રાજપિઓની, કેટલીક બ્રાહ્મણોની, કેટલીક દત્યેની, કેટલીક ગંધર્વોની અને કેટલીક રાક્ષસોની કન્યાઓ હતી; જેઓ રાવણ પર મોહિત થઈ તેને વરી હતી. મહાબળવાન રાવણ સુદની ઇચ્છાથી* કેટલીક સોઓને હરી લાવ્યો હતો અને કેટલીક તો કામવશ થઈને પોતાની મેળે જ તેને વરી હતી.^{૯૭-૯૮}

રાક્ષસરાજ રાવણ એ સોઓમાંની એકેયને બળાત્કારથી લાવ્યો ન હતો; પરંતુ તેઓ સર્વ રાવણના બળ અને સુશુભી લોભાઈને પોતાની મેળે જ તેને ત્યાં આવી હતી. માત્ર એક વરાહાક્ષિ જનકનંદિની સીતાને જ તે બળાત્કારે હરી લાવ્યો હતો. એ સર્વ સોઓ રાવણ સિવાય બીજા પુરુષમાં આસક્તિ રાખતી ન હતી, તેમ તેઓ બીજા પુરુષને બહુતી પણ ન હતી.^{૧૦} રાવણની સઘળી સોઓ ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલી, અત્યંત સ્વરૂપવાળી, સહ-

* ‘શ્રીઓનું’ ઉપર કરવાથી પાછળથી તેમજ બધુઓ વચેરે માની સાથે સુદ્ધ કરશે; એટલે હું તેઓનો પરાજય કરીશ જેવી ઇચ્છાથી.’

x ઉત્તમ વર-રુવીરને સોગ્ય એવી.

સુશુભી, શ્રેષ્ઠ અલંકાર અને વસ્ત્ર આદિથી સન્નિવૃત્ત, ઉત્તમ લાવનાવાળી અને સ્વામીનો સ્નેહ મેળવનારી હતી.^{૭૧}

રાવણની સોઓને જોઈને શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા કપિવર હનુમાનના મનમાં વિચાર થઈ આવ્યો : ‘અરે, રાક્ષસોના રાજ રાવણથી આ સોઓમાં જો રઘુવીરની ધર્મપત્ની સીતા પણ હશે અને તે મારા જોવામાં આવશે. તો તે રાવણનું લઘુ જ થઈ જશે! (અર્થાત્ હું રામચંદ્રની પાસે જઈને તેમને કહીશ કે, બ્રહ્મ થયેલી સીતા ‘રાવણના રાણીવાસમાં તેની બીજી સોઓની સાથે મારા જોવામાં આવી.’ એટલે તેઓ રાવણને હણવાનો વિચાર છોડી દેશે.)^{૭૨} એટલે વિચાર થતાં તો વળી હનુમાનનું મન તુરત જ પલટાઈ ગયું અને તે પુનઃ વિચારવા લાગ્યો. ‘ના, ના, એવું તો અને જ નહિ. જનકનંદિની સીતા તો અત્યંત શ્રદ્ધ સુણવાળાં અને પતિવ્રતા છે. રાવણે તેનું કપટથી હરણ કરી અહીં આણ્યાં છે, એ ઘણું જ અધર્મરૂપ અને અનાયક કર્મ છે!’^{૭૩} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિકવ્ય શ્રીરામાયણ સુંદરકાંડમાં હમો સર્વ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦ મો

રાવણનો મહેલ-રાયનગ્રહ
તત્ર વિવ્યોષમં મુખ્યં સ્નાતિકં રત્નમૂર્ધિતમ્ ।
અવેશમાણો હનુમાન્દવશી શયતાસનમ્ ॥ ૧ ।

રાવણના અંતઃપુરમાં ચોતરફ દૃષ્ટિ દેશ્વર્તા કપિવર હનુમાને સુખ્ય અને દિવ્ય એવું એક શયનસ્થાન ઘીડું કે જે કેવળ સ્ફટિકમણિથી જ બનેલું હતું, જેના ઉપર નાના પ્રકારનાં રત્નો જડવામાં આવ્યાં હતાં તથા જેના પર હાથીદાંત અને સુવર્ણના પાયાવાળાં, ધૃત્ય-મણિથી જડેલાં તથા અમૃત્ય આસ્તરણોવાળાં નાનાં નાનાં ગ્રહ આસનો મોઢવેલાં હતાં. તે સ્થળના એક વિભાગમાં ચંદ્ર સરખી કાંતિ વાળું અને દિવ્ય યુગ્મમાળાઓથી શોભી રહેતું શ્વેત જ્વર કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાનના જોવામાં આવ્યું-

તે પ્રવેત છત્રની નીચે અગ્નિ સરખો ઝળ-
હળતો, સુવર્ણથી મઢેલો અને સર્વ પ્રકારના
શોકને ઝંખનાનારી પુષ્પમાળાઓથી અલંકૃત
કરેલો એવો એક મોટો છત્રપલંગ હતુમાન-
ની દૃષ્ટિએ પરચો. એ છત્રપલંગ અનેક પ્રકાર-
ની ઉત્તમ સુગંધીથી સુવાસિત હતો, તેની
ચામર સુગંધિત ધૂપ ખડેકી રહ્યો હતો. તેના
પર અત્યંત સુવાળા ગાદલાં નાખીને તે પર
સુંદર ગાદીયાં બિછાવ્યાં હતાં. તેની ચારે
ખાંભુએ શ્રદ્ધ પુષ્પોની માળાઓ લટકતી હતી
અને મંત્રથી ગોઠવેલી પૂતળીઓ તેના પર
ચામર ઢાળી રહી હતી. એ પલંગ પર મેઘ
સરખા શ્યામ વર્ણવાળો, ચક્રચકિત કુંડળોને
ધારણ કરનારો, અમૂલ્ય સોનેરી વસ્ત્ર પહે-
રેલો અને લાલ નેત્રવાળો મહાબાહુ રાવણ
સૂતો હતો. રાવણના શરીર પર સુગંધયુક્ત
રક્ત ચંદન ચર્ચેલું હોવાથી તે વીજળી સહિત
સંઘ્યાકાળના લાલવર્ણી મેઘ સરખો દેખાતો
હતો.^{૧૮} રાવણે અનેક પ્રકારમાં દિવ્ય આભૂ-
ષણો ધારણ કરેલાં હતાં. ઇચ્છિત રૂપ ધર-
નારો, સુંદર સ્વરૂપવાળો, રાક્ષસોની કન્યા-
ઓને પ્રિય અને રાક્ષસોને સુખ આપનારો
મહાત્મા રાવણ રાત્રિકોડા કરીને સૂતો હતો.
તે વેળા નણે વૃક્ષો અને લતાઓથી વ્યાપ્ત
મંદરાચળ સૂતો હોય એવો તે જણાતો હતો.^{૧૯, ૨૦}
મધપાન તથા રતિકોડા કરી રહ્યા પછી દેહીચ-
માન શય્યા વિષે સૂતેલો રાક્ષસાધિપતિ
રાવણ નાગની પેઠે કૂંદાડા મારતો હતો. કંપિ
શ્રદ્ધ હતુમાન ધીરે ધીરે તેની સમીપ ગયો;
પરંતુ તુરંત જ અત્યંત ઉદગ્ર પાત્રી ભય-
ભીત થયો હોય તેમ તે ત્યાંથી જરા પાછો
હકાર્યો અને વેદિકાના પગથિયાં પર ઊભો રહીને
મહિરાના નશામાં ચક્રવૂર થઈ પડેલા રાક્ષસાધિ-
પતિ રાવણને નિહાળવા લાગ્યો.^{૨૧-૨૨} એ વેળા
રાક્ષસેન્દ્ર રાવણનું શયનસ્થાન, જેમાં ગંધહસ્તી*

સૂતો હોય એવા પર્વતના મોટા ઝરણા જેવું
શોભતું હતું.

રાક્ષસરાજ રાવણના પહોળા કરેલા અને
ઈર્દ્રધ્વજ સરખા બંને હાથ કે જેના પર સુવર્ણ-
ના ખાંભુખંધ ખાંધેલા હતા, તે કંપિવર હતુ-
માનના જોવામાં આવ્યા.^{૨૩, ૨૪} રાવણના એ
બંને હાથ યુદ્ધમાં એરાવત હાથીના ઠંતુ-
શળની અણીઓથી તથા ઈર્દ્રના વજ્રથી ઉઝ-
રડાયેલા હતા તથા તેના પર વિષ્ણુ ભગ-
વાનના સુદર્શન ચક્રના ધાવ પથ પડેલા હતા.^{૨૫}
વળી તે હાથ ધણા સ્થૂળ, સમાન અને દૃઢ
ખભાવાળા, બળથી ભરેલા, સુંદર નખયુક્ત
આંગળીઓવાળા, સુવર્ણની અંગૂઠીઓથી અલં-
કૃત, પરિધના સરખા ગોળાકાર, હસ્તીની સ્પૃંઠ
સમાન ઘાટીલા અને પાંચ ફણાવાળા સપ્તની
પેઠેલાં બાઈને ઉત્તમશયન વિષે પડેલા હતા.^{૨૬, ૨૭}

સુવર્ણના અલંકારો વડે શણગારેલા રાવણના
એ બંને હાથ પર સસલાના રુધિર સરખું લાલ,
અતિશય શીતળ અને અત્યંત સુગંધવાળું અમૂલ્ય
ચંદન ચર્ચેલું હતું.^{૨૮} ઉત્તમ સ્વરૂપવાળી સ્ત્રી-
ઓ નિત્યપ્રતિ સુગંધી તેલ વડે તે હાથનું
મર્દન કરતી હતી અને તે હાથ સંપ્રામ વિષે
યક્ષો, સપ્તો, ગંધર્વો, દેવતાઓ તથા ઘાન-
વોને 'ત્રાહિ ત્રાહિ' પોકરાવતા હતા.^{૨૯} છત્ર-
પલંગ પર સૂતેલા રાવણના બંને હાથ મંદ-
રાચળની શુક્રામાં કોઈ પાત્રી સૂતેલા જે
સપ્તો જેવા દેખાતા હતા. જેમ મોટાં મોટાં
જે શિખરો વડે મંદરાચળ શોભે, તેમ ઉપયુક્ત
શોભાવાળા બંને હાથો વડે પર્વત સમાન પ્રૌઢ
દેહવાળો રાવણ અત્યંત શોભતો હતો.^{૩૦, ૩૧, ૩૨}

* રાવણના બે હાથનું વર્ણન કયું છે. એ
ઉપરથી જણાય છે કે, તેને વીસ હાથ નહિ, પરંતુ બે જ
હાથ હશે કેટલેક સ્થળે તેને વીસ હાથવાળો કહ્યો છે તેનો
ઉત્તર; એવા જ હશે કે, તે પોતાના બે હાથમાં પણ મહા-
બળવાન પુરુષના વીસ હાથ જેટલું બળ ધરાવતો હશે.

સંસ્કૃત ટીકાકારોએ એ સંજોગથી પોતાના ભિન્ન ભિન્ન
અત દર્શાવ્યા છે, જેમાંના બે-ત્રણ નીચે ટીકામાં આવે છે :

* જેની ગંધ મૂળીને બીબ હાથીઆ નાસી બચ
એવો હાથી.

એ વેળા નિદ્રાવશ થયેલા રાવણના વિશાળ મુખ-
માંથી ઉત્તમ છયે રસયુક્ત અન્ન તથા પાનના
સુગંધથી મળેલો અને આમ્ર, બકુલ તથા પુન્નાગના
સરખા સુગંધવાળો શ્વાસોચ્છવાસનો વાયુ બહુ
આપા શયનગૃહને ધૂરી દેતો હોય એમ જોઈએ
નીકળતો હતો. ૨૩, ૨૪

એ વેળા મુક્તાફળ અને હીરા વગેરે જડેલા
હોવાથી ચિત્રવિચિત્ર જણાતો તથા અત્યંત ગળ-
હળી રહેલો સુવર્ણમય મુકુટ રાવણના મસ્તક
પરથી ખસી ગયો હતો; દેહીઅમાન કુંડળોથી તેનું
મુખ પ્રકાશી રહ્યું હતું. ૨૫ અને રક્તઅંદનથી
ખરડાયેલો સુશોભિત હાર તેના હૃદયપુષ્પ તથા
વિશાળ વક્ષ સ્થળ પર પડ્યા હતા. ૨૬ અધિર
સમાન લાલ નેત્રવાળા રાવણે પીળા રંગનું અને
મૃત્યુવાન રેશમી પીતાંબર પહેલું હતું. તેના
અંગ પરનું રેશમનું શ્વેત ઉત્તરીય વચ્ચે ખસી
ગયું હતું. તે અત્યંત શ્યામ હોવાથી અડદના
ઢગલા જેવો દેખાતો હતો અને મોટા સપ્તની
થેકે કુંડાડા મારતો તે શ્વેત શય્યામાં સૂતેલો.

‘અન્ન દ્વિમુજગ્નકથનાશુદ્રાદિકાલ દવ્ય, વિશતિમુજલ્લ
દશશીત્તરચ્છત વોખ્યમ્ ।

અન્ને રાવણના બે હાથનું વર્ણન કર્યું છે એ
ઉપરથી આમ સમજવું કે, મુકુટ વગેરે કરવાનું હોય તે
વખતે જ રાવણે બીમ ભુજાઓ અને દશ મસ્તકોવાળો
ખતો હતો.

તિલક દીકાકાર

‘અમ દ્વિમુજગ્નકથનોત્તરોક્તઃ લોળા કમનીયમગ્ન ।

અન્ને કરેલું રાવણને ‘બે હાથ અને એક મુખનું
વર્ણન માત્ર રાવણે એ વેળા શ્રીઓને પ્રિય થવા તેવું
સ્વરૂપ ધયું હતું તેથી થતે છે ‘ગાવિદયજીવ દીકા

‘મુનાપ્પામિતિ દ્વિમુલ્લ મ્હામુલ્લોદત્ત દક્ષનાય-

મેફમુલ્લરચ્છ રાવણસ્ય કામરુપદ્વારમગ્નચ્છતે ।

અન્ને રાવણને ‘અન્ને હાથો વડે શોભતો હતો ‘એવું
કહ્યું છે તથા હવે પછીના ૨૩ માં શ્લોકમાં ‘રાવણના
વિશાળ મુખમાંથી નીકળતો શ્વાસોચ્છવાસનો વાયુ ‘એવું
કહેવાશે, એ ઉપરથી ‘રાવણને બે હાથ હતા અને એક
મુખ હતું. ‘એવું જ આ સ્થળના વર્ણનથી જણાય છે
તે યોગ્ય છે, કેમ કે રાવણની પોતાની ધરુણ પ્રમાણે
૩૫ પરવાની ગાંઠત હોવાથી તે ચંદાય તેવું ૩૫ ધારણ
કરે એ સંભવિત હતું.’

મહેશ્વરીયાંય દીકા

હોવાથી ગંગાજળમાં સૂતેલા હાથી સરખો
જણાતો હતો. ૨૭, ૨૮ રાવણના છત્રપલંગની ચારે
બાજુ આવેલા ચાર સુવર્ણસ્તંભો પર મૂકેલા
હીપકોથી તેનાં સઘળાં અંગો પ્રકાશિત થઈ રહ્યાં
હતાં અને તેને લીધે તે વીજળીઓથી પ્રકાશતા
મેઘ સરખો શોભતો હતો. ૨૯

કપિવર હતુમાને મહાત્મા રાવણના શયન-
ગૃહમાં બીજી તરફ દષ્ટિ કરી, તો ચંદ્ર સમાન
મુખવાળી અને ઉત્તમ કુંડળાદિ આભૂષણોને તથા
પ્રકૃષ્ટિત પુષ્પમાળાઓને ધારણ કરનારી તેની
કેટલીક પ્રિય પત્નીઓને તેના ચરણ આગળ
સૂતેલી દીડી. ૩૦, ૩૧ નૃત્ય અને વાજિત્રમાં કુશળ-
તથા શ્રદ્ધ અલંકારો ધારણ કરનારી કેટલીક
સ્ત્રીઓ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણના ખોળામાં તથા તેની
ભુજાઓ આગળ સૂતેલી હતુમાનના જોવામાં
આવી. ૩૨ એ સ્ત્રીઓના કાનમાં વજ્ર અને
વક્રચંદ્રાકૃતિ જડેલાં સુવર્ણનાં કુંડળો શોભી
રહ્યાં હતા તથા ભુજાઓ પર બાલુપ્રધ પ્રકાશી
રહ્યા હતા. તારાઓથી જેમ આકાશ શોભે,
તેમ તે સ્ત્રીઓનાં ચંદ્ર સરખાં પ્રકાશિત મુખ-
મંડળોથી તથા નિમ્ન કુંડળોથી રાવણનું શયન-
ગૃહ શોભી રહ્યું હતું. રામિકોડા કરવાથી ઘાકી
ગયેલી અને પાતળી કટિવાળી રાક્ષસરાજની
સ્ત્રીઓ વ્યાં જવા સળી ત્યાં જ નિદ્રાધીન થઈ
ગઈ હતી. તેમાંથી કેટલીક સ્વરૂપસૌંદર્યવાળી
સ્ત્રીઓ તો નિદ્રાવશ થયા છતાં પણ પોતાનાં
કોમળ અંગોને આમતેમ હલાવતી હોવાથી
બહુ નૃત્ય કરતી હોય એવી જણાતી હતી.
કોઈક સ્ત્રી વીજાને આલિંગીને સ્પર્શ રહી હતી.
તેથી બહુ મહાનદીના વેગથી અસ્તવ્યસ્ત થયેલો
કોઈ કમલિની નાની હોડીના આશ્રયે તણાતી
હોય એવી તે જણાતી હતી. ૩૩-૩૭ રયામ
નેત્રવાળી કોઈક સ્ત્રી પોતાની સોડમાં ‘મંડુક’
નામનું વાદ્ય લઈને સૂતેલી હતી, તે બાજે
પોતાના વહાલા બાળકને સોડમાં લઈ સૂતેલી
કોઈ માતા જ હોય એવી જણાતી હતી. મુંદર
સ્વરૂપવાળી અને ઉત્તમ સ્તનવાળી કોઈક સ્ત્રી

‘પટલ’ નામના વાદને આલિંગન કરી સૂતી હતી, તેથી તે જાણે ઘણા કાળે મળેલા પતિને આલિંગન કરી સૂતેલી કોઈ સો જ હોય એવી દેખાતી હતી.^{૩૬,૩૯} જેમ કામપીડિત થયેલી કોઈ સો પોતાના પ્રિય પતિને બાથમાં ધાલીને સૂઈ રહે, તેમ કમળ સમાન નેત્રવાળી કોઈક સ્ત્રી ‘વીણા’ નામના વાદને બાથમાં ધાલીને સૂઈ રહી હતી. નૃત્ય કરવામાં કુશળ એવી બીજી કોઈ સ્ત્રી વળી ‘વિષ્ણી’ નામનું વાદ લઈને સૂતી હતી, તેથી તે પતિની સાથે નિદ્રાવશ થયેલી સ્ત્રીના જેવી દેખાતી હતી. કોઈક સ્ત્રી કોમળ, હૃદયુષ્ક અને મનોહર એવાં પોતાનાં કનકવર્ણી અંગોથી ‘મૃદંગ’ નામના વાદનું આલિંગન કરી સૂતી હતી.^{૪૦-૪૨} સુરતકોડાથી શ્રમિત થયેલી કોઈક કૃશોદરી પોતાની બાજુ ભુલ્યોથી ‘પલ્લવ’ નામના વાદને આલિંગન કરી સૂતી હતી. જેમ પોતાના નાના બાળક સહિત કોઈક સ્ત્રી પતિને ભેટી સૂઈ રહે, તેમ કોઈક સ્ત્રી પોતાની ભુલ્યો વડે ‘ડિંડિમ’ નામના વાદને ભેટીને તથા એક બીજું ‘ડિંડિમ’ વાદ પોતાની પીઠ આગળ રાખીને સૂઈ રહી હતી. કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળી મદમાતી કોઈક સ્ત્રી ‘આડંબર’ નામના વાદને બાથમાં ધાલી સૂઈ રહી હતી.^{૪૩-૪૫} કોઈક સ્ત્રી જળભરેલા કળશ લઈને સૂતી હતી અને એ કળશ વાંકો વળી જવાને લીધે તેમાંથી ટપકતા જળ વડે તે લિંગાતી હતી, તેથી જાણે જળ વડે લિંગાયેલી વસંતઋતુની પ્રકૃષ્ટિત લલા હોય એવી ચોલતી હતી. નિદ્રાપીન થયેલી કોઈક સ્ત્રી વળી સુવર્ણકળશ સરખાં પોતાનાં બન્ન સ્તનોને બે હાથ વડે ઢાળીને સૂતી હતી.^{૪૬,૪૭} તેમ જ કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળી તથા પૃથ્વીમાના અંદ્ર સરખા મુખવાળી કોઈક સ્ત્રી માઠ નિદ્રાને લીધે બીજી સ્ત્રીને આલિંગન કરીને જ સૂતી હતી.^{૪૮} કામપીડિત સ્ત્રીઓ જેમ કામી પુરુષોને ભેટી શયન કરે, તેમ રાવણની એ સર્વ સ્ત્રીઓ એવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં વાજિંત્રોને ભેટીને સૂતી હતી.^{૪૯}

ઉપર વર્ણવેલી સઘળી સ્ત્રીઓનાં શયનોથી અલગ એકાંતમાં બિછાવેલા સુંદર શયનમાં સૂતેલી કોઈ એક સ્વરૂપસંપન્ન સ્ત્રી કપિવર હનુમાનની દૃષ્ટિએ પડી.^{૫૦} એ સ્ત્રી મુક્તાદળ અને મહિ વગેરેનાં આભૂષણોથી સારી રીતે શણગારાયેલી હતી અને પોતાની કાંતિથી આખા શયનગૃહને હીપાવી રહી હતી.^{૫૧} તે સ્ત્રી ગૌર વર્ણવાળી અને સુવર્ણ સરખી દેહીયમાન કાંતિવાળી હતી. રાવણના અંતઃપુરની સર્વ સ્ત્રીઓની તે ઈર્ષ્યારી હતી. સુંદર સ્વરૂપવાળી એ સ્ત્રી બીજી કોઈ જ નહિ, પરંતુ રાવણની પટ્ટરાણી મંદોદરી હતી. કપિશ્રદ્ધ હનુમાને તેને રમ્ય શય્યામાં સૂતેલી દીડી.^{૫૨} નાના પ્રકારના અલંકારો વડે અલંકૃત થયેલી તથા રૂપ અને સુવાવસ્થાના સૌંદર્યથી ચોલતી મંદોદરીને ભેઈને મોટી ભુલવાળો પવનસુત હનુમાન ‘આ સીતા હશે’ એમ ધારી પોતાના મનમાં અત્યંત હપિત થયો.^{૫૩}

રાવણની પટ્ટરાણી મંદોદરીને સીતા ધારી અત્યંત હપમાં આવેલી કપિવર હનુમાન પોતાનો બતિસ્વસાવ દેખાડવા લાગ્યો. તે વારંવાર પોતાના પૂંછડાને પછાડવા લાગ્યો અને આમ-તેમ ફરીને પુનઃ પુનઃ પૂંછડાને સુખન કરવા લાગ્યો તેમ જ થાંભલા ઉપર ચડી ચડીને પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યો.^{૫૪}

શ્રવિ શ્રીવાસ્તવિક મહાકવિનવલ્લભ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુંદરકાંડમાં ૧૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧ મો

રાવણનો મહેલ-પાનભૂમિ

મવપૂય ચ તાં શુદ્ધિ યમુવાવસ્થિતસ્તદા ।
જગામ ચાપરં ચિન્તાં સીતાં પતિ મહાકપિઃ ॥૧॥
મંદોદરીને ભેઈ ‘આ સીતા હશે’ એવો કપિવર હનુમાનના મનમાં જે વિચાર થયો હતો, તે જરા વારમાં જ થાંત થઈ ગયો અને તે સીતા સંબંધી પુનઃ વિચાર ગાંધવા લાગ્યો : ‘અરે, સમચંદ્રથી વિષ્ણુનાં પડેલાં સતીશિરોમહિ સીતા આ પ્રમાણે શયન, ભોજન, પાનસેવન તથા અલંકાર વગેરેને ધારણ કરે જ નહિ.^{૫૨} ભલેને

દેવરાજ ઇંદ્ર પ્રાપ્ત થયો હોય, તોપણ સતી સીતા તેની પાસે જરા વાર પણ બિલાં રહે નહિ; કેમ કે રામચંદ્રના જેવો શ્રદ્ધ સ્વરૂપવાન તથા શુણ્ણવાન પુરુષ દેવતાઓમા પણ નથી.^૩ નિશ્ચય, ‘આ કોઈ બીજી ઓહયો’ એવો નિશ્ચય કરી કપિવરહનુમાન સીતાના દર્શનની ઇચ્છાથી રાવણની પાનભૂમિ^૪ તરફ જવાને તયાર થયો.^૪

પાનભૂમિ તરફ જતા પહેલા તેણે પુનઃ પણ રાવણની ઓચો ઉપર દંષ્ટિ કરી તેમા કેટલોક સ્ત્રીઓ કોડા ડરવાથી, કેટલોક ગીત ગાવાથી તથા કેટલોક નૃત્ય કરવાથી શ્રમિત થઈ નિદ્રાધીન થયેલો તેના ભેવામા આવી મધપાનથી ચક્રવૂર અનેલો ઓચો મૃદ જ, મુરજ અને ચેલિકાવાદ્યોને ઓડેલો સૂઈ ગઈ હતો તથા કેટલોક સ્ત્રીઓ ગાલીચા પર જ સૂતો હતો એ પ્રમાણે નાના પ્રકારના આભૂષણોથી વિભૂષિત થયેલી, નિદ્રામા પડ્યા પડ્યા પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતો, ગાયન કરવામા પ્રવીણ, દેશકાળને અનુસરી વાક્ય ગોલાનારી અને અત્યંત કામવાસનાવાળી હબરો ઓચોવો વીટાઈને સૂતેલા મહાત્મા રાવણને વાધુસુત હનુમાને જોયો. પછી શ્રીમાન હનુમાને રાવણના શયનગૃહની બીજી બાજુએ જોડુ તો ત્યાં પણ દેશકાળને અનુસરીને વાક્ય ગોલાનારી, છાંદમા ને છાંદમા જ પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરી રહેલી તથા રતિકોડા કરવાથી શ્રમિત થઈને સૂતેલી હબરો યુવતીએ દંષ્ટિએ પડી ‘સીતા રાવણના શયનગૃહમા જ હશે.’ એમ ધારીને મહાબાહુ હનુમાન પુનઃ પણ તે સ્થળે ગયો ત્યાં ચોમેર નિહાળીને જોડુ તો જેમ મોટા ગોચમા ખેંડેલી હબરો ગાયોની મધ્યે રહેતો વૃષભ શોભે, તેમ હબરો ઓચોની મધ્યે સૂતેલો રાક્ષસરાજ રાવણ અત્યંત શોભી રહ્યો હતો.^{૫-૧૧} ઓચોથી વીટાયેલો રાક્ષસે દ્ર રાવણ આરણ્યમા હાથણીઓથી વીટાયેલા મોટા હાજી સરખો શોભતો હતો.

એમ વાર વાર શોધ કરવા છતાં પણ સીતાનું

દર્શન નહિ થવાથી ઉદ્વિગ્ન થયેલો કપિવર હનુમાન ત્યાંથી બહાર નીકળીને રાવણની પાન-ભૂમિમા ગયો.

રાવણના રાજમહેલમાં વિચરતા કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાને સર્વ ઇચ્છિત પદાર્થોથી ભરેલી રાક્ષસ-રાજ રાવણની પાનભૂમિ દીઠી.^{૧૨, ૧૩} એ પાન ભૂમિમા મૃગો, મહિષો અને વરાહોના માસના જુદા જુદા ઢગલા કરી રાખેલા હતા તથા સુવર્ણના વિશાળ પાત્રોમા કેટલાક મયૂરો અને ફૂંકડાઓ મૂકી રાખ્યા હતા કે જેનું કોઈએ પણ ભલણ કર્યું ન હતું, એ સર્વ કપિવર હનુમાને દીઠું.^{૧૪, ૧૫} દહીં અને સંચળ મેળવેલાં વરાહ, વાધ્રોજસ, * શાહુડી, મૃગ અને મયૂરોના માસ પણ ત્યાં હનુમાનના ભેવામા આવ્યા.^{૧૬} ફૂંકલ, અનેક જાતના બકરા, અકધા ભક્ષણ કરેલા સસલા, મહિષો તથા જેના કાટા કાપી નાખ્યા હતા એવા ‘એકશયત’ નામના મત્સ્યો ત્યાં આગળ રાધીને તયાર રાખ્યા હતા, તે સર્વ હનુમાનની દંષ્ટિએ પડ્યા.^{૧૭} વળી એ પાન ભૂમિમા નાના પ્રકારના લેલ, પેય તથા ભોજન કરવા યોગ્ય પદાર્થો તયાર કરી પાત્રોમા ભરી રાખેલા હતા એ ભૂમિ ખાટા, ખારા, તીખા અને નધુર આદિ રસોથી પરિપૂર્ણ હતી.^{૧૮} ત્યાંના પાન કરવાના તથા ભોજન કરવાના કેટલાક પાત્રોમા મહમત સૂપુરોએ ફેંકેલા નૂપુર, બજુબધ તથા હાર વગેરે અમૂલ્ય આભૂષણો પડેલા હતા અને કેટલાક પાત્રો નાના પ્રકારના ફૂંકોથી ભરેલા હતા.^{૧૯} મધ્યે મધ્યે પુષ્પોના ઢગલા કરેલા હોવાથી એ ભૂમિ અધિક શોભા આપતી હતા વળી અનેક સ્થળે મોડવેલા સુકર સુવર્ણના આસનોને લીધે તે જાણે અગ્નિ વિના જ સર્ગથી બિટી હોય એવી પ્રકાશતી હતી. પાક-શાસ્ત્રમા કુશળ સ્ત્રોત્રયાઓએ વિવિધ પ્રકારના મસાલા નાખીને ત્યાંદિપ બનાવેલા અનેક પ્રકારના માસ એ પાનભૂમિમા ભેવામા આવતા હતા તથા વૃક્ષોમાથી સ્વયમેવ ઉત્પન્ન થતા દિવ્ય અને

+ માસ મહિત વગેરે પદાર્થો રાખવાનું મ્થાન

* એક જાતનું પક્ષી

નિર્મળ મધો ત્યાં આગળ અનેક પાત્રોમાં ભરી રાખેલાં હતાં. જુદા જુદા પ્રકારના કૃત્રિમ આસવો, જેવા કે સાકરથી બનાવેલો શર્કરાસવ, મધથી બનાવેલો માધ્વીકાસવ, દ્રાક્ષથી બનાવેલો દ્રાક્ષાસવ, મહુડાનાં પુષ્પ વગેરેથી બનાવેલો પુષ્પાસવ અને ખજૂર વગેરે ફળોથી બનાવેલો ફળાસવ આદિ આસવો જુદાં જુદાં પાત્રોમાં ભરી રાખ્યા હતા. તે સઘળા આસવો અનેક પ્રકારનાં સુગંધી જંત્રોની સુવાસથી મહેકે રહ્યા હતા. ૨૦-૨૩ સ્થળે સ્થળે પડેલી પુષ્પમાળાઓથી સુવાસિત થયેલી એ પાનભૂમિ સુવર્ણના, ચાંદીના અને રૂદ્ધિતકાંજ બનેલો. તથા કરવો વગેરે પાત્રોથી અત્યંત શોભો રહી હતી. ત્યાં આગળ સોના-ચાંદીનાં અને પાત્રોમાં વિવિધ પ્રકારના પદાર્થો ભરેલાં હતા. તેને કપિવર હનુમાને ટીકા. એમાંનાં સુવર્ણ પાત્રો તમા મણિમય પાત્રો વિષે તો શુદ્ધ મહિરાજ ભરેલી હતી. કેટલાંક પાત્રો અકષાં ભરેલાં હતાં; કેટલાંક કોઈએ પીવાથી અપૂરં થયેલાં હતાં; ૨૪-૨૭ અને કેટલાંક કોઈએ પણ પીધા વિના એમ ને એમ જ પડેલાં હતાં. એ સઘળું જોતો કપિદુર્જર હનુમાન એમરે દૂરતો હતો. કેટલેક સ્થળે તયાર કરી રાખેલા અનેક પ્રકારના ભક્ષ્ય પદાર્થો તથા કેટલેક સ્થળે જુદા જુદાં જોડેની રાખેલા પાન પદાર્થો પણ તેના ભવામાં આવ્યા; જે ભક્ષણ કરતાં અર્ધા અર્ધા ખાકી રહેલાં હતા. એ પાનભૂમિમાં બીજી તરફ દિગ્ધિ કરતાં કપિવર હનુમાને કેટલીક શય્યાઓ ટીકી કે જેને વિષે પતિ વિન્ધાની એકલી સ્ત્રીઓ એકબીજાને આલિંગન કરીને સુતી હતી તેમાંની કોઈક સ્ત્રી નિદ્રાને લીધે પ્રમાદ થઈ ને પોતાની શય્યામાંથી ઊઠી, બીજી સ્ત્રીની પાસે જતી હતી અને તેનું વસ્ત્ર જેથી પોતાના અંગ પર ઓઢતી હતી. ૨૮-૩૦ જેમ મંદમંદ ચાલતા પવનથી વૃક્ષોનાં પુષ્પો હાલે છે, તેમ એ સ્ત્રીઓનાં અંગ પર પડેલાં વસ્ત્રો તથા પુષ્પો તેમના શ્વાસે-શ્વાસના વાયુથી મંદમંદ હાલતાં હતાં. ૩૧

પાનભૂમિનું સારી રીતે અવલોકન કર્યા પછી

કપિદુર્જર હનુમાન ત્યાંથી નીકળી પુનઃ પુષ્પક વિમાન પર ગયો. ત્યાં શીતળ એવું ચંદન, મધુરસ, મધ, પુષ્પમાળાઓ, પુષ્પશુરો, સ્નાન કરવાનાં સુગંધયુક્ત ચૂર્ણો અને ધૂપાદિ ઉત્તમ પદાર્થોની સુવાસવાળો ૩ મંદમંદ ગતિથી વાતો હતો. ત્યાં સુતેલી સ્ત્રીઓમાંની કેટલીક શ્યામ-ગૌર વર્ણવાળી અને કેટલીક સુંદર શરીરવાળી, કેટલીક કૃષ્ણવર્ણ અને કેટલીક સુવર્ણ સમાન દેહીયમાન અંગવાળી હતી, એ સર્વને હનુમાને જોઈ. રાવણના અંતઃપુરમાંની સઘળી સ્ત્રીઓ એ વેળા નિદ્રાધીન થયેલી હોવાથી તેમનું રૂપ બિડાયેલી કમલિનીઓ જેવું દેખાતું હતું. એ પ્રમાણે મહાતેજસ્વી હનુમાને રાક્ષસરાજ રાવણનું આશુ અંતઃપુર તપાસી જોયું; પરંતુ બનકતનયા સીતા ક્યાંયે પણ તેના ભવામાં આવ્યાં નહિ.

રાવણની સ્ત્રીઓને જોતાં જોતાં કપિવર હનુમાનને 'નમાવસ્થામાં પડેલી પરસ્ત્રીને જોવી નહિ' એવું શાસ્ત્રવચન યાદ આવ્યું. એ સમયે મહાવીર હનુમાનના મનમાં ધર્મભંગનો મોટો લય ઉત્પન્ન થયો. ૩૨-૩૭ તે વિચાર કરવા લાગ્યો : 'ઝરે, ઝાળે મેં ઘણે લાગે નમાવસ્થામાં સુતેલી પરસ્ત્રીઓને જોઈ, માટે નિશ્ચય મારા ધર્મનો સમૂળો લોપ થઈ જશે, ૩૮ પણ કે, મારી દષ્ટિ પરસ્ત્રીનું નિરીક્ષણ કરવામાં કહી પણ આસક્ત થવી નથી, તેથી મને તે સંબંધી પાતક નહિ લાગે; પરંતુ પરસ્ત્રીઓનું હરણ કરી લાવનાર થોર પાતકી આ રાવણ આજે મારા ભવામાં આવ્યો, તેથી તો અવશ્ય મારા ધર્મનો લોપ જ થશે. ૩૯

નિશ્ચિત મતિવાળા અને સ્થિર ચિત્તવાળા હનુમાનના મનમાં ઉપયુક્ત વિચાર ચાલતો હતો. એટલામાં વળી કાર્યકાર્યનો નિર્ણય કરનારો એક બીજો વિચાર પણ તેને થઈ આવ્યો : ૪૦ ઓહો ! અહીં નિઃશંકપણે સુતેલી રાવણની સ્ત્રીઓને મેં જોઈ; પરંતુ એથી મારા મનમાં કાંઈ પણ વિકાર ઊપજ્યો નથી. ૪૧

સઘળી ઠદ્રિયોને શુભ કિંવા અશુભ કર્મના પ્રવૃત્તિ કરાવનારુ મન જ છે, મારું મન તો પ્રથમથી જ દૃઢ છે, એટલે મારે લય રાખવા જેવું નથી ૪૨ વળી બીજે ક્યાય શોધ કરવાથી મને સીતાના દર્શન થઈ શકે એમ નથી સ્ત્રીની શોધ કરવી હોય તો સ્ત્રીઓમા જ ફરવું બેઠું એ ૪૩ આ લોકે વિષે જે બતનુ પ્રાણી શોધી કાઢવું હોય, તેની બતના પ્રાણીઓમા જ તેની શોધ કરવામા આવે છે. બોવાયેલી સ્ત્રીની શોધ તો સ્ત્રીઓમા જ કરવી ઘટે છે. ૪૪ એ નિયમને અનુસરીને મેં શુદ્ધ અત કરલુથી રાવણનું આશુ અત પુર તપાસી બેયુ, પરંતુ જનકતનયા સીતા ક્યાય મારા બેવામા આવ્યા નહિ ૪૫

એ પ્રમાણે ચિંતા કરતો કપિશ્રમ હંતુમાન રાવણના અત પુરમા રહેલી સઘળી દેવકન્યાઓ, ગંધવ કન્યાઓ, નાગકન્યાઓ તથા બીજી પાણુ કેટલીક ઉત્તમ સ્ત્રીઓને બેઠું વળ્યો, પરંતુ ક્યાય પણ તેને સીતાના દર્શન થયા નહિ, ત્યારે હતાશ થઈને પરાક્રમી હંતુમાન ત્યાથી બહાર નીકળી બીજે સ્થળે જવા તત્પર થયો રાવણના અત પુરમા અતિ ચતુર્ધર્મક શોધ કરીને પવનસુત હંતુમાન રાવણની પાનભૂમિ માથી નીકળીને શોધ કરવા માટે બીજે સ્થળે જવા લાગ્યો ૪૬-૪૮

ઈતિ શ્રીવાટ્સીક માંડ યુનિપ્રાણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંઠા ૧૧ થી સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨ મો

સીતાની શોધ માટે હંતુમાનને

પુનઃ પુનઃ પ્રયત્ન

સ તસ્ય મગ્ય મવનસ્ય સંસ્થિતો લતાગૃહા ચિત્રગૃહાન્નિશાગૃહાન્ । જગમ સીતા પ્રતિવર્તનોત્સુકો ન ચેવ તા પદ્યપતિ ચાઠ્ઠર્વાનામ ॥ ૧ ॥

સીતાના દર્શન કરવા માટે ઉત્સુક થયેલો મહાકપિ હંતુમાન પુનઃ પણ સવધાના કેટલાક લનાગૃહો, ચિત્રગૃહો તથા નિશાગૃહોમા ગયો અને સીતાની શોધ કરવા લાગ્યો, પરંતુ પવિત્ર દર્શનવાળા બંદનપ્રી ક્યાય પણ તેની નજર પડ્યા

નહિ વાર વાર શોધ કરતા પણ રણનાથની પ્રિય સીતાનું દર્શન થયું નહિ, ત્યારે તે વિચાર કરવા લાગ્યો 'અરે, આટલી આટલી શોધ કરવા છતાં પણ મિથિલેશપુત્રી સીતા મારા બેવામા આવતા નથી, એથી મને લાગે છે કે નિશ્ચય, તે જીવતા નહિ હોય અવશ્ય, અતિ દુઃકર્મ કરનારા આ રાક્ષસરાજ રાવણે પોતાના શિયળવ્રતનું રક્ષણ કરવામા તત્પર રહેનારા અને ઉત્તમ સન્માર્ગે વર્તનારા સતીશિરોમણિ સીતાનો વધ કયો હશે, ૧-૨ અથવા તો રાક્ષસરાજ રાવણની અતિ શય કદરૂપી, બિહામણુ શરીરવાળી, તેજરહિત અને અત્યંત દેખાવવાળી સ્ત્રીઓને બેઠું ને એ જનકનંદિની લયને લીધે આપોઆપ જ મરણ પામ્યા હશે ૪ અરે, આટલા લાખા વખત સુધી હું વાનરોની સાથે રખડ્યો, છતાં પણ સીતાની શોધ લાગી નહિ, એથી તો સમુદ્ર ઉદ્ભવવારૂપ મારું સઘળું પૌરુષબળ પણ બ્યર્થ થયું છે । અરે, હવે હું સુગ્રીવની પામે જઈ શકું એમ નથી, કેમ કે વાનરરાજ સુગ્રીવ અત્યંત બળવાન અને ઉચ્ચ ઠંડ દેનારો છે ૫ અરે, હું રાવણનું આશુ અત પુર શોધી વળ્યો અને તેની સઘળી સ્ત્રીઓને પણ બેઠું વળ્યો, પરંતુ સતીશિરોમણિ સીતા મારા બેવામા આવ્યા નહિ ! અરે, આજે મારા સઘળો શ્રમ નિષ્ફળ ગયો હું જ્યારે પાછો જઈશ, ત્યારે સર્વ વાનરો એકઠા થઈ મને પૂછશે 'હું વીર ! લકામા જઈને તે શું કંઈ' તે અમને કહે 'એ વેળા સીતાને જોયા વિના પાછો ગયેલો હું તેઓને શું કહીશ ? વળી સુગ્રીવે આપેલી મુદત પણ વીતી ગઈ છે, એટલે પાછા જઈ જીવવું દુર્લભ છે, માટે હવે તો મરણની વાટ બેતો ડં નદી યા જ પ્રાયોગપેશન કરીશ અરે, હું સૌ થોજનનો તમુદ્ર ઓળંગીને લકામા આવ્યો તોપણ સીતાનો પત્તો લાગ્યો નહિ, એથી વૃદ્ધ બળવાન યુવરાજ ન નહ અને બીજા સર્વ વાનરો મને શું કહેશે ?'

એ પ્રમાણે એક કરતો કપિવર હંતુમાન વળી પોતાના મનમા ઉત્તાહ બાળીને વિચારવા

લાગ્યો. ‘અરે આ લોક વિષે લક્ષ્મી તથા સુખ ત્રાસ કરવાનું અત્ર સાધન ઉત્સાહ જ છે, માટે હવે તો ન્યા ન્યા શોધ કરવી ખાતરી રહી છે, ત્યા ત્યા જઈને હું ઉત્સાહભરે શોધ કરીશ કહ્યું ૮ કે ૧-૧૦

અતિવૈદા હિ સન૧ સર્ગયંપુ પ્રવર્તક ।

કરાતિ સફલ જન્તા કર્મ યદ્ય કુરોતિ સ ॥

‘આ લોક વિષે મનુષ્યોને સઘળા કાર્યોમા પ્રવૃત્તિ કરાવનાર ઉત્સાહ છે, અર્થાત્ ઉત્સાહ હોય તો જ મનુષ્યો કોઈ પણ કાર્યમા પ્રવૃત્ત થાય છે અને મનુષ્યમાનમા કાર્યોના સફળ કર નાર પણ ઉત્સાહ જ છે ૧૧ માટે હવે હું ઉત્તમ ઉત્સાહ ધરીને સીતાશોધનો પ્રયત્ન કરીશ અને રાવણના જે જે મ્યાનો મે ભોગ નથી, તે તે મ્યાનોમા ફરીને શોધ કરીશ ૧૨ હું રાવણની પાનભૂમિ, પુષ્પગૃહ, ચિત્રશાળા, કોડાગૃહ, શેરીઓ અને સાત સાત માળની હવેલીઓ વગેરે સર્વ મ્યથો શોધી વળ્યો છું છતાં તે તે સ્થળે પુન શોધ કરીશ ૧૩

આવો વિચાર કરીને મારુતસુત હનુમાન પુન પણ સીતાની શોધ કરવા તત્પર થયો. આ વેળા તે અનેક ભોયરા, દેવમંદિરો અને મોટા મોટા ગૃહોમા જઈને શોધ કરવા લાગ્યો. કોઈવખતે તે અત્યંત ઊંચેચડતો તો કોઈક સમયે ત્યાથી નીચે ઊતરી આવતો હતો, કોઈ વેળા ઊભો રહેતો તો કોઈ વેળા ઉતાવળે ચાલતો હતો, ૧૪-૧૫ કોઈક સ્થળે ખારણા ઉઘાડી અદર પ્રવેશ કરતો તો કોઈક સ્થળે બહાર નીકળતી વેળા દાર બંધ કરતો હતો અને કોઈક વેળાએ અતિ ઊંચા સ્થળેથી બાણે ઊડતો હોય એમ કૂદકો મારી નીચે પડતો હતો ૧૬ આમ ન્યા ન્યા ભેવાનું હતું ત્યા ત્યા સર્વત્ર એ કપિવર ફરી વળ્યો તેણે રાવણના રાજમહેલમા ચાર આગળ જેટલી જગ્યા પણ ભેળા વિના પડતી મૂકી નહિ ૧૭ કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાને રાવણના કિલ્લાની અદરની ગલીઓ, ચિત્રવૃક્ષોના ચાતરા અને જળના હોજતથા તળાવડીઓ વગેરે સઘળા

મ્યથોમા શોધ કરી, પરંતુ કયાય પણ સીતા તેના ભેવામા આવ્યા નહિ ૧૮ કપિવર હનુ માન બિહામણા રૂપવાળી અને રાક્ષસોએ તે પણ ભેઈ વળ્યો, પરંતુ જનકન દિની નોતા કયાય પણ તેના ભેવામા આવ્યા નહિ ૧૯ વાસુસુત હનુમાને રાવણના અત પુરમા અપ્રતિમ મંત્રા સૌ દર્શવાળી વિદ્યાધરોની અનેક સ્ત્રીઓ દીકી, પરંતુ મિથિવેશપુત્રો સીતાને તેજે ભેળા નહિ ૨૦ મહાબળવાન હનુમાને રાવણના અત પુરમા પૂણિમાના ચક્ર સરખા સુખવાળી તથા લુહર અગવાળી એવી કેટલોક નાગકન્યાઓ દીકી, પરંતુ સર્વશિરોમણિ મીતા તેની દિધિએ પડ્યા નહિ ૨૧ મારુતસુત હનુમાન રાવણે બળાતકારથી હરણ કરી આણેલો અને બંદીખાનામા નાખેલી ઘણીક નાગકન્યાઓને ભેઈ વળ્યો, પરંતુ તેઓમા પણ સીતા ભેવામા આવ્યા નહિ ૨૨

આમ સર્વત્ર શોધ કરતા બીજી અનેક શ્રદ્ધ સ્ત્રીઓ કપિવર હનુમાનના ભેવામા આવી, પરંતુ જનકન દિની સીતા કયાય પણ તેની દિધિએ પડ્યા નહિ, એથી મોટી ભુલઓવાળો પવનસુત હનુ માન પુન પણ ખેદ પાર્યો ૨૩ રામચંદ્રના કાર્ય માટે સુગ્રીવાહિ વાનરાઓ ઉઠાવેલો પ્રયત્ન અને પોતે કરેલું સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન એ સઘળું બ્યથા ગયું, એમ ધારી વાસુસુત હનુમાન પુન ઘણા ચિંતાતુર બન્યો ૨૪ શોક વટે હાણ્યેલા ચિંતવાળો પવનસુત હનુમાન રાવણના કિંબ્ય રાજમહેલમાથી નીચે ઊતર્યો અને ‘હવે શું કરવું, ’ એ સ બંધી ચિંતા કરવા લાગ્યો ૨૫

હવે શ્રીરામચોક મહાપ્રતિપતિ આદિભ્ય શ્રીરામાયણા મુદ્રાકરમા ૧૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩ મો

સીતા નહિ મળવાથી હનુમાનને થયેલો પરિતાપ

વિમાનાતુ સ સ્મર્ય માકાર તરિયૂયપ ।

હનુમાન્વેગવાનાસીચથા વિયુદ્ધનાતરે ॥ ૧ ॥

વાનરયૂથપતિ હનુમાન રાવણના રાજમહેલ-માથી બહાર નીકળી, તેની આસપાસ આવેલા

અને ઇદ્રનીલમણિથી બનાવેલા કિલ્લા પર ઉતાવળે ચડ્યો એ વેળા જેમ વાદળામા વીજળી શોભે છે, તેમ તે શોભતો હતો.^૧ રાવણના સઘળા ગૃહોમા ફરી વળવા છતાં પણ સતી સીતાના દર્શન નહિ થવાથી ઉદ્વિગ્ન થયેલો મારુતસુત હેતુમાન કિલ્લા પર જોડોજોડો પોતાના મન સાથે કહેવા લાગ્યો 'અહો! રામચંદ્રનું પ્રિય કરવા માટે આખી લકાનગરી હું શોધી વળ્યો, પરંતુ સર્વોચ્ચકર જનકતનયા સીતા મારી દૃષ્ટિએ પડ્યા નહિ અરેરે! હું નાની નાની તળાવડીઓ, મોટા મોટા સરોવરો, વહેણાઓ, નાની તથા મોટી નદીઓ, સમુદ્રની ખાડીઓ તથા તેની આસપાસ આવેલા વનો, અગમ્ય પર્વતો ઇત્યાદિ સઘળી પૃથ્વી ફરી વળ્યો, પરંતુ સતી સીતા મારા જોવામા આવ્યા નહિ! અરે, ગૃધ્રરાજ સપાતિએ મને કહ્યું હતું કે સીતા રાવણને ત્યાં જ છે, તો પછી તે અહીંયા મારી દૃષ્ટિએ કેમ પડતા નથી?''^૨ અરે, રાવણે બળાકારથી હરણુ કરેલા અને અહીં આવવાથી પરવશ થઈ પડેલા જનકનંદિની સીતા કે જે શુદ્ધ વિદેહવંશમા જન્મેલા છે, તે કદી પણ રાવણનું સેવન કરે ખરા કે?''^૩ અરે, હું ધારુ છું કે સીતાને લઈ ઉતાવળે આકાશમાગે ઊડેલા, પરંતુ રામચંદ્રના બાળના ભરથી યરયર ધ્રુજતા રાવણના હાથમા તે માર્ગમા જ પડી ગયા હશે,^૪ અથવા તો સિદ્ધોએ સેવેના આકાશમાગે રાવણ ત્યાં સીતાને હરી જતો હશે, ત્યારે માર્ગમા આવેના સમુદ્રને જોઈ સીતાનું હૃદય ફાટી ગયું હશે, અથવા તો રાવણના જીરવેગથી તથા ભુલ્યે ના દળાણથી ધીકા થવાને લીધે વિશાગ નેત્રવાળા સીતાએ પોતાના ઇવિતનો ત્યાગ કર્યો હશે,^૫ અથવા તો રાવણ એ જનકનંદિની સીતાને જાણી

અથારે સમુદ્રની ઉપર ઊડતો હશે ત્યારે તરફડિયા મારતા સીતાએ સમુદ્રમા પડતું મૃચ્યું હશે,^૬ અથવા તો પોતાના શીયળમતનું રક્ષણ કરનારા અને સહાય વિનાના તપસ્વિની સીતાને આ ક્ષુદ્ર બુદ્ધિવાળો દુરાત્મા રાવણ લક્ષણ કરી ગયો હશે,^૭ અથવા તો દુષ્ટ ભાવવાળી રાવણની રાક્ષસી સ્ત્રીઓએ શોકનું સાહ ટાળવા માટે સીતાનું લક્ષણ કયું હશે?''^૮ અથવા તો જેમ પિંજરમા જે રાખાતા મન ટળવળે, તેમ રાવણના ઘરમા એકાતમા ગોધી રાખેલા સીતા કયાય ટળવળતા હશે? તે ગમે તેમ હો, પરંતુ સતી સીતા મારા જોવામા તો આવ્યા જ નહિ^૯ જનક રાજના વંશમા જન્મેલા અને કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળા રામ ચંદ્રના પ્રિય પત્ની સીતા રાવણને વશ તો કેમ જ થાય? અરે, રાવણે સીતાને કઠાચ યુગ્મ ભોયરામા રાખ્યા હોય, તેથી તે મારા જોવામા ન આવ્યા હોય, અથવા તેમણે પોતે જ સમુદ્રમા જ પલાવીને ઇવિતનો ત્યાગ કર્યો હોય, કિંવા રામવિરહના દુઃખે કરી કઠાચ તે મરણ પામ્યા હોય, તે ગમે તેમ હોય, પરંતુ એ ત્રણે વાતોમાથી એક પણ મારે રામ ચંદ્રની આગળ જઈ નિવેદન કરનાં ચોગ્ગ નથી શ્રીમાન રામચંદ્રનો સીતા પર અવાગમ છે^{૧૦} તેથી જો હું અહીંથી પાછો જઈ તેમને જોમ કરું કે 'તકામા સીતા કયાય પણ મારા જોવામા આયા નહિ' તો તેઓ નિશ્ચય પોતાના મણુનો ત્યાગ કરશે, મારે જોમ કહેવું એ દોષકર છે વળી જો હું કાઈ પણ કંઈ નહિ તો ત્યાં પાંચ વચના કરવાકર દોષનો ભોક્ષા થાઉં તેમ છે, તો હવે મારે શું કરવું એ કાઈ સૂઝનું નથી''^{૧૧}

આવે પ્રન જે દેશકાગને અનુત્તરી શું કરવું અને શું જોતું એ મારે કપિવર જનુમાન પુત્ર વિચારવા લાગ્યો^{૧૨} તેને નાગ્યું 'અરે, અહીં સુધી આવ્યા ત્યાં પાંચ ને' સીતા ના દર્શન કરાં પિના જ પાછો કિષ્કિધા

* કનુમાને રાવણના શયનગૃહમાં મદેહરીને જોઈ હતી ત્યારે તેના અવરપમા દર્શન કપરથી 'આ સીતા હશે' એના તેને આશા થયો તો તેણે જ આશાન આ સમયે પણ તેને થઈ આવે તે નેનું નિગાહનું કરતા તેને આ વાક્ય કહેતું છે જી હી

નગરીમા જઈશ, તો એમા મારું શું પુન
પાધ-ખગ કહેવાશે ૧૧૦ અરેરે જો એમ જ
થશે તો તો સો યોગના સમુદ્રનું ઉલ્લસન
કરવાનો અને દુષ્પ્રવેશ લકાગદમા પ્રવેશ કરી
લય કર રાક્ષસોને જોવાનો સઘળો શ્રમ મિથ્યા
જશે ૧૧૧ અરે હું જ્યારે આમ ને આમ જ
પાઠો કિષ્કિન્ધામા જઈશ, ત્યારે એકન થયેલા
સુનોવાદિ વાનરો અને દગરથનદન શ્રીમાન
રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણ મને શું કહેશે ૧૧૨ અરે,
અહીંથી પાછો જઈને જો હું રામચંદ્રને એમ
કહીશ કે, 'વકામા વારવાર શોધ કર્યા છતાં
પણ સતી સીતાના મને દર્શન થયા નહિ'
તો માન એણે કહોર વાક્ય માલગીને રણ
વીર તરત જ પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરશે ૧૧૩
અને જ એ દગરથયુગ રામચંદ્ર પોતાની ઇચ્છા
ને તપાવનારા કહોર તીક્ષ્ણ અને દાઝણ
એવા મે કહેના સમાચાર સાલગીને બિવ
કુન જીવી શકશે નહિ ૧૧૪ પોતાના ભાઈ ઉપર
અત્યંત પ્રીતિવાળા બુદ્ધિમાન લક્ષ્મણ પણ
પોતાના ભાઈ રામચંદ્રને કહ્યમા આવી પડેલા
તથા મરણ પામવાને તત્પર થયેલા જોઈને
જીવી શકશે નહિ ૧૧૫ શ્રીમાન રામચંદ્ર તથા
લક્ષ્મણને મરણ પામેલા સાલગીને કેકેયીનો
પુત્ર ભરત પણ મરણને શરણ થશે અને તેનો
નાશ થયેલો જોઈ શત્રુજ પણ જીવશે નહિ
આમ રામચંદ્ર વગેરે પોતાના પુત્રોને મરણ
પામેલા જોઈને તેમની માતાઓ કૌશલ્યા,
સુમિત્રા અને કેકેયી પણ જીવી શકશે નહિ,
એ નિસ દેહ છે ૧૧૬, ૧૧૭ રામચંદ્રને સ્વર્ગે સિધા
વેવા જોઈને કૃતમ્મ અને સત્યવાદી એવો વાનરો
ના રાજ સુગ્રીવ પણ પોતાના જીવિતનો
ત્યાગ કરી તેઓની જ વાસે જશે અર્થાત
મૃત્યુ પામશે ૧૧૮ વળી તેમ થતા ઉદ્વિગ્ન મન
વાળી, આનંદ વગરની, દીન થયેલી અને સ્વામી
ના શોકથી પીડાતી રૂમા પણ પોતાના પ્રાણ
તણ દેશે ૧૧૯ વળી પોતાના પતિ વાની
ના મરણશોક વડે પ્રથમથી જ પીડાતી અને

મરણ પામવાનો નિઃશ્વય કરી ચૂકેલી તારા
પણ આ લોકમા રહેશે નહિ, ૧૨૦ અને પોતાના
માતાપિતાનો તથા પોતાના કાકા સુગ્રીવના
કુટુંબનો વિનાશ થયો બાણી યુવરાજ અનંદ-
પણ જીવી શકશે નહિ ૧૨૧ આમ આખા રાજ-
કુટુંબનો નાશ થવાથી હનુમા આવી પડેલા
મુખ્ય મુખ્ય વાનરો કે જેઓને કપિરાજ સુગ્રીવે
આજ દિન મુખી મામ. દાન અને માનથી
લાડ કરેલા છે, તેઓ પણ હાથના તાગિયા
તથા મુઝાઓથી પોતાના માથા ફૂટી ફૂટી મરણ
પામશે વળી બાની રહેલા નરો રાજકુટુંબ
ના ચોકને લોધે વનોમા, પર્વતશિખરોમા
અને ગુફાઓ વગેરેમા એકઠા મળી નથમ
ની પેઠે વિહાર-કોશ કરી શકશે નહિ વળી
તેઓમાના કેટલાક તો મુગ્ધોવતા મરણથી પીડિત
થઈને પોતાના કુટુંબકળીના સાથે પર્વતો
ના શિખરો પર ચડીને જાપાત કરશે, ૧૨૦-૧૨૩
કેટલાક એર ખાઈને મરશે, કેટલાક ગળે ફાસો
ખાઈને પ્રાણત્યાગ કરશે, કેટલાક અસિમા પ્રવેશી
બળી મરશે, કેટલાક અજળજળનો ત્યાગ કરી
પોતાના જીવિતનો અત આણુશે અને કેટ-
લાક કપિઓ શસ્ત્રથી કપાઈ મરશે ૩૪ જે
હું અહીંથી પાછો જઈશ, તો આ પ્રમાણે
શોકને લોધે રડારોળ થઈ રહેશે અને આખા
પ્રજ્વાકુલજનો તથા વાનરોનો અત આવી જશે ૧૨૪
માટે હવે હું અહીંથી કિષ્કિન્ધાનગરી પ્રત્યે
જઈશ નહિ વળી સીતાને મળ્યા વિના કપિ
રાજ સુગ્રીવની આગળ જવાને હું હિમત
પણ ધરી શકતો નથી ૩૬ જે હું કિષ્કિન્ધા
ન ભઉ તો મહાબળવાન અને ધર્મોત્તમા એવા
એ બને ભાઈઓ તથા સઘળા વાનરો સીતા
ની આશામા ને આશામા જીવતા રહેશે
‘અહીં રહીને હજી હું પુન પુન સીતા
ની શોધ કરીશ, તેમ જતા પણ જે મને
સીતાના દર્શન નહિ થાય તો વાનરપ્રજાશ્રમી
થઈશ અને હાથથી મેળવી શકાય એવા અથવા
આપોઆપ મુખમા આવી પડે એવા ફોનોનો

આહાર કરી ઇંદ્રિયોને વશ કરી વૃક્ષોના મૂળ આગળ નિવાસ કરીશ, અથવા તો બહુ ક્ષણ-મૂળાદિવાળા સમુદ્રના કિનારા પર ચિંતા ખડકી તેને અગ્નિ વડે પ્રત્યલિત કરી હું બળી મરીશ, અથવા તો અન્નજળનો ત્યાગ કરીને પ્રાયો-પવેશન કરી લિંગશરીરવાળા આત્માને આ સ્થૂળ શરીરનો વિયોગ કરાવીશ, એટલે કાગ-હાથે, અને બીજા માસાહારી પ્રાણીઓ મારા આ શરીરનું સુખથી લક્ષણ કરશે, ૩૭-૪૦ અથવા તો ઘણી શોધ કરવા છતાં પણ મને સતી સીતાના દર્શન નહિ જ થાય તો હું જળ-મા ડૂબી મરીશ આ પ્રમાણે પ્રાણત્યાગ કરવાની રીતિ પણ કેટલાક કપિઓએ માન્ય રહેલી છે. અરેરે, રામચંદ્ર માટે સમુદ્રનું ઉદ્ધવન કરીને સારી રીતે મેળવેલો મારી પવિત્ર કીર્તિરૂપી પુષ્પોની માળા સતી સીતાની લાળ નહિ લાગવાથી હવે ચિરકાળ માટે કરમાઈ જશે! અરે, હું મારી ઇંદ્રિયોનો નિયંત્રક કરી તપનીપણ સ્વીકારી એકાદ વૃક્ષના મૂળ નીચે વસીશ, પરંતુ અહીંથી પાછો કિષ્કિન્ધામા તો નહિ જ જાઉં. અરે, હું સીતાની લાળ મેળવ્યા વિના જ પાછો જઈશ તો સર્વ વાનરો સહિત અગદ પણ પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરશે! એ પ્રમાણે પાછા નહિ જવાનો દંઢ નિશ્ચય કરીને કપિવર હનુમાને પોતે જીવતા રહેતું કે નહિ એ સંબંધી પુનઃ વિચાર કર્યો 'અરે, પણ પ્રાણોનો ત્યાગ કરવામા તો ઘણું ઘણું હોયો રહેલા છે, માટે મારે મરવું' તે નહિ જ. જીવતા મનુષ્યોને અનેક મગળ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે હું મારા પ્રાણનો ત્યાગ નહિ કરું. હું જીવતા હોઈશ તો કોઈક કાળે પણ રામચંદ્ર વગેરેના સમાગમને પ્રાપ્ત થઈશ એવી ગીતાના અનેક વિચારો કરી પોતાના મનમા અત્યંત ડુંબ ધરતો કપિ

— કહેવત છે કે, 'જીવતા નર લગ્ન પામે' તથા 'જીવતો મદ્યજાનિ વધેતું'। જીવતા પુરુષ સેકંડા મોંઝલિ: પનગે શુભે છે'

વર હનુમાન શોકસમુદ્રમા ડૂબવા લાગ્યો. ૪૧-૪૧ છેવટે પોતાના ધર્મજળનો આશ્રય કરી તેણે વિચાર્યું: 'અરે, મારે આમ ખેદ કરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. જો હું મહાભગવાન રાવણનો વધ કરીશ, તો સીતાનું હરણ કરી લાવ્યાનું વેર વાળ્યું ગણાયે, અથવા તો જેમ કોઈ પશુને તેના ઘણીને સ્વાધીન કરવામા આવે છે, તેમ હું રાવણને ઉપાડીને સમુદ્ર ઉપર ધર્ષ રામ ચંદ્રની પાસે લઈ જઈશ અને તેમને સ્વાધીન કરીશ એમ કરવાથી પણ મારો અહીં આવ્યાનો પ્રયત્ન સફળ થશે' ૪૪, ૪૮

ઉપરનો વિચાર કર્યો પછી ચિંતા અને શોક વડે ઘેરાયેલો કપિવર હનુમાન પુનઃ પણ વિચાર કરવા લાગ્યો: ૪૯ 'અરે, જ્યાં સુધી યશસ્વિની રામપત્ની સીતા મારી દૃષ્ટિએ પડશે નહિ, ત્યાં સુધી હું લક્ષ્મણગરી વિષે જ તેની વારંવાર શોધ કરીશ. ૫૦ માત્ર સંપાતિના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખીને રામચંદ્રને હું કઠાચ અહીં તેડી લાવું અને સીતા તેમના દીકામા આવે નહિ, તો તેઓ કોપાયમાન થઈને સર્વ વાનરોને ખાળી ભસ્મ કરી નાખે. ૫૧ માટે હવે તો મારે અન્નજળનો ત્યાગ કરીને તથા ઇંદ્રિયોનું નિયમન કરીને અહીં જ રહેવું ઠીક છે, તેમ કરવાથી જ રામચંદ્રાદિ રાજકુળનો તથા સુગ્રીવાદિ વાનર કુળનો નાશ થતો અટકશે' ૫૨

રાવણના રાજમહેલના ઊંચા કિલ્લા પર જેની ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરતા પવનમુત હનુમાનની દૃષ્ટિ ત્યાંથી ચોડેક દૂર આવેલી અશોકવાટિકા પર પડી. તેને જોઈ હનુમાનને વિચાર આવ્યો 'આ સામે મોટી અશોકવાટિકા દેખાય છે, જેમા મોટા મોટા વૃક્ષો શોભી રહ્યા છે હજી સુધી મેં એ જ્યેને શોધ કરી નથી, માટે હવે ત્યાં જઈ હું સીતાની શોધ કરીશ' ૫૩ પ્રવશ આઠ વસુઓ, અગિયાર રુદ્રો, બાર આદિત્યો, બે અશ્વિનીકુમારો અને વાયુદેવને નમસ્કાર કરીને ૫૪ રાક્ષસોના શોકની શ્રદ્ધ કરવા માટે નાશકવાટિકામા જઈશ ૫૫ અને રાવણાદિ સર્વ

રાક્ષસોને છતીશ. પછી જેમ પ્રસન્ન થયેલા દેવ તપસ્વીને તપની સિદ્ધિરૂપ ફળ-વરદાન આપે છે, તેમ હું ઇક્ષ્વાકુકુળને આનંદ આપનારાં જનકનંદિની સીતા સમયદ્રને આપીશ. ૧૫૫

પછી શોક અને ચિંતાને લીધે અધકુળ ઇન્દ્રિયોવાળો વાયુપુત્ર હનુમાન કાલુવાર ધ્યાન ધરીને બેઠો થયો ૧૫૬ અને બોલ્યો : ‘રામ, હારમણ, સીતા, રુદ્ર, ઇંદ્ર, યમ, અનિલ, ચંદ્ર, અગ્નિ અને સર્વ દેવગણોને હું નમસ્કાર કરું છું.’ એ પ્રમાણે સર્વ દેવોને તથા કપિરાજ સુગ્રીવને પણ નમસ્કાર કરી કપિવર હનુમાન ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેરવી અશોકવાટિકા પ્રત્યે જવા તત્પર થયો. પવનસુત હનુમાને પોતાના મન સાથે અશોકવાટિકામાં જવાનો દંઢ નિશ્ચય કરીને ‘ત્યાં ગયા પછી શું કરવું?’ એ બાબતનો પણ વિચાર કર્યો કે મોટાં મોટાં વૃક્ષોવાળી અને સર્વ પ્રકારના સંસ્કારોથી સંસ્કૃત થયેલી ૧૫૭ એ રમ્ય અશોકવાટિકામાં નક્કો થણા રાક્ષસો હશે. વળી મહાસમર્થ રાવણે પ્રત્યેક વૃક્ષનું રક્ષણ કરવા માટે કેટલાક રખેવાળો પણ રાખ્યા હશે કે જેથી આખા વિશ્વમાં ગતિ કરનારો ભગવાન વાયુ પણ ત્યાં ભ્રેસભરે વાતો નાંહિ હોય! રામચંદ્રનું કાર્ય કરવા માટે તથા રાવણ વગેરે રાક્ષસો મને ન દેખી શકે એટલા માટે મેં મારા શરીરને સૂક્ષ્મ કર્યું છે; એથી મને કોઈ પણ ભેઈ શકશે નહિ. ઋષિમણ્ડ સહિત સર્વ દેવગણો મને આ કાર્યમાં સિદ્ધિ આપો. સ્વયંભૂ પ્રહ્લા, અગ્નિ, વાયુ, વજ્રધર ઇંદ્ર, પાશધર વરુણ, ચંદ્ર, સૂર્ય અને અશ્વિનીકુમાર વગેરે સર્વ દેવતાઓ મને આ કાર્યમાં સિદ્ધિ આપો. પ્રભાપતિ પ્રહ્લદેવ, સઘર્ષા બૃહાદ્રાણીઓ અને જે સિવાયના સર્વ અવ્યક્ત દેવતાઓ પણ મને આ કાર્યમાં સિદ્ધિ આપો. ૧૫૮-૧૫૯

એવી રીતે દેવતાઓની પ્રાર્થના કરીને વળી કપિવર હનુમાન સતી સીતાનું સ્મરણ કરવા

+ વૃક્ષોની આસપાસ ક્યારા કરવા, જનસિન્ન કરવું, વગેરે સંસ્કારો જેમ દરરોજ થતા હતા એવી.

લાગ્યો : ‘અહો! જનકનંદિની સીતાનું મુખ કે જેથી નાસિકાવાળું, શ્વેત દાંતવાળું, મણ્ડ વિનાનું, શુદ્ધ હાસ્યવાળું, સ્મગળપત્ર સમાન નેત્રવાળું અને નિર્મળ ચંદ્ર સ્વરૂપ કાંતિવાળું છે, તેનું દર્શન હું ક્યારે પામીશ? ૧૬૦ અરેરે, શુદ્ર, દુષ્ટ અને કુર સ્વભાવના તથા ભયંકર છતાં ઉપરથી સુશોભિત વેશ ધારણ કરનારા પાપી રાવણે બળાત્કારે હરણ કરી આણેલાં જનકનંદિની સીતાનાં દર્શન મને શી રીતે થઈ શકશે? ૧૬૧

ઈવ શ્રી વાટિકા મહાત્મ્યમણીય અશોકવાટિકા શ્રી રામચરિતમાનસ સુરમંડપા ૧૩ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪ મો

હનુમાનનો પ્રયત્ન-અશોકવાટિકા

સ મુહુતેમિમ પ્વત્વા મનસા ચાધિગમ્યતામ્ ।

અવપ્લુતા મહાતેજાઃ પ્રાકારં તસ્ય વૈદ્મનઃ ॥ ૧ ॥

પોતાના મનમાં થોડીક વાર સીતાનું ધ્યાન ધરીને પછી તરત જ મહાતેજસ્વી પવનસુત હનુમાન રાવણના રાજમહેલના કોટ પરથી ફૂલીને અશોકવાટિકાના કોટ પર ગયો. તે વાડીમાં વસંતઋતુ વિશે પ્રકુલ્લિત થયેલાં સાલ, તાલ, અશોક, રમ્ય ચંપક, ઉર્લાલક, નાગકેસર, આંબા અને જે સિવાય બીજાં પણ વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષો હતાં તે હનુમાનના જોવામાં આવ્યાં. ૧-૩ અનેક આંબાવાડિયાં તથા હળદરો પ્રકારની લતાઓથી શોભી રહેલી એ વાડીને ભેઈ, કપિવર હનુમાન જેમ ધતુરખમાંથી બાણ છૂટે, તેમ કોટ પરથી અંદર ફૂટી પડ્યા. ૪

રમ્ય વાટિકામાં પ્રવેશ કર્યા પછી કપિવરે ભ્રેયુ, તો તેમાં અનેક ભતનાં પક્ષીઓ કલરવ કરી રહ્યાં હતાં, મહમત્ત હરિણો આમતેમ ફૂટી રહ્યાં હતાં, પુષ્પો તથા ફળોથી લચી રહેલાં અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો તે વાટિકાની શોભામાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યાં હતાં, કેકિલા અને ગ્રમર વગેરે પક્ષીઓનો મધુર ધ્વનિ સંભળાતો હતો તથા રથળે રથળે બેઠેલાં સોનેરી અને રૂપેરી વૃક્ષોથી તે વાટિકા ઉદય પામતા સૂર્યની પેઠે ગળહળી રહી હતી. ૫-૭ વસંતઋતુ હોવાને લીધે એ

વાટિકામાંનાં સર્વ મનુષ્યો હર્ષયુક્ત જણાતાં હતાં, મૃગો તથા પક્ષીઓ મદમત્ત થઈ રહ્યાં હતાં અને મનુષ્યોના મધુર કેકારવ સાંભળવામાં આવતા હતા. એ સર્વ શેલા ભેતો કપિવર હનુમાન પ્રશંસનીય આચરણવાળો સતીશિરો-માંજુ સીતાની શોધ કરવા લાગ્યો. એક વૃક્ષ પરથી બોળ વૃક્ષ પર જતો કપિવર હનુમાન રાત્રિ વિષે સુષે સૂતેલાં પક્ષીઓને જગાડવા લાગ્યો.^{૮૦} વૃક્ષો પણ પક્ષીઓના ઊડવાને લીધે તે પક્ષીઓની પાંખોના વાયુથી પોતા પરનાં રંગબેરંગી પુષ્પોને ખેરવવા લાગ્યાં. ખરી પડતાં પુષ્પોથી છવાયેલો પવનસુત હનુમાન બાજુ અશોકવાટિકામાં પુષ્પનો પર્વત જ હોય એવી રીતે શોભવા લાગ્યો.^{૮૦, ૮૧} વૃક્ષસમૂહમાં ચોમેર ફરતા કપિવર હનુમાનને ભેઈને સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ એવા સમયે તેને સાક્ષાત્ દેહધારી વસંતઋતુ જ માનવા લાગ્યાં.^{૮૨} વૃક્ષો પરથી ખરી પડેલાં નતનતનાં પુષ્પોથી ઢંકાયેલી અશોકવાટિકાની ભૂમિ અલંકારોથી અલંકૃત થયેલી ઉત્તમ સુંદરી જેવી શોભવા લાગી. મહા-ખળવાન હનુમાનના વેગથી કંપાયમાન થયેલાં વૃક્ષો પરથી અનેક વર્ણનાં પુષ્પો એ સમયે ખરી પડ્યાં હતાં.^{૧૩, ૧૪} એ પ્રમાણે પાંદડાં, પુષ્પ તથા ફળ ખરી પડવાને લીધે અશોકવાટિકાનાં વૃક્ષો ભુગારમાં હારી જવાથી સી અને આભૂષણો વગરના થયેલા ભુગારી લોકો સરખાં દેખાતાં હતાં. કપિવર હનુમાનના વેગથી કંપાયમાન થયેલાં વૃક્ષો પુષ્પ, ફળ તથા પત્ર ખરી પડવાને લીધે અને પક્ષીઓ ઊડી જવાને લીધે શુષ્ક થઈ રહ્યાં અને આશ્રય કરવાને અયોગ્ય થઈ પડ્યાં.^{૧૫-૧૭} હનુમાનના લાંબા હાથ તથા ચરણના વેગથી જેમાંનાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો ભાંગી પડ્યાં હતાં એવી અશોકવાટિકા, એ વેળા જેના કેય વીખરાઈ ગયા હોય, જેનો અંગરાગ ભૂંસાઈ ગયો હોય, જેના અધરોમનું પાન કરેલું હોય, જેના અંગ પર નખ તથા ઢાંતના ક્ષત થયા હોય તેવી કોઈ યુવતી સરખી

જણાતી હતી. વર્ષાઋતુનો વાયુ જેમ મેઘ-સમૂહને વીખેરી નાખે છે, તેમ કપિવર હનુમાન-મોટી મોટી લતાઓને વીખેરી નાખવા લાગ્યો. સીતાની શોધ કરવા માટે અશોકવાટિકામાં ફરતા હનુમાને કેટલેક સ્થળે મણિમય, રૌપ્યમય તથા સુવર્ણમય ભૂમિ દીડી. વળી ત્યાં આગળ-ભુદા ભુદા પ્રકારની કેટલીક વાવો પણ તેના ભેવામાં આવી. એ વાવોમાં નિર્મળ જળ ભરેલું હતું, અમૂલ્ય મણિજડિત પગથિયાં તેમાં શોભી રહ્યાં હતાં.^{૧૮-૨૨} મોતી અને પ્રવાહની તેમાં રેતી જણાતી હતી, તેની ભાંતો સ્ફટિકમણિની બનાવેલી હતી, તેના કિનારા પર સુવર્ણમય વૃક્ષો શોભી રહ્યા હતાં.^{૨૩} ખીસેલાં કમળોની સુવાસ તેમાં મહેકી રહી હતી, ચક્રવાક પક્ષીઓ તેની શોભામાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યાં હતાં અને કોકિલા, હંસ, સારસ વગેરે પક્ષીઓના કલરવથી તે ગાજી રહી હતી. વળી એ વાવોની આસપાસ અનેક વૃક્ષોથી ઘેરાયેલો અને અમૃત સરખા સ્વાદિષ્ઠ જળથી ભરેલો કેટલીક નહેરો પણ ભેવામાં આવતી હતી. એ વાવો સેંકડો લતાઓથી છવાયેલી હતી, તેની આસપાસ કદમ્બવૃક્ષો શોભી રહ્યાં હતાં, તેનું જળ પુષ્પગુચ્છોથી ઢંકાયેલું હતું અને તેના પર કરવીરવૃક્ષોની બાળી પડી રહી હતી.

ઉપયુક્ત વાટિકાઓને ભેતો કપિવર હનુમાન થોડુંક આગળ ચાલ્યો, ત્યારે મેઘ સરખા દેખાવવાળો એક રમ્ય પર્વત તેની દિષ્ટએ પડ્યો. એ પર્વતની ઉપર અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો ઊગેલાં હતાં; ચિત્રચિત્ર શિખરો ઝળહળી રહ્યાં હતાં; તથા મોટાં મોટાં શિલાગુહો તેમાં આવી રહ્યાં હતાં.^{૨૪-૨૮} જેમ કોઈ કોઈ પામેલી સી પોતાના સ્વામીના યોગમાંથી ઊછળીને પૃથ્વી પર પડે તેમ તે પર્વતમાંથી નીકળીને પૃથ્વી પર પડી વહન કરતી એક નદી પણ કપિવર હનુમાનના ભેવામાં આવી.^{૨૯} એ નદીના જળમાં કિનારા પરનાં વૃક્ષોની યાખાઓ ઝૂકી રહી હતી; એમી બંને સ્વામીથી રિસાઈને પિયરમાં ચાલી જતી

સીને તેની સખીઓ વારતી હોય એમ લાગતું હતું.^{૩૦} કેટલીક વેળા વૃક્ષોની શાખાઓના અથડાવાથી એ નદીનું જળ પણ પાછું વળતું હતું;* ત્યારે બહુ રિસાયેલી કોઈ સ્ત્રી પ્રસન્ન થઈ પુનઃ પોતાના સ્વામીની પાસે જતી હોય એવો પ્રતિભાસ થતો હતો.^{૩૧} એ પર્વતની નજીકમાં જ અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓથી ભરેલી પક્ષિનીઓ† હનુમાનની નજરે પડી;^{૩૨} તેમ જ શીતળ જળથી ભરેલી એક દીધિકા‡ પણ તેના ભવામાં આવી. તે દીધિકામાં મોતોની રતી હતી, ઉત્તમ મણિજડિત પગથિયાં હતાં;^{૩૩} તેની ચોમર આવેલાં વનોથી તથા અનેક જાતિનાં હરણોથી તે ચિત્રવિચિત્ર દેખાતો હતો; વિશ્વકર્માએ નિર્માણ કરેલાં રમ્ય મહાલયો તેની આબુખાબુ શોભી રહ્યાં હતાં અને તે ચોમર ખનાવેલા લતામંડપોથી અલંકૃત થયેલી હતી. એ દીધિકાની આસપાસ જે જે વૃક્ષો આવેલાં હતાં, તે તે સર્વ પુષ્પ તથા ફળયુક્ત હતાં અને તે સર્વ ગોળ છત્રાકાર હોવાથી ઘાટી છાયાવાળાં હતાં. એ પ્રયેક વૃક્ષની નીચે એસવા માટે સુવર્ણની વેદિકાઓ ખનાવેલી હતી. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં કપિવર હનુમાને અનેક લતાઓ વડે વીંટાયેલું સુવર્ણ સમાન પ્રકાશતું એક 'શિશપા' નામનું વૃક્ષ જોયું. પવનસુત હનુમાને દાંડ કરી, તો ત્યાં આગળ કેટલાક પ્રકાશમાન ભૂમિભાગ તથા ગરણાં તેના ભવામાં આવ્યાં; તેમ જ મયુરના કંઠ સમાન દેખાવવાળાં ખીબં પણ કેટલાંક સુવર્ણવૃક્ષો તેની નજરે પડ્યાં.^{૩૪-૩૮} એ વૃક્ષોની મેરુપર્વત જેવી ગળહળતો કાંતિને લીધે મહાકપિ હનુમાન પોતાને સુવર્ણમય થયેલો માનવા લાગ્યો;^{૩૯} તેમ જ વાયુથી કંપાયમાન થવાને લીધે સેકડો ધૂધરીઓની પેઠે નાદ કરતાં, પ્રકુલિત શાખાઓવાળાં અને નવીન અંકુરવાળાં એ સુવર્ણ વૃક્ષોને જોઈ તે આતિ વિસ્મિત થયો.

* પર્વત તરફ ગાછું જવું હતું.

+ તળાવડીઓ.

× કિનારા ખાંધેલી નાની તળાવડી અથવા ઢોળ.

પછી તેણે અત્યંત વેગથી પૂર્વોક્ત શિશપા વૃક્ષ પર ચડીને વિચાર કર્યો:^{૪૦-૪૨} 'દેવેશ્વરને લીધે હું:ખથી પીડાતાં અને રામચંદ્રનાં દર્શનની લાલસાથી આમતેમ કાંકાં મારતાં વિદેહતનયા સીતાને હું કદાચ અહીં રહીને જોઈ શકીશ.^{૪૨} અરે, ચંદન, ચંપક અને ભોરસલી વગેરેનાં વૃક્ષોથી સુશોભિત જણાતી આ રમ્ય વાટિકા નિશ્ચય દુરાતમા રાવણુની જ હશે.^{૪૩} અહીંયાં પક્ષીઓએ સેવેલી આ નલિની* પણ ઘણી રમ્ય જણાય છે. જો રામપત્ની સીતાને અહીં રાખવામાં આવ્યાં હશે, તો તે દરતાં દરતાં જરૂર અહીં આવશે. અરે, રઘુવીરથી વિયોગ પામેલાં જનકી કે જે વનમાં દરવામાં આનંદ માનનારાં છે, તે અવશ્ય અહીં આવશે.^{૪૪-૪૫} જો સતી સીતાને અહીં રાખવામાં આવ્યાં હશે, તો અહીંનાં માહિતગાર થયેલાં અને મૂંઝનાં બચ્ચાં જેવાં નેત્રવાળાં એ જનકી પોતાના સ્વામી રામચંદ્રનું ચિંતન કરતાં નિશ્ચય આ તરફ આવશે. અરે, રામ-વિયોગના ચોકથી તપી રહેલાં રામચંદ્રનાં પ્રિય પત્ની અને જનકરાજનાં પુત્રી સીતા જરૂર અહીં આવશે. રામપત્ની સીતા પ્રથમથી વનચરપ્રાણીઓ પર પ્રીતિ ધરાવે છે, તેથી તે અવશ્ય આ શિશપાવૃક્ષની પાસે આવશે. રાત્રિ પૂરી થવા આવી છે તેથી સંધ્યાપાસન કરવામાં આસક્ત મનવાળાં સૌંદર્યવતી શ્રીમતો સીતા પ્રાતઃકાળની સંધ્યા-ધ્યાન-ઉપાસના કરવા માટે આ પવિત્ર જળવાળી નદી ઉપર નિશ્ચય આવશે જ.^{૪૬-૪૯} રાવણે જનકનાંદિની સીતાને અહીં જ રાખ્યાં હશે; કેમ કે આ અશોકવાટિકા અને નિર્મળ જળવાળી આ નદી એ પવિત્ર આચરણવાળાં સતોશિરેમણી સીતાને વાપરવા યોગ્ય છે.^{૫૦} અંદ્રુણી સીતા જે જીવતાં હશે. તો પ્રાતઃકાળ થતાં અવશ્ય આ શીતળ જળવાળી નદી પર આવશે જ.^{૫૧}

અશોકવાટિકામાં જઈ શ્રીમાન રામચંદ્રનાં ધર્મપત્ની સતી સીતાના આગમનની વાટ જોતો

* નાની નદી.

કપિવર હનુમાન પ્રકુક્ષિત શિંશપાવૃક્ષનાં પાંદડાંની
ઘટામાં સંતાઈને સઘળી રચના ભેવા લાગ્યો.^{૧૨}
ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદરકાંડમાં ૧૪મો સ્કન્ધ સમાપ્ત

સીતાજીનાં સંકટ

સર્ગ ૧૫ મો

અશોકવાટિકામાં સીતાજી દર્શન

સ વીક્ષમાણસ્તત્રચ્ચો માગેમાણશ્ચ મર્થિલીમ્ ।

અવેક્ષમાણશ્ચ મર્હી સર્વો તામન્વેવેક્ષત ॥ ૧ ॥

શિંશપાવૃક્ષ પર બેઠેલો કપિવર હનુમાન
સીતાની શોધ કરવા માટે ચૈતરફ ભેવા લાગ્યો
અને નીચી નજર કરી અશોકવાટિકાની સઘળી
ભૂમિ તપાસવા લાગ્યો.^૨ જેના પર ‘સંતાનક’
નામની લતાઓ વીંટાયેલી હતો; દિવ્ય ગંધો
અને રસોથી અલંકૃત હોવાને લીધે બાજુ બીજું
નંદનવન જ હોય એવી તે જણાતી હતી, મુગે
તથા પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત હતી; તેમાં મોટાં મોટાં
મહાલયો તથા મંદિરો આવેલાં હતાં અને
કોકિલ વગેરે પક્ષીઓના મધુર સ્વરથી ગાણ
રહી હતી;^૩ મુપજીમય કમળોવાળી વાપિકા-
ઓથી તે અત્યંત શોભી રહી હતો; તેમાં સ્થળે-
સ્થળે મોટાં મોટાં આસનો તથા ખાલીઆઓ
બિછાવી રાખ્યા હતા; તેમાં ઘણાંક ભોંયરાં પણ
ખનાવેલાં હતાં^૪ અને સર્વ ઋતુમાં પુષ્પ તથા
ફળયુક્ત રહેનારાં વૃક્ષોની તેમ જ પ્રકુક્ષિત અશોક-
વૃક્ષની શોભાથી એ વાટિકા ઉદયપામેલા સૂર્યની
પ્રભા સરખી ઝળહળી રહી હતી.^૫ એ અશોક-
વાટિકાની વૃક્ષઘટામાંથી પુષ્પો વડે અલંકૃત
થયેલાં હબરો પક્ષીઓ બહી બહીને નીકળતાં
હતાં, એથી તે વૃક્ષોની શાખાઓ બાજુ પાંદડાં
વિનાની ઘઈ ઘઈ હોય એમ જણાતું હતું. વળી
ચંદ્રી માંડીને ટોચ સુધી પુષ્પયુક્ત થયેલાં
હોવાને લીધે આનંદ ઉપભવનારાં અને પુષ્પના
ભારથી નમી જવાને લીધે પૃથ્વીને અડકી રહેલાં
અશોકવૃક્ષો તથા પ્રકુક્ષિત કલ્પિકારવૃક્ષો અને
આખરાનાં વૃક્ષોથી છવાયેલી એ ભૂમિ બહો

ચોમેરથી પ્રજ્વલિત થઈ હોય એવી દેખાતી
હતી. વળી ત્યાં લાંબા મૂળવાળા પુષ્પાગ્ર, સત્ય-
પત્ર, ચંપક અને ઉંડાલક વગેરે બીજાં ઘણાંક
વૃક્ષો પ્રકુક્ષિત થવાને લીધે શોભી રહ્યાં હતાં.
ત્યાં આવેલાં હબરો અશોકવૃક્ષોમાંનાં કેટલાંક
સુવર્ણના જેવી પ્રભાવાળાં હતાં; કેટલાંક અગ્નિની
શિખા સરખાં તેજસ્વી હતાં અને કેટલાંક કાજળ
સમાન સ્વામ રંગનાં હતાં. દિવ્ય અને રમ્ય
કાંતિવાળી એ વાટિકા દેવોના નંદનવન કરતાં
તથા કુબેરના ચત્રચ વન કરતાં પણ અધિક
શોભતી હતી. પુષ્પોદ્ધી તારાઓથી છવાયેલું
એ વન બાજુ બીજું આકાશ જ હોય અથવા
તો બાજુ હબરો રત્નોથી ભરેલો પાંચમો
સમુદ્ર જ હોય એવું શોભતું હતું! સર્વ ઋતુ-
ઓમાં પુષ્પ-ફળ આપનારાં અને મધુની સુગંધ-
થી મહેકી રહેલાં ઉત્તમ વૃક્ષોથી તે ભરેલું હતું;^{૬-૧૩}
તેમાં મુગાદિ પશુઓ તથા કોકિલાદિ પક્ષીઓના
અનેક પ્રકારના તાદ થઈ રહ્યા હતા અને વિવિધ
પ્રકારની સુગંધ ફેલાયેલી હોવાથી તે વન ઘણું જ
પવિત્ર તથા મનોહર લાગતું હતું.^{૧૪}

સઘળી શોભા ભેચા પછી વાનરદ્યેષ્ઠ હનુમાને
બીજી તરફ દષ્ટિ કરી તો ત્યાંથી થોડેક દૂર વાટિકા-
ના મધ્યભાગમાં ગોળ ઘૂમટવાળો અને અત્યંત
જીવો એક-સ્વેત મહેલ તેના ભેવામાં આવ્યો. એ
મહેલમાં એટલી તો સુગંધ પ્રસરી રહી હતી કે
બાજુ તે બીજો ગંધમાદન પર્વત જ હોય એમ
લાગતું હતું. મહેલ હબરો સ્તંભો વડે શોભી
રહ્યો હતો.^{૧૫-૧૬} વળી તેમાં પરવાળાનાં પગ-
થિયાં ખનાવ્યાં હતાં અને વ્યાંત્યાં સુવર્ણની
વેદિકાઓ કરી રાખી હતી. પોતાની નિર્મળ
કાંતિ વડે ઝળહળી રહેલો એ મહેલ ભેનારની
આંખને આંજી દેતો હતો અને અત્યંત જીવો
હોવાથી બાજુ આકાશને અડકતો હોય એવો
જણાતો હતો.^{૧૭}

ઉપયુક્ત મહેલ દષ્ટિએ પરતાં કપિવર હનુ-
માને તે તરફ ધારીને એકું, તો ત્યાં આગળ અનેક
સક્ષતીઓના ટોળામાં બેઠેલી અને જેને મલિન

વિથાગે જૂરી રહેલાં મહાસતી સીતા-અશોકવાટિકામાં

કદ્દરી વિકરાળ આજ અદુષ્ટવળી રે રતીઆ પા રતીત છ પેનન જેવા મના વસ્ત્ર વહાન ન નિરતે /
 ચહેરે નિરાહારી ડુબળ હરી આન રથુ તર નિશાન ન રાના શ્રીરામન પ્યાનમા બેડા છે તે રતા
 તેમનુ સતીત્વ ન ન ચરિત્ર્ય રી ન મૂવ સોરથ આન વિશ થ નર આ સેવ આજ તે અનુપમ કના કે
 જેથી તે સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેવા આન મડ નપરિચી વા દેખાતા હતા [પૃષ્ઠ ૭૩૮

કપિવર હંતુ માન પ્રકુલિત શિશુ પાવૃક્ષના પાંદડાની
પટામા સંતાઈને સઘળી રચના બેવા લાગ્યો. ૫૨
ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાર્ચુનિરણીત આલોક્ય શ્રીરામાયણ
સુદરકાંડમા ૧૪ મો સ્થા સમાપ્ત

સીતાજનાં સંકટ

સર્ગ ૧૫ મો

અયોકવારિકામાં સીતાનું દર્શન

સ વીક્ષમાણસ્તત્રસ્યો માગમાણશ્ચ મથિલીમ્ ।

અવેક્ષમાણશ્ચ મહીં સર્વં તામન્વૈક્ષત ॥ ૧ ॥

શિશુ પાવૃક્ષ પર બેઠેલો કપિવર હંતુ માન
સીતાનો શોધ કરવા માટે ચેતરફ બેવા લાગ્યો
અને નીચી નજર કરી અયોકવાટિકાની સઘળી
ભૂમિ તપાસવા લાગ્યો. ૧ જેના પર ‘સ તાનક’
નામની લતાઓ વીટાયેલી હતો, દિવ્ય ગધે
અને રમેથી અલકૃત હોવાને લીધે બાણે બીજી
નંદનવન જ હોય એવી તે જણાતી હતી, મૃગો
તથા પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત હતી, તેમાં મોટા મોટા
મહાહથો તથા મહિરો આવેલા હતા અને
કોકિલ વગેરે પક્ષીઓના મધુર સ્વરથી ગાજી
રહી હતી, ૨, ૩ સુવર્ણમય કમળોવાળી વાપિકા-
ઓથી તે અત્યંત શોભી રહી હતી, તેમાં અથળ-
સ્થળે મોટા મોટા આસનો તથા ખાલોયાઓ
બિછાવી રાખ્યા હતા, તેમાં ઘણાક લોચરા પણ
બતાવેલા હતા ૪ અને સ્વર્ગજનુમા પુષ્પ તથા
ફળયુક્ત રહેનારા વૃક્ષોની તેમ જ પ્રકુલિત અયોક-
વૃક્ષની શોભાથી એ વાટિકા ઉદય પામેલા સૂર્યની
પ્રભા સરખી ઝળહળી રહી હતી. ૫ એ અયોક-
વાટિકાની વૃક્ષઘટામાંથી પુષ્પો વડે અલકૃત
થયેલા હબરો પક્ષીઓ બહી બહીને નીકળતાં
હતા, એથી તે વૃક્ષોની શાખાઓ બાણે પાંદડાં
ચિનાની ઘર્ષ ઘર્ષ હોય એમ જણાતું હતું. વળી
ચંદ્રથી માંડીને ટોચ સુધી પુષ્પયુક્ત થયેલાં
હોવાને લીધે આનંદ ઉપભવનારા અને પુષ્પના
વારથી નમી જવાને લીધે પૃથ્વીને અડધી રહેલાં
અયોકવૃક્ષો તથા પ્રકુલિત કલ્પિતવૃક્ષો અને
ખાખરાના વૃક્ષોથી છવાયેલી એ ભૂમિ બાણે

ચેતરથી પ્રભવલિત ઘર્ષ હોય એવી દેખાતી
હતી. વળી ત્યાં લાખા મળવાળા પુષ્પાગ, સત્ય-
પત્ર, ચ પક અને ઉદાલક વગેરે બીજાં ઘણાક
વૃક્ષો પ્રકુલિત થવાને લીધે શોભી રહ્યા હતા.
ત્યાં આવેલા હબરો અયોકવૃક્ષોમાના કેટલાક
સુવર્ણના જેવી પ્રભાવાળા હતા, કેટલાક અગ્નિની
શિખા સરખા તેજસ્વી હતા અને કેટલાક કાળજ
સમાન સ્વામ રંગના હતા દિવ્ય અને રમ્ય
કાંતિવાળી એ વાટિકા દેવોના નંદનવન કરતા
તથા કુબેરના ચત્રસ્થ વન કરતા પણ અધિક
શોભતી હતી પુષ્પોદ્ગમી તારાઓથી છવાયેલું
એ વન બાણે બીજી આકાશ જ હોય અથવા
તો બાણે હબરો રત્નોથી ભરેલો પાચમો
સમુદ્ર જ હોય એવું શોભતું હતું ૧ સર્વ જનુ
ઓમાં પુષ્પ-ફળ આપનારા અને મધુની સુગંધ
થી મહેકી રહેલા ઉત્તમ વૃક્ષોથી તે ભરેલું હતું, ૨-૩
તેમાં મૃગાદિ પશુઓ તથા કોકિલાદિ પક્ષીઓના
અનેક પ્રકારના નાદ ઘર્ષ રહ્યા હતા અને વિવિધ
પ્રકારની સુગંધ ફેલાયેલી હોવાથી તે વન ઘણું જ
પવિત્ર તથા મનોહર લાગતું હતું. ૪

સઘળી શોભા જોયા પછી વાનરમંથ હંતુ માને
બીજી તરફ દષ્ટિ કરી તો ત્યાંથી ઘોડેકૂદર વાટિકા
ના મધ્યભાગમાં ગોળ ધૂમટવાળો અને અત્યંત
જિંચો એક-સ્વેત મહેકતેલો નેવામાં આવ્યો. એ
મહેલમાં એટલી તો સુગંધ પ્રસરી રહી હતી કે
બાણે તે બીજો ગંધમાદન પર્વત જ હોય એમ
લાગતું હતું. મહેલ હબરો સ્તંભો વડે શોભી
રહ્યો હતો. ૧૫, ૧૬ વળી તેમાં પરવાળાના પગ
થિયા બનાવ્યા હતા અને જ્યારે ત્યાં સુવર્ણની
વેદિકાઓ કરી રાખી હતી. પોતાની નિર્મળ
કાંતિ વડે ઝળહળી રહેલા એ મહેલ જોનારની
આખને આજી દેતો હતો અને અત્યંત જિંચો
હોવાથી બાણે આકાશને અડકતો હોય એવો
જણાતો હતો. ૧૭

ઉપરુક્ત મહેલ દષ્ટિએ પડતા કપિવર હંતુ
માને તે તરફ ધારીને જોયું, તો ત્યાં આનંદ અનેક
સસસીઓના ટોળામાં બેઠેલી અને બેઠે ગાંડિ

વસ ધારણ કર્યાં હતાં તેથી એક સી તેના બેવા-
માં આવી. (એ સી તે બીજી કોઈ જ નહિ,
પરંતુ જેની શોધ માટે હતુમાને આટલો બધો
ધમ ઉઠાવ્યો હતો, તે સતીશિરોમણિ રામપત્ની
સીતા જ હતાં.)

એ જનકનંદિની સીતા ઘણા ઉપવાસ કરવા-
થી કૃશ થઈ ગયાં હતાં અને રામચંદ્રને
વિયોગ થવાથી દીનની પેઠે વારંવાર નિસાસા
નાખતાં હતાં. સુંદર કાંતિવાળાં હોવા છતાં
પણ તે શુકલપક્ષના આરંભમાં જણાતા દ્વિતીયા-
ના ચંદ્રની પેઠે મંદમંદ જ પ્રકાશતાં હતાં અને
વિરહદુઃખથી પીડાતાં હોવાને લીધે ધુમાડા-
થી ઘેરાયેલી અગ્નિશિખા સરખાં નિસ્તંજ જણાતાં
હતાં. ૧૮-૨૦ તેમણે મલિન થયેલું અને ફાટી
ગયેલું પીળા રંગનું એક વસ બોલ્યું હતું.
એ સમયે તે ભણે અલંકાર તથા કમળ વિના-
ની અને મલિન વસ ધારણ કરનારી સાક્ષાત્
લક્ષ્મી હોય એવાં શોભતાં હતાં. ૨૧ પતિવિયોગ-
ના દુઃખથી સંતપ્ત થયેલાં, રાક્ષસીઓથી પીડા
પામેલાં અને અંગે અતિ કૃશ થઈ જવાને લીધે
તપસ્વિની સરખાં દેખાતાં એ બનકી રાહુથી
પીડાયેલી શહિદીની પેઠે નિરંતર પોતાનાં
નેત્રમાંથી અશ્રુ ખેરવતાં હતાં, ભોજન-પાન
નહિ કરવાથી તે અતિશય મુકાઈ ગયાં હતાં,
છતાં પણ નિરંતર પોતાના સ્વામી રામચંદ્રના
ધ્યાનમાં તત્પર રહેતાં હતાં. ૨૨ પોતાના પ્રિય-
જન રામ-લક્ષ્મણાદિથી વિખટાં પડેલાં અને
રાત્રિદિવસ રાક્ષસીઓથી જ વીંટાયેલાં એ બનકી
બહે પોતાના ટોળાથી વિખટી પડેલી અને
ફૂતરીઓથી વીંટાયેલી મૃગલો જેવાં લીસતાં
હતાં. ૨૩, ૨૪ કાળા નાજ જેવી તેમની એક વેળી
છેક જઘન મુઘી લટકતી હતી, તેથી તે વપો-
ત્તુ વીતી ગયા પછી રથામ પડેલી વનરાજીથી
જેમ વનમૃમિ શોભે તેમ શોભતાં હતાં. ૨૫
નિરંતર મુખ ભોગવવા યોગ્ય અને દુઃખ
તો જેણે નજરે ભેટુ પણ ન હતું, તેવાં વિશાળ
નેત્રવાળાં સ્ત્રીતાં કે જે કદને લોધે અતિશય કૃશ

થઈ ગયાં હતાં અને જેણે મલિન વસ ધારણ
કર્યાં હતાં, તેને ભેઈ કપિવર હતુમાને કેટ-
લાંક કારણો ઉપરથી 'આ સીતા જ છે' એવો
નિશ્ચય કર્યો. ઇચ્છિત રૂપ ધરનારો રાવણ
બ્યારે સીતાને આકાશમાર્ગે હરી જતો હતો,
ત્યારે એ કપિવરે સીતાનું જેવું રૂપ જોયું હતું,
તેવું જ આજે પણ ભોવામાં આવતું હતું. સતી-
શિરોમણિ સીતાનું મુખ પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરખું
હતું. બૂકડીઓ સુંદર હતી, સ્તન ગોળા અને
મોહક હતાં. ૨૬-૨૮ સતી સીતા પોતાની કિંમત
કાંતિ વડે સઘળી દિશાઓને અપકાર રહિત
કરતાં હતાં. તેમને કંઈ નીલવણી હતો, તેમ-
ના બોમ્બ બિબદ્ધ સરખા હતા અને તેમ-
નો મધ્ય ભાગ ઘણો સુંદર હતો; તેમના સર્વ
અવયવો નાભુક હતા. ૨૯ કામદેવની સ્ત્રી રતિ-
ના સરખાં સૌંદર્યવાળાં અને કમળની પાંખડી
જેવા નેત્રવાળાં કૃશાંગી સીતા પૂર્ણચંદ્રની પ્રભા-
ની પેઠે સર્વ જગતને આનંદિત કરનારાં હતાં,
નિયમ-બત પાળનારી તાપસીની પેઠે તે પૃથ્વી
પર ભેટેલાં હતાં; દુઃખને લીધે વારંવાર નિઃશ્વાસ
નાખતાં હોવાને લીધે તે મોટી નાગણુના જેવાં
લાખતાં હતાં અને અગ્નિની શિખા જેમ ધુમાડા-
થી વીંટાઈ ભય, તેમ તે વૃદ્ધિ પામેલો મહાન
શોકલબ્ધ વડે વીંટાઈ ગયાં હતાં. ૩૦-૩૨ એ
વેળા વિદેહપુત્રી સીતા બહે અર્ધસંદેહ થયેલી
સ્મૃતિ જ હોય અથવા અન્યાયને લીધે નષ્ટ થવા
માટેલી ઋદ્ધિ જ હોય; કિંવા નાસ્તિક બુદ્ધિથી
હણાયેલી શ્રદ્ધા જ હોય અથવા ઇચ્છિત પ્રદાશ
નહિ મળવાથી ભંગ થયેલો આશા જ હોય;
અથવા જેમાં વિશ્વ આવી પડ્યું છે, એવી સિદ્ધિ
જ હોય; અથવા રાજ-કેવાદિથી કલુપિત થયેલો
બુદ્ધિ જ હોય, અથવા મિથ્યા અપવાદથી કલ-
કિત થયેલો કીર્તિ જ હોય એવાં જણાતાં હતાં.
પોતાના સ્વામી રામચંદ્રની સેવામાં અંતરાય
પડવાથી તથા રાક્ષસીઓ તરફની પીડાથી આકુળ
થયેલાં એ બનકી હરિણના બચ્ચા સરખાં
પોતાનાં નેત્ર વડે આમતેજ ભેતાં હતાં; ૩૨-૩૫

અને અદ્વિતિયો વડે લિખાયેલા તથા શ્યામ અને વાંકી બુકુટિવાળા ઉદાસ જણાતા મુખથી વારંવાર નિસાસા નાખતાં હતાં. એ સમયે મલિન વસ્ત્ર તથા રજથી છવાયેલા શરીરવાળાં સતી સીતા શ્યામ વાદળથી છવાયેલી ચંદ્રપલા જેવાં દેખાતાં હતાં અને આભૂષણ પહેરવાને યોગ્ય છતાં આભૂષણરહિત હતાં.

અભ્યાસ નહિ કરવાથી શિથિલ થયેલી વિદ્યા જેવી સીતાની અવસ્થા જોઈને કપિવર હંતુમાનના મનમાં મોટો સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. ઘણા ઘણા વિચારોને આતે બ્યાકરણશાસ્ત્રના સંસ્કાર વિનાની હોવાથી અર્થોત્તરને પ્રાપ્ત થયેલી વાણીની પેઠે અલંકાર-આભરણરહિત હોવાથી તેણે સીતાને મહાકબૂટે ઝોળખ્યાં. ૩૬-૩૯ વિશાળ નેત્રવાળાં પ્રશંસનીય આચરણવાળાં જનકીને જોઈને કપિશ્રદ્ધ હંતુમાને બીજાં પણ કેટલાંક કારણો ઉપરથી 'આ સીતા જ છે' એમ નિશ્ચય પૂર્વક માન્યું. ૪૦ શ્રીમાન રામચંદ્રે નિશાનીને અર્થે સીતાના અંગ પરનાં જે જે આભૂષણો હંતુમાનને કહી સંભળાવ્યા હતાં, તે સઘળાં આભૂષણો એ સમયે સીતાના અંગને ચોલાવી રહ્યાં હતાં, તે હંતુમાનના જોવામાં આવ્યાં. સીતાના કાનમાં સુદર ધાટીલાં કુંડળ લટકતાં હતાં, તેમ જ 'શ્વદંડ' નામનાં આભૂષણ પણ તેમણે યોગ્ય રીતે ધારણ કર્યાં હતાં. વળી તેમના બન્ને હાથમાં મણિ અને વિદુમથી જડેલાં સુદર કડાં ચોભી રહ્યાં હતાં કે જે કડાં ઘણા સમયથી હાથ ઉપર ને હાથ ઉપર રહેવાથી આંખાં થઈ ગયાં હતાં. એ સપથું જોઈને કપિવર હંતુમાને વિચાર કર્યો : 'શ્રીમાન રામચંદ્ર મને જે જે આભૂષણો કહી જતાવ્યાં હતાં તે જ આ છે અને સીતાએ તે પ્રમાણે જ તેને ધારણ કર્યાં છે. ૪૧-૪૩ રઘુવીર વણુવેલાં આભૂષણો પંપી જે આભૂષણો સીતાએ સ્વયમૂક પર્વત પર ફેંકી દીધાં તે આ વખતે તેમના અંગ પર જોવામાં આવતાં નથી અને જે જોવામાં આવે છે તે સર્વ રઘુવીર વણુવ્યાં હતાં

તે જ છે, એમાં જરા પણ સંદેહ નથી. ૪૪ અરે, સીતાનું ઉત્તમ પીતવણું જરિયાનનું ઉપવસ્ત્ર કે જે આકાશમાર્ગે હરાતી વેળા તેમના શરીર પરથી ખસીને સ્વયમૂક પર્વત પર પડ્યું હતું; તેને એ વેળા સર્વ વાનરોએ ફીંકી હતું; ૪૫ તેમ જ એ વેળા સીતાએ ફેંકી દીધેલાં ઉત્તમ આભરણો કે જે ખલુખણાટ કરતાં પૃથ્વી પર આવી પડ્યાં હતાં તે પણ સર્વ વાનરોના જોવામાં આવ્યાં હતાં. ૪૬ વળી સતીશિરોમણિ સીતાએ જે આ પીછું વસ્ત્ર પહેરેલું છે, તે ઘણા દિવસોથી પહેરેલું હોવાને લીધે અત્યંત મલિન થઈ ગયું છે; છતાં પણ તે જાણે નવું જ હોય એવું ચોભે છે. ૪૭ અહો! સુવણું સરખા વણુવાળાં રામપત્ની સીતા ૪૮ રામચંદ્રની દષ્ટિથી દૂર થયાં છે, તોપણ તેમના મનમાંથી ૪૯ થયાં નથી; અર્થાત્ રામચંદ્ર રાગદિવસ સીતાનું ચિંતન કરી કરે છે. ૫૦ અહો! શ્રીમાન હરશચંદ્રન રઘુવીર જેના વિચોગને લીધે કારણ, આનૃશંસ્ય, શોક અને મદન, એ ચારથી નિરંતર પીડાય છે, તે જ આ સીતા છે. 'હાય! મારી સોનું રાક્ષસોએ હરણ કર્યું' એવા વિચારથી જાપજનું કારણ; ૫૧ અરે, વનમાં પણ જે મારા જ આશ્રયે રહેતી હતી તેનું હું રક્ષણ કરી શક્યો નહિ' એવું આનૃશંસ્ય; 'ધર્મોદિ કાર્યોમાં સહાયભૂત થનારી પત્નીનો નાશ થયો' એવા વિચારથી થતો શોક અને 'હાય! મારી પ્રિયથી હું વિખૂટો પડ્યો' એવા વિચારથી ઉત્પન્ન થતો કામ-એ આરથી મહાત્મા રઘુવીર અહનિય પીડાયા કરે છે. ૫૨-૫૩ અહો! જેવું આ દેવીનું સ્વરૂપ છે તથા તેનાં પ્રત્યેક અંગોપાંગનું જેવું લાવણ્ય છે, તેવું સ્વરૂપ તથા લાવણ્ય રામચંદ્રમાં પણ છે; માટે શ્યામ નેત્રવાળી આ સ્ત્રી અવરજ તેમની જ ભાવાં હશે. ૫૪ અહો! આ દેવીનું મન નિરંતર રામચંદ્ર વિષે જ રમણ કરે છે અને રામચંદ્રનું મન પણ આને વિષે જ રમ્યા કરે છે; એ પ્રમાણે પરસ્પરના માનસિક સમાગમને લીધે જ ધર્મોત્તમા રઘુવીર અને સતીશિરોમણિ સીતા

આટલા દિવસ સુધી જીવતાં રહ્યાં છે. એ એમ ન હોય તો એ બંને જણાં એક મુહૂર્ત પણ જીવી શકે નહિ.^{૧૨} અહો! સીતાનો વિચાર થયા છતાં પણ મહાવૈરવાન રામચંદ્ર શોકથી ન હઠતાં પોતાના જીવિતને ધારણ કરી રહ્યા છે, એ ખરેખર તેમણે દુષ્કર કર્મ કર્યું છે.^{૧૩}

ઉત્તમ સ્વરૂપસૌંદર્યવાળાં અને હરેક પ્રકારે પતિભક્તિમાં જ આસક્ત રહેલાં જનકતનયા સીતાને ભેઠ વાચુસુત હનુમાન અત્યંત હર્ષિત થયો અને પોતાના મન વડે શ્રીમાન રામચંદ્રને સંભારી તેમની ઘણી જ પ્રશંસા કરવા લાગ્યો.^{૧૪}

હર્ષિત શ્રીરામભીક મહાસુનિમળીત આહિજન શ્રીરામચંદ્રજન સુંદરાદમા ૧૫ મો રાગ સમ્રાસ

સર્ગ ૧૬ મો

અશોકવનમાં સીતા-તેમને ભેઠને
હનુમાનના મનમાં થયેલા વિચાર

પ્રશસ્ય તુ પ્રશસ્તવ્યાં સીતાં તાં હરિપુજ્જ્વલ ।

ગુણામેતામં તામં ચ પુત્રિચિન્તાપરોઝમયત્ ॥ ૧ ॥

પ્રશંસનીય ચારિત્ર્યવાળાં સતીશિરોમણિ સીતાની તથા શ્રદ્ધ ગુણવાળા મહાત્મા રઘુવીરની પ્રશંસા કરીને કપિવર હનુમાન પુનઃ ચિંતાતુર થયો.^૧ અને એક મુહૂર્ત સુધી વિચારમાં તહીન થઈને પછી આંસુભર્યાં નેત્રે સીતા સામે ભેઠ વિલાપ કરવા લાગ્યો.^૨

હનુમાન પોતાના મન સાથે વિચાર કરે છે : ‘અહો! વરીલ જોનાથી ઉત્તમ શિક્ષણ પામેલા મહાત્મા લક્ષ્મણ પણ જેને પોતાના જ્યેષ્ઠભંધુની પત્ની સમજીને માન આપે છે એવાં સતીશિરોમણિ સીતા પણ જ્યારે આવી દુઃખદ અવસ્થામાં આવી પડ્યાં છે, ત્યારે તો કહેવું જ ભેઈ શે કે, આ લોક વિષે કાળનું અતિક્રમણ કરવું અશક્ય છે.^૩ જેમ ગંગાનદી વર્ષાઋતુ વિષે બીજી નાની નદીઓની પેઠે અત્યંત ફોલ પામતી નથી, તેમ જુદામાન રઘુવીર તથા મહાત્મા લક્ષ્મણના પરાક્રમે સારી રીતે ભણુતાં હોવાથી આ સીતા પણ આટલું બધું દુઃખ પડવા છતાં વિશેષ ફોલ પામતાં નથી.^૪ શીલ, વય, કુળ, આચરણ અને

સામુદ્રિક શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણાદિમાં સમાન એવાં આ સતીશિરોમણિ સીતાને યોગ્ય રામચંદ્ર છે અને શ્યામ નેત્રવાળાં આ સીતા શ્રીમાન રામચંદ્રને યોગ્ય છે.’

નવીન સુવર્ણ સરખા વર્ણવાળાં અને સાક્ષાત્ લક્ષ્મીના સરખાં મનોહર સ્વરૂપવાળાં જનકતનયાને ભેઠને કપિવર હનુમાન પોતાના મનમાં રઘુવીરનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો અને વળી વિચાર કરવા લાગ્યો : ‘અહો, વિશાળ નેત્રવાળાં આ જનકીને અર્થે જ શ્રીમાન રઘુવીરે વાનરરાજ વાલી કે જે રાવણના સરખો પરાક્રમી હતો તેને હણ્યો છે; તેમ જ લયંકર પરાક્રમવાળા કળંધનો પણ એટલા માટે જ નાશ કર્યો છે. ઇંદ્ર જેમ શંભરાસુરનો નાશ કર્યો હતો, તેમ મહાત્મા રાઘવે પોતાના પરાક્રમ-બળ કરીને યુદ્ધ વિષે લયંકર કર્મવાળા વિરાઠ રાક્ષસનો પણ આ સીતાને અર્થે જ નાશ કર્યો છે. જનસ્થાનમાં રહેલી વેળા પણ આ સીતાને અર્થે જ શ્રીમાન રામચંદ્રે પોતાનાં અભિશિખા જેવાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે ચૌદ હજાર રાક્ષસોને હણ્યા હતા. મહાતેજસ્વી રામચંદ્રે સંગ્રામભૂમિમાં ખરેખર વધ કર્યો, ત્રિશિરાનો નાશ કર્યો તથા દ્વપણને હણ્યો એ પણ આ સીતાને અર્થે જ. વળી મહાસમર્થ વાલીના અધિકારમાં રહેલું વાનરાનું રાજ્યેશ્વર કે જે પ્રાપ્ત કરવું ઘણું જ કઠિન હતું, તે લોકવિખ્યાત કપિ સુગ્રીવને મળ્યું; એ પણ આ મહાસતીના પ્રતાપે જ.^{૫-૧૧} અરે! હું પોતે પણ આ જનકતનયા માટે જ મોટા મોટા નક અને નદીઓના પતિ સમુદ્રને ઓળંગીને અહીં આવ્યો છું અને આખી લંકાનગરી શોધી વળ્યો છું!^{૧૨} ખરેખર, મહાસમર્થ રઘુવીર આ સીતાને અર્થે સમુદ્ર પર્વતની આખી પૃથ્વીને તથા આખા જગતને ઊલટફાલટ કરી નાખે તો તે પણ યોગ્ય જ ગણાય, એમ હું ધારું છું.^{૧૩} એ ત્રણે લોકનું રાજ્ય અને જનકનંદિની સીતા, એ બંનેની સરખામણી કરવામાં આવે, તો આખું ત્રિલોકનું રાજ્ય સતીશિરોમણિ સીતાની

એક રતી બરાબર પણ ન થઈ શકે ! પતિવ્રત-ધર્મમાં અડગ રહેનારાં આ સીતા મિથિલાના રાજા અને ધર્મનું આચરણ કરનારા મહાત્મા જનકરાયની પુત્રી છે અને કમળના પરાગ સરળી યજ્ઞભૂમિની ધૂળથી ઠંકાયેલાં તે હળની અણીથી ખેડાતા યજ્ઞસ્ત્રેત્રમાંથી પૃથ્વી ભેદીને નીકળેલાં છે. ૧૪-૧૬ આ યજ્ઞસ્ત્રિની સીતા મહાપરાક્રમી શ્રદ્ધ આચરણવાળા અને યુદ્ધમાં કદી પણ પાછી પાની નહિ કરનારા મહારાજા હશરથનાં પુત્રવધૂ અને ધર્મસ, કૃતસ તથા મહાપરાક્રમી રામચંદ્રનાં પ્રિય ધર્મપત્ની છતાં આજે તે રાક્ષસીઓને વશ પડ્યાં છે ! અહો ! સ્વામીના સ્નેહને લીધે મોટાં મોટાં દુઃખોને પણ ન ગણકારતાં મહા-સતી સીતાએ સર્વ લોખવિલાસોનો ત્યાગ કરી પોતાના સ્વામીની સાથે નિર્જન વનમાં પ્રવેશ કર્યો છે. અહો ! સ્વામીની સેવામાં જ તત્પર રહેનારાં તેમણે ક્ષણ-મૂળથી સંતોષ માનીને હુગમ વનને પણ પોતાના ઘર જેવું માન્યું છે ! ૧૭-૨૦ અહો ! કનકવર્ણાં અંગવાળાં અને સ્મિત હાસ્યપૂર્વક લાપલુ કરનારાં આ જનકી કે જે આપત્તિ ભોગવવાને અયોગ્ય છે, તે આ વેળા રાક્ષસીઓ તરફથી થતું દુઃખ વેદી રહ્યાં છે ! ૨૧ જેમ તૃષાતુર મનુષ્ય પાણીની પરબને ઇચ્છે છે, તેમ રાવણે દુઃખી કરેલાં આ શીલ-સંપન્ન સીતા શ્રીમાન રઘુવીરને ભેળા ઇચ્છે છે ! જેમ રાજ્યથી હ્રદય થયેલો રાજા પુનઃ રાજ્ય મળવાથી હર્ષ પામે, તેમ શ્રીમાન રઘુવીર પોતાને સીતાનો લાલ થવાથી અવશ્ય હર્ષ પામશે. કામલોગરહિત થયેલાં તથા પોતાના બંધુજનથી વિખૂટાં પડેલાં આ સીતા ‘મને રામચંદ્રનો પુનઃ સમાગમ થશે’ આ આશામાં ને આશામાં જ પોતાના હૃદયને ધારણ કરી રહ્યાં છે. અહો ! આ સીતા પોતાની આગળ બેઠેલી રાક્ષસીઓને પણ ભેતાં નથી, તેમ ક્ષણલવાણાં વૃક્ષો પ્રત્યે પણ દ્રષ્ટિ કરતાં નથી; પણ એકાગ્ર ચિત્ત પોતાના પતિ રામચંદ્રનું જ ધ્યાન કરે છે, અર્થાત્ તેમને જ જુએ છે. ૨૨-૨૫ ખરું જ છે કે-

મર્તા નામ પર્વ નાર્યાઃ શોભન્ ભૂષણાદપિ ।
 વપા હિ રહિતા તેન શોભનાર્હા ન શોભતે ॥ ૧ ॥

સ્વામી એ સીને આભૂષણો કરતાં પણ અધિક શોભાવનાર છે. ભલે ને, સ્ત્રી ગમે તેટલા અલંકારો ધારણ કરતી હોય, છતાં જો તે સ્વામી વિનાની હોય તો શોભતી જ નથી. સતી સીતા પણ અત્યારે સ્વામી વિનાનાં હોવાથી શોભતાં નથી. મહાધૈર્યવાન રામચંદ્ર સીતાના વિયોગના દુઃખથી કંટાળી ન જતાં પોતાના હૃદયને ધારણ કરી રહ્યાં છે, એ પણ એક દુષ્કર કાર્ય કરે છે. અરેરે, શ્યામ કેશવાળાં અને કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળાં આ સીતા કે જે સુખ ભોગવવાને જ યોગ્ય છે, તેમને આવી રીતે દુઃખમાં આવી પડેલાં બેઠે ને મારા મનમાં સંતાપ થાય છે.

‘અરેરે, જે પૃથ્વીના જેવી ક્ષમાવાળાં છે અને રામ-લક્ષ્મણ સરખા શૂરવીરો જેનું રક્ષણ કરનારા છે, તે કમળનેત્રા સીતા આજે વૃક્ષના મૂળ આગળ બેઠેલાં છે અને બિહામણાં નેત્રવાળી રાક્ષસીઓએ ચોતરફથી તેમને ઘેરાં છે ! અરેરે, હિમથી કરમાઈ ગયેલાં કમલિનીની પેઠે શોભા-રહિત થઈ ગયેલાં અને ઉપરાઉપરી આવી પડતાં દુઃખથી પીડાતાં આ વિદેહપુત્રી સીતા હાલમાં પોતાના પતિથી વિખૂટી પડેલો ચક્રવાકીની પેઠે હીન દયાને પ્રાપ્ત થયાં છે ! ૨૧-૩૦ અરે. પુષ્પના લારથી લચી ગયેલો શાખાઓવાળાં આ અશોક-વૃક્ષો પણ સતી સીતાના શોકને દૂર નહિ કરતાં બલકે વધારી રહ્યાં છે; તેમ જ શિશિર ઋતુ વ્યતીત થઈ જવાથી અત્યંત પ્રકાશતો ભગવાન ચંદ્ર પણ આકાશમાં ચડીને તેને સંતાપી રહ્યો છે ! એ પ્રમાણે વિચાર કર્યા પછી ‘આ સીતા જ છે’ એન બલ્લીને મહાબળવાન અને વેગવાન કપિવર હનુમાન તે શિશપાવૃક્ષ પર જ બેઠો. ૩૧-૩૨

ઈવ ધીવાલ્મીકિઃ મહાકુવિનિષ્ણૈવ અલિપ્તઃ પ્રોરામ્ય નૂના
 સુદર્શકાંડમ્યા ૧૬ એ સય સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭ મો

અશોકવનમા સીતા-તેમની ચોકી
કરનાર રાક્ષસીઓ

તત કુમુદલ્પન્દામો નર્મલ નર્મલોદય ।

પ્રજગમ નમશ્ચત્રા હસો નીલમિરોદક્ષ્મ ॥ ૧ ॥

ન્યાર પછી જખમા ગતિ કરતા હ સની પેઠે
આકાશના ગતિ કરતો પ્રવેત કમળવન સરખી
સ્વનંદ કાતિવાળો ચંદ્ર સનિ પૂર્ણ થવા આવેલો
હોવ થી અન્તાયગ પ્રત્યે જવા લાગ્યો એ ચંદ્ર
ભાગે પોતાના નિર્મળ પ્રકાશથી હનુમાનને સહાય
કરતો હોય એમ ગતિ કરવા લાગ્યો અને
પોતાના શીતળ કિરણોથી હનુમાનની સેવા ખબ
વવા લાગ્યો, અથાત્ તેના પ્રકાશને લીધે હનુમાન
સીતાનું દર્શન કરવા લાગ્યો કપિવર હનુમાન
અતિશય ભારથી ભરેલી જળમાની નૌકાની પેઠે
ચોકકપી ભારથી ભરેલા જનકન દિની સીતાના
પૂર્ણ ચંદ્ર સરખા મુખને જેવા લાગ્યો

પછી પવનચુત હનુમાને પ્રકટપણે સીતાની
પાસે જવાની ઇચ્છા કરી, એટલામા મીતાથી
દૂર પ્રેરેલી લય કર રૂપવાળી કેટલોક રાક્ષસીઓ
તેના જોવામા આવી તે રાક્ષસીઓમાની કોઈક
એક આખવાળી હતી, ન્યારે કોઈક એક કાન
માળી હતી, કોઈક હાથા કાનવાળી હતી, ત્યારે
કોઈક કાન વિનાની હતી અને કોઈકના કાન
તો શુક્ર સરખા બાહીદાર હતા કોઈકને શ્વાસો
ચલવાય લેવા માટે મસ્તક ઉપર જ ઇંદ્ર હતા, ૧-૫
કોઈકના ચરીર તથા મસ્તક ઘણા જ મોટા હતા,
કોઈકની ઝીવાઓ ઘણી જ લાખી અને પાતળી
હતી, કોઈકના મસ્તક પર મુદ્દલ કેશ જ ન હતા,
કોઈકના કેશ ખરી પડેલા હતા, કોઈક વળી
પોતાના હાથા કેશને જ કામળાની પેઠે જોઈ
નારી હતી, કોઈકના લલાટ અને કાન ઘણા જ
લાખા હતા, કોઈકના મ્તન તથા ઉદર લાખા
હતા, કોઈકના હોઠ લાખા હતા, કોઈકના હોઠ
સૂપડા જેવા પહોળા હતા, કોઈકનું મુખ લાણુ
હતું અને કોઈકની જ ઘાંઘે લાખી હતી ૬-૭
વળી કોઈક ટૂંકડી હતી તો કોઈક વાળી તાડ

જેવી હતી, કોઈક વાડા ચરીરવાળી હતી તો
કોઈક ઠી બણી હતી, કોઈક વિકરાળ દેખાવની
હતી, તો કોઈક ખાડાવાળા મુખવાળી હતી અને
કોઈક પીળા નેત્રવાળી હતી તો કોઈક બિહામણ
મુખવાળી હતી ૮ એ રાક્ષસીઓમાની કેટલીક
ઘેઠાળ રૂપવાળી હતી તો કેટલોક પીળા વર્ણ
વાળી હતી, કેટલીક કાળજ જેવી કાળી હતી તો
કેટલીક નિરતર કોધીલી તથા કવેશ કરનારી જ
હતી તેમાની કેટલીક રાક્ષસીઓએ પોતાના
હાથમા ત્રિશુળ, મુદ્દગર, ગદા અને તલવાર વગેરે
આયુધો ધારણ કર્યા હતા ૯ વળી એ રાક્ષસી
ઓના મુખ પણ ભુલા ભુલા પ્રકારના હતા.
કેટલોકના મુખ વરાહન જેવા હતા તો કેટ
લોકના હરિણના જેવા હતા, કેટલોકના વ્યાગ્રના
જેવા હતા તો કેટલોકના પાડાના જેવા હતા
અને કેટલોકના ખકરાના જેવા હતા તો કેટલોકના
મુખ શિયાળના જેવા હતા, કેટલોકના ચરણ
હાથીના જેવા હતા તો કેટલોકના જિંદના જેવા
હતા, તો કેટલોકના અશ્વના જેવા હતા, તો
કેટલોકના ફૂતરાના જેવા હતા એ રાક્ષસીઓ
માની કેટલીકના મસ્તક ઉદરમા પેસી ગયેલા
હતા ૧૦ કેટલોક રાક્ષસીઓને એક જ હાથ હતો
તો કેટલોકને એક જ ચરણ હતો કેટલોકના
કાન ગધેડીના જેવા હતા તો કેટલોકના વળી
ઘોડીના જેવા હતા, કેટલોકના ગાયના જેવા
હતા તો કેટલોકના હાથડીના જેવા હતા
તેમ જ કેટલોકના કાન સિ હણુના જેવા હતા
કેટલીક રાક્ષસીઓને એક કરતા વધારે નાસિકા
ઓ હતી, કેટલોકની નાસિકાઓ વાડી હતી,
કેટલોકને મુદ્દલ નાસિકા જ ન હતી, ત્યારે કેટ
લોકને વળી હાથીની સૂઢ સરખી લાખી નાસિકા
હતી અને કેટલોકને શ્વાનોચ્છવાસ લેવા માટે
લલાટની વચ્ચે નાસિકા હતી કેટલોક રાક્ષસી
ઓના પગ હાથીના જેવા મોટા હતા, કેટલોકના
આખલા જેવા હતા અને કેટલોકના પગો ઉપર
વાળના ચુરંચો ઊભેલા હતા કેટલોક રાક્ષસીઓના
મસ્તક તથા ઝીવાઓ ઘણા જ મોટા હતા ત્યારે

કેટલીકનાં સ્તન અને ઉદર ઘણાં મોટાં હતાં; કેટલીકનાં મુખ અને નેત્ર ઘણાં મોટાં હતાં અને કેટલીકની જિહ્વા તથા મુખ અત્યંત લાંબાં હતાં. ભયંકર સ્વરૂપવાળી કેટલીક રાક્ષસીઓનાં મુખ બકરા જેવાં, કેટલીકનાં હસ્તી જેવાં, કેટલીકનાં વૃષભ જેવાં, કેટલીકનાં ભૂંડણ જેવાં, કેટલીકનાં ઘોડી જેવાં, કેટલીકનાં ગધેડી જેવાં ને કેટલીકનાં જીંટણ જેવાં હતાં. બિહામણાં મુખવાળી અને વિકરાળ તથા ધુમાડા જેવા કેશવાળી એ રાક્ષસીઓએ ત્રિશૂળ અને મુદ્ગર આદિ આયુધો ગ્રહણ કર્યાં હતાં. તે રાક્ષસીઓ નિરંતર ક્રાંત્યા કરનારી અને ક્રોધીલા સ્વભાવવાળી હતી અને વારંવાર મહિરાનું પાન કરતી હતી, જેને જોતાં જ કંપારી છૂટે એવાં બિહામણા રૂપવાળી, માંસ અને શોષિતનું જ ભક્ષણ કરનારી તથા માંસ અને રુધિર, ઘડે સર્વાંએ ખરડાયેલી એ રાક્ષસીઓને કપિવર હનુમાને દીડી. તેઓ સઘળી મોટી શાખાઓવાળા શિંશપાવૃક્ષ તળે ટોળે વળીને બેઠેલી હતી અને સતીશિરોમણિ સીતા પણ એ જ શિંશપાવૃક્ષના મૂળ આગળ બેઠેલાં હતાં. ૧૧-૧૮

હવે પવનસુત હનુમાન એકીનજરે સીતાને નિહાળવા લાગ્યો. એ વેળા સીતા શોકથી વ્યાધ હોવાને લીધે કાંતિરહિત થઈ ગયાં હતાં અને તેમના ચોટલામાં ઘણો જ મેલ ભરાયો હતો. પતિવ્રતાધર્મની ઉત્તમ કીર્તિ ધરાવનારાં અને સ્વામીનાં દર્શનને વિયોગ પામેલાં બનકી બાંહે પુણ્ય ક્ષીણ થવાથી પૃથ્વી પર ખરી પડેલ કોઈ તારાનક્ષત્ર હોય એવાં જણાતાં હતાં. ૧૯-૨૦ અંબુજોથી વિજૃંહાં પડેલાં અને રાક્ષસોના રાજ રાવણે રોકી રાખેલાં સતીશિરોમણિ સીતા ટોળાથી વિજૃંહી પડેલી અને સિંહે ઘેરેલી હાથિણી સરખાં શોભતાં હતાં. એ સમયે તે શ્રદ્ધ આભરણોથી રહિત હતાં, તોપણ સ્વામી પરના વાસવ્યભાવ વડે શોભી રહ્યાં હતાં. પતિવિયોગના દુઃખને લીધે તેમનું સૌંદર્ય ઘણું દિવસથી વાપર્યો વિનાનો વીણાના સરખું થઈ ગયું હતું.

પતિના હિતમાં તત્પર રહેનારાં તથા રાક્ષસોને વચીભૂત નહિ થનારાં તે શરદઋતુનાં વાદળોથી ઢંકાયેલા ચંદ્ર સરખાં નિસ્તેજ દેખાતાં હતાં. જેમ કુર ગ્રહોથી રોહિણી વીંટાયેલી હોય, તેમ રાક્ષસીઓથી વીંટાયેલાં બનકી અશોકવાટિકામાં બેઠેલાં હોવા છતાં શોકસાગરમાં ડૂબેલાં હતાં.* એ વેળા સતીશિરોમણિ સીતા શરીરે અત્યંત મલિન હોવાને લીધે તથા ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપસૌંદર્ય વડે અલંકૃત હોવાને લીધે, કાદવથી ખરડાયેલી કમલિનીની પેઠે શોભારહિત અને શોભાયુક્ત જણાતાં હતાં; અર્થાત્ જેમ કાદવથી ખરડાયેલી કમલિની શોભે પણ ખરી અને ન પણ શોભે, તેમ સીતાના અંગ પરનો મલિનતા વરદ દંદિ કરતાં તે શોભાથી રહિત જણાતાં હતાં અને તેમનું સ્વરૂપસૌંદર્ય જોતાં શોભાયુક્ત જણાતાં હતાં. અત્યંત મલિન અને શુષ્ક થયેલું એક વસ્ત્ર પહેરેલાં બનકી કે જે પતિવિયોગને લીધે પુષ્પ વિનાની લતા જેવાં જણાતાં હતાં, તેમને પવનસુત હનુમાને દીડાં. શ્યામ નેત્રવાળાં અને પોતાના શિયળ વડે જ રક્ષા પામેલા સતીશિરોમણિ સીતા દુઃખને લીધે જોડે દીન મુખવાળાં થઈ ગયાં હતાં; છતાં પણ પોતાના પાતિવ્રત્યના તેજને લીધે અદીન સરખાં દેખાતાં હતાં. ભય પામેલી હારણીનાં પેઠે તે આમતેમ જોતાં હતાં અને પોતાના નિઃશ્વાસના વાયુથી બાંહે લીલાંછમ વૃક્ષોને બાળી નાખતાં હોય એવો ભાસ થતો હતો. એ સમયે સતીશિરોમણિ સીતા બાંહે દુઃખને સમૂહ જ હોય કિંવા દુઃખરૂપી સાગરનો મોટો તરંગ જ હોય એવાં દેખાતાં હતાં. સુંદર અંગવાળાં કૃશાંગી સીતા કે જે આબુપણે વિના પણ શોભી રહ્યાં હતાં, તેમને જોઈ પવનસુત હનુમાન ઘણો જ હર્ષિત થયો. મદિરેક્ષણ* સીતાને જોઈ હનુમાનને

* અશોકવાટિકા એટલે જ્યાં શોક ન હોય એવી વાટિકા. તેમાં વસનારને શોક ન રહેવો જોઈએ, છતાં સીતા તો શોકયુક્ત જ હતાં.

× અબનપક્ષીનાં નેત્ર જેવા રંગવાળાં.

હૃદયના આસુ આવી ગયા અને હૃદયના આવેશમાં શ્રીમાન રામચંદ્રનું સ્મરણ કરીને તેણે પ્રણામ કર્યો ૨૧-૩૨ સીતાદર્શનથી અત્યંત હર્ષિત થયેલો મહાબળવાન કપિ હનુમાન પોતાના મન વડે રામ-લક્ષ્મણને નમન કરીને ત્યાંની ચર્ચા જોવા માટે શિશુપા વૃક્ષમાં જ સ્થાઈ રહ્યો ૩૨ ધૃત શ્રીવાલ્મીકી મહામુનિપાત્ર આદિત્ય શ્રીરામાયણના સુદકાંડમાં ૧૭ મો સ્તવ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮ મો

અશોકવનમાં સીતા-રાવણનું આગમન

તથા નિમ્નસાગર્ય વમ પ્લવિતપાદપદ્મ ।

નિચિન્મતશ્ચ લેવહી કિશ્કિન્દ્રેણ નિરામક્ત્ ॥ ૧ ॥

વિદેહપુત્રો સીતાની શોધ કરતા તથા પુષ્પ સુજા વૃક્ષવાળા અશોકવનને જોતા જોતા રાત્રિ ધણીજારી વનતીત થઈ ગઈ ૧ જ્યારે નાન મેઘડી જોટની રાત્રિ રહી, ત્યારે ષડઅવેદ જાણનારા અને અગ્નિહોત્રવીયજન કરનારા વેદજ્ઞરાક્ષસોના વેદધ્વનિ કંપિત હનુમાનના સાલજવામાં આવ્યો એ વેળા રાવણના અતપુર આગળ કાનને આનંદ આપે એવા માગલિક વાજી રોના ધ્વનિ તથા જયઘોષ થવા લાગ્યા એ સાલજીને ઘાટી ભુલજોવાળો અને અત્યંત પ્રતાપવાળો મહાબળવાન રાક્ષસરાજ રાવણ નિદ્રામાંથી જાગ્યો થયો પછી નિદ્રાને લીધે ખમી ગયેલા અશ્રુપણોને ઠીક કરીને તેણે સીતાનું ચિતવન કરવા માંડ્યું ૨-૪ મહામત થઈ રહેલા એ રાવણનું મન કામવાસનાને લોધે સીતા વિષે જ આસક્ત થયેલું હતું, તેથી તે પોતાની કામવાસનાને પોતાના મનમાં ચામવી સંકોચે નહિ પછી ઉત્તમ વશાશ્રુપણો વડે પોતાના દેહને શણગારીને રાક્ષસરાજ રાવણ અતપુરમાંથી બહાર નીકળ્યો અને સર્વ સ્તુતિમાં ફળ-પુષ્પ આપનારા વિવિધ પ્રકારના વૃક્ષોથી ભરેલો, નાની નાની પુષ્કરિણીઓની સુશોભિત, મુખમત પક્ષીઓથી ચિત્ર વિચિત્ર, દર્પિત તથા મનને હરણ કરે એવા કૃત્રિમ મૃગોથી અલકૃત અને મણિજડિત સુવર્ણના સોરજોવાળી અશોકવાટિકા પ્રત્યે જવા લાગ્યો

અનેક મુગસમૂહોથી વ્યાપ્ત, ઘાટા વૃક્ષોવાળી તથા નીચે પડેલા ફળોથી છવાયેલી ભૂમિવાળી અશોકવાટિકાના માર્ગને જોતો રાવણ ત્યાં આગળ જઈ પહોંચ્યો ૫-૯

જે વેળા પુલસ્ત્યવ શ્રી રાવણ અશોકવાટિકા પ્રત્યે આવવા નીકળ્યો, તે વેળા જેમ દેવ અને ગૃધ્રની સૌઓ ઇંદ્રની પાછળ જાય, તેમ એકસો સૌઓ તેની પાછળ ચાલવા લાગી ૧૦ તેમાંની કેટલીક સૌઓ મેનાની દીવ્યો આલોને ચાલતી હતી, કેટલીક આમર ઢાળતી ચાલતી હતી, કેટલીક પખા વડે વાયુ ઢાળતી હતી, ૧૧ કેટલીક જળની ઝારીઓ પ્રહણ કરતી, તે વડે ટકાવ કરતી રાવણની આગળ ચાલતી હતી અને કેટલીક મણિજડિત સુવર્ણના આસને પ્રહણ કરીને પાછળ પાછળ ચાલતી હતી ૧૨ ચતુર એવી કોઈક જી મહિરાવી ભરેલા રત્નમય કળાસને પોતાના જનણ હાથમાં પ્રહણ કરી ચાલતી હતી ૧૩ ત્યારે જીજી કોઈક સૌ રાજકુસરમુ પ્રવેત, પૂજા ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળું અને સુવર્ણના દાડવાળું મોઢું છત્ર આલોને રાવણની પાછળ ચાલતી હતી એ પ્રમાણે નિદ્રા તથા મહિરાન્ય વેન વડે ઘેરે થોડા નેત્રવાળી રાવણની એ માનીતી સૌઓ, વીજળી જેમ મેઘની પાછળ જાય તેમ રાવણની પાછળ જતી હતી ૧૪, ૧૫ સૌઓના ચંદ્રહાર તથા કેયૂર વગેરે આભૂષણો સરકી ગયા હતા, તેઓના શરીર પરના અગરાજ ભૂસાઈ ગયા હતા, ચોટલાની લગ્ન છૂટી ગઈ હતી, મુખ પર પરસેવાના ઝિંદુ ઢોખાતા હતા, અવશેષ રહેલા મધના તથા નિદ્રાના ઘેનથી તેઓ લહેરાઈ જતી હતી, પરસેવાને લોધે તેઓના શરીર પરના પુષ્પાભરણો કરમાઈ ગયા હતા, તેઓના ચોટલાની લગ્ન પુષ્પોથી ચીથેલી હતી ૧૬, ૧૭ અને તેઓના નેત્ર ખજનપક્ષીના નેત્ર સરખા રગવાળા જણાતા હતા રાવણની માનીતી એ સૌઓ, રાવણ અશોકવાટિકા પ્રત્યે જતા હતા તે સમયે સ્વેચ્છાથી તેની પાછળ પાછળ ચાલતી હતી એ સમયે કામને લોધે

પરવશ થયેલો અને સીતાને વિષે આસક્ત મનવાળો તેઓનો પતિ મહાબળવાન રાવણ પણ મંદ મંદ ગતિથી ચાલતો હતો. ૧૮-૧૯

સર્વ સ્ત્રીસમાજ સહિત રાવણ અશોક વાટિકાની પાસે આવી પહોંચ્યો, ત્યારે સ્ત્રીઓની કટિમેખલાનો અને નૃપુરોનો રણબહુટ વાયુસુત હનુમાનના કાને પડ્યો. ૨૦ કપિવર હનુમાને માર્ગ તરફ દિષ્ટિ કરી તો અપ્રતિમ કર્મ કરનારા અને અચિંત્ય બળ-પરાક્રમવાળા રાવણને અશોકવાટિકાના દ્વાર આગળ આવતો દીડો. એ સમયે જેમાં વારંવાર સુગંધી તેડ પૂરવામાં આવતું હતું એવી આગળ ધરેલી અનેક દીપિકાઓથી રાક્ષસરાજ રાવણ પ્રકાશમાન થઈ રહ્યો હતો. કામ અને ગર્વના ચઢથી છઠ્ઠી ગયેલો અને વિશાળ તથા કૂર દંષ્ટિ કેંકનારાં લાલચોળ નેત્રવાળો એ રાવણ બાણ ધનુષ્યનો ત્યાગ કરી આવેલો સાક્ષાત્ કામદેવ જ હોય એવો જણાતો હતો. ૨૧-૨૩ મધન કરેલા જળના કીણ સરખું સફેદ, ઘોઈને સ્વચ્છ કરેલું, સુક્રાદ્ગોષ્ઠીથી ભરતું અને પુષ્પોથી છવાયેલું રાવણનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર કે જે બાલુઅંધમાં ભરાઈ ગયું હતું તેને તે પોતાના હાથ વડે જેમીને યથાસ્થાને ધારણ કરતો હતો. ૨૪

અશોકવાટિકાના દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યા પછી સ્ત્રીઓથી વીંટાયેલો રાવણ ત્યારે શિંશપાવૃક્ષની સમીપ આવી પહોંચ્યો, ત્યારે હંભરો પત્રો અને પુષ્પોથી છવાયેલો અને શિંશપાવૃક્ષની શાખા પર સંતાયેલો વાયુપુત્ર હનુમાન તેને જોવા માટે જીઓનીચો થવા લાગ્યો. રાવણને જોયા પછી કપિવર હનુમાને તેની યાજ્ઞ ચાલતી રૂપ અને યૌવનસંપન્ન સ્ત્રીઓને પણ દીડો. ૨૫-૨૬ વિશ્રવાનો પુત્ર રાક્ષસરાજ રાવણ કે જે મધ્યાન કરવાથી મટા-મત્ત થઈ રહ્યો હતો, જેણે વિચિત્ર આબૂપણો ધારણ કર્યા હતાં અને જેના કાન શંકુ ત્રરખા આવીદાર હતા, તેને પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવતી સ્ત્રીઓ સહિત મૃગ-પક્ષીઓથી ભરેલા અશોકવનમાં પ્રવેશ કરતો કપિવર હનુમાને

દીડો. ૨૭-૨૮ તારાઓથી વીંટાયેલા ચંદ્રની જેઠ સ્વરૂપવતી સ્ત્રીઓથી વીંટાયેલા અત્યંત તેજસ્વી રાવણને જોઈને મહાબળવાન કપિવર હનુમાને ‘મોટી બુદ્ધિઓવાળો રાવણ તે આ જ છે અને આને ‘મેં લંકાનગરીમાં ઉત્તમ રાજમહેલમાં રહેલો જોયો હતો’ એવો નિશ્ચય કર્યો; અર્થાત્ હનુમાને રાવણને જોળ્યો. રાવણને જોળ્યો એટલે તો કપિવર હનુમાન તરત જ કૂધો અને ગેઠો હતો! ત્યાંથી ઉપરની શાખા પર ચડી ગયો. ૨૯-૩૦ પવનસુત હનુમાન જોકે ઉંચ તેજસ્વી હતો, તોપણ રાવણ તેજને સહન નહિ કરી શકવાથી શિંશપાવૃક્ષની ઘટામાં સંતાઈ ગેઠો. ૩૧

લંકેશ્વર રાવણ શ્યામ કેશવાળાં, સુંદર નિતંબવાળાં, પરસ્પર મળેલાં સ્તનવાળાં અને મૃગના બચ્ચાંના જેવાં નેત્રવાળાં સીતાને જોવાની ઇચ્છાથી ઉતાવળો ઉતાવળો તેમની સમીપ બંધ પહોંચ્યો. ૩૨

ઈતિ શ્રોવાત્તમીક મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમા ૧૮ થી સગ ચમાસ

સર્ગ ૧૯ મો

અતોક્ચનમા સીતા-તેમની વિપ્રમ અવસ્થા

તસ્મિન્નૈવ તતઃ કાલે રાજવુના ઇનિન્દિતા ।

રૂપયોયનલેપયે ભૂવમાત્મમર્મૃતમ્ ॥ ૧ ॥

આજુરજ્યેષ્ઠી અલંકૃત યજેલા રૂપ-યૌવન સંપન્ના રાક્ષસરાજ રાવણને પોતાની સમીપ આવતો જોઈ ને જેમ મહાવાયુથી કદળીવૃક્ષ કેપે, તેમ પવિત્ર ક્રીતિવાળાં વિદેહપુત્રી સીતા ધરધર કંપવા લાગ્યાં. ૧-૨ અતિશય સૌંદર્યવાળાં અને વિશાળ નેત્રવાળાં એ સીતા પોતાની બન્ન સાધણો વડે પોતાનું ઉદર ઢાંકીને તથા બન્ન હાથ વડે જેડ સ્તન ઢાંકીને રુદન કરવા લાગ્યાં. ૩ રાક્ષસરાજ રાવણ રાક્ષસીઓથી રક્ષણ કરાતાં અને દીન થઈ ગયેલાં સીતાને સમુદ્રમાં તાંબી ગયેલો નોકાની જેઠે દુઃખી અવસ્થામાં દીડો. ૪

જેમ વૃક્ષની શાખા કપાઈને પૃથ્વી પર

પડેલો હોય, તેમ પ્રશંસનોય મતવાળાં બનકી કાંઈ પણ બિછાવ્યા વિનાની પૃથ્વી પર બેઠેલાં હતાં.^૧ જેનાં આભૂષણ પહેરવા યોગ્ય અવયવો મેલથી ઠંકાઈ ગયા હતા, એવાં અને અલંકાર ધારણ કરવાને યોગ્ય છતાં અલંકારરહિત એવાં એ સીતા કાદવથી ખરડાયેલી કમલિનીની પેઠે સારી રીતે શોભતાં ન હતાં.^૨ સંકપ્તરૂપી અશ્વોથી ભેરેલા મનરૂપી રથમાં બેસીને તે સીતા બહુ વિદિતાના રઘુવીરની પાસે જ જતાં હોય એવાં જણાતાં હતાં, અર્થાત્ તે રાત્રિ-દિવસ પોતાના મનમાં શ્રીરામચંદ્રનું ચિંતન કરતાં હતાં.^૩ રામચંદ્ર વિશે આસક્ત હોવાથી માત્ર રામચંદ્રનું જ ધ્યાન ધરનારાં, શોકને લીધે સુકાઈ ગયેલાં, મંત્ર વડે શોકાયેલી નાચણની પેઠે ચેષ્ટા કરનારાં અને ધૂમકેતુ અહથી પીકાતી શહિણીની પેઠે સંતાપ પામેલાં વઢેલી દુઃખના પારને ભેઈ શકતાં ન હતાં.^૪ સતીશિરોમણિ સીતા ઉત્તમ આચાર તથા શ્રેષ્ઠ સ્વભાવવાળા ધાર્મિક કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં હતાં અને તેવા જ કુળમાં લક્ષ્માંકથી ભેડાયેલાં હતાં; તેપણુ આ વેળાએ બહે હુબુહમાં જન્મેલાં હોય એવાં જણાતાં હતાં.^૫ રામચંદ્રના વિરહથી સંતાપ થઈ રહેલાં સતીશિરોમણિ સીતા બહે કલ્પકિત થયેલી કીર્તિ હોય, અપમાન પામેલી અથવા ક્ષીણ થયેલી શ્રદ્ધા હોય, લગ્ન થયેલો આશા હોય,^૬ વિઘ્ને લીધે હણ્યેલી ધનપ્રાપ્તિ હોય, અનાદર પામેલો રાજની આજ્ઞા હોય. ઉત્પાતને સમયે પ્રત્યક્ષિત થયેલી દિશા હોય, ભ્રષ્ટ થયેલી પૂજા જ હોય,^૭ રાહુએ જેના ચંદ્રમંડળને આસ ક્યો હોય એવી પૃથ્વીમાની રાત્રિ હોય, તોડી નાખેલો પક્ષિની હોય, જેમાંના ચૂર પુરુષો હણાઈ ગયા હોય એવી સેના હોય, અધકાર વડે હણ્યેલી પ્રભા હોય, મુકાયેલી નદી હોય, વેદરહિત-પતિત જનોએ યોગજવાથી અપવિત્ર થયેલો વેદી હોય, શાંત થયેલી અગ્નિશિખા હોય,^{૮,૯} અથવા હસ્તીએ પોતાની સૂંઢ વડે ડહોળી નાખવાને લીધે પત્રો તેમ જ કમળો

વિનાની થયેલી અને ત્રાસ પામેલાં પક્ષીઓવાળી નાનીસરખી તળાવડી હોય એવાં દેખાતાં હતાં. રામપત્ની સીતા પતિવિયોગના શોકની પીડાથી સુકાઈ ગયેલાં હોવાને લીધે, આડઅવળા કાંસ યોદ્ધાને જેમાંનું જળ ખીજે સ્થળે લઈ જવામાં આવ્યું હોય એવી નદીના જેવાં અને રતનાદિથી અંગશુદ્ધિ નહિ કરવાને લીધે કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિના જેવાં જણાતાં હતાં.^{૧૦,૧૧} સુંદર અંગવાળાં તથા સ્તનજડિત મહેલમાં વસવાને યોગ્ય એવાં સુકુમારી બનકી દુઃખ વડે સંતાપ થતાં હોવાથી બહે તરતમાં જ તોડી નાખેલી અને તાપ વડે સુકાતી કમળની ડાંડી જ હોય એવાં દેખાતાં હતાં. જનકનંદિની સીતા પોતાના મુશ્કેલિત હસ્તીરાજથી વિખૂટી પાડેલી, થાંભલે બાંધી રાખેલી, દુઃખપીડિત તથા નિસાસા નાખતી હાથણી સરમાં જણાતાં હતાં. જેમ વર્ષાઋતુના અંતમાં સ્થામતા મારવી વનરાણથી પૃથ્વી શોભે, તેમ સતીશિરોમણિ સીતા યોગ્યાયોગ્યા વિનાની અને પૃથ્વી સુધી લટકતી પોતાની વેણીથી શોભતાં હતાં.^{૧૨-૧૬} ઉપવાસથી, પતિ-વિયોગના શોકથી, રામચંદ્રના ધ્યાનથી તથા રાવણના ભયથી ક્ષીણ થઈ ગયેલાં અને જળ કિંવા વાયુનો જ આહાર કરવાથી કુશ તથા દીન બની ગયેલાં તપસ્વિની સીતા એ સમયે હાથ ભેરી બેઠાં હતાં; તેથી બહે પોતાના શુદ્ધ મનથી તે ‘મારા પતિ રામચંદ્રથી રાવણનો પરાભવ થાઓ!’ એવી કુળદેવીને પ્રાર્થના કરતાં હોય એવાં જણાતા હતાં.

મહાબળવાન રાવણ, જેમના રવેત અને વિશાળ નેત્રના છેડા લાલ રંગના હતા અને જેમની પાંપણો સુંદર હતી તથા જે ચોધાર આંસુએ રુદન કરતાં ચોમેર નિહાળતાં હતાં અને જેમનું મન રામચંદ્ર વિશે જ આસક્ત હતું, તેવાં પવિત્ર કીર્તિવાળાં સીતાને પોતાના જ વધને માટે લોભાવવા લાગ્યો.^{૨૦-૨૨}

હવે શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્રસંક્રમ ૧૯ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦ મો

અશોકવનમાં સીતા-કામાંધે રાવણનાં વચનો
સ તા પારેવૃતાં દીનાં નિરાતન્દાં તપસ્વિનીમ્।
સાકારમધુરેર્વાક્યેર્વદ્વાંયત રાવણઃ ॥૧॥

રાક્ષસીઓથી ઘેરાયેલાં, દીન, આનંદરહિત
તથા શોકચેત્ત થયેલાં સીતાની પાસે જઈને
શ્રેષ્ઠેશ્વર રાવણ ચેષ્ટાક્રુત મધુર વાક્યોથી પોતાનો
અભિપ્રાય પ્રકટ કરવા લાગ્યો.^૧

લંકેશ્વર રાવણે સીતા પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે
હસ્તીની સૂંઢ સરખી જંઘાવાળી ! મને દેખીને
તું ઉઠેર તથા સ્તન શા માટે ઢાંકે છે અને બાજે
મારા ભયને લીધે તું પોતાના શરીરને ઝુમ કરી
દેવા ઇચ્છતી હોય એવી ચેષ્ટા કેમ કરે છે ?^૨ હે
સર્વ લોકોનાં મનનું હરણ કરનારી ! હે સર્વોચ્ચ-
સૌંદર્યસંપન્ન ! હે વિશાળ નેત્રવાળી ! હું તને
પૂજા જ ચાહું છું. હે પ્રિયા ! તું મારા પર પ્રેમ-
ભરી દૃષ્ટિથી જો. હે સીતા ! અહીંયાં ઇચ્છિત
રૂપ ધરનારા રાક્ષસો અથવા મનુષ્યો એમાંનું
કોઈ પણ નથી; માટે મને જોઈને ઉત્પન્ન થયેલા
ભયનો તું ત્યાગ કર. હે ભીરુ ! પારકી સ્ત્રીઓમાં
ગમન કરવું કિંવા બળાત્કારથી તેનું હરણ કરવું
એ તો અમે રાક્ષસોનો સનાતન ધર્મ જ છે, એ
તારે નિઃસંદેહ બાબુડું.^{૩-૪} હે મધિલી ! અમારો
એવો ધર્મ હોવા છતાં અને મારા શરીરમાં
જમે તેટલો કમ વ્યયવા છતાં પણ મારા પર
તારી ઇચ્છા વિના હું તને અડકીશ નહિ.^૫ હે
દેવી ! તારે જરા પણ ભય રાખવા જેવું નથી.
હે પ્રિયા ! મારા પર વિશ્વાસ લાવીને તું મારી
સાથે ખરા દિલથી પ્રેમ કર. તારે આમ શોક-
પીડિત થવું યોગ્ય નથી.^૬ અરે, મસ્તક પર એક
વેણી ધારણ કરવી, પૃથ્વી પર સૂઈ રહેવું,
વિચારવમળમાં ઉહોળાવું, મેલાં વસ પહેરવાં
અને નિરર્થક ઉપવાસ કરવા, એ તને જરાયે
યોગ્ય નથી.^૮ હે મધિલી ! તું મારી સાથે પ્રીતિ
બાંધ અને ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પમાળાઓ, અગર
વગેરે મુગંધી દ્રવ્યો, શ્રદ્ધાચંદન, વિવિધ પ્રકારનાં

વસ્ત્રો, દિવ્ય આભૂષણો, અમૂલ્ય પાનપદાર્થો,
શય્યાઓ, આસનો, ગીત, નૃત્ય તથા વાદ્ય એ
સઘળું તારે સ્વાધીન કરી દે. ૯, ૧૦ હે સુંદર
દેહવાળી ! તું સ્ત્રીઓમાં રત્નરૂપ છે; માટે આમ
વ્યર્થ ચિંતાતુર ન થા. તું તારાં અંગો પર સર્વ
પ્રકારના અર્ચકોરો ધારણ કર. અરે, મને
પામીને તું આભૂષણ વિનાની કેમ રહી શકે ?
હે બનકી ! આ તારું સુંદર ખીલેલું યૌવન નહીના
પ્રવાહની પેઠે એમ ને એમ જ વહી જાય છે અને
તે વહી ગયેલા જળપ્રવાહની પેઠે કદી પણ પાછું
આપનાર નથી; માટે તું મારી સાથે પ્રેમ બાંધીને
દિવ્ય ભોગ ભોગવ. હે શુભકર્શના ! હું તો ધારું
છું કે, દિવ્ય રૂપનું નિર્માણ કરનારા બ્રહ્મદેવ પણ
તને સરળને વિરામ પામ્યા છે; કેમ કે આ
હુનિયાના તારા સરખી રૂપવાળી બીજી કોઈ
પણ સ્ત્રી જોવામાં આવતી નથી, ૧૧-૧૩ હે વદેહી !
રૂપ અને યૌવન વડે શોભતી તને જોઈને
સાક્ષાત્ બ્રહ્મદેવ પણ કામવશ થઈ જાય, તો
પછી બીજો પુરુષ કામને વશ થાય એમાં તો
કહેવું જ મું ? હે ચંદ્ર સમાન મુખવાળી ! હે
વિશાળ નિતંબવાળી ! હું તારાં જે જે અંગને
જોઈ છું, તે તે અંગમાં જ મારી દૃષ્ટિ ચોંટી જાય
છે, અર્થાત્ એક અંગ જોયા પછી ત્યાંથી નજર
ફેરવવાની ઇચ્છા જ થતી નથી. હે મધિલી !
તું મોહનો લાગ કરીને મારી સ્ત્રી થા. ઉત્તમ
સ્વરૂપવાળી મારી અનેક સ્ત્રીઓ વિશે તું મારી
મુખ્ય રાણી થા. હે ભીરુ ! મેં ત્રણે લોકમાંથી
બળાત્કારે જે જે રત્નો આણેલાં છે તે અને મારું
આયુ સંખ્ય હું તને આપી દઉં છું. ૧૪-૧૭
હે વિદાગ્નિની ! તારી પ્રીતિને અર્થે અનેક
નગરોથી ભરેલી આખી પૃથ્વી છતી હું તારા
પિતા જનકને આપીશ. સંશ્રામ વિષે મને છતી
શકે એવા કોઈ પણ પુરુષને હું જોતો નથી.
અરે, વિચાર તો કર કે યુદ્ધભૂમિ વિષે કોઈ પણ
પુરુષ મારા મહાન બળની આગળ ઊભો રહેવા
પણ સમર્થ નથી. સઘળા દેવો અને અમુરો પણ
યુદ્ધ વિષે મારી સામ્રાજિયા રહેવાને અચક્ષ

છે. અરે, ભાંગી ગયેલી ધબ્બોવાળા તેઓને મેં કેટલોયે વાર સંગ્રામમાંથી નસાડી મૂક્યા છે ! હે સીતા ! તું મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કર, એટલે તારા શરીરને સ્નાનાદિ ક્રિયાથી નિર્મળ બનાવવામાં આવે અને તારાં અંગો પર પ્રકાશમાન આભૂષણો પહેરાવવામાં આવે. હે વરાનના ! હું અલંકાર વડે વિભૂષિત થયેલું તારું સૌંદર્ય સુક્ષ્મ સ્વરૂપ ભેવા ઇચ્છું છું; માટે તું મારા પગ દયા લાવીને ઉત્તમ શયનગાર ધારણુ ૬૨.૧૮-૨૨ હે ભીરુ ! તું તારી ઇચ્છામાં આવે તેવા લોગ લોગવ, તારી ઇચ્છામાં આ તેવા પદાર્થોનું પાન કર, તારી ઇચ્છામાં આવે તેવી કોડા કર અને તારી ઇચ્છામાં આવે તેવી રીતે આ રાજ્ય તથા ધનનું કોઈને દાન કરી દે. ૨૩ હે ભનક્રી ! મારા પર વિશ્વાસ આણીને તું મારી સાથે પ્રીતિ બાંધ અને જરા પણ સંકેત ન ધરતાં તારી ઇચ્છામાં આવે તેવી મને આજ્ઞા આપ. જો મારા પર દયા કરીને તું જોવી રીતે મારી સાથે પ્રેમ ભેડીશ, તો તારા બાંધવો પણ તારા જેવું જ સુખ લોગવશે. ૨૪ હે યશસ્વિની ! હે કલ્યાણી ! મારી પરાક્રમરૂપી સંપત્તિ તથા લક્ષ્મી તો જો ! હે રૂડા ભાગ્યવાળી ! વલકલ વસ્ત્ર પહેરનારા રામની સાથે રહીને તું શું કરીશ ? ૨૫ અરે, જેની પાસે શુદ્ધ કરવાનાં કાંઈ પણ સાધન નથીએવો રાજ્ય-બ્રહ્મ ધર્મ વનમાં વસેલો અને ભૂમિ પર શયન કરનારો મતધારી રામ હજી સુધી જીવતો હશે કે નહિ જોની જ મને તો મોટી થંકા છે ! ૨૬ હે વેદેહી ! શ્યામવાદળથી છવાયેલા ચંદ્રની કાંતિ જેમ મેઘની આગળ ચાલતો બગલો ભેઈ શકતો નથી, તેમ મારા વશમાં પડેલી તને ભેવાને રામ હવે શક્તિમાન નથી. ૨૭ અરે, જેમ હિરણ્ય-કશિપુ ઇદ્રના હાથમાં ગયેલી પોતાની કીર્તિ પુનઃ પાત્રી શક્યો ન હોતો, તેમ તારો પતિ રામ મારા પંતમાં સપડાયેલી તને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ નથી. ૨૮ હે શુંદર હાસ્ય કરનારી ! હે સુચોલિત દંતપંક્તિવાળી ! હે ચંચળ નેત્રવાળી ! હે વિલાસિની ! હે ભીરુ ! ગરુડ જેમ બનારકાર-

થી અમૃતનું હરણુ કરે, તેમ તું મારા મનનું હરણુ કરે છે. ૨૯ હે સીતા ! તેં જનું અને મલિન રેશમી વસ્ત્ર પહેરેલું છે તથા કાંઈ પણ અલંકાર ધારણુ કર્યાં નથી; તેમ છતાં પણ તારું સુકોમળ સ્વરૂપ ભેઈને મને મારી ઓઝો વિષે જરા પણ પ્રીતિ થતી નથી. ૩૦ હે ભનક્રી ! મારા અંતઃપુરમાં રહેનારી સર્વશુભસંપન્ન મારી જેટલી ઓઝો છે, તે સર્વ ઉપર તું આધિપત્ય લોગવ. અર્થાત્ તું મારી વહાલી ઓ ધઈને મારી બીજી સઘળી ઓઝોને આરા આપનારી થા. ૩૧ હે શ્યામ કેશવાળી ! અપસરાઓ જેમ લક્ષ્મીની સેવા કરે છે, તેમ ત્રલોક્યમાં ઉત્તમ ઓઝી મારી સઘળી ઓઝો તારી સેવા કરશે. ૩૨ હે વેદેહી ! કુબેરને ઘેર જે જે રત્નો અને ધન છે તથા આ લોક વિષે જેટલાં સુખ છે તે સઘળાંને તું મારી સાથે રહીને યથેચ્છ રીતે લોગવ. ૩૩ હે દેવી ! તારો પતિ રામ તપ, બળ, પરાક્રમ, ધન, તેજ કિંવા કીર્તિમાં મારી બરાબરી કરી શકે એમ નથી. ૩૪

‘ હે લલના ! તું તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ પાન કર, ઇચ્છામાં આવે તેમ ક્રીડા કર, ઇચ્છામાં આવે તેવા લોગ લોગવ, હે દેવી ! મારું સઘળું ધન અને આખી પૃથ્વી તને અર્પણ કરું છું, માટે તું મારી સાથે પ્રીતિ બાંધીને ઇચ્છિત સુખ લોગવ અને તારા બાંધવોને પણ સુખ લોગવવા દે. ૩૫ હે ભીરુ ! તું સુવર્ણના નિર્મળ હારથી પોતાના શરીરને શયનગારીને પુષ્પયુક્ત વૃક્ષસમૂહથી વ્યાપ્ત થયેલાં અને જ્વરોનાં ટોળાંથી ભરેલાં સમુદ્રના કિનારા પરનાં વનોમાં ચાલ અને ત્યાં આગળ મારી સાથે યથેચ્છ વિહાર કર. ૩૬

ઈતિ ઓવાલ્મીકિ મહાકુન્દિનકૃતિ આદિશબ્દ શ્રીરામાયણનું સુદક્ષાકથા ૨૦ મે ચગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧ મો

અયોધ્યનમાં સીતા-રાવણને પ્રત્યુત્તર
તસ્ય તદ્વચનં શ્રત્વા સીતા રૌદ્રસ્ય રક્ષસઃ ।
આર્તા દીનસ્વરા દીનં પ્રત્યુવાચ તતઃ શનઃ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસરાજ રાવણનાં વચન સાંભળી હુઃખને
હીધે પીડિત થયેલાં, દીન સ્વરવાળાં, રુદન કરતાં,
થરથર ધ્રુજતાં, સુંદર દેહવાળાં અને પોતાના
પતિ રામચંદ્રનું જ ચિંતન કરતાં તપસ્વિની સીતા
ધીમથી દીન સ્વરે પ્રત્યુત્તર આપવા લાગ્યાં. ૧

સતીશિશૈમણિ સીતાએ રાવણની અને
પોતાની વચ્ચે પૃથ્વી પર એક તણખા મૂકીને
મંદ મંદ હાસ્ય કરતાં કહ્યુંઃ* ‘હે રાવણ ! તું
તારા ચિંતને મારા પરથી ખસેડી તારી સ્ત્રીઓ
વિષે જ પ્રીતિયુક્ત કર. જેમ પાપી મનુષ્ય
સિદ્ધિની પ્રાર્થના કરવાને અયોગ્ય છે, તેમ તું
મારી પ્રાર્થના કરવાને અયોગ્ય છે. હું કે જે અતિ
શ્રદ્ધ કુળમાં જન્મેલી છું અને અતિ પવિત્ર
કુળમાં પરણેલી છું તથા પતિવ્રતધર્મ પાળનારી
છું, તે નિકા ક્ષાય એણે અયોગ્ય કર્મ કરી
પણ કરીશ નહિ.’

એટલું કહ્યા પછી યશસ્વિની સીતાએ રાવણ
તરફ પૂંક ફેરવીને પુનઃ પણ કહ્યું. ‘હે રાવણ !
હું સતી છું અને પારકાની સ્ત્રી છું તેથી તારે
ઉપલોગ કરવા યોગ્ય નથી. ૪-૬ હે નિશાચર !
તું ધર્મનો વિચાર કરી રૂડા આચરણવાળો થા.
જેથી રીતે તું તારી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરે છે. તેવી
રીતે બીજાઓની સ્ત્રીઓનું પણ તારે રક્ષણ કરજું

* જેવી ગીતે પૃથ્વી પર મુનાદિનો ત્યાગ કરવો
અયુક્ત છે, તેથી પોતાની અને પૃથ્વીની વચ્ચે મૂકે
ક્ષાત વગેરે પાથરીને મુનાદિનો ત્યાગ કરવાની ક્ષત્રાત્મા
છે, તેવી રીતે સ્ત્રી પરપુરુષની સાથે સ્પર્શાવ રીતે
સંભાવણું કરવું અયુક્ત હોવાથી અહીં સીતાએ રાવણ
અને પોતાની વચ્ચે એક તણખાની આડ મૂકી. વળી
રાવણની આગળ તણખા મૂકીને શુદ્ધિમાં સીતાએ તેને
જેમ બાળાગ્રુ કે તને તણ સરખો ગણીને હું પ્રત્યુત્તર
આપું છું.

તિ. ડી. ઉપરથી

નેઈએ. ૭ હે રાક્ષસેન્દ્ર ! તું તારું જ દષ્ટાંત લઈને
તારી પોતાની સ્ત્રીઓ વિષે રમણ કર. જે પુરુષ
ચંચળ સ્વભાવવાળો, ઇદ્રિયોને વશ નહિ રાખ-
નારો અને પોતાની સ્ત્રી અસંતુષ્ટ રહેનારો
હોય છે, તેની બુદ્ધિને સજ્જનોઃ ધિષ્ટારે છે અને
પરસ્ત્રીઓથી તેનો વારંવાર પરાભવ થાય છે.
અરે, હું ધારું છું કે, આ તારી લંકાનગરી
વિષે કોઈ સાધુપુરુષો રહેતા નથી; અથવા ભે
રહે છે તો તું તેઓની યાસે બંધને ધર્માંધમ
સંબંધી કંઈ પણ પ્રશ્ન કરતો નથી કે જેથી
તારી બુદ્ધિ આચારાચારરહિત મને વપરીત
થઈ ગઈ છે; અથવા તો વિવેકી સત્પુરુષોએ
કહેલાં હિતકર વચનોને મિથ્યઃ માનનારો તું
રાક્ષસોના વિનાશ અર્થે જ તે સત્પુરુષોનાં
વચનોનો અંગીકાર કરતો નથી. જે રાજા
સજ્જનોના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તે તો નથી અને
અનીતિમાં તત્પર રહે છે, તે રાજાના મોટી સમૃદ્ધિ-
વાળાં રાજ્યો તથા નગરો પણ સત્વર નાશ
પામે છે. ૧૦-૧૨ હે રાવણ ! રતનસમૂહથી ભરેલો
આ તારી લંકાનગરી કે જે તારા હાથમાં
આવેલી છે. તે હવે તારા એકલાના જ અપરાધ-
થી થોડા સમયમાં નષ્ટબ્રહ્મ થઈ જશે. ૧૨ હે
રાવણ ! એ તો ખરું જ છે કે ટૂંકી દીપ્તિવાળો
અને પાપકર્મ કરનારો કોઈ પુરુષ જ્યારે
પોતાનાં જ પાપકર્મને લોધે મહાન આપત્તિમાં
આવી પડે છે, ત્યારે સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ આનંદ
પામે છે. ૧૩ તે જ પ્રમાણે તારાથી પીડાયેલાં
સર્વ પ્રાણીઓ તને તારાં જ પાપકર્મને લોધે
મહાન આપત્તિમાં આવી પડેલાં નેઈને અત્યંત
હિંપિત થયે અને કહેશે કે, ‘અહા ! કુર કર્મ
કરનારો હું રાવણ આવા કષ્ટમાં આવી પડ્યો
એ ઘણું જ સારું થયું. ૧૪ હે રાક્ષસ ! તું તારા

૪ જેમ તું તારી સ્ત્રીઓને તારે વિષે જ પ્રીતિ-
યુક્ત રાખવા પ્રયત્ન કરે છે અને જેમ ક્ષવાથી જ આ
લોક તથા પરલોકમાં સુખ મળી શકે એવું માને છે,
તેમ બીજા પુરુષો પણ કરતા તથા માનતા હોવા
નેઈએ એવો વિચાર કર.

એથર્થથી કે ધનથી મને લલચાવવા સમર્થ નથી જેમ સૂર્યની પ્રભા કદી પણ સૂર્યથી જુદી થતી નથી, તેમ હું પણ કદી રામચંદ્રથી જુદી પડનારી નથી ૧૫ અને સર્વ લોકના નાથ અને સર્વ લોકોથી સત્કાર પામેલા રઘુવીરના હાથનું ઓગાંકુ કરીને સુધ રહેનારી હું હવે કદી પણ ખીલ કોઈના હાથને ઓશીકા તરીકે કેમ જ સ્વીકારીશ ? ૧૬ જેમ બ્રહ્મચર્યવ્રતની સમાપ્તિ કરીને પવિત્ર થયેલા બ્રાહ્મણ માટે જ વેદવિદ્યા યોગ્ય ગણાય છે, તેમ હું પણ નહાસમર્થ રઘુવીરની જ યોગ્ય ભાર્યા છું ૧૭ હે રાવણ ! હું તને નમ્રતાપૂર્વક કહું છું કે, વનમા કામપીડિત થયેલો હાથિણીને જેમ હાથીની સાથે મેળવે, તેમ તું અતિશય દુખિત ધર્મ રહેલો મને મારા પતિ રામચંદ્રની સાથે મેળવ, તેમ કરવાથી તારું કલ્યાણ થશે ૧૮

‘હે રાવણ ! જો તું આ લકાનગરીનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતો હોય અને તારે પોતાને ઘેર પાતક માથી બચવું હોય, તો તું પુરુષોમા શ્રદ્ધા એવા રામચંદ્રની સાથે મંત્રી કર સર્વ ધર્મને બળુનારા રામચંદ્ર પોતાના શરણે આવેલા ઉપર દયા કરે છે, એવું સર્વ પ્રસિદ્ધ છે, માટે જો તું જીવવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, તો તેની સાથે મંત્રી કર શરણે આવનાર પરદયા કરનારા રઘુવીરની આગળ જઈને તું શુદ્ધ અત કરણથી તેમને પ્રસન્ન કર અને મને અહોપાથી લઈ જઈને તેમને સ્વામીન કર જો તું મને પુન રઘુવીરને સોંપીશ તો તારું કલ્યાણ થશે અને જો એ પ્રમાણે નહિ કરે તો તું મોટી આપત્તિમા આવી પડીશ ૧-૨૨ અને દેવરાજ ઇંદ્ર મૂકલુ વગેરે પણ કદાચ તને જીવતો મૂકે અથવા અતક-મૃત્યુ પણ તને કદાચ ચિરકાળ પર્વત જીવતો રહેવા દે, પરંતુ સર્વ લોકના નાથ શ્રીમાન રામચંદ્ર જ્યારે ક્રોધ પામશે ત્યારે તને કાળુવાર પણ જીવતો રહેવા દેશે નહિ ૨૩ અને, ઇંદ્ર છોરેલા વજ્રના નાદ જેવા રામચંદ્રના ધનુષના ટકારવ હવે અ પ સમયમા જ તારા સાંભળવા મા આવશે વળી રામ-લક્ષ્મણના નામથી

અકિત, તીક્ષ્ણ આપીવાળા અને યુગમાત્રી અશિશ્વળાના ઢાંઢતા સર્પો જેવા કાતિલ બાળા હવે સત્વર અહીંયા પડશે ૨૪, ૨૫ ક કપક્ષીઓના પીછાથી શોભતા એ બાણો આ નગરમા પડીને સમળા રાક્ષસોને હણશે, જેથી આ લકાનગરી ઉલ્લંઘન થઈ રહેશે ૨૬ જેમ ગરુડ સર્પોને શોધી શોધીને મારે છે, તેમ રામચંદ્રપી ગરુડ રાક્ષસોરૂપી સર્પોને શોધીશોધીને મારશે ૨૭ પૂર્વે જેમ ત્રિવિક્રમ સ્વરૂપધારી વિષ્ણુભગવાને નણુ પગલા લરીને અસુરોની પાસેથી શ્રદ્ધા લક્ષ્મી પાછી મેળવી હતી, તેમ શત્રુઓનું ક્ષમન કર નારા મારા સ્વામી રામચંદ્ર મને તારી પાસેથી સત્વર ઠોડાવી લેશે હે રાવણ ! જ્યારે મહા સમર્થ રઘુવીરે જનત્યાનમના સર્વ રાક્ષસોને મહાર કર્યો અને તારા એ સ્થાનને ઓઝભિન્ન કરી નાખ્યું, ત્યારે તું કયા સ્થૂઈ ગયો હતો ? અને, એ વેળાએ તો તું અશક્ત જ હતો કે જેથી તને આવું નિઃકર્મ કરવાનું સૂઝતું હે અધમ ! પુરુષોમા સિંહ સરખા રામ અને લક્ષ્મણ બન્ને લાઈઓ જ્યારે વનમા ગયા હતા, ત્યારે તેમના વિના શત્રુ પડેલા આશ્રમમા પ્રવેશ કરીને તે મારું હંરણ કર્યું, ૨૮ તેમની દૈદ્ય આગળ તું આવું નિઃકર્મ કરા શકત નહિ અને, તું એ રામ-લક્ષ્મણની આગળ જિલો રહેવાને પણ સમર્થ નથી ! સિંહની માત્ર ગદ્ય જ આવતા કૂતરો જેમ તેની આગળ જિલો રહી શકતો નથી, તેમ તું પણ રામ લક્ષ્મણના દર્શન પામીને તેઓની આગળ જિલો રહેવાને અમથ નથી હ રાવણ ! તું એટલી બધો બળહીન છે કે જો કદાચ તારે રામ લક્ષ્મણની સાથે શુદ્ધ ૫૨૬ પડે તો તારી સહાય અને સપત્તિ સ્થિર રહી શકે એમ નથી હે રાવણ ! જેમ ઇંદ્રના મે આહુઓના બળ આગળ વૃનાસુરના એક બાળુ બળ આવ્યું ન હતું, તેમ રામ-લક્ષ્મણ બળ

× ઇંદ્ર વૃનાસુરનો એક લાંબ ગાંધી નાખ્યો ત્યારે વૃનાસુર એક હાથ જ તેની સાથે શુદ્ધ કરતા રહ્યો, પરંતુ છેવટે તેનો પરાજય થયો હતો

ભાઈઓની સાથે યુદ્ધ કરતાં છેવટે તારો પરા-
જય જ થશે. ૨૮-૩૨ સૂચ્ય જેમ થોડા રહેલા
જળને સત્વર શોષી લે છે, તેમ પોતાના બ્રાતા
લક્ષ્મણ સહિત મારા સ્વામી તારા બ્રાહ્મણને
પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાહુ વડે શીઘ્ર ખેંચી લેશે. ૩૩
હે રાવણ ! તારા ન લયનો માર્યો કેલાસ પર્વત
પર આવ્યો. જઈશ અથવા વરુણદેવની સલામમાં
ભરાઈ ખેસીશ, તો પણ વિનાશકાળે પહોંચી ચૂકેલું
મોઢું વૃક્ષ જેમ વચ્ચના પ્રહારથી તત્કાળ તૂટી
પડે છે તેમ તું રામચંદ્રના બાહુના પ્રહારથી
નિશ્ચય પોતાના બ્રાહ્મણનો ત્યાગ કરીશ. ૩૪

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદરકાંડમાં ૨૧ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૨ મો

અશોકવનમાં સીતા-રાવણનો ક્રોધ

સીતયા વચનં શ્રુત્વા પતયં રાક્ષસેષ્વરઃ ।

પ્રત્યુવાચ તતઃ સીતાં વિમિયં પ્રિયદશનામ્ ॥ ૧ ॥

પ્રિયદર્શના સીતાનાં કંઠોર વચનો સાંભળીને
રાક્ષસોનો રાજ રાવણ તેના પ્રત્યે અપ્રિય વચન
કહેવા લાગ્યો. ૧ તે બોલ્યો : ‘આ લોક વિષે
પુરુષ સ્ત્રીની સાથે જેમ જેમ જ્ઞાત સ્વભાવથી
વર્તેલાં જાય છે, તેમ તેમ તે સ્ત્રીને પ્રિય થતો
જાય છે; પરંતુ હે સીતા ! તારા પ્રત્યે તો હું
જેમ જેમ પ્રિય વચન બોલતો જઈ છું, તેમ
તેમ તારાથી તિરસ્કાર પામું છું. ૨ અરે, પણ શું
કરું ? જેમ સારો સારથિ આડે માર્ગે દોડી
જતા અશ્વોને દોડી રાખે છે, તેમ તારા વિષેની
મારી કામાભિલાષા માસ કોપને દાષી દે છે.
ખરેખર, કામ એ કોપ કરતાં પણ વિશેષ ક્રૂર
છે; કેમ કે જે મનુષ્ય ઉપર કામવાસના બંધાય
છે, તે મનુષ્ય પાછળથી ભલે ને પોતાનો શત્રુ
હોય, તોપણ તેના પર દયા તથા સ્નેહ ભિપ્લવે
છે. ૩,૪ હે સુંદર મુખવાળી ! પતિવિચોગ થવાને
લીધે ભોગવિલાસનો ત્યાગ કરવાનો મિથ્યા ડોળ
ખતાવનારી તું મારાથી અપમાન પામવાને તથા
નાશ પામવાને યોગ્ય છે, છતાં કામવાસનાથી
બંધાયેલો હું તારો નાશ કરી શકતો નથી. ૫

નહિ તો હે મેઘિલી ! હાલમાં તેં મારા પ્રત્યે
જે જે કંઠોર વચનો કહ્યાં છે, તે તે વચનોના
ખડલામાં તો તારો વધ કરવો જ યોગ્ય છે.’

કોપાવેશમાં આવેલા રાક્ષસરાજ રાવણે
સીતા પ્રત્યે એટલું કહીને વળી પણ કહ્યું : ‘હે
સીતા ! મેં પ્રથમ તને જે એક વર્ષનો અવધિ
આપેલો છે, તેમાંથી હવે માત્ર બે માસ જ બાકી
રહ્યા છે; મારે હવે હું બે માસ સુધી તારી વાટ
બેઈશ; અર્થાત્ તેટલા સમયમાં જ તારે જે કોઈ
વિચાર કરવો હોય તે કરી લેવો. ત્યાર પછી હે
વરવણ્ણિની ! તારે ગમે તેમ કરીને પણ મારા
શયન પર આરોહણ કરવું જ પડશે. ૧-૮ જે બે
માસનો અવધિ વ્યતીત થતાં સુધીમાં તું મને
પોતાના પતિ તરીકે નહિ સ્વીકારે, તો પછી
મારા રસોધ્યાઓ મારા પ્રાતઃભોજન માટે તારા
કંઠકે કંઠકા કરીને રાંધશે. ૯

રાક્ષસોનો રાજ રાવણ એવી રીતે સીતાનો
તિરસ્કાર કરતો હતો, તે બેઈને ત્યાં રહેલી કેટ-
લીક દેવકન્યાઓ તેમ જ અંધવંકન્યાઓ ચકિત
થઈ ગઈ તથા અત્યંત ખેદ ધરવા લાગી. ૧૦ એ
વેળા કેટલીક પોતાના હોઠની ચોટાઓથી, કેટ-
લીક નેત્રના મચકારાથી તથા કેટલીક મુખની
ચોટાથી રાવણથી તિરસ્કાર પામતાં સીતાનું
આત્માસન કરવા લાગી. એ સ્ત્રીઓથી આત્મા-
સન પામેલાં બનકી પોતાના સહાયરણુથી તથા
પોતાના સ્વામી રામચંદ્રના શૌર્યથી અર્ધચુકત
થઈને રાક્ષસરાજ રાવણ પ્રત્યે હિતકર વચન
કહેવા લાગ્યાં. ૧૧, ૧૨ ‘હે રાવણ ! આ લંકા-
નગરીને વિષે વસતી પ્રભામાં તારું હિત ઇચ્છે
એવો કોઈ પણ પુરુષ હોય એમ મને લાગતું
નથી; કેમ કે તને આણું નિંદ્ય કર્મ કરતાં કોઈ
વારનું નથી. ૧૩ હે રાક્ષસ ! હું કે જે ઇદ્રની પત્ની
શચી જેવી અને ધર્મોત્સા રામચંદ્રની પ્રિય પત્ની
છું, તેને તારા સિવાય ત્રણ લોકમાંનો કોનો
કરો પુરુષ આ પ્રભાણે મન વડે પણ ઇચ્છી
શકે ? ૧૪ હે રાક્ષસધર્મ ! અમારૂં તેજવાળા રામ-
ચંદ્રની ભાગ્યને તું આવાં નિંદ્ય વચનો કહે છે,

તે પાપમાંથી તું કયાં જઈને છૂટીશ ? અરે, જેમ નિર્જળ સસલા પોતાની સાથે વનમાં વસનારા મહોન્મત હાથીની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરે, એવી તારી રામચંદ્ર પ્રત્યે ઇચ્છા છે, અર્થાત્ રામચંદ્ર મહોન્મત હસ્તી સરખા છે અને તું સસલા જેવો છે. ૧૫-૧૬ હે રાક્ષસ ! જ્યાં સુધી તું ઇક્ષ્વાકુ કુળાદીપક રામચંદ્રની દષ્ટિએ પડ્યો નથી, ત્યાં સુધી જ તું તેમની નિંદા કરી શકે છે, ૧૭ હે અનાથ ! મારા પર કુદૃષ્ટિ બેનારાં તારાં આ કૂર, બિહામણું અને પીળાં તથા કાળા રંગનાં નેત્રો કેમ નીકળી પડતાં નથી ? ૧૮ હે પાપાત્મા ! હું કે જે ધર્માત્મા મહારાજા દશરથની પુત્રવધૂ છું. તેને આવાં કુવચન કહેતાં તારી જીભ કેમ તૂટી પડતી નથી ? હે દશરથીવ ! હું તને બાળીને ભસ્મ કરી નાખવાને સમર્થ છું, છતાં હાલમાં હું તપશ્ચરણના નિયમોનુ પાલન કરું છું, તેથી અને મને રામચંદ્રની આજ્ઞા થઈ નથી, તેથી હું મારા પતિવ્રતધર્મના તેજ વડે તને બાળીને ભસ્મ કરતી નથી. હે રાવણ ! ટેવે નિર્માણ કરેલા તારા વધને અથે જ તું મને અહીંયાં હરી લાગ્યો છે; નહિ તો હું કે જે મહાબુદ્ધિમાન રામચંદ્રની પત્ની છું, તેનું હરણ કરી લાવવાને તું જરા પણ સમર્થ નથી. હે રાવણ ! તું અત્યંત શૂરવીર છે, સાક્ષાત્ કુબેરનો ભાઈ છે અને ઘણો જ બળશાળી છે; છતાં મારીચની સહાયથી રામ-લવણને વનમાં ફર ભઈ જઈને પછી તે તેમના ઘરમાંથી સ્ત્રી ચોરી કરી, અર્થાત્ મારું હરણ કર્યું એ શું તને છાજે છે ?

અતીશરિષમણી સીતાનાં વચન સાંભળીને રાક્ષસોને રાજ રાવણ અતિ ક્રોધાવમાન થઈ ગયો અને આખો કાઠીને સીતા સામે બેઠો લાગ્યો. ૧૯-૨૩ એ વેળા મોટી જીભબે અને મોટી ગરદનવાળો રાક્ષસરાજ રાવણ કાળા મેઘ સરખો દેખાતો હતો; તેની જિહવા દેહીપ્યમાન અને અણીદાર હતી. તેનાં નેત્ર ઘણાં જ ઉચ્ચ હોવાથી લાલચોળ જણાતાં

હતાં; તેની ગતિ ચિહ્નના સરખી હતી. ૨૪ તેના મસ્તક પરના સુકુટનો અગભાગ હાલતો હતો; તેના શરીર પર ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પમાળાઓ શોભતો હતો અને સુગંધી ચંદન ચરચુ" હતું. તેણે રાતાં વસ્ત્ર, રાતાં પુષ્પ અને સુવર્ણના બાણ" બંધ ધારણ કર્યા હતા. તેણે પોતાની કમરની આસપાસ નીલવર્ણવાળી કટિમેખલા બાંધેલી હતી, તેથી તથા પ્રસિદ્ધ પરાકમવાળી પોતાની બહે જીભબેથી તે અમૃતમંથન સમયે વાસુકિનાગથી તીંટાયેલા અને બે શિખરોથી શોભતા મંદરાગ્રજ જેવો દેખાતો હતો. ૨૫-૨૭ જેમ રક્ત નવપક્ષીવ અને રક્ત પુષ્પવાળાં બે અશોક વૃક્ષથી પર્વત શોભે, તેમ ઉદય પામતા સૂર્ય" સરખાં પ્રકાશમાન બેકુડંગોથી શોભતો હતો. ૨૮ રાક્ષસરાજ રાવણ મૂર્તિમાન વસંતઋતુ સરખો તથા કંપવૃક્ષ સરખો સુચોભિત હતો અને સુદર આભરણોથી અલંકૃત હતો; છતાં એ સમયે તે સ્મશાનગૃહ સરખો ભયંકર બળાતો હતો. ૨૯

પછી સર્પની પેઠે કૂંકાડાં મારતો અને ક્રોધને લીધે લાલ થયેલાં નેત્રો વડે સીતા પ્રત્યે કટાક્ષ કરતો એ રાવણ બોલ્યો : 'અનીતિથી ભરેલા અને રાજ્યથી બ્રાદ થયેલા રામને જ અનુસરનારી હે સીતા ! સૂર્ય જેમ પોતાના તેજ વડે પ્રાતઃસંધ્યાનો નાશ કરે, તેમ આજે હું તારો નાશ કરીશ.'

એ પ્રમાણે સીતા પ્રત્યે કહીને શત્રુઓને તપાવનારા રાવણે ત્યાં રહેનારી અને બિહામણા દેખાવવાળી રાક્ષસીઓની સામે બેઠો. તેમાંની કોઈક રાક્ષસીએક કાનવાળી, કોઈક એક આંખવાળી, કોઈક ગાયના જેવા કાનવાળી, કોઈક લાખા કાનવાળી અને કોઈક વળી કાન વિનાની જ હતી તથા કોઈકના કાન વચ્ચના જેવા લટકતા હતા. વળી કોઈકના પગ હાથી જેવા હતા, તો કોઈકના ચોડા જેવા હતા; કોઈકના આખલા જેવા હતા, તો કોઈકના પગ પર વાળના ગુચ્છા જોડેલા હતા; કોઈકને એક જ પગ હતો તો કોઈકના પગ ઘણા જ સ્થૂળ હતા અને

કોઈક તો પગ વિનાની જ હતો. ૩૦-૩૪ કોઈકનાં મસ્તક તથા ગરદન મોટાં હતાં, તો કોઈકનાં સ્તન અને ઉદર ઘણાં જ મોટાં હતાં; કોઈકનાં મુખ તથા નેત્ર અત્યંત વિશાળ હતાં તો કોઈકનાં જિહ્વા અને નખ ઘણાં જ લાંબાં હતાં. ૩૫ કોઈક નાક વગરની હતી તો કોઈક સિંહ સરખા મુખવાળી હતી; અને કોઈક ગાયના જેવા મુખવાળી હતી, તો કોઈક વળી જૂંડણીના જેવા મુખવાળી હતી.

એ સર્વ રાક્ષસીઓ તરફ દૃષ્ટિ કરીને રાવણે તેમને આજ્ઞા આપતાં કહ્યું : 'હે રાક્ષસીઓ ! તમારામાંથી એકએક અથવા તો તમે સઘળી એકઠી ધર્ષને સીતાને એવી રીતે સમભવો કે જેથી તે સત્વર મને વશ થાય. હે રાક્ષસીઓ ! સાન, દાન, ભેદ તથા બીજાં જો તે સાચા કે નરસા ઉપાયોથી કિંવા છેવટે હંડના લયથી પણ એ બનકીની રામ વિષેની પ્રીતિમાં તમે ભેદ પડાવો.'

એ પ્રમાણે રાક્ષસીઓને આજ્ઞા આપી કામ તથા ક્રોધથી હુણાયેલા ચિત્તવાળો રાવણ મોટી ગર્જના કરતો સીતા પ્રત્યે ધસવા લાગ્યો. એ જોઈને ત્યાં રહેનારી રાક્ષસીઓમાંની 'ધાન્ય-માલિની' નામની એક રાક્ષસીને સીતા ઉપર હયા આવી; તેથી તે તુરત જ રાવણની પાસે દોડી ગઈ અને તેને આલિંગન આપીને કહેવા લાગી : 'હે મહારાજ ! હે રાક્ષસેશ્વર ! તમારો પોતાના આહુબળ વડે જે જે ભોગવિભાસો મેળવેલા છે, તેવા દિવ્ય ભોગ ભોગવવાનું આ સીતાના લાગ્યમાં દેવે નહિ લખ્યું હોય, જેથી તમે કિંવા તે શું કરી શકો જોમ છો ? માટે હે મહારાજ ! તમે મારી સાથે જ ક્રોડ કરો. આ બિચારી કે જે શોકને લીધે ફિસ્કી પડી ગઈ છે, તેનું તમારે શું પ્રયોજન છે ? હે રાક્ષસેશ્વર ! કામના વિનાની સ્ત્રી વિષે આસક્તિ રાખનાર પુરુષનું શરીર સંતપ્ત થઈ બળ છે અને કામનાવાળી સ્ત્રીમાં આસક્તિ કરનાર પુરુષ આનંદ ભોગવે છે; માટે હે દયાનન ! આ સીતા

કે જે તમારે વિષે કામના વિનાની છે તેને તમારે ધ્વજ્યવી યોગ્ય નથી.' એવી રીતે કહીને જ્યારે એ ધાન્યમાલિની રાક્ષસીએ રાવણને શ્રુત રીતે સમભવ્યો, ત્યારે મહાબળવાન રાક્ષસરાજ રાવણ હસતાં હસતાં પાછો વળ્યો અને પોતાના રાજમહેલ પ્રત્યે ચાલ્યો ગયો. ૩૬-૪૩

પોતાના પગના ધબકારાથી પૃથ્વીને કંપાવતો રાવણ પ્રકાશમાન સૂર્ય સરખા ઝળહળતા પોતાના રાજમહેલમાં ગયો. પ્રથમથી સાથે આવેલી સઘળી દેવકન્યાઓ, ગંધર્વકન્યાઓ તથા નાગકન્યાઓએ પણ તેની આસપાસ ચાલતાં પુનઃ તેની સાથે જ રાજમહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. કામથી મોહિત થયેલો રાવણ ધર્મમાં તત્પર રહેનારાં, ભૂમિ પર જોડેલાં, ધરધર ધ્રુજતાં સતીશિરોમણિ સીતાને તિરસ્કાર કરીને તેમની આગળથી પાછો વળ્યો અને પોતાના મહેલમાં ગયો. ૪૪-૪૬

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકુવિંદ્રણીય આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું સુદરકાંડમા ૨૨ મેઁ સ્થા સમાપ્ત

સર્ગ ૨૩ મો

અશોકવનમાં સીતા-તેમને વશ કરવા માટે રાક્ષસીઓનો પ્રયત્ન

इत्युक्त्वा मैथिलीं राज्ञा रावणः क्षत्ररावणः ।

सद्विष्य च ततः सर्गं राक्षसीनिर्गमम् ॥ ૧ ॥

મિથિલેશપુત્રો સીતાને કઠોર વચ્ચેના કહીને તથા રાક્ષસીઓને પૂર્વોક્ત આજ્ઞા આપીને શત્રુઓને રોવડાવનારો મહાત્મા રાવણ ત્યાંથી પાછો વળ્યો અને પોતાના રાજમહેલમાં ગયો. રાક્ષસ-રાજ રાવણ અશોકવાટિકામાંથી નીકળી પોતાના રાજમહેલ પ્રત્યે ગયો, ત્યારે લયંકર રૂપવાળી સઘળી રાક્ષસીઓ ડોષભેર સીતાનો સામે ધસી આવી કઠોર વાણીથી તેમને કહેવા લાગી : 'અલિ એ સીતા ! પુલસ્ત્યકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવા મહાત્મા રાવણની લાર્યાં યજ્ઞ એ શું તું મોટા લાગ્યની વાત નથી માનતી ?'

જોટલામાં તેઓમાંની 'એકજટા' નામની રાક્ષસી કે જેનાં નેત્ર કોપને લીધે લાલચોળ થઈ

ગયાં હતાં તેણે હથેળીના જેવા ચપટા ઉદરવાળી સીતાને ડાબેથી કહ્યું : 'હે સીતા ! છ પ્રજાપતિ-ઓમાં જે યોથો પ્રજાપતિ છે, તે બ્રહ્માનો માન-સિક પુત્ર છે અને તેણે 'પુલસ્ત્ય' એણે નામ પ્રખ્યાત છે.^{૧-૬} એ પુલસ્ત્યનો માનસિક પુત્ર 'વિશ્રવા' નામનો છે. એ વિશ્રવા અત્યંત તેજસ્વી તથા પ્રજાપતિના જેવો જ કાંતિમાન છે.^૭ હે વિશાળ નેત્રવાળી ! તે વિશ્રવાનો પુત્ર આ રાવણ છે કે જે સઘળા શત્રુઓને ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકરાવે છે અને જે સર્વ રાક્ષસોનો રાજા છે, તે રાવણની સ્ત્રી થઈને એ તને યોગ્ય જ છે.^૮ હે સર્વાંગસુંદરી ! તું મારા વચનને કેમ માનતો નથી ?'

એજઠા રાક્ષસી ઉપર પ્રમાણે કહીને વિરામ થામી કે તરત જ બિલાડીના જેવાં માંજરાં નેત્રવાળી 'હરિજટા' નામની એક રાક્ષસી કોપથી ડોળા ધુરકાવતી બોલી : 'અહીં એ બાઈ ! જેણે તેત્રીસ દેવતાઓને* તથા તેમના રાજા ઇન્દ્રને હત્યા છે, તે રાક્ષસરાજ રાવણની પત્ની થવાને તું યોગ્ય છે. રાવણ કે જે પરાક્રમને લીધે અત્યંત ગર્વિષ્ઠ છે, સંઘામમાંથી પાછી પાની કરે એવો નથી, શૂરવીર છે તથા ઘણો જ બળવાન છે, તેની ભાયાં થવાનું તું શા માટે ઇચ્છતી નથી ?^{૧૦-૧૧} હે જાનકી ! જે તું રાવણનો સ્ત્રી થઈશ, તો મહા-બળવાન રાવણ પોતાની સઘળી રાણીઓ કરતાં પોતાને અત્યંત પ્રિય થઈ પડેલી રાણીને લ્યેલને પણ તારી જ પાસે આવશે. અરે, હજારો સ્ત્રીઓથી ભરેલા અને નાના પ્રકારનાં રત્નોથી શોભતા પોતાના અંતઃપુરને લ્યેલને રાવણ તારી જ પાસે આવશે.'

એટલામાં 'વિકટા' નામની બીજી એક રાક્ષસી કોપ કરી બોલી : 'અરે, બચકર પરાક્રમ-વાળા અને સમગ્ર સમૃદ્ધિવાળા જે રાવણે સંઘામ વિષે નાગ, ગંધર્વ તથા દાનવોને ઘણી વાર હત્યા છે, તે રાવણ આજે તારી પાસે આવ્યો છતાં હે

નિચ ! તું તેનું ભાયાંપણું સ્વીકારવા કેમ ઇચ્છતી નથી ?'

ત્યાર પછી 'હુમ્બી' નામની રાક્ષસીએ કહ્યું : 'હે વિશાળ નેત્રવાળી ! જે રાવણના ભયથી સૂર્ય અત્યંત તપતો નથી અને વાયુ પણ ઉતાવળો વાતો નથી, તે રાવણની આજ્ઞા તું કેમ માનતી નથી ? અરે, વૃક્ષો પણ જેના ભયથી પુષ્પો વરસાવે છે, પર્વતો નિર્મળ જળનાં અરણ્યો સર્વે છે અને મેઘ ઇચ્છા પ્રમાણે વરસાદ વરસાવે છે, તે રાક્ષસોના રાજાના પણ રાજા મહાત્મા રાવણની ભાયાં થવાને તું કેમ ઇચ્છા કરતી નથી ?^{૧૨-૧૮} હે સુંદર હાસ્ય કરનારી ! હે ભામિની ! અમે તારા હિત માટે આટલું આટલું કહીએ છીએ, માટે તું અમારા વચનને સારી રીતે માન; તેમ નહિ કરે તો તું હંતી ન હવે થઈ જઈશ; અર્થાત તું રાવણની ભાયાં નહિ આવ તો રાવણ તને મારી નાખશે.^{૧૯}

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રસૂત આદિકવિ શ્રીરામાયણના મુદ્દસામાં ૨૩મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૪મે

અશોકવનમાં સીતા-રાક્ષસીઓનાં કઠોર વચન

તતઃ સીતાં સમસ્તાસ્તા રાક્ષસ્યા વિકૃતાનતાઃ ।
પરઃ પર્યાવતર્હામૃત્સુસ્તદ્વાક્યમમિયમ ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી બિલામણા મુખવાળી સઘળી રાક્ષસીઓ એકઠી થઈને કઠોર વચન સાંભળવા-ને અયોગ્ય એવાં સીતા પ્રત્યે કઠોર વચનો બોલવા લાગી : 'હે સીતા ! તું સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓના મનને આનંદ આપે એવા અને અમૂલ્ય શયનોવાળા અંતઃપુરમાં રહેલાને શા માટે ઇચ્છતી નથી ?^{૧-૨} અરે મનુષ્યજાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી તું મનુષ્યની સ્ત્રી થઈને જ શ્રેષ્ઠ જાણે છે; પરંતુ હવે તું રામ વિષેની આસક્તિ છોડી દે. હવે કદાપિ તું રામને સમાગમ પામવાની નથી. હવે તો ત્રેલોક્યના દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરનારા રાક્ષસોના રાજા રાવણને તું તારા પતિરૂપ માન અને મુખથી

* આઠ વસુ, આર સૂર્ય, અગ્નિચારુદ રૂદ અને બે અશ્વિનીકુમાર, એ સર્વ મળી તેત્રીસ દેવતાઓ કહેલા છે.

વિકાર કર. હે શોભન સ્વરૂપવાળી ! તું માનુષી છે તેથી જ મનુષ્ય એવા રામને ઇચ્છે છે; પરંતુ એ રામ તો રાજ્યથી બ્રૂ થયેલા છે અને તેના કેઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થઈ નથી. વળી તે ઘણા જ વિકળ થઈ ગયો છે. ૨૩-૫

રાક્ષસીઓનાં વચન સાંભળી કમળ સમાન નેત્રવાળાં સીતાએ આંખભરી આંખે કહ્યું : ૧ ‘હે રાક્ષસીઓ ! તમે સૌ એકઠી થઈને આ લોકમાં નિંદા ધાય એવું બોલો છો. ભલે તમે તેવું બોલ્યા કરો; પરંતુ કલક લગાડનારાં તમારાં વચનો મારા હૃદયમાં જરા પણ ઠસે તેમ નથી. ૭ અરે, મનુષ્યની સી કદી પણ રાક્ષસની સી થવાને યોગ્ય નથી. ભલે, તમે મને ખાઈ જાઓ અથવા કટકે કટકા કરીને ફેંદી દો, છતાં હું કદાપિ તમારાં વચનોને તો માનીશ નહિ. ૮ મારા પતિ રામચંદ્ર ભલે દીન છે અથવા ભલે રાજ્યબ્રૂ થયેલા છે, અથવા ભલે વિકળ બની ગયેલા છે, છતાં પણ મારે તો તે ઈશ્વર-ઉપાસ્ય દેવ છે. હે રાક્ષસીઓ ! સુવર્ણના જેમ સૂર્યમાં અનુરક્ત રહે છે, તેમ હું રામચંદ્રમા અનુરક્ત છું. ૯ જેવી રીતે મહાભાગ્યવતી શચી ઇંદ્રને અનુસરે છે, અરુંધતી વાંસધને અનુસરે છે, રોહિણી ચંદ્રને અનુસરે છે, ૧૦ લોપામુદ્રા અગસ્ત્યને અનુસરે છે, કુકન્યા અયનને અનુસરે છે, સાવિત્રી સત્યવાનને અનુસરે છે, શ્રીમતી દેવી કપિલ મહાધિને અનુસરે છે, મહાંતી સૌદાસ રાજને અનુસરે છે, કેશિની સગર રાજને અનુસરે છે અને ભીમકપુત્રો દમયંતી નળ રાજને અનુસરે છે, તેમ હું ઈશ્વરકુકળમાં શ્રદ્ધા એવા શ્રીમાન રઘુવીરને અનુસરું છું.’

સતીશિશોમણિ સીતાનાં વચન સાંભળીને અતિશય કોપાયમાન થયેલો અને રાવણની આસા પામેલી કૂર રાક્ષસીઓ વળી પણ કઠોર વચનો વડે સીતાનો તિરસ્કાર કરવા લાગી. શિશપાદક્ષની ઘટામાં શુપ્ત્યુષ સંતોષ મેઠેલો કપિવર હંતમાન પણ સીતાનો તિરસ્કાર કરી રહેલો એ રાક્ષસીઓના સઘળા વચનો

સાંભળતો હતો.

કોષયુક્ત થયેલો રાક્ષસીઓ ધરધર ધ્રુલ રહેલાં સતી સીતાની ચોમેર વીંટાઈ વળીને પોતાના લાંબા હોઠ વારંવાર આટવા લાગી અને ફરશીઓ ઉગામીને કોષપૂર્વક બોલવા લાગી : ‘અરે, આ સીતા રાક્ષસરાજ રાવણ જેવો ભત્તા પામવાને યોગ્ય જ નથી. ૧૧-૧૫

એ પ્રમાણે ભયંકર રૂપવાળી રાક્ષસીઓએ ઘણો ઘણો તિરસ્કાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે આંસુ લૂછતાં અને શોકગ્રાસ્ત થયેલાં મતીશિરામણિ સીતા ત્યાંથી પાસીને છેક શિશપાદક્ષના મૂળ પાસે જઈને ભેઠાં રહ્યાં. કૂર રાક્ષસીઓએ ત્યાં પણ તેમને કડે મૂક્યો નહિ. સર્વ રાક્ષસીઓ તરત જ સીતાની પાસે આવીને વીંટાઈ વળી અને શોકને લીધે કૃશ થઈ ગયેલાં, દીન મુખવાળાં તથા મલિન વસ્ત્ર ધારણ કરનારા શ્રીમતી સીતાનો અત્યંત તિરસ્કાર કરવા લાગી. ૧૭-૧૯

પછી ભયંકર રૂપવાળી, વિકરાળ મુખવાળી અને બિહામણા ઉદરવાળી ‘વિનતા’ નામની રાક્ષસી કોપાયમાન થઈને કહેવા લાગી : ‘હે સીતા ! તે તારા સ્વામી પ્રત્યે જેટલો ભ્રષ્ટ્રો તેટલો સ્નેહ દર્શાવ્યો છે, હવે ઝસ કર. હે કલ્યાણી ! સઘળી બાળતમા અતિશયપણું છેવટે દુઃખરૂપ થઈ પડે છે. ૨૦, ૨૧ હે સીતા ! તારું કલ્યાણ યાઓ પતિવ્રતધર્મ માટે મનુષ્યભાતિથી જેટલું થઈ શકે તેટલું તે કલ્પું છે અને તેથી હું તારા પર પ્રસન્ન થઈ છું, મારે હે મૈથિલી ! હવે હું પણ તને કંઈક હિતવચન કહું છું તે તું સાંભળ અને એ પ્રમાણે કર. ૨૨ સર્વ રાક્ષસોના અધિપતિ રાવણને તું તારા પતિ તરીકે સ્વીકાર-એ મહાબળવાન રાવણ હેવાના રાજ ઇંદ્ર સરખો પ્રતાપી છે અને વારંવાર તારી પાસે આવીને તારી પ્રાર્થના કરે છે. ૨૩ એ રાવણ ઘણો ચતુર છે, ઉદાર સ્વભાવવાળો છે અને સર્વ પ્રત્યે પ્રિય વચન બોલનાર છે, માટે હે ભનકી ! દીન અને મનુષ્ય એવા રામનો ત્યાગ કરીને તું રાક્ષસરાજ રાવણનો આશ્રય કર. ૨૪ હે વેદેહી ! આજથી

આરંભીને તું તારા શરીરે દિવ્ય અંગરાગ લગાડ. દિવ્ય આભૂષણો ધારણ કર અને સર્વ લોકોની ધંધરી થા.^{૨૫} હે રૂડા સ્વરૂપવાળી ! જેમ અગ્નિની સ્ત્રી સ્વાહા છે અને ઇંદ્રની સ્ત્રી શશી છે, તેમ આજથી તું રાવણની સ્ત્રી થા. હે વેદેહી ! અલ્પ આયુષ્યવાળા અને દીન એવા રામનું તારે શું પ્રયોગન છે ?^{૨૬} જો તું મારું કહું માનીશ નહિ, તો અમે સૌ હમણાં ને હમણાં જ તને ખાઈ જઈશું.^{૨૭}

એટલું કહીને વિનતા થૂપ રહી, ત્યારે લટકતા સ્તનવાળી 'વિકેટા' નામની બીજી એક રાક્ષસી ઊંઘપૂર્વક મુદ્રિ ઉગ્રામીને સીતાને કહેવા લાગી : 'હે દુરાગ્રહવાળી સીતા ! રાક્ષસરાજ રાવણ પ્રત્યે તે જે જે અયોગ્ય વચન કહ્યાં તે તે તેણે તારા પ્રત્યેની દયાને લીધે તથા પોતાના સરળ સ્વભાવને લીધે સાંખી લીધા છે; પરંતુ હાલમાં પણ દેશકાળને યોગ્ય એવાં અમારાં વચનો જો તું સ્વીકારીશ નહિ તો તું નિશ્ચય જાણજે કે, તારું હિત થશે નહિ. અરે કોઈથી પણ ન યોગ્યગી શકાય એવા સમુદ્રના આ કાંઠા પર આણીને રાવણે તને ભયંકર અંતઃપુરમાં ગોંધી રાખી છે અને અમે સૌ તારું રક્ષણ કરીએ છીએ;^{૨૮-૩૧} જેથી સાક્ષાત્ ઇંદ્ર પણ તને બચાવવાને સમથ નથી. માટે હે મૈથિલી ! હું તને હિતવચન કહું છું તે તું સ્વીકાર. બહુ થયું, હવે તું અદ્રપાત કરવો છોડી દે; અરે, તું વ્યથા શોક ન કર. હવે તું દીનતાનો ત્યાગ કરી પ્રીતિ તથા હર્ષમુદ્ર. ધર્મ,^{૩૩} રાક્ષસોના રાજા રાવણની સાથે યથેચ્છ વિહાર કર. હે સ્ત્રી ! આપણે બધીએ છીએ કે, આપણી સ્ત્રીઓનાં યૌવન પ્રણા જ સંચળ છે;^{૩૪} માટે જ્યાં સુધી તારું યૌવન વ્યતીત થયું નથી, ત્યાં સુધી તું સુખ ભોગવ. હે મહિરેણુ ! રાક્ષસોના રાજા રાવણની સાથે તું રમ્ય ઉવાનો, કોડાપર્વતો તથા ઉપવનો વિષે યથેચ્છ કોડા કર. હે ચુંદરી ! હે દેવી ! મારું કહું માનીને જો તું રાવણની સ્ત્રી થઈશ, તો હજારો સ્ત્રીઓ તારી આજ્ઞા

ઉઠાવશે; માટે હે સીતા ! રાક્ષસરાજ રાવણને તું યતિ તરીકે સ્વીકાર. હે મૈથિલી ! જો તું મારા વચનને નહિ માને, તો હું આજે તારું કાળજી કાઢીને ખાઈ જઈશ.^{૩૫-૩૬}

ત્યાર પછી કર દેખાવવાળી 'ચંદોદરી' નામની રાક્ષસી ચોમેર મોટું ત્રિશુળ ફેરવતી કહેવા લાગી : 'અહો, રાવણે હરણ કરી આણેલી અને ત્રાસને લીધે કંપતાં સ્તનવાળી આ મૃગનયની સીતાને બેઈને મને એક દોહદહું થઈ આવ્યો છે કે, હું એના શરીરના જમણા ભાગમાં તથા ડાબા ભાગમાં આવેલા માંસપિંડનું, ભરાઉ છાતીનું, નાડીબંધ સહિત હૃદયકમળનું અને મસ્તક આદિ ગાત્રોનું જાણે ભક્ષણ કરી બહુ !^{૩૭-૪૧}

એટલામાં વળી 'પ્રથસા' નામની રાક્ષસી બોલી બોલી : 'અરે, વિલંબ શા સારુ કરે છે ? ચાલો, આપણે આ સોને ગળું દાખીને મારી નાખીએ અને પછી રાજા રાવણને કહેવડાવીએ કે એ ખાઈ તો મરી ગઈ. એમ કરીશું એટલે નિશ્ચય આપણા રાજા કહેશે કે, ભલે. ત્યારે તમે સૌ તે બાઈના શરીરને ખાઈ બાંધો.^{૪૨, ૪૩}

ત્યાર પછી 'અન્નમુખી' નામની રાક્ષસીએ પીમેથી કહું : 'ઓ બાઈઓ ! આમ વ્યથા વિવાદ કરવો મને ગમતો નથી. ચાલો, આપણે આ સોને મારી નાખીને એના શરીરના એક-સરખા બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગ પાડીએ અને પછી આપણે સર્વ વહેંચી લઈએ. બાંધો, વિવિધ પ્રકારના સુગંધી પદાર્થો તથા પાનપદાર્થો લઈ આવો.^{૪૪}

તે પછી 'શૂર્ણલુખા' નામની રાક્ષસી બોલી : 'હે બહેનો ! અન્નમુખીએ જે કહું તે મને પણ ગમે છે; માટે ચાલે સર્વ શોકને શમાવનારી મહિરા લાવો.^{૪૫, ૪૬} આજે આપણને મનુષ્યનું માંસ મળ્યું છે. તેથી નિકુલિલાની+ આગળ જઈને આપણે નૃત્ય કરીશું.'

- ગર્ભિણી અને થતી નવી નવી ઇચ્છાઓ.

+ રાવણનું ઇચ્છાદેવી.

એ પ્રમાણે બિહામણા રૂપવાળી રાક્ષસીઓ-
એ બ્યારે ઘણા જ તિરસ્કાર કર્યો અને ભય
ખતાવ્યો, ત્યારે દેવકન્યા સરખા સ્વરૂપવાળાં
સીતા ધૈયે ખૂદી જવાથી રુદન કરવા લાગ્યાં. *૪૭
ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યમણિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદરકાંડમાં ૨૨મો સર સમાપ્ત

સર્ગ ૨૫ મો

સીતાનું રુદન

અથ તાસાં વદન્તીનાં પર્યં વાચનં લઘુ ।

રાક્ષસીનામસૌમ્યાનાં દુરોદ જનકાત્મજા ॥ ૨ ॥

ફર રાક્ષસીઓનાં અતિ દારુણ અને કઠોર
વચન સાંભળીને જનકનંદિની સીતા રુદન કરવા
લાગ્યાં. ૧ રાક્ષસીઓના તિરસ્કારને લીધે અત્યંત
ભય પામેલાં મનસ્વિની સીતા ગદ્ગદ કંઠે
બોલ્યાં : ૨ ‘ મનુષ્યની સ્ત્રી રાક્ષસની ભાર્યા
થવાને કદી પણ ચોગ્ય નથી. ભલે તમે સૌ
મને સુખેથી ખાઈ જાઓ; પરંતુ હું તમારું
કહું કરનાર નથી. ૩

રાક્ષસીઓના વશમાં પડેલાં અને શોકથી
પીડાતાં દેવકન્યા સરખાં સીતા પ્રથમ રાવણે
પણ પોતાનો તિરસ્કાર કરેલો હોવાથી જરા
પણ શાંતિ પામ્યાં નહિ. ૪ વન વિષે ટોળાથી
વિખૂટી પડેલી અને વરુથી ઘેરાયેલી હરિષ્ચંદ્રીની
પેઠે સતીશિરોમણિ સીતા રાવણના ભયને લીધે
ચરચરમ્મજતાં હતાં અને બાણે પોતાના અંગોમાં જ
સમાઈ જતાં હોય એવાં દેખાતાં હતા. ઉત્સાહ-
રહિત થયેલા જનકી અશોકવૃક્ષની પુષ્પચુક્રા
શાખાનું અવલંબન કરીને શોકમય થઈ બેઠાં
રહ્યાં અને પોતાના પતિ રામચંદ્રનું ચિતવન
કરવા લાગ્યાં. ૫

સતીશિરોમણિ સીતા પોતાના નેત્રમાંથી
નીકળતા અશ્રુપ્રવાહ વડે પોતાના બંને સ્વળ

* તિલક ટીકા પ્રમાણે આ સર્ગના ૪૫ શ્લોક
છે. તે પ્રમાણે ભેતાં ૪૪ માં શ્લોક સાથે પ્રસંગ અળો
નથી; અહીં ૪૫ માં શ્લોક પછી ગોવિંદરાજની ટીકા
પ્રમાણે ૪૨, ૪૩ એ બે શ્લોકોનું ભાષાંતર ઉમેર્યું
છે, તેથી જ શ્લોકસંખ્યા ૮૭ની થાય છે.

સ્તનોને સ્નાન કરાવતાં હતાં અને ઘણા વિચાર
કરવા છતાં પણ પોતાના શોકનો અંત તેમને
જણાતો ન હતો. ૭ જેમ અત્યંત વાયુ વાવાથી
કેળ બિખરી પડે, તેમ રાક્ષસીઓના ભયથી ત્રાસ
પામેલાં સીતા-પૃથ્વી પર પડી ગયાં અને તેમનું
મુખ નિસ્તેજ થઈ ગયું. ૮ સતીશિરોમણિ સીતા
ભયને લીધે ચરચર કંપતાં હતાં, તે વેળા
તેમની અતિશય લાંબી વેણી નાગણની પેઠે
આમતેમ ડોલતો હતો. ૯ કોઇ ચડવાને લીધે
તે ચેતનારહિત થઈ ગયાં હતાં અને શોકને
લીધે વારંવાર નિસાસા-નાખતાં હતાં. પણ
ચોધાર આંસુએ રુદન કરતાં તે વિલાપ કરવા
લાગ્યાં : ‘ હા રામ ! હા લક્ષ્મણ ! હા સાસુશ
કૌશલ્યા ! હા પ્રજ્ઞ સુમિત્રા ! ‘ આ લોક વિષે
હીને અથવા પુરુષને કાળ આવ્યા વિના માગ્યું
મેંત મળતું નથી ‘ જેવી પડિતોએ જે લોકવાયકા
પ્રસિદ્ધ કરેલી છે, તે સત્ય જ છે. જો તેમ ન
હોત, તો રામચંદ્રથી વિખૂટી પડેલી અને ફર
રાક્ષસીઓથી પીડાતો હું આવા દુઃખમાં એક
મુદ્દત પણ જીવન ધારી શકત ખરી કે ? ૧૦-૧૩
નિશ્ચય, મારાં પુણ્ય થોડાં હશે, જેથી અતિશય
ભાર ભરેલી નોકા જેમ વાયુના ઝપાટા લાગવાથી
સમુદ્રમાં ફૂટી જાય છે, તેમ અત્યંત દીન થઈ
ગયેલી હું અનાથની પેઠે અહીં ને અહીં જ વિનાશ
પામીશ. ૧૪ અરેરે ! મને મારા ભત્રાનો વિચોળ
થયો છે અને તેમાં વળી હું આ રાક્ષસીઓના
વશમાં પડી છું; એથી જળપ્રવાહના વેગથી
ઘસાઈ જતા કિનારાની પેઠે હું પીડાઉં છું. ૧૫
અરેરે ! કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળા, સિંહન
જેવી શ્રમ ગતિવાળા, કૃતસ તથા પ્રિય વચન
બોલનારા મારા પ્રિય પતિ રઘુવીરનાં જેઓ
દર્શન કરતાં હશે તેઓને ધન્ય છે ! ૧૬ જેમ
હળાહળ વિપત્તિ પાન કરીને કેઈથી જીવી
શકાતું નથી, તેમ મહાસમર્થ રામચંદ્રનો વિચોળ
પામીને મારાથી જીવી શકાય એમ નથી. ૧૭
અરેરે ! મેં પૂર્વજન્મમાં કેવાંયે ઘોર પાપ કર્યાં
હશે કે જેને લીધે આજે હું આવા દારુણ દુઃખમાં

આવી પડી છું. અરે, મહાન શોકમાં આવી પડેલી હું મારા જીવિતનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છું છું; પરંતુ શું કરું? આ રાક્ષસીઓ રાત્રિ દિવસ મારો ચોડીપહેરો કરે છે એટલે મારાથી મરાતું પણ નથી અને રામચંદ્રને મળાતું પણ નથી.^{૧૦, ૧૧} અરેરે! હાય! ધિક્કાર છે આ મનુષ્યપણને અને આ પરતંત્રતાને કે. જેને લીધે ઇચ્છામાં આવે ત્યારે મરી શકાતું નથી!^{૧૦}

કવિ શ્રી ૧.૬ મોર્કિ મહાકવિનિર્મલિત આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિત્રામૃત મુદ્રકાંદમા ૨૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૬ મો

સીતાનો વિલાપ-રાક્ષસકુળ તથા
લંકાને અલિશાપ

પ્રસક્તામુસુહૃદો ત્યેનં ક્ષયતી જનકાત્મજા ।

અધાંગતમુલ્લો વાલા વિલ્લન્તમુપચમ્પમે ॥ ૧૧ ॥

રુદન કરતાં કરતા જનકનંદિની સીતાતું મુખ અશ્રુજળથી ભિન્ન થઈ ગયું. તે નીચું મુખ કરીને પુનઃ પણ વિલાપ કરવા લાગ્યાં. એ વેળા શોકાવિષ્ઠ થયેલાં બનકી બાણે ઉન્મત્ત થયાં હોય કિંવા પ્રમત ચિત્તવાળાં થયાં હોય અથવા દિગ્મૂઢ બની ગયાં હોય, એવી દશામાં દારુણ શોચ કરી રહ્યાં હતાં અને જેમ ચાકી ગયેલી ઘોડી પૃથ્વી પર આઘોટા, તેમ તે પૃથ્વી પર આઘોટતાં હતાં.^{૧૨}

મહાસતી સીતા વિલાપ કરે છે: ‘અરે, માયાવી રૂપ ધરનારો મારીચ રાક્ષસ જ્યારે શ્રીમાન રામચંદ્રને આશ્રમમાંથી દૂર લઈ ગયો, ત્યારે દુઃખ રાવણે બળાત્કારથી મારું હરણ કર્યું’ અને રાતોકકળતો મને અહીં આણી. અરેરે! અહીં પણ હું રાક્ષસીઓના પાલે પડી છું; રાક્ષસીઓનો દારુણ તિરસ્કાર સહન કરું છું અને અતિ દુઃખને લીધે ઘણી ઘણી ચિંતા કરું છું. હાય! હવે હું જીવવાનો ઉત્સાહ રાખતો નથી.^{૧૩, ૧૪} અરેરે! હું મહારથી રામચંદ્રથી વિખૂટી પડીને ફર રાક્ષસીઓને વશ પડી છું; એથી હવે મારે જીવવાનું કિંવા દ્રવ્યનું કે અલંકારોનું કશું પણ પ્રયોજન નથી. અરેરે!

નિશ્ચય આ મારું હૃદય પાપાણથી બનેલું છે કિંવા અજરામર છે; કેમ કે આટલા દુઃખમાં પણ તે વિદીધું થતું નથી! હું કે જે અનાયઃ અને અસતી સરખી છું; તેને ધિક્કાર છે! કેમ કે મારા પૂજ્ય પતિથી વિખૂટી પડેલી હોવા છતાં હું મારા પાપમય જીવિતને એક મુહૂર્ત પણ ટકાવી રાખું છું’^{૧૫-૧૭} અરે! દુરાત્મા રાવણને હું મારો હાથો ચરણ પણ અડકાઉં. નહિ, તો પછી તેના પર પ્રીતિ તો કેમ જ કરું’^{૧૮} મેં ઘણીયે વાર રાવણનો તિરસ્કાર કર્યો, તોપણ તે મૂઝાં સમજતો નથી; તેમ જ તે પોતાની અને પોતાના કુળની પ્રતિષ્ઠાને પણ વિચારતો નથી; પરંતુ જિલ્લો નિર્લબ્ધ થઈને વારંવાર મારી પ્રાર્થના કરે છે અને પોતાના કુરં સ્વભાવને વશ થઈ આ ફર રાક્ષસીઓ દ્વારા અને પોતાની સ્ત્રી બનાવવા ઇચ્છે છે.^{૧૯} (રાક્ષસીઓ પ્રત્યે કહે છે:) ‘હિ રાક્ષસીઓ! ચહાય તો તમે મને કાપી નાખો, મારા કંકડા કરી નાખો, મને છૂદી નાખો, કિંવા અગ્નિમાં બાળી નાખો, તોપણ હું રાવણને સ્વીકારનારી નથી. તમે વ્યથા બકવાદ મૂકી દો.’^{૨૦} અરે, મારા સ્વામી રઘુવીર જગવિખ્યાત પુદ્ગિશાળી, કૃતસ, સદાચરણી તથા દયાળુ સ્વભાવના છે; પણ મારા દુઃખને લીધે આજે તે નિર્દય થયા હોય એમ મને લાગે છે! અરે, જેણે એકલાએ જ જનસ્થાનમાં વસતા ચૌદ હજાર રાક્ષસોનો નાશ કર્યો છે, તે રઘુવીર આજે મારું રક્ષણ કેમ કરતા નથી?^{૨૧, ૨૨} સમુદ્રની મધ્યે આવેલી હોવાથી આ લંકાનગરી ભલે દુઃપ્રખ્યાત છે; પરંતુ અહીં સુધી આવવામાં રામચંદ્રનાં બાણોની ગતિ અટકનારી નથી.^{૨૩} પણ રે! દંઢ પરાક્રમેવાળા રામચંદ્ર રાવણે હરણ કરેલી પોતાની પ્રિય લાયોની હજી સુધી સંભાળ લેતા નથી એનું શું કારણ હશે?^{૨૪} હું મારું છું કે, લક્ષ્મણના મોટા ભાઈ રઘુવીર ‘હું અહીંયાં છું’ એણે બાણતા જ નહિ હોય. અરે, જો તેઓ બાણતા હોય તો પોતે અવિશય તેજસ્વી હોવાથી તેઓ પોતાના આવા અપમાનને સાંખી રહે ખરા

કે ૧૧૫ 'રાવણ મારું હરણ કરી ગયો છે' એવું બે ભણતે. હતો અને બે એ સમાચાર રઘુવીરને નિવેદન કરે તેમ હતો, તે ગૃધ્રરાજ જટાયુ પણ રાવણને હાથે સંજામમાં હણાયો છે.^{૧૧} અહો ! એ દિવસે મારું રક્ષણ કરવા માટે રાવણની સાથે યુદ્ધમાં ઊતરેલા ગૃધ્રરાજ જટાયુએ વૃદ્ધ હોવા છતાં પણ મહાન પરાક્રમ કર્યું હતું.^{૧૨} 'હું અહીંયાં આટલી આટલી પીડા પામું છું' એવું બે રઘુવીર ભણતા હોય, તો તેઓ આજે જ પોતાનાં બાણો વડે સઘળા લોકોને રાક્ષસ વિનાશ કરે, લંકાનગરીને બાળીને ભસ્મ કરે, સયુદ્ધને શોધી લે અને નીચ રાવણની કીર્તિના તથા તેના નામનો પણ નાશ કરે ! બે એવું બને તો પછી જેમના પતિ મરણ પામ્યા હોય એવી રાક્ષસીઓને ઘેરઘેર, હાલમાં જેમ હું શેકકળ કરું છું તેમ અને તેથી પણ અધિક શેકકળ થયા વિના રહે નહિ. બે રામચંદ્ર મારા સમાચાર ભણતા હોય તો લક્ષ્મણને સાથે લઈને અવશ્ય લંકાને શોધી કાઢે અને રાક્ષસોનો સંહાર કરે.^{૧૮-૨૦}

'એ બાત સારી જોતી દિલ્લે અડચા પછી શનુ થયેલો રાવણ એક ગુહુર્ત પણ છની શકનાર નથી.^{૧૧} અરે, રામ-લક્ષ્મણની કૌપદિ પડ્યા પછી અવધ સમયમાં જ ચિતાઓના હુમાડાથી ભરાયેલા રાજભાગવાળી અને ગૃધ્ર-પક્ષીઓનાં ટોળાંથી વ્યાસ થયેલી આ લંકાનગરી રમશાન સરખી બની બશે.^{૧૨} હે રાક્ષસીઓ ! તમે સૌની વર્તણૂક શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ હોવાથી હું મારા મનોરથને યોડા કાળમાં જ સિદ્ધ થયેલો ભેદશ, અર્થાત્ તમે સર્વ પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત રહો ને તેથી અપક્રાળમાં જ તમારો વિનાશ થશે. વળી આ લંકાનગરી વિશે બે બે અગુલ ચિહ્નો ભોવામાં આવે છે, એ સર્વ ઉપરથી ખાતરી થાય છે કે, હવે યોદ્ધા સમયમાં જ તે નિસ્તેજ થઈ બશે.^{૨૩,૨૪} જેમ કોઈ મહાવીરો વિધવા થવાથી યુગાર બંધ છે, તેમ રાક્ષસોના રાજ રાવણનો નાશ થવાથી આ લંકા દુર્ધર્મ છતાં

નાશ પામશે.^{૨૫} હાલમાં બે લંકા પાવત ઉત્સવો-થી હરખાઈ રહી છે, તે બે લંકા સઘળા રાક્ષસોનો તથા રાજ રાવણનો નાશ થવાથી વિધવા સો સરખી થઈ રહેશે.^{૨૬} હે રાક્ષસીઓ ! તમે નિશ્ચય માનજો કે, યોડા સમયમાં જ દુઃખી થયેલો અને ઘેરઘેર રુદન કરતી રાક્ષસકન્યાઓના આતંનાદ મારા સાંભળવામાં આવશે. જેનાં નેનોના છેડા લાલ છે, એવા શૂરવીર રામચંદ્ર બે મને રાક્ષસરાજ રાવણને ઘેર રહેલો ભણે, તે તેઓ પોતાનાં લીક્ષુ બાણો વડે આખી લંકાનગરીને રાવણને તથા સર્વ રાક્ષસોને બાળી નાખે અને આ નગરી અધકારયુક્ત અને શૂન્ય સરખી થઈ રહે.^{૨૭-૨૮} અરેરે ! હુણ અને કુર એવા રાવણે મારે માટે બે સમય નિર્માણ કર્યો છે, તે સમય પણ હવે આવી પહોંચ્યો છે.^{૩૦} અરેરે ! સમય આવી પહોંચતાં તો દુષ્ટ રાવણે મારો વિનાશ કવવાનું નક્કી કરી રાખ્યું છે. અરે, પાપકર્મ કરનારા રાક્ષસો કાચ-અકાચને સમજતા નથી.^{૩૧} અરે, આ અધર્મને લીધે અહીં યોડા વખતમાં મોટો ઉત્પાત થવાનો છે, તેને રાક્ષસો ભણતા નથી. ખરેખર, માંસભક્ષણ કરનારા રાક્ષસો ધર્માધર્મને ક્યાંથી સમજે ? અરે, હાથ ! અવધિ પૂરો થયા પછી જ્યારે રાક્ષસરાજ રાવણ પોતાના આતંકાળના ભોળા મોટે મને કાપીને રંધાવશે, ત્યારે હું મારા મિત્ર પતિ રઘુવીર વિના શું કરીશ ?^{૩૨,૩૩} અરેરે ! હું કે જે રક્તક્રમળદળ સમાન નેત્રવાળા મારા પતિ રામચંદ્રથી વિપ્રતી પડી દુઃખિવારી થઈ છું, તે નિશ્ચય પતિ વિના એકલો જ પરલોક પ્રત્યે બંધા.

અરેરે ! ભરતના મોટા ભાઈ રામચંદ્ર મને છુપવી ભણતા જ નહિ હોય ! બે મને છુપવી ભણતા હોય, તો તેઓ અને તેમના નાના ભાઈ લક્ષ્મણ મને આખી પૃથ્વીના પડ પરની શોધી કાઢ્યા વિના રહે જ નહિ; અથવા તો નિશ્ચય મારા વિયોગના યોગથી શૂરવીર રામચંદ્ર પોતાના દેહનો ત્યાગ કરીને સ્વર્ગલોક પ્રત્યે ગયા હશે !

અહો ! સ્વર્ગમાં વસતા દેવો, ગંધર્વો, સિદ્ધો અને મહર્ષિ વગેરેને પણ ધન્ય છે કે જેઓ નિરંતર કમળનેત્ર રઘુવીરનાં દર્શન કરતા હશે ! અથવા તો આત્મ અને અનાત્મ પદાર્થના વિવેક-પૂર્વક જીવન-મુક્ત દશાને પ્રાપ્ત થયેલા એ રાજર્ષિ રઘુવીર કે જે નિવૃત્તિધર્મની કામનાવાળા છે, તેમને મારા સરખી ભાયાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી; ૨૪-૩૯ અથવા તો હું રામથી ઘણે દૂર આવી પડી છું, એટલે શું તેમણે મારી પ્રીતિ છોડી દીધી હશે ? માણસોને પોતાની દષ્ટિ આગળ રહેનારા ઉપર પ્રીતિ થાય છે અને દષ્ટિથી દૂર થયેલા ઉપરથી પ્રીતિ બહી જાય છે. અરે, પણ એ લક્ષણ તો કૃતક માણસોનું છે ! રામ કાંઈ તેવા નથી, એટલે તે મારી પ્રીતિનો નાશ નહિ જ કરે; ૩૯ અથવા તો શું મારામાં કંઈ હુણ્ણનો પ્રવેશ થયો છે, કિંવા મારા ભાગ્યનો ક્ષય થયો છે કે જેથી હું સતો સીતા, શ્રદ્ધ ગુણવાળા રામચંદ્ર સરખા ભર્તાથી વિખૂટી પડી છું ? ૪૦ અરેરે ! શત્રુઓનો સંહાર કરનારા, અનુકરણ કરવા યોગ્ય ચારિત્ર્યવાળા અને શરવીર એવા મહાત્મા રઘુવીરથી જુદા રહીને જીવવું એ કરતાં તો મરણને શરણ થવું એને જ હું મૃત્યુકર ગણું છું; ૪૧ અથવા તો મને શંકા થાય છે કે, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા એ બન્ન પ્રાતા-ઓએ વેરાગ્યને લોષે પોતાનાં અભ-શક્તિ છોડી દીધાં હશે અને માત્ર કંઠમૂળ તથા ક્ષણ વગેરેના આહાર કરતા વન વિષે વિચરતા હશે; અથવા તો દુરાત્મા રાક્ષસરાજ રાવણે એ શરવીર બન્ન ભાઈ એને કપટથી મારી નાંખાવ્યા હશે. ૪૨, ૪૩ અરેરે. હાય ! આવે વખતે હું સર્વ કરતાં મરણને જ ઉત્તમ ગણું છું; પરંતુ શું કરું ? વિધાતાએ આટલાં આટલા દુઃખમાં પણ મારે માટે મૃત્યુનું નિમોણ કયું ? નથી ! ૪૪ અહો ! આ જગતમાં પ્રજ્ઞભાવને પ્રાપ્ત થયેલા તથા જેઓએ પોતાના અંતઃકરણને જીત્યું છે એવા મહાભાગ્યવંત મહાત્મા મુનિઓને જ ધન્ય છે કે જેઓને પ્રિય અથવા અપ્રિય કંઈ પણ હોતું

નથી. ૪૫ પ્રિયજનોનો સમાગમ ધવાથી અથવા પ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ ધવાથી મુખ થાય છે અને અપ્રિયજનોનો સંયોગ ધવાથી કિંવા અપ્રિય પ્રાપ્તિ ધવાથી દુઃખ થાય છે; એવાં મુખદુઃખથી વિરક્ત રહેતા મહાત્મા પુરુષોને હું પ્રત્યક્ષ કરું છું. ૪૬ અરેરે ! મારા પ્રિય ભર્તા રઘુવીરથી વિખૂટી પડેલો અને પાપી રાવણના પાશમાં આવી પડેલો હું હવે મારા પ્રાણનો ત્યાગ કરીશ. ૪૭

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિભાગ્ય શ્રીરામાયન-નવમોઽધ્યાયઃ સુરમામાં ૨૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૭ મો

(ત્રિજટાનું સ્વપ્ન—રાક્ષસકૃપ્ણના વિનાશના ચિહ્નને)

इत्युक्ताः सीतया घोरं राक्षसः काधमूर्च्छिताः ।

कश्चिज्जगुस्तदाक्यातुं रावणस्य तुरात्मन ॥ १ ॥

સતીશિશેમણિ સીતાએ બધારે પ્રાણત્યાગ કરવાનો પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો, ત્યારે કોધે ભરાયેલી કેટલોક રાક્ષસીઓ દુરાત્મા રાવણને એ સમાચાર જણાવવા માટે દોડી ગઈ. ત્યાર પછી ત્યાં રહેલીં ભયંકર રૂપવાળી કેટલીક રાક્ષસીઓ સીતાને ડરાવવા માટે અને પોતાના વિનાશને અર્થે પુનઃ પણ ક્રોધર વચનો બોલવા લાગી : 'હે પાપી નિશ્ચયવાળી ! હે અનાયો સીતા ! આજે હમણા જ અમે સર્વ રાક્ષસીઓ તારા શરીરના માસને મુખેથી ખાઈશું. ૧-૩

અનાય સ્વભાવવાળી રાક્ષસીઓ સીતાને ડરાવતી હતી, એવામાં 'ત્રિજટા' નામની એક વૃદ્ધ રાક્ષસી ઓચિત્તી બગી જોડી અને કહેવા લાગી : ૪ 'ઓ પાપિણીઓ ! તમે તમારાં શરીરને જ પરસ્પર લક્ષણ કરો. આ સીતા કે જે જનકરાયની પ્રિય પુત્રી છે અને મહારાજ દશરથની પુત્રવધૂ છે, તેનું તમે લક્ષણ કરી રાકનાર નથી. ૫ આજે રાતે મને એવું સ્વપ્ન આવ્યું છે કે જેથી સીતાના સ્વામીનો ઉદય થાય અને રાક્ષસોનો વિનાશ થાય તેમ લાગે છે. ૬

વૃદ્ધા ત્રિજટાએ કોપ પામેલી રાક્ષસીઓને

એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે સવ રાક્ષસીઓએ ભય-
ભીત થઈને તેને કહ્યું ' બહિન ! તને આજે
રાતે કેવું સ્વપ્ન આવ્યું, તે અમને કહે. '

રાક્ષસીઓનું વચન સાંભળી ત્રિજટા રાક્ષસી
પ્રાત કાળે આવેલા પોતાના સ્વપ્ન સંબંધી સઘળું
વૃત્તાત કહેવા લાગી તે બોલી ' હે રાક્ષસીઓ !
સાંભળો બધે હાથીદાતના બનાવેલા હબર
ઘોડાઓથી ભરેલા આકાશચારી દિવ્ય વિમાનમાં
બેસીને શ્રીમાન રામચંદ્ર પોતાના નાના ભાઈ
લક્ષ્મણ સહિત અહીં લકામાં આવ્યા તેમણે
પોતાના શરીર પર પ્રવેત પુષ્પોની માળા અને
પ્રવેત વસ્ત્રો ધારણ કર્યા હતા. વળી આ સીતાને
પણ મેં પ્રવેત વસ્ત્ર ધારણ કરીને સમુદ્રથી
નીંટાયેલા પ્રવેત પર્વત પર બેઠેલી દીડી અને
જેમ ઉદયાચંદ્ર પર આવતા સૂર્યની સાથે તેની
પ્રભાનો સનાગમ થાય છે, તેમ રામની સાથે
મીતાનો સમાગમ થયો એટલામાં વળી લક્ષ્મણ
સહિત રઘુવીરને પર્વત સરખા પ્રોઠ દેહવાળા
તથા ચાર દત્તશળવાળા હાથી પર બેઠેલા મેં
જોયા પછી સૂર્ય સરખા પ્રકાશમાન તથા પ્રવેત
પુષ્પમાળા અને પ્રવેત વસ્ત્ર ધારણ કરનારા એ
અત્ર ભાઈઓ બધે સીતાની પાસે આવીને ઊભા
રહ્યા, ત્યારે પૂર્વોક્ત પ્રવેત પર્વતશિખર પર
આકાશમાં ઊભેલા અને રાગચંદ્ર પકડી રાખેલા
હાથીના સ્કંધ ઉપર આ સીતા ચડી અને પોતાના
પતિના બોળામાં બેઠી એવું મારા ભોવામાં
આવ્યું પછી કમળ સમાન નેત્રવાળી આ સીતાને
પોતાના પતિના બોળામાંથી ઊડીને પોતાના
બન્ને હાથવતી ચંદ્ર-સૂર્યનું માર્ગન કરતી મેં
દીડી. ૮-૧૫ ત્યાર પછી રાજકુમાર રામ-લક્ષ્મણ
અને વિશાળ નેત્રવાળા આ સીતા જે હાથી પર

× પ્રાત કાળે ભોવામાં આવેલું સ્વપ્ન અતિ ઉતાવળે
ફૂળીભૂત થાય છે

- જોકે સૂર્ય અને તેની પ્રભાનો નિત્ય સંબંધ
છે, તોપણ પૂર્વ દિશામાં ઉદય થતી વેળા તે પુનઃ
પ્રભાચુક્ર થયેલા જણાય છે, એથી કવિએ આમ ઉત્પ્રેક્ષા
કરી લાગે છે.

બેઠા હતા, તે હાથી બધે આપણી લંકાનગરી
ઉપર આવીને ઊભો રહ્યો. (એટલામાં વળી
સ્વપ્નનો પ્રકાર બદલાયો.) બધે પ્રવેત વસ્ત્રોના
આઠ બળદોથી બેઠેલા રથમાં બેસીને તથા પ્રવેત
વસ્ત્ર અને પ્રવેત પુષ્પમાળા ધારણ કરીને લક્ષ્મણ
સહિત રામ અહીં ચઢી આવ્યા ત્યાર પછી
સત્યપરાક્રમી અને મહાન વીર્યવાળા એ પુરુષો
તમ રઘુવીર પોતાના બધું લક્ષ્મણ તથા પત્ની
સીતા સહિત સૂર્ય સમાન પ્રકાશવાળા પુષ્પક
વિમાનમાં બેસીને ઉત્તર દિશા બહી ચાલતા
થયા, એવું સ્વપ્ન વિષે મારા ભોવામાં આવ્યું.
હે રાક્ષસીઓ ! મને જણાયેલા સ્વપ્ન ઉપરથી
તો એમ લાગે છે કે, મહાતેજસ્વી રઘુવીરને
સઘળા દેવો અને અસુરો પણ છતી શકે
એમ નથી. ૧૬-૧૮

‘ ત્યાર પછી એ જ સ્વપ્નમાં મેં રાવણને
પણ જોયો તેણે શરીરે તેલ ચોળ્યું હતું, રાતા
વસ્ત્ર અને રાતી કરેલુંના પુષ્પોની માળા તેણે
પહેરેલી હતી. તેનું માથું મૂડેલું હતું. તે મંદિરા-
પાન કરી મત્ત બનેલો હતો અને બધે તે પુષ્પક
વિમાનમાંથી નીચે પૃથ્વી પર પડતો હતો
એટલામાં વળી મેં એવું જોયું કે આપણા રાજા
રાવણે કાળા વસ્ત્ર પહેર્યા છે અને તેને કોઈ
એક સો પકડીને ખેંચી જાય છે. ત્યાર પછી
વળી રાતા ચઢન અને રાતા પુષ્પોને ધારણ કર
નારો રાવણરાય ગધેડાથી બેઠેલા રથમાં બેસીને
દક્ષિણ દિશા બહી જતો મારા ભોવામાં આવ્યો
એ વેળા તે તેલ પીતો હતો, ખડખડાટ હસતો
હતો, નાચતો હતો અને તેની ઇન્દ્રિયો આકુળ-
વ્યાકુળ જણાતી હતી. એટલામાં વળી ભયથી
ભ્રમિત થયેલા એ રાવણરાયને મેં ગધેડા પરથી
માથા વગર જ પૃથ્વી પર પડતો જોયો. ૧૯-૨૩

ત્યાંથી વળી મદથી વિહ્વળ થયેલા અને ઉન્મત્ત
સરખા રાવણને ભયને લોષે એકાએક ઊભો
થઈ ગમે તેમ લવરી કરતો અને નમ્રાવસ્થામાં
દોડતો દીકો ૨૪ પછી બધે તે રાવણ અસહ્ય
દુર્ગંધવાળા, અધકાર ભરેલા તથા ઘોર નરક

જેવા કાઢવના ખાડામા પડ્યો અને તેમા ડૂબી
ગયો.^{૨૫} ત્યાથી વળી તે દક્ષિણ દિશામા ગયો
અને જળ તથા કાઢવ વિનાના એક શુષ્ક તળાવ
મા પડેા એ વેળા રાતા વસ્ત્ર પહેરેલો, કાઢવથી
ખરડાયેલા અગવાળી અને કાળજા જેવા શ્યામ
વર્ણુવાળી કોઈ એક સ્ત્રી રાવણને ગળે દોરડું
ખાધી તેને દક્ષિણ દિશા તરફ ઘસડી જતી મારા
જેવામા આવી મહાબળવાન કુલકર્ણુને પણ મે
એવી જ સ્થિતિમા જોયો,^{૨૬,૨૭} તેમ જ રાવણ
ના સઘમા પુત્રો પણ મુડિતમુડા અને તિલાબ્ય જ
કરેલા મારા જેવામા આવ્યા હે રાક્ષસીઓ !
મે આ જ સ્વપ્ન વિષે આપણા રાજા રાવણને
વરાહ પર જોતીને, ઇન્દ્રજિતને શિશુમાર^{૨૮} પર
જોતીને અને કુલકર્ણુને જાગ પર જોતીને દક્ષિણ
દિશા તરફ જતા જોના હતા તેમા માત્ર એકના
વિભોપણુ જ પ્રવેત ૭૧ ઓઢી ચાર સાયવા
સહિત આકારમાગે જતો મારા જેવામા આ યો
હતો,^{૨૯,૩૦} તેમ જ ગીત તથા વાગ્વિત્રના
મધુર વ્યવિ સહિત વિભોપણુનો મોટો દરબાર
ભરાયો હોય, એવું પણ મે ઠીક હતું હે
રાક્ષસીઓ ! આ લ કાનગરીના સર્વ રાક્ષસોને
રક્તા વસ્ત્ર અને રક્તા પુષ્પમાળા પહેરીને તેલ
પાન કરતા મે જોયા હતા^{૩૧} હાથી, અશ્વ અને
રથ સહિત આખી લ કાનગરી મે ભાગી ગયેલા
દાર અને તોરણો સહિત સમુદ્રમા ડૂબતી જોઈ
હતી^{૩૨} વળી ચોતરફ ભસ્મ છોડવાને લોધે
ધૂસરવણી^{૩૩} થયેલો લ કા વિષે તેલપાન કરીને
પ્રમત્ત થયેલો સઘળી રાક્ષસ સ્ત્રીઓ ખડખડાટ
હસીને મહાન કોલાહલ કરતી મારા જેવામા
આવી હતી કુલકર્ણુ વગેરે મુખ્ય મુખ્ય
રાક્ષસોને રાતા વસ્ત્ર પહેરી ગોમયના ખાડામા
પડતા મે જોયા હતા^{૩૨,૩૩}

- * મૂકેલા મન્તકવાળા
- શરીરે તેલ આળવાની ક્રિયા
- + એ નામનું રાક્ષસી પ્રાણી
- x આ ઉપરથી એ પણ મુશ્કેલું છે કે, ભવિષ્ય
માં લ કાગે અસ્થિતિ પેલીપણ થશે

‘ હે રાક્ષસીઓ ! હવે તમે દૂર ખસી જાઓ
અને જુઓ કે રામચંદ્ર સીતાને મળે ? ’
નહિ ! જો તમે આ સીતાને પીડીશો તો અત્યંત
ક્રોધે ભરાયેલા રઘુવીર સર્વ રાક્ષસોની સાથે
તમારો પણ નાશ કરી નાખશે વનવાસમાં પણ
સાચે આવેલો અને ખડું માનીતી રામની પ્રિય
પત્ની સીતાનો તમે તિસ્તકાર કરો તથા તેને
પીડો ઠો તે રામ કદી પણ સામી થકશે
નહિ.^{૩૪,૩૫} હવે તમે સીતા પ્રત્યે કઠોર વચન
કહેવા મૂકી દો અને તેનું સાત્વન કર્યો કરો હે
રાક્ષસીઓ ! ખરું કહેવડાવો તો મને તો એ જ
જણે છે કે, આપણે સર્વ મળી આ વહેલી
મીતાની પ્રાર્થના કરીએ કે જેથી તે આપણા
અપરાધ ક્ષમા કરે^{૩૬} આ દુ ખિયારી સીતાના
સાબધમા મને એવું સ્વપ્ન આવ્યું છે તે ઉપરથી
હું ધાન છું કે, હવે તે અનેક દુ ખોમાથી મુક્ત
થઈને ઉત્તમોત્તમ મુખને પ્રાપ્ત થશે^{૩૭} હે
રાક્ષસીઓ ! તમે સીતાને તિસ્તકાર કર્યો છે,
છતા હવે તેની પ્રાર્થના કરો કે જેથી તે
તમારા પર દયા કરશે હવે તમારે તેને કઠોર
વચન કહેવા નહિ શ્રીમાન રઘુવીર તરફથી હવે
રાક્ષસો ઉપર મોગે લય આવી પડ્યો છે^{૩૮} હે
રાક્ષસીઓ ! આ જનકનંદિની સીતા માન પ્રજામાં
કરવાથી પ્રસન્ન થઈ જાય તેવા છે, માટે તમે તેને
પગે પડીને પ્રસન્ન કરો કેમ કે એ સીતા મહાન
લયમાથી પણ આપાહ રક્ષણ કરવાને સમર્થ
છે^{૩૯} વળી આ વિશાળ નેનવાળા સીતાના
અગોમા શાસ્ત્રનિપિદ એકે ચિહ્ન મારા જેવામા
આવતું નથી, અર્થાત્ સીતાના અગમા યજ્ઞ
સામુદ્રિક ચિહ્નનો જ મારા જેવામા આવે છે
માન સ્નાનાદિ નહિ કરવાથી તેની શરીરક્રાંતિમા
જરાતરા ફેર પડ્યો છે એટલું જ તેને દુ ખ
હોય એમ મને લાગે છે, પણ રે, દુ ખ ભોગ
વવાને અયોગ્ય એવી આ વહેલીને આજે મે
સ્વપ્ન વિષે અતરિક્ષમા જોઈલો જોઈ, જેથી હું
ધારું છું કે, હવે તેની અર્થસિદ્ધિ પાસે જ
પહોંચી છે અને રાક્ષસરાજ રાવણનો વિનાશ

તથા રઘુવીરનો વિજય પણ પાસે જ આવી પહોંચ્યો છે. ૪૦-૪૨ જુઓ, સીતાનું કમળપત્ર સરખું વિશાળ વામ નેત્ર સ્કુરે છે, તે ઉપરથી પણ હવે થોડા કાળમાં આપણે સીતાનું પ્રિય થયેલું સાંભળીશું એવું અનુમાન થાય છે. વળી જુઓ, આ ચતુર સ્ત્રી સીતાની રોમાંચિત થયેલો વામ જુલ પલ્લ એકાએક જરા જરા સ્કુરાયમાન થાય છે તથા હાથીની સૂંઢ સરખી તેની વામ જઘા ફરકે છે. આ સઘળું સ્પષ્ટ રીતે જ જણાવે છે કે, હવે તેનો સ્વામી રામ સમીપમાં જ આવી પહોંચ્યો છે. ૪૩-૪૫ વળી આ વૃક્ષની શાખા પરના પોતાના માળામાં પ્રવેશ કરતો પક્ષી વારંવાર મધુરી વાણી બોલતો હોવાથી જાણે સીતાનું ઉત્તમ રીતે જ સાંત્વન કરતો હોય અને અત્યંત હૃદયભરે તે પક્ષી જાણે રઘુવીરના આગમનની વધામણી આપતો હોય એવો દેખાય છે. ૪૬

ત્રિજટાનાં વચન સાંભળીને 'મારા સ્વામીનો વિજય થશે' એમ ધારી હંપિત થયેલાં તથા ચત્કિચિત્ લક્ષ્મણ પામેલાં સતીશિરોમાંથી સીતાએ કોમળ વાણીથી કહ્યું : 'જે તમારું કહેલું યથાર્થ થશે, તો હું તમો સર્વનું રક્ષણ કરીશ. ૪૭

ર્ષિત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિમળીત આદિકવ્ય શ્રીરામાયણનું સુકરકાંડમાં ૨૭મો સર્ગ સમાપ્ત

સુર્ગ ૨૮ મો +

શોકાકૃલ સીતા-અતિમ વિચાર

સા રાક્ષસેન્દ્રસ્ય વલો નિશામ્ય તદ્રાવણસ્યા-
પ્રિયમ્પ્રિયાર્તાં સીતા વિક્રાસ યથા વનન્તે
સિદ્ધામવચા ગતરાજકન્યા ॥ ૧ ॥

રાક્ષસરાજ રાવણનાં અપ્રિય વચન સાંભળીને પોતાના પ્રિય પુત્ર શ્રીમાન રામચંદ્રના વિયોગથી પીડાતાં અને રાક્ષસીઓને વશ પડેલાં સીતા વનમાં સિદ્ધિ પેરેલી હરિણીની

+ ચાલુ પ્રસંગ અને આ સર્ગની રીતિ બેતાં ૨૮ મો તથા ૨૯ મો એ જન્મે સર્ગો સંપત્તિ દેવ જેમ લાગે છે.

પેઠે અત્યંત ત્રાસ પામ્યાં અને નિર્જન વનમાં એકલી ત્યાગ કરેલો બાળકન્યાની પેઠે વિલાપ કરવા લાગ્યાં : ૧

અરેરે ! 'આ લોક વિષે કાળના આવ્યા વિના પ્રાણીનું મૃત્યુ થતું નથી' એવું જે શાસ્ત્ર મુનિઓ કહે છે, તે ખરેખર સત્ય છે. જો એમ ન હોય, તો પાપિણી એવી હું અહીંયાં આટઆટલો તિરસ્કાર પામવા છતાં ક્ષણવાર પણ કેમ જીવતી રહું ? ૨ અરે, પ્રિય સંયોગના સુખથી રહિત થયેલું અને પલ્લકાંક દુઃખોથી લરેલું મારું હૃદય ખરેખર અત્યંત કંઠોર છે. કેમ કે આટલું આટલું દુઃખ પડવા છતાં પણ વળખાઈ થવાથી ફાટી જતા પર્વતના શિખરની પેઠે તેના હલારે ટુકડા થઈ જતા નથી ! આવે પ્રસંગે બળાતકારે પ્રાણત્યાગ કરવામાં મને આત્મહત્યાનો દોષ લાગે તેમ નથી. અરે, દુષ્ટાત્મા રાવણ તો મને મારવાનો છે જ તો પછી દુષ્ટના હાથે મરીને દુર્ગતિએ જવું તેના કરતાં પોતાના હાર્થે મરવું એ જ ઉત્તમ છે ! શૂદ્રને મંત્રોપદેશ કરવા માટે દ્વિજ જેમ સમર્થ નથી, તેમ રાવણની ઇચ્છાને અનુકૂળ થવા માટે હું કોઈ પણ રીતે સમર્થ નથી. ૩-૫ અરેરે ! જો લોકનાથ રઘુવીર વખતસર અહીંયાં નહિ આવી પહોંચે, તો શશ્વેદ્ય જેમ પીડાવી સ્ત્રીના ગર્ભમાં રહેલા બાળકને કાપી કાઢે છે, તેમ મહાદુષ્ટ રાક્ષસરાજ રાવણ તીક્ષ્ણ યશ્નો વડે મારાં અંગોને કાપી નાખશે ! ૬ હાય ! હું કે જે ઘણા સમયથી દુઃખી થઈ રહી છું, તેનો જે માસ જેટલો અવધિ તો હમણાં જ પૂરો થઈ જશે અને જેમ રાત્રીની આસાથી દેહાંતઃક્રંદને પાત્ર થયેલા તથા રાતે બાંધી રાખેલા તરકરનો પ્રાતઃકાળ થતાં વધકાળ આવી પહોંચે છે; તેમ મારે વધકાળ આવી પહોંચશે ! ૭

હા રામ ! હા લક્ષ્મણ ! હા મુનિના ! હા સામ્રાજ કૌરવ્યા ! હા મારાં માતૃકી ! વાયુના પ્રચંડ વેગમાં સપડાયેલી નીકા જેમ સમુદ્ર વિષે જ દુખે છે, તેમ અભાગની હું આલે અગાધ શોક-સાગરનાં ડૂબી રહી છું ! ૮ જેમ નીચળી પડવા-

થી જે સિંહોનો નાશ થાય, તેમ મારે માટે મૃગનુ રૂપ ધરનાર કોઈ એક રાક્ષસરૂપી જીવથી નિશ્ચય એ બ્રત બળવાન રાજપુત્રોનો નાશ થયો હશે !” ખરેખર, પૂર્વે બનસ્થાનમા મૃગનું રૂપ ધરી આવેલા કાળે જ મને લોભાવી હતી, કે જેથી મેં મૂખીએ આજુપુત્ર રઘુવીર તથા તેમના નાના ભાઈ લક્ષ્મણને આશ્રમમાંથી વનમાં મોકલ્યા ! હા, પૂર્ણચંદ્ર સમાન મુખવાળા ! હા, સર્વ જીવોનું પ્રિય તથા હિત કરનારા ! હા, દીર્ઘ જીવવાળા સત્યવ્રત રામચંદ્ર ! હું કે જે રાક્ષસોનો ભોગ થઈ પડી છું, તેને તમે બાળતા નથી શું ?^{૧૦, ૧૧} અરે, મેં મારા પતિને જ પરમેશ્વર માન્યા, શાપથી બાળીને ભસ્મ કરવાની શક્તિ હોવા છતાં દુષ્ટ રાવણ પર આટલી બધી ક્ષમા રાખી, ભૂમિ પર શયન કર્યું” અને બીજા પણ અનેક પ્રકારના ધર્મનિયમ પાળીને પતિવ્રત સાચવ્યું એ સઘળું કૃતજ્ઞ પુરુષ ઉપર કરેલા ઉપકારની પેઠે નિષ્કળ ગયું શું ?^{૧૨} હે રઘુવીર ! આજ દિન સુધી મેં જે પતિવ્રતધર્મ પાળ્યો, તે સર્વ નિષ્કળ ગયો અને હું ‘એકની જ પત્ની છું’ એવો જે મેં ગર્વ ધર્યો તે પાત્ર નિરર્થક નીવડ્યો ? કેમ કે તમારું દર્શન નહિ પામવાથી અત્યંત કૃશ તથા વિવર્ણ થઈ ગયેલી હું ‘હવે પુનઃ મારો અને તમારો સમાગમ નહિ થાય’ એમ બાણી નિરાશાના સમુદ્રમાં ટૂળી રહી છું !^{૧૩} હે સ્વામીનાથ ! હું ધારું છું કે, યથાર્થ રીતે પિતાનું વચન પાળીને તથા વનવાસનું વ્રત સમાપ્ત કરીને કૃતાર્થ થયેલા તમે જ્યારે ઘેર જ્યો, ત્યારે મારા કરતાં પણ સુંદર સ્વરૂપવાળી ધણીક સોજો સાથે લગ્ન કરીને નિર્ભયપણે વિહાર કરશો,^{૧૪} પરંતુ હે રામ ! હું તો તમારે વિષે જ પ્રીતિ ધરાવું છું. અરે, મેં તો મારા વિનાશ માટે જ તમારી સાથે સ્નેહ જોડ્યા છે, અર્થાત્ મારા આ દેહમાં જીવન છે ત્યાં સુધી હું તમારા પરના સ્નેહને તજનારી નથી. પણ હાય ! આજ દિન સુધીનું મારું તપ વ્યર્થ ગયું અને પતિવ્રત

નિષ્કળ થયું, એથી મારા જીવિતને ધિક્કાર છે. હાય ! હવે હું આ મારા અભાગિયા જીવતરનો ત્યાગ કરીશ.^{૧૫} અરે ! હું ! હું હમણાં જ વિષ-પાન અથવા તોક્ષણ શસ્ત્ર વડે મારા જીવિતનો ત્યાગ કરું; પરંતુ શું કરું ? હું રાવણને ઘેર પડી છું” એટલે મને વિષ કે શસ્ત્ર લાવી આપે એવું પણ કોઈ નથી.

શોકથી સંતપ્ત થયેલાં સીતાએ જીવિતનો ત્યાગ કરવા માટે અનેક પ્રકારના વિચાર કર્યા. અંતે તેમની દૃષ્ટિ પોતાની વેણી પર પડી, ત્યારે તેમણે વિચાર કર્યો : ‘હીક થયું, આ વેણીનો મારે ગળે ફાંસો ઘાલોને હું’ સત્વર યમલોક પ્રત્યે જઈશ.’

કોમળ ગાયવાળાં સતીશિરોનાંજી સીતા’ વૃક્ષની શાખા પકડીને જિભાં હતાં ને ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરતાં હતાં; પોતાના પતિ રામચંદ્ર, દિયર લક્ષ્મણ અને પોતાના સંબંધીઓનું સ્મરણ કરતાં જિભાં હતાં, એટલામાં તેમનાં પવિત્ર અંગેમાં શોકને શમાવી ધર્મ આપે એવાં તથા પૂર્વકાળમાં પણ સત્ય જણાયેલા ઉત્તમ શુકન થવા લાગ્યાં.^{૧૬-૨૦}

ર્ષિત શ્રીચાર્મીઃ મહાસુનમણીત આદિગણ્ય શ્રીરામભયજ્ઞ મુદરકાદમા ૨૯ મો સગ સમાપ્ત

સગ ૨૯ મો

સીતાને થયેલાં શુભ શુકન

તથાગતાં તાં વ્યાંયતામનિવિતાં વ્યતીતવર્ષા પરિ-
તીતમાનસામ્ । શુભા જામ્તાન્તિ શુભાન્તિ મોજરે
નર ણ્ણવા જુણ્ણિગાવસે વેનઃ ॥

આતિશય વ્યથા પામેલાં. હર્ષથી રહિત થઈ ગયેલા, દીનતાને પ્રાપ્ત થયેલાં અને વૃક્ષની શાખાનું અવલંબન કરીને જિભેલાં મહાસતી સીતાને લક્ષ્મીવાન પુરુષને જેમ સેવકો પ્રાપ્ત થાય છે તેમ શુભ શુકન જણાવા લાગ્યાં.^૧ સુંદર કેશવાળાં બનકીનું વાકી પાંપણોની પંક્તિવાળું, શ્યામ કીક્રીવાળું, વિશાળ અને પડખા ઉપર પ્રવેત જણાતું ડાણું નેત્ર મત્સ્યે હલાવેલા રાતા કમળની પેઠે દરકવા લાગ્યું.^૨ સુંદર

દેખાવવાળી, માંસના ભરાવવાળી, ગોળાકાર, અમૂલ્ય અગર-ચંદનના લેપનને યોગ્ય તથા ધણીકવાર પોતાના પ્રિય પતિ રામચંદ્રના ઓશીકાફેર થયેલી સીતાની ડાબીભુજ એકાએક ફરકવા લાગી.^૩ હાથીની સૂંઠ સરખી ભરાઉ અને રક્ષણ એવી તેની ડાબી સાથળ પણ ફરકી ફરકીને 'રામ આગળ આવીને બેલા છે' એમ સૂચવવા લાગી.^૪ વળી સુંદર અંગવાળાં, વિશાળનેત્રવાળાં અને દાડિમનાં ખીજ સરખા દાંતવાળાં એ સીતાનું સુવર્ણના સરખા રંગવાળું તથા પૃથ્વી પર સવા-બેસવાથી જરાતરા મેલું થયેલું વસ્ત્ર થોડી થોડી વારે સરકી જવા લાગ્યું.^૫

ઉપર વર્ણવેલાં અને બીજાં પણ કેટલાંક ચિહ્નો કે જે પૂર્વે પણ અરાં પડેલા હતાં, તે જોઈને સતીશિરોમણિ સીતા વાયુ અને તાપથી શોષાર્થ જતું ખીજ જેમ વર્ષાજળ પડવાથી પુનઃ ખીલી નીકળે તેમ અત્યંત હર્ષિત થવા લાગ્યાં.^૬ એ વેળા બિખરેલ સરખા હોઠવાળું, સુંદર નેત્ર, જૂકટી તથા કેશવાળું, વાંકી પાંપણેવાળું અને રુદ્ધિક સરખા રવેત દાંતવાળું સીતાનું મુખ, તાલુથી મુક્ત થયેલા ચંદ્રમંડળની પેઠે અત્યંત ચોભવા લાગ્યું.^૭ શુભ શકુનનું દર્શન થવાથી સીતાનો સઘળો શોક રાખી ગયો, ઉઠાસીનતા નષ્ટ થઈ જતાં સંતાપ સાત થઈ ગયો અને હર્ષને લીધે તેનું ચિત્ત પ્રકુલિત બન્યું. જેમ શુકલપદ્મમાં ઉદય પામેલા ચંદ્રથી સન્નિ શોભે, તેમ એ મહાસતી પોતાના પ્રસન્ન મુખથી શોભવા લાગ્યાં.^૮

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાત્મનિબદ્ધીત અષ્ટાધ્યય શ્રીરામાયણ
સુદરકાંડમા રક મા સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૦ મો

સીતાને શી રીતે મળવું તે વિષે હનુમાનનો વિચાર અને નિશ્ચય

હનુમાનપિ વિક્રાન્તઃ સર્વે શુદ્ધાવ સત્ત્વકઃ ।

સીતાપાત્નિજયયાદ્ય રણસીનાં ચ તર્જિતમ્ ॥

શિશ્યાપૃથ્વીની ઘટામાં જોડેલા મહાપશકંભી હનુમાને સીતાનાં વચનો, વિજ્ઞાતા રાક્ષસીના

સ્વમની કથા અને રાક્ષસીઓએ કરેલી સીતાનો તિસ્તકાર એ સઘળું સાંભળ્યું.^૧ પછી નંદનવનમાં રહેલી દેવી જેવાં સતીશિરોમણિ સીતાને અશોક વાટિકામાં બેઠેલાં જોઈને કપિવર હનુમાન અનેક પ્રકારના વિચાર કરવા લાગ્યો.^૨

અહો ! હજારો અને લાખો કપિઓ ચારે દિશાઓમાં જેની શોધ કરે છે, તે આ સીતા છેવટે મારી દાંધળે પડ્યાં !^૩ અહો ! રામચંદ્રની આશાથી રાવણની શક્તિ ભેવા માટે ભસ્મ સ્પર્શ છાનોમાનો ફરતા હું સઘળું જોઈ વળ્યો.^૪ આ લંકાનગરીમાં વસનારા રાક્ષસોનું અંધધર્મ, તેઓનું બળાબળ તથા રાક્ષસરાજ રાવણનો પ્રભાવ, એ સઘળું મારા ભેવામાં આવી ગયું.^૫ હવે તો સર્વ પ્રાણીઓ પર દયા કરનારા અને અપ્રમેય બળવાળા રઘુવીરનાં ધર્મપત્ની સીતા કે જે પોતાના પતિનાં દર્શન માટે તલસી રહ્યાં છે, તેમનું મારે આશ્વાસન કરવું જોઈએ; માટે ચાલ, જેણે કદી પણ દુઃખ ભેગું નથી તથા હાલમાં જેના ઉપર અપાર દુઃખ આવી પડ્યું છે, એવાં ચંદ્રમુખી સીતાનું હું આશ્વાસન કરું.^{૬,૭} શોકથી હણાયેલા ચિત્તવાળાં આ જનકીનું આશ્વાસન કયા વિના જો હું પાછો જઈશ તો મોટી હાનિ થવા સંભવ છે.^૮ તેમને મળ્યા વિના હું પાછો જઈશ તો યશસ્વિની સીતા અહીં કોઈ પણ પોતાનું રક્ષણ કરનાર નહિ હોવાથી નિશ્ચય પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરશે.^૯ પૂર્ણચંદ્ર સરખા મુખવાળા અને સીતાના દર્શન માટે તલસી રહેલા મહાબાહુ રામચંદ્રનું જેવી રીતે મારે આશ્વાસન કરવું ઘટે છે, તેવી જ રીતે મારે સીતાનું પણ આશ્વાસન કરવું જોઈએ.^{૧૦} પરંતુ શું કરું ? આ સઘળી રાક્ષસીઓ સીતાને ઘેરી વળી છે, એટલે રાક્ષસીઓની સમક્ષ મારે સીતાની સાથે સંભાષણ કરવું હીક નથી. અરે, ત્યારે મારે કેમ કરવું ? આ તો હું મોટા કષ્ટમાં આવી પડ્યાં !^{૧૧} અરેરે, આ બાકી રહેલી રાત્રિ પૂરી થતાં પહેલાં જો હું સીતાનું આશ્વાસન નહિ કરી શકું, તો

નિશ્ચય તે પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરશે.^{૧૨} વળી બ્યારે હું રામચંદ્રની પાસે જઈશ, ત્યારે તેઓ મને પૂછશે : ‘સીતાએ મને ઉવશી તારા પ્રત્યે શું કહ્યું ?’ ત્યારે આ સતીની સાથે વાત-ચીત કયાં વિના પાછો ગયેલો હું રામચંદ્રને શો પ્રત્યુત્તર આપીશ ? અરે, સીતાનો સંદેશો લીધા વિના જો હું અહીંયાંથી ઉતાવળે પાછો જાઉં, તો નિશ્ચય કકુત્સ્થકુલોત્પન્ન રઘુવીર પોતાની કાંધપૃષ્ઠ દંડિથી મને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે !^{૧૩,૧૪} અરે, સીતાતું આશ્વાસન કયાં વિના હું રામચંદ્રને અર્થે સુગ્રીવને કદાચ આહીં આવવાના કાર્યમાં પ્રેરીશ, તોપણ તેમના સહિત તેતું અહીં આવવું નિષ્ફળ થશે; કેમ કે તે આવી પહોંચે તે પહેલાં તો આ જાનકી પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરશે.^{૧૫} માટે ખીજું કાંઈ ન કરતાં હમણાં હું અહીંયાં જ બેસી રહું અને સીતાની સાથે વાત કરવાની તક મેળવું. બ્યારે આ રાક્ષસીઓતુ ક્યાન ખીજી તરફ હશે, ત્યારે અત્યંત સંતાપ પામેલાં સીતાતું હું ધીમેથી આશ્વાસન કરીશ. હાલમાં હું અતિથય નાના રૂપમાં છું’ અને વળી વિશેષે કરી વનચર-વાનર છું; એટલે સાધારણ જનસમાજ બોલે છે તેવી પરંતુ વ્યાકરણના થોડાઘણા સંસ્કારવાળી વાણીથી જ હું બોલીશ. જો હું દિવ જાતિની પિંઠ શુદ્ધ સંસ્કૃત વાણીથી જ બોલું તો આ સીતા મને રાવણ ધારીને લયભીત થાય, માટે મારે સાધારણ મનુષ્ય બોલે છે તેવી જ વાણીથી અર્થયુક્ત વચનો વડે સીતાતું સાંત્વન કરવું શોભ્ય છે. એ સિવાય સીતાતું સાંત્વન કરવાનો બીજો એકે ઉપાય નથી.^{૧૬-૧૮}

રાક્ષસોથી ત્રાસી ગયેલાં આ જાનકી મારું આતું રૂપ જોઈને તથા મારાં વચન સાંભળીને પુનઃ પણ અત્યંત ત્રાસ પામશે; કેમ કે ‘રાક્ષસો બહુ માયાવી છે’ એવું તે જાણે છે.^{૨૦} જો કદાચ મને ઈચ્છિત રૂપ ધરનારો રાવણ જાણીને અત્યંત ત્રાસ પામેલાં મનસ્વિની સીતા આક્રંદ કરવા લાગે, તો તેના આક્રંદનો શબ્દ સાંભળીને કાળ

જેવી લયકર આ સઘળી રાક્ષસીઓ અનેક પ્રકારનાં આયુધો ઉગામીને એકઠી થઈ જાય અને મને ઘેરી વળે તો મારે શું કરવું ? બિહાંમણા ખુબવાળી અને મહાન બળવાળી એ રાક્ષસીઓ મને જીવતો પકડી લેવાનો કિંવા કાર મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કયાં વિના રહે એવી નથી.^{૨૧-૨૩} એ વેળાએ જો કદાચ હું આ વાટિકામાંનાં વૃક્ષોની એક શાખા પરથી ખીજી અને ખીજી પરથી ત્રીજી એમ નાનીમોટી સઘળી શાખાઓ પર ફૂંકાફૂંક કરતો દોડ્યા કરું, તો આ સર્વ રાક્ષસીઓ શક્તિ થઈ જાય અને મારું મોઢું રૂપ જોઈ લયભીત થઈ છુમરાણુ કરી મૂકે.^{૨૪,૨૫} અને પછી રાક્ષસરાજ રાવણના રાજમહેલના ચોકીદાર રાક્ષસોને અહીંયાં બોલાવે ત્યારે મારી શી દશા ! રાક્ષસીઓના બોલાવ્યાથી ચોકીદાર રાક્ષસો બ્યારે ત્રિશુળ, તલવાર અને મુઠ્ઠગરવગેરે વિવિધ શસ્ત્રો ગ્રહણ કરીને ચુદ્ધ માટે અતિ ઉતાવળે અહીંયાં દોડી આવે અને મને ઘેરી લે, ત્યારે મારે શું કરવું ? હું તે સૌને મારા પરાક્રમબળ વડે હરાવું તો અરે; પરંતુ ચુદ્ધતા શ્રમથી થાકી જવાને લીધે સમુદ્ર ઓળંગી જવાની શક્તિ મારામાં રહે નહિ તેતુ શું કરવું ? વળી સર્વ રાક્ષસો અતિ ઉતાવળે મને એકીવખતે વીંટાઈ વળીને કદાચ પકડી લે, તો આ સીતા રામચંદ્રના સમાચાર જાણ્યા વિનાનાં જ રહે અને હું પણ બંધનમાં પડું.^{૨૬-૨૮} આમ થતા સીતા પ્રત્યે શંકાશીલ બનેલા અને હિંસા કરવામાં પ્રોતિવાળા રાક્ષસો કદાચ સીતાને પણ મારી નાખે તો રામચંદ્ર અને સુગ્રીવનું સઘળું કાર્ય બગડી જાય.^{૩૦} જો હું ચુદ્ધમાં રાક્ષસોથી પકડાઈ જાઉં, તો પછી મારું વિનાના, રાક્ષસોથી રક્ષિત થયેલા અને સમુદ્રની વચ્ચે આવેલા આવા ગુપ્ત પ્રદેશમાં રહેલાં જાનકીની બખર કાણુ લે અને રામચંદ્રને અહીંયાં તેડી લાવવાના કાર્યમાં સહાયભૂત પણ કાણુ થાય ?^{૩૨} જો મારી પૂર્વોક્ત દશા થાય, તો સૌ યોજનના વિસ્તારવાળા મહેલધિનું ઉદ્ધાન

કરી શકે એવો કોઈ પણ વાનર વિચારી નેતાં મારી દિધો આવતો નથી.^{૩૨,૩૩} જો કદાચ યુદ્ધ થાય તો હું હનરો રાક્ષસોનો નાશ કરવાને તો સમર્થ છું; પરંતુ યુદ્ધનો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યા પછી સૌ યોજનનો સમુદ્ર ઉલ્લંઘી સામે પાર જવાની મારામાં શક્તિ રહે એમ મને લાગતું નથી.^{૩૪} યુદ્ધનાં કાર્ય ઘણાં જ સંશય ભરેલાં છે. તેમાં છેવટે કોનો જય થશે અને કોનો પરાજય થશે એ કહી શકાતું નથી; એથી મને એવાં સંશયયુક્ત કાર્યો કરવાનું ભયનું નથી. એવો કયો ડાહ્યો પુરુષ છે કે જે વગરવિચારે શંકાભરેલું કાર્ય કરવા તત્પર થાય ?^{૩૫}

જો હું સીતાની સાથે વાતાંલાપ કરું છું, તો મારે ૧૦ ઉપયુક્ત મહાન આપત્તિ આવી પડે છે અને જો નથી કરતો તો સીતા પ્રાણભાગ કરે છે.^{૩૬} જેમ સુર્યોદય થવાથી અંધકાર નાશ પામે છે, તેમ કાર્યોકાર્યના વિચાર વિનાનાં હૃતને લીધે સિદ્ધ થવા આવેલો અર્જુન પણ નાશ પામે છે; કેમ કે અવિચારી હૃત દેશકાળને જોયા વિના જ કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે.^{૩૭} રાજાએ પોતાના સચિવો સાથે મળીને કાર્યો-કાર્ય વિષે પ્રથમથી નિશ્ચિત કરેલી બુદ્ધિ પણ અવિચારી હૃતને લીધે વખણાતી નથી; કેમ કે પોતાને જ પડિત માનનાર અવિચારી હૃતો રાજાના કાર્યને નષ્ટ કરી નાખે છે.^{૩૮} માટે હવે મારે શું કરવું કે જેથી રામચંદ્રનું કાર્ય ભાંગી પડે નહિ, હું અવિચારી ગણાઉં નહિ અને સમુદ્રને યોગજવાનો મારો શ્રમ પણ વૃથા ભય નહિ.^{૩૯} તેમ જ સતીશિરોમણિ સીતા જરા પણ ગલરાયા વિના મારાં વચનોને સાંભળે.

એ પ્રમાણે વિચાર કર્યા પછી શ્રદ્ધ બુદ્ધિ-વાળા કપિવર હનુમાને નિશ્ચય કર્યો : ' જો હું અકિલ્લ કર્મવાળા અને સીતાને પ્રિય એવા રામચંદ્રના ગુણોનું કીર્તન કરીશ, તો જેનું ચિત્ત રામચંદ્ર વિષે જ આસક્ત થઈ રહ્યું છે એવાં આ સીતા જરા પણ ભય પામશે નહિ.^{૪૦,૪૧} માટે હું ઇંદ્રવાકુળમાં શ્રદ્ધ એવા શ્રીમાન રઘુ-

વીરનાં ધર્મયુક્ત પ્રોતિવચનો સીતાને જેવી રીતે શ્રદ્ધા ભીખે તેવી રીતે મધુર વાણીથી કહી સંભળાવીશ.^{૪૨}

પછી પૃથ્વીપતિ રામચંદ્રનાં ધર્મપત્ની સીતાનું દર્શન કરી હર્ષ પામેલો મહાપરાક્રમી કપિવર હનુમાન વૃક્ષની ઘટામાં બેઠાંબેઠાં મધુર અને સત્ય વચન બોલવા લાગ્યો.^{૪૩}

૭૧૮ શ્રીવાદ્મીક મહામુનિપ્રણીત આદિકાંડ શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૩૦ મેા સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મેા

હનુમાને ગાયેલી રામકથા

एवं बहुविधां चिन्तां चिन्तायित्वा महामतिः ।

संभवे मधुरं वाच्यं वदेत्ता व्याजहार ह॥ ૧ ॥

એવી રીતે અનેક પ્રકારના વિચાર કર્યા પછી મહાબુદ્ધિમાન કપિવર હનુમાન વૃક્ષ પરથી જરા નીચે જિતરીને સીતાની પાસે આવી એકલાં સીતા સાંભળે એ પ્રમાણે ધીમેથી મધુર વચન બોલવા લાગ્યો :^૧

‘ અવધપુરી વિષે રથ, હાથી અને અશ્વાદિ-ની સમૃદ્ધિવાળો ‘દશરથ’ નામે રાજા હતો. એ રાજા ઇંદ્રવાકુલમાં જન્મેલો, પવિત્ર આવરણ-વાળો, નિર્મળ કીર્તિવાળો, મહાપ્રશસ્તી, અહિંસા-ધર્મમાં પ્રોતિવાળો, ઉદાર સ્વભાવનો, દયાળુ અને સત્યવાદી હતો. સર્વ રાજવંશોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઇંદ્રવાકુલમાંથી ચોલાને વધારનાર એ દશ-રથ સંપૂર્ણ રાજચિહ્નોથી યુક્ત, મોટી લક્ષ્મી-વાળો, સર્વ પ્રકારનાં સુખ ભોગવનારો, પ્રભને સુખી કરનારો અને સમુદ્ર પર્વતની પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાત હતો.

એ દશરથ રાજાના અત્યંત વહાલા ત્રયેક પુત્ર ‘રામ’ નામે છે. ચંદ્ર સમાન સુખવાળો એ રામ સર્વ શાસ્ત્રોનાં તત્ત્વ જાણનાર અને સર્વ ધનુષ્યધારીઓમાં શ્રદ્ધ છે.^{૨-૫} તે રામ પોતાનાં શુભ આવરણોનું, સ્વજનોનું, જીવજોડનું તથા ધર્મનું રક્ષણ કરનાર અને યતુઓને તપાવનાર

• જિંદગી શાખા પરથી છેક નીચેની શાખા પર આવેલો.

છે. એ શૂરવીર રામે પોતાના વૃદ્ધ અને સત્ય
પિતાનું વચન પાળવા માટે પોતાની
પતિવ્રતા સ્ત્રી સીતા તથા નાના ભાઈ લક્ષ્મણ
સહિત વનમાં પ્રયાણ કર્યું છે. ઈંડકારણ્યમાં
નિવાસ કરી મૃગયા અર્થે જતા એ રઘુવીરે
ધ્રિષ્ટક રૂપ ધરનાર, ઘણાક શૂરવીર રાક્ષસોને
સ હાર કર્યો છે. જ્યારે તેમણે જનસ્થાનમાંના
ચૌદ હજાર રાક્ષસોના તથા તેઓના અધિપતિ
ખર-હમણનો વચ કર્યો, ત્યારે ક્રોધે ભરાયેલા
રાવણે માયાવી મૃગરૂપથી તેમને છેનરીને તેમનાં
પ્રિય પત્ની સીતાનું હરણ કર્યું.

પવિત્ર આચરણવાળા જનકન દિની સીતાની
શોધ કરતા કરતા રઘુવીર વનમાં ફરતા હતા,
ત્યજ નેમને વાનરોના રાજ સુગ્રીવની સાથે મિત્રો
બધાઈ, શત્રુઓના નગરને છતાનારા રાને મુનાવ
ના શત્રુ ઘાલી વાનરને હણીને તેનું રાજ્ય
મહાત્મા સુગ્રીવને સ્વાધીન કર્યું હાલમાં રામના
મિત્ર વાનરરાજ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી ધ્રિષ્ટક રૂપ
ધરનારા હનરો અને લાખો વાનરો સતીશિરો-
મણિ સીતાની શોધ કરવા માટે સઘળી દિશાઓ
માં નીકળી પડ્યા છે, તે પ્રમાણે હું પણ સીતાની
શોધ માટે જ ગૃધ્રરાજ સંપતિના કહેવાથી સો
ચોજનનો સમુદ્ર ઓળંગીને અહીં આવ્યો છું
અને મને નીતાનાં દર્શન થયા છે અહો !
રામચંદ્રે મારી આગળ સીતાનું જેલુ રૂપ, જેવો
વર્ણ તથા જેવા લક્ષણ કહ્યા હતા, તેવા જ રૂપ,
વર્ણ તથા લક્ષણવાળા આ સાંધી મારાં જેવામાં
આવ્યા છે, નિશ્ચય આ સીતા જ છે. એટલું
જોલી કપિવર હનુમાન વિરામ પામ્યો.

પવનચુત હનુમાને ગાયેલી રામકથા સાંભળી
ને અત્યંત વિસ્મિત થયેલા અને સુદર તથા
વાકડિયા કેશવાળા જનકતનયા સીતા કેશના
ગુચ્છોથી છવાયેલું પોતાનું મુખ ઊંચું કરીને
શિશુપાવૃક્ષ પર જોવા લાગ્યા. ૯-૧૧

હનુમાનના વચન સાંભળીને અત્યંત હર્ષિત
થયેલા અને પોતાના અંતરમાં રામચંદ્રનું જ
રટણ કરી રહેલા સીતા દશે દિશાઓ તરફ જોવા
વા સ. ૪૬

લાગ્યા. ૧૦ સતીશિરોમણિ ગીતાએ આડું અવળું,
ઊંચીનીચે એમ મર્વનં જોયું, ત્યારે શિંગપાવૃક્ષ
પર જેઠેલો હોવાથી ઉદયાચળ પર રહેલા સૂર્ય
સરખો શોભતો, અચિંત્ય બુદ્ધિમાન તથા મુગ્ધોવ-
ના પ્રધાન વાયુચુત હનુમાનને તેમણે જોયો. ૧૦
કવિ શ્રી હનુમાન મહાકવિનંદન પ્રસિદ્ધ આદિકાવ્ય ધારામાં આજુ-
મુદરકાવ્ય ૩૧ મે સન રામામ

સર્ગ ૩૨ મો

હનુમાનને જોઈ સીતાને ધયેલો બ્રમ

તત. શાસ્ત્રાન્તર લીનં દર્પણ. ચલિતમાનસા ।
વૈષ્ણિતાજુનમ્ભં તં વિદ્યા-સંવાતપિન્નભમ્ ॥ ૧ ॥

શિશુપાવૃક્ષની ઘટાન. છુપાઈ જેઠેલા પ્રિય-
વાદી હનુમાનને જોઈ સતીશિરોમણિ સીતા
પ્રથમ તો ભયને લીધે કંપી બિઠ્યા, પરંતુ પછીથી
'આ કેળું હશે' એવી જિજ્ઞાસાથી તે સારી
રીતે નિહાળવા લાગ્યા. ત્યારે પ્રકુક્ષિત થયેલા
અશોકના ફળ સરખો શોભતો. તપાવેલા સુવર્ણ
સરખા નેત્રવાળો, વીજળીના સમૂહ જેવા પીળા
વર્ણવાળો, પ્રવેત વચ્ચવાળો અને નમ્રભાવથી
જેઠેલો કપિવર હનુમાન તેમના જોવામાં આવ્યો.

કપિધ્રુવ હનુમાનને નમ્રની પેઠે જેઠેલો જોઈ
અતિ વિસ્મિત થયેલા સીતા પોતાના મન સાથે
વિચાર કરવા લાગ્યા. ૧-૩ 'અહો! આ વાનરનું
રૂપ ઘણું જ ભયંકર છે. હું તેના સામું પહોં
જોઈ ગઈ હતી નથી.' એટલે વિચાર કરતા તે
મૂંઝવેતત જેવા થઈ ગયા. 'એકાએક વાનરનું
રૂપ જોઈને ભય વડે મોહિત થયેલા અને અત્યંત
દુઃખીકિત થયેલા સીતા કરજી નવરે 'હા
રામ! હા રામ! હા લક્ષ્મણ!' એમ જોલી
અત્યંત વિલાપ કરતા મંદમદ સ્વરે ગદન કરવા
લાગ્યા. પછી વિનીત મનુષ્યનો પેઠે હનુમાનને
નીચે ઊતરી આવેલો જોઈને સતીશિરોમણિ
સીતા પુન વિચારવા લાગ્યા. 'અરે, આ તે
હું સ્વપ્ન જોઈ છું કે શું? ૧

સક્ષસીઓના ભયથી આમતેમ દટ્ટપાત
કરતા સીતાએ વાનરરાજ સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે

વર્તનાર, બુદ્ધિમાનોમા શ્રદ્ધ અને મહાન પરાક્રમી
પવનસુત હનુમાનને બોલેા હનુમાનનુ મુખ ઘણુ
વિશાળ અને વાકુ થઈ ગયેલુ હતુ * તેને બોતા જ
વિશાળ નેનવાળા સતી સીતા આતશય હુ ખી
થઈ ગયા અને બાણે ગ્રાણુ ઊડી ગયા હોય તેમ
નિશ્ચય થઈ ગયા કેટલોક વાર પછી બ્યારે તે
સાવધાન થયા, ત્યારે વિચાર કરવા લાગ્યા ૧૮
'અરેરે, આજે મેં આ સ્વપ્ન ઘણુ ખરાબ ભોયુ,
શાસ્ત્રોમા નિરેધ કરેલા વાનરનુ મને આજે
દર્શન થયુ, માટે રામ, લક્ષ્મણ અને મારા પિતા
જનક રાજા જ્યા હોય ત્યા કુશળ રહેજે' ના,
ના, પલુ આ કાઈ સ્વપ્ન નથી હુ હુ ખ અને
શોડથી પીડાતો હોવાને લીધે મને નિદ્રા તો
આવતો જ નથી, તો પછી સ્વપ્ન હોય જ કયાથી ?
અરેરે, ચદ્ર સરખા મુખવાળા શ્રીમાન રામ
ચંદ્રનો વિયોગ થયો છે, ત્યારથી મને જરા
પણુ સુખ નથી ૧૦ મારા મનમા રાત્રિદિવસ
રામ, રામ ને રામનુ જ ચિતવન થયા કરે છે
અને મારી જિહવા તેમના જ નામનુ રટણુ કર્યા
કરે છે, એથી જ મારા કાને તેમની કથાના
ભણુકારા વાગે છે અને કાઈ વખતે તેને મળતું
ભેવામા પણ આવે છે ૧૧ અને નિરતર રામ
વિષે જ લાવ રાખનારી હુ એમની કામનાથી
જ પીડાઈ રહી છુ અને રાત્રિદિવસ એમનુ જ
ચિતવન કર્યા કરુ છુ હુ તેમને જ ેણુ છુ
અને તેમને સાભળુ છુ કહાન હુ જે વાઈ
સાભળુ છુ અને ભેઈ હુ, તે સઘણુ મનની
કલ્પનામાન હોય એવો મને વિચાર થઈ આવે
છે, પરંતુ ના, ના, કલ્પિત પદાર્થ કાઈ મૃતિમાન
હોય નહિ અરે ! હુ મારી આજે પ્રત્યક્ષ
ભેઈ છુ અને આ સામે ભેઈયો વાનર મને
અપદ્ધપણે કહી રહ્યો છે, માટે આ મનની કલ્પના
તો નથી જ, અત્યુ ગયે તેમ હો, પરંતુ વાચ
અપતિ, વજ્રધર ઈંદ્ર, સ્વયંભુ અગ્નિદેવને હુ
નમસ્કાર કરુ છુ અને તેમની પ્રાર્થના કરુ છુ કે,
વનવાસી વાનરે મારી આગળ જે કાઈ કંચુ છે, તે

યથાર્થ હો, અન્યથા ન હો ૧૨-૧૪

ઈત શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુવનપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ
સુદરકાંડમા ૩૨ એ મત સમાપ્ત

સર્ગ ૩૩ મો

હનુમાન અને સીતા-પરસ્પર વાતચીત

સોઝતીર્થ દ્રુમાત્તસ્માદ્વિદ્રુમપ્રતિમાત્મન ।

વિનીતવેષ ક્રુષ્ણ પ્રણવત્પાપમૃત્યુ ચ ॥ ૧ ॥

સીતાનુ હુ ખ ભેઈને હુ ખી થયેહો, પર
વાળા જેવા લાલ મુખવાળો કપિવર હનુમાન
શિશુપાવૃક્ષની ઉપરની શાખા પરથી ઊતરીને
છેક નીચેની શાખા પર આવ્યો અને સીતાની
સન્મુખ રહી તેમને પ્રણામ કરી હાથ ભેડીને
મધુર વાણીથી વહેવા લાગ્યો 'હે કમળપત્ર
સરખા નેનવાળી' હે પવિત્ર આચરણવાળી ! હે
મલિન વસ્ત્રને ધારણુ કરનારી ! તુ કોણુ છે અને
આસપૃક્ષની શાખાને નહણુ કરીને કેમ ઊભી
છે ? અરે, જેમ કમળપત્રોમાથી જળ સ્રવે, તેમ
તારા બન્ને નેનોમાથી શોકાશ્રુનુ જળ શા માટે
સર્વી રહ્યું છે ? હે સૌંદર્યવાળી ! તુ દેવ, અસુર,
નાગ, ગંધર્વ, રાક્ષસ, યક્ષ અથવા કિત્તર, એ
ભાતિઓમાની વાઈ ભતિની સી છે ૧-૪ હે
સુદર મુખવાળી ! તુ રુદ્રો ની કોઈ છે કિવા
મરુદ્ગણોમાની કોઈ છે અથવા તો વસુઓમાની
કોઈ છે ? ખગેખર તુ મને કોઈ દેવતાઓ
સમાન ભાસે છે, અથવા તે હે સુદરગી ! તું
સર્વ તારાઓમા પ્રથમ શુભોગી અધિક અને
ચદ્રથી વિયોગ પામી આકાશમાથી ખરી પડેરી
સાક્ષાત્ શોહિની છે શું ? અથવા તે હે રથામ
નેનવાળી ! તુ કોઈથી કિવા મોહથી પોતાના
પતિ વસિષ્ઠને ક્રોધ પમાડીને મટી આવેલો
સાક્ષાત્ કયાણી અરુ પત્ની છે શું ? હે મુમધ્યમા !
તારા પિતા, ભાઈ, પુત્ર કિવા નવામી કોણુ છે ?
શું એમાન કોઈનો પરનેકવાસ થયો છે કે
જેમી તું આમ શોક કરે છે ૧૦-૧૨ હે સુદર મુખ
વાળી ! તું રુદન કરે છે, મોટા નિશ્વાસ નૂકે છે,
પૃથ્વી પર આપોટે છે તથા કોઈક રાતનુ તામ
રે છે, એથી હુ તને દેવી તો માની પ્રકતો

નથી ૧૦ તારા શરીરમા જે રાજચિહ્નો જણાય છે, તે ઉપરથી હું ધાન હું કે, તું કોઈ રાજની પટ્ટરાણી અથવા રાજકન્યા છે ૧૧ હે સી ! તારુ કન્યાણ થાઓ જે તું રાવણે જનસ્થાન માથી બળાતકાર હરણ કરી આણેલી સીતા હોય તો હું તને પૂછુ છું, માટે સાનેસાયુ કહે ૧૨ હે કંટયાણી ! તારા મુખ પર દીનતા જણાય છે, તારુ રૂપ અપ્રતિમ છે અને તારો વેશ તપસ્વિની જેવો છે એ ઉપરથી મને લાગે છે કે નિશ્ચય, તું શ્રીમાન રામચંદ્રની પ્રિય પત્ની મહાસતી સીતા જ છે ૧૩

શિશ્યાવૃક્ષની નીચેની યાજ્ઞા પર રહેલા કપિવર હનુમાનના વચન સાંભળોને તથા રામ ચંદ્રનું નામ સાંભળીને હર્ષિત થયેલા સતો શિરોમણિ સીતાએ કહ્યું ૧૪ આ પૃથ્વીમા જેટલા રાજસિંહો છે, તે સર્વમા મુખ્ય અને શત્રુની મેનાનો નાશ કરનારા મહાત્મા દશરથ રાજની હું પુત્રવધૂ છું ૧૫ હું મહાત્મા જનક રાજની પુત્રી છું 'સીતા' એણે મારું નામ છે હું બુદ્ધિમાન રામચંદ્રનો પત્ની છું ૧ મારું લક્ષણ થયા પછી હું મારા પતિ રામચંદ્ર સાથે બાર વર્ષ સુધી રાજલવનમા રહી, ત્યાં અનેક પ્રકારના ભોગ ભોગ ના અને મારી સઘળી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ ૧૭ તે પછી તેરમા વર્ષમા ઇક્ષ્વાકુ વંશને આનંદ આપનારા મારા પતિ રામચંદ્રને રાજ્યાભિષેક કરવાનો મારા સસરા દશરથ રાજાએ પોતાના પુરોહિત તથા મંત્રીઓની સાથે મગીને વિચાર કર્યો ૧૮ જ્યાં રામચંદ્રને રાજ્યાભિષેક કરવાની સામગ્રી તૈયાર થવા લાગી, ત્યારે રાજા દશરથની 'કંકેયી' નામની એક માનીતી રાણીએ પોતાના સ્વામીને કહ્યું ૧૯

જે રામને રાજ્યાભિષેક થશે, તો હું મારા નિત્યના આનંદપાનનો ત્યાગ કરી જીવિતનો અત આપ્તિના અર્થાત્ જે રામ ગાદીએ બેઠશે, તો હું ગમે તે નકારે મરણ પામીશ ૨૦ હે નૃપાત્તમ ! જે તમારે મને જીવતી રાખવી હોય અને તમો પૂર્વપ્રીતિથી મને જે બે વરદાન

આપેલા છે તે સત્ય કરવા હોય, તો આજે રામ વનમા લય અને મારા પુનર્લરતને રાજ્યાભિષેક થાય ૨૧ કેકેયીના એવા કુર અને અગ્રિય વચન સાંભળીને તવા પૂર્વે તેને આપેલા બે વરદાન રૂપ પોતાના વચનોને મહારાત્રીને મત્સ્યવાદી મહા રાજા દશરથ મૂર્ચિત થઈ પડ્યા પછી સત્ય ધર્મનું પાલન કરનારા વૃદ્ધ દશરથ રાજાએ જેવન કરતા કરતા પોતાના યથાશ્વી જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામ ચંદ્રને વનમા જવા કહ્યું ૨૨, ૨૩ ત્યારે મહા સમર્થ રામચંદ્ર કે જેમને પોતાના પિતાની આજ્ઞા પાળવી એ રાજ્યાભિષેક કરતા પણ અત્યંત પ્રિય હતું, તેમણે પોતાના મન સાથે વનમા જવાનો દંઢ નિશ્ચય કરીને વાણી વડે પિતાની એ આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો ૨૪ સત્ય પરાક્રમવાળા શ્રીમાન રામચંદ્ર પોતાના પ્રાણ જતા હોય, તો પણ આપેલું પાછું લેતા નથી તેમ જ અસત્ય બોલતા નથી ૨૫ તરત જ મહાવચસ્વી રઘુવીરે પોતાના શરીર પરથી કિમતી વસ્ત્રભૂષણો ઉતારી નાખ્યા અને પોતાના મન વડે રાજ્યનો પણ ત્યાગ કર્યો પછી મારા સાસુજી કૌશલ્યાને મારી ભોપણી કરી, પરંતુ હું તો તેમની સાથે વનમા જવાને નયમથી જ જ આગળ થઈ, કેમ કે તેમના વિના સ્વર્ગમા રહેવાનું શક્ય મને લગતું નથી ૨૬, ૨૭ એ વેળા નેત્રને આનંદ આપનારા અને મહાલાગ્નવાળા સુમિત્રાપુત્ર લક્ષ્મણ પણ પોતાના મોટા ભાઈ રામચંદ્રના પહેલા જ વતકલવસ્ત્ર તથા દલ ધારણ કરીને તેમની સાથે વનમા જવા તત્પર થયા એ પ્રમાણે અમારા વડીલ દશરથ રાજની આજ્ઞાને મસ્તક પર ચડાવીને તથા દંઢ નત ધારણ કરીને અમે ગણે જણા પૂર્વે કદી નહિ જોયેલા એવા લય કર દંડકારણ્યમા આવ્યા અમે તો જણા દંડકારણ્યમા આવેલા જન સ્વાનમા વસતા હતા, તે સમયે હું કે જે અમિત તેજવાળા રામચંદ્રની ભાર્યા છું, તેનું દુરાત્મા રાવણે હરણ કર્યું ૨૮ હાલમા રાવણે મને બે માસ સુધી ઝનતી રાખવાનો અનુચિત

દર્શાવ્યો છે એ એવા સમયમા મારા મ્વામી
રામચંદ્ર મારી મલાળ નહિ લે, તો એ અવધિ
વીત્યા પછી હું ભવિતનો ત્યાગ કરીશ ૧૨૮-૨૯
ઇત શ્રી મો મહાનિવૃત્તિત આર્ષ ય શ્રોત્રમય ન
૨૮૧ મ ૩૩ એ મ ૧ સમત

સર્ગ ૩૪ મો

હનુમાનનુ સીતાને આશ્વાન

તસ્માસ્તદ્વચન કૃત્વા હનુમાન્હરિવુદ્ધવ ।

દુઃખાદૃષ્ટ જ્ઞાતમૃતાયા સાન્ત્વિતમુત્તરમન્વ્રજીન ॥ ૧ ॥

ઉપરાઉપરી પડતા હું અર્થ પીડાઈ રહેના
મતીશિરોમણિ સીતાના વચન સાંભળીને વાનર
મધ હનુમાન તેનું સાત્વન કરતા કહેવા લાગ્યો
'હે દેવી! હું રામચંદ્રનો દૂત છું અને તેમને
જાહેરો મળીને તમારી પાસે આવ્યો છું હું
વેઢેહી! જન પુષ્પીર ક્ષેમકુશળ છે અને તેમણે
તમામ ક્ષેમકુશળ પુછાવ્યું છે ૨ હું દેવી! જે
પ્રહ્લાસને બોલે છે, આરે વેદોને બાંહે છે તથા
સર્વ વેદજ્ઞ પુરોહિતોમા મધ છે, તે દશરથ નહન
રામચંદ્ર તમને કુશળ કહાવ્યું છે, તેમ જ
તમારા પતિને પ્રિય અને તેમની મેવા ઉઠાવનારા
મહાતેજવી લક્ષ્મણ કે જે શોક વડે તપો રહે
છે, તે તો તમને પ્રજ્ઞામ વ્હા છે ૩

હનુમાનના મુખથી પુરોહિતોમા સરખા
રામ-લક્ષ્મણના કુશળ મમાચાર સાંભળીને
શ્રીમતી સીતાને અગોચર આનંદ ઊભરાઈ
જાયો તેમણે હનુમાન પ્રત્યે કહ્યું ૪
'અહે! ભવત મનુષ્યને સો વર્ષ પછી આનંદ
પ મવા વારી આવે છે, એવી જે લોકોમા
ડોવત આવે છે, તે આજે મારા સબધમા
ચરન નીવડી ૫

પરંપર પરિચય ધવાની સીતા અને હનુ
માનને અત્યંત આનંદ વયો અને વિશ્વાન પામી
શને જણાવે પરંપર વાતચીત કરી શોકથી
સતત વચેન સીતાના વચન સાંભળ્યા પછી
કપિવર હનુમાન સીતાજીવા હતા તે તરફ જવા
લાગ્યો ૬ કપિધ્રુવ હનુમાન જેમજેમ સીતાની
પાસે જતો ગયો, તેમ તેમ સીતાને રળે ને ન્ય

રાવણ હોય' એવી મ કા બિપજવા લાગી તે
વિચાર કરવા લાગ્યા ૭ હા, મને ધિક્કાર છે કે
મે આની સાથે વાતચીત કરી! જરૂરે આ
તો બીજું કંઈ વર્ષ આવેલો રાવણ જ છે ૮, ૧૦
આવો વિચાર કરી શોકને નીકે મુકાઈ ગયેલા
નિર્દોષ અગવાળા સીતા તરત જ વૃક્ષની શાખાને
ઝેડી ઢઈને પૃથ્વી પ ભેમી ગયા એ મમયે
મહાબાહુ હનુમાને પૃથ્વી પર બેઠેલા જનકનંદિની
સીતાને પ્રજ્ઞામ કર્યા, પરંતુ રાવણ હોવાની
ચકાને નીધે લયથી નાસી ગયેલા સીતાએ તેના
સાચુ પણ્ય ભેટું નહિ ૧૧, ૧૨

પછી છેક પાસે આવી હનુમાનને પહોંચતાન
ચરણોનું વદન કરતા ભેઈને ચંદ્રમુખી સીતાએ
નિર્ધનિશ્વાસ મૂકી મધુર વાણીથી કહ્યું ૧૩ એ
તું માયાથી કંઈ બંધીને આવેલો મ્વય રાવણ
હો, તો હું તને કહું છું કે તું મને આવી રીતે
વારવાર સતાપે છે એ ઠીક નથી, અર્થાત્ મને
વારવાર હાથી કરવાથી તારું ભલું થશે નહિ ૧૪
પૂર્વે જનસ્થાનમા પોતાનું ખરું સ્વરૂપ બહારીને
ભિન્નરૂપ ધારણ કરીને આવેલા જે રાવણને મે
ભેયો હતો, તે જ તું રાવણ છે હું હિન્ન
રૂપ ધરનાર નિશાચર રાવણ! હું કે જે શોકથી
સતાપ પામેની તથા ઉપવાસથી કૃશ થયેલી છું,
તેને તું આમ વારવાર સતાપે છે એ ઠીક
નથી ૧૫, ૧૬

એટલું કહેતામા તો વળી અપગ ચિત્તને
વિચાર કરી જતા સર્વી સીતા બોલે ૧૭ ના, ના,
મારી એ શકા અત્યંત હોય એમ જણાતું નથી
કેમ કે તને ભેટા જ મારા મનમા પ્રીતિ ઉપા
શાય છે ૧૭ માટે હું વાનરધ્રુવ! જે તું રામ રાજનો
દૂત થઈને આવ્યો હો, તો તારું કે શબ્દ
થાઓ હું તને રામચંદ્ર સબધી જ પ્રય કરીશ
મને રામ તબધી કયા ઘણી જ પ્રિય તારે
છે ૧૮ હું વાનર! તું મારા પ્રિય લતાં રામ
ચંદ્રના શુભાનુ વર્ણન કર છે કપિવર! જેન
નવીનો વેગ કિનારાનું પારણ કરે છે, તેમ તું
મારા ચિત્તનું પારણ કરે છે, અર્થાત્ નતિપને

મારું ચિત્ત તારા પર વિશ્વાસયુક્ત થતું બધું છે. અહો! આજનું આ સ્વપ્ન મને કેલુ સુખરૂપ થઈ પડ્યું છે, કે જેમા રાવણે ઘણા વખતથી હરણ કરી આણેલી હું મારા પતિએ મોકલેલા વનવાસી રૂતને હુ છું ૧૮-૨૦ અને, સ્વપ્નમા પશુને હું મારા પતિ રામચંદ્ર અને તેમના નાના ભાઈ લક્ષ્મણને જોઉં, તો નને વધારે કષ્ટ થાય નહિ, પરંતુ હાલમા તો સ્વપ્ન પશુ મારા પેરી થઈ પડ્યા છે ૨૧ અને, પશુ આ સ્વપ્ન છે એમ હું માનતી નથી, કેમ કે સ્વપ્નમા વાનર જોવામા આવે તો અભ્યુદય થતો નથી, પરંતુ આથી તો મારા ખરેખરે અભ્યુદય થવાનો જણાય છે ૨૨ અને, શું આ મને ચિત્તજન્ય તો નહિ થયો હોય? અથવા તો મારામા કોઈ વાયુબૃતાદિનો આવેશ તો નહિ થયો હોય? કિંવા ઉન્માદથી થતો કોઈ પ્રકારનો મનોવિકાર તો નહિ હોય? અથવા શું મને આ મૃગતૃષ્ણા સરખું હોતું હશે ૧૨૩ ના, ના, આ ઉન્માદ તો નથી જ ૨૪ આ ચિત્તજન્ય પશુ નથી, કેમ કે તેના લક્ષણ પાલ ઉન્માદ જેવા જ હોય છે હું મને પોતાને તેમ જ મારી પાસે જોલેલા કપિને સારી રીતે ઓળખી શકું છું ૧૨૪

રાક્ષસોઽચિત્ત રૂપધરનારા હોવાથી અત્યંત બળવાન છે, એ સંબંધી તથા રામચંદ્રના રૂત વાનરથી અહીંયા આવી શકાય એમ નથી એ સંબંધી અનેક તર્કવિતર્ક કરીને વળી સતી શિરોમણી સીતાએ માન્યું ‘રાક્ષસો પોતાની ઈચ્છામા આવે તેવું રૂપ ધરી શકે છે, માટે નિશ્ચય આ રાવણ જ છે ૧૨૫ આમ માનીને પાતળી કટિવાળા જનકન દિની સીતાએ હનુમાન પ્રત્યે જોલણ બધ કર્યું સીતાની શકા બાણી લઈને પવનસુત હનુમાન કાનને પ્રિય લાગે તેવા વિશ્વાસપાન વચનો જોવીને તેને હર્ષિત કરવા લાગ્યો ૨૬, ૨૭

સૂર્ય સરખા તેજસ્વી, ચંદ્ર સરખા સર્વ લોકોને પ્રિય, સાક્ષાત્ કુબેરની પેઠે સર્વ લોકોને અન્નદાતા આપો ન તુષ્ટ કરનાર, ૨૮ વિષ્ણુ સરખા

પરાક્રમી તથા યશસ્વી, સાક્ષાત્ દેવોના ગુરુબૃહ સ્પતિની પેઠે મધુર અને મત્ય જોલનાર, ૨૯ મૃતિ માન કામદેવના જેવા સ્વરૂપસૌ દર્શવાળા, અપ રાધી જનો પર કોપ કરી તેને દડ દેનારા અને સર્વ લોકમા શ્રદ્ધા જેવા મહારથી રામચંદ્ર કે જેના રક્ષણ નીચે લોકો સુખપૂર્વક રહે છે, તે મહાત્મા રામચંદ્રને મૃગનું રૂપ ધરીને જે આશ્રમથી ધ ૧ દૂર લઈ ગયો અને શૂન્ય પડેલા આશ્રમમાથી જોણે તમારું હરણ કર્યું, તે દુષ્ટાત્મા રાવણને પોતાના કર્મોના ફળ અવશ્ય મળશે અને તે હવે અત્પ સમયમા જ તમારા જોવામા આવશે હે દેવી! હવે અપ સમયમા જ ઓધપૂર્વક આશ્રિ સરખા પ્રજ્વલિત જાણો ૩૦ મહાપરાક્રમી રુપવીર કે જે રાવણનો વધ કરવાના છે, તેમને રૂત થઈને હું તમારી પાસે આવ્યો છું ૩૦-૩૩ હે બનકી! તમારા વિયોગથી હું ખી થઈ રહેવા રામચંદ્ર તમને કુશળ જ્ઞાન્યુ છે, તેમ જ સુમિત્રા ના આનંદની વૃદ્ધિ કરનારા મહાતેજસ્વી લક્ષ્મણે પશુ તમને અભિવદન કરી કુશળ કહાવ્યું છે હે દેવી! ‘સુનોન’ નામનો વાનર કે જે અમા સર્વ કપિઓનો રાજા છે અને શ્રીમાન રામ ચંદ્રનો મિત્ર છે, તેણે પશુ તમને કુશળ કહાવ્યું છે રામ, લક્ષ્મણ તથા સુનોવ તમને નિરંતર સભારે છે હે વટેહી! આ એમ મોટા ભાગની વાત છે કે રાક્ષસીઓને વશ પડવા વતા તમે આજ સુધી જીવતા રહ્યા છો હવે થોડા કાળમા જ તમે અમિત તેજવાળા રામને, મહારથી લક્ષ્મણને તથા કરોડો વાનરોના અધિપતિ સુનોવને જોશો હું વાનરરાજ સુનોવનો સચિવ છું અને મારું નામ ‘હનુમાન’ છે ૩૪-૩૮ હું સો યોજનનો મોટો સમુદ્ર ઓળંગી આ કાનગરીમા આ થોડું અને દુરાત્મા રાવણને નહિ જાણુકારતા પોતાના પરાક્રમનો પ્રદર્શ કરીને હું તમારી શોધ કરતો અહીં આવી પહોંચ્યો છું હે દેવી! હું રાવણ નથી તમે શકાનો ત્યાગ કરો અને મારા વચન પર વિશ્વાસ રાખો ૩૯

સર્ગ ૩૫ મો

હંતુમાન અને સૌતા-રામચાહનવર્ણન
અને સ્વવૃત્તાત. થન

તા તુ રામકથા શ્રુત્વા વલેહી વાનરર્પમાત્ ।

ઉવાચ વચન સાન્વચિદ્ મધુરયા ગમ્ભા ॥ ૧ ॥

વાનરશ્રેષ્ઠ હંતુમાનના મુખથી રામકથા સાંભળીને સતીશિરોમણિ ત્રીતા મધુરી વાણીથી નમ્ર વચન કહેવા લાગ્યા ૧ ‘હે કપિ ! તને રામચંદ્રનો મેળાપ કયા થયો ? તું લક્ષ્મણને શી રીતે ઓળખે છે ? તેમ જ વાનરોનો અને મનુષ્યોનો સમાગમ કેવી રીતે થયો ?’ હે વાનર ! રામ અને લક્ષ્મણના રાજ્યને યોગ્ય શા શા થિત્તો છે, તે તું મને યથાર્થ કહે કે જેથી મારો શોક શાંત થાય ૨ હે કપિ ! રામ-લક્ષ્મણના અવયવો કેવા છે ? તેમનું રૂપ કેવું છે ? તેમનું ભરુ કેવા છે ? તેમનો બુદ્ધિઓ કેવી છે, એ સઘળું મને યથાર્થ રીતે કહે ૩

વિદેહતનયા ત્રીતાએ એ પ્રમાણે પૂછ્યું, ત્યારે વાણસુત હંતુમાને યથાર્થ રીતે રામચંદ્રનું વર્ણન કરવા માંડ્યું તે જોયો ૪ ‘હે કમળપત્ર સરખા નેનવાળા વઢહી ! તમે સઘળું બધું છો ક્તા મને પૂછે છો, તો હે વિશાલાક્ષિ ! રામ તથા લક્ષ્મણના જે જે રાજચિહ્નો મારા ભેવામાં આળ્યા છે, તે સઘળા તું તમને કહું છું ૫ હે જનકનંદિની ! રામચંદ્રના નેન કમળપત્ર સરખા છે, તેમનું મુખ પૂષ્પમાના ચંદ્ર સરખું છે અને રૂપ તથા દાક્ષિણ્ય આદિ શુભે તેમના વિષે જન્મથી જ રહેલા છે ૬ શત્રુઓને તપાવનારા એ રામચંદ્ર તેજમા સર્થ સરખા છે છુદ્ધિમા જુદ્ધપતિ સરખા છે, ક્ષમામા વૃથ્વી સરખા છે, ઉન્નવળ વશમા ધંદ્ર સરખા છે અને સર્વ છવલોકાક્રુ, વ્યવનોનુ, સદાચરણુ તથા ધર્મનું રક્ષણ કરનારા છે હે લામિની ! શ્રીમાન રામચંદ્ર આતુર્વદ્ય પ્રબળ રક્ષણ કરનારા છે તેમ જ વણીદ્રમધર્મની મર્યાદાનું પાલન કરનારા તથા કરાવનારા છે ૭-૧૧ એ રામચંદ્ર અત્યંત ઓળસવાળા છે અને સર્વને પૂજ્ય છે તે ક્ષણ

ચર્ચાતનુ પાલન કરનારા છે, સન્નનોએ કરેલા ઉપકારને બાળનારા છે, ક્રિયાક્રમના પ્રચારને બાળનારા છે, ૧૨ રાજનીતિમા કુશળ છે, પ્રાણેષુ ની ઉપાસના કરનારા છે અને જ્ઞાન, શીલ તથા વિનયથી યુક્ત છે શ્રીમાન રામચંદ્ર વ્યવેદ આદિ ચાર વેદોમાં, વેદાંગોમાં તેમ જ ધનુર્વેદ માં પારગત છે અને વેદજ પુરુષોને પણ પૂજ્ય છે ૧૩, ૧૪ હે દેવી ! રામચંદ્રના ખણા વિપુલ છે, બુદ્ધિઓ બહુ પર્યાપ્ત લાભી છે, નોવા શખના જેવી છે, હાસડી કેળાતી નથી, નેન રક્તવણુ છે, મુખ સુદર છે અને તેઓ લોકોમાં વિખ્યાત છે ૧૫ શ્રીમાન રામચંદ્રનો વર્ણુ સિન્ધવ પ્રકાશનો છે, સ્વર કુદ્ધિલ સરખો ગભીર છે, તેમનું આંખ શરીર ઘાટીલું છે, તેમના સર્વ અંગો પણ ઘાટીના છે અને તે શરીરે શ્યામવર્ણ છે ૧૬ રામચંદ્રનાં ભરુ કાંડું તથા મુદિ નિથર છે, બ્રહ્મટી, વૃષક અને બાહુ દીર્ઘ છે, કંથના અગ્ર, વૃષણ તથા બાહુ સમાન છે, નાભિની અંદરનો ભાગ, કૂખ અને વક્ત્રચળ ઉપસેલા છે, નેનના ખૂણા, તપ તથા હાથ અને પગના તગિયા ચાટા છે, ચરપની રેખાઓ, મન્દકના કેશ તથા લિંગનો મણિ એ નાપુ સુવાળા છે સ્વર, ગતિ અને નાભિ ગભીર છે ૧૭ તેમનાં હૃદય તથા કંઠ ઉપર ત્રિવંત્રી પડે તેમનાં ચરપાતળનો મધ્યભાગ ચરપાની રેખાઓ અને સ્તનની ડી ટીઓ એ નાપ ઊંડા છે, ઓવા, જનને દ્રિય, પીઠ તથા જઘા એ ચાર દ્રકા છે, તેમના મન્તકમાં નહુ ભભરા છે, હાંવના અંગુઠાના મૂળ અગળ ચાર રેખાઓ છે, નાંદ મા ચાર રેખાઓ છે, તેમના બાહુ, જાતુ જેર તથા ગજચળ સમાન છે અને તે જન અગળ લેવા છે ૧૮ હે વેદેહી ! રામચંદ્રના બે નસકોરા, બે મુકુટીઓ, બે નેન, બે ગાન, બે હોઠ, બે સ્તન ની ડી ટીઓ, બે કોળીઓ, બે હાથના કાંડા, બે લીચાપ, બે વૃષાપ, બે કાગિ, બે હાથ, બે ચરણ અને બે નિતબ, એ ચૌદ સુનંદ અંગ સરખા છે તેમના દાંતની બે પશ્તિઓના ઉપર ઉપર શાસ્ત્રમાં મ્હા પ્રમાણે ચારચાર દાંડા છે, તેમની

ચાલ સિંહ, શાર્દૂલ, હાથી તથા વૃષભના જેવી છે; નેમના હોઠ, હડપચી અને નાસિકા એ ત્રણે સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કહેલાં લક્ષણવાળાં છે; તેમનાં વાણી, મુખ, નખ, રુવાંટાં તથા ત્વચા, એ પાંચ કામળ છે અને જે બાહુ, જે કર્નાદિકા આંગળી, જે ભ્રુ તથા જે જંઘા એ આઠ અંગ દીર્ઘ છે. શ્રીમાન રામચંદ્રનાં મુખ, નેત્ર, મોંની અંદરનો ભાગ, જીભ, હોઠ, તાળવું, સ્તન, નખ, હાથ તથા ચરણ, એ દશે અંગો કમળ સરખાં શોભાચમાન છે; છાતી, મસ્તક, લલાટ, ઓવા, બાહુ, ખભા, નાભિ, ચરણ, પીઠ તેમ જ કાન, એ દશે અંગ વિશાળ છે; ખગલ, કૂખ, છાતી, નાક, ખભા તથા લલાટ એ છ અંગો ઉન્નત છે; તેમ જ આંગળીઓના વેઠા, મસ્તકના કેશ, રુવાંટાં, નખ, ત્વચા, લિંગ, દાદી-મૂછના વાળ, દંટિ તથા બુદ્ધિ, એ નવ સૂક્ષ્મ છે. એ રઘુવીર દેશ-કાળને અનુસરી પર્મ, અર્થ અને કામનું સેવન કરે છે. તેમનાં માતા-પિતાનું કુળ ધણું જ શુદ્ધ છે. તે લક્ષ્મી, યશ અને તેજથી પરિપૂર્ણ છે. વળી તે સત્ય ધર્મમાં પ્રોતિવાળા છે; ધનનો સંપ્રાપ્ત કરવામાં તથા પ્રભુનું રક્ષણ કરવામાં તત્પર છે; દેશ-કાળને ભણનારા છે અને સર્વ લોકોને પ્રિય લાગે તેવું મધુર ભાષણ કરનારા છે. ૧૬-૨૧ તેમના ઝોરમાન ભાઈ લક્ષ્મણ પણ અમાપ તેજવાળા છે અને પ્રોતિ, રૂપ તથા ગુણોમાં રામચંદ્રના જેવા જ છે. ૨૨ માત્ર તેમના શરીરનો વર્ણ સુવર્ણ જેવો છે અને મહાયશસ્ત્રી રામચંદ્ર શ્યામવર્ણના છે. યુરુપસિંહ સરખા એ બંને રઘુવીરો તમારાં દર્શન માટે તલસી રહ્યા છે. ૨૩

તમારી જ શોધ કરતા તેઓ આખી પૃથ્વીમાં ફરતા ફરતા એક દિવસ અમારા વનમાં આવી ચડ્યા. ૨૪ એ સમયે પોતાના મોટા ભાઈ વાલીએ રાજ્યમાંથી કાઢી મૂકેલા હોવાથી અનેક વૃક્ષો-વાળા ઋણ્યમૂક પર્વતની તળેટીમાં આવી રહેલા અને વાલીના બચથી પીડાતો કપિશ્રદ્ધ સુગ્રીવ દ્રરથી તેમની દષ્ટિએ પડ્યા. અમે વાનરો પણ

સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા એ સુગ્રીવની કબજે વાલીએ રાજ્યમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો તેની તે દિવસથી સેવા કર્યા કરીએ છીએ. ૨૫-૨૬ અને ધારણ કરનારા તથા હાથમાં શ્રદ્ધ ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી પોતાની તરફ આવતા રામ-લક્ષ્મણને જોઈ વાનરવર સુગ્રીવ બચલીત થયો અને ઋણ્યમૂક પર્વતના એક મોટા શિખર પર ચડી ગયો. પર્વતશિખર પર ચડી જોડા પછી વાનરરાજ સુગ્રીવે સામેથી આવતા એ બંને રાજપુત્રોની પાસે જવાની મને આજ્ઞા કરી. જેથી હું તરત જ શાસ્ત્રોક્ત રૂપ તથા લક્ષણવાળા એ બંને વીરોની પાસે ગયો અને હાથ ભેટી જિલો રહ્યો. પરસ્પર વાતચીત કરી એકબીજાને સંપ્રણ વૃજ્ઞાંત બાધ્યા પછી એ રાજપુત્રોએ મારું પર પ્રોતિ દર્શાવી. પછી હું તેઓને મારી પીઠ પર બેસાડી સુગ્રીવની પાસે લઈ ગયો અને મેં તેમનું ધનમાં આવવાનું કારણ યથાર્થ રીતે સુગ્રીવને નિવેદન કર્યું. ૨૭-૩૧ પરસ્પર સંભાષણ થવાથી તે બંને વચ્ચે ઘાટી પ્રોતિ બંધાઈ અને તેઓ પોતપોતાનું અથેતિ વૃજ્ઞાંત એકબીજાને કહીને પરસ્પર વિશ્વાસ પામ્યા. પછી લક્ષ્મણના મોટા ભાઈ રઘુવીરે સુગ્રીવનું સાંત્વન કર્યું; કેમ કે અતિ તેજસ્વી તેના મોટા ભાઈ વાલીએ તેને સો સંખાધી તક-શર માટે નગરમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો. તમારો વિયોગ થવાથી અકલ્પકર્મો રામચંદ્રને જે શોક થયો હતો, તે સર્વ બ્યારે મહાત્મા લક્ષ્મણે સુગ્રીવને જણાવ્યો, ત્યારે વાનરેંદ્ર સુગ્રીવ, રાહુએ ગળેલા સૂર્ય સરખો નિસ્તેજ થઈ ગયો. ત્યાર પછી રાવણ બ્યારે આકાશમાર્ગે તમારું હરણ કરી જતો હતો. ત્યારે તમારે તમારા અંગ પરના જે જે અલંકારો પૃથ્વી પર નાખી દીધા હતા, તે સર્વ અમે સૌ વાનરોએ આનંદથી તમારા પતિ રામચંદ્રને બતાવ્યા; પરંતુ 'રાવણ તમને ક્યાં લઈ ગયો છે' એ અમે ભણુતા ન હતા; જોતલે અમે રામચંદ્રને બીજું વિશેષ કંઈ પણ કહી શક્યા નહિ. તમારા શરીર પરથી પૃથ્વી પર વેરાઈ પડેલા અલંકારો કે જે મેં

એકઠા કરી સાચવી રાખ્યા હતા, તે બ્યારે મેં રામચંદ્રની આગળ મૂકના, ત્યારે તેને નેતા જ તેઓ એકાએક મૂંઝાઈત થઈ ગયા કેટલીક વરે સાવધ થયા પછી શ્રીમાન રામચંદ્ર એ દશ નીન અલકારોને પોતાના જોખામા રાખીને ધણુ જ રૂઢન ઈર્ષ્ય, એની રીતે તમારા આત્મ પાપો જોવાથી રઘુવીરનો શોકાગ્નિ વધારે સળગી ઊઠ્યો હે મીતા ! એ સમયે દુષ્ટી થઈ ગયેલા મહાત્મા રામચંદ્ર ઘણી વાર સુધી શોકથી મૂંઝાઈત થઈ પૃથ્વી પર પડી રહ્યા એ સમયે મેં તેમને અનેક પ્રકારના વાક્યોથી આશ્વાસન આપી મહામહેનતે સાવધ કર્યા ૩૨-૪૧ પછી રઘુવીરે તથા લક્ષ્મણે અમૂલ્ય આભૂષણોને ધારીધારીને જોયા અને સુગ્રીવ વગેરે સર્વને દેખાડ્યા ને સુગ્રીવને સાચવવા માટે આપ્યા હે આર્યા ! જેમ મહાન આમથી બળતો જ્વાળા મુખી પર્વત નિરતર તપ્યા કરે છે, તેમ શ્રીમાન રામચંદ્ર તમારુ દર્શન નહિ થવાથી નિરતર તપ્યા કરે છે ૪૨-૪૩ અગ્નિ જેમ અગ્નિશાળાને તપાવે છે, તેન તમારા વિયોગથી થતા ઉભગરા, શોક અને ચિતા એ જ મહાત્મા રામચંદ્રને તપાવે છે ૪૪ જેમ મોઠા ધરતોક પ થવાથી મહાન પર્વત કપી હોઠ છે, તેમ તમારુ દર્શન નહિ થવાથી તથા ચોખાવાતને વીચે મહાત્મા રઘુવીર કપાયમાન થયા કરે છે, હે રાજપુત્ર ! અત્યંત રમ્ય એવા વને! તથા નદી-નાળાઓ વગેરે દેવગોમા ફરવા છતાં પણ શ્રીમાન રામચંદ્ર તનારે વિયોગ હોવાને લીધે જરા પણ આનંદ પામતા નથી હે જનકનાદની ! પુરયોમા સિંહ સરખા એ રામચંદ્ર રાવણનો તેના બધુઓ તથા મિત્રો સહિત રાવણનો વધ કરીને હવે અટપકાળમા જ તમને મળશે ૪૫-૪૮

તમારા સ્વામી રામચંદ્ર અને વાનરદંધ સુગ્રીવ બન્નેએ મળીને વાલીનો વધ કરવાનો તથા તમારી શોધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યાર પછી સૂરવીર એવા એ બન્ને રાજકુમારોએ સુગ્રીવની સાથે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જઈ યુદ્ધમા એક જ બાણ

વડે વાલીનો નાશ કર્યો વાલીનો વધ કરી પછી મહા મા રામચંદ્ર કિષ્કિન્ધાના રાજ્યાસન પર સુગ્રીવનો અભિષેક કરી, તેને રીઝ અને વાનરો નો રાજ બનાવ્યો હે દેવી ! એ રીતે રામ અને સુગ્રીવનુ સખ્ય થયુ છે અને હું તેમના તત્તરીકે તમારી પાસે આવ્યો છું મારુ 'હનુમાન' એનું નામ છે, એ તમે નિસ દેહ બળે પોત ને રાજ્ય મળ્યા પછી કપિરાજ સુગ્રીવે મહાબળવાળા અને કપિઓને બોલાવ્યા છે અને તમારી શોધ કરવા તેઓને દશે દિશાઓમા મોકલ્યા છે વાનરરાજ સુગ્રીવની આજ્ઞા થવાથી મહાપરાક્રમી અને પર્વત સમાન પ્રૌઢ દેહવાળા અને કપિઓ તમારી શોધ કરવ. માટે પૃથ્વી પર ચામેર નીકળી પડ્યા છે ૪૯-૫૩ સુગ્રીવની ઉચ આજ્ઞાથી લય પામેના અમે સર્વ વાનરો 'અમે ત્યાથી પણ તમને શોધી કાઢવા' એવો નિશ્ચય કરીને આખી પૃથ્વીમા ફરીએ છીએ તેમા વાલીનો પુત્ર મહાબળવાન અગદ ગ્રીભ ભાગની સેના લઈને તમારી શોધ માટે નીકળેલો છે. ૫૪, ૫૫ અગદ આદિ અમે સૌ ફરતા ફરતા પર્વતશ્રેણ વિધ્યાચળમા આવ્યા ત્યાં અમે બૂલા પડ્યા અને શોકમા ને શોકમા જ અમારા ઘણા શાંતિ-દિવસ બંધ નીકળી ગયા ૫૬ પછી ઘણો કાળ વ્યતીત થવાયો તમારી શોધમા નિષ્ફળ થયા એમ માનીને તથા 'હવે જો પાછા જમશુ તો સુગ્રીવ આપણને ઉચ દેડ આવ્યા વિના રહેશે નહિ' એવા ભયથી ડીને અમે સૌ પ્રાણત્યાગ કરવા તમાર થયા ૫૭ હે દેવી ! મોટા મોટા પવ તો દુર્ગો અને નદીનાળા વગેરે સર્વ સ્થળો અમે શોધી બળ્યા, પરંતુ ક્યાય પણ તમારો પત્તો નહિ મળવાથી અમે અમે સૌએ પ્રાણત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો પછી અમે સૌએ વિધ્યાચળના શિખર પર જઈને પ્રાયોગવેશન કર્યું સર્વ કપિઓને મરવાના નિશ્ચયથી અનશનમત ધરી બેઠા ના જોઈને યુવરાજ અગદ અત્યંત તથાકાતુર ધઈ ગયો અને તમારુ હરણુ, વાલીનો વધ અને સુગ્રીવના ભયથી અમે સર્વનું મરણુ તથા જટાયુનો વધ, એ સઘર્ષ

સંભારી સંભારીને વિલાપ કરવા લાગ્યો.

સુગ્રીવની આજ્ઞા નહિ પાળવાથી નિરાશ થઈ એમે સૌ મરવાનો નિશ્ચય કરી પર્વતશિખર પર બેઠા હતા; તેવામાં જટાયુનો સહોદર ભાઈ મહાબળવાન ગૃધ્રરાજ સંપાતિ કેઈ કાર્ય માટે ત્યાં આવી ચડ્યો. ૫૮-૬૨ અંગદના વિલાપ વચનોમાંથી પોતાના ભાઈ જટાયુનો વધ થયેલા સંભળી, સંપાતિ અતિશય કાંધે ભરાયો અને બોલ્યો : ‘અરે, મારા નાના ભાઈને કેણે માર્યો અને તે કયાં હંધાઈ પડ્યો છે? ૬૩ હે વાનરશ્રમ! આ બાબતમાં હું તમારા મુખથી સાંભળવા ઇચ્છું છું.’ ગૃધ્રરાજ સંપાતિનું વચન સાંભળીને જન-સ્થાનમાં લડતાં રાક્ષસરાજ રાવણના હાથે તમારે માટે હંધાયેલા જટાયુની વાત તથા રાવણે કરેલું તમારું હરણ, એ સઘળું યથાથ રીતે યુવરાજ અંગદે તેને કહી સંભળાવ્યું; ત્યારે પોતાના ભાઈ જટાયુનું મરણ સાંભળીને તે અત્યંત દુઃખી થઈ ગયો. પછી તેણે તમારા સમાચાર આપતાં કહ્યું : ‘હે વાનરો! તમે જેની શોધ કરવા નીકળેલા છો, તે સતી સીતા હાલમા રાક્ષસરાજ રાવણને ત્યાં લંકામાં છે. ૭૧, ૭૫

આ નંદની વૃદ્ધિ કરનારું સંપાતિનું વચન સાંભળીને અત્યંત હર્ષિત થયેલા અંગદ વગેરે એમે સર્વ વાનરો વિધ્યાચળ પરથી સમુદ્ર તરફ આવવા નીકળ્યા. તમારો દર્શન કરવાના ઉત્સાહ-મા ને ઉત્સાહમાં એમે સૌ થોડીક વારમાં જ દક્ષિણ સમુદ્રના ઉત્તર કિનારા પર આવી પહોંચ્યા; પરંતુ ધ્રુવવાટ કરી રહેલા મહાન સમુદ્રને જોઈ સર્વ કંપિઓ પુનઃ ચિંતાતુર થઈ બેઠ પામ્યા. પછી સર્વ વાનરોનાં એક તથા ચિંતાને દૂર કરીને મેં સૌ યોગ્યનો કૂદકો મારી સમુદ્ર ઓળંગ્યો અને રાહસ્યથી ભરેલી લંકામાં રાત્રિને સમયે પ્રવેશ કર્યો. તમને શોધતો હું આખી લંકા-નગરીમાં ફરી વળ્યો. મેં રાક્ષસરાજ રાવણને જોયો તેમ જ સઘળા રાક્ષસોને પણ જોયા, પરંતુ ક્યાંય તમને જોયાં નહિ. ઘણી ઘણી શોધ કર્યા પછી છેવટે અહીં - શ્લોકપાઠિકામાં આવતાં હું

તમારાં દર્શન કરવાને લાગ્યશાળી થયો છું. ૧૧-૫૦

હે અનંદિતા! એ પ્રમાણે જે કંઈ વૃત્તાંત બનેલું છે, તે સઘળું મેં તમને અર્થોત કહી સંભળાવ્યું. ૭૧ હે દેવી! હું રામચંદ્રનો હૃત છું, માટે તમે મારી સાથે સંભાળવું કરો. હે સીતા! રામચંદ્ર માટે આટલો પ્રયત્ન કરીને હું તમારી શોધ સાર જ અહીં આવેલો છું. ૭૨ હે દેવી! હું સુગ્રીવનો સચિવ છું; વાણનો પુત્ર છું અને ‘હનુ-માન’ એવું મારું નામ છે. રાક્ષધારી પુરુષોમા શ્રેષ્ઠ એવા તમારા સ્વામી રઘુવીર કુશળ છે. ૭૩ વહીલ પ્રાતાની સેવામાં તત્પર રહેનારા અને શુભ લક્ષણવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણ પણ કુશળ છે. ૭૪ હે દેવી! મહાપરાક્રમી તમારા ભત્રાં રામચંદ્રનું હિત કરવામાં પ્રીતિવાળો હોવાથી જ હું સમુદ્ર ઓળંગીને અહીં આવ્યો છું અને સુગ્રીવની આજ્ઞા માન્ય કરી છે. હું સહાયથી રહિત હોવા છતાં ઈચ્છિત રૂપ ધરી તમારી શોધ કરવા અર્થે આખી દક્ષિણ દિશામાં ફરી વળ્યો છું. હે દેવી! છેવટે પણ હું તમારું દર્શન પામ્યો, એ બહુ રૂઝું થયું. હવે હું તમારે માટે શોધ કરતા વાનરોના સંતાપને દૂર કરીશ. અહો મારાં સહુલાગ્ય કે સમુદ્ર ઓળંગવાનો મારો શ્રમ નિષ્ફળ ન ગયો. હે દેવી! મેં તમારાં પહેલવહેલાં જ દર્શન કર્યો; તેથી તમારી શોધનો સઘળો યશ મને એકલાને જ મળ્યો. હે જનકતનયા! તમે નિશ્ચય માનજો કે મહાપરાક્રમી રઘુવીર હવે સત્વર તમને મળશે અને રાક્ષસરાજ રાવણને તેના પુત્ર બાંધવાદિ સહિત હણશે.

હે વેદેહી! પર્વતોમાં ઉત્તમ એવો ‘માદ્ય-વાન’ નામનો એક પર્વત છે, તેમાં ‘કેસરી’ નામનો એક વાનર રહેલો હતો. તે કેસરી વાનર એક દિવસે ‘ગોકર્ણ’ નામના પર્વત તરફ જતો હતો; તેવામાં દેવપિંચોએ તેને આજ્ઞા કરી : ‘સમુદ્રના પવિત્ર તીર્થમાં વસનારા ‘શંખસાદન’ નામના અસુરનો તું નાશ કર.’ દેવપિંચોની આજ્ઞા યવાથી તેણે ત્યાં જઈ શંખસાદન અસુરને માર્યો હતો. એ મહાકપિ કેસરી મારા પિતા

શાય છે. હે મધિલી ! એ કેસરી વાનરના- શેત્રમા
હુ વાસુથી ઉત્પન્ન થયેલા છું અને મારા પરાક્રમ
વડે આ લોકમા 'હનુમાન' એવા નામથી વિખ્યાત
છું. હે વેદેહો ! તમારો મારા પર વિશ્વાસ બેસા-
ડવા માટે મે તમારા સ્વામી રામચંદ્રના ગુણોનું
વર્ણન કર્યું છે. હે દેવી ! હવે થોડા સમયમા જ
રામચંદ્ર તમને મળશે અને અહીંથી તમને
સત્વર સ્વસ્થાન પ્રત્યે તેડી જશે. ૧૭૫-૮૦

શેત્રમા પીડાતા મીતાને જ્યારે કપિવર હનુ-
માને એ પ્રમાણે ખજેખરી નિશાનીઓ આપી
વિશ્વાસ પ્રેસાડ્યો, ત્યારે મીતાએ બાણ્ય આ-
મારા સ્વામી રામચંદ્રનો જ ફત છે. ૧૮૩ પછી
હવે વડે પુવકિત થયેલા મીતા અત્યંત આનંદ
પામ્યા અને તેમના વાકી પાપણોવાળા નેત્રમાથી
આનંદાશ્રુ ટપકવા લાગ્યા. 'એ વેળા વિશાલાક્ષી
સીતાનું પ્રવેત તથા રક્તવલ્લુ નેત્રવાળું સુદર
મુખ રાહુથી મુક્ત થયેલા ચંદ્ર સરખું શોભવા
લાગ્યું. ૧૮૫ સતીશિરોમણિ સીતા કપિવર હનુ-
માનને 'ખરેખર, આ હનુમાન જ છે' એમ
માનવા લાગ્યા, અર્થાત્ તેમનો અન્યથાભાવ
ઢળી ગયો.

પછી કપિવર હનુમાને ત્રિયદર્શના સીતાને
કહ્યું. ૧૮૬ 'હે મધિલી ! મે તમને રામચંદ્રના
સ્વર્ણ સમાચાર કહી સંભળાવ્યા છે, માટે
હવે તમે શાત થાઓ કહેા હવે હું શું કરું ?
તમારી શી ઇચ્છા છે ? હવે મારે અહીંથી સત્વર
વિદાય થવાની જરૂર છે. ૧૮૭ હે મધિની ! પૂર્વે
મહર્ષિઓની આજ્ઞાથી જેણે સુદ્રમા શબ
સાદન' નામના અસુરનો નાશ કર્યો છે, તે
કપિધન કેસરી વાનરનો હું વાસુથી ઉત્પન્ન
થયેલો શેત્રજ પુત્ર છું અને એ મહર્ષિઓના
પ્રભાવથી હું પરાક્રમમા પણ વાસુના જેવો
જ છું. ૧૮૮

ઈતિ શ્રીવાત્સીક મહામુનિમલીન ચરિત્રે ભવ શ્રીરામચંદ્રના
સુંદરકાંડ ૩૫ એ વન પર્વમાસ

સર્ગ ૩૬ મો

હનુમાન અને સીતા-મુદ્રિકાસમર્પણ

મૂળ પદ્ય મહાતેજા હનુમાન્વવનામ્સજ. |

અબ્રવીત્પ્રાશ્રવ વાક્ય સીતાપ્રત્યયકારણાત || ૧ ||

અત્યંત તેજવાળો પવનસુત હનુમાન સીતા-
ને વિશ્વાસ ઉપજાવવા માટે પુનઃ પણ નમ્ર
વચન કહેવા લાગ્યો. ૧

હે મહાભાગ્યવતી ! હું વાનરજાતિનો છું
અને મહાબુદ્ધિમાન રામચંદ્રનો ફત છું. (ત્યાર
પછી રામચંદ્ર આપેલી મુદ્રિકા બતાવી બોલ્યો.)
હે દેવી ! શ્રીમાન રામચંદ્રના નામથી અકિત
થયેલી આ મુદ્રિકા તમે જુઓ મહાતમા રામ-
ચંદ્ર તમને મારો વિશ્વાસ આવે એટલા માટે
આ મુદ્રિકા આપેલી છે અને તે સારું જ હું
આ મુદ્રિકા તમારી આજળ મૂકુ છું. હે દેવી !
તમે શાત થાઓ, તમારું કલ્યાણ થશે. હવે
તમારા હું ખતો અત આવી રહ્યો છે. ૨, ૩

પોતાના ભત્રી સમચંદ્રના હાથની મુદ્રિકા
બોધેને તથા તેને પોતાના હાથમા લઈને સતી
શિરોમણિ સીતા બળે પોતાના સ્વામી જ મળ્યા
હોય તેમ આનંદમા આવી ગયા. એ વેળા જેમ
રાહુથી મુક્ત થયેલા ચંદ્ર પ્રસન્ન બન્યા, તેમ
રક્ત તથા પ્રવેત વર્ણના નેત્રવાળું સીતાનું સુદર
મુખ હર્ષપૂર્ણ બન્યાવા લાગ્યું. ૪, ૫ સ્વામીનો
સંદેશો મળવાથી હર્ષિત થયેલા તથા મુદ્રિકા મહંત્ર
કરવાથી કંઈક લજવાતા મહાસતી સીતા અતિ
આદરપૂર્વક કપિવર હનુમાનની પ્રશંસા કરતાં
બોલ્યા : 'હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! તે એકલાને જ
રાક્ષસોના સ્થાનમા નિર્ભયપણે પ્રવેશ કર્યો છે,
એથી હું ધારું છું કે, તું મહાપરાક્રમી, મહા-
સમર્થ અને ઘણો જ બુદ્ધિમાન છે. મગર વચેરે
નોટા નોટા નાપીઓથી ભરેલા નો ચોજનના
સમુદ્રને તું જળથી ભરેલા નાથની ખરીના
ખામોશ-ચવાની પંદે ઝોળગી આવ્યો, એથી હું
ધારું છું કે તારું પરાક્રમ અત્યંત વખાણવું
યોગ્ય છે. ૬-૮ હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! હું તને નાપાત્ર

વાનર જેવો વાનર માનતો નથી; કારણ કે સો
ચોખ્ખાના સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરીને તું કંટાળ્યો
નથી, તેમ જ તું રાવણથી પણ ડરતો નથી. હે
કપિશ્રમ! જો મહાસમર્થ રામચંદ્ર તને મારી
પાસે મોકલ્યો હોય, તો તું મારી સાથે સંભા-
ળણ કરવાને યોગ્ય છે; કેમ કે અસહ્ય પરાક્રમ-
વાળા મારા પતિ રઘુવીર પરીક્ષા કર્યા સિવાય
તથા પરાક્રમ બદલા સિવાય કોઈને પણ
પોતાનો ફત્તો બતાવે નહિ તેમ જ વિશેષે કરી
મારી પાસે તો મોકલે જ નહિ. સત્યવાદી અને
ધર્માત્મા એવા મારા સ્વામી રઘુવીર અને સુમિત્રા-
ના આનંદની વૃદ્ધિ કરનારા મહાતેજસ્વી
લક્ષ્મણ એ બંને કુશળ છે એ મારા સહભાગ્યની
વાત છે. ૧૧૧૨ હે વાનર! રઘુવીર કુશળ છે તો
તું મને કહે કે પ્રલયકાળે ઉત્પન્ન થયેલા કાલા-
મિત્રી પેઠે તેઓ પોતાના કોધાગ્નિ વડે, સાગર-
રૂપી મેખલાવાળી આ પૃથ્વીને બાળીને ભસ્મ
કેમ કરી નાખતા નથી? ૧૧૧૩ હે વાનરશ્રમ! એ બંને
ભાઈઓ દેવતાઓનો પણ નિઝલ કરવાને
સમર્થ છે, છતાં મને આ દુઃખમાંથી છોડાવતા
નથી; તેથી હું ધારું છું કે મને દુઃખ આપ-
નારાં મારાં પાપનો હજી અંત આવ્યો નહિ
હોય. હે વાનરોત્તમ! પુરુષોમાં શ્રદ્ધા એવા
રામચંદ્ર અતિશય પીડિત તો થઈ ગયા નથી? કે
કિંવા ધણી જ સંતાપ તો ધરતા નથી? હે
કપિવર! મને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાનો તે
પ્રયત્ન કરે છે કે? ૧૧૧૪ મારા સ્વામી રામચંદ્ર
અત્યંત દીન અને અને ગાભરા થઈને મારી
શોધના કાર્યમાં મંડળતા તો નથી ને? એ
રાજકુમાર પોતાને યોગ્ય પુરુષાર્થ કયે બય છે
કે? શત્રુઓને તપાવનારા રામચંદ્ર પોતાના
મિત્રો પ્રત્યે પ્રીતિશુદ્ધ થઈને સખ અને દાન-
રૂપ ઉપાયો ચોળે છે કે? તથા શત્રુઓ પ્રત્યે
જીતવાની ઈચ્છા રાખીને દાન, ભેદ અને દંડરૂપ
ઉપાયો ચોળે છે કે? ૧૧૧૫ મારા સ્વામી રામ-
ચંદ્ર ઉત્તમ મિત્રોના સંગ્રહ કરે છે કે? તેમના
મિત્રો પણ એમને પ્રીતિથી સેવે છે ને? વળી

સન્મિત્રોથી તેઓ સંતકાર તો પામે છે ને? ૧૧૧૬
એ રાજકુમાર રઘુવીર દેવતાઓની કૃપાનું
સંપાદન તો કરે છે? વળી તેમણે પુરુષાર્થ
અને દેવ, એ બંનેનો આશ્રય કરી રાખ્યો છે
કે? ૧૧૧૭ હું અત્યંત દૂર દેશમાં આવી પડેલી
હોવાથી રામચંદ્ર મારા પરની પ્રીતિનો ત્યાગ
તો કયો નથી ને? અરે, રઘુવીર મને આ કષ્ટ-
માંથી છોડાવશે શું? ૧૧૧૮ અરે, નિરંતર મુખ
ભોગવવાને યોગ્ય એવા રામચંદ્ર ઉપરા-
ઉપરી દુઃખ આવી પડવાને લીધે મૂંઝાઈ તો
ગયા નથી ને? ૧૧૧૯ અયોધ્યાથી કૌશલ્યા, સુમિત્રા
અને ભરતના કુશળ પ્રશ્ન વારંવાર સાંભ-
ળવામાં તો આવે છે ને? ૧૧૨૦ સન્માન પામવાને
યોગ્ય એવા રામચંદ્ર મારા વિયોગના શોકને લીધે
અત્યંત સંતાપ તો પામતા નથી ને? એમનું
મન મારા સંજોગથી બદલાઈ તો ગયું નથી ને?
હે વાનર! રામચંદ્ર મને આ દુઃખમાંથી છોડા-
વશે તો ખરા ને? ૧૧૨૧ પોતાના ભાઈ ઉપર પ્રીતિ
ધરાવનારા મહાત્મા ભરત મારે અથે? મંત્રી-
ઓથી સુરક્ષિત થયેલી લાયકર અક્ષૌહિણી સેના,
રામચંદ્રને સહાય કરવા સારું મોકલશે કે નહિ? ૧૧૨૨
હે વાનરવર! કપિરાજ સુગ્રીવ, દાંત અને નખ-
રૂપી આયુધોવાળા એવા અસંખ્યાત વાનરોને
લઈને મારા અથે? અહીં સુધી આવશે કે? અજ-
વિદ્યા બળુનારા અને શરવીર એવા સુમિત્રાના
પુત્ર લક્ષ્મણ અહીં આવીને પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો
વડે રાક્ષસોનો સંહાર કરશે કે? ૧૧૨૩ મારા
સ્વામી રામચંદ્રનાં અપ્રોધ અને તીક્ષ્ણ બાણથી
સંગ્રામભૂમિમાં પોતાના બંધુવર્ગ સહિત
હજારો પડેલા રાવણને શું હું શોડા સમયમાં
દેખીશ કે? ૧૧૨૪ હે મારુતિ! સુવર્ણ સરખા
વર્ણવાળું અને કમળ સરખી સુગંધવાળું શ્રીમાન
રઘુવીરનું મુખકમળ જળનો દ્વય થવાથી તાપને
લીધે જેમ કમળ સુકાઈ જાય તેમ મારા
વિયોગના શોકથી સુકાઈ તો ગયું નથી ને?
અહો! ધર્મ માટે પોતાના સબંધનો ત્યાગ કરી,
મને સાથે લઈ, પળે ચાલી લાયકર દંડકવનમાં

આવવા છતાં પણ જેના મનમાં જરા સરજોયે શોક કિંવા ભય થયો નહોતો, તે રઘુવીર હાલમાં પોતાના હૃદયમાં ધીરજ ધારણ કરે છે કે નહિ ?^{૨૭-૨૮} હે દૂત ! મારા સ્વામી રામચંદ્રને મારા પર જેટલો પ્રેમ છે. તેટલો કિંવા તેથી વિશેષ પ્રેમ બીજા કોઈના ઉપર નથી એમ હું ધારું છું; અને તેથી જ હું જ્યાં સુધી તેમની પ્રવૃત્તિ સાંભળું છું, ત્યાં સુધી જીવતી રહેવાની ઇચ્છા રાખું છું.’

કપિવર હનુમાનને જાણીર અને મધુર અર્થ-વાણી વચન કહીને રામચંદ્ર સંખાધી વિશેષ સમાચાર સાંભળવાની ઇચ્છાથી સતીશિરામણિ સીતાએ મૌન ધારણ કર્યું;^{૩૦,૩૧} ત્યારે ભયંકર પરાક્રમવાળા પવનસુત હનુમાને હાથ ભેડી કહ્યું: ‘હે ક્રમળ સરખાં નેત્રવાળાં સીતા ! ‘તમે અહીં છો’ એવું રામચંદ્ર જાણતા નથી, તેથી જ ઇંદ્ર જેમ ઇંદ્રાણીને દુઃખમાં મુક્ત કરે, તેમ તે તમને અહીંથી મુક્ત કરીને લઈ ગયા નથી. પરંતુ અહીંથી પાછો જઈને હું જ્યારે તેમને સમાચાર આપીશ, ત્યારે તરત જ તેઓ રીંછો અને વાનરોની મોટી સેના લઈને અહીં આવશે. તેઓ સસુદ્ર પર સેતુ બાંધીને પોતાનાં તીક્ષ્ણ આંખો વડે આ લંકાનગરીમાં વસતા સર્વ રાક્ષસોના સંહાર કરશે.^{૩૨-૩૪} એ કાર્ય કરતા જો કદાચ દેવો, અસુરો કિંવા સાક્ષાત્ મૃત્યુ પણ તેમની આંધે આવશે, તે તેઓનાં પણ તે વધ કરશે.^{૩૫} હે આર્યા ! જેમ વનમાં સિંહથી પીડાતો હસ્તી મુખ પામતો નથી, તેમ તમારા વિયોગથી જીવજેલા શોક વડે પીડાતા રઘુવીર જરા પણ મુખ પામતા નથી. હે દેવી ! હું તમારા, મંદરાચળના, મલયપર્વતના, વિંધ્યાચળના, મેરુપર્વતના, દંડુરપર્વતના તથા ક્ષણ-મૂળના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે, સુંદર નેત્રવાળું, મધુર ભાષણ કરનારું, બિંબકળ સરખા હોઠવાળું, દેહીપ્રમાન કુંડળવાળું અને ઉદય પામેલા પૃથ્વીમાના ચંદ્ર

સરખું રામચંદ્રનું મુખ તમે સત્વર જોશો. હે વેદેહી ! એસવત હસ્તી પર બેઠેલા ઇંદ્રની પેઠે પ્રસવણ પર્વત પરથી જિતરી મારી પોક પર બેઠેલા રામચંદ્રને હવે તમે શીઘ્ર જોશો. હે બનકી ! શ્રીમાન રામચંદ્રને સુઝોવની સાથે મૈત્રી થવાથી વનમાં પણ રાઘવૈભવ મળી શકે એમ છે, છતાં તે રાઘવૈભવ ભોગવતા નથી; તેમ જ મધ વગેરે પૌષ્ટિક પદાર્થોનું સેવન કરતા નથી; પરંતુ માત્ર શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વનમાં ઉત્પન્ન થયેલા ‘સામા’ નામના અમનું તથા ક્ષણમૂળનું દરરોજ સાયંકાલે ભોજન કરે છે.^{૩૭-૪૦} હે સીતા ! રામચંદ્રનું ચિત્ત તમારામાં એટલું તો લાગેલું છે કે, તે પોતાના શરીર પરથી મધ-આગેને, ચાંચડને, મચ્છરને, કીડાને અને વીંછો-સાપ વગેરે દુર પ્રાણીઓને પણ દૂર કરી શકતા નથી, અર્થાત્ તેમને પોતાના શરીરનું ભાન પણ રહ્યું નથી.^{૪૨} કામને વશ થયેલા રઘુવીર નિરંતર શોકમગ્ન રહે છે અને તમારું જ ધ્યાન ધરે છે; તે સિવાય બીજા કોઈ પણ પદાર્થનું ચિંતન કરતા નથી.^{૪૩} પુરુષપ્રથમ રામચંદ્રને નિદ્રા તો આવતી જ નથી. કદાચ થોડીક વાર નિદ્રાવશ થાય છે, તો પણ ‘હે સીતા ! હે સીતા !’ એમ મધુર વાણી બોલતા બગી જોડે છે.^{૪૪} વનમાં ફરતી વેળા ઓંચોને પ્રિય લાગે એવું જો કાંઈ પુષ્પફળાદિ તેમના જોવામાં આવે છે, તો રામચંદ્ર ‘હા પ્રિયા ! હા પ્રિયા !’ એમ કહીને વારંવાર નિઃશ્વાસ મૂકે છે.^{૪૫} હે દેવી ! ઉત્તમ મતનું આચરણ કરનારા એ રાજપુત્ર રઘુવીર નિરંતર તમને સંભારીને સંતાપ પામે છે અને તમને મળવા માટે પ્રયત્ન કર્યા કરે છે.’^{૪૬}

હનુમાનના મુખથી પોતાના સ્વામી રામચંદ્રનું દૃષ્ટાંત સાંભળીને સતીશિરામણિ સીતા કાંઈક હર્ષમા આવ્યાં; પરંતુ રામચંદ્રજીનો શોક સાંભળીને વળી તેમના મનમાં પણ તેટલો જ શોક ધઈ આવ્યો. એ વેળા યદુરહસુના

પરંતો વાનરજાતિના આશ્રયદેષ છે અને ક્ષણ-મુળ એમને લક્ષ્ય છે, તેથી હનુમાને એવા સોગંદ લીધા

* આ શ્લોકનો અર્થ રામાયણના રામણિ ટીકાના આધારે લખવામાં આવ્યો છે.

આરભમા આછા વાદળાથી ઢકાયેલા ચંદ્રવાળી રાત્રિની પેઠે તે સીતા હવે અને ચોકચુકત જણાવા લાગ્યા.^{૧૭}

ઈત ઓવા મોર્ધિ મહાહુનિપ્રાપ્તે અર્દ્ધકાલ્ય આરામાયણ્ય
શુદ્ધકાલમા ૩૬ મો રમ રમમા

સર્ગ ૩૭મો

હનુમાનનું પરાક્રમ અને સૌતાનું રૈય

સા સીતા વચ્ચે યત્રા પૂર્ણ ન્દાનગાન
હનુમન્તમુવાચેદ ધર્મર્થસક્તિ- વચ્ચે ॥ ૧ ॥

કપિવર હનુમાનના વચન સાલળીને પ્રર્ણિમા-
ના ચંદ્ર સરખા મુખવાળા સતી સીતા ધર્મ
તથા અર્થચુકત વચન કહેવા લાગ્યા.^૧

હે વાનર! તે જે જે વચન કહ્યા તે સર્વ
મને વિષની માથે ભળેલા અમૃત સરખા લાગે
તે રામચંદ્રનું મન મારામા છે એ વચન મને
અમૃત સરખું લાગે છે અને રામચંદ્ર નિરંતર
શોકચ્ચન્ત રહે છે એ વચન વિષ સરખું લાગે
છે^૨ મનુષ્ય ભલે મોટા અશ્વર્થમા હોય કે વા
દાજણ હું ખમા હોય, તોપણ ગળ તો તેને
દોરડી બાંધીને ઘસડી જ બાંધ છે^૩ હે રક્ષવગે
ત્તમ! જે ભાવિ હોય છે તેને કોઈ પણ પ્રાણીથી
અન્યથા કરી શકાતું નથી જો ને, મહાસ્વર્થ
રામચંદ્ર, જિતેન્દ્રિય લક્ષ્મણ અને હું પણ આવા
કદમા આવી પડીને મૂઝાઈએ છીએ!^૪ હે
હનુમાન! મહાસાગરમા નાવ ભાગી જવાને
લીધે પોતાના બાહુબળથી તરનારો પુરુષ જેમ
સાગરના પારને પામી શકતો નથી, તેમ મારા
સ્વામી રઘુવીર આ મહાન શેઠ્ઠી સાગરના
પારને કેવી રીતે પામી શકશે^૫ સર્વ રાક્ષસોનો
મહાર કગીને, રાવણનો વિનાશ કગીને તથા
આ લકાનગરીને હતી ન હતી ડગી નાખીને
મારા સ્વામી રઘુવીર મને ક્યારે મળશે^૬ હે
વાનર! અહીંથી જઈને રામચંદ્રને હોજે કે,
આ વર્ષ પૂર થતા પહેલા તમારે અહીંયા
સત્વર આવવું, કારણ કે આ વર્ષ પૂર થાય
ત્યાં સુધી જ મારે જીવવાનું છે.^૭ હે વાનર!
હાલમા આ વર્ષનો ઘસમો મહિનો બન્યો છે,

હવે માન જે મહિના જ બાકી રહ્યા છે અને
જે મહિના સુધી જ કુર રાવણે મારા જીવિતનો
અવધિ નિર્મોણ કર્યો છે.^૮ રાવણના 'વિલીપણ'
નામના એક ભાઈએ રાવણને ઘણું સમજાવ્યો
કે, 'તું રામચંદ્રને સીતા પાછા આપી દે,'
પરંતુ એમ કરવાને તેની ઇચ્છા જ થતી નથી^૯
અરે, હજી પણ મને મારા સ્વામીને પાછો
સોંપવાની વાત રાવણને અચીત જ નથી! તેથી
જણાય છે કે, તેનો કાળ આવી પૂર્યો છે
અને મૃત્યુ તેને સન્નિધિમાં શોધે છે!^{૧૦} હે
કપિ! વિલીપણની 'કલા' નામની જ્યેષ્ઠ પુત્રી
છે, તેને તેની માતાએ મારી પાસે મોકલી
હતી અને તેણે મને આ હકીકત કહી હતી.
વળી અત્યંત યુદ્ધિવાળો, ધર્મવાળો, શીલસ પત્ર,
વૃદ્ધ, વિદ્વાન તથા રાવણનો માનીતો એવો
'અવિધ્ય' નામનો એક રાક્ષસ છે, તેણે પણ
રાવણને સૂચવ્યું છે કે, 'હવે રામથી રાક્ષસોનો
ક્ષય થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે, છતાં
હાલમા રાવણ તે અવિધ્યનું એ હિતવચન
સાંભળતો નથી હે વાનરશ્રેષ્ઠ! હું આશા રાખું
છું કે, મારા સ્વામી રઘુવીર હવે શોડા સમયમા જ
મારી પાસે આવશે મારો શુદ્ધ-પવિત્ર અતરામા
પણ તે બાળતની સાક્ષો પરે છે હે વાનર!
મારા સ્વામી રામચંદ્ર વિષે ઉત્સાહ, પૌન્ય,
બળ, સરજતા કૃતજ્ઞતા, પરાક્રમ અને પ્રભાવ
વગેરે અનેક ગુણો જોવા છે જે રામચંદ્ર
પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણની સહાય વિના એકલા
રડીને જ જનસ્થાનમા ચોદહતર રાક્ષસોનો
સહાર કર્યો છે, તે રામચંદ્ર સામે સન્નિધિમાં
આવેનો કયો થતું ઉદ્ધિગ ન થાય!^{૧૧-૧૬} અરે,
હું જ દેનારા રાક્ષસોની સાથે પુરુષશ્રેષ્ઠ રામ
ચંદ્રની તુલના કરવી યોગ્ય નથી જેમ ઇન્દ્રના
પ્રભાવને ઇન્દ્રાણી બાણે છે તેમ મારા સ્વામી
રામચંદ્રના પ્રભાવને હું બાણ છું^{૧૭} હે વાનર!
ગુરવીર એવો રામચંદ્રથી સ્વર્ગ પોતાના બાણ
કપી કિરણો વડે થતું થયેલા રાક્ષસોથી જળને
સત્વર શોષી લેશે!^{૧૮}

એટલું બોલતા બોલતા તો રામચંદ્ર સળધી
 ચોકને લીધે કૃશ થઈ ગયેલા સીતાનું મુખ
 આસુધી છવાઈ ગયું, એ બેઈને તેમનું આશ્વાસન
 કરતા કપિવર હનુમાને કહ્યું હે દેવી! મારા
 મુખથી તમારા સમાચાર સાંભળ્યા પછી રાંછી
 તથા વાનરોની મોટી સેના લઈને શ્રીમાન રામ
 ચંદ્ર તરત જ અહીં આવશે ૧૮-૨૦ અથવા તો
 હે દેવી! તમે ચિંતા શા માટે કરો છો? હું
 તમને આજે જ રાક્ષસરાજ રાવણના હાયમાથી
 અને મહાનંદુ ખમાથી છોડાવીશ હે અનિદિતા!
 તમે મારી પોઠ પર બેસો. ૨૧ હું તમને મારી
 પોઠ પર બેસાડીને સૌ યોજનનો સમુદ્ર તરી
 બઈશ રાવણ વગેરે રાક્ષસો સહિત આખી
 લકાને પણ હું ઉપાડી જવા સમર્થ છું હે
 માયિદી! જેમ અગ્નિ પોતાને વિષે હોમેલું હુંત
 દ્રવ્ય ઇંદ્રને પહોંચાડે છે, તેમ હું પ્રસવણ
 પર્વત ઉપર રહેલા રામચંદ્રની પાસે તમને
 આજે જ પહોંચાડીશ હે વટેહી! દેવોના વધ
 કરવામા રોકાયેલા વિષ્ણુની પેઠે રાવણવધના
 કાર્યમા રોકાયેલા અને ઐરાવત પર બેઠેલા ઇંદ્રની
 પેઠે પ્રસવણ પર્વત પર આશ્રમ આધી બેઠેલા
 મહાબળવાન રામચંદ્ર કે જે તમારું દર્શન
 કરવાને ઉત્કટિત થઈ રહ્યા છે, તેમને તમા
 તેમના ભાઈ લક્ષ્મણને તમે આજે જ બેસો ૨૨-૨૪
 હે દેવી! તમે મારી પોઠ પર બેસો તમે
 આઠાઅવળા વિચાર મૂકી દો અને જેમ ચંદ્રની
 સાથે રોહિણીને મમાગમ થાય છે, તેમ રામ
 ચંદ્રની સાથે તમારો સમાગમ થાય એવી
 ઇચ્છા કરો ૨૫ ' મને મારા વ્વામી રામચંદ્રની
 સાથે મેળવ ' એટલું કહેતા કહેતામા તો જેમ
 ચંદ્રની સાથે રોહિણીનો મેળાપ થાય, તેમ
 હું તમને રામચંદ્રની સાથે મેળવી આપીશ,
 તમે મારી પોઠ પર બેસો અને આકાશમાગે
 થઈને મહાસાગરનું ઉલ્લસન કરો હે સુદરી!
 તમને લઈને જ્યારે હું અહીંથી બીડીશ, ત્યારે આ
 લકાનગરીમા વસનારા સર્વ રાવણો બે કલાંચ
 મારી પાછળ પડશે, તોપણ તેઓ મને પકડી

પાડવાને સમર્થ થશે નહિ ૨૭, ૨૮ હે દેહેહી! હું
 જેવી રીતે અહીં આવ્યો છું, તેવી જ રીતે તમને
 જિયરીને આકાશમાગે ' યઈ, રામચંદ્રની પાસે
 પાછો ચાલ્યો જઈશ ૨૯

કપિવર હનુમાનના અદ્ભુત વચનો સાંભળી
 ને સતીશિરોમણિ સીતા અત્યંત વિસ્મય પામ્યા
 અને તેમના અગે અમા હર્ષ વ્યાપ્યો પછી
 તેમણે હનુમાન પ્રત્યે કહ્યું ' હે હનુમાન! તું
 મને આટલા બધા દૂર પથે જિયરી જવાને
 કેમ ઇચ્છે છે? હે વાનરયુથપાલક! આ તો તું
 તારુ વાનરપણું દેખાડતો હોય એમ લાગે છે!
 હે વાનરથક! તારુ શરીર તો બહુ નાનું છે,
 છતાં તું મને અહીંથી મારા વ્વામી રામચંદ્રની
 પાસે જિયરી જવાની કેમ ઇચ્છા કરે છે? ૩૦-૩૨

મહાસતી સીતાના વચન સાંભળીને પવન
 સુત હનુમાને વિચાર કર્યો ' અરે, આ તો
 પહેલવહેલું જ મારું અપમાન થાય છે! મારું
 નાનકડું સ્વરૂપ બેઈને, તે ઉપરથી જ સીતાએ
 મને અશક્ત ધાર્યો છે! ૩૩ અહો! રચામ નેર
 વાળા સીતા મારા પરાક્રમ અથવા પ્રભાવને
 બાજુતા નથી તેથી જ તે આમ બોલે છે! મારે
 મારી ઇચ્છિત રૂપ ધરવાની શક્તિ સીતાને બતા
 વવી બેઈએ ' એવો વિચાર કરી થનુમંદ ન
 કપિવર હનુમાને સીતાને પોતાનું મૂળ રૂપ
 દેખાડવાનો નિશ્ચય કર્યો ૩૪, ૧ પ્રથમ તો નહા
 યુદ્ધિમાન કપિથક હનુમાન શિયાપાટક પરથી
 પૃથ્વી પર જિતરી આવ્યો અને પછી સીતાને
 વિશ્વાસ બેસાડવા તેણે પોતાનો દેહ વધારવા
 માડ્યા બેતબેતામા તો દેહીપમાન અગ્નિ સરખી
 ક્રિતિવાળો વાનરવર હનુમાન મેરુ કિંવા મંદરા
 ચળ જેવડો થઈ ગયો અને મીતાની આગળ
 બિભો રહ્યો પછી પર્વત સમાન પ્રોઠ દેહવાળો,
 સત્તા મુખવાળો, હાય કર દેખાવવાળો અને વજ્ર
 સરખી દાઢો તથા નખવાળો એ મહાબળવાન
 કપિથક હનુમાન બોલ્યો ૩૫-૩૮ ' હે દેવી!
 અનેક પર્વતો, વનો, કિણ્વો, હવેલીઓ,
 તોરણો અને તક્ષસરાજ રાવણ સહિત આખી

આ લોકને ઉપાડી જવાની હું શક્તિ ધરાવું છું,
તો પછો તમને બિચારી બાળ એમા શું આશ્ચર્ય !
હે દેવી ! તમે સદેહનો ત્યાગ કરો અને આડા
અવળા વિચાર મૂકી દો હે વેદેહી ! તમે મારી
સાથે આહી રામચંદ્ર તથા હ્રદયમુને શોકરહિત
કરો ૧૩૬, ૪૦

પર્વત સમાન પ્રૌઢ દેહ ધારણ કરી બિભેલા
વાયુસુત હનુમાનને ભેળંને કમળ સમાન નેન
વાળા જનકન દિની સીતા યોગ્યા ૪૧ : હે મહા
કપિ ! તારુ બળ અને શૌર્ય મારા બહુવામા
આ યુ, તેમ જ અગ્નિ સરણ તારુ જે અદ્ભુત
તે જ છે તથા વાયુના સરખી તારી જે ગતિ છે,
તે પણ મારા બહુવામા આવી જો એમ ન હોય
તો ધીને સાધારણ વાનર મહાન વિસ્તારવાળા
સમુદ્રને ઝોળાગી આ રાક્ષસોની ભુમિમા શી
રીતે આવી શકે ? હે વાયુસુત ! તારામા સત્વર
ગતિ કરવાની તથા મને અહીંથી બિચારી જવાની
શક્તિ છે, એ હું બહી ગઈ છું, પરંતુ તારી
પેઠે નારે પણ મારા કાર્યની સિદ્ધિ થવાનો
વિચાર અવશ્ય કરવો ભેળંએ હે કપિશ્રદ્ધ ! મારે
તારી સાથે ત્યા આવવું યોગ્ય નથી, કારણ કે
તું જ્યારે વાયુ સરખા વેગથી ગતિ કરે ત્યારે
મને મૂંઝાં આવી જાય ૪૨ ૪૫ વળી તું જ્યારે
મને બિચારીને સમુદ્રની ઉપર આકાશમાર્ગે વેગથી
ગતિ કરે, ત્યારે કવયોગે હું કદાચ તારી પીઠ
પરથી પડી જાઉં, તો સમુદ્રમા રહેલા મત્સ્યો
અને મગરો વગેરે બળવર પ્રાણીઓનો ભક્ષ્ય થઈ
પડે હે રાત્રીઓનો સહાર કરવાની શક્તિવાળા !
એવા માટે હું તારી સાથે આવવાની હામ
ભીડી શકતી નથી વળી તને શો સત્તિ બિડતો
દેજો, એટલે લાયકર પરાક્રમવાળા રાક્ષસોના
મનમા શકા થયા વિના રહેજ નહિ અને 'તું
મારું હરણ કરી જાય' એવું માનીને દુરા મા
રાવણની આજ્ઞાથી તેઓ અવશ આપણી પાછળ
પડે શિશુન અને મુઠ્ઠાગર વગેરે પ્રાણીઓને નહણ
કરનારા શરવીર રાક્ષસો ત્યારે તને ઘેરી વળે,
ત્યારે હે વીર ! ખી બાલિ એની પુત્રાવે હોવાથી

તું મહાન સ્થ કટમા આવી પડે, ૪૬-૪૦ હે હનુ-
માન ! તું કે જે આશુધ વિનાનો અને એકલો જ
છે તે આશુધધારી અસખ્યાત રાક્ષસોથી આક્રા-
મા જ ઘેરાઈ જાય, ત્યારે તું તે રાક્ષસોની સાથે
યુદ્ધ કરવાને તથા મારું રક્ષણ કરવાને કેવી
રીતે શક્તિમાન થાય ૪૫ વળી હે કપિસત્તમ !
જ્યારે તું કરે કર્મવાળા રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ
કરવા લાગે, ત્યારે હું કદાચ લયની મારી તારી
પીઠ પરથી પડી જાઉં તો મારી શી સ્થિતિ
થાય ૪૫ અથવા તો હે કપિશ્રદ્ધ ! લય કર
રાક્ષસો અત્યંત બળવાળા હોવાથી યુદ્ધમા કોઈ
પણ ઉપાયથી તને છુટી જાય તો પછો મારે
શું કરવું ? હે કપિ ! તું યુદ્ધ કરવામા રાઠાયો
હોય તે વેળા હું તારી પીઠ પરથી પડી જાઉં
કે તરત જ એ પાપી રાક્ષસો મને બિચારીને
નાચી જાય, તો કેમ કરવું ? અથવા રાક્ષસો મને
તારા હાથમાથી જ પકાવી જાય કિવા મારી
નાખે તો પછો શું કરવું ? યુદ્ધમા જય અથવા
પરાજય ધણે ભાગે અનિશ્ચિત જ હોય છે હે
હરિશ્રદ્ધ ! કદાચ રાક્ષસોના લગ્નથી જ મારા પ્રાણ
નીકળી જાય તો તારો આ સંઘર્ષો શ્રમ નિષ્ફળ
જાય, એ પણ વિચારવા જેવું છે ૪૭-૪૯ હે વાનર !
એકે તું સર્વ રાક્ષસોનો સહાર કરવાને હમથ
છે તોપણ તારા હાથે એ કાર્ય થવાથી મારા
ખ્યાની રશ્મીરની ઉત્કલ્પણ કીતિ ઝાખી પડે, ૪૭
અથવા તે રાક્ષસો મને તારા હાથમાથી લઈ
જઈને એવી કોઈ સ્થ જગ્યાએ સતારે કે જે
સર્વ વાનરોના કે સમયદ્રના પણ બહુવામા
આવે નહિ ૪૮ જો એમ થાય તો પછો મારે
અર્થે આરભેલો તારો સંઘર્ષો શ્રમ વ્યથ જન,
માટે હે કપિવર ! હું તારી સાથે આવું તે કરતા
તમો સર્વ વાનરો સહિત મારા સ્વામી રામચંદ્ર
અહીં આવે તેમા જ લાભ રહેલો છે ૪૯ વળી
હે મહાબાહુ ! અમાપ તેજવાળા શ્રીમાન સમ
ચંદ્રના, તેમના પ્રતાપોના, તારા તેમ જ આખા
રાજકુટુંબના છવિતનો આધાર મારા પર જ
રહેલો છે ૫૦ જો કદાચ હું ન હોઉં, તો મારા

શોક અને સંતાપથી કૃશ થઈને તે બન્ને ભાઈઓ સઘળા રીંછ અને વાનરોની સાથે પોતાના પ્રાણનો પણ ત્યાગ કરે ^{૧૧} હે વાનરોત્તમ ! પતિ-ભક્તિને અનુસરનારી હું મારા પતિ રામચંદ્ર વિના અન્ય કોઈ પુરુષના અંગનો સ્વેચ્છાથી સ્પર્શ પણ કરવા ઇચ્છતી નથી. ^{૧૨} માત્ર હરણ થયું તે વખતે મને જે રાવણના અંગનો સ્પર્શ થયો છે, તે તો માત્ર બળાકારથી જ થયેલો છે. એ વેળાએ હું કે જે પરવશ પડેલી, બળ-રહિત અને નાથ વિનાનો હતી, તેનાથી શું થઈ શકે એમ હતું ? હવે તો જો રઘુવીર અહીં આવીને સર્વ રાક્ષસો સહિત રાવણનો સહાર કરી મને લઈ અહીંથી પાછા જાય, તો જ તેમની જ્વલત કીર્તિને આખપ લાગે નહિ

‘હે વીર વાનર ! સંશ્રામ વિષે શત્રુઓના મહાર હરનારા મહાત્મા રામચંદ્રના અનેક પરા-ક્રમોને મેં ઘણી વાર સાલળ્યા છે તથા જોયા પણ છે, તેથી હું કહું છું કે એમની સામે સુદમા ઊભા રહેવાને દેવ, ગધર્વ, સર્પ તથા રાક્ષસો પણ સમર્થ નથી સંશ્રામમા વિચિત્ર ધનુષ્યને ધારણ કરનારા ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી અને વાયુથી પ્રદીપ્ત થયેલા અશ્વિની પેઠે ક્રોધયુક્ત થયેલા રામ-લક્ષ્મણને કોણ સહન કરી શકે એમ છે ? હે વાનરશ્રમ ! સંશ્રામભૂમિ વિષે મહોન્મત્ત દિગ્ગજની પેઠે દંડપણે ઊભા રહેનારા, શત્રુઓનો સહાર કરનારા અને પ્રલયકાળના સૂર્ય સરખી ક્રાંતિવાળા રામ-લક્ષ્મણના બાણોના તીવ્ર તેજને સહન કરવા કોણ સમર્થ છે ? માટે હે કપિ શ્રમ ! તું મારા પ્રિય સ્વામી રામચંદ્રને, મહાત્મા લક્ષ્મણને તથા વાનરયુધ્ધનું પાલન કરનારા કપિ રાજ સુગ્રીવને સત્વર અહીં તેડી લાવ અને હે નીર ! હું કે જે ઘણા સમયથી રામવિયોગના શોક વડે પીડાઈ રહી છું તેને હર્ષિત કર ^{૧૧૩-૧૮}

હાલ શ્રી રામ મહાસુખના પૂત આદિત્ય વ નોરામાયણનું સુદરકાંડમા ૭૭ મેા સુચ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૮ મેા

હનુમાન અને સીતા-રામપ્રત્યક્ષાના

વત. સ કપિશારૂલસ્તેન વાક્યેન તાપત. ।

સીતામુવાચ તત્ત્વત્વા વાક્યં વાન્માવશારદ ॥૧૧

સતીશિરોમણિ સીતાના વચન સાલળીને સંતુષ્ટ થયેલા વાક્યવિશારદ કપિવર હનુમાને કહ્યું - ‘હે દેવી ! તમેજો મને જે જે વચન કહ્યા તે સર્વ પતિમત્તા સ્ત્રીઓના વિપથને તથા સ્વસ્થલાવને યોગ્ય જ છે. ^{૧૨} તમે સ્ત્રી છો. એથી મારી પીઠ પર બેસીને સૌ યોજનના વિસ્તારવાળા સમુદ્રનું ઉદ્ધવન કરવાને સમર્થ નથી. ^૩ હે વિનય યુક્ત ભાવણ કરનારા સીતા ! મારી સાથે તહિ આવવામા તમે બીજી પણ જે કારણ બતાવો છો કે, ‘હું મારા પતિ રામચંદ્ર સિવાય અન્ય પુરુષના અંગનો સ્પર્શ કરતી નથી. ^૪ તે વચન પણ મહાત્મા રામચંદ્રના ધર્મપત્ની એવા તમને યોગ્ય જ છે. હે દેવી ! તમારા વિના આવા વચન બોલે એવી બીજી કઈ સ્ત્રી છે ? ^૫ હે દેવી ! તમેજો મારી આગળ વિલાપ-રૂઢન વગેરે જે જે ચેષ્ટાઓ કરી છે તથા જે જે વચન કહ્યા છે, તે સઘણ હું રામ ચંદ્રને કહી સલાહવીશ ^૬ હે દેવી ! તમારું હું ખ નિર્ધને અનેહને લીધે મારું મન પીગળી ગયું છે વળી રામચંદ્રનું પ્રિય કરવા અર્થે મેં તમને મારી સાથે તેડી જવાનો જે આશંક કર્યો તેમા અનેક કારણો છે ^૭ પ્રથમ કારણ તો એ કે આ લ કા નગરીમા પ્રવેશ કરવો એ કઠિન છે, બીજી મહો દધિને ઓળખવાનું કાર્ય દુસ્તર છે, ત્રીજી એ કે તમને અહોથી ડોચકી જવાનું મારામા સામર્થ્ય છે ^૮ હે દેવી ! ‘હું તમને આજે જ રામચંદ્રનો સમાગમ કરાવવા ઇચ્છું છું’ એવું જે મેં કહ્યું છે, તે પણ રામચંદ્ર પ્રત્યેના સ્નેહથી તથા ભક્તિ થીજ ડહોલું છે, મારા બળના ગર્વથી કહ્યું નથી ^૯ હે અનિદિતા ! એમ છતાં જો તમે મારી સાથે આવવાને ઇચ્છતા ન હો, તો રામચંદ્ર નાણી શકે એવું કાંઈ અભિજ્ઞાન ^{૧૦} મને આપો

હનુમાન સીતાની પાસે જઈ આવ્યો છે, એવું રામને દંડ નિશ્ચય થાય એની નિશાની

હનુમાનનાં વચન સાંભળી દેવકન્યા સમાન સ્વરૂપવાળાં સતી સીતા ગદ્ગદકંઠ થઈ ગયાં અને મંદમંદ વાણીથી કહેવા લાગ્યાં : ‘હે હનુમાન ! તને મારા તરફથી શ્રદ્ધ અભિજ્ઞાન આપું છું, જે શુભ વાર્તારૂપ છે; તે તું મારા પ્રિય પતિ રામ-ચંદ્રને કહી સંભળાવજે.

‘ચિત્રકૂટ પર્વતની તળેટીનો ઈશાન કોણ તરફનો એક વિભાગ કે જ્યાં આગળ ક્ષણ-મૂળ ઘણા થાય છે, જ્યાંનું જળ ઘણું જ મીઠું છે, જ્યાં સિદ્ધ લોકો નિવાસ કરે છે અને જેની પાસે ‘મંદાકિની’ નામની નદી વહે છે, ત્યાં આગળ એક સમયે નાના પ્રકારના પુષ્પોના સુગંધવાળાં વનો વિષે જળકોડા કરવાથી થાકી ગયેલા તમે મારા જોળામાં સૂઈ રહ્યા હતા. ^{૧૧-૧૨} તે વખતે એક કાગડો માંસ ખાવાની લાલચથી ત્યાં આવીને મારા સ્તન પર ચંચુમહાર કરવા લાગ્યો અને હું માટીનું ટેકું ઉગામી તેને ઉડાડવા લાગી; ^{૧૩} પરંતુ માંસલક્ષણ કરવાની લાલચને લીધે તે કાગડો મારા અંગ પર વારંવાર ચાચ મારીને ત્યાં ને ત્યાં જ સંતારી જતો હતો. ^{૧૪} એમ કરતા જ્યારે મને તે કાગડા પર ક્રોધ ચડ્યો અને ઢીલું પટેલું મારું વજ્ર મારા શરીર પરથી સરકી જવા માંડ્યું, ત્યારે મેં વગને સરખું કરવા માટે મારી કટિમેખલા ખેંચીને બાંધવા માંડી. એ વેળા તમોએ મારા સાગ્ર નોઈને હાસ્ય કયું. તેથી હું લજ્જાઈ ગઈ અને મને વિશેષ ક્રોધ ચડ્યો, પરંતુ ભક્તના લાલચ કાગડાએ મારા અંગ પર ઘણી ચાચો મારેલી હતી તેથી હું તમારે શરણે આવી. ^{૧૭, ૧૮} હું થાંભલી હતી તેથી તમારા જોળામાં સતી અને મને ક્રોધ ચડેલાં જોઈને તમોએ મારું શાતવન કયું. ^{૧૯} હે નાથ ! કાગડાએ મને પગવેલી હોવાને લીધે એ વેળા મારી આંખોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું હતું, તેને હું લુછતી હતી; એવી ત્રિશ્વતિમાં તમોએ મને જોઈ હતી. ^{૨૦} હે રાધવ ! અત્યંત થાકી ગયેલી હોવાને લીધે હું ઘણી વાર સુધી તમારા જોળામાં સૂઈ રહી. ^{૨૧} અને થોડી વાર પછી તમે પણ મારા જોળામાં સૂઈ રહ્યા.

જ્યારે હું તમારા જોળામાંથી બગીને યેડી ઘઈ, ત્યારે તે કાગડો પુનઃ પણ ત્યાં આવ્યો અને એકાએક મારાં બન્ને સ્તનો પર ચંચુમહાર કરવા લાગ્યો. ^{૨૨} એ કાગડો ભીડીભીડીને મને વારંવાર ચાંચો મારતો હતો, તેથી હે સ્વામીનાથ ! મારા સ્તનમાંથી રુધિરનાં ટીપાં ખરીને તમારા અંગ પર પડ્યાં, એટલે તમે બગી ઊઠ્યા. ^{૨૩} મારા સ્તન પર ઘાવ પડેલા જોઈને તમને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો અને નાગની પેઠે નિઃશ્વાસ નાખીને તમોએ કહ્યું : ‘હે નાગનાસોર !’ તારા સ્તન પર આ ક્ષત કોણ પાડયો ? અરે, છંછેડાયેલા પાંચ ફણાવાળા નાગની સાથે કયો પુરુષ કોડા કરે છે ? ^{૨૪, ૨૫} એટલું કહીને આમતેમ જોતાં પેલો કાગડો તમારી દૃષ્ટિએ પડ્યો. તેના લીક્ષુ નખ રુધિર વડે ખરડાયેલા હતા અને તે મારી સામે જોતો જોડો હતો. ^{૨૬} તે કાંઈ સાધારણ કાગડો ન હતો; પરંતુ તે ઇન્દ્રનો પુત્ર હતો. * તેની ગતિ વાયુના સરખી હતી અને તે પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરી શકતો હતો. ^{૨૭} હે મહાબાહુ રામચંદ્ર ! મને દુઃખ આપનારા એ કાગડાને જોઈ ક્રોધને લીધે તમારી આખ ફરી ગઈ અને તમોએ તેના પર ફર દૃષ્ટિ કરી. ^{૨૮} પછી તમોએ એક ઢલની સળી લઈને તેના પર બ્રહ્માસ્ત્ર મંત્રનો પ્રયોગ કર્યો; એટલે તે સળી પ્રલયકાળના અક્ષિ સરખી પ્રતીક્ષ થઈ રહી. તમોએ એ ઢલની સળી પેલા કાગડા તરફ ફેંકી કે તરત જ તે કાગડાની પ્રાંઠ પડી. ઢલોમય શસ્ત્રને પોતાની પાછળ આવતું જોઈને તે કાગડો આકાશ વિષે ભુદ્ધી ભુદ્ધી ગતિથી ઊડવા લાગ્યો. પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરવા માટે તે કાગડો આ લોકમાં સર્વત્ર ફરી વળ્યો; પરંતુ કોઈએ તેનું રક્ષણ કયું નહિ. ^{૨૯-૩૧} અંતે તે જયંત કાગડો પોતાના પિતા ઇન્દ્રની પાસે ગયો. તેણે પણ તેનું રક્ષણ કયું નહિ, ત્યારે તે મહર્ષિઓને

* હાથીની સુંઠ સરખી સાચળવાળી

x ઇન્દ્રનો પુત્ર જયંત ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી કાગડાનું રૂપ પરીને રામચંદ્રના બળની પરીક્ષા કરવા માટે આવ્યો હતો.

-રા. વી.

શરણે ગયો. મહાપિઓએ પણ રામચંદ્રના અપ-
રાધી એ કાગડાને સંધર્યો નહિ. એ પ્રમાણે ત્રણે
લોકમાં રખડીને છેલ્લે તે તમારે શરણે આવ્યો.
હે કાકુત્સ્થ ! તમારી આગળ પૃથ્વી પર પડેલો એ
કાગડો કે જે દેહાંતશિક્ષા પામવાને યોગ્ય હતો,
તેને તમે પોતાને શરણે આવેલો બાણી તેના પર
કૃપા કરી અને છવતો મૂક્યો. ૩૨,૩૩ પછી અત્યંત
ખિન્ન થઈ પૃથ્વી પર પડેલા એ કાગડાને તમારે
કહ્યું : 'મારું આ બ્રહ્માસ્ત્ર મિથ્યા થઈ શકશે નહિ;
માટે તું કહે કે હું તારા કયા અંગને વિનાશ
કરું?' ૩૩૪ હે રઘુવીર ! કાગડાના કહેવાથી તમારે
તેની જમણી આંખનો નાશ કર્યો. એ પ્રમાણે
પોતાની જમણી આંખ આંખીને કાગડાએ પોતાના
પ્રાણ બચાવ્યા. ૩૫ પછી એ કાગડો તમને તથા
તમારા પિતા દશરથ રાજાને પ્રજ્ઞામ કરીને તથા
તમારી આત્મા મેળવીને સ્વસ્થાન પ્રત્યે ચાલ્યો
ગયો. ૩૬

‘હે હનુમાન ! મારા તરફની શુભ નિશાની
તરીકે ઉપયુક્ત વાત કહીને પછી તું રામચંદ્રને
મારી વતી પુનઃ કહેજે : ‘હે રાજપુત્ર ! મારે
માટે કાગડા જેવા પ્રાણી ઉપર પણ તમારે
બ્રહ્માસ્ત્ર ચોભ્યું હતું, તો જેણે બળાકારે મારું
હરણ કર્યું છે, તે રાવણ ઉપર તમે કેમ ક્ષમા
રાખી રહ્યા છો ? હે નરધંધા ! તમે અતિશય
ઉત્સાહભેર મારા પર કૃપા દર્શાવો. હે સ્વામી-
નાથ ! મારે માથે તમ સરખા નાથ હોવા છતાં
હું અભારે અનાથ જેવી કેમ થઈ પડી છું ? હે
રાઘવ ! ‘દયા એ પરમ ધર્મ છે’ એવું મેં વાર-
વાર તમારા મુખથી સાંભળ્યું છે, તો તમે મારા
પર દયા કરો. હે સ્વામીનાથ ! તમે મહાન પરા-
ક્રમચંપ્રદ છો, મોટા ઉત્સાહવાળા છો, અત્યંત
બળવાળા છો, અસંખ્ય શુભોના લાંઠાર છો, સમુદ્ર
સરખા ગંભીર સ્વભાવવાળા છો, વિકારરહિત
છો, સમુદ્ર પથ તની પૃથ્વીના અધિપતિ છો તથા
ધંત્ર સરખા તેજવી છો, એ સઘળું હું સારી રીતે
જાણું છું. હે રાઘવ ! તમે અસંવિદ્યા બળુનારા-
ઓમાં શ્રેષ્ઠ છો, બળવાન છો અને શીર્ષવાન છો;

છતાં હે રામ ! હાલમાં તમે રાક્ષસો પર તમારા
શસ્ત્રાસ્ત્ર કેમ ચલાવતા નથી ? ૩૭-૪૧

‘હે કૃપિવર ! નાગો, ગંધર્વો, દેવતાઓ અને
મરુદ્ગણો પણ સંશ્રામમાં સામા બેસેલા રામ-
ચંદ્રના વેગને સહન કરવા સમર્થ નથી. ૪૨
મહાપરાક્રમી રઘુવીરને જો મારે માટે કાંઈ પણ
લાગણી હોય, તો તે તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને સર્વ
રાક્ષસોના સંહાર કેમ કરતા નથી ? ૪૩ અથવા
તો શત્રુઓને તપાવનારા મહાબળવાન લક્ષ્મણ
પોતાના વડીલ ભાઈ રામચંદ્રની આજ્ઞા લઈને
શા માટે મારું રક્ષણ કરતા નથી ? ૪૪ હે હનુમાન !
પુરુષોમાં બ્યામ સરખા બલભાઈઓ જો પોતાને
વિષે વાચુ અને ધંત્ર સરખું તેજ ધરાવે છે તથા
દેવતાઓથી પણ પરાભવ પામે એવા નથી, તો
પછી તેઓ આ સમયે મારી ઉપેક્ષા શા માટે કરે
છે ? ૪૫ શત્રુઓને તપાવનારા એ બન્ન ભાઈઓ
સમર્થ હોવા છતાં પણ મારી સંભાળ લેતા નથી;
તેથી હું ધારું છું કે નિશ્ચય, હજી મારે કંઈક
મોટું પાપ ભોગવવાનું બાકી રહેલું છે. ૪૬

સીતાએ શેતાં શેતાં કહેલાં હીન વચન
સાંભળીને મહાતેજસ્વી હનુમાને કહ્યું : ‘હે દેવી !
હું તમારી આગળ સત્યના સોગંદ લઈને કહું
છું કે, તમારા વિયોગના શોકને લીધે રામચંદ્ર
કાંઈ પણ કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થતા નથી અને
તેમને એવી અવસ્થામાં આવી પડેલા ભેડને
મહાત્મા લક્ષ્મણ પણ સંતાપ પામે છે. ઘણીધણી
શોધ કરતાં મહાપ્રયત્ને હું તમારાં દર્શન કરવાને
ભાગ્યશાળી થયો છું. હવે તમારે શોક કરવાને
વખત નથી. હે શોભના ! હવેથી તમે પ્રત્યેક ધડીએ
તમારાં એક એક દુઃખનો વિનાશ થતો જોશો.
હે બનક્રી ! મહાન બળવાળા બન્ન રાજપુત્રો
તમને મળવાને ઉત્સાહથી આખી લંકાને બાળીને
ભસ્મ કરશે. ૪૭-૫૦ હે વિશાલાક્ષિ ! સંશ્રામને વિષે
કૂંર થઈ પડેલા રાવણને તેના બાંધવો સહિત
હણીને દશરથનંદન રામચંદ્ર ત્રહીથી તમને
પુનઃ અયોધ્યા પ્રત્યે લઈ જશે. હે દેવી !
હવે ; ત્રહીથી શીઘ્ર પાછો વળવા ધારું છું;

માટે રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવ આદિ કપિ-
ઓને તમારે જે કોઈ સંદેશો કહેવડાવવો હોય
તે મને કહેા.

સીતાએ કહ્યું : ‘ હેહનુમાન ! ઉદાર સ્વભાવ-
વાળાં શ્રીમતી કૌશલ્યાએ જે લોકનાથ રઘુવીરને
જન્મ આપ્યો છે, તેમને તું મારી વતી કુશળ
પૂછજે અને તેમનાં ચરણમાં પ્રણામ કરજે. વળી
સુક્રતા તથા મણિના હાર, અમૃત્યરત્ન-સૌંદર્ય-
વાળી પ્રિય સ્ત્રી અને આખી પૃથ્વીમાં પણ ન
મળી શકે એવું અશ્વત્થા, એ સમળું ત્યજી દઈને
પોતાનાં માતાપિતાનાં ચરણોનું વંદન કરીને
તથા તેમને પ્રસન્ન કરીને જે રામચંદ્રની સાથે
વનમાં આવ્યા છે, જેનાથી સુમિત્રા પનોતાં છે,
જે ઉત્તમોત્તમ સુખનો ત્યાગ કરી પોતાના
બધેક બંધુ રામચંદ્રને અત્યુક્ષ્ણ રહી તેમને
સહાય કરવાને વનમાં ફરે છે, જેની ગરદન
સિંહ સરખી છે, જેની ભુજાઓ મોટી છે, જેનું
મન અત્યંત પવિત્ર છે, જેની આકૃતિ દર્શનીય
છે, જે પોતાના મોટા ભાઈ રામચંદ્રને પિતા
સમાન તથા મને માતા સમાન ગણે છે, પંચ-
વટીમાં રહેતી વેળા ‘ હું આશ્રમ સુનો મૂંઝીને
જઈશ, તો રાવણ સીતાનું હરણ કરી જશે ’
એવું જેના બહુવામાં આવ્યું ન હતું, જે વૃદ્ધીની
સેવા કરનારા છે, કાંતિમાન છે, શક્તિમાન છે,
ચોડાગોલા છે, જે મારા સસરાના જેવા જ
ગુણવાન છે, મારા કરતાં પણ જે રામચંદ્રને
આંધક પ્રિય છે, જે નિરંતર રામચંદ્રની સેવા
કરે જાય છે અને જેને ભેઈને રામચંદ્ર પોતાના
પિતા, અયોધ્યા વગેરે ભૂત અર્થને સંભારતા
નથી, તે મહાપરાક્રમી લક્ષ્મણને તું મારા વતી
કુશળ પૂછજે. હે કપિવર ! નિરંતર કેમળ
સ્વસાવવાળા, પવિત્ર અંતઃકરણવાળા અને
ચપળ બુદ્ધિવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણ કે જે રઘુ-
વીરને અત્યંત પ્રિય છે, તેમને મારાં દુઃખનો
સત્વર અંત આણવાને કહેજે. ૧૧-૧૨ હે વાનર-
વર ! આ કાળ કરવું તે તારા હાથમાં જ છે. તું
અટીધી જઈ રામચંદ્રને ઉત્સાહ આપીશ, તો જ

તે મારું દુઃખ મટાડવાનો ઉપાય કરશે. હે
કપિકુંજર ! મારા પતિ શૂરવીર રામચંદ્રને તું
મારી વતી આટલું તો ભાર દઈને વારંવાર
કહેજે કે, હે દશરથનંદન ! હવે હું તમારી વાટ
બેતી એક મહિના સુધી મારા છવિતને ધારણ
કરીશ. ૧૩-૧૪ બે મહિનો વીતી જશે અને
તમારાં દર્શન નહિ થાય, તો હું મારા
છવિતનો ત્યાગ કરીશ. આ હું સત્ય જ કહું છું.
હે શૂરવીર ! વિષ્ણુ ભગવાને જેમ પાતાળમાંથી
પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો, તેમ તમારે પાપકર્મી
રાવણને ઘેર રાક્ષસીઓથી દુઃખ પામી રહેલી
તમારી પ્રિય પત્નીનો ઉદ્ધાર કરવો ઘટે છે. ૧૫

એટલું કહીને સીતાએ પોતાનો દિવ્ય ચૂડા-
મણિ કે જે વસ્ત્રમાં બાંધી રાખ્યો હતો, તે
છોડીને હનુમાનને આપ્યો અને કહ્યું : ‘ તું મને
મળ્યાની નિશાની તરીકે આ ચૂડામણિ શ્રીમાન
રામચંદ્રને આપજે. ’

સીતાની પાસેથી ઉત્તમ ચૂડામણિ લઈને
શૂરવીર હનુમાને પોતાના હાથની આંગળી ઉપર
પહેર્યો; કેમ કે હનુમાનના હાથ ઘણા જ બડા
હોવાથી તે ઉપર તે ચૂડામણિ ચડી શકે તેમ ન
હતું. ત્યાર પછી સીતાનાં દર્શન થવાથી અતિ-
શય હર્ષ પામેલો કપિવર હનુમાન સીતાને
પ્રણામ કરી તેમની પ્રદક્ષિણા કરી પાસે બેસો
રહ્યો અને રામ-લક્ષ્મણ પાસે જવાનો વિચાર
કરવા લાગ્યો.

માંઘા મૂલ્યનો દિવ્ય ચૂડામણિ કે જેને
રાક્ષસીઓ ન બાંધે એવા મહાપ્રયત્ને સંતાડી
રાખ્યો હતો, તેને અહણ કરીને આનંદયુક્ત
થયેલો કપિવર હનુમાન ત્યાંથી લંકાનગરીના
કિલ્લા તરફ જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. ૧૬-૧૭

હતિ શ્રીવાત્સીક નાદામૃતિમયુક્તિ આશિષામ શ્રીરામાયણના
મુદ્રણકાલ ૩૮ મા સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૯મો

હનુમાન અને સીતા-રામચંદ્રને અલ્પ
સમયમા જ તમે મળ્યો

મળિ વત્તા તત્ સીતા હનૂમન્તમયામ્રીત્ ।

અભિજ્ઞાતમભ્રાતમેતદ્રામસ્ય તત્ત્વ ॥૧॥

યૂઝામણિ આપ્યા પછી સતીશિરોમણિ
સીતાએ કપિવર હનુમાનને કહ્યું ‘હે હનુમાન !
આ અભિજ્ઞાનને રામચંદ્ર સારી રીતે જોળખે
છે ? આ અભિજ્ઞાન બેઈને શૂરવીર રામચંદ્રને
પોતાની માતા ઠોસ યા, પિતા દશરથ રાજા
અને હું, એ હોનું એવીવખતે અમરણ વર્ષ
આવશે ? હે કપિશ્રદ્ધ ! તું આ ત્રયમાં ઘણો જ
ઉત્સાહ ધરાવે છે, તેથી યૂઝામણિ મળ્યા પછી
શ્રીમાન રામચંદ્ર પુનઃ પણ તને જ આ
ત્રય કરવા પોજશે, માટે આગળ ઉપર શું
કરવું તેના તું વિચાર કર ’ હે વાનરવર ! આ
કાર્ય કરવામા તું જ મુખ્ય છે, માટે જે ઉદાગ
કર્તાથી રામચંદ્રનો તથા મારા હા ખનો અત
આવે તેવો ઉલોગ વિચારી કાઢ હે હનુમાન !
હવે તું તત્પર થા અને મારા હા ખનો
નિવેડો લાવ ’

મીતાના વચન સાંભળીને ભય ક્રમ પરાક્રમ
વાળા પવનસુત હનુમાને કહ્યું ‘હું તમારા
કહેવા પ્રમાણે જ કરીશ ’ એમ કહી તેમને
પ્રણામ કર્યા અને ત્યાંથી વિદાય થવા તત્પર
થયો ‘કપિવર હનુમાન ભય છે’ એવું બાણી
જનકનાદની સીતાએ ગદગદ વાણીથી કહ્યું
‘હે કપિશ્રદ્ધ ! શ્રીમાન રામચંદ્ર, મહાત્મા
લક્ષ્મણ, અમાત્યવર્ગ સહિત સુગ્રીવ તથા સર્વ
વૃદ્ધ વાનરોને તું મારા કુશળ સમાચાર
કહેજે ૪-૮ હે વાનરેશ્વર ! તું એવો ઉલોગ કર
કે જેથી હું મરણ પામું નહિ તે પહેલાં શ્રીમાન
રામચંદ્ર મને આ હા ખસાગરમાથી ઉગારી લે
હે હનુમાન ! કીર્તિમાન રામચંદ્ર મને જીવતી
ત્રેગવે એવી રીતે તું તેમને મારો સદેશો કહેજે
હે વાનર ! વાણી વડે સહાય કરવાથી પણ તને

ઉત્તમ ધર્મની પ્રાપ્તિ થશે ૧૦ હે કપિવર ! તાર
મુખથી મે કહેલા વચન સાંભળીને નિરતર
ઉત્સાહવાળા રામચંદ્રનું પૌરુષ મને પાછી
મેળવવા સારું ઉત્તેજિત થશે મારો સદેશો
સાંભળતા જ શૂરવીર રામચંદ્ર પરાક્રમ કરવાનો
નિશ્ચય કરશે ’

સીતાના વચન સાંભળી પવનસુત હનુમાને
હાથ ભેડી કહ્યું ૧૧-૧૩ ‘હે સીતા ! મહાભળ
વાન વાનરો અને ગીછો સહિત શ્રીમાન નમ
ચંદ્ર હવે સત્વર અહીં આવશે અને સનાનમાં
શનુઓને છુટી તમારા શોકને સમાવશે ૧૪
હે દેવી ! મૃત્યુલોક દેવલોક કિંવા અમરલોકમાં
એવો કોઈ પણ મારા નેવામાં આવતો નથી કે
જે સત્ત્વ વિશે કોઈપૂર્વક બાણ મૂકનાર રામ
ચંદ્રની સામે જીભો રહી રાકે ૧૫ હે જાનકી !
સનામમાં શ્રીમાન રામચંદ્ર યમ, સૂર્ય તથા
ધંદ્રના તેજને પણ મહન કરી શકે એવા છે,
તો તમારા માટે તો તે વિશેષે કરી સહન કરે
એમા શું આશ્ચર્ય ! હે જનકનંદિની ! શ્રીમાન
રામચંદ્ર સમુદ્ર પાર તની આખી પૃથ્વીને છુટવા
સમર્થ છે, એ તમારે નિશ્ચય જાણવું હે દેવી !
તમારી પ્રાપ્તિ અર્થે રામચંદ્રનો અવરથ ૧૫
જ થશે ૧૬,૧૭

હનુમાનના યુક્તિભર્યા તથા યથાર્થ વચન
સાંભળી સીતાએ તેનો ઘણો આદર કર્યો અને
વારવાર તેના સામું બેઈને પોતાના પતિ
રામચંદ્ર પરનો પોતાનો અનેક દશાવતા
કહ્યું ૧૮,૧૯ ‘હે વીર ! હે શનુદમન ! ભે તારી
ધ્વજા હોય, તો તું આ અયોગવાટિકામાંના
કોઈ ગુપ્ત પ્રદેશમાં આજનો દિવસ રહી ભ
અને વિશ્રાંતિ લઈને કાલે વિદાય થજે ૨૦ હે
વાનર ! તારા અહીં રહેવાથી હું જે અભાગિણી
છું તેને થોડીક વાર પણ આ મહાન હા ખવિસારે
પડશે ૨૧ હે કપિશાહ્ન ! અહીં થી ગયા પછી
તું પાછો આવીશ કે નહિ, એ સબધી મને
સદેહ રહે છે, તેમ જ તું પાછો આવે ત્યા
મુખી મારા પ્રાણ રહેશે કે કેમ એ માટે પણ

સ દેહ રહે છે.^{૨૨} હે વાનર! તારા ગયા પછી તને નહિ જોવાથી ઉત્પન્ન થયેલે શોક હું ખ પરપરામા સપડાયેલી મને આથી પણ વધારે સંતાપશે^{૨૩} હે વીર! આ કાર્યમા સહાય કરનારા રીડો તથા વાનરો માટે મારા મનમા એક મોટો સંદેહ રહે છે રીડો અને કપિઓના સન્ય સહિત વાનરોના રાજ્ય સુગ્રીવ મહા-સાગરને કેવી રીતે તરી શકશે? તેમ જ એ બ્રહ્મ રાજપુત્રો પણ અપાર સાગરને શી રીતે તરશે? ^{૨૪} હે હંતુમાન! સમુદ્રને ઓળંગવામા તો તું, ગરુડ અને વાયુ એ ત્રણ જણ જ સમર્થ છે.^{૨૫} હે વીર! તું કાર્યકુશળ પુરુષોમા શ્રદ્ધ છે, માટે હું તને પૂછ છું કે, હું ખથી પણ પાર ન પડી શકે એવા આ કાર્યમા તું શો ઉપાય કરવા ધારે છે? ^{૨૬} હે શત્રુઓનો વિનાશ કરનારા કપિવર! આ કાર્યનો નિવેડો આણવાને તું એડલી જ સમર્થ છે, માટે વિચાર કર આ કાર્ય કરવાથી તને ઉન્નવળ થશ પ્રાપ્ત થશે^{૨૭} હે હંતુમાન! વાનરોના સાથે અહીંયા આવી સંગ્રામમા રાવણને છતી વિજય શાળી થયેલા રામચંદ્ર જ્યારે મને લઈને અયોધ્યા પાછા જશે, ત્યારે જ તેમના પરાક્રમને યોગ્ય કાર્ય થયુ ગણશે^{૨૮} શત્રુઓની મેનાનો વિનાશ કર નારા શ્રીમાન રામચંદ્ર અહીં આવી, આખી લ કાનગરીને આકુળ-પ્રાકુળ કરી જ્યારે મને લઈ જશે, ત્યારે જ તેમની કીર્તિને યોગ્ય કાર્ય થયુ કહેવાશે હે વાનરવર! સંગ્રામમા શીર્ષ દાખ વનારા મહાત્મા રામચંદ્રને છાજે એવું યોગ્ય પરાક્રમ-કાર્ય તું તેમને હાથે કરાવ^{૨૯,૩૦}

સતીશિરોમણિ સીતાના અથ તથા અનેહ યુગ્ત સકારણ વચન સાલણીને હંતુમાને તેનો પ્રત્યુત્તર વાળતા વહુ 'હે દેવી! વાનરો અને રીડોની મેનાના અધિપતિ સુગ્રીવે તમને ત્રેણ વવા માટે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે સ્વત્વ પ્રતિજ્ઞાવાળો એ સુગ્રીવ કંગોડો વાનરોની સેના લઈ આવરે પાછી આવશે અને રાક્ષસોનો મહાર કરશે તે વહેલી! પરાક્રમ પદ, રીયંસ પદ,

બળવાન તથા મન મરખા વેગવાળા લાખો અને કંગોડો વાનરો સુગ્રીવની આજ્ઞામા રહેલા છે.^{૩૧-૩૫} તેઓની ગતિ આકાશ, પાતાળ કે ગમે તે દિશામા જતા અટકતી નથી અમાપ તેજવાળા એ સર્વ વાનરો મોટા મોટા કાર્યોમા પણ મૂંઝાય એવા નથી.^{૩૬} તેઓ મોટા ઉત્સાહ વાળા છે. વાયુમાર્ગે ગતિ કરનારા છે, તેમ જ તેઓએ અનેક પર્વતો તથા સમુદ્રો સહિત આખી પૃથ્વીની ઘણી વાર પ્રદક્ષિણા કરેલી છે હે સીતા! સુગ્રીવના આધિપત્ય નીચે રહેનારા સર્વ વાનરો મારા જેવા જ બળવાળા અને કેટલાક તો વળી મારા કરતા પણ વિશેષ બળ વાળા છે, ત્યાં મારા કરતા ઓછા બળવાળો એક પણ વાનર નથી.^{૩૭,૩૮} હે દેવી! જ્યારે હું અહીં આવી શક્યો, ત્યારે મારા કરતા વિશેષ બળવાળા વાનરો અહીં આવી શકે એમા શું આશ્ચર્ય? સુગ્રીવની પાસે રહેલા વાનરો મારા કરતા અધિક બળવાન છે, એ તો હું પહેલવહેલો જૂત તરીકે અહીં આવ્યો તે ઉપરથી જ અપદ્ધ જણાઈ રહે છે, કેમ કે અપ બળવાળા પુરુષો ને જ જૂત તરીકે મોકલવામા આવે છે.^{૩૯} હે દેવી! હવે તમારે પરિતાપ કરવો યોગ્ય નથી, હવે તમે ચોકનો ત્યાગ કરો સઘળા વાનરો માન એક જ છલગમા આપો સમુદ્ર કૂદીને અહીં આવશે^{૪૦} વળી ઉદય પામેલા સૂર્ય અને ચંદ્ર મરખી કાલિવાળા નરશાહ્નંદ એ બ્રહ્મ રાજપુત્રો મારી બાધ પર યેમીને મોટી વાનરોના સાથે તમારી સમીપ આવશે,^{૪૧} અને પોતાના વીરણ બાણો વડે આખી લ કા નગરીને આકુળ-પ્રાકુળ કરી મૂડશે હે વરારોહા! નરશ્વર રામચંદ્ર સંગ્રામમા બધુવર્ગ સહિત રાવણનો સહાર કરીને તમને પોતાની અયોધ્યા નગરી પ્રત્યે લઈ જશે^{૪૨,૪૩} હે દેવી! તમે શાત થાઓ અને ધીરજ રાખો, તમારું કલ્યાણ થશે હે સીતા! હવે અટપ મમયમા જ દેહીપ્ય માન અગ્નિ સરખી કાલિવાળા તમારા સ્વામી સમચંદ્રના તમને દર્શન થશે પુત્ર, અમાત્ય

અને જાંધુવર્ણ સહિત રાવણનો ત્યારે નાશ થશે, ત્યારે જેમ રાહિણીનો ચંદ્રની સાથે સમાગમ થય છે, તેમ તમારો શ્રીમાન રામ-ચંદ્રની સાથે મેળાપ થશે. ૪૪ હે દેવી ! હે મેધિલી ! હવે થોડા જ કાળમાં તમે તમારા શોકનો અંત આવતો જોશો અને રાક્ષસરાજ રાવણને શ્રીમાન રામચંદ્રના હાથે હણાયેલો જોશો. ૪૫

એ પ્રમાણે સીતાનું આશ્વાસન કરીને પવન-સુત હનુમાને ત્યાંથી વિદાય થવાનો વિચાર કર્યો. જતાં પહેલાં તેણે સીતાનાં કહ્યું : ૪૬ હે દેવી ! તમે ચિંતા કરશો નહિ. શત્રુઓનો સંહાર કરનારા કૃતાત્મા રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણ બંને બાઈ જોને હવે થોડા વખતમાં તમે હાથમાં ધતુરૂચ અહળુ કરી લંકાનગરીના દ્વાર આગળ આવી બેસેલા જોશો. ૪૭ હાથી સમાન પ્રૌઢ દેહવાળા, સિંહ અને શાર્દૂલ સમાન પરાક્રમવાળા તથા નખ અને ઠાઠાટ્ટપી આયુધોવાળા અસંખ્યાત વાનરોને પણ તમે અહીંયાં એકલા થયેલા જોશો. ૪૮ હે આર્યા ! પર્વત અને મેઘ સરખા વર્ણવાળા તથા લંકાના મલયપર્વતનાં શિખરો પર ચઢી ગજના કરતાં વાનરોનાં ટોળેટોળાં હવે અહ્ય સમયમાં જ તમારા જોવામાં આવશે. ૪૯ હે સીતા ! જેમ સિંહથી પોડાયેલો હાથી જરા પણ સુખ પામતો નથી, તેમ કામદેવના બાળથી મર્મ-સ્થળમાં ઘાયલ થયેલા રામચંદ્ર જરા પણ સુખ પામતા નથી. ૫૦ હે દેવી ! તમે રુદન કરવું મૂકી દો. તમે તમારા મનમાં સહેજ પણ ભય રાખો નહિ. હે શોભના ! ઇલાહી જેમ પોતાના સ્વામી ઇન્દ્રને મળે, તેમ તમે તમારા ભર્તા રામચંદ્રને મળજો. ૫૧ હે દેવી ! આ પૃથ્વી વિશે રામચંદ્ર કરતાં અધિક બળવાળો કોણ છે ? તેમ જ મહાત્મા લક્ષ્મણના સમાન બળવાળો પણ કોણ છે ? હે કલ્યાણી ! જેઓનો તમને આશ્રય છે, તે બંને ભાઈઓ અસિ અને વાયુ સમાન બળવાળા છે. ૫૨

હે દેવી ! રાક્ષસોના વસવાટવાળા અને

ભયંકર એવા આ દેશમાં હવે તમારે ગએ વખત રહેવું પડશે નહિ. તમારા ભર્તા શ્રીમાન રામચંદ્ર હવે અહ્ય સમયમાં જ અહીં આવી પહોંચશે. હે મધિલી ! અહીંથી જઈને હું તેમને મળું અને તમારો સંદેશો હું એટલા જ વિલંબ છે, તો એટલા પ્રમય સુધી તમે ધૈર્ય રાખો. ૫૩

ઈત શ્રીવાલ્મીકીક મહાત્મ્યનિખળીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૩૬ મેં સંગ રચ્યમ્

સર્ગ ૪૦ મો

હનુમાન અને સીતા-રામચંદ્ર પ્રતિ
સીતાનો સંદેશ

શ્રત્વા તુ વચતે તસ્ય વાયુસ્તોર્મહાત્મનઃ ।

उवाचान्महर्षितं वार्ष्णेसीता मुनस्तुतापमा ॥ ૧ ॥

પવનસુત હનુમાનનાં વચન સાંભળી દેવકન્યા સમાન સ્વરૂપવાળાં સીતાએ પોતાના હિત માટે કહ્યું : ૧ હે વાનર ! જેમ જળ નહિ મળવાથી સુકાઈ જતા અનાજના ઊડવાવાળી પૃથ્વી વૃષ્ટિ થવાથી હવે પામે છે, તેમ તારાં પ્રિય વચન સાંભળીને હું અતિ હર્ષ પામું છું. ૨ હે કપિવર ! કામથી પીડાવી હું શોક વડે સુકાઈ ગયેલાં મારાં અંગેથી યુરુપંચાષ્ટ રામચંદ્રનો સ્પર્શ કરી શકું એવો વત્ન કરવાની તું મારા પર કૃપા કર. હે વાનરવર ! શ્રીમાન રામચંદ્ર કોઈને લીધે ઇલાની એક સળી ફેંકીને કાગડાની આંખ ફાડી હતી, એ વાત તું રામચંદ્રને અભિજાનરૂપે કહેજે અને મેં તને જે ચૂડામણિ આપ્યો છે તે તેમને આપજે. ૩૪ વળી વિશેષ અભિજાન માટે આ વાત પણ કહેજે : 'એક સમયે જ્યારે મારું તિલક ભુસારી ગયું હતું, ત્યારે તમેએ મારા ગંડસ્થળ પર મનશીલ તિલક કયું હતું. ૫ હે રામચંદ્ર ! તમે ઇન્દ્ર અને વરુણના સરખા પરાક્રમી છો છતાં સક્ષસે મારું નરજ કયું છે અને હું રાક્ષસોના દેશમાં રહી છું તેને કેમ સંખી શકો છો ? ૬ હે અનંબ ! આ કિંબ ચૂડામણિને મેં ઘણા પ્રયત્નથી સંપરી રાખ્યો છે અને આટઆટલા દુઃખમાં પણ એ ચૂડા

મણિને જોઈ હું તમારાં દર્શન જોટલો આનંદ પામુ છું; પરંતુ હવે તો તે પણ મેં તમારી પાસે મોકલાવ્યો છે, જેથી શોકને લીધે હવે હું સ્વાધારે વખત જીવી શકું એમ નથી. સહન ન થઈ શકે એવાં દુઃખ, રાક્ષસીઓનાં મર્મભેદી વચન અને ફર રાક્ષસોનો સહવાસ એ સઘળું તમને પુનઃ મળવાની આશાએ જ હું સહન કરી રહી છું. ૮૬ હે શત્રુદમન! હવે હું એક મહિના મુખી મારું જીવિત ટકાવી રાખીશ. હે નૃપાત્મજ! એટલા સમયમાં જ તમે નહિ આવો તો પછી હું મરણ જ પામીશ. હે સ્વામિન! આ રાક્ષસોનો રાજા રાવણ ધણે જ ફર છે અને તેની વૃત્તિ મારા પ્રત્યે સારી નથી, તેથી જ તમે મારી વહારે ચઢવામાં વિલંબ કરશો, તો હું ક્ષણવાર પણ જીવનાર નથી.’ હે હનુમાન! શ્રીમાન રામચંદ્રને મારા તરફથી એટલું અવશ્ય કહેજે.’

ગદગદ કંઠે કહેલા સીતાનાં કરુણા બિપ્લે એવાં વચન સાંભળીને મહાતેજસ્વી હનુમાને તેમનું આશ્વાસન કરતાં કહ્યું: ‘હે દેવી! હું સત્યના સોગંદ લઈને કહું છું કે, તમારા વિયોગને લીધે શ્રીમાન રામચંદ્ર કંઈ પણ કાચં કરવામાં પ્રવૃત્ત થતા નથી અને તેઓને શોકાતુર જોઈને શ્રીમાન લક્ષ્મણ પણ સંતાપ પામે છે. ૧૦-૧૩ હે બનદી! ઘણી ઘણી શોક કરતાં મહાપ્રયત્ન મને તમારું દર્શન થયું છે, તો હવે તમારે જેક કરવો યોગ્ય નથી. હે ભામિની! હવે તમે તમારા દુઃખના અંતને સત્વર જોશો. ૧૪ હે વહેલી! એ બંને દશરથનંદનો તમને મેળવવાના ઉત્સાહથી આખી લોકાનગરીને બાળીને બસ્તીભૂત કરશે. ૧૫ હે વિશાળનેત્રા! સંશ્રામભૂમિમાં બંધુ તથા મુલ્કફલગં સહિત રાવણનો વધ કરીને શ્રીમાન રામ-લક્ષ્મણ તમને અહીંથી અયોધ્યા પ્રત્યે તેડી જશે. ૧૬ હે સતી શિરોમણિ! હવે હું બંદી છું. રામચંદ્ર સારી રીતે ઝાળખી થકે એવું બીજું પણ કાંઈ અભિજ્ઞાન હોય તો તે મને આપો કે જે જોઈને તેઓ અલ્પત પ્રસન્ન થાય. ૧૭

હનુમાનનું વચન સાંભળી સીતાએ કહ્યું:

‘હે હનુમાન! હવે હું બીજું અભિજ્ઞાન શું આપું? મેં તને જે ચૂડામણ આપ્યો છે, તે ઉત્તમોત્તમ અભિજ્ઞાન છે. હે વીર! એ ચૂડામણ જોતાં જ રામચંદ્રને તારાં વચનો પર પૂરેપૂરા વિશ્વાસ આવશે. ૧૮

પછી સીતાએ આપેલો ચૂડામણિ યજ્ઞ કરીને કપિવર હનુમાન સીતાને પ્રણામ કરી ત્યાંથી વિદાય થવા તત્પર થયો. મહાવેગવાળા હનુમાનને જીડવાના ઉત્સાહમાં આવેલો અને પોતાના સ્થૂળ સ્વરૂપને ધારણ કરતો જોઈને સીતાએ આંખમાં આંસુ લાવી ગદગદ કંઠે કહ્યું: ‘હે હનુમાન! સિદ્ધ સમાન પરાક્રમવાળા રામ-લક્ષ્મણ બંને લાઈએને તથા અમાલ્યમંડળ સહિત સુગ્રીવને મારા કુશળ સમાચાર કહેજે. અને એ મહાબાહુ રામચંદ્ર આદુઃખસાગરમાંથી મારો ઉદ્ધાર કરે તેવી રીતનો પ્રયત્ન કરજે. હે વાનરવર! આ મારો તીવ્ર શોક અને રાક્ષસો-ઓથી થતો મારો તિરસ્કાર એ સઘળું તું રામચંદ્રને કહી સંભળાવજે. હે વાયુનંદન! તારો માર્ગ નિર્વિઘ્ન થાઓ. ૧૯-૨૪

બનકશબળી પુત્રી સીતાનો સંદેશો લઈને તથા તેમનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત બળીને કૃતાઈ અને અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા કપિવર હનુમાને વિચાર કયો: ‘હવે મારે રાવણનું સન્યખળ કેટલું છે એ જોવાનું જ બાકી રહ્યું છે. એ બધુ પછી હું ઉત્તર દિશાનો માર્ગ પકડીશ, અર્થાત્ અહીંથી પાછો વળીશ. ૨૫

જીવ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિત્રામૃત સુરકાકાદા ૪૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

હનુમાને લકા બાળવી

સર્ગ ૪૧ મો

હનુમાનનું પરાક્રમ-પ્રમદાવનભંગન

સ ચ વાનિઃ પ્રશસ્તામિર્ગમિયન્વૃજતસ્તયા ।
તસ્માદ્દેશાદપાકમ્ય ચિન્તયામાસ ચાનરઃ ॥ ૨ ॥

સતીશિરોમણિ સીતાની મધુર વાણીથી સતકાર પામેલો કપિવર હનુમાન ત્યાંથી થોડેક

હર જઈ વિચાર કરવા લાગ્યો. ‘હું શ્યામ નેત્રોવાળા સીતાને મળ્યો અને જ્ઞાનગરીની રચનાને જોઈ વખો હવે માટે થોડુંક જ કાર્ય કરવાનું બાકી રહ્યું છે અને તે એ કે રાવણનેા યુદ્ધ કરવાનો ઉત્સાહ કેવો છે તથા તેનું સન્ય બળ કેટલું છે એ બાબી લેવું જીએ વિચાર કરી જોતા મને જણાય છે કે એ કાર્ય કરવામા સામ, દામ અને ભેદ, એ ત્રણે ઉપાયો કોરે મૂકી ચોથો દ હ ઉપાય ચોજવાની જ આવશ્યકતા છે, અર્થાત્ રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાથી મને તેઓનું બળ બળ જણાઈ આવશે. રાક્ષસોની સાથે સામ-શાંતિથી વાત કરવામા કાર્થ પણ શ્રદ્ધા આવે એમ જણાતું નથી, તેમ જ ધનવાન પુરુષોને દાન આપવું એ પણ અયોગ્ય છે, કેમ કે ધનવાન પુરુષો દાનથી લલચાતા નથી અને બળથી ગવિષ્ઠ થયેલા પુરુષો કોઈ પણ પ્રકારે ભેદ પામતા નથી, માટે મને લાગે છે કે પરાક્રમ કરવું એ જ શ્રદ્ધા છે. ૧૦૮ પરાક્રમ કયાં સિવાય મેં ધારેલા કાર્યનો કઈ પણ નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી જો હું પરાક્રમ કરીશ, તો અહીંના રાક્ષસો પોતાના શૂરવીર થોડાઓનો નાગ થયેલા જોઈને જરા નરમ પડશે. ૧૦૯ જો કે એ કાર્ય કરવા માટે મારા સ્વામી સુનોવે મને કહ્યું નથી, તોપણ મારે તે કરવું જોઈએ, કેમ કે સ્વામીએ બતાવેલું તેનું મુખ્ય કાર્ય સિદ્ધ થયા પછી જે હૃત મુખ્ય કાર્યને હાનિ ન પહોંચે એવા અન્યોન્ય કાર્યો પણ કરે છે તે જ ખરી રીતે દૂતકાર્ય કરવાને યોગ્ય છે. ૧૧૦ જે હૃત ઘણું પરિશ્રમ કરીને સ્વરૂપ કાર્ય સિદ્ધ કરે છે, તે હૃત ખરા કાર્યસાધક ગણાતો નથી, પરંતુ જે થોડા પરિશ્રમથી ઘણું કાર્ય કરે છે, તે જ ખરેખર કાર્યસાધક ગણાય છે. ૧૧૧ માટે વાનરો અને રાક્ષસો એ બંને પક્ષમા વધારે કિંવા જોછા બળવાળો કયો પક્ષ છે, એ બાબત સારી રીતે જાણ્યા પછી જ હું સુનીવની પાસે જઈશ જો એમ થાય તો જ મેં મારા સ્વામીનું કાર્ય ચચાર્ય રીતે બબલું કહેવાય, પણ રે, મારું અહીં આવડું હજારે થી રીતે

થાય? અર્થાત્ રાક્ષસોની સાથે બળાત્કારે મારું યુદ્ધ કેવી રીતે થાય? અને સનામમા મારું બળ કેટલું છે, એ રાક્ષસરાજ રાવણને શી રીતે સ્પષ્ટ માલુમ પડે ૧૧૨ મારી, સેના અને અતુ ચરે સહિત યુદ્ધ કરવા આવેલા રાવણની સામે જો હું યુદ્ધમા ઊતરીશ, તો તેનું સન્યબળ કેટલું છે તથા તેનું હૃદયબળ કેટલું છે, તે તથા હું સુખેથી બાણી શકીશ અને તે પછી હું અહીંથી પાછો વળીશ. ૧૧૩ મારી આ ઇચ્છા પાર પાડવા માટે હર રાવણની આ ન દનવન સરખી વાટિકા કે જે નાના પ્રકારના વૃક્ષો તથા લતાઓથી ભરેલી છે અને જે મનુષ્યોને નેરને ઠંડક આપ નારી છે તેનો અગ્નિ જેમ સૂકા વનનો નાશ કરે તેમ હું નાશ કરીશ એમ કરવાથી રાક્ષસરાજ રાવણ અવશ્ય કોપાયમાન થશે, ૧૧૪ અને નિશ્ચય તથા લોહાના પરિઘ વગેરે આયુધ ધારણ કરનારા રાક્ષસો સહિત અશ્વો, રથો અને હસ્તી ઓનું મોટું સન્ય મારી સાથે યુદ્ધ કરવા માટે મોકલશે, એટલે તેની સાથે મારું ધોર યુદ્ધ થશે. ૧૧૫ રાક્ષસોથી હારું તેવો નથી, માટે રાવણે મોકલેલા પ્રથમ પરાક્રમવાળા રાક્ષસોની સેનાની સાથે હું યુદ્ધ કરીશ અને સઘળી સેનાનો સહાર કરીને નિશ્ચય પછે સુનીવની પાસે જઈશ. ૧૧૬, ૧૧૭

એ પ્રમાણે વિચાર કરી કોષ પામેલા અને લય કર પરાક્રમવાળા પવનસુત હનુમાને મહાન વેગથી અયોધ્યાટિકમાના વૃક્ષો ભાગી નાખવા માડ્યા. ૧૧૮ થોડીક વારમા તો શૂરવીર હનુ માને મહોન્મત્ત પક્ષીઓના નાદથી ગાછ રહ્યા અને અનેક પ્રકારના વૃક્ષો તથા લતાઓથી ભરડા રાવણના પ્રમદાવનને. ૧૧૯ હનુડ કરી મૂક્યું. ૧૨૦ કપિવર હનુમાને એ વનમાના સઘળા વૃક્ષો ઉખેડી નાખ્યા, જગાશયો તોડી નાખ્યા અને સુદર દેખાવવાળા કોડાપવંતોના નૂરે-નૂરા કરી નાખ્યા બળાત્કારે અને વૃક્ષો ભાગી જવાથી એ વનમાના પક્ષીઓ લય કર ચીસો પાડવા લાગ્યા વૃક્ષોના

૧. અશોકવાટિકાઓનાં ડાંઈ એક જાન અમલ તેા બેશોકવાટિકાનું જ ઉપનામ હશે

નવપક્ષવો અને લતાઓ કરમાઈ ગયાં; એથી એ વન બંધે દાવાનળથી બળી ગયું હોય એવું દેખાવા લાગ્યું. પાંદડાં ખરી પડવાને લીધે લતાઓ પણ વસા વિનાની નક્કી થઈઓ સરખી દેખાવા લાગી. ૧૧-૧૮

અસ્તવ્યસ્ત થયેલાં લતાગૃહો તથા ચિત્રગૃહોથી, નાસલાગ કરી રહેલા મૃગો અને સર્પોથી, ચોસો નાખતાં પક્ષીઓથી તેમજ તોડી પાડેલાં શિલાગૃહો અને રમ્ય મંદિરોથી પ્રમદાવનની સઘળી શોભા નષ્ટ થઈ ગઈ. કંપાતમાન અશોકવૃક્ષ તથા લતાઓવાળી અશોકવાટિકાની ભૂમ કે જે રાવણના અંતઃપુરમાં રહેનારી સ્ત્રીઓને વિહાર કરવા યોગ્ય અને તેઓના કામદેવને વધારનારી હતી, તે કપિવર હંતુમાનના પરાક્રમથી ડોળ-વેરાન સરખી થઈ રહી. તેમાની સુકાઈ ગયેલી લતાઓ જોનારના મનને ખેદ ઉપભવવા લાગી. ૧૯-૨૦ એ રીતે મહાત્મા રાવણનું અત્યંત અપ્રિય કરીને મહાબળવાન અનેક રાક્ષસોની સાથે પોતે એકલો યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતો કપિશ્રદ્ધ હંતુમાન અશોકવાટિકાના મુખ્ય દરવાજા આગળ આવીને જોડો રહ્યો. ૨૧

હતિ શ્વીર (મીઠિ મહાપ્રાનમલોત આદિકાવ્ય શ્રીમદભાગવત મુદ્રકાદમ્ય ૪૧ મો સન સમાપ્ત

સર્ગ ૪૨ મો

હંતુમાનું પરાક્રમ-રાવણે મોડલેલા

રાક્ષસોનો નાશ

તત્ત્વઃ પશ્ચિન્નાદેવ દુક્ષ્મન્સ્યવેન જ ।

મૃગુજ્ઞાસપ્તધ્વાન્તાઃ સર્વે લઙ્કાનિકાસિન ॥ ૧ ॥

અશોકવાટિકામાંનાં વૃક્ષો તૂટી પડવાથી થતા કડાકા તથા મૃગપક્ષીઓનો કોલાહલ સાંભળીને લંકાનગરીમાં વસનારા સર્વ લોકો ત્રાસ પામ્યા અને ગભરાઈ ગયા. ૧ મૃગો અને પક્ષીઓ મથલીત થઈ નાસલાગ કરતાં, ભયંકર ચોસો પાડવા લાગ્યાં અને રાક્ષસોને જ્યાં ત્યાં અપશુકન બજાવા લાગ્યાં. ૨

રાત્રિના ઉબગરાથી કંઈક નિદ્રાવશ થયેલી અને ખિંદામણી મુખવાળી રાક્ષસીઓ મોટો

કોલાહલ સાંભળીને ઝળકી બેઠી. તેમણે જોયું તો આખું વન ઉબજડ થયેલું હતું અને શરવીર હંતુમાન દરવાજા આગળ જોડેલો હતો. ૩ આ વેળાએ રાક્ષસીઓને ભય ઉપભવવા માટે મહાબળવાન હંતુમાને પોતાનું મૂળ પ્રૌઢ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ૪ પર્વત સમાન પ્રૌઢ દેહવાળા હંતુમાનને જોઈને રાક્ષસીઓએ સીતાને પૂછ્યું : ૫ 'હે સીતા ! આ કોણ છે ? કોનો દ્વેષ છે ? ક્યાંથી આવ્યો છે ? અને તે શું કરવા ઇચ્છે છે ? તે' એની સાથે વાતાલાપ શા માટે કર્યો ? ૬ હે વિશાલાક્ષિ ! હે રૂઢા ભાગ્યશાળી ! જરા પણ ભય રાખ્યા વિના તું અમને કહે. વળી હે અસિતાપાંગી ! એણે તારી સાથે શી વાતચીત કરી ? ૭

રાક્ષસીઓનાં વચન સાંભળી મહાસાધ્વી સીતાએ કહ્યું : ૮ 'હે રાક્ષસીઓ ! રાક્ષસો પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેવું રૂપ ધારણ કરે છે, એથી હું તેઓને શી રીતે બળી શકું ? ૯ જેમ સર્પના ચરણને સર્પો જ બંધે છે, તેમ એ કોણ છે અને શું કરવાનો છે, એ તમે જ બળી શકો એમ છે ! એમાં હું શું બાલું ? ૧૦ 'એ કોણ છે' એ હું બાલતી નથી, તેથી એને દેખ્યો છે ત્યારની હું ઘણો ભય પામી છું. હું માનું છું કે એ કોઈ રાક્ષસ હશે અને ઇચ્છિત રૂપ ધારણ કરીને આડી' આવ્યો હશે. ૧૧

સીતાનું વચન સાંભળી ભયભીત થયેલી કેટલીક રાક્ષસીઓ ત્યાંથી ઉતાવળે નાસી ગઈ, કેટલીક ત્યાં જ સ્થિર થઈ ગઈ અને કેટલીક રાક્ષસીઓ રાવણને સમાચાર કહેવા માટે દોડી ગઈ. ખિંદામણી મુખવાળી રાક્ષસીઓએ રાવણની પાસે જઈને કહ્યું : ૧૨ 'હે રાજન્ ! આપણી અશોકવાટિકામાં ભયંકર દેહવાળો કોઈક વાનર આવ્યો છે. તેણે સીતાની સાથે કંઈક વાતચીત કરી છે અને હવે તે દરવાજા આગળ જોડો રહ્યો છે. એ ઘણો પરાક્રમી હોય એમ અમને લાગે છે. એનું વૃત્તાંત બાલવા માટે અમોએ સીતાને ઘણું પૂછ્યું, પરંતુ એ વાનર સંખાધી તે કંઈ પણ કહેવા ઇચ્છતી નથી. ૧૩-૧૪ અમને એમ લાગે છે કે

એ ધરને! અથવા કુબેરનો હૃત હશે. કિંવા 'સીતા ક્યાં છે?' એ બાણવા માટે રામે મોકલેલો કોઈ હૃત હશે. ^{૧૫} હે મહારાજ! એ અદ્ભુત રૂપવાળા વાનરે નાના પ્રકારના મૃગ અને પક્ષીઓથી ભરેલા આપણા મનોહર પ્રમદાવનને નિષ્પ્રય કરી નાખ્યું છે. ^{૧૬} આખી અશોકવાટિકામાં એવો કોઈ પણ ભાગ ભેવામાં આવતો નથી કે જેને એ વાનરે રમણુભમણુ કયો ન હોય! છતાં જ્યાં સીતા બેઠેલી છે, એ વિભાગને તેણે જેમનો તેમ રહેવા દીધો છે. હે રાજનું! સીતાને હરકત ન થાય એટલા માટે કિંવા પોતે ધાત્રી ગયો હોય તે કારણથી. એ વાનરે જ્યાં સીતા બેઠી છે તે ભાગને ઉન્નજડ કર્યો નથી, છતાં અમને તો કશું સમજાતું નથી. હે રાક્ષસેશ્વર! એ વાનરને થાક તે વળી ચેનો લાગે? અમને તો લાગે છે કે તેણે આહીને જ સીતાનું રક્ષણ કર્યું છે. ^{૧૭, ૧૮} વળી કૌમળ નવાકુરવાળું શિશુપા વૃક્ષ કે જેની નીચે સીતા બેઠેલી છે, તેને પણ એ વાનરે જરા સરસું જ લાગ્યું નથી. ^{૧૯} હે મહારાજ! ભયંકર રૂપવાળા એ વાનરને તમારે ઉચ્ચ કંડ દેવો આવશ્યક છે. તેણે આખી અશોકવાટિકાને ઉન્નજડ કરી મૂકી છે અને સીતાની સાથે શુભ વાતચીત કરી છે. ^{૨૦} હે રાક્ષસોના અધિપતિ! જીવવાની ઇચ્છા રાખનારો કયો પુરુષ તમારા મનમાં વસેલી સીતાની સાથે વાતચીત પણ કરી શકે?

રાક્ષસીઓના વચન સાંપળીને રાક્ષસરાજ રાવણ કોધને લીધે ત્રિતાના આશ્રની પાંડે પ્રજ્વલિત થયો અને તેના નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયા. એ વેળા જેમ દીપકમાંથી બળતા તેલના ટીપા પડે, તેમ રાવણના નેત્રોમાંથી કોધજ્વલિત અશ્રુ બિંદુ ટપકવા લાગ્યા. પછી મહાતેજસ્વી રાવણે પોતાના સરખા પરાક્રમવાળા કેટલાક રાક્ષસોને આજ્ઞા આપી 'તમે એ વાનરને પકડી કેંદ્ર કરો' રાવણની આજ્ઞા થતા જ કિકેરનું કામ કરનારા એ શી હજાર બળવાન રાક્ષસો હાથમાં અનેક પ્રકારના શસ્ત્રો મેલણ કરી રાજ-

મહેલમાંથી બહાર નીકળ્યા. ^{૨૧-૨૫} મોટા ઉદરવાળા, વિકરાળ દાદાવાળા, બિહામણ રૂપવાળા, મહાન બળવાળા અને યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહવાળા એ સર્વ રાક્ષસો હનુમાનને પકડવા માટે ઉતાવળે અશોકવાટિકા પ્રવેશવા લાગ્યા. ^{૨૬} નેત્રોત્તામાં સર્વ રાક્ષસો અશોકવાટિકાના દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યા અને પતાંગિયાં જેમ દીપક પર ધસી બંધ, તેમ તેઓ હનુમાન ઉપર ધસી ગયા. તેઓ પોતાના સોનાના કર્ડાવાળાં પરિધો, ચિત્ર-વિચિત્રગદાઓ, સૂર્ય સમાન પ્રકાશવાળા બાણો, સુરંગદો. પટ્ટિયો, ત્રિશૂળો, પ્રાસો, તોમરો અને સાંગો વગેરે આયુધોથી કપિવર હનુમાનને ઘેરીને બિભા રહ્યા. ^{૨૭-૨૮}

રાક્ષસો પોતાને ઘેરી વળ્યા એ જોઈને પર્વત સરખા દેહવાળા પવનસુત હનુમાને જોસભેર પોતાનું પુષ્કળ પૃથ્વી પર પછાડ્યું અને મોટી ગર્જના કરી. તે ગર્જનાને લીધે આખી લકાનગરી બળભળી બેઠી. ^{૩૦, ૩૧} હનુમાનના પુષ્કળ પ્રકારનો તથા ગર્જનાનો એવો તો મોટો પ્રતિધ્વનિ થયો કે જેથી આકાશમાં બેઠતા પક્ષીઓ કપિત થઈને પૃથ્વી પર પડ્યા એ વેળા મહાવીર હનુમાન મોટા અરે બોલ્યો ^{૩૨} 'અત્યંત બળવાળા રામચંદ્રનો જય થાઓ. મહાપરાક્રમી લક્ષ્મણનો જય થાઓ. રઘુવીરથી સુરક્ષિત થયેલા વાનરરાજ સુગ્રીવનો જય થાઓ. પવિત્ર કર્મવાળા કોસલાધિપતિ રામચંદ્રનો હું હૃત છું, મારું નામ 'હનુમાન' છે, હું વાણને પુનઃ છું અને શત્રુની સેનાનો સંહાર કરવાની શક્તિ ધરાવું છું.' ^{૩૩, ૩૪} હું જે સમયે યુદ્ધમાં હજારો શિલાઓ તથા વૃક્ષો વરસાવીશ, તે સમયે લંકાના રાજા રાવણ જેવા બીબ્બ હજાર રાવણ આવે તોપણ તેઓ મારા બળને પહોંચી વળે એમ નથી. હું આજે આખી લકાનગરીને આકુળ-બ્યાકુળ કરીને તથા જનકનદિની સીતાને પ્રણામ કરીને મારું કાર્ય સિદ્ધ કરીશ અને સર્વ રાક્ષસોના દેખતા જ સુખથી ચાલ્યો જઈશ. ^{૩૫, ૩૬}

હંતુમાનની ભય કર ગર્જના સાલળી સર્વ રાક્ષસો ભયને લીધે થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા અને સંધ્યાકાળના મેઘ સરખા એ કપિવર સમુદ્ધનેઈ રહ્યા ૩૭ પછી પોતાના ગ્વામી રાવણની આજ્ઞા થયેલ હોવાથી તેમ જ હંતુમાને પોતે રામચંદ્રનો હૃત છે, એવું જણાવવાથી નિરાશ થયેલા એ રાક્ષસો ભય કર અને ચિત્તવિચિત્ર આયુધો ઉગામી ચોમેરથી તેની ઉપર તૃતી પગ્યા એ ભેઈ મહાબળવાળા હંતુમાને ચોમેર દંષ્ટિ ફેરવી તે એ વાટિકાના દરવાજાની ભૂજળ તેના ભોવામા આવી તુરંત જ તેને ભાગ ઉપાડી તે વડે રાક્ષસોનો સહાર કરવા માડ્યો વિનતાને પુનઃ ગરૂડ જેમ જીવતા સપોને પકડી આગ્રથ મા ભેડે, તેમ શરવીર હંતુમાન જીવતા રાક્ષસોને પકડી આકાશમા ભેડવા લાગ્યો અને છદ્દ જેમ વળ વડે ફર્યોને હણે, તેમ ભૂજળ વડે રાક્ષસોને હણવા લાગ્યો ૩૮-૪૨

રાવણે મોકલેલા સર્વ રાક્ષસોનો સહાર કરીને મહાવીર હંતુમાન યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી પુનઃ પણ દરવાજા પર જઈને જિલો રહ્યો ૪૨ હંતુમાનના સપાટામાંથી બચવા પામેલા ગણ્યા ગાઠ્યા રાક્ષસો ઉતાવળે રાવણની પાસે ગયા અને હંતુમાને રાક્ષસોનો કેવી રીતે નાશ કર્યો, એ વાત રાવણને અર્થેતિ કહી સંભળાવી ૪૩

પોતાના મોટા સૈન્યનો એક જ વાનરે વિનાશ કર્યો, એ સાલળી કાંધને લીધે રાવણના નેત્ર ફરી ગયા તેણે અમિત પરાક્રમવાળા તથા યુદ્ધમાં હુન્ય એવા પ્રહન્ટના પુનઃ જીવુમાલીને આજ્ઞા આપી ‘હે જીવુમાલી! તું જા અને હંતુમાનને બાધી લાવ ૪૪

છાવ શ્રીના મોકિ મહાસુનંદપ્રીત અદિકાવ્ય શ્રીરામાય નામ પ્રાસાદ મહા ૪૨ મે સમ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૩ મો

હંતુમાનનું પરાક્રમ-ચિત્રપ્રાસાદભંગ

તત સ ફિકરાન્હતો હનુમાન્ જ્ઞાનમાસ્થિત ।

યત મગ્ધ મયા ચત્યપ્રાસાદો ન વિમાર્જિત ॥

હ કાંધિપાત રાવણે મોકલેલા રાક્ષસોના

x એ નામનો રાવણનો એક ગધાન

નાશ કર્યા પછી હંતુમાનને વિચાર થઈ આવ્યો કે, મેં આ અશોકવાટિકાને તો ભાગી નાખી, પરંતુ તેની મધ્યે આવેલા આ ચિત્રપ્રાસાદને નાશ કર્યો નથી ૧ હવે હું આ સુદર પ્રાસાદને તોડી પાડીશ આમ વિચાર કરીને પવનસુત હંતુમાન પોતાનું બળ દર્શાવતો એકાએક ફરો અને મેરુ પર્વતના શિખર જેટલા ઊંચા ૧૫ પ્રાસાદ પર ચડી ગયો પર્વત સમાન પ્રાસાદ પર ચઢેલો મહાતેજસ્વી હંતુમાન બહુ બીન્દે સૂર્ય જિગ્યો હોય એવો શોભવા લાગ્યો ૨-૪ ભેતભેતામા એ અતિ ઊંચા ચિત્રપ્રાસાદને તોડી પાડીને પોતાની કાંતિ વડે ગળાડગતો કપિવર હંતુમાન ‘પારિવાર’ નામના કુલપર્વતની પઠે શોભવા લાગ્યો ૫ પછી પવનસુત હંતુમાને પોતાના પ્રભાવથી અત્યંત મોટું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને નિભંચપણે પોતાનું પૂછડું પઠાડી આખી લકાનમરીને ૧૮૦ની મૂકી ૬ પૃથ્વી પર પૂછડું પછાડવાથી થયેલા કાનને ફાડી નાખે એવો ભય કર નાહ સાલળીને આકાશમા ભેડતા પક્ષોઓ નાસ પામી પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા અને ચિત્રપ્રાસાદનું રક્ષણ કરનાર રાક્ષસો કતવ્યશૂન્ય થઈ ગયા પછી હંતુમાન હાક મારીને બોલ્યો ‘રામ, લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવનો જય થાઓ ૭ નાતુસેનાનું મર્દન કરનારો હું પવનપુત છું અને રામચંદ્રનો હૃત છું, મારો નામ ‘હંતુમાન’ છે ૮ ચિલાઓ અને વૃક્ષોથી યુદ્ધ કરનારા મને એક રાવણ તો શું પણ હલ્લે રાવણો પણ જીતી શકે એમ નથી ૧૦ લકાને રાખીબમણ કરીને તથા સીતાને મળીને હું સર્વ રાક્ષસોના ભેતા સુખથી પાછો જઈશ ૯

ચિત્રપ્રાસાદ પર જેઠેલા કપિવર હંતુમાને વળી પણ રાક્ષસોને નાસ ઉપલવે એવી એક ભય કર ગર્જના કરી ૧૧-૧૨ એ ગર્જના સાલળી ચિત્રપ્રાસાદનું રક્ષણ કરનારા સેકડો રાક્ષસો તરવાર, પ્રાસ તથા ફરશી વગેરે ભતભતના અસ્ત્રો ગ્રહણ કરીને દોડી આવ્યા અને હંતુમાનને વીટાઈ વળ્યા તે રાક્ષસો હાથો, પરિધો અને

ખાણે વડે ચોમેરથી હંતુમાનને પીડવા લાગ્યા.
કપિવર હંતુમાનને વીંટાઈ ઊભેલો રાક્ષસોનો
સમૂહ ગંગાના મોટા તરંગ જેવો શોભતો હતો.

ત્યાર પછી અત્યંત ક્રોધ પામેલા કપિશ્રમ
હંતુમાને લય'કર રૂપ ધારણ કર્યું અને એ
પ્રાસાદના સુવર્ણથી મઢેલા સો ધારવાળા એક
મોટા સ્તંભને વેગથી ઉઠેડી કાઢી હાથમાં ગ્રહણ
કર્યો. મહાબળવાન હંતુમાને એ સ્તંભને વેગથી
ફેરવવા માંડ્યા તેથી એ સ્તંભમાંથી અગ્નિ
પ્રગટ થયો અને આખો અત્યપ્રાસાદ સળગી
ઊઠ્યો. ૨૩-૨૮ પ્રાસાદને સળગતો જોઈ ધ્રુવ
જેમ પોતાના વળથાં અસુરોનો નાશ કરે, તેમ
કપિવર હંતુમાને પેલા સ્તંભથી સેંકડો રાક્ષસોનો
નાશ કર્યો. ૨૯ અને પોતે આકાશમાં ઊડ્યા.
પછી ત્યાં રહીને તે કહેવા લાગ્યો : 'હિ રાક્ષસો !
સુગ્રીવની આજ્ઞા ઉઠાવનાર મારા જેવા
બળવાળા હજારો વાનરો છે, સુગ્રીવે તેઓ
સર્વને સીતાની શોધ કરવા માટે આજ્ઞા આપેલી
છે અને તેથી હું તથા બીજા પણ અસંખ્યાત
વાનરો આ પૃથ્વી પર ફરવાને નીકળી પડ્યા
છીએ. ૩૦-૩૨ અમારામાંના કેટલાક વાનરો દશ
હાથીના બળવાળા છે, કેટલાક સો હાથીના
બળવાળા છે, કેટલાક હજાર હાથીના જેટલું
બળ ધરાવનારા છે. ૩૩ કેટલાક હાથીઓના
એક એક જેટલા બળવાળા છે, કેટલાક વાયુના
જેવા પરાક્રમી છે અને કેટલાક અમાખ બળ-
વાળા છે. હિ રાક્ષસો ! ઉક્ત બળવાળા
અસંખ્યાત વાનરો કે જેઓની પાસે તીક્ષ્ણ
નખ અને દાંતરૂપી આયુધો છે, તેઓ તમે
સૌના સંહાર કરવા માટે અમારા રાજ સુગ્રી-
વની સાથે અહીં આવશે. હે પાપાત્માઓ !
અમારા રાજ રાવણે ઇલાકુકુંડની પકડે શ્રીમાન
રામચંદ્ર સાથે વેર બાંધ્યું છે, તેથી હવે આ
હંકાનગરી અને રાવણ એ સર્વ હતાં ન હતાં
બંધ જશે. ૨૩-૨૫

શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિભણીવ આશિષ્ય શ્રીરામચંદ્રના
સુદરકાંડમાં ૪૩મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૪ મો

હંતુમાનહં પરાક્રમ-જંજુમાલીનો વધ

સંવિદ્યા રાક્ષસેન્દ્રેણ પ્રહસ્તસ્ય સુતો પતી ।
જમ્બુમાલી મહારંધ્રા વિજંગમ ધનુર્ધર ॥ ૧ ॥

રાક્ષસરાજ રાવણની આજ્ઞા પામેલો મોટો
ઠાંઠાવાળો પ્રહસ્તાનો પુત્ર જંજુમાલી હાથમાં
ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી રાજમહેલમાંથી બહાર
નીકળ્યો. ૧ તે જંજુમાલીએ રાતાં વસ્ત્ર પહેર્યો
હતાં, કંઠમાં પુષ્પમાળાઓ ધારણ કરી હતી,
કાનમાં સુંદર કુંડળ પહેર્યો હતાં, તેની આંખો
ઘણી જ મોટી તથા ગોળ હતી અને તે સ્વભાવે
ઘણે જ ઉગ્ર તથા કેાઈથી પણ છુટી શકાય
નહિ એવો હતો. ૨ એ જ જંજુમાલી વજ્ર અને
અશ્વિન સરખા ગણકાર કરનારા તથા ધ્રુવધનુષ્ય
સરખી કાતિવાળા પોતાના મોટા ધનુષ્યને
વેગથી ટંકારવ કરતો હતો અને એ ટંકારવના
નાદથી દશે દિશાઓ ગાજી રહી હતી. ૩ એ
જંજુમાલી ગયેડાં બેઠેલા રથમાં બેઠેલો હતો.
જંજુમાલીને પોતાના વરદ આવતો જોઈ મહા-
બળવાન હંતુમાન અત્યંત હર્ષિત થયો અને
જળ'ના કરવા લાગ્યો. ૪

અશોકવાટિકાના દ્વારના ઉપરના ભાગ પર
બેઠેલા કપિવર હંતુમાનને એતાં જ મહાતેજસ્વી
જંજુમાલીએ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેને વીંધી
નાખ્યો. ૧ તે અર્ધચંદ્રાકાર એવા એક બાણ વડે
હંતુમાનહં મુખ, અંકુશ સરખા બીજા એક બાણ
વડે મસ્તક અને દશ બાણો વડે બન્ને હાથ
વીંધી નાખ્યા. બાણથી વીંધાયેલું હંતુમાનહં
રાતું મુખ સૂર્યકિરણોથી ખીલી ઊઠેલા શરદ-
ઋતુના કમળ સમાન શોભવા લાગ્યું. હંતુમાનહં
મુખ કે જે મૂળથી જ રક્ત ઘણું હતું, તે
રુધિરથી વિશેષ રાતું થયું અને બાણે આકાશમાં
રક્ત ચંદનથી છંટાયેલું મોટું કમળ હોય એમ
શોભવા લાગ્યું. ૭-૯

જંજુમાલીનાં બાણ વાગવાથી હંતુમાન
અત્યંત કેાપાયમાન થયો. તેણે આમતેમ દંડ

કરીને લેયુ તો એક મોટી શિલા તેની દષ્ટિએ
 થી ૧૦ તુરત જ મહાબળવાન કપિવર હંતુમાને
 તે શિલા ઉપાડી લીધી અને વેગથી
 જળુમાલી પર ફેંકી કોપ પામેલા એ જળુ
 માલીએ દસ બાણ મૂકીને તે શિલાના ચૂરેચૂરા
 ફેંકી નાખ્યા ૧૧ પોતાનું પરાક્રમ નિબંધન થયેલું
 ભેદને અતિ તેજશ્વી હંતુમાને એક મોટું
 શાલવૃક્ષ હાથમા લઈ તેને ભેસભેર વીંચવા
 માંડ્યું. ૧૨ મહાબળવાન જળુમાલીએ પણ
 ઘણા બાણ મૂક્યા તેણે ચાર બાણ વડે હંતુ
 માનના હાથમા રહેવું શાલવૃક્ષ કાપી નાખ્યું
 અને પાંચ બાણ વડે હંતુમાનનો હાથ, એક
 બાણ વડે વક્ષ રથન તથા દસ બાણ વડે છાતી
 વીધી નાખી ૧૩ આમ બ્યારે આખું શરીર
 બાણથી ભરાઈ ગયું, ત્યારે અતિશય ક્રોધ પામેલા
 કપિવર હંતુમાને પ્રથમની પેઠે દરવાજાની
 ભૂગળ ગ્રહણ કરી તેને વેગથી વીંચવા માડી ૧૪, ૧૫
 અત્યંત વેગમા આવેલા કપિવર હંતુમાને જળુ
 માલીની વિશાળ છાતીમા એ ભૂગળનો ભેસભેર
 પ્રહાર કર્યો ૧૬ ભૂગળનો પ્રહાર થતા જ જળુ
 માલીના હાથ, લાંબો, મરતક, ધનુષ્ય, બાણ,
 રથ અને તેને ભેડેલા ગધેડા એમાનું કશું રહ્યું
 નાક અવાત એ સર્વના એવા તો ઝીણા
 ચૂરા થઈ ગયા કે જે કોઈના ભેવામા પણ
 આંખના નહિ ૧૭ જેમ દેહાયેલું વૃક્ષ પૃથ્વી પર
 પડે, તેમ ભૂગળ વાગવાથી ચૂરેચૂરા થઈ ગયેલા
 અંગવાળો જળુમાલી પૃથ્વી પર પડ્યા ૧૮

જળુમાલી હણાયો અને સેવક રાક્ષસોનો
 પણ ઘણું નીકળી ગયો, એ સમાચાર સાંભળતા
 જ રાવણ અત્યંત ક્રોધ પામ્યો અને તેના નેત્ર
 લાલચોળ થઈ ગયા ૧૯

પ્રહત્તાના પુત્ર જળુમાલીનો નાશ થયો
 જાણીને ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયેલા નેત્રવાળા
 રાક્ષસરાજ રાવણે અત્યંત પરાક્રમવાળા પોતાના
 અમાત્યપુત્રોને હંતુમાનની સામે યુદ્ધ કરવા
 જવાની આજ્ઞા આપી ૨૦

અર્ધ ધ્રુવ મહિ મધ્ય મહિષીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ ન
 સુદક્ષા મા ૪૪ એ ૨૧ ૨૨ મ

સર્ગ ૪૫ મો

હંતુમાનવું પરાક્રમ-સાત મંત્રીપુત્રોના વધ

તતસ્તે રાક્ષસેન્દ્રજ્ઞ ચોદિતા મત્રિજ્ઞ હતા ।

નિર્યયુર્મયનાત્તસ્માન્સત્સત્તાચિવર્ચસ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસરાજ રાવણની આજ્ઞા થવાથી અગ્નિ
 સરણી ક્રાંતિવાળા સાત મંત્રીપુત્રો સુવર્ણથી
 મહેવા, મોટી ધબ્લ અને પતાકાવાળા, મેઘની
 પેઠે ગર્જતા તથા શ્રેષ્ઠ અશ્વોથી ભેડેલા પોત
 પોતાના રથમા બેસીને તથા મોટી ભેના લઈને
 રાજમહેનમાથી બહાર નીકળ્યા તેઓ મોટા
 ધનુષ્યને ધારણ કરનારા, અત્યંત બળવાળા,
 અસ્ત્રવિદ્યા બળુતારાઓમા શ્રેષ્ઠ અને એક-
 બીજાની સરસાર્થ કરવામા ઉત્સાહવાળા
 હતા ૧-૨ જેમ વીજળીથી પ્રકાશતા મેઘ ગર્જના
 કરે છે તેમ અમાપ પરાક્રમવાળા એ મંત્રીપુત્રો
 સુવર્ણ વડે શબ્દગારેલા પોતાના ધનુષ્યોનો
 વાર વાર ટકારવડે રતા હતા ૪ અશોકવાટિકાને
 ઉભા કરનારા એક વાનરે રાવણે મોકલેલા
 સેકડો રાક્ષસોના સહાર કર્યો છે, એવું જાણીને
 એ મંત્રીપુત્રોની માતાઓ, બાધવો, સુહૃદ્ધનો
 તો શોકને લીધે બેલાન થઈ ગયા, પરંતુ ઉત્તમ
 સુવર્ણાભ્યુષેથી શબ્દગારાયેલા મંત્રીપુત્રો એક
 બીજાની સરસાર્થ કરવાના ઉત્સાહને લીધે
 પોતાના માતાપિતા વગેરેના શોકને નહિ
 બળુકારતા એકદમ અશોકવાટિકાના દરવાજા
 પર બિભેલા હંતુમાનની નજીક જઈ પડે ત્યાં ૫-૬
 જેમ વર્ષાઋતુમા ગર્જના કરતા મેઘ બળવૃદ્ધિ
 કરે તેમ રથના ગડગડાટરૂપી ગર્જના કરતા
 રાક્ષસોરૂપી મેઘ હંતુમાનની ઉપર બાણરૂપો
 બળ વરસાવવા લાગ્યા રાક્ષસોના બાણથી
 છવાઈ ગયેલો હંતુમાન વર્ષાબળથી છવાયેલા
 પર્વત સરખો શોભવા લાગ્યો ૭-૮ એ સમયે
 અત્યંત વેગવાળો હંતુમાન ઉતાવળથી આમતેમ
 ખચીને રાક્ષસોએ મૂકેલા બાણના સપાટામાથી
 છટકી જતો હતો, તેમ જ નિર્મળ આકાશમા
 બ્રમણ કરવાથી તે હંતુમાન ચૂરવીર રાક્ષસોના
 રવના અપાટમાથી પણ બચી જતો હતો ૯

આકાશમાં રહીને ધનુર્ધારી રાક્ષસોની સાથે ક્રોડ કરતો કપિવર હનુમાન બાણે ધ્રુવધનુષ્ય-વાળા મેઘની સાથે ક્રોડ કરતો સાક્ષાત્ વાયુજ હોય એમ શોભતો હતો.^{૧૦}

પછી મહાપરાક્રમી હનુમાને ભય'કર ગર્જના કરી સર્વ રાક્ષસોને ત્રાસ ઉપભવ્યો અને તેઓના પર પોતાનું બળ ચલાવ્યું.^{૧૧} શત્રુઓને તપાવનારા હનુમાને કેટલાક રાક્ષસોને લપડાકથી, કેટલાકને પાટુથી અને કેટલાકને સુદૃઢી તથા કેટલાકને નખથી મારી નાખ્યા.^{૧૨} કેટલાકને છાતીસરસા દબાવીને અને કેટલાકને સાથળો વચ્ચે ઘાલીને કચડી નાખ્યા. કેટલાક રાક્ષસો તો હનુમાનની ગર્જના સાંભળીને જ અતપ્રાણુ ધર્ષ પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૧૩} આ પ્રમાણે મુખ્ય મુખ્ય રાક્ષસોને મરણ પામી પૃથ્વી પર પડતા બેઈને ભયભીત થયેલું બાકીનું સેન્ય ચોમેર નાસી ગયું.^{૧૪} એ વેળા હસ્તીઓ ચીસો પાડવા લાગ્યા; અશ્વો લાંબા યર્ષ પૃથ્વી પર સૂતા; જેનો મધ્યભાગ, ધ્વજ તથા છત્ર ભાંગી ગયાં હતા, તેવા રથો વડે પૃથ્વી છવાઈ અર્ધ;^{૧૫} રાધરની નીકે વહેવા લાગી અને રાક્ષસો તથા રાક્ષસીઓની રડારોળથી આખી લોકાનગરી કંકળી ઊઠી.

એવી રીતે મહાગર્વિત ધર્ષ ગયેલા રાક્ષસોને હણીને ઉચ્ચ પરાક્રમવાળો મહાબળવાન કપિવર હનુમાન પુનઃ પણ બીજા રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી વાટિકાના દ્વાર પર બેઈને ઊભો રહ્યો.^{૧૬, ૧૭}

ઈતિ શ્રી રામ મહાકવિનિર્મલ્ય આત્મિક ચ શ્રીવાલ્મીકિ
સુરકાંડમાં અષ્ટમે સ્કન્ધ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૬ મો

હનુમાનનું પરાક્રમ-પાત્ર સેનાપતિઓનો વધ
હતાન્મન્નસુતાન્સુત્વા વાનરેણ મહાન્મના ।
રાવણઃ સંતુનાકારશ્ચકાર મતિમુત્તમામ્ ॥૧૥

મહાસમર્થ હનુમાને સાત મંત્રીપુત્રોનો વધ
કર્તાના સમાચાર સાંભળીને રાક્ષસરાજ રાવણ

‘પોતાના મનમાં અત્યંત ભય પામ્યો, છતાં ઉપરથી ધૈર્યનો ડોળ રાખી તેણે હનુમાનને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો.’^૧ તેણે ‘વિરૂપાક્ષ, ચૂપાક્ષ, દુર્ધર્ષ, પ્રધસ અને ભાસકર્ણ’ એ નામના પોતાના પાંચ સેનાપતિઓને તેડાવી તેઓને હનુમાનને પકડવાની આજ્ઞા આપતાં કહ્યું : ‘હે વીર સેનાપતિઓ ! તમે વાયુ સરખા વેગવાળા, નીતિકુશળ અને ઉતાવળે કાર્ય કરનારા છો; માટે તમે સૌ અશ્વો, રથો, હસ્તીઓ તથા મોટું સૈન્ય લઈને જાઓ અને હનુમાનને કેદ કરો. હે શૂરવીરો ! એ વનચરની સામે બેઈને તમે સાવધ રહેજો અને દેશકાળને અનુસરી જે કરવું ઘટે તે કરજો. એ વાનરનું અદ્ભુત કર્મ બેઈને હું તેને વાનર માનતો નથી, પરંતુ તે કોઈ મોટા દેહવાળું મહાબળવાન પ્રાણી હોય એમ મને લાગે છે.’^{૨-૩} ‘એ વાનર છે’ એવું મેં સાંભળ્યું છે, પરંતુ તે વાત મારે ગળે ઊતરતી નથી. સર્વ કોઈ કહે છે કે, ‘તે વાનર છે,’ પણ હું તે વાત માનતો નથી.’^૪ મને તો લાગે છે કે, ધ્રુવ પોતાના તપોબળથી કોઈ મોટું પ્રાણી ઉત્પન્ન કરીને આપણા સૈન્યો વિનાશ કરવા માટે તેને મોકલ્યું હશે; અથવા તો મેં તમારી સહાયથી નાગ, યક્ષ, ગંધર્વ, દેવ, અસુર અને મહર્ષિઓને છતી વચ્ચે કર્યા છે તેથી તેઓ સર્વેએ મળીને આપણું કંઈ અનિષ્ઠ કરવા ધાડ્યું હશે.’^{૫-૬} હે રાક્ષસો ! એ વાનર નહિ પણ આપણો નાશ કરવા અર્થે ઇન્દ્રાદિકોએ સર્જ્યું કોઈ મહાબળવાન પ્રાણી જ છે; માટે તમે તેને કોઈ પણ ઉપાયથી પકડીને કેદ કરો. હે સેનાધીશો ! તમે હાથી, ઘોડા તથા રથ સહિત મોટી સેના લઈને જાઓ અને એ વાનરને બાંધી લાવો. તમારે એ કપિને તુરંત ગ્રહણ નહિ; કેમ કે તે અત્યંત બળ-પરાક્રમવાળો છે.’^{૧૦, ૧૧} મેં પૂર્વે અત્યંત પરાક્રમવાળા પત્તા વાનરો જોયા છે. વાલી, મુશીવ, મહાબળવાન બાંજુવાન, વાનરનો સેનાપતિ નીલ અને દિવિલ વગેરે અનેક વાનરો મારા જોવાનાં આવ્યા છે;

પર તુ તેમાના કોઈમા પણ આ વાનર જેવા તેજ,
ગતિ, પરાક્રમ, બળ, બુદ્ધિ કે ઉત્સાહ મેં જોયા
નથી તેમ જ ઇન્દ્રાણુસાર રૂપ બદલવાની શક્તિ
પણ જોઈ નથી માટે હુ ધારુ છું કે વાનરનું રૂપ
ધરી આ કોઈ મહાન પ્રાણી આવેલું છે ૧૨-૧૪
મોટા પ્રયત્ન કરીને પણ તમે તેને પકડો હે
બળવાન રાક્ષસે ! જોકે ઇન્દ્રાણુ સર્વ દેવો તથા
અસુરો સહિત આપુ નલોકન પણ તમારી સામે
સ નામમા બિલુ રહી શકે તેમ નથી, તે પણ જય
મેળવવાની ઇન્દ્રાવાળા નીતિનુ પુરુષે પ્રયત્ન કરી
પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરવું જોઈ એ સ આમમા
જન બલવા પરાજય અનિશ્ચિત જ હોય છે '

રાવણના ઉપયુક્ત વચન સાંભળી તથા તેની
આજ્ઞા મન્તક પર ચડાવી અંતિ સરખા તેજસ્વી
મહાબળવાન રાક્ષસો ઉત્તમ રથો, મહોન્મત્ત
હસ્તીએ તથા વેગવાળા અશ્વો ઉપર આરૂઢ થયા
અને તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો નહણું કરી મોટા સન્ય
સહિત અતિ ઉતાવળે અશોકવાટિકા તરફ ચાલી
નીકળ્યા રાક્ષસો થોડીક વારમા અશોકવાટિકા
નજીક જઈ પહોંચ્યા, ત્યારે બિગતા સૂર્યની પેઠે
પોતાના તેજસ્વી કિરણોથી પ્રકાશતો, મહાન
શોર્ષવાળો, મોટા વેગવાળો અને અત્યંત બળ
વાળો કપિવર હનુમાન તેઓના જોવામા
આવ્યો ૧૫-૨૦ તીવ્ર બુદ્ધિવાળા મૌઢ દહવાળા,
મોટા ઉત્સાહવાળા અને લાંબી જીભઓવાળા
હનુમાનને જોતા જ તે સર્વ રાક્ષસો છૂટાછૂટા
વહે ચાઈ ગયા અને પોતપોતાના લય કર હથિ
યાર ઉગામી ચોમેરથી તેની ઉપર તટી પડ્યા
તેમાના 'દુર્ધર્ષ' નામના સેનાપતિએ કમળ
સરખા આકારવાળા, પીળા મુખવાળા અને
તીક્ષ્ણ એવા પાત્ર બાણ હનુમાનના મન્તકમા
માર્ચા દુર્ધર્ષના પાત્ર બાણોથી મન્તકમા વોંધા
યેલો હનુમાન મોટી ગર્જના કરી દશે દિશાઓને
ગળવતો આકાશમા બિડ્યો ૨૧-૨૩ રથમા
બેઠેલો શૂરવીર દુર્ધર્ષ રાક્ષસ પણ ધનુષ્ય સજ્જ
કરીને તીક્ષ્ણ અગ્રવાળા અસખ્ય બાણો વર
સાવતો હનુમાનની પાછળ પડ્યો એ સમયે જેમ

વર્ષાઋતુના અતનો વાયુ જળવૃદ્ધિ કરતા મેઘને
વીખેરી નાખે છે, તેમ આકાશમા રહેલો હનુમાન
એ દુર્ધર્ષ રાક્ષસે મૂકેલી બાણવૃદ્ધિ વીખેરી
નાખતો હતો દુર્ધર્ષ રાક્ષસે જનારે તેને અત્યંત
પીડિત કર્યો, ત્યારે પવનસુત હનુમાને મોટી
ગર્જના કરીને પ્રથમ કરતા પણ અધિક પ્રચંડ
રૂપ ધારણ કર્યું અને વીજળી જેમ પર્વત પર
પડે તેમ મોઝે કૂંઠકો મારીને દુર્ધર્ષ રાક્ષસના
રથ પર પડ્યા હનુમાનના પડવાથી દુર્ધર્ષન
આંઠ અશ્વો કચરાઈ ગયા, રથના પડા તથા
બેઠક લાગી ગયા અને દુર્ધર્ષ પોતે પણ પ્રાણ
રહિત થઈ ને નીચે પડ્યા ૨૪-૨૮

દુર્ધર્ષને મરણ પામી પૃથ્વી પર પડેલો
જોઈને ક્રોધયુક્ત થયેલા યુપાક્ષ તથા વિરૂપાક્ષ
આકાશમા બિડી હનુમાનની પાસે ગયા અને
અતરિક્ષમા બિલેલા હનુમાનની ાતીમા જોસભેર
મુકગરોના પ્રહાર કર્યો ૨૯, ૩૦ ત્યારે મહાબળવાન
હનુમાન ગરુડ સરખા વેગથી પૃથ્વી પર ઊતરી
આવ્યો અને એક મોટું શાલવૃક્ષ ઉપાડીને તે
વડે એ બન્ન રાક્ષસોને ઠાર કર્યો ૩૧, ૩૨

મહાબળવાન હનુમાને જો સેનાપતિઓને
હણ્યા, એ સમાચાર સાંભળીને કૌપાયમાન
થયેલા પ્રથમ તથા ભાસડળું પોતાના અયુધો
ઉગામીને હનુમાન તરફ દાડી આવ્યા અને
યશસ્વી એવા હનુમાનની એ બાણોએ બિલા
રહ્યા ૩૩, ૩૪ પ્રથમે હનુમાન ઉપર તીક્ષ્ણ અપી
વાળા પટ્ટિશનો અને ભાસકાળે નાશીલો પ્રહાર
કર્યો ૩૫ બન્ન રાક્ષસોએ કરેલા પ્રહારથી લોહી
જીવાણુ થયેલો હનુમાન પ્રભાતકાળે ઉદય પામતા
સૂર્ય સરખો દેખાવા લાગ્યો ૩૬ પછી અત્યંત
ક્રોધ પામેના કપિવર હનુમાને મુગો, સર્પો અને
વૃક્ષોવાળું એક પર્વતશિખર ઉપાડીને તે બન્ન
રાક્ષસો પર ફેંક્યું તે શિખરનો પ્રહાર થતા જ
એ રાક્ષસોના તલ તલ જેવડા કટકા ધર્ધનયા ૩૭
એ રીતે પાત્ર સેનાપતિઓનો નાશ કર્યો પછી
હનુમાને બાકી રહેલી સેનાનો ક્ષણવારમા સહાર
કર્યો ૩૮ ઇન્દ્ર જેમ અસુરોનો સહાર કરે, તેમ

કવિવર હનુમાને અશ્વોથી અશ્વોનો, હસ્તીઓથી હસ્તીઓનો અને રથોથી રથોનો સહાર કર્યો. તે જ સમયે હણી પડેલા અશ્વો, હસ્તીઓ અને રાક્ષસોથી તથા ભાગી ગયેલા રથોથી અગ્રોક વાટિકાના સર્વ ભાગો ઉધાર ગયા.

સેના તથા વાહન સહિત રાવણના પાથે
સેનાપતિઓને હાણીને કપિવર હનુમાન પ્રબળો
સહાર કરી નિશ્ચિત થયેલા કાળની પેઠે વિરામ
પાથ્યો અને પુનઃ જગાબાના તોરણ પર
બર્ધને બેઠો. ૨૦, ૨૧

શ્રીવાલ્મીકી મહામુનિમણિ આદિક જ્ઞ શ્રીરામાયણ
સુદરકાદમા ૪૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૭ મો.

इत्युभान् ५२६४-अक्षकुमारो वध
सेतापीन्यञ्च स तु प्रमापतान्दनुमता सानु
चरास्वहाह्वान् । निशम्य राजा समरोद्धतोन्मुख
कुमारम् प्रसमेक्षताक्षम् ॥ १ ॥

સેના તથા વાહન સહિત પાથે સેનાપતિ
ઓને હનુમાને માર્યા, એ સમાચાર લાવી રાક્ષસ
રાજ રાવણે સલામ પોતાની સન્મુખ બેઠેલા,
યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહવાળા અને સ આમત્તા ઉદ્ધ
એવા અક્ષકુમાર સામે દષ્ટિ કરી ૧ રાવણની
દષ્ટિથી જ પ્રેરાયેલો અને સુવર્ણના ચિત્રવિચિત્ર
ધનુષ્યવાળો અક્ષકુમાર ત્રણ પ્રાણણોએ હુતદ્રવ્ય
હોત્રી વૃદ્ધિ પમાડેલા અગ્નિની પેઠે એકાએક
ભલો થયો. અત્ય ત પરાક્રમી અક્ષકુમાર ભગતા
સૂર્ય સરખી કાતિવાળા અને શુદ્ધ સુવર્ણના
પતરાવી મટેના મોટા રથમા ભેગી કપિગ્રહ
હનુમાન સામે યુદ્ધ કરવા ચાલ્યો ૨,૩ અક્ષ
કુમારનો રથ મોટી તપશ્ચર્યા કરીને મેળવેલો
હતો, શુદ્ધ સુવર્ણની રચનાથી ચિત્રવિચિત્ર દેખાતો
હતો, રત્નજડિત દડવાળા નાનામોટા ધનુષ્ય
શોભતો હતો, મન સરખા વેગવાળા ઉત્તમ નાહ
અશ્વો તેને બેઠેલા હતા ૪ દેવો અને અમુરો
પણ તેના પરાલભ કરવાને અશક્ત હતા તે રથ
આકાશમાગે ૫ પા ચાલતો હતો, જેથી કયાય
પણ તેની ગતિ અટકતી ન હતી તે ધૈર્યથી

સરખો પ્રકાશિત હતો, સમજ કરેલા ધનુષ્ય તથા બાલુથી ભરેલા ભાથાઓ તેમા જોવામા આવતા હતા આદિ દિશાઓમા આંધ તલનારો બાંધી રાખી હતી, યથાયોગ્ય સ્વાને શક્તિ અને તોમરાદિ શસ્ત્રો ગોઠવી રાખ્યા હતા, સૂર્ય-ચંદ્ર સરખી કાતિવાળા સુવર્ણના દોરડા વડે તેને મજબૂત બાંધેલા હતા અને યુદ્ધમા ઉપયોગી સાહિત્યોથી તે ભરપૂર હતો ૫૬

દેવના બેવા પરાક્રમવાળો અશ્વકુમાર ઉપ
 યુગ્ત દિવ્ય રથમાં બેઠીને યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો
 અશ્વોના હણહણાટ, હાનીઓના ચિરકાર અને
 રથોના ખણખણાટથી પર્વત સહિત આખી
 પૃથ્વી તથા આકાશને ઝલવતો અશ્વકુમાર સઘળી
 સેના સહિત અશોકવાટિકાના દરવાજા પર
 બેઠેલા હનુમાન આગળ આવી પહોંચ્યો, અને
 પ્રબળો સહાર કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેના કાળની
 પેઠે દરવાજાના તોરણ પર બેઠેના હનુમાનને
 જર્જરેલી દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. રાવણના પુત્ર
 અશ્વકુમારને જોઈ કષિવર હનુમાન પણ વિસ્મય
 થયા સજ્જમ પાર્યો.^{૭૮} મહાત્મા હનુમાને
 પ્રત્યે દર્શાવેલા પરાક્રમ-બળની તથા
 શાતાના બળાબળની તુલના કરીને મહાબળવાન
 અશ્વકુમાર જેમ પ્રલયકાળે સૂર્ય વૃદ્ધિ પામે તેમ
 હિ પામવા લાગ્યો, અર્થાત્ પોતામાં યુગતત
 માણવા લાગ્યો.^{૭૯} સજ્જામમાં કોઈથી પરાભવ ન
 ઈ શકે એવા હનુમાનનું પરાક્રમ ભાવોને અમ
 માર અત્યંત કોયે ભરાયો. પછો ચિર ચિત
 ભા રહી યજ્ઞ વીક્ષુ બાણ નૃસીને તેણે હનુમાનને
 દ્રવુ આક્રમવાન કયું.^{૮૦} બાણનો પ્રકાર યથા
 મા જરા પણ બ્યથા નહિ પામેલા, શત્રુનો
 નાશ કરવામાં સમર્થ, યુદ્ધ કરવામાં ઉત્થાહી
 ને જર્જરેલ પ્રેમા રહેતા કષિવર હનુમાનને
 માણુ. અશ્વકુમાર ચોટી વાર મુખી બેઠીયો
 રહ્યો.^{૮૧} પછીનુપાના હાર આગળ પાનને
 અને ધારણ કરનારા કાપરાકની અકાર
 માનની ઉપર ધમ્મી આ યો એ તથે દેવ
 નો અને અમરોને જય ઉપલાવે નનુ તન

યુદ્ધ થવા લાગ્યું ૧૭ રાજકુમાર અક્ષ અને કપિવર હનુમાનનું દારુણ યુદ્ધ મડાયાથી પૃથ્વી પરના સર્વ પ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યા, સૂર્યનું તેજ ઘટી ગયું, વાયુની ગતિ મંદ પડી, પર્વતો કંપવા લાગ્યા, આકાશ ગાજી ઊઠ્યું અને સમુદ્ર ક્ષુભિત થયો ૧૮

લક્ષ્યતાકેવુ, બાણ ચડાવવું તથા બાણ છોડવું એ નહેની યથાર્થ ક્રિયા બહુનારા અક્ષકુમારે સુવર્ણની પૂં જોવાળા અને એરી સાપ જેવા નણુ બાણ હનુમાનના મસ્તકમા માર્યાં. એકસાથે નણુ બાણ વાગવાથી હનુમાનના મસ્તકમાથી રુધિર વહેવા લાગ્યું અને તેના નેત્ર ધૂમવા લાગ્યા. એ વેળા બાણરૂપી કિરણોને ધારણ કરનારા તથા રુધિરથી રંગાયેલા હનુમાન પ્રભાતકાળે ઊગતા સૂર્ય સરખો શોભવા લાગ્યો, સંગ્રામ વિષે ચિત્ર વિચિત્ર શ્રદ્ધ હૃદયાર તથા ધનુષ્યને ધારણ કરી ઊભેલા રાવણના પુત્રને જોઈ યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયેલા કપિવર હનુમાન હર્ષભર વધવા લાગ્યો, ૧૯-૨૦ અને મધ્યાહનકાળે આકાશની મધ્યમા આવેલા સૂર્યની પેઠે કોધથી ઉગ્ર થવા લાગ્યો. મહાબળવાન પવનસુત હનુમાન પોતાના ક્રોધમયી નેત્રના અગ્નિથી સન્ય તથા વાહન સાહત અક્ષકુમારને સત્ક કરવા લાગ્યો. ૧૭ એ જોઈને ઇદ્રધનુષધારી મેઘ જેમ પર્વત પર વૃષ્ટ કરે, તેમ હાથમા ગ્રહણ કરેના ધનુષરૂપી ઇદ્રધનુષવાળો અને બાણરૂપી જળધારાવાળો અક્ષકુમારરૂપી મેઘ હનુમાનરૂપી પર્વત ઉપર બાણરૂપી જળ વરસાવવા લાગ્યો ૧૮

વધી ગયેલા તેજ, બળ વીર્ય અને બાણ વાળા તથા સંગ્રામમા ઉગ્ર પરાક્રમવાળા અક્ષ કુમારને જોઈને હર્ષમા આવેલા હનુમાને મેઘના જેવી નબીર ગર્જના કરી, પરંતુ કાન્તી બુદ્ધિને

* વર્તીકનુમા વાદળોમા પથરોની પરિવેશ થાય છે તેને ઇદ્રધનુષ' કહે છે. બુદ્ધિશાલી ગ્રામ્ય ભાષામા તેને મછ તારૂં એમ કહે છે એ ઇદ્રધનુષ સવરના વખતે પશ્ચિમ તરફ અને સાંજને વખતે પૂર્વ તરફ દેખાય છે

લીધે તે ગર્જનાને નહિ ગણુકારતા શ્વાભિમાનથી ક્રોધ પામેલા અને રુધિર સરળા લાલ નેત્રવાળો અક્ષકુમાર હાથી જેમ ઘાસથી ઠકાયેલા ટૂવા પાસે આવે, તેમ અપ્રતિમ બળવાળા હનુમાનની પાસે આવ્યો અને તેણે હનુમાન ઉપર ભેમભેર બાણોનો મારો ચલાવ્યો, ત્યારે પોતાના હાથ પગ હલાવી ભય કર રૂપ દર્શાવતો કપિવર હનુમાન મેઘ સરળી ભય કર ગર્જના કરી એક દમ આકાશ તરફ ઊડ્યા એ જોઈને રથીત્રક અને મહાપ્રતાપી બળવાન અક્ષકુમાર હનુમાનની પાછળ પડ્યા અને મેઘ જેમ પર્વત ઉપર શિલાઓની વૃષ્ટિ કરે, તેમ હનુમાન ઉપર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો ગૂરવીર હનુમાન મન સરળા વેગવાળો હોવાને લીધે વાયુની પેઠે બાણોની વચ્ચે થઈને નીકળી જઈ પોતે નો બચાવ કરતો વાયુમાર્ગે વિચરવા લાગ્યો. વનુષ્ય ગ્રહણ કરી યુદ્ધ કરવા મચેલા અને અનેક પ્રકારના બાણો વડે આગ્રશને ઝાઈ દેતા અક્ષ કુમારને અત્યંત માનની દૃષ્ટિથી જોતો કપિવર હનુમાન પોતાના મનમા ચિંતા કરવા લાગ્યો. અતે મોટી જીલ્જોવાળા, ગર્જતરવને બહુનારા અને અક્ષકુમારના બાણથી વલ્લ સ્થગમા વીધા ચેલા મહાત્મા હનુમાને મોટી ગર્જના કરીને સંગ્રામ વિષે પરાક્રમ કરવાનો વિચાર કર્યો ૨૧-૨૨

હનુમાન વચ્ચાયુ અહા! ઊગતા સૂર્યના જેવી ક્રાંતિવાળો આ કુમાર બળક્રાંતિ મેં હું પરાક્રમ કરે છે અને સઘળી પુદ્ગલ એ જાણે છે, તેથી હું એનો નાશ કરી શકતે નથી ૨૧ આ કુમાર પોતાના પરાક્રમે કરી મહાન ા સવ રીતે સાવધ છે, યુદ્ધમા અત્યંત સહનશી છે અને તે પોતાના પરાક્રમના ગુણોએ ઢરી નાળો, યક્ષો તથા કપિઓની પણ સત્કાર પામેના છે ૨૨ પરાક્રમ અને ઉત્સાહથી ઉરકેરાયેલા મનવાળો આ અક્ષકુમાર પોતાની સેનાને મોખરે ઊભો રહી મને ઠાકે ા ઝડપથી ચાલનારા આ કુમારનું એણે તો પરાક્રમ જણાવ છે કે જે જોઈને દેવો અને અસુરોના મન પણ કંપાનમાન

શાય !^{૨૮} અરે, હું જો એ રાજકુમારની ઉપેક્ષા કરીશ, તો તે અવશ્ય મારો પરાભવ કરશે. સંઘામમાં એનું પરાક્રમ પ્રતિપળે વધતું જાય છે માટે હવે તો એનો નાશ કરવો એ જ આવશ્યક છે. વૃદ્ધિ યાગતા અગ્નિની ઉપેક્ષા કરવી એ ઉચિત જ નથી. '

એ પ્રમાણે શત્રુના અળનો તથા તેની સાથે ઠવી રીતે યુદ્ધ કરવું તેનો વિચાર કરીને મહા-પરાક્રમી હંતુમાને અશ્વકુમારનો વધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી વાયુમાર્ગમાં વિચરતા અશ્વ-કુમારના રથના આઠ અશ્વો કે જે સંઘામમાં પાછા નહિ હડનારા, સ્થિરપક્ષે ગતિ કરનારા અને જારને સહન કરનારા હતા, તેને શૂરવીર હંતુમાને હાથની લપકાક લગાવીને મારી નાખ્યા. હંતુમાનની લપકાક વાળતાં જ જેના આઠે અશ્વો મરી ગયા, પડાં ભાંગી ગયાં અને એસવાનો મધ્યભાગ પણ ચૂરેચૂરા થઈ ગયો, એવો અશ્વ-કુમારનો રથ આકાશમાંથી પૃથ્વી પર આવી પડયા. ૨૯-૩૨ ત્યારે જેમ કેઈ તપસવી મુનિ પોતાની તપશ્ચર્યાના પ્રભાવથી પંચભૂતાત્મકે દેહને ત્યાગ કરી સ્વર્ગ પ્રત્યે જાય, તેમ ધર્મી તથા ખડગને ધારણ કરનારો અશ્વકુમાર ભાગેલા રથનો ત્યાગ કરી તરત જ આકાશમાં હંતુમાન તરફ ઊડ્યો. પોતાના પિતા વાયુના જેવા પરા-ક્રમી કપિવર હંતુમાને પક્ષીઓ, સિદ્ધલોક તથા વાયુએ સેવેલા અંતરિક્ષમાં વિચરતા અશ્વકુમારને જોઈને તરત જ તેની પાસે જઈ, જોરથી તેના બેઠે પગ પકડયા અને ગરુડ જેમ મોટા સપાને ફેરવે તેમ તેને પોતાના મસ્તક પર હલ્લેર વાર ફેરવીને વેગથી પૃથ્વી પર ફેંક્યો. ૩૩-૩૫ પૃથ્વી પર પડતાં જ અશ્વકુમારનાં હાથ, જીરુ, કેડ અને છાતી ભાંગી ગયા, હાડકા તૂટી ગયાં, નેત્ર અહાર નીકળી પડ્યાં, અવયવોના સાંધા વીજ-રાઈ ગયા. નાડીઓ તૂટી ગઈ, શરીરમાંથી રુધિર નીકળવા લાગ્યું અને તે મરણશ્વરણ થઈ પડ્યો.

હંતુમાને અશ્વકુમારને માર્યો એ વાત જાણી રાવણ અત્યંત લાલચીત થયો. એ વેળા બ્યોતિ-

શ્વકના સાગમાં જમણ કરનારા મહર્ષિ, યજ્ઞ, પન્નજ અને ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓ કે જેઓ હંતુમાનનું પરાક્રમ જોવા માટે સ્થિર થઈ બેસા હતા, તેઓ સર્વ અશ્વકુમારને હણાયેલો જોઈને વિસ્મય પામ્યા અને કપિવર હંતુમાનના સાગું જોવા લાગ્યા. રુધિર સરળાં લાલ નેત્રવાળા અને ઇન્દ્રના પુત્ર સરળા પરાક્રમી રાવણપુત્ર અશ્વકુમારને હણી શૂરવીર હંતુમાન વિશ્વાંત જેવા માટે ઈશ-વાળના તોરણ પર જઈને બેઠો. એ વેળા કપિવર હંતુમાન પ્રબળો ક્ષય કરીને શાંત થયેલા કાળ સરળો દેખાતો હતો. ૩૧-૩૯

ઈત શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિભણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણમ્
સુદરકાંડમાં ૪૮મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૮મો

હંતુમાનનું પરાક્રમ-ઇન્દ્રજિત સાથે યુદ્ધ-
બ્રહ્માજેથી હંતુમાનનું બંધાણ

તત્ત્વસ્તુ રક્ષોઽષિપતિર્મદાત્મા હનુમતાસે નિહતે
કુમારે । મ્તાઃ સમાધાય સ દેવકલ્પ સમાદિવેરોન્મ-
જિને સરોજઃ ॥ ૧ ॥

હંતુમાને અશ્વકુમારનો વધ કર્યો એમ જાણી રાક્ષસાધિપતિ રાવણ અત્યંત ખેદગ્રસ્ત થયો. પછો તેણે પોતાના મનને શાંત કરી કોપાયમાન થઈ દેવ સમાન કાંતિવાળા પોતાના પુત્ર ઇન્દ્ર-જિતને આજ્ઞા આપી : ' પ્રિય પુત્ર ! તું અશ્વવિદ્યા બાણે છે. રાક્ષસીઓમાં શ્રદ્ધ છે, દેવો અને અસુરોને પણ શ્રેષ્ઠ ઉપભવનારો છે, ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓમાં પણ તારું પરાક્રમ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે અને બ્રહ્માદેવની તપશ્ચર્યા કરીને તે' બ્રહ્માજી મેળવેલું છે. ૨ હે ઇન્દ્રજિત ! ઇન્દ્રના આશ્રયે રહેનારા જોગવપચાસ મરુદગણ અને સવળા દેવતાઓ પણ સંઘામમાં તારા અસ્ખળ આગળ બેસા રહેવાને સમર્થ નથી. યુદ્ધ કરવાથી પાછો ન હોઈ એવો તારા સિવાય તમે લોકમાં અન્ય કોઈ નથી તેમ જ પોતાના જુવન્યમાં સક્ષિત, તપોબળથી સક્ષિત, દેશકાળને બળુનાર અને વીન શુદ્ધિમાન પણ તું જ છે. નુદસમયે કોઈ પણ કાર્ય કરવું વારે મન દ્રબંદ નથી અને

બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરીને તું સમગ્ર રાજકાર્ય કરવાને સમર્થ છે. ત્ર્યુલોકમા એવો કેઈ પણ નથી, જે તારા અસંખ્યબળને તથા સાહજિક બળને બાંધતો ન હોય. સંગ્રામ વિષે તારું અસંખ્યબળ, પરાક્રમ અને તપોબળ એ સઘળું મારા સરખું જ છે, તેથી 'તું મોટા-સંગ્રામમાં પણ જ્ય મેળવવીશ' એવો મને વિશ્વાસ રહે છે અને તને યુદ્ધમાં મોકલવાથી મારા મનમાં ખેદ થતો નથી ૩-૧

‘હે ઇન્દ્રજિત ! અયોઠવાટિકામાં આવેલા એક વાનરે આપણા સર્વ ક્રિકર રાક્ષસોનો, જ ખુમાલીનો, સાત અમાત્યપુત્રોનો, પાંચ સેના પતિઓ અને અશ્વ, હસ્તી તથા રથથી ભરેલી મોટી સેનાનો નાશ કર્યો છે. તદ્દપરાત મહોદર અને અક્ષકુમારને પણ રણભૂમિ પર સુવાડ્યા છે, પરંતુ હે શત્રુસંહારક ! તારા પરાક્રમ માટે મને જેટલો વિશ્વાસ છે તેટલો તેઓ માટે ન હતો ૭, હે વીરપુત્ર ! હવે તું આપણું સન્ય હંથાવું તેને તથા એ વાનરના પ્રભાવ અને પરાક્રમ બેઈને પોતાના બળનો વિચાર કર અને તારા બળને છાજે એવું પરાક્રમ કર. ૬’ હે અશ્વધારીઓમાં શ્રદ્ધા ! તું એ વાનર હનુમાનનો પરાજ્ય કરવા માટે જ અને પોતાના તથા શત્રુના બળનો વિચાર કરીને જેમ કરવાથી આપણી સેનાનો નાશ ન થાય તેમ કર ૧૦ હે વીર ! આ સમયે સેના ઉપર વધુ આધાર રાખવો યોગ્ય નથી, કેમ કે એ વાનર એકી વખતે મોટી મોટી સેના ઓનો સહાર કરી નાખે છે. વળી એ વાનરના સબધમાં વ્યર્થ થયેલા વજ્રાદિ-આયુધો પણ આ સમયે વધુ વિશ્વાસપાત્ર નથી, કેમ કે એ વાનરની ગતિ વાંચુ કરતા પણ અધિક છે. એ વાનર અગ્નિ સરખો તેજસ્વી અને અપરિમિત બળવાળો છે, તેથી શસ્ત્રાસ્રો વડે તેનો વધ થયો નહિ ૧૧ હે ઇન્દ્રજિત ! આ મે કહ્યું તે બાબતનો

- જન્મ થતા જ હનુમાન મૂર્ચને કૃષ્ણ માની તેને પકડવા ઊડ્યા ત્યાર દેવતાઓ સાથેના સંગ્રામમાં તેને અગ્નિ આયુધો વાગ્યા હતા, છતાં તેનો નાશ થયો નહિ તેથી અહીં વજ્રાદિને વ્યર્થ કહ્યા છે

સ પૂર્ણ વિચાર કરી આવી પડેલું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે તું સાવધાનપણે કટિબદ્ધ થા. તું તારા ધનુષ્યના બળ ઉપર આધાર રાખીને શત્રુની સામે જ અને તને પોતાને હાનિ ન થાય એવી રીતે યુદ્ધનો આરંભ કર. ૧૨ હે શ્રદ્ધા બુદ્ધિ વાળા પુત્ર ! હું તને આવા ભય ઠર યુદ્ધમાં મોકલું છું, તે બેકે પિતા-પુત્રના વ્યવહારથી ભેતા અયોગ્ય છે, પરંતુ આવી રીતે ક્ષત્રિયો માટે તેમ જ મારા જેવા રાજધર્મીઓ માટે તો શ્રદ્ધા જ મનાયેલી છે. ૧૩ સંગ્રામમાં જ્ય મેળવવા ઇચ્છતા ક્ષત્રિયે અથવા રાજધર્મીનું સાર વર્તન કરા કેઈ પણ પુત્રને અનેક શાસ્ત્રોમાં તથા યુદ્ધકળામાં નિપુણતા મેળવવી જ જોઈ એ’

પોતાના પિતા રાવણના વચન સાંભળીને દેવ સરખો પ્રભાવશાળી ઇન્દ્રજિત ઉતાવળે તેની પ્રદક્ષિણા કરીને સંગ્રામમાં જવા તત્પર થયો એ સમયે સલામાં જોડેલા તેના ઇંદ્ર મિત્રોએ તેની ઘણી પ્રશ્ન સા કરી અને સંગ્રામમાં જવાના તેના ઉત્સાહને વધાર્યો. પછો પર્વણીમાં વૃદ્ધિ પામતા સમુદ્રની પેઠે હર્ષમાં આવેલો કમળ સરખા નેનવાળો ઇન્દ્રજિત યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો અસહ્ય પરાક્રમવાળા ઇન્દ્રજિતના રથને ગરુડ સરખા વેગવાળા અને તીક્ષ્ણ હાઠવાળા ચાર ત્રિહોળેલા હતા તેમાં બેસીને ધનુષધારીઓમાં તથા અસ્ત્રવિદા બાણનારાઓમાં શ્રદ્ધા એવો ઇન્દ્રજિત ઉતાવળે અયોઠવાટિકા પ્રત્યે ચાલ્યો. ઇન્દ્રજિતના ધનુષ્યનો ટકારવ તથા તેના રથની ગર્જના સાંભળીને શરવીર હનુમાન અત્યંત હર્ષિત થયો. સંગ્રામકુશળ ઇન્દ્રજિત તીક્ષ્ણ અણીવાળા બાણો લઈને ઉતાવળે હનુમાન પ્રત્યે જવા લાગ્યો ૧૪-૨૧

અત્યંત હર્ષમાં આવેલો ઇન્દ્રજિત જ્યારે હાથમાં ધનુષ્ય-બાણ લઈને સંગ્રામમાં જવા નીકળ્યો, ત્યારે દશે દિશાઓમાં અધગત ડગાઈ ગયો અને શિયાળ વગેરે ભય કર પ્રાણીઓ આત્મગભિરૂપ શબ્દો ઉચ્ચારવા લાગ્યા ઇન્દ્રજિત અને હનુમાનનું યુદ્ધ બેવા માટે આકાશમાં

લીધે જેનાં નેત્ર લાલ થયાં હતાં અને ઈર્ષ્યાનિતા
પરાક્રમથી વિસ્મય પાડ્યો હતો, તે ભયંકર પરા-
ક્રમવાળો હતુમાન રાક્ષસરાજ રાવણના સામું
જેવા લાગ્યો.^૧

મહાતેજસ્વી રાવણ મણિમુક્તા જડેલા જિંઘા
સુવર્ણના મુકુટથી શોભતો હતો.^૨ બાજુ મન વડે
જ નિર્માણ કર્યા હોય એવા મોંઘા મૂલ્યના હીરા
વજેરે રત્નોથી જડેલા સુવર્ણના અલંકારો તેણે
ધારણ કર્યા હતા.^૩ તેણે કિંમતી રેશમી વસ્ત્ર
પહેર્યાં હતાં. શરીર પર રક્ત ચંદનનો લેપ કર્યો
હતો અને કેસર, કસ્તૂરી વગેરેથી મિશ્રિત ચંદન
ચતુરું હતું.^૪ રાતાં અને બિહામણાં નેત્રોથી તે
વિચિત્ર દેખાતો હતો. તેની અળકતી અને લાંબી
દંતપંક્તિઓ પર લાંબા હોઠ આવી રહ્યા હતા.^૫
જેમ મંદર પર્વત અનેક સર્પોથી ભરેલાં પોતાનાં
શિખરોથી શોભે, તેમ મહાતેજસ્વી રાવણ
પોતાનાં દશ મસ્તકોથી શોભતો હતો.^૬ તે
કાળજાના પર્વત જેવો દેખાતો હતો. તેના
વક્ત્રસ્થળ પર સુંદર હાર શોભતો હતો અને
પ્રભુચંદ્ર સરખા પ્રકાશવાળા સુખને લીધે તે
જીવતા સૂર્ય સહિત મેઘમંડળ જેવો દેખાતો
હતો.^૭ સુવર્ણના બાળુખંધવાળા અને પ્રકાશ-
માન પોંચીઓને ધારણ કરનાર રાવણના હાથ
પાંચ ફણાવાળા સર્પોના જેવા દેખાતા હતા.
એ રાવણ સુંદર બિછાનાં બિછાવેલા અને રત્નોથી
જડેલા જિંઘા સ્ફટિકના આસન પર બેઠેલો હતો.
તેની આંખોઆંખો બિલેલી અલંકાર સળેલી ઉત્તમ
ઓંચો હાથમાં ચામર લઈ તેના ઉપર વાડુ ટાળી
રહી હતી.^{૮-૧૦} હુધર, પ્રહસ્ત, મહાપાર્શ્વ અને
નિકુલ એ ચાર મંત્રીઓ કે જેઓ મંત્રના તત્ત્વને
જાણનારા હતા, તેઓથી એ અભિમાની રાવણ
વીંટાયેલો હતો. તે બધે ચાર સમુદ્રોથી
વીંટાયેલુ ભૂમંડળ હોય એવો શોભતો હતો.^{૧૧-૧૨}
દેવતાઓ જેમ ઈર્ષ્યની ઉપાસના કરે, તેમ મંત્ર-
તત્ત્વને જાણનારા અને લાંબી દૃષ્ટિવાળા બીજા
પણ કેટલાક મંત્રીઓ તેની ઉપાસના કરતા
હતા.^{૧૩}

મેરુ પર્વતના શિખર ઉપર રહેલા જળપૂર્ણ
મેઘની પેઠે જિંઘા આસન પર બેઠેલા અત્યંત
તેજસ્વી રાવણને હતુમાને જોયો, ભયંકર પરા-
ક્રમવાળા રાક્ષસોથી પીડાવા છતાં પણ અતિ
વિસ્મય પામેલો હતુમાન રાવણને સ્થિર દૃષ્ટી
જેવા લાગ્યો.^{૧૪-૧૫} રાવણની કાંતિ જોઈને તેના
તેજથી મોહિત થયેલો કપિવર હતુમાન પોતાના
મનમાં વિચારવા લાગ્યો :^{૧૬} "અહા, રાક્ષસોના
રાજા રાવણનું શું રૂપ છે! એનું શું ધૈર્ય છે!
શું એનું બળ છે! શી એની કાંતિ છે! અરે,
એનામાં કેવાં ઉત્તમ લક્ષણો છે!"^{૧૭} જો આ
રાવણમાં માત્ર એક અધમ ન હોય, તો એ
ઈર્ષ સહિત સર્વ દેવોના પણ રક્ષણકર્તા થઈ
પડે.^{૧૮} છતાં તેનાં ક્રુર, નીચ તથા લોકોમાં
નિહિત થયેલાં ક્રમથી દેવો અને જાનવો સહિત
સર્વ લોકો તેનો ભય પામે છે.^{૧૯} આ રાવણ
આખા જગતનો પ્રલય કરવા ધારે, તો તે તેમ
કરવાને પણ સમર્થ છે."

આમાપ તેજવાળા સસસરાજ રાવણને-
પ્રભાવ જોઈને બુદ્ધિમાન હતુમાને એ પ્રમાણે
અનેક પ્રકારના વિચાર કર્યા.^{૨૦}

હવે શ્રીવાહ્મીકિ મહાહુનિર્મળીત આદિત્ય શ્રીરામવલ્લભ
સુદરકાંડમાં ૪૯ થી ૮૭ સમાપ્ત

સર્ગ પંચમો

રાક્ષસલામાં હતુમાન-પ્રહસ્તનો

પ્રશ્ન-તું કોણ છે?

તમુલસ્થ મહાવાહુ. નિર્વાસે વૃત્ત સ્થિતમ્ ।

તેયેન મહતાગ્રિહો રાવણો લોકરાયણ ॥ ૧ ॥

પોતાની આગળ બિભેલા પીળાં નેત્રોવાળા
તેજસ્વી હતુમાનને જોઈને સર્વ લોકોને રક્ષ-
વારો રાવણ અત્યંત કાંપે ભરાયો. પોતાના
મનમાં ચકિત થઈને તે વિચારવા લાગ્યો :
"અરે, મેં પૂર્વે જેની મશ્કરી કરી હતી અને
જેણે મને શાપ આપ્યો હતો, તે મહાસમર્થ
સાક્ષાત નહીં તો આ વાનરરૂપે આદી નહિ
આવ્યો હોય? અથવા તો ભંજિરાજનો પુત્ર

આજ્ઞાસુર તો આ રૂપે અહીં નહિ આવ્યો હોય ? ૧૧-૩

પછી કોપને લીધે જોનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ જયાં હતાં, એવા રાવણે પોતાના મુખ્ય મંત્રી પ્રહસ્ત પ્રત્યે સમયને અનુસરતું ઉત્તમ અર્થવાણું વચન કહ્યું :^૫ ‘હે પ્રહસ્ત ! તું આ દુરાત્મા વાનરને પૂછ કે તે ક્યાંથી આવ્યો છે ? આ માટે આવ્યો છે ? અને આપણી અશોકવાટિકાને ઉત્ખલ કરવામાં તથા રાક્ષસોને મારવામાં એનો શો અર્થ સમાયેલો છે ?’ જેનું કોઈથી પણ આક્રમણ ન થઈ શકે એવી આ લોકાનયરીમાં આવવાતું તેમ જ રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું એને શું પ્રયોજન છે, એ સઘળું તું આ હુમ્તિયાને પૂછ. ૧૨

રાવણની આજ્ઞા થતાં પ્રહસ્ત મંત્રીએ હનુમાન પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે વાનર ! તું જાણ થા, તારું લાલુ થશે. તારે જરા પણ ભય ધરવો નહિ. હે વાનર, જો તને આ રાવણરાયની નગરીમાં ઘટે મોકલ્યો હોય તો તે ખરેખર કહે. હે ભાઈ ! તને ફરીથી પણ કહું છું કે, તારે જરાયે ડરવું નહિ, તને અમે છોડી મૂકીશું. ૧૩ જે તું કુબેર, યમ કિંવા વરુણનો શ્રેષ્ઠ હોય અને વાનરનો વેશ ધરીને અહીં આવ્યો હોય, તો તે પણ યથાર્થ કહે; અથવા તો વિજય ઇન્દ્રનારા વિષ્ણુએ તને હૃત વરીકે અહીં મોકલ્યો હોય તો તે પણ સત્ય કહે. તારું તેજ અને બળ વાનર જેવું નથી; માત્ર તારો ઉપરનો વેશ જ વાનર જેવો છે. હે વાનર ! જો તું ખરેખર કહોય, તો તને આજે જ છૂટો કરવામાં આવશે અને જો ભૂકું જોતીય, તો ભવર્ષ દુર્લભ થઈ પડશે. ૧૪-૧૫ તારે અહીં આવવાનું જે કારણ હોય તે તું કહી દે.’

પ્રહસ્તનું વચન સાંભળીને હનુમાને રાવણ પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે રાક્ષસેન્દ્ર ! હું ઇન્દ્રનો, યમનો કે વરુણનો હૃત નથી, તેમ જ વિષ્ણુ કિંવા કુબેરની સાથે મારે મૈત્રી નથી કે જેથી તેઓએ મને અહીં મોકલ્યો હોય. ૧૬-૧૭ હું વાનરભૂતિમાં

જન્મેલો માત્ર વાનર જ છું. હું રાક્ષસરાજનાં એટલે કે તારાં દર્શન માટે અહીં આવ્યો છું. ‘મને રાવણનું દર્શન થવું ઘણું જ દુર્લભ છે’ એમ વિચારીને મેં તારાં દર્શન માટે તારી અશોકવાટિકા ભાંગી નાખી. બ્યારે બળવાન રાક્ષસો મારી સાથે યુદ્ધ કરવા માટે આવ્યા, ત્યારે મારા દેહનું રક્ષણ કરવા અર્થે મેં તેઓનો સંહાર કર્યો. દેવો, અસુરો કે અન્ય કોઈ પણ મને અશ કિંવા પાશ વડે બાંધી શકે એમ નથી. હું જે પ્રહાસથી બંધાયો છું તે તો મને તેમ થવા માટે પ્રહરેવનું વરદાન મળેલું છે. વળી ઘણું કરીને તો તને જોવાની ઇચ્છાથી જ મેં પ્રહાસને માન કર્યું છે. ૧૮-૨૦ હું પ્રહાસથી યુક્ત થયો હતો, છતાં રાક્ષસો મને બાંધેલાની પેઠે જ તારી પાસે લઈ આવ્યા છે. હું સમચંદ્રતા કોઈ એક કાર્ય માટે તારી પાસે આવ્યો છું. ૨૧ હે રાજન ! તું મને અમાપ તેજવાળા રઘુવીરનો હૃત ભણ અને મારું હિતકર વચન સાંભળ. ૨૨

હવે શ્રીવાલ્મીકિ મહાત્મનપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુરસંગ્રહ પદ્યે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૫૧ મો

રાજસભામાં હનુમાન-રાવણને શિખામણ-રામ સાથે વેર કર મા

૧ સમીક્ષ્યે મહાસત્ત્વે સત્તવાન્દરિસત્તમઃ ।

ધાન્યમર્ષવદ્યમસ્તનુવાચ દશાન્તમ ॥ ૧ ॥

મહાબળવાન રાવણને જોઈ જરા પણ નહિ ગભરાયેલી પરાક્રમી હનુમાન રાવણ પ્રત્યે અર્થ-યુક્ત વચનો કહેવા લાગ્યો :^૧

‘હે રાક્ષસેન્દ્ર ! કપિવર સુગ્રીવની આજ્ઞાથી હું તારી પાસે આવ્યો છું. તારા ભાઈ સુગ્રીવે તારું કુશળ પુછ્યું છે. ૨* હે રાજન ! તારા ભાઈ મહાત્મા સુગ્રીવે તારા પર જે સંદેશો કહાવ્યો છે તે તું મારા મુખથી સાંભળ. સુગ્રીવનો સંદેશો

* અહીં સુગ્રીવને રાવણનો ભાઈ કહીને મહાલતુર હનુમાને રાવણને બોલ્યું કે, સુગ્રીવ તારા પ્રત્યે લાઈ જટલી પ્રીતિ પરાવે છે, માટે તું તેણે કહાવેલો સંદેશો સાંભળીને તે પ્રમાણે કર.

એકકા થયેલા નાગો, યક્ષો, જ્યોતિસ્કકમાં વિચરનારા મહાપિંચો, સિદ્ધો તેમ જ આકાશ-ને આનંદાદિત કરતાં પક્ષીઓનાં ટોળાં અત્યંત આનંદમાં આવી જિંચે સ્વરે બોલવા લાગ્યાં. ૨૨૨૩

ઇદ્રની પ્રતિભાચુક્ત દેવજવાળા રથમાં બેસીને ઉતાવળે પોતાની તરફ આવતા ઇદ્રજિતને ભેઠ મહાબળવાન હંતુમાને મોટી મજાના કરી અને અતિ પ્રાદ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ૨૨૨૪ હંતુમાનને ભેઠ ચિત્રવિચિત્ર ધનુષ્યવાળા ઇદ્રજિતે વીજળીના સરખો નાદ કરનાર પોતાનું ધનુષ્ય જોઈ ટંકારવ કયો. ભેતભેતામાં અત્યંત તીક્ષ્ણ વેગવાળા, મહાન બળવાળા, સંગ્રામમાં જરા પણ ભય નહિ ધરનારા અને પરસ્પર વેરચુકત થયેલા પવનચુત હંતુમાન તથા શવણપુત્ર ઇદ્રજિત એ બન્ને સામક્ષમાં આવી ગયા. એ વેળા બંને દેવસજ ઇદ્ર અચુરાધિપતિ બલિરાજ પરસ્પર વેરભાવથી સામ કથા હોય એમ તેઓ શોભવા લાગ્યા. ૨૫-૨૬ અપ્રતિય બળવાળો કપિવર હંતુમાન સંગ્રામમાં માન પામેલા અને ધનુષ્યો ધારણ કરનારા મહારથી ઇદ્રજિતના બાણના વેગથી પોતાની અતુરાર્ધથી ચુકાવતો અંતરિક્ષ-માર્ગે વિચરવા લાગ્યો. ૨૭ ચતુષ્પક્ષના વીર ચોદાઓને શૂરવીર ઇદ્રજિત લાંબી અણીવાળા, તીક્ષ્ણ ધારવાળા, સુવર્ણની પૂંખવાળા અને વજ્ર સરખાં વેગવાળા મજાબૂત બાણો હંતુમાન પર ઉપરાઉપરી મૂકવા લાગ્યો. ઇદ્રજિતના રથનો, તેણે જોયેલા ધનુષ્યનો તથા મૃદંગાદિ રણવાદ્યોનો ધ્વનિ સાભળતો કપિવર હંતુમાન આકાશમાર્ગમાં જિતેલી રહી ઇદ્રજિતનું લક્ષ્ય ચુકાવવા લાગ્યો. ૨૮, ૨૯ ઇદ્રજિત ન્યારે ધનુષ્ય પર બાણ સંધતો, ત્યારે હંતુમાન તેની આગળ આવીને જિંદા રહેતો અને બાણ છોડવી વખતે પોતાની બંને બુલબુલો પસારીને જીવી જતો હતો. ૩૦ એ પ્રમાણે સંગ્રામ કરવામાં કુશળ અને મહાબળવાન એવા એ બન્ને જણા સર્વ જૂત-પ્રાણીઓને જોવાની ઉત્કંઠા કરાવે એવું

અદ્ભુત યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ૩૨

હંતુમાનને મારવાનો લાગ ઇદ્રજિતને મળતો ન હતો અને ઇદ્રજિતને હણવાનો લાગ હંતુમાનને મળતો ન હતો. એવી રીતે દેવ સરખા પરાક્રમવાળા બંને વીરો એકબીજાને અસહ્ય ઘર્ષ પડ્યા. અમોઘ બાણોનો મારો ચલાવવા છતાં પણ કપિવર હંતુમાનને બચી જતો ભેઠ ઇદ્રજિત પણ જ ચિંતાતુર થયો. તે એકાકીય વિચાર કરવા કરવા લાગ્યો. ૩૩, ૩૪ વિચાર કરતાં તેને જણાયું : 'આ વાનર અસ્ત-શસ્ત્રોથી મરે એમ નથી, માટે એને જીવતો જ પકડી લેવો ભેઠ એ, પણ રે, એ શી રીતે બની શકે ? ૩૫

અસંવિદ્યાનાં તરવેને બાણનારા અને અત્યંત તેજવાળા મહાબાહુ ઇદ્રજિતે 'હંતુમાન કોઈ પણ અસ્ત-શસ્ત્રથી મરશે નહિ' એમ વિચારીને તેને જીવતો બાંધી લેવા પ્રહારાત્મક ચક્રાણુ અને તે વડે હંતુમાનને બાંધી લીધો. ૩૬, ૩૭ ઇદ્રજિતે મૂકેલા પ્રહારના પાશથી બંધાયેને નિઃશ્વર થયેલા હંતુમાન પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. ૩૮ હંતુમાને બધું : 'હું પ્રહારથી બંધાયો છું,' પ્રહરેલે હંતુમાનને વરઠાને આપેલું હોવાથી પ્રહારથી બંધાવા છતાં તે જરા પણ પીડા પાડ્યો નહિ. જીલ્ડું પોતાના પર પ્રહરેલો અનુમ્નહ થયો એમ તે માનવા લાગ્યો. ૩૯ એ પ્રહાર અનેક મંત્રો વડે અભિમંત્રિત કરેલું હતું. એ સમયે કપિવર હંતુમાનને વિચાર હતું. એ સમયે પ્રહરેલે 'હે હંતુમાન! મારા આંખો કે, પૂવે' પ્રહરેલે 'હે હંતુમાન! મારા અશ્ત્રથી તારે થોડી વાર બંધાવું ભેઠ એ' એમ કહેલું છે, એટલે આ અશ્ત્રથી તરતમાં જ હું છૂટી જવાને સમય નથી. પ્રહરેલના વચનને મારે માન્ય કરવું જ ભેઠ એ. ૪૦, ૪૧ એ પ્રમાણે પ્રહારની શક્તિ, પ્રહરેલનું વચન અને તેમાંથી છૂટી જવાનું સામય્ય, એ સર્વનો વિચાર કરીને કપિવર હંતુમાન અસ્ત-ધનનાં પડી રચો. ૪૨

હંતુમાને વિચાર કયો : 'હું પ્રહારથી બંધાયેલો છું, છતાં મને તેનાથી કશી પીડા થતી

નથી, કેમ કે પિતામહ બ્રહ્મા, દેવરાજ ઇન્દ્ર અને વાયુ, એ ત્રણે દેવોથી હું રક્ષિત છું.^{૪૩} વળી રાક્ષસોને હાથે પકડવામા મારો મોટો લાભ સહેવો છે હું ધારુ છું કે રાક્ષસરાજ રાવણની સાથે વાતચીત કરવાનો મને પ્રસંગ મળશે, મારે રાક્ષસો મને ભલે બાધી હોય^{૪૪} આ પ્રમાણે વિચાર કરી મહાબળવાન હનુમાન નિશ્ચય થઈને પડયો એવે રાક્ષસો તુરત જ તેની પાસે દોડી આવ્યા અને તેને બખારકારે બાગીને પીડવા લાગ્યા રાક્ષસોનો તિરસ્કાર સાલળી હનુમાન વાર વાર ગળ ના કરવા લાગ્યો.^{૪૫}

શનુદમન હનુમાનને નિશ્ચય થયેલો ભેઈને રાક્ષસે તેને ઝીંકોની ઝાલ તથા શણના દોરડા વતી બાધવા લાગ્યા.^{૪૬} મહાવીરહનુમાન આમ થવાથી મને રાક્ષસોના રાજ રાવણનો સમાગમ થશે એવું વિચારીને બધાયો અને રાક્ષસોના તિરસ્કારને સાખી રહ્યા.^{૪૭} રાક્ષસોએ હનુમાન ને શણના દોરડા વડે બાંધ્યો કે તરત જ તેનું પ્રહારનું બધન ટૂટી ગયું, કેમ કે અન બધન બાંધ્યા પછી મનિત અશ્નું બધન ટૂટી જાય છે.^{૪૮}

પ્રહારનું બધન ટૂટી જતા છતા હનુમાન ગણના દોરડાવી બધાઈ રહ્યો એ સમયે ઇન્દ્રિય તાતુર થયો અને વિચાર કરવા લાગ્યો.

અરે આ રાક્ષસોએ ક્ષિભિત કરેલા બ્રહ્મા સ્ત્રી વાકિના કઈ પણ વિચાર ન કરતા થઈ / અયોગ્ય કાર્ય કર્યું અરે, બ્રહ્માશ્નું બધન છૂટવાથી હવે હનુમાન ઉપર બીજું એકે અશ્ન ચાલશે નહિ હાલ હાલમા અમે સર્વ સશયમા આવી પડ્યા છીએ.^{૪૯, ૫૦}

હનુમાન દોરડા વરી બધાયો અને તેનું બ્રહ્માશ્નું બધન ટૂટી ગયું, છતા તે બાળે કર્યું નહોતો જ નથી એમ પરી રહ્યો પરી હનુમાનના રાત્રી પર કાશ જેવી મુદિઓના પ્રહાર કરતા કૂર રાક્ષસો તેને રાક્ષસરાજ રાવણની પાસે વસડી ગયા.^{૫૧, ૫૨} સભામાં મળેને પ્રવિત પ્રહારથી મુક્ત પયેન અને

દોરડાથી બધાયેલા હનુમાનના રાક્ષસરાજ રાવણને તથા તેની મહામા ખેઠેલા બીજા મર્વ રાક્ષસોને દર્શન કરાયા.^{૫૩} રાક્ષસોએ મદોન્મત હાથીની પેઠે બાધી આવેલા હનુમાનને રાવણની આગળ રજૂ કર્યો.^{૫૪} એ વેળા આ કોણ છે? કોનો પુત્ર છે? કયાથી આવ્યો છે? એને કોનો આશ્રય છે? એ અહીં શા માટે આવ્યો છે? એ સબધી રાક્ષસોમા પરસ્પર વાતો થવા લાગી.^{૫૫} રાવણની મહામા ખેઠેના કેટલાક રાક્ષસો તો કોઈ ચડાવીને અરે, એને મારી નાખો, બાળી મકો, બાઈ બચો, એમ મોઢવા લાગ્યા.^{૫૬} બધનમા પરેન મહાત્મા હનુમાને ચોતેર દિશ્વ કરી બેસ્યું તે કાવાક વૃદ્ધ સેવકોને રાવણના પગ પાસે બેઠેલ પીઠા અને અમૂય રનેથી શયુગારેલું તેનું રમણીય રાજસવન પણ દીડું.^{૫૭} એ વેળા મહાતેજની રાવણ રક્ષસોવી આમતેમ બેસાતા હનુમાનને ભેલા લાગ્યો.^{૫૮} અને ઈધિવર હનુમાન પણ સૂર્યની પેઠે પ્રગલ્ભતા અને તેજ તથા બળથી ભેલતા રાવણને નીરખવા ગાગ્યો.^{૫૯}

હનુમાનને ભેલા પછી જેના નેન કાધને લીધ લાલ થયા હતા એન રાવણે કુલીન તવા ઉત્તમ આચરણવાળા અને પોતાની પાસે બેઠેલા પોતાના મુખ્ય મંત્રીઓને આજ્ઞા કરી 'તમે આ વાનરને પછી જુઓ કે તે કોણ છે અને તેને અહીં આવવાનું શું કારણ છે?' રાવણની આજ્ઞાથી જ્યારે મંત્રીઓએ તેને અનુક્રમે સઘળું પૂછ્યું ત્યારે હનુમાને ઉત્તર આપ્યો 'હું નાનરાના રાજા સુગ્રીવનો પુત્ર છું અને તેની આજ્ઞાથી અહીં આવેલો છું.^{૬૦, ૬૧}

વિત શ્રીનંદીક મહાશયિનિર્માણિત આદિત્ય શ્રીરામાય ના મુદ્રાસહમા ૪૮ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૯ મો

રાજસભામાં હનુમાન-રાવણનો પ્રભાવ

તત સ કર્મણ તસ્ય વિસ્મિતો भीमविन्म ।

हनुमान्नोद्यतान्नाक्षા रक्षोधिपमवैक्षत ॥ ૧ ॥

રાવણનું દુરાચરણ સાલળી આવવાથી કાધને

ધર્મ તથા અર્થથી યુક્ત છે અને આ લોક તેમ જ પરલોકમાં હિત કરનારો છે.^૩ હે રાવણ ! અયોધ્યાનગરીમા રથ, હાથી તથા ઘોડા વગેરેની સમૃદ્ધિવાળા અને ઇંદ્ર સરણી કાતિવાળા ‘દશરથ’ નામના રાજા હતા. તે રાજા પિતા જેમ પુત્ર પાલન કરે, તેમ પ્રભુ પાલન કરતા હતા. તેના ‘રામચંદ્ર’ નામે જ્યેષ્ઠ પુત્ર છે મહાતેજસ્વી અને ધર્મમાર્ગને અનુસરનારા તે મહાબાહુ રામચંદ્ર પોતાના પિતાનું વચન પાળવાને વનવાસે નીકળ્યા છે અને પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણ તથા પત્ની સીતા સહિત હંડકારવધમાં આવીને વસ્યા છે.^{૪-૧} તેમના પત્ની સીતા મહાતમા જનકરાજના પુત્રી છે તે સીતા જનન્યાનમા ખોવાઈ ગયા છે.^૭ તેની શોધ કરતા કરતા એ બંને રાજપુત્રો જ્યારે ઋષ્યમૂક પર્વત પર આવ્યા, ત્યારે તેઓને સુગ્રીવની સાથે મંત્રી ઘર્ષ^૮ એ સમયે સુગ્રીવે રામચંદ્રને સીતાની શોધ કરી આપવા વચન આપ્યું અને રામચંદ્ર સુગ્રીવને કિંકિન્ધાનું રાજ્ય અપાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, પછી યુદ્ધમાં વાલીને હુણીને શ્રીમાન રામચંદ્ર કિંકિન્ધાની ગાદી પર સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક કર્યો અને તેને રીછા તથા વાનરોનો રાજા બનાવ્યો હે રાવણ ! વાનરોના રાજા વાલીને તો તું પ્રથમથી જ જાણજે છે. એ મહાસમર્થ વાલીને રામચંદ્રે એક ખાણથી જ માર્યો છે.^{૯-૧૨}

‘હે રાવણ ! વાનરરાજ્યને પ્રાપ્ત થયેલો સુગ્રીવ પોતાની પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરવા માટે હવે સીતાની શોધમાં રોકાયો છે. તેણે અસંખ્યાત વાનરોને સીતાની શોધ કરવા માટે સર્વ દિશાઓમાં મોકલ્યા છે. સુગ્રીવની આજ્ઞા પામેલા સેકડો, હબરો અને લાખો વાનરો આકાશ, પાતાળ અને ખીણ સર્વ દિશાઓમાં સીતાની શોધ કરતા રહે છે.^{૧૨,૧૩} એ સર્વ વાનરો મહાન બળવાળા અને તેઓની ગતિ કયાંય પણ રોકાતી નથી તેમના કેટલાક ગરુડના સરળા વેગ તથા બળ વાળા છે, તેમ જ કેટલાક વાયુની પેઠે ઉતાવળે ચાલનારા છે.^{૧૪} તેઓમાંનો ‘હનુમાન’ નામનો

વાનર હું છું. હું વાયુનો આરસ પુત્ર છું નીતાની શોધ કરવા માટે સો યોજનનો સમુદ્ર ઝાળીને હું તારા દર્શન કરવાને અહીં આવ્યો છું તારા ઘરમાં સર્વત્ર શોધ કરતા મને સીતાના દર્શન થયા છે.^{૧૫,૧૬}

‘હે મહાપુદ્ગિમાન રાવણ ! તું ધર્મ તથા અર્થ સારી રીતે બહુનારો છે તેમ જ તે ઉત્તમ તપોબળ કરીને સપત્તિ પણ ઘણી મેળવેલી છે, માટે હે રાજા ! પરશુને રોકી રાખવી એ તને ઘટતું નથી.^{૧૭} તારા જેવા પુદ્ગિમાળી પુત્રો આવા ધર્મવિરુદ્ધ અને સમૂળ હાનિ કરનારા હું ખરેખર કાર્યોમાં કદી પણ પ્રવૃત્ત થતા નથી.^{૧૮}

‘હે રાક્ષસાધિપ ! રામચંદ્રના નાના ભાઈ લક્ષ્મણે રામચંદ્રની ઇચ્છાને અનુસરીને તોષ પૂર્વક મૂકેલા બાણોની સામે ટકવાને દેવતાઓ કિંવા અસુરોમા કેાલુ સમર્થ છે.^{૧૯} હે રાજા ! આખા ત્રેલોક્યમાં એવો કોઈ પણ નથી કે જે રામચંદ્રનું અગ્રિય કરીને મુખી રહે.^{૨૦} માટે હે નરશાહ ! મારે વચન કે તે નહીં તમા અર્થને અનુસરનારું અને ભૂત, ભગિનિ તથા વર્તમાન, એ ત્રણ કાળને વિશે હિત કરનાર છે, તેને માન્ય કરીને તું સીતા રામચંદ્રને પાછા આપ.^{૨૧} હે રાવણ ! મેં અહીંયા સીતાને જોયા છે, એથી હું ઉજ્જવળ થઈ પામ્યો છું.

‘હવે સીતાને પાછા લઈ જવાને શ્રીમાન રામચંદ્ર સમર્થ છે.^{૨૨} હે રાવણ ! તારે ઘેર રહેલા સાધ્વી સીતા નિરતર શોક કરતા મારા જોવામાં આવ્યા છે. એ સીતા ઘરમાં ભરાઈ પડેલી પાંચ રૂણાવાળી નાનજી જેવા છે. તેને તું હજી મુખી બહુતો નથી જેમ વિપ્રયુક્ત અત લીન પાંચન ચક્રિવાળા પુરુષને પણ પચતું નથી, તેમ સીતા દેવતાઓ કે અનુરોને પણ પને તેમ નથી.^{૨૩,૨૪}

‘હે રાક્ષસરાજ ! તે તપવ્રથાએ કરી જે ઉત્તમ ઐશ્વર્ય અને લાભ આપ્યો પ્રાપ્ત કર્યો છે, તેનો આવી રીતે પરશુના નાશ પાપની નાશ કરવો શોભ્ય નથી.^{૨૫} મારી પાસે તપ અર્થાનું બધું હોવાથી દેવતાઓ અને અનુરોની

પણ મારો વધ થઈ શકે એમ નથી, 'એવું' જે તું માને છે તેનું મૂળ ધર્મ જ છે.

‘હં રાક્ષસરાજ ! મુગ્ધો એ કાઈ દેવ, યલ, અસુર કિંવા રાક્ષસ નથી તે વાનરોનો રાજા છે અને રામચંદ્ર એ એક મનુષ્ય છે તે વરદાન માગતી વેળા મનુષ્યોને ગણકાર્યા નથી, પણ હવે તું તારા પ્રાણને શી રીતે બચાવી શકીશ ? ૧૨૬, ૨૭ અધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પુરુષને તેણે પૂર્વે કરેલા સત્કર્મનું ફળ પણ મળતું નથી, પરંતુ અધર્મનું જ ફળ મળે છે હા, ભેદભૂષા મોટો ધર્મ કરે તો સ્વરૂપ અવર્મનો નાશ થાય ખરો ૨૮ હે રાવણ ! તને આ અધ્યાત્મિક જે કાઈ મળેલું છે તે સઘળું પ્રથમ ઝગેલા ધર્મનું જ ફળ છે અને તે હવે જે અધર્મ આદર્યો છે, તેનું ફળ તુરંતમા જ તને મળશે ૨૯ હે રાજા ! જનઘાનમાન યૌદ્ધ હજાર રાત્રીઓનો સહાર થયો, વાલી સરખા પરાક્રમીનો પણ વધ થયો અને રામચંદ્ર તથા મુગ્ધાવની મની થઈ, એ વૃત્તાત તારા જાણવામાં આવ્યું, તો હવે તું પોતાનું હિત વિચારી જો ૩૦ હે રાવણ ! હું એકલે જ રથ, હુત્તી અને અશ્વોથી ભરેલી આખી લડાનગરીનો નાશ કરવા સમર્થ છું, પરંતુ લાગાર છું કે મારા ગ્વામી રામચંદ્રની મને આજ્ઞા નથી ૩૧ મહાબળવાન રામચંદ્રની છે અને વાનરોની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે જેણે સીતાનું હરણ કર્યું છે, તે મારા ચતુરો હું તેના કુળ સહિત સહાર ઝગીશ ૩૨ હે રાવણ ! રામ ચંદ્રને અપમાન કરનારો સાક્ષાત્ દેવરાજ ધંદ્ર હોય તો તે પણ મુજે રહી શકતો નથી, તે પછી તારા જેવાનું તે શું ગણુ ? હે રાક્ષસેન્દ્ર ! તું જેને ‘ગીતા’ એવા નામથી ઓળખે છે અને જે ગીતા તારે વેર રહેવા છે, તેને તું સઘળી લોકોને ઉજાડ કરનાર સાક્ષાત્ કાળરાત્રિ બણુ હે લોકેશ ! તું તારા પોતાના હાથે જ ગીતારૂપી કાળપાય કે જેને તે તારા હાથે કરીને જ તારા કંઠમાં નાખ્યો છે, તેને ત્રાહી નાખ અને પોતાના હિતનો વિચાર કર તું નિશ્ચય જાણુ કે મહાસગી સીતાના તેજરૂપ અગ્નિથી ધૂધવાઈ રહેતી અને

રામચંદ્રના કોપરૂપ વાયુથી લડલડાટ સળગી ઊઠેલી તારી આ લડાનગરી હવે યોગ્ય સમયમાં જ મોટી મોટી ઝટારીઓ અને શેરીઓ સહિત ભસ્મીભૂત થશે ૩૩-૬

‘હે રાવણ ! હું તને નેહપૂર્વક કહું છું કે તું તારા મિત્રોનો, મત્રીઓનો, સગાવહાલાઓનો, ભાઈઓનો, પુત્રોનો, હિતેન્દ્ર મુદ્દાદોનો, અને જાતના વલવોનો, સ્ત્રીઓનો અને તારી આખી લોકોનો નાશ ન કરાવ ૩૪ હે રાક્ષસેન્દ્ર ! હું કે જે વાનરજાતિનો અને રામચંદ્રનો સેવક છું તેનું વચન તું સાંભળ ૩૫ મહાબળવાની રામચંદ્રજી સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ સહિત આખા નેત્રાક્યનો નાશ કરી તેને પુનઃ ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિમાન છે ૩૬ હે રાવણ ! દેવોમાં, અસુરોમાં, રાજાઓમાં, યક્ષોમાં, રાક્ષસોમાં, મર્યોમાં વિદ્યાવરોમાં, ગધર્વોમાં, મૃગાદિ વનચર પ્રાણીઓમાં, સિદ્ધોના, કિન્નરોમાં, પક્ષીઓમાં, સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓમાં અને આખા ભૂમંડળમાં કોઈ પણ એવો મમથ નથી ૩૭, ૩૮ કે જે વિષ્ણુ સરખા પરાક્રમી રામચંદ્રની સાથે યુદ્ધ કરવા જિલો રહી શકે ! હે રાવણ ! સર્વ લોકના ઈશ્વર અને રાજાઓમાં સિદ્ધ સરખા રામચંદ્રનું અગ્રિય કરીને છવી શકવું એ હુલ્લેખ જ છે. ૩૯ હે રાક્ષસ રાજ ! ત્રિલોકના નાથ એવા રામચંદ્રની સામે યુદ્ધમાં જિલો રહેવાને દેવો, દૈત્યો, ગધર્વો, વિદ્યાધરો, નાગો અને યક્ષો પણ સમર્થ નથી ૪૦ અગે, રઘુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા એ રામચંદ્રની સામે યુદ્ધમાં જિલો રહેવાને સાક્ષાત્ ચતુરસ્ર બ્રહ્માદેવ, ત્રિનેત્ર રુદ્ર, ઉપેન્દ્ર તથા ધંદ્ર પણ સમર્થ નથી. ૪૧

નિર્ભયપણે બોલતા કપિવર હનુમાનના સફલાવથી ભરેલા પરંતુ પોતાને અગ્રિય લાગતા વચનો સાંભળીને ક્રોધને લીધે જેની આખો ફરી ગઈ હતી, એવા અભિત પરાક્રમી રાવણે હનુમાનનો વધ કરવાની આજ્ઞા કરી ૪૨

અર્થ શ્રી ॥ મોક્ષ મહાહનિનિર્મલ આદિત્ય શ્રીરામાયણના મુદ્રકાશમાં ૫૧ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પરમે

રાવણનો કોપ-વિભીષણની (શખામણ

હતનો વધ થાય નાહ

સ તસ્ય વચનં શ્રુત્વા ચાતરસ્ય મહાત્મનઃ ॥

આશ્વાપદ્યજ્ઞં તસ્ય રાવણઃ કાંધમૃચ્છિતઃ ॥ ૧ ॥

કપિવર હનુમાનનાં વચન સાંભળી કોપાય-
માન થયેલા રાવણે તેનો વધ કરવાની પોતાના
સેવકોને આજ્ઞા કરી. ^૧ 'હું હૃતકાર્ય કરવા માટે
લંકામાં આવ્યો છું' એમ હનુમાને ચથાર્ય
કહ્યું, છતાં રાવણે તેનો વધ કરવાની આજ્ઞા કરી.
એ જોઈને સસામાં બેઠેલા વિભીષણને રાવણની
એ અધર્મયુક્ત આજ્ઞા જોઈ નહિ. ^૨ કોપાયમાન
થયેલા રાક્ષસોના રાજ રાવણને હૃતવધ કરવાના
નિંદ્ય કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલો જોઈને કાર્યકુશળ
વિભીષણ 'હવે શું કરવું યોગ્ય છે?' એનો
પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. ^૩ શ્રોડીક
વાર વિચાર કર્યા પછી શત્રુઓને છતનારા અને
વાક્ય બોલવામાં કુશળ એવા વિભીષણે પોતાના
પૂજ્ય વડીલબંધુ રાવણ પ્રત્યે નમ્રતાયુક્ત વચન
કહેવા માંડ્યાં. ^૪

વિભીષણે કહ્યું : 'હે રાક્ષસેન્દ્ર ! સમા કર,
ક્રોધનો ત્યાગ કરી શાંત થા અને મારું વચન
સાંભળ. હે રાજન ! કાર્યકાર્યના વિવેકવાળા
થેલ રાજાઓ શત્રુ તરફથી આવેલા હૃતનો કઢી
પણ વધ કરતા નથી. ^૫ હે વીર ! હૃત તરીકે
આવેલા આ વાનરનો વધ કરવો એ કાર્ય ધર્મથી
વિરુદ્ધ છે અને લોકોમાં પણ નિંદાપાત્ર છે. ^૬ હે
રાવણ ! તું ધર્મને લાજુનારો અને પરમાર્થવેંતા
છે. તારા જેવા બુદ્ધિમાન પુરુષો પણ બ્યારે
આમ એકાએક ક્રોધને વશ થઈ જાયે, ત્યારે તો
શાસ્ત્રો લાક્ષીને પડિત થયું એ કેવળ શ્રમ જ
ગણાયે; માટે હે શત્રુઓને હણનાર ! હે મહા-
પરાક્રમી રાક્ષસરાજ ! શાંત થા અને યોગ્યા-
યોગ્યનો વિચાર કરી ચાત્રમાં હૃત માટે જે હંડ
કહેલો હોય, તે જ હંડ આ વાનરને આપ. ^૭

વિભીષણનું વચન સાંભળી અત્યંત કોપાય-

માન થયેલો રાવણ બોલ્યો : ૭૧૦ 'હે શત્રુ-
સહન ! પાપીનો વધ કરવો એમાં કોઈ પણ
પાપ નથી; માટે હું અવશ્ય આ પાપી વાનરનો
વધ કરીશ. ૭૧

ઘણા દોષોથી ભરેલું અને નીચ મનુષ્ય બોલે
એવું રાવણનું અધર્મયુક્ત વચન સાંભળી શ્રદ્ધ
બુદ્ધિવાળા વિભીષણે તેને હિતોપદેશ આપતાં
કહ્યું : ^{૧૨} 'હે લંકેશ્વર ! હે રાક્ષસેન્દ્ર ! તું પ્રસન્ન
થા અને ધર્મ તથા અર્થયુક્ત એવું મારું વચન
સાંભળ. 'સ્વામીની આજ્ઞાને અનુસરનારા હૃતો-
નો કઢી પણ વધ કરવો યોગ્ય નથી' એમ
સંતપુરુષો કહે છે. જોકે અત્યંત વૃદ્ધ પામેલા
આપણા શત્રુરૂપ આ વાનરે આપણું ઘણું જ
અપ્રિય કર્યું છે, પરંતુ હૃતનો વધ કરવો નહિ
એમ સંતપુરુષો કહે છે; માટે આ વાનરનો વધ
કરવો એ ધર્મવિરુદ્ધ અને અન્યાયભરેલું છે.
અપ્રિય કરનારા હૃત માટે શાસ્ત્રોમાં અનેક પ્રકાર-
ના હંડ બતાવ્યા છે. ^{૧૩, ૧૪} જેવા કે, નાક વગેરે
કોઈ પણ અંગ કાપીને વિરૂપ કરવો, ફટકા
મારવા, મસ્તક મૂંઠાવવું કિંવા ડામ દેવા અથવા
તો એ સઘળી શિક્ષાઓ યોજવી, આટલા હંડ જ
હૃત માટે કહેલા છે; પરંતુ હૃતનો વધ કરવાનું
કયાંય પણ અમારા સાંભળવામાં આવ્યું નથી. ^{૧૫}
ધર્મ તથા અર્થને વિષે પ્રીતિ બુદ્ધિવાળો અને
લાભાલાભના તત્ત્વને બહુ ચૂકેલો તારા જેવે;
પુરુષ એકાએક કોપવશ કેમ જ થાય ? સત્ત્વ-
શાળી પુરુષો વગર વિચારે કોપ કરતા નથી.
હે વીર ! ધર્મ સંભળી વાદવિવાદ કરવામાં,
લોકબ્યવહારમાં તેમ જ શાસ્ત્રના મર્મને લાજુવા-
માં તારા જેવો બીજો કોઈ નથી. સઘળા
દેવતાઓ અને અમુરમાં તું હિતમ છે. ^{૧૬, ૧૭}
હે રાક્ષસરાજ ! હૃતકાર્ય કરવાને આવેલા આ
વાનરનો વધ કરવામાં તને કોઈ બતનો લાભ
હોય એમ હું જોતો નથી. જેઓએ આ વાનરને
અહીં મોકલ્યો છે, તેઓને તારે વધરૂપ હંડ
દેવો યોગ્ય છે. આ વાનર બધે સન્ન્યત હોવા
હુદ હો; પરંતુ આપણા શત્રુઓના મોકલવાથી

સર્ગ પંચમે

સળગતા પુત્ર હનુમાન લંકામાં કુપે

તસ્ય તદ્વચનં શ્રુત્વા રાક્ષસોઃ મહાત્મનાઃ ।

દેશકાલહિતં વાચ્યં ભ્રાતૃરુત્તમશ્રવીત ॥ ૧ ॥

દેશકાળને અનુસરીને કહેલાં અને હિત-

કારક એવાં પોતાના ભાઈ વિલીપલુનાં વચન સાંભળી રાવણે કહ્યું :^૧ 'હે વિલીપલુ ! તે' કહ્યું તે સત્ય છે. હાતને હણવાનું' કમ' ઘણું જ નિંધ છે; માટે આ વાનરનો વધ નહિ કરતાં તેને બીજી કોઈ શિક્ષા કરો.^૨ વાનરોને પોતાનું પૂછડું' ઘણું પ્રિય હોય છે અને તેઓ પૂછડાથી શોભે છે; માટે તમે આ વાનરના પૂછડાને શીઘ્ર ખાળી મૂકો. પછી ભલે બળેલા પૂછડે અહીંથી પાછો બચે.^૩ પૂછડું' ખાખા પછી આ વાનર ન્યારે તેના સ્વામી પાસે જશે, ત્યારે તેનાં સગાંવહાલાં, મિત્રો, બાંધવો અને સ્નેહી-જનો તેને દીન, વિરૂપ તથા કૃષ્ણ ઘઈ ગયેલો બેશે.' આ પ્રમાણે વિચાર કરીને રાક્ષસરાજ રાવણે આજ્ઞા કરી : 'આ વાનરનું' પૂછડું' સળગાવી રાક્ષસોની ચોક્કી સાથે તેને લંકાનગરીનાં ચૌદાંઓમાં અને ચેરીઓમાં ફેરવો.'^૪

રાવણની આજ્ઞા યતાં કોપીલા અને કૂર સ્વભાવવાળા રાક્ષસો હનુમાનના પૂછડા ઉપર બૂનાં ફાટાંતૂટાં લગતાં વીંટવા લાગ્યા.^૫ રાક્ષસો હનુમાનના પૂછડા પર જેમ જેમ લગડાં વીંટવા ગયા, તેમ તેમ કપિવર હનુમાન વધતો ગયો. પછી જેમ વનમાં રહેતારા ભીલ લોકો સૂકાં કાઠ એકઠાં કરી તેને અગ્નિ વડે સળગાવે, તેમ રાક્ષસોએ હનુમાનના પૂછડા પર સારી રીતે તેલ સિંચીને તેને અગ્નિ વડે સળગાવ્યું. ન્યારે તે લડલડાટ સળગ્યું, ત્યારે ક્રોધ અને ઈર્ષ્યાથી વ્યાપ્ત થયેલો તથા ઊગતા સૂર્ય સરખા મુગવાળો હનુમાન ત્યાં બિસેલા રાક્ષસો પર પાતાનું' સળગતું પૂછડું' અપટવા લાગ્યો. એ બોધ કૂર રાક્ષસોએ તેને બાંધી લીધો.^{૬-૮} હનુમાનને બંધાયેલો બોધને લંકાનાં ઓ, ખાળ

તે અહીં આવેલો છે અને શત્રુના કહેવા પ્રમાણે જ બોલે છે; કાંઈ પોતાના સ્વાર્થ માટે બોલતો નથી. હે રાજન્ ! આવા પરાધીન દૂતનો વધ કરવો યોગ્ય નથી. વળી હે શત્રુઓનાં નગરો પર વિજય મેળવનારા રાવણ ! એ આ વાનરનો વધ કરવામાં આવે, તો પછી એના સરખો આકાશ-ચારી બીજો કોઈ પણ દેખાતો નથી; માટે તારે આનો વધ કરવામાં જરા પણ પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય નથી. એવો પ્રયત્ન તો તારે ઇત્રાદિ દેવો માટે કરવો ઘટે છે.^{૧૮-૨૦} હે યુદ્ધ કરવામાં પ્રીતિવાળા રાજ ! આ વાનરનો વધ થયા પછી એવો બીજો કોઈ પણ મારા ભોવામાં આવતો નથી કે જે તારી સાથે વેર ધરનારા અને ઉદ્ધત સ્વભાવવાળા એ બંને રાજપુત્ર રામ-લક્ષ્મણને તારી સાથે યુદ્ધ કરવાને ઉરકેરે!^{૨૧} વળી હે રાક્ષસોને આનંદ ઉપભવનાર ! દેવતાઓ તથા દેવોથી પણ પરાજય નહિ પામનાર, તેમ જ પરાક્રમ અને ઉત્સાહયુક્ત મનવાળા રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાની આશાનો તારે ભંજ કરવો યોગ્ય નથી. તારા સર્વ સૈનિકો તારું હિત પ્રવચનારા, શૂરવીર, સ્થિર ચિત્તવાળા, ઉત્તમ કૃપમાં જન્મેલા, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા, રાક્ષ-ધારીઓમાં શ્રદ્ધ, યોગ્ય સમયે ક્રોધ કરનારા અને પગાર વગેરેથી સારી રીતે પાલનપોષણ પામેલા છે.^{૨૨, ૨૩} હે રાવણ ! શત્રુઓને તારો પ્રભાવ દેખાડવા અથવા તારા સેનાપતિઓ તારી આદાદી દેટલુંક સન્ય લઈને ભલે ત્યાં ભય અને એ મૂળાં રામ-લક્ષ્મણને અહીંયાં પકડી લાવે.^{૨૪}

દેવતાઓના શત્રુ રાક્ષસરાજ રાવણે પોતાના નાના ભાઈ વિલીપલુનાં ઉત્તમ વાક્યો સાંભળી તેમાંથી દૂત તરિક આવેલા આ વાનરનો વધ કરવો યોગ્ય નથી, એવો સાર ગ્રહણ કર્યો.^{૨૫}

અતઃ મૃગશીરસો મહાકુલિનમણિવ આદિકાળ મૃગશાયપલુન
હનુકાકામાં પરમે સખે સખામ

અને વૃદ્ધ રાક્ષસો પ્રસન્ન થયાં. એ વેળા હનુ-
માને સમયોચિત વિચાર કર્યો: ‘આ રાક્ષસોએ
મને બાંધ્યા છે ખરો, પણ વાસ્તવિક રીતે તેઓ
મને બાંધી રાખવા સમર્થ નથી. હું હમણાં જ
મારા બંધને તોડી નાખીને આ સર્વ રાક્ષસોનો
સંહાર કરું તેમ છું, પણ અત્યારે તેમ કરવું
યોગ્ય નથી. ૧૦૧૧ હું મારા સ્વામીની આજ્ઞાથી
બહી આવ્યો છું. ભલે દુષ્ટ રાક્ષસો મને બાંધી
રાખે. છતાં એટલું કરવાથી કાંઈ મારા પરતું
તેઓનું પેર વળે એમ નથી. ભેડે હું સુદ્ધ
કરવામાં સર્વ રાક્ષસોને પૂરો પડું’ એમ છું,
તોપણ મારા સ્વામી રામચંદ્રની પ્રીતિ માટે
હાલમાં આવા બંધનને સહન કરીશ. વળી આ
બંધન સહન કરવામાં મને બીજે પણ એક
લાભ છે. ભેડે લોકમાં હું ક્યો છું ખરો,
પરંતુ રાત્રિને વખતે અને તે પણ ગુપ્ત રીતે
ફરવાથી તેની રચના બરોબર રીતે ભેઈ શક્યો
નથી. આજે આ રાક્ષસો મને દિવસે લોકમાં
ફેરવશે, એટલે લોકોની રચના સારી પેઠે મારા-
થી બેવાશે. રાક્ષસો ભલે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે
મને પુનઃ બાંધે અને પૂછડું સળગાવી મને ગમે
તેટલો પીડા કરે; પરંતુ મારા મનમાં તેથી
બરાબે વધારો થાય એમ નથી.’

ગુપ્ત અભિપ્રાયવાળા મહાબળવાન હનુમાનને
સાથે લઈ, રાક્ષસો લોકાનગરીમાં ફરવા નીકળ્યા-
એ વેળા રાખ અને ભેરી વગેરેના નાદ કરીને
તેઓ બાંધેથી બાલતા હતા: ‘રાજદ્રોહ કર-
નારને આવી શિક્ષા થાય છે. ૧૧૨-૧૭ ૩૨૬મી’
રાક્ષસો હનુમાનને એ પ્રમાણે લોકમાં ફેરવતા
હતા. કેટલાક રાક્ષસો હનુમાનની પાછળ પાછળ
ચાલતા હતા, છતાં જરા પણ વધારો ન
પામતાં હનુમાન તેઓની સાથે આનંદભરે
ચાલતો હતો. ૧૮

રાક્ષસોની સાથે ફરતી વેળા હનુમાને
લોકાનગરીની સઘળી રચના ભેઈ લીધી. સાત
મજાવાળાં રમણીયગૃહો, ગુપ્ત મંદિરો, મંદિર-
ના એટલા. મોટાંમોટાં ગૃહોવાળી ચેરીઓ,

નાનીનાની પોળો, ગૃહોની વચ્ચે આવેલી ગલીઓ
અને બહારે વગેરે હનુમાનના બેવામાં આવ્યાં.
પ્રત્યેક રાજમાર્ગ, ચીટાં તથા ચક્રવા આગળ
જઈને રાક્ષસો મોટે સાદે બોલતા હતા: ‘આ
શત્રુનો ગુપ્ત દૂત છે અને રાજસાથી તેને આ
શિક્ષા થાય છે.’

અત્યારે હનુમાનના પૂછડાનો અશ્વભાગ
પ્રબલવિત થયો, ત્યારે બિહામણા નેત્રોવાળી
કેટલીક રાક્ષસીઓએ ત્રીતાની પાસે જઈને
તેને અગ્નિય સમાચાર કહ્યા: ‘હે સીતા! તે’
સાતા સુખવાળા વાનરની સાથે વાતચીત કરી
હતી, તે વાનરને તેનું પૂછડું સળગાવી લોકમાં
ફેરવે છે.’

પોતાના પ્રાણુ બંધ એવું રાક્ષસીઓનું
હૃદ વચન સાંભળતાં જ સીતા શોકગ્રસ્ત ધર્મ
ગયાં અને હનુમાનનું મંત્રણ કરવા માટે અગ્નિ-
દેવની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં. ૧૯-૨૫ વિશાળ
નેત્રવાળાં સીતા અગ્નિદેવની સ્તુતિ કરતાં બોલ્યાં:
‘હે અગ્નિદેવ! જો મેં મારા પતિની ખરા
દિલથી સેવા કરી હોય, ઉત્તમ તપ કર્યું હોય
અને યથાર્થ રીતે પતિવ્રતધર્મ પાળ્યો હોય,
તો તમે હનુમાનના પુચ્છ ઉપર શીતળ ધરો.’

સતીશિશુમણ સીતાએ સ્તુતિ કરી, ત્યારે
ભડભડાટ અગ્નિ ભણે ‘હું હનુમાનને પીડા
નહિ કરું’ એવું સીતાને કહેતો જ હોય, તેમ
દક્ષિણવર્તી જ્યોત્સ્નાઓ ફેંકતો બળવા લાગ્યો;
તેમ જ અગ્નિનો ભેગ અને હનુમાનનો પિતા
વાયુ પણ શીતળ ધર્મને સીતાને સુખ યા
તેવી રીતે વાવા લાગ્યો. ૨૧-૨૬

પોતાને કશી પણ પીડા જન્યાતી ન હતી
તે એઈને હનુમાનને વિચાર ધયો: ‘આ
અગ્નિ ભડભડાટ સળગે છે, છતાં હું કેમ દાગતો
નથી ૧૨૬ મારા પૂછડા ઉપર અગ્નિના મોટા
ભડકા ઝેડે છે, છતાં મને જરાયે પીડા થતી
નથી; પરંતુ ભણે બરફનો ગોળો મૂક્યો હોય
તેમ પૂછડા પર ડંડક લાગે છે. ૩૦ હું અત્યારે
સમુદ્ર યોગગતો હતો, ત્યારે બરફિયામાં
રામચંદ્રના પ્રભાવથી મનાક પર્વત અને વિદ્યોતિ

આપવા બ્રહ્મા હતો, એ મેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે.^{૩૧} અહો! જ્યારે સમુદ્ર અને મૈનાક પર્વતે સમ-થંદ્રને અર્થે આદરભાવ દર્શાવ્યો હતો, ત્યારે આ અગ્નિ શું તેમને અર્થે આદરભાવ નહિ દર્શાવે? મહાસતી સીતાની દયાથી, સમથંદ્રના પ્રભાવથી અને મારા પિતા વાલુની મતોથી અગ્નિ મને બાળતો નહિ હોય? ^{૧૭૨,૨૭૩}

થોડીક વાર પછી હનુમાનના મનમાં પુનઃ પણ વિચાર આવ્યો: 'મારા સરખો બળવાન આવા નીચ રાક્ષસોન બંધનને કેમ જ સહન કરે? મારામાં બળ છે. માટે મારે આ બંધનનો ઉપાય કરવો જોઈએ. એવો વિચાર કરીને કપિવર હનુમાન સઘળા બંધન તોડી નાખી મોટી ગજના કરીને ફૂલો અને રાક્ષસોની ભીડ ધિનાના તથા પર્વતશિખર જેટલા ભીંચા દરવાજા પર ચડી ગયો. તેણે પર્વત સમાન મૌઠ દેહ ધારણ કર્યો અને પછી અત્યંત સૂક્ષ્મ દેહ ધારણ કરીને બંધનમાંથી નીકળી ગયો. બંધનમાંથી નીકળ્યા બાદ તેણે પુનઃ પણ પર્વત જેવો મૌઠ દેહ ધારણ કર્યો અને આસપાસ નજર નાખી, તો દરવાજાની મોટી લોહમય બુજળ તેણે ભેદ. તરત જ તેને યદ્યે કરીને મહા-બાહુ હનુમાને પોતાની સાથે ફરનાર સર્વ રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો.^{૩૧-૨૮}

સાથે આવેલા સર્વ રાક્ષસોને હણીને કપિવર હનુમાન વારંવાર લંકા સામું ભેવા લાગ્યો. સંઘામમાં પ્રચંડ પરાક્રમવાળો હનુમાન એ સમયે પોતાના પૂછડે સળગતા અગ્નિની જ્વાળાઓને લીધે કિરણોથી પ્રકાશવા મધ્યાહ્નના સૂર્ય સરખો ચોભવા લાગ્યો.^{૪૦}

હતિ શ્રી માતંગી મહાસુત્રમુખી બાદિત્ય શ્રીશમવાલુન સુરકાંડમાં પદ્યો સર્ગ પંચમ

સર્ગ પંચમો

હનુમાને કરેલું લંકાદહન

વીર્યમાણસ્તતા લક્ષ્મી કામ્યઃ કૃતમનોરથઃ।

વર્ધમાનસમુત્સાહઃ કાર્યોન્મેષમચિન્તયત્ ॥ ૧ ॥

જેનો મનોરથ પૂર્ણ થયો છે અને કૃતસાહ

વૃદ્ધિ પામ્યો છે, તેવો કપિવર હનુમાન લંકા-નગરીને ભેદને બાકી રહેલા કાર્યનો વિચાર કરવા લાગ્યો.^૧

‘મારે હવે એવું શું કરવું જોઈ છે કે જે કરવાથી રાક્ષસોને અધિક સંતાપ થાય? મેં રાવણની અયોગવાટિકા ભાંગી નાખી, અત્યંત બળવાળા કેટલાક રાક્ષસોને પણ હણ્યા અને સેનાનો એકાદ ભાગ એછો કર્યો. હવે તો માત્ર આ લંકાનો નાશ કરવો જ બાકી છે.’^{૨,૩} મેં જે પરિશ્રમ વેઠ્યો છે તે આ લંકા દુર્ગનો નાશ કરવાથી સફળ થશે. ‘મારા પૂછડા પર જે અગ્નિ સળગી રહી છે, તેને આ નગરીનાં મોટાં મોટાં મંદિરોથી તૃપ્ત કરવો થોડો છે.’^૪

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને વીજળી સહિત શ્રેષ્ઠ સરખો ચોભતો હનુમાન સળગતા પુવ્વે લંકાનાં રમણીય મંદિરો પર ફૂટવા લાગ્યો.^૫ ચોમેર દિષ્ટિ કરતો હનુમાન નિર્ભયપણે એક ઘર પરથી બીજા ઘર ઉપર અને બીજા પરથી ત્રીજા ઉપર ફૂટવા લાગ્યો. તે રાક્ષસોનાં ઉઘાનો તથા મોટાં મોટાં મહાલયો ઉપર પણ જવા લાગ્યો. વાયુ સરખા વેગવાળા હનુમાને પ્રથમ પ્રહસ્તના મંદિર પર ચડીને ત્યાં આગ લગાડી.^{૭,૮} ત્યાંથી ફૂટીને મહાપાશ્વના મંદિરો ઉપર જઈ ત્યાં પણ પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખીલાય લગાડી.^૯ ત્યાંથી વજ્રદંડના મંદિર ઉપર જઈ અગ્નિ સળગાવ્યો, ત્યાંથી શુક, સારણ અને ધરજિતનાં મંદિરો ઉપર જઈ તે મંદિરો બાળી મૂક્યાં. ત્યાર પછી કપિવર હનુમાને અનુક્રમે જંબુમાત્રી, મુમાત્રી, રશ્મિકેતુ, સ્વંશત્રુ, હસ્તકેલુ, મહાદંડ, રોમશ, સુદોનમત્, મત્ત, સ્વલતીવ, વિશ્વદન્ન-હવ, હસ્તિમુખ, કરાણ, વિશાળ, ચોલિતાક્ષ, કુંભકલુ, મકરાક્ષ, નરાંતક, કુંભ, નિકુંભ, યજ્ઞશત્રુ અને બ્રહ્મશત્રુ વગેરેનાં મંદિરો બાળી મૂક્યાં. મહાતેજસ્વી હનુમાને શ્રેષ્ઠ વૃદ્ધિવાળા વિશીપણુનું મંદિર બચાવી બીજા સર્વ રાક્ષસોનાં

* ‘લંકાનો નાશ કરવો’ એટલે લંકાનગરીનાં મહાને બાળી-તોડી નાખી રાક્ષસોને ડેરાન કરવા.

મોટી મોટી સમૃદ્ધિવાળા મદિરોમાં આજ
લગાડી ૧૦-૧૭

સર્વ રાક્ષસોના મદિરો મળગાવ્યા પછી
મહાપરાજી હનુમાન રાક્ષસરાજ રાવણના
મહેન પર આવ્યો. ૧૮ મેરુ અને મદરાચળ
સરખા ઊંચા, નાના પ્રકારના મગળ પદ્મથી
ચહે શોભતા તથા અનેક જાતના રત્નોવાળા
રાવણના મુખ્ય મદિરમાં પોતાના પ્રજા પરના
અગ્નિ વડે લાયલગાડીને શરવીર હનુમાને પ્રલય
કાળના મેઘની પેઠે ગર્જના કરી. ૧૯ વાયુના
જપાટા લાગવાથી વેગમાં આવે મહાસમર્થ
અગ્નિ પણ પ્રલયકાળના અગ્નિની પેઠે વધવા
લાગ્યો. ૨૦ પવનના ભેસભેર મપાટા ચાલવાને
લીધે ભેતભેતામાં વણુના આખા મહાનમાં
અગ્નિની જ્વાળાઓ ફેલાઈ ગઈ સોનાના જાળિયા-
વાળા રત્નોથી જડેલા અને મુક્તા-મણિથી
શોભતા મોટા મોટા ભવનો બનીબનીને તરી
પડવા લાગ્યા જેમ પુણ્ય ક્ષીણ થવાથી સિદ્ધ
પુણ્યોના સ્થાનો આકાશમાંથી નીચે પડે છે, તેમ
સાત-સાત માળની હવેલીઓ તરી પડવા લાગી

એ સમયે પોતપોતાના મદિરોનું રક્ષણ
કરવા દોડતા અને લક્ષ્મી તથા ઉત્સાહરહિત
થયેના રાક્ષસો યુમરાણ કરવા લાગ્યા હાથ,
હાપ આ તો વાનરનું રૂપ ધરીને સાક્ષાત્
આગ જ આવે છે! ૨૧-૨૫ છૂટી ગયેલા કેશ
વાળી દેવકીદત્તીઓ પોતાની આમપાસ અગ્નિની
જ્વળાઓ ફરી વળવાને લીધે યુમરાણ કરતા
પોતાના બાગકેને લઈ હવેલોઓમાંથી નીચે
પડવા લાગી! ૨૬ મોટી મોટી હવેલીઓમાંથી નીચે
પડતી સ્ત્રીઓ વાદળોમાંથી પડતી વીજળીઓ
સરખી ભોળતી હતી હીરા, પરવાળા, વૈદ્ય
અને મોલી વગેરેથી શોભતા માદરા બળવાને
લીધે તેમાંથી પીગળીને બહાર નીકળતી કેટલીક
ધાતુઓ હનુમાનના ભવામાં આવી અગ્નિ જેમ
તુલ અને કાદથી તૂસ થતો નથી, તેમ કંપિવર
હનુમાન નક્ષત્રોને આટલું આતુક ખ આપવા
કતા તૂસ થયો નહિ અને પૃથ્વીદેવી હનુમાને

મારી નાખેલા રાક્ષસોના વાળને ધારણ કરનારો
તૂસ થઈ નહિ ૨૭-૨૮

પૂર્વે થકે જેમ ત્રિપુર બાળ્યું હતું, તેમ
બ્રહ્માન હનુમાને આખી લકાનગરી બાળી
મૂકી પર્વતના શિખરો પર વસેલો લકાનગરીમાં
હનુમાને મૂકેલો તીમ અગ્નિ ચોમેન જ્વાળાઓ
ફેટો ભડભડ સળગવા લાગ્યો. લકાના
મદિરોમાં સળગેલો, રાક્ષસોના શરીરરૂપી વી
હોમાવાને નીચે ધુમાડા વિનાની પ્રભવહિત
જ્વાળાઓ ફેકતો અને પ્રલયકાળના અગ્નિ
સરખો એ અગ્નિ વાયુની સહાયથી ભણે આકાશ
ને બડકતો હોય એમ વધવા લાગ્યો. ૨૯-૩૨
વજના જેવા કડાકા થવાને લીધે ભણે પ્રહારને
ફાડી નાખતો હોય એમ ભડભડ સળગતો
અને કરોડો સૂર્ય સરખા તેજવાળો અગ્નિ આખી
લકાનગરીને ઘેરી વળ્યો. ૩૩ લય કર વજ્રપવાળો
અને કેસડા સરખી લાલ શિખાઓવાળો અગ્નિ
ઠેઠ આકાશ સુધી પહોંચી ગયો એ વેળા
સળગીને હોલવાઈ જતા ઘરોની કાળા કમળ
જેવી ધુમાડાની પક્ષિ આકાશમાં રહેલા સ્થામ
વાદળની પેઠે શોભતી હતી ૩૪

એ પ્રમાણે વૃક્ષો, શૃંગો અને પ્રાણીઓ
સહિત આખી લકાનગરીને એકાએક સળગી
જોડેલી ભેઈને એકઠા થયેલા બાળેવાન રાક્ષસો
બોલવા લાગ્યા 'અરે, શું આ દેવોનો રાજ્ય
ઈંદ્ર હશે, સાક્ષાત્ યમરાજ હશે, વરુણ
હશે વાયુદેવ હશે, યકરના ત્રીજા નેત્રમાં
થી પ્રકટેલો અતિ હશે, સૂર્ય હશે, કુબેર હશે
કે સોમ હશે? એઓ નાધી અને તે હો, પરંતુ આ
વાનર તો નથી જ, આ તો સાક્ષાત્ કાળ જ છે
અરે, આપણા પર આપાદમાન થયેલા અને
સર્વ લોકને તરજનારા ચતુર્ભુજ પ્રહરદેવ તો
આ વાનરનું રૂપ ધારણ કરીને નહિ આવ્યા
હોય? અથવા તો અપાર, અચક્ષ્ત અને

* આમ જાન કરવામાં ઊવેનો ભાવ જોવા તમારેલો
છે કે, સત્તા પૃથ્વીપૃથ્વી ન મેલે ધોવારી તેમની માત્ર
પૃથ્વી સીતાના દુષ્ટે દુષ્ટી થયેલી સ્ત્રી, જેની મેલ
રાક્ષસોના વધથી તૂસ થઈ નહિ ય. ય

અચિંત્ય એવું વિચારું ઉત્તમોત્તમ તે જ આપણા
સંહાર કરવાને તો નહિ આવ્યું હોય ? ૨૩૫-૩૮

એ વેળા રાક્ષસો, અશ્વો, હસ્તીઓ, મૃગો
અને વૃક્ષો સંહિત બળાતી લંકા દીન સ્વરે ગાઠ
રહન કરતી હોય એવી જણાતી હતી. આખી
લંકામાં 'હાતાત' હા પુત' હા કાત' હા મિત્રા
હા પ્રાણનાથ ! હા અંગ ! અમારા સઘળા પુણ્ય
પરગયા !' એમ ઉપરાઉપરી બોલતા રાક્ષસો
ઝાને રાક્ષસીઓ અત્યંત ધોર રહન કરી રહ્યા
હતા. ૩૯ આદમી બવાળાઓથી ઘેરાયેલી, હનુ-
માનના ઝેદથી પરાભવ પામેલી, જેમાના વીર
પુત્રો હણાઈ ગયા હતા તથા યોદ્ધાઓ નાસ-
ભાગ કરતા હતા એવી એ લંકાનગરી, બહો
કોઈ કપિના શાપથી બળી જતી હોય એવી
દેખાતી હતી. ૪૦-૪૧

થ કરના દોષથી બગવા લાગેલી પૃથ્વીની પેઠે
સાત૨૬ સળગતા અગ્નિની બવાળાઓવાળી
અને ભય તથા બેદુશ્ચિત્ત થયેલા રાક્ષસોથી ભરેલી
લંકાનગરીને કપિવર હનુમાન આનંદપૂર્વક
એવા લાગ્યો. ૪૨ અનેક ઉત્તમ વૃક્ષો ભરેલી
અશોકવાટિકાને અત્તભયસ્ત કરીને, પોતાની
સામે યુદ્ધમાં આવેલા રાક્ષસોને હણીને તથા
સુવર્ણમય શૃંગોવાળી લંકાને બાગી વાલુસુવ
હનુમાન શાત થયો અને પોતાના મનમાં રક્ષ-
વીરુત્ત રનરણ કરવા લાગ્યો. ૪૩, ૪૪

મોટા બળવાળા, શ્રદ્ધા બુદ્ધિવાળા, પવન
રરખા વેગવાળા અને સર્વ વાનરોમાં શ્રદ્ધ
એના વાલુસુવ હનુમાનનું અફણત પરાક્રમ
જોઈને સર્વ દેવતાઓ, મુનિવરો, ગધવો,
વિદ્યાધરો, સર્પો અને બીજા સર્વ પ્રાણીઓ
અરત હર્ષિત થઈને હનુમાનની પ્રશંસા કરવા
લાગ્યા. ૪૫-૪૬ રાવણની વાટિકા ભાગી નાખી,
રાક્ષસોના સંહાર કરી તથા લંકાનગરી બાળીને
હનુમાન પ્રસન્ન થયો. ૪૭ સળગતા પુરછે ક્રિયા
પ્રાસાદશિખર પર જોભેલા કપિવર હનુમાન
પ્રકાશિત કિરણોવાળા મધ્યાહનના સૂર્યની પેઠે
જોખતે હતો. ૪૮ લંકાનગરીને બાળ્યા પછી

કપિવર હનુમાને પોતાના પુરછોને અગ્નિ
સમુદ્રમાં જઈને ડોલવી નાખ્યો. લંકાનગરીને
બળેલી જોઈ દેવતાઓ, સિદ્ધો, ગંધર્વો તથા
મહર્ષિઓ અત્યંત વિસ્મિત થયા. ૪૯, ૫૦

ગ્રંથ શ્રોવાત્મક મહામુનિમળીત નાદિકવ્ય શ્રીરામાયણ
સુરમાડમાં ૫૪મા સ્કન્ધ સમાપ્ત

સર્ગ પચમે

હનુમાનનો પદ્યાત્મ

સંદીપ્યમાન્ન વિવ્રસ્તા વ્રસ્તદ્દશોગળા પુત્રીમ ।

અલેક્ષ્ય દનુર્મહિજ્ઞા ચિન્તયામાસ વાનર । ૧ ।

લંકાનગરી યોગેશ્વરી સળગી બીડી અને તેમાં
વમત સર્વ રાક્ષસો ત્રાસ પામ્યા, એ જોઈને
હનુમાન વિચારવમળમાં પડી ગયો ? તેના મનમાં
મહાન ત્રાસ ઊપજ્યો અને તે પોતાને ધિક્કારવા
લાગ્યો કે, 'મે' લંકાનગરી બાળી એ મોટો
અનર્થ કયો ? ૧

'વન્ય છે તે મહાત્મા પુરોનો કે જેઓ
બળ વડે જેમ અગ્નિ શાત થાય તેમ સહવિચાર
વડે પોતાના કોપને શાત કરે છે. કોપને વશ
થયેલો કયો પુરુષ પાપાચરણથી બચે છે ? કોધ
વશ થયેલો પુરુષ પોતાના માતા-પિતા વગેરે
શુરજનોનો પણ વધ કરે છે અને સત્પુરુષોનો
પણ તિરસ્કાર કરે છે. કોધ પામેલા પુરુષને
કાર્ય-અકાર્યનું અને લાભ્ય-અલાભ્યનું જરા
પણ લાભ રહેતું નથી. ૩-૫ સર્વ જેમ જુની
થયેલી કાચળીનો ત્યાગ કરે છે, તેમ જે પુરુષ
ઊપજેલા કોપને સમારૂપી શુણ્ણ વડે શાત કરે
છે, તે જ પુરુષ ગણાય છે. ૬ હું કે જે નિર્લભ્ય,
દુર્બુદ્ધિ અને અત્યંત પાપ કરનારો છું, તેને
ધિક્કાર છે ! અરેરે, મે આરા સ્વામી રામ
ચક્રને હાનિ પહોંચે એવું કાર્ય કયું, કેમ કે મે
આખી લંકામાં લાય લગાવી, પણ સીતાના સુખ
દુઃખનો વિચાર કયો નહિ. ૭ અરે, આખી લંકા
બગી ગઈ તેમ. મહાસતી સીતા પણ બળી ગયા
હયો જે જોન બન્યું હયો તો અજ્ઞાનને લીધે મે જ
મારા સ્વામીનું કાર્ય બગાડ્યું' ગણાયો. અરેરે,

જેની પ્રાપ્તિને અર્થે મોટો પ્રયાસ કર્યો તે સીતાનો આમ બળજબત્ત નાશ કર્યો ! અરે, લંકાનું દહન કરતાં મેં સીતાનું રક્ષણ કર્યું નહિ. લંકાનગરીને બાળી એ તો ઘણું જ સહેલાઈથી થઈ શકે એવું કાર્ય છે, એમાં કાંઈ મોટું પરાક્રમ નથી; પરંતુ તેમ કરતાં કોઈને વશ થઈને મેં મારા સ્વામીના કાર્યને નાશ કર્યો છે. ૯૧ આખી લંકા બળીને ખાખ થઈ ગઈ છે, એનો એક પણ એવો ભાગ જણતો નથી કે જે બળ્યા વિનાનો હોય. મને લાગે છે કે સીતા પણ બળી ગયાં હશે. ૯૨ જ્યારે મેં મારી વિપરીત બુદ્ધિને લીધે આમ મારા સ્વામીનું કાર્ય બગાડ્યું, ત્યારે હવે મારા પ્રાણને પણ ત્યાગ કરવો ઘટે છે. ૯૩ શું હું આ સળગતી લંકાના અગ્નિમાં પડું કે ચિત્તાગ્નિમાં પ્રવેશ કરું કે મારે દેહ સમુદ્રવાસી જળચરોને અર્પણ કરું ? સ્વામીના કાર્યને સમૂળ નાશ કર્યો પછી અહીંથી જીવતો પાછો જઈને હું વાનરૈશ્વરસુઓવને તથા નરશ્રેષ્ઠ રામ-લક્ષ્મણને શું મોં દેખાવીશ ? ૧૩, ૧૪ અરે, વાનરબળિનો અભ્યવસ્થિત કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ કે જે ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેને આજે મેં કોપાવેશમાં આપીને પ્રત્યક્ષ દર્શાવી આપ્યો ! નિરંતર અભ્યવસ્થિત કાર્ય કરાવનારા રમેશ્વરી સ્વભાવને ધિક્કાર હો, જેને વશ થયેલો હું સમર્થ છતાં પણ સીતાનું રક્ષણ કરી શક્યો નહિ. ૧૫, ૧૬

‘અરે, સીતાનો વિનાશ થયો બળીને મહાપરાક્રમી રામ-લક્ષ્મણ અવશ્ય મરણ પામશે અને તે બંન્નનું મરણ થતાં કપિરાજ સુગ્રીવ પણ પોતાના બધુવર્ગની સાથે જીવિતનો ત્યાગ કરશે. ૧૭ વળી બ્રાહ્મવત્સલ ગરુડ-શત્રુજન પણ એ સમાચાર સાંભળશે એટલે શી રીતે જીવી શકશે ? ૧૮ એ ધમિષ્ઠ ઈક્ષ્વાકુવંશનો નાથ યથા પછી સઘળી પ્રજા શોક અને સંતાપથી ખીડિત થઈ જશે. ૧૯ એ એમ થશે તો કોપરૂપી દોષથી વ્યાપ્ત થયેલો હું ધર્મ અને અર્થનો લોપ કરનારો ગણાઈશ અને સ્વ લોકોનો વિનાશ કરવાનું પાતક મારે મારે આપશે. ૨૦

હનુમાન એ પ્રમાણે વિચાર કરતો હતો, એટલામાં પૂર્વે જણાયાં હતાં તેવાં શુભ શકુને! તેને જણવા લાગ્યાં. તે પુનઃ વિચારવા લાગ્યો. ૨૧ ‘અરે, સર્વાંગસુંદરી સીતા પોતાના તેજ વડે જ સુરક્ષિત રહ્યાં હશે; એ કલ્યાણી સીતાનો નાશ થઈ શકે એમ નથી. અગ્નિ કંઈ અગ્નિને બાળી શકતો નથી. અત્યંત તેજવાળાં રામચંદ્રની ભાયાં સીતા કે જે પોતાના આરિય વડે જ રક્ષાયેલાં છે, તેમને સ્પર્શ કરવાને અગ્નિ સમર્થ નથી. ૨૨, ૨૩ અહા ! સર્વ વસ્તુને બાળી નાખનારો અગ્નિ રામચંદ્રના પ્રભાવને લીધે ને સીતાના સુકૃત્યને લીધે જ્યારે મને પણ બાળી શક્યો નથી, ત્યારે ભરત, શત્રુજન અને લક્ષ્મણના પૂજ્ય દેવતારૂપ તથા રામચંદ્રનાં પ્રિય એવાં સીતાને તે કેમ જ બાળી શકે ? અથવા તો મહાસમર્થ અગ્નિ મારા પુછકાને બાળતો નથી, તો આપાં સીતાને કેમ જ બાળશે ?

ઘોડીક વાર રહી વિસ્મયયુક્ત થયેલા હનુમાને વળી વિચાર કર્યો : ‘અહા ! જે દેવીના પ્રભાવથી ભરસમુદ્રમાં મને વિદ્યામ આપવા માટે મેનાકપર્વત ભ્રેષ્ઠો થયો હતો, તે દેવી સીતાને અગ્નિ બાળી શકે શું ? અરે, એ મહા સાધ્વી સીતા પોતાના તપથી, સત્ય વાણીથી અને પોતાના પાત પરના અનન્ય પ્રેમભાવથી અગ્નિને પણ બાળી નાખવા સમર્થ છે, તો પછી અગ્નિ તેને શી રીતે બાળી શકશે ? ૨૪-૨૬

કપિવર હનુમાન સીતાના ધર્માન્વરણ સંબંધી એ પ્રમાણે વિચાર કરતો હતો, એવામાં આકાશ માં ફરતા ચારણીની પરસ્પર થતી ચાતથી તેના સાંભળવામાં આવી : ‘અહા ! હનુમાને રાક્ષસરાજ રાવણની નગરીમાં બપોરે અગ્નિ સળગાવ્યો ! ખરેખર, તેણે ડુંકર કાર્ય કર્યું છે. ૨૭, ૨૮ લંકાનગરીમાં મોટા મોટા રાક્ષસો, બાળકો, વૃદ્ધો અને સ્ત્રીઓ બુમરાણ કરતાં આમતેમ દોડાદોડ કરે છે અને લોકોના રુદનનો બનિ પર્વતની શુદ્ધભામાં પ્રતિધ્વનિત થાય છે એથી લંકા બધે આકંઠ કરતી ધોળ એમ

જણાય છે ! અટારીઓ કિટલાઓ, અને દર વાળઓ સહિત આખી લકાનગરી બાગીને ભસ્મીભૂત થઈ છે, પરંતુ બચકતનવા મીતાને કશી ઈજા થઈ નથી એ અમને આશ્ચર્ય સરખું લાગે છે ૧૩૫-૨

આકાશચારી ચારણોની અમૃત મરણી વાણી સાભળી હનુમાનના મનમાં અત્યંત હર્ષ થયો ૩૩ વખતોવખત ખરા પડેલા શુકન સભારીને અને આનંદચારી ચારણોના વચન સાભળી કપિવર હનુમાન પ્રસન્ન થયો ચારણોના ઠહેવા પરથી સીતાને છવતા જાણીને જેનો મનોરથ સિદ્ધ થયો છે, એવા કપિવર હનુમાને સીતાના પુન પ્રત્યક્ષ કરવાનું કયાં પડી જ કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જવાનો નિશ્ચય કર્યો ૩૪, ૩૫

શ્રી રામની ક મહાનુભાવિતા અદિકાવ્ય મીરામાખના સુદામદામ ૫૫ મે સગ સમાજ

હનુમાનનું પુનઃગમન

સગ પદ મો

સીતાની આજ્ઞા લઈ હનુમાનનું પાછા વળવું
તતસ્તુ શશપામૂલે જાનકા પર્વવાસ્થ્યતમ્ ।
મનિવાદ્યાત્રવીહિદ્રયા પદ્યમિત્વાનિહાસતમ્ ॥

કપિવર હનુમાને અશોકવાટિકામાં આવી શિશપાવૃક્ષના મૂળ આગળ બેઠેલા મીતાને પ્રણામ કર્યા અને બોલ્યો 'હે દેવી ! મારા સફલાગ્ન્ય-યોગે જ તમને આજ હું શેમકુશળ બેવા પામ્યો છું ૧'

કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જવાને તૈયાર થયેલા હનુમાનને વાર વાર નિહાળતા સીતા પોતાના સ્વામી પરના મેહેને લાંબે કહેવા લાગ્યા 'હે તાત ! બે તને ઠીક લાગતું હોય તો તું આજનો દિવસ અહીં રહે અને વિદ્યાતિ લઈને કાલે વિદાય થજે હે વાનર ! બે તું મારી પાસે રહીશ તો હું કે જે અત્પ બાગ્યવાળી છું તેનો શોક ક્ષણવાર પણ શાત થશે હે હરિશાઘ્ન ! તું અહીંથી જઈને પાછો આવીશ ત્યાં સુધી મારા પ્રાણુ મી રહે એવી મને આશા નથી ૨-૫' હે વીર ! હું બે વારાકરવી !

પડતા હુ યોધી ઉદાસ અને ક વર્ષ ગઈ છું, તેને તારો વિયોગ થવાથી વધારે પીડા થશે ૧ વળી હે વીર ! મને સદેહ ૨૮ છે કે મહા બળવાન રી દો તથા વાનરે ની પકાય પડેલા છતાં સુનોવ તેઓની સાથે દુષ્પર સમુદાને ટેવી રીતે તરી શકશે ? તેમ જ બાત રાજુનારો પણ અહીં શી રીતે આવી શકશે ? ૩૦ સમુદ્ર યોગ ગવાની શક્તિ તો માત્ર ને તારામાં, તારા પિતા વાયુમાં અને ગરુડમાં જ પ્રસિદ્ધ છે હે હનુમાન ! તું કાર્યકુશળ છે, માટે હું તને ૧ છું છું કે આવા સંકટયુક્ત કાર્યમાં તું શો ઉપાય યોજવો શક્ય ધારે છે ? ૧૦ હે શત્રુના વીર યોદ્ધાઓને હજીનારા કપિવર ! રામચંદ્રનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં તું એકનો જ સમર્થ છે ૧૧ માત્ર તારું પરાક્રમ જ પ્રશંસનીય છે હે માર્જીત ! મારા સ્વામી રામચંદ્ર કપિસેના સાથે અહીં આવે અને લડાને નિષ્પ્રજ્ઞ કરી મને પાછી લઈ જાય, ત્યારે તેમણે પોતાના પરાક્રમને યોગ્ય કાર્ય કયું જણાય ! માટે હે વીર ! સનામમાં શૂરવીર એવા રામ ચંદ્રના પરાક્રમને યોગ્ય જણાય તેવું કાર્ય તારે તેમને હાથે કરાવવું બેઈએ ૧૨, ૧૩

સીતાનું અર્ધચુન્ન નમ્ર વચન સાભળીને હનુમાને કહ્યું ૧૪ હે દેવી ! રીડ તથા વાનરો ની સેનાઓના અધિપતિ સુનોવે તમારું કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે ૧૫ તે અસંખ્યાત વાનરોને સાથે લઈને સત્વર આવી પહોંચશે નરશ્રદ્ધ રામ-લક્ષ્મણ પણ સત્વર અડી આવશે અને તીક્ષ્ણ બાણો વડે લકાને નિષ્પ્રજ્ઞ કરી મૂકશે હે વરારોહા ! સર્વ રાક્ષસો સહિત રાવણને છણીને શ્રીમાન રણવીર તમને અયોધ્યા પ્રત્યે લઈ જશે ૧૬-૧૮ હે ક યાણી ! તમે યોરો સમય ધર્મ રાજો અને શાત થાએ તમારું શ્રય થશે હવે અત્પ સમયમાં જ રાવણને તમે રામચંદ્રને હાથે હણાયેનો જોશે રાક્ષસરાજ રાવણ જ્યારે પોતાના પુત્રો મિત્ર અને બધું વર્ગ સહિત મરણ પામશે, ત્યારે શેહણી જેમ

ચંદ્રના સમાગમને પામે, તેમ તમે રામચંદ્રનો સમાગમ પામશો. બળવાન રીંછો અને વાનરોની સેના લઈ રઘુવીર સત્વર આવશે અને રાવણને રણમાં રોળી તમારા શોકને દૂર કરશે. ૧૯-૨૧

સીતાનું આશ્વાસન કર્યા પછી પવનસુત હનુમાન તેમને પ્રભુભ કરી ત્યાંથી જવાને તૈયાર થયો. મુખ્ય મુખ્ય રાક્ષસોને હણી, પ્રખ્યાતિ કરી, પોતાનું ઉત્કૃષ્ટ બળ દર્શાવી, લંકાનગરીને આકુળબ્યાકુળ કરી, રાવણને છેતરી, સીતાનું આશ્વાસન કરી તથા તેમને પ્રભુભ કરી કષિપવર હનુમાન પુનઃ સમુદ્ર યોજાંગી કિન્કિ-ધા જવા તત્પર થયો. પોતાના સ્વામી સુગ્રીવ તથા રામચંદ્રનાં દર્શનની ઉત્કંઠાવાળો હનુમાન લંકા-દ્વીપના ઉત્તર છેડા પર આવેલા ‘અરિષ્ટ’ નામના પર્વત પર ચડ્યો. એ પર્વત પોતાના ઉપર જોડેલાં જાંઘાં પક્ષકવૃક્ષોની સાથે મળેલી શ્યામ વનપંક્તિઓને લીધે બહુ વચ્ચ પહેરેલો હોય, ૨૨-૨૬ શિખરોની વચ્ચે લાંબાચમાન થયેલાં વાદળોને લીધે બહુ ઉત્તરીય વચ્ચને ધારણ કરતો હોય, સૂર્યનાં તેજસ્વી કિરણોથી બહુ ભગ્નત કરતો હોય, ૨૭ અનેક પ્રકારની ધાતુઓની ખાણોને લીધે બહુ નેત્ર ઉઘાડીને ભેતો હોય, ચોમેર વહેતી નદીઓનો ખળખળાટ થવાથી બહુ અધ્યયન કરતો હોય, ૨૮ ઝીણાં ઝીણાં ઝરણાંઓનો ખળખળાટ થવાથી બહુ ગાયન આલાપતો હોય, અતિ જાંઘાં કેવલરના વૃક્ષોને લીધે બહુ જાંઘાં હાથ કરીને જોડેલો હોય, ૨૯ જોડેલી પડતા ધીધને લીધે બહુ આકાશ કરતો હોય, વાયુથી કંપાયમાન થતાં સમપણીઈ વૃક્ષોથી બહુ મૂંઝતો હોય, ૩૦ પોલા વાંસડાઓમાં વાયુ ભરાવાને લીધે બહુ વાંસળી વગાડતો હોય, ઝેરી સર્પોના કૂંડા યવાને લીધે બહુ રીસ ચડાવીને નિઃશ્વાસ મૂકતો હોય, ધૂમસથી છવાઈ ગયેલી ગુફાઓને લીધે બહુ ઇંદ્રિયોને રોકી ધ્યાનપરાયણ થયેલો હોય, મેઘ સરખા પોતાના પ્રત્યેક પર્વતરૂપી ચરણથી બહુ ચોમેર ગતિ કરતો હોય ૩૧-૩૨ અને આકાશ પર્વત પહોંચેલાં તથા વાદળથી

વીંટાયેલાં પોતાનાં શિખરોથી બહુ બગાડાં ખાતો હોય એવા જણાતો હતો. મોટી મોટી કરાડો, નાનાં નાનાં શિખરો; સાલ, તાલ, તમાલ, કરેલુ, વાંસ ઇત્યાદિ વૃક્ષો અને અનેક ભતની ગુપ્તયુક્ત લતાઓ ઇત્યાદિથી એ પર્વત અલંકૃત હતો. ૩૩, ૩૪ એ પર્વત નાના પ્રકારના મૃગોથી વ્યાપ્ત, જેઠ વગેરે ધાતુઓના રંગથી રંગાયેલો, ઘણાં ઝરણાંવાળો, મોટી મોટી શિલાઓથી ભરપૂર; ૩૫ મહેપિઓ, યક્ષો, કિન્નરો અને સર્પોએ સેવેલો, લતાઓ તથા વૃક્ષોથી ઘાટો, સિંહોથી ભરેલી ગુફાઓવાળો; ૩૬ વ્યાપ્ત, વરુ ઇત્યાદિ ગ્રાણીઓના ભયવાળો અને સ્વાદિષ્ટ ફળમૂળ તથા જળથી યુક્ત હતો.

રામચંદ્રનાં દર્શનની ઉત્કંઠાથી પ્રેરાયેલો કષિપવર હનુમાન અતિ ઉતાવળે અરિષ્ટ પર્વત પર ચડવા લાગ્યો. એ સમયે તેના ચરણ તળે આવતી મોટી શિલાઓના ચૂરચૂર થઈ જવા લાગ્યા અને તે શિલાઓ કડકડબૂસ કરતી પૃથ્વી પર પડવા લાગી. કષિપવર હનુમાન કારસમુદ્રના દક્ષિણ કિનારા પરથી ઉત્તર કિનારા પર જવા માટે પ્રૌઢ દેહ ધારણ કરી વાયુવેગે અરિષ્ટ પર્વતના જંઘામાં જંઘા શિખર પર ચડ્યો. ત્યારે ભયંકર સર્પાદિ ગ્રાણીઓથી ભરેલો અને ધુપવાટ કરતો દક્ષિણ સમુદ્ર તેની દિશાએ પડ્યો

પછી દાક્ષણ્યમાંથી ઉત્તર તરફ જવાનો દંઢ સંકલ્પ કરી વાયુસુત હનુમાને વાયુની પંદે આકાશમાં જડવા માટે પોતાનું સપથું બળ એકત્ર કરીને છલંઝ મારી. એ વેળા હનુમાનના વેગથી એ અરિષ્ટ પર્વત એકાએક પૃથ્વીમાં પેસી ગયો, તેનાં શિખરો તથા વૃક્ષો કંપાયમાન થઈ પૃથ્વી પર પડી ગયાં અને તેમા વસતાં ગ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં. હનુમાનના ઊરવેગથી ઊખરેલાં ગુપ્તયુક્ત વૃક્ષો બહુ ઇંદ્રના વચ્ચથી કપાઈ ગયાં હોય એમ દરેકદર પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં. ૩૭-૪૦ ગુફાઓમાં વસતા મહાબળવાળા સિંહો; પીંડિત થઈને ગગનભેદી ગર્જના કરવા લાગ્યા. ત્યાં કોઈ કરતી વિદ્યાધરીઓ ભયને લીધે નાકુળબ્યાકુળ

થઈ ગઈ, તેમના વસ્ત્ર ખસી ગયા અને આજુ પછોનું ઠેકાણું રહ્યું નહિ તેઓ એવી ને એવી સ્થિતિમાં એકદમ આકાશ તરફ બિડી ગઈ ૪૫, ૪૬ અત્યંત લાખા દેહવાળા, બળવાન અને દેહીય માન જિહવાવાળા મોટા સર્પો માથા તથા ગરદન અગદાવાથી તરફડવા લાગ્યા ૪૭ કિન્નરો, ઉરગો, ના ધર્વો, યક્ષો અને વિદ્યાધરા પણ પૃથ્વીમાં પેસી જતા એ પર્વતનો ત્યાગ કરીને આકાશમાં બિડી ગયા ૪૮ અનેક વૃક્ષો અને શિખરોથી શોભતો એ અરિષ્ટ પર્વત જે હસ ચોળનના વિચારવાળો તથા નીસ ચોળનની જિ આઈવાળો હતો તે મહા બળવાન હનુમાનના ભારથી ફાળીને પૃથ્વીમાં પેતી ગયો

જેના તરંગો વાર વાર કિનારા લાથ બધ ડાયા કરે છે, એવા ક્ષારસમુદ્રનું ઉદ્ધિ ધન કરવા માટે કપિવર હનુમાન તરત જ આકાશ તરફ દૂધો ૪૯, ૫૦

હતિ શ્રીનાથમોહિ મહામુનિમણિત આદિભગ્ન શ્રીરમચંદ્રના સુવરમ્ભામાં ૫૬ મો સ્તવ સમમ

સર્ગ ૫૭ મો

સમુદ્રોદ્ધિ અને નાનરમિલાપ

આપ્તુત્વ ચ મહાવેગ પક્ષવાનિવ પક્ત ।

મુજક્ષપક્ષગર્ભમિષુદ્ધકમલોત્પલમ ॥ ૧ ।

આત વેગપૂર્વક આકાશ તરફ દૂધા પછી બાજે પાછોવાળો પર્વત જ હો । એમ કપિવર હનુમાન ગાનરૂપી સાગરમાં ગતિ કરવા લાગ્યો એ ગગનસાગરમાં યક્ષ, ભુજગ અને ગ ધર્વરૂપી પ્રકુલિત કમળો હતા, ચ દ્રરૂપી પોચાડ સૂર્યરૂપી કારડવ પક્ષી અને પુષ્પ તથા શ્રવણ નક્ષત્રરૂપી કાદબપત્રીએ, હતા, વાદળરૂપી શેવાળ અને ધાન હતા, પુનર્વસુ નક્ષત્રરૂપી મરેલા મત્સ્ય, મગગ અહરૂપી મગમચ્છ અરાવત હસ્તીરૂપી મોળે દ્રીપ અને વ્વાતિ નક્ષત્રરૂપી હંસ હતા, તેમાં વગેરેનારૂપી તરંગો બિહતા હતા અને અદ્રકિરણોરૂપી રીતળ જળ ભરેલું હતું

અહર બિહતો હનુમાન બાજે આકાશનો

નાસ કરતો હોય, ચ દ્રમાને અ કિત કરવા ઇચ્છતો હો । તથા નક્ષત્રો અને સૂર્ય સંહિત આખા ગગનમંડળને બાધમાં લેવા ધારતો હોય એમ જરા પણ ધાડયા વિના અપાર નમુદ્રને તરતો હતો આકાશમાં પ્રકાશતા ધોળા, રાતા, કાળા અને મણિયા રંગના વાદળો હનુમાનના વેગથી જે આઈ જતા હતા કપિવર હનુમાન ચંદ્રની પેઠે ક્ષણવારમાં વાદળની ઘટામાં પ્રવેશતો હતો અને વગી ક્ષણવારમાં બહાર નીકળતો હતો પ્રવેત વસ્ત્ર પહેરેલો હનુમાન વિવિધ પ્રકારના વાદળોમાં ગતિ કરતો એ વેળા આકાશ વિષે ક્ષણમાં ગુસ્સા થતા અને લાલુમાં પ્રકટ થતા ચંદ્ર નરગો શોભતો હતો ૧-૮ વાર વાર વાદળોને ચીરી બહાર નીકળતો કપિવર હનુમાન ગરુડના જેવા વેગથી બિહતો હતો અને મેઘ સરળીગલીર ગળના જરતો હતો રાવણના મુખ્ય રાક્ષસોને હાણી પોતાનું નામ પ્રખ્યાત કરી રાવણ સહિત આખી લંકાને આકુળબાકુળ બનાવી, રાક્ષસોની મેનાનો હાટ વાળી અને સીતાને પ્રણામ કરીને આકાશમાંગે જીરેલો કપિવર હનુમાન સમુદ્રના મધ્યભાગે આવી પહોંચ્યો ત્યા પોતાને વિશ્રામ આપવાને બિલા ધથેલા મનાક પર્વતને પોતાના હાથ વટે સ્પર્શ કરીને ધનુષમાંથી છૂટેલા તીરની પેઠે વેગથી આગળ ચાલ્યો થોડીક વારમાં મેઘ મંડળ જેવો મહેક પર્વત તેની દિશ્વે પડ્યો મહેક પર્વતને ભેટા જ મહાકપિ હનુમાને મોટી જળના કરી દશે દિશ્વોમાં જળની મૂકી ૧૦-૧૧ પોતાના મુહુરવર્ગના દર્શનની ઇચ્છાવાળો હનુમાન ઉપરાઉપરી જળના કરતો અને પુષ્પક પાવતો ઉતાવળે ત્યા આવી પહોંચ્યો ૧૨ આકાશમાંગે જમન કરતા હનુમાનની ગર્જનાથી બહો સૂર્યમંડળ સહિત આજુ આકાશ ફાટી જતું હોય એમ નાનતું હતું

ગૂરવીર અને મહાન બળવાળા અગદ વગેરે વાનગે કે જેઓ હનુમાનના આગમનની વાટ ભેટા સમુદ્રતટ પર ગેતી રહ્યા હતા, તેઓએ વાયુથી બચાડયેલા મેઘની ગર્જના જેવો હતું

માનના બિરુનો સુસવાટ સાંભળ્યો. ૧૭-૧૯ થોડીક વાર પછી હંતુમાનની મેઘ સરખી ગર્જનાઓ સાંભળીને સર્વ વાનરો પોતાના સુહૃદ્દુ દર્શન કરવાને ઘણા જ ઉત્કંઠિત થઈ લાંબી નજરે જોવા લાગ્યા. એ સમયે અત્યંત હર્ષિત થયેલા વૃદ્ધ બાંખવાને સર્વ વાનરોને સંબોધી કહ્યું : 'હે વાનરો, આપણા સૌનું કાર્ય મિદ્ધ કરીને એ હંતુમાન જ આવે છે, એમા લેશ પણ સંશય રાખવા જેવું નથી. જો કાર્ય કયાં વિના આવતો હોય, તો તે કદી પણ આવી ગર્જના કરે નહિ. ૧૨૦-૨૩

મહાત્મા હંતુમાનના બાહુ તથા સાથળોનો સુસવાટ અને તેની ગર્જના સાંભળી અત્યંત હર્ષિત થયેલા એ સર્વ વાનરો આમતેમ કૂદવા લાગ્યા, ૨૪ અને હંતુમાનનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી મહેદ્ર પર્વતના ઊંચામાં ઊંચા શિખરો પર ચડ્યા. ત્યાં ચડ્યા પછી પડી જવાનો ભય ન રહ્યો એટલા માટે વૃક્ષોની શાખાઓ પડીને તે જિભા રહ્યા અને હંતુમાનને નિશાની દેખાડવા માટે પોતાનાં પ્રવેત વસ્ત્રા હલાવવા લાગ્યા. પર્વતની શુદ્ધામા રહેલો વાયુ જેમ ગર્જના કરે તેમ ગગન કરતો હંતુમાન મહેદ્ર પર્વત વરદ આંતો હતો. મેઘ સરખા પ્રૌઢ દેહવાળો હંતુમાન ક્યારે છેક નજીકમા આવી પહોંચ્યો, ત્યારે સર્વ વાનરો હાથ જોડી જિભા રહ્યા. ૨૫-૨૮ ત્યાર પછી હર્ષમા આવેલો મહાબળવાન કપિવર હંતુમાન અનેક વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત અને સુદૃઢ જરણાવાળા મહેદ્ર પર્વતના શિખર પર કપ ચેલી પાખોવાળા પર્વત ની પેઠે એટલમ જિતરી પડ્યા હંતુમાનને જોઈ ની પેઠે એટલમ જિતરી પડ્યા હંતુમાનને જોઈ અત્યંત પ્રસન્ન થયેલ સર્વ વાનરો તેની પાસે ગયા અને તેને વૉટાઈને જિભા રહ્યા કેટલાક કપિઓ તો પ્રસન્ન વદને ક્ષ્ણ-મૂળાદિકની ભેટ લાવી વાયુપુત્ર હંતુમાનનો સત્કાર કરવા લાગ્યા, કેટલાક વાનરો કિકિયારી કરવા લાગ્યા અને કેટલાક વાનરો હંતુમાનને બેસવા માટે વૃક્ષની શાખાઓ લઈ આપ્યા. ૨૯-૩૪

મહેદ્ર પર્વત પર જિતયાં પછી હંતુમાનને

બાંખવાન વગેરે વૃદ્ધ કપિઓને અને યુવરાજ અંગદને પ્રણામ કર્યા. ૩૫ ત્યારે બાંખવાન વગેરે વાનરોએ તથા યુવરાજ અંગદે તેને ઘણું જ માન આપ્યું. પછો મહાપરાક્રમી હંતુમાન 'મને સીતાનાં દર્શન થયાં છે' એટલા દૃઢા સમાચાર કહી, યુવરાજ અંગદનો હસ્ત પ્રહણ કરી મહેદ્ર પર્વતના રમ્ય વનપ્રદેશમા ગેહો. પછો સર્વ વાનરોએ સીતાના સમાચાર પૂછ્યા, ત્યારે તેણે કહ્યું : 'હે વાનરો ! લંકાનગરીમા આવેલી અશોકવાટિકામા મેં સીતાને જોયા છે. ભયંકર રૂપવાળી રાક્ષસીઓ તેની થોડી કરે છે. પોતાના પતિ રામચંદ્રના દર્શનની ઇચ્છાથી તેમણે મસ્તક પર એક વેણી ધારણ કરી છે અને ઉપવાસ કરવાથી તે કૃશ, મલિન તથા રીન થઈ ગયા છે.'

'મેં સીતાને જોયા છે,' એવું હંતુમાનનું અમૃત સરણુ વચન સાંભળીને સર્વ કપિઓ અચંત હર્ષમાં આવી ગયા. કેટલાક વૃષભના જેવા નાદ કરવા લાગ્યા, કેટલાક કિકિયારીઓ કરવા લાગ્યા, કેટલાક પોતાના પૂછડા ઊંચા કરી, તેને વાકાચૂકા વાળીને હલાવવા લાગ્યા અને કેટલાક પર્વતશિખર પર કૂલીકૂલીને હંતુમાનને આવી આડકલા લાગ્યા.

પછી સર્વ વાનરસમાજના સાંભળતા યુવરાજ અંગદે કપિશ્રદ્ધ હંતુમાન પ્રત્યે મધુર વાણીથી કહ્યું 'હે વાનરવર ! બાળ અને પરાક્રમમા તારા સરખો બીજો કોઈ નથી, ૩૬-૪૫ કેમ કે આ મોટો સમુદ્ર ઓળંગીને તું પાછો આવી શક્યો છે. હે વાનરાત્તમ ! અમો સૌનો જીવિતઠાતા તું જ છે ૪૬ હે વાયુસુત ! તારી કૃપાથી જ કાર્યસિદ્ધિ કરીને હવે અમે રામચંદ્રને મળવા પામીશું અહો ! ધન્ય છે તારી સ્વામીભક્તિને ! ધન્ય છે તારા પરાક્રમને ! અને ધન્ય છે તારા ધૈર્યને ! ૪૭ અહો ! યશસ્વિની રાગપત્ની સીતાના તું દર્શન પામ્યો એ ઘણું રૂઝું થયું ! હવે રામચંદ્ર સીતા વિયોગના શોકનો ત્યાગ કરશે એ પણ બહુ રૂઝું થયો. ૪૮

પછી અતિશય હર્ષ પામેલા સર્વ વાનરો

હનુમાને કરેલુ સમુદ્રોદ્ધ વન વગેરેની વાત સાલ જવા યુવરાજ અગદને હનુમાનને અને જાળ વાનને વોટાઈને તથા નમ્રતાથી હાથ જોડીને હનુમાનના મુખ સામે જોતા જુદી જુદી વિશાળ શિલાઓ પર બેઠા

જેમ સ્વર્ગમા દેવરાજ ઈદ્ર દેવતાઓથી વોટાઈને બેસે તેમ યુવરાજ અગદ ઘણા વાનરો થી વોટાઈને બેઠા ઉજ્જવળ કીર્તિવાળા હનુમાન અને ખાનુખ ધ ધારણુ વરનારો યશસ્વી અગદ, એ બન્ન જણા વાનરસમાજ સંહિત જ્યારે મહેદ્ર પર્વતના ઉંચા શિખર પર બેઠા, ત્યારે તે ઉત્તમ શિખર અત્યંત ચોલવા લાગ્યુ ૪૮-૫૨

હાંત શ્રીમ મોઃ મહાસુનિમણીત આદક વ્ય ઓ મારા ન મુરક મા પછે સી સમામ

મર્ગ પટ મો

મહેદ્ર પર્વત પર મનરોની સલા-હનુમાને હેલુ સીતાશોનુ વૃત્તાત

ततस्तस्य गारे गुग महेन्द्रस्य मह उल ।
हनुमन्मुखः प्रीतिं हरयो जम्बुकुक्षमाम् ॥ १ ॥

મહેદ્ર પર્વતના શિખર પર હનુમાનને વોટાઈને મેડેલા મહાખળવાન વાનરો અત્યંત આનંદ પામ્યા સંઘળા વાનરે આનંદભરે બેઠા પછી હર્ષિત વચેનો દુદ્ધ જાળવાન હનુમાનને અત્યંત પ્રીતિપૂર્વક સર્વ વૃત્તાત પૂછવા માગ્યો

જાળવાને પ્રભુ 'હે હનુમાન' તે સતી સીતાને શી રીતે મેળા તે ત્ના શુ કહે છે દૂર કમ્ કરનારો રાવણુ તેના પ્રત્યે કેવુ વર્તન રાખે છે, તે સીતાની શોધ શી રીતે કરી અને તેણે તને શુ કહ્યુ એ સંઘળુ અમને યથાર્થ રીતે કહે તારુ સમગ્ર વૃત્તાત સાલળ્યા પછી આ રમુ હજુ શુ કરતુ એ સળ વી વિચાર કરીશુ તે કપિવર! અહીંથી પાછા જઈને આપણે રામ ચંદ્રને જે વાત કહેવાની હોય તે તથા જે ન કહેવાની હોય તે સંઘળુ અમને કહે

જાળવાનના વચન માલગી હનુમાન રોમા ચિત થયો અને તેણે સીતાના મન વડે સતી

સીતાને નમન કરીને પોતાનુ વૃત્તાત કહેવા માડ્યુ તે બોલ્યો 'હે મહાત્મા વાનરો! આપ સર્વની સમક્ષમા જ હુ સમુદ્રની લામે પાર જવા માટે આ મહેદ્ર પર્વત પરથી જીડચા હતો કેટલેક દૂર ગયા પછો એક લય કર વિદ્ધ આપ્યુ તે એ કે મારા માર્ગની વચ્ચે મનને હરણુ કરે એવુ એક સુવર્ણમય દિવ્ય શિખર મારા જોવામા આવ્યુ મારો માર્ગ રોક્યો હતો તેથી મને લાગ્યુ કે, 'રાક્ષસોની ટ્રેસણાથી આ કોઈ મને વિદ્ધ કરવાને જ જીજુ હશે પછ તેની પાસે જઈને મે નિશ્ચય કર્યો કે મારે એને લાગી નાજવુ તરત જ મે મારા પૂછકાને તેના પર એવે તો સખત પ્રતાર કર્યો કે જેથી સૂર્ય સરણુ તેજસ્વી એ દિવ્ય શિખર લાગીને ચૂરેચૂરા થઈ ગયુ મારુ પરાક્રમ જોઈને એ પર્વતે મનને આનંદ આપે એવી વાણીથી મને કહ્યુ હે પુત્ર! હુ તારા પિતા વાહુનો મિત્ર હોવાથી તારો કાકો થાઉ છુ મારુ નામ 'મનાક' છે અને હ આ સમુદ્રમા જ રહુ છુ હે તાત! પૂવે જ્યારે પર્વતોને પાખો હતી, ત્યારે તેઓ પોતપોતાની ધન્યમા આવે તેમ સર્વ ઊડીને પૃથ્વીને ધીકા કરતા હતા તે જોઈ પાક નામના દૈત્યને હણતારા દેવરાજ ઈદ્ર પોતાના વજ્ર વડે સંઘળા પર્વતોની પાખો કાપવા માડી હેવત્ત! એ સમયે તારા પિતા મહાત્મા વાહુ મે મને આ સમુદ્રમા નાખીને ધરના લયમથથી મુક્ત કર્યો આમ હોવાથી મારે તને સલાય કરવી જોઈએ વગી હે શનુદમન! શ્રીમાન રામચંદ્ર કે જે સવ ધર્મધારીઓમા શ્રદ્ધ અને ઈદ્ર સરખા પરાક્રમી છે તેમના કાર્યમા પતુ મારે સલાય કરવી જોઈએ તેથી તુ મારા પર વિશ્વાસ કર

હે વાનરો! મહાત્મા મેનાક પર્વતનુ વચન સાલગીને મે તેને મારા કાર્યનુ સંઘળુ વૃત્તાત કહી સલાળાવ્યુ અને આગળ જવાની જિલ્કાથી મે તેની આજ્ઞા માગી મનુષ્યપદ રી એ મનાકપર્વત પપુ મને આજ્ઞા આપીને સમુદ્રમા જ અતહિત થયો, ત્યારે પછી હુ અતિ ઉતાવળે આગળ જવા લાગ્યો ઘણી વાર સુધી વેગપૂર્વક

ગમન કરતાં હું જ્યારે સમુદ્રના મધ્યભાગમાં પહોંચ્યો, ત્યારે મધ્યસમુદ્રમાં વસનારી નાગોની માતા સુરસા મારા જોવામાં આવી. સામે આવીને તેણે મને કહ્યું : ૨૦-૨૧ ‘હે કપિસત્તમ ! દેવતાઓએ તને મારું ભક્ષ્ય કલ્પેલો છે, માટે હું તારું ભક્ષણ કરીશ. ચાલ, મારા મોંમાં પેસ.’ સુરસાનું વચન સાંભળીને મારું મુખ ઊતરી ગયું. હું તેની આગળ હાથ જોડી જિભો રહ્યો અને નમ્રતાથી કહ્યું : ‘હે સુરસા ! મહારાજ હશરથના પુત્ર રામચંદ્રે પોતાની પત્ની સીતા તથા બ્રાતા લક્ષ્મણની સાથે હંડકારણ્યમાં આવીને વાસ કર્યો હોતો. એ વેળા દુરાત્મા રાવણ તેમનાં પત્ની સીતાનું હરણ કરી ગયો છે. શ્રીમાન રામચંદ્રની આજ્ઞા થવાથી હું તેમના દૂત તરીકે તેમનાં પત્ની સીતાની પાસે ભઈ છું. હે નાગ-માતા ! રામચંદ્રના કાર્યમાં તારે અને તેટલી સહાય કરવી ઘટે છે. હે સુરસા ! જે તને આમ ક્યતું ન હોય, તો હું તને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સત્ય કહું છું કે, સીતાને મળી આવી રામચંદ્રને તેના સ્થળા સમાચાર નિવેદન કરી હું પાછો આવીશ અને તારા મુખમાં પ્રવેશ કરીશ.’

હે વાનરે ! મારાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળીને ઇચ્છિત રૂપ ધારણ કરનારી સુરસાએ મને કહ્યું : ‘હે વાનર ! મારી આગળ આવેલું કોઈ પણ પ્રાણી જીવતું નાથ જ નહિ, એવું મને દેવતાઓનું વરદાન છે, માટે હું તો તને ખાઈ જ બંધશ.’ સુરસાનું વચન સાંભળીને મેં મારા દેહને હસ થોળન જેટલો મોટો કર્યો. એ જોઈ સુરસાએ મને ગળવા માટે મારા દેહ કરતા પણ પોતાનું મુખ વધુ પહોળું કર્યું; એટલે હું તરત અંજૂડા જેવડું સૂક્ષ્મ રૂપ ધરીને તેના મુખમાં પેસી એકદમ બહાર નીકળી આવ્યો. એ જોઈ સુરસાએ પોતાનું મૂળ રૂપ ધારણ કરી મને કહ્યું : ‘હે વાનરથેષ ! તારું કાર્ય સિદ્ધ કરવા મુજેથી જ અને સત્વર રામચંદ્રની સાથે સીતાનો મેળાપ કરાવ. ૨૩-૨૪ હે વાનર ! હું તારા પર પ્રસન્ન થઈ છું, તું સુખી થા.’

એ સમયે સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓએ ‘બહુ સારું થયું, બહુ સારું થયું’ એમ કહી મારી પ્રશંસા કરી. ૨૫ પછી હું ગરુડની પેઠે પુનઃ આકાશમાં ગમન કરવા લાગ્યો. થોડુંક ચાલ્યો હોઈશ એટલામાં તો કોઈ એ મારી છાયા પકડીને મને અટકાવ્યો. ૨૬ એકાએક મારી ગતિ અટકી પડી તેથી હું ચોતરફ જોવા લાગ્યો; પરંતુ મારી ગતિને અટકાવનાર કોઈ પણ મારી દૃષ્ટિએ પડ્યું નહિ. ૨૭ પછી મને વિચાર થઈ આવ્યો કે, ‘અરે, અહીં કંઈ પણ રૂપ જણાતું નથી, છતાં મારા વેગને અટકાવનાર આ તે કેવું વિદ્યુત !’ એમ વિચાર કરતાં જ્યારે મારી દૃષ્ટિ નીચે પડી, ત્યારે ત્યાં સમુદ્રજળમાં સૂતેલી ભયંકર આકારવાળી એક રાક્ષસી મારા જોવામાં આવી. મને જોઈને એ રાક્ષસીએ ખડખડાટ હાસ્ય કર્યું અને નિભયપણે સ્તબ્ધ થઈ જિભેલા મને કઠોર વચન કહ્યું : ૩૦-૩૧ ‘હે મોટી કાયાવાળા ! હું કે જે ઘણી જ સુધાતુર હોવાથી તને ખાઈ જવા આહું છું, તેની આગળથી હવે તું ક્યાં જવાનો છે ? ઘણાકાળથી ભૂખથી પીડાઈ રહેલા મારા દેહને તું આજે તૃપ્ત કર. ૪૦

કાયાચાહી રાક્ષસીનું વચન સાંભળી ‘બહુ સારું, હું એમ જ કરીશ’ એમ કહીને મેં તેનું વચન સ્વીકાર્યું અને જોતજોતામાં તેનું મોં જેટલું પહોળું હતું તેવા કરતાં મેં મારું શરીર ઘણું જ મોટું કર્યું. ૪૧ એ રાક્ષસી પણ મને ગળવા માટે પોતાનું મુખ વધારે વધારે પહોળું કરવા લાગી; પરંતુ હું ઇચ્છિત રૂપ ધરનાર છું એ વાત તેણે જાણી નહિ. ૪૨ પછી મેં તરત જ મારું રૂપ બદલી નાખીને સૂક્ષ્મ રૂપ ધારણ કર્યું અને તેના મુખમાં પ્રવેશ કરી તેનું હૃદય ચીરી નાખી પુનઃ આકાશમાં ઊડવા માંડ્યું. હૃદય ફાટી જવાથી પર્વત સરખા દેહવાળી એ રાક્ષસી હાથપગ તડકડાવતી સમુદ્રમાં પડી. ૪૩, ૪૪ એ સમયે આકાશચારી મહર્ષિઓની આવી વાણી મારા સાંભળવામાં આવી : ‘હતુમાને સિદ્ધિકા-નામની રાક્ષસીને ! સ્થૂણવારમાં નાશ કર્યો. ૪૫

પછી સીતાશોધરૂપી આવશ્યક કાર્યનું સ્મરણ કરતો હું ઉતાવળી ગતિએ બેઠવા લાગ્યો અને ઘણો જ લાંબો માર્ગ કાપી નાખ્યો. ત્યારે અનેક પર્વતોથી શોભતો અને જ્યાં લંકાનગરી આવેલી છે એવો સમુદ્રનો દક્ષિણ તટ મારી દૃષ્ટિએ પડ્યો. ત્યાં પહોંચીને ભયંકર પરાક્રમવાળા રાક્ષસો બહુ નહિ એ માટે મેં સૂચિત થયા પછી લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો; પરંતુ હે વાનર! હું જેવો લંકાના દરવાજામાં પ્રવેશ કરવા બહુ છું, તેવામા જ પ્રલયકાળના મેઘ સરખી કોઈ એક સ્ત્રી ખડખડાટ હસતી મને હજીવા મારી આગળ આવી. અવલિત અગ્નિ સરખા કેશવાળી એ રાક્ષસીને જોતાં જ મેં મારા ડાબા હાથની મુદ્રિનેા પ્રકાર કરી તેને સતીપાટ સુવાડી દીધી. મારું પરાક્રમ જોઈને ભયભીત થયેલો એ રાક્ષસીએ મને કહ્યું : 'હે વીર! હું લંકાદેવી છું. તે તારા પરાક્રમથી મને જીતી છે; માટે તું સર્વ રાક્ષસોને જીતીશ.'

પ્રદોષસમયે લંકામાં પ્રવેશ કર્યો પછી મેં રાત્રિએ આખી લંકાનગરીમાં અને રાવણના અંતઃપુરમાં યોધ કરી, પરંતુ મને સીતાના દર્શન થયાં નહિ. ૪૧-૪૨ જ્યારે રાવણના મહેલમાં મને સીતાનાં દર્શન થયાં નહિ, ત્યારે હું શોકસાગરમાં ડૂબી ગયો. હું શોકમગ્ન હતો તેવામાં જ સુવર્ણના કોટવાળું એક સુંદર ઉપવન મારા જોવામાં આવ્યું. ૪૩-૪૪ તરત જ હું કોટ ઓળંગીને તેની અંદર ગયો. અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષોથી ભરેલા એ ઉપવનમાં એક મોટું શિંશપાવૃક્ષ મારી દૃષ્ટિએ પડ્યું. મેં એ શિંશપાવૃક્ષ પર ચડીને જોયું તો નજીકમાં જ સુવર્ણ સરયું પ્રકાશતું કદળીવન મારા જોવામાં આવ્યું. એ જ સ્થળે સુંદર વર્ણુવાળાં તથા કમળસરખા નેત્રવાળાં સીતાનાં મને દર્શન થયાં. ઉપવાસ કરવાથી તે કૃશ થઈ ગયાં છે, તેમણે એક જ વસ્ત્ર ધારણ કર્યું છે, તેમના રજોટાયેલા કેશ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયા છે અને ચોક તથા સંતાપને લીધે તેમનું અંગ સુકાઈ ગયું છે. પોતાના સ્વામીના

હિતમાં તત્પર રહેનારાં એ સીતા માંસ અને રુધિરનું ભક્ષણ કરનારી તથા બિહામણુ રૂપવાળી કૂર રાક્ષસીઓથી વેરાયેલાં હોવાને લીધે વાધજોથી વેરાયેલો હરિણી જેવાં દેખાય છે. કૂર રાક્ષસીઓ વારંવાર તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. તેમણે મસ્તક પર એક વેણી ધારણ કરી છે. સ્વામીની ચિંતાને લીધે તે દીન સરખાં થઈ ગયાં છે. તે પૃથ્વી પર શયન કરે છે. હેમંતઋતુની કમલિનીની પેઠે તેમનો વર્ણુ બદલાઈ ગયો છે. ૪૫-૪૬ અને રાવણ તરફના ભયને લીધે સુખભોગ ત્યજીને તેમણે મરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ૪૭

હરિણના બચ્ચાનાં નેત્ર સરખાં નેત્રવાળાં રામપત્ની સીતાનાં મહાપ્રચરને દર્શન કર્યા પછી હું તેમને જ જોતો એ શિંશપાવૃક્ષમાં સંતાઈ બેઠો. થોડી વાર પછી સ્ત્રીઓની કટિમેખલા અને ઝાઝરના ઝળુકારથી મિશ્રિત એવો રાવણના મહેલમાં થતો ગંભીરનાદ મારા સાંભળવામાં આવ્યો; એથી અત્યંત ઉત્તેજ પાત્રી મેં માર પ્રૌઢ દેહને નાનો કરી નાખ્યો અને પક્ષીની પેઠે હું શિંશપાવૃક્ષની ઘટામાં છુપાઈ બેઠો. થોડી ક્વાર થઈ એટલે સ્ત્રીઓથી વીંટાયેલો મહાબળવાન રાવણ જ્યાં સતી સીતા બેઠાં હતાં ત્યાં આવ્યો. રાવણને આવતો જોઈને સતીશિરામણિ સીતા પોતાના બન્ને બેરૂંડ સંકેશોને તથા હાથ વડે સ્તન ઢાંકીને બેઠાં. ૪૮-૪૯ એ વેળા અત્યંત ત્રાસ પામેલાં વપસ્તિની સીતા પરમ ઉદ્વિગ્ન થઈને ચામેર દૃષ્ટિપાત કરતાં હતાં, પરંતુ તેમનું રક્ષણ કરનાર કોઈ પણ તેમના જોવામાં આવતું ન હતું; તેથી તે ચરચર મૂજતાં હતાં. ૫૦ એ પ્રમાણે અત્યંત ક્રુષ્ણી દશામાં આવી પડેલાં સીતાને પોતાનું મસ્તક નમાવીને રાવણે કહ્યું : 'હે સુંદરી! તું મને બહુમાનની દૃષ્ટિથી જો. ૫૧ હે ગર્વિષ્ઠ સ્વભાવવાળી સીતા! જો તું ગર્વને લીધે મારો સ્વીકાર કરીશ નહિ, તો એ માસ પછી હું તારા રુધિરનું પાન કરીશ. ૫૨

રાવણનું વચન સાંભળીને સીતાએ કોપપૂર્વક કહ્યું : ૫૩ 'હે રાક્ષસાધમ! હું કે જે અમાપ તેજવાળા રામચંદ્રની સાચી છું અને

મહારાજ દશરથની પુત્રવધૂ હુ, તેના પ્રત્યે
ખાતુ અયોગ્ય વચન બોલતા તારી છલક કેમ
તુટી પડતી નથી ? હે અનાથ ! મારા સ્વામી
પ સે ન હતા, એવે વખતે ઝનોઆનો તુ મને
લઈ આવ્યો! એમા તે તે શું મોટું પરાક્રમ કર્યું ?
હે નીચ ! તું રામચંદ્રના જેવો નથી, એટલું જ
નહિ, પણ તું તેમનું દાસત્વ કરવાને પણ લાચક
નથી ૭૧-૭૩ મારા સ્વામી રામચંદ્ર સત્યવાદી,
સ આમકુશળ અને અજેય પરાક્રમવાળા છે

સીતાના કઠોર વચન સાંભળીને રાક્ષસેશ્વર
રાવણ એકદમ ચિતાના અગ્નિની પેઠે કોપથી
ભભૂં બોલ્યા અને પોતાના ક્રૂર નેન દેરવી
જમણા હાથની મુઠિ ઉગામી સીતાને મારવા
ધસી આવ્યો. એ જોઈ તેની સોઓમા હાહા
કાર વતાઈ રહ્યો દુરાત્મા રાવણની મુખ્ય સો
મ હોળીએ આવી તેને તેમ કરતા અટકાવ્યો.
તેણે કામખીડિત રાવણને મધુર વાણીથી કહ્યું
'હે ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી ! તમારે સીતાનું શું
કામ છે ? મારી સાથે કોડા કરો સીતા કઈ
મારા કરતા રૂપાળી નથી ૭૪-૭૮ હે સ્વામીનાથ !
તમે દેવ, યક્ષ અને ગંધર્વકન્યાઓ સાથે સુખ
પૂર્વક કોડા કરો, આ સીતાની સાથે રહીને
તમે શું કરશો ?' એમ કહીને મહોદરી વગેરે
સીઓ રાવણને પોતાના મહેલમા લઈ ગઈ !
રાવણના ગયા પછી બિહામણા મુખવાળી
રાક્ષસીઓ દારુણ ક્રૂર વચનો વડે સીતાનો તિરસ્કાર
કરવા લાગી ૭૯-૮૧ પર તુ સીતા તેમના વચનો
ને તૃણ સમાન ગણતા હતા, એથી રાક્ષસીઓનો
સંઘનો શ્રમ વ્યર્થ ગયો. સીતાને સમન્નવવામા
નિષ્ફળ નીવડેલી રાક્ષસીઓએ રાવણની પાસે
જઈને નિવેદન કર્યું 'હે મહારાજ ! મરણ
પણ રાવણને તાણે થતું નહિ' એવો ચીતાનો
૮૬ નિશ્ચય છે ૮૨-૮૩

ચીતાને સમન્નવતા કેટાળી ગયેલી સર્વ
રાક્ષસીઓ તિરાશ થઈ ને સૂઈ ગઈ સઘની રાક્ષ
સીઓ તિદ્રાવતા થઈ ત્યારે અતિશય દુઃખિયાર
સીતા શોકને નીધે કંઈ પરે વિચાર કરવા

લાગ્યા ચીતાનો વિલાપ સાંભળી બગી બેઠેલી
રાક્ષસીઓ તેમને ક્રૂર વચનો કહી ખાઈ જવાની
બીક બેઠાડવ લાગી એટલામા 'નિવટા'
નામની વૃદ્ધ રાક્ષસીએ બગીને કહ્યું 'હે
રાક્ષસીઓ ! તમે તમારા દેહને જ ખાઈ બચે
ને ! આ ચીતાને ખાવાને તમે યોગ્ય નથી
મને આજે રાતે સર્વ રાક્ષસોનો નાશ થા !
એવું અને ચીતાના સ્વામીનો જય થા. એવું
અતિ ભયકર સ્વપ્ન આવ્યું છે આ સીતા
આપણું સર્વ રાક્ષસીઓનું રામચંદ્રના ભયમાથી
રક્ષણ કરવા મમથ છે ૮૪-૮૮ માટે આપણે
સૌએ તેની પ્રાર્થના કરવી એ મને જ્યે છે જે
હું ખચુક્ત જ્ઞાતા સ બધમા મને થયું તેવું સ્વ !
થાય તે સૌ અનેક પ્રકારના કષ્ટોમાથી મુક્ત
થાય છે હે રાક્ષસીઓ ! બે આપણે જનકનંદિની
સીતાને પગે લાગીશું, તો તે આપણા ઉપર
પ્રસન્ન થશે અને રામચંદ્રથી થનારા મહાન
ભયમાથી આપણને ઉગારશે

હે વાનરો ! નિવટા રાક્ષસીના મોઢથી
પોતાના સ્વામી રામચંદ્રનો વિજય થશે એવું
સાંભળીને હર્ષિત થયેલા સીતા દારમાતે મુખે
બોલ્યા 'તમે કહો છો તે સાચું હશે તો હું
તમારું રક્ષણ કરીશ

હે કપિવરો ! સીતાની હયામણી સ્થિતિ
જોઈને મારું મન ગભરાવા લાગ્યું મને લેશ
પણ શાંતિ વળી નહિ પછી સીતાની સાથે મારે
શી રીતે વાતચીત કરવી તેનો વિચાર કરીને
મે અનેક રાક્ષસીઓથી શોભતા ઈંદ્રવાકુલ થતું
યશોગાન કર્યું એ સાંભળીને આસુભયા
નેત્રોથી મારી સામે જોઈને સતી ચીતાએ કહ્યું
'હે વાનરપુત્ર ! તુ કોણુ છે ? તને કોણે
મોકલે છે ? તુ શા માટે આવ્યો છે ? ૮૯-૯૧
અને રામચંદ્રની સાથે તારે નીતિ કેવી રીતે
થઈ છે ?

સીતાનું વચન સાંભળીને મે તેમને કહ્યું
'હે દેવી ! વાનરોનો રાવ મહાપરાક્રમી સુગ્રીવ
તમારા સ્વામી રામચંદ્રને સંકાય કરવા બધાયો

છે. ૯૦ તેનો હું સેવક છું. મારું હતુમાન' એવું નામ છે અને તમારા સ્વામી રામચંદ્ર મને તમારી પાસે મોકલ્યો છે. હે યશસ્વિની! શ્રીમાન હશરથનંદન રામચંદ્રે આવીંદી નિશાની તરીકે મોકલાવી છે તેને તમે ગ્રહણ કરો. ૯૦, ૯૧ અને આશા આપો કે, હું તમારું શું પ્રિય કરું? જો તમારી મરજી હોય તો હું તમને આજે રામ-લક્ષ્મણની પાસે તેવી જાઉં. ૧૦૦

પછી સીતાએ મને ઉત્તર આપ્યો : 'રાવણ-ને હણીને રામચંદ્ર પોતે જ મને પાછી લઈ જાય એવી મારી ઇચ્છા છે. ૧૦૧ સીતાનો એવો ઉત્તર સાંભળી મેં તેમને પ્રણામ કર્યા અને રામ-ચંદ્રના મનમાં વિશ્વાસ આવે એવું કંઈક અભિજ્ઞાન માર્યું. ત્યારે સીતાએ મને કહ્યું : 'હે વાનર! હો, તું આ ચૂડામાંજ રામચંદ્રને આપજે. એને જોઈ મહાબાહુ રામચંદ્ર તારા પર વિશ્વાસ રાખશે અને તારો ઘણો જ સત્કાર કરશે.' એટલું કહી સીતાએ ઉદ્ધિસ ચિત્ત મને ચૂડામાંજ આપ્યો અને રામચંદ્રને કહેવાનો સંદેશો પણ કહ્યો. પછી સીતાને પ્રણામ કરીને તથા તેમની પ્રદક્ષિણા કરીને હું આ તરફ આવવા તૈયાર થયો. ૧૦૨-૧૦૧ ત્યારે વળી તેમણે વિચારીને મને કહ્યું : 'હે હતુમાન! રામચંદ્રને મારું યથાર્થિત વૃત્તાંત કહેજે. ૧૦૨ હે કપિ! મારું વૃત્તાંત સાંભળીને બ્રહ્માદેવો સુગ્રીવની સાથે સત્વર અહીં આવે એમ કરજે. ૧૦૩ હે મારુતિ! હવે મારે બે માસ જીવવાનું છે; માટે જો રામચંદ્રને અહીં આવતાં વિલંબ થશે, તો તે મને જોવા પામશે નહિ અને હું અનાથની પેઠે મરણને શરણ ધરશ. ૧૦૪ સીતાનું કરુણાજનક વચન સાંભળીને મને કોષ ચડ્યો અને હવે મારે શું કરવાનું બાકી છે તે મેં વિચાર્યું. પછી મેં મારા દેહને જર્વત સરખો પ્રોઠ બનાવીને યુદ્ધ જગાવવા અશોકવાટિકાનો નાશ કરવા માંડ્યો ત્રાટિકાનો કેટલોક ભાગ ઉત્તર કંઈ, તેથી તેમાંનાં પક્ષીઓ તથા નૃગાદિ પ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં. એ વેળા બિહારમણ પ્રમ-

વાળી પેલી રાક્ષસીઓ જાગીને ચામેર જોવા લાગી, મને જોઈને તે સર્વ રાક્ષસીઓ આમતેમથી એકઠી થઈને રાવણને સમાચાર કહીવા દોડી ગઈ. તેમણે રાવણને કહ્યું : ૧૦૫-૧૧૨ 'હે રાજન! તમારા બળને નહિ જાણનારા કેઈ એક દુષ્ટ વાનરે આપણી દુર્ગમ અશોકવાટિકા લાંગી નાખી છે. હે રાજન! તેણે પોતાની દુર્બલિતને વશ થઈને તમારું મોટું અપ્રિય કયું? તને સત્વર તેનો વધ કરવાની આજ્ઞા કરો કે જેથી તે અહીંથી જીવતો જવા પામે નહિ.' રાક્ષસીઓ-નાં વચન સાંભળી રાવણે પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા અને અન્યંત દુર્બલ એવા 'કિંકર' સંસારવાળા રાક્ષસોને મારી સારાને યુદ્ધ કરવા મોકલ્યા. ૧૧૩-૧૧૪ તે બધા મળીને એશોકવતર રાક્ષસો હતા. તેઓ જ્યારે ત્રિશૂળ અને મુદ્ગાર વગેરે હથિયારો લઈને મારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યા, ત્યારે મેં અશોકવાટિકાના દરવાજાની જૂંબણ વડે તે સઘળાને સંહાર કર્યો. ૧૧૫ તેઓમાં જે યોદ્ધા બળવાળા હતા. તેઓ નાસી છૂટ્યા અને 'સઘળું સંન્ય નાશ પામ્યું છે' એવા સમાચાર રાવણને નિવેદન કર્યા. ૧૧૭

હે વાનરો! જો અશોકવાટિકામાં એક ઉત્તમ ચત્યપ્રાસાદ હતો, તેને પણ મેં ભાંગી નાખ્યો અને તેના સ્તંભ વડે સો ચોટીદારોનો નાશ કર્યો. ૧૧૮ એ ચત્યપ્રાસાદ કે જે લંકાનગરી-ના શશુગારરૂપ હતો તેના ક્વંસ થયો જાણીને રાવણે ભયંકર રૂપવાળા અનેક રાક્ષસો સહિત પ્રહસ્તના પુત્ર જંબુમાલીને મોકલ્યો. જંબુકુશળ અને બળસંપન્ન જંબુમાલીનો પણ તેના અનુચરો સહિત મેં પેલી જૂંબણ વડે સંહાર કર્યો. ત્યારે રાક્ષસરાજ રાવણે મોટા પાયદળ સહિત સાત મંત્રી-પુત્રોને મોકલ્યા. તેઓને મેં જૂંબણ વડે યમ-લોકે પહોંચાડ્યા. ૧૧૯-૧૨૨ મહાપરાકર્મી મંત્રો-પુત્રોને સંગ્રામમાં હણીએલા સાંભળી રાવણે શૂર-વીર એવા પાંચ સેનાપતિઓને યુદ્ધ કરવા મોકલ્યા; તેઓને પણ તેઓની સેના સહિત મેં પરલોક પ્રત્યે વિદાય કર્યા. ત્યાર પછી લંકેશ્વર રાવણે

ઘણા રાક્ષસો સહિત પોતાના પુત્ર અક્ષકુમારને મારી સામે મોકલ્યો. મંદોદરીનો પુત્ર એ અક્ષકુમાર સંભામ કરવામાં અત્યંત કુશળ હતો. યુદ્ધ કરતાં તે જ્યારે મારી પાછળ આકાશમાં બેઠ્યો, ત્યારે મેં તેના પગ પકડીને સો વાર આકાશમાં ફેરવ્યો અને પછી પૃથ્વી પર પટક્યો કે જેથી તે મરણને શરૂ થયો.

અક્ષકુમારનું મરણ થયું સાંભળીને અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા રાવણે મહાન બળવાળા અને યુદ્ધમાં ગર્વ ધરનારા 'ધંરજિત' નામના પોતાના બીજા પુત્રને મારી સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો. તેને પણ તેની સેના સહિત નિઃસત્ત્વ કરીને હું હથિત થયો. ધંરજિત ઘણા બળવાન છે, તેથી એ વાનરને છતીને આવશે એવા વિશ્વાસથી રાવણે તેને ઘણા રાક્ષસોની સાથે મોકલ્યો હતો, પણ જ્યારે મેં તેના સેન્યોના સંહાર કર્યો અને હું તેનાથી જિતાવો અશક્ય થઈ પડ્યો, ત્યારે તેણે પ્રહાસ વડે મને ખાંધી લીધો. પછી મને દોરડાં વતી ખાંધીને રાવણની આગળ લઈ ગયા, ત્યાં દુરાત્મા રાવણની સાથે મારે વાતચીત થઈ.^{૧૨૩-૧૨૪} રાવણે મને લંકામાં આવવાનું તથા રાક્ષસોને મારવાનું કારણ પૂછ્યું. મેં તેને ઉત્તર આપ્યો કે, 'એ બધું મેં સીતાને અર્થે કર્યું' છે.^{૧૨૫} હે રાજા! સીતાનાં દર્શન કરવા માટે હું અહીં આવ્યો છું. હું વાનરજાતિમાં જન્મેલા વાયુનો ઔરસ પુત્ર છું. મારું નામ 'હનુમાન' છે.^{૧૨૬} હું સુગ્રીવનો સચિવ છું અને રામચંદ્રના હૃત તરીકે તારી પાસે આવ્યો છું.^{૧૨૭} હે રાક્ષસેશ્વર! સુગ્રીવે તારા હિતને અર્થે જે સંદેશો કહ્યા છે તે હું તને કહું છું.^{૧૨૮} સુગ્રીવે તારું કુશળ પૂછીને ધર્મ, અર્થ તથા કામયુક્ત અને તારું હિત થાય એવું વચન કહ્યું છે.^{૧૨૯} હે રાવણ! અધ્યમક પર્વત પર રહેતાં મને રણકુશળ રામચંદ્રની સાથે મેલી થઈ છે.^{૧૩૦} તેમણે 'મારી પત્ની સીતાનું રાવણ હરણ કરી ગયો છે, માટે તારે મને એ કાર્યમાં સહાય કરવી'

એમ કહ્યું અને વાલીને મારીને રાજ્ય અપાવવાનું વચન આપ્યું. પછી રામ-લક્ષ્મણે અગ્નિદેવની સાક્ષીએ મારી સાથે દૃઢ મેટો ખાંધી અને એક જ ખાણ વડે વાલીને હણી મને વાનરોનો રાજા બનાવ્યો; એથી મારે પણ સર્વ પ્રકારે રામચંદ્રને સહાય કરવી જ બેઠીએ; એટલા માટે જ આ હૃતને પ્રથમથી તારી પાસે મોકલ્યો છે. હે રાવણ! હવે તું સત્વર શ્રીમાન રામચંદ્રને સીતા પાછાં આપ, નહિ તો શૂરવીર વાનરો તારી સેનાઓનો સંહાર કરશે. હે રાવણ! મહાસમર્થ વાનરો કે જેઓ નિમગ્ન થયાથી દેવતાઓની પાસે સ્વર્ગમાં પણ જઈ શકે છે, તેઓનો પ્રભાવ કોનાથી અબદાયે છે ૧૧૩૯-૧૧૪૦ હે રાવણ! એ પ્રમાણે વાનરોના રાજા સુગ્રીવે તને કહ્યોયુ છે.'

હે કપિપુંજરો! એટલું કહેતામાં તો રાવણ મારા પર ક્રોધે બસ્યો અને બધે પોતાની દૂર દૃષ્ટિ વડે મને બાળી નાખતો હોય એમ મારી સામું બેવા લાગ્યો. તેણે મારો પ્રભાવ બધ્યા સિવાય જ મારો વધ કરવા માટે રાક્ષસોને આજ્ઞા આપી, ત્યારે શ્રદ્ધ બુદ્ધિવાળા તેના બાઈ વિલીપણે તેને વીનથી કહ્યું : 'હે રાક્ષસરાજ! તું આ નીચ વિચારને ત્યાગ કર. હૃતને હથિયો એ રાજનીતિથી વિરુદ્ધ છે.^{૧૪૫-૧૪૬} હે રાક્ષસ! નીતિયાત્રીમાં હૃતનો વધ કરવાનું કહેલું નથી. હૃત પોતાના સ્વામી તરફનો જે કંઈ પધાધ' સંદેશો કહે તે સાંભળી લેવાનો જ આપણો ધર્મ છે.^{૧૪૭} હે અતુલ પરાક્રમી! જે કદાચ યજુનો હૃત મોટો અપરાધ કરે, તો માત્ર તેને વિકૃત કરવાની શિક્ષા કહેલી છે; પરંતુ વધ કરવાનું તો ક્યાંય પણ કહેલું નથી.^{૧૪૮}

હે કપિવરો! વિલીપણે રાવણને એ પ્રમાણે સમજાવ્યો, ત્યારે તેણે મારું પૂછું બાળી નાખવાની રાક્ષસોને આજ્ઞા આપી. રાવણની આજ્ઞા યવાથી બચકર પરાક્રમવાળા રાક્ષસો મારા પૂછા ઉપર શબ્દનાં અને સૂતરનાં કપાં

વીંટવા લાગ્યા. પોતાની ઇચ્છાનુસાર કપડાં વીંટી રહ્યા પછી તેઓએ મારું પુછડું સળગાવ્યું અને લાકડીઓ તથા મુઠ્ઠોઓ વડે મને મારવા લાગ્યા. ૧૫૧-૧૫૩ રાક્ષસોએ મને ઘણાં દોરડાં વડે બાંધ્યા હતા, છતાં દિવસે લંકા ભેવાની ઉત્કંઠાને લીધે મને તેની લેશ પણ પીડા જણાતી ન હતી.

પછી રાક્ષસો ‘આ રાજાનો ગુનેગાર છે.’ એવી ઢાંટી પીટતા અને સળગતા પુચ્છે રાજમાર્ગ પર થઈને છેક લંકાના દરવાજા પર્થત લઈ ગયા. ત્યાં મારા મોટા દેહને ઘણે જ નાનો કરીને હું રાક્ષસોએ બાંધેલાં બંધનોમાંથી છૂટી ગયો અને પુનઃ પ્રૌઢ સ્વરૂપ ધારણ કરી લંકાના દરવાજાની ભૂંગળા પ્રહણ કરી તે વડે સર્વ રાક્ષસોને સંહારી વેગથી કિલ્લા પર ચડી ગયો. પછી જેમ પ્રલયકાળનો અગ્નિ પ્રભવે બાળે, તેમ મેં સળગતા પુચ્છે નિર્ભયપણે આખી લંકામાં ઘેરઘેર અને દરવાજે દરવાજે ફરીને આગ લગાડી. ૧૫૪-૧૫૮ લંકા બાળ્યા પછી મને વિચાર થઈ આવ્યો કે, ‘અરે! જ્યારે લંકાનો કોઈ પણ ભાગ બળ્યા વિના રહ્યો નથી, ત્યારે નિશ્ચય સીતા પણ બળી ગયાં હશે! અરેરે, જો એમ થયું હોય તો તો રામચંદ્રનું કર્મ મેં જ વધુસાડયું.’ એવા વિચારથી ચોક્કસ થયેલા હું ચિતા કરતો હતો, એટલામાં આકાશચારી ચારણોની વાણી મારા કાને પડી : ‘અહા! આખી લંકા બળી ગઈ; છતાં સીતા જીવતાં રહ્યાં એ આશ્ચર્ય સરખું થયું!’

હે કપિવરો! આકાશચારી ચારણોની અહ-ભુત વાણી સાંભળીને તથા કેટલાંક શુભ ચક્રોને જોઈને મને નિશ્ચય થયો કે, સીતા બળી મૂઆં નથી. બળી મારું પુચ્છ સળગવા છતાં મને લેશ પણ પીડા થતી ન હતી. મારું હૃદય આનંદમાં હતું અને વાસુ પણ મુગ્ધચુક્ર વાતો હતો. એ પરથી તથા પૂર્વોક્ત ચારણોની વાણીથી હું અતિ હર્ષિત થયો અને પુનઃ સીતાને જઈ મળ્યો. પછી સીતાની આજ્ઞા લઈને હું અરિષ્ટ પર્વત

પર આવ્યો અને તમારાં દર્શનની ઉત્કંઠાથી સમુદ્રને ઝોળાંગવા ત્યાંથી કૂદ્યો. હે વાનરો! જાણુ ચંદ્ર, સૂર્ય, સિંદ અને ગંધર્વોદિએ સેવેલા આકાશમાર્ગે ગતિ કરતો હું સો યોજનનો સમુદ્ર ઝોળાંગીને અહીં આવી તમે સર્વને મળ્યો છું. ૧૫૯-૧૬૭ હે કપિચંદ્ર! રામ-ચંદ્રની કૃપાથી અને આપ સૌની સહાયથી મેં મુશ્કેલી કાર્ય સારી રીતે સંપાદન કર્યું છે. હે વાનરથણો! લંકામાં જઈને મેં જે કાંઈ કર્યું તે સઘળું આપ સૌને મેં યથાસ્થિત કહી સંભળાવ્યું. હવે જે કાર્ય બાકી હોય તે સર્વ આપ સૌએ કરવાનું છે. ૧૬૮, ૧૬૯

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્રકાદયા પદમે સર્વ સમાપ્ત

સર્ગ પદ મો

મહેન્દ્ર પર્વત પર વાનરોની સલા-હનુમાનનો વિચાર

एतदाख्याय तत्सर्वं हनुमान्माहतात्मजः।

भूयः समुपचक्राम वचनं वस्तुमुत्तरम् ॥ १ ॥

સીતારોધ સંબંધી વૃત્તાંત કહ્યા પછી પવન-સુત હનુમાને પુનઃ કહ્યું :^૧ ‘હે વાનરવરો! સીતાનું પતિવ્રત ભેઈને મારું મન અત્યંત પ્રસન્ન થયું છે અને મારી ખાતરી થઈ છે કે, સીતા માટે રામચંદ્રનો ઉદ્ધોગ અને મુશ્કેલી ઉત્સાદિ યોગ્ય જ છે.^૨ હે પ્લવંગર્ધો! સીતાનું પતિવ્રતધર્મરૂપી તપોબળ ખરેખર અરુંધતી બાદિ સતીઓના જેવું જ છે. તે પોતાના તેજ વડે ત્રણે લોક ધારણ કરવા તથા કોઈ વડે બાળવાને સમર્થ છે.^૩ રાક્ષસોનો રાજા રાવણ મોટા તપોબળવાળો છે, તેથી જ સીતાનો સ્પર્શ થવા છતાં તેનો વિનાશ થયો નથી.’^૪ કોપાય-માન થયેલાં જનકનંદિની સીતા જે કંઈ કરવા સમર્થ છે, તે પ્રતીક્ષ અગ્નિ પણ પોતાને સ્પર્શ કરનારને કરી શકવા સમર્થ નથી; અર્થાત્ અગ્નિ કરતાં પણ સીતાનું તેજ વધારે છે. હે કપિવરો! સીતા સંબંધી સ્વછું વૃત્તાંત

મેં તમારી આગળ નિવેદન કર્યું છે હવે જો
જાળવાન આદિ વૃદ્ધ પુરુષોની આશા હોય,
તો આપણે સીતાને લઈને જ અહીંથી પાછા
જઈએ અને રામ-લક્ષ્મણને મળીએ હેવાનરો !
જ્યારે હું એકલો જ સર્વ રાક્ષસો સહિત
લડા અને રાવણને હણવા સમર્થ છું,
ત્યારે તમારા સરખા બળવાન, જિતેન્દ્રિય,
અસ્થાવરોમાં નિયુક્ત, વિજયની ઇચ્છાવાળા
અને શૂરવીર વાનરોની સહાયથી તે કાર્ય પાર
પડે એમાં તો શું જ આશ્ચર્ય !^{૧૫} સત્તામમાં
રાવણને તેના પુત્રો, અમાત્યો, યોદ્ધાઓ અને
ભાઈઓ સહિત હણવાને હું સમર્થ છું બ્રહ્માસ્ત્ર,
શવાસ્ત્ર, વાયવ્યાસ્ત્ર, વારુણાસ્ત્ર તથા જેના
સાસુ પણ જોઈ શકાય નહિ એવા ઇન્દ્રજિતના
અસ્ત્ર, એ સર્વથી હું ડર તેમ નથી હું તમારી
આજ્ઞાથી તે સર્વ અસ્ત્રોનું નિવારણ કરીશ અને
રાક્ષસોનો સહાર કરીશ રાક્ષસોએ વરસાવેલી
અખડિત શિલાવૃષ્ટિને મેં ઉડાવી દીધી તથા
અગ્નિને પણ ગણકાર્યો નહિ, એ વગેરે મારું
પરાક્રમ જોઈને રાવણ ઠક્ક થઈ ગયો છે^{૧૦} હે
વાનરો ! તમારી આજ્ઞા મળવાથી હું દેવતાઓને
હરાવવા પણ સમર્થ છું, તો પછી રાક્ષસોના
શા ભાર છે ? હું તમારી આજ્ઞાની વાટ જોતો જ
શકાઈ રહ્યો છું

હે વાનરશ્રદ્ધો ! કદાચિત્ત સમગ્ર પોતાની
મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે તેમ જ મદરાચળક પાય
માન થાય, તો પણ મહાસમર્થ જાળવાન શત્રુની
સેનાથી ડર એમ નથી^{૧૧-૧૨} શૂરવીર વાલિપુત્ર
મગદ જ સઘળા રાક્ષસો તથા તેઓના પૂર્વજો
તો નાશ કરવાને સમર્થ છે^{૧૪} અને, મહાત્મા
પત્રસવાનર તથા નીલવાનરના ઊગ્રવેગથી મદરા
ચળ પણ પિસાઈ જાય તો પછી યુદ્ધમાં તેમની
આગળ રાક્ષસો તે કોણ માન !^{૧૫} હે વાનર
વરો ! દેવતાઓ, અમુરો, યક્ષો, નયવો, ઉરગો
અને પક્ષીઓ વગેરેમાં મદવાનર અથવા દ્રિવિદ
વાનરની સામે યુદ્ધ કરવા ઊભો રહે એવો
અને એક તો બતાવો ! મહાવેગવાન મૈદ અને

દ્રિવિદ નામના બન્ને વાનરો અધિનીકુમારના
પુત્રો છે તેઓની સામે પ્રતિપક્ષી તરીકે યુદ્ધ
કરે એવો કેઈ પણ માણસ જોવામાં આવતો
નથી હેવાનરો ! મેં એકલા જ જારે આખી
લકાનગરીને ખાળી ભસ્મ કરી, ત્યારે આપતો
સૌ મળીને શું નાંહ કરી શકીએ ? હે કપિવરો !
મેં લકાના ચીટેચીટે અને ચક્રનેચક્રને કાક
વગાડી છે કે, 'મહાબળવાન રામ-લક્ષ્મણનો
જય થાઓ અને રામચંદ્રના મિત્ર મુનોવનો
પણ જય થાઓ હું રામચંદ્રનો મેવક છું, વાલુનો
પુત્ર છું અને મારું નામ 'હનુમાન' છે^{૧૬-૨}

હે કપિકુજરો ! દુરાત્મા રાવણની અગ્રોડ
વાટિકામાં શિશુપાવૃક્ષ નીચે મહાસાવ્ની સીતા
અત્યંત કરુણાવસ્થામાં બેઠેલા છે તે જોઈ અને
સત્તાપથી કૃશ થયેલ તથા રાક્ષસીઓથી ઘરા
યેલા હોવાને લીધે મેઘમ હળથી ઢકાયેલી વદ
રેખા સરખા નિસ્તેજ દેખાઈ છે બળગવિત
રાવણે કેદ રાખવા છતાં પતિમત્તધમ પાત્નારા
સીતા રાવણને ગણકારતા નથી જેમ ઇદ્રાણી
ઇદ્ર ઉપર અનુરક્ત રહે છે, તેમ મહામાની
સીતા પોતાના પતિ રામચંદ્ર ઉપર જ અનુરક્ત
છે તે અન્ય પુરુષનું ચિત્તવન પણ કરતા નથી
તેમણે એક જ વસ્ત્ર પહેરેલું છે, તેમનું આશ્રુ
ગરીર જોડાઈ ગયું છે, બિહામણી રાક્ષસીઓ
તેમનો વાર વાર તિરસ્કાર કરે છે, તેમને મન્ત્રક
ઉપર વેણી ધારણ કરી છે, સ્વાનીની નયતાને
લીધે તે દીન બની ગયા છે, તે પૂરતો પર ચયન
કરે છે, હિમકાળની પશ્ચિમીની પેઠે તેમનો પલ
ફિટો પડી ગયો છે અને તેમણે સવ તુષ
ભોગનો ત્યાગ કરી ગરવાનો નિવ્રત્ત કર્યો
હે વાનરો ! એવી સ્થિતિમાં રહેલા એ જનક
નંદિનીને મળ્યા પછી મેં તેમને નવાનવાન
વિશ્વાસ મેલાડ્યો કતો અને સપત્ની હરીકત કરી
સભળાવી હતી રામચંદ્ર અને મુનોવની મંત્ર
વચેલી જાળીને સતી સીતા અત્યંત આનંદ
પામ્યા હતા હે કપિશ્રદ્ધો ! સીતાની પતિતમિત્રતા
અને શ્રદ્ધ પતિમત્તના પત્નીવ વરે પણ કપી

રાવણનો નાશ થયો નથી તેનું કારણ માત્ર રાવણનું મોટું તપોબળ છે; છતાં અધર્મ કરવાથી હવે તે મૂઝા સરખો થઈ ગયો છે, એટલે તેને હણવામાં રામચંદ્ર નિમિત્તમાત્ર જ થશે. જેનાં અંગ પ્રથમથી જ નાબુક હતાં, એવાં સીતા હાલમાં રામચંદ્રનો વિયોગ થવાથી વિશેષ કૃશ થઈ ગયાં છે; તેથી પ્રતિપદાને દિવસે અધ્યયન કરનારી વિદ્યાની પેઠે તે અત્યંત ક્ષીણ થયેલાં જણાય છે. ૨૧-૩૧ હે વાનરો! લંકા વિષે મહાભયગ્રસ્ત સીતા ચોકમગ્ન જ રહે છે, માટે હંમણાં તે સંબંધી જે કંઈ કરવું ઘટનું હોય તે કરો. ૩૨

હૃદય શોભામય મહાશ્રુતિમયીત આશ્રિત્ય શ્રીરામાણુનમ
સુદર્શકાડમા પરમે સન સમક્ષ

સર્ગ ૬૦ મો

મહેન્દ્ર પર્વત પર વાનરોની સભા અંગદ
તથા જાંબવાનનો વિચાર

તત્સ તદ્વચનં શ્રુત્વા વાલસુ સુરમાપત ।

આશ્વપુત્રા મહાવેગો વલવન્તો વલગ્નમ્ ॥ ૧ ॥

હનુમાનના વચન સાંભળીને વાલીપુત્ર અંગદ બોલ્યો : ‘હે વાનરો! મોટા વેગવાળા અને અતિશય બળવાળા મેંદ અને દ્વિવિદ નામના બન્ને વાનરો અશ્વિનીકુમારના પુત્રો છે અને પ્રહ્લદેવના વરદાનથી ગવિત થયેલા છે. પૂર્વે અશ્વિની-કુમારેનું સન્માન કરવા માટે પ્રહ્લદેવે એ બન્ને વાનરોને વરદાન આપેલું છે : ‘કોઈ પણ તમારો વધ કરી શકશે નહિ.’ પ્રહ્લદેવના વરદાનથી મત્ત થયેલા આ બન્ને વાનરોએ દેવતાઓની મોટી મેનતને હરાવી અમૃતપાન કરેલું છે. જે આ બન્ને વાનરો કોપાયમાન થાય તો તેઓ અન્ધ, રથ અને હસ્તિઓથી ભરેલી લંકાનગરીનો નાશ કરવા સમર્થ છે. હે કપિવરો! મહાબળવાન રાવણનો અને રાક્ષસોથી ભરેલી આખી લંકાનો નાશ કરવાને જ્યારે હું એકલો જ સમર્થ છું, ત્યારે અત્યંત બળવાન, શક્તિવાદમાં પારંગત અને વિજયની ઇચ્છાવાળા તમે સૌની સહાયથી હું એ કાર્ય કરું એમાં તો શું જ આશ્ચર્ય! હે

વાનરો! હનુમાનના પરાક્રમથી લંકાનગરી બળી ગઈ એ આપણે જાણુ; પરંતુ અહીંથી પાછા જઈને ‘અમે સીતાને જોયાં, પણ તેને લાવવા નહિ’ એવું રામચંદ્રને કહેવું એ તમારા જેવા પ્રખ્યાત પરાક્રમવાળાને યોગ્ય નથી. હે કપિ-સત્તમો! હિડવામાં તેમ જ પરાક્રમ કરવામાં તમારી બરાબરી કરી શકે એવો કોઈ પુરુષ દેવતાઓ અને અસુરો સહિત આખા ત્રેલોક્યમાં મારા જણવામાં નથી; માટે હું તો ધારું છું કે રાક્ષસો સહિત લંકાને જીતીને, સંજ્ઞામમાં રાવણને હણીને તથા મહાસાધ્વી સીતાને લઈને કૃતકૃત્ય થયેલા આપણે સૌ હપ્તેસર રામચંદ્રની પાસે જઈએ એ જ શ્રદ્ધ છે. ૧-૧૦ હનુમાને મુખ્ય મુખ્ય બળવાન રાક્ષસોનો ઘાણ વાળી નાખ્યો છે, તો હવે આપણે ત્યાં જઈને બીજું શું કરવાનું બાકી છે? આપણે તો સીતાને પાછાં લાવી રામ-લક્ષ્મણને સોંપી શકીએ તેમ છીએ, તો પછી એકલા થયેલા સર્વ વાનરોને વ્યર્થ પરિશ્રમ થા માટે આપવો? આપણે અહીંથી લંકામાં જઈ રાક્ષસો સહિત રાવણને હણીને જ રામ-લક્ષ્મણ તથા મુખીવ પાસે જઈએ એ જ યોગ્ય છે.’

સુવરાજ અંગદનો અભિપ્રાય જાણી વૃદ્ધ જાંબવાને પ્રસન્નચિત્ત કહ્યું ૧૧-૧૪ ‘હે મહા-ભુદ્ધિશાળી અંગદ! તું કહે છે તેમ કરવું યોગ્ય નથી. હે વાનરશ્રદ્ધ! આપણને માત્ર ફાલણ દિશામાં સીતાની શોધ કરવાની જ આજ્ઞા થયેલી છે. ૧૫ સીતાને લઈ આવવાની આજ્ઞા મુખ્યે કે રામચંદ્રે આપી નથી. વળી આપણે મહાપ્રયત્ન રાક્ષસોને જીતીને સીતાને કદાચ લઈ જઈએ છતાં એ કાર્ય રામચંદ્રને પસંદ પડે કે ન પડે તો ગુ કરવું? ૧૬ નૃપશ્રદ્ધ રામચંદ્રને પોતાના રાજકુળનું મોટું અર્પણમાન છે અને વળી તેમણે શત્રુને જીતી સીતાને પાછાં લાવવા માટે સર્વ વાનરો સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે; તો તે પોતાની પ્રતિજ્ઞા ત્રિશ્ય કેમ કરશે? હે અંગદ! તારા કહેવા પ્રમાણે આપણે કાર્ય તો કરીએ; પરંતુ

એથી જો રામચંદ્ર પ્રસન્ન થાય નહિ, તો આપણું કરેલું કાર્ય નિષ્ફળ જાય અને આપણું પરાક્રમ વૃથા ગણાય; માટે આપણે રામ-લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવની પાસે જઈને તેઓને આ સઘળું વૃત્તાંત નિવેદન કરવું એ જ યોગ્ય છે. ૧૭-૧૯ હે રાજ-પુત્ર! જોકે તારો વિચાર અમાને ઘણો જ યોગ્ય લાગે છે, પરંતુ આ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં રામચંદ્રની સંમતિ પ્રમાણે વર્તવું એ જ શ્રય-સ્કર થશે. ૧૨૦

શ્રી વાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મલ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું સુદરકાંડમાં ૬૦ મો સ્થા સમાપ્ત

સર્ગ ૬૧ મો

વાનરોનું કિષ્કિન્ધા તરફ પાછા વળવું-
મધુવનમાં પ્રવેશ

હતા જામ્બવતો વાલ્મીકિમૃદુલ્લસ વનોકસઃ ।

અન્નરમણુલા લીલા હનુમાંશ્વ મહાકાપઃ ॥ ૧ ॥

અંગદાદિ વાનરોએ તથા કપિવર હનુમાને જામ્બવાનનું કહેલું માન્ય કર્યું. પછી સર્વે આનન્દિત ચિત્ત મહેદ્ર પર્વતના શિખર ઉપરથી ઊતરીને કૂદતા કૂદતા કિષ્કિન્ધા પ્રવેશ્યાલા. ૧૨ મેરુ અને મંદરાચળ સરખા પ્રૌઢ દેહવાળા વાનરો મહોન્મત્ત હસ્તીઓ જેવા ચોભતા હતા અને જાણે આકાશમંડળને છાઈ હેતા હોય તેમ ઊછળતા ચાલતા હતા. ૩ તે સર્વે વાનરો પોતાની દષ્ટિથી જાણે પ્રાણીમાત્રથી સ્તરકાર પામેલા મહાજળવાન હનુમાનને વહન કરતા હોય એવા જણાતા હતા. ૪ સ્ત્રીતાનાં દર્શન થવાથી મદમસ્ત થયેલા વાનરો ‘રામચંદ્રનું કાર્ય’ અવશ્ય સિદ્ધ થશે અને આપણુ સર્વને યશ મળશે’ એવા દૃઢ નિશ્ચય કરીને રામચંદ્રને પ્રિય વાર્તા કહેવા માટે વેગથી જતા હતા. તે સર્વે યુદ્ધકુશળ હતા, ઉદાર મનના હતા અને રાવણ પરનું વેર લેવા માટે તેઓએ નિશ્ચય કર્યો હતો. ૫ આકાશમાં કૂદતા કૂદતા એ હનુમાનાદિ વાનરો સેંકડો વૃક્ષોથી ભરેલા નંદનવન સરખા રમણીય એવા એક વન આગળ આવી પહોંચ્યા. ૭ એ વન તે બીજું કોઈ નહિ, પણ મહાત્મા સુગ્રીવનું મધુવન હતું. એ મધુવન શૂત-પ્રાણીઓથી

એકાએક ન પ્રવેશી શકાય એવું તથા સર્વનાં મનને હરણ કરે એવું રમ્ય હતું. ૮ ‘દષ્ટિયુગ્મ’ નામનો શરવીર વાનર કે જે કપિરાજ સુગ્રીવનો મામો થતો હતો, તે નિરંતર મધુવનનું રક્ષણ કરતો હતો. ૯

હનુમાન વગેરે વાનરો અત્યંત મનોહર એવા મધુવનની પાસે આવ્યા, ત્યારે તેઓને તેમનાં ફળ વગેરે ખાવાની ઉત્કંઠા થઈ. મધુ સરખા પીળા વર્ણવાળા એ વાનરોએ સુવરાજ અંગદની આગળ જઈ એ વનમાંનાં મધુરસ તથા ફળ વગેરે માટે યાચના કરી. રાજકુમાર અંગદે જામ્બવાન વગેરે વૃદ્ધ કપિઓની સંમતિ લઈ ને સર્વે વાનરોને મધુવનમાં જઈ ફળ વગેરે ખાવાની આજ્ઞા આપી. અંગદની આજ્ઞા મળતાં જ સર્વે વાનરો એ વનમાંના જ્રમશીથી છવાઈ રહેલાં વૃક્ષો પર ચઢ્યા અને ફળમૂળાદિ ખાવા લાગ્યા. સુગ્રીવયુક્ત ફળમૂળાદિનું ભક્ષણ કરવાથી મદમસ્ત થઈ ને તે સર્વે અત્યંત હંપિત થયા. યથેચ્છરીતે ફળ, મૂળ વગેરેને ખાઈને અતિશય હંપિત થયેલા તે વાનરો આખા મધુવનમાં નાચકૂદ કરવા લાગ્યા. કેટલાક વાનરો હસવા લાગ્યા, કેટલાક નૃત્ય કરવા લાગ્યા, કેટલાક રામચંદ્રને ઉદ્દેશીને પ્રણામ કરવા લાગ્યા, કેટલાક કપિરાજ સુગ્રીવનો સ્તુતિપાઠ ભણવા લાગ્યા, કેટલાક કૂદવા લાગ્યા, કેટલાક બકવાદ કરવા લાગ્યા. કેટલાક એકબીજાના પડખામાં આવીને ઊંસવા લાગ્યા, કેટલાક પરસ્પર વિવાદ કરવા લાગ્યા, કેટલાક એક વૃક્ષ પરથી બીજા પર અને બીજાથી ત્રીજા પર એમ કૂદાકૂદ કરવા લાગ્યા, કેટલાક વૃક્ષોની ટોચ પરથી પૃથ્વી પર ભૂસકાં મારવા લાગ્યા અને કેટલાક પૃથ્વી પરથી વૃક્ષો પર ચડી જવા લાગ્યા. કોઈક વાનર ગાયન આલાપી રહેલા કોઈ એક વાનરની સામે હસતો હસતો જવા લાગ્યો, ત્યારે કોઈક રુદન કરતા વાનરની સામે રોતો રોતો જવા લાગ્યો, કોઈક વાનર કોઈ એક વાનરને પીડા કરવા લાગ્યો, તો કોઈક વળી ગર્વના કરતો તેની સામે પચી જવા લાગ્યો;

એ રીતે આપું વાનરસન્ય ઉન્મત્ત જેવું થઈ ગયું.
એ સમયે એ સેનામાં કોઈ પણ વાનર મદમસ્ત
અને ગવિત થયા વિનાનો ન હતો. ૧૦-૧૯ મધુ-
વનને ભેટી નાખેલુ બેઠું ને તથા સઘળાં વૃક્ષોને
૫૪-પુષ્પરહિત કરી મૂકેલાં બેઠું ને કોપાયમાન
થયેલા ત્યાંના રક્ષપાળ હધિમુખ વાનરે સર્વ
કપિઓને વનમાંથી હાંકી કાઢવા માંડ્યા; પરંતુ
અત્યંત ઉન્મત્ત થયેલા એ સર્વ કપિઓ તેનો
તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. એ બેઠું વૃદ્ધ હધિમુખ
વાનરે વનનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી
લેશ પણ લય ધર્યા વિના તેણે કેટલાકને કઠોર
વચનો કહ્યાં; કેટલાકને બેસભરતમાયા લગાવ્યા;
કેટલાકની સાથે ટંટો કર્યો અને કેટલાકને શાંત
વચનોથી સમજાવવા માંડ્યા; પરંતુ મહાગર્વિત
થયેલા એ વાનરોએ તે તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ.
તેઓ તો પોતાને બળાકારે વનમાંથી હાંકી
કાઢનાર હધિમુખને પકડીને રાજદ્રોહનો લેશ પણ
લય નહિ ધરતાં પૃથ્વી પર ઘસડવા લાગ્યા. ૨૦-૨૩
મદ (નશા) થી સ્વચ્છર થયેલા કેટલાક કપિઓ
હધિમુખને નખ વડે ઉગરડા ભરવા ને કેટલાક
અથડા ભરવા લાગ્યા, કેટલાક લપડાકો મારવા
લાગ્યા અને કેટલાક લાતો મારવા લાગ્યા.
એ પ્રમાણે મદમસ્ત કપિઓએ સુગ્રીવનું આપું
મધુવન ઉગ્ગ્રહ કરી મૂક્યું. ૨૪

હાત શ્રીવાત્સાલ મહાસુતિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુવરક્રમાં ૬૬ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ દર મો

મહાગર્વિત વાનરો-મધુવનલાગ

જાનુવાચ હત્તેષ્ટેષ્ટાં હનુમાન્વાનરર્ષભઃ ।
અવ્યગ્રમનસો ગ્ર્યં મધુ સેવત વાનરઃ ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી કપિવર હનુમાને સર્વ વાનરોને
કહ્યું : ‘હે વાનરર્ષભો ! તમે અવ્યગ્ર ચિત્ત મધુ-
રમનુ પાન કરો. તમને અટકાવનારાઓને હું
પૂરો પડીશ.’ હનુમાનનું એવું વચન સાંભળી
રાજકુમાર અંગદે પ્રસન્ન ચિત્ત કહ્યું : ‘હે કપિ-
કુંબરો ! તમે સુખથી મધુરચનું પાન કરો. કાર્ય
સિદ્ધ કરી આવેલા આ હનુમાનનું કહેવું કદાચ

ન કરવા જેવું હોય, તોપણ અત્યારે આપણે
કરવું બેઠુંએ, તો પછી આણું કાર્ય કેમ ન કરવું ?’
અંગદનું વચન સાંભળી અત્યંત હંપિત થયેલા
સર્વ વાનરો ‘બહુ સારું, બહુ સારું’ એમ કહેવા
લાગ્યા અને તેનું કહેવું માન્ય કરીને જેમ નહીંતું
પૂર સમુદ્રમાં જાય તેમ મધુવનમાં પેઠા. હનુમાને
સીતાનાં દરોન કર્યા છે એ સમાચાર જાણીને
અત્યંત હર્ષ પામેલા વાનરો સુવરાજ અંગદની
સહાયથી મધુવનના રક્ષપાળોનો પરાજય કરીને
સ્વાદિષ્ટ મધુરસનુ પાન કરવા લાગ્યા અને સ્વાદિષ્ટ
ઉત્તમ ફળો ખાવા લાગ્યા. મધુરસ અને ફળનું
ભક્ષણ કરવામાં આસક્ત થયેલા વાનરોએ પોતાને
પકડવા આવનારા રક્ષપાળોને અનેક પ્રકારનો
માર મારીને હાંકી કાઢ્યા.

એ મહાવનમાંનાં વૃક્ષો પર ખાઝેલ. એકેક
દ્રોણ જેટલા વજનના મધપૂડાઓને ઝંડણ કરીને
હંપિત થયેલા કેટલાક વાનરો ટોળે મળીને તેમાંનું
મધ પીવા લાગ્યા. ૧-૯ કેટલાક મધ પી ગયા પછી
ખાલી થયેલાં ખોખાંને ભાંગી નાખવા લાગ્યા,
કેટલાક તો ખાઈ જવા લાગ્યા, કેટલાક કાલાં
ખોખાંને આમતેમ ફેંકવા લાગ્યા, ૧૦ કેટલાક
પીતાં વધેલુ મધ પીળના ઉપર ટોળવા લાગ્યા,
કેટલાક વૃક્ષની શાખા પકડીને હીંચવા લાગ્યા, ૧૧
કેટલાક અત્યંત મદને લીધે વૃક્ષનાં પાંદડાંની
પથારી કરી તે પર સૂઈ રહ્યા, કેટલાક મદમસ્ત
થઈ ફૂંદાફૂંદ કરવા લાગ્યા, ૧૨ કેટલાક પરસ્પર
કાકરા વગેરે ફેંકવા લાગ્યા, કેટલાક મદને લીધે
અથડાઈ પડવા લાગ્યા, કેટલાક કોડા કરવા
લાગ્યા, કેટલાક જીભા સ્વરે ગાયન આલાપવા
લાગ્યા. ૧૩ કેટલાક પૃથ્વી પર જ સૂઈ રહ્યા,
કેટલાક જડબાડાટ હસવા લાગ્યા, કેટલાક રેદન
કરવા લાગ્યા તથા કેટલાક કંઈ ને કંઈ બોલવા
લાગ્યા, ત્યારે કેટલાક વળી કંઈકનું કંઈક
સમજવા લાગ્યા.

એ વેળા એ વનનું રક્ષણ કરવા માટે હધિ-
મુખ વાનરે જે રક્ષકોને મોકલ્યા, તે સર્વ લય કર
વાનરોનો માર ખાઈ દશે દિશાઓમાં પલાયન

કરી ગયા કેટલાક બાનુઓની પિતાર્થ ગયા અને કેટલાકે દેવમાર્ગ લીધો.† વાનરોની પણ પાત્રી નાંહેલા કેટલાક વનરક્ષકોએ હધિમુખની પાને-જઈ કહ્યું. ‘હે વાનરવર! હનુમાનની આજ્ઞા મળવાની વાનરોએ બગાડકારે આપું મધુવન ઉતરજો કયું છે. તેઓએ અમને બાનુઓની પીત્રી નાખ્યા તથા પકડીપકડીને આકાશમાં ઉડાવ્યા.’ રક્ષકોનું કહેવું સાંભળી કોપ પામેલા તેઓના નાયક હધિમુખે મધુર વચનોથી તેઓનું સાંત્વન કરતા કહ્યું: ‘આલો, હું તમારી સાથે આવું છું. મધુરનને ભાગીનાખનારા એ મહાગવિત વાનરોને હું મારા પરાક્રમથી હાકી કાઢીશ.’ હધિમુખનું વચન સાંભળી વનરક્ષકો તેની માથે પુન મધુવનમાં આવ્યા. હધિમુખ પોતાના હાથમાં ત્રીકુણ્ડલોને તથા તેની સાથેના બીજા સર્વ વાનરો મોટી મોટી ગિરિઓ, વૃક્ષો અને નાના પથ્થર લઈને ગેધ-પૂર્વક અજઘાદિ વાનરો ઉપર ધમી આપ્યા પોતાના નાયક હધિમુખની આજ્ઞા થતા જ સંપળા રક્ષક વાનરો કોપને લીધે હોઠ પીસતા હનુમાન વગેરે કપિઓ ની સામે દોડી ગયા અને પોતાના બળ વડે તેઓનું નિવારણ કરી તિર-હાર કરવા લાગ્યા. ૧૪-૨૪ એટલામાં વૃક્ષ લઈને ધમી આવતા હધિમુખને કાધાવમાન થયેલા અજઘે બાથમાં પકડી લીધો અને પોતે મહાપ્ર થયેલો હોવાથી ‘આ મારા કાકા સુગ્રીવનો માથો થાય છે માટે મારે તે પૂજ્ય છે,’ એ સંબંધી બોલો પશુ વિચાર ન કરતા તે હધિમુખને પૂજી પર પટ્ટી ખૂણ રગડોળ્યો. એથી હધિમુખના હાથ સાથળ અને મુખ ઉઘાઈ ગયા તે લોહીક્રાંતિ થઈ ગયો અને મૃતિજા થઈ પડ્યો થોડી વારે મૂર્છા વળી ત્યારે હનુમાન વગેરે વાનરોના સપાટામાંથી બગાડકારે નાગી છૂટેલા એ હધિમુખે એકાત્રમા જઈને પોતાના સેવકોને વહું ૧૫-૨૮ ‘હે વાનરો! આલો, આપણે

લાખી ઝીવાવાળા આપણા સ્વામી સુગ્રીવની પાને જઈએ કે જે સુગ્રીવ હાલમાં રામચંદ્રની નાથે રહે છે. ૨૬ આપણે ત્યાં જઈને આપણા રાજ સુગ્રીવને અગદનો સંપળો દોપ કહી નજાણીયું, સુગ્રીવ ઘણે જ દાષી સ્વસાવનો છે તેવી આ મર્વ વાનરોનો સહાર કરેલો ૩૦ પાતાના આપઘાતાના વખતનું આ દિવ્ય મધુવન મહાત્મા સુગ્રીવને ઘાતું જ પ્રિય છે અને તેમાં પ્રવેશ કરવાને દેવતાઓ પણ સંમત નથી. ૩૧ જોકે આ વાનરો સુગ્રીવના મુદ્દાજનો છે, તોપણ મધુના લોભિયા અને જેનું આયુષ્ય આવી પૂરતું છે, એવા આ સર્વ વાનરોને સુગ્રીવ વધરૂપી શિક્ષા આપી મારી નાખશે. રાજની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારા આ વાનરોને જ્યારે વધરૂપી શિક્ષા થશે, ત્યારે જ મારા છવને ગાતિ વળશે ૩૨, ૩૩

વનરક્ષક વાનરોને એટલું કહીને હધિમુખ તેઓની સાથે ઉતાવળે આકાશમાં ઉડ્યો અને નિમિષમાત્રમાં સૂર્યપુત્ર સુગ્રીવ પામે જઈ પહોંચ્યો શ્રીમાન રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવને જોકે જાતે સર્વ વનરક્ષકોની સાથે હધિમુખ વાનર આકાશમાંથી ભૂમિ પર જતર્યો અને હીન મુખે તેમની પાસે જઈ હાથ ભેડી સુગ્રીવના ચરણમાં મસ્તક નમાવ્યું. ૩૪, ૩૫

હીત શ્રીવાત્સીક મહાકાવ્યમાંથી આલેખ્ય શ્રીરામચંદ્રના મુદ્દાકાંડમાં ૧૨૨મો સુખ સંપાદ

સર્ગ ૬૩ મો

મધુવનમાં ગર્જનવેદન અને સીતા
ગોત્રી સૂચના

તત્તા સૂનાં નિપાતિત વાનર વાનરમ્ય ।

દૃષ્ટ્વગાદિદ્વંદ્વયા વાન્મયેનદુગાહ ॥ ૧ ॥

હીનની પેઠે મસ્તક નમાવીને ભૂમિ પર

પડેલા હધિમુખને ભેટા જ ઉદ્ધિગ થયેલા વાનર રાજ સુગ્રીવે કહ્યું ૧ ‘હે હધિમુખ! ઝેઠ, ભેઠ, શા કારણથી તું મારા ચરણમાં પડ્યો છે? સાચેસાચું કહે, હું તને અલય આપીશ’ ૨ હું તને કેઈથી લય થયો છે કે જેથી તું મારી

† હનુમાને રક્ષકોને ચરણ આવીને આકાશમાં ઉડાવ્યા તેથી તેઓએ દેવમાર્ગ એવે બાકશ માર્યો એવો

પાસે આવ્યો છે? હે વાનર! મધુવનમા તૌ કુશળ તો છે ને? એ હું સાલળવા ઇચ્છુ છું”

મહાત્મા સુગ્રીવના વાક્યોથી આશ્ચર્ય પામેલો બુદ્ધિમાન હથિમુખ જિલો થયો અને બોલ્યો ‘હે રાજા! વૃદ્ધ જાળવાને, વાલીએ કે તે જે વનનો યથેચ્છ રીતે ઉપયોગ કરવા માટે પૂર્વે વાનરોને કદી પણ આજ્ઞા આપી નથી તે મધુવનને આજે આપણા વાનરોએ નિષ્પ્રપ્ત કર્યું છે.’ આ મર્વે રક્ષકોની લાચે હું આપણા તે વાનરોને મધુવનમાંથી બહાર કાઢવા લાગ્યો, પરંતુ મારો અનાદર કરીને તેઓ મધુરસ અને ફળ વગેરેનું ભક્ષણ કરતા જ રહ્યાં. આપણા મધુવનનો નાશ થતો જોઈને આ રક્ષકોએ તથા મેં તેઓને ઘણા પ્રકારે વાચાં તોપણ મારું અપમાન કરીને તેઓ ફળ વગેરેનું ભક્ષણ કર્યાં કરે છે. હે સુગ્રીવ! તેઓ માન ખાય છે એટલું જ નથી, પણ ખાતાપીતા વધેલું ફેડી દે છે તેઓને જ્યારે એમ કરવાની મના કરીએ છીએ, ત્યારે બ્રહ્મદી ચડાવીને સામા થાય છે. આ મારી સાથે આવેલા વનરક્ષકો જ્યારે ક્રોધ કરી તેઓને રોકવા લાગ્યા, ત્યારે ક્રોધને લીધે લાલ ને કરી એ સર્વ વાનરોએ મળીને તેઓને વનમાંથી હાડી કાઢ્યા. એ વાનરોએ આ રક્ષકોમાના કેટલાકને લપડાકો મારી, કેટલાકને જાનુ વચ્ચે ઘાલી કચડ્યાં અને કેટલાકને જળાત્કારે પકડીને આકાશમાં ઉછાળ્યા. હે રાજા! તારા સરખો પ્રાણી વિદ્યમાન જતા વાનરોએ અમને આવી રીતે પીડાત કયાં છે અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેઓ આખા મધુવનનો નાશ કરે છે. હવે તારે કરવું ઘટે તેમ કર.”

હથિમુખ વાનર સુગ્રીવને મધુવનનું વૃત્તાત કહિતો હતો, તેવામા બુદ્ધિમાન લક્ષ્મણે સુગ્રીવને પૂછ્યું ‘હે રાજા! આ વનનો રખેવાળ તારી પાસે શા માટે આવ્યો છે? અને તે હથિયારાની પેઠે તને શું નિવેદન કરે છે?’ ત્યારે વાણીવિચારક સુગ્રીવે કહ્યું ‘હે આર્ય! લક્ષ્મણ! આ વનરક્ષક હથિમુખ વાનર કહે છે

કે, ‘અગદ વગેરે વાનરોએ આપણા મધુવન ભક્ષણ કર્યું છે.’ હે લક્ષ્મણ! આ સમાચાર ઉપરથી હું ધારું છું કે હથિમુખ દિશામા ગયેલા વાનરો કાર્ય સિદ્ધ કરીને આવેલા છે. બે કાર્ય સિદ્ધ ન થયું હોય તો તેઓ રાજની આજ્ઞા વિના કદી પણ આવી રીતે મધુવનનો નાશ કરે નહિ નિશ્ચય, તેઓ કૃતકૃત્ય વર્ધને આવેલા છે. વારવા છતાં તેઓએ માન્યુ નહિ, રક્ષકોને પીસી નાખ્યા અને મહાબળવાન હથિમુખ કે જેને મેં પોતે જ મધુવનની રક્ષા માટે નીમ્યો છે. તેને પણ ગણકાર્યો નહિ એ ઉપરથી હું ધારું છું કે વાનરોએ સીતાના દર્શન કર્યાં જ છે ખરેખર, શૂરવીર હનુમાને જ સીતાના દર્શન કર્યાં હશે, કારણ કે આ ગર્થ સિદ્ધ કરવામા હનુમાન વિવાય ખીનું કોઈ સમર્થ નથી એ વાનરશ્રદ્ધ વાયુનુત જ ગર્થ સિદ્ધ કરવામા વિચક્ષણ બુદ્ધિવાળો છે તેનામા ઉદ્યોગ, વીર્ય અને આશોનું મૂલ્ય જ્ઞાન છે. અહો! જ્યાં જાળવાન તથા અગદ સરખા નેતા હોય અને જ્યાં હનુમાન સરખો અધિષ્ઠાતા હોય, ત્યાં કાર્ય સિદ્ધિ કેમ ન થાય? હે લક્ષ્મણ! હથિમુખ દિશામા સીતાની શોધ કરી આવેલા અગદાદિ વાનરોએ મધુવનનો નાશ કયો, વનરક્ષકોને ઘાયલ કર્યાં તથા ફળમૂળાદિનું ભક્ષણ કર્યું. ૧૭-૨૧ એ સંઘર્ષ મને કહેવા માટે મધુર ભાષણ કરનાર અને મહાપરાક્રમી આ હથિમુખ બહી આવેલો છે. ૨૫ હે સૌમિત્ર! એ વાનરો નિશંકપણે મધુવન પાન કરવા લાગ્યા છે, એથી તમારું નિશ્ચય માનવું કે તેઓ સીતાના દર્શન કરીને જ આવેલા છે. ૨૬ હ પુરુષર્ષભ! વિખ્યાત મરાકમવાળા એ વાનરો સીતાને જોયા વિના આવેલા બધો ઉન્માદ કરે નહિ, તેમ જ દેવોએ આપેલા દિવ્ય વનનો નાશ પણ કરે નહિ.”

સુગ્રીવની કર્ણાત્રય વાણી સાલળી ધર્માત્મા રામ-લક્ષ્મણ અત્યંત હર્ષિત થયા. ૨૮ સુગ્રીવે પણ અત્યંત હર્ષિત થઈને હથિમુખને કહ્યું -

‘હે દધિમુખ ! કાર્ય સિદ્ધ કરી આવેલા વાનરો-
એ મધુવનમાં ખાધું પીધું’ તેથી હું પ્રસન્ન
થયો છું. કાર્ય બળવનારા સેવકોનો ઉન્નાદ
સ્વામીએ સહન કરવો જોઈએ. હે વાનરવર !
હવે તું પાછો જઈને મધુવનનું રક્ષણ કર અને
હનુમાન આદિ વાનરોને સત્વર મારી પાસે
મોકલ. સિંહ જેવા ગર્વિષ્ઠ અને કાર્ય સિદ્ધ
કરી આવેલા હનુમાન આદિ વાનરોના મુખથી
હું તથા રામ-લક્ષ્મણ સીતા સંખંધી સમાચાર
સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ. ૩૨-૩૨

પછી આનંદને લીધે જેનાં નેત્ર પ્રકુલિત
થયાં હતાં, એવા રાજપુત્ર રામ-લક્ષ્મણને
હર્ષિત તથા કૃતાર્થ થયેલા જોઈને અને બીજાં
પણ કેટલાંક શુભ શકુન જોઈને વાનરરાજ
સુગ્રીવ ‘કાર્ય સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે’ એમ માની
અત્યંત આનંદ પામ્યો. ૩૩

હત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદરકાંડમાં ૧૩ માં સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૪ મો

વાનરોનું આગમન-રામસમાગમ

સુગ્રીવેળયુક્તસ્તુ દ્વણં દધિમુલઃ કાર્પઃ ।

રાઘવં લક્ષ્મણં વૈવ હુમોવં ચામ્યવાદયત્ ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવનું વચન સાંભળી હર્ષિત થયેલા
દધિમુખ વાનર રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવને
પ્રણામ કરી શૂરવીર વનરક્ષકોની સાથે આકાશ-
માં ઊડ્યા. ૧ પ્રથમના જેવા જ વેગથી ઊડીને
તે મધુવન આગળ આવ્યો અને આકાશમાંથી
પૃથ્વી પર ઊતરી તેણે વનમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨
મધુવનમાં પ્રવેશ કરીને તેણે જોયું તો મહમત્ત
થયેલા વાનરોનો મદ ઊતરવા આવ્યો હતો
અને તેઓ મધુનો પેશાબ કરતા હતા. ૩ શૂર-
વીર દધિમુખે હાથ જોડી હર્ષયુક્ત મધુર વાણીથી
અંગદ પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે સૌમ્ય ! આ મારા
અનુચર વનરક્ષકોએ અજ્ઞાનને લીધે કાંધમાં
આવી તમો સૌને અટકાવ્યા એ માટે તારે
રોપ કરવો યોગ્ય નથી. ૪ આ વાનરો દરથી
આવેલા હોવાથી શ્રમિત થયેલા છે; માટે યથેચ્છ

રીતે તું તેમને મધુરસ પિવડાવ. હે મહા-
બળવાન ! સુવરાજ હોવાથી તું આ વનનો
સ્વામી છે. અમોએ અજ્ઞાનને લીધે પ્રથમ કાંધ
કર્યો તે માટે તારે ક્ષમા કરવી ઘટે છે. હે
વાનરસત્તમ ! પૂર્વે જેમ તારો પિતા વાનરોનો
રાજા હતો, તેમ હાલમાં તું અને સુગ્રીવ
વાનરોનો રાજા છે. હે નિબંધ ! મેં તારા
કાકા સુગ્રીવની પાસે જઈને સર્વ વાનરો
આગ્યાના તેમ જ મધુવન ઉબડચાના સમાચાર
કહ્યા. તે સાંભળી કાંધ નહિ પામતાં ઊભા
તે પ્રસન્ન થયો અને તેણે હર્ષપૂર્વક મને કહ્યું :
‘હે દધિમુખ ! તું મધુવનમાં જઈને અંગદ
વગેરે સર્વ વાનરોને સત્વર મારી પાસે મોકલ.’

દધિમુખનું મધુર વચન સાંભળી વાક્ય-
વિશારદ અંગદે વાનરો પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે કપિ-
શ્રેષ્ઠ ! આ દધિમુખ આનંદથી વાત કરે છે
એ ઉપરથી હું અનુમાન કરું છું કે, શ્રીમાન
રામચંદ્ર આપણા સર્વ સમાચાર જાણ્યા હશે.
હે શત્રુઓને તપાવનારા કપિવરો ! કાર્ય સિદ્ધ
કર્યો પછી હવે આપણે આમ રજાનું યોગ્ય
નથી. ૫-૧૪ હે પરાક્રમી વનચરો ! તમોએ
યથેચ્છ મધુપાન કર્યું છે, હવે કંઈ પણ બાકી
નથી; માટે હવે આપણે સુગ્રીવની પાસે જઈ
જોઈએ. ૧૫ હે વાનરપુંગવો ! તમે સૌ મને
જેમ કહેશો તેમ કરવા હું તયાર છું. કર્તવ્ય-
અર્થનો નિર્ણય કરવામાં હું તમો સૌને
અધીન જ છું. ૧૬ હે વાનરવરો ! હું સુવરાજ
છું, તોપણ હાલમાં તમને આજ્ઞા કરવા યોગ્ય
નથી; કારણ કે કાર્ય સિદ્ધ કરી આવેલા
તમોને તમારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ કાર્યમાં બળાત્કારે
યોગ્યવા એ કીક નથી. ૧૭

અંગદનું નમ્ર વચન સાંભળી સર્વ વાનરોએ
હર્ષમાં આવી કહ્યું : ૧૮ ‘હે વાનરશ્રેષ્ઠ !
રાજપુત્ર ! પોતે સમર્થ હોવા છતાં આવાં
વચન કયો પુરુષ બોલે એમ છે ? અચર્યના
મદથી ગવિત થયેલા સર્વ કોઈ ‘હું સમર્થ
છું’ એમ માને છે. ૧૯ હે સુવરાજ ! આહું

ભોલવું એ તને અત્યંત શોભા આપનારું છે. હે અંગદ ! આ તારો વિનય ભવિષ્યમાં તારી ઉન્નતિ થવાનું સૂચવે છે.^{૨૦} અને સૌ વાનરરાજ સુગ્રીવની પાસે જવા માટે તત્પર છોએ;^{૨૧} પરંતુ હે રાજપુત ! તારી આજ્ઞા થયા વિના અને સર્વ વાનરો કયાંય પણ જવા માટે એક પગલું પણ ભરવા સમર્થ નથી, એ તું સત્ય માન.^{૨૨}

વાનરોનું ભોલવું સાંભળી અંગદે કહ્યું :
'ઠીક' ચાલો આપણે સુગ્રીવની પાસે જઈએ,' એમ કહી અંગદ આકાશમાં ઊડ્યો એટલે તેની પાછળ સર્વ વાનરો પણ ઊડ્યા. આકાશને આમ્મછાદિત કરતા તેઓ ભ્રમે-ભ્રેદાનુમાંથી છૂટેલા ગોળા હોય એવા દેખાતા હતા.^{૨૩,૨૪} અંગદ તથા હનુમાનની પાછળ ઊડતા વાનરો વાયુએ પ્રેરેલા મેઘ પેઠે ગજના કરતા વેગથી જતા હતા.

અંગદાદિ વાનરોને પોતાની તરફ આવતા ભેઈને વાનરરાજ સુગ્રીવે શોકસંતપ્ત થયેલા રામચંદ્રને કહ્યું : 'હે રઘુવીર ! તમે શાંત થાઓ, તમારું કલ્યાણ થશે. વાનરોને સીતાનાં દર્શન થયાં છે એમાં લેશ પણ સંશય નથી.^{૨૫} હે શુભ-દર્શન ! એક માસનો અવધિ વીત્યા પછી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કર્યા વિના વાનરો પાછા આવી શકે એમ નથી. વળી અંગદની હૃદયગુણ આકૃતિ ઉપરથી પણ મને જણાય છે કે, તેઓ સીતાને ભેઈને જ આવ્યા છે.^{૨૬-૨૮} કાર્ય સિદ્ધ હોય તો મોટી જુલઓવાળો સુવરાજ અંગદ મારી પાસે આવે જ નહિ.^{૨૯} કાર્ય સિદ્ધ ન થયું હોય છતાં વાનર-સ્વભાવને લીધે કદાચ બીજા વાનરો આવી તોફાન કરે, પરંતુ અંગદ તો તેમ કરે જ નહિ. તેની મુખમુદ્રા ઊતરી જાય અને તે ખેદયુક્ત થઈ જાય. સીતાને જોયા વિના અંગદ પોતાના બાપદાદાથી સુરક્ષિત થયેલા મધુવનનો નાશ કરે જ નહિ. હે રામ ! તમારા જેવા રૂઢા આચરણવાળા પુત્રને લીધે તમારાં માતૃગ્રી કૌશલ્યા લાગ્યશાળી છે. તમે શાંત થાઓ. હનુમાન સીતાદેવીનાં દર્શન કરીને જ આવે છે એમાં કોઈ સંદેહ નથી.^{૩૦-૩૨}

કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં હનુમાન જેવો બીજો કોઈ નથી. હે શ્રદ્ધ જુદિવાળા રામ ! કાર્ય કરવાની શક્તિ, ઉત્તમ યુદ્ધ, ઉદ્યોગ, શૌર્ય અને રાજ-નીતિનું જ્ઞાન, એ સુલો હનુમાનમાં જ રહેલા છે. હે રઘુવીર ! જ્યાં વૃદ્ધ ભંબવાન તથા અંગદ સરખા નેતા હોય અને હનુમાન સરખો અધિષ્ઠાતા હોય ત્યાં કાર્ય સિદ્ધ કેમ ન થાય ? માટે હે અમિત પરાક્રમવાળા રામ ! હવે તમે ચિંતા કરવી મૂકી દો.^{૩૩-૩૫} હે રાધવ ! મદ-મસ્ત થઈ ગજના કરતા એ સર્વ વાનરો આ તરફ આવે છે. બે કાર્ય ન કયું હોય તો તેઓ આવી રીતે હર્ષભેર આવે નહિ.^{૩૬} વાનરોએ મધુવન લાગી નાખ્યું અને તેઓ મધુરસ પી ગયા એથી મને નિશ્ચય થાય છે કે તેઓએ કાર્ય સિદ્ધ કયું જ છે.^{૩૭}

હનુમાનના કમંથી ગવિત થયેલા તથા ગજના કરતા સર્વ વાનરો કિષ્કિન્ધાનગરીની પાસે આવી પહોંચ્યા અને જાણે સિદ્ધ થયેલું કાર્ય કહી ખતાવતા હોય તેમ કિલકિલાટ કરવા લાગ્યા. વાનરોનો શબ્દ સાંભળીને કપિ-રાજ મુગ્ધ હરિત થયો અને તેણે પોતાનું પુચ્છ લાંબું કરીને માદ્યવાન પવ તના શિખર પર રાખ્યું.^{૩૮,૩૯} એટલામાં રામચંદ્રનાં દર્શનની ઉત્કંઠાવાળા સર્વ વાનરો પણ હનુમાન તથા અંગદને આગળ કરીને ત્યાં આવી પહોંચ્યા;^{૪૦} અને તેઓએ કપિરાજ સુગ્રીવ તથા સ્ત્રીમાન રામચંદ્રનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા.^{૪૧} પછી મહાવીર હનુમાને રામચંદ્રના ચરણમાં મસ્તક નમાવી નિવેદન કયું : 'હે મહારાજ ! મેં સીતાના દર્શન કર્યાં છે. તેઓ કુશળક્ષેમ છે અને પોતાના શિષ્યજન્યતનું રક્ષણ કરે છે.^{૪૨}

'મેં સીતાનાં દર્શન કર્યાં છે' એવું હનુમાનનું અમૃત સરણું વાક્ય સાંભળતાં જ રામ-લક્ષ્મણ અત્યંત હરિત થયા. હનુમાન ઉપર સુગ્રીવનો ભરોસો ખરો પડ્યો; એ ભેઈને અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા લક્ષ્મણ સુગ્રીવને બહુ-માનની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા. હનુમાનનું પરાક્રમ

જેઈને ગાનંદ પામેલા યતુદ્ધમન રામચંદ્ર પ્રેમભરી દષ્ટિથી હનુમાન પ્રત્યે જોઈ રહ્યા. ૪૩, ૪૪

છાત શ્રીવાલ્મીકિ મહામાનવપૂત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ
સુદર્શનના ૧૪મે મગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૫ મો

સીતાવૃત્તાત

તતઃ પ્રસ્થવર્ણ શૈલે તે ગત્વા । ચત્રકાન્તમ્ ।

પ્રગમ્ય શિરસા રામે લક્ષ્મણં ચ મહાવલમ્ ॥ ૧ ॥

વિચિત્ર વનવાળા પ્રસ્રવણ પર્વત પર જઈને અંગઠાદિ વાનરોએ મહાખળવાન રામ-લક્ષ્મણને તથા સુગ્રીવને પ્રણામ કર્યા અને સીતાનું વૃત્તાંત કહેવાનો આરંભ કર્યો. ૧-૨ તેઓએ રાવણને ઘેર દેશકાઈ રહેલાં અને રાક્ષસીઓના તિરસ્કારોને સહન કરતાં સતીશિરોમાણ સીતાની સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું; તેમ જ સીતાનો રામચંદ્ર વિષેનો પ્રેમ તથા રાવણે તેને જે માસ સુધી જ છવતી મૂકવાનો કરેલો અર્વાધ-એ સઘળું પણ કહ્યું. ૩ વાનરોના મુખથી સીતાના કુશળ સમાચાર સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલા રામચંદ્ર પૂછ્યું: ૪ ‘હે વાનરો! હાલમાં સીતાદેવી ક્યાં છે અને તે મારા પર કેવો દુઃખ રાખે છે, એ સઘળું મને સવિસ્તર કહો. ૫

રામચંદ્રનો પ્રશ્ન સાંભળી તેનો ઉત્તર આપવા માટે સર્વ વાનરોએ સીતાનું સઘળું વૃત્તાંત બાળુનારા હનુમાનને પ્રેરણા કરી. ૬ વાનરોના કહેવાથી પવનસુત હનુમાને જે દિશામાં સીતા હતાં તે તરફ પ્રણામ કર્યા અને પછી સુવર્ણથી મઢેલો સીતાએ આપેલો દિવ્ય ચૂડામણિ રામચંદ્રને ચરણે ધરી હાથ જોડીને સીતાનું વૃત્તાત કહેવા માંડ્યું.

હનુમાને કહ્યું: ૭-૮ હે રઘુવીર! સીતાનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી સૌ યૌજનનો સમુદ્ર ઓળંગી હું લંકાનગરીમાં ગયો. એ લંકાનગરી સમુદ્રના દક્ષિણ કિનારા પર આવેલો છે, ત્યાં રાવણની અશોકવાટિકામાં મને સીતાનાં દર્શન થયાં. ૯-૧૧ હે રામ! સીતાદેવી તમારું ચિતવન

કરીને જ પોતાનું છવિત ધારણ કરી રહ્યાં છે. તે રાક્ષસીઓની વચ્ચે રહે છે અને ગિહામણુ રૂપવાળી રાક્ષસીઓ વારંવાર તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. હે વીર! મુખ ભોગવવા યોગ્ય એવાં સીતા તમારા વિના ત્યાં દુઃખ પામે છે. ૧૨, ૧૩ સતીશિરોમાણ સીતા રાવણની મથોકવાટિકામાં રાક્ષસીઓના ચોક્ષીપહેરા નીચે રહેલાં છે, તે નિરંતર તમારું ચિતવન કરે છે. તેમણે મસ્તક પર વેણી ધારણ કરી છે. ૧૪ તે પૃથ્વી પર શયન કરે છે. હેમંતઋતુની કમલિનીની પેઠે તેમના શરીરનો વર્ણ ફિક્કો પડી ગયો છે અને રાવણને લીધે સર્વ મુખનો ત્યાગ કરી તેમણે મરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ૧૫ હે કાકુત્સ્થ! જેનું ચિત્ત તમારે વિષે જ ચોટેલું છે એવાં સીતાને મેં મહાપ્રયત્ન શોધી કાઢ્યાં હતાં. હે અનધ! મેં જ્યારે ઇલાકુવંશનું યથોગાન કરીને તેમને વિશ્વાસ ઉપજાવ્યો, ત્યારે જ તેમણે મારી સાથે સંભાવણ કર્યું. પછી મેં તેમને અહીંના સર્વ સમાચાર કહ્યા. ૧૬, ૧૭ તમારી સુગ્રીવની સાથે મેંનો થયેલી બાળીને તે અત્યંત હર્ષિત થયાં છે. તેમનું શિયળખત તથા પ્રેમભાવ નિરંતર તમારે વિષે જ સ્થિર છે. ૧૮ હે પુરુષપત્ન! હે મહાભાગ! પતિવ્રતધર્મ પાળનારાં સીતાને મેં કુશળ બોયાં છે. ૧૯ હે મહાપ્રાણ! હે રાઘવ! ચિત્રકૂટમાં તમારી સમક્ષ કાગડા સંખ્યાની જે વૃત્તાત બન્યું હતું તે સઘળું તેમણે મને અભિજ્ઞાન તરીકે કહેલું છે. ૨૦ વળી તેમણે કહ્યું છે કે, ‘હે વાયુસુત! તું મારું જેવું વૃત્તાંત ભૂલ્યો છે, તેવું જ રામચંદ્રને નિવેદન કરજે. મહાપ્રયત્નથી રક્ષણ કરી રાખેલો આ ચૂડામણિ શ્રીમાન રામચંદ્રને આપીને સુગ્રીવના સાંભળતાં તું તેમને કહેજે કે, ૨૧, ૨૨ ‘હે રઘુવીર! સીતાએ અતિ યતનથી રક્ષણ કરી રાખેલો આ ચૂડામણિ તમે ચડેણ કરો અને તમોએ મને મન્નશિલનું તિલક કર્યું હતું તેને સંભારો. ૨૩ હે રાઘવ! આ ચૂડામણ મેં તમારી પાસે મોકલાવ્યો છે. તમોએ મોકલેલી મુદ્રિકા જોઈને હું દુઃખમાં હોવા છતાં પણ

તમારાં દર્શન જેટલો આનંદ પામી છું.^{૨૪} હે દશરથનંદન! હવે હું માત્ર એક માસ પર્યંત જીવિત ધારણ કરીશ. તે પછી હું જીવવાની નથી, કેમ કે રાક્ષસીઓના બંધનમાં પડીને હું ઘણી જ રિખાઉ છું.^{૨૫}

હે રામચંદ્ર! સવલુને ત્યાં રોકાઈ રહેલાં પતિવ્રતા સીતાએ મને જે કહ્યું હતું,^{૨૬} તે સઘળું મેં તમને કહી સંભળાવ્યું. હે રાઘવ! હવે સો યોજનનો સમુદ્ર તરવા માટે તમે ચત્ન કરો.

સીતાના કુશળ સમાચાર સાંભળી ધર્મ પામેલા રાજપુત રામ-લક્ષ્મણે ચૂડામણિ આપીને તથા સીતાનો સર્વ સંદેશો કહીને માર્ગમાં જે કાંઈ અન્ય હતું, તે સઘળું હનુમાને યથાસ્થિત કહી સંભળાવ્યું.^{૨૭-૨૮}

હાત શ્રીવત્સીક મહાસુત્રપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્રણમાં ૬૫મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૬ મો

સીતાવૃત્તાત-ચૂડામણિ-રામચંદ્રનો વિલાપ

વલ્લુકા હનુમતા રામો દશરથાભજન :

તં મર્ણ હૃદય કૃત્યા કરાદ સહલક્ષ્મણઃ ॥ ૧ ॥

હનુમાનના મુખથી સીતાનું વૃત્તાત સાંભળ્યા પછી ચૂડામણિને પોતાના હૃદય સાથે ચાંપીને રામ-લક્ષ્મણ રાધા લાગ્યા.^૧ આંસુલયો નેત્રે ચૂડામણિને ભેઈને શોકહર્ષિત થયેલા રઘુવીર સુઓવ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા : ‘હે વાનરશ્રદ્ધ! જેમ વાહરડા ઉપર પ્રીતિવાળી ગાયના સ્તન વાહરડાંને ભેઈ જાયવા લાગે છે, તેમ આ શ્રદ્ધ મારું ભેઈ મારું હૃદય પીગળે છે. મારા સસરા જનકરાજએ અમારાં લક્ષ્મણે આ દિવ્ય ચૂડા-માણિ સીતાને આપ્યો હતો. જે તેણે મસ્તક પર ધારણ કરેલો હોવાથી અત્યંત શોભતો હતો. જળમાં ઉત્પન્ન થયેલો અને સબળનોએ પૂજેલો આ ચૂડામાણિ પૂવે ચરમાં ચંતુષ્ઠ થયેલા ઇંદ્ર મારા સસરાને આપ્યો હતો.^{૨-૫} હે સૌમ્ય! આજે આ મણિને બેતાં જ મને મારા પિતા દશરથ રાજા તથા સસરા જનકરાજ સાક્ષરી આવે છે.^૬ અહો! આ ચૂડામણિ મારી પ્રિયા

સીતાના મસ્તક પર કેવો શોભતો હતો! આ મણિનું દર્શન થવાથી બધું હું સીતાનું દર્શન જ પામ્યો હોઉં એમ માનું છું.^૭

એમ વિલાપ કરતાં કરતાં વળી રામચંદ્ર હનુમાન પ્રત્યે દષ્ટિ કરી કહ્યું : ‘હે સૌમ્ય! જેમ મૂર્છિત થયેલ ગ્રાણીને સાવધ કરવા માટે જળાનુ સિચન કરવામાં આવે છે, તેમ શોકથી પીડાતા મને શાંત કરવા માટે વાણીરૂપી જળ સિચતાં સીતાએ શું શું કહ્યું છે, તે સર્વ તું મને કહે.’ વળી વિલાપ કરતાં કરતાં શ્રીમાન રામચંદ્ર કહ્યું : ‘હે સૌમિત્રિ! સીતા વિના જ એકલા અહીં આવેલા આ ચૂડામણિને હું ભેઈ છું, તે કરતા પીછું વધારે દુઃખ મને શું હોય? હે વીર! સીતા ભેકે એક માસ જીવશે તો પછો તે ચિરકાળ સુધી જીવતી રહેશે, એમ હું માનું છું; પરંતુ હવે એ શ્યામ નેત્રવાળી સીતા વિના ક્ષણવાર પણ હું જીવી શકું એમ નથી.^{૮-૧૦}

પુનઃ પણ રામચંદ્ર હનુમાન પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે કપિવર! તે મારી પ્રિયાને જ્યાં ભેઈ હોય, ત્યાં તું મને સત્વર લઈ જા; કેમ કે તેના સમાચાર જાણ્યા પછી હવે હું ક્ષણવાર પણ રહી શકીશ નહિ.^{૧૧} અરે, અત્યંત બીકણ સ્વભાવવાળી મારી પ્રિયા સીતા ભયંકર દેહવાળી શક્ષીઓના ટોળામાં કેવી રીતે રહેતી હશે? જેમ કલંકરહિત થવા છતા શરદઋતુનો ચંદ્ર વાદળોથી ઘેરાઈ જવાને લીધે શોભતો નથી, તેમ હાલમાં સીતાનું મુખ શોકછાયા વડે છવાઈ જવાને લીધે શોભતું નહિ હોય.^{૧૩} હે હનુમાન! જેમ રાગી મનુષ્ય ઔપચના ટેકાથી જીવે છે, તેમ હું સીતાનું વૃત્તાત સાંભળીને જીવીશ; માટે સીતાએ જે કંઈ કહ્યું હોય, તે સઘળું તું મને યથાર્થ રીતે કહે.^{૧૪} હે હનુમાન! મારાથી વિપ્તી પડેલી, મધુર ભાષણ કરનારી અને સુદર સ્વરૂપવાળી સીતાએ તને શું કહ્યું છે, તે મને કહે. અરે, ઉપરાઉપરી આવી પડતાં દુઃખોથી પીડાતી તે કેમ કરી જીવે છે?^{૧૫}

હાત શ્રીવત્સીક મહાસુત્રપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્રણમાં ૬૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૭ મો

સીતાવૃત્તાત-અભિજ્ઞાનકથન

પવનુક્તસ્તુ હનુમાન્નાયવેણ મહાત્માના ।
સીતાયા ભાષિતં સઘે ન્યવેદયત રાઘવે ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રામચંદ્રનાં વચન સાંભળીને કપિ-
વર હનુમાન સીતાએ જે કંઈ કહ્યું હતું, તે સઘળું
તેમની આગળ કહેવા લાગ્યો.^૧

હનુમાને કહ્યું : ‘હે પુરુષપંથ ! પૂવે ચિત્ર-
કૂટ પર્વતમાં અનેહું એક વૃત્તાંત સીતાએ મને
યથાર્થ રીતે કહેલું છે.^૨ તે એ કે એક સમયે
તમારી સાથે મુખપૂર્વક સુતેલાં સીતા કેટલીક
વારે તમારાથી પ્રથમ જાગીને બેઠાં થયાં; ત્યારે
એક કાગડાએ આવી તેમના સ્તન ઉપર ચંચુ-
પ્રહાર કર્યો.^૩ હે ભરતાગ્રજ ! તમે જ્યારે સીતાના
બોળામાં મસ્તક મૂકીને સ્પર્શ ગયા, ત્યારે એ
કાગડો વારંવાર સીતાને પીડવા લાગ્યો. કાગડા-
એ બિડીબિડીને સીતાના સ્તન ઉપર ધણુ ચંચુ-
પ્રહાર કર્યાં, જેથી તેમના સ્તનમાંથી રુધિર
વહેવા માંડ્યું. હે રામ ! એ રુધિરનો ઉચ્છ્વ
સ્પર્શ થવાથી તમે જાગી બેઠ્યા. હે પરંતપ !
તમે કે જે સુખે સૂતેલા હતા, તેમને કાગડાથી
અત્યંત પીડાયેલાં સીતાએ જાગાડયા. હે રઘુ-
વીર ! હે મહાબાહુ ! સીતાના સ્તનપ્રદેશમાં ઘાવ
પડેલા બેઈને જેરી સર્પની પેઠે ક્રોધ પામેલા
તમારે સીતાને કહ્યું :^{૪-૭} ‘હે બીરુ ! તારા સ્તન
ઉપર કોણે નખફાત કર્યો છે ? અરે, પાંચ ફણુ-
વાળા જેરી સર્પની સાથે કોણુ ક્રોડ કરે
છે ?^૮ એમ કહીને તમારે ચોતરફ દૃષ્ટિ કરી
તો પેલો કાગડો તમારા બેવામાં આવ્યો. એ
કાગડાના નખ રુધિરથી ખરડાયેલા હતા અને
તે સીતાની સામે બેઠેલો હતો. એ કાગડાની
ગતિ વાયુના જેવી હતી અને તે ઇન્દ્રનો પુત્ર
હતો. તમને જાણત થયેલા બેવા કે વસ્ત્ર જ
તે હુદ્દાત્મા ત્યાંથી બેઠ્યો. હે મહાબાહુ !
હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામ ! પછી ક્રોધ ચરવા-
ને લીધે તમારે તે કાગડા ઉપર ક્રૂર દૃષ્ટિ

ફેંકી;^{૯-૧૧} અને આસનમાંથી એક દલની
સળી કાઢીને તેમાં બ્રહ્માચરની યોજના કરી. પછી
પ્રલયાગ્નિની પેઠે સળગી બેઠેલી એ દલની સળીને
તમારે પેલા કાગડા ઉપર ફેંકી એટલે તે સળી
તેની પાછળ પડી.^{૧૨, ૧૩} પ્રત્યક્ષિત દલની સળી
બેઈને ગણરાઈ ગયેલો કાગડો પ્રાણુ બચાવવા
માટે દેવોની આગળ ગયો; પરંતુ તમારા ભયને
લીધે દેવોએ તેનું રક્ષણ કયું નહિ. તે કાગડો શ્વે
લોકમાં ફરી વળ્યો, પણ તેને કોઈ રક્ષણ આપનાર
મળ્યું નહિ.^{૧૪} હે અરિદમ ! છેવટે યાકીને તે
પુનઃ તમારે શરણે આવ્યો અને પૃથ્વી પર પડી
તમને પ્રણામ કરવા લાગ્યો.^{૧૫} હે કાકુત્સ્થ !
બેઠે તે કાગડો વધ કરવા ચોગ્ય હતો, તોપણ
તેના પર દયા લાવીને તમારે તેને છુવતો મૂક્યો
અને ચોતાનું અજ્ઞ વૃથા ન થાય એટલા માટે
તમે તેની એક જ આંખ ફાડી. પછી તમને
તથા તમારા પિતા દશરથ રાજાને પ્રણામ કરીને
એ કાગડો પોતાના સ્થાનમાં ગયો.’

હે રામચંદ્ર ! અભિજ્ઞાન તરીકે ઉપયુક્ત
કાગડાનું વૃત્તાંત કહીને સીતાએ તમને કહાબ્યુ
છે કે, ‘હે રાઘવ ! તમે અસ્ત્રવિદ્યા બાળુનારાઓમાં
શ્રેષ્ઠ છો, બળવાન છો, ઉત્તમ શૌર્યવાળા છો, છતાં
રાક્ષસો ઉપર ચક્ષુસ કેમ ચલાવતા નથી ? હે
રામ ! દેવતાઓ, ગંધર્વો, અસુરો અને મરુદગણો
પેલા કાગડાની પેઠે તમારી સામે યુદ્ધમાં બેસા-
રહેલા સમર્થ નથી; માટે હે સ્વામિન ! જો તમારી
મારે વિષે કંઈ પણ પ્રોતિ હોય, તો તમે પોતાનાં
તીક્ષ્ણ બાણો વડે સંજામમાં શવજીને હણો અને
મને દુઃખમાંથી છોડાવો. અરે, શત્રુઓને તપાવ-
નારા મારા દિયરજી મહાત્મા લક્ષ્મણ પણ પોતાના
ચોટા ભાઈની આજ્ઞા લઈને મને આ દુઃખમાંથી
કેમ છોડાવતા નથી ? અરે, અશ્વિ અને વાયુ સરખા
મૂલાવવાળા એ બન્ન લાઈએ દેવતાઓથી
જિતવા અશક્ય છે, છતાં તેઓ મારી ઉપેક્ષા
કેમ કરે છે ? અરે, તેઓ મહાસમર્થ છતાં મારું
રક્ષણ કેમ કરતા નથી ? એથી મને લાગે છે કે,
નહી મારે મારા પૂર્વજ-મનું કંઈક દંષ્ટ્ય

ભાગવવાનું હજી ખાત્રી હશે. ’

હે રઘુવીર ! સીતાનું એવું કરણ વચન સાંભળી મેં તેમને પુનઃ પણ કહ્યું : ‘ હે દેવી ! હું સત્ય પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, તમારા વિયોગના શોકથી રામચંદ્ર અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થઈ રહ્યા છે. ૧૬-૨૫ રામચંદ્રને દુઃખી ભેઈ ને લક્ષ્મણ પણ સંતાપ પામે છે. હે દેવી ! મહાપ્રયત્ને હું તમારાં દર્શન પામ્યો છું. હવે તમારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૧ હે ભામિની ! હવે અલ્પ સમયમાં જ તમારા દુઃખનો અંત આવશે. હે સીતા ! બંને રાજપુત્રો તમને પ્રાપ્ત કરવા માટે આખી લંકાનગરીને ખાળીને ભસ્મ કરશે અને રાવણને તેના બંધુવર્ગ સહિત હણીને તમને અયોધ્યા લઈ જશે. હે સીતા ! હવે હું રામચંદ્ર પાસે જાઉં છું; તમે મને કંઈ એવી નિશાની આપો કે જેને રામચંદ્ર સારી રીતે જોળખી શકે અને જે ભેઈ ને તેઓ અત્યંત પ્રસન્ન થાય. ’

હે મહાખગવાન રામ ! મેં એવી માગણી કરી ત્યારે સીતાએ ચેતરફ નજર કરી જોયું અને મસ્તક પર વેણીમા ખાધવા યોગ્ય આ ચૂડામણિ એક વસ્ત્રના છેડેથી છોડીને મને આપ્યો. હે રઘુ- નંદન ! તમને નિશાની તરીકે આપવા માટે બંને હાથે તે ગ્રહણ કરીને મેં સીતાને પ્રણામ કર્યો અને આ તરફ આવવા હું તયાર થયો, એ વેળા મેં મારા હેઠળે મોટો કયો. એ ભેઈ ને શોકાવેશ- માં આવેલાં જનકન દિની સીતાએ ગઈગઢ ક’ કે મને કહ્યું : ‘ હે મહાકપિ ! ખરેખર, તું જ મહા- ભાગ્યવાન છે, કેમ કે કમળ સરખા નેત્રવાળા મહા- બાહુ રામચંદ્રને તથા યશસ્વી એવા મારા દિયર લક્ષ્મણને તું જોવા પામીશ. ’ સીતાના વચન સાંભળીને મેં તેમને કહ્યું : ‘ હે દેવી ! હે જનક- નંદિની ! ચાલો, ત્યારે તમે મારી પીઠ પર બેસી બેસો, એટલે હું લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવ સહિત તમારા સ્વામી રામચંદ્રનાં તમને દર્શન કરાવું. ’ મારું વચન સાંભળી સીતાએ કહ્યું : ‘ હે કપિવર ! હું મારી સ્વેચ્છાથી તારી પીઠ પર બેસું એ ધર્મ- યુક્ત કહેવાય નહિ; કેમ કે પરપુરુષનો સ્પર્શ કરવો એ સતી સ્ત્રીને યોગ્ય નથી. હે વીર ! પૂવે

જ્યારે મારા અંગને રાવણનો સ્પર્શ થયો, ત્યારે હું પરત્વર હતી; એટલે એ સમયે હું શું કરી શકું ? ૧૨૭-૩૯ માટે હે કપિશાહ ! જ્યાં રામ- લક્ષ્મણ છે ત્યાં તું જ ઉત્તાવળે બા. ’ એટલું કહીને વળી તેમણે મને સંદેશો કહેવા માંડ્યો કે, ‘ હે હનુમાન ! અહીંથી જઈ ને તું સિંહ સરખા રામ-લક્ષ્મણને તથા બંધુવર્ગ સહિત મુકોવને મારા કુશળ સમાચાર કહેજે. વળી મહાખગવાન રામચંદ્ર આ દુઃખસાગરમાંથી મારો સત્વર ઉદ્ધાર કરે એ માટે પણ સારી રીતે કહેજે. વળી હે કપિવર ! મને થતો તીવ્ર શોક અને રાક્ષસી- ઓથી થતો મારો તિરસ્કાર એ સંઘળું તું રામ- ચંદ્રને કહેજે. હે હનુમાન ! તારો માર્ગ તને સુખરૂપ થાઓ. ૪૦-૪૨

હે રામચંદ્ર ! શ્રેષ્ઠ પતિવ્રત પાળનારાં તમારાં પત્ની સીતાએ એ પ્રમાણે એકપૂર્વક મને કહ્યું હતું. હે રઘુવીર ! પતિવ્રતાઓમાં અગ્રણી સીતા કુશળ છે, એ તમે નિશ્ચય જાણો. ૪૩

કવિ શ્રી-ભટ્ટક મહાશયનિર્મલે આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદર્શનમાં ૧૭ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૮ મો

સીતાવૃત્તાંત-તેમણે કહિયગવેલો સંદેશો

મયાદમુત્તરં દેવ્યા પુનઃકલ્પઃ સર્સન્નમ્મ ।

તવ સ્નેહાગ્રત્કવાગ્ર સાંહાર્દાંદુમાન્ય ચ ॥ ૧ ॥

હનુમાને કહ્યું : ‘ હે નરબ્યાધ ! હું જ્યારે આ તરફ આવવા તયાર થયો ત્યારે સીતાએ સ્નેહ તથા સુહૃદભાવને લીધે મારો સત્કાર કરી કહ્યું : ‘ હે હનુમાન ! તું દશરથનંદન રામચંદ્રને ઘણા આચડપૂર્વક કહેજે કે, સ આમમા રાવણને નાશ કરીને તેઓ મને સત્વર લેડી લાવ. ૧-૨ હે અરિદમ ! જો તને ઠીક લાગતું હોય તો તું આજનો દિવસ અહીંયા કોઈક ગુપ્ત સ્થળમા રહી વિશ્રાંતિ લઈ કાલે જજે. ૩ હે વાનરવર ! હું કે જે અલ્પ ભાગ્યવાળી છું તેને તું પાસે રહેવાથી થોડી પણ શાંતિ વળશે. હે પરાકર્મી ! તુ રામચંદ્રની પાસે જઈ ને પાછો અહીંયા આવે ત્યાં સુધી મારા પ્રાણ રહેશે કે નહિ એ વાતનો મને મોટો અહેદ રહે

છે. ૧૫ હે વાયુસુત ! હું કે જે ઉપરાઉપરી આવી પડતાં હુઃખોથી પીડાઈ છું, તેને તારો વિયોગ થવાથી અધિક સંતાપ થયો. ૧૬ હે વીર ! તારી સહાય હોવા છતાં પણ વાનરસન્ય માટે મારા મનમાં આ એક મોટો સદેહ રહે છે કે, રીંછ અને વાનરોનું સન્ય તથા રાજપુત્ર રામ-લક્ષ્મણ એ સૌ આ હુપાર મહોદધિને કેમ કરી તરી શકશે ? ૧૭ હે અનંધ ! સમુદ્ર જોળગવાની શક્તિ તો તું, ગરુડ અને વાયુ એ ત્રણ જણા જ ધરાવો છો. ૧૮ હે વીર ! હે વાગ્વિદાંવર ! આહું કઠિન કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં તું શો ઉપાય શોધી શકે એમ છે એ વિચારી મને કહે. ૧૯ હે શત્રુમહન ! તારું પરાક્રમ યશસ્વી નીવડયું છે એથી હું તો ધારું છું કે, આ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં તું એકલો જ સમર્થ છે. ૨૦ અરે, જો રામચંદ્ર અહીંયાં આવી રાવણને મારી વિજય મેળવીને મને લઈ જાય, તો તેમની કીર્તિને ઝાંખપ લાગશે નહિ. ૨૧ જેવી રીતે રાક્ષસોના રાજ રાવણ શૂરવીર એવા રામચંદ્રથી ડરીને મને કપટથી છાનોમાનો હરી લાગ્યો છે, તેવી રીતે રામચંદ્રે કરવું યોગ્ય નથી. ૨૨ તેમણે તો વાનરોના સહિત અહીં આવી, લંકાને ઉજ્જડ-વંશના સરખી કરી તથા પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવી મને તેડી જવી ઘટે છે. ૨૩ હે હનુમાન ! સંશ્રામકુશળ એવા મહાત્મા રામચંદ્રના પરાક્રમને છાજે એવું કાર્ય તારે તેમના હાથે કરાવવું જોઈએ. ૨૪

હે રામ ! સીતાનું વચન સાંભળી મેં કહ્યું : 'હે દેવી ! રીંછ અને વાનરોની સેનાના રાજ મહાપરાક્રમી સુગ્રીવે રાવણનો વધ કરી તેમને છોડાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ૨૫ સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે વતનારા અસંખ્યાત કપિઓ ભાં એકઠા ગયા છે. તેઓ સર્વ અલંકાર પરાક્રમવાળા, મહાન બળવાળા, મનના સરખા વેગવાળા અને અમાપ તેજવાળા છે. તેઓની ગતિ કયાંય પણ રોકાવી નથી તેઓ ગમે તેવાં કઠિન કાર્યોમાં પણ મૂંઝાતા

નથી તથા તેઓએ કેટલીયે વાર આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરેલી છે. ૨૬-૨૭ હે દેવી ! સુગ્રીવની પાસે રહેનારા સઘળા વાનરો મારા જેવા અને કેટલાક તો વળી મારાથી પણ અધિક બળવાળા છે. મારાથી નળજો તો કોઈ જ નહિ. ૨૮ હે સીતા ! તમે વિચાર તો કરો કે, સૌથી ઓછા બળવાળો હું જ્યારે અહીં સુધી આવી શક્યો, ત્યારે મહાબળવાળા વાનરો અહીંયાં કેમ નહિ આવી શકે ? એ તો રિવાજ છે કે, અત્યંત બળવાળા પુરુષને દ્રૂત તરીકે મોકલવામાં આવતો નથી, પણ ઓછા બળવાળાને જ દ્રૂત તરીકે મોકલાય છે. ૨૯ માટે હે દેવી ! હવે શોક ન કરો ! ચિંતાનો ત્યાગ કરો ! સઘળા વાનરો એક દ્રુતકે લંકામાં આવી પડશે. ૩૦ હે મહા-ભાગ્યવતી ! પુરુષોમાં સિંહ સરખા પરાક્રમી અને સૂર્યચંદ્ર સરખી ક્રાંતિવાળા રામલક્ષ્મણને હું મારી પીઠ પર બેસાડીને તમારી પાસે લાવીશ. ૩૧ હે દેવી ! હવે તમે શોકનો ત્યાગ કરો. હવે અદ્ય સમયમાં જ ધનુષ્ય ધારણ કરનારા શત્રુક્રમન રામ-લક્ષ્મણને તમે લંકા-નગરીના દ્વાર આગળ બેસો; તેમ જ નખ તથા તથા દાંડોડૂપી આયુધોવાળા, સિંહ તથા શાફલ સરખા પરાક્રમવાળા અને હાથી જેવી કાયાવાળા અનેક વાનરોને એકત્ર થયેલા બેસો. હે દેવી ! આ લંકાનગરી મહાચાચલ પર ચડી આવી મેઘની પેઠે ગળ્ગના કરતા બળવાન વાનરોના હાકોટા હવે થોડા સમયમાં જ તમારે કણે પડશે. ૩૨-૩૩ અને વનવાસનો અવધિ પૂરો થતાં શત્રુક્રમન રામચંદ્રને તમારી સાથે રાત્ર્યાભિષિક્ત થયેલા પણ તમે સત્વર જોશો.'

હે શૂરવીર ! તમારા વિયોગના શોકને લીધે અત્યંત પીડાતાં સર્વશિરોર્માણુ સીતાનું મેં બીજાં પણ કેટલાંક ત્રિય વચનો કહીને આશ્વાસન કર્યું, જેથી તેમને કાંઈક આંતિ વળી. ૩૪, ૩૫

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણેત્ર આદિત્ય મીરામયજુન

કુંડલકંઠમાં ૬૮ એ સર્ગ સમાપ્ત

આદિકવિ મહાશુનિ વાસ્તીકિ વિરચિત

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

કુ-યુદ્ધકાણ્ડ

લંકાનું વણુન-રાવણનો ઉચ્ચાટ

સર્ગ ૧ લો

રામે કરેલી હનુમાનની પ્રશંસા

શ્રુત્વા હનુમતો વાક્યં યજ્ઞવલ્કિભાષિતમ્ । રામઃ પ્રોત્તિસમાયુક્તો વાક્યમુત્તરમગ્રવીત ॥૧॥

હનુમાનના ગુણથી સીતાનું યથાર્થ વૃત્તાત સાલગીને પ્રસન્ન થયેલા સમચક્ર માંતિસુક્ત વચન કહેવા લાગ્યા : ‘હે વાનરો ! આ હનુમાને અતિ મોટું અને હુલ્લેખ કાર્ય કર્યું છે કે જે ખીલ્લથી તો મન વટે પણ થઈ શકે એમ નથી.’^૧ ગરુડ, વાયુ અને હનુમાન, એ ત્રણ સિવાય સમુદ્રને તરનારો કોઈ પણ મારા જોવામા આવ્યો નથી. અહો ! રાવણે રક્ષણ કરેલી લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કરવાને દેવતાઓ, ગંધર્વો, ઉરગો, યક્ષો અને દાનવો પણ સમર્થ નથી, ત્યાં ખીલનુ તો મળું જ શું ?^૨ વળી પોતાના બળના આશ્રયથી લંકામા પ્રવેશ કર્યો પછી પણ જીવતો બહાર નીકળી આવે એવો આ જગતમાં કોણ છે ? બળ અને પરાક્રમમાં જે હનુમાનના જેવો ન હોય તેનાથી તો લંકામાં પ્રવેશ જ કેમ કરી શકાય ? અહો ! લંકામાં જઈ પોતાનાં બળ અને પરાક્રમને યોગ્ય કાર્ય કરીને આ હનુમાને સુગ્રીવ પ્રત્યેનો પોતાનો ખરેખરો સેવકધર્મ બતાવ્યો છે. જે સેવક પોતાના સ્વામીએ સોંપેલું કાર્ય કરીને તે કાર્યને બાધ ન કરે એવું અન્ય કાર્ય પણ કરે છે, તે સેવક ઉત્તમ ગણાય છે. સ્વામીએ કાર્ય કરવાની આજ્ઞા આપી હોય અને પોતે કાર્ય કરવામાં સમર્થ હોય, છતાં જે સેવક સ્વામીનું અધિક હિત થાય એવું કાર્ય કરતો નથી, તે મધ્યમ કહેવાય છે.^૩ સ્વામીએ કાર્ય સોંપ્યું હોય અને પોતે કાર્ય કરવામાં સમર્થ હોય છતાં જે સેવક એકાગ્ર ચિત્તિ સોંપેલું કાર્ય પણ કરતો નથી, તે અધમ ગણાય છે.^૪ હે વાનરો ! આ હનુમાને રાક્ષસોથી જરા પણ પરાભવ ન પામતાં પોતાના સ્વામીએ એને જે કાર્ય સોંપ્યું હતું તે સારી રીતે બતાવ્યું છે; એટલું જ નહિ, પણ તે કરતાં તેણે અધિક હિતવાળું કાર્ય કર્યું છે. આ હનુમાન રાક્ષસોથી લેશ પણ પરાભવ પામ્યો નથી અને તેણે સુગ્રીવને સંતુષ્ટ કર્યો છે, માટે તે ઉત્તમ વર્ગનો

સેવક છે ૧૦ આ હંતુમાને સીતાની શોધ મેળવીને મારી, લક્ષ્મણની, સીતાની અને આખા રઘુવંશની રક્ષા કરી છે, હે વાનરો! મારી પ્રિયા સીતાનો સદેશો લાવીને આ હંતુમાને મારું જે પ્રિય ક્યું છે તેનો યોગ્ય ખઠલો વાળવા હું સમર્થ નથી, એથી મારા મનમાં ઘણો જ સતાપ થાય છે આ સમયે સર્વ જૂત-પ્રાણીઓને પ્રિય એવા મારા દેહથી હું મહાત્મા હંતુમાને આલિંગન માન જ આપું છું. ૧૧-૧૩

એ પ્રમાણે કહીને હર્ષને લીધે પુલકિત થયેલા રઘુવીરે કૃતકૃત્ય થઈ આવેલા હંતુમાને આલિંગન આપ્યું અને જરા વિચાર કરીને સુગ્રીવાદિ સર્વ વાનરોના સાબળતા કહ્યું 'હે હંતુમાન! તે સીતાની શોધ કરી એ ખરેખર ઉત્તમ કાચું ક્યું છે, પરંતુ સો યોજનના સમુદ્ર તરફ દિશિ કરતા મારું મન ભાગી બળ્ય છે ૧૪-૧૬ અને વિચાર થાય છે કે, એકેન થયેલા આ સર્વ વાનરો દુસ્તર મહોદધિ તરીને સામે પાર શી રીતે જઈ શકશે ૧૭ હે વાલ્યુપુત્ર! તે મને સીતાનું વૃત્તાંત કહ્યું પણ આ વાનરોને સમુદ્ર પાર કેવી રીતે લઈ જવા એ સ અર્થી તું શો વિચાર જણાવે છે? ૧૮ કપિવર હંતુમાને એટલું કહી શોકને લીધે હંતચિત્ત થયેલા શત્રુમર્દન રઘુવીર વિચારમગ્ન થઈ ગયા ૧૯

ઈતિ શ્રોવાભીક મત મુનિમણિવ આલિંગ્ય શ્રોત્રમાપના ચુદ્ધતઃ ૧૬ સમાપ્ત

સર્ગ ૨ ભો

સુગ્રીવના વચનો-ચુદ્ધ મરિનો ઉભાહ

ત તુ શ્રોકપરિચત્ત રામ વચરયત્તમજમ ।

ઢવાચ વચત્ત શ્રીમાન્સુગ્રીવ શોકભાશનમ્ ॥ ૧ ॥

દશરથન ઇન રામચંદ્રને શોકને લીધે ઉદ્વિગ્ન થયેલા ભોઈને સુગ્રીવે એ શોકનો નાશ કરે એ હું વચન કહ્યું ૧ હે વીર! તમે સાધારણ મનુષ્ય પેટે સતાપ શા માટે કરો છો? તમારે એમ કરવું યોગ્ય નથી હે રામ! જેમ કૃત્ત્વ મહાસ મૈત્રી ત્યાગે, તેમ તમે સતાપ ત્યાગો હે રાઘવ! આપણને સીતાની ભાળ મળી છે અને રાવણના

નિવાસસ્થાનની ખબર પડી છે, તો હવે તમારે સતાપ કરવાનું કઈ પણ કારણ નથી ૨ હે રઘુવીર! તમે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા, વિચારવાન, શાસ્ત્ર, ભાવિ અર્થ બહુનારા અને પકિત છો, માટે જેમ યોગી પુરુષ યોતાના છદ્ધ અર્થને દૂષિત કરનારી વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરે છે, તેમ તમે પ્રાકૃત બુદ્ધિનો ત્યાગ કરો મોટા મગર મન્યોથી ભરેલા મહોદધિને યોગી અને સર્વ વાનરો લકાનગરીના કિલ્લા પર ચડી જઈશું અને તમારા શત્રુનો નાશ કરીશું, તમારે લેથ પણ ચિંતા કરવી નહિ ૩-૫ હે રાઘવ!

નિઃસાહસ્ય દીનસ્ય શોકપવાકુલાત્મન ।

સર્વાર્થા વ્યવસીદન્તિ વ્યસત્ત ચાધગચ્છત્ત ॥

જે પુરુષ ઉત્સાહરહિત હોય, દીનપણ મોગવતો હોય તથા શોકથી વ્યાકુળ હોય, તે પુરુષના સઘળા અર્થોનો નાશ થાય છે અને અતે તે મહાદુ ખમા આવી પડે છે ૬ હે રામ! શૂરવીર અને સમર્થ એવા આ સર્વ વાનરો તમારું પ્રિય કરવામાં એટલો તો ઉત્સાહ ધરાવે છે કે તેઓ તમારે અર્થે અશ્વિમા પ્રવેશ કરવાને પણ તયાર છે ૭ હે રામ! હવે તો અમે સ તમારા શત્રુ પાપાત્મા રાવણને હણીને સ્વપરાક્રમ વડે સીતાને પાછા લાવીએ, એવો તમારે ઉત્સાહ આપવો ઘટે છે ૭-૮ હે રાઘવ! સો યોજનના સમુદ્ર ઉપર સેતુ બંધાય અને અમે સત્વર રાવણની ૯ કાનગરીને ભેગા પામીએ, એવો પ્રયત્ન તમારે કરવો ભોઈએ ૧૦ ક્રૂદાચગ્નના શિખર પર વસેલી લકાનગરી અમારી દિશ્યે પડી એટલે તો તમારે નિઃક્રય બાળુકુ કે, ચુદ્ધમા રાવણનો વિનાશ થઈ ચૂક્યો જ છે ૧૧ હે રામ! ભો લય કર જળવાળા સમુદ્ર ઉપર સેતુ બંધાય નહિ, તો હું મારું છું કે દ્વંદ્વદિ દેવો અને અસુરોથી પણ લકાનગરી પર વિજય મેળવાય નહિ ૧૨ હે રામ! લકાદીપમા પહોચાય ત્યા સુધી ભો સમુદ્ર પર સેતુ બાંધવામાં આવે અને તે પર થઈને મારું સન્ય ત્યા પહોચી બળ્ય, તો તમારે આપણો વિજય જ બહારી મૂકવો

અહીં એકઠા થયેલા સઘળા વાનરો અત્યંત શૂર-
વીર અને ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા છે. હે રાજપુત !
સર્વ અર્થનો નાશ કરનારી આ વિકળતાનો
તમે ત્યાગ કરો. આ લોકમાં ચોક કરવાથી
પુરુષનું શૌર્ય નષ્ટ થાય છે.^{૧૨, ૧૩} હે રઘુવીર !
મનુષ્યોએ જે શૌર્યયુક્ત કાર્ય કરવાનું છે, તેનું
તમે અવલંબન કરો; કેમ કે શૌર્યયુક્ત કાર્ય
પુરુષને સત્વર ચોભાવે છે.^{૧૪} હે મહામાત્ર !
આ સમયે તમે પોતાના તેજ વડે સ્વપરાક્રમનો
આશ્રય કરો, તમારા સરખા શૂરવીર અને
મહાત્મા પુરુષોએ તો સીતા સરખા કોઈ
પ્રિયજનનો વિયોગ થવાથી કે દશરથ રાજા
સરખા કોઈ સંબંધીનું મરણ થવાથી પણ ચોક
કરવો યોગ્ય નથી. ચોક સર્વ અર્થોનો નાશ
કરે છે.^{૧૫} હે રાઘવ ! તમે બુદ્ધિમાનોમા શ્રદ્ધ
છો અને સર્વ શાસ્ત્રોના તત્ત્વને જાણનારા છો,
તેથી હાલમાં મારા સરખા સહાયકો સાથે
રાખીને તમારે શત્રુને છુટવા તત્પર થવું ઘટે
છે.^{૧૬} હે રામ ! આખા ત્રિભુવનમા એવો કોઈ
પણ મારા જોવામાં નથી કે જે સંગ્રામમા ધનુષ્ય
ધારણ કરી જિલેલા તમારી સામે આવી જિલો
રહે. હે રાઘવ ! અમોને સોંપેલું તમારું કાર્ય
કદી પણ અગરશે નહિ. તમે અપાર એવા
મહોદધિનું ઉદ્ધવન કરી હવે સત્વર સીતાને
જોશો. હે રાજકુમાર ! હવે તમે ચોક કરવો
મૂંઝી દો અને શત્રુઓ ઉપર ક્રોધ ધારણ કરો. જે
ક્ષત્રિયો શત્રુ ઉપર ક્રોધ કરતા નથી, તેઓ શત્રુ-
ઓથી પરાજય પામે છે અને જે ક્ષત્રિયો ક્રોધ
ધારણ કરે છે, તેનાથી સર્વ પ્રાણીઓ ડરતાં
રહે છે. હે રઘુવીર ! સર્વ વાનરોની સાથે મળીને,
તમે ભયંકર મહાસાગરનું ઉદ્ધવન કરવા સંબંધી
સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કરો. ત્યાં ગયા પછી
તો મારી સેનાએ જય મેળવ્યો જ છે, એમ
તમારે નિશ્ચય માનવું. ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા
અને શૂરવીર એવા આ વાનરો લંકામા જઈ
શિક્ષાઓ તથા વૃક્ષો વરસાવીને તમારા શત્રુઓ-
નો સંહાર કરશે.^{૧૭-૨૦} હે શત્રુમર્દન ! જો કોઈ

પણ ઉપાયે કરી આપણે સમુદ્ર ઓળંગી જઈએ,
તો પછી રાવણ મૂંઝો જ પડ્યો છે.^{૨૧} હે
રામચંદ્ર ! વધારે કહેવાની શી જરૂર છે ?
સર્વથા તમારો વિજય જ છે ! મને હાલમાં
શુભ શકુન જણાય છે અને મારા મનમાં પણ
અત્યંત હર્ષ થાય છે.^{૨૨}
ઈતિ શ્રીનાટકીક મહામુનિમણિત આદિકાવ્ય શ્રીરામ યજુર્વેદ
કુર્મકાન્ધા ૨ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩ જો

લંકાનો કિલ્લો, આયુધો અને સૈન્યનું
હનુમાને કરેલું વર્ણન

સુગ્રીવસ્ય વચ્ચઃ શ્રુત્વા હેતુમત્પરમાર્થવિત્ત ।

પ્રાતઃકાલે કાકુત્સ્થો હનુમન્મયપાત્રવીત ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવનાં હેતુચક્ર અને યથાર્થ વચન
સાંભળીને રામચંદ્ર તેનો સ્વીકાર યોગ્ય. પછી
તેમણે હનુમાનને પૂછ્યું : ‘હે હનુમાન ! હું
મારા સંકટપાળ વડે સેતુ બાંધીને કિંવા તેનું
શોધણ કરીને મહોદધિને ઓળંગવા સમર્થ છું;
પરંતુ જેમાં કોઈથી પણ પ્રવેશ ન થઈ શકે
એવી લંકાનગરીને કેટલા દુર્ગ છે એ હું જાણવા
છું’ છું, માટે તું એવી રીતે કહે કે જાણે હું
લંકાને પ્રત્યક્ષ ભેટો હોઉં એવો મને અનુભવ
થાય.’^{૨૩} હે કપિવર ! તું સર્વ કાર્યોમાં કુશળ
છે અને તે લંકામા જઈ ધ્યાનપૂર્વક સઘળું
જોયું છે, માટે તું મને યથાર્થ કહે કે રાવણનું
સૈન્ય કેટલું છે, લંકાના દરવાજા અને કિલ્લાઓની
રચના કેવી છે, લંકાનું રક્ષણ કરવા માટે તેના
કિલ્લાઓ ઉપર યંત્રાદિ સાધનો સહિત આયુધો
કેવી રીતે ગોઠવી રાખેલાં છે અને લંકામાં
રાક્ષસોના મંદિરોની રચના કેવી છે ?

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી વાક્યતુરમાં
અગ્રણી મારુતમુત હનુમાને કહ્યું : ‘હે રઘુવીર !
ઉત્તમ દુર્ગરચના વડે લંકાનગરી કેવી સુરક્ષિત
છે તે હું કહું છું’ તે સાંભળે. રાવણની સેના
લંકાનું કેવી રીતે રક્ષણ કરે છે, રાક્ષસો રાવણ
પર કેવી પ્રીતિ ધરાવે છે, રાવણના તેજથી
લંકાની સમૃદ્ધિ કેવી આબાદ થયેલી છે, સમુદ્ર

કેવો ભયંકર છે, રાવણે પોતાનાં સિન્ધોની કેવી કેવી દુકડીઓ ખાંધેલી છે અને તેનાં વાહનો કેવાં તથા કેટલાં છે, એ સઘળું હું કહું છું તે સાંભળો.' એ પ્રમાણે રામચંદ્રને સાવધ કરીને કપિશ્રમ હનુમાન તે સઘળું યથાર્થ રીતે કહેવા લાગ્યો. ૧૦-૧૧

‘હે રાઘવ ! લંકાનગરી મહામત્ત હસ્તીઓથી તથા રથોથી ભરેલી છે, અતિવશાળ છે અને તેમાં હાઈને લીધે મકુલિત મનવાળા રાક્ષસો વસે છે. લંકાનગરીને મજબૂત કમાડવાળા અને મોટી ભૂંગળવાળા ચાર મોટા દરવાજા છે. ૧૦-૧૧ એ દરવાજા ઉપર ખાણ અને પથ્થર ફેંકવાનાં મોટા મોટા યંત્રો ગોઠવી રાખ્યાં છે, જે વડે શત્રુનાં સેન્યોને પાછાં હઠાવી શકાય છે. ૧૨ વળી પ્રત્યેક દરવાજા ઉપર શૂરવીર રાક્ષસો સહિત અત્યંત અને ભયંકર યંત્રોથી સુસજ્જિત કરેલી લોખંડની સેંકડો શતભ્રોએ ગોઠવી રાખી છે. ૧૩ લંકાની ચારે બાજુ મણિ, વિદ્રુમ, વૈદૂર્ય અને મુક્તાકૃણ વગેરે અનેક પ્રકારના જ્વાહિરથી સુશોભિત કરેલો સુવર્ણનો પ્રચંડ કિલ્લો આવેલો છે. એ કિલ્લો ઉપર કોઈથી પણ ચડી શકાય તેમ નથી. ૧૪ તે કિલ્લાની ચોમેર શીતળ બળથી ભરેલી. અતિશય ઝાંડી, મગર તથા મન્ય વગેરે બળચરોએ સેવેલી અને અતિ ભયંકર એવી મોટી મોટી ખાઈઓ આવેલી છે. ૧૫ એ ખાઈઓ ઉપર લંકાના ચાર દરવાજામાં પ્રવેશ કરવા માટે ચાર સેતુઓ ખાંધેલા છે. એ રસ્તા ઘણા જ પહોળા છે અને તેની બન્ને બાજુએ અનેક પ્રકારનાં યંત્રો ગોઠવેલાં હોઈ કોઈ રક્ષાળાનાં મોટાં મોટાં મંદિરો આવેલાં છે. બ્યારે શત્રુઓની સેના ચડી આવે છે, ત્યારે યંત્રોથી ગોઠવેલા સેતુઓ જેથી લેવામાં આવે છે; જેથી શત્રુસેના નગરમાં પ્રવેશ કરી શકતી નથી. ૧૬-૧૭ નગરમાં પેસવાના મુખ્ય દરવાજા આગળનો જે એક સેતુ છે, તે ઘણે જ દંઢ અને અકંપ્ય છે. તેની નીચે સુવર્ણના સ્તંભો ગોઠવેલા છે, તેમ જ તેને રમ્ય વેદિકાઓથી શુભ

ખારેલો છે.

હે રામ ! લંકાનો રાજા રાવણ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે, છતાં તે અત્યંત ધૈર્યવાન છે, નિરંતર સાવધાન રહે છે અને હમેશાં પોતાના સન્નની દેખરેખ રાખે છે. દેવોથી પણ પ્રવેશ ન થઈ શકે એવી ભયંકર લંકાનગરી ત્રિકૂટાચળના ઝાંઝા શિખર પર વસેલી છે, જેથી ત્યાં જરૂર ઘણું દુર્ઘટ છે. તેની ચોમેર નદી અને પર્વતોથી કુદરતી કિલ્લા હોવા ઉપરાંત બીજા પણ ચાર પ્રકારના કૃત્રિમ કિલ્લાઓથી તેનું રક્ષણ થાય છે. હે રાઘવ ! અત્યંત વિસ્તારવાળા દક્ષિણ સમુદ્રની સામી પાર લંકા આવેલી છે અને લંકાની નજીકના સમુદ્રની ખાડીમાં તો વહાણ વગેરે પણ જઈ શકે તેમ નથી. ૧૮-૨૧ હે રામ ! એ નગરી પર્વતના ઝાંઝા શિખર પર વસેલી હોવાથી તેમાં પ્રવેશ કરવો દુર્ઘટ છે. કોઈથી પણ ન જિતાય એવી અને ઈંદ્રની અમરાવતી સરખી એ લંકાનગરી અનેક અશ્વો તથા હસ્તીઓથી ભરેલી છે. ૨૨ દુરાત્મા રાવણની લંકાનગરી મોટી મોટી ખાઈઓથી, શતભ્રોઓથી અને વિવિધ પ્રકારનાં યંત્રોથી સુસજ્જિત કરવામાં આવેલી છે. તેના ૧૬ દરવાજા ઉપર દસ હજાર રાક્ષસો રહે છે. તેઓ કોઈથી પરાભવ નહિ પામનારા, ત્રિશૂળ વગેરે આશુષ્ઠા ધારણ કરનારા ને તલવાર વડે યુદ્ધ કરવામાં કુશળ છે. દક્ષિણ દરવાજા ઉપર એક લાખ રાક્ષસો રહે છે, જે ચતુરંગિણી સેના સહિત બળવાન ચોદાઓ જેવા છે. ૨૩-૨૫ પશ્ચિમ દરવાજા ઉપર દસ લાખ રાક્ષસો રહે છે. તેઓ સર્વ હાલતવવારને પારણ કરનારા અને અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ છે. ૨૬ ઉત્તર દરવાજા ઉપર દસ કરોડ રાક્ષસો રહે છે. તેઓ સર્વ રથ તથા અશ્વ ઉપર જેસનારા, કુળવાન અને રાવણના માનીતા છે. ૨૭ લંકાના મધ્યભાગમાં આવેલી ઝાવણીમાં એક કરોડ અને પચીસ લાખ રાક્ષસચોદાઓ રહે છે અને તેઓ અજેય પરાક્રમવાળા છે. વળી બીજા પાંચ સેંકડો અને

હજારો રાક્ષસો ત્યાં ચોડી કરતા જોવામાં આવે છે.^{૨૮}

‘હે રામ! લંકાના દરવાજા આગળ આવેલા ચાર સેતુઓને મેં લાંગી નાખ્યા છે, ખાઈઓ પૂરી નાખી છે, કિલ્લા તોડી પાડ્યા છે અને આખી લંકાને ખાળી મૂકી છે.^{૨૯} હવે કોઈ પણ ઉપાયે આપણે સમુદ્રની સામે પાર જઈએ તો તમે નહો માનજો કે, વાનરોએ રાવણની લંકાને છિન્નલિન્ન કરી છે જ.^{૩૦} હે રાઘવ! આ સઘળી વાનરસેનાનું શું પ્રયોજન છે? જો તમે આજ્ઞા આપો તો સુવરાજ અંગદ, મંદ, દિવિદ, ભંબવાન, પનસ, નંદ અને સેનાપતિ નીલઐટલા વાનરો જ લંકાને જીતવા સમર્થ છે! તેઓ સમુદ્રતરીને લંકામાં જશે અને પર્વતો, ઉપવનો, દરવાજાઓ તથા કોટ-કાંગરા સહિત આખી લંકાને ઉજાડ કરીને સીતાને અહીં લાવશે. હે રાઘવ! એમ છતાં પણ જો તમારે સર્વ સેના સહિત લંકામાં જવાની ઇચ્છા હોય, તો હવે શુભ મુહૂર્ત જોઈ પ્રયાણ કરવા તત્પર થાઓ.^{૩૧-૩૩}

હાંત શ્રીરાવની: મહામુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિત્ર
યુદ્ધકાંડમાં ૩૩૦ સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪ થો

યુદ્ધ માટે પ્રયાણ વાનરસૈન્યની કૂચ

શ્રત્વા હનુમતા વાનર્ય યથાવદ્નુપવસાઃ ।
તત્તાડ્ધર્મીન્મહાહેત્વા રામઃ સત્પરાક્રમઃ ॥ ૧ ॥

હનુમાનનું કહેવું સાંભળીને સત્ય પરાક્રમવાળા મહાતેજસ્વી રામચંદ્ર જોડ્યા : ‘હે હનુમાન! તું કહે છે કે ‘હરાત્મા રાવણની લંકાનગરીનો હું ક્ષણવારમાં નાશ કરીશ’ એ સત્ય છે. તારામાં તેટલું સામર્થ્ય છે, છતાં મારો અભિપ્રાય કહું છું તે સાંભળ.^૧ (જોટલું હનુમાન પ્રત્યે કહીને પણ રામચંદ્ર સુગ્રીવને સંબોધી કહ્યું :) ‘હે સુગ્રીવ! હવે આપણે લંકા તરફ જવું ઘટે છે; માટે આ સમયે જ તમે પ્રયાણ કરવા તત્પર થાઓ. અત્યારે સૂર્ય આકાશના મધ્ય ભાગમાં આવેલો હોવાથી વિજય

આપનારું અભિજિત મુહૂર્ત ચાલે છે. આ મુહૂર્તમાં જ આપણે ચતુ ઉપર ચડાઈ કરવી યોગ્ય છે. હે વાનરરાજ! રાવણ સીતાને હરી ગયો છે; પરંતુ તે હવે જીવતો ક્યાં જવાનો છે? હે સુગ્રીવ! હું પ્રયાણ કરવાની ઉતાવળ કરું છું એનું કારણ એ જ છે કે, જેમ મરવા પડેલો રોગી મનુષ્ય અમૃતનું પાન કરીને જીવવાની આશા રાખે છે, તેમ જનકનંદિની સીતા મારું પ્રયાણ થયું નહીંને પોતાના જીવિતની આશા ધરે.^૨ હે સુગ્રીવ! આજે ઉત્તરાશ્વિની નક્ષત્રનો ચંદ્ર છે અને આવતી કાલે હસ્ત નક્ષત્રનો થશે; માટે સર્વ વાનરો સહિત આપણે આજે જ પ્રયાણ કરવું ઠીક છે.^૩ હાલમાં મને જે જે શકુનો જણાય છે, તે સર્વ ઉપરથી મને નિશ્ચય થાય છે કે, હું રાવણને હણી સીતાને અવરથ પાછો લાવી શકીશ.^૪ મારા નેત્રનો ઉપલો ભાગ ફરકે છે એથી જણાય છે કે, મારો વિજય સમીપમાં જ આવી પહોંચ્યો છે.^૫

રામચંદ્રનાં ઉપયુક્ત વચનોને વાનરરાજ સુગ્રીવે તથા મહાત્મા લક્ષ્મણે માન્ય કર્યા; ત્યારે અર્ધશાસ્ત્રમાં કુશળ રઘુવીરે પુનઃ પણ કહ્યું : ‘હે સુગ્રીવ! આપણા માર્ગની તપાસ કરવા માટે અત્યંત બળવાળા એક લાખ વાનરો સહિત નીલ વાનરને અગાઉથી વિદાય કર.’ (પછી રામચંદ્ર નીલને સંબોધી કહ્યું :) ‘હે સેનાપતિ નીલ! રમ્ય વન તથા શીતળ અને નંદુર જળવાળા અને ફળ-મૂળ તથા મધુરસદી ભરેલા સુખદૃષ્ટ માર્ગે ઘઈને તું આપણી સેનાને લઈ નહ.^{૬-૧૦} હરાત્મા રાક્ષસો આપણા માર્ગમાં આવનારાં ફળ-મૂળ વગેરેનો નાશ કરશે તથા જળ વગેરે પીવાના પદાર્થોમાં વિપ નાખશે; તે સર્વ બાબતોથી સાવધ રહીને તું આપણી સેનાનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરજે.^{૧૧} વનમાંનાં અતિશય નીચાણવાળાં સ્થળોમાં તેમજ અગરથ પ્રદેશોમાં થતુઓએ શ્રમ રીતે રાખેલી સેનાઓને

• સુત્રને ઘેરથી સીતાને છોડાવવા જવા માટે ઉત્તરાશ્વિની નક્ષત્ર સારું હતું.

આપણા વાનરો કોઈ જિંદગી વૃક્ષ પર કિંવા ટેકરા પર ચડીને જોતા રહે એવી જુ બોલવણ કરવો. ૧૨ આપણા સન્યમાં જે કોઈ નિર્ણય હોય તેણે અહીંયાં જ રહેવું, કારણ કે આ કાર્ય અતિ કઠિન છે. જેઓ પરાક્રમી હોય, તેઓએ જ સૈન્યમાં જોડાવું. (પછે રામચંદ્રે મુખ્ય મુખ્ય કપિઓ પ્રત્યે કહ્યું :) ' હે મહાબળવાન કપિ-થેષો ! સમુદ્રના ઓઘ સરખી હબરો વાનરોની ભયંકર સેના લઈને તમે આગળ ચાલતા થાઓ. જેમ મહમત્ત વૃષભો ગાયોના ટોળા આગળ ચાલે, તેમ પર્વત સરખા દેહવાળો ગજ, મહા-બળવાન જવય અને જવાક્ષ, એ ત્રણ વાનરો પ્રયાણ સમયે સેનાને મોખરે ચાલશે. ૧૩-૧૫ કપિઓમાં શ્રદ્ધ નયણ વાનરસેનાના જમણા ભાગનું રક્ષણ કરતો ચાલશે ગધહસ્તીની પેઠે કાંઈથી પણ પરાભવ નહિ પામનારો વેગવાન ગધમાદન વાનરસેનાના ડાબા ભાગનું રક્ષણ કરતો ચાલશે ૧૬, ૧૭ દેવરાજ ઇંદ્ર જેમ ઐરાવત હસ્તી પર જોસીને ચાલે, તેમ હું હનુમાનની પીઠ ઉપર આરૂઢ થઈને સેનાને હર્ષ ઉપભવતો સેનાની મધ્યે ચાલીશ ૧૮ દ્રવ્યભંડારનો અધિ-પતિ કુબેર જેમ પોતાના ' સાર્વભૌમ ' નામના હસ્તી પર જોસીને ચાલે, તેમ યમ સરખા ભયંકર પરાક્રમવાળો લક્ષ્મણ અગદના રક્ષક પર જોસીને ચાલશે અને રીછોનો અધિપતિ નાબવાન, મહાબાહુ સુષેણ તથા વેગદશી - એ ત્રણ સેનાના પાછલા ભાગનું રક્ષણ કરતા ચાલશે ૧૯-૨૧

રામચંદ્રના વચન સાંભળી ઉપરાજ સુગ્રીવે સર્વ વાનરોને પ્રયાણ કરવાની આજ્ઞા આપી સુગ્રીવની આજ્ઞા થતા જ મહાન પરાક્રમવાળા સર્વ વાનરો શુશ્રોભાથી નીકળી તથા શિખરો પરથી ભિતરી ચાલતા થયા. પછે સુગ્રીવ અને લક્ષ્મણથી સંતકાર પામેલા રામચંદ્ર સઘળી સેના સહિત તે દિશામાં ચાલ્યા હસ્તીના જેવા શરીર તથા બળવાળા સેકડો, હબરો, લાખો અને કરોડો વાનરોથી બી ટાઈને રથવીરે દક્ષિણ દિશા

તરફ પ્રયાણ કર્યું. સુગ્રીવે પાલન કરવાથી આનં-દિત થયેલી વાનરોની મોટી સેના રામચંદ્રની સાથે જવા લાગી. ૨૨-૨૫ માર્ગનિરીક્ષા માટે કેટલાક વાનરો જિંદગી વૃક્ષો પર ચડી તથા કૂદી-કૂદીને જોતા અને કેટલાક અનેક પ્રકારની ગર્જના કરતા દક્ષિણ દિશામાં જવા લાગ્યા. માર્ગમાં કેટલાક વાનરો સુગંધયુક્ત ફળ તથા મધુ વગેરેનું ભક્ષણ કરતા હતા, કેટલાક પુષ્પ અને મંજરી-વાળા વૃક્ષોને ગ્રહણ કરી ચાલતા હતા. ૨૬, ૨૭ કેટલાક એકબીજાને જિંદગીને ચાલતા હતા, કેટલાક એકબીજાને ધક્કો મારી પાડી દેતા હતા, કેટલાક ઉતાવળે ચાલતા હતા અને કેટલાક આકાશમાર્ગે જીડતા હતા. ૨૮ રામચંદ્રની સમીપ આડીને કેટલાક વાનરો ગર્જના કરી વાર વાર બોલતા હતા. ' આપણે રાવણ સહિત સર્વ રાક્ષસોના સંહાર કરવાનો છે. ૨૯

કપિશ્રદ્ધ નીલ, નયણ અને શૂરવીર કુસુદ્ધ વાનરોને સાથે રાખીને માર્ગ શોધતા સેનાની આગળ ચાલતા હતા. ૩૦ શત્રુઓનું મર્દન કરનારા રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ તથા વાનરરાજ સુગ્રીવ બળવાન અને ભયંકર પરાક્રમવાળા અનેક વાનરોથી બી ટાઈને સેનાની મધ્યે ચાલતા હતા. શૂરવીર ' શતભલિ ' નામનો વાનર ઇંદ્ર કરોડ વાનરોને સાથે રાખીને ચોખેરથી સેનાની રક્ષા કરતો હતો ૩૧, ૩૨ સેના કરોડ વાનરો પર આજ્ઞા ચલાવનાર પનસ તથા કેસરી વાનરસેનાના જમણા ભાગનું અને ગજ તથા અર્ક વાનર સેનાના ડાબા ભાગનું રક્ષણ કરતા હતા ૩૩ અનેક રીછોથી બી ટાંચેલા સુષેણ અને નાબવાન વાનરસેનાના પાછલા ભાગની રક્ષા કરતા હતા. ૩૪ માર્ગમાં આવતા આમ તથા નગર વગેરેમાં વાનરો ઉપદ્રવ ન કરે એટલા માટે ગતિ કરનારાઓમાં શ્રદ્ધ એવો સેનાપતિ નીલ વાનર સઘળી સેનાને નિયંત્રિતપણે ચલાવતો હતો ૩૫ શૂરવીર બલીમુખ, પ્રજંબ, જલ અને રભસ, એ ચાર વાનરો ચોખેરથી કપિઓને ઉત્સાહ આપતા ચાલતા હતા ૩૬

એ પ્રમાણે બળગવિત સર્વ કપિવરો ચાલતા ચાલતા જ્યારે લાંબો માર્ગ વટાવી ગયા, ત્યારે નાના નાના સેંકડો પર્વતોથી ઘેરાયેલો સહ્યાદ્રિ ને પ્રકુક્ષિત કમળવાળાં નાનાં મોટાં સરોવરો તેઓની દૃષ્ટિએ પડ્યાં. ભયંકર કોષવાળા રામચંદ્રના ભયથી સર્વ સેનિકો માર્ગમાં આવતાં જાનો તથા નગરોથી દૂર ચાલતા હતા. બાણે સમુદ્ર ઊલટ્યો હોય એવું એ પ્રચંડ વાનરસેન્ય ગંભીર ગર્જના કરતું સહ્યાદ્રિથી આગળ વધ્યું. શૂરવીર વાનરો, આયુક્તને પ્રહાર કરી ચલાવેલા તેજ અશ્વોની પેઠે રામચંદ્રની આસપાસ વેગથી ચાલતા હતા. વાનરોના સ્કંધ પર ઘેટેલા રામ-લક્ષ્મણ, રાહુ અને કેતુથી અર્ધા ઝસેલા ચંદ્ર-સૂર્યની પેઠે શોભતા હતા. એ પ્રમાણે વાનરરાજ સુશોભ અને લક્ષ્મણથી પૂજાયેલા ધર્માત્મા રઘુવીર કૃપિસેન્ય લઈને ઠક્ષણ દિશામાં ચાલતા ઘયા. અંગદના સ્કંધ પર ઘેટેલા અને શકુનનાં શુભાશુભ દર્શને જાણનારા મહાત્મા લક્ષ્મણે કૃતાર્થ થયેલા રામચંદ્ર પ્રત્યે મધુર વાણીથી કહ્યું :
 'હે આર્ય! મને નિશ્ચય થાય છે કે તમે રાવણને નાશ કરી સીતાને પ્રાપ્ત કરશો અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરીને સમૃદ્ધિવાળી અયોધ્યામાં પાછા જશો. હે રાધવ! આ વેળા આકાશમાં અને પૃથ્વી ઉપર જે જે શુભ નિમિત્તો-શકુનો થાય છે, તે ઉપરથી હું ધારું છું કે, નિશ્ચય તમારું કાર્ય સિદ્ધ થશે. કોમળ, હિતકર અને સુખકર એવો આ સ્વચ્છ વાયુ આપણી સેનાને અનુકૂળ વાય છે,^{૩૭-૪૧} જુઓ અને પક્ષોએ સ્પર્શ રીતે કાનને મુગ આપે એવો મધુર સ્વર ફરી રહ્યાં છે; દિશાઓ નિર્મળ-પ્રસન્ન જણાય છે અને સૂર્ય તેજસ્વી કિરણો સાથે પ્રકાશે છે.^{૪૭} સ્વચ્છ કાંતિવાળો ભુગપુત્ર શુક હાલમાં તમારી પાછળ રહેલો છે તથા પવિત્ર સંમર્ષિઓ ધ્રુવની પ્રદક્ષિણ કરતા પોતાના તેજથી ઝળહળી રહ્યા છે. આપણા ઇશ્વાકુવંશના મહાત્માઓનો પિતામહ આ ત્રિશુક પોતાના પુરોહિત વસિષ્ઠની સાથે આપણી સામે પ્રકાશી રહ્યો છે. વળી, આપણા

ઇશ્વાકુવંશીઓનું કુળનક્ષત્ર વિશાખા પંચ હ્રે અહોના ઉપદ્રવ વિનાના નિર્મળ આકાશમાં પ્રકાશી રહ્યું છે.^{૪૮-૫૦}

વળી હે રઘુવીર! જુઓ તો ખરા, રાક્ષસોનું આ મૂળ નક્ષત્ર ઉદય પામેલા લાંબી પૂંછડીવાળા ધૂમકેતુનો સ્પર્શ થવાથી અત્યંત પીડિત થયેલું છે.^{૫૧} હે પ્રભુ! કાળથી ઘેરાયેલા રાક્ષસોનું કુળ-નક્ષત્ર ધૂમકેતુથી પીડાયેલું છે; એથી રાક્ષસોની વિનાશકાળ સમીપ જ આવી પહોંચ્યો છે.^{૫૨} હે આર્ય વ્રાતા! આ સમયે અહીં આપણી સેના માટે નિર્મળ અને સ્વાદિષ્ટ જળવાળાં સરોવર જોવામાં આવે છે, વનો તથા ઉપવનો દ્વજ-પુષ્પની સંપત્તિથી શોભી રહેલાં છે, સુગંધયુક્ત વાયુ મંદમંદ વાય છે અને વૃક્ષો પુષ્પોના ભારથી ઝૂકી રહેલાં છે.^{૫૩} હે રાધવ! પૂર્વે તારકાસુર સાથેના સંગ્રામ સમયે જેમ દેવોની સેના શોભતી હતી, તેમ આ સમયે વાનરસેન્ય શોભી રહ્યું છે. આ સંઘર્ષ-ભેદ-વિચારીને તમારે અત્યંત પ્રસન્ન થવું યોગ્ય છે.^{૫૪} એ પ્રમાણે કહીને સુમિત્રા-નંદવર્ધન લક્ષ્મણે પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુ રઘુવીરનું આશ્વાસન કયું.^{૫૫}

વાનરોની સેના આખી પૃથ્વીને આવછાદિત કરતી આગળ વધતી હતી. એ વેળા નખ તથા ઢાંઢોરૂપી આયુધોવાળાં રીંછા અને વાનરો પોતાનાં ચરણો તથા હસ્તોથી એટલી તો રજ ઉઠાડતાં હતાં કે તેથી સૂર્યની કાંતિ છવાઈ જઈ સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. જેમ મેઘની પાંખ આકાશને આવછાદિત કરે, તેમ પર્વતો અને વનો સહિત આખી ઠક્ષણ દિશા ઘેરીને વાનરસેના આગળ વધતી હતી. વાનરોની સેના જ્યારે માર્ગમાં આવતી નદીઓ ઊતરતી હતી, ત્યારે પ્રવાહની સામે તરતા વાનરોના વેગથી બાણે તે નદીઓ કેટલાયે યોજનો સુધી ઊલટી વહેતી હોય એમ જણાતું હતું. જ્યાં જ્યાં નિર્મળ જળથી ભરેલાં સરોવરો, વૃક્ષોની ઘટાવાળા પર્વતો, દ્વજવાળાં વનો અને સમાન ભૂમિપ્રદેશો આવતા હતા, ત્યાં ત્યાં વાનરો પોતાની ઇચ્છાનુસાર

વિશ્રામ કરતા હતા ૫૧-૧૦ 'સમચક્રનુ કાર્ય
અવશ્ય કરીશ' એમ જોલી પોતાનુ પરાક્રમ
પ્રગટ કરતા પ્રસન્ન મુખમુદ્રાવાળા અસંખ્યાત
કપિઓ વાયુ મરખા વેગથી આખી પૃથ્વીને
છાઈને ચાલતા હતા અને પરસ્પર પોતાના હાઈ,
વીચ તથા ચીચ વગેરે દેખાડતા હતા ૧૧-૧૨
માર્ગમા ચાલતા કેટલાક વાનરો યૌવનના મદથી
મસ્ત થઈને મોટા મોટા હાડોટા મારતા હતા,
કેટલાક દોડતા હતા અને કેટલાક બિદળતા હતા ૧૩
વનમા વિચરનારા કેટલાક વાનરો કિલકિલાટ શબ્દ
ઉચ્ચારતા હતા અને પોતાના ચરણ તથા પુચ્છ
પઠાડતા હતા કેટલાક વાનરો હાથ વીંછીને
મોટા મોટા પર્વતશિખરોને તથા વૃક્ષોને પાડી
નાખતા હતા, કેટલાક પર્વતશિખરો પર ચડીને
સિંહનાદ કરતા હતા, કેટલાક પોતાના બિરુ
વેગથી અનેક લતાઓને મસગી નાખતા હતા
અને કેટલાક મોટી મોટી શિલાઓ તથા વૃક્ષો
પર ચડી જતા હતા

એ રીતે ભય કર દેવાળા લાખો અને કરોડો
વાનરોથી આખી પૃથ્વી ઠવાઈ રહી હતી એ
મોટી વાનરોના રાત્રિ-દિવસ ચાલતી હતી યુદ્ધ
ઘરવાના ઉત્સવવાળા સુઓવે પાલન કરેલા,
મીતાને છોડાવી લાવવા ધન્યતા સમજાવવા વાનરો
આત ઉતાવળે ચાલતા હતા તેઓ દિવસે એક
સુદર્ભ પણ વિશ્રામ લેતા ન હતા ૧૪-૧૬ દર
મળ દરતા તેઓ અનેક પ્રકારના વૃક્ષો તથા
વનોથી ભરેલા સહ્યાર્ધ આગળ બઈને પહોંચ્યા
અને તેના પર ચડવા લાગ્યા ૧૭ રામચક્ર પણ
નલય તથા સહ્યાર્ધના ચિરવિચિત્ર વનોને તથા
નદીનાળાને જોત જોતા આગળ જવા લાગ્યા
એ પર્વતો પર જોગેલા ચપક, તિલક આળા,
અશોક, નંગોડ ધાવડો, ઝરણા કરજ, પીપળા,
વડ, જાંબુ, આમલી અને નાગકેસર વગેરે વૃક્ષોને
વાનરો ભાગી નાખતા ચાલતા હતા ૧૮-૧૯
વનરો જનારે મોટી મોટી શિલાઓ ઉપર જમતા
હતા, ત્યારે વાયુના અપાટાથી હાલતા વૃક્ષો
તેઓના ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરતા હતા ૨૦ માર્ગમા

આવતા મધુની મુગ વવાળા વનોમા ભ્રમરો
શુભવર કરી રહ્યા હતા અને અપર થતા મુખ
ઉપલવે એવો ચદન મમાન શીતળ વાયુ વાતો
હતો ૨૧ એ સહ્યાર્ધ અનેક પ્રકારની ધાતુઓથી
ચોભતો હતો ત્યાં આવેલી ગેરુ વગેરેની ખાણો
માથી વાયુના વેગને લીધે એટલી તો ચિરવિચિત્ર
રજા જોડતી હતી કે જે વડે આખી વાનરોના
છવાઈ ગઈ એ પવતના સઘળા શિખરો ઉપર
કેતકી, નંગોડ, વસતજાતુની મનોહર લતા,
મુવાસથી ભરેલી અતિમુશ્ત વેવ, બટમોગરો,
ચિરમિલ્લ, મહુડો, નેતર, બોલસડી, રજક,
તિલક, નાગવૃક્ષ, આળા, રોહીડા, કાચનાર,
નારળી, અર્જુન શિશપા, કુન્દ, હિતાલ, તગર,
આમળા, કહળ, અશોક, સરલ, અકોલ અને
પંચક વગેરે વૃક્ષો ચોમેર ખીની રહ્યા હતા
પ્રત્યક્ષિત થયેલા એ વૃક્ષોને જોઈને હપિત થયેલા
વાનરો તેના ઉપર ચડવા લાગ્યા અને વેગથી તેને
હલાવી નાખ્યા એ પર્વતમા રમણીન અરાઓ
અને નાની નાની તળાવડી પણ ઘણી હતી તેના
જગ વિરે ચંચાક, કારડવ, દેડંગ અને જોય
વગેરે પ્રાણીઓ માન ઘાતુલવ કરતા હતા, તેમ
જ વરાહ, મૂગ, દીપડા, સિંહ, શાઈલ તથા સર્પ
વગેરે ભય કર પ્રાણીઓ તેની આસપાસ વસતા
હતા ૨૧-૨૨ વગી મુગ ધનુષ્ય જળથી ખીલ
કેટલાક સરોવર વગેરે ત્યાં જોવામા આવતા
હતા, જેમા ખીરેલા જમળો પેાનણ અને જળમા
ઉત્પલ થનારા અનેક પુષ્પો શેખી રહ્યા હતા ૨૩
એ પર્વતશિખરે ઉપર અનેક ભતના પક્ષીઓ
કનરવ કરી રહ્યા હતા એ અગ્રે જરા વિશ્રાંતિ
લઈ વાનરોએ ત્યાંના નિર્મળ જળમા સ્નાન કરી
જળપાન કર્યું અને પછી અનેક પ્રકારની કોડા
ઝરવા લાગ્યા ૨૪ તેઓ પરસ્પર જળ ઉછાળી
એકબીજાને ભોજવવા લાગ્યા અને પર્વતશિખરો
ઉપર ચડીને અમૃત સરખા સ્વાદિત દ્રવ્ય મૃદુ
તથા પુષ્પોને તોડી નાખવા લાગ્યા મહામત્ત
થયેના વાનરો વૃક્ષો પર લગડતા એકેક દ્રોણ
એટલા વજનના મધપૂડા તોડી તોડીને તેમાના

મધનુ પાન કરતા આનદથી આગળ વધવા લાગ્યા આડે આવતા વૃક્ષોને ભાગી નાખતા, લતાઓને ખેંચતા અને મોટા મોટા પર્વત શિખરોને તોડી પાડતા મહાગવિત વાનારો આદ્યા જતા હતા કેટલાક વાનરો ગર્જના કરીને એક વૃક્ષ પરથી બીજા વૃક્ષ પર ફૂટતા હતા અને કેટલાક મધુરસનુ પાન કરતા હતા આ વેળા પૃથ્વી પાંચેલી ડાગરના ખેતરોથી જેમ શોભે, તેમ વાનરોની સેનાથી શોભતી હતી ૮૭, ૮૮

ચાલતા ચાલતા તેઓ સર્વ મહેદ્ર પર્વત આગળ આવી પહોંચ્યા અને મહાબાહુ રામચંદ્ર અનેક વૃક્ષોથી શોભી રહેલા એ પર્વતના શિખર પર ચડવા માડ્યું દશરથન દન રામચંદ્ર બ્યારે મહેદ્ર પર્વતના શિખર પર ચડ્યા, ત્યારે અનેક કાચબા, માછલા અને મનર-મત્સ્યોથી ભરેલો મહોદધિ તેમની દષ્ટિએ પડ્યા સહ્યાર તથા મહાગિરિ મલયને ઝોળીને યોગ્ય રથને વિશ્રાંતિ લેતા તેઓ સર્વ ભય કર ગર્જના કરતા સમુદ્રની નજીક આવી પહોંચ્યા મહેદ્ર પર્વત પરથી ઊતરીને રમખું કરનારાઓમા શ્રદ્ધ શ્રીમાન રામચંદ્ર લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવાદિ વાનરોની સાથે સમુદ્રના કાંઠા પર આવેલા વનોમા ઉતાવળે પ્રવેશ કર્યો સમુદ્રની ડોળો આ વવાથી જેના તટ પરની શલાઓ નિરતર ધોવાયા કરે છે, તેવા મહોદધિના વિશાળ તટ પર આવ્યા પછી રામચંદ્ર મુકોવને કહ્યું 'હં સુગ્રીવ! હવે આપણે સમુદ્રકિનારે આવી પહોંચ્યા છીએ અને પ્રથમ જે ચિંતા થતી હતી, તે જ આ યારે ઉપાસ્યત થઈ છે ૮૯-૯૦ એ તો ખરો, નદીઓનો પતિ આ સમુદ્ર કેવો મહીર છે! તેના સામે કિનારો ડોળાતો નથી, અને લાગે છે કે, કાંઈ પણ ઉપાય કયો વગર આપણે આ સમુદ્રને ઝોળી ગી રમીએ એમ નથી' હવે આપણે અહીંયા જ પડાવ નાઓ અને પછો 'આ વાનરોની સેનાને સામે પાર શી રીતે લઈ જવી એ બાબતનો વિચાર કરો'

સમુદ્રના કિનારા પર આવીને સીતાવિયોગથી

હુ ખી થયેલા મહાબાહુ રઘુવીરે પડાવ નાજવાની આજ્ઞા આપતા મુકોવને કહ્યું 'હે સુગ્રીવ! આ સમુદ્રના વિશાળ કિનારા પર આપણી સેનાને પડાવ નખાવ હે હરિપુત્ર! હવે આપણે સમુદ્ર ઝોળા જવા મળ્યાથી વિચાર કરવાની જરૂર છે ૯-૧૦ હે સુગ્રીવ! તું સર્વ વાનરોને આજ્ઞા આપ કે, કોઈએ પોતપોતાની ટુકડી મૂકીને જહુ નહિ વળી આપણી સેનાના શૂરવીર વાનરોએ આસપાસ ફરીને રાક્ષસો તરફથી આપણને હાનિ કરે એવી જે કાંઈ ગોઠવણ થઈ હોય, તે નાણી લેવી' ૧

રામચંદ્રના ઉપર્યુક્ત વચન સાંભળીને સુગ્રીવ તથા લક્ષ્મણે વૃક્ષોની ઘાટી યાવાયા સમુદ્ર તટ પર સેનાનો પડાવ નખાવ્યો ૧૦ સમુદ્ર તટ પર પડેલુ વાનરોનુ સન્ય બાંહે મધુરસથી ખીગા થયેલા જળવાળો બીજો સમુદ્ર જ હોય એવું શોભતું હતું! સમુદ્રની સામે પાર જવાની ઈચ્છાવાળા વાનરોએ સમુદ્રના કાંઠા પરના વનોમા આવીને વિશ્રામ કર્યો ૧૦૪, ૧૦૫ પડાવ નાખેલી વાનરસૈનાનો કોલાહલ એ સમયે સમુદ્રના ઘોષાન કરતા પણ અધિક સંભળાવા લાગ્યો ૧૧ મુકોવે પાલન કરેલી વાનરોની સેનાએ પણ વિભાગમા વહેચાઈને પડાવ નાખ્યો હતો એ સેના રામચંદ્રના કાર્યમા જ તત્પર હતી ૧૦૭ અને વારંવાર અગાધ સમુદ્ર ઉપર દષ્ટિ ફેકતી હતી સો યોગનના વિસ્તાર વાળા સમુદ્ર વિષે વાયુના અપાંગને હીધે મોગ મોટા તરંગો ઊઠતા હતા રાક્ષસો તેનું સેવન કરતા હતા, કર મનર-મત્સ્યો તથા ઝરોથી ભરેલો હોવાથી તે અત્યંત ભય કર જણાતો હતો સધાસમયે ઊડતા ફીણના સમૂહથી તે બાંહે હસતો હોય અને તરંગોથી બાંહે નૃત્ય કરતો હોય એમ જણાતું હતું ચ દ્રાહ્ય વખતે તેનું જળ હંભરે ચંદ્રના પ્રતિબિંબથી ધવાઈ જતું હતું તથા પ્રચંડ વાયુના સરખા વેગવાળા તિમિ* અને તિમિ ગલ* વગેરે જળચર પ્રાણીઓ-

* સો શૈબન લાળા મત્સ્યો

- મોટા મત્સ્યોની એક જાત

શી તે વ્યાસ હતો. અનેક પર્વતોથી ભરેલા અને મોટાં મોટાં પ્રાણીઓથી વ્યાસ એવો એ સમુદ્ર ચક્રચકિત ક્ષુપાવાળા સર્પોથી ભરેલા પાતાળ જેવા શોભતો હતો. એ સમુદ્ર અગાધ હતો. તેનો પાર જણાતો ન હતો, તેની અંદર અમુરો નિવાસ કરતા હતા, તેમાં લંકા પગેરે અનેક દ્વીપો આવેલા હતા અને મગરો તથા મોટા સર્પોના ઊછળવાથી તેમજ પવનના સપાટાથી તેના જળની લહરીઓ વારંવાર ઊછળીને પછડાતી હતી. અમુરોના રહેઠાણરૂપ એ સમુદ્ર છેક પાતાળ મુખી જોડો હતો અને સર્પોની ક્ષણના મંજીઓના પ્રકાશથી જાણે તેમાં અમિત તપુષા નાખ્યા હોય એમ જણાતું હતું.^{૧૦૮-૧૧૪} વિશાળ અને અપાર હોવાને લીધે એ સમુદ્ર આકાશ જેવો દેખાતો હતો અને આકાશ સમુદ્ર જેવું જણાતું હતું, અર્થાત્ સમુદ્ર તથા આકાશમાં કંઈ પણ ભેદ જણાતો ન હતો.^{૧૧૫} સમુદ્રનું જળ આકાશને અડકેલું જણાતું હતું અને આકાશ સમુદ્રજળને અડકેલું જણાતું હતું. આકાશ જ્યારે તારાઓ-રૂપી રત્નોથી ભરેલું હતું, ત્યારે સમુદ્ર રત્નો-રૂપી તારાઓથી વ્યાપ્ત હતો. એમ એ બન્ન સમાન રૂપવાળા જણાતાં હતા.^{૧૧૬} આકાશમાં ત્યારે વાદળ ચઢી આવતા હતા, ત્યારે સમુદ્રમાં તરંગોની પંક્તિઓ ઊઠતી હતી; એથી પણ આકાશ અને સમુદ્રની વચ્ચે જરા પણ ભેદ માલુમ પડતો ન હતો. સમુદ્રના મોજાં પરસ્પર અથડાઈને આકાશમાં વાનતા મોટા ઢુંઢુલિની પેઠે ભયંકર તાડ કરતા હતા.^{૧૧૭, ૧૧૮} વાયુથી કુલિત થવાને લીધે જળચર પ્રાણીઓથી ભરેલા એ સમુદ્રનું જળ જાણે કોષાયમાન થયું હોય એમ રત્નો સહિત ઊજળતું હતું.^{૧૧૯} તેમજ વાયુથી ઊછળતી લહરીઓ પરસ્પર અથડાવાથી થતી ગર્જનાને લીધે ત્યાં સમુદ્ર પ્રલાપ કરતો હોય એમ જણાતું હતું. એ રીતે ભયંકર ઘુચવાટા કરી રહેલા દક્ષિણ સમુદ્રને ભેઈંને સર્વ વાનરો આશ્રયચકિત યઈ ગયા.^{૧૨૦, ૧૨૧}

સર્ગ પ મો

સીતાવિયોગનો સંતાપ-રામચંદ્રનો વિલાપ સા નું નીલેન ભવિષ્યસ્વારક્ષા મુલમાલતા ।
સાગરસ્પોત્તરે તીરે સા સેના વિનિગેશના ॥૧॥

સેનાપતિ નીલ વાનરે ચોમેરથી સારી રીતે રક્ષણ કરેલી તથા ઉત્તમ રીતે ગોઠવેલી વાનર-સેના સમુદ્રના ઉત્તર તટ પર પડી હતી અને વાનરશ્રદ્ધ મેંદ તથા દ્વિવિદ તેનું રક્ષણ કરવા માટે ચોમેર ફરતા હતા.^{૧૨૨} નદ અને નદીઓના પતિ સમુદ્રના કિનારે સેનાએ પકાવ નાખ્યો, ત્યારે ચેતાની પાસે ઊભેલા લક્ષ્મણે શ્રીમાન રામચંદ્ર કહ્યું :^૩

‘હે લક્ષ્મણ ! જેમ જેમ કાળ જતો જાય છે, તેમ તેમ ઇષ્ટજનોના વિયોગનો શોક ઓછો થવાનું સર્વત્ર ભેવામાં આવે છે; પરંતુ મારી પ્રિય પત્ની સીતાને નહિ ભેવાથી તો મારો શોક ઊલટો દિનપ્રતિદિન વધતો જાય છે.’ મારી પ્રિયાનું હરણ થયું છે તેનું તથા તે મારાથી ઘણું દૂર પડી છે તેનું મને લેશ પણ દુઃખ નથી; પરંતુ તેની સુવાવસ્થા વહી જાય છે, તેનોજ મને શોક થાય છે.’^૪ (વાયુને સંભોધી કહે છે :) ‘હે વાયુ ! મારી પ્રિયા સીતા જે સ્થળે છે ત્યાં તું જ અને તેના અંગનો સ્પર્શ કરીને મને સ્પર્શ કર. એમ થવાથી સર્થના તાપથી તપેલા મનુષ્યને ચંદ્રના દર્શનથી શાંતિ વળે છે, તેમ મને શાંતિ વળશે.’^૫ હાય, સીતાનું હરણ થયું એ વેળા તેણે ‘હા નાથ ! હા પ્રાણપ્રથ !’ એવા જે આકંઠવચ્ચેના ઉચ્ચાર્યાં હતા તે વચ્ચેના અત્યારે મને પીધેલા કેરની પેઠે સંતાપે છે.’^૬ અરેરે. સીતાના વિયોગરૂપી ઇષ્ટનવાળો અને ચિતારૂપી જગદળતી જ્વાળા-વાળો કામાગ્નિ મારા જાત્રેને સન્નિવેશ બાળે છે.’ (લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહે છે :) હે સૌમિત્ર ! તું અહીં જ બેગી રહે. હું એકલો સમુદ્રમાં જઈ સૂઈ રહીશ. એમ કરવાથી પ્રદીપ્ત થયેલા કામાગ્નિ મને બાળી દાકશે નહિ. હે લક્ષ્મણ ! સીતા અને હું એક જ પૃથ્વી ઉપર છીએ. એવી

એ મને ખબર ન મળી હોત, તો હું જીવી શકત નહિ. હવે તો ગમે ત્યારે પણ હું સીતાને મળીશ એવી આશાથી હું જીવું છું એટલું જ બહુ છે. ૮-૧૦ જેમ જળથી ભરેલા ક્ષેત્રના સંસર્ગથી જળ વિનાના સૂકા ક્ષેત્રમાંનું ધાન્ય જીવતું (લીકું) રહે છે, તેમ હું પણ જીવતી જીવતી છે' એવા સમાચાર સાંભળીને પ્રાણને ટકાવી રહ્યો છું. ૧૧ અરે, શત્રુઓનો પરાજય કરીને હું પ્રકાશિત રાજલક્ષ્મી સરખી અને કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળી સીતાને ક્યારે ભોળશ ૧૨ વ્યાધિથી પોકાતો પુરુષજેમ રસાયન (ઔષધ)નું પાન કરે તેમ સુંદરદાંત તથા હાઠવાળા સીતાના વહનકમળને જરાક ઊંચું કરીને તેના અધરોઠનું હું ક્યારે પાન કરીશ ૧૩ તાલકળ સરખાં સ્થલ અને પરસ્પર અડકેલાં પોતાના બન્ન સ્તનો કંપાવતી તથા હાન્ય કરતી મારી પ્રાણપ્રિયા સીતા ક્યારે મને ભેટશે ૧૪ અરેરે, હું તેનો સ્વામી વિદ્યમાન છતાં અનાથની પેઠે રાક્ષસોની વચ્ચે રહેલી શ્યામ નેત્રવાળી સીતાને દુઃખમાંથી છાડાવનાર કોઈ પણ મળતું નથી ૧૫ અરે, જનક રાજની પુત્રી, મહારાજ દશરથની પુત્રવધૂ અને મારી પ્રાણપ્રિયા સીતા રાક્ષસીઓની વચ્ચે શી રીતે રહી શકતી હશે ૧૬ જેમ ચંદ્રની કળા શરદઋતુના વાદળોનું વિદારણ કરીને પ્રકાશિત થાય છે, તેમ મારી પ્રિયા સીતા મારા હાથથી શત્રુઓનો સંહાર કરાવીને અવશ્ય મારી પાસે આવશે. ૧૭ અહો ! મારી પ્રિયા કે જે સ્વભાવથી જ નાનુક અંગવાળી છે, તે હાલમા શોક અને ઉપવાસ કરવાથી તથા દેશાગ્રણે ફેરફાર થવાથી વધારે કૃશ થઈ ગઈ હશે ! રાક્ષસોના રાજ સવણનું મર્મસ્થગમાં વીરણ ખાણુ મારીને હું સીતાના હૃદયમાં રહેલા શોકનો ક્યારે નાશ કરીશ ૧૮ અહો ! દેવકન્યા સરખા સ્વરૂપવાળી સગીશિરોમણિ સીતા હર્ષભેર મારા કંઠમાં વળગીને આનંદાશ્ર ક્યારે વહેવડાવશે ૨૦ મનુષ્ય જેમ મલિન વસ્ત્રનો ત્યાગ કરે છે, તેમ હું સીતાવિયોગના ભયંકર શોકનો ક્યારે ત્યાગ

કરીશ ? અર્થાત્ સીતાવિયોગના દુઃખમાંથી હું ક્યારે મુક્ત થઈશ ? ૨૧

બુદ્ધિમાન રામચંદ્ર સીતાને સંભારીને એવી રીતે વિલાપ કરતા હતા, એટલામાં દિવસ પૂરો થવાથી મંદ ધયેલા તેજવાળા ભગવાન સૂર્ય અસ્તાચળ ઉપર ગયા. ૨૨ એ વેળા કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળાં સીતાને સંભારીને શોક-અસ્ત ધયેલા રઘુવીરનું લક્ષ્યએ આશ્વાસન કયું. તે પછી બન્ન ભાઈએ સાયંસંધ્યા કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા. ૨૩

છાત શ્રીચંપીક નહામુનિમળીત આફિકાચ શ્રોશમાયબુના
પુષ્કર્ણમા પમે સ્વયં હમામ

સર્ગ દહો

લંકાની રાજસભા-સવણે પૂછેલી સલાહ

લક્ષ્મ્યાં તુ ક્વંતં કમં ઘાર દ્રધ્વા મયાવહમ્ ।

રાક્ષસંદ્ર હનુમતા શત્રુણવ મહાત્મના ॥

અગ્રીરૂપાક્ષાસ્તર્વાનં હાયા ક્ષિણ્ણ્વદ્યામુલ્લ ॥

લંકામાં કંપવર હનુમાને મહાસમર્થ ઇન્દ્રના જેવું ભયંકર કારી કયું, એ ભોઈને લગભગને લીધે કંઈક નીચું મુખ રાખી લંકાધિપતિ રાવણ પોતાના મંત્રીઓ વગેરે રાક્ષસોને કહેવા લાગ્યો : 'હે રાક્ષસો ! આપણી લંકા-નગરી કે જે દુર્ધર્પ છે, તેમાં એક વાનરે આવીને પ્રવેશ કર્યો અને તેને ઉજાડ કરી મૂકી તેમ જ તે નિર્ભયપણે સીતાને પણ મળ્યો. એ વાનરે અશોકવાટિકામાંનો અત્યપ્રસાદ લાંગળી નાખ્યો; મુખ્ય મુખ્ય રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો અને આખી લંકાનગરીને આકુળઆકુળ કરી મૂકી; તો હે રાક્ષસો ! હવે મારે તેમ જ તમારે સૌએ શું કરવું યોગ્ય છે, કે જે કરવાથી આપણુ સૌનું શ્રય થાય ૧-૪ બુદ્ધિમાન પુરુષો કહે છે કે, 'મંત્ર એ જ વિવેચ આપનાર છે,' માટે હે મહાબળવાન રાક્ષસો ! રામને જીતવા માટે આપણે શો ઉપાય લેવો, એ હું તમને પૂછું છું. આ લોક વિષે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એમ ત્રણ પ્રકારના પુરુષો હોય છે. તેઓનો ભેદ તેઓનાં જીદાં જીદાં લક્ષણો નાણા વિના

સમજતો નથી. માટે હે રાક્ષસો ! હું તેઓના શુભદોષનું વર્ણન કરું છું, તે તમે સાલજો.^{૧૧} જે પુરુષ કાર્યનો નિષ્ફળ કરવામાં સમર્થ એવા પોતાના મંત્રોએ, સમાન અર્થવાળા મિત્રો તથા હિત ઇચ્છનારા મંત્રધી-બાધવોની સાથે મંત્રવિચાર કરે છે અને પછી દેવની અનુકૂળતા મેળવીને કાર્યનો આરંભ કરે છે, તે પુરુષને ઉત્તમ જાણવો.^{૧૨} જે પુરુષ કોઈને પૂછ્યા વિના પોતે એકલો જ વિચાર કરે છે, એકલો જ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને કોઈની પણ સહાય લીધા વિના પોતે એકલો જ કાર્યનો આરંભ કરે છે, તે પુરુષને મધ્યમ સમજવો.^{૧૩} જે પુરુષ શુભદોષનો નિશ્ચય કર્યા સિવાય દેવની પણ ઉપેક્ષા કરીને 'હું એકલો જ કાર્ય કરીશ' એમ ધારીને કાર્ય કરવામાં પ્રમાદ કરે છે, તે પુરુષને અધમ સમજવો. હે રાક્ષસો ! જેવી રીતે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એમ ત્રણ પ્રકારના પુરુષો છે, તેવી રીતે મંત્ર પણ ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધમ એમ ત્રણ પ્રકારના છે.^{૧૪} નીતશાસ્ત્રને અનુસરી વિચાર કરતા સઘળા કુશળ મંત્રોએ જે માટે એકમત થાય, તે મંત્રને ઉત્તમ કહ્યો છે.^{૧૫} ભિન્ન ભિન્ન મત બાધીને છેવટે એકમત થયેલા મંત્રોએ જે અર્થનો નિર્ણય કરે છે, તે મંત્રને મધ્યમ કહે છે.^{૧૬} મતભેદ પડવાને લીધે એકબીજાની સાથે તકરાર થયા પછી મંત્રોએ જેમાં મહાકંપે સમત થાય છે, તે મંત્રને અધમ સમજવો એવા અધમ મંત્રી કહ્યું જ શ્રવ્ય થતું નથી.^{૧૭} હે બ્રહ્માન્દ્રમાન મંત્રોએ ! સારી રીતે યોજેલો ઉત્તમ મંત્ર જ રાજનું શ્રવ્ય કરે છે, માટે તમે સર્વ એકમત થઈને જે કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરશો તે મારે માન્ય છે. રઘુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ ધીર, વીર એવા હજારો વાનરોની સેના લઈને જેમ જનશૈ તેમ સત્વર સુગંધ પૂર્વક સમુદ્ર તરીને અહીંયા આવશે અને આપણી લોકાનગરીને ઘેરી લેશે અરે, એ રામ પોતાના પરાક્રમબળે કરીને સમુદ્રને સુકવી

નાઅશે, કિંવા તેના પર સેતુ બાધશે ! ગમે તે ઉપાયે તે અવરથ અહીં આવશે જ આવશે. હે મંત્રોએ ! હજારો વાનરોની સહાયથી રામ આપણું અહિત કરવા તત્પર થયો છે, તેા હવે આપણા આખા નગરનું અને આપણી સેનાનું હિત શી રીતે થાય તેનો સારી રીતે વિચાર કરીને તમે મૌ મને યોગ્ય સલાહ આપો.^{૧૮}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામાનવપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણમ્
યુદ્ધકાંડમા દશમ સ્કન્ધ સમાપ્ત

સર્ગ ૭મો

લંકાની રાજસભા-રાક્ષસોના દુર્વેશ

દત્ત્યુક્તા રાક્ષસેન્દ્રણ રાક્ષસાસ્તે મહામત્તા. ।

ઋષુ પ્રાજ્ઞલયઃ સર્વે રાજ્ય તપ્તસેશ્વરમ ॥ ૧ ॥

રાવણના વચન સાલળી મહોન્મત્ત રાક્ષસો કે જેઓ નીતિરહિત તથા બુદ્ધિ વિનાના હતા, એટલું જ નહિ, પણ જેઓ શત્રુપક્ષના બળાબળને પણ જાણતા ન હતા, તેઓએ હાથ બેંદીને રાવણને કહ્યું - 'હે રાજન ! પરિષ્ક, શક્તિ, કષ્ટિ, ત્રિશૂલ, પદ્મિશ અને કુંતલ' વગેરે આયુધોવાળું મોટું સન્ય હોવા છતાં તમે આમ ખેદ શા માટે ધરો છો ? હે રાક્ષસેન્દ્ર ! પાતાળમાં આવેલી ભોગવતીનગરીમાં જઈને પૂર્વે તમેએ સુદ વિષે નાગલોકોને જીત્યા છે તેમ જ કૈલાસમાં આવેલી અલકાપુરીમાં નિવાસ કરનાર યક્ષરાજ કુબેરને પણ તમે મહાન સુદ્ર વડે વશ કર્યો છે.^૧ હે મમથ રાજન ! જોકે મહાબળવાન કુબેર મહાદેવજી સાથેની મિત્રાચારીને લીધે જગતના નથ સાપાન થઈ પડ્યો છે તથા લોક પાતળી પાક્ષમાં ગણાય છે, તોપણ તમેએ કોઈ વડે મ ગ્રામમાં તેનો પરાલબ્ધ કર્યો છે એ કુબેરના અનુચર કેટલાક યક્ષોનો સહાર કરીને, કેટલાકને ધાયલ કરીને તથા કેટલાકને કેદ પકડીને તમે તેનું 'પુષ્પક' વિમાન પણ અહીંયા આણેલું છ હે રાક્ષસપુત્ર ! તમારાથી

* જે બાળજે ધારવાળી તરવાર આ આયુધવાચક સંસ્કૃત કષ્ટિ શબ્દનો અર્થ કેટલાક 'મદક' પણ કરે છે

x લાલો અથવા ખરડી

સય પામતા દાનવોના રાજ મયાસુરે પણ તમારી સાથે મત્રો જોડવાને અર્થ પોતાની 'મદાદરી' નામની પુત્રી તમને પરણાવી છે. વળી હે મહાબાહુ! તમારી બહેન કુંલીનસીને સ્વામી મધુદત્ય કે જે પોતાના વીર્યથી છકી ગયેલો અને કોઈથી પણ ન જિત્યા એવો હતો, તેને પણ તમે કેદ પકડીને વશ કર્યો છે. અને હે મહાબાહુ! છેક રસાતળમા જઈને 'વાસુકિ, તક્ષક, શંખ અને જટી' નામના મોટા મોટા સર્પોને તમે વશ કર્યા છે. હે સ્વામિન! તમે એક વર્ષ મુખી અખંડિત યુદ્ધ કરીને અક્ષય બળવાળા તથા વરદાન પામેલા દાનવોને સ્વપરાક્રમ વડે વશ કર્યા છે. હે રાક્ષસાધિપ! તમારે તે દાનવોની પાસેથી અનેકવિધ માયાઓ પ્રાપ્ત કરી છે. હે મહાભાગ! ચતુર્દંગિણી સેના સહિત યુદ્ધ થયેલા, મહાબળવાળા અને શૂરવીર એવા વરુણના પુત્રોના પણ તમારે પરાલબ્ધ કરેલા છે. વળી હે રાજન્! મૃત્યુદંડરૂપી મોટા મગરવાળા, શાસ્માલ વૃક્ષોથી શોભતા, કાળપાશરૂપ તરંગોવાળા, ચમદ્મતરૂપી સર્પોવાળા અને મહાબળવરથી દુર્ધર્ષ એવા ચમદોદકરૂપી મહાસાગરમા પ્રવેશ કરીને તમે ચમરાબાની સુમુદ્ર સરખી મેના છતીને મોટો વિજયધ્વજ ફરકાવ્યો છે અને મૃત્યુને અટકાવ કરીને સર્વ લોકોને સંતુષ્ટ કર્યા છે. વળી હે રાક્ષસેશ્વર! મોટા મોટા વૃક્ષોથી પૃથ્વી છવાઈ વ્તય છે, તેમ ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા અને શૂરવીર એવા અસંખ્યાત ક્ષત્રિયોથી આ પૃથ્વી છવાઈ રહી હતી, તે ક્ષત્રિયોના પણ સંહાર કરીને તમે પૃથ્વીને મોકળી કરી છે; તો પછી હે રાજન્! રામ કાઈ તે રાજાઓના જેટલો બળવાળો નથી કે જેથી તમે આમ ચિંતા કરે છે. ૧૦-૧૭

હે મહારાજ! નિશ્ચિંત થાઓ, ડરો છો શા માટે? આ તમારો પાટળી કુમાર ઇંદ્રજિત એકલો જ સઘળા વાનરોનો સંહાર કરવા સમર્થ છે. ૧૮ હે મહારાજ! આ ઇંદ્રજિતે માહેશ્વર યજ્ઞ

કરીને અત્યંત દુર્લભ વરદાન મેળવ્યું છે; એ શું તમે ભૂલી ગયા કે ૧૧^૯ શક્તિ અને તોમર વગેરે આયુધોરૂપી મત્સ્યવાળા, વીળરાયેલાં આંતરડાંરૂપી શેવાળવાળા, હસ્તીઓરૂપી કાચબાવાળા, અશ્વોરૂપી દેહકાંથી વ્યામ, રુદ્ર અને આદિત્ય જેવા દેવતાઓરૂપી મોટા મગર-મત્સ્યવાળા, મરુદ-ગજ અને વસુઓરૂપી મોટા સર્પોવાળા; રથો, અશ્વો તથા હસ્તીઓરૂપી જળથી ભરેલા અને પાચદળરૂપો કિનારાવાળા દેવતાઓની સેનારૂપો સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરીને તમારા પુત્ર આ ઇંદ્રજિતે દેવરાજ ઇંદ્રને કેદ કરી આપણી લંકામાં આણ્યો હતો; એ શું તમે ભૂલી ગયા કે ૧૨૦-૨૨ પછી બ્યારે મહેશ્વર શંકરે ઘણું કહ્યું, ત્યારે શંખરાસુર તથા વૃત્રાસુરને હણનારો ઇંદ્ર તમારા પુત્રના હાથમાંથી છૂટ્યો હતો; એ તમે કેમ ભૂલી બાંધો છો ૧૨૩ માટે હે મહારાજ! રામ-લક્ષ્મણ સહિત આખી વાનરસેનાને સંહારવા માટે તમે તમારા પુત્ર ઇંદ્રજિતને જ આજ્ઞા આપો, હે રાજન્! મનુષ્ય અને વાનરરૂપો પ્રાકૃત જનોથી આવી પડેલી આપત્તિ માટે તમારે ચિંતા ધરવી યોગ્ય નથી. તમે રામ વગેરે સર્વોના સંહાર કરવા સમર્થ છો. ૧૨૪, ૨૫

અર્થ શ્રીમાદભીષેક મહામુનિમણિવ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્દકાંડમા ૭ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮ મો

લંકાની રાજસભા-ગર્વોન્મત રાક્ષસો

તત્તો નીલાશ્વરપ્રણયઃ પ્રહસ્તો નામ રાક્ષસઃ ।

અઘ્રવીત પ્રાજ્ઞલવ્યંથ શૂરઃ સેનાપતિસ્તદા ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી નીલ મેઘ સરખા શ્યામ વર્ણ વાળો શૂરવીર સેનાપતિ પ્રહસ્ત રાક્ષસ હાથ જોડી કહેવા લાગ્યો: 'હે રાક્ષસેન્દ્ર! તમે સંઆમમાં દેવ, દાનવ, જંધવ, પિશાચ, ઉરગ અને પતંગ આદિ સર્વ કોઈના પરાલબ્ધ કરવા સમર્થ છો; તો પછી બે મનુષ્યોના શાસાર છે ૧૨ હે રાજન્! હનુમાન આવ્યો તે વખતે તો આપણે સૌ અસાવલ હતા, તેથી તે આપણને છેતરી ગયો; નહિ તો એ વનચરનુ તે શું સમર્થ હતું કે

તે મારી આગળથી જીવતો જાય ? હે મહારાજ ! તમે મને આજ્ઞા આપો એટલે તરત જ પર્વતો, વનો અને ઉપવનોથી છવાયેલી સમુદ્ર પર્વતની આખી યુગ્મીને હું વાનગીથી રહિત કરીશ. હે રાજનીચર ! હું વાનરોના ભયથી સર્વને ઉગારીશ, જેથી સીતાનું હરણ કરવાથી બિપજેલું દુઃખ તમને નહોતું નહિ. પછી 'હુમ્' નામનો રાક્ષસ મુખમુદ્રાને શાત રાખીને જોતો. 'અરે, આપણા શત્રુ રામ તરફથી આવેલા એક વાનરે આપણા સૌનું જે મોટું અપમાન કર્યું છે, તે હોઈ પણ રીતે મહન કરવા જેવું નથી. અરે, એકલા હનુમાને આપણા રાજા શ્રીમાન રાવણ રાયનો, તેમના અંત પુરનો તથા આખી લંકા નગરીનો મોટો પરાલભ કર્યો છે, તે આપણાથી સાખી રહેવાય તેમ નથી. માટે હમણું હું એકલો જઈને સધળા વાનરો કે જેઓ રાવણના ભયને લીધે ભય કર સમુદ્રમાં, આકાશ માં રસાતળમાં ભરાઈ પેડા હશે, તેમને શોધીશોધીને મારીશ અને આપણા રાજાના અપમાનનો બદલો વાગીશ !'

ત્યાર પછી અત્યંત ક્રોધ પામેલો મહા-બળવાન વજ્રહસ્ત રાક્ષસ માસ અને અધરથી ખરડાયેલું પોતાનું ભય કર પરિધ ઉપાડી જોતો : 'હુમ્' એવા રામ-લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવ બંન્ધા સુધી જીવતા છે, ત્યાં મુખી લીન અને તપસ્વી એવા હનુમાનને હણવાથી શુ વળે એમ છે ૧૦-૧૦ આજે હું એકલો જ જઈશ અને આખી વાનરસેનાને ધુભિત કરીને તથા મારા આ પરિધ વરે રામ લક્ષ્મણ સહિત સુગ્રીવને હણીને પાછો આવીશ. હે રાવણરાય ! જો તમારું જય મેળવવાની ઇચ્છા હોય, તો મારા એક મીઠું વચન સાંભળો જે પુરુષ આળસનો ત્યાગ કરીને ઉપાય ચોજવામાં તત્પર રહે છે, તે પુત્ર જ શત્રુઓ પર વિજય મેળવે છે. હે રાક્ષસાધિપ ! વાનરસેના સહિત રામ-લક્ષ્મણને મારવાનો બીજો એક ઉપાય એવો છે કે, ભય કર સ્વરૂપવાળો, દંડ નિદ્રાવત્તો અને ઇચ્છિત રૂપ

ધરનારા હજારો રાક્ષસો મનુષ્યના જેવું રૂપ ધરીને રામની પાસે જાય અને નીડરપણે રામને કહે : ૧૩, ૧૪. તમારા નાના ભાઈ ભરતે અમને તમારી પાસે મહાય કરવા માટે મોકલ્યા છે અને તે પોતે પણ મોટી સેના સજ્જ કરીને અમારી પાછળ આવે છે. ૧૫

કપટથી મનુષ્યવેશ ધરીને ગયેલા રાક્ષસો રામને એવું કહેતા હશે એટલામાં તો ત્રિશૂળ, શક્તિ, ગદા, વનુષ, બાણ અને તરવાર આદિ આશુષો નહણું કરીને અમે ત્યાં જઈ પહોંચીશું અને અતરિક્ષમાં ટુકડીના ધનુષીને શિક્ષાઓની તથા અસ્ત્રોની તૃપ્તિ કરીને વાનરસેનાને યમદાર માં પહોંચતી કરીશું. ૧૬, ૧૭ જો આમ થશે તો રામ-લક્ષ્મણ અવશ્ય આપણા ચક્રરમાં આવી પડશે અને આપણા કપટ-પ્રહારથી તે પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરશે. ૧૮

ત્યારે પછી અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલો અને વીર્યવાળો કુલકર્ણનો પુત્ર શૂરવીર નિકુલ રાક્ષસ સર્વ લોકોને રડાવનારા રાવણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : 'હે મહારાજ ! આ સર્વ રાક્ષસો અને તમે અહીંયા જ રહો હું એકલો જ જઈશ અને લક્ષ્મણ સહિત રામને તથા હનુમાનાદિ વાનરો પહિત સુગ્રીવને મારીને પાછો આવીશ. ૧૯, ૨૦

નિકુલનું વાક્ય પૂરું થયું કે તરત જ પર્વત સગળા દેહવાળો 'વજ્રહસ્ત' નામનો રાક્ષસ ક્રોધને લીધે હોઠ પીસતો જોતો : 'હે રાક્ષસ ! તમે સૌ નિશ્ચિત થઈ સ્વેચ્છાનુસાર પોતપોતાના યાત્રા કર્યા કરો. ૨૧, ૨૨ હું એકલો / સપાથી વાનરસેનાને ખાઈ જઈશ હે નિશાચર ! તમે નૌ બેઠકર થઈ કોડા કરો અને મુખથી 'વારુણી' મદિરાનું પાન ડરો હું એકલો જ રામ, લક્ષ્મણ સુગ્રીવ, અગડ તથા હનુમાન આદિ સર્વ વાનરોનો વધ કરીશ. ૨૩

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિમહોદય વ્રજાધિપત્ય ધ્રોનામાય નં
પુરુષકાંડ મં ૮ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૯ મો

લકાની રાજસભા વિલીપપુત્રા હિતવચન-
સીતા પાછી આપો

તતો તિહુમ્મા રમસ સ્વયશઅમ્માલ ।

સુમદ્ધા યજ્ઞકાપથ મહાપાશ્વા મહાદ્વર ॥૧॥

કુલકર્ણુનો પુત્ર નિકુલ રસસ, સૂર્યશત્રુ,
સુમદ્ધ યજ્ઞકાપ મહાપાશ્વ, મહોદર, અગ્નિકેતુ,
રશ્મિકેતુ, મહાબળવાન ઇકબિત, પ્રહંત, વિઠ
પાક્ષ, વજ્રદંધ, ધૂઆસ, નિકુલ (બીને) અને
દુર્યુધ વગેરે રાક્ષસો કે જેઓ કાંધાગ્રથી મરીમ
થઈ રહ્યા હતા તેઓ પરિધ, પદ્મિય, ત્રિશૂળ,
પ્રામ, શક્તિ, દુરશી, વનુબ્ય, તરવાર તથા તીક્ષ્ણ
બાણ વગેરે રાક્ષાઓ નહણ કરીને લેલા થયા
અને ત્રો ના ૧-૫ ‘હે રાજા ! જેણે આપણી
લકાન રીને બાગી છે તે દ્રુપણ હનુમાનનો, સર્વ
વાનરો સાહત સુનોવનો તથા રામ-લક્ષ્મણનો
અમે આજે જ વધ કરીશું’ ૧

જે પ્રમાણે આયુધ નહણ કરીને યુદ્ધ કરવા
ત પર થયેલા સર્વ રાક્ષસોને વારીને તથા તેઓને
પુન પણ નીચે બેસાડીને, મહાત્મા વિલીપણ
હાથ ભેડી કહેવા લાગ્યો ‘હે પ્રિય ભાઈ
રાવણ ! સામ, કાન અને બેદ, જે તણ ઉપાયોથી
પણ જે અવની પ્રાપ્ત ન થઈ શકે એમ હોય,
તે અર્થની પ્રાપ્તિ માટે જ પરાક્રમ કરવાડપ
(૬૮૩૫) થોથો ઉપાય યોગ્યો યોગ્ય છે એમ
નીતિસ પુન્યો કહે છે’ હે તાત ! જે પુરુષો
અસાવધ હોય, ઘણા શત્રુઓથી ઘેરાયેલા હોય
અને જેઓનું દૈવ પ્રતિકૂળ હોય, તેવા પુરુષો વિપે
પરીક્ષા કરીને વર્ષાપૂર્વક જેઓણ પરાક્રમ સિદ્ધ
થાય છે, પરંતુ રાગ તો અત્યંત સાવધ છે,
જય મેગવવાનો ઉત્સાહ વરાવે દે, અનુકૂળ
દેવવાળો છે, છુદિમાન છે અને દિવ્ય અસ્ત્રવશા
બાણનારો છે તેનો પરાજય કરવાનું તું કેવી રીતે
ધારે છે ? હે રાવણ ! તું તારા અન સાથે જ
વિચાર કર કે નહ અને નવીઓના પતિ ભય કર
સચુદને ઓળખી હનુમાન અહીંયા આવશે એનું
સ્વાને પણ કોણ બાણનું હતું ? ૧૦, ૧૧

‘હે રાક્ષસો ! શત્રુપક્ષના વીર્ય-શાયનો
કિંવા બળાબળનો સારી રીતે વિચાર કર્યા વિના
આમ એકાએક તેની અવગણના કરવી એ કોઈ
પણ રીતે યોગ્ય નથી’ ૧૨ ‘હે રાક્ષસો ! તમે
વિચાર કરો કે રામે સવણનું પહેવવહેનું એનું
તે શુ અગ્રિય ઝડું હતું કે જેથી રામ જેના
ચરાચી પુરુષની ઓનું તેણે જનમધાનનાવી
હરણ કર્યું ?’ ૧૩ ‘રામે ખરને માર્યો જેથી
રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું’ એમ જો તમે કહોશો
તો હું કહીશ કે, ખર વસસ પોતાનું રહેલ
ગેડી રામના નવાસનગનમા બંધ જાતે રામને
પીડા કરવા લાગ્યો, ત્યારે રામે જ નામમા તેને
નાર્યો છે એમા ર મે શું બોલું કર્યું છે ? જો
તો નીતિ જ છે કે ત્રાણીઓએ પોતાની શાન્તિ
પ્રમાણે પોતાના નાણનું રક્ષણ અવશ્ય કરવું
જ ભોઈ એ’ ૧૪

હે ભાઈ રાવણ ! તે સીતાનું હરણ કર્યું છે,
એથી હાલમા આપણા ઉપર મોટે ભય આવી
પડ્યો છે, માટે તું સીતાને પાછી આપ બચથ
કલહ કગવાથી શુ વળે એમ છે ૧૫ હે રાવણ !
ધર્મ પ્રમાણે વર્તન રા અને મહાપરાક્રમી એના
સમની સાથે નિરર્થક વેર કરવું ઘટતું નથી, માટે
તું સીતા પાછી આપ ૧૬ રામચંદ્ર અહીંયા ચલી
આવીને અશ્વ, ગજ તથા અનેક રત્નોથી ભરેલી
લકાનગરીને જ્યા સુધીમા પોતાના બાણો વડે
નબળ ન કરે, ત્યા સુધીમા તું સીતા પાછી આપ
અશ્વ ત ભય કર અને અજેય પરાક્રમવાળી મોટી
વાનરસેના જ્યા સુધીમા ન કાગલને ઘેરી ન વળે,
ત્યા સુધીમા તું સીતા પાછી આપ ૧૭, ૧૮ જો તું
પોતાની મેળે જ રામની પ્રિય પત્ની સીતાને તેના
પતિને પાછી નહિ સોપે, તો શૂરવીર રાક્ષસો
સહિત આખી લકાની અવશ્ય વિનશ થશે,
માટે પ્રથમથી સમજીને તું સીતા પાછી આપ
હે રાવણરાજ ! હું તને બહુભાવથી કહું છું કે તું
પ્રચ્છતાપૂર્વક મારા વચનોનો સ્વીકાર કર હું
તારા હિત થાય એવા સત્ય વચનો જ કહું છું-
તું રામને સીતા પાછી આપ ૧૯, ૨૦ હે રાક્ષસે !

તારો વધ કરવા માટે દશરથન દન રામચંદ્ર જ્યાં
સુધી શરદન્નતુનો સુર્યના કિરણ સરખા પ્રકાશતા
ચક્રચકિત અગ્ર તથા પૂજવાળા અને અત્યંત
દૃઢ એવા તીક્ષ્ણ બાણો ન મૂકે, ત્યાં સુધીમા તુ
તેમને સીતા પાછો આપ ૨૧ હે રત્નનીચર! સુખ
તથા ધર્મનો નાશ કરનાર કાંધનો તુ સત્વર
ત્યાગ કર અને સ્નેહ તથા પ્રીતિ વધારનાર
ધર્મનું સેવન કર હે રાજન! અમારા પર કૃપા
કરીને તુ સીતા રામને યાછો આપ કે જેથી પુત્રો,
પૌત્રો અને બધુ વર્ગ સાહત અમે સૌ છવતા
રહીએ ૨૨, ૨૩

પોતાને અપ્રિય એવા વિલીપણના વચન
સાભળીને રાક્ષસોનો રાજ રાવણ સર્વ રાક્ષસોને
વિદાય કરી પોતાના રાજમહેલમા ગયો ૨૪
ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદ્યકાવ્ય શ્રીરામાયણ
કુશકાંડમા દશો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦ મો

વિલીપણના હિતોપદેશ

તત પ્રત્યુપાસ પ્રાત પ્રાતધર્માર્ચનશ્રવણ ।

રાક્ષસાધિપતેવેદ્યમ્ ભીમકમા વિર્માવળ ॥ ૧ ॥

પ્રભાતકાળ થયો ત્ય રે જેણે ધર્મ અને અર્થ
નો નિશ્ચય કરેલો છે તેવો તથા હૃદાત્મા રાવણને
હિતવચન કહેવાડેથી ડુંડર કર્મ કરનારા મહાત્મા
વિલીપણ રાવણનું રાજમહેલ આગળ આ યો ૧
અનેક પવંતશિખરોના સમૂહ સરખો રાવણનો
રાજમહેલ આકાશની રાવે વાતો કરતો હતો
તેમા સમાતર વિભાજે મોટા મોટા એ રડાઓ
આવેના હતા, રાવણ ઉપર પ્રીતિવાળા અને
ભુદ્ધિમાન એવા અમાત્યો તથા હાજનો તેમા
વસતા હતા, કાર્યકુશળ રાક્ષસો ચોમેરથી
રક્ષા કરતા હતા, મટાનગત હતીઓના નિશ્વાસ
સાથે મળવાથી ત્યાનો પવન ડહોળાઈ રહ્યો
હતો, શખના મહાનાદથી તે જાણ રહ્યો હતો,
તેમા અનેક પ્રકારના વાજિઓના સ્વર અલાળતા
હતા, પ્રમદાએ ની લીડ લામેલી હતી, આવવા-
જવાના માંગોમા ટાસ-દામીઓનો કંપરવ સહ

જાતો હતો તેના સર્વ દ્વારો શુદ્ધ સુવણના
હતા અને નાના પ્રકારના ચંદરવા તથા તોરણો
વગેરે અલકારોથી તે અત્યંત શોભતો હતો એ
રાજમહેલ વાજિઓના નાદથી ભરપૂર હોવાને
લીધે બાણે ગધર્વોની નિવાસભૂમિ જ હોય, મહાન
અમર્યંસ પત્ર હોવાને લીધે બાણે સાક્ષાત્ સ્વર્ગ
જ હોય અને રત્નચકિત હોવાને લીધે બાણે નાગ
લોક જ હોય એવો શોભતો હતો ૨-૬

અત્યંત પ્રગટને લીધે વિસ્તાર પામેલા
કિરણોવાળો સૂર્ય જેમ મેઘમંડળમા પ્રવેશ કરે,
તેમ અત્યંત કાતિવાળા વિલીપણે પોતાના મોટા
ભાઈ રાવણના રમ્ય રાજમહેલમા પ્રવેશ કર્યો ૭
ત્યાં આગળ વેદવેત્તા બ્રાહ્મણોએ ઉચ્ચારેના
પવિત્ર પુણ્યાહવાચનના તથા ‘રાવણરાયનો જય
હો, જય હો’ એવા માનસિક શબ્દો મહાતેજની
વિલીપણના સાભળવામા આવ્યા, તેમ જ
સ પૂર્ણ વેદને બાણનારા બ્રાહ્મણો કે જેઓનો
પુષ્પ, અક્ષત, દહી અને ધી વગેરે પદાર્થોથી
સત્કાર થયો હતો, તેઓના તેને દર્શન થયા ૮

રાક્ષસોથી સત્કાર પામતા મહાબાહુ વિલી
પણે પોતાના તેજથી પ્રકાશી રહેવા અને ઠંવા
આસન પર બેઠેલા રાવણ પાસે જઈ તેને વંદન
કર્યું ૧૦ વિનયના આચારને બાણનારો વિલીપણ
‘રાવણનો વિજય થાયો’ એમ બોલ્યા પછી
રાવણે દંડ વડે બતાવેલા એક સુવર્ણના આસન
પર પ્રેડો ૧૧ જ્યારે ઠાસઠામીઓ વગેરે ત્યાંથી
અટક્યા ગયા, ત્યારે મહાત્મા વિલીપણે ગ્રધળા
મનોઓની સમક્ષ રાવણને હિતકર અને સચુકિતક
વચન કહેવાનો વિચાર કર્યો ૧૨ પ્રથમ શાંતિ
ભરેલા વચનોથી પોતાના જ્યેષ્ઠ બધુ રાવણને
પ્રસન્ન કરીને સારાસારનો વિવેક બાણનારો
વિલીપણે નવ-કાળને અનુસરતા વાક્ય કહેવા
માન્યા ૧૩

વિલીપણે કહ્યું ‘હે શત્રુઓને તપાવનારા
રાવણ! જ્યારથી અહીંયા વિદેહપુત્રો મીતાના
પગલા થયા છે, ત્યારથી આપને અનેક પ્રકારના
અપમુકત થયા કરે છે ૧૪ હે રાજન! પુમાડા

સહિત ઉપનથ થયેલો મંથાશ્રિ^{૧૯} મંત્રણાદ્વય ક
ધી હોમવા છતાં પણ સારી રીતે પ્રવલિત થતો
નથી; પણ તેમાંથી તલુખા અને ધુમાડાના યોટા
જ ઊઠ્યા કરે છે.^{૧૯} આપણા રમોડામાં, અશ્રિ-
હોત્રની શાળાઓમાં તથા વેદપાઠ કરવાના પવિત્ર
સ્થળોમાં જ્યાંત્યા સપ બેવામાં આવે છે અને
હુતદ્રવ્યમાં ઘણી જ કીડીઓ ઊભરાય છે. ગાયો
હોથી ગઈ છે, મદમત હસ્તીઓને ઝરતો મદ બંધ
થયો છે, અશ્વો દીનપણે હલુહલે છે અને ઘાસ
ખાવા છતાં પણ તેઓ બાણ ભૂખ્યા જ હોય એમ
તવાનવા ઘાસની ઇચ્છા કરે છે^{૨૦} હે રાજન્ ! ગધેડાં,
ઊંઠ અને ખચ્ચર વગેરે પ્રાણીઓ પોતાના રૂવા
ઊભા કરીને નિરંતર આસુ ઢાળ્યા કરે છે પશુ-
વઠકશાસ્ત્રમાં કુશળ વદોએ તેઓની સારી રીતે
શિક્ષિતમાં કર્યો છતાં તેઓ પોતાની સ્વાભાવિક
પ્રકૃતિમાં આવતા નથી કાગડાઓના ટોળેટોળા
ફેર શબ્દ કરતાં ચોતરફ ફેરે છે અને મોટી મોટી
હવેલીઓ ઉપર આવીને બેને છે^{૨૧-૨૨} પીડિત
થયેલા હોય એમ શબ્દ કરતા ગૃધ્રપક્ષીઓ આપણી
લ કાનગરી ઉપર બેમે છે. માત કાળે તથા
સાયકાળે લંકાની પાસે આવીને શિયાળવા
અમંગલાર શબ્દ કરે છે,^{૨૦} અને લ કાના દરવાજા
આગળ ટોળે મળેલા નહાર વગેરે માસબક્ષી
પ્રાણીઓના તથા મૃગોના વીજળીના કડાકા જેવા
લાય કર નાદ હમેશાં માલખવામાં આવે છે.^{૨૧} હે
વીર ! આ મર્વ અપશુકનોની શાંતિ માટે તારે
પ્રાથશ્ચિત્ત કરવું ચોગ્ય છે એમ હું ધાર છું અને
તે પ્રાયાશ્ચત્ત તે એ જ કે રામને તું સીતા પાછી
આપ.^{૨૨} હે મહારાજ ! જે કદાચ મેં અસ્થનથી
કિંવા જીવવાના લાલથી તને આ વચન કહ્યું
હોય, તોપણ તું મને હૃદ્ય પુદ્ધિવાળો બાણીય
નહિ, અર્થાત્ હું શનય પક્ષમાં મળેલો કિંવા
શત્રુત્વ જ શુભ ઇચ્છનારો છું એમ તું માનીશ
નહિ.^{૨૩} સીતાનું હરણ કરવાના દોષને લીધે થતા
ઉત્પાતો સર્વત્ર ભેવામાં આવે છે. એ ઉત્પાતો

+ અધરાસણ અને ઉત્તરાસણનું મયન કરવાથી
પ્રકટેલા આગ.

સઘળા રાક્ષસો, રાક્ષસીઓ, રણવાસ અને આખી
પ્રજા માટે અશુભ સૂચવે છે.^{૨૪} હે રાવણરાય !
બેકે સર્વ મંત્રોએ આ મેં જણાવેલો મંત્ર તને
કહી શક્યા નથી, પરંતુ મેં તો મારી મતિ પ્રમાણે
તારી આગળ મારો વિચાર પ્રકટ કર્યો છે. મેં
જે કાંઈ સામંત્ય હોય કિંવા બેયુ હોય, તે સઘળું
ખાતુલાવને લીધે મારે તને અવશ્ય કહેવું જ
બોધે એ. હવે મારા વચનો પર યથાન્યાય વિચાર
કરીને પછી જેમ કરવું ઘટે તેમ કર.^{૨૫}

મંત્રોઓની વચ્ચે જેઠલા પોતાના જ્યેષ્ઠ બહુ
રાવણને ઉપર પ્રમાણે હિતદારક વચન કહીને
મહાત્મા વિભીષણ વિરામ પામ્યો. સીતા પર
કામાસક્ત થયેલો લ કેશવ રાવણ ભૂત, ભવિષ્ય
તથા વર્તમાન એ ત્રણે કાળમાં હિત કરનારા,
જંભોર અર્થવાળા અને શુભ - જન એવા વિભી-
ષણના વચન સાતળીને એકાએક, નિપાયમાન થઈ
ગયો. તે બોલ્યો.^{૨૬-૨૭} આ વિભીષણ ! મને કોઈ
જાતનો લય હોય એમ લાગતું નથી. કદી
પણ રામને સીતા મળવાની નથી, એ તારે
નિશ્ચય બાણવ. રામ કદાચ ઇદ્રાદિ દેવોને લડને
અહીં આવશે, તોપણ સન્માનમાં તે મારી
સામે કેમ જ ટકી શકશે ?^{૨૮} એ પ્રમાણે
કહીને લય કર પરાક્રમવાળા અને દેવતાઓના
સન્ન્યેના નાશ કરનારા મહાબળવાન રાવણે
હિતવચન કહેનારા પોતાના નાના ભાઈ વિભી-
ષણને ત્યાથી વિદાય કર્યો.^{૨૯}

હિત શ્રી રામમીન નવાગ્રામમાં રહેતે અદિકાવ્ય શ્રેયમાયકુન
યુદ્ધકાંડમાં ૧૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧ મો

યુદ્ધમંત્રણા-રાવણે બેલાવેલી સભા

સ વમુત્ત કુશા રાજા કાપલીકામમોહિત ।

અસ્માનાચ સુદૃશ ગાય પાવત કમળા ॥ ૧ ॥

પરશુનું હરણ કરવારૂપી દુષ્કર્મથી પાપી
બનેલો રાવણ વિભીષણ સરખા સુહૃદ્જનોના
અપમાનથી તથા સીતા વિષેની કામપીડાથી
દિવસે દિવસે મુકાબા લાગ્યો.^૧ કામદેવથી
અત્યંત પીડાતો અને વારંવાર સીતાનું જ

ચિતન કરતો રાવણ યુદ્ધ કરવા યોગ્ય સમય નહિ હોવા છતાં વિવીધણુ સિવાયના અન્ય મુહુર્વર્ગ અને અમાત્યોની મલાહથી 'રામની સાથે યુદ્ધ કરવું જ યોગ્ય છે' એમ માનવા લાગ્યો. મુવર્ણથી મહેલા મણિ તથા વિદ્રમથી ગણગાગેલા કેળવાયેલા ઉત્તમ અશ્વોવાળા અને મેઘગર્જના મરઓ ગજગણાટ કરતા મોટા રથમાં બેઠીને રાક્ષસોનો રાજા રાવણ પોતાની સભા પ્રત્યે જવા નીકળ્યો.^{૨૪} એ વેળા હાલ, તરવાર તથા ખીજ પણ અનેક આયુધો ધરનારા રૂરવીર યોદ્ધાઓ રાવણની આગળ ચાલતા હતા,^૫ અને વિવિધ પ્રકારના આભૂષણો થી શોભતા કેટલાક રાક્ષસો તેની બંને બાજુએ તેમ જ પાછળ ચાલતા હતા.^૬ કેટલાક અતિ રથીઓ રથમાં બેઠીને તથા કેટલાક મદમત હાલતીઓ પર બેઠીને રાવણની બંને બાજુએ ઉતાવળે ચાલતા હતા અને ગદા, પરિધ, શક્તિ તથા તોમર આદિ હાથયારો ધારણ કરનારા કેટલાક સવારો પોતાના અશ્વોને ખેલાવતા રાવણની પાછળ ચાલતા હતા રાવણરાય સભા પ્રત્યે જવા નીકળ્યો, એ વેળા હાલશે વાજિત્રો વાજવા લાગ્યા અને ત્રુમુલ શખનાદ ધવા લગ્યો. પડાના નાદથી દશે દિશાઓને ગળવતો રાવણનો મહાનરથ જોતજોતામાં લબ્ધ રાજમાર્ગ પર આવી પહોંચ્યો અને સભાસ્થાન પ્રત્યે જવા લાગ્યો. એ વેળા રાવણના રથ પર ધરણુ નિર્મળ શ્વેત જન પૃષ્ઠિમાના ૧૬ મ પુ શોભતુ હતુ, મુવર્ણની મજીઓવાળા અને શુદ્ધ ચ્દ્રિક સરખા બે શ્વેત ચામરા રાવણની બન્ને બાજુએ ઢોળાતા હતા અને પૃથ્વી પર ઊભેલા નક્ષત્રો રથમાં બેઠેલ રાવણને બેઈ હાથ બેરી નતક વડે નમન કરતા હતા 'રાવણનો જય હો! જય હો' એ પ્રમાણે રાક્ષસોથી સ્તુતિ કરતો ગતુદમન રાવણ ચોટીક વારમાં જ સભા આગળ આવી પહોંચ્યો. દેવાન ગિ પી વિશ્વકર્માએ એની રવણની સભામાં શુદ્ધ ચ્દ્રિકમણિની વેદિકાએ બતાવેલી

હતી, સોના તથા રૂપાની ભીતો હતી, બરિયાનના બિજાના પાથરેલા હતા અને ઠંડો પિથાચ રક્ષકો તેની ચોપી કરતા હતા એ સભામાં પ્રવેશ કરીને પોતાના તેજથી પ્રકાશતો રાક્ષસેદ્ર રાવણ જેના પર ઉત્તમ મગન અને બિજાબુ હતુ, તેવા પોતાના વડુર્ધમય ત્રદ આસન પર બેઠો. પછી તેણે ઉતાવળે ચાલનારા હોતોને આજ્ઞા કરી ૭-૧૭ 'હે રાક્ષસો! આપમે શત્રુઓ સામે મોટું કાર્ય કરવાનું છે, માટે તમે સત્વર જાઓ અને લકાના સર્વ નક્ષત્રોને અડી તેડી લાવો.'

રાવણની આજ્ઞા સાંભળતા જ હોતો લકામાં ફરવા નીકળી પડ્યા તેઓએ લકાના ઘેરઘેર, વિહારસ્થળોમાં, શયનસ્થાનોમાં તેમ જ બાળ-બગીચાઓમાં જઈ ને નિર્લંચપણે રાક્ષસોને કહ્યું: 'તમે સૌને આપણા રાજા રાવણ ઉતાવળે બોલાવે છે ૧૮,૧૯

રાવણની આજ્ઞા સાંભળીને કેટલાક રાક્ષસો રથમાં બેઠીને, કેટલાક અશ્વો પર આડે ઘઈને, કેટલાક મદોનમત હાથીઓ પર ચઢીને અને કેટલાક પગે ચાલીને રાવણની સભામાં જવાને નીકળ્યા.^{૨૦} એ સમયે અનેક રથો, હાથીઓ અને અશ્વોથી ભરપૂર થયેલી લકાનગરી જેમ જોડતા ગજોધી આકાશ ગોળે તેમ શોભતી હતી.^{૨૧} અનેક પ્રકારના રવાઈ વાહનો પર બેઠીને તેમ જ પગે ચાલીને તેઓ સવ ઉતાવળે સભાસ્થાન આગળ જઈ પહોંચ્યા અને સિંહો જેમ પર્વતની યુક્ષમાં પ્રવેગ કરે, તેમ તેઓને રાવણની સભામાં પ્રવેશ કર્યો.^{૨૨} પછી રાવણના ચરણોનું વદન કરીને તથા રાવણથી સત્કાર પાનીને તેઓ સવ યથાયોગ્ય આતનો પર બેઠા, કેટલાક જિજ્ઞાસુ આતન પર બેઠા કેટલાક જાનમ પર બેઠા અને કેટલાક પૃથ્વી પર બેઠા. રાવણની આજ્ઞાથી સભામાં એકત થયેલા સર્વ રાક્ષસે યથાયોગ્ય આતનો પર બેઠીને રાક્ષસેદ્ર રાવણની નય સા કરવા લાગ્યા.^{૨૩,૨૪} અર્ચનિશ્ચય કરવામાં કુશળ બેવા

મુખ્ય મંત્રીઓ, ઘણા બુદ્ધિવાળા અને પવિત્ર આચરણવાળા ઉપમંત્રીઓ તેમ જ બીજા પણ સેકડો શૂરવીર રાક્ષસો સર્વના મુખનો વિચાર કરવ માટે રાવણની રમ્ય સલાહાએકઠા વચાએટલામા સોનાથી મઢેલા અને ઉત્તમ અથો જોડેલા રથમા બેઠીને યશસ્વી વિભીષણ પણ પોતાના મોટા ભાઈની સલાહા આવી પહોંચે સલાહા આળી વિભીષણે પ્રથમ પોતાના નાનકડા ઉચ્ચારણ કઠીને રાણા નારો - વદન કણ અને પછી પોતાને ચોગ્ય આસન પર બેઠો આ વેળા શુક અને 'પ્રહસ્ત' નામના મંત્રીઓ સલાહા આવનાર પ્રત્યેકનું સ્વાગત કરીને ચોગ્ય આસનો પર બેસાડતા હતા ૨૫-૨૮

એ સમયે નાના પ્રકારના મધિજડિત મુખણી લોકાર ધારણ કરનારા અને સુદર વજ્ર પહેરેલા સર્વ રાક્ષસોના શરીર પર લગાવેલું અમૃત્ય ચક્રન તથા પુષ્પમાળાઓની મુવાસ આળી મલામા બહેકરી રહી હતી રાવણની સલાહથી જ શાત હતી, ત્યાં કોઈ પણ સલાહકાર બેઠેથી બોલતો ન હતો, તેમ જ કોઈ પણ અસત્ય વક્તા ન હતો અત્યંત પરાક્રમવાળા તે સર્વ રાક્ષસો બહો કૃતકૃત્ય જ થયા હોય એમ આનંદપૂર્વક રાવણના મુખ સામે જોઈ રહ્યા હતા ૨૯ અનેક રાક્ષસો ધારણ કરનારા, મહાન બળવાળા અને મનસ્વી એવા રાક્ષસોની સલાહા મેઢેવો આલિમાની રાવણ દેવતાઓની સલાહા એકેલા વજ્રધારી ઇંદ્રની પેઠે શોભતો હતો ૩૧

પાંત શ્રીમા મોકિ મહાસુનપ્રાપિત આલિમાય શ્રીરામાયના યુદ્ધમા ૧૧ માં સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨ માં

યુદ્ધમંત્રણા-રાવણનો પ્રસ્તાવ-કુંભકર્ણના વચનો

જાતા પરિપદ દક્ષા સમીપ્ય સમિતિજ્ઞય ।

પ્રયોધ્યમાસ તદા પ્રહસ્ત પ્રહિનીપતમ્ ॥ ૧ ॥

યુદ્ધમા જ્ય મેળવનારા રાક્ષસરાજ રાવણે

આળી સલાહ ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવીને સેનાપતિ પ્રહસ્તને કહ્યું ૧ 'હે સેનાપતિ! અશ્વિવામા કુશળ એવી આપણી ચતુરંગાળી મેનાને આપણા નગરની ચોતરફથી રક્ષા કરવાની તું આજા આપ ૨'

'હુ હજાર જેવી આજા' એ ૩ બેવી વિનય દર્શાવીને પ્રહસ્ત તુરંત જ સાતસાને અમલ કરવા માટે ત્યાંથી ઊઠ્યો અને નગરની બહાર તથા અંદર સર્વ રક્ષણ કરવા માટે સંન્યોની ગોઠવણ કરી ૪ નગરરક્ષાનો ઉત્તમ પ્રબંધ કરીને પ્રહસ્ત તરત જ પાંડો આવ્યો અને રાવણની આગળ બેઠી વિનયથી બોલ્યો 'હે બળવાન રાજા! તનારી આજા પ્રમાણે મે નગરની બહાર તથા અંદર રક્ષણ કરવા માટે સંન્યોની ચોજના કરી છે હવે ત્યંત સ્વસ્થ રાણીને જે કાઈ કરવું હોય તે કરો ૫,૫

રાજ્યહિતેવી પ્રહસ્તનું વચન સાલગી મુખની લાલસાવાળા રાવણે પોતાના સુહૃદ્વર્ગને કહ્યું 'હે મેહીજનો! પ્રિય-અપ્રિય મુખ-દુખ, લાભ-અલાભ, હિત-અહિત અને ધર્મ, અર્થ તથા કામના મકટ સમયમા શું કરવું શોગ્ય છે, એ બાબત તમે સારી રીતે જાણો છો તમેએ મન (વિચાર) કરીને આજ કિન મુધીમા મારા હાથેજેજે કાર્યો કરાવ્યા છે, તેમા હુ હજી મુધી કહી પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો નથી ૧-૮ હું મુદ્દો ૧ હુ ધાર છું કે, જેમ ઇંદ્ર, સૂર્યચંદ્રાદિ મેહો, નક્ષત્રો તથા દેવતાઓની નહાયવી વિજયથી પામે છે તેમ હુ પણ તમારી સહાયથી વિજયથી પ્રાપ્ત કરીશ ૨ હુ તમારી સૌની સાથે મનવત કરવા તયાર થયો છું, પરંતુ મીતાહરણની આવડત હજી મુધી મે કુલકર્ણને જાણી નથી, કારણ કે તે નિદ્રામા પડ્યો હતો રાક્ષધારીઓમા મુખ એવો મારો ભાઈ કુલકર્ણ છ માણની નિદ્રામાથી હંમણા જ બચત ગયો છે ૩

હે રાક્ષસો ૪ સમની પ્રિય પની જનક નંદિની સીતાને ૫ હકારસ્થના આવેલા જન આનમાથી હરી લાવ્યો ૬, ૧૦-૧૨ પરંતુ

ગજગામિની એ સીતા મારી શર્યાને ચોભાવવા ઇચ્છતી નથી. હે નિશાચરે ! હું તો ધારું છું કે સીતા જેવી સુંદર સ્ત્રી ત્રણે લોકમાં બીજી એક પણ નથી.^{૧૩} ત્રણે સાક્ષાત્ માયાસુરે નિર્માણ કરેલી માયા જ હોય એવી એ સીતા અત્યંત સૌંદર્યાવાળી છે. તેની કેડ પાતળી છે, નિર્ભય વિશાળ છે, સુખ શરદન્નતુના ચંદ્ર સરખું છે અને તેનો આકાર સોનાની પૂતળી જેવો છે.^{૧૪} સુંવાળાં, ધાટીલાં, રાતાં તળિયાંવાળાં અને ક્ષાલ નખવાળાં સીતાનાં બે ચરણોને બેઠે ને મારો કામાભિ ઉત્તજિત થાય છે.^{૧૫} હે રાક્ષસો ! સાક્ષાત્ સૂર્યની પ્રભા સરખી અને હોમેલા અમ્બિકાની જ્વાળા જેવા પ્રભાવવાળી સીતાને બેઠે ને મારો કામ પ્રતિક્ષણે શુદ્ધિ પામે છે, અણ્ણિદાર નાસિકાવાળું, સુંદર નેત્રવાળું અને મધુર ભાવણ કરનારું સીતાનું નિર્ભય સુખ બેઠે ને હું મોહિત થયો છું. હે સુહૃન્નનો ! કોષ તથા હડને દબાવી દેનારા, શરીરકાંતિનો નાશ કરનારા અને ચોક્ક તથા સંતાપ વધારનારા કામદેવે મને વિહ્વળ કરી મૂક્યો છે. હે રાક્ષસશત્રો ! વિશાળ નેત્રવાળી એ સીતાએ પોતાના રવામીની વાટ જોવા માટે મારી પાસેથી એક વર્ણની અવધિ માગી લીધી છે અને મેં પણ તેને તેટલો સમયનું વચન આપ્યું છે. પરંતુ હે રાક્ષસો ! લાંબે પંચ કાપવાથી જેમ અધ થાકી જાય, તેમ નિરંતરની કામખીડાને લીધે હું થાકી ગયો છું. હે સુહૃન્નનો ! મેં સાંભળ્યું છે કે, દશરથનંદન રામ-લક્ષ્મણ સુગ્રીવાદિ વાનરોને સાથે લઈને મારી સામે લડવા આવે છે ! મને વિચાર થાય છે કે, સુહિત ન થાય એવા અને અનેક મગર-મસ્ત્રોથી ભરેલા મહાસાગરને તેઓ શી રીતે તરી શકશે ? અરે પણ માત્ર એક જ વાનરે અહીં આવીને મહાખીડા કરી હતી, તો પછી બીજા વાનરો અહીં કેમ નહીં આવે ? હે રાક્ષસવરો ! કાર્યની ગતિ કબ્બામાં આવતી નથી; માટે તમે સા મને યથાર્થ સલાહ આપો. જોકે આપણને

મનુષ્યોથી લય થાય એમ નથી, તોપણ પ્રથમથી વિચાર કરવો યોગ્ય છે. હે નિશાચરે ! પૂર્વે જ્યારે દેવો અને અસુરોનો સંગ્રામ થયો, ત્યારે તમારી સહાયથી જ હું વિજય પામ્યો હતો. આજે પણ તમે તેના તે જ છો; માટે હું અવશ્ય જય પામીશ; સીતાની શોધ મળવાથી રામ-લક્ષ્મણ બન્ને સુગ્રીવાદિ વાનરોની સેના લઈને સામે પાર આવી હિતર્યા છે અને તેઓ સમુદ્ર ઓળંગી અહીં આવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.^{૧૬-૨૪} હે રાક્ષસો ! માટે સીતા પાછી આપવી ન પડે અને એ બન્ને રાજકુમારો મૃત્યુ પામે એવો ઉપાય તમે શોધી કાઢો. તમે દંડ નિશ્ચય કરીને જે કાંઈ કરવા યોગ્ય હોય તે મને કહો.^{૨૫} શુદ્ધાદિ દેવોમાં પણ આપણને છતવાની શક્તિ હોય એમ મને લાગતું નથી, તો વાનરો સમુદ્ર તરી આવીને પણ આપણને શું કરી શકે એમ છે ? હું ધારું છું કે નિશ્ચય આપણો વિજય થશે.^{૨૬}

કામખીડાથી આકુળ-બ્યાકુળ થયેલા રાવણનો ઉપયુક્ત પ્રલાપ સાંભળીને કુલકણ્ઠ કોષાયમાન થયો અને બોલ્યો :^{૨૭} હે રાવણ ! રામ-લક્ષ્મણથી વિખુટી પડેલી સીતાનું જ્યારે તે બળાતકે હણ કહ્યું, ત્યારે યમુના પોતાનું જળ સમુદ્રમાં વહી જતાં પહેલાં જ જેમ પોતાના પરાને પૂરે અર્થાત્ યોગ્ય વિચાર કરીને કામ કરે તેમ તે પોતાના મન સાથે નિશ્ચિત વિચાર કયો જ હશે. અરે, હવે પાણીનાં પૂર વહી ગયા પછી અમને પૂછવાની શી જરૂર છે ? હે મહારાજ ! તે જે કમં કહ્યું છે, તે ઘણું અયુક્ત છે. આ કામ કરતી વેળા જ તે અમારો વિચાર પૂછ્યો હોત, તો તેનો ઉપાય કરત; પણ હવે તો થયું તે ખરું. કાર્ય થઈ ગયા પછી વિચાર કરવો એ પાણી વહી ગયા પછી પાણ બાંધવા જેવું છે. હે દયાનન ! જે રાજ્ય પ્રથમથી નીતિપુરઃસર કર્તવ્ય અર્થના નિશ્ચય કરીને પછી રાજકાર્યો કરે છે, તેને પશ્ચાત્તાપ કરવો પડતો નથી.^{૨૮-૩૦} હે રાવણ ! જેમ અભિચારાદિના પ્રયોગથી અપવિત્ર થયેલા વસ્ત્રમાં હોમેતું દુત્તરધ્ય વસ્ત્ર

માનનું જ અનિષ્ટ કરે છે, તેમ મંત્રીઓની સાથે વિચાર કર્યો વિના કરેલાં ન્યાયવિરુદ્ધ કાર્યો રાજાનું અનિષ્ટ કરે છે.^{૩૨} જે મનુષ્ય પ્રથમ કરવાનાં કાર્ય પછીથી કરે છે અને પછીથી કરવાનાં કાર્ય પ્રથમ કરે છે, તે રાજનીતિજ્ઞ કહેવાતો નથી.^{૩૩} હે રાજા! જેમ પક્ષીઓ કૌંચપર્વતના છિદ્રમાં પ્રવેશી પોતાનો માર્ગ સરળ બનાવે છે,^{૩૪} તેમ વગર વિચારે કામ કરનારો રાજા કદાચ અધિક બળવાળો હોય તોપણ તેના શત્રુઓ તેનું કાંઈ ને કાંઈ છિદ્ર કાઢી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે.^{૩૫}

હે રાવણ! ભવિષ્યનો વિચાર કર્યો વિના તે પરઓના હરણરૂપી જે મહાદારુણ કાર્ય કયું છે, તે ખરેખર વિપરીતિત અન્ન સરખું છે. હે ભાઈ! આત્મ નિઃશ્ચય કરવા છતાં હજી સુધી રામે તારો વધ કર્યો નથી એ તારું મોટું ભાગ્ય સમજ.^{૩૬} હે અનધ! તે શત્રુની સાથે આરંભેલું કાર્ય જોકે અત્યંત અણધટું છે, તોપણ હું તને સહાય કરીશ અને શત્રુઓને હણીશ.^{૩૭} હે નિશાચર! હું તારા શત્રુઓને સંહાર કરીશ. હે રાવણ! એ રામ તથા લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ જે કદાચ સાક્ષાત્ ઇંદ્ર અને સૂર્ય હશે અથવા અશ્વિ અને વાયુ હશે કે કુબેર અને વરુણ હશે, તો પણ હું તેઓની સાથે યુદ્ધ કરીશ. પર્વતના સરખા પ્રૌઢ દેહવાળો અને તીક્ષ્ણ દાટોવાળો હું જ્યારે મોટું પરિશ્રમ બ્રહ્મણ કરી યુદ્ધ કરવા લાગીશ, ત્યારે મારી ગર્જના સાંભળીને દેવોનો રાજા ઇંદ્ર પણ ભય પામ્યા વિના રહેશે નહિ.^{૩૮,૩૯} હે રાજા! એ રામ મારા પર એક બાણનો પ્રહાર કરીને બીલું બાણ મૂકશે, તે પહેલાં જ હું તેનું રુધિર પી જઈશ. હે ભાઈ! તું ધૈર્ય રાખ.^{૪૦} હે દશગ્રીવ! રામ-લક્ષ્મણનો વધ કરીને તને

* કૌંચપર્વત આત્મ ભિંચો હોવાથી પક્ષીઓ તેને ઓળંગી શકતા નથી, માટે તેઓ કાર્તિકેયની શક્તિથી તે પર્વતમાં આરપાર પડેલા છિદ્રની વાટે બહાર નીકળે છે.

મ. ડ.

સુખ થાય તેવો વિજય મેળવવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ અને લક્ષ્મણ સહિત રામને હણીને સઘળા વાનરોને ખાઈ જઈશ.^{૪૧} માટે હે રાવણ! તું યથેચ્છ કોડા કર. ઇચ્છાનુસાર ઉત્તમ મંદિરાનું પાન કર અને સર્વ સંતાપોનો ત્યાગ કરીને હિતાવહ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થા. હું રામને યમદારમાં પહોંચાડીશ એટલે સીતા તારે વશ થઈ રહેશે.^{૪૨}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિમણ્ડિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધમંડલ ૧૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩ મો

યુદ્ધમંત્રણા-રાવણનો ગર્વ

રાવણં કદમ્ભાઞ્ચ મહાપાશ્વા મહાવલઃ ।

મુહૂતમનુસાંવલ્ચ પ્રાક્ષલિર્વાક્યમગ્રીત ॥ ૧ ॥

‘તે’ સીતાનું હરણ કરવારૂપી અચુક્રત કમં કયું છે’ એવાં કુંભકર્ણનાં વચનથી રાવણને કાંધ પામેલો જઈને અત્યંત બળવાળો મહાપાશ્વ એક મુહૂતભર વિચાર કર્યો પછી હાથ જોડી કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાવણરાય! મૃગો અને હિંસક પ્રાણીઓથી ભરેલાં જંગલ વનમાં જઈને ઉત્તમ મધુ ગ્રાસ થવા છતાં જે પુરુષ તેનું પાન કરતો નથી, તે ખરેખર મૂર્ખ છે’^૧ હે શત્રુમર્દન! તમે કે જે સર્વના ઈશ્વર છો તેનો તે વળી ઈશ્વર કોણ હોય? તમે શત્રુઓને ન ગણકારતાં સીતાની સાથે મુખથી રમણ કરો.^૨ હે મહાબળવાન રાવણ! એ સીતા ન માનતી હોય, તો તમે બળાતકારે તેની સાથે રમણ કરો અને ફૂંકડાની પેટાં તેનો ઉપભોગ કરી મુખી થાઓ. તમારી ગામવાસના પૂર્ણ થયા પછી તમારી ઉપર શો ભય આવી પડવાનો? કદાચ કાંઈ ભય આવી પડશે, તો તે મુમયે તમે સાવધાન હશે! કિંવા અસાવધાન હશે, તોપણ તેનો સઘળો ઉપાય થઈ રહેશે. હે મહારાજ! તમારી સૌની સહાયથી તમારો ભાઈ આ કુંભકર્ણ અને તમારો પાટલી કુમાર

+ વાત્સનાયન કહે છે કે, કામાસકત ફૂંકડા સાથેના સભોગ વખતે ફૂંકડી સ્વાભાવિક રીતે જ કોંપિત થાય છે, છતાં ફૂંકડો સભોગ કરીને મુખી થાય છે.

ધંજિત એ બરા વળ્લધર ધંરને હઠાવવાને પણ સમર્થ છે. ૪-૧ હે રાવણ ! જોકે રાજનીતિ બાણ નારા પુરુષોએ સામ, દાન અને ભેદે કરી કાર્ય સાધવાનું કહ્યું છે, પરંતુ મને તો કેવળ છેલ્લા 'દડ' ઉપાયથી જ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું રહે છે. ૭ હે મહાબળ ! જો તમારા શત્રુઓ અહીં આવશે, તો અમે અમારા શસ્ત્રાર્ચના બળે કરીને તેમને વશ કરી દઈશું, એમા લેશ પણ સંદેહ નથી. ૧૦

મહાપાર્શ્વના ઉપયુક્ત વચનોને માન્ય કરી રાવણે કહ્યું. 'હે મહાપાર્શ્વ ! તું કહે છે તે મને રહે છે, પરંતુ પૂર્વે મેં એક કામ કરેલું છે કે જેને મેં ઘણા સમયથી શુભ રાખેલું છે, તે હું આજે તારી આગળ કહું છું. ૯-૧૦ એક દિવસે 'પુલ્કિન્ધલા' નામની અપ્સરા આઝશભાગે ધર્મ પ્રહારેવના ભવન પ્રાપ્ત થઈ હતી. તે સાક્ષાત્ આઝશિખાની પેઠે પ્રકાશતી હતી હતી. એ અપ્સરા મને જોઈને મારા ભયથી આમતેમ છુપાવા લાગી, પરંતુ તેને જોઈ હું ક્રોધાગ્રસ્ત થઈ ગયો. ૧૧ અને તેના વસ્ત્ર કાઢી નાખી હું તેની સાથે બગાડકારે રમ્યો, પછી હસ્તીએ મસળી નાખેલી કમલિની સરખી તે પુલ્કિન્ધલા અપ્સરા પ્રહારેવને ગેર ગઈ. ૧૨ મને લાગે છે કે એ વાત પ્રહારેવના બાળવામાં આવી જ હશે, જેથી હું એક દિવસે પ્રહારેવની પાસે ગયો ત્યારે તેમણે મને કોપપૂર્વક કહ્યું. ૧૩ હે રાવણ ! આજ પછી જો તું કોઈ પણ ઓની ઉપર બળાત્કાર કરીશ. તો તે જ ક્ષણે તારા મસ્તકના સો દંડકા થઈ જશે. ૧૪

હે મહાપાર્શ્વ ! પ્રહારેવના શાપના ભયથી જ હું જનકતનવા મીતાને બળાત્કારે મારી ગયા પર જેવી શકતો નથી. ૧૫ નસુરના જેવા મારો વેગ છે અને વાયુના જેવી મારી પ્રબળ ગતિ છે એ વાતને રામ બાણુતો નથી, તેથી જ તે મારી સામે ઢડવા આવે છે. ૧૬ નહિ તો પર્વતની શુદ્ધતા પુણે મેલ્યા મિહ નરખા તેમ જ કોપ પાનીને મેમી રહેલા મૃત્યુ નરખા મને ઠગેડવાને

કોણ ઇચ્છે ? ૧૭ અને મારા ધનુષ્યમાથી છટેલાં જેરી સર્પ જેવા મારા બાણોને રામે હજી મુઠી બેઠા નથી, તેથી જ તે મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવે છે. ૧૮ હે મહાપાર્શ્વ ! જેમ સળગતા કાષ્ઠોથી હાથીને ગભરાવવામાં આવે છે, તેમ મારા ધનુષ્યમાથી ઉપરાઉપરી છટેલા વળ્લ સરખા હજારો બાણોથી હું રામને ગભરાવી નાખીશ. ૧૯ જેમ પ્રાત કાળે ઉદય પામેલા સર્પ પોતાના કિરણોથી નક્ષત્રોની કાતિને નષ્ટ કરે છે, તેમ સેનાથી વીંટાયેલો હું મારા બાણો વડે રામની સેનાનો નાશ કરીશ. ૨૦ અહા ! સહનાસ ધંર અને મહાબળવાળો વરુણ પણ મને યુદ્ધમાં જીતી શકે એમ નથી, તો પછી રામના તે શા ભાર છે ? અને, આ લકાનગરી કે જે પૂર્વે કુબેરના અધિકારમાં હતી, તેને પણ મેં નારા બાહુબળથી જીતી લીધી છે, તો પછી વાનગની સેનાને જીતવી એમાં તે શી મોટી વાત છે ? ૨૧

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યમયીત અષ્ટિત્થ્ય શ્રી ભાગ્ય ના
ચુ કાંડમા ૧૩મે સુત સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪મો

યુદ્ધમંત્રણ-વલીપણનો અભિપ્રાય-
સીતા પાછી આપો

નિશાચરેન્દ્રસ્ય નિશમ્ય વાસ્યં સ કુમ્ભજંગસ્ય
ચ ગર્જિતાનિ । વિર્મિયગો રાક્ષસરાજમુર્યમુવાચ
યક્ષ હિતમર્ચયુક્તમ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસરાજ રાવણના પર્વોક્ત વચનો તથા કુલકર્ણની ગર્જનાઓ માલગીને મહાત્મા વિલીપણ રાવણ પ્રત્યે હિત અને અર્થયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યો. ૧ હે રાજન ! વલ્લ-વળ્લથી દેહવાળો, ચિતા-શોકરૂપી વિપથી ભરેલો, મદ હાસ્યરૂપ નીલણ દાહવાળો, પાચ આંન ! રૂપી પાચ ક્ષણનાળો અને મોટી કાયાવાળો સીતારૂપી મોટો નાન તારા કંડમાં કેટલું નાખ્યો છે ? એ રાવણ ! પર્વતશિખરો જેવા મોઢ શરીરવાળા અને દાઢ તથા નખરૂપી આતુષ વાળા વાનગે આપણી લકાનગરી ઉપર ન ચડી આવે, તે પહેલા તું રામને સીતા પાછી નેપ.

મો મોટાભાઈ ! વજ્ર સરખા તીક્ષ્ણ અને વાયુ સરખા વેગવાળા રામચંદ્રના બાણો રાક્ષસોના મસ્તકો છેદી ન નાખે તે પહેલાં તું સીતા રામને અર્પણ કરે ૩૪ મો રાવણરાય ! કુલકર્ણુ, ઇંદ્ર જિત, અતિક્રાંત, મહાપાંથ, મહોદર, નિકુલ તવા કુલ, એમનામાનો ડોઈ પપુ યુદ્ધમાં રામની સામે ઊભો રહેવા સમર્થ નથી ૩૫ મો રાવણ ! નાનની સામે યુદ્ધ ચડ્ય પછી તું કદાચ ભયનો માર્યો ઇંદ્ર, વાયુ, મૃત્યુ કિંવા સૂર્યને યરણે બંધી અથવા આકાશ કે પાતાળમાં સંતાઈ પેન્ડીશ, તોપણ તું છની શકીશ નહિ ૩૬

ત્યારે પ્રહસ્તે કહ્યું ‘અરે, સગામ વિશે અમને દેવો, દાનવો, ગ્રધવો, યક્ષો મોટા સર્પો તેમ જ પક્ષીઓ વગેરે પ્રાણીઓથી લેશ પણ ભય થાય એમ નથી, તો પછી મનુષ્યોના રાજા હશરથના પુત્ર રામથી અમને યુદ્ધમાં ચો ભય થવાનો છે ? ૩૭,૮

પ્રહસ્તના અહિંતવચન સાંભળી રાજાનું હિંત ઇન્દ્રનારા અને ધર્મ, અર્થ તથા કામમાં કુશળ બુદ્ધિવાળા વિલીપણે ઉદાર અર્થવાળા વાક્ય કહ્યા ૯ ‘હે પ્રહસ્ત ! જેમ અધર્મયુક્ત બુદ્ધિવાળા મનુષ્યથી સ્વજ મેળવી શકાતું નથી, તેમ તું, રાજા, મહોદર અને કુલકર્ણુ વગેરે રામના સહધર્મી જે કાઈ બોલો હો, તેમાં તમારાથી કાઈ પણ ઘર્ષ શકવાનું નથી હે પ્રહસ્ત ! અર્થ કુશળ એવા રામનો વધ મારાથી, તારાથી કિંવા આ સર્વ રાક્ષસોથી પણ કમ જ ઘર્ષ શકે ? નાજ વિનાનો પુરુષ કદી પણ મહાસાગરને તરી શકે ખરો કે ? ધર્મનિષ્ઠ, મહારથી અને ઇશ્વાકુ વશમાં હિંતપત્ર થયેલા એ રાજપુત્રની સન્મુખ યુદ્ધમાં આવી ઊભા રહેલી વેળાએ દેવો પણ પોતાના કર્તવ્યમાં મૃદ ઘર્ષ ભય છે, તો પછી આપણું શું ગળું ? ૧૦-૧૨ હે પ્રહસ્ત ! પીછાથી શોભતા અને સહન ન થઈ શકે એવા સમચંદ્ર મૂકેલા તીક્ષ્ણ બાણો તારા હૃદયને વીધી પાછા અમના ભાયામાં પેઠા નથી, ત્યાં સુધી જ તું

આમ પોતાની બચાઈ કરે ૧૩ હે પ્રહસ્ત ! વજ્ર સરખા વેગવાળા અને પ્રાણનું હંરણ કરનારા રામના બાણોએ તારા હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો નથી, ત્યાં સુધી જ તું આમ બંડબંડાટ કરે છે હે નિશાચર ! આ રાક્ષસેંદ્ર રાવણ, અત્યંત બળવાળો નિરાસ, કુલકર્ણુનો પુત્ર નિકુલ, ઈંદ્રજિત કિંવા તું પણ ઈંદ્ર સમાન પરાક્રમી એ રામની સામે યુદ્ધ કરવા સમર્થ નવી દેવાતક, નરાતક, મહાત્મા અને અતિરથી એવો અતિક્રાંત તથા અકપન પણ રામની સામે યુદ્ધમાં ઊભા રહેવા સમર્થ નથી ૧૪-૧૬ વળી હે શ્વપ્ત રાક્ષસો ! આપણો રાજા રાવણ કે જે સ્વભાવે તીક્ષ્ણ છે વગર વિચાર્યે ગર્થ કરનારો છે અને હાલમાં કામગીરી અસનથી ઘેરાઈ ગયો છે, તેને તમારા જેવા મિનરૂપી યતુઓ સલાહકાર મળ્યા છે, એથી હું તો ધાર છું કે સઘળા રાક્ષસકુળનો વનાશકાળ સતીપમાં જ આવી પહોંચ્યો છે ૧૭ રાક્ષસવંશ ! રામની સાથે વેર કરવાથી તમારો રાજા રાવણ બધે મોટા દેહવાળા, હજાર ફણાવાળા અને અત્યંત બળવાળા ભય ઝર નાગની ચૂડમાં પકડાયો હોય એવી સ્વિતિમાં આવી પડ્યો છે, માટે તમે તેને તેમનાથી હુડે ફગી બચાવો ૧૮ જેમ કોઈ બળવાન ભૂતઘી પકડાયેલા પુનપને તેના સગા-સબધીઓ તેને કેશ પકડીને પણ ઝેડાવે છે, તે જ રાજાથી પૂર્ણ થયેલી કામનાઓવાળા તમો મર્વેએ રાજાની સર્વ રીતે ન્હા કરવી ભેઈએ ૧૯ હે રાક્ષસો ! પવિત્ર ચારિત્રકોષી બળથી ભરેલા ગમગમી સમુદ્રમાં ફળીને કાકુત્સ્થકોષી પાતાળના મુખમાં પડવાની અણી પર આવેલા રાક્ષસેંદ્ર રાવણને તમે સૌએ ઉગારી લેવો ઘટે ૨૦ આજે મારો અભિપ્રાય કહી સંભળાવું છું, તે આ નગરીમાં વનતા સર્વ રાક્ષસોના તથા સગા સબધીઓ સહિત રાવણના હિંત અર્થે જ છે, માટે હે રાક્ષસો ! રામને નીતા પાછી સોંપવાની તમે પણ રાવણને સલાહ આપો ૨૧ યતુનું તથા પોતાનું વીર્યબળ બળીને તથા બન

પક્ષના સ્થાન, સૂચ અને વૃદ્ધિનો પોતાની
પ્રુદ્ધિથી સારી રીતે વિચાર કરી જે પોતાના
સ્વામીને હિતકર એણે વચન કહે, તેને જ 'મત્રો'
કહે છે ૧૨૨

હાત શ્રીવાત્સીક મહાકવિપ્રણીત આ ક્ષિબ્ધ શ્રીરામચરિત
યુદ્ધકાંડમા ૧૪મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫ મો

યુદ્ધમત્રપ્રા-ગર્વોન્મત ધર્મજિત : શુ

રામ-લક્ષ્મણથી હરી જઈયુ ?

શુદ્ધસ્તેસ્તુસ્વમતેષ્વસ્ત્રાજ્ઞમય યત્નેન વિષી
વળસ્ય । તતો મહાત્મા ષત્તન ષપાપે તત્રેન્દ્રજિત્ત્રફલ
યુધસુરય ॥૧॥

પ્રુદ્ધપ્રતિના સરખી પ્રુદ્ધિવાળા વિભીષણના
અસહ્ય વચનોને અત્યાર સુધી પરાણે પરાણે
સાભળી રહેલો રાક્ષસશ્રદ્ધ ધર્મજિત એકાએક
ઘોલી જત્યા ૧ 'હે નાના કાકા તમે અત્યંત
બીકણુની પેઠે આવા અનર્થયુક્ત વાક્યો કેમ
બોલો છો ? જે પુરુષ આપણા કુળમા ન જન્મેલો
હોય, અર્થાત હલકા કુળમા જન્મેલો હોય, તે
પુરુષ પણ આવા વાક્યો બોલતો નથી તેમ જ
આણે કાર્ય કરતો નથી, તો પછી આપણા શ્રદ્ધ
કુળમા ઉત્પન્ન થઈને તમે આ શુ બોલો છો ?
(સર્વ રાક્ષસસભા પ્રત્યે કહે છે) હે રાક્ષસશ્રદ્ધો !
આપણા આખા રાક્ષસકુળમા અત્યંત વીર, પરા
ક્રમ, ધર્મ, શીર્ષ અને તેજ વિનાનો કો કોઈ પણ
માણુત્ત હોય, તો માત્ર પિતાનો નાનો ભાઈ આ
વિભીષણ જ છે ૩ (એણે કહી વિભીષણ પ્રત્યે
ફરીથી કહ્યું) હે બીકણુ સ્વભાવવાળા કાકા !
મનુષ્યોના રાજ દરબારવાના પુત્ર એ રામ-લક્ષ્મણ કે
જેઓને આપણામાનો એક સાધારણ રાક્ષસ
હણી શકે એમ છે, તેઓના નામ વર્ણને તમે અમને
હરાવો છો શું ? ના, ના, પણ અમે એથી હરી
જઈએ એમ નથી વિચાર તો કરો ! રાક્ષસના
અધિપતિ અને મહાસમર્થ દેવરાજ ધર્મને પણ

* સેના વગેરેની વૃદ્ધિ નહિ તેમ જ્ઞાન પણ નહિ
તેવી સ્થિતિ + સેના વગેરેનું જોષાપાત્ર

- સેના વગેરેની શક્તિ

હરાવીને મે પૃથ્વીતલ પર લાવી કેદ કર્યો
હતો અને મારાથી ભય પામેલા સર્વ દેવતાઓ
પણ દશે દિશાઓમા નાસી ગયા હતા ૧ મે
બળાતકારે અરાવત હાથીના દંતશબ્દ બે ચી
કાઢીને ચીસો પડાવી હતી અને તેને પૃથ્વી પર
પછાડીને દેવતાઓને ત્રાસ પમાડ્યો હતો ૧ હું
અત્યંત પરાક્રમવાળો છું, દેવતાઓના ગર્વને
પણ ઉતારનારો છું અને મોટા મોટા દેવોને
પણ ચોકસાગરમા ડુબાડનારો છું, છતાં
મનુષ્યરાજાના સામાન્ય બળવાળા એ બે બાળકો
ને મારાથી કેમ નહિ છવી શકાય ? ૧૭

ધર્મ સમ પરાક્રમવાળા અને અત્યંત તેજ
વાળા ધર્મજિતના વચન સાભળી શક્ષધારીઓમા
શ્રદ્ધ વિભીષણે ગભીર અર્થવાણ વચન કહ્યું
'હે તાત ! તું હજી કાચી પ્રુદ્ધિનો હોવાથી આવા
મત્રાઓમા કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો નિશ્ચય કરવા
સમર્થ નથી અને તેથી જ તું પોતાના વિનાશ
માટે આપો અર્થહીન પ્રલાપ કરે છે ૫ હે ધર્મજિત !
'રામથી રાવણની પડતી થવા લાગી છે' એવું
બાણવા છતાં તું મોહને લીધે આપણો ધર્મ આમ
રાવણને અનર્થમા રેરે છે, તેથી હું ધારુ કે
તું રાવણના પુત્રરૂપે ખરેખર શન જ છે ! અરે તું
કે જે બાળક હોવાને લીધે સાહસિક પ્રકૃતિવાળો
અને ગાંધી પ્રુદ્ધિવાળો છે, તેને આવા મત્ર
કાર્યમા કોણે જાણલ કયો છે ? જેણે તને આ
સભામા પ્રવેશ કરાવ્યો, તેનો તથા તારો આ વેળા
વધ કરવો જ ઘટે છે ! હે ધર્મજિત ! તું કર્તવ્ય-
કર્તવ્યના વિચાર વિનાનો, હંકારપણ વિનાનો,
વિનયરહિત, વીક્ષણ સ્વભાવવાળો, દૂરી પ્રુદ્ધિ
વાળો, અપવિત્ર અત કરણવાળો અને નૂર્ખ
છે તું જે કોઈ બોલે છે તે સવ્ય તારી કાંચી
પ્રુદ્ધિને લીધે જ બોલે છે ચુદ્ધ વિષે પ્રસન્ન હોના
જેવા પ્રકાશવાળા, જમામિ સરખા જગદગત
અને યમહડ સરખા ઉમ એવા રામના બાળોને
સહન કરવા કોણ સમર્થ છે ? (ખરે રાવણને
સંબોધીને કહે છે) હે રાજન ! જો આ ૧૫ પાન
રત્ન, આબૂપણ, દિવ્ય વસ તથા વિનિર્મલ -

હીરા વગેરેની લેટ સહિત સીતાદેવી રામને પાછી
સોંપીશું, તો જ આપણે સૌ શોકરહિત થઈ સુખ
લોગવીશું ૧૧૦-૧૪

ધાત મૃગશ્મશ્વર મહાભુતિમણ્ડિત આદિમન્ય શ્રીરામાયણના
૫૬ કાંડમાં ૧૫૫ મે સગ સંખ્યા

સર્ગ ૧૬ મો

રાવણના કઠોર વચનો વિલી-
પણો તિરસ્કાર

સુનિયંત્રિં હિતં વાક્યમુક્તવન્તઃ । કર્મપણમ્ ।

મન્નવીત્યવન વાન્ય રાવણ કાલચોદિત ॥ ૧ ॥

અર્થાત્તરવથી ભરેલા હિતકર વચનો કહીને
વિલીપણુ વિરામ પામ્યો, ત્યારે કાળનો ચેરો
રાવણ તેના પ્રત્યે કઠોર વાક્ય કહેવા લાગ્યો ૧
'અરે, પુરુષને પોતાના શત્રુની સાથે કિંવા
છછેડાયેલા હેરી સર્પની સાથે વસતુ સારુ છે;
પરંતુ શત્રુપક્ષમાં મળેલા મિત્રની સાથે વસતુ
ઠીક નથી, હે રાક્ષસ વિલીપણુ ! સર્વ લોકોને
વિષે જ્ઞાતિઓના શીલ-સ્વભાવ કેવા હોય છે તે
હું સારી રીતે બાહુ છું અને જ્ઞાતિના મનુષ્યો
હંમેશા પોતાના જ્ઞાતિભાઈનું જૂઠું યાદ એમાં
જ આનંદ માને છે. ૨,૩ હે વિલોપણુ ! બ્યેદ
હોવાથી રાજ્યાસનને પામેલા, પોતાનું રક્ષણ
કરનારા, વિદ્યાથી શોભતા, ધર્મનિષ્ઠ તથા શુર
વીર એના મનુષ્યની પણ તેના જ્ઞાતિભાઈઓ
અવશા ઈદે ૭ અને તેનું કાર્ણ ને કાર્ણ છિદ્ર થોપીને
તેનો પરાભવ કરવા ચૂકતા નથી ૪ ખરેખર,
જ્ઞાતિભાઈઓ એ ભય કર આતતાથી શત્રુપ જ
છે. તેઓ હુદયમાં દ્રવ રાખી માન મોઢથી
મીઠું મીઠું ભાલે છે અને એકબીજાને હું ખ પડતું
ભેઈને પરસ્પર હર્ષિત થાય છે ૫ પૂર્વે પશ્વવનમાં
વસનારા હસ્તીઓએ પાશ તરહણ કરી આવેલા
પુરુષોને ભેઈ ને કેટલાક વાક્યો કહ્યા હતા, તે
તને કહું છું ૬ પાગધારી મનુષ્યોને ભેઈ હસ્તી
ઓએ કહું 'અગ્નિ, શસ્ત્ર કિંવા ભય ડર પાશથી
અમને લેશ પણ ભય થતો નથી, પરંતુ કુર
અને અર્ધપરાયણ એવા જ્ઞાતિભાઈઓ જ
અમને ભય આપનારા ૭. પ્રથમ પકડાયેલા

અમારી જ્ઞાતિના હસ્તીઓ જ અમને પકડવાનો
ઉપાય લોકોને બતાવે છે, એવી અમને તો સર્વ
કરતા જ્ઞાતીવાનો ભય ઘણો જ લાગે છે.' હે
વિલોપણુ ! ગાયોમાં દૂધ, દહી વગેરે રહેતું છે,
શ્વોઓમાં ચાપટ્ય રહેલું છે, બ્રાહ્મણોમાં ત્વ
રહેલું છે અને જ્ઞાતિઓમાં દેવ વાસ કરી રહેલો
છે, જેનો સૌને ભય લાગે છે. હે સૌમ્ય ! હું સર્વ
લોકમાં સત્કાર-માન પામ્યો છું, અર્થશૂન્યવાન
થયો છું અને શત્રુઓના મસ્તક પર ચરણ મૂકીને
ભલો છું, એ સઘળું ભેઈને તને દ્રવ થતો હોય
એમ મને લાગે છે. ૭-૧૦ જેમ કમળપત્ર પર
પડેલું જળ સ્થિર રહેતું નથી, તેમ અનાય પુરુષો
નો સ્નેહ સ્થિર હોતો નથી જેમ શરદઋતુમાં
ગજવા તથા વરસતા મેઘથી પૃથ્વી પર કચો
ઉપકાર થતો નથી, તેમ અનાય સાથેના સ્નેહથી
કાર્ણ પણ શુભ ફળ મળતું નથી જેમ યુગ્મમાંથી
રસ મળવા છતા પણ ભ્રમર એકના એક યુગ્મ
પર ઘેસી રહેતે નથી, તેમ અનાય પુરુષોના
સ્નેહ સ્થિર રહેતો નથી જેમ કાશયુગ્મને ચૂસવા
છતા તેમાંથી ભ્રમરને રસ મળતો નથી, તેમ
અનાય પુરુષોના સ્નેહ સ્થિર રહેતો નથી જેમ
હાથી સ્નાન કર્યા પછી પોતાની સૂઢ વડે પૂજ
ઉપાડીને પોતાના નિર્મળ દેહને દ્વિપત્રે છે,
તેમ અનાય સાથેના સ્નેહ પાઠળથી દોપદ્મ
વર્ધ પડે છે હે નિશાચર વિલીપણુ ! તે કદા
તેવા વચન કહેનારા બે કોઈ બીજો પુરુષ આ
કેડાણે હોત તો તે આજે મારી આગળથી છવતો
બત નહિ, પરંતુ હે કુલપાણુ ! હું તને એવી કશી
શિક્ષા ન કરતા એટલું જ કહું છું કે, હે કુલરૂપક !
તને ધિક્કાર છે ! ૧૧-૧૬

રાવણના કઠોર વચન સાંભળી સત્યવાદી
વિલોપણુ પોતાની ગદા ઉપાડીને પોતાના ચાર
મિત્ર રાક્ષસોની સાથે આકાશ તરફ જાડયા અને
અતરિક્ષમાં રડી કોપપ્રવક બોલ્યો 'હે રાવણ !
તારા ચિત્ત કામને લીધે અભિત થયું છે, માટે
મને જે કહેલું હોય તે કહી લે હે રાવણ ! તું
મારો બ્યેદ જ છું હોવાથી મારા માનની પિતા

સરખો છે એ વાત ખરી, પરંતુ તું અધર્મમાર્ગે પ્રવૃત્ત થયો છે તેથી હું તારા કંઠાર વાણે સહન કરી શકતો નથી *૧૭-૧૮ હે દયાશન! મેં તારા હિત માટે નીતિના વચન કહ્યા, પરંતુ તે તું ગણુકારતો નથી સત્ય જ છે કે કાળના ફાસામાં આવી પડેલા અકૃતાત્મા પુરુષો સુહૃદોના હિત વચનને સ્વીકારતા નથી હે રાજન્! આ લોક વિષે પ્રિય વચન બોલનારા પુરુષો મળવા સુલભ છે, પરંતુ અપ્રિય અને હિતકર વચન બોલનાર તથા સામળનાર તો દુર્લભ જ છે. *૨૦-૨૧ જેમ સળગી ઊઠેલા ઘરની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી, તેમ સર્વ ભૂતપ્રાણીઓનો સહાર કરનાર કાળના ફાસામાં ફસાયેલા તારી ઉપેક્ષા નહિ કરત મેં તને હિતવચન કહ્યા છે *૨૨ હે રાવણ! તું નિશ્ચય માનજે કે દેહીધ્યમાન અગ્નિ સરખા અને સુવર્ણથી શોભતા રામના તીક્ષ્ણ બાણે વડે તારું મરણ થયેલું જોવા હું ઇચ્છતો નથી, એથી જ હું તને આવા વચન કહું છું *૨૩ ગમે તેવા બળવાન અને સંપૂર્ણ અભિવિદ્યાને ભણનારા શૂરવીર પુરુષો પણ કાળ આવી પહોંચતા વેળાની પેઠે નાશ પામે છે *૨૪ હે રાવણ! 'તું મારો મોટો ભાઈ છે' એમ ધારીને મેં તને જે કંઈ અપ્રિય હિતવચન કહ્યા છે તે માટે તું મને ક્ષમા કર અને પોતાના આત્માનું તથા સર્વ રાક્ષસો સહિત આખી દુકાનું રક્ષણ કર હે રાક્ષસરાજ! તારું કલ્યાણ થાઓ. ભલે તું મારા વિના સુખી

× નીતિશાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે, 'મૃત્યુષ્કલિતસ્ય કાય કાયમજ્ઞાનતઃ । ઉપવર્ણિતપત્રમ્ પશિયાળો વિધીયતે ॥ અર્ધને લીધે કાર્યોકાર્યનાં વેધાર કયાં સિવાય ઉન્માદે-અધર્મમાર્ગે' પ્રવર્તેલા પુરુષો પણ ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે * તે જ પ્રમાણે વિભીષણ પરમીરણાદિ અધર્મ માર્ગે પ્રવર્તેલા રાવણની સલાહો ત્યાગ કરી રાહ્યો ગયો

* જેમ સળગેલા ઘર પર બળ નાખતુ વગેરે ઉપાય કરવાની આવશ્યકતા રહે છે તેમ તને અધર્મમાં પ્રવર્તેલો નેહ મેં તારી ઉપેક્ષા ન કરતા તને હિતવચન કહ્યા, હતા તું માનતો નથી, તો હવે હું તારી ઉપેક્ષા કરીશ એ કાંઈ અયુક્ત નથી

થા હે નિશાચર! તારું હિત ધ્યક્ષીને મેં તને અધર્મથી વારવાને હિતવચન કહ્યા, પરંતુ તે તને ગમ્યા નહિ તો ભલે સત્ય જ છે કે જેઓનું આયુષ્ય આવી રહ્યું હોય, એવા મરણ પથારીએ પડેલા પુરુષોને સુહૃદોના હિતવચન ગમતા નથી *૨૫

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રવૃત્તિ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણમાં
પુસ્તકાંકના ૧૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭ મો

વાનરછાવણીમાં નસાળપણ અને
તેના આગમન વિષે ગુમાવ
નગરના તર્જાવતર્જ

હ્યુત્સ્યા પ્લવ્ય વાક્યે રાવણ રાજ્યાનુજ ।
માઝગામ મુદ્ધતન યય રામ સલ્લક્ષમણ ॥ ૧ ॥
રાવણને કંઠાર વચન કહીને રાવણનો નાનો ભાઈ વિભીષણ, જે પ્રદેશમાં રામ-નકસણ હિતમાં હતા તે પ્રદેશ નજીક એક મુદ્ધર્તમાં આવી પહોંચ્યો * પૃથ્વી પર મેંડેલા વાનરોએ પર્વત સરખી પ્રૌઢ કાયાવાળા અને વીજળી સરખી કાંતિવાળા વિભીષણને આકાશમાર્ગે આવતો જોયો * તેનો સાથે તેના ચાર અનુચરો પણ ભય કર પરાક્રમવાળા, ઉત્તમ આભૂષણોથી અલકૃત અને કવચ તથા આયુધો ધારણ કરનારા હતા વિભીષણ પણ મેઘ અને પર્વત સરખા પ્રાઢ દહવાળો ધંદ્ર સરખી કાંતિવાળો, ઉત્તમ આયુધ ધારણ કરનારો તથા કિંચ આભૂષણોથી અલકૃત હતો * ચાર મનોએ સહિત વિભીષણને પોતાની તરફ આવતો નેહ વાનરોના રાજા બુદ્ધિમાન મુખોવસવ વાનરસમાજ સહિત વિચારમાં પડ્યો થોડીક વાર વિચાર કર્યો પછી વાનરસજ મુખોવે હનુમાન વગેરે કપિ વંશને કહ્યું

'હે વીરધ્રમો! બુઝો, આયુધો તલેગો પેલો કેઈ રાક્ષસ બીજા ચાર રાક્ષસોની સાથે આપણી તરફ આવે છે નિશ્ચય એ આપણને હણવા માટે જ આવતો હશે '

મુખોવનું વચન સાંભળી સર્વ વાનરો મોઝા

મોટા વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરો ઉપાડી ઊભા થયા અને કહેવા લાગ્યા 'હે રાજન્ ! એ પાંચે રાક્ષસોનો વધ કરવા માટે આપ અમોને આજ્ઞા આપો કે તરત જ તેઓ અમારા હાથનો માર ખાઈ નિર્ભય સરખા થઈ પૃથ્વી પર પડે' વાનરો પરસ્પર એ પ્રમાણે બોલતા હતા એટલામા વિલીપણ સમુદ્રના ઉત્તર કિનારા પર સ્વસ્થ થિતે જાતયો^{૧૦} અને સુગ્રીવ વગેરેનો ઉપયુક્ત વાર્તાલાપ માલગી મોટા મ્વરે બોલ્યો 'હે વાનરશ્રેષ્ઠો ! અત્યંત દુરાચરણવાળો 'રાવણ' નામનો રાક્ષસોનો રાજ છે, તેનો હું નાનો ભાઈ છું મારું નામ 'વિલીપણ' છે રાવણે જગતને મારીને જનસ્થાનમાથી મીતાનું હરણ કયું છે અને દીન તથા પરવશ થયેલા સીતાને રાક્ષસીઓના પહેરામા રૂંધી રાખ્યા છે રાવણને મે અનેક પ્રકારના સંયુક્તક હિતવચનોથી વાર વાર સમજાવ્યો કે તું રામને મીતા પાછી આપીશ તો તારું શ્રય થશે, પરંતુ જેમ મરવા પડેલો મનુષ્ય ઔપધને સ્વીકારતે નથી, તેમ કાળથી પ્રેરાયેલા રાવણે મારા હિતવચનો સ્વીકાર્યા નથી ઊલટું તેણે એક હલકા સેવકની પેઠે મારું અપમાન કરી, મને અનેક કઠોર વચનો કહ્યા છે, એથી જો તથા યુગાદિનો ત્યાગ કરીને હું મહાત્મા રઘુવીરને શરણે આવ્યો છું હે વાનરો ! સર્વ લોકનું રક્ષણ કરનારા મહાત્મા રામજી દ્રને તમે સત્વર નિવેદન કરો કે, રાવણનો નાનો ભાઈ વિલીપણ આપને શરણે આવ્યો છે' ^{૧૧-૧૭}

વિલીપણના વચન સાંભળી વાનરોના રાજ સુગ્રીવ ઉતાવળે રામ-હક્કમણની પાસે ગયો અને કોપપૂર્વક કહેવા લાગ્યો 'હે રઘુવીર ! આપણા શત્રુપક્ષમાનો કેઈ એક રાક્ષસ અણચિત-યો અહીં આવ્યો છે જો તમે તેને આપણી સેનામા પેસવા દેશો, તો જેમ કાગડાઓના ટેળામા પેશા પછી ધુવડ તેઓનો નાશ કરે છે, તેમ લાન ફાળ્યે તે રાક્ષસ આપણો નાશ કરશે હે પરતપ ! વાનરોને સુખી કરવા તથા શત્રુઓનો

નિઘડ કરવાને મન, યુદ્ધ, નય અને ચાર, એ કાર્યોમા તમારે અત્યંત સાવધ રહેવું બોધ્યો. ^{૧૮-૨૦} રાક્ષસો અત્યંત શત્રુની વિદ્યા બાણનારા, ઈચ્છિત રૂપ ધરનારા, શૂરવીર અને છળકપટથી શત્રુઓનો પરાભવ કરનારા હાવ છે તેઓનો જરા પણ વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી અવશ્ય આ રાક્ષસ રાવણનો ગુપ્ત હૃદય અને તે આપની સેનામા પ્રવેશ કરીને નિશ્ચય લેહ પકાવશે, ^{૨૧, ૨૨} અથવા તો આપણી સેનામા પ્રવેશ કર્યા પછી આપણો વિશ્વાસ મેળવી એ રાક્ષસ પોતાના બુદ્ધિબળે કરીને કઈ પણ છિદ્ર ચોધી કાઢી એકાએક આપણા પર પ્રહાર કરશે ^{૨૩} હે રામ ! અરણ્યમા વસનારા મિત્રની સેનાનો, પોતાના બધુની સેનાનો તેમ જ પનાર બાધી આપી તરતમા જ મેળવેલી સેનાનો સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે, પરંતુ શત્રુની સેનાનો સંઘ કરવો કદી પણ યોગ્ય નથી. હે સ્વામિન્ ! એ બંને રાક્ષસ છે અને વળી આપણા શત્રુનો ભાઈ છે એટલે તો તે સાક્ષાત્ આપણો શત્રુ જ ગણાય તેના પર વિશ્વાસ કેમ આવે ? હે રઘુવીર ! તેના કહેવા પરથી તો એવું સમજાય છે કે, 'વિલીપણ' નામનો રાવણનો નાનો ભાઈ ચાર રાક્ષસોની સાથે આપને શરણે આવ્યો છે, પણ તેના એ વચન પર વિશ્વાસ કેમ આવે ^{૨૪-૨૬} હે રામ ! તમે નક્કી માનો કે રાવણ જ તેને અહીં મોકલ્યો છે, માટે હે ક્ષમાવાળા પુરુષોમા શ્રદ્ધ રામ ! હાનમા તેનો નિનહ કરવો એ જ ફીક છે હે અનન્ ! રાવણનો મોકલેલો એ માયાવી વિલીપણ હું બુદ્ધિથી જ આવેલો છે અને વિશ્વાસ પમાડી તનારા પર પ્રહાર કરવા ઇચ્છે છે, માટે એનો તથા એન ચાર અનુચરોનો વધ કરવો યોગ્ય છે, કારણ કે તે અતિ દુરક્રમાં રાવણનો ભાઈ છે' ^{૨૭-૨૮}

કેદાવેશમા આવેલો વાનરરાજ સુગ્રીવ વાક્યતુર રામજી દ્રને એટલું કહી વિરામ પામ્યો, ત્યારે મહાબળવાન રઘુવીર પોતાની સમીપમા

એકેલા હનુમાન વગેરે સર્વ વાનરો પ્રત્યે કહ્યું :
 ‘હે વાનરો! રાવણના નાના ભાઈ વિભીષણના
 સંબંધી કપિરાજ સુગ્રીવે જે કાંઈ હેતુ અને
 અર્થભર્યાં વચન કહ્યાં તે તમો સર્વેએ સાંભળ્યાં
 છે, પોતાના સુહૃદોની શાશ્વતી ચડવી ઇચ્છનારા
 બુદ્ધિમાન પુરુષોનો એ જ ધર્મ છે કે, આપત્તિ-
 સમયે પોતાના સુહૃદોને હિતોપદેશ કરવો;
 માટે હવે આપણે શું કરવું, એ સંબંધી તમે
 સૌ પોતપોતાનો વિચાર પ્રકટ કરો.’^{૧૩૦-૩૩}

રામચંદ્ર બ્યારે બુદ્ધા બુદ્ધા અભિપ્રાય
 માગ્યા, ત્યારે તેમનું હિત ઇચ્છનારા અને
 આગસ વિનાના વાનરોએ આદરભાવ દર્શાવતાં
 કહ્યું :^{૩૪} હે રાઘવ આખા ત્રિભુવન વિષે તમારા-
 થી કદાં અબણ્યું નથી, તોપણ અમારા પર
 પ્રેમ દર્શાવી તમે અમને સ્નેહભાવથી પૂછો છો,
 તો અમારે અમારી બુદ્ધિ પ્રમાણે કહેવું બેઠેએ.
 હે રઘુવીર! તમે સત્ય વ્રતવાળા, શરણીર, ધર્મ-
 નિષ્ઠ, દૃઢ પરાક્રમસ્પદ, સ્મરણશક્તિવાળા,
 સુહૃદો પર વિશ્વાસ રાખનારા અને વિચારીને
 કામ કરનારા છો.^{૩૫-૩૬} હે રાઘવ! તમારું બુદ્ધિ-
 વાળા તમારા સચિવો તમને પોતપોતાના
 સચુક્તિક અભિપ્રાય પ્રથક પૃથક કહી કહી
 સંભળાવશે. ^{૩૭}

વાનરોએ એટલું કહીને મૌન ધર્યું, ત્યારે
 બુદ્ધિમાન અંગદે વિભીષણની પરીક્ષા શી રીતે
 કરવી એ વિષે કહ્યું.^{૩૮} ‘હે રઘુવીર! વિભીષણ
 આપણા શત્રુની પાસેથી આવ્યો છે, એટલે તેના
 સંબંધી કંઈ પણ નિશ્ચિત તો કહી ચકાચ
 નહિ જ; એટલું તો જરૂર કે તેનો એકાએક
 વિશ્વાસ કરવો નહિ. ચક્ર બુદ્ધિવાળા પુરુષો
 પોતાનો આંતરિક ભાવ શ્રુત રાખીને ચક્રમાં
 છિદ્ર યોધવા ક્યાં કરે છે અને ઝાગ ફાપી બચ
 તો પ્રહાર પાત્ર કરે છે. આ વિભીષણ પાત્ર એમ
 કરે તો મહાન અનર્થ થાય. કોઈ પાત્ર મનુષ્યનો
 વિશ્વાસ કરતાં પહેલાં તેના ગુણોની પરીક્ષા
 કરી ‘તે પોતાનો ચત્ર છે કે મિત્ર છે’ એ ચક્રી
 રીતે બાપી લેવું અને પછી તેની પાછે કામ

પાડવું. ગુણવાન હોય તો તેને રાખી લેવો અને
 દુષ્ટ હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો. હે રાજપુત્ર!
 તમે પણ વિભીષણની પરીક્ષા કરો અને તે
 તેનામાં દોષ ભેવામાં આવે, તો તેનો નિર્વિદ્ધને
 ત્યાગ કરો અને શુભો દિશિએ પડે તો તેને
 આપણી સાથે રાખો.’^{૩૯-૪૨}

પછી ‘શરણ’ નામનો વાનર વિચાર કરી
 અર્થશુદ્ધ વાક્ય કહેવા લાગ્યો : ‘હે નરચાપ્ર!
 આ સમયે વિભીષણની પરીક્ષા કરવામાં તમે
 સત્વર કોઈ શ્રુત ક્રતને યોજો. હે રાઘવ! સક્ષમ
 બુદ્ધિવાળા આપણા શ્રુત ક્રત દ્વારા વિભીષણની
 સારી રીતે પરીક્ષા કરીને યોગ્ય ક્ષણે તો તમારે
 તેનો સંચક્ર કરવો.’^{૪૩-૪૪}

ત્યાર પછી નીતિપ્રવીણ બંબવાને શાસ્ત્ર-
 દિષ્ટી વિચાર કરી શુભથી ભરેલાં નિર્દોષ વચન
 કહ્યાં :^{૪૫} ‘હે રાઘવ! વિભીષણ આપણી સાથે
 વેર બાંધી એકેલા પાપાત્મા રાવણની પાસેથી
 અત્યારે દેશકાળ વિરુદ્ધ હોવા છતાં એક-એક
 આગ્યા છે. માટે સર્વ પ્રકારે તેના પર ચક્ર
 રાખવી એ જ શ્રદ્ધ છે.’

પછી ન્યાયાન્યાયનો નિબંધ કરવામાં
 સમર્થ અને વાક્યતુર મંદ વાનરે ધાર્મિક વાર-
 વિચાર કરી સચુક્તિક વચન કહ્યું : ‘હે રાજપુત્ર!
 અહીંયાં આવેલો એ વિભીષણ રાવણનો ભાઈ
 છે; માટે પ્રથમ આપણે ક્રત દ્વારા તેને મનુષ્ય
 વાણીથી રાવણનું વૃત્તાંત પુછાવી જોડું યોગ્ય છે.
 હે નરચાપ્ર! એ દુર્જન છે કે સત્જન એ સંબંધી
 પ્રથમ બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરી, તેનો આંતરિક
 ભાવ બાળીને વખને યોગ્ય ગણે તેમ કરો.’^{૪૬-૪૯}

ત્યાર પછી સર્વ સાત્રોના સંદેહરવાનો
 સચિવોત્તમ હનુમાન ૨૫૨ અર્થવાણાં અને
 સારી રીતે ગોડવેલાં નપુર વાડયોગી શરણમાં
 પડેલા ગામો :^{૫૦} ‘હે રામ! તમે વાણી યોગ-
 નારાઓમાં સમર્થ છો અને શ્રદ્ધ બુદ્ધિવાળા
 છો એથી સાક્ષાત જુદ્ધચર્મિત પપ્પ તમને યોગ્યતા-
 માં છુની ગકે સ્વેમ નથી. હે રામ! કોઈ
 પણ પ્રકારનો યાદવિવાદ કરવા કે મારી નાંખવો

દેખાડવા કિવા બીજા સચિવોની સાથે સ્પર્ધા કરવા હું તમારી આગળ જોતો નથી પરંતુ જે કાર્ય જોલુ છે તે આરજેલા કાર્યગીરવને લીધે જ જોલુ છે. ૧૧૩-૧૧૪ તમારા સચિવોએ વિલીપણના ગુણદોષની પરીક્ષા કરવાનું કહ્યું પણ તેમા મને દોષ જણાય છે, કેમ કે હાલમા તે કાર્ય થઈ શકે એમ નથી વિલીપણને તમારી પાસે જોલાવી પૂછ્યા સિવાય તેનું સામર્થ્ય જાણી શકાશે નહિ પણ તેમ કરવું ઠીક લાગતું નથી કેમ કે શરપક્ષમાથી આવેલાને એકદમ તમારી પાસે જોલાવી લાવવો એ અચુક છે વળી તમારા સચિવોએ ગ્રામ હત દ્વારા વિલીપણને મનોભાવ જાણવા કહ્યું તે પણ ઠીક નથી, તેમ કરવાથી કાર્ય વિશેષ અર્થ સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી વિલીપણે આવતાવેત જ પોતાનું સઘળું વ્યત્તાત જાણવી ઠીક છે, એટલે હવે મોકલવાનું પ્રયોજન રહ્યું નથી વળી પોતાના ભાઈ રાવણના ઉપર આપાત્ત આવી છે એવા વિપરીત દેશ-કાળમા વિલીપણ આપણી પાસે આવ્યો છે, માટે શકા ધરવા જેવું છે, એમ જ તમારા સચિવોએ કહ્યું તે સખધી મારે કઈક યથામતિ કહેવાની ઇચ્છા છે તે તમે ધ્યાન આપી સાંભળો. ૧૧૩-૧૧૪ હે રામ ! દુષ્ટાત્મા રાવણ કરતા તમને અધુ શુભવાળા પુરુષ જાણીને તથા યજ્ઞના શુભદોષને નિશ્ચય કરીને જ વિલીપણ અહીં આવ્યો છે એ કાર્ય દેશ-કાળની વિરુદ્ધ નથી ૧૧૭ રાવણનું દુરાત્મપણુ જોઈને તથા તમારે ઉત્તમ પરાક્રમ જાણીને વિલીપણ તમારે શરણે આવ્યો છે, તે દેશ-કાળને વિરોધ અને તેની શુદ્ધિને ઘટતું જ છે હે રામ ! 'અભણ્યા હતા દ્વારા વિલીપણનું વ્યત્તાત પુજાવો' એવું જ તમારા મનોએ કહ્યું છે તે વિષે પણ મેં જે કાર્ય વિચાર જોડ્યો છે તે તમે સાંભળો. ૧૧૮-૧૧૯ અભણ્યા માણસ બધારે એકાએક 'તું કોણ છે ? કયાથી આવ્યો છે ?' એવું કોઈ બુદ્ધિમાનને પૂછે ત્યારે 'આ મને આમ સાચી પૂછે છે ?' એવી તેના નાનને શકા થયા વિના રહે જ નહિ અને એમ !

થવાથી તે આવનાર માણસ વિશ્વાસ પામેલો પોતાનો મિત્ર હોય તો પણ તેનો મિત્રભાવ દૂષિત થાય છે. ૧૨૦ હે રઘુવીર ! હતાના મુખે પૂછપર કરવાથી શત્રુનો ભાવ જાણવો અશક્ય છે, કારણ કે તે પોતાનું તથા વ્યત્તાત કોઈને કહેતો જ નથી, માટે તમે વિલીપણને તમારી પાસે જોલાવો અને તેની વાણીના ભિન્ન ભિન્ન ત્રકારો ઉપરથી તેનો મનોભાવ જાણી લો. ૧૨૧ મને તો વિલીપણના જોલાવા ઉપરથી તેના મનમા લેશ પણ દુષ્ટભાવ હોય એમ ભાસતું નથી એના મુખની ક્ષતિ પ્રસન્ન છે એથી એના ઉપર મને કાર્ય પણ શકા આવતી નથી ૧૨૨ જે પુરુષ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો હોય તે વિલીપણની જેને નિશક થઈ સ્વસ્થ ચિત્ત પ્રતિપક્ષમા આવી શકે જ નહિ વિલીપણની વાણીમા પણ કાર્ય દુષ્ટ ભાવ જણાતો નથી એથી મને એના ઉપર લેશ પણ શકા આવતી નથી ૧૨૩ ગમે તેવો પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ મનુષ્ય પોતાના મનોભાવ છુપાવી શકતો નથી જળાત્રારે પણ તેની આકૃતિ તેનો મનોભાવ દર્શાવી આપે ૧૨૪ હે કાર્યજોમા અશ્રમ ! દેશ-કાળને અનુસરી યુક્તિપૂર્વક ચેતેજી કાર્ય સત્વર સિદ્ધ થયા વિના રહેતું નથી ૧૨૫ હે રામ ! 'પોતાનો ભાઈ રાવણ દુરાચરણવાળો છે તથા તમેજી તેનો વધ કરવાનો ઉદ્યોગ આરબ્યો છે તેમ જ તમા વાલીને મારીને સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક કર્યો છે એ સઘળું જાણીને જો મુર્ખનિષ્ઠ રામને શરણુ જઈશ, તો હુદાત્મા રાવણને મારીને તે મને રાજ્યાસન પર ધ્યાપશે એવું વિચારીને જ વિલીપણ અહીં આવ્યો હોય એમ કહે છે હે રામ ! એવી કામનાથી આપણી પાસે આવેલા વિલીપણને આપણે સ્વીકાર કરવો એ જ ઠીક છે. ૧૨૬-૧૨૭ હે બુદ્ધિમાનોમા અશ્ર રઘુવીર ! વિલીપણના શુદ્ધાચરણ સખધી મેં મારી સમજ પ્રમાણે આપને તથા મતિ નિવેદન કર્યું, હવે આપની ઇચ્છામા આવે તેમ કરો ૧૨૮

સર્ગ ૧૮ મો

વાનરછાવણીમા વિલીપણ-રામચંદ્રે આપેલો
નિયુ ય-શરણાગતતુ રક્ષણ કરવું જ જોઈ એ
અથ રામઃ પ્રસન્નાત્મા થત્વા વાયુસુતસ્ય હ ।
પ્રત્યભાપત દુર્ધર્ષઃ શ્રત્વાનાત્માને સ્થિતમ્ ॥ ૧ ॥

પોતાના વિચારને મળતાં હનુમાનનાં
વચન સાંભળીને પ્રસન્નચિત્ત થયેલા મહાપરાક્રમી
રઘુવીર બોલ્યા : ' હે વાનરોત્તમો ! તમે સૌ
નિરંતર મારા હિતમાં તપશ્વર રહેનારા છો, માટે
વિલીપણ સંખંધી હું જે કંઈ કહેવા ઇચ્છું છું,
તે સાંભળો. વિલીપણ મિત્રભાવથી અહીં આવ્યો
છે, માટે કદાચ તેનામાં કંઈ દોષ હશે, તોપણ
હું તેનો ત્યાગ કરીશ નહિ. શરણે આવેલા એ
શત્રુનું રક્ષણ કરવું તેને સત્યરુપો શ્રદ્ધ ગણે છે. '

રામચંદ્રનાં ઉપયુક્ત વાક્યો પર ઘોડીક
વાર સુધી વિચાર કર્યા પછી વાનરરાજ સુગ્રીવે
વિલીપણના દોષ દર્શાવતાં કહ્યું : ૨-૪ હે
રામચંદ્ર ! વિલીપણ હુદ્ડ હોય કે સન્નજન હોય,
પણ આખરે તો તે રાક્ષસ જ છે. આપત્તિના
સમયમાં જેણે પોતાના ભાઈનો ત્યાગ કર્યો, તે
ખીલ કેનો ત્યાગ ન કરે ? '

સુગ્રીવનું વચન સાંભળીને સત્યપરાક્રમી
રામચંદ્ર સ્મિત-હાસ્યપૂર્વક સર્વ વાનરોની
સામે જોયું અને પવિત્ર લક્ષણવાળા લક્ષ્મણ પ્રત્યે
કહ્યું : ' હે લક્ષ્મણ ! શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યા વિના
તથા વૃદ્ધજનોના પરિચયમાં આવ્યા વિના આ
સુગ્રીવના જેવાં વચન બોલવા અશક્ય છે. ૫-૮

પરંતુ વિલીપણે પોતાના ભાઈ રાવણનો ત્યાગ
કર્યો એ તો સઘળાં રાજકુળોમા સામાન્ય જ
છે એટલે કે ભાઈ ભાઈનો ત્યાગ કરે એવું
સર્વજન જીવવામાં આવે છે. એ સંખંધી વિચાર
કરતાં મને જે કંઈ જણાય છે તે સર્વ લોકમાં
પ્રસિદ્ધ છે. હે સીમિત્રિ ! જ્ઞાતિજનો તથા સગીપ-
વતી રાજાઓ એમ બે પ્રકારના રાજાના શત્રુ
હોય છે. તેઓ આપાંચસમય આવે ત્યારે ખંડાર
કરે છે એ કારણને લીધે જ વિલીપણ અહીં

આવ્યો હશે. ૯-૧૦ આ લોક વિષે એકબીજાનું
અહિત નહિ ઇચ્છનારા પોતાના સંખંધીજનોને
સૌ કોઈ પોતાના હિતસ્વી માને છે, પરંતુ રાજાઓ
તો તેઓને માટે શંકા રાખવી એ જ શ્રયસ્કર
છે. ૧૧ હે સુગ્રીવ ! શત્રુપક્ષના માણસનો સંઘ્રહ
કરવામાં તેં જે દોષ બતાવ્યો તે માટે હું તને
શાસ્ત્રોક્ત ઉત્તર આપું છું. ૧૨ આપણે કંઈ વિલી-
પણના સંખંધી નથી, તેમ જ સગીપવતી પણ
નથી; એટલે તે આપણને ઉપદ્રવ કરે એમ
નથી. વિલીપણ માત્ર રાજ્યની લાલસાવાળો
હોવાથી આપણા હાથે હુદ્ડ રાવણનો વિનાશ
કરાવવા ઇચ્છે છે. રાક્ષસો પણ વિચારપૂર્વક
કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો નિશ્ચય કરવામાં સમર્થ હોય
છે, એટલા માટે વિલીપણનો સંઘ્રહ કરવો એ
મને યોગ્ય લાગે છે. ૧૩ પરસ્પર વિશ્વાસ પામેલા
બંધુઓ પ્રસન્ન ચિત્તાથી એક સંપે રહે છે ખરા;
પરંતુ સમય આવ્યે રાજ્યાદિના લોભથી એક-
બીજાથી ભુદા પણ પડી બંધ છે. તેઓમાં પર-
સ્પર મોટા વિખવાદ ઉત્પન્ન થઈ યુદ્ધ પણ બંધ
છે અને એકબીજાથી લાયમાં આવી પડે છે.
એવા જ કારણથી ઘણા સમય સુધી રાવણની
સાથે રહેલો વિલીપણ આજે રાવણથી ભુદા
પડીને આપણી પાસે આવ્યો છે અને તેનો
સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે. ૧૪ હે કપીશ્વર ! સર્વે
બંધુઓ કાંઈ ભરત જેવા. સર્વે પુત્રો કાંઈ
મારા જેવા અને સર્વે મિત્રો કાંઈ તારા જેવા
હોતા નથી. ૧૫

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી. લક્ષ્મણ સહિત
સુગ્રીવે ઊભા ધઈ હાથ જોડી કહ્યું : ' હે ક્ષમા-
વાળા પુરુષોમાં શ્રદ્ધ રઘુવીર ! એ નિશ્ચયર
વિલીપણને રાવણે જ મોકલેલો છે; માટે હું તો
ધારું છું કે તેનો વધ કરવો એ જ ઉત્તમ
છે. ૧૬ હે અનંદ ! રાવણનો પ્રેરેલો એ રાક્ષસ
હુદ્ડ બુદ્ધિથી અહીં આવેલો છે અને તે આપણો
પૂર્વ વિશ્વાસ મેળવીને તમારા, મારા કિવા
લક્ષ્મણ ઉપર અવશ્ય ખંડાર કરશે. હે મહાબાહુ !
એ વિલીપણ અતિ દુર સ્વભાવવાળા રાવણનો

કનિષ્ઠ બંધુ છે, માટે તેની સાથેના ચાર રાક્ષસો સહિત તેનો વધ કરવો જ યોગ્ય છે.' એટલું કહીને વાનરરાજ સુગ્રીવે માન ધણું.^{૧૭-૨૦}

સુગ્રીવનું વચન સાંભળી, કાર્ધક વિચાર કરી રઘુવીરે તેને કહ્યું : 'હે સુગ્રીવ ! એ રાક્ષસ ભલે હું હો કેવા સન્ન્યસ હો, પણ તે મારું ચત્કિ-ચિત્ત પણ અહિત કરવા સમર્થ નથી.^{૨૧-૨૨} હે વાનરરાજ ! જો હું ધારું તો આ પૃથ્વીમા વસતા સર્વ પિશાચો, દાનવો, યક્ષો અને રાક્ષસોને મારી એક આગળીના અગ્રભાગ વડે હણવા સમર્થ છું.' હે વાનરશ્રદ્ધ ! સાંભળવામા આવ્યું છે કે પૂર્વે કપોત પક્ષીએ શરણે આવેલા પોતાના શત્રુ-પારધીનો પણ સત્કાર કર્યો હતો અને તેને પોતાના શરીરનું માસ ભક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરી હતી.^{૨૩, ૨૪} હે કપિવર ! કપોત જેવા પક્ષીએ પણ પોતાની સ્ત્રી કપોતીને હણ નારા પારધીનો જ્યારે સત્કાર કર્યો હતો, ત્યારે મારા જેવો ધર્મજ્ઞ ક્ષત્રિય શરણે આવેલા નિર પારધીનો ત્યાગ કેમ જ કરી શકે ? વળી હે સુગ્રીવ ! કણ્વસપિના સત્યવાહી પુત્ર કહું મહર્ષિ-એ પૂર્વે ધર્મ સખ ધી ગાથા કહેલી કે તે સાંભળ.^{૨૫, ૨૬} 'શત્રુ પણ જો હીન યદ્ય હાથ જોડી શરણે આવે અને નમી પડે, તો ધર્મની રક્ષા કરવા માટે તેને હણવો નહિ.^{૨૭} શત્રુ ભલે ખીંડત હોય અથવા અભિમાની હોય, પરંતુ તે જો બીજા કોઈ શત્રુના ભયથી શરણ માગતો આવે, તો કૃતાત્મા પુરુષે પોતાના પ્રાણના ભોગે પણ તે શરણે આવેલા શત્રુનું રક્ષણ કરવું યોગ્ય છે.^{૨૮} જે સમર્થ પુરુષ કોઈ પણ પ્રકારના ભયથી, મોહથી કે લોભથી શરણે આવેલાની પોતાની શક્તિ પ્રમાણે યથાયોગ્ય રક્ષા કરતો નથી, તે પુરુષ પાપભોક્તા થાય છે અને આ લોકમા નિંદાપાત્ર બને છે.^{૨૯} 'આ મારું રક્ષણ કરશે' એમ ધારી શરણે આવેલો પુરુષ જો રક્ષણ કરનારના દેખતા મરણ પામે, તો રક્ષણ કરનારના સઘળા પુણ્યકર્મ મરનારને મળે છે અને તે સ્વર્ગમાં જાય છે.'

હે સુગ્રીવ ! શરણે આવેલાનું રક્ષણ ન કરવાથી ઉપયુક્ત મહાન દોષ લાગે છે અને તેવું કાર્ય સ્વર્ગથી બ્રહ્મ કરનારું, અકીર્તિ ફેલાવનારું તથા બળ-વીર્યનો નાશ કરનારું છે.^{૩૦, ૩૧} માટે ઉપયુક્ત કહું મહર્ષિનું કથન કે જે ધર્મયુક્ત, યશસ્કર અને અતે સ્વર્ગરૂપ ફળ આપનારું છે તે પ્રમાણે જ હું વર્તીશ.^{૩૨} હે સુગ્રીવ ! જે કોઈ પ્રાણી એક જ વખતે મારે શરણે આવીને 'હું તમારો છું' એમ કહે છે, તેને અભય આપવાનું મારું દંઢ મત છે.^{૩૩} માટે હે વાનર-શ્રદ્ધ ! ભલે, મારે શરણે આવેલો એ રાક્ષસ વિલીપણુ હોય કે સ્વયં રાવણ હોય, તોપણ તેને તું મારી પાસે તેડી લાવ. મેં એને અભયદાન આપ્યું જ છે.^{૩૪}

રઘુવીરના વચન સાંભળી પ્રેમથી જિલસાઈ જતા અંતઃકરણવાળા વાનરરાજ સુગ્રીવે કહ્યું : 'હે રાજાએના શિરોમણિ ! હે ધર્મજ્ઞ ! તમે સત્ત્વ-પરાક્રમસંપન્ન છો તથા સન્માર્ગે ચાલનારા છો એટલે આવા વચન બોલો એમા હું આશ્ચર્ય.^{૩૫, ૩૬} વિલીપણુના વચન સાંભળીને મારો અંતરાત્મા પણ તેવી જ સાક્ષી પૂરે છે કે તે શુદ્ધ છે. વળી આપણા પરમ ચતુર સચિવ હનુમાને પણ કેટલાક અનુમાનોથી તેની સારી રીતે પરીક્ષા કરેલી છે.^{૩૭} માટે હે રાઘવ ! મહાબુદ્ધિમાન એ વિલીપણુની સાથે મનો કરવામા આપણને કશી હાનિ જેવું નથી. તમે હવે તેને શીઘ્ર અમારા સરખો ગણો.^{૩૮}

પૂર્વે જેમ ગરુડે આણેલા ઉપેન્દ્રની સાથે ઇન્દ્રે મનો કરી હતી, તેમ વાનરરાજા રાજ સુગ્રીવનું વચન સાંભળી રાજપુત રામચંદ્ર વિલીપણુની સાથે સત્ત્વર મનો કરી.^{૩૯}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકી મહાકાવ્યમણિત આશ્વિન્ય શ્રીરામાયણના
શુક્લમાન્દા ૧૮ મો સર્ગ અમાસ

સર્ગ ૧૯ મો

રામ અને વિલીપણનો સમાગમ—
રાવણવધની પ્રાતઃસા

રાઘવેનામયે વક્ત સત્તા રાવણાનુજ ।

ગમીવળા મહાપ્રાણા ભૂમિ સમગ્રલોક્યત ॥ ૧ ॥

રામચ દ્રે અલયદાન આપ્યું કે તરત જ
અભિ વડે નમ્ર થયેલા અને મહાભુદિશાળી
એવા રાવણના નાના ભાઈ વિલીપણે નીચે જીત
રવા માટે પૃથ્વી પર દંદિ કરી પછી અતિ
હિંમત થયેલા ધર્માત્મા વિલીપણ પોતાના ઉપર
પ્રીતિવાળા ચાર અનુચરો સહિત આકાશમાથી
પૃથ્વી પર જીતરી રામચ દ્રના ચરણમા પડ્યો
અને હૃદય ઉપજાવે એવા ધમ યુક્ત વચનો કહેવા
લાગ્યો ‘હે રાઘવ ! હું રાવણનો નાનો ભાઈ
છું, મારું નામ વિલીપણ છે, મારા મોટાભાઈ
રાવણે મારું અપમાન કર્યું છે, તેથી હું આપ
કે જે પ્રાણીમાનના શરણરૂપ છો તેના શરણે
આવ્યો છું મેં લકાનગરીનો મિત્ર-સુહૃદોનો
અને ધન આદિ સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ કર્યો
છે ૨-૫ મારું જીવિત રાખ્યું અને સુખ એ
સઘળું હવે આપના આધારે જ છે’

વિલીપણના વચન સાંભળી રઘુવીરે મધુર
વાક્યો વડે તેનું સાત્વન કર્યું અને તેના પર
સૌમ્ય દંદિ નાખી બોલ્યા ‘હે વિલીપણ !
રાક્ષસોનું બળાબળ કેટલું છે તેનું તું મારી
આગળ વિસ્તારથી યથાથ વર્ણન કર’ ૧,૭

અકિલક્રમી રઘુવીરે ઉપયુક્ત પ્રશ્ન કર્યો,
ત્યારે મહાત્મા વિલીપણ રાવણના બળાબળનું
વર્ણન કરવા લાગ્યો ‘હે રાજપુત ! બ્રહ્મદેવના
વરદાનથી દશગ્રીવ રાવણ ગધવો, ઉરગો,
પક્ષોઓ અને દ્રુકમા કહીએ તો સર્વ ભૂત-પ્રાણી
માનથી હણાય તેવો નથી’ રાવણથી નાનો અને
મારાથી મોટો ‘કુલકર્ણુ’ નામનો અમારો વચનો
ભાઈ અત્યંત પરાક્રમવાળો અને મહાતેજસ્વી
છે તે યુદ્ધમા ઇદ્ર સરખો બળવાન છે હે રામ !
રાવણનો ‘પ્રહસ્ત નામનો સેનાપતિ છે જેનું
નામ કદાચ તમારા સાંભળવામા પણ આવ્યું

હશે તેવું કલાસ વિષે રહેનારા મણિભદ્રને યુદ્ધમા
જીત્યો હતો રાવણનો પાટવીકુમાર ‘ઇદ્રજિત’
છે, તે આગળીઓના રક્ષણ માટે હાથ ઉપર ધોના
ચામડાના મોબ પહેરે છે, લોકાય નહિ એવું
કવચ ધારણ કરે છે અને ધનુષ્ય નહણ કરી યુદ્ધ
કરતા કરતા કોઈ કોઈ વાર અદૃશ્ય થઈ જાય
છે ૧૦-૧૨ એ ઇદ્રજિત મોટા સ નામમા જતી
વેળા હુંતદ્રવ્યથી અગ્નિદેવને તૃપ્ત કરી અતર્ધાન
પણે રહી શત્રુઓનો નાશ કરે છે ૧૩ યુદ્ધ કરવામા
લોકપાલ સમાન બળવાળા ‘મહોદર’, ‘મહાપાશ્વ’
અને ‘અકપન’ નામના રાક્ષસો રાવણની મેનાનું
રક્ષણ કરે છે ૧૪ લકાનગરી વિષે દશ ખર્વ
રાક્ષસો રાવણના સનિકો તરીકે વસે છે તેઓ
સર્વ માસ-રુધિરનું લક્ષણ કરનારા તથા ઇન્દ્રિય
રૂપ ધરનારા છે એ રાક્ષસ યોદ્ધાઓ સહિત
રાવણે એક વેળા ઇદ્રાદિ લે કપાતોની સાથે યુદ્ધ
કર્યું હતું, જેમા સર્વ દેવો સહિત લે કપાલોને
એ દુરાત્માથી નાસવું પડ્યું હતું’ ૧૫, ૧૬

વિલીપણના વચન સાંભળી રામચ દ્ર યોદ્ધક
વાર વિચાર કર્યો પછી બોલ્યા ‘હે વિલીપણ !
તે રાવણના જે જે પરાક્રમ કહ્યા તે સઘળા હું
યથાથ રીતે જાણું છું, ૧૮ પરંતુ હે રાક્ષસે દ્ર ! હું
તારી આગળ સાથેસાથી પ્રાંતસા કરું છું કે, હું
એ રાવણને તેના પુત્ર ઇદ્રજિત તથા સેનાપતિ
પ્રહસ્ત સહિત હણીશ અને તને લકાનું રાખ્યું
આપીશ ૧૯ ભલે રાવણ કદાચિત્ પાતાળમા કિંવા
રસાતળમા સ તાર્ધ પેસશે અથવા દ્રહ્માને શરણે
જશે તોપણ હવે તે મારા હાથથી જીવતો જનાર
નથી ૨૦ હે વિલીપણ ! હું મારા ત્રણ ભાઈ ઓના
શપથ લઈને કહું છું કે, યુદ્ધમા રાવણને તેના
પુત્ર, મિત્ર અને બધુવર્ગ સહિત હણ્યા સિવાય
હું અયોગ્યમા પ્રવેશ કરીશ નહિ’ ૨૧

અકિલક્રમી રામચ દ્રના વચન સાંભળીને
ધર્માત્મા વિલીપણે મસ્તક વડે પ્રણામ કરતા
કહ્યું ‘હે રઘુવીર ! રાક્ષસોની વધ કરવામા તથા
લકા ઉપર ચડાઈ લઈ જવામા હું તમને યથા
શક્તિ સહાય કરીશ અને સૌથી પ્રથમ જ રાવણની

સેનામાં પ્રવેશ કરીશ. ૧૨૨,૨૩

એ પ્રમાણે પ્રિય વાક્ય બોલનારા વિલીપણને રામચંદ્ર આલિંગન આપ્યું. તે પછી પ્રીતિપૂર્વક લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે માનદા ! હું વિલીપણ પર પ્રસન્ન થયો છું, માટે તું સત્વર સમુદ્રમાંથી જળ લાવ અને મહાબુદ્ધિમાન આ વિલીપણનો રાક્ષસોના રાજ તરીકે રાજ્યાલિપેક કર. ૧૨૪,૨૫

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં જ મહાત્મા લક્ષ્મણે સમુદ્રમાંથી જળ આણીને સર્વ વાનરોની સમક્ષ વિલીપણનો રાજ્યાલિપેક કર્યો. વિલીપણ પર રામચંદ્રની કૃપા થયેલી જોઈને સર્વ વાનરો ‘બહુ સારું, બહુ સારું’ એમ કહી પોતાનો હર્ષ પ્રકટ કરવા લાગ્યા. પછી હનુમાન તથા સુગ્રીવ વિલીપણને પૂછવા લાગ્યા : ‘હે વિલીપણ ! મહાન બળવાળા આ સર્વ વાનરો સહિત આપણે ક્ષુભિત ન થાય એવા મહાદધિની સામે પાર કેમ જઈ શકીશું ? હે રાક્ષસશ્રમ ! જે ઉપાય કરવાથી નદો અને નદીઓના પાતિ સમુદ્રને તરીને આપણે સૌ લોકોમાં જઈ શકીએ, તે ઉપાય તું અમને બતાવ.’

હનુમાન અને સુગ્રીવોનો ઉપયુક્ત પ્રશ્ન સાંભળી ધર્મોત્તમા વિલીપણે અત્યુત્તર આપ્યો : ‘હે વાનરપરો ! હાલમાં બીજે કોઈ પણ ઉપાય ન કરતાં આપણા રાજ રામચંદ્ર સમુદ્રને શરણે જવું એ જ યોગ્ય છે. આ અમિત બળવાળા સમુદ્રને સગર રાજનના પુત્રોએ ખોદેલો છે; તેથી એ સમુદ્ર સગરપુત્રોના વશ મા જન્મેલા રામચંદ્રનું કાર્ય અવશ્ય કરશે જ. ૧૨૬-૩૧

બુદ્ધિમાન વિલીપણનાં વચન સાંભળી વિશાળ શ્રીવાવાળા સુગ્રીવે રામલક્ષ્મણની પાસે જઈ સમુદ્ર પાર જીતરવા માટે સમુદ્રને શરણુ જવા સંબંધી વિલીપણની સલાહ નિવેદન કરી. સ્વભાવથી જ ધર્મોચરણ પર પ્રીતિવાળા મહા-તેજસ્વી રઘુવીરને એ સલાહ ઘણી જ રુચિર થઈ પડી. તેમણે કાર્યકૃષ્ણ સુગ્રીવ તથા લક્ષ્મણને સત્કાર કરવા માટે સ્મિત-હાસ્ય-પૂર્વક કહ્યું : ‘હે લક્ષ્મણ ! વિલીપણની સલાહ

મને યોગ્ય લાગે છે; પરંતુ સુગ્રીવ ઘણો જ તીવ્ર બુદ્ધિવાળો છે અને તું પણ મંત્ર કરવામાં કુશળ છે; માટે આ કાર્યમાં તમે બંને વિચાર કરીને જે યોગ્ય લાગે તે મને જણાવો.’

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી રાસવીર લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવે આદરપૂર્વક કહ્યું : ‘હે નરબાહ ! હાલમાં આપણું સૈન્ય સુખરૂપ ધર્ષ પડે એવી વિલીપણની સલાહ અમને કેમ નહિ રહે ? ૩૨-૩૮ આ ભયંકર સમુદ્ર પર સેતુ બાંધ્યા વિના દેવતાઓ અને અસુરો સહિત ઇંદ્ર પણ લોકોમાં પ્રવેશી શકે એમ નથી; ૩૯ માટે હે રામચંદ્ર ! તમે વિલીપણના કહેવા પ્રમાણે કરો અને વિલંબ ન કરતાં સમુદ્રની પ્રાર્થના કરવાને તત્પર થાઓ, જેથી આપણે સર્વ સેના સહિત રાવણે રહણ કરેલી લોકોમાં પ્રવેશી શકીએ. ૪૦

સુગ્રીવ અને લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી અત્રિ જેમ વેદી ઉપર વિરાજમાન થાય, તેમ રામચંદ્ર સમુદ્રના કિનારા પર દર્શાસન પાથરી તેના ઉપર વિરાજમાન થયા. ૪૧

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુનમકોત આશ્રિત્ય શ્રીરામાયણનું ચુદ્ધમાડમા ૧૯ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦ મો

વાનરજાવણીમાં રાવણનો દૂત-રામ-સુગ્રીવ વચ્ચે ભેદ પડાવવાનો પ્રયત્ન

તતો નિવિદ્ધ મ્મજાતઃ સુમોઘેનાભિપાજિતામ્ ।

દ્વર્ણ રાક્ષસાઽમ્બેત્ય શાદુલો નામ વીયવાન ॥

આ સમયે હચમચા રાવણને ‘શાદુલ’ નામનો એક શુભ દૂત સમુદ્રના કાંઠા પર ફરતો ફરતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. પડાવ નાખી રહેલી અને સુગ્રીવે પાલન કરેલી વાનરસેનાને તેણે દીડી. સર્વ પ્રકારે સાવધ રહેનારી વાનરસેનાને ચોંભરથી સારી રીતે નિહાળીને એ શાદુલ-રાક્ષસ ઉતાવળે લોકોમાં ગયો અને તેણે રાવણને બાણ કરી : ‘હે રાજન ! વાનરો તથા રીંછોની યોગી સેના આપની લોકોની સમીપ આવી પહોંચી છે. અમાપ અને જેમાં કોઈથી પ્રવેશ ન કરી થકાય એ ॥ એ સેના બાણે બીજો

સમુદ્ર જ હોય એવી દેખાય છે! હે મોટી કાંતવાળા રાવણરાય! દશરથ રાજના પુત્ર અને ઉત્તમ સ્વરૂપવાળા ‘રામ-લક્ષ્મણ’ નામના બે ભાઈઓએ સીતાની શોધ કરતાં કરતાં સમુદ્ર-કિનારે આવીને પડાય નાખ્યો છે.^{૧-૫} હે મહારાજ! રામનું સન્ય ચામેરથી દસ યોગ/નનો અવકાશ ઘેરીને પડયું છે. તેનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત તમારે યથાર્થ રીતે બજાવવા જેવું છે.^૬ હે મહારાજ! તમે તમારા દૂતો દ્વારા રામની સેનાનાં બળાબળ સંબંધી શીઘ્ર માહિતગાર થાઓ અને સીતા પાછી આપવી કે મુકોવનું સાંત્વન કરવું, કિંવા પરસ્પર લેહ પડાવવો, એમાંથી જે યોગ્ય લાગે તે કરો.^૭

શાહુલનાં વચન સાંભળી રાક્ષસરાજ રાવણે ‘આ વેળા શું કરવું?’ એ બાબતનો ધોરીક વાર વિચાર કર્યો અને પછો અર્થજોમાં શ્રદ્ધ એવા પોતાના ‘શુક’ નામના દૂતને વ્યવસ્થિત કહ્યું: ‘ઓ શુક! તું મારી આસાથી સત્વર વાનરોના રાજ મુકોવની પાસે જા અને હું કહું તે પ્રમાણે મારો સંદેશો મધુર અને નમ્ર વાણીથી તેને કહે: ‘હે સુગ્રીવ! તું ઉત્તમ કુળમા જન્મેલો છે, મોટા બળવાળો છે અને ઋક્ષરાજનો પુત્ર છે. રામને સહાય કરવામાં તને કોઈ લાભ નથી; તેમ જ રામને સહાય કરવાનું કાર્ય પડતું મૂકવામાં તને કોઈ હાનિ નથી; તો પછો તું મારા જેવા એક મહાબળવાન રાજાની સાથે વ્યથા વેર શા માટે કરે છે? હે કપીશ્વર! તું પાછો ચાલ્યો જા. હું તને મારા ભાઈ સરખો ગણું છું. હે સુગ્રીવ! દશરથપુત્ર રામની સ્ત્રીનું મેં હંરણ કર્યું છે, તેમાં તારું શું બગડ્યું છે? ભલા વનચર! તું તારી કિબ્કિમા મુખેથી પાછો ચાલ્યો જા.^{૧૦, ૧૧} દેવતાઓ અને ગંધર્વો પણ મારી લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કરી શક્યા નથી, તો પછો તમે વાનરો અને રામલક્ષ્મણ મનુષ્યો તોમ્મા કેમ જ પ્રવેશ કરી શકશો?’

રાવણનો સંદેશો લઈને શુકરાક્ષસ પક્ષીનું

રૂપ ધરીને ઉતાવળો આકાશમાર્ગે જિગ્યા અને કેટલીક વારે સમુદ્રના ઉત્તર કિનારા ઉપર આવીને તેણે અદ્ધર રહ્યરહ્ય રાવણનો સંદેશો મુકોવને કહી સંભળાવ્યો. અંતરિક્ષમાં રહેલા શુકરાક્ષસના મુખથી દુરતમા રાવણનો સંદેશો સાંભળીને સર્વ વાનરો એ શુકરાક્ષસને મુદિ-પ્રહારોથી હજાવા માટે આકાશ પ્રતિ જિગ્યા અને તેની પાસે જઈને તેને બળાત્કારે પકડીને પૃથ્વી પર ખેંચી લાગ્યા. જ્યારે વાનરો તેને ગડગડાપાડું મારી પોડવા લાગ્યા, ત્યારે એ રાક્ષસ રઘુવીરને સંભોધી બોલ્યો: ‘^{૧૨-૧૭} હે કાકુત્સ્થ! રાજાઓ કહી પણ દૂતનો વધ કરતા નથી; માટે તમે આ વાનરોને વારો તો ઘણું સારું. જે દૂત પોતાના સ્વામીએ કહેલાં વાક્ય ન કહેતાં પોતાને મનગમતાં વાક્ય કહેતો હોય, તેવા દૂતનો જ વધ કરવો યોગ્ય છે.’^{૧૮}

શુકરાક્ષસનું જેઠ્યુજીત વચન સાંભળીને રામ-ચંદ્રે કહ્યું: ‘વાનરો! તમે એને મારશો નહિ.’^{૧૯} રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં જ વાનરોએ શુક રાક્ષસને છોડી મૂક્યો. વાનરોના લયમાંથી મુક્ત થઈને શુકરાક્ષસ તરત જ પોતાની પાંખોના બળથી આકાશમાં ઊડી ગયો અને અંતરિક્ષમાં રહી કહેવા લાગ્યો: ‘^{૨૦} હે શૌર્ય-સંપન્ન! મોટા બળ તથા પરામર્થવાળા મુકોવ! સર્વ લોકોને રડાવનારા રાવણને હવે મારે અહીંથી જઈને શો પ્રત્યુત્તર આપવો?’^{૨૧}

રાવણના ગુસ્સે દૂત શુકરાક્ષસનું વચન સાંભળીને ઉગ્ર પરાક્રમવાળા અને અત્યંત બળવાળા વાનરરાજ સુગ્રીવે કહ્યું: ‘^{૨૨} હે રાક્ષસ! તું મારો સંદેશો આ પ્રમાણે કહેજે: ‘હે રાવણ! તું મારો મિત્ર નથી કે જેથી હું તારા પર દયા કરું; તેમ જ તું મારો ઉપકર્તા નથી કે જેથી તું મને પ્રિય હોય! હે દશાનન! તું તો મારા મિત્ર રામચંદ્રનો શત્રુ છે, એટલે વાલીની પેઠે સહકુટુંબ તારો વધ કરવો યોગ્ય છે.’^{૨૩} હે રાક્ષસેશ! હું તારા જાતિજનોનો, બંધુઓનો અને પુત્રોનો વધ કરીશ તેમજ

મોટી સેના સહિત લંકામાં આવીને તારી આગી લંકાનગરીને ભસ્મ કરીશ, હે મૂર્ખ રાવણુ ! કદાચ ઈંદ્રાદિ સર્વ દેવતાઓ તારું રક્ષણ કરવા આવે, તોપણ હવે તું રામના હાથથી જીવતો છૂટનારો નથી; કદાચ તું સૂર્ય-મંડળમાં કિંવા પાતાળમાં ભરાઈ પેસીશ અથવા તો શંકરને શરણે બંધીશ, તોપણ રામ તને જીવતો મૂકનાર નથી. હે દુરાચરણી રાવણુ ! તું નહો માનજે કે હવે તારું અને તારા ભાઈ કુંભકર્ણુનું આયુષ્ય આંધો જુટયું છે. હે દશગ્રીવ ! ત્રણ લોક વિષે વસતા પિશાચ, રાક્ષસ, ગંધર્વ અને અસુર-એમાંનો કોઈ પણ રામચંદ્રરૂપી કાળથી તને બચાવી શકે એમ નથી.^{૧૪-૨૧} હે રાવણુ ! વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે અશક્ત થયેલા જટાચુને મારીને તું સીતાને લંકામાં હરી લાગ્યો એમાં તે તે શું પરાક્રમ કર્યું ? જો તારામાં બળ હોત, તો તું રામ-લક્ષ્મણના દેખતાં જ વિશાલાક્ષી સીતાનું હરણ કેમ ન કરત ? હે દુષ્ટ ! આમ છતાં તું કેમ લાજતો નથી ?^{૨૦} હે દુષ્ટ, મહાબળવાળા અને દેવોથી પણ ન જિત્તાય એવા મહાત્મા રघુવીરને હજી તું ઓળખતો નથી. શ્રીમાન રघુવીર તારા પ્રાણને અવશ્ય હરશે.^{૨૦}

આ વેળા વાલિપુત્ર યુવરાજ અંગદે કહ્યું :
‘હે મહાબુદ્ધિમાન વાનરેશ્વર ! આ હત નથી, પરંતુ ગુપ્તચર હોય એમ મને લાગે છે. એણે અતારક્ષમાં રહીને આપણી સેનાની ગણના કરી છે; માટે એને લંકામાં ન જવા દેતાં અહીં જ પકડીને બાંધી રાખવો, એ મને રહે છે.’^{૨૧, ૩૦}

રાજા મુગ્ધીવની આજ્ઞાચતાં વાનરો તરત જ એ રાત્રસને પકડવા માટે જીવે જીડયા અને અનાથની પેઠે વિલાપ કરતા તેને પકડી બાંધી દીધો.^{૨૧} પછી ભયંકર વાનરોથી ખોડાયેલા શુકરાક્ષસે મોટો આક્રોશ કરી રઘુવીરને કહ્યું :
‘હે દશરથનંદન ! આ વાનરો બખારકારે મારી પાંખો; તોટી નાખે છે-તથા આંખો ફેાડી નાખે છે, તમે એમને વારો.’^{૨૨} આશ કરતાં જો મારા

પ્રાણ નીકળી જશે તો હું જન્મ્યો તે દિવસથી આરંભી આજ દિન સુધીમાં જે જે પાપકર્મો કર્યાં હશે, તે તે સઘળાં તમને લાગશે.’^{૨૩}

શુકરાક્ષસનાં દીન વચન સાંભળીને રામચંદ્રે તેને મરણુમાંથી બચાવ્યો અને વાનરોને કહ્યું :
‘હે વાનરો ! ગમે તેવો પણ તે હત છે, માટે એને જીવતો છોડી મૂકો !’^{૨૪}

કવિ શ્રીનાદમહાકવિ મહાનિખળીત આસ્તિકાચ્ય શ્રીરામાયણના
ગુરુકાવ્યા ૨૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

સેતુ બાંધી લંકા પહોંચ્યું

સર્ગ ૨૧ મો

સમુદ્ર ઉપર રામનો ક્રોધ

તતઃ સાગરવેળાયાં વર્માનાસ્તીર્થ રાચવા ।

મજ્જલિ પ્રાઙ્મુક્તાઃ કૃત્વા પ્રતિશિરયે મહોદયે ॥૧॥

હવે સમુદ્રના તટ પર ફળ પાથરી, હાથ ભેડી, પૂર્વ દિશા તરફ મુખ રાખી, રામચંદ્ર શયન કર્યું.^૧ એ વેળા શત્રુમહાન અને રણકુશળ રઘુવીરે સર્પની કૃણા સરખા, અનેક પ્રકારનાં સુવર્ણના આભૂષણોથી વિભૂષિત, મંથિજાડિત સુવર્ણના બાબુળધ તથા મોતીઓની સેરોથી અલંકૃત થયેલા, સ્વકુપવતી ધાત્રીઓના હસ્તો વડે સ્નાનશયને અનેક વાર મંજણાયેલા, પૂર્વ-કાળમાં રક્તચંદન તથા અગરુ વડે ચર્ચાયેલા, શયનવખતે સીતાના મસ્તકનેા સમાગમ થવાથી ગંગાજળ વડે સેવાયેલા, તક્ષક નાગ સરખા શોભતા. સંગ્રામ વિષે પ્રલયકાળ સરખા, શત્રુઓના શોકને વધારનારા, સુહૃદવર્ગને હર્ષ ઉપભવનારા, આભનુલંબિત, સમુદ્ર પર્યંતની પૃથ્વીનું પાલન કરનારા, વારંવાર બાણ છોડવાને લીધે ધનુષ્યની પ્રલંચા અથડાવાથી જેની આંખો પર આઠાં પડી ગયાં હતાં એવા, મોટી પરિઘ સરખા અને હબરો ગાયોનાં દાન આપનારા પોતાના વામ ભુજને મસ્તક નીચે રાખી ઝોશીકું બનાવ્યું. ‘આજે સમુદ્ર મને સેના સહિત સામે પાર ઉતારશે કિંવા (એમ નહિ

ધાય તો) તેનું મેરણ થશે. 'એવો દંઢ નિશ્ચય કરીને રામચંદ્ર સૂતા અને તેમણે શાસ્ત્રીક વિધિથી શુદ્ધ થઈને મૌન ધારણ કર્યું.' ૨-૬

પૃથ્વી પર દહાસન પાથરી તે ઉપર સાવધાન ચિત્ત સૂતેલા રામચંદ્રની શાસ્ત્રાક્રા નિયમ પ્રમાણે ત્રણ રાત્રિઓ વીતી ગઈ. ૧૦ નીતિસ અને ધર્મમાં પ્રોતિવાળા રામચંદ્ર ત્રણ રાત્રિ સુધી પૃથ્વી પર શયન કરીને નદીઓના પતિ સમુદ્રની ઉપાસના કરી. ૧૧ એ પ્રમાણે રામચંદ્ર શુદ્ધ ચાંતઃકરણ પૂર્વક સમુદ્રની યથાયોગ્ય ઉપાસના કરી, તોપણ મંદ બુદ્ધિવાળા સમુદ્ર તેમને દર્શન આપ્યું નહિ; ૧૨ ત્યારે રામચંદ્ર કૌપાય-માન થયા. તેમનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં અને તે પોતાની પાસે જોડેલા લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા : ૧૩ 'હે લક્ષ્મણ ! આ સમુદ્ર ગર્વને લીધે મને પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવતો નથી. શાંતિ, ક્ષમા, સરળતા અને પ્રિય સંભાવણુ ઈત્યાદિ સત્પુરુષના શુભે હજી નહીં આગળ નિષ્કૂળ નીવડે છે. જે માણસ આમ પ્રજ્ઞાવા કરનારો હોય છે, જેનાં ચારિત્ર્ય હલકાં હોય છે, જે અધર્મમાં પ્રવૃત્ત થતાં અવ્યકાતો નથી, જે અહીં તહીં પોતાના શુભે ગાતો ફર્યો કરે છે અને કોઈ પણ પ્રાણી પર કયા રાખતો નથી, તેવા માણસનો સાધારણ જનસમાજ સત્કાર કરે છે, શાંતિ ધરી ગેસી રહેવાથી દેશાંતરમાં તેમ જ સ્વદેશમાં કીર્તિ ફેલાતી નથી. હે લક્ષ્મણ ! શાંતિ રાખવાથી સંજામ વિષે જય પણ મળી શકતો નથી; માટે હે સૌમિત્ર ! આજે હું મારા પરાક્રમ વડે સમુદ્રનો નાશ કરીશ. હે લક્ષ્મણ ! જો, આજે મારાં તીક્ષ્ણ બાણોથી છેદાઈ મરણ પામેલાં ગોટાં મગરમત્સ્યો વડે આખો સમુદ્ર છવાઈ જશે. હે લક્ષ્મણ ! આજે હું મોટા જળસર્પોને, મત્સ્યોને તેમ જ હસ્તીઓની સડોને છેદી નાખીશ અને નાના પ્રકારના શંખો, છીપલીઓ, મત્સ્યો તથા

જૂઠાના ભરેલા આખા સમુદ્રને મારાં જ્વલંત બાણો વડે શોષી નાખીશ. હું ક્ષમા રાખીને બેઠો છું તેથી સમુદ્ર મને નિર્જળ પારે છે. આવા હજી નહીં આગળ ક્ષમાગ્રણ દર્શાવવો એ ધિક્કારને પાત્ર છે. હે સૌમિત્ર ! શાંતગુણ દર્શાવવાથી સમુદ્ર મને પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડતો નથી; માટે લાયક, મારું ધનુષ્ય અને ઝેરી સર્પ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણ ! આજે હું સમુદ્રને સૂકવી નાખીશ; એટલે સર્વ વાનરો પળે ચાલીને સુખપૂર્વક લંકામાં પ્રવેશ કરશે. હે લક્ષ્મણ ! હજારો તરંગોવાળા આ અશુભ સમુદ્રને હું આજે મારા કાંધથી ક્ષુભિત કરીશ અને મારાં બાણો વડે તેની મર્યાદા તોડી નાખીશ. કદાપિ બળવાન રાક્ષસો સમુદ્રનું રક્ષણ કરતા હશે, તોપણ હું આજે તેને નિશ્ચય શોષી નાખીશ. ૧૪-૧૬

પછી રઘુવીરે ધનુષ્ય અહણ કર્યું. કોધને લીધે તેમની દષ્ટિ વિકરાળ થઈ ગઈ અને પોતે પ્રલયકાળના પ્રજ્વલિત અગ્નિ સરખા હુધંધં જણાવા લાગ્યા. ૧૭-૨૫ રામચંદ્રે ધનુષ્ય સંજ્ઞ કરી, તેના ઘોર ટંકારવથી આખા જગતને બળભળાવી દીધું અને ઇંદ્ર જેમ વજ્રપ્રહાર કરે તેમ સમુદ્ર ઉપર તીવ્ર બાણ છોડવા માંડ્યાં. ૨૬ તેજથી ઝળહળતાં રઘુવીરનાં તીક્ષ્ણ બાણો ઉપરાઉપરી સમુદ્રના જળમાં પડવા લાગ્યાં; તેથી તેમાંનાં જળચર પ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં. એ વેળા મત્સ્યો અને મગરોથી તારેલુ સમુદ્રનું જળ ઊછળવા લાગ્યું તથા બાણોના વેગથી ઉત્પન્ન થયેલા વાયુને મોટા મુસવાટો સંભળાવા લાગ્યો. એકાએક આખો સમુદ્ર ફોલ પામ્યો, મોટા તરંગો ઊછળીને એકબીજા સાથે અડળાવા લાગ્યા અને ધુમાડાના મોટેમોટા જણાવા લાગ્યા. ચક્રચકિત નેત્રવાળા અને મોટી મોટી ફણાવાળા સર્પો તથા પાતાળમાં વસનારા બળવાન દાનવો 'ત્રાહિ ત્રાહિ' પોકારવા લાગ્યા. જળચર પ્રાણીઓ સહિત સમુદ્રના હલચલે તરંગો વિધ્યાચળ અને મંદરાચળ બેટલા ઊંચા ઊછળતા હતા. ૨૭-૩૧ એકસામટા ઊછળતા તરંગો પરસ્પર અડળાવાથી

- મરણ પામ્યા પછી પ્રાણીઓના શબ જળ ઉપર નહે છે.

જ્યારે અમોઘ પ્રહાર જોયું ત્યારે જ સમુદ્ર રાખને શરણુ યથા

તપ, ઉપાસના અને બાણેને પાણી નહિ સહારવાથી છેવટ મીરામે પ્રહારે સમુદ્ર પ્રહાર ઉઠાવ્યું !
પણ તે જોતાં જ સમુદ્ર માનવરૂપે મહત્તી મહિમોના થાળ ભરાવી શરણે આવ્યો અને પ્રાર્થના કરીને
તે અમોઘ પ્રહારે થોડાંને બદલે ચાર તથા પાંચોની જ ઉપર સમુદ્ર કાઠ્યું' [૫૪ ૮૭૧

લંકા જવા માટેનો સો યોજનનો સેતુ કેવી રીતે બંધાયો ?

શ્રીરામની આજ્ઞા અને નવ નીલગ્રી યોજના મુજબ નંનિકેન્ન મુલ્લજ્જ પંચો પડે નેત્રાં નેત્રાં ૬૩. ૧૪.
ખપ્પુર પોને નાદીન નામુદ પૂરના યાશ્વોઃ ન્યાયો નામ્વજ્જ દેવનાં ચેત્ત પચાન મયેા [૬૪ ૮૪

અને રાક્ષસો તથા જળચર પ્રાણીઓ એક-એક ગભરાઈ જવાથી સમુદ્રમાં ભારે ધોંધાટ મચી રહી. ૩૨

વારંવાર પોતાનું મોઢું ધનુષ્ય ખેંચી બાણ વરસાવતા અને શ્રમને લીધે દીર્ઘ શ્વાસ લેતા રામચંદ્રને જોઈ, સુમિત્રાનંદન લક્ષ્મણે તેમની પાસે જઈ તેમનું ધનુષ્ય પકડી રાખ્યું અને બાણ નાંહ મૂકવા માટે વિનંતિ કરવાં કહ્યું : ૩૩ 'હે શરવીરોમાં અગ્રગણ્ય રઘુવીર ! સમુદ્રને શોષણ કર્યા વિના પણ તમારું કાર્ય પાર પડે એમ છે; તો પછી આમ કંઈ કરવાની શી આવશ્યકતા છે ? તમારા જેવા સાધુ પુરુષો કાંધને વશ થતા નથી. હે આર્ય જાતા ! તમે તમારા લાંબા કાળના સદાચરણ તરફ દૃષ્ટિ કરો.'

આ વેળા અંતરિક્ષમાં ગ્રુમરૂપે ભિભેલા બ્રહ્મપિઓ તથા દેવપિઓ પણ 'હે રામ ! આ કષ્ટરૂપ કાર્ય કરવું જવા દો' એમ મોટા સાદે મોઢી હાંકીકાર કરવા લાગ્યા. ૩૪૩૫

ર્ષત શ્રીયાન્મીઃ મદાર્ણામણીત આદિત્યઃ ભોરામાણ્યના
યુદ્ધકંઠા ૨૧ મો સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૨ મો

સેતુબંધન અને સાગરસંતરણ

અથોવાચ રઘુવ્રજા સાગરં વાળ્યં વચઃ ।

જવાઈ શોષયિષ્યામ સપાતાઠં મહાગમ્ ॥ ૧ ॥

પછી રામચંદ્ર સમુદ્ર પ્રત્યે દારૂણ વચન કહ્યાં : 'હે સાગર ! આજે હું પાતાળ પર્યંત તારા જળને શોષી નાખીશ. ૧ હે મહોદધિ ! આજે મારાં બાણોથી તારું જળ સુકાઈ જવાને લીધે તારે વિષે રહેતાં હંભરો પ્રાણીઓના નાશ થશે અને જળને ઠંડાણે ધૂળ બિરો. ૨ હે દાનવોના નિવાસ રૂપ સાગર ! તું જળથી વૃદ્ધિ પામેલો હોવાને લીધે મારા પરાક્રમને ભણતો નથી, પણ આજે મારા ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં અસંખ્યાત બાણસમૂહોથી તારા ઉપર સેતુ બાંધીશ અને વાનરો પગે ચાલતા સામે પાર જશે. હે ગર્વ-યુક્ત સમુદ્ર ! તું નિશ્ચય માનજો કે, આજે મારા હાથથી તને મોટો સંતાપ થશે.' એ પ્રમાણે

કહી મહાબળવાન રઘુવીરે બ્રહ્મદંડ સરખા એક બાણ વિષે બ્રહ્માસનો પ્રયોગ કરી તેને ધનુષ્ય પર ચડાવ્યું અને પ્રત્યંચા ખેંચી. ૩-૫ રામચંદ્રે બ્રહ્માસ ચડાવી ધનુષ્ય ખેંચ્યું, ત્યારે બહુ પૃથ્વી અને આકાશ ક્ષતતાં હોય તેવો ભારે કડાકો થયો, પર્વતો કંપાયમાન થયા, સર્વન અંધકાર છવાઈ ગયો, દિશાઓ પ્રકાશરહિત થઈ ગઈ, સરોવરો અને નદીઓનાં જળ હઠોળાઇ ગયાં, ૭ નક્ષત્રો સહિત સૂર્ય-ચંદ્રની ગતિ ત્રાંસી થઈ ગઈ, સૂર્યનો પ્રકાશ હોવા છતાં આકાશ અંધકારવાળું જણાવા લાગ્યું અને આકાશમાં ઉપરાઉપરી વીજળીઓના ઝળકારા સાથે મોટા-મોટા કડાકા થવા લાગ્યા. ૮ પરિવહ વગેરે દિવ્ય વાયુઓ મોટા વેગથી વાવા લાગ્યા, વૃક્ષો તડાતડ વૃટી પડવા લાગ્યા; આકાશમાં વાદળાં ચડી આવ્યાં, ૧૦ વાયુના સપાટાથી મોટાં મોટાં પર્વતશિખરો વૃટી પડવા લાગ્યા, આકાશ વિષે મોટો ગડગડાટ થવા લાગ્યો, વાદળોમાંથી વીજળીઓ પડવા લાગી, અગ્નિ વરસવા લાગ્યો, ઉલ્કાપાત થવા લાગ્યા અને દૃષ્ટિગોચર થનારાં તથા દૃષ્ટિગોચર નહિ થનારાં પ્રાણીઓ ભયભીત થઈને વીજળી સરખો ધોર નાંદ કરવા લાગ્યા. આવો ઉત્પાત જોઈને સઘળાં ભૂતપ્રાણીઓ ઉલ્લગ પાયાં અને પૃથ્વી પર લપાઈને સૂઈ ગયાં. તેઓ ભયને લીધે જરા પણ હાલતાં-ચાલતાં ન હતાં. એ વેળા હસ્તીઓ, રાક્ષસો અને જળચર પ્રાણીઓથી ભરેલો ભયંકર ધુધવાટ કરતો તથા મોટી મોટી છાનો નાખતો સમુદ્ર મર્યાદા ઓળંગીને એક ચોળન સુધી વધી ગયો. ૧૧-૧૫ નદીઓના પતિ સમુદ્ર મર્યાદા મૂકી; પરંતુ શત્રુમહંત રઘુવીર જે સ્થળે ઊભા હતા, તે સ્થળેથી એક ડગણ પણ હટ્યા નહિ.

ત્યાર પછી જેમ ઉદયાચળમાંથી સૂર્ય ઉદય પામે, તેમ જળના મધ્યભાગમાંથી તેજસ્વી કુણાવાળા ચપો સહિત સમુદ્ર પોતાનું દિવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી પ્રકટ થયો. તેના વળું ચક્રચકિત-વેરૂચંભણ જેવો હતો, તેણે જી ચી ભતનાં સુવર્ણ-

ના આભૂષણો પહેર્યા હતા, તેના નેત્ર કમળ સરખા હતા, તેણે રક્તવર્ણના પુષ્પ અને રક્ત વસ્ત્ર ધારણ કર્યા હતા તથા મસ્તક પર બીજા બીજાના પુષ્પોથી ગૂંથેલો મુકુટ પહેર્યો હતો એ સમુદ્રની બીજા પાણી બીજા બીજાના મુવર્ણોભરણે તથા તેમને પોતાને વિષે ઉત્પન્ન થયેલા રત્નોના હાર ધરણ કર્યા હતા હિમાલયની પેઠે અનેક પ્રકારની ધાતુઓથી શોભતો, મેઘમૂઠા તથા વાયુથી ઊછળતી છાનોવાળો અને ગંગા તથા સિંધુ વગેરે મુખ્ય મુખ્ય નદીઓથી વીંટાયેલો એ સમુદ્ર 'હિરામયદ્ર' હો તમારે શરણે છું એમ બોલતો બાણ સાધી બેઠેલા રામચંદ્રને શરણે આવ્યો અને હાથ ભેડી બોલ્યો 'હિરાધવ' હિરણ્ય 'પૃથ્વી, જગ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ મહાભૂત નિરતર પોતાની વાલાવિક સ્થિતિમાં જ રહે છે ૧૧-૨૩ તે પ્રમાણે હું મારી સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં રહેલો હોવાથી અગાધ અને ઊતરી ન શકાઉં તેવો છું જો હું અગાધ ન હોઉં તો મારામાં વિકાર થયો ગણાય હે રાજપુત્ર! તમારે સેના સહિત સામે પાર જવું છે, પરંતુ હું કામનાથી, લોભથી કે ભયથી જુરુ એમ નથી, ૨૪, ૨૫ હતા હે રઘુવીર! થોડું-ઘણું હું જામીને પણ હું તમને સામે પાર જવાનો માર્ગ કરી આપીશ હે રામ! તમારી સેના મને ઊતરીને સામે પાર જશે ત્યાં સુધીમા મારે વિષે વસતા મગર વગેરે જળચર પ્રાણીઓ તમારી નેત્ર પર પ્રહાર કરશે નહિ હે રાધવ! સર્વ પ્રકારે હું વાતરોને સામે પાર જવામાં સહાય કરીશ'

સમુદ્રના વચન સાંભળી રઘુવીરે કહ્યું 'હે સાગર! તું ભલે આવ્યો, પરંતુ મેં ધનુષ્ય ઉપર જે આ અમાધ બાણ ચડાવ્યું છે, તે કદી પાછું ઊતરે એમ નથી, માટે તું જ કહે કે આ અમાધ બાણ હું કયા યથે મૂકું?'

રામચંદ્રનું વચન સાંભળીને તત્વા ધનુષ્ય પર ચડાવેલું અમાધ બાણ ભેદને મહોદધિએ કહ્યું 'હે રઘુવીર! એમ તમે સર્વ લોકમાં વિખ્યાત

છો, તેમ સર્વ વિખ્યાત એવો 'મુકુટ' નામનો એક અતિ પવિત્ર પ્રદેશ મારાથી ઉત્તરે આવેલો છે ૨૬-૨૮ ત્યાં ભય કર કર્મ કરનારા તથા ભય કર કપવાળા આહીર આદિ જાતિના ઘણા ચોર લોકો વસે છે અને તે પાપીઓ મારું જળ પીએ છે ૩૦ એ પાપકર્મી દુષ્ટોના નિર્ણયથી ઊપજતું હું જ મારાથી સહન થઈ શકતું નથી, માટે હે રામ! તમે આ દિવ્ય બાણને તેઓ ઉપર નંદી સફળ કરો ૩૨

મહોદધિનું વચન સાંભળી રામચંદ્રે પોતાનું દિવ્ય બાણ તેના કહેવા પ્રમાણે ઉત્તર દિશા તરફ મક્યુ ૩૨ વળ સરખું પ્રગણિત રામનંદનું બાણ પ્રવેશીત 'દ્રમકુય' નામના પ્રદેશમાં જઈને પડ્યું, એથી એ પ્રદેશનું 'મરુકાતાર' એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું ૩૩ રામચંદ્રનું બાણ પડવાથી પૃથ્વી ફાટવાને લીધે મોટો ધડાકો થયો અને પાતાળ ક્ષત્રીને તેમાંથી જળ બહાર નીકળી આવ્યું ૩૪ બાણ પડવાના સ્થળે જે મોટો ખાડો પડ્યો તેનું 'મણ્ડુપ' એવું નામ વિખ્યાત થયું એ મણ્ડુપમાં સમુદ્રના જેવું અપૂર્વ જળ ભરાઈ આવ્યું ૩૫ બાણ પડતી વેળા પૃથ્વી ફાટવાથી અતિ દારણ રાખેલો અને આસ પાસનું જળ મુકાઈ ગયું ૩૬ જગરહિત થવ ને લીધે તે પ્રદેશનું 'મરુકાતાર' નામ પ્રખ્યાત થયું એવી રીતે મરુકાતાર પ્રદેશનું જળ શોષી લઈને દેવ સરખા પરાક્રમવાળા દશરથનંદન રઘુવીરે તેને વરદાન આપતા કહ્યું 'આ મરુકાતાર પ્રદેશમાં જળ નહિ હોવા છતાં પણ તેમ પશુઓ સુખથી રહેશે પણા શોષો થશે નહિ ફળ મૂળ તથા રસ વગેરેની નીપ સારી થશે, પૃથ્વી રક્તાતળ રહેશે ગાયો વગેરે દૂધ આપશે અને સુખ ધવાળી જાતજાતની ઔષધિઓ થશે' એ પ્રમાણે રામચંદ્રન વરદાનથી એ મરુકાતાર પ્રદેશ સારા રત્નકનવાળા થયો ૩૭ ૩૮

રામચંદ્રના માનુથી મરુકાતાર પ્રદેશ જળ રહિત થયો, ત્યારે નદીઓના પતિ સમુદ્ર સર્વ

શાસ્ત્રોના તરવને બાણનારા રઘુવીર પ્રત્યે કહ્યું :
‘હે સૌમ્ય ! તમારી સેનામાં રહેલો નવ વાનર
વિશ્વકર્માનો પુત્ર છે. તેણે પિતાના પિતા પાસેથી
ઉત્તમ વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તે તમારા
પર પ્રોતિષ્ઠાળો પણ છે. એ નવ વાનર મોટા
હિંસાહીન મારા પર સેતુ બાંધશે. હું તે સેતુને
મારા જળ પર ટકાવી રાખીશ. હે રાધવ ! એ
નવ વાનર તેના પિતા વિશ્વકર્માના જેવો જ
ઉત્તમ કારીગર છે.’

એટલું કહી સમુદ્ર અંતર્હિત થયો. પછી નવ
વાનરે રામચંદ્રની આગળ આવી કહ્યું : ‘હે
રઘુવીર ! સમુદ્ર જે કહ્યું તે સત્ય છે. મારા
પિતાના વરદાનના પ્રભાવથી હું આયત વિસ્તાર-
વાળા આ સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધીશ. હે રામ !
આજે મને નિશ્ચય થાય છે કે આ લોકાવયે
હજીનને વશ કરવા માટે હંડના જેવો બીજો
એકે ઉપાય નથી. જે માણસો કૃતમ્મો હોય છે,
તેઓ પર ક્ષમા રાખવી અશ્વત્થાનેઓની સાથે
શાંતિથી વર્તવું કિંવા તેઓનો સત્કાર કરવો
એ સઘળું ધિક્કારવા લાયક છે. ૪૦-૪૧ આ
સમુદ્રને તમારા પર્વજ સગરપુત્રોએ જોદેલો
છે, છતાં તે આજે કૃતમ્મ થયો છે; બ્યારે તમે
તેને હંડ દેવા ત્યાર થયા ત્યારે તેને પ્રત્યક્ષ
થઈને પોતાના પર સેતુ બાંધવાની સચવા
કરી છે. ૪૨ હે રાધવ ! પૂર્વે મંદરાચળ વિષે
મારા પિતાએ મારી માતાને વરદાન આપ્યું
હતું કે, ‘હે દેવી ! તને મારા જેવો પરાક્રમી
પુત્ર થશે.’ ૪૩ એ વિશ્વકર્માનો હું ઔસ્સ પુત્ર
છું અને મારું કળાકૌશલ્ય તેમના મરણ જ
છે. આજ સુધી તમે મને આ બાબતમાં
કાંઈ પૂછ્યું ન હતું, એટલે વિના પ્રસંગે મેં
મારા શુભોદ્ગત વર્ણન તમારી આગળ કર્યું ન
હતું. ૪૪ હે રામ ! હું સમુદ્રઉપર સેતુ બાંધવા
સમર્થ છું, માટે તે કાર્ય કરવાની વાનરોને
આજે જ આજ્ઞા આપો. ૪૫

નવ વાનરનાં વચન સાંભળીને રામચંદ્રે
વાનરોને આજ્ઞા આપી, એટલે તરત જ હપિત

થયેલા પ્રાઠ દેહવાળા હબરો અને લાખો
વાનરો ધાડાં જંગલોમાં નીકળી પડ્યા અને
મોટાં મોટાં વૃક્ષો ઉખેડી પાડી સમુદ્ર પ્રત્યે
જેંચી આણવા લાગ્યા. તે વાનરો સાલ, અશ્વ-
કર્ણ, ધાવડો, વાંસ, કેવડો, અર્જુન, ડરેણ,
તાલ, તિલક, તગર, બીલી, સપ્તપર્ણ, આળો
અને આસોપાલવ વગેરે જાતજાતનાં વૃક્ષો જેંચી
લાવી સમુદ્રને પૂરવા લાગ્યા. ૪૦-૪૨ કેટલાક
સુખ્ય વાનરો ઈંદ્રધ્વજ સરખાં મોટાં વૃક્ષોને
મૂળ સહિત તેમજ મૂળરહિત જેંચી આણવા
લાગ્યા; કેટલાક વાનરો તાલ, ઘાંઝમ, નાળિયેરી,
બહેડાં, કેરડાં, ખેરસલ્લી અને લીમડા આદિ
વૃક્ષો ચોમેરથી જેંચી આણવા લાગ્યા. મોટા
દેહવાળા અને અત્યંત બળવાળા કેટલાક વાનરો
હાથીના દેહ જેવડી મોટી મોટી શિલાઓ તથા
પર્વતશિખરો ઉખેડીને ચહેલાઈથી લાવી રાકાય
તેવાં સાધનો દ્વારા સમુદ્રમાં ઘસડી લાવવા
લાગ્યા. ૪૩-૪૬ બ્યારે મોટાં મોટાં પર્વતશિખરો
સમુદ્રમાં નાખવામાં આવતાં હતાં, ત્યારે સમુદ્રનું
જળ ઉચે ઊછળતું હતું અને પાણી નીચે પડતું
હતું. મોટી મોટી શિલાઓ પડવાથી આળો
સમુદ્ર ખળબળી ઊઠ્યો. કેટલાક વાનરોએ સેતુ
વાકોનુકો ન થાય એટલા માટે લાંબી દોરીઓ
આવી રાખી હતી. એ પ્રમાણે નવ વાનર નવ
અને નદીઓના પત સમુદ્ર ઉપર સો ચોરબનો
વિશાળ સેતુ બાંધવા લાગ્યા. એ વેળા રામચંદ્રની
આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનાર. સર્વ વાનરો સેતુ
બાંધવાના કાર્યમાં નહને સહાય કરવા લાગ્યા.
કેટલાક હંડ પ્રહણ કરી ઊભા હતા, કેટલાક
વૃક્ષ વગેરે ચોપતા હતા અને કેટલાક મેઘ
તથા પર્વત જેવડાં મોટાં મોટાં પુષ્પયુક્ત વૃક્ષ
તેમજ સૂકાં કાછો લાવી આપતા હતા. ૪૭-૪૯
હાનવો સરખા પરાક્રમી કેટલાક વાનરો પર્વત
જેવડી શિલાઓ તથા નિર્ગિશખરો ઉપાડીને
દોડ્યા આવતા હતા. તેઓ બ્યારે મોટી મોટી
શિલાઓ અને પર્વતો ઉપરઉપરી સમુદ્રમાં
નાખતા હતા, ત્યારે ઘોર શબ્દ થતો હતો. ૫૦, ૫૩

સત્વર કાર્ય કરનારા, મોટી કાયાવાળા, ઉતાવળી ગતિવાળા અને લય'કર પરાક્રમવાળા બળવાન વાનરોએ પહેલે દિવસે ચૌદ યોજન સેતુ બાંધ્યો. બીજે દિવસે બીજા વીસ યોજન, ત્રીજે દિવસે બીજાં ચોક્વીસ યોજન, ચોથે દિવસે બાવીસ અને પાંચમે દિવસે બાકીના ત્રેવીસ યોજન મળી કુલ સો યોજન લાંબો સેતુ બાંધીને સામેના કિનારા સાથે સાંધી દીધો. ૧૪-૧૮

વિશ્વકર્માના પુત્ર અને વિશ્વકર્મા સરખા કાર્યકુશળ નર વાનરે સો યોજનનો સેતુ બાંધી સર્વને આશ્ચર્યચકિત કર્યો. ૧૯ સમુદ્ર પર નર વાનરે બાંધેલો સુંદર સેતુ આકાશમાં રહેલા સ્વાતિપથ સરખો શોભતો હતો. જ્યારે સેતુ પૂરેપૂરો બ'ધાઈ રહ્યો, ત્યારે દેવતાઓ, ગંધર્વો, સિદ્ધો અને મહાપિચ્છો નર વાનરનું એ અતિ હુકર કાર્ય જોવા માટે અંતરિક્ષમાં આવી બિલા રહ્યા અને દશ યોજન પહોળા તથા સો યોજન લાંબા સેતુને જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. કાર્ય સિદ્ધ થયેલું જોઈને સર્વ વાનરો દ્રુઢવા તથા ગજ'વા લાગ્યા. મનથી પણ ન વિચારી શકાય એવી રીતે રચાયેલા અને અદ્ભુત હોવાથી રૂંવાં બિભાં કરે એવા સેતુને જોઈ સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ આશ્ચર્યચકિત થયાં. અત્યંત બળવાળા કરોડો અને અબજો વાનરો તો સેતુ બાંધતાં બાંધતાં જ સમુદ્રને સામે પાર પહોંચી ગયા. સમુદ્ર ઉપર સારી રીતે રચાયેલો વિશાળ સેતુ સોના મસ્તકમાં પુરેલા સૌમત (સેથા) સરખો શોભતો હતો. ૭૦-૭૧

સેતુ બ'ધાઈ રહ્યા પછી વિભીષણ પોતાના મંત્રીઓ સહિત હાથમા ગદા લઈને શત્રુઓના શૂન સમાચાર મેળવવા માટે સમુદ્રની સામે પાર જઈ બિલો. એ વેળા મુગ્ધો સત્યપરાક્રમી રઘુવીરને કહ્યું : ૭૨ 'હે રાઘવ ! તમે હનુમાનના ખલા પર બેસો અને લક્ષ્મણને અંગદના ખલા પર બેસવા દો. હે શૂરવીર ! અનેક નાતનાં મત્સ્યોથી ભરેલો આ સમુદ્ર ઘણો વિશાળ છે, માટે આ બન્ન વાનરો તમને બંધીકરે

આકાશમાર્ગે જશે. ૭૩ મુગ્ધોવનું વચન માન્ય કરી ધનુષ્યને ધારણ કરનાર શ્રીમાન રામચંદ્ર લક્ષ્મણને સાથે રાખી વાનરસેનાની આગળ ચાલવા લાગ્યા. મુગ્ધોવ પણ તેમની સાથે ચાલતો થયો. બળવાનાદિ કેટલાક મુખ્ય વાનરો સેનાના મધ્ય ભાગમાં ચાલતા હતા; કેટલાક પડખે ચાલતા હતા; ૭૪, ૭૫ કેટલાક જળમાં પડીને તરતા હતા; કેટલાક માર્ગની વચ્ચે ચાલતા હતા અને કેટલાક ગરુડની પેઠે આકાશમાં બેસતા જતા હતા. સમુદ્ર ઓળંગતી એ વાનર-સેનાના લય'કર કોલાહલ આગળ ક્ષુભિત થયેલા સમુદ્રની ગર્જના ઢંગાઈ જતી હતી. ૭૬, ૭૭

નર વાનરે બાંધેલા સેતુ ઉપર ઘઈને વાનરોની મોટી સેના સમુદ્રના દક્ષિણ કાંઠા પર આવી પહોંચી અને ત્યાં તેણે ધણું મૂળ, ફળ, તથા સ્વાદિષ્ટ જળવાળા સાગરના તટ પર મુગ્ધોવની આજ્ઞાથી પકાવ નાખ્યો. ૭૮ રામચંદ્રનું અદ્ભુત અને હુકર કર્મ જોઈને સર્વ દેવતાઓ, સિદ્ધો, ચારણો તથા મહાપિચ્છો તેમની આગળ આવ્યા અને આકાશગંગાના પવિત્ર જળ વડે તેમના પર પૃથક્ પૃથક્ અભિષેક કરી કહેવા લાગ્યા : ૭૯ 'હે નરદેવ ! તમે શત્રુઓ પર જય મેળવો અને સમુદ્ર પર્થ'તની પૃથ્વીનું લાંબા કાળ મુઘી પાલન કરો. એ પ્રમાણે સેતુબંધનના કાર્યથી પ્રસન્ન થયેલા દેવતાઓએ બ્રાહ્મણોથી સંતકાર પામેલા રઘુવીરને આશીર્વાદ આપ્યો. ૮૦

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યમણિત વલ્લભાચાર્ય મીરામચર્યા મુકાંડકથા ૨૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૩ મો

લવાનકે ચુદંતા પૂર્વીચહંતા : શકુનવિચાર
નિમિત્તાનિ નિમિત્તજ્ઞો દૃષ્ટ્વા લક્ષ્મણવૃજન :
લૌકિકિર્નિ સંપાર્વવૃજ્ય રૂદ્રં વચનમવગ્રીત ॥ ૧ ॥

પછી શકુનશાસ બળુનારા શ્રીમાન રામ-ચંદ્ર તે સમયે થતા શકુને જોઈ પોતાના નાના ભાઈ લક્ષ્મણને લેટી કહ્યું : ૧ 'હે લક્ષ્મણ ! હવે આપણે શીતળ જળવાળાં તથા ફળયુક્ત વૃક્ષોવાળાં સુંદર વન ચોધીને તમાં રીંછ-વાનર

વગેરેની સેનાને જુદા જુદા વિભાગમાં વ્યુહ-
રચના અનુસાર ગોઠવવી જોઈએ.^૨ મને લાગે છે
કે હવે થોડા સમયમાં જ રીંછ, વાનર તથા
રાક્ષસાદિ સર્વ વીર પુરુષોનો સંહાર કરે એવો
મોટો ભય આવી પડશે.^૩ હે ભાઈ! જોને,
આ ધૂળ સહિત વટેાળિયો ચડે છે, પૃથ્વી કંપે
છે, પર્વતોનાં શિખરો ધ્રુવે છે, વૃક્ષો મૂળમાંથી
ઊખડી પડે છે.^૪ ધૂસરા વણવાળા અને ખરાખ
દેખાવવાળા મેઘો કઠોર ગર્જના કરતા રુધિર-
મિશ્રિત જળ વરસાવે છે;^૫ રાતા ચંદનના સરખા
વણવાળી સંધ્યા ઘણી જ ભયંકર લાગે છે,
પ્રજ્વલિત થયેલા સૂર્યમંડળમાંથી અંગારા વરસે
છે;^૬ દીન થયેલાં તથા ફર એવાં પશુપક્ષીઓ
સૂર્યના સામું જોઈને મોટો ભય ઉપજાવે એવા
અમાંગલિક શબ્દ કરે છે; ચંદ્ર પોતાનો પ્રકાશ
ઝાંખો પડવાને લીધે લોકોને સંતાપ આપે છે
અને જાણે સર્વ લોકોનો ક્ષય થવાનું સૂચવતો
હોય એમ રાતા, કાળા પરિવેશ સહિત તે ઉદય
પામેલો છે.^૭ હે ભાઈ! સૂર્યની આસપાસ
પણ નાનું, ભયંકર, કદી નહિ જોયેલું તેમ જ રાતા
વણુંનું ફૂંકાણું દેખાય છે. વળી હે લક્ષ્મણ!
નિર્મળ સૂર્યમાં કાળો ડાઘ જોવામાં આવે છે.^૮
ઘણી ધૂળ ઊડવાથી નક્કરો પ્રકાશરહિત થઈ
ગયાં છે. હે લક્ષ્મણ! આ સર્વ દુઃશકુનો ત્રણે
લોકોનો ક્ષય થવાનું સૂચવે છે.^૯ કાગડો, આજ
તથા ગૃધ્ર આદિ ફર માણીઓ એકાએક નિર્ભય-
પણે નીચે ઊતરી આવે છે અને શિયાળવા ભય
ઉપજાવે એવા અમાંગલિક સ્વર રડે છે.^{૧૦} હે
ભાઈ! આ સર્વ ઉત્પાતો ઉપરથી મને લાગે છે
કે હવે થોડા સમયમાં જ વાનરો તથા રાક્ષસોએ
પરસ્પર ફેંકેલાં પર્વતશિખરો, ત્રિશુળો અને
તરવાર વગેરે હથિયારો વડે આ પૃથ્વી પર
માંસનો કીચડ થશે તથા લોહીની નીકો વહેશે.^{૧૨}
હે લક્ષ્મણ! આજે જ આપણે સર્વ વાનરોને
સાથે લઈને રાવણે પાલન કરેલી દુર્ધર્મ લંકા-
નગરી પર અતિ ઉતાવળે અકબળ કરીશું.^{૧૩}

એટલું કહીને સંપ્રામમાં શત્રુઓનો પરાભવ

કરનારા ધનુર્ધારી રામચંદ્ર લંકા તરફ ચાલવા
માંડયું.^{૧૪} ત્યારે રાક્ષસોનો વધ કરી રઘુવીરનું
ત્રિય કરવાની દૃઢ ઈચ્છાવાળા સર્વ વાનરો પણ
સુગ્રીવ તથા વિભીષણની સાથે મોટી ગર્જના
કરતા રામચંદ્રની પાછળ જવા લાગ્યા. અત્યંત
પરાક્રમવાળા વાનરોની આત્મી એટા જોઈને
રામચંદ્ર અત્યંત સંતુષ્ટ થયા.^{૧૫,૧૬}

હાલ મીઠાભોઈ મહાશૂનમણીત આસ્થિય શ્રીરામાચાર્ય
કુર્ચકામા ૨૩ મે સગ સમપ્રત

સર્ગ ૨૪ મો

વાનરસંન્યની વ્યુહરચના-રાવણનો

ક્રોધ અને ગર્વ

સા વીરસમિતી રાજા ભરરાજ વ્યવસ્થિતા ।

શશિના શુભનક્ષત્રા પોષ્ણમાતીવ શરદી ॥૧॥

નિર્મળ નક્ષત્રોવાળી શરદપૂનમની રાત્રિ
જેમ ચંદ્ર વડે શોભે, તેમ શૂરવીર યોદ્ધાઓવાળી
અને ઉત્તમ રીતે વ્યુહરચનામાં ગોઠવાયેલી
વાનરસેના રઘુવીર વડે અત્યંત શોભતી હતી.^૧
એ વેળા સમુદ્ર સરખા વાનરસંન્યના વેગથી
અત્યંત પીડિત થયેલી પૃથ્વી ત્રાસ પામીને
કંપાયમાન થઈ.^૨

વાનરસંન્ય આગળ વધ્યું અને લંકાનગરીની
લગભગ આબુ, ત્યારે ફેંવાં ઊભાં કરે એવો,
લંકામાં થતો રાક્ષસોનો તથા ભેરી, મૃદંગ
વગેરેનો તુસુલ ધ્વનિ તેમના સાંભળવામાં
આવ્યો. એ ધ્વનિ સાંભળી ભયભીત ન થતા
અત્યંત ઉત્સાહમાં આવેલા વાનરો તે ધ્વનિ
સહન ન થઈ શકવાથી તેની સામે મોટી મોટી
ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. વેગથી આકાશમાં
ચડેલા મેઘની ગર્જના સરખી એ વાનરોની
ગર્જનાઓ લંકામાં વસતા રાક્ષસોના પણ સાંભ-
ળવામાં આવી.^{૩-૫}

ચિત્રવિચિત્ર ધ્વજ-પતાકાવાળી રાવણની
લંકાનગરી દૂરથી જોવામાં આવી કે તરત જ
શ્રીમાન રામચંદ્રને સ્તૂતા સાંભરી આવ્યાં. તેમના
ચિત્તમાં એકાએક જેઠ થઈ આવ્યો અને તે

પોતાના નાન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યા :
 ‘અરે ! જેમ ‘મંગળ’ નામનો યદ્દ રોહિણીને
 ઉપરોધ કરે, તેમ હુદાતમા રાવો મૃગના બચ્ચાનાં
 નેત્ર સરખા નેત્રવાળી મારી પ્રાણિયા મીતાને
 આ લંકામાં રોકી રાખી છે !’

પછી લક્ષ્મણના મામ્ દોઈ લાખો નિમાસો
 નાળી રામચંદ્ર સમયોચિત હિતવચન કહ્યા :
 ‘હે લક્ષ્મણ ! આ સામે પર્વતગિખર પર વમેલી
 લંકાનગરી તું જો. એ નગરી જાતે ગગનતળને
 સ્પર્શ કરતી હોય તેવી અને દેવોના શિષ્ટી
 વિચકર્માએ પોતાના સંકટપળખથી જ નિર્માણ
 પૂરી હોય તેવી દેખાય છે. વિચકર્માએ રચેલી આ
 લંકાનગરી સાત સાત માળવાળા અસંખ્યાત
 મંદિરોથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે સદેહ વાદળોથી
 ઢંકાયેલા આકાશ સરખી જણાય છે. વળી જાલ-
 જાતનાં પક્ષીઓના કલરવથી ગાછ રહેલા અને
 પ્રકુલિત પુષ્પો તથા ફળોથી લચી રહેલા ઉત્તમ
 વૃક્ષોવાળાં ‘ચેત્રચ’ નામના વન સરખા રંગિયા-
 મણા અનેક વનો વડે આ લંકાનગરી ઘણી જ
 શોભી રહી છે. હે ભાઈ ! તું જો તો ખરે !
 મનસ્ત થયેલાં કોકિલા વગેરે પક્ષીઓ જેના
 પર જોડેલાં છે અને બ્રમરોના ટોળા જેના પુષ્પ
 ગુચ્છોમાં સંતાતા ફરે છે, તેવા લંકાના ઉપ-
 વનોના વૃક્ષો પવનની શાત લહરીઓની મંદ
 મદ કંપે છે.

એ પ્રમાણે લક્ષ્મણને કહીને હગરથનઠન
 રામચંદ્ર નીતિશાખમા કહેલી રીતિ પ્રમાણે
 વાનરોની સેનાના વિભાગ પાડ્યા અને તેને
 બ્યુહરચનાથી ગોઠવીને કપિઓને આજ્ઞા કરી :
 ‘આ વાનરસેનામાંથી પોતાની ટુકડી લઈને
 સુવરાજ અંગદે નીલ વાનરની સાથે સેનાના
 બ્યુહના મધ્યભાગમા ઊભા રહેવું, ૮-૧૪ ‘ઋણ’
 નામના વાનરે પોતાની ટુકડી લઈને આપણી
 સેનાના જમણા ભાગમા રહેવું, ૧૫ ‘ગંધકસ્તી’
 સરખા ધુધંપ અને અતિ વેગવાળા ગંધમાદન
 વાનરે પોતાની ટુકડી સાથે રાણીને આપણી
 સેનાના ડાબા ભાગમા રહેવું, ૧૬ અને હું તથા

લક્ષ્મણ બન્ને જણા સાવધ થઈને સેનાના આગલા
 ભાગમાં રહીશું. રી છેના અધિપતિ જાળવાન,
 મુષેણ અને વેગદશી એ સેનાના કુલિલાગનું રક્ષણ
 કરવું અને મહાન તેજસ્વી વરુણદેવ જેમ પશ્ચિમ
 દિશાનું રક્ષણ કરે છે, તેમ કપિરાજ સુગ્રીવે
 સેનાના પાછલા ભાગનું રક્ષણ કરવું.’

એ પ્રમાણે રામચંદ્રની આજ્ઞાથી યથાયોગ્ય
 વિભાગમા બ્યુહરચનાથી ગોઠવાયેલી તથા મહા-
 બળવાન વાનરોથી મુરક્ષિત થયેલી એ કપિસેના
 ધનધોર વાદળ ઘટાથી છવાયેલા આકાશ સરખી
 શોભવા લાગી. ૧૭-૧૮ એ વેળા સંજામ વિષે
 લંકાના રાક્ષસોનો વિનાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા
 અનેક વાનરો મોટા મોટા પર્વતશિખરે તથા
 વૃક્ષો ઉપાડીને નામતેમ ધૂમતા હતા અને મોટા
 સાદે ગોલી પોતાનો નિશ્ચય પ્રગટ કરતા હતા
 કે, ‘અમે પર્વતશિખરોથી તથા મુદિપ્રહારોથી
 આ લંકાનગરીને તોડી પાડીશું.’

પછી મહાતેજસ્વી રઘુવીર સુગ્રીવને કહ્યું :
 ‘હે કપિરાજ ! હવે આપણી સેના સારી રીતે
 ગોઠવાઈ રહી છે, માટે પેલા રાવણને ત્યાંથી
 આવેલા શુકરાક્ષસને છોડી મૂક. ૧૯૦-૧૯૨ રામ-
 ચંદ્રની આજ્ઞા થવાથી મહાબળવાન વાનરાધિ-
 પતિ સુગ્રીવે શુકરાક્ષસને છોડી મૂક્યો. વાનરોથી
 અત્યંત ખીડાયેલા તથા ત્રાસ પામેલા એ શુક-
 રાક્ષસ રામચંદ્રની આજ્ઞાથી બંધનચુકત થઈ
 રાવણની પાસે ગયો. શુકને પોતાની પાસે આવેલા
 ભેઈને રાવણે તેને હસતા મુખે પૂછ્યું : ‘હે
 શુક ! આ તારી પાળે બંધાયેલી અને કપાયેલી
 હોય તેવી કેમ જણાય છે ? ૨૩-૨૫ શું તું અબ્યવ-
 સ્થિત ચિત્તવાળા વાનરોને વશ તો થયો ન
 હતો ને ?’ રાક્ષસરાજ રાવણનું વચન સાલળીને
 લાયણીત થઈ રહેલા શુકરાક્ષસે કહ્યું : ‘હે
 રાજન ! મનુદ્રના ઉત્તર કિનારા પર જ્યાં
 વાનરોની સેના પડી હતી, ત્યાં જઈને મેં
 તમારા ત્રહેવા પ્રમાણે તમારો સંદેશો ચાત
 વાળીથી વાનરોને કહી સંભળાવ્યો; ૨૬, ૨૭ પરંતુ
 મને જોતા જ બંધાયમાન થયેલા એ વાનરો

આકાશમા મારી તરફ ફરી આવ્યા અને મને પકડી નીચ વર્ષ વર્ષ મારો વિનાશ કરવા માટે મારા પર મુદ્દિપ્રહારો કરવા લાગ્યા. હે રાક્ષસાધિપતિ ! એ વાનરોની સાથે કઈ સલામતી કરવાનું કે તેઓને પૂછવાનું અને તેમ જ નથી, કેમ કે તેઓ નવલાવથી જ ઘણા કાંધી અને ક્રોધ છે. હે લકેશ્વર ! વિરાધ, કબધ તથા ખર વગેરે રાક્ષસોને હણનારા એ રામ સુનાવાઈ વાનરોને સાથે લઈ સીતાને શોધવા માટે આ તરફ આવેલા છે. હાલ તે સમુદ્ર ઉપર નેતુ ખાલીને તે વડે સમુદ્ર ઓગળી આપણી લકાનગરીની પાસે આવી પહોંચ્યા છે. ધનુષારી એ રામ આપણા નવ રાક્ષસોને તૃણ તુલ્ય લેખવે છે. પર્વત અને મેઘ સરખી કાયાવાળા રીછો તથા વાનરોની હલશની હુકડીઓથી આખી પૃથ્વી ડાબાઈ રહી છે. ૩૦-૩૨ હે ગવણુનાય ! જેમ દેવો અને દાનવોની વચ્ચે સંધિ થવી દુર્લભ છે, તેમ વાનરોની અને આપણા રાક્ષસોની સંધિ થવી દુર્લભ છે. ૩૩ વાનરો આપણા લગભગ પર ચડી આવે તે પહેલાં કા તો તમે રામને ચીતા પાછી આપો અથવા તો યુદ્ધ આપો. આ જે વાતમાથી જે યોગ્ય લાગે તે સત્વર કરો. ૩૪

શુકરાલસનુ વચન સાંભળી કોય ચડવાને લીધે લાલચોળ થયેલા પોતાના નેત્રોના અગ્નિથી ત્વ સામાને ખાગતો જ હોય એમ રાક્ષસરાજ રાવણ કહેવા લાગ્યો. ૩૫ ‘અરેરે, તું આ શું બોલે છે ? ને કહાસ સર્વ દેવો, દાનવો અને ગદધર્વો મળીને મારી સામે યુદ્ધ કરવા અપ્રવચ્યે તોપણ હું તે કરીશ, તેમ જ નખે લોકો તરફથી ભયને પણ ખચીશ, પરંતુ સમને સીતા પાછી આપીશ નહિ. ’ અરે, હું તો ઇચ્છુ છું કે, વસતનુતમા પ્રકુલિત પુષ્પોવાળા મ્હો ઉપર જેમ મદમત બ્રમરો દોડવા લાયક છે, તેમ મારા ત્રિશુળ ખાણે રામ ઉપર સુસવાટ કરતા ક્યાં જોઈએ ? અરે, જેમ લગ્નગતા કાઠો (ઉખાડિયા) વડે હાથીને બાળવામા

આવે છે, તેમ હું મારા વનુષ્યમાલી દૃટેલા પ્રત્યવલિત બાણો વડે રામને ક્યાં ખાગીશ ? ૩૬ હે શુક ! તું મારી આગળ રામના ના વાગળ કરે છે ? અરે, ઉદય પામતો સૂર્ય જેમ નક્ષત્રોની કાંતિ હરે છે, તેમ મોટી રાક્ષસસેનાથી વી ટાળેલો હું રામના બળનું હરણ કરીશ. ૩૭ સમુદ્રના જેવો મારો વેગ છે અને વાણુના જેવું મારું બળ છે, એ વાત રામ જાણતો નથી, એવી જ તે મારી માથે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે. ૩૮ મારું, એ રામે ઝેરી સર્પ જેવા મારા ત્રિશુળ ખાણેને પૂર્વે સનાન વિષે કહી બેસા નથી, એવી જ તે મારી સાથે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે. ૩૯ એ હાલરથી રામ મારા પહેલાના યુદ્ધના પરાક્રમે જાણતો નથી, તેથી જ તે મારી નજીક ઉપર ચડી આવ્યો છે. હે શુક ! નદીના જેવી મારી શત્રુસેનાકૃપી રાજબંધિમા પ્રવેશ કરીને ન્યારે મારી ધનુષ્યકૃપી વીણા વગાડીશ ત્યાર મને આનંદ થશે. મારી એ ધનુષ્યકૃપી વીણા બાણકૃપી ઠંડ વડે વગાડાય છે અને તેની પ્રત્ય આના ચન્દ્રકૃપી તુમુલ બાણુની ચોટ લાગવાથી ‘હાય હું હણાયો ! અરેર હાય હાય !’ ઇલાઈ આલ્પપ્રલાપકૃપી મહાનાદ તથા ઉપરાઉપરી છૂટતા બાણોના સુસવાટાકૃપી તીણા નાદ થાય છે. મારી એ વીણા વાગશે ત્યારે જ રામને મારા પરાક્રમેની ખબર પડશે. ૪૦, ૪૧ હે શુક ! મારા વિષે સહસ્ર નેનવાળા ઇદ્રના, યમના વનજના કે કુબેરના બાણોથી પણ હું જિતાઉં એવો નથી. તો એ રામના તે શા ભાર છે કે મને તે જીવી લાય ? ૪૨

છત્ર શ્રી મી વદ્યપ્રતિભાવૃત્તિ આદિભગ શ્રીરામાય ના ૧૮૮૮મા ૨૪મે સગ સમમ

સગ રમ મા

રામના નેન્યમા રાવણના ગુમે દૂતો
સગ્લ સાગર તીર્થે રામે દશરત્તમજે ।
અમાત્યો રાજ્ય શ્રોમાનવ્રતીચ્છ્રસારણો ॥ ૧ ॥
અગરથનદન રઘુવીર વાનરસેના સહિત
સમુદ્ર ઓગળી તકા પારો આવી પહોંચ્યા,

એ સમાચાર બાળી રાવણે 'શુક' અને 'સારણુ' નામના પોતાના બે અમાત્યોને કહ્યું : 'હે પ્રધાનો! સમગ્ર વાનરસેના દુસ્તર એવા મહોદધિને તરી અને રામે સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધ્યો; એ બ્રત કાર્યો આજે પહોંચવેલા થવા પામ્યા છે. ૧૨ રામથી સમુદ્ર ઉપર સેતુ બંધાય એ વાતમા મને કેઈ પણ પ્રજાને વિશ્વાસ આવતો નથી. અત્યુ, તે ગમે તેમ હો, પરંતુ મારે પ્રથમ વાનરસેનાની સંખ્યા અવશ્ય બાળવી બેઈએ, ૩ મારે તમે બંને જણા શત્રુઓ ન જોળાળી શકે એવું રૂપ ધરીને વાનરોની સેનામાં ભર્યો અને તેમની મંજ્યા કેટલી છે, તેમનું બળ કેટલું છે, તેમનામા મુખ્ય વાનરો કયા કયા છે, રામ તથા સુગ્રીવના મંત્રીઓ કોણ કોણ છે, તેઓ માં અગ્રેમર કો ગુરુ, શૂરનીર અને બળવાન કેટલાક છે, તથા તેમણે સમુદ્ર પર સેતુ કેવી રીતે બાંધ્યો છે, એ સઘળું બાળી લાવો. વળી વાનરોના શિબિરો હોવા છે, સેનાની વ્યૂહરચના કેવી છે, રામ-લક્ષ્મણ હાલમા શું કરે છે, તેઓનું બળ કેટલું છે, તેમની પાસે કેવા કેવા અસ્ત્રશસ્ત્રો છે તથા સર્વ વાનરોના સેનાપતિ કોણ છે, એ સઘળું યથાર્થ રીતે બાળીને તમે સત્વર પાછા આવો.'

રાક્ષસરાજ રાવણની આજ્ઞા થઈ કે તરતજ શુક-સારણુ વાનર સરખો વેશ ધારણ કરીને વાનરસેનામા પ્રવેશ કર્યો. ૪ તથા વાનરોની કેટલીક ટુકડીઓ પર્વતશિખરો પર, કેટલીક અરણ્ય આગળ અને કેટલીક હ્રદયોમા બેઠેલી હતી કેટલીક સમુદ્રને તરતી હતી, કેટલીક તરી ચૂકી હતી તથા કેટલીક તરવા માટે તટપર થતી હતી. વળી કેટલીક ટુકડીઓ વ્યૂહમા ગોઠવાઈ ગઈ હતી અને કેટલીક ગોઠવાતી હતી એવી ઘોર નાહ કરતી ભય કર વાનરસેના કે જે સમુદ્ર સરળી અપુલ્ય હતી, તેને શુક અને સારણુ બેઈ, પરંતુ તેઓ જ્ઞેનારના રૂવા બડા કરે એવી એ વાનરસેનાની ગણના કરી શક્યા નહિ ૧૦-૧૨ ગ્રામ વેશે કરતા એ શુક-સારણુને

મહાતેજસ્વી વિલીપણે જોળાળ્યા અને તેમણેને પકડી રામચંદ્રની પાસે આણી કહ્યું. ૧૩ 'હે શત્રુઓના નગરને જીતનાર રઘુવીર! 'શુક' અને 'સારણુ' નામના આ બંને રાક્ષસો રાવણના પ્રધાનો છે અને તેઓ રાવણના બંદુક થઈને ગુપ્તરૂપે આપણી સેનામા આવેલા છે. ૧૪

રામચંદ્રને જોતા જ ભયભીત થયેલા અને જેમને જીવનની પણ આશા રહી ન હતી તેવા એ બંને રાક્ષસો હાથ બેઠી કહેવા લાગ્યા. ૧૫ 'હે સૌમ્ય! હે રઘુનંદન! રાવણની આજ્ઞાથી તમારી કપિસેનાને તથા તમારા બળને જોવા અમે અહીં આવેલા છીએ. ૧૬ ઉપયુક્ત યથન સાબળી સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓનું હિત કરનારા શ્રીમાન દસરથનંદન રઘુવીર હંસતા મુજે કહ્યું : 'હે રાક્ષસો! રાવણના કહેવા પ્રમાણે જ તમે સઘળી વાનરસેનાને તેમ જ અમારા બળને બરાબર બેઈ લીધુ હોય, તો હવે સ્વેચ્છાથી ચાલ્યા બહાર. ૧૭, ૧૮ એ કહાચ જોવા-તપાસવા ન કાઈ પણ ખાતરી રહી હોય, તો તમે બેવડાંપણે પુનઃ તપાસી જુઓ તમારી મંદગા હંમે તો આ વિલીપણુ તમને આપણી સેના પુનઃ પાડશે. ૧૯ હે રાક્ષસો! તમે આમ પકડાઈ ગયા હો, એથી મરણનો ભય રાખશો નહિ, કેમ કે શસ્ત્ર વિનાના અને પકડાઈ ગયેલા દુરોનો વધ કરવો યોગ્ય નથી. ૨૦ એટલું શુક-સારણુના પ્રત્યે કહીને પછી રામચંદ્રે વિલીપણુને કહ્યું : 'હે વિલીપણુ! રાવણના બંદુક થઈ આવેલા આ બંને રાક્ષસોએ જો કે ગુપ્તરૂપે આપણી સેનામા પ્રવેશીને સુગ્રીવાદિ વાનરોમા ભેદ પડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તોપણ અત્યારે તુ આ બંને રાક્ષસોને છોડી ચૂક.'

પછી શ્રીમાન રામચંદ્રે શુક-સારણુ પ્રત્યે કહ્યું 'હે રાક્ષસો! તમે હાનગરીમા બંને કુબેરના ન્યાનાભાઈ રાવણને મારે સંદેશો આ પ્રમાણે કહેજો ૧૧, ૨૨ 'હે રાવણ! તે બળનો આશ્રય કરી મારી સ્ત્રી સીતાનું હરણ કર્યું છે, તે તારા સમગ્ર બળ, ઊં, તારા બાધવો

તથા સન્યની સહાયથી મને ખતાવ. ૨૩ હે રાક્ષસેન્દ્ર! હવે કાલે સવારે જ મારાં તીક્ષ્ણ ખાણો વડે ઉત્તમ તોરણો તથા મોટા કિલ્લા-વાળી લંકાનગરી અને તારાં આણું રાક્ષસસૈન્ય છિન્નભિન્ન થઈ જશે. ૨૪ હે રાવણુ વજ્રધારી ધ્રુવ જેમ પોતાનું વજ્ર દાનવો ઉપર મૂકે છે, તેમ હું કાલે સવારે જ મારો ભયંકર ક્રોધ તારી સેના તથા તારા ઉપર ઠાલવીશ. ૨૫

ધર્મવત્સલ રઘુવીરનો ઉપયુક્ત સંદેશો લઈને તથા 'રાધવનો જય થાઓ' એમ ઘોષીને રામચંદ્રને અક્ષિનંદન આપીને શુક-સારણ રાક્ષસો ઉતાવળે લંકામાં જઈ રાવણને કહેવા લાગ્યા : 'હે રાક્ષસેન્દ્ર! તમારા ભાઈ વિલીપણે અમારો વધ કરવા માટે અમને પકડ્યા હતા; પરંતુ અત્યંત તેજવાળા ધર્માત્મા રામચંદ્રની દૃષ્ટિએ પડતાં જ તેમણે અમને ગોડાવ્યા છે. હે રાવણુ! દશરથનંદન શ્રી રામચંદ્ર, મહાબળવાન લક્ષ્મણ, મહાત્મા વિલીપણુ અને ધ્રુવ સરખા પરાક્રમવાળો મહાતેજસ્વી સુગ્રીવ, એ ચારે પુરુષર્ષભો એક સ્થળે મળેલા છે. તેઓ લોકપાલ સરખા શૂરવીર છે, અસ્ત્રવિદ્યામાં પારંગત છે અને દૃઢ પરાક્રમવાળા છે. હે લંકેશ! બીજા સર્વ વાનરો તે ખાબુએ રહ્યા, પરંતુ એ ચાર પુરુષશ્રદ્ધો જ હુદર તોરણવાળી અને મોટા કિલ્લાવાળી આપણી લંકાનગરીને જહમૂળમાંથી ઉખેટી સમુદ્રમાં ફેંકવાને સમર્થ છે. વળી હે રાવણુરાય! રામચંદ્રનું રૂપ અને તેમની પામેલા હથિયારો જોતાં તો અમને એમ જ ભાસે છે કે, જો કદાચ વિલીપણુ વગેરે ત્રણ અણાની સહાય ન હોય, તોપણ એ રઘુવીર એટલા જ આજી લંકાનગરીને છિન્નભિન્ન કરી નાખશે. હે રાક્ષસેન્દ્ર! રામ, લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવથી સુરક્ષિત થયેલી વાનરસેના તો વળી કેવો તથા અસુરોથી પણ અજ્ઞેય થઈ પડી છે. હે રાવણુ! જેમાંના ચોદાઓ યુદ્ધ કરવા માટે હર્ષયુક્ત થઈ રહ્યા છે, એવી શૂરવીર વાનરોની સેનાએ હાલમાં યુદ્ધ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે; માટે અમારું તો

માનવું છે કે, તમારે રામચંદ્રની સાથે વિરોધ કરવો ઠીક નથી. તમે રામચંદ્રની સાથે સંધિ કરો અને સીતા પાછી આપો. ૨૬-૩૩

હાલ શ્રી રાવણીક મહાયુગ્નિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રી રામાયણના યુદ્ધકાંડના ૨૫ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૬ મો

રામના સૈન્ય ૧૫૫ રાવણે મેળવેલી માહિતી
લક્ષ્મણ-સત્યમજ્જોર સારણેનાભિમાપિતમ્ ।

નિશ્ચય રાવણો રાજા પર્વમાપત સારણમ્ ॥ ૧ ॥

સારણુ રાક્ષસનાં યથાર્થ અને નિર્વચ્ય વચન સાંભળી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણુ કહેના લાગ્યો : 'હે સારણુ! તું આ શું બોલે છે? જો કદાપિ સઘળા દેવ, ગંધર્વ અને દાનવો મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવશે, તેમ જ સર્વ લોકો તરફથી એકસામટો મારે માથે ભય આવી પડશે, તોપણ હું રામને સીતા પાછી આપનાર નથી! ૧૨ હે સૌમ્ય! તું તો વાનરોથી અત્યંત ખીડાવાને લીધે ભયભીત થયો છે, એથી 'આજે જ સીતા રામને પાછી આપવી' એવી મને સલાહ આપે છે; પરંતુ હું કાઈ નિર્જાળ નથી કે એથી તારી તેવી સલાહને માન્ય કરું! ૧૩ અરે, મારો એવો કોઈ પણ બળવાન શત્રુ નથી કે જે મને યુદ્ધ વિષે છતી શકે.'

એ પ્રમાણે કંઠાર વચન કહીને કાઠાયમાન થયેલી રાક્ષસાધિપ રાવણુ વાનરસેનાને એવા માટે અનેક વાલવૃક્ષ જેટલા ઝાંચા તથા મરદ સરખા શ્વેતવર્ણવાળા પોતાના પ્રાસાદ ઉપર શુક-સારણની સાથે ચડ્યો અને સમુદ્ર, પર્વતો તથા વનોને એવા લાગ્યો. ૧૪ રાવણુ જેવું તો સમગ્ર પૃથ્વી વાનરોથી ખીચાખીચ ભરેલી દીડી. અપાર અને અસંખ્ય એવી વાનરોની મોટી સેના બેઈને રાવણુરાયે પોતાના પ્રધાન સારણુને પૂછ્યું : 'હે સારણુ! આ વાનરોની મોટી સેના કેમ આવે છે, તેમાં કયા વાનરો મુખ્ય છે, કયા શૂરવીર છે. કયા મોટા બળવાળા છે તેમ જ કયા વાનરો મોટા ઉત્સાહ ધરાવી યુદ્ધ કરવામાં આગળ પડે એવા છે, એ સર્વ મને કહે. વળી હે સારણુ! સુગ્રીવ કયા વાનરોનું કહેલું વધારે

માન્ય કરે છે, તેઓની નાની નાની ડુંકડીઓનું પાલન કરનારા કયા વાનરો છે તથા એ સર્વ વાનરોના પ્રભાવ, બળ, શૌર્ય વગેરે કેવા છે એ સમજી તું મને કહે.

રાક્ષસાધિપ રાવણને ઉપયુક્ત પ્રશ્ન સાંભળી વાનરસેનાનો ભેદ બાળી આવેલા સારણે મુખ્ય મુખ્ય વાનરોની ઓગળાણ કરાવતા રાવણને કહ્યું 'હે રાજન્! જીઓ, પેલો જે વાનર આપણી લકાનગરીની સામે જિલો રહી ગળ્નારી રહ્યો છે, જે સેકડો અને હનગે યુધપતિ વાનરોથી વીટાયેલો છે, જેના ભય કર નાદ વડે કિલ્લા, તોરણ, પર્વત અને ઉપવનેશાળી આખી લકાનગરી બળભળી રહી છે તથા જે વાનરરાજ સુગ્રીવની સેનાના અપભ્રાગમા જિલેલો છે તે 'નીન' નામનો શૂરવીર યુધપતિ છે વળી જીઓ, પેલો જે વાનર પોતાના બન્ન હાથ ક્રિયા કરી ચરણ વડે પૃથ્વીને આપતો ગમન કરે છે, ૭-૧૪ જે કોધને લીધે વારવાર લકાની સામે ભેઈ ગળ્ના કરે છે, જે પર્વતના શિખર સરખા માઠ દેહવાળો તથા ડમળના પરાગ સરખા વર્ણવાળો છે અને જે કોષપૂર્વક વારવાર પોતાનું પૂછડું પછાડી, તેના શબ્દ વડે હશે કિશાઓને ગળવી રહ્યો છે તે અગદ છે કપિરાજ સુગ્રીવે તેને સુવરાજ પદ આપ્યું છે જીઓ, એ સુવરાજ અગદ તમને યુદ્ધ કરવા માટે બોલાવે છે એ અગદ વાલિનો પુત્ર છે અને વાલિના જેવો જ બળવાન છે તથા સુગ્રીવને એ ઘણો જ વહાલો છે જેમ ઇંદ્ર માટે વરણ પરાક્રમ કરવા તત્પર થાય છે, તેમ એ સુવરાજ અગદ શમચક્રને અર્થે પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવવા તત્પર થયો છે, રઘુવીરનું હિત કરનારા મહાબળવાન હનુમાને જનન દિની મીતાની જ શોધ કરી હતી, તે પણ એ સુવરાજ અગદના ભુદિબળનું જ પરિણામ છે ૧૫-૧૮ એ વીર્યવાન અગદ હાવમા અનેક વાનરોના સન્ય હર્ષને પોતાના બળ વડે લકાનગરીને ઉત્તેજ કરવા માટે તમારી સામે આવેલો છે વાલિપુત્ર અગદની પાછળ મોટી સેના

હર્ષને જે જિલેલો છે, તે મહાત્મા નલ વાનર છે એ સનામમા ઘણો જ શૂરવીર છે અને સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાધવામા પણ તેનો જ હાથ છે ૨૧ વળી ચક્રવર્તનમા નિવાસ કરનારા શૂરવીર વાનરો પોતાના ગાત્રોને સકોની અનેક પ્રકારની કોડ કરતા જેની પાછળ ગમન કરે છે તથા જેના શરીરનો પણ રૂપેરી છે, તે આ 'શ્વેત' નામનો સેનાપતિ છે એ વાનર ભય કર પરાક્રમવાળો, ભુદિમાન, ચપળ સ્વભાવનો તથા યજ્ઞ લોકમા પ્રખ્યાત છે તે સુગ્રીવની પાસે વારવાર આવ-જા કરે છે અને વાનરોની સેનાના જુદા જુદા વિભાગ પાડી વ્યૂહરચનામા એકની સર્વને હાથ પમાડે છે તે શ્વેત વાનર પોતાના બળ વડે લકાનગરીનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે વળી હે રાવણરાય! પૂર્વે એમવી તકનીક તદ પર આવેલા 'રમ્ય' નામક પર્વતમા જે રહેતો હતો અને હાલમા નાના નાના અનેક પર્વતોથી વીટાયેલા 'સરોચન' નામના પર્વતમા રાજ્ય કરે છે, તે પેલો 'કુમુદ' નામનો યુધપતિ છે. વળી જે લાખો વાનરોને વશ રાખે છે ને જેના મોટા પૂછડા ઉપર તાળાવર્ણ, પીળા, સફેદ તથા ચક્રચકિત રંગના ઘણા જ લાખા વાળના ભય કરે શરૂ છે, તે 'ચક્ર' નામનો વાનર છે, એ જ્યાંત્યા યુદ્ધ કરવાનું જ શોધતો કરે છે અને હાલમા પોતાના બળ વડે આપણી લકાને ઉત્તેજ કરવા પારે છે ૨૨-૨૬ હે મહારાજ! જીઓ, પેલો જે વાનર લાખા કેશવાળો અને શ્યામ વર્ણવાળો છે તથા જે પોતાના નેત્રાભિ વડે બાણે લકાને દહન કરવા ઇચ્છતો હોય એમ બેધડક ભેઈ રહ્યો છે, તે 'રલ' નામનો યુધપતિ છે એ સિંહ સરખો પરાક્રમી છે અને વિધ્યા ચળ, કૃષ્ણગિરિ, સહ્યાદ્રિ તેમ જ મુદર્થન પર્વત મા નિવાસ કરે છે પોતાના બળ વડે લકાને મસળી નાખે એવા ઉચ્ચ પરાક્રમવાળા ત્રીમ કરોડ વાનરો તેને અનુસરે છે. ૨૮-૩૧ હે રાજન્! જીઓ, પેલો જે વાનર પોતાના કાન હલાવે છે, પુન પુન ગળ્ના કરે છે અને કોધથી પોતાનું

શરીર ક પાત્રી વકે દાંદ વડે આ તરફ જુએ છે તથા જે વાર વાર પૂછકું પછાડી ગર્જના કરે છે, તે યુથપતિ 'શરણ' નામનો વાનર છે એ મૃત્યુથી પણ ડરતો નથી, સત્રામ વખતે પોતાની સેનાની પણ દરકાર રાખતો નથી, તેમ જ પોતાના શૌર્યના બળથી નિર્ભય થઈ 'શાંતવેય' નામના રમણીય પર્વતમા નિવાસ કરે છે ૩૨-૩૪ હે રાજન ! અત્ય ત બળવાળા એક વાજ અને આળીમ હલાર યુથપાત વાનરો એ શરણ વાનર ની આજ્ઞામા રહે છે વળી જેમ દેવતાઓની વચ્ચે ધ્વજ રહે છે, તેમ જે પેલો વાનરોની વચ્ચે રહેલો છે, જે પોતાના દેહથી મેઘની પેઠે આકાશ મ ઝાળે આગ્રહિત કરી જિભેનો છે ૪૦-૪૨ તથા યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતા વાનરોની ગર્જનાઓ સાચે મળેને જેનો ભેગીના જેવો મહાન નાદ સભાળાય છે, તે 'પનસ' નામનો યુથપતિ છે એ વાનર યુદ્ધમા અસહ્ય પરાક્રમવાળો છે અને તે 'પારિયાત્ર' નામના શ્રદ્ધ પર્વતમા નિવાસ કરે છે ૩૭-૩૯ હે રાજન ! વાનરોની જુદી જુદી ટુકડીઓના પચાસ લાખ યુથપતિઓ એ પનસ વાનરની સેવામા હાજર રહે છે ૪૦ વળી હે રાવણ ! સમુદ્રના તીર ઉપર પડાવ નાગી રહેલી, બીજા સમુદ્ર સરખી અને યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહ વાળી ભય કર વાનરસેનાને શોભાવતો જે પેલો દુર્દર પર્વત સરારી પ્રીદ કાયાવાળો વાનર ભેગો છે, તે 'વિનત' નામનો યથપતિ છે એ નદી ઓમા ઉત્તમ એવી વેપુનહીના તટ પર વસે છે ૪૦-૪૧ વળી જુઓ પેલો 'કથન' નામનો વાનર કે જે સાઠનાળ વાનરોની સેનાને અધિ પતિ છે, તે તમને યુદ્ધ માટે જોલાવી રહ્યો છે એના હાથ નીચે વાનરોની જુદી જુદી ટુકડીઓના બળવાન યુથપતિઓ છે વળી હે રાજન ! જુઓ, પેલો જે વાનર બેઠવા રાગના દેહવાળો છે અને જે કાંધથી તમારી સામે ભેઈ રહ્યો છે, તે 'ગવય' નામનો તે જીવી વાનર છે એ પોતાના બળના ગર્વથી સર્વ વાનરોની અવગણના કરે છે મિતર લાખ વનગે એ ભયના વાળામા

છે એ એકલો જ પોતાના બળથી લ કાનગરીને ચગદી નાખવા ધારે છે ૪૨-૪૪ હે રાક્ષસાધિપ ! એ સર્વ શરવીર વાનરો સ ત્રામમા અમદ્ય પરાક્રમવાળા છે ને તેઓની તો ગણના જ ધાય એમ નથી મે ગણુન્યા એ તો મોટા મોટા યુથપતિઓ છે કે જેઓ ના હાથ નીચે મસ ખ્યાત યુથનાથો છે વળી તેઓ ના તાબામા અન્ય ખ્યાત વાનરોના જુદા જુદા વિભાગના વર્ણ સા ચેલી છે ૪૪

બલ યી સાત્વીકિ મહાસુ નમણીત અહિં ચ મી ન ધ ના
પુષ્કા મા ૧૬ મી સુગ ૨ મ મ

સર્ગ ૨૭ મો

વાનરખખાનુ વણુ ન

ત્રાક્તુ તે સમગ્રવાસ પ્રક્ષમાવન ગુપ્તમાન ।
રાગમયં વરાકામન ચે ન રક્ષત્વ જીવિતમ્ ।
(સારણે રાવણને કહ્યું) 'હે રાક્ષસાધિપ !
એ તમે સમગ્ર સેનામાના યુથપતિઓનું સારી રીતે નિરીક્ષણ કરવા ઇચ્છો છો, તો હું તમને બીજા પણ બળવાન યુથપતિઓનું વર્ણન કહી સભળાવું છું એ સર્વ યુથપતિઓ પોતાના હવિતની પણ દરકાર નહિ રાખતા રામચંદને અર્થે પરાક્રમ કરવા તૈયાર થયા છે ૧ હે રાજન ! જુઓ, પેલો જે વાનરના લાખા પૂછડા ઉપર તાળાવણી પીળા, ચળકતા, સફેદ, ચીકણા, અનેક હાથ લાખા અને આછાઆઠા વાગ દેખાત છે, તેનું નામ હર' છે તે જ્યારે પોતાનું પૂછકું જોડુ કરે છે, ત્યારે તેના પરના વાળ સૂર્યના કિરણો સરખા પ્રકાશે છે અને નીચું કરે છે ત્યારે પૃથ્વી પર ઘસડાય છે ૨૩ જુઓ તો ખરા સુગ્રીવની સેનાના સેકો અને હલરો વાનરો હાથમા મોટા મોટા વૃક્ષો નર્મને લકા ગઢ પર ચડી આવવા માટે એ હર વાનરની પાછળ ગમન કરે છે વળી પેલા શ્યામ મેઘઘટા સરખા અને માળના પર્વત સરખા જે ભય કર રી છો તમારા ભેવામા આવે છે, તેઓ ગુદમા સત્ય પરાક્રમવાળા છે સમુદ્રના પરની રેતીની પેઠે તેઓની ગમ્યા ગમ્યામા આવે એમ નહી

અને તેમાના કેટલાક પર્વતોમા, કેટલાક જુદા જુદા દેશોમા તથા કેટલાક નદીઓના તટ પર ફરનારા છે હે રાજન્ ! એ સઘળા રી છો તમારી ઉપર ધસી આવવા તયાર થઈ રહ્યા છે. ૪-૭ ત્યામ વાદળઘટાની વચ્ચે આવેલા ઇંદ્રની પેઠે એ સઘળા રી છોની વચ્ચે જે ભયંકર રૂપવાળો અને બિડામણી આખોવાળો જિલો છે, તે 'ધૂમ્ર' નામનો રી છોનો યુથપતિ છે, તે સઘળા રી છોનો મહારાજ છે અને તે નર્મદા નદીના તટ પર આવેલા 'ઋક્ષવાન' નામનો પર્વતમા રહે છે ૮-૯ વળી પર્વત સરખા દેહવાળો પેલો જિલો તે ધૂમ્રનો નાનો ભાઈ જાળવાન છે. એ રૂપમા પોતાના ભાઈ ધૂમ્રના જેવો જ છે, પરંતુ પરાક્રમ કરવામા તેનાથી અધિક છે. એ જાળવાન મોટા મોટા યુથપતિને ના યુથોનું પાલન કરતાર છે, જીજ્ઞાસોને અનુસરના છે અને શાત સ્વભાવનો છે, પરંતુ યુદ્ધમા પ્રહાર કરતી વેળા તે ઉચ સ્વભાવ ધારણ કરે છે. ૧૦-૧૧ એ બુદ્ધિશાળી જાળવાને પૂર્વે દેવો અને અસુરોના સંગ્રામ વખતે ઇંદ્રને મોટી સહાય કરી હતી, ત્યારે તેને ઘણા વરદાન મળેલા છે ૧૨ વળી રાક્ષસો સરખા દુર અને પિશાચો સરખા ઘણા ગ્રવાવાળા પેલા જે તેજસ્વી સેનિકો દેખાય છે, તેમ જ તેઓ મૃત્યુથી પણ નાંદિ ઉરતા પર્વતના શિખરો પર ચઢીને મોટા મોટા વાદળ સરખી શિલાઓ ફેંકી યુદ્ધ કરે છે, તેઓ સર્વે એ જાળવાનના સેનિકો છે. ૧૩-૧૪ હે રાજન્ ! જીઓ, પેલો જે વાનર કોપાયમાન વયેલાની પેઠે દૂંઢકા મારે છે અને વળી આમતેમ દરી જિલો રહે છે તમા સર્વે વાનરો જેને એકીનજરે જોઈ રહ્યા છે, તે અત્યંત બળવાળો અને મોટી સેનાવાળો 'રભ' નામનો યુથપતિ છે. એ વાનર નિરંતર ઇંદ્રની ઉપાસના કરે છે. ૧૫-૧૬ વળી હે રાવણ ! પેલો જે વાનર એક યોગ્ય નેટલા ડાંચા તથા એક યોગ્ય નેટલા પહોળા નેટલા છે અને નોપળા પ્રાણીઓમા જેના સરખો બીજો કોઈ રૂપાળો નથી, તે 'સનાદન' નામનો વાનર છે એ સર્વ

વાનરોનો 'પિતામહ' કહેવાય છે. ૧૭-૧૮ બુદ્ધિ-શાળી એ સનાદન વાનરે પૂર્વે ઇંદ્રની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું, પરંતુ તે ઇંદ્રથી હાર્યો ન હતો. એ મોટો યુથપતિ છે. ૧૯ વળી હે રાક્ષસાધિપ ! જીઓ, પેલો મહાબળવાન શ્રીમાન વાનરશ્રમ 'કથન' નામનો યુથપતિ છે. એ દેવાસુરના સંગ્રામ વખતે દેવાને સહાય કરવા માટે અગ્નિથી ગર્ધર્ભકન્યા વિષે ઉત્પન્ન થયેલો છે. તેનું પરાક્રમ ઇંદ્ર જેવું છે, યુદ્ધમા તે પોતાના મુખથી પોતાની બડાઈ કરતો નથી અને પર્વતશ્રમ કૈલાસગિરિ કે જેમા અનેક કિન્નરો કોડા કરે છે તથા જે તમારા ભાઈ કુબેરનું વિહારસ્થાન છે, ત્યાં તે જ જી નદીના તટ પર નિવાસ કરે છે. ૨૦-૨૩ હથ અબજ વાનરોની સેનાથી વીંટાયેલો એ કથન યુથપતિ પોતાના સામશ્ચ-બળ વડે આપણી લકાને ઉજ્જડ કરવા ઇચ્છે છે. ૨૪ હે રાજન્ ! પૂર્વે થયેલું હસ્તીઓ અને વાનરોનું વેર સલામીને એ અનેક યુથપતિ હસ્તીઓને નાસ પમાડતો ગગાનગીના પ્રદેશમા ભ્રમણ કરે છે, ૨૫ જે પોતાની ગજનાથી ગિરિજાઓને ગજવી મૂકે છે, જે મોટા વાનરયુથોનો પ્રમાણી છે, જે હસ્તીઓનો ઉપરાધ કરી મોટા મોટા વૃક્ષોને ભાગી નાખે છે, ૨૬ જે વાનરોનાને નેતા છે અને ઇંદ્ર જેમ સ્વર્ગમા કોડા કરે તેમ જે ગગા નદી આગળ આવેલા 'ઉશીરબીજ' નામક પર્વતમા તેમ જ પર્વતશ્રમ મદરાચગમા કોડા કરે છે, તે પેલો અસહ્ય પરાક્રમવાળો 'પ્રમાણી' નામનો યુથપતિ છે. એની પાછળ પોતાના પરાક્રમથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા અને અત્યંત બાહુબળવાળા હથ કપેડ વાનરોની સેના ચાલે છે. હે રાજન્ ! જીઓ તો ખત, એ પ્રમાણી વાનર વાયુએ ઉડાડેલા મેઘની પેઠે ગતિ કરે છે અને તેની આગપાછળ જાળવાન વાનરોનું સમૂહ કોપળેર ગમન કરે છે, એથી નોંમેર અન્નવાપી' ૨૭ જીટી રહી છે. વળી નવ વાનર બપોરે તમુક ઉપર મેનુ બાધતો હતો, ત્યારે રથાન મુખાળા અને મહાન બળવાળા એક ગેડ ગેડાડ

જાતિના જે વાનરો તેને સહાય કરતા હતા, તેઓના અધિપતિ પેલા ' ગવાક્ષ ' નામના યુથ-પતિને તમે જુઓ. સઘળા ગોલાંજૂલ વાનરો સહિત એ ગવાક્ષ પોતાના બળ વડે લંકાનો નારા 'કરવા માટે ગયો' છે. વળી હે મહારાજ ! જે પર્વતમાં ભ્રમરોથી ગુંજી રહેલાં અને સર્વ જાતુઓ વિષે ક્ષણ આપનારાં વૃક્ષો ચોલી રહ્યાં છે, ૨૭-૩૪ સૂર્ય ભગવાન જેની દરરોજ પ્રદક્ષિણા કરે છે, જેની કાંતિ વડે ઉપર વસતાં મૃગપક્ષીઓ પણ સોનેરી રંગનાં હોવાય છે, ૩૫ મહાત્માઓ અને મહાવિદ્યા જેના શિખરનો કદી પણ ત્યાગ કરતા નથી, જેની ઉપરના ક્ષણજીત વૃક્ષો સર્વ મનોરથોને પૂર્ણ કરે છે ૩૬ અને જ્યાં આગળ ઘણા જ મોંઘા મૂલ્યનુ મધ મળી શકે છે, તે પર્વતશ્રેણી રમણીય ભુવર્ણમય મહામેરુ વિષે વસનારા પેલા ' કેસરી ' નામના વાનરને તમે જુઓ. એ ગુરુ વાનરોનો અગ્રણી તેમ જ યુધપતિ છે. હે નિખપાય રાવણ ! જેમ સર્વ રાક્ષસોમાં તમે ઉત્તમ છો, તેમ સર્વ પર્વતોમાં ઉત્તમ એવો ' સાવર્ણી ' નામનો મહામેરુ સાઠ હજાર ભુવર્ણમય રમ્ય પર્વતોની મધ્યે આવેલો છે. તેમાં અસંખ્યાત વાનરો વસે છે. તેમાંના કેટલાક વાનરો શ્યામ, કેટલાક શ્વેત, કેટલાક શાતા મુખવાળા અને કેટલાક મધુપિંગળ છે. તે સઘળા વાનરો નખરૂપી આયુધવાળા, સિંહ સરખી લીક્ષુ ચાર દાંડેવાળા, વ્યાધના જેવા દુરાસક, અગ્નિ સમાન અસહ્ય, હેરી નાગ જેવા દુર, અત્યંત દીર્ઘ પુરુષવાળા, હસ્તી સરખા મદમત, મોટા પર્વત સરખી કાયાવાળા, મેઘ સમાન ગર્જનારા અને વર્તુલાકાર પીળાં નેત્રવાળા છે. તે સર્વનો ઉપરી તેઓની વચ્ચે બેઠેલો પેલા ' શતખલિ ' નામનો વાનર છે. એ વીર્યવાન શતખલિ પૃથ્વીમાં વિખ્યાત છે અને તે શત્રુઓને જીતવા માટે દરરોજ સૂર્યનારાયણની ઉપાસના કરે છે. હે મહારાજ ! જુઓને, પોતાની સેનાના સર્વ વાનરો સહિત એ શતખલિ બાજે લંકાને યોગી નાખવા ઇચ્છતો જ હોય એમ આ

તરફ એતો ઊભો રહ્યો ! ૩૭-૪૪ વળી મહાન બળવાળો, શૂરવીર અને અત્યંત પરાક્રમસંપન્ન પેલા ' હરિ ' નામનો વાનર તો રામચંદ્રનું પ્રિય કરવા અર્થે પોતાના પ્રાણ ઉપર પણ કયા લાવતો નથી ! એ એકલો જ પોતાના બળ વડે લંકાનગરીને મસળી નાખવાનો ઉત્સાહ ધરાવે છે. વળી હે રાવણુરાય ! ગજ, ગવાક્ષ, ગવય, નંદ અને નીલ, એ સર્વ વાનરો પૈકી મત્યેક વાનર હસ હસ કરેડ વાનરસેનાના અધિપતિ છે. એ સિવાય વિધ્યાચળમાં વસનારા અન્ય પરાક્રમવાળા ઘણા વાનરો છે, તેઓની તો ગજ-તરી જ ઘઈ શકે એમ નથી. હે મહારાજ ! રામની સેનામાં સઘળા વાનરો મહાન પ્રભાવ-વાળા અને પર્વત સરખા પ્રૌઢ દેહવાળા છે તથા તેઓ એક ક્ષણવારમાં જ સર્વ પર્વતોના ચૂસા કરી પૃથ્વીને છાઈ દે તેવા સમર્થ છે. ૪૫-૪૮

શ્લોક શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રવૃત્તિ આદિકાવ્ય મૃતમાયણના મુખાંકમાં ૨૭ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૮ મો

વાનરખળનું વર્ણન (ચાલુ)

સત્ત્વસ્થ વચ્ચઃ શ્રત્વા રાવણં રાક્ષસાધિપમ્ ।

ચક્ષ્માવિશ્ય તત્ત્વે ગુફો યાપ્યમયાશ્રયીત્ ॥ ૧ ॥

વાનરસેનાનું વર્ણન કરી સારણુ વિરામ પાડ્યો એટલે શુકરાક્ષસ રાક્ષસાધિપ રાવણને પોતાની આગળીથી સઘળી સેના બતાવીને કહેવા લાગ્યો : ' હે લંકાધીશ ! હસ્તીઓ સરખા મહેનમત્ત, ગંગાનદીના તટ પર ઊભેલાં વટવૃક્ષ સરખા દંઢ અને હિમાલયનાં સાલવૃક્ષો સરખા ઊંચા આ સામે ઊભેલા જે વાનરોને તમે જુઓ છો, તે સઘળા સંગ્રામ વિષે દુર્બલ, ઇચ્છિત રૂપ ધારણુ કરનારા, દેત્યો અને દાનવો સરખા પરાક્રમી તથા દેવ સરખા તેજસ્વી છે. એ વાનરોની સંખ્યા એકવીસ ખવડ, હજાર શંકુ અને સો વૃંદ જેટલી છે. ઉપજીત સંખ્યા માત્ર મુગ્રીવના આધિપત્ય નીચેના વાનરોની જ છે. એ સર્વ વાનરો નિરંતર કિષ્કિન્ધામાં જ રહે છે અને તે દેવો તથા ગંધર્વોથી ઉત્પન્ન થયેલા

છે વળી પેલા સામે ઊભેલા દેવ સરખા રૂપાળા જે બે વાનરને તમે જુઓ છો તે મદ અને દ્વિવિદ છે એ બત્તના જેવા ચુદ્ધકુશળ બીજા કોઈ નથી ૨૦ પ્રહલદેવની આરાધી એ મદ અને દ્વિવિદ વાનરોએ અમૃતપાન કરેલું છે, એથી તેઓ પોતાના બળ વડે આખી લકાનગરીને કચરી નાખવા ધારે છે ૭ વળી મહોન્મત હસ્તીની પેઠે ઊભેલા પેલા જે વાનર તમારા જેવામા આવે છે, તે કેસરી વાનરનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હનુમાન છે તેને લોકો વાલુનો પુત્ર પણ કહે છે હે રાજન ! જેણે પહેલવહેલા સમુદ્ર ઓળંગ્યો અને સીતાની તથા તમારા નિવાસસ્થાનની શોધ લીધી, તે એ 'હનુમાન' નામનો વાનર છે એ બે પ્રાયમાન થાય, તો પોતાના બળ વડે સમુદ્રને પણ ખજાણાવી તે એવો બળવાન છે એ પુત્ર અહીં આવ્યો છે, માટે તમે તેને સારી રીતે ઓળખો ૯-૧૦ બળ અને સ્વરૂપસ પત્ર એ કપિશ્રષ્ઠ હનુમાન વાચ્છત રૂપ ધારણ કરી શકે છે અને વાલુની પેઠે તેની ગતિ કયાય પણ અટકતી નથી ૧૧ જ્યારે એ બાધાવસ્થામા એક દિવસ મુધાતુર થયો, ત્યારે ઊગતા સૂર્યને જોઈ, તેને ક્ષણ સમજી તેણે વિચાર કર્યો 'આકાશમાના આ સૂર્યકૃપી ક્ષણ બક્ષણ કર્યા વિના બીજા કશા વનદેવથી મારી ક્રુધા શાત થશે નહિ, માટે હું આજે સૂર્યને જ પકડીશ' એવો નિશ્ચય કરીને એ હનુમાન પોતાના બળના ગર્વથી ક્રુધો અને દેવવિષે તથા રાક્ષસાદિથી પણ જેનો પરાભવ ન થઈ શકે એવા સૂર્યને પકડવા માટે નણ્ડબર ચોળન સુવી ઊભે ગયો, પરંતુ સૂર્ય સુધી નહિ પહોંચતા છેવટે તે હૃદયાચળ પર પડ્યો ૧૨-૧૪ પર્વત પર પડતી વેળા એ વાનરની હતું (હડપચી) શિલાતવ સાથે અથડાવાથી ભાગી ગઈ, તેથી તેનું 'હનુમાન' એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે ૧૫ હે રાજન ! એ વાનરના નામથી તથા તેના પૂર્વવૃત્તાવના અમરણથી મે તેને સારી રીતે ઓળખ્યો છે એના બળ રૂપ કે પ્રજ્ઞાવનુ વળન કરી શકાય

એમ નથી ૧૬ એ હનુમાન એકનો જ પોતાના ધૌર્ય વડે આખી લકાનગરીનો ધણ વાળવા ઇચ્છે છે હે રાવણરાવ ! તમે એને લકામા પકડવા હોતો અને એણે જ લકામા ભય કર અગ્નિ સળગાવ્યો હતો એ વાનરને તમે કેમ ભૂલી બોલો છો ૧૭

'હે રાજન ! એ હનુમાનની પાસે જ કમળ સરખા નેનવાળા તથા શ્યામ વર્ણવાળા પેલા જે પુરુષ ઊભેલા છે, તે જ ઇક્ષ્વાકુવંશમા અતિરથી અને સર્વ પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળા શૂરવીર રામચંદ્ર છે તેમનાથી કદી પણ ધર્મ અલિપ્ત થતે નથી તેમ જ તે કદી પણ ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી જ્ઞાનવાળા પુરુષોમા શ્રદ્ધ એવા એ રામચંદ્ર આજે વેદોને તથા દ્વિસ્રજ વગેરે અસ્ત્રોને સારી રીતે બાણ છે એ રઘુવીર પોતાના બાણો વડે આકાશતળ બેઠવાને તેમ જ પૃથ્વીતળને ચીરી નાખવાને સમર્થ છે, તેમનો કોઈ ચમ રાજ સરખો છે અને તેમનું પરાભવ ઇદ્ર જેવું છે હે રાજન ! તમે જનસ્થાનમાંથી જેની ભાયા સીતાનું હરણ કરી લાવ્યા છે, તે જ રામ તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યા છે એ રામચંદ્રની જમણી બાજુએ શુદ્ધ મુવર્ણ સરખી કાતિવાળો, વિશાળ વક્ષ સ્વળવાળો, શ્યામ વાકડિયા કેશ વાળો, રાતા નેનવાળો અને પોતાના મોના બાઈનુ પ્રિય ઝરનારો રામનો કનિષ્ઠ બહુ લક્ષમણ ઊભેલો છે એ નીતિશાસ્ત્રમા તથા યુદ્ધવિદ્યામા ઘણો જ કુશળ છે, સર્વ શસ્ત્રધારીએ મા શ્રદ્ધ છે, કોપી છે, હૃદય છે પરાક્રમી છે અને અત્યંત બળસ પત્ર છે એ લક્ષ્મણ રામના જમણે કાવ રૂપ અને બાણે તેમનો બહાર વિચરતો નાભ જ હોત એવો છે ૧૮-૨૪ એ લક્ષ્મણ રઘુવીર માટે પોતાના હૃદયની પણ દરકાર કરતો નથી એ પોતે એકને જ સર્વ રાક્ષસોના તહાર કરવા ઇચ્છે છે ૨૫ વળી રામચંદ્રની ડાબી બાજુએ પોતાના ચાર અનુચર રાક્ષસો થી વીટાયેલા પેલા તમારો નાનો નાઈ વિભીષણ બેને છે ૨૬ એ વિભીષણને રાજધિરાજ શ્રીમ - મન -

લ કાના રાજ્યાસન પર અભિષિક્ત કર્યો છે અને તે હાલમા તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા તત્પર થયો છે. ૨૭ વળી હે રાક્ષસેશ્વર! વાનરોની વચ્ચે પર્વતની પેઠે અડઅ ઊભેલા પેલા અમાપ તેજ વાળા જે વાનરને તમે જુઓ છો, તે સર્વ વાનરોનો રાજ સુગ્રીવ છે. જેમ સર્વ પર્વતોમા હિમાલય યદ્ય છે, તેમ તેજ, યશ બુદ્ધિ, બળ અને ઉત્તમ કુણે કરી એ સુગ્રીવ સર્વ વાનરોમા યદ્ય છે તે (સુગ્રીવ) ઘાડા વૃક્ષોને લીધે પ્રવેશ ન કરી શકાય એવી અને પર્વતના કિલ્લાવાગી કિષ્કિન્ધાનગરીમા પોતાના પ્રધાને તથા શૂરવીર મેનાપતિઓની સાથે રાત્રી કરે છે જુઓ, દેવતા અને મનુષ્યોને ઇચ્છવા યોગ્ય લક્ષ્મીએ જેને વિષે નિવાસ કર્યો છે, એવી સો કમળ પુષ્પોવાગી સુવર્ણની માળા એ સુગ્રીવના કંઠમા શોભી રહી છે એ વિજયમાળા, વાલિની સ્ત્રી તારા અને કિષ્કિન્ધાનું નિષ્કટક રાજ્ય, એ ત્રણે રામે વાલિને હણીને સુગ્રીવને આપ્યા છે ૨૮-૩૨

હે રાવણ! બુદ્ધિમાન પુરુષોએ સજ્યાનુસ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહેલું છે સો હબરે લાખ અને સો લાખે એક કરોડ થાય છે યતશુલ્કિત હબર કરોડે એક 'શકુ' અને યતશુલ્કિત હબર શકુએ એક 'મહાશકુ' કહેલો છે યતશુલ્કિત હબર મહાશકુએ એક 'વૃદ્' અને યતશુલ્કિત હબર વૃદ્દેએક 'મહાવૃદ્' થાય છે યતશુલ્કિત હબર મહાવૃદ્દેએક 'પદ્મ' અને યતશુલ્કિત હબર પદ્મએક 'મહાપદ્મ' કહ્યું છે યતશુલ્કિત મહાપદ્મએક 'ખર્વ' અને યતશુલ્કિત હબર ખર્વેએક 'સમુદ્ર' હોવાય છે તથા યતશુલ્કિત હબર સમુદ્રેએક 'મહોદ્ધ' થાય છે

'હે રાક્ષસાધપ! ઉપરુ કા સજ્યા પ્રમાણે હબર કરોડ, સો શકુ, હબર મહાશકુ સો વૃદ્, હબર મહાવૃદ્, સો પદ્મ, હબર મહાપદ્મ, સો ખર્વ, કરોડ સમુદ્ર અને કરોડ મહોદ્ધ સજ્યાનુ સાગર સરણુ સન્ય લઈને વાનરરાજ સુગ્રીવ રાક્ષસમનોએથી લીધેલા તમારા ભાઈ શરવીર વિભીષણની સાથે તમારી સાથે યુદ્ધ કરવ આવે

છે હે રાવણરાય! મોટી સેનાવી વીટાયેલા એ સુગ્રીવ અત્યંત બળ તથા પરાક્રમસ પદ્મ છે હે મહારાજ! પ્રભવિત પૂમકેતુ સરખી આ ભય કર વાનરસેનાને ભેઈને હવે યનુઓથી તમારો પરાભય ન થતા સર્વથા વિજય થાય એવો ઉત્તમ પ્રયત્ન કરો ૨૩-૪૨

ઈત શ્રી રામીક મ કર્મનિષ્ઠાતિ આદિત્ય શ્રીરામાય ૧૬
૮૯૫ મા ૪ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૯ મો

શુક-મારણ પર રાવણનો કો-રામ સૈન્યની વધુ માહિતી માટે પુનઃ પ્રથમ

શુકત તુ સમાદદન્દશ્વસા સ હરિવૃણપાત્ર ।
લક્ષ્મણ ચ મહાવીર્ય મુજ રામસ્ય દક્ષણમ્ ॥ ૧ ॥
શુક-સારણે જતાવેલા વાનરયુદ્ધપતિઓને,

રામચંદ્રની જમણીબુદ્ધરૂપ મહાપરાક્રમી લક્ષ્મણને, રામચંદ્રની પાને જ ઊભેલા પોતાના બધુ વિભીષણને, ભય કર પરાક્રમવાળા વાનરરાજ સુગ્રીવને, ધંદના પૌત્ર બળવાન અગ્રહને, મહા પરાક્રમી હનુમાનને કુળંધ એવા બળવાનને તેમ જ વાનરયુદ્ધ મુણે કુસુદ, નીવ નંદ, ગજ, ગવાક્ષ, શરભ, મૈદ તથા દિવિદ વગેરે વાનરોને ભેઈને કંઈક ભગલીત થયેલા રાવણે ડાવપૂર્વક શુક-સારણને કેન્દ્રલાક તિરસ્કારમયો વચ્ચનો કહ્યા તે સાભળી શુક-સારણ બને રાતસો નીચુ મુખ રાખી રાવણને પ્રણામ કરી ઊભા રહ્યા, ત્યાર રાક્ષસાધિપ રાવણ અત્યંત ક્રોધને લીધે ગન્ધ વાણી વડે તેઓ પ્રત્યે કંઠોર વચ્ચન કહેવા લાગ્યો 'હે રાક્ષસો! નિનહ તેમ જ અનુ ૧૬ કરવામા સમર્થ એવા મ્વામીને અપ્રિય લાગે એમ વચ્ચને તેના પગારદાર સંચયોએ કહેવા યોગ્ય નથી ૨૧-૭ મારાથી પ્રતિકુળ વર્તન તા અને માની સાથે યુદ્ધ કરવા તયાર થયેલા મારા યાનુઓની તમે બને જણા આ સમયે પ્રગ સા કરો છો, ને શુ યોગ્ય લેખાય ?

× 'યુદ્ધ કરવાની તૈયારી થતી હોય, તે વેળા જન્યોની પ્રગ સા કરવી એ તદ્દન અયોગ્ય છે અને વધી મ માન તમને તેઓની મોઝબ કરવાનુ જ કહ્યું ।

તમે બનેએ આચાર્યની, શુરુઓની તેમ જ વૃદ્ધોની જે કાઈ ઉપાસના કરી છે, તે સઘળી અર્થ ગઈ છે, એમ હું માનુ છું, કેમ કે તમે રાજનીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ તો કર્યો છે, પરંતુ તેમાનો સાર ગ્રહણ કર્યો નથી. ૮૯ કદાચ તમે રાજનીતિશાસ્ત્રનો સાર ગ્રહણ કર્યો હશે, તોપણ અભ્યાસે તમે તે ભૂલી ગયા છો અને માત્ર મિથ્યાજ્ઞાનનો જ આડબર ધરાવો છો, અરે, તમારા સરખા મૂર્ખ સચિવો મને મળ્યા છે, છતાં હું આજુ મોઢું રાજ્ય ચલાવુ છું એને હું મારું અહોભાગ્ય માનું છું. ૧૦ અરે, રાક્ષસો પર રાજ્ય કરનારો હું કે જેની જીભનો એક શબ્દ નિગ્રહ તથા અનુગ્રહ કરવા સમર્થ છે, તેને આવા લાજન લાગે એવા કઠોર વચન કહેતા તમને માતનો પણ ડર નથી લાગતો શું? ૧૧ હે રાક્ષસો! વનમાં અગ્નિની જ્વાળાઓ લાગવા છતાં પણ ઘણાક વૃક્ષો બચી જાય છે, પરંતુ રાજના દ ઉપાન થયેલા અપરાધીઓ તો કોઈ પણ પ્રકારે બચી શકતા નથી. (બીજા રાક્ષસો પ્રત્યે કહે છે -) હે રાક્ષસો! આ શુક-સારણુના પૂર્વે કરેલા ઉપકારો અભ્યાસે મને સાબરી આવે છે અને તેથી મારો ક્રોધ શાત પડે છે, નહિ તો આ બંને પાપીઓને હું મારી નાખત, કેમ કે તેઓ મારી આગળ મારા શત્રુની પ્રશંસા કરે છે! (શુક-સારણુ પ્રત્યે કહે છે -) હે પાપીઓ! મારા પર અનેક નહિ રાખનારા હે કૃતક્રી! તમારા કરેલા પૂર્વના ઉપકારોને સલારી હું આજે તમને હેણતો નથી હે હુદી! તમે મૂઝા સરખા જ છો મારી આગળથી સત્વર ચાલ્યા બાજો અને હવે પછી તમે મારી સલામતી આવી મને તમારું કાળુ મોઢું બતાવ્યો નહિ. ૧૨-૧૪

રાવણના ઉપર્યુક્ત વચન સાંભળી લલિત

છતાં તમે તે ઉપસાન અરપૂજ્ય 'એ વાનરો લ કાનો નાશ કરવા સમર્થ છે' એવી રીતે તેઓની મોટી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા છે એ તમને જરા પણ હાજર નથી. એવું રાવણના વચનનું વાત્પર્ય છે

થયેલા શુક-સારણુ બંને રાક્ષસો 'રાવણરાયનો જય થાઓ' એમ બોલી અભિનંદન આપી સલામથી ચાલી નીકળ્યા. ૧૫ પછી પોતાની પાસે બિભેલા 'મહોદર' નામના પ્રધાનને રાવણે કહ્યું : 'હે મહોદર! મારા સઘળા બસૂસોને સત્વર મારી પાસે બોલાવ.' રાવણની આજ્ઞા સાંભળી મહોદરે તરત જ સઘળા બસૂસોને બોલાવી મળાવ્યા. ૧૬ રાવણરાયની આજ્ઞાથી સઘળા બસૂસો ઉતાવળે રાવણની આગળ આવ્યા અને 'મહારાજનો જય થાઓ' એમ બોલી હાથ જોડી બેસી રહ્યા. ૧૭ ત્યારે રાક્ષસોના રાજા રાવણે વિશ્વામુ, ધીર, નિર્ભય અને શૂરવીર એવા પોતાના બસૂસોને કહ્યું : 'હે રાક્ષસો! શત્રુઓ હાલમાં શું કરે છે, એ જોવા માટે તમે અહીંથી રામની સેનામાં જાઓ અને રામના મનો તરીકે જેઓ પ્રીતિપૂર્વક રામની સાથે આવેલા છે, તેઓ હાલમાં શું કરે છે, રામ કેવી રીતે સૂએ છે, કેવી રીતે જાગે છે અને હવે શું કરવા ધારે છે એ બધું સારી રીતે જાણીને તમે સત્વર પાછા આવો, કેમ કે બસૂસો દ્વારા શત્રુની હંકીત જાણી ચૂકેલા બુદ્ધિમાન રાજાઓ બુદ્ધિવિષે શત્રુને અપ્રયત્ન જ જીતી શકે છે.'

રાવણના વચન સાંભળી હંપિત થયેલા શાદ્લાદિ બસૂસો રાવણની પ્રદક્ષિણા કરી તથા 'હુ હંજર! આપના કહેવા પ્રમાણે કરીશું,' એમ કહી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. ૧૮-૨૦

રાક્ષસરાજ રાવણની પ્રદક્ષિણા કરી નીકળેલા એ શાદ્લ વગેરે રાક્ષસો જ્યાં રામ-લક્ષ્મણ હતા ત્યાં આવ્યા. ૨૧ અને 'સુવેલ' પર્વતની ઓથમાં છુપાઈને રામ, લક્ષ્મણ, મુગ્ધાવ તથા વિભીષણ વગેરેને જોવા લાગ્યા. રખેને કોઈ બાણી જશે' એવા ભયથી થરથર ધ્રજતા એ બસૂસો રામ ચક્રની સેનાને જોતા હતા, એવામાં જ ધર્માત્મા રાક્ષસે વિભીષણે તેઓને ટીકા. ૨૬, ૨૫ રાવણના આ સર્વ બસૂસોમાં શાદ્લ રાક્ષસ અલ્પ ત પાપિષ્ઠ છે' એમ બાણી મહાત્મા વિભીષણે બોલે જઈ તેને કેદ કરાવ્યો અને બીજા

બસૂસોને પકડવા માટે વાનરોને કહ્યું.^{૧૬} વાનરો પણ તરત જ એ બસૂસોને પકડી માર મારવા લાગ્યા. એ ભેદ દયાળુ સ્વભાવવાળા શ્રીમાન રામચંદ્રે શાદ્દલ રાક્ષસને તેમજ બીજા સર્વ બસૂસોને છોડાવ્યા. મહાપરાક્રમી વાનરોના હાથનો માર ખાઈ અધમૂઆ થયેલા એ સર્વ બસૂસો હાંફતા હાંફતા પુનઃ લંકામાં નારી આવ્યા. નિરંતર બહાર ફરી છૂપા સમાચાર મેળવનારા એ બસૂસોએ રાવણ પાસે જઇ કહેલ પર્વતની સમીપ પડેલી રામસેનાનું સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું.^{૧૭-૨૯}

ઈત શ્રીવાલ્મીક મહાકવિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્દમ્ભકા ૨૯ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૦ મો

રામસૈન્ય વિષે વધુ માહિતી શાદ્દલે ફરેલું વર્ણન

તતસ્તમક્ષોભ્યવલં લઙ્કામ્પતયે ચરાઃ ।

કુવેલે રાષ્ટ્રં શલે તિવિદં પ્રત્યવેદયન્ ॥ ૨ ॥

રાવણના બસૂસોએ ‘રામચંદ્ર મોટી સેના સહિત કુવેલ પર્વતની પાસે આવી ક્ષિતર્યા છે,’ એ વૃત્તાંત રાવણને નિવેદન કર્યું.^૧ બસૂસોના મુખથી સેના સહિત રઘુવીરને યુદ્ધ કરવા માટે આવેલા બાળી રાક્ષસાધિપતિ રાવણ કાંઈક ઉદ્વિગ્ન થયો અને શાદ્દલ રાક્ષસ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો :^૨ ‘હો નિશાચર ! તું નિસ્તેજ અને દીન થઈ ગયો છે, તે માટે કહે તો ખરો કે કેાધાય-માન થયેલા શત્રુઓના પંભમા તો તું સપડાયો નથી ને ?’^૩

રાવણનો ઉપયુક્ત પ્રશ્ન સાંભળી ભયભીત થયેલો શાદ્દલ રાક્ષસોમા વ્યાપ્ત સરખા પરાક્રમી રાવણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો :^૪ ‘હે રાજન ! રામ-લક્ષ્મણથી રક્ષિત થયેલા બળવાન અને પરાક્રમી એવા એ વાનરોની આગળ આપણા પરાક્રમી કાંઈ પણ આવે તેમ નથી. હે રાવણ-રાય ! પર્વત સરખી ગ્રીહ કાયાવાળા વાનરો સેનામાં પ્રવેશવાના સઘળા માર્ગોનું એવી રીતે રક્ષણ કરે છે કે જોયી તેઓની સેનામાં પ્રવેશ

કરી તેઓની સાથે વાતચીત પણ થઈ શકે તેમ નથી !’^૫ હું રામની સેનામાં પેઠો અને વાનરોનાં બળાબળ સંખંધી કાંઈક વિચાર કરવા લાગ્યો; એટલામાં તો વિધીયણુ વગેરે રાક્ષસોએ મને ઝોળખી લીધા અને મને બળાતકારે પકડી-ખાંધી સેનામાં ચોમેર ફેરવ્યો.^૬ એ વેળા હોધીલા વાનરોએ ગડગપાટું, મુક્રો, દાંત તથા લપડાકો-થી મને અત્યંત માર માર્યો અને ‘આ ચોર છે, ચોર છે’ એમ હાંડી પિટાવતાં મને આખી વાનરસેનામાં ફેરવ્યો.^૭ આખી સેનામાં ફેરવ્યા પછી છેલ્લે તેઓ મને રામચંદ્રની આગળ લઈ ગયા. એ વેળા વાનરોના મારથી હું લોહીકુહાણુ અને દીન થઈ ગયો હતો તથા મારી ઈંદ્રિયો વિકળ થઈ ગઈ હતી.^૮ પછી વાનરોના મારથી મુક્ત થવા મેં હાથ ભેડી રઘુવીરની પ્રાર્થના કરી, ત્યારે રઘુવીરે ક્યાની લાગણીથી મને છોડાવ્યો.^૯ હે રાવણ ! એ રઘુવીર અનેક શિલાઓ તથા વૃક્ષોથી મહોદધિને પૂરી નાખી આયુધો સહિત આ તરફ આવ્યા ॥ અને તેમણે આપણી લંકાનગરીના દ્વારને રોડો પડાવ નાખ્યો છે.^{૧૦} હે રાક્ષસાધિપ ! મને વાનરોના હાથમાંથી છોડાવીને મહાતેજસ્વી એ રઘુવીર ગરુડવ્યૂહમાં યોડવાયેલી વાનરસેનાથી વીંટાઈને આપણી લંકા તરફ આવવાની તયારી કરતા હતા. હવે તે અત્પ કાળમાં જ આવી પહોંચશે અને લંકાને ઘેરો ઘાલશે;^{૧૧} માટે હે રાવણરાય ! રામચંદ્ર આપણી લંકાને ઘેરી લે એ પહેલાં તમે સત્વર સીતા પાછો આપો અથવા તો યુદ્ધ કરવા તત્પર થાઓ.^{૧૨૩}

શાદ્દલ રાક્ષસનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળી રાક્ષસોના રાવ સવણે ચોડીક વાર વિચાર કર્યો પછી શાદ્દલને કહ્યું :^{૧૪} ‘હે શાદ્દલ ! જો કદાચ દેવો, ગંધર્વો અને દાનવો મળી મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવે, તેમ જ સર્વ લોકો તરફથી એકસામટો ભય મારા માથે આવી પડે, તોપણ હું રામને સીતા પાછી આપીશ નહિ.’ એટલું કહી મહાતેજસ્વી રાવણે પુનઃ પણ શાદ્દલને

પૂછ્યું : ‘હે રાક્ષસ ! તું વાનરોની સેનામાં ફરી આવ્યો છે, માટે કહે તો ખરો કે તેમાં શરવીર વાનરો કયા કયા છે ?’^{૧૧} તેઓ કેવા પ્રભાવવાળા છે, કેવા રૂપવાળા છે, તેઓમાં કયા કયા વાનરો અતિશય બળસપત્ર હોવાથી દુર્બળ છે તથા તેઓ કેના પુત્રો તેમ જ કેના પૌત્રો છે ! હે સૌમ્ય ! એ સઘળું તું મને યથાર્થ કહી સંભળાવ. ^{૧૭} શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છનારા પુરુષે પ્રથમ શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓની સંખ્યા જાણીને જોઈએ તે શાહલા ! તારા મુખથી વાનરોનું બળાબળ જાણ્યા પછી હું યોગ્ય લાગશે તેમ કરીશ. ’

રાવણનો પ્રશ્ન સાંભળી પ્રણિધિશ્રેષ્ઠ શાહલા રાક્ષસ કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાજન્ ! રામની સેનામાં ઋક્ષરાજનો પુત્ર અને ગદનો શ્વેતજ પુત્ર ‘ભાંબવાન’ નામે રીંછ એક પ્રસિદ્ધ વીર છે. તે ભાંબવાન યુદ્ધ વિષે કોઈથી પશુ જિતાવ તેવો નથી. ગદનો બીજો એક પુત્ર ‘ધૂમ’ નામનો રીંછ છે, તે પણ ભાંબવાનના જેવો જ દુર્બળ છે. વળી ધંદના શુરે બૃહસ્પતિનો પુત્ર ‘કેમરી’ નામનો એક વાનર છે કે જેના પુત્ર હનુમાને એકલાએ જ પૂર્વે આપણી આખી લંકાનગરીને સળગાવી અનેક રાક્ષસોને સંહાર કર્યો હતો. ^{૧૮-૨૧} હે રાજન્ ! વળી એ સેનામાં ધર્માન્ના અને અત્યંત પરાક્રમી એવા ‘સુષેણુ’ નામનો વાનર સાક્ષાત્ ધર્મનો પુત્ર છે તથા બીજો એક ‘દધિમુખ’ નામનો વાનર સાક્ષાત્ સંદ્રનો પુત્ર છે. વળી મુમુખ, હુમ્બખ અને વેગદશી, એ ત્રણ વાનરોને તો બ્રહ્મદેવે સાક્ષાત્ મૃત્યુરૂપે જ ઉત્પન્ન કર્યા છે. ^{૨૨, ૨૩} હે રાવણરાય ! રામની સેનામાં ‘નીલ’ નામનો વાનર સાક્ષાત્ અગ્નિનો પુત્ર છે અને તે સેનાપતિ છે. વાલુનો પુત્ર વળી હનુમાન છે, તે તો પોતાના પરાક્રમથી જ પ્રખ્યાત થયેલો છે. ^{૨૪} અત્યંત બળવાન અને યુવાન એવો ‘અંગદ વાનર’ છદ્મનો પૌત્ર

અને વાલીનો પુત્ર છે; તેમ જ ‘મંદ’ અને ‘દિવિદ’ નામના વાનરો અગ્નિનીકુમારના પુત્રો છે અને તેઓ અત્યંત બળવાળા છે. ^{૨૫} વળી ‘જન, ગવય, ગવાક્ષ, ગંધમાદન’ અને ‘શરસ’ નામના પાંચે વાનરો યમ રાજાના પુત્રો છે અને તેઓ કાલાંતક સરખા હથેલુ પરાક્રમસંપન્ન છે. ^{૨૬} હે રાવણરાય ! રામની સેનામાં બીજા પણ દસ કરોડ શૂરવીર વાનરો યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ રહ્યા છે, તેઓ સર્વ દેવતાઓના પુત્રો છે. તેઓનાં જન્મ તથા બળ-પરાક્રમ વગેરેનું વર્ણન કરવા હું સમર્થ નથી. ^{૨૭}

‘હે રાક્ષસાધિપતિ ! આ મોટી વાનરસેના લઈને આવેલા અને સિદ્ધ સરખા દૃઢ અંગોવાળા શ્રીમાન રામચંદ્ર દશરથ રાજાના ભ્રેષ્ઠ પુત્ર છે. એ રામચંદ્ર જ ખર, રૂપણ, ત્રિશિરા, વિરાધ તથા કાળ સરખા કળંધ વગેરે રાક્ષસોને હર્યા છે. આખી પૃથ્વી વિષે એ રામના જેવો પરાક્રમી પુરુષ બીજો કોઈ છે જ નહિ. ^{૨૮, ૨૯} હે રાવણરાય ! આખી પૃથ્વીમાંનો કોઈ પણ પુરુષ રામના શુભેાનું વર્ણન કરવા સમર્થ નથી. એ રામે જ જનસ્થાનમાં રહેનારા આપણા સર્વ રાક્ષસોને સંહાર કર્યો છે. ^{૩૦} વળી, એ રામની સાથે તેમનો નાનો ભાઈ ધર્માન્ના લક્ષ્મણ શ્રદ્ધ હસ્તીની પેઠે અડગપણે જોડેલો છે. એ લક્ષ્મણના બાણની ચોટમાં આવતાં દેવરાજ ધંદ્ર, પશુ જીવતો રહી શકે એમ નથી, તો પછી બીજાની શી જાણના ! ^{૩૧} વળી રામની સેનામાં ‘રવેત’ અને ‘લ્યોતિમુખ’ નામના બે વાનરો સૂર્યના પુત્રો છે તથા ‘હેમકૂટ’ નામનો વાનર વરુણનો પુત્ર છે. ^{૩૨} વળી વાનરોમાં શ્રદ્ધ નહિ વાનર વિશ્વકર્માનો પુત્ર છે અને બળવાન વેગવાન વાનર તથા હંધેર વાનર વસુન્ના પુત્રો છે. ^{૩૩} વળી રાક્ષસોમાં શ્રદ્ધ એવો તમારો ભાઈ વિલીપણ પણ સમર્થદ્ર પાસેથી લંકાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને રામચંદ્રનું હિત કરવામાં જ જોડાયો છે. ^{૩૪} હે રાવણરાય ! એ પ્રમાણે સુવેદ પર્વતની પાસે પડેલા વાનરસંઘનું સઘળું વૃત્તાંત મેં તમને

^૧ પ્રણિધિ-મુમુક્ષ-ભક્ષસ; પ્રણિધિશ્રેષ્ઠ અસેના-મા શ્રદ્ધ.

કહી સંભળાવ્યું. હવે મછી જે કાંઈ કાર્ય કરવાનું હોય, તે તમારા અખત્યારમાં છે. ૧૩૫

ઈવ શ્રોવાશ્મીક મદાસુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રોરામચલન
યુક્તકામાં ૩૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મો

સીતાને છળવા માટે રાવણનો નીચ

પ્રયત્ન-કૃત્રિમ રામમસ્તક

તતસ્તમશોભ્યવલં લેકાયાં નૃપતેશ્વરા :

સુવેલે રાષ્ટ્રવં ગલે નિવિઢં પ્રત્યવેદ્યન ॥ ૧ ॥

શાકલ વગેરે જસસેએ કાંઈથી પણ પરા-
ભવ ન પામે એવી મોટી સેના સહિત મહા-
બળવાન રામચંદ્ર સુવેલ પર્વતની પામે આવી
ઊતર્યાનું સઘળું વૃત્તાંત રાવણને નિવેદન કર્યું.
તે સાંભળી કાંઈક બિદિત્ત્વાચત થયેલા રાવણે
પોતાના સેવકોને કહ્યું : ૧૨ 'હે રાક્ષસો ! તમે
અહીંથી સત્વર જાઓ અને મારા મંત્રોઓને
ખબર આપો કે તેઓ સર્વ એકઠા મળી ઉતા-
વળે મારી પાસે આવે; કારણ કે હવે એકઠા
મળી મંત્ર (વિચાર) કરવાનો સમય આવી
પહોંચ્યો છે.'

સેવકોના મુખથી રાવણની ઉપયુક્ત આજ્ઞા
સાંભળતાં જ સઘળા મંત્રોઓ ઉતાવળે રાવણની
પાસે આવ્યા. પછી મહાબળવાન રાવણે પોતાના
મંત્રોઓની સાથે સમયોચિત વિચાર કરી
તેઓને વિદાય કર્યા અને પોતે રાજમહેલમાં
ગયો. ત્યાં એકાંતમાં રાવણે મહાબળવાન
વિદ્યાજ્ઞાન રાક્ષસને યોલાવ્યો. એ રાક્ષસ ઇંદ્ર-
જાલવિદ્યા બળુનારો હોવાથી માયાવી હતો. તેને
રાક્ષસોના રાજા રાવણે કહ્યું : 'હે નિશ્ચાયર !
આજે અયોધ્યાટિકામાં જઈને રાક્ષસી માયા
વડે જનકનંદિની સીતાને છળવી છે; માટે તું
થનુમ્બ-બાણ સહિત રામનું કૃત્રિમ મસ્તક બનાવી
હું સીતાની સાથે વાત કરતો હોઉં તે વેળા અયોધ્યા-
વાટિકામાં આવજે.' રાવણનું વચન સાંભળી
'બહુ સારું' એમ કહી વિભૂજિજ્ઞ હવે રાક્ષસે
થોડીક વારમાં જ પોતાની માયા વડે રામનું
કૃત્રિમ મસ્તક તૈયાર કરી રાવણને દેખાડ્યું.

એ જોઈ રાવણ ઘણો જ સંતુષ્ટ થયો અને
તે રાક્ષસને અનેક આભૂષણો ઇનામમાં
આપ્યાં. ૩-૯

પછી સીતાને વશ કરવાની લાલચાવાળો
કુબેરનો નાનો ભાઈ રાક્ષસરાજ રાવણ અયોધ્યા-
વાટિકામાં ગયો. ત્યાં દુઃખી અવસ્થામાં રહેવાથી
દીન બની ગયેલાં સીતાને તેણે પૃથ્વી પર
ઘેઠેલાં દીકાં, એ વેળા જનકનંદિની સીતા ચોકને
લીધે નીચું મુખ રાખી પોતાના સ્વામી રામ-
ચંદ્રનું ધ્યાન ધરી રહ્યાં હતાં અને તેમની
આસપાસ ખિંહામણા રૂપવાળી રાક્ષસીઓ થોડે
દૂર ઊભી હતી. પછી 'મેં આજે રામને છાપ્યો
છે' એવા મિથ્યા હર્ષનાં વચનો બોલતો
રાવણ સીતાની પાસે ગયો; ૧૦-૧૩ અને સીતા
પ્રત્યે અસત્ય વચન કહેવા લાગ્યો : 'હે
કલ્યાણો ! હું તને ઘણી વાર સમજાવતો હતો,
પરંતુ જેના આશ્રયને લીધે તું મારું કહ્યું
માનવી ન હતી, તે ખરે રાક્ષસને હણનારા
તારા સ્વામી રામને આજે મેં સંત્રાસપૂર્ણ માથાં
છે અને તારા આશ્રય-આધારને તોડી તારો
ગર્વ ઉતાર્યો છે. ૧૪-૧૫ હે સીતા ! હવે દુઃખ
પડવાથી તારી મેળે જ તું મારી સ્ત્રી થશે. હે
મૂઠ સો ! હવે તું તારા સ્વામીની આજ્ઞા મૂકી
દે. એ મૂએલાની આજ્ઞા ધરવાથી તારું શું
વળે એમ છે ? ૧૬ હે કલ્યાણો ! હવે તું મારી
સઘળી સ્ત્રીઓમાં પટરાણી થા. હે 'દ્રુ'કા
ભાગ્યવાળી ! હે ભાંગી ગયેલા મનોરથવાળી !
હે પોતાને પહિલ માનવારી નૃખ' સીતા ! ઈંદ્રે
એમ વૃત્તાસુરનો વધ કર્યો હતો, તેમ જ
રામનો વધ કેવી રીતે કર્યો તેનું બચકર
વૃત્તાંત તું મારા મુખથી સાંભળ.

'વાનરોના અધિપાત સુગ્રોવે તૈયાર કરેલી
વાનરોની મોટી સેનાથી વીંટાયેલ તારો સ્વામી
રામ મને હણ્યા માટે સમુદ્ર સુધી આવ્યો.
હતો જ્યને સાયકાળ થવાને લીધે સમુદ્રના
ઉત્તર તટ પર સેના સહિત પડ્યો નાખી.
રહ્યો હતો. ૧૭-૧૮ માર્ગમાં આવવાના પરિશ્રમ

ને લીધે થાકી ગયેલું વાનરસન્ય જ્યારે સુખ-
પૂર્વક નિદ્રાવશ થયું, ત્યારે અધીર રાત્રિના
સમયે મેં મારા બસૂસો દ્વારા સેનામાં પ્રવેશ
કરી સઘળી ચર્ચા બંધ લીધી. પછી પ્રહસ્તની
સરદારી હેઠળના મારા મોટા સેન્યે મધ્યરાત્રે
જ એ રામ-લક્ષ્મણ સહિત વાનરસેના પર
હુમલો કર્યો.^{૨૦,૨૧} અને રાક્ષસોએ પટ્ટિશ,
પરિધ, ચક્ર, ઋષ્ટિ, ઠંડ, બાણ, ત્રિશૂલ, દેહીપ્ય-
માન કાંટાવાળી ગદા, લાકડી. તોમર, પ્રાસ,
મોટાં ચક્ર તથા સુસલ આદિ અનેક શસ્ત્રો
વડે વાનરોને મારવા માંડ્યા; ^{૨૨,૨૩} એટલામાં
મહાલેગવાન પ્રહસ્તે ચાલાકી વાપરીને નિદ્રાને
આધીન થયેલા તારા સ્વામી રામનું મસ્તક
તલવાર વડે કાપી નાખ્યું. રામનું મસ્તક કપા-
યેલું જોઈ વિભીષણ એકાએક બગી બેઠ્યો
અને નાસવા લાગ્યો; પરંતુ મારા હૃતોએ તેને
પકડીને ફેદ કર્યો છે અને હે સીતા! તારા
દિયર લક્ષ્મણ તો જીવતા-બગતા કેટલાક
વાનરોની સાથે કયાંય પલાયન કરી ગયો
છે. ^{૨૪,૨૫} હે સીતા! રાક્ષસોએ વાનરોના રાબ
સુગ્રીવની લાંબી ડોક લાંબી નાખીને તથા હનુ-
માનની હડપથી તોડી નાખીને તે બંને રણ-
ભૂમિમાં સુવાડી દીધા છે. ^{૨૬} વૃદ્ધ બાંબવાન
નાસવા જતો હતો, એટલામા રાક્ષસોએ
તલવાર વડે તેની બાંધા છેદી નાખી, જેથી તે
કપાયેલા વૃક્ષની પેઠે પૃથ્વી પર પડ્યો છે.
શત્રુઓનો સંહાર કરનારા વાનરશ્રેષ્ઠ મંદ અને
દ્વિવિધ વાનરોને રાક્ષસોએ કેડમાંથી કાપી
નાખ્યા છે અને તેઓ રુદિરથી ખરડાઈ રહેન
કરતા પડ્યા છે. ‘પનસ’ નામનો વાનર તો
કપાયેલા શ્વસના વૃક્ષની પેઠે પૃથ્વીની ઉપર
પડ્યા પડ્યા નિસાસા નાખે છે. ^{૨૭-૨૯} ‘દધિ-
સુખ’ નામનો વાનર અનેક બાણોથી કપાઈને
શુક્રમાં પડ્યો છે અને મહાતેજસ્વી કુસુદ
વાનર તો પૃથ્વી પર પડ્યા પડ્યા ચીસો
નાખે છે. હે સીતા! મારા સેનિક રાક્ષસોએ
નાસી જતા યુવરાજ અંગદને બાણો વડે વીંધી

નાખ્યો છે, જેથી લોહીકુહાણ થઈ ને રુદિર
બોકતો તે પૃથ્વી પર પડ્યો છે. ^{૩૦,૩૧} હે
સીતા! વાયુના અપાટથી જેમ મેઘના કટકે-
કટકા થઈ બળ્ય છે, તેમ મારી સેનાના હસ્તી-
ઓના પગ તળે તથા રથનાં પેડાં તળે ચગ-
દાવાથી નિદ્રાવશ પડેલા કેટલાક વાનરોના
ચૂરેચૂરા થઈ ગયા છે. ^{૩૨} જેમ પાછળ પડેલા
સિંહના ત્રાસથી હસ્તીઓ નાસે, તેમ પાછળ
પડેલા રાક્ષસોના મારથી ત્રાસ પામેલા કેટલાક
વાનરો જ્યાંયાં નાસી ગયા છે. ^{૩૩} કેટલાક
વાનરો સમુદ્રમાં જઈ પડ્યા છે, કેટલાક
આકાશમાં ચડી ગયા છે તથા કેટલાક રીંછો
પણ વાનરોની પેઠે વૃક્ષો પર ચડી ગયા છે; ^{૩૪}
પરંતુ બિહામણાં નેચવાળા રાક્ષસોએ તે
સઘળા વાનરોને સમુદ્રના તટ ઉપરથી પર્વતો-
માંથી અને અરણ્યોમાંથી ખેળીખેળીને મારી
નાખ્યા છે. હે સીતા! એ પ્રમાણે મારા રાક્ષસો-
એ તારા સ્વામીનો તથા તેની સેનાનો નાશ
કર્યો છે અને તેની તને ખાતરી આપવા માટે
મેં તારા સ્વામી રામનું ધૂળમાં રગદોળાયેલું
તથા રુદિર વડે ખરડાયેલું મસ્તક અહીંયાં
મંગાવ્યું છે. ^{૩૫,૩૬}

પછી રાક્ષસોના રાબ રાવણે સીતા સાંભળે
તેમ પાસે બેઠેલી એક રાક્ષસીને કહ્યું; ^{૩૭} ‘હે
રાક્ષસી! બ, તું ફરકમી’ વિદ્યન્નિહવ રાક્ષસ-
ને અહીં બોલાવી લાવ. એણે સંગ્રામમાંથી
રામનું મસ્તક આણેલું છે. ^{૩૮}

રાવણે મોકલેલી દાસીના કહેવાથી રાક્ષસ
વિદ્યન્નિહવ તરત જ રામનું કપાયેલું મસ્તક
તથા ધનુષ્ય-બાણ ગ્રહણ કરી રાવણની આગળ
આવ્યો અને પ્રણામ કરી બેઠો રહ્યો. ^{૩૯} પછી
પોતાને પ્રણામ કરી પોતાની પાસે બેઠેલા
માટી જીલવાળા એ વિદ્યન્નિહવ રાક્ષસને
રાવણે કહ્યું; ^{૪૦} ‘હે રાક્ષસ! આ રામનું મસ્તક
તું સીતાની આગળ મૂક; એટલે તે બિચારી
પોતાના સ્વામીની છેલ્લી અવસ્થાને સારી
રીતે જુએ.’ ^{૪૧}

રાવણનું ઉપશુદ્ધિ વચન સાંભળી વિષ્ણુજીવ રાક્ષસ સુંદર દેખાવવાળું રામનું મસ્તક સીતાની આગળ મૂકીને તુરત જ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.^{૨૨} પછી વિષ્ણુજીવે આણેલું રામનું કૃત્રિમ ધનુષ્ય ઉપાડીને સવણે સીતાની આગળ નાખ્યું અને કહ્યું : ‘હે સીતા ! જો, જો, ત્રણ લોક વિષે વિષ્ણુમાત થયેલું આ રામનું ધનુષ્ય છે કે જેને મારા પ્રધાન પ્રહસ્તે રાત્રે તારા સ્વામીને હણીને અહીં આણ્યું છે.’

વિચિત્રજીવ રાક્ષસે માયાથી બનાવી આણેલું રામનું મસ્તક તથા ધનુષ્ય યશસ્વિની સીતાની આગળ મૂકી સવણે કહ્યું : ‘હે બનડી ! જે થવાનું હતું તે થયું. બસ, હવે તું મારે વશ થઈ જા; જોટલે આનંદ ! આનંદ ! ! આનંદ ! !’^{૨૫}

જાત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિમહીત અદિકાવ્ય શ્રીરામચરિત્રમુક્ત બુદ્ધકાંડમાં ૩૧ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૨ મો

કૃત્રિમ રામમસ્તક જોઈને સીતાને થયેલો સંતાપ

જ્ઞા સીતા તચ્છિરો દ્રષ્ટ્વા તથા કાર્મુકમુત્તમમ્ ।
સુપ્રાવપ્રતિર્સર્ગામાહ્યાતે ચ હનૂમતા ॥ ૧ ॥

પૃથ્વી પર પડેલું રામનું મસ્તક તથા શ્રેષ્ઠ ધનુષ્ય જોઈને સીતાને હંતુમાને કહેલી રામ અને સુગ્રીવની મેત્રી સાંભરી આવી.^૧ પોતાની આગળ પડેલા મસ્તકનાં બન્ને નેત્રો રામચંદ્રના નેત્ર જેવા, ચહેરો પણ તેવો જ, યુગ્મ, કેશ અને લલાટ પણ તેવાં જ તથા મસ્તકનો ચૂડા-મણિ પણ તેજર જે સુવર્ણ નિશાનીઓ ઉપરથી ‘નક્કી, આ રામનું જ મસ્તક છે’ એમ બાણી જનકવનયા સીતા અત્યંત દુઃખી થયા ને ટિટોડીની પેઠે કેકેચીની નિંદા કરતાં રહન કરવા લાગ્યાં : ‘ઓ સાસુલ કંકેચો ! હ્યો, આ રણકુળદીપક હણ્યા ! હવે તો તમને નિરાંત વળી ને ? અરેરે હાથ ! તમે પોતાના કંકાસિયા સ્વભાવને લીધે આજે આખા રણકુળનો વિનાશ કરાવ્યો છે.’^૨ હે

કેકેચો ! આ આર્ય રામચંદ્રે તમારું શું બગાડ્યું હતું કે જેથી તમે તમને તથા મને શીરવશ પહેરાવી વનમાં કલાવ્યાં ?’ એ પ્રમાણે રહન કરતાં તથા થરથર મુગ્ધતાં તપસ્વિની સીતા કપાયેલો કઢલીની પેઠે મૂર્છિત થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યાં. જ્યારે એ ઘડીએ મૂંઝાં વળી, ત્યારે કાંઈક સચેત થઈ પોતાના સ્વામીનું મસ્તક પાસે રાખી વિશાળ નેત્રવાળાં સીતા વિલાપ કરવા લાગ્યાં.^{૫-૭}

સીતા વિલાપ કરતાં કહે છે : ‘હે મહાબાહુ ! હે પિતાની આજ્ઞાને પાળનારા સ્વામીનાથ ! તમારું મરણ થવાથી આજે હું વિધવા થઈ ને તમારી અંતિમ અવસ્થા જોઈ છું; એ મારાં કેવાં દુઃખોગ્ય છે !’ સીતા પહેલાં તેના પતિનું મરણ થાય એ મોટો અનર્થ કહેવાય છે; પણ એ મારે હશે સર્જાયેલું હશે ! અરેરે, હે સ્વામીનાથ ! ફક્ત આચરણવાળી મને મૂકીને શુભ આચરણવાળા તમે કેમ સ્વર્ગસ્થ થયા, એ સમજ શકાતું નથી.^૮ હે સ્વામીનાથ ! તમે કે જે મારું રક્ષણ કરનારા હતા, તેનો તો રક્ષકોએ વિનાશ કર્યો. હવે હું જીવીને શું કરું ? હે રાધવ ! મારાં સાસુલ કીશલ્યા કે જે તમ સરખા પુત્રથી પનેતાં હતાં, તે આજે તમારો સ્વર્ગવાસ થવાથી વાછરડા વિનાની ગાય જેવાં થયા છે. હે રણવીર ! કેવલ પુરુષો કહેતા હતા કે, ‘રામનું આયુષ્ય ઘણું જ લાંબું છે’, પરંતુ તેઓનું વચન આજે ખોટું પડ્યું છે; કારણ કે તમે આજે દૂંઢા આયુષ્યવાળા નીવડ્યા છો.^{૯-૧૨} હે સ્વામિનું ! તમે બુદ્ધિમાન હોવા છતાં આજે તમારી બુદ્ધિ નાશ પામી.^{૧૩} એ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે સર્વ ભૂતપ્રાણીઓનો ઉત્પાદક કાળ જ પ્રત્યેક ભૂત-

+ આ વાક્યનું તાત્પર્ય એવું છે કે ‘સીતા પહેલા પતિનું મરણ થાય એ સીતા દુઃખવરણુ’ કળ છે, પરંતુ હું સદાચરણવાળી છતાં મારા પહેલા તમારું મરણ કેમ થયું. તે સમજાતું નથી.’

- તાત્પર્ય છે શંકુ ઉપર સદાઈ કંપો પછી શંકુના મુલકમાં રાને અવરણ સાવળ રહેતું જોઈએ, એવું બાણવા છતાં તમે કેમ બૂલ્યા ?

પ્રાણીને પોતપોતાનાં કર્મફળ ભોગવાવે છે !
 હે રામ ! તમે નીતિશાસ્ત્ર બહુનારા હોવાથી
 આવી પડતાં દુઃખોને ટાળવામાં કુશળ હતા,
 છતાં આજે આમ અચાનક મૃત્યુવધ કેમ થયા ?
 અરેરે, અત્યંત અભાગણી અને દુર કાળરાત્રિ
 સરખો મેં જ કમળનેત્રવાળા તમને પ્રથમ
 આલિંગન આપીને પાછળથી તમારો નાશ
 કરાવ્યો છે ! ૧૩-૧૫ હે પુરુષાર્થી ! તપસ્વિની
 એવી મને તજીને તમેજી આજે પોતાની લાંબી
 બુદ્ધિએ વડે પ્રિય પ ની સરખી પૃથ્વીને આલિં-
 ગન કરી શયન કર્યું છે ! હે વીર ! મારી સાથે
 તમે નિરંતર જેનું ગંધપુષ્પાદિ ઉપચારોથી
 પૂજન કરતા હતા અને જે આપણ બન્નેને ઘણું જ
 પ્રિય હતું, તે આ તમારું સુવર્ણભૂપિત ધનુષ્ય
 અહીંયાં પડ્યું છે ! હે અનધ ! આજે તમે સ્વર્ગ-
 માં જઈ તમારા પિતા અને મારા સસરાજી
 દશરથ રાજાને તેમ જ બીજા પણ સર્વ પિતૃ-
 જ્યોતે મળ્યા હશે ! હે રાઘવ ! આકાશ વિષે
 નક્ષત્રરૂપે રહેલા રાજર્ષિ ત્રિશંકુના વંશમાં જન્મ
 બ્રહ્મ કરીને તમેજી પિતાની આજ્ઞાનું પાલન
 કરવારૂપ ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે; પરંતુ આજે
 તમે એ પવિત્ર રાજર્ષિના વંશનો ત્યાગ કરીને
 સ્વર્ગમાં જાઓ છો, તે તમને જરાયે છાજતું
 નથી. ૧૧-૧૬ હે રાજપુત્ર ! આલ્યાવસ્થાથી જ
 તમને વરી, તમારી સહધર્મચારિણી ધયેલી આ
 રંક સોના સાસું આજે તમે કેમ ભેટા નથી
 અને કાર્ય ભોલતા પણ નથી ? હે કાકૃત્સ્ય !
 મારા પાણિમહાબલ વખતે ‘હું સઘળી ધર્મક્રિયા-
 યો તને સાથે રાખીને જ કરીશ’ એવી જે
 તમેજી પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેને સંભારો અને મને
 હુજિયારીને તમારી સાથે જ લઈ જાઓ. ૧૭, ૨૧
 હે મતિમતાવર ! મને હુજિયારીને તજીને તમે
 આ લોકમાંથી પરલોક પ્રત્યે કેમ સિધાવી ગયા ?
 હે સ્વામીનાથ ! યુગથી ચંદન તથા નાના પ્રકાર-
 ના અલંકારોથી વિભૂષિત એવા તમારા શરીર-
 ને માત્ર હું જ આલિંગન કરતી હતી. તે શરીર-
 ને આજે માંસાહારી દૂર પ્રાણીઓ જેવી તથા

છે ! ૨૨, ૨૩ હે નાથ ! વનવાસમાંથી ઘેર ગયા
 પછી સંપૂર્ણ દક્ષિણાવાળા અગ્નિદોમાદિ અનેક
 યજ્ઞો કરીને તમે અગ્નિદોષનઃ અગ્નિથી સંત્કાર
 કેમ પામ્યા નહિ ? હે સ્વામીનાથ ! વનમાં
 નીકળતી વેળા આપણે ત્રણ જળાં હતાં; પરંતુ
 હવે તો એકલા લક્ષ્મણ અયોધ્યામાં પાછા જશે !
 તેમને એકલાને બેઈ મારાં સાસુજી કૌશલ્યાના
 શોકનો પાર રહેશે નહિ. અરેરે, કૌશલ્યા સાસુજી
 તમારા સમાચાર પૂછશે ત્યારે મહાત્મા
 લક્ષ્મણ તમારા સહાયક વાનરોનો તથા તમારો
 રાત્રિના સમયે રાક્ષસોના હાથથી વધ થયો છે
 એવા અશુભ સમાચાર કેમ જણાવશે ? હે રાઘવ !
 લક્ષ્મણના મુખથી તમને રાક્ષસોના હાથથી
 હણાયેલા જાણીને તથા મને રાવણને ઘેર રહેલી
 જાણીને મારાં સાસુજી કૌશલ્યા સુઝાઈ જશે
 અને છેવટે મરણ પામશે. અરેરે, મારા સરખી
 એક અભાગિણી સો માટે નિષ્પાપ રાજકુમાર
 રઘુવીર આજો સમુદ્ર તરીને છેવટે એક ગાયના
 પગલા જેટલા ખાઓથિયામાં ડૂબી મૃત્યા ! અરે,
 ખર વગેરે મોટા મોટા રાક્ષસોને હણીને છેવટે
 એક ભૂદ્ર પ્રહસ્તના હાથે મરણ પામ્યા ! એ તે
 શુ ? ૨૪-૨૯ હાથ ! દશરથનંદન રામચંદ્ર કુળને
 કલંક લગાડનારી એવી મને અભાજતાં જ પરણ્યા
 હશે જેથી છેવટે હું તેમના મરણનું કારણ થઈ
 પડી ! ૨૯ અરેરે, મેં પૂર્વજન્મમાં ગાય, પૃથ્વી,
 કન્યા તથા સુવર્ણ વગેરેનાં દાન નહિ કર્યાં
 હોય. તેથી જ સર્વનું રક્ષણ કરનારા રામની
 આ હોવા છતાં આજે મારે આ પરભૂમિમાં
 યેતીને શોક કરવો પડે છે. ૩૦ હે રાવણ ! તે
 મારા સ્વામી રામનો વધ કર્યો છે, તો હવે મારો
 પણ વધ કરી અગ્નિ પતિ-પત્નીને મેળાપ
 કરવારૂપ પવિત્ર કર્મ કર. ૩૧ એ; રાવણ ! મારા
 મસ્તકને મારા પતિના મસ્તક સાથે તથા મારા
 દેહને તેમના દેહ સાથે સત્વર ભેળાં કર. હવે
 હું મારા સ્વામીની પાછળ જ જઈશ.

પૃથ્વી પર પડેલા રામચંદ્રના મસ્તકને તથા
 ધનુષ્યને ભેઈ દુગ્ધથી સંતપ્ત ધયેલાં વિશાળ

નેત્રવાળા જનકી એ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારે
વિલાપ કરતા હતા, ૩૨૩૦ એટલામા રાવણની
સેનામાનો એક રાક્ષસ ત્યા આગ્યો અને રાવણ
ની નામે હાથ બેટી ઊભો રહ્યો પછી 'હે
આર્યપુત્ર! આપનો જય થાયો,' એમ બોલીને
રાવણને પ્રસન્ન કરી તથા પ્રણામ કરીને તે રાક્ષસે
કહ્યું ૩૨૩૫ 'હે રાજા' સેનાપતિ રહસ્ય
અમારો નહિત સર્વે અહી આવેલા છે અને
તે આપને મળવા ઇચ્છે છે ૩૨૩૬ હે ક્ષમાયુક્ત
મહારાજ! મને વાગે છે કે તેમને કાર્ણક રાજ્ય
સંબંધી આવશ્યક કાર્ય આવી પડ્યું છે, માટે
આપ તેમને દર્શન આપો ૩૨૩૭ સદેશો લઈ
આવેલા રાક્ષસનુ ઉપયુક્ત વચન સાંભળીને
રાવણ નહત વગેરે મનોઓને મળવા માટે
અશોકવાટિકામાંથી ઉતાવળે બહાર નીકળ્યો
અને મનોઓની સાથે કાયાકાર્યનો વિચાર
કરીને પોતાની સભામા ગયો ત્યા ગયા પછી
પોતાના મનોઓની સાથે રાવણે રામના બળ-
પરાક્રમને પડોચી વળવાના ઉદ્ધાન કરવા
માર્યા ૩૨૪૦

અશોકવાટિકામાંથી રાવણ બહાર નીકળ્યો
કે તુરત જ મીતાની આજળ પડેલુ રામનુ મસ્તક
તથા ધનુષ્યક્રાન્ત હોવાથી અત્યંત થઈ ગયા ૪૦
હવે હામા મેઢેલા રાક્ષસાધિપતિ રાવણ
ભય કરે પરાક્રમવાળા એવા પોતાના પ્રહસ્ત
વગેરે મનોઓની સાથે મળી રામને જીતવાના
કાર્ય સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યો ૪૧ એ
વેળા કાળ સરખા રાક્ષસે રાવણે પોતાની પાસે
મેઢેલા અને પોતાનુ કિત ઇચ્છામંત્ર સર્વ સેના
પતિઓને કહ્યું 'હે સેનાનાયકો! તમે મજબૂત
હજા વડે સંગ્રામના ઢાલ વગડાવીને આપણા
સર્વ સેન્યોને એકત્ર કરો, પરંતુ તેમ કરવાનુ
કારણ પ્રસિદ્ધ કરશે નહિ ૪૨, ૪૩

રાવણની ઉપયુક્ત આજ્ઞાને સ્વીકારી રૂતો
એ તુરત જ સંગ્રામના ઢાલ વગડાવી સેના એકઠા
કર્યા અને પછી યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા
પોતાના આગ્રી રાવણને કહ્યું 'હે મહારાજ'

સઘળા સેન્ય સજ્જ થઈ રહ્યા છે, ૪૪

શીત શ્રાપ મૌલિક મહામુનિભક્ષિત આદિક ય ત્રી માયખના
કુદ્ધક-મા રમે સ્વય મમામ

સર્ગ ૩૩મો

મરમાએ જન્મે સીતાનુ આધાસન
સીતા તુ મહિતા દ્વય સરમા નામ રાક્ષસી ।

મસ્તકાવાય વહેલી પ્રિયા પ્રણયની સ્ત્રી ॥ ૧ ॥

અશોકવાટિકામા અત્યંત દુઃખિયારા સીતાને
રાવણની માયાથી મોહિત થયેલા જોઈ, સીતા
ઉપર અત્યંત મનેહ રાખનાર 'સરમા' નામની
એક રાક્ષસી સીતાની પાસે આવી અને કામળ
વાણીથી તેનુ આધાસન કરવા લાગી ૧ રાવણની
આજ્ઞાથી સીતાનુ રક્ષણ કરવા અશોકવાટિકામા
રહેતી એ સરમાની સાથે સીતાને જાહેર મનેહ
બધાયો હતો અને સરમાએ પણ દયાની લાગણી
ને વીધે 'માટે સીતાનુ સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરવું
જ એવા દૃઢ નિયમ વીધો હતો ૨ હુ જાને લીધે
જેમાન થયેલા અને પૃથ્વી પર આજોટવાથી રજો
ટાયેલા શરીરવાળા જનકનંદિની સીતાને જોઈ
સીતાના હુ જે હુ જી થયેલી નથી સરમા
સ્નેહાળ વાણીથી સીતાનુ આધાસન કરવા
લાગી હે સખી સીતા! રાવણે તને અને તે
રાવણને જે જે વચન કહ્યા તે સઘળા મે
રાવણનો ભય નહિ ધરતા વૃક્ષની ઓથે
સતાર્ધને સાલળ્યા છે હે વિશ્વાવાક્ષી! તારુ
કાર્ય કરવા માટે હુ રાવણથી પણ ડરતી
નથી ૪૧-૪૨ મનિસિ! રાક્ષસરાજ રાવણ હમણા
એકાએક પેનાકળે થઈને જે કારણને લીધે
અહીયાથી નાથ્યો ગયો તે મે બહાર નીકળી
બહારી વીધુ છે ૩ હે બહેન! નિદ્રા, આગ્રસ
વગેરે દાષોને જીતેના શ્રીમાન રામન્ય દ્ર નિદ્રાવશ
થયા હોય અને યુદ્ધવાન તેમ જ એવા સમયે
પુરુષવ્યાધિ રામન્ય દ્રની રાક્ષસોથી વધ થાય એ
જાને વાતો અત ભવિત છે ૪ નળી ઇન્દ્ર જેમ દેવાનુ
રક્ષણ કરે છે તેમ રામન્ય દ્રથી સુરક્ષિત થયેલા
અને વૃક્ષ આદિ અપુષ્પોથી યુદ્ધ કરનારા
વાનરા પણ રાક્ષસોના હાનથી માર્યા નય,

એ વાત પણ માનવા જેવી નથી.^૯ હે બનકી !
 દીર્ઘ અને વર્તુલાકાર ભુલવાળા, વિશાળ ઉર-
 સ્થળવાળા, પ્રતાપશાળી. કવચ તથા ધનુષ્ય
 ધારણ કરનારા, પોતાના પરાક્રમ વડે પૃથ્વીમાં
 પકાયેલા, ધર્માત્મા, પોતાનું તથા પરનું રક્ષણ
 કરવામાં બહાદુર, નીતિશાસ્ત્ર બાજુનારા, કુલીન
 યતુઓની સેનાઓને હણનારા અને અચિત્ત
 બળ-પરાક્રમવાળા શ્રીમાન રઘુવીર કે જેને
 પોતાના નાના ભાઈ લક્ષ્મણની સહાય છે,
 તેનો વાળ પણ વાકો થયો નથી, એ તું
 નિઃસંદેહ બાળ.^{૧૦-૧૧} પરંતુ આ તો નીચ
 બુદ્ધિ તથા નીચ કૃત્યવાળાં સર્વ ભૂતપ્રાણી-
 ઓની સાથે વિરોધ કરનારા માયાવી દુર
 રાવણે માત્ર માયા જ રચી છે. હે સીતા ! તું
 મારું કહ્યું માની શોકનો ત્યાગ કર; કારણ
 કે હવે અલ્પકાળમા જ તને સર્વ પ્રકારનાં
 કલ્યાણ, સુખ અને રાજ્યલક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થયે,
 વળી હે સીતા ! હું તને બીજી પણ એક પ્રિય
 વાતી કહું છું તે સાંભળ.

‘હે બહેન સીતા ! તારા સ્વામી રામચંદ્ર
 વાનરસેના સહિત સમુદ્ર યોજાંગીને તેના દક્ષિણ
 તટ પર આવ્યા છે અને સુવેલ પર્વતની તળેટીમાં
 છાવણી નાખી રહ્યા છે. પરિપૂર્ણ અર્ધવાળા
 શ્રીમાન રામ-લક્ષ્મણને મેં મારી જિંદગી મેટી
 ઉપરથી નજરે નજર લેવા છે. તે બંને ભાઈ સમુદ્ર-
 તટ પર પહેલી વાનરસેનાથી સુરક્ષિત છે. રાવણે
 ઉતાવળી ગતિવાળા કેટલાક રાક્ષસોને બસન્તી
 કામ માટે મોકલ્યા હતા. તે દુષ્ટ રાક્ષસોએ આવી
 ‘રામ સમુદ્ર યોજાંગી લંકા નજીક આવી પહોંચ્યા
 છે’ એવા સમાચાર રાવણને કહ્યા છે, જેથી
 હાલમાં રાક્ષસરાજ રાવણ પોતાના સર્વ મંત્રી-
 ઓની સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો છે.^{૧૨-૧૮}
 રાક્ષસી સરમા સીતાને એ પ્રમાણે કહેલી
 હતી, એવામાં યુદ્ધ માટે તૈયાર થતી રાક્ષસ-
 સેનાના લયકર શબ્દો તેના કાને પડ્યા. મોટા
 મોટા ઠંકાથી વગાડેલી ભેરીના નાદ સાંભળીને
 સરમાએ મધુર વાણીથી સીતાને કહ્યું.^{૧૯-૨૦}

‘હે ભીરુ ! આ લયકર ભેરીના મેઘ સરખો
 ગંભીર નાદ થાય છે તે તું સાંભળ. આ અવાજ
 યુદ્ધની તૈયારી સૂચવે છે.^{૨૧} હે સીતા ! હાલમાં
 રાક્ષસો યુદ્ધ માટે મદોન્મત્ત હસ્તીઓને તૈયાર
 કરે છે, અશ્વોને રથમાં બેઠે છે અને બરછી-
 લાલાં વગેરે આયુધો ત્રહ્ણ કરી આમતેમ
 દૂરે છે.^{૨૨} હબ્બરો રાક્ષસયોદ્ધાઓ સજ્જ થઈ
 ચોમેરથી એકઠા થાય છે અને વેગવાળા તથા
 શબ્દ કરતા જળપ્રવાહોથી જેમ સમુદ્ર ભરાઈ
 બાય, તેમ અદ્ભુત દેખાવવાળાં હૈ-યોથી લંકાના
 રાજમાર્ગ ભરાઈ રહ્યા છે. હે સીતા ! જોને, હવેને
 લીધે અત્યંત વેગમાં આવેલા રાવણના સનકોનો
 તથા રથો, અશ્વો અને હસ્તીઓનો આ મોટો
 કોલાહલ સંભળાય છે; તેમ જ ચકચકિત અશ્વો
 થઓ, હાલો તથા કવચો વગેરેની નાના પ્રકારના
 ભૂલ્લવાળી કાંતિ જોવામાં આવે છે, હે બહેન !
 રાક્ષસોના ઉપર હવે ભંડાં ભંડાં કરે એવા મોટો
 લય આવી પડ્યો છે; એથી જ આ સઘળી
 તૈયારીઓ થાય છે. (હે સીતા ! આ ઉપરથી
 રામનો વધ થયો નથી એ સાબિત થાય છે, માટે
 શોકનો ત્યાગ કર.) હે સખી ! ઇંદ્ર જેમ દૈત્યોની
 લક્ષ્મીને હરી લીધી હતી, તેમ અચિત્ત પરાક્રમ-
 વાળા અને કામકોષાદિ યતુઓને છતેલા શ્રીમાન
 રામચંદ્ર યુદ્ધમાં રાવણને હણીને તને આહીથી
 છોડાવી અરોધ્યા લઈ જશે. જેમ વિબુધની
 સહાયથી ઇંદ્ર દૈત્યોને પોતાનું પરાક્રમ દેખાડ્યું
 હતું, તેમ લક્ષ્મણની સહાયથી તારા સ્વામી રઘુવીર
 રાક્ષસોને પોતાનું પૂરેપૂરું પરાક્રમ દેખાડશે.^{૨૩-૨૮}
 હે બહેન ! હું હવે દુષ્ટ યતુ રાવણના મૃત્યુ પછી
 તને સત્વર રામચંદ્રના યોજામા બેઠેલી જોવા
 ઇચ્છું છું. હે સખી ! તારા સર્વ મનોરથો સિદ્ધ
 થશે.^{૨૯} હે બનકી ! વિશાળ વક્ષઃસ્થળવાળા તારા
 સ્વામીને ભેટીને તું હવે અલ્પકાળમાં જ નેત્રમાંથી
 આનંદાશુ વહેવડાવીશ.^{૩૦} હે દેવી ! ઘણા માસ
 પર્થત ધારણ કરી રાખવાથી નિતંબ સુધી
 તારી વેણીને સહાબળવાન રામચંદ્ર અલ્પ
 સમયમાં જ છોડશે. હે દેવી ! સર્પિણી જેમ

પોતાના શરીર પરની કાચળીનો ત્યાગ કરે, તેમ ઉદય પામેલા પૃથ્વીમાના ચંદ્ર સરણુ રઘુવીરજી મુખ ભેદને તુ હવે થોડા વખતમા જ ચોકનો ત્યાગ કરીશ હે મંથિલી ! સુખ ભોગવવાને ચોગ્ય શ્રીમાન રામચંદ્ર હવે થોડા સમયમા જ રાવણનો નાશ કરીને તારા સરણી પ્રિય પત્નીને મળી આનંદ પામશે, ૧૧-૨૩ અને જેમ પુષ્કળ વૃષ્ટિ થવાથી પૃથ્વી હવિત થાય, તેમ તું પણ મહાત્મા રામચંદ્રથી સન્માન પામી પ્રસન્ન થઈશ ૨૪ હે દેવી ! સુમેરુ પર્વતની ચોમેર અંધની પેઠે ગોળાકાર ગતિથી તોફાન મુહૂર્તમા જે પ્રદક્ષિણા ફરી વળે છે, તે દિનકર-સૂર્ય ભગવાનની તુ પ્રાર્થના કર સૂર્ય એ સર્વ ભૂતપ્રાણીઓના ઉત્પાદક તથા પોષક છે ૨૫

શ્લોક ૩૦-મીઠી મહાશૂનપ્રતિત આદ્ય ન શીરઝાય ન
ચુદ્રમા મા ૩૩મે સી સમાપ્ત

સર્ગ ૩૪ મો

સરમા અને સીતા-સત્ય સમાચારનું નિવેદન
અથ તા જાતસતાપા તેન ધાન્યેન માહતામ ।

સરમા હલાદ્યામાસ મહી દુર્ગામિવામસા ॥૧॥

સૂર્યના તાપથી તમે થયેલી પૃથ્વીને જેમ મેઘ જળ વડે યાત કરે છે તેમ કૃત્તિમ રામમસ્તક ભેદ શોકને લીધે સતમ થયેલા મીતાને, તેનું હિત ઇચ્છનારી તથા દેશકાળ બાળનારી સખી સરમાએ મધુર વચનથી શાત પાડ્યા પછી સીતાને આનંદમા લાવવા માટે મિત્ર-હાસ્ય પૂર્વક કહ્યું 'હે શ્યામ નેનવાળી મીતા ! હું અહીંથી શુભપણુ રામની પાસે જઈ તેમને તારા કુશળ સમાચાર વહી પુન કોઈ ન જાણે એવી રીતે પાછો આવવા સમર્થ છું હે બહેન ! કાઈ પણ આધાર વિનાના આકાશ માર્ગમા હું ચાલુ ત્યારે ગરુડ કિંવા વાણુ પણ મારી જાતિને પહેાંચી વળવા સમર્થ નથી ૧-૪

મરમાના ઉપશુનિત વચન સાલળી કાઈક હવિત થયેલા મીતાએ કેમળ વાણીથી તેને કહ્યું -
'હે બહેન ! તુ આકાશમા તેમ જ રસાવળમા ગતિ કરવામા સમર્થ છે, એ બાણી મને ઘણો

જ આનંદ થાય છે, પરંતુ હાલમા મારે માટે તારે જે કાઈ કરવા બેસુ છે, તે તુ તેને કહુ છું ૫-૬
હે સખી ! જો તારી ભુદ્ધિ મારું હિત કરવામા જ સ્થિર હોય, તો તુ રાવણની પાસે જા અને તે આ વખતે શું કરે છે, એ ભેદ આવી મને નિવેદન કર ૭ જેમ મહિરા તેના પીનારાને તુરંત જ મોહિત કરે છે, તેમ શત્રુને રહાવનારો, કર સ્વભાવવાળો અને માયા કરી બાળનારો એ દુષ્ટાત્મા રાવણ મને મોહિત કરે છે ૮ એ પાપી રાવણુ રાક્ષસીઓ દ્વારા નિરંતર મારું રક્ષણ કરાવે છે, અપમાન કરાવે છે તથા ઘણીક વાર તિરસ્કાર પણ કરાવે છે હે બહેન ! તે દુષ્ટના ભયને લીધે મારું મન નિરંતર શકિત અને અમ્બન્ધ રહે છે, અને આ અશોકવાટિકામા પણ ડુશી અને ઉદ્વેગ યુક્ત રહુ છું ૧૦ એટલે માટે હે પ્રિય સખી ! જો તુ રાવણની પાસે જા અને મને અહીંથી મુક્ત કરવાની કે રામ સાથે યુદ્ધ કરવાની જે કાઈ વાત થતી હોય તે સઘળી તું મને જણાવે, તો તે મારા પર મોગે ઉપકાર કર્યો જણાશે ૧૧ એમ બોલી સીતા અશુપાત કરવા લાગ્યા, ત્યારે મીતાના આસુ લહતા સરમાએ મધુર વાણીથી કહ્યું 'હે મંથિલી ! જો તારી એવી અભિલાષા છે, તો આ હું બહુ છું અને રાવણનો અભિપ્રાય બાણી પુન તારી પાસે આણુ છું '

એટલું કહી સરમા રાક્ષસી તુરંત જ રાવણની પાસે ગઈ અને તે દુરાત્મા પોતાના મનોઓની સાથે જે કાઈ વિચાર કરતો હતો, તે સઘળો બાણીને પુન ઉતાવળે અશોકવાટિકામા આવી ત્યાં પોતાની જ વાટ ભેદી રહેલા જનકનંદિની સીતાને તેણે કમળથી ભ્રષ્ટ થયે રી લક્ષ્મી સરમા ઉદ્વિગ્ન દીક્ષા ૧૨-૧૬ પ્રિય ભાવણુ કરનારી મરમાને પાછો આવેલી જોઈને સીતા હવે તેને લીધે તેને લેટી પડ્યા અને તેને બેસવા માટે આસન આપતા જહું ૧૭ હે સખી ! તુ સુખથી આ આત્મન પર બેસ અને દૂર તથા દુરાત્મા રાવણનો શો નિશ્ચય છે, તે મને થયારી રીતે કહે '

ચરચર ધ્રુવતા સીતાના વચન સાલળી

સરમા, રાવણે પોતાના મનોઓની સાથે જે કાંઈ નિશ્ચય કર્યો હતો તે કહેવા લાગી ‘હે વહેલી ! તને અહીંથી મુક્ત કરાવવા માટે રાવણની માતા કકસીએ તથા રાવણનું અત્યંત હિંત ઇચ્છનારા તેના એક વૃદ્ધ મનોએ રાવણને ઘણું ઘણું સમજાવી કહ્યું ૧૮-૨૦ ‘હે રાવણ ! જનક તનના સીતાને તું મનુષ્યોના રાજ રામને પાછો સોપ, રામે જનસ્થાનમાં જે અફણત પરાક્રમ કયું છે, તે તેનું અતિ અત્યંત બળ સાબિત કરવા બસ છે ૨૧ વળી હંતુમાને સમુદ્ર યોગ ગીતીતાની શોધ કરી તેમ જ યુદ્ધમાં રાક્ષસોને માર્યાં એ ઉપરથી જ તું જાણી લે કે, રામ અને હંતુમાન વળેરે કોઈ દેવાશી પુરુષો જ છે, નહિ તે રાક્ષસોને હણવાનું કાંઈ તેઓ કેમ કરી શકે ?’

હે વહેલી ! વૃદ્ધ મનોએ તથા કકસીએ રાવણને એ પ્રમાણે ઘણી ઘણી રીતે સમજાવ્યો, તોપણ લોભી પુરુષ જેમ દ્રવ્યનો ભાગ કરી શકે નહિ, તેમ રાવણ તારો ભાગ કરવા ઇચ્છતો નથી ૨૦ હે મધિલી ! ‘મરતા સુધી પણ તને છોડવી નહિ’ એવો હુકમ રાવણે પોતાના મનોએ સાથે નિશ્ચય કર્યો છે ૨૪ હે સીતા ! આ રાવણાદિ રાક્ષસોનું મૃત્યુ પાસે આવ્યું છે, એથી જ તેને એ ઉપયુક્ત નિશ્ચય કર્યો છે સત્ત્વમય વિષે સર્વ રાક્ષસોને તથા પોતાનો વધ કરાયા સિવાય રાવણ માન રામના લયથી જ તારો છુટકારો કરે એમ નથી, પરંતુ હે શ્યામ નેત્ર વાળી સીતા ! હવે તું ધર્મ રાજ, તારા નવામી રાગચંદ્ર સપ્તમમાં તીવ્ર બળે વડે રાવણને તથા સર્વ રાક્ષસોને હાળીને હવે શીઘ્ર તને અયોધ્યામાં તેડી જશે ૨૨૫, ૨૨૬

સરમા સીતાની સાથે ઉપયુક્ત વાર્તાલાપ કરતી હતી એટલામાં આખા ભૂમડળને કપાવે એવી વાનરસેનાનો ભેરી તથા શખનો તુલુલ ઘોષ સંભળાવા લાગ્યો ૨૭ વાનરસેનાનો કેલા હલસાણીને લકામાં રહેનારા રાવણના સનકે તે જહીન થઈ ગયા અને હીનતાથી તેઓની મથગી ચેષ્ટાઓ નાટ થઈ થઈ તથા ‘રાજ

રાવણના દોષથી પોતાનું અકલ્યાણ થશે’ એમ માનવા લાગ્યા ૨૮

ઈતિ શ્રીવત્સીક મહાકવિપ્રણીત આદિ બ્ય શ્રીરામાય ૫
પુસ્કાદમા ૪૪ મો સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૫ મો

વૃદ્ધ મનો માલ્યવાનનો (હિતોપદેશ-સીતા પાછી આપી રામની સાથે સધિ કરે તેનું શલ્કવિમોચન મરીશવ્દન નાદિતા ।
ઉપયાતિ મહાબાહુ રામ પરપુરુષ ૧૧ ॥

શખની સાથે ભેરીના નાદ કરતા વાનર સૈન્ય સહિત શ્રીમાન રામચંદ્ર રાત્રીના નગરને છૂટવા માટે તયારી કરી, ૧ ત્યારે રાક્ષસરાજ રાવણ જે ધડી વિચારમાં ગૂંથાયો અને મનોએ મામું ભેઈ રહ્યો ૨ પછી જગતને મતાપ પમાડનારા મહાબળવાન કુર રાવણ આખી સલાને ગળવી મૂકે એવી વાણીથી સર્વ મનોએને સંબોધી રામની નિંદા કરતો બોલ્યો ‘હે પ્રિય મનોએ ! રામ સમુદ્ર યોગ ગીતે અગિયાર આવ્યો તે તથા તેનું બળ-પરાક્રમ તમોએ જે કહ્યું તે સર્વ મેં સાલવ્યું હું જાણું છું કે તમે સૌ યુદ્ધમાં સત્ય પરાજિતવાળા છો, છતાં બે રામના પરાજિત બનીને તમે આમ બીજાના સામંજોતા જાનાનાના કેમ બેઠી રહ્યા છો ?’ ૫

છતાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળીને મહા બુદ્ધિશાળી ‘માલ્યવાન’ નામના તેના માતામહે કહ્યું ‘હે રાજા ! જે રાજ સર્વ વિદ્ય એ મા કુશળ હોઈ ન્યાયમાર્ગને અનુસરે, તે લક્ષ્મણ સુધી અશ્વ લોભે છે તથા શત્રુએને વશ કરે છે જે રાજ સમય ભેઈને પોતાના શત્રુઓની સાથે સધિ તથા વિનહ કરે છે અને પોતાના પક્ષની વૃદ્ધિ કરતો રહે છે તે મોગ અશ્વર્યને પ્રાપ્ત કરે છે ૭ જનુની મમાન બળવાળા તથા શત્રુથી હીન બળવાળા નાનાએ શત્રુની સાથે સધિ કરવી યોગ્ય છે અને શત્રુના કરતા વધારે બળવાળા રાજાએ વચ કરવા શ્રદ્ધ છે ૮ રાવણ ! આ સમયે રામની સાથે સધિ કરવી એ જ મને યોગ્ય લાગે છે, મા

સીતાને રાજવા માટે તે' જે વિચાર કર્યો છે તે મૂકી દઈને તું સીતા રામને પાછી આપ. ^{૧૦} હે રાવણ ! તું નિશ્ચય બાણ કે દેવો તથા ગંધર્વો આદિ સૌ કોઈ એ રામનો જય ઈચ્છે છે; માટે તું એની સાથે વિરોધ નહિ કરતાં સંધિ કર. પિતામહ પ્રહલદેવે ધર્મ અને અધર્મનો આશ્રય કરનારા દેવ અને અસુર એવા બે પક્ષ સરજ્યા છે. તેમાં મહાત્મા દેવોનો પક્ષ ધર્મ છે અને અસુરોનો પક્ષ અધર્મ છે, એવું મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. ^{૧૧-૧૩} ધર્મ જ્યારે અધર્મને ગળી જાય છે, ત્યારે સત્યુગ પ્રવર્તે છે અને અધર્મ જ્યારે ધર્મને ગળે છે, ત્યારે કળિયુગ પ્રવર્તે છે. ^{૧૪} હે રાવણ ! તે' દિગ્વિજય કરવા સમયે ધર્મનો ત્યાગ કરી મહાન અધર્મ કરેલો છે; એથી જ આપણા શત્રુઓ હાલમા બળવાન થયેલા છે. ^{૧૫} હે રાજા ! તારા પ્રમાદ-દોષને લીધે વૃદ્ધ પામેલો અધર્મદૂષી અજગર હાલમા અમો સર્વ રાક્ષસોને ગળે છે અને દેવોએ આશ્ચર્યલો ધર્મ તેઓની ઉત્થાપિત કરે છે. ^{૧૬} હે રાવણ ! રાત્રિદિવસ ઓગળત્યા મહારાપાનાદિ વિષય-ભોગ ભોગવવામાં મસ્ત રહીને અને નિર્મથાદિપણે વતી ને તે' અગ્નિ સરખા તેજસ્વી ઋષિઓનો ક્રોધ સંપાદન કરેલો છે. ^{૧૭} તપશ્રીય કરવાથી જેઓનું અંતઃકરણ શુદ્ધ છે એવા અને ધર્મનો અનુચ્છ કરનારા એ મહર્ષિઓનો પ્રભાવ પ્રદીપ્ત અગ્નિ જેવો દુર્ધર્મ છે. ^{૧૮} એ ઋષિઓ મોટા મોટા યજ્ઞો, વિધિપૂર્વક અગ્નિહોત તથા રાક્ષસોને નહિ ગણકારતાં ઉચ્ચ સ્તરે વેદાધ્યયન કરે છે. ^{૧૯} ઋષિઓના એ વેદમંત્રોનો થોપ સાંભળીને જેમ શ્રોત્રમંત્રમાં તાપથી વાદળો ચેરાઈ જાય છે, તેમ રાક્ષસો હવે દરે દિશાએ નાસી જાય છે. હે રાવણ ! અગ્નિ સરખા ઋષિઓના અગ્નિહોતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ધુમાડો રાક્ષસોના તેજનો નાશ કરીને દશે દિશાઓમા હવેથી રહે છે. જે જે પ્રદેશમાં પવિત્ર વ્રતવાળા ઋષિઓ યજ્ઞ-યાગ કરે છે, તે તે પ્રદેશમાં તે ઋષિઓનું વીમ તપો-બળ રાક્ષસોને સંતાપે છે. હે રાવણ ! દેવો,

દાનવો અને યજ્ઞો તને મારી શકે નહિ, એવું જોકે તે' બ્રહ્મદેવ પાસેથી વરદાન માગ્યું છે. પરંતુ આ તો મનુષ્યો, વાનરો, ગોલાંચુકો અને રીંછો એકઠાં થઈ અહીં આવ્યાં છે અને તને છતાંવા માટે જળના કરે છે. એ સર્વ વાનરો દંડ પરાક્રમવાળા તથા અત્યંત બળવાળા છે, એટલે તેઓને તું છતાં શકે એમ નથી. ^{૨૦-૨૩} વળી અનેક પ્રકારના લય'કર ઉત્પાતો થતાં બેઈને પણ મને નિશ્ચય થાય છે કે, હવે સર્વ રાક્ષસોનો વિનાશકાળ સમીપમાં આવી પહોંચ્યો છે. હે રાવણ ! તું જો તો ખરે! કાનનાં પડળ તોડી નાખે એવી લય'કર ગજના કરતાં ઘનધોર વાદળ ચોમેરથી ચડી આવે છે અને લંકાની ઉપર જિના જિના સંધરને વરસાદ વરસાવે છે ! ^{૨૪} હે રાવણ ! હાથી, ઘેડા વગેરે તારાં વાહનો. પણ રાત્રિદિવસ જુરીજુરીને આંસુ વહેવડાવે છે; દિશાઓ ધૂળથી વ્યાપ્ત થવાને લીધે પ્રથમની પેઠે પ્રકાશતી નથી; ^{૨૫} શિયાળવાં તથા ગૃષ્મ વગેરે અગુલ પ્રાણીઓ નજરની આસપાસ ભેગાં થઈ લય'કર શબ્દ કરે છે. ^{૨૬} રાત્રિ વિષે સ્વપ્નમાં બાલે શ્યામ વર્ણવાળી ઓઝો ઘરમાં પ્રવેશ કરી દ્રવ્ય વગેરે ચોરી જાય છે અને સાને જોડી રહીને ખડખડાટ હાસ્ય કરતી બાલે પ્રત્યુત્તર આપે છે. ^{૨૭} ઘરમા દેવપૂજન માટે મૂકેલાં યત, દહીં, પુષ્પ વગેરે પદાર્થોને શ્વાન સૂઝી જાય છે અને મૂકેલા બાલદાનને તેઓ જ પાઈ જાય છે. ગધેડા ગાયોની સાથે, ઉંદર નોળિયાની માઠા સાથે, ખિલાડાં સિંહણની સાથે, સૂવર કૂતરીઓની સાથે અને કિત્તરપુરુષો રાક્ષસો તથા મનુષ્યોની ઓઝો સાથે બ્યલિચાર કરે છે. ^{૨૮-૩૦} લાલ ચરણ-વાળા અને પોષાણ વર્ણના કાળે ગ્રેસેલા હોલાઓ ઘરના મોભારા ઉપર ફરે છે અને રાક્ષસોનો વિનાશ સૂચવનારા ગજ દિશાએ છે. ^{૩૧} ઘરમાં રહેલી મેનાઓ લડવા આવેલાં બીજાં પક્ષીઓની સાથે લડી, હારીને ચિચિયારી કરતી પુષ્ટી પર પડે છે. મૂંગા તથા પક્ષીઓ સૂચી સામું બેઈ રહેન કરે છે; તેમ જ વિકરાળ કેશ વિનાનો

અને કાળા તથા પીળા વર્ણવાળા લયકર કાળપુરુષ દરરોજ સધ્યાકાળને સમયે સર્વ રાક્ષસોના ઘર સામે જુએ છે. હે રાવણ! આ સિવાય ખીલ ઘણા ઉપાતો બેવામાં આવે છે, ૩૨,૩૩ માટે હવે તું સાવધાન થઈને વિચાર કર અને ભવિષ્યમાં સુખ આપનારુ ધાય તેજી કાર્ય કર.' ૩૪,૩૫

રાવણને ઉપયુક્ત હિતોપદેશ કર્યા પછી સર્વ મંત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો મહાગણવાન માંયવાન રાક્ષસ રાવણની એટલા ઉપરથી તે રાવણનું મન કળી ગયો અને પછી કંઈ પણ બોલ્યો નહિ. ૩૪,૩૫

શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યમાં આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણમાં
યુદ્ધકાંડમાં ૩૫ થી ૩૮ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૬ મે

માંદ્યવાનનો તત્તરંગર-રાવણનો જર્વ-રામ
વધની પ્રતિજ્ઞા નગરરક્ષાનો પ્રબંધ

તત્ત માંદ્યવતો વાક્ય હિતમુક્ત દશાનન. ૧

ન મર્યવતિ કુદ્રાત્મા કાલસ્ય વશમાગત ॥ ૨ ॥

કુદ્રાત્મા રાવણ કાળવશ થયેલા હોવાથી માંદ્યવાનના હિતવચનોને સાંખી ગયો નહિ. ૧ કોપને લીધે બ્રહ્મી ચડાવી, આખા દેવની માંદ્યવાન પ્રત્યે તેણે કહ્યું 'હે માંદ્યવાન! મારા શત્રુ પર એકલાય રાખીને તે' હિતબુદ્ધિથી જ અહિત કરનારા કઠોર વચન કહ્યા તે મને જરા પણ ગ્રંથતા નથી. હે રાક્ષસ! હું તને 'પૃથ્વ' છું કે રામ એક મનુષ્ય છે, વનવાસ ભોગવી દુખી થઈ ગયો છે, ઉત્તમ સહાય વિનાનો છે, માર વાનગેનો જ આદ્રિત છે તેમ જ પિતાએ તેને વનમાં કાઢી મૂક્યો છે, એ સમને તું સમર્થ થાઈ માને છે? વળી હું કે જે રાક્ષસોના રાજા છું, દેવોને પણ ભય આપનારો છું તથા તપશ્ચર્યા પરાક્રમવાળો છું, તેને તું અત્યર્થ કેમ ગમે છે? ૨-૪ હે રાક્ષસ! મને તો યાજે છે કે રાસ્ટ્રીર એવા મારા ઉપર તને દ્રવ આવવાને લીધે અપમા તો થયુના પશુમાં ભગી જવાને લીધે કિંવા મને પાપી બદાવવા માટે તે આવા કઠોર

વચન કહ્યા છે. ૧ એમ ન હોય તો શાસ્ત્રના તત્ત્વને બાજુનારો અને બુદ્ધિમાન એવો કયો પુરુષ મારા સરખા પ્રભાવશાળી અને ઉત્તમ પદવી પર રહેલાને કઠોર વચન કહે? ૨ કમળ-થી બ્રહ્મ થયેલી લક્ષ્મી સરખી સીતાને હું વન માથે અહીં લાવ્યો છું, તે શું રામના ભયથી ડરીને હવે હું તેને પાછી આપીશ? ના, ના, કદી નહિ. ૩ તું નિશ્ચય રાખજે કે કરોડો વાનરો થી વીંટાયેલા એ રામલક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવને હું શ્રેયઃ દાવસમાં જ મારી નાખીશ. ૪ અરે, યુદ્ધસમયે જેની સામે દેવો પણ ટકી શકતા નથી, તે આ રાવણ શું રામથી ડરી જશે? ૫ હે માંદ્યવાન! આ એક મારો સ્વાભાવિક દોષ છે કે ભલે, મારા બે કંટકા થઈ ભય, પરંતુ હું કોઈને ચિર નમાવું નહિ! બોલ, હવે તું શું કહેવા માગે છે? હે રાક્ષસ! શું કોઈ પણ પોતાના સ્વભાવને બદલી શકે છે? ૬ અહા! રામના હાથે સમુદ્ર ઉપર એક સેતુ બંધાઈ ગયો, એમાં શી મોટી વાત છે કે જેથી તું આટલો ભયો ડરી ભય છે? ૭ ભલેને રામ વાનરસેના સહિત સમુદ્ર ઓળંગી અહીં આવ્યો; પરંતુ તે હવે જીવતા જવાનો નથી. આ હું તને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું. ૮

કોપાયમાન થયેલા રાવણને વેગપૂર્વક એકતો જોઈને લલિત થયેલા માંદ્યવાન કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ. ૧ અને 'રાજાજનો જય થાઓ' એમ બોલી આશીર્વાદ આપીને તથા રાવણની આજ્ઞા લઈ પોતાને ઘેર ગયો. ૨

પછી રાક્ષસરાજ રાવણે પોતાના મંત્રીઓ ની ત્રણે વિચારપૂર્વક કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરીને વ કાળી રક્ષા કરવાનો બદોબત કરવા માંડ્યો. ૧ ૩ કાળા પૂર્વ દિશાના દરવાજા ઉપર પ્રહરતને નીચે, દક્ષિણ દિશાના દરવાજા ઉપર પરાક્રમી મહાપાર્થ તથા મહોદરને રહેવા કહ્યું. પશ્ચિમ દિશાના દરવાજા ઉપર ધનુષ રાક્ષસો સહિત પોતાના પુત્ર માયાવી ઇન્દ્રજિતને રાખ્યો અને ઉત્તર દિશાના દરવાજા ઉપર રહેવા માટે

શુક-સારણને આજ્ઞા આપતા રાવણે કહ્યું.
‘શયુઓ ઉત્તર દિશા તરફથી આવે માટે હું
જાતે જ તે દરવાજા પર જઈશ’ વળી રાવણે
મહાપરાક્રમી ‘વિરૂપાક્ષ’ નામના રાક્ષસને
અસંખ્યાત રાક્ષસોના સંહિત નગરના મધ્ય
લાગમા રાખ્યો. ૧૭-૨૦ એ પ્રમાણે નગરરક્ષણ
નો બંદોબસ્ત કરીને કાળે પ્રેરાયેલો રાક્ષસ
શ્રદ્ધ રાવણ પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યો. ૨૧
સારી રીતે નગરરક્ષાની ગોઠવણ થયા પછી
રાવણે સલા બરખાસ્ત કરી, ત્યારે તેના મનો
ઓ ‘રાવણરાધનો જય’ જય! જય! જય!’
એમ યોગી આશીર્વાદનો વડે રાવણને વધાવવા
લાગ્યા પછી રાવણ ઉત્તમ સમૃદ્ધિવાળા પોતાના
અત પુરમા ગયો. ૨૨

કાવ મીના મીઠિ મહામુનમણીત આદિકાવ્ય મીતમાવન
યુગમામા ૩૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૭ મો

રાવણના મૈત્ર્યભળની વ્યવસ્થા પ્રત્યાદિ વિષે
રામચંદ્રે મેળવેલી આહુતી

નરનાનરપાજાનો સ તુ વાયુસુત કપિ ।

જામ્બવાનુદ્ધરાજશ્ચ રાક્ષસશ્ચ ભ્રમીયણ ॥૨॥

મનુષ્યોના રાજા રામચંદ્ર, વાનરરાજ
સુગ્રીવ, વાયુપુત્ર હનુમાન, રીછોનો અધિપતિ
જામ્બવાન રાક્ષસોત્તમ વિલીપણ, ૧ વાલીનો
પુત્ર યુવરાજ અગ્રહ, સુમિત્રાપુત્ર લક્ષ્મણ, શરણ,
પોતાના બધાઓ સંહિત મુણેય, મૈક, દ્રિવિદ,
ગજ, ગવાક્ષ, કુસુદ, નલ અને પનસ વગેરે
સઘળા નર-વાનરો રાત્રીના દેશમા આવેના
હોવાથી એકઠા થઈ વિચાર કરવા લાગ્યા.
‘રાવણ જેનું રક્ષણ કરે છે એવી આ લોકો
નગરીની પાસે આપણે આવી પહોંચ્યા છીએ
દેવો, અસુરો, નાગો અને ગધવોથી પણ આ
લોકાનગરી જિતાવી મુશ્કેલ છે. ૨-૪ રાક્ષસરાજ
રાવણ જેમા વસે છે તે જ આ લોકો છે માટે
આપણે એ દુષ્ટતામાને છતી થકીએ એવો ઉપાય
શોધવો જોઈએ.’ ૫

વાનરો પરસ્પર એ પ્રમાણે બોલતા હતા

ત્યારે રાવણના કનિષ્ઠ બાધુ વિલીપણે નલિર
અર્થથી લરેલા સુદર વાક્ય કહેવા માડ્યા.
‘હે વાનરો! અનલ, પનસ, મ પાતિ અને
પ્રમતિ નામના મારા આ ચાર અનુચર રાક્ષસો
હમણા જ લોકમા જઈને પાછા આવ્યા છે.’
તેઓ પક્ષીનું રૂપ ધારણ કરી રાવણની સેનામા
દાખલ થઈ, ત્યાંની સઘળી રચના જોઈ આવેલા
છે. ૮ હે રામ! દુરાત્મા રાવણે પોતાના મૈત્ર્ય
ની જેમી રીતે ગોઠવણ કરી છે, તે સઘળી હું
તમને યથાર્થ કહું છું, તે સાંભળો. ૯

‘હે રઘુવીર! રાવણનો પ્રધાન પ્રહન્ટ
રાક્ષસસૈન્ય સંહિત લોકના પૂર્વ દ્વાર ઉપર
રહ્યો છે, ‘મહાપાશ્વ’ અને ‘મહોદર’ નામના
રાક્ષસો લોકના દક્ષિણ દ્વાર ઉપર રહેલા છે,
પટ્ટિશ, તલવાર, ધનુષ્ય, ત્રિશૂળ તથા મુદ્ગાર
આદિ નાના પ્રકારના આયુધો હાથમા લઈ
જોલેલા વણા રાક્ષસોની સાથે યુવરાજ ઇન્દ્રજિત
લોકના પશ્ચિમ દ્વારનું રક્ષણ કરે છે અને
ચત્રાસધારી લક્ષાવધિ રાક્ષસો સંહિત રાવણ
લોકના ઉત્તર દ્વાર પર જોલે રહ્યો છે હે રામ!
રાવણ ભેડે મન્ત્રવિદ્યા બાણે છે, તોપણ શુક-
સારણના કહેવાથી તમારે પરાક્રમ બાળી તે
અત્યંત ઉદ્વિગ્ધ થઈ ગયો છે. ૧૦-૧૩ વળી
ત્રિશૂળ, મુદ્ગાર તથા ધનુષ્ય વગેરે આયુધો
ધારણ કરનારા મોટા લશ્કરની સાથે વિરૂપાક્ષ
રાક્ષસ વલકાના મન્યલાગનું રક્ષણ કરે છે હે
રાધવ! લોકો વિષે ઉપયુક્ત રીતે સેનાની ગોઠ
વણ થઈ ગઈ છે, એ નિહાળીને મારા આદે
મનોઓ હમણા જ પાછા આવી આવ્યા છે
હે રામચંદ્ર! રાવણની સેનામા દશહજાર રાક્ષસો
હાથી ઉપર ભેસી યુદ્ધ કરનારા છે, દશહજાર
રાક્ષસો રથમા ભેસનારા છે, ઘોડેસવાર રાક્ષસો
વીસહજાર છે અને હથિયાર ઝડપ્યું કરી યુદ્ધ
મા સંપૂર્ણ પરાક્રમ દર્શાવનારા એક કરોડ
પાયદળ રાક્ષસો છે આ સર્વ રાક્ષસો રાવણને
વણા જ મિત્ર છે હે વિદ્યાપતિ! એ પ્રત્યેક
રાક્ષસના હાથ નીચે યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયેલા

ઃશ દશ લાખ રાક્ષસેનાઓ છે. ૧૪-૨૮

લકામાં જઈ આવેલા પોતાના ચાર મંત્રી-ઓએ કહેલી રાક્ષસેનાની વ્યવસ્થા રામચંદ્રને કહી સંભળાવ્યા પછી મહાઆહુ વિભીષણે પોતાના તે ચાર મંત્રીઓ રામચંદ્રને દેખાડ્યા. ચાર પછી શ્રીમાન વિભીષણ કમળપત્ર સરખા નેત્રવાળા રામચંદ્રનું પ્રિય કરવા માટે પુનઃ પણ કહેવા લાગ્યો : 'હે રામ ! દુરાત્મા રાવણ જ્યારે ધનાધ્યક્ષ કુમેરની સાથે યુદ્ધ થકે છે, ત્યારે સાઠલાખ રાક્ષસોને સાથે લઈ જાય છે. તે સર્વ રાક્ષસો પરાક્રમ, બળ, તેજ, ધર્મ અને ગર્વમાં રાવણના સરખા જ છે. ૧૯-૨૨ હે, રઘુવીર ! મેં તમારી આગળ જે આ રાવણના બળનું વર્ણન કરી બતાવ્યું છે તે તમને ભય પમાડવા નહિ; પરંતુ કોપાયમાન કરવા માટે જ છે. હે રાઘવ ! તમે તો પોતાના પરાક્રમ-બળથી દેવોને પણ શત્રુવા સમર્થ છો, તો પછી તમારી આગળ રાક્ષસોની શી વિસાત ૧૨૩ માટે હે રામ ! તમે આ મોટી વાનરસેનાની વ્યૂહરચના કરો. જેથી ચતુર્-રંગિણી રાક્ષસેનાથી વોંટાયેલા રાવણનો નાશ કરી શકશો. ૨૦'

વિભીષણના ઉપચુક્રા વચન સાંભળી, રઘુ-વીરે ગતુઓના નાશ કરવાની યોજના કરતા કહ્યું 'હે વિભીષણ ! ઘણા વાનગેથી વોંટાયેલો નેનાપતિ નીલ વાનર લંકાના પર્વ દારેનું રક્ષણ કરનારા પ્રહસ્તાની સાથે યુદ્ધ કરશે; ૨૧ મોટી સેનાવાળો વાલિપુત્ર અ. ન. લંકાના દક્ષિણ દારે પર રહેલ. મહાપાત્ર તથા મહોદર-ને નાશ કરશે, અને ક કાંપઓથી વોંટાયેલા તથા અગ્નિ બળ-પરાક્રમવાળો પવનુત્ત હનુમાન પશ્ચિમ દારનું રક્ષણ કરનારા ઇન્દ્રજિતને કચડી નાખીને લંકામાં પ્રવેશ કરશે અને બ્રહ્મદેવે અંગેલ વરહાનના બળને લીધે જે દેવો, દાનવો તથા મહાત્મા ઋષિઓને દુઃખ આપવામાં જ ત પર રહે છે અને જે સર્વ લોકોને સંતાપે છે, તે દુષ્ટ રાક્ષસરાજ રાવણનો વધ કરવા

માટે હું જાતે જ જઈશ. ૨૬-૩૦ લંકાના ઉત્તર દાર પર જ્યાં સન્ય સહિત રાવણ રહેલો છે, ત્યાં હું તથા લક્ષ્મણ બન્ન જઈશુ અને રાવણનો મંહાર કરી લંકામાં પ્રવેશ કરીશુ. ૩૧ વળી વાનરોના રાજ બળવાન સુગ્રીવ, પરાક્રમી જાંબ-વાન તથા રાવણનો નાનો ભાઈ એવો તું, એ ત્રણે જણા લંકાના મધ્યભાગમાં રહેલા રાક્ષસોને વિનાશ કરવા જશે. વળી આપણા સર્વ સેનિકો ને હું પ્રથમથી જ સચના આપુ છું કે, આ સંગ્રામમાં કોઈ પણ વાનરે મનુષ્યરૂપ ધરવું નહિ; કેમ કે વાનર એ આપણી સેનાની ઓળખ છે. ૩૨, ૩૩ વાનરોએ વાનરોને પોતાનું સ્વજન સમજવા અને ઊભાઓની સાથે યુદ્ધ કરવું; માત્ર આપણી સેનામાં અમે સાત જણ જ મનુષ્યરૂપે શત્રુ સામે લડીશુ, એ વાત વાનરોએ ધ્યાનમાં રાખવી. આપણા પક્ષમાં મહા-તેજસ્વી લક્ષ્મણ, હું અને ચાર મંત્રીઓ સહિત આ વિભીષણ મળીને માત્ર સાત જ જણા મનુષ્યરૂપે રાવણ સામે યુદ્ધ કરનાર છીએ. ૩૪, ૩૫

કાર્યસિદ્ધિ માટે વિભીષણને એ પ્રમાણે કહ્યા પછી મહાસમર્થ રામચંદ્ર સમીપમાં રહેલા અત્યંત રમણીય સુવેલ પર્વત પર ચડવાની ઇચ્છા કરી. ૩૬ શત્રુરૂપ રાવણનો વધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો પછી હવેમાં આવેલ મહાત્મા રામચંદ્ર આખી પૃથ્વીને છાઈ નાખત પોતાના મોટા સૈન્ય સહિત સુવેલ પર્વત પર ચડવા તયાર થયા. ૩૭

ગ્રીવ શ્રીવાલ્મીકિ મહાપ્રાનમણીત આદિકાવ્ય શ્રી ૧-૧૫૫૦
યુદ્ધકાંડમાં ૩૩મો સર્ગ ગદ્યમાં

સર્ગ ૩૮ મો

લંકાનિરીક્ષણાર્થે રામચંદ્રનું સુવેલપર્વોગ્ગ

સ તુ કૃત્વાં સુવેલસ્ય મતિમદારોહણં પ્રતિ ।

નક્ષત્રગાનુગતો રામ સુગ્રીવમિદમમ્પ્રતિ ॥ ૧ ॥

સુવેલ પર્વત પર આરાહણ કરવાનો વિચાર કર્યો પછી તે વિશે લક્ષ્મણને મત લઈને શ્રીમાન રામચંદ્ર મંત્ર જાળનારા, કાર્યકુશળ, પોતાના ઉપર પ્રીતિવાળા અને ધર્મ જાળનારા એવા

સુગ્રીવ તથા વિલીપણને મધુર વાણીથી કહ્યું :
'હે વાનરરાજ' તથા હે રાક્ષસરાજ' અનેક
પ્રકારની ધાતુઓથી ભરેલા આ સુવેલાચળ ઉપર
આપણે ચડીશું અને આજની રાત્રિ ત્યાજ રહીશું
જેણે પોતાના મરણ માટે માટે મારી સોનું
હરણ કર્યું છે તથા જેણે ધર્મને, કુળને તેમ જ
આચારને પણ ન ગણકારતા કેવળ નીચ રાક્ષસી
બુદ્ધિથી નિંદ્ય કર્મ કર્યું છે, તે દુરાત્મા રાવણના
નિવાસસ્થાનકે પલકાનગરીને આ સુવેલાચળ
પરથી સારી રીતે જોઈ શકાશે '

એ પ્રમાણે કહીને રાવણ ઉપર અત્યંત
કોપાયમાન રામચંદ્ર સુગ્રીવ તથા વિલીપણ
આદિ સર્વ નમાજ સહિત ચિત્તવિચિત્ર શિખરો
વાળા સુવેલ પર્વત પર ચડવા લાગ્યા ૧-૯
રામચંદ્ર ચાલ્યા એટલે તેમની પાછળ મહા-
પરાક્રમી અને મિથ્ય ચિત્તવાળા લક્ષ્મણ પોતાના
ધનુષ્ય-ખાણ ઉપાડીને ચાલવા લાગ્યા ૭ અને
તેમની પાછળ સુગ્રીવ તથા મનીષો સહિત
વિલીપણે પ્રયાણ કર્યું વાયુ સરખા વેગવાળા
બીજા સર્વ વાનરો પણ રામચંદ્રની પાછળ
પાછળ સુવેલપર્વત પર ચડવા લાગ્યા રામચંદ્ર
જોગે સૌ કોઈ થોડા સમયમા જ પર્વત પર
ચડી ગયા અને ચોમર દક્ષિણે જોયું તો
મિદુર પર્વતના શિખર પર આવેલી હોવાને
લીધે જાણે આકાશમા રચાયેલી દોચ એવી
લકાનગરી તેમના જોવામા આવી સુશોભિત
દરવાજવાળી, ઘણ કિનાવાળી અને રાક્ષસોથી
ભરેલી ન કાનગરીને જોઈ વાનરો આશ્ચર્ય
પામ્યા ઊંચા કિલ્લા ઉપર બેસેલા રચામ વર્ણુ વાળા
રાક્ષસોની પકિત શોભતી હતી કે જાણે લકાને
બીજે જ કિલ્લો હો. નહિ ૧૮-૧૨ રાક્ષસોને
જોઈ નુક દરવાની ઇચ્છાવાળા વાનરો રામ
ચંદ્રની સમક્ષ મોટી મોટી ગળનાઓ કરવા
લાગ્યા, ૧૨ એટલામા સધ્યાકાળના તે વડે
જાગૃત્યુને વચેલા સૂચ અસ્તાચળ ઉપર ગયો
અને પૂર્ણચંદ્રના પ્રકાશ વડે ઝગડગતી રાત્રિ
રાત્ર ચર્મ પછી વિલીપણના રાક્ષસોથી ચતકાર

પામેલા લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર તથા વાનરાધિ-
પતિ સુગ્રીવ આદિ વાનરો સુવેલ પર્વત પર
સુગ્રીવ પૂર્વક રહ્યા ૧૪

શ્રી રામચંદ્ર મહાસ્થિપતિ આદિ રામચંદ્ર ના
યુદ્ધક્રમમા ૩૯ મો સ્કન્ધ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૯ મો

લંકાનું અવસોડન

તા રાત્રિનિવાસત્ર સુવેલે હરિયુવવા ।
જહ્વાયા રૂઢગુર્ગીરા ઘનામ્બુપવનામ ચ ॥ ૧ ॥
સુવેલ પર્વત ઉપર રાત્રિએ રહેલા સર્વ
વાનરો નલાત થયુ ત્યારે લકાની આસપાસ
આવેલા, સપાટ પ્રદેશવાળા, વિશાળ, રમ્ય અને
દક્ષિને આનંદ ઉપલવે એવા વનોને તવા
ઉપવનોને જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા અનેક
પ્રકારના દરેચોથી લકાનગરી સાક્ષત્ રાત્રી
અમરાવતી સરખી રમણીય જગ્યા હી
વળી લતાઓથી વીટાયેલા, ચિત્તવિચિત્ર પુષ્પો
વડે શોભતા અને રાતા નવ પત્રવોવાળા ગંધક,
અશોક, શેલસરી, ગાલ, તાલ તનાલ, પનસ
ના કેમર, હિતાલ, અલુન, વડળ પ્રકૃતિ
સમપણું, તિલક, કરોળું અને શેહિડા વગેરે
વૃક્ષોથી તથા રચામ વનરાજીથી એ લકા
જેનારના ચિત્તને આનંદ આપતી હતી ૧-૯
મનુષ્યો જેમ આલુપણુ ધારણ કરે છે, તેમ
લકાની આસપાસ આવેલા મોટા મોટા વૃક્ષો
સુગંધવાળા રમણીય પુષ્પોને તથા ફળોને
ધારણ કરતા હતા ૭ લકાની આસપાસ આવેલા
સઘળા વનો કુબેરના ચનરથ તથા ઇન્દ્ર
નંદનવન સરખા રમણીય હતા તેમાના વૃક્ષો
સર્વ જતુઓમા ફળ આપતા હતા અને પ્રમરોના
ગેળાથી ગુણ રહ્યા હતા ૮ લકાના ઉપવનોમા
વહેતા નિર્મળ ઝરણાના કિનારા ઉપર કંવાલ
કરતા ચકવા-ચકવી, બળકૂકડા, મોર અને કોયલ
વગેરે પક્ષીઓના સખ સ્થળાતા હતા
લકાના ઉપવનોની રમણીય શોભા જોઈને
ઉચ્ચિત રૂપ ધારણ કરનારા વાનરો અત્યંત
હર્ષિત થયા અને મહાત્મ પ્રમરો, કોકિલી તથા

કુરર વગેરે પક્ષીઓએ સેવેલા એ ઉપવનોા વિષે દ્રાખદ યુધા મહાબળવાન વાનરોએ ઉપવનોમા પ્રવેશ કર્યો તે વેળા પ્રાણીને પ્રિય લાગે એવો અને પુષ્પોન સ સર્ગથી સુગંધી થયેલા વાયુ વાવા લાગ્યો તે સમયે સુગ્રીવની આસપાસ થવાથી કેટલાક યુધપતિ વાનરો લ કા તરફ ચાલતા થયા નાદ કરનારાઓમા શ્રદ્ધ એવા એ વાનરો ચાલતી વેળા મોટી મોટી ગર્જનાઓ વડે પક્ષીઓને આસ પમાડના હતા મૃગોને તથા હસ્તીઓને ઉદ્વિગ્ન કરતા હતા લ કાન' કિલ્લાને ધ્રુવવતા હતા અને ચરણનહારથી પૃથ્વીને નમાતી હતા હતા એ સમયે વાનરોના ચાવવાથી જોડેલી રજ વડે આકાશ ઝવાઈ ગયું હતું અને તેઓની ગર્જના સાલગી નાસ પામેલા રીછ, સિંહ, મહિષ, હન્તી, મૃગ તથા પક્ષીઓ વગેરે પ્રાણીઓ દશે દિશાએ નાખી જતા હતા ૧૦-૧૧

અત્યંત જિજ્ઞુ હોવાથી બધે અધકાશને સ્પર્શ કરતું હોય એવું નિઠૂટાચળનું એક શિખર કે જે ચોમેર પુષ્પિત વૃક્ષોથી છવાયેલું, સુવર્ણ સરખું સુશોભિત, સો યોજનના વિસ્તારવાળું, નિર્મળ, સુદર દેખાવવાળું, સુવાળું, પક્ષીઓથી પથ્થુ બધા ન જઈ શકાય એવું તથા જેના ઉપર ચડવાનો મનસુગો પથ્થુ ન થઈ શકે એવું છે, તે મહાન શિખર ઉપર લ કાનગરી વસેલી હતી અને તેમા રાજા રાવણુ રાજ્ય કરતો હતો ૧૨-૧૩ એ લ કાનગરી ણિયે રાવણુનું રાજ્ય હતું એ જોજન પહોળાઈ તથા વીસ યોજન લ બાઈમા હતું અને સ્વેત વાદળ સરખા જિયા શિખરોથી તેમજ સુવર્ણના કિલ્લાથી તે શોભો રહ્યું હતું જેમ વધાક્ષતુના આરભમા ચડી આવેલા વાદળોથી આકાશ શોભે છે, તેમ મોટી મોટી હવેલીઓ તથા સાત સાત મેડીઓવાળા મ દિરાથી લ કા નગરી અત્યંત શોભતી હતી ૨૦-૨૧ લ કાનગરીના મધ્ય ભાગમા હબર મ્ત લોથી સુશોભિત, અત્યંત જિજ્ઞુ હોવાથી બધે જાનતળને સ્પર્શ કરતો હોય એવો અને કેલાસ પર્વત સરખો સફેદ એક મહેલ દ્વરથી દેખાતો હતો ૨૨ એ ખાસ

રાવણુને રહેવાનો મહેલ હતો અને તે વડે આખી લ કાનગરી શોભતી હતી એ મહેલની ચારે બાજુ હબરો રાક્ષસો ચોડી કરતા હતા ૨૩

સુવર્ણથી બનાવેલી, મનને આનંદ આપે એવી, નાના પ્રકારની ધાતુઓવાળા પર્વતો તથા બાગબગીચાઓથી શોભતી, ભતભતતા પક્ષીઓ થી ગાજુ રહેતી, અનેક પ્રકારના મૃગોએ સેવેલી, સુગંધિત પુષ્પવૃક્ષોથી સુવાસિત થયેલી, ઘણા રાક્ષસોના વસવાટવાળી, સમૃદ્ધથી ભરપૂર, અત્યંત જિજ્ઞુ અને અમરાવતી સરખી શોભાય માન એવી લ કાનગરી ભેઈને લક્ષમણુના મોટા ભાઈ શ્રીમાન રઘુવીર વિશ્વમય પાગ્યા ૨૪-૨૫ રત્નોથી ભરેલી, ચવણે સુરક્ષિત ઝરેલી, હવેલી ઓની હારોથી શોભતી, મોટા મોટા દરવાજાઓ તથા કિલ્લા ઉપર ચોઠવેલા ચ ત્રોથી સજ્જ કરેલી લ કાનગરીને શ્રીમાન રામચંદ્ર તથા સુનીવાદિ વાનરો એકીટસે ભેઈ રહ્યા ૨૬

ઈત શ્રીવાત્સીકિ મહાકવિનિર્મલોત્તમ આદિકાવ્ય શ્રીરામચણુનું પુનઃકાંડમા ૩૯ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૦ મો

હૃદય રપ્સિયુ-સુગ્રીવ અને રાવણુનું લેલુદ્ધ તતો રામ સુવેલામ યોજનદ્વયમગ્નલમ્ ।

ઉપારોહત્સુ સુગ્રોયો હરિયુયં સમાન્વત ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી વાનરસેના સહિત રામ-લક્ષ્મણુ તથા સુગ્રીવ જે યોજન વિસ્તારવાળા સુવેલા ચળના મુખ્ય શિખર પર ચડ્યા ૨ ત્યાં મેએક ધડી વિશ્રામ લીધા પછી તેમણે દશે દિશાઓમા બેવા માંડ્યું તો નિઠૂટ પર્વતના શિખર ઉપર દેવોના શિલ્પી વિશ્વકર્માએ ઉત્તમ પ્રકારે બના વેલી અને રમણીન ઉપવનોથી શોભતી લ કાનગરી તેમના બેવામા આવી એ લ કાના ઉત્તર તરફના દરવાજા ઉપરની જિજ્ઞુ અટારીમા રાક્ષસરાજ રાવણુ બેઠેલો હતો, તે સૌના બેવામા આવ્યો ૩ એ વેળા રાવણુની બંને બાજુએ સ્વેત ચામર ઢળી રહ્યા હતા, તેના મસ્તક પર સ્વેત છત્ર શોભતું હતું, તેણે પોતાના શરીર પર રક્ત ચ દન ચડીને રક્ત પુષ્પોની માળા ધારણુ કરેલી

હતી, તેના શરીરનો વણ કાળા મેઘ સરખો હતો, તેણે જરિયાનના વસ્ત્ર પહેર્યા હતા, તેના વક્ષ સ્થળમા અસાવત હાથીના દત્તશળના ધાવ લાગેલા હતા અને રુધિર સરખા રાતા રંગનું વસ્ત્ર ઓઢેલું હોવાથી તે સધ્યાકાળના રંગથી રાતા થયેલા મેઘ જેવો દેખાતો હતો ૪-૧

લોકાના દરવાજા પર બેઠેલા રાવણને જોઈ સર્વ કપિઓની તથા રામ-લક્ષ્મણની સમક્ષ વાનરરાજ સુગ્રીવ એકાએક ભિલો થઈ ગયો,^૭ અને પોતાની પરાક્રમભળથી તથા રાવણ પર ચડેલા ક્રોધના વેગથી તે એકાએક સુવેલ પર્વત ઉપરથી રાવણ બેઠો હતો ત્યા જવા દૂધો^૮ લોકાના ઉત્તર તરફના દરવાજા ઉપર બેઠા રાવણ બેઠેલો હતો ત્યા જઈ મહાત્મા સુગ્રીવ નીડરપણે થોડીદ વાર ભિલો રહ્યો પછી રાવણને એક તણખલા ત્રુચ માનીને તેણે કઠોર વચન કહ્યું ‘હે રાક્ષસ ! હું સર્વ લોકના નાથ એવા શ્રીમાન રામચંદ્રનો દાસ તથા મખા-મિત્ર છું એ રાજે દ્ર રઘુવીરના પ્રતાપથી આજે હું તને છવતો મળનાર નથી ૧૦ એટલું કહી સુગ્રીવ એકાએક રાવણ પર ફૂટી પડ્યા અને તેના મસ્તકનો સુકટ પૃથ્વી પર પાડી નાખ્યો ૧૧ પોતાની ઉપર વેગથી ધમી આવતા સુગ્રીવને જોઈ રાવણે કહ્યું ‘હે સુગ્રીવ ! તું મારી ઈષ્ટએ પડ્યો ન હતો ત્યા સુધી ૪ સુગ્રીવ (સારી નોવાવાળો) હતો, પરંતુ હવે તું હીનનોવ (ઓવા વિનાનો) થઈશ હે સુગ્રીવ ! હમણા હું તારી નોવા મચડી નાખીશ ૧૨ એમ કહી રાવણે પોતાની બને બુલબોથી સુગ્રીવને પકડી પૃથ્વી પર પછાડ્યો, ત્યારે અકળાયેલા દડાની પેઠે સુગ્રીવ એકાએક પાછો ભઠગ્યો અને રાવણને બે હાથે પકડી પૃથ્વી પર પટક્યો આમ, રાવણ અને સુગ્રીવનું પરસ્પર દ્વંદ્વયુદ્ધ થવા લાગ્યું એ વેળા બને જણા પરસેવાથી નાહી ગયા હતા, બને જણાના શરીર રુધિર વડે રંગાઈ ગયા હતા, એકેકેને વળગી પડવાથી બને જણા નિશ્ચેદ સરખા થઈ ગયા હતા અને લોહીલુહાણ થયેલા હોવાથી

પ્રકુલિલત શીમળા તથા ખાખરાના વૃક્ષ સરખા દેખાતા હતા મહાખગવાન રાક્ષસરાજ રાવણ અને વાનરરાજ સુગ્રીવ પરસ્પર મુદ્ધિઓ, લપ-ડાકો તથા ગડદાઓના પ્રહાર કરી લય કર ચુક કરતા હતા.

અતિ ઉચ્ચ વેગવાળા રાવણ તથા સુગ્રીવ ઘણી વાર સુધી દરવાજાની અટારીમા યુદ્ધ કર્યા પછી એકમેકના હેઠને તમાવીને તથા એકમેકને ઊંચકીને ઉછાળવા લાગ્યા વળી પરસ્પર ખાડીને તે બને જણા દરવાજા આગળની ખાઈમા પડ્યા ત્યા બેઠડી સુધી રમી પુનઃ હાડતા હાડતા બહાર ફેંછી આપ્યા અને ૧૩-૧૭ એકમેકને વળગી પડી બુલબોડપી દોરડા વડે બાધવા લાગ્યા આમ, ક્રોધ, યુદ્ધવિદ્યાનો અભ્યાસ અને બળ-પરાક્રમયુક્ત એ બને જણા દ્વંદ્વયુદ્ધ કરતા હતા-હસ્તીના બે ખમ્ચાની પેઠે એકમેકને ખાંચેલા તથા શાદ્દલ અને સિંહના સરખી તીક્ષ્ણ દાંડે વાળા એ બને જણા પરસ્પર વળગીને વેગથી પૃથ્વી પર પડતા હતા કસરત, યુદ્ધવિદ્યા તથા પરાક્રમને સારી રીતે બળ્યનારા એ બને એક બીજાને ભિચકી-ભિચકીને પટકતા હતા આમ ઘણી વાર સુધી દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા બતા તેઓ જરા પણ થાકના નહિ અદમ્યત હસ્તીઓની સૂઢ સરખી પોતાની બુલબો વડે ઘણી વાર સુધી દ્વંદ્વયુદ્ધ કર્યા પછી મહાગાદરે તેઓ દરવા લાગ્યા ૧૮-૨૧ એકમેકનો વિનાશ કરવાને ઇચ્છતા રાવણ તથા સુગ્રીવ, જેમ લક્ષ્ય માટે બે બિલાડા હડે તેમ લડતા હતા ૨૨ યુદ્ધવિદ્યામા કુશળ એવા રાવણ-સુગ્રીવ અનેક પ્રકારના મહા, ૧ જ્ઞાન, ૨ ગોમૂનિકા, ૩ ગતપ્રત્યાગત, ૪ તીરસ્ત્રિનગત, ૫ વક્રગત, ૬ પરિમેક્ષ, ૭ પ્રહાર વજ્રન, ૮ પરિધાવન, ૯ અસિદ્રવણ, ૧૦ આપલાવ, ૧૧ સંવિચ્છદ, ૧૨ પરાવૃત, ૧૩ અપાવૃત, ૧૪ અપદ્રુત, ૧૫ અવદ્રુત, ૧૬ ઉપ-ચસ્ત ૧૭ તથા અપ-ચસ્ત ૧૮* વગેરે દ્વંદ્વયુદ્ધની રીતિને અનુસરી દરવા લાગ્યા ૨૩-૨૬

* એ પ્રમાણેના અદાર પ્રકારના દ્વંદ્વયુદ્ધ છે

એ પ્રમાણે ઘણી વાર સુધી યુદ્ધ કરતા છેવટે કાર્ધ પણ ઉપાય ન આવ્યો. ચારે તરફથી માયા ખળ દેખાડવાનો નિચાર કર્યો. રાવણનો તે વિચાર જાણવામા આવ્યો કે તરત જ જય પામેલા વાનરરાજ સુગ્રીવ આકાશમા ઊડયા અને રાક્ષસેશ્વર રાવણ તેનાથી હેતારાઈને પૃથ્વી પર એડે જ ઊભો રહ્યો.

દ્રઢયુદ્ધમા રાક્ષસોના રાજ રાવણને થકવી ને તથા વિજયકીર્તિ મેળવીને વાનરરાજ સુગ્રીવ એકાએક ત્યાથી વિશાગ ગગનમા ઊડયા. અને અ પ સમયમા જ પુન વાનરસેનામા આવી રામચંદ્રને મળ્યો. ૨૭-૨૮ રાવણની સાથે યુદ્ધ કરી અત્યંત હર્ષિત થયેલા સૂર્યપુત્ર સુગ્રીવ રઘુવીરના યુદ્ધહર્ષને ઉત્તેજિત કરતો વાનર સેનાને મળ્યો, ત્યારે હનુમાનાદિ કપિઓએ તેનો ભારે સત્કાર કર્યો. ૩૦

ઈત શ્રીવાત્સીક મહાકાવ્યપદ્યોત્ત આદિકાવ્ય શ્રીરામચંદ્રના યુદ્ધકાંડમ ૪૦ માં સમ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૧ મો

યુદ્ધની તથારી-લકાને ધેરા રાવણને
શેતયણી-અગડાવાઈ

મથ તસ્માર્જિત્તાનિ દૃષ્વા લક્ષ્મણપૂર્વજ ।
નુમ્રોષ સર્પરિવજ્ય રાક્ષો વચનમબ્રવીત ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવના શરીર પર દ્રઢયુદ્ધને વીધે થયેલા રુધિરના ચિહ્નને જોઈ લક્ષ્મણના મોટાભાઈ રામચંદ્ર તેને આશ્વિનન આપતા કહ્યું 'હે સુગ્રીવ! મને પૂછ્યા વગર કે મારી સાથે વિચાર કર્યા વગર તે આવુ સાહસ શા માટે કર્યું? રાજાએ કદી પણ આવા સાહસક કાર્ય કરતા નથી. ૧-૨ 'હે સાહસપ્રિય! હે વીર! મને, વિશ્વી પાત્રને તેમ જ આખી વાનરસેનાને સશયમા નાખીને તે અત્યંત કષ્ટરૂપ કાર્ય કર્યું છે.' હે શનુદમન! હવેથી તુ આવુ સાહસ કદી પણ કરીશ નહિ. હે મોટી ભુલવાળા વીર! જો કદાચ તને કઈક સશય થાય તો પછી મારે મીતાનુ, ભરતનુ, નાનાભાઈ લક્ષ્મણનુ શત્રુનુ તથા મારા આ દેહનુ પણ શું પ્રયોજન રહે? હે તાત!

તું ઇંદ્ર અને વજ્રુ તરખો પરાક્રમી છે એમ હું બાપુ છું, તો પછી મને પાપાનુકો. એ ન્યાયને અનુસરી તું નહોતો આવ્યો, તે પહેલા મેં નિશ્ચય કર્યો કે 'ન કરે નારાયણ અને જો તને કઈક થાય તો પછી રાવણનો તેના પુત્રો, સન્ધ્યો તથા વાહનો સહિત નાશ કરીને લકાનુ રાજ્ય વિશ્વીપણને તથા અયોધ્યાનુ રાજ્ય ભરતને આપી હું દેહત્યાગ કરીશ.'

રામચંદ્રના વચન સાભળી સુગ્રીવે કહ્યું 'હે વીર! હે રાધવ! તમારી પ્રિયા મીતાનુ હરણ કરનાર દુષ્ટ રાવણને જોઈને હું મારું પરાક્રમ જાણુવા છતાં કેવી રીતે સહન કરી શકું? ૧-૨ એમ જાણતા સુગ્રીવની પ્રતિજ્ઞા કરીને, શ્રીમાન રામચંદ્ર શુભ લક્ષણવાળા લક્ષ્મણપ્રત્યે કહ્યું. ૧૦ 'હે લક્ષ્મણ! આપણે રીતિગ જળવાળા તથા ઉત્તમ કૃણ-મૂળાદિવાળા વનોમા જઈ, ત્યાં આપણી સેનાની યુદ્ધરચના ઢરી ઊભા રહીએ તો ઠીક, ૧૧ કારણ કે શરવીર એવા રીંછ, વાનર તથા રાક્ષસ વગેરેને નાશ થાય એવો અને સર્વ લોકોના ક્ષય કરે એવો ભયકર ભય હવે સમીપ આવ્યો. હોય એમ મને લાગે છે. ૧૨ હે ભાઈ! જો આ અત્યંત પ્રયત્ન વાચુ વાય છે, પૃથ્વી કપે છે, પર્વત શિખરો ધ્રુજે છે, પર્વતોમા મોના ઘડાકા થાય છે, ૧૩ દુર દેખાવવાળા મેઘ માસાકારી માણીઓની પેઠે ભયકર ગર્જના કરે છે અને રુધિરમિશ્રિત જળ વર્ષે છે. ૧૪ રાતા ચંદનના રંગ જેવી સધ્યા ઘણી જ ભયકર ભાસે છે. સૂર્યમંડળમાથી ઝગઝગતા અગારા પડે છે. દુર અને અમાનવિક એવા શિયાળવા વગેરે તથા હીન થયેલા મૃગપરી વગેરે પ્રાણીએ જોતો ભય દર્શાવતા સૂર્યની સાનુ જોઈ નહન કરે છે. પ્રલયકાળની પેઠે ગળા અને રાતા દૂડાળાવાળો ચંદ્ર રાત્રિ વિષે શીતળ નકાશ નહિ આપતા હોય. પ્રાણીઓને સતાપે છે.

એહ પાતાના સજીવ-ઈંદ્રિયોના અનિદ્રની જ શકા ધરાવે છે

સૂર્યની આલુબાલુ અત્યંત રાતા વર્ણનું, દેકું, ભય કર અને અમાર્ગલિક કુંડાળ થાય છે તથા સૂર્ય વિષે કાળા ધાબા દેખાય છે ૧૫-૧૮ અને હે લક્ષ્મણ ! આ નક્ષત્ર તથા તારાઓ પણ પ્રથમની પેઠે નડાશતા તથા આ ઉપરથી બહે સર્વ મોકોનો ક્ષય થવાનો હોય એમ જણાય છે વળી ગીધ કાગડા તથા બાજ વગેરે પક્ષીઓ પૃથ્વી પર ઊતરી આવે છે અને ગિયાળો અમાર્ગલિક ન્વરે ઉઘે છે આ સર્વ ઉપાતો ઉપરથી મને નિશ્ચય થાય છે, કે હવે શ્રેષ્ઠ સમયમા જ વાનરા તથા રાક્ષસોએ પરંપર મૂકેલા પર્વતો વૃક્ષો, ત્રિશૂળો, તરવારો અને પટિશો વગેરે શસ્ત્રાઓથી પૃથ્વી ઉપર અધિર તથા માસનો કીચડથશે, માટે હવે આપણે સર્વ વાનરા સહિત ઉતાવળે રાવણની લકા નગરી પર ચડાઈ કરવી ઘટે છે ૧૧-૨૨

નક્ષત્રને એ પ્રમાણે કહીને મહાબળવાન રામચંદ્ર સુવેય પર્વતના શિખર પરથી તરત નીચે ઊતર્યા પર્વત પરથી નીચે આવ્યા પછી ચમત્ક્રમ રઘુવીરે શત્રુઓથી ન છુટી શકાય એવું પોતાનું મોટું સૈન્ય નિહાળી જોયું ૨૩, ૨૪ પછી શુભ સમય બાળુનારા મુનોવ સહિત રામચંદ્ર પોતાના વાનરસૈન્યને સજ્જ કરાવી, જ્યેતિશાસ્ત્રોક્ત શુભ મુહૂર્તમા યુદ્ધ માટે આજ્ઞા કરવાની આજ્ઞા આપી મોટી વાનર સેનાથી વર્ગિયેલા મહાબાહુ રઘુવીરે પોતાનું ધનુષ્ય મજ્જ કરી શુભ મુહૂર્તમા લકા પ્રત્યે પ્રયાણ કર્યું ૨૫ રામચંદ્રની પાછળ વિલીયણ, મુનોવ, હનુમાન, બળવાન નલ, નીન તથા વૃક્ષમણ વગેરે ચાલતા હતા ૨૭ અને તેઓ મનની પાછળ પૃથ્વીને ઈર્ષ નાખતી મોટી વાનરનેતા ચાલતી હતી ૨૮ ગનુઓનું દમન કરનારા અને હનુતી સમાન પ્રોઠ દેહલાળા વાનરા માર્ગમા ચાલતા નજરે પડતા મોટા મોટા પર્વતવિખરોને તથા વૃક્ષોને ઉપાડી પ્રયાણ કરતા હતા

શત્રુઓનું દમન કરનારા રામ-લક્ષ્મણ

બરે ભાઈ એ રાવણે પાલન કરેલી, ધનપતાકા-ઓથી શોભતી, ઉદ્યાન તથા ઉપવનો વડે રમણીય, કાંઠી ખાઈવાળી અને જંગ્યા કિંટલાવાળી હોવાથી હું ખે કરી પ્રવેશી તકાય એવી લકા નગરી પાસે થોડા સમયમા જ આવી પહોંચ્યા પછી રામચંદ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે સઘળા વાનરા દેવોથી પણ ન છુટી શકાય એવી લકા નગરીને ચોમેર ઘેરા નાખી પડ્યા ૨-૩૨

લક્ષ્મણ મહિત રામચંદ્ર રાવણે પાળેલી લકાની પાસે આવ્યા અને ધનુષ્યબાણ નહણ કરી લકાને. ઉત્તર દિશાનો દરવાજો રોકી જિભા રહ્યા પર્વતના શિખર જેવું જોયું એ ઉત્તરદાર કે જ્યાં આગળ રાવણ બેસે જ જિભે રહ્યો હતો, તે દારણ રામચંદ્ર સિવાય બીજો કોઈ પણ રક્ષણ કરી શકે એમ નહોતું ૨૩, ૨૪ વરણ જેમ સમુદ્રનું રક્ષણ કરે છે, તેમ રાવણ એ ઉત્તર દિશાના દરવાજાનું રક્ષણ કરતો હતો હાનવો જેમ પાતાળનું રક્ષણ કરે છે, તેમ અનેક પ્રકારના આયુધો ધારણ કરનારા ભયક રાક્ષસો એ દારની ચોમેરથી ચોકી કરતા હતા અને એ દારપુથા તે દાર નિર્જાળ પ્રાણીઓને ભય કર નાગતું હતું ત્યાં અજળ યોદ્ધાએ ન વિવિધ પ્રકારના ચક્રચકિત આયુધો તથા જવચે લટકતા હતા એ સઘળું રામ-લક્ષ્મણે જોય વળી વાનરસેનાને પ્રધિપતિ નીલ વાનર મ અને દ્વિવિદની સાથે લકાનો પૂર્વ તરફને દરવાજો રોકી જિભે રહ્યો ઋષભ, ગજ, ગવાક્ષ અને જવચને સાથે રાખીને યુવરાજ અગ્ર લકાન દક્ષિણ દરવાજા આગળ જિભે રહ્યો અને નજલ, તરસ તથા બીજા કેટલાય વાનરા સહિત મહાબળવાન હનુમાન લકાનો પશ્ચિમ તરફનો દરવાજો રોકી રહ્યો ગરુડ અને વાયુ સરખા વેગવાળા અસખ્યાત વાનરાને સાથે રાખીને કપિરાજ મુનોવ નકાના ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દરવાજાની વચ્ચે એટલે કે વાયુકોણમા જિભે રહ્યો ૩ બાકીના છત્રોસ કરોડ પ્રખ્યાત

૩ ઉત્તર દાર ઉપર રાવણ અને પશ્ચિમ તરફ

યુદ્ધપતિઓ પણ સુઓવને સહાય કરવા માટે તેની પાસે જ બિલા રહ્યા. વળી રામચંદ્રના કહેવાથી લક્ષ્મણ તથા વિભીષણે લંકાના પ્રત્યેક દ્વાર આગળ એક એક કરોડ વાનરોને રાખ્યા હતા. જાળવાન તથા સુમેળ પશુ ઘણા વાનરોને લઈને રામચંદ્રની પાછળ થોડેક દૂર જ બિલા હતા. હવે શાફલના જેવી દાદોવાળા એ સઘળા વાનરો મોટાં મોટાં વૃક્ષો તથા શિખરો ઉપાડીને યુદ્ધની રાહ જોવા લાગ્યા.

રામચંદ્રની સેનાના સર્વ વાનરો દાદો તથા નખરૂપી આયુધવાળા, વિચિત્ર અંગોવાળા તથા વિચિત્ર મુખવાળા હતા અને તેઓએ પોતાનાં પૂછડાં બિંધ્યાં કરી રાખ્યાં હતાં. ૩૫-૪૧ તેઓમાંના કેટલાક વાનરો દસ હસ્તીઓના જેટલા બળવાળા, કેટલાક સો હસ્તીઓના જેટલા બળવાળા અને કેટલાક હજારહસ્તીઓના જેટલા બળવાળા હતા. વળી વાનરોના યુથપાંતઓ પેકી કેટલાક તો એક એક એક હસ્તીઓના જેટલા બળવાળા હતા; કેટલાક તેથી પણ સોગણ્યા બળવાળા હતા અને કેટલાક અમાપ બળસંપન્ન હતા. લંકાની આસપાસ બિલેલાં વાનરોનાં ટોળાં બહુ અસંખ્યાત તીડોના ટોળાં બિલરાઈ નીકળ્યાં હોય એવા દેખાતા હતાં. ૪૭-૪૯ પૃથ્વી ઉપર ફરતા અને આકાશમાં બિડતા વાનરોથી પૃથ્વી અને આકાશ છવાઈ ગયા હતા. લાખો અને કરોડો રીંછ-વાનરની સેના લંકાને ઘેરા ઘાલી પડી હતી. ૫૦-૫૨ આમેર બિલેલા વાનરોથી આખો ત્રિકૂટાચળ ઘેરાઈ ગયો હતો. એક કરોડ વાનરો તો એક ટોળાની ખબર બીજા ટોળાને પહોંચ્યાડવા માટે લંકાની આસપાસ ફરતા હતા. હાથમાં વૃક્ષો ઉગામી બિલેલા બળવાન વાનરો વડે લંકા ચારે બાજુથી એવી તો ઘેરાઈ ગઈ હતી કે, તેમાં વાયુ પણ પ્રવેશ કરી શકે એમ ન હતું. ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા અને

ઉપર ઇન્દ્રિય હતા. એ બંને જિતાવા મુરકેલ હોવાથી રામને તેમ જ હનુમાનને સહાય કરવા અર્થે સુગ્રીવ મધ્યમધિ-ચાર્યથી નાયબકોણુમાં બિલો રહ્યો.

મેઘ સરખા મૌઢ દેહવાળા વાનરોથી એકાએક ખીડત થયેલા લંકાના રાક્ષસો અત્યંત વિરમય પાગ્યા. ૫૨-૫૪ એ વેળા જેમ મર્યાદા તૂટવાને લીધે સમુદ્રનું જળ ખળભળી બહારથી મોટો ધ્વનિ થાય, તેમ વાનરોની સેનાનો ભયંકર ધ્વનિ થવા લાગ્યો. એ મહાન કોલાહલ-ધ્વનિથી પર્વત, વન, ઉપવન, કિલ્લા તથા તોરણ સહિત આખી લંકા નગરી ખળભળી બિડી. ૫૫, ૫૬ રામ-લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવે મુરકિત કરેલી કપિ-સેના સઘળા દેવો અને અસુરોથી પણ જિતાય એવી ન હતી. ૫૭

રાક્ષસોના વધ કરવા માટે વાનરસેનાને એ પ્રમાણે ગોઠવીને સામ-દાનાદ ઉપાયોને તથા તેના ફળને બહુતારા રામચંદ્ર પોતાના મંત્રો-મંડળની સાથે બેસી ‘હવે શું કરવું’ એ બાબતનો વારંવાર વિચાર કરીને તથા રાજધર્મનું સ્મરણ કરી નિશ્ચય કયો અને પછી વિભીષણની સંમતિ લઈને વાલ્મીકિ અંગદને પોતાની પાસે બોલાવી કહ્યું: ‘હં સૌમ્ય! તું કાંઈ પણ ભય ન ધરતાં લંકાના કિલ્લાને ઓળંગી રાવણની પાસે જા અને મરણ પાસે આવેલું હોવાથી લક્ષ્મી, એચ્યં તથા જ્ઞાનરહિત થયેલા દુરાત્મા રાવણને મારી વતી કહે કે, ‘હે રજનીયર! પ્રહલદેવની પાસેથી વરદાન મેળવી ગર્વચુલ્લ થઈ તે આજ્ઞિત પયંત્રમાં ઋષિઓ, રાજપિઓ, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, નાગો તથા યક્ષો વગેરેને ખીડા કરીને જે પાપ એકઠું કયું છે, તે પાપને લીધે તારો ગર્વ ખંડિત થઈ ચૂક્યો છે, એમ જ તું માન. તે મારી સીનું હરણ કયું છે; તેથી હું તને દંડ-શિક્ષા દેવા આવ્યો છું’ અને તારી લંકાનું દ્વાર રોકીને પડ્યો છું. જે તું સંત્રામમાં મારી સામે સ્થિર બિલો રહીશ, તો દેવો, મહર્ષિઓ અને રાજપિઓની ગતિને માત્ર થઈશ.*

+ યુદ્ધ માટે શત્રુ ઉપર ચડાઈ કરનાર રાજ પ્રથમ શત્રુને દૂત દ્વારા સાવધ કરે છે અને પછી યુદ્ધની માગણી કરે છે.

= યુદ્ધમાં સામે પગલે મરનારને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે એ શાસ્ત્રને અનુસરી રામે આમ કહ્યું.

હે રાક્ષસાધમ ! મને નહિ ગણકારતાં તે' જે માયા અને બળતા આશ્રયે સીતાનું હરણ કર્યું છે, તે બળ અને માયા હવે મને દેખાડ. હે રાવણ ! જો તું સીતાને લઈ મારે શરણે નહિ આવે તો હું મારાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે તારી લંકાનગરીને રાક્ષસ વિનાશી કરી મૂકીશ; અને ધર્મોત્તમા રાક્ષસોમાં શ્રદ્ધ એવો તારો ભાઈ વિલીપણ કે જે મારે શરણે આવેલો છે, તેને હું લંકાનું સઘળું નિષ્કંટક રાજ્ય આપીશ. ૫૮-૧૮ હે રાવણ ! તારા મંત્રીઓ મૂર્ખ છે, તારું ચિત્ત ઘણું જ અચળ છે અને તે' પાપ તથા અન્યાયનો માર્ગ યદ્યપ્ય કયો છે, માટે હવે તું ક્ષણવાર પણ રાજ્ય લોભથી શીથિલ નહિ. ૧૯ હે રાક્ષસ ! હવે તું ધર્મ ધરી મારી સાથે યુદ્ધ કરવા તત્પર થા. તારી છાતીમાં જ્યારે મારાં તીક્ષ્ણ બાણો વાગશે, ત્યારે જ તું શાંત થઈશ. હે નિશાચર ! તું કદાચ મારા ભયને લીધે પક્ષી થઈને ગણ લોકમાં ભરીશ, તોપણ મારી દષ્ટિએ પડયા પછી તું જીવતો જનાર નથી. ૭૦, ૭૧ હે રાવણ ! આટલું કહેવા છતાં પણ જો તું નહિ સમજે, તો જીવંતે હું તને તમ્બુ' હિત થાથ તેવો માર્ગ બતાવું છું કે તું તારી મરણિકયા તારે હાથે કરી લે, જ્ઞાનપુણ્યાદિક શુભ કર્મ આવરી લે તથા તારી લંકા નગરીને નેત્ર ભરી નિહાળી લે, કારણ કે મારી સાથે યુદ્ધમાં આવ્યા પછી તું જીવતો રહેનાર નથી."

પવિત્ર કર્મવાળા રામચંદ્રનાં ઉપયુક્ત વચ્ચન સાંભળી તારાનો પુત્ર સુવરાજ અંગદ સાક્ષાત્ અગ્નિની પેઠે આકાશમાર્ગે જીડયા અને લંકા તરફ ચાલ્યો. ૭૨, ૭૩ એક યુદ્ધતંત્રમાં જ તે રાવણના મહેલ આગળ આવી નીચે જિતયો અને અંદર પ્રવેશ કર્યો, ત્યાં પોતાના મંત્રીઓની સાથે જોડેલો રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ તેના જોવામાં આવ્યો. પછી સુવર્ણના બાળ્યબંધ ધારણ કરનાર અને દેહીયમાન અગ્નિ સરખી અગ્નિવાતી કાંતિવાળો વાનરશ્રદ્ધ અંગદ મંત્રીઓની સાથે એકલા રાવણની પાસે જઈ જોલો રહ્યા અને

પોતાની ઝોળખાણ આપી, રામચંદ્રનાં સઘળાં વચન ચથાર્થ રીતે તેને કહેવા લાગ્યો: ' હે રાવણ ! અલિપ્તકર્મ શ્રીમાન દશરથનંદન રામચંદ્રનો હું દૂત છું, વાલીનો પુત્ર છું અને મારું નામ અંગદ છે, એ તારા સાંભળવામાં આવ્યું હશે. ૭૪-૭૭ કૌશલ્યાના આનંદની વૃદ્ધિ કરનારા રઘુવીર તને કહાવ્યું છે કે, હે કુર રાક્ષસ રાવણ ! તું લંકામાંથી નીકળી મારી સાથે યુદ્ધ કર અને તારું પુરુષાતત્ત્વ બતાવ. ૭૮ હું તને તારા મંત્રીઓ, પુત્રો, બાંધવો અને જ્ઞાતિવર્ગ સહિત હણીશ; તારો વિનાશ થવાથી વળેલો લોહો ગુપ્તશાંતિમાં રહેશે. ૭૯ દેવ, જ્ઞાનવ, યક્ષ, ગંધર્વ અને નાગ વગેરેના શત્રુરૂપ તથા ઋષિઓને પીડિત કરનારા તને હવે હું નિશ્ચય મારીશ. હે રાવણ ! જો તું મારે શરણે આવી મને પ્રણામ કરી શ્રીતા પાછી સોંપીશ, તો તું જીવતો રહીશ; તેમ નહિ કરે તો તું અવશ્ય મૃત્યુને વશ થઈશ અને લંકાનું રાજ્ય વિલીપણને મળશે. ૮૦, ૮૧

વાનરશ્રદ્ધ અંગદનાં કઠોર વચ્ચન સાંભળી કોપાયમાન થયેલા હર્ષુદિ રાવણે પોતાના સચિવોને આજ્ઞા કરી: ' અરે ! આ વાનરને પકડો અને મારો જ મારો. ૮૨, ૮૩

રાવણની આજ્ઞા સાંભળતાં જ ભયંકર રૂપવાળા ચાર રાક્ષસોએ એકાએક જોડી પ્રદીપ્ત અગ્નિ સરખી કાંતિવાળા અંગદને પકડ્યો. ૮૪ મહાસમર્થ અંગદ પણ પોતાનું બળ રાક્ષસોને બતાવવું હતું માટે પોતાની મેળે જ પકડાયો. ૮૫ પરંતુ જ્યારે પેલા રાક્ષસોએ આવી અંગદના અંગ હાથ પકડયા, ત્યારે તે અંગદ જેમ પક્ષીઓ તરફ લઈ જોડે તેમ રાવણના મહેલ ઉપર જીડયા. એ વેળા અંગદના જીડવાના વેગથી ગભરાઈ ગયેલા રાક્ષસો અંગદના હાથ છોડી ઈઈ રાવણની સમક્ષ પૃથ્વી પર પડ્યા, પછી મહાપ્રતાપી અંગદ પર્વતના શિખર સરખા જોડ્યા રાવણના મહેલના શિખર ઉપર જઈ તેને લાતો મારી તોડી પાડવા લાગ્યો.

પૂર્વે જેમ ઇંદ્રના વજ્રના પ્રહારે થવાથી હિમાલય પર્વતના શિખરે તૂટી પડ્યા હતા, તેમ અગદની લાતો વાગવાથી રાવણના મહેલના શિખરે તૂટી પડવા લાગ્યા આ સઘળો પ્રકાર રાવણ ભેઈ રહ્યો હતો ૮૧-૮૨ એ પ્રમાણે રાક્ષસોને પીડિત કરીને તથા રાવણના મહેલનું શિખર તોડી પાડીને તેમ જ પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરીને યુવરાજ અગદ મોટી ગર્જના કરતો પુનઃ આકાશમાં ઊડ્યો અને વાનરોને હવે પમાડતો પોતાની સેનામાં આવી રામ ચંદ્રને મળ્યો. રામચંદ્રને પ્રણામ કર્યો પછી અગદે કહ્યું ‘હિ રાધવ ! એ દુરાત્મા રાવણ ઘણો જ ગવિંત છે અને તે કાઈ પણ પ્રકારે સમજે એમ નથી, હવે તો તમારે તેની સાથે યુદ્ધ કરવું જ ઘટે છે’

અગદે પોતાનો મહેલ તોડી પાડ્યો એ ભેઈ રાવણ અત્યંત ક્રોધાચ્છાન થયો અને ‘હવે નિશ્ચય, મારો વિનાશકાળ પાસે આવી પહોંચ્યો છે’ એમ વિચારી ઉપરાઉપરી નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગ્યો. ૮૦-૮૨

હવે શત્રુનો વધ કરવાની ઇચ્છાવાળા રામ ચંદ્ર મોટી મોટી નજીના કરતા બગવાન વાનરોને લગ્ન કરી યુદ્ધ માટે તયાર થયા ૮૩ ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા અસંખ્યાત વાનરોથી વીંમળેલા અને પર્વતના શિખર જેવી કાયાવાળો મહાપરાગ્મી મુણેજ વાનર નદ્ર જેમ સર્વ નક્ષત્રો પ્રત્યે દર, તેમ સુખીવની આજ્ઞાથી નકાના સ્વર્ણ દ્વારે ફરવા લાગ્યો ૮૪ ૫ લકાના કિલ્લાથી માટીને કેક સમુદ્ર સુધી પહાવ નાખી રહેલી વાનરોની નેકરો અહોહિંસાની નેનાઓને ભેઈ ને કેટલાક રાક્ષસો વિરમય પાગ્યા, કેટલાક નાસ પાગ્યા તથા કેટલાકના હૃદય યુદ્ધ કરવાના હર્ષના પૂરથી ઊભરાવા પાગ્યા ૮૫, ૮૬ અસંખ્યાત વાનરો નકાની ખાઈ ઓળંગી કિલ્લા ઉપર ચડી ગયા હતા, તેથી ત્યાં ખાઈ તથા કેટ વાનરોથી બનાવેલા હોય એવા દેખાતા હતા, એ ભેઈને દીન થઈ ગયેલા

રાક્ષસો ભયભીત થઈ હાહાકાર કરવા લાગ્યા ૮૭ બ્યારે અત્યંત ભય કર કોલાહલ થવા લાગ્યો, ત્યારે રાવણના ચોદાઓ મોટા મોટા આયુધે ચડણ કરી પ્રલયકાળના વાયુની પેઠે આમતેમ ધૂમવા લાગ્યા ૮૮

ઈતિ શ્રીવલ્મીકિ મહા મુનિપ્રણીત આદિકવ્ય શ્રોત્રામાય નવમસ્કંધમા ૪૨ ઓ રામ સમ મ

સર્ગ ૪૨મો

લંકા પર આક્રમણ

તતસ્તે રાક્ષસાસ્ત્ર ગત્વા રાવણમન્દિરમ્ ।

ન્યવેદ્યન્નુર્તી રુદ્ધા રામેણ સહ વાનર ॥૧॥

પછી રાક્ષસોએ રાવણની પાસે બઈ ‘લકાની ચોમર રામે વાનરસન્ય સાથે ઘેરો ઘાત્યો છે’ એવા સમાચાર કહ્યા ૧ પર્વત, વન તથા ઉપવન સહિત લકાનગરીને વાનરોથી ઘેરાયેલી સાલબીને કોપાયમાન થયેલો રાવણ નગરરક્ષાનો પૂરો બદોબસ્ત કરાવીને પોતાના જાગ્ય મહેલ ઉપર ચડ્યો અને ભેયુ તો આખી લકાનગરીને યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહવાળા અસંખ્યાત વાનરોથી ઘેરાયેલો દીડી વાનરોથી આખી પૃથ્વીને આગ્રહિત થયેલો ભેઈને રાક્ષસોનો રાજ રાવણ ‘અરે, આજે બધા વાનરોનો મારે કેવી રીતે નાશ કરવો ?’ એવી ચિંતામાં પડ્યો ૨-૪ ઘણીવાર સુધી ચિંતા કર્યો પછી કાર્ધક ધર્મ ધારણ કરી રાવણે લાખી નજરથી ભેયુ, તો મોટા મોટા સેનાપતિ વાનરોથી વીંટાયેલા રામચંદ્રને દીઠા

હવે રામચંદ્ર વાનરસેના સહિત હર્ષભેર ઉતાવળે લકાના કિલ્લા પાસે આગ્યા, પરંતુ ચિત્રવિચિત્ર ધનપત્તાકાઓથી શોભતી લકાને રાક્ષસોથી ચોમર રક્ષણ કરાતી ભેઈને મીતા સાક્ષી આવવાથી તે એકચુન અતઃક્રમથી ચિંતા કરવા પાગ્યા ૫-૭ ‘અરે, મૃગના બચ્ચ ના નેર બેવા નેરવાની નકનદિની મીતા ગારા વિયો ને લીપે ચોડ કરતી તથા પૃથ્વી પર ચયન કરતી આ લકામાં પીડાય છે’ ૮ એ આપે પીય પામતા મીતાનું ચિતવન

કરીને રામચંદ્ર ઉતાવળે શત્રુઓનો નાશ કરવા માટે વાનરોને આજ્ઞા આપી અકિલ્લ કર્મ વાગા રામચંદ્રની આજ્ઞા થતા જ વાનરો એક મેકની સ્પર્ધા કરતા સિંહનાદથી દિશાઓને ગળવવા લાગ્યા ૧૭૦ પછી સઘળા વાનર યુધપતિઓ અમે પર્વતના શિખરોથી અને સુષિ પ્રહારોથી આપી લકાનગરીના ચૂરેચૂરા કરી નાખીશું, એવો પોતાનો નિશ્ચય જણાવવા લાગ્યા અસંખ્યાત વાનરયુધપતિઓ મોટા મોટા શિખરો તથા વૃક્ષો ઉપાડી યુદ્ધ માટે તથા રથ રહ્યા ૧૭૧ આ સપ્તમે પ્રકાર રાવણ ભેઈ રહ્યો હતો, પરંતુ રામચંદ્રનું પ્રિય કરવા અર્થે કોઈની પણ દરકાર નહિ રાખનારા વાનરો રામચંદ્રની આજ્ઞા થતા જ લકાના કિલ્લા ઉપર ચડી ગયા ૧૭૨ વૃક્ષો અને પર્વતોથી યુદ્ધ કરનારા તથા રામચંદ્ર માટે પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરવાને પણ તત્પર વયેલા લાલ મુખ વાગા વાનરો એકાએક લકા ઉપર ધમી ગયા ૧૭૩ વાનરોએ વૃક્ષો પર્વતશિખરો તથા સુષિઓના પ્રહારોથી લકાના અસંખ્યાત કાગરા તથા તોરણો તોડી પાડવા માંડ્યા ઘણાક વાનરો તેમ જ કાની આસપાસ આવેલો ખાઈને તથા નિર્મળ જગાશયોને, ધૂળ, ઘાસ, કષ્ઠ તથા દિનાઓ નાખી પૂરવા લાગ્યા ૧૭૪ હજારો કરોડો તથા અબજો વાનરો લકાના જલ ઉપર ચડી ગયા અને સુવર્ણમય તોરણોને તથા કલાસ સરખા ઊંચા ગોચરોને તોડી નાખવા લાગ્યા મોટા હાતી સરખા વાનરો ફૂંટતા ફેકતા અને ગર્જના કરતા લકા ઉપર હલેલા કરવા માટે દોડવા લાગ્યા ઇતિહાસ રૂપ ધરનારા અસંખ્યાત વાનરો ઉપરાઉપરી ગર્જના કરીને અલ્પ જળશાળી રઘુવીરનો જય થાઓ, મહાબળવાન લક્ષ્મણનો જય થાઓ, વાનરરાજ સુગ્રીવનો જય થાઓ એમ બોલતા લકાના કિલ્લા ઉપર દોડતા હતા આ વેળા વાનરોના યુધપતિ વીરબાહુ સુબાહુ નીલ તથા પનસે લકાનો કોટ તોડી પાડી અદર પ્રવેશ

કર્યો અને વાનરસેનાને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવવા માડી અનેક વાર જય મેળવી પ્રસિદ્ધ થયેલા દશ કરોડ વાનરોથી વીટાયેલા મહાબળવાન કુસુદ વાનર ઈશાનકોણ રોડીને ઊભો રહ્યો અને તેને સહાય કરવા માટે પ્રસલ્લ તથા પનસ વગેરે બીજા ઘણાક વાનરો તેની પાસે આવી ઊભા રહ્યા નીસ કરોડ મેન સહિત શૂરવીર શતબલિ વાનર અમ્બિકોણમાં ઊભો રહ્યો તારાનો પિતા મહાબળવાન સુપેણ વાનર સાં કરોડ વાનરોને લઈને નર્મદકોણ તરફ ઊભો રહ્યો ૧૭૫-૨૦ વગી લક્ષ્મણ સહિત રામ ચંદ્ર ઉત્તર દ્વાર આગળ આવી ઊભા રહ્યા, તે જ વેળા વાનરરાજ સુગ્રીવ તેમને સહાય કરવા અર્થે નકાના વાયનાકોણમાં આવી ઊભો હતો ૨૦ એ વેળા લય કર રૂપવાળો તથા મોટી કાયાવાળો મહાપરાક્રમી ગોદાગુહ જાતિનો ગવાક્ષ વાનર એક કંગોડ વાનરોને લઈ રામ ચંદ્રને સહાન કરવા તેમના પડખામાં જ ઊભો રહ્યા નીમ કોધવાળા એક કરોડ રીંદોથી વીટાયેલા મહાપરાક્રમી ધૂમ્ર પણ રામચંદ્રના પડખે ઊભો રહ્યો ૨૦-૨૦ તેમ જ કવચ ધરણ કરીને તથા હાથમાં ગદા નહણ કરીને મહા પરાક્રમી વિભોપણ પણ પોતાના ચારે નાનીઓની સાથે રામચંદ્રની પાસે આવી ઊભો રહ્યો ૨૦ આ સમયે ગજ, ગવાક્ષ, નારલ ગવચ અને ગ્રધમાદન-એ પાંચ વાનરો ચારે તરફ ફરી સેનાનું રક્ષણ કરતા હતા

વાનરસેનાએ જગ મચાવેને ભેઈને કોપાયમાન વયેના રાક્ષસોના રાજા રાવણે પોતાના સર્વ સન્યોને વાનરોની સેના ઉપર મુખે કરવાની આજ્ઞા આપી રાવણની આજ્ઞા મળતા જ રાક્ષસો લય કર ગર્જના કરીને સુવર્ણના ડંકા વડે ચંદ્ર સમાન શ્વેત મુખ વાગી ભેરીએ વગાડવા નાગ્યા તથા પોતાના મુખથી ફૂંકીને નેકડો અને હજારો શબો વગાડવા નાગ્યા સુવર્ણનાં કાર ધારણ કરનારા, સ્થામ તરીરવાળા અને શબ વગાડતા એ

રાક્ષસો બળે વીળળી અને બગલાની પકિત
સહિત મેઢ હોય એવા શોભતા હતા

પછી જેમ પ્રલયસમયે સમુદ્રની ઊંછળા ઊછળે,
તેમ રાવણની આગાધી ઊછળતા રાક્ષસો વાનર
સેના પર તૂટી પડ્યા ૩૧-૩૭ એ જોઈ વાનરો
એ પણ ચોમેરથી એવી તો ગર્જના કરી કે
જેથી મલયાચળના શિખરો કંપી ઊઠ્યા અને
સુક્રાચો ગાળ રહી ૩૮ એ વેળા ઉભય પક્ષના
બળવાન યોદ્ધાઓના સિ હનાદથી તથા એક
સામટા શખ અને હુકુલિ વગેરેના તુલુલ
થોપથી પૃથ્વી અતરિક્ષ તથા સમુદ્ર બળભળી
ઊઠ્યા ૩૯ હાથીઓના ચિત્કારથી અશ્વોના
હણહણાટથી રથોના ગડગડાટથી અને રાક્ષસોના
પગના ધબકારાથી દસે દિશાઓ ગાળ રહી

ત્યાર પછી પૂર્વે જેમ દેવો અને અસુરોનું
યુદ્ધ શરૂ થયું હતું તેમ વાનરો અને રાક્ષસો
વચ્ચે ભય કર યુદ્ધ શરૂ થયું ૪૦ પોતાનું પરા
કંમ દર્શાવતા રાક્ષસો દેહીપ્રમાન ગદાઓ,
શક્તિઓ ત્રિશૂળો અને દુરસીઓ વડે વાનરો
ને હણવા લાગ્યા, ૪૧ ત્યારે મોટી કાયાવાળા
વાનરો પણ વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરો વડે
રાક્ષસોના વિનાશ કરવા લાગ્યા કેટલાક
વાનરો તો પોતાની દાદો વડે રાક્ષસોને બચકા
ભરવા લાગ્યા તથા નખ વડે ઉઝરડા કરવા
લાગ્યા ૪૨ એ વેળા સઘળા વાનરો પોત
પોતાના નામ ઉચ્ચારીને 'રાબ સુઓવનો
જય થાઓ!' - એમ ધોકારતા હતા, ત્યારે
રાક્ષસો રાવણનો જય થાઓ! જય થાઓ! -
એમ મોહતા હતા ૪૩ કિંહ્ના ઉપર ઊભેના
રાક્ષસો પૃથ્વી ઉપર ઊભેલા વાનરો ઉપર ગદા
ઓના તથા ત્રિશૂળોના પ્રહાર કરતા હતા ૪૪
નો જોઈ અત્યંત કોપાયમાન થયેલા વાનરો
પણ પૃથ્વી પરથી ઊંચે ફૂટી, રાક્ષસોને પોતાના
હાથ વતી પકડી નીચે બળકાવી પાડતા હતા
એ પ્રમાણે વાનરો અને રાક્ષસોનું એવું અદ્
ભુત યુદ્ધ જન્મ્યું કે તેથી રણભૂમિ વિષે માસ
તથ રુધિરનો ક્રીચડ થઈ રહ્યો ૪૫

સર્ગ ૪૩ મો

વાનરો અને રાક્ષસોનું દ્વંદ્વયુદ્ધ

યુદ્ધયતા વ વસ્તેષા વાનરાણા મહાત્મનામ્ ।

રક્ષસા સઘબ્રવાથ બલરોષ સુદાહણ ॥૧॥

યુદ્ધ કરતા મહાત્મા વાનરો અને રાક્ષસોના
બળ તથા કોપ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા રાવણનો
જય ઇચ્છનારા ભય કર કમવાળા શૂરવીર રાક્ષસો
સુવર્ણના સાજવાળા અશ્વો, અગ્નિશિખા સરખા
હસ્તીઓ તથા સૂર્ય સમાન બળહળતા રથો પર
ઊસીને અને કવચ વગેરે સ આમના સાધનોથી
સજ્જ થઈને યુદ્ધ કરવા માટે બહાર પડ્યા એ
જોઈ રામચંદ્રનો જય ઇચ્છનારી વાનરોની સેના
પણ ભય કર કમવાળા એ રાક્ષસોની ઉપર તૂટી
પડી ૧-૪ એ વેળા મામસામા દોડતા વાનરો
અને રાક્ષસોનું દ્વંદ્વયુદ્ધ આરંભાયું ૫ પૂર્વે જેમ
મહાદેવજીએ અધકામુરની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું,
તેમ વાલીના પુત્ર અમટે મહાતેજસ્વી ઇન્દ્રવિજિત
ની સાથે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું સ આમના ન
જીતી શકાય એવા સ પાતિ વાનરે પ્રજા
રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું મહાકોપી રાવણ
નો નાનો ભાઈ વિલીપણ તીક્ષ્ણ વેગવાળા
'શનુક' નામના રાક્ષસની સાથે લડવા લાગ્યો
મહાબળવાન ગજ વાનર 'તમન' નામના રાક્ષસ
સામે ભીડ્યો મહાતેજસ્વી નીન વાનર નિકુલ
રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો ૬-૮ વાનરો
નો રાબ સુઓવ નધસ રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ
કરવા લાગ્યો શ્રીમાન રામચંદ્રના નાના ભાઈ
લક્ષ્મણ વિરૂપાક્ષની સાથે લડવા લાગ્યા અગ્નિ
કેતુ, રશ્મિકેતુ મિનક અને યજ્ઞકોપ એ ચારે
રાક્ષસો રામચંદ્રની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા ૧૦-૧૧
ઉપિચ્છ મદ વજ્રમુદિ નામના રાક્ષસની સાથે
અને દ્રિવિદ અશ્વિનિબલ રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ
કરવા લાગ્યા સ નામ વિષે અસલ પરાક્રમ
વાળો શૂરવીર તતપન રાક્ષસ તીક્ષ્ણ વેગવાળા
નલ વાનરની સાથે ભીડ્યો ધર્મનો પુત્ર બળ
વાન મુષેણ વાનર વિલુન્નાડી રાક્ષસની સાથે
લડવા લાગ્યો અને મીલ પણ અનેક વાનરો

ઘણા રાક્ષસોની સાથે દ્રંદયુદ્ધ કરવા ગચ્છી પડયા. ૧૨-૧૫ તે વેળા પોતપોતાનો વિજય ઇચ્છનારા શૂરવીર વાનરો તથા રાક્ષસોનું ભેનારને રોમાંચિત કરે એવું મહાભયંકર યુદ્ધ ચલુ. ૧૬ સામસામા યુદ્ધ કરતા વાનરો તથા રાક્ષસોનાં શરીરમાંથી ફવાંટાં અને કેશફૂળી શેવાળવાળી તથા કપાયેલા અંગફૂળી કાછોને વહેનારી રુધિર-ની નદીઓ વહેવા લાગી.

ઇદ્ર જેમ પોતાના શત્રુ ઉપર વજનો પ્રહાર કરે, તેમ કોપાયમાન થયેલા ઇદ્રજિતે શત્રુઓની સેનાનું મદ્દન કરનારા અંગદ ઉપર ગદાનો પ્રહાર કર્યો; ૧૭-૧૮ પરંતુ તે પ્રહાર બચાવીને અત્યંત વેગવાળા અંગદે પોતાની ગદાના પ્રહારો વડે ઇદ્રજિતનો મુવળુંથી મઠેલો રથ ભાંગી નાખ્યો અને તેના અશ્વો તથા સારથિને મારી નાખ્યા. ૧૯ સંગ્રામભૂમિમાં બ્યારે પ્રજ્વળ રાક્ષસે સંપાતિને ત્રણ બાણ માર્યાં, ત્યારે સંપાતિ વાનરે ‘અશ્વકર્ણ’ નામના વૃક્ષથી પ્રજ્વળને ઘણો જ ઘાયલ કર્યો. મહાભળવાન જંબુમાલી રાક્ષસે રથમાં બેઠાં બેઠાં જ ક્રોધ ચડાવીને હત્ત માનની છાતીમાં શક્તિનો પ્રહાર કર્યો, એટલે તો પવનસુત હત્તમાન તરત જ એ જંબુમાલીના રથ ઉપર ચડી ગયો અને લપકાકો તથા મુદિઓ ના પ્રહારથી તેને રથ સહિત કચરી નાખ્યો. ૨૦-૨૧

બિહામણા રૂપવાળો પ્રતપન રાક્ષસ ગર્જના કરતો નલ વાનરે સામે દોડી આવ્યો અને તેણે નલને તીક્ષ્ણ બાણો વડે વીંધી નાખ્યો; ત્યારે નલ વાનરે એ રાક્ષસની આંખો ફોડી નાખી. સેનાનો બાણે કંઞિયો જ કરી જવા ઇચ્છતો હોય, એવા પ્રથમ રાક્ષસને વાનરરાજ સુગ્રીવે ‘સમપણું’ નામના વૃક્ષથી મારી નાખ્યો. શ્રીમાન લક્ષ્મણે ભયંકર રૂપવાળા વિરૂપાક્ષને એક જ બાણ વડે હણ્યો તેમ જ અસિકેતુ, રશ્મિકેતુ, મિત્રાક્ષ અને યશકોપ, એ ચાર રાક્ષસોએ બ્યારે રામચંદ્ર ઉપર બાણ મૂકવા માંડ્યાં, ત્યારે કોપાયમાન થયેલા શ્રીમાન રામચંદ્ર અગ્નિની જ્વાળા સરખાં પોતાનાં પ્રતીક્ષ બાણો વડે તે

ચારે રાક્ષસોનાં મસ્તક છેદી નાખ્યાં. મેંદ વાનરે વજ્રમુદિ રાક્ષસને મુદિપ્રહારથી જ મારી નાખ્યો અને તે રાક્ષસ ભાંગી ગયેલા વિમાનની પેઠે ભાંગી ગયેલા રથ તથા અશ્વ સહિત પૃથ્વી પર પડ્યો. ૨૩-૨૮ સૂર્ય જેમ પોતાનાં કિરણો વડે મેઘને લેદી નાખે છે, તેમ સંગ્રામમાં નિકુંબ રાક્ષસે કાળજી સરખા રથના વળુંવાળા નીલ વાનરને તીક્ષ્ણ બાણો વડે લેદી નાખ્યો; ૨૯ અને પુનઃ પણ તે રાક્ષસ ઘણા વેગથી સો બાણો મૂકી નીલને વીંધીને ખડખડટ હસવા લાગ્યો, ત્યારે વિષ્ણુ જેમ સુદર્શન ચક્ર વડે દૈત્યોનાં મસ્તક છેદે, તેમ નીલ વાનરે એ નિકુંબ રાક્ષસના રથના ચક્રથી જ તેનું તથા તેના સારથિનું મસ્તક છેદી નાખ્યું. ૩૦-૩૧ વજ્ર અને વીળળી સરખો જેનો મુદિપ્રહાર છે, એવો દ્વિવિધ વાનરે સર્વ રાક્ષસોના દેખતાં અશનિપ્રભ રાક્ષસ ઉપર પર્વતાશખરના પ્રહાર કરવા લાગ્યો. ૩૨ ત્યારે અશનિપ્રભે એ દ્વિવિધ વાનરને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો. ૩૩ અશનિપ્રભ રાક્ષસનાં બાણોથી વીંધાયેલા દ્વિવિધ વાનરે ક્રોધ ચડાવી મોટા સાહવૃક્ષ વડે તે રાક્ષસને તથા અશ્વ સહિત તેના રથને તોડી પાડ્યો. ૩૪ રથમાં બેઠેલો વિદ્યુન્માલી રાક્ષસ મુવળુંથી શબ્દગારેલાં તીક્ષ્ણ બાણો મુલેણ ઉપર વરસાવીને વારંવાર ગર્જના કરતો હતો. વાનરશ્રેષ્ઠ મુલેણે એક મોટું પર્વતશિખર ઉપાડીને તે વડે એ વિદ્યુન્માલીનો રથ ભાંગી નાખ્યો ત્યારે વિદ્યુન્માલી રાક્ષસ ઘણી જ ચાલાકીથી રથ માથી બહાર નીકળી ગયો અને હાથમાં ગદા લઈ ચુદ્ધ કરવા માટે પૃથ્વી પર આવી બેસો રહ્યો. એ ભેઈ કાપાયમાન થયેલો વાનરશ્રેષ્ઠ મુલેણ મોટી શિલા બંધકીને વિદ્યુન્માલી સામે ધસી ગયો. વિદ્યુન્માલીએ પોતાની સામે ધસી આવવા મુલેણની છાતીમાં નેરસેર ગદાનો પ્રહાર કર્યો; પરંતુ તે પ્રહારને નહિ ગળુકારતાં કપિશ્રેષ્ઠ મુલેણે પોતાના હાથમાની શિલા વિદ્યુન્માલી ઉપર નાખી. શિલાનો પ્રહાર થતાં જ વિદ્યુન્માલીની છાતી કચરાઈ ગઈ અને તે ગતપ્રાણ થઈ પૃથ્વી

પર પડયા. ૩૫-૪૧

એ પ્રમાણે દ્વંદ્વયુદ્ધમાં શૂરવીર વાનરોએ દેવો જેમ દેવોના નાશ કરે, તેમ શૂરવીર રાક્ષસોના સંહાર કર્યો એ વેળા ત્યા પહેલાં લાલા તરવારો, શક્તિઓ, નદાઓ, તોમરો, ખાણો, લાગી ગયેલા રથો, ચક્રો, આરાઓ, ધૂસરીઓ અને મૂએલા અશ્વો, હસ્તીઓ, વાનરો તથા રાક્ષસોના શરીરોથી રણભૂમિ અત્યંત ભયંકર દેખાવા લાગી પૂવે થયેલા દેવાસુરના સંનામ સરખા આ તુમુલ યુદ્ધ પ્રલંબમાં જ્યાં ત્યાં શિયાળોના મેળા ભમવા લાગ્યા અને મમ્તક વિનાના શૂરવીર યોદ્ધાઓના ધડ નાચકૂદ કરવા લાગ્યા. ૪૨-૪૫

વાનરોના હાથોના પૂરેપૂરો માર આઈ અધર ઓકતા નિશાચરના મહિત સરખા થઈ પડ્યા, પરંતુ સૂર્યને અન્તાલગ પ્રત્યે જતો જોઈને કાર્ધક વેગમાં આવી તેઓ પુનઃ વાનરોની સાથે લડવા તૈયાર થયા. *૪૬

ઈત મોહમર્ત્ય ગમ ગિનારોત આદિમમ્ય શ્રોસમાય તઃ
યુદ્ધમ મા જતો મોહ સુ સમામ

સર્ગ ૪૪મો

ભયંર વાનરુદ્ધ અંગદભુ પરાક્રમ-
ઇદંજિત અશ્વ

નુભ્રતામય નેદ નુ તદા વાનરરક્ષણામ્ ।
ચિવસ્તનના રાક્ષિ મરુત્તા પ્રાણહારિણી ॥ ૧ ॥

વાનરો અને રાક્ષસો યુદ્ધ કરતા હતા એટલામાં સૂચાન્ત ગયો અને વાનરોને આપનારી રાત્રિ મરુત્ત થઈ, ત્યારે પોતપોતાનો વિજય ઇચ્છનારા તથા જેઓને પરસ્પર દંડ વેર બધાયેલું છે એવા વાનરો અને રાક્ષસોનું રાત્રિયુદ્ધ શરૂ થયું. ૧૨ કુખ્યપક્ષની ધોર રાત્રિના અધિકારમાં કોઈ કોઈને ઓળખી શકેતું ન હતું, તેથી વાનરો 'તું રાક્ષસ છે' તથા રાક્ષસો 'તું વાનર છે' એમ જોડીને એક

અર્થે રાત્રિના નિશાચરો-રાક્ષસોનું બળ વધે છે, જે કારણથી સૂચોસ્ત થતા તેઓ ફરીથી ભેસમાં આવી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા

ખીનને પ્રહાર કરતા હતા. ૩ એ વેળા 'મારો કાપો, અદ્યા આમ આવ, કેમ નાને ?' એવા એવા અને પ્રકારના પોકારોના તુમુલ નાદ સભળાતો હતો. ૪ રાત્રિના અધિકારમાં શ્યામ વાદળ સરખા, પ્રોઠ દેહવાળા, પરંતુ મુવર્ણના ચક્રચકિત કવચોથી તથા આભૂષોથી પ્રકાશતા રાક્ષસો લાખે જ્યોતિષ્મતી વગેરે દેહીધ્યમાન ઔપધિઓથી પ્રકાશતા પર્વતો જ હોય એવા જળાતા હતા. ધોર અધારામાં કોઇ પામેલા રાક્ષસો ઉતાવળે ફેલી આવી વાનરોનું ભક્ષણ કરતા હતા. ત્યારે અત્યંત કોધમાં આવેલા વાનરો પણ રાક્ષસોના મુવાર્ણી ગ્રાપુળાનેલા અશ્વોને તથા સર્પ નરખી ધન્યોને ફૂદીફૂદીને પોતાની તીક્ષ્ણ દાઢી વડે ચીરી નાખતા હતા. એ વેળા અત્યંત શૂરમાં આવેલા વાનરોએ રાક્ષસોની મેનાને ગભરાવી નાખી ક્રોધાયમાન થયેલા વાનરો રાક્ષસોના હસ્તીઓને, મહાવતોને તથા પતાકા અને ઘ્વજ સહિત રથોને જે ચી પાડી દાઢ વડે કચડી નાખવા લાગ્યા. શ્રીમાન રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણ પણ પરાક્ષમાં તેમ જ અપરાક્ષમાં રહેવા બળવાન રાક્ષસોને પોતાના તીક્ષ્ણ ખાણો વડે હણતા હતા. ૫-૮

અત્યંત ભયંકર અને ભેનારને રોમાચિત્ કરે, એવા એ ન પ્રામ વિષે અશ્વોની ખરીઓથી તથા રત્નોના ચાલવાથી ઊંઘેથી પૃથ્વીની રજ સનિકોના ને તથા કાનમાં ભરાઈ ગઈ અને અધરના પ્રવાહવાળી ધોર નદીઓ વહેવા લાગી વળી ત્યાં આગળ ભેરી, મુદગ, રણશિંગા તથા શબ વગેરે પરાક્રમને ઉત્તેજિત કરે એવા વાહોના તુમુલ નાદ થવા લાગ્યો, ૧૦-૧૨ તેમ જ અશ્વોના હજીહજીટથી, રાક્ષસોની ગર્જનાથી તથા કપાઈ જતા વાનરોના આત્મનાદથી દાનજી કોવાલ મચી રહ્યો શક્તિ, ત્રિશૂળ અને ફરશી વગેરે આયુધો હજીયેલા વાનરોના તથા ગતપ્રાપ્ત થયેલા રાક્ષસોના પર્વત જેવડા દેહ આમતેમ પહેલા હોવાથી તેમ જ રુધિર અને માસનો કાઢવ વયેવો હોવાથી તે યુદ્ધ

ભમિ પગ મૂકવાનો માર્ગ ન બહે તેવી તથા દુષ્પ્રવેશ્ય ઘર્ષ પડી હતી અને તેણે શસ્ત્રોડ્ધી પુરોપેની માળા ધારણ કરી હતી. અસંખ્યાત વાનરો અને રાક્ષસોના વિનાશ કરનારી એ ભય કર રાત્રિ સર્વ ભૂતપ્રાણીઓને સંહારનારી હાગરારિ સમાન ભાસતી હતી.

તે ધોર અધકારમા હર્ષ પામીને બાણોની વૃદ્ધિ ડરતા રાક્ષસો શ્રીમાન રામચંદ્ર સામે ધમી આવવા લાગ્યા ૧૪-૧૭ રામચંદ્રની સામે દોડી આવતા અને કોંધભેર બળેના કરતા એ રાક્ષસોના પ્રલયકાળે ભુભિત થયેલા સાત સમુદ્રોના જેવો મોટો કોલાહલ થવા લાગ્યો રાક્ષસોને પોતાની સામે ધમી આવતા બણી રામચંદ્ર લપુવારમા અગ્નિની શિખા સરખા છ બાણો મૂકી તેમાના યજ્ઞશત્રુ મહાપાર્શ્વ, મહોદર વજ્રદેવ, શુક અને સારણ, એ ૭ રાક્ષસોને ઘાયલ કર્યા રામચંદ્રના બાણોથી મર્મસ્થળમા ઘવાયેલા એ છયે રાક્ષસો છવ લઈને યુદ્ધમાયો નામી ગયા મહારથી રામ ચંદ્રે અગ્નિ સમાન ઝળહળતા અસંખ્યાત બાણો મૂકીને તેના પ્રકાશથી દશે દિશાએ ને લણુવારમા અધકારરહિત કરી મૂકી બીજા પણુ જેટલા રાક્ષસો રામચંદ્રની સામે ગયા હતા તે સઘળા અગ્નિમા પડતા પતગિયાની જેટ નાશ પામ્યા ચોતરફ મુવણુ ના પૂ બવાગ આંતોની વૃદ્ધિ થતી હોવાને ત્રીધે એ રાત્રિ આગિયાઓથી ચમકતી શરભતુની રાં જેવી ચિત્રચિત્ર લાગતી હતી કૃષ્ણપક્ષની એ ભય કર રાત્રિ રાક્ષસોની ગર્જનાથી તથા ભેરોના નાદથી વિશેષ કરી ભય કર જણાતી હતી બરે સેનાઓની ભારે ગર્જનાઓથી નિહટા ચળની શુશ્કા પ્રતિધ્વનિત થતી હતી ૧૮-૨૧ અધકારના જેવા શ્યામ વર્ણવાળા ગોલાનૂલ ભતિના વાનરો પોતાની બન્ન ભુલ્યો વડે રાક્ષસોને પકડી પકડી ખાઈ જતા હતા ૨૭

હવે મહાપરાક્રમી અગ્ર શત્રુઓને હણવા માટે કટિબદ્ધ થયો તેણે ઇદ્રજિતના સારથિને

તથા અશ્વોને મારી નાખ્યા. એ જોઈ અત્યંત ખેદચુકત થયેલો ઇદ્રજિત રથનો ત્યાગ કરી અગ્રહના દેખતા જ અંતર્ધાન ઘઈ ગયો. અગ્રહનું પ્રશંસનીય પરાક્રમ જોઈ સર્વ દેવો, ઋષિઓ તથા રામ-લક્ષ્મણ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને તેને વારવાર ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. બીજાં પણુ જે પ્રાણીઓ ઇદ્રજિતના યુદ્ધપરાક્રમને બણુતા હતા તેઓ સર્વ અગ્રે ઇદ્રજિતને હારાવ્યો એ જોઈ ને અત્યંત સંતુષ્ટ થયા. પોતાના શત્રુ ઇદ્રજિતનો પરાજય થયેલો જોઈ વિભીષણ સહિત સુગ્રીવાદિ વાનરો 'બહુ સાર' થયુ, બહુ 'સાર' થયુ' એમ હવના પોકાર કરવા લાગ્યા.

વાલિપુત્ર અગ્રહના ભય કર પરાક્રમથી હારી ગયેલો ઇદ્રજિત અત્યંત કૌપાયમાન થયો અને પોતાના મળેલા બ્રહ્મદેવના વરદાનના બળથી અંતર્ધાન થઈ ને વજ્ર સરખા વીક્ષુ ખાગે વરસાવવા લાગ્યો અદ્વૈત રહેલા માયાની ઇદ્રજિતે ભય કર નાગપાશ બાણ મૂકીને રામ લક્ષ્મણને મોહિત કર્યા અને તેમના સઘળા અંગની ધી નાખ્યા. ૨૮-૩૧ કપટથી યુદ્ધ કરનારા રાવણપુત્ર ઇદ્રજિતે રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈ ઓને નાગપાશથી બાંધી લીધા સઘળા વાનરો હાથાયમાન થયેલા ઇદ્રજિતના નાગપાશ વડે રામ-લક્ષ્મણને બધાયેલા જોઈ ને હું ખી થયા ૩૧

દુરાત્મા ઇદ્રજિત બ્યારે સામે રહી રામ-લક્ષ્મણને છતવામા ફાંચ્યો નહિ, ત્યારે તેણે માયાના પ્રયોગથી રામ-લક્ષ્મણને બાંધ્યા ૩૭
અતઃ ૩ નીક મહાશૂનપદ્ધિત આદેક ચ શ્રીતથાચરુન્ન
યુદ્ધક્રમમા ૪૪મે સય સમાપ્ત

સર્ગ ૪૫ મો

અશ્વ રહેલા ઇદ્રજિતનું પગાક્રમ-
નાગપાશનું બંધન

સ તસ્ય ગતિર્મનિચ્છન્નાજપુત્ર પ્રતાપવાન ।
દિવેશતિલ્લો રામા દશ વાનરયુથવાન ॥ ૧ ॥

પછી મહાપ્રતાપી અને અતુલિત બળવાળા
દશરથનંદન રામચંદ્રે ઇદ્રજિત કર્યા છે, જે

જાણુવા માટે સુધેણના બન્ને પુત્રો, સેનાપતિ નીલ, વાલિપુત્ર અંજદ, વેગવાન શરણ, દ્વિવિદ, હનુમાન, સાનુપ્રસ્થ, ઋષભ, સુંદ, એ દશ યુધ્ધપતિ વાનરોને આજ્ઞા આપી.^{૧-૩} રામ-ચંદ્રની આજ્ઞા મળવાથી હપિત થયેલા દશે વાનરો મોટાં વૃક્ષો ઉપાડીને આકાશમાં જોડયા અને દશે દિશામાં શોધ કરવા લાગ્યા.^૪ રાવણના પુત્ર ધંરજિતે અત્યંત વેગવાળું પ્રહાર આજ્ઞા મૂકીને ઉતાવળે ગતિ કરનારા એ વાનરોની ગતિને પણ મંદ કરી નાખી.^૫ અદૃશ્ય રહેલા ધંરજિતના બાણોથી ઘાયલ થયેલા દશે કપિઓ ઉતાવળી ગતિથી ચોમેર શોધી વળ્યા, પરંતુ મેઘથી ઠંકાયેલા સૂર્યની પેઠે અધિકારમાં રહેલો ધંરજિત કયાય પણ તેઓના જોવામાં આવ્યો નહિ.^૬

આ તરફ યુદ્ધમાં વિજય મેળવનારો ધંરજિત અંગોને લેહી નાખે એવા તીક્ષ્ણ બાણો રામ-લક્ષ્મણ ઉપર ઉપરાઉપરી મૂક્યે જતો હતો. ધંરજિતે કોપલેર મૂકેલા બાણોથી રામ-લક્ષ્મણ એવા તો વીંધાઈ ગયા કે શરીરનો કોઈ પણ ભાગ વીંધાયા વિના ખાલી ન રહ્યો.^{૭-૮} તેઓના શરીરમાંથી ઘણું જ રુધિર સ્રવવા લાગ્યું, એથી તે બન્ને ભાઈ પ્રકુંઠિત થયેલા ખાખરાના વૃક્ષ સરખા ચોલવા લાગ્યા.

પછી લાલ નેત્રવાળા તથા કાળજના પર્વત એવા શ્યામ વર્ણવાળા ધંરજિતે અંતરિક્ષમાં અદૃશ્ય રહીને રામ-લક્ષ્મણને મળોપી કહ્યું : 'હે રાધવો! હું ત્યારે અદૃશ્ય રહી યુદ્ધ કરું, ત્યારે સ્વર્ગના રાજા ધંર પણ મને જોવાને કિંવા પકડવાને સમર્થ નથી; તો પછી તમે તો કોણ માત્ર ૧૮-૧૧ હે રામ-લક્ષ્મણ! જે કંકપરીનાં પીછાવાળા બાણોથી તમને બાધ્યા છે. જુઓ, હવે કોપન્યામ થયેલો હું તમને આજે જ વમલોકમાં પહોંચાડી દઉં છું!' એમ કહી શૂરવીર છતાં પાપાત્મા ધંરજિત પોતાનું ધનુષ્ય ખેંચી તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી રામ-લક્ષ્મણના મર્મસ્થળ વીંધતો હર્ષ-

પૂર્વક વારંવાર ગર્જના કરવા લાગ્યો.^{૧૩,૧૩} સંજ્ઞામણિ વિષે નાગપાશ વડે બંધાયેલા બન્ને ભાઈ એકે લણુમાત્ર પણ આડુંઅવળું જોવાને અસમર્થ થયા.^{૧૪-૧૬} પછી બાણોના અગ્રભાગ વાગવાથી જેઓનાં સર્વ અંગ વીંધાઈ ગયાં છે, તેવા અને મર્મસ્થળમાં ઘાવ થવાથી અશક્ત થયેલાં રામ-લક્ષ્મણ ડોલાયમાન થતાં ધંરજિતની પેઠે કંપવા લાગ્યા અને થોડીકવારમાં જ એ બન્ને રાજકુમારો પોતાના હાથમાંનાં ધનુષ્ય સહિત પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા.^{૧૭,૧૮} રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ લોહીલુહાણ થઈ સંજ્ઞામણિમાં સૂતા હતા, એ વેળા તેઓને સર્વ અંગોમાં વાણેલાં બાણોના ઘાવથી અત્યંત વેદના થતી હતી. તેઓના શરીર ઉપર એક આગળ જેટલી જગ્યા પણ વીંધાયા વિનાની ન હતી. છેક હાથની આગળીઓથી માંડીને આખું શરીર બાણોથી વીંધાઈ ગયું હતું.^{૧૯,૨૦} ઈચ્છિત રૂપ ધરનાર કુર રાક્ષસ ધંરજિતનાં બાણોથી વીંધાયેલા બન્ને ભાઈઓના દેહમાંથી રુધિર સ્રવતું હતું; તેથી તેઓ જાણે જળને સ્રવતા એ પ્રસ્રવણ પર્વતો જ હોય એવા જણાતા હતા. પૂરે જેણે ધંરને જીત્યો હતો એવા ધંરજિતનાં બાણો વડે મર્મસ્થળમાં વીંધાયેલા રામચંદ્ર પ્રથમ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા.^{૨૧,૨૨} ધંરજિતે ત્યારે સુવર્ણપૂર્ણવાળાં, તીક્ષ્ણ આણીવાળાં અને વાયુથી જોડતી મૂળના જેવા વેગવાળાં નારાય, અધનારાય, ભક્ષ, અંબલિક, વસંકંત, ત્રિહર્ષદ્ર તથા કુર વગેરે બાણોથી રામચંદ્રને વીંધી નાખ્યા,^{૨૩} ત્યારે જિતરી નયેલી પખુછવાળું, શિથિલ પડેલી મૃદવાળું તથા ત્રણ દેહાણેથી નમેલું પોતાનું સુવર્ણભૂષિત ધનુષ્ય ફેંડી દઈને રામચંદ્ર વીરગયન કરી સૂઈ રહ્યા. એ પ્રમાણે સંજ્ઞામણિમાં રામચંદ્રને બાણ-શય્યા ઉપર સૂતેલા બેઈને મહાત્મા લક્ષ્મણ પોતાના જીવિત માટે નિરાશ થઈ ગયા.^{૨૪,૨૫} કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળા અને સંજ્ઞામર્મ સ્પર્શ્યોને જીતનારા પોતાના મોટાભાઈ રામ-

અંદરને પૃથ્વી પર પડેલા બેઈને લક્ષ્મણ અત્યંત શોક કરવા લાગ્યા,^{૨૧} તેમજ રામની એવી સ્થિતિ બેઈને અત્યંત સંતાપ પામેલા સર્વ વાનરો પણ શોકગ્રસ્ત થઈ ચોધાર આંસુએ રૂદન કરવા લાગ્યા.^{૨૨} નાગપાશ વડે બંધાઈને વીરશયને સૂતેલા રામ-લક્ષ્મણને વીંટાઈ વળી હંતુમાન વગેરે સર્વ વાનરો અત્યંત ખેદ કરવા લાગ્યા.^{૨૩}

ક્રાંત શ્રી રામીક મહાનુભવભૂત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું
યુદ્ધકાંડ ૪૫મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૬ મો

વાનરોના રોક-રામલક્ષ્મણની મુઝા

તતા યા પૃથિવીં ચવ વીક્ષમાણા ધનોક્સઃ ।

દૃશ્યઃ સંતતો વાણેર્ધારો રામલક્ષ્મણો ॥ ૧ ॥

રાક્ષસોના લયને લીધે આકાશ અને પૃથ્વી તરફ નિહાળતા વાનરો રામ-લક્ષ્મણને બાણોથી વ્યાપ્ત થયેલા બેઈ અત્યંત ખેદ કરતા હતા,^૧ એટલામાં ઇદ્ર જેમ વૃષ્ટિ કરી વિરામ પામે, તેમ ઇદ્રજિત પોતાનું કાર્ય કરી વિરામ પામ્યો ત્યારે સુગ્રીવ, વિલીપણ, નીલ, મૈદ, દિવિદ, સુપેણ, કુમુદ, અંગદ તથા હંતુમાન વગેરે ત્યા આવી અને શોક કરવા લાગ્યા.^{૨,૩} પૃથ્વી પર તુટી પડેલા સુવર્ણધ્વજની પેઠે સત્રામ ભૂમિમા પડેલા રામ-લક્ષ્મણ એટારહિત થઈ મર્ષની પેઠે મદમદ નિશ્વાસ મૂકતા હતા, તેઓના શરીર લોહીલુહાણ થઈ રહ્યા હતા, બાણો વડે વ્યાપ્ત થઈ બાણોની પધારીમા સૂતા હતા અને તેઓની આસપાસ યુધર્પિત વાનરો વીંટાઈ રૂદન કરતા એકા હતા.^{૪-૬} બાણોથી વીંધાઈને પડેલા રામ-લક્ષ્મણને બેઈ ખેદયુક્ત થયેલા સધળા વાનરો અતરિક્ષમા તેમજ આનુબાનુ સર્વ દિશાઓમા બેવા લાગ્યા, યપુ માયાથી અર્ધહિત થયેલે ઇદ્ર જિત તેઓના બેવામા આવ્યો નહિ, પરંતુ રામ-લક્ષ્મણની સ્થિતિ બેઈને અત્યંત પીડિત થયેલા વિલીપણે ચોમેર દષ્ટિ ફેરવી બેંધુ તો પોતાની રાક્ષસી માયાના બળથી ઇદ્રજિતને

પોતાની આગળ બેસેલો દીકો. એ ઇદ્રજિત બ્રહ્મદેવ પાસેથી મેળવેલા વરદાનના પ્રભાવથી તેજ, યશ તથા પરાક્રમસંપન્ન હતો અને તેની સામે યુદ્ધ કરવાને કોઈ પણ યોદ્ધો સમર્થ ન હતો.

પોતાનું પરાક્રમ બેઈને તથા રામ-લક્ષ્મણને નાગપાશથી બંધાયેલા બેઈને રાવણુનેા પુત્ર ઇદ્રજિત ઘણો જ કુલાવા લાગ્યો અને સર્વ રાક્ષસોને હર્ષિત કરતાં કહેવા લાગ્યો 'હે રાક્ષસો !' ભુલ્યો, અર-હ્યણુ વગેરે રાક્ષસોને હણનારા મહાબળવાન આ રામ-લક્ષ્મણને આજે મેં મારાં બાણોથી વીંધી નાખ્યા છે !' અરે, સધળા મહર્ષિઓ સહિત દેવો અને અસુરો એકત્રિત થાય તોપણ તેઓ મારા બાધેલા નાગપાશમાથી રામ-લક્ષ્મણને મુક્ત કરી શકે એમ નથી. હે રાક્ષસો ! જેને છતવાની ચિંતાથી શોકગ્રસ્ત થઈ રહેલા મારા પિતા રાવણુરાયને ઉબનરામા ને ઉબનરામા રાત્રિએ ઝાઢવી પડે છે, તેમ જ વર્ષાઋતુમા જેમ નદી આકુળ થાય તેમ જેને લીધે આપણી લકાનગગી આકુળવ્યાકુળ થઈ રહી છે, તે સૌ અનથના મૂળરૂપ રામને આજે મેં લાળો કરી મુવાટ્યો છે !^{૭-૧૫} જેમ શરદઋતુમા મેઘ નિષ્ફળ નીવડે છે, તેમ રામ-લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવ આદિ સર્વ વાનરોના પરાક્રમ આજે નિષ્ફળ થયા છે !^{૧૬}

એ પ્રમાણે બહુ કારણથી વચન કહીને વળી તે સર્વ રાક્ષસોના દેખતા રામચંદ્રની આનુબાનુ બેઠેલા મુખ્ય મુખ્ય વાનરોને પીડવા લાગ્યો.^{૧૭} મહાવેગવાળા રાવણુના પુત્ર ઇદ્રજિતે પોતાનું મોટું ધનુષ્ય એંચીને નીલ વાનરને નવ બાણો માર્યા, મદ તથા દિવિદ વાનરોને ત્રણ ત્રણ બાણોના પ્રહાર કર્યો, એક બાણ વડે બાંબવાનનું હૃદય વીંધ્યું, મહાબળવાન હંતુમાન પર દશ બાણો નાખ્યા, અમિત પરાક્રમવાળા ગવાક્ષ તથા શરણ વાનરને બબ્બે બાણોથી વીંધ્યા અને ગોલાજલ વાનરોના અધિપતિ

ધૂમ્રને તથા વાલિના પુત્ર અઝને અસંખ્યાત બાણો વડે વીધી નાખ્યા. પછી એ પ્રમાણે મુખ્ય મુખ્ય વાનરોને વીધી નાખીને તથા બીજા વાનરોને ત્રાસ પમાડીને મહાબળવાન ઇદ્રજિત હર્ષને લીધે અઢગડાટ હાસ્ય કરી બોલ્યો : ૧૮-૨૩ 'હે તક્ષસો ! મેં આજે સગ્રામ-ભૂમિમા રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓને શર-ખ પનથી બાધી લીધા છે, તેને તમે જીવો.' ઇદ્રજિતનું વચન સાંભળી કપટથી યુદ્ધ કરનારા રાક્ષસો અત્યંત વિસ્મિત થયા અને તેનું પરાક્રમ જોઈ હેપિત થયા. ૨૪, ૨૫ 'રામ મરણ પામ્યા' એમ ધારી તે સર્વ રાક્ષસો મેઘની પેઠે ગર્જના કરવા લાગ્યા અને ઇદ્રજિતને અભિનંદન આપવા લાગ્યા. ઇદ્રજિત પણ રામ-લક્ષ્મણને હાલ્યાવાલ્યા વિના પડી રહેલા જોઈને એમ જ માનવા લાગ્યો કે, આ બંને ભાઈહવે મરણ પામ્યા છે ! ૧૯, ૨૭ રામ-લક્ષ્મણને મરી ગયેલા માની હર્ષમા આવેલો જયશાળી ઇદ્રજિત સર્વ રાક્ષસોને હર્ષિત કરતો લંકા તરફ પાછો વળ્યો.

રામ-લક્ષ્મણના પ્રત્યેક અગમા ઘણા બાણો ખરી ગયેલા જોઈને વાનરરાજ સુગ્રીવના મનમા ભય ઉત્પન્ન થયો અને તે દીનપણે અશ્રુપાત કરવા લાગ્યો, ત્યારે વિલીખણે તેને કહ્યું 'હે સુગ્રીવ ! હવે રડવાથી શું વળે એમ છે ? તું ધૈર્ય ધરી તારા આત્મને અટકાવ હે ભાઈ ! મર્ત્ય યુદ્ધ તો આવા જ હોય છે તેમા 'અમુકનો વિજય થશે જ' એમ નક્કો કહી શકાતું નથી હે શૂરવીર ! મહાબળવાન એવા આ રામ-લક્ષ્મણને માત્ર મૂરછા જ આવેલી છે. જો આપણે ગઈ સહસ્રાબ્દ બાકી હશે, તો તેઓ હમણા જ નાશ થશે, માટે તું તારું ચિત્ત ટેકાપે રાખીને, કે જે અનાથ છું તેનું આશ્વાસન કર. હે વાનરરાજ ! જે પુરોષો તત્ત્વ ધર્મનિષ્ઠામા પ્રોતિવાળા છે, તેઓને મૃત્યુ તરફના કાંઈ પણ ભય થતો નથી ૧૮-૩૧ એટલું કહીને સુગ્રીવને સમજાવી

માયાનુ જ્ઞાન થવા માટે ઉત્તમ મંત્ર વડે અભિમંત્રિત કરેલું શુદ્ધ જળ લઈ તે વડે વિલીખણે સુગ્રીવના નેત્ર ધોઈ લૂછી નાખ્યા અને ધૈર્ય રાખીને કાલોચિત વચન કહેવા માડ્યા : 'હે કપિરાજ ! અત્યારે આમ ગતરાઈને બેસી રહેવાનો સમય નથી. આવા વખતે અતિશય દેનેહ રાખવો એ મરણનું કારણ થઈ પડે છે, ૩૩-૩૪ માટે તું સઘળા કાયોને બગાડનાર બલરાટને ત્યાગ કર અને રામચંદ્ર સહિત સર્વ સૈન્યનું હિત ધાય એવો વિચાર કર, ૩૫ અથવા તો હે સુગ્રીવ ! રામ-લક્ષ્મણ પુનઃ સંજ્ઞામા આવે ત્યા સુધી તેમનું રક્ષણ કર. એ બંને ભાઈઓ ચેતનામાં આવશે એટલે આપણા ભયને દૂર કરશે. ૩૬ હે વાનરેન્દ્ર ! જો તો ખરો, તેમને કાંઈ પણ થયું નથી તેમને મરણનો ભય તો છે જ નહિ. તેમના શરીરની કાતિ તેવી ને તેવી જ છે. ગતપ્રાણ થયેલા પુખ્તપણી આવી કાતિ રહેતી જ નથી, ૩૭ માટે તું ધૈર્ય રાખી આપણી વાનરસેનાનું આશ્વાસન કર. એટલામા હું બીજી સેનાની વ્યવસ્થા કરું છું. ૪૦ હે હરિસત્તમ ! જો ઇદ્રજિતના ભયથી ત્રાસ પામેલા આ પ્રકુલિત નેનવાળા વાનરો એકમેકના કાનમા ગુમ રીતે વાત કરે છે, માટે તું તેમનો સમય દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર ૪૧ તને હર્ષજેર પોતાની સામે આવતો જોઈને વાનરો કરમાઈ ગયેલા પુખ્તહારની પેઠે ત્રાસને ત્યજી દેશે ૪૨ એ પ્રમાણે સુગ્રીવનું આશ્વાસન કરી તક્ષશ્ર્વ વિલીખરે છિન્નલિપ્ત થયેલી વાનરસેનાનું પણ અનેક પ્રકારે આશ્વાસન કર્યું. ૪૩

મહામાયાવી ઇદ્રજિત પોતાની સર્વ નેના સહિત લંકામા ગયો અને પોતાના પિતા રાવણ-રાવણી આગળ જઈ પ્રજ્ઞામ કરી હાથ બેઠી મિથ વચન કહેવા લાગ્યો : 'હે પિતાજી ! આજે હું રામ-લક્ષ્મણને મારી આવ્યો છું. રાક્ષસોની સભામા જેઠા રાવણે 'રામ-લક્ષ્મણ મૃત્યુ પામ્યા' એવા સમાચાર પોતાના પુત્રના મુખથી સાંભળ્યા કે તરત જ તો હર્ષજેર બહી

ઇદ્રજિતને હૃદયસરસો આપ્યો. ૮૪-૮૬ અને તેનું મસ્તક સૂઝી અત્યંત પ્રસન્ન થયો. પછી રાવણે ઇદ્રજિતને સંજામનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત કહેવાની આજ્ઞા કરી, ત્યારે ઇદ્રજિતે રામ-લક્ષ્મણને નાગ-પાશથી કેવી રીતે બાંધ્યા, તેમને કાંતિહીન કરી નિશ્ચેષ્ટ બનાવી સમરાંગણમાં કેવી રીતે સુવાડયા, એ સંઘળું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. ૮૭ મહારથી ઇદ્રજિતના મુગથી રામ-લક્ષ્મણના મરણના સમાચાર સાંભળી અત્યંત હર્ષિત થયેલા રાવણ રામચંદ્ર તરફના ભયથી રહિત થઈ ને પોતાના પુત્ર ઇદ્રજિતની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. ૮૮

હાત શ્રીચાતુર્ભુજ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્રકાદમાં ૪૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૭ મો

રામ-લક્ષ્મણની મૂર્ચ્છા-કર રાવણનું કારસ્તાન-સીતાસંતાપ

તસ્મિન્નવિષ્ણુ લંકાયાં કૃતાયૈ રાવણાત્મજે ।

રાઘવં પરિવાર્યાય રરક્ષુર્વાનરંમમા ॥ ૧ ॥

મુદ્રમાં કૃતાયૈ થયેલા ઇદ્રજિતે લંકામાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે હંતુમાન, અંગદ, નીલ, સુષેણ, કુસુદ, નલ, ગજ, ગધાક્ષ, પનસ, સાનુપ્રસ્થ, જાંબવાન, ઋષભ, સુંદ, રંભ, શતબલ્હ અને પૃથુ વગેરે મુથપતિ વાનરો સેનાની બહુરચના કરીને તથા હાથમાં આયુધો ગ્રહણ કરીને ચોતરફથી રામ-લક્ષ્મણનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. જાએ, નીએ અને ચોમેર દાંડ ફેરવતા એ વાનરો વાયુથી કંપતા એક તણબલાનો ખડખડટ થાય તોપણ ‘અરે, રાક્ષસો આવ્યા કે શું?’ એવી શંકા લાવતા હતા. ૧-૪

રાવણે પોતાના પુત્ર ઇદ્રજિતના મુગથી સંઘળું વૃત્તાંત સાંભળ્યા પછી તેને મહલમાં જવાની આજ્ઞા આપી અને સીતાનું રક્ષણ કરનારી રાક્ષસીઓને પોતાની પાસે બોલાવી. ૫ રાવણના હુકમથી ત્રિજટા વગેરે રાક્ષસીઓ ત્યાં આવી, ત્યારે રાવણે હાંપુર્વક તેમને કહ્યું: ‘હે રાક્ષસીઓ! ઇદ્રજિતે રામ-લક્ષ્મણને મારી નાખ્યા છે’ એ સમાચાર તમે સીતાને સંભ-

ળાવો અને તેને પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડી રામ-લક્ષ્મણ સંજામભૂમિમાં પડયા છે તે દેખારો. જેના આશ્રયથી ગવિષ્ઠ થઈ એ સીતા મારું વચન અંગીકાર કરતી નથી, તે રામ-લક્ષ્મણને આજે ઇદ્રજિતે મારી નાખ્યા છે. ૬-૮ હવે એ જનકપુત્રી સીતા રામની આજ્ઞા ત્યજીને, શંકા અને શોકથી રહિત થઈ ને તથા સર્વ આભુષણે સજીને મારી પાસે આવશે જ આવશે આજે સંજામભૂમિમાં રામ-લક્ષ્મણને મરણ પામેલા બેઈ વિશાળ નેત્રવાળી સીતા નિરાશ થઈ પાછી વળશે અને પોતાને નિરાધાર થયેલી બેઈ તે મારી પાસે અવશ્ય આવશે જ. ૯/૧૦

દુરાત્મા રાવણનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળી ‘બહુ સારું, જેવી મહારાજાની આજ્ઞા’ એમ કહી પ્રણામ કરી સર્વ રાક્ષસીઓ જ્યાં પુષ્પક વિમાન હતું ત્યાં ગઈ. ૧૧ પછી રાવણની આજ્ઞાથી પુષ્પક વિમાન લઈ ને તે રાક્ષસીઓ અશોકવાટિકામાં બેઠેલાં સીતાની પાસે આવી અને સ્વામીના શોકમાં ગરક થયેલાં સીતાને ત્રિજટાની સાથે પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડી, ધન-પતાકાથી અલંકૃત કરેલી લંકા ઉપર ફેરવવા લાગી. એ સમયે હર્ષિત થયેલા રાવણે ‘ઇદ્રજિતે સંજામમાં રામ લક્ષ્મણને મારી નાખ્યા છે’ એવો દટ્ટો આખી લંકામાં પિટાવવા માંડયો.

ત્રિજટાની સાથે વિમાનમાં બેઠેલાં સીતાએ સંજામભૂમિ ઉપર આવીને બેસુ તો વાનર-સેનાને ધાયલ થયેલી દીકરી, રાક્ષસોને હર્ષિત મનવાળા દીકા અને પૃથ્વી પર નાગપાશથી બંધાઈ ને પડેલા રામ-લક્ષ્મણની આબુઆબુ બેઠેલા વાનરોને દુઃખથી રુદન કરતા બોલ્યા. ૧૨-૧૭ બાણની પીડાથી નન શ્રદ્ધ થઈ રણભૂમિમાં પડેલા રામ-લક્ષ્મણને બેઈ સીતા અત્યંત દુઃખી થયાં. પૃથ્વી પર બાણશબ્દમા સૂતેલા, કમળ સરખ નેત્રવાળા રામ-લક્ષ્મણ બાણે બે કાર્તિકેય જ હોય એવા ચોલતા હતા. તેઓનાં કવચ તૂટી ગયાં હતાં, ધનુષ્ય અબ્યવસ્થિત પડેલાં હતાં

પછી મારો પત્તો મેળવીને તથા અધુર્ય મહોદધિ પાર ઊતરીને છેવટે આ બન્ન લાઈઓ ગાયના પગલામા ટૂળી મૂઆ! હાય, હું કેવી અભાગિણી! અરે, અરે! બન્ને લાઈની પાસે વરુણાસ, આગને-યાસ, અંદ્રાસ, વાયવ્યાસ તથા પ્રહ્યાસ વગેરે ઉપસ્થિત હતાં; તે છતાં શું તે સર્વ અઓનો ઉપયોગ તેઓ નાંહ કરી શક્યા હોય? હાય! હું અનાથના નાથ અને ઇદ્ર સરળી કાંતિવાળા રામ અને લક્ષ્મણને રડ્યા ઇદ્રજિતે શુભ રહી કપટથી હણ્યા છે! ૧૩-૧૭ નાંહ તો મનના જેવા વેગવાળો શત્રુ પણ રામની સામે સંગ્રામમાં આવ્યા પછી જીવતો બચ નાંહ. ૧૮ અરેરે! પોતાના બ્રાતા લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર શત્રુના હાથે હણાઈને સંગ્રામમાં પડ્યા છે. એ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે ગ્રાણીઓને શુભાશુભ ફળ આપવામા કાળને કેઈ ઓને ઉઠાવવો પડતો નથી અને મુખ-દુઃખ આપનારું દેવ કેઈથી જિતાય એમ નથી. ૧૯ અરેરે, આ વખતે મને મારા તપસ્વિની સાસુ-જીના દુઃખનો જેટલો શોક થાય છે, તેટલો શોક મને રામ-લક્ષ્મણનો, મારી માતાનો કિંવા મારા પોતાનો પણ થતો નથી! અરેરે! મારાં નાસુજી કૌશલ્યા હમેશાં રટણ કરતાં હશે કે, 'મારો રામ ચૌદ વર્ષનું વનવાસવત પૂરું કરીને સીતા તથા લક્ષ્મણ સહિત ક્યારે ઘેર આવશે અને હું ત્રણેનાં મુખ ક્યારે જોઈશ?'

એ રીતે શોક અને વિલાપ કરી રહેલાં સીતાને ત્રિજટા રાક્ષસી કહેવા લાગી : 'હે દેવી! તું શોક ન કર. હે બહેન! તારા મનમાં નિશ્ચય રાખ કે તારા સ્વામી રામ તથા દિયર લક્ષ્મણ જીવતા જ છે. હે દેવી! એ માટે હું તને યથાર્થ અને મહત્વસયી કારણ કહું છું. જો સેનાનો

નાયક ખરેખર મરણ પામીને પડ્યો હોય, તો સનકોનાં મુખ હર્ષ તથા ક્રોધયુક્ત હોય નહિ. ૨૦-૨૪ વળી હે વેદેહી! જો તું વિધવા થઈ હોય, તો આ દિવ્ય પુષ્પક વિમાન તને ધારણ કરે જ નહિ. વળી જો સેનાનો નાયક મરણ પામ્યો હોય, તો જેમ કહું ધાર વિનાની નૌકા જળમાં આમતેમ ભ્રમણ કરે, તેમ મુખ્ય મુખ્ય યૌદ્ધાઓ વગરની સેના ઉત્સાહ અને ઉદ્યમરહિત તથા આકુળવ્યાકુળ થઈ બચ; પરંતુ આ કપિસેના તો પ્રાંતિ તથા ઉદ્દેગથી રહિત જણાય છે અને રામ-લક્ષ્મણનું રક્ષણ કરે છે. એ સર્વ કારણો ઉપરથી હું નિશ્ચય કરી કહું છું કે, તારા સ્વામી રામચંદ્ર તથા દિયર લક્ષ્મણ જીવતા છે. ૨૫-૨૭ માટે જો બહેન! તું શાંત થા અને મારાં વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખ. હવે તારા ઉદયકાળ પાસે જ આવ્યો છે. હે સીતા! હું તને સ્નેહથી કહું છું કે, હવે તું અલ્પ સમયમાં જ રામ-લક્ષ્મણને મળીશ. ૨૮ હે મૈથિલી! મેં તને કહી પણ અસત્ય કહું નથી અને હવે પછી પણ અસત્ય કહેવાની નથી. હે દેવી! તું તારાં સચ્ચારિત્ર્યોથી તથા પવિત્ર શિયળવ્રતથી મને પ્રિય થઈ પડી છે. ૨૯ હે સીતા! ઇદ્ર સહિત સઘળા દેવો અને અસુરો પણ રામ-લક્ષ્મણને જીતી શકે એમ નથી, તો પછી રાવણ તે કેણુ માન? આ હું તને રામની મુખકાંતિ જોઈને સાચેસાચું જ કહું છું. ૩૦ હે મૈથિલી! તું જો તો ખરી કે ઇદ્ર-જિતનાં બાણોથી વીંધાઈને અચેત થઈ પડવા છતાં તેઓના મુખની કાંતિ જરા પણ ચિમળાઈ નથી. ખુદેલા આયુષ્યવાળા અને ગતપ્રાણ થયેલા પુરુષોના મુખ તો બહુધા વિકારયુક્ત થઈ બચ છે. ૩૧, ૩૨ આ તો એમાંનું કથુંયે નથી; માટે હે બનકનંદિની! તું રામ-લક્ષ્મણ સંબંધી શોક તથા મોહનો ત્યાગ કર અને હંખરહિત થા. ૩૩

ત્રિજટાનું વચન સાંભળી દેવકન્યા સરખાં સીતાએ નમ્રતાપૂર્વક કહું : 'ભલે બહેન, તારાં વચન ફળજો. ૩૪

* અર્ચ્ય માવિમાવાના પ્રતીકારો મહેશ્વરિ.

વદા દુર્લેર્ન લિપ્યેરત્ત્વમણિચિદ્રા : ॥

'અવરયે કરી પ્રાપ્ત થનાર દુઃખોનો જો કાંઈ ઉપાય થઈ શકતો હોય, તો નળ, રામ તથા યુધિષ્ઠિર જેવા સમર્થ પુરુષો શા માટે દુઃખ ભેગવવ? જો આવાથને મળતું સીતાનું વચન છે.

પછી મન સરખા વેગવાળા પુષ્પક વિમાનને
પાછું વાળી ત્રિજટા અને સીતા લકામાં
આવ્યા.^{૩૫} પુષ્પક વિમાનમાંથી ઊતરીને સીતા
અને ત્રિજટા બીજી સર્વ રાક્ષસીઓ સહિત
પુનઃ અશોકવાટિકામાં ગયા ઘણા વૃક્ષસમૂહો-
વાળી રાક્ષસેદ્ર રાવણની વિહારભૂમિ(અશોક-
વાટિકા)માં પ્રવેશ કર્યા પછી રામ-લક્ષ્મણની
સ્થિતિ સભારી સભારીને મીતા અત્યંત ખેદ
કરવા લાગ્યા.^{૩૬}

ઈતિ શ્રીના મોકિ મહાસુનમ્ભજીત આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિત-
મુક્કાંડમાં ૪૯મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૯ મો

રામચંદ્રનુ જન્યત થયું-લક્ષ્મણની
મૂર્ચ્છાથી તેમને થયેલા સંતાપ

ધોરેણ શરવણેન વજ્ર દશરથાત્મજો ।

નિશ્ચલન્તો યથા તાગા શયાનો રુપિરોક્ષિતો ॥

ઇદ્રજિતના લય કર શરખ ધથી બધાઈ
પડેલા, રુધિરથી ખરડાયેલા ટેહવાળા અને
કૂંદાડા નાખતા બેસેપોની પેઠે સુતેલા મહાત્મા
રામ-લક્ષ્મણને વીટાઈ વળી શોકચ્ચત થયેલા
સુગ્રીવાદિ બળવાન વાનરો ઊભા હતા.^૧
એવામાં બાણથી વીધાયેલા છતાં અત્યંત
બળવાન તથા દૃઢ બળવાળા હોવાથી શ્રીમાન
રામચંદ્ર જન્યત થયા,^૨ અને પોતાની પાને જ
રુધિરથી ખરડાઈ તથા નાનપાશથી જકાડાઈ
દીન વડને પડેલા પોતાના લાઈ લક્ષ્મણને
જેઈ વિદ્યાપ કરવા લાગ્યા ‘અરે, હાથ !
ચુદના પરાજય પામી પડેલા આ લક્ષ્મણને
આજે હું મારી નાશ કરું છું, તો હવે મારું
હૃદયને કિવા મીતાને પ્રાપ્ત કરીને પણ શું
કામ છે ?’^૩ અરે પૃથ્વી પર ખોળ કરતા મીતા
જેવીઓ તો મળશે, પરંતુ ચુદના નહાય કરનારા
લક્ષ્મણ જેવા બીજા બાઈ મળવો મુશ્કેલ છે !
સુમિતાન. આનંદની વૃદ્ધિ કરનારા આ મારા
લાઈ લક્ષ્મણ જે મનજી પામ્યો હશે, તો હું
આજે સર્વ વાનરોના દેખતા મારા પ્રાપ્તો
યાગ કરીશ.^૪ અરે, લક્ષ્મણ વિના એકલો

હું અયોધ્યા જઈશ, ત્યારે કૌશલ્યા તથા કેકેયીને
શું કહીશ ? અરે ! પુત્રદર્શનની લાલસાવાળા
સુમિતાને તો હું મારું મોહુ જ કેમ કરી
દેખાડી શકીશ ? જો હું લક્ષ્મણ વિના પાઠો
જઈશ તો વાહરડા વિનાની ગાયની પેઠે કપતા
તથા બચ્યા વિનાની પક્ષિણીની પેઠે ટળવળતા
સુમિતાનું આશ્વાસન કેવી રીતે કરીશ ?^૫
યશસ્વી ભરત તથા મનુજ મને લક્ષ્મણના
સમાચાર પૂછશે, ત્યારે શું હું એમ કહીશ ?
‘હું લક્ષ્મણને સાથે લઈ વનમાં ગયો હતો,
પરંતુ તેને મૂકીને એકલો પાછો આવ્યો છું !’
હર ! હર ! મારાથી એવું કેમ કહેવાશે ?^૬
અરે, હું સુમિતા માતાનો ઠપકો કેવી રીતે
સહન કરી શકીશ ? હવે હું છવવા ઇચ્છતો
નથી, મારે અહીંયા જ પ્રાણત્યાગ કરીશ.^૭
અરે. મારા સરખા હું કેમ કરનાર બનાવ્યું
ધિકાર છે, કેમ કે મારે માટે આ મારો ભાઈ
લક્ષ્મણ ગતપ્રાણ સરખો થઈ બાણશય્યામાં
સુતો છે ! હે લક્ષ્મણ ! હું બ્યારે ખેદયુક્ત
થતો, ત્યાં તુ મારું આશ્વાસન કરતો, પરંતુ
આજે હું આદતો બધા પીડાઉં છું, તોપણ તું
મારી સાથે કાર્પ પણ બેલતો નથી ! આ
શું ?^૮ હે સુરવીર ! આજે જે પૃથ્વી ઉપર
તે ઘણા રાક્ષસોને મારી નાખ્યા છે, તે જ
પૃથ્વી ઉપર તુ શત્રુઓથી બવાઈને પડ્યો
હે ! આ શું ? હે ભાઈ ! આ વેળા રુધિરથી
ખરડાયેલો તથા બાણોથી વીધાયેલો તુ અસ્તા
ચળ પ્રત્યે જતા સૂર્ય સમાન શોભે છે.^૯
હે લક્ષ્મણ ! તારા મર્મ-ચળમાં બાણ વાગેલા છે,
તેથી તુ બોલી શકતો નથી, પરંતુ અતિશય રાતા
નેત્રો ઉપરથી તારી પીડા બ્યક્ત થાય છે.^{૧૦} અરે,
અત્યંત કાંતવાળો આ લક્ષ્મણ જેવી રીતે મારી
પાછળ વનમાં આવ્યો, તેથી રીતે હું પણ તેની
પાછળ પરવોડમાં જઈશ !^{૧૧} અરે, બધુવર્ગ
ઉપર પ્રીતિ ધરાવનાર અને નિરંતર મારી ઇચ્છા
પ્રમાણે વર્તનાર આ લક્ષ્મણ, હું અભાગિયાના
દુરાચરણથી નાવી દગા પામ્યો છે ! અહા, આ

વીર લક્ષ્મી કાંધમા આવીને કહી પછુ મારા પ્રત્યે
માથય અથવા કઠોર વચન કહ્યા હોય એવું મને
સાભરનું નથી ! અહા, આ વીર લક્ષ્મી એકી વખતે
પોતાના જે હાથથી પાચસો બાણો મૂકી ગયો
હતો, માટે હજાર હાથવાળા કાતવીય કરતા
પણ તે વિશેષ બાણવાળી હતો ! અમૂલ્ય ગમન
મા સૂવાને થોડા જે લક્ષ્મણ પોતાના અમોઘ
અંગે લડે તરના વજ્રનુ પણ નિવારણ કરતો
હતો, તે લક્ષ્મણ આજે ગતુઓની હાલત જુદવી
પર સૂતો છે !

અરે, મેં વિલીનપુને તાલુ ૪-૫ આપના
માટે જે વચન આપ્યું છે, તે ગણુ હવે મિથ્યા
થશે એ જાણુથી મારું હૃદય બચા કરે
છે ! ૧૮-૨૦ એ મુનોવ ! કેવે તું સત્વર પાછો
બ, કારણ કે લક્ષ્મણના શોડથી હું અગત્ય
ધર્મશ, એટલે તને સહાય વિનાના નિબળ જાણી
હુદ રાવણુ વિનાકારણુ ખીટશે ૨૩ હે મુનોવ !
નીલ તથા તંત્ર વગેરે મૂલ્ય તમે સાહત તું
ચુવરા / અગદ તથા સઘળી સેન ને આગળ
કરીને સમુદ્ર ઊતરી પાછો બ ૨૪ જે વાનરસા !
રી છાને અધિપતિ બં બવાન, ગાલામૂલ વાનરો
નો રાજા વૃક્ષ, અગદ, મદ, દ્રાવિદ, કેસરી,
સ પાતિ, ગવાક્ષ, શરણ અને જળ વગેરે વાનરો
એ યુદ્ધમા ખીલતોથી ન થઈ શકે એવું જે
પરાક્રમ દર્શાવ્યું છે, તેમ જ ખીલ પણ મર્વ
વાનરોએ પોતાના ઇવિતાની પણ દરકાર રાખ્યા
વિન મારે અર્થે જે ભયકર યુદ્ધ કર્યું છે તેથી
હું અત્યંત સંતુષ્ટ થયો છું ૨૫-૨૭ હે મુનોવ !
મિત્રે અથવા તો શુભેન્દુ સુહૃદોએ જે કાર્ય કરવું
ધટે છે તે સઘણુ તે અધર્મથી કરીને મારે
માટે કર્યું છે, પરંતુ ખરેખર, મનુષ્યો દેવનું
ઉદ્ધવન કરવા અસમર્થ છે ! હે સુગ્રીવાદિ વાનરો
તમા ! તમે સૌ મિત્રનું કાર્ય કરી ચૂક્યા હો, માટે
હવે હું તમને આજ્ઞા આપું છું કે, તમે સૌ

‘જે હું રામનું કાર્ય નહિ કરું, તો મને
નિતિ - નિ અને મિત્રવચના કર્યાનું પાતક લાગશે,’
સગ અધર્મથી કરીને

પોતપોતાને ઘેર જાયો !

રામચ દ્રોને વિલાપ સાલળી વાનરોના મીઠા
નેન આસુથી ભરાઈ આવ્યા, એટલામા સઘળા
વાનરસન્ધોને મુખ્યવચ્ચિત કરીને મહારામા વિભા
પણ હાથમા ગદા નહણુ કરી ઉતાવળે ત્યા આવી
પહોન્ચે. ૨૮-૨૯ કાળા કાળજના પર્વત સગળા
વિભાપણુને ત્વરિત ગતિથી આવતો જોઈ તેને
રાવણુને પુન ઇર્ષ્યિત ધારીને સઘળા વાનરો
નાસભાગ કરવા લાગ્યા

છાત આ ૧૬-૧૭ નહણુ નવાની અત્રિકા ય મીરામાય ન
પુકમ મા મો અ ૧ સમામ

સગ પં મો

ગરુડુ આગમન અને નાગપારાશવમીયન
વાગાચ મહાનેજા હરિરાજા મહારાજા !
કામિંઃ વ્યાજ્ઞા સેના મુદ્ધવાતેવ નાંજેલ ॥ ૧ ॥

વાનરોને નાસભાગ કરતા જોઈને મહા
તેજસ્વી મુનોવે કહ્યું ‘અને પ્રતિકૂળ વાનુને
વીધે ચક્રોળે ચરવી નૌકાની પેઠે આજે આપણી
વાનરોની સેના આમ હામડોળ નિધિતમા ડેમ
આવી પડી છે ?’ સુગ્રીવનુ વચન સાલળી અગદ
કહ્યું ‘હે મહારાજ, હશરથન દન રામ-લક્ષ્મણ
ખ ને સાથ લોડીલુહાણુ થઈને તથા બાણથી
વીધાર્ધ ને બાણશય્યામા સૂતા છે, તે શું તમારા
જણવાના નથી ?’

પુવરાજ અગદનુ વચન સાલળી સુગ્રીવે
પુન કહ્યું હે તાત ! તુ કહે છે તે મધણુ મારા
જણવામા હ, પરંતુ આ સર્વ વાનરો આમ
એકાએક ભયભીત થઈ ન સભાગ કરે છે, તેનું
કાર્ણ વિશેષ કારણ હોવુ જોઈએ ૧ જો ને, શોક
ચુક્ત મુખાકૃતિવાળા અને નાસને લીધે કાંટી
આજોવાળા આ વાનરો શસ્ત્ર દે દી ધર્મને થોડો
નાસે છે ૨ તેઓ એકબીજાથી ગરમાતા નથી,
પાછુ વળી જોતા નથી, આડે આવી વારનારને
ગણકારતા નથી, તેમ જ પડી જતા વાનરોને પણ
ફૂંફીફૂંને નાસી જાય છે આનુ શુ કારણ છે ? ૩

સુગ્રીવ આમ જોલતો હતો તેવામા ‘રામ
તથા સુગ્રીવનો જય થાયો’ એમ જોલતો મહારામા

વિલીપણ ત્યા આવી પહોંચ્યો. ૭ વિલીપણને જોઈ વાનરોને ભય પામવાનું કારણ આ વિલીપણ જ છે' એવો નિશ્ચય કરીને વાનરરાજ સુગ્રીવે પોતાની પામે ઊભેલા સક્ષરાજ જાળવાનને કહ્યું 'હે જાળવાન! આ વિલીપણને આવતો જોઈ 'તે રાવણનો પુત્ર ઇંદ્રજિત છે' એમ સમજી ભયભીત થયેલા વાનરો નાસલાગ કરે છે, માટે તમે મેનામા સત્વર ફરી વગો અને નાસ પામી દોડી જતા વાનરોને વિલીપણ આવ્યાના સમાચાર કહી સમજાવીને વારી રાખો. ૮-૧૦

સુગ્રીવના કહેવાથી સક્ષરાજ જાળવાને નામી જતા વાનરોને પાછા વાળી સમજાવ્યા. વૃદ્ધ જાળવાનના વચન સાંભળીને તથા વિલીપણને નજરોનજર જોઈને સર્વ વાનરો નિભંચ થયા.

ધર્મોત્તમા વિલીપણ રામ-લક્ષ્મણને બાણોથી વીધાયેલા જોઈને અત્યંત શોક તથા બેદયુક્ત થયો. જન તેણે ભીના હાથ વડે રામ-લક્ષ્મણ ના નેત્ર લૂછીને વિલાપ કરવા માડ્યો અરેરે, હાય! કપટથી યુદ્ધ કરનારા રાક્ષસોએ આવા રણધીર, સત્વસ પત્ત અને પરાક્રમી રાજપુત્રો ને આવી દશામા લાવી મૂક્યા છે! અરે રે, મારા લાઈના પુત્ર દુરાત્મા ઇંદ્રજિતે તૂર રાક્ષસી બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને આવા સત્યપરાક્રમી પુરુષોને છેતર્યા છે! હર હર, તેની કેવી ગતિ થશે! અરે, લોહીલુહાણ થઈ પૃથ્વી પર સૂતેલા તથા જેમના શરીર ઉપર ખીચે ખીચે બાણો ચોટેલા છે એવા આ જાને જાઈ આ વખતે પૃથ્વી પર સૂતેની બે શાહુડીઓ જેવા જણાય છે હાય, જેના બળ-વીર્યનો આશ્રય કરીને મેં લકાના રાત્યની ઇચ્છા કરી છે, તે જાને નરવીરો તો અત્યારે દેહત્યાગ કરવાની અણી પર આવી પડ્યા છે! હાય હાય! આજે હું જીવતો મૃત્યુ જેવો જ થઈ પડ્યો છું અને આજે મારા મનોરથ ન થયો છે અરેરે, મારા શત્રુ રાવણની પ્રતિજ્ઞા આજે સત્ય થઈ છે અને તેના સપના મનોરથ પણ સફળ થયા છે. ૧૧-૧૬

એ પ્રમાણે વિલાપ કરતા વિલીપણને લેટી મહાપરાક્રમી વાનરરાજ સુગ્રીવ કહેવા લાગ્યો 'હે ધર્મજ વિલીપણ! તું ધૈર્ય રાખ, તને લકાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થશે જ, એમા કાઈ પણ મદદ નથી રાવણના મનોરથ કદી પણ સફળ થશે નહિ, એ તો તેના પુત્રપૌત્રાદિ, પરિવાર સહિત નાશ જ પામશે. ૨૭, ૨૯ હે રાક્ષસશ્રમ! આ રામ-લક્ષ્મણ કાઈ મરણાત વ્યાધિમા પડ્યા નથી, તેઓ તો હવે શ્રેણીક વારમા જ સાવધ થઈ ને સર્વ રાક્ષસો સહિત રાવણનો વધ કરશે. ૨૭

એ પ્રમાણે કહી, વિલીપણને શાત કરી સુગ્રીવે પોતાના સસરા સુવેણ વાનરને કહ્યું 'હે વાનરોત્તમ! શત્રુઓનું હમન કરનારા આ રામલક્ષ્મણ જનત થાય ત્યાં સુધી માર્ગમાં તેમનું રક્ષણ કરવા માટે કેટલાક શૂરવીર વાનરોને સાથે લઈને તમે કિષ્કિંધા જાઓ, અને હું રાવણને, તેના પુત્ર, બાહવાદિ પરિવાર સહિત હણીને, ઇંદ્ર જેમ હત્યો પાસેથી શ્રીને લઈ આવે, તેમ સીતાને લઈ કિષ્કિંધા આવીશ. ૨૭-૨૯

વાનરરાજ સુગ્રીવનું ઉપયુક્ત વચન સાંભળી મુખેણ વાનરે જણું 'હે સુગ્રીવ! પ્રાચીન સમયમા દેવો અને દેતૈયોનું ભયકર યુદ્ધ થયું હતું તેનો હું સાક્ષી છું. ૨૯ તે યુદ્ધમા જોકે દેવો લક્ષ્મણ વીધવામા કુશળ અને અસ્થ વિદ્યા બજાવનારા હતા, તોપણ અત્યંત ખગવાળા દેતૈયો પોતાની રાક્ષસી માયાથી વારવાર અતર્ધાન થઈને તેમને હણતા હતા. ૨૭ એ વેળા દેતૈયોના કાંઈથી ધવાયેલા, મૃંછિત થયેલા અને ગતપ્રાણ થયેલા દેવોને, તેમના શત્રુ દુષ્ટપતિ મૃતસંજીવની વિદ્યાથી તથા દિવ્ય ઔષધિ પુન મજાન કરતા હતા. ૨૮ હે સુગ્રીવ! એ દિવ્ય ઔષધિને અહીં લઈ આવવા માટે આપાની મેનામાથી ગપાતિ, પનસ તથા હનુમાન વગેરે વાનરોને ઉતાવળ લીરસમુદ્ર પ્રયે મોકલવર જોઈએ' તેમ કે ત્યાના પર્વત

મા ઉપનયન કરી 'વિશલ્યકરણી' * અને 'સંજ્ઞવનકરણી' † એ નામની ઔષધિઓને તેઓ ઝોળાળે છે.^{૩૦} જે ક્ષીરસમુદ્રનું બધન કરી દેવોએ અમૃત પ્રાપ્ત કર્યું હતું, ત્યાં 'ચંદ્ર' અને 'દ્રોણ' નામના જે પર્વતો છે અને તે પર્વતોમાં એ ઔષધિઓ જે ક્ષીર સાગરમાંના એ પર્વતોમાં દેવોએ અમૃતમય ઔષધિઓ ઉત્પન્ન કરેલી છે, માટે ત્યાં જવાયો આપાત્ત કાર્ય સિદ્ધ થયે હે રાજન! આ કાર્ય કરવા માટે આપણાનાથી એકવે હંતુમાન જશે તોપણ ખસ છે.

સુપેણ વાનર ઝોરી વાત કરતો હતો એટલામાં તો પવ તોને કપાવતો અને સમુદ્રના જળને ઉછાળતો વાયુ વાવા લાગ્યો એકાએક વાદળા ચડી આવ્યા અને વીજળીઓ ઝબકવા લાગી.^{૩૧-૩૩} વેગથી ભીડતા ગરુડની પાખોના વાયુથી મોટા મોટા વૃક્ષ ભાગી પડવા લાગ્યા અને ભાગી ગયેલી શાખાઓ ભીડી ભીડીને સમુદ્રમાં પડવા લાગી મોટા મોટા સર્પો પણ ભયભીત થઈ ગયા અને જળચર પ્રાણીઓ ચપોચપ સમુદ્રમાં પેત્રી ગયા આવો બનાવ જોઈ વાનરો કાઈક ભયભીત થયા, એટલામાં તો પ્રભવલિત અગ્નિ સરળી કાતિવાળો મહાબળવાન ગરુડ તેઓ ની દક્ષિણે પડ્યા.^{૩૪-૩૬} એ ગરુડને આવતો જોઈ બાહુડપે રામ-લક્ષ્મણના દેહને વીડી રહેના મહાબળવાન ન ગો-સર્પો નાગી ગયા.^{૩૭} ગરુડે એ રામ-લક્ષ્મણ પાસે આવી 'તમારો જય થાઓ' એમ બોલી તેમના શરીરે અર્પણ કર્યો અને પૂર્ણચંદ્રતા સરળી કાતિવાળમ તેઓના મુખ ઉપર ભીનો હાથ ફેરવે.^{૩૮} ગરુડનો સ્પર્શ થતા જ રામ-લક્ષ્મણના ઘાવ રુઝાઈ ગયા અને તેઓના શરીર પૂર્વના જેવા સુદર બની ગયા વળી તેઓના બળ, તેજ, વીર્ય, કાતિ, ઉત્સાહ, પ્રાતલા, બુદ્ધિ અને મૃતિ વગેરે શબ્દો પણ દ્વિગુણિત થયા.^{૩૯-૪૦} પછી મહંતે રસ્તી ગરુડ

રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓને પોતાના હાથથી ઉઠાડીને લેત્યો, ત્યારે રામચંદ્ર કહ્યું.^{૪૧} 'અહો, ઇદ્રજિતના બાણોથી બધનમાં પડેલા અમે આજે આપની દૃપાથી છૂટા થયા છાએ, અમારું હું બંદર થયું છે અને પુનઃ આપે જ અંગેને બળવાન થયાં છે.^{૪૨} અહીં મને મારા પિતા દશરથનો જે પિતામહ અર્જુ રાજાનો સમાગમ થવાથી જેટલો આનંદ થાન, તેવો આનંદ આજે આપના સમાગમથી થાય છે. હું આપને પ્રહુ છું કે, અત્યંત રૂપવાળા દિવ્ય ચંદન તથા દિવ્ય પુષ્પમાળા પારણ કરનારા, દિવ્ય આભયભૂમિ શોભતા અને નિર્મળ વસ્ત્રો પહેરેલા આપ કોણુ ઠા.^{૪૩-૪૪}

ત્યારે અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા પત્નીઓના રાજ મહાબળવાન વિનતાપુન ગરુડે હંપ ભેર કહ્યું.^{૪૫} 'હે કાકુત્સ્થ! બહાર વિચરનારા તમારા બીજા પ્રાણુ જ હોય એવો હું તમારો વડાવો મિત્ર છું મારું નામ 'ગરુડ' છે અને હું તમને સહાર કરવા અર્થે 'અહીં' આવ્યો છું.^{૪૬} હે રાઘવ! દૂર કર્મ કરનારા ઇદ્રજિતે રાક્ષસી માનના બગડા ઉપભવેલા નાગપ્રાશ વડે તમને બાંધ્યા હતા, તેમાંથી તમને મુક્ત કરવાને મહાબળવાન અમુરો, વાનરો, ગ્રધનો કિવા ઇદ્રાદિ દેવો પણ સમથ ન હતા હે સુધીરે વીર્ય વિપવાળા અને તીવ્ર હાટાવાળા સર્પો ઇદ્રજિતની માનના પ્રનાવવી બાહુરૂપ થઈને તમને વીડાઈ રહ્યા હતા.^{૪૭-૪૮} હે ધર્મજ! હે સત્ય પરાઈમી રામ! તમે તથા સત્રામમાં શત્રુઓનો વિનાશ કરનારા તમારા ભાઈ આ લક્ષ્મણ પૃથ્વી લાગડાળી છો.^{૪૯} અને તેથી જ ઇદ્રજિતે તમને બાંધ્યા છે, એવા સમાચાર સાંભળતા જ હું આપણે બનેનો અનેક સબધ સહારીને મિત્રતાનો હંફ બળવવા માટે ઉતાવળે અહીં આવ્યો છું.^{૫૦} હે રાઘવ! તમને આજે ભય કર શરણ ધનમાંથી છોડા ના છે હવેથી નિરંતર તમોએ સાવધાનપણે વતવું હે વીર! શુદ્ધ સ્વભાવવાળા તમે સરળ બુદ્ધિથી

* ઘાવ રૂઝવાની - સંજ્ઞવન કરનારી

યુદ્ધ કરનારા છે, પરંતુ રાક્ષસો કપટથી યુદ્ધ કરનારા છે; માટે હવે પછી તમારે સંઝામમાં કદી પણ રાક્ષસોનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. આ બનાવથી જ તમારે બાણી લેવું જોઈ એ કે, રાક્ષસો નિરંતર કપટી જ હોય છે. ૫૨-૫૪ એટલું કહીને તથા રામચંદ્રને ભેટીને મહાબળવાન ગરુડ ત્યાંથી વિદાય થવા માટે સ્નેહપૂર્વક આશ્વા માગવા લાગ્યા : ૫૫ ‘હે શત્રુઓને પણ પ્રિય લાગે એવા મૂર્તિવાળા રાઘવ ! હે ધર્મજ મિત્ર ! હવે હું મારા ઇચ્છિત સ્થળે જવા માટે તમારી આજ્ઞા માગું છું.’ ૫૬ હે રાઘવ ! આપણી મત્રોના સંખંધમાં તમારે આશ્ચર્ય માનવા જેવું કંઈ જ નથી. હે વીર ! આ રણભૂમિમાં જ્યારે તમે પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવી કૃતકૃત્ય થયો, ત્યારે સઘળું તમારા બાણવામાં આવશે. ૫૭ હે પ્રિય સખા ! હું તમને નિશ્ચય કરી કહું છું કે, તમે તીક્ષ્ણ બાણો વડે બાળક અને વૃદ્ધ સિવાયના તમામ રાક્ષસોને તથા શત્રુ રાવણને હણીને સીતાને મળશો. ૫૮

એ પ્રમાણે સર્વ વાનરોની સમક્ષ રામ-લક્ષ્મણને સાવધ કરીને તથા તેમની આજ્ઞા માર્ગીને મહાબળવાન ગરુડ તેમની પ્રદક્ષિણા કરી વાયુની પેઠે ઉતાવળી ગતિથી આકાશમાર્ગે ચાલ્યો ગયો. રામ-લક્ષ્મણને પીડારહિત થયેલા જોઈને સર્વ વાનરો અતિશય હર્ષમા આવીને ઉપરાઉપરી સિંહનાદ કરવા લાગ્યા, પૃછડાં હલાવવા લાગ્યા, ભેરી, મૃદંગ તથા શંખ વગેરે વાદ્ય વગાડવા લાગ્યા અને પ્રથમની પેઠે નાચકૂદ કરવા લાગ્યા. ૫૯-૬૨ વૃક્ષોથી યુદ્ધ કરનારા મહાપરાક્રમી કેટલાક વાનરો તો મોટાં મોટાં હલરો વૃક્ષો ઉપાડી યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. કેટલાક વાનરો તો બાણે રાક્ષસોને ડરાવતા હોય તેમ મોટી મોટી ગર્જના કરતા લંકાના દરવાજા આગળ દોડી ગયા. ૬૩-૬૪ એ વેળા વાનરોની ગર્જનાઓનો તુમુલ ઘોષ અર્ધરાત્રિએ ગર્જતા આપાદ માસના મેઘ સરખો ગંભીર અને ભયંકર સંભળાવા લાગ્યો. ૬૫

સર્ગ ૫૧ મો

ધૂઆણું યુદ્ધ ચડતું

તેણું તુ તુમુલ શબ્દ વાનરાણું મહોજતામું !

નર્દતાં રાક્ષસઃ સાર્થં તદા શુશ્રાવ રાવણઃ ॥ ૧ ॥

વિલીપણાદિ રાક્ષસોની તથા વાનરોની ગર્જનાઓનો ગંભીર અને તુમુલ શબ્દ સાંભળીને રાક્ષસોની સલામાં બેઠેલા રાવણ પોતાના સચિવો પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : ૧ ‘હે રાક્ષસો ! અત્યંત હર્ષમાં આવેલા હોય એમ આ વાનરો મેઘની પેઠે મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરે છે, એનું શું કારણ છે ? ૨ વાનરોની ગર્જનાઓના મોટા ઘોષથી આખો સમુદ્ર ક્ષુભિત થઈ રહ્યો છે; એથી મને તો લાગે છે કે, નક્કી તેઓને કોઈ મોટો આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે. ૪ રામ-લક્ષ્મણને તો વીક્ષ્ણ બાણબળથી ઇદ્રજિત બાંધી આવ્યો છે, છતાં વાનરો આવો મોટો કોલાહલ કરે છે; એથી મને શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે રખેને, રામ-લક્ષ્મણ બાણબળમાંથી છૂટ્યા હોય ! ૫

મત્રોઓને એ પ્રમાણે કહીને રાવણે પોતાની પાસે બિભેલા રાક્ષસોને કહ્યું : ૬ ‘હે રાક્ષસો ! હાલમાં રામ-લક્ષ્મણ બંધાયેલા હોવાથી વાનરોને શોક કરવાનો સમય છે, છતાં તેઓ આટલો બધો હર્ષનાદ કેમ કરે છે, તેનું કારણ તમે સત્વર બાણી આવો. ૭

રાવણની આજ્ઞા સાંભળી ભયભીત થયેલા રાક્ષસો લંકાના કેાટ ઉપર ચડ્યા અને દૃષ્ટિ કરી જોયું તો સુગ્રીવે પાલન કરેલી વાનરસેનાને હર્ષયુક્ત દીકી; ૮ તેમ જ મહાલાગ્યવાળા રામ-લક્ષ્મણને પણ બાણબળમાંથી યુક્ત થયેલા દીકા. એવો પ્રકાર બેતાં જ રાક્ષસો ખેદયુક્ત થઈ ગયા. પછી અત્યંત ત્રાસ પામેલા વાક્યતુર તો રાક્ષસો કેાટ ઉપરથી બિતરી વીલે મોઢે રાવણની આગળ આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા : ૯-૧૨ ‘હે રાજન્ ! જે રામ-લક્ષ્મણને કુમાર ઇદ્રજિતે બાણપાશ વડે બાંધીને હાલેચાલે નહિ તેવા કરી સંઝામમાં સુવાડ્યા હતા, તે બન્ન ભાઈઓ

આણપાશમાંથી છૂટા થઈને જાંધનમાંથી મુક્ત થયેલા ગજોંદ્રોની પેઠે વિચરે છે.'

રાક્ષસોનું વચન સાંભળી મહાબળવાન રાવણની મુખાકૃતિ નિસ્તેજ થઈ ગઈ. તે જિંતા તથા રોપથી ઘેરાઈને બોલ્યો : '૧૨-૧૪' અહો, મારા પુત્ર ઈંદ્રજિતે સંઘાતમાં રામ-લક્ષ્મણને હરાવીને જેરી નાગ સરખાં તીક્ષ્ણ, સૂર્ય જેવાં પ્રદીપ્ત અને પ્રહ્લદેવના વરદાનવાળાં અમોઘ બાણો વડે બાંધ્યા હતા; છતાં તેવા દંઢ ચરખાંધનમાંથી પણ જો મારા એ શત્રુઓ મુક્ત થયા છે, તો પછી માનો ન માનો પણ આપણા સર્વ રાક્ષસોનું બળ સંશયભરેલું છે. ૧૫, ૧૬ અરે, જે બાણોએ મારા શત્રુનું જીવિત ચૂસી લીધું હતું, તે જ આંધ્ર સરખાં પ્રદીપ્ત બાણો આજે નિષ્કળ નીવડ્યાં ! આ મું ? ૧૭ એ પ્રમાણે બોલી છંછેડાયેલા નાગની પેઠે કૂંદાડા મારતા રાવણે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ધૃત્વાક્ષને કહ્યું : '૧૮' હે લયંકર પરાક્રમવાળા ધૃત્વાક્ષ ! અનેક રાક્ષસોનું મોઢું સન્ય લઈને વાનરો તથા રામ-લક્ષ્મણનો વધ કરવા માટે તું સત્વર યુદ્ધભૂમિમાં જા. ૧૯ રાવણની આજ્ઞા થઈ કે તરત જ ધૃત્વાક્ષ રાજમહેલમાંથી બહાર નીકળ્યો અને સેનાધ્યક્ષને કહ્યું : 'ચાલ, લાઈ ! આપણી સેનાને સત્વર તૈયાર કર. મારે હવે યુદ્ધ ચરણું છે, તો પછા વિલંબ શા માટે કરવો ?'

રાવણની આજ્ઞાને અનુસરી ધૃત્વાક્ષે જ્યારે ઉપયુક્ત લુકમ કયો, ત્યારે સેનાધ્યક્ષે તરત જ ક્ષેત્રને સંભળ કયું. જેઓએ હથિયારો ઉપર ધંટાઓ બાંધી હતી એવા અને લયંકર રૂપવાળા બળવાન રાક્ષસો ધૃત્વાક્ષને વીંટાઈ વળ્યા અને હપંબેર સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. ત્રિશૂળ, મુહુર, ગદા, પટ્ટિશ, દંડ, લોહાનાં મુચળ, પરિઘ, લિંદિપાલ, લાલાં, પાશ અને ફરથી વગેરે આયુધો ચઢણ કરીને એ રાક્ષસો મેઘની પેઠે ગજનાં કરતા યુદ્ધ ચડ્યા. ૨૦-૨૫ કેટલાક રાક્ષસો ધનત્ર્યોથી શોભતા રથમાં બેઠા હતા; કેટલાક સુવર્ણના સાગથી સજેલા, અને વિચિત્ર

મુખાકૃતિવાળાં અચ્ચરો ઉપર સવાર થયા હતા; ૨૬ કેટલાક ઉતાવળી ચાલવાળા અશ્વો પર બેઠા હતા અને કેટલાક મદમત હસતીઓ પર આરૂઢ થયા હતા. એ પ્રમાણે સત્વર સંભળ થઈને વ્યાઘ્ર સમાન પરાક્રમી રાક્ષસો યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા. ૨૭ એ વેળા ગર્હભના જેવા સ્વરવાળો મહાપરાક્રમી ધૃત્વાક્ષ સુવર્ણથી શણગારેલા અને મૃગ તથા ચિંહન સરખાં મુખવાળા અચ્ચરોથી ભેડેલા રથમાં બેસીને તથા ધણુ રાક્ષસોથી વીંટાઈને હનુમાનની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે લંકાના પશ્ચિમ દારેથી બહાર નીકળ્યો. ૨૮, ૨૯

જરના જેવા સ્વરવાળા ધૃત્વાક્ષે જ્યારે અચ્ચર ભેડેલા રથમાં બેસી પ્રયાણ કરવા માંડ્યું, ત્યારે અંતરિક્ષમાં બિડનારાં કંર પક્ષીઓ તેની ચાગે આવી કોલાહલ કરવા લાગ્યાં. મોટી કાચાવાળો લયંકર ગ્રીધપક્ષી તેના રથ ઉપર બેસી ગયો. એકમેકને વળગી પડેલાં માંસાહારી પક્ષીઓ તેના ધ્વજ ઉપર પડવા લાગ્યાં અને રુધિરમાં તરબોળ થયેલો એક પ્રવેત કબંધ લયંકર અવાજ કરતો તેની આગળ પડ્યો. એ સિવાય પણ કેટલાક અપશુકન થવા લાગ્યા, પૃથ્વી કંપવા લાગી, મેઘમાંથી રુધિર વરસવા લાગ્યું, વળ સમાન શબ્દ કરતા વાલુ પ્રાતઃકૂળ વાવા લાગ્યો અને દિશાઓ અંધકારથી છવાઈ ગઈ. રાક્ષસોને લય ઉચ્છવે એવા ઉત્પાતો થતા બેઈને ધૃત્વાક્ષ પોતાના મનમાં ઘણું જ કષ્ટ પાર્યો અને તેની આગળ ચાલનારા સર્વ રાક્ષસો પણ મૂંઝાઈ ગયા. ૩૦-૩૫ લયંકર રૂપવાળા અને ઘણા રાક્ષસોથી વીંટાઈવા ધૃત્વાક્ષે યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહભેર ઉતાવળે લંકાનગરીની બહાર નીકળીને ભેયુ તો રામ-લક્ષ્મણના બાહુબળ વડે સંરક્ષિત થયેલી અને પ્રલયકાળે હુલિત થયેલા સમુદ્રની પેઠે ગજનાં કરતી વાનર-સેનાને દીઠી. ૩૬

ઈંદ્ર મીનાદર્શક મહાહુનિમલ્લિત આદિના શીરામાચરણા શુદ્ધકાંડમાં ૫૧ એ સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પર મો

હુમાનનું પરાક્રમ-ધૂમ્રાક્ષનો વધ

ધૂમ્રાસં પ્રેક્ષ્ય નિર્વાનં રાક્ષસં મીમંષિકમ્મુ ।

વિનેદુર્વાનરાઃ સર્વે પ્રહૃષ્ટા યુદ્ધરુક્ષિણઃ ॥ ૧ ॥

ભયંકર પરાક્રમી ધૂમ્રાક્ષને લોકાના દર-
વાજામાં નીકળતો જોઈને યુદ્ધની ઇચ્છાથી
હર્ષિત થયેલા વાનરો સિંહનાટ કરવા લાગ્યા.^૧
જેતજેતામાં અત્ર સેનાઓ એકઠી થઈ અને મોટાં
મોટાં વૃક્ષો, ત્રિશૂળો તથા મુઝગરો વડે વાનરો
અને રાક્ષસોનું ઘારુણ્ય યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^૨
રાક્ષસોએ પોતાનાં શસ્ત્રાસુ વડે વાનરોને
કાપવા માંડ્યા અને વાનરોએ મોટાં વૃક્ષો વડે
રાક્ષસોને ભોંયભેગ કરવા માંડ્યા.^૩ અત્યંત
કૌપાયમાન થયેલા રાક્ષસો કંકપત્રથી શોભતાં,
સરસરાટ ગાંત કરનારા અને ભયંકર દેખાવ-
વાળાં વીંદુલુ ખાણે વડે વાનરોને વીંધવા
લાગ્યા.^૪ તેમ જ ગદા, પટ્ટિશ, મુઝગર, પરિધ
તથા ત્રિશૂળ લગેરે હાથિયારો વડે હલ્લવા
લાગ્યા.^૫ રાક્ષસોના હાથનો માર ખાઈ ઘાયલ
થયેલા મહાબળવાન વાનરો પણ ધણી રીસ
ચરાચરે શરવીર રાક્ષસોને મરવા લાગ્યા.^૬
રાક્ષસોનાં ત્રિશૂળ તથા ખાલુથી કપાયેલાં અંગો-
વાળા યુધર્પાત વાનરો મોટા વૃક્ષો તથા શિલા-
ઓ ઉપાડીને શરવીર રાક્ષસોને મારવા લાગ્યા
અને પોતપોતાનું નામ શાસદ્ધ કરી ગર્જવા
લાગ્યા.^૭ વાનરો અને રાક્ષસોનું આ વળતરું
યુદ્ધ મહાધોર હતું. વિજય મેળવી ગર્જતા
વાનરોએ અનેક વૃક્ષો તથા શિલાઓથી કેટ-
લાયે રાક્ષસોને કચડી નાખ્યા કે જેથી રુધિર
ઝોકતા એ નિશાચરો પૃથ્વી પર પડ્યા. વાન-
રોએ કેટલાક રાક્ષસોનાં પડખાં ચીરી નાખ્યાં,
કેટલાકને યમઝોકમાં પહોંચતા કરીને તેઓના
શબના દગલા કર્યા, કેટલાકને પરચર વડે
પીસી નાખ્યા, કેટલાકને દાંતથી ચીરી નાખ્યા,
કેટલાકના પ્થજ ભાંગી નાખ્યા, કેટલાકની
તલવારો હીનની લીધી અને કેટલાકના રથના

શૂરેશૂરા કરી નાખ્યા. એ પ્રમાણે વાનરોની
શિલાઓ તથા વૃક્ષોના પ્રહારથી પ્રાણુરહિત,
થઈ પડેલા રાક્ષસોના દેહ, પર્વત જેવા પ્રૌઢ
હસ્તીઓનાં શબ અને સવારો સહિત અશ્વો-
ના શરીરથી આખી રણભૂમિ છવાઈ ગઈ.^{૯-૧૩}
એ વેળા વેગમાં આવેલા વાનરોએ કૂદકૂદીને
પોતાના નખ વડે રાક્ષસોનાં મુખ ઉઝરડી
નાખ્યાં.^{૧૪} જેથી વિચિત્ર મુખે તથા છૂટા કેશે
રાક્ષસો ધણેધણ પૃથ્વી પર પડી રુધિરની-
ગંધથી મૂર્ચ્છિત થવા લાગ્યા. એ જોઈ ક્રોધમાં
આવેલા બીજા કેટલાક રાક્ષસો વજ્ર સરખો
મુદ્રિઓ વાળીને વાનરો પર તૂટી પડ્યા;
પરંતુ વેગમાં વાનરોએ મુદ્રિઓ, લાતો તથા
વૃક્ષોના પ્રહારથી તે રાક્ષસોને પણ કચડી
નાખ્યા અને દાંતોથી ઉઝરડા ભર્યા. આમ
થવાથી રાક્ષસો કાયર થઈને નાસભાગ કરવા
લાગ્યા.^{૧૫-૧૭}

પોતાની સેનામાં ભંગાણુ પડેલું જોઈ
રાક્ષસશ્રદ્ધ ધૂમ્રાક્ષે વાનરોની ઉપર પ્રહાર કરતા
માંડ્યા.^{૧૮} ધૂમ્રાક્ષનાં પ્રાસ તથા મુઝગરથી
હલ્લાઈને રુધિર ઝોકતા કેટલાક વાનરો પૃથ્વી
પર પડ્યા.^{૧૯} કેટલાક વાનરો પરિધ, પટ્ટિશ
અને ભિદિપાલથી કપાઈને ગતપ્રાણ થઈ
પૃથ્વી પર તરફડવા લાગ્યા.^{૨૦} એ યુદ્ધ વિશે
ક્રોધ પામેલા રાક્ષસોએ કેટલાક વાનરોને
લોહીલુહાણુ કરી પૃથ્વી પર સુવાડી દીધા,
કેટલાકને નસાડી મૂક્યા, કેટલાકનાં હૃદય ચીરી
નાખ્યાં, કેટલાકનાં પડખાં ચીરી નાખ્યાં, કેટ-
લાકને ત્રિશૂળથી વીંધી નાખ્યા અને કેટલાક-
નાં આંતરડાં બહાર ખેંચી કાઢ્યાં. વાનરો
અને રાક્ષસોનું શિલાઓ, વૃક્ષો ને શસ્ત્રાસુ-
થી થતું એ મહાન યુદ્ધ ધણું જ ભયંકર દેખાતું
હતું. ધનુષ્યની પશુગ્રંથી વીણાના મધુરા નાદ-
વાળું, અશ્વોના હજીકગારૂંથી તાલયુગ્મ અને
મદોન્મત્ત હસ્તીઓના ચિ.કારૂંથી ગીતવાળું
એ યુદ્ધગંધર્વ અત્યંત ચોખ્ખું હતું.^{૨૧-૨૪}
ધનુષ્ય ધારણ કરનારો ધૂમ્રાક્ષ હસતા

હસતા અસ ખ્યાત બાપો વરસાવીને વાનરોને
નસાડવા લાગ્યો.^{૨૫} ધૂઆસના શરપ્રહારથી
વાનરોનાને પીડિત થતી જોઈને, ક્રોધને લીધે
જેના નેત્ર લાવચોળ થયા હતા એવો તથા
પોતાના પિતા વાયુના સરખો પરાક્રમી હતું
માન એક મોટી ગિવા ઉપાડી ધૂઆસની સામે
ઢોડ્યા અને તેણે પોતાના હાથમાની શિલા
એકાએક ધૂઆસના રથ ઉપર ફેંકી ૨૬, ૨૭
શિલાને રથ ઉપર પડતી જોઈને ધૂઆસ અતિ
હિતાવળે પોતાની ગઢા ઉપાડી રથમાથી ઊતરી
પડ્યો.^{૨૮} શિલા પડવાથી ધૂઆસનો રથ, પેડા,
ઠેકક, ધ્વજ તથા ધનુષ્ય વગેરે આયુધો સહિત
ભાગીને ભૂકો થઈ ગયા.^{૨૯} પછી પવનસુત
હનુમાન મોટા મોટા વૃક્ષોના પ્રહાર કરી રાક્ષસો
ને હણવા લાગ્યો. વૃક્ષોના પ્રહાર થવાની
અસખ્ય રાક્ષસોના મસ્તક ફાંપી ગયા અને
તેઓ લોહીનુકાણુ થઈને પૃથ્વી પર પડ્યા. એ
પ્રમાણે રાક્ષસોને નસાડી મૂક્યા પછી કપિવર
હનુમાન પુનઃ પણ એક મોટું પર્વતશિખર
ઉપાડીને ધૂઆસની ઉપર ધસી ગયો. હનુમાન
ને પોતાની સામે ધસી આવતો જોઈને ધૂઆસ
પણ ગઢા ઉગામી ગર્જના કરતો તેની સામે
ધસ્યો અને તેણે ઘણા કાટાવાળી ગઢા હેતુ
માનના મસ્તક પર ફેંકી ધૂઆસની બચ કર
ગઢાનો પ્રહાર થયા છતાં પણ તેની પોડાને નહિ
ચબકારતા મહાબલી હનુમાને પોતાના હાથમાનું
પર્વતશિખર ધૂઆસના મસ્તક પર નાખ્યું. એ
પર્વતશિખરનો પ્રહાર થતા જ ધૂઆસના સંઘળા
અગ ભાગી ગયા અને ફાટી ગયેલા પર્વતની
પેઠે ગતપ્રાણ થઈને તે પૃથ્વી પર પડ્યો ત્યારે
વાનરોના હાથનો માર ખાતા બચેલા રાક્ષસો
ધૂઆસને હણાઈ પડેલો જોઈને નાસ પામી
લકામા નાસી ગયા. ૩૦-૩૭

એ પ્રમાણે શનુઓને હણીને તથા અધિરની
નદીઓ વહેવડાવીને યુદ્ધમા શ્રમિત થયેલા કપિ
શ્રેષ્ઠ હનુમાન વાનરોથી સત્કાર પામી આનંદ
ચુકત થયો. ૩૮

સર્ગ પડ મો

વજ્રકૃતુ યુદ્ધે ચડતુ

ધૂઆસ નિહતં શ્રુત્વા રાવણા ઇક્ષસેશ્વર ।

કાષેન મહતાયિષ્ઠો નિશ્ચસન્નુરગો યથા ॥૧॥

ધૂઆસનો વધ સાભળીને અત્યંત ઠોધ
પામેલો રાક્ષસેશ્વર રાવણ સર્પની પેઠે ફૂં ફાડા
મારવા લાગ્યો.^૧ અને લાળો તથા ગરમ નિમાને
નાખી તેણે મહાબળવાન વજ્રકૃતુ રાક્ષસને
જોડાવી કહ્યું.^૨ 'હિ શરવીર! રાક્ષસોની મોટી
મેળા લઈને તું લગભગની નીકળી ચુક્યો
મત્રે જા અને સર્વ વાનરો સહિત સુનોવ તથા
રામનો વધ કર.'^૩

રાવણની આજ્ઞા મન્ત્રકે ચડાવી માયાવી
વજ્રકૃતુ ઘણા રાક્ષસોને સાથે લઈ ચુક કરવા
નીકળ્યો.^૪ એ વેળા ચિન્નવિચિત્ર ધન-પતાકા
ઓથી અલકૃત કરેલા રથ, હસ્તી, અશ્વ, ખચચર
તથા ઊંટ વગેરે વાહનો પર આરૂઢ થયેલા ઘણા
રાક્ષસો તેને વીંટાઈ વચ્ચા.^૫ પૂજો વિચિત્ર બાણ
બધ, સુકેટ, કવચ તથા ધનુષ્ય વગેરે ધારણ
કરીને એ વજ્રકૃતુ રાક્ષસ ધન-પતાકાથી
શોભતા અને શુદ્ધ સુવર્ણથી શ્લેષ્મા રથની
પ્રદક્ષિણા કરીને તેમા બેઠો.^૬ એ સમયે વિચિત્ર
વશ ધારણ કરનારા અને દેહીધ્યમાન ઠાતિવાળા
અનેક રાક્ષસો ચળકતા તોમર, છરા, સુસળ,
હિંદિપાલ, ધનુષ્ય, શક્તિ, પટ્ટિન, તલવાર, ગઢા
તથા તીક્ષ્ણ ફરસી વગેરે આયુધો નડણ કરીને
વજ્રકૃતુની માથે ચાલતા થયા વળી જેઓની
ઉપર શરવીર રાક્ષસો તોમર તથા અકુળ નહણ
કરીને બેઠેલા હતા અને જેઓને યુદ્ધની
કુશળતા શીખવેલી હતી એવા મહામન્ત્રહસ્તીઓ
તો બાણે હાલતાચાલતા પર્વતો જેવા જ હતા,
તેમ જ ઉત્તમ લક્ષણવાળા અશ્વો પણ પોતાની
પર આરૂઢ થયેલા શરવીર સવારોથી અત્યંત
શોભતા હતા.^{૭-૧૨} ચકચકિત આયુધોવાળું
અને ગર્જના કરતું રાક્ષસેશ્વર વર્ષાશ્રુતમા
વીજળી સહિત ગર્જના કરતા મેઘની પેઠે
શોભતું હતું.^{૧૨}

વજ્રહૃન્નુ સૈન્ય થોડીક વારમા જ લડના
દક્ષિણ દ્વારમાથી બહાર નીકળ્યું યુધ્ધપતિ અગદ
એ દ્વારનું રક્ષણ કરતો હતો દરવાજામાથી
નીકળતા જ રાક્ષસોને અપયુકનો થવા લાગ્યા ૧૩
વાદળ વિનાના આકાશમાથી ઉત્કાષાત થવા
લાગ્યા, ભય કર શિયાળવીઓ મુખમાથી અગ્નિ-
જ્વાળા કાઢતી રેવા લાગી, મૃગો તથા પક્ષીઓ
રાક્ષસોનું અમ ગળ સૂચવવા લાગ્યા અને રાક્ષસો
આલતા આલતા ઠેસ ખાવા લાગ્યા ૧૪, ૧૫

યુદ્ધના ઉત્સાહવાળો અને અત્યંત બળવાળો
તેજસ્વી વજ્રહૃન્નુ એ સર્વ ઉત્પાતો ભેવા છતા
ધૈર્ય રાખી વાનરસેનાની સામે આગ્યો ૧૬
રાક્ષસોને ઉતાવળે પોતાની સામે આવતા ભેઈને
જયશાળી વાનરોએ મોટી ગજાના કરીદિશાઓને
ગળવી મૂકી ૧૭ પણ પરસ્પર જ્ય મેળવવા
ઇચ્છતા અને ભય કર કેપવાળા રાક્ષસો તથા
વાનરોનું દારુણ યુદ્ધ મહાયુ. ૧૮ એકબીજાના
શસ્ત્રપ્રહારથી અગો કપાઈ જવાને લીધે લોહી
હુહાળુ થયેલા શૂરવીરો ટપોટપ પડવા લાગ્યા
પરિઘ સરખી બુલંદઆવાળા અને સન્નિભમાથી
પાછા નહિ હઠનારા કેટલાક યોદ્ધાઓ સામ-
સામા આવીને એકબીજાની ઉપર અનેક પ્રકારના
શસ્ત્રપ્રહાર કરવા લાગ્યા ૧૯ ૨૦ અ સમયે શસ્ત્રો,
વૃક્ષો અને શિલાઓના પ્રહાર થવાથી હૃદયભેદક
ધોર શબ્દ થવા લાગ્યો ૨૧ વળી શબ્દ, ભેરી
અને મૃદગના શબ્દની સાથે રથચક્રોનો ગડ
ગરાટ તથા ધતુબ્યોનો ટકારવ મળવાથી
તુમુલ નાદ થઈ રહ્યો એ વેળા શસ્ત્રો ભાગી
જવાથી તેનો પરિત્યાગ કરીને કેટલાક યોદ્ધાઓ
પરસ્પર ખાડુંસુદ કરતા હતા એ સન્નિભમા
મહાસમર્થ વાનરોએ કેટલાક રાક્ષસોને લપ
ચકવી, કેટલાકને લાતોવી, કેટલાકને મુદિથી,
કેટલાકને વૃક્ષોથી, કેટલાકને દીચબુથી તથા
કેટલાકને શિવાઓથી મારી નાખ્યા ૨૨-૨૪

રાક્ષસોનો વિનાશ થતો ભેઈને વાનરોને
પાત્ર ઉપબવતો વજ્રહૃન્નુ રાક્ષસ પોતાની
સેનાને મોખરે આગ્યો અને પાશને ધારણ

કરનારો અતક જેમ પ્રબલો સ હાર કરે, તેમ
વાનરોનો સ હાર કરવા લાગ્યો ૨૫ ત્યારે અસ્ત્ર-
વિદ્યા બાણનારા, અનેક પ્રકારના આયુધોવાળા
તથા અત્યંત બળવાળા રાક્ષસો પણ કાંધમા
આવીને વાનરોને હણવા લાગ્યા

રાક્ષસોથી વાનરોનો નાશ થતો ભેઈને
મહાબળવાન વાલીપુત્ર અગદ પ્રલયાગ્નિની પેઠે
કોધથી ભભૂકી ઊઠ્યા અને તેના નેત્ર લાલચોળ
થઈ ગયા પછી સિંહ જેમ નિર્જાળ મગોનો
સ હાર કરે, તેમ વીર્યવાન અગદ મોટું વૃક્ષ
ઉપાડી તે વડે રાક્ષસોનો સ હાર કરવા લાગ્યો
ઇદ્ર સરખા પરાક્રમી અગદ થોડી વારમા જ
રાક્ષસોને નાશનાશ પોકરાવી એ વેળા અગદના
અપાટામા આવતા જ રાક્ષસોના મન્ત્રક ચિરાર્થ
જતા હતા અને તેઓ ટપાયેલા વૃક્ષની પેઠે
પૃથ્વી પર પડતા હતા આશુ મહાદારુણ યુદ્ધ
ચાલતું હતું તે વેળા ભાગી પડેલા રથો તથા
ધ્વજોથી તેમ જ મૂએલા અશ્વો, વાનરો અને
રાક્ષસોના શરીરમાથી નીકળતા રુધિરથી છવા
યેલી રણભૂમિ ભય કર ભાસતી હતી, તેમ જ
ખીજ બાલુએ ભેતા ત્યા પડેલા હાર, કેયૂર,
વસ્ત્ર તથા છત્ર વગેરેથી એ રણભૂમિ શરદઋતુની
શનિ જેવી રળિયામરૂં દેખાતી હતી પવનના
સપાટાથી જેમ મેલમડળ કપાયમાન થાય,
તેમ અગદના પરાક્રમથી એ સમયે રાક્ષસદળ
કપિત થઈ રહ્યું ૨૬-૩૨

શ્રીવાત્સીજિ મહાભારતના અધિકૃત વ્ય. શ્રી મ. મ. મ. મ. મ.
યુદ્ધકાંડ માં ૧૩ માં સ્થાન સમાપ્ત

સર્ગ ૫૪ મો

અ ગદગુ પરાક્રમ-૧૭૬ પ્રનો ૫૧

સ્વલસ્ય જ ઘાતેન મહ્નસ્ય વલેન જ ।

રાક્ષસ ક્રોધમાનિષ્ઠા વનુદ્રા મહાબલ ॥ ૧ ॥

પોતાની મેનાનો સ હાર થતો ભેઈને તવા
અ ગદગુ બળ ભેઈને ક્રોધાયમાન થયેલા મહા-
બળવાન વજ્રહૃન્નુ રાક્ષસે ઇદ્રના વજ્ર સરખી
કાતિવાળુ પોતાનું ભય કર ધતુબ્ય સન્નિભ કયું
અને વાનરોની મેના ઉપર બાણની વૃદ્ધિ કરવા

માંડી. અનેક પ્રકારનાં આયુધ ધારણ કરનારા અને રથારૂઢ થયેલા શૂરવીર રાક્ષસો પણ વેગમાં આવી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ૧-૩ ત્યારે વાનરોમાં જેઓ અતિ શૂરવીર અને મુખ્ય ગણાતા હતા, તેઓ પણ હાથમાં મોટી શિલાઓ લઈને ચોમેરથી રાક્ષસો ઉપર તૂટી પડ્યા. ૪ આ વખતે રાક્ષસો મુખ્ય મુખ્ય વાનરો ઉપર હળરો આયુધોના પ્રહાર કરવા લાગ્યા. ૫ ત્યારે મહોન્મત્ત હસ્તી સરખા શૂરવીર વાનરોએ પણ રાક્ષસો ઉપર પર્વતશિખરો, વૃક્ષો તથા શિલાઓની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. ૬ એ પ્રમાણે શૂરવીર અને યુદ્ધમાંથી પાછા નહિ હંઠનારા રાક્ષસો તથા વાનરોનું મોટું યુદ્ધ લામ્બુ. એ યુદ્ધમાં ભાંગેલા મસ્તકવાળા, કપાયેલા હાથપગવાળા તથા શરીરથી ધાયલ થયેલા અસંખ્ય વાનરો અને રાક્ષસો લોહીલુહાણ થઈને પૃથ્વી પર પડતા હતા, ત્યારે તેઓની આસપાસ હલરો કંકપક્ષીઓ, ગૃધ્રો, કાગડાઓ તથા શિયાળવા ફરતાં હતાં. ૭-૯ એ વેળા બીકણને ભય પમાડે એવાં હલરો કબાઈો જિજ્ઞાસામાં હતાં; હસ્ત, ચરણ અને દેહ કપાઈ જવાથી હલરો વાનરો અને રાક્ષસો ટપોટપ પૃથ્વી પર પડતા હતા, ભેતભેતામાં વાનરોનું બળ વધ્યું અને સક્ષસોનો સંહાર થવા લાગ્યો; ત્યારે વાનરોના હાથનો ઘણો જ માર ખાઈને ત્રસ પામેલા રાક્ષસો વજ્રદંડના દેખતાં યુદ્ધ મૂકી નાસી જવા લાગ્યા.

પોતાની સેનામાં લંબાણ પટેલું ભેઈને મહાપ્રતાપી વજ્રદંડને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો અને તેની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ. તેણે વાનરસેનામાં પ્રવેશ કરી ધનુષ્ય ખેંચી ચીંધી ગતિવાળાં બાણો વરસાવી વાનરોમાં ત્રાસ વર્તાવ્યો. અત્યંત ક્રોધ પામેલા પ્રતાપી વજ્રદંડના એકએક બાણથી પાંચ, સાત, આઠ અને નવ નવ વાનરો વીંધાવા લાગ્યા. વજ્રદંડનાં બાણોથી વીંધાઈ ત્રાસ પામેલા વાનરો, પીડિત થયેલી પ્રજા જેમ રાત્રની પાસે ભય, તેમ સુવરાજ અંગદની પાસે દોડી ગયા.

વાનરોને નાસભાગ કરતા ભેઈને ક્રોધ-યુક્ત થયેલા વાલિના પુત્ર અંગદે વજ્રદંડ ઉપર કરચી નબર કરી. ૧૦-૧૧ પછી જેમ સિંહ અને મદમત્ત હાથી લડે, તેમ અત્યંત ક્રોધમાં આવેલા વજ્રદંડ તથા અંગદ લડવા લાગ્યા. ૧૨ વજ્રદંડ રાક્ષસે અગ્નિની જ્વાળા સરખાં એક લાખ બાણો મૂકીને અંગદનાં મર્મસ્થળ વોંધી નાખ્યાં. વજ્રદંડનાં બાણો વાગવાથી અંગદનાં અંગે અંગમાંથી રુધિર વહેવા માંડ્યું, ત્યારે મહાપરાક્રમી અંગદે એક મોટું વૃક્ષ ઉપાડી વજ્રદંડ ઉપર ફેંક્યું. ૧૬, ૧૭ વૃક્ષને પોતા ઉપર પડતું ભેઈને જરા પણ નહિ ગભરાતાં વજ્રદંડ રાક્ષસે એક બાણ મૂકી તે વૃક્ષના કટકા કરી નાખ્યા. વજ્રદંડનું એવું પરાક્રમ ભેઈ કપિવર અંગદે મોટી શિલા ઉપાડીને તેના ઉપર નાખી અને ગર્જના કરી. શિલાને પોતાની ઉપર પડતી ભેઈને વજ્રદંડ ચાલાકીથી રથમાંથી ઊતરી પડ્યા અને હાથમાં ગદા અહણ કરીને પૃથ્વી પર જિલો રહ્યો. ૨૦-૨૨ અંગદે ફેંકેલી શિલા પડવાથી વજ્રદંડના રથના તથા અધોના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા.

ત્યાર પછી અંગદે અનેક વૃક્ષોથી શોભતું મોટું શિખર ઉપાડીને વજ્રદંડના મસ્તક ઉપર નાખ્યું, જે વાગવાથી રુધિરનું વમન કરતો વજ્રદંડ મુચ્છિત થઈ હીથ આસોદ્ધીસ લેતો પૃથ્વી પર પડ્યો. એક મુહૂર્ત પછી તેની મૂલછાં વળી અને તે સચેત થયો; ત્યારે તેણે પોતાની સામે જિલેલા અંગદની છાતીમાં ક્રોધભેર ગદાનો પ્રહાર કર્યો. પછી ગદાનો ત્યાગ કરીને એ બસ જણા પરસ્પર મુક્ષામુક્ષોથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ૨૩-૨૭ એકબીજાને મુઠિઓના પ્રહાર થવાથી રુધિર ઓકતા તથા અત્યંત શ્રમિત થયેલા વજ્રદંડ અને અંગદ એ બન્ને જણા આકાશમાં લડવા મંગળ અને બુધની પેઠે શોભતા હતા.

પછી પરમ તેજસ્વી કપિશ્રદ્ધ અંગદે પુષ્પાથી અને કૃષ્ણાથી શોભતું એક મોટું વૃક્ષ

ઉપાડયુ, ત્યારે વજ્રદંટ પશુ તેવું જ બીજું
 વૃક્ષ લઈ ને યુદ્ધ કરવા માડયુ.^{૨૮, ૨૯} થોડીક
 વાર યુદ્ધ કર્યા પછી વજ્રદંટ રાક્ષસે ઋષભના
 આમડાની ઢાલ તથા મજબૂત મ્યાનવાળી અને
 ઘુવરીઓ બાધેથી મઠવાળી તલવાર ચડેણુ ડરી,
 ત્યારે અગદ પશુ તેવા જ બીજા ઢાલ-તલવાર
 લઈ ને તેની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^{૩૦} એકમેકને
 છતવાની ઇચ્છાવાળા અગદ અને વજ્રદંટ બન્ને
 જણા વિચિત્ર પ્રકારે ફરતા એકબીજાને ખંડાર
 કરી ગઈતા હતા. શરીરમાં ઘાવ થવાથી
 નીકળતા રાધરને લીધે એ બન્ને જણા પ્રકુલિત
 થયેલા ખાખરાના બે વૃક્ષ સરખા ચોભતા
 હતા. યુદ્ધ કરતા અત્યંત પરિશ્રમ પડવાથી
 તે બન્ને જણા થોડીક વાર પૃથ્વી પર ઘૂટણ-
 સેર થઈ રહ્યા,^{૩૧, ૩૨} પરંતુ કોષને લીધે
 દેહીપ્રમાન નેનવાળો ડપિવર અગદ તો કંઈ
 વડે હપ્પાયેલા મર્પની પેઠે એક ક્ષણવારમાં જ
 ઊછળ્યો.^{૩૩} અને તેણે ચક્રચકિત પાણીદાર તલવાર
 વડે વજ્રદંટ રાક્ષસનું મસ્તક છેદી નાખ્યું.^{૩૪}
 ત્યારે વજ્રદંટના દેહમાંથી બળબળાટ કરતું
 રાધર વહેવા માડયું અને તલવારથી કપાયેલા
 તેના મસ્તકના બે કોચવા ફર જઈ પડ્યા.
 વજ્રદંટને હણાઈ પડેલો બેઈ ભય તથા
 ત્રામને લીધે અત્યંત મોહિત થયેલા ખાકીના
 રાક્ષસો વાનરાનો માર ખાતા ખાતા લગભગ
 નામી ગયા અને રાવણની આગળ શરમને
 લીધે નીચું બેઈ બીને મોટું ઊભા રહ્યા.^{૩૫, ૩૬}

જેમ વૃનાસુરને મારીને દેવોની મધ્યે ઊભેલો
 ઇન્દ્ર આનંદ પામે, તેમ દુષ્ટ વજ્રદંટ રાક્ષસને
 હાંપીને વાનરાની વચ્ચે ઊભેલો અગદ હર્ષિત
 થયો.^{૩૭}

હવે શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિની આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
 યુદ્ધકાંડમાં પદ્યમાં સઃ સમાપ્ત

સર્ગ પંચમો

અકપનતુ બગી-પરાક્રમ

પટ્ટવત્ર હત ધત્તા વાલિપુત્રેણ રાયણ ।

ચલારમમુનાયદ રુનાચ્ચાત્મુર્ણસન્નમ ॥ ૧ ॥

અગદે વજ્રદંટને માર્યો એ સમાચાર

સાસળી રાક્ષસોના સજ્જ રાવણે પોતાની આગળ
 હાથ બેડી ઊભેલા સેનાપતિ પ્રહસ્તને કહ્યું.^૧
 ‘હે પ્રહસ્ત! હવે તું ભય કર પરાક્રમવાળા
 આપણા બળવાન રાક્ષસોને અશ્વવિદ્યામાં
 નિપુણ એવા અકપન રાક્ષસની સરદારી હેઠળ
 યુદ્ધ કરવા મોકલ’^૨ એ અકપન શત્રુઓને
 છતવામાં તેમ જ પોતાના સેન્યનું રક્ષણ તથા
 નિયમન કરવામાં ઘણું જ કુશળ છે. વળી તે
 નિરંતર મારી આબાદી ઇચ્છે છે અને સંત્રામમાં
 પ્રોતિવાળો છે.^૩ મને ખાતરી છે કે એ અકપન
 રાક્ષસ યુદ્ધમાં જઈ રામ-લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવને
 અવશ્ય છતશે અને સઘળા વાનરાનો સહાર
 કરશે.^૪

રાવણની આજ્ઞા શિરોવધ કરીને મહા
 બળવાન પ્રહસ્તે રાક્ષસોની સેનાને યુદ્ધ માટે સત્વર
 સજ્જ થવાનો હુકમ કર્યો.^૫ સેનાપતિ પ્રહસ્તની
 આજ્ઞા થતા જ બિહામણુ નેનવાળા અને ભય કર
 રૂપવાળા અનેક રાક્ષસો નાના પ્રકારના આયુધ
 ચડેણુ કરી યુદ્ધ માટે નીકળ્યા.^૬ એ વેળા મેઘ
 સરખા રથામ વર્ણવાળો, મેઘ જેવા પ્રાદ દેહવાળો
 અને મેઘના જેવી ગર્જનાવાળો અકપન રાક્ષસ
 શુદ્ધ સુવર્ણથી મટેલા વિશાળ રથમાં બેસી
 ફર રાક્ષસદળથી વીટાઈ યુદ્ધ માટે નીકળ્યો
 એ અકપન અત્યંત તેજસ્વી હાવાથી રાક્ષસોની
 મધ્યે સૂર્યના સરખા જણાતો હતો અને યુદ્ધ
 વિષે દેવો તથા અસુરોથી પણ કપાયમાન
 ધાય એમ ન હતો

યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહથી ઉતાવળે પ્રયાણ
 કરતા અકપનના રથે બેઠેલા અથો એકાએક
 દીન-લીલા થઈ ગયા, તેની ડાબી આજ ફરકવા
 લાગી યુગાકૃતિ નિન્તેજ થઈ ગઈ અને તેનો
 કંઈ પણ ગળજો થઈ ગયો. વળી નિર્મળ
 દિવસો છતાં એકદમ વાવાઝોડાની સામે વાદળા
 થઈ આવ્યા અને ધ્રુમસ વરસવા લાગ્યું.
 ઉપરાત મૃગો તથા પક્ષીઓ દૂર અને અશુભ
 શબ્દ કરવા લાગ્યા, છતાં એ ઉત્પાતોને ન
 બહુતરતા સિદ્ધ સંરખી નરનાવાળો અને

સાદ્લતા જેવો પરાક્રમી અકંપન રણભૂમિ પ્રત્યે ચાલ્યો. અકંપનનો સાથે જતી રાક્ષસ-સેનાનો સમુદ્રને પણ ખળબાળાવી મૂકે એવો મોટો કોલાહલ થતો હતો, જે સાંભળી વાનરોની સેના ત્રાસ પામી ગઈ.

લેતલેતામાં ખસે સેન્યો સામસામે આવી અગાં અને વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરો લઈ ઊભેલા વાનરો અને રાક્ષસોનું ભયંકર યુદ્ધ શરૂ થયું. ૭-૧૫ સમ તથા રાવણને અથે પોતાના પ્રાણોની પણ દરકાર નહિ કરનારા વાનરો તથા રાક્ષસો અત્યંત ખળવાળા અને પ્રૌઢ શરીવાળા હતા. એકબીજાને હણવાની છામથી તેઓ કાંધલેર મોટી મોટી ગળનાઓ કરતા હતા કે જેને મોટો કોલાહલ ધણે દૂર સંભળાતો હતો. યુદ્ધ કરતા વાનરો અને રાક્ષસોના ચરણ-પ્રહારથી રુધિરસુક્ત રંગીન ધૂળથી દશે દિશાઓ ઢંકાઈ ગઈ. એ સંઘામમાં રેશમી વસ્ત્ર જેવી લાલપીળી રજ એટલી બધી ઊડતી હતી કે જેથી કોઈ કોઈ ને દેખી શકતું ન હતું. રજને લીધે ધન, પતાકા, ઢાલ, અશ્વ, હથિયાર તથા રથ એમાંનું કાંઈ પણ જણાતું ન હતું. માત્ર એકબીજા સામે દોડી ગજ ના કરતા સંનિકેનો મોટો કોલાહલ કાને પડતો. એ વેળા વાનરો તથા રાક્ષસો કોઈ કોઈ ને ઓળખી શકતા ન હતા, જેથી ક્રોધાયમાન થયેલા વાનરો વાનરોને અને રાક્ષસો રાક્ષસોને જ મારી નાખતા હતા. આમ એકબીજાને હણતા વાનરોએ તથા રાક્ષસોએ પૃથ્વી પર રુધિરના કાંદવ કરી મૂક્યો. સંઘામ-ભૂમિ રુધિર વડે ભિભાઈ ગઈ, એટલે રજ પણ ઊડતી બંધ થઈ ગઈ. એ વેળા ધવાયેલા તથા ગતપ્રાણ થઈ પડેલા વાનરો અને રાક્ષસોનાં શરીરોથી વ્યાપ્ત થયેલી પૃથ્વી ભયંકર જણાવા લાગી. એ યુદ્ધમાં વૃક્ષ, સ્તંભ, ગદા, આસ, શિલા, પરિધ અને તોમરો વગેરે ઝડપ કરીને વાનરો તથા રાક્ષસો પરસ્પરને હણતા હતા. ભયંકર કર્મવાળા વાનરો યુદ્ધ કરતાં કરતાં રાક્ષસોને પોતાની પરિધ સરખી બન લુબ્ધ-

ઓમાં ઘાલીને મસળી નાખતા હતા; ત્યારે અત્યંત ક્રોધાયમાન રાક્ષસો પણ શક્તિ તથા તોમર વગેરે શસ્ત્રો વડે વાનરોને કાપી નાખતા હતા. એ સમયે રાક્ષસોનાનો સરદાર અકંપનભયંકર પરાક્રમવાળા પોતાના સંનિકેને શૂર ચડાવતો હતો. વાનરો પણ પરાક્રમખળથી રાક્ષસોનાં શસ્ત્ર છોડવી લઈને તેઓને મોટાં વૃક્ષો તથા શિલાઓ વડે કચડી નાખતા હતા. એ અરસામાં અત્યંત ક્રોધ પામેલા કુસુદ, નલ તથા મેંદ, એ ત્રણે વાનરોએ એવો તો છપાટો લગાવ્યો કે લેતલેતામાં વૃક્ષોના પ્રહારથી રાક્ષસોની સેનાનો મોખરો તોડી નાખ્યો અને અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રો વડે ઢેઢલાયે રાક્ષસોને અધમૂઆ કરી સુવાડી દીધા. ૧૧-૨૮

હવે શ્રીરામચંદ્રે મહાસુતિમયીત અદિકાવ્ય શ્રીરામચંદ્રના હુકમક્રમમાં ૫૫મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પદ્મો

અકંપનનો વધ

તદ્દદષ્ટવા સુમહત્ક્રમં કુર્ત્વં વાનરસન્નમ્ ।

ક્રોધમાહારવામાસ યુધિ તીવ્રમક્ષ્મતઃ ॥ ૧ ॥

વાનરોના ક્રોધથી રાક્ષસોનો વિનાશ થતો લેઈને અકંપન રાક્ષસને ઘણો જ ક્રોધ ચડ્યો. ૧ પોતાના શત્રુઓનું પરાક્રમ લેઈને ક્રોધને લીધે લાલચોળ થઈ ગયેલા અકંપન ધનુષ્યનો ટંકા-રવ કરી પોતાના સારથિને કહેવા લાગ્યો : ૨ 'હે સારથિ! વાનરો આપણા ઘણા રાક્ષસો-નો નાશ કરે છે; માટે સત્વર તું મારા રથને વાનરોની સેના આગળ લઈ લા. ૩ અત્યંત ખળવાળા, ભયંકર ક્રોધવાળા તથા વૃક્ષો અને પર્વતશિખરોથી યુદ્ધ કરનારા આ વાનરો મારી સામે ઊભેલા છે. ૪ તેઓએ આખા રાક્ષસ-દળને પીડિત કર્યું છે અને તેઓ પોતાના પરાક્રમખળથી કુલાઈ રહ્યા છે, માટે આજે હું તેઓનો સંહાર કરવા ઇચ્છું છું. ૫'

પછી સારથિએ અકંપનનો રથ વાનરોના તરફ દોડાવ્યો; એટલે અકંપન દ્રુતથી જ વાનરો ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. ૧ અકંપનનાં

બાણ વાગવાથી વાનરો યુદ્ધ છોડીને નાસવા લાગ્યા. અકંપનના શરપ્રહારથી વાનરોને મૃત્યુ-વશ થતા તથા નાસી જતા જોઈને મહાબળવાન હનુમાન તેઓની વહોરે ચડ્યા; ત્યારે સઘળા વાનરોને ધર્મ આપ્યું અને તેઓ હનુમાનને વીંટાઈ વળ્યા.^{૭૯} મહાબળવાન હનુમાનનો આશ્રય પ્રાપ્ત થતાં જ સર્વ વાનરોનું બળ ભભૂંટી ઊઠ્યું.^{૧૦} પર્વત સરખી પ્રૌઢ કાયાવાળા હનુમાનને પોતાની સામે ઊભેલો જોઈ ધ્રુવ જેમ મોટી ધારાઓથી જળ વરસાવે, તેમ અકંપન રાક્ષસ તેના ઉપર બાણ વરસાવવા લાગ્યો. પોતાના શરીર પર થતા બાણપ્રહારને નહિ ગણકારતાં મહાબળવાન હનુમાને અકંપનનો વધ કરવાની ઇચ્છા કરી.^{૧૧-૧૨} ત્યારે મહાતેજસ્વી કપિવર હનુમાન જરા હાસ્ય કરીને તથા ચરણપ્રહારથી પૃથ્વીને ધમધમાવી અકંપન ઉપર ધસ્યો.^{૧૩} એ વેળા ઉપરાઉપરી ગર્જના કરતા અને દેહીધ્મમાન તેજવાળા કપિવર હનુમાનનું રૂપ જળહળતા અગ્નિ જેવું દુર્ધર્મ જલ્પાવા લાગ્યું. પોતાની પાસે કાંઈ પણ હથિયાર નહિ હોવાથી મહાબલિ કપિશ્રષ્ઠ હનુમાને કાંધલેર એક પર્વત ઉપાડ્યો અને મોટી ગર્જના કરી. પર્વતને પોતાના મસ્તકની ચોમેર ફેરવતો કપિવર હનુમાન પૂર્વે ઇંદ્ર જેમ વજ્ર ઉગામીને નમુચિને મારવા દોડ્યો હતો, તેમ અકંપન રાક્ષસની સામે દોડ્યો.^{૧૪-૧૫} હનુમાનને પોતાની ઉપર ધસી આવતો જોઈને અકંપને ‘અર્ધચંદ્ર’ નામનાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેના હાથમાં રહેલા પર્વતના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા; એટલું જ નહિ, પણ અકંપનનાં બાણો વાગવાથી પર્વતનો ભૂકો ધર્ષ પૃથ્વી પર પડ્યો. એ જોઈને અત્યંત ક્રોધાવમાન થયેલા હનુમાને મોટા પર્વત જેવા ઊંચા ‘અયકર્ણ’ નામના એક વૃક્ષને ભેરથી સમૂળું ખેંચી કાઢ્યું, મોટી શાખાવાળા એ વૃક્ષને ઉપાડીને મહાતેજસ્વી હનુમાને ખૂબ વીંટોટવા માંડ્યું.^{૧૬-૧૭} એ સમયે અત્યંત ક્રુદ્ધ થયેલો

કપિકુંજર હનુમાન ધમધમાટ ચાલીને પૃથ્વીને કંપાયમાન કરવા લાગ્યો તથા મોટાં મોટાં વૃક્ષોને પાડી નાખવા લાગ્યો.^{૨૨} એ વેળા કપિવર હનુમાન માર્ગમાં આડે આવતા હસ્તીઓ, મહાવતો, અશ્વો, સવારો, રથો, રથીઓ તથા પદાતિઓનો સંહાર કરતો હતો. સાક્ષાત્ કાળ સરખા, પ્રાણુનું હરણ કરનાર કપિવર હનુમાનને મોટું વૃક્ષ ઉગામી આવતો જોઈને સઘળા રાક્ષસો નાસલાગ કરવા લાગ્યા.^{૨૩, ૨૪} રાક્ષસોને ભય ઉપભવીને નસાડી મૂકતા અને પોતાની સામે ધસી આવતા હનુમાનને જોઈને કાંઈકે શોભ પામેલા અકંપન રાક્ષસે ગર્જના કરી.^{૨૫} અને પછી દેહને છેદી નાખે એવાં તીક્ષ્ણ ચૌદ બાણો મારીને હનુમાનને વીંધ્યો.^{૨૬} તીક્ષ્ણ અણીવાળાં બાણો હનુમાનની પ્રૌઢ કાયામાં ચોંટવાથી તે ઘણાં વૃક્ષોવાળા પર્વત જેવો, કિંવા પ્રકુલ્લિત અશોકવૃક્ષ જેવો અથવા તો ધુમાડા વિનાના અગ્નિ જેવો દેખાવા લાગ્યો.^{૨૭, ૨૮} પછી ક્રોધયુક્ત થયેલા મહાત્મા હનુમાને બીભૃં એક મોટું વૃક્ષ ઉપાડીને અત્યંત બળપૂર્વક અકંપન રાક્ષસના માથામાં ઝાપટ્યું. તેનો પ્રહાર થતાં જ દુષ્ટાત્મા અકંપન ધરણી પર ઢળી પડ્યો અને તેના પ્રાણ નીકળી ગયા. ભૂકંપ થવાથી જેમ વૃક્ષો કંપાયમાન થાય, તેમ અકંપનને મરણ પામી પડેલો જોઈને સઘળા રાક્ષસો કંપાયમાન થયા અને નાસવા લાગ્યા.^{૨૯-૩૧} વાનરોએ ત્યારે રાક્ષસોની પૃઠ પકડી, ત્યારે પરાજય પામેલા તે રાક્ષસો ત્રાસ પામીને તથા આયુષો ફેંકી દઈને લંકા તરફ નાઠા.^{૩૨} પરાજય પામવાથી ઉદ્વેગયુક્ત થયેલા, છૂટા કેશવાળા, પરસેવાથી ભીનાં થયેલાં અંગવાળા અને એકબીજાની હડકટે ચડતા એ રાક્ષસો વાનરોના ભયથી વારંવાર પાછું વાળી જોતા લંકાનગરીમાં પેસી ગયા.

રાક્ષસોના લંકામાં નામી ગયા પછી સર્વ વાનરો એકઠા બળી હનુમાનની પ્રશંસા કરવા

લાગ્યા, ત્યારે કપિશ્રદ્ધ હનુમાને પણ સઘળા વાનરોનો યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો પછી રણ ભૂમિમા મૃચ્છિત થઈ (અધમૂઆ) પડેલા રાક્ષસોને વાનરો ભેરથી આમતેમ ખે ચવા લાગ્યા અને જય થવાથી મોટી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા ૩૩-૩૭ જેમ વિષ્ણુ ભગવાન મહાબળવાન મધુકેટલને હણીને શેલતા હતા, તેમ મહા બળવાન કપિકુવર હનુમાન અત્યંત બળવાળા અઠ પન રાક્ષસને હણીને વીર પુરુષોની શોભાને પ્રાપ્ત થયો ૩૮ એ વેળા સર્વ દેવોએ, રામ-લક્ષ્મણે, વિભીષણે અને સુગ્રીવ આદિ કપિ ઓએ હનુમાનનો ઘણો જ સત્કાર કર્યો ૩

શાંત શ્રીવાલ્મીકી મહાકવિનિર્મીત આદિકાવ્ય નીરમય-જ્યુલકાંડમા ૫૧ મે સગ સમ મ

સર્ગ ૫૭ મો

રાવણનો મુખ્ય સેનાપતિ પ્રહસ્ત-
તેનું યુદ્ધ ચરણુ

મનમ્પત્તવ્યં શ્રુત્વા કુહો વૈ રાક્ષસેશ્વર ।

ક્ષિત્તિદ્વાનમુલ્લભ્યાપિ સન્નિવાસ્તાનુવેક્ષત ॥ ૧ ॥

અક પનનો વધ થયો સાલળીને રાક્ષસો ના રાજા રાવણનું મુખ કાઈક ઊતરી ગયું અને તે મ નીઓની સામે ભેઈ રહ્યો ૧ પછી મ નીઓની સાથે ગિચાર કરીને સવારના પહોરમા તે સેનાઓની બૃહદ્રચના જોવા અર્થે લકામા ફરવા નીકળ્યો ૨ એ વેળા રાવણે ધ્વજ-પતાકાથી શોભતી પેતાની લકાનગરીને પૃથક્ પૃથક્ વિભાગમા ગોઠવાયેલી રાક્ષસ સેનાઓથી સુરક્ષિત થયેલી દીકી, ૩ પરંતુ લકાને ચોમેર વાનરોથી ઘેરાયેલી ભેઈને રાવણે યુદ્ધકુશળ પ્રહસ્ત પ્રધાનને પેતાનું હિત થાય તેવા વચનો કહેવા માડ્યા

રાવણે કહ્યું 'હે પ્રહસ્ત' રાત્રીઓની સેના છેક આપણા નગરની પાસે આવી ઘેરા ઘાલીને પડી છે, એટલે હે યુદ્ધચતુર પ્રધાન! આમ એકાએક આવી પડેલી આપત્તિમાથી નગરને બચાવવાનો યુદ્ધ સિવાય બીજો એકે ઉપાય મારા જોવામા આવતો નથી ૪, ૫ હવે

તો હું, મારો સેનાપતિ તું, કુલકર્ણ, ઇન્દ્રજિત અથવા નિકુલ એટલા જણા જ આ ભાર ઉપાડવા સમર્થ છે, ૬ માટે તું એક મોટી સેના સજ્જ કરીને વિજયપ્રાપ્તિ માટે વાનરો ની સામે જ ૭ તું રાક્ષસોની સેના લઈને લકામાથી બહાર નીકળીશ કે તરત જ ચપળ સ્વભાવવાળા વાનરો રાક્ષસોની લચડા જળ નાઓ સાલળીને પલાયન કરી જશે ૮ જેમ હન્ટીઓ સિંહનો નાક સાલળીને નામી જાય છે, તેમ ચપળ પ્રકૃતિવાળા એ અવિવેકી વાનરો તારા સિંહનાક સાલળીને કનાય નાસી જશે ૯ એવે એકલા અને નિરાધાર થયેલા રામ-લક્ષ્મણ તારા તાળામા આવી જશે હે મ ની શ્રદ્ધ! યુદ્ધમા તારુ મરણ થાય એ શકાભરેલું છે પરંતુ શ્રય થવાનું નિશ્ચિત છે, અર્થાત યુદ્ધમા કેાણ હારશે અને કેાણ જીતશે, એ પ્રથમથી નિશ્ચિત થઈ શકતું નથી, પણ યુદ્ધમા જીતવાથી રાબચાદિનો લાભ થાય અને મરણ થવાથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય એ તો નિશ્ચિત છે, માટે યુદ્ધ કરવા જણુ એ નિ સંભવ અચસ્કર છે હે પ્રહસ્ત! આ મારો નિશ્ચય તને અતુકળ છે કે પ્રતિકૂળ છે? ૧૦, ૧૧

ત્યારે સેનાપતિ પ્રહસ્ત શુકાચાર્ય જેમ બલિરાબ્દને કહે તેમ રાવણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો ૧૨ 'હે રાજન! આ સમયમા પૂવે' સઘળા કુશળ મ નીઓની સાથે આપણે વિચાર કરેલો છે અને તે વેળા લિપ્ત લિપ્ત મત પડવાથી વિવાદ પણ થઈ ચૂક્યો છે ૧૩ એ સમયે મે નિશ્ચય કર્યો હતો કે સીતા રામને પાછી આપવાથી જ આપણુ શ્રય થશે અને જો એમ નહિ કરવામા આવે તો મોટું યુદ્ધ થશે હે રાજન! હમણા એ પ્રમાણે જ થતું જોવામા આવે છે, ૧૪ પરંતુ હે મહારાજ! તમે વખતોવખત અનેક પ્રકારના દાન, માન તથા શાંતિયુક્ત વાક્યોથી સારો સત્કાર કરેલો છે, એટલે હું તમારું હિત થાય તેણુ કેમ ન કરું ૧૫ હે રાજન! તમારું કાર્ય કરવા માટે

હું મારા પુત્રની, સ્ત્રીની, ધનની કે જીવિતની
પણ દરકાર રાખવા ઇચ્છતો નથી. હે રાક્ષસેન્દ્ર !
જીઓ, હું આજે તમારે માટે યુદ્ધમાં પ્રાણ
અર્પણ કરવાને તયાર જ છું.” ૧૧

એ પ્રમાણે રાજા રાવણને ધૈર્ય આપીને
સેનાપતિ પ્રહસ્તે પોતાના હાથ નીચેના બલા-
ધ્યક્ષોને કહ્યું. ૧૨ ‘અરે, ઓ બલાધ્યક્ષો ! તમે
ઉતાવળે જાઓ અને રાક્ષસોની મોટી સેનાને
સત્વર તયાર કરી લાવો. આજે સંત્રાગભૂમિ
વિષે મારા તીવ્ર પ્રાણોથી હાલોઈ પડેલા શત્રુઓનાં
માસનું બક્ષણ કરીને માસાહારી જંગલી
પશુ-પશુઓ તૃપ્ત થશે.’ ૧૬

સેનાપતિને હુકમ મળતા જ સઘળા બલા-
ધ્યક્ષો ઉતાવળે રાક્ષસસંન્યોને તયાર કરવા
લાગ્યા. ભેતભેતામાં જ નાના પ્રકારના આયુધો-
વાળા લય કર રાક્ષસોથી લંકાનગરીના રાજ-
માર્ગ ભરાઈ ગયા. યુદ્ધમાં વિજય મળે એટલા
માટે રાક્ષસો એ વેળા શાંતિહોમ કરી અગ્નિને
તૃપ્ત કરવા લાગ્યા તથા પ્રાણોનું પૂજન-અર્ચન
કરવા લાગ્યા. એથી ત્યા આગળ પુષ્પેની તથા
અગ્નિમાં હોમાતા ઘૂત વગેરે હુતદ્રવ્યની સુગંધ
ફેલાઈ રહી ધનુષ્ય તથા કવચથી સુસજ્જિત
ધર્મેલા રાક્ષસો મંત્રિત કરેલી પુષ્પમાળાઓ
ધારણ કરી રાજમહેલ આગળ એકઠા થયા
અને રાજા રાવણને પ્રણામ કરી પ્રહસ્તને
વી ટાઈ વળ્યા. પછી રાવણનો આસાથી યુદ્ધનો
લય કર ભેરી વગડાવીને પ્રહસ્ત પ્રધાન વેગીલા
અશ્વવાળા તથા ચતુર સારથિવાળા રથમાં બેઠો.
તે રથ મેઘ સરળા મહગડાટવાળો અને ચંદ્ર-
સૂર્ય સરખો ઝળકતો હતો, તેમાં સઘળા
આયુધો મોઢવેલા હતા, તેના ઉપર સર્પના
ચિહ્નવાળો ધ્વજ ફરકતો હતો, તેમાં ભેસવાનું
સ્થાન ઘણું જ સુદૃઢ હતું, તેના પૈડા મજબૂત
હતા અને સુવર્ણની બગીચાળો તે રથ પોતાની
કાંતિથી કેમ બાણે હાસ્ય કરતો હોય એવો
દેખાતો હતો. એવા અનુપમ રથમાં બેસી
રાવણની આજ્ઞા લઈ, પ્રહસ્ત પ્રધાન મોટી

સેના સહિત ઉતાવળે લંકાની બહાર નીકળ્યો.
એ વેળા અનેક પ્રકારના વાજિત્રો તથા ટુંદુલિ-
ઓના મેઘ સરળા ઘોવથી દશે દિશાઓ ગાજ
છાડી. ૨૦-૨૯ સેનાપતિ પ્રહસ્ત યુદ્ધ ચડ્યા એ
વેળા ઉપરાઉપરી શત્રુનાદો પણ થવા લાગ્યા.
ખિહામણા રૂપવાળા અને પ્રોઠ કાયાવાળા
લય કર રાક્ષસો મોટી મોટી ગજના કરતા
પ્રહસ્તની આગળ ચાલતા હતા. નિરાતક,
કુંભહનુ, મહાનાદ તથા સમુદ્રત, એ ચાર
રાક્ષસો પ્રહસ્તના સહાયક હતા અને તેઓ
તેનો આસપાસ ચાલતા હતા. ૨૯, ૩૦ એ પ્રમાણે
ચૂંદરચનામાં મોઢવાયેલા તથા હાથીના ટોળા
જેવા લય કર સન્ય સહિત પ્રહસ્ત રાક્ષસ
લંકાના પૂર્વ તરફના દરવાજેથી બહાર
નીકળ્યો. ૩૧ સમુદ્ર જેવડી મોટી સેનાથી વી ટા
યેલો અને કાલાતક સરખો દૂર પ્રહસ્ત રાક્ષસ
કોધભેર લંકામાંથી બહાર નીકળ્યો. એ વેળા
રાક્ષસોના પગના ધમધમાટથી તથા ગજનાથી
લંકાના સઘળા ભૂતપ્રાણીઓ આકુળચાકુળ
થઈ અમાગલિક શબ્દ કરવા લાગ્યા, માસ તથા
રુધિરનું લોજન કરનારા પક્ષીઓ નિર્મળ
આકાશમાં પ્રહસ્તના રથ ઉપર આવીને અવળા
ફેરા ફરવા લાગ્યા, ૩૨-૩૪ લય કર શિનાબવા
સૂર્ય સન્નુષ રહી મોમાંથી અગ્નિ એકવા
લાગ્યા, ઉત્કાપાત થવા લાગ્યા, કંઠોર વાયુ
વાવા લાગ્યો, ૩૫ એકબીજા ઉપર કોથે બરાયેલા
ગ્રહો કાંતિહીન દેખાવા લાગ્યા, લય કર ગજના
કરતા મેઘમાંથી પ્રહસ્તના રથ ઉપર તથા તેના
સનિકો ઉપર રુધિર વરસવા માડ્યું અને
પ્રહસ્તના રથની ધબ ઉપર દક્ષિણાલિમુખે
બેઠેલા ગૃધ્રપક્ષી પોતાની આંચ વડે બ્રજ પાખોને
ખેતરવા લાગ્યો. વળી ઘણી વાર સંધ્યામમાં
જવાના અભ્યાસવાળો પ્રહસ્તનો સારથિ કે જે
અશ્વવિદ્યાનો શિક્ષક તથા સૂતબલિતમાં જન્મેલો
હતો, તેના હાથમાંથી પણ આયુક પડી ગઈ,
તેમ જ યુદ્ધ કરવા નીકળતી વેળા સેનાપતિ
તથા સનિકોની દેહીપ્યમાન કાંતિ હતી, તે એક

ક્ષણ વારમાં નદ થઈ ગઈ તથા સરળી ભૂમિમાં ચાલતા અશ્વો પણ અખડાઈ પડવા લાગ્યા. છતાં એ સર્વ અપ્રયુક્તોને નહિ ગણકારતાં પ્રખ્યાત પરાક્રમવાળો પ્રહસ્ત વાનરો તરફ ચાલ્યો. મોટી સેના સહિત પ્રહસ્તને આવતો જોઈ વાનરસાન્ય પણ સંજ્ઞ થઈ ઊભું રહ્યું.^{૩૧-૪૦}

એ વેળા યુદ્ધ માટે પૃથ્વીમાંથી વૃક્ષોને ખેંચી કાઢતા તથા શિલાઓને ઉખેડતા વાનરોને મોટો કોલાહલ થતો હતો.^{૪૧} એક તરફથી ગર્જતા રાક્ષસો અને બીજી તરફથી ગર્જતા વાનરો પૂરેપૂરા યુદ્ધના ઉત્સાહમાં આવી ગયા હતા.^{૪૨} એ સમયે વેગમાં આવેલા તથા જોક-બીજાનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી પરસ્પર મોટા સાદે બોલાવતા વાનરો અને રાક્ષસોને મોટો કોલાહલ થઈ રહ્યો.^{૪૩}

પછી જેમ પતંગિયુ પોતાના જ વિનાશ માટે ઉતાવળે અગ્નિમાં જઈ પડે છે, તેમ હુમતિ પ્રહસ્ત રાક્ષસ પોતાના જ વિનાશ અર્થે બ્યૂહરચનામાં ગોઠવાયેલી વાનરસેનાની આગળ શીઘ્ર ગતિથી જઈ પહોંચ્યો.^{૪૪}

દાંત શ્રેવાણીક મહાકુનિમણીત આદ્યાઅ શ્રેયમાયજના
યુદ્ધકાંડા પદમો સગ સખસ

સર્ગ પદ મો

ભયાનક યુદ્ધ-સેનાપતિ નીલગું

પરાક્રમ-પ્રહસ્તનો વધ

તપઃ પ્રવૃત્તિર્ નિર્વાર્તિ દુષ્ટવા રજટુતોદયમ્ ।

કવાલ્ સત્સેનં રામો વિમોખમર્મન્દમ્ ॥ ૧ ॥

પ્રહસ્તને યુદ્ધ માટે સંજ્ઞ થઈ આવતો જોઈ શત્રુઓનું હમન કરનારા રામચંદ્ર જરા સ્થિત-પૂર્વક વિલીપણને પૂછ્યું:^૧ ‘હે મહાબાહુ ! મોટી કાયાવાળો તથા અત્યંત વેગવાળો આ રાક્ષસ મોટી સેના લઈને આવે છે તે કોણ છે અને તેનાં શીર્ષ, બળ તથા પરાક્રમ કેવાં છે ?’

રહુવીરનું વચન સાંભળી વિલીપણે કહ્યું:^{૨,૩}
‘હે રાઘવ ! એ રાવણનો ‘પ્રહસ્ત’ નામનો

મુખ્ય સેનાપતિ છે અને તે હાલમાં રાવણની બધી સેનામાંથી ત્રીજા ભાગનું સાન્ય લઈને સુદ્ધ ચડ્યો છે. એ રાક્ષસ પ્રખ્યાત પરાક્રમ-વાળો, વીર્યવાન અને અસ્ત્રવિદ્યા બહુનારો છે.’^૪

પછી રાક્ષસોથી વીંટાયેલા, ભયંકર પરાક્રમવાળા અને ગર્જના કરતા પ્રહસ્તને આવતો જોઈ બળવાન વાનરોની મોટી સેના તેની સામે ઉપરાઉપરી ગર્જનાઓ કરવા લાગી.^{૫,૬} એ વેળા વિજયની ઇચ્છાથી વાનરોની ઉપર ધસી આવતા રાક્ષસોના હાથમાં તલવાર, શક્તિ, ક્ષપ્ત, ત્રિશુળ, ખાણ, મુસલ, ગદા, પદ્મ, પ્રાસ, તરેહ-તરેહની ફરસીઓ અને વિચિત્ર પ્રકારનાં ધનુષ્ય વગેરે ચક્રચાક્રિત આયુધો શોભી રહ્યાં હતાં.^{૭,૮} વાનરો પણ રાક્ષસસેનાને આવવી જોઈ યુદ્ધ કરવા માટે પ્રકુલિત વૃક્ષો, પર્વતશિખરો તથા મોટી મોટી શિલાઓ ગ્રહણ કરી સંજ્ઞ થયા.^૯

જેતજેતામાં બન્ન સેનાઓ એકઠી થઈ અને ઠાકણ સંગ્રામ મંડાવો ને અસંખ્ય બાણો તથા શિલાઓની વૃષ્ટિ થવા લાગી. એ સંગ્રામમાં રાક્ષસો અનેક વાનરોને તથા વાનરો ઘણા રાક્ષસોને હણવા લાગ્યા.^{૧૦,૧૧} રાક્ષસોએ કેટલાક વાનરોને ત્રિશુળથી વીંધી નાખ્યા, કેટલાકને ચક્ર વડે કાપી નાખ્યા, કેટલાકને પદ્મથી હણ્યા અને કેટલાકને ફરસીથી છેલા.^{૧૨} વળી રાક્ષસોનાં સચોટ બાણો વાગવાથી કેટલાક વાનરો હૃદય ચિરાઈ જવાને લીધે મૃચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડતા હતા.^{૧૩} તેમ જ શૂરવીર રાક્ષસોની તલવારોથી કપાઈને બે ભાગ થયેલા કેટલાક વાનરો પૃથ્વી ઉપર તરફડતા હતા અને પડખાં ચિરાઈ જવાથી કેટલાક વાનરો ચીસો પાડતા હતા.

આરે અત્યંત ક્રોધ પામેલા બીજા વાનરોએ વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરોના પ્રહારથી રાક્ષસોને ભોંયભેગ કરવા માંડ્યા.^{૧૪,૧૫} વળ સરળી કંઠાર લપડાકે તથા મુદિજોના પ્રહારથી તેમણે રાક્ષસોને એવા તો ઘાયલ કર્યા કે તેઓની આંખો ચડી ગઈ, દાંત પડી ગયા અને તેઓ

લોહી એકતા પૃથ્વી પર પડયા.^{૧૬} એ વેળા સિંહનાદ કરતા તથા આત્નાદ કરતા વાનરો અને રાક્ષસોનો મોટો કોલાહલ થઈ રહ્યો હતો.^{૧૭} વીરમાર્ગને અનુસરનારા અને આનંદિત મુખવાળા રાક્ષસો તથા વાનરો અત્યંત ક્રોધમાં આવીને નિર્ભયપણે યુદ્ધ કરતા હતા.^{૧૮}

હવે નરાતક, કુંભહનુ, મહાનાદ અને સમુન્નત એ ચારે પ્રહસ્તના મુખ્ય સચિવોએ વાનરોનો સંહાર કરવા માંડયા.^{૧૯} એ જોઈ ક્રોધ પામેલા ક્ષિવિહ વાનરોએ મોટા પર્વતશિખરથી એ ચાર પૈકી નરાતક રાક્ષસને માર્યો;^{૨૦} એટલામાં મૂર્ચ્છિત થઈ પડેલા હુમ્મણ વાનર ચેતનામાં આવ્યો અને તેણે સાવધ થઈ એક મોટા વૃક્ષ વડે સમુન્નત રાક્ષસને કચડી નાખ્યો. પછી અત્યંત ક્રોધાચ્છાન થયેલા તેજસ્વી જાંબવાને એક મોટી શિલા ઉપાડીને મહાનાદ રાક્ષસની છાતી ઉપર નાખી, જેથી તે પણ યમલોકમાં પહોંચી ગયો.^{૨૧-૨૨} પરાક્રમી તાર વાનરે એક મોટા વૃક્ષ વડે પરાક્રમી કુંભહનુને પ્રાચુર્યિત કર્યો.

વાનરોએ પોતાના ચારે સચિવોને અર્ધાં એ જોઈને ક્રોધમાં આવેલા પ્રહસ્તે રક્ષમાં બેઠાં બેઠાં અસંખ્ય બાણો મૂકી વાનરોનો ઘાણ વાળવા માંડયા. એ વેળા બંને સેનાઓમાં ક્ષુભિત થયેલા સમુદ્ર જેવો મોટો ઘોંઘાટ થવા લાગ્યો.^{૨૩-૨૪} એ યુદ્ધમાં ક્રોધ પામેલા પ્રહસ્ત રાક્ષસે અસંખ્ય બાણોની વૃષ્ટિ કરીને વાનરોને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકરાવી દીધા.^{૨૫} એ સમયે પર્વતો સરખા વાનરો તથા રાક્ષસોના શબ્દો આખો રણભૂમિ છવાઈ ગઈ.^{૨૬} અને રુધિરથી રંગાઈ જવાને લીધે તે ભૂમિ જાણે વેશ્યાખાસમાં પ્રકુલિત થયેલાં બાજરાના વૃક્ષોથી જ છવાઈ ગઈ હોય એવી ચોલવા લાગી.^{૨૭} રાક્ષસો તથા વાનરોએ રણભૂમિને નદીના જેવી બનાવી મૂકી. તે નદીને હણી પડેલા શર-વીરોના દેહરૂપી તટ હતા, ભાંગી ગયેલાં આયુધરૂપી વૃક્ષો તેમાં તણાતાં હતાં; રુધિર-

રૂપી અગાધ જળ તેમાં વહેતું હતું; તે યમ-લોકરૂપો સમુદ્ર પ્રત્યે જતી હતી; માંસ, મજ્જા વગેરેનો તેમાં કીચડ બનેલો હતો; આંતરડાં-રૂપો તેમાં શેવાળ હતી. તરફડાં ધડ અને મસ્તકરૂપો મત્સ્યો હતાં; હાથપગની આંગળીઓરૂપો ઘાસ તરતું હતું; ગૃધ્રપક્ષીઓરૂપી હંસો તથા કાગડાંરૂપો સારસો તેના ઉપર ભમતાં હતાં; તેમાં મેઢરૂપી કીણ વળેલું હતું અને ઘાયલ થયેલા સંનિકેની ચીસોરૂપો બળભળાટ સંભળાતો હતો; જેમ હંસો અને સારસોથી સેવાતી શરદ્ધતુની નદીને હસ્તીઓ તરી બન્ય, તેમ બીકણ પુરોયોથી પાર ન બિતરી શકાય એવી એ યુદ્ધરૂપો નદીને રાક્ષસો તથા વાનરો તરી ગયા. જેમ કમળરજથી સતા થયેલા જળવાળા સરોવરમાંથી નીકળીને હસ્તીઓ રક્તવર્ણી થઈ રહે છે, તેમ વાનરો અને રાક્ષસો યુદ્ધરૂપો સરોવરોમાંથી પસાર થઈને રુધિર વડે વ્યાપ્ત થવાને લીધે રક્તવર્ણી થઈ રહ્યા.^{૨૮-૩૩}

હવે સ્થમાં બેઠા બેઠા બાણવૃષ્ટિ કરી વાનરોને પીડતા પ્રહસ્તને જોઈ નીલ વાનર એકાએક તેની સામે દોડ્યા.^{૩૪} આકાશમાં જેમ મોટા વાદળ સામે પ્રચંડ વાયુ વાય, તેમ નીલ વાનરને ધસી આવતો જોઈ ધનુર્ધારીઓમાં થયેલ પ્રહસ્ત રાક્ષસે પણ સૂચના સરખો ઝળહળતો પોતાનો સ્થ તેની સામે દોડાવ્યો અને પોતાનું મોટું ધનુષ્ય એચીને નીલ વાનરની ઉપર એકી વખતે અનેક બાણો મૂક્યાં. પ્રહસ્તનાં એ બાણો નીલને વીંધીને રોપમાં આવેલા સપોની પેટ ઉતાવળે પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં અને અગ્નિ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો પોતાને વાગવા છતાં તેની પીડાને નહિ ગણકારતાં મહાબળવાન નીલ વાનરે એક મોટું વૃક્ષ ઉપાડીને પ્રહસ્તની ઉપર ઝાપટ્યું.^{૩૫-૩૬} વૃક્ષોના પ્રહાર થવાથી અત્યંત ક્રોધાચ્છાન થયેલા પ્રહસ્તે મોટી ગબ્બા કરીને નીલ વાનર ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા માંડી.^{૩૭} દુરાત્મા પ્રહસ્ત રાક્ષસે નૃકેલાં

ખાણેનું જ્યારે પોતાનાથી નિવારણ ન થઈ શક્યું, ત્યારે જેમ આખેલા ચરદત્તમાં એકાએક વરસતા મેઘને આંખો મીંચી સહન કરે, તેમ નીલ વાનરે પ્રહસ્તનાં તીલણ ખાણેને આંખો મીંચી સહન કરવા માંડ્યાં.^{૪૧,૪૨} આમ ઘણી વાર સુધી ખાણુદિને સહન કર્યા પછી મહા બળવાન નીલને અત્યંત ક્રોધ સડવો; એટલે તુરત જ તેણે એક મોટું સાલવૃક્ષ ઉપાડી દુરાત્મા પ્રહસ્તના અંધોને રામચરણ પહોંચાડ્યા અને પછી તેનું ધનુષ્ય લાંગી મોટો સિંહનાદ કર્યો.^{૪૩,૪૪} નીલે ધનુષ્ય લાંગી નાખ્યું ત્યારે પ્રહસ્ત રાક્ષસ ભયંકર મુશળ ઝડવું કરીને રથમાંથી ઊતરી પડ્યો અને પૃથ્વી પર જીભો રહીને જ નીલ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^{૪૫}

આ વેળા નીલ અને પ્રહસ્ત, એ બન્ને સેનાપતિઓ પરસ્પર વેર બંધાવાથી વેગમાં આવી યુદ્ધ કરતા હતા; લોહીલુહાણ થયેલા હોવાથી ભણે મહંરતા બે હસ્તીઓ જ હોય એવા દેખાતા હતા; પોતાની તીલણ દાઢા વડે એકબીજાને બચકાં ભરતા હતા; તેઓ પરાક્રમ તથા યોદ્ધામાં સિંહ અને આદ્વૈલ સરખા હતા; યુદ્ધમાંથી કદી ખજા પાછી પાની ન કરે એવા હતા; તેઓએ અનેક વાર વિજય મેળવેલા હતા અને જાણે વૃનાસુર અને ઈંદ્રના જેવે યશ મેળવવા ઇચ્છતા હોય એમ યુદ્ધ કરતા હતા.^{૪૬-૪૮} પછી અતિ સાવધ થઈને પ્રહસ્તે નીલ વાનરના લલાટમાં મુશળને પ્રહાર કર્યો, જેથી તેના લલાટમાંથી બળબળાટ રુધિર વહેવા લાગ્યું.^{૪૯} ત્યારે લોહીલુહાણ થયેલા નીલે એક મોટું વૃક્ષ ઝડવું કરીને ક્રોધપૂર્વક પ્રહસ્તની છાતીમાં આપડ્યું;^{૫૦} પરંતુ તે પ્રહારને નહિ ગણકારતા પ્રહસ્ત રાક્ષસ મુશળ ઉગામીને નીલ ઉપર જ ધસ્યો. પ્રહસ્તને ઉતાવળે પોતાની ઉપર આવતા એઈને મહાવેગવાળા નીલ વાનરે મોટી શિલા ઉપાડી અને મુશળથી લડવા ઇચ્છતા પ્રહસ્તના મસ્તક ઉપર નાખી. એ શિલાને પ્રહાર થતાં જ પ્રહસ્ત

રાક્ષસના મસ્તકના હબરેા દુકડા થઈ ગયા. જેનાં પ્રાણ, સત્ત્વ અને શ્રી ઊડી ગયાં હતાં, એવા પ્રહસ્ત નિશ્વેદ થઈને કપાયેલા વૃક્ષની પેઠે પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૫૧-૫૨} જેમ પર્વતમાંથી બળ સવે છે, તેમ પ્રહસ્તના શરીરમાંથી તથા લાંગેલા માથામાંથી રુધિર સ્રવવા લાગ્યું.

સેનાપતિ પ્રહસ્ત મરાયો એટલે હર્ષરહિત થયેલું રાક્ષસેનું બાકીનું સંન્ય લંકા ભણી દોડી ગયું.^{૫૩,૫૪} જેમ સેતુ તુટી જવાથી બળ થોમેર શ્રેવાઈ જાય છે, તેમ સેનાપતિ પ્રહસ્તનેા વધ થવાથી રાક્ષસો બ્યાં ત્યાં નાસી ગયા.^{૫૫} સેનાધ્યક્ષના મરણથી નિરુત્સાહ થયેલા રાક્ષસો રાવણ પાસે જઈ સૂપસાપ જોખા રહ્યા. તેઓ મહાબ યોદ્ધાસાગરમાં ડૂબેલા હોવાથી બેભાન સરખા બની ગયા હતા.^{૫૬}

આ તરફ સંજામમાં વિજય પામેલા મહાબળવાન નીલ વાનર હર્ષભર રામ-લક્ષ્મણને મળ્યો, અને તેનું ઉત્તમ કાર્ય જેઈ રામ-લક્ષ્મણાદિ સર્વે તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.^{૫૭}

ઈત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિમણિ આદિત્યવા શ્રીરામાયણના યુદ્ધકથા પદ એ સર્વે સમાપ્ત

સર્ગ પદ્મો

રણભૂમિ પર રાવણનું પ્રયત્ન પરાક્રમ-સુગ્રીવાદિય બાયલ થયું-સમખાણથી નાસી રાવણનું લંકામાં પાછું જતું

તસ્મિન્નહતે રાક્ષસત્ત્વપાલે ક્લયક્ષમાનામુત્તમેણ યુદ્ધા બોમાયુર્ધ સાગરવેગતુલ્યં વિદુકૃત્વે રાક્ષસત્ત્વ-સન્ન્યમ્ ॥ ૧ ॥

સંજામમાં કપિશ્રેષ્ઠ નીલ વાનરે રાક્ષસ-સેનાના અધિપતિ પ્રહસ્તને માર્યો; એટલે ભયંકર આસુધોવાળું અને સમુદ્રના જેવું મોટું રાક્ષસેનું સેન્ય નાસી ગયું.^૧ રાક્ષસોએ લંકામાં જઈ રાવણને કહ્યું: ‘અગ્નિના પુત્ર નીલ વાનરે આપણા સેનાપતિ પ્રહસ્તને માર્યો.’ રાક્ષસેના મુખથી એવા માઠા સંગાચાર સાંભળતાં જ રાવણ અત્યંત ક્રોધાવમાન થયો.^૨ પ્રહસ્તનું મરણ સાંભળી ચોકાવિષ થયેલા રાવણે

ધ્રુવ જેમ દેવોને કહે તેમ પોતાની સલામાં બેઠેલા મુખ્ય રાક્ષસોને કહ્યું : ‘હે રાક્ષસો ! ઇંદ્રના ગર્વને પણ ઉતારે એવા મારા સેનાપતિ પ્રહસ્તનો તેના અત્યુચરે તથા હસ્તીઓ વગેરે વાહનો સહિત જેમણે નાથ કર્યો તેવા શત્રુની હવે ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. હવે બીજે કાંઈ પણ વિચાર નહિ કરતાં શત્રુનો વિનાશ કરવા માટે હું ભતે જ સંક્રામમાં જઈ અને પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ જેમ વનને બાળી નાખે, તેમ હું મારા બાણસમૂહ વડે સઘળા વાનરોને તથા રામ-લક્ષ્મણને બાળી ભસ્મ કરીશ. ^{૧૩-૧}

એ પ્રમાણે રાક્ષસોને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવી દેવરાજ ઇંદ્રનો શત્રુ રાવણ અગ્નિ સમાન ઝળહળતી ક્રાંતિવાળા અને ઉત્તમ અશ્વો બેઠેલા પ્રકાશમાન રથમાં બેઠો.^૨ એ વેળા શંખ, ભેરી તથા પણવના નાદ થવા લાગ્યા; રાક્ષસો પોતાનું શૌર્ય દર્શાવવા સારું સિંહનાદ કરી ખભા ધાબડવા લાગ્યા અને કેટલાક રાક્ષસો સ્તુતિવચનો બોલી રાવણને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા. આમ ભારે ઠાઠમાઠપૂર્વક રાક્ષસ-રાજ રાવણ યુદ્ધ ચર્યા.^૩ પર્વત સરખા પ્રૌઢ દેહવાળા, મેઘ સમાન શ્યામ વર્ણવાળા અને અગ્નિ જેવાં ઝગમગતાં નેત્રવાળા માંસાહારી રાક્ષસોથી વીંટાયેલો રાક્ષસાધિપતિ રાવણ જૂતગણેથી વીંટાયેલા રુદ્ર જેવો જણાતો હતો.^૪ મહાતેજસ્વી રાવણે લંકાની બહાર નીકળી બેસ્યો તો મોટા સાગરની પેઠે ગર્જના કરતું તથા વૃક્ષો અને પર્વતો ઉગામી સ્ખલ્ય થઈ બેસેલું ભયંકર વાનરસન્ય દીકું.^૫

રાવણની પ્રચંડ સેનાને આવતી બેઈ અત્યંત ક્રાંતિવાળા, વાનરરૂપથી વીંટાયેલા તથા મોટી બુલબુલવાળા, રામચંદ્ર શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રદ્ધા વિભોવણને પૂછ્યું :^૬ ‘હે વિભોવણ ! અનેક પ્રકારના ધ્વજો તથા છત્રોથી આરંભાદિત થયેલું, પ્રાસ, તલવાર, ત્રિશૂળ અને તોમર વગેરે આયુધોથી ચળકતું, ઇંદ્રના ઐરાવત સરખા

હસ્તીઓથી ભરેલું તથા શૂરવીરોની ગર્જનાથી ગાજતું આ અશુભ્ય એવું કોનું સન્ય આવે છે ?^૭

રામચંદ્રનો પ્રથમ સાંભળી ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળો વિભોવણ મહાબળવાન રાક્ષસોની મોટી સેના સામે બેઈ તેમને કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાજપુત્ર ! બુઝો, ઉદય પામતા સૂર્ય જેવા રાતા મુખવાળો અને પોતાના દેહના ભારથી હસ્તીના મસ્તકને કંપાવતો પેલો જે હસ્તી ઉપર બેસીને આ તરફ આવે છે તે ‘અકંપન’^૮ નામનો રાક્ષસ છે.^૯ ૧૩-૧૪ વળી બેના ઉપર સિંહના ચિહ્નવાળી ધનુરૂંચી રહી છે, એવા રથમાં બેસી ઇંદ્રધનુપતા જેવા ધનુષ્યને કંપાવતો તથા હાથીની પેઠે બહાર નીકળેલા હાંતોવાળો રાક્ષસ બોવામાં આવે છે, તે બ્રહ્મદેવના વરદાનથી શ્રદ્ધા થયેલો ઇંદ્રજિત છે.^{૧૦} હે રામ ! યુગ્મ્ય ધારીને રથમાં બેઠેલો પેલો જે શૂરવીર રાક્ષસ શરીરે વિધ્યાચળ, અસ્તાચળ તેમ જ મહેન્દ્રાચળના જેવો પ્રૌઢ દેખાય છે અને જે ધનુષ્યનો ટંકારવ કરી રહ્યો છે, તે ‘અર્તિકાય’ નામનો રાક્ષસ છે.^{૧૧} ઉદય પામેલાં સૂર્ય સરખાં લાલ નેત્રવાળો પેલો જે વીર રાક્ષસ બાંધેલી ઘંટાઓથી ચપ્પડાયમાન થયેલા કૂર હસ્તી ઉપર બેસી ગર્જના કરી રહ્યો છે, તે મહાત્મા મહોદર છે.^{૧૨} હે રઘુવીર ! સંધ્યા સમયના વાદળ સરખા પ્રકાશવાળો અને સુવર્ણના સાજવાળા અશ્વ ઉપર બેઠેલો પેલો જે ઝગઝગતું પ્રાસ હાથમાં લઈ વજ્રની પેઠે સડસડાટ ચાલ્યો આવે છે, તે ‘પિશાચ’ નામનો રાક્ષસ છે.^{૧૩} વળી જે વજ્રના વેગને પણ કોરે મૂકે એવા વેગવાળું તીવ્ર ત્રિશૂળ હાથમાં ગ્રહણ કરી પેલો જે રાક્ષસ ચંદ્ર સરખા ધવલ પોઠિયા ઉપર બેસીને આવે છે, તે યશસ્વી ‘ત્રિશિરા’^{૧૪} નામનો રાક્ષસ છે. વળી મેઘ જેવા વર્ણવાળો, સ્ફૂળ અને

+ આ બીજે અકંપન સમજ્યો.

x આ ત્રિશિરા તે રામના હાથથી દડકારણ્યમાં હણાયેલો ત્રિશિરા નહિ, પરંતુ બીજે અમજ્યો.

વિશાળ છાતીવાળો કવચ પહેરેલો તથા ધનમાં નાગના ચિહ્નવાળો જે રાક્ષસ પોતાના ધનુષને ખેંચતો તથા ટંકારવ કરતો આવે છે, તેનું નામ 'કુલ' છે. વળી સુવર્ણ અને હીરાઓ જડેલી મૂઠવાળું, ચક્રચક્રતું તથા જેમાથી ધુમાડો નીકળે છે એવું મોહું' પરિઘ ગ્રહણ કરીને પેલે જે રાક્ષસ આવે છે, તે રાક્ષસોની સેનામાં શ્રદ્ધ અને આશ્ચર્યકારક પરાક્રમવાળો 'નિકુલ' નામનો રાક્ષસ છે.^{૧૯-૨૧} હે રઘુવંશવર્ધન! પેલો જે રાક્ષસ ધનુષ્ય-ખાણ તથા તરવાર વગેરે આયુધોથી ભરેલા, પતાકાવાળા અને અગ્નિ સમાન પ્રકાશવાળા રથમાં બેસીને ઉતાવળે આવે છે તે 'નરાતક' નામનો રાક્ષસ છે. એ રાક્ષસ પોતાને જ્યારે કોઈ લડવૈયો મળતો નથી, ત્યારે પોતાની ભુલ્યોની ખરબચડાવાવા મોટા મોટા પર્વતશખરોની સાથે યુદ્ધ કરે છે.^{૨૨} વળી હે રઘુવીર! તરેહતરેહના ભય કર રૂપવાળા વ્યાઘ્ર, ક્રીટ, હસ્તી, મૃગ તથા અશ્વ સરખા મુખવાળા અને મદથી ઘેરાયેલા નેત્રવાળા રાક્ષસોથી વીંટાયેલા પેલા જે રાક્ષસ ભૂતગણોથી વીંટાયેલા રુદ્ર જેવા દેખાય છે, તે દેવોના ગર્વને પણ ઉતારનારો રાક્ષસોનો રાજા રાવણ છે, જેન નન્તક ઉપર ચક્ર સરખું પ્રવેત અને ઝીલી સળીઓવાળું શ્રદ્ધ છત્ર ચોભો રહ્યું છે.^{૨૩, ૨૪} પર્વતશ્રદ્ધ હિમાલય સરખી પ્રૌઢ કાયાવાળો અને ધ્રુવ તથા યમના ગર્વને હલુનારો એ રાવણ કિરીટ તથા કુડળ ધારણ કરેલા હોવાથી સાક્ષાત સૂર્ય સરખો પ્રકાશે છે.^{૨૫}

રામચક્ર કહ્યું - 'અહો, રાક્ષસોનો રાજા રાવણ તો અત્યંત દેહીપ્રમાન ક્રાંતિવાળો છે!^{૨૬} જેમ કિરણોને લીધે સૂર્યની સામે ભેઈ ચક્રાત નથી, તેમ આ રાવણ સામે ભેઈ ચક્રાય એમ નથી અહો! રાવણની આસપાસ અળકતા તેજસ્વી કિરણોને લીધે હું તેનું રૂપ ભેઈ ચક્રતો નથી.^{૨૭} અહો, આ રાક્ષસરાજ રાવણના જેવું શરીર તો દેવ, દાનવ અને પ્રધર્વોનું પણ

ભાગ્યે જ હશે.^{૨૮} વળી મહાત્મા રાવણના સપળા સૈનિકો પણ પર્વત સરખા દેહવાળા, અળકતાં આયુધ ધારણ કરનારા અને દંઢ પર્વતના પણ ચૂરા કરી નાખે એવા છે.^{૨૯} પ્રકાશિત દેહવાળા અને ગિહામણ રૂપવાળા રાક્ષસોથી વીંટાયેલા આ રાવણ દેહીપ્રમાન શરીરવાળા કૂર ભૂતગણોથી વીંટાયેલા યમરાજ સરખો ચોલે છે.^{૩૦} અહો, ઘણું સારું થયું કે આજે આ પાપી મારી દિપ્તિએ પડ્યો. હું આજે આ દુષ્ટને હણીને સીતાનું હંરણ થવાથી બચાવેલા મારા શોકને શાંત કરીશ.^{૩૧} એટલું જોવી ભાષામાથી ઉત્તમ ખાણ કાઢી તથા ધનુષ્ય સજ્જ કરીને લક્ષમણ સહિત શ્રીમાન રઘુવીર યુદ્ધની વાટ ભેતા બિભા રહ્યા.^{૩૨}

આ તરફ રાક્ષસરાજ રાવણ પોતાના સૈનિકોને કહ્યું 'હે શરવીર રાક્ષસો! તમારા-માના કેટલાક યોદ્ધાઓ લકાના ચારે દર વાલ્મીકી રાજમહેલ આગળ તથા રાજમોર્ગોની યોદ્ધાઓના નિર્ણયપણે સજ્જ થઈ બિભા રહો,^{૩૩} કારણ કે જો તમને બધા રાક્ષસોને સાથે લઈ હું આવ્યો છું, એવું વાનરોના બહુવામાં આવશે, તો તેઓ સામઠા મળી એકીવજતે સૂની પડેલી લકામાં પેસી જશે અને આખી નગરીને સ્વાધીન કરી લેશે.^{૩૪} એમ કહી રાવણ કેટલાક યોદ્ધાઓને નનરરક્ષા માટે ચોંભ્યા. પછી મગરમગ્ધ જેમ સમુદ્રને હડોળી નાખે, તેમ રાવણ અનેક ખાણો મૂકી વાનરસેનાને પીડિત કરવા લાગ્યો.^{૩૫} રાક્ષસોના રાજા રાવણને ધનુષ્ય ખાણ સહિત એકાએક આવેલી ભેઈ વાનરોનો રાજા સુગ્રીવ મોહ પર્વતશિખર ઉપાડીને તેની સામે દોડ્યા.^{૩૬} અને ઘણા વૃક્ષોવાળું એ શિખર રાવણ પર નાખ્યું. પોતાની ઉપર પર્વતશિખર પડતું ભેઈ ને રાવણ તરત જ નુવર્ણના પૂ ખવાળા ખાણો મૂકી એને ભાગી નાખ્યું.^{૩૭} મોટા મોટા વૃક્ષોથી ભરેલું પર્વતશિખર છિન્નભિન્ન થઈ ને પૃથ્વી પડ્યું, એટલે અત્યંત ક્રોધાવમાન થયેલા રાવણ સુગ્રીવનો વધ કરવા માટે મોટા સર્પ

જેવું ઝેરી તથા અંતકના સરખું ગ્રાણુ હરણ કરનારું એક તીવ્ર બાણુ સાંધ્યુ અને પછી ધંદના વજ્ર જેવું કઠોર, વાયુ સરખા વેગવાળું અને ભડભડાટ સળગતા અગ્નિ જેવું પ્રકાશિત એ બાણુ સુગ્રીવ ઉપર છાડ્યું.^{૩૮} કાર્તિકેય-સ્વામીએ મૂકેલી ઉચ્ચ શક્તિ જેમ કૌંચ પર્વતને ભેદી નાખે, તેમ રાવણના હાથથી છૂટેલા એ તીવ્ર બાણે સુગ્રીવને વીંધી નાખ્યો.^{૩૯, ૪૦} બાણ વાગવાથી જેનું ચિત્ત ભ્રમિત થઈ ગયું હતું, એવો સુગ્રીવ એ વેળા કારમી ચીસ નાખીને પૃથ્વી પર પડ્યો, ત્યારે રાક્ષસો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા.^{૪૧}

વાનરરાજ સુગ્રીવને ધાયલ થયેલો જોઈ ગવાલ, ગવય, મુપેણ, જ્યોતિર્મુખ, ઋષભ અને નલ વગેરે મોટા મોટા વાનરો પર્વતનાં શિખર ઉપાડી રાવણ ઉપર ધસ્યા.^{૪૨} ત્યારે રાક્ષસોના રાજ રાવણે સેંકડો તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી વાનરોના પ્રહારોને નિષ્ફળ કર્યાં. તેણે મુવણું પૂંખવાળાં અસંખ્ય બાણો મૂકી એ સર્વ વાનરોને પણ વીંધી નાખ્યા, જેથી તેઓ મૃદિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૪૩} વળી રાવણે બાણોની વૃદ્ધિ કરીને વાનરોની આખી સેનાને છાઈ નાખી. એ વેળા ભયંકર કાયાવાળા કેટલાકે વાનરો બાણથી વીંધાઈ ચીસો નાખતા પૃથ્વી પર પડ્યા. પછી રાવણના ભયથી પીડિત થયેલા વાનરો રામચંદ્રને શરણે ગયા.^{૪૪} પોતાની સેનાના પોકાર સાલળીને ધનુર્ધારી રઘુવીર ઉત્તમ ધનુષ્ય લઈને ઉતાવળે રાવણની સાથે યુદ્ધ કરવા ચાલ્યા. એ વેળા મહારામા લક્ષ્મણે તેમની પાસે આવી હાથ ભેડી અર્થયુક્ત વચન કહ્યું :^{૪૫} ‘હે આર્ય ! જોકે આપ એકલા જ આ હંરાતમા રાવણનો વધ કરવા સમર્થ છે; પરંતુ એ નીચની સાથે હું યુદ્ધ કરવા ઇચ્છું છું. હું એનો નાશ કરીશ. હે પ્રભુ ! આપ મને તેની સામે જવાની આજ્ઞા આપો.’

લક્ષ્મણનું વચન સાંભળી સત્ય પરાક્રમ-વાળા પદાતેજસ્વી રામચંદ્રે તેને કહ્યું : ‘હે

લક્ષ્મણ ! ભલે, તારી ઇચ્છા છે તો તું સુખથી યુદ્ધ કરવા બે; ^{૪૬, ૪૭} પરંતુ જો, એ મહાસમર્થ રાવણ સંગ્રામમાં અદ્ભુત પરાક્રમવાળો છે અને તેના ક્રોધની સામે આપું ત્રિલોક્ય પણ ટકી શકે એમ નથી.^{૪૮} માટે હે ભાઈ ! યુદ્ધ કરતી વેળા તું તેનાં છિદ્રો શોધતો રહેજે અને તારાં પોતાનાં છિદ્રો એ દુહને દષ્ટિગોચર થવા દર્શન નહિ. હે લક્ષ્મણ ! ચોમેર નબર રાખીને તું ધનુષ્ય વડે પોતાની બતાનું રક્ષણ કરજે.^{૪૯}

જ્યેષ્ઠ બંધુની શિખામણ સ્વીકારીને તથા તેમને પ્રેમથી ભેટીને અને પ્રજ્ઞામ કરીને મુમિત્રાનંદન લક્ષ્મણ યુદ્ધ કરવા ચાલ્યા. એ વેળા હાથીની સૂંઢ સરખી ભુલબોધી ભયંકર અને દેદીપ્યમાન ધનુષ્ય ખેંચીને બાણવૃદ્ધિ કરી ધાયલ થઈ પડેલા વાનરોના દેહને છાઈ નાખતો રાવણ લક્ષ્મણના ભેવામાં આવ્યો.^{૫૦, ૫૧}

એ સમયે વાનરોનો નાશ થતો જોઈને મહાતેજસ્વી પવનપુત્ર હનુમાન પણ બાણ-બળનું નિવારણ કરતો રાવણની સામે દોડ્યો. ભુદ્રિમાન હનુમાને રાવણના રથની પાસે જઈ પોતાનો જમણો હાથ ઉગામી રાવણને ત્રાસ પમાડતા કહ્યું :^{૫૨, ૫૩} ‘હે પાપાત્મા રાવણ ! ‘દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ તથા સર્પથી હું મરાઈ નહિ’ એવું તે પ્રહ્લદેવની પાસેથી વરદાન મેળવ્યું છે; પરંતુ આ નીચ ! તું યાદ રાખ કે હવે વાનરોના હાથે તારું આવી બન્યું છે; કેમ કે ‘મનુષ્ય કિંવા વાનરો-થી હું મરું નહિ’ એવું તે વરદાનમાં કહ્યું નથી.^{૫૪} જો, મેં આ પાંચ આંગળીઓડપી શાખાવાળો મારો જમણો હાથ ઉગાર્યો છે, તે આજે ઘણા કાળથી સુખે રહેલા તારા જીવાતમાને દેહથી ભુદો પાડશે.^{૫૫}

હનુમાનનાં વચન સાંભળી ભયંકર પરાક્રમવાળા રાવણનાં નેત્ર કંપને લીધે લાલચોળ થઈ ગયાં. તેણે ગંભીર સ્વરથી કહ્યું :^{૫૬} ‘અલ્યા, વનચર ! તું પહેલવહેલો મને પ્રહાર

કરીને અવિચળ કીર્તિ પ્રાપ્ત કર. તારું પરાક્રમ
જેવા પછી જ હું તારો નાશ કરીશ.’

ત્યારે હનુમાને હસીને કહ્યું ‘ઓ અભિ-
માની નિશાચર ! મેં પૂરે તારા અક્ષુકમારને
માર્યો છે તે સભારીએ અને મારા પરાક્રમની
ખાતરી કર.’ એ સાબળતા રાક્ષસરાજ રાવણે
હનુમાનની છાતીમા એક ઢાત મારી એ પ્રહાર
થવાથી હનુમાન વારવાર કપી ભયો ૧૭-૫૯
એ સમયે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો હનુમાન યોદ્ધા
વાર સ્થિરતા પકડી બેઠો રહ્યો અને પછી
ક્રોધ કરી દેવોના શત્રુ રાવણને એ લપડાક
મેચી કાઢી. ૧૦ મહાબલી હનુમાનની લપડાક
વાગતા જ જેમ ભૂકપ થવાથી પર્વત કપી
બેઠો, તેમ રાવણ કપી ભયો ૧૧ હનુમાને
રાવણને મજબૂત ફટકો લગાવ્યો તે બેઠ
વાનરો, અપિંગ્મો, સિંહો, દેવો અને અસુરો
હર્ષનાદો કરવા લાગ્યા ૧૨

થોડીક વારમા સાવધાન થઈને રાવણે
હનુમાન પ્રત્યે ડહાં ‘શાખાશ છે, અલ્યા
વાનર ! તારા બળને ! તુ મારો શત્રુ હોવા
છતા પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે’ ૧૩

હનુમાને કહ્યું ‘હે રાવણ ! ધિક્કાર છે
મારા બળને કે હજી સુધી તુ મારી આગળ
જીવતો રહ્યો છે ! ૧૪ હે દુર્બુદ્ધિવાળા રાવણ !
તુ હવે વ્યથા પકવાદ મૂકી દે અને એક વાર
મારા પર પ્રહાર કર, એટલે મારા મુદિપ્રહારથી
હું તને યમદારમા પહોંચાડી દઈશ’ ૧૫

હનુમાનનું વચન સાંભળી રાવણના કોપનો
પાર રહ્યો નહિ, તેના નેત્રો લાલચોળ થઈ
ગયા અને તેણે જમણા હાથની દંદ મુદિ
વાળીને હનુમાનની છાતીમા પ્રહાર કર્યો. ૧૬
પોતાની વિશાળ છાતીમા પ્રહાર થતા જ
મહાબલી હનુમાન વારવાર કપાયમાન થઈને
વિહવળ થઈ ગયો. તેની એવી સ્થિતિ બેઠને
અતિરથી રાવણ પોતાના રથને સત્વર નીલ
વાનરની સામે દોડાવી ગયો, ૧૭-૧૮ અને શત્રુના
મર્ગસ્થળને બેદનારાં તથા સર્પ સરખા તીક્ષ્ણ

બાણો મૂકી તેને પીડિત કર્યો. રાવણના બાણ-
પ્રહારથી દુઃખી થયેલા કપિનેતાના અધિપતિ
નીલ વાનરે એક પર્વતશિખર બિચકીને રાવણ
પર ફેંક્યું, ૧૯-૨૦ એટલામા તેજસ્વી હનુમાન
સાવધ થયો અને રાવણની માથે યુદ્ધ કરવાની
ધ્વજથી તેણે ચોમર દિધે ફેરવી બેસ્યું, તો
રાવણને નીલ વાનરની સાથે લડતો દીકો,
ત્યારે હનુમાને રાવણ બાવી કહ્યું ‘અલ્યા,
એ નિર્લજ્જ રાવણ ! મારી સાથે યુદ્ધ કરણ
પડતું મૂકીને આમ બીભળી સામે દોડી જણ
એ તને ઝાજતુ નથી.’

હનુમાનના વચન ઉપર લક્ષ્ય નહિ આપતાં
મહાતેજસ્વી રાવણે તીક્ષ્ણ અશ્ત્રીવાળા સાત
બાણો મૂકીને નીલ વાનરે નાખેલું પર્વતશિખર
તોડી પાડ્યું ૨૧-૨૩ પર્વતશિખર નિમ્નગ ગયું
બેઠને વાનરોનો સેનાપતિ મહાબળવાન નીલ
કેપાસિથી ભભૂકી ભયો ૨૪ અને તેણે પ્રકુલિત
થયેલા અશ્વકર્ણ, શાલ, આખા તથા તાર
વગેરે અનેક ભતના વૃક્ષો રાવણ ઉપર ફેંકવા
માડ્યા રાવણ તે સઘળા વૃક્ષોને કાપી નાખીને
નીલ વાનર ઉપર બાણોની અખડિત વૃદ્ધિ
કરી મૂકી મેઘમાથી વરસતી ધારાઓ સરખી
રાવણની બાણવૃદ્ધિથી બચારે નીલ વાનર કાચર
થયો, ત્યારે તે નાનું રૂપ ધારણ કરીને રાવણ
ની ધજા પર ચડી ગયો. ૨૫-૨૭ અગ્નિના
પુન નીલને પોતાની ધજા ઉપર બેઠેલો બેઠ
રાવણ કાંધથી લાલચોળ થઈ ગયો, ત્યારે
નીલ વાનર મોટા તારૂક કરવા લાગ્યો. ૨૮
એ વેળા નીલ વાનર ઘડીકમા રાવણની ધજા
ઉપર તો ઘડીકમા રાવણના ધનુષ્ય પર ને
ઘડીકમા વળી રાવણના ફિરીટ ઉપર ફૂલીને
બેસતો હતો એ બેઠે રામ-લક્ષ્મણ તથા
સુગ્રીવાદિ વાનરો અત્યંત વિસ્મય પામ્યા. ૨૯
નીલ વાનરની એવી ચપળતા બેઠને મહા-
તેજસ્વી રાવણ પણ વિસ્મિત થયો. પછી તેણે
પોતાના ધનુષ્ય ઉપર દેહીપ્રમાણ તથા ભયંકર
એણ આગેવાસ બાણ ચડાવ્યું. ૩૦ સ આગમાં

નીલ વાનરના પરાક્રમથી રાવણને ગભરાયેલો
 જોઈને સઘળા વાનરો હર્ષમાં આવી મોટી
 ક્રિક્રિયારીઓ કરવા લાગ્યા. ૮૧ એ સાંભળીને
 વિશેષ કાંધાયમાન થયેલા રાવણનું હૃદય ઘણું
 મૂંઝાઈ ગયું અને હવે શું કરવું તેની તેને
 સ્મૃતિ પડી નહિ. પછી આગ્નેયાશ્રયુક્ત પોતાનું
 ધનુષ્ય ખેંચીને તથા ધન ઉપર ખેઠેલા નીલ
 વાનર સામે જોઈને મહાતેજસ્વી રાવણે કહ્યું :
 ‘હે વાનર ! તું તારા માયાબળને આશ્રય
 કરીને ઘણી ચાલાકી દર્શાવે છે અને પૃથક્
 પૃથક્ રૂપ ધારણ કરે છે; પરંતુ હું તને ચેતાવું
 છું કે, તું શક્તિમાન હોય તો હવે તારા
 જીવિતનું રક્ષણ કરજે. અરે વાનર ! તું તારી
 જાતનું ગમે તેટલું જતન કરીશ, તોપણ મારા
 હાથમાંથી છૂટેલું આ આગ્નેયાશ્ર પ્રયોગવાળું
 બાણ આજે તારા જીવિતનો અંત આણશે.
 એટલું કહીને મહાબાહુ રાવણે નીલ વાનરને
 એ અમોઘ બાણ માયું. ૮૨-૮૭ રાવણનું બાણ
 છાતીમાં વાગતાં જ નીલ વાનર બળું બળું
 થતો એકદમ ઘૂંટણોસેર પૃથ્વી ઉપર ઢળી
 પડ્યો; પરંતુ પોતાના પિતા અગ્નિના પ્રભાવને
 લીધે તેમજ પોતાના તેજને લીધે તે પ્રાણ-
 મુક્ત થયો નહિ. નીલ વાનરને જોલાન પડેલો
 જોઈને ઉત્સાહયુક્ત થયેલો રાવણ મેઘ સમાન
 ગડગડાટ કરતા પોતાના રથને લક્ષમણની સામે
 દોડાવી ગયો. ૮૮-૯૦ આડે આવતા વાનરનું
 નિવારણ કરતો પ્રતાપી રાક્ષસેંદ્ર રાવણ ઉતા
 વળે લક્ષમણની સામે જઈ જોલો રહ્યો અને
 વારંવાર ધનુષ્યનો ટંકારવ કરવા લાગ્યો. ૯૧
 રાવણને પોતાનો સામે આવી વારંવાર ધનુષ્ય
 ખેંચતો જોઈને અત્યંત પરાક્રમી લક્ષમણે કહ્યું :
 ‘હે નિશાચરોના રાજા રાવણ ! હું તારી સાથે
 યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈને જોલો છું, એ તું નિશ્ચય-
 પૂર્વક બાણ. હવે તારે વાનરોની સાથે યુદ્ધ
 કરવું ઉચિત નથી. ૯૨

કાંધાયમાન થયેલા લક્ષમણનું શૌર્યપૂર્ણ
 વચન તથા ધનુષ્યનો ભયંકર ટંકારવ સાંભળી

રાવણરાય છેક તેમની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો :
 ‘હે રાવણ ! તું આજે મારી દૃષ્ટિએ પડ્યો એ
 બહુ સારું થયું છે. હે લક્ષમણ ! તારી ખુદ્ધિ
 વિપરીત થયેલી હોવાથી હવે તારો વિનાશકાળ
 સમીપ આવી પહોંચ્યો છે. હે હુબુદ્ધિ ! મારાં
 બાણોથી પીડાઈને તું હમણાં જ ચમલોક
 દેખીશ. ૯૩, ૯૪

બહાર નીકળેલી તીક્ષ્ણ દાદોવાળા રાવણનાં
 વચન સાંભળી ચક્રિચિત્ત પણ વિસ્મય ન પામતાં
 લક્ષમણે કહ્યું : ‘હે પાપીઓમાં શ્રદ્ધ રાજા ! તું
 આપવડાઈ શા માટે કરે છે ? પ્રભાવશાળી
 શૂરવીરો આમ તારી પેઠે કદી પણ લવરી કરતા
 નથી. હે રાક્ષસેંદ્ર ! તારાં પ્રતાપ, પરાક્રમ, બળ
 તથા વીર્ય ઇત્યાદિ બાણીને જ હું ધનુષ્ય-બાણ
 ચંદણ કરી તારી સામે જોલો છું; હવે મિથ્યા
 બકવાહ કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? ૯૫, ૯૬

લક્ષમણનાં વાક્ય સાંભળી ક્રોધ પામેલા
 રાવણે તેના ઉપર સાત બાણો મૂક્યાં; ત્યારે
 લક્ષમણે સુવર્ણપૂર્ણવાળાં અને તીક્ષ્ણ અણીવાળાં
 બાણો વડે રાવણનાં સાતે બાણ કાપી નાખ્યાં.
 કપાઈ ગયેલા સર્પોની પેઠે પોતાનાં બાણોના
 એકાએક ટુકડા થયેલા જોઈને લંકાધીશ રાવણ
 કાંધાયમાન થયો અને પુનઃ તીક્ષ્ણ બાણોની
 વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. એ જોઈ જરા પણ ફોભ
 નહિ પામતાં રામચંદ્રના નાના ભાઈ લક્ષમણે
 હુર, અર્ધચંદ્ર, કર્ણ તથા ભદ્ર વગેરે અનેક
 તરેહના બાણો મૂકીને રાવણનાં બાણોને છેદવા
 માડ્યા. ૯૭-૯૯ પોતાના સઘળા બાણસમૂહને
 નિષ્ફળ થતો જોઈને તથા લક્ષમણની ચાલાકી
 જોઈને દેવરાજ ઇંદ્રનો શત્રુ રાવણ અત્યંત
 વિસ્મિત થયો અને પુનઃ તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવવા
 લાગ્યો, ત્યારે ઇંદ્ર સરળા પરાક્રમવાળા મહાત્મા
 લક્ષમણ પણ રાવણનો વધ કરવા માટે તીક્ષ્ણ
 અણીવાળાં, અગ્નિ સરળાં પ્રદીપ્ત અને ભયંકર
 વેગવાળાં અનેક બાણો મૂકવા લાગ્યા. લક્ષમણનાં
 સઘળાં બાણો છેદી નાખીને રાક્ષસરાજ રાવણે
 કલાગ્નિના સરળા પ્રકાશવાળું અને પ્રહારેવે

આપેલું એક બાણ તેમના લલાટમાં માર્યું. રાવણનું બાણ વાગતાં જ શ્રીમાન લક્ષ્મણ અચેત થઈ ગયા અને તેમના હાથમાંથી ધનુષ્ય સરકી પડ્યું; પરંતુ ક્ષણવારમાં જ પુનઃ સચેત થઈને પોતાનું ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી તેમણે તીક્ષ્ણ બાણો વડે રાવણનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું. ૧૦૦-૧૦૩ અને પછી તેને ત્રણ બાણ માર્યાં. લક્ષ્મણનાં તીક્ષ્ણ બાણો વાગવાથી રાવણરાય તરત જ મૂર્ચિત થઈ પડ્યા અને મહાકંઠે ઘણી વારે તેનામાં પુનઃ ચેતના આવી. ૧૦૪ પછી જેનું ધનુષ્ય કપાઈ ગયું હતું અને લક્ષ્મણના બાણપ્રહારથી જેનું શરીર મેઢ તથા રુધિર વડે ખરડાઈ ગયું હતું એવા રાક્ષસરાજ રાવણે લક્ષ્મણને હણવા માટે બ્રહ્મદેવે આપેલો ભયંકર શક્તિ ગ્રહણ કરી અને ધુમાડા સહિત અગ્નિ સરખા પ્રકાશવાળી તથા વાનરોને ત્રાસ ઉપલબ્ધનારી એ દેહીધ્માન શક્તિ લક્ષ્મણને મારી. રાવણે ફેંટેલી શક્તિને પોતાની ઉપર આવતી જોઈને લક્ષ્મણે પ્રતીક્ષા અગ્નિ સરખાં બાણો મારીને તેના કંઠકા કરી નાખ્યા; તોપણ તેનો આગલો એક ભાગ આવીને લક્ષ્મણની વિશાળ છાતીમાં વાગ્યો. શક્તિનો પ્રહાર થતાં જ અત્યંત શક્તિવાળા રઘુકુળશ્રદ્ધ લક્ષ્મણ મૂર્ચિત થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. તેમને વિદ્વળ દશામાં પડેલા જોઈને રાક્ષસ-સૈન્ય રાવણ ઉતાવળે આવી તેમને સમુદ્રમાં ફેંકી દેવા માટે પોતાની બંને ભુજાઓથી જીંચકાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પરંતુ જે પોતાની બે ભુજાઓથી હિમાલય, મંદર, મેરુ તેમ જ સર્વ દેવાસુર સહિત આખા ત્રેલોક્યને જીંચકવા સમર્થ હતો, તે રાવણ મહાત્મા લક્ષ્મણને જીંચકી શક્યો નહિ. ૧૦૫-૧૦૯

લક્ષ્મણની છાતીમાં બેઢે પ્રાણી શક્તિનો સચોટ પ્રહાર થયો, તોપણ તેણે અચિંત્ય તથા અપ્રમેય એવા વિષ્ણુના અંશ-ભાગરૂપે પોતાના આત્માનું ચિંતન કર્યું, જેથી તેને મોટી હાનિ થઈ નહિ; તેમ જ દેવનો શત્રુ રાવણ તેને પોતાની બે ભુજાઓથી જીંચકી શક્યો નહિ. ૧૧૦, ૧૧૧

ઉપર્યુક્ત પ્રકાર જોઈને કાધાયમાન થયેલા વાયુસુત હનુમાને દોટ મૂકી રાવણની પાસે જઈ તેની છાતીમાં વજ્ર સરખી પોતાની મુદિતો પ્રહાર કર્યો. ૧૧૨ હનુમાનનો મુદિપ્રહાર થતાં જ રાક્ષસરાજ રાવણ તરમર ખાઈને પૃથ્વી પર ગેસી ગયો અને પછી પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. એ વેળા તેનાં નાક, કાન તથા મોંમાંથી ઘણું રુધિર વહેવા લાગ્યું. પછી મહાકંઠે ત્યાંથી છીડીને રાવણ પોતાના રથમાં જઈ બસાયો; પરંતુ અત્યંત પીડાને લીધે તે ત્યાં મૂર્ચિત સરખી ગેભાન સ્થિતિમાં જ પડ્યો રહ્યો. એ પ્રમાણે સંગ્રામમાં રાવણને અચેત પડેલા જોઈને વાનરો, ઋષિઓ, દેવો તથા અસુરો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા. ૧૧૩-૧૧૫

પછી રાવણની શક્તિ વાગવાથી મૂર્ચિત થઈ પડેલા લક્ષ્મણને તેજસ્વી હનુમાને બે હાથે જીંચકીને રામચંદ્રની પાસે આપ્યા. લક્ષ્મણ પ્રત્યે હનુમાનની નિષ્કપટ સ્નેહભક્તિ હતી, તેથી જ શત્રુઓને પણ અકંપ્ય થઈ પડેલા લક્ષ્મણમાં લબુલ આગ્ય અને હનુમાન તેને જીંચકી શક્યો. હવે યુદ્ધમાં મૂંઝાં પામેલા લક્ષ્મણના દેહમાંથી રાવણે મારેલી શક્તિ નીકળી ગઈ અને તે પુનઃ રાવણના રથમાં આવીને પોતાના મૂળ સ્થાનમાં સ્થિત થઈ. ૧૧૬-૧૧૮ થોડી વાર પછી મહા-તેજસ્વી રાવણની મૂંઝાં વળી અને તેણે સાવધાન થઈને તીક્ષ્ણ બાણ તથા ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યાં. ૧૧૯ છાતીમાં લાગેલી શક્તિ નીકળી જવાથી મહાત્મા લક્ષ્મણની પીડા ઓછી થઈ અને તે અચિંત્ય તથા અપ્રમેય એવા વિષ્ણુ ભગવાનના અંશરૂપ પોતાના આત્માનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા.

લક્ષ્મણને સચેત થયેલા જોઈ રામચંદ્રને ધૈર્ય આપ્યું અને રાવણનાં બાણોથી વાનરસેનાનો મોટે ભાગે નાશ થતો જોઈને તેઓ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. એ વેળા હનુમાને તેમની આગળ આવી કહ્યું: હે રાઘવ! રથમાં બેઠેલા રાવણની સામે પગે ચાલોને બચ્ચો એ ઠીક નથી; માટે વિષ્ણુ ભગવાન જેમ ગરુડ પર આરૂઢ થઈને દત્તોને હણવા બંધ, તેમ તમે મારા

સ્કંધ ઉપર યેનીને રાવણને મારવા બોલો ' વાયુસુત હનુમાનનું વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્ર તેના સ્કંધ પર બેઠા અને દૂરથી જ રથમાં બેઠેલા રાવણની ઉપર કરી નજર કરી પછી જેમ ક્રોધાયમાન થયેલા વિષ્ણુ ભગવાન આયુધ ઉગામી બળીરાજ સામે બળ્ય, તેમ મહાતેજસ્વી રામચંદ્ર ઉતાવળે રાવણની પાસે જઈને પોતાના ધનુષ્યનો વજ્રપાત જેવો કઠોર ટકારવ કર્યો અને જલીર વાણીથી રાવણ પ્રતિ બોલ્યા 'હે રાક્ષસશ્રદ્ધ! બેસો રહે, મારું અપ્રિય કરીને હવે તું કયા જઈ જવો છો? હે રાવણ! તું કદાપિ વદ્ર યમ, સૂર્ય, બ્રહ્મા, અગ્નિ કે ગંધર્વો જેવા અલગ અલગ દેવો દિવાઓ પકી કયાય સતાર્થ પેચીત તોપણ હું તને આજે જીવતો ઝાડનારનથી હે નિગમ્યર! તે યુદ્ધ કરતા મારા માર્ધ લક્ષ્મણને ગણિત મારી, જેથી તે એકાએક ચેતનારહિત થયો, એ જોઈ તેનું વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને હું અત્યારે તારી સામે આવ્યો છું તું નિશ્ચય માન કે, આજે હું સનામમાં પુનઃ, પૌત્ર તથા રાક્ષસજાણું સહિત તારું મોત આણીશ હે રાવણ! તું વિચાર કરી જો, જેણે પૂર્વે જનમ્યાન વિષે શ્રદ્ધ આયુધો લઈને યુદ્ધ કરવા આવેલા અઙ્ગુલ રૂપવાળા ચૌદ હજાર રાક્ષસોનો સહાર કર્યો હતો તે જ હું પોતે (રામ) છું ૧૨૦-૧૩૦

રામચંદ્રના વચન સાંભળી તથા તેમને પોતાના સ્કંધ ઉપર લઈ બેઠેલા હનુમાનને જોઈને મહાભગવાન રાક્ષસરાજ રાવણને પૂર્વનું વેર સાંભરી આવ્યું, જેથી અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈને તેણે હનુમાનને પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવા પ્રદીપ્ત બાણો માર્યાં સવણે તીક્ષ્ણ બાણ મારી હનુમાનને ઘાયલ કર્યો, તોપણ હનુમાન સ્વભાવ સિદ્ધ તેજસપરાક્રમયુક્ત હોવાને લીધે જરા પણ ગુનાન પામ્યો નહિ, પરંતુ ઊલટું તેનું સૌર્ય વૃદ્ધિ પામ્યું ૧૩૧-૧૩૩ હનુમાનને રાવણના બાણોથી ઘાયલ થયેના જોઈને મહા

તેજસ્વી રામચંદ્રને અત્યંત ઝોધ ચડ્યા. ૧૩૪ પછી રાવણના રથની પાસે જઈ શ્રીમાન રામચંદ્રે તીક્ષ્ણ બાણો વડે ચક્ર, ધ્વજ, છત્ર, પતાકા, ત્રિશુળ, ખડગ વગેરે આયુધો તેમ જ અશ્વો તથા સારથિ સહિત રાવણના રથને ભાગી નાખ્યો ૧૩૫ ત્યાર પછી ઇંદ્ર જેમ મેરુ પર્વત પર વજ્રનો પ્રહાર કરે, તેમ રાવણની વિશાળ છાતીમાં વજ્ર અને વીંજળી સરખા ત્રીન બાણોનો પ્રહાર કર્યો ૧૩૬ જે રાક્ષસરાજ રાવણ ઇંદ્રના વજ્રપ્રહારથી ડગતો નહિ, તે રાવણ આજે રામચંદ્રનું બાણ વાગવાથી અત્યંત પીડિત થઈ અચેત થઈ ગયો અને તેના હાથમાંથી ધનુષ્ય પડી ગયું રાવણને વિહ્વળ થયેલા જોઈ રામચંદ્ર એક અર્ધચંદ્ર બાણ મૂકીને તેના સૂર્ય સરખા પ્રકાશાત મુકુટને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યો

મુકુટ કપાઈ જવાથી રાજશ્રીરહિત થયેલા રાવણ કે જે વિપરહિત સૂર્ય જેવો, જ્વાળારહિત અગ્નિ જેવો તથા પ્રકાશરહિત સૂર્ય સરખો નિસ્તેજ થઈ ગયો હતો તેને રામચંદ્ર કહ્યું 'હે રાવણ! આજે તે મારી સેનાના વીર યોદ્ધાઓને હણીને તથા મારા માર્ધ લક્ષ્મણને મૂઝાઈ પમાડીને મહાભારત કામ કર્યું છે, તેથી 'તું શ્રમિત થયો હશે' એમ ધારી હું તને જીવતો મૂકુ છું હે નિશાચરોના રાજા! આજે તું થાકી ગયો છે, માટે લકામાં પાછો જા! જ્યારે તું બરાબર સાવધ થાય, ત્યારે રથમાં બેસી ધનુષ્ય લઈ પુનઃ રણના આવળે, એટલે હું તને મારું પરાક્રમ દેખાડીશ'

રામચંદ્રના વચન સાંભળીને જેનો હર્ષ તથા ગર્વ નષ્ટ થયો હતો, જેનો મુકુટ તટી ગયો હતો, જેનું ધનુષ્ય કપાઈ ગયું હતું અને જેના સારથિ તથા અશ્વો મરાઈ ગયા હતા, તેવો ચરખીડત રાવણ એકાએક રણભૂમિમાંથી ઊઠીને વીલે મોઢે લકામાં આવ્યો ગયો દેવ-દાનવનો શત્રુ મહાભગવાન રાવણ જ્યારે લકામાં ગયો, ત્યારે સમ-લક્ષ્મણે સ આમભૂમિમાં ઘાયલ થઈ પડેલા વાનરો ત દેહમાં બોકાઈ ગયેલા શસ્ત્ર

શસ્ત્રો જે સી કાઢ્યા અને ઘાવ સ્નાયુ તેવી ઔપધિ વડે તેઓનું આશ્વાસન કર્યું. ધ્રુવા પેરી રાવણને રણુમાથી નાસી ગયેલો જોઈ દેવો, અસુરો, સર્પો તેમ જ દિશાઓ, સંસુદ્રો અને પર્વતોમા ધસનારા સઘળા ભૂત-પ્રાણીઓ હંપિતા થયા. ૧૩૭-૧૪૪

શીત શ્રી ૪ નીચે મહાસુનમયીત આદિ જ શીતમાયા ના કુદ ૧૬મા ૫ મો ગળ સમ ૩

કુલકણુનો વધ

સર્ગ ૬૦ મો

ચિંતાનુર રામા-આપતિમાથી ઊગરવાનો પ્રયત્ન-નિંદામા પડેલા કુલકણુને પ્રયોગન લ પ્રવણ પુરા લક્ષ્મી રામરાજામયારિત । મમદસ્વરો રાજ મયૂષ ધ્યયિતેન્દ્રિય ॥૧॥

રામભાખના ભવથી લકામા પ્રવેશ કર્યા પછી ગર્વસંહિત ધ્યેયો રાવણને ઘણી જ ચિંતા થવા લાગી. જેમ સ્વિહથી હસ્તી અને ગળકથી સર્પ પરાભવ પામે છે, તેમ મહાત્મા રાવણથી પરાભવ પામેલો રાજા રાવણ બ્રહ્મહંડ સરખા અને વીજળી સમાન અળકતા રામચંદ્રના બાણોનું સ્મરણ કરીને ખીડાવા લાગ્યો. ૨૦ પછી પોતાના સુવર્ણમંથ દિવ્ય આસન પર બેઠીને રાવણે રાક્ષસો પ્રત્યે વહુ ૪ 'આહા, એ જે કાઈ ધોર તપશ્ચરણ કર્યું છે, તે સઘણુ આજે નિષ્ફળ નીવડ્યું છે, કેમ કે ધ્રુવ જેવો હું આજે એક મનુષ્ય-રામથી પરાજય પાડ્યો. ૧૧' અને, બ્રહ્મ દેવે મને કહ્યું હતું 'તને મનુષ્યોથી મોટે ભાગે જીતે' હાય ! આજે તે પ્રમાણે જ ભય દર થયો. ૧૨' આજે તે પ્રમાણે જ ભય દર બનતાવ બન્યો. ૧૩' અને, મે બ્રહ્મદેવની પાસેથી વરદાન માગતી વેળા 'દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, રાક્ષસ તથા સર્પથી માને વધ થાય નહિ એમ રાક્ષસ તથા સર્પથી માને વધ થાય નહિ એમ કહ્યું હતું, પરંતુ તે વાક્યમા મનુષ્યથી પણ મારો વધ થાવ નહિ' એવું મે માગ્યું નહોતું. ૧૪' માટે હવે મને નિઝાય થાય છે કે, દશરથપુત્ર આ રામ જ-મનુષ્ય જ મને ભય ઉત્પન્ન કરશે વળી પૂર્વે ધ્રુવકુંડળમા જ-મેલા અનરુદ્ધ રાજાએ મને ગાપ આપતા કહ્યું હતું 'હે રાક્ષસમા

માસ વશમા એક એવો પુરુષ ઉત્પન્ન થશે કે જે તને તારા પુત્રો, આમાત્ર્યો, સેનાઓ, અન્ધો તથા સારથિ સંહિત મારશે અને તારા કુળને સ હાર કરશે. ૧૫' વળી પૂર્વે મે ત્યારે વેદ-વતી ઉપર ભળાતકાર કર્યો હતો, ત્યારે તેણે મને શાપ આપ્યો હતો ખરેખર, એ વેદવતી જ પોતાનું વચન સત્ય કરવા માટે જનકનંદિની સીતા થઈને મારે લ્યા આવી છે વળી ઉમા દેવીએ, નંદીશ્વરે, રલાએ, પુલિસ્ત્રધલાએ તેમ જ અનેક કાપિમુનિઓએ મને શાપ આપતા જે જે કહ્યું હતું, તે સઘણુ આજે આવી બન્યું છે આહા ! કાપિઓના વચન કહી પણ મિથ્યા હોતા નથી. હે રાક્ષસો ! આ મે તમને બધું બહાણ્યું તે મને તેમ છે, છતાં પણ હવે તો તમારે સૌએ માર રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ હે રાક્ષસો ! તમે હવે લકાની ચોરીઓ ઉપર થઈ જ સાવધાનીથી જિભા રહો, કેમ કે આપણો શત્રુ રામ દેવો તથા દાનવોના પણુ ગર્વને ઉતારી નાખે એવા અપ્રતિમ બળવાળો છે ૧૦-૧૩ વળી હે રાક્ષસો ! બ્રહ્માના આપથી નિંદામા પેશાઈ પડેલા કુલકણુને તમે સત્વર જગાડો. ૧૬

મહત્તનુ મરણ તથા પોતાના પરાજયનું સ્મરણ કરીને વળી મહાબળવાન રાવણે પોતાની ભય દર ચેતાને આસા આપી 'હે રાક્ષસો ! તમે સારી રીતે લકાના દરવાજાનું રક્ષણ કરો અને કિલ્લા ઉપર સાવધાનીથી જિભા રહો કે જેથી શત્રુઓ નગરમા ઘૂસી ભય નહિ. ૧૭-૧૯ વળી મને આટલી બધી પીડા હોવા છતાં કામથી હણાયેલા ચિત્તવાળો કુલકણુ નિશ્ચિત ઘર્ષ સુખથી ભરે છે તેને તમે સત્વર જગાડો. ૨૦' મારો ભાઈ કુલકણુ સાત, આઠ, નવ કે દશ માસ જેટલુ જીવે છે આ સમયે છેલ્લો વાર મારી સાથે મન-નિચાર કરીને તે નવ માસ થયા સુતો છે, હવે તેને ભયત કશું ૨૧' મોટી બુદ્ધિવાળો કુલકણુ નાપણા સર્વ રાક્ષસોમા અગ્ર છે, માટે નિશ્ચય, તે સઘળા વાનરોનો તથા રામ લગ્નચરના અત્વર નાશ કરશે. ૨૨' મર્વ રાક્ષસોમા

શ્રેષ્ઠ તથા સુદૃઢા એકો હોવા છતાં એ મૂર્ખો કુલકર્ણુ આમ્ય સુખમા પ્રીતિ રાખીને સદાકાળ સૂતો રહે છે ^{૧૮} આ દારુણ આમમા રામના હાથે હું પરાલવ પામ્યો છું તેમ છતાં પણ એ કુલકર્ણુ ભગશે, તો મારો સર્વ શોક શમી જશે ^{૨૦} અરે, આવા ભય કર સકટની વેળાએ પણ કુલકર્ણુ કામમા ન આવે, તો પછી ઇંદ્ર સરખા બળવાળા એ ભાઈનું મારે શું પ્રયોજન છે ? ^{૨૧}

રાવણના વચન સાંભળીને જેઓનું ચિત્ત વ્યાકુળ થયું હતું તેવા રાક્ષસો કુલકર્ણુને ઘેર જવા નીકળ્યા ^{૨૨} માસ અને રુધિરનો આહાર કરનારા એ રાક્ષસો રાવણની આજ્ઞાથી કુલકર્ણુને વૃત્ત કરવા માટે ગધ, પુષ્પ તથા ઉત્તમ ખાદ્ય પદાર્થો લઈને કુલકર્ણુની શુદ્ધ આગળ જઈ પહોંચ્યા કુલકર્ણુની સૂવાની શુદ્ધ એક ચોળન સમયોરસ, એક દારવાળી અને પુષ્પોની સુગંધથી ભરપૂર હતી, તેમા રાક્ષસોએ પ્રવેશ કર્યો શુદ્ધામા પ્રવેશ કરતા જ કુલકર્ણુના શ્વાસોન્નવાસ ના વાયુથી રાક્ષસો ઊડીઊડીને પાછા પડવા લાગ્યા, ત્યારે એકએકને વળગીને મહાપ્રયત્ને શુદ્ધાની અંદર ગયા રત્ન અને સુવર્ણથી જડેલી ભીતોવાળી એ રમણીય શુદ્ધામા ભય કર પરાક્રમ વાળો કુલકર્ણુ મોટા પર્વતની પેઠે પડ્યો હતો અને ઘસઘસાટ ઊઘતો હતો તેનું શરીર ઊભા જેવાટાથી વ્યાપ્ત હતું, સર્પની પેઠે લાંબા કૂંદાડા નાખીને તે સર્વને નાસ આપતો હતો તેની બંને નાસિકા ઘણી જ ભય કર હતી તેનું સુખ પાતાળ સરખું વિશાળ હતું રુધિર તથા મેદથી તેનું શરીર અત્યંત ડુંગ્ર ધ મારતું હતું તેણે સુવપુ ના બાલુખ ધ તથા સૂર્ય સમાન પ્રકાશતો કિરીટ ધારતું કર્યો હતો અને તે પોતાના સઘળા અંગ પસારી સૂતો હતો શત્રુઓનું દમન કરનારા કુલકર્ણુને એ પ્રમાણે લતનદ્રામા પડેલો જોઈ, રાક્ષસો તેને જગાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા પ્રથમ તો રાક્ષસોએ કુલકર્ણુની આગળ તે વૃત્ત ધાય એટલા મૃદુ મહિષ તથા વરાહો

ના માસનો દગલો કર્યો તેમ જ ઉત્તમ અન્નના દગલા કર્યા વળી તેને ધીવા માટે રુધિરના ઘડા ભરી તૈયાર કર્યા, તેમ જ બીજા પણ બતબતના માસ તૈયાર રાખ્યા ^{૨૩-૨૪} પછી એ રાક્ષસોએ કુલકર્ણુના શરીર ઉપર ઉત્તમ સુગંધયુક્ત ચંદનનો લેપ કરીને તેને સુગંધયુક્ત પુષ્પમાળાઓ પહેરાવી ^{૨૫} અને તેની આસપાસ ધૂપ કરીને તેઓ મેઘની પેઠે ગર્જના કરવા લાગ્યા ઘણો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ કુલકર્ણુ ભગ્યો નહિ, ત્યારે રીસમા આવેલા સઘળા રાક્ષસોએ એકીવળતે ચંદ્ર સરખા પ્રવેત શ ખનો નાદ કર્યો તથા એકીવળતે મોટી ગર્જના કરી મૂકી ^{૨૬-૨૭} એ વેળા રાક્ષસો કુલકર્ણુને જગાડવા માટે ગર્જના હતા, ખલા થાખડતા હતા, કુલકર્ણુના દેહને હંચમચાવતા હતા અને મોટો નાદ કરતા હતા ^{૨૮} એકસામટા શખ, ભેરી, પળવ, રાક્ષસોની ધમાચકડી તથા તેઓની ગર્જનાનો કોલાહલ સાંભળી નાસ પામેલા પક્ષીઓ ન્યા ત્યા આકાશમા ઊડી જવા લાગ્યા અને ત્યાં પણ મોટો કોલાહલ સાંભળવાથી ગભરાઈને પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા

મોટો કોલાહલ કરવા છતાં પણ બ્યારેકુલકર્ણુની બાંધ ઊડી નહિ ત્યારે રાક્ષસોએ હુણ્ડી, મુસળ, પર્વતશિખર ગદા તથા મુદ્ગાર વગેરે આયુધો પ્રહણ કર્યા અને સુગે સૂતેલા કુલકર્ણુની છાતી પર પ્રહાર રવા લાગ્યા, પરંતુ તે બધું વ્યર્થ ગયું ^{૩૮-૪૦} તેના શ્વાસોન્નવાસનો વાયુ એટલો બધો ભેંસભેર નીકળતો હતો કે તેની આગળ કોઈ પણ રાક્ષસ ઊભો રહી શકતો ન હતો ^{૪૧} પછી ભય કર પરાક્રમવાળા દંડ હબ્બર રાક્ષસો એકીવળતે કમર કસીને કુલકર્ણુની ચોમેર ઊભા રહ્યા અને તેને જગાડવા એકસામટા અસખ મુદ્ગો ભેરીઓ શખો તથા અમર વગેરે વગાડવા લાગ્યા ^{૪૨, ૪૩} આટલું આટલું કરવા છતાં પણ કુલકર્ણુ ભગ્યો નહિ, ત્યારે રાક્ષસોએ અત્યંત દારુણ પ્રયત્ન કરવા નાક્યો હાથી જાટ તથા ગધેડા

વગેરેપ્રાણીઓને લાકડી, ચાણકતથા પરાણીઓ મારીને કુંભકર્ણના શરીર ઉપર ચઢાવવા માંડ્યાં; ગાલ ફાટી જાય એવી રીતે સંજ વગાડવા માંડ્યા અને મુજબ, મુસળ તથા મોટાં મોટાં કાષ્ઠો ઊગારીને તેના શરીર પર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. એ મોટા નાદથી પર્વતો, વનો તથા ઉપવનો સહિત આખી લોકાનગરી ગાજી ઊઠી, પરંતુ કુંભકર્ણ જાગ્યો નહિ. ૪૪-૪૭ પછી શુદ્ધ સુવર્ણના ડંકા વડે એક સાથે હંભરો ભેરીઓ વગડાવી, તોપણ ઘસ્ટેવના શાપથી નિદ્રામા પડેલો કુંભકર્ણ જાગ્યો નહિ, ત્યારે રાક્ષસોને ઘણો ક્રોધ થયો અને તેઓએ કુંભકર્ણને જગાડવા માટે લુદાલુદા ઉપાયો પોજવા માંડ્યા. કેટલાક રાક્ષસો ભેરથી ઢોલ વગાડવા લાગ્યા, કેટલાક મોટી ચીસો પાડવા લાગ્યા, કેટલાક તેના કંથ બચકા ભરવા લાગ્યા. ૪૮-૫૧ અને કેટલાકે તેના કાનમાં પાણીના સોંકેલો ઘડા રેડ્યા, તોપણ ઘોર નિદ્રામા પડેલો કુંભકર્ણ જરા પણ સળવળ્યો નહિ. ૫૨ પછી તો ફૂટ અને મુજબ લઈ જાણેલા બળવાન રાક્ષસોએ તેના મસ્તક, છાતી તથા બીજા અંગો ઉપર પ્રહાર કરવા માંડ્યા, તેમ જ કેટલાકોએ રજ્જુબધનો વડે બાથેલી શત્રુની પાંખ પ્રહાર કર્યા, તોપણ કુંભકર્ણની ઊંઘ ઊઠી નહિ. છેવટે બ્યારે તેના શરીર ઉપર એક હંભર હાથીઓ દોડાવ્યા, ત્યારે ઘણો જ ભાર લાગવાથી તે કંઈક સળવળ્યો અને ધીરે ધીરે તેની ઊંઘ ઊડવા લાગી. રાક્ષસોએ કરેલા પર્વતશિખરના, વૃક્ષોના તથા શસ્ત્રાઓના પ્રહારોને ચત્કિચિત નહિ લેખવતો એ કુંભકર્ણ નિદ્રામાથી જાગીને ક્રુધાને લીધે જગાસા ખાતો એકદમ ઊઠી થયો. ૫૩-૫૬ અને મોટા ચપ્ જેવી કિવા એ પર્વતશિખર જેવી પોતાની બન્ને બુલબો લાંચી કરીને જ્વાળામુખી પર્વત જેવું મો પહોંચી કરી બગાડી પાડ્યું. ૫૭ જાગ્યા પછી જગાસું ખાતી વેળા કુંભકર્ણનું પાતાળ જેવું મુખ મેરુપર્વતના શિખર પર

ઊભેલા સૂર્ય સરયુ જળાનું હતું અને તેગાથી જ્વાળામુખીમાંથી નીકળતા જિના પવન જેવો નિઃશ્વાસવાયુ નીકળતો હતો. ૫૮-૫૯ નિદ્રામાથી ઊઠેલા કુંભકર્ણનું રૂપ એ વેળા પ્રલયસમયે સર્વ ભૂતપ્રાણીઓને ખાળી નાખવા ઇચ્છતા સાક્ષાત્ કાળ સરયુ જળાનું હતું. ૬૦ અગ્નિ સરખા ધગધગતા અને વીજળી સમાન ચક્રચકિત તેના મોટા બે નેત્ર પ્રકાશમાન બે નહો જોવા દેખાતા હતા. ૬૧

પછી રાક્ષસોએ તેયાર રાખેલા સર્વ લક્ય પદાર્થો કુંભકર્ણને દેખાડ્યા, એટલે તેણે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વરાહ, મહિષ તથા મૂળ વગેરેનું ભક્ષણ કર્યું. ૬૨ ઉપરાત લુદાલુદા માંસનું ભક્ષણ કરીને ખાકીની મુદ્રા શ્વાત કરી. પછી તરસ્ છિપાવવા માટે એ દેવસત્યને અધિરના તથા મહિરાના ઘડા મટબટાવ્યા ૬૩ એ પ્રમાણે કુંભકર્ણને તૃપ્તિ પામેલો બાણી તેને જગાડનારા સર્વ રાક્ષસો તેની આમળ આવી પ્રણામ કરી જિલા રહ્યા. ૬૪ આ વેળા રાક્ષસોમા ઘટ કુંભકર્ણ પોતાને એકાએક જગાડેલો હોવાથી કાંઈક વિચિત્ર થયેા હતો. તેણે નિદ્રા વડે ઘેરાયેલાં પોતાના નેત્ર ચારે બાજુ ફેરવી સર્વ રાક્ષસોનું સાત્વન કરતા કહ્યું ૬૫-૬૬ 'હે રાક્ષસો! તમે મને ઘણા આદરથી કેમ જગાડ્યો? રાજ રાવણ ક્ષેમક્રેયણ તો છે ને? અરે, શું તેને ભય તો નથી આવી પડ્યો? માનો ન માનો, પણ તમે આજે મને ઘણો જ ત્વરાથી જગાડ્યો છે, તે ઉપરથી મને નિશ્ચય થાય છે કે, રાવણને માથે કાંઈક મોટો ભય આવી પડ્યો છે, પણ કાંઈ ચિંતા નહિ આજે હું રાક્ષસોના રાજ રાવણનો સઘળો ભય મટાડી દઈશ ભલેને, રાવણનો સત્તુ ધર્મ હશે તોપણ હું તેને ચીરી નાખીશ અને અગ્નિહરે તો તેને પણ શીતળ કરી નાખીશ! હે રાક્ષસો! નાનાસૂના કામ માટે રાવણ મને જગાડે જ નહિ, માટે મને જગાડવાનું કાંઈક મોટું કારણ હશે, તે તમે મને યથાર્થ રીતે જણાવો. ૬૭-૭૦

શત્રુદમન કુલકર્ણના કોથલયા વચન સાલળીને રાવણના 'યૂપાક્ષ' નામના સચિવે હાથ ભેડી ઠહ્યુ ૭૧ 'હે મહારાજ' રાક્ષસોને દેવોથી કઈ પણ લય ઘઈ શકે એમ નથી, પરંતુ આજે મનુષ્યથી લય આવી પડ્યા છે, જેથી અમે સૌ પીડા પામીએ છીએ ૭૨ હે રાક્ષસશ્રદ્ધ ! હાલમા મનુષ્યની અમને જેવો લય પ્રાપ્ત થયો છે, તેવો પૂવે કદી પણ દેવો, દૈત્યો કે દાનવાથી પણ પ્રાપ્ત થયો નથી પર્વત સરગી પ્રૌઢ વાયાવાળા વાનરોએ આખી લકા થેરી લીધી એ અને સ્ત્રીતાના વિયોગથી પારતાપ પામેના રામથી અમોને બારે લય આવી પડ્યાં ૭૩ ૭૪ પ્રથમ એક વાનરે અહીં આવીને આખી લકાને બાળી હતી અને સનિકો તથા વાહનો સહિત આપણા અણકુમારને માર્યો હતો વગી હાલમા દેવોને પણ પીડા કરનારા આપણા રાજા રાવણરાય ભલે યુદ્ધ કરવા ગયા હતા ત્યારે સૂર્ય સમાન તેજસ્વી રામે તેમને હરાવીને બળ, આજે તને જીવતો મૂક છું !' એમ કહીને જીવતા મૂક્યા છે ૭૫ ૭૬ હે રાક્ષસ વર્ષ ! દેવો, દાનવો તથા દૈત્યોથી પણ આજ દિન મુધીમા રાવણરાયને જે લય થયો નહોતો, તે આજે દશરથપુત્ર રામથી થયેલો છે ! વધારે શું કહું ? આપણા મહારાજ આજે પ્રાણસ કટ માથી બચ્યા છે '

યૂપાક્ષના સુખથી રાવણનો પરાજય થયો સાલળી કુલકર્ણે કૌધાયમાન થયો અને તેણે આખા ફેરવી કહ્યું 'હે યૂપાક્ષ ! આજે એ સર્વ વાનરોના તથા રામ-લક્ષ્મણનો પરાજય કયાં પછી જ હું રાવણને મળીશ આજે હું વાનરોના માસ તથા રુધિર વડે રાક્ષસોને તૃપ્ત કરીશ અને રામ-લક્ષ્મણના રુધિરનું પાન કરીને હું તૃપ્ત થઈશ ૭૭-૮૦

ગર્વ અને કૌધના આવેશને લીધે અનીતિ ભરેલું કુલકર્ણનું વચન સાલળી રાક્ષસોમા શ્રદ્ધ મહોદરે તેને હાથ ભેડી કહ્યું 'હે મહાબાહુ ! પ્રથમ તમે રાવણરાયને મળીશુ-

દોષનો વિચાર કરો અને પછી શત્રુઓને જીતવા સારું યુદ્ધમા જાઓ તો ઠીક ' ત્યારે મહા-તેજસ્વી કુલકર્ણ સર્વ રાક્ષસોની સાથે રાવણ પાસે જવા તૈયાર થયો

લય કર રૂપ તથા પરાક્રમવાળો કુલકર્ણ જાળીને ખેંઠો થયો કે તરત જ કેટલાક રાક્ષસો રાવણની પાસે દોડી ગયા તેઓએ દિવ્ય આસન પર બેઠેલા રાવણને હાથ ભેડી ઠહ્યુ 'હે રાક્ષસરાજ ! તમારા ભાઈ કુલકર્ણ જાગ્યો છે, તે બારોબાર યુદ્ધ જય કે અહીં તમારી પાસે આવી મળીને બન ?'

ત્યારે રાવણે હર્ષભેર કહ્યું 'હું કુલકર્ણને મળવા ઇચ્છુ છું, માટે તમે તેને યોગ્ય સત્કાર પૂર્વક અહીંયા તેડી લાવો ' 'બહુ સારું, મહારાજ !' એમ બોલી રાક્ષસોએ પુનઃ કુલકર્ણની પાસે આવી કહ્યું 'હે રાક્ષસોત્તમ ! રાક્ષસોના રાજા તમને મળવા ઇચ્છે છે, માટે ત્યાં પધારી તેમને હર્ષ પમાડો ૮૧-૮૨

રાક્ષસોના સુખથી રાવણની આજ્ઞા સાલળી 'બહુ સારું' એમ કહી મહાપરાક્રમી કુલકર્ણ શય્યામાથી ઊઠી ઊભો થયો ૦ અને મો ધોઈ સ્નાન કરીને બળની વૃદ્ધિ કરે એવું પેય લાવવાની રાક્ષસોને આજ્ઞા આપી ૮૩ એટલે રાક્ષસોએ રાવણની આજ્ઞા પ્રમાણે પ્રથમથી જ તૈયાર કરી રાખેલા મઘના ઘડાઓ તથા માસ વગેરે ભક્ષ્ય પહોંચે તરત જ તેની આગળ મૂક્યા, ત્યારે કુલકર્ણ મંદિરાના બે હંબર ઘડા ગટગટાવીને કાર્ષક મદમત્ત થયો અને કૌધને લીધે ચમરાજ સરખો લય કર દેખાવા લાગ્યો પછી તેજ તથા બળથી યુક્ત એવો એ કુલકર્ણ સર્વ રાક્ષસો સહિત રાવણને મળવા આવ્યો એ વેળા તેના પગના પ્રહાર થી પૃથ્વી કે પાયમાન થતી હતી ૮૪-૮૫ સૂર્ય જેમ પોતાના કિરણોથી પૃથ્વીને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ પોતાની દેહક્રાંતિથી રાજમાર્ગને પ્રકાશિત કરતો અને હાથ ભેડીને ચાલતા રાક્ષસો થી વીટાયેલા કુલકર્ણ, ધ્રુવ જેમ બ્રહ્મદેવને

ધેર બય, તેમ પોતાના ભાઈ રાવણને ઘેર જવા લાગ્યો.^{૬૫} શત્રુઓનો નાશ કરનારા અને પર્વતશિખર સરખા ઊંચા દેહવાળા મહા-પરાક્રમી કુંભકર્ણુને લંકાના રાજમાર્ગ પર ચાલતો જોઈને લંકાની બહાર જોભેલા વાનરો તથા તેઓના યુદ્ધપતિઓ ત્રાસ પામ્યા.^{૬૬} પર્વતશિખર સરખા ઊંચા, અદ્ભુત આકૃતિ-વાળા તથા સૂર્ય જેવી કાંતિવાળા મુકુટધારી કુંભકર્ણુને જોઈને ભયભીત થયેલા કેટલાક વાનરો રામચંદ્રને શરણે દોડી ગયા; કેટલાક મૃચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા અને કેટલાક દશે દિશાએ નાસી ગયા.^{૬૭,૬૮}

શ્રી રામચંદ્રે મહાપ્રાણપ્રશ્નિત આદિમાત્ર ચીતમાયણેન
કુંભકર્ણુમ ૧૦ મો સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૧ મો

મહાકાવ્ય કુંભકર્ણુ-તેનાં બળ-પરાક્રમ
વિષે રામચંદ્રને માહિતી

તતો રામો મહાતેજા બહુવાદાય લીંવાન ।
કિરીટિનં મહાકાયં કુંભકર્ણુ દર્શય ॥૧॥

ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી જોભેલા મહાતેજસ્વી રામ-ચંદ્રે મસ્તક પર મુકુટ ધારણ કરનારા તથા મોટી કાયાવાળા કુંભકર્ણુને દર્શથી જોયો. જળ ભરેલા મેઘ સરખો શ્યામ અને સુવર્ણના બાળબાળને ધારણ કરનારો કુંભકર્ણુ કે જે પર્વત જેટલો ઊંચો હોવાથી આકાશનું આક્રમણ કરતા વામનાવતારી વિષ્ણુ સરખો જણાતો હતો, તેને દર્શથી જોતાં જ વાનરોની સેના નાસભાગ કરવા લાગી. પોતાની સેનાને નાસભાગ કરતી જોઈને તથા ઊંચી કાયાવાળા કુંભકર્ણુને દેખીને વિસ્મિત થયેલા રામચંદ્રે વિભીષણને પૂછ્યું : ‘હે વિભીષણ ! પર્વત સરખો ઊંચો, પીળાં નેત્રવાળો અને મુકુટ ધારણ કરનારો આ સામે જે રાક્ષસ લંકાના માર્ગમાં ચાલ્યો બય છે, તે કોણ છે ? અહો ! તે વીજળી સહિત ચડી આવેલા મેઘ જેવો દેખાય છે ! આ પૃથ્વી પર સઘળાં ભૂત-પ્રાણીઓમાં માત્ર

એ જ રાક્ષસ કેતુભૂત (અતિ ઊંચો) હોય એમ જણાય છે ! એને જોઈ વાનરો આમતેમ નાસી બય છે.’^{૧-૨} હે વિભીષણ ! આના સરખું મોટું ભૂત-પ્રાણી પૂર્વે કદી પણ મારા જોવામાં આવ્યું નથી, મારે તું મને કહે કે, આ મોટા દેહવાળો કોઈ રાક્ષસ છે કે અસુર છે ?

અકિંદ્ર કર્મવાળા રણવીરનો પ્રશ્ન સાંભળી બુદ્ધિમાન વિભીષણે ઉત્તર આપ્યો : ‘હે રાઘવ ! એ વિદ્યવાનો પુત્ર કુંભકર્ણુ છે, તે મારો તથા રાવણનો સગો ભાઈ છે. એણે પૂર્વે યુદ્ધ વિષે યમ તથા ઇંદ્રને પણ હરાવ્યા છે અને રાક્ષસો-માં એના જેવો પ્રતાપી તથા પ્રૌઢ બીજો કોઈ નથી.’^{૩-૪} હે રણવીર ! પૂર્વે મોટાં હુદ્દો-માં એ કુંભકર્ણુે દેવ, દાનવ, યક્ષ ભુજંગ, રાક્ષસ, ગંધર્વ, વિદ્યાધર અને સર્પો વગેરેને હબારે વાર મારીને નસાડી મૂક્યા છે. બિહા-મણાં નેત્રવાળા અને મહાન બળવાળા એ કુંભકર્ણુને ત્રિશૂળ પકડી સામે આવતો જોઈ ‘અરે, આ કાળ આવે છે’ એમ માની માહિત થયેલા દેવો તેનાથી અનેક વાર નાસી ગયા છે. બીજા સર્વ રાક્ષસો તો દેવતાઓનાં વરદાનથી બળવાન થયેલા છે, પરંતુ આ કુંભકર્ણુ તો જન્મથી જ તેજસ્વી અને બળવાન છે.’^{૫,૬} હે રામ ! જ્યારે એ મહાત્મા કુંભકર્ણુનો જન્મ થયો ત્યારે તે ભુધાથી અત્યંત પીડાતો હોવાથી તેણે હબારે પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કર્યું હતું.^૭ પછી પણ જ્યારે તેણે કરારોજ પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કરતું ચડે રાખ્યું, ત્યારે તેના ભયથી પીડાતી સઘળી પ્રજા ઇંદ્રને શરણે ગઈ અને પોતાનું દુઃખ નિવેદન કર્યું.’^૮ પ્રલંબે પોકાર સાંભળી કેપાયમાન થયેલા ઇંદ્રે પોતાનું તીક્ષ્ણ વજ્ર કુંભકર્ણુને માર્યું. વજ્રનો પ્રહાર થતાં જ મહાત્મા કુંભકર્ણુ ઊછળ્યો અને તેણે મોટી ગર્જના કરી.’^૯ એ ગર્જના સાંભળી સઘળી પ્રજા પુનઃ પણ અત્યંત ત્રાસ પામી ગઈ.’^{૧૦} પછી અત્યંત ક્રોધાવિષ્ટ થઈને મહાબળવાન કુંભકર્ણુે એરાવત હાથીનો ઠાંત ખેંચી કાઢી

તે વડે ઇંદ્રની છાતીમા સખત પ્રહાર કર્યો.^{૧૭}
કુલકર્ણના હાથની ચોટ લાગવાથી લોહીકુહાણ
થયેલો ઇંદ્ર ત્યાગાચુકત અગ્નિ જેવો દેખાવા
લાગ્યો એ જોઈ દેવો, બ્રહ્મવિંચો તથા દાનવો
વગેરે અત્યંત ખેદ પામ્યા પછી સઘળી પ્રજા-
ને સાથે લઈ ઇંદ્ર બ્રહ્મદેવની પાસે ગયો,
અને તેણે બ્રહ્મદેવની આગળ કુલકર્ણની દુષ્ટતા
તથા તેણે કરેલું પ્રજાલક્ષણ, આશ્રમલગ તેમ
જ પરસ્પીડરણ વગેરે વૃત્તાત કહી સંભળાવ્યું.
પછી વિનંતિ કરી ‘હે મહારાજ! આ દુષ્ટ
રાક્ષસ જે હુમેશા આવી રીતે પ્રજાનું લક્ષણ
કરશે, તો પ્રજાને ક્ષય થઈ જશે.’^{૧૮-૨૦}

‘હે રાઘવ! ઇંદ્રનું વચન સાંભળીને સર્વ
લોકના પિતામહ બ્રહ્મદેવે સઘળા રાક્ષસોનું
આવાહન કર્યું, જેમા કુલકર્ણ પણ જોવામા
આવ્યો પ્રથમ તો કુલકર્ણને જોતા જ બ્રહ્મ
દેવ નાસ પામ્યા, પરંતુ તેમણે શાંત થઈને
કુલકર્ણને કહ્યું ^{૨૧,૨૨} ‘હે રાક્ષસ! યુદ્ધસ્થના
પુત્ર વિશ્રવાએ તને જો લોકોનો સહાર કરવા
માટે જ ઉત્પન્ન કર્યો હોય, તો હું તને શાપ
આપુ છું કે આજથી તું મરણ પામેલાની
પેઠે ઘોર નિંદામા શયન કરીશ’

બ્રહ્મદેવનો શાપ થતા જ કુલકર્ણ તેમની
આગળ જ ઘોર નિંદામા આવી પડ્યો એ
જોઈ અત્યંત વ્યાકુળ થયેલા રાવણે કહ્યું
‘હે પ્રજાપતિ! જેમ કોઈ મનુષ્ય સુવર્ણવૃક્ષ
વાળીને તેને રૂળ અથવાના વખતે કાપી
નાખે, તેમ તમોએ આ કામ કર્યું છે હે
મહારાજ! તમે પોતાના પ્રયોગને આવો શાપ
આપો એ કીક નાહિ તમારા વચન કહી પણ
મિથ્યા જતા નથી એટલે હવે આ કુલકર્ણ
ઘોર નિંદામા પડ્યો જ, પરંતુ હે પ્રભુ! એને
જાગવા-જાંઘવાનો સમય કરાવો તો સારું’
બ્રહ્મદેવે કહ્યું ‘બ, આ તારો લાઈ કુલકર્ણ
છ માસ સુધી રહી એક દિવસે જાગશે,’^{૨૩-૨૭}
પણ જાગશે ત્યારે તે અત્યંત ભૂખ્યો હોવાથી
આખો દિવસ પૃથ્વીમા ભટકશે અને સળગતા

અગ્નિ જેવું પોતાનું મુખ પહોળું કરીને પ્રજાનું
લક્ષણ કરશે’

વિલીપણે કહ્યું ‘હે રામચંદ્ર! એ પ્રમાણે
બ્રહ્મદેવનો શાપ થયો, ત્યારથી એ કુલકર્ણ
ઘોર નિંદામા પડ્યો રહે છે, પરંતુ હાલમા
આપત્તિમા આવી પડેલા તથા તમારા પરાક્રમ
થી ભય પામેલા રાવણે તેને જગાડ્યો છે
ભય કર પરાક્રમવાળો એ કુલકર્ણ હમણાં
જ પોતાની શુશ્રમાથી બહાર નીકળ્યો છે અને
તે રાવણની પાસે ભય છે હવે તે થોડી વાર
મા જ કોપાધ્યામાન થઈ અહીં આવશે અને
વાનરોનું લક્ષણ કરશે’^{૨૮-૩૦}

વિલીપણના વચન સાંભળી રામચંદ્રે કહ્યું
‘અરે, કુલકર્ણને દૂરથી જતો જોઈને જ વાનરો
આમ નાસભાગ કરે છે, તો પછી એ જ્યારે
સામમા આવશે, ત્યારે તેને કેમ કરી અ-
કાંચી થકાશે?’ ત્યારે વિલીપણે કહ્યું ‘કુલ-
કર્ણને જોઈ વાનરો ભયભીત થયા છે એ ખરું,
પણ તેઓને કહેવડાવો કે એ રાક્ષસ નથી,
પરંતુ તમને સૌને ડરાવવા સારું રાવણે એક
પ્રમારનું મોઢું ચાં ભણુ કર્યું છે એમ કહે
વાથી વાનરો શાંત થશે’^{૩૧,૩૨}

વિલીપણનું સચુક્રિતક તથા વાનરોને સુખ
કરે એવું વચન સાંભળી રઘુવીરે સેનાપતિ નીલ
વાનરને કહ્યું ^{૩૩} ‘હે અગ્નિસુત! તું આપણી
વાનરસેનાને લોકાના દરવાજા, મોટી મોટી
ઘોડીઓ તેમ જ શુભ માગે? આમજ લઈ જઈ
વ્યૂહસ્થનામા મોઠવ ^{૩૪} વળી મોટા પર્વત
શિખરો, વૃક્ષો તથા શિલાઓ એકઠી કરાવી
રાખ કે જે યુદ્ધ વખતે કામ લાગે વળી હે
રાક્ષસો! તમે સૌ પણ પર્વત વગેરે આયુધો
લઈ તયાર થઈ જિલા રહો’

રામચંદ્રની આજ્ઞાથી સેનાપતિ નીલ વાનરે
સઘળા વાનરોને સંબળ થવાનો હુકમ કર્યો ^{૩૫}
પછી પર્વત સરળા દેહવાળા ગવાક્ષ, શરભ,
અગદ તથા હનુમાન વગેરે વાનરો મોટા
મોટા શિખરો લઈને લોકાના દરવાજા તરફ

આલ્યા. 'લંકામાં જીવેા દેખાય છે તે રાક્ષસ નથી; પરંતુ રાવણે જીભ કરેલું મોઢું યંત્ર છે,' એવો રામચંદ્ર તરફથી ખુલાસો મળતાં જ નિર્ભય થયેલા વાનરો મોટાં વૃક્ષ ઉપાડી લંકા તરફ દોડી ગયા અને કિલ્લાની ચોમેર ચોટી કરતા રાક્ષસોને મારવા લાગ્યા. પર્વત તથા વૃક્ષ ઉગામીને લંકાના કિલ્લા પાસે જઈ પહોંચેલી વાનરોની ભયંકર સેના પર્વતની પાસે રહેલી મોટી મેઘમાળા જેવી શોભતી હતી. ૩૧-૩૯

હત શ્રીવાલ્મીકિ મહાસંપ્રણીત આદિકાવ્ય ઓતમાવણના પુષ્કાંડમાં ૧૧ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૨ મો

કુંભકર્ણ અને રાવણ-રક્ષણ માટે પ્રાર્થના

સ તુ રાક્ષસશાવૃલો નિદ્રામદસમાફુલ્લઃ ।

રાજમાર્ગે શ્રિયા જુદું ધર્મો વિપુલવિક્રમઃ ॥ ૧ ॥

અત્યંત પરાક્રમવાળો અને નિદ્રાના મદથી ઘેરાયેલો રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભકર્ણ હંભરો રાક્ષસોથી વીંટાઈને શણગારેલા રાજમાર્ગ પર જતો હતો. એ વેળા આબુખાબુનાં ઘરોમાંથી લોકો તેના પર પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ૧, ૨ થોડીક વારમાં સેનાની જાળીઓવાળા અને સૂર્ય સમાન ઝળહળતા રાક્ષસરાજ રાવણનાં રમણીય ભુવન આગળ તે જઈ પહોંચ્યો. ૩ અને સૂર્ય જેમ મેઘમંડળમાં પ્રવેશ કરે, તેમ તેણે રાવણના મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. એ વેળા ઈંદ્ર જેમ આસન પર બેઠેલા બ્રહ્માદેવને ભુજે, તેમ કુંભકર્ણે ઉત્તમ આસન પર બેઠેલા રાવણને ટૂંકથી જોયો. ૪ રાક્ષસો સહિત કુંભકર્ણે પોતાના ભાઈ રાવણ પાસે જતો હતો, એ વેળા તેના ચાલવાથી પૃથ્વી કંપાયમાન થતી હતી. ૫ રાજમહેલમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કેટલીક દોડીઓ વટાવીને કુંભકર્ણ અંદર ગયો, ત્યારે પોતાના ભયેષ્ઠ બંધુ રાવણને પુષ્પક વિમાનમાં ઉડિત ચિત્ત બેઠેલો જોયો. કુંભકર્ણને આવતો જોઈ રાવણ ઉતાવળો જિલો થઈ સામે ગયો અને હર્ષભરે તેને પોતાના સિંહાસન પાસે તેડી લાવ્યો. ૧૭

પછી આસન પર બેઠેલા પોતાના વડીલ બંધુ રાવણનાં ચરણોનાં વંદન કરીને મહા-બળવાન કુંભકર્ણે કહ્યું : 'હે ભાઈ! આ વેળા મારું શું કામ પડ્યું છે તે તું મને કહે. ૧૮ એનું સાંભળી હર્ષિત થયેલો રાવણ પુનઃ જિલો થઈ કુંભકર્ણને ભેટવો અને તેને આસન પર બેસવા કહ્યું. એ પ્રમાણે રાવણે ભેટીને સન્માન કર્યું, ત્યારે કુંભકર્ણે ભ્યાં પડેલા ઉત્તમ આસન ઉપર બેઠો અને પછી કોધથી લાલચોળ આંખો કરી બોલ્યો : 'હે રાજા! તે' આજે મને ઘણા પ્રયત્નથી જગાડ્યો તેનું શું કારણ છે? હે રાવણ! તું મને સત્વર કહે કે, તને લાયક આપનાર કોણ છે? અરે, આજે મારે હાથે મરણ પામવા કોણ ઇચ્છે છે? ૨૦-૨૨

પછી શેખરે લીધે લાલ નેત્રવાળા અને કોપાયમાન થયેલા કુંભકર્ણને રાવણ કહેવા લાગ્યો : 'હે મહાબળવાન! તું ઘણા સમયથી ઘેર નિદ્રામાં સૂતો હતો, એથી મારે માથે રામ તરફનો ભય આવી પડ્યો છે, તે તારા બળુવામાં નથી. ૨૩ હે કુંભકર્ણ! દશરથનો પુત્ર સમ સુગ્રીવાદિ વાનરો સાથે સમુદ્ર ઓળંગી આપણી લંકાને ઘેરી વબ્બો છે અને આપણા કુળનો સંહાર કરે છે. ૨૪ પોતે બાંધેલા સેતુ ઉપર થઈ સુખથી અહીં આવીને રામે લંકાનાં સઘળાં વનો તથા ઉપવનોને વાનર-મથ કરી મૂક્યાં છે તે તું જો, યુદ્ધમાં આપણા મુખ્ય મુખ્ય રાક્ષસોને વાનરોએ મારી નાખ્યા છે. ઘણું યુદ્ધ કરવા છતાં એ વાનરોનો અંત આવતો નથી. અરે, વધારે શું કહું? આપણા રાક્ષસો યુદ્ધમાં વાનરોને હજી સુધી જીવી શક્યા જ નથી. ૨૫-૨૬ હે મહાબળવાન! આમ મારે માથે મોટો ભય આવી પડ્યો છે, તેમાંથી તું મારું રક્ષણ કર અને વાનરોનો નાશ કર. બસ, બેઠેલા કાચ માટે જ મેં તને જગાડ્યા છે. 'હે ભાઈ કુંભકર્ણ! આપણે લંકાર ખાલી થઈ ગયો છે અને આપણી લંકામાં માત્ર બાબકો અને વૃદ્ધો જ રહ્યાં છે. બાકી સર્વનો

ક્ષય થયો છે, માટે તું મારા પર દયા લાવી
લકાનુ રક્ષણ કર. ૧૮ હે મહાલાહુ! મેં તને
પૂર્વે કદી આ પ્રમાણે કહ્યું નથી, માટે આજે
આ તારા રક લાઈ માટે તું હુકમ કર. ૧૯
હે પ્રિય ભાઈ! તારા ઉપર મારો ઘણો સ્નેહ
છે અને તું આ કાર્ય કરી શકીશ જ, એવો
મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. હે રાક્ષસર્ષભ! પૂર્વે
દેવાસુરના સત્રામ વિષે તે ઘણી વાર દેવોની
સામે થઈ તેઓને હરાવેલા છે, ૨૦ માટે હે ભય કર
પરાક્રમવાળા રાક્ષસોત્તમ! આજે તું તે સમયના
જેવું પરાક્રમ ધારણ કર અને વાનરોનો નાશ
કર હે ભાઈ! સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓમા તારા
જેવો બળવાન કોઈ પણ મારા જેવામા આવતો
નથી ૨૧ હે ભાઈ પર સ્નેહ ધરાવનાર અને
સત્રામમા પ્રોતિવાળા કુલકર્ણુ! તું તારી
ઈચ્છાથી આજે મારો આટલું હિત કર અને
ભય કર વાણુ જેમ શરદઋતુના વાદળાને વિખેરી
નાખે, તેમ તું પોતાના પરાક્રમ વડે વાનર-
સેનાને નસાડી મૂક. ૨૨

ઈતિ શ્રીવાત્સીકિ મહાસુત્રપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુક્તકાંડમા ૧૨મો સ્તવ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૩ મો

કુંભકર્ણુનો રાવણને હિતોપદેશ-રાવણનો કોપ
અને રક્ષણ માટે થાયના-કુંભકર્ણુ યુદ્ધની
પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કરેલું આધ્યાસન

તસ્ય રાક્ષસરાજસ્ય નિશમ્ય પરિવેવિતમ્ ।

કુમ્ભકર્ણા વમાપિદ વચ્ચત પ્રજહાસ ચ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસોના રાજા રાવણનું બેદયુક્ત વચન
સાલળીને કુલકર્ણુ જેરા હસીને* કહ્યું ૧ ‘હે
રાજન્! પૂર્વે આપણે બ્યારે એકઠા થઈને
વિચાર કર્યો હતો, ત્યારે મેં તને કહ્યું હતું
કે, તું સીતાનું હરણ કરી આવ્યો છે તેથી
તારે માથે મોટી આપત્તિ આવશે, પરંતુ તે
મારું એ હિતવચન સ્વીકાર્યું નહિ તેનું કળ

* અહીં વિભીષણનું વચન સ્વીકાર્યું નહિ
એથી રાવણને આવું કંટ આવી પડ્યું છે. એવા
વિચારથી કુંભકર્ણુ હાસ્ય કર્યું

આજે તને પ્રાપ્ત થયું છે. ૨ જેમ પાપકર્મી
મનુષ્ય પોતાના પાપને લીધે નરકમા પડે, તેમ
તને તારા પાપકર્મનું કળ હવે સત્વર પ્રાપ્ત
થવા બેડું છે. ૩ હે મહારાજ! તે તારા ગર્વથી
કુલાઈ જઈને સીતાહરણનું કાર્ય દોષયુક્ત છે
કે નહિ તેનો વિચાર કર્યો નહિ, તેમ જ
તેનું પરિણામ શું આવશે તેનો પણ વિચાર
કર્યો નહિ ૪ જે પુરુષ પ્રથમ કરવાના કાર્ય
પછી કરે છે અને પછી કરવાના કાર્ય પ્રથમ
કરે છે, તે નીતિજ પુરુષ કહેવાતો નથી. ૫ જેમ
વેદાદિના અધ્યયનરહિત અપાત્રને આપેલા દાન
હું અરૂપ થઈ પડે છે તથા અપવિત્ર અગ્નિમા
અપવિત્રપણે હોમેલું હુંતદ્રવ્ય વિપરીત કળ
આપે છે, તેમ દેશકાળનો વિચાર કર્યો વિના
કરેલા કાર્યો પણ ધાર્યો કરતા વિપરીત કળ
આપનારા થઈ પડે છે. ૬ જે રાજા પોતાના
મંત્રીઓની સાથે ક્ષય, વૃદ્ધિ અને સ્થાન-એ
ત્રણનો તથા પાત્ર પ્રકારના સાધનોનો નિશ્ચય
કરીને સામ-દાનાદિ ઉપાયો ચોજે છે, તે
રાજા ઉત્તમ કળને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭ જે રાજા
પોતાના મંત્રીઓની સાથે નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે
કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો નિશ્ચય કરે છે અને
પોતાની બુદ્ધિથી ‘આ મારો સુહૃદ છે તથા
આ માત્ર મને પ્રિય લાગે તેવા વચનો જ
બોલનારો છે’ એમ બાણી શકે છે, તે જ
બુદ્ધિમાન કહેવાય છે હે રાક્ષસરાજ! સામાન્ય
રીતે બેટા મનુષ્યો પ્રાત કાળે ધર્મ, મધ્યાહન
કાળે અર્થ અને રાત્રિએ કામનું સેવન કરે છે,
તેમા કેટલાક વળી એક સમયે નણેતું સેવન કરે
છે અને કેટલાક એક વખતે ધર્મ-અર્થ, અર્થ-
ધર્મ કે કામ-અર્થ, એ ત્રણ દંદોને સેવે છે,
પરંતુ પ્રત્યેક મનુષ્યે બાણુ બેઈ એ કે
ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેમા પ્રથમ
ધર્મ એ જ શ્રદ્ધ છે અને તેમ બાવધા છતા

* પાત્ર પ્રકારના સાધન ૧ કમોના આરબનો
ઉપાય, ૨ પુરુષદ્રવ્યસપત, ૩ દત્તકાળવિભાગ,
વિપતિપ્રતીકાર અને ૫ કાર્યનિદ્ધિ

પણ જે તે પ્રમાણે વર્તે તો નથી તે જાણેને, રાજા કિંવા મહારાજા હોય અથવા રાજકુમાર હોય, તો પણ તેનું બહુશ્રુતપણું વ્યથા છે. હે રાક્ષસ-ઘ્રેષ્ઠ ! રાજા સામ, દાન, લેદ, દંડ, પાંચ પ્રકારનાં સાધન, ન્યાય, અન્યાય, ધર્મ, અર્થ તથા કામ એ સર્વનો દેશકાળને અનુસરી પોતાના મંત્રીઓની સાથે નિશ્ચય કરે છે અને તે પ્રમાણે વર્તે છે, તેને દુઃખ પ્રાપ્ત થતું નથી. જે રાજા અર્થતત્ત્વને જાણનારા તથા બુદ્ધિરૂપી દ્રવ્યવાળા મંત્રીઓની સાથે પરિણામે પોતાનું હિત ધાય એવો વિચાર કરી કાર્ય કરે છે, તે જ સુખી થાય છે.^{૮-૧૩} કેટલીક વાર રાજાઓના મંત્રીમંડળમાં નીતિ-શાસ્ત્રના તત્ત્વને નહિ જાણનારા પશુબુદ્ધિના પુરુષો પણ દાખલ થઈ ગયેલા જોવામાં આવે છે અને ‘અમે રાજાના હિતેચ્છુ છીએ’ એમ માની ધૂષ્ટતાથી તેઓ પોતાનો નિશ્ચય જાણુવે છે; પરંતુ દિનપ્રતિદિન આઘાદી ઇચ્છનારા રાજાઓએ અર્થશાસ્ત્રના તત્ત્વને નહિ જાણનારા મૂર્ખ મંત્રીઓના કહેવા પ્રમાણે કદી પણ કરવું નહિ. ^{૧૪, ૧૫} જે અહિત કરનારાં કાર્યોને હિતરૂપે કહેવાનું સાહસ કરે તેવા-કાર્યને દૂષિત કરનારા પુરુષોને રાજાએ પોતાના મંત્રીમંડળમાંથી દૂર કરવા જોઈએ. ^{૧૬} વળી કેટલાક મંત્રીઓ એવા હોય છે કે, જેઓ શત્રુની સાથે મળીને પોતાના રાજાની પાસે અવળાં કામ કરાવી તેનો નાશ કરાવે છે. ^{૧૭} એવા ઉપરથી મિત્રોનો ડોળ રાખનારા, પરંતુ શત્રુનું કાર્ય કરનારા અને શત્રુની સાથે મળેલા દુષ્ટ મંત્રીઓને રાજાએ મંત્ર કરતી વખતે યોગળી લેવા જોઈએ અને તેઓના તરત જ ત્યાગ કરવો જોઈએ. ^{૧૮} જેમ પક્ષીઓ કીંચ-પર્વતના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ દુષ્ટ મંત્રીઓના કહેવાથી વિચાર કર્યા વિના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા રાજાનાં છિદ્રોને તેના શત્રુઓ શોધી કાઢે છે અને પછી પ્રહાર કરે છે. ^{૧૯} જે રાજા શત્રુને હલકો સમજી પોતાનું રક્ષણ કરતો નથી, તે રાજા અનેક કષ્ટ વેડી છેવટે રાજ્યબ્રહ્મ ધાય છે. ^{૨૦} હે ભાઈ ! રામને ચીતા પાછો આપવાના

સંબંધમાં તારી પ્રિયા મંદોદરીએ તેમ જ મારા મતને અનુસરનારા આપણા ભાઈ વિલીપણે તને જે વચનો કહ્યાં છે, તે જ આપણું હિત કરનારાં છે; પરંતુ તે વચનો તને રચતાં નથી, તો હવે તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કર. ^{૨૧}

કુંભકર્ણનાં વચન સાંભળી રાવણ કોધાય-માન થયો અને બૂકટિ ચડાવી બોલ્યો : ‘હે કુંભકર્ણ ! હું તારો મોટો ભાઈ હોવાથી તારે મને શુરુ તથા આચાર્ય જેટલું માન આપવું જોઈએ; તેમ છતાં આજે તું મારો જ શુરુ બનીને મને શિખામણ આપવા બેઠો છે શું ? અરે, તું તારી વાણીને નિરર્થક શ્રમ આપવો મૂઝી હવે જે કરવું થટે તે કર. ^{૨૨, ૨૩} હે રાક્ષસ-ઘ્રેષ્ઠ ! પ્રથમ પણ તેં મને આવાં જ હિતવચનો કહ્યાં હતાં, પરંતુ તું ધાર કે તે વેળા મેં મારી ઊંધાઈથી કિંવા અજ્ઞાનથી કે બળ-પરાક્રમના ગર્વથી તારાં તે વચન સ્વીકાર્યાં નહિ, તો હવે એ ગર્હ વાતનો વિચાર કરવો વ્યથા છે. ^{૨૪} હવે તો આ વખતે જે કરવાનું છે તેનો જ તું વિચાર કર અને મારી અનીતિથી આવી પડેલા દુઃખનું તું તારા પરાક્રમ વડે નિવારણ કર. ^{૨૫} હે કુંભકર્ણ ! એ તું મારા પર સ્નેહ ધરાવતો હોય, એ તું પોતાને પરાક્રમસંપન્ન માનતો હોય અને એ મારું કાર્ય કરવાની તને ખરી લાગણી હોય, તો તું સંશ્ચામમાં જા અને શુદ્ધ કર. ^{૨૬} અર્થ નષ્ટ થઈ જવાથી દીનતાને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષને જે સહાય કરે છે, તે જ તેનો ખરો મિત્ર કહેવાય છે અને ગમે તેવા દુઃખમાં આવી પડેલા પુરુષને જે સહાય કરે છે, તે જ તેનો ખરો ખંધુ કહેવાય છે. ^{૨૭}

કોધને લીધે જેનું અંજ લાલલાલ થઈ ગયું હતું, એવા રાવણનાં ધીર અને દારણ વચન સાંભળીને ‘અરે, આ તો મારા પર કોપાયમાન થયો’ એમ જાણીને કુંભકર્ણ તેને મંજુલ વાણીથી ચાંત કરતાં કહેવા લાગ્યો : ‘હે શત્રુઓનું દમન કરનારા રાજા ! તારે સંતાપ કરવાની કશી જરૂર નથી; તું કોધનો ત્યાગ કરીને શાંત થા

અને સાવધાન થઈ મારું વચન સાંભળ. ૨૯-૩૦
 હે પાર્થિવ ! હું જીવું છું ત્યાં સુધી તારે મનમાં
 જરાયે શોક કરવો નહિ. જે શત્રુને લીધે તને
 આટલો બધો સ તાપ થાય છે, તે તારા શત્રુનો
 હું અવશ્ય નાશ કરીશ ૩૧ હે ભાઈ ! તું ગમે તે
 અવસ્થામાં હોય, તોપણ મારે તો તને હિતો-
 પદેશ કરવો જોઈએ જ, એમ જાણીને બહુલાવથી
 તથા બ્રાતૃસ્નેહથી મેં તને પૂર્વોક્ત વચન કહ્યું
 છે. તે તને ન ગમ્યા તો ભલે, ૩૨ પણ હું તો
 આવા સમયે બ્રાતૃસ્નેહને લીધે જે કરવું ઘટે તે
 કરીશ જ અને મારે હાથે તારા શત્રુઓનો નાશ
 થયેલો તને બતાવીશ ૩૩ હે મહાબાહુ ! આજે
 સંગ્રામમાં જઈને હું રામ-લક્ષ્મણને મારી
 નાખીશ, એટલે પરાજય પામેલી વાનરસેનાને તું
 હશે દિશામાં નાસતી જોઈશ હે રાવણ ! આજે
 હું સંગ્રામમાંથી રામનું મસ્તક કાપી લાવીશ
 તેને જોઈને તું સુખી થઈશ અને સીતા કુંભી
 થશે વળી જેઓના ભાઈ-ભાડુઓ રણમાં મરી
 ગયા છે, એવા દુઃખિયારા રાક્ષસો આજે રામનું
 મરણ થયેલું જોઈને અત્યંત પ્રસન્ન થશે ૩૪-૩૫
 હે રાક્ષસાધિપ ! આજે હું સંગ્રામમાં રામને
 હણીને, પોતાના સ બધીજનોના મરણથી ડરતા
 રાક્ષસોના આસુ લૂછીશ ૩૬ હે રાવણ ! પર્વત
 સરખી મૌઢ કાયાવાળા અને સૂર્ય સંહિત મેઘના
 જેવી કાતિવાળા વાનરોના રાજ સુગ્રીવને આજે
 હું તને રણમાં રંગદોળાતો દેખાડીશ ૩૭ હે
 અનંધ ! હશરથના પુત્ર રામને મારવાની દંઢ
 ઇચ્છાવાળા આ સઘળા રાક્ષસો અને હું, તારું
 આટલું આટલું આશ્વાસન કરીએ છીએ, તોપણ
 તું ચિંતા શા માટે કરે ? ૩૮ વળી હે રાક્ષસ
 રાજ ! તું વિચાર કર કે, હું સંગ્રામમાં જવા
 તત્પર થયો છું એટલે રામ પહેલો તો મને જ
 મારશે અને તને તો પછો મારશે, એમ જતા હું
 કાંઈ શોક કરતો નથી, તો તારે શોક શા માટે
 કરવો પડે છે ? ૪૦ હે પરતપ ! હે અતુલિત
 પરાક્રમવાળા રાવણ ! તારે યુદ્ધ માટે બીજાની
 ઓશિયાળી કરવાની જરા પણ જરૂર નથી આ

લક્ષ્ણે જ તું મને યુદ્ધમાં જવાની આજ્ઞા આપ,
 હું તૈયાર છું. ૪૧ હે રાવણ ! તારા શત્રુઓ ગમે
 તેવા બળવાન હશે, તોપણ હું તેઓનો સંહાર
 કરીશ કદાપિ ઇંદ્ર, યમ, અગ્નિ, વાયુ, કુબેર તથા
 વરુણ મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવશે, તોપણ
 હું તેઓને પહોંચી વળીશ હે ભાઈ ! હું કે જે
 પર્વત જેવા શરીરવાળો, તીક્ષ્ણ ત્રિશૂળ ધારણ
 કરનારો તથા અહાર નીકળેલી તીક્ષ્ણ ઠાઠાવાળો
 છું, તેને ભેતા જ તથા મારી લય કર ગર્જના
 સાલજતા જ દેવોના રાજા ઇંદ્ર પણ થરથરી જાય
 એમ છે, તો પછી મનુષ્ય-વાનરોનું તો ગળું જ
 શું ? હે રાવણ ! ભલે ને, મારી પાસે શસ્ત્રો
 કાંઈ પણ ન હોય તથાપિ હું જ્યારે શત્રુઓનો
 સંહાર કરવા ધારું, ત્યારે જીવવાની ઇચ્છાવાળો
 કોઈ પણ પુરુષ મારી સામે જોડો રહેવા સમર્થ
 નથી કદાપિ દેવોના રાજા ઇંદ્ર રામની કુમકે
 આવશે તોપણ શક્તિ, ગદા, તલવાર કે તીક્ષ્ણ
 બાણો વિના હું મારા એકલા હાથ વડે જ ઇંદ્ર
 તથા રામનો અત આણીશ સંગ્રામ વિષે રામ
 જો મારા મુદ્ધિપ્રહારને સહન કરી શકશે, તો જ
 તેના બાણ મારું રુધિર પીવા પામશે, અર્થાત્
 મારો મુદ્ધિપ્રહાર થતા જ રામનું મૃત્યુ થશે,
 એટલે મને તેના બાણ વાગવાનો સંભવ જ નહિ
 રહે હે રાજા ! મારા જેવો ભાઈ જીવે છે, ત્યાં
 સુધી તારે ચિંતા કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? ૪૨-૪૭
 હે ભાઈ ! હું તારા શત્રુઓનો સંહાર કરવા
 તત્પર થયો છું, છતાં તું એક શા માટે કરે છે ?
 તું રામનો લેશ ૧૩ લય રાખીશ નહિ હું તેને
 સંગ્રામમાં મારી નાખીશ જ મહાબળવાન રામ-
 લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવનો તેમ જ જેણે રાક્ષસોનો
 સંહાર કરીને લોકોને બાળી હતી તે હનુમાનનો
 પણ હું નાશ કરીશ, ૪૮-૪૯ અને યુદ્ધ કરતી વેળા
 વાનરોનું લક્ષણ કરીશ હે ભાઈ ! નું નિશ્ચય
 રાખજે કે, આ સંગ્રામમાં હું તને મોટો વશ
 અપાવીશ ૫૦ હે રાજા ! કદાપિ તને ઇંદ્ર કિંવા
 બ્રહ્મદેવ તરફથી લય હોય, તોપણ તું ડરીશ
 નહિ. હું સૌને સીધા દોર કરી દઈશ આ યુદ્ધમાં

દેવો મારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવશે તો તેઓને હું લાખા કરી પૃથ્વી પર સુવાડીશ,^{૧૧} સાક્ષાત્ યમરાજ આવશે તો હું તેનો નાશ કરીશ, અગ્નિ આવશે તો હું તેને ગળી બર્ષિશ, નક્ષત્રો સહિત સૂર્ય આવશે તો હું નિરતોજ કરી પૃથ્વી પર પટક્રીશ, ઇંદ્ર આવશે તો હું તેનો વધ કરીશ, વરુણ આવશે તો હું તેને પી બર્ષિશ, પર્વતો આવશે તો હું તેના ચૂરચૂરા કરીશ અને પૃથ્વી આવશે તો તેના હું કટકા કરી નાખીશ^{૧૨,૧૩} ઘણા કાળે નિદ્રામાંથી જાગેલા અને સર્વ ગ્રાણીઓનું ભક્ષણ કરનારા આ કુંભ કર્ણનું પરાક્રમ આજે સર્વના જોવામાં આવશે। અરે, હું આખા સ્વર્ગને ગળી બર્ષિશ તો પણ મારું પેટ ભરાય તેમ નથી।^{૧૪} હે રાવણ! દશરથપુત્ર શમનો વધ કરીને તને અધિકાધિક સુખી કરવા સારુ આજે હું યુદ્ધ ચડું છું હું સ આમ મા રામ-લક્ષ્મણને હંધીને સઘળા વાનરોનું ભક્ષણ કરીશ,^{૧૫} મારે હે રાજન! તું નિશ્ચિત થા અને હું ખનેા ત્યાગ કરીને વારુણી મંદિરાનું પાન કર તથા સ્વેચ્છાનુસાર લોગવિલાસ કર આજે રામ મારે હાથે મરણને શરણ થશે, એટલે સીતા ચિરકાળ સુધી તારે વશ થઈ રહેશે^{૧૬}

શબ્દ શ્રીકલ્પાદિક મહામુનિપ્રાપ્ત આદિકાવ્ય શ્રીરમચરિત્રના પુસ્કકાદમાં ૬૩ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૪ મો

કુંભકર્ણના સદ્બોધનો અનાદર-રાવણ પ્રતિ મહોદરનો દુર્બોધ

તદુક્તમતિકાયસ્ય યલિનો વાહુશ્ચલિન ।
કુમ્ભકર્ણસ્ય વચ્ચન શુત્રોગોચર મ્હોદર ॥૧॥

પ્રૌઢ કાયાવાળા અને અત્યંત બાહુબળ વાળા કુંભકર્ણના વચન સાંભળીને ‘મહોદર’ નામના રાક્ષસે કહ્યું^૧ ‘હે કુંભકર્ણ! તમે મોટા કુંભમાં ઉત્પન્ન થયા છો, પરંતુ ધૂણતા તથા બળને લીધે તમારી છુદ્ધિ સુદુર થઈ ગઈ છે અને તેથી તમે કર્તવ્ય-અકર્તવ્યને સમજતા નથી^૨ છું તમારા બાઈ આ રાવણરાય નીતિ તથા અનીતિ નથી સમજતા? અરે, એ તો બધું સમજે

છે! છતાં તમે તેમને નીતિ અને અનીતિને જાણનારા કહો છો, એથી તમારી બાળકબુદ્ધિ જાણી રહે છે.^૩ દેશકાળને અનુસરી કર્તવ્ય-અકર્તવ્યને જાણનારા આપણા રાજા આ રાવણરાય પોતાના તથા થનુઓના સ્થાન, વૃદ્ધિ અને ક્ષયને સારી પેઠે સમજે છે^૪ જે પુરુષ માન જળવાન જ હોય, પરંતુ જેણે વૃદ્ધોની ઉપાસના ન કરી હોય તથા જે પ્રાકૃત બુદ્ધિવાળો હોય, તેવા પુરુષથી પણ ન ઘર્ષ શકે એવું કર્મ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો પુરુષ કેમ જ કરે!^૫ વળી હે કુંભ કર્ણ! તમે ધર્મ, અર્થ અને કામ-એ ત્રણેને પરસ્પર વિરોધી ગણો છો અને ‘એક જણાથી એકી સમયે એ ત્રણનું અનુષ્ઠાન થઈ શકે નહિ’ એમ કહો છો, પરંતુ તેમા તમારી મોટી ભૂલ છે એ ધર્માદિ ત્રવર્ગનું યથાથ મ્વરૂપ જાણવાની હેલ તમારામાં શનિ નથી^૬ હે રાક્ષસશ્રદ્ધ! કર્મ એ જ સુખના સાધનરૂપ ધર્માદિ ત્રણ પુરુષાર્થોનું પ્રયોજક છે, મારે એક જ પુરુષ કર્મ વડે ધર્માદિ ત્રણેને પ્રાપ્ત કરી સુખ મેળવી શકે છે અને સારાનરસા કર્મોનું શુભ-અશુભ ફળ પણ એક જ પુરુષ જોગવે છે, છતાં હે કુંભકર્ણ! તમે કહો છો કે, ‘ધર્મ’ અને કામ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી પુરુષ એકલા ધર્મનું જ અનુષ્ઠાન કરી શકે છે, કામનું નહિ, પણ એ કેમ ઘટે!^૭ વળી ધર્મ ને અર્થ વરતા કામમાં કાર્ષક વિશેષતા પણ જોવામાં આવે છે જેમ કે જ/પ-વાન આદિ ધ^૮ અને યજ્ઞ-યાગાદિ અર્થ એ બન્ન પુરુષાર્થ પ્રોક્ષરૂપ ફળ આપનારા હોવા છતાં પણ જે તેઓનું સકામ વૃત્તિથી સેવન કરવામાં આવે, તો તેઓ સ્વર્ગાદિ ફળ પણ આપે છે, પરંતુ ત્રીજી પુરુષાર્થ કામ તો કદી પણ પ્રોક્ષરૂપ ફળ આપી શકતો નથી વળી જ/પ-ધ્યાનાદિ શાસ્ત્ર વિહિત નિત્યકર્મરૂપ ધર્માચરણ નહિ કરવાથી પુરુષને પ્રત્યવાયદોષ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ કામ્ય કર્મ નહિ કરવાથી તેણે કશું જ થતું નથી વળી આ લોક અને પરલોક સળ પી શુભાશુભ કર્મોનું ક્ષ્ય પુરુષને આ લોકમાં સુખ-દુઃખરૂપે તથા

પરલોકમા સ્વર્ગ-નરકરૂપે લોકવર્ણુ પડે છે, પરંતુ કામને સેવનારા પુરુષને તો તેનું ફળ આ લોકમા તરત જ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ ધર્મ-અર્થના ફળની પેઠે કામનું ફળ પરલોકમા નહિ મળતા અહીં જ મળે છે.

હે રાક્ષસશ્રમ જે પ્રમાણે એક જ પુરુષ ધર્માદિપણે પુરુષાર્થોનું સેવન કરી શકે છે તથા ધર્માદિ યજ્ઞેમા ડમ એ શ્રમ પુરુષાર્થ છે એમ વિચારીને જ રાવણરાયે કામનું સેવન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને અમે સૌ મનોઓએ પણ તેને સમતિ આપી છે વળી આપણા મહારાજ રાવણરાયે રામ જેવા શત્રુ સામે જે મોટું સાહસ ઉઠાવ્યું છે, તેમા શું ખોટું કર્યું છે? રાજાએ શત્રુ માટે તો તેમ કરવું જ જોઈએ વળી હે કુલ કણ્ણુ! તમે પોતાના બળના ગર્વથી એકલા જ યુદ્ધ જવાનું કહ્યો છો, તે પણ બહુ ભૂલભરેલું છે તે સબધી હું તમને મારો વિચાર જણાવું છું જે રામે પૂર્વે જનસ્થાનમા અત્યંત બળવાળા ઘણા રાક્ષસોનો વધ કર્યો હતો તે રામને તમે એકલા શી રીતે જીતી શકશો? ૧૮-૧૨ મહા પરાજની જે રાક્ષસો જનસ્થાનમા રામની સામે યુદ્ધ કરવા ગયા હતા અને ત્યાંથી પરાજય પામીને લકષ્મણ પાછા આવ્યા છે, તેઓ હજી પણ રામનું નામ સાંભળીને ભયથી કંપે છે, તે શું તમારા જાણવામા નથી? એ કુલકણ્ણુ! કેવળમાન થયેલા સિંહ સરખો રામ કે જે સૂતેલા સર્પ જેવા છે, તેને તમે બાણીબૂટીને શા માટે છેડવા ઇચ્છો છો? ૧૯-૧૪ અરે, પોતાના તેજથી પ્રકાશિત, કોપને લીધે દુરાસદ અને સાક્ષાત્ મૃત્યુ સરખા અત્યંત પરાક્રમવાળા એવા રામની સામે યુદ્ધ ચડવા કેવળ સમર્થ છે? ૧૫ અરે, આપણુ આજુ રાક્ષસસૈન્ય રામની સામે જઈને જીવતું આવશે કે નહિ, એ માટે જ પ્રથમ તો શકારહે છે, તેમ જતા હે તાત! તમે એકલા જ યુદ્ધ જવાનું કહ્યો છો એ મને જરાયે રુચતું નથી ૧૬ હે નિશાચર! તમે વિચાર તો કરો કે, સહાય વિનાનો કયો પુરુષ, મોટી

સહાયવાળા અને મરણિયા થઈ યુદ્ધ કરનારા શત્રુને પ્રાકૃત ગાળી વશ કરવા ઇચ્છા કરશે? હે રાક્ષસ! જે ઇંદ્ર અને સૂર્ય સરખો તેજસ્વી છે તથા મનુષ્યોમા જેના મરણો બીજો કોઈ પરાક્રમી નથી, તે રામની સાથે યુદ્ધ કરવા તમે એકલા જવા કેમ ઇચ્છો છો? ૧૭

ક્રોધ પામેલા કુલકણ્ણુ! પ્રત્યે એ પ્રમાણે કહી મહોદર સભામા બેઠેલા રાવણને કહેવા લાગ્યો. 'હે મહારાજ! તમે સીતા નારનીયે હરી લાવ્યા છો, જતા હવે તેને પોતાની જા બનાવવામા ગા માટે વિવળ કરો છો? જો તમારી ઇચ્છા એ પ્રમાણે જ હોય કે 'સીતા મારે વશ થાય તો ઠીક' તો તેમ થશે જ હે રાક્ષસેન્દ્ર! સીતા તમારે વશ થાય એવો એક ઉપાય મેં શોધી જાત્યો છે, તે હું તમને કહું છું, તે સાંભળો અને જો રુચે તો તે પ્રમાણે કરો હે રાજા! તમે આપણી લકાનગરીમા એવું બહોરું કરાવો કે, 'મહોદર, કુલકણ્ણુ, દ્વિવિદ્ય, સહાદી અને વિતહન, એ પાંચ જણા રામને વધ કરવા ગયા છે' અમે પાંચે જણા સશ્મામ ભૂમિમા જઈને રામ સાથે યુદ્ધ કરીશું અને જો અમે શત્રુઓને જીતીશું તો પછી મીતાને વશ કરવા માટે બીજા ઉપાયો ચોજવાની આવશ્યકતા નથી ૧૭-૨૦ પ્રયત્નપૂર્વક યુદ્ધ કરવા છતાં પણ જો કદાચ અમે રામને નહિ જીતી શકીએ અને જીવતા રહીશું, તો પછી પ્રથમથી જ નક્કી કરેલા વિચાર અમનમા મૂકીશું ૨૧ ઘણું યુદ્ધ કર્યા પછી અમે અમારા શરીરને રામ નામના ચિહ્નવાળા બાણોથી ભેદીને લોહીહુકાણુ થઈ અહીં આવીશું, ૨૨ અને 'અમે રામ-લક્ષ્મણનો લક્ષ કર્યો' એમ કહી તમારે પગે પડીશું એટલે 'અમે વિજય કરી આવ્યા છીએ' એવું લોકોને જણાવવા માટે તમે અમારું સન્માન કરજો ૨૩ પછી હે પાર્થિવ! તમે હાથી ઉપર નોખત મુકાવીને આખા નગરમા બહોરું કરાવજો કે 'રાક્ષસોએ રામ-લક્ષ્મણ સહિત વાનરસેનાનો નાશ કર્યો છે' ૨૪ હે અરિદમ!

એ વેળા તમે અત્યંત પ્રસન્ન થઈને સર્વ દાસ-
દાસીઓને વિવિધ પ્રકારનાં લોજનપદાર્થ તથા
ધન-રત્ન વગેરે આપલે અને જે જે શૂરવીર
યોદ્ધાઓ હોય તેઓને ઉત્તમ ચંદન ચર્ચી
પુષ્પહાર પહેરાવી મદિરાપાન કરાવલે; તેમ જ
તમે બંને પણ મધપાન કરીને મસ્ત રહેલો. ૨૮, ૨૯
આમ થવાથી 'રામ-લક્ષ્મણ' તથા વાનરસેનાને
રાક્ષસો ખાઈ ગયા' એવી વાત આખી લોક-
માં પ્રસરશે અને તે સીતાના સાંભળવામાં
પણ આવશે. ૩૦ પછી તમે અશોકવાટિકામાં
જઈ સીતાનું આશ્વાસન કરેલે અને તેને એકાંત-
માં બોલાવી અનેક પ્રકારનાં ધન-ધાન્ય, લોગ-
વિલાસ તથા રત્નો આપવાનું કહી લલચાવલો. ૩૧
હે રાજન! રામની પત્ની સીતા કે જે હાલમાં
તમને આહુતી નથી, તે આપું કપટ રચવાથી
અધિક શોકમાં આવી જશે અને તેથી પોતાના
પતિને મરણ પામેલો બાણી તમારે વશ થઈ
રહેશે. ૩૨ પોતાના પ્રિય પતિ રામને મરણ
પામેલો બાણી, સીતા નિરાશ થઈ જશે અને સ્ત્રીની
બુદ્ધિ પાનીએ હોવાથી તે તમારે વશ થશે. પ્રથમ-
થી જ સીતા મુખમાં ઊછરેલો છે અને સુખ
લોગવવા યોગ્ય છે, તે હાલમાં ઘણું જ દુઃખ
પામે છે, એથી 'તમને અનુકૂળ થઈ રહેવાથી
સુખ મળશે,' એમ માની તે તમારે વશ થઈ
રહેશે. ૩૩, ૩૪ હે રાજન! મને આરી બુદ્ધિ
પ્રમાણે આ યુક્તિ જ સારી લાગે છે. રામની
સામે યુદ્ધ કરવા જવાથી તો મોટો અનર્થ
થશે; માટે યુદ્ધ કરવાની વાત પડતી મૂંઝી મેં
કહેલો ઉપાય જ કરે કે જેથી યુદ્ધ કર્યા સિવાય
ઘેરબેઠે સુખ પ્રાપ્ત થશે. ૩૫ હે જન્માધિપ! જે રાજા
પોતાની બતને સંશયમાં નહિ નાખતાં, યુદ્ધ
કર્યા સિવાય જ શત્રુને હતે છે તથા પોતાનાં
મિત્રોનો નાશ કરાવતો નથી, તે જ રાજા
ઉચ્ચવર્ણ યશ-કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ચિરકાળ પવિત્ર
રાજલક્ષ્મી લોગવે છે. ૩૬

સર્ગ ૬૫ મો

કુંભકર્ણુનું યુદ્ધ ચણુ

સ તથોક્તસ્તુ નિર્મત્સ્ય કુમ્ભકર્ણા મહોદરમ્ ।
અઘ્વીદ્રાશ્વસ્થ્રેષ્ઠ આતરં રાવણં તતઃ ॥ ૧ ॥

મહોદરનાં વચનનો તિરસ્કાર કરી રાક્ષસઘ્ર
કુંભકર્ણુ પોતાના પ્રાતા રાવણ પ્રત્યે કહ્યું :
'હે રાજન! તારા શત્રુ રામનો વધ કરીને
હું તારો ભય મટાડીશ. તું શાંત અને મુખી
થા. ૧, ૨ શૂરવીર પુરુષો નિર્જાન મેઘની પેઠે
વૃથા ગર્જતા નથી. જો, આજે હું યુદ્ધમાં
કાર્ય કરીને જ ગર્જના કરીશ. ૩ શૂરવીર પુરુષો
આત્મપ્રલાદા કરતા જ નથી. તેઓ તો શૌર્યયુક્ત
હુબ્ધર કર્મ કરીને જ પ્રસિદ્ધ થાય છે.' ૪

ત્યાર પછી કુંભકર્ણુ મહોદરને કહ્યું : 'હે
મહોદર! જે રાજા બીકણ અને બુદ્ધિહીન હોવા
છતાં પોતાને કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળો માનતો હોય,
તે રાજ જ તારા જેવાનાં વચનો માન્ય કરે,
બીજો નહિ; ૧ નિરંતર મીઠું મીઠું બોલીને
રાજાને રંજન કરનારા તમારા સરખા બાચલા
મંત્રીઓએ જ સઘળું કાર્ય બગાડી નાખ્યું છે. ૨
હે મહોદર! રાવણના પડછે રહીને તે આખા
રાજકુળનો સંહાર કરાવ્યો છે, ધનભંડાર ખાલી
કરાવ્યો છે અને સઘળાં સંન્યોનો પણ વિનાશ
કરાવ્યો છે. અરે, તે મિત્ર બઈને શત્રુની
ગરજ સારી છે! તારા જેવા મંત્રીઓનાં પાપથી
રાવણને માથે આવી પડેલી આપત્તિ ટાળવા
માટે આજે હું શત્રુઓની સામે બાઈ છું.' ૩, ૪

બુદ્ધિમાન કુંભકર્ણુનું ભાવણ સાંભળી કાંઈક
હસીને રાવણે કહ્યું : 'હે યુદ્ધનિપુણ! હે
તાત! ખરેજ, તું કહે છે તેમ આ મહોદર
રામથી ત્રાસ પામી ગયો છે અને તેથી જ તે
યુદ્ધ કરવાની ના પાડે છે. ૧ હે કુંભકર્ણુ!
મારા ઉપર સ્નેહ રાખનારો અને અત્યંત
બળવાળો તારા સિવાય બીજો કોઈ પણ પુરુષ
મારા જોવામાં આવતો નથી; માટે હે બાઈ!
તું શત્રુનો વધ કરવા સારું બા અને વિજય

મૈળવી પાછો આવ. હે શત્રુહમન! રાક્ષસોને માથે ઘોર સંકટ આવી પડ્યું છે, તે ટાળવા માટે જ મેં તને જગાડ્યો છે.^{૧૧,૧૨} માટે હે ભાઈ! હાથમાં પાશ અહણ કરનારા કાળની પેઠે તું તારું ત્રિશૂળ અહણ કરીને રણભૂમિમાં જ અને સુગ્રીવ વગેરે વાનરોનું તથા સૂર્ય સરખા તેજસ્વી રામ-લક્ષ્મણનું લક્ષણ કર.^{૧૩} તારું રૂપ જોઈને જ સઘળા વાનરો પલાયન કરી જશે અને રામ-લક્ષ્મણનાં હૃદયો ચિરાઈ જશે.^{૧૪}

કુંભકર્ણનાં બળ તથા પરાક્રમ બહુનારે તેજસ્વી રાવણ એ પ્રમાણે કહીને પોતાને 'નવો અવતાર આવ્યો' એમ માનવા લાગ્યો અને નિર્ભય ચંદ્રની પેઠે પ્રસન્નચિત્ત થયો. પછી ઉત્સાહી થયેલા મહાબળવાન કુંભકર્ણ યુદ્ધ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. તેણે શત્રુઓને ચીરી નાખે એવું, યુદ્ધ સુવર્ણથી શણગારેલું, ગજવેલનું ખનાવેલું, ઇંદ્રના વજ્ર જેવું કઠોર અને ઘણું જ ભારે તથા દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, યક્ષ, પદ્મગ આદિનો નાશ કરે એવું તીક્ષ્ણ ત્રિશૂળ અહણ કર્યું.^{૧૫-૧૮} શત્રુના રુધિરથી રંગાયેલું, પ્રદીપ્ત જ્વાળાવાળું અને રાતાં પુષ્પોની માળાઓથી શણગારેલું મોટું ત્રિશૂળ અહણ કરીને મહાતેજસ્વી કુંભકર્ણે કહ્યું: 'હે મક્ષસરાજ! આ મોટી સેના ભલે અહીંયાં જ રહી, મારે તેની જરૂર નથી; હું એકલો જ રણ-ભૂમિમાં જઈશ અને ઘણી છુધા લાગેલી હોવાથી સર્વ વાનરોનું લક્ષણ કરીશ.'

ત્યારે રાવણે કહ્યું:^{૧૯-૨૨} 'હે પ્રિય બંધુ! ત્રિશૂળ તથા સુફગર વગેરે આયુધોથી સજ્જ થયેલી રાક્ષસસેનાને સાથે લઈને તું યુદ્ધ કરવા જ; કારણ કે સઘળા વાનરો મોટા પરાક્રમવાળા, શરવીર અને ઉઘોગી છે. તેઓ તને એકલો અને જરા પણ અસાવધભ્રેશે કે વરત જ પોતાના દાંત વડે ખચકાં ભરી તને હેરાન કરશે; માટે તું ભલે અજેય છે તોપણ ધૈન્ય લઈને જ યુદ્ધમાં જાને રાક્ષસોનું અહિત કરનારા શત્રુઓનો

વિનાશ કર.^{૨૩,૨૪} એમ કહી મહાતેજસ્વી રાવણે આસન પરથી હર્ષભરેલો વચ્ચે વચ્ચે મણિ જડેલી સુવર્ણમાળા કુંભકર્ણના કંઠમાં આરોપી,^{૨૫} તેમ જ બાબુબંધ, વીંટીઓ, ધવલ ચંદ્રહાર તથા બીજાં પણ ઉત્તમ આભૂષણો તેને પહેરાવ્યાં.^{૨૬} વળી સુગંધયુક્ત દિવ્ય પુષ્પમાળાઓ તેના કંઠમાં નાખીને કાનમાં સુંદર કુંડળ પહેરાવ્યાં.^{૨૭} સુવર્ણના બાબુબંધ, કેયૂર તથા હાર વગેરે આભૂષણોથી અલંકૃત થયેલો મોટા કાનવાળો કુંભકર્ણ ઘૂતની આહુતિઓ હોમવાથી પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિ સમાન ચોભવા લાગ્યો.^{૨૮} વળી શ્યામવર્ણા કટિસૂત્રથી કુંભકર્ણ સુસુદ્રમંથન-સમયે વાસુકિ નાગથી વીંટાયેલા મંદરાચળ જેવો જણાતો હતો.^{૨૯} પછી મહારામા કુંભકર્ણે યસોથી ન લેદાય એવું, મોટા પ્રહારો ખમી શકે એવું, વીજળી સરખી કાંતિવાળું અને પોતાના પ્રકાશથી ચળકતું સુવર્ણનું કવચ ધારણ કર્યું. એ વેળા તે સંઘાકાળનાં વાઢગાંધી વીંટાયેલા હિમાલય જેવો ચોભવા લાગ્યો. જેણે સર્વોંગે આભૂષણ ધારણ કર્યાં હતાં અને હાથમાં દંડ ત્રિશૂળ અહણ કર્યું હતું એવો એ કુંભકર્ણ ત્રણ પગલાંથી ત્રિભુવનનું આક્રમણ કરવા તત્પર થયેલા વામનાવતાર વિષ્ણુ ભગવાન સરખો ચોભવા લાગ્યો.^{૩૦,૩૧} પછી પોતાના ભાઈ રાવણને ભેટી, તેની પ્રદક્ષિણા કરી તથા પ્રજ્ઞામ કરીને મહાબળવાન કુંભકર્ણ યુદ્ધ માટે નીકળ્યો.^{૩૨} એ સમયે રાવણે તેને ઘણી આશિષ આપી, શંખ અને હુંડલિના નાદ થઈ રહ્યા તથા તીક્ષ્ણ આયુધવાળા સેનિકો તેને વીંટાઈ વળ્યા.^{૩૩} એ વેળા અસંખ્ય રાક્ષસો, હંસ્તીઓ, અશ્વો, મેઘ સમાન ગડગડાટ કરનારા રથો, સર્પો, ભેંટો, ગધેડાઓ, સિંહો, નહારો અને મૃગો વગેરે વાહનો ઉપર ભેસીને મહાબળવાન કુંભકર્ણની પાછળ ચાલતા થયા.^{૩૪,૩૫} દેવો અને દાનવોનો શત્રુ તથા રુધિરનો ગંધથી મત્ત થયેલી કુંભકર્ણ ત્યારે તીક્ષ્ણ અણીવાળું ત્રિશૂળ અહણ કરી યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો, ત્યારે રાક્ષસ-

સોએ પુષ્પવૃદ્ધિ કરવા લાગી અને રાક્ષસોએ તેના મસ્તક પર છવ ધયુ.^{૩૧} બિહામણી લાલ આંખોવાળા, અત્યંત લિંચા, કાઠળના પર્વત સમાન દેહવાળા અને મોટા પરાક્રમવાળા અસંખ્ય પદ્ધતિ સનકો પણ ત્રિશુળ, ફરસી, તલવાર, લિદિયાલ, પરિધ, ગદ્દા, મુસલ, તાલ-સ્કંધ તથા મોટી ગોઠણો વગેરે આયુધો લઈ કુંભકર્ણુની પાછળ ચાલવા લાગ્યા.

મહાતેજસ્વી કુંભકર્ણુ યુદ્ધ ચડ્યો તે વેળા તેણે અત્યંત બિહામણું અને ઠારુણ રૂપ ધારણ કર્યું.^{૩૨-૪૦} એક સો ધનુષ્ય જેટલા વિશાળ તથા છસો ધનુષ્ય જેટલા જિંચા શરીરવાળા, ગાઠનાં પંદાં જેવાં નેત્રવાળા અને બળી ગયેલા મોટા પર્વત સરખા પ્રૌઢ તથા શ્યામ દેહવાળા કુંભકર્ણુસઘળા રાક્ષસોને વ્યુહરચનામા ગોઠવીને હસતા મુખે કહ્યું : ‘હે રાક્ષસો ! જેમ અગ્નિ પતંગિયાંના સમૂહો બાળી નાખે, તેમ અત્યંત ક્રોધાચમાન થયેલો હું આજે સઘળા વાનર મૂલોને બાળી નાખીશ.^{૪૧-૪૩} વળી તે મોટા સ્વરે બોલ્યો : ‘અરે, પણ એ વાનરોએ મારો કાંઈ પાત્ર અપરાધ કયો નથી, તો પછી મારે તેઓનો શા સારો સંહાર કરવો ? માટે હું તેઓને નહિ હણતા છવતા જ પકડી આણીશ કે જેથી તેઓ આપણી લંકા તથા બગીચાના અલંકારરૂપ થઈ પડશે.^{૪૪} આપણી લંકાને ઘેરા ચલાવનાર તો રામ-લક્ષ્મણ છે. આ બધા બનાવનું મૂળ કારણ પણ તેઓ જ છે; માટે હું એ બધા લાઈઓનો નાશ કરીશ, એટલે સઘળું વાનરસૈન્ય વગરમાયું જ માર્યા સરખું થઈ જશે.’^{૪૫}

કુંભકર્ણુનાં ઉત્સાહપ્રેરક વચન સાંભળી, સર્વ રાક્ષસો સમુદ્રને ક્ષુભિત કરે એવી ભયંકર ગર્જના કરવા લાગ્યા.^{૪૬} કુંભકર્ણુ અતિ ઉતાવળે નગરમાંથી નીકળતો હતો, એ વેળા તેને ભયંકર કુંભકર્ણુ લંકાના કિલ્લો બાળી ગયો ઉતાવળે બહાર આવ્યો અને નજી પર્વતોને ફેડી નાખતો હોય તથા વીજળીના ઢાકાની રૂપમાં કરતો

વનો સહિત પૃથ્વી કેપવા લાગી,^{૪૭} શિયાળીઓ મુખમાંથી અગ્નિવાળા કાઠલી ભયંકર શબ્દ કરવા લાગી અને પક્ષીઓ તેના મસ્તક પર આવી અવળી પ્રદક્ષિણા ફરવા લાગ્યાં. વળી થોડુંક આગળ ચાલતાં કુંભકર્ણુના ત્રિશુળ ઉપર ગૃધ્રપક્ષી બેસી ગયો, કુંભકર્ણુનું ડાહ્યું નેત્ર તથા બાહુ ફરકવા લાગ્યાં.^{૪૮, ૪૯} મોટા મોટા ઢાકા સાથે પ્રબલિત ઉલ્કાપાત થવા લાગ્યો, સૂર્ય નિસ્તેજ દેખાવા લાગ્યો અને વાયુ કંઠાર વાવા લાગ્યો.^{૫૦} એ પ્રમાણે રૂંવાં જિભાં કરે એવા મોટા મોટા ઉલ્કાપાત થતા હતા, છતાં તેને નહિ ગણકારતાં છાંયે પ્રેરેલો કુંભકર્ણુ લંકાના કિલ્લાની બહાર નીકળ્યો. ત્યાં તેણે મેઘના સમૂહ જેવું ભયંકર વાનરસૈન્ય દીડું ! પર્વત સરખી કાયાવાળા કુંભકર્ણુને ભોતાં જ વાનરો વાયુએ ઉગ્રડેલા મેઘની પેઠે ચોમેર નાસવા લાગ્યા. મેઘના જેવી કાંતિવાળો કુંભકર્ણુ વાનરસૈનાને નાસલાગ કરવી ભોઈ ને હુપંથી પ્રચંડ ગર્જના કરવા લાગ્યો. કુંભકર્ણુની ભયંકર ગર્જના સાંભળીને ઘણા વાનરો કપાયેલા મૂળવાળા શાલ વૃક્ષની પેઠે મૂર્ચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. જેમ પ્રલયસમયે કિંકરૂંધી દંડ ધારણ કરનાર યમરાજ સર્વ જીવ-પ્રાણીઓને ત્રાસ આપે છે, તેમ મોહું પરિધ ધારણ કરી શયુઓને હણવા નીકળેલા મહાત્મા કુંભકર્ણુ સર્વ વાનરોને ધણો જ ત્રાસ ઉપભવ્યો.^{૫૨-૫૩}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ ચર્યુતપ્રભૃતિ આદિભ્યં શ્રીરામાયણ્યુ વ્યુષાંકમા ૧૫મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૬ મો

કુંભકર્ણુ પરાક્રમ-વાનરસૈન્યમાં ભંગાણુ

સ હજીવિત્વા પ્રાક્ષરે મિરિક્ષોત્તમો મહાત્મ ।
નિયયો નગરાણ્યં કુન્નકર્ણા મહાઘટકઃ ॥ ૧ ॥

પર્વત સમાન પ્રૌઢ દેહવાળો મહાબળવાન કુંભકર્ણુ લંકાના કિલ્લો બાળી ગયો ઉતાવળે બહાર આવ્યો અને નજી પર્વતોને ફેડી નાખતો હોય તથા વીજળીના ઢાકાની રૂપમાં કરતો

હોય, તેમ મોટી ગર્જના વડે સર્વને ક્ષુભિત કરવા લાગ્યો. ૧૨ ઈર્દ્ર, યમ અને વરુણથી પણ ન જિતાય એવા અને બિહામણા નેત્રવાળા કુલ કર્ણુને આવતો બેઈ વાનરો નાસભાગ કરવા લાગ્યા. ૩ વાનરસેનામા ભ ગાણુ પડતુ બેઈને રાજકુમાર અગદે મુખ્ય મુખ્ય વાનરોને કહ્યું. ૪ 'હે વાનરો! તમે તમારા પરાક્રમ તથા બિયા કુળને ભૂલી જઈ નિર્ભય વાનરોની પેઠે ભય પાત્રી આમ નાસભાગ શા માટે કરો છો? ૧૫ હે શાત પ્રકૃતિવાળા વાનરો! તમે પાછા વળો. આવા સમયે તમે તમારા પ્રાણની દરકાર શા માટે કરો છો? અરે, આ રાક્ષસને બેઈ તમે ડરી જશો છો, પરંતુ તે તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા સમથ જ નથી! એ તો રાક્ષસોએ માત્ર તમને ડરાવવાનું સાધન જ બિણ કહ્યું છે. ૧૬ હે વાનરો! તમે સૌ પાત્ર વળો. આપણને રાક્ષસો તરફથી આ જે ભય ઉત્પન્ન થયો છે, તેનો આપણે આપણા પરાક્રમથી નાશ કરીશું. ૧૭

અગદના વચન સાંભળી વાનરો મહાપ્રયત્ને શાત થઈ પાછા વળ્યા અને મોટા મોટા વૃક્ષો નહણું કરી રણભૂમિના મોખરે બિલા રહ્યા. ૧૮ પછી અત્યંત ક્રોધ પામેના સઘળા વાનરો મદોન્મત્ત સ્ત્રીઓની પેઠે કુલકર્ણુ ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. મોટા મોટા પર્વતોપરથી શિલાઓ અને પ્રજાનત વૃક્ષોના ઉપરાઉપરી પ્રહાર થવા છતાં મહાબળવાન કુલકર્ણુ જરા પણ હચમચ નહિ. વૃક્ષો અને શિલાઓ કુલકર્ણુ ના થરીર સાથે અથડાવાથી ભાગીને પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. અગ્નિ જેમ વનને પીડિત કરે, તેમ અત્યંત ક્રોધમા આવેલા કુલકર્ણુ વાનરોને પીડવા લાગ્યો. ૧૦-૧૨ કુલકર્ણુના પ્રહારથી હણાયેલા અને લોહીલુહાણ થયેલા અનેક મોટા વાનરો કપાયેલા નકુલિત આખરાના વૃક્ષોની પેઠે ટપોટપ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. આનંદ પાછળ ભેયા વિના દોડતા કેટલાક વાનરો સમુદ્રમા પડી ગયા અને કેટલાક આકાશમા ચડી ગયા. ૧૩, ૧૪ અનેક પ્રકારની લીનાયુક્ત યુદ્ધ

કરતા કુલકર્ણુના મારથી નાસ પામેલા કેટલાક વાનરો તો જે સેતુ ઉપર થઈને લ કામા આવ્યા હતા, તે સેતુ ઉપર થઈને સામે પાર દોડી ગયા. કુલકર્ણુના ભયથી જેઓના મુખ ફિક્કા પડી ગયા હતા, એવા કેટલાક વાનરો નાસતા નાસતા બિડી ખાઈ ઓમા સતાયા, કેટલાક પર્વતમા ભરાઈ પેઠા, કેટલાક વૃક્ષો પર ચડી ગયા, ૧૫, ૧૬ કેટલાક પર્વત પર ચડીને તેની બીજા બાજુએ ફેરી પડ્યા, કેટલાક પાછા વાળીને પણ ભેવા ન રહ્યા, કેટલાક પૃથ્વી પર અખડાઈ પડ્યા અને કેટલાક તો જાણે મરણ પામ્યા હોય એમ ઢાંગ કરી પૃથ્વી પર સૂઈ રહ્યા. ૧૭ ત્યારે ડુવરાળ અગદે કહ્યું 'હે વાનરો! બિલા રહો અને પાછા વળો ચાલો, આપણે રાક્ષસોની માથે યુદ્ધ કરીએ છે ત્રિપિઓ. ૧૮ તમે અહીંથી નામીને આખી પૃથ્વીમા ફરશો, તોપણ તમે નિશ્ચિતપણે બેસી શકો એવું મ્યાન કયાય પણ મારા ભેવામા આવતું નથી. ૧૯, ૨૦ હે અસ્ખલિત વેગવાળા અને પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળા વાનરો! તમે જો આયુષો ત્યજીને યુદ્ધમાથી નામીને ઘેર જશો, તો તમારી ઓંચો પણ તમારી મરકરી કરશે અને ઓંચોના ઉપકાસપાત્ર થવું એ તો છવતા મૂઆ જેવું જ છે. ૨૧ હે પ્લવગમો! તમે ઉન્નમ્વળ કીર્તિવાળા મોટા કુળમા જન્મેલા છતાં આમ ભયભીત થઈ નીચ કુળના વાનરોની પેઠે કમ નામી બન્યો છો? તમે શૌર્યનો ત્યાગ કરી નાસભાગ કરો છો એ ઉપરથી જણાય છે કે તમે સૌ સ્વામીત્રોહ કરનારા અનાય' છે. ૨૨ હે વાનરો! તમે તમારા બળ-પરાક્રમના મોટા મોટા વખાણુ કરતા હતા, તે સઘળા બળ-પરાક્રમ આજે કમા ગયા. ૨૩ અરે આમ યુદ્ધમાથી નાસી છૂટવાથી તો સત્પુરુષો તમને ધિક્કાર આપશે, માટે તમે ભયનો ત્યાગ કરી સત્પુરુષોએ સેવેલા માર્ગનું અવલંબન કરો. ૨૪ હે વાનરો! આપણે કદાચ આયુષ્ય પૂર્ણ થવાથી યતુને હાથે કપાઈને પૃથ્વી પર પડીશું, તોપણ બીજા પુરુષોને પ્રાપ્ત ન થાય

એવા બ્રહ્મલોકને પામીશું.^{૨૫} હે કપિઓ ! આપણે જો જીવતા રહીશું અને શત્રુઓને સંઘામમાં હણીશું, તો મોટી કીર્તિ મેળવીશું અને મરણ પામીશું તો શૂરવીર પુરુષોને પ્રાપ્ત થતા બ્રહ્મલોકનો આનંદ લેવીશું.^{૨૫} હે વાનરો ! જેમ પ્રતીમ થયેલા અગ્નિ પાસે આવતાં પતંગિયાં જીવતાં જતાં નથી, તેમ રામચંદ્રની સામે યુદ્ધ થકી કુંભકર્ણુ જીવતો જનાર નથી.^{૨૬} આપણે સૌ મહાન શૂરવીર ગણાઈએ છીએ, છતાં જો આમ યુદ્ધમાંથી નાસી જઈ પ્રાણ બચાવીશું, તો ‘એક રાક્ષસે ઘણા બળવાન વાનરોને નસાડ્યા !’ એવી આપણી મોટી અપકીર્તિ થશે.’

સુવર્ણના બાણબંધ ધારણ કરનારા શૂરવીર અંગદનાં વચન સાંભળી ચોમેર નાસતા વાનરોએ કાયરતાભર્યું વચન કહ્યું : ‘આ કુંભકર્ણુ રાક્ષસે આજે અમને ઘણા જ પીડિત કર્યા છે, તેથી હવે અમે યુદ્ધમાં જિલા રહેવા સમર્થ નથી. અમને અમારું જીવન તર ઘણું જ વહાલું છે, માટે અમે હવે નાસી જ છીએ.’ એટલું જોલી બિહામણી આંખોવાળા કુંભકર્ણુથી ત્રાસીને સઘળા બીકણ વાનરો દરે દિશામાં પલાયન કરવા લાગ્યા. એ જોઈ સુવશ્ત્ર અંગદે પુનઃ પ્રિય વચનોથી એ સઘળા વાનરોને શાંત કરીને તથા રામ-લક્ષ્મણના બળ-પ્રભાવના દાખલા આપીને પાછા વાળ્યા. વાલિના પુત્ર હુદિમાન અંગદની સમભવટથી સઘળા વાનરો હર્ષ પામ્યા અને વૃક્ષાદિ આયુધો લઈને સબળ થઈ યુદ્ધ માટે આજ્ઞાની પાટ ભેટા જિલા રહ્યા. ૨૭-૩૨

ઈત શ્રીરામનીક મહાયુનિપણીત આદિકાય શ્રીરામાયણના
સુવર્ણમહા ૬૬ મો સર્ગ ચમત્કાર

સર્ગ ૬૭ મો

કુંભકર્ણુ પ્રથમ પરાક્રમ-વાનરસૈન્યના

હાલહવાલ-રામચંદ્રના હાથે

કુંભકર્ણુ મૃત્યુ

તે નિવૃત્તા મહાકાયાઃ શ્રુત્યાદ્વચસ્તવા ।

નૈષ્ઠિકીં બુદ્ધિમાસ્ત્યાય સર્વે સંપ્રામર્કાક્ષિણઃ ॥૨॥

રાજકુમાર અંગદનું વચન સાંભળી મોટી કાયાવાળા સઘળા વાનરો શાંત થઈ યુદ્ધ કરવાનો અહમ નિશ્ચય કરી જિલા રહ્યા. બળવાન અંગદના મુખથી પોતાનાં પરાક્રમ સાંભળી ઉત્સાહયુક્ત થયેલા અને શૂરમાં આવવાથી મરણનો ભય છોડી ચૂકેલા વાનરો હર્ષભેર રાક્ષસો ઉપર તીવ્ર પડ્યા. તેઓ જીવિતની પણ દરકાર રાખ્યા સિવાય તુરુબ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. મૌઠ કાયાવાળા વાનરો મોટાં મોટાં શિખરો તથા વૃક્ષો ઉગામીને ઉતાવળે કુંભકર્ણુની સામે દોડ્યા. મહાપરાક્રમી કુંભકર્ણુ પલ્લ કાધાયમાન થઈ ગઈ વટે ચોમેરથી વાનરોનો સંહાર કરવા માંડ્યા. કુંભકર્ણુના પ્રહારથી હણાયેલા આઠ હજાર અને સાત સો વાનરો એકીવખતે પૃથ્વી પર પડી તરફડવા લાગ્યા. ગરુડ જેમ સર્પોત્તુ બક્ષણ કરે, તેમ કુંભકર્ણુ પોતાની બંને જીભ-ઓમાં એકીસમયે આઠ, દસ, સોળ, વીસ અને ત્રીસ ત્રીસ વાનરોને પકડી ખાઈ જવા લાગ્યો.^{૧-૭} કુંભકર્ણુથી ત્રાસ પામેલા વાનરો મહાક્રોધે ધૈર્ય રાખીને તથા એકલા થઈને વૃક્ષો અને શિલા-ઓથી યુદ્ધ કરતા હતા. એ વેળા મોટા મેઘના જેવી કાયાવાળો વાનરશ્રેષ્ઠ દિવિદ એક પર્વત ઉપાડીને કુંભકર્ણુની સામે ધસ્યો અને વેગથી એ પર્વત તેના ઉપર નાખ્યો; પરંતુ કુંભકર્ણુને નહિ વાગતાં એ પર્વત રાક્ષસોની સેનામાં પડ્યો,^{૮-૧૦} જેથી અનેક અશ્વો, હસ્તી-ઓ, રથો, ચારથિઓ તથા કેટલાક રાક્ષસોના કચ્ચરઘાણ વળી ગયો. ભેતભેતામાં દિવિદ વાનરે વળી બીલું એક પર્વતશિખર ઉપાડીને રાક્ષસોની સેના ઉપર નાખ્યું, જેની તળે ઘણાક

અશ્વો, રથો અને સારથિઓ ચગદાઈ મૂઝા અને આપું રણંગણ રાક્ષસોના રુધિરથી ભિન્નઈ ગયું.^{૧૧}

પછી ભયંકર નાદવાળા મહાસમર્થ રાક્ષસો કૌપાયમાન થયા અને પ્રલયાગ્નિ સરખાં વીક્ષુ બાણો મૂકીને ગર્જના કરતા વાનરોનાં મસ્તક છેદી નાખવા લાગ્યા.^{૧૨,૧૩} ત્યારે મહાત્મા વાનરો પશુ મોટાં મોટાં વૃક્ષો ઉપાડીને તે વડે સામા પક્ષના અશ્વો, હસ્તીઓ, રથો, જીંટો તથા રાક્ષસોનો સંહાર કરવા લાગ્યા.^{૧૪} એ વેળા વાયુસુત હનુમાન અંતરિક્ષમાં રહીને કુંભકર્ણના મસ્તક ઉપર વૃક્ષો તથા શિલાઓની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા; પરંતુ મહાબળવાન કુંભકર્ણ પોતાની ઉપર આવતાં સઘળાં પર્વતશિખરોને તથા વૃક્ષોને ત્રિશૂળથી કાપી નાખીને આખી વાનરસેનામાં ધૂમવા લાગ્યો; ત્યારે એક મોટું પર્વતશિખર ઉપાડી કપિવર હનુમાન તેની સાથે આવી બેસો રથો. હનુમાને કુંભકર્ણને મોટી કાયા ઉપર એ પર્વતશિખરનો વેળથી પ્રહાર કર્યો. એ પ્રહાર થતા જ કુંભકર્ણનું શરીર માંસ તથા રુધિરથી ખરડાઈ ગયું અને તે અત્યંત ક્ષોભ પામ્યો; પરંતુ થોડીક વારમાં જ સાવધ થઈ તેણે વીજળી સરખું ચળકતું ત્રિશૂળ ફેરવવા માંડ્યું, જેથી તે પ્રભવલિત અગ્નિવાળા શિખરને ધારણ કરનારા પર્વત જેવો ચોલવા લાગ્યો. પછી કાર્તિકેયે જેમ પોતાની ભયંકર શક્તિ વડે કૌંસપર્વતને ભેદી નાખ્યો હતો, તેમ કુંભકર્ણે પોતાના ત્રિશૂળ વડે કપિવર હનુમાનને છાતીમાં વીંધી નાખ્યો.^{૧૫-૧૬} ત્રિશૂળથી છાતી વીંધાવાને લીધે હનુમાન કાંઈક વિહ્વળ થયો અને રુધિરનું વમન કરવા લાગ્યો; પરંતુ તે પીડાને નહિ ગણકારતાં તેણે ક્રોધથી પ્રલય-કાળના મેઘ જેવી ભયંકર ગર્જના કરી. હનુમાનને પીડિત થયેલા બેઈ સઘળા રાક્ષસો એકાએક હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા અને બીજી સ્વભાવના વાનરો કુંભકર્ણથી ત્રાસી સંગ્રામ છોડી નાસવા લાગ્યા.^{૨૦,૨૧} ત્યારે સેનાપતિ

નીલ વાનરે નાસલાગ કરતા કપિઓને સમ-બળી પાછા વાળ્યા અને પોતે મોખરે આવી એક મોટું પર્વતશિખર કુંભકર્ણ ઉપર ફેંક્યું. પર્વતશિખરને પોતાની ઉપર પડતું બેઈ કુંભકર્ણે તેના પર મુદિપ્રહાર કર્યો, એટલે તરત જ એ શિખરમાંથી તણખા તથા જ્વાળા પ્રકટ થયાં અને ચૂરચૂરા થઈને પૃથ્વી પર પડ્યું. એ બેઈ ઋષભ, ગવાક્ષ, ગંધમાદન, શરભ અને નીલ, એ પાંચ બળવાન વાનરો કુંભકર્ણ ઉપર ધસી ગયા.^{૨૨-૨૪} અને ચોમેરથી વૃક્ષો, પર્વતો લાતો, લપડાકો તથા મુદિઓના પ્રહાર કરવા લાગ્યા; પરંતુ વાનરોના એ સખત પ્રહારોને પશુ પુષ્પની માળાઓના પ્રહાર સરખા માનતો કુંભકર્ણ જરાયે વ્યથિત થયો નહિ. કુંભકર્ણે ઋષભ વાનરને પોતાની બંને બુઝબો વચ્ચે ધાલી, છાતી સરસો દબાવ્યો કે જેથી રુધિર એકતો તે પૃથ્વી પર પડ્યો. વળી ઇંદ્રના ચતુ કુંભકર્ણે શરભને એક મુક્કો મારી, નીલને પાદ મારી અને ગવાક્ષને લપડાક લગાવી; જેથી લોહી-હુહાણ થયેલા એ વાનરો અત્યંત પીડિત થઈને કપાયેલા ખાખરાનાં વૃક્ષોની પેઠે પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. ત્યારે એ મુખ્ય વાનરોને કુંભકર્ણે પૃથ્વી પર પાડ્યા, ત્યારે બીજા હબરો વાનરો કુંભકર્ણ પર ધસી ગયા. પર્વત જેવી કાયાવાળા એ સઘળા વાનરો ક્રૂરકા મારીને પર્વત સરખા બિંચા કુંભકર્ણના શરીર ઉપર ચડી ગયા અને પોતાના દાંત વડે તેને બચક્રં ભરવા લાગ્યા. સઘળા વાનરો કુંભકર્ણને પોતાનાં નખ, દાંત, મુદિ તથા કોણીઓના ઉપરાઉપરી પ્રહાર કરવા લાગ્યા. હબરો વાનરો જેના શરીર પર ચડી ગયા હતા, એવો રાક્ષસ-શ્રેષ્ઠ કુંભકર્ણ એ વેળા મોટાં મોટાં વૃક્ષોથી છવાયેલા એકાદ પર્વત સરખો ચોલતો હતો. પછી અત્યંત કૌપાયમાન થયેલા કુંભકર્ણે પોતાના બંને હાથથી ઘણા વાનરોને પકડ્યા અને ઝરૂડ જેમ સર્પોનું ભક્ષણ કરે તેમ તે વાનરોનું ભક્ષણ કરવા લાગ્યો.^{૨૫-૩૪} કુંભકર્ણ

પોતાના પાતાળ જેવા વિશાળ સુખમાં વાનરો-
ને નાખ્યે જતો હતો, ત્યારે વાનરો તેના કાન
તથા નાકનાં છિદ્રા વાટે બહાર નીકળી જતા
હતા.^{૩૫} આમ ઘણા વાનરોનું ભક્ષણ કરવા
છતાં પણ ત્યારે તેઓનો અંત આવ્યો નહિ,
ત્યારે અત્યંત ક્રોધે ભરાઈ તેણે વાનરોને પકડી
પકડીને મસળી નાખવા માંડ્યા.^{૩૬} રણભૂમિને
માંસ અને રુધિરના કીચડવાળી કરતો મહા-
બળવાન કુંભકર્ણ ક્રૂદ થયેલા કાલાગ્નિની પેઠે
વાનરસેનામાં ઘૂમતો હતો અને હાથમાં
ત્રિશુળ શ્રહણ કરેલું હોવાથી વજ્રધારી ઇંદ્ર
ક્રિંવા પાશધારી યમરાજ સરખો દેખાતો
હતો.^{૩૭} જેમ ગ્રીષ્મઋતુમાં વનમાં પ્રકટેલો
અગ્નિ સૂકાં કાષ્ઠોને બાળી નાખે છે, તેમ કુંભ-
કર્ણ વાનરસન્યને બાળવા લાગ્યો, આમ ઘણા
વાનરોને માર્યો પછી તે ત્યારે સુખ્ય સુખ્ય
વાનરોને હણવા દોડ્યો, ત્યારે ત્રાસ પામેલા
વાનરો ચીસેચીસ પાડવા લાગ્યા અને ભયને લીધે
ઉદ્વિગ્ન થઈ રામચંદ્રની પાસે દોડી ગયા.^{૩૮-૪૧}

વાનરોને નાસી જતા જોઈ યુવરાજ અંગદ
મોઢું પર્વતશિખર ઉપાડી ઉતાવળે કુંભકર્ણ
ઉપર ધસ્યો અને વારંવાર ગર્જના કરી કુંભ-
કર્ણની સાથે આવેલા સર્વ રાક્ષસોને ત્રાસ
આપવા લાગ્યો.^{૪૨, ૪૩} અંગદે પોતાના હાથ-
માંનું મોઢું પર્વતશિખર કુંભકર્ણના મસ્તક
ઉપર નાખ્યું; ત્યારે તે ક્રોધથી ભૂભૂકી બિઠ્યા
અને ઉતાવળે અંગદની સામે ધસ્યો. મોટી
ગર્જનાથી સર્વ વાનરોને ત્રાસ પમાડતા મહા-
બળવાન કુંભકર્ણે યુવરાજ અંગદ પર ત્રિશુળ
ફેંડ્યું. ત્રિશુળને પડતું જોઈ યુદ્ધવિશારદ અંગદ
ચાલાકીથી બસી ગયો અને એકદમ કૂદકો
મારી તેણે કુંભકર્ણની છાતીમાં જોશભરે એક
થપ્પડ લગાવી. અંગદની થપ્પડ વાગતાં જ
કુંભકર્ણ બેલાન થઈ ગયો;^{૪૪-૪૮} પરંતુ
ઘોડીક વારમાં જ તે સાવધ થયો અને પોતાના
હાથની દંડ સુધિ વાળી અંગદની છાતીમાં
પ્રહાર કર્યો, જેથી તરત જ તે મૃત્તિત થઈ

પૃથ્વી પર પડી ગયો. યુવરાજ અંગદને બેલાન
કરી મહાબળવાન કુંભકર્ણ ત્રિશુળ સાથે
સુગ્રીવની સામે યુદ્ધ કરવા દોડ્યો. કુંભકર્ણ-
ને પોતાની સામે ધસી આવતો જોઈને વાનર-
રાજ સુગ્રીવ એકાએક ક્રૂધો અને એક મોટો
પર્વત ઉપાડી કુંભકર્ણની સામે વેગથી દોડ્યો.
સુગ્રીવને પોતાની સામે આવતો જોઈ રાક્ષ-
શ્રષ્ઠ કુંભકર્ણ પણ પોતાનાં સર્વ અંગોને
સંકોચી તેની સામે દોડ્યો અને તેની સમીપ
આવી બિલો રહ્યો.^{૪૯-૫૩} મોટા મોટા વાનરો-
નું ભક્ષણ કરનાર તથા રુધિરથી ખરડાયેલા
અંગવાળા કુંભકર્ણને પોતાની આગળ બિલેલો
જોઈ સુગ્રીવે કહ્યું: ^{૫૪} 'હે કુંભકર્ણ! તે
ઘણા શૂરવીર વાનરોને મારી મોઢું હુપ્કર
કાઢ્યું' છે અને શત્રુસન્યને વિનાશ કરી
મોટો યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે; ^{૫૫} પણ હવે તું આ
વાનરસેના સામે ન બે. એ સાધારણ વાનરોની
સાથે તું શા માટે યુદ્ધ કરે છે? હે રાક્ષસ!
મારા હાથમાંના આ પર્વતના એક જ પ્રહારને
તું ખમશે એટલે બસ છે! ^{૫૬}

વાનરરાજ સુગ્રીવનું શીર્ષ અને ધૈર્યયુક્ત
વચન સાંભળી રાક્ષસશ્રષ્ઠ કુંભકર્ણે કહ્યું: 'હે
વાનર! તું બહારેવને પૌત્ર અને અક્ષરાજ
વાનરનો પુત્ર છે; તેમ જ ધૈર્ય અને પરાક્રમસંપન્ન
છે, તેથી જ આટલી બધી ગર્જના કરે છે કે ?'

કુંભકર્ણનું વચન સાંભળી વાનરરાજ સુગ્રીવે
પોતાના હાથમાંનો વજ્ર અને વીજળી સરખો
પર્વત ખૂણ ઘુમાવીને તેની છાતીમાં માર્યો;
પરંતુ કુંભકર્ણની વજ્ર સમાન કઠોર છાતીમાં
પછડાતાં જ તેના ચૂરેચૂર થઈ ગયા. એ જોઈ
વાનરો જોદ પામ્યા અને રાક્ષસો હર્ષનાદ
કરવા લાગ્યા.^{૫૭-૬૦} પર્વતના પ્રહાર થવાથી
કુંભકર્ણ અત્યંત ક્રોધાવમાન થયો અને તેણે
માં ફાડીને વીજળી સરખું ચક્રચકિત ત્રિશુળ
બેસથી ફેરવી સુગ્રીવ પર ફેંડ્યું. કુંભકર્ણના
હાથમાંથી છૂટેલા યુવળુંના હાથાવાળા એ
તીક્ષ્ણ ત્રિશુળને વચમાં બિલેલા પવનસુત હનુ-

માને ફરીને તરત જ અડપી લીધું અને તેના
જે ભાગ કરી નાખ્યા એક હબર ભાર ગજ-
વેલનું બનાવેલું ત્રિશૂળ હતુમાને લીચાલુ દર્ધને
ભાગી નાખ્યું, એ ભેદને સઘળા વાનરો હર્ષ
પાત્રી ગર્જના કરવા લાગ્યા અને ચોમેરથી
હતુમાનની પાસે દોડી આવ્યા, ૧૧-૧૩ હતુમાનનું
અહુત પરાક્રમ ભેદ કુલકર્ણું અત્યંત ભય-
ભીત થયો અને યુદ્ધમાંથી કાઢક પાછો પછી
હકો એ ભેદ હર્ષિત થયેલા વાનરો સિંહનાદ
કરવા લાગ્યા અને હતુમાનની પ્રશસા
કરવા લાગ્યા.

હતુમાને ત્રિશૂળ ભાગી નાખ્યું એ ભેદ
કુલકર્ણુંના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ તેણે
તરત જ લકાની પાસે આવેલા મલય પર્વતનું એક
મોટું ત્રિખર ઉપાડી સુગ્રીવને આપટ્યું ૧૪-૧૬
એ શિખર વાગતા જ વાનરરાજ સુગ્રીવ બેભાન
થઈ રણભૂમિમાં પડ્યો અને રાક્ષસો હર્ષનાદ
કરવા લાગ્યા ૧૭ પછી કુલકર્ણું અહ-
ભુત અને ભય ઠર પરાક્રમવાળા સુગ્રીવની
પાને આવી પ્રયત્ન વાયુ જેમ મેધને જે ચી
ભય, તેમ પોતાના ખંત હાથથી તેને ઊંચકી
જવા લાગ્યો ૧૮ મોટા મેધસમૂહ સરખા સુગ્રીવ
ને ઉપાડી જતો પર્વત સરખો કુલકર્ણ
અતિગય ઊંચા શિખરવાળા નેરુપર્વત જેવો
શોભવા લાગ્યો ૧૯ સુગ્રીવને પોતાની બાથમાં
પકડાયેલો ભેદ વિસ્મિત થયેલા દેવોના કોલા
હલ તથા રાક્ષસોના સ્તુતિવચનો સાંભળતો
કુલકર્ણું ઉતાવળે રણભૂમિની બહાર જવા
લાગ્યો ૨૦ ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળો અને
ઇંદ્રનો શત્રુ કુલકર્ણું વાનરરાજ સુગ્રીવને પકડી
પોતાના મનમાં વિચાર લાગ્યો 'સુગ્રીવને
મારી નાખીશ એટલે રામ-લક્ષ્મણ ત્રહિત
આખું વાનસ્તેન્ય મૂઆ જેવું જ થઈ રહેશે.'

કુલકર્ણ સુગ્રીવને ઉપાડી જતો હતો, તે
ભેદને તથા વાનરોને નાસણાળ કરતા ભેદને
પવનસુત હતુમાને વિચાર કર્યો 'અરે, આ
કુલકર્ણું સુગ્રીવને પકડી લઈ બલ છે! હવે મારે

શું કરવું' ૨૧-૨૩ ખસ, બીજું કાઈ નહિ આ
સમયે મારે કુલકર્ણુંની આથે સુદ્ધ કરી સુગ્રીવને
છોડાવવો ભેદ એ, હું તેમ જ કરીશ હવે હું
પર્વત જેવો પ્રૌઢ થઈને કુલકર્ણુંનો નાશ
કરીશ. ૨૪ સંગ્રામમાં મારી મુદ્દિનો પ્રહાર થવાથી
ભાગી ગયેલા અંગવાળો મહાબળવાન કુલકર્ણું
જ્યારે મરણ પામશે અને તેના હાથમાંથી વાનર-
રાજ સુગ્રીવ મુક્ત થશે, ત્યારે જ સઘળા વાનરો-
ને હર્ષ થશે ૨૫ અરે, પણ મારે એવું સાહમ
કરવાની કાઈ પણ આવશ્યકતા નથી, કેમ કે
એ સુગ્રીવને કદાચ અસુરો, સર્પો અને દેવોએ
બાધ્યા હોય, તોપણ તે પોતાની મેળે જ છૂટીને
પાછો આવી શકે એમ છે ૨૬ અત્યાગ્ર તો એ
સુગ્રીવને શિલાનો તખત પ્રહાર વાગવાથી
મૂર્ચ્છા આવેલી છે, તેથી તે પોતાની નિયતિ
બાલુતો નથી, ૨૭ પરંતુ થોડીક વારમાં જ તે
સાવધ થશે અને પોતાનું તથા વાનરોનું હિત
થાય એવું કાર્ય કરશે ભે કદાચ હું એને
કુલકર્ણુંના હાથમાંથી છોડાવું, તો તેની કીર્તિ
સદા માટે આખી પડે અને તેમ થવાથી તે
પોતે પણ મારા પર નારાજ થાય ૨૮-૨૯ માટે
હમણા હું સુગ્રીવને છોડાવવા નહિ જતા તે
પોતે રાક્ષસના હાથમાંથી છૂટીને કેવું પરાક્રમ
કરે છે, એની વાટ ભેદશ અને ત્યા સુધીમાં
આ નાસણાળ કરતી વાનરસેનાનું આધ્યાસન
કરીશ ૩૦ એવો વિચાર કરી પવનસુત હતુમાને
દશે દિશાએ નાસી જતી વાનરસેનાને રોકી
રાખી ૩૧

રાક્ષસશ્રદ્ધ કુલકર્ણું તરફડિયા મારતા
સુગ્રીવને જિયકીને લકામાં પ્રવેશ કર્યો એ
વેળા જિયી અટારીઓ, અડખા, અગાશીઓ
તથા છબ્બાઓમાં રહીને નગરવાસી લોકો તેના
પર પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા ૩૨ કાના રાજ
માર્ગ પર છાયેલી શીતળતાથી તથા કુલ
કર્ણુંની ઉપર વરસતા સુગંધયુક્ત પુષ્પો તેમ જ
વનનજળથી સુગ્રીવને ધીમે ધીમે શાંતિ વળી
અને તે સાવધ થયો ૩૩ મહાકષ્ટે ચેતન

આખ્યા પછી કુંભકર્ણની બાથમાં રહેલો સુગ્રીવ લોકના રાજમાર્ગે જોતો વિચાર કરવા લાગ્યો. 'અરે, આ રાક્ષસે મને આવી રીતે ઝાઢી પકડી આણ્યો છે, હવે મારે તેનો બદલો કેવી રીતે લેવો? આજે હું વાનરોનું હિત થાય એવું ઉત્તમ કાર્ય કરીશ ૧૮૪૫ એવો વિચાર કરી વાનરોનો રાજ સુગ્રીવ કુંભકર્ણ ના હાથમાંથી લાગે એઈ છટકી ગયો અને તેની સામે બંધને પોતાના તીક્ષ્ણ હાત વડે તેના નાક તથા કાન કરડી નાખ્યા, તેમ જ હાથપગના નખથી તેના પડખા બીરી નાખ્યા નાક-કાન કપાઈ જવાથી અત્યંત ક્રોધાચમાન થયેલો તથા સુગ્રીવના નખ વાગવાથી લોહી હોહાણ થયેલો કુંભકર્ણ એકાએક સુગ્રીવને પકડી પૂઠવી પર પટ્ટી તેના પર ચડી બેઠો ૮૧૭ સુગ્રીવ જ્યારે લય કર બાળવાળો કુંભકર્ણની નીચે આવ્યો, ત્યારે રાક્ષસો તેને ઘણો જ મારવા લાગ્યા, પરંતુ થોડી વારમાં જ તે સુગ્રીવ કુંભકર્ણને ઉચલાની નાખી દહાની પેઠે ઊછળી વાનરસેનામાં આવી રામચંદ્રને મળ્યો જેના કપાયેલા નાસકા અને કણ માંથી રુવર સ્વપ્ત હતું એવો કુંભકર્ણ એ વેળા નાના નાના ઝરણાવાળા પર્વત જેવો દેખાવા લાગ્યો. લય કર રૂપવામાં એ કુંભકર્ણનું આજુ ગરીર રુધિરથી ખરડા. ગયું હતું અને તે રુધિરનું વમન કરતો હતો તેણે 'કપાયેલા નાક-કાન લઈ લકામાં જવા કરતા પુન મુકમાં જવું એ જ ઠીક છે' એવો નિશ્ચય કર્યો ૮૮-૮૯ સુગ્રીવને નાસી ગયેનો એઈ બિહામણ રૂપ વાળો કુંભકર્ણ પુન રણભૂમિ પ્રત્યે દોડ્યો એ વેળા પોતાની પામે કોઈ આયુધ નહિ હોવાથી તેણે એક મોટું મુઠ્ઠા હાથમાં લીધું સહસ્રધ્રુવ કુંભકર્ણ ઉતાવળે લકાની બહાર નીકળી પુન રણભૂમિમાં આવ્યો અને જેમ પ્રતીક્ષ થયેલો પ્રવયાગ્રિ પ્રભંબુ લક્ષણ કરે, તેમ વાનરોનું લક્ષણ કરવા લાગ્યો અત્યંત સુધા લાગેલી હોવાથી અધિર અને માસ ખાવાની

ધનજવાળો કુંભકર્ણ વાનરસેનામાં પ્રવેશ કરી, જેમ પ્રલયકાળે મૃત્યુ પ્રાણીમાનનું લક્ષણ કરે છે તેમ નચો ચડવાને લીધે રાક્ષસો, વાનરો તથા પિથાચોનું લક્ષણ કરવા લાગ્યો ૯૨-૯૪ કુંભકર્ણ એ વેળા ઘણો જ ક્રોધાચમાન થયેલો હતો, તેથી તેણે વગર વિચાર્યે એક-બે-ત્રણ અને એથી પણ વધારે વાનરો તથા રાક્ષસોને પકડીપકડીને મોમાં મૂકવા માડ્યા ૯૫ એ સમયે મહાબળવાન કુંભકર્ણના મોમાંથી વાનરો અને રાક્ષસોના માસના લોચા તથા રુધિર બહાર નીકળતા હતા ઘણા વાનરો મોટા મોટા વૃક્ષો ઉપાડી કુંભકર્ણને આપડતા હતા, છતાં તે પ્રહારોને કાંઈ પણ ન લેખવતો એ રાક્ષસ અત્યંત ક્રોધભરે વાનરોનું લક્ષણ કરતો ચોમેર દોડતો હતો દુષ્ટાત્મા કુંભકર્ણ એકીવળતે સાત, આઠ, વીસ, ત્રીસ અને વળતે ચોતે વાનરોને પણ બાથમાં ધાનીને ખાતો ખાતો દોડતો હતો પ્રલયકાળે ક્રોધાચમાન થયેલો કાલાગ્રિ રુદ્ર જેમ પ્રાણીઓનું લક્ષણ કરે છે, તેમ પોતાની તીક્ષ્ણ દાઢો વડે વાનરોનું લક્ષણ કરતો કુંભકર્ણ મુઠ્ઠાને ચોમેર ઘૂસવા લાગ્યો એ સમયે તેનું આજુ શરીર માસ, ચરબી ને અધિરથી ખરડાઈ રહ્યું અને આતરકાના બળા તેના કાન ઉપર લટકવા લાગ્યા ૯૬-૯૮

કુંભકર્ણ વાનરસેનામાં નાસ વર્તાવતો હતો, એ એઈને થતુઓનો સહાર કરનારા સુમિત્રા નંદન લક્ષ્મણ ક્રોધાચમાન થયા અને કુંભકર્ણની સામે આવી ઊભા રહ્યા તેમણે કુંભકર્ણને સાત આજુ મારી બીજા પણ આજુ ઉપરાઉપરી મૂકવા માડ્યા, ૧૦૧ પરંતુ કુંભકર્ણ એ સઘળા આજુનું નિવારણ કર્યું, ત્યારે લક્ષ્મણજીને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો તેમણે વાયુ જેમ સંધ્યાજાળના વાદળને આચ્છાદિત કરે, તેમ અસખ્ય આજુ મૂકીને કુંભકર્ણના સુવર્ણમય કવચને ઢાંધી લીધું લક્ષ્મણના સુવર્ણભૂષિત આજુથી આચ્છાદિત થયેલો કાજળના પર્વત જેવો કુંભકર્ણ સૂર્યના

કિરણોથી આચ્છાદિત થયેલા શ્યામ મેઘ સરખો શોભવા લાગ્યો. ૧૦૨-૧૦૪

પછી ભયંકર રૂપવાળો કુંભકર્ણુ મેઘ સરખી ગંભીર વાણીથી બોલ્યો : ‘હે લક્ષ્મણ ! હું કે જે સંગ્રામમાં સામા આવેલા યમરાજને પણ સહેલાઈથી જીતી શકું એવો છું, તેની સાથે નીડરપણે યુદ્ધ કરીને તે તારું ખરું શરવીરપણું પ્રસિદ્ધ કર્યું છે ! અરે, મૃત્યુની પેઠે કોપાયમાન થયેલો હું જ્યારે આયુધ અડધું કરી યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાઉં, ત્યારે માત્ર મારી સામે જિલો રહેનાર પણ ધન્યવાદને પાત્ર છે; તો પછી મારી સાથે યુદ્ધ કરનાર ધન્યવાદને પાત્ર કેમ જ ન હોય ! ૧૦૫-૧૦૭ હે લક્ષ્મણ ! અરાવત હાથી પર બેઠેલો દેવરાજ ઇંદ્ર પણ મારી સામે યુદ્ધ કરવા માટે કરી જિલો રહ્યો નથી; પરંતુ હે સૌમિત્ર ! તું બાળક હોવા છતાં મારી સાથે લડ્યો છે અને તે તારાં વીર્ય, ઉત્સાહ તથા પરાક્રમથી મને પ્રસન્ન કર્યો છે; માટે હું તારી આજ્ઞા મેળવી તારા મોટા ભાઈ રામચંદ્રની સાથે જ યુદ્ધ કરવા ઇચ્છું છું. ૧૦૮-૧૧૦ રામને માયાં પછી આ સંગ્રામમાં જે કોઈ મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવશે, તેને હું મારા પરાક્રમ-બળથી યમલોકમાં પહોંચાડીશ. ૧૧૧

કુંભકર્ણુનું બોલતું સાંભળી લક્ષ્મણે હસતા મુખે કહ્યું : ‘હે કુંભકર્ણુ ! ઇંદ્રાદિ દેવો પણ તને જીતી શકે એમ નથી, એ વાત યથાર્થ છે. મેં આજે તારા એ પરાક્રમને અનુભવ કર્યો છે. ભલે, તારે રામની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હોય તો જો, પેલા દશરથનંદન રામચંદ્ર પર્વતની પેઠે અડગ જિલા ! તેમની પાસે જા. ’ લક્ષ્મણનું વચન સાંભળી મહાબળવાન કુંભકર્ણુ પૃથ્વીને ધ્રુળવતો રામચંદ્રની સામે દોડ્યો. ૧૧૨-૧૧૫

કુંભકર્ણુને આવતો જોઈ દશરથનંદન રામચંદ્રે તેની છાતીમાં રૌદ્રાસ્ર માયું અને ઉપરાઉપરી બીજાં પણ અનેક તીક્ષ્ણ બાણો મૂક્યાં. વેગથી દોડતા કુંભકર્ણુને રામચંદ્રનાં બાણો વાગવાથી અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો અને તેના મુખ-

માંથી તણુખાવાળી અગ્નિવાળાઓ નીકળવા લાગી. રામચંદ્રના અસપ્રહારથી વીંધાયેલો કુંભકર્ણુ મોટી ગર્જના કરી વાનરોને ત્રાસ આપતો લાગ્યો. પીંછાવાળાં રામચંદ્રનાં બાણો કુંભકર્ણુની છાતીમાં વાગ્યાં કે તરત જ તેના હાથમાંથી મુદ્ગર પૃથ્વી પર પડી ગયું. વળી તેના બીજાં આયુધો પણ પૃથ્વી ઉપર પડી ગયાં; ત્યારે આયુધરહિત થયેલો કુંભકર્ણુ લપડાકો તથા મુદિપ્રહારો વડે વાનરોને પીડિત કરવા લાગ્યો. બાણો વડે વીંધાયેલા અંગોમાંથી રુધિર ઝરતો કુંભકર્ણુ પ્રસવણુ પર્વત સરખો દેખાતો હતો. રુધિરની ગંધથી અત્યંત ક્રુદ્ધ થયેલો કુંભકર્ણુ વાનરો, રાક્ષસો તથા રીંછોનું ભક્ષણ કરતો આમતેમ દોડવા લાગ્યો. ૧૧૬-૧૨૨ પછી ભયંકર પરાક્રમવાળા કુંભકર્ણુ એક મોટું પર્વતશિખર ઉપાડીને ભેરભેર રામચંદ્રની ઉપર નાખ્યું; પરંતુ એ શિખર પોતાના ઉપર આવી પડે તે પહેલાં ધર્માત્મા રઘુવીરે સડસડાટ ગતિ કરનારાં સાત બાણો મૂકી તેને ભાંગી નાખ્યું. દેહીપ્યમાન ક્રાંતિવાળું એ પર્વતશિખર પડતાં તેની નીચે ખસેા વાનરો ચગદાઈ મૂઆ. ૧૨૩-૧૨૫ એ વેળા ધર્માત્મા લક્ષ્મણે કુંભકર્ણુનો વધ કરવા સંબંધી કેટલાક ઉપાયો વિચારીને રામચંદ્રને કહ્યું : ‘હે આર્ય ! આ રાક્ષસ રુધિરની ગંધથી તથા મદિરાના નશાથી મદમત થયેલો છે તેથી તે વાનરોને કે રાક્ષસોને ઝાળખી શકતો નથી અને ઉભય પક્ષના સૈનિકોનું ભક્ષણ કરે છે; માટે સઘળા વાનરોને આ કુંભકર્ણુના દેહ ઉપર ચડી જવા દો અને મુખ્ય મુખ્ય વાનરોને તેની આબુબાબુ જિલા રહેવા દો. હે મોટાભાઈ ! એમ થવાથી આ દુર્મતિ કુંભકર્ણુ પોતાના પર અધિક લાર થવાને લીધે આમતેમ દોડીને બીજા વાનરોને મારી શકશે નહિ. ’

બુદ્ધિમાન લક્ષ્મણનું વચન સાંભળી હર્ષિત થયેલા મહાબળવાન વાનરો કુંભકર્ણુ ઉપર ચડી ગયા. ૧૨૬-૧૩૦ ત્યારે અતિશય ક્રોધ પામેલો કુંભકર્ણુ મદોન્મત્ત હાથી જેમ મહાવતને ફેંકી

દે, તેમ વાનરોને ફેંકી દેવા લાગ્યો. ૧૩૧ કુંભ-
કર્ણને કોપેલા તથા વાનરોને ફેંકી દેતો જોઈને
'હવે રાક્ષસ ગભરાયો છે' એમ વિચારી રઘુવીર
પોતાનું ઉત્તમ ધનુષ્ય લઈને તયાર થયા. કોઈને
લીધે જેમનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયા હતાં,
એવા રઘુવીર રઘુવીર બંને કોપાગ્રિથી શત્રુને
બાળતા જ હોય એમ ઉતાવળે કુંભકર્ણની સામે
ગયા. એ જોઈને કુંભકર્ણથી ત્રાસેલા સઘળા
યુધર્પાત વાનરો હર્ષ પામ્યા. ૧૩૨, ૧૩૩ જેમણે
લીક્ષુ બાણોથી ભરેલા ભાથા બાધેલા હતા
એવા રામચંદ્ર સુવર્ણ વડે ચીતરેલું, મજબૂત
પ્રત્યંઆવાણું અને સર્પ સરખું ઉચ્ચ ધનુષ્ય સજ્જ
કરીને તથા વાનરોનું આશ્વાસન કરીને કુંભ-
કર્ણ ઉપર ધસારે કયો અત્યંત દુર્બલ એવા
વાનરોથી વીંટાયેલા મહાબળવાન રામ-લક્ષ્મણ
ઉતાવળે કુંભકર્ણની સામે જવા લાગ્યા ૧૩૪, ૧૩૫
શત્રુઓનું દમન કરનારા મહાબળવાન કુંભકર્ણે
સુકૃત ધારણ કયો હતો, તેની લાલચોળ આભોની
આભુખાણુ રંધિર ખરડાયેલું હતું, કોપેલા મદ
મત્ત હસ્તીની પેઠે તે વાનરોને શોધતો ચોમેર
દોડતો હતો, તેનો દેહ વિંધ્ય તથા મદર પર્વત
જેવો પ્રોઠ હતો, તેણે સુવર્ણના બાભુબધ
બાધ્યા હતા, વસ્ત્રતા મેઘ સરખો તેનો વર્ણ
રચામ હતો, તેના મોમાથી લોહીની ધારાઓ
નીકળતી હતી, તે પોતાની જિહ્વા વડે લોહિ
ધાળા ગલોડા ચાટતો હતો અને ચમરાળની
પેઠે તે વાનરસૈન્યનો સહાર કરતો હતો. પ્રબલ
હિત અગ્નિ સરખી કાંતવાળા એ કુંભકર્ણને
જોઈને પુરુષશ્રદ્ધ રામચંદ્ર ધનુષ્યનો ટકારવ
કયો, ૧૩૬-૧૪૦ ત્યારે અત્યંત કુદ્ધ થયેલો
રાક્ષસશ્રદ્ધ કુંભકર્ણ રીસ ચડાવીને રામચંદ્રની
સામે ધસી આવ્યો. ચુચળધાર વરસતા મેઘના
જેવા વર્ષાવાળા અને મોટા પર્વત સમાન પ્રોઠ
દેહવાળા કુંભકર્ણને પોતાની સામે આવતો
જોઈને શેષનાગ સરખી ભુજવાળા રઘુવીરે કહ્યું :
'હે રાક્ષસવયં ! તું બેધડક મારી સામે આવી
લેલો રહે બે, હું પણ ધનુષ્ય સજ્જ કરીને જોશો

હું. હે કુંભકર્ણ ! હું કે જે રાક્ષસોના વંશને
નિર્મૂળ કરનાર છું, તેને તું સારી રીતે ઝોળખી લે.'

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી તથા તેમને
ઝોળખી કુંભકર્ણ ખડખડાટ હસ્યો અને સર્વ
વાનરોના મનમાં ત્રાસ ઉપજાવતો તે સત્વર
રામચંદ્રની આગળ આવીને કહેવા લાગ્યો :
'અત્યા રામ ! તું મને વિરાધ, કબંધ, ખર,
વાલી કે મારીચ બાળીશ નહિ ! આ તો કુંભ-
કર્ણ જ છે ! બે, આ તર્ફન ગળવેલનું બનાવેલું
મારું ભયંકર મુઠ્ઠગર ! પૂવે મેં આ મુઠ્ઠગરની
સહાયથી જ દેવો અને દાનવોને હત્યા હતા.
હે રામ ! મારા નાક-ઢાન કપાયેલા જોઈને તું
માર્ગે અવસા કરતો નહિ. બરે, નાક-ઢાન ગયા
છતા મારા મનમાં ચિંતાચિત્ત પણ પીડા થતી
નથી. ૧૪૧-૧૪૮ હે ઇક્ષ્વાકુશાર્દૂલ ! પ્રથમ તું
તારે પરાક્રમ મને દેખાડ, પછી હું તારું
લક્ષણ કરીશ ૧૪૯

કુંભકર્ણના વચન સાંભળી રઘુવીરે તેના
ઉપર લીક્ષુ બાણ મૂકવા માડ્યા, છતા વજ્ર
સરખા વેગવાળા એ રામબાણથી તે રાક્ષસ જરા
પણ ડગ્યો નહિ, તેમ તેને પીડા પણ થઈ
નહિ ૧૫૦ જે બાણથી સાત સાલગ્રસ્ત કપાઈ
ગયા હતા અને વાનરશ્રદ્ધ વાલી હંધાયો હતો,
તે વજ્ર સરખા રામબાણ કુંભકર્ણના શરીરને
જરા પણ ઈભ કરી શક્યા નહિ ૧૫૧ પર્વત
જેમ વરસાદની ધારા સહન કરે, તેમ રાક્ષસ-
શ્રદ્ધ કુંભકર્ણ રામચંદ્રની બાણવૃષ્ટિને સહન
કરતો પોતાનું ભયંકર મુઠ્ઠગર ફેરવીને રામચંદ્રના
બાણોનું નિવારણ કરવા લાગ્યો ૧૫૨ પછી દેવોની
સેનાને ત્રાસ ઉપજાવે એવું અને રંધિરથી ખર
ડાયેલું પોતાનું ભયંકર મુઠ્ઠગર ફેરવીને કુંભકર્ણ
વાનરસૈન્યને નસાડવા લાગ્યો; ૧૫૩ ત્યારે
રામચંદ્રે તેને વાયવ્યાસ માયુરું. તે અસ વાગવા-
થી કુંભકર્ણનો હાથ મુઠ્ઠગર સહિત કપાઈ ગયો.
એ વેળા તેણે ભયંકર ચીસ પાડી. ૧૫૪ રામ-
બાણથી કપાયેલો અને પર્વતશિખર જેવો પ્રોઠ
કુંભકર્ણનો હાથ વાનરસૈન્યમાં પડ્યો. એ વેળા

તેની નીચે કેટલાક વાનરો ચઢાઈ ગયા. ૧૫૫
કુંભકર્ણના હાથ નીચે ચઢાવા છતાં ભવતા
રહેલા કેટલાક વાનરો ફર જઈને ઊભા રહ્યા
અને રામ તથા કુંભકર્ણનું યુદ્ધ જોવા લાગ્યા.
પછી કપાયેલા હાથવાળો કુંભકર્ણ કે જે વજ્રથી
કપાયેલા શિખરવાળા મોટા પર્વત જેવો દેખાતો
હતો, તે પોતાના બીજા હાથથી એક મોટું વૃક્ષ
ઉપાડીને રઘુવીર સામે ધર્યો. ૧૫૬, ૧૫૭ ત્યારે
રામચંદ્રે 'અંદ્રાક્ષ' નામનું બાણ મૂકી મોટા
સર્પ જેવો કુંભકર્ણનો બીજો હાથ પણ કાપી
નાખ્યો. પર્વતશિખર જેવો કુંભકર્ણનો બીજો
હાથ વૃક્ષ સહિત કપાઈને પૃથ્વી ઉપર પડ્યો,
ત્યારે તેની નીચે આવેલાં વૃક્ષો, શિલાઓ,
રાક્ષસો તથા વાનરોનો કચ્ચરધાણ વળી ગયો.

ખત્રે હાથ કપાઈ જવા છતાં પણ મોટી
ગજના કરતો કુંભકર્ણ રામચંદ્રની સામે ધસી
આવ્યો; ત્યારે રામચંદ્રે 'અર્ધચંદ્ર' નામનાં બે
બાણો મૂકીને તેના ખત્રે પગ છેડી નાખ્યા.
કુંભકર્ણના ખત્રે પગ કપાઈને પૃથ્વી પર પડ્યા
અને તેના ધબકારાથી દશે દિશાઓ, પર્વતની
શુક્રાઓ, સમુદ્ર, આખી લંકા અને વાનરો તથા
રાક્ષસોની સેના ખળભળી ઊઠી. હાથ-પગ
કપાઈ જવા છતાં પણ કુંભકર્ણ હિંમત હાર્યો
નહિ. આકાશમાં જેમ રાહુ ચંદ્રની સામે દોડે,
તેમ તે વડવાનલના જેવું પોતાનું મુખ પહોળું
કરીને રામચંદ્રની સામે ધર્યો. ૧૫૮-૧૬૨ પછી
રામચંદ્રે તીક્ષ્ણ અણીવાળાં અને સુવર્ણની પૂંખ-
વાળાં બાણો વડે તેનું મુખ પૂરી નાખ્યું; જેથી
એ કુંભકર્ણ કાંઈ પણ જોડ્યા સિવાય ઝીણો
અવાજ કરતો મર્ચિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો.
પછી રામચંદ્રે સૂર્યનાં કિરણ જેવા પ્રકાશવાળું
પ્રહ્લંદ, અંતક અને કાગ સરણું ઉગ્ર, વાયુ
સમાન વેગવાળું, યતુઓને ચંદારનારું, હીરા
તથા સુવર્ણથી જડેલી પૂંખવાળું. સૂર્ય અને
અગ્નિ સમાન ઝળહળતું તથા વજ્ર અને વીજળી
જેવું કોર 'અંદ્રાક્ષ' નામનું બાણ કુંભકર્ણ
ઉપર મૂક્યું. ૧૬૩-૧૬૫ પ્રગવિત અગ્નિ સરણું

લાભકર્તું અને પોતાના તેજથી દશે દિશાઓને
પ્રકાશિત કરતું એ બાણ રામચંદ્રના ધનુષ્ય-
માંથી છૂટીને વજ્રની પેઠે સુસવાટ કરતું કુંભ-
કર્ણના કંઠમાં જઈને ચોંટ્યું. ૧૬૬ પૂર્વે જેમ
ઈંદ્રના વજ્રે વૃત્રાસુરનું મસ્તક કાપ્યું હતું, તેમ
મોટા પર્વતશિખર જેવા, મજબૂત દાંડાવાળા
અને કંપાયમાન તથા સુંદર કુંડળવાળા, કુંભ-
કર્ણના મસ્તકને તેણે ધડથી ભૂંડું કયું. ૧૬૭
એ વેળા કુંડળથી અલંકૃત થયેલું કુંભકર્ણનું
મસ્તક પ્રાતઃકાળે આકાશની મધ્યે રહેલા ચંદ્ર
સરણું નિસ્તેજ દેખાવા લાગ્યું. ૧૬૮ રામચંદ્રના
બાણથી કપાયેલું પર્વત જેવડું કુંભકર્ણનું
મસ્તક ઊછળીને લંકા ઉપર પડ્યું કે જેથી
તેમાંનાં કેટલાંક મંદિરો, ગોપુરો તથા કિલ્લા-
ઓ પડી ગયાં. કુંભકર્ણનું મોટું ધડ ઊછળીને
સમુદ્રમાં પડ્યું, જેથી કરીને તેમાંનાં મત્સ્ય
વગેરે અનેક પ્રાણીઓ કચડાઈ મૂઆં અને તે
ધડ છેક સમુદ્રના તળિયે જઈને ઘેડું. ૧૬૯, ૧૭૦
પ્રાણલો અને દેવોનો યતુ મહાભયવાન કુંભકર્ણ
સંપ્રામમાં મરણ પામ્યો, ત્યારે સર્વ પર્વતો
સહિત આખી પૃથ્વી કંપાયમાન થઈ અને સઘળા
દેવો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા. ૧૭૧ રામચંદ્રનું
અદ્ભુત પરાક્રમ જોઈને દેવો, પક્ષીઓ, શુદ્ધકો,
ચક્ષો, ગંધર્વો અને બીજાં પણ સર્વ પ્રાણીઓ
અત્યંત હર્ષિત થયાં. કુંભકર્ણનું મરણ થયેલું
જોઈને અત્યંત પીડિત થયેલા સઘળા રાક્ષસો,
હસ્તીઓ જેમ સિંહને જોઈ ચીસ પાડી નાસી
બચ, તેમ રામચંદ્રને જોઈ રાડ પાડી નાસવા
લાગ્યા. રાહુથી મુક્ત થયેલો સૂર્ય જેમ અંધકાર-
નો નાશ કરી પ્રકાશે છે, તેમ કુંભકર્ણને હણીને
રઘુવીર વાનરસેનામાં પ્રકાશવા લાગ્યા. ભયંકર
બળવાળા કુંભકર્ણના મરણથી હર્ષિત થયેલા
સઘળા વાનરો પ્રકુલિત કમળ સરળાં મુખથી
જયશાળો થયેલા રામચંદ્રની પ્રશંસા કરવા
લાગ્યા. ૧૭૨-૧૭૫ જેમ વૃત્રાસુરને મારી ઈંદ્ર
હર્ષ પામે, તેમ દેવસેનાનું મર્દન કરનારા અને
મોટાં મોટાં યુદ્ધમાં પૂર્વે કદી પણ નહિ હારેલા

કુલકર્ણુને હણીને રામચ દ્ર હર્ષ પામ્યા રણ
હતિ મીવામીક મહાનુમિત્રલીલ અદ્વિત્ય શ્રીરામચાન્દ્ર
યુગકાંડમા ૧૭મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૮ મો

રાવણનો વિલાપ

કુમ્ભકર્ણ હત દણ્ડવા રાઘવેળ મહાત્મના ।

રાક્ષસા રાક્ષસેન્દ્રાય રાવણાય ન્યવેદયન્ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રામચ દ્રે કુલકર્ણુને માથે એ
બેઈને જીવતા રહેલા રાક્ષસો રાવણની પાસે
ગયા અને જોયા ‘હે રાજન ! કાળથી ત્રેરાયેલા
તમારા ભાઈ કુલકર્ણુ રણસ આમમા પોતાનું
પરાક્રમ દર્શાવી, વાનરોનું લક્ષણ કરી તથા
વાનરસેનામા ભ ગાણુ પાડી અ તે રામના તેજથી
શ્વાત થયા છે તેમનું ધડ અગાધ સમુદ્રમા પડયું
છે, ૧-૩ અને કપાયેલા નાક-કાનવાળુ તથા
લોહીજરતુ તેમનું મોઢું મરતક લ કાના દરવાજા
મા આવી પડયું છે રામના બાણ વાગવાથી
જેના હાથ-પગ તથા મસ્તક કપાઈ ગયા છે એવું
તમારા ભાઈ કુલકર્ણુનું ધડ ઠાવામથી બળેલા
વૃક્ષ જેવું થઈ રહ્યું છે. ૪, ૫

‘મહાબળવાન કુલકર્ણુ યુદ્ધમા મરાયો’
એ સમાચાર સાંભળતા જ શોકથી સ તાપ પામેલા
રાવણ મૃતિહત થઈ પૃથ્વી પર પડયો ૧ પોતાના
કાકા કુલકર્ણુનું મરણ સાંભળી દેવાતક, નરાતક,
નિધિરા અને અતિકાન વગેરે રાવણના પુત્રો
પપુ શોકથી રોન કરવા નાગના ૭ અદિનાથ કર્મ
વાળા રામચ દ્રના હાથે કુલકર્ણુ હણાયો એવું
સાંભળી ‘મહોદર’ અને ‘મહાપાથ’ નામના
તેના બન્ન ભાઈ પણ અત્ય ત શોકાવિષ્ઠ થયા

યોડી વારે બ્યારે રાવણની મૂચ્છા વળી,
ત્યારે તે સાવધ થઈને કુલકર્ણુનું મરણ સંભારી
આકુળવ્યાકુળ થવા લાગ્યો અને દીનપત્રે
વિલાપ કરવા લાગ્યો ‘હા, મહાબળવાન કુલ
કર્ણુ ! હા શત્રુઓના જર્વને ઉતારનાર શૂરવીર !
આજે તું મને મૂકીને દેવયોગથી પરલોકમા
ચાલ્યો ગયો છે હે મહાબલ ! નાર તથા
આપણા સ બધાંઓનું હું જ મહાકલ્યા નિવાન ।

માન શત્રુઓને સ તાપ પમાડીને ૪ આજે તું
એકલો મને મૂકીને ગયા બાપ છે ૧૮-૧૯ અરે !
જેની સહાયથી હું દેવો તથા અમુરોથી પણ
ડરતો ન હતો, તે મારી જમણી ભુલકપ મારો
ભાઈ કુલકર્ણુ આજે હણાયો ! હાથ, હવે હું
જીવનાર નથી ૨૨ અરેરે હાથ ! દેવો અને
કાનવોના જર્વને ઉતારનારા તથા પ્રન્યાસિ
સરળા ભય કર પરાક્રમવાળા મારા ભાઈને
રામે માથો ! આ શું ૧૧ હા, કુલકર્ણુ ! વજ્ર
પ્રહારથી પણ તને કહી પીડા થતી ન હતી, હતા
રામબાણ વડે આજે તું મરણ પાત્રીને પડ્યો !
એ શું ૧૧ અરેરે, સ આમમા તારા વધ થયેનો
બેઈને આકાશમા રહેના આ દેવો તથા મહાધિઓ
વારવાર હર્ષનાદ કરે છે ૧૫ અરેરે, તારું મરણ
યશુ બેઈ હપિત થયેલા વાનરો હવે લાગ બેઈને
નકો લ કાના કિલ્લા ઉપર ચડી આવશે અને દર
વાલમા પણ પ્રવેશ કરશે ૧૯ હાથ, હવે મારે
જીવીને પણ શું કામ છે અને સીતાના પણ શો
ખપ છે ? મારા ભાઈ કુલકર્ણુથી વિપ્રતો પડીને
હું હવે જીવવા ઈચ્છતો નથી ૧૭ અરે મારા
ભાઈને હણનારા રામને જો હું યુદ્ધમા ન મારી
શકું, તો પછી મારે મરણ એ જ અચંકર છે
અર્થ જીવીને શું કરવું ૧૮ અરે, મારો ભાઈ
કુલકર્ણુ બના હશે ત્યા હું આજે જ જઈશ મારા
ભાઈ વિના મને લાણુવાર પણ જીવવું ગમતું
નથી ૧૮ જો કુલકર્ણુ ! પૂર્વે મેં જેઓનો
અપકાર કર્યો છે, એવા દેવો પણ હવે મને
બેઈને હાન્ય કરશે હે ભાઈ ! તારી સહાય
વિના હવે હું ઇંદ્રને કેવી રીતે જીતી શકીશ ૧૦
અરેરે, મારા ભાઈ વિભીષણ મને જે જે પવિત્ર
વચનો કહ્યા હતા, તે સઘળા આજે મારી
આગળ ખડા થયા છે । ર મેં અભાગિયાએ
મૂખીઈને લીધે તે મહાત્માના વચન માન્યા
નહિ ! ખરેખર, આજે હું તેનું દણ નોગણ
હું ૨૧ અરેરે, પ્રહત અને કુલકર્ણુના મરણનો
મને કારી ઘા લાગ્યો ત્યારથી હું વિભીષણના
વચન યાદ કરીને ચરમાઈ બહો ૩ અરે

ખર, પરમ ધાર્મિક વૃત્તિવાળા વિલીષણને મેં
અપમાનપૂર્વક કાઢી મૂક્યો, તે પાપકર્મીનું
અનિષ્ટ ફળ આજે મને પ્રાપ્ત થયું ! ૧૨૨, ૨૩

કુંભકણું જે ઇંદ્રનો શત્રુ હતો, તેનું મરણ
સાંભળીને અત્યંત પીડિત તથા ઉદ્વિગ્નચિત્ત
થયેલો રાક્ષસાધિપતિ રાવણ કરુણ સ્વરે
અનેકવિધ વિલાપ કરી પુનઃ મૂચ્છિત થઈ પૃથ્વી
પર ઢળી પડ્યો. ૨૪

ઈતિ શ્રીવાદ્મીક મહાનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૧૮ મો સગ સમાપ્ત

અનેક રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ

સર્ગ ૬૯ મો

રાવણના બળવાન પુત્રોનું યુદ્ધ ચરણ-
ભયાનક યુદ્ધ-નરાંતકનું મરણ

एवं विलपमानस्य रावणस्य दुरात्मनः ।

ध्रुत्वा शोकामिभूतस्य त्रिशिरा वाक्पयमब्रवीत् ॥

કુંભકણુંના મરણથી શોકપીડિત થયેલા
દુરાત્મા રાવણનો વિલાપ સાંભળી ત્રિશિરા
કહેવા લાગ્યો : ૧ ‘હે રાજન ! તમે કહો છો
તેવા જ ગુણવાળા અને મહાપરાક્રમી એવા
મારા કાકા કુંભકણું રણમાં પડ્યા એ શોકની
વાત છે; પરંતુ તે માટે તમે જેમ વિલાપ કરો
છો, તેમ સત્પુરુષો વિલાપ કરતા નથી. ૨ હે
પિતાહ ! બ્રહ્મદેવે તમને શક્તિ, ક્વચ, બાણ
અને ધનુષ્ય આપેલા છે; તેમ જ મેઘ સરખા
નાદવાળો અને હબર ખરચરોથી ભેડેલો રથ
આપેલો છે અને તમે ત્રણે લોકને છતવા સમર્થ
છો; છતાં પ્રાકૃત પુરુષની પેઠે શોક શા માટે
કરો છો ? ૩ હે રાક્ષસાધિપ ! તમે પોતાનાં
શસ્ત્ર વડે અનેક વાર દેવદાનવોને હરાવ્યા છે,
તો હવે સઘળાં અસ્રશસ્ત્રી સજ્જ થઈને
તમારે રામને શિક્ષા કરવી એમાં શું કઠિન
કાંઈ છે ? ૪ હે મહારાજ ! તમે ચિંતાને ત્યજી
શાંત થાઓ. હંમણું હું પોતે જ રણસંગ્રામમાં
જઈશ અને ગરુડ જેમ સર્પોના વિનાશ કરે,
તેમ શત્રુઓનો સંહાર કરીશ. ૫ પૂર્વે જેમ

દેવરાજ ઇંદ્રના હાથે હણાયેલો શંખરાસુર અને
વિષ્ણુ ભગવાને મારેલો નરકાસુર રણભૂમિમાં
સૂતા હતા, તેમ આજે મારા હાથથી હણાઈને
રામ રણભૂમિમાં શયન કરશે ! ૭

ત્રિશિરાનાં વચન સાંભળીને કાળથી ત્રેરાયેલો
રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ પોતાને નવો અવતાર આવ્યો
માની શાંત થયો. ૮ ત્રિશિરાનાં વાક્ય સાંભળી
દેવાંતક, નરાંતક અને અત્યંત તેજસ્વી અતિકાય
પણ યુદ્ધ કરવાના હર્ષમાં આવી ગયા. એ વેળા
ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા રાવણના બીજા પુત્રો-
પણ ‘હું પહેલો યુદ્ધ ચડું ! હું પહેલો લડશ
ભઉં !’ એવી રીતે ગર્જના કરવા લાગ્યા.
રાવણના પુત્રો આકાશમાં ગતિ કરનારા, માયા
બાણનારા, દેવોનો ગર્વ ઉતારનારા, યુદ્ધની
આંલવાપાવાળા, અત્યંત બળવાળા, પ્રખ્યાત
ક્રીડવાળા, સંગ્રામમાં દેવ, ગંધર્વ, કિન્નર અને
ઉરગોથી પણ પરાભવ નહિ પામેલા, અસ્ત્ર-
વિદ્યામાં કુશળ, યુદ્ધચતુર, ઉત્તમ પ્રકારના જ્ઞાન-
વાળા તથા અનેક વરદાન મેળવેલા હતા.
સૂચ સરખા તેજસ્વી, શત્રુઓનાં બળ તથા
લક્ષ્મીનો નાશ કરનારા અને મોટા મોટા
દાનવોનો પણ ગર્વ ઉતારનારા પોતાના પુત્રોથી
વીંછાયેલો રાક્ષસોનો રાજા રાવણ દેવોથી વીંછા-
યેલા ઇંદ્રની પેઠે શોભતો હતો.

પછા રાવણે પોતાના પ્રિય પુત્રોને છાતી-
સરસા આંખી, અલંકારોથી શણગારી, શુભ
આશીર્વાદ આપી યુદ્ધમાં જવા આજ્ઞા આપી
અને તેઓની સહાય માટે મહોદર તથા મહા-
પાર્શ્વને સાથે જવા કહ્યું. ૯-૧૧ મોટી કાયાવાળા,
અત્યંત બળવાળા અને કાળે ત્રેરેલા ત્રિશિરા,
અતિકાય, દેવાંતક, નરાંતક, મહાપાર્શ્વ અને
મહોદર, એ છયે રાક્ષસો રાવણરાયની પ્રદક્ષિણા
કરીને તથા તેને પ્રણામ કરીને અને આયુષોના
ઘાવને રૂંધવાની ઉત્તમ ઔષધિઓ સાથે લઈને
યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા. ૧૭-૧૮ સર્વ આયુષો
તથા બાણોના લાથાં બાંધી સજ્જ થયેલો
મહોદર ઔરાવતના કુખમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને

રથામ વાદળઘટા સરખા 'સુદર્શન' નામના હાથી ઉપર આરૂઢ થયો, ત્યારે તે અસ્તાચળ ઉપર રહેલા સૂર્ય જેવો શોભવા લાગ્યો. ^{૨૦, ૨૧} રાવણુનો પુત્ર ત્રિશિરા હાથમાં ધનુષ્ય ધારણ કરી ઉત્તમ અત્રોથી જોડેલા તથા સર્વ પ્રકારનાં આયુધોથી ભરેલા થયે રથમાં જોડા; ત્યારે તે નીજળી, ઉડકા-જવાળા અને ઈંદ્રધનુષ્ય સહિત મેઘની પેઠે શોભવા લાગ્યો. જેમ સુવર્ણમય ત્રણ શિખરોથી હિમાલય પર્વત શોભે, તેમ ઉત્તમ રથમાં જોડેલા ત્રિશિરા પોતાનાં ત્રણ મસ્તકો પર ધારણ કરેલા ત્રણ મુકુટોથી શોભતો હતો. ^{૨૨} ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને અસંત તેજવાળો રાવણુનો પુત્ર અતિક્રાંત સુંદર ચક્રવાળા, તેજ ઘોડા જોડેલા, મજબૂત બિંટકા તથા ધૂંસરીવાળા અને બાણનાં ભાયાં, ધનુષ્ય, પ્રાસ, તલવાર તથા પરિધ વગેરે આયુધોથી ભરેલા દેહીખ્યમાન રથમાં જોડા. ^{૨૩-૨૪} એ વેળા એ અતિક્રાંત રાક્ષસ સુવર્ણના મુકુટથી તથા ચિત્રવિચિત્ર આભૂષણોથી દેહીખ્યમાન ક્રાંતિવાળા મેઘ પર્વત જેવો જણાતો હતો. ^{૨૫} મોટા મોટા રાક્ષસોથી વીંટાયેલા રાવણુનો પુત્ર મહાબળવાન એ અતિક્રાંત દેવોથી વીંટાયેલા ઇંદ્રની પેઠે શોભતો હતો. ^{૨૬} નરાંતક રાક્ષસ મોટી ઉડકા જેવું ભયંકર પ્રાસ ગ્રહણ કરીને ઉચ્ચાશ્રવા સરખા સ્વેત, મોટી કાયાવાળા અને સુવર્ણના સાજવાળા મનોવેગી અશ્વ પર જોડા; ત્યારે તે હાથમાં શક્તિ ગ્રહણ કરીને મયૂર ઉપર વિરાજમાન કાર્તિકેયની પેઠે શોભવા લાગ્યો. ^{૨૭, ૩૦} સુવર્ણથી મહેલું મોટું પરિધ ગ્રહણ કરી સજ્જ થયેલો દેવાંતક રાક્ષસ સમુદ્રમંથન સમયે પોતાના બદ્ધે હાથથી મંદરાચળને પકડી બિભેલા વિષ્ણુ ભગવાનની સ્પર્ધા કરતો હતો. હાથમાં ગદા ગ્રહણ કરી યુદ્ધ કરવા નીકળેલો અત્યંત તેજસ્વી મહાપાત્ર સંપ્રમામાં ગદા લઈ બિભેલા કુબેરની પેઠે શોભતો હતો. ^{૩૧, ૩૨}

એ પ્રમાણે સજ્જ થઈને તેઓ, જેમ દેવો અમરાવતીમાંથી નીકળે, તેમ લોકમાંથી યુદ્ધ

કરવા નીકળ્યા. એ વેળા તીક્ષ્ણ આયુધો ગ્રહણ કરીને તેમ જ રથ, હસ્તી વગેરે વાહનો પર બેસીને અસંખ્ય રાક્ષસો તેમની પાછળ ચાલ્યા. સૂર્ય સરખા મુકુટને ધારણ કરનારા અને રાત્ર્ય-શ્રીથી શોભતા રાવણના પુત્રો આકાશમાં રહેલા પ્રકાશમાન ગ્રહોની પેઠે શોભતા હતા. વળી રાક્ષસોએ પહેરેલાં ચરદ્રજતુનાં વાદળ સરખાં સ્વેત વસ્ત્રોની પંક્તિ આકાશમાં બિડતા હોંસોની પંક્તિ સરખી શોભતી હતી. 'આપણે મરણ કિંવા શત્રુઓને મારવા' એવો દેહ નિશ્ચય કરી યુદ્ધ કરવા નીકળેલા એ મહામત્ત રાક્ષસો મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરતા હતા, શત્રુઓને ઉવેંશી તિરસ્કારભર્યાં વચન ઉચ્ચારતા હતા અને તીક્ષ્ણ બાણો ધનુષ્ય પર ચડાવતા હતા. રાક્ષસોના ચરણના ધમકારથી તથા સિંહનાદથી આખી પૃથ્વી કંપાયમાન થઈ અને આકાશ બાણે ફાટી જતું હોય એમ પ્રતિધ્વનિ કરવા લાગ્યું. મહાબળવાળા રાક્ષસોએ લોકમાંથી બહાર નીકળી બેસ્યું, તે મોટી મોટી શિલાઓ અને વૃક્ષો ઉમાગી સજ્જ થઈ બિભેલી વાનર-સેનાને દીડી. મહાત્મા વાનરોએ પણ હાથી, ઘોડા તથા રથોથી ભરેલું, સેંકડો ઘંટાઓના નાદથી ગાજી રહેલું, એકાએક ચડી આવેલી શ્યામ મેઘઘટા સરખું, ચક્રચક્રિત મોટાં હૃદય-ચારવાણું અને સૂર્ય તથા અગ્નિના જેવી ક્રાંતિ-વાળા રાક્ષસોનું ભયંકર સેન્ય ભેડુ. પોતાની તરફ આવતા રાક્ષસસેન્યની ગર્જનાઓ સાંભળી તેને નહિ સહેનારા વાનરો પણ ઉપરાઉપરી ગર્જવા લાગ્યા. વાનરસેનિકોની મોટી ગર્જના સાંભળી રાક્ષસો તે સાંળી ચક્રચક્રિ નહિ અને તેઓ પણ વાનરો સામે ભયંકર ગર્જના કરવા લાગ્યા.

ત્યારે રાક્ષસસેન્ય સમીપ આવી પહોંચ્યું, ત્યારે શિખરવાળા પર્વત સરખી મૌઠ ઝંખાવાળા ચૂથપતિ વાનરોએ મોટાં મોટાં વૃક્ષો અને શિલાઓ લઈ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. કેટલાક વાનરો આકાશમાં બેસીને રાક્ષસસેન્યમાં પડવા લાગ્યા અને કેટલાક લાગતપાસીને અંદર ધસી જવા

લાગ્યા. પર્વતશિખરો તથા મોટી શાખાવાળાં વૃક્ષોથી આયુધોવાળા કેટલાક વાનરો જીએ જીડતા હતા અને કેટલાક પૃથ્વી પર દોડા-દોડ કરી રહ્યા હતા. આમ વાનરો અને રાક્ષસો એકઠા થવાથી એ વેળા ભયકર યુદ્ધ જામ્યું.^{૩૮-૪૭} રાક્ષસો અનેક બાણો મૂકી વાનરોને વારતા હતા, તોપણ ભયંકર પરા-ક્રમવાળા વાનરો રાક્ષસોની ઉપર વૃક્ષો, પર્વતો અને શિલાઓની અખંડિત વૃષ્ટિ કરતા હતા. રાક્ષસો તથા વાનરો સામસામા સિંહ નાક કરતા હતા અને વાનરો મોટી મોટી શિલાઓ નાખીને રાક્ષસોનો અચરધાણ વાળતા હતા એકાએક ક્રોધમા આવેલા વાનરો સુવર્ણના કવચ તથા આભૂષણથી શોભતા અને રથ, અશ્વ તેમ જ હસ્તી ઉપર ખેડેલા શરવીર રાક્ષસોને હણવા લાગ્યા એ વેળા વાનરોના ત્રિશૂળપ્રહારથી તેમ જ મુદ્ધિપ્રહારથી મોટા મોટા રાક્ષસોની આંખો બહાર નીકળી જતી હતી અને તેઓ કંપાયમાન થઈ જઈ ચીસ પાડી પૃથ્વી પર પડતા હતા. રાક્ષસોએ પણ તીક્ષ્ણ બાણ, ત્રિશૂળ, પ્રાગ, શક્તિ, મુદ્ગર તથા તલવાર વગેરે અશ્ત્રશસ્ત્રથી વાનરોને હણવા માંડ્યા. એ યુદ્ધમાં લોહીથી છંટાયેલા અને પાનર છૂતવાની ધ્વજાવાળા રાક્ષસો તથા વાનરો એકબીજાને પ્રહાર કરવામાં કમી રાખતા ન હતા. વાનરો અને રાક્ષસોએ ચલાવેલા તલવાર તથા શિલાઓ વગેરે આયુધોના પ્રહારથી, ભેટભેટામાં આખી રણભૂમિ રુધિર વડે રંગાઈ બઈ; તેમ જ યુદ્ધના મદથી બેઠા અને ફાટી પડેલા પર્વત સરખા દેહવાળા હાણી પડેલા ચોદાઓના શરીરથી તે ખીનાખીત બારાઈ ગઈ.

યુદ્ધ કરતાં કરતાં જ્યાં પર્વતો તથા શિલાઓના સૂરે સૂરા વર્ષ નયા, ત્યારે વાનરો પોતાના હાથ વડે રાક્ષસોને ઊંચડી ઝંપડીને પૃથ્વી પર પડાડના લાગ્યા.^{૪૮-૫૧} એ ભયાનક યુદ્ધમાં રાક્ષસો વાનરોને ઊંચડી વાનરો ઉપર

અને વાનરો રાક્ષસોને જીતકી રાક્ષસો ઉપર નાખવા લાગ્યા.^{૫૭} વાનરો જ્યારે રાક્ષસોનાં શસ્ત્રાસ્ર પડાવી લઈ તે વડે તેઓને જ મારતા હતા, ત્યારે રાક્ષસો વાનરોના વૃક્ષ, શિલા વગેરે પડાવી લઈ તે વડે જ તેઓને હણતા હતા.^{૫૮} વાનરો અને રાક્ષસો એકબીજાને પર્વતો તથા શસ્ત્રાસ્રોના પ્રહારો કરીને સિંહનાદ કરતા હતા.^{૫૯} વાનરોના પ્રહાર થવાથી જેઓના કવચ તૂટી ગયા હતા અને જેઓના શરીરમાંથી રુધિર વહેતું હતું, એવા રાક્ષસો રસજરતા વૃક્ષો જેવા દેખાતા હતા.^{૬૦} કેટલાક વાનરો તો રથ વડે રથને, હસ્તી વડે હસ્તીને અને અશ્વ વડે અશ્વને કચડી નાખતા હતા.^{૬૧} એ વેળા રાક્ષસો પણ ધુર અને અર્ધઅર્ધ વગેરે તીક્ષ્ણ બાણોથી તેમ જ લાલા વગેરે આયુધોથી વાનરોએ નાળેલા વૃક્ષ તથા શિલાઓને છેદી નાખતા હતા. એ સમયે કપાઈ પડેલા વૃક્ષો તથા પર્વતોથી અને હણાઈ પડેલા વાનરો તથા રાક્ષસોથી રણભૂમિમાં ચાલવાનો માર્ગ પણ જડતો નહોતો.^{૬૨, ૬૩} હવે અને ગર્વભરી ચેષ્ટા કરતા અમાપ પરાક્રમવાળા વાનરો ભયનો ત્યાગ કરીને તથા અનેક પ્રકારના આયુધો અહણુ કરીને રાક્ષસોની સાથે લડતા હતા.^{૬૪} એ પ્રમાણે તુલુક યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું અને તેમાં રાક્ષસોના સહાર થવાથી વાનરોને અત્યંત હર્ષ પામતા બોઈ દેવો અને મહાપિઓ હર્ષનાદ કરતા હતા.^{૬૫}

રાક્ષસોના સહાર થતો બોઈ પવનવેગી અશ્વ ઉપર બેઠેલા નરાતકે હાથમાં શક્તિ અહણુ કરી મગ્ગમગ્ગ જેમ વસુદેવ પ્રવેશ કરે, તેમ ભયકર વાનરસેન્યમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૬૬} ઇંદ્રના યજુ નરાતકે પોતાના દેહીપ્યમાન પ્રાસવથી કાનુવારમાં સાતસો વાનરોને કાપી નાખ્યા.^{૬૭} અશ્વ ઉપર આરૂઢ થઈ નિર્ભયપણે વાનરસેન્યમાં નાસવતા નરાતકને બોઈ વિદ્યાપતે અને મહાપિઓ આશ્ચર્યચકિત થયા.^{૬૮} નરાતક જે જે નામે જતો હતો, યા ત્યાં તરવર માનતથા

રુધિરનો કાઢવ થઈ રહેતો અને મૂર્ચ્છિત થઈ પડેલા પ્રચંડ વાનરોના દેહ આડે આવવાથી ચાલવાનો માર્ગ પશુ જડતો ન હતો. ૧૯ જ્યાં વાનરો કાંઈક શુદ્ધિમાં આવી પરાક્રમ કરવા તૈયાર થતા, ત્યાં તો નરાતક તેઓને પુનઃ પૃથ્વી પર સુવાડી દેતો હતો. ૨૦ જેમ અગ્નિ વનને બાળી ભસ્મ કરે, તેમ નરાતક વાનર સૈન્યનો સંહાર કરવા લાગ્યો. બિચારા વાનરો જ્યાં યુદ્ધ કરવા માટે વૃક્ષો અને પર્વતો ઉપેક્ષવા જાય, ત્યાં તો વજ્રના પ્રહારથી જેમ પર્વતો ફાટી પડે, તેમ તેઓ નરાતકે કરેલા પ્રાસના પ્રહારથી કપાઈ પડતા હતા જેમ વર્ષાઋતુનો વાયુ ચૈત્રેરથી વૃક્ષોને ભાગી નાખી વનમાં પ્રસરે છે, તેમ હુલામો નરાતક રાક્ષસ હાથમાં ઝળહળતું પ્રાસ લઈને વાનરોનો સંહાર કરી સંશ્રામમાં વૃમ્ભવા લાગ્યો. ૨૧-૨૩ મહાપરાક્રમી નરાતકે જિલા રહેલા નાસતા તેમ જ ઉચિ જિલ્લા સર્વ વાનરોનો ઘણુ વાળવા માડયા, જેથી વાનરો તેની સામે બોલવા કે જિલા રહેવાને પશુ સમર્થ વધા નહિ, તો પછી તેની સાથે જડવાને અમર્થ તો કયાથી જ થાય. ૨૪ નરાતકના હાથમાં રહેલા સૂર્ય સરખા તેજવાળા અને ઢાળ જેવા ભયકર એવલા પ્રાસવી જ વાનરોની સઘળી ટુકડીઓ હથાઈ ગઈ વજ્રપ્રહાર સરખા પ્રાસનો પ્રહાર સંહન ન કરવાથી વાનરો બીમારથી પાડતા હતા સંશ્રામમાં કપાઈ પડતા વાનરોના ગરીર બાજુ વજ્રવી કપાયેલા ગિખરવાળા મોઢા પન તો જ ફાગી પડતા હોય એવા જણાતા હતા.

હવે અગદાદિ શૂરવીર વાનરોને પૂર્વે કુલ ક્રોધે સંશ્રામમાં મૂર્ચ્છિત કર્યા હતા, તેઓ સર્વ સાવધાન થયા અને સુગ્રીવને શરણે ગયા સુગ્રીવ પોતાની વાનરસેનાને નસતકના ભયથી નામેની અને આમતેમ નાસભાગ કરતી બેઠીને આશ્ચર્યચકિત થયો અને કાંઈક વિચાર કરવા લાગ્યો, પણ એવલામાં તો નરાતક રાક્ષસને પવનવેગી અથ પર ખેરીને તથા હાથમાં પ્રાસ

લઈને પોતાની સામે ધસી આવતો દીડો, ત્યારે મહાતેજસ્વી સુગ્રીવે ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા અગદ પ્રત્યે કહ્યું ૭૫-૮૧ 'હે અગદ! તું મા અથ પર ખેરીને આવતા તથા વાનરોનો સંહાર કરતા રાક્ષસની સામે યુદ્ધ કરવા બ અને તેને સત્વર યમલોકમાં પહોંચાડ.' ૮૨

સુગ્રીવનું વચન સાંભળી સૂર્ય જેમ વાહળ માથી બહાર નીકળે, તેમ સુવનાજ અગદ નરાતક સાથે યુદ્ધ કરવા બહાર પડયા. પર્વત સરખા દેહવાળો અને સુવર્ણના બાળુબધ ધારણ કરનારો યુવરાજ અગદ એ વેળા ધાતુ વાળા પર્વતશિખર જેવો મોલતો હતો. ૮૩-૮૪ નખ અને દાઢરૂપી આયુધવાળા મહાતેજસ્વી અગદે સત્વર નરાતકની પાસે જઈ કહ્યું 'હે હુદ્દ રાક્ષસ! તું ક્ષણવાર મારી સામે જિલો રહે આ પ્રાકૃત વાનરોની સાથે શ માટે ઝૂએ છે? મારી છાતીમાં તારા વજ્ર સરખા પ્રાસનો પ્રહાર કર, એટલે હું તને મારું પરાક્રમ દેખાડું.' ૮૫

અગદનું વચન સાંભળી નરાતકને ઘણું જ ક્રોધ ચઢ્યો અને તે પોતાના હોઠ પીસી સર્પની પેઠે કૂંડાકા મારવા લાગ્યો અત્યંત દોષાયમાન થયેલા નરાતકે અગદની પાસે દોડી જઈ તેની છાતીમાં એકાએક ઝગઝગતું પ્રાસ માણું, પરંતુ અગદની વજ્ર સરખી કઠોર છાતીનો અપશ્ચયતા જ તે પ્રાસ ભાગીને પૃથ્વી પર પડ્યું. ૮૫-૮૮ ગરુડે કાપેલા સર્પની પેઠે નરાતકનું પ્રાસ ભાગી પડ્યું, ત્યારે વેળમાં આવેના અગદે એકાએક જિભળીને તેના અશ્વના કપાળમાં પોતાના પાનો પ્રહાર કર્યો. ૮૯ અગદનો પાનો વાગતા ૯૦ પર્વત જેવા પ્રૌઢ નારીરવાળા અશ્વનું માથું ફાટી ગયું, આમો ફૂટી ગઈ, છુલ બહાર નીકળી પડી, પણ મરડાઈ ગયા અને તે પૃથ્વી પર ઢગી પડ્યો. ૯૧ પોતાના અશ્વને અગદે નારી નાખ્યો એ બેઠે નરાતક વધારે કોપાયમાન થયો અને તેણે પોતાની દૃઢ મુદ્ધિ અગદના મસ્તકમાં મારી ૧ રાક્ષસની મુદ્ધિ વાગવાથી અગદનું મસ્તક વિચર્યું અને તેમાંથી બેનું

ખળખળતું રુધિર વહેવા લાગ્યું, જેથી તે
મેલાન થઈ પડ્યો. થોડીક વારે સાવધ થતાં
તે પોતાના મનમાં વિસ્મય પામ્યો.^{૬૨} પછી
વાલીપુત્ર અંગદે પર્વતશિખર જેવી કઠોર મુદિ
વાળી વેગથી નરાંતકની છાતીમાં મારી, જેથી
વજ્રપ્રહાર થતાં લાંગી ગયેલો પર્વત જેમ
પૃથ્વી પર વીખરાઈ પડે, તેમ એ નરાંતક
રાક્ષસ છાતીનાં હાડકાં તૂટી જવાને લીધે લોહી
ઓકતો પૃથ્વી પર પડ્યો અને તેનું આશુ
શરીર લોહીક્રુણાણુ થઈ ગયું.^{૬૩,૬૪}

વાલિપુત્ર અંગદે ઉત્કૃષ્ટ પરાક્રમવાળા નરાં-
તકને માર્યો એ જોઈ, અંતરિક્ષમાં રહેલા દેવો
તથા પૃથ્વી પર જીલેલા વાનરો હર્ષનાદ કરવા
લાગ્યા.^{૬૫} અંગદે રામચંદ્રના મનને હર્ષ પમાડે
એવું અતિ દુષ્કર કામ કયું, એથી મુગ્ધોવાદિ
વાનરસમાજ સહિત રામ-લક્ષ્મણને ઘણો જ
આનંદ થયો અને લયંકર પરાક્રમવાળા અંગદનો
યુદ્ધોત્સાહ પણ અત્યંત વધી પડ્યો.^{૬૬}

ઈવ શ્રોત્રાદર્શક મહાસુનંદપ્રણીત આદિભ્ય શ્રોત્રાભયજ્ઞના
યુદ્ધકાંડમાં ૧૬૭મા સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૦મો

લયાનાક યુદ્ધ-દેવાંતક, ત્રિશિરા, મહોદર
અને મહાપાર્શ્વના વધ

નૃતાન્તકં હૃતં દૃષ્ટ્વા લુકલુકનક્રંતર્પમાઃ ।

દેવાન્તકશ્ચિમુર્ધા ચ વાલ્મ્યેષ્ઠ મહોદર ॥ ૧ ॥

નરાંતકનું મરણ થયેલું જોઈને દેવાંતક,
ત્રિશિરા અને મહોદર વગેરે મુખ્ય રાક્ષસો
અત્યંત કદપાંત કરવા લાગ્યા.^૧ થોડી વારે
શાંત થયા પછી અત્યંત વેગવાળો મહોદર
મેઘ સરખા વર્ણવાળા મોટા હાથી ઉપર
બેસીને તથા પોતાના લાઈના મરણથી સંતાપ
પામેલો દેવાંતક મોટું પરિધ મહંજ કરીને
તેમ જ શરવીર ત્રિશિરા ઉત્તમ અશ્વો બેઠેલા
અને સૂર્ય સમાન ઝળહળતા રથમાં બેસીને
વાલીના પુત્ર અંગદ ઉપર પડ્યા.^{૨-૪} દેવોના
ગર્વને પણ ઉતારી નાખે એવા ત્રણ રાક્ષસોને
પરી આવવા જોઈ, યુવરાજ અંગદે મોટી

શાખાઓવાળું એક વૃક્ષ ઉપાડ્યું;^૫ અને ઇંદ્ર
જેમ ઝળહળતું વજ્ર ફેંકે, તેમ તે વૃક્ષ દેવાંતક
ઉપર ફેંક્યું.^૬ ત્યારે ત્રિશિરાએ સર્પ સરખાં
તીક્ષ્ણ ખાણોથી એ વૃક્ષને વચમાં જ છેદી
નાખ્યું. એ જોઈ અંગદ એકાએક ક્રૂધો અને
તેણે રાક્ષસો ઉપર અનેક વૃક્ષો તથા શિલાઓની
વૃદ્ધિ કરવા માંડી; ત્યારે અત્યંત કેપેલા
ત્રિશિરાએ પોતાનાં તીક્ષ્ણ ખાણો વડે અને
મહોદરે પોતાના પરિધ વડે એ સઘળાં વૃક્ષો
તથા શિલાઓના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા. પછી
ત્રિશિરાએ અંગદ ઉપર ધસારો કરી તીક્ષ્ણ
ખાણ મૂકવા માંડ્યાં.^{૭-૯} મહોદરે પોતાનો
હાથી અંગદ સામે દોડાવી તેની છાતીમાં વજ્ર
સરખા તોમરના પ્રહાર કરવા માંડ્યા.^{૧૦} અને
ક્રોધાયમાન થયેલો દેવાંતક અંગદની પાસે જઈ
તેને પરિધનો વારંવાર પ્રહાર કરી નાસી
આવવા લાગ્યો.^{૧૧} આમ એકીસમયે અત્યંત
ખળવાળા ત્રણ રાક્ષસોથી ઘેરાવા છતાં મહા-
પ્રતાપી વાલીપુત્ર અંગદ જરા પણ મૂંઝાયો
નહિ.^{૧૨} અત્યંત દુર્બળ એવા અંગદે દોડ મૂકી
મહોદરના હસ્તીના મસ્તક પર એક સચોટ
થપ્પડ લગાવી દીધી, જેથી તે હાથી ચક્કર
ખાઈને પ્રાણુરહિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો.
પછી તે જ હાથીના કંતશળ ખેંચી કાઢી વાલી-
પુત્ર અંગદે દેવાંતકના ઉપર ભેસથી પ્રહાર કર્યો,
જેથી વાયુથી જેમ વૃક્ષ લાંગી પડે, તેમ દેવાંતક
મૂર્છિત થઈ ધરણી ઉપર ઢળી પડ્યો અને તેના
મુખમાંથી લાસારસ જેવું ઊકળતું લોહી વહેવા
લાગ્યું. થોડીક વારે જ્યારે તેને ગુદિ આવી,
ત્યારે તે ખળવાન રાક્ષસ મહાક્રોધે બ્રહ્મા થયો
અને તેણે પોતાનું પરિધ ફેરવી વેગથી અંગદને
માથું.^{૧૩} દેવાંતકનું પરિધ વાગતાં જ વાલીપુત્ર
અંગદ દીંચણુભેર પૃથ્વી પર બેસી ગયો ને હાજુ-
વારમાં સ્વસ્થ થયો; પરંતુ બ્રહ્મા થવા ગયો,
ત્યાં તો ત્રિશિરાએ સીંધી ગતિવાળાં નયંકર
ત્રણ ખાણો તેના લગાટમાં માર્યાં.

આમ અંગદને મહાખળવાળા ત્રણ રાક્ષસો-

થી ઘેરાયેલો ભેઈ મહોદરા હનુમાન અને નીલ વાનર તેની વહારે ધાયા. નીલ વાનર એક મોઢું પર્વતશિખર ઊંચકી ત્રિશિરા ઉપર ફેંક્યું, ૨૩-૨૦ પરંતુ બુદ્ધિમાન ત્રિશિરાએ એ શિખરને તીક્ષ્ણ બાણ વડે લાંગી નાખ્યું. સેંકડો બાણોથી છિન્નલિપ્ત થયેલું તથા જેમાંથી તણખા અને નવાળાઓ નીકળતા હતાં, એવું એ પર્વત-શિખર ચૂરચૂરા થઈ પૃથ્વી પર પડ્યું. ત્રિશિરા-નું પરાક્રમ ભેઈ હર્ષમા આવેલો મહાબળવાન દેવાંતક હાથમા પરિધ લઈ હનુમાન સામે ધાયો. દેવાંતકને આવતો ભેઈ કપિશ્રદ્ધ હનુમાને એકાએક ફૂટી તેના મસ્તકમા પોતાની વજ્ર જેવી મુદિને નહાર કર્યો અને પછી મોટી ગર્જના કરી રાક્ષસોને ધ્રુવવી દીધા. હનુમાનની મુદિ વાગતાં જ દેવાંતકનું મસ્તક ચિરાઈ ગયું, તેના હાંત પડી ગયા, તેની આંખો તથા જીભ બહાર નીકળી પડ્યા અને તે અચેત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો. ૨૧-૨૫

દેવોનો શત્રુ અને રાક્ષસસેન્યમા મુખ્ય દેવાંતક હણ્યાયો, એ ભેઈ અત્યંત કંઈ થયેલા ત્રિશિરાએ નીલ વાનર ઉપર તીક્ષ્ણ બાણ વરસાવવા માડ્યા. ૨૬ એ વેળા હાથાયમાન થયેલો મહોદર પણ સૂર્ય જેમ મંદર પર્વત પર આરોહણ કરે, તેમ પર્વત સરખા પ્રોઠ ઓળ હાથી ઉપર બેસી નીલ વાનર ઉપર ધસી આવ્યો અને જેમ ગર્જના કરતો મેઘ પર્વત ઉપર વીજળી સહિત વરસાદ વરસાવે, તેમ બાણની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. યોતરફથી રાક્ષસોના બાણો વાગવાને લીધે સેનાપતિ નીલ વાનરનું પરાક્રમ મદ પડી ગયું અને તેના ગાત્ર ઢોલા થઈ ગયા. ૨૭-૨૮ પરંતુ યોદ્ધક વારમા જ સ્વસ્થ થઈ તેણે અનેક વૃક્ષોવાળો એક પર્વત ઉપાડી વેગથી મહોદરના મસ્તક પર પછાડ્યો. ૩૦ એ પર્વતને પ્રહાર થતા જ મહોદરના અંગ ભાંગી ગયા અને તે હસ્તી પરથી પ્રાણુરહિત થઈ વજ્ર વડે તૂટી પડેલા પર્વતની પેઠે પૃથ્વી પર પડ્યો.

મહોદરનું મરણ થયું ભેઈ અત્યંત કંઈ થયેલા ત્રિશિરાએ પોતાનું મુખ્ય સંજ્ઞ કરી તીક્ષ્ણ બાણો વડે હનુમાનને વીંધ્યો; ત્યારે હનુમાને કોધે લારાઈ એક પર્વતશિખર તેના ઉપર નાખ્યું, પરંતુ ત્રિશિરાએ પોતાના તીક્ષ્ણ બાણો વડે તેને છિન્નલિપ્ત કરી નાખ્યું. ૩૧-૩૩ પર્વતશિખરને વ્યથા ગયું ભેઈને કપિવર હનુમાને ત્રિશિરા ઉપર અનેક વૃક્ષો વરસાવ્યા, ૩૪ પરંતુ મહાપ્રતાપી ત્રિશિરાએ એ સઘળાં વૃક્ષોને તીક્ષ્ણ બાણોથી કાળીને મોટી ગર્જના કરી મૂકી. ૩૫ પછી સિંહ જેમ હસ્તીને ચીરી નાખે, તેમ કોપાયમાન થયેલા હનુમાને ટૂંકો માગી પોતાના નખ વડે ત્રિશિરાના અધને ચીરી નાખ્યો, ત્યારે અંતક જેમ ઢાળરાત્રિને પ્રેરે, તેમ ત્રિશિરાએ કોધ કરી ભયંકર શક્તિ હનુમાન પર ફેંકી. ૩૬-૩૭ આકાશમાથી પડતી ઉત્કા સરખી એ શક્તિને કપિવર હનુમાને વચ્ચેથી જ પકડીને ભાંગી નાખી અને મોટી ગર્જના કરી. પ્રલયાગ્નિ સરખી ભયંકર શક્તિને હનુમાને ભાંગી નાખી એ ભેઈને હર્ષિત થયેલા વાનરો પણ મેઘની પેઠે ગંભીર ગર્જના કરવા લાગ્યા. પછી રાક્ષસશ્રદ્ધ ત્રિશિરાએ મ્યાનમાથી તલવાર ખેંચી કાઢી હનુમાનની ઝાતીમાં તેનો પ્રહાર કર્યો. તલવારના પ્રહારને નહિ ગણકારતા મહાબળવાન પવનમુત હનુમાને ત્રિશિરાના મસ્તકમા એક ધ્વપડ લગાવી દીધી, જેથી મહોતેજસ્વી ત્રિશિરાના હાથમાથી હથિયાર સરકી પડ્યા અને તે મુશ્કિત થઈ ભૂમિ ઉપર ઢળી પડ્યો. ત્રિશિરાને પડતો ભેઈ કપિવર હનુમાને તેના હાથમાથી તલવાર ઝૂંટવી લીધી અને સર્વ રાક્ષસોને ત્રાસ ઉપજાવે એવી ભય કર ગર્જના કરી. હનુમાનની ગર્જના સંકળ નહિ થવાથી ત્રિશિરા એકાએક બેલો થયો અને તેણે બિછળીને હનુમાનની છાતીમા મુદિ-પ્રહાર કર્યો. ૩૮-૪૪ ત્રિશિરાનો મુદિપ્રહાર થતાં હનુમાનને અત્યંત કોધ ચડ્યો અને તાસ્ત જ તેણે ત્રિશિરાને મસ્તકેથી પકડ્યો. ૪૫ પછી

ઈંદ્રે જેમ વિશ્વરૂપનાં ત્રણ મસ્તક છેવાં હતાં, તેમ કપિશ્રદ્ધ હનુમાને પોતાના હાથમાં રહેલી તીક્ષ્ણ તલવાર વડે ત્રિશિરાનાં કિરીટ અને કુંડળવાળાં ત્રણે મસ્તક છેદી નાખ્યાં.^{૪૯} અગ-
અગતા અગ્નિ સરખાં, વિશાળ નેત્રવાળાં અને પર્વત જેવડાં મોટાં ત્રિશિરાનાં ત્રણે મસ્તક આકાશમાંથી ખરેલા તારાની પેઠે તરત જ પૃથ્વી પર પડ્યાં. ઈંદ્ર સરખા પરાક્રમી હનુમાને દેવોના શત્રુ ત્રિશિરાને માર્યો, ત્યારે વાનરો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા, પૃથ્વી ડોલવા લાગી અને રાક્ષસો ચોમર નાસલાગ કરવા લાગ્યા. અત્યંત ખળ-
વાળા ત્રિશિરા, મહોદર, દેવાંતક અને નરાંતક, એ ચારે મુખ્ય રાક્ષસોને હણાયેલા બેઈ ફૂર સ્વભાવવાળા રાક્ષસશ્રેષ્ઠ મહાપાર્શ્વને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો. તેણે દેહીપ્યમાન કાંતિવાળી લોહાની ગદા ગ્રહણ કરી.^{૪૭-૫૦} એ ગદા સુવર્ણનાં પતરાંથી મઢેલી હતી, તેના ઉપર માંસ અને રુધિર ચોટેલું હતું, શત્રુઓના રુધિરમાં તે તર-
બોળ થયેલી હતી, તે ઘણી મોટી હતી.^{૫૧} તેના અગ્ર ભાગ અત્યંત અગ્રહણતો હતો, તેના ઉપર રાતાં પુષ્પોની માળા લટકતી હતી અને અરાવત. મહાપદ્મ તેમ જ સાર્વભૌમ વગેરે દિગ્ગજોને પણ તે લય ઉપભવનારી હતી.^{૫૨} તે ગદાને અહણ કરી પ્રલયાગ્નિ પેઠે પ્રકાશતો મહાપાર્શ્વ વાનરોની સામે દોડ્યો.^{૫૩}

એ વેળા મહાખળવાન ઋપલ વાનર એકા-
એક દૂરીને રાવણના નાના ભાઈ મહાપાર્શ્વની આગળ આવી બિભો રહ્યો.^{૫૪} પર્વત સરખા ઋપલને પોતાની સામે બિભેલો બેઈ, અત્યંત દેવેદા મહાપાર્શ્વે તેની છાતીમાં વજ્ર જેવી ગદાનો પ્રહાર કર્યો.^{૫૫} રાક્ષસની ગદા વાગતાં જ ઋપલ વાનર લોહાયેલી છાતીએ એકાએક ચક્કર ખાઈ પૃથ્વી પર પડ્યો અને મુખમાંથી ઘણું રુધિર ચોડ્યો.^{૫૬} પછી જ્યારે તેને શુદ્ધિ આવી, ત્યારે તે પોતાના હોઠ ખીસી કરડી નજરે મહાપાર્શ્વ તરફ ભેવા લાગ્યો. પર્વત સરખા દેખાવવાળો અને વાનરસેનિકોમાં મુખ્ય એવો મહાખળવાન

વૃષલ વાનર તરત જ બિભો અને દોટ મૂઝી મહા-
પાર્શ્વની પાસે જઈ તેની છાતીમાં પોતાની મુદ્ધિ-
નો પ્રહાર કર્યો. એ પ્રહાર થતાં જ લોહીહુહાણ થયેલો મહાપાર્શ્વ કપાયેલા મૂળવાળા વૃક્ષની પેઠે મૂર્ચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો; ત્યારે ઋપલ વાનરે તેના હાથમાંથી યમદંડ સરખી લયંકર ગદા લઈ લીધી અને મોટી ગજાના કરી.^{૫૭-૫૮} સંધ્યાકાળનાં વાદળ જેવા વર્ણુવાળો દેવોનો શત્રુ મહાપાર્શ્વ થોડી વાર સુધી મૂચ્છેલાની પેઠે પડ્યો રહ્યો; પરંતુ યુનઃ શુદ્ધિમાં આવતાં તરત જ બિભો અને તેણે વરણુના પુત્ર ઋપલ વાનરને સચોટ મુદ્ધિપ્રહાર કર્યો.^{૬૦} એથી ઋપલ વાનર મૂર્ચ્છિત થઈ પડ્યો; પરંતુ ક્ષણવારમાં જ તે યુનઃ સાવધ થયો અને એણે મોટા પર્વત જેવડી મહાપાર્શ્વની ગદાનો જ તેની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૬૧} લયંકર ગદાનો પ્રહાર થતાં જ દેવ, યક્ષ અને ગ્રાહણોના શત્રુ મહાપાર્શ્વની છાતી ફાટી ગઈ અને પર્વતમાંથી જેમ રાતાં ગરણાં નીકળે, તેમ તેમાંથી રુધિર વહેવા માંડ્યું.

મહાપાર્શ્વની લયંકર ગદા લઈ તેને ફેર-
વતો ફેરવતો ઋપલ વાનર યુનઃ પણ મહાપાર્શ્વ-
ની ઉપર દોડી ગયો અને તેને વારંવાર પ્રહાર કરવા લાગ્યો. પોતાની જ ગદાના પ્રહારથી જેના ફાંત પડી ગયા હતા, આંખો ખહાર નીકળી ગઈ હતી અને સઘળાં અંગ લાંગી ગયાં હતાં, એવો મહાપાર્શ્વ વજ્રથી હણાયેલા પર્વતની પેઠે ગત-
પ્રાણ થઈ ધરણી પર ઢળી પડ્યો. એ રીતે રાવણ-
ના નાના ભાઈ મહાપાર્શ્વનું મરણ થયું, ત્યારે બાકી રહેલું રાક્ષસસેન્ય હથિયાર પડતાં મૂકી પોતાના જીવિતની રક્ષા કરવા સારું નિર્મયાંદ થયેલા સમુદ્રની પેઠે નાસવા લાગ્યું.^{૬૨-૬૫}

હંત શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુન્દરોત્ત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૭૦ મે સુત્ર સમાપ્ત

સર્ગ ૭૧ મો

અતિકાયનું પરાક્રમ-લક્ષ્મણના હાથે તેના વધ
સ્વલ્લે વ્યથિતં દૃષ્ટ્વા તુમુલં લોમહર્ષણમ્ ।

આત્રુંધ્ર નિહતાન્ દૃષ્ટ્વા શક્તુલ્પપરાક્રમાન્ ॥૧૧॥

પોતાના લય'કર સેન્યને નાસલાગ કરતું
ભેઈને તથા ઈંદ્ર સરખા પરાક્રમી દેવાંતકાદિ
લાઈ જોને તેમ જ 'મહોદર' અને 'મહાપાશ્વ'
નામના પોતાના કાકાઓને હણાયેલા ભેઈ બ્રહ્મ-
દેવનું વરદાન પામેલા, પર્વત જેવી પ્રૌઢ કાયા-
વાળો અને દેવ-દાનવોના ગર્વને ઉતારનારો
મહાતેજસ્વી અતિકાય રાક્ષસ ધણો જ કોપાય-
માન થયો. દેહીખ્યમાન સુકૃત તથા કુંડળ ધારણ
કરનારો અને હંતરો સૂચ' સરખી કાંતિવાળો
રથમાં બેઠેલો ઇંદ્રનો શત્રુ અતિકાય પોતાના
ધનુષ્યનો ટંકારવ કરતો વાનરોને નસાડવા લાગ્યો
અને મોટી ગર્જના કરી બોલવા લાગ્યો : 'ઓ
વાનરો ! બિસા રહો; હું રાવણનો પુત્ર અતિકાય
તમારો સંહાર કરવા આગ્યો છું !' એ પ્રમાણે
સિંહનાડ કરી તથા ધનુષ્યનો લય'કર ટંકારવ
કરી તેણે સઘળા વાનરોને ત્રાસ પમાડ્યો. ૧-૧
ત્રણ પગલાંમાં ત્રેલોડય લેવાને વૃદ્ધ પામેલા
ત્રિવિક્રમ ભગવાન જેવું અતિકાયનું મોડું શરીર
ભેઈને 'અરે, આ તો કુંભકર્ણ' પુનઃ જીવતો
થયો !' એમ ધારી લયલીત થયેલા વાનરો
આમતેમ નાસવા લાગ્યા તથા એકબીજાને
આશ્રય લેવા લાગ્યા. અતિકાયને ભેઈ ત્રાસ
પામેલા વાનરો શરણાગતના રક્ષક સમચંદ્રની
પાસે દોડી ગયા. રથમાં બેઠેલા પર્વત જેવી
કાયાવાળો અને પ્રલયકાળના મેઘની પેઠે ગર્જતા
ધનુષ્યધારી અતિકાયને ભેઈ સમચંદ્ર પણ
વિન્નિમત થઈ ગયા. તેમણે વાનરોનું સાંત્વન કરી
વિભીષણને પૂછ્યું : ૭-૧ 'હે વિભીષણ ! પીળાં
નેત્રવાળો, પર્વત જેવડી કાયાવાળો અને હંબર
ઘોડા ભેટેલા વિશાળ રથમાં બેઠેલો આ ધનુષ્ય-
ધારી કેણુ છે ? એ રાક્ષસ અત્યંત તીક્ષ્ણ ધાર-
વાળો અને ચળકતાં આસ, તોમર તથા ત્રિશુળ

વગેરે આયુધો સહિત હોવાથી ભૂતગણોથી વોંટા-
યેલા સાક્ષાત મહાદેવજી સરખો દેખાય છે, ૧૦-૧૩
વળી તેના રથમાં કાળની જિહ્વા સરખી ચળ-
કતી શક્તિઓ લટકી રહી છે; એથી તે વીજળી-
સુક્ર મેઘ જેવો થોભે છે. ૧૪ ઇંદ્રધનુષ્યથી જેમ
આકાશ થોભે છે, તેમ સુવર્ણનાં પૃથ્વાળાં સુસ-
ન્નિત ધનુષ્યોથી તેનો રથ અત્યંત થોભી રહ્યો
છે. ૧૫ હે વિભીષણ ! સૂચ' સરખા પ્રકાશમાન
રથમાં બેસી રણભૂમિને થોભાવતો આ જે રાક્ષસ
આપણી સામે ધસી આવે છે, તે કેણુ છે ? ૧૬
જેના ધ્વજમાં રાહુની મૂર્તિ વિરાજમાન છે અને
જે સૂચ'કિરણ સરખાં પોતાનાં બાણોથી દશે
દિશાઓને પ્રકાશિત કરે છે, તે રાક્ષસ કેણુ
છે ? ૧૭ તેના હાથમાં ત્રણ કેકાણુથી વાંકું, મેઘ
સરખા ટંકારવાળું, સુવર્ણના પૃથ્વાળું અને
ઇંદ્રધનુષ્ય જેવું રૂપાળું ધનુષ્ય થોભી રહ્યું છે. ૧૮
વળી મજબૂત ધૂંસરીવાળો અને મેઘ સમાન ગડ-
ગડાટવાળો એનો રથ સુંદર ધન-પતાકાથી થોભી
રહ્યો છે; તેમ જ તેને ચલાવનાર ચાર તો સારથિ
છે. ૧૯ વળી એ રાક્ષસના રથમાં બાણોથી ભરેલાં
આડત્રીસ તો ભાથાં બાંધેલાં છે તેમ જ તરેહ-
તરેહનાં લય'કર ધનુષ્યો અને સુવર્ણ જેવા પીળા
રંગની પછુછો પણ લટકે છે. વળી એ રાક્ષસ-
ની બન્ને બાજુએ પ્રકાશિત જ્યોતિ સરખી,
ચાર હાથના પ્રમાણની મૂકાવાળી અને દશદશ-
હાથ લાંબી બે તલવારો થોભી રહી છે. કાળ
સરખા બિહામણા મુખવાળો અને શ્યામવર્ણી
પર્વત જેવો એ રાક્ષસ મેઘમાં રહેલા સૂચ'
સરખો દેખાય છે અને તેણે પોતાના કંઠમાં
રાતાં પુષ્પોની માળા પહેરેલી છે. ૨૦-૨૨ તેણે
પોતાની બન્ને જીભઓ પર સુવર્ણના બાણનું ધ
બાંધ્યા છે, એથી તે બ્રહ્મા બે શિખરવાળા હિમા-
લય પર્વત સરખો થોભે છે. ૨૩ વળી બે કુંડળો-
થી થોભતું તેનું લય'કર મુખ પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં
આવેલા પૂર્ણ ચંદ્ર સરખું થોભી રહ્યું છે. ૨૪ હે
મહાબાહુ ! એને ભેઈ સઘળા વાનરો લયલીત
થઈ ચોમેર નાસલાગ કરે છે; માટે તું મને કહે

કે એ રાક્ષસ કોણ છે ૧૨૫

અતિ તેજવાળા દશરથન દન સમચ દ્ર-
નો પ્રશ્ન સાલળી મહાતેજસ્વી વિલીપણે ઠહ્યું.^{૨૬}
'હે રઘુવીર! લય કર કર્મવાળા કુબેરના નાના
ભાઈ રાવણનો આ મહાપરાક્રમી પુત્ર છે તે
રાવણના જેવો જ બળવાન છે, વૃદ્ધોની સેવા
કરનાર છે, પ્રખ્યાત મહાપરાક્રમવાળો છે અને
અસ્ત્રવિદ્યા બાણનારાઓમા શ્રદ્ધ છે.^{૨૭} વળી તે
અંધ ઉપર સવારી કરવામા, હાથી ઉપર બેસવા
મા, તલવાર પકડવામા, ધનુષ્ય ખેંચવામા,
શત્રુઓની સાથે સામ, દાન, અને ભેદનો
પ્રયોગ કરવામા, નીતિમા તેમ જ મનકાર્યમા
ધણે જ પ્રવીણ છે.^{૨૮} વળી જેના બાહુબળના
આશ્રયથી આખી લકાનગરી નિર્ભય રહે છે,
તે જ આ સામે આવતો રાક્ષસ રાવણની ધાન્ય
માલિની નામે રાણીના પુત્ર છે અને તેનું નામ
'અતિકાય' છે રાવણપુત્ર એ અતિકાય પોતા
ના આત્માને નિવર કરી તપશ્ચર્યાથી બ્રહ્મદેવને
પ્રમત્ત કરી તેમનો પામેથી ઉત્તમ અશ્વો મેળવી
સર્વ યાત્રાઓના પરાજય થયો ૩૦-૩૧ બ્રહ્મદેવે
નસત્ત ઘર્ષને આ અતિકાયને દેવો તથા અસુરો
થી નિર્ભય બનાવવા ઉપરાત દિવ્ય કવચ
તથા સૂર્ય સમાન ઝળહળતો રથ પણ આપેલો
છે.' આ અતિકાયે પૂર્વે નેકડો વાર દેવો,
દાનવો તથા યક્ષોનો સહાર કરીને રાત્રોમાનુ
રક્ષણ કરેલું છે.^{૩૩} પૂર્વે એણે પોતાના બાણ વડે
ઈન્દ્રના વજ્રને પણ રોક્યું હતું અને યુદ્ધ વિષે
વચ્ચળના પાશને પણ નિષ્ફળ કર્યો હતો.^{૩૪} હે
સમચ દ્ર! દેવ દાનવના ગર્વને શમાવનારો અને
અતિ બળવાન રાવણનો પુત્ર આ અતિકાય
ધન્યો આવે છે.^{૩૫} હે પુત્રશ્રદ્ધ! હવે તમે સાવધ
થાઓ અને મત્વર તેને જીતવાનો પ્રયત્ન કરો,
નકિ તો કમણા જ તે પોતાના બાણો વડે
આપણા વન્યોને તહાર કરશે.'

તેઓ એ પ્રમાણે વાત કરતા હતા, એવામા
તો મહાબળવાન અતિકાયે વાનરસન્યના પ્રયેશ
કર્યો અને ધનુષ્યનો ટકાર કરી વારવાર નબળા

લાગ્યો. રથમા બેઠેલા લય કર દેહવાળા અતિકાય-
ને જોઈ મુખ્ય મુખ્ય વાનરો યુદ્ધ કરવા માટે તેની
સામે દોડ્યા.^{૩૬-૩૮} કુમુદ, દિવિદ, મૈદ, નોલ
અને શરભ વગેરે વાનરો મોટા પર્વતશિખરો
તથા વૃક્ષો લઈને એકોવખતે અતિકાય ઉપર તૃપ્તી
પડ્યા,^{૩૯} પરંતુ અસ્ત્રવિદ્યા બાણનારાઓમા
શ્રદ્ધ એવો મહાતેજસ્વી અતિકાય સુવર્ણથી
શણગારેલા પોતાના તીક્ષ્ણ બાણો વડે એ
સઘળા વૃક્ષો તથા શિખરોને તોડી પાડ્યા
લાગ્યો. લય કર દેહવાળા યુદ્ધચતુર અતિકાય
રાક્ષસે પોતાની સામે આવેલા સર્વ વાનરોને
તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી વીધી નાખ્યા બાણ
વાગવાથી જેઓના અંગો ભાંગી ગયા હતા,
એવા વાનરો પરાજય પામી તેની સામે બિભા
પણ રહી શક્યા નહિ.^{૪૦-૪૨} સિદ્ધ જેમ
શૂન્યના ટોળામા ત્રાસ વર્તાવે, તેમ અતિકાયે
વાનરોની મેનામા ત્રાસ વર્તાવ્યો એ વેળા
વાનરસેનામા જે કોઈ પોતાની સામે લડતા
ન હતા, તેમાના કોઈને પણ અતિકાય મારતો
ન હતો. પછી ધનુષ્યબાણ ધારણ કરનારો
એ રાક્ષસ ઉતાવળે પોતાના રથને સમચ દ્રની
સામે દોડાવી ગયો ત્યાં જઈને તેણે ગર્વભયુ
વચન ઠહ્યું 'અત્યા રામ! હું રથમા બેઠેલો
છું અને મારા હાથમા ધનુષ્યબાણ વગેરે
આયુધો છે, તેથી હું સાધારણ સનક સાથે
યુદ્ધ નહિ કરું, તો તમારામા જે અતિ
શક્તિવાળી અને વ્યવસાયી હોય, તેણે
સત્વર મારી સામે આવી મને યુદ્ધ આપણું'

અતિકાયનું ગર્વિત વચન નહિ સાંખી
શકવાની યત્નઓને હણનારા મહાત્મા લક્ષ્મણને
અત્યંત કાંઈ વ્યાપ્તો અને તેમણે એકાએક
બિલા લઈ પોતાના વનુષ્યબાણ સલાબ્યા પછી
તરત જ અતિકાય સામે જઈ લક્ષ્મણે લાધામાથી
બાણ ખેંચ્યું અને આખી પૃથ્વી, દિશાઓ,
અસુદ્ર તથા આકાશને પૂરી નાખે એવો પ્રચંડ
ટકાર કરી રાક્ષસોના મનમા ત્રાસ ઉપભવ્યો
લક્ષ્મણના ધનુષ્યનો લય કર ટકાર ત્રાસળી

મહાબળવાન અતિકાય વિરિમત થયો અને લક્ષમણને પોતાની સામે આવેલા ભેઈ તેને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો. તેણે ધનુષ્ય ઉપર તીક્ષ્ણ આણ ચડાવી લક્ષમણ પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે લક્ષમણ ! તું હજી બાળક છે, તેમ જ પરાક્રમ દર્શાવવામાં પણ પ્રવીણ થયો નથી, માટે પાછો ના ! તું મારા જેવા કાળપુરુષની સાથે શા માટે લડવા ઇચ્છે છે ? ૪૪-૫૨ મારા હાથથી સુકાયેલા બાણોના વેગને હિમાલય પર્વત, પૃથ્વી તેમ જ અતારક્ષ પણ સહન કરવા સમર્થ નથી, તો પછી તારુ તે શું ગળું ? અરે, તું સુખે સૂતેલા સિંહને છેડવાનો યત્ન શા માટે કરે છે ? તું ધનુષ્યબાણ મૂકી મારી આગળથી નાસી જા અને પોતાના પ્રાણની રક્ષા કર. હે સૌમિત્ર ! આટલું આટલું કહેવા છતાં પણ ભે તું ગિચ્છા ગર્વને લીધે પાછો ન ફરી શરૂતો હોય, તો જાલે ઉભો રહે, હમણા જ તું પોતાના પ્રાણ ખોઈને ચમલોકમાં બર્જશ ! હે લક્ષમણ ! સુવર્ણથી શણગારેલા, શત્રુઓના ગર્વને ઉતારનારા અને મહાદેવજીના ત્રિશૂળ સરખા આ મારા તીક્ષ્ણ બાણો સામે તું દક્ષિ ઠર કાપેલા સિંહ જેમ મોટા હાથીનું રુધિર પીએ છે, તેમ આ સર્પ સરખું મારું બાણ તારા રુધિરનું પાન કરશે’ એમ બોલતા અતિકાય રાક્ષસે ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચડાવ્યું ૫૨-૫૬

અતિકાયનું રોષ અને ગર્વલક્ષુ વચન સાંભળી કોપાયમાન થયેલા, અત્યંત બળવાળા, મોટી શોભાવાળા અને પવિત્ર અત કરણવાળા લક્ષ્મણે કહ્યું ૫૭ ‘હે દુરાત્મા ! મારા બોલ બોલ કરવાથી જ તું બળવાન બળવાનો નથી આત્મ સ્લાવા કરવાથી કઈ સત્પુરુષ જવાતું નથી હે નીચ રાક્ષસ ! હું ધનુષ્ય-બાણ લઈને તારી સામે ઉભેલો છું. તું તારું બળ દર્શાવ હે રાક્ષસ ! તું કમ કરીને જ તારું બળ દેખાડ, નિરર્થક બકવાદ કરવો મૂકી દે જે સમય આવ્યે પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવે છે, તે જ શૂરવીર કહે

વાય છે. તું ધનુષ્યધારી છે, રથમાં બેઠેલા છે તેમ જ તારી પાસે સઘળા શસ્ત્રાસ્ત્ર છે તો જાલે, પરંતુ તે સઘળું કહી બતાવવાની રીત આવશ્યક કતા છે ? તું તારા શસ્ત્રાગ્રો વડે મને પોતાનું બળ દર્શાવ એટલે બસ ૫૮-૬૦ પછી પવન જેમ કાળે કરી પરિપક્વ થયેલા ફળને તેના ટીટાથી જુડું પાડે છે, તેમ હું મારા તીક્ષ્ણ બાણો વડે તારા મસ્તકને તારા દેહથી જુડું કરીશ ૬૧ હે રાક્ષસ ! તું નિશ્ચય માનજે, સુવર્ણથી શોભતા મારા બાણ આજે તારા શરીરમાં પડેલા ધાવમાધી નીકળતા નિધિનું પાન કરશે ૬૨ હે અતિકાય ! મને બાળક મમજી તારે બેઠરકાર રહેલું કીક નથી હું બાળક હું કે વૃદ્ધ છું, પણ તું નિશ્ચય માન કે, આજે સુદમાં હું તારા કાળરૂપ જ હું વિચાર કર કે, પૂરે બાળક સરખા ફાવાળા નિવિકભાવતાર ધારી વિશ્વજીને પોતાના ત્રણ પગલાંની જ ત્રણે લોકને ઢાળ્યા હતા’

લક્ષમણના સારગર્ભિત અને સચુક્તિત વચન સાંભળી અતિકાયને ક્રોધ ચડ્યો અને તેણે પોતાનું ધનુષ્ય ઉપાડ્યું. એ સમયે દેવો, વિદ્યાધરો, મહર્ષિઓ, ગુહાકો અને મુરુરો વગેરે આકાશમાં રહી લક્ષમણ તથા અતિકાયનું સુદ્ધ મેવા લાગ્યા ૬૩-૬૫

પછી બાણે આકાશને ગંગી જવા તત્પર થયો હોય, એમ ક્રોધાયમાન થયેલા અતિકાયે પોતાના ધનુષ્ય પર બાણ ચડાવી લક્ષમણ ઉપર મૂક્યું, ૬૬ ત્યારે શત્રુસેન્યને હણનારા લક્ષ્મણે ઝેરી સર્પ સરખા એ તીક્ષ્ણ બાણને અર્ધચ દ્રાકાર બાણ વડે છેદી નાખ્યું કપાયેલી ફણાવાળા સર્પની પેંઠે પોતાના બાણને કપાઈ પડેલું જોતા જ, અત્યંત આવેશમાં આવેલા અતિકાયે ધનુષ્ય પર પાત્ર બાણો ચડાવ્યા અને વેગથી લક્ષમણ ઉપર મૂક્યા, ત્યારે મહાત્મા લક્ષમણે તે પાત્ર બાણો છેદી નાખીને પોતાના ધનુષ્ય ઉપર એક દેહીપ્યમાન તીક્ષ્ણ બાણ ચડાવ્યું અને ડહું પર્થ ત જેવી અતિકાય ઉપર મૂક્યું નમેલા

પર્વવાણું મહાત્મા લક્ષ્મણનું બાણ અતિકાયના લલાટમાં ચોટયું. ૧૭-૭૨ અતિકાયના લલાટમાં ચોટિયું બાણ બંધે પર્વતમાંથી અર્ધો બહાર નીકળેલો અને રુધિર વડે ખરડાયેલો સર્પ હોય એવું જણાતું હતું. પૂર્વે જેમ શંકરનું બાણ વાગવાથી ત્રિપુરાસુરનું નગર કંપાયમાન થયું હતું, તેમ લક્ષ્મણના બાણથી અતિકાય કંપાયમાન થયો. તે પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યો : ૭૩, ૭૪ 'ધન્ય છે, મારા શત્રુ લક્ષ્મણ ! તે' મને એક જ બાણથી પીડિત કર્યો છે ! 'ખરે-ખર, તારું' પરાક્રમ પ્રશંસનીય છે.' પોતાનો એ વિચાર લક્ષ્મણને પ્રકટ રીતે કહી સંભળાવી તથા સાવધાન થઈ બળવાન અતિકાય પોતાના રથને આમતેમ ફેરવવા લાગ્યો. ૭૫

પછી રાક્ષસશ્રેષ્ઠ અતિકાય એકીવખતે ત્રણ, પાંચ અને સાત સાત બાણો ધનુષ્ય પર ચડાવી ઉપરાઉપરી લક્ષ્મણ પર છોડવા લાગ્યો. અતિકાયના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં, કાળ સરખાં ઉગ્ર અને સૂર્ય સરખાં તેજસ્વી બાણોથી આકાશ પ્રકાશમાન થઈ રહ્યું. ૭૬, ૭૭ અતિકાયે મૂકેલાં અનેક બાણોને રામચંદ્રના નાના ભાઈ મહાત્મા લક્ષ્મણે જરા પણ ગભરાયા સિવાય પોતાનાં વીક્ષુ બાણો વડે છેદી નાખ્યા. ૭૮ પોતાના ઘણાં બાણોને વ્યર્થ થયેલા જોઈ કોપાયમાન થયેલા ઇંદ્રના શત્રુ અતિકાયે એક વીક્ષુ બાણ નહણું કયું' અને તેને ધનુષ્ય પર ચોટી પોતાની સામે લડતા લક્ષ્મણની છાતીમાં માર્યું. અતિકાયનું બાણ વાગવાથી જેમ મહેન્દ્ર-મત્ત હસ્તીના હેડમાંથી મઠ ગરે, તેમ લક્ષ્મણની છાતીમાંથી બિંબ બળી રુધિર વહેવા લાગ્યું; છતાં જરા પણ નહિ ગભરાતા હર્ષે પોતાના હાથથી તે બાણ એવી કાઢી પોતાના ધનુષ્ય પર એક વીક્ષુ બાણ ચડાવ્યું અને તેને અગ્નિચક્રથી અભિમંત્રિત કર્યું. એ વેળા લક્ષ્મણના હાથમાં રહેલાં એ ધનુષ્ય-બાણ અત્યંત તેજસ્વી જણાતાં હતાં. અત્યંત પરાક્રમી અતિકાયે પણ નુવર્ણની પૂજાવાળું સર્પ સરખું વીક્ષુ બાણ પોતાના ધનુષ્ય

પર ચડાવી તેને સૂર્યાશ્ર વડે અભિમંત્રિત કર્યું. ૭૯-૮૪ પછી જેમ ચમરાજ કાળદંડ ફેંકે, તેમ લક્ષ્મણે હાથેકર અગ્નિચક્ર અતિકાય ઉપર ફેંક્યું. ૮૫ ત્યારે તેને રોકવા માટે અતિકાય રાક્ષસે સૂર્યાશ્ર છોડ્યું. તુરંત જ પ્રહીમ અગ્નિ સરખાં બંને બાણો આકાશમાં એકબીજા સાથે અથડાયાં અને જેમ કાંધ પામેલા બે સર્પો લડે તેમ લડવા લાગ્યાં. અંતે, એ બંને બાણો બળીને નીચે પડ્યાં. ૮૬, ૮૭ જોકે એ બંને બાણો અત્યંત પ્રકાશમાન જણાતાં હતાં, તોપણ બળીને નીચે પડ્યા પછી પ્રકાશરહિત થઈ ગયાં. ૮૮

પછી રાવણના પુત્ર અતિકાયે કાંધ ચડાવી ત્વષ્ટાદેવનું એપીકાશ મૂક્યું. ત્યારે પરાક્રમી લક્ષ્મણે ઐંદ્રાશ્ર વડે તેને કાપી નાખ્યું. ૮૯ પોતાના અપીકાશને વ્યર્થ ગયું જોઈ અતિકાયે યાગ્યાશ્ર મૂક્યું, ત્યારે લક્ષ્મણે તેને વાયવ્યાશ્ર વડે છેદી નાખ્યું. ૯૦, ૯૧ પછી મેઘ જેમ પર્વત ઉપર જળની વૃદ્ધિ કરે, તેમ કોપાયમાન થયેલા લક્ષ્મણે અતિકાય ઉપર બાણોની વૃદ્ધિ કરવા માંડી; ૯૨ પરંતુ વજ્ર સરખા અતિકાયના કવચની સાથે અથડાઈને બેનાં અગ્ર ભાંગી જતાં હતાં. એવા લક્ષ્મણનાં સઘળાં બાણો પૃથ્વી પર પાડાં પડ્યાં. પોતાનાં બાણોને વ્યર્થ જતાં જોઈ મહાયશસ્ત્રી લક્ષ્મણે પુનઃ પણ અત્યંત ક્રોધ કરી હબરો બાણ મૂક્યા; છતાં અતિકાયને જરા પણ પીડા થઈ નહિ, તેમ જ તેનું કવચ પણ તૂટ્યું નહિ. ઘણો પ્રયાસ કરતાં પણ લક્ષ્મણ એ રાક્ષસને કિંચિત પણ વ્યથા કરી શક્યા નહિ, ત્યારે વાયુદેવે લક્ષ્મણ પાસે જઈ કહ્યું : ૯૩-૯૬ 'હે લક્ષ્મણ ! આ અતિકાયને પ્રહારેવનું વરદાન મળેલું છે અને તેણે ચરસો વડે લેહાય નહિ એવું કવચ પહેલું' છે. એ કવચ પ્રહાર્ય વિના બીજા કોઈ પણ અગ્રથી લેહાય નહિ; માટે પ્રહાર વડે તેને હો. ૯૭

વાયુદેવનું વચન સાંભળી ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા લક્ષ્મણે તરત જ પ્રહાર્યથી અભિમંત્રિત કરેલું વીક્ષુ બાણ પોતાના ધનુષ્ય

પર ચડાવ્યું. એ વેળા સઘળી દિશાઓ, ચંદ્ર-સૂર્યોદિ મોટા ગ્રહો સહિત આકાશ અને આખી પૃથ્વી ત્રાસ પામી ચીસ પાડી ભિક્ષાં. સુમિત્રાના પુત્ર લક્ષ્મણે કાળ અને વળ સરખું એ પ્રદાસ રાવણના પુત્ર અતિક્રાચ ઉપર છોડ્યું. લક્ષ્મણના ધનુષ્યમાંથી છૂટીને પ્રચંડ વાયુની પેઠે મુસવાટા મારતું અને સુવર્ણ તથા અમૂલ્ય હીરા જેવે પ્રાણવાળા પ્રદાસને આવતું જોઈ તેને શોકના માટે અતિક્રાચ રાક્ષસે સોંકે એ બાણો મૂક્યાં; તોપણ ગરુડ સરખા વેગવાળું પ્રદાસ બાણ તે સઘળાં બાણોનું નિવારણ કરી અતિક્રાચની પાસે આવી પહોંચ્યું. ફેરીપ્રમાન મલયાગ્રિ સરખું પ્રદાસ લગભગ છેક આવી પહોંચ્યું હતું, તોપણ જરાયે નહિ ગલરાતાં મહાખળવાન અતિક્રાચે રાજિત, સ્પષ્ટિ, કુહાડી, ત્રિશુળ અને જાતજાતનાં બાણોનો તેના પર પ્રહાર કરવા માંડ્યો; પરંતુ તેના એ સઘળા પ્રહારોને નિષ્ફળ કરી લક્ષ્મણે ચોળેલા એ પ્રદાસ તેનું મુકુટચુકા મસ્તક છેડી નાખ્યું. ૯૮-૧૦૪ અતિક્રાચનું મુકુટ સહિત કપાયેલું મસ્તક હિમાલયનું શિખર તૂટી પડે તેમ એકાએક પૃથ્વી પર પડ્યું. જેનાં વસ્ત્રાનુપપ્તો ખસી ગયાં હતાં, એવા અતિક્રાચના મસ્તકને તથા ધડને પૃથ્વી પર પડેલાં જોઈ ખાકી રહેલા રાક્ષસો અત્યંત ત્રાસ પામી ચીસ કરવા લાગ્યા. સુદમાં માર ખાઈ થાકી ગયેલા અને અતિક્રાચનું મરણ જોઈને ખેંદચુકત તથા હીન થઈ ગયેલા ઘણા રાક્ષસો પાકેપાકે રડવા લાગ્યા. ૧૦૫-૧૦૭ પછી પોતાનો અગ્રેસર હણવાથી લયબીત થયેલા રાક્ષસો સુદ મૂકી લંકા તરફ નાસી ગયા.

લયંકર બળવાળો અતિક્રાચ હણ્યાએટલે હર્ષેને લીધે પ્રકુલિત ક્રમળ સરખા યુગવાળા વાનરોએ જયજયકારપૂર્વક વિજય મેળવી આવેલા લક્ષ્મણનો ઘણો સત્કાર કર્યો. ૧૦૮, ૧૦૯

હતિ શ્રીવાત્સીક મહાયુનિમણીત અર્ધલિખ્ય શ્રીરામાયણના સુલકાંકમા જા મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૨ મો

રાવણની ચિંતા-સમખળની પ્રતીતિ

અતિક્રાચ હત્ત ક્રુત્વા લક્ષ્મણે મહાત્માના

ઉદ્દેગમમદ્રાજા વચનં ચેદમવચીત્ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા લક્ષ્મણે અતિક્રાચને માથે એ સમાચાર સાંભળી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ અત્યંત ઉલ્લેગ પામ્યો અને કહેવા લાગ્યો : ‘અરે હાય ! અસધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને અત્યંત કોપી સ્વભાવવાળા પૂત્રાણ, અકંપન, પ્રહસ્ત તથા કુંભકર્ણ વગેરે મહાબળવાન રાક્ષસો કે જેઓ નિરંતર યુદ્ધ ઇન્છાનારા, શૂરવીર અને શત્રુઓથી કદી પણ પરાજય નહિ પામેલા હતા, તેઓને તથા તેઓનાં સૈન્યને અકલ્પકર્મો સમયંદ્ર મારી નાખ્યાં છે. વળી અનેક શસ્ત્રોને બાણનારા અને મોટી કાયાવાળા બીજા પણ કેટલાયે શૂરવીર રાક્ષસો માથાં ગયા છે. પ્રખ્યાત પરાક્રમવાળા મારા પુત્ર ઇન્દ્રજિતે પ્રહારવના વરદાનવાળાં લયંકર બાણોથી એ સમ-લક્ષ્મણને બાંધ્યા હતા અને તે બાંધનમાંથી અત્યંત બળવાળા ડેવો, અમુરો, ચક્ષો, ગંધર્વો તથા સપોથી પણ કુટાય તેમ ન હતું; તેમ છતાં પણ એ ગાંઠ લાઈઓ પોતાના પ્રભાવથી કે માયાબળથી કિંવા મોહનમંત્રથી કોણ બાણે ઢેલી રીતે તે શરણધર્માંથી છૂટી ગયા ! મારી આજ્ઞા માથે ચડાવો જે જે રાક્ષસો સુદ કરવા ગયા, તે તે સઘળાને મહાબળવાન વાનરોએ મારી નાખ્યા છે ! અરે, હવે એવો કોઈ પણ શૂરવીર મારા નેવાળાં આવતો નથી કે જે સમ-લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, વિભીષણ તથા આખી વાનરસેનાનો સંહાર કરી યુદ્ધમાંથી પાટો આવે ! અહો ! સમ ઘણો જ બળવાન છે અને એના અસખળને પણ ધન્ય છે ! એ સમના પરાક્રમથી મારા સઘળા રાક્ષસો મરણને શરણ થયા છે. હે રાક્ષસો ! હવે તમે સર્વે એ મળી સાવધાન થઈ આખી લંકાનું રક્ષણ કરવું તેમ જ જ્યાં સીતાને રાખવામાં આવેલી છે, તે અશોક-વાટિકાની પણ તપાસ રાખવી. ૧-૧૧ આપણી

સેનાઓના બૃહદ્માંથી કોઈ ખડાર નીકળે અથવા તો તેમાં પ્રવેશ કરે, તેની તમારે ઘણી જ સંભાળ રાખવી.^{૧૨} રાક્ષસોની મોટી મોટી ટુકડીઓ રાખી ચોતરફથી લંકાની રક્ષા કરાવવી અને લંકામાં કોઈ ઘૂસી બંધ નહિ તેની તબવીજ રાખવી. હે રાક્ષસે! સંધ્યાકાળે, અધીં રાતે તેમ જ પેરાદિયે પણ તમારે સાવધાન રહેવું અને વાનરોની ઉપેક્ષા કરવી નહિ.^{૧૩, ૧૪} વળી આપણા શત્રુનું સેન્ય શી ગોઠવણુ કરે છે, તે યથાસ્થિત પડયું છે કે લંકામાં પ્રવેશવાની ખટ-પટ કરે છે, એ તમારે બાણી લેવું.’

લંકેશ્વર રાવણનાં વચન સાંભળી મહાન મળવાળા સર્વ રાક્ષસે તેની આજ્ઞા પ્રમાણે કાર્ય કરવા લાગ્યા. રાક્ષસોને આજ્ઞા કર્યા પછી પુત્ર-શોકને લીધે દીન થયેલા રાવણ સલામાંથી ઊઠી પોતાના અંતાપુરમાં ગયો. અતિક્રાંત મરણુ થયું સાંભળી જેને ક્રોધાગ્નિ અધિક પ્રબલિત થયો હતો, એવો રાક્ષસાધિપતિ રાવણ વારંવાર પોતાના પુત્રને સંભારી લાંબા નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગ્યો.^{૧૫-૧૭}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિભગ્વ શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૭૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૩ મો

રાવણનું આશ્વાસન-ઈર્દ્રજિતનું પ્રયંત્ર પરાક્રમ-શમ-લક્ષ્મણ સહિત વાનરસેન્યનું મૂલ્ય તથા તત્તો હતાનાક્ષસપુંગવોસ્તાન્દેવાન્તકાલિત્રિશિરો-પ્રતિકાયાનું। રક્ષોગળાસ્ત્રજ હતાવશિષ્ટાસ્તે રાવણાય ત્વરિતાઃ શશંસુઃ ॥ ૧ ॥

રણસંગ્રામમાંથી બચેલા રાક્ષસોએ ઉતાવળે રાવણની પાસે જઈ દેવાંતક, ત્રિશિરા તથા અતિક્રાંત વગેરે રાક્ષસોના મરણના સમાચાર કહ્યા.^૧ ભારે રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ પોતપોતાના પુત્રો તથા ભાઈઓનું મરણ સંભારી સંભારીને મોટા શોકસાગરમાં ડૂબી ગયો અને ચોધાર આસુએ રડવા લાગ્યો.^૨ પોતાના પિતાને એ પ્રમાણે શોકસાગરમાં ડૂબેલા તથા દીન થઈ ગયેલા એઈ મહારથી ઈર્દ્રજિતે કહ્યું : ‘હે તાત ! જ્યાં

સુધી તમારો પુત્ર આ ઈર્દ્રજિત હોવે છે, ત્યાં સુધી તમારે જરા પણ શોક કરવો યોગ્ય નથી. યુદ્ધમાં ઈર્દ્રજિતનાં બાણથી ઘવાયેલા કોઈ પણ પુરુષ હોવવા સમર્થ નથી.^{૩, ૪} હે પિતાહ ! આજે મારાં બાણોથી કપાયેલા દેહ-વાળા અને રણભૂમિમાં પડેલા રામ-લક્ષ્મણને તમે મૂએલા જ ભેશો. હે રાક્ષસેન્દ્ર ! હું મારા પુરુષાર્થબળનો તેમ જ વરદાનબળનો આશ્રય કરી તમારી આગળ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, હું મારાં અમોઘ અને તીક્ષ્ણ બાણ વડે રામ-લક્ષ્મણને આજે જ લાંબા કરીને સુવાડીશ. પૂર્વે બલિરાબના યજ્ઞમાં ત્રિવિક્રમ ભગવાને જેવું ઉચ્ચ પરાક્રમ કર્યું હતું, તેવું પરાક્રમ હું આજે કરીશ અને તે ઈર્દ્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, યમ, વિષ્ણુ, રુદ્ર તથા સાધ્યાદિ સઘળા દેવો સારી પેઠે ભેઈ રહેશે.’

રાવણને ધૈર્ય આપી તથા તેની આજ્ઞા લઈ ભયંકર પરાક્રમવાળો ઈર્દ્રજિત અનેક આયુધો ભરેલા, ઉત્તમ ખચ્ચરો ભેડેલા તથા પવનસમાન વેગવાળા રથમાં બેસી ઉતાવળે યુદ્ધભૂમિમાં જવા નીકળ્યો.^{૫-૮} એ વેળા અત્યંત હર્ષમાં આવેલા મહાબળવાન રાક્ષસે હાથમાં ઉત્તમ ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી તેની પાછળ ચાલ્યા. પ્રાસ, મુદ્ગર, તલવાર, ફરસી તથા ગદા વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં હથિયારો ધારણ કરનારા અને ભયંકર પરાક્રમવાળા કેટલાક રાક્ષસો હાથી ઉપર બેઠા હતા, કેટલાક તેજ ઘોડા પર સવાર થયા હતા અને કેટલાક ભંટ, બ્યામ્ર, વીંછી, ગિલાડા, ગધેડા, સર્પ, વરાહ, નાહાર, સિંહ તેમ જ મોટા શિયાળ ઉપર બેઠા હતા.^{૧૦-૧૨} મહાપરાક્રમી ઈર્દ્રજિત રણભૂમિ પર જવા નીકળ્યો, ત્યારે ઉપરાઉપરી શંખ તથા ભેરીઓના નાદ થવા લાગ્યા. ઈર્દ્રજિતના મસ્તક ઉપર ચંદ્ર સરખું શ્રવેત છત્ર ધરવામાં આવ્યું, તેથી તે પૃથ્વિમાના ચંદ્રથી જેમ આકાશ ચોળે તેમ શોભવા લાગ્યો.^{૧૩, ૧૪} વળી સુવર્ણના અલંકારોને ધારણ કરનારા અને ધનુષ્યોરીઓમાં શ્રદ્ધા એવા એ ઈર્દ્રજિતના મસ્તક

પર સુવર્ણની ઠાંડીવાળાં રવેત ચરમરો ટાળાવા લાગ્યાં. એ વેળા આકાશ જેમ સૂર્યથી ચોભે, તેમ અપ્રતિમ પરાક્રમવાળા અને સૂર્ય સરખા તેજસ્વી ઇર્દાનતથી આખી લંકાનગરી શોભાયમાન થઈ રહી.

પછી શત્રુઓનું હમન કરનારા અને અગ્નિ સરખી ક્રાંતિવાળા મહાતેજસ્વી ઇર્દાનતે યજ્ઞભૂમિ પર* આવી રાક્ષસોને પોતાના રથની ચોતરફ ઊભા રાખ્યા અને પોતે વૈદિક મંત્રોથી વિધિપૂર્વક અગ્નિમા આહુતિઓ આપવા માંડી. મહાપ્રતાપી ઇર્દાનત ચંદન, અક્ષત તથા પુષ્પ વગેરેથી અગ્નિની પૂજા કરીને તેમા આહુતિઓ આપવા લાગ્યો. એ વેળા તેજે હલ્કાને બહલે શક્તે પાથર્યા હતા, બહેડાના વૃક્ષની સમિધ તયાર કરી હતી, શરીર પર લાલ વસ્ત્ર પહેર્યા હતા અને લોહાને સરપો ગ્રહણ કર્યો હતો. એ પ્રમાણે બાણ વગેરે શસ્ત્રોથી અગ્નિને આરઘાદિત કરી મહાપરાક્રમી ઇર્દાનતે શ્યામવર્ણી બકરાને જીવતો જ અગ્નિમા હોર્યો.^{૧૫-૨૧} અખડિત અવયવવાળા બકરાની એક જ મોટી આહુતિથી પ્રબલિત થયેલા અગ્નિની ધુમાડા ચિનાની બવાળાઓ નીકળવા લાગી અને પૂર્વે દેખાયા હતા તેવા ભવ્યચિહ્નો દેખાવા લાગ્યા.^{૨૨} પોતાની મેળે જ બહુ ભડાટ સળગેલા અને તખાવેલા સુવર્ણ સરખી ક્રાંતિવાળા અગ્નિએ ફણિલાવતી* બવાળાથી હુતદ્રવ્ય ગ્રહણ કર્યું.^{૨૩} એ વેળા અસંવિદામાં કુશળ ઇર્દાનતે પ્રહરેવે આપેલા પોતાના ધનુષ્ય, રથ તેમ જ શસ્ત્રોનું પુનઃ અભિમંત્રણ કર્યું. ઇર્દાનતે બ્યારે અગ્નિમા હોમ કરીને પોતાના શસ્ત્રાસ્ત્રોને અભિમંત્રિત કર્યાં, ત્યારે સૂર્યાદિ ગ્રહો અને તારાઓ સહિત આખા નભોમંડળમાં તાસ વતાંયો. એ પ્રમાણે હોમ કરી, અગ્નિ સરખી દેહીખ્યમાન ક્રાંતિવાળો, ઇર્દા સમાન પરાક્રમવાળો અને અદ્ભુત શૌર્યવાળો ઇર્દાનત પોતાના ધનુષ્ય, બાણ, તલવાર, ત્રિશૂળ, રથ તથા અધ

સહિત આકાશમાં અંતર્ધાન થયો,^{૨૪-૨૬} અને અશ્વો તથા રથોથી બ્યાસ તેમ જ ધન-પતાકાથી ચોભતું રાક્ષસોનું સૈન્ય યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ગર્જના કરતું આગળ વધ્યું.^{૨૭}

રણભૂમિમાં પહોંચ્યા પછી મહાબળવાન રાક્ષસો શીઘ્ર ગતિ કરનારા પોતાના ચિત્રવિચિત્ર બાણ, અંકુશ, મુદ્ગર તથા તોમર વગેરે હથિયારોથી વાનરોને મારવા તત્પર થયા. રાક્ષસોને યુદ્ધ માટે ઉતાવળા થયેલા બેઈ તેઓના ઉત્સાહની વૃદ્ધિ કરવા અર્થે ઇર્દાનતે આવેશપૂર્વક કહ્યું : ‘હે રાક્ષસો ! તમે સૌ પૂર્ણ ઉત્સાહ ધરી વાનરોની સાથે યુદ્ધ કરો અને તેઓને યમલોકમા પહોંચાડો.’

પછી વિજય ઇચ્છતા રાક્ષસો મોટી ગર્જનાઓ કરી વાનરો પર બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. રાક્ષસસેનાનો નાયક ઇર્દાનત પણ નલિકા, બાણ, ગદા અને સુસળ વગેરેથી વાનરોને હણવા લાગ્યો,^{૨૮-૩૧} ત્યારે વાનરો પણ ઇર્દાનત ઉપર વૃક્ષો અને પર્વતોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા.^{૩૨} એ બેઈ અત્યંત ક્રોધાવમાન થયેલો મહાતેજસ્વી ઇર્દાનત એકએક બાણથી નવનવ તથા સાતસાત વાનરોને વી ધી રાક્ષસોને હર્ષ પમાડવા લાગ્યો. ઇર્દાનતે સુવર્ણથી શોભતા સૂર્ય સરખા તેજસ્વી બાણો વડે વાનરોને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકરાવ્યા. શરમહારથી શરીર વી ધાર્જી જવાને લીધે યુદ્ધોત્સાહરહિત થયેલા વાનરો દેવોએ મારેલા હત્યોની ચેકે ટપોટપ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા.^{૩૩-૩૬} સૂર્ય જેમ પોતાના કિરણોથી ગ્રાણીઓને સંતાપે છે, તેમ બાણવૃષ્ટિથી વાનરોને સંતાપતા ઇર્દાનતને બેઈ કોઈ પામેલા મુખ્ય મુખ્ય વાનરો ઝોડીવખતે તેની સાથે દોડયા. એ સમયે કપાયેલા દેહવાળા કેટલાક વાનરો મૂર્ચ્છિત થઈ પડતા હતા અને કેટલાક લોહીહાલુ થઈ નાસલાગ કરતા હતા.^{૩૭-૪૦} રામચંદ્રને અર્થે પોતાના જીવિતનો પણ ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરી અનેક વાનરો પરાક્રમ કરવા તત્પર થયા અને તેઓ શિલાઓ વગેરે ગ્રહણ કરી ઇર્દાનત

* જ્યાં રાક્ષસોની કુળદેવી નિકુભિલાનું મંદિર હતું ત્યાં.

ની સામે ભીડ્યા.^{૩૯} મહાબળવાન વાનરો ઇદ્ર-
જિતની આમે રહી તેના ઉપર મોટા વૃક્ષો તથા
પવ તશિખરોની વૃષ્ટિ કરતા હતા, પરંતુ યુદ્ધમાં
વિજય મેળવનાર મહાતેજસ્વી ઇદ્રજિત પ્રાણોનુ
હરણ કરે એવી એ વૃક્ષ વગેરેની વૃષ્ટિનું પોતાના
આપુથી નિવારણ કરતો હતો.^{૪૦-૪૧} મહાસમર્થ
ઇદ્રજિતે ઝેરી સૂર્ય જેવા તીક્ષ્ણ બાણો વડે
વાનરનેતાને વીધવા માંડી.^{૪૨} મહાપરાક્રમી
ઇદ્રજિતે અદાર આણોથી ગધમાદનને, નવ
આણોથી દૂર ડોલેલા નલને, સાત બાણોથી
મંદને, મર્મસ્થળને ચીરી નાખે એવા પાચ
આણોથી ગજને, દશ આણોથી બાળવાનને, ત્રીસ
આણોથી નીલને અને પોતાને વરદાનમાં મળેલા
લયંકર આણોથી સુનોય, સ્પષલ, અગદ તથા
દ્વિવિદ વગેરે વાનરોને વીધીને ચેતનારહિત
કયાં, તેમ જ ભીત પણ અનેક મુખ્ય વાનરોને
ધાગા બાણો મૂકીને પીડિત કર્યાં. પ્રલયાગ્નિની
પેટે કાપવા ઇદ્રજિતે સૂર્ય સરખા અને ઉતાવળી
ગતિવાળા પોતાના તીક્ષ્ણ આણો વડે વાનરોની
નેતાને આકુળગ્યાકુળ કરી મૂકી બાણપ્રહારથી
લોટીકુહાણુ ધયેલી અને પૃથ્વી પર તરફડતી
વાનર નેતાને નેર ડ્રજિત ઘેરો જ હરખાણો
અને તે પુન પુન આણોની તેમ જ ભીત
સામ્રાજ્યની ઢાંગ વૃષ્ટિ કરીને બાકી - લા
વાનરોએયને પીડવા લાગ્યો.^{૪૩-૪૪} પરી રાવણ
નો પુત્ર ઇદ્રજિત પોતાની નેતામાવી નીકળીને
અદરસકે વાનરોની નેતાના ધૂમ્ની ગયો અને
શ્યામ મેષ જેમ જળ વરસાવે, તેમ વાનરો પર
તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવવા લાગ્યો.^{૪૫} અદૃશ્ય ધયેલા
ઇદ્રજિતના આણોથી કપાયેલા દેહવાળા વાનરો,
તેમ ઇદ્રના પદ્મથી કપાયેલા પર્વતો પડે તેમ,
નીન પાડીને પડવા ગયા ત્રાસ વિષે વાનરો
ના હૃદયો તો નૃદેહા તીક્ષ્ણ આણોના આણો-
ને જ દેખતા હતા, પરંતુ માયાથી ઠકાયેલા
ઇદ્રજિતે તેના ભ્રમમાં આસતો નહોતો.^{૪૬, ૪૭}
રાવણ તો ઇદ્રજિતે રાજ્ય સરખા પ્રકાશિત તીક્ષ્ણ
બાણો વડે નવળી દિશાએને બાઈ નાખી વાનરો

ને કાપવા માંડ્યા.^{૪૮} એ સમયે ઇદ્રજિતે પરસ્પર
અથડાવાને લીધે જેમાથી અગ્નિના તાણુઓ ઊડતા
હતા, એવા અને પ્રદીપ્ત અગ્નિ સરખા પ્રકાશમાન
ત્રિશૂળ, બાણ, તલવાર, લોખર, ફરશી વગેરે
શસ્ત્રાસોની તીવ્ર વૃષ્ટિ વાનરોના ઉપર કરી મૂકી.
પ્રદીપ્ત અગ્નિ સરખા ઇદ્રજિતના શસ્ત્રોથી ધવાયેલા
વાનરો એ વેળા પ્રકુલિત ધયેલા બાળશના
વૃક્ષો જેવા દેખાતા હતા. આકાશમાથી બાણ
આવતા ભેઈ વાનરો જીંથી દૃષ્ટિ કરતા કે તરત જ
તેમના નેત્રોમાં બાણ આવીને વાગતાં હતા,
જેથી તેઓ એકબીજાને અથડાઈને પૃથ્વી પર
પડી જતા હતા.

રાક્ષસશ્રદ્ધ ઇદ્રજિતે હનુમાન, સુગ્રીવ, અંગદ,
ગધમાદન, બાળવાન, સુપેણુ, વેગદશી,^{૪૯} મેદ,
દ્વિવિદ, નીલ, ગવાલ, ગવય, કેસરી, હરિલોમા,
વિશ્વદંત, સૂર્યાનન, બ્યોતિસુખ, દધિસુખ,
પાવકાક્ષ, નલ અને કુમુદ વગેરે મુખ્ય વાનરોને
પણ અલિપ્ત રાક્ષસ કરેલા પ્રાસ, ત્રિશૂળ તેમ જ
તીક્ષ્ણ આણોથી વીધી નાખ્યા.^{૫૦-૫૧}

સુવર્ણ સમાન કાતિવાળા બાણ તથા ગદા
વગેરે કથિયાગ્રોથી વાનરોને માર્યા પછી ઇદ્રજિતે
રામ-લક્ષ્મણ ઉપર સૂર્યના કિરણ સરખાં આણો
વરસાવવા માંડ્યા.^{૫૨} પોતાની ઉપર પડતી બાણ
વૃષ્ટિને વરસાદની ધારાઓ સમાન ગણીને અદ
બુતચોલાવાળા શ્રીમાન રામનંદ લક્ષ્મણના સાથ
ભેઈને હાલવા લાગ્યા. ‘હે લક્ષ્મણ! ઇદ્રનો શત્રુ
અને રાક્ષસોમાં શ્રદ્ધ એવો આ ઇદ્રજિત દિવ્ય
અગ્નિશીથી આખી વાનરનેતાને પીડિત કરીને
હવે આપણી ઉપર આણો વરસાવી રહ્યો છે. માટી
કાચાવાળા ઇદ્રજિતને પ્રહારેવનું વરદાન મળેતું
છે અને તે હાલમાં અંતધોન રહીને આપણી
સાથે યુદ્ધ કરે છે, માટે આપણે તેને કેવી
રીતે મારી નાંખીશું?’^{૫૩-૫૪} હે બાઈ! હું તો
માતું છું કે, સમય જનતાના ઉત્પાદક અને
સંહારક પ્રહારેવનો અગિયાર પ્રભાવ છે, તેમ
જ તેમનાં અસોનો પ્રભાવ પણ અજ્યુત છે;
માટે હે શુદ્ધિમાન લક્ષ્મણ! હાલમાં બીજું

કાંઈ પણ નહિ કરતાં પરમાત્માના ધ્યાનમાં એકચિત્ત થઈને તે પશુ મારી સાથે આ પ્રહારના પ્રહારને સહન કરે. ભલે, મહાબળવાન રાક્ષસોદ્ર ઇદ્રજિત પોતાની ચરબળાથી આપણને આચ્છાદિત કરે! હે ભાઈ! મોટા મોટા શૂરવીરો જેમાં ઘવાઈ પડ્યા છે, એવું આણું વાનરસન્ય હાલમાં જરાયે શોભતું નથી. આપણે પણ તેઓની પેઠે અચેતન થઈ પડવાની જરૂર છે, કેમ કે આપણને હર્ષશોકરહિત તથા ચેતન્યરહિત પડેલા ભેઈને પોતાનો વિજય થયો માની ઇદ્રજિત લંકાનગરીમા પાછો જશે. ૧૬૧-૧૮

શ્રીમાન રામચંદ્રજી આમ કહેતા હતા, એટલામા તો તેઓ બને ઇદ્રજિતની બાણ-બળથી ચૂંથાઈ ગયા અને મૂંચિત થઈને પૃથ્વી પર પડ્યા. એ ભેઈ ઇદ્રજિત અચેત હર્ષ પામ્યો અને મોટી ગર્વના કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે આખી વાનરસેનાને તથા રામ-લક્ષ્મણને પૃથ્વી પર પાડીને રાક્ષસગણોથી સ્તુતિ કરાતા ઇદ્રજિતે હર્ષભેર લંકામા પ્રવેશ કર્યો અને પોતાના પિતા રાવણરાધને સઘળું વૃત્તાત નિવેદન કર્યું. ૧૯, ૭૦

ઈતિ શ્રી મહાભારતમણિવ આદિમાય મીઠા ૧૫ સુબંધમા ૭૪ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૪ મો

હંતુમાનનું પ્રયત્ન પરાક્રમ-મૃતમંજુવની આપધિ-વાનરોનાનું પુનરુજ્જીવન તયોસ્તદાસાદિતયો રણત્રે મુમોહ તન્ય હરિ-વૃયપાનામ્ । મુદ્રીત્તીલગદ્ગામ્વન્તો ન ચાપિ ક્વિચિત્કિતિવિદિરે તે ॥ ૧ ॥

રામ-લક્ષ્મણ સંશ્રામભૂમિમા એટારહિત થઈ પડ્યા, ત્યારે આણું વાનરસન્ય ભેલાન સરણું થઈ ગયું. મુગ્ધોવ, નીલ, અંગદ તથા ભંબવાન વગેરે મુખ્ય વાનરો પણ ધાયલ થઈ પડ્યા હતા, એથી તેઓ એકબીજાની સ્થિતિ બાણવ. અસમર્થ હા. ૧ એ વેળા

શુદ્ધિમાનોમાં શ્રદ્ધ વિલીપણુ ધાયલ વયા વિનાનો હોવાથી સાવચેત હતો. તેણે સર્વ વાનરોનું આશ્વાસન કરી મધુર વચન કહ્યા. ૨ ‘હે વાનરો! તમે જરા પણ ભય પામશો નહિ. આ સમયે જેદ કરવો યોગ્ય નથી. રામ-લક્ષ્મણ ઇદ્રજિતના બાણથી વીંવાઈ પરવશ પડ્યા છે. તે માત્ર પ્રહારેવના વરદાનને માન આપવા માટે જ છે. હે વાનરો! પ્રહારેવે ઇદ્રજિતને પોતાનું અમોઘ વીર્યવાળું પ્રહાર આપેલું છે તેને માન આપીને આ બંને રાજકુમારો પરવશ પડ્યા છે, તેમાં વિપાદ કરવાનું કારણ નથી. ૩૩૪ એ સમયે પવનમુત હંતુમાન જે પ્રહારને માન આપી રણભૂમિમા સૂતો હતો છતાં સાવધ હતો, તેણે કહ્યું: ‘હે વિલીપણુ! ચાલો આપણે ઇદ્રજિતના અસુધી હણાઈ પડેલા આખા વાનરસન્યમા ફરી વળીએ અને તેમા જે વાનરો પીડિત હોય, તેનું આશ્વાસન કરીએ. ૧૫૧

પછી હંતુમાન અને વિલીપણુ હાથમાં મશાલ લઈને રણભૂમિમા ફરવા લાગ્યા ૭ જેઓના પૂછડા, હાથ, પગ, માથળ, આગળીઓ તથા શ્રોત્રાઓ કપાઈ ગયાં હતા, એવા અને પર્વત જેવી કાચાવાળા અનેક વાનરો ત્યાં પડ્યા હતા અને તેઓના શરીરમાથી બળબળાટ કરતું સ્વરિત વહેતું હતું વળી ત્યાં પડેલા હથિયારો પણ અચેત અળકાટ મારતા હતા. શોધતા શોધતા હંતુમાન અને વિલીપણુ બંને જણા બંધા સુનોવ, અંગદ, નીલ, શરભ, ગદમાદન, ભંબવાન, મુગ્ધ, વેગદગી, મંદ, દ્વિવિદ તથા નલ અને બ્યોતિમુખ વગેરે મૃતપતિઓ પડ્યા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ૮-૧૨ પ્રહારેવનું વરદાન પામેલા ઇદ્રજિતે પ્રહારના બળ વડે માત્ર દિવસના પાચમા ભાગમા અડસઠ કરોડ વાનરોને સુવાડી દીધા હતા. ૧૨ સમુદ્ર સરળા ભયંકર સન્યને બાણથી પીડાતું ભેઈને હંતુમાન તથા વિલીપણુ લંબવાનને શોધવા લાગ્યા. ૧૩ શોધતા

હજારો બાણોથી વ્યાસ અને સ્વાભાવિક વૃદ્ધા-
વસ્થાને લીધે શાંત થવા આવેલા અગ્નિ સરખા
વૃદ્ધ ભંબવાનને તેમણે દૂરથી જોયો. પછી
વિભીષણ તેની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો : ‘હે
આર્ય ભંબવાન! તીક્ષ્ણ બાણ વાગવાથી
તારા પ્રાણુ તો ગયા નથી ને ?’ ૧૧૪-૧૫

ત્યારે રીંછોમાં થયે ભંબવાને મહાકષ્ટથી
કહ્યું : ‘હે પરાક્રમી રાક્ષસેન્દ્ર! હું તને તારા
સ્વર ઉપરથી જ ઓળખી શકું છું, પણ બાણો
વડે વીંધાયેલો હોવાથી હું તને નજરે જોઈ
શકતો નથી. હે સુમત! હું તને પૂછું છું કે,
અંજના અને વાયુ જેનાથી લાગ્યશાળી છે,
એવો કપિવર હનુમાન જીવે છે કે કેમ?’

ભંબવાનનો પ્રશ્ન સાંભળી વિભીષણે
આશ્ચર્ય સંહિત કહ્યું : ‘હે ભંબવાન! રામ-
લક્ષ્મણના કુશળ સમાચાર ન પૂછતાં હનુમાન-
ના સમાચાર કેમ પૂછે છે? હે આર્ય! તું
આપણા રાજ સુઝીવ, અંગદ કે રામ-લક્ષ્મણ
ઉપર સ્નેહ નહિ દર્શાવતાં પવનસુત હનુમાન
ઉપર આટલો બધો સ્નેહ કેમ દર્શાવે
છે?’ ૧૧૬-૨૦

ત્યારે ભંબવાને કહ્યું : ‘હે રાક્ષસેન્દ્ર! હું
સૌના પહેલાં હનુમાનના કુશળ સમાચાર પૂછું
છું, તેનું કારણ તું સાંભળ. હે તાત! જો
હનુમાન જીવતા હશે તો આપણું સૈન્ય હઠાયા
છતાં પણ જીવતું જ છે; અને જો તે મરણને
શરમ ધર્યો હશે, તો આપણે સૌ જીવતા છતાં
મૃત્યુલા જ હીએ. હે તાત વિભીષણ! તું મને
કહે કે, હનુમાન જીવે છે કે નહિ? પવન
સમાન વેગવાળો અને અગ્નિ સમાન ચીર્ષવાળો
હનુમાન જો જીવતો હશે, તો જ આપણા
સૈન્ય જીવનની આશા છે.’ ૧૧૮-૨૩

વૃદ્ધ ભંબવાનનાં વચન સાંભળી પવનસુત
હનુમાને પિનીતભાવથી તેની પાસે જઈને તેના
ચરણમાં મસ્તક મૂકી, ‘હું પવનનો પુત્ર હનુ-
માન તમને પ્રણામ કરું છું’ એમ જોલી
અભિવાદન કર્યું. ૨૬ જેની ઉદ્વિગ્ધતા આકુળ

બાકુળ થયેલી હતી, એવો વૃદ્ધ ભંબવાન-
હનુમાનનું વાક્ય સાંભળી નવો અવતાર આવ્યો.
હોય એમ માનવા લાગ્યો. ૨૫ પછી તેણે હનુ-
માનને કહ્યું : ‘હે કપિશાર્દૂલ! તું ભલે આવ્યો.
હે તાત! હવે તું આ સર્વ વાનરોનું રક્ષણ
કર. ૨૬ આખી વાનરસેનામાં હું તારા જેવો
પરાક્રમી બીજ કોઈને જોતો નથી. તું જ આ
વાનરોનો પરમ મિત્ર છે અને આજે તારે
પરાક્રમ દાખવવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે.
માટે તું રીંછ તથા વાનરોના સૈન્યને હર્ષિત
કર અને મૂર્ચ્છિત થઈ પડેલા રામ-લક્ષ્મણને
પણ પીડાથી મુક્ત કર. હે હનુમાન! તું
સમુદ્ર ઓળંગી, લાંબો માર્ગ વટાવી હિમાલય
પર્વત ઉપર ભ. ૨૭-૨૮ હે શત્રુદમન! ત્યાં
અત્યંત હોયું કાંચનમય ‘ઋષભ’ નામનું
પર્વતશિખર તથા કેલાસશિખર તારા જોવામાં
આવશે. ૩૦ જો બંને શિખરોની વચ્ચે અદાર-
ભાર ઔપધિઓથી ભરેલો અને અતુલિત કાંતિ-
વાળો ‘ઔપધિપ્રસ્થ’ નામનો પર્વત તારી
દૃષ્ટિએ પડશે. ૩૧ હે વાનરશાર્દૂલ! જો ઔપધિ-
પ્રસ્થ ઉપર મૃતસંજીવની, ૩૨ વિશદ્ધકરણી, ૩૩
સુવર્ણકરણી તથા સંધાની* નામની ચાર
ઔપધિઓ છે કે જેની કાંતિથી દરે કિશોરો
પ્રકાશિત થાય છે. તે ઔપધિઓને તું ત્યાં
જઈ ઓળખજા. ૩૪, ૩૫ હે હનુમાન! જો ચાર
ઔપધિઓ લઈને તું સત્વર પાછો આવ અને
વાનરોને જીવતદાન આપી તેઓનું આશ્વાસન
કર. ૩૬

ભંબવાનનાં વચન સાંભળી જેમ વાયુ વડે
સમુદ્ર ઊછળે, તેમ પવનસુત હનુમાનના હૃદય-
માં બળનો વેગ ઊછળવા માંડ્યો. ૩૫ જો સમયે
ત્રિફાલગુણના શિખર પર ઊભેલો અને પર્વત-
ને દબાવતો હનુમાન બાળે બીજો પર્વત જ

+ મૃત્યુ પામેલાને જિવાવનારી.

x યાવને સત્વર રજાવનારી.

- ફિઝી પેટલી કાંતિને યથાસ્થિત બનાવનારી.

* કાંપેલાં અંગેને પુનઃ સંપન્નાર.

હોય એવો દેખાવા લાગ્યો. ૩૬ હંતુમાનના ભારથી પીડિત થયેલા પર્વત એકાએક પૃથ્વીમા પેની ગયો અને તે પુન બિલો થઈ શક્યો જ નહિ હંતુમાનના વેગથી પર્વત પરના વૃક્ષો ઊખડી પડ્યા અને શિખરો તૂટી પડ્યા હંતુમાન ના પરાક્રમથી આખો પર્વત હોલવા લાગ્યો, ત્યારે વાનરો તેના પર ગ્થિર રહી શક્યા નહિ આખો નિદ્રુગચ્છા કપી ઊઠવાથી લકાના દરવાજા વણુધપી ગયા મોટા મોટા ગૃહો તથા ગોપુરો તૂટી પડ્યા અને આખી લકા બંધે નૃત્ય કરવી હોય એમ ક પાચમાન થઈ રહી રાત્રિમા આવે પ્રકાશ થવાથી સઘળા રાક્ષસો નામ પામ્યા પવત જેવા પ્રૌઢ દેહવાળા હંતુમાને પર્વતને દબાવીને સમુદ્ર સહિત આખી પૃથ્વીને ક પાચમાન કરી મૂકી પોતાના ઘા પગ પઠાડીને તથા વડવાનલ સરખુ પાતાડી નય જરુ ખુબ પહોળું કરીને કપિવર હંતુમાને મોટી ગર્જના કરી, જે સાભળી સઘળા રાક્ષસો નાસ પામ્યા હંતુમાનની ભય-કર ગર્જના સાભળીને લકામા રહેવા રાક્ષસો રાત્રિમા એવા તો ડયા કે તે મો જરા પણ હાંયાચાંયા વિના ગ્થિર થઈ રહ્યા ૩૭-૪૩ હવે સમુદ્રને નમન કરીને ભય કરે પરાક્રમવાળો ચત્રુ દમન હંતુમાન રામચંદ્રનું કાર્ન કરવા તત્પર થયો તેણે સર્પ સરખુ ગોલાનું પૂછડું બિંચુ કરી, પીઠ તમાવી, કાન સકોચી મુખ પહોળું કરીને આકાશમા દૂદકો માયેા તેણે પોતાના હોથ અને સાધળના વેગથી કેટલાક વૃક્ષો, શિલાઓ તથા સાધારણ વાનરોને ઉડાડી મૂક્યા અને કેટલાક નિખળ વાનરો તો છેક સમુદ્રમા જઈ પડ્યા ગરુડ સમાન વેગવાળો હંતુમાન બંધે દિશાઓને માપતો હોય એમ માન સર્પ સરખા બને હોથ પતારીને સહસ્રાટ કરતો હિમાલય પ્રત્યે જવા લાગ્યો વિષ્ણુ ભગવાનના હોથમાથી જુલેલા ચક્રની પેઠે ગતિ કરતો કપિ વર હંતુમાન, જળ સુલિત થવાથી જેમના તરંગો પર-પર અથડાતા હતા અને જળચરો આકુળ બાકુળ થઈ રહ્યા હતા, એવા સમુદ્રને ભેતો

હિચે જતો હતો. વાયુ સરખા વેગવાળો હંતુ માન મોટા મોટા પર્વતો, પક્ષીઓ, સરોવરો, નદીઓ, તળાવડીઓ, નગરો અને સમૃદ્ધિવાળા દેશોને ભેતો ભેતો હિચે જતો હતો શરવીર હંતુમાન સૂર્યમાર્ગનો આશ્રય કરીને વિનાપરિ શ્રમે અતિ શીઘ્ર ગતિથી દિશાઓને ગળવતો હિચે જતો હતો. બાળવાનના વાક્યનું સ્મરણ કરતા મહાકપિ હંતુમાને થોડી જ વારમા દૂરથી હિમાલય પર્વત દીઠા. ૪૪-૫૨

હિમાલય પર્વત ક્ષેત્ર વાદળ સરખા રમણીય શિખરોથી તેમ જ આનેક ભતના વૃક્ષોથી રોબી રહ્યો હતો અને તેની ક દરાઓમાથી ઘણા ઝરણા નીકળતા હતા. કપિવર હંતુમાન અતિ ઊંચા જયેલા સુવર્ણશિખરોવાળા એ પર્વતરાજ ઉપર થોડી વારમા જ જઈ પહોંચ્યો ત્યાં અનેક મહાપિંચોએ સેવેલા મોટા મોટા આશ્રમો તેના ભેવામા આવ્યા ૫૩, ૫૪ વળી પ્રહ્લદેવનું સ્થાન, કેલાસશિખર, ધંરનું કીડાંધુવન, શકરે જ્યાં રહીને ત્રિપુરાસુરના વધ માટે બાણ ફેંક્યું હતું તે સ્થાન, હયગ્રીવની આરાધના કરવાનું સ્થાન, પ્રહ્લકપાલનું સ્થાન, ચમરાજના કિંકરોનું સ્થાન, અગ્નિનું ગૃહ, સૂર્ય સરખી પ્રકાશમાન કુબેરની અતકાનગરી, જ્યાં ત્વષ્ટાએ સૂર્યને બાંધ્યો હતો તે સ્થાન, કપિમુનિઓના આશ્રમ, શકરના પિતાકે ધનુષ્યનું સ્થાન અને પાતાળનું મુખ એ સઘળું કપિવર હંતુમાનના ભેવામા આવ્યું ૫૫, ૫૬ વળી બાળવાનના કહેવા પ્રમાણે કાચનમય કપલ પર્વત તથા કેલાસપર્વતના શિખર પણ દેખાયા અને તે બજની વચ્ચે પ્રકાશમાન અદારભાર વનપતિવાળો ‘ઔપધિપ્રસ્થ’ નામનો પર્વત પણ ભેવામા આવ્યો ૫૭ અંશિશિખા સમાન ઝળહળતા એ દેદીપ્યમાન પર્વતને ભેઈ કપિવર હંતુમાન વિશ્વમય પામ્યો અને તેના પર ચડીને પૂર્વોક્ત ઔપધિઓને શોધવા લાગ્યો વાયુસુત હંતુમાન હબરો ચોળન વટાવીને જ્યારે દિવ્ય ઔપધિવાળા પર્વત પર આવ્યો, ત્યારે ‘પોતાને લઈ જનાર કોઈક આવે છે’ એમ બહાણીને ત્યાની

સઘળી ઔપધિઓ અલોપ થઈ ગઈ ૫૮-૬૦
 ઘણી શોધ કરવા છતાં એક પણ દિવ્ય ઔપધિ
 જોવામાં આવી નહિ, ત્યારે મહાત્મા હનુમાનને
 અત્યંત ક્રોધ વ્યાપ્યો અને તેના નેત્ર લાલચોળ
 થઈ ગયા. પછી પર્વતના એ અવિનયને નહિ
 સામતા કપિશ્રદ્ધ હનુમાને કહ્યું 'અલ્યા જડ
 મતિવાળા પર્વત ! શું તે નિશ્ચય જ કયો છે કે,
 મને ઔપધિ ન આપવી અને રામનું કાર્ય ન
 કરવું ? શું તને રામ ઉપર પણ દયા નથી આવતી ?
 પણ હે મૂર્ખ પર્વત ! જો એમ જ હોય, તો હું
 આજે તને મારું ખાડુંબળ દેખાડું છું ! અરે,
 મારી જીભથી હણાઈને હંમણુ જ તું પોતાને
 છિન્નભિન્ન થયેલો જોઈશ ' એમ કહીને કપિવર
 હનુમાને અનેક હંસતી, વૃક્ષ, સુવર્ણ વગેરે ધાતુની
 ખાણો અને દેહીપ્યમાન નાના વિખરેવાળા એ
 ઔપધિપ્રથ પર્વતના મોટા શિખરને પકડી
 વેગથી હચમચાવી નાખ્યું અને તેને મૂળમાંથી
 ઉખેડી લઈ સર્વ લોકોને નાસ આપતો હનુમાન
 અગડ સરખા વેગથી આકાશમાંજે ઊડ્યો એ
 સમયે આકાશચારી ભૂતપ્રાણીઓ તેની સ્તુતિ
 કરવા લાગ્યા ૬૧-૬૬ સૂર્ય સરખા પ્રકાશવાળું
 શિખર ઝહણું કરીને સૂર્ય સરખો તેજસ્વી કપિ
 વર હનુમાન જ્યારે આકાશમાં ઊડતો હતો,
 ત્યારે તે જાતે એટલું સૂર્યની સમીપમાં ખીજે સૂર્ય
 ઊગ્યો હોય તેવો દેખાતો હતો હાથમાં ધારણ
 કરેલા, અગ્નિની જ્વાળાવાળા અને હંભર
 આરાવાળા ચક્રથી વિષ્ણુ ભગવાન શોભે, તેમ
 હાથમાં ઝહણું કરેલા મોટા પર્વતથી હનુમાન
 શોભતો હતો

લકાના ત્રિફટાચળ પર રહેલા વાનરોએ
 દ્રશ્ય હનુમાનને આવતો જોઈને હૃદયનાહ ડર્યો
 અને હનુમાને પાપુ તેઓને જોઈને મોટી નજીના
 કરી, ત્યાંજે સર્વનો નામગે કોનાહવ સાલળી
 લકાના ત્રાડસો ભયને નીધ નીમ પાડી ડાયા
 પછી મહાત્મા હનુમાન મોટું પર્વતવિખર કરીને
 બધા વાનરોની નેના પડી હતી ત્યાં પ્રત્યેયો અને
 સુખ્ય મુખ્ય વાનરોને પ્રણામ કરી વિશીયમને

પ્રેમથી લેઓ હનુમાને આણેલા પર્વતમાંની
 દિવ્ય ઔપધિઓની સુગંધ પ્રસરી કે તરત જ
 રામ-લક્ષ્મણ સચેત થયા અને તેમના ધાવ
 વગેરેની પીડા મટી ગઈ. ઔપધિની ગંધ આવવા-
 થી ખીબ્બ પણ જે વાનરો હણાઈ પડ્યા હતા, તે
 સઘળા ક્ષણવારમાં જ પીડારહિત થયા અને
 બાણે રાતે સૂઈને ભિક્ષા હોય એમ આળસ
 મરડીને બેઠા થયા. *૬૫-૭૦

જ્યારથી વાનરો અને રાક્ષસોનું યુદ્ધ થયું
 થયું, ત્યારથી વાનરોના હાથે જેટલા રાક્ષસો
 મરણ પામતા હતા, તે સઘળાને રાવણના હુંકમ
 થી રાક્ષસો દરરોજ સમુદ્રમાં ફેંકી દેતા હતા,
 કેમ કે એથી 'રાક્ષસો કેટલા હણાયા' તેની
 સખ્યા યાત્રુના લાજુવામાં આવે નહિ.

એ પ્રમાણે સર્વને સજીવન કર્યો પછી વાયુ
 પુત્ર હનુમાન, એ ઔપધિપ્રસ્થ પર્વતને પુન
 હિમાલયમાં બધા હતો, ત્યાં મૂંઝી આવી રામ-
 ચંદ્રને મળ્યો ૭૧-૭૩

શ્રીવાત્મીકિ મહામુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
 યુદ્ધકાંડમાં ૭૪મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૫ મો

લોકામાં ભયાનક આગ-કાળરાત્રિ સમ કેર
 તતોઽગ્નિવિન્મહાતેજા સુગ્રીવો વાનરેશ્વર ।
 અર્થ્ય વિશાપયશ્ચાપિ હનુમન્તમિદં વચ્ ॥ ૧ ॥

પછી વાનરરાજ સુગ્રીવે હવે શું કરવું એ
 જણાવતા હનુમાનને કહ્યું. ^૧ 'હે હનુમાન !
 રાવણના ધણાક પુત્રો અને ભાઈઓ યુદ્ધમાં
 હણાઈ ચૂક્યા છે, એટલે તે તરતમાં આપણી
 સામે યુદ્ધ કરવા નીકળે તેમ નથી ^૨ માટે
 આપણી સેનાના નાનામોટા સર્વ વાનરો આજે
 હાથમાં સળગતા કાષ્ઠ લઈ લકા પર ચડી નાઓ
 અને તેને ચોતેરથી સળગાવી મૂકો. ^૩ મુઝીવની

* રણમાં પડેલા વાનરો ઔપધિની સુગંધ આવવા
 થી જ જીવતા થયા, તો પછી ત્યાં પડેલા રાક્ષસો પણ
 સજીવન થયા જોઈએ, જેવી રીતે રાગુ સમાપાન હવે
 પછીના બે સ્તોકમાં કવિ પોતે જ કરે છે, અર્થાત
 ધાયલ વયેલા રાક્ષસો રત્નજામિ પર પડ્યા જ નહિ

આરા થતાં, સૂર્ય અસ્તાચળ પર ગયો અને ભયંકર અધકારવાળી રાત્રિ શરૂ થઈ, ત્યારે અસંખ્ય વાનરો હાથમાં સળગતાં કાષ્ઠ લઈ લંકા તરફ ચાલ્યા.^૪ ચોતરફથી બળતાં ઉભાડિયાં લઈ આવતા વાનરોને જોઈને લંકાની ચોટી કરનારા બિહામણા રૂપવાળા રાક્ષસો તેો એકાએક જીવ લઈને નાસી ગયા;^૫ એટલે તરત જ વાનરોએ લંકામાં પ્રવેશ કર્યો અને ગોપુરો, અટારીઓ, શેરીઓ, મોટી મોટી ચોટીઓ તેમ જ પ્રાસાદોમાં આગ લગાડવા માંડી. અગ્નિ પ્રસર્યો કે તરત જ રાક્ષસોનાં હૃદયો શૂંકા બળવા માંડ્યાં અને પર્વત જેવી ઊંચી હવેલીઓ બળીબળીને તૂટી પડવા માંડી.^{૬-૭} એ આગમાં અસુર વગેરે સુગંધી પદાર્થો, હીરા, મોતી, પ્રવાલ, માણેક, રેશમી વસ્ત્ર, બડી કાંબળ, ઊનની શાલો, સુવર્ણપાત્ર, હથિયાર, અભાદિ ભરવાના ઠેકાર, અશ્વોનાં પલાણુ, અશ્વશાળા, ગજશાળા, રથશાળા, ચોદાઓનાં કવચ, અશ્વ તથા હસ્તીનાં કવચ, તલવાર, ધતુર, પલ્લુ, ખાણ, તોમર, અંકુશ, શક્તિ, આમર, વ્યાઘ્રાંશર, કસ્તૂરી અને હીરા-મોતીના લંકાર, એ સઘળું બળીને જમીન-દોસ્ત થવા લાગ્યું. વળી એ આગમાં અનેક પ્રકારનાં હથિયારોનાં કારખાનાં અને ચિત્ર-વિચિત્ર મંદિરો પણ બળીને ખાખ થઈ ગયાં.^{૮-૧૩} વળી સુવર્ણલંકાર તથા ગુપ્તકાર ધારણ કરનારા, મદિરાપાન કરવાથી ચપળ નેત્રવાળા, મઠને લીધે લથડવી ચાલવાળા, સોઓનાં વસ્ત્ર પકડી રતિકડામાં મસ્ત થયેલા, શત્રુ પર ક્રોધ ચડવાને લીધે ગદા, ત્રિશૂળ અને તલવાર વગેરે હથિયાર લઈને ચુલ્લ કરવા માટે સજ્જ થયેલા, માંસ વગેરે પદાર્થોનું ભક્ષણ કરતા, મદિરા પીતા અને પોતાની સ્ત્રીઓની સાથે અમૂલ્ય શય્યાઓમાં સૂતેલા અનેક રાક્ષસોનાં હૃદયો મંદિરો એકાએક સળગી ઊઠ્યાં, જેથી તેઓ ત્રાસ પામી પોતાનાં ખાખ-બચ્ચાંઓને લઈને ઉતાવળે નાસલાગ કરવા લાગ્યા. એ સમયે આખી લંકામાં અગ્નિના

મોટા લડકા ઊઠતા હતા; તેમાં ગ્રામ ધનલંકારવાળાં, એકાએક ન પ્રવેશી શકાય એવાં, સુવર્ણમય, પૂર્ણચંદ્ર તથા અર્ધચંદ્રના ચિહ્નવાળાં, ઉત્તમ, ચંદ્રશાળાયુક્ત ચિત્રવિચિત્ર મોખવાળાં, ડેકેકાણે હીંચોળા-ખાટવાળાં, મણિ અને વિદુમથી ચિત્રિત, કૌંચ, મયૂર, વીણા તથા અલંકારોના નાદથી ગાળ રહેલાં તેમ જ સૂર્યનો સ્પર્શ કરતાં હોય તેવાં ઊંચાં હૃદયો શૂંકા બળતાં હતાં. અગ્નિથી લડલડાટ સળગતાં તોરણો, શીખમ્મતુમાં વીળળીયુક્ત વાદળ સરળાં ચોલતાં હતાં અને મોટાં મોટાં શૂંકા દાવાગિનથી સળગી ઊઠેલાં મોટાં પર્વત-શિખરો જેવાં દેખાતાં હતાં. સાતમે માળે સૂતેલી સ્ત્રીઓ જ્યારે અગ્નિથી બળવા લાગી, ત્યારે પોતાનાં વસાબૂપણ ફેંકી દઈને 'હાય હાય' બોલી ચીસો પાડવા લાગી. જેમ ઇંદ્રનું વજ્ર વાગવાથી પર્વતનાં શિખરો તૂટી પડે, તેમ અગ્નિથી બળેલાં મોટાં મંદિરો ધ્વંસાય તૂટી પડવા લાગ્યાં. બહુ દિમાલયનાં શિખરો ચોમેરથી સળગી ઊઠ્યાં હોય, તેમ દૂરથી લંકાનાં મંદિરો જણાતાં હતાં. રાત્રિમાં અગ્નિ-જ્વાળાઓથી હવેલીઓના અગ્રભાગ સળગી ઊઠવાથી લંકાનગરીમાં બહુ પ્રકુલિત થયેલાં ખાખરાના વૃક્ષો જ ઊંચાં હોય એમ જણાતું હતું. એ વેળા મહાવતોએ છોડી મૂકેલા હાથીઓથી તેમ જ સવારોએ છોડી મૂકેલા અશ્વોથી લંકાનગરી પ્રકચકાળે આકુળવ્યાકુળ થયેલા મગર-મત્સ્યવાળા સમુદ્ર સરખી દેખાતી હતી.^{૧૪-૨૭} છૂટેલા અશ્વો ભેઈ હાથી ભય-ભીત થઈ નાસતો હતો, ત્યારે હાથીને ભેઈ અશ્વો પણ ત્રાસ પામી પલાયન કરી જતા હતા.^{૨૮} લંકામાં ઊડતી અગ્નિજ્વાળાઓની છાયા પડવાને લીધે સમુદ્ર બહુ રાતા જળથી ભરેલો હોય એવો ચોલતો હતો.^{૨૯} વાનરો-એ સળગાવેલી લંકાનગરી બે ઘડીમાં જ પ્રલય-સમયે સળગી ઊઠેલી પૃથ્વી જેવી થઈ રહી.^{૩૦} એ વેળા ધુમાડાથી ગભરાઈ ગયેલી, અગ્નિથી

સતત ધ્યેની અને મોટી જુઓ પાડવી રાક્ષસજોઓની ચીસો સો સો યોજન સુધી સંભળાતી હતી.^{૧૧}

અર્ધા બળેલા શરીરવાળા કેટલાક રાક્ષસો કાંવલેર લકામાંથી બહાર નીકળી આવ્યા, ત્યારે યુદ્ધ કરવા સંજ્ઞ થઈ રહેલા વાનરો તેઓની સામે થયા.^{૧૨} એ સમયે વાનરો અને રાક્ષસોના મોટા નાદથો દશે દિશાઓ, સમુદ્ર તથા આખી પૃથ્વી બળભળી જઈ.^{૧૩} પીડા રહિત ધ્યેલા મહાત્મા રામ લક્ષ્મણે તરત જ પોતાના શ્રદ્ધ ધનુષ્ય સંભાળ્યા.^{૧૪} રામચંદ્ર ધનુષ્યનો ટકારવ કર્યો તેથી રાક્ષસો અત્યંત ભયભીત થઈ ગયા.^{૧૫} ધનુષ્ય સંજ્ઞ કરી યુદ્ધ કરવા તત્પર થયેલા રઘુવીર એ સમયે વેદમય ધનુષ્ય ધારણ કરી ઊભેલા સાક્ષાત મહાદેવજી સરખા દેખાતા હતા.^{૧૬} રામચંદ્ર ના ધનુષ્યનો ટકારવ વાનરો અને રાક્ષસોની ગર્જનાથી પણ વધારે સંભળાતો હતો.^{૧૭} વાનરોની ગર્જના, રાક્ષસોની ચિચિયારી અને રામચંદ્રના ધનુષ્યનો ટકારવ, એ ત્રણેયે એકી વખતે દશે દિશાઓ ગળતી મૂંઝી.^{૧૮}

રામચંદ્રના એક જ બાણથી કેવાસ પર્વતના શિખર જેવો લકાનો ઊંચો દરવાજો તૂટી પડ્યો રામચંદ્રના તીક્ષ્ણ બાણોને પોતાના ગૃહોમાં અને હવેનીઓમાં આવતા જોઈને રાક્ષસો યુદ્ધ માટે તયારી કરવા લાગ્યા યુદ્ધ માટે સંજ્ઞ વત્તા અને સિંહનાદ કરતા રાક્ષસોને એ રાત્રિ કાળરાત્રિ સરખી ડુંબડ થઈ પડી.^{૧૯-૪૧}

એ વેળા બરાબર લાગ સાધીને સુગ્રીવે વાનરોને આજ્ઞા આપી તમે બધા સમીપ મા આવેલા લકાના દરવાજા પર જઈ ત્યાં ઊભેલા રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરો અને જે વાનર કાયર થઈને પાછા ફરે તેને માત્ર યુને ૧૨ સમજી મારી નાખજો.^{૪૨, ૪૩}

સુગ્રીવની આજ્ઞા ચતા જ વાનરો લકાના દરવાજા પર હાંડી નયા અને રાક્ષસોને હથુવા

લાગ્યા 'વાનરો સળગતા ઝાઝા લઈને લકાના દરવાજા રોકી ઊભા છે' એ સમાચાર સાંભળતા જ રાવણના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ એ સમયે રાવણે એવું તો બગાડુ ખાતુ કે જેથી દશે દિશાઓ ગાજી ઊઠી અને તે કાવને લીધે સાક્ષાત્ રુદ્ર જેવો દેખાવા લાગ્યો.

એ સમયે રાવણે કુલકર્ણના 'કુલ' અને 'નિકુલ' નામના બે પુત્રોને ઘણા રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ ચડવાની આજ્ઞા આપતા ચૂપાક્ષ, શોણિતાક્ષ, પ્રજઘ તથા કપનને પણ તેમની સાથે જવા કહ્યું, ત્યારે તરત જ તેઓ સર્વ યુદ્ધ કરવા બહાર પડ્યા.^{૪૪-૪૭} એ વેળા રાવણે મોટી ગર્જના કરીને કહ્યું 'હો રાક્ષસો! તમે બધા અત્યારે ને અત્યારે જ યુદ્ધ કરવા બાજો'.^{૪૮}

રાવણની આજ્ઞા સાંભળી ઝગઝગતા આયુધો લઈને રાક્ષસો ઉપરાઉપરી ગર્જના કરતા યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા.^{૪૯} એ સમયે વાનરોના હાથમાં ના સળગતા કાષ્ઠોના તેજથી અને રાક્ષસોના આભૂષણોની કાંતિથી આકાશ પ્રકાશયુક્ત થઈ રહ્યું.^{૫૦} ચંદ્ર, નક્ષત્રો, વાનરોના ઊભાડિયા અને રાક્ષસોના આભૂષણ, એ બધાના પ્રકાશથી અતરિક્ષ ઝળહળી ઊઠ્યું.^{૫૧} ચંદ્રાદિ મંડોના પ્રકાશથી અને આભૂષણોના ચળકાટથી બન્ન સન્ધ્યો શોભતા હતા.^{૫૨} એ સમયે લકાના અર્ધો બળેલા ગૃહોની કાંતિ જેના જળમાં પડતી હતી, એવો સમુદ્ર તરંગો ઊઠવાથી અધિક શોભવા લાગ્યો.^{૫૩}

હવે સુસન્નિવૃત્ત થયેલુ રાક્ષસોનું સેન્ય લકામાંથી બહાર નીકળ્યું પતાકા અને ધ્વજથી શોભતું, ભય કર અશ્વ, રથ, હસ્તી તથા પાયદળવાળું, તનવાર, ફરસી, નિશાળ, ગદા, છત્ર, પ્રાસ, તોમર અને ધનુષ્ય વગેરે યત્રાગ્રો વાળું, સેકડો મૂઘરીઓના રાબંધી ગાજી રહેલું, ૧૪ કર પરાક્રમવાળા ઝનિકોડી ભરેલું, સુવાર્ણના બાણબધ બાધેલા ચોદાઓવાળું, ઉનામેટી ફરસી અને તરવારવાળું, ધનુષ્ય-

આણુ ચડાવેલુ તથા રાક્ષસોએ ધારણુ કરેલાં સુગ્રી યદન, પુષ્પહાર તથા મદિરાના ગધ વડે મધમધી રહેવા વાતાવરણુવાળુ, શૂરવીર પુરુષોથી વ્યાપ્ત અને મોટા મેઘની પેઠે ગર્જના કરતું રાક્ષસોનું સૈન્ય ઉતાવળે રણભૂમિ પ્રત્યે જવા લાગ્યુ રાક્ષસસૈન્યને પોતાની તરફ આવતુ જોઈને વાનરોની સેના યુદ્ધ કરવા તત્પર થઈ અને ભય કર ગર્જના કરવા લાગી પછી પતંગ જેમ અગ્નિમા આવી પડે, તેમ રાક્ષસોનું સૈન્ય ઉતાવળે કપિહળ પર ધગી આવ્યુ એ વેળા રાક્ષસો પોતાના હાવમા રહેલા તલવાર, પરિધ અને અશ્વર્ચન વગેરે આસુધોથી પટ્ટા ખેલતા હતા, તેથી તે અધિક શોભતુ હેતુ પછી યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા વાનરો બાણે મહોન્મત્ત થયા હોય એમ રાક્ષસો ઉપર તૂટી પડયા અને વૃક્ષો, પર્વતો તથા મુદિ પ્રકારથી શત્રુઓને હણવા લાગ્યા ત્યારે ભય કર પરાક્રમવાળા રાક્ષસો પણ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને એકાએક વાનરોના મનઠકા ઝેદવા લાગ્યા એ વેળા વાનરોએ જેઓના કાન કરડી લીધા હતા અને મુદિપ્રકારથી જેઓના મનઠક ચિરાઈ ગયા હતા, એવા રાક્ષસો શિના પ્રકારથી કચડાઈને રણભૂમિમા રાગાતા હતા ભય કર કપવાળા રાક્ષસો ચામેરવી મુખ્ય મુખ્ય વાનરોને શોધીને તલવાર વડે કાપી નાખતા હતા ૫૪-૧૪ કેટલાક રાક્ષસો વાનરોને મારતા હતા અને તેઓના હાથથી પોતે પણ મરાતા હતા, કેટલાક પોતાને પાડવા આવનારને લઈને જ પડતા હતા, કેટલાક પોતાનો તિરસ્કાર કરનારનો તિરસ્કાર કરતા હતા કેટલાક શત્રુથી કરડાઈને સામા કરડવા દોડતા હતા ૧૫ કોઈ બોલતો ‘તુ મને યુદ્ધ આપ’ જ્યારે બીજો હેતો ‘લે, આ ભોલો, આવી બા!’ વચમા વળી મોતે બોલી બેસતા ‘અન્ના, આમ આવ, હુ તને યુદ્ધને સ્વાદ ચખાડું !’ કોઈ બોલતો ‘વધ શાને ઝૂકે છે ! જરા મારી સામે ભોલો નો રહે !’ એ પ્રમાણે સિનિકો પરસ્પર બોલતા

હતા ૧૧ વાનરો અને રાક્ષસોતુ મહાભયંકર યુદ્ધ બન્યુ. મોટા મોટા પ્રાસ, તલવાર, નિશૂળ અને કુતલ વગેરે આસુધો ઉપાડયા, સામસામા શસ્ત્રો અથડાવા લાગ્યા તથા સેનિકોના કવચો તૂટી પડવા લાગ્યા. રાક્ષસો એકે સપાટે સાત સાત અને દશ દશ વાનરોને મારી નાખતા હતા, ત્યારે વાનરો પણ તેહ જ પરાક્રમ કરતા હતા ૧૭, ૧૮ જેઓના કવચ અને ધન્યો તૂટી પડયા હતા, એવા રાક્ષસો જ્યારે નાસતા હતા, ત્યારે વાનરો તેમના વસ્ત્ર પકડી-એ થીને મારતા હતા એ પ્રમાણે વાનરોએ આખી રાક્ષસસેનાને ઘેરી નીધી ૧૯

ઈવ શ્રીવા મોહ મહમુનિમ પિત આશ્વિવ્ય શ્રીરામાચાર્યાના યુદ્ધકાંડમા ૭૫ મો સગ સમ છે

સગ ૭૬ મો

વાનરો અને રાક્ષસોતુ સદીર્ઘ યુદ્ધ-સુગ્રીવતુ પ્રચંડ પરાક્રમ-કુંભ રાક્ષસોના વધ

પ્રવૃત્ત સંકુલે તસ્મિન્નીરે ઘોરજનશયે ।

અન્નદ કમ્પન વીરમાસલાદ રણોત્તુલ્લ ॥ ૧ ॥

શૂરવીર યોદ્ધાઓના એ ભય કર સનામમા

યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહવાળો યુવરાજ અગદ ‘કપન’ નામના રાક્ષસ ઉપર ઠોડી ગયો, ત્યારે કપન રાક્ષસે પણ તેને ઘોઘાવીને વેગથી ગદાનો પ્રકાર કર્યો, જેથી તે અચેત થઈ ગયો થોડી વારે બાન આવતા તેજસ્વી અગદે એક પર્વત શિખર ઉપાડીને કપન રાક્ષસને માથું, જેનો પ્રકાર થતા તે રાક્ષસ નરણ પામી પૂરવી ઉપર પડ્યો ૧-૩ કપનને હણાયેલો જોઈ ‘શોણિ તાક્ષ’ નામનો રાક્ષસ રથમા બેસી ઉતાવળે અગદ સામે ઘસી આગ્યો અને તેણે વેગથી તીક્ષ્ણ બાણુ વડે અગદને વીધી નાખ્યો શરીરને ચીરી નાખે એવા અને પ્રલયાગ્નિ સરખા નદીમ, હુર, અધઘટ્ટાકાર, નારાચ, વત્સદત, શિલિ મુખ, કણી, શત્રુ તથા વિપાક વગેરે અનેક પ્રકારના તીક્ષ્ણ બાણોથી વીધાયેના મહાપ્રતાપી અગદે તરત જ શોણિતાક્ષના ધતુપ, બાણ તથા રથ લાગી નાખ્યા, ૨-૭ ત્યારે મોટા વેગવાળો

શોણિતાક્ષ ઠાલ-તરવાર મહણુ ડરીને કોધભેર
 અગદ ઉપર ધર્યો ^૮ બળનાનં અગદે પણ
 એકાએક ફૂદકો મારીને તેના હાથમાથી તલવાર
 ઝૂટવી લીધી અને મોટી ગળ્ળના ડરી પછી
 કપિશ્ર્વ અગદે શોણિતાક્ષના સ્કંધ ઉપર તલ
 વારનો સખત પ્રહાર કરીને તેને ચણોપવીતની
 પેઠે કાપી નાખ્યો, છતાં તે મૃત્યુ પામ્યો નહિ
 પછી તરવાર ફેરવતો વાલીપુત્ર અગદ બીજા
 રાક્ષસોને હણવા માટે સઆમભૂમિમા ધૂમવા
 લાયો એ બેઈને કોધ પામેલા પ્રજ્ઞ અને
 યુપાક્ષ રથમા બેસીને અગદ સામે આવ્યા એ
 સમયે સુવર્ણના બાલુખધવાળો શૂરવીર શોણિ
 તાક્ષ પણ સાવધ થયો અને લોહાની મોટી ગદા
 લઈ પુનઃ અગદ ઉપર ધસી આવ્યો શૂરવીર
 પ્રજ્ઞ અને યુપાક્ષ પણ ગદા ઉગામી અગદની
 સામે દોડ્યા ^{૧૦-૧૪} એ વેળા શોણિતાક્ષ અને
 પ્રજ્ઞની વચ્ચે આવેલો વાલીપુત્ર અગદ વિશ્વા
 ખાના બે તારાની વચ્ચે આવેલા પૃષ્ઠિમાના ચક્ર
 સરખો શોભતો હતો ^{૧૫} ચુંદની વાટ ભેટા
 મેઢ અને દિવિદ વાનરો અગદને સહાય કરવા
 માટે તેની પડખે જ બિભા હતા ^{૧૬} પછી તલવાર,
 ચાપ તથા ગદા ધારણ કરનારા, મોટી કાયાવાળા
 અને અત્યંત બળવાળા રાક્ષસો સાવધાન થઈને
 કોધભેર વાનરો ઉપર તૂટી પડ્યા પ્રજ્ઞ યુપાક્ષ
 અને શોણિતાક્ષ, એ નણે બળવાન રાક્ષસોની
 સાથે અગદ, મેઢ તથા દિવિદ, એ નણ
 વાનરોનું લય કર ચુંદ થવા લાગ્યું વાનરો જે
 જે વૃક્ષો નાખતા હતા, તે સઘળાને મહાબળવાન
 પ્રજ્ઞ તલવારથી કાપી નાખતો હતો ^{૧૭-૧૮}
 વાનરોએ ફેંકેલા વૃક્ષ, રથ, પર્વત વગેરેને
 યુપાક્ષ પોતાના બાણો વડે છિન્નછિન્ન કરતો
 હતો, ^{૨૦} અને મેઢ તથા દિવિદે નાખેલા વૃક્ષોને
 સહાયતાપી શોણિતાક્ષ પોતાની ગદા વડે ચૂર્ણ
 કરતો હતો ^{૨૧} પછી ચતુષ્કોના મર્મસ્થળને
 કાપી નાખે એવી તીક્ષ્ણ તરવાર ઉગામીને પ્રજ્ઞ
 રાક્ષસ ઉતાવળે અગદની સામે દોડ્યો પ્રજ્ઞ ધને
 આવતો બેઈ અતિશય બળવાળા વાલીપુત્ર

અગદે એક મોટું શાલવૃક્ષ લઈ તેના પર
 આપટ્યુ, ^{૨૨, ૨૩} અને સખત મુદ્ધિપ્રહાર કરી
 તરવાર મલિત તેનો હાથ તોડી પાડ્યો અગદના
 મુદ્ધિપ્રહારથી મુગળ સરખી પોતાની તરવારને
 પૃથ્વી પર પડેલી બેઈને મહાબળવાન પ્રજ્ઞ
 વજ્ર સરખી દંઢ મૂઠી વાળીને અગદના લનાટમા
 પ્રહાર કર્યો, જેથી વાલીપુત્ર અગદ બે ઘડી
 મુઠી નિશ્ચય થઈ ગયો ઘોડી વારે ભાન આવ્યું
 ત્યારે મહાતેજસ્વી અગદે કોષે ભરાઈને પ્રજ્ઞ
 ઉપર એવો તો સખત મુદ્ધિપ્રહાર કર્યો કે જેથી
 તેનું મનતક ઘડવી બુદ્ધ થઈ પૃથ્વી પર પડ્યું

પોતાનો ડાઘો પ્રજ્ઞ મરાયો એ વેળા
 પોતાની પાસે બાણ જૂટી પડેના હોવાથી યુપાક્ષ
 તરવાર લઈ રથમાથી ભૂમિ પર ઊતરી પડ્યો
 યુપાક્ષને ધસી આવતો બેઈ કોધાયમાન થયેલા
 દિવિદ વાનરે એકાએક તેની છાતીમા પ્રહાર
 કરી તેને બાથમા પકડી લીધો ^{૨૪ ૨૮} પોતાના
 ભાઈ યુપાક્ષને પકડાયેલો બેઈ શોણિતાક્ષ કોષે
 ભરાયો અને તેણે દિવિદ વાનરની છાતીમા
 વેગથી ગદાથી પ્રહાર કર્યો ^{૩૦} એ પ્રહારથી
 દિવિદ વાનર ચલાયમાન થયો, પણ તેણે ટટાર
 રહીને ચપળતાથી શોણિતાક્ષના હાથમાથી ગદા
 છોનવી લીધી ^{૩૧} એ વેળા મેઢ વાનર પોતાના
 ભાઈ દિવિદની વડારે ચડી આવ્યો શોણિતાક્ષ
 અને યુપાક્ષ બન્ને રાક્ષસો મેઢ તથા દિવિદની
 સાથે એકબીજાને ખેચી-પટ્ટીને લય કર ચુંદ
 કરવા લાગ્યા ^{૩૨} દિવિદ વાનરે પોતાના નખ
 વડે શોણિતાક્ષનું મોઝાંઝડી નાખ્યું અને તેને
 પૃથ્વી પર પછાડી જૂળ રમકોળ્યો જેથી તે પ્રાણ
 રહિત થઈ નિશ્ચય થઈ પડ્યો વાનરશ્ર્વ મેઢે
 પણ કોષે ભરાઈને યુપાક્ષને પોતાની બન્ને
 ભુજબંધો વચ્ચે ભેરથી ફળાવ્યો જેથી તે પણ
 ગતપ્રાપ્ત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો ^{૩૩, ૩૪}

એ પ્રમાણે બારે શૂરવીર અને મુખ્ય રાક્ષસો
 હણાયા, ત્યારે આકુળ-આકુળ થયેલી રાક્ષસોના
 કુલ રાક્ષસની પાસે દોડી ગઈ ^{૩૫} મહાબળવાન
 વાનરોએ જેમાના શૂરવીર રાક્ષસોને મારી નાખ્યા

હતા, એવી રાક્ષસસેનાને પીડિત થયેલી તથા પોતાને શરણે આવેલી ભેઈને કુંભ રાક્ષસે તેનું સાંત્વન કર્યું અને પોતે હુકર કાર્ય કરવા તૈયાર થયો. ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા કુંભ રાક્ષસે તુરત જ પોતાનું ધનુષ્ય સજ્જ કર્યું અને શરીર વીંધી નાખે એવાં જેરી બાણો છોડવા માંડ્યાં. એ વેળા બાણ સહિત તેનું ધનુષ્ય, બાણે વીજળી અને ઐરાવતના ચોગથી પ્રકાશિત થયેલું બીભૃં ઇંદ્રધનુષ્ય જ હોય એવું શોભતું હતું. ૩૯-૪૦ તેણે પોતાના કબ્જે પર્વત ધનુષ્ય ખેંચીને સુવર્ણનાં પીંછાંવાળું તીર બાણ દ્વિવિદ-ને માયું. ૪૦ એકાએક તે બાણનો પ્રહાર થતાં જ પર્વત સરખા પ્રૌઢ દેહેવાળો વાનરદંધ દ્વિવિદ વિહ્વળ થઈ પૃથ્વી પર લથડી પડ્યો. ૪૧ દ્વિવિદ-ને રણમાં પડેલો ભેઈ મૈંદ વાનર મોટી શિલા ઉપાડીને વેગથી કુંભ સામે દોડી આવ્યો અને તે શિલા કુંભ ઉપર ફેંકી. ૪૨ પરંતુ કુંભે પાંચ બાણ મૂકીને તેના કટકેકટકા કરી નાખ્યા અને એક તીક્ષ્ણ બાણ મૈંદ વાનરના મર્મસ્થળમાં માયું. ૪૩ તે બાણનો પ્રહાર થતાં જ મૈંદ વાનર મૂચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર ઠળી પડ્યો. પોતાના બન્ને મામાઓને પડેલા ભેઈ સુવરાજ અંગદ વેગથી કુંભ સામે દોડ્યો. અંગદને આવતો ભેઈ કુંભે પ્રથમ તેને પાંચ બાણો માર્યાં, પછી ત્રણ માર્યાં અને વળી ત્રણ માર્યાં-એવી રીતે હાથીને જેમ અકુશના પ્રહાર કરે, તેમ ઉપરા-ઉપરી અનેક બાણો મૂકીને રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભે અંગદને વીંધી નાખ્યો. ૪૪-૪૬ અકુશિત ધાર-વાળાં તીક્ષ્ણ બાણોથી અંગદનું આયુ શરીર ભરાઈ ગયું તોપણ તે જરાયે કંપાયમાન થયો નહિ. ૪૮ જિલટો તે કુંભ રાક્ષસ ઉપર અનેક શિલાઓ અને વૃક્ષોની અખંડિત વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. કુંભકર્ણના ગુરુ કુંભ રાક્ષસે અંગદનાં વૃક્ષો તથા શિલાઓને કાપી નાખીને જેમ અશનિથી હાથીને ઘાયલ કરે, તેમ જો બાણ વટે અંગદની બન્ને જૂકડી વીંધી નાખી, જેથી અર્ચત રુધિર વહેવા લાગ્યું અને તેની બન્ને

આંખો મિથ્યાઈ ગઈ. ૪૯-૫૧ પછી રુધિરથી તરબોળ થયેલાં પોતાનાં નેત્રને એક હાથ વડે દાબીને મહાબળવાન અંગદે બીજા હાથથી પાસે જોડેલું એક શાલવૃક્ષ ખેંચી કાઢ્યું અને તેની શાખાઓને નમાવી તેને પાંદડાં વિનાનું કર્યું. પછી સર્વ રાક્ષસોના દેખતાં મંદર પર્વત જેવું મોટું અને ઇંદ્રધનુ સરખું ઊંચું એ શાલવૃક્ષ કુંભ ઉપર નાખ્યું. કુંભે એ વૃક્ષને સાત બાણોથી છેદી નાખીને અંગદ પર ઉપરા-ઉપરી તીક્ષ્ણ બાણો માર્યાં; જેથી તે મૂચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો. અંગદને ઘાયલ થયેલા ભેઈ વાનરોએ તે વૃત્તાંત સમચંદ્રને નિવેદન કર્યું. ૫૨-૫૬ યુદ્ધમાં અંગદને પીડિત થયેલા સાંભળી શ્રીમાન રઘુવીરે બંબવાન વગેરે ગુપ્ત્ય ગુપ્ત્ય સૈનિકોને કુંભ સામે જવાની આજ્ઞા આપી. સમચંદ્રની આજ્ઞા થતાં જ વાનરો કોધથી કુંભ રાક્ષસની સામે ધસ્યા. ૫૭, ૫૮ કોધને લીધે જેઓનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં એવા વાનરો હાથમાં વૃક્ષો અને શિલાઓ લઈને અંગદની રક્ષા કરવા માટે યુદ્ધ ચડ્યા. બંબવાન, સુપેણ અને વેગદશી, એ ત્રણ વાનરો કોપ કરી કુંભ રાક્ષસ સામે દોડ્યા. મહાબળવાન ત્રણ વાનરોને આવતા ભેઈને પર્વત જેમ જળપ્રવાહને રોકે, તેમ કુંભ રાક્ષસે અસંખ્ય બાણો મૂકી તેઓને પોતાની સામે આવતા રોક્યા. ૫૯-૬૧ સમુદ્ર જેમ પોતાની મર્યાદાથી આગળ વધી શકતો નથી, તેમ કુંભ રાક્ષસનાં બાણોના સપાટામાં આવેલા વાનરો જરા પણ આગળ વધી શક્યા નહિ. ૬૨ વાનરોને રાક્ષસનાં બાણોથી અટકી પડેલા ભેઈને સિંહ જેમ હસ્તીની સામે દોડે, તેમ વાનરોનો રાજ સુગ્રીવ અંગદને પાછળ મૂકીને કુંભ રાક્ષસ સામે દોડ્યો અને અશ્વકર્ણ આદિ અનેક પ્રકારનાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો ઉપાડીને તેના ઉપર ફેંકવા લાગ્યો. ૬૩-૬૫ આખા આકાશને છાઈ નાખે એવી સુગ્રીવની વૃષ્ટિને કુંભ રાક્ષસે તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને છિન્નભિન્ન

કરી નાખી^{૧૧} રણભૂમિમા કપાઈ પડેલા વૃક્ષો
 મોટી શતદ્રોઓ જેવા દેખાતા હતા પોતાનો
 પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયેલો બોઈને તથા પોતાના
 દેહને કુલના બાણો વડે વીધાયેલો બોઈને
 મહાપરાક્રમી વાનરરાજ સુગ્રીવ જરા પણ ન
 ગભરાતા એકાએક ઊછળ્યો અને ધંદ્રધતુખ્ય
 સરણુ કુલનુ ધતુખ્ય જૂટવી લઈને ભાગી
 નાખ્યુ પછી વાનરરાજ સુગ્રીવે ભાગી ગયેલા
 દંતશબ્દવાળા હન્ટી જેવા કુલ રાક્ષસને ક્રોધ
 પૂર્વક કહ્યું 'હે નિકુલના મોટાભાઈ! તારુ
 પરાક્રમ અને બાણોનો વેગ અદ્ભુત છે^{૧૭-૧૭}
 રાક્ષસો ઉપર સ્નેહ અને પ્રભાવ એ બન્ન
 તારામા તથા રાવણુમા જ ભેવામા આવે છે
 તું પ્રતાપમા પ્રહ્લાદ, બલિરાજ, વૃનાસુર,
 કુબેર તથા વરુણ સરણો છે^{૧૧} અત્યંત બળ
 વાળો તુ તારા પિતાનો એક જ પુત્ર છે હે
 શત્રુદમન! જેમ જિતેન્દ્રિય પુરુષને આધિઓ
 પીડા કરતી નથી, તેમ હે મહાબાહુ! તુ
 સુદમા ત્રિશુળ પકડી ઊભો રહે, ભારે દેવતા
 ઓ પણ તને પીડિત કરવા સમર્થ નથી હે
 મહાબુદ્ધિમાન! હવે તુ તારુ પરાક્રમ દેખાડ
 અને મારુ પરાક્રમ પણ બે! હે કુલ! તારો
 કાકો રાવણુ તો બ્રહ્મદેવના વરદાનના પ્રભાવથી
 સંત્રામમા દેવ-દાનવની સામે ઊભો રહે છે,
 પણ તારો પિતા કુલકર્ણુ તો પોતાના પૌરુષ
 બળથી જ દેવ-દાનવની સામે ટક્કર ઝીવતો
 હતો હે રાક્ષસ! તુ ધંદ્રજિત સરણો ધતુ
 ધારી છે અને રાવણુ જેવો પરાક્રમી છે સર્વ
 રાક્ષસોમા તુ જ અત્યંત બળ તથા પરાક્રમ
 વાળો છે^{૧૨-૧૩} ધંદ્ર અને શબરાસુરના યુદ્ધ
 સરણા આપણા બંનેના ભય કર યુદ્ધને આજે
 સઘળા લોકો ભેજે^{૧૪} તે તારુ અસ્તકૌશલ્ય
 દર્શાવ્યુ છે અને ભય કર પરાક્રમવાળા શ્રદ્ધ
 વાનરોને હણીને અપ્રતિમ કર્મ કર્યું છે,^{૧૫}
 પરંતુ 'ઘણાઓની સાથે યુદ્ધ કરીને થાપી
 ગયેલા કુલ રાક્ષસને સુગ્રીવે માર્યો, એમા તે
 શું મોટું પરાક્રમ કર્યું?' એવા લોકાપવાદના

ભયથી હું તને હમણા હણતો નથી તુ ઘણું
 પરાક્રમ કરીને થાકી ગયો છે, માટે થોડીક
 વાર વિશ્રાંતિ લઈને પછી મારુ પરાક્રમ બે^{૧૬}
 સુગ્રીવના અપમાનભર્યા વચન સાંભળી
 જેમ ઘૂત હોમાવાથી અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે, તેમ કુલ
 રાક્ષસનુ બળ અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યુ^{૧૭} પછી તેણે
 એકાએક સુગ્રીવને પોતાની બાધમા પકડ્યા
 પછી જેમ મદલરેલા બે હાથી લડે તેમ એ
 બન્ને જણા લાંબા નિઃશ્વાસ મૂકતા લડવા
 લાગ્યા, તેઓ એકબીબને વળગીને પીડા કરવા
 લાગ્યા અને પરિશ્રમને લીધે મુખમા ધુમાડા
 સહિત અગ્નિજ્વાળાનુ વમન કરવા લાગ્યા^{૧૮, ૧૯}
 એ વેળા કુલ અને સુગ્રીવના પગના પ્રહારથી
 પૃથ્વી ડોલવા લાગી અને સમુદ્ર પણ ક્ષોભ
 પામ્યો^{૨૦} સુગ્રીવે કુલને ઊંચકીને એવા ભેરથી
 ફેંક્યો કે તે રાક્ષસ ઠેક સમુદ્રમા જઈ પડ્યા
 અને તેના તળિયા નાથે અથડાયો^{૨૧} કુલના
 પડવાથી સમુદ્રનુ જળ મદરાયળ તથા વિધ્યા
 યળ જેટલુ ઊંચુ ઊછળ્યુ અને ચોમેર ઊભરાયુ,^{૨૨}
 પરંતુ કુલ રાક્ષસ તરત જ સમુદ્રમાથી બહાર
 તરી આવ્યો અને સુગ્રીવની સામે આવી તેની
 છાતીમા વજ્ર સરણો મુદિપ્રહાર કર્યો બેસ
 બધ મુદિપ્રહાર થવાથી સુગ્રીવની ચામડી
 તૂટી ગઈ, હાડકા ભાગી ગયા અને ખળખળાટ
 રુધિર વહેવા માડ્યુ વજ્રપ્રહાર થવાથી જેમ
 પર્વતમાથી જ્વાળા નીકળે, તેમ કુલની મુદિનો
 પ્રહાર થવાથી સુગ્રીવની છાતીમાથી એકાએક
 અગ્નિ સરણુ તેજ પ્રગટ્યુ^{૨૩-૨૪} આવો સખત
 પ્રહાર થયા છતા જરા પણ નહિ ગભરાતા
 મહાબળવાન સુગ્રીવે હબ્બરો સૂર્યમંડળ સરળી
 કાતિવાળી વજ્ર જેવી દંઢ મૂડી વાળીને કુલ
 રાક્ષસની છાતીમા એની તો લગાવી કે તેના
 પ્રહાર થતા જ જેમ દેહીપ્યમાન કાતિવાળો
 મગજગ્રહ દેવેચ્છથી એકાએક તૂટી પડે, તેમ
 તે રાક્ષસ ગતપ્રાણ થઈને તરત જ પૃથ્વી
 ઉપર પડ્યા^{૨૫-૨૬} સુગ્રીવના મુદિપ્રહારથી
 હણાઈ પડેલા કુલ રાક્ષસ શકરથી પરાભવ

પામી પૃથ્વી પર પડેલા સૂર્ય સરખો દેખાતો હતો. ભય કરે પરાક્રમવાળા વાનરરાજ સુઓને કુલ રાક્ષસને માર્યો, ત્યારે પર્વતો તથા વનો સહિત આખી પૃથ્વી કપી બિડી અને રાક્ષસો ના મનમાં અત્યંત ભય ઉત્પન્ન થયો. ૮૨, ૮૩

હાત શ્રીવા પીઠિ મહામુનિપણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ ના પુસ્તક માં ૭૭મો સગ સમાપ્ત

મર્ગ ૭૭ મો

હનુમાનને હાથે નિકુલ રાક્ષસનો વધ

નિકુલમાં ભ્રાતર દળમાં સુગ્રીવેન નિપાતિતમ્ ।
પ્રવહન્નિવ કોવત કાનન્દ્રમુરેક્ષત ॥૧૥॥

પોતાના ભાઈ કુલને સુગ્રીવે હણ્યો, એ ભેઈને નિકુલ રાક્ષસ બાપો ક્રોધથી બળતો હોય એમ વાનરરાજ સુઓવની સામે ભેવા લાગ્યો. તેણે પુષ્પમાળાથી અનકૃત ઠરેલું, મહેદ્ર પર્વતના શિખર સરખું, સુવર્ણથી મહેલું, હીરા અને પદ્મવાળા જડેલું, ચમદદ સરખું ભય કર અને રાક્ષસોના ભયને નિવૃત્ત કરનાર મોટું પરિધ પોતાની દંઠ મૂકીમા પકડયું. ૧૦ ઇર્દ્રધ્વજ સરખું પરિધ ગ્રહણ કરીને મહાતેજસ્વી નિકુલે મો પહોળું કરી ગર્જના કરી એ વેળા નિકુલ રાક્ષસ પોતાના કંઠમાં લટકતા સુવર્ણપકડથી, ભુજ પર આવેલા આભુષધથી, કાનમાં લટકતા કુંડળોથી, ચિત્ર વિન્નિત પુષ્પમાળાથી અને દેહીયમાન પરિધથી ભરે વીજળી અને ઇર્દ્રધનુષ્ય સહિત ગળતો મેઘ જ હોય એવો ચોભતો હતો તેનું પરિધ એટલું તો મોટું હતું કે જેના અગ્રભાગથી અતરિક્ષમાની વાતઅધિ ઊપલિન્ન થવી હતી ગર્જના કરતો એ રાક્ષસ ધ્રુમાંડા વિનાના અગ્નિ સરખો પ્રકાશતો હતો. ૧૧ તે પોતાના પરિવને ફેરવતો હતો ત્યારે બાપો ઉત્તમ ગધર્વ નગર, અમરાવતી, તારાગણ, નક્ષત્ર અને ચંદ્રાદિ ગ્રહો સહિત આખું આકાશમડળ ફરતું હોય એમ જણાતું હતું. પરિધ અને આભૂષણોની ક્રાંતિવાળા તથા અત્યંત તેજવાળા નિકુલરૂપી અગ્નિ ક્રોધરૂપી કાષ્ઠથી પ્રલયાગ્નિની

પેઠે લબ્ધી બિલ્વો ૯ એ વેળા ભયને લીધે વાનરો કે રાક્ષસો કોઈ પણ તેની સામે આવી શક્યા નહિ, પરંતુ મહાબળવાન હનુમાન છાતી ઠોકીને તેની સામે આવી બેસો રહ્યો. ૧૦

મોટી બુલ્લવાળા નિકુલે પોતાની સામે આવી બેસેલા હનુમાનની છાતીમાં વળ સરખા પરિધનો પ્રહાર કર્યો, ૧૧ પરંતુ હનુમાનની વળ સરખી દંઠ છાતીમાં અથડાતા તેના પરિધ ના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા અને જેમ આકાશમાંથી ઉત્કાષ્ઠાત થાય તેમ તે લાગેલું પરિધ પૃથ્વી ઉપર પડ્યું. ધરતીકપ થવાથી જેમ પર્વત કપાયમાન થતો નથી, તેમ પરિધ વાગવા છતાં હનુમાન ચત્કચિત્ત પણ કપ્યો નહિ. પછી મહાબળવાન હનુમાને દંઠ મૂકી વાળીને ભેશથી નિકુલની છાતીમાં મારી, ૧૩, ૧૪ બેથી તેની આગલી ફાટી ગઈ અને મેઘમાંથી વીજળી નીડળે, તેમ તેમાંથી બેઠળતું રંધિર નીડળું હનુમાનના મુદિપ્રહારથી બચ્યા પામેલા નિકુલે થોડી વાટે સાવલ થઈને હનુમાનને પોતાની બાથમાં પકડયા. ૧૫-૧૬ હનુમાનને પકડાયેલા ભેઈને મધળા રાક્ષસો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા. ૧૭ નિકુલ પોતાને પકડી એ ચી જતો હતો એ વખતે કપિવર હનુમાન તેને વળ સરખી મુછીથી વારવાર મારતો હતો. ૧ પછી કપિવર હનુમાન પોતાની આંખોથી નિકુલના પલ્લમાંથી છૂટી ગયો અને તેને પૃથ્વી પર પટકી ખૂબ રગદોળી તેની ઝાતી નર ચી બેઠો તથા બંને હાથથી નિકુલની નોવા પકડી ખૂબ મરડીને તેનું મમ્તક ધડથી જુદું કર્યું. વાસુકુત હનુમાને મોટી ગર્જના કરનાર નિકુલને મારી નાખ્યો, ત્યાર પછી અત્યંત રોષમાં આવેના રામચંદ્ર અને મંકરાશ્વતું ભય કરે સુદ થવા લાગું. ૨૦-૨૩ નિકુલ ગતમાણ મર્દને પૃથ્વી પર પડ્યો, ત્યારે હર્ષમાં આવેલા વાનરો ના જ્યલજ્યકારથી દિશાએ ગાજી બેઠી, પૃથ્વી કપાયમાન થઈ, આકાશ ખબલગી બેઠ્યું અને રાક્ષસોના મનમાં મોટો ભય પેડી ગયો. ૨૪

હાત શ્રીવા પીઠિ મહામુનિપણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ ના પુસ્તક માં ૭૭મો સગ સમાપ્ત

કરી નાખી.^{૧૧} રણભૂમિમા કપાઈ પડેલાં વૃક્ષો
મોટી શતશોઓ જેવા દેખાતા હતા. પોતાનો
પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયેલો જોઈને તથા પોતાના
દેહને કુલના ખાણો વડે વીંધાયેલો જોઈને
મહાપરાક્રમી વાનરરાજ સુગ્રીવ જરા પણ ન
ગભરાતા એકાએક ઊછળ્યો અને ઇંદ્રધનુષ્ય
સરખું કુંભનું ધનુષ્ય ઝૂંટવી લઈને ભાગી
નાખ્યું. પછી વાનરરાજ સુગ્રીવે ભાગી ગયેલા
ઈંદ્રજાળવાળા હસ્તી જેવા કુંભ રાક્ષસને કોધ-
પૂર્વક કહ્યું - 'હે નિકુંભના મોટાભાઈ! તારું
પરાક્રમ અને ખાણોનો વેગ અદ્ભુત છે.^{૧૨-૧૩}
રાક્ષસો ઉપર રનેહ અને પ્રભાવ એ ખરું
તારામા તથા રાવણમા જ જોવામા આવે છે.
તું પ્રતાપમા પ્રહલાદ, ખલિરાલ, વૃત્રાસુર,
કુબેર તથા વરુણ સરખો છે.^{૧૪} અત્યંત બળ
વાળો તું તારા પિતાનો એક જ પુત્ર છે. હે
શત્રુદમન! જેમ જિતેન્દ્રિય પુરુષને આધિઓ
પીડા કરતી નથી, તેમ હે મહાબાહુ! તું
શુદ્ધમા ત્રિશૂળ પકડી ઊભો રહે, ત્યારે દેવતા-
ઓ પણ તને પીડિત કરવા સમર્થ નથી હે
મહાબુદ્ધિમાન! હવે તું તારું પરાક્રમ દેખાડ
અને મારું પરાક્રમ પણ જો! હે કુભ! તારો
કાકો રાવણ તો બ્રહ્મદેવના વરદાનના પ્રભાવથી
સ આમમા દેવ-દાનવની સામે ઊભો રહે છે,
પણ તારો પિતા કુભકર્ણ તો પોતાના પૌરુષ-
બળથી જ દેવ-દાનવની સામે ટક્કર ઝીલતો
હતો હે રાક્ષસ! તું ઇન્દ્રજિત સરખો ધનુ
ધોરી છે અને રાવણ જેવો પરાક્રમી છે. સર્વ
રાક્ષસોમા તું જ અત્યંત બળ તથા પરાક્રમ-
વાળો છે.^{૧૨-૧૪} ઇંદ્ર અને શબરાસુરના યુદ્ધ
સરખા આપણા બંનેના ભય કર યુદ્ધને આજે
સઘળા લોકો જોશે.^{૧૫} તે તારું અસ્ફોટિત
દશાંબુ છે અને ભય કર પરાક્રમવાળા શ્રષ્ઠ
વાનરોને હાથીને અપ્રતિમ કર્મ કર્યું છે,^{૧૬}
પરંતુ 'ઘણાઓની સાથે યુદ્ધ કરીને થાકી
ગયેલા કુભ રાક્ષસને સુગ્રીવે માયો, એમા તે
શું મોટું પરાક્રમ કર્યું?' એવા લોકાપવાદના

ભયથી હું તને હમણા હણતો નથી. તું ઘણું
પરાક્રમ કરીને થાકી ગયો છે; માટે થોડીક
વાર વિદ્યાતિ લઈને પછી મારું પરાક્રમ ને.^{૧૭}

સુગ્રીવના અપમાનભર્યાં વચન સાંભળી
જેમ ઘૂત હોમાવાથી અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે, તેમ કુભ
રાક્ષસનું બળ અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યું.^{૧૮} પછી તેણે
એકાએક સુગ્રીવને પોતાની ઘાથમા પકડયા.
પછી જેમ મહાભરેલા બે હાથી લડે તેમ એ
બંને જણા લાખા નિઃશ્વાસ મૂકતા લડવા
લાગ્યા, તેઓ એકબીજાને વળગીને પીડા કરવા
લાગ્યા અને પરિશ્રમને લીધે મુખમાં ધુમાડા
સહિત અગ્નિજ્વાળાનું વમન કરવા લાગ્યા.^{૧૯, ૨૦}
એ વેળા કુંભ અને સુગ્રીવના પગના પ્રહારથી
પૃથ્વી ડોલવા લાગી અને સમુદ્ર પણ ફોલ
પામ્યો.^{૨૧} સુગ્રીવે કુભને જાંચકીને એવા જોરથી
ફેંક્યો કે તે રાક્ષસ છેક સમુદ્રમા જઈ પડ્યો
અને તેના તળિયા સાથે અથડાયો.^{૨૨} કુભના
પડવાથી સમુદ્રનું જળ મહારાગ તથા વિધ્યા-
અળ જેટલું ડાંચું ઊછળ્યું અને ચોમેર ઊભરાયું,^{૨૩}
પરંતુ કુભ રાક્ષસ તરત જ સમુદ્રમાથી બહાર
તરી આવ્યો અને સુગ્રીવની સામે આવી તેની
છાતીમા વજ્ર સરખો મુદિપ્રહાર કર્યો જોસ-
બધ મુદિપ્રહાર થવાથી સુગ્રીવની આમડી
તૂટી ગઈ, હાડકા ભાગી ગયા અને ખળખળાટ
રુધિર વહેવા માડ્યું વજ્રપ્રહાર થવાથી જેમ
પર્વતમાથી જ્વાળા નીકળે, તેમ કુભની મુદિનો
પ્રહાર થવાથી સુગ્રીવની છાતીમાથી એકાએક
અગ્નિ સરખું તેજ પ્રગટ્યું.^{૨૪-૨૬} આવો સખત
પ્રહાર થયા છતા જરા પણ નહિ ગભરાતા
મહાબળવાન સુગ્રીવે હંભરો સૂર્યમંડળ સરખી
ક્રાંતિવાળી વજ્ર જેવી દંઢ મૂઠી વાળીને કુભ
રાક્ષસની છાતીમા એવી તો લગાવી કે તેનો
પ્રહાર થતા જ જેમ દેહીધમાન ક્રાંતિવાળો
મગળગ્રહ દેવેચ્છાથી એકાએક તૂટી પડે, તેમ
તે રાક્ષસ ગતપ્રાણ થઈને તરત જ પૃથ્વી
ઉપર પડ્યો.^{૨૮-૨૯} સુગ્રીવના મુદિપ્રહારથી
હણાઈ પડેલો કુભ રાક્ષસ શંકરથી પરાભવ

પાની પૃથ્વી પર પડેલા સૂર્ય સરખો દેખાતો હોતો લય કર પરાક્રમવાળા વાનરરાજ સુઝોવે કુલ રાક્ષસને ધમકો, ત્યારે પર્વતો તથા વનો સહિત આખી પૃથ્વી કપી ભઠ્ઠી અને રાક્ષસો ના મનમાં અત્યંત લય ઉત્પન્ન થયો. (૨૨,૨૩)

હાલ શ્રીવામ્બીક મહાશુનિષ્ણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણા મુદ્રા આ ઉપરોક્ત સ્થાનમાં

ਸ੍ਰੀ ੭੭ ਮੋ।

હુતુમાનને હાથે નિકુલ રાક્ષમનેા વધ

निकुम्भा भ्रातर इष्या सुप्रायेण निपातितम् ।
प्रदहनिष कोपन घानरन्दमुदैक्षत ॥ १ ॥

પોતાના બાઈ કુલને સુનીવે હર્યો, એ
બેઈને નિકુલ રાક્ષસ જાવો કેધથી બળતો
હોય એમ વાનરરાજ સુનીવની સામે ભેવા
લાગ્યો. તેણે પુષ્પમાળાથી અનકૃત ઠરેલું,
મહેદ્ર પર્વતના શિખર સરખું, સુવર્ણથી
મહેલું, હીરા અને પરવાળા જડેલું, ચમકક
સરખું લાથ કર અને રાક્ષસોના બચને નિશ્ચલ
કરનાર મોઢું પરિધ પોતાની દંઢ મૂઠીમા
પકડયું. ઇંદ્રધન્ય સરખું પરિધ ઝલવું કરીને
મહાતેજસ્વી નિકુલે એ પહોળું કરી ગર્જના
ઠરી એ વેળા નિકુલ રાક્ષસ પોતાના કંઠમા
લગતા સુવર્ણપટકથી, બુલ પર બાધેલા
આભુષધથી, કાનમા લટકતા કુડોળાથી, ચિત્ર
વિચિત્ર પુષ્પમાળાથી અને દેહીધ્યમાન પરિધથી
જાવો વીજળી અને ઇંદ્રધન્ય સહિત ગર્જતો
મેઘ જ હોય એવો ચોલતો હતો. તેતું પરિધ
ઘેટલું તો મોઢું હતું કે જેના અન્ધમાગથી
અતરિક્ષમાની વાતચિત્તિ ઇત્તિલિપ્ત થવી હતી
ગર્જના કરતો એ રાક્ષસ ધુમાડા વિનાના
અગ્નિ સરખો પ્રકાશતો હતો. તે પોતાના
પરિવને ફેરવતો હતો ત્યારે બાંહે ઉત્તમ ગધર્વ
નગર, અમરાવતી, વારાણસ, નક્ષત્ર અને
ચંદ્રાદિ પ્રદેહ સહિત આખું આકાશમંડળ
ફરતું હોય એમ જણાતું હતું. પરિધ અને
આભુષણોની કાતિવાળો વધા અત્યંત તેજવાળો
નિકુલરૂપી અગ્નિ હોધરૂપી કાઠથી પ્રલવાગ્નિનું

પેઠે લલ્લૂકી ઊઠ્યો “ એ વેળા ભયને લીધે
વાતરો કે સક્ષરો કોઈ પણ તેની સામે આવી
શક્યા નહિ, પરંતુ મહાબળવાન હનુમાન છાતી
ઠાકીને તેની સામે આવી ઊભો રહ્યો ૧૦

મોટી હુલ્લવાળા નિકુલે પોતાની સામે આવી જોભેલા હંતુમાનની છાતીમા વજ્ર સરખા પરિધનો પ્રહાર કર્યો,^{૧૨} પરંતુ હંતુમાનની વજ્ર સરખી દંડ છાતીમા અથડાતા જ તેના પરિધ ના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા અને જેમ આકાશમાથી ઉ કાપાત થાય તેમ તે ભાંગેલું પરિધ પૃથ્વી ઉપ પડ્યું ધરતીક પ થવાથી જેમ પર્વત ક પાયમાન થતો નથી, તેમ પરિધ વાગવા લા હંતુમાન ચારક ચિત્તુ પશુક ખેંચી નહિ પતો મહાબળવાન હંતુમાને દંડ મૂટી વાળીને જોશથી નિકુલની છાતીમા મારી,^{૧૩,૧૪} જેથી તેની ચામડી ફાગી ગઈ અને મેઘમાથી વીજળી નીકળે તેમ તેમાથી ઊઠળતુ રુધિર નીકળ્યું હંતુમાનના મુદ્ધિપ્રહારી વ્યથા પામેલા નિકુલે મોટી વાઙે સાવધ થઈને હંતુમાનને પોતાની આંધમા પકડના ^{૧૫} ૧૫ હંતુમાનને પકડાયેલો બોઈને નબળા રાક્ષસો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા ^{૧૬} નિકુલ પોતાને પકડી ખેંચી જતે હંતો એ વખતે કપિવર હંતુમાન તેને વજ્ર સરખી યુક્ષીથી વાર વાર મારતો હંતો ^૧ પતો કપિવર હંતુમાન પોતાની નાનાડી થી નિકુલના પલ્લમાથી ટૂટી ગયો અને તેને પૃથ્વી પર પટ્ટી ખૂણ રગદોળી તેની જાતી પર ચડી બેઠો તથા અને હાથથી નિકુલની નોવા પકડી ખૂણ મરડીને તેનું મૃતક ધડથી લુહું કચું વાસુસુવ હંતુમાને મોટી જગ્ના કરનાર નિકુલને મારી નાખ્યો, ત્યાર પછી અત્યંત રોષમા આવેલા રામચંદ્ર અને મંકરાશનુ ભય કર સુદ થવા લાગ્યું ^{૨૦-૨૧} નિકુલ ગતપ્રાણુ નઈને પૃથ્વી પર પડ્યો, ત્યારે હર્ષમા આવેલા વાનરો ના જ્યજ્યકારથી દિશાએ જાણુ જોડી, પૃથ્વી ક પાયમાન થઈ, આકાશ ખળભળી ઊઠ્યું અને રાક્ષસોના મનમા મોઘો ભય પેડી ગયો ^{૨૪} ઈતિ શ્રીવેદીક મહામુનિપ્રાપ્તિ આદિત્ય શ્રીચમપાનન ચુદામ્મા જગ્મો સવ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૮ મો

ખરના પુત્ર મકરાક્ષુ યુદ્ધે ચડ્યું

નિકુમ્મં નિહત દૃષ્ટ્વા કુમ્મં ચ વિનિપાતિતમ્ ।

રાવણઃ પરમામર્ષિ પ્રજ્વજ્વાલાનલો યથા ॥૧૧॥

કુંભ-નિકુંભને રણમાં મરાયેલા બાણી અત્યંત કોપી સ્વભાવવાળો રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ અગ્નિની પેઠે બળવા લાગ્યો.^૧ ક્રોધ અને શોકથી ઘેરાયેલા ખરના પુત્ર ‘મકરાક્ષ’ નામના રાક્ષસને યુદ્ધે જવાની આજ્ઞા આપતાં તેણે કહ્યું:^૨ ‘હે પુત્ર ! તું મારી આજ્ઞાથી રાક્ષસસેનાને સાથે લઈ યુદ્ધ કરવા જા અને સઘળા વાનરો સહિત રામ-લક્ષ્મણનો સંહાર કર.’^૩

રાવણયુદ્ધ વચન સાંભળી પોતાને શૂરવીર માનનારો મકરાક્ષ ‘જેવી આજ્ઞા’ એમ બોલી રાવણને પ્રણામ કરીને તથા તેની પ્રદક્ષિણા કરીને રાજમંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યો. બહાર આવીને ખરના પુત્ર મકરાક્ષે સેનાધ્યક્ષને કહ્યું: ‘હે સેનાધ્યક્ષ ! તું રથ તથા સેનાને સત્વર તૈયાર કરી લાવ.’^{૪-૬} મકરાક્ષનું વચન સાંભળી સેનાધ્યક્ષ થોડી વારમાં જ રથ તથા સેના સજ્જ કરી લાગ્યો.^૭ ત્યારે રથની પ્રદક્ષિણા કરીને મકરાક્ષ તેમાં બેઠો અને સારથિને કહ્યું: ‘હેવે તું સત્વર આપણા રથને રણભૂમિમાં લઈ ચાલ.’^૮

પછી મકરાક્ષે સર્વ સેનિક રાક્ષસોને કહ્યું: ‘હે રાક્ષસો ! આજે તમે મારી સરદારી નીચે રહીને વાનરોની સાથે યુદ્ધ કરો.’^૯ મહાત્મા રાવણરાયની આજ્ઞા થવાથી આજે હું યુદ્ધમાં રામ-લક્ષ્મણને હણવા બાંધે છું.^{૧૦} હે નિશાચરો ! આજે હું મારાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે રામ-લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવ આદિ સઘળા વાનરોનો સંહાર કરીશ^{૧૧} અને અગ્નિ જેમ સૂકાં કાષ્ઠને બાળી નાખે, તેમ હું મારા ત્રિશૂળના પ્રહારથી વાનરસેનાનો વિનાશ કરી નાખીશ.’

મકરાક્ષનું વચન સાંભળી સ્થિરચિત્ત થયેલા, નાના પ્રકારનાં આયુધવાળા, અત્યંત બળવાળા, ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા, ફર સ્વભાવવાળા, તીક્ષ્ણ દાદાવાળા, પીળાં નેત્રવાળા, છૂટા કેશવાળા,

ખિહામણા રૂપવાળા, હસ્તીની પેઠે ગર્જતા અને મોટી કાયાવાળા રાક્ષસો ખરના પુત્ર મકરાક્ષને વીંટાઈ વળી પૃથ્વીને કંપાવતા હર્ષભેર રણભૂમિ પ્રત્યે જવા લાગ્યા.^{૧૨-૧૫} એ વેળા ચોતરફથી હબરો શંખ તથા હેરીઓના નાદ થવા લાગ્યા અને રાક્ષસોની ગર્જનાઓ તથા ખલા ધાબડવાના મોટા શબ્દ સંભળાવા લાગ્યા.^{૧૬} એ સમયે મકરાક્ષના સારથિના હાથમાંથી એકાએક આયુધ પડી ગઈ, તેમ જ દેવયોગથી તેના રથ ઉપરનો ધ્વજ ભાંગી પડ્યો.^{૧૭} તેના અધો પણ આંમુ-ભયો મુખવાળા તથા દીન સરખા થઈ ગયા અને ચાલતાં ચાલતાં અખરાઈ પડવા લાગ્યા.^{૧૮} વળી એ સમયે અત્યંત ભયંકર અને ધ્રુજવાળો વાયુ વાવા લાગ્યો. એવાં ઘણાં અપશુકન થવા છતાં તેને નહિ ગણકારતાં મકરાક્ષ સર્વ રાક્ષસો સહિત રામ-લક્ષ્મણની સામે જવા લાગ્યો.^{૧૯, ૨૦} મેઘ, હાથી અને મહિષના જેવા શ્યામ વર્ણ-વાળા, યુદ્ધમાં ગદા તથા તલવાર વગેરે આયુધોથી અનેક વાર ઘવાયેલા અને સંઘ્રામમાં કુશળ એવા રાક્ષસો ‘હું વાનરોને મારીશ, હું વાનરોને હણીશ’ એમ બોલતા રણભૂમિમાં આવી પહોંચ્યા.^{૨૧}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ-ક-યુદ્ધકાંડમાં ૭૮ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૯ મો

બૃતા વેરની યાદ-રામચંદ્રના
હાથે મકરાક્ષનો વધ

નિર્વૃત્તે મક્ષપક્ષે તે દૃષ્ટ્વા વાનરપુંગવાઃ ।

આપ્તુલ્ય સ્વરૂપા સર્વે યોદ્ધુકામા વ્યવસ્થિતાઃ ॥૧૧॥

સેના સહિત મકરાક્ષને આવેલો જોઈ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા વાનરો એકાએક ફૂદીને તેની સામે દોડ્યા;^૧ એટલે જોનારને રોમાંચ કરે એવું દેવ-દાનવ સરખું ભયંકર યુદ્ધ શરૂ થયું. વાનરો તથા રાક્ષસો વૃક્ષો, પર્વતોશખરો તથા ત્રિશૂળ, ગદા અને પરિધ વગેરે આયુધોથી સામસામ્ય પ્રહાર કરવા લાગ્યા. રાક્ષસો શક્તિ, તલવાર, ગદા, લાલાં, તોમર, પરિધ, પટ્ટિય,

લિંદિયાલ, બાણ, પાશ, મુદ્ગર, ઢંડ અને બીજાં
પણ અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રો વડે કપિઓને
ચોમેરથી હણવા લાગ્યા. ૨-૫ મકરાક્ષનાં તીક્ષ્ણ
બાણો વાગવાથી ખીડિત થયેલા વાનરો ભય-
ભીત તથા ઉદ્વેગયુક્ત થઈ દરેક દિશામાં નાસવા
લાગ્યા. વાનરસેનામાં ભંગાણ પડેલું જોઈને
પોતાનો વિજય થયો માની રાક્ષસો સિંહની
માફક ગળાંના કરવા લાગ્યા. ૬-૭ વાનરોને ચોમેર
નાસભાગ કરતા જોઈને રામચંદ્રે અનેક બાણો
વરસાવી રાક્ષસોને વાનરો પર ધસી આવતા
અટકાવ્યા. રામચંદ્રનું પરાક્રમ જોઈને ક્રોધાગ્નિ
થી વ્યાપ્ત થયેલા મકરાક્ષે કહ્યું. ૮-૯

‘હે રામ ! તું ઊભો રહે, મારી સાથે તારે
યુદ્ધ કરવું પડશે. આજે હું મારા ધનુષ્યમાથી
છૂટેલાં બાણો વડે તને પ્રાણુરહિત કરીશ અત્યા-
શમ ! તે’ ઠંડકારપ્રથમ મારા પિતાને માર્યો છે,
ત્યારથી તારું એ ભયંકર કર્મ સભારીને મારો
ક્રોધ વૃદ્ધિ પામ્યો છે. હે રાઘવ ! તે’ મારા
પિતાને માર્યો તે વેળા તું ઠંડકવનમાં મારી
દૃષ્ટિએ પડ્યા નહોતો, એથી જ હેંડુરાત્મા ! મારા
અંગે અંગ ક્રોધાગ્નિમાં બળી રહ્યા છે. ૧૦-૧૨
ધણું સારું થયું કે આજે તું મારી નજરે પડ્યો
છે ! હવે મારો ક્રોધાગ્નિ શાત થશે. જેમ હરિષ્ણ
પોતાની મેળે જ બૂખ્યા સિંહની આબળ ભય,
તેમ આજે તું પોતાની મેળે જ મારી આગળ
આવી ઊભો છે ! ૧૩ આજે મારા બાણોથી
હણાઈને તું ચમત્ક્રમમાં જઈશ અને પૂર્વે તે’
જે જે શૂરવીરોને માર્યા છે, તેઓની સાથે વસીશ.
હે રામ ! બહુ કહેવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી,
માન મારા જે ભાલ સાંભળ. આજે સર્વ લોકો
આપણા ગેરિતુ યુદ્ધ જોશે, માટે અસ્ત્રયુદ્ધ, ગદા-
યુદ્ધ અને બાહુયુદ્ધ એ ત્રણેમાંથી તને જે પ્રિય
હોય, જેના તને મહાવરો હોય, તે પ્રમાણે તું
મારી સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા. ૧૪-૧૬

બહુબોલા મકરાક્ષનાં વચન સાંભળી રામ-
ચંદ્રે હસતાં હસતાં કહ્યું. ૧૭ ‘હે મકરાક્ષ ! તું
અયોગ્ય અને મિથ્યા બકબકાટ થા માટે કરે

છે ? સંજામમાં યુદ્ધ કર્યો સિવાય માત્ર વાણીના
બળ વડે જ કાંઈ છતી જવાતું નથી. ૧૮ મે’
ઠંડકારપ્રથમ આઠ હબર રાક્ષસો સહિત તારા
પિતાને તથા દ્રુપણ અને ત્રિશિરાને મારેલા છે-
તેથી જ રીતે છે પાપી ! આજે હું તને મારીશ.
તીક્ષ્ણ ચાંચ તથા નખવાળાં ગૂંધ્ર અને શિયાળવા
વગેરે પ્રાણીઓ તારું માંસ ખાઈને આજે
તમ થશે. ૧૯

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી મહાબળવાન
મકરાક્ષે અસંખ્ય બાણોની વૃષ્ટિ કરી, ૨૦ પરંતુ
રામચંદ્ર પોતાના તીક્ષ્ણ બાણો વડે તેની બાણ-
વૃષ્ટિને છિન્નભિન્ન કરી નાખી અને મકરાક્ષના
સુવર્ણના પૂંખવાળાં બાણો કપાઈને ટપોટપ
પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. ૨૧-૨૨ એ વેળા ખર-
પુત્ર મકરાક્ષ અને દશસ્થનંદન રામચંદ્રનું
ભયંકર યુદ્ધ બંધ્યું. જોકળીબળના ધનુષ્યમાંથી
છૂટેલા બાણોનો તથા આકાશમાં થતી મેઘ-
ગળાંતા જેવી પ્રત્યંચાનો શબ્દ આખી રણ-
ભૂમિમાં સંભળાવા લાગ્યો. એ સમયે રામ
અને મકરાક્ષનું યુદ્ધ જોવાની ઇચ્છાથી દેવો,
ગંધર્વો, હાનવો, કિન્નરો અને ઉરગો અતરિક્ષ-
માં આવી ઊભા રહ્યા. પરસ્પર પ્રહાર થવાથી
રામ અને મકરાક્ષના બળ તથા ઉત્સાહ
દિશુષિત બનવા પામતાં હતાં અને તેઓ
એકબીજાથી વધી જઈને પરાક્રમ દાખવતા
હતા. રામચંદ્રના બાણોને મકરાક્ષ પોતાના
બાણોથી કાપી નાખતો હતો, ત્યારે રામચંદ્ર
પણ પોતાનાં બાણોથી તેનાં બાણોના સેંકડો
ટુકરા કરી નાખતા હતા. એ વેળા દરેક
દિશાઓ તથા પૃથ્વી બાણોથી છવાઈ ગઈ
અને સર્વ અધકાર સરખું થઈ રહ્યું. ૨૩-૨૮
પછી ક્રોધાગ્નિમાં થયેલા રણવીરે એક બાણ
મૂકી મકરાક્ષનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું; આઠ
બાણ વડે તેના સારથિને વીધી નાખ્યો ૨૯
અને બીજાં કેટલાંક બાણો વડે તેના અશ્વને
હણીને રથ લાંગી નાખ્યો. ત્યારે સ્થરહિત
થયેલા મકરાક્ષ હાથમાં ત્રિશુળ લઈ પૃથ્વી પર

જિલો રહ્યો. પ્રલયાગ્નિ સરખી કાતિવાળું તેનું ત્રિશૂળ સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપબલે એવું હતું.^{૩૦,૩૧} બીજાઓને મહાકષ્ટે ત્રાસ થઈ શકે એવું એ ત્રિશૂળ તેને મહાદેવજી પાસેથી મળ્યું હતું અને તે બાણે બીજું સંહારાસ્ત્ર જ હોય એમ ઝળહળી રહ્યું હતું.^{૩૨} એ ત્રિશૂળ જોઈને અંતરિક્ષમાં ઊભેલા દેવો ભય પામી નાસલાગ કરવા લાગ્યા. મકરાક્ષે એ પ્રત્યક્ષિત ત્રિશૂળને જુજ ફેરવીને કોધથી રામચંદ્ર ઉપર છૂટું નાખ્યું. મકરાક્ષના હાથમાંથી છૂટેલા અને શુદ્ધ સુવર્ણના મટેલા ત્રિશૂળને આવતું જોઈને રઘુવીરે તેને ચાર બાણો વડે છેદી નાખ્યું; એટલે જેમ મોટી ઉડકા પૃથ્વી પર પડે, તેમ તે ત્રિશૂળ છિન્નલિન્ન થઈને પૃથ્વી પર પડ્યું. ત્રિશૂળને કપાઈ પડેલું જોઈ આકાશચારી પ્રાણીઓ જ્યજ્વજકાર કરવા લાગ્યાં.^{૩૩-૩૫}

પોતાનું ત્રિશૂળ વ્યર્થ ગયું એ જોઈને કોપેલો મકરાક્ષ મૂઠી વાળી ‘જિલો રહે, જિલો રહે’ એમ બોલતો રામચંદ્ર સામે દોડ્યો. મકરાક્ષને ધસી આવતો જોઈને રામચંદ્ર ધનુષ્ય પર અગ્નિચાત્ર બાણ સાધી તેના પર મૂક્યું.^{૩૭,૩૮} એ બાણનો પ્રહાર થતા જ મકરાક્ષનું હૃદય ચિરાઈ ગયું અને તે ગતપ્રાણ થઈને પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૩૯}

પ્રથમથી જ રામચંદ્રના બાણોથી ત્રાસેલા રાક્ષસો મકરાક્ષને રજુમા પડેલો જોતાં જ જીવ લઈને લંકા તરફ નામી ગયા.^{૪૦} વજ્રથી હણાઈ પડેલા પર્વતની પેઠે ખરના પુત્ર મકરાક્ષને રામબાણથી હણાઈ ગયેલો જોઈ સર્વ દેવો હર્ષ પામ્યા.^{૪૧}

હિં શ્રીવાદમીકિ મહાભુવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિત્રામૃત યુદ્ધકાંડમા ૭૮ મો સગ સમાપ્ત

ઇદ્રજિતનો વધ

સર્ગ ૮૦ મો

ઇદ્રજિતનું યુદ્ધ ચડતું

મકરાક્ષે હવે શ્રુત્વા રાવણઃ સમિતિજ્ઞયઃ ।

રોષેણ મહતાવિષ્ઠો દન્તાન્કટકટાચ્ય ચ ॥૧॥

મકરાક્ષ રજુમાં હણાયો એ સાંભળી રાવણ અત્યંત કોપાયમાન થયો અને ‘હવે શું કરવું?’ તેનો વિચાર કરતાં કાંત કકડાવીને ઇદ્રજિત પ્રતિ બોલ્યો:^૧ ‘હિ વીર ! તું સૌથી અધિક બળવાળા છે; માટે યુદ્ધ ચઢ અને તારી ઇચ્છા પ્રમાણે દેશ્ય કિવા અદેશ્ય રહીને રામ-લક્ષ્મણનો સંહાર કર.’ અપ્રતિમ પરાક્રમવાળા ઇદ્રને પણ તે સંગ્રામમાં જીતેલો છે, તો શું બે મનુષ્યો-રામ-લક્ષ્મણને તું નહિ મારી શકે ?^૨

રાવણની આજ્ઞા થતાં ઇદ્રજિત તુરંત જ રાજભવનમાથી નીકળી યજ્ઞભૂમિમા ગયો અને વિધિપૂર્વક હવનક્રિયા કરવા મંડ્યો.^૩ ઇદ્રજિતને સહાય કરવા અર્થે રાતાં વસ્ર ધારણ કરનારી કેટલીક રાક્ષસીઓ ઉતાવળે ત્યાં અને યજ્ઞનામ્રજો તૈયાર કરવા લાગી.^૪ એ વેળા ઇદ્રજિતે ફર્ષ પાથરવાને બદલે શસ્ત્ર પાથર્યાં, બહેડાની સમિધ તૈયાર કરી, રાતા વસ્ર પહેર્યાં અને લોહાનો સવ ગ્રહણ કર્યો.^૫ અગ્નિની ચોમેર શસ્ત્રાસોનું આઘાતન કરી તેણે શ્યાનવર્ણના બકરાને જીવતો પકડી અગ્નિમાં હોમ્યો.^૬ એ આહુતિ પડતાં જ પ્રત્યક્ષિત અગ્નિમાં વિજયદર્શન ચિહ્ન દેખાયા.^૭ સુવર્ણ સરખી કાંતિવાળા અગ્નિએ લસલસાટ સળગીને દક્ષિણાવર્તી જ્વાળાથી હુતદ્રવ્યને ગ્રહણ કર્યું.^૮

એ પ્રમાણે અગ્નિમાં હોમ કરી દેવ, દાનવ તથા રાક્ષસોને તૃપ્ત કરી ઇદ્રજિત અગોચર થઈ શકે એવા રથમા બેઠો.^૯ ચાર અશ્વો બેઠેલા ઉત્તમ રથમાં બેઠેલો અને સુસજ્જિત ધનુષ્યબાણ ધારણ કરેલો ઇદ્રજિત એ વેળા અત્યંત ચોક્ષતો હતો.^{૧૦} સુવર્ણથી મટેલો

દેહીપ્યમાન કાંતિવાળો તેનો રથ પણ આલે-
ખેલા મૃગ, અર્ધચંદ્ર તેમ જ પૂર્ણચંદ્રની
આકૃતિઓથી ઘણો જ શોભતો હતો.^{૧૩} પ્રજ્વ-
લિત અગ્નિ સમાન કાંતિવાળો અને વૈદ્યથી
અલંકૃત કરેલો તેના રથનો ધ્વજ મોટા સુવર્ણ-
કળશોથી શોભી રહ્યો હતો. એ પ્રમાણે સૂર્ય
સમાન રથ તથા બ્રહ્માજીથી સુરક્ષિત બનેલો
મહાબળવાન ઇદ્રજિત શત્રુઓને અજેય થઈ
પડયા.^{૧૪-૧૫} પછી સંગ્રામમાં જય પ્રાપ્ત કર-
નારા ઇદ્રજિતે લોકમાંથી ખંડાર નીકળી રાક્ષસો
પ્રત્યે કહ્યું : 'રામ અને લક્ષ્મણ કે જેઓ
મિથ્યા વનવાસમાં નીકળેલા છે, તેમને મારીને
હું આજે મારા પિતાના યશની વૃદ્ધિ
કરીશ.^{૧૬-૧૭} આજે રામ-લક્ષ્મણનો નાશ
કરીને હું આખી પૃથ્વીને વાનરરહિત કરી
મૂકીશ અને મારા પિતાની પ્રીતિ સંપાદન
કરીશ.' એટલું કહીને તે અંતર્ધાન થયો.

રાવણની આજ્ઞાથી ત્રેશયેલો અને તીક્ષ્ણ
બાણ ધારણ કરનારો ઇદ્રજિત રણભૂમિમાં
આવીને વાનરસેનાની મધ્યે ઊભેલા. અસંખ્ય
બાણો મૂકનારા અને ત્રણ કૂણાવાળા સર્પની
પેઠે શોભતા રામ-લક્ષ્મણને જોવા લાગ્યો.^{૧૮-૨૦}
'રામ લક્ષ્મણ તે આ જ છે' એવો વિચાર
કરીને ઇદ્રજિતે ધનુષ્ય સંભળ કર્યું અને મેઘ
જેમ જળની વૃદ્ધિ કરે, તેમ બાણવૃદ્ધિ કરીને
દશે દિશાઓને છાઈ નાખી. આકાશમાં ગતિ
કરનારા, રથમાં ભેઠેલા અને અદશ્ય રહેલા
ઇદ્રજિતે તીક્ષ્ણ બાણોથી રામ-લક્ષ્મણને વીંધી
નાખ્યા. ઇદ્રજિતના બાણોથી ઘેરાયેલા રામ-
લક્ષ્મણે પણ પોતાના ધનુષ્ય ઉપર દિવ્ય
અન્ન સાધીને અસંખ્ય બાણો મૂકી આકાશને
છાઈ દીધું, પણ સૂર્ય સરણ પ્રકાશિત એકે
બાણ ઇદ્રજિતને વાગ્યું નહિ.

પછી ઇદ્રજિતે માયાબળ વડે પુમાડા જેવા
અંધકારથી આકાશ છાઈ નાખ્યું અને પુરમસ-
થી દશે દિશાઓને ઢાંકી દીધી. આકાશમાં
વિચરતા ઇદ્રજિતના ધનુષ્યની પ્રત્યંચાનો શબ્દ

કે તેના રથનો ગડગડાટ કોઈના સાંભળવામાં
આવતો ન હતો તેમ જ તેનું ચિહ્ન પણ
જોવામાં આવતું ન હતું.^{૨૧-૨૨} જ્યારે સર્વે
ગાઠ અંધકાર વ્યાપી ગયો, ત્યારે મહાબાહુ
ઇદ્રજિતે રામ-લક્ષ્મણ ઉપર શિલાઓની વૃદ્ધિ
સરળી બાણવૃદ્ધિ કરવા માંડી; તથા વરદાન
માં મળેલાં ભયંકર અને તીક્ષ્ણ બાણો વડે
તેમનાં સઘળા અંગો વીંધી નાખ્યાં. વરસાદ
ની ધારાઓથી ઢંકાયેલા પર્વતની પેઠે ઇદ્ર-
જિતના બાણોથી ઢંકાયેલા રામ-લક્ષ્મણ પણ
અંતરિક્ષમાં તેના પ્રત્યે તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકવા
લાગ્યા. એ વેળા સુદર પીછાવાળા રામ-
લક્ષ્મણના બાણો આકાશમાં રહેલા ઇદ્રજિતને
વીંધીને રુધિરથી ખરડાઈ પાછા પૃથ્વી પર
પડતા હતાં.^{૨૭-૩૦} ઇદ્રજિતની બાણવૃદ્ધિથી
અત્યંત કોપાયમાન થયેલા રામ-લક્ષ્મણ
પોતાના તીક્ષ્ણ બાણો વડે તેના બાણોને કાપી
નાખતા હતા અને જે જે દિશા તરફથી બાણો
આવતા હતા, તે તે દિશા તરફ તેઓ બાણો
ફેંકતા હતા.^{૩૧,૩૨} પરંતુ અંતિરથી ઇદ્રજિત
પોતાના રથને ચોમેર ઢોડાવતો હતો, એટલે
રામ-લક્ષ્મણના બાણો તેને વાગતાં ન હતા.
સુવર્ણ પૂંખવાળા ઇદ્રજિતના તીક્ષ્ણ બાણો
વડે વીંધાયેલા રામ-લક્ષ્મણ બત્ત ભાઈ પ્રકું
હિત થયેલા ખાખરાના વૃક્ષ જેવા શોભતા
હતા. જેમ વાદળમાં ઢંકાયેલા સૂર્યની ગતિ
કે કાંતિ જોવામાં આવતી નથી, તેમ અદશ્ય
રહેલા ઇદ્રજિતની ગતિ, રૂપ, ધનુષ્ય, રથ કે
બાણ જોવાનું કર્યુંયે દેખાતું ન હતું. ઇદ્રજિતના
બાણોથી વીંધાયેલા સેંકડો વાનરો ગદ
પ્રાણ થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૩૩-૩૬}

પછી કોપ પામેલા મહાત્મા લક્ષ્મણે રણવીર-
ને કહ્યું : 'હે આય'! હવે હું સઘળા રાક્ષસોનો
વધ કરવા માટે બ્રહ્માસ મૂકું છું.'^{૩૭}

ત્યારે રામચંદ્રે કહ્યું : 'હે ભાઈ! એક ઇદ્ર-
જિત માટે પૃથ્વી પરના બધા રાક્ષસોને હણવા
એ યોગ્ય નથી.^{૩૮} વળી હે લક્ષ્મણ! સહને રહી

પરંતુ ઇંદ્રજિતના સારથિએ અશ્વોની લગામ ખેંચીને રથને પાછો હટાવી લીધો, જેથી તે શિલા રથ, સારથિ કે ઇંદ્રજિતને નહિ વાગતાં વ્યથ ગઈ અને પૃથ્વી પર પડી. ૮-૧૦ તે શિલા પૃથ્વી પર પડી, ત્યારે તેની નીચે ઘણા રાક્ષસો ચગદાઈ મૂઝ્યા અને રાક્ષસસેનામાં હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો, પછી પ્રૌઢ કાયાવાળા હબ્બરો વાનરો મોટાં વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરો લઈ ને ઇંદ્રજિત ઉપર તૂટી પડ્યા અને તેઓએ વૃક્ષો તથા શિખરોની વૃષ્ટિ ઠરીને ઇંદ્રજિતને અકળાવી નાખ્યો. ૧૧-૧૩ એ વેળા વાનરો અત્યંત શૂરમા આવીને રાક્ષસોનો સંહાર કરવા લાગ્યા. લયંકર રૂપવાળા હબ્બરો રાક્ષસો વાનરોના પ્રહારથી હંચાઈને પૃથ્વી પર પડી તરફડવા લાગ્યા. પોતાની સેનાને પીડિત થયેલી બેઈ ને ઇંદ્રજિત ધનુષ્ય ઉપાડી વાનરો સામે ધાયો અને અનેક બાણો મૂકીને ઘણા વાનરોનો સંહાર કરવા લાગ્યો. દૃઢ પરાક્રમવાળો ઇંદ્રજિત ત્રિશૂળ, તલવાર, વજ્ર, પદ્મિય, ભાથા અને મુદ્ગરવગેરે આયુધોથી વાનરોને હંચુતો હતો; તેમ જ વાનરો પણ વૃક્ષાદિના પ્રહારથી રાક્ષસોને મારતા હતા. ૧૪-૧૭ મહાબળવાન હનુમાન મોટી શાખાવાળાં વૃક્ષો, પર્વતો તથા શિલાઓથી લયંકર કર્મવાળા રાક્ષસોને સંહારતો હતો. ૧૮ પોતાના પરાક્રમ-બળ વડે રાક્ષસસેનાને પાછી હટાવી કપિવર હનુમાને વાનરોને કહ્યું : 'હે વાનરો ! હવે આપણે આ રાક્ષસસેનાને છતવાની કંઈ પણ આવશ્યકતા નથી, કેમ કે સઘળી બાજુ બગડી ગઈ છે, માટે પાછા વળો. સીતા પ્રાપ્ત કરવારૂપી રામચંદ્રનું પ્રિય કાર્ય કરવા માટે આપણે આપણા પ્રાણની પણ દરકાર રાખ્યા વિના યુદ્ધ કરીએ છીએ; પરંતુ જનકનાંદિની સીતાનો તો આજે આ પાપી ઇંદ્રજિતે વધ કર્યો છે. હવે ચાલો, આપણે આ સઘળું વૃત્તાંત રામચંદ્ર તથા મુગ્ધોને નિવેદન કરીએ અને પછી તેઓ આજ્ઞા કરે તેમ કરીએ. ૧૯-૨૧ એ પ્રમાણે કહી સર્વ વાનરોને યુદ્ધ કરતા અટકાવી કપિ-

એક હનુમાન સૌની સાથે રામચંદ્ર પાસે ચાલ્યો, ત્યારે દુષ્ટાત્મા ઇંદ્રજિત પણ યુદ્ધમાંથી પાછો વળ્યો અને હવન કરવાની ઇચ્છાથી નિકુંભિલાના મંદિર આગળ ગયો. ૨૨, ૨૩ ત્યાં તેણે યજ્ઞભૂમિમાં કુંડ બનાવી અગ્નિનું સ્થાપન કર્યું અને પછી આહુતિઓ આપવા લાગ્યો. ઇંદ્રજિતે જ્યારે હૃતાદ્રવ્ય હોમવા માંડ્યું, ત્યારે રુધિરનું લક્ષણ કરનાર અગ્નિ અત્યંત પ્રજ્વલિત થયો એ વેળા રુધિરની આહુતિથી અત્યંત તૃપ્ત થઈ લડલડાટ સળગતો અગ્નિ સંધ્યાકાળના સૂર્ય સરખો દેખાતો હતો.

વિધિને બાળુનારો ઇંદ્રજિત રાક્ષસોનાં સુખને અર્થે જ્યારે વિધિપૂર્વક અગ્નિમાં હોમ કરવા લાગ્યો, ત્યારે યુદ્ધસમયની નીતિ-અનીતિને બાળુનારા સઘળા રાક્ષસો તે બેવા માટે ત્યાં આવી જોવા રહ્યા. ૨૪-૨૭

જાત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૮૨ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૩ મો

શોકમૂર્ચ્છિત રામચંદ્ર પ્રતિ (વક્ત્ર) થયેલા
લક્ષ્મણનાં વચ્ચે અને આશ્વાસન

રાઘવશ્રાપ વિપુલં તં રાક્ષસવનોક્તમામ ।

શ્રુત્વા સંગ્રામનિર્ગપિ જામ્બવન્તમુવાચ હ ॥ ૧ ॥

આ તરફ સંગ્રામમાં રાક્ષસ અને વાનરોની મોટી ગળના સાંભળીને રામચંદ્ર બંબવાનને કહ્યું : 'સૌમ્ય ! આ વેળા આયુષ્યોનો મોટો ખડખડાટ સંભળાય છે; એ ઉપરથી મને લાગે છે કે, સંગ્રામ વિષે હનુમાને અતિ દુષ્કર કાર્ય કરવા માંડ્યું છે. હે બંબવાન ! તું પોતાનું સૈન્ય લઈને યુદ્ધ કરતા હનુમાનને સહાય કરવા ઉતાવળે બં.'

ત્યારે બંબવાન તરત જ પોતાની સેના સહિત જ્યાં હનુમાન યુદ્ધ કરતો હતો, ત્યાં જવા નીકળ્યો; ૨-૪ પણ થોડુંક આગળ ચાલતાં જ સંગ્રામ કરી શ્રમિત થયેલા અને લાંબા શ્વાસ લેતા વાનરોથી તીંટાયેલા કપિવર હનુમાન તેને સામે મળ્યો. ૫-૭ થયસ્ત્રી હનુમાન રથામ

વાદળ જેવો અને સંજ્ઞ થઈ આવતા જાણ વાનના સેનને પણ પાછા વાગી તેની સાથે મત્વર રામચંદ્રની પામે આવ્યો અને ગર્વગદ કંઠે કહેવા લાગ્યો 'હે રામચંદ્ર ! અને સ રામમા સુદ કરતા હતા તે સમયે અમારા દેખતા જ રાવણના પુત્ર ઇન્દ્રજિતે આજે રુદન કરતા સીતાને મારી નાખ્યા છે ૧૦ હે શત્રુ દમન ! સીતાની એવી દશા થયેલી જોઈ મારું ચિત્ત આકુળન્યાયકુળ થઈ ગયું અને મને ઘણો ખેદ થયો, જેથી હું આપને તે વૃત્તાત નિવેદન કરવા આવ્યો છું '

'ઇન્દ્રજિતે સીતાને મારી નાખ્યા છે' એવું હનુમાનનું કથન સાંભળતા જ એકાએક બ્યાપેલા શોકને લીધે શ્રીમાન રામચંદ્ર સ્વસારહિત થઈ, જેમ કપાયેલા મૂળવાળું વૃક્ષ તટી પડે તેમ પૃથ્વી ઉપર ટળી પડ્યા ૧૦ દેવ સમાન કાતિવાળા રઘુવોરને મૂર્ચિત થઈ પડેના જોતા જ સઘળા મુખ્ય વાનરો તેમની પાસે ઢોડી ગયા અને એકાએક પ્રવલિત થઈ આસપાસના પદાર્થોને ખાળવા લાગેલા અનિવાર્ય અગ્નિને જેમ જળ વટે શાત કરે, તેમ કમળોના મુગધવાળું શીતળ જળ ઝાટીને રઘુવીરને શાત કરવા લાગ્યા એ વેળા અતિ શય દુઃખયુક્ત થયેલા મહાત્મા લક્ષ્મણ અમ્બન્ધ પ્રકૃતિવાળો પોતાના મોળા લાઇ રામચંદ્રને બસ જીનઓથી ભેટીને હેતુ અને અર્થયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યા ૧૧-૧૩ 'હે આર્ધ ! તમે નિરંતર શુદ્ધ ધર્મનું જ અણુ સરજી કરો છો અને ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ ન્હોતો, તમારો પાપોનો તે ધર્મ તમને દુઃખમાંથી ઉગારી શકતો નથી તો પછી એ ધર્મ નિરર્થક જ છે ૧૪ વળી સ્થાવર-જંગમ સર્વ ભૂતાણીઓ ઋષિઓ પડે છે, તેમ ધર્મ ક્યાં પણ આપણા જોવામાં આવતો નથી માટે વસ છે જ નાનકો એમ માનું છું ૧૫

ધર્માચરણ કર્યા વિના પણ વૃક્ષાદિ સ્થાવર અને પશુ આદિ જંગમ પ્રાણીઓને મુખનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે એથી હું ધારું છું કે, ધર્મ એ કાંઈ મુખનું મૂળ કારણ નથી. જો મુખનું કારણ ધર્મ હોય તો તમારા જેવા ધર્મિયને વિપત્તિ આવવી જ ન જોઈએ ૧૬ જો અધર્મનું કણ દુખ અને ધર્મનું કણ સુખ જ હોય, તો રાવણ જેવા અધર્મીને દુખ પડવું જોઈએ અને તમારા સરખા ધર્માત્માને નિરંતર સુખ જ રહેવું જોઈએ, પણ આ તો તેથી જીલ્લુ જ જોવામાં આવે છે એટલે કે રાવણને દુખ થવું જોઈએ તેને બદલે મુખ થાય છે અને તમને સુખ રહેવું જોઈએ તેને બદલે દુખ થાય છે મને લાગે છે કે, ધર્મ અને અધર્મ પરસ્પર વિરોધી અને વિરુદ્ધ કણ આપનારા છે ૧૭-૧૮ ધર્મથી સુખની જ પ્રાપ્તિ થાય અને અધર્મથી દુખની જ પ્રાપ્તિ થાય એવો જ નિયમ હોય, તો રાવણ જેવા પુરુષોને દુખ પ્રાપ્ત થવું જોઈએ, અને જેઓની અધર્મમાં કદી પણ રુચિ થતી નથી એવા તમ સરખા પુરુષોને સદાકાળ સુખ રહેવું જોઈએ, પણ તેણે તો જોવામાં આવતું જ નથી જેઓ અધર્મી હોય છે તેઓના અર્થ-મુખ આદિની વૃદ્ધિ થાય છે અને જેઓ વમનિષ્ઠ હોય છે તેઓને અનેક પ્રકારે કનેશ નડે છે, માટે હું કહું છું કે, ધર્મ અને અધર્મ એ બન્ને વિપરીત કણ આપનારા અને નિરર્થક છે ૨૦-૨૧ હે રાઘવ ! જો પાપકર્મ કરનારા પુણ્યો પોતાના અધર્મથી જ નાશ પામે, તો તેઓના નાશની સાથે જ અધર્મનો પણ વિનાશ થવો જોઈએ અને તે પ્રમાણે પોતે જ નાશ પામેલો અધર્મ ખીજા કોના નાશ કરી શકે એમ કે ૧૨૨ વળી જો કોઈ પુરુષ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ વડે કોઈ પ્રાણીને મારે તો તેના આત્માને દોષ લાગતો નથી પણ તે વિધિ જ દોષપાત્ર થાય છે ૨૩ હે શત્રુદમન ! જેનું કાંઈ ચિદ્ધ નથી, તે પ્રત્યક્ષ જણાતો નથી,

યુદ્ધ નહિ કરનારા, છુપાઈ રહેલા, હાથ ભેંટી શરણે આવેલા. નાસી જતા તેમ જ મદમત્ત થયેલા શત્રુને હણવો એ યોગ્ય નથી.^{૩૯} હે મહાબાહુ ! મેં ઇદ્રજિતના વધનો ખરો ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે, જેથી હવે આપણે તેનો સત્વર નાશ કરી શકીશું. આપણે હમણાં મોટા વેગ-વાળાં અને સર્પ સરખાં ઝેરી ખાણો મૂકીશું, જે માયાખળથી અંતર્ધાન થયેલા નીચ રાક્ષસ ઇદ્રજિતને શોધીને મારશે. જો એ હુદયમાં ઇદ્રજિત વાનરોના ભેવામાં આવશે, તો પછી તે જીવતો જનારો જ નથી. ઇદ્રજિત પાતાળમાં, સ્વર્ગમાં, અંતરિક્ષમાં કે રસાતળમાં ગમે ત્યાં સંતાઈ પેસશે તોપણ મારાં ખાણોથી દગ્ધ થઈ તે અવશ્ય પૃથ્વી પર પડશે જ પડશે.

એ પ્રમાણે અર્થભર્યા વચન કહીને વાનર-શ્રેષ્ઠોથી વીંટાયેલા રામચંદ્ર ફૂર કર્મવાળા ઇદ્રજિતના વધ માટે વિચાર કરવા લાગ્યા.^{૪૦-૪૩}
 ઇતિ શ્રી વાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિભગ્વ શ્રીરામાયણ-યુદ્ધકાંડમાં ૮૦મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૧ મો

ઇદ્રજિતની કપટખળ-રણભૂમિ પર
 માયાવી (કૃત્રિમ) સીતાનો વધ

‘વિજ્ઞાય તુ મનસ્તસ્ય રાઘવસ્ય મહાત્મનઃ ।
 સ નિવૃત્યાહવાસસ્માત્પવિવેશં પુરં વતઃ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રઘુવીરનો અભિપ્રાય બાણવામાં આવતાં તરત જ ઇદ્રજિત યુદ્ધ પડતું મૂકી લયને દીધે લંકામાં પાછો ગયો;^૧ પરંતુ પોતાના ખળવાન સૈનિકોનો વધ સાંભરી આવવાથી તેને પુનઃ અતિશય ક્રોધ ચડ્યા અને તેનાં નેત્ર લાલ-ચાળ ઘઈ ગયાં. પછી દેવોને દુઃખ આપનારો મહાપરાક્રમી ઇદ્રજિત અનેક રાક્ષસોને સાથે લઈ લંકાના પશ્ચિમ દરવાજેથી પુનઃ યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો; પણ રામ-લક્ષ્મણ અને લાઈઓને યુદ્ધ માટે સજ્જ થઈ બેસેલા જોઈ તેણે એક માયા રચી.^{૨-૪} હું જુદિવાળા ઇદ્રજિતે રામ-લક્ષ્મણાદિને મોહિત કરવા માટે માયાથી એક ખીલ સીતા ખનાવી, તેને પોતાના રથમાં

ખેસાડી ઝીને સર્વ વાનરોના દેખતાં તેનો વધ કરવાનો નિશ્ચય કરી રણભૂમિ તરફ ચાલ્યો.

ઇદ્રજિતને આવતો જોઈને કોપાયમાન થયેલા સઘળા વાનરો યુદ્ધ કરવા માટે શિલાઓ વગેરે ગ્રહણ કરી તેની સામે દોડ્યા. એ સમયે વાનરશ્રેષ્ઠ હનુમાન ધણું જ મોટું એક પર્વત-શિખર ઉપાડી સૌની આગળ દોડ્યા;^{૫-૮} પરંતુ ઇદ્રજિતની પાસે જતાં જ તેણે આનંદ વિનાની, એક વેણીને ધારણ કરનારી, દીન ઘઈ ગયેલી, ઉપવાસ કરવાથી કૃશ શરીરવાળી, ફાટેલા એક વસ્ત્રવાળી, સ્નાનાદિ સંસ્કારથી રહિત અને ધૂળ તથા મેલથી વ્યાપ્ત છતાં કંતિયુક્ત સોના સરખી જણાતી સીતાને ઇદ્રજિતના રથમાં ખેંઠેલી દીડી. પોતે થોડા સમય પહેલાં જ સીતાને જોયેલાં હોવાથી ‘આ જનકનંદિની સીતા જ છે.’ એમ માની હનુમાન થોડીક વાર જોઈ જ રહ્યો. ઇદ્રજિતના રથમાં ખેંઠેલી, આનંદરહિત અને દીન આકૃતિવાળી સીતાને જોઈ તેને ચિંતા થઈ.^{૯-૧૨}
 ‘અરે, આ હું રાક્ષસે ગું કરવા ધાડું’ હશે ?’ પછી કપિવર હનુમાન સર્વ વાનરો સહિત ઇદ્રજિત પર ધસી ગયો. કપિદળને પોતાના પર આવતું જોઈને કોપાયમાન થયેલા ઇદ્રજિતે મ્યાનમાંથી તરવાર ખેંચી કાઢીને સીતાને ચોટલો પકડ્યો અને વાનરો દેખે એવી રીતે સીતાને મારવા લાગ્યો. એ વેળા રથમાં ખેંઠેલી કૃત્રિમ-માયાવી સીતા પણ ‘હા રામ ! હા રામ !’ એવો આકેશ કરવા લાગી.^{૧૩-૧૫} સીતાને ચોટલો પકડેલો જોઈને હનુમાન ગળગળો ઘઈ ગયો અને તેના નેત્રોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. સુંદર અંગવાળી રામની પ્રિયા સીતાને આવી અવસ્થામાં જોઈને કપિવર હનુમાને ક્રોધપૂર્વક ઇદ્રજિતને કઠોર વાક્યો કહેવા માંડ્યાં : ‘હે દુરાત્મન ! તે પોતાના જ વિનાશ માટે સીતાના ક્રેશ પકડ્યા છે ! જોકે તું યજ્ઞર્પિના કુળને વિશે ઉત્પન્ન થયો છે, તોપણ છેવટે તારો જન્મ તો રાક્ષસી યોનિમાં જ છે ને ? એ કારણથી જ તારી આવી નીચ મતિ ઘઈ છે. હે પાપી આત્મ-

પરતુ ઇદ્રજિતના સારથિએ અશ્વોની લગામ બે ચીને રથને પાછો હકાવી લીધો, જેથી તે શિલા રથ, સારથિ કે ઇદ્રજિતને નહિ વાગતા વ્યથ ગઈ અને પૃથ્વી પર પડી. ૮-૧૦ તે શિલા પૃથ્વી પર પડી, ત્યારે તેની નીચે ઘણા રાક્ષસો ચગદાઈ મૂચા અને રાક્ષસસેનાના હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો, પછી પ્રૌઢ કાયાવાળા હનરો વાનરો મોટા વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરો લઈને ઇદ્રજિત ઉપર તૂટી પડ્યા અને તેઓએ વૃક્ષો તથા શિખરોની વૃષ્ટિ કરીને ઇદ્રજિતને અકળાવી નાખ્યો. ૧૧-૧૩ એ વેળા વાનરો અત્યંત શૂરમા આવીને રાક્ષસોના સહાર કરવા લાગ્યા ભય કરે રૂપવાળા હનરો રાક્ષસો વાનરોના પ્રહારથી હણાઈને પૃથ્વી પર પડી તરફડવા લાગ્યા પોતાની સેનાને પોડિત થયેલી જોઈને ઇદ્રજિત ધનુષ્ય ઉપાડી વાનરો સામે ધાવ્યો અને અનેક બાણો મૂકીને ઘણા વાનરોના સહાર કરવા લાગ્યો દૃઢ પરાક્રમવાળો ઇદ્રજિત નિશૂળ, તલવાર, વજ્ર, પટ્ટિશ, લાથા અને મુદ્ગરવગેરે આયુધોથી વાનરોને હણતો હતો, તેમ જ વાનરો પણ વૃક્ષાદિના પ્રહારથી રાક્ષસોને મારતા હતા. ૧૪-૧૭ મહાબળવાન હનુમાન મોટી શાખા વાળા વૃક્ષો, પર્વતો તથા શિલાઓથી ભય કરે કર્મવાળા રાક્ષસોને જ હારતો હતો. ૧૮ પોતાના પરાક્રમ-બળ વડે રાક્ષસસેનાને પાછી હકાવી કપિવર હનુમાને વાનરોને કહ્યું ‘હે વાનરો! હવે આપણે આ રાક્ષસસેનાને છતવાની કાઈ પણ આવશ્યકતા નથી, કેમ કે સઘળી બાજુ બગડી ગઈ છે, માટે પાલ વળો સીતા પ્રાપ્ત કરવારૂપો રામચન્દ્ર પ્રિય કાર્ય કરવા માટે આપણે આપણા પ્રાણની પણ દરકાર રાખ્યા વિના યુદ્ધ કરીએ છીએ, પરતુ જનકનંદિની સીતાનો તો આજે આ પાપો ઇદ્રજિતે વધ કર્યો છે હવે ચાલો, આપણે આ સઘળું વૃત્તાંત રામ ચન્દ્ર તથા મુગ્ધોવને નિવેદન કરીએ અને પછી તેઓ આજ્ઞા કરે તેમ કરીએ. ૧૯-૨૦ એ પ્રમાણે કહી સર્વ વાનરોને યુદ્ધ કરતા મટકાવી કપિ

એક હનુમાન સૌની સાથે રામચન્દ્ર પાસે ચાલ્યો, ત્યારે દુષ્ટાત્મા ઇદ્રજિત પણ યુદ્ધમાથી પાછો વળ્યો અને હવન કરવાની ઇચ્છાથી નિકુલિલાના મંદિર આગળ ગયો. ૨૨, ૨૩ ત્યાં તેણે યજ્ઞભૂમિમાં કુંડ બનાવી અગ્નિનું સ્થાપન કર્યું અને પછી આહુતિઓ આપવા લાગ્યો. ઇદ્રજિતે જ્યારે હૃતદ્રવ્ય હોમવા માડ્યું, ત્યારે રુધિરનું લક્ષણ કરનાર અગ્નિ અત્યંત પ્રજ્વલિત થયો એ વેળા રુધિરની આહુતિથી અત્યંત તૃપ્ત થઈ લડલડાટ સળગતો અગ્નિ સંધ્યાકાળના સૂર્ય સરખો દેખાતો હતો.

વિધિને જાણનારો ઇદ્રજિત રાક્ષસોના સુખને અર્થે જ્યારે વિધિપૂર્વક અગ્નિમાં હોમ કરવા લાગ્યો, ત્યારે યુદ્ધસમયની નીતિ-અનીતિને જાણનારા સઘળા રાક્ષસો તે જોવા માટે ત્યાં આવી બેસા રહ્યા. ૨૪-૨૭

જાત શ્રીવાત્મીક મહાભૂતિમ્ભૂતિ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું
યુદ્ધકાંડમાં ૮૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૩ મો

શોભૂર્નિર્જીત રામચન્દ્ર પ્રતિ વિકળ થયેલા
લક્ષ્મણના વચનો અને આશ્વાસન

રાઘવશ્રાપ વિપુલ ત રાક્ષસવનોક્લસામ ।

શ્રુત્વા સપ્રામનિર્વર્ષિ જામ્વન્તનુવાચ હ ॥ ૧ ॥

આ તરફ સંગ્રામમાં રાક્ષસ અને વાનરોની મોટી ગર્જના સાંભળીને રામચન્દ્રે જાણવાનને કહ્યું ‘સૌમ્ય! આ વેળા આયુધોના મોટા ખડખડાટ સંભળાય છે, એ ઉપરથી મને લાગે છે કે, સંગ્રામ વિષે હનુમાને અતિ દુષ્કર કાર્ય કરવા માડ્યું છે હે જાણવાન! તું પોતાનું સૈન્ય લઈને યુદ્ધ કરતા હનુમાનને સહાય કરવા ઉતાવળે જા’

ત્યારે જાણવાન તરત જ પોતાની સેના સહિત જ્યાં હનુમાન યુદ્ધ કરતો હતો ત્યાં જવા નીકળ્યો, ૨-૪ પણ થોડુંક આગળ ચાલતા જ સંગ્રામ કરી શ્રમિત થયેલા અને લાખા શ્વાસ લેતા વાનરોથી ધટાયેલા કપિવર હનુમાન તેને સામે મળ્યો. ૫ નહાયથત્ત્વી નમાન રથામ

વાદળ જેવો અને સજ્જ થઈ આવતા બળ વાનના સૈન્યને પણ પાછુ વાળી તેની સાથે મત્વર રામચંદ્રની પાસે આવ્યો અને ગર્ગદ કંઠે કહેવા લાગ્યો હે રામચંદ્ર! અમે સ ગ્રામમા યુદ્ધ કરતા હતા તે સમયે અમારા દેખતા જ રાવણના પુત્ર ધૃત્વજિતે આજે રુદન કરતા સીતાને મારી નાખ્યા છે ૧-૮ હે શત્રુ હમન! સીતાની એવી દશા થયેલી જોઈ મારુ ચિત્ત આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયું અને મને ધણી ખેદ થયો, જેથી હું આપને તે વૃત્તાત નિવે દન કરવા આવ્યો છું

‘ધૃત્વજિતે સીતાને મારી નાખ્યા છે’ એવું હંતુમાનું કથન સાંભળતા જ એકાએક વ્યાપેના શોકને લીધે શ્રીમાન રામચંદ્ર સન્નારહિત થઈ, જેમ કપાયેલા મૂળવાળું વૃક્ષ તુડી પડે તેમ પૃથ્વી ઉપર ઢગી પડ્યા ૧૦ દેવ સમાન કાતિવાળા રઘુવોરને મૂર્ચિત થઈ પડેના જોતા જ સઘળા મુખ્ય વાનરો તેમની પાસે દોડી ગયા અને એકાએક પ્રવલિત થઈ આસ પાસના પદાર્થોને ખાળવા લાગેલા અનિવાર્ય અગ્નિને જેમ જળ વડે શાત કરે, તેમ કમળોના મુગધવાળું શીતળ જગ ઝાટીને રઘુવીરને શાત કરવા લાગ્યા એ વેળા અતિ શય દુખયુક્ત થયેલા મહાત્મા લક્ષ્મણ અન્વરથ પ્રકૃતિવાળા પોતાના મોગ લાઇ રામચંદ્રને બન ભુલભોથી જોડીને હેતુ અને અર્થયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યા ૧૧-૧૩ ‘હે આર્ય! તમે નિરતર ગુદ્ધ ધર્મનું જ અનુ સરણુ કરા છો અને ઇન્દ્રિયોના નિયંત્ર કરા છો, જતા તમારો પાળેલો તે ધમ તમને દુખમાથી ઉગારી શકતો નથી, તો પછી એ ધમ નિરર્થક જ છે ૧૪ વળી સ્થાવર-જંગમ સવ ભૂતપ્રાણીઓ ઋષિઓ પડે છે, તેમ ધર્મ ક્યાન પણ આપણા જોવામા આવતો નથી મારે વમ છે જ નિઃ ક્ષેમ માનું છું ૧૫

X રામને ઉત્ત જત કરવા માટે મહાત્મા લક્ષ્મણ પુરુષાર્થનું જ નાધાન્ય દર્શાવે છે

ધર્માચરણ કયાં વિના પણ વૃક્ષાદિ સ્થાવર અને પણ આદિ જંગમ પ્રાણીઓને સુખનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે એથી હું ધાર છું કે, ધર્મ એ કાઈ સુખનું મૂળ કારણ નથી. જો સુખનું કારણ ધર્મ હોય તો તમારા જેવા ધર્મિયને વિપત્તિ આવવી જ ન જોઈએ ૧૬ જો અધર્મનું ફળ દુખ અને ધર્મનું ફળ સુખ જ હોય, તો રાવણ જેવા અધર્મીને દુખ પડવું જોઈએ અને તમારા સરખા ધર્માત્માને નિરતર સુખ જ રહેવું જોઈએ, પણ આ તો તેથી બિલકુલ જ જોવામા આવે છે એટલે કે રાવણ ને દુખ થવું જોઈએ તેને બદલે સુખ થાય છે અને તમને સુખ રહેવું જોઈએ તેને બદલે દુખ થાય છે મને લાગે છે કે, ધર્મ અને અધર્મ પરસ્પર વિરોધી અને વિરુદ્ધ ફળ આપનારા છે ૧૭-૧૮ ધર્મથી સુખની જ પ્રાપ્ત થાય અને અધર્મથી દુખની જ પ્રાપ્તિ થાય એવો જ નિયમ હોય, તો રાવણ જેવા પુરુષોને દુખ પ્રાપ્ત થવું જોઈએ, અને જેઓની અધર્મમા કઠી પણ રુચિ થતી નથી એવા તમ સરખા પુરુષોને સદાકાળ સુખ રહેવું જોઈએ, પણ તેવું તો જોવામા આવતું જ નથી જેઓ અધર્મી હોય છે તેઓના અર્થ- સુખ આદિની વૃદ્ધિ થાય છે અને જેઓ વમ નિષ્ઠ હોય છે તેઓને અનેક પ્રકાર ક્લેશ નડે છે માટે ૨૦ કહું છું કે, ધર્મ અને અધર્મ એ બંન્ન વિપરીત ફળ આપનારા અને નિર્વર્થક છે ૨૦-૨૧ હે રાવણ! જો પાપકર્મ કરનારા પુરુષો પોતાના અધર્મથી જ નાશ પામે, તો તેઓના નાશની સાથે જ અધર્મનો પણ વિનાશ થવો જોઈએ અને તે પ્રમાણે પોતે જ નાશ પામે તો અધર્મ બીજા કોનો નાશ કરી શકે એમ છે ૨૨ વળી જો કોઈ પુરુષ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ વડે કોઈ પ્રાણીને મારે તો તેના આત્માને દોષ લાગતો નથી, પણ તે વિધિ જ દોષપાત્ર થાય છે ૨૩ હે શત્રુહમન! જેનું કાઈ ચિદ્ધ નથી, તે પ્રત્યક્ષ જણાતો નથી,

તેમ જ જે અસતરૂપ છે, તે ધર્મથી કેવી રીતે કલ્યાણ પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે ?^{૨૪} હે સત્પુરુષોમા શ્રદ્ધ રામ ! ધર્મથી સુખ થાય છે, એ વાત જો સત્ય હોય, તો તમને કદી પણ આવા દુઃખની પ્રાપ્તિ ન થવી જોઈએ; પરંતુ ધર્મનિષ્ઠ એવા તમને પણ દુઃખ આવી પડ્યું છે, એ ઉપરથી હું માનું છું કે. પૂર્વોક્ત વાત અસત્ય છે.^{૨૫} જો કદાચ પુરુષાર્થભળની સહાય લીધા સિવાય ધર્મ કાંઈ પણ ફળ ન આપી શકતો હોય, તો એવા દુર્ભાગ અને સુખ-સાધન આપવામાં અસમર્થ એવા નિર્માલ્ય ધર્મનું સેવન શા માટે કરવું ? ન જ કરવું; અથવા તો હે ભાઈ ! જો તમે ધર્મને પુરુષાર્થ-ભળને ગૌણ સહાયક માનતા હો, તો સ્વપરા-ક્રમથી ધર્મનો ત્યાગ કરીને જેવી રીતે આજ સુધી ધર્મમાં પ્રવૃત્ત રહોતા આવ્યા છો, તેવી જ રીતે હવેથી પુરુષાર્થ કરવામાં તત્પર રહો. હે મરતપ ! જો તમે સત્ય વચનને જ ધર્મ માનતા હો, તો આપણા પિતાએ પ્રથમ તમને સુવરાજ-પદ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી અને તે માટે તમને કહ્યું પણ હતું; પરંતુ તમે આપણા પિતાનું તે વચન પાળ્યું નહિ. જેથી તે તમારા વિચેષ-થી મરણ પામ્યા. શું તમે પિતાની એ આજ્ઞા નહિ પાળવારૂપ અધર્મ વડે નથી ખંધાયા ? હે શત્રુદમન ! ક્ષત્રિયને જો એકલા અધર્મનું જ અનુદાન કરવું યોગ્ય હોત, તો ઇંદ્ર વિશ્વરૂપનો વધ કરીને યજ્ઞ કરત નહિ; એટલે કે જો એકલા ધર્મ જ કરવો યોગ્ય હોત, તો ઇંદ્ર એકલા યજ્ઞો જ કર્યા કરત; અને જો એકલો અધર્મ જ સેવવા યોગ્ય હોત, તો તે વિશ્વરૂપનો વધ કર્યા પછી યજ્ઞ કરત નહિ. હે રાઘવ ! પુરુષાર્થયુક્ત ધર્મથી જ શત્રુનો નાશ કરી શકાય છે; માટે જ પુરુષે સમયને અનુસરી પુરુષાર્થ અને ધર્મ બન્ન આચરવા યોગ્ય છે.^{૨૬-૨૭} હે રાઘવ ! દેશકાળને અનુસરી ધર્મ અને પુરુષાર્થ બન્નેનું સેવન કરવું એવો મારો મત છે; પરંતુ તમે તો રાજ્યનો ત્યાગ કરીને ધર્મનું મૂળ જ કાપી નાખ્યું છે.^{૨૮}

હે રામ ! જેમ પર્વતમાંથી નદીઓ નીકળે છે, તેમ અહીં તહીંથી એકઠા કરેલા ધનથી સઘળી ક્રિયાઓ થઈ શકે છે અને જેમ ગ્રીભમ્મતુમાં થોડા જળવાળી નદીઓ સુકાઈ જાય છે, તેમ અલ્પ ભુદ્ધિવાળા અને દ્રવ્યથી રહિત થયેલા પુરુષની સઘળી ક્રિયાઓ નષ્ટ-ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. હે આર્થ ! અર્થનો પરિત્યાગ કરવાથી કેવળ ધર્મને જ હાનિ થાય છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ બીજી દોષ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સુખમાં લીધરેલો જે પુરુષ સ્વયમેવ પ્રાપ્ત થયેલા અર્થનો ત્યાગ કરે છે, તેને પાછળથી બ્યારે સુખ ભોગવવાની અભિલાષા થાય છે, ત્યારે તેની વૃત્તિ પાપકર્મથી અર્થ મેળવવામાં દોરાય છે, એટલે તે મોટા દોષમાં આવી પડે છે.^{૩૨-૩૪} વળી જે પુરુષની પાસે અર્થદ્રવ્ય હોય છે, તે પુરુષના અનેક મિત્રો યત્ના આવે છે, બંધુઓ પણ તેના સગા થાય છે અને તેને જ લોકો સાચો પુરુષ તથા પંડિત કહે છે.^{૩૫} જે પુરુષની પાસે દ્રવ્ય હોય, તે પુરુષ જ આ લોકમાં પરાક્રમી, ભુદ્ધિમાન અને શુભલક્ષણસંપન્ન ગણાય છે, તેમ જ શુભવાન પણ તે જ મનાય છે.

હે ધીર ! અર્થનો પરિત્યાગ કરવામાં જે ઉપર કહ્યા તેટલા દોષો રહેલા છે; છતાં તમે કૌણ જાણે શા કારણથી રાજ્યરૂપ અર્થનો પરિ-ત્યાગ કર્યો એ મને સમજતું નથી. હે ભાઈ ! જેની પાસે દ્રવ્ય હોય છે, તે પુરુષના ધર્મ તથા કામ વગેરે સઘળા અર્થ સિદ્ધ થાય છે અને તે પુરુષને સઘળું અનુકૂળ થઈ રહે છે; પરંતુ જેની પાસે દ્રવ્ય નથી અને જે તેને મેળવવા આશા રાખે છે, તે પુરુષ મોટો પુરુષાર્થ કર્યા સિવાય તે પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.^{૩૬-૩૮} હે મહારાજ ! હર્ષ, કામ, ગર્વ, ધર્મ, ક્રોધ, શમ અને દમ એ સઘળું અર્થમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, કેવળ ધર્માચરણ કરનારા તપસ્વીઓનો આ લોક નષ્ટ થાય છે; કેમ કે તેઓની પાસે અર્થ હોતો નથી. હે ભાઈ ! જેમ મેઘાડંબરવાળા દિવસોમાં સૂર્યાદિ ગ્રહો દેખાતા નથી, તેમ હાલમાં તમારી પાસે

સુખના સાધનરૂપ અર્થ દેખાતો નથી. હે વીર !
 ભુજોને, પિતાનું વચન પાળવારૂપ ધર્મની અધ
 શ્વાથી તમે વનમા નીકળ્યા, ત્યારે તમારા
 પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય એવા સીતાનું રાવણે
 હરણ કર્યું અને આજે વળી ધ્રુવજિતે તેનો વધ
 પણ કર્યો ! આ બધું તમારી ધર્મની ઘેલછાનું જ
 પરિણામ છે, પરંતુ કાઈ હરકત નહિ હે રાઘવ !
 તમે સાવધ થાઓ ધ્રુવજિતે આપણા માટે જે
 મોટું દુઃખ ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેનો હું મારા
 પરાક્રમ વડે નાશ કરીશ - ૪૨ હે નરશાહ !
 હે મહાબાહુ ! હે શુભ નતવાળા રઘુવીર ! તમે
 ઊભા થાઓ તમે સચ્ચિદાનંદરૂપ પોતાના
 આત્માની મહત્તાને કેમ વીસરી બેસો છો ?
 હે અનંદ ! જનકતનયાનો વધ સાલણી કૌપાય
 માન થયેલો હું તમારું પ્રિય કરવા તત્પર થયો
 છું અને હંમણુ જ હું મારા નીકળ્યા બાણોથી
 રથ, હસ્તી, અશ્વ તથા રાક્ષસોથી ભરેલી
 લ કાને રસાતળમા પહોચાડી દર્શાવ તમે શોકનો
 સ્થાગ કરો ૪૪

ધર્મ મૈત્ર્ય નીક મહાસુનિપ્રાપિત આદિકાન્ત શ્રીરામાયણમા
 મુદ્દાનકમા ૮૪ મો સર્ગ અમામ

સર્ગ ૮૪ મો

વિલીપણે કરેલું રામનું આશીસન-
 સીતાનો વધ થયો જ નથી

રામમાધ્વસમાને જુ લક્ષ્મણે આત્મવસ્ત્રે ।
 નિદિપ્ત્ય ગુલ્માન્સસ્થાને તત્ર મર્જાદ્ધીવળ ।

બ્રાનૃપસલ લક્ષ્મણ રામચંદ્રનું આશીસન
 કરતા હતા ત્યાં લોકોના પ્રત્યેક દરવાજા ઉપર
 પૂવઠ પૃથ વાનરસંચોને ગોઠવીને મહાત્મા
 વિલીપણુ ત્યાં બાંધ્યો યૂથપાતિ હસ્તીઓ સરખા
 રથામ વર્ણુવાળા અને અનેક પ્રકારના આયુધો
 ધારણ કરનાર તેના ન્યાર રાક્ષસમ ગ્રીઓ તેની
 સાથે જ હતા ૧ ગોઠાકુળ થયેલા મહાત્મા રઘુ
 વીરની ગાસે આવતા વિલીપણે ત્યાં રહેના
 વાનરોના નેત્રો આસુથી ભિભ્ભેયા દીઠા ૨૦ તેણે
 ઇક્ષ્વાકુકુળનંદન રામચંદ્રને મૃચ્છિત સરખી
 અવસ્થામા લક્ષ્મણના જોખામા સૂતેલા દીઠા ૪

અ તર્જાત શોકને લીધે લાલ્લજત થયેલા રઘુવીરને
 બેઠેને દીન થયેલા વિલીપણે 'અરે, આ શું
 છે ?' એમ પૂછ્યું, ત્યારે વિલીપણુ, સુગ્રીવ
 તેમજ સર્વ વાનરોની સામે બેઠે મહાત્મા લક્ષ્મણે
 મદ સ્વરથી ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું 'હે સૌમ્ય !
 'ધ્રુવજિતે સીતાનો વધ કર્યો છે' એવું હંત
 માનના મુખથી સાલણી રામચંદ્ર મૃચ્છિત ધર્મ
 પડ્યા છે. ૪૫-૭

માયામય સીતાવધનું વૃત્તાત વિલીપણના
 બાણવામા પ્રથમથી જ હતું, તેથી તેણે લક્ષ્મણનું
 કથન પૂરું થતા પહેલા જ મોહમા પડેલા રઘુ
 વીર પ્રત્યે સૂચક વચન કહેવા માડ્યા 'હે
 રામચંદ્ર ! દીન થયેલા હનુમાને તમને જે સીતા
 વધની વાત કહી છે, તે મનુનું શોભણ થયા
 જેવી છે, અર્થાત્ જેમ સમુદ્રનું શોભણ થવાની
 વાત મિથ્યા મનાય છે, તેમ સીતાવધની વાત
 મિથ્યા છે' હે મહાબાહુ ! હનુમાન રાવણને
 સીતા પ્રતિ કેવી આસક્ષિત છે, તે હું સારી પેઠે
 બહુ છું, તેથી હું નિશ્ચયપણે ગદ્ગદ છું કે, તે
 સીતાનો વધ કદી પણ કરશે નહિ, તેમ જ
 કાઈને કરવા પણ દેશે નહિ ૧૦ રાવણનું ક્ષિત
 ઇચ્છીને મેં તેને અનેક વાર કહ્યું હતું 'તું સીતા
 રામને પાછી આપ', પણ તેને મારું કથન
 સ્વીકાર્યું નથી હે રામ ! સામ, દામ, ભેદ કે
 બીજા કાઈ ઉપાયથી સીતાનું હર્શન સરખું ધ્યાય
 તેમ નથી, તો પછી રાક્ષસો તેને અહીં તો
 લાવી જ કેમ શકે ? ૧૧-૧૨ હે મહાબાહુ ! આ
 તો માયાવી ધ્રુવજિત વાનરોને મોહ પમાડી
 આલ્યો ગયો છે અને તેણે કૃત્રિમ સીતાનો જ
 વધ કર્યો છે હંમણુ તો ધ્રુવજિત પોતાની નિક
 શિવાદેવીના મંદિર આગળ જઈ હોમ કરવા
 ગેઠા છે બે બે હોમ પૂર્ણ કરીને તે રણમા
 આવશે, તો પછી ધ્રુવજિત દેવોથી પાપુ તે અજ્ઞેય
 ધર્મ પડશે હે રાઘવ ! પોતાના યત્નમા આવી
 વાનરો વિષ્ણુ ન કરે, તે સારું ધ્રુવજિતે વાનરોને
 ગોઠ ઉપબલવા માટે કૃત્રિમ સીતાવધનો પ્રપચ
 રચ્યો હતો ૧૪-૧૫ માટે હે નરશાહ ! તમે

સાથે તરે શિલા આદિ આયુધવાળા વાનરો સહિત યુદ્ધ કરે. હે લક્ષ્મણ ! તરે આ મોટા રાક્ષસસન્યમા ભેદ પાડવાનો પ્રયત્ન કરે. બે એમ થશે તો જ ઇદ્રજિત દષ્ટિએ પડશે ઇદ્રજિતનું હોમકર્મ સંપૂર્ણ ન થાય તે પહેલા તમે વજ્ર સરખા બાણો વરસાવીને રાક્ષસોમા ભ ગાણુ પાડો અને સર્વ લોકને ભય આપ નાશ, કુર કર્મવાળા માયાવી, અધર્મી તથા દુરાત્મા ઇદ્રજિતનો વધ કરો. ૧૧-૫

વિભોપપુત્ર વચન સાલળી શુભ લક્ષ્મણ વાળા લક્ષ્મણે રાક્ષસોના પર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા માડી ૧ અને ગીછો તથા વાનરો મોટા વૃક્ષો અને શિલાઓ લઈને રાક્ષસો ઉપર વૃદ્ધી પડ્યા ૭ વાનરોનાને હણવાના ઉત્સાહવાળા રાક્ષસો પણુ તીક્ષ્ણ બાણ તલવાર, તોમર અને શક્તિ વગેરેથી કપિઓ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા ૮ એ વેળા વાનરો અને રાક્ષસોના યુદ્ધમા ભારે કોલાહલથી આખી લોકનગરી ગાજી ઊઠી વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રો, અસ્ત્રો તથા વૃક્ષો અને પર્વતશિખરોથી આકાશ ઘેરાઈ ગયું બિહામણા મુખવાળા અને વાકા હાથ પગવાળા રાક્ષસો અનેકવિધ શસ્ત્રપ્રહાર કરીને વાનરોને ભય ઉપજાવતા હતા અને વાનરો પણુ મોટા વૃક્ષો તથા શિખરોનો પ્રહાર કરીને રાક્ષસોનો સહાર કરતા હતા

અતઃ ત બળવાળા અને મોટી કાયાવાળા વાનરો તથા રીંછોની સાથે યુદ્ધ કરતા રાક્ષસો ઘણા જ ભયભોત થઈ ગયા ૯-૧૩ પોતાની સેનાને શત્રુઓથી ખીડિત થયેલી તથા ભયભીત થયેલી જોઈને મહાપરાક્રમી ઇદ્રજિત યજ્ઞકર્મ પૂર્ણ થયાં વિના અધવચ જીવો થયો અને વૃક્ષો છવાઈ જવાથી અધકારથી વ્યાપ્ત થયેલા યજ્ઞ સ્થાનમાંથી બહાર નીકળી સ્થમા બેઠો એ વેળા ક્રોધને લીધે જેના નેત્ર તથા મુખ લાલચોળ થઈ ગયા હતા એવો, કાળજીના પર્વત સરખા શ્યામ વર્ણવાળો અને ભય કર ધનુષ્યબાણ ધારણ કરનારો ઇદ્રજિત સાક્ષાત યમરાજ જેવો

ભય કર દેખાતો હતો ૧૪-૧૬ ઇદ્રજિતને રથમાં બેઠેલો જોઈ લક્ષ્મણની સામે યુદ્ધ કરતા રાક્ષસો પાસે આવીને ચોમર ઘેરાઈ વળ્યા.

એ વેળા પર્વત સરખી કાયાવાળા શત્રુદમન હનુમાને એક મોટું વૃક્ષ લઈને રાક્ષસોનાને ઘાણુ વાળવા માડ્યા અને પ્રલયાગ્નિ જેમ પ્રભનો સહાર કરે, તેમ બીજા પણુ અનેક વૃક્ષોથી તેણે રાક્ષસોને મૂર્ચ્છિત કરી પાડી દીધા હનુમાનને રાક્ષસોના સહાર કરતો જોઈને હનરો રાક્ષસો એટ્રીસમયે તેની ઉપર ધસી આવ્યા અને શસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા ત્રિશૂળ ધારી રાક્ષસો ત્રિશૂળ વડે તલવારવાળા તલવાર વડે, શક્તિ ધારણ કરનારા શક્તિ વડે અને પટ્ટિશવાળા પટ્ટિશ વડે હનુમાનને પ્રહાર કરવા લાગ્યા હનુમાનને વીંટાઈ વળેલા સે કડો રાક્ષસો પરિધ, ગદા, લાલા, ચતક્રો, લોહાના મુઠ્ઠાગર, ત્રીશ ફરસી, લિહિપાલ, વજ્ર સરખી મુષ્ટિ અને લપડાક વગેરેના પ્રહાર કરતા હતા, પરંતુ તેને નહિ ગણુકારતા કપિવરહનુમાને ઘણા રાક્ષસોનો સહાર કરી નાખ્યો ૧૭-૨૪

જરા પણુ ભય નહિ ધરતા પવનપુત્ર હનુમાનને રાક્ષસોનો સહાર કરતો જોઈને ઇદ્રજિતે પોતાના સારથિને કહ્યું ‘તું મારા રથને હનુમાનની સામે લઈ જા. બે હુ એની ઉપેક્ષા કરીશ, તો એ વાનર મારી આખી સેનાનો અત આણુશે ૨૫-૨૬

ઇદ્રજિતની આજ્ઞા થવાથી સારથિ તેના રથને હનુમાનની સામે લઈ ગયો પછી અત્યંત દુર્ધર્ષ એવા ઇદ્રજિતે હનુમાનનો ઉપર અનેક ભતના બાણ, તલવાર પટ્ટિશ, છરા અને ફરસી વગેરેની વૃષ્ટિ કરવા માડી, પરંતુ ઇદ્રજિતના સઘળા શસ્ત્રોનો પ્રહાર સહન કરીને હનુમાને તેને ક્રોધપૂર્વક કહ્યું ૨૭-૨૮ ‘હે દુર્મતિ ! જો તું ખરે શરવીર હોય, તો મારી સાથે યુદ્ધ કર આ વાયુપુત્રના સપાટામા આવેલો તું હવે જીવતો જવાનો નથી ! હે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા ! જો તારી ઇચ્છા હોય તો તું મારી સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ

કર અને મારા બળને બો !'

હનુમાનનાં વચન સાંભળી ઇદ્રજિતે તેને હણવા માટે પોતાનું ધનુષ ઉપાડ્યું. એ બેઈને વિલીપણુ લક્ષમણને કહ્યું :^{૩૦-૩૨} 'હે લક્ષમણ ! રાવણનો પુત્ર ઇદ્રજિત કે જેણે ઇદ્રને પણ જીતેલો છે, તે સ્થમાં બેસીને હનુમાનનો વધ કરવા તૈયાર થયો છે.^{૩૩} માટે તમે શત્રુના જીવિતનો અંત આણે એવાં તીક્ષ્ણ અને કુશળ કારીગરે બનાવેલાં ભયંકર બાણો મૂકીને તેનો નાશ કરો.'

શત્રુઓને ભય ઉપભવનારા વિલીપણુનું વચન સાંભળી મહાત્મા લક્ષમણ પર્વત સરખા ઘોઠ દેહવાળા, ભયંકર પરાક્રમવાળા અને બેઠેલા ઇદ્રજિત પ્રતિ અત્યંત કોપાયમાન થયા.^{૩૪,૩૫}
ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યમણિવિજયે શ્રીરામાયણે પુસ્કનકમાં ૮૬ મો સ્કન્ધ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૭ મો

ઇદ્રજિત અને વિલીપણુ કાકાભગીજનો પરસ્પર તિરસ્કાર

પ્રમુખા તુ સોમિત્ર જાતહર્ષા વિમીષણા :

ધનુષ્યાણિ તમાદાય સ્વત્રાણા જગત્ત્વ સ્ત ॥ ૧ ॥

પછી હંપિત થયેલો વિલીપણુ ધનુષ્યધારી લક્ષમણને જ્યાં ઇદ્રજિત હતો ત્યાં તેડી ગયો.^૧ થોડેક દૂર જઈ નિકુંભિલાના ઉપવનમાં પ્રવેશ કરી વિલીપણુ લક્ષમણને ઇદ્રજિતનું હવનસ્થાન દેખાડવા માંડ્યું. તેણે શ્યામ વાદળની ઘટા સરખા ભયંકર વટવૃક્ષને દેખાડી લક્ષમણને કહ્યું :^{૨-૩} 'હે લક્ષમણ ! રાવણનો પુત્ર બળવાન ઇદ્રજિત આ વટવૃક્ષ નીચે જુતોના ખલિદાન આપીને પછી સંગ્રામમાં આવે છે.^૪ અને એ કારણથી જ સર્વ ભૂતપ્રાણીઓથી અદૃશ્ય રહી પોતાના તીક્ષ્ણ બાણોથી શત્રુઓને મારે છે.^૫ હે સૌમિત્ર ! તમે આ સામે દેખાતા વટવૃક્ષ નીચે જઈ ઇદ્રજિત તેમાં પ્રવેશ કરે તે પહેલાં તીક્ષ્ણ બાણ વડે તેને સ્થ, અથ તથા સારથિ સહિત મારી નાખો.^૬

વિલીપણુ વચન સાંભળી મહાતેજસ્વી લક્ષમણ એ વટવૃક્ષ નીચે જઈ જીલા રહ્યા અને

ધનુષ્યનો ટંકાર કરવા લાગ્યા.^૭ લક્ષમણના ધનુષ્યનો ટંકાર સાંભળીને બદ્ધથી ચોભતા અને અભિ સમાન અબહંગતા સ્થમાં બેઠેલો ઇદ્રજિત કવચ તથા તલવાર વગેરે આયુધો સહિત ત્યાં ધસી આવ્યો.^૮ ત્યારે મહાતેજસ્વી લક્ષમણે સંગ્રામમાં પરાજય નહિ પામેલા ઇદ્રજિતને કહ્યું : 'હે રાક્ષસ ! હું તારી પાસે યુદ્ધની માગણી કરું છું; માટે તું મને સારી રીતે યુદ્ધ આપ.'

લક્ષમણુ વચન સાંભળી પછી તેની પાસે જીલેલા વિલીપણુને બેતાં ઇદ્રજિતે કઠોર વાક્ય કહેવા માંડ્યાં :^{૯-૧૦} 'હે વિલીપણુ ! તું અમારા રાક્ષસકુળમાં જન્મીને મોટો થયો છે, તેમ જ તું મારા પિતાનો સગો ભાઈ અને મારો કાકો થાય છે; છતાં પોતાના ભત્રીભનો દ્રોહ કેમ કરે છે ?^{૧૧} હે ધર્મને હુનિત કરનાર દુષ્ટ ! તને પોતાની જાતનું અભિમાન નથી, જાતિ તેમ જ સંબંધીઓ ઉપર સ્નેહ નથી, કર્તવ્યકર્તવ્યનો વિચાર નથી તેમ જ પોતાના સહોદર ભાઈ ઉપર પણ સ્નેહભાવ નથી.^{૧૨} વળી તું સ્વજનોને ત્યજીને શત્રુનો દાસ થયો છે, એટલા માટે તું સત્પુરુષોથી નિંદવાલાયક તથા શોક કરવા યોગ્ય છે.^{૧૩} હે વિલીપણુ ! પોતાના સ્વજનોમાં નિવાસ કરવો એ ક્યાં અને નીચ શત્રુનો આશ્રય કરવો એ ક્યાં ? એ બંનેના લાલાલાભનો મોટો ફેરફાર તારી શિયલ યુદ્ધિથી સમજવામાં આવતો નથી, એથી જ તે શત્રુનો આશ્રય કયો છે. ભલે ને, પરજન ગુણવાન હોય અને સ્વજન ગુણહીન હોય, તો પણ ગુણવાન પરજન કરતાં ગુણહીન સ્વજન શ્રદ્ધ છે; કારણ કે પરજન તે પરજન જ છે.^{૧૪-૧૫} જે મનુષ્ય સ્વપક્ષને તજી પરપક્ષનું સેવન કરે છે, તે મનુષ્ય પોતાના પક્ષનો ક્ષય થયા પછી પરપક્ષના હાથે જ નાશ પામે છે. હે રાવણાનુજ ! તું મારો સ્વજન હોવા છતાં તે લક્ષમણને અહીં આણીને મારો પર જે નિર્દયતા બતાવી તે તને જ ચોભે ! અને તું જે પરાક્રમ દર્શાવવા તૈયાર થયો છે, તે પણ તને જ ઘટે !^{૧૬-૧૭}

પોતાના ભત્રીજાનાં કઠોર વચન સાંભળી

મિથ્યા થઈ પડેલા સ તાપનો ત્યાગ કરે તમને
શેઠ કરતા બેઈ આ સઘળું વાનરસેન્ય પણ પીડા
પામે છે તમે સ્વસ્થચિત્ત થઈ ધર્મ ધરી ઊભા
વાઓ અને સેના સહિત લક્ષ્મણને અમારી સાથે
મોકલો હે રાધવ ! ઇદ્રજિતનો યજ્ઞ સમાપ્ત ન
થાય તે પહેલા અમારે સન્ય સહિત ત્યા પહોંચી
જવું બેઈ એ હે નરશાહ ! આ મહાત્મા લક્ષ્મણ
પોતાના તીક્ષ્ણ બાણો મારીને ઇદ્રજિતને યજ્ઞ
માથી ઉઠાડશે, એટલે તે હણવા યોગ્ય થઈ
રહેશે સુદર પી ઠાવાળા અને તીક્ષ્ણ અણીવાળા
લક્ષ્મણના ભય કર બાણો બાળપક્ષીની પેઠે ઇદ્ર
જિતના ફેધિરનું પાન કરશે હે મહાબાહુ ! ઇદ્ર
જેમ પોતાના વજને પ્રેરે, તેમ તમે ઇદ્રજિતનો
વિનાશ કરવા માટે શુભ લક્ષણવાળા લક્ષ્મણને
અનારી સાથે મોકલો હે મનુજવર ! શત્રુના
વધ માટે હવે જરા પણ કાળક્ષેપ કરવો યોગ્ય
નથી માટે જેમ ઇદ્ર દત્યને હણવા માટે
વજને પ્રેરે, તેમ તમે ઇદ્રજિતને હણવા માટે
લક્ષ્મણને મોકલો બે રાક્ષસશ્રદ્ધ ઇદ્રજિતની
હવનક્રિયા પૂણ થશે, તો તે દેવો તમ જ
અમુરોથી પપુ ન બેઈ શકાય એવી રીતે અદશ્ય
થશે અને સુદામા તેનો પરાજય કરવા માટે આવો
ને પણ મોઠા પ્રાણસંશય થઈ પડશે ૧૧-૨૨

હાલ શ્રી રામીક મહાહુતિમણિત આદિક ચ શ્રી રામાયણ
યુગ ૧૩મા ૪૪મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૫મો

રામચંદ્ર અને વિભીષણ-ઇદ્રજિતના વધ
મંથાથી મગધત વક્ષમણુ યુદ્ધ ચક્રતુ

તસ્ય નહચન ધુત્તા રાષ્ટ્ર શામ્ભશિત ।
નોવધારયતે વ્યકં યદુક તેન રક્ષસા ॥૧॥

મહાત્મા રામચંદ્ર વિભીષણના વચન
સાલબળા ખસ, પરતુ ચોક વડે પીડાતા હોવાને
લીધ તે વચનને સારી રીતે સમજી શક્યા
નાં પછી શત્રુઓના નબરને જીતનારા રામ
ચંદ્ર ધર્મ રાખી વિભીષણને કહ્યું ૧૨ 'હે
રાક્ષસશ્રદ્ધ ! તે મને હમણાં જ કહ્યું, તે સઘળું
હું પુનઃ સાબળવા ઇચ્છુ છું, માટે તું મને

ફરીથી કહે "

ત્યારે વાક્યતુર વિભીષણે પુનઃ તેની તેજ
હકીકત કહેવા માંડી 'હે મહાબાહુ ! તમેએ
આપણા સન્ધેને જે પ્રકારે ગોઠવવા આજ્ઞા
કરી હતી, તે પ્રમાણે મેં સઘળું કર્યું છે.
આપણી સેનાની ટુકડીઓને યોગ્ય સ્થળે ગોઠવી
રાખી છે અને મોટા યુદ્ધપતિઓને પણ યથા
યોગ્ય સ્થળે ઊભા રાખ્યા છે ૩-૧ હે પ્રભુ !
હવે મારે તમને બીજી જે વિનંતિ કરવાની
છે, તે એ જ કે, તમે સ તાપ ધરો છો તેથી
અમને હુ ખ થાય છે ૭ માટે હે મહારજ !
મિથ્યા શોક-સ તાપને ત્યજી દો અને શત્રુ-
ઓના હર્ષની વૃદ્ધિ કરનારી ચિંતાનો પણ
ત્યાગ કરો હે શૂરવીર ! તમારે બે સીતાને
પ્રાપ્ત કરવા હોય અને શત્રુઓને હણવા હોય,
તો હર્ષક્ષેર ઉઘોગ કરો ૮-૧ વળી હે રઘુનંદન !
હું બીજા પણ તમારા હિતના વચન જહુ
છું તે પણ સાલળો તમારા ભાઈ મહાત્મા
લક્ષ્મણને મોટી સેના લઈ નિકુલિલાવીના
મંદિરમા, જ્યાં ઇદ્રજિત બેઠેલો છે, ત્યાં મોકલો
ત્યાં જઈ તે સર્પ સરખા તીક્ષ્ણ બાળથી
ઇદ્રજિતને હણશે શૂરવીર ઇદ્રજિતે તપથી
બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કરી 'બ્રહ્મશિર' નામનું અસ્ત્ર
અને ઇચ્છિત ગતિ કરનારા અશ્વો પ્રાપ્ત કર્યા
છે, છતાં અધિક બળવાન થવા માટે હાલમા
તે મોટી સેના સહિત નિકુલિલા આગળ હોમ
કરવા બેઠો છે બે તે એ કાર્યની પૂર્ણાહુતિ
કરીને બેઠેલો, તો આપણે સૌ મૂએના જ છીએ
એમ તમારે નિશ્ચય માનવું બ્રહ્મદેવે તેને વર
દાન આપતા કહેલું છે કે, 'ઇદ્રજિત, તું નિકુ-
લિલામા ગયા પહેલાં અને હવનકાર્ય કર્યા
પહેલાં યજ્ઞ ચંદ્રણ કરીને જે શત્રુની સામે યુદ્ધ
કરીશ, તે શત્રુ તારો વધ કરશે ૧૧-૧૨ સર્વ
લોકના ઇશ્વર બ્રહ્મદેવે તેને એણે કહેલું છે,
માટેજ તે હાલમા નિકુલિલાના મંદિરે યજ્ઞ
કરવા ગયો છે તેનું યજ્ઞકાર્ય અપૂરું રહે, તો
તેનો વધ અવશ્ય થાય જ વાય ૧૫ માટે હે

રામ ! ઈદ્રજિતનો વધ કરવા તમે લક્ષ્મણને મોકલો, દુષ્ટાત્મા ઈદ્રજિત મરશે એટલે રાવણ અને બીજા સર્વ રાક્ષસો તો મૃત્યાુ પહોંચે છે ૧૧

ત્યારે રામચંદ્રે કહ્યું ‘હે સત્ય પરાક્રમી ! હું એ દુષ્ટાત્મા ઈદ્રજિતની માયાને સારી રીતે જાણુ છું ૧૭ તે રાક્ષસ ધ્રુવાસનો પ્રયોગ કરી બાણે છે, બુદ્ધિમાન છે, મોટી માયાવાળો છે તેમ જ અત્યંત બળસ પૂરું છે અને સનામ વિશે સઘળા દેવોને તથા વરુણને પણ પાછા હકાવે તેવો છે હે મહાયશસ્ત્રી વલીપણ ! એ ઈદ્રજિત જ્યારે રથમાં મેચીને આકાશમાં ગતિ કરે છે, ત્યારે જેમ વાદળથી ઢકાયેલા સૂર્યની કાંતિ જોવામાં આવતી નથી, તેમ તેની ગતિ કોઈના પણ જાણવામાં આવતી નથી ૧૮,૧૯

વિલીપણના કહેવાથી દુષ્ટાત્મા ઈદ્રજિતનું માયાબળ જાણીને મહાત્મા રામચંદ્ર પવિત્ર ક્રીતિવાળા લક્ષ્મણને કહ્યું ૨૦ ‘હે લક્ષ્મણ ! આ સુગ્રીવની મોટી સેનાને હનુમાન વગેરે મુખ્ય કપિઓને તથા નક્ષત્રપતિ જાંબવાન અને તેની સેનાને લઈને તું નિકુલિલાના મંદિરે જા અને માયાવી ઈદ્રજિતનો બ્વસ કર ૨૧,૨૨ રાક્ષસી માયાનો જાણકાર આ વિલીપણ પણ તેના રાક્ષસમંત્રીઓ સહિત તારી સાથે આવશે ’ રામચંદ્રનું વચન સાંભળી ભયકર પરાક્રમ વાળા લક્ષ્મણે વિલીપણની સાથે માથે જવા માટે ઈચ્છી એક મોઢું ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું ૨૩,૨૪ કવચ, તલવાર અને જાણુના ભાથાથી સજ્જ થયેલા મહાત્મા લક્ષ્મણે પોતાના ડાબા હાથમાં એ ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું અને રામચંદ્રને પ્રણામ કરતા હર્ષપૂર્વક કહ્યું ૨૫ ‘હે રામ ! આજે મારા ધનુષ્યમાંથી છૂટેલા બાણો ઈદ્રજિતના શરીરને વધીને હું સંતોષ તળાવડીમાં પડે, તેમ લકામાં જઈ પડશે અરે, મારા તીક્ષ્ણ આંતો આજે જ રાવણના પુત્ર ઈદ્રજિતના દેહને ઇત્તલિત કરી નાખશે ૨૬,૨૭

એટલું કહીને મહાત્મા લક્ષ્મણ ઈદ્રજિતનો વધ કરવા જવા મારું તત્પર થયા રામચંદ્રને પ્રણામ કરી તથા તેમની પ્રદક્ષિણા કરી મહાત્મા લક્ષ્મણ ઈદ્રજિતે રક્ષણ કરેલા નિકુલિલાના મંદિર તરફ જવા નીકળ્યા ૨૮,૨૯ રામચંદ્રનો આશીર્વાદ ગ્રહણ કરીને મહાપ્રતાપી લક્ષ્મણ ઉતાવળે નિકુલિલાના મંદિર તરફ ચાલતા થયા એ વેળા હંબરો વાનગથી વીંટાયેલો કપિવર હનુમાન અને પોતાના ચાંચે મંત્રોઓ સહિત રાક્ષસમુદ્ધ વિલીપણ તેમની પાછળ ચાલવા લાગ્યા થોડું જ આનંદ માર્ગમાં જ મોટી વાનરસેનાથી વીંટાયેલા લક્ષ્મણને જાળ વાનરું સંન્ય મળ્યું ૩૦-૩૨ તેને સાથે લઈ વિલીપણ તથા હનુમાન વગેરે વાનરો સહિત લક્ષ્મણ કેટલીક માર્ગ જાપીને આગળ ગયા, ત્યારે વ્યૂહરચનામાં ગોઠવાયેલું રાક્ષસસંન્ય તેમના જોવામાં આવ્યું ૩૩

ધ્રુવદેવતા વરદાનને અનુસરી કપટયુદ્ધ કરનારા ઈદ્રજિતને છતવા માટે શત્રુદમન લક્ષ્મણ હાથમાં ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી ઊભા રહ્યા એ સમયે વિલીપણ અગદ અને હનુમાન પણ મહાપ્રતાપી લક્ષ્મણની પાસે જ ઊભા હતા પછી અનેક પ્રકારના ચળકતા શસ્ત્રોથી પ્રકાશતી, અસંખ્ય ધ્વજ તથા મોટા રથોથી ખીચાખીચ ભરેલી, અતુલિત વેગવાળી અને ગાદા બધકાર સરખી લય કર રાક્ષસસેનામાં લક્ષ્મણે પ્રવેશ કર્યો ૩૪,૩૫

હવે મીઠાત્મક મહાકુતમભૂત આદિભ્યઃ શ્રીરામાયના યુદ્ધમાં ૮૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૬ મો

ઈદ્રજિતના યજ્ઞમાં ભગવાન

અથ તસ્યામવસ્થાયા લક્ષ્મણ રાવણાનુજ ।
પરેપામહિત વાક્યમર્થસાધકમવતીત ॥ ૧ ॥
નિકુલિલાના મંદિર આગળ પહોંચ્યા પછી મહાત્મા વિલીપણ શત્રુઓનું અહિત કર નારું વચન બોલ્યો ‘હે લક્ષ્મણ ! આ મેધ સરખું શ્યામ જે રાક્ષસસંન્ય દેખાય છે, તેની

વિભીષણે કહ્યું : 'હે ઇંદ્રજિત ! તું મારા સ્વ-
ભાવને જાણતો હોવા છતાં અભણ્યાની પેઠે
શા માટે બડબડાટ કરે છે ?' હે નીચ
વૃત્તિવાળા ! જો મને પોતાનો કાકો માનતો
હોય, તો મારા પ્રત્યે આવાં કઠોર વચન
બોલે જ નહિ. હું ભેડે કૂર કર્મવાળી રાક્ષસ-
ચીનિમાં જન્મે છું, તોપણ રજસ અને તમસ
ગુણવાળા રાક્ષસોને હુલ્લ એવો સત્વગુણ કે
જે સતપુરુષોમાં જ હોય છે, તે મારામાં છે;
માટે મારો સ્વભાવ રાક્ષસકુળને મળતો નથી;^{૧૮}
તેમ જ મારી વૃત્તિ પણ દારણ્ય કર્મ કરવામાં
તથા અધર્મમાં જતી નથી. હે ઇંદ્રજિત ! તું જ
વિચાર કર કે પોતાનો ભાઈ કદાચ પોતાની
વિરુદ્ધ સ્વભાવનો હોય, તોપણ તેને તિરસ્કારપૂર્વકે
ઘરમાંથી કાઢી મુકાય ખરો કે ? કદાચ પોતાનો
ભાઈ ધર્મથી સ્ખલિત થયેલો અને પાપી
નિશ્ચયવાળો હોય તો જેમ હાથમાં પકડેલા
સપ્તને ત્યાગ કરવાથી સુખ થાય છે, તેમ તેનો
ત્યાગ કરવાથી સુખી થવાય છે; પરંતુ હું કાંઈ
તેવો ન હોતો કે જેથી તારા પિતા રાવણે મારો
ત્યાગ કર્યો.^{૨૦, ૨૧} હે ઇંદ્રજિત ! પરદ્રવ્ય અને
પરસ્તો હરણ કરનારા દુરાત્મા પુરુષનો સળગેલા
ઘરની પેઠે જ ત્યાગ જ કરવો એમ સતપુરુષો કહે
છે.^{૨૨} પરદ્રવ્ય તુ હરણ કરવું, પરસ્તોનો સંગ્રહ
કરવો અને પોતાના સુહૃદ્ય-આત્મજનો ઉપર
અવિશ્વાસ રાખવો, એ ત્રણે દોષ પુરુષનો
ક્ષય કરાવનાર જ છે. ઇંદ્રજિત ! મહાપિંચાનો
વધ કરવો, સર્વ દેવોની સાથે વેર બાંધવું.
નિરંતર અભિમાન અને કોપ ધારણ કરવો, લાંબું
વેર ચઢાવવું અને હિતોપદેશ કરનારથી વિરુદ્ધ
વર્તવું; એ સઘળા દોષો મનુષ્યનાં જીવિત
અને અર્થનો નાશ કરાવનારા છે, અને તે
દોષો મારા ભાઈ અને તારા પિતા રાવણમાં
છે. જેમ વાદળથી પર્વત ઢંકાઈ બચ છે,
તેમ ઉપરજીત દોષોથી રાવણના ગુણ ઢંકાઈ
ગયેલા છે;^{૨૩-૨૫} અને એ દોષોને લીધે જ મેં
મારા ભાઈ તથા તારા પિતા રાવણનો ત્યાગ

કર્યો છે. હવે તારે નિશ્ચય માનવું કે, તું, રાવણ
અને આખી લંકાનગરી એ ત્રણેમાંથી કોઈનું
પણ અસ્તિત્વ રહેનાર નથી.^{૨૬} હે રાક્ષસ !
બાળક હોવા છતાં તું બહુમાની અને ઘણો
જ અવિનયી બન્યો છે, માટે તારી ઇચ્છામાં
આવે તેટલું મને કહી લે. હે રાક્ષસાધમ !
તેં મને જે કઠોર વચન કહ્યાં છે, તેનું ફળ
તને આજે જ મળશે. હવે તું આ વટવૃક્ષ તળે
જઈ શકે એમ નથી.^{૨૭, ૨૮} હે હુદ્દ ! મહાત્મા
લક્ષ્મણની સામે યદ્યપે તું હવે જીવતો રહી
શકે એમ નથી, ચાલ, હવે તું નરશ્વર લક્ષ્મણ-
ની સાથે યુદ્ધ કર અને તેના હાથથી મરણ
પામી યગલોકમાં જઈ દેવોને પ્રસન્ન કર.^{૨૯}
હે ઇંદ્રજિત ! તું ઘણા સમયથી એકત્ર કરી
રાખેલું તારું બળ આજે દર્શાવ અને તારાં
સઘળાં આયુધોને તથા બાણોને પૂરાં કર.
લક્ષ્મણના બાણના સપાટામાં આવ્યા પછી
આજે તું અને તારું સૈન્ય લંકામાં પાછાં
જવાનાં નથી.^{૩૦}

કાવ શ્રી-પદ્મોત્તમ નાથસુનિપ્રાપ્તિત આદિકાવ્ય શ્રી-રામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૮૭ મો નવો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૮ મો

લક્ષ્મણ અને ઇંદ્રજિત : તુમુલ યુદ્ધ

વિષ્ણુવચનઃ શ્રુત્વા રાવણિઃ ક્રોધમૂર્ચ્છિતઃ ।

અશ્વીત્પત્યં વાક્યં ક્રોધેનાશ્વત્પપાત ચ ॥ ૧ ॥

વિભીષણનાં વચન સાંભળી કૌપાયમાન
થયેલો ઇંદ્રજિત કઠોર વાક્ય બોલતો એકાએક
આગળ ધસ્યો.^૧ તરવાર વગેરે ચક્રચકિત
આયુધોથી ભરેલા અને શ્યામ અશ્વો ભેટેલા
મોટા રથમાં બેઠેલો તથા ભયંકર પરાક્રમ-
વાળો ઇંદ્રજિત અત્યંત મોઢું, દંઢ અને વેગ-
વાળું ધનુષ્ય તથા તે પર સાંધેલાં તીક્ષ્ણ
બાણો ઉગ્રાગ્રીને વિભીષણની સાથે ભેલેલા
લક્ષ્મણની સમીપ આવી પહોંચ્યો. પછી તેણે
હનુમાનના સ્કંધ પર બેઠેલા હોવાથી ઉદયા-
ચળ પર રહેલા સૂર્ય સરખા ચોભતા લક્ષ્મણ-
ને, વિભીષણને તથા સર્વ મુખ્ય વાનરોને

કોધપૂવક કહ્યું 'તમે આજે મારું પરાક્રમ જુઓ. આજે મારા ધનુષ્યમાથી છૂટેલી અરે વરમાદની ધારા સરખી તીવ્ર બાણવૃષ્ટિને તમારે સહન કરવી પડશે, અને જેમ અગ્નિ કપાલના ઢગલાને બાળી નાખે, તેમ મારા બાણો તમારા ગાત્રોને બાળી લાસ્ય કરી નાખશે. આજે હું મારા તીક્ષ્ણ બાણ, શક્તિ, 111 શૂળ અને પારિધ વગેરે આયુધોથી તમને સૌને હણીને યમલોકમાં પહોંચાડીશ. 'સ નામમા ન્યારે મેધની પેઠે ગર્ભના કરતાં હું અપગતાથી બાણવૃષ્ટિ કરીશ ત્યારે મારી આબાગ લિંગો રહેવાને કોણ સમર્થ છે? હે લક્ષ્મણ! પૂવે રાત્રિયુદ્ધ વિષે મેં વજ્ર સરખા તીવ્ર બાણો વડે તમો બ્રહ્મ ભાઈઓને સુનોવાદિ વાનરો સંહિત મૂઠિત કરી પૃથ્વી પર મુવાડયા હતા, ૧૨-૧૦ એ શું તને સાભરતું નથી? અર, સર્પની પેઠે ડોધાયમાન વયેલા મારી સાથે તું લડવા આવ્યો છે, એથી મને લાગે છે કે, તું અવશ્ય યમલોકમાં જવા ઇચ્છે છે. ૧૧

ઇંદ્રજિતના ગર્ભનાયુક્ત વચન સાંભળી મહાત્મા લક્ષ્મણે યાદપૂર્વક કહ્યું ૧૨ 'હે ઇંદ્રજિત! તે શત્રુવધરૂપી કાર્ત્ત્વિય વાણી વડે તો પૂરું કહ્યું, પણ તેને કર્મથી કરી દેખાડવું એ તારાથી અને તેમ નથી જે મનુષ્ય ક્રિયા કરી કાર્યને અત આણે છે, તે જ બુદ્ધિમાન ગણાય છે ૧૩ હે દુરમાત! કોઈથી પણ ન થઈ શકે એવું કાર્ય માન જોનારાથી થઈ ગયું, એમ વરીને તું તારા આત્માને કૃતકૃત્ય માનતો હોય તો ભલે, પરંતુ તે કાર્ય કરવાને તો તું અસમર્થ છે ૧૪ પ્રથમ તે સ આમમા અતર્ધાન રતીને જે કાર્ય કહ્યું હતું, તે કાર્ય તે માન ચોરના સરખું જ હતું, એ કાઈ ચૂર-ચૂરપણુ ગણાવ નહિ ૧૫ હે રાક્ષસ! હાલમાં હું તારી સામે આવીને જ લિંગો છું તું હવે તારા પ્રથમના જેવું પરાક્રમ દર્શાવ, મિથ્યા બડવાઈ શા માટે કરે છે? ૧૬

લક્ષ્મણના વચન સાંભળી મહાબળવાન ઇંદ્રજિતે ધનુષ્ય ખેંચીને તીક્ષ્ણ બાણો વહેતા મૂક્યા અત્યંત વેગવાળા અને સર્પ મરખા જેરી બાણો લક્ષ્મણના કવચ પર અથડાઈને કૂંડાડા મારતા સર્પની પેઠે પૃથ્વી પર પડ્યા પોતાના બાણો નિર્મૂળ જાયેલા એઈ ઇંદ્રજિતે પુનઃ બીજા તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને મહાત્મા લક્ષ્મણને વીધી નાખ્યા ઇંદ્રજિતના બાણોથી અત્યંત વધાયેલા અને રુધિરથી છટાયેલા શ્રીમાન લક્ષ્મણ ધુમાડારહિત અગ્નિની પેઠે શોભવા લાગ્યા ૧૮-૨૦ પોતાના એ પરાક્રમથી ઇંદ્રજિત અત્યંત તુલાઈ ગયો અને મોટી ગળ્ગના કરી લક્ષ્મણની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો ૨૧ 'હે મૌમિનિ! આજે મારા ધનુષ્યમાથી છૂટેલા જીવને તું તીક્ષ્ણ બાણો તારા પ્રાણ લેશે, ૨૨ અને નિર્ભય થઈ પડેલા તારા શબને ગીધ, સિંચાગવા તથા બાજ વગેરે પક્ષીઓ ખાશે ૨૩ હે લક્ષ્મણ! દુષ્ટ બુદ્ધિ વાળો તારો ભાઈ રામ પોતાને અત્યંત વર્ત નારા અને ક્ષત્રિયોમાં કનિષ્ઠ એવા તને આજે મારા હાથે હણાયેલો જશે ૨૪ હે સૌમિનિ! આજે હું તારે કવચ તોડીને, ધનુષ્ય ભાંગીને તથા મન્તક છેદીને તને પૃથ્વી પર મુવાડીશ, જે એઈને રામ ધણુ રહન કરશે ૨૫

ઇંદ્રજિતના કઠોર વચન સાંભળી કોધ પામેલા અર્થજ્ઞ લક્ષ્મણે તેના પ્રત્યે સહેતુક વચન કહ્યું ૨૬ 'હે કુરુ કમ વાળા અને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા રાક્ષસ! હવે તું તારે વાણીબળ દેખાડવું મૂકી દે આમ વ્યર્થ બડબડાટ શા માટે કરે છે? પરાક્રમ કરી બતાવ ૨૭ હે રાક્ષસ! કાર્ય કયાં વિના નિર્વર્થક લવરી શા માટે કરે છે? મને તારા બોલવા ઉપર વિશ્વાસ આવે એવું કાંઈક તો પરાક્રમ કરી બતાવ. ૨૮ હે મનુષ્યનું બક્ષણ કરનારા નીચ રાક્ષસ! તું જો કે કઠોર વચન કહીને તારી જરા પણ નિંદા કર્યાં સિવાય તેમ જ મારી બાતની પ્રશંસા કર્યાં સિવાય હું આજે તારો વધ કેમ કરું છું! ૨૯ એવું કહી મહાત્મા લક્ષ્મણે ધનુષ્યની પ્રત્યથાને કહ્યું પર્થ ત ખેંચી

વેગવાળા પાંચ બાણો ઇદ્રજિતની છાતીમા માયા પૂજા આગળ બાંધેલા પીછાથી જેનો વેગ વૃદ્ધિ પામ્યો હતો, એવા જેરી સર્પ સરખા લક્ષ્મણના બાણો ઇદ્રજિતની છાતીમા બઈ ચોટ્યા એ વેળા તે બાણો સૂર્યકિરણ સરખા શોભતા હતા લક્ષ્મણના બાણોથી વીધાયેલા ઇદ્રજિતને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો અને તેણે સામાન્ય બાણો મારી લક્ષ્મણને ધાયલ કયાં ૨૮-૨૯ એ પ્રમાણે એકબીજાને છતવા ઇચ્છતા નરશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણ અને રાક્ષસર્ષભ ઇદ્રજિતનું મહાદારુણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું સમાન બળવાળા, સમાન પરાક્રમવાળા, ક્રોધથી ન જિતાય એવા અને અત્યંત તેજવાળા એ બંને વીરો આકાશમા બે ઝહોની પેઠે, કિંવા ઇદ્ર અને વૃનામુરની પેઠે અથવા તો બે સિંહોની પેઠે યુદ્ધ કરતા હતા પુરુષશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણ અને રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ઇદ્રજિત એ બંને રણ સામસામા અનેક બાણો મૂકી હથેલોર નડતા હતા

પછી છછેડાયેલા સર્પની પેઠે કૂકાડા નાખતા અને શત્રુઓને હાવનારા લક્ષ્મણે ધનુષ્ય પર તીક્ષ્ણ બાણો ચડાવી ઇદ્રજિત પર મૂકવા માંડ્યા ૩૦-૩૧ એ વેળા લક્ષ્મણના ધનુષ્યનો ટકાર સાલળીને જ ઇદ્રજિતનું મુખ કિતરી ગયું અને તે લક્ષ્મણ સામું ભેઈ રહ્યો ૩૨ રાવણુનું ઇદ્રજિતની મુખમુદ્રા જોઈયુંકા થયેલી ભેઈ વિભીષણે યુદ્ધમા ભેડાયેલા લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહ્યું ૩૩ ‘હે લક્ષ્મણ! હાલમા ઇદ્રજિત નિમ્તે / ઘઈ ગયો છે અને તેના સહધર્મમા બીજા પણ કેટલાક અપશુકનો ભેવામા આવે છે એ ઉપર થી જણાય છે કે, હવે તે ત્રોડા સમયમા / હજાયો, તમે સત્વર તેનો વધ કરવા તૈયાર રહો ૩૪

વિભીષણનું વચન સાલળી મહાત્મા લક્ષ્મણે સર્પ સરખા જેરી બાણો ઇદ્રજિતને માયા ઇદ્રના વજ્ર સરખા લક્ષ્મણના બાણોનો પ્રહાર થતા જ ઇદ્રજિત બે ધડી મુઠી નૃપિત સરખા ઘઈ રહ્યો અને તેની ઠાંદરો આકુળવ્યાકુળ થઈ

ગઈ સાવધ થયા પછી ક્રોધને લીધે જેના નેત્ર લાલચોળ થયા હતા એવો ઇદ્રજિત ઉતાવળે લક્ષ્મણ ઉપર ઘસી આવીને પુનઃ કઠોર વચન કહેવા લાગ્યો ‘હે લક્ષ્મણ! મેં તને તથા તારા ભાઈને શરપાશથી બાંધીને યુદ્ધમા મુવાડ્યા હતા, એ મારું પ્રથમનું પરાક્રમ તને સાલરતું નથી શું? છતાં તું આજે મારી સાથે આવીને પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવે છે ૧૪-૧૫ મેં તે દિવસના મહાયુદ્ધમા સઘળા વાનરો સહિત તમને બંને ભાઈઓ ને વજ્ર સરખા બાણો મારીને પૃથ્વી પર મુવાડ્યા હતા એ તને સાલરતું નહિ હોય? અથવા તો તું આજે મારા પર એકાએક ધમ્મી આવ્યો છે એથી મને લાગે છે કે, હવે યમલોકમા જવા ઇચ્છે છે ૧૬ હે લક્ષ્મણ! જો તે પ્રથમના યુદ્ધમા મારું પરાક્રમ ન જોયું હોય, તો આજે મારી સામે ભ્રોહ્મ રહે એટલે હું તને મારું પૂરેપૂરું પરાક્રમ દેખાડું. ૧૭,૧૮ એટલું કહી ઇદ્રજિતે તીક્ષ્ણ અણ્ણીવાળા સાત બાણો વડે લક્ષ્મણને તથા દસ બાણો વડે હનુમાનને વીધી નાખ્યા ૧૯ અને પછી ક્રોધને લીધે બમણા વેગમા આવીને એકસામટા સો બાણો મૂકીને વિભીષણને પણ વીધ્યો ૨૦ ત્યારે ઇદ્રજિતના એ પરાક્રમને કાઈ પણ નહિ લેખવતા શ્રીમાન લક્ષ્મણે ‘અરે, એમા તે શું મોટું પરાક્રમ કયું?’ એમહસંતા હસતા બોલીલય કર બાણો મૂકવા માંડ્યા જરા પણ લય નહિ ધરતા તેઓ બોલ્યા ૨૧,૨૨ ‘હે નિશાચર! યુદ્ધ ચડેલા શરવીર પુરુષો આમ તારી પેઠે મિથ્યા પ્રહાર કરતા નથી પુષ્પની માળા સરખા હલકા અને તેજરહિત તારા બાણો મને જરા પણ અસર કરતા નથી ૨૩ સત્તામમા જય ઇચ્છનારા ચર પુરુષો કાઈ આમ તારી પેઠે યુદ્ધ કરતા નથી તેઓ તો શત્રુહૃદયને ચીરી નાખે એવા પ્રહાર કરે છે’ એટલું કહી ધનુષીની લક્ષ્મણે ઇદ્રજિત ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરી મૂંઝી લક્ષ્મણ બાણો વાનવાથી ડ્રવિનનું કવચ છિન્નિ ૨૪ ઘઈ ૨૫

અને જેમ આકાશમાંથી તારાઓનો સમૂહ વીખરાઈ પડે, તેમ તે કવચ રથમાં વીખરાઈ પડ્યું. કવચ તૂટી પડવાથી ઇન્દ્રજિતનું આણું શરીર બાણ વડે વીંધાઈ ગયું અને તેમાંથી રુધિર વહેવા માંડ્યું; જેથી તે સમયે ઇન્દ્રજિત પ્રભાતકાળના સૂર્ય સરખો દેખાવા લાગ્યો. પછી અત્યંત ક્રોધ પામેલા રાવણપુત્ર ઇન્દ્રજિતે એક-સામટાં હાથે બાણો મૂકીને લક્ષ્મણને વીંધી નાખ્યો.^{૧૩-૧૪} એ બાણોના પ્રહારથી લક્ષ્મણનું દિવ્ય કવચ પણ છિન્નભિન્ન થઈ પડ્યું. આમ સામસામા સરખું પરાક્રમ દર્શાવીને બન્ને વીરો યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^{૧૫} બાણનો પ્રહાર થવાથી જેઓનાં સઘળાં અંગ વીંધાયેલા હતા એવા, બારંબાર શ્વાસ મૂકતા અને લોહીકુકાણું થયેલા ઇન્દ્રજિત તથા લક્ષ્મણ હાળા સમય સુધી યુદ્ધ કરતા રહ્યા.^{૧૬} યુદ્ધવિધામા કુશળ અને ભયંકર પરાક્રમવાળા એ બન્ને વીરો પોતપોતાનો જ્ય થવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. જેમનાં કવચ અને દેવજ છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં હતા, એવા એ બન્ને વીરો પરસ્પરનાં બાણોથી એવા તો ઘાયલ થયા કે જેમ પર્વતમાંથી ઝરણા અથવા, તેમ તેઓના ફેહમાંથી બળબળતું રુધિર વહેવા માંડ્યું. જેમ ગર્જના કરતા પ્રલયકાળના જે શ્યામ મેઘ ગુસળધારાએ જળ વરસાવે, તેમ ઇન્દ્રજિત અને લક્ષ્મણ ભયંકર ગર્જના કરીને એકબીજા પર તીવ્ર બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે એ બંને વીરોને યુદ્ધ કરતા ઘણો સમય પીટી ગયો; પરંતુ તેમાંથી એક પણ પાછો હઠ્યો નહિ, તેમ થકાથે પલ્લ નહિ.^{૧૮-૧૨}

પછી અસંવિધા બાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા એ બંને વીરો પોતપોતાની અચકુશળતા દર્શાવીને આકાશમાં અનેક પ્રકારનાં બાણોથી બળ ગૂંથવા લાગ્યા. જરા પણ પ્રમાદ કર્યો વિના ઉપરા-ઉપરી સારી રીતે બાણો ફેંકતા લક્ષ્મણ અને ઇન્દ્રજિત બન્ને તુમુલ સંગ્રામ કરવા લાગ્યા. બન્ને વીરોની ગર્જનાનો ભયંકર શબ્દ પૃથક્ પૃથક્ સંભળાતો હતો અને ચોટા વજ્રપાતથી જેમ

ભૂકંપ થાય, તેમ તેઓના નાકથી રણભ્રમ કંપાયમાન થતી હતી.^{૧૩-૧૪} યુદ્ધમાં મસ્ત થયેલા લક્ષ્મણ અને ઇન્દ્રજિતની ગર્જના અપાક માસના રથામ મેઘની ગર્જના સરખી સંભળાતી હતી. વિજય મેળવવાને અધીરા થઈ રહેલા એ બન્ને વીરોનાં શરીર સુવર્ણપૂર્ણવાળાં બાણોથી વીંધાયેલાં હોવાને લીધે તેમાંથી રુધિરની છાનો જોડતી હતી.^{૧૬, ૧૭} એ વેળા સુવર્ણપૂર્ણવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો એકબીજાનાં શરીર વીંધી રુધિરથી ખરડાઈ પૃથ્વીમાં પેસી જતાં હતાં. વળી કેટલાંક તીક્ષ્ણ બાણો એકબીજાની સાથે આકાશમાં ગૂંથાઈ જતાં હતાં, ત્યારે બીજાં હબરો બાણો તે બાણને કાપી નાખતાં હતાં. જેમ પ્રભવસિત થયેલા ગાઢ પત્થ અને આહવનીય અગ્નિની આગળ દહનું દગલો પડ્યો હોય, તેમ ક્રોધાગ્નિથી પ્રભવસિત થયેલા એ બંને વીરોની આગળ પરસ્પર મૂકેલાં બાણોનો દગલો વળ્યો. ઘાયલ અને રુધિરચરતાં બન્ને વીરોનાં શરીર ભણે વનને વિષે પત્ર વિનાનાં પરંતુ પ્રકુલિત પુષ્પવાળા શીમળા અને આખરાનાં વૃક્ષ જ હોય તેમ શોભતાં હતાં. પરસ્પર છતવાની ઇચ્છાવાળા ઇન્દ્રજિત તથા લક્ષ્મણ ચઢીચઢીને યુદ્ધ કરતા હતા અને એકબીજાને પ્રહાર કરતાં ચાકતા ન હતા.^{૧૭-૧૮} શરીરમાં ખૂંચી રહેલાં ઘણાં બાણોને લીધે મહાપરાક્રમી એ બંને વીરો ખીચોખીચ જોગેલા વૃક્ષવાળા જે પર્વતોની પેઠે શોભતા હતા અને તીક્ષ્ણ શરપ્રહાર થવાથી લોહીકુકાણું થયેલા તેમનાં ગાત્ર ધનધનતા અંગારા જેવા દેખાતાં હતાં.^{૧૭-૧૯} આમ એ બંને વીરોને યુદ્ધ કરતાં ઘણો કાળ વ્યતીત થઈ ગયો, પરંતુ એકે જણ યુદ્ધમાંથી પાછો હઠ્યો નહિ તેમ જ શ્રમિત પણ થયો નહિ.^{૧૯}

એ વેળા કદી પણ પરાજય નહિ પામનારા શ્રીમાન લક્ષ્મણને વિશ્વાંતિ આપવા અર્થે તેમ જ પ્રિય તથા હિત કરવા અર્થે મહારામા વિભીષણ સંગ્રામના ચોખ્ખે આવી જોગો રહ્યો.^{૨૦} ક્ષત શ્રાવણીક મહાકુશલથી અગ્નિભય શ્રીરામચંદ્રના યુદ્ધકાળ ૮૮ માં સ્વ થમાસ

લોકમાં પહોંચ્યાડયા પછી તેના રથના પશુ ચૂરે-ચૂરા કરીને પુનઃ તે વાનરો લક્ષ્મણની પાસે આવી બેસા રહ્યા. ૪૬-૫૧ પછી જેના અશ્વો તથા સારથિ હજારો પડ્યા હતા એવા ભાંગેલા રથમાંથી નીચે જતારીને રાવણનો પુત્ર ઇંદ્રજિત લક્ષ્મણની સામે આવી બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો, ત્યારે ઇંદ્ર સરખા તેજસ્વી મહાત્મા લક્ષ્મણે પણ અશ્વ તથા રથથી રહિત થવાને લીધે પગપાળા યુદ્ધ કરતા અને વીક્ષુ બાણો વરસાવતા ઇંદ્રજિતને અસંખ્ય બાણો મૂકીને વીંધી નાખ્યો. ૫૨, ૫૩

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિમણીય આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૮૬મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૯૦ મો

લક્ષ્મણનું અદ્ભુત પરાક્રમ-ઇંદ્રજિતનો વધ સ હતાશ્વો મહાતેજા ભૂમો તિષ્ઠન્નિસાચરઃ ।

इन्द्रजित्परमक्रुद्धः संप्रजड्वाल तेजसा ॥ ૧ ॥

અશ્વ તથા રથ નષ્ટ થવાથી અત્યંત ક્રોધાચ-માન થયેલો અને પૃથ્વી ઉપર બેસો રહી યુદ્ધ કરતો ઇંદ્રજિત પોતાના મનમાં ઘણો જ બળતો હતો. ૧ વિજય પ્રાપ્ત કરવાને અધીરા થયેલા અને પરસ્પર હજારોની ઇચ્છાથી બાણવૃષ્ટિ કરતા લક્ષ્મણ તથા ઇંદ્રજિત બંને વનમાં જે મહમસ્ત હસીએ જ લડતા હોય એમ યુદ્ધ કરતા હતા. ૨ યુદ્ધમાં આમતેમ ધૂમી એકબીજાને કચડી નાખતા રાક્ષસો અને વાનરો પોતપોતાના નાયકનું રક્ષણ હતા. ૩ પછી ઇંદ્રજિતે પોતાના સેનિકાને હુકમ ઉપબવતાં કહ્યું : ૪ 'હે રાક્ષસો ! આ વેળા દરે દિશાએ મોટા અધિકારથી છવાઈ ગઈ છે; તેથી પોતાનો કે પારકો ઝાળખી શકાતો નથી; ૫ માટે હું લંકામાં જઈ બીજા રથમાં બેસી સત્વર પાછો આવું ત્યાં સુધી વાનરોને રોકી રાખવા માટે તમે સૌ અત્યંત વેગથી યુદ્ધ કરો. ૬ રાક્ષસો ! હું લંકામાં બહુ એ વેળા આ વાનરો મારી પાછળ યુદ્ધ કરવા દોડે નહિ એવી રીતે ચાલાકીથી યુદ્ધ કરો. ૭ એમ કહી યતુઓને હજારોની ઇંદ્રજિત રથ લઈ આવવા લંકામાં ગયો. ૮ ત્યાં જઈ તેણે

પ્રાસ, તલવાર અને બાણ વગેરે અનેક શસ્ત્રાસ્ત્રોથી ભરેલા તથા સુવર્ણથી શોભતા સુંદર રથમાં અત્યંત વેગવાળા અશ્વો બેઠાવી હિતોપદેશ કરનારા તેમ જ અશ્વવિદા બાણુનારા સારથિને રથ હાંકવા બેસાડ્યા. પછી કાળથી પ્રેરાયેલો ઇંદ્રજિત સુશોભિત રથમાં બેસી, મુખ્ય મુખ્ય રાક્ષસોને આથે લઈ, લંકામાંથી બહાર નીકળી, વેગપૂર્વક અતિ ઉતાવળે વિભીષણ સહિત બેભેલા લક્ષ્મણની સામે આવી પહોંચ્યો. ઇંદ્રજિતને રથમાં બેઠેલા બેઈ વિભીષણ તથા લક્ષ્મણ સહિત સઘળા વાનરો તેની ચાલાકીથી વિસ્મિત થયા. એ વેળા ક્રોધે ભરાયેલો રાવણસુત ઇંદ્રજિત પોતાના ધનુષ્યને મંડળાકાર કરીને લઘુલાઘવથી અસંખ્ય બાણો મૂકી હજારો વાનરોનો સંહાર કરવા લાગ્યો. ઇંદ્રજિતનાં બાણોના પ્રહાર થવાથી અનેક વાનરો, જેમ સંકટ પ્રાપ્ત થવાથી પ્રભ રાજને શરણે બધ, તેમ લક્ષ્મણને શરણે દોડી ગયા. એ બેઈ ક્રોધાચમાન થયેલા લક્ષ્મણે સદા-ઈથી ઇંદ્રજિતનું મોહું ધનુષ્ય છેદી નાખ્યું. ૯-૧૭ એટલે ઇંદ્રજિતે બીજું ધનુષ્ય લઈ તેને સત્વર સંજ્ઞ કરવા માંડ્યું; પણ એટલામાં લક્ષ્મણે ત્રણ બાણો મૂકીને તે ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું. અને સર્પ સરખાં ઝેરી બીજાં પાંચ બાણોથી ઇંદ્રજિતનું હૃદય વીંધી નાખ્યું. લક્ષ્મણના ધનુષ્ય-માંથી છૂટેલાં એ પાંચે બાણો ઇંદ્રજિતના શરીર-ની આરપાર નીકળી રુધિરથી ખરડાઈ રાતા વર્ણના મોટા સર્પોની પેઠે પૃથ્વી પર પડ્યાં. લક્ષ્મણનાં બાણ વાગવાથી કપાયેલા ધનુષ્ય-વાળો તથા વીંધાયેલા હૃદયવાળો ઇંદ્રજિત રુધિરનું વમન કરવા લાગ્યો અને તેણે ૬૮ પણછવાણું એક મોહું ધનુષ્ય ચડણ કર્યું. ૧૮-૨૧ પછી ઇંદ્ર જેમ જળવૃષ્ટિ કરે, તેમ ઇંદ્રજિત અતિશય ચપળતાથી લક્ષ્મણ ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો; પરંતુ યતુદમન લક્ષ્મણે જરા પણ નહિ ગભરાતાં ઇંદ્રજિતની ભયંકર બાણ-વૃષ્ટિનું નિવારણ કરી પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવ્યું, એ અત્યંત આશ્ચર્યકારક યદ્ય પડ્યું. ૧૫

સંગ્રામમાં અતિ ક્રોધાયમાન થયેલા અને અતિ ત્વરાથી બાણ ફેંકનારા મહાત્મા લક્ષ્મણે પ્રત્યેક રાક્ષસને ત્રણ ત્રણ બાણો મારીને વીંધી નાખ્યા તેમ જ ઇદ્રજિતને પણ અસંખ્ય બાણોથી ઘાયલ કર્યો. ૨૨-૨૫ શત્રુઓને હણનારા અને અત્યંત બળવાળા લક્ષ્મણનાં બાણોથી વીંધાયેલા ઇદ્રજિત તેના ઉપર અખંડિત બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો; પરંતુ શત્રુઓના વીર ચેદાઓને હણનારા મહાત્મા લક્ષ્મણે તેનાં સઘળાં બાણો કાપી નાખીને તીક્ષ્ણ અણીવાળા ‘લહુ’ નામના બાણથી તેના સારથિનું મસ્તક પણ ઉડાવી દીધું. સારથિ મરણ પામવા છતાં ઇદ્રજિતના મુશિક્ષિત અંધો જરા પણ આકુળઆકુળ ન થતાં પ્રથમની પેઠે જ રથનું વહન કરવા લાગ્યા અને મંડળાકાર ગતિથી સંગ્રામભૂમિમાં દરવા લાગ્યા એ આશ્ચર્ય સરખું દેખાતું હતું. પછી દંડ પરાક્રમવાળા અને ક્રોધમાં આવેલા લક્ષ્મણે પુનઃ પણ તીક્ષ્ણ બાણ મૂકી ઇદ્રજિતને ત્રાસ ઉપભવતાં, તેના અંધોને વીંધી નાખ્યા. એ ભેઈ ક્રોધ પામેલા ઇદ્રજિતે ભયંકર પરાક્રમવાળા લક્ષ્મણને વીંધવા અર્થે દસ બાણો મૂક્યા; પરંતુ વજ્ર સરળાં તે ઝેરી બાણો લક્ષ્મણના મુવણું કવચમાં અથડાઈને ભાંગી ગયાં. ૨૧-૩૧

પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોને નિબંધ ગયા ભેઈ લક્ષ્મણનું કવચ અલેદ્ય હશે એમ માની રાવણ-સુત ઇદ્રજિતે ઝુંદર પૂખવાળાં ત્રણ બાણો તેમના લલાટમાં માર્યાં. એ વેળા સંગ્રામમાં પ્રથમ ક્રવા થોડા પરાક્રમવાળા લક્ષ્મણ લલાટમાં ચોટેલાં ત્રણ બાણોથી ભણે ત્રણ શિખરવાળો પર્વતજ હોય એવા શોભતા હતા. ઇદ્રજિતનાં બાણોથી પીડા થયા છતાં લક્ષ્મણે કણીં પર્યંત ધતુબ્ય જેવી પાંચ બાણો મૂકી મુશોભિત કુંડળવાળું ઇદ્રજિતનું મુખ વીંધી નાખ્યું. ૩૨-૩૫

અત્યંત બળવાળા અને મોટા ધતુબ્યવાળા લક્ષ્મણ તથા ઇદ્રજિત બંને વીરો એક બીજા ઉપર તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકતા હતા. ૩૬ વિજય

ઈચ્છતા બંને વીરો સામસામાં તીક્ષ્ણ બાણો વાગવાથી એવા તો વીંધાઈને લોહીલુહાણ થઈ ગયા કે તેઓ પ્રકુલિત ખાખરાના વૃક્ષ સરખા શોભવા લાગ્યા. ૩૭,૩૮

પછી અતિશય ક્રોધથી આકુળબ્યાકુળ થયેલા ઇદ્રજિતે વિભીષણની સામે ફરી બઈને તેના મુખમાં ત્રણ બાણ માર્યાં. ૩૯ અને સઘળા મુખ્ય વાનરોને પણ એક-એક બાણ મારીને પીડિત કર્યા. એ ભેઈ અત્યંત ક્રોધેલા મહાત્મા વિભીષણે ગદાના પ્રહારથી દુરાત્મા ઇદ્રજિતના અંધોને મારી નાખ્યા, ત્યારે ઇદ્રજિત સારથિ અને અંધ વિનાના રથમાંથી તરત જ ઊતરી પડ્યા અને તેણે પોતાના કાકા વિભીષણ ઉપર શક્તિ ફેંકી. ૪૦-૪૨ શક્તિને વિભીષણ ઉપર પડવી ભેઈ લક્ષ્મણે તીક્ષ્ણ બાણો વડે વચમાં જ તેને કાપી નાખી અને તેના દસ કટકા થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા. એ વેળા અતિશય ક્રોધેલા વિભીષણે પોતાનું મજબૂત ધતુબ્ય જેવીને પૃથ્વી પર ભેણેલા ઇદ્રજિતની છાતીમાં વજ્ર સરળાં બાણો માર્યાં. એ લક્ષ્યવેધી મુશોભિત બાણો ઇદ્રજિતના શરીરમાં આરપાર નીકળી રુધિરથી ખરડાઈને રાતા સપાની પેઠે શોભવા લાગ્યાં.

હવે ઇદ્રજિત પોતાના કાકા ઉપર ઘણે જ ક્રોધે ભરાયો અને તેણે સર્વ રાક્ષસોની સમક્ષ યમરાજાએ આપેલું એક તીક્ષ્ણ બાણ સાંધ્યું. ત્યારે ભયંકર પરાક્રમવાળા લક્ષ્મણે પણ તેનું નિવારણ કરવા ધતુબ્ય પર એક બીજું તીક્ષ્ણ બાણ થોડ્યું. એ બાણ અતુલિત પ્રભાવવાળા સાક્ષાત કુબેરે સ્વપ્ન વિષે લક્ષ્મણને આપ્યું હતું અને ઇદ્રાદિ દેવો તથા અમુરો પણ તેના તેજને સહન કરવા અશક્ત હતા. એ વેળા લક્ષ્મણ અને ઇદ્રજિત બન્ને વીરોએ પોતાના પરિધ સરખા હાથથી એકીવખતે ‘હાં’ પર્યંત એવેલાં શ્રેષ્ઠ ધતુબ્યો ક્રોધ પક્ષોની પેઠે અવાજ કરવા લાગ્યાં. બંને વીરોએ પોતા પોતાનું ધતુબ્ય જેવીને બ્યારે બાણો છોડ્યાં,

સર્ગ ૮૯ મો

લક્ષ્મણ અને ઇંદ્રજિતનું ઘેર યુદ્ધ : વિલીપણ

અને હનુમાન આદિયું પરાક્રમ

યુધ્ધમાનો તત્તા દૃષ્ટા પ્રસક્તો નરપાશ્વસો ।

પ્રમિત્રાવિવ માતંગો પરસ્પરજર્ણવિણો ॥ ૧ ॥

મહમત્ હસ્તીઓની પેઠે યુદ્ધમાં લીટેલા અને પરસ્પર છુતવા ઇચ્છતા લક્ષ્મણ તથા ઇંદ્રજિતનું ઘેર યુદ્ધ એવા માટે તેમ જ લક્ષ્મણને વિશ્રાંતિ આપવા માટે શૂરવીર વિલીપણ હાથમાં ધનુષ્ય ઝડકી કરીને સંગ્રામના મોખરે આવ્યો. તેણે સાવધાનીથી ધનુષ્યને ટંકાર કરી રાક્ષસો પર તીક્ષ્ણ બાણો મૂકવા માંડ્યાં. એ વેળા વળ જેમ મોટા પર્વતોને તોડી પાડે, તેમ અગ્નિ સરખાં ઝળહળતાં વિલોપણનાં બાણો રાક્ષસોને કાપો નાખવા લાગ્યાં. વિલોપણના ચાર અનુચર રાક્ષસો પણ ત્રિશુળ, તલવાર અને પટ્ટિશ વગેરે આયુધ વડે રાક્ષસોના નાશ કરવા લાગ્યા. પોતાના સેવક રાક્ષસોથી વીંટાયેલો વિલોપણ ઉન્મત્ત થયેલા કર્ણોથી* વીંટાયેલા હસ્તીની પેઠે શોભતો હતો. પછી કાલસ વિલીપણ રાક્ષસોના વધ થવાથી પ્રસન્ન થનારા વાનરોને ઉશ્કેરવા કહેવા લાગ્યો : ૧-૭ હે કપિવરો ! હવે રાક્ષસોના રાજા રાવણને સહાય કરનારો અને આધારરૂપ એકલો ઇંદ્રજિત જ રહ્યો છે અને તેની સેના પણ આ ઇંદ્રજિતની સાથે આવી છે તેટલી જ બાકી રહેલી છે; માટે શું બેઈ રહ્યા છો ? એકદમ તૂટી પડો.^૬ સંગ્રામમાં આ પાપી ઇંદ્રજિત મરાય એટલે રાવણ સિવાય બાકીના બધા રાક્ષસો મરાયેલા જ છે. હે વાનર-વરો ! શૂરવીર મહસ્ત, મહાબળવાન નિકુંભ, કુંભકર્ણ, કુંભ, પૂષ્પાસ,^{૯-૧૦} જંબુમાલી, મહા-માલી, તીક્ષ્ણ વેગવાળો અશ્વિનપ્રભ, સુસ્રમ, યજ્ઞકોપ, વજ્રદંડ,^{૧૧} સંહ્રાદી, વિકટ, અરિષ્ઠ, વપન, મંદ, પ્રવાસ, પ્રજંઘ, જંઘ,^{૧૨} અગ્નિ-

કેતુ, રશ્મિકેતુ, વિવરિજહવ, સૂર્યશત્રુ,^{૧૩} અકંપન, સુપાર્શ્વ, ચક્રમાલી, કંપન, દેવાંતક તથા નરાંતક ઇત્યાદિ અત્યંત બળવાન રાક્ષસોને હણીને તમે પોતાના ભુજબળથી સમુદ્ર તરફ જેવું મોટું કાર્ય કર્યું છે; તો હવે ગાયનું પગતું ઓળંગવા જેવા આ નાનકડા કાર્ય માટે વિલંબ શા માટે કરો છો ? સત્વર આટલા રાક્ષસસેન્યનો ઘાણ વાળી નાખો, એટલે બસ જયજયકાર છે ! બળના જર્વંથી બચેલા મોટા સર્વ રાક્ષસો હણીઈ ચૂક્યા છે. હવે જે કાંઈ છુતવાનું બાકી છે, તે માત્ર આ ઇંદ્રજિત અને તેની સાથેનું આ ગણ્યુર્ગાદયુ રાક્ષસસેન્ય જ છે. હું ઇંદ્રજિતનો કાકો છું એટલે મારે તેનો વધ કરવો અનુક્રાંત છે; તો પણ રામચંદ્રના કાર્ય અર્થે હું ક્યાનો ત્યાગ કરી તેને હણવા તૈયાર થયો છું; પરંતુ મારા નેત્રમાં રોડાંનાં અશ્રુ ભરાઈ આવવાથી હું પાછો પડું છું; માટે હે વાનરો ! મહાબાહુ લક્ષ્મણ તેને હણશે અને તમે સૌ આ રાક્ષસસેનાના સંહાર કરો.

અતિ યશસ્વી વિલીપણનાં ઉત્તેજક વચનો સાંભળી જેમ મેઘને બેઈ મયૂર હંપિત થાય, તેમ વાનરો અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયા અને પૂછડાં ઊંચાં કરી અનેકવિધ શબ્દ કરવા લાગ્યા.^{૧૪-૨૦} પોતાના યુધ્ધી વીંટાયેલો મહા-બળવાન બંબવાન મોટી શિલાઓ ફેંકીને રાક્ષસોનો કચ્છરધાણ વાળવા લાગ્યો અને તેના સૈનિકો નળ તથા કાંત વડે રાક્ષસને ઉચ્ચરવા લાગ્યા.^{૨૧} એ બેઈ અનેક જાતનાં આયુધોને ધારણ કરનારા મહાબળવાન રાક્ષસો પણ બચને ત્યજી રાક્ષસોને હણનારા બંબ-વાનનો તિસ્તકાર કરવા લાગ્યા અને બાણ, ફરસી, પટ્ટિશ, યદ્ધિકા તથા તોમરાદિ ચર્યાસોના પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૨૨, ૨૩} પૂર્વે જેમ દેવો અને અસુરોનું ભયંકર યુદ્ધ વ્યથા હતું, તેમ આ વેળા વાનરો અને રાક્ષસોનો ઘેર સંગ્રામ થવા લાગ્યો. એ સમયે ઉદાર મનવાળા મહાત્મા હનુમાને પણ લક્ષ્મણને પોતાના

સ્કંધ ઉપરથી નીચે ઉતારીને એક મોટું પર્વત શિખર ઉપાડીને હંબરો રાક્ષસોનો કચ્ચરણાણ વાળી નાખ્યો. ૨૪, ૨૫

હવે પોતાના કાકા વિલીપણની સાથે યુદ્ધ કરીને રાતુના વીર થોડાંઓને હણનારો બળવાન ઇંદ્રજિત પુનઃ લક્ષ્મણની સામે આવ્યો. એટલે એ બંને વીરોનુ ભયંકર યુદ્ધ પુનઃ શરૂ થયું. ૨૬, ૨૭ બાણ વરસાવતા મહાબળવાન એ બંને વીરો પરસ્પર પ્રહાર કરતા હતા અને વર્ષા ઋતુમાં મેઘ સૂર્ય-ચંદ્રને ઢાંકી નાખે છે, તેમ બાણબળથી એક-એકને ઢાંકી દેતા હતા. એ બંને વીરોનુ એવું તો હસ્તક્ષાય હતું કે તેઓ બાયામાંથી બાણ ક્યારે લે છે, તેને ધતુબ્ય ઉપર ક્યારે ચોંચે છે, ધતુબ્ય સંધાપસંધ્ય ક્યારે પકડે છે, પલુછ ક્યારે ખેંચે છે, આ અમુક પ્રકારનુ બાણ છે એ ક્યારે તપાસે છે, બાણ ક્યારે મૂકે છે, દંડ મુદિ ક્યારે બાંધે છે અને નિશાનને ક્યારે વીંધે છે તેમાંનું કશું પણ જોવામાં આવતું ન હતું. બંનેનાં ધતુબ્યોમાંથી છૂટેલાં બાણો વડે આણું અતરિક્ષ છવાઈ ગયું હતું, જેથી અધકાર થવાને લીધે કોઈ પણ પદાર્થ દેખાતો ન હતો. લક્ષ્મણની સામે ઇંદ્રજિત અને ઇંદ્રજિતની સામે લક્ષ્મણ - ત્યારે શરપ્રહાર કરતા હતા. ત્યારે 'મેમાંથી કોનો જય થશે અને કોનો પરાજય થશે' એ કોઈથી કળી શકાતું ન હતું. બંને વીરોએ વેગથી મૂકેલાં તીક્ષ્ણ બાણોથી આક્રાંથ છવાઈ ગયું અને સઘળી દિશાઓ પણ ઘેરાઈ ગઈ, જેથી અધકાર થતા સર્વ ધણું જ ભયંકર ભાસવા લાગ્યું. ૨૮-૩૫

સૂર્ય અસ્તાચળ પર ગયો અને ઘોર અધકારવાળી રાત્રિ પ્રવૃત્ત થઈ. એ વેળા રુધિરની હંબરો નદીઓ વહેવા લાગી; ૩૬ માંસબલ્લણ કરનારાં ગીધ વગેરે ભયંકર પ્રાણીઓ ફર ચીસો પાઠવા લાગ્યાં; વાયુ વાતો બંધ પડ્યો; અગ્નિ શાંત થયો; ૩૭ અગ્નિહોત્ર કરીને મહર્ષિઓ 'સ્વર્નુ કલ્યાણુ યાઓ' જોમ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા અને આરણ્ય સહિત આકાશમાં ફરનારા

ગંધર્વો ભયને લીધે પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. ૩૮

પછી સુમિત્રાનંદન લક્ષ્મણે સુવર્ણભૂષિત ચાર બાણો મૂકી ઇંદ્રજિતના રયામવણી ચાર અશ્વોને વીંધી નાખ્યા અને 'ભલ' નામનું બીજું એક બાણ કે જે પીળા વર્ણવાળું, અત્યંત તીક્ષ્ણ, દેહીખમાન કાંતિવાળું અને ઇંદ્રના વજ્ર સરખું ઉગ્ર હતું, તેને ધતુબ્ય પર ચોંચ, કર્ણ પર્યંત ખેંચી એવી કુશળતાથી ચલાવ્યું કે તેનો પ્રહાર થતાં જ આમતેમ રથ ફેરવતાં ઇંદ્રજિતના સારથિનું મસ્તક ધડથી છુટું થઈ પડ્યું. પોતાના સારથિને હણ્યોયેલો જોઈ મ'હોદરીનો પુત્ર ઇંદ્રજિત જરા પણ નહિ ગભરાતાં સારથિની જગ્યાએ પોતે જ બેસી ગયો અને હાથમાં ધતુબ્ય મહંલુ કરી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ઇંદ્રજિતને સારથિની જગ્યાએ બેઠેલો જોઈ સૌ કોઈ આશ્ચર્યચકિત થયા. ૩૯-૪૩

ઇંદ્રજિત ત્યારે અશ્વોને ફેરવવામાં શકાતો હતો, ત્યારે મહાત્મા લક્ષ્મણ તેને તીક્ષ્ણ બાણો વડે વીંધતા હતા અને તે ત્યારે અશ્વોની લગામ મૂકીને ધતુબ્ય લેતો હતો, ત્યારે લક્ષ્મણ તેના અશ્વોને બાણો મારતા હતા. ૪૪ લક્ષ્મણનાં બાણોથી અશ્વો ઘણા જ વીંધાઈ ગયા; છતાં જરા પણ નહિ ગભરાતાં મહાસમર્થ ઇંદ્રજિત યુદ્ધ કરતો હતો અને અતિશય વેગવાળા લક્ષ્મણ પણ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેને પીડિત કરતા હતા; ૪૫ પરંતુ સારથિને હણ્યોયેલો જોઈને ઇંદ્રજિતનો યુદ્ધોત્સાહ ભાંગી પડ્યો અને તેની મુખમુદ્રા ખેંદ્યુદ્રા થઈ ગઈ. ત્યારે અત્યંત હૂંપિત થયેલા વાનરો લ પુની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. પછી ઇંદ્રજિતના પરાક્રમને નહિ સાંખી શકનારા પ્રમાથી, રણસ, શરણ અને ગંધર્માદન વગેરે મહાપરાક્રમી વાનરો એકદમ તેના અશ્વો ઉપર ફૂલી પડ્યા. પર્વત સરખો મીઠ કાચાવાળા અને ભયંકર પરાક્રમવાળા વાનરોના પડવાથી ઇંદ્રજિતના ચારે અશ્વોના મુખમાંથી રુધિર નીકળી આવ્યું અને તેઓ પ્રાણુસંહિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા. એ પ્રમાણે ઇંદ્રજિતના અશ્વોને યમ-

ત્યારે તે અતિશય તેજથી ઝળહળી ઊઠ્યા ૪૩-૪૦
ધનુષ્યમાથી છૂટીને આકાશને પ્રકાશિત કરતા
ભય કર ઉપવાળા એ બન્ન બાણો સામસામા
આવી પરસ્પર અથડાયા એ વેળા તેમાથી
તણુઆ અને ધુમાડા સહિત અગ્નિ પ્રકટ
થયો ૪૧-૪૨ એ બન્ન બાણો મોટા બે નહોની
પેઠે એકબીજા માથે અથડાઈને રણભૂમિ પર
પડ્યા અને તેના મે કડો કટકા થઈ ગયા ૪૩
પોતના બાગો નિષ્ક્રમ થયા બેઈ ઇદ્રજિત
અને લક્ષ્મણ કાઈ લગ્નબાળુ અને કોધ
યુક્ત થયા ૪૪

પછી અત્યંત ક્રોધ પામેલા લક્ષ્મણે વરુ
ણાસ્ત્ર સાધીને ઇદ્રજિત ઉપર મૂક્યું, ત્યારે
ઇદ્રજિતે શૈદ્રાસ્ત્ર મૂકીને તે વરુણાસ્ત્રને છેદી
નાખ્યું અને પછી બંને લોકનો પ્રલય કરવા
તયાર થયો હોય એમ ધણો જ કોપ કરીને
તેણે આગનેાસ્ત્ર ચડાવ્યું, ત્યારે શરવીર લક્ષ્મણે
સૂર્યાસ્ત્ર વડે તેનું નિવારણ કર્યું એ બેઈ અતિ
શન ક્રોધે ભરાયેલા ઇદ્રજિતે શત્રુઓનું વિદા
રણ કરનાર અસુરાસ્ત્ર ચડાવ્યું એ દિવ્ય
અસ્ત્રમાથી દેહીપ્યમાન કાતિવાળા ફૂટ, મુદ્ગર,
નિશાળ, ભુશુંડી, ગદા, ઝરા અને ફરશી વગેરે
આયુધો ઊછળવા લાગ્યા સર્વ ભૂત-આપી
ઓથી નિવારણ ન થઈ ગઈ એવા અને સઘળા
શસ્ત્રોનું વિદારણ કરે એવા અસંખ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રોને
અસુરાસ્ત્રમાથી ઊગળતા બેઈ મહાત્મા લક્ષ્મણે
માહિંદરાસ્ત્ર વડે તેનું નિવારણ કર્યું ૪૫-૪૦

એ પ્રમાણે લક્ષ્મણ અને ઇદ્રજિતનું તુલુ
યુદ્ધ થતું હતું તે મમયે આકાશચારી સઘળા
ભૂતપ્રાણીઓ લક્ષ્મણને વિજય ઇચ્છવા લાગ્યા
'મારો, કાપો'ના ભય કર નહ કરતા વાનરો
અને રાક્ષસો મામસામા યુદ્ધ કરતા હતા,
એ બેઈ આકાશને ઘેરી ઊભેલા ભૂતનાણીઓ
વિખિન્ન થવા લાગ્યા ઇદ્ર સહિત સઘળા
સપિઓ, પિતૃઓ દેવો, ધર્મો, સર્પો અને
પક્ષીઓ નામમા યુદ્ધ કરતા લક્ષ્મણની રક્ષા
કરવા લાગ્યા

પછી રામચંદ્રના લઘુ બ્રાતા મહાત્મા લક્ષ્મણે
અગ્નિ સરણુ તીવ્ર અને ઇદ્રજિતને યમલોક-
મા પહોચાડે એવું એક બાણ ધનુષ્ય પર
ચડાવ્યું ૪૧-૪૪ સુદર પીછાવાળું, ઘાટીલું,
તીક્ષ્ણ અણીવાળું અને સુવર્ણથી શોભતું એ
બાણ શત્રુઓના શરીરનું વિદારણ કરે એવું,
કરાથી પાછું વળે નહિ એવું, કોઈથી સહન
થાય નહિ એવું, રાક્ષસોને ભય ઉપજાવનારું,
ઝેરી નાગ સરણુ અને દેવોએ પણ પૂજેલું
હતું પૂર્વે દેવાસુરસામમા મહાપરાક્રમી
દેવરાજ ઇદ્ર એ જ બાણથી અસુરોને હરાવ્યા
હતા ૪૫-૪૭ યુદ્ધમા કહી વ્યર્થ નહિ ગયેલું
એ અંદ્રાસ્ત્ર બાણ પોતાના મોટા ધનુષ્ય પર
ચડાવીને તથા પ્રત્યયાને ઈર્ષ્ય પર્થત ખેંચી
ને મહાત્મા લક્ષ્મણે પોતાના હિતના વચન
ઉચ્ચાર્યો 'હે અંદ્રાસ્ત્ર' બે દશરથનંદન
રામચંદ્ર ધર્માત્મા, સત્યસંધ અને આખી
પૃથ્વીમા અતુલિત પરાક્રમવાળા હોય, તો તું
આજે ઇદ્રજિતનો વધ કરજે' એમ કહી
શુદ્ધમન લક્ષ્મણે સીધી ગતિવાળું અંદ્રાસ્ત્ર
કર્ણ પર્થત ખેંચીને ઇદ્રજિત ઉપર મૂક્યું
સડસડાટ કરતું એ બાણ ઇદ્રજિતના કંઠમા
જઈ ચોટ્યું અને તેણે દેહીપ્યમાન કુડળ તથા
મુકુટથી શોભતા ઇદ્રજિતના મસ્તકને ધડથી
ભુદ્ધ કરી પૃથ્વી પર પાડી નાખ્યું એ વેળા
રુધિરથી ખરડાઈ પૃથ્વી પર પડેલું ઇદ્રજિતનું
મોટું મસ્તક સુવર્ણના ગોળા જેવું દખાતું
હતું ૪૮-૭૨

જેનું ધનુષ્ય અત્યંત થઈ તૂટી પડ્યું
હતું તેવો અને સુદર મુગટવાળો ઇદ્રજિત
બ્યારે હણીને પૃથ્વી પર પડ્યો, ત્યારે
વૃતાસુરનો વધ થવાથી જેમ દેવો હપિત થયા
હતા, તેમ વિભીષણ સહિત સર્વ વાનરો
હર્ષયુક્ત થયા અને ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા
એ વેળા અતરિક્ષમા ઊભેલા દેવો, સપિઓ,
ગધર્વો અને અપ્સરાઓ જયજયકાર કરવા
લાગ્યા ઇદ્રજિતને રણમા પડેનો બેઈ વિલય-

થી શોભતા વાનરોના હાથનો માર ખાતી રાક્ષસોની મોટી સેના દશે દિશાઓમા નાસવા લાગી વાનરોએ જ્યારે તેમની પૂઠ પકડી, ત્યારે ભયભીત થયેલા રાક્ષસો પશ્ચિમ, કુશી તથા તલવાર વગેરે પોતાપોતાના શસ્ત્રાસ્ત્રોને ફેંકી દઈ જેને જેમ ફાંચ્યું તેમ લકા તરફ દોડી ગયા ૭૩-૭૮ વાનરોના મારથી ઘસીને કેટલાક રાક્ષસો લકામા પેસી ગયા, કેટલાક સમુદ્રમા બઈ પડ્યા અને કેટલાક પર્વતોમા ભરાઈ પેકા ૭૯ રજુભૂમિમા ઇર્ષાજનને હુણાઈ પડેલા બેઈને અત્યાર પહેલા જે હબરો રાક્ષસો ભેવામા આવતા હતા, તે પેઠી હવે એક પણ દિશાએ પડતો નહોતો જેમ સૂર્યાસ્ત થયા પછી તેના કિરણો દેખાતા નથી, તેમ ઇર્ષાજનનું મરણ થયા પછી રાક્ષસો રજુમા દેખાતા ન હતા. ૮૦, ૮૧ નિજીવ થઈ પડેલા ઇર્ષાજન બાંહે કિરણ વિનાનો સૂર્ય હોય અથવા શાત થયેલી જ્વાળાવાળો અગ્નિ હોય તેવો દેખાતો હતો

દુશાત્રમા રાવણનો પુત્ર ઇર્ષાજન જ્યારે મરણ પામ્યો, ત્યારે જેની સઘળી પીડા શાત થઈ હતી તેણે આશુ જગત શત્રુરહિત થવાથી આનંદ પામ્યું સર્વ મહર્ષિઓ સહિત દેવરાજ ઇન્દ્ર હર્ષિત થયો, ૮૨-૮૪ આકાશમા દેવતાઓ ના હુંદુલિ વાગવા લાગ્યા મધ્યે જાન કરવા લાગ્યા અને નૃત્ય કરતી અપ્સરાઓ પુષ્પવૃદ્ધિ કરવા લાગી કૂર કર્મવાળો અને સર્વ લોકને ભય ઉપવતવનારો ઇર્ષાજન મરણને ધરણ થયો ત્યારે હોડતી રજુ શાત થઈ ગઈ, જળ અને આકાશ નિર્મળ થયા તેમ જ હર્ષ પામેલા દેવ, મધ્ય અને દાનવો એકઠા મળી બોલવા લાગ્યા 'હે બ્રાહ્મણો! હવે તમારો સઘળું કંઈ નિવૃત્ત થયું, હવે તમે નિશ્ચિત થઈ સુખે વિચરો'

અત્રિતમ બ્રહ્માવાળો રાક્ષસએક ઇર્ષાજનને હુણાયેલા બેઈ સઘળા યુધ્ધપતિ વાનરો હર્ષિત થયા વિજય થવાથી આનંદમા આવેલા વિભીષણ, હનુમાન તેમ જ બળવાન વગેરે પણ લક્ષ્મણની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. પોતાને હર્ષને

સમય પ્રાપ્ત થવાથી બધા વાનરો કૂદતા, ગળંગા અને કિકિચારીઓ કરતા મહાત્મા લક્ષ્મણને વીટાઈ વળ્યા, અને પોતાના પૂછડા પછાડી રામ-લક્ષ્મણનો જયજયકાર બોલવા લાગ્યા વળી એ વાનરો હર્ષભેર પરસ્પર ભેટીને રજુ વીરોનું ચરોગાન કરવા લાગ્યા મહાત્મા લક્ષ્મણ ના અદ્ભુત પરાક્રમ-ગળથી ઇર્ષાજન શત્રુ ઇર્ષાજનને હુણાયેલા બેઈને લક્ષ્મણના ઇર્ષામિત્રો તથા ઇર્ષાદિ દેવોના હર્ષને પાર રહ્યો નહિ ૮૫-૮૬

ઈવ મીરાટમીક મકામુનિપ્રાપ્ત આદિભવ્ય ઓરામાબાજાના યુદ્ધકાંડમા ૯૦ મેં સગા સમાપ્ત

* આદિકવિ શ્રીનાટર્મીકિવિરચિત આ રામાયણુ સિવાય બીજા સંસ્કૃત તથા માકૃત રામાયણુમા કેટલાક રસમય અને બોધદાયક પ્રસંગો વાળુંવલા ભેવામા આવે છે, પરંતુ તેમા કવિઓની કલ્પનાનું જ પ્રાધાન્ય હોઈ અતિલાસિક નરવ દિશાએ પડતું નથી તે પ્રસંગો ક્ષેપક અથવા પાછળથી ક્ષેપાયેલા જેવા હોવા છતાં મળી આવતી સંસ્કૃત મતોમા પણ હોવાથી ઉપયુક્ત ઘટનાને લગતાં તેમાંના યેનણું નસતો ગાહી આપ્યા છે

—ભા. ૭૦

પ્રસંગ ૧ શ્લોક : ઇર્ષાજનનો વધ કરવા માટે જ્યારે રામચંદ્ર તૈયાર થયા ત્યારે વિભીષણે તેમને તેમ કરતા અટકાવી કહ્યું 'હે મહારાજ! જોણે બાર વર્ષ સુધી નિન્દા તથા આહારને ત્યજ્યા હોય, તેના હાથે જ ઇર્ષાજન મરી શકશે એવું તેને વરદાન મળેલું છે માટે તમે લક્ષ્મણને જ યુદ્ધ કરવા મોકલો, કારણ કે તેમણે બાર વર્ષ થયા આહાર અને નિન્દાનો ત્યાગ કર્યો છે' એ સાંભળી આશ્ચર્ય પામેલા રામચંદ્ર લક્ષ્મણને તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે લક્ષ્મણે જણાવ્યું 'પલ્લવીમાં એક રાત્રિએ મને એવું સ્વપ્ન આવ્યું હતું કે જાણે મારો હાથ સીતાને અડાયો છે એ મહાપાતક થયું માનીને તેનું પ્રાચલિત કરવા મેં તે દિવસથી આહાર-નિન્દાનો પરિત્યાગ કર્યો છે' સીતા અને રામચંદ્ર પ્રત્યે લક્ષ્મણનો અતીવ ભક્તિભાવ દર્શાવનારા આ પ્રસંગથી મનુષ્યે પોતાના ભાઈ-ભાણ્ડ પ્રત્યે કેવા સદ્ભાવ રાખવો તે સીખવાનું

પ્રસંગ ૨ શ્લોક : જ્યારે લક્ષ્મણે ઇર્ષાજનને માર્યો, ત્યારે તેના એક હાથ તેની સ્ત્રી મહાસતી સુતેચનાના ચહિરના ચોકમાં બઈ પડ્યો પોતાના પતિનો હાથ ઓળખતાં જ સુતેચનાને સત ચરણ અને તેણે એ

સર્ગ ૯૧ મો

રામચંદ્રને આનંદ-લક્ષમણની પ્રસાસા

ચંધરાક્લ્લગાત્રસુ લક્ષ્મણઃ શુભલક્ષ્ણઃ ।

ધમૂય દ્રષ્ટ્વંતં હૃત્વા શત્રુજેતાસ્માદૃથે ॥ ૧ ॥

શત્રુઓને છતનારા ધંદજિતને હણીને
લોહીકુડાણ થયેલા મહારામા લક્ષ્મણ અત્યંત
હૃષિત થયા. પછી જાળવાન અને હનુમાન
વગેરે વાનરોને સાથે લઈને તથા વિશીપણ
અને હનુમાનના હાથનું અવલંબન કરીને
મહાતેજસ્વી લક્ષ્મણ જ્યાં રામચંદ્ર તથા સુગ્રીવ

હાથની પાસે કાગળ તથા કલમ મૂકીને 'આપનુ મરણ
શાથી થયું તથા આપનુ મસ્તક વગેરે ક્યાં છે તે
લખી જણાવો' એમ પ્રાર્થના કરી. સતીના પ્રભાવથી
મૃત હસ્તે 'મને લક્ષ્મણે માર્યો છે અને મારું મસ્તક
રામની પાસે છે' એવું લખી જણાવ્યું. એટલે પોતાને
સતી થવું હતું, માટે સુલોચનાએ પોતાના સસરા
રાવણને રણુમાથી ધંદજિતનું ધડ તથા મસ્તક મંગાવી
આપવા કહ્યું; ત્યારે રાવણે રામ-લક્ષ્મણને મારીને
ધંદજિતનું મસ્તક લઈ આવવા રાક્ષસોને આજ્ઞા કરી;
પરંતુ તેમ બનવું અસંભવિત માનીને મદાદરીના
કહેનાથી સુલોચના પોતે જ રણુભૂમિ પર આવી અને
રામચંદ્ર પાસે પોતાના પતિનું મસ્તક માગ્યું ત્યારે
રામચંદ્રે પૂછ્યું: 'તે શાથી બળ્યું કે તારા પતિનું
મસ્તક આડી છે?' ત્યારે સુલોચનાએ ધંદજિતના
હાથે કંઠેથી અદ્ભુત કાર્ય કહી સંભળાવ્યું, પણ એ
વાત શર વાનરોને વિશ્વાસ આપ્યો નહિ અને કોઈ
એક વાનરે કહ્યું: 'એ ધંદજિતનું મસ્તક એક વાર
હાસ્ય કરે, તો 'તેના હાથે લખ્યું' એ વાત અમે
અત્ય માનીએ' ત્યારે જ સુલોચનાએ પોતાના પતિના
મસ્તકને પ્રાર્થના કરીને તેને હસવા માટે કહ્યું, પણ
મસ્તક હસ્યું નહિ અતે તે યોદ્ધા 'હે સ્વામીનાથ!
એ તમારું મરણ થવાની અને ખજર પડી હોત, તો
હું પાતાળમાંથી મારા પિતા શેષનાગને સહાયે તેડાવત.'
એ વાક્ય સાંભળતાં જ ધંદજિતનું મસ્તક ખડખડાટ
હસી પડ્યું; એટલે રામચંદ્રે તરત જ તે મસ્તક
સુલોચનાને સ્વાપીન કરાવ્યું અને તે પોતાના પતિના
દેહને સાથે લઈ સતી થઈ. સુલોચનાએ ઘણી ઘણી
પ્રાર્થના કરવા છતાં પણ ધંદજિતનું મસ્તક હસ્યું નહિ
છેવટે એક જ વાક્ય સાંભળતાં તે ખડખડાટ હસી
પડ્યું તેનું કારણ વાનરોએ રામચંદ્રને પૂછ્યું, ત્યારે

હતા ત્યાં જવા લાગ્યા. રામચંદ્રની પાસે
આવી તેમને પ્રણામ કરી ઉપેંદ્ર જેમ ધંદ્રની પાસે
જિલા રહે, તેમ લક્ષ્મણ પોતાના વડીલ બંધુની
પાસે જિલા રહ્યા. એ વેળા બંધુ પોતાની
ગતિથી જ રામચંદ્રને શુભ સમાચાર જણાવતો
હોય એમ મહારામા વિશીપણ હર્ષભેર કહેવા
લાગ્યો: 'હે મહારાજ! શ્રીમાન લક્ષ્મણ આજે
ધંદ્રજિતનું મસ્તક છેદી નાખ્યું છે, ૧૫૬

તેમણે જણાવ્યું: 'હે વાનરો! સુલોચના શેષનાગની
પુત્રી છે અને આ લક્ષ્મણે શેષનાગને અવતાર છે
એવું ધંદ્રજિતના બાલુવામાં જ હતું અને તેથી જ
'મારા પિતાને તમારું રક્ષણ કરવા તેડાવત' એવું
સુલોચનાનું વચન સાંભળી ધંદ્રજિતનું મસ્તક હસ્યું કે,
'તારા પિતાએ જ મને માર્યો છે, તો પછી તેના હાથે
તું મારું રક્ષણ શી રીતે કરાવત?'

આ ઘટના મતી જોને પ્રભાવ દર્શાવે છે અને
પતિભક્તિના સાચા પાઠ યાજવે છે.

પ્રસંગ ૩ બે: ધંદ્રજિતનો વધ થયા પછી રાવણ
ઘણે ચિંતાતુર થયો અને તેણે 'અહિરાવણ મહિ-
રાવણ' નામના એ લાઈ જોને તેડાવી કોઈ વાનર
ઉપાયથી રામ-લક્ષ્મણનો વધ કરવા આજ્ઞા કરી ત્યારે
અહિ-મહિરાવણે રામના રામ-લક્ષ્મણનું ઉરણ કરી
તેઓને પોતાના નગરમાં લઈ જઈ લદ્દકાળીને પાગ
આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ વાત વિશીપણની જાણમાં
આવતા તેણે સુગ્રીવાદિ કપિઓને રાત્રિમાં નાવધાન
રહેવા સૂચવ્યું. રાત્રિમાં રામ-લક્ષ્મણનું નશ્વલ કરવા
અર્થે તેમની આસપાસ વાનરોએ એક બીજા પર
બેસીને ગગનમંડળ મુવી પહોંચે તેવા ઢાંચો કોટ
બનાવ્યો. અહિ-મહિરાવણ ઘણા જ માયાવી અને
આકાંક્ષ તથા પાતાળમાં પહોંચી ગતિ કરવા નમસ્ક હતા.
તેઓ રાત્રિ નમ્મે રામચંદ્રની છાવણીમાં આવી વાનરો-
ને નિદ્રાનું વારણ નાખી આકાંક્ષામર્ગ નીચે જિતથી
અને રામ-લક્ષ્મણને ખમ્મ વારણ નાખી પોતાની મહિ-
લાવતી નગરીમાં જીવકાં નયા ત્યાં તેઓએ રામ-
લક્ષ્મણને પોતાના રમણીય મહેલમાં રાખ્યા અને
બે-ત્રણ દિવસ પછી લદ્દકાળીને ભોગ આપવા નિશ્ચય
કર્યો.

બીજે દિવસે જાતકાળ થયો, ત્યારે વાનરો જગ્યા
અને રામ-લક્ષ્મણના ઉરણની બધી થતા જ ગલરાઈ
નયા. પછી હનુમાન વગેરે કેટલાક મુખ્ય વાનરો
રાક્ષસોનું પગનું દહિયે પડવાથી તેને અનુસરી શોધ

પોતાના ભાઈએ ઇદ્રજિતને માથે એ સાંભળી અત્યંત હપિત થયેલા રામચંદ્રે કહ્યું : 'હે લક્ષ્મણ ! તે' જે અતિહુબ્ધ કાય' કયું', એ નાણી હુ ઘણો જ પ્રસન્ન થયો છું, ઇદ્ર-જિતનો નાશ થવાથી હવે આપણો વિજય થઈ ચૂકયો જ છે. ૭૮

કરવા લાગ્યા કેટલેક દૂર જતાં તે પગલુ એક અધ-કારમય ભયંકર ગુફામાં જતુ હતુ, એથી વાનરો ગભ-રાઈ ગયા, પગુ નુનના તેઓને પૂછે બાધી ઉતાવળે ઘસડી ગયા. જ્યારે તેઓ ગુફામાંથી બહાર નીકળ્યા, ત્યારે સમુદ્રતટ ભેવામાં આગ્યો એ સ્થળે 'મકરધ્વજ' નામનો અહિ-મહિરાવણનો એક સેવક યોધા કરતો હતો. જનમાને કાપડિયાના વેશે મહિરાવણીમાં પ્રવેશ કરવા મા.યા, પરંતુ શક પડવાથી મકરધ્વજ તેની સામે થયો ત્યાં હનુમાન અને મકરધ્વજનુ દારુણ યુદ્ધ થયુ અ તે, હનુમાને મકર વજન જુદી પર પાડીને તેની છાતી ઉપર પોતાનો પગ દડાવ્યો ત્યાં મકરધ્વજ ને શ્વાસ નાખતો બોલે કે, 'આ વેળા જે માગ પિતા હનુમાન હોય, તે મને બચાવે' એવુ સાંભળી હનુમાન આશ્ચર્ય પામ્યો અને મકરધ્વજને ધૂરો કરી નધ્યુ વૃત્તાત પૂછ્યુ, પરંતુ પોતે અબજા હોવાથી મકરધ્વજને પાતની માતા મકરી (મધરી)ને તેણી હનુમાનને ખુલાસા અપવા કહ્યુ ત્યાં મકરીએ જણાવ્યુ 'હે હનુમાન ! વ કાદળ કયો પછી તમે જ્યાં સળગતુ પુરુષ હોવાયમ અર્થે સમુદ્રતટ આવ્યા તા, ત્યાં તમારા વનાટમાના પ્રમોદનિ કુ જગ્યા પડ્યા હતા અને તેને હ મગી થઈ હતી, એથી આ મકરધ્વજનો જન્મ થયો છે, માટે તે તમારો પુત્ર છે'

આ વૃત્તાત સાંભળી હનુમાન અને મકરધ્વજ પ્રસન્ન થયા અને પ્રેમથી એકબીજાને ભેટ્યા મકરીએ હનુ માનને પ્રણામ કરી સેવાની આસા માગી હનુમાને તે મા-ત્રીકરારને પોતાના આચરણનુ પ્રચોદન જણાવ્યું, ત્યાં મકરધ્વજને કહ્યુ આજવી વનુ દિવસ ઉપર જ મડી ના રાજ અહિ મહિરાવણે કોઈ બે તેજસ્વી સજ્જુમારને આડ્યા છે અને આવતી કાલે તેઓ ભદ્રાગી માતાના મંદિરે તેનુ બલિદાન આપવાના છે.'

આ સમાચાર જાણી કપિવર હનુમાન સંક્રમ રૂપ પરીન મહિરાવણી નગરીમાં ગયો અને ભદ્રમગીનું મંદિર ભેગા પછી રામ-લક્ષ્મણનુ રક્ષણ કેવી રીતે કરવું, તેનો નિશ્ચય કયો બીજે દિવસે સવારમાં જ મોટી ધામધૂમ આ વરષોડો વડયો અને અહિ-

પોતાની પ્રશંસા સાંભળી લલબ્ધમાન થતા લક્ષ્મણને પરાણે જોનામા બેસાડી દશરથ-નંદન રામચંદ્રે સ્નેહથી તેમનુ મસ્તક સ્પર્ધ્ય અને શરપ્રહારથી પીડિત થયેલા એ લક્ષ્મણને ભેટી વારંવાર મીઠી દાંધથી નિહાળવા લાગ્યા. શરપ્રહારની વેદનાથી પીડાતા લક્ષ્મણ કે જેમના સર્વ જાત્રોમાં ઘાવ પડેલા હતા અને જે હ ખને લીધે નિસાસા નાખતા હતા, તેમનુ

મહિરાવણે રામ-લક્ષ્મણને ભદ્રકાળીના મંદિરે આડ્યા આ વેળા હનુમાન સંક્રમરૂપે દેવીની પાછળ સંતાઈ બેઠો રામ-લક્ષ્મણની દક્ષિ હનુમાન પર પડી હતી અને તેઓ પોતાના ચનમાં પનકુમારની ઘણી જ મશા કરવા લાગ્યા પછી અહિ મહિરાવણે રામ તથા લક્ષ્મણને છેવટની પ્રાર્થના કરવા સૂચ્યુ, ત્યારે તે બન્નેએ કહ્યુ 'આ દેવી જ અમારો રક્ષણ કરશે તુરત જ મોઢ રૂપ ધારણ કરી મોટી ગર્જના કરતો હનુમાન ત્યાં પૂઠી પડયો અને તેણે રામ-લક્ષ્મણને પોતાના સ્કંધ પર જિ ચક્રી લીધા પછી ત્યાં મગ દારુણ સંગ્રામ જમ્યો અહિરાવણુ તો પ્રારભ્યા જ મરાજને શરણુ થયો, પરંતુ મહિરાવણુ કેમે કરી મરાયો તહિ રામ લક્ષ્મણના માણેનો પ્રહાર થતાં મહિ. રા શરીરમાંથી જે સ્પિરમિ કુ પુઠ્યી પર પડતા જતાં, તેમાંથી તેના જેવા જ બીજા હબાર મહિરાવણુ પ્રકટી યુદ્ધમાં અગ્રમતા હતા એ ભેદ તેનો ભેદ જાણના માટે હનુમાન રામ લક્ષ્મણને યુદ્ધ કરવાનુ કહી પોતે પાલી મકરીની પાસે ગયો અને તેની પાસેથી મહિરાવણુના મૃત્યુનુ કારણ જણવા માગ્યુ મકરીને અહિ-મહિરાવણુની જન્મકથાનુ જ્ઞાન (તુ પછુ તેનુ મરાણુ તેના જણવામાં ન હતુ, તેથી તેણે હનુમાનને મહિરાવણુની જી ચરસેનાની પાસે જવા કહ્યુ. ત્યારે હનુમાન તુરત જ ત્યાં જવા નીકળ્યો

અહિ-મહિરાવણુ જ્યાં રામ-લક્ષ્મણને શાનુગારીને ભદ્રકાળીના મંદિરે લઈ જતા હતા, ત્યારે રામચંદ્રની કાતિ ભેદ ચરસેના ભવ્ય થઈ મઈ હતી અને તે રામચંદ્રનુ જ ચિતન કરતી ભેટી હતી એ વેળા કપિવર હનુમાને તેની પાસે જઈ પ્રણામ કરીને કહ્યુ 'હે માતાજી ! તમે જેનુ ચિતન કરો છો, તે રામ તો હાવમા તમારા સ્વામી મહિરાવણુના પબમાં સપડાઈ પડ્યા છે તેનો કોઈ ઉપાય બતાવો તો મહુ સારુ ત્યાં ચરસેનાએ 'એ રામચંદ્રની સાથે

પુન પણ મસ્તક સૂધીને તથા તેમના શરીર પર કોમળ હાથ ફેરવીને પુરુષર્ષભ રામચંદ્રે કહ્યું 'હે પ્રિય ભાઈ! ખરેખર, તું દુષ્કર કર્મ કરનાર છે આજે તે ઘણું ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે રાવણનો પુત્ર ઇદ્રજિત મરાયો એટલે

મારે સમાગમ કરાવી આપો, તો હું ઉપાય જતાપુ' એમ કહ્યું એ સાલળી હનુમાને કાર્ય સાધવા માટે વગરવિચાર્યે તેમ કરી આપવા તા કહી ત્યારે વન સેનાએ કહ્યું 'મારા પતિ મહિરાવણને શકરનું વરદાન મળેલું છે કે, સશબ્દમાં તેના જેટલા રક્ત બિંદુ પડે તેમાંથી તેના જવાબ સે કડો મહિરાવણ ઉત્પન્ન થાય, કારણ કે પાતાળમાના અમૃતકુંડમાંથી હાપો બમરો અમૃત હાવેને તેના રક્તબિંદુ ઉપર રહે છે એ બમરોને જો તેમ કરતાં અટકાવાય તો જ તે મરે'

હનુમાન તરત જ પાતાળમા આવેલા અમૃતકુંડ ઉપર ગયો અને સઘળા બમરોના નાયકને પકડી મારવા મંડ્યો અને બમરનાયક હનુમાને શરણ થયો અને તેણે હનુમાનના કહવા પ્રમાણે બમરોને અમૃત લઈ જતા અટકાવ્યા હનુમાન તાણે થયેલા બમરનાયકને પાતાળી સાથે લઈ રામચંદ્રની પાસે આવ્યો અને તેમને એક જ દિવ્ય ખાણ મૂકવા સૂચવ્યું અમૃતવૃષ્ટિ બધા થઈ હતી, તેથી રામચંદ્રના એક જ દિવ્ય ખાણથી સઘળા મહિરાવણ અને પથ થઈ ગયા અને છેવટે મુખ્ય મહિરાવણને મારીને રામ-લક્ષ્મણ વિજય પામ્યા

હવે હનુમાને ચંદ્રસેનાને ઘેર જવાની પ્રતિજ્ઞા રામચંદ્રને કહી સલામીની, ત્યારે રામચંદ્ર એકપત્ની મતનાળા હોવાથી બેદુર્યક થયા, પરંતુ ભક્તની પ્રતિજ્ઞા આડે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને મહત્વ નહિ આપતા શ્રીમાન રામચંદ્ર હનુમાનની સાથે ચંદ્રસેનાના મહિરે ચાલ્યા આ સમયે હનુમાને પ્રથમથી જઈ ચંદ્ર સેનાને કહ્યું 'તારા ઘેર રામચંદ્ર આવે છે, પણ જો કાંઈ વિશ્વ થયે, તો તે તારી ઇચ્છા પૂરી કર્યો વિના તુરંત જ ચાલ્યા જશે' એ સાલળી ચંદ્રસેનાએ રામચંદ્રને બેસવા માટે હાથીદાંતનો મન્નખૂત પલગ મોકલ્યો પણ હનુમાને પેલા બમરનાયકને મોકલી એ પલગના ઘારે પાયાના અદરથી પોલાઈ કરાવી મૂક્યા રામચંદ્ર ચંદ્રસેનાના ઘરમાં જઈ પલગ પર બેઠા કે તરત જ તે પલગ કડકડા અવાજ કરી બગીચાંદાર થઈ ગયો, ત્યારે રામચંદ્ર એકાએક ઊભા થઈ ગયા

રાવણ હવે હણી ચૂક્યો છે, એમ હું માનું છું. હે લક્ષ્મણ! હુસારમા ઇદ્રજિતનો વધ થવાથી આજે જ આપણો વિજય થયો છે, એમ હું માનું છું હે વીર! આજે તે દુર રાવણની જમણી ભુલ કાળી નાખી એ ઘણું જ માન થયું છે, કેમ કે ઇદ્રજિત રાવણનો ખરેખરો આધાર રૂપ હતો વળી સગ્રામ વિષે હનુમાન તથા વિલીપણે પણ ઘણું પરાજય કરેલું જણાય છે ૮-૧૫ હે લક્ષ્મણ! તે ત્રણ અહોરાત્ર લાગલાગત યુદ્ધ કરી મહાકર્મે ઇદ્રજિતને હણી મને આજે શત્રુવિનાશો કર્યો છે, છતાં હવે આપણે બહુ જ સાવધાન રહેવું ઘટે છે, કેમ કે પોતાના પુત્રને મરાયેલો સાલળી રાહસ્યોનો રાત્ર રાવણ હવે વ્યૂહરચનામા ગોઠવાયેલી પોતાની મોટી નેના લઈને યુદ્ધ કરવા આવશે કે જે રાવણ ઘણો જ દુર્યોધ છે, તોપણ હાલમા પુનઃવધથી સતપ પામેનો હોવાથી હું તેને તેની સઘળી સેના સહિત નારા કરીશ ૧૧-૧૮ હે લક્ષ્મણ! ઇદ્રને જીતનારો ઇદ્રજિત મરાતા હવે તારી સહાયથી મને સીતા અને પૃથ્વી સહજ પ્રાપ્ત થઈ છે ૧૯

એ પ્રમાણે લક્ષ્મણનું આશ્વાસન કરી તથા તેને આવિગન આપી હપિત થયેલા રઘુવીરે સુપેણને જોવાની કહ્યું ૨૦ 'હે મુણેપ! મહા-ભુદ્ધિમાન લક્ષ્મણ પાણીપીડાથી રહિત થઈ સ્વસ્થ થાય તેમ તું સત્વર કર ૨૧ હે કપિશ્રમ! વનજીના શરીર પર પડેલા ઘાવ સત્વર જાઈ જાન એમ કર, તેમ જ વૃદ્ધથી યુદ્ધ કરનારા મીના પણ જે જે શરવીર રીછ-વાનરો વાવથી પીડાતા હોય તેમને તેમને પ્રયત્નપૂર્વક ઔપચિ આપી સુખ કર'

અને હનુમાનની સૂચના પ્રમાણે તેમણે ચાલતી પકડી એ બેઈ ચંદ્રસેના હનુમાને શાપ દેવા તત્પર થઈ, પરંતુ રામચંદ્ર તેને તેમ કરતાં અટકાવીને કહ્યું 'આ અવતારમા મારે એકપત્નીવત છે તે ૧ હું તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરી શકતો નથી, પરંતુ બીજા અવતારમા હું તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ' પછી જ્યારે દ્વાપરયુગમા કૃષ્ણાવતાર થયો, ત્યારે ચંદ્ર સેના સત્યભામા થઈને કૃષ્ણ ભગવાનને વરી હતી

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી મહાત્મા સુષેણે તરત જ લક્ષમણને દિવ્ય ઔષધિનો નાસ લેવડાવ્યો. ઔષધિની સુવાસ સંઘતાં જ લક્ષમણ દુઃખરહિત થયા. તેમના શરીરના ધાવ એવા તો ફેરાર્થ ગયા કે તેનાં આંઠાં પણ રહ્યાં નહિ. પછી રઘુવીરની આજ્ઞાથી સુષેણે વિભીષણ વગેરે ખીલ જે જે ધાયલ થયેલા હતા, તે તે સૌની તે જ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરી. હજારવારમાં જ સઘળા ધાવ ફેરાર્થ જવાથી પીડારહિત થયેલા મહાત્મા લક્ષમણ પ્રથમની પેઠે જ સ્વસ્થ થઈ ગયા અને અત્યંત આનંદ પામ્યા. લક્ષમણને સ્વસ્થ થયેલા જોઈ રામચંદ્ર, સુગ્રીવ, વિભીષણ, જાંબવાન અને હનુમાન વગેરે ખીલ પણ સર્વ કપિવંશે અત્યંત હર્ષિત થયા. દશરથનંદન મહાત્મા રામચંદ્ર લક્ષમણનું દુઃખર કમં સંભારી વારંવાર તેમની પ્રથંસા કરવા લાગ્યા અને ઇર્ષ્વિતને રણુમા હણાયેલો જાણી વાનરરાજ સુગ્રીવના હર્ષનો પાર જ રહ્યો નહિ. ^{૨૨-૨૬}

ઈતિ શ્રીનાભીકા મહાકવિનિભૂષી આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના પુસ્તકમાં ૯૧ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૯૨ મો

પુત્રમરણથી દુઃખિત થયેલા રાવણનો વિલાપ-સર્વ સંતાપનું કારણ સીતા જ છે એમ માની તેના વધનો વિચાર-સીતાનો વિલાપ-પુષ્પાશ્વનો સદખોધ

તતઃ પૌલસ્ત્યસંચિયાઃ શ્રુત્વા ચેન્દ્રજિતો વલ્લમ !
આવચ્છુરવમાય વ્રક્ષામૈવાય સ્તવરાઃ ॥ ૧ ॥

ઇર્ષ્વિતનો વધ થયો સાંભળીને રાવણના પુષ્પાશ્વ આદિ મંત્રીઓએ ચુદળભિમાં જઈ તે આગતની બંતે તપાસ કરી અને પછી સત્વર રાવણરાયની આગળ જઈ કહ્યું : ‘હે મહારાજ ! બહુ ખોટું થયું ! વિભીષણની સહાયથી લક્ષમણ તમારા તેજસ્વી પુત્ર ઇર્ષ્વિતનો વધ કર્યો છે અને તે અમો નબરોનજર ભ્રેયુ છે. ^{૧-૨} અરેરે, હાય ! સંજ્ઞામમાં કદી પણ પરાજય નહિ પામેલો અને ઇર્ષ્વને પણ હરાવનારો તમારો પુત્ર ઇર્ષ્વિત આજે સૂર્ય-વૃક્ષમણના

હાથે મરાયો છે. ^૩ તેણે પોતાનાં બળ-પરાક્રમથી લક્ષમણને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારાવી અંતે શૂરવીર પુરુષોને પ્રાપ્ત થનારા પરવોકમાં વાસ કર્યો છે. ^૪

ઇર્ષ્વિતનું અવસાન સાંભળતાં જ રાવણ અતિશય દુઃખને લીધે એકાએક મૂર્છિત થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. જ્યારે ઘણી વારે તેને ભાન આવ્યું, ત્યારે પુત્રશોકને લીધે આકુળ બચાકુળ થતો તે વિલાપ કરવા લાગ્યો. ^૫

રાવણ વિલાપ કરતો જોઈયો : ‘હા, મારા પ્રિય પુત્ર ! હા, અત્યંત બળસંપન્ન ! હા, રાક્ષસ-સેનામાં મુખ્ય ! તેં ઇર્ષ્વને પણ જીત્યો હતો, છતાં આજે તું લક્ષમણને વશ હેમ થઈ પડ્યો ? અરેરે, પુત્ર ! તું કોધ પામે ત્યારે પોતાનાં બાણો વડે કાળ તથા અંતકને પણ લેકવા સમર્થ હતો અને મંદરાચળનાં શિખરોને પણ તોડી પાડવાની હામ ભીડતો હતો; છતાં આજે ચુદમાં તું લક્ષમણને કેમ જીતી શક્યો નહિ ? હે મહાબાહુ ! અત્યંત બળવાન છતાં તું સર્વને મારનાર શ્રુત્યુદેવને સ્વાધીન થયો, તેથી આજે હું તને અધિક પ્રશંસાપાત્ર થયેલો માનુ છું. હે પ્રિય પુત્ર ! તેં જે લોકમાં વાસ કર્યો છે, તે જ લોકને ચુદમાં મરનારા દેવતાઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જે યોદ્ધા પોતાના સ્વામીના કાર્ય અર્થે ચુદમાં પ્રાણુ ત્યજે છે, તે સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૧-૮} અહા ! આજે દેવો, લોકપાલો અને મહાવિદ્યો તારો નાશ થવાથી નિર્ભય થઈ મુખે શયન કરશે. ^{૧૦} હા પુત્ર ! તારા વિના આજે મને ત્રણે લોક અને વનોપવન સહિત આખી પૃથ્વી શૂન્યવત્ લાગે છે. ^{૧૧} અરેરે, જેમ પર્વતની પુદ્ગલમાં પીડાતી હાથણીઓનો આકંઠ સાંભળવામાં આવે, તેમ આજે અંતઃપુરમાં રુદન કરતી રાક્ષસકન્યાઓનું આકંઠ મારે સાંભળવું પડશે ! ^{૧૨} હે પરંતપ ! યુવરાજપદને, લંકાને, સર્ગાસંખ્યાં જોને, રાક્ષસોને, તારી માતાને, મને, તેમ જ તારી સીઓને ત્યજીને તું આજે ક્યાં ગયો ? હે વીર ! તારે તો મારા મરણ પછી મારી

ઉત્તરકથા કરવી એઈ એ, તે છતાં તું આમ વિપરીત કેમ કરે છે? ૧૩, ૧૪ અરેરે, હાય ! એ પ્રિય પુત્ર ! સુગ્રીવ, લક્ષ્મણ તથા રામને જીવતા મૂંઝીને મારી આડળીની-હું જ ટાળ્યા સિવાય તું અમને ત્યજીને ક્યા ગયો ? ૧૫

આ રીતે અનેકવિધ વિલાપ કરતા રાક્ષસો ના રાજ રાવણનો શોક યોગીક વારમા એકા એક કોપના રૂપમા ફેરવાઈ ગયો ૧૬ મૂળથી કોપી સ્વભાવવાળા રાવણને પુનઃમરણના હું જે અલ્પ તપાવી નાખ્યો ૧૭ જેમ વૃનાસુરના મુખમાથી ધુમાડા સહિત અગ્નિની જ્વાળાઓ નીકળતી હતી, તેમ કોપને લીધે ઉપરાઉપરી ખગાસા ખાતા રાવણના મુખમાથી ધુમાડા વાળી અગ્નિની જ્વાળાઓ નીકળવા માંડી ૧૮ પુનઃમરણના શોકથી સતત થયેલા અને કોપાય માન થયેલા રાવણે 'આ બધા હું બનુ મૂળ કારણ સીતા જ છે !' એમ માની તેનો વધ કરવાનો વિચાર કર્યો ૧ મૂળે તો રાવણના નેત્ર રાતા હતા જ, તેમા વળી કોપાગ્નિ ઉત્પન્ન થવાથી વધારે રક્તવર્ષા થયા અને તે ધણા જ ભય કર દેખાવા લાગ્યા ૨૦ રાવણનુ રૂપ કે જે મૂળથી જ ભય કર હતું, તેમા કોપાગ્નિ પ્રવહાને લીધે અતિશય ભય કર ભાવ ઉમેરાવા થી તે કોપ પામેલા જરૂર સરખુ જણાવા લાગ્યું ૨૧ અગ્રહણાટ સળગતા દીપકમાથી જેમ તેલના બિંદુ ટપકે, તેમ કોપાયમાન થયેલા રાવણના નેત્રોમાથી એ વેળા અશ્રુબિંદુ ટપકવા લાગ્યા ૨૨ રાવણે બ્યારે દાંત પીચ્યા, ત્યારે દેવ-દાનવોએ સમુદ્રમંથન વેળા વાસુકિ નાગથી ખેંચાયેલા મંદરાચળ જેવો તેના દાંતનો કચકચાટ થયો ૨૩ એ વેળા સચરાચર વિશ્વતુ ભક્ષણ કરવા તત્પર થયેલા અતકની પેઠે કોપ પામેના અને ચોમેર દંષ્ટિ કરતા રાવણ ની પાસે મોટા મોટા રાક્ષસો પણ જઈ શકના નહિ ૨૪

પછી અલ્પત કોપાયમાન થયેલો રાવણ સઘળા રાક્ષસોને સંચારમા અડગ રહી યુદ્ધ

કરવા માટે કહેવા લાગ્યો ૨૫ 'હે રાક્ષસો ! મે હજારો વર્ષ પર્યંત તપશ્ચરણ કરીને પ્રજા દેવને સતુષ્ટ કરેલા છે, ૨૬ અને તેમણે પ્રસન્ન થઈને મને તપનુ ક્ષણ આપેલું છે, તેવી દેવ કે અસુર મને કદી પણ ભય આપી શકે એમ નથી તેજસ્વી બ્રહ્મદેવે આપેલું મારું સૂર્ય સરખુ કવચ પૂર્વે દેવાસુરના સનામમા વળ સરખી સુદિઓના પ્રહારથી પણ તનુ નથી ૨૭, ૨૮ તે કવચ ધારણ કરીને તવા રથમા બેસીને હું આજે યુદ્ધ ચડવાનો છું એ વેળા મારી સામે આવવા કોણુ સમર્થ છે ? અરે, સાક્ષાત્ ઇન્દ્ર આવશે, તોપણ હું આજે તેનો વધ કરીશ ૨૯ હે રાક્ષસો ! પૂર્વે દેવાસુરના નામ વખતે પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્મદેવે મને જે બાણ સહિત મોટું ધનુષ્ય આપેલું છે, તેને તમે વાળિત્રોના તાદ સાથે અહીં ઉઠાવી લાવો આજે રામ-લક્ષ્મણનો વધ કરવામા હું તેનો ઉપયોગ કરીશ ૩૦, ૩૧

એમ કહી પુનઃમરણથી સતાપ પામેનો કોપલયો રાવણ 'આ હું બનુ કારણ સીતા જ છે' એમ માની તેનો વધ કરવા તૈયાર થયો કોપને લીધે લાલચોળ નેત્રવાળા અને ભય કર રૂપવાળા રાવણે ચોતરફ દંષ્ટિ ફેરવીને દીન થઈ ગયેલા રાક્ષસો પ્રત્યે ગદગદ કંઠે કહ્યું 'હે રાક્ષસો ! મારા પુત્ર ઇન્દ્રજિતે વાનરોને છળવા માયાવી સીતાનો વધ કરી બતાવ્યો હતો, પણ હું તો એ વાતને સત્ય કરી બતાવીશ ! અરે, એ જે નીચ ક્ષત્રિયોને અતુસરનારી સીતાનો આજે હું વધ કરીશ ' એમ કહી તુરંત જ તેણે તલવાર ખેંચી ૩૨ ૫ પુનઃશોકથી આકુળઆકુળ થયેલો અને કોપ પામેલો રાવણ મ્યાનમાથી અગ્રગતી તીક્ષ્ણ તલવાર કાઢીને તેને હાથમા પકડી સ્ત્રીઓ તથા મંત્રીઓ સહિત બધા સીતા હતા ત્યાં જવા નીકળ્યો ૩૩, ૩૪ કોપલયો રાવણને સીતાનો વધ કરવા જતો બેઈને રાક્ષસો સિંહનાદ કરવા લાગ્યા અને એકબીજાનો હાથ પકડી કહેવા

હાજિતના મરુ રી રાવણ ક વ બર યો સીતાન હળન કાર માની તનનાર મચીન ખરયો સીતાઝ
 મહુરમાર । રવા રાગ્યા અ / ગમયે મહામ રી જેય મદામ્ત્રી દિ મન રી સાજી આરી હાર પકડી બો યા
 હે નાથ નાપ કમરે વાના બાઈ । ન ચર જેના અન્યાસી થઈ ન શ્ય સીવચનુ મહાપાતક કરો ?
 આનો યુદ્ધે ચટો ના । સંવસા કામ રામ પરજ રવારા । મા ગામજતાવ રાવણ પાઠો વજયો (આ
 રવિચમોના ચિદમા મદોત્રી ડોસથી / મહી તેમ હ વ ડે)

લાગ્યા ૩૮ 'આજે આપણા રાજ રાવણુને જોઈ રામ-લક્ષ્મણ નિશ્ચય ક પાયમાન થયો આપણા રાજ રાવણુશયે ચારે લોકપાલોને જીતેલા છે અને બીજા પણુ ઘણા શત્રુઓનો સહાર કરેલો છે ૩ પ્રણે લોકમા રહેલી ઉત્તમ વસ્તુઓનું હરણુ કરીને આપણા રાજ તેને લોગવે છે આખી પૃથ્વી વિષે એના જેવો પરાક્રમી કોઈ પણુ નથી ૪૦

રાક્ષસો માહોમાહે ઉપયુક્ત વાત કરતા હતા એટલામા અશોકવાટિકા આવી ત્યારે કાઢથી વ્યાસ થયેલો રાવણુ સીતાની સામે દોડ્યો એ વેળા તેના હિતેશ્વ એવા કેટલાક સુહૃદોએ તેને વારવા છતા તે નહિ ગણકારતા જેમ મ ગા વગેરે શ્રુ રોહિણી સામે જાય, તેમ તે મીતા સામે જવા લાગ્યો ૪૧, ૪૨ રાક્ષસીઓ થી રક્ષણ કરાતા અને પવિત્ર આચરણવાળા જનકનંદિની મીતા મોટું ખડ્ગ ધારણુ કરી રાવણુને ઢાઢલેર પોતાની સામે ધસી આવતો જોઈને ક પાયમાન થયા સુહૃન્જનો રાવણુને વારતા હતા તોપણ પાછો નહિ હંકતા તે જ્યારે સીતાની લગોલગ આ યો ત્યારે અત્યંત દુ ખ યુક્ત થયેલા સીતાએ વિલાપ કરતા કહ્યું 'અરે, આ દુષ્ટ રાવણુ અતિશય કાઢલયો મારી ઉપર ધસી આવે છે, એ પરથી હું ગાન છું કે આજે હું સનાથ હોવા છતા તે રાવણુ અનાથની પેઠે મારો વધ કરશે ૪૩-૪૫ અરે, હું કે જે રાત્રિદિવસ મારા આમીનું લજન કરું છું, તેને આ દુષ્ટમા રાક્ષસે પોતાની ભાર્યા થવાને ઘણી ઘણી વાર હેલુ, પરંતુ મે તેનો તિરસ્કાર કરેલો હોવાથી મને વશ કરવામા નિરાશ થવાને લીધે આજે ડોવાયમાન થઈને તે નિશ્ચય મારો વધ કરવા આવે છે ૪૬, ૪૭ અરે, હવેમા આવેલા આ ઘણા રાક્ષસો જાણે રાવણુને સારું લગાડતા હોય એમ મોટી મોટી જગ્યા કરે છે એ ઉપરથી મને શક થાય છે કે, શું આ દુષ્ટે મારે માટે રાગ લક્ષ્મણ જન ભાઈઓને યુદ્ધમા

મારી નાજ્યા હશે? હાય, જો મારે માટે એ જાતે રાજપુત્રોનો વિનાશ થયો હોય, તો હું અભાગિનીને ધિક્કાર છે! ના, ના પણ એમ તો નહિ જ હોય પુનમરણુના શોકને લીધે રામ-લક્ષ્મણને મારવા નહિ જતા આ કૂર રાવણુ વેર લેવા માટે મને હણવાને જ આવતો હશે અરે, હાય! આ પાપી નિશ્ચયવાળો રાક્ષસ મને મારી નાખશે કે શું? અરે, મેં મારી છુદ્ધ છુદ્ધિને વશ થઈ હંતુમાનું કહ્યું માન્યુ નહિ ૪૮-૫૧ જો તેના કહેવા પ્રમાણે તેની પીઠ ઉપર બેસીને હું તેની સાથે ગઈ હોત, તો મારા સ્વામીને આટલો બધો શ્રમ કરવો પડત નહિ, પરંતુ આજે હું શોકથી રહિત થઈ તેમના ખોળામા બેસી આનંદ કરતી હોત ૫૨

અરે, મને શોક થાય છે કે, એકના એક પુનવાળા મારા સાસુજીનું હૃદય રામનું અશુભ સાલળતા જ ફાટી પડશે ૫૩ અરે, મારા સાસુ કૌશલ્યાજી રામના જન્મ, બાળકોડા તથા યૌવન અને ધર્મનિષ્ઠા વગેરેને સભારી સભારીને રક્ષન કરશે ૫૪ અરે, પુનમરણુ સાલળીને નિરાશ અને નિર્જીવ સરખા થયેલા મારા સાસુજી પુનનું શ્રાદ્ધકર્મ કરીને ઠા તો અગ્નિમા પડશે કિવા જળમા પડી મરણુ પામશે ૫૫ રે, પાપી નિશ્ચયવાળી રડા મથરાને ધિક્કાર છે કે જેને લીધે કૌશલ્યાને આવો શોક કરવો પડશે ૫૬

એ પ્રમાણે વિલાપ કરતા અને શ્રુથી વેરાયેલી શ્રદ્ધ વિનાની રોહિણી સરખા સીતાને જોઈ, ૫૭ છુદ્ધિમાન અને શુભ આચરણવાળો રાવણુનો 'સુપાત્ર' નામનો મ ગ્રી બીજાએ ના કહેવા છતા સૌથી આગળ પડી કહેવા લાગ્યો ૫૮ 'હો રાજન! તમે સાક્ષાત્ કુબેરના નાના ભાઈ છો, ઠતા ધર્મનો વિચાર નહિ કરતા કાંધને વશ થઈ આજે સીતાને હણવા કેમ ઇચ્છો છો ૫૯ તમે ચારે વેદોનો સ પૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છે તેમ જ અગ્નિહોત્રાદિ નિ યકર્મમા પ્રીતિમાન છો, છતા ઉ ગક્ષેશ્વર! આજે શ્રીવધનું મહા

પાતક કરવા કેમ તત્પર થયા છે ?^{૧૦} હે પાણિવ ! તમે સીતાના અપ્રતિમ સ્વરૂપસૌંદર્ય સામે તો દંટિ કરો ! તેનો વધ કરવાથી તમારું શુ વળે એમ છે ? હે રાજન ! આલો, અમારી સાથે યુદ્ધ ચડીને તમે તમારો સઘળો ક્રોધ આજે રામચંદ્ર ઉપર ઉતારો.^{૧૧} હે મહારાજ ! આજે કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશી છે, માટે સઘળી સેનાને સજ્જ કરીને યુદ્ધની તૈયારી કરો અને કાલે અમાવાસ્યાને દિવસે વિજય પ્રાપ્ત કરવા અર્થે યુદ્ધ ચડો.^{૧૨} હે રાજન ! તમે શૂરવીર છો અને અત્યંત ખુદિમાન છો, માટે તરવાર વગેરે શસ્ત્રો લઈ રથમાં બેસી યુદ્ધ ચડશો, તો હથરથપુત્ર રામને હાણીને તમે સીતાને અવશ્ય સ્વાધીન કરશો.^{૧૩}

સુપાર્શ્વેનુ ધર્મયુક્ત વચન માન્ય કરીને મહાપરાક્રમી રાવણ ત્યાથી પાછો વળ્યો અને રાજમંદિરમાં આવી મત્રીઓ સહિત સલા-સ્થાનમાં આવ્યો.^{૧૪}

ઈતિ શ્રીમદ્ વાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ-યુદ્ધમંડપા દરમિયાન સઘ સમાપ્ત

સર્ગ ૯૩મો

રામચંદ્રનું અત્યુત્પર પરાક્રમ-રાક્ષસઐશ્વર્યનો સમૂળ વધ

સ પ્રવિશ્ય સમા રાજા દીન પરમદુઃખિત ।

નિપસાદાસને મુર્યે સિંહ ક્રુદ્ધ દય ધ્યસન્ ॥૧॥

સલામાં આવીને પુત્રમરણથી અત્યંત દુઃખી અને દીન થયેલો રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ ક્રોધ પામેલા સિંહની પેઠે ક્રુદ્ધા મારતો મોટા આસન ઉપર બેઠો. પછી તેણે પોતાના મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને હાથ બેડી વીનવીને કહ્યું ‘હે સનિકો ! હસ્તી તથા અશ્વ આદિ વાહનો પર બેસીને તમે અનેક રથ તેમ જ પદાતિઓથી શોભતું આપણું સઘળું સૈન્ય લઈ યુદ્ધ કરવા માટે બહાર,^{૧-૩} અને વર્ષાઋતુમાં જેમ મેઘ જળવૃષ્ટિ કરે, તેમ રામને ઘેરી વળીને તેના પર બાણવૃષ્ટિ કરી તેનો નાશ કરો, અથવા તો હે રાક્ષસો ! તમારી ચઢાયથી કાલે હું સર્વ લોકના દેખતા સંજ્ઞાનમાં વીરજી

બાણો વડે રામનો વધ કરીશ.’

રાવણની આજ્ઞા થતાં સઘળા રાક્ષસો વિવિધ પ્રકારનાં સૈન્ય લઈને સંગ્રામભૂમિમાં આવ્યા અને પરિઘ, પટ્ટિશ, બાણ, દૂરસી તથા તરવાર વગેરે શરીરને કાપી નાખે એવાં શસ્ત્રાસ્ત્રાથી વાનરોને મારવા લાગ્યા. વાનરોએ પણ મોટાં વૃક્ષો અને પર્વતો નાખીને રાક્ષસોના કચ્ચર ઘાણ વાળવા માડ્યો. એ પ્રમાણે સૂર્યોદય થતા રાક્ષસો અને વાનરોનું અતિ લયંકર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. વાનરો અને રાક્ષસો શિલાઓ, વૃક્ષો, પ્રાસો, ગદાઓ, દૂરસીઓ, તરવારો અને બાણો વગેરેથી એકબીજાને મારવા લાગ્યા. એ વેળા યુદ્ધ કરતા વાનરો અને રાક્ષસોના ચરણથી ઊડેલી રજ તેઓના જ રુધિર વડે છટાઈને શ્વાત થઈ ગઈ,^{૪-૧૦} અને હાથી તથા રથરૂપી તટવાળી, બાણરૂપી મત્સ્યવાળી, દ્વંજરૂપી વૃક્ષો વાળી અને કપાયેલા ધડરૂપી હોડીવાળી લોહીની નદીઓ વહેવા માડી રુધિરમાં તરખોળ થયેલા વાનરો રાક્ષસોના દ્વંજ, કવચ, રથ, અશ્વ તેમ જ અનેકવિધ હથિયારો ફૂલીફૂદીને ભાગી નાખવા લાગ્યા,^{૧૧-૧૨} અને પોતાના તીક્ષ્ણ દાંત તથા નખ વડે રાક્ષસોના કેશ, નાસિકા, કણ તેમ જ લલાટ વગેરેને તોડી નાખવા લાગ્યા જેમ ફળ-યુક્ત વૃક્ષ ઉપર સેકડો પક્ષીઓ તૂટી પડે છે, તેમ એ વેળા એકએક રાક્ષસ પર સેકડો વાનરો તૂટી પડ્યા.^{૧૩, ૧૪} તે મમયે પર્વત સરખી પ્રૌઢ કાચાવાળા રાક્ષસો મોટી ગદા, પ્રાસ, તરવાર તથા દૂરસી વગેરેથી વાનરોને હણવા લાગ્યા.^{૧૫} એ પ્રમાણે રાક્ષસોના હાથનો માર પડવાથી નાસ પામેલી વાનરોની સેના શ્રીમાન રામચંદ્રને થરણે દોડી ગઈ.^{૧૬} ત્યારે મહાતેજસ્વી રઘુવીર પોતાનું ધનુષ્ય લઈને યુદ્ધ ચડ્યા અને રાક્ષસો પર બાણની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.^{૧૭} એ વેળા મેઘ મંડળમાં પ્રવેશેલા સૂર્યને જેમ મેઘ ભેદી શકતો નથી, તેમ રાક્ષસસેનામાં પ્રવેશ કરી બાણરૂપી અગ્નિથી રાક્ષસોનું દહન કરી રહેલા રામચંદ્રને રાક્ષસો દેખી શકતા ન હતા.^{૧૮} સંગ્રામમાં

રાક્ષસો રામચ દ્રવ્ય અદ્ભુત પરાક્રમને જ બેઈ શકતા હતા, પણ તેમને દેખતા ન હતા ૧૯ જેમ વનમાના વાયુને કોઈ દેખી શકતું નથી, તેમ મોટી સેનાનો સહાર કરતા અને રથોને લાગી નાખતા રથુવીરને કોઈ પણ રાક્ષસ દેખી શકતો ન હતો ૨૦ રામચ દ્રવ્ય બાણ પ્રહારથી છિન્નહિન્ન થયેલું, બળી ગયેલું, ઘાયલ થઈ પડેલું અને નાસલાગ કરતું રાક્ષસસેન્ય જ સર્વ ન જોવામા આવતું હતું, પણ ચપળતાથી યુદ્ધ કરનારા રામ ચ દ્ર કોઈના જોવામા આવતા ન હતા મનુષ્યો જેમ શબ્દાદિ વિષયોમા સાક્ષીરૂપે રહેલા પોતાના આત્માને બેઈ શકતા નથી, તેમ રાક્ષસો પોતાના જ શરીર પર પ્રહાર કરનારા રથુવીરને બેઈ શકતા ન હતા ૨૧-૨૨ પછી તો અત્યંત આક્રુણ વાક્રુણ થયેલા રાક્ષસો બચાવ્યા રામ ચ દ્રને જ દેખવા લાગ્યા 'અરે, ભુઓ, આ રામ હાથીઓની સેનાને મારે છે' વળી આ રામ મોટા મોટા મહારથીઓને તેઓના રથ સહિત સહારે છે' અરે, ભુઓ તો ખરા' આ તરફ વળી તે પોતાના નીકળુ ખાણેા બડે ઘોડા સહિત ઘોડેસવારોનો નાથ કરે છે' આમ બોલતા અને રણભૂમિમા સર્વને રામકપ જ દેખતા રાક્ષસો કોપાયમાન થઈને માહોમાહે જ લડી મરવા લાગ્યા ૨૩ મહાત્મા રથુવીરે આખી રાક્ષસસેનાને ગાધર્વાસથી મોહિત કરી હતી, તેથી રાક્ષસો પોતાના સન્ધનુ હઠન કરી રહેલા રથુવીરને દેખી શકતા ન હતા ૨૪ પળવારમા રાક્ષસો એકને બહલે હનરો રામ દેખતા તો પળવારમા વળી એક જ રામ તેઓની દિષ્ટએ પડતા હતા કોઈ કોઈ વખત તો ચક્રાકાર ફરતા ઊંઘાડિયા સરખી રામચ દ્રવ્ય ધનુષ્યની રેખા જ દેખાતી હતી, પરંતુ તે પોતે દેખાતા ન હતા ૨૬, ૨૭ ગરીરૂપી નાલિવાળા બળરૂપી જ્વાળામુલુ વમન કરનારા, બાણરૂપી આશરાવાળા, ધનુષ્યરૂપી

નેમિવાળા, પ્રત્યયાના શબ્દરૂપી ઘોપવાળા, પરાક્રમરૂપી ધરીવાળા, શરીરની કાતિરૂપ તેજવાળા, દિવ્ય અસ્ત્રારૂપી ધારવાળા અને રાક્ષસોનો સહાર કરનારા એ રામચ દ્રવ્ય કાળચક્રને આકાગચારી દેવોત્તમ ગાધર્વો વગેરે જોતા હતા

આ યુદ્ધમા રામચ દ્ર એકલાએ દિવસના આઠમા ભાગમા જ અગ્નિશિખા સરખા પોતાના બાણોથી વાયુવેગી દશહજાર રથીઓ, મદમાતા હાથી પર બેઠેલા અઢારહજાર રાક્ષસો અને ચૌદ હજાર ઘોડેસવારોને તથા બે લાખ પદાતિઓને મારી નાખ્યા ૨૮-૩૨ રામચ દ્રે જ્યારે એવો ભય કર સહાર કર્યો, ત્યારે હણાયેલા અશ્વવાળા, ભાણેલા રથવાળા અને કપાયેની ધનવાળા જીવતા રહેવા રાક્ષસો લકા તરફ નાસી ગયા ૩૩ એ વેળા હણાઈ પડેલા હાથી અને રાક્ષસોના દેહથી ધવાયેની રણભૂમિ, બાણેા પામેલા કાલાગ્નિરૂપ રૂદ્રની કોડાભૂમિ જ હોય એવી દેખાતી હતી ૩૪ રામચ દ્રનો વિજય થયેલો બેઈ દેવો, ઋષિઓ, ગાધર્વો અને સિદ્ધો વગેરે 'બહુ સારુ થયું, બહુ સારુ થયું' એમ બોલી રથુવીરની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા ૩૫ એ વેળા મહાત્મા રામચ દ્ર પાસે બેસેલા સુગ્રીવ, વિશીષ્ણુ, હનુમાન, ભાંખવાન, મદ તથા દિવિદ વગેરેના સાભળતા કહ્યું 'આણુ અસ્ત્રબળ તો મારામા અને શકરમા જ છે' ૩૬ ૩૭

શત્રુસ વિવામા પારગત થયેલા અને ઇદ્ર સરખા પરાક્રમી રામચ દ્ર રાવણની ભય કર સેનાનો નાથ કર્યો, ત્યારે હર્ષિત થયેલા દેવ લોકો તેમની ઘણી જ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ૩૮

ઈવ શ્રી રત્નકર્મ મહામુનિ પોતે અદ્વિત્ય શ્રી મહાનુભવ મુદ્ધજાડમા ૬૩ મે સય સમાપ્ત

× આ સ્થળે સ્કૃત ટીકાકારો 'અતીક્ર શબ્દને પ્રત્યેક રાખ્યાની સાથે ચોળને એવો અર્થ કરે છે કે ૭૨ / ૦૦,૦૦૦ રથીઓ, ૧૭૧ ૨૨૦,૦૦૦ હસ્તી પર બેઠેલા રાક્ષસો, ૧૦૨,૦૬૦,૦૦૦ સવારો, ૧,૪૫૮, ૦૦૦,૦૦૦ પદાતિ એ સર્વનો રામો દિવસના આઠમા ભાગમા ત હાર કર્યો

* રાક્ષસો રાક્ષસોને પણ રામ રૂપ દેખતા હતા, એથી માહોમાહે 'રામને હણીએ છીએ' એમ માની ડગલ થયા

સર્ગ ૯૪મો

રાક્ષસીઓનો રોક-સર્વનાશની
પ્રતીતિ-રાવણની નિંદા

તાનિ નાગસદૃશાણિ સારોહાણિ વ વાજિનામ્ ।

રથાના ત્વાગ્રવર્ણાના સપ્તજાના સદૃશશ ॥૧॥

અકિલદ્રુ કર્મવાળા રામચંદ્રે તપાવેલા
સુવર્ણ સરખા તેજસ્વી ખાણો વડે બ્યારે
હબરો હસ્તી સવારો, હબરો ઘોડેસવારો,
અગ્નિ સમાન ઝગમગતા અને ધ્વજથી શોભતા
રથમા બેઠેલા હબરો રથીઓ ઇચ્છિત રૂપ
ધરનારા, સુવર્ણાભૂષણથી શોભતા અને ગદા તથા
પરિધ વગેરે આયુધોથી યુદ્ધ કરનારા હબરો
પદ્માતિ રાક્ષસે નો સ હાર કર્યો, ત્યારે ખાકી રહેવા
રાક્ષસો ભયભીત થઈ છુવ લઈને લ કામા નાસી
ગયા તેઓના મુખથી પોતપોતાના સખધી
ઓનું મરણ સાંભળી દીન બની ગયેલી લ કાની
રાક્ષસીઓ એકઠી થઈને શોક કરવા લાગી ૧૪
જેમના પતિ તથા બાધવો મરી ગયા હતા,
એવી રાક્ષસીઓ પરંપર મળીને દુખને લીધે
આકાંક્ષા કરતી બેઠા દર્શાવવા લાગી ૧૫

‘અરે, હાથ ! વિકરાળ રૂપવાળી અને
નમેલા ઉદરવાળી ધરડી શૂર્પણખા કામદેવ
સરખા રૂપવાળા રામની પાસે શા માટે ગઈ ?
અરે, લોકોએ વધ કરવા યોગ્ય કદરૂપી એ
રડા સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓનું હિત કરનારા તથા
પરાક્રમવાળા સુકુમાર રામ ઉપર શા માટે
મોહિત થઈ ?’ અરે, પોતે શુણ્વિનાની તેમ જ
ખિહામણા મુખવાળી હોવા છતાં એ રાક્ષસી
સુદર મુખવાળા રામ ઉપર કામાસક્ત કેમ
થઈ ? હાથ ! વૃદ્ધાવસ્થાથી જેના શરીર ઉપર
કરચલીઓ વળેલી છે એવી અને શ્વેત કેશવાળી
એ રડા શૂર્પણખાએ આ અભાગિયા રાક્ષસોનો
તેમ જ ખર-દ્રુપણ વગેરેનો વધ કરાવવા અર્થે
જ રામને છેડેકવારૂં નિંદા હાસી કરવા જેવું
કૃત્ય કર્યું છે ?’ ૧૦ અરે, શૂર્પણખાનું ઉપરાણું
લઈને જ દશ મોઢાવાળા રાવણે પોતાના રાક્ષસ
કુળનો વધ કરાવવા સારું સીતાનું હરણ કરી

મોહું વેર બાધ્યુ છે !’ સીતાને હરી લાગ્યા
છતાં તે રાવણને સ્વાધીન થઈ નહિ અને
બલદું બળવાન રણવીરની સાથે નિરતર
વેર બાધ્યુ. ૧૨

અરે, ઠંડકવનમા સીતાનું હરણ કરવાની
ઇચ્છાવાળા વિરાધ રાક્ષસને એકલા રામે જ મારી
નાખ્યો હતો, એ વાત બાધ્યા છતાં રાવણરાય
સમજ્યો નહિ ૧૩ વળી જનમધાનમા ભય જ
પરાક્રમવાળા ચૌદ હબર રાક્ષસોનો અગ્નિશિખા
સરખા તીવ્ર બાળો વડે રામે સ હાર કર્યો
હતો, તે બાધ્યા છતાં પણ રાવણરાય સમજ્યો
નહિ ૧૪ રામે સૂર્ય સરખા પ્રજ્વલિત બાળોથી
યુદ્ધમા ખર, દ્રુપણ તથા ત્રિગિરાને પણ માર્યા
હતા, તે બાળવા છતાં પણ રાવણરાય સમજ્યો
નહિ ૧૫ વળી ક્રોધને લીધે મોટેથી ગર્જતા
તેમ જ ગંધિર-માસનું ભક્ષણ કરનારા કબધ
રાક્ષસને રામે હણ્યો હતો, એ વાત બાળવા
છતાં પણ રાવણરાય સમજ્યો નહિ ૧૬ અર્થ ત
બળવાળા અને મેઘ સરખા વર્ણવાળા ઇંદ્રના
પુત્ર વાલિને રામે મારી નાખ્યો હતો, એ
બાળવા છતાં પણ રાવણરાય સમજ્યો નહિ ૧૭
અરે, ક્રમ્યમૂક પર્વત પર વસનારા અને નદ્ર
થયેલા મનોરથવાળા દીન સુગ્રીવને રામે રાજ્ય
અપાવ્યું, એ બાધ્યા છતાં પણ રાવણરાય
સમજ્યો નહિ ૧૮ અરે, ઘણા રાક્ષસો ધર્મ
તથા અર્થયુક્ત વાક્ય કહી તેને હિતોપદેશ કરે
છે, પરંતુ દેવબળથી મોહિત થયેલા રાવણ
રાયને તે રુચતું નથી, તેમ જ પૂર્વે વિલીપણું
જે હિતવચન કહ્યા હતા, તે પણ હજી સુધી તેને
રુચતા નથી ૧૯ અરે, રાવણે જો વિલીપણું
માન્યું હોત, તો આ લ કાનગરી દુખપીડિત
અને રમશાન સરખી ન થઈ હોત ૨૦ અરે, રામે
મહાબળવાન કુલકર્ણને માર્યો અને લક્ષ્મણે
અતિ ક્રોધી સ્વભાવવાળા અતિક્રાંતને તથા શૂર
વીર ઇન્દ્રજિતને માર્યો, તેમ છતાં હજી પણ રામનું
બળ રાવણના સમજવામા આવતું નથી

અરે, આખી લ કામા ઘેરઘેર રહેન કરતી

રાક્ષસીઓની 'હાય, મારો પુત્ર મરાયો' હાય, મારો ભાઈ હણાયો' હાય, મારો ઘણી મરાયો।' એવી પોકા સભળાય છે, તેમ ઠતા રાવણરાયને હજી કાંઈ જાન આવતું નથી. ૧૨૭૨૨ શૂરવીર રામે સંગ્રામ વિષે હજારો, રથો, અશ્વો, હન્ટીઓ તથા પદાતિઓને મારી નાખ્યા છે. ૨૩ એ ઉપરથી લાગે છે કે, સાક્ષાત્ રુદ્ર, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર કે ચમરાન્ત પોતે જ રામરૂપે આહી આવી આપણો સહાર કરે કે' રામે આપણા શૂરવીર રાક્ષસોને મારી નાખ્યા છે. તેથી આપણે આપણા જીવિત માટે પણ નરાશ થઈને 'હવે આ હુ ખનો અત ક'ા' આપશે?' એમ ચિંતા કરતા અનાથની પેઠે ભલામ જીએ જીએ શૂરવીર રાવણ વરદાનના ગર્વથી છકી ગયો કે અને તેથી તેને રામ તરફથી ઉત્પન્ન થયેલો ભય સમજવામાં આવતો નથી, ૨૪-૨૫ પણ સુદામા જ્યારે રાન તેને મારવા તત્પર થશે, ત્યારે દેવ, અધર્વ પિશાચ કિંવા રાક્ષસ પણ તેનું રક્ષણ કરી શકશે નહિ. ૨૬ વળી લકામાં વારવાર ભયંકર ઉત્પાત જોવામાં આવે છે, જે ઉપરથી માત્યવાન વળેરે સુદામ ત્રી-ઓ 'રામના હાથે રાવણનો નાશ થશે' એમ કહે છે. ૨૭ બ્રહ્મદેવે પ્રસન્ન થઈને રાવણને આગવા પ્રમાણે તેને દેવ, દાનવ અને રાક્ષસથી નિર્ભય બનાવ્યો છે, પરંતુ તેમાં મનુષ્યની ગણના કરેલી નથી. ૨૮ માટે સર્વ રાક્ષસોના અને રાવણના જીવિતનો અંત આણે એવા મનુષ્યથી જ હાલમાં આપણે મારે ભય આવી પડ્યો છે, એટલે અવશ્ય આપણો નાશ થવાનો જ થવાનો. ૩૦

બ્રહ્મદેવનું વરદાન પામી ઉન્મત્ત બનેલા રાવણે જ્યારે દેવોને ઘણી જ પીડા કરી, ત્યારે તેઓએ તોમ તપશ્ચર્યા વડે બ્રહ્મદેવનું આરાધન કર્યું એથી પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્મદેવે દેવોના હિતાર્થે ઉત્તમ વાક્ય કહ્યું 'હે દેવો! આજથી માંડી સહજા દેવો-રાક્ષસો તમારાથી

ભય પામી ત્રણ લોકમાં વિચરશે.'

બ્રહ્મદેવનું વચન સાંભળી ઇદ્રાદિ સર્વ દેવોએ પુનઃ તપશ્ચર્યા કરી શકરને પ્રસન્ન કરવા માંડ્યા. દેવોની ભક્તિથી ત્રિપુરનો નાશ કરનારા વૃષભ-ધ્વજ શકરે પ્રસન્ન થઈ તેમને કહ્યું 'હે દેવલોકો તમારા હિતને અર્થે અને રાક્ષસોના ક્ષયને અર્થે એક સી ઉત્પન્ન થશે.'

હે બાહનો! શકરે કહેલી રાવણોનો ક્ષય કરનારી સી તેજ આ સીતા છે અને તે મીતા જેમ પૂર્વે દેવોએ સરજેલી કુધાએ દાનવોના નાશ કર્યો હતો તેમ રાવણ મહિત સર્વ રાક્ષસોના સહાર કરશે અરે, હાય! હું મતિવાળા રાવણના અનીતિ ભરેલા કૃત્યોથી જ રાક્ષસોને માથે શોક કરાવે એવો ભય તર વિનાશકાળ આવી પહોંચ્યો. ૩૧-૩૨ જેમ પ્રલયસમયે કાળથી ઘેરાયેલા પ્રાણીઓનું કોઈ શરણ હોતું નથી, તેમ રામથી ઘેરાયેલા આપણ સૌનું શરણ ક્યાય પણ જોવામાં આવતું નથી. ૩૩ જેમ વનમાં દાવાસિથી ઘેરાયેલી હાથણીઓને જીગરવાનો માગ હોતો નથી, તેમ મોટા ભયમાં સપડાઈ પડેલી આપણા સૌને જીગરવાનો એક પણ માગ નથી મહાત્મા વિભીષણને ધન્ય છે કે તેણે જેના તરફથી ભય દીધો, તેને જ શરણ જઈને પોતાનું રક્ષણ કર્યું. ૩૪-૪૦

એ પ્રમાણે અત્યંત દુઃખથી તથા ભયથી ખીડિત થયેલી સઘળી રાક્ષસીઓ પરસ્પર વળગી પડી શોક કરવા લાગી અને હોંચ સ્વરે ઠારણ કંટાપાત કરવા લાગી ૪૧

ઈવ શીવ તીર્થિક મહાયુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાય ૧-
સુવંશઃમ હરમે સર્ગ સમાપ્ત

રાવણુનો વધ સર્ગ ૯૫ મો

રાવણુનું યુદ્ધે અણુ

આત્તાનાં રાક્ષસીનાં તુ લંકામાં વૈ કુલે કુલે ।

રાવણઃ કલ્પ્ય શબ્દં શુશ્રાવ પર્વિદેવિતમ્ ॥ ૧ ॥

લંકાનગરીમાં ઘેરઘેર પીડિત થયેલી રાક્ષસી-
ઓના શોકપૂર્ણ કર્ણે સ્વર સાંભળી ભયંકર
રૂપવાળો રાવણ વિચારવમળમાં અટવાઈ ગયેા.
થોડી વારે લાંબો નિસાસો મૂકીને તે અત્યંત
ક્રોધાયમાન થયો.^{૧૨} ક્રોધથી તેનાં નેત્ર લાલ-
ચોળ થઈ ગયાં અને તે સાક્ષાત્ કાલાગ્નિ
સરખો ભયંકર દેખાવા લાગ્યો. એ વેળા
તેની સામે રાક્ષસો પણ ભેઈ થકયા નહિ.
પછી જાણે પોતાના નેત્રાગ્નિથી સામાને બાળતો
જ હોય એમ રાક્ષસરાજ રાવણ હોઠ પોસીને
બિભેલા મહોદર, મહાપાત્ર અને વિરૂપાક્ષને
કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાક્ષસો ! જાઓ, મારી
આજ્ઞાથી સર્વ સૈન્યોને સંજ્ઞ કરી યુદ્ધ માટે
નીકળવાની ઉતાવળ કરો.’

રાવણનું વચન સાંભળી ભયભીત થયેલા
એ રાક્ષસોએ ત્યારે સર્વ સૈન્યોને રાવણની
આજ્ઞા સંભળાવી, ત્યારે ‘અમે સૌ રણમાં
જવા તૈયાર છોએ’ એમ બોલીને નિરંતર
સાવધાન રહેનારા અને ભયંકર રૂપવાળા
સર્વ રાક્ષસો સ્વસ્તિવાચનની માંગલિક ક્રિયા
કરી રણમાં જવા નીકળ્યા.^{૩-૭} પોતાના સ્વામી
રાવણરાયનો વિનય ઇચ્છનારા સર્વ રાક્ષસો
રાવણની આગળ આવી તેને યથાયોગ્ય પ્રભુમ
કરી હાથ ઝેરી બિલા રહ્યા. ત્યારે ક્રોધથી
ધમધમી રહેલા રાવણે સઘળા સૈનિક-રાક્ષસો
પ્રત્યે તેમ જ મહોદર, મહાપાત્ર અને વિરૂ-
પાક્ષ પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે રાક્ષસો ! આજે હું
પ્રલયકાળના સૂર્ય સરખાં મારા ધનુષ્યમાંથી
દૂટેલાં બાણો વડે રામ-લક્ષ્મણને યમલોકમાં
પહોંચાડીશ. આજે મારા શત્રુનો વધ કરીને
હું ખર, કુંભકર્ણ, પ્રહસ્ત તથા ઇન્દ્રજિતના

મરણનું પૂરેપૂરું વેર લઉંશ. આજે સંઘ્રામમાં મારાં
બાણોરૂપી મેઘથી છવાયેલાં અંતરિક્ષ, દિશાઓ
કે સમુદ્ર એમાંનું કશું દેખાશે નહિ.^{૮-૧૨}
આજે હું મારાં તીક્ષ્ણ બાણોથી સઘળા મુખ્ય
મુખ્ય વાનરોનો તેમ જ તેઓની ટુકડીઓનો
સંહાર કરીશ. આજે પવનવેગી રથમાં બેસીને
હું ધનુષ્યરૂપી સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી
બાણરૂપી લહરીઓથી વાનરસૈન્યનું મંથન
કરીશ.^{૧૩,૧૪} હે રાક્ષસો ! પક્ષના પરાગ સરખા
વર્ણવાળા વાનરોનાં યુદ્ધરૂપી સરોવર કે જેમાં
તેઓનાં મુખરૂપી વિકસિત કમળ છવાયેલાં
છે, તેમને હું આજે હાથીની પેઠે હડાળી
નાખીશ. આજે મારાં બાણો વાનરોનાં મુખમાં
વાગવાથી તેઓ બ્યારે ટપોટપ પૃથ્વી ઉપર
પડશે, ત્યારે સંઘ્રામભૂમિ જાણે નાજ સ્ફીટ
કમળોથી છવાયેલી હોય એવી શોભી ઊઠશે.^{૧૫,૧૬}
હે રાક્ષસો ! આજે હું મારા એકેએક બાણ
વડે પ્રચંડ સૂચવાળા અને વૃક્ષ વગેરેથી યુદ્ધ
કરનારા સૌ સૌ વાનરોને ભેદી નાખીશ.^{૧૭}
આજે હું શત્રુનો નાશ કરીને જેમના ભાઈ,
પુત્ર, તથા પતિ વગેરે સંબંધીઓ મરી ગયા
છે તેમનાં આંસુ લૂછીશ. આજે મારાં બાણોથી
કપાઈ પ્રાણરહિત થયેલા વાનરોથી હું આખી
પૃથ્વીને ઢાંકી દઈશ.^{૧૮,૧૯} આજે મારાં બાણો
વડે હણાયેલા શત્રુઓના માંસથી કાગડા, ગીધ
તેમ જ બીજાં માંસાહારી પ્રાણીઓને હું વૃત્ત
કરીશ. માટે હે રાક્ષસો ! તમે સૌ સત્વર
મારો રથ તૈયાર કરાવો, સત્વર મારું ધનુષ્ય
લઈ આવો અને જીવતા રહેલા સર્વ રાક્ષસો
મારી સાથે યુદ્ધમાં આવો.^{૨૦,૨૧}

રાવણનું વચન સાંભળી મહાપાત્રે ત્યાં
બિભેલા સેનાધ્યક્ષને કહ્યું : ‘તમે બાકીનાં
સૈન્યોને સત્વર સંજ્ઞ કરો.’^{૨૨} ત્યારે સેના-
ધ્યક્ષો આખી લંકામાં ઘેરઘેર ફરી વળ્યા અને
યુદ્ધ માટે સંજ્ઞ થવાની આજ્ઞા જણાવી.^{૨૩}
પછી થોડીક વારમાં જ ભયંકર પરાક્રમવાળા,
બિહામણાં મુખવાળા અને મોટી ગજન્ય કરતા

રાક્ષસો તરવાર, પટ્ટિય, ત્રિશુળ, ગદા, સુસળ, હળ, તીક્ષ્ણ ધારવાળી શક્તિ, મોટા ફૂટ, મુઠ્ઠા, ગર, યદ્ધિકા, નાના પ્રકારના ચક્ર, તીક્ષ્ણ ફરસી, લિહિપાત્ર અને બીજાં પણ અનેકવિધ આયુધ ગ્રહણ કરી યુદ્ધ માટે બહાર નીકળ્યાં એ મમયે રાવણની આસાથી ચાર સેનાનાયકોએ એક લાખ રથ, ત્રણ લાખ હસ્તી અને સાઠ હરોડ અશ્વ, ખન્યર તથા છાંટ વગેરે તૈયાર કર્યાં તેમજ અસંખ્ય પદ્ધતિઓને પણ આગળ લાવી જિલ્લા રાખ્યા ૨૪-૨૮ એ પ્રમાણે સેનાવલ્લોએ રાવણના સર્વ સન્યને સંજ્ઞા કર્યાં. એટલામા રાવણના સારથિએ દિવ્ય અશ્વોથી ભરેલો, નાના પ્રકારના અલકારેથી શોભતો, અનેક ભતના આયુધોવાળો, ધૂધરીઓની અલકૃત, અનેક પ્રકારના અમૂલ્ય રત્નો તથા રણસ્ત્રોત્રી પ્રકાશતો અને સુવર્ણના હંભરો કળશોથી શોભતો રાવણનો રથ રાજમંદિર આગળ લાવી જિલ્લો રાખ્યો ૨૯-૩૧ કરોડો સૂર્ય સરખી ઠાતિવાળા, અગ્નિ સમાન અળહળતા, ચતુર સારથિવાળા, પોતાના તેજથી જ પ્રકાશતા તથા આઠ અશ્વો બેઠેલા એ દિવ્ય રથને ભેઈ રાક્ષસો વિખિત થયા અને રાક્ષસરાજ રાવણ તુરંત જ જિલ્લો થઈ એ ભય કર રથમાં બેઠો ૩૦-૩૩

પટ્ટી પોતાના અતિશય બળથી પૃથ્વીને બીગી નાખતો હોય એવો રાવણ અસંખ્ય રાક્ષસોને લઈ યુદ્ધભૂમિ તરફ આવ્યો ૩૪ એ વેળા ચેતારફથી રાક્ષસોની ગર્જના સહિત શબ્દ, મૃદગ અને ટાલ વગેરે રણવાદોનો મોટો નાદ થવા લાગ્યો, તેમજ 'સીતાનું હરણ કરનાર, પ્રાક્ષરોને હણનાર અને દેવોને દુષ્ટ દેનાર હરાચરણી રાક્ષસરાજ રાવણ છત્ર-આમર સહિત રામચંદ્રની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો છે' એવો ઘોર ધ્વનિ ચૈત્રેયથી સભળાવા લાગ્યો ૩૫-૩૬ રાક્ષસોની મોટી ગર્જનાથી પૃથ્વી કંપવા લાગી અને ભય કર નાદ સાલળીને ભયથી વાનરો નાસવા લાગ્યા ૩૭

મનોઓથી વીંટાયેલો મહાતેજસ્વી રાવણ વિજય કરવા માટે સપ્રામભૂમિમાં જવા નીકળ્યા, ત્યારે મહાપાશ્વ, મહોદર અને વિદ્યપાશ્વ પણ જુદા જુદા રથમાં બેગી તેની સાથે આવ્યા અને બહુ પૃથ્વીને ચીરી નાખવા ઇચ્છતા હોય તેમ હર્ષભેર ગર્જના કરવા લાગ્યા રાક્ષસસેન્યથી વીંટાયેલો કાળ તથા અતક જેવો કૂર રાવણ મોટું ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી પવનવેગથી અશ્વો બેઠેલા રથમાં બેગી બે હરવાળે રામની છાવણી હતી, તે હરવાળેથી લકાની બહાર નીકળ્યો ૩૮-૪૨ એ વેળા સૂર્ય નિસ્તેજ દેખાવા લાગ્યો, દિશાઓ અધમારથી વ્યાપ્ત થઈ ગઈ, ભય કર પક્ષીઓ કૂર શબ્દ કરવા લાગ્યા, ભૂકંપ થવા લાગ્યો, ૪૩ મેઘ માથી રુધિર વરસવા લાગ્યું, રાણના રથમાં અશ્વો અથડાઈ પડવા લાગ્યા, ધનત્ર ઉપર ગૃધ્રપક્ષી બેગી ગયો, શિયાળવા અમાનલિક નાદ કરવા લાગ્યા, રાવણનો કામો હાય અને કાણુ નેન કોકાએક ફરસી જઈયું, સુખાપ્રતિ દિશ્કો પડી ગઈ અને કાઈક સ્વરભગ પણ થઈ ગયો રાક્ષસરાજ રાવણ ત્યારે યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો, ત્યારે તેનું મૃત્યુ સૂચવનારા એવા હંભરો અપશુકન યવા લાગ્યા વળી અતરિક્ષમાથી વજ્રાઘાત સરખી કંકકડવી વીળળી પડવા લાગી અને ગીધ તથા કાગડા વગેરે કૂર પક્ષોઓ અમાનલિક શબ્દ વરવા લાગ્યા છતાં કાળથી પ્રેરાયેલો રાવણ મોહને લીધે એ સઘળા ભય કર ઉત્પાતોને નહિ ગણ્યો કારણ લકામાંથી નીકળી યુદ્ધભૂમિમાં આવી પહોંચ્યો ૪૪-૪૮

રાક્ષસસેનાનો કોલાહલ તથા રથનો ગડગડાટ સાલળી કોષમાં આવેલા અને વિજયને ઇચ્છતા વાનરો પણ એકબીજાને બોલાવી યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ ગયા પછી કાંધાયમાન થયેલા રાવણે સુવર્ણથી શોભતા તીક્ષ્ણ ખાલો મૂંડી વાનરોનો મોગે સહાર કરવા માંડ્યો રાવણના ખાલો વાગવાથી કેટલાક વાનરોના મસ્તક

કપાઈ ગયા, કેટલાકના હૃદય વીધાઈ ગયા, કેટલાકના કાન કપાઈ ગયા, કેટલાકના પડખા વીધાવાથી શ્વાસોચ્છવાસથી રહિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા, કેટલાકની ખોપરીઓ તૂટી ગઈ અને કેટલાકના નેન ફૂટી ગયા ૪૮-૫૨ એ પ્રમાણે ક્રોધથી ફાટલી આખોવાળો રાવણ પોતાનો રથ ફેરવતો જ્યાં જ્યાં જતો હતો, ત્યાં ત્યાં ઊભેલા વાનરો તેના ખાણુવેગને સહન કરી શક્યા નહિ ૫૩

ઈતિ શ્રીવાત્મીકિ મહાભુનિભાષીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ-
યુદ્ધકાંડમા ૬૫મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૬ મો

સુગ્રીવતુ પ્રયત્નં પરાક્રમ-વિરૂપાક્ષનો વધ
તથા ત કૃત્તાગવસ્તુ દશમોવેળ માર્ગણે ।
ધમ્ભૂ વસ્તુવા તન્ન પ્રક્ષીર્ણં હૃત્તમિસ્તદા ॥૧॥

રાવણના ખાણુથી કપાયેલા શરીરવાળા અને આમતેમ પડેલા વાનરોથી રણભૂમિ ઓવાઈ ગઈ જેમ પતંગિયા પ્રજ્વલિત અગ્નિને સહન કરી શકતા નથી, તેમ ઉપરાઉપરી પડતા રાવણના ખાણુને વાનરો સહન કરી શક્યા નહિ જેમ અગ્નિની જ્વાળાઓથી કાગળા હસ્ટીઓ ચીસ પાડી નાસભાગ કરે છે, તેમ રાવણના તીક્ષ્ણ ખાણુથી પીડાતા વાનરો ચીસેચીસ પાડી નાસભાગ કરવા લાગ્યા જેમ વાયુ વાહનસમૂહને વીખેરી નાખે છે, તેમ તીક્ષ્ણ ખાણુથી વાનરસેનામા જ ગાણુ પાડતો રાવણ રણમા ધૂમવા લાગ્યો. યુદ્ધમા વાનરોના સહાર કરતો રાવણ ઉતાવળે રામચંદ્રની સામે ધમ્મી ગયો ૧ ૫

વાનરસેનાનો સહાર થતો જોઈને તેમ જ કપિઓને નાસભાગ કરતા જોઈને વાનર રાજ સુગ્રીવે સુપેળને છાવણીની રક્ષા કરવાનું કાર્ય નોંધી યુદ્ધ ચડવાનો વિચાર કર્યો ૧ પોતાના સરખા જ પરાક્રમી સુપેળ વાનરને છાવણીમા રાખીને સુગ્રીવ એક મોટું વૃક્ષ સર્ધને શત્રુઓ સામે દોડ્યા, ત્યારે ખીબ ખુબ વાનરો પણ મોટા મોટા પર્વતો અને

વૃક્ષો ઉપાડી તેની સાથે તથા પાછળ પાછળ દોડ્યા સઆમમા આવીને સુગ્રીવે ભય કર ગર્જના કરી અને મોટા મોટા રાક્ષસોને તથા ખીબ પણ અનેક રાક્ષસોને પીસી નાખ્યા પ્રલયકાળનો વાયુ જેમ અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા વૃક્ષોને તોડી પાડે છે, તેમ મોટી કાયાવાળા સુગ્રીવે ઘણા રાક્ષસોને કચડી નાખ્યા વળી જેમ વનમા પક્ષીઓના ટોળા ઉપર મેઘ પથ્થરનો વરસાદ વરસાવે, તેમ તેણે રાક્ષસોના સંન્ય ઉપર પથ્થરોની વૃષ્ટિ કરી મૂકી ૭-૧૧ સુગ્રીવે નાખેલી શિલાઓથી કેટલાયે રાક્ષસોના મસ્તકો તૂટી ગયા અને ભાગી ગયેલા શિખરોવાળા પર્વતની પેઠે તેઓ ટપોટપ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા ૧૨

સુગ્રીવના પ્રહારોથી રાક્ષસસૈન્યનો ક્ષય થવા લાગ્યો અનેક રાક્ષસો રણમા પડ્યા અને કેટલાક ચીસ પાડી નાસવા લાગ્યા ત્યારે ધનુર્ધારી વિરૂપાક્ષ પોતાનું નામ સભળાવીને રથનો ત્યાગ કરી હાથી ઉપર બેઠો અને ભય કર ગર્જના કરી વાનરસેના સામે ધસી આવ્યો સેનાના મોખરે આવીને વિરૂપાક્ષે સુગ્રીવ પર તીક્ષ્ણ ખાણો વરસાવવા માડ્યા અને ભયભીત થઈ નાસી જતા રાક્ષસોનું આશ્વાસન કરી તેઓને પાછા વાળ્યા વિરૂપાક્ષના તીક્ષ્ણ ખાણાથી અત્યંત વીધાઈ ગયેલા સુગ્રીવે ક્રોધભરે મોગે નાહ કર્યો અને તેને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો ૧-૧૭ ઉત્તમ પ્રહારથી યુદ્ધ કરનારા શૂરવીર સુગ્રીવે એક મોટું વૃક્ષ નર્ધને વિરૂપાક્ષની સામે દોડી તેના હાથીના માથામા આપચુ ૧૮ એ પ્રહાર થતા જ વિરૂપાક્ષનો હાથી મોત્ય ચિત્કર કરી ચાર હાથ પાડો હડી પૃથ્વી પર બેગી ગયો, ૧ ત્યારે તુરંત જ એ અધમૂઆ હાથી પરથી નીચે છોતરી વિરૂપાક્ષ હાથમા બળદના આમડાની ઢાંચ અને તલવાર લઈ સુગ્રીવની સામે દોડી આવ્યો અને તેનો તિરસ્કાર કરી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો ૨૦-૨૧ સુગ્રીવે પણ એક મોગી શિવા

ઉપાડીને વિરૂપાક્ષ ઉપર નાખી ૨૨ શિલાને
પડતી ભેદને મહાપરાક્રમી વિરૂપાક્ષ ત્યાથી
ખસી ગયો અને સુગ્રીવ ઉપર તત્તવારનો પ્રહાર
કર્યો ૨૩ એ પ્રહારથી સુગ્રીવ મૂંઝવેલ થઈ
એક મુદ્દત સુધી પૃથ્વી પર પડી રહ્યો, ૨૪
પરંતુ મૂંઝવે પળી કે તરત જ તે ઊભો થયો
અને દૃઢ મૂઠી વાળીને વિરૂપાક્ષની ઠાવીમા
પ્રહાર કર્યો ૨૫ સુગ્રીવની મૂઠી વાગવાથી
અત્યંત ભય થયેલા વિરૂપાક્ષે પુનઃ સુગ્રીવ
ઉપર ખમ્બાને પ્રહાર કરીને તેનું કવચ તોડી
પાડ્યું એ વેળા સુગ્રીવે દુઃખને લીધે લીચણ
ભેર પૃથ્વી પર ભેગી ગયો. ક્ષણવારમા જ
પુનઃ ઊભા થઈને સુગ્રીવે વિરૂપાક્ષ પર વજ્ર
પ્રહાર સરખા પોતાના પાંખોનો પ્રહાર કર્યો,
પણ સુગ્રીવે હાથ ઉગાર્યો એટલે તરત જ
વિરૂપાક્ષ પોતાની હોઠાચાટીથી ખસીને તેનો
પ્રહાર સુકાવ્યો અને પુનઃ સુગ્રીવની ઠાવીમા
ભેસભેર મૂઠીનો પ્રહાર કર્યો. પોતાનો પ્રહાર
વ્યર્થ ગયો અને જીનું રાક્ષસનો સુ પ્રહાર
સહન કરવો પડ્યા એથી વાનરરાજ સુગ્રીવ
અત્યંત ક્રોધે ભરાયો અને વિરૂપાક્ષને નારવા
નો લાગ તપાસવા લાગ્યો. પછી સુગ્રીવે વિરૂ
પાક્ષના લલાટમા પોતાના પાંખોનો વજ્ર સરખો
સચોટ પ્રહાર કર્યો એ પ્રહાર થતા જ
રુધિરનું વગન કરતો વિરૂપાક્ષ લોહીલુહાણ
થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો અને જેમ પર્વત
માથી જળના ઝરણા નીકળે, તેમ તેના નાસિકા
વગેરે નવ દારોમાથી રુધિર વહેવા લાગ્યું
ક્રોધને લીધે વિરૂપાક્ષના નેત્ર ફાટી રહ્યા હતા,
તેના મુખમા કીડા આવ્યા ગયું હતું, તેનું
આંખુ શરીર નિધરથી ખરડાઈ ગયું હતું અને
તેના નેત્ર ઘણા જ બિહામણા દેખાતા હતા.
રણભૂમિમા તરફડિયા મારતા, આમતેજ લોટતા
અને કરુણ સ્વરે ચીસો પાડતા વિરૂપાક્ષને
વાનરો હાથેભેર ભેગા હતા ૨૬-૩૪ અત્યંત
વેગવાળા સુગ્રીવ અને વિરૂપાક્ષ બંને જણ
લડાઈમા સામસાન્ય આવી ગઈના કરતા

હતા, એ સમયે બંને મર્યાદારહિત થયેલા એ
મોટા સમુદ્ર જ હોય એવા તે શોભતા હતા ૩૫
વાનરરાજ સુગ્રીવે બિહામણા નેત્રવાળા મહા
બળવાન વિરૂપાક્ષને મારેલો ભેદ વાનરોની
સેના હાથે લીધે અને રાક્ષસોની સેના શોડને
લીધે પૂરમા આવેલી ગંગા સરખી દેખાવા
લાગી ૩૬

ઈવ શ્રી રામકે મહાશુનિમીત ન્યાદિકાવ્ય શ્રીરામાય ના
ચુકાદમા ૯૭ મો સર્ગ સમત

સર્ગ ૯૭ મો

મહોદરનો વધ

હન્યમાને વલે તુર્ગમ્યોન્નય તે મહાનુવે ।

સરસીર મહાવમ સૂર્યશોભે વમુન્નુ ॥ ૧ ॥

નોખ સુમા સૂર્યના કિરણોથી સુકાઈને

સરોવર જેમ ક્ષીણ થઈ બંધ છે, તેમ એક
ખીબોનો નાશ કરતા વાનરો અને રાક્ષસોન
સન્ધ્યો ક્ષોણ થવા લાગ્યા ૧ પે તાની નેત્ર નો
નાશ નવાથી તથા વિરૂપાક્ષનો વધ થવાથી
રાવણુ ગમણો કાંધે સરાયે ૨ વાનરોથી હણા
યેના પોતાના સન્ધ્યે ક્ષાપ્ત થઈ ગયેલું ભેદને
અને દેવની પ્રતિકૂળતા વિચારીને રાવણુન
મનમા અત્યંત પીડા થવા લાગી ૩ તેણે પાસે
ઊભેલા મહોદરને કહ્યું ‘હે મહાબાહુ’ આજે
સામમા વિજય પ્રાપ્ત કરવાની મારી સઘળી
આશા તારા ઉપર જ છે, માટે હે વીર ! તું
તારે પરાક્રમ દર્શાવ અને વાનરસેનાનો સહાર
કર સેવકોએ પોતાના સ્વામીનું જે લયુ-
પાણી ખાધું હોય તેનો બદલો વાળવાનો આ
વખત છે, માટે હે શૂરવીર ! તું આજે સારી
રીતે યુદ્ધ કર ૪

રાવણુના પરાક્રમરેક વચન સાંભળી
પતંગિયુ જેમ અગ્નિમા પ્રવેશ કરે, તેમ રાક્ષસ
શ્રમ મહોદરે કપિસેનામા પ્રવેશ કર્યો ૫-૬
રાવણુના વચનથી કુલાર્ધ ગયેલો અને પોતાના
શૌર્યજાળથી વેગમા આવેલો મહોદર વાનરોનો
સહાર કરવા લાગ્યો, ત્યારે મહાપરાક્રમી
વાનરો પાપુ મોટી શિલાએ નર્તને રાક્ષસ

સેન્યમા દાખલ થયા અને રાક્ષસોનો કચ્ચરઘાણુ વાળવા લાગ્યા. ^{૭૮} અત્ય ત કોધાયમાન થયેલા મહોદર તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને વાનરોના હસ્ત, ચરણ, નાસિકા અને સાથળ વગેરેને કાપવા લાગ્યો. ^{૭૯} યુદ્ધમા મહોદરના મારથી વાનરો ગભરાઈ ગયા, તેથી કેટલાક દશે દિશામા નાસવા લાગ્યા અને કેટલાક સુગ્રીવને શરણે દોડી ગયા. ^{૮૦} વાનરસન્યને નાસલાગ કરતુ જોઈ વાનરરાજ સુગ્રીવ પર્વત સરળી એક મોટી શિલા લઈને મહોદરની સામે દોડ્યો અને એ શિલા તેના ઉપર ફેંકી શિલાને આવતી જોઈને જરા પણ નહિ ગભરાતા રાક્ષસશ્રદ્ધ મહોદરે અનેક બાણો વડે તેને ભાગી નાખી, જેથી તેના હંભરો ટુકડા થઈ આકુળ થયેલુ ગૃધ્રોનુ ટોણુ જેમ પૃથ્વી પર પડે, તેમ તે પૃથ્વી પર પડ્યા શિવાને બ્રથ ગયેલી જોઈને અત્ય ત કોપેલા સુગ્રીવે એ નાલવૃક્ષ ફેંક્યુ, ત્યારે મહોદરે તેના પણ અનેક ટુકડા કરી નાખ્યા અને તીક્ષ્ણ બાણો વડે સુગ્રીવને વીધી નાખ્યો. પછી કોધાયમાન થયેલા સુગ્રીવે આમતેમ દીપ્ત ફેરવી જોયુ, તો ત્યાં એક પરિઘ પડેલુ ઠીકુ તુરત એ દેહીપ્રમાણ પરિઘ ઉપાડીને તેને જૂળ દુમાથી સુગ્રીવે તેના પ્રહાર વડે મહોદરના રથના ઘોડાને મારી નાખ્યા. ^{૮૧-૮૭} ત્યારે હણીયેલા અશ્વોવાળા રથમાથી તુરત જ ફૂદી પડી એક મોટી ગદા ત્રહ્ણ કરીને રાક્ષસ શ્રદ્ધ મહોદર સુગ્રીવની સામે આવી બિભો રહ્યો. ^{૮૮} એ વેળા જાણે એકબીજા સાથે લડતા બે આખલા જ હોય અથવા તો વીજળીયુગ્ત બે મેઘ જ હોય તેમ ગર્જના કરતા એ બન્ને વીરો હાથમા ગદા અને પરિઘ ત્રહ્ણ ત્રી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ^{૮૯} પછી કોપેલા મહોદર રાક્ષસે સુગ્રીવ પર અત્ય ત લય કર અને સૂર્ય સમાન ગળહળતી ગદાનો પ્રહાર કર્યો. ગદાને પડતી જોઈ મહાબળવાન સુગ્રીવે તેના પર પોતાના હાથમા રહેવા પરિધનો પ્રહાર કર્યો, પરતુ ગદાની સાથે અથડાતા જ તે પરિઘ ચૂરેચૂરા થઈ પૃથ્વી પર પડ્યુ, ત્યારે તેજસ્વી સુગ્રીવે ત્યાં પડેલુ એક લય કર સુત્રળ

ત્રહ્ણ ક્યુ અને તેને મહોદરની ગદા ઉપર આપડ્યુ, પણ એકબીજાને અથડાઈને મુસળ તથા ગદા બન્ને ભાગીને પૃથ્વી પર પડ્યા. ^{૯૦-૯૪} બન્નેના આયુષ ભાગી ગયા તેથી જાણે પ્રબલિત અગ્નિ જ હોય એવા તેજસ્વી અને બળસ પત્ર એ બન્ને વીરો દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ^{૯૫} વાર-વાર ગર્જના કરતા મહોદર અને સુગ્રીવ પરસ્પર સચોટ લપડાકો બે ચી કાઢતા હતા, જેથી તેઓ પૃથ્વી પર પડી જતા હતા અને ધણી તુરત જ ભીડીને એકબીજાને પ્રહાર કરવા મડી પડતા હતા એકબીજાથી પરાજય નહિ પામનારા એ બન્ને વીરો પરસ્પરને ઊંચકીને પૃથ્વી પર પછડાતા હતા. ^{૯૬-૯૭} ઘણી વાર સુધી દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવાથી બન્ને વીરો થાકી ગયા, ત્યારે ત્યાં પડેલી તલવારો ત્રહ્ણ કરીને તેઓ લડવા લાગ્યા. ^{૯૮} શસ્ત્રવિદ્યામા કુશળ અને કોઈ ભરાયેલા એ બન્ને વીરો હૃષ્-ભેર ગર્જના કરતા તલવાર ઉગામીને એકબીજાની સામે દોડવા લાગ્યા જય મેળવવાને આતુર તથા એકબીજા પર ક્રોધે ભરાયેલા મહોદર તથા સુગ્રીવ, એ બન્ને જણા દક્ષિણ અને વામ મડગાકાર ગતિથી સત્તર ધૂમવા લાગ્યા. શૂરવીર, પ્રશસનીય પરાક્રમવાળા અને અત્ય ત વેગવાળા મહોદરે સુગ્રીવના કવચ ઉપર તલવારનો પ્રહાર કર્યો અને સુગ્રીવના કવચમા ભરાયેલી પોતાની તલવારને બે ચવા લાગ્યો, એટલામા તો કપિશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવે પોતાની તલવાર વડે કુડળથી ચોભતુ અને મોટા શિરશ્ચાણુવાળુ રાક્ષસશ્રેષ્ઠ મહોદરનુ મસ્તક છેદી નાખ્યુ. ^{૯૯-૧૦૦} મહોદરનુ કપાયેલુ મસ્તક પૃથ્વી પર પડ્યુ અને તે રાક્ષસોના જોવામા આવ્યુ કે તુરત જ લયલીત થઈ તેઓ નાસલાગ કરવા લાગ્યા. મહોદરને હણાયેનો જોઈ સુગ્રીવાદિ વાનરો હર્ષિત થઈ ગર્જના કરવા લાગ્યા અને રામચંદ્ર પણ આનંદ પામ્યા, પરતુ એ સનાચાર જાણી રાવણના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. મહોદરના મરણથી લય અને નાસને લીધે દીન થઈ ગયેલા રાક્ષસો હિતરી ગયેલા મુખે

ચોમેર નાસભાગ કરવા લાગ્યા

મોટા પર્વતશિખર સરખા મહોદરરાક્ષસને
હણી સૂર્ય જેમ પોતાના કિરણોથી ચોભે,
તેમ કપિરાજ સુગ્રીવ વિજયશ્રીથી ચોભવા
લાગ્યો ૩૩-૩૬ સમરભૂમિમા વિજયી થયેલા
વાનરરાજ સુગ્રીવને અતરિક્ષમા ભિલેલા દેવો,
સિદ્ધો અને યક્ષો હર્ષભર નીરખવા લાગ્યા,
તેમ જ પૃથ્વી પરના સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ પણ
સ્તુતિવચનોથી તેને વધાવવા લાગ્યા ૩૭

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યના આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધમંડલ ૯૮મે સ્તંભ સમાપ્ત

સર્ગ દ્વિતીય

યુવરાજ અંગદનું પરાક્રમ-મહાપાર્શ્વનો વધ
મહોદરે જુ નહતે મહાપાશ્વ મહાવલ્લ ।

સુગ્રીવેણ સમીક્ષ્યાવ ક્રોધાત્સરકલાચન ॥૨॥

સુગ્રીવે મહોદરને માર્યો એ ભેઈને કોધને
લીધે રાતા થયેલા નેનવાળો અને અત્યંત બગ
વાન મહાપાર્શ્વ રાક્ષસ અનેક ખાલો મૂકી વાનર
સેન્યને ક્ષુભિત કરવા લાગ્યો ૧ વાયુ જેમ ફળને
ડી ટામાથી તોડી પાડે છે, તેમ અત્યંત ક્રોધેલા
મહાપાર્શ્વે વાનરોના મન્તક તોડી પાડવા
માડ્યા તેણે કેટલાક વાનરોના કાંધ કાપી
નાખ્યા અને કેટલાકના પડખા ચીગી નાખ્યા
મહાપાર્શ્વની ખાણવંદિતી પીડાયેના સઘળા
વાનરો ભેલાન અને ખેદચુપ્ત થઈ ગયા રાક્ષસ
થી પીડાયેના પોતાના મન્યને ઉદ્ધગ પામેલું
ભેઈને યુવરાજ અંગદ પૂર્ણિમાના સમુદ્રની પેઠે
વેગથી મહાપાર્શ્વ ઉપર ધસી ગયો અને સૂર્ય
કિરણ તરખુ અંગદનું એક મોટું પારવ ઉપાડી
ને મહાપાર્શ્વ ઉપર નાખ્યું પારવનો નહાર
થતા જ મહાપાર્શ્વ અને તેનો સારથિ રથમાંથી
નીચે પડ્યા, તેમા સારથિ તો ચમત્ક્રમ જ
પહોચી ગયો ૨-૭ એ વેળા કાળજળના પર્વત
સરખી કાતિવાળો અને અત્યંત પરાક્રમી બળ
વાન પોતાના યુદ્ધમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો
અને પર્વતના શિખર જેવી એક મોટી શિલા
લઈને મહાપાર્શ્વના રથ ઉપર નાખી, જેથી તેનો
રથ ભાંગી ગયો ને અશ્વો મરણ પામ્યા

ચોડી વારે મહાપાર્શ્વની મૂર્તી વળી અને
તે સાવધ થયો તેણે ઘણા ખાણોથી અંગદને
વીધી નાખ્યો અને બળવાનની છાતીમા ત્રણ
ખાણો માર્યો, તેમ જ ગવાક્ષને પણ ઘણા
ખાણોથી વીધી નાખ્યો ગવાક્ષ અને બળ
વાનને પીડિત થયેલા ભેઈ કોધને ત્રીધે રક્ત
નેનવાળા અંગદે મહાપાર્શ્વનો વધ કરવા માટે
પરિધ ગ્રહણ કર્યું સૂર્યકિરણ મરખા પ્રકાશ
વાળા એ લોહમય પરિધને પોતાની બાજુ
ભુલ્યોથી પકડી વેગથી ઘુમાવીને મહાબળવાન
અંગદે મહાપાર્શ્વ ઉપર ફેંક્યું અંગદે ફેંકેલા
પરિધની ચોટ વાગતા જ મહાપાર્શ્વનું શિરચ્છાત્ર
તથા ખાણ સહિત ધનુષ્ય ભાગીને પૃથ્વી પર
પડ્યા એ વેળા મહાપ્રતાપી અંગદે વેગથી
મહાપાર્શ્વની સામે દોડી જઈ કુડગથી શોભતા
તેના કણ્ઠમૂળ-લમ્બામાં એક લપડાક લગાવી
દીધી ૮-૧૧ અંગદનું પરાક્રમ ભેઈ જોધે ભરા
યેલા મહાપાર્શ્વ રાક્ષસે તેલ ચોપેલું હોવાથી
સ્વસ્થ કાતિવાળી તથા ગજવેલની ખનાવેલી દંદ
ફરસી ઉગામી તેના ડાબા ખભા પર આપડી,
પરંતુ અંગદે ચપળતાથી પાછા હટીને તે પ્રહાર
નુકાળ્યો ૧૭-૨૦ પછી વાલીના સરખા જ પરા
ક્રમવાળા વાલીપુત્ર અંગદે કોંધથી વજ્ર જેવી મૂઠી
વાળી અને મહાપાર્શ્વનું મર્મસ્થળ શોધીને તેની
ઉપર એનો વજ્ર સરખો સખત પ્રહાર કર્યો
અંગદનો મુદિપ્રહાર થતા જ મહાપાર્શ્વ રાક્ષસનું
હૃદય ફાટી ગયું અને તે પ્રાણરહિત થઈ પૃથ્વી
પર પડ્યો મહાપાર્શ્વનું મરણ થવાથી રાક્ષસ
સન્ય ખગલણી બિંદુ અને રાવણને અચંત ક્રોધ
વ્યાપ્યો એ વેળા હર્ષિત થયેના વાનરો અટારી
ઓ અને અગાશીઓ સહિત આખી લકાને
ફાટી નાખે એવા મોટા હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા,
તેમ જ આકાશમા રહેલા દેવો પણ જયજયકાર
કરવા લાગ્યા એ નમાણે દેવો તથા વાનરોનો
હર્ષનાદ સાલગી અત્યંત રોપમા આવેલો
રાક્ષસરાજ રાવણ પોતે યુદ્ધ કરવા માટે મોખરે
આવી બેસો ૨-૨૫

યુદ્ધકાંધ ૯૮મે સ્તંભ સમાપ્ત

સર્ગ ૯૯ મો

રણુભિ પર રામ અને રાવણનો ભેટો
મહોદરમહાપાશ્વોં હૃતો દ્વપ્વા સ રાણ ।
તાત્ત્વશ્ચ નિહતે વીરે વિરૂપાક્ષે મહાયલે ॥૧॥

હાબળવાન વિરૂપાક્ષ, મહોદર તથા મહા
પાર્શ્વને સન્નામમા હણાયેલા બેઈને અત્યંત
ક્રોધાવેશમા આવેના રાવણે પોતાના સારથિને
આજ્ઞા આપતા કહ્યું ૧૨ 'હે સુત ! આજે
હું રામ લક્ષ્મણનો નાશ કરીને મારા હણાયેલા
આમા નાદિના મરણ તથા લોકના ઘેરાવાથી
બિપ્લેલા હું બનો અત આણીશ તું મારો રથ
ચેનાને મોખરે નઈ બાહે સારથિ । સીતાકૃપી
પુષ્પ તથા ફળવાળા અને સુગ્રીવ, બાબવાન,
કેનુક, નન, દ્વિવિદ, મદ, અગદ, અધમાદન,
હનુમાન તથા સુપેણ વગેરે વાનરોરૂપી શાખા
વાળા રામરૂપી વૃક્ષને આજે હું મૂળમાથી
કાપી નાખીશ ૧૩-૧૪

રાવણની આજ્ઞા થતા જ સારથિએ તુરંત જ
રથ હકાર્યો અને રથના ગડગડાટથી દશે દિશા
એને ગળવતો મહારથી રાવણ ઉતાવળે સેનાને
મોખરે આવી રામચંદ્રની સામે દોડ્યો એ વેળા
રાવણના રથના ગડગડાટથી નદીઓ, પર્વતો ને
વનો સહિત પૃથ્વી કપાયમાન થઈ ગઈ તેમ જ
સિંહ, મૃગ તથા પક્ષીઓ નાસ પામી ગયા ૧૫

સન્નામમા આવી રાવણે અતિ લયકર
તામસાત્ત મૂઠી સર્વ વાનરોને બાળવા માડ્યા,
ત્યારે વાનરો ગતપ્રાણ થઈ ટપોટપ પૃથ્વી પર
પડવા લાગ્યા અને કેટલાક લયલીત થઈને
નાસવા લાગ્યા એ વેળા ઊડેલી રજથી દિશાઓ
દકાર્ધ ગઈ પ્રહરેવે નિર્માણ કરેલા લયકર
તામસાત્તને વાનરો સહન કરી શક્યા નહિ ૧૬
ગવણના તીક્ષ્ણ બાણોથી ઘાયલ થયેલા સેકડો
ગેળાને નાસતા બેઈ કદી પરાજય નહિ
પામેલા શ્રીમાન રામચંદ્ર યુદ્ધ કરવા અર્થે
નેનાને મોખરે આવી ઊભા રહ્યા વાનરસેનાને
નનાડતા રાવણે દંષ્ટિ કરી બેયુ તો બેમ
વિષ્ણુ સહિત ધંદ્ર બેસો હોય, તેમ હક્ષ્મણ

સહિત રઘુવીરને રણાગણમા ઊભેલા ઠીકા કમળ
પત્ર સરખા નેનવાળા અને દીર્ઘ બુલબાળા શત્રુ-
દમન રામચંદ્ર બાણે આકાશને સ્પર્શ કરતા હોય
એમ મોટું ધનુષ્ય ગ્રહણ કરીને ઊભા હતા
વાનરસેનામા લગાણ પડેલું બેઈને તથા
રાવણને પોતાની સામે આવતો બેઈને લક્ષ્મણ
સહિત રામચંદ્ર પોતાનું ધનુષ્ય સજ્જ કરી
આખી પૃથ્વીને ફાડી નાખે એવો મહાધાર ટકાર
કર્યો એ સમયે રાવણના હનરો બાણોથી અને
રામચંદ્રના લયકર ટકારથી ગભરાઈ ને સેકડો
વાનરો તથા રાક્ષસો રણમા પડવા લાગ્યા ૧૦-૧૧
રામ-લક્ષ્મણની સમીપમા આવી ઊભેલો રાક્ષસ
રાજ રાવણ બાણે સૂચ્ય અને ચંદ્રની સમીપમા
આવેલો નાહું જ હોય એવો શોભતો હતો ૧૭

રાવણની સાથે ઝુઝવાની ઇચ્છાથી મહાત્મા
લક્ષ્મણે પોતાનું ધનુષ્ય કાન સુધી ખેંચીને અગ્નિ
જ્વાળા સરખા પ્રજ્વલિત બાણો મૂકવા માડ્યા,
પરંતુ મહાતેજસ્વી રાવણ લક્ષ્મણના બાણોને
તેના ધનુષ્યમાથી છૂટતા વાર જ કાપી નાખવા
લાગ્યો લક્ષ્મણના એક બાણને એક બાણ વડે,
નણુને નણુ વડે અને દશને દશ વડે રાવણે કાપી
નાખ્યા ૧૮-૨૦ એ ગીતે સન્નામમા વિજય મેળવ
નારો રાવણ લક્ષ્મણના બાણોનું નિવારણ કરીને
પર્વતની પેઠે નિશ્ચળ ઊભેલા રામચંદ્રની તામે
યુદ્ધ કરવા આગ્યો ૨૧ ક્રોધથી લાન થયેલા
નેનવાળા રાવણે રઘુવીરની સામે આવી તેમના
પર બાણવૃષ્ટિ કરવા માડી રાવણના ધનુષ્યમાથી
અખડિત બાણધારાને પડતી બેઈ રામચંદ્ર
'લણ' નામના બાણો ગ્રહણ કર્યા અને તે વડે
અત્યંત દેહીપ્રમાન તથા તીક્ષ્ણ બાણોને છેદી
નાખ્યા ૨૨-૨૪ રામચંદ્ર રાવણ ઉપર અને
રાવણ રામચંદ્ર ઉપર અનેક જાતના તીક્ષ્ણ
બાણો વરસાવવા લાગ્યા પરાજય નહિ
પામનારા અને એકબીબા ઉપર બાણવૃષ્ટિ
વરસાવનારા રામ-રાવણ બંને જણા રણમા
અવ્ય-અક્ષિપ્ત મડળ રૂપીને યુદ્ધ કરવા લાગ્યા
અને અતક સરખા રામ-રાવણ બંન્ને ક્રોધ

પામી સામસામા યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, ત્યારે સધળા ભૂત-પ્રાણીઓ ત્રાસ પામી ગયા, ૨૫-૨૭ અને તેઓની અખડિત બાહુવૃષ્ટિથી ગગન મડળ જેમ વીજળી સહિત મેઘ વડે છવાઈ હત્ય તેમ ઝવાઈ ગયું ૨૮ એ વેળા મૃદુપક્ષીના પીછાવાળા અને અત્યંત વેગવાળા તીક્ષ્ણ બાણોની જાગથી છવાયેલું આકાશ કોઈ એક ગોખ સરખું દેખાવા લાગ્યું ૨૯ દિવસ હોવા છતાં પણ ચડી આવેલા મેઘની માફક એ બંને વીરોએ બાણબળથી સર્વન અધકાર કરી મૂક્યો ૩૦ પૂર્વે જેમ જૂનાસુર અને ઈંદ્રનું ભય કર સુદ્ધ થયું હતું, તેમ એકબીજાનો વધ કરવા તત્પર થયેલા રાવણ અને રામચંદ્રનું પૂર્વે કઠી નહિ થયેલું અગ્નિ તનીય સુદ્ધ થવા લાગ્યું. ૩૧ મોટા ધનુષ્યવાળા, યુદ્ધવિદ્યામા કુશળ અને શસ્ત્ર જાણનારાઓમા શ્રદ્ધ એવા એ બંને જણા સુદ્ધ વિષે ભુલી ભુલી ઝતિથી વિચરવા લાગ્યા ૩૨

લોકોને રહાવનારા રાવણે પોતાનું હસ્ત કૌશલ્ય દર્શાવતા રામચંદ્રના લનાટમા અનેક બાણો માયા, ૩૩ પરંતુ તેથી જરા પણ બચ્યા નહિ પામતા શ્રીમાન રામચંદ્ર રાવણના ભય કર ધનુષ્યમાથી છૂટેલા શ્યામ બાણો પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કર્યા પછી અતિશય ક્રોધયુક્ત થયેલા પરાક્રમી રામચંદ્ર રુદ્રમ તનો જગ કરીને ધનુષ્ય પર રૌદ્રાસ્ત્ર બાણ ચડાવ્યું અને કાન સુધી ખેંચી રાવણ ઉપર અનેક બાણો મૂક્યા ૩૪-૩૭ રામચંદ્રના એ બાણો રાવણના અભેદ કવચ પર જ અથડાયા અને તેને જરા પણ ખીડા થઈ નહિ ત્યારે સર્વ અસોમા કુશળ એવા રણધીર રઘુવીર રથમા ભેડેના રાવણના લલાટમા ખીબ થઈ બાણો માયા ૩૮, ૩૯ એ બાણો પણ રાવણના કેટલાક અંગોને કાપી છેવટે રાવણથી પરાસ્ત થઈ કૃદાકા મારતા પાંચ રણાવાળા સર્પની પંઠે પૂવેલીમા પેસી ગયા એ પ્રમાણે રામચંદ્રના અસ્તનું નિવારણ કરીને કાપથી ધાતુધણી રહેલા રાવણે અત્યંત ભય કર આમુગ્ય ચડાવ્યું,

જેમાથી સિંહ, વ્યાઘ્ર, કક, કાગડા, ગીધ, બાજ, શિયાળ તેમજ ઈંદ્રામૃગ વગેરે પ્રાણીઓના મુખના જેવા આકારવાળા અને પાંચ મુખ વાળા અનેક બાણો ઉત્પન્ન થયા. ૪૦-૪૩ વળી સર્પની પંઠે કૃદાકા નાખતા મહાતેજસ્વી રાવણે પોતાની રાક્ષસી માયાથી ગધેડા, વરાહ, કૂતરા, કૂકડા, ગરૂડ તથા સર્પ વગેરેના મુખના સરળા આકારવાળા બાણો ઉત્પન્ન કરીને રામચંદ્ર પર મૂકવા માડ્યા ૪૪, ૪૫ એ પ્રમાણે રાવણના આસુરાસ્ત્ર વડે ઘેરાયેલા રામચંદ્રે પાવકાસ્ત્ર ચડાવ્યું, જેમાથી અગ્નિમુખા, સર્પ મુખા તેમજ ગ્રહ, નક્ષત્ર, મોટી ઉલ્કા તથા વીજળી સરળા પ્રકાશિત અનેક પ્રકારના બાણો ઉત્પન્ન થયા અને તેઓએ રાવણના ભય કર બાણોની નાશ કર્યો રામચંદ્રના બાણોથી જો કે રાવણના બાણો ઠિતભિન્ન થઈ ગયા, પરંતુ તેઓના ઢુકડા વાગવાથી હલ્લગ વાનરો તથા રાક્ષસોનો નાશ થઈ ગયો અગ્નિવપકર્મા રઘુવીરે આસુરાસ્ત્રનો નાશ કર્યો એ ભેદ ઇન્દ્રિય રૂપ ધરનારા સુનોવાદિ વાનરો રામચંદ્રને વીંગાઈ વળીને મોટા હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા મહાક્રોધે આસુરાસ્ત્રનું નિવારણ કરી મહાત્મા રઘુવીર આનંદિત થયા અને વાનરો મોટા હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા ૪૬-૪૮

ઈતિ શ્રીમદ્ ભગવત્ સુતે પ્રણીત અદિત્ય મોરગાથ ના
૬૬ કાંડમા ૬૬ મો સર્ગ સમપ્ત

સર્ગ ૧૦૦ મો

રામ-રાવણનો રાગનામ લક્ષ્મણની મૂર્છા-
રાવણની પ્રતિજ્ઞા

તત્સન્મયવિહારેણ તુ રાવણો રાક્ષસાધિપ ।

ક્રોધ ચ હિમુગ્ન ચન્ન ક્રાધાચારત્રમનન્તરમ્ ॥ ૧ ॥

અસુરાસ્ત્રને વચ્ચે ગયું ભેદ રાક્ષસોનો

રાવણ રાવણ બમણો ક્રોધાધમાન થયો અને તેણે બીજું ભય કર અસ્ત્ર સાધવાનો વિચાર કર્યો ૨ તરત જ મહાતેજસ્વી રાવણે રામચંદ્રને હળવા માટે મયાસુરનું બનાવેલું ભય કર રૌદ્રાસ્ત્ર ચડાવ્યું ૩ તેમાથી અનેક પ્રિયજ્ઞ, ગદા, મુશળ,

મુદ્ગર, કૂટ, પાશ અને અશનિ વગેરે વજ્ર સરખા દેહીપ્રમાણ શસ્ત્રો જેમ પ્રલયકાળે અનેક વાયુઓ નીકળે છે તેમ નીકળવા લાગ્યા, પરંતુ અસ્ત્રોમાં શ્રદ્ધ રઘુવીરે ઉત્તમોત્તમ ગાધર્વાસ્થથી રાવણના રૌદ્રાસ્ત્રનો નાશ કર્યો^{૩-૫} એ જોઈને ક્રોધથી રક્તનેત્ર થયેલા રાવણે સૌરાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો.^૬ એટલે ભયંકર વેગવાળા રાવણના ધનુષ્યમાથી અત્યંત પ્રકાશ વાળા મોટા ચક્ર ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. એ વેળા જેમ અતરિક્ષમાથી પડતા ચક્ર-સૂર્યોદિ ગ્રહોથી દિશાઓ છવાઈ જાય, તેમ ચોમેર ઊડતા એ ચક્રોથી આકાશ છવાઈ ગયું.^{૭-૮} મહા-સમય રઘુવીરે પોતાના બાણો વડે એ ચક્રોને પણ છેદી નાખ્યા તેમજ રાવણના બીજા કેટલાક આયુધોનો પણ નાશ કર્યો, ત્યારે રાક્ષસરાજ રાવણે દશ બાણો મૂકીને રામ-અર્ધના સઘળા મર્મસ્થાનો વોંધી નાખ્યા. રાવણના મોટા ધનુષ્યમાથી નીકળેલા દશ બાણો વડે પોતાના મર્મસ્થળ વીધાયા છતાં રઘુવીર જરા પણ કપાયમાન થયા નહિ.^{૯-૧૧} પછી અતિશય કેપેલા રામચંદ્રે ઘણા બાણો મૂકીને રાવણના મધળા અંગો વોંધી નાખ્યા.^{૧૨} આ સમયે કાધાયમાન થયેલા અને શત્રુઓને હણનારા રામચંદ્રના નાના ભાઈ શ્રીમાન લક્ષ્મણે અત્યંત વેગવાળા સાત બાણો મૂકીને મનુષ્યના મન્તડના ચિહ્નવાળા રાવણનો ધ્વજ ભાગી નાખ્યો અને દેહીપ્રમાણ કુડગવાળું તેના સારથિનું મન્તક ઉડાવી દીધું તેમજ બીજા પણ તીકપુ બાણો મારીને હાથીની સૂઠ સરખા રાવણના વનુષ્યને પણ ડેદી નાખ્યું.

એવામાં વિલીપણે એકાએક દોડી આવીને પોતાની ગદાનો પ્રહાર કરી રાવણના શ્યામ વર્ણા અશ્વોને મારી નાખ્યા.^{૧૩-૧૭} ત્યારે હણાયેલા અશ્વવાળા રમમાથી રાવણ ઊતરી પડ્યો અને પોતાના ભાઈ વિભીષણ ઉપર અત્યંત ગંધિ ભરાયો. પછી પ્રતાપી રાવણે દેહીપ્રમાણ અશનિ સરખી એક યજ્ઞિત નહણ

કરીને વિલીપણ ઉપર ફેંકી. રાવણની શક્તિ વિલીપણને વાગે તે પહેલાજ લક્ષ્મણે તથા બાણો વડે તેના કટકેકટકા કરી નાખ્યા. એ જોઈ વાનરોએ હર્ષનાદ કરી આકાશને ગળવી મૂક્યું. દેહીપ્રમાણ કાતિવાળી અને સુવર્ણથી શોભતી રાવણની શક્તિ લક્ષ્મણના બાણોથી ભાગી આકાશમાથી પડતી વીજળીની પેઠે પૃથ્વી પર પડી અને તેમાથી તણુખાવાળી અગ્નિજ્વાળાઓ નીકળવા લાગી.

શક્તિ વ્યર્થ જવાથી કેપેલા રાવણે કાળથી પણ સહન ન થઈ શકે એવી એક ખીલ અમોઘ શક્તિ હાથમા લીધી.^{૧૮-૨૨} દુરાત્મા રાવણની અત્યંત વેગવાળી એ શક્તિ વીજળી સરખી ચમકતી હતી.^{૨૩} આ વેળા વિલીપણને પ્રાણસ કટમા આવી પડેલી જોઈને તેને ખચાવવા માટે મહાત્મા લક્ષ્મણ તુરંતજ વિલીપણની પાસે આવી ઊભા રહ્યા અને પોતાનું ધનુષ્ય જે ચી હાથમા શક્તિ ગ્રહણ કરી ઊભેલા રાવણ ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.^{૨૪, ૨૫} વિલીપણને મારવાનો પોતાનો પ્રયાસ લક્ષ્મણે વ્યર્થ કર્યો તે જોઈને લક્ષ્મણના બાણથી ઘેરાયેલા રાવણે લક્ષ્મણને હણવાનો વિચાર કર્યો.^{૨૬} ગંધિ ભરાયેલા રાવણ લક્ષ્મણની સામે ઊભો રહીને કહેવા લાગ્યો 'પોતાના બળની પ્રયત્ના કરનારા હું લક્ષ્મણ !' તે આજે વિલીપણને ખચાવ્યો છે તો ભવે, હવે હું તેને નહિ મારતા આ શક્તિનો તારા ઉપરજ પ્રહાર કરીશ.^{૨૭, ૨૮} હે લક્ષ્મણ ! ગંધિથી ખરડાયેલો આ શક્તિ મારા હાથમાથી છૂટશે એટલે તે અવશ્ય તારા હૃદય લેદી નાળી તારા પ્રાણ લેશે.^{૨૯} એટલું કહીને અત્યંત ક્રોધાવેશમા આવેલા રાવણે આઠ ઘટાવાળી, મોઝા મુસવાટ કરનારી, શત્રુને હણનારી, પોતાના તેજ વડેજ પ્રકાશતી અને મયામુરે પોતાની માયા વડે રચેલી એ અમોઘ શક્તિ લક્ષ્મણ ઉપર મૂકી અને મોટી નર્તના કરી રાવણે મૂકેલી શક્તિ વજ્ર અને વીજ-

ળીની પેઠે સડસડાટ કરતી લક્ષ્મણ ઉપર આવવા લાગી ૩૦-૩૧ શક્તિને લક્ષ્મણ ઉપર પડતી જોઈ શ્રીમાન રઘુવીર બોલ્યા ‘લક્ષ્મણનુ ટ્યાણુ થાઓ અને રાવણુની શક્તિ નિબંધ થાઓ’ ૩૩ કોપેલા રાવણે મૂકેલી અને સર્પ સરખી તીક્ષણ એ શક્તિ નિર્ભયપણે રણમાં જોભેલા લક્ષ્મણની છાતીમાં આવીને વેગથી વાગી દેહીપ્રમાન કાતિવાળી રાવણુની શક્તિ નાગરાજની જિહ્વાની પેઠે વેગથી આવીને લક્ષ્મણના હૃદયમાં પેચી ગઈ. રાવણે પૂરા ભેસથી ફેંકેલી હોવાથી એ શક્તિ લક્ષ્મણના હૃદયમાં ઊડી ખૂચી ગઈ, જેથી હૃદય લેદાઈ જવાને લીધે મહાત્મા લક્ષ્મણ મૂર્ચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડવાં ૩૪-૩૬

લક્ષ્મણને મૂર્ચ્છિત થઈ પડેલા જોઈને શ્રીમાન રામચંદ્ર બ્રાતૃત્વને લીધે અત્યંત ખેદયુક્ત થઈ ગયા ૩૭ તેમના નેત્રમાં આસુ ભરાઈ આવ્યા અને બે ઘડી સુધી તો વિચારવમજમાં ચૂકાઈ રહ્યા પછી જેમ પ્રલયકાળનો આત્મ વૃદ્ધિ પામે તેમ રઘુવીરનો કાષ્ઠ વૃદ્ધિ પાગથો ‘તેમણે આ ખેદ કરવાનો સમય નથી’ અમ વિચારી લક્ષ્મણ સાનુ જોઈ રાવણને હણવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તુરંત યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા શ્રીમાન રઘુવીર બોલે સર્પયુગ્મ પર્વતજ પડયા હોય એમ શક્તિથી લેદાઈ પડેલા તવા રુધિરથી ખરડાયેલા અગવાળા લક્ષ્મણ ૩૮ ગર ટગર ભેતા હતા ૩૯-૪૦ વાનરો ઘણા ન્યાન કરવા છતાં પણ બળવાન રાવણે મારેની એ શક્તિને લક્ષ્મણના હૃદયમાંથી ખેચીને બહાર કાઢી શક્યા નહિ, પરંતુ તેઓ ઉપરાઉપરી છૂટતા રાવણના આંખોથી વોંધાયા એ ભયકર શક્તિ લક્ષ્મણના હૃદયને આરપાર વાંધીને પૃથ્વીમાં ખૂચી ગઈ હતી, તેથી વાનરો તેને ખેચી બહાર કાઢી શક્યા નહિ, પરંતુ મહા બળવાન રામચંદ્રે પોતાના બન્ને હાથથી એ શક્તિને પકડી ખેચી કાઢી અને મવના દેખ તાજ ભાગી નાખી ૪૧-૪૨ શ્રીમાન રામચંદ્ર

લક્ષ્મણના હૃદયમાંથી શક્તિ કાઢવાને ઝેકાયા ચોટલા વખતમાં રાવણે ઘણા બાણો નક્ષીને તેમના સઘળા મર્મસ્થાન વોંધી નાખ્યા, પરંતુ તે પીડાને નહિ ગણકારતા રઘુવીર નામજને ભેટીને સુનીવને તેમજ કપિવર હનુમાનને કહ્યું ૪૪-૪૫ ‘હે કપિવરો! તમે લક્ષ્મણનું રક્ષણ કરવા અર્થે તેને વોંટાઈને ઊભા ૪૬ હું રાવણુની સાથે યુદ્ધ કરું છું ઘણા વખતથી હું જે સમયને ઇચ્છતો હતો તેવો પરાક્રમ કરવાનો સમય આજે મને પ્રાપ્ત થયો છે ૪૭ આતક પક્ષી જેમ ઓખમજીવના અતમા મેધને જોવાને ઉત્સુક થાય છે, તેમ હું રાવણુનો વધ કરવા માટે ઉત્સુક થયેલો છું. હવે એ પાપી નિશ્ચયવાળા દુરાત્મા રાવણુને હું જીવતો મૂક નાર નથી ૪૮ હે વાનરો! હું આ સહ્યે તમારી આગળ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે આજે તમે પૃથ્વીને કા તો રામ વિનાની થયેલી જોશો, અથવા તો રાવણુ વિનાની થયેલી જોશો ૪૯ હે કપિઓ! રાજનપ્રથ ઘડુ, વનવાસ વેઠવો, દંડકારણ્યમાં રણડહુ, મીતાનુ શત્રુના હાથમાં પડહુ અને રાક્ષસોની સાથે વેર ઘડુ, આદિ આવી પડેલા નરક સરખા અનેક હુખોનો આજે હું રાવણુને મારીને અત આપીશ અહો! જેને અમે મે આ વાનરસંન્યને અહો આહુ ઠે, વાલીને મારી સુઓવને રાજ્ય અપાવ્યું છે તેમજ સમુદ્ર પર સેતુ બાધી તેને જોગવ્યો છે, તેજ પાપાત્મા રાવણુ આજે સગ્રામમાં મારી દઈએ પડયો છે! અરે, હવે તેને હું જીવતો કેમ જવા ઈચ્છે? જેમ અત્યંત ઝેરી નાગની દંદિએ પડેલો મનુષ્ય અને ગરુડની દંદિએ પડેલો સર્પ જીવતો જતો નથી, તેમ મારી દઈએ પડેલો રાવણુ આજે જીવતો જશે નહિ ૫૦-૫૧ હે અજય પરાક્રમવાળા વાનરો! તમે સૌ આજે પર્વત શિખરો ઉપર બેસીને મારું અને રાવણુનું યુદ્ધ સુખથી જુઓ સિદ્ધ, અધર્મ, આરણ્ય અને નણે લોકો આજે રામનું ખરું રામપા

જેશે આજે હું એક પરાક્રમ કરીશ કે જેથી
આ પૃથ્વી પ્રાણીમાને ધારણ કરશે ત્યાં સુધી
દેવતાઓ સહિત સચરાચર જગત તેને
સલાખશે ૫૪-૫૬

એ પ્રમાણે કહી સાવધાન થયેલા રણવીરે
સુવર્ણભૂષિત તીક્ષ્ણ ખાણોનો રાવણને પ્રહાર
કર્યો, ત્યારે નેધ જેમ જળ વરસાવે, તેમ
રાવણ પણ રામચંદ્રના ઉપર તીવ્ર ખાણો
અને મુસાગનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો.
એ વેળા રામ અને રાવણે મૂકેલા તીક્ષ્ણ
ખાણો તથા મુસાગનો પરસ્પર અથડાવાથી
તુસલ નાદ થતો હતો ૫૭-૫૮ રામ-રાવણના
શસ્ત્રો એકબીજાને અથડાઈ ભાગીને જાળવત્ય
માન થતા પૃથ્વી ઉપર પડતા હતા ૧૦ રામ
અને રાવણના ધનુષ્યોની પ્રત્યેકબીજાને ટકાર
સર્વ ભૂત પ્રાણીઓને નાસ ઉપજાવે એવા
અદ્ભુત થતો હતો ૧૧ મહાત્મા રામચંદ્રની
ખાણજળથી ઘેરાઈ ગયેલા અને તેમના દેહીય
માન ધનુષ્યથી છૂટતા તીવ્ર ખાણોથી પીડાયેલા
રાક્ષસરાજ રાવણ છેવટે ઘણો જ ગભરાયો,
ત્યારે 'હવે રામ મને અવશ્ય મારી નાખશે'
એવા ભયથી, જેમ વાયુથી વાદળ નાસે છે,
તેમ તે સગ્રામમાંથી પલાયન કરી ગયો ૧૨

શ્રી-રાધામીડિ મહામુનિપ્રીત અદિક વ્યથોત્તમાવધાના
યુદ્ધકાંડમાં ૧૦૦ શ્લોક સમાપ્ત

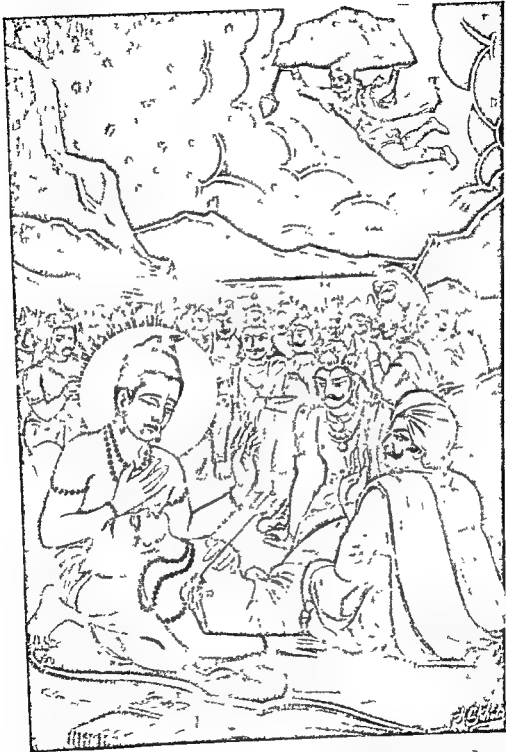
સર્ગ ૧૦૧ મો

રામનો વિલાપ-લક્ષ્મણનું સ્વાધ્યય થયું
શક્ત્યા નિપાતિત દૃષ્ટા રાવણો વલીયસા ।
લક્ષ્મણ સમરે શૂર શોણતોષર્પરજ્જુતમ્ ॥ ૧ ॥

જળવાન રાવણની શક્તિથી ઘવાયેલા અને
રુદિરમા તરવેળ થયેલા શૂરવીર લક્ષ્મણને જોઈ
કોપેલા રામચંદ્ર અસખ્ય ખાણોથી દુરાત્મા
રાવણને યુદ્ધમાંથી નસાડી સુવેપુ પ્રયે ગયું ૧
'હે મુપેણ! રાવણના પરાક્રમથી લોહીતુડાણ
થઈ પૃથ્વી પર પડેલા મારો ભાઈ આ લક્ષ્મણ
સપની પેઠે તરડે છે, તેને જોઈ મારો શોક
વધી ગયો છે ૩ અરે, અવિરથી બ્યાસ એવા

મારા પ્રાણાધિક પ્રિય ભાઈ ને રણભૂમિમાં આવી
રીતે પડેલા જોઈને મારું ચિત્ત વિહ્વળ બન્યું
છે આવા વખતે મને યુદ્ધ કરવાની શક્તિ પણ
ક્યાથી હોય ! યુદ્ધપ્રવીણ અને ઉત્તમ લક્ષણવાળો
આ મારો પ્રિય ભાઈ જો મરણ પામે, તો પછી
મારે મારા પ્રાણોનું કિંવા મુખનું શું પ્રયોજન
છે ? અરે, આ વેળા મારું શૌર્ય લજવાય
છે, મારા હાથમાંથી ધનુષ્ય નરડી પડે છે, ખાણ
પડી જાય છે અને નેત્ર અશ્રુજળથી ઘેરાઈ જાય
છે જેમ સ્વપ્નમાં ગતિ કરતા મનુષ્યના અંગ
કપી જોઈ છે, તેમ મારા અંગ શિથિલ થઈ કપે
છે મારા મનમાં વણી ચિંતા થતા ડરે એ અને
મને મૂંઝાણ પણ આવી જાય છે '

દુરાત્મા રાવણે મર્મસ્થળમાં તીવ્ર પ્રહાર
કરવાથી પૃથ્વી પર ધૂળમાં પડેલા અને હું અને
લીધે ઝીણા આત નાદ કરતા લક્ષ્મણને જોઈ રણ
વીર અત્યંત વિષાદ પામ્યા અને આકુળવ્યાકુળ
થઈ વિલાપ કરવા લાગ્યા ૪-૮ 'હે શૂરવીર !
તારો વિયોગ થવાથી હવે મને વિજય પ્રાપ્ત
કરવામાં પણ પ્રીતિ થતી નથી અરે, અસ્ત
થયેના ચંદ્ર પ્રાણીઓને શી રીતે પ્રીતિ ઉપજાવી
શકે ૧૦ હાય ! મારો ભાઈ લક્ષ્મણ આજે
રણભૂમિમાં લાગેલા થઈ સૂઈ રહ્યો છે ! હવે મારે
યુદ્ધ કરવાનું કેન્દ્રનવાનું કાર્ય પણ પ્રયોજન રહ્યું
નથી ૧૧ જો વાનરો ! અત્યંત કાર્તવ્યવાળો લક્ષ્મણ
જેમ મારી પાછળ વનમાં આવ્યો, તેમ હું પણ
આજે તેની પાછળ પરલોકમાં જઈશ ૧૨ અરેરે,
જેને પોતાના બધાજનો ઘણા જ પ્રિય હતા
અને જે નિરંતર મને અનુદૂળ વર્તતો હતો,
તેને કપટથી યુદ્ધ કરનારા રાક્ષસોએ આવી
અતિમ દયામાં આણી મૂક્યો છે ! ૧૩ અરે,
હાય ! જો વાનરો ! દેશે દેશમાં સ્ત્રીઓ મળે
છે તેમ જ ઇંટ મિત્રો પણ મળી આવે છે, પરંતુ
સહોદર ભાઈ મળે એવો એકે દેશ મારા જીવામાં
આવતો નથી ૧૪ હે શૂરવીર કપિઓ ! લક્ષ્મણ
વિના હવે મારે રાજ્યનું પણ શું પ્રયોજન છે ?
અરેરે પુત્ર પર ત્રેનવાળા માતાજી સુમિત્રાને

રાવણની અમેાય શક્તિ ના હતા લક્ષ્મી મુનિષ્ઠ ત થઈ ાયા, ત્યા રામચ દ્રશ્ય અન્ય મ્મ યાણો મૂકી કુરાતમા રાવણને કુષ્ઠમાથી નસાગી મૂક. ાથી તેના નિનાય કરના લાગ્યા પ ત પાસે જોડલા સુપંચે હનુમાનન ઔપધિમરગ પર્વત પરથી દિવ્ય ઔપધિ દેવા મોદયો અન પનવેળી હનુમાન સત્વર નઈ પાઠા કરો [પૃષ્ઠ ૧૦૨૯

હું શો ઉત્તર આપીશ ?^{૧૧૫} સુમિત્રા મને કપડો આપશે તેને હું કેમ સાંળી શકીશ ? વળી માતાજી કૌશલ્યા, કેકેયી, ભરત તેમ જ શત્રુઘ્ને પણ હું શું કહીશ ? અરે, તેઓ પૂછશે : ‘તું લક્ષ્મણની સાથે વનમાં ગયો હતો અને એકલો કેમ આવ્યો ?’ ત્યારે મારે તેઓને શો જવાબ આપવો ?^{૧૧૬-૧૭} હું તેઓને લક્ષ્મણના મરણના સમાચાર કહીશ, તો તેઓ મારી નિંદા કરશે અને તે મારે સાંભળવી પડશે ! અરે, તે કરતાં તો અહીં મરણ પામવું એ જ શ્રયસ્કર છે. અરેરે, મેં પૂર્વજ-મમાં શાં પાપ કર્યાં હશે કે જે દોષથી મારો ધર્મોત્તમા ભાઈ આજે મારી આગળ રણમાં પડ્યા છે ! હા, મિત્ર ભાઈ ! હા, શૂરવીરોમાં અગ્રણી ! હા, મારા વહાલા ખંડુ ! તું મને ત્યજીને એકલો જ પરલોકમાં કેમ જાય છે ? હે ભાઈ ! હું આટલાંકો વિલાપ કરું છું, છતાં તું મારી સાથે કેમ જોલતો નથી ?^{૧૧૮-૨૦} હે મહાબાહુ ! પર્વત અને વન વગેરે સ્થળોમાં ફરતી વેળા હું જ્યારે જ્યારે શોકચુક્રા થતો, ત્યારે ત્યારે તું મારું આશ્વાસન કરતો હતો; પરંતુ આજે તું કેમ આમ સૂઈ રહ્યા છે ? હે ભાઈ ! ઊઠ અને મારી દીન અવસ્થાને જો.

શોકથી આકુળવ્યાકુળ થયેલા અને વિલાપ કરતા રઘુવીરનું આશ્વાસન કરી સુપેણે કહ્યું : ‘હે નરસાઈ ! તમે વિકળતાને આવનારી આ શોકચુક્રાને ત્યાગ કરો. શોકને ઉત્પન્ન કરનારી ચિંતા સંશ્રામ વિષે વાગતા બાણના જેવી જ પીડા કરનારી છે; માટે તેના ત્યાગ કરો અને પશ્ચાત્તપ્ય કરો. લક્ષ્મણને વધારનાર લક્ષ્મણ મરણ થઈ શકે નથી. જુઓ, તેમની યુગ્મકળામાં જરા પામ્યા નથી. જુઓ, તેમની કાંતિ પણ રચામ પડી નથી. જુઓ, જુઓ, લક્ષ્મણનું યુગ પ્રથમના જેવું જ કાંતિવાણું અને પ્રસન્ન દેખાય છે; ^{૨૧-૨૫} તેમ જ તેમની હથેલીઓ કમળપત્ર સમાન લાલ અને નેવ પણ પ્રકુલિત જણાય છે. હે રાજપુત્ર ! મરણ પામેલા મનુષ્યનું રૂપ આવું રહેતું જ નથી. ^{૨૬} માટે હે શૂરવીર ! તમે

વિવાદ ન કરો. શત્રુઘ્નન લક્ષ્મણ હંજી જીવે છે. જોકે લક્ષ્મણ મૂચિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા છે, તો પણ આસોચવાસને લીધે વારંવાર કંપતું હૃદય સામિતી આપે છે કે, લક્ષ્મણ હંજી જીવે છે.’

રઘુવીરનું આશ્વાસન કરીને અત્યંત ભુલ્લિ-માન સુપેણે હંતુમાનને કહ્યું : ‘હે સૌમ્ય ! પૂર્વે જાળવાને તને જે ઔપધિપર્વત જતાવેલો છે, ત્યાં તું સત્વર જા અને તે પર્વતના દક્ષિણ શિખર પર ચનારી દિવ્ય ઔપધિ અહીં લઈ આવ. ^{૨૭-૨૮} હે વીર ! (ત્યાં થતી વિશલ્યકરણી, સંધ્યાની, સાવર્યકરણી તથા સંજવની) એ ત્યારે ઔપધિઓને તું લક્ષ્મણને સાવધ કરવા માટે શીઘ્ર લઈ આવ.’

સુપેણનું વચન સાંભળી કપિવર હંતુમાન ત્યાંથી તુરંત જ ઊડ્યો અને પૂર્વોક્ત ઔપધિ-પ્રસ્થ પર્વત પર ગયો; પરંતુ પોતે ઔપધિને નહિ જોળાળી શકવાથી ચિંતામાં પડી ગયો. થોડીક વારે તેને વિચાર આવ્યો કે, ‘સુપેણે કહેલું શિખર તે આ જ છે અને મુખ આપનારી દિવ્ય ઔપધિ આમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ હું ધારું છું; પણ જો હું વિશલ્યકરણી વગેરે ઔપધિ લીધા વિના કે ભણ્યાબૂણ્યા વિના ગમે તે ઔપધિ લઈને જઈશ, તો મારી મૂર્ખતા ગણાશે અને જો ઔપધિ જોળવામાં વિચાર કરવા રહીશ, તો ઘણો સમય વ્યતીત થવાથી લક્ષ્મણનું મરણ થયે; માટે આખું આ પર્વતશિખર જ ઉપાવી જઈ, એ જ ઉત્તમ છે.’ એમ વિચારી પર્વત પાસે જઈ કપિશ્રમ હંતુમાને પ્રકુલિત વૃક્ષોવાળા શિખરને ત્રણ વાર હયમથાવીને ઉપાવી નાખ્યું અને પછી જળસરેલા રચામ મેઘ સરખા એ પર્વતશિખરને જાત હાથમાં ગ્રહણ કરીને તે ત્યાંથી ઊડ્યો. અત્યંત વેગથી ગતિ કરતો કપિવર હંતુમાન વ્યાંસમયે વગેરે હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને પર્વતશિખરને પૃથ્વી પર મૂકીને તથા થોડી વિશ્રાંતિ લઈને તેણે સુપેણને કહ્યું : ‘હે વાનરપુત્ર ! હું ઔપધિને જોળાળી શક્યો નહિ; એથી આખું પર્વતશિખર

જ ઉપાડી લાગ્યો છુ ૪૩૦-૪૦

હનુમાનનું કથન સાલળી સુપેણે તેને ધન્ય વાદ આપ્યો અને પર્વતશિખરમાથી ઔપધિ શોધી કાઢી ૪૧ દેવોથી પણ ન થઈ શકે એવું હનુમાનનું અદ્ભુત કર્મ જોઈને સર્વ વાનરો વિભિન્ન થયા પછી અત્યંત કાતિવાળા સુપેણે તે ઔપધિને કચરી તેનો રસ લદ્ધમણીનાસિકા મા ફેરવ્યો ઔપધિનો ગંધ જતા જ જોના શરીરમા ખાણો વાગેલા હતા એવા શત્રુદમન લદ્ધમણુ તક્ષણ પીકારહિત થઈ બેઠા થયા ૪૨-૪૪

લદ્ધમણુને સાવધ થઈ બેઠો જોઈ અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા વાનરો 'બહુ સારુ થયું, બહુ સારુ થયું, એમ બે ની રક્ષમણી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા શ્રીમાન રામચંદ્ર પણ ભાઈ આમ આવ, આમ આવ,' એમ કહીને લદ્ધમણુને ગાઠ આદિગત આપ્યું એ વેળા તેમના નેત્રોમા પ્રેમના આસુભરાર્ધ આવ્યા પછી રઘુવીરે લદ્ધમણુ પ્રત્યે કહ્યું 'હે વીર! મારા સહભાગ્ય કે આજે મેં તને મરણમાથી પાઠો ઊઠેવો જોયો હે ભાઈ! તારા વિના મારે જય મેળવવાનું, સીતાનું કે મારા જીવિતનું પાપ કાર્થ પ્રયોજન નથી તુ મા કોકમા ન હોય તો પછી મારે જીવવાનું શું કારણ રહે?' ૪૫-૪૮

મહાત્મા રામચંદ્રના ઉપયુક્ત યત્ન સાલળી વિષાદ પામેલા લદ્ધમણે ગદ્ગદ કે ઝહ્યું ૪૯ 'હે સત્યપરાક્રમવાળા આર્ય! રાવણુને હંપવાની પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તમારે આમ નિર્માય અને હનકા પુરોગી પેઠે બોલવું યોગ્ય નથી ૫૦ સત્યવાદી પુરોગી પોતાની પ્રાતજ્ઞા કદી પપુલ્યર્થ વવા દેતા નથી પોતે કંઈ પ્રતિજ્ઞાને પાળવી એજ મંત્રવતુ લક્ષણ છે ૫૧ હે બ્રહ્મણ! મારે માટે તમેએ નિરાશ થવું યોગ્ય ન હોય તમે સજ્જ થાઓ અને રાવણુનો વધ કરી પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરો હે રઘુવીર! જેમ તીક્ષ્ણ દાંડવાળા અને ગર્જના કરતા સિંહ આગળથી હાથી જીવતો જતો નથી, તેમ તમારા બાણોની ચોટમા આવેલા રાવણુ હવે જીવતો જનાર નથી હે

વીર બહુ! હું તો ઇચ્છુ છું કે, સર્વ જગતના ઉપર ઉપકાર કરનાર આ ભગવાન શ્રી સૂર્ય નારાયણ અત્યંત ન પામે તે પહેલાં દુરાત્મા રાવણુનો સત્વર વધ થવો જોઈએ હે આર્ય! હે વીર! જો તમે સનામ ધિયે રાવણુનો વધ કરી પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરવા તેમ જ જનકતનયાને મેળવવા ઇચ્છતા હો, તો તમે આજે સત્વર મારા કહેવા પ્રમાણે કરો ૫૨ ૫૫

ઇત શ્રી વાત્સીક મહાકવિનિર્માણિત અલ્લિત શ્રીરામચંદ્રમય યુદ્ધકાંડ ૧૦૧ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૨મો

ગમ-રાવણુનો રણસંગ્રામ

લક્ષ્મણેન તુ તદ્વાપ્યયમુક્ત શ્રવા સરાથવ ।
સર્વથે પરવીરો ઘનુરાઘવ વીરમાન ॥ ૧ ॥

રક્ષમણુના વચન સાલળી શત્રુના વીરે ને હંપવાના રામચંદ્ર વતુબંધ નહણુ કરીને રાવણુની સેના પર લય કર બાણો મૂકવા માડયા આ વેળા રાક્ષસોનો રાજા રાવણુ પણ બીજા રથમા બેઠીને રાહુ જેમ સૂર્યની સામે આવે, તેમ રામચંદ્રની આગે આવી જોયો રહ્યો અને મેઘ જેમ પર્વત ઉપર બળધારા વરસાવે તેમ રામચંદ્ર ઉપર વજ્ર સરળા બાણો વરસાવવા લાગ્યો ૧- રામચંદ્ર પણ પ્રભવલિત અગ્નિ સરળા તીક્ષ્ણ બાણો રાવણુ ઉપર મૂકવા માડયા ૪ શ્રીમાન રઘુવીર પૃથ્વી પર ઊભા હતા અને રાવણુ રથમા બેઠેલા હતા એ જોઈને દેવો, ગંધર્વો અને કિતરો પરસ્પર કહેવા લાગ્યા 'આ યુદ્ધમા સમાનતા જોવામા આવતી નથી, કારણ કે રાવણુ રથમા બેઠી યુદ્ધ કરે છે અને રામચંદ્ર ના પાળા નરે છે'

દેવ-ગંધર્વોદિતુ વચન સાલળી દેવરાજ ઇંદ્રે પોતાના સારથિ માર્તાન્દને બોલાવી કહ્યું 'હે સાર્થક! તુ મારે રથ ભેડી પૃથ્વી પર જ્યા રામચંદ્ર ઊભા છે ત્યા જ અને મારી વતી તેમને કહે કે, 'હે રાધવ! દેવરાજ ઇંદ્ર આ રથ તમારે માટે નોકર્યો છે, માટે તમે તેમા બિરાજી યુદ્ધ કરો' તે નાતલિ! આટલું કાચ

કરી તુ દેવોનુ મહાન હિત કર.' દેવરાજ ઇંદ્રની આજ્ઞા થતા જ માતલિએ પ્રણામ કરી કહ્યું - 'હે દેવેન્દ્ર ! હું આપની આજ્ઞા પ્રમાણે રથ ભેડી સત્વર રામચંદ્રની પાસે જઈશ અને તેમનો સારથિ થઈને સુદગા રથ હાકીશ '

પછી માતલિએ સુવર્ણના સાજવાળા હીલા વર્ણના અશ્વો ભેડી રથ તૈયાર કર્યો એ રથ સુવર્ણથી મહેલો. સે કહો ઘટ્ટીઓથી શોભતો, મધ્યાહનકાળના સૂર્ય સમાન ઝળહળતો, વરુણથી જલેલા ઊંટડાવાળો, સુવર્ણ ઢંક પર ફરફટી ધભવાળો અને સુવર્ણની દારીવાળા પ્રવેત આમગેધી અલકૃત હતો પછી દેવરાજ ઇંદ્રની આજ્ઞા પામેલો માતલિ હાથમા બાણક લઈને રથ પર બેઠો અને અતરિલમાંથી નીચે જિતરી રામચંદ્ર પાને આવી હાથ ભેડી બોલ્યો 'હે શત્રુકર્મ ! હે અત્યંત પરાક્રમવાળો ! હે રામચંદ્ર ! તમારો વિજય થવા માટે દેવરાજ ઇંદ્રે આ રથ મોકલ્યો ન્યો છે, ^{૧-૨૪} અને તેની સાથે પોતાનું મોટું ધનુષ્ય અગ્નિ સરખું પ્રકાશતું ડવચ, સૂર્ય સમાન ચમકતા બાણો તથા નિર્મળ શક્તિ પથ્થ મોકલાવી છે માટે હે વીર ! હે દેવ ! હું તમારો સારથિ થાઉં છું તમે રથમા વિરાજી ઇંદ્ર જેમ દાનવોનો નાશ કરે છે, તેમ રાવણનો નાશ કરો ^{૨૨૫, ૨૬}

માતલિના વચન સાંભળી રથની પ્રદક્ષિણા કરી તથા તેને નમન કરીને શ્રીમાન રામચંદ્ર તેમા વિરાજ્યા એ વેળા પોતાની કાંતિથી તથા લોકને તે શોભાવતા હતા ^{૨૭} હવે સામસામા રથમા બેઠેલા મહાબાહુ રામચંદ્ર અને રાક્ષસરાજ રાવણનું બેનારને રોગાચિત કરી દે એવું અદ્ભુત સુંદર વવા દાગ્યું ઉત્તમ અજ્ઞાપિયા બાણનાત રથુવીર રાવણના ગાધવસિને ગાધવસિથી અને દેવાસને દેવાસથી ઠાપી નાખ્યા, ત્યારે અત્યંત કુદ્ધ થયેલા રાવણે લયકર સર્પોસ મૂક્યું એ વેળા રાવણના ધનુષ્યમાંથી નીકળતા સુવર્ણભૂષિત બાણો ઝેરી સર્પનું રૂપ લઈને રામચંદ્રની ઉપર જવા લાગ્યા, પહેલાં મુખવાળા

અને અગ્નિવાળાનું વમન કરતાં એ સર્પોસ બાણો સુસવાદા કરતા રથુવીર પર છૂટ્યા. ^{૨૮-૨૯} પ્રકાશિત અગ્નિવાળા અને વાસુકિ નાગ સરખા ઝેરી સર્પોસ બાણોથી સઘળી દિશાઓ ઢંકાઈ ગઈ

એ પ્રમાણે સંગ્રામમાં ન્યાત્યાં સર્પોસ બાણોને ભેઈને શ્રીમાન રામચંદ્ર સર્પોનો નાશ થાય એવું લયકર ગરુડાસ મૂક્યું ^{૩૦, ૩૧} તરત જ રામચંદ્રના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલા અગ્નિ સરખી કાંતિવાળા સુવર્ણમય અનેક બાણો ગરુડરૂપે થઈ સર્પોનું ભક્ષણ કરતા જોડવા લાગ્યા ઇન્દિયત રૂપ વરનારા રામના બાણોએ ગરુડરૂપે વિચરીને રાવણના સર્પોસ સઘળા બાણોનો નાશ કર્યો ^{૩૫, ૩૬}

સર્પોસ નિષ્કળ થયું, ત્યારે ઠોપાયમાન થયેલા રાવણે રામચંદ્ર ઉપર લયકર શરવૃષ્ટિ કરવા માંડી. ^{૩૭} તેણે એકસામટા રામચંદ્રને હલાર બાણો માર્યા અને બીજા અનેક બાણો મૂકી સારથિશ્રેષ્ઠ માતલિને પથ્થ વીધે. વળી તેણે એક પ્રયત્ન બાણ મારીને ઇંદ્રના રથનો સુવર્ણ ધ્વજ ઠાપી નાખ્યો તથા ઘણા બાણો મૂકી અશ્વોને પથ્થ પીડિત કર્યા. ^{૩૮}

રાવણના બાણોથી રામચંદ્રને પીડિત થયેલા ભેઈને દેવ, અધર્મ, આરણ્ય, સિદ્ધ, કપિ, દાનવ તથા વિલીપણ સહિત સુગ્રીવાદિ વાનરો અત્યંત વિપાદગુપ્ત થયા. ^{૩૯} રામરૂપી ચંદ્રને રાવણરૂપી રાહુએ ઓસવા માડ્યો ત્યારે પ્રબળ અકટ્યાણ કરતારા 'યુધ' નામના ગ્રહ ચંદ્રની પ્રિયા શેહિણી નક્ષત્ર કે જેના દેવતા પ્રભવપતિ છે તેનું આક્રમણ કર્યું સમુદ્ર પથ્થ બાણે પ્રગ્વલિત થયો હોય એમ તેમાંથી ધુમાડા મહિત તરંગોની જવાળા નીકળવા લાગી અને સૂર્યને સ્પર્શ કરે એટલે જોયે તેના મોજા જીજ્ઞવા લાગ્યા સૂર્ય પથ્થ મહા કિરણોવાળો, કંઠોર અને ધૂમકેતુની છાયામા આપ્યા જેવો થઈ ગયો અને તેમા કાળા ધાબા ઢોખાવા લાગ્યા, તેમ જ કળ ધનુ ચિહ્ન

ચંદ્રના સઘળા બાણોને બાળી ભસ્મ કરી નાખ્યા. આકાશમા ઊડતા પોતાના સઘળાં બાણો રાવણના ત્રિશૂળનો સ્પર્શ થતા જ ભસ્મીભૂત થઈ ગયા, ત્યારે રામચંદ્રના કોપનો પાર રહ્યો નહિ. તુરંત જ તેમણે માતલિંગે રથ સાથે આણેલી ધંદની શક્તિ લીધી અને તેને વેગથી ઉપાડી રાવણના ત્રિશૂળ ઉપર ફેંકી એ વેળા આઠ ઘટાઓના નાઠવાળી અને પ્રત્યકાળની પ્રકાશિત ઉલ્કા સરખી એ શક્તિએ ગળનમ ડળને પ્રકાશમાન કરી મૂક્યું. રામચંદ્રે મૂકેલી શક્તિનો પ્રહાર થતા જ રાવણ-નું ત્રિશૂળ નિન્તેજ થઈ ભાગીને પૃથ્વી પર પડ્યું. પછો અત્યંત સાવધાન થઈને રઘુવીરે સીધી ગતિ કરનારા તીક્ષ્ણ બાણો વડે રાવણના અન્ધોને વોંધી નાખ્યા, તેમ જ તેની છાતી પણ વોંધી નાખી તથા નથુ બાણો વડે તેનું હલાટ ફેંકી નાખ્યું. એ સમયે રામચંદ્રના બાણોથી લેકાઈ ગયેલા જેના સઘળા અંગે-માથી રુધિર સ્રવતું હતું એવો અને રાક્ષસ ક્ષેત્રમા ઊભેલો રાવણ પ્રકૃતિભર અરોહણના સરખો શોભતો હતો. રામબાણથી જેના સઘળા ગાત્રો ઘણા જ વોંધાઈ ગયા હતા તથા જેનું આંધુ શરીર રુધિરથી વ્યાસ થઈ ગયું હતું એવો રાક્ષસાધિપતિ રાવણ એ વેળા અત્યંત ખેદ પામ્યો ને તેના કોપનો પાર રહ્યો નહિ. ૧૨-૭૦

શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિકાવ્ય શ્રીરામચંદ્રના
યુદ્ધકાંડમા ૧૦૨મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૩ મો

રામ-રાવણનો રણસંગ્રામ-રાવણ પ્રતિ
રામચંદ્રના તિરસ્કારવચનો-
રાવણનું મૂર્ચ્છિત થવું

સ તુ તેન તદા ક્રોધાત્કાકુત્સ્યેનાદિતો મુશ્મ્લ ।

રાવણ સમરચ્છાધી મહામ્નોષ્ઠ્યુપાગતમ્ ॥૧૧॥

કોપ પામેલા રામચંદ્રે યુદ્ધમા ઉત્સાહ વાળા રાવણને અત્યંત પીડિત કયો, ત્યારે તે અત્યંત કોપાયમાન થયો. કોપને લીધે

ફાટેલી આંગોવાળો રાવણ પોતાનું ધનુષ્ય ખેંચીને રામચંદ્રને પીડવા લાગ્યો. જેમ મેઘ જળવૃષ્ટિથી નાના તળાવને ભરી નાખે છે, તેમ રાવણે અખંડિત બાણવૃષ્ટિથી રઘુવીરને ભરી નાખ્યા, છતાં જેમ જળની ધારાઓથી પર્વત જરા પણ ચલાયમાન થતો નથી, તેમ રાવણની બાણવૃષ્ટિથી રામચંદ્ર જરા પણ ચલાયમાન થયા નહિ. સંગ્રામમા અડગ થઈ ઊભેલા રઘુવીરે પોતાના બાણોથી રાવણના ઘણા બાણોનું નિવારણ કર્યું અને સૂર્યના તડકામા ઊભેલો મનુષ્ય જેમ તેના કિરણોને સહન કરે છે, તેમ રાવણના ઠેઠલાક બાણોને સહન પણ કર્યાં. પછી ક્રોધ પામેલા રાક્ષસ રાજ રાવણે પોતાની કુશળતાથી એકી વખતે રામચંદ્રની છાતીમા હલારો બાણો માર્યા. ૧-૧ એ બાણો વાગવાથી લોહીહાકાણુ થયેલા રઘુવીર વન વિષે પ્રકૃંક્ષિત થયેલા મોટા ખાખ રાના વૃક્ષ સરખા દેખાવા લાગ્યા. રાવણના બાણો વાગવાથી અતિશય કૌપેલા રામચંદ્ર પણ તેના ઉપર પ્રલય ત્રાળના સરખા તેજસ્વી બાણોથી પ્રહાર કરવા માડ્યો એકખીલ પર ઘણા જ ક્રોધે ભરાયેલા રામ અને રાવણ બાણબળથી અધકાર છવાઈ જવાને લીધે એકખીલને દેખી શકતા પણ ન હતા.

પછી ક્રોધ પામેલા રામચંદ્ર જરાક હસીને રાવણ પ્રત્યે કઠોર વચન કહેલા માડયા 'હે રાક્ષસોમા નીચ રાવણ ! મારું બળ બધા વિના તે શુભ રીતે એકલી પડેલી મારી પ્રિયા સીતાનું જનસ્થાનમાથી હરણું વ્યું છે, એથી હું માનું છું કે તારામા કંઈ પરાક્રમ નથી. હે હુલ ! મારાથી વિખૂટી પડેલી અને દડકારણમા રહેવાથી દીન થઈ ગયેલી સીતાનું બળાકારે હરણું કરીને તું પોતાને શૂરવીર માને છે ! અરે, ધિક્કાર છે તને ! જેનો પતિ પાસે ન હોય એવી એકલી સ્ત્રી ઉપર પોતાનું શરવીરપણું દાખવનાર હે અધર્મ ! પરશુનું હરણું કરવારૂપ નિંદ અને ખીજણના

જેવુ ડમ કરીને તુ પોતાને શરવીર માને છે ! ! એા દુષ્ટ ! તને ધિક્કાર છે ! હે વમની મર્યાદા તોડતારા ! હે નિર્લજ્જ ! હે સદા ચરણબુદ્ધ ! ગર્વને લીધે તુ પોતે જ પોતાતુ મોત વહોરીને પોતાને શરવીર ગણાવે છે ! ધિક્કાર છે તને ! ! હે રાવણ ! ઘણા બગવાળો, શરવીર અને ડબેરનો ભાઈ થઈને તે આ મીતાહરણરૂપો પ્રશસનીન (?) અને યશની વૃદ્ધિ કરે એવુ (?) કાર્ય કર્યું છે ! વાહ રે વાહ, ધન્ય છે તને (!). તે પોતાના બળ-પરાજનના ગર્વને વશ થઈને નિદાપાત્ર અને આ લોક તેમજ પરલોકમા અહિત કરનારું કર્મ કર્યું છે, તેનુ ફળ તને આજે જ મળશે ૭-૧૬ હે દુર્મતિ ! તું પોતાને શરવીર માને છે, પરંતુ ચોરની, પેઠે મીતાને હરી લાવવા છતા તને જરાયે લાજ કેમ આવતી નથી ? ૧૧૭ એા અધર્મી ! જો મારા દેખતા તે સીતા સામે આડી નજર પણ ઠરી હોત, તો તે જ વેળા મારા બાણોથી હણાઈને તું તારા ભાઈ ખરને મળવા ભત ૧૮ હે મદહુલિધવાળા ! આજે તુ મારી દંષ્ટિએ પડ્યા એ બહુ સાજું થયું, હું તને મારા બાણોથી હણીને આજે જ યમલોકમા પહોંચતો કરીશ ૧૯ આજે મારા બાણોથી કપાઈને રણભૂમિની રેતીમા પડેલા દેહીધ્યમાન કુડળવાળા તારા મન્તકને માલા હારી પ્રાણીઓ આમતેમ ખેંચશે વળી તે નાવણુ ! મારા બાણો વાગવાથી જતપ્રાણુ થઈને તુ જ્યારે પૃથ્વી પર પડીશ, ત્યારે ગીધ વગેરે હલ્તરો પ્રાણીઓ તારી જતી પર તૂટી પડશે અને વાગેલા બાણોના ધાવમાથી નીકળતુ રુધિર પીને તૃપ્ત થશે તેમજ જરુડ જેમ તપનને ખેંચે, તેમ તે પક્ષીઓ તારા આતરડા ને ખેંચશે ૧૨૦-૨૨

એ પ્રમાણે કહી શત્રુદમન રઘુવીરે પાસે રહેલા રાવણ ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા માગી. સત્રામમા શત્રુનો વધ કરવા ઇચ્છતા રામ-ચંદ્રના બળ, વીર્ય અને ઉત્તાહ એ વેળા

ઘણાં જ વૃદ્ધિ પામ્યાં. તેમનુ અસ્ત્રબળ અને હાવોની ચપળતા પણ વધી પડી અને તેમની આગળ સપગા અન્ધો પ્રકટ થયા. ‘પોતાને માટે આ સઘળા શુભ શુકન થાય છે’ એમ જ ? શ્રીમાન રામચંદ્ર રાવણને અત્યંત પોડવા લાગ્યા ૨૩-૨૫ એક બાણુ વાનરોએ ફેંકેલાં વૃક્ષો તથા શિલાઓની વૃષ્ટિથી તથા બીજી બાણુથી રઘુવીરની બાણવૃષ્ટિથી રાવણ ઘણો જ ગભરાઈ ગયો. ગભરાટને લીધે રાવણ કંઈ પણ પરાક્રમ કરી શકતો નહોતો. તે પોતાના ભાથામાથી બાણુ લઈ શકતો ન હતો તેમજ વનુબ્ય પણ ખેચી શકતો ન હતો, ત્યારે રામચંદ્ર પણ તેના પર પ્રહાર કરતા ન હતા. ૨૬-૨૮ રાવણને મૂંઝાં આંખ્યા પહેલા જ રાચચરે જે જે શસ્ત્રો માર્યા હતા, તે તે સઘળા તેનુ મરણુ આણે તેવા જ હતા, જેથી રાવણ અતિમ અવસ્થામા આવી પડ્યો. ૨૯ પોતાના મ્વામીની એવી સ્થિતિ જોઈને સારથિએ જરા પણ ન ગભરાતા રાવણના રથને ધીમેથી પાછો ફેરવ્યો અને રણભૂમિમાથી દૂર લઈ જઈ જિલો રાખ્યો. રાવણને મૂંઝિત થઈ પડેલો જોઈને તેનો સારથિ ભયને લીધે મેઘ મમાન ગડગડાટવાળા તેના રથને તરત જ પાછો વાગી સમરભૂમિમાથી દૂર હાકી ગયો. ૩૦-૩૧

૧૧૮ શ્રોતાત્રીની મદ્દાધુનિમણીત આદિશબ્દ શ્રોતમાયણના યુદ્ધકાંડમા ૧૦૩ એ સી સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૪ મેા

રામ-રાવણનો રજસંત્રામ-બળગવિત

રાવણનો મારાથ ઉપર કાપ

સ તુ મોહાત્મસંકુદ્ધ. દ્વાન્તરલચોદિત* ।

ક્રોધસરકનયનો રાવણ સુતમન્ત્રીત્ ॥ ૧ ॥

જ્યારે રાવણની મૂંઝાં વળી, ત્યારે કાળ-બળથી પ્રેરાયેલા તેણે વગર વિચાર્યે કાધને લીધે લાલ નેત્ર કરી પોતાના સારથિને કહ્યું. ‘હે દુર્ણંદિ ! શું તું મને વીર્યહીન, અશક્ત, પુરુષાર્થ વિનાનો, ભીરુ, કુદ્ર, નિર્બળ, તેજ અને માયાથી રહિત તથા અશ્વિદ્યા વગરનો

સમજે છે, જેથી મારી અવસા કરીને તું તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ વતે છે? અરે દુષ્ટ! મારા અભિપ્રાય લક્ષ્યા સિવાય તું મારું અપમાન કરીને મારા શત્રુની આગળથી રથને અહીં શા મારે લઈ આવ્યો? હે અનાય! આજે મારા રથને રણમાંથી પાછો વાળીને તે ઘણા કાળથી મેળવેલાં મારાં યથા, વીર્ય, તેજ તથા લોકોના મારા પરના વિશ્વાસને બટ્ટો લગાડ્યો છે।^{૧૪} હું નિરંતર યુદ્ધમાં પ્રીતિ ધરાવું છું, તેમ છતાં પ્રખ્યાત પરાક્રમવાળા અને સૌગંધગળથી પ્રસન્ન કરવા યોગ્ય મારા શત્રુના દેખતાં તે મારા રથ પાછો વાળીને મને બીરુ-બીકણની પંક્તિમાં ખપાવ્યો છે।^{૧૫} હે દુર્મતિ! હજી પણ જો તું મોહને લીધે કિંવા હઠને લીધે મારા રથને સત્વર શત્રુની સામે નહિ લઈ જાય, તો 'તું શત્રુને મળેલો છે,' એ મારા તર્કને હું સત્ય માનીશ. હે સારથિ! તે આજે મારા શત્રુની ગરજ સારી છે; કેમ કે હિત ઇચ્છનારો સુહૃદ્ગજન કદી પણ આવું કર્મ કરે નહિ. જો તું ઘણા સમય સુધી મારી પાસે રહેલો હોય અને મારા ઉપકાર તને સાંભરતા હોય, તો મારા શત્રુ રામ રણમાંથી પાછો વળે નહિ, તે પહેલા તું મારા રથને સત્વર તેની સામે લઈ બા. ^{૧૬}

બુદ્ધિહીન થયેલા રાવણે પોતાનું હિત ચાહનારા સારથિને કઠોર વચન કહ્યાં, ત્યારે સારથિએ તેનું હિત થાય તેવાં વાક્યો કહેવા માંડ્યા :^{૧૦} 'હે રાજન! હું કોઈથી ભય પામતો નથી. હું મૂર્ખ નથી, શત્રુની સાથે મળી ગયેલો નથી. આજસુ થયેલો નથી, તમારા પર અપ્રીતિવાળો નથી તેમ જ તમારા ઉપકારોને ભૂલી પણ ગયેલો નથી તેમ જ તમારા ઉપકારોને ભૂલી પણ ગયેલો નથી; પરંતુ મારા તમારું હિત કરવા માટે તથા તમારા યશસ્વ રક્ષણ કરવા માટે મેં સ્નેહભાવથી 'તમને પ્રિય લાગેશ' એમ માનીને આ કૃત્ય કર્યું છે. છતાં તે તમને અપ્રિય બાસે છે, તો પછી મારાં હુલોમ્ય! હે મહારાજ! હું નિરંતર તમારું પ્રિય-હિત કરવામાં જ અનુરક્ષા રહું છું અને એથી જ મેં આજે આ કર્મ કર્યું છે. માટે

કોઈ એક હલકા અનાયની પેઠે તમારો મને દૂષિત ગણવો યોગ્ય નથી. હે રાક્ષસરાજ! જેમ ચંદ્રોદય થવાથી વૃદ્ધિ પામેલા સમુદ્રના ઉછાળાથી નદીનો પ્રવાહ પાછો વળે છે, તેમ મેં યુદ્ધમાંથી તમારા રથને પાછો વાળ્યો, તેનું કારણ હું તમને કહું છું. ઘણી વાર સુધી યુદ્ધ કરવાથી જ્યારે મેં તમને શ્રમિત થયેલા લેયા અને પરાક્રમ કરવામાં પાછા પડતા લેયા; તેમ જ શત્રુના કરતાં તમારું બળ તથા શક્તિ પણ એમાં થયેલાં જ્યાં, ત્યારે મેં તમારા રથને પાછો વાળ્યો. વળી ઘણી વાર સુધી રથનું વહન કરવાથી અશ્વો પણ થાડી ગયા હતા અને જેમ અકાળ વૃષ્ટિથી લિલ્હઈને ગાયો અઠળાય, તેમ ગરમીથી અકળાઈને તમે દીન થઈ ગયા હતા તેમ જ હાલમાં જે જે શત્રુનો ધ્યાય છે, તે સર્વ પણ આપણને પ્રતિકૂળ હોય એમ મને જણાય છે. હે મહાબાહુ! દેશ, કાળ, શુભાશુભ, શત્રુન, રથીનાં ઇંગિત,^{*} દૈન્ય, હર્ષ, ખેદ, રથોનાં નીચા-ઊંચાપણ, પૃથ્વીની સમ-વિપક્ષતા, યુદ્ધનો સમય, શત્રુનું ઇદ્ર, રથને ક્યારે શત્રુ આગળ લઈ જવો, ક્યારે પાછો વાળવો, ક્યારે દંઢ બેસો રાખવો તેમ જ ક્યારે પલાયન કરવું, એ સર્વ બાબત સારથિએ લાજુવી બેઈએ. ^{૧૧-૨૦} હે મહારાજ! આપનો આ સારથિ સઘળી બાબતોને બહે છે; તેથી જ મેં આપને તથા આપના અશ્વોને વિશ્રામ મળે અને આપનો ખેદ દૂર થાય એટલા માટે જ રથને પાછો વાળવારૂં દેશ-કાળને યોગ્ય કાર્ય કર્યું છે, તેમાં આપને દુશ્મણ લગાડવા જેવું કોઈ જ નથી. ^{૨૧} હે વીર સ્વામિન! મેં જે કોઈ કર્યું છે, તે સ્વાગી પરના એકલાવને વરા થઈને જ કર્યું છે; કોઈ સ્વેચ્છાથી જ રથને પાછો વાળ્યો નથી. ^{૨૨} હે શત્રુદમન! હવે આપ મને જેવી આજ્ઞા કરશો તે પ્રમાણે હું મારા ખરા અંતઃકરણથી કરીશ. ^{૨૩}

* ઇંગિત-ચનના સઘળા વિચારોનું સંજ્ઞા કે શરીર ઉપરથી સમજાવવાનું વે.

સારથિનાં વચન સાંભળી સંતુષ્ટ થયેલા
યુદ્ધના લોભી રાવણે તેનાં વખાણ કરીને કહ્યું :
'હે સૂત! તું મારા રથને સત્વર રામની સાથે
લઈ જા; કારણ કે આજે હું શત્રુને માર્યા વિના
પાછો વળવાનો નથી.' એટલું કહીને રથમાં
બેઠાં બેઠાં જ રાવણે પોતાના સારથિને એક
સેનાના કડું પારિતોષિક તરીકે આપ્યું. રાવણની
આજ્ઞા પામેલા સારથિએ સત્વર રથના અધીને
રજુશ્રુમિ તરફ હાંક્યા અને કણવારમાં જ રાવણ-
ના રથને સેનાને મોખરે રામચંદ્રની સાથે
લાવીને ખડો કર્યો. ૨૪-૨૭

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૧૦૪મો સુતો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૫ મો

અગસ્ત્ય ઋષિએ રામને આપેલા

પરાક્રમમંત્ર-આદિત્યહૃદય

તતો યુદ્ધપારેશ્રાન્તં સમરે ચિન્તયા સ્થિતમ્ ।

રાયજં ચાગ્રતો દૃષ્ટ્વા યુદ્ધાય સમુપસ્થિતમ્ ॥ ૧ ॥

મહાસમર્થ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ પુનઃ યુદ્ધ
કરવા આવીને ઊભો રહ્યો, ત્યારે રામચંદ્ર ચિંતા-
તુર થઈ ગયા; કારણ કે તે યુદ્ધ કરીને શ્રમિત
થયેલા હતા. એ વેળા દેવલોકોની સાથે ભગ-
વાન શ્રીઅગસ્ત્ય મુનિ યુદ્ધ બેઠા અર્થે આવેલા
હતા. તેમણે રામચંદ્રની ચિંતાતુર અવસ્થા બેઠ
તેમની પાસે આવી કહેવા માંડ્યું :^{૧,૨}

‘‘ હે રામ ! હે રામ ! હે મહાબાહુ ! હું

ઋષિઆદિત્યહૃદયમ્

। અગસ્ત્ય ઉવાચ ।

રામ રામ મહાબાહુ ગૂણુ શુભ સનાતનમ્ ।

ચેન સર્વાનરીત્યશ્વ સમરે વિજાયિષ્યસે ॥ ૩ ॥

આદિત્યહૃદય ગુણ્ય પરાક્રમુર્નિમિશ્નમ્ ।

અગરહ જપન્ નિયમઞ્ચ પમ શિમ્ ॥ ૪ ॥

રામદ્રલસાપ્રત્ય-સર્વપાપપ્રણાશનમ્ ।

વિન્દાગોરુપદામનમાસુરર્પનમુત્તમમ્ ॥ ૫ ॥

રથમન્ત સમુપન્ત દેવામુત્તમઋત્મ્ ।

પૂજયશ્વ વિરત્યન્ત ભાસ્કરે ધુવનેષ્વરમ્ ॥ ૬ ॥

સર્વદેવાત્મકો દેવ તેજસ્વી રથમમાત્મનઃ ।

અપ રામુત્તમૌતોષાસ્પાતિ ગમલિમિઃ ॥ ૭ ॥

તમને એક સનાતન શુદ્ધ કહું છું તે તમે સાંભળો.
હે વત્સ ! એથી તમે સંગ્રામમાં સર્વ શત્રુઓને

અપ બ્રહ્મા ચ વિણુશ્ચ શિવઃ સ્વન્દઃ પ્રજાપતિઃ ।

મહેન્દ્રો ધનંદઃ કાલ્યે યમઃ સામો હ્યપમ્પતિઃ ॥ ૮ ॥

પિતરો વસવઃ સાધ્યા અધિનો મન્ત્રો મનુઃ ।

વાયુર્અર્કિ પ્રજાઃ પ્રાણઃ શત્રુક્તર્તા પ્રમાકરઃ ॥ ૯ ॥

આદિત્યઃ સવિતા સૂર્યઃ વાયુઃ પૂષા ગમત્તમાન્ ।

સુવર્ણસદૃશો માનુર્હિષ્યપેરતા દિવાકરઃ ॥ ૧૦ ॥

હરિદશ્વઃ સહસ્રાર્ચિઃ સ્તસસિમરીચિમાન્ ।

તિમિરોન્મયનઃ શમ્ભુતલ્લહા માતન્દ્રકોઽન્નમાન્ ॥ ૧૧ ॥

હિરણ્યગર્ભઃ ક્ષિષિરત્પનોઽઙ્ગકરો રવિઃ ।

અગ્નિગર્ભો વિદેઃ પુષઃ શંભુઃ શિશિરનાથનઃ ॥ ૧૨ ॥

આમનાથસ્ત્રામોમેદી ક્ષયજનુઃસામપારગઃ ।

ધનર્વાદૃષ્ટા મિત્રો વિન્ધ્યવીધીલંગમઃ ॥ ૧૩ ॥

અતપી મન્દલી સૂર્યુઃ પિન્નલઃ સન્તાપનઃ ।

કવિવિશ્વા મહાનેત્રા રક્તઃ સરભવોદ્રવઃ ॥ ૧૪ ॥

નક્ષત્રગ્રહતારણ્યમર્ભવા ભશ્વભાવનઃ ।

તેજસામપિ તેજસ્વી દ્વાદશોન્નન્ નમોઽન્તુ તે ॥ ૧૫ ॥

નમઃ પૂર્વાય શિરયે વર્ષમાવાદયે નમઃ ।

જ્યોતિર્ગાના પતયે વિનાધિવતયે નમઃ ॥ ૧૬ ॥

જયાય જયમદ્રાય હર્યશ્વાય નમો નમઃ ।

નમો નમઃ સહસ્રાશા આદિવાય નમો નમઃ ॥ ૧૭ ॥

નમઃ ઉગ્રાય કીરાય સારજ્ઞાય નમો નમઃ ।

નમઃ વજ્રપ્રવોધાય પ્રચન્દ્રાય નમ્રાતુ તે ॥ ૧૮ ॥

બ્રહ્મશાન્ત્યુન્નદશાય મુચયાદિત્યવર્તયે ।

ભાસ્વતે સર્વમતાર ગેદાય વપુષે નમઃ ॥ ૧૯ ॥

તમોગ્રાય હિમગ્રાય ઉગ્રગ્રાયામિતાત્મને ।

કૃત્તમગ્રાય દેવાય વ્જાતિયા પતયે નમઃ ॥ ૨૦ ॥

તત્તત્તમીકયભાય હત્યે વિશ્વકર્મણે ।

નમસ્તમોમિનિગ્રાય કશ્યપે ભાકુશાણે ॥ ૨૧ ॥

નઃકાયસ્યેવ ને ભૂત તમેર સ્વજતિ પ્રભુઃ ।

પયસ્યેવ તસ્યેવ વપસ્યેવ ગમસ્તિભઃ ॥ ૨૨ ॥

અપ સુતેષુ ગ્રામતિ ભૂતેષુ પરિનિદ્રિતઃ ।

અપ ચત્તાર્થહોત્ર ચ પલ ચૈવાત્રામહાત્મનામ્ ॥ ૨૩ ॥

દેવામ્ કૃતવશ્વેવ કનુના પત્નમેર ચ ।

યાનિ કૃપ્યાનિ હોતેષુ સર્વેષુ વપ્તમપ્રભુઃ ॥ ૨૪ ॥

અનમાપલુ કૃત્તેષુ કન્તતોષુ મંયેતુ ચ ।

કૌર્તવ્યનુકપઃ કર્ષશ્ચાવસીરતિ રાવઃ ॥ ૨૫ ॥

પૂજયત્વેનમેકાયો દેવેન્દ્રેવ ચગત્પતિમ્ ।

પતત્ત વિગુણિતં જપ્તવા યુદ્ધેય વિજયપ્રપ્તિ ॥ ૨૬ ॥

અર્ચિન્ધ્યો મહાવાહ્ય રાયજં જા હનિષ્યતિ ।

અપમુત્તવા તનોઽગરવો ગ્રામમ્ યયગમન્ ॥ ૨૭ ॥

જીતી શકશે હે રામ! 'આદિત્યહૃદય' નામનું
પવિત્ર સ્તોત્ર સર્વ શત્રુનો વિનાશ કરનાર,
વિજય આપનાર અને નિરંતર જપ કરવાથી
કેવલ્ય મુક્તિરૂપ પરમ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનાર
છે, ૩૪ વળી આ સ્તોત્ર ઉત્તમોત્તમ મગળ
આપનાર સર્વ પ્રકારના પાપ, ચિંતા તથા
શોચનો નાશ કરનાર અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ કર
નાર છે અનેક કિરણોવાળા, ઉદય પામનારા,
સર્વ ભુવનોના ઈશ્વર તથા દેવ અને અસુરો પણ
જેને નમન કરે છે એવા વિવસ્વાન ભાસ્કરનું
તમે પૂજન કરો એ સૂર્ય સવ દેવોના આત્મારૂપ
છે, તેજની છે, પોતાના કિરણો દ્વારા યોગી
પુરોહિતે કેવલ્યની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે તેમ જ
પોતાના કિરણો દ્વારા દેવો અને અસુરગણ
સહિત સર્વ લોકોનું પાલનપોષણ કરનાર છે ૫-૭
વળી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, ૨૬ પ્રજાપતિ,
ઇંદ્ર, કુબેર, કાળ, યમ મોમ, વરુણ, પિતૃઓ,
મહેન્દ્રગણો, માતૃઓ, અશ્વિનીકુમારો, મનુ,
વાયુ, અગ્નિ, પ્રજા, પ્રાણ, છએ ઋતુકર્તા,
પ્રભાકર, આદિત્ય, સવિતા, સૂર્ય, ખગ, પૃથા,
ગલનિતમાન, ભાતુ, સુવલ્લ સંદ્ય, ભાતુ, હિરણ્ય
રેતા, દિવાકર, ૮-૧૦ હરિદશ્ય, સહઆયિ, સમ
સપ્તિ, મરીચિમાન, તિમિરેન્મથન, શભુ ત્વષ્ટા,
માર્તંડ, અશ્વિમાન, ૧૧ હિરણ્યગર્ભ, શિશિર,
તપન, અહરકર, રવિ, અગ્નિગર્ભ આદિતિ,
પુન, શખ, શિશિરનાથન, ૧૨ ચોમનાથ, તમો
લેદી, ઋગજ્ઞ સામપારજ, ઘનવૃષ્ટિ, અપામિન,
વિંધ્યવીથી પ્લવગન, ૧૩ આતપી, મંડની, શૃત્કે,
પિંગવ, સર્વતાપન, કવિ, વિશ્વ મહાતેજ,
રક્ષા, સર્વભવોદભવ, નક્ષત્રચંદ્રતારાધિપ વિશ્વ
ભાવન, દ્વાદશાત્મન વગેરે નામોવાળા ઉત્તમો
ત્તમ તેજની હે આદિત્ય! આપને નમસ્કાર હો
પૂર્વાગિરિ, પશ્ચિમગિરિ, જ્યોતિર્ગણાધિપતિ,
દિનાધિપતિ, જય, જયભદ્ર, હૃદય, સહસ્રાશુ,
આદિત્ય, ઉગ્ર, વીર, સારંગ, પદ્મપ્રભાવ, પ્રયંડ,
બ્રહ્મશાસનચતુષ્તેજ, મુર, આદિત્યવર્ચસ, તાસ્વાન
ગર્ભલક્ષ, રૌદ્રવજ્ર, તમઃ, હિમઃ શત્રુઃ,

અભિતાત્મન, કૃતપ્રદ, દેવ, જ્યોતિ પતિ તમ
ચામીકરાલ, હરિ, વિશ્વકર્મા, તમોભિનિદ્ર,
રુચિ અને લોકસાક્ષી ઇત્યાદિ નામવાળા હે
સૂર્ય ભગવાન! આપને વાર વાર નમસ્કાર
હો ૧૪-૨૧

અ સૂર્ય જ સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓને સરજે
છે, સર્વનો સહાર કરે છે, સર્વનું પાલન
કરે છે, સર્વને તપાવે છે, તેમ જ પોતાના
કિરણો દ્વારા જળ વરસાવે છે, ૨૨ એ ભાસ્કર
સર્વ ભૂતપ્રાણીઓ શયન કરે છે, તે સમયે
તેઓને વિષે અત્યંતીરૂપે રહીને જાગે છે, એ જ
અગ્નિહોત્ર છે અને અગ્નિહોત્રીઓને તેનું ફળ
આપનાર પણ તે જ છે દેવો, યજ્ઞો, યજ્ઞોના ફળ
અને જીજ્ઞ પણ સર્વ ધર્મોના ફળરૂપ તે સૂર્ય જ
છે તથા સર્વ વિશે શ્રદ્ધ પણ તે જ છે ૨૩, ૨૪

હે રાઘવ! મોટી આપત્તિમા, હું ખમા
કિંવા ભય કર વનમા સપડાયેલો પુરુષ-એ
નણુ એ આ આદિત્યહૃદયનો પાઠ કરે, તો
તેમનું હું ખ દૂર થઈ જાય છે ૨૫ માટે
હે રામ! તમે જગતના પતિ અને દેવના
દેવ શ્રીસૂર્યનારાનણુનું એકાન્તચિંત પૂજન
સ્તવન કરો એ આ સ્તોત્રનો નણુ વાર પાઠ
કરો, તો યુદ્ધમા જય મેળવશો અને આ જ
ક્ષણે રાવણનો વધ કરી શકશો એટલું કહીને
શ્રીમાન અગત્ય યુનિ પોતે જ્યાંયો આગ્યા
હતા તે સ્થાને ચા ચા ગયા ૨૬, ૨૭ આદિત્ય
હૃદય સાલળીને મહાતેજની રામચંદ્ર શૌક
રહિત થયા અને તેમણે ગુદચિંત તેનો જપ
કરવા માડ્યો ૨૮ પવિત્ર ધર્મ આચનન કરી તથા
સૂર્યની સાચુ ભેદને ઉપયુક્ત સ્તોત્રનો તેમણે
નણુ વાર જપ કર્યો અને પછી પરમ હર્ષને
પ્રાપ્ત થઈ પોતાનું ધનુષ્ય ચંદ્રણુ કયું ૨૯ હવે
રાવણના સાચુ ભેદ તેને જીતવા અર્થે રામચંદ્ર
તેની સામે આગ્યા અને તેનો વધ કરવા માટે
માર્ગે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા ૩૦

રામચંદ્રની ભક્તિથી પ્રસન્ન થયેલા અને
દેવસમૂહમા જીલેલા ભગવાન સૂર્યનારાયણે

પણ હર્ષભેર રામચંદ્રની સામે દષ્ટિ કરીને તથા હવે રાવણનો વિનાશકાળ આવી પહોંચ્યો છે' એવું બોલીને, 'હવે તમે રાવણનો વધ કરવા સત્વર તયાર થાઓ' એમ કહ્યું.^{૩૧}

ક્રિત શ્રીવાત્મીકિ મહાસુત્રમણ્ડિત આદિમય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમા ૧૦૫મો સંગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૬ મો

રામ-રાવણનો રણસંભામ-રાવણના
વિનાશનો ચિહ્નો

સારથિ સ રથં દ્રુપદ પરસેન્યમર્ષણમ્ ।
ગન્ધવતગરાકાર સમુચ્છત્વત્તાક્તિમ્ ॥ ૧ ॥

હવે હપિત થયેલા રાવણના સારથિએ શત્રુના સૈન્યનો પરાભવ કરે એવો, ગધર્વ-નગર સરખા આકારવાળો, ઊંચી પતાકાવાળો, સુવર્ણના સાજવાળા અને શ્રષ્ઠ લક્ષણોવાળા અશ્વો ભેડેલા, યુદ્ધના સાહિત્યોથી ભરેલા, ધન-યુક્ત, બહુ આકાશનો આસ કરતો હોય એવો, પૃથ્વીને ગબડવતો, શત્રુના સનિકેનો સહાર કરનારો તેમ જ પોતાના સૈન્યને હર્ષ ઉપભવે એવો રાવણનો રથ સત્વર સંભામમાં હાથે રયામ અશ્વો ભેડેલા, ભય કર કાતિવાળા, મોટા ધ્વજવાળા, ગડગડાટ નાદ કરનારા, બીજાની સરખી દરકતી પતાકાવાળા, ઇંદ્રધનુષ્ય જેવી શોભાવાળા, જેમ મેઘમાથી જળધારા છૂટે તેમ જેમાથી શરધારા છૂટેલી હતી એવા, વજ્ર-પ્રહારથી ચિરાતા પર્વત સરખા નાદવાળા અને બહુ સૂર્ય સમાન કાતિવાળું વિમાન જ હોય, એવા રાવણના મોટા રથને પોતાની સામે આવતો ભેઈને શ્રીમાન રામચંદ્ર બીજાના ચંદ્ર સરખા પોતાના ધનુષ્યનો ટકાર કર્યો અને સારથિશ્રદ્ધ માતલિને કહ્યું હે માતલિ! આ સામેથી ક્રોધ પામેલા શત્રુનો રથ દોડ્યો આવે છે તેને તું બે અપસંખ્ય પ્રદક્ષિણાથી પાતાના રથને પાછો વાળી વેગથી આવતા રાવણે મને મારવાનો નિશ્ચય કર્યો હોવ એમ બહુ ન છે, માટે તું પણ સવધાન થઈને આપણા વચ્ચે તેના રથની સામે લઈ બે જામ વાગુ ચડી

આવેલા મેઘનો નાશ કરી નાખે છે, તેમ હું આજે રાવણનો નાશ કરવા ઇચ્છું છું.^{૧૦૬} હવે તું જરા પણ ભય નહિ ધરતા આગસ તજીને તથા મન અને નેત્રોને સ્થિર રાખીને તેમ જ હાથમાં લગામ ગ્રહણ કરીને રથને સત્વર હાક. હે માતલિ! તું ઇંદ્રનો કુશળ સારથિ હોવાથી તને શિખામણ આપવાની કાઈ જરૂર નથી, પરંતુ હું યુદ્ધના ઉત્સાહવાળો હોવાથી તને સહેજસાજ સૂચના કરું છું, કાઈ શિખામણ આપતો નથી.

રામચંદ્રના વચન સાંભળી સતુષ્ટ થયેલા માતલિએ તે શ્રદ્ધ રથને રાવણના મોટા રથની અપસંખ્ય પ્રદક્ષિણા થાય તેમ હાક્યો અને ચક્રથી ઊડેલી રજ વડે રાવણને ઢાકી નાખ્યો. એ ભેઈ રાવણના કોપનો પાર રહ્યો નહિ. તેના લાલચોળ નેત્રો ઊંચા ચઢી ગયા અને તેણે પોતાની સામે આવી બેસેલા રઘુવીરને બાણવૃષ્ટિથી ઢાકી દીધા. રાવણના હુમલાથી રોષે ભરાયેલા રામચંદ્ર ધૈર્ય રાખી મોટા વેગવાળું ઇંદ્રનું ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું અને સૂર્ય-કિરણ સરખા તેજની બાણો ચલાવ્યા. એ વેળા સામસામા આવેલા મહોન્મત્ત બે સિંહોની પેઠે એકબીજાનો વધ કરવા ઇચ્છતા રામ અને રાવણનું અતિ ભય કર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. એ સમયે રાવણનો ક્ષય ઇચ્છનારા દેવો, ગધર્વો, સિદ્ધો અને સપિઓ વગેરે એ બે મહાન રથીઓનું યુદ્ધ એવા મોટે આકાશમાં આવી બિલા રહ્યા,^{૧૨-૧૬} અને રાવણનો નાશ તથા રામચંદ્રનો ઉદ્ધય સૂચવનારા ગેમાચિત કરે એવા દાગણ ઉત્પાતો થવા લાગ્યા.^{૨૦}

રાવણના રથ ઉપર ઝધિરનો વરસાદ પડવા લાગ્યો ભય કર વટોળિયાડપે વાયુ રાવણની અપસંખ્ય પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યો, આકાશમાં ઊડતા ગીધપક્ષીના ગેળા રાવણના રથની પાછળ પાછળ ભમવા લાગ્યા, દિવસ હોવા છતાં બસંદીના પુષ્પ જેવી રાતા વર્ણવાળી સધ્યાથી ઘેરાયેલા ધનસહારવાળી લાગતગરી બહે એકાએક સળગી બિડી હોય એવી દેખાવા

લાગી, ૨૧-૨૩ રાવણુ અહિત સૂચવનારી મોગ
કડાકા કરતી વીજળીઓ રાવણુની આગળ પડવા
લાગી અને તે ભેઈ રાક્ષસો નાસ પામવા
લાગ્યા ૨૪ રાવણુ બચા બચા જતો હતો, ત્યાં ત્યાં
ભૂક પ થતો હતો, પ્રહાર કરતા કરતા રાક્ષસોના
હાથ બધાઈ જતા હતા, પર્વતમાથી નીકળતી
ધાતુઓ જેવા તાબાવણો, પીળા, કાળા અને
પોળા સૂર્યકિરણો રાવણુની આગળ પડવા
લાગ્યા ગીધ પક્ષીઓના ટોળા સહિત પોતાના
સુખમાથી અસિદ્ધ વસન કરતી શિયાળીઓ
રાવણુના મુખ સામે ભેઈને ઝર રાજ કરવા
લાગી, વાયુ પ્રતિકૂળ વાવા વાગ્યો સર્વન ઊડતી
૨૮ની રાવણુના નેન ભરાઈ ગયા આકાશમા
મેઘ નહિ હોવા છતાં આખી રાક્ષસસેનામા
સવ ન કઠોર ગળના કરતી વીજળીઓ પડવા
લાગી, ૨૫-૨૮ દશે દિશાઓમા અધકાર વ્યાપ્ત
થઈ ગયો, ધૂળ ઊડવાથી આકાશ ઢકાઈ ગયું,^{૨૦}
ભય કર ચિચિયારી નાખતી સે કડો સારિકાએ
હડતી હડતી રાવણુના રથ પર પડવા લાગી,^{૨૧}
અને રાવણુના બધોની બધમાથી અસિદ્ધ તણુખા
તથા નેનમાથી અશ્રજળ એપીવખતે નીકળવા
લાગ્યા એ પ્રમાણે રાવણુનો વિનાશ સૂચવ
નારા અતિભય કર ઘણા ઘણા ઉત્પાતો થવા
લાગ્યા, તેમ જ રામચંદ્રને બધ સૂચવનારા શુભ
શકુનો પણ ચારે બાજુ રેખાવા લાગ્યા ૩૨-૩૪
રામચંદ્રને બધ થાન એવા શુભ શકુન ભેઈને
લક્ષ્મણ વિભોપપુ તથા સુગ્રીવાદિ વાનરો અલ્પ ત
હર્ષ પામ્યા અને 'હવે રાવણુનું આવી જ
પ યુ' એમ માનવા લાગ્યા શકુનચાસને બાજુ
નારા રામચંદ્ર પણ સ ગ્રામમા પોતાનો વિજય
સૂચવનારા શુભ ચિહ્નો થતા ભેઈને અત્યંત
હર્ષયુક્ત થયા અને યુદ્ધ કરવામા વધુ પરાક્રમ
દાખવવા લાગ્યા ૩૫, ૩૬

અંત આ : મી મકાનુનિર્માણીત આદિક ચ શ્રીરામાયણ
યુદ્ધકાંડમા ૧૦૬ મો અંત સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૭ મો

રામ-રાવાણુનો રાસ ગ્રામ-અપ્રતિમ યુદ્ધ-
'રામ-રાનાનુ યુદ્ધ' તે રામ-રાનાનુ જ યુદ્ધ
તત પ્રવૃત્તં સુતર રામરાવણયાસ્તદા ।

સુમહદ્ દ્રવ્ય યુદ્ધ સમ્પ્લોક્મયાવહમ ॥ ૧ ॥

સર્વ લોકને ભડ ઉપજાવે એવું રામ અને
રાવણુ બન્ન રથીઓનું અતિ દારુણ યુદ્ધ શરૂ
થયું^૧ એ વેળા રાક્ષસોનું તથા વાનરોનું સૈન્ય
ભેડે હથિયાર ચઢણુ કરીને ઊભુ હતું તોપણ
તે રામ-રાવણુનું યુદ્ધ ભેવાને સ્થિર થઈ રહ્યું^૨
રામ-રાવણુને ભય કર રીતે યુદ્ધ કરતા ભેઈને
સઘળા સનિકાનું ચિત્ત તે તરફ આકર્ષાયું અને
તેઓ આશ્ચર્ય પામી હાથમા નાના પ્રકારના
ઉગામેલા આયુધો સાથે સ્થિર થઈ ગયા તેઓ
એકબીજા પર પ્રહાર કરી જ શક્યા નહિ^૩
રાક્ષસોનું મન્ય, રાવણુ અને વાનરોનું સન્ય
રામચંદ્રને આશ્ચર્ય ભરે એકીટશે ભેટુ ઊભુ હતું,
તેથી એ વેળા એ બન્ન સૈન્યો ચિનવત
હેખાતા હતા^૪

સ ગ્રામમા શુભાશુભ શકુન થતા ભેઈને
રામ અને રાવણુ ક્રોધ આહીને તથા અડા
નિશ્ચય કરીને નિર્ભયપણે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા
રામચંદ્રે જીતવાનો અને રાવણુ મરવાનો નિશ્ચય
કરીને યુદ્ધમા પોતાનું સંપૂર્ણ પરાક્રમ દર્શાવવા
માડયું રાવણે રામચંદ્રનો વજ્ર છેદવા માટે
ઘણા બાણો મન્યા પારતું તે બાણો ધ્વજને
નાહ વાગતા રથની સાથે અથડાઈને પૃથ્વી પર
પડ્યા ૧-૮ એ વેળા ક્રોધ પામેના રામચંદ્ર
પણ રાવણુના ધ્વજ છેદી નાખવાનો નિશ્ચય
કરીને દેહીપ્રમાણ કાંતવાણુ અને સર્પ સરપ્પ
જોકે જેરી બાણ મૂકયું ૧૦-૧૧ તે ૧૮ની રધુવીર
મૂકેલું બાણ રાવણુના વજ્રને છેદી પૃથ્વીમા
પેસી ગયું ૧૨ ધ્વજને કપાઈ પડેલો ભોં મહા
બળવાન રાવણુ તીન ક્રોધાસિથી લભૂકી ઊભો
અને બાણે સામાને બાળી લખ્મ કરતો હોય
એમ રામચંદ્રની રથ ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા
લાગ્યો ૧૩, ૧૪ રાવણે તીણ બાણોથી રામચંદ્રને

રથના અશ્વોને વીંધી નાખ્યા; પરંતુ તે અશ્વો દેવતાઈ હોવાને લીધે જાણે પોતાને પકાનાળનો જ પ્રહાર થયો હોય, એમ જરા પણ ગભરાયા નહિ તેમ તલપૂર પણ પાછા હઠ્યા નહિ. એવો પ્રકાર બેઈ વધારે ક્રોધમાં આવેલો રાવણ અસંખ્ય બાણ, ગદા, પરિધ, ચક્ર, મુસળ, પર્વતશિખર, વૃક્ષ, ત્રિશૂળ તથા ફરસી વગેરે માયારચિત શસ્ત્રાસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો.^{૧૫-૧૮} સંજામમાં લયકર નાદ કરતી અને સર્વને ત્રાસ ઉપજાવનારી એ શસ્ત્રવૃષ્ટિથી સઘળા સેનિકો અકળાઈ ગયા.^{૧૯} રામચંદ્રના રથને પરતો મૂકી રાવણ વાનરસૈન્ય ઉપર ચોમેરથી શસ્ત્રવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. એ વેળા તેના બાણોથી આણું આકાશ છવાઈ ગયું.^{૨૦} રાવણ મરણિયો થઈ બાણવૃષ્ટિ કયે જતો હતો, ત્યારે રામચંદ્રે પણ રિમત-પૂર્વક પોતાના ધનુષ્ય પર તીક્ષ્ણ બાણો ચઢાવ્યાં અને એકસામટાં સેકડો તથા હબરો બાણો છેડવા માંડ્યા.^{૨૧-૨૨} એ બેઈને રાવણે પુનઃ પણ પોતાના બાણોથી આકાશને છાઈ નાખ્યું. એ વેળા રામ-રાવણના પ્રકાશમાન બાણો એકબીજાની સાથે ગૂથાઈ જવાથી જાણે પ્રકાશયુક્ત બીજું આકાશ જ હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. રામ-રાવણે છોડેલા બાણો પૈકી એકે બાણ કાચ કર્ચા વિના નિષ્ફળ જતું ન હતું. તે બાણો પોત પોતાના કાંચો બળવીને પૃથ્વી પર પડતા હતા એ રીતે જમણી-ડાબી બન્ને બાણોએ અખડિત શરવૃષ્ટિ કરતા રામ-રાવણના બાણોથી આકાશ ખીચોખીચ લરાઈ ગયું.^{૨૩-૨૬} સમય સાપી રામચંદ્રે રાવણના અશ્વોને તથા રાવણ રામચંદ્રના અશ્વોને પ્રહાર કરી સામસામી બદલો વાળતા હતા.^{૨૭} અત્યંત ક્રોધમાં આ વેળા રામ-રાવણનું રોમાચિત કરે એવું તુમુલ સુદ્ધ એક સુદૃઢભર આદ્યું.^{૨૮} એ વેળા સમરભૂમિમાં રામ-રાવણને સુદ્ધ કરતા બેઈને સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ વિસ્મય પામ્યા. એકબીજાના રથ ઉપર પ્રહાર કરવા, એકબીજા પર કોપે લરાયેલા અને એકબીજાની સામે દોડતા જમ-રાવણ પરસ્પરનો

વધ કરવાના આવેશથી અત્યંત સ્વરૂપવાળા દેખાવા લાગ્યા. એ વખતે બન્નેના સારથિઓ પણ પોતપોતાના રથને ચક્રાકાર, સીધી તેમ જ અવળી-સવળી ગતિએ ફેરવી પોતપોતાનું પ્રાવીણ્ય દર્શાવતા હતા. પરંપર બાણો વરમાવી રામ-રાવણ એકબીજાને હઠાવવા પ્રયત્ન કરતા હતા. એ વેળા જેમાથી શરવૃષ્ટિ થતી હતી, એવા બન્નેના રથ જળ વરસાવતા બે મેથો જ હોય એમ સંજામભૂમિમાં જળતા હતા. એવી રીતે પોતપોતાની અનેક તરેહની થતી નિપુણતા બતાવ્યા પછી પુનઃ બન્નેના રથ સામસામી આવી ઊભા રહ્યા. તેઓના રથની ધૂંસરીની સાથે ધૂંસરી, પતાકાની સાથે પતાકા અને અશ્વોના મુખની સાથે અશ્વોના મુખ અડી રહ્યા, ત્યાં રામચંદ્રે અતિ દેહીધ્યમાન ક્રાંતિવાળા ચાર બાણો મૂકીને રાવણના ચારે અશ્વોને પાછા હઠાવ્યા. એ બેઈ રાવણ અત્યંત ક્રોધે લરાયો અને તેણે રામચંદ્રને તીક્ષ્ણ બાણો માર્યાં. એ બાણોથી રઘુવીર અત્યંત વીંધાઈ ગયા, પણ તેથી તેમને જરાયે વિકાર કે પીડા થઈ નહિ. રાવણે પુનઃ પણ વજ્ર સરખા સુસવાટા કરનારા તીક્ષ્ણ બાણો સારથિને માર્યાં. રાવણના બાણો વાગતા છતાં માતલિને જરા પણ બ્યથા કે મોહ થયો નહિ માતલિ પરનો પ્રહાર બેઈ રઘુવીર અતિશય કોપાયમાન વધા.^{૨૯-૪૧} તુરંત જ તેમણે અનેક બાણો મૂકી રાવણને અકળાવી વાખ્યો અને એકસામટાં વીસ, ત્રીસ, સો, સેકડો અને હબરો બાણો રાવણના રથ પર ફેંકવા માંડ્યા, ત્યારે રથમાં બેઠેલા રાહસેદ્ર રાવણે પણ ગદા અને મુસળ વરસાવી રામચંદ્રને પીડવા માંડ્યા એમ રામ-રાવણનું રોમાચિત કરે તેણે તુમુલ સુદ્ધ થવા લાગ્યું

એ વેળા ગદા, મુસળ, પરિધ અને બાણની પૂંખના મોટાસુસવાટોથી સાતે સમુદ્ર બળજબળવા લાગ્યા.^{૪૨-૪૫} સમુદ્ર બળજબળવાથી પાતાળમાં વસનારા હબરો દાનવો અને પત્રોને પણ પીડા થવા લાગી,^{૪૬} પર્વત, વન અને ઉપવન સહિત

આખી પૃથ્વી કંપવા લાગી, સૂર્ય નિસ્તેજ થઈ ગયો તેમ જ વાયુ બંધ પડી ગયો. એ સમયે દેવો, ગંધર્વો, કિન્નરો, સિદ્ધો, અસ-રાઓ, હરણો તેમ જ મહર્ષિઓને ચિતા થવા લાગી અને તેઓ સર્વ ‘ગાયો તથા પ્રાણીઓનું કલ્યાણ થાઓ, સર્વ લોકો દુઃખરહિત થઈ ચિરકાળ પર્યંત સુખ ભોગવો અને રાવણને હણી રામચંદ્ર વિજય પામો;’ એમ વારંવાર જોડી રામાચિત કરે એવું રામ-રાવણનું યુદ્ધ જોવા લાગ્યા. પૂર્વે કદી પણ નહિ જોયેલું અને અનુપમ એવું રામ-રાવણનું યુદ્ધ જોઈને તેઓ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા : ‘સમુદ્ર આકાશ જેવો છે અને આકાશ સમુદ્ર જેવું છે; પરંતુ રામ-રાવણનું યુદ્ધ તો રામ-રાવણના યુદ્ધ જેવું જ છે; અર્થાત્ તેની કોઈ પણ ઉપમા આપી શકાય તેમ નથી. ૪૫૭-૫૨

પછી રઘુવંશની કીર્તિ વધારનારા રામચંદ્રે ક્રોધ કરી એક સપ્ત સરણું ઝેરી બાણ પોતાના ધનુષ્ય પર ચઢાવી રાવણ સામે મૂક્યું. એ બાણનો પ્રહાર થતાં જ દેહીપ્રમાન કુંડળવાણું રાવણનું મસ્તક કપાઈને પૃથ્વી પર પડ્યું, તેને ત્રણે લોકોએ જોયું. ૫૩, ૫૪ પણ રામચંદ્ર રાવણનું મસ્તક છેલ્લું કે તરત જ તેના જેવું જ બીજું મસ્તક તેના ઘડ પર ફૂટ્યું. એ જોઈ અતિ શીઘ્ર પ્રહાર કરનારા અને ઉત્તમ ઝડપ ધરાવનારા રઘુવીરે તે મસ્તકને પણ છેદી નાખ્યું. બીજું મસ્તક કપાયું કે તુરંત જ રાવણના ઉપર ત્રીજું મસ્તક દેખાયું. તેને પણ વજ્ર સરખાં બાણો વડે રામચંદ્ર કાપી નાંખ્યું. એ પ્રમાણે એક પછી એક એમ

× કોઈ ઠેકાણે આવે પાઠ પણ છે કે :

મગન મગનાકર હામ. સમગ્રોમઃ ।

રામવવગવોયુદ્ધ રામવવગવોયુદ્ધ

‘જેમ આકાશને આકાશની જ અને સમુદ્રને સમુદ્રની જ ઉપમા આપી શકાય, તેમ રામ-રાવણના યુદ્ધને રામ-રાવણના યુદ્ધની જ ઉપમા આપી શકાય તેમ છે.’

એકસરખી કાંતિવાળાં સો મસ્તકો ફૂટ્યાં અને તે સઘળાંને રામચંદ્ર કાપતા જ રહ્યા; પરંતુ રાવણનું મૃત્યુ થયેલું જણાયું નહિ, ત્યારે સર્વ અશ્વોના જાતા કૌશલ્યાનંદવર્ધન રઘુવીરે ધનુષ્ય પર ઘણાં બાણો ચઢાવીને વિચાર કરવા માંડ્યો : ‘અહીં, જે બાણો વડે મેં મારીય, ખર અને જૂથણને ૫૫-૫૯ તેમ જ કાંચાવટ આગળ વિરાધને તથા દંડકારણ્યમાં કળંધને માર્યો હતો, સાત સાલવૃક્ષને છેદી નાંખ્યાં હતાં, પર્વતોને ભેલા હતા, વાહિને હવથેા હતો અને સમુદ્રને શુભિત કર્યો હતો, ૧૦ તે જ મારાં અર્ધાજ બાણો આજે રાવણને વધ કરવામાં કેમ નિષ્ફળ લાગે છે ? અરે, આતું શું કારણ હશે ?’ ૧૧

એ પ્રમાણે વિચારચક્ત થયેલા રામચંદ્રે પુનઃ સાવધ થઈને રાવણની છાતીમાં અનેક બાણો મારવા માંડ્યાં; ત્યારે રથમાં બેઠેલા રાવણ પણ ગઠા અને મુસળ વગેરે વસ્ત્રાવીને રામચંદ્રને પીડવા લાગ્યો. ૧૨, ૧૩ એ રીતે દેવ, દાનવ, ચક્ષુ, સર્પ અને સિદ્ધ વગેરેની સમક્ષ રામ-રાવણનું અતિ લયંકર યુદ્ધ ઘડીકમા અંતરિક્ષમાં, ઘડીકમાં પૃથ્વી પર અને ઘડીકમાં વળી પર્વત પર, એમ રાત્રિદિવસ ચાલુ જ રહ્યું. રામ-રાવણનું યુદ્ધ રાત્રિએ કે દિવસે એક મુજૂતું દિવસ એક ક્ષણુશર પણ વિરામ પામતું ન હતું. ૧૪-૧૬ દશરથનંદન રામચંદ્ર અને રાક્ષસરાજ રાવણનું લયંકર યુદ્ધ ચાલતું હતું તેમાં જ્યારે રામચંદ્રનો જ્ય ધાય એમ જણાયું નહિ, ત્યારે ઇંદ્રના સારથિ મહાત્મા માર્તાલિએ યુદ્ધ કરવામાં રોકાયેલા રામચંદ્રને સંજોધી નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૧૭

ઈવ મીવાદ્મીક મહાયુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુંદરકાંડમાં ૧૦૭ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૮ મો

રામ-રાવણનો રણસંગ્રામ-બ્રહ્માસ્ત્રપ્રયોગ-
રાવણનો વધ

અથ સંસ્માર્યામાસ માતલી રાઘવં તદા ।

અજાતઘ્નિવ કિં વીર ત્વમેતન્મનુવર્તસે ॥ ૧ ॥

માતલિએ રામચંદ્રને સ્મરણ કરાવતાં
કહ્યું : ' હે વીર રાઘવ ! તમે સઘળું બાણો છો,
છતાં આમ ચિંતા શા માટે કરો છો ? હે
મહારાજ ! દેવોએ રાવણના મૃત્યુનો જે સમય
કહેલો છે, તે જ અત્યારે પ્રવર્તે છે, તો તમે
રાવણનો વધ કરવા અર્થે બ્રહ્માસ્ત્ર મૂકો. '

માતલિના કહેવાથી સ્મરણ થઈ આવતાં
શ્રીમાન રામચંદ્ર તુરત જ કૂંદાડા મારતા સર્પ
સરખું દેહીપ્યમાન બ્રહ્માસ્ત્ર હાથમાં લીધું.
પૂર્વે બ્રહ્મદેવે એ અત્રોધ અસ્ત્રનું નિર્માણ
કરીને ત્રિલોકનો જય કરવા ઇચ્છતા દેવરાજ
ઇંદ્રને આપ્યું હતું અને મહાપરાક્રમી ઇંદ્રે
અગત્ય મુનિ દ્વારા રામચંદ્રને આપ્યું હતું.
તે જ બાણને રામચંદ્ર બહાર કાઢ્યું.^{૧-૫} એ
બાણનાં પીંછામાં વાયુ વસતો હતો, તેના
ફણા-ફળમાં અગ્નિ અને સૂર્યનો વાસો હતો,
તેનો મધ્યભાગ આકાશમય હતો તથા તેના
ગૌરવમાં મેરુ અને મંદરાચળનો નિવાસ હતો.
એ બાણમા વાયુ સરળો વેગ હતો, અગ્નિ
અને સૂર્ય સરળી તીક્ષ્ણતા હતી તથા આકાશ
મમાન હણુતા હોઈ મંદરાચળ તથા મેરુપર્વત
જેવું તેવું ગૌરવ હતું. એ બ્રહ્માસ્ત્ર અત્યંત
ઝળહળતું, સુંદર પૂંખવાળું, સુવર્ણથી શોભતું,
સૂર્ય સરળી કાંતિવાળું, પૃથ્વી આદિ પંચ-
ભૂતોના તરવારો બનાવેલું, ધુમાડાયુક્ત પ્રલ-
યાગિ જેવું ભયંકર, નાગ સરખું ઝેરી, મનુષ્ય,
હસ્તી તથા અન્યાદિને બેદનારું, સવર ગતિ
કરનારું; મોટા મોટા દરવાજા, પરિઘ અને
પર્વતોને તોડનારું; અનેક પ્રકારનાં રુધિર
તથા માંસથી ખરડાયેલું, અતિ ભયંકર, વજ્ર
જેવું દઢ, મોટા નાદ કરનારું, અનેક યુદ્ધોમાં
યત્નોને ચીરી નાખનારું, સર્વને ત્રાસ ઉપલ-

ભવનારું, કૂંદાડા મારતા સર્પ જેવું ભયંકર;
કાગડા, ગીધ, બગલા તથા શિયાળાનાં વગેરે
પ્રાણીઓને નિરંતર ભક્ષ અપાવનારું અને
યુદ્ધ વિષે યમરાજના સરખું ઉચ્ચ હતું.^{૬-૧૧}

પક્ષીઓનાં ચિત્રવિચિત્ર પોંછાંથી શોભતા
તથા અત્યંત વેગવાળા એ બ્રહ્માસ્ત્રને જોઈ
વાનરોને ઘણો જ આનંદ થયો અને રાક્ષસોને
શોક થઈ આવ્યો.^{૧૨}

પછી મહાબળવાન રામચંદ્રે ઇક્ષ્વાકુવંશી-
ઓના ભયને નિવૃત્ત કરનારા અને શત્રુઓની
ક્રીંતિનો વિનાશ કરી પોતાના આનંદને વધાર-
નારા એ ઉત્તમોત્તમ બ્રહ્માસ્ત્રને વેદોક્ત મંત્રોથી
અભિમંત્રિત કરી ધનુષ્ય પર ચઢાવ્યું.^{૧૩-૧૪}
રામચંદ્ર બ્રહ્માસ્ત્ર ચઢાવ્યું એ વેળા સર્વ ભૂત,
પ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં અને પૃથ્વી કંપવા
લાગી.^{૧૫} પછી અતિ કૌંપાયમાન થયેલા રઘુ-
વીરે સાવધાન થઈને તથા ધનુષ્યને કહ્યું
પર્યંત જેઓને શત્રુના મર્મસ્થળનું વિહારણ
કરે એવું એ અસ્ત્ર છોડ્યું.^{૧૬} ઇંદ્રે ફેંકેલા
વજ્ર સરખું રામચંદ્રના હાથમાંથી છૂટેલું એ
બ્રહ્માસ્ત્ર કે જે કોઈ પણ ઉપાયથી પાછું વળે
એવું નહોતું, તે વેગથી આવીને રાવણની
છાતીમાં ચોંટ્યું.^{૧૭} અત્યંત વેગવાળા અને
શત્રુના શરીરનો નાશ કરનારા એ અસ્ત્રે હુરાર્તમા
રાવણનું હૃદય ભેદી નાખ્યું અને શરીરમાંથી
આરપાર નીકળી રુધિરથી ખરડાયેલું એ અસ્ત્ર
તેના પ્રાણ લઈ પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^{૧૮-૧૯}
રાવણને હણીને કૃતકૃત્ય થયેલું રામચંદ્રનું
તીક્ષ્ણ બાણ શાંત થઈ પુનઃ તેમના લાઘામાં
આવીને પેડું.^{૨૦} રામબાણથી હણાયેલા રાવણ-
ના હાથમાંથી તુરત જ ધનુષ્યબાણ પડી ગયાં
અને પ્રાણ નીકળી જવાથી હૃવનરહિત થયેલો
રાક્ષસરાજ રાવણ ઇંદ્રના વજ્રથી હણાયેલા
વૃત્તાનુરની પેઠે પોતાના રથમાંથી પૃથ્વી પર
પડ્યો.^{૨૧}

રાક્ષસેંદ્ર રાવણને રણમાં ડાબાઈ પડેલો
જોઈ હવતા રહેલા રાક્ષસો ભયભીત થઈ

ચોમેર નાચી ગયા એ વેળા રાવણનો વધ થયેલો ભેઈ વિજય પામેલા વાનરો મોટા મોટા વૃક્ષો લઈને રાક્ષસોની પાછળ પડ્યા પોતાનો આશ્રય નષ્ટ થવાથી નિર્જન સુખ વાળા અને આત્મ ચેરવતા રાક્ષસો વાનરોનો માર ખાઈને લકામાં પેસી ગયા પછી હર્ષમા આવેલા વાનરો 'રામચંદ્રને' જય થયો અને રાવણ મરાયો' એમ મોટી મોટી ગજબાં ઠરવા લાગ્યા એ વેળા આકાશમાં દેવકુંડલિ ગડગડવા લાગ્યા, દિ ય મુગધનું વહન કરતાં સુખરૂપ વાયુ વાવ લાગ્યો, બીજાએ ને હન એની મનો પુષ્પટ્ટિ અતરિક્ષમાથી રામ ચંદ્રના રથ પર પડવ લાગી અને આકાશમાં ભિન્ન મહાત્મા દેવોની બુ સાંઠ થયુ, બહુ સાંઠ થયુ' એટી રામચંદ્રની મુતિયુત્ત વાણી સહવાવા નાગી સર્વ લોકોને ભાવ આપનારો રાવણ હણાયો ત્યારે આરણ્યજી સહિત દેવોના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ રાક્ષસ શ્રદ્ધ રાવણને હાપી પ્રસન્ન થયેલા રઘુવીર સુગ્રીવ, અગડ તથા વિલીપણુની કામનાઓને પૂર્ણ કરી ૨૨-૩૧

દેવોનો શત રાવણ મરણ પામ્યો ત્યારે તેઓને શાંતિ વગી, દિશાઓ નિર્મળ થઈ, આકાશ સ્વચ્છ થયુ પૃથ્વી સ્થિર થઈ, પ્રચંડ વાયુ વાતો બંધ થયો અને સૂર્યની કાંતિ યથા યોગ્ય વર્ષ રહી રઘુવીરનો વિજય વધેનો ભેઈ હાંપિત થયેલા સુગ્રીવ, વિલીપણુ, લક્ષ્મણ તથા અગડ વગેરે સુહૃદ્ઓએ સર્વને પ્રીતિ ઉપ નાવનારા રામચંદ્રની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી એ વેળા પોતાના શત્રુને હણી સત્યપ્રતિષ્ઠ થયેલા રઘુકુળન દન શ્રીમાન રામચંદ્ર રણભૂમિમાં પોતાના સુહૃદ્ઓથી વી ટાઈ દેવગણોથી વી ટાયેલા ઇન્દ્ર ની પેઠે શોભવા લાગ્યા ૩૨-૩૪

હતિ શ્રીધામોદિ મહાસુનિમિત્તિ ગાહિકાશ્રીતમામપુષ્પ
પુષ્પકાશ્રી ૧૦૬ માં રામ ચંદ્ર

સર્ગ ૧૦૬ માં

રામજીની પ્રસાદપૂર્વક વિલીન થી જોવા વિલાપ રામચંદ્રે કર્યું
[વિલાપ-રામચંદ્રે કર્યું] આધારન
આતર નહત રહ્યા જવાન નિર્જિત રણે।
શાકુનેમપરીતાત્મા વિલ્લાપ વિભીષણ ॥ ૧ ॥
રણભૂમિમાં પોતાના લાઈ રાવણને હણાઈ પડેનો ભેઈ શોડાકુળ થયેલો વિલીપણુ વિલાપ કરવા લાગ્યો 'હે વીર' હે પોતાના પરા ક્રમથી પ્રખ્યાત' હે સમર્થ' હે નીતિનિયુક્ત' અમૂલ્ય શયનમાં સુનાર તું આજે રામના બાણથી હણાઈને તથા બાણબધવી શોભતા તારા બળ હાથ પસારીને પૃથ્વી પર કેમ મૂતે ? અરે, સૂર્ય સરખો તેજસ્વી તારો મુકુટ પણ તારા મન્તકથી દૂર જઈને પડ્યો ? એ વીર' મે તને પૂર્વે જે વચન કહ્યા હતા, તે તને જના નહ, કારણ કે તું કામજન્ય મોહમાં ત નીન થઈ રહ્યો હતો, તેનું જ આજે આણુ દેખ પ્રાપ્ત થયુ ? અરે, મારા હિતવચનોને પ્રહરતે, ઇન્દ્રજિતે કુલકણે, અતિકાયે, નરાતકે, તે તેમ જ બીજા દેહોએ પણ ગર્વને લીધે માન્યા નહિ, તેનું આજે આણુ અનિષ્ટ દેખ પ્રાપ્ત થયુ છે' હાય! આજે ન્યાયની મર્નાના હુમ થઈ છે, ધર્મની મૂર્તિ નષ્ટ થઈ છે, સર્વજન સંનહસ્થાન નાશ પામ્યુ છે અને વીરોનું આશ્રય સ્થાન ભુસ્કાર ગયુ છે' હાય! શત્રુધારીઓ મા શ્રદ્ધ એવો તુ સુખમાં પડવાથી આજે ભાણે જૂન પૃથ્વી પર પડ્યો છે, અદ્ર રાહુથી ઘેરાઈ ગયો છે અશિન્નવાળાઓ શાવ પડી ગઈ છે અને ઉત્સાહ શક્તિ મદ થઈ ગઈ છે રાક્ષસોમાં સિદ્ધ સરખો તુ રણભૂમિની રજમાં સૂતો છે, તેથી હવે નિરાધાર થઈ પડેલી લકાનગરી અને તેની પ્રબલ શત્રુકાર થઈ પડી છે અહા! ધર્મકંડેથી નવા કુરવાળા, હંકરથી પુષ્પવાળા, તપકંડેથી સ્થિરતા વાળા અને શૌર્યકંડેથી સૂગવાળા રાક્ષસરાજ રાવણકુંડેથી વૃક્ષને આજે સમગ્રથી વાયુએ ૨૬

* રાવણ આંત્રણી અને મોટો તપસ્વી હતો
અર્થ નિલીન તેને ધર્મની મૂર્તિ હતો

મૂળમાથી ઉગેલી નાખ્યુ છે! હાય! તેજરૂપી દત્તશળવાળો, પિતૃ-પિતામહાદિના વંશરૂપી પૃથ્વભાગવાળો, ક્રોધરૂપી હસ્તચરણાદિ અવયવવાળો, કૃપારૂપી સૂંઢવાળો અને રામચંદ્રરૂપી સિંહે જેના દેહને ચીરી નાખ્યો છે એવો રાવણરૂપી હાથી આજે પૃથ્વી પર સૂઈ રહ્યો છે! અરેરે, પરાક્રમ અને ઉત્સાહરૂપી ભડભડતી જ્વાળાવાળા, નિશ્વાસરૂપી ધુમાડાવાળા અને બળરૂપી ઉજ્જ્વળતાવાળા પ્રતાપી રાવણરૂપી અગ્નિને આજે રામરૂપી મેઘે ઓલવી નાખ્યો છે. ૭-૧૧ હાય! રાક્ષસોરૂપી પુનઃ, ખૂંધ અને શિંગાંવાળો, શત્રુઓને હઠાવનારો, પરાક્રમમા વાયુ સરળો તથા ચપળતારૂપી નેત્ર અને કર્ણવાળો ગવણરૂપી વૃષભ આજે રામરૂપી વ્યાઘ્રથી હણાઈ પૃથ્વી પર પડ્યો છે!'

એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ અર્થવાળા અને હેતુયુક્ત વાક્યો બોલી વિલાપ કરી રહેલા વિભીષણને રામચંદ્ર કહેવા લાગ્યા : 'હે વિભીષણ! ભયંકર પરાક્રમવાળો, મોટા ઉત્સાહવાળો અને મૃત્યુથી નહિ ડરનારો તારો ભાઈ રાવણ સ આમ-મા કાઈ અશક્તની પેઠે હણાઈ પડ્યો નથી, જેથી તેનો શોક કરવો ઘટે ૧૨-૧૪ હે વિભીષણ! આ રાવણની પેઠે પોતાનો જય ઇચ્છનારા જે પુરુષો દ્વિત્રિયોના ધર્મને અતુસરી સંગ્રામમા પ્રાણ ત્યજે છે, તેઓનો શોક કરવો ઘટતો નથી. ૧૫ ક્ષુદ્ધિમાન આ રાવણે તો ઇત્રાદિ દેવો સહિત ત્રણે લોકને ત્રાહ્યત્રાહ્ય પોકારાવી હતી. આવો વીર પુરુષ કાળધર્મને પ્રાપ્ત થતા શોચનીય થતો નથી. ૧૬ વળી યુદ્ધમા અમુકનો જ જય થાય એવું કદી પણ નિશ્ચિત હોતું નથી. સંગ્રામમાં શૂરવીર પુરુષ તો મરે કિંવા બીજાઓને મારે એ જ તેનો ધર્મ છે. ૧૭ હે વિભીષણ! તારા ભાઈ રાવણને તો મહાત્મા મનુષ્યે કહેલી દ્વિત્રિય-સમત ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તો યુદ્ધમાં સાધર્મ્યથી હપાયેલા રાવણનો તારે શોક કરવો

યોગ્ય નથી. વળી 'પ્રાણીમાત્ર પર મરણ તો છે જ' એવો નિશ્ચય કરીને તું શોકનો ત્યાગ કર અને હવે જે કાંઈ કરવા યોગ્ય કાર્ય હોય તેમા ચિત્તને પરોવ. ૧૮-૧૯

પરાક્રમી રઘુવીરનું વચન સાંભળી શોક-સત્તમ થયેલા વિભીષણે પોતાના ભાઈ રાવણનું હિત થાય એવું વચન કહ્યું ૨૦ 'હે મહારાજ! આ રાક્ષસરાજ રાવણ કે જે પૂર્વે ઇદ્ર સહિત સઘળા દેવોથી પણ પાછો હન્યો ન હતો, તે આજે તમારી આગળ આવી સમુદ્ર જેમ કિનારા આગળ આવી પાછો પડે, તેમ પરાજય પામી હણાઈ પડ્યો છે હે રાઘવ! આ રાવણે યાચકો ને દાન દીધા છે, સ પૂણ્ય લોગો લોગવ્યા છે, સેવકોને સંતુષ્ટ કર્યા છે, સુહૃદો તથા મિત્રાદિ વર્ગને ધન-ધાન્ય વહે ચી આપ્યા છે તેમ જ શત્રુઓના વેર પણ ચુકાવી દીધા છે. વળી હે રામચંદ્ર! આ રાવણ મોટો તપસ્વી, અગ્નિહોત્રી તથા ઉપનિષદોના જ્ઞાનવાળો હોઈને કર્મકાંડમા અગ્રગણ્ય હતો; એવા મહાત્માનો શોક કરવો યોગ્ય નથી, એ ખરું છે. હવે તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે હું તેની ઉત્તરક્રિયા કરવા ઇચ્છું છું. ૨૧-૨૩

વિભીષણના વચન સાંભળી શ્રીમાન રામ અંત્રે રાવણને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય તેવું કર્મ કરવાની આજ્ઞા આપતા કહ્યું ૨૪ 'હે વિભીષણ! વેર મરણ સુધી જ રહે છે અને મરણ પછી વેર રાખવું એ નિરર્થક છે. અમારું પ્રયોજન આજે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. હવે તો રાવણ જેટલો તને પ્રિય છે તેટલો જ મને પણ પ્રિય છે, માટે તેનો વિધિપૂર્વક અગ્નિસંસ્કાર કરો. ૨૫

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુગ્મપ્રણીત આદિભ્યશ્રીરામાયણનું યુદ્ધકાંડમા ૧૦૯મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૦ મો

રાવણની રાપ્તિઓનું કદપાંત
રાવણે નિહતું દષ્ટવા રાવણેન મહાત્મના ।
અન્તપુરાદ્દનિષ્પેત રાક્ષસ્ય શાકરૂપિતા ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રામચંદ્રે રાવણને માર્યો એ સમા-
ચાર સાંભળી શોકવ્યાપ્ત થયેલી રાહસીઓ

× યુદ્ધમાં મરનાર દ્વિત્રિયને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે.
આ ગતિ દ્વિત્રિયને પ્રિય હોય છે

(રાવણની સ્ત્રીઓ) અતઃપુરમાંથી બહાર નીકળી અને જેમ વાછરડાના મરણથી ગાય શોક કરે, તેમ તેઓ છૂટા કેશ મૂકી વાર્યા છતાં ધૂળમાં આળોટી શોક કરવા લાગી.^{૧૨} કેટલાક રાક્ષસોને સાથે લઈ રાવણની સ્ત્રીઓ લંકાના ઉત્તર દરવાજેથી બહાર નીકળી રણભૂમિમાં આવી પોતાના પતિના દેહને શોધવા લાગી. ‘હા આર્યપુત્ર ! હા નાથ !’ એ પ્રમાણે પોકારતી રાક્ષસીઓ માથા વિનાના ધડથી ભરેલી તથા માંસરૂધિરના કાઠવવાળી રણભૂમિમાં આમતેમ ભટકવા લાગી. મૂઘપતિ હસ્તીના નાશથી હાથથીઓ ચીસો પાડે, તેમ પતિમરણના શોકથી ઘેરાઈ ગયેલી અને અશ્રુપૂર્ણ નેત્રવાળી એ સ્ત્રીઓ આકંઠપૂર્વક રોદન કરતી હતી. આમ શોક કરતી એ રાક્ષસીઓએ મોટી કાયાવાળા, અત્યંત પરાક્રમવાળા અને કાબળના પર્વત જેવા મહાતેજસ્વી રાવણને પૃથ્વી પર હણાઈ પડેલો દીકો.^{૧૩} પોતાના પતિને રણની ધૂળમાં સુતેલો જોતાં જ રાક્ષસીઓ એકાએક તેની પાસે દોડી ગઈ અને કપાયેલી વનલતાની પેઠે ધોળાધબ તેના શરીર પર પડવા લાગી.^{૧૪} કોઈક સ્ત્રી અતિશય શ્રમને લીધે રાવણના દેહને આલિંગન કરીને, કોઈક વળી તેનાં ચરણોને વળગીને અને કોઈક તેના કંઠે વળગીને પૃથ્વી પર આળોટવા લાગી; તેમ જ કોઈક વળી તેનું મુખ ભેળંને જ મૂલિત થઈ પડી. કોઈ સ્ત્રી રાવણનું મસ્તક ખોળામાં રાખી રોદન કરવા લાગી અને જેમ બાકળનું જળ કમળને સ્નાન કરાવે છે, તેમ રાવણના મસ્તકને અશ્રુજળથી સ્નાન કરાવવા લાગી.^{૧૫}

રાવણને પૃથ્વી પર હણાઈ પડેલો ભેઈ પીડિત થયેલી રાક્ષસીઓ શોકને લીધે કલ્પાંત કરવા લાગી.^{૧૬} ‘હાય હાય ! અરેરે ! જેણે ઈંદ્ર તથા યમને ત્રાસ આપ્યો હતો, કુનેરનું પુષ્પક વિગાન છીનવી લીધું હતું.^{૧૭} અને ગંધર્વો, ઋષિઓ તથા દેવોને પણ ભય ઉપજાવ્યો હતો, તે રાવણરાય આજે રણમાં હણાઈ

સૂતા છે !^{૧૮} અરે ! સુર, અસુર તથા ઉરગાદિથી જેને ભય ન હતો, તે રાવણરાય આજે એક મનુષ્યથી પરાજય પામ્યા છે !^{૧૯} હાય ! દેવો, દાનવો અને રાક્ષસો પણ જેનો વધ કરવા સમર્થ ન હતા તે રાવણરાયનો આજે એક મનુષ્યના હાથે વધ થયો છે !^{૨૦} અરેરે ! દેવો, અસુરો અને યક્ષો પણ જેને હણવા શક્તિમાન ન હતા; તે રાવણરાય આજે એક નિર્બળ પુરુષની પેઠે રામના હાથે હણાઈને પડ્યા છે !^{૨૧}

એ પ્રમાણે કલ્પાંત કરતી રાવણની સ્ત્રીઓ અત્યંત દુઃખને લીધે રોદન કરતી ક્ષણવાર શાંત રહી; પરંતુ પુનઃ શોકના ઉદ્ગારો કાઢતી વિલાપ કરવા લાગી : ‘હે નાથ ! સુહૃદોના હિતોપદેશને થવણ ન કરતાં-ન માનતાં તમોએ પોતાના મરણ માટે જ સીતાહરણ કયું હતું અને તે દોષથી જ આજે તમોએ સઘળા રાક્ષસો તથા પોતાના આત્મા સહિત અમારો પણ નાશ કરાવ્યો છે !^{૨૨} હે સ્વામીનાથ ! તમારું હિત ઇચ્છનારા તમારા બાઈ વિલીપણે તમને ઘણાં ઘણાં હિત વચનો કહ્યાં હતાં, પણ શોકવશ થયેલા તમોએ પોતાનો જ નાશ કરાવવા અર્થે તેનું કહેવું નહિ માનતાં તેને કહોર વચન કહી કાઢી મૂક્યો, તેનું દુળ આજે પ્રાપ્ત થયું છે. અરેરે, ઓ પ્રાણનાથ ! વિલાપણનું વચન માન્ય કરી તમોએ જો રામને સીતા પાછી આપી હોત, તો આખા રાક્ષસ-કુળનું નિકંદન કરે એવું આ મોટું દુઃખ આવી પડત નહિ. હે નાથ ! તમોએ વિલીપણનું કહેવું માન્યું હોત તો તેની ઇચ્છા પૂર્ણ થવાથી તે શત્રુપક્ષમાં ભળી જાત નહિ, રામ તમારા મિત્ર થાત, અમે પણ સૌભાગ્યયુગ્મ ભોગવત અને આપણા શત્રુઓ રાજ ન થાત;^{૨૩-૨૪} પરંતુ હે નાથ ! તમોએ તમારો દુર સ્વભાવ છોડ્યો નહિ અને બળાટકારે સીતાને રાખી મૂકી, તેનું દુળ એ જ મળ્યું કે, રાક્ષસોના સંહાર થયો, તમે રણમાં રોળાયા

અને અમને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું !^{૧૨} અથવા
તો હે રાક્ષસપુગવ ! આ બાળતમાં તમારા
સ્વેચ્છાચરણનો કાંઈ પણ દોષ નથી; કેમ કે
સારું-માડું સઘળું દેવની ગ્રેરણાથી જ થાય
છે. દેવથી હણ્યેલું જ બીજા કોઈ નિમિત્તથી
હણાય છે. હે મહાબાહુ ! આ રણભૂમિમાં
વાનરાનો, રાક્ષસોનો તેમ જ તમારો વિનાશ
થયો, એ સઘળું દેવયોગથી જ બનેલું છે.^{૨૩-૨૪}
આ લોક વિષે કર્મનાં ફળ આપવાને ત્ત્વર
થયેલા દેવની ગતિને રોકવામાં દ્રવ્ય, કામ,
પરાક્રમ કે સત્તા પણ કામ આવતાં નથી.^{૨૫}

એ પ્રમાણે દુઃખથી દીન થયેલી અને ઓધાર
આસિએ રાત્રી રાક્ષસેદ્ર રાવણની સ્ત્રીઓ ટિટોડી-
ઓની પેઠે વિલાપ કરતી હતી.^{૨૬}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૧૧૦મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૧ મો

રાવણનાં રૂપ અને બળ-યુજ્જના કથનપૂર્વક
મંદોદરીનો વિલાપ-રાવણનો અભિસંસ્કાર
તાસાં ચિલ્પમાનાનાં તદ્વા રાક્ષસયોષિતામ્ ।
જ્યેષ્ઠપત્ની પ્રિયા દીના મર્તારં સમુદક્ષત ॥ ૧ ॥

વિલાપ કરતી રાવણની સ્ત્રીઓમાં પટરાણી
મંદોદરી પણ અતિ દીનપણે પૃથ્વી પર પડેલા
પોતાના સ્વામીને ટગરટગર ભેઈ રહી હતી.^૧
અચિત્ત્ય પરાક્રમવાળા રામચંદ્રે પોતાના પતિ
રાવણને માથે એ ભેઈને દીન થયેલી મંદોદરી
વિલાપ કરવા લાગી:^૨ ‘હે મહાબાહુ ! હે
કુબેરના નાનાભાઈ ! સંઘ્રામમાં કોથ પામેલા
તમારી આગળ ઇંદ્ર પણ બિભો રહેતાં ત્રાસતો
હતો;^૩ તેમ જ મોટા મોટા ઋષિઓ, યશસ્વી
ગંધર્વો તથા ચારણો તમારાથી ત્રાસીને દશે
દિશામાં નાસી જતા હતા, તે જ તમે આજે
એક રામ જેવા મનુષ્યથી પરાજય પામ્યા
છો, તો હે રાક્ષસેશ્વર ! તમને લજ્જા કેમ
આવતી નથી ? આ શું ? હે રાજન્ ! તમે
ત્રણે લોકને વશ કર્યા હતા તથા લક્ષ્મી અને
પરાક્રમસંપન્ન હતા, તેમ છતાં એક વનમાં

રખડતા મનુષ્ય રામના હાથે તમે હણ્યાયા ?
આ શું ?^{૪-૬} જ્યાં મનુષ્યનો પ્રવેશ પણ ન
થઈ શકે એવા લંકાદ્રોપમાં કામરૂપે વિચર-
નાર એવા તમને યુદ્ધમાં રામ મારી શકે એ
સંભવતું નથી.^૭ સર્વત્ર જય મેળવનારા તમને
હણવાનું પરાક્રમ રામે કયું હોય એ મારા
માનવામાં આવતું નથી.^૮ હે પ્રાણનાથ !
કોઈના તકમાં ન આવે એવી માયા રચીને
સાક્ષાત્ કાળ જ રામનું રૂપ ધરીને તમારો
નાશ કરવા અર્થે ઊતરી આવ્યો હશે !^૯ કિંવા
હે રાક્ષસેશ્વર ! તમારા પર વેર ધરાવનારા ઇંદ્ર
તમારો પરાલભ કર્યો હશે ! પણ ના, ના,
એ પણ સંભવતું નથી અત્યંત બળ-પરાક્રમ-
વાળા અને દેવોના શત્રુ એવા તમારી આગળ
યુદ્ધમાં આવી બિભો રહેવાની ઇંદ્રમાં શક્તિ
ક્યાંથી હોય ? ત્યારે તો મને છેવટે નિશ્ચય
થાય છે કે, સત્ય પરાક્રમવાળા, સર્વ લોકના
ઈશ્વર, આદિ-મધ્ય-અંતરહિત, મહાયોગી,
સનાતન પરમ તમા, મહાનથી પણ મહાન,
પ્રકૃતિથી પર, જગત્કર્તા, શંખ-ચક્ર-ગદા
વગેરેને ધારણ કરનાર, શાશ્વત, ધ્રુવ તથા
શ્રીવત્સલાચ્છનયુક્ત લક્ષ્મી સહિત શ્રીવિષ્ણુ
ભગવાને જ સર્વ લોકના હિત માટે મનુષ્ય-
રૂપ ધારણ કરી, વાનરરૂપધારી દેવોની સહા-
યથો સર્વને ભય ઉપભાવનારા અને દેવોના
શત્રુ એવા તમારો તમારા પરિવાર સહિત
નાશ કર્યો છે. પૂર્વે તમારે તમારી ઇંદ્રિયોને
વશ કરી ત્રિભુવન ઉપર જય મેળવ્યો હતો,
તે જ ઇંદ્રિયોએ પૂર્વેનું વેર સંભારીને આજે
તમારો પરાજય કરાવ્યો છે. જનસ્થાનમાં
વસતા ચૌદ હજાર રાક્ષસો સહિત મહાપરા-
ક્રમી ખરને રામે માથે, ત્યારથી જ મેં તો
નિશ્ચય કર્યો હતો કે, ‘રામ’ મનુષ્ય નથી.’
વળી હે નાથ ! દેવોથી પણ પ્રવેશી શકાય
નહિ એવી લંકાનગરીમાં હનુમાને ત્યારે બળા-
હારે પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી જ આપણે સૌ
દુઃખી થઈ ગયાં છીએ. હે રાજન્ ! ‘તમે

રામની સાથે સંધિ કરો.' એવું તમને વારં-
વાર કહેતી હતી, પણ તે તમારા માનવામાં
આવતું નહિ. હે રાક્ષસપુંગવ ! તમે પોતાના
એશ્વર્યનો, દેહનો તથા સ્વજનોનો વિનાશ
કરાવવા અર્થે જ એકાએક સીતા ઉપર કામ-
મોહિત થયા હતા. હે સ્વામીનાથ ! અરુંધતી
અને શેકિણીથી પણ અધિક પાતિવ્રત્યવાળી,
પૃથ્વી દેવીથી પણ અધિક સુમાગુણવાળી,
લક્ષ્મીની પણ લક્ષ્મીરૂપ તથા પોતાના પતિ
પર દંઠ પ્રેમવાળી સર્વમાન્ય સીતાને તમેએ
તમારી હુલ્લુહિને વશ થઈ લયું જ હુઃખ
આપ્યું, એ મોટું વિપરીત થયું છે. નિર્જન
અરણ્યમાં પતિથી વિખૂટી પડેલી દીન સીતાને
કપટથી હરી લાવીને તમેએ પોતાના કુળને
કલંક લગાડ્યું છે. હે નાથ ! સીતાસમા-
ગમની તમારી અભિલાષા તો પૂર્ણ થઈ નહિ;
પરંતુ એ પતિવ્રતાના તપરૂપ અભિમાં તમે જ
બળી મૂક્યા છો ! હે સ્વામિન્ ! તમેએ સીતાનું
હરણ કર્યું તે વેળા જ તમે બળી ગયા નહિ
તેવું કારણ માત્ર એટલું જ હોયું ભેદએ કે,
અભિ અને ઇંદ્ર વગેરે દેવો તમારા લયથી
મુગ્ધતા હતા; એટલે પતિવ્રતા સીતાને કપશ્
કરવા છતાં અભિ વગેરે દેવો તમને પાપનું
ફળ આપી શક્યા નહિ; ૧૦-૨૪ પરંતુ હે
રાજન્ ! આજે તમારું મરણ થતાં અને એ
નિશ્ચય જ થયો છે કે, સમય આવ્યે કતાં
પુરુષને તેના પાપનું ફળ અવશ્યમેવ પ્રાપ્ત
થાય છે. શુભ કર્મ કરનારને શુભ-સુખરૂપ
ફળ અને પાપકર્મ કરનારને અશુભ-દુઃખરૂપ
ફળ મળે છે. જુઓ, વિલીપણ સુખ પામ્યા
છે અને તમે રણમાં રોળાયા છો. હા, સ્વામી-
નાથ ! તમારા અંતઃપુરમાં સીતાથી પણ અધિક
રૂપવાળી બીજી ધણીયે રોઓ છે; પણ મોહને
લીધે કામવશ થઈ પડેલા તમને એ સૂઝ પડી
નહિ. ૨૫-૨૭ જનકનાંદિની સીતા કુળ, રૂપ કે
દક્ષિણમાં મારાથી અધિક છે કે સમાન છે, તે
પણ તમે મોહને લીધે સમજી શક્યા નહિ; ૨૮ પણ

રે, એમાં તમારો કાંઈ પણ દોષ નથી; કારણ કે
સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓનું કોઈ પણ નિમિત્ત વિના
મૃત્યુ થતું નથી, તેમ તમારું મરણ સીતા નિમિત્ત
થવાનું લખાયું હતો. ૨૯ એ તેમ ન હોત તો
પોતાના મૃત્યુના નિમિત્તરૂપ સીતાને દૂરથી તમે
અહીં સુખી શા માટે હરી લાવત ? હે નાથ !
મિથિલેશતનયા સીતા હવે શોકરહિત થઈને
પોતાના પતિની સંજે વિહાર કરશે અને
અભાગિણી હું શોકસાગરમાં પડીને નિરંતર
રુદન કરીશ. ૩૦

‘અરે, અતુલ સમૃદ્ધિવાળી અને ચિત્ર-
વિચિત્ર પુષ્પમાળાઓ તથા સૂક્ષ્મ વસ્ત્રોને ધારણ
કરનારી હું તમારી સાથે ઉત્તમોત્તમ પુષ્પક
વિમાનમાં બેસી કેલાસરિખર, મંદરાચળ, મેરુ
પર્વત ચત્રવશ તથા નંદનવન વગેરે સઘળાં દિવ્ય
સ્થળોમાં વિહાર કરવી, અનેક દેશોનું અવ-
લોકન કરવી હવી, તે હું આજે તમારો વધ
થવાથી વિધવા થઈને સઘળા કામોપભોગથી
વંચિત થઈ છું ! હાય, સુખભોગમાં રહેલી તેજ
હું મદોદરી આજે હુઃખી અવસ્થામાં આવી
પડી છું ! ધિક્કાર છે આવી વંચળ રાજલક્ષ્મી
ને ! હે રાજન્ ! અતિ સુકોમળ, સુંદર ભૂકુટિ-
વાળું, સુવાળી આમડીવાળું, બેચી નાસિકાવાળું,
ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળું, કમળ સરખી શોભા-
વાળું, સૂર્ય જેવું તેજસ્વી, ચુક્રટથી શોભતું,
લાલવર્ણું, દેલીપ્યમાન કુંડળવાળું, પુષ્પમાળા-
ઓથી અલંકૃત અને હાસ્યપ્રજ્ઞ મધુર વાતાલાપ
કરનારું તમારું મુખ કે જે પાનભૂષિમાં મધ-
પાન કર્યો પછી મદને લીધે ચપળ નેત્રવાળું
હોઈને અત્યંત શોભતું હતું, તે જ મુખ આજે
રામનાં બાણોથી કપાઈને લોહીનુહાણ થવાને
લીધે તથા મેદ અને મબ્બથી રહિત થઈ ધૂળમાં
રગદોળાયેતુ હોવાને લીધે જરા પણ શોભતું
નથી. અરે, મને આવી હુઃખમય વિધવ્યવસ્થા
પ્રાપ્ત થશે એવું મેં મૂર્ખીએ સ્વપ્નમાં પણ ધાયું
ન હતું. અરે, ‘દનવોનો રાજા મયાસુર મારો
પિતા છે, રાક્ષસોનો રાજા રાવણ મારો પતિ છે

અને ઇદ્રજિત જેવો મારો પુત્ર છે' એવો મોટો ગર્વ મારા મનમાં રહ્યા જ કરતો! અરે, લલલલા શત્રુને પણ હંકારી નાખે એવા પ્રજ્યાત બળ-પરાક્રમવાળા અને કોઈથી પણ નહિ ડરનારા રાક્ષસો મારું રક્ષણ કરનારા છે, તો પછી મારે તે શું કંઈ બધું છે, એવો મને નિશ્ચય હતો, પણ હાય! આજે એ સઘળું ધૂળમાં મળી ગયું છે. હે રાક્ષસપંથ! તમે એટલા મોટા પ્રભાવવાળા હોવા છતાં તમારે માથે એકાએક આ એક મનુષ્યથી જ ભય કેમ આવી પડ્યો? હે રાજન! અકચકિત ઇદ્રનીલમણિ જેવું શોભતું, પર્વત સરખું જિંદુ, બાળુબધ, પોચી તથા વેદ્યમંથિ અને મોતીના હારથી ઉજ્જવળ કાતિવાળું, વિહારમાં પ્રિય થઈ પડનારું, સગામભૂમિમાં કોઈથી ભલૂંછી ઊઠનારું તેમ જ આભૂષણોની કાતિથી વીજળી સહિત મેઘ સરખું શોભતું તમારું શરીર કે જે હાલમાં અનેક બાણોથી ખીચાખીચ ભરાયેલું હોવાને લીધે શાહુડીના જેવું દેખાય છે, તેમ જ મર્મસ્થળમાં વાગેલા બાણોથી જેના સ્નાયુબંધન તૂટી ગયા છે અને જે શ્યામવર્ણ હોવા છતાં રુધિરથી રંગાઈ લાલ થઈ પૃથ્વી પર પડેલું છે તેને હાથથી સ્પર્શ પણ થઈ શકે એમ નથી, તો પછી આદિગન તે કેમ જ આપી શકાય? ૩૧-૪૧ હાય! જેમ વજ્રથી હણાયેલા પર્વત વીજરાઈ પડે, તેમ તમે રણભૂમિમાં હણાઈ પડ્યા છો! આ તે સ્વપ્ન છે કે સત્ય છે? હે નાથ! તમે રામના હાથે કેમ હણાયા? ૪૨ હે રાજન! તમે મૃત્યુના પણ મૃત્યુ હતા, -તેમ છતાં આજે મૃત્યુને વશ કેમ થયા? હે સ્વામીનાથ! ત્રણે લોકની લક્ષ્મીને ભોગવનાર, ત્રેલોક્યને ઉદ્દેગ પમાડનાર, લોકપાલોને જીતનાર, ચંકરને પણ ભય આપનાર, ગર્વિષ્ઠોના ગર્વને ઉતારનાર, પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળા, સર્વલોકને ક્ષુભિત કરનાર, સજ્જનોને સંહારનાર, શત્રુની સમક્ષ ગર્વભર્યાં વાડય બોલનાર, પોતાની સેના તથા સેવકોત્તર રક્ષણ કરનાર, ભયંકર પરાક્રમવાળા

દાનવો તથા હબરો યક્ષોને હણનાર, યુદ્ધમાં નિવાત-કવચોને જીતનાર, અનેક યજ્ઞોનો વિધ્વંસ કરનાર, સ્વજનોના રક્ષક, ધર્મમર્યાદાને તોડનાર, યુદ્ધમાં માયા રચનાર, દેવ, અસુર અને મનુષ્યની કન્યાઓને આમતેમથી હરી લાવનાર, શત્રુની સ્ત્રીઓને શોક ઉપજાવનાર, સ્વજનોને સુખી કરનાર, લંકાદ્રોપનુ રક્ષણ કરનાર, ભયંકર કર્મ કરનાર, અમને-સ્ત્રીઓને ઇચ્છિત કામભોગ આપનાર અને સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તમે કે જે મારા પ્રિય પતિ છો, તેને આમ રણમાં રોગાર્થ પડેલા દેખવા છતાં હું હજી મારા જીવિતને ધારણ કરું છું; એથી મને લાગે છે કે, મારું હૃદય વજ્રથી ઘડાયેલું હશે! તેમ ન હોય તો તે સહસ્રધા વિદીર્ણ કેમ ન થઈ ભય? હે રાક્ષસેશ્વર! તમે અમૂલ્ય શબ્દામાં સૂનાર હોવા છતાં આજે આવી રેતાળ પૃથ્વી પર કેમ સૂતા છો? અરેરે, જ્યારે લક્ષ્મણે ઇદ્રજિતને માર્યો, ત્યારે મને કારી ઘા થયો હતો, પણ આજે તો હું હણાઈ જ ગઈ છું. હે નાથ! બધુજનો વિનાની અને સ્વામીનો સહાને માટે વિયોગ પામેલી હું હવે કામભોગથી વચિત રહીને લાખા સમય સુધી શોક કરીશ. હે રાજન! તમે આજે દુર્ગમ એવા દીર્ઘ પથે સિધાવ્યા છો, તો મને દુષિયારીને પણ સાથે જ લઈ જાઓ. હું તમારા વિના રહી શકવાની નથી. અરેરે, તમારા વિયોગથી દીન થઈ ગયેલી મને તજીને તમે એકલા જ પરલે કામ જવાનું કેમ પસંદ કર્યો છો? જો નાથ! દીન અને વિવાપ કરતી હું કે જે અભાગીની થઈ પડી છું, તેની સાથે તમે બોલતા કેમ નથી? હે પ્રભુ! ઉત્તરીય વસ્ત્ર ઓઢવા વિના પગે ચાલી નગરમાંથી બહાર આવેલી મને જોઈને તમને કોઈ કેમ ચડતો નથી? અરે, ઉત્તરીય વસ્ત્ર વિનાની, નગરની બહાર આવેલી આ તમારી બીજી પણ વહાલી સ્ત્રીઓને જોઈને તમે કેમ કોઈ પામતા નથી? રે, તમારી સાથે જ કોડા કરવામાં મગ્ત રહેનાર આ સઘળા સીંદમાજ આજે અનાથની જેઠે

વિલાપ કરી રહ્યો છે, તેનું તમે આશ્વાસન કેમ કરતા નથી ? તેમ જ માન-આવકાર પણ કેમ આપતા નથી ?

‘હે રાજા ! તમોએ શુરુજનની સેવા કરવામાં પ્રોતિવાળી અને પતિનતથમ પાળનારી અનેક ઉચ્ચ કુળની સ્ત્રીઓને વેષબ્ય આપી તેમના નિસાસા લીધા હતા, એ શાપથી જ આજે તમારી આવી શોચનીય દશા થઈ પડી છે ! તમોએ રાજકેલી પતિમતા સ્ત્રીઓએ તમને જે જે આપ આપ્યા કરો, તે સર્વનું ફળ આજે આવી મળ્યું છે ! હે રાજા ! પતિનતા સ્ત્રીઓના અશ્રુજીંદુ અકંઠમાત્ર પૃથ્વી પર પડતા નથી’ એવી લોકવાનકા આજે તમારા સંબંધી સત્ય પડી છે હે રાજા ! તમે પોતાના પરાક્રમથી નહીં લોકને વશ કરી પોતાને શરવીર માનતા હતા તેમ જ તમને યુદ્ધમાં કૌશલથી પણ લય હોય એમ મને સાબરતું ન હતું, તેમ છતાં કપટથી મારીએ મૃગ બનાવીને તથા રામ-લક્ષ્મણને આશ્રમમાંથી દૂર કરાવીને તમોએ રામની પત્ની સીતાનું હરણ કરવારૂં પુરૂષ કૃત્ય કર્યું, તે દિવસથી જ મને નિશ્ચય થયો હતો કે, હવે તમારું બાળ્યબળ વિપરીત થયું છે અને મૃત્યુ પામે આંધુ છે

‘ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનને યથાર્થ રીતે બાળુનાર સત્યવાદી મારા દિયર વિલીપણે તો તમે સીતાને હરણ કરી આણી કે તુરત જ થોડીક વારે વિચાર કરી તથા લાગો નિસાસો મૂકી કહ્યું હતું ૪૮-૭૧ ‘હવે મુખ્ય મુખ્ય રાક્ષસોના વિનાશકાળ સમીપ આવ્યો છે’ ખરે જ, આજે તે સત્ય થયું છે કામ-ઢાંધથી થયેલા દોષને લીધે આજે ખરેખર આખા રાક્ષસકુળનું સમૂળ ઉત્તેજન થયું છે અને તમારે લીધે જ રાક્ષસકુળ અનાથ થઈ ગયું છે ૭૨, ૭૩ મારે તમારો શોચ કરવો યોગ્ય નથી, કેમ કે તમે બળ-પરાક્રમથી પ્રસિદ્ધ મેળવી સ્વર્ગે ગયા છો, છતાં સ્ત્રી-સ્વભાવને લીધે કરુણ થયેલી મારી બુદ્ધિ મને શોચ કરાવે છે ૭૪ હે

નાથ ! તમે તો તમારા પાપ-પુણ્યને સાથે લઈ પરતોડના પથે સિધાવ્યા છો, પરંતુ તમારા વિયોગથી દુઃખી થયેલી હું મારા પોતાના આત્માનો શોચ કરું છું ૭૫ હે દશાનન ! હિતેચ્છુ યુદ્ધદોષ તથા ભાઈઓના હિતોપદેશને તમોએ સ્વીકાર્યો નહિ તેમ જ શાસ્ત્રને અનુસરનાર, શાંતિથી ભરતું અને સુક્રિત તથા પ્રયોજન સહિત એવું વિલીપણું શ્રવણ કરવનું પણ તમને રુચ્યું નહિ ૭૬, ૭૭ વળી મારીય, કુલકર્ણ અને મારા પિતા મયાસુરે પણ જે હિતવચન કહ્યા હતા, તે તે સર્વને પોતાના પરાક્રમના ગર્વને લીધે તમોએ સ્વીકાર્યો નહિ એ તે આ અનિષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થયું હે શ્યામ મેઘ સમાન વણવાળા ! હે પીતામહ તથા સુવણના બાલુળધને ધારણ કરનારા ! તમે લોહીકુહાણ થઈને તેમ જ ગાન પસારીને આજે કેમ સૂઈ રહ્યા છો ? હે સ્વામીનાથ ! તમે આજે મારી સાથે કેમ બોલતા નથી ? શું તમને આજે ગાદ નિદ્રા આવી છે ? અરે ! મયાસુરની પુત્રી હું મદોહરી કે જે યુદ્ધમાંથી કદી પણ નહિ હંકારા મહાપરાક્રમી સુમાલીની કાણેજ છું, તેની સાથે તમે કેમ બોલતા નથી ? હે નાથ ! તમારો આજે પહેલવહેલો જ પરાજય થયો છે, છતાં તમે નિશ્ચિંતપણે કેમ સૂતા છો ? બેઠો, બેઠો ૭૮-૮૧ ભુજો, આજે સૂર્યકિરણોએ નિર્ભય થઈને લકામાં પ્રવેશ કર્યો છે હે મહારાજ ! ધંધને જેમ વજ્ર પ્રિય લાગે છે, તેમ નિરતર તમને પ્રિય એવું સુવર્ણથી મટેલું અને અનેક શત્રોની ગરજ સારનાર તમારું સૂર્ય સરણુ તેજસ્વી પરિવેષ કે જે વડે તમે યુદ્ધમાં શત્રુઓનો સહાર કરતા હતા, તે પણ આજે રામના બાણોથી કપાઈને સૂર્યસૂર થઈ પડ્યું છે ! અરે, આજે તમે પોતાની પ્રિય પત્નીની ખેડ પૃથ્વીને આલિંગન કરીને કેમ સૂતા છો અને અળખામણી સીની પેઠે ગણી મારી સાથે બોલતા પણ કેમ નથી ? હાય, રે હાય ! તમારું મરણ થયું છતાં આ મારું વજ્ર સરણુ હૃદય ચોકને લીધે કાઢી પડ્યું નથી, તેથી તેને હલકાડવાર

ધિકાર છે ! ૮૨-૮૫

સ્નેહથી ભરાઈ ગયેલા હૃદયવાળી મહોદરી આસુભર્યા નેત્રે વિલાપ કરતી અત્યંત દુઃખને લીધે મૃત્વિગ્ન થવાથી રાવણની છાતી પર પડી ગઈ રાવણના દેહ પર પડેલી મહોદરી એ વેળા સધ્યાકાળથી રગાયેલા વાદળમા ઝળકતી વીજળી જેવી દેખાતી હતી પછી મૃત્વિગ્ન થયેલી એ મહોદરીને તેની સપત્નીઓએ ધીમેથી ઉઠાડીને સ્વસ્થ રીતે બેસાડી અને રૂઢન કરતા કરતા કહેવા લાગી 'હે દેવિ ! લોકોની સ્થિતિ અદ્રવ છે, એ શું તમે નથી બાણતા ? દશાયકંનું પરિવર્તન થવાની સાથે રાજાઓની લક્ષ્મી પણ અચળ હોવાથી પરિવર્તન પામે છે, માટે શોક કરવો યોગ્ય નથી ૮૬-૮૦

પૌતાની સપત્નીઓનું વચન સાંભળવા છતાં મહોદરીને ધીરજ આવી નહિ અને તે અશ્રુજળથી પૌતાના નિર્મળ મુખને તથા ન્તનોને સ્પીજવતી ઝીણું સાદે રૂઢન કરતી જ રહી આ સમયે શ્રીમાન રામચંદ્ર વિલીપણને કહ્યું 'હે વિલીપણ ! તું હવે તારા મોટા ભાઈને અગ્નિ સંસ્કાર કર અને તેની સ્ત્રીઓનું સાત્વન કર '

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી બુદ્ધિમાન વિલી પણે વિચાર કરીને વમ તથા અર્ધચુકત, હિતકર અને નમ્ર વચન કહ્યું 'હે રામ ! જેણે ધર્મ તથા ઉત્તમ મનોના ત્યાગ કર્યો એવા ક્રૂર, નીચ, અસત્યવાદી તથા પરશ્વીનામી રાવણને અગ્નિ સંસ્કાર કરવાને શું યોગ્ય છું ? અંે સર્વનું અહિત કરનારો એ તો ભાઈકે મારો થતું જ હતો રાવણ મારો ભાઈ હોવાથી પૂજ્ય હતા તેના દોષને ધીમે ધીમે મારે હાથે સંસ્કાર પામવાને અયોગ્ય છે હે રામ ! ભાઈ પ્રત્યે માન આપુ વર્તન બોધને મનુષ્યો મને ડર કહેશે પણ રાવણના પોષાને નાનાના તો વિલીપણો મારો કયું એમ કહેશે 'વિલીપણનું વચન સાંભળી ધર્મધારીઓમા ધ્રુવ રઘુવીરે કહ્યું ૮૧-૮૬ 'હે વિલીપણ ! નુનીવની પેઠે મારે તને રાજ્યાતિરેક કરવો જ બોધ્યો, કેમ કે તારી સહાનુભૂતિ એ

જય મેળવ્યો છે ૮૭ માટે હે રાક્ષસેશ્વર ! તું તારા ભાઈ રાવણને અગ્નિ સંસ્કાર કર રાવણને અગ્નિ સંસ્કાર થયા પૂર્વે તારો રાજ્યાભિષેક થઈ શકશે નહિ હે વિલીપણ ! તું કહે કે તેમ બેકે આ રાવણ અધર્મોદિ અનેક દોષોથી ભરેલો છે, તોપણ તે અત્યંત તેજસ્વી, બળવાન શૂરવીર, સન્માનમા ઝદ્રાદિ દેવોથી પણ પરાજય નહિ પામેલો, સર્વ લોકોને રડાવનાર તેમજ મહાત્મા હતો, માટે તારે તેને અગ્નિ સંસ્કાર કરવો યોગ્ય છે વળી હે રાક્ષસરાજ ! વેર મરણાન્ત હોય છે હવે આપણું પ્રયોજન સિદ્ધ થયું છે, માટે તું રાવણની ઉત્તરક્રિયા કર હવે તો તે જેવો તારો બધું છે તેવો મારો પણ છે હે વિલીપણ ! હવે તું આ રાવણને સત્વર ધર્મપૂર્વક અગ્નિ સંસ્કાર કર તને મોટા યશની પ્રાપ્તિ થશે '

રામચંદ્રના વચન સાંભળી રાક્ષસેશ્વર વિલી પણે મરણ પામેલા પૌતાના ભાઈ રાવણની ઉત્તરક્રિયા કરવાની તયારી કરવા માડી તેણે ઉતાવળે લકામા જઈને રાવણના અગ્નિહોતના અગ્નિને શ્મશાનભૂમિમા મોકલે, તેમ જ કાષ્ઠના યજ્ઞ-પાત્રોથી ભરેલા ગાડા સંકિત યાગિકોને શ્મશાનમા જવા કહ્યું વળી અહન તથા બજર વગેરે સુગંધી કાષ્ઠો તેમ જ કેસર-કસ્તૂરી આદિ અનેક ભતના સુગંધીદાર પદાર્થોને શ્મશાનમા પહોંચતા કયારે મણિ, મુખ્તા તથા પ્રવાલ વગેરે રત્નો પણ શ્મશાનમા મોઢાન્યા પછી અનેક રાક્ષસોની સાથે મહાત્મા વિલીપણ થોડીક વારમા જ બધા રાવણનો દેહ પડ્યો હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો, ૮૮-૯૦ અને તેણે મા યવાનને સાથે રાખી રાવણની ઉત્તરક્રિયા કરવા માડી ચિત્રવિચિત્ર પતાકા વડે શોભતી અને પુષ્પમાળાઓથી ઘણાનાડી પુવાડીની દિવ્ય શિખિકામા ગવણતા થળને રંગમી વશ પહેરાવીને બેસાડ્યું એ વેળા રાક્ષસો વાજિત વગાડતા હતા અને બદીજનો ન્તુતિવચન ઉચ્ચારતા હતા પછી નેવકો પાને રાવણની શિખિકા ઉપરથી રૂઢન કરતા । દબો શ્મશાન

ભૂમિ પ્રતિ ચાલતા થયા. વિલીપણુ વગેરે રાવણના સંબંધીઓ પણ હાથમાં કાઢ લઈને હક્ષિણુલિગુળે ચાલતા થયા. એ સમયે અધ્વયુ-એ પ્રદીપ કરેલા અને તાંબાના હવનકુંડમાં રહેલા રાવણના અગ્નિને લઈ વિલીપણુ આગળ ચાલતો હતો. રુદન કરવી રાવણની રાણીઓ પણ ચાલવાનો અભ્યાસ નહિ હોવા છતાં પડતી-આપડતી ઉતાવળે શિખિકાની પાછળ પાછળ ચાલતી હતી. શ્મશાનભૂમિમાં પહોંચ્યા પછી રાવણની શિખિકાને શુદ્ધ ભૂમિમાં મૂકી વિલીપણુ વગેરે રાવણના પરિજનો ગાઢ રુદન કરવા લાગ્યા.

પછી વેદોક્ત વિધિ પ્રમાણે ચંદન, પક્કડ વગેરે સુગંધી કાષ્ઠોથી તેમ જ વીરણના વાળા વગેરે સુગંધીદાર પદાર્થોથી ચિતા ખડકી તેના ઉપર રંકુ મૂગનું ચર્મ પાથર્યું ૧૦૭-૧૧૩ પછી ચિતાના અગ્નિ ખુણામાં એક વેદી બનાવી તેની ઉપર વાયવ્યમાં ગાહપત્ય, આગનેયમા આહવનીય અને નૈર્દક્ષ્યમાં હક્ષિણુલિગુળ-આપન કયું. ૧૧૪ પછી પૃષ્ઠદાન્યથી ભરેલો સરવો રાવણના રક્ષક પર મૂક્યો. યજ્ઞશકટને ખજારણે રાખ્યું અને ઉલ્પલ* ઊર ઉપર મૂક્યો વળી અરશ્નિ, ઉત્તરાશ્નિ તથા મુશળ વગેરે બીજાં પણ સઘળાં યજ્ઞચક્ર કાઢવાનોને યદ્યોક્ત સ્થાને રાખી વિલીપણે મહાપિંચોએ કહેલા શાસ્ત્રોક્ત વિધિ વડે પિતૃમેધ કરવા માડ્યો. તેમાં પ્રથમ પવિત્ર પશુને મારી તેની ચરબી ધીમાં ઝાળી રાવણના મુગમાં મૂકી. પછી વિલીપણુદિ પરિજનોએ રાવણના શબને ચંદન-ગુપ્ત વગેરેથી અલંકૃત કરી ઉત્તમ શાહ ઓઢાડી ચિતામાં સુવાડ્યું અને આંધુભાર્યાં નેત્રે તેના પર અક્ષત વધાડ્યા. ત્યાર પછી વિલીપણે

વિધિપૂર્વક ચિતામાં અગ્નિ મૂકી રાવણનો અગ્નિદાહ કર્યો. અગ્નિદાહ થઈ રહ્યા પછી વિલીપણુદિ પરિજનોએ સ્નાન કરી ભીના વસ્ત્ર રાવણનાં નામ યોનનું ઉચ્ચારણ કરી હલ* અને બળ સહિત તિલાંજલિ આપી. ત્યાર બાદ રાવણની સ્ત્રીઓનું પુનઃ પુનઃ સાંત્વન કરી તેઓને સમજાવીને વિલીપણે કહ્યું : ‘હવે તમે શોકનો ત્યાગ કરી લંકામાં જાઓ.’ પછી રાત્રી-કકળતી રાવણની સ્ત્રીઓ જ્યારે લંકામાં ગઈ, ત્યારે રાક્ષસથઈ વિલીપણુ જ્યાં રામચંદ્ર હતા ત્યાં આવીને નમ્રપણે બોલો રહ્યો.

આ વેળા ઇંદ્ર જેમ વૃન્દાસુરને મારી આનંદ પામ્યો હતો, તેમ રાવણને હણીને સઘળી કપિસેના સહિત રામ-લક્ષ્મણ તથા મુગ્રીવ આનંદમગ્ન થઈ રહ્યા હતા. પછી શત્રુદમન રામચંદ્રે પોતાનાં યતુચ્ચ-બાણ નીચે મૂકી દીધા, ઇંદ્રે આપેલું હિંચ કવચ પણ ઉતારી મૂક્યું અને શત્રુનો વધ થવાથી કોપનો ત્યાગ કરી તેઓ શાંત થયા. ૧૧૫-૧૨૪

હવે શ્રીવલ્લભ મહાપુત્રમણીત આદિગણ શ્રીરામાયણના મુક્ષકલ્પમા ૧૧૧ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૨ મો

વિલીપણુનો રાજ્યાભિષેક

ને રાજનવપં રઘ્વા દેવગન્ધર્વાદનાન. |
જમ્મુ. સ્તે સ્ત્રીવિમાનેસ્તે કથયન્ત. ગુમાઃ કથાઃ ॥૧૧॥
રામ-રાવણનું યુદ્ધ લેવા મળેલા દેવો, દાનવો અને ગંધર્વો રાવણનો વધ થયેલો જોઈ રામચંદ્રની પવિત્ર કીર્તિનું ગાન કરતા પોતપોતાનાં વિમાન લઈ ચાલતા થયા. રાવણનો કાયંકર વધ, રામચંદ્રનું પરાક્રમ, વાનરો અને રાક્ષસોનું તુચ્છ યુદ્ધ, સુગ્રીવની મંત્રશક્તિ, હનુમાન તથા લક્ષ્મણની રામચંદ્ર ઉપરની પ્રીતિ, સીતાનું પાતિત્ય તેમ જ હનુમાનનું પરાક્રમ વગેરેનું વર્ણન કરતા વિમાન ચારી દેવો હંધંધેર પોતપોતાનાં સ્થાન પ્રત્યે જવા લાગ્યા. ૨-૪

પછી શ્રીમાન રામચંદ્રે ઇંદ્રે મોકલેલા અગ્નિ

+ દહી મિશ્રિત છૂતને ‘પૃષ્ઠદાન્ય’ કહે છે

- સોમયજ્ઞમાં ઉપયોગી શકટ

* યજ્ઞમાં ડાંગર વગેરે ખાડવાનો ખાણિયો

x યજ્ઞ સંબંધી.

= શબના અગ્નિચક્રારને ‘પિતૃમેધ’ કહે છે.

સરખા ઝળહળતા દિવ્ય રથને પાછો લઈ જવા માતલિને આજ્ઞા આપી તેનો મોટો સત્કાર કર્યો; ત્યારે ઇંદ્રસારથિ માતલિ એ દિવ્ય રથ પર બેસીને સ્વર્ગ પ્રત્યે વિદાય થયો. માતલિના ગયા પછી મહાત્મા રઘુવીર અત્યંત પ્રેમથી સુગ્રીવને ભેટ્યા, એ વેળા લક્ષ્મણે પણ રામચંદ્રને પ્રણામ કર્યો. ૫-૭

વાનરસેનાથી સત્કારાયેલા રામચંદ્ર હવે છાવણીમાં આવ્યા અને સ્વસ્થ થઈ બેઠા. પછી તેમણે શુભ લક્ષણવાળા લક્ષ્મણને કહ્યું: 'હે ભાઈ! આપણા પર અત્યંત પ્રીતિ તથા ભક્તિવાળા તેમ જ મોટો ઉપકાર કરનારા આ વિભીષણની સાથે જ લંકામાં જા અને તેને લંકાના રાજ્યાસન પર અભિષિખ્ત કર. હે સૌમ્ય! રાવણના કનિષ્ઠ બાંધુ આ વિભીષણને હું રાજ્યાભિષિખ્ત થયેલો જોઈશ ત્યારે જ 'મારી સઘળી કામનાઓ પૂર્ણ થઈ' એમ હું માનીશ.'

મહાત્મા રામચંદ્રની આજ્ઞા સાંભળી હર્ષિત થયેલા લક્ષ્મણે એક સુવર્ણઘટ લઈ મન સરખા વેગવાળા મુખ્ય વાનરોને આપ્યો અને તેમાં સમુદ્રનું જળ ભરી લાવવા કહ્યું, ત્યારે વાનરો અતિ ઉતાવળે એ સુવર્ણઘટમાં શુદ્ધ સમુદ્ર-જળ ભરી લાવ્યા. પછી મુખ્ય મુખ્ય વાનરો-ને સાથે લઈ સુમિત્રાનંદન લક્ષ્મણ વિભીષણ સહિત લંકામાં ગયા. ત્યાં જઈ એક ઉત્તમ આસન પર સમુદ્રજળથી ભરેલા સુવર્ણઘટ-તુ સ્થાપન કર્યું. સર્વ રાક્ષસો તથા વાનરો સહિત લક્ષ્મણે રામચંદ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે લંકાના રાજ્યાસન પર વિભીષણને બેસાડી વૈદિક મંત્રોથી વિધિપૂર્વક એ જળ વડે અભિષેક કર્યો. વિભીષણને રાજ્યાભિષેક થવાથી તેના પર પ્રીતિવાળા મંત્રોએ ઘણો જ આનંદ પામી રામચંદ્રની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૮-૧૭ રાક્ષસ-શ્રદ્ધ વિભીષણને લંકાના રાજ્યાસન પર અભિષિખ્ત થયેલો જોઈને લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર પણ અત્યંત આનંદમુગ્ધ થયા. ૧૮

પોતાના હાથમાં રાજ્યતંત્ર આવ્યા પછી મહાત્મા વિભીષણ નગરમાં તથા આખા દેશમાં વસતી પોતાની પ્રજાનું સાંત્વન કરી રામચંદ્ર પાસે આવવા નીકળ્યો. એ વેળા નગરવાસી રાક્ષસો વિભીષણને દધિ, અક્ષત, મોદક, ડાંગર તથા પુષ્પ સહિત અમૃત્ય ભેટ અર્પણ કરવા લાગ્યા. તે સર્વનો સ્વીકાર કરીને મહાત્મા વિભીષણ રામ-લક્ષ્મણની પાસે આવ્યા અને પોતાને મળેલી સઘળી માંગલિક ભેટ રામ-લક્ષ્મણને અર્પણ કરી. વૃદ્ધિ પામેલા ઐશ્વર્યવાળા વિભીષણને કૃતકૃત્ય થયેલો જોઈને મહાત્મા રામચંદ્ર તેની ઇચ્છાને અનુસરી સઘળી ભેટ સ્વીકારી.

ત્યાર પછી શ્રીમાન રામચંદ્ર પોતાની આગળ હાથ બેડીને બેઠેલા વાનરશ્રદ્ધ હનુમાનને કહ્યું: 'હે સૌમ્ય! તું હવે મહારાજા વિભીષણની અનુજ્ઞા લઈ જનકનંદિની સીતાની પાસે જા અને તેમને આપણા કુશળ સમાચાર કહે. હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ! તું સીતાની પાસે જઈ તેમને સુગ્રીવ તથા લક્ષ્મણ સહિત મારું કુશળ જણાવ તેમ જ રાવણવધનું વૃત્તાંત પણ નિવેદન કર. હે કપિવર! સીતાને આ પ્રિય ખબર કહી તથા તેમનો સંદેશો લઈ તું સત્વર પાછો આવ. ૧૯-૨૪

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યમણીત અઠ્ઠાદશો શ્રીરામાયણ્ય મુદ્દકાંડમા ૧૧૨ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૩મો

રામવિજયની સીતાને જાણુ
હિતિ પ્રતિસમાર્વણો હનુમાન્માલતાત્મજઃ ।
પ્રવિવેશ પુર્વિ લંકા પુન્યમાનો નિશાચરે ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં પવનચુત હનુમાન રાક્ષસોના સત્કારને પ્રહણ કરતો તરત જ લંકામાં ગયો અને ત્યાંથી વિભીષણની આજ્ઞા મેળવી તેણે અનેક વૃક્ષોથી શોભતી અશોક-વાટિકામાં પ્રવેશ કર્યો. સીતાએ પણ નવચુ કે કોઈક વાનર આવે છે. અશોકવાટિકામાં ગયા પછી હનુમાને એક વૃક્ષના મૂળ આગળ

અહથી પીડાયેલી રોહિણીની પેઠે આનંદરહિત અને સ્નાનાદિ સંસ્કારથી રહિત બનકીને રાક્ષસીઓની વચ્ચે બેઠેલા બેચા એ વેળા ધીમે ધીમે નમ્રતાથી સીતાની પાસે જઈ તેમને પ્રજ્ઞામ કરી કપિવર હનુમાન હાથ ભેડી બોલો રહ્યો મહાબળવાન હનુમાનને બેચા છતા સીતા મૌન રહ્યા, પરંતુ ક્ષણવારમા જ સ્મૃતિ આવતા 'આ હનુમાન છે' એમ બોલતા તેમના હૃદયને પાર રહ્યો નહિ ૧-૪

સીતાની શાત સુખાદૃતિ પરથી 'મને સીતાએ ઓળખ્યો છે' એમ નિશ્ચય કરી કપિવર હનુમાન રામચંદ્રનો સંદેશ કહેવા દાગ્યો 'હે વરેહિ ! સુશોભ સહિત રામ, લક્ષ્મણ કુશળ છે તેમજે શત્રુને છૂટી પોતાનો અર્ધ સિદ્ધ કરી તમને કુશળ પુછાવ્યું છે ૫-૭ હે દેવી ! સુનોવાદિ વાનરો તથા વિભીષણની સહાયથી મહાત્મા રામ-લક્ષ્મણે મહાબળવાન રાવણને માર્યો છે' હે દેવી ! હું તમને અધિક પ્રસન્ન કરવા માટે ખાસ રામચંદ્રનો જ સંદેશો વહું છું મહાત્મા રામચંદ્ર તમને કહ્યું છે 'હે ધર્મસ સીતા ! તમારા ઉત્તમ પાતિ મત્યના પ્રભાવથી જ મેં સત્રામમા મોઠો વિનય મેળવ્યો છે હવે તમે ચોક્કસરહિત તથા સ્વસ્થ થાઓ સુદ્ધમા રાવણ માર્યો ગયો છે અને લંકાનું રાજ્ય આપણા તાબામા આવ્યું છે ૮-૧૦ હે સીતા ! તમને રાક્ષસના હાથમાંથી છોડાવવા માટે મેં જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તેને રાત્રિ-દિવસ સતત પ્રયાસ કરીને સમુદ્ર પર સેતુ બાધી આજે મેં પૂર્ણ કરી છે ૧૧

વળી હનુમાને કહ્યું 'હે દેવી ! તમે રાવણના ઘરમા છો એવો ભય હવે ધર્યો નહિ, હવે તો લંકાનું સમગ્ર એશ્વર્ય વિભીષણના હાથમા આવ્યું છે ૧૨ તમે શાત થાઓ હવે તો તમે પોતાના ઘરમા જ એ મહાત્મા વિભીષણ પણ હમણા જ તમારા દર્શનાર્થે અહીં આવશે ૧૩

હનુમાનના વચન સાંભળી તત્તીક્ષ્ણે

મણિ સીતા અત્યંત હૃદયને લીધે કંઈ રૂધાઈ જવાથી કાંઈ પણ બોલી શક્યા નહિ, ૧૪ ત્યારે હનુમાને કહ્યું 'દેવી ! તમે શા વિચાર મા પડ્યા છો ? તમે શા માટે મારી સાથે બોલતા નથી ૧૫

હનુમાનનું વચન સાંભળી અતિ પ્રસન્ન થયેલા અને ધર્મ માર્ગમા વર્તનારા સીતાએ ગદગદ કંઈ કહ્યું ૧૬ 'હે હનુમાન ! સ્વામીના વિજયની વધામણી સાંભળી ઉત્પન્ન થયેલા હૃદયને લીધે હું ક્ષણવાર બોલી શકી નહિ વળી હે વાનરવર ! આવા પ્રિય સમાચાર કહેનાર તને વધામણીમા આપવા જેવી મારી પાસે કાંઈ પણ વસ્તુ નથી એ વિચારથી પડ્યું હું બોલી શકી નહિ હે વાયુસુત ! આખી પૃથ્વીમા તને આપવા યોગ્ય હું કાંઈ પણ દેખતી નથી કે જે તને આપીને હું રાજી થાઉં ૧૭, ૧૮ હે શૂરવીર ! સોનું, રૂપું, હીરા, મોતી અથવા ત્રણે લોકનું રાજ્ય પણ આ વખતે તને વધામણીમા આપવા પૂરતું નથી'

ત્યારે સીતા સન્મુખ વિનીતભાવે બોલેલા કપિવર હનુમાને કહ્યું ૧૯-૨૧ 'હે શ્રદ્ધ ગ્રહુ વતી ! પોતાના સ્વામીના પ્રિય તથા હિત મા જ તત્પર રહેત રા અને સ્વામીનો વિજય ઇચ્છનારા તમે મારા પ્રત્યે આટલા બધા સ્નેહ લયો વચન બોલો, તે જ મારે માટે ઉત્તમ પારિતોષિક છે ૨૨ એવું સાંભળી જનકચંદ્રિની સીતાએ પવનકુમાર હનુમાનને કહ્યું ૨૩ 'હે હનુમાન ! સર્વ લક્ષણયુક્ત વ્યાકરણના નિયમ વાળું, માધુર્યથી ભરેલું અને અદ્વાય બુદ્ધિ સહિત ઉત્તમ ભાષણ કરવામા તું ઘણું જ કુશળ છે વળી અત્યંત ધર્મનિષ્ઠ હોવાથી તું વાયુને પ્રશંસા કરવા યોગ્ય પુત્ર છે હે વીર ! બળ, શૌર્ય, વિદ્યા, સત્ત્વ, પરાક્રમ, હડાપણ તેજ, ક્ષમા, ધૈર્ય સ્થિત્તા તથા નમ્રતા વગેરે અનેક ઉત્તમ ગુણોએ તારામા વામ કરેલો છે, માટે તું મને ઘણું જ પ્રિય લાગે છે'

આ પછી વિનીત કપિવર હનુમાને અતિ નમ્રતાથી નિર્ભયપણે કહ્યું ‘હે માતૃશ્રી ! ઘોર રૂપવાળી, ક્રૂર કર્મવાળી અને બિહામણા નેરવાળી આ રાક્ષસીઓ કે જેમણે પૂર્વે તમારા ઘણા તિરસ્કાર કરેલ છે, તેમને જો તમારી સમતિ હોય તો હું હણવા ઇચ્છું છું હે દેવી ! બિહામણા મુખવાળી આ રાક્ષસીઓ પતિ વિયોગથી શોચ કરતા અને પતિને જ માનનારા તમને રાવણની આજ્ઞાથી વારવાર કઠોર વચન કહી દુઃખ આપતી હતી તે મેં પ્રતક્ષ સાલજ્યુ તથા જોયું છે, માટે ક્રૂર કેશ તથા નેરવાળી અને અતિ દારુણ પ્રકૃતિવાળી આ રાક્ષસીઓને હું અનેક જાતના પ્રહારથી હણવા ઇચ્છું છું હે દેવી ! તમે મારી એવી ઇચ્છા પૂર્ણ કરો હે જનની ! આજ હું તમારું અગ્રિય કરનારી આ રાક્ષસીઓને દાત તથા નખ વડે નાક-કાન ફરડીને તેમ જ કેશ તોડી નાખીને સુષ્ટિ, લાત, ઠોપી અને લીચણ વગેરેના પ્રહારથી મારી નાખવા ઇચ્છું છું હે યશસ્વિની ! ભય કર રૂપવાળી આ રાક્ષસીઓએ તમને ઘણું ઘટ આપ્યું છે, માટે અનેક પ્રકારના પ્રહારથી તેમને હણવાની મને આજ્ઞા આપો.’

હનુમાનના વચન સાલતી દીનપણાને પામેલા છતાં દીનજનો પર શ્રેમભાવવાળા સીતાએ થોડીક વાર વિચાર કરી કહ્યું ‘હે વાનરાજા ! રાજાના આગ્રહે રહેતી અને રાજાની આજ્ઞાને અનુસરી મારું કે માફ કરનારી દાસીઓ ઉપર કોણ કોઈ બાંધે ? તે તો સ્વામીની જાણને / અધીન હોઈ તેમ ન કરે, તો સ્વામીની હિક્ષાને પાન થાય, માટે આ રાક્ષસીઓ ઉપર માફ વગાડવું યોગ્ય નથી વળી મને જે કોઈ દુઃખ પડ્યું છે, તે સઘળું મારા ભાગ્યદોષનું તેમ જ પૂર્વજન્મના કર્મોનું ફળ છે મનુષ્ય પોતે પોતાના કરના કર્મફળને જ ભોગવે છે હે મહારાજા !’

‘ઈંધી દેવની ગતિ નાશી છે, માટે તારે રાક્ષસીઓને રોકી આપવો યોગ્ય નથી હે કપિવર ! રાવણની

દાસીઓએ મને જે જે દુઃખ આપ્યું છે, તે તે સઘળું મારા કર્મના યોગથી મને મળવાનું જ હતું એમ હું માનું છું અને તેથી જ હું તેમને ક્ષમા આપું છું વળી હે પવનસુત ! આ રાક્ષસીઓ રાવણની આજ્ઞાથી જ મારો તિરસ્કાર કરતી હતી, પણ હવે રાવણ હણાયા પછી તેઓ મને જરાયે તુરંગકારતી નથી રહ્યાં હે વાનરવર ! પૂર્વે કોઈ વ્યાધિની આગળ કોઈ એક રી છે અતિ પ્રાચીન અને ધર્મયુક્ત શ્લોક કહેતો છે, તે સાલજ

‘બીભ્ભાને અપકાર કરવાના સ્વભાવવાળા મનુષ્યે કહેલા અપકાર સામું સમજી પુરુષો ભોતા નથી અપકાર કરનારા ઉપર પણ સામે અપકાર કરવો નહિ, એ સત્યજનોને આચાર છે સત્ પુરુષોનું ભૂખણ સદાચાર જ છે’

પાપી, વધ કરવા યોગ્ય અને નિઘ્ન કર્મ કરનાર ઉપર પણ સત્ પુરુષે કયા રાખવી ઘટે છે સર્વ કોઈ અપરાધ કરે છે, એમ માનીને સઘળા પર

* કોઈકે સમયે એક પાર્થી વ્યાધિના લયથી એક વૃક્ષ ઉપર ચડી ગયો, પણ વ્યાધિ તેનો પીછો છોડ્યો નહિ હવે બન્યું એવું કે પાર્થીને વૃક્ષ ઉપર ચડતો હતો, તે વૃક્ષની ટોચ ઉપર એક રીછ હતો તેને જોઈ નીચેથી પેલા વ્યાધિ કહ્યું ‘હે રક્ષ ! આ પાર્થી આપણા સા નવપણેઓના કાળ છે, માટે તું એને નીચે ગતિ પાડ’ ત્યારે રીછે ઉત્તર આપ્યો ‘આ પાર્થી મારા નિવાસસ્થાનમાં આવ્યો છે, માટે મારે તેનું રક્ષા કરવું જોઈએ થાડી વાત મીછ નિવાસ થયો ત્યારે વ્યાધિ લાય જોઈને પાર્થીને કહ્યું ‘હે પાર્થી ! તું રીછને નીચે ઢાળી પાછો રડ તને માર્યો પેલા જ અડીધી ચાલે જાઉં તરત જ પાર્થીએ મીછને ધક્કો મારી નીચે પાડ્યું પરતુ ધક્કો વાગતા જ રીછ જત્રત ધઈ ગયું અને પર્વતો પર્વતો વૃક્ષની શાખા કાંધમાં આવી જનાથી બચી ગયું પછી વ્યાધિ મીછને સંબોધી કહ્યું ‘રક્ષ ! આ પાર્થીએ તારો પૂરપૂરો નિશાનધાત કર્યો માટે તું તું એને નીચે નાખીને મરે’ એ સત્યની ને રીછે કહ્યું ‘જન તબે મારા અપકાર કર્યો છે, પરતુ હું તેને સમજો અપમાન કરીને અપમાન કરીશ નહિ’

દયા રાખવી.^{૪૩} વળી પ્રાણીઓની હિંસા કરીને આનંદ પામવું, દૂર થવું અને પાપકર્મ કરવું એ તો રાક્ષસોના સ્વાભાવિક ધર્મ જ છે; એટલે તેમને શિક્ષા ન કરતાં તેઓ પર દયાની લાગણી રાખવી એ મનુષ્યોનો ધર્મ છે.’

સીતાનાં વચન સાંભળી વાક્યતુર હનુમાને કહ્યું :^{૪૪,૪૫} ‘હે દેવી ! શ્રેષ્ઠ ગુણોવાળાં રામચંદ્રની ધર્મપત્નીના યુગમાં આવાં જ વચન શોભે. ધન્ય છે તમને ! હવે તમારે જે સંદેશો કહેવો હોય તે કહીને મને આજ્ઞા આપો. એટલે હું સત્વર રામચંદ્રની પાસે જઈ.’^{૪૬}

હનુમાનનું વચન સાંભળી જનકનંદિની સીતાએ એટલું જ કહ્યું : ‘હે કપિશ્રમ ! હું ભક્તજનો પર પ્રીતિ ધરાવનાર મારા સ્વામી રામચંદ્રનાં દર્શન કરવા ઇચ્છું છું.’

પછી પવનચુત હનુમાને સીતાને હર્ષ ઉપલવતાં કહ્યું :^{૪૭,૪૮} ‘હે જનકી ! જેમ શત્રુઓનો સંહાર કરીને તથા મિત્રપક્ષને સ્થિર કરીને આવેલા ઇંદ્રને તેની જી શયી હર્ષથી જુએ, તેમ શત્રુને હણી મિત્રોને પ્રાપ્ત થયેલા પુણ્યદ્રાવન રઘુવીરનાં તથા લક્ષમણનાં તમને આજે જ દર્શન થશે.’^{૪૯}

સાક્ષાત્ લક્ષ્મી સરખાં શોભતાં સીતાને એ પ્રમાણે કહી મહાતેજસ્વી હનુમાન રામચંદ્રની પાસે આવ્યો.^{૫૦} અને ઇંદ્ર સરખા પરાકર્મી રામચંદ્રને જનકનંદિની સીતાએ કહેલાં વચનો કહી સંભળાવ્યાં.^{૫૧}

અર્થ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મલીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુવર્ણકાંડા ૧૧૪ મે સમ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૪ મો

રામચંદ્ર પાસે સીતાનું આગમન

તમુવાચ મહાપ્રણઃ સાડમિવાય પ્લવંગમઃ ।

રમ્ કમલપદ્મજાં વરં સર્વેષુપ્પત્તામ ॥ ૧ ॥

મહાણુદ્ધિમાન કપિવર હનુમાને સર્વ ધનુધારીઓમાં શ્રદ્ધ અને કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળા રામચંદ્રને પ્રણામ કરી કહ્યું : ‘હે રાઘવ ! જેને માટે ચેતુષ્પદ વજેર કાયો કર્યા અને જે

રાવણવધના ફળરૂપ છે તે શોકસંતપ્ત ધર્મ રહેલાં સીતાને હવે તમારે મળવું ઘટે છે. હે મહારાજ ! શોકથી ઘેરાઈ રહેલાં સીતાનાં નેત્રમાં તમારો વિજય સાંભળી હર્ષનાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં છે અને તે તમારાં દર્શન કરવા ઇચ્છે છે. પ્રથમના પરિચયને લીધે વિશ્વાસયુક્ત થયેલાં તેમણે ગદગદ કંઠ મને કહ્યું : ‘હવે હું મારા સ્વામીનાં દર્શન કરવા ઇચ્છું છું.’^{૫૨-૫૪}

હનુમાનનાં વચન સાંભળી શ્રીમાન રઘુવીરનાં નેત્રમાં સ્નેહાશ્રુ ભરાઇ આવ્યાં અને તેઓ એકાએક વિચારમાં પડી ગયા. થોડી વારે લાંબો નિસાસો મૂકી નીચું બેઠ રહી તેમણે પાસે બેસેલા વિભીષણને કહ્યું : ‘હે વિભીષણ ! તું લંકામાં જા અને સીતાને મંગળસ્નાન કરાવી, દિવ્ય અંગરાગ ચોળાવી તથા સુંદર અલંકાર સંભવીને સત્વર મારી પાસે તેડી લાવ.’^{૫૫-૭}

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં વિભીષણે સત્વર લંકામાં જઈ પોતાની પરિચારિકા સોમ્યા દ્વારા સીતાને રાજમંદિરમાં તેડાવ્યાં. સીતાને આવેલાં બેઈ રાક્ષસરાજ વિભીષણે હાથ બેઠી નમ્રતાથી કહ્યું : ‘હે વંદેહી ! તમારું કલ્યાણ થાઓ; તમારા સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે તમે મંગળસ્નાન કરી, અંગરાગ ચોળી તથા વસ્ત્રાભૂષણ સહ આ શિબિકામાં બેસો અને તમારા સ્વામી રામચંદ્ર પાસે ચાલો. હે દેવી ! રામચંદ્ર તમને મળવા ઇચ્છે છે.’^{૫૮,૬૦}

એવું સાંભળી સીતાએ કતું : ‘હે રાક્ષસેશ્વર ! હું સ્નાનાદિ સંસ્કાર કર્યા વિના જ સત્વર મારા સ્વામીનાં દર્શન કરવા ઇચ્છું છું.’ ત્યારે વિભીષણે કહ્યું : ‘હે માતાજી ! રામચંદ્ર કહ્યું છે તે પ્રમાણે જ તમારે કરવું ઘટે છે.’

વિભીષણનું વચન સાંભળી પતિને જ દેવ માનનારાં સાધ્વી સીતાએ ‘જાહુ સારુ’ એક કહી સ્નાનાદિ સંસ્કાર કર્યા. પછી મંગળસ્નાન કરેલાં, સીલાગ્યદર્શન ચિહ્નને તથા અંગરાગને ધારણ કરેલાં અને અમૂલ્ય વસ્ત્રાભૂષણો પહેરેલાં સીતાને વિભીષણે શિબિકામાં બેસાડ્યાં અને આગળ.

પાછળ ચાલતા રાક્ષસોથી રક્ષણ કરાતાં સીતાની શિબિકા રાક્ષસો દ્વારા ઈચ્છાવીને વિભીષણ રામચંદ્રની પાસે આવ્યો. વિભીષણ સીતાને લઈ આવ્યો એવું જાણ્યા છતાં મહાત્મા રામચંદ્ર ધ્યાનપરાયણ જ રહ્યા; ત્યારે વિભીષણે હૃષીકેર તેમની પાસે જઈ પ્રણામ કરી કહ્યું: 'હે મહારાજ! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે સીતા અહીં આવ્યાં છે.' ૧૧-૧૨

આ વેળા મહાત્મા રામચંદ્ર 'ઘણા સમય સુધી સીતા રાક્ષસને ઘેર એકલાં રહી આવેલાં છે' એમ વિચારી એકાએક રોષ, હૃષ્ટ અને દીનતામાં ડૂબી ગયા. ૧૩ સીતા સંખંધી વિચારમાં જુથાયેલા રઘુવીરે પ્રકટ હૃષ્ટ નહિ જણાવતાં વિભીષણને કહ્યું: 'હે સૌમ્ય! હે મારો વિજય કરાવનાર રાક્ષસેન્દ્ર! સીતાને સત્વર મારી પાસે આવવા દે.'

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી ધર્મવેત્તા વિભીષણે ત્યાં બેઠેલા વાનરોને દૂર ખસેડી માર્ગ કરવા માટે પોતાના સેવકોને આજ્ઞા કરી. તરત જ અંગરખાં તથા પાઘડીને ધારણ કરનારા અને હાથમાં છડી લઈને મેડી પોકારનારા, રાજસેવકોએ ચોમેર ફરીફરીને વાનર-ચોદાઓને દૂર ખસેડવા માંડ્યા. દૂર ખસી જવાની આજ્ઞા થવાથી રંછિા, વાનરો અને રાક્ષસો સભામાંથી ભીડીભીડીને દૂર જવા લાગ્યા. ૧૮-૨૨ એ વેળા જેમ વાયુથી ઘુલિત થયેલા સમુદ્રમાં મોટો ઘોંઘાટ થાય, તેમ રામચંદ્રની હાવણીમાં મોટો કોલાહલ થવા લાગ્યો. દૂર ખસેડવામાં આવતા વાનરોને આકુળ-આકુળ થયેલા બેઈને પોતાના લક્ષ્મણનો પર પ્રીતિ ધરાવનારા રઘુવીરની તે સહન થઈ શક્ય નહિ. બાણે પોતાના નેત્રાંશિથી બાળી નાખવા ઇચ્છતા હોય એવો ક્રોધ કરી રામચંદ્ર જીદિમાન વિભીષણને કહ્યું: ૨૩-૨૫ 'અરે વિભીષણ! મારો અનાદર કરી તમે આ સર્વને કેમ કવેશ આપો છો? તમે સૌના ઉદ્દેશને સત્વર શમાવી નાખો. તમે બધો

છે જ કે આ સર્વ મારા સ્વજનો જ છે. ૨૬ હે વિભીષણ!

ન ગૃહાણિ ન વૈજ્ઞાણિ ન પ્રાકારસ્તિરસ્ત્રિયા।
નેરુશા રાજસત્કારા વૃત્તમાવરણં સ્ત્રિયઃ॥

શ્રીઓને મંદિરની મેડીઓમાં કે પડદામાં રાખવી અથવા ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરાવવાં તેમ જ સ્વજનોને આવી રીતે દૂર ખસેડવા એ કાંઈ તેવું હાંકણુ નથી. એ તો માત્ર રાજાઓ અને શ્રીમંતોના ઘરની વડાઈ દેખાડવા પૂરતું જ છે. શ્રીઓનું ખરું હાંકણુ તો તેઓનું વૃત્ત-શીલ-સદાચરણ જ છે. ૨૭ વળી-

ઘ્યત્તેપુ ન કુચ્છેપુ ન સુબેપુ સ્વયંવરે।
ન ક્તો નો જિવાહે વા વશનં વૃષ્યતે સ્ત્રિયઃ॥

વિપત્તિના સમયમાં, લયંકર રોગાદિ દુઃખમાં, યુદ્ધમાં, સ્વયંવરમાં, યજ્ઞમાં અને વિવાહમાં શ્રીઓ અન્ય પુરુષોની દૃષ્ટિએ પડે, તો તે દૂષિત ગણાતું નથી; ૨૮ માટે સીતા જે આપત્તિમાં આવી પડેલાં છે અને ઘણું જ કષ્ટ ભોગવે છે, તેને ભોવામાં ખીનઓને કંઈ પણ દોષ નથી. વળી તે મારી સન્નિધિમાં છે, એટલે તો જરા પણ હરકત નથી. સીતા શિબિકામાંથી જીતરીને લહે પગે ચાલીને મારી પાસે આવે અને સઘળા વનવાસીઓ લહે તેને ભુજો. ૨૯,૩૦

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી વિભીષણ મોટા વિચારમાં પડી ગયો અને લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ તથા હનુમાનના મનમાં પણ અત્યંત ખેદ થયો; છતાં રામચંદ્રની આજ્ઞાને અનુસરી વિભીષણ સીતાને શિબિકામાંથી ઉતારી રામચંદ્રની પાસે લઈ આવ્યો. ૩૧,૩૨ પગે ચાલીને રામચંદ્રની પાસે જતી વેળા સતીશિરોમણિ સીતા લજ્જાને લીધે સંકોચાઈ જતાં હતાં. એ સમયે વિભીષણ સીતાની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. સુંદર મુખવાળાં અને પતિને જ પ્રણુ માનનારાં જનકનંદિની સીતાએ આજે ઘણા દિવસે સ્વામીનાં દર્શન કર્યાં. તેઓ વિરમય, હૃષ્ટ તથા રનેહથી રામચંદ્રના સૌમ્ય

સુખને નીરખવા લાગ્યા ચિરકાળથી નહિ
જોયેલું પોતાના પ્રિય પતિ રઘુવીરનું પૃથ્વિમાના
ચક્ર સરખું સુખ જોતા જ સીતાના મનને
ખેદ શાત થઈ ગયો અને તેમનું સુખ ચરદૂતનમ
ના નિર્મળ ચક્રની પેઠે ઝળહળી રહ્યું ૩૩-૩૫
કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિધારીત આદિભવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૧૧૪મો સ. ૩૫

સર્ગ ૧૧૫મો

સીતાના દુઃખની પરિસીમા-રામચંદ્રના
કઠોર વચનો

તા તુ પાર્શ્વે સ્થિતા પ્રદ્વા રામ સ્પેક્ષ્ય મૈથિલીમ્ ।
હૃદયાન્તર્ગત મારં વ્યાહર્તુમુપવક્તમે ॥ ૧ ॥

સીતાને પોતાની પાસે આવી જોલેલા બેઈ
મહાત્મા રામચંદ્ર પોતાનો મનોભાવ પ્રકટ
કરતા બોલ્યા ‘હે ભદ્ર ! સનામમાં શત્રુનો
વધ કરી મે તારો ઉદ્ધાર કર્યો આ રીતે
પરાક્રમથી જે કાઈ કરવા યોગ્ય હતું તે મે
કર્યું ૧૨ આજે મારા કોપનો અત આબે
છે અને મારું અપમાન મે જૂસી નાખ્યું છે
અપમાન અને શત્રુનો મે એકસાથે નાશ
કર્યો છે આજે મારું પૌરુષ ક્ષત્ય થયું,
આજે મારો શ્રમ સફળ થયો અને આજે
મારી પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણ થઈ હવે હું છૂટો થયો
છું ૩ મારી ગેરહાજરીમાં ચચળ ચિત્તવાળા
રાક્ષસે તારા જે હરણ કર્યું હતું તે હવથી
ચલુ હતું હવનો તે કોપ મે મનુષ્યે દૂર
કર્યો ૭ ૪૫ જે પુરુષ પોતાના થયેલા અપ
માનને પોતાના પરાક્રમથી દૂર ન કરે તે
જ પશુહિ પુરુષના મહાન પૌરુષનું પણ શું
પ્રયોગન ૧૯ હતુમાને સચુદ્રને ઉલ્લંઘન કર્યું
તેમ જ લોકોને બાળી વગેરે જે પરાક્રમો કર્યા
તે આજ સફળ થયા છે ૭ યુદ્ધમાં મહાન
પરાક્રમ ગળવતા તેમ જ હિતકારક સલાહ
આપતા સન્ય સહિત વાનરરાજ સુગ્રીવનો
પરિશ્રમ આજે સફળ થયો છે ૮ પોતાના શુભ
હીન લાઈનો ત્યાગ કરી જે મારી પાસે આવ્યો
હતો, તે રાક્ષસશ્રદ્ધ વિલીનજીને પરિશ્રમ પણ

આજે સફળ થયો છે ૧૮

આ પ્રમાણે બોલતા મહાત્મા રઘુવીરના
વચન સાંભળી મૃગી સમાન પ્રકુલ નેનવાળા
સીતાજીના નેન અશ્રુવી લરાઈ આવ્યા પોતાની
પાસે જોલા રહેલા પોતાના હૃદયવલ્લભ સીતાને
જોતા રાજ રામચંદ્રનું હૃદય લોકાપવાદની બીકથી
ઘણું જ ખિન્ન થઈ ગયું કમળપત્ર સમાન
નેનવાળા, કાળા કેશકલાપવાળા તથા સુદર
સુખવાળા સીતાને વાનર તથા રાક્ષસોની મધ્યમાં
રામચંદ્ર વળી પણ કહ્યું ૧૦-૧૨ ‘અપમાનને
જૂસી નાખવા માટે મનુષ્યે જે કરવું જોઈએ
તે મે રાવણને મારીને કર્યું છે ૧૩ તપ વડે
પવિત્ર થયેલા આત્માવાળા અગસ્ટ્ય સુનિની
પેઠે મે પણ આ જીવલોકના પ્રાણીનો સચાન
થવો ન્યા અશક્ય હતો તે દક્ષિણ દિશાને
જીતી છે ૧૪ તું એટલું સારી રીતે વ્યાનમાં
રાખજે કે, આ મહાચુદનો જે પરિશ્રમ મિત્ર
લોકોના પરાક્રમની સહાયથી મે સફળ કર્યો
છે, તે કાઈ તારે માટે નથી, ૧૫ પરંતુ તારા
હરણ થવાથી મારા પર આવેલું તેમ જ પ્રખ્યાત
રઘુકુળને લાગેલું કનક દૂર કરવા માટેજ છે
હે સીતા ! તારા ચારિત્રમાં મને શકા થવાથી
તું અત્યારે મને નેનરો વાળા શેગી સામે
મૂકેલા દીપની પેઠે પ્રતિકૂળ થઈ પડી છે હે
ભદ્ર ! હે જનકામ્બે ! તારે માટે દશે દિશાઓ
ઉઘાડી છે, તું તારી મરજી પડે તે તરફ જ
મારે હવે તારું પ્રયોજન નથી ઉત્તમ કુળમાં
ઉત્પત્ત થયેલો કર્યો તે જીવી પુરુષ ઘણા સમય
સુધી પરચુદમાં રહી ન્યાવરી સીને આરા
ક્રિતને લીધે ફરી સ્વીકાર કરે ૧૧-૧૮ હે ગીતા
રાવણે તને કુદૃષ્ટિથી બેઈ છે અને જોખાના
પણ ખેચી છે, તે પછી નારા મહાન કુળની
કીર્તિ વધારતો હું કેવી રીતે તારો સ્વીકાર
કરું ૧૨૦ જેને સારું મે તને જીતી તે અથ
મે મેળવ્યો છે, માટે હવે મારે તારું ત્રયો
જન નથી તું તારી મરજીમાં આવે ત્યાં જ
હે ભદ્ર ! હે સીતા ! હું મારા કર્તવ્યનો નિવૃત્ત

કરીને જ તને કહું છું કે, કાલે તો લક્ષ્મણ પાસે કે ભરત પાસે તને સુખ મળે ત્યાં તું રહે; અથવા તો હે સીતા ! તું તારા સુખ માટે શત્રુઘ્ન, સુગ્રીવ કે રાક્ષસરાજ વિભીષણ પાસે રહે. તારા જેવી દિવ્ય સ્વરૂપવાળી મનોરમા અને પોતાના જ ઘરમાં ભેદ રાવણ ઘણો સમય ધીરજ રાખી શકે નહિ.’

પ્રિય વચનો સાંભળવા યોગ્ય સીતા પોતાના પ્રિય પતિ તરફથી જ આવાં અપ્રિય ને હૃદયભેદક વચનો સાંભળી હાથીની સૂંદરી બેઠાચેલી વેલીની માફક વારંવાર કપાયમાન થતાં પાણુ જ રુદન કરવા લાગ્યા. ૨૨-૨૫

ઈન્દ્રિયોત્તમ મહાસુન્દરિણી આત્મિકાચ શ્રીરામાચરણ દુર્જનકમા ૧૧૫ મે ગમ સમયમ

સર્ગ ૧૧૬ મો

મતીની કસોટી-સીતાનો અગ્નિપ્રવેશ

પવતુક્તા તુ ઘટેહી પઠન રામહવણમ્ ।

રાઘવેશ સર્વોષ્ણ ક્ષત્વા જ્યૈષ્ઠ્યતામયત ॥ ૧ ॥

શ્રીમાન રામચંદ્ર કાષ્ઠયુક્ત ઘર્ષ કહેલાં, ફવાટા ખડા ધાય તેવા કઠોર વચનો સાંભળી સતી સીતા અત્યંત ખેદ પામ્યાં. કદી ન સાંભળેલાં આવા ભયંકર વચનો આવા મોટા સમુદાય સમક્ષ પોતાના સ્વામીના સુખધી સાંભળી સતી ન્તબ્ધ જ ઘર્ષ ગયાં. ભણે પોતે પોતાનાં અંગેમાં સમાઈ જતાં હોય તેમ જનકાત્મજ સીતા સ્વામીનાં વચનરૂપી બાણોથી ઘવાઈ અત્યંત રુદન કરવા લાગ્યાં. ૧-૩ થોડી વારે આંસુઓ-વાળું પોતાનું સુખ લઈ નાખી સતી સીતા ધીમે ધીમે ગદગદ વાણીથી પોતાના સ્વામીને ઠહવા લાગ્યા : ‘હે વીર ! પ્રાકૃત પુરુષ પ્રાકૃત ચોને જેવાં વચન કહે, તેવાં અયોગ્ય અને કળ્પકોર વચનો તમે મને શા માટે મંભળાવો છો ? હે મહાવીર ! તમે શંકાને લીધે મારું અપમાન કરો છો, પણ હું મારા શીલના મોનંદપૂર્વક કહું છું કે હું તેવી નથી. તમે મારા પર વિશ્વાસ રાખો. પ્રાકૃત સોચોનાં ચરિત્રો ભેદ તમે સ્ત્રીઓ પર શંકા કરો

છો, પરંતુ મારી તો તમે ઘણી વાર પરીક્ષા લીધી છે, માટે તે શંકા દૂર કરો. હે પ્રાણુ-નાથ ! રાવણે બ્યારે મારા શરીરને સ્પર્શ કર્યો, ત્યારે હું પરવશ હતી. તે સ્પર્શ કાંઈ મારી ઇચ્છાથી થયો નહોતો, તેમાં તો માત્ર દેવ જ દોષિત છે. હે નાથ ! જે મારા સ્વા-ધીનમાં હતું તે હૃદયને તો કોઈ અડકી શક્યુ નથી. તે તો તમારામાં જ ભેડાયેલું છે; પરંતુ સર્વ અંગે પરાધીન હતાં, ત્યાં હું અનાથા શું કરું ? ૪-૬ ઘણા સમય સુધી એકમેક પર પ્રીતિ રાખવા છતાં તેમ જ સાથે રહેવા છતા પણ બે તમે મારો સ્વભાવ ન ઓળખ્યો હોય તો હું હંમેશ માટે હણાઈ જ ગઈ ! ૧૦ હે રાજન્ ! (બ્યારે આમ જ કરવું હતું તો પછી) જે વખતે હું લંકામાં હતી અને તમે મહા-વીર હનુમાનને મારી શોધ માટે મોકલ્યો હતો, તે જ વખતે તમે મારો ત્યાગ કેમ ન કર્યો ? હે વીર ! તે જ વખતે તમે મારો ત્યાગ કર્યા-ની વાત જ હનુમાને બોલે મને સંભળાવી હોત, તો ત્યાં જ મેં મારું જીવિત ત્યાગ્યુ હોત. એવી રીતે બે મેં તે જ સમયે મારા પ્રાણ છોડ્યા હોત, તો તમારે વૃથા પરિશ્રમ ન વેઠવો પડત; તેમ જ તમારા આ સુહૃદમિત્રોને પણ વ્યર્થ શ્રમ થયો ન હોત. ૧૧-૧૩ હે રાજ-શાહંલ ! ક્રોધમાં આવી જઈ તમે એક સામાન્ય મનુષ્યની પેઠે આખી સોળતિના જ સમાચાર લઈ નાખ્યા ! ૧૪ મારી ઉત્પત્તિ પૃથ્વીમાંથી થયેલી છે અને ખરી રીતે હું જનક રાજની નહિ પણ પૃથ્વીની જ પુત્રી છું. આવા મારા પવિત્ર ચરિત્ર-વૃત્તાંતને, હે ચરિત્રવૃત્તને ભણુ-નારા રાજન્ ! તમે ઘણું સારું વખાણ્યુ ! ૧૫ બાત્યાવસ્થામાં કરેલા મારા પાણિયહણને પણ તમે પ્રમાણૂત ન ગણ્યુ ! અરેરે ! મારી ભક્તિ, પ્રેમ અને શીલ વગેરે સર્વનો અનાદર કર્યો ! ૧૬

આ પ્રમાણે સતી સીતા ગદગદ વાણીથી બોલતાં અને રડતાં હતાં. તેઓ ચિંતા અને દીનતાયુક્ત થયેલા લક્ષ્મણ પ્રત્યે બોલ્યાં : ‘હે

સૌમિત્રિ ! હે લક્ષ્મણ ! આવા મિથ્યાપવાદથી કલંકિત થઈ હું જીવવા નથી માગતી; માટે આ દુઃખના નિવારણ સારુ તમે અગ્નિચિતા ત્યાર કરો. મારા પ્રિય પતિએ મારા શુભેચ્છી અપસન્ન થઈ જનસમુદાયની વચ્ચે મારો ત્યાગ કર્યો છે, માટે હવે હું મારી છેલ્લો ગતિરૂપ ભૂમિપ્રવેશ સારુ અગ્નિમા પ્રવેશ કરીશ. ૧૭-૧૯

વેદેહી સીતાનું કહેવું સાલળી રત્નદમન લક્ષ્મણે કુંડ થઈ રામચંદ્ર સામે ભેટ્યું. ૨૦ આકાર અને સ કેતથી રામચંદ્રનો મનોભાવ જાણી લઈ, ધર્માત્મા લક્ષ્મણે તેમની ઇચ્છાનુસાર અગ્નિચિતા ત્યાર કરી. ૨૧ તે વખતે અંતક અને યમ સરખા લાગતા મહાત્મા રણુવીરની વિનવણી કરવાનો અથવા તેમને કાઈ કહેવાને કે તેમના સામે ભેવાને પણ કોઈ સહુદ-મિત્ર સાહસ કરી શક્યો નહિ. ૨૨ પછી સર્વી સીતા નીચા મુખે બેઠેલા શ્રીમાન રામચંદ્રની પ્રહસિણા કરી પ્રજ્વલિત થયેલા અગ્નિ પાસે ગયા તેઓ દેવતાઓ અને બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કરી, હાથ ભેડી અંત સમીપ બઈ બોલ્યા : 'હે સર્વ લોકના સાક્ષી ! અગ્નિનારાયણ દેવ ! જો મારું મન કોઈ પણ દિવસ રામમાથી ચલાયમાન થયું ન હોય, તો તમે મારું રક્ષણ કરજો. ૨૩-૨૫ મારું ચારિત્ર્ય શુદ્ધ હોવા છતાં મારા પ્રિય રામ મને દુઃખ માને છે, માટે જો હું શુદ્ધ હોઉં તો હે દેવ ! મારું રક્ષણ કરજો' આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી સીતાએ અગ્નિની પ્રહસિણા કરી નિઃશક હૃદયની અગ્નિમા પ્રવેશ કર્યો. ૨૬, ૨૭

ત્યા એકઠા થયેલા ગાળાલવૃદ્ધ સર્વ લોકોએ જનન દિની સીતાને પ્રહસ અગ્નિમા પ્રવેશ કરતાં ભેવા. ૨૮ તપાવેલા નવા સુવર્ણ સમાન કાતિવાળા તથા આબૂષણોવાળા સીતા દેવી સર્વ લોકની સામે પ્રજ્વલિત અગ્નિના પેઠા. સર્વ પ્રાણીઓએ વિશાળ નેનોનાળા અને સુવર્ણવેદિકા સમાન કાતિવાળા મીતાને અગ્નિ માં પડતાં ભેવા અપિઓ, દેવો અને યધર્વો

એ યજ્ઞકુંડમાં પડતી પૂજાકૃતિની પેઠે મહા-ભાગા સીતાને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરતાં ભેવાં. પવિત્ર વેદમંત્રોથી સંસ્કારી થયેલી યજ્ઞકુંડમાં પડતી વસુધારાની સાદૃશ સતી સીતાને અગ્નિમાં પડતાં ભેઈ સર્વ સોચો આકોશ કરવા લાગી. ૨૯-૩૨ દેવ, ગંધર્વ તથા દાનવ, એ ત્રણે લોકોએ સ્વર્ગમાંથી નરકમાં પડતા શાપિત થયેલા દેવતાની પેઠે સીતાને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરતાં ભેવા. ૩૩ આવી રીતે સીતાએ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો, ત્યારે વાનરો અને રાક્ષસો એ એકાએક મોટો હાહાકાર કર્યો. ૩૪

ઈવ શ્રીવા મોહ મહામુનિમણીત આદિત્યમ શ્રીરામાયણનું ચુક્રમડયા ૧૧૬ મે મગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૭ મો

બ્રહ્માદિ દેવોનું પ્રબોધન-રામસ્તુતિ

સ્તોત્ર : હુર્મના રામઃ કૃત્વં વદતા ગિર ।

દૃષ્યો મુક્તે ધર્મોત્તમ રાવત્યાકુલજાતન ॥ ૧ ॥

મોટો હાહાકાર થતો સાલળી ધર્માત્મા રામચંદ્ર ઉદાસ થઈ ગયા, તેમની આંખોમાં આસુ રૂની ગયા અને ભૂડા વિચારમા પડી ગયા. ૧ કુબેર, પિતૃઓ સહિત ધર્મરાજ, યમ સહચર નેત્રોવાળા દેવરાજ ઈંદ્ર, જળના સ્વામી વરુણદેવ, ત્રણ નેત્રવાળા વૃષધ્વજ રાગવાન મહા દેવ અને સર્વ લોકના કર્તા તથા બ્રહ્મવાદી ઓમા શ્રદ્ધ એવા બ્રહ્માદિ સર્વ દેવતાઓ પોત પોતાના, સૂર્ય સરખી કાતિવાળા વિમાનમા બેસી મહાત્મા રામચંદ્રની પાસે આ-ત્યા એ દેવાધિપતિઓ પોતપોતાના અલદૃત કરેલ, મોટા હાંચો બોલ્યા કરી સામે નમસ્કાર કરી બેઠેલા રામચંદ્રને કહેતા લાગ્યા :

હે દેવ ! તમે સર્વ લોક-સૃષ્ટિને સર્જનારા છો તેમ જ જ્ઞાનીઓમા શ્રદ્ધ છો, છતાં અગ્નિ પ્રવેશ કરતા સીતાની ઉપેક્ષા કેમ કરો છો ? દેવતાઓમા શ્રદ્ધ એવા તમારા આત્માને તમે કેમ ભૂલી ગયા છો ? ૨ તમે પહેલા કંપમા વસુલોકમા મનુષ્યામા નામે પ્રજાપતિ હતા. તમે ત્રણે લોકના કર્તા સ્વય પ્રજાપતિ છો ૭

રુદ્રોમા આઠમા રુદ્ર મહાદેવ તમે જ છો અને સાધ્યજલોમા વીર્યવાન નામે પાત્રમું સાધ્યરૂપ પણ તમે જ ધારણ કર્યું હતું. હે દેવ ! તમે જ્યારે વિરાટરૂપ ધારણ કર્યું હતું, ત્યારે જાને અશ્વિનીકુમારો તમારા કર્ણરૂપ અને સૂર્ય-ચક્ર નેત્રરૂપ થયા હતા. હે દેવ ! તમે પ્રાણીમાત્રના આદિ, મધ્ય તથા અંતમા દરચમાન છે, છતાં એકે પ્રાકૃત મનુષ્યની પેઠે સીતાની ઉપેક્ષા કેમ કરો છો ?

ધર્માત્મા રામચંદ્ર લોકપાલોના આવા વચન સાંભળી તેમને ડહોવા લાગ્યા : ૧૦ ‘હું મહારાજ દશનયનો રામ નામનો પુત્ર છું અને મારા આત્માને એ જ રૂપે સમજું છું, એથી વિશેષ જો તમે જાણતા હો, તો મને કહો કે હું ખરેખર કોણ છું ?’ ૧૧

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી બ્રહ્માવાદીઓમા શ્રદ્ધ બ્રહ્માણ્યે કહ્યું ‘હે સત્યપરાક્રમ ! અમે જે ખરી વાત કહીએ છીએ તે તમે સાંભળો. ૧૨ હે રામ ! તમે જ જળમા શયન કરનારા વિરાટરૂપ નારાયણ છો શબ, ચક્ર, ગદા અને પક્ષધારી દેવદેવેશ વિષ્ણુ અને જન્મમૃત્યુરૂપ શત્રુનો નાશ કરનારા એકદત્ત વરાહરૂપ તમે જ છો. ૧૩ જેઓ સર્વ લોકના આદિ, મધ્ય તથા અંતમા વિરાજમાન રહે છે એવા અક્ષર, બ્રહ્મસ્વરૂપ, સત્યસ્વરૂપ તથા સર્વ લોકના પરમ ધર્મસ્વરૂપ ચતુર્ભુજ વિશ્વકુસેન તમે જ છો. ૧૪ શાર્દૂળ નામના કાળરૂપ ધનુષ્યને ધારણ કરનારા, ઇન્દ્રિયોના નિયામક હૃષીકેશ, પુરાણપુરુષોત્તમ, અજિત, ખડગ ધારણ કરનારા, વિષ્ણુ, કૃષ્ણ, મહાબળવાળા મેનાની, આમણી વગેરે સર્વસ્વરૂપ તમે જ છો. તમે ભુદિ છો, ક્ષમા છો, દમ છો, પ્રભવ છો, અવ્યય છો, તમે જ ઉપેન્દ્ર અને તમે જ મધુસૂદન છો. ૧૫ ૧૬ દિવ્ય મહાપિઓ તમને જ ઇન્દ્રકર્મા, મહેન્દ્ર, પંજનાભ, રણતટકૃત, શરણ્ય તથા શરણ્ય કહે છે તમે હંબરો શાખાવાળા વેદસ્વરૂપ છો, તમે હંબરો મસ્તકવાળા મહર્ષિ છો, તમે ત્રણે લોકના

આદિકર્તા સ્વયંબ્રહ્મ છો. ૧૭, ૧૮ સિદ્ધો તથા સાધ્યોને આશ્રય આપનારા, પૂર્વજ, યજ્ઞસ્વરૂપ, વપદકારસ્વરૂપ, ઝંઝારસ્વરૂપ તથા પરાતપરસ્વરૂપ તમે જ છો. તમારા આદિ અને અંતને તથા તમે કોણ છો તેને કોઈ પણ જાણતું નથી તમે પ્રાણીમાત્રમાં, જાતોમાં, બ્રાહ્મણોમાં, સર્વ દિશાઓમાં, પર્વતોમાં અને નદીઓમાં વ્યાપક હોવાથી સર્વત્ર દગોચર થાઓ છો. તમે હંબરો ચરણવાળા, હંબરો મસ્તકવાળા તથા હંબરો નેત્રોવાળા છો. ૧૯-૨૧ સર્વ પ્રાણીઓ તથા સર્વ પર્વતો સહિત આ પૃથ્વીને તમે જ ધારણ કરો છો અને પ્રલયાતે તમે જ શેપશય્યા પર શયન કરો છો. ૨૨ હે રામ ! તમે જ વિરાટમૂર્તિ થઈ દેવ, દાનવ તથા ગંધર્વો સહિત આ ત્રિલુપ્તને ધારણ કરો છો. હે રામ ! હું તમારું હૃદય, દેવી સરસ્વતી તમારી જીભ અને મેં ઉત્પન્ન કરેલા સર્વ દેવો તમારા રુવાટા છે. તમારા નેત્રોના નિમેષ (મિચાવું) એ રાત્રિ છે અને ઉન્મેષ (બિઘડવું) એ દિવસ છે. સર્વ વેદો પણ તમારા જ સંસ્કાર છે જગતમા તમારા સિવાય બીજું કાંઈ છે જ નહિ સર્વ જગત તમારું શરીર છે આ પૃથ્વી તમારી સ્થિરતા છે. અગ્નિ તમારો કોપ છે, શ્રીવત્સલાહનવાળો ચંદ્ર તમારી પ્રસન્નતા છે, પૂર્વે તમે ત્રણ પગલાથી જ ત્રણે લોક વ્યાપી દીધા હતા. ૨૩-૨૬ અને દારણ્ય સ્વભાવવાળા બલિરાજને બાધી ઇન્દ્રને દેવોના રાજા બનાવ્યા હતા સીતા સાક્ષાત્ લક્ષ્મી છે અને તમે પણ તે જ બ્રહ્મ પાલક સ્વયં પ્રકાશ વિષ્ણુ છો. તમે રાવણનો વધ કરવા માટે આ મનુષ્યદેહ ધારણ કર્યો છે હે ધર્માત્મા ! જે ગર્વ માટે તમે અવતાર ધારણ કર્યો હતો, તે તમે સિદ્ધ કર્યું છે. ૨૭, ૨૮ હે રામ ! રાવણનો વધ થયો છે એટલે હવે તમે આનંદથી બ્રહ્મલોકમા પધારો હે દેવ ! તમારું પરાક્રમ અમોઘ છે અને તે કદી પણ નિષ્ફળ જતું નથી હે રામ ! તમારું દર્શન

કદી પણ વ્યય જતું નથી, તેમ તમારી સ્તુતિ પણ કદી નિષ્કળ થતી નથી. વળી જેઓ ભક્તિપૂર્વક તમારી આરાધના કરે છે, તેઓને પણ અમોઘ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. સાક્ષાત પુરાણપુરોહિતમ દેવ એવા આપનું જે લોકો ભક્તિપૂર્વક ધ્યાન કરે છે, તેઓ આ લોક તથા પરલોક બન્ને દેહોષ્ઠિ ઇચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત કરે છે.^{૨૯-૩૧} જે લોકો આ દિવ્ય અગ્નિઓથી સ્તવન કરાયેલા પુરાતન ઇતિહાસનું જ્ઞાન કરશે, તેમનો કદી પણ પરાભવ થશે નહિ.^{૩૨}

શ્રવે શ્રીવાલ્મીકિ મહાશ્વનમણીત આદિભવ્ય શ્રીરામાયણુના પુષ્કાકામાં ૧૧૭મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૮ મો

સતી તરીકે સીતાની ખાતરી-અગ્નિની સાક્ષી-રામચંદ્ર અને સીતાનો મેળાપ

વતન્તુયા શુભં વાસ્યં પિતામહસમીરિતમ ।

મહુનાવાય લેહેરીપુષ્પાન વિમાગમ્નુઃ ॥૧॥

પ્રજ્ઞાહનનાં શુભ વચનો સાંભળી વિશાવસુ ભગવાન અગ્નિદેવ સીતાને ખોળામાં લઈ એકદમ પ્રકટ થયા. હૃદયવાહન-અગ્નિ ભગવાન ચિતાને ઠંડી કરી મૃતિસ્વરૂપ થઈ જનકાત્મભ સીતાને લઈ એકદમ ખહાર નીકળ્યા. તરુણ સૂર્ય સમાન કાંતિવાળાં, તપાવેલા સુવર્ણના અલંકારો તથા લાલ વસ્ત્ર પહેરેલાં, કાળા કેશકલાપવાળાં, પ્રકૃષ્ટિત કૂતોની માળા પહેરેલાં અને આનંદિત સ્વરૂપ-સૌંદર્યવાળાં વેદેહીને ભગવાન વિશાવસુએ પોતાના ખોળામાંથી ઉઠાડી શ્રીમાન રામચંદ્રને આર્પણ કર્યો.^{૧-૪}

સીતાને આપતાં આપતાં સર્વ લોકના સાક્ષી ભગવાન અગ્નિએ રામચંદ્રને કહ્યું : ‘હે રામ ! હો આ તમારી વેદેહી સીતા ! તમે ખાતરી રાખજો કે તેનામાં કાંઈ પણ પાપ નથી.^૫ હે ચાસ્ત્રિયના અભિમાની રામ ! આ શુભલક્ષણુયુક્ત સન્નરિત્રા સીતાએ વાણી, મન, શુદ્ધિ કે નેત્રોથી પણ તમારું ઉદ્ધેધન કર્યું નથી.^૬ નિર્જન વનમાં બ્યારે તમે પાસે નહોતા, ત્યારે તે બિચારી નિરુપાય અને વિવશ હતી

અને એથી જ બળગવિત રાવણ તેને બળાકારે હરી લઈ ગયો હતો. જોકે તેને અંતઃપુરમાં શુભ રીતે ગોંધવામાં આવી હતી, ફરમાં ફર સ્વભાવવાળી રાક્ષસીઓ તેનો પહેરો ભરતી હતી, તેને અનેક પ્રકારની લાલચો આપી તેનો તિરસ્કાર કરવામાં આવતો હતો; છતાં તમારામાં જ ચિત્તવૃત્તિ રાખતી તથા તમારે જ આશ્રયે રહેલી આ સીતાએ તમારા સિવાય અન્યનો મનથી પણ વિચાર કર્યો નથી.^{૭-૯} તેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ છે, તે નિષ્પાપ છે; માટે તમે તેને ગ્રહણ કરો. મારી તમને આશા છે કે, એ સંબંધમાં તમારે કાંઈ પણ શંકા કરવી નહિ.^{૧૦}

અગ્નિરાયણનાં વચન સાંભળી વાકચતુર રામચંદ્ર પ્રસન્ન થયા. તેમનાં નેત્રો હૃદયથી ભરાઈ ગયાં અને તેઓ ક્ષણવાર વિચારમાં પડ્યા. પછી મહાતોજસ્વી, મહાપરાકની, ધર્મધારી, ધાર્મિકશ્રેષ્ઠ રામચંદ્ર દેવતાઓમાં મુખ્ય એવા અગ્નિદેવ પ્રત્યે યોગદયા : ૧૫૧૦ ‘હે અગ્નિ દેવ ! આ સીતા રાવણના અંતઃપુરમાં ઘણા કાળ સુધી રહેલી છે, એટલા માટે તેની શુદ્ધિ થવી આવશ્યક હતી.^{૧૩} આ પ્રમાણે શુદ્ધિ થયા સિવાય જ મેં સ્વીકાર કર્યો હોત, તો લોકો એમ કહેત કે દશરથ રાત્રનો પુત્ર રામ મૂળ અને કાગવશ-કામી છે,^{૧૪} હું નાણું જ છું કે જનકનંદિની સીતા અનન્યહૃદયા છે અને તે હંમેશાં મારી મરણ પ્રમાણે વર્તનારી છે.^{૧૫} સસુર જેમ પોતાની મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરી શકતો નથી, તેમ જ પોતાના તેજથી જ રક્ષણ કરાયેલી વિશાળ નેત્રોવાળી આ સીતાનો રાવણ અતિક્રમ કરી શક્યો નથી.^{૧૬} હું નાણું છું કે દુષ્ટાત્મા રાવણ પ્રદીપ્ત અગ્નિની બવાળા સમાન અપ્રાપ્ય એવી સીતાને જીવંત શકે તેમ નહોતો.^{૧૭} સૂર્ય સમાન કાંતિવાળી આ સીતા મારાથી અભિન્ન છે; એથી રાવણના અંતઃપુરમાં રહેતાં છતાં પણ તે સર્વ વિઠલવતને પાસે નહિ. જેમ આત્મવાન પુરુષ કીર્તિ નથી છાડી શકતો. તેમ

જ હું પણ તમે લોકમા વિશુદ્ધ એવી જનકાત્મલ
સીતાને ત્યજી શકતો નથી ૧૮૧૮ આપનું અને
હિતકારક વચનો કહેનારા આ લોકનાથોનું કહેવું
મારે અવશ્ય માન્ય કરવું જોઈએ ૨૦

મહાળગવાન, મહાક્રીતિવાળા, વિજયી અને
પોતાના પરાક્રમથી જ પ્રસાદિત મહાત્મા રામ
અર્ધ સદા સુખ પામેલા યોગ્ય પોતાની પ્રયા
સીતાને સ્વીકારી સુખ-આનંદ પામ્યા ૨૧

હાલ ની ની મહાનુભવ તો અદ્વિતીય શ્રીનામી
જુદા ૧૩મા ૧૧૮ મે ૩૧ સમ ૧

સર્ગ ૧૧૯ મો

૪૧૧ ગયલા પિતા દશરથ રાજનું દર્શન
અને આશીર્વાદ

પત્ન્યસ્ત્વા શુભ વાક્ય રાઘવેનાનુમાપિતમ્ ।

તત શુભતમ વ્રાજ્ય વ્યાજહાર મહેશ્વર । ૧૧

શ્રીમાન રામચંદ્ર જેના શુભ વા યો
સાલગી, મહેશ્વર ભગવાન શુભ વચનો જોયા
'શત્રુઓને સતાપ આપનારા, વિશાળ વલ્લ
સ્થળથી સુશોભિત, મહાબાહુ, કમલલે ચન તમે
ધર્માત્માઓમા શ્રદ્ધ છે તમે રાવણને વધ
કરવાડેપ ધન-પૂણ્ડ ઓછું છે, એ પરમ સૌભાગ્ય
ની વાત છે હે રામ ! સર્વ લોકના સદ્ભાગ્યે
તમે રણસ ગ્રામમા રાવણથી ઉત્પન્ન થયેનો ઘોર
અધિકાર સમાન ભય દૂર કર્યો છે ૧-૩ હે
રામ ! હવે બ્રાતૃવત્સલ ભરતનું તથા યશસ્વિની
માતા કૌશ યાનું સાત્વન કરી, માતા રૂકેયીના
તથા લક્ષ્મણની માતા સુમિત્રાના ઈર્શન કરી તમે
અયોધ્યાના રાજ્યાસન પર વિરાજે અને મિત્રોને
આનંદ આપી ઇક્ષ્વાકુકુળનો વંશ વધારી અશ્વ
મેધ યજ્ઞ કરી, અનુપમ પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી, ગ્રાહણો
ને દાન આપી અતે સ્વર્ગમા પધારજો હે કાકુ
ત્સ્થ ! મનુષ્યલોકમા પિતા હોવાને લીધે જેઓ
નમારા વલીલ હતા, તે મહાક્રીતિવાળા મનુજેન્દ્ર
દશરથ રાજા આ વિમાનમા જેઠલા છે તમારા
જેવા યોગ્ય પુત્રથી ઉદ્ધાર પામી તેઓ ઇદ્ર
લોક પામ્યા છે લક્ષ્મણ સાથે તમે એમને
નમસ્કાર કરો '

મહેશ્વર ભગવાનનું વચન સાલળી શ્રીમાન
રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણે વિમાનમા જેઠલા દશરથ
રાજાને નમસ્કાર કર્યા. પોતાના તેજ્ઞથી જ
પ્રકાશતા અને નિર્મળ વસ્ત્ર પહેરેલા પોતાના
પિતા દશરથ રાજાને શ્રીમાન રામચંદ્ર તથા
લક્ષ્મણે ધારીધારીને જોના ૪-૧૦ તે વખતે
વિમાનમા જેઠના દશરથ રાજા પોતાના પ્રાણી
પણ પ્રિય એવા પુત્રોને જોઈ ઘણું આનંદ
પામ્યા ૧૨ ઉત્તમ આસન પર જેઠના મહાબાહુ
દશરથ રાજા રામ-નંદનજીને પોતાના આગામા
જેમારી જે હાથ વડે આલિંગન આપતા જોયા
'હે રામ ! તને મત્ય કડુ છું કે, તારા સવાય
મને ક્વઈ કે દેવતાઓની સમાનતા પણ ગમતી
નથી હે વાચતુર રામ ! તને વનવાન નોડના
માટે કંકેથીએ જે વનવ વચનો વહા હતા, તે
હવે મારા હૃદયમા જે છે આ તમે લક્ષ્મણ
સહિત શેમકુશળ જોઈને તથા ભેટીને ધુમ્મસ
માથી જહાર નીકળતા સૂરની માફક હું હું
માથી મુખ થયો છું હે પુત્ર ! જેમ અઢાવડથી
તેના પિતા ધર્માત્મા કહેલસપિ તરી ગયા હતા,
તેમ તે મહાત્મા મુપુત્રે મને તારો છે ૧૨-૧૭
હે સૌમ્ય ! હમણા જ આ દેવતાઓ પામેથી અવ
વાત મારા બાલુવામા આવી છે કે, તે રાવણને
વધ કરવા માટે તારું ખરું પુરુષોત્તમસ્વરૂપ શુભ
રાખ્યું છે હે રામ ! કૌશલ્યા કૃતાર્થ થશે કે જે
તને, શત્રુને મારી વનથી પાઠે ફેરવે અને ઘેર
આવેલો જોશે ૧૮-૧૮ હે રામ ! તે અયોધ્યા
વાસીઓ પણ કૃતાર્થ થશે કે, જેઓ નગરમા
આવેલા અને રાજ્ય પર અભિપ્રિક્ત થયેના તુ
ભૂપતિના દર્શન કરશે ૨૦ હે રામ ! બ્રાતૃવત્સન,
બળવાન, પવિત્ર અને ધર્નાચારી ભરત સાથેનો
તારો સમાગમ જોવાની મને ઉત્કંઠા છે ૨૧ હે
રામ ! મારું વચન પાળવા માટે સીતા તથા
લક્ષ્મણ સાથે તે ચૌદ વર્ષ વનમા ગાળ્યા છે ૨૨
હવે એ સમય પૂરો થયો છે અને તે તારી
નિતિસા પૂર્ણ કરી છે તથા રણમા રાવણને મારી
દેવતાઓને પણ સતુદ્ધ કર્યો છે ૨૩ હે શત્રુ

સૂદન! તે તારું કાર્ય સિદ્ધ કર્યું છે અને વખાણવા યોગ્ય કીર્તિ મેળવી છે હવે તું તારા ભાઈઓ સાથે રાજ્ય ચલાવી દીર્ઘ આયુષ્ય પામ ૨૨૪

આ પ્રમાણે ભાવતા દશરથ રાજાને શ્રીમાન રામચંદ્રે નમસ્કાર કરી કહ્યું 'હે ધર્મજ્ઞ! તમે ડોકેથી તથા ભરત પર પ્રસન્ન થાઓ, જેથી તમે ડોકેથીને કહ્યું હતું કે, 'હું પુત્ર સહિત તારો ત્યાગ કરું છું' તે સાંપની નિવૃત્તિ થાય ૨૨૫, ૨૬

રામચંદ્રની વિનંતિ માલગી રાજા દશરથે કહ્યું 'ભલે તેમ થશે' ૨૨૭ પછી લક્ષ્મણને બેટીને ઠહું 'વત્સ! તમે વિદેહન દિની સીતા સહિત શ્રીરામની ભક્તિપૂર્વક સેવા કરીને મને ઘણો પ્રસન્ન કર્યો છે તમને ધર્મજ્ઞ દુગ પ્રાપ્ત થયું છે. ૨૨૮ હે ધર્મજ્ઞ! રામ પ્રમત્ત રહશે તો તુ આ પૃથ્વી ઉપર ઘણું પુણ્ય, યશ અને ઉત્તમ મહિમા મેળવીશ ૨૨૯ હે સુમિયાના આનંદને વધારનાર લક્ષ્મણ! તુ રામની મેવા કરજે, જેથી તારું કાર્ય થશે શ્રીમાન રામચંદ્ર સર્વ લોકોનું હિત કરવાવાળા છે ૩૦ આ ઇદ્ર સહિત ગોપે લોકો, સિદ્ધો અને માટા સપિઓ તે મહાત્મા પુરુષોત્તમકૃપ રામચંદ્રનું ગભિવદન કરી તેમની પૂજા કરે છે ૩૧ વેદમાં જે મંચકત અક્ષરવદ્ધને દેવતાઓનું હૃદય અને શુભ તરવ વહી તેનું ગાન કર્યું છે તે જ આ રમ તપસ્વી રામ છે ૩૨ હે નરમાતૃ! તે મીતા મિત્ર રામ ચંદ્રની શુશ્રુષા કરીને પરમ ધર્મ અને વપુવ યશ મેળવે છે' ૩૩

દશરથ રાજા આ પ્રમાણે લક્ષ્મણને કહી સામે હાથ બેટી બેલેલા સીતાને પુત્રા' એવા મધુર શબ્દોની નિગ્રાધી કહેવા નાગના ૩૪ 'હે પુત્રી! આ તારા માટે તારે રામ પર કોષ ન કરવો, કેમ કે તારા હિતની ઝાઝાથી જ તારી શુદ્ધિ માટે તેમણે આ કાર્ય કર્યું છે ૩૫ હે પુત્રી! તારા સચ્ચારિત્રને સિદ્ધ કરવા માટે તે જે હૃદય કાર્ય કર્યું છે, તે સમ્પત સ્ત્રીભક્તિના યશની વૃદ્ધિ કરશે પતિસેવા અને પતિભક્તિ

સંબધી તો તને કાર્થ કહેવું પડે તેમ નથી જ, તોપણ વહીવ તરીકે હું તને કહું છું કે, એ જ તારું પરમ દેવતા છે ૩૬

એ પ્રમાણે દશરથ રાજા પોતાના બન્ન પુત્ર તથા સીતાને શુભાદેશ આપી વિમાનમાં બેઠી ઇદ્રલોકમાં ગયા. ૩૭ સ્વતેજ વડે પ્રગણતા મહાનુભાવ રાજર્ષિ દશરથ નીતા સહિત બન્ન પુત્રોની વિદાય લઈને પુલકિત વદને દેવરાજ ઇદ્રના લોકમાં આગ્યા ગયા ૩૮

ઈવ શીવતીકિ મહાસુનિમલૂત અદિક વ્ય શ્રીરામાયણના પુર્વકા મા ૧૧૬મે સ્ત્રી તમામ

સર્ગ ૧૨૦ મો

ઇદ્રલુ વરદાન વાનરોલું સંજીવન થયું

પ્રતપવાને કાનુસ્થ્યે મદેદ્ર પાકવાસન ।

અઘ્નિન્નસ્ત્રમીતા રાઘવ પ્રાજ્ઞલિં સ્થિતમ્ ॥૧॥

દશરથ રાજાના ગયા પછી દેવરાજ ઇદ્ર પરમ પ્રમત્ત થઈ હાથ બેટી બેલેલા રામચંદ્ર પ્રત્યે ગોત્તા ૧ 'હે નરશ્રદ્ધ રામ! તમને અમારું દર્શન સદ્ગુણ થયું બેઈએ તમે રાવણને વધ કરી સર્વે દેવોનું હિત કર્યું છે, માટે અમે પ્રમત્ત થઈને હીએ છીએ કે, તમારી ઇચ્છામાં આવે તે વર માગી શો'

પ્રસન્ન થયેલા મહાત્મા ઇદ્રરાજાએ આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે શ્રીમાન રામચંદ્ર અત્યંત પ્રસન્ન થઈ ગોત્તા 'હે વપુધેશ્વર! જો આપ મારા પર પ્રસન્ન થયા હો, તો હું જે કહું છું તે વચન સદ્ગુણ થાઓ ૨-૪ હે દેવરાજ! જે વાનરો મારે માટે પરાક્રમ કરી આ રણભૂમિમાં હણ્યા છે, તે મર્વ રીશી છવતા થાઓ ૫ હે માનદ! જે વાનરો મારે માટે પુત્ર-સ્રીશી વિષ્ણુતા થયા છે તે સર્વને સુખી થયેલા બેવા હું ઇચ્છું છું ૬ હે પુત્રદર! જે પરાકર્મી ચૂરા વાનરો મારા વિજય માટે પોતાના મૃત્યુને ગણ ન ગણકારી અત્યંત યતન કરી મરણ પામ્યા છે, તે મર્વને તમે છવતા કરો ૭ હું તમારી પામે એ જ વર માગું છું કે, જે વાનરોએ મારા હિત માટે પોતાના મૃત્યુને પાપ નથી ગણકાર્યું, તે સર્વ

જ હુ પણ રહે લોકમા વિશુદ્ધ એવી જનકાત્મજા સીતાને ત્યજી શકતો નથી ૧૮૧૯ આપનું અને હિતકારક વચનો કહેનારા આ લોકનાથોનું કહેવું મારે અવશ્ય માન્ય કરવું જોઈએ ૧૨૦

મહાબળવાન, મહાકીર્તિવાળા, વિજયી અને પેતાના પરાક્રમથી જ પ્રકાશિત મહાત્મા રામ ચક્ર સદા સુખ પામેલા યોગ્ય પોતાની પ્રયાસીતાને સ્વીકારી સુખ-આનંદ પામ્યા ૨૧

ગીત શ્રીમદ્ મો મહામુનિનમીત અદિ ચ શ્રીરામ ચક્ર
૧ ૧૮મ ૧૯૮મ મગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૯ મો

૮૦૦ ગયેલા પિતા દશરથ રાત્રી દર્શન અને આશીર્વાદ

પત્ન્યુવા શુભ વાક્ય રાઘવેનાનુમાપિતમ્ ।

તત શુભતમ વાક્ય વ્યાનહાર મહેશ્વર ૧૧ ॥

શ્રીમાન રામચક્ર કહેલા શુભ વાક્યો સાંભળી, મહેશ્વર ભગવાન શુભ વચનો ગો યા 'શત્રુઓને સત્તાપ આપનારા, વિશાળ વલ્લ રથળથી સુશોભિત, મહાબાહુ, કમનલે થન તમે ધર્માત્માઓમા શ્રદ્ધ છે તમે રાવણનો વધ કરવાડેપ નાન પૂછ કહ્યું છે, એ પરમ સોભાગ્ય ની વાત છે હે રામ ! સર્વ લોકના સદ્ભાગ્યે તમે રણસ આમમા રાવણથી ઉત્પન્ન થયેના ઘોર અધિકાર સમાન ભય દૂર કર્યો છે ૧-૩ હે રામ ! હવે બ્રાતૃવત્સલ ભરતનું તથા યશસ્વિની માતા કૌશલ્યાનું સાત્વન કરી, માતા કૈકેયીના તથા લક્ષ્મણની માતા સુમિત્રાના દર્શન કરી તમે અયોગ્યના રાજ્યાસન પર વિરાજો અને મિત્રોને આનંદ આપી ઇક્ષ્વાકુકુળનો વશ વધારી અશ્વ મેધ યજ્ઞ કરી, અનુપમ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી, બ્રાહ્મણો ને દાન આપી અતે સ્વર્ગમા પધારજો હે કાકુત્થ ! મનુષ્યલોકમા પિતા હોવાને લીધે જેઓ નમારા વહીવ હતા, તે મહાકીર્તિવાળા મનુજે દશરથ રાજા આ વિમાનમા બેઠેલા છે તમારા જેવા યોગ્ય પુત્રથી ઉદ્ધાર પામી તેઓ ઇદ્ર લોક પામ્યા છે લક્ષ્મણ સાથે તમે એમને નમસ્કાર કરો '

મહેશ્વર ભગવાનનું વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચક્ર તથા લક્ષ્મણે વિમાનમા બેઠેલા દશરથ રાજાને નમસ્કાર કર્યા. પોતાના તેજવી જ પ્રકાશતા અને નિર્મળ વસ્ત્ર પહેરેલા પોતાના પિતા દશરથ રાજાને શ્રીમાન રામચક્ર તથા લક્ષ્મણે ધારીધારીને બેઠા ૪-૧૦ તે વખતે વિમાનમા બેઠેના દશરથ રાજા પોતાના પ્રાણુડી પણ પ્રિય એવા પુત્રોને જોઈ ઘણો આનંદ પામ્યા ૧૧ ઉત્તમ આમન પર બેઠેલા મહાબાહુ દશરથ રાજા રામ-ચક્રને પોતાના આગામા બેસાડી બે હાથ વડે આલિંગન આપતા ગો યા 'હે રામ ! તને સત્ય કહું છું કે, તારા સલાય મને સ્વર્ગ કે દેવતાઓની સમાનતા પણ ગમતી નથી હે વાચતુર રામ ! તને વનવાસ નોનના આગે કૈકેયીએ જે બાળ્ય વચનો કહ્યા હતા, તે હવે મારા હૃદયમા કંપે છે આ તને લક્ષ્મણ સહિત શ્વેતકુશળ જોઈને તથા લેટીને ધુમ્મસ માથી બહાર નીકળતા સૂર્યની માફક કુંડું ખમાથી મુખ્ત થયો છું હે પુત્ર ! જેમ અષ્ટાવકથી તેના પિતા ધર્માત્મા કહેલ લક્ષ્મણ તરી ગયા હતા, તેમ તે મહાત્મા મુખ્યે મને તાર્યો છે ૧૨-૧૭ હે સૌમ્ય ! હમણા જ આ દેવતાઓ પાનેથી સર્વ વાત મારા બહુવામા આવી છે કે, તે રાવણનો વધ કરવા માટે તારુ ખરું પુરોચત્તમસ્વરૂપ શુભ રાખ્યું છે હે રામ ! કૌશલ્યા કૃતાર્થ થયે કે જે તને, શત્રુને મારી વનથી પાઠે કાઢે અને ઘેર આવેલા જોશે ૧૮-૧૯ હે રામ ! તે અયોગ્યના વાસીઓ પણ કૃતાર્થ થયે કે, જેઓ નગરમા આવેલા અને રાજ્ય પર અભિષિખ્ત થયેના તુ બ્રૂપતિના દર્શન કરશે ૨૦ હે રામ ! બ્રાતૃવત્સન, બળવાન, પવિત્ર અને ધર્મચારી ભરત સાથેના તારો સમાગમ જોવાની મને ઉત્કંઠા છે ૨૧ હે રામ ! મારું વચન પાળવા માટે સીતા તથા લક્ષ્મણ સાથે તે ચૌદ વર્ષ વનમા ગાળ્યા છે ૨૨ હવે એ સમય પૂરો થયો છે અને તે તારી નિતિસા પૂર્ણ કરી છે તથા રણમા રાવણને મારી દેવતાઓને પણ સતુષ્ટ કર્યો છે ૨૩ હે શત્રુ

સૂદન! તે તારું કાર્ય સિદ્ધ કર્યું છે અને વખાણવા યોગ્ય કીર્તિ મેળવી છે. હવે તું તારા ભાઈઓ સાથે સંન્યય ચલાવી દીર્ઘ આયુષ્ય પામ. ૧૨૪

આ પ્રમાણે બોલતા દશરથ રાજાને શ્રીમાન રામચંદ્રે નમસ્કાર કરી કહ્યું: ‘હે ધર્મજ્ઞ! તમે કેકેયી તથા ભરત પર પ્રસન્ન થાઓ, જેથી તમે કેકેયીને કહ્યું હતું કે, ‘હું પુત્ર સહિત તારો ત્યાગ કરું છું’ તે શાપની નિવૃત્તિ થાય. ૧૨૫, ૨૬

રામચંદ્રની વિનંતિ સાંભળી રાજા દશરથે કહ્યું: ‘ભલે તેમ થયે. ૧૨૭ પછી લક્ષ્મણને બેઠીને કહ્યું: ‘વત્સ! તમે વિદેહનંદિની સીતા સહિત શ્રીરામની ભક્તિપૂર્વક સેવા કરીને મને ઘણા પ્રસન્ન કર્યો છે. તમને ધર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થયું છે. ૧૨૮ હે ધર્મજ્ઞ! રામ પ્રસન્ન રહેશે તો તું આ પૃથ્વી ઉપર ઘણું પુણ્ય, યજ્ઞ અને ઉત્તમ મહિમા મેળવીશ. ૧૨૯ હે સુમિત્રાના આનંદને વધારનાર લક્ષ્મણ! તું રામની સેવા કરજે. જેથી તારું કલ્યાણ થશે. શ્રીમાન રામચંદ્ર સર્વ લોકનું હિત કરવાવાળા છે. ૧૩૦ આ ઇંદ્ર સહિત ત્રણે લોકો, સિદ્ધો અને મોટા ઋષિઓ તે મહાત્મા પુરુષોત્તમરૂપ રામચંદ્રનું અભિવંદન કરી તેમની પૂજા કરે છે. ૧૩૧ વેદમા જે અવ્યક્ત અક્ષરબ્રહ્મને દેવતાઓનું હૃદય અને ગ્રંથ તરવ કહી તેનું ગાન કર્યું છે, તે જ આ પરમ તપસ્વી રામ છે. ૧૩૨ હે લક્ષ્મણ! તે સીતા સહિત રામચંદ્રની શુશ્રૂષા કરીને પરમ ધર્મ અને વિપુલ યજ્ઞ મેળવ્યાં છે. ૧૩૩

દશરથ રાજા આ પ્રમાણે લક્ષ્મણને કહી સામે હાથ ભેડી જાહેલા સીતાને ‘પુત્રા’ એવા મધુર શબ્દોથી સંબોધી કહેલા લાગ્યા: ૧૩૪ ‘હે પુત્રો! આ ત્યાગ માટે તારે રામ પર કોપ ન કરવો; કેમ કે તારા હિતની ઇચ્છાથી જ તારી શુદ્ધિ માટે તેમણે આ કાર્ય કર્યું છે. ૧૩૫ હે પુત્રો! તારા સચ્ચરિત્રને સિદ્ધ કરવા માટે તે, જે હુકર કાર્ય કર્યું છે, તે સમસ્ત સ્ત્રીભક્તિના યશની વૃદ્ધિ કરશે. પતિસેવા અને પતિભક્તિ

સંબંધી તો તને કાર્ધ કહેવું પડે તેમ નથી જ, તોપણ વરીલ તરીકે હું તને કહું છું કે, એ જ તારું પરમ દેવત છે. ૧૩૬

એ પ્રમાણે દશરથ રાજા પોતાના બંને પુત્ર તથા સીતાને શુભાદેશ આપી વિમાનમાં બેસી ઇંદ્રલોકમાં ગયા. ૧૩૭ સ્વતેજ વડે પ્રકાશતા મહાનુભાવ રાવર્ષિ દશરથ સીતા સહિત બન્ન પુત્રોની વિદાય લઈને પુલકિત વદને દેવરાજ ઇંદ્રના લોકમાં ચાલ્યા ગયા. ૧૩૮

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રસીદ્ધ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ચુક્રાંકનમાં ૧૧૯મો સ્કન્ધ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૦ મો

ઈંદ્રનું વરદાન-વાનરોનું સજીવન થયું

પ્રવેપ્રવાતે કાકુત્સ્થે મદેન્દ્રઃ પાકશાસનઃ ।
મર્મચીન્નિરમગ્નો તોષવં પ્રાજ્ઞલિ સ્વિતત્મ ॥ ૧ ॥

દશરથ રાજાના ગયા પછી દેવરાજ ઇંદ્ર પરમ પ્રસન્ન થઈ હાથ ભેડી જાહેલા રામચંદ્ર પ્રત્યે બોલ્યા: ‘હે નરેન્દ્ર રામ! તમને અમારું ફરિન સફળ થવું બેઠ્યું. તમે રાવણનો વધ કરી સર્વે દેવોનું હિત કર્યું છે, માટે અમે પ્રસન્ન થઈને કહીએ છીએ કે, તમારી ઇચ્છામાં આવે તે વર માગી લ્યો.’

પ્રસન્ન થયેલા મહાત્મા ઇંદ્રરાજાએ આ પ્રમાણે કહ્યું. ત્યારે શ્રીમાન રામચંદ્ર અત્યંત પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા: ‘હે વિપુલેશ્વર! જે આપ મારા પર પ્રસન્ન થયા હો, તો હું જે કહું છું તે વચન સફળ થાઓ. ૧-૪ હે દેવરાજ! જે વાનરો મારે માટે પરાક્રમ કરી આ રણભૂમિમાં હણ્યા છે, તે સર્વ ફરીથી જીવતા થાઓ. ૫ હે માનદ! જે વાનરો મારે માટે પુત્ર-સ્ત્રીથી વિખ્યાત થયા છે, તે સર્વને સુખી થયેલા બોલા હું ઇચ્છું છું. ૬ હે પુરંદર! જે પરાક્રમી યુદ્ધ વાનરો મારા વિજય માટે પોતાના મૃત્યુને પણ ન ગણ્યાસી અત્યંત યત્ન કરી મરણ પામ્યા છે, તે સર્વને તમે જીવતા કરો. ૭ હું તમારી પાસે એ જ વર માગું છું કે, જે વાનરોએ મારા હિત માટે પોતાના મૃત્યુને પણ નથી ગણ્યાસું, તે સર્વ

આપની કૃપાથી સહુવન થાઓ. હે માનદ ! હું તે સર્વ રોંછા તથા વાનરોને પહેલાંના જેવા જ નીરોગી, મણુરહિત તથા બળ અને પૌરુષયુક્ત થયેલા જેવાની ઇચ્છા રાખું છું. વળી મારી એવી ઇચ્છા છે કે, જે સ્થાનમાં તે વાનરો રહે તે સ્થાન અકાળે પણ કંઈ, ક્ષણ, કૂલ તથા મૂળાદિથી પરિપૂર્ણ રહે અને નદીઓ પણ હમેશાં નિર્મળ જળવાળી રહે.’

મહાત્મા રામચંદ્રનું વચન સાંભળી દેવરાજ ઇદ્ર પ્રીતિયુક્ત વચન બોલ્યા : ‘-૧૧’ હે તાત ! તમે જે વર માગ્યો છે તે દુર્લભ છે; પરંતુ હું કહી બે વખત બોલ્યો નથી; માટે તમારું ઇચ્છિત પરિપૂર્ણ થશે. ૧૨ રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરતાં જેમના હાથ, મોઢું વગેરે અવયવો છોડાઈ ગયા છે, તે સર્વ રોંછા તથા વાનરો જીવતા થાઓ. ૧૩ તે બધા વાનરો પૂર્વવત બળ-વીર્ય-સંપન્ન થાઓ અને બધે નિદ્રામાંથી જાગ્યા હોય, તેમ રોગરહિત તથા મણુરહિત થઈને બેઠા થાઓ. તે સર્વ પોતાના મિત્રો, બંધુઓ વગેરે સ્વજનોને પરમ પ્રસન્ન થઈ બેઠશે. ૧૪, ૧૫ હે મહાધનુષ્યને ધારણ કરનાર રામ ! આ વાનરો જે સ્થળે વાસ કરશે, તે સ્થાનનાં વૃક્ષો ઋતુ વિના પણ ફળફૂલ વગેરે ઉત્પન્ન કરશે અને નદીઓમાં પાણી ભર્યું રહેશે. ૧૬

દેવરાજ ઇદ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે હંજુયેલા સર્વ વાનરો બધે બંધમાંથી બિડ્યા હોય, તેમ પહેલાંના જેવા જ નીરોગી-મણુરહિત શરીર સાથે બેઠા થયા. ૧૭ આ અમત્કાર બોઈ બધા વાનરો આશ્ચર્ય પામ્યા કે, આ શું થયું ? તે પછી સર્વ દેવતાઓ કાકુત્સ્થ રામચંદ્રને સિદ્ધાંત થયેલા બોઈ પરમપ્રસન્ન થઈ લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર પ્રત્યે બોલ્યા : ‘હે રાજા ! હવે તમે અયોધ્યા પ્રત્યે જાઓ અને આ સર્વ વાનરોને રજા આપો. તમારા પર પ્રેમ રાખનારી આ યશસ્વિની સીતાનું સંતવન કરો તથા બ્રાતૃવત્સલ ભરતને બેઠો; તે જ પ્રમાણે

મહાત્મા શત્રુઘ્ન તથા સર્વ માતાઓનાં પણ હે પરંતપ ! તમે દર્શન કરો અને અયોધ્યામાં જઈ રાજ્ય પર અભિષેકિત થઈ નગરવાસીઓને આનંદિત કરો. ૧૮-૨૧

સહસ્રાક્ષ ઇદ્ર લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્રને આ પ્રમાણે કહી બીજા દેવતાઓ સાથે સૂર્ય સમાન કાંતિવાળાં વિમાનોમાં બેસી ચાલ્યા ગયા, ૨૨ ત્યારે રામચંદ્ર પણ લક્ષ્મણ સાથે તે સર્વ દેવતાઓનું અભિવંદન કરી પોતાની સેનાને વિદ્યાંતિ લેવા રજા આપી. ૨૩ એ વખતે રામ તથા લક્ષ્મણથી પરિપાલન કરાયેલી અને પરમ પ્રસન્ન થયેલી એ વિજયી મહાસેના પૂર્ણ ચંદ્રયુક્ત રાત્રિ સમાન ચારે બાજુથી પ્રકાશિત થતી ચોભવા લાગી. ૨૪

છાંદ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું પુનઃકાંડમા ૧૨૦મો સર્ગ સમાપ્ત

અયોધ્યા તરફ પ્રયાણ

સર્ગ ૧૨૧ મો

રાત્રે પ્રયાણની ઇચ્છા-પુષ્પક વિમાન

તાં રાત્રિમુલતે રામં સુહૃદાદિતમરેદમમ્ ।

અબ્રવીન્માણ્નિર્વાસ્વ જય પુષ્પા વિમીનજઃ ॥ ૧ ॥

તે રાત્રિ સુખથી વિતાવી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે રામચંદ્ર બહાર થયા, ત્યારે વિભીષણે ‘જય જય’ કરી હાથ ભેટી કહ્યું : ૧ ‘હે રાજા ! ઉત્તમ અંગરાગ, દિવ્ય લેપનો, ક્ષિમતી વસો, દિવ્ય અલંકારો અને નાના પ્રકારનાં ચંદન તથા પુષ્પોની માળાઓ સહિત આ ચતુર કમળનયની સ્ત્રીઓ હાજર છે. તેઓ આપને વિધિપૂર્વક સ્નાન કરાવશે.’

વિભીષણનું વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્રે કહ્યું : ‘તમે સુખોવ વગેરે વાનરોને સત્કાર કરો. હે મિત્ર ! સત્યનિષ્ઠ, મહાવીર, સુખ પામવા યોગ્ય, સુકુમાર અને ધર્માત્મા જેવા મહાબાહુ ભરત મારે માટે દુઃખ ભોગવે છે. તે ધર્મચારી કેકેયીના પુત્ર ભરતનાં દર્શન વિના સ્નાન, વસ્ત્ર તથા અલંકારો મને ગમતા

નથી.^{૩૨} હવે તો એ જ મોઠવણ કરે કે, જેથી અમે સત્વર અયોધ્યા પહોંચીએ. ત્યા જવાનો માર્ગ જોકે ઘણો દુર્ગમ છે, પરંતુ હવે સત્વર ત્યાં પહોંચવાની મારી ઇચ્છા છે.^{૩૩}

ત્યારે વિલોપણે કહ્યું: 'હે રાજપુત! આપનું મંગળ થાઓ. હું આપને માત્ર એક જ દિવસમાં અયોધ્યા પહોંચાડીશ.' મારા ભાઈ કુમેરનું સૂચન સમાન કાતિવાળું વિમાન કે જે ભળવાન રાવણે તેને યુદ્ધમાં જીતીને હરી આણ્યું હતું તે ઇચ્છિત ગાંત કરનાર દિવ્ય વિમાન મેં આપને માટે તયાર રાખ્યું છે.^{૩૪} મેઘ સરખું એ દિવ્ય વિમાન અહીંયાં તૈયાર છે કે, જેમા બેસી આપ કેઈ પણ જાતના દુષ્ટ વિના સત્વર અયોધ્યા પહોંચી જશો.^{૩૫} હે બુદ્ધિમાન રામચંદ્ર! જો હું આપના અતુલને યોગ્ય હોઉં જો આપને મારા શુભ સાલરતા હોય તો તથા મારામા જો આપનો મનેહ હોય, તો આપ અહીં થોડો વખત રહો. લક્ષ્મણ તથા મીતા સહિત આપની હું પૂજા કરવા ઇચ્છું છું પછીથી હે રામ! આપ મુખથી જાહેર હે રામ! આપના કૈન્ય તથા મિત્રો સારે આપ મારા પરિક્ષિત સત્કારને સ્વીકારો હે રામ! હું આપને આજ નથી કરતો, પરંતુ મનેહ, માન અને મિત્રતાને લીધે એટલે સેવકની માફક આપની પ્રસન્નતાની અભિલાષા રાખું છું.^{૩૬}

વિલોપણે ત્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે રામચંદ્ર સર્વ વાનરો તથા રાક્ષસોના સાલ જતા યોધા ^{૩૭} હે વીર! તમે તો મને ઉત્તમ મંત્રીપણું કરી સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નોથી તથા ઉત્કૃષ્ટ મિત્રતાથી અત્યાર પહેલા જ પૂજેલો છે. હે રાક્ષસેશ્વર! હું અત્યારે તમારું વચન સ્વીકારી શકતો નથી મારું મન મારો ભાઈ ભરત કે જેણે મને પાછો વાળવા માટે ચિત્ર કૂટ પર્વત પર્યંત આવી મારી પાસે પાછા ફરવાની યાચના કરી હતી અને મેં જેનું વચન માન્યું નહોતું, તેને મળવા ઉત્સુક થઈ

રહ્યું છે. હું હવે યશસ્વિની કૌશલ્યા, સુમિત્રા, કેકેયી, ગુરુઓ, મિત્રો તથા નગરજનોને ઘણી જ ઉતાવળે બેવા ઇચ્છું છું, તો હે વિલોપણ! મને રજા આપો, તમે મને સ્નેહપૂર્વક પૂજેલો જ છે. હે મિત્ર! હું તમારી પ્રાર્થના કરું છું કે, તમારે આથી હનિત ન થવું.^{૩૮-૩૯} હે રાક્ષસેશ્વર! તમે જલદીથી તે વિમાન અહીં લાવો, હવે મારું કાર્ય સિદ્ધ થયું છે, એટલે વધારે દિવસ રહેવું મને કેમ સંમત થાય? ^{૪૦}

રામચંદ્રનું આજુ વચન સાંભળી રાક્ષસ-રાજ વિલોપણે ઘણી જ ત્વરાથી સૂચન સમાન કાતિવાળું પુષ્પક વિમાન મંગાવ્યું.^{૪૧} સુવર્ણ-થી જ ઘડેલું, વૈરૂપમણિથી જડેલું, જુદી જુદી જાતના ઓરડાઓ વગેરે વિભાગોવાળું, સર્વ બાબુથી ચાલી સરખી રવેત કાતિવાળું, રવેત ધ્વજ-પતાકાઓથી અલંકૃત કરેલું, સુવર્ણનાં કમળોથી શણગારેલું, સુવર્ણની આરીઓથી સુજ્ઞ, ^{૪૨} ઝીણું પડદાઓથી મુશોભિત, મણિસુજ્ઞામય ગંઢાવાળું, ચારે બાજુ મધુર શબ્દ કરનારી નાની નાની ઘંટડીઓ લટકાવેલું, મેરુપર્વતના શિખર સમખું, વિશ્વકર્માએ નિર્માણ કરેલું, મોતી તથા રૂપાથી મુશોભિત કંઠેલા મોટા અનેક ગૃહોવાળું, ^{૪૩} જેની નીચેની ફરસખ ધી મ્ફટિકની બનાવેલી હતી, જેમા વૈરૂપમણિના ઉત્તમ આસનો તથા કિમતી ઝિણના હતા, જે ઘણા ધનથી ભરપૂર હતું, ^{૪૪} એવું મનના વેગ સરખા વેગવાળું અને કોઈથી રોકી ન શકાય એવું પુષ્પક વિમાન આવ્યું એટલે વિલોપણ રામચંદ્રને નિવેદન કરી હાથ બેરી જોલો રહ્યો ઇચ્છાનુ-સાર ગતિવાળું, પર્વતશિખર એવું તે વિમાન જોઈ ઉદ્ધાર ચિત્તવાળા રામચંદ્ર લક્ષ્મણ સહિત આતિ આશ્ચર્ય પામ્યા.^{૪૫}

હતિ શ્રોવા મીઠિ મહાનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
પુર્ણકાંડમાં ૧૨૧મો સર્ગ સંપાદ્ય

વિમાનને નીચે ઉતારી જિહ્વા રાખ્યું પછી સુગ્રીવ
ની સાથે જોઈ કહ્યું 'વાનરરાજ' તમે સર્વ
વાનરોને ઠહો કે તમે સર્વ પોતપોતાની સ્ત્રીઓ
સાથે અયોધ્યા ચાલો વળી હે મહાબલ ! તમે
પણ તમારી સ્ત્રીઓને સાથે લઈ ટ્યો ૨૩-૨૮
તમે સૌ ત્વરા રાખજો, કેમ કે આપણે સત્વર
અયોધ્યા પહોંચવું છે.' અમાપ તેજસ્વી રામ
અ દ્ર આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે વાનરરાજ સુગ્રીવ
સર્વ વાનરો સાથે વિમાનમાથી ઉતર્યો અને
અત પુરમા પ્રવેશ કરી તારાને કહ્યું ૨૯-૩૦ 'હે
પ્રિયે ! સતી સીતાની પ્રિય કામનાથી મહાત્મા
રામચંદ્રે આજ્ઞા કરી છે કે, તમે સર્વ મુખ્ય
મુખ્ય વાનરોની સ્ત્રીઓ અમારી સાથે ચાલો
અમે તમને અયોધ્યા નગરી તથા દશરથ રાજા
ની સ્ત્રીઓ દેખાડીશું' સુગ્રીવનુ વચન સાંભળી
સર્વ અગોથી શોભતી તારાએ વાનરોની સર્વ
સ્ત્રીઓને ખાનાવી કહ્યું 'વાનરરાજ સુગ્રીવે
સર્વ વાનરોની સાથે આપણ સૌ સીતાદેવી
ની માથે અયોધ્યા આવવાની આજ્ઞા કરી છે
એ નગરી જોવાની મને ઘણી અલિવાપા છે
વળી સર્વ નાગરિકોની સાથે રામચંદ્ર અયો
ધ્યામા પ્રવેશ કરશે, તે મહોત્સવના અને દશ
રથ રાજાની સવ સ્ત્રીઓની વિખતિઓના પણ
આપણને દર્શન થશે' તારાનુ કહેલું સાંભળી
સવ વાનરોની સ્ત્રીઓ વિધિપૂર્વક શણગાર
ધાણુ કરીને અને વિમાનની પ્રદક્ષિણા કરીને
સીતાદેવતાની ઇચ્છાથી વિમાનમા ચઢી

તારા વગેરે સર્વ સ્ત્રીઓ માથે વિમાન
આકાશમા જિહ્વા ત્યાર પછી ઋષભમૂક પર્વત
પાને આવતા રામચંદ્ર વેદેહીને કહેવા માડ્યું
'હે ગીતે ! આ વીંજળીયુક્ત મોટા મેઘ સમાન
અને પુવર્ણ વગેરે પાતુઓથી યુક્ત એવા ૯૫
મૂક પર્વત દેખાય છે તે જો આ પર્વત ઉપર
વાનરરાજ સુગ્રીવની સાથે મારો નયમ મેળાપ
થયો હતો આ ઠેકાણે જ મે વાનીના વધ માટે
નિશ્ચય કર્યો હતો જો આ વિમાનવાળુ આ
પાપાસરોવર જણાય છે, ત્યાં મે તારા વિરહ

થી અતિ દુઃખિત થઈ વિલાપ કર્યો હતો આ
પાપાસરોવરના કિનારા પર જ મે ધર્મિષ્ઠા
શખરીને જોઈ હતી હે સીતે ! આ ઠેકાણે મે
એક યોજન લાંબા હાથવાળો કળધ નામનો
રાક્ષસ માર્યો હતો જો, પેનું જનરથાન અને
વનસ્પતિ-વટવૃક્ષ જણાય ! હે વિલાસિની !
આ ઠેકાણે બળવાન અને મહાતેજસ્વી વૃદ્ધ
પક્ષીરાજ જટાયુને દુરાતમા રાવણે તારા નિમિત્ત
માર્યો હતો હે શુભદર્શના સીતા ! જો પેણુ
આપણુ આશ્રમસ્થાન અને સુદર પણ શાળા
દેખાય રાક્ષસરાજ રાવણુ અહોંથી જ તને બળા
તકારે હરી ગયો હતો જો, આ પ્રસન્ન જળવાળી
કલ્યાણકારિણી રમ્ય ગોદાવરી નદી ૧૩-૧૫ અને
પેલો કેળોથી વી ટાયેલો અગત્યમુનિનો આશ્રમ
જણાય છે હે વહેહો, જો પેલો મહાપિ શર
ભગનો આશ્રમ જણાય છે હે મુમધ્યમા સીતા !
એ મ્થળે જ સહસ્રાક્ષ ઇંદ્ર આગ્યા હતા જો પેલા
બધા તપસ્વીઓ જણાય ૧૬ સૂર્ય તથા અશ્વિની
ઉપમાને યોગ્ય એવા કુરપતિ અનિ ઋષિ ત્યા
વાસ કરે છે આ મ્થળે મે મહાકાય વિરાધ
નો વધ કર્યો હતો હે સીતે ! આ મ્થળે તે
ધર્મચારી તપસ્વિની અનસૂયાના દર્શન
કના હતા હે મુતનુ ! જો, આ પર્વત ૧
ચિત્રકૂટ દિશ્યે પડે છે આ ઠેકાણે વેદેહીન દન
ભરત મને પ્રગટ કરવા માટે આવ્યા હતા
આ નાના પ્રકારના મનવાળી રમ્ય યજુના નદી
દેખાય છે હે મયિની ! આ મહાપિ ભરદ્વાજ
મુનિનો આશ્રમ જણાય છે વળી આ નણુ
માર્ગે વહેનારી પુણ્યસર્પિશ જાહનવી દેખાય
છે આ તા વિરપુર છે કે જેમા મારો પરમ
મિત્ર શુક રહે છે હે સીતે ! જો, જો, આ
મારા પિતાની રાજધાની અયોધ્યા નગરી
દેખાય છે હે વહેહી ! વનવાસ પૂરો કરીને
માવેશી તુ તેને નમસ્કાર કર ૧૪-૧૭

શ્રીમાન રામચંદ્રના વચન સાંભળી વાનરો
અને વિખીલા ક્રુપિત નર્વ રાક્ષસો ત્યાં ત્યાં
થઈ સુગ્રીવ ચતા મયોધ્યા ત્રિતિ જોના નાગ

સર્વ વાનરો તથા રાક્ષસોએ શ્વેત વર્ણુવાળી,
મોટી મોટી હવેલીઓવાળી, વિશાળ રાજમાર્ગ
વાળી, હાથી તથા ગોડાઓથી ભરેલી અને
ઈંદ્રની અમરાવતી જેવી અયોધ્યાનગરીને દ્રશ્ય
બોધ ૧૧,૫૪

ક્રાંત શ્રીવાન્મા મહાશુનિસીત ન ૧૨૪ શ્રીવગ્ધાવાજ
૩ મહામા ૧૨૪મે સ્થ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૪ મા

ભરદ્વાજ મુનિના દર્શન-ભરત વગેરે સ્વજનોના
મમાચાર્ય મુનિ પાસેથી વરપ્રાપ્તિ

પૂજ્ય ચતુરો નય પશ્યમ્યા લક્ષ્મણામ્ ।

મરદ્વાજાગમં માપ્ય વગ્ધે નયતો મુનિમ્ ॥૧॥

લક્ષ્મણના મોટા ભાઈ રામચંદ્ર ખરેખર
ચૌદ વર્ષ ૧૨૪ થતા પચ્ચમીને દિવસે ભરદ્વાજ
મુનિના આશ્રમે આવી વિનયપૂર્વક મુનિને
પ્રણામ કર્યા ૧ ભરદ્વાજ મુનિને નમસ્કાર કરી
રામચંદ્ર પૂછ્યું ‘હે ભગવન! અયોધ્યા
નગરીમા સુકાળ અને કુશળતા તો છે ને ?’
કેકેયીનંદન ભરત ધર્મસુકત ચર્ષ પ્રબળ પાલન
કરે છે ને ? વળી અમારી સર્વ માતાઓ
કુશળ છે ને ?’ રામચંદ્રને પ્રશ્ન સાંભળી
મહાશુનિ ભરદ્વાજ આનંદ પાગી સ્મિતપૂર્વક
કહેવા નાગ્યા ૩

‘હે રામ! ભરત તો જટા ધારણ કરી
તમારી પાંદડકાંતુ પૂજન કરતો તમારી વાટ
જીએ છે ધીબ સર્વ પક્ષ કુશળક્ષેમ છે ૪
હે સમિતિ જય રામ! કહેયીના વચનથી ચીર-
વશ ધારણ કરી ગીતા અને લક્ષ્મણ સહિત
મહાવનમા પ્રયાણ કરતા અને રાત્ર્યથી અત્યુત
થયેલા, પગપાળા, સર્વજ્વને ત્યાગી પિતાની
આસા પાળનારા, સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થયેલા, દેવની
પેઠે સર્વ લોગવિલાસોથી ત્યજાયેલા અને
વનમા ફળફૂલનું લોજન કરનારા તમને બોધ
પ્રથમ મને દયા આવી હતી, પરંતુ હવે તમને
શત્રુને છૂતી મિત્રો અને બધુઓ સાથે સમૃદ્ધ
થયેલા બોધ મને ઘણો આનંદ થાય છે ૫-૮
હે રાવણ! જનશ્યાનમા નિવાસ કરી તમે જે

મહાન સુખ-દુઃખો અતુલવ્યા, તે સર્વ મારા
બાણવામા છે ૬ પ્રાદ્યક્ષો તેમ જ સર્વ મુનિઓનું
રક્ષણ કરવાને તમે નિયુક્ત થતા બળગર્વિત
રાવણે તમારી આ અનિદિતા સ્ત્રી સીતાનું
હરણ કર્યું હતું, તે પાણુ હ બાણુ ૭ ૧૦ તે
પછી મારીચનું દર્શન, ગીતાનું હરણ, બળધનું
દર્શન, પાતાલગેવર તરફ જમન ૧૧ મુનિવ
સાથેની મનો, વાલીનો વધ, સીતાની શોધ,
વાયુપુત્ર હંતમાનનું પરાક્રમ, ૧૨ ગીતાની ભાળ
મળવા પછીની તયારી, નલે પ્રાધેવો સાગર-
સેતુ, હર્ષિત થયેલા વાનરોએ કરેલું લકા
દહન, ૧૩ પુત્ર, બધુઓ, અમા થો, ભેગ્યો અને
વાહનો સાથે બલગર્વિષ્ટ રાવણનો વધ, ૧૪ દેવ
કંટક રાવણ હજારો દેવતાઓ માથેને તમારો
સમાગમ, તેમણે આપેલું વરદાન ૧૫ કલ્યાણ સર્વ
વૃત્તાત હે ધર્મવત્સલ રામ! તપના સામર્થ્યથી
મારા બાણવામા જ છે મારા શિષ્યો સમાચાર
લાવવા નઈ જવા માટે હમેશા ત્યા જ-આવ
કરે છે હે શરણારીઓમા શ્રદ્ધ રામ! હું તમને
વરદાન આપવા ઇચ્છુ છું, તમે આજે અહીંયા
રહી મારો અર્ધ-અતિથિસત્કાર સ્વીકારી કાલે
અયોધ્યા જાઓ ૧૬-૧૭

શ્રીમાન રામચંદ્રે ભરદ્વાજ મુનિનું કહેલું
માથે ચડાવી ત્યા રહેવાનો સ્વીકાર કર્યો પછી
વરદાન માગ્યું ૧૮ ‘હે ભગવન! અયોધ્યા
જતા માર્ગમા આવતા સર્વ વૃક્ષો અકાળે
ફળે તથા મધુર મધુરસ ઝરે, તેના ફળો અમૃત
સમાન સુગંધીવાળા અને ધણા તથા વિવિધ
પ્રકારના થાય’ રામચંદ્રે આવી વર માગતા
સંવિભળે ‘તથાસ્તુ’ કહ્યું અને તુરંત જ ત્યાના
સર્વ વૃક્ષો સ્વર્ગના વૃક્ષ-કંપવૃક્ષના જેવા થઈ
ગયા ૧૯, ૨૦ જે વૃક્ષો ફળફૂલ વિનાના હતા તે
સર્વ ફળફૂલવાળા થયા, જે વૃક્ષો સુકાઈ ગયા
હતા તેને પાંદડા આવ્યા અને તેમાથી મધુરસ
ઝરવા લાગ્યો અયોધ્યાની આસપાસ નહ
થોળન પર્યંત એવા પ્રેમાની ઘટા છવાઈ રહી ૨૧
એમ થતા તે હંભરો વાનરશ્રદ્ધો આનંદિત થઈ

વિમાનને નીચે ઉતારી ઊભુ રાખ્યું પછી સુગ્રીવ
ની સામે જોઈ કહ્યું 'વાનરરાજ' તમે સર્વ
વાનરોને ડહો કે તમે સર્વ પોતપોતાની સ્ત્રીઓ
સાથે અયોધ્યા ચાલો વળી હે મહાંબલ ! તમે
પણ તમારી સ્ત્રીઓને સાથે લઈ ટ્યો ૨૩-૨૮
તમે સૌ ત્વરા રાખજો, કેમ કે આપણે સત્વર
અયોધ્યા પહોંચવું છે' અમાપ તેજસ્વી રામ
અર્ધ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે વાનરરાજ સુગ્રીવ
સર્વ વાનરો સાથે વિમાનમાથી ઊતર્યો અને
અત પુરમા પ્રવેશ કરી તારાને કહ્યું ૨૮,૩૦ 'હે
પ્રિયે ! સતી સીતાની પ્રિય કામનાથી મહાત્મા
રામઅર્ધ આજ્ઞા કરી છે કે, તમે સર્વ સુખ્ય
સુખ્ય વાનરોની સ્ત્રીઓ અમારી સાથે ચાલો
અને તમને અયોધ્યા નગરી તથા દશરથ રાજા
ની સ્ત્રીઓ દેખાડીશું' સુગ્રીવનુ વચન સાંભળી
સર્વ અગોથી શોભતી તારાએ વાનરોની સર્વ
સ્ત્રીઓને ઝોલાવી કહ્યું 'વાનરરાજ' સુગ્રીવે
સર્વ વાનરોની સાથે આપણ સૌ મીતાદેવી
ની સાથે અયોધ્યા આવવાની આજ્ઞા કરી છે
એ નગરી જોવાની મને ઘણી અભિરામ છે
વળી સર્વ નાગારકોની સાથે રામઅર્ધ અયો
ધ્યામા પ્રવેશ કરશે તે મહોત્સવના અને દશ
રથ રાજાની સર્વ સ્ત્રીઓની વિજિતિઓના પણ
આપણને દર્શન થશે' તારાનું કહેવું સાંભળી
તવ વાનરોની સ્ત્રીઓ વિધિપૂર્વક ગજગાર
ધારણ કરીને અને વિમાનની પ્રદક્ષિણા કરીને
મીતાદેવીની ઇચ્છાથી વિમાનમા ચઢી

તારા વગેરે સર્વ સ્ત્રીઓ સાથે વિમાન
આકાશમા ઊડ્યું ત્યાર પછી ઋષ્યમૂક પર્વત
પાને આવતા રામઅર્ધ વેદેહીને કહેવા માડ્યું
'હે મીતે ! આ વીન્નળીયુત મોટા મેઘ સમાન
અને સુવર્ણ વગેરે ધાતુઓથી સુજ્ઞ એવો દ્રવ્ય
મૂક પર્વત દેખાય છે તે જો આ પર્વત ઉપર
વાનરરાજ સુગ્રીવની સાથે મારો પ્રથમ મેળાપ
થયો હોતો આ ઠેકાણે જ મે વાનીના વધ માટે
નિશ્ચય કર્યો હોતો જો આ ચિત્તિ નનવાણુ આ
પાપારાપર જપાય છે, જના મે તારા વિરહ

થી અતિ દુઃખિત થઈ વિલાપ કર્યો હોતો આ
પાપારાપરના કિનારા પર જ મે ધર્મિષ્ઠા
શખરીને જોઈ હતી હે સીતે ! આ ઠેકાણે મે
એક યોજન લાખા હાથવાળો કળધ નામનો
રાક્ષસ માર્યો હોતો જો, પેલું જનસ્થાન અને
વનસ્પતિ-વટવૃક્ષ જણાય ! હે વિલાસિની !
આ ઠેકાણે બળવાન અને મહાતેજસ્વી વૃદ્ધ
પક્ષીરાજ જટાયુને દુરાતમા રાવણે તારા નિમિત્ત
માર્યો હોતો હે શુભદર્શના સીતા ! જો પેલું
આપણુ આશ્રમસ્થાન અને સુદર પશુશાળા
દેખાય રાક્ષસરાજ રાવણુ અહોંથી જ તને બળા
તકારે હરી ગયો હોતો જો, આ પ્રસન્ન જળવાળી
કત્યાણકારિણી રમ્ય ગોદાવરી નદી ! ૩૧-૪૫ અને
પેલો કેળોથી વી ટાયેલો અગસ્ત્યમુનિનો આશ્રમ
જણાય છે હે વહેહો જો પેલો મહાપિ રાર
ભગનો આશ્રમ જણાય છે હે નુમંધમા મીતા !
એ મ્થળે જ સહસ્રાક્ષ ઇંદ્ર આબ્યા હતા જો પેના
બધા તપસ્વીઓ જપાય ! ૪૬ સૂચ્ય તથા અશ્વિની
ઉપમાને યોગ્ય એવા કુનપતિ અત્રિ કપિ ત્યા
વાસ કરે છે આ મ્થળે મે મહાકાય વિરાધ
નો વધ કર્યો હોતો હે સીતે ! આ મ્થળે તે
ધર્મચારિણી તપસ્વિની અનસૂયાના દર્શન
કરા હતા હે સુતતુ ! જો, આ પર્વતર /
ચિત્કૂટ દિગ્ધિએ પડે છે આ ઠેકાણે કેકેયીનદન
ભરત મને પ્રસન્ન કરવા માટે આવ્યા હતા
આ નાના પ્રકારના મનવાળી રમ્ય ચતુના નદી
દેખાય છે હે મધિની ! આ મહાપિ ભરદ્વાજ
મુનિનો આશ્રમ જણાય છે વળી આ નપુ
માળે વહેનારી સુવ્યનનિના નદનવી દેખાય
છે આ ગગવેરપુર છે કે જેમા મારો પરમ
મિત્ર શુક રહે છે હે સીતે ! જો, જો, આ
મારા પિતાની રાજધાની અયોધ્યા નારી
દેખાય છે ! હે વહેહી ! વનવાસ પૂરો કરીને
માવેલી તું તેને નમસ્કાર કર ૪૭-૫૦

શ્રીમાન રામઅર્ધના વચન સાંભળી વાનર
અને વિભીષણ સહિત સર્વ રાત્રીનો વિચાર
થઈ ખુલી વતા મયો ના નતિ જોના રાત્રા

સર્વ વાનરો તથા રાક્ષસોએ પ્રવેત વણ્ણવાળી, મોટી મોટી હવેલીઓવાળી, વિશાળ રાજમાર્ગ વાળી, હાથી તથા ઘોડાઓથી ભરેલી અને ઈંદ્રની અમરાવતી જેવી અયોધ્યાનગરીને દૂરથી બોધ પડ્યું.

પ્રાંત શ્રીના મો મહામનિનિન અદિ ૧૨૪ શ્રીરમાય ના પુષ્કાલમા ૧૨૩મે સર્ગ મનામ

સર્ગ ૧૨૪ મો

ભરદ્વાજ મુનિના દર્શન-ભરત વગેરે ૨૨૪નોના
અમાન્યા મુનિ પાસેથી વરપ્રાપ્તિ

પૂર્ણ ચતુરશો વપ વજ્રમ્યા લક્ષ્મણમગ્ન ।

મરદ્વાજામર્મ પ્રાપ્ય વજ્રદે નવતા મુનિમ્ ॥૧॥

લક્ષ્મણના મોટા ભાઈ રામચંદ્ર ભરદ્વાજ મુનિના આશ્રમે આવી વિનયપૂર્વક મુનિને પ્રણામ કર્યાં. ભરદ્વાજ મુનિને નમસ્કાર કરી રામચંદ્ર પૂછ્યું 'હે ભગવન! અયોધ્યા નગરીમા મુકાળ અને કુશળતા તો છે ને? કેકેયીનદન ભરત ધર્મયુક્ત થઈ પ્રભુ પાલન કરે છે ને? વળી અમારી સર્વ માતાઓ કુશળ છે ને?' રામચંદ્રેનો પ્રશ્ન સાંભળી મહામુનિ ભરદ્વાજ આનંદ પાત્રી સ્મિતપૂર્વક કહેવા નાગ્યા.

'હે રામ! ભરત તો જટા ધારણ કરી તમારી પાદુકાનું પૂજન કરતો તમારી વાટ જાળીએ છે બીજા સર્વ પશુ કુશળજેમ છે' હે સમિતિ જય રામ! કેકેયીના વચનથી ચીર-વચ્ચ ધારણ કરી મીતા અને લક્ષ્મણ સહિત મહાવનમા પ્રયાણ કરતા અને રાજ્યથી ત્યુત થયેલા, પગપાળા, સર્વજ્વને ત્યાગી પિતાની આશ્ર પાળનારા, સ્વર્ગથી બ્રાહ્મણ થયેલા, દેવની પેઠે સર્વ લોગવિલાસોથી ત્યજયેલા અને વનમા ફળફૂલનું ભોજન કરનારા તમને બોઈ પ્રથમ મને દયા આવી હતી, પરંતુ હવે તમને શત્રુને જીતી મિત્રો અને બધુઓ સાથે સમૃદ્ધ થયેલા બોઈ મને ઘણો આનંદ થાય છે' હે રાવણ! તન્મધાનમા નિવાસ કરી તમે જે

મહાન સુખ-દુઃખો અનુભવ્યા, તે સર્વ મારા બાણવામા છે. પ્રાદ્યલો તેમ જ સર્વ મુનિઓનું રક્ષણ કરવાને તમે નિયુક્ત થતા બળગવિંત રાવણે તમારી આ અનિદિતા સ્ત્રી સીતાનું હરણ કર્યું હતું, તે પશુ હું બાણુ હું તે પછી માગીયનું દર્શન, મીતાનું હરણ, કળધનું દર્શન, પાસાગેવર તરત જમનની મુનીય સાથેની મનો, વાનીનો વધ, સીતાની શોધ, વાયુપુત્ર હંત્રમાનનું પરાક્રમ, મીતાની ભાળ મળવા પછીની તયારી, નહે બાધેનો સાગર-સેતુ, હર્ષિત થયેલા વાનરોએ કરેલું લકા હલન, પુન, બધુઓ, અમા પો, સેન્યો અને વાહનો સાથે બલગવિંત રાવણનો વધ, દેવ કટક સવાણ હણાતા દેવતાઓ સાથેને તમારો સમાગમ, તેમણે આપેલું વરદાન, ઇલાહિ સર્વ વૃત્તાત હે ધર્મવત્સલ રામ! તપના માધ્યમથી મારા બાણવામા જે મારા શિષ્યો સમાચાર લાવવા ઈજાજવા માટે હમેશા ત્યા જ-આવ કરે છે તે શ્રદ્ધાધારીઓમા શ્રદ્ધ રામ! હું તમને વરદાન આપવા ઇચ્છુ છું, તમે આજે અહીંયા રહી મારો અર્ધ-આતિથિસત્કાર સ્વીકારી કાલે અયોધ્યા જાઓ ૧૧, ૧૭

શ્રીમાન રામચંદ્રે ભરદ્વાજ મુનિનું કહેલુ માથે ચડાવી ત્યા રહેવાનો સ્વીકાર કર્યો પછી વરદાન માગ્યું 'હે ભગવન! અયોધ્યા જતા મારામા આવતા સર્વ વૃક્ષો અંકોળે ફળે તથા મધુર મધુરસ ઝરે, તેના ફળો અમૃત સમાન સુગંધીવાળા અને ઘણા તથા વિવિધ પ્રકારના થાય' રામચંદ્રે આવે વર માગતા કપિજીએ 'તથાસ્તુ' કહ્યું અને તુરંત જ ત્યાના સર્વ વૃક્ષો સ્વર્ગના વૃક્ષ-કંપવૃક્ષના જેવા થઈ ગયા ૧૮, ૨૦ જે વૃક્ષો ફળફૂલ વિનાના હતા તે સર્વ ફળફૂલવાળા થયા, જે વૃક્ષો સુકાઈ ગયા હતા તેને પાદકા આવ્યા અને તેમાંથી મધુરસ ઝરવા લાગ્યો અયોધ્યાની આસપાસ નજી ચોળન પર્વત એવા દુનોની વડા છવાઈ રહી ૨૧ એમ થતા તે હવેરો વાનરશ્રેણી આનંદિત થઈ

ઈચ્છાનુસાર અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય કૃણો ખાવા
લાગ્યા અને બાણે સ્વર્ગે જીત્યું હોય તેમ હર્ષ
પામ્યા. ૨૨, ૨૩

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યનિર્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ
યુદ્ધકાંડમા ૧૨૪મે સ્તવ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૫ મો

રામચંદ્રના આગમનની ભરતને બાણ

બયોધર્માં તુ સમાલોક્ય ચિન્તયમાસ રાઘવાઃ ।

પ્રિયકામઃ પ્રિય રામસ્તતસ્સ્વરિતાવિક્તમઃ ॥ ૧ ॥

પ્રિય કામનાવાળા અને ત્વરિત પરાક્રમ-
વાળા રામચંદ્ર વિમાનમાંથી અયોધ્યાને જોઈ
વિચાર કરવા લાગ્યા.^૧ ક્ષણવાર વિચાર કરી
વાનરો સામે નજર નાખતાં તેમણે પવનસુત
હનુમાનને કહ્યું : ‘હે વાનરોત્તમ ! તમે જલદી-
થી અયોધ્યા જાઓ અને ખબર કાઢો કે રાજ-
કુટુંબમાં સર્વ માણસો કુશળ તો છે ને ?^{૨,૩}
વળી શૂંગવેરપુરમાં જઈ શુભ વાતોને પણ બાણ-
નારા મારા મિત્ર નિપાદાધિપતિ શુકને મળી તેનું
પણ હેમકુશળ પૂછો;^૪ મારો પ્રાણપ્રિય મિત્ર
શુક મને ઉદેગરહિત અને કુશળ બાણી ઘણો
પ્રુશી થશે.^૫ નિપાદાધિપતિશુક તમને અયોધ્યા-
ના માર્ગે ખતાવશે અને ભરતના સમાચાર પણ
કહેશે. પછી તમે ભરત પાસે જઈ કુશળ સમા-
ચાર પૂછો અને કહેજો કે, ‘હું કૃતકાય’ થઈ
સીતા તથા લક્ષ્મણ સાથે આરું છું. વળી બળ-
વાન રાવણે કરેલું સીતાનું હરણ, સુગ્રીવ
સાથેની મજા, વાલીનો વધ,^{૬-૮} સીતાની શોધ,
નદીઓના સ્વામી અગાધ મહાસાગરને ઝોળાંગી
તમે તેની શોધ મેળવી તે,^૯ વાનરસેન્ય, સાગર-
દર્શન, સેતુબંધન, રાવણનો વધ,^{૧૦} ઇંદ્ર,
બ્રહ્માએ તથા વરુણે આપેલાં વરદાન, મહાદેવ-
ની કૃપાથી પિતા દશરથ રાજનું દર્શન,^{૧૧}
ઈત્યાદિ વૃત્તાંત સાથે હે સૌમ્ય ! તેમને કહેજો
કે, હું રાક્ષસરાજ વિભીષણ તથા વાનરરાજ
સુગ્રીવ સાથે તમારી પાસે આવેલો છું.’^{૧૨}
વળી કહેજો કે રામ શત્રુઓને જીતી અનુપમ
કીર્તિ મેળવી સમૃદ્ધ થઈ મહાલાજવાન મિત્રો

સાથે આવે છે.^{૧૩} આ વૃત્તાંત સાંભળતાં
ભરતનો જેવો ચહેરો થાય, તે સર્વ લક્ષ્યમાં
રાખી તમારે અહીં આવી મને જણાવવું.^{૧૪}
તત્વથી, શુભ પરના રંગથી, દૃષ્ટિથી અને વાત-
ચીત પરથી તમારે ભરતનું સર્વ વૃત્તાંત અને
ચેષ્ટાઓ બાણી લેવી.^{૧૫} સર્વ ઉપભોગથી ભરપૂર,
હાથી, ઘોડા અને રથ વગેરેથી ગાજી રહેલું અને
વંશપરંપરાથી આદ્યું આવતું રાજ્ય મળવાથી
કોનું મન ચલિત ન થાય ? ઘણા વખતના
સંગથી ભરતના મનમાં રાજ્ય પ્રતિ આસક્તિ
થવી સંભવિત છે; માટે જો તેમ જ હોય તો
ભલે તે આખી પૃથ્વીનું પાલન કરે. તે પણ રઘુ-
નંદન-રઘુવંશના જ છે.^{૧૬, ૧૭} હે વાનરશ્રધ !
અમે પાસે ન આવીએ ત્યાં સુધીમાં તમે ભરત-
ની વૃત્તિ અને વ્યવસાય વગેરે બાણી સત્વર
પાછા આવો.’

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં પવનપુત્ર હનુમાન
મનુષ્યરૂપ ધારણ કરી ઉતાવળે અયોધ્યા તરફ
આવ્યો.^{૧૮, ૧૯} જેમ સર્પને પકડવા માટે ગરુડ
વેગથી જડે, તેમ મારુતાત્મજ હનુમાન વેગથી
જડ્યો.^{૨૦} પિતૃપથ અને પક્ષીઓના જડના-
ના સ્થાનને ઝોળાંગી તથા ગંગા-યમુનાનો
ભયંકર સંગમ પાર કરી,^{૨૧} વીર્યવાન
હનુમાન સત્વર શૂંગવેરપુરમાં શુક પાસે
આવ્યો અને આનંદપૂર્વક શુભ વાણીથી
કહેવા લાગ્યો :^{૨૨} ‘હે નિપાદાધિપતિ ! તમારા
મિત્ર સત્ય-પરાક્રમી કાકૃત્સ્ય રામચંદ્ર સીતા
તથા લક્ષ્મણ સહિત તમને કુશળ સમાચાર
કહેવડાવ્યા છે.^{૨૩} તેઓ આજની (પંચમીની)
રાત્રિ ભરદ્વાજ સુનિની આજ્ઞાથી તેમના આશ્રમ-
માં જાળી કાઢે અહીં આવશે.’^{૨૪} આ પ્રમાણે
કહી મહાતેજસ્વી વેગવાન હનુમાન જરા પણ
વિસાસો ન લેતાં હર્ષભરે પાછો આકાશમાં
જડ્યો. માર્ગમાં પરશુરામનીથ,^{૨૫} વાલુકિની
નદી, વરૂંચ નદી, ગોમતી નદી તથા ભયંકર
સાલવનાદિ સ્થાન તેના જોવામાં આવ્યાં. અનેક
પ્રકારની યજ્ઞ, મુંઢર નગરો અને પવિત્ર તીર્થો

વગેરે ભેતાં ભેતાં કપિવર હંતુમાન ઘણા દુરનો માર્ગ ઓળંગી ગયો. હવે તે પુત્રપૌત્ર સહિત ઉત્તમ અલંકારોવાળાં સેંકડો સ્ત્રીપુરુષોથી અલંકૃત થયેલા ચેત્રરથ તથા નંદનવન સમાન અયોધ્યા નગરીની સમીપ આવેલા નંદિઆમમાં આવી પહોંચ્યો. આ રથજે ચીર-વચ્ર તથા કૃષ્ણ મૃગચર્મ ધારણ કરેલા, ક્ષીન અને સુકાર્ધ ગયેલા, બંધુવિયોગથી કૃશ થયેલા, ફળ-ફૂલો આહાર કરનારા, જિતેન્દ્રિય, તપસ્વી, ધર્મચારી, જટાધારી, આશ્રમવાસી, સિદ્ધસ્વરૂપ, પ્રાણિ સમાન તેજવાળા અને રામચંદ્રની પાદુકાઓને નામે પૂજીતું પાલન કરનારા; પ્રાણજી, સત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરનારા, પ્રધાનો, પવિત્ર પુરોહિતો તથા કાષાય વચ્રવાળા સેનાપતિઓથી વીંટાયેલા મહાત્મા ભરતને હંતુમાને બોલ્યા. ^{૨૫-૩૪} ધર્મવત્સલ નગરવાસીઓ પણ ચીર વચ્ર ધારણ કરેલા એ ભરતને ભેઠ સુખપ્રલોભ કરવાનું છોડી દેતા હતા. ધર્મ ભણનારા અને સાક્ષાત્ ધર્મસ્વરૂપ ભરત પાસે આવી પવનસુત હંતુમાન નમસ્કાર કરી કહેવા લાગ્યા : ^{૩૫-૩૯}

‘હે દેવ ! ચીર તથા જટા ધારણ કરી હંડકારણ્યમાં ગયેલા એ રામચંદ્ર માટે આપ શોક કરો છો, તેમણે આપને કુશળ સમાચાર કહેવડાવ્યા છે. તમે આ ભયંકર શોકનો ત્યાગ કરો. હવે તમે સત્વર રામચંદ્રનાં દર્શન કરશો. મહાત્મા રામચંદ્ર શવજીને મારી સીતાને જેળવી સિદ્ધાચં ઘર્ષ મહાબળવાન મિત્રો સાથે અહીં આવે છે. મહાતેજસ્વી લક્ષ્મણ તથા ઇંદ્રની મદ્રાણી જેવાં યશસ્વિની સીતા પણ તેમની સાથે જ છે.’

હંતુમાનનાં વચન સાંભળી કૈકેયીનંદન ભરત આનંદાવેશમાં આવી શોડીવાર તો રિથર જ ઘર્ષ ગયા. પછી પ્રિય સમાચાર કહેનાર હંતુમાનને પ્રેમપૂર્વક આદિગન કરી હેતનાં અશ્રુથી તેને નવડાવી નાખતાં બોલ્યા : ‘હે સૌમ્ય ! તું તે દેવ છે કે મનુષ્ય ? ભલે, તું ગમે

તે હો, પણ મારા પર કૃપા કરીને તું અહીં આવ્યો છે. હે પ્રિય વાતો કહેનારા ! આ પ્રિય સમાચારની વધામણી બદલ તને શું આપી શકાય ? તોપણ એક લાખ ગાયો, એક સો ગામ અને કુંડળવાળી, યશ્ર આચારવાળી, સુવર્ણ સમાન વર્ણવાળી, સુંદર નાસિકા તથા જંઘાઓવાળી, ચંદ્ર સમાન મુખવાળી, સર્વ ભતના અલંકારોથી સંપન્ન તથા હુલીન એવી આ સોળ કન્યાઓ તને આપું છું.’ ^{૪૦-૪૫}

રાજકુમાર ભરત વાનરથ હંતુમાનના મુખથી રામચંદ્રના આગમનના સમાચાર સાંભળી હર્ષાન્વિત ઘર્ષ તેમનાં દર્શન માટે વત્પર થયા અને પુનઃ હંતુમાનને તેમના સમાચાર પૂછવા લાગ્યા. ^{૪૬}

હિત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિમણ્ડિત આક્રિાવ્ય શ્રીરામાચરણ મુહુર્તમાં ૧૨૫ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૬ મો

આત્મવત્સલ ભરત-હંતુમાને
ગાયેલી રામકથા

વહ્નિ નામ વર્ણિણિ ગતસ્ય સુમહદ્વનમ્ ।
શ્વેતોમ્પ્લહં પ્રીતિકરં મમ તાપસ્ય કીર્તિનમ્ ॥ ૧ ॥
‘મેટા ભાઈ રામચંદ્રને વનમાં ગયે ઘણાં વર્ષ ઘર્ષ ગયાં છે. અત્યારે ઘણે લાંબે સમયે હું મારા નાથ રામચંદ્રના મુખકર સમાચાર સાંભળું છું. લોકમાં કહેવાય છે કે, ‘ભવતો નર ભદ્રા પામે’ તે કહેવત અત્યારે મારે માટે કલ્યાણદાયી નીવડી છે. ^{૧-૨} હે વાનર ! રામચંદ્ર અને વાનરોનો સમાગમ કયા દેશમાં અને કઈ બાળનને લઈને થયો. એ સર્વ વૃત્તાંત તું મને કહે. ત્યારે કપિવર હંતુમાન દર્ભાસન પર બેસી રામચંદ્રનું સર્વ વૃત્તાંત કહેવા લાગ્યા : ^{૩-૪}

હે રાજકુમાર ! દશરથ રાજાએ તમારી માતાને આપેલાં બે વરદાનને લઈને તમારી માતાએ રામચંદ્રને વનવાસ આપ્યો અને તમારા પિતા દશરથ રાજા પુત્રશોકથી મરણ પામ્યા તથા તમેને તમારા મામાને ધેરથી

હોતો દ્વારા સત્વર અયોધ્યા તેડાવ્યા; તે સમયે અયોધ્યામાં પ્રવેશ કરી તમે રાજ્ય ગ્રહણ કરવા ના પાડી અને સાધુધર્મનું આચરણ કરી ચિત્રકૂટ પર્વત પર જઈ તમે રામચંદ્રને પાછા વળવા અને રાજ્ય ગ્રહણ કરવા વિનંતી કરી, પરંતુ પિતાની આજ્ઞા પાળવા માટે રામચંદ્રે તેનો અસ્વીકાર કયો અને તમે તેમની પાહુકા લઈ પાછા વળ્યા.^{૧-૮} એ સર્વ વૃત્તાંત હે મહાબાહુ! તમારી બાળમાં જ છે. હવે તમારા ગયા પછી શી હકીકત બની તે સાંભળો.^૯

તમારા ગયા પછી ત્રાસી ગયેલાં મૃગ અને પક્ષીઓવાળું એ વન અત્યંત દુઃખકારક લાગવા માંડયું; ત્યારે શ્રીમાન રામચંદ્રે હાથી, સિંહ, બ્યાદ્ર અને મૃગોથી ભરેલા મહાભયંકર દંડકારણ્યમાં પ્રવેશ કયો.^{૧૦-૧૧} એ નિર્જન વનમાં આગળ જતાં સામેથી મોટો શબ્દ કરતો વિરાધ રાક્ષસ તેમના જોવામાં આવ્યો. શ્રીમાન રામચંદ્રે મહાનાદ કરતા, ઊંચા હાથ-વાળા અને નીચા મુખવાળા એ વિરાધને ઊંચકીને એક જાડા ખાડામાં નાખી દીધો.^{૧૨} આવું દુષ્કર કર્મ કરી સીતા સહિત રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ સંધ્યાકાળે શર-ભંગ ઋષિના રમ્ય આશ્રમમાં પહોંચ્યા.^{૧૩-૧૪} ત્યાં શરભંગ ઋષિ વિદેહ યઈ સ્વર્ગે ગયા. તે પછી રામચંદ્ર સર્વ મુનિઓને અભિવંદન કરી બનસ્થાનમાં આવ્યા.^{૧૫} ત્યાં મહાત્મા શઘવે એ સ્થાનમાં રહેતા ઔદ હંબર રાક્ષસો-ને માયા.^{૧૬-૧૭} શ્રીમાન રામચંદ્ર એકલાએ જ દિવસના ચોથા ભાગમાં તે સર્વ રાક્ષસોને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા હતા.^{૧૮} મહાત્મા ઋષિ-મુનિઓને વિદ્ર કરનાર, મહાભયંકર અને મહાપરાક્રમી દંડકારણ્યવાસી એ રાક્ષસોને રામચંદ્રે યુદ્ધમાં હણ્યા. એ રાક્ષસોને માયા પછી યુદ્ધમાં મહાભયંકર ખર અને દૂષણને તથા ત્રિશિરા રાક્ષસને મહાબાહુ રામચંદ્રે હણી નાખ્યા. પછી શૂર્પણખા નામની રાક્ષસી

રામની પાસે આવી, ત્યારે રામની આજ્ઞાથી લક્ષ્મણે ઊઠીને ખડ્ગ વડે એ રાક્ષસીનાં નાકકાન કાપી નાખ્યાં. આ પીડાથી દુઃખિત થઈને તે રાક્ષસી રાવણ પાસે ગઈ.^{૧૯-૨૧}

પછી રાવણનો મારીચ નામનો મંત્રી રતનમય મૃગ થઈને સીતાને લોભાવવા માટે બનસ્થાનમાં આવ્યો.^{૨૨} સીતાએ એ મૃગને જોઈ રામને કહ્યું કે, આ સુંદર મૃગથી આપણે આશ્રમ મનોહર લાગશે; માટે તેને પકડી લાવો, ત્યારે રામચંદ્ર ધનુષ્યબાણ લઈ એ મૃગની પાછળ પડ્યા અને એક બાણથી તે દોડતા મૃગને માર્યો.^{૨૩-૨૪} હે સૌમ્ય! આવી રીતે રામચંદ્ર મૃગયા માટે ગયા, ત્યારે લક્ષ્મણ પણ તેમની જોળ માટે (સીતાના કહેવાથી) પાછળ ગયા. આ તક જોઈ દશ-શોવ રાવણ આશ્રમમાં પેઠો અને જેમ આકાશ-માં કોઈ એક ગ્રહ રેહિણીને પકડે, તેમ એકદમ સીતાને પકડ્યાં. એ સમયે સીતાનું રક્ષણ કરવા જતાં જટાયુ નામના વૃદ્ધ ગીધને રાવણે યુદ્ધમાં માર્યો. પછી સીતાને લઈ દશશોવ રાવણ વેગપૂર્વક આકાશમાં જવા લાગ્યો. સીતાને હરી જતા રાવણને પર્વતના શિખર પર જોડેલા આશ્ચર્યકારક ચહેરાવાળા વાનરોએ દીઠો.^{૨૫-૨૬} રાક્ષસેશ્વર રાવણ મીતાને લઈ મન સરખા વેગ-વાળા પુષ્પક વિમાનમાં બેસી સત્વર લંકામાં પેઠો અને સીતાને સુવર્ણની ભીંતોવાળા એક મોટા મહેલમાં લઈ જઈ ઘણાં ઘણાં મીઠાં વાક્યાથી ક્લથ્યાવવા માંડ્યાં. સીતાએ તેનાં સઘળાં વચનોને તુચ્છકારી કાઢ્યાં, ત્યારે દુરાત્મા રાવણે ભયંકર રાક્ષસીઓની યોદ્ધામાં સીતાને ખેતાના અશોક વનમાં રાખ્યાં.^{૨૭}

રામચંદ્ર મૃગને મારી પાછા ફર્યા, ત્યારે ઘવાયેલા જટાયુને જોઈ અને તેની પાસેથી સીતાહરણનું વૃત્તાંત બાણીને ઘણું જ ખેદ પામ્યા. તેણે સીતાને ખેળતા ખેળતા ગોદા-વરી નદીની આસપાસનાં પુષ્પિત વનોમાં ફરવા લાગ્યા.^{૨૮} એ મહાન અરણ્યમાં તેમને કબંધ

નામનો રાક્ષસ મળ્યો. તે કબંધના કહેવાથી સત્યપરાક્રમી રામચંદ્ર ઋષ્યમૂક પર્વત પર આવી સુઓવને મળ્યા. તેના ભાઈ વાલીએ કુદ્ધ થઈ તેને નગર બહાર કાઢી મૂક્યો હતો; એટલે પરસ્પરનું સમાન વૃત્તાંત બાણી તેઓ વચ્ચે ગાઢ પ્રેમ બંધાયો હતો. શ્રીમાન રામચંદ્ર પોતાના પરાક્રમથી મહાબળવાન અને મોટા શરીરવાળા વાલીને યુદ્ધમાં મારી સુઓવને તેનું રાજ્ય સોંપ્યું. ૩૫-૩૮ આ પ્રમાણે રામચંદ્રે સુઓવને સર્વ વાનરો સહિત રાજ્ય અપાવ્યું, ત્યારે તેણે સીતાની શોધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. ૩૯ મહાત્મા સુઓવે દશ કરોડ વાનરોને સર્વ દિશાઓમાં શોધ કરવા મોકલ્યા. ૪૦ શોધમાં નીકળેલા પછી કેટલાક અમો પણુ હતા. અમે વિધ્યાચળનાં સર્વ શિખરો તથા ડુંગ્ર મંદિરો ફરી વળ્યા, પણ સીતાની ભાળ મળી નહિ. ૪૧ અંતે ગુપ્તરાજ જટાસુનો ભાઈ વીર્યવાન સંપાતિ અમને મળ્યો અને તેણે ‘સીતા રાવણને ત્યા છે’ એવા સમાચાર કહ્યા. ૪૨ તે વાત સાંભળી કુઠ્ઠી થતા મારા બંધુઓનું દુઃખ દૂર કરવા માટે હું મારા પરાક્રમથી લંકા અને વિધ્યાચળ પર્વત વચ્ચેનો સો યોજનનો સમુદ્ર કૂદી ગયો. લંકામાં જઈ મેં અશોકવનમાં બેઠેલા, એક જ વચ્ચ ધારણ કરેલા, આનંદરહિત અને દૃઢ પતિ-મત પાળતાં સીતાનાં દર્શન કર્યાં અને તેમને મળીને સમાચાર પૂછ્યા. ૪૩-૪૪ અને બોળખવા મેં તેમને રામની મુદ્રિકા આપી અને તેમની પાસેથી અભિજ્ઞાન માટે ચૂડામણિ લઈ હું પાછો વળ્યો. પછી અઠિલક્રમાં રામચંદ્ર પાસે આવી તેમના હાથમાં મેં તે દિવ્ય કાતિયુક્ત ચૂડામણિ મૂક્યો. ૪૫-૪૬ જેવી રીતે કુઠ્ઠી માણસ અંત-કાળે અમૃત પી જીવિત થાય, તેમ રામચંદ્ર સીતાના સમાચાર સાંભળી સાવધ થયા. પછી પ્રલયકાળ વખતે સર્વ લોકોને ભસ્મ કરવા મૃચ્છતા અગ્નિની પેઠે તેમણે લંકાનો નાશ કરવાના પ્રયત્નો આરંભ્યા. સમુદ્રતટે આવી તેમણે નવ વાનર પાસે મેળુ બંધાવ્યો અને એ સેતુ

વડે વાનર તથા રીંછોની મોટી સેના સમુદ્ર તરી લંકાના ડુંગ્ર પાસે આવી. ૪૭-૪૮ યુદ્ધમાં નીલ વાનરે પ્રહસ્તને માર્યો, રામચંદ્રે કુંભકર્ણને માર્યો, લક્ષ્મણે રાવણપુત્ર ઇન્દ્રજિતને માર્યો અને અંતે રામચંદ્રના હાથથી જ રાવણ માર્યો ગયો. તે પછી ઇંદ્ર, યમ, વરુણ, ભગવાન શંકર, પ્રજ્ઞા તથા પિતા હશરથ રાજા વગેરે ત્યાં આવ્યા. તેઓ તથા ત્યાં એકઠા થયેલા ઋષિઓ અને અન્ય દેવોએ મહાત્મા રામ-લક્ષ્મણને વરદાન આપ્યાં. આ પ્રમાણે વરદાન મેળવી વાનરો સાથે પુષ્પક વિમાનમાં બેસી સીતા સહિત રામ-લક્ષ્મણ કિષ્કિન્ધા થઈ ગંગા તટે આવી આજની રાત્રિ ભરદ્વાજ મુનિના આશ્રમમાં રહ્યા છે. તે આવવી કાલે સવારે અહીં આવશે. હે ભરત! તમારે પુત્ર નક્ષત્રમાં તેમના દર્શન કરવા ચોગ્ય છે. ૪૫૦-૪૫૪

હનુમાનના આવાં મધુર વાક્યો સાંભળી ભરત ઘણા પ્રસન્ન થયા અને સર્વના મનને આનંદ આપતાં તે બોલ્યા. ‘અહો! ઘણા દિવસે મારો મનોરથ પૂર્ણ થયો છે. ૪૫૫

હવે શ્રીભાસ્વીક મહામુનિમણિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્દકાંડા ૧૨૭ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૭ મો

ભરતશેઠ-રામચંદ્રનો સત્કાર

શ્રુત્વા તુ પરમાત્મનં ભરતઃ સ્વપચિક્રમઃ ।

હૃદ્યમાન્નાપયામાસ શત્રુનં પરવીરહા ॥ ૧ ॥

હનુમાનના આનંદહાયક વચ્ચેનાં સાંભળી સત્યપરાક્રમી પરપ્રજ્ઞાવાતી ભરતે પ્રસન્ન થયેલા શત્રુઓને કહ્યું : ‘હે વીર ! તું નગરજનોને વિહિત કર કે, શ્રીમાન રામચંદ્ર પધારે છે; માટે સર્વ દેવસ્થાનોમાં પવિત્ર પુરુષો દ્વારા અભિષેક કરાવો અને મંદિરે મંદિરે વાજિંત્રો વગડાવો. પુરાણિકો, સ્તુતિપાઠકો, કુશળ વૃત્તાલિકો, નાચનારી તથા ગાનારી ગણિકાઓ, અમાત્યો, સનિકો. રાજકુટુંબ તથા નગરજનોની સ્ત્રીઓના સમૂહ. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા અન્ય જાતિનાં પણ સર્વ પ્રજ્ઞજનો અંદ્ર સમાન, મુખવાળા રામ-

ચ દ્રવના દશ ન કરવા માટે નગરની બહાર તેમની સામે આવે તેમ કરે. ' ભરતના વચન સાંભળી શત્રુ ને અસહ્ય નોકરોને બોલાવી પ્રત્યેક કામની વહેંચણી કરી આપી અને આજ્ઞા કરી કે, નદિ આમથી અયોધ્યા સુધીના સઘળા માર્ગ સરખા કરે અને શીતળ જળનો છટકાવ કરી ઠંડાણે ઠંડાણે સુગંધીદાર પુષ્પો તથા શાળ વેરે રાજ માર્ગોમા મોટી મોટી વળપતાકાઓ લટકાવે આવતી કાલનો સૂર્યોદય થાય તે પહેલાં નગર ના સર્વ ગૃહો સુવર્ણ, ચાંદી તથા મોતી વગેરેના પુષ્પોથી શોભાવે અને સેકડો માણસો રાજ માર્ગ પર સભાગરાખવા માટે બેસા રહે. ' ૧૧-૧૦

શત્રુઘ્નની આજ્ઞા સાંભળી હર્ષિત થયેલા ધૃષ્ટિ, જ્ય ત, વિજય સિદ્ધાર્થ, અર્થસાધક, અશોક, મનપાલ અને સુમન એ આઠે પ્રધાનો વ્યવસ્થા કરવા માટે નીકળી પડ્યા.

સવાર થતામા તે આખું નગર અને રાજ માર્ગ ધળપતાકા વગેરેથી શણગારાઈ રહ્યું રાજમનોઓ તથા સૈનિકો સારી રીતે શણગારેલા સોનાની અખાડીવાળા હંભરો મહોન્મત્ત હાથીઓ તથા હાથણીઓ પર બેસીને રામચંદ્રની સામે જવા લાગ્યા કેટલાક ઘોડા પર બેસી તેો કેટલાક મોટા મોટા રથોમા બેસી નગર બહાર જવા લાગ્યા કેટલાક વીરો શક્તિ, ઋષ્ટિ, પાશ અને ધળપતાકાવાળા હંભરો ઘોડેસવારો તથા પાયદળ સૈનિકોથી વીટાઈને ચાલવા માડ્યા તે પછી દશરથ રાજની સર્વ સ્ત્રીઓ કૌશલ્યા તથા સુમિત્રાને આજળ કરી રથમા બેસી નગર બહાર નીકળી મુખ્ય બ્રાહ્મણો, નગરજનો, રાજપુરુષો તથા હાથમા મોઢક અને પુષ્પમાળાઓ લઈ આવેલા મનોઓ સહિત મહાત્મા ભરત રામચંદ્રની સામે જવા લાગ્યા ૧૧-૧૧ એ સમયે શબ્દ, મૃદંગ, બેરી આદિના નાદથી તથા બદિજનોના ગાનથી સર્વ ન આનંદમગ્ન છવાઈ રહ્યો ધર્મોત્તમા ભરતે આ વખતે પણ આર્થ રામચંદ્રની પાહુકા પોતાના મસ્તક પર મૂકી હતી અને તેની આસ

પાસ સુવર્ણભૂષિત શ્વેત આમર હળતા હતા. ઉપવાસથી કૃશ થયેલા, દીન અને કૃષ્ણ મૃગચર્મ ધારણ કરેલા મહાત્મા ભરત હાથમા શ્વેત પુષ્પની માળા ધારણ કરી પગે ચાલતા રામચંદ્રની સામે ગયા.

ઘોડાઓના ડાબલાના બડબડાટથી, રથના ચક્રના ગડગડાટથી, શબ્દ, હુંદુસિ આદિ વાદોના નાદથી અને હાથીઓના ચિત્કારથી આ વખતે પૃથ્વી કપાયમાન થઈ ગઈ આવી રીતે આખા નગરને નદિઆમ સમીપ આવી પહોંચેલું ભેઈ ભરત સહજ શક્તિ થઈ હતુમાન પ્રત્યે બોલ્યા ' હે વાનર ! તું મારી મરકરી તેા નથી કરતો ? અથવા તેા તારા વાનર સ્વભાવને તેા નથી અજમાવતો ? અરે, હજી હું પરતપ રામચંદ્રને કેમ નથી ભેતો ? વળી તારા જેવા બીજા ઇન્દ્રિય સ્વરૂપ ધરનારા વાનરો પણ કેમ નથી જણાતા ? '

ભારે કપિવર હતુમાન પોતાના કથનની સત્યતા દેખાડવા ભરદ્વાજ મુનિની કૃપાથી હંમેશ માટે ક્ષણકલ્પવાળા થયેલા, મધુ ઝરનારા અને મહોન્મત્ત બ્રમરોથી ગુણ રહેલા વૃક્ષોને દેખાડી બોલ્યા ' હે પરતપ ! છદ્દે આવેલા વરદાનથી ભરદ્વાજ મુનિ અત્યારે સૈન્ય સહિત શ્રીમાન રામચંદ્રનું સર્વ પ્રકારે આતિથ્ય કરે છે બુઝો, સાંભળો આ હર્ષિત થયેલા વાનરોને મહાન શબ્દ સભળાય છે હું ધારું છું કે વાનરસેના ગોમતી પાર જિતરી ચૂકી છે આ સાલ વન તરફ જિડતી ધૂળની આધી બુઝો ૧૭-૨૦ મારું માનવું છે કે, વાનરસેના અત્યારે એ સાલ વનને હચમચાવી રહી છે બુઝો, પેલું ચંદ્ર સરખું વિમાન દ્રરથી દેખાય છે ! બ્રહ્માએ નિર્મોણ કરેલા એ દિવ્ય પુષ્પક વિમાનને મહાત્મા રામચંદ્રે રાવણને તેના બધુઓ સહિત હણીને પ્રાપ્ત કર્યું છે ૨૮,૩૦ પ્રભાતકાળના સૂર્ય સમાન કાંતિવાળું મહાત્મા રામચંદ્રને વહન કરતું એ દિવ્ય વિમાન કુબેરની કૃપાથી મનના વેગ સમાન ચાલે છે ૩૧ આ વિમાનમા વેદેહી સીતા સહિત રામ-લક્ષ્મણ બન ભાઈઓ મહાતેજસ્વી સુગ્રીવ

અને રાક્ષસરાજ વિલીપણુ સાથે આવે છે. ૨૩૨

એટલામાં તે સ્ત્રી, બાળક, યુવક તથા વૃદ્ધ સર્વનો 'રામચંદ્રજી આગ્યા' એવો ગગનભેદી હર્ષોત્પાદક શબ્દ ઉત્પન્ન થયો. ૩૩ સર્વ લોકો હાથી, ઘોડા તથા રથાદિ વાહનો પરથી જમીન પર ઊતરી આકાશમાં ચંદ્ર સમાન જણાતા વિમાનમાં બેઠેલા રામચંદ્રને જોવા લાગ્યા. એ સમયે ધર્માત્મા ભરતે આનંદિત થઈ રામચંદ્રની સામે આવી નમસ્કાર કરી અર્ધ, પાદ્ય વગેરેથી તેમની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી. બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરેલા વિમાનમાં બેઠેલા મહાત્મા રામચંદ્ર આ વખતે વજ્રપાણિ ઇંદ્રની માફક શોભતા હતા. મૈરુપર્વત પરના સૂર્યની જેમ વિમાનમાં શોભતા મોટા ભાઈ રામચંદ્રને ધર્માત્મા ભરતે પ્રણામ કર્યા. પછી રામચંદ્રની આજ્ઞાથી હંસયુક્ત મહાવેગવાળું એ વિમાન પૃથ્વી પર ઊતર્યું; ત્યારે સત્યપરાક્રમી ભરત વિમાનમાં જઈ રામચંદ્રને ભેટી ઘણા આનંદ પામ્યા અને તેમના ચરણમાં ઢળી પડ્યા. ઘણે લાંબે વખતે જોયેલા ભરતને ઉઠાડી મહાત્મા રામચંદ્ર આનંદિત થઈ આલિંગન કર્યું; ત્યાર પછી લક્ષ્મણને મળી પોતાના નામિઆચાર પછી ભરતે પ્રસન્નતાપૂર્વક સીતાને અભિવંદન કર્યું; પછી સુગ્રીવ, જાંબવાન, અંગદ, મૈંદ, દ્વિવિદ, નીલ, કપલ, સુપેણ, નલ, ગવાક્ષ, ગંધમાદન, સરભ, પનસ આદિને લેખ્યા. તે વાનરોએ પણ મનુષ્યરૂપે થઈ ભરતને કુશળ સ્વાચાર પૂછ્યા. ૩૪-૪૪ પછી મહાતેજસ્વી ધર્માત્માઓમાં શ્રદ્ધ રાજકુમાર ભરત વાનર-રાજ સુગ્રીવને ભેટી બોલ્યા: ૪૫ 'હે સુગ્રીવ ! તમે અમારા પાંચમા ભાઈ છો. સૌજન્ય સંપ્રત્યાથી મનુષ્ય મિત્ર થાય છે અને અપકારથી શત્રુ થાય છે. ૪૬ તે પછી ભરતે વિલીપણને કહ્યું: 'આપની જ સહાયથી રામચંદ્રે આહું હૃંકર કર્યું કર્યું' છે. ૪૭

વીર શત્રુદ્ધે પણ લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્રને તથા સીતાને વિનયપૂર્વક અભિવંદન

કર્યું. રામચંદ્રે પોતાની શોકકર્ષિતા વિવણી માતા કૌશલ્યાની પાસે જઈ તેમને હર્ષિત કરી પ્રણામ કર્યા. પછી યશસ્વિની કંકેથી અને સુમિત્રાને પ્રણામ કરી સર્વ માતાઓ સહિત પુરોહિત વસિષ્ઠજીના સ્થાન પર ગયા. એ સમયે સર્વ નગરવાસીઓ કહેવા લાગ્યા: 'હે મહાવીર ! હે કૌશલ્યાના આનંદને વધારનારા ! આપનું આગમન મંગળકારી થાયો.' આવી રીતે જયધ્વનિ કરતા અને હાથ જોડી રહેલા નગરવાસીઓની અંજલિઓ ખીલેલાં પુષ્પો સમાન જણાવા લાગી. પછી ધર્માત્મા ભરતે બ્રહ્મા પાદુકાઓ પોતાના હસ્તે લોકનાથ રામચંદ્રના ચરણોમાં પહેરાવી અને હાથ જોડી બોલ્યા:

'આપે જે રાજ્ય થાપણુ તરીકે મને સોંપ્યું હતું, તે આજે હું આપને પાછું સોંપુ છું. આજે મારો જન્મ સાધક થયો છે અને મારો મનોરથ પૂર્ણ થયો છે. ધન્ય છે ! આજે મેં અયોધ્યાના રાજાને ફરી અયોધ્યામાં આવેલા જોયા. આપ ધનજંકાર તથા રાજમંદિર અને સેન્ય વગેરે તપાસો. આપનાં તેજ અને બળના પ્રતાપથી મેં તે સર્વને દશગણ્યાં કર્યાં છે. ૪૮-૫૧

બ્રાવૃત્સલ ભરતનાં વચ્ચેના સાંભળી વાનર-ગણુ અને રાક્ષસરાજ વિલીપણને આનંદાશ્ર આગ્યા. ૫૭ પછી રામચંદ્ર હર્ષિત થઈ ભરતને પોતાના બાળામાં બેસાડી વિમાનમાં બેસી ભરતના આશ્રમ તરફ ચાલ્યા. ૫૮ ભરતનો આશ્રમ આવતાં સર્વ વિમાનમાંથી જમીન પર ઊતરી પડ્યા. ૫૯ પછી રામચંદ્ર તે અનુપમ વિમાનને આજ્ઞા કરી કે, 'હવે તું અહીંથી જઈ વિશ્રવાપુત્ર કુબેરને વહન કર.' રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં તે ઉત્તમ વિમાન કુબેરના સ્થાન પર જવા માટે ઉત્તર દિશા તરફ ઊડ્યું. ૬૦, ૬૧ રાવણે હરી આણેલું તે દિવ્ય પુષ્પક વિમાન રામચંદ્રની આજ્ઞાથી વેગપૂર્વક કુબેર પાસે પહોંચ્યું. ૬૨ પછી દેવરાજ ઇંદ્ર

જેમ યુદ્ધરૂપિતાના ચરણ ગ્રંહણ કરે, તેમ
વીર્યવાન રામચંદ્ર બ્રહ્મવેત્તા મહર્ષિ વસિષ્ઠના
ચરણ ગ્રહણ કરી તેમની પાસેના એક શુભ
આસન પર વિરાજમાન થયા. ૧૩

ઈત શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુત્રમણેત આલિંગ્ય શ્રીરામાયણ્ય
યુદ્ધકાંડમા ૧૨૭ મે સર્ગ સમપ્ત

સર્ગ ૧૨૮ મો

અયોધ્યામા આનંદમંગળ-રામનો રાજ્યાભિષેક
રામરાજ્ય-રામચરિત્રનું માહાત્મ્ય

શિરસ્પજ્જલિનાવાય કલેષ્યાન્તંરવર્ષતઃ ।

વમાપે મરતો જ્યેષ્ઠ રામં સત્યપરાક્રમમ્ ॥ ૧ ॥

તે પછી કૈકેયીના આનંદને વધારનાર
ભરતે નમસ્કાર કરી સત્યપરાક્રમી રામચંદ્રને
કહ્યું: ૧ ‘હે શત્રુઓને તપાવનારા! પ્રથમ
આપે મારી માતાનું માન રાખીને જે રાજ્ય
મને આપ્યું હતું, તે સર્વ-આપે મને આપ્યું
હતું તેલું-હું આપને પાછું આપું છું.’ ૨ જેમ
એક નાનો વાહરડો ખલિષ્ટ ક્ષપણે ત્યાગ કરેલા
ભારે ઝાબાને નથી ઉઠાવી શકતો, તેમ જ હું
પણ આ રાજ્યભાર ઉઠાવવાને અસમર્થ છું. ૩
જેમ પાણીના પ્રબળ વેગને લીધે તુટેલી પાળનું
છિદ્ર બંધ થઈ શકતું નથી, તેમ આ રાજ્યના
છિદ્રોને પણ બંધ કરવાં કઠિન છે. ૪ હે શત્રુ-
હમન! જેમ ગણેડું ઘોડાની અને કાગડો
હંસની ગતિ નથી મેળવી શકતા, તેમ હું
પણ આપની પદવી પામવા અસમર્થ છું. ૫
હે વીર! કૌશલ્યે પોતાના બગીચામાં મોટું
વૃક્ષ રોપ્યું હોય અને તે વૃક્ષ મોટું થઈ
તેને નાનીમોટી ડાળીઓ કૂટી પાંદડાં પણ
આવ્યાં હોય અને ફૂલ પણ ધણાં થયાં હોય
છતાં ફળ આવતાં પહેલાં જ તે વૃક્ષ તૂટી પડે,
તો જેમ તે વૃક્ષ રોપનારનો અર્થ સિદ્ધ થતો
નથી, તેમ આપ જેવા રાજા થઈને અમારા
જેવા સેવકોનું પાલન ન કરો તો સૌનો અર્થ
સિદ્ધ થવા વગરનો રહેશે. હે રાધવ! આજે
સમસ્ત જગત મધ્યાહનના પ્રલેપ સૂર્ય સમાન
પ્રતાપવાળા આપને રાજ્યાભિષેક થયેલા

બુદ્ધિ. આજથી તમે રાજાઓને સૂવા યોગ્ય
શય્યા પર રાતે શયન કરો અને નગારાંના
તથા નૃપુરના ગણકાર શબ્દો તેમ જ મધુર
ગીતોથી પ્રભાતે ભગ્નત થાઓ. જ્યાં સુધી
આકાશમાં નક્ષત્રમંડળ ધૂમતું રહે અને જ્યાં
સુધી પૃથ્વી કાયમ રહે, ત્યાં સુધી આપ
આખી પૃથ્વીના રાજા થઈ સર્વ લોકોનું
પાલન કરો.’

ભરતનાં આ વચનોને શત્રુના નગરને
જીતનારા રામચંદ્રે ‘તથાસ્તુ’ કહી સ્વીકાર
કર્યો અને શુભ આસન પર વિરાજમાન થયા.
ત્યાર પછી શત્રુની આજ્ઞા થતાં ચતુર અને
હેલકા હાથવાળા વાળંદો પ્રણામ કરી રામચંદ્ર
પાસે ઉપસ્થિત થયા. ૧-૧૩ તે નાપિતોએ
હૌર કરી ભરતને, મહાબળવાન લક્ષ્મણને,
વાનરોના રાજા સુગ્રીવને તથા રાક્ષસેંદ્ર વિલો-
પણને સ્નાન કરાવ્યાં. ૧૪ શ્રીમાન રામચંદ્ર
પણ જટા કાઢી નખાવી સ્નાન કરી ચિત્ર
વિચિત્ર પુષ્પો અને સુગંધીદાર દ્રવ્યો લગાવી
મહામૂલ્યવાન વસ્ત્રો પહેરી પોતાના શરીરની
શોભાથી બ્રહ્મવંદ્યમાન લાગતા તયાર થયા. ૧૫
વીર્યવાન, લક્ષ્મીવાન, ઇક્ષ્વાકુવંશવર્ધન શત્રુને
રામચંદ્રને આવી રીતે શબ્દગાયા. ૧૬ મોટા
મનની દશરથ રાજાની ઓઝોએ પોતાના
હાથે સીતાનાં સર્વ અંગોમાં મનોહર ઘરેણાં
પહેરાવ્યાં; તેમ જ પુત્રવત્સલા કૌશલ્યાએ હર્ષિત
મનથી વાનરોની સર્વ ઓઝોને શબ્દગારી
શૃંગાર સંભળ્યા. પછી શત્રુની આજ્ઞાથી સુમંત્ર
સર્વ ખાલુથી શોભાયમાન રથને જોડી ત્યાં
લાવ્યો. શત્રુનગર જીતનારા રામચંદ્ર અગ્નિ
અને સૂર્ય સમાન દીપતા એ દિવ્ય રથમાં
વિરાજમાન થયા. ૧૭-૨૦ ઇંદ્રતુલ્ય શોભા-
વાળા અને સુંદર કુંડળ પહેરેલા વાનરરાજ
સુગ્રીવ તથા હનુમાન પણ સ્નાન કરી દિવ્ય
વસ્ત્ર તથા ભૂષણોથી સુશોભિત થઈ રામચંદ્રની
સાથે આવ્યા. સર્વ શબ્દગારોથી શોભાયમાન
થયેલાં સીતા તેમ જ સુગ્રીવની ઓઝો નગર

નેવાની વાસનાથી ઉલ્કિત થઈ તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી ૨૧-૨૨

આ બાબુ અયોધ્યામાં રહેલા દશરથ રાજાના અયોધ, સિદ્ધાર્થ અને વિશ્વ્યાદિ મ ત્રીઓએ પુરોહિત વસિષ્ઠ સાથે મળી રામના રાજ્યાભિષેક અને સ્વાગત માટે તૈયારી કરાવી. તેઓએ સર્વ સેવકોને આજ્ઞા કરી કે, રામ ચંદ્રના રાજ્યાભિષેક માટે જે જે ઉત્સવો કરવા યોગ્ય હોય, તે તે કરે ૨૩-૨૪ પુરોહિત વસિષ્ઠ તથા પ્રધાનો સેવકોને આજ્ઞા કરીને રામચંદ્રના દર્શને સત્વર નગર બહાર આવ્યા

આ સમયે સહસ્રાક્ષ ધંદ્રની માફક ઉત્તમ ઘોડા જોડેલા રથમાં બેઠેલા પાપરહિત રામચંદ્ર નગર તરફ ચાલ્યા ભરતે ઘોડાની લગામ લીધી, શત્રુઘ્ને છત્ર લીધું અને લક્ષ્મણ ચામર ટાળવા લાગ્યા એ સમયે રાક્ષસરાજ વિભીષણ પશુ બીજા બાબુ હિલા રહી રામચંદ્રને ચામર ટાળવા લાગ્યો આ વખતે અતરિક્ષમાં આવી બિલેલા ઋષિઓ અને મરુતો સાથે દેવતાઓનો રામ ચંદ્રની મુતિનો શબ્દ સંભળવા લાગ્યો ૨૬-૩૦ મહાતેજસ્વી વાનરરાજ સુગ્રીવ શત્રુજય નામના પર્વત જેવા હાથી પર અને બીજા મનુષ્યરૂપ ધારી સર્વ વાનરો તેની પાછળ નવ હંબર હાથી પર બેસી સાથે ચાલતા હતા આવી રીતે પુરુષ શાર્ફલ રામચંદ્ર થયા અને નગરાસીના શબ્દ સાથે મોટા રાજપ્રાસાદોથી શોભાયમાન યથેલી અયોધ્યા નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો ૩૧-૩૩ તે વખતે નગરવાસી લોકો પોતાના શરીરની કાતિથી શોભતા અને સર્વ સાજ-સમાજ સાથે આવતા રામચંદ્રને નીરખવા લાગ્યા નગરવાસી લોકોએ મહાત્મા રામચંદ્રને જયજયકાર કરી વધાવી લીધા અને રામચંદ્રથી સત્કાર પાત્રી તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યા એ સમયે શ્રીમાન રામ ચંદ્ર મન્ત્ર, બ્રાહ્મણ અને મંત્રીઓથી વીડાયેલા હોવાને લીધે તારાગણ સહિત શોભતા ચંદ્રની પેઠે શોભવા લાગ્યા ૩૪-૩૬ નગરા, કરતાલ તથા ગ્રામર વગેરે વાજિત્રો વગાડનારાઓ અને

મ ગળપાઠ લઘુનારા બદિજનો તેમની આનંદ ચાલતા હતા. ૩૭ રામચંદ્રને આવતા જોઈ ગયો સામી આવી, તેમજ કન્યાઓ, બ્રાહ્મણો તથા નગરજનો સુવર્ણ, અક્ષત અને મોદક ગ્રહણ કરી સામે આવી તેમને વધાવવા લાગ્યા. ૩૮ તે સમયે રામચંદ્ર મંત્રીવર્ગની પાસે સુગ્રીવની મિત્રતા, હનુમાનનો પ્રભાવ અને વાનરોના અફબુત પરાક્રમનું વર્ણન કરવા લાગ્યા મંત્રી સહિત અયોધ્યાવાસીઓ વાનરોના ભારે પરાક્રમ અને રાક્ષસોના બલાદિની વાતો સાંભળી વિસ્મિત થયા. ૩૯, ૪૦ આ પ્રકારે વાતો કરતા કાતિમાન રામચંદ્ર મંત્રીઓ, પુરજનો તથા વાનરો સાથે અયોધ્યામાં આવ્યા ૪૧ એ સમયે નગરજનોએ ઘેરઘેર ધબ-પતાકા ચઢાવી તોરણો બાધી સાથિયા પૂર્ણ હતા આ સર્વ સત્કાર સ્વીકારતા શ્રીમાન રામચંદ્ર ઈર્ષવાકુલ રાથી સેવાયેલા પોતાના પિતાના રાજમંદિરમાં આવી પહોંચ્યા ૪૨

રાજમંદિરમાં પ્રવેશ કરી કૌશલના, સુમિત્રા અને કૈકેયીને પ્રણામ કરી શ્રીમાન રામચંદ્ર મધુર વાણીથી ધર્મજ્ઞ ભરતને અર્થયુક્ત વચન કહ્યું ' સુમતા અને વદ્યુર્મણિથી સુશોભિત તથા અશોકવાટિકાવાળા મારા મોટા ભવનમાં સુગ્રીવ ને તેડી બાંધો ' રામ ની આજ્ઞા થતા સત્ય પરાક્રમી ભરત વાનરરાજ સુગ્રીવને તે ભવનમાં લઈ ગયા તે પછી શત્રુઘ્નની આજ્ઞાથી રાજસેવકો એ તે ભવનમાં તેલના દીવા, પદ્મો અને બિજાનાઓ તનાર કર્યા ૪૩-૪૭ એ સમયે મહાતેજસ્વી ભરતે સુગ્રીવને કહ્યું કે, રામચંદ્રના અભિષેક માટે જળ લાવવા સારુ દ્રોતોને આજ્ઞા આપો ૪૮ ત્યારે સુગ્રીવે ચાર ગ્રહ વાનરોને રત્નથી મહેલા સુવર્ણકળશ આપી કહ્યું ૪૯ ' હું વાનરો ' પ્રભાત થતા પહેલાં તમે આ ચારે કળશોમાં ચારે સમુદ્રનું જળ લઈ આવો ૫૦ સુગ્રીવની આજ્ઞા થતા બળવાન, હનુમાન, વેગ દર્શી અને ત્રયલ વગેરે વાનરો ગરુડની માફક આકાશમાં બિડ્યા અને સમુદ્રનું શુદ્ધ જળ ભરી લાગ્યા વળી બીજા પાંચસો વાનરો જુદી જુદી

પાચસો નદીઓના જળ ભરી લાગ્યા સત્ત્વ
સ પત્ર સુવેણ પૂર્વ સમુદ્રમાથી, મહાબળવાન
ઋષભ દક્ષિણ સમુદ્રમાથી, કપિવર ગવય પશ્ચિમ
સમુદ્રમાથી અને ગરુડ તથા પવન સમાન પરા
ક્રમવાળો ધર્માત્મા હનુમાન ઉત્તર સમુદ્રમાથી
શુદ્ધ જળ ભરી લાગ્યા ૫૧-૫૨

વાનરશ્રદ્ધોએ આણેલા એ ઉત્તમ જળને
મહાત્મા શત્રુઘ્ને મ ત્રોઓ સાથે બેઠેલા શ્રદ્ધ
પુરોહિત વસિષ્ઠની સમક્ષ રજૂ કરી કહ્યું 'મહા-
રાજ! હવે રામનો અભિષેક કરો' ૫૩

શત્રુઘ્નના વચન સાલળી મહાત્મા વસિષ્ઠ
મુનિએ સીતા સહિત રામચંદ્રને રત્નજડિત
સિંહાસન પર બેસાડ્યા ૫૪ વસુ નામના દેવતા
ઓએ જેમ ઇંદ્રને અભિષેક કર્યો હતો, તેમ
વસિષ્ઠ, વિજય, બખાલિ, કાર્ત્તવ્ય, કાર્ત્ત્યાયન,
ગૌતમ તથા વામદેવાદિ મહર્ષિઓએ નિર્મળ
અને સુગંધિત જળ વડે પુરુષન્યાય રામચંદ્ર
ને અભિષેક કર્યો તે પછી ઋત્વિજોએ, કુમા-
રિકાઓએ તથા મ ત્રોઓ, સનિકા અને પુર-
વાસીઓએ હર્ષિત મનથી રામચંદ્રને અભિષેક
કર્યો ત્યારબાદ આકાશમા રહેલા દેવતાઓએ
ચાર લોકપાલોની સાથે મળીને સર્વ ઔષધિઓ
થી યુક્ત એવા દિવ્ય ૧૧૬ રામચંદ્રને અભિ-
ષેક કર્યો બ્રહ્માએ બનાવેલા રત્નમય મુકુટ કે-
જે મુકુટ પૂર્વે મનુરાજને અભિષેક સમયે પહે-
રાવેલો હતો અને પછી ઇક્ષ્વાકુવંશના રાજાઓ
યથાક્રમે ધારણ કરતા હતા, તે શ્રીમાન રામ
ચંદ્રને પહેરાવી અભિષેક કર્યો એ પ્રમાણે
મહાત્મા વસિષ્ઠજીએ શ્રીમાન રામચંદ્રને વિવિધ
રત્નોથી ચિત્રાવચિત રીતે સુશોભિત કરેલી તે
સુવર્ણમયી સલામા અનેક રત્નજડિત બહુમૂલ્ય
સિંહાસન પર બેસાડી રાજમુકુટ પહેરાવ્યો અને
બીજા ઋત્વિજોએ તેમને અલકારો સંભળ્યા એ
સમયે પ્રવેત ૭૧ ધરીને શત્રુઘ્ન ઊભા રહ્યા અને
વાનરેશ્વર સુગ્રીવ પ્રવેત ચામર ઢાળવા લાગ્યો,
તેમ જ બીજા એક ચંદ્ર સમાન ચામર
રાક્ષસેદ્ર વિલીપણ ઢાળવા લાગ્યો ૫૬-૫૮ તે

સમયે ઇંદ્રની ત્રેરણાથી વાયુએ સો કમળદળ
વાળી સુવર્ણની બનાવેલી બળહળાટ કરતી માળા
તથા મર્વ રત્નોથી જડિત અને મણિઓથી
વિભૂષિત એક મુક્રતાહાર રામચંદ્રને ભેટ ધર્યો.
મહાત્મા રામચંદ્રને અભિષેક થતા દેવો અને
ગ ધર્વો મ ગળગાન કરવા લાગ્યા અને અપ્સરા
ઓ નાચવા લાગી પૃથ્વી ધનધાન્યથી ભરપૂર
થઈ અને વૃક્ષો ફળોથી ભૂંડી રહ્યા તથા પુષ્પો
સુગંધથી મહેકી રહ્યા ૭૦-૭૨

અભિષેક થયા પછી મહાત્મા રામચંદ્રે
એક લાખ ઘોડા, એક લાખ સવત્સા ગાયો
અને એકસો બળદ તથા ત્રીસ કરોડ સુવર્ણ-
મુદ્રિકા અને બહુમૂલ્ય વસ્ત્રાલકારોનું પ્રાદાણને
દાન કર્યું વાનરરાજ સુગ્રીવને સૂર્યકિરણો
સમાન બળવલ્યમાન મણિજડિત સુવર્ણમાળા
અને વાલીપુત્ર અઝકને ચંદ્રકિરણો સમાન પ્રકા-
શિત વદ્યમણિથી ચિત્રિત સુવર્ણના બાનુબધ
તથા કુડળ મહાત્મા રામચંદ્ર બે ભેટ કર્યો. પવન-
પુત્ર હનુમાનને સતી સીતાએ દિવ્ય ધવલ
વસ્ત્રની ભેડ તથા શુભ અલકારો ર્નેહપૂર્વક ભેટ
કર્યો એ સમયે મહાત્મા રામચંદ્રે શ્રદ્ધ મણિથી
જડેલો બહુમૂલ્ય મુક્રતાહાર સતી સીતાના કંઠમા
પહેરાવ્યો, ત્યારે સીતા પોતાના કંઠમાથી તે
હાર કાઢી હાથમા રાખી સર્વ વાનરો પ્રતિ દક્ષિ-
નાખતા પોતાના પતિ રામચંદ્ર સામુ બોલ્યા
લાગ્યા ૭૩-૮૦ તે બોઈ સંકેત અને ઇગિત
બાણુનારા રામચંદ્રે કહ્યું 'હે સુસંગે! હે
ભામિની! તું જેના પર પ્રસન્ન થઈ હોય તેને
એ હાર ખુશીથી આપ' તે સાલળી કમળ
સમાન નેનવાળા સીતાએ એ હાર, તેજ, ધૃતિ,
યશ, નિપુણતા, સામર્થ્ય, વિનય, નય, પૌરુષ,
વિક્રમ અને ભુદ્ધિ વગેરે શુભો જેનામા હમેશા
રહેલા છે, તેવા પવનકુમાર હનુમાનને ભેટ
કર્યો, ત્યારે ચંદ્રકિરણોના સમૂહ સમાન
ઉજ્જવળ એ હારથી પ્રવેત વાદળાઓથી શોભતા
પર્વતની પેઠે કપિવર હનુમાન શોભવા લાગ્યો
એ સમયે બીજા વૃદ્ધ અને શ્રદ્ધ વાનરોના પણ

શ્રીમાન રામચંદ્રે વચ્ચો તથા અલંકારથી સ્તંકાર કર્યો. ૮૧-૮૪ અકિલ્લકર્મા રામચંદ્રે વિલીપણ, સુગ્રીવ, જાંબવાન, હનુમાનાદિ મુખ્ય મુખ્ય વાતરો સાથે બીજા સર્વ વાતરાનો પણ યથાચોગ્ય સ્તંકાર કરી તેમની કામના પૂર્ણ કરી, તેમ જ વાતરશ્રેષ્ઠ મેંદ, દિવિદ અને નીલને પણ તેમની ઇચ્છાનુસાર ભેટ આપી સારી રીતે સ્તંકાર્યા. મહાત્મા રામચંદ્રથી સ્તંકાર પામેલા તેઓ સર્વ રામચંદ્રની આજ્ઞા મળતાં પુરી થતા થતા કિષ્કિંધા પ્રતિ વિદાય થયા. ૮૫-૮૮ વાતર-શ્રેષ્ઠ સુગ્રીવ પણ રામાભિષેક જોઈ તથા રામચંદ્રથી સન્માનિત થઈ તેમની આજ્ઞા મળતાં પોતાની રાજધાનો કિષ્કિંધામાં ગયો. તે જ પ્રમાણે મહાયશસ્ત્રી ધર્માત્મા રાક્ષસેશ્વ વિલીપણ પણ રામચંદ્રથી સારી રીતે સ્તંકાર પામી પોતાના સચિવો સહિત લંકા નગરીમાં ગયો. ૮૯, ૯૦

ધર્મવત્સલ, ઉદાર સ્વભાવવાળા, મહાયશસ્ત્રી રામચંદ્ર અયોધ્યાના રાજ્યાસન પર બેસી પરમ પ્રેમથી પ્રજાપાલન કરવા લાગ્યા. તેમણે લક્ષ્મણને કહ્યું, ૯૧ ‘હે ધર્મસ! આપણા મનુ આદિ પૂર્વજો સ્વપરાક્રમથી મેળવેલી અને પાલન કરેલી આ પૃથ્વીને તું મારી સાથે ભોગવ. હે લક્ષ્મણ! તું યુવરાજ થઈ મારી સાથે આ રાજ્યનો ભાર વહન કર. ૯૨ ઘણી રીતે સમન્વય થતાં લક્ષ્મણે યુવરાજપદ સ્વીકારવા હો પાડી નહિ, ત્યારે મહાત્મા રામચંદ્રે મહાત્મા ભરતને યુવરાજપદે અભિષેક કર્યો. ૯૩ મહાત્મા રામચંદ્રે પીંડરીક, અશ્વમેધ તેમ જ વાલ્મીકેનાદિ અનેક યજ્ઞો કરી દેવતાઓને તૃપ્ત કર્યા. ૯૪

રઘુનંદન રામચંદ્રે દશ હજાર વર્ષ પ્રભત્ત પાલન કરી એક એક કરતાં શ્રદ્ધ અને ઘણી મોટી દક્ષિણવાળા દશ અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા. બીજાણુ સુધી લાંબા હાથવાળા, વિશાળ છાતીવાળા, પ્રતાપી રામચંદ્ર આવી રીતે લક્ષ્મણ સાથે પ્રભત્ત પાલન કરવા લાગ્યા. ૯૫, ૯૬ ધર્માત્મા રામચંદ્રે ઉત્તમ રાજ્ય મેળવી પૂર્ણ મનોરથવાળા થઈ,

લાઈ યો, મિત્રો, પુત્રો અને બાંધવો સાથે વિવિધ યજ્ઞો કરી ધર્મની વૃદ્ધિ કરી. ૯૭ રામચંદ્રના રાજકાળમાં કોઈ પણ સ્ત્રીને વિધવાપણાનું દુઃખ ન હતું; પ્રજાને સર્પનો કે વ્યાધિનો ભય ન હતો; ચોરી કે ચોરાણું નામ પણ ન હતું; કોઈ ભત્તનો અનર્થ સંભળાતો નહિ; તેમ જ વૃદ્ધોને બાળક કે યુવાનનાં મૃતક કર્મ કરવાં પડતાં નહોતાં. ૯૮, ૯૯ સઘળી પ્રજા રામચંદ્રમાં પ્રોતિવાળી અને ધર્મપરાયણ રહી આનંદમંગળથી વર્તતી હતી. રામચંદ્રના રાજ્યકાળમાં કોઈ પણ પ્રકારની હિંસા થતી નહિ; તેમ જ સર્વ જાજી રોગ-રોકથી રહિત હતા. લોકો હજાર વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવતા હતા અને તેમને હજારો સંતાનો થતાં હતાં. તે સમયે સર્વ વૃદ્ધો હમેશાં કૂલ, કુળ અને મૂળ ઉત્પન્ન કરતાં હતાં અને માગ્યા મેઘ વરસતા હતા; પવન પણ અતુલ્લ રીતે વાતો હતો. ૧૦૦-૧૦૧

મહાત્મા રામચંદ્રના રાજ્યકાળે સઘળી પ્રજા ધર્માચરણ કરી સંતુષ્ટ મનથી પોતપોતાના કાર્યમાં નિમગ્ન રહેતી અને અન્યાયી આચરણ કરતી નહિ. દરેક જણ સર્વ લક્ષણવાળા અને ધર્મવાન હતા અને તેઓ ‘રામરાજ્ય અમર તપો, રાજ રામચંદ્રનો જય,’ એમ ઇચ્છતા. એ રીતે મહાત્મા રામચંદ્રે દશ હજાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

ધર્મ, યશ, આયુ અને બળ આપનાર તથા રાજ્યોને વિજય અપાવનાર આ આદિ-કાવ્ય મહર્ષિ વાલ્મીકિએ ઘણા સમય પૂરે સ્વયં હતું. આ કાવ્ય વેદસંમત છે. જે માણસ આ કાવ્યનું હમેશાં શ્રવણ કરે છે, તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. આ આદિકાવ્યના શ્રવણથી પુત્રની ઇચ્છાવાળા પુત્ર અને ધનની કામનાવાળા ધન મેળવશે. ૧૦૩-૧૦૫ આ લોકમાં જે રાજ્યો આ રામાભિષેકકૃત્ત કાવ્ય શ્રવણ કરશે, તેઓ પોતાના યત્નઓને જીતશે અને આખી પૃથ્વી જીતવાને સમર્થ થશે. જેવી રીતે કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કૈકેયી, રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ,

ભરત અને શત્રુઘ્નને મેળવી મુપુત્રવાળી થઈ, તેવી રીતે આ લોકની સર્વ સ્ત્રીઓ આ આદિકાવ્યના શ્રવણથી સુપુત્રવતી થશે. ૧૦૬-૧૦૮ જેઓ પૂર્ણ પરાક્રમી રામચંદ્રનાં વિજયચરિત્રવાળું આ રામાયણ શ્રવણ કરશે, તે દીર્ઘાયુષ્યવાળા થશે. ૧૦૯ જે કોઈ વાલ્મીકિએ નિર્માણ કરેલું આ પ્રાચીન કાવ્ય કોષથી રહિત થઈ શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરશે, તે ઘણું ઘણું કષ્ટોથી પણ મુક્ત થઈ જશે. ૧૧૦ જે મનુષ્ય પ્રાચીન સમયમાં બનાવેલા વાલ્મીકિ મુનિકૃત આ આદિકાવ્યનું શ્રવણ કરશે, તે પ્રવાસમાં હશે ત્યાંથી તે નિર્વિઘ્ને પાછો આવી પોતાના કુટુંબ અને બાંધવો સાથે આનંદ કરશે. જે કોઈ આ ચરિત્રનું શ્રવણ કરશે, તે રામચંદ્રની કૃપાથી કૃતકાર્ય થશે અને તેના પર દેવતાઓ પ્રસન્ન રહેશે. જેના ઘરમાં આ રામાયણ હશે ત્યાં વિદ્ય કરનારા દેવતાઓ ઉપદ્રવ કરી શકશે નહિ. આ ચરિત્રનું શ્રવણ કરનારા રાજા વિજયી થશે અને પ્રવાસી હશે તે કુશળ રહેશે. ૧૧૧-૧૧૩ આ રામાયણના શ્રવણથી ઋતુમતી સ્ત્રીને પુત્ર પ્રાપ્તિ થશે. આ પુરાતન ઇતિહાસનું પૂર્ણ અને પાઠ કરનાર સર્વ પાપથી મુક્ત થઈ દીર્ઘ આયુષ્ય પામશે. ૧૧૪ સ્ત્રીઓએ હંમેશાં નમસ્કાર કરી

પ્રાણલો પાસેથી આ રામાયણનું શ્રવણ કરવું, એથી જરૂર તેમને એશ્વર્ય, પુત્ર વગેરેનો લાભ થશે. ૧૧૫ આ સમગ્ર રામાયણનું શ્રવણ અને પઠન કરનાર પર, સનાતન આદિદેવ મહાબાહુ રામચંદ્ર હંમેશાં પ્રસન્ન રહેશે. ૧૧૬, ૧૧૭ આ પ્રાચીન કથાણકારક આખ્યાન નિરંતર શ્રવણ કરી આદિદેવ વિષ્ણુ ભગવાન રામચંદ્રનાં બળવીર્યનું ગાન કરતા રહેવું. ૧૧૮ તેમના ચરિત્ર, શ્રવણ અને પઠનથી સમસ્ત દેવો અને પિતૃઓ પ્રસન્ન થાય છે. ૧૧૯ જે મનુષ્ય મહાપિ વાલ્મીકિ મુનિ પ્રણીત આ રામસંહિતાને ભક્તિપૂર્વક લખશે, તે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરશે. ૧૨૦ આ મંગલમય, સુખકારક, અર્થયુક્ત વચનોવાળું શુભ કાવ્ય શ્રવણ કરવાથી સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિ મળશે અને તેમનાં સ્ત્રી-કુટુંબ તથા ધનધાન્યની વૃદ્ધિ થશે. આ શુભ આખ્યાન આયુષ્ય, આરોગ્ય, યશ, બુદ્ધિ અને બંધુઓના પ્રેમને વધારનાર છે; માટે શુભાલિલાળીઓએ નિયમપૂર્વક તે સાંભળવું. જેઓ શ્રદ્ધાથી આ રામાયણનું શ્રવણ-પઠન કરશે, તેઓના સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થશે. ૧૨૧, ૧૨૨

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિમણ્ડિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું
સુદ્ધકાંડમા ૧૨૮ મે સમ સમાપ્ત

શ્રીયુદ્ધકાંડ સમાપ્ત

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

७-उत्तरकाण्ड

લંકા સ્થપાયોની હકીકત

ਸੁਗੰ ੧ ਫੋ।

शुभचन्द्रने ऋषिभ्यां तु व्यसिनं हत

प्राप्तराज्यस्य रामस्य राक्षसानां षष्ठे कृते । आजगमुर्मुनयः सर्वे राघवं प्रतिनन्दितुम् ॥ १ ॥

[illegible]

ત્યારે કસળથી ભરેલા મોઢાં સુદર દર્શાવન અને મૃગચર્મ પર સર્વ મુનિશ્ર્મ્નો સૌ સૌની યોગ્યતા પ્રમાણે બિરાલ્યા. પછી રામચ દ્રશ્યને મહર્ષિઓથી માડીને શિષ્ય પર્યાં તના કુશળ તમાચાર પૂછ્યા, ત્યારે વેદવેત્તા મહર્ષિઓએ રામચ દ્રશ્યને કહ્યું :

‘હે રઘુનંદન ! હે મહાબાહુ ! અમે સર્વ કુશળ છીએ અને જેના શત્રુઓ હણાઈ ગયા છે એવા તમને અમે કુશળ બોઈએ છીએ તેથી અમને પરમાનંદ થાય છે. ૯-૧૪ હે રાજન્ ! સારા નસીબે તમે લોકોને રડાવનાર રાક્ષસેશ્વર રાવણને હણ્યો હે રામ ! તમે પુત્ર-પૌત્રાદિ પરિવાર સંહિત રાવણને હણ્યો એ તમારા મનથી કાઈ મોટી વાત નથી, કારણ કે તમારા જેવા ધનુષધારી નણે લોકોને છતી શકે એમા કાઈ સ શય નથી હે ધર્માત્મા ! તમારું હિત કરનારા બધું લક્ષ્મણ, સીતાજી, માતાઓ અને ભાઈઓની સાથે આજે અમે તમને બોઈએ છીએ એ આનંદની વાત છે એ મહાસ આમમા પ્રહસ્ત, તિહટ, વિરૂપાક્ષ, મહોદર, અકપત્ત અને દુર્ધર્ષ આદિ રાક્ષસોને તમે મારી નાખ્યા એ આનંદની વાત છે ૧૫-૧૮ હે રામ ! જેના શરીર કરતા મોટું શરીર આ જગતમા કોઈ દૈત્યજનું ન હતું એવા કુલકર્ણને પણ તમે રણમા માર્યો એ ગર્વ નાનુસૂત્ર કાર્ય નથી હે રામ ! ત્રિશિરા, અતિકાય, દેવાતક અને નરાતક આદિ ભય કર પરાકંમી રાક્ષસોને તમે હણ્યા એ પણ યોગ્ય જ થયું છે કુલકર્ણના ભય કર દેખાવવાળા કુલ ગને નિકુલ નામના એ પુત્રોને તમે હણ્યા એ આનંદની વાત છે વગી યુદ્ધોન્મત્ત તથા નત્ત અને કાલાતક યમ જેવા યક્ષકોપ તથા ધાર કૃત્ય કરનારા મગવાન પૂઆસને કાગ જેવા બાળાથી તમે મારી નાખ્યા એ પણ આનંદની વાત છે દેવોથી પણ અવધ રાક્ષસેશ્વર રાવણ નામે દંડયુદ્ધ કર્યું અને તેમા વિજય મેળવ્યો એ બહુ જ આશ્ચર્યકારક છે, ૨૦-૨૫ હતા હે મહાબાહુ ! તેના કરતા પણ વધુ

આશ્ચર્યકારક તો તમે રાવણપુત્ર ઇન્દ્રજિતનો* નાશ કર્યો એ છે ! એ ઇન્દ્રજિતે તો કાળને પણ ધિક્કારયુક્ત બોલ્યો હતો અને રાવણના વધ કરતા પણ તેના પરાભવ કરવાનું મુશ્કેલ હતું, તેજ ઇન્દ્રજિતને તમે દ્વંદ્વયુદ્ધમા હણ્યો તે પરમ આનંદની વાત છે. હે વીર ! હે મહા બાહો ! કાળની પેઠે અદશ્ય રીતે ધસી આવતા, યુદ્ધમા મહામાયા ધારણ કરનારા અને પ્રાણી માનથી અવધ્ય એવા એ દેવશત્રુના સપાટામાથી મુક્ત થઈ તમે વિજય મેળવ્યો તે માટે અમે તમને પુન પુન અભિનંદન આપીએ છીએ દેવશત્રુ ઇન્દ્રજિત હણાયો એ સાલગી અમે સર્વ વિસ્મિત થઈએ છીએ વળી હે રઘુકુળવર્ધન ! ઇચ્છિત રૂપ ધારણ કરનારા અને ભય કર પરાકંમી બીજા પણ બે અનેક રાક્ષસોને તમે હણ્યા તે માટે તમને ધન્યવાદ ઘટે છે હે કાકુત્સ્થ ! હે શત્રુકર્ષણ ! હે વીર ! અથ પવિત્ર, સુદર, અભયદાન આપી તમે વૃદ્ધ પામે છો એ પરમ આનંદની વાત છે’

બ્રહ્મજ્ઞાનસ પત્ત મુનિઓના વચન સાલગી રામચ દ્રશ્ય અતિશય વિસ્મય પામી હાથ ભેડી બોલ્યા ‘હે ભગવન ! રાવણ અને કુલકર્ણ જેવા મહાબળિયા રાક્ષસોની અવગણના કરીને તમે ઇન્દ્રજિતને કેમ વખાણો છો ? મહોદર, પ્રહસ્ત, વિરૂપાક્ષ, મત્ત, ઉન્મત્ત, દુર્ધર્ષ, દેવાતક, નરાતક આદિ ભયકર પરાકંમી રાક્ષસો કરતા તેની તમે કેમ પ્રથમ કરો છો ? ૨૬-૩૧ અતિકાય, ત્રિશિરા, પૂઆસ, આદિ મહાવીર્યવાન રાક્ષસોને બાળ્યો રાખી તમે તે ઇન્દ્રજિતને કેમ વખાણો છો ? એનો પ્રભાવ કેવો હતો ? બળ કેવું હતું ? પરાકંમ કેટલું હતું ? વગી કયા કારણને લીધે એ રાવણથી અગ્રિયોતો હતો ? ૩૨, ૩૩ એ સર્વ મારાથી શુભ રાખવા જેવું ન હોય અને આપનાથી કહી શકાય તેમ હોય તો તું તે સાલગવા ઇન્દ્રજિત ૩૪, ૩૫ તેજે

વરદાન કેવી રીતે મેળવ્યું, ઇંદ્રને કેવી રીતે જીત્યો, તેના પિતા રાવણ કરતાં પણ તે યજ્ઞવાન શી રીતે થયો એ સર્વ મને કહેા. ૩૫ ઇંદ્રજિત તેના પિતા કરતાં પણ અધિક પરાક્રમી શી રીતે થયો, તેણે મહાયુદ્ધમાં ઇંદ્રને કેવી રીતે જીત્યો અને વરદાનો કેમ મેળવ્યાં, તે સર્વ હે મુનીંદ્ર! હું સાંભળવા ઇચ્છું છું, કૃપા કરીને કહેા. ૩૬

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું
ઉત્તરકાંડમાં ૧૬ સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨ બે

મહાપિ પુલસ્ત્ય દ્વારા વિશ્વવાની ઉત્પત્તિ

તસ્ય તદ્વચનં ધ્રુત્વા રાઘવસ્ય મહાત્મનઃ ।

કુમ્ભયોનિર્મહાતેજા રામમેતદુવાચ હ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રામચંદ્રજીનું વચન સાંભળી મહાતેજસ્વી અગસ્ત્ય મુનિ કહેવા લાગ્યા : ‘હે રામ ! રાવણનો પુત્ર ઇંદ્રજિત કે જે સર્વ યજ્ઞગ્રામી અવધ્ય હતો અને જેણે સર્વ લોકોને જીત્યા હતા, તેના મહાતેજ અને યજ્ઞનું વૃતાંત કહું છું તે સાંભળો. હે રાઘવ ! પ્રથમ તો રાવણનું કુળ, જન્મ અને જે રીતે તેને વરદાન મળ્યું તે હું તમને કહું છું : હે રામ ! પૂર્વે સત્યયુગમાં પ્રજાપતિના જેવા જ સમર્થ પ્રજાપતિના પુત્ર પુલસ્ત્ય નામે બ્રહ્મર્ષિ હતા. ‘પ્રજાપતિના પુત્ર’ એ નામથી જ એમના ગુણો કહેવા શક્ય છે, તેથી ધર્મ અને શીલથી ઉત્પન્ન થતા તેમના ગુણોનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. ૧-૫ તે પ્રજાપતિના પુત્ર હોવાને લીધે દેવોને પ્રિય હતા તેમ જ શુભ ગુણોથી તે મહામતિ સર્વ લોકોને રાજ કરતા હતા’ તે મુનિશ્રદ્ધ તપ કરવાની ઇચ્છાથી મહાગિરિ મેરુની પાસે આવેલા વૃષ્ણિદું નામના ઋષિના આશ્રમમાં ગયા. ૬ ત્યાં સ્વાધ્યાયથી ઈંદ્રિયોને નિયમમાં રાખી તે ધર્મોત્તમા ઋષિ તપ કરવા લાગ્યા, પરંતુ કેટલીક કન્યાઓ આશ્રમમાં જઈને તેમને વિદ્વંસ કરવા લાગી. ૮ દેવોની, નાગની અને રાજપિની કન્યાઓ તથા અપ્સરાઓ વિહાર કરવા માટે તે આશ્રમમાં

આવવા લાગી. તે વન સર્વ ઋતુઓમાં ઉપલોગ કરવા યોગ્ય અને રમ્ય હોવાથી હંમેશાં ત્યાં જઈને એ કન્યાઓ કોડા કરવી હતી. ૯, ૧૦ જ્યાં તે દિવસ પુલસ્ત્ય રહેતા હતા તે પ્રદેશની રમણીયતાને લીધે ત્યાં જઈ ગાતી, બળવતી, નાચતી એ ઓનંદિત કન્યાઓ તે તપસ્વી મુનિને વિદ્વંસ કરવા લાગી. મહાતેજસ્વી મુનિશ્રદ્ધ એક દિવસ દરરોજના વિદ્યેપને લીધે ક્રોધ પામી બોલ્યા : ‘જે કન્યાઓ મારી દષ્ટિએ પડશે તે ગર્ભ ધારણ કરશે.’ મહાત્મા પુલસ્ત્યનું વચન સાંભળી સર્વ કન્યાઓ ભય પામી ગઈ. તે વખતથી ફરીથી એ પ્રદેશમાં જતી નહિ. ૧૧-૧૩

રાજર્ષિ વૃષ્ણિંદુની કન્યા કે જેને આ વાતની ખબર ન હતી, તે એક દિવસે એ આશ્રમમાં જઈ ચડી અને ઘીછ કન્યાઓને દીઠી નહિ તેથી એકલી આમતેમ ફરવા લાગી. ૧૪, ૧૫ તે સમયે પ્રજાપતિના પુત્ર, ભાવિતાર્ત્તા, મહાતેજસ્વી મહર્ષિ પુલસ્ત્ય સ્વાધ્યાય કરતા હતા. એ વેદધ્વનિ સાંભળીને તે રાજર્ષિની પુત્રી એ તપોનિધિને ભેવા બેસી રહી. ઋષિની દષ્ટિ પડતાં જ તે કિંચિત્ પીળી પડી ગઈ અને ગર્ભનાં લક્ષણ પ્રકાશિત થયાં. પોતાના શરીરમાં આ દોષ જોઈને તે ઉદાસ થઈ ગઈ અને આ શુ શય્ય એવી ચિંતા કરવી પોતાના આશ્રમમાં આવી ત્યાં તેના પિતા વૃષ્ણિંદુએ કહ્યું : ‘હે પુત્રી ! તારું શરીર કન્યાવસ્થાથી વંચિત થયા જેવું કેમ લાગે છે ?’ ત્યારે હાથ બેઠી તે દીન કન્યાએ તપોધન વૃષ્ણિંદુને કહ્યું : ‘હે તાત ! શા કારણથી મારું શરીર આવું થયું તે હું પણ સમજી શકતી નથી. ૧૬-૨૦ હું ભાવિતાર્ત્તા મહર્ષિ પુલસ્ત્યના દિવ્ય આશ્રમમાં મારી સખીઓની સોધમાં એકલી ગઈ હતી, ત્યાં તો મેં ક્રોધ પણ સખીઓને આવેલી ન જોઈ. બેઠું મારા શરીરમાં આવો એકાએક ફેરફાર થઈ ગયો, તેથી ત્રાસ પામેલી હું ઉતાવળે અહીં આવી. ૨૧, ૨૨

તપના પ્રભાવથી વિસ્તાર પામેલા તેજ વાળા રાજર્ષિ વૃષ્ણિંદુએ ધ્યાન ધરી જોયું, તો

આનુ કારણ પુલસ્ત્ય ઋષિનો શાપ જ છે એમ જણાયુ. તે આત્મનિષ્ઠ રાજર્ષિએ પુલસ્ત્યના એ શાપને બાળી પોતાની પુત્રીને લઈ તેમની પાસે ગઈ કહ્યું : 'હે ભગવન ! પોતાના ગુણોથી ભૂષિત થયેલી તથા ઇચ્છાનુસાર પ્રાપ્ત થયેલી આ મારી કન્યાને તમે ગ્રહણ કરો. તપશ્ચર્યાથી ઇન્દ્રિયોને શ્રમિત કરનાર આપની તે હમેશાં પ્રેમ-પૂર્વક સેવા કરશે.'

રાજર્ષિ તૃણગિંદુનાં વાક્યો સાંભળી બ્રાહ્મણ શ્રદ્ધાપુલસ્ત્યે તે કન્યાસ્વીકારવાની હા પાડી, ૨૩-૨૭ એટલે કન્યાદાન આપીને રાજર્ષિ તૃણગિંદુ પોતાના આશ્રમે ગયા અને પોતાના સહુણોથી પોતાના સ્વામીને રીઝવતી તે કન્યા ત્યાં જ રહી. ૨૮ તેની સેવાશુશ્રૂષાથી મુનિશ્રદ્ધા પુલસ્ત્ય સંતોષ પામ્યા. પછી પ્રસન્ન થયેલા તે મહાતેજસ્વી મુનિએ કહ્યું : ૨૯ 'હે મુશ્રોણિ ! હું તમારા સહુણોની સંપત્તિથી ધણો જ પ્રસન્ન થયેલો છું, તેથી હે દેવી ! આજ હું તમને મારા જેવો એક પુત્ર આપુ છું. તે પુત્ર માતા અને પિતાના વંશની વૃદ્ધિ કરનારો પૌલસ્ત્યના નામથી પ્રખ્યાત થશે. મારા વેદાધ્યયન કરવાના સમયમાં તમે વેદ સાંભળ્યો હતો, તેથી તેનું નામ વિશ્રવા પડશે, એમાં સંશય નથી. ૩૦, ૩૧ પ્રસન્ન થયેલા પતિ-રૂપી પ્રભુએ આ પ્રમાણે કહ્યું, તે પછી થોડા જ સમયમાં તૃણગિંદુની પુત્રીએ ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત અને યશસ્વી એવા ધર્મયુક્ત વિશ્રવા નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. તે વિશ્રવા મુનિ તપના પ્રભાવે પોતાના પિતા જેવા જ અને શ્રુતિમાન, સમદર્શી તથા ત્રતાચારમાં રહેનાર થયા. ૩૨

ક્રાંત શ્રોત્રાદ્મીક મહામુનિમણીત આદિત્ય શ્રોત્રાધ્યયન
દેવદાસ્ય રમે વન ગંગામય

સર્ગ ૩૦

કુબેરની ઉત્પત્તિ

મય પુત્રઃ પુલસ્ત્યસ્ય વિશ્રવા મુનિપુત્રકઃ ।

અત્તેરેણેવ કાલેન પિતેવ તપસિ સ્થિતઃ ॥ ૧ ॥

મહર્ષિ પુલસ્ત્યના પુત્ર વિશ્રવા મુનિએ થોડા જ સમયમાં પિતાની પેઠે મહાન તપ કરવા માંડ્યું. તે મુનિ સત્યવાન, શીલવાન, વેદાધ્યયન કરવામાં તત્પર, પવિત્ર, સર્વ ભાવોથી વિરક્ત અને હમેશાં ધર્મપરાયણ હતા. વિશ્રવા મુનિને આવા ચારિત્ર્યશાળી બાળીને મહામુનિ ભરદ્વાજે પોતાની દેવવર્ણિની નામની સૌંદર્યવતી અને ગુણવાન કન્યા તેમને આપી. ભરદ્વાજની પુત્રીને ભાયાં તરીકે ગ્રહણ કરી પ્રભુનું શુભ ઇચ્છનારા ધર્મજ મુનિશ્રદ્ધા વિશ્રવાએ પરમ હર્ષયુક્ત થઈ સર્વ બ્રાહ્મણોથી યુક્ત, વીર્યસંપન્ન અને પરમ અદ્ભુત પુત્ર તેને પેટે ઉત્પન્ન કર્યો. ૧-૫ તેને જોઈ પિતામહ પુલસ્ત્ય બહુ રાજી થયા અને જન્માક્ષર જોઈ બોલ્યા કે, 'કલ્યાણકારી બુદ્ધિ-વાળો આ પુત્ર તેના પિતા વિશ્રવા જેવો જ હોવાથી દેવોના ધનાધ્યક્ષ થશે,' એમ બોલી તેનું વૈશ્રવણ નામ પાડ્યું.

આશ્રમમાં રહેલો તે વૈષ્ણવ આહુતિ હોમવા-થી વૃદ્ધિ પામતા અગ્નિની પેઠે વધવા લાગ્યો. આશ્રમમાં રહેનારા તે મહાત્માની બુદ્ધિ એવી થઈ કે ધર્મની પરમ ગતિ છે માટે હું ધર્મ આચરીશ. ૧-૧૦ પછી એક હજાર વર્ષ સુધી મહાવનમાં ઉગ્ર નિયમજનનથી તેણે ઘોર તપ આદર્યું. ૧૧ પાણી પીને. પવનાહાર કરીને અને નિરાહાર રહીને તેઓ તપ કરવા લાગ્યા. એ પ્રકારે હજારો વર્ષ એક વર્ષની પેઠે ચાલ્યાં ગયાં. મહાત્મા વૈશ્રવણના તપથી પ્રસન્ન થયેલા પ્રજાજી ઉદ્ગાદિ દેવો સાથે તેની પાસે જઈને બોલ્યા : ૧૨, ૧૩ 'હે વત્સ ! તારા તપ વડે હું પ્રવન્ન થયેલ છું. હે સુમત ! હે મહામતિ ! હવે તું વરદાન માગવા યોગ્ય છે; માટે કસ્તૂરકારી વરદાન માગી લે ' ત્યારે વૈશ્રવણે કહ્યું : 'હે

ભગવન્ ! હું ધનંરક્ષક લોકપાલ થવાની ઇચ્છા કરું છું.' ત્યારે સર્વ દેવતાઓની સાથે પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્માજીએ કહ્યું : 'હું ચોથો લોકપાલ સ્થાપવાના વિચારમાં જ છું, માટે યમ, ઇંદ્ર અને વરુણને જેવું પદ છે તેવું તારું પદ થાઓ. હે ધર્મંજી ! તું સર્વ ધનનિધિનો અધ્યક્ષ થઈશ. ઇંદ્ર, વરુણ, યમ અને ચોથો લોકપાલ તું થઈશ. તારે ફરવાને આ સૂર્ય સરખી કાંતિવાળું પુષ્પક વિમાન હો અને દેવોના જેવો થા. હે તાત ! તને બે વરદાન આપી કૃતકૃત્ય થયેલા અને સર્વ જેમ આજે તે જ પ્રમાણે હવે જઈશું, તારું કલ્યાણ થાઓ.' એ પ્રમાણે કહી દેવોની સાથે બ્રહ્માજી સ્વસ્થાનકે ગયા. ૧૪-૨૧

ત્યારે દેવો સહિત બ્રહ્માજી નભમંડળમાં ગયા, ત્યારે સાવધાન ચિત્તવાળા વેશ્રવણે હાથ જોડી પિતાના પિતાને કહ્યું : ૨૨ 'હે ભગવન ! મને પિતામહ બ્રહ્માજી પાસેથી મનમાન્યુ વરદાન મળ્યું છે, પણ તેમણે મારું નિવાસસ્થાન બતાવ્યું નથી. ૨૩ હે પ્રભુ ! હે ભગવન્ ! બ્યાં કોઈ પ્રાણીને જરા પણ દુઃખ ન થાય તેવું સારું કોઈ એક નિવાસસ્થાન આપ મને બતાવો.' ૨૪ ત્યારે મુનિ શ્રેષ્ઠ વિશ્રવાખેલ્યા : 'હે ધર્મંજી ! સાંભળો. દક્ષિણ સાગરના તીરે ત્રિફટ નામનો પર્વત છે. તેના શિખર પર વિન્ધકમાંએ સળેલી અમરાવતી જેવી વિશાળ અને રમ્ય લંકાનગરી છે, તમે તે લંકામાં જઈ રહો. ૨૫, ૨૬ તે રમણીય પુષ્પીને સોનાનો કોટ છે, તેને ફરતી અસ-શસ્ત્રથી ભરેલી ખાઈ છે તથા સોના અને વૈકુંઠ-મણિથી જડેલા તેના દરવાજા છે. વિષ્ણુના લયથી પીડા પામેલા રાક્ષસોએ તે પુરીને બુદ્ધ કાળથી ત્યજી દીધી છે. જ્યાં રાક્ષસો રસાતળ નામના પાતાળમાં ગયેલા હોવાથી હમણાં તે પુરી થય જ પડેલી છે અને તેનો કોઈ ધણી નથી; માટે હે પુત્ર ! તું સુખથી નિવાસ માટે જા. ૨૮-૩૦ ત્યાં તારો વાસ સુખરૂપ થશે અને તને કાંઈ અડચણ નહિ પડે. ૩૧

પિતાનાં વચન સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા

મહાત્મા વેશ્રવણ ત્રિફટાચળના શિખર પર વસેલી લંકામાં આવ્યા અને ત્યાં હબરો સેવકો સહિત રહેવા લાગ્યા. ૩૨ તેમના ચાસનથી થોડા જ વખતમાં તે નગરી આબાદ થઈ ગઈ. પુષ્પી થયેલા ધનપતિ વેશ્રવણ જેની ચોતરફ સમુદ્ર આવી રહેલી ૩૩ તેવી લંકામાં રહેતા હતા. ત્યાંથી પણ પુષ્પક વિમાનમાં બેસી માતાપિતા પાસે જતા હતા. દેવ અને ગંધર્વગણથી પ્રશંસા પામતા, અપ્સરાના નાચથી શોકતા મહાલયવાળા અને કિરણો વડે પ્રકાશતા સૂર્ય સરખા તે મહાત્મા કુબેર માતાપિતા પાસે વારંવાર જતા હતા. ૩૪-૩૬

હાત મીઠાભીષિ મહાકર્ણપ્રણીત આદિભવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરમહાકાંડે સભ્ય સમાપ્ત

સર્ગ ૪ થો

રાક્ષસવંશની ઉત્પત્તિ

મુલ્તાગસ્ત્રયેરિત્ વાસ્વં રામો વિસ્મયમાગતઃ ।

કયામાતૃત્વ લંકાર્પ્યં સંમયો રક્ષસાં પુરા ॥ ૧ ॥

અગસ્ત્યમુનિનાં આ વચનો સાંભળી રામ-અંદ્રજી વિસ્મિત થયા. તેમને વિચાર થયો કે કુબેરના વસવાટ પહેલાં પણ લંકામા રાક્ષસો હતા તો તેમની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હશે ? આ વિચારથી રામઅંદ્રજીએ અદ્ધિ સમાન તેજસ્વી કાંતિવાળા અગસ્ત્યમુનિ સામે જોઈ કહ્યું : 'હે ભગવન ! પૂર્વેથી જ લંકામા રાક્ષસો રહેતા હતા, એ તમારું વચન સાંભળી મને બહુ જ નવાઈ લાગે છે; કેમ કે પુલસ્ત્યથી જ રાક્ષસોની ઉત્પત્તિ થઈ છે એમ મેં સાંભળ્યું છે, પરંતુ આપ તો તેથી બહુ જ કહે છે. ૧-૪ એ રાક્ષસો શું રાવણ, કુંભકર્ણુ, મહન્ત, વિકટ અને ઇંદ્રજિત આદિથી પણ વધારે બળવાન હતા ? ૫ હે પ્રભુ ! એ રાક્ષસોની ઉત્પત્તિ સી રીતે થઈ હતી ? એમના બાપદાદા કોણ હતા ? એમનાં નામ શાં હતાં ? તેઓ કેવા બળવાન હતા ? વળી કયા અપતલધને લીધે વિષ્ણુએ તેઓને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા હતા ? હે પાપ રહિત ! એ બધું મને વિસ્તારથી કહો અને જેમ સૂર્ય અધિકારને ફર કરે છે, તેમ તમે

મારી આ શંકા દૂર કરો. ૪૭

રામચંદ્રજીનાં શુભ વચનો સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા અગસ્ત્ય મુનિએ ક્ષિપ્તપૂર્વક કહ્યું : ‘ પ્રથમ જળ ઉત્પન્ન થયું. તેમાંથી પ્રભાવતિ ઉત્પન્ન થયા. પછી પદ્મયોનિ પ્રભાવતિએ તે જળના રક્ષણ માટે પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કર્યા. ૯ કુધા, પિપાસા અને ભયથી પીડા પામતાં તે પ્રાણીઓએ મૃદિ ઉત્પન્ન કરનાર પ્રહ્લાજીની પાસે જઈ વિનીતભાવથી ‘ અમે શું કરીએ ? ’ એ પ્રમાણે પૂછ્યું. ૧૦ ત્યારે જાણે હંસતા હોય એમ પ્રહ્લાજીએ તે સર્વ પ્રાણીઓને મંજોષી કહ્યું : ‘ યત્નપૂર્વક આ જળનું રક્ષણ કરો. ’ એમાંનાં કેટલાંક ભૂખ્યાં પ્રાણીઓએ ‘ રક્ષામઃ-અમે રક્ષણ કરીશું. ’ અને કેટલાંક કુધારહિત પ્રાણીઓએ ‘ યક્ષામઃ-અમે યક્ષણ-પૂજ કરીશું ’ એમ કહ્યું, ત્યારે ભૂતભાવન પ્રભાવતિ પ્રહ્લાજીએ તેઓને કહ્યું કે ‘ તમારામાંથી જેઓએ ‘ રક્ષામઃ ’ કહ્યું છે તેઓ રાક્ષસો થાઓ અને તમારામાંથી જેઓએ ‘ યક્ષામઃ ’ કહ્યું છે તેઓ યક્ષો થાઓ. ’ એ રાક્ષસોમા તેઓના સ્વામીરૂપ હેતિ અને પ્રહેતિ નામના, શત્રુને દુઃખ દેનારા મધુ અને કેટલ જેવા બે ભાઈઓ ઉત્પન્ન થયા. ૧૧-૧૪ તે બંનેમા પ્રહેતિ ધર્મવાળો હોવાથી વનમાં ગયો અને હેતિ રાક્ષસ સંસારની કામનાવાળો હોવાથી વિવાહ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ૧૫ અપાર શક્તિવાળા, મહા-મતિમાન હેતિએ વૈવસ્વત યમની બહેન ભયા નામની મહાભયકર કન્યાની સાથે લગ્ન કર્યા. પુત્રવાનોમાં શ્રેષ્ઠ હેતિએ તે સ્ત્રીથી વિદ્યુત્કેશ નામનો એક વિખ્યાત પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો. મહા-તેજસ્વી હેતિનો પુત્ર વિદ્યુત્કેશ પ્રદીપ્ત સૂર્ય સમાન તેજવાળો હોઈ જળથી ભરેલા કમળ સમાન ખીલતો હતો. ૧૬-૧૮ જ્યારે તે રાક્ષસ ભરયુવાવસ્થામાં આવ્યો, ત્યારે તેના પિતા હેતિએ તેના વિવાહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. રાક્ષસશ્રેષ્ઠ હેતિએ સંધ્યાની પુત્રી સાલકટકટાને પોતાના પુત્ર સાથે પરણાવવાની સંધ્યા પાસે

માગણી કરી. ત્યારે હે રામ ! એ સંધ્યાએ ‘ તે કન્યા કોઈને પણ જરૂર દેવી પડશે ’ એમ ધારી તેને વિદ્યુત્કેશની સાથે પરણાવી. ૧૯-૨૧ પછી વિદ્યુત્કેશ સંધ્યાની પુત્રી મેળવીને જેમ ઈંદ્રાણી સાથે ઈંદ્ર ભોજ ભોગવે છે, તેમ તેની સાથે વિહાર કરવા લાગ્યો. ૨૨ હે રામ ! જેમ સમુદ્ર-માંથી વાહન ગર્ભ ધારણ કરે છે, તેમ થોડા સમય વીતતાં એ સાલકટકટાએ વિદ્યુત્કેશથી ગર્ભ ધારણ કર્યો. ૨૩ પછી અગ્નિએ છોડી દીધેલા મહાદેવજીના ગર્ભને જેમ ગંગાજીએ ધારણ કરી પ્રસન્ન્યો હતો, તેમ તે રાક્ષસીએ મંદરાચળ પર જઈ જળગર્ભ મેઘની સમાન પ્રભાવવાળા ગર્ભને જન્મ આપ્યો અને રતિ-કોડા કરવાની ઇચ્છાથી એ પુત્રને ત્યાં ને ત્યાં છોડી ફરે પોતાના પતિ વિદ્યુત્કેશની પાસે આવી કોડા કરવા લાગી. ત્યારે માતાથી ત્યજાયેલો બાળક કે જે મેઘના સરખા ઘાટ સ્વરવાળા અને શરદઋતુના સૂર્ય સમાન કાંતિ-વાળો હતો, તે માદામાં પોતાનાં આંગળાં ઘાલીને ધીમે ધીમે રોવા લાગ્યો. એ વખતે આકાશમાં વૃષભ ઉપર બેસીને શિવજી પાર્વતી સાથે જતા હતા. તેમણે આ રોવાનો અવાજ સાંભળ્યો. તે બન્નેએ આ રોતા રાક્ષસપુત્રને જોયો. દયાવાળાં પાર્વતીના કહેવાથી ત્રિપુર રાક્ષસનો નાશ કરનાર મહાદેવજીએ તે રાક્ષસપુત્રને તેની માતાની સમાન ઉંમરવાળો કર્યો. વળી અક્ષર અને અવ્યય એવા મહાદેવજીએ એને અમર કર્યો; તેમ જ પાર્વતીજીને પ્રસન્ન કરવા માટે એમણે તેને આકાશમાં ગમન કરે એવું એક વિમાન આપ્યું. હે રામ ! પાર્વતીજીએ પણ રાક્ષસીઓને વરદાન આપ્યું : ‘ તમને શીઘ્ર ગર્ભ ધારણ થશે અને તુરંત જ તેનો પ્રસવ થશે. તેમ જ પ્રસવ થતાં જ માતા સમાન ઉંમર-વાળો તે થઈ જશે. ’ મહાસમર્થ મહાદેવજીની પાસેથી વરદાન મેળવીને અને આકાશગામી વિમાન મેળવીને વરદાનથી ગર્વ પામેલા મહા-મતિ તે સુકેશ નામનો રાક્ષસ જેમ ઇદ્ર

સર્વજ દરે છે, તેમ કરવા લાગ્યો. ૧૪-૩૦

હાલ શ્રીવાન્મીક મહામુનમવૃત્તિ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઘટસ્થાનમાં ૪ થી સગ સમાપ્ત

સગ પ મો

રાક્ષસવંશની વૃંદ-લંકાની સ્થાપના

તુલ્યેર્ધામિત્તં દદૃવા વલ્લભ્યં ચ રાક્ષસમ્ ।

પ્રામણીર્નામ ગન્યર્ના વિશ્વાયસુસમપ્રભઃ ॥૧૥

રાક્ષસશ્રદ્ધ સુકેશને ધર્માચરણવાળો અને
વરદાન પામેલો ભેદ સૂચ સમાન તેજસ્વી
ધામણી નામના મધવે નાણે બીજી લક્ષ્મી જ
હોય એવી રૂપ અને યૌવનસપ્ત અને ત્રણે
લોકમાં વિખ્યાત પોતાની દેવવતી નામની પુત્રી
વેને પરણાવી. જેમ નિર્ધન માણસ ધન મેળવીને
ખુશી થાય, તેમ તે મધવે કન્યા દેવવતી
શિવજીના વરદાનથી અશ્વત્થ પામેલા રાક્ષસ
શ્રેષ્ઠ સુકેશને પતિ તરીકે મેળવીને પ્રસન્ન થઈ.
અંજન નામના દિગ્ગજવીરુપત્ત થયેલી હાથણી
પામીને જેમ મહાગજ શોભે, તેમ તે સુકેશ
રાક્ષસ પણુ દેવવતીની સાથે શોભવા લાગ્યો હે
રાધવ ! તે સમયે સુકેશ રાક્ષસે એ દેવ
વતીથી અગ્નિ સમાન કાંતિવાળા ત્રણ પુત્રો
ઉત્પન્ન થયા. ૧-૪ રાક્ષસપતિ સુકેશે મહાદેવજીના
ત્રણ નેત્રો સરખા માંડવાન, સુમાલિ અને બળ
વાનોમા શ્રેષ્ઠ માલિ નામના ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન
થયા હતા. ૫-૧ સુકેશ રાક્ષસના એ ત્રણે પુત્રો
ત્રણ લોક સમાન અવ્યય, એક જ સ્થાન પર
નહુ અગ્નિ જેવા, નહુ મત્રો જેવા અતિ ઉગ્ર,
ત્રણ રોગ જેવા મહાભય કર તથા નહુ અગ્નિ
જેવા તેજસ્વી હતા અને ઉપેક્ષા કરવાથી જેમ
વ્યાધિ વધે, તેમ તેઓ દહાડે દહાડે મોટા
પડતા હતા. ૭-૮ એ ત્રણે ભાઈઓ પોતાના
પિતાને તપોબળથી વરદાન મળ્યું હતું અને
અશ્વત્થ પ્રાપ્ત થયું હતું તે બધીને પોતે પણુ તપ
કરવાનો નિશ્ચય કરી મેઝ પર્વત ઉપર ગયા
હે નૃપશ્રદ્ધ ! એ ત્રણે રાક્ષસોએ કંઠાર ત્રતો
આદરીને સર્વ પ્રાણીઓને ભય ઉત્પન્ન કરે એવું
ધોર તપ કરવા માંડ્યું પૃથ્વી પર સત્ય,

સરળતા અને શમાદિ શુભસપ્ત દુર્લભ તપ
વડે તેઓએ દેવ, અસુર અને મનુષ્ય સંહિત ત્રણે
લોકોને સત્તા કરવા માંડ્યા, ત્યારે ચતુરાનન
બ્રહ્માજી વિમાન પર ચઢીને તેમની પાસે આવ્યા
અને જોડ્યા : ‘હું વરદાન આપવા આવ્યો
છું.’ ૧૦-૧૨ ઇન્દ્રાદિ દેવગણ સહિત બ્રહ્માજીને
વરદાન આપવા આવેલા બધી ધૃતતાં વૃક્ષાની
માફકે તે ત્રણે હાથ ભેડી જોડ્યા : ‘હે દેવ !
જો તમે અમારા પર પ્રસન્ન થયા હો, તો
અમે અજેય, ચતુરેન્દ્રણનારા, ચિરંજીવી, પ્રભાવ-
શાળી અને પરસ્પર પ્રીતિવાળા થઈએ, એવું
વરદાન આપો.’ ત્યારે બ્રહ્માજી સુકેશના એ
ત્રણે પુત્રોને ‘તમે કહો છો તે પ્રમાણે થશે,’
એમ કહી બ્રહ્મલોકમાં ગયા. ૧૩-૧૫

હે રામ ! એ પ્રમાણે એ રાક્ષસોએ વરદાન
મેળવીને અતિનિર્ભય થતા સુર અને અસુરને
પીડા કરવા માંડી. ૧૬ નરકમાં રહેલા માણસોને
જેમ કેઈ રક્ષણ કરનાર મળતો નથી, તેમ
તેઓથી પીડા પામતા દેવો, ઋષિગણો અને
મધવોને કેઈ રક્ષક મળ્યો નહિ. ૧૭ હે
રુદ્રશ્રદ્ધ ! હવિત ચિત્તવાળા તે રાક્ષસોએ
શિષીઓમા શ્રદ્ધ ! અને ચિરંજીવ વિશ્વકર્મા
પામે જઈને કહ્યું ૧૮ ‘હે મહામતિ ! તમે
શુભ શુભસપ્ત, તેજસ્વી, બળવાન અને
મહાન હોઈ સર્વ દેવોને મનમાંન્યા નિવાસ-
સ્થાનો બનાવી આપનાર છો, ૧૯ તો હિમાલય,
મેરુ કે મહારાષ્ટ્ર પર અમને પણુ તેજુ એક
નિવાસસ્થાન બનાવી આપો. અમારા માટે
મહેશ્વરના વ્હાસ જેવું એક મોટું નિવાસસ્થાન
બનાવો’ ત્યારે તે મહાબળવાન રાક્ષસોના
વચન સાંભળી વિશ્વકર્માએ ઇન્દ્રની અમરાપુરી
સરણુ નિવાસસ્થાન બતાવતા કહ્યું કે, ‘દક્ષિણ
સાગરને કાંઠે ત્રિફૂટ નામે પર્વત છે. હે
રાક્ષસેશ્વર ! એ ત્રિફૂટના જેવો જ બીજો એક
સુવેલ નામનો પર્વત છે, જ્યાં પક્ષીઓ પણુ
જઈ શકતા નથી અને જેની ચારે બાજુઓ
ટાકણાથી ઘસીને સાફ કરેલી છે, એવા તે

પર્વતના મેઘ સમાન વચલા શિખર પર ત્રીસ યોજનના વિસ્તારવાળી, સો યોજન પહોળી, સુવર્ણના કિલ્લાવાળી, સુવર્ણના દ્વારવાળી, લંકા નામની રમ્ય નગરી મેં ધંદ્રની આરાથી નિર્માણ કરી છે. ૨૦-૨૫ હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠો! જેમ ધંદ્ર સહિત દેવો અમરાવતીને મેળવી તેમાં રહે છે, તે જ પ્રમાણે તમે પણ તે લંકામાં જઈને વસો. ૨૬ હે શત્રુઓનો નાશ કરનારા રાક્ષસો! સર્વ રાક્ષસોની સાથે લંકાગઢમાં વસીને તમે શત્રુઓને દુરાધર્ષ થશો. ૨૭

વિશ્વકર્માનાં આ વચનો સાંભળી તે રાક્ષસશ્રેષ્ઠો હનરે સેવકો સાથે તે નગરીમાં જઈને વસ્યા. મજબૂત કિલ્લા અને ખાઈઓવાળી, સેંકડો સુવર્ણમય મંદિરોવાળી લંકાને મેળવી યુથ થયેલા તે રાક્ષસો ત્યાં રહેવા લાગ્યા. ૨૮, ૨૯ હે રાઘવ! ત્યાં પોતાની ધૃષ્ટાંધી જ નર્મદા નામની એક ગંધર્વી ઉત્પન્ન થઈ. ૩૦ અને તેને લગ્ન, લક્ષ્મી તેમ જ કીર્તિ સમાન કાંતિવાળી ત્રણ કન્યાઓ થઈ. તે ત્રણે અરાક્ષસી હોવા છતાં જ્યેષ્ઠના ક્રમથી (એટલે મોટાને મોટી, વચલાને વચલી અને નાનાને નાની) તે રાક્ષસોને વરી. પૂર્ણ ચંદ્ર સમાન મુખવાળી તે ત્રણે ગંધર્વ-કન્યાઓને તેની માતા ગંધર્વી નર્મદાએ ત્રણે મહાભાગ્યશાળી રાક્ષસેન્દ્રોને ઉત્તરાશ્લેષ્ટની નક્ષત્રમાં પરણાવી, એટલે તે શૃંગસ્થાશ્રમી સુંકેશ-પુત્રો, દેવો આપ્સરા સાથે ક્રોડ કરે, તેમ પોતાની ઓળો સાથે ક્રોડ કરવા લાગ્યા. ૩૧-૩૩ હે રામ! તેમાંથી સુંદરી નામે માલ્યવાનની ભાર્યાથી જે સંતાનો થયાં તે સાંભળો. વજ્રયુષિ, વિરૂપાક્ષ, હુમ્બ, સુક્ષ્મ, યક્ષકોપ, મત્ત અને ઉન્મત્ત નામે પુત્રો અને અનલા નામની એક સુંદર પુત્રી તેનાથી ઉત્પન્ન થઈ. હે રામ! રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુમાલીના પ્રાણુથી પણ વધારે વહાલી પૂર્ણચંદ્ર સરખા મુખવાળી કેતુમતી નામની ભાર્યો હતી. હે મહારાજ! તેનાથી રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુમાલીને જે સંતાનો થયાં તે હું અનુક્રમે કહું છું. ૩૪-૩૮ પ્રહસ્ત, અકંપન, વિકટ, કાલિકા-

મુખ, પૃષ્ઠાક્ષ, દંડ, મહાખળવાન સુપાર્શ્વ, સંહાદ, પ્રઘસ અને ભાસકર્ણ નામના પુત્રો અને રાકા, પુષ્પોત્કટા પવિત્ર હાસ્યવાળી કેકસી અને કુલીનસી નામની કન્યાઓ થઈ. હે રામ! માલી રાક્ષસની યક્ષાંજના સરખી રૂપવતી વસુદા નામે સ્ત્રી હતી. તેની આખો કમળના દળ જેવી હતી અને તેની દાંદ મધુર હતી. હે રાઘવ! સુમાલીના નાના ભાઈ માલીની સ્ત્રીને જે જે સંતાનો થયાં તે તમે સાંભળો. અનલ, અનિલ, હર અને સંપાતિ, એ માલીના પુત્રો થયા. એ ચારે રાક્ષસો વિલીપણના અમાત્યો થયા હતા. ૩૯-૪૩

એ રીતે સેંકડો પુત્રોથી વીંટાયેલા અને અતિશય પરાક્રમને લીધે ગવિત થયેલા, માલ્યવાન, સુમાલી અને માલી, એ ત્રણે રાક્ષસશ્રેષ્ઠો ધંદ્રાદિ દેવો, ઋષિઓ, નાગલોકો અને યક્ષોને પીડા કરવા લાગ્યા. ૪૪ તેઓ વાયુની પેઠે જગતમાં ભ્રમનારા મૃત્યુ સરખા ભયંકર તેમ જ રણમાં મુરડેલીથી પણ ન પકડી શકાય તેવા હતા અને વરદાનપ્રાપ્તિથી અત્યંત ગવિત થયેલા તેઓ સર્વદા યશાદિ ક્રિયાઓનો નાશ કરતા હતા. ૪૫, ૪૬

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મલ્યુત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણકં
ઉત્તરકાંડમા પદો સન સમપાત

સર્ગ ૬૬

દેવ-દાનવોનું યુદ્ધ

તૈવંલ્યમાના દેવાશ્ચ ઋવયશ્ચ તપાધનાત ।

મયાતાઃ શરણં જમુર્દવદેનં મહેશ્વરમ્ ॥ ૧ ॥

પછી તે રાક્ષસોથી હણાતા અને ભય પામતા દેવો અને ઋષિઓ દેવના દેવ મહેશ્વરને શરણે ગયા. ૧ જગતની ઉત્પત્તિ અને અંતને લાવનારા અજ, અબ્યક્ત, સર્વ લોકના આધારરૂપ, આરાધના કરવા યોગ્ય, પરમ ગુરુ, કામશત્રુ, ત્રિપુરાચરિ, ત્રિલોચન એવા મહાદેવજીની પાસે જઈ ભયથી ગૂઢગૂઢ વાળીવાળા તેઓએ હાથ જોડીને કહ્યું: ૨, ૩ 'હે ભગવન! હે પ્રભાધ્યક્ષ! શત્રુને પીડા કરનારા અને પિતામહના વર

દાનથી ઉદ્ધત થયેલા સુકેશ રાક્ષસના ત્રણ પુત્રો સઘળી પ્રજાને પીડા કરે છે.^{૧૫} અમારા જીવન-રૂપ આશ્રમોને તેમણે છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા છે અને સ્વર્ગમાંથી દેવોને હાંકી કાઢ્યા છે. વળી હું જ વિષ્ણુ, હું જ રુદ્ર, હું જ બ્રહ્મા, હું જ ઈંદ્ર, હું જ યમ, હું જ વરુણ, હું જ ચંદ્ર, હું જ રવિ એ પ્રમાણે માલી, સુમાલી અને માલ્યવાન કહે છે. સુહોન્મત આ રાક્ષસો તેમની સામે થનારાઓને પીડા કરે છે.^{૧૭} તેથી હે દેવ ! ભયથી ત્રાસેલા અમને અભય કરવાને આપ યોગ્ય છો. રૌદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી આ દેવના કાંટારૂપ રાક્ષસોને આપ હણો.^{૧૮}

દેવોનાં વચનો સાંભળી નીલલોહિત પ્રભુ મહાદેવજીએ દેવતાઓને કહ્યું : ' હે દેવો ! હું તેને હણીશ નહિ; કારણ કે તેઓ મારે અવધ્ય છે; પરંતુ તે હણાય તેવા ઉપાય હું તમને બતાવીશ. ' હે મહર્ષિઓ ! તમે જરા પણ વિલંબ વિના વિષ્ણુને શરણે જાઓ, તે પ્રભુ તેઓને હણશે.^{૧૦,૧૧} ત્યારે રાક્ષસોના ભયથી પીડા પામેલા તેઓ સર્વ જય શબ્દથી મહાદેવજીને નમો વિષ્ણુની પાસે આપ્યા.^{૧૨} અને શંખ-ચક્ર ધારણ કરનાર વિષ્ણુ ભગવાનને બહુ માનથી પ્રણામ કરી સુકેશના પુત્રોને લીધે ગભરાયેલા હોય તેવી વાણી બોલવા લાગ્યા :^{૧૩} ' હે દેવ ! ત્રણ અગ્નિ સમાન કાંતિ-વાળા સુકેશના એ ત્રણ પુત્રો વરદાનને લીધે મહોન્મત થયા છે અને તેમણે અમારાં સર્વ સ્થાનો છીનવી લીધાં છે. ત્રિકૂટ પર્વતના શિખર ઉપર આવેલી લંકામાં રહેલા તે રાક્ષસો અમને સર્વને હરાવ કરે છે.^{૧૪,૧૫} હે મધુસૂદન ! તમે અમારા હિત માટે તેઓને હણો. હે સુરેશ્વર ! અમે તમારે શરણે છીએ; માટે તમે અમારો આશ્રય ધાઓ.^{૧૬} હે દેવ ! એ દુરાત્માઓનાં મસ્તક તમારા ચક્રથી કાપી યમ-રાજાને નિવેદન કરો. ભયના સમયમાં અમને અભય કરનારા તમારા વિના કોઈ નથી.^{૧૭} હે દેવ ! જેમ સૂર્ય અંધકારને દૂર કરે છે,

તેમ મહોન્મત થઈ ઉદ્ધત થયેલા એ સર્વ રાક્ષસોને અનુચરો સહિત હણીને તમે અમારો ભય દૂર કરો.^{૧૮}

ત્યારે શત્રુઓને તપાવનારા ભગવાન જનાર્દન દેવોને અભય આપતાં કહ્યું :^{૧૯} ' શંકરના વરદાનથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા સુકેશ રાક્ષસના એ ત્રણ પુત્રોને હું બહુ 'હું', તેમ જ તેઓમાં સૌથી મોટા માલ્યવાનને પણ હું બહુ 'હું'.^{૨૦} તે અધર્મી રાક્ષસોએ ધર્મની મર્યાદાઓ તોડી છે, માટે ક્રોધ સહિત હું તેઓને હણીશ. હે સુરગણ ! તમે ભયરહિત ધાઓ. ' સમસ્ત દેવોના શિરો-મણિ વિષ્ણુનાં આ વચનો સાંભળી સર્વ દેવો હર્ષિત થઈ તેમની સ્તુતિ કરતા કરતા પોતા-પોતાને સ્થાનકે ગયા.^{૨૧,૨૨}

નિશાચર માલ્યવાન દેવોનો આ પ્રયત્ન સાંભળી પોતાના બે વીર ભાઈઓને કહેવા લાગ્યો :^{૨૩} ' આપણા વધને ઇચ્છતા દેવો અને ઋષિઓએ શંકરની પાસે જઈને કહ્યું હતું : ' હે દેવ ! વરદાનના બળથી ઉદ્ધત થયેલા, અતિશય ગર્વિષ્ઠ અને ચોર કર્મવાળા એ સુકેશ રાક્ષસના પુત્રો અમને પ્રતિક્ષણે પીડા કરે છે.^{૨૪,૨૫} હે પ્રભાપતિ ! એ રાક્ષસોથી અમે પરાભવ પામેલા છીએ. તે દુરાત્માઓના ભયથી અમે અમારાં ઘરોમાં રહેવાને પણ શક્તિમાન નથી;^{૨૬} માટે હે ત્રિલોચન ! અમારા હિત સારુ તમે તેઓનો સંહાર કરો. હે ભસ્મ કરનારાઓમાં શ્રષ્ઠ ! તમે એમને એક હુંકાર શબ્દથી જ ભસ્મ કરો; ' પરંતુ અધકાસુરને મારનાર મહાદેવજીએ દેવોનાં આ વચનો સાંભળી માથું તથા હાથ ધ્રુણાવ્યાં અને કહ્યું : ' હે દેવો ! એ સુકેશ રાક્ષસના પુત્રો મારે અવધ્ય છે. રણમાં એને જે હણશે, તે હું તમને બતાવું છું'.^{૨૭-૨૮} તમે સર્વ અદાધર, ચક્રપાણિ, પીતાંબરધારી જનાર્દન ભગવાન વિષ્ણુનારાયણને શરણે જાઓ.^{૨૯} મહાદેવજી પાસેથી એ ઉપાય મેળવી તેઓ સર્વ નારાયણની પાસે આપ્યા અને સર્વ હકીકત તેમને કહી.^{૩૧} ત્યારે નારાયણે કહ્યું : ' હે દેવો ! તમે નિર્ભય

થાઓ, હું એ દેવોના શત્રુ ત્રણે રાક્ષસોને હણીશ.'
હે રાક્ષસશ્રદ્ધો ! ભયભીત થયેલા દેવોની પાસે
વિષ્ણુનારાયણે આપણા વધની પ્રતિજ્ઞા કરી છે,
માટે જે યોગ્ય હોય તે કરો. ૩૨, ૩૩ નારાયણથી
હિરણ્યકશિપુ અને બીજા વીર શત્રુઓનું મૃત્યુ
થયુ હતું. નમુચિ, કાળનેમિ, વીરશ્વર સંહાદ,
મહામાયાવી રાધેય, ધાર્મિક લોકપાલ, ચમલ,
અર્જુન, હાલિક્ય, શુભ અને નિશુલ આદિ મહા-
બળવાન સત્વશાળી અસુરો અને દાનવો વિષ્ણુ
સાથેના યુદ્ધમાં પરાજિત થયેલા હતા. ૩૪-૩૬
એ સર્વ સૌ સૌ યજ્ઞ કરનારા હતા, માયાને
જાણુનારા હતા, સર્વ શાસ્ત્રવિશારદ હતા, શત્રુઓ-
ને ભયંકર હતા, છતાં પણ નારાયણ ભગવાને
એવા હજારોને હણ્યા હતા; માટે આ સર્વ
જાણીને આપણા સૌનું કલ્યાણ થાય તેમ કરવાનો
તમે પ્રયત્ન કરો; કેમ કે જે આપણને હણવા ઇચ્છે
છે, તે નારાયણને છતવાનું કાર્ય કહાય છે. ૩૭, ૩૮

માલ્યવાનનાં આ વચનો સાંભળી જેમ
અશ્વિનીકુમારો ઇંદ્રને કહે, તેમ માલી અને
સુમાલી એ બન્ને ભાઈઓ મોટાભાઈને કહેવા
લાગ્યા : 'આપણે સારી રીતે વેદ ભણ્યા છીએ,
દાન આપેલાં છે, યજ્ઞ કરેલા છે, અર્ચનું પરિ-
પાલન કરેલું છે, બ્યાધિરહિત આયુધ્ય મેળવેલું
છે, કુલપરંપરા પ્રમાણે સુધર્મ સ્થાપન કરેલો
છે. વળી ક્ષુભિત ન કરી શકાય એવા દેવરૂપી
સાગરમાં શસ્ત્રો વડે સ્નાન કરી અપ્રમાણ બળ-
વાળા શત્રુઓ છૂટ્યા છે, તેથી અમને મૃત્યુનો
ભય લાગતો નથી. ૩૯-૪૧ નારાયણ, ઋદ્ર, ઇંદ્ર
અને યમ આદિ સર્વ દેવો આપણી સન્મુખ
ભ્રાતા રહેવાને પણ શક્તિમાન નથી. ૪૨ હે રાક્ષસે-
શ્વર ! આપણા તરફ વિષ્ણુનો દ્રષ્ટ હોવાનું કેઈ
કારણ નથી; માત્ર દેવોની ભલેરણીથી જ વિષ્ણુ
આપણા પર કેાપાયમાન થયા છે, ૪૩ તેથી
આજે જ અમે સર્વ બીજા એકઠા થયેલા રાક્ષસો
સાથે જઈને જેઓથી આ દોષ ઉત્પત્ત થયેલો
છે, તે દેવોને જ મારી નાખીશું. ૪૪

એ રીતે પરસ્પરની સંમતિ લઈને મદો-મત

થયેલા તે રાક્ષસોએ યુદ્ધનો ઠંકો બળવી સર્વ
રાક્ષસોને તેડાવ્યા અને સંન્યની ગોઠવણ કરવા
માંડી. ૪૫ હે રામ ! કદ્ધ થયેલા તે રાક્ષસોએ સર્વ
પ્રકારની તયારી કરી અને જમ્ભાસુર અને વૃત્રા-
સુરની માફક યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા. એ મહાકાય,
બળવાન અને બળગર્વિત રાક્ષસોમાંથી કેઈ રથ,
હાથી, ઘોડા, ગધેડા, બળદ, હાટ, શિશુમાર,
સર્પ, ગરુડ સમાન ગતિવાળાં પક્ષી, સિંહ, વાઘ,
વરાહ, સુવર, ચમર આદિ ઉપર બેસી યુદ્ધ કરવા
માટે લંકાની બહાર નીકળ્યા. આ દેવશત્રુ રાક્ષસો
દેવોની સામે લડવા ગયા, ત્યારે ત્યાં રહેલાં
પ્રાણીઓ સૂની લંકાને જોઈ ભયભીત અને ઉઠાસ
થઈ ગયાં. હજારો અને સેંકડો રાક્ષસો ઉત્તમ
રથ ઉપર બેસીને પ્રયત્નપૂર્વક એકઠમ દેવલોકમાં
જવા લાગ્યા. લંકાના ગ્રામદેવતાઓ મુરકેલીમાં
આવી પડયા હતા અને આવેલા ભયને જાણનાર
હતા. તેઓ પણ રાક્ષસોને માગે જ બહાર
નીકળી પડ્યા. ૪૬-૫૨ આ સમયે પૃથ્વી પરના
અને અંતરિક્ષના ભયંકર ઉત્પાતો કાળે પ્રેરેલા
રાક્ષસોના પરાજય માટે ઉત્પત્ત થવા માંડ્યા. ૫૩
મેઘ ગરમ લોહીનો અને હાડકાનો વરસાદ વર-
સાવવા લાગ્યો, સમુદ્ર પોતાની મર્યાદાને છોડી
બિછળવા લાગ્યો, પર્વતો ડોલવા લાગ્યા, બધાં
પ્રાણીઓ મેઘના જેવા ગંભીર અવાજથી અદ્ભુ-
હાસ્ય કરવા લાગ્યાં, ભયંકર દેખાવાનાં શિયાળો
દારણ્ય અવાજ કરવા લાગ્યાં, મોટા ટોળાબંધ
ગીધો મોમાથી આજ ઝરતી હોય તેમ કાળની
માફક એ રાક્ષસોની ઉપર ધૂમવા લાગ્યાં, હોલા
અને લાલ પગવાળી મેના વગેરે પક્ષીઓ ઉતા-
વળાં ઉતાવળાં બેઠવા લાગ્યાં. ૫૪-૫૭ કાગડાઓ
કાજારોળ કરવા લાગ્યા અને જે પગવાળાં બીજાં
પ્રાણીઓ તેમ જ ગિલાડીઓ ધૂરકવા લાગી,
છતાં બળથી ગર્વિત થયેલા રાક્ષસો આ ઉત્પાતો
નહિ ગણકારતાં આગળ જ ગયા; કેમ કે મૃત્યુના
પાશમાં સપડાયેલા કદી તેમાંથી પાછા ફરી
શકતા નથી. ૫૮ મહાભયંકર રાક્ષસોનાને મોખરે
આજિ જેવા સળગતા મહાબળવાન માલ્યવાન,

સુમાલી અને માલી ચાલતા હતા. દેવો જેમ વિધાતાનો આશ્રય કરીને રહે છે, તેમ તે સર્વ રાક્ષસો માન્યવાન પર્વતના જેવા રાક્ષસે દ્ર માન્યવાનનો આશ્રય કરતા હતા. તે સન્ય મહામેધ-સમૂહની પેઠે ગર્જના કરવા લાગ્યું.

માલીને વશ રહી વિજય ઇચ્છનારું તે સન્ય દેવલોકમા પહોંચ્યું. દેવદત્તના મોઢાથી પ્રભુ નારાયણે દેવોની આ તૈયારી સાક્ષી થઈ ચુક કરવાનો વિચાર કર્યો. હજારો સૈન્ય સમાન કાંતિવાણું દિવ્ય કવચ ધારણ કરી, બાણથી ભરેલા બે મોઢા સાથે લઈ કમળને નારાયણ કેડે બાધવાની ઢોળી, તીક્ષ્ણ ખડગ, શખ, ચક્ર, ગદા, ધનુષ્ય આદિ શ્રદ્ધ આયુધો સાથે પ્રૌઢ પર્વત સમાન ગરુડ પર બેસી રાક્ષસોનો નાશ કરવા તેમની સામે ગયા. ૫૮-૧૧ જેમ કાચનગિરિના શિખર પર વીજળી સહિત વાદળ શોભે, તેમ શ્યામ વણુ પીતામ્બરધારી નારાયણ ગરુડના ઉપર શોભતા હતા ચક્ર, તરવાર, શારંગ વગેરે આયુધ અને શખ આદિ જેણે ધારણ કરેલા છે એવા તે નારાયણની સિદ્ધિ, દેવો, ઋષિઓ, નાગો, ગધવો અને યક્ષો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ભેતભેતામા અસુરસેનાના કાળરૂપ નારાયણ ભગવાન દાનવસન્ય પામે આવી પહોંચ્યા નીલા ચળના શિખર જેવી ગરુડની પાખોમાથી ઉત્પન્ન થતા પવન વડે રાક્ષસસન્ય ક્ષુભિત થવા લાગ્યું, તેમના શસ્ત્રો પડી જવા લાગ્યા અને ધન્યો ધૂળવા માડી. ૧૭-૧૬ એ સમયે મહાબળવાન રાક્ષસોએ ચારે પાસથી ફરી વળીને માધવને પ્રલયકાગના અગ્નિ જેવા દાહક અને લોહીમાથી ખરડાયેલા તીક્ષ્ણ આયુધો વડે પીડવા માડ્યા. ૭૦

શ્રીમદ્ ભગવાત્ ગીતા મહા મુનિમહીન આનંદિય વ શ્રીર નાયકુના ઉત્તરારામા ૬૬૬ સ્વ સમ્યક્

સર્ગ ૭ મો

દેવ દાનવજી સુદ-માલીના વધ

નારાયણગિરિ તે તુ ગજન્તો રાક્ષસામુદા ।

વરુન્નોજ્જ્વલણ યજ્ઞેઝઙ્ગિમ્મુદા ॥ ૧ ॥

જેમ વાદળાએ વરસાદથી પર્વતને પીડા

કરે છે, તેમ રાક્ષસરૂપી મેધસમૂહ નારાયણની પર્વત ઉપર અગ્નિને વરસાદ વરસાવી પીડા કરવા લાગ્યા વરસતા વાદળાથી જેમ અગ્નિ ગિરિ છનાઈ જાય, તેમ શ્યામ અને નિર્મળ વિષ્ણુ નીલરંગી નિશાચરેલી છવાઈ ગયા તીડો પાણી ભરેલા ક્યારામા, મજ્જર અગ્નિમાં, વન મલિકાઓ મધપૂણું ઘડામા, મત્સ્યો સમુદ્રમા અને કર્પાતે સર્વ લોક જેમ નારાયણમા પડે છે, તેમ રાક્ષસોના ધનુષ્યમાથી છૂટેલા, વજ્ર જેવા તથા પવન અને મન જેવા વેગવાળા બાણો નારાયણ હરિના શરીરમા પેસવા લાગ્યા રથીઓ રથી સાચે, હાથીસવારે હાથીસાચે સાચે, ઘોડેસવારે ઘોડેસવાર સાચે, પદાતિ પદાતિ સાચે અને આકાશમા રહેનાઓ આકાશચારીઓ સાચે ચુક કરવા લાગ્યા. જેમ પ્રાણાયામ પ્રાણલુને ઉચ્છવાસરહિત કરી દે છે, તે પ્રમાણે આ પર્વત સમાન રાક્ષસે દ્રોએ બાણો, શક્તિ, ઋષ્ટિ અને તોમર આદિ શસ્ત્રોથી ભગવાનને ઉચ્છવાસરહિત કરી દીધા મત્સ્યોથી પીડા પામતા સમુદ્રની માફક રાક્ષસોથી પીડા પામતા કુર્ધર્પ નારાયણ પણ શારંગ ધનુષ્યમાથી રાક્ષસો ઉપર બાણો છોડવા લાગ્યા વજ્રની ઢોળીને કાન સુધી ખેંચીને ઠોડેલા વજ્ર જેવા, મનના વેગ સમાન ગતિવાળા તીક્ષ્ણ બાણોથી વિષ્ણુએ સેકડો અને હજારો રાક્ષસોને વીધી નાખ્યા એકલા થયેલા વાદળા જેમ પવનથી વીજરાઈ જાય છે, તેમ પુન્યોત્તમ વિષ્ણુએ બાણોના વરસાદથી રાક્ષસોને નનારીને પાવનન્ય નામનો મહાશખ ફૂક્યો જગમાથી ઉત્પન્ન થયેલા એ શખને હરિએ પૂરેપૂરા આસથી ફૂક્યો ત્યારે તેની નણે લોકને નથા ઉત્પન્ન કરનારી મહાભયકર ગર્જના વર્ષ. ૧-૨૦ જેમ સિંહની નાડથી મદ

મત્ત હાથી ત્રાસ પામે છે, તેમ આ મહાશંખ-
ના અવાજથી રાક્ષસો ત્રાસ પામ્યા. શંખના
તુમુલ નાદથી બળહીન થઈ ગયેલા વીર રાક્ષસો
રથમાંથી નીચે પડી જવા લાગ્યા. હાથીઓ
મદનો ત્યાગ કરવા લાગ્યા અને ઘોડાઓ કંપી
જિભા. શાર્ફંગ ધનુષ્યમાંથી છોડેલાં વજ્ર જેવાં
ખાણો રાક્ષસોનાં વક્ષઃસ્થળ ચીરીને આરપાર
નીકળી જમીનમાં પેસી જવા લાગ્યાં. ૧૧-૧૭
યુદ્ધમાં નારાયણના હાથથી છૂટેલાં ખાણોથી
વીંધાઈ ગયેલા રાક્ષસો વજ્રથી હણીયેલા
પર્વતોની માફક ભૂમિ ઉપર પડ્યા. જેમ
પર્વતોમાંથી ગેરુની ધારા વહે તે પ્રમાણે
રાક્ષસોનાં શરીરોમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું.
એ સમયે શંખરાજ પાંચજન્યના અવાજ અને
શાર્ફંગ ધનુષ્યના ટંકારવ ઉપરાંત વિષ્ણુએ
કરેલા હુકાર વડે રાક્ષસોનાં પ્રાણુ-ચેતન જીડી
જવા લાગ્યાં. શ્રીહરિએ વજ્ર સમાન ખાણો-
થી તેઓનાં મૂળતાં ગળાં, શર, ધન, ધનુષ્ય,
રથ, પતાકા તથા અઓ વગેરે કાપી નાખ્યાં.
સૂર્યમાંથી જેમ પુષ્કળ કિરણો, સાગરમાંથી
જેમ જળસમૃદ્ધ, પર્વતમાંથી જેમ સર્પો અને
વાદળમાંથી જેમ જળની ધારાઓ નીકળે છે,
તેમ શાર્ફંગ ધનુષ્યમાંથી અતિવેગપૂર્વક સેંકડો
ખાણો છૂટવા લાગ્યાં. ૧૪-૧૯ જેમ શરભથી
સિંહ, સિંહથી હાથી, હાથીથી વાઘ, વાઘથી
ચિત્તો, ચિત્તાથી કૂતરો, કૂતરાથી બિલાડી,
બિલાડીથી સર્પ અને સર્પથી ભિંદરો નાસી જાય
છે, તેમ મહાશક્તિશાળી વિષ્ણુથી તે રાક્ષસો
નાસી ગયા અને નાસવા જતાં કેટલાક ભોંય
ઉપર પડી ગયા. ૨૦-૨૨

આ પ્રમાણે હંભરો રાક્ષસોને હણી છંદ્ર
જેમ મેદાગજના કરે છે, તેમ મધુસૂદને પાંચ-
જન્ય શંખ ફૂંકે. ૨૩ નારાયણનાં ખાણોથી
ત્રાસ પામેલું અને શંખનાદથી વિકળ થયેલું
રાક્ષસોનું સેન્ય લંકા પ્રતિ નાસવા લાગ્યું, ત્યારે
સુમાલી ખાણોના વરસાદથી નારાયણને રણમાં
પીડવા લાગ્યો. ૨૪, ૨૫ ધુમ્મસ જેમ સૂર્યને ઢાંધી

દે છે, તેમ રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુમાલીએ નારાયણને છાઈ
દીધા, ત્યારે પાછા ફરતા રાક્ષસોને કાંઈક ધીરજ
આવી. ૨૬ પછી બળથી ગર્વિત થયેલો, મહા-
ગર્જના કરતો અને રાક્ષસોને ફરી જીવતા
કરતો હોય, તેવો તે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુમાલી કોપથી
હરિની સામે ધસ્યો; અને જેમ હાથી ગર્જના
કરે, તેમ ભૂમણવાળા એવા લાંબા હાથને
ધ્રુલવતો સુમાલી રાક્ષસ વીજળી સહિત વાદ-
ળાંની માફક ગર્જના કરવા લાગ્યો. ૨૭, ૨૮ ત્યારે
નારાયણે ક્રોધ કરી ગર્જના કરતા સુમાલીના
સારથિના પ્રજ્વલિત કુંડળભૂષિત મસ્તકને
ચક્ર વડે છેદી નાખ્યું; તેથી તેના રથના ઘોડા
નાસવા લાગ્યા. ૨૯ ધીરજ વિનાનો માણસ જેમ
ઈન્દ્રચંદ્રી અશ્વોથી ગ્રમ પામે છે, તેમ રાક્ષસે-
શ્વર સુમાલી કબળમાં નહિ રહેલા એ અશ્વોથી
આમતેમ ભમવા લાગ્યો. ૩૦

આ પ્રમાણે સુમાલીના અશ્વોથી તેનો રથ
અથડાતો-ફરતો ભેઈને માલી રાક્ષસ મોઢું ધનુષ્ય
લઈને ત્યાં ધસી આવ્યો. ૩૧ અને જેમ કૌશ-
નામના પર્વતના છિદ્રમાં પક્ષીઓ પેસે છે, તેમ
માલીના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં, સુવર્ણ વિભૂષિત
ખાણો શ્રીહરિના શરીરમાં પેસવા લાગ્યાં; ૩૨
છતાં જેમ જિતેન્દ્રિય માણસ આધિઓથી જરા
પણ બળભળતો નથી, તેમ હરિ ભગવાન-
માલીએ છોડેલાં હંભરો ખાણોથી જરા પણ
પીડા કે શોભ પામ્યા નહિ. પછી તરવાર અને
ગદા ધારણ કરનારા, ભૂતલાવન ભગવાન વિષ્ણુ
શાર્ફંગને ટંકારવ કરી માલી રાક્ષસ તરફ
ખાણોનો ઝોઘ વરસાવવા લાગ્યા. જેમ નાગો
અમૃત પીએ છે, તેમ વજ્ર અને વીજળી સરખાં
પ્રકાશિત ખાણો માલી રાક્ષસના શરીરમાં પેસી-
ને તેનું લોહી પીવા લાગ્યાં. પછી શંખ, ચક્ર
અને ગદા ધારણ કરનાર વિષ્ણુએ માલી રાક્ષસ-
ને વ્યથ કરીને તેનાં મુકુટ, ધ્વજ ને ધનુષ્ય
કાપી નાખ્યાં તથા તેના ઘોડાને પૃથ્વી ઉપર
પાડ્યા. ૩૩-૩૬ રાક્ષસશ્રેષ્ઠ માલી ન્યારે રથ
વિનાનો થયો, ત્યારે તે ગદા લઈને જેમ

પર્વતના શિખર ઉપરથી સિંહ ફૂટે, તેમ ભાગેલા રથમાંથી ભગવાન નારાયણ ઉપર ફૂટી પડ્યા^{૩૭} અને યમરાજાએ જેમ શિવ ઉપર અશ્વ ચડાવ્યું હતું તથા ઈંદ્ર પર્વતો પર જેમ વજ્રનો પ્રહાર કર્યો હતો, તેમ માલીએ પક્ષી-રાજ ગરુડના માથામાં ગદા મારી^{૩૮} માલી રાક્ષસની ગદાથી ધવાયેલા ગરુડ એકાએક ઊડ્યો એટલે નારાયણ હાર રણરૂમિમાંથી પાછા હાથા જેવું થયું આમ થવાથી આનંદ પામતા રાક્ષસોએ મહાન ગર્જના કરી મૂકી.^{૩૯, ૪૦}

રાક્ષસોની આ ગર્જનાઓ સાંભળી કાંઈ પામેલા ભગવાન હારિએ પાછું વાગી જોયું અને માલી રાક્ષસનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી ચક્રને તેના તરફ મૂક્યું તે ચક્ર સૂર્યમંડળ સરખું પ્રકાશિત હોવાથી પોતાના પ્રકાશથી આકાશને પ્રકાશિત કરતું માલી રાક્ષસના શિર પર પડ્યું અને લોહીથી ખરડાયેલું રાહુનું શિર નીચે પડે, તેમ તેનું ભય કર શિર જળીન ઉપર પડ્યું, ત્યારે અતિશય રાહુ થયેલા દેવતાઓ ‘હે દેવ! આ સાત્ર થયું’ એમ કહી પૂજા બળથી સિંહ નાંદ કરવા લાગ્યા.^{૪૧-૪૪}

માલીને હજાયેલા જોઈ શોકથી પીડા પામતા સુમાલી અને માલ્યવાન સહિત સર્વ રાક્ષસો નાસવા લાગ્યા,^{૪૫} ત્યારે પક્ષીરાજ ગરુડે સાવધાન થઈને રણરૂમિમાં આવી પોતાની પાળોના સપાટા વડે રાક્ષસોને પીડવા માડ્યા. એ સમયે કેટલાકના મુખ ચક્રથી છેદાઈ ગયા હતા, કેટલાકની છાતી ગદાથી ચૂર્ણ થઈ ગઈ હતી, કેટલાકના ગળા હળથી કચડાઈ ગયા હતા, કેટલાકના માથા મુસળથી લાગી ગયા હતા, કેટલાક તરવારથી કપાઈ ગયા હતા, કેટલાક બાણોથી વીધાઈ ગયા હતા અને કેટલાક આકાશમાં લડનારા રાક્ષસો આકાશ માંથી એકદમ સાગરના પાણીમાં પડ્યા હતા. વિવૃત સહિત મહામેઘ જેમ વજ્રપ્રહાર વડે વીંટી પડે છે તેમ નારાયણના વિવૃત સરખા ધનુષ્યમાંથી છૂટેલા બાણો છૂટા કેશવાળા રાક્ષ

સોને હણવા લાગ્યાં. રાક્ષસોની સેનામાં છત્રો કપાઈ ગયાં હતાં, શસ્ત્રો પડી ગયાં હતાં, પોશાક ફાટી ગયો હતો અને શરીરમાંથી આંતરડાઓ બહાર નીકળી આવ્યાં હતા, તેથી ભયભીત થયેલું તે સિંચ સ્વ-પરતું ભાન પણ ભૂલો ગયું.^{૪૭-૫૦} સિંહથી પીડા પામેલા જાંઘોઓની પેઠે નૃમિ હંધી પીડા પામેલા આ રાક્ષસો-આતંનાદ કરતા નાસવા લાગ્યા.^{૫૧} વાયુથી જેમ મેઘ વીળરાઈ જાય, તેમ રાક્ષસરૂપી કાળા વાદળાવાળો મેઘ નારાયણની બાબુનગથી વીળરાઈ ગયો. ચક્રના પ્રહારથી છેદાઈ ગયેલા અસ્તકવાળા, ગદાના મારથો ચૂર્ણ થઈ ગયેલા ગાતવાળા અને તરવારના ઘાથી કપાઈ ગયેલા શરીરવાળા રાક્ષસો પર્વતની પેઠે પૃથ્વી પર પડતા હતા.^{૫૨, ૫૩} મહિના હાર અને કુડળોથી શોભતા કાળા વાદળાના સરખા રાક્ષસોના હજાર પડવાથી પૃથ્વી નજી નીલ પર્વત પડવાથી ભરાઈ ગઈ હોય, તેવી રચામ દેખાવા લાગી.^{૫૪}

હિત શ્રીહારીએ મહાપુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉપરકાંડમાં ૭૪૦ સ્તંભ સમાપ્ત

સર્ગ ૮ મો.

હનવોનો પરાજય-પાતાળમાં વસવાટ

હન્યમાને વલે તસ્મિન્પણનાને પૃષ્ઠતઃ ।
માલ્યવાન્સંનિવૃત્તોઽય વેલમિત્ય દ્વાર્ગવ ॥ ૧ ॥
અ્યારે નારાયણે પાછળ પડીને રાક્ષસસન્ધને હણવા માડ્યું ત્યારે સમુદ્રનું પાણી જેમ કિનારે જઈ પાછું આવે છે, તેમ માલ્યવાન પાછો રણ ભૂમિ પર આવ્યો^૧ અને કાંધથી લાલચોળ આગે કરી માથું ધુણાવી યુર્યોત્તમ પંડનાભને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો ‘હે નારાયણ! તમે પ્રાચીન ક્ષત્રિયોના ધર્મને બળવતા નથી, કેમ કે તમે યુદ્ધ ન કરવાના મનવાળા અને ભય પામેલા અમને હણો છો.^{૨, ૩} હે સુરેશ્વર! યુદ્ધમાંથી નાસનારના વધનું પાપ બે કરે છે, તે પુણ્યકર્મો-ઓને પ્રાપ્ત થનાર સ્વર્ગમાં જતો નથી.^૪ હે મંથ, ચક્ર અને ગદાને ધારણ કરનાર! બે

તમને યુદ્ધની ઇચ્છા હોય તો હું અહીં બિલો છું.
તમારું બળ દેખાડો. ૧૫

પછી માલ્યવાન પર્વતની માફક માલ્યવાન-
ને બિલેલો બેઠું મહાબળવાન નારાયણે કહ્યું :
'તમારા બળથી ત્રાસ પામેલા દેવાને મેં અલય
આપેલ છે, તેથી રાક્ષસોનો નાશ કરીને હું મારી
પ્રતિજ્ઞા પાળું છું. પ્રાણથી પણ દેવોનું પ્રિય
કરવું એ મારું હિમેશનું કર્તવ્ય છે, માટે હું
તમને રસાતળ-પાતાળમાં જશો, તોપણ અવતા
મૂંછીશ નહિ. ૧૬-૧૮

રાતાં કમળ સમાન નેત્રવાળા દેવના દેવ
નારાયણને એ પ્રમાણે બોલતા બેઠું, માલ્યવાને
કોષપૂર્વક તેમના વક્ષઃસ્થળ પર એક મહા-
શક્તિનો ઘા કર્યો. ૧૯ ઘટની માફક અવાજ કરતી
માલ્યવાનના હાથમાંથી છૂટેલી એ શક્તિ નારા-
યણની છાતી સમીપ આવી મેઘમાં રહેલી વીજળી-
ની માફક શોભવા લાગી, ત્યારે તુરંત જ કમળ-
ફળલેયન હારિએ તે શક્તિને હાથ પડે પકડીને
માલ્યવાન સામે જ ફેંકી. માલ્યવાન રાક્ષસને
હણવા ઇચ્છતા ગોવિંદે છોડેલી એ શક્તિ,
કાતિકસ્વામીએ છોડેલી શક્તિની પેઠે જેમ
મહાન ઉત્કા અંજનગિરિ તરફ બળ, તેમ તેના
તરફ ગઈ. ૨૦-૨૨ જ. ૧. ૧૦૧૧ તના શિખર પર
વળ પડે, તેમ તે શક્તિ માલ્યવાન રાક્ષસની
હારમાળાથી વિભૂષિત વિશાળ છાતી ઉપર જઈ
ચોટી ૨૩ અને તેના પ્રહારથી તેનું કવચ ભેદાઇ
ગયું તથા તેની આંખે અંધારાં આવી ગયાં;
તોપણ રાક્ષસે દ્ર માલ્યવાન જરા પણ ન ગભરાતાં
પર્વતની પેઠે અચળ યઈ બિલો રહ્યો. ૨૪ પછી
તેણે બહુ કાંટાવાળું અને કાળા લોઢામાથી
બનાવેલું લયંકર ત્રિશૂળ વિષ્ણુની છાતીમા
બેરથી માયું. એ રણપ્રિય રાક્ષસે કોષપૂર્વક
હાથ ઉગામી વિષ્ણુને એક ચોટ લગાવી એક
ધનુષ્ય જેટલો પાછો હઠ્યો. ૨૫, ૨૬ ત્યારે રાક્ષસો-
નો 'સારું થયું, સારું થયું' એ પ્રમાણે
મહાન શબ્દ થયો. વિષ્ણુને પ્રહાર કરી માલ્ય-
વાને ગરુડને પણ પ્રહાર કર્યો, ત્યારે જેમ

વાયુ સૂકાં પાંદડાંના સમૂહને ઉડાડી મૂકે
છે, તેમ બળવાન, ક્રોધ પામેલા વિનતાના પુત્ર
ગરુડે પાંખોના પવનથી માલ્યવાનને ઉડાડી
મૂક્યો. ૨૭, ૨૮

પક્ષીરાજ ગરુડની પાંખોના પવનથી પોતાના
મોટા ભાઈ માલ્યવાનને બેઠેલો બેઠું સુમાલી
રાક્ષસ પોતાના લશ્કર સહિત લંકા તરફ નાસી
ગયો. પાંખોથી ઉત્પન્ન થયેલા પવનના બળથી
ફેંકાયેલો માલ્યવાન રાક્ષસ પણ થોડીવારે
પોતાના લશ્કરને મળીને શરમાતો શરમાતો
લંકામાં ગયો. ૨૯, ૩૦ એ પ્રમાણે હે રામ!
કમલલેયન હારિએ યુદ્ધમાં જેના શ્રેષ્ઠ નાયકો
હણાયા છે, એવા તે રાક્ષસોને અનેક વાર
નસાડયા. ૩૧ વિષ્ણુના બળથી પીડાયેલા તે
રાક્ષસો યુદ્ધ કરવાને અશક્ત થવાથી લંકા ત્યજીને
પોતાની સૌએ સહિત પાતાળમાં વસવાને
ગયા. ૩૨ હે રઘુશ્રમ! સાલકટકટાના વંશમાં
વિષ્ણુના પરાક્રમવાળા રાક્ષસશ્રમ સુમાલીને
આશ્રય કરી તેઓ સર્વ પાતાળમાં રહેવા લાગ્યા.

હે રામ! જે રાક્ષસોને તમે હર્યા છે, તે
પૌલસ્ત્ય વંશના હતા અને તેની પૂર્વે સાલકટ-
કટાના વંશમાં માલી, સુમાલી, માલ્યવાન આદિ
રાક્ષસો થયેલા હતા. તે સર્વે રાવણ આદિથી
વધારે બળવાન હતા. ૩૩, ૩૪ શંખ, ચક્ર અને
ગદાને ધારણ કરનાર નારાયણદેવ સિવાય એ
દેવશત્રુ રાક્ષસોને હણવા બીજે કોઈ શક્તિમાન
નથી. ૩૫ તમે પણ તે જ ચાર ભુજવાળા સનાતન
દેવ નારાયણરૂપ છો; તમે અવ્યય, અજય પ્રજ્ઞ
છો અને રાક્ષસોને હણવા ઉત્પન્ન થયા છો.
તમે સિદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનાર છો, ૩૬ શરણાગત
વત્સલ છો અને નાશ પામેલી ધર્મવ્યવસ્થા
કરવાને તેમ જ પાપીઓનો વધ કરવાને વખતો
વખત અવતાર લો છો. ૩૭ હે નરાધીપ! મેં આ
રાક્ષસોની બધી ઉત્પત્તિ બરાબર તમને કહી. હવે
હે રઘુશ્રમ! રાવણ અને તેના પુત્રોની ઉત્પત્તિ
તથા તેના અતુલ પ્રભાવને હું ફરીથી કહું
'હું, તે સાંભળો. ૩૮

વિષ્ણુના ભયથી પીડા પામેલો બળવાન રાક્ષસે દ્રુ સુમાલી પોતાના પુત્રપૌત્રો સહિત રસાતળમા જઈ રહ્યો તે પછી ધનેશ્વર કુબેર શકામા રહેવા લાગ્યો ૨૯

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિમણીત આદિકવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમા ૮મે સગ સમાપ્ત

રાવણનું ચરિત્ર

સર્ગ ૯ મો

સુમાલીની કન્યા કેકસી-તેના દ્વારા
રાવણ આદિની ઉત્પત્તિ

ક્લ્પચિત્ત્વ કાલસ્ય સુમાલી નામ રાક્ષસ ।

રસાતલમ્ત્યલોક સત્ર વ વિચચાર હ ॥ ૧ ॥

કેટનોએક સમય ગયા પછી સુમાલી રાક્ષસ રસાતળમાથી નીકળી મૃત્યુનોત્થા ફરવા લાગ્યો કાળા મેઘ મમાન ગભીર અને તૂમ મુવણના કુડળવાળા તે રાક્ષસે દ્રુને પત્નિ લગ્નને નીકળેલી લક્ષ્મી જેવી સુદર કન્યા હતી તે પૃથ્વી પર ફરતો હતો, ત્યારે પુષ્પક વિમાનમા બેસી પોતાના પિતાને મળવા જતા ધનેશ્વર કુબેરને તેણે જોયા ૧-૪ દેવ સમાન અને અગ્નિ સમાન પવિત્ર કુબેરને જોઈ વિચ્છાદ પામેલો તે રાક્ષસ રસાતળમા ગયો અને શું કરવાથી રાક્ષસોનું શ્રવણ થાત, શું કરવાથી રાક્ષસોની અદત્તિ થાય, તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો રાક્ષસોમા મહામતિ, કાળા મેઘ સમાન ગભીર, તપાવેલા મુવણના કુડળવાળા એ રાક્ષસે દ્રુ પોતાની કકસી નામની રાક્ષસકન્યાને કહેવા લાગ્યો ‘હે પુત્રી! હવે તું લગ્ન કરવા લાયક થઈ છે અને તારું યૌવન નીતે , પરંતુ પરણવાની ના પાડવાના ભયથી કેડ પછી તારા માથું કરતા નથી હે પુત્રી! સર્વ ગુણથી યાત્ર કૃત સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેવી તને વરાવવા માટે ધર્મ બુદ્ધિવાળા અમે સૌ પ્રયત્ન કરીએ છીએ ખરે ખર, સર્વ માનાભિમાની પુરુષોને કન્યાતુ પિતૃત્વ એ હું ખકર છે, કેમ કે હે પુત્રી! ‘કન્યા કોને વરશે?’ એ બાજી શકાતું નથી વળી પરણ્યા

પછી પછી માતાના કુળને, પિતાના કુળને અને જે કુળમા તેને આપવામા આવે તે કુળને હમેશા સશયમા જ રહેવું પડે છે, ૧-૧૧ માટે હે પુત્રી! તું પ્રભાપતિના કુળમા ઉત્પન્ન થયેલા શ્રદ્ધા મુનિવર પૌલસ્ત્ય વિશ્વવાને સેવ અને તું તારી બતે જ એમને પરણ હે પુત્રી! તને પરણવાથી ધનેશ્વર કુબેર જેવા સૂર્ય સમાન તેજસ્વી પુત્રો તને પ્રાપ્ત થશે ૧૨, ૧૩

પિતાના એવા વચન સાંભળી તે કેકસી કન્યા જ્યાં વિશ્વવામુનિ તપ કરતા હતા ત્યાં ગઈ ૧૪ હે રામ! તે (પ્રદોષ) સમયે ચોથા અગ્નિ જેવા પુત્ર ચપુત્રાવત્રવામુનિ અગ્નિહોત કરતા હતા ૧૫ પિતાના કુળગૌરવની મોટાઈ રાખી કકસી તે દાગળ સમયને વિચાર્યા વગર તેમની પાસે ગઈ અને નીચું મોઢું રાખી ઊભી રહી ૧૬ અગ્નિકાના અન્નભાગથી વાર વાર જમીન ખોત રતી સુશ્રોણિ, પછી ૫૬ સરખા મુખવાળી અને પોતાના તેજથી દીપતી તે કન્યાને જોઈ પરમ ઉદાર વિશ્વવામુનિએ કહ્યું ‘હે ભદ્ર! તું કોની પુત્રી છે, તું અને કનાથી આવેલી છે, હે શોભને! તું શા હેતુથી અહીં આવેલી છે, તે તું કહે ૧૭, ૧૮

ત્યારે તે કકસી કન્યા હાથ બેઠી બેઠી ‘હે નુનિ! તમે તમારા તપના પ્રભાવથી મારા મનની વાત બહુના ચિન્તિમાન છો ૧૯ હે પ્રહર્ષિ! મારું નામ કકસી છે હું મારા પિતાની આજ્ઞાથી અત્રે આવી છું, ખાત્રીતુ તમે તમારી મેળે બહુવા સમર્થ છો, તે બત્તી ત્યો ૨૦

પછી મુનિએ ધ્યાન ધરી કહ્યું ‘હે ભદ્રે! તારા મનોગત કારણને મેં બાંધ્યું છે હે મત્ત માત્ર ગ્યામિનિ! મારાથી તને પુત્ર ઉત્પન્ન થાય એવી તને ઇચ્છા છે, પરંતુ તું આ દારણ સમયે મારી પાસે આવેલી છે, તેથી હે ભદ્ર! તું કેવા પુત્રોને ઉત્પન્ન કરીશ, તે તું સાંભળ, હે સુશ્રોણી! દારણ સ્વભાવવાળા, દારણ અવસ્થાવાળા, દારણ સોભાનીઓ જેને પ્રિય છે એવા અને ફૂર કમ કરનારા રાક્ષસોને તું જન્મ આપોશ ’

મુનિના આવા વચનો સાંભળી દુ ખી થયેલી

કેકેસીએ પગે પડી કહ્યું : ૨૧-૨૪ 'હે ભગવન ! તમારા સરખા બ્રહ્મવાદથી હું એવા દુરાચારી પુત્રોને ઇચ્છતી નથી; માટે કાંઈક કૃપા કરવાને આપ યોગ્ય છે.' ૨૫ કેકેસીએ બ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે પૂર્ણચંદ્ર જેમ શહિણીને કહે તેમ ફરીથી મુનિશ્રદ્ધ વિશ્રવાએ તેને કહ્યું : 'હે શુભ મુખવાળી ! તને જે સૌથી નાનો પુત્ર થયો, તે મારા વંશને અનુરૂપ ધર્માત્મા થશે એમાં જરા પણ સંશય નથી.' ૨૬, ૨૭

હે રામ ! એ પ્રમાણે કહ્યા પછી કેટલેક વખતે તે કેકેસીએ બીલાસ અને અતિશય દારુણ રાક્ષસને જન્મ આપ્યો. ૨૮ તે બાળકને દશ માથા હતાં, મોટા દાંત હતા, કાળા આંજણ-સમૂહના જેવા તેનો રંગ હતો, તાંબાના જેવા લાલ હોઠ હતા, વીસ હાથ હતા, મોઢું મોઢું હતું અને વાળ ચક્રચકિત હતા. તે બાળકનો જન્મ થયો ત્યારે મુખમાંથી બવાળા કાઢતાં શિયાળો રુદન કરવા લાગ્યાં, ગૃધ્રાદિ પક્ષીઓ આકાશમાં અવળી ગતિએ ચાલવા લાગ્યાં, દેવોએ રુધિરનો વરસાદ વરસાવ્યો, વાદળાં ગધેડાના ભૂંકવાના જેવા અવાજથી ગભરાવા લાગ્યાં, સૂર્યનો પ્રકાશ ઝાંખો પડ્યો, પૃથ્વી ઉપર મહાન ઉલ્કાપાત થવા માંડ્યો. ૨૯-૩૧ પૃથ્વી ધ્રુવવા લાગી, ઘણા જ દારુણ પવનો વાવા લાગ્યા અને કદી ન બળભળે એવો નદી-ઓનો સ્વામી સમુદ્ર બળભળી ઊઠ્યો. ૩૨ પછી બ્રહ્માજી સમાન તેના પિતા વિશ્રવામુનિએ દશ માથા હોવાને લીધે તેનું 'દશગ્રીવ' એવું નામ પાડ્યું. ૩૩ તે પછી તેના શરીરના માપથી મોઢું શરીર આ જગતમાં કોઈનું નથી એવા મહા-બળવાન કુંભકર્ણનો જન્મ થયો. ૩૪ પછી બેટાળ મુખવાળી શર્પણખા નામની પુત્રી થઈ અને છેલ્લે સૌથી નાનો પુત્ર ધર્માત્મા વિભીષણ થયો. મહાસત્ત્વશાળી વિભીષણનો જન્મ થયો, ત્યારે આકાશમાં રહેલા દેવોએ હુંદુલિ વગાડ્યાં અને અંતરિક્ષમાં 'સાધુ ! સાધુ !' એવો હાઈનાદ થયો.

પોતાના પિતાના અરણ્યાશ્રમમાં રહી મહા-તેજસ્વી અને લોકોને પીડા કરનારા દશગ્રીવ અને કુંભકર્ણ મોટા થયા. ૩૫-૩૭ પ્રમત્ત અને ગમે તેટલો ખોરાક મળે તે પણ હમેશાં અસંતોષી રહેનારો, ધર્મવત્સલ મહર્ષિઓને બાઈ જતો કુંભકર્ણ ત્રણે લોકમાં ફરવા લાગ્યો; ૩૮ પરંતુ ધર્માત્મા અને હમેશાં ધર્મ પ્રમાણે વર્તન કરનાર વિભીષણ ઇન્દ્રિયોને કબજામાં રાખી, વેદા-ધ્યયન કરીને અને નિયમિત આહાર કરીને રહેતો હતો. ૩૯ કેટલોક કાળ ગયા પછી દેવ વૈશ્રવણ કુબેર પિતાને મળવા પુષ્પક વિમાનમાં ભેસીને ત્યાં આવ્યા, ૪૦ ત્યારે રાક્ષસી કંકેસીએ પોતાના તેજથી તેજસ્વી તે કુબેરને બોધ પુત્ર દશગ્રીવને કહ્યું : ૪૧ 'હે પુત્ર ! તારા તેજસ્વી ભાઈ વશવણને જો અને બંધુતામાં સમાન હોવા છતાં પણ તું કુબેરથી હીન અવસ્થામાં છે, તે પણ જો.' ૪૨ હે અમિત વિક્રમશાળી પુત્ર દશગ્રીવ ! તું પણ વશવણના સરખો થવાનો પુરુષાર્થ કર. ૪૩

પ્રતાપવાન દશગ્રીવને માતાનાં એ વચનો સાંભળી ઈર્ષા ઉત્પન્ન થઈ. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી : ૪૪ 'હે માતા ! હું ખરેખર પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, હું મારા પોતાના તેજ-પ્રભાવથી ભાઈની બરાબર કે તેથી પણ વધારે પરાક્રમવાળો થઈશ. હે માતા ! તું તારા હૃદયનો સંતાપ દૂર કર. ૪૫ આ પ્રમાણે કહ્યા પછી તપ કરવા માટે નિશ્ચિંત અંતઃકરણવાળો દશગ્રીવ પોતાના ભાઈ સાથે મહાકુબેર તપ કરવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો : 'તપ કરવાથી મનવાંચિત ફળ મળશે' એવો નિશ્ચય કરી સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે બલ ભાઈઓ ગોકર્ણના શુભ આશ્રમે ગયા. ત્યાં રહી ઉચ્ચ પરાક્રમી તે રાક્ષસે પોતાના નાના ભાઈ સાથે અતુલ તપ કર્યું અને પિતામહ વિભુને પ્રસન્ન કર્યા; ત્યારે બ્રહ્માએ પ્રસન્ન થઈ તેને વિજય-પ્રદ વરદાનો આપ્યો. ૪૬-૪૮

હવે શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિમણ્ડિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ-ઉત્તરકાંડમાં ૪૭મો અંક સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦ મો

રાવણાદિની તપશ્ચર્યા અને વરદાનપ્રાપ્તિ
મયાન્ત્રીમુનિ રામઃ કથં તે ભ્રાતરા વને ।
કીદૃશં તુ તદા બ્રહ્મંસ્તપસ્તેપુર્મહાવલઃ ॥૧॥

પછી રામચંદ્રજીએ અગસ્ત્યમુનિને પૂછ્યું :
હે બ્રહ્મર ! તે મહાબળવાન બંધુજીએ એ વન-
માં કેવી રીતે તપ કર્યું ? ત્યારે અગસ્ત્ય મુનિ
તે લાઇ જો ને જે ધર્મવિધિ કરવા હતા, તે તે
વિધિ અતિ પ્રસન્ન ચિત્તવાળા રામચંદ્રજીને કહેવા
માંડયા : હમેશાં ધર્મમાર્ગમાં રહેનારો મનો-
નિગ્રહી કુલકણ્ઠ્ય શ્રીમન્નતુમાં પોતાની આસ-
પાસ પંચાગ્નિ કરી તપ કરવા લાગ્યો. ૧-૩ તે
વર્ષાઋતુમાં વીરાસન વાળીને વરસાદના વારિમાં
ભિળવા લાગ્યો અને શિશિરઋતુમાં જળમાં વાસ
કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે ધર્મનું આચરણ કરતાં
અને સત્ય માર્ગમાં રહેતાં તેને દશ હજાર વર્ષ
વીતી ગયાં. ૪-૫ ધર્માત્મા વિભીષણ હમેશાં ધર્મ-
પરાયણ અને પવિત્ર રહી પાંચ હજાર વર્ષ સુધી
એકપણે જિજ્ઞાસુ રહ્યો. ૬ જ્યારે તે મત સમાપ્ત
થયું, ત્યારે અપ્સરાઓ નાચવા લાગી, પુષ્પોની
વૃષ્ટિ થઇ અને દેવતાઓ પ્રસન્ન થયા. ૭ પછી
બીજા પાંચ હજાર વર્ષ સુધી તે વિભીષણ મનને
વેદાધ્યયનમાં રોડી રાખી પોતાનું માથું અને
બાહુ જિંથાં રાખી સૂર્યનારાયણ સામે, તે ફરે
તેમ ફરતો રહીને જિજ્ઞાસુ રહ્યો. જેમ સ્વર્ગમાં
રહેનાર દેવોનાં વર્ષો નંદનવનમાં પસાર થઇ જાય,
તેમ આત્મનિગ્રહી વિભીષણનાં દશ હજાર વર્ષો
એ વનમાં પસાર થઇ ગયાં. દશાનન રાવણ પણ
દશ હજાર વર્ષનું નિરાહાર મત રાખી તપશ્ચરણ
કરવા લાગ્યો અને એક હજાર વર્ષ પૂરાં થાય
ત્યારે અગ્નિમાં પોતાનું એકએક માથું હોમવા
લાગ્યો. તપ કરતાં કરતાં નવ હજાર વર્ષો વીત્યાં.
ત્યાં એક પછી એક એમ તેનાં નવ મસ્તકો
અગ્નિમાં હોમાઇ ગયાં. ૮-૧૦ દશ હજારમે વર્ષો
જ્યારે દશમું માથું કાપવા તે તપર થયો, ત્યારે
પિતામહ બ્રહ્મા ત્યાં આવ્યા. ૧૨

દેવોની સાથે આવેલા પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્માજી-

એ કહ્યું : ‘હે દશગ્રીવ ! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન
થયો છું. ૧૩ હે ધર્મજી ! તારી જે ઇચ્છા હોય
તે પૂર્ણ કરી તારો પરિશ્રમ વૃથા નહિ જાય. ૧૪

ત્યારે દશગ્રીવે પ્રસન્ન થઈ પિતામહને માથું
નમાવી હર્ષથી ગફગફ વાણી વડે કહ્યું : ૧૫ ‘હે
ભગવન ! પ્રાણીઓને મૃત્યુ સમાન મોટો બીજો
એકે લય નથી, તેમ જ તેના જેવો એકે શત્રુ
નથી; માટે હું અમરત્વનું વરદાન માથું છું. ૧૬

દશગ્રીવે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે બ્રહ્માજી
ઉત્તર આપ્યો : ‘તને સર્વથા અમરપણું મળશે
નહિ, માટે મારી પાસેથી બીજું વરદાન
માગી લે.’

હે રામ ! એ પ્રમાણે લોકકર્તા બ્રહ્માજીએ
કહ્યું, ત્યારે તેમની આગળ હાથ જોડી રાવણ
ગોલ્ધ્યા : ૧૭, ૧૮ ‘હે પ્રભુપતિ ! હે શાશ્વત દેવ !
હું પક્ષી, નાગ, યક્ષ, કેત્ય, દાનવ, રાક્ષસ અને
દેવોથી અવધ્ય થાઉં. ૧૯ હે પિતામહ ! મનુષ્યાદિ
પ્રાણીઓને તો હું તૃણવત્ ગણું છું; તેથી એવાં
પ્રાણીઓથી મને કંઈ લય નથી.’

દશગ્રીવે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દેવો સહિત
પિતામહ બ્રહ્માજી ગોલ્ધ્યા : ૨૦, ૨૧ ‘હે રાક્ષસ-
શ્રમ ! જા, તારા માગવા પ્રમાણે થશે.’

હે રામ ! બીજી પિતામહને તે દશગ્રીવને ફરી-
થી બીજા પણ ગુલ વરદાન આપતાં કહ્યું : ‘હે
પાપરહિત ! હે રાક્ષસ ! પૂર્વે તે’ જે મસ્તકો
અગ્નિમાં હોમ્યાં છે, તે તને પૂર્વવત્ પ્રાપ્ત થશે
અને હે સૌમ્ય ! મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થાય તેવું ત્રીજું
વરદાન પણ હું તને આપું છું; તે એ છે કે-
મનથી ઇચ્છાપૂર્વક જે અને જેવું સ્વરૂપ તું
ઇચ્છીશ તે અને તેવું સ્વરૂપ તને પ્રાપ્ત થશે,
તેમાં સંશય નથી.’

હે રામ ! બ્રહ્માજીના વરદાનને લીધે તુરત
જ અગ્નિમાં હોમેલાં મસ્તકો દશગ્રીવને પ્રાપ્ત
થયાં. પછી પિતામહ વિભીષણને કહ્યું : ‘હે
વત્સ વિભીષણ ! તારી ધર્મયુક્ત યુદ્ધિથી હું
પ્રસન્ન થયો છું; માટે હે ધર્માત્મા ! હે સુન્નત !
તું વરદાન માગ.’

ત્યારે ધર્માત્મા વિલીપણ હાથ ભેડી બોલ્યા :
'હે ભગવન ! જેમ ચંદ્રમા કિરણોથી વ્યાપ્ત છે,
તેમ તમે નિત્ય સર્વ શુભોથી વ્યાપ્ત છો. સર્વ લોક-
ના શુરુ આપ પોતે જ મને વરદાન આપવા આવ્યા
છો, તેથી હું કૃતકૃત્ય થયો છું.' ૨૨-૨૬ હે સુવ્રત !
જે પ્રીતિથી તમે મને વરદાન આપવા માગતા હો
તો સાંભળો. પરમ આપત્તિમાં આવી પડયા છતાં
પણ મારી ખુદ્ધિ ધર્મમાં જ રહે. હે ભગવન !
શીખ્યા વગર પણ મને પ્રહ્લાચનું જ્ઞાન થાય. જે
જે આશ્રમમાં રહેવાની મને ઇચ્છા થાય, તે તે
આશ્રમ ધર્મિષ્ઠ થાય અને તે તે ધર્મ મારાથી
આચરી શકાય. હે પરમોદાર વિભુ ! એ સર્વોત્તમ
વરદાન છે અને મારે તે જ ભેઈએ છીએ;
કેમ કે ધર્મિષ્ઠ આ ગાણસને સંસારમાં કાંઈ જ
હુલ્લ નથી.' ત્યારે પ્રસન્ન થયેલા પ્રહ્લાણએ
વિલીપણને કહ્યું : 'હે વત્સ ! તું જેમ ધારે છે
તે પ્રમાણે થશે. હે શત્રુનાશન ! રાક્ષસકુળમાં
ઉત્પન્ન થયા છતાં તારી અધર્મમાં ખુદ્ધિ થતી
નથી, તેથી હું તને અમર કરું છું.' એ પ્રમાણે
કહી પ્રહ્લાણ કુંભકર્ણને વરદાન આપવા ગયા.

એ સમયે સર્વ દેવોએ હાથ ભેડીને પ્રભ-
પતિને કહ્યું : 'આપે કુંભકર્ણને તો વરદાન ન
જ આપવું ભેઈએ. હે પ્રહ્લાન ! આપ જાણો છો
કે, એ હુખુંદિએ લોકોને ત્રાસ આપ્યો છે,
ઉપરાત નંદનવનમાં સાત અપ્સરાઓ, ઇંદ્રના
દશ સેવકો, ઋષિઓ અને માણસોનું ભક્ષણ
કરેલું છે. વરદાન મળવા પૂર્વે જે રાક્ષસે આટ-
આટલું કર્યું છે, તે વરદાન મેળવે તો કેવો
અનર્થ કરે ? જરૂર તે ત્રણે ભુવનનું ભક્ષણ કરશે,
માટે હે અમાપ તેજવાળા વિભુ ! વરદાનના
નિમિત્તે તેને મોહ પમાડો. ૩૦-૩૯ એથી સર્વ
લોકનું કષ્ટાણ થશે; તેમ જ જોના સન્માનનો
પણ રક્ષા થશે.' એ પ્રમાણે દેવોએ કહ્યું, ત્યારે
પરમેશ્વર પ્રહ્લાએ સરસ્વતીનું ચિતન કરવા
માંડ્યું. ૪૦ ચિંતન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલાં દેવી
સરસ્વતી પ્રહ્લાણની પાસે પ્રકટ થયાં અને હાથ
ઝેરી બોલ્યાં : 'હે દેવ ! હું આવી છું; નાંદે શુ

કરવાનું છે ?' ત્યારે પ્રહ્લાણએ કહ્યું : 'હે
ભારતી ! દેવો જે પ્રમાણે ઇચ્છે છે તે પ્રમાણે
બોલવા માટે તું રાક્ષસેંદ્રની જીભમાં વાસ
કર.' ત્યારે 'જેવી આજ્ઞા' એમ કહી સરસ્વતી-
એ કુંભકર્ણની જીભમાં પ્રવેશ કર્યો. ૪૧-૪૩

પછી પ્રભપતિએ કહ્યું : 'હે મહાબાહુ
કુંભકર્ણ ! તું જે ઇચ્છતો હોય તે વરદાન
માગ.' ત્યારે કુંભકર્ણ બોલ્યો : 'હે દેવોના
દેવ ! અનેક વર્ષો સુધી નિદ્રાસુખ ભોગવવાની
મારી ઇચ્છા છે.' ત્યારે પ્રહ્લાણ 'એ પ્રમાણે
થશે' એમ કહી ત્યાંથી વિદાય થયા. ૪૪-૪૬

પ્રહ્લાની સાથે દેવો આકાશમંડળમાં ચાલ્યા
ગયા ત્યારે સરસ્વતી દેવીએ પણ એ રાક્ષસને
ત્યાગ કર્યો. જ્યારે સરસ્વતીએ તેનો ત્યાગ
કર્યો, ત્યારે તેને ભાન આવ્યું અને તે દુષ્ટાત્મા
કુંભકર્ણ દુઃખી થઈ વિચાર કરવા લાગ્યો :
'આજે મારા મોહમાંથી આવું ભલદું વાક્ય
કેમ નીકળ્યું હશે ? અરે, મારું સર્વ તપ વૃથા
જ થયું ! હું ધારું છું કે પ્રહ્લાણ સાથે આવેલા
દેવોએ મને મોહ પમાડ્યો છે.' પછી વરદાન
મેળવીને તેજસ્વી થયેલા તે ત્રણે ભાઈએ
શ્લેષ્માતક વનમાં ગયા અને ત્યાં સુખથી
રહેવા લાગ્યા. ૪૭-૪૯

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મલૂત આદિત્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૧૦ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧ મો

રાક્ષસકુળનો પુનરુદ્ધાર-રાવણે
મેળવેલી લંકા

સુમાલી વરલગ્ન્યાંસ્તુ સ્વસ્ત્રા ચતાશ્ચિશાત્રવાન ।
ઉદાત્તપદ્મર્થે વ્યસ્ત્રા સાનુગ. સ રસાનલત્ત ॥૧॥
રાવણાદિ રાક્ષસોએ વરદાન મેળવ્યાં છે,
એમ સાંભળી ગુમાસ્ત્રી પોતાના અનુચરો સહિત
ભય ત્યજ રસાતળમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો; ૧
તેમ જ ઘણી જ સારી તૈયારી કરનારા મારીચ,
પ્રહસ્ત, વિરૂપાક્ષ તથા મહોદર આદિ તેના
પ્રધાનો; પણ બહાર આવ્યા. ૨ પોતાના પ્રધાનો
અને રાક્ષસોની વીંટાયેલો ગુમાસ્ત્રી વચ્ચોવની

પાસે જઈને તેને ભેટીને આ પ્રમાણે બોલ્યો :

‘હે વત્સ ! તે’ ત્રિભુવનગ્રેષ્ઠ ગ્રહાની પાસેથી જે ઉત્તમ વરદાન મેળવ્યું છે, તેથી રાક્ષસકુળ માટે જે મનોરથ હું વિચારતો હતો તે સિદ્ધ થયેલો છે.’ હે મહાબાહુ ! ભયને લીધે અને લ'કા ત્યજીને રસાતળમાં નાસી ગયા હતા, તે વિષ્ણુએ ઉત્પન્ન કરેલા અમારો ભય આજે નિવૃત્ત થયો.^૫ વિષ્ણુના ભયથી અનેકવાર ત્રાસેલા અને અમારું ધર છોડી સર્વ સાથે પલાયન કરેલા અમે રસાતળમાં પેસી ગયા હતા.^૬ અમરાપુરી સરળી લ'કા નગરી અમે રાક્ષસોએ વસાવેલી હતી, કે જ્યાં હાલમાં તારો પુત્રિમાન ભાઈ ધનાધ્યક્ષ કુબેર રહે છે.^૭ હે પાપરહિત ! હે મહાબાહુ ! સામ, દામ અથવા બળથી તું તે લ'કાને પાછી મેળવવા શક્તિમાન થાય તો રાક્ષસોનું ગ્રેય થાય.^૮ હે તાત ! તું લ'કેશ્વર યર્ધશ એમાં કાંઈ સંશય નથી. તે' નષ્ટ થતા રાક્ષસવંશનો પુનરુદ્ધાર કયો છે.^૯ હે મહાબળ ! તું અમારા સ્વર્ના રાજા યર્ધશ.’

પોતાની પાસે આવેલા માતામહ સુમાલીને દશગ્રેવે કહ્યું :^{૧૦} ‘તમે કહો છો તે યોગ્ય નથી; કેમ કે ધનાધ્યક્ષ કુબેરજી અમારા ભાટા-ભાઈ હોવાથી પૂજ્ય છે.’^{૧૧} રાવણે જ્યારે આવ્યો ધર્મયુક્ત ઉત્તર આપ્યો, ત્યારે તેના મનનું વલ્લુ સમજી જઈ સુમાલી રાક્ષસે વધુ આગ્રહ ન કર્યો; પરંતુ તક ભેટા તે સર્વ રાક્ષસો રાવણની પાસે રહેવા લાગ્યા.

પછી એક વખત તક ભેઈને પ્રહસ્તે રાવણને કહ્યું : ‘હે મહાબાહુ દશગ્રેવ ! તમારા માતામહને આ પ્રમાણે કહેવું એ તમને યોગ્ય નથી;^{૧૨, ૧૩} કારણ કે શરવીરોને બ'ધુત્વ હોતું નથી. એ માટે હું દંટાંત કહું છું’ તે સાંભળ્યો. અદિતિ અને દિતિએ જે બહેનો સમાનહિતવાળી હતી. તે બંને પરમ સ્વરૂપવાન પ્રભાપતિ કશ્યપને વરી હતી. પ્રભાપતિ કશ્યપથી અદિતિએ ત્રણે ભુવનના અધિપતિ દેવોને અને દિતિએ દત્યોને જન્મ આપ્યો. હે ધર્મસ ! હે વીર ! પૂર્વે સમુ-

રૂપી વસવાળી પર્વતો સહિત આખી પૃથ્વી દેત્યોની હતી અને તેઓ તેના રાજા હતા; પરંતુ મહાશક્તિમાન વિષ્ણુએ દેત્યોને યુદ્ધમાં હણીને આ ત્રણે લોક દેવોને અપાવ્યા છે; તો તમે વિચાર કરો કે, કુબેરની પાસેથી લ'કા લેવાથી તમે એકલા જ ભાઈની સાથે વેરભાવ કરશો એમ નથી. પૂર્વે સુર અને અસુરે એ પ્રમાણે કરેલું જ છે. ^{૧૪-૧૮}

પ્રહસ્તનાં વચન સાંભળી મનમાં હર્ષિત થયેલા રાવણે થોડા વખત સુધી વિચાર કયો અને વધુ હુપાવેશમાં આવી તે જ દિવસે રાક્ષસોની સાથે તેણે પ્રયાણ કર્યું. ત્રિકૂટ પર્વત પર પહોંચ્યા પછી દશગ્રેવ રાવણે વાણી-વિચારક પ્રહસ્તને કહ્યું : ‘હે રાક્ષસગ્રંથ પ્રહસ્ત ! તું સત્વર લ'કામાં જા અને મારા કહેવાથી વિત્તશ કુબેરને તું યુક્તિપૂર્વક કહે કે, ‘હે રાજન ! આ લ'કાનગરી પૂર્વે મહાત્મા રાક્ષસોની હતી. હે પાપરહિત ! હે સૌમ્ય ! તમે તેમાં વસ્યા છો તે તમને યોગ્ય નથી; માટે હે અતુલ પરાક્રમી ! જે તમે આજે જ અમને અમારી લ'કાપુરી પાછી સોંપી દેશો, તો તમે અમારી પ્રીતિ મેળવશો અને ધર્મનું પાલન કર્યું’ ગણાશે. ^{૧૯-૨૪}

રાવણની આજ્ઞા થતાં પ્રહસ્ત રાક્ષસ કુબેર-થી રક્ષાયેલી લ'કાનગરીમાં જઈ પરમ ઉદાર કુબેરને કહેવા લાગ્યો : ‘હે સુમત ! મને તમારા ભાઈ દશગ્રેવે મોકલ્યો છે. હે મહાબાહુ ! હે સર્વ શસ્ત્ર ધારણ કરનારામાં શ્રદ્ધા હે સર્વ-શાસ્ત્રવિચારક ધનેશ્વર ! દશાનને જે કહ્યું છે તે હું કરું છું, તે તમે સાંભળો. હે વિશાળનેત્રવાળા ! પૂર્વકાળમાં આ રમણીય લ'કાનગરી રાક્ષસોએ સ્થાપી છે અને ભય'કર પરાક્રમ કરનારા સુમાલી આદિ રાક્ષસોએ તેને લોગવેલી છે; ^{૨૫-૨૮} પરંતુ વિષ્ણુએ તેઓને હરાવીને તેમની પાસેથી તે જુગ્મવી લીધેલી છે. હે વશ્રવણ ! રાક્ષસાધિ પતિ રાવણ તમને જણાવે છે કે, લ'કા તમારે તેને સોંપી દેવી. હે તાત ! તમારે આ સામ

ઉપાયથી સમજી રાક્ષસોની લંકા રાવણને મોપની ઘટે છે. ૧૨૯

પ્રહસ્તના વચન સાલળી વાક્યતુર વૈશ્રવણે ડહુ ૨૦ 'હે રાક્ષસ ! નિશાચરો નાસી જવાથી ઉજ્જવડ થયેલી આ લકાનગરી પિતાએ મને આપેલી ે અને દાન, માન આદિ અનેક ગુણોથી મે તે આબાદ કરી છે, ૩૧ છતાં જા, તું દશગ્રીવને જઈને કહે કે, જે આ મારું રાજ્ય અને લકાપુરી છે, તે તારું પણ છે અને તે રાજ્ય હે મહાબાહુ ! તું સુમેથી ભોગવ મારું જે રાજ્ય અને ધન છે તેનો તારી સાથે હું ભાગ પાડવા ઇચ્છતો નથી ' એમ કહી ધનાધ્યક્ષ કુબેરપિતાજી પાસે ગયા અને પ્રણામ કરી રાવણ જે ઇચ્છતો હતો તે વિદિત કરતા કહ્યું ' હે તાત ! દશગ્રીવે એક હૂત મોકલી મને કહેવડાવ્યું છે કે, 'પૂર્વે રાક્ષસોએ વસાવેલી લકાનગરી મને પાછી સોપો, 'તો હે સુવત ! મારે કરવા યોગ્ય હોય તે મને કહે '

ત્યારે મુનિશ્રદ્ધ પ્રહારિ વિશ્રવાએ હાથ બેડી જોલેલા કુબેરજીને કહ્યું 'હે પુત્ર ! મારું આ વચન સાલળ. ૩૨-૩૧ મહાબાહુ દશગ્રીવે મને એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે મેં તેને કપકો દીધો હતો અને એ હુર્મતિને એમ ન કરવા માટે વારવાર કહ્યું હતું ૩૭ કોધ પામેલા મે તેને વારવાર કહ્યું કે, આમ કરવાથી તારો નાશ થશે, છતાં તેણે ન માન્યું, તો હે પુત્ર ! તું શ્રેયસ્કર અને ધર્મયુક્ત મારું વચન સાલળ ૩૮ તે હુર્મતિ વરદાન મેળવવાથી અતિશય મૂઠ ધઈ ગયેલો છે. તે યોગ્યાયોગ્ય બળ્યતો નથી મારા શાપથી તેનો સ્વભાવ દારુણ ધઈ ગયેલો છે. ૩૯ તેથી હે મહાબાહુ ! લકા છોડી દઈ તું તારા અતુચરો સહિત કેલાસ પર્વત ઉપર જઈ વસ. ૪૦ ત્યાં નદીઓમા ઉત્તમ રમ્ય ગંગા નદી વહે છે. સુવર્ણ અને સુર્ય સરખા તેજસ્વી કમળો તેના પાણીમા આવી રહેલા છે. ૪૧ કુસુદ, ઉત્પલ અને બીજા સુગંધીદાર ફૂલો પણ ત્યાં વાવ છે ત્યાં આનંદ દેવો, નાથવો,

અપ્સરાઓ, ઉરગો અને કિન્નરો વિહાર કરી નિત્ય આનંદ પામે છે હે કુબેર ! તું બચે છે કે, દશગ્રીવે મોટું વરદાન મેળવ્યું છે, તેથી તેની સાથે તારે વેર કરવું યોગ્ય નથી ' પિતાની આ આજ્ઞા માથે ચઢાવી કુબેરજી પોતાની સ્ત્રી, પુત્ર, મત્રી, સમસ્ત વાહન અને ધન વગેરે લઈ કેલાસ પર્વત પર ગયા. ૪૨-૮૧ કુબેરજીના અગા પછી હર્ષિત ચિત્તવાળા પ્રહસ્તે મત્રીઓથી વૉટાઈ બેઠેલા મહાત્મા રાવણને કહ્યું ૪૫ 'ધનેશ્વર કુબેર લકા ત્યજી ચાલ્યા ગયા છે અને હવે તે શૂન્ય થઈ છે, માટે અમારી સાથે તેમા પ્રવેશ કરીને તમે તમારા ધર્મનું પાલન કરો ' ત્યારે પ્રહસ્તના વચનો સાલળી મહાબાહવાન રાવણ પોતાના બળવાન અનુચરો અને ભાઈઓ સહિત લકામા પેઠો ૪૬, ૪૭ જેમ ઇંદ્ર સ્વર્ગમા પ્રવેશ કરે, તેમ દેવશત્રુ રાવણે કુબેરે તજેલો વિશાળ રાજમાર્ગોવાળી લકાનગરીમા પ્રવેશ કર્યો ૪૮ પછી રાક્ષસોએ રાવણનો ત્યાં અભિષેક કર્યો અને રાવણ તેનું પાલન કરવા લાગ્યો થોડો સમય વીતતા લકા કાળા વાદળા સરખા રાક્ષસોથી ભરાઈ ગઈ જેમ પૂર્વે ઇંદ્રરાજાએ સ્વર્ગમા અમરાવતી વસાવી હતી, તેમ ધનેશ્વર કુબેરે પણ પિતૃઆજ્ઞાપાલનના પ્રભાવથી ચંદ્ર જેવા ઉજ્જવળ કેલાસ પર્વતના શિખર ઉપર ઘણા જ અલકૃત અને શ્રદ્ધ ભવનોથી શોભતી અલકાપુરી વસાવી તેમા સુખથી વાસ કર્યો. ૪૯, ૫૦

ઈતિ શ્રીવાત્સીકિ નકામુનિમત્તીત આદિકાવ્ય શ્રોતમાયાના ઉત્તરકાંડમા ૧૧ મો સુગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨મો

રાવણ વનેરેનો મુદ્રસ્વાશ્રમ-રાક્ષનનશની વૃદ્ધિ રાક્ષસેન્દ્રોર્મિયિકસ્તુ બ્રાહ્મિ સહિતસ્તદા ।

તત્ત્વ પ્રદાન રાક્ષસ્યા મનિયા સમાચન્તયત ॥

રાક્ષસાધિપતિ રાવણે લકાનું રાજ્ય મેળવ્યા પછી પોતાની બહેન શૂર્પણખાના લગ્ન માટે ભાઈઓ સાથે વિચાર કરી તેને દાનવોમા પ્રેમ કાઝકેડ્ર વિચરિત્વની સાથે પરણાવી ૧૨ હે

રામ ! બહેનને પરણાવ્યા પછી રાક્ષસેંદ્ર રાવણ મૃગયા કરવા નીકળ્યો. ત્યાં તેણે કિંતિના પુત્ર મય (દાનવ)ને ભેળો કે જેની સાથે લાવણ્યમયી એક કન્યા હતી. કન્યા સહિત મયદાનવને ભેઈ દશમીવે પૂછ્યું ‘તમે કોણ છો ?’ કન્યા મનુષ્ય કે મૃગ પણ ફરતા નથી, ત્યાં તમે વિચરો છો ?’ આ મૃગનયની કન્યા સહિત તમે અહીં કેમ રહો છો ?’ ત્યારે મયદાનવે રાવણને ઉત્તર આપ્યો ‘તમારી પાસે હું સર્વ વૃત્તાત કહું છું, તે તમે સાલજો પૂર્વે હેમા નામની એક અપ્સરા હતી.’ તે હેમા ઇંદ્રને જેમ ઇંદ્રાણી મળે, તેમ મને મળો હતી અને એક હજાર વર્ષ સુધી હું તેના ઉપર અતિશય પ્રીતિવાળો હતો. હાલમા તે હેમા દેવતાઓના કાર્ય નિમિત્ત સ્વર્ગમા ગઈ છે અને મારા તેર વરસ તેના વિરહમા ચાટ્યા ગયા છે અને, આ ચૌદમું વર્ષ પણ મેં બનાવેલી સુવર્ણમય પુરીમા જ વીતી ગયું વજ અને વૈદ્યમંત્રિથી ચીતરેલી અને માયાથી નિર્માણ કરેલી તે નગરીમા રહેવા છતાં હેમાના વિયોગને લીધે હું હી રહેતો હતો, તેથી હું મારી પુત્રીને લઈને આ વનમા આવ્યો છું હે રાજન્ ! તે હેમા અપ્સરાની કૃપથી જન્મેલી આ મારી પુત્રી છે, અને તેને યોગ્ય પતિની સાથે પરણાવવા હું ઇચ્છુ છું. સર્વ માન હસ્તનારા પુરુષોને કન્યાના પિતા હોય એ હું ખકારક જ છે, કારણ કે કન્યા માતા અને પિતાના બંને કુળને હમેશા સશયમા રાખે છે અને એ સીધી જ પુત્રો પણ થયા છે. હે તાત ! તેમા પહેલાં માયાવી અને પછી દુહલિ થયેા હતા એ પ્રમાણે તમે જે પૂછ્યું તે બધું યથાવિધ મેં તમને કહ્યું હે તાત ! તમે કોણ છો ? હું તમને કેવી રીતે બળી શકું ?’ ત્યારે રાવણે કહ્યું ‘હું બ્રહ્માણી ત્રીજી પેઢીએ થયેલા વિશ્રવા મુનિનો પુત્ર છું અને મારા નામ દશમીવ છે. ૧૩-૧૪

હે રામ ! રાક્ષસેંદ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે દાનવશ્રદ્ધ મયદાનવે મહર્ષિપુત્ર બા પિને પોતાની

કન્યા તેને આપવાની ઇચ્છા બહુવી અને તુરત જ પોતાની કન્યાનો હાથ તેના હાથમા આપતા કહ્યું હે રાજન્ ! હેમા અપ્સરાથી ઉત્પન્ન થયેલી મારી આ મદોદરી નામની પુત્રીને તમે પત્ની તરીકે ચહણ કરો’ ત્યારે રાવણે ‘તથાસ્તુ’ કહી તેના સ્વીકાર કર્યો. પછી દેવેંદ્ર મયદાનવે અગ્નિ સમક્ષ તેઓનું પાણિ ચહણ કરાવ્યું. હે રામ ! રાવણને તેના પિતા વિશ્રવાથી શાપ મળ્યો છે તેમયદાનવ બળ્યોતો હતો, છતાં તે પિતામહના કુળનો છે, એમ બાણીને તેણે પોતાની પુત્રી તેને આપી હતી, તેમ જ પરમ અદ્ભુત અમોઘ શક્તિ પણ આપી હતી કે જે શક્તિએ લક્ષ્મણને મૂર્છા પમાડી હતી. ૧૫-૨૧

પોતાની પત્નીને લઈ રાક્ષસરાજ રાવણ લકામા ગયો. પછી પોતાના બે નાના ભાઈ ઓના લક્ષ્મણે બે કન્યાઓ પણ તે લઈ આવ્યો. વિશેષતઃની વજ્રબાણા નામની પુત્રીને રાવણે કુલકર્ણ સાથે પરણાવી અને જ ધર્વરાજ મહાત્મા શલ્યની સરમા નામની ધમ સ પુત્રીને વિબીપણ સાથે પરણાવી કે જે સરમા માનસરોવરના કાંઠા પર જન્મી હતી તેના જન્મસમયે વર્ષાઋતુ હોવાથી માનસરોવરમા પાણી વધતું હતું, ત્યારે કન્યા ઉપરની પ્રીતિને ત્રીધે તેની માતાએ રાતા રાતા ‘સર મા વર્ષત’ (સરોવર, વધ નહિ) એ નમાણું કહ્યું, તેથી તેનું નામ સરમા પડ્યું આ પ્રમાણે વિવાહ કરી એ રાક્ષસો જેમ ગ્રધર્વો નદનવનમા આનંદ ભોગવે તેમ પોત પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે આનંદ ભોગવવા લાગ્યા. ૨૨-૨૮ સમય વીતતા રાવણની પત્નીઓ મદોદરીએ મેઘનાદ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો, જે ઇંદ્રજિત નામથી વિખ્યાત થયો. ત્યારે તેના જન્મ વયે અને તે રોવા વાગ્યો, ત્યારે ઘણા પ્રચંદ મેઘસમૂહના ગડગડાટ જેવો તેનો અવાજ વયે હે રાધવ ! તેના અવાજથી આખી લકા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ હતી, તેથી તેના પિતાએ એનું નામ મેઘનાદ પાડ્યું હે સમ !

રાવણના શુભ અંતઃપુરમાં લાકડામાં છુપાયેલા અગ્નિની માફક શ્રદ્ધ સ્ત્રીઓથી રક્ષાતો, માતા તથા પિતાને મહાહત્ય ઉપજાવતો એ મેઘનાદ વધતો હતો. ૨૯-૩૧

ર્ષિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાશુનિપ્રણીત આદિકવ્ય શ્રીરામાયણનો ઉત્તરકાંડમાં ૧૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩ મો

રાવણનો ઉત્પાત-કુબેરની શિખામણ

ભય લાકેશ્વરાસ્તુષ્ણ તત્ર કાલેઽન્ન કેનાચત્ ।

નિદ્રા સમભવતોદ્યા કુમ્ભકણસ્ય રૂપાણી ॥ ૧ ॥

પછી કેટલેક કાળે લોકેશ્વર પ્રજ્ઞાએ પ્રેરેલી ઘોર નિદ્રા કુંભકણની પાસે ગઈ. ૧ ત્યારે કુંભકણે પોતાના ભાઈને કહ્યું : ‘હે રાજન્ ! મને નિદ્રા પીડા કરે છે, મારે માટે એક સારું ગૃહ કરાવો.’ ૨ તેથી રાવણે વિશ્વકર્મા જેવા શિલ્પીઓને આજ્ઞા કરી, તેમણે એક યોજન પહોળું ને બે યોજન લાંબું, વિશાળ, સુંવાળું, સુંદર દેખાવવાળું, કેઈ પણ ભતતની પીડા વિનાતું, સ્ફટિક અને સુવર્ણના ચિતરામણવાળા થાંભલાથી સર્વત્ર શોભતું એક મંદિર કુંભકણ માટે બનાવ્યું. ૩, ૪ એ મંદિરને વૈદ્યમંથિનનાં પગથિયાં હતાં. ઘૂઘરીઓવાળા પડદા ટાંગ્યા હતા, હાથીદાંતનાં ખારણાં બનાવ્યાં હતાં; તેમ જ હીરા અને સ્ફટિકના ચોતરા બાંધેલા હતા. ૫ મેરુ પર્વતની પુણ્ય-શુક્રાની જેમ નિત્ય સંપૂર્ણ સુખ આપનાર એ મનોહર મંદિર રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે બંધાવ્યું, ૬ ત્યારે મહાબળવાન કુંભકણે તેમાં જઈ સુખથી સૂતો, તે હંભરો વધ સુધી સૂઈ રહ્યો, પણ જાગ્યો નહિ. ૭

આ પ્રમાણે જ્યારે કુંભકણ નિદ્રાધીન થયેલો હતો, ત્યારે નિરંકુશ દશાનન દેવો, ઋષિઓ, યક્ષો અને ગંધર્વોના સંહાર કરવા લાગ્યો; ૮ એટલું જ નહિ, પણ નંદન વગેરે જે જે વિચિત્ર ઉધાનો હતાં, તે સર્વને કોષ પાગેલા દશાનને ઉજ્જડ કર્યા. ૯ હાથી જેમ નદીમાં કોડા કરી તેનો નાશ કરે છે, વાયુ જેમ વૃક્ષને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખી તેનો નાશ કરે છે, વજ્ર જેમ

પર્વત ઉપર પડીને તેને ભેદી નાખે છે, તેમ રાક્ષસાધિપતિ રાવણ સર્વનો નાશ કરવા લાગ્યો. ૧૦ રાવણનું આવું દુરાચરણ જાણીને અને પોતાના કુળને અનુરૂપ વ્યવહારનું સ્મરણ કરીને બ્રાતૃપ્રેમી કુબેરે તેને સમજાવવા એક દૂતને લઈ મોકલ્યો. તે દૂત લંકાપુરીમાં જઈ વિભીષણને મળ્યો, ત્યારે ધર્માત્મા વિભીષણે તેનું સન્માન કરી, આવવાનું કારણ તથા કુબેર અને જીર્ણ સંગાંસ બંધીઓનું કુશળ પૂછ્યું, તે જાણીને સભામાં બેઠેલા રાવણની પાસે તેને લઈ ગયા. ત્યાં પોતાના તેજશ્વી શોભતા રાક્ષસેન્દ્ર રાવણને ભેટને ‘મહારાજનો જય થાઓ’ એ પ્રમાણે બોલી વિનીતભાવે તે જોભો રહ્યો, પછી તે દૂતે ઉત્તમ પદાંગ ઉપર બેઠેલા રાવણને કહ્યું : ૧૧-૧૨

‘હે રાજન્ ! હે વીર ! તમારા ભાઈએ તમારાં માતા અને પિતાના કુળના સદાચારને યોગ્ય બે કહેલું છે, તે હું તમને કહું છું.’ ૧૩ તેમણે કહાવ્યું છે કે, ‘આટલાં કૃત્યોથી બહુ થયું. હવે તમારે સદાચારનો સંગ્રહ કરવો ઘટે છે, તેમ જ ધર્મમાં આસ્થા રાખવી ઘટે છે.’ ૧૪ હે રાજન્ ! નંદનવનનો નાશ થયો તે મેં જોયો, ઋષિઓ હણાયાનું મેં સાંભળ્યું અને તમારા નાશ માટેની દેવોની પેરવીઓ પણ મારા બંધુવામાં આવી છે. ૧૫ હે રાક્ષસાધિપ ! તમે મારો ઘણી વાર અનાદર કર્યો છે, છતાં અપરાધી બાળક માટાંઓથી રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે; તેમ તમારું રક્ષણ કરવું એ મારું કામ છે. ૧૬ જિતેન્દ્રિય અને નિયમને વશ રહીને રોદને પ્રસન્ન કરવા માટે ત્રત ધારણ કરી હું હિમાલય ઉપર ધર્મોપાસના કરવા લાગ્યો હતો, ૧૭ ત્યાં મેં ઉમા સહિત દેવાધિદેવ મહાદેવને જોયા. આ સમયે અનુપમ રૂપ ધરીને રુદ્રાણી ત્યાં આવેલાં હતાં. હે મહારાજ ! જીવ્ત કોઈ પણ હેતુથી નહિ પણ માત્ર ‘આ કોણુ હશે ?’ એ જ આકાંક્ષાથી મેં કમનસીબે તે દેવીને ગળી આંખે જોયાં, ૧૮, ૧૯ ત્યારે દિવ્ય પ્રભાવથી દેવીએ મારી ગળી આંખ બાળી નાખી અને પૂજા બેઠવાથી જેમ તેજ દિગ્ધ

થઈ બધ તેમ મારું એ નેત્ર ક્ષિપ્ત પડી ગયું.
તે પછી હું ગિરિના બીજા વિસ્તીર્ણ શિખર ઉપર
જઈને આકસો વર્ષ સુધી મૌન રહેવાનું મહાવત
ધારણ કરીને રહ્યો. તે તપ પૂરું થયું ત્યારે દેવ
મહેશ્વરે પ્રસન્ન થઈ કહ્યું : 'હે ધર્મજ્ઞ ! હે સુવ્રત !
આ તપથી હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. હે
ધનેશ્વર ! આર્ત તપ એક તે કરેલું છે અને બીજું
મેં આચરેલું હતું. આવું વ્રત આચરે એવો
ત્રીજો કોઈ પુરુષ થયો નથી આ વ્રત હુજર છે
અને તે મેં જ પૂર્વે ઉત્પન્ન કરેલું છે ૨૪-૨૮ હે
ધનેશ્વર ! હે સૌમ્ય ! તું મારો મિત્ર થા. હે
પાપરહિત ! તેં મને તપથી જીતેલો છે. પાટે
તું મારો મિત્ર થા. ૨૯ દેવીના સ્વરૂપનું નિરીક્ષણ
કરવાથી તેણે તારા જે ડાખું નેન બાળી નાખ્યું
છે અને હાલ જે પીણું પડી ગયું છે. ૩૦ તેથી
'એકાક્ષી પિંગલી એવા નામથી ઘણા ઝળ
સુધી તું પ્રસિદ્ધ રહીશ.' એ પ્રમાણે શિવની
સાથે મિત્રતા મેળવીને તેમ જ તેમની પામેથી
સ્વ મેળવીને ઘેર આવેલા મે તમારો પાપી
નિશ્ચય સાબળ્યો, માટે એ કુળને કલક લગાડ
નાર અધર્મી લોકોની સોળત ઠોડી દે સપિઓ
માથે દેવો તમારા વધના ઉપાયનો વિચાર કરે ૩૧'

તે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કૌવલ્ય રક્ત
દોષન થયેલો દશાનન હાથ પછાડી અને દાત
પીચી બોલ્યો. 'હે દત્ત ! તું જે બોલે છે તે
હું બરાબર સમજ્યો છું ૩૨-૩૪ તું અને તને
આહી મોકલનાર એ મારો ભાઈ હવે જીવતા નહિ
રહે. એ ધનેશ્વર આ મારા હિતની વાણી કહેતો
નથી, પણ એ મૂઠ મને 'મારે મહેશ્વરની મિત્રતા
થઈ' એમ સલાખાવે છે. તેં જે આ કહ્યું તે
મારાથી સહન થઈ શકે તેમ નથી. ૩૫-૩૭ હે
દત્ત ! તેનું આટલો કાળ સુધી મેં સર્વ મહન
કયું છે અને એ મારો ગુરુ છે, મારાથી જ્યેષ્ઠ
છે, એમ હું માનું છું, તેથી જ મેં એને હણ્યો
નથી, ૩૮ પણ તેના આ વચનો સાબળી હવે મેં
એવો નિશ્ચય કર્યો છે કે, તેના એકલાની
ખાતર જ હું મારા બાહુબળથી ત્રણે લોકોને

જીતીશ અને ચારે દિશાના લોકપાળોને યમ-
સદનમાં પહોંચાડી દઈશ. ૩૯, ૪૦ એ પ્રમાણે
કહીને રાવણે તે દત્તને તલવારથી કાપી નાખ્યો
અને દુરાત્મા રાક્ષસોને તેનું લલણ કરી જવા
કહ્યું. પછી ત્રણે લોકને જીતવાની આકાંક્ષાવાળો
રાવણ સ્વસ્તિવાચન કરાવી ૨૯ પર ચડી સત્વર
બધા ધનેશ્વર રહેતા હતા ત્યાં ગયો. ૪૦-૪૧

દત્ત શ્રીવાત્સી મહામુનિપ્રણીત આ દકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉપરગાંઠમાં ૧૩ મો રામ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪ મો

રાવણનો ઉત્પાત-યક્ષો સાથે યુદ્ધ

તવ. સ જ્ઞાન. સાધ પદ્મર્મન્યવલોદ્ધન ।

મહોદ્વપ્સસ્તાથ્યા મારિચશુકસારણઃ ॥૧॥

નિરતર બળથી ઉદ્ધત રહેતો રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ
બોલે ત્રણ લોકને બાળી નાખવા ઇચ્છતો હોય,
તેમ મહોદ્ધર, પ્રહસ્ત, મારીચ, શુક, સારણ અને
ધૂમ્રાક્ષને સાથે લઈ કુબેરની સાથે લડવા ગયો ૧
શહેર, નદીઓ, પર્વતો, વનો અને ઉપવનોને
બોળાંગી એક મુદૂર્તમાં તે કલામ પર્વત પર
આવી પહોંચ્યો ૨, ૩ યુદ્ધરૂપ દુરાત્મા રાક્ષસેન્દ્રને
મત્રોઓ સહિત કલામ પર આવી પહોંચેલો
બળી ત્યાં રહેલા યક્ષોના તો હોશકેશ જ ભડી
ગયા થોડી વારે સાવધ થઈ 'આ આપણા રાજા
કુબેરનો ભાઈ છે' એમ બળી તેઓ ધનેશ્વર
હતા ત્યાં ગયા ૪, ૫ તેઓએ ત્યાં જઈ રાવણે જે
વર્ણ હતો તે સવ કહ્યું, ત્યારે કુબેરે તેની સાથે
લડવા નાં જણાવ્યું અને આજ્ઞા આપી. તે વખતે
યક્ષોનું અને રાક્ષસોનું કંઠાર યુદ્ધ થવા લાગ્યું
સમુદ્રના તર ગોળી પેઠે યક્ષ તથા રાક્ષસન્ય
જીજ્ઞાસાથી કલામગિરિ કંપી બીજો ૬-૮ ભેત-
ભેતામાં રાવણના સર્વ મત્રોઓ ઘાયલ થયા,
ત્યારે નિશાચર દશગ્રીવે પોતાના સન્યને મંદ
પરેલું ભેઈ કોષપૂર્વક મોટો નાદ કર્યો. રાવણના
નાદથી વેગમાં આવેલા ભયંકર પરાક્રમ કરનારા
તેના પ્રત્યેક પ્રધાનો એકેક હબાર યક્ષોની સાથે
લડવા લાગ્યા, તેમ જ રાવણે પણ મંદા, મુશલ,
તલવાર શક્ર અને તોમર વડે યક્ષોનાને

હણવા માંડી. ૯-૧૨

એ સમયે વરસતાં વાદળાંની ધારાઓની જેમ યક્ષોએ છોડેલાં બાણોથી વીંધાતો રાવણ કોધપર્વક પ્રહાર કરવા લાગ્યો. ૧૩ વાદળાંની હબરો ધારાથી પર્વત ભિંન્ય છે, તેમ યક્ષોનાં શસ્ત્રોના ઘાથી રુધિરની ધારા વડે ભિન્ન જવા છતાં તે જરા પણ ડગ્યો નહિ. પછી મહાત્મા રાવણ કાળકંડના સરખી ગદા ઉપાડી યક્ષસન્યમાં પેઠા અને હબરો યક્ષોને યમદારમાં પછેંચાડ્યા. વાયુ સહિત અગ્નિ જેમ સૂકાં લાકડાંને સળગાવી મૂકે છે, તેમ તુણીની માફક વીખરાયેલા યક્ષસન્યને રાવણુરૂપી અગ્નિ બાળી નાખવા લાગ્યો. વાયુ જેમ વાદળાંને વીખેરી નાખે છે, તેમ બાકી રહેલા તે યક્ષોને મહોદર, શુક આદિ રાવણના વીર પ્રધાનોએ છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા. ૧૪-૧૬ કેટલાક અવધરો કપાઈ જવાથી ધાયલ થઈ યુદ્ધભૂમિ પર પડ્યા અને કેટલાક તીક્ષ્ણ કાંતોથી હોંક કરડતા પૃથ્વી પર પડ્યા. ૧૭ જેમ નદીના પ્રવાહથી તેના કાંઠાઓ ઘસી પડે છે, તેમ કેટલાક થાકેલા હોવાથી શસ્ત્રો છોડી દઈને એકબીજાને વળગી પડીને યુદ્ધભૂમિમાં પડ્યા. સામે પગલે રત્ની લડવા છતા બળવાન શત્રુથી હાર્યાને હબરો યક્ષો અંતરિક્ષમાં જવા લાગ્યા, જેથી યુદ્ધપ્રેક્ષક ઋષિઓને તેમ જ આ વીર લોકોને લા રહેવાને સ્થાન મળતું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. પોતાના મહાબળવાન યોદ્ધાઓને હણાયેલા જોઈ મહાબાહુ ધનાધ્યક્ષે બીલ હબરો યક્ષોને રણભૂમિ પર મોકલ્યા. ૧૮-૧૯ હે રામ! એ સમયે કુબેરે મોઝકેલો સંયોધકંટક નામનો યક્ષ પુષ્કળ સન્ય અને વાહનો સહિત યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યો. વિષ્ણુ જેમ ચક્રથી છેદે, તેમ તેણે મારીય રાક્ષસનું યુદ્ધભૂમિમાં ધાયલ કર્યો, જેથી પુષ્પ શીજ થયે જેમ અહ પૃથ્વી પર પડે, તેમ તે મારીય કેલાસ પર્વત ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. ૨૦-૨૨ તે નિશાચર મારીય જાન આવ્યા પછી એક સુદૃઢ મુખી વિદ્યામો લઈ પુનઃ યુદ્ધભૂમિ પર આવ્યો અને મહાદારણુ યુદ્ધ

કરવા લાગ્યો, ત્યારે તેનાથી ત્રાસી સંયોધકંટક યક્ષ રણભૂમિમાંથી પલાયન કરી ગયો.

પછી સુવર્ણથી ચીતરેલા અને વૈદ્યમણિ તથા રૂપાથી જેમાં ભાત પાડેલી છે, તેવા રાજમહેલના દ્વારમાં રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે પ્રવેશ કર્યો. હે રાજન! તે નિશાચરને રાજમહેલમાં પેસતો જોઈ સૂર્યભાતુ નામનો દ્વારપાળ તેને રોકવા લાગ્યો. ૨૩-૨૫ હે રામ! દ્વારપાળે રોકવા છતાં રાવણ ન જ રોકાયો, ત્યારે દ્વારપાળે તેને દરવાજાનાં તોરણ વડે ઝૂડી નાખ્યો; તેથી ગેરુથી જેમ પર્વત ચોલી રહે, તેમ લોહી નીકળવાથી તે રાવણ ચોભવા લાગ્યો. પર્વતના શિખર જેવા તોરણના પ્રહારથી ધાયલ થયા છતાં પિતામહ બ્રહ્માભુજા વરદાનને લીધે રાક્ષસેન્દ્ર રાવણનો જરા પણ ક્ષય થયો નહિ; જલદો તેણે તે જ તોરણ વડે દ્વારપાળ સૂર્યભાતુને એવો તો પ્રહાર કર્યો કે જેથી તેનું શરીર વિદીર્ણ થઈ ગયું. રાવણનું આ પરાક્રમ જોઈને ભવતા રહેલા સર્વે ત્યાંથી ત્રાસી ગયા અને ભયથી પીડા પામી શસ્ત્રો ત્યજી દઈ વીલે મોઢે નહી, કોતરો તથા શુદ્ધાઓમાં ભરાઈ ગયા. ૨૬-૩૦

ઈવ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુગિમણિવ ન્યાદિકાંય શ્રીરામાયણનું
ઉત્તરકાંડમાં ૧૪ મો સહ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫ મો

રાવણનો ઉત્પાત-કુબેર સાથે યુદ્ધ-
પુષ્પક વિમાનની પ્રાપ્તિ

તતસ્ત્વક્ષ્ય વિનસ્તાન્યક્ષેન્દ્રાંશ સહચરાઃ ।
ધનાધ્યક્ષો મદ્યક્ષં મર્ગચારમધ્યાવ્રતી ॥ ૧ ॥

આ રીતે અનેક પ્રકારે ત્રાસ પામેલા તે યક્ષોને જોઈને ધનાધ્યક્ષ કુબેરે મણિવદ્ર નામના મહાયક્ષને કહ્યું: ૧ 'હે યક્ષેન્દ્ર! હંસચારી અને પાપી રાવણનો તું સંહાર કર અને ત્રાસ પામેલા વીર યક્ષોનું રક્ષણ કર. ૨' ત્યારે મહાબાહુ મણિવદ્ર ચાર હબર વીર યક્ષોને સાથે લઈ યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો. વીર યક્ષો ગદા, મુસળ, ત્રાસ, શસ્ત્ર, તોમર અને મુઘર આદિ આયુધો વડે રાક્ષસોને હણતા હણતા રણભૂમિમાં દોડવા

લાગ્યા.^{૩૪} બાજ જેમ ઝડપથી નાનાં પક્ષીને પકડી પાડે, તેમ વીર યક્ષો રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. એ સમયે ‘ઠીક’, ‘યુદ્ધ આપ,’ ‘હું પાછો જવા ઇચ્છતો નથી,’ ‘તારાં શસ્ત્રો મને ઈધ દે’ એ પ્રમાણે રાક્ષસો તથા યક્ષોના અવાજ થવા લાગ્યા. દેવો, ગંધર્વો અને ઋષિઓ આ તુચ્છ યુદ્ધ ભેઈ વિસ્મિત થવા લાગ્યા.^{૫૬}

રાવણના મંત્રો પ્રહરતે યુદ્ધમાં પ્રચંડ પરા-ક્રમ કરી એકહત્તર યક્ષોને મારી નાખ્યા અને મહોદરે બીજા હત્તર યક્ષોને હણ્યા.^૭ હે રાજન! યુદ્ધોન્મત મહાકોપી મારીચે માત્ર એક નિમ્બેના અંતરમાં બે હત્તર યક્ષોને હણી નાખ્યા.^૮ હે પુરુષશ્રષ્ઠ! એ સમયે યક્ષો ધર્મયુદ્ધ કરતા હતા, ત્યારે રાક્ષસો કપટયુદ્ધ કરતા હતા; તેથી રાક્ષસો એ યુદ્ધમાં અડિયાતા થયા. મહાબાહુ ધૃત્વાક્ષે રણક્ષેત્રમાં આવી મણિભદ્રની છાતીમાં કોપથી મુસળનો ઘા કર્યો, છતાં તે વીર યક્ષ જરા પણ ધન્યો નહિ,^{૯, ૧૦} બેલડું તેણે ગદાને બરાબર વીંઝીને ધૃત્વાક્ષના માથામાં મારી, તેથી તે રાક્ષસ વિકળ થઈ ભોય ઉપર પડ્યા.^{૧૧} ધૃત્વાક્ષને લોહીહીડાણ થઈ જૃથ્વી પર પડેલો ભેઈને રાક્ષસેંદ્ર રાવણ મણિભદ્રની સામે આવ્યો,^{૧૨} ત્યારે ક્રોધ પામેલા હોડયા આવતા રાવણને યક્ષશ્રષ્ઠ મણિભદ્ર ત્રણ શક્તિઓથી વીધ્યો; છતાં કોપે ભરાયેલા મહાબળવાન રાવણે હોડી આવી તેના મસ્તક પર પ્રહાર કર્યો. રાવણના પ્રહારથી મણિભદ્રનું મસ્તક વાંકું થઈ ગયું અને તેથી તે યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત થયો, ત્યારે રાક્ષસોએ મોટો હર્ષનાદ કરી આખો કલાસ પર્વત ગબવી મૂક્યો;^{૧૩-૧૫} એટલામાં શુક અને પ્રૌષ્ઠપદ નામના બે પ્રધાનોની સાથે ધનાધ્યક્ષ કુળેર મોટી ગદા ધારણ કરી રણભૂમિ પર આવ્યા.^{૧૬} એ સમયે મહાત્મા કુળેરે પોતાના ભાઈ રાવણને યુદ્ધભૂમિમાં ભેઈને પોતાના મહાન કુળને છાજે તેવા યુદ્ધિયુગ વચ્ચેના કહેવા માંડ્યાં:^{૧૭} ‘હે દુર્મતિ! તું મારા વાચી છતાં પાપકર્મથી અટકતો નથી, તો પાછળથી એનું કળ મેળવીને નરકમાં

જઈશ, ત્યારે તને ખબર પડશે. કોઈ દુર્મતિ માણસ મોહને લીધે ઝેરની ઉપેક્ષા કરીને મોહને લીધે તે પી બળ અને પાછળથી જેમ તેના પસિચામની તેને ખબર પડે, તેમ તું પણ તારાં પાપકર્મનું પરિણામ પાછળથી જ સમજીશ. તારા અનાચારને લીધે દેવો તારાથી વિમુખ થયા છે અને તેથી તું આવો વેરલાવ પાગ્યો છે, તેની તને પાછળથી જ ખબર પડશે. માતા, પિતા, વિપ્ર, આચાર્ય આદિનો તિરસ્કાર કરનાર તું જ્યારે ચમરાબને હાથ પડીશ, ત્યારે જ તને ખબર પડશે. ક્ષણભંજર શરીર ધારણ કરીને જે તપ કરતો નથી, તે મૂઢ મૂઝા પછી પોતાનાં પાપકર્મનું કળ પામીને બાહુ જ દુઃખી થાય છે.^{૧૮-૨૨} ધર્મથી રાજ્ય, ધન આદિ સુખ મળે છે, પણ અધર્મથી તો દુઃખ જ થાય છે; માટે ધર્મ કર અને પાપનું વિસર્જન કર. માતા-પિતાની સેવા કર્યા વિના કોઈ પણ માણસ ની યુદ્ધિ શુભ થતી નથી અને જીવ જેવાં કર્મો કરે છે, તેવાં કળ તેને લોગવવાં જ પડે છે. પુણ્યકર્મ વડે જ આ લોકમાં સમૃદ્ધિ, રૂપ, બળ, પુત્ર, ધન આદિ મળે છે અને પરલોક પણ તે વડે જ સધાય છે.^{૨૩, ૨૪} હે દુર્બુદ્ધિ! તારી યુદ્ધિ આવી થઈ ગઈ છે, જેથી તું નરકમાં જનારો થઈશ. અરે! તારા જેવા પાપાત્માની સાથે વધારે બેલવું એ પણ મને યોગ્ય લાગતું નથી.’^{૨૫}

મહાત્મા કુળેરે રાવણને તથા તેના પ્રધાનોને આ રીતે સમજાવ્યા છતાં તેઓએ ન માન્યું ત્યારે ગદા વડે પ્રહાર કરવા માંડ્યા, જેથી રાવણના મારીચ આદિ પ્રધાનો પલાયન કરી ગયા.^{૨૬} પછી યક્ષેંદ્ર કુળેરે દરાગ્રોવને માથામાં ભેરથી ગદા મારી, પણ તેથી તે જરા પણ ડગ્યો નહિ.^{૨૭} હે રામ! પછી તે મહાયુદ્ધમાં તે યક્ષ અને રાક્ષસ એકબીજાને પ્રહાર કરવા લાગ્યા, પણ બેમાંથી કોઈ થાક્યું નહિ તેમ કોઈ વિહવળ પણ થયું નહિ.^{૨૮} કુળેરે આગે-ચાસ મૂક્યું, ત્યારે રાવણે તેના સાસું વચ્ચાસ

મૂઠી તેનું નિવારણ કર્યું.^{૨૯} પછી રાવણે માયા કરવા માંડી. રાવણે કુબેરના વિનાશ માટે સેંકડો માયાવી સ્વરૂપો ધારણ કર્યા.^{૩૦} એ સમયે તે વાઘ, વરાહ, વાહનું, પર્વત, સાગર, વૃક્ષ, યક્ષ અથવા દૈત્યનું સ્વરૂપ ધારણ કરવા લાગ્યો અને અદૃશ્ય રહી અસોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. હે રામ! છેલ્લે તે રાવણે મોટું ભયંકર રૂપ ધારણ કરી પોતાની મોટી ગદા કુબેરના માથામાં મારી. ગદાના પ્રહારથી કુબેર વિહ્વળ થયા. લોહીલુહાણ થયા અને કપાયેલા મૂળવાળું ઝાડ જેમ પડી જાય તેમ પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા, ત્યારે તેમના પશ્ચાદ્ધિ પ્રધાનો તેમને નંદનવનમાં લઈ ગયા અને સાંત્વન કરવા લાગ્યા. પછી ધનાઢ્યક્ષ કુબેરને છત્તવાથી હર્ષ પામેલા રાક્ષસેંદ્ર રાવણે વિજયના ચિહ્ન તરીકે તેનું પુષ્પક વિમાન લઈ લીધું.

તે પુષ્પક વિમાન સોનાના હબ્બેરા થાંભલાવાળું, વડૂયંમણિની કમાનોવાળું, મોતીના પડદાવાળું, કંપવૃક્ષ જેવાં સર્વ ઋતુમાં ફળ આપનારા વૃક્ષોવાળું તેમ જ મનના જેવી ગતિવાળું, ઇચ્છા પ્રમાણે ગમન કરનારું, ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરનારું, આકાશગામી, મણિ અને સોનાના પગથિયાંવાળું અને શુદ્ધ સુવર્ણની ઘેડકોવાળું હતું. એ વિમાન દેવોને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લઈ જનાર હતું અને તેમાં સર્વ વસ્તુઓ અક્ષય હતી. જ્યાં દર્શિ અને મન નિરંતર મુખ પામે છે. એવું આશ્ચર્યજનક અને ચિત્રાવિચિત્ર ચિત્રો યુક્ત હતું. એ વિમાન વિશ્વકર્માએ બનાવેલું હતું. એ વિમાન સર્વ ઇચ્છા ફૂલ કરનારું, મનોહર અને અનુત્તમ હતું; તેમાં ટાઢ કે તડકો લાગતો ન હતો અને તેમાં સર્વ ઋતુઓ શુભ મુખ આપનારી જણાતી હતી.^{૩૧-૩૯} પરાક્રમથી મેળવેલા ઇચ્છિત ગતિવાળા તે પુષ્પક વિમાનમાં બેઠેલા હર્ષાંતિ રાવણ બોલે ત્રણ ભુવનને છતી લીધા હોય એવો જર્વ કરવા લાગ્યો. એ રીતે કુબેરને છતીને રાવણ

કેલાસથી નીચે ઊતર્યો.^{૪૦} તેજના પ્રભાવથી પ્રતાપવાન અને વિમલ કિરોટ તથા હાર ધારણ કરનાર રાક્ષસેંદ્ર રાવણ તે મહાન જય મેળવી પુષ્પક વિમાનમાં બેસી દેવોની સલામાં અગ્નિ શોભે તેમ શોભાવા લાગ્યો.^{૪૧}

હંત શ્રીવાલ્મીકિ મહાપુત્રપણીત આદિકાંડ શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૫ મે સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬ મો

રાવણનો ઉત્પાન-નંદીશરનો શાપ

સ જિત્વા ધનંદ ગમ ધ્રાતરં રાક્ષસાધિપઃ ।

મહાસેનપ્રસૂતે તદ્વયો શરવણં મહત્ ॥૧॥

હે રામ! રાક્ષસાધિપતિ રાવણ પોતાના લાઈ ધનપતિ કુબેરને છતી કાર્તિકેશ્વરનામીનું જન્મસ્થાન શરવણ વન જે વિશાળ અને સુવર્ણમય કાંતિવાળું અને જાણે બીજે સૂર્ય જ હોય તેવું જળહળનું હતું ત્યાં આવ્યો.^૧ હે રામ! પર્વતશિખર પર રહીને એ રમ્ય વનને રાક્ષસેંદ્ર રાવણ નિહાળતો હતો, એટલામાં પુષ્પક વિમાન એકાએક સ્થંભી ગયું. વિમાનની ગતિ બંધ થયેલી જોઈ પ્રધાનોથી વીંટાયેલા રાવણે કહ્યું : ‘આ દિવ્ય વિમાન એકાએક સ્થિર કેમ થઈ ગયું? ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલનારું હોવા છતાં તે કેમ અટકી પડ્યું?’^૨ બ્રહ્માણ્યે નિર્મેલો આ વિમાનને રોકવા કોણ સમર્થ છે? જરૂર, આ પર્વત પર રહેનારા કોઈ દેવે જ તેને અટકાવ્યું હશે.’

હે રામ! રાવણનાં વચન સાંભળી બુદ્ધિશાળી મારીચ બોલ્યો : ‘હે રાજા! આ પુષ્પક વિમાન અટકી પડ્યું છે, તેનું કંઈક કારણ તો હશે જ. કદાચ આ વિમાન કુબેર સિવાય બીજા કોઈને લઈ જતું નહિ હોય અને તેથી એમના વિના એ અટકી પડ્યું હશે.’^૩ મારીચ એમ કહેતો હતો, એટલામાં તેમની આગળ એક કરાળ, કાળો, પીળચટો, વામન, વિકટ, બોડા માથાવાળો, ટૂંકા હાથવાળો અને બળવાન નંદી ત્યાં આવ્યો. ચંકરના એ અનુચર નિઃશંકપણે રાક્ષસેંદ્ર રાવણને કહ્યું :^{૪-૬} ‘હે

દશાનોય' શકર આ પર્વત ઉપર કોડા કરે છે, માટે તું અહીંથી જ પાછો વળ સુપણું, નાગ, યક્ષ, ગધર્વ, દેવ અને રાક્ષસ, એ સર્વ પ્રાણીઓને આ પર્વત ઉપર આવવાની મનાઈ છે, માટે હે ડુણ્ડિ! તું પાછો જા'.

નદીના વચનો સાભળી ગર્વેન્મત્ત રાવણુ એકાએક કોપાયમાન થયો. તેના નેત્રો લાલ પીળા થઈ ગયા, કુડળો કપવા લાગ્યા અને રોગમા ને રોગમા વિમાનમાથી નીચે જતરી 'અરે, તે શકર વળી કોણુ છે?' એમ જોલતો કૈલાસ પર્વતના મૂળ પાસે દોડ્યા ત્યાં ચક્ર ચાકત નિશ્ચળને ધારણુ કરી બાંહે ખીબા શકર જ બિભા હાય, તેમ તેણે મહાબળવાન નદીથરને જોલેલો જોયો. ૧૦-૧૩ નદીની મુખા કૃતિ વાનરના મુખ જેવી જોઈને બળવાન રાવણે વાદળા ગર્જના કરે, તેમ ઘાટે સ્વરે હાન્ય કયુ, એટલે શકરના ખીબા શરીરરૂપ નદીથરે ડાંધ પાપી કહ્યું 'હે દશાનન! તે મારા વાનર જેવા મુખનો તિરસ્કાર ડરી વજ પાત સરખા અવાજથી હાસ્ય ડ્યું છે, તો મારા જેવા પરાક્રમવાળા, મારા જેવા તેજ વાળા અને મારા જેવા મુખવાળા વાનરો જ તારા કુળનો નાના ડરશે ૧૪-૧૭ તે વાનરો નામ અને ઢાલના આયુધવાળા, મનના જેવી ગતિવાળા અને યુદ્ધમા ઉન્મત્ત તથા પર્વત સમાન વિરાજા કાવાવાળા અને અજબન હોવાથી તારા પ્રબળ અહંકારનો અને અનેક જાતની તારી શક્તિઓનો વારા અમાત્ય અને પુન પરિવાર સહિત નાશ કરશે હે નિયાચર! હમણા જ તને હણવા હું શક્તિમાન છું' પણ તુ તારા કર્મથી જ હણાઈ ચૂક્યો છે, એટલે તને જતો કરું છું ૧૮-૨૦

મહાત્મા નદીથરે રાવણુને જ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દેવના હુંફહિ વાગ્યા અને આકાશમાથી પુષ્પચટ્ટિ થઈ. ૨૧ છતાં ગર્વેન્મત્ત રાવણુ તેને ડઈ પણ ગણકાચો નહિ અને કૈલાસના મૂળ પાસે આવી જોલ્યો 'હે નદી!

જેને લીધે મારા પુષ્પક વિમાનની ગતિ રોકાઈ ગઈ છે, તે આ પર્વતને હું મૂળથી જ ઉખારી નાણુ છું' ૨૨, ૨૩ અરે, કયા બળનો આધ્ય કરીને તારો શકર નિત્ય કોડામમ રહે છે કે જેથી તે આ બાણવા યોગ્ય ભયની પણ દરવાર કરતો નથી? ૨૪ હે રામ! એ પ્રમાણે કહીને રાવણે પોતાના હાથ વિસ્તાર્યા અને કલામ ગિરિને મૂળમાથી પકડી એકદમ ડોલાવવા લાગ્યો. પર્વતના ધ્રુજવાથી શકરના ગળે ધ્રુજવા લાગ્યા અને મહાદેવી પાર્વતી પણ કપાયમાન થઈ મહેથરને બાજી પડ્યા ૨૫, ૨૬ ત્યારે હે રામ! દેવોના દેવ મહાદેવે માન અચૂકા વડે જ તે પર્વતને ઢખાવી લીધો ૨૭ અને સ્તભોના જેવી રાવણની બુલબો તે પર્વત નીચે કચરાવા લાગી ૨૮ તે પીરાને લીધે રાવણે કાંધપૂર્વક એકદમ મોટી ચીસ પાડી કે જેથી ત્રણે લોક ગાણુ જોયા. ૨૯ રાવણના પ્રધાનોને લાગ્યું કે આ તે શું થયું? શું મુગાત કાળનો વજ્રપાત થયો કે સર્વ દેવો તેમ જ ઈંદ્ર પણ રાવણની રાડને લીધે ચલાનમાન થયા? સમુદ્રો બળભળી જોયા, પર્વતો ધ્રુજ જોયા અને યક્ષો, વિદ્યાધરો, સિંહો આદિ સર્વ 'આ શું થયું?' એ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા. પછી ખુમે પાડતા રાવણુને તેના મનોઓજો કહ્યું 'હે રાજન્! ઉમાપતિ, નીલકંઠ મહાદેવને તમે પ્રસન્ન કરો હે દશાનન! તેમના પિવાન ખીબુ ફોઈ શરણુ અમે જોતા નથી તમે અનેક સ્તુતિઓથી તથા પ્રણામ કરી ઉમાપતિ શરને પ્રસન્ન કરો, તો તે કૃપાળુ ગરર તમારા પર કઈક દયા કરશે' ૩૦-૩૩

અમાયોના વચનો સાભળી રાક્ષનેદ્ર રાવણુ શકરને પ્રણામ કરી વેદોપાત વિવિધ સ્તોત્રોથી સ્તુતિ કરવા માડી એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતા અને રુદન કરતા જ્યારે એક હંતર વર્ષ વીતી ગયા, ૩૪ ત્યારે પર્વતના શિખર ઉપર બેઠેલા મહેથર શકર પ્રસન્ન થયા હે રામ! કૃપાળુ શકરે દશાનનના હાવ છૂટા કરી કહ્યું ૩૫ 'હે

દશાનન! તારી મૃતિથી તેમ જ તારી વીરતા થી ૬ પ્રસન્ન થયો છું પર્વત નીચે દબાવાથી તે જે ભયકર રાડ પાડી હતી, તેથી નો લોક ખળભળી ઊઠ્યા હતા અને ભૂત-નાણીમાન નાસવા લાગ્યા હતા, તેથી હે રાજન! તું 'રાવણ' એ નામથી પ્રસિદ્ધ થઈશ ૩૬,૩૭ દેવતાઓ, યક્ષો, મનુષ્યો, રાક્ષસો અને પૃથ્વી ઉપર રહેનારા મીઠા સર્વ લોકો તને રાવણ અર્થાત્ સર્વને રાવડાવનાર તરીકે ઓળખશે હે પૌત્રત્ય! તું જે માગે જવા ઇચ્છતો હો, તે માગે સુખથી ગમન કર હે રાક્ષસાધિપતિ! હું તને આજ્ઞા આપુ છું, માટે તું ઇચ્છત રચળે ચાલ્યો જા' ૩૮,૩૯

શ કરે જ્યારે રાવણને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે જોત્યો 'હે મહાદેવ! જે તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો તો મને વરદાન આપો ૪૦ બ્રહ્માજીના વરદાનને લોધે હું દેવ, ગધર્વ, દાનવ, રાક્ષસ, શુદ્રક, નાગ આદિથી અવધ્ય થયેલો છું, અને હે દેવ! મનુષ્યોને તો હું કરી વિસાતમા જ ગણતો નથી, કાવણ કે તેઓ અપવીર્ય છે વળી હે ત્રિપુરારિ! બ્રહ્માએ મને દીર્ઘાયુષ્મ આપ્યું છે, છતાં તેમાના મારા જેટલા વયો વીતી ગયા હોય તેટલું વધુ આયુષ્ય તેમ જ એક એક અમોઘ શસ્ત્ર મને આપો કે જેથી સર્વ લોકોને હું જીતી શકું ૪૧,૪૨ રાવણના વચન સાંભળી કૃપાળુ શકરે મહાતેજસ્વી ચન્દ્રહાસ નામનું ખડગ તેને આપ્યું અને વીતેલું આયુષ્ય પણ તેને આપ્યું ૪૩ એ પ્રમાણે આપીને શકરે તેને કહ્યું 'ખડગની તું કહી પણ અવસા કરીશ નહિ જે તેના તિરસ્કાર કરીશ, તો તે તરત જ મારી પાસે ચાલ્યું આવશે ૪૪

જે પ્રમાણે મહેશ્વર શકરે 'રાવણ' એવું જેનું નામ પાડેલું છે, એવો તે રાક્ષસેન્દ્ર મહા દેવને પ્રલામ કરી યુષ્પક વિમાનમા યોડા ૪૫ પછી હે રામ! તે રાવણ આખી પૃથ્વી ઉપર ક્યો અને મહાપરાક્રમી સુત્રિયોને ખૂબ હેરાન કર્યો કેટલાક તેજસ્વી શરા અને શુદ્ધમા પાછા

ન હંકનારા સુત્રિય રાજાઓ રાવણ સાથે લડીને પરિવાર સહિત નાશ પામ્યા, ત્યારે કેટલાક ડાહ્યા ગણાતા સુત્રિયો 'આ રાક્ષસ દુર્બળ છે' એમ બોલી 'તમે ચક્રવર્તી છો, અમે તમારે આધીન છીએ,' એમ કહી નમી પડ્યા ૪૬-૪૮

ઈતિ શ્રીવાત્સીય મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ
કિતરકાઠા ૧૬ મે સુત સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭મો

રાવણનો ઉત્પાત-નંદનતીનો શાપ

અથ રાજનમહાવાનુવિચરમ્પૃથવીતલે ।

હિમચ્છનમાસાગ્ર પારત્વક્રામ રાવળ ॥૧॥

હે રાજન! મહાબાહુ રાવણ પૃથ્વી ઉપર ફરતો ફરતો એક વાર હિમાલયના વનમા જઈ ચડ્યા ૧ ત્યાં તેણે કૃષ્ણ મૃગચર્મ અને જટા ધારણ કરી કઠોર તપ કરી દેવકન્યા સમાન રૂપવાળી એક કન્યા દીડી મહામત ધારણ કરનારી રૂપસ પત્ન કન્યાને ભેઈ કામમોહિત થયેલા રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે સ્મિતપૂર્વક તેને પૂછ્યું 'હે ભદ્રે! આ તારા યૌવન વિરુદ્ધ આવરણ તું કેમ કરે છે? તારા સ્વરૂપ-સૌંદર્યને આવું કઠોર તપ ઘટતું નથી ૨-૪ હે ભીરુ! તારું આ અનુપમ રૂપ જોનારને કામમોહિત કરનાર છે, માટે તારે તપ કરવું યોગ્ય નથી હે ભદ્ર! તું કેાની પુત્રી છે? તું આ તપ શા માટે કરે છે? હે સુદર મુખવાળી! તારા ધણી કેાણ છે? હે ભીરુ! તને ભોગવનાર માણસ ખરેખર ભાગ્યશાળી છે અરે! કયા હેતુથી તું આ કઠોર પરિશ્રમ કરે છે? ૫

રાવણનો પ્રશ્ન સાંભળી યશસ્વિની તપોધન કન્યાએ વિધિ પ્રમાણે તેનું આતિથ્ય કરી કહ્યું 'હે દશાનન! અમાપ તેજવાળા દેવતાઓના શુર જૃહસ્પતિના પુત્ર બ્રહ્મર્ષિ કુશધ્વજ કે જે જૃહસ્પતિના જેવા જ જુદિમાન અને નિરતર વેદાભ્યાસ કરતા હતા, તેમની હું વાહન્ય કન્યા છું અને મારું નામ વેદવતી છે હું મોટી થઈ ત્યારે દેવ, ગધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ અને પતંગોએ મારા પિતા પાસે આવીને મારી

માગણી કરી; પરંતુ મારા પિતાએ મને તેઓ સાથે પરણાવી નહિ. ૭-૧૦ હે રાક્ષસેશ્વર! મારા પિતાની ઇચ્છા સુરેશ્વર, ત્રિલોકેશ વિષ્ણુને જમાઈ કરવાની હતી, તેથી તેમણે મને કોઈની સાથે પરણાવી નહિ. મારા પિતા મને વિષ્ણુની સાથે પરણાવવાની ઇચ્છા રાખે છે. એ સાંભળી બળથી ગર્વિત થયેલો દેત્યોનો રાજા શંભુ હોધાયમાન થયો અને તે પાપાત્માએ રાત્રિ સમયે મારા પિતા સુતેલા હતા ત્યારે તેમને મારી નાખ્યા. આ દુઃખને લીધે દીન થયેલાં મારાં મહાભાગ માતૃશ્રીએ મારા પિતાના શરીર સાથે અગ્નિપ્રવેશ કર્યો. ત્યારથી લઈ મારા પિતાના મનોરથ હૃદયમાં ધારણ કરી તેની સિદ્ધિ માટે હું તપ કરું છું. હે રાક્ષસશ્રમ! મારો સંકલ્પ છે કે નારાયણ જ મારા પતિ થાય. એ પુરુષોત્તમ સિવાય બીજા કોઈને હું વરવાની નથી. ભગવાન વિષ્ણુ નારાયણને વરવાની ઇચ્છાથી જ હું આ ધોર તપ કરું છું. હે રાજન! તેં મારું બધું વૃત્તાંત બંધ્યું છે, માટે તું પાછો જા. હે પૌલસ્ત્ય! ત્રણે લોકમાં જે જે થાય છે, તે તે બધું હું તપના પ્રભાવે બાંધું છું. ૧૧-૧૮

કામબાણથી પીડાયેલો રાવણ વિમાનમાંથી ભૂતરી તે મહાવ્રતધારી કન્યાને ફરીથી કહેવા લાગ્યો: 'હે સુશ્રોણિ! તું ગર્વિષ્ઠ થયેલી જણાય છે, જેથી તારી બુદ્ધિ આવી થઈ ગઈ છે. હે મૃગલોચની! પુણ્યનો સંચય કરવો એ વૃદ્ધોને યોગ્ય છે. તારા જેવી રૂપશુલ્કસંપન્ન યાવનાને આ પ્રમાણે કરવું યોગ્ય નથી. હે ત્રિલોક્યયુંદરી! હે ભીરુ! આ તારું યૌવન વૃથા વહી જાય છે. હે ભદ્ર! હું દશયોગ નામનો લોકોનો રાજા છું, માટે તું મારી પત્ની થા અને સુખ-લોગ ભોગવ. ૧૯-૨૨ તું જેને વિષ્ણુ કહે છે, તે કોણ છે? હે ભદ્ર! હે અંગને! જેને તું ઇચ્છે છે તે પરાક્રમ, તપ, ભોગ અને બળમાં મારા જેવો તો નથી જ. ૨૩

નિર્લજ્જ રાવણનાં અયોગ્ય વચનો સાંભ-

ળીને વેદવતીએ કહ્યું: 'અરે, ચૂપ રહે, છાનો રહે; વિષ્ણુના સંબંધમાં એમ જોલ નહિ. હે રાક્ષસ! સર્વલોક જેને નમસ્કાર કરે છે, તે ત્રિલોકના નાય વિષ્ણુની તારા જેવા મૂઠ સિવાય બીજા કયો શુદ્ધિમાન પુરુષ અવગણના કરે?' એ પ્રમાણે વેદવતીએ કહેવાથી ક્રોધે ભરાયેલા કામમોહિત નિશાચર રાવણે તે કન્યાને ચોટલો પકડીને પોતાની તરફ ખેંચી. ૨૪-૨૬ ત્યારે ક્રોધ પામેલી તે વેદવતીએ પોતાના હાથથી વાળ કાપી નાખ્યા. તેના પોતાના હાથે જ તરવાર રૂપ થઈને કેસ કાપી નાખ્યા. ૨૭ પછી મરણ માટે આતુર થયેલી અને ક્રોધને લીધે બળતી તથા સામાને બાળી નાખતી તે વેદવતીએ અગ્નિ પ્રકટ કરતાં કહ્યું: ૨૮ 'હે અનાય! તેં મારો સ્પર્શ કર્યો તેથી મારે હવે વધારે જીવવું નથી. હે દુરાત્મા! તારા દેખતાં જ હું અગ્નિપ્રવેશ કરું છું. ૨૯ તેં પાપાત્માએ વનમાં જે કારણથી મારો સ્પર્શ કર્યો, તે કારણથી હું તારા નાશ માટે પૃથ્વી પર ફરીથી ઉત્પન્ન થઈશ. ૩૦ તારા જેવા પાપસંકલ્પવાળા પુરુષને હણવો એ સ્ત્રીઓના ગભની ઉપરવટ છે અને શાપ વડે તેમ કરતાં મારા તપનો ફલ થાય તેમ છે; માટે હું તેમ કરતી નથી. ૩૧ જે મેં દાન, હોમ કે જેવું સતકાર્ય કર્યું હોય, તો એ સર્વ પુણ્યના ફળથી હું અયોનિભ, પતિ-વ્રતા અને કોઈ ધર્માત્માની પુત્રો થાઉં. ૩૨ એ પ્રમાણે કહી તપસ્વિની કન્યા વેદવતીએ સળગતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. એ સમયે આકાશમાંથી દિવ્ય પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ. ૩૩

હે રામ! એ વેદવતી તે જ આ જનક-રાજની પુત્રી છે. હે મહાબાહુ! એ તમારી લાર્યા છે અને આપ સન્નાતન વિષ્ણુ છો. પૂર્વે જેણે ક્રોધથી પોતાના શત્રુને તિરસ્કાર્યો હતો, તે વેદવતીએ આ જન્મે તમારા અમાનુષી પરાક્રમનો આશ્રય કરીને પર્વત સમાન તેજસ્વી શત્રુનો સંહાર કર્યો છે. એ મહાભાગ્યશાળી દેવી હવેના કલ્પમાં પણ યજ્ઞની વેદીમાંથી અગ્નિ

પ્રગટે તેમ હલાથે ખેડેલા ક્ષેત્રમાથી ઉત્પન્ન થશે એ મહાદેવી પૂર્વે કૃતયુગમા વેદવતી નામે ઉત્પન્ન થઈ હતી અને ત્રેતાયુગમા રાક્ષસોના વધ માટે મહાત્મા જનકના મથિલી કુળમા ઉત્પન્ન થઈ સીતાના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે ૩૪-૩૭

કર્ત શ્રી ૧૮મીક મંડ મુનિપ્રાપ્ત આદિત્ય શ્રીરામાચાર્ય નં
ઉત્તરકાંડમા ૧૭ એ સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮ મો

રાવણનો ઉત્પાત-મરુતરાજ માથે યુદ્ધ

પ્રવિખ્યા હ્રતાશ તુ વેદવત્યા સ રાવણ ।

પુણ્ય તુ સમાચ્છા પરચક્રામ મેઘવીન્દ્રમ્ ॥૧॥

વેદવતીએ અગ્નિમા પ્રવેશ કર્યો, તે પછી રાવણ પાઠો પુરુષક વિમાનમા બેઠી આખી પૃથ્વીમા ફરવા લાગ્યો. ફરતા ફરતા તેજે દેવોની સાથે યજ્ઞ કરતા મરુત રાજને ભેટ્યા બૃહસ્પતિના ભાઈ વમન સવત્ત નામના વ્રહ્મર્ષિ સર્વ દેવોની સાથે તે રાજને યજ્ઞ કરાવતા હતા ૧-૩ વરદાનથી હુજ્જથ થયેલા રાવણને ભેઈ તેના ત્રાસથી ભય પામેલા દેવો તિર્થંગ યોગિનિ ધારણ કરી સતાર્થ ગયા ૪ એ સમયે ઇદ્ર મયૂર, ધર્મરાજ કે કાગડા, કુબેરે કળકળિયા અને વરુણે હંસનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું ૫ હે શત્રુનાશન! બીજા દેવોને પણ એ પ્રમાણે બીજા પક્ષીઓના સ્વરૂપ લીધા પછી શ્વાન જેવો અપવિત્ર રાવણ તે યજ્ઞમા પેઠો ૬ ત્યાં તે મરુત રાજને મળ્યો અને તેને કહ્યું 'તું મને યુદ્ધ આપ અથવા તું મારાથી હાર્યો એમ કહે' ૭ રાવણના વચન સાંભળી મરુત રાજએ કહ્યું 'અ યા, તું કોણ છે?' ત્યારે સ્મિત કરતા રાવણે કહ્યું 'હું કુબેરનો નાનો ભાઈ રાવણ છું શું તું મને ઓળખતો નથી? હે રાજ! તું મને ભેઈ ભય પામતો નથી તેમ જ મારો અનાન્દ પણ કરતો નથી તે ભેઈ હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું ૮ એ લોકમા મારા બચને ન લાગતો હોત એમો બીજે કોઈ નથી ૯ કે જેના મોટા ભાઈ કુબેરને પણ હતો એ

અને જેની પામેથી આ વિમાન પડાવી લીધું છે, તેને કોણ ન ઓળખે?'

ત્યારે મરુત રાજએ રાવણને (વ્યગ્રમા) કહ્યું ('તને ધન્ય છે! જરે, તે યુદ્ધમા મોટા ભાઈ ને હતો છે! તારા જેવો પ્રશસાપાત્ર નણું લોકમા કોઈ નથી) અધર્મ સહિત અને લોકનિહંત કર્મ વખાણવા લાયક નથી મોટા ભાઈ ને પરાજિત કરવારૂપ હુજ્જમ કરનારો તું જરા પણ વખાણને પાત્ર નથી અરે, તે કેવા પ્રકારના ધર્મનું આચરણ કરી વરદાન મેળવ્યું છે? તું પોતે જે પ્રમાણે કહે છે, તેનું તો ને પહેલા કદી સાંભળ્યું નથી હે હુમતિ! હવે જાણો રહે, હવે તું મારી પામેથી જીવતો જઈશ નહિ હું આજે જ તને તીવ્રણ બાળોથી યમ સદનમા મોકલી આપીશ ૧૦-૧૩ આ પ્રમાણે કહેતો મરુત રાજ આયુધ ધારણ કરી કોપાય માન થઈ રણભૂમિમા જવા લાગ્યો, ત્યારે સવર્ત મુનિએ તેને રોકી રાખ્યો મહર્ષિ સવર્ત મુનિએ સ્નેહયુક્ત વચનોથી મરુત રાજને કહ્યું 'ભે મરુ માનો તો તમારે આ સમયે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય નથી આ માટે શ્વર યજ્ઞ અપૂર્ણ રહેશે તો તમારા કુળનો નાશ વશે યજ્ઞમા દીક્ષિત પુરુષને યુદ્ધ કેવું અને કોષીપાપામા દીક્ષિતપદ્મ કેવું? વગી રાવણની સાથે યુદ્ધ કરવામા જ્યને માટે સંશય છે, કારણ કે એ રાક્ષસ મહાસુકેનીએ જીતી શકાય તેમ છે' ગુરુના વચનો સાંભળી મરુત રાજ પાછો વળ્યો અને ધનુષ્ય તથા બાળો ભજીઈ યજ્ઞકાર્યમા ગૂંચાયો ત્યારે રાવણ જીવે એમ માનીને તેના પ્રધાન શુકે હર્ષથી રાવણનો જય બોલાયો પછી યજ્ઞભૂમિમા આવેલા મહર્ષિ આદિનું ભક્ષણ કરી તેઓના રુધિરથી તૃપ્ત થઈ ગર્વોન્મત રાવણ પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો ૧૪-૧૯

રાવણના ગયા પછી સ્વર્ગમા વસનારા દેવો પોતપોતાના નરૂપને પ્રાપ્ત થયા અને પોતે જે જે ફરવા રાવણ કહ્યું હતું, તે તે પક્ષી

ઓને વરદાન આપ્યા.^{૨૦} હર્ષ પામેલા દેવે દ્રે
નીલ પીછાવાળા મોરને કહ્યું - 'હે ધર્મજ્ઞ! હું
તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું હવે તને સપનો
ભય રહેશે નહિ.^{૨૧} આ મારા સહસ્ર નેત્રોના
ચિહ્ન તારા પીછામા થશે અને જ્યારે હું
વરસાદ વરસાવીશ, ત્યારે તને મારી પ્રીતિનું
ચિહ્ન પરમ આનંદ આપશે ' હે રામ! આ
વરદાન મળવા પહેલાં મોરને કાળા પીછા હતા,
તે ઇંદ્રની પ્રસન્નતાને લીધે મનોહર થયા.^{૨૨, ૨૩}
પછી હે રામ! ધર્મરાજએ યજ્ઞશાળામા
આવેલા કાગડાને કહ્યું 'હે પક્ષી! હું તમારા
પર પ્રસન્ન થયો છું તેથી મારા પ્રીતિવાળા
વચ્ચેના તમે સાલળો.^{૨૪} જેમ બીજા પ્રાણીઓ
મારાથી વિવિધ રોગો વડે પીડાય છે, તેમ હું
સુશી થયો છું, તેથી તમે રોગો વડે પીડાશે
નહિ હે પક્ષી! મારા દાનથી તમને મોતનો
જરા પણ ભય થશે નહિ અને જ્યાં સુધી
માથુસો તમારો વધ નહિ કરે, ત્યાં સુધી તમે
જીવતા રહેશો. મુઘાથી પીડાતા જે લોકો મારા
લોભમા હશે, તેમના સગાવહાલા તમારી ભતિને
તૃપ્ત કરશે ત્યારે તે લોકો તૃપ્ત થશે ' પછી
વરુણે ગંગાના કિનારા પર ફરનારા હસને
કહ્યું 'હે પક્ષારાજ! તમે મારા પ્રીતિયુક્ત
વચ્ચેના સાલળો.^{૨૫-૨૮} તમારી કાતિ ચંદ્ર
મહા સરખી સૌમ્ય અને તમારો વર્ણ નિર્મળ
દ્રીણના જેવો મનોરમ થશે,^{૨૯} એટલું જ નહિ,
પણ મારા જળશયીરની પ્રાપ્તિ કરી તમે નિત્ય
મનોહર થશો અને અતુલ પ્રીતિ મેળવશો.^{૩૦}
હે રામ! આ વરદાન પૂર્વે સર્વ હસોનો વળ
ધોગો ન હતો તેની પાળોના ઠેડા કાઠા હતા
અને જે હાથ વચ્ચેના જાતીના ભાગ કોમળ
ઘાસના જેવા રંગનો હતો પછી કુબેરજીએ
પવતોમા રહેનારા કમકળિયાને કહ્યું હું તારા
ઉપર પ્રસન્ન થયો છું, તેથી તારો વર્ણ સુવર્ણ
જેવો બનાવી દઉં છું તારું મન્તક હમેશા
સુવર્ણ જેવું પીજી જ રહેશે મારી પ્રીતિના
ચિહ્ન તરીકે તારો વર્ણ આવો પીળો જ

રહેશે ' આ પ્રમાણે યજ્ઞોત્સવમા આવેલા દેવો
પક્ષીઓને વરદાન આપી મરુત રાજ સાથે
પાછા પોતાના લોકમા ગયા.^{૩૧-૩૪}

ઈવ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમા ૧૯ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯ મો

રાવણનો ઉત્પાત-અનરુદ્ધ રાજનો શાપ

મથ જ્વલ્યા મર્વત્ સ પ્રવયા રાક્ષસાધિપ ।

નગરાણ નરેન્દ્રાણ્યુદ્ધક્ષી વશાનન ॥૧॥

યુદ્ધકાક્ષી દશાનન મરુત રાજને જીત્યા
પછી બીજા રાજના નગરો તરફ ગયો.^૧ રાક્ષસેદ્ર
રાવણ ઇંદ્ર અને વરુણ જેવા પ્રભાવવાળા
નરેન્દ્રોની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો ' મને યુદ્ધ
આપો અથવા 'મે તમને જીત્યા છે ' એમ કહો
આમ કર્યા સિવાય તમારો કોઈ પણ રીતે છૂટકો
નથી ' ત્યાં જ્વલાવથી નીડર અને નહાબળવાન
હોવા છતાં ધર્મમા નિશ્ચય કરનારા તે કાઠા
રાજઓમાના ઇન્દ્ર, સારથિ, ગાધિ, ગય અને
પુરુરવ વગેરેએ પરસ્પર વચ્ચાર કરીને તથા
દુર્મતિ રાવણને વગાડીને લીધે બળવાન થયેલા
ભાગીને 'અમે પરાજય પામ્યા છીએ ' એ
પ્રમાણે રહ્યું

પછી રાક્ષસેદ્ર રાવણ ઇક્ષ્વાકુવંશે પાલન
કરેલી અયોધ્યામા ગયો ઇંદ્ર જેમ અમરા
વતીનું રક્ષણ કરે છે તેમ અયોધ્યાનું રક્ષણ
કરનાર ઇંદ્ર સમાન નરશાહ અનરુદ્ધ રાજની
પાસે જઈ તેણે કહ્યું ' મને યુદ્ધ આપો અથવા
'હું પરાજય પામ્યો છું ' એ પ્રમાણે કહો '
પાપાત્મા રાવણના વચ્ચેના સાલળી અનરુદ્ધ
રાજ અતિશય કાઠાતુર થયા અને જોત્યા
'હે રાક્ષસપતિ! તું મને દ્રુદ્યુધ આપ તું
એ ક્ષણ જીતો રહે હું ત્યાર થાઉં એટલામા
તું પણ ત્યાર થઈ જા ' એમ કહી અનરુદ્ધ
રાજ કે જેમણે રાવણનો ઉત્પાત સાલળી
પોતાના મોટા સન્ને તમાર રાખ્યું હતું, તે
સન્ય સાથે રાક્ષસોનો વધ કરવા માટે બહાર
પડ્યા હોનારા તમ! તે સન્ના દશહજાર હાથી

એક લાખ થોડા, હજારો રથ અને પાયદળ હતું.
હે યુદ્ધવિશાલ ! પૃથ્વીને છાઈ દેતું તે મોટું
સૈન્ય રણભૂમિમા આવી પહોંચ્યું અને મહાન
યુદ્ધ શરૂ થયું.^{૧૧-૧૩} અનરથ્ય રાજાનું લશ્કર
રાવણના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યું અને
લાખા કાળ સુધી ભારે પરાક્રમ સહિત યુદ્ધ
કરીને અગ્નિમા જેમ હુતદ્રવ્ય નાશ પામે તેમ નાશ
પામ્યું. વળી જેમ પતંગિયા સળગતા અગ્નિમા
પડીને નાશ પામે, તેમ બાકી રહેલુ થોડું સૈન્ય
પણ રાવણની સાથે લડતા નાશ પામ્યું. જેમ
વનની સેકડો નદીઓ મહાસમુદ્રને મળીને નાશ
પામે છે, તેમ પોતાના મહાસૈન્યને અનરથ્ય
રાજાએ જ્યારે નાશ પામતું જોયું, ત્યારે
ક્રોધાવેશમા આવી ઇંદ્રના ધનુષ્ય જેવું પ્રચંડ
ધનુષ્ય લઈને તે પોતે રાવણની સામે યુદ્ધ
કરવા લાગ્યો.^{૧૪-૧૮} મહાપરાક્રમી અનરથ્ય
રાજાએ તે સમયે યુદ્ધભૂમિમાથી મારીચ,
શુક, સારણ અને પ્રહસ્ત આદિ રાવણના
પ્રધાનોને મૃગયા ખેલનાર જેમ હરણોને
નસાડે તેમ નસાડી મૂક્યા. વળી ઇક્ષ્વાકુન દન
અનરથ્યે આઠસો બાણ રાવણ ઉપર મૂક્યા.
તે બાણો વાદળામાથી જેમ પાણીની ધારાઓ
પડે, તેમ રાવણના પર્વત જેવા માથા ઉપર
પડવા છતાં તે જરા પણ વિકંગ થયો નહિ.^{૧૯-૨૧}
જિલ્દુ તેણે ક્રોધાવેશમા આવી એકાએક દોઢ
મૂઠ્ઠી, અનરથ્યના માથા પર એક સખત પ્રહાર
કર્યો, જેથી તે રાજા રથ પરથી નીચે પડ્યો
વજ્રપાતથી જેમ સાલવૃક્ષ પડી જાય, તેમ તે
રાજા ભૂમિ ઉપર પડ્યા, ત્યારે ગજરાટને લીધે
ધૂળવા લાગ્યો.^{૨૨-૨૪} પછી ગવોન્મત થયેલા
રાક્ષસેદ્ર રાવણે તેને કહ્યું ‘હે નરાધિપ ! મારી
સાથે યુદ્ધ કરીને તે શું ફળ મેળવ્યું ? ત્રણે
લોકમા મારી સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવાને કોઈ પણ
શક્તિમાન નથી હું ધારું છું કે જોગવિલાસમા
પડી રહી તે મારું બળ બળ્યું નહિ હોય !’

રાવણના વચનો સાંભળી અનરથ્ય રાજાએ
કહ્યું ‘તું શું કરવા શક્તિમાન છે ? કાળની

ગતિ જ અતિ કઠણ છે.^{૨૪-૨૬} તારા જેવા
પોતાના વખાણ કરનારા રાક્ષસથી હું જિતાયેલો
નથી. હું કાળે કરીને જ આ દશા પામ્યો છું.
તું તો માત્ર એક નિમિત્ત જ છે.^{૨૭} અરે,
મરવાની અણી પર આવેલો હું હવે તને શું
કરી શકું ? છતાં હું યુદ્ધભૂમિથી વિમુખ થયો
નથી, લડતા લડતા જ હણાયેલો છું.’ હે રાક્ષસ !
ઇક્ષ્વાકુ વચને લાછન લાગે તેવા તારા વચનોના
ઉત્તરમા હું કહું છું તે સાંભળ. જો મેં દાન આપ્યું
હોય, યજ્ઞ કર્યો હોય, કોઈ પણ સુકૃત કર્યું
હોય અને મારી પ્રજાનું સારી રીતે રક્ષણ કર્યું
હોય, તો મારું આ વચન સત્ય થશે કે
મહાત્મા ઇક્ષ્વાકુના વંશમા ઉત્પન્ન થયેલા
દાશરથી રામ તારા પ્રાણ હરો.’ અનરથ્ય
રાજા આ શાપ બોલ્યા ત્યારે વાદળાની ગર્જના
સરખો દેવના હુલસિને નાદ થયો અને
આકાશમાથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ. પછી હે રાજેદ્ર !
અનરથ્ય સ્વર્ગમા ગયા અને રાક્ષસેદ્ર રાવણ
પણ ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો.^{૨૮-૩૨}

ઈતિ શ્રીવાત્સીકિ મહા મુનિમણિત આદિત્ય શ્રીરામચંદ્રક
ઉત્તરકાંડમા ૧૬ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦ મો

રાવણનો ઉત્પાત-નારદમુનિની શિખામણ-
ચમપુરી ઉપર ચરણ

તતો ત્રિવ્રાસ્યન્મર્શાન્વૃષ્ટિવા રાક્ષસાધિપ ।

ઘાસસાદ ઘને તસ્મિન્નારદં મુનિપુગવત્ ॥ ૧ ॥

મનુષ્યલોકને ત્રાસ પમાડતા તે રાક્ષસાધિ
પતિ રાવણને ગગનમંડળમા ફરતા મુનિશ્રદ્ધ
નારદનો મેળાપ થયો.^૧ નિશાચર દશગ્રીવે
તેમને પ્રણામ કરીને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા
અને ત્યાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું.^૨ આકાશ
ચારી અમિત કાંતિવાળા મહાતેજસ્વી દેવપિ
નારદે પુષ્પક વિમાનમા બેઠેલા રાવણને કહ્યું

હે રાક્ષસાધિપ ! હે વિશ્રવાના પુત્ર ! હે
સૌમ્ય ! તું જરા જિલો રહે હું તારા મહાન
પરાક્રમ સાંભળી ઘણો પ્રસન્ન થયેલો છું.^૪ વળી
વિષ્ણુએ દેત્યોના નાશ કર્યો, તેથી પણ હું ખુશી

થયેલો છું અને હવે પછી ગંધર્વ અને નાગ-
લોકનો નાશ કરવાવાળું તેનું અને તારું જે યુદ્ધ
થશે તેથી પણ હું અત્યંત પ્રસન્ન થઈશ, છતાં
હું તને કંઈક કહેવા ઇચ્છું છું, માટે જો તને
સાંભળવું યોગ્ય લાગે, તો સાંભળ અને સાંભળ્યા
પછી તને જે કરવા યોગ્ય લાગે તે કર. કેટલા ત!
દેવોથી પણ અવધ્ય એવો તું મૃત્યુવશ થઈને
હણાઈ ગયેલા આ મનુષ્યલોકને શા માટે પીડે
છે? દેવ, દાનવ, દૈત્ય, રાક્ષસ, યક્ષ, ગંધર્વ એ
વગેરેથી અવધ્ય એવા તારાથી આ મનુષ્યલોક
કલેશ પામવા યોગ્ય નથી. આ લોકો હમેશા
પોતાના હાલમાં જ હેરાન છે, મહાન વ્યસનોથી
વીટળાયેલા છે, જરા વગેરે સે કંડો વ્યાધિવાળા
છે, એવા લોકોને કોણ હણે? અનેક પ્રકારના
અનિદ્રો વડે પીડાઈ રહેલા મનુષ્યો સાથે કયો
બુદ્ધિમાન પુરુષ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરે? ૧૦-૧૦
હુધા, ગિપાસા અને જરા વગેરેથી પીડા પામતા
અને તેથી નાશ પામતા દેવથી જ હણાયેલા,
વિવાદ અને શોકથી મૂઢ થઈ ગયેલા આ
મનુષ્યલોકને નાશ કરવાને તું યોગ્ય નથી. ૧૧
હે મહાબાહુ રાક્ષસેશ્વર! જેઓ પોતાના સુખ-
દુઃખને જાણતા નથી, તેમ જ સાધારણ પુરુષાર્થ
માટે પ્રયત્ન કરનાર છે, એવા મૂઢ મનુષ્યલોકને
તો તું જો. ૧૨ કેટલાક આનંદમાં આવી જઈ
વાદિત અને નૃત્યનું સેવન કરે છે, ત્યારે કેટલાક
હુ ખી પુરુષો આસુઓની ધારા વહાવતા રહેન
કરે છે. ૧૩ વળી આ લોકો માતા, પિતા, પુત્ર,
શ્રી, ખપુ આદિના ક્ષણિક મ્નેહથી મોહ પામીને
નાશ પામતા છતાં પોતાના હુખને જાણી
શક્તા નથી. ૧૪ હે સૌમ્ય! મોહથી નાશ પામતા
આ મનુષ્યલોકને કવેશ આપવાથી તને શું લાભ
થનાર છે? અરે, તે મન્યલોક તો જીવી જ
લીધો છે, એમાં જરા પણ સંશય નથી હે
પરપુરુષ! હે પૌલસ્ત્ય! જો તું ખજવાન જ
હોય, તો યમરાજને જીત, એમને જીતીશ
ત્યારે તે સર્વ જીત્યું ગણાશે એમાં જરા પણ
સંશય નથી. ૧૫, ૧૬

નારદજીનાં વચન સાંભળી તેમને પ્રભુમ કરી
રાવણે હસતાં હસતા કહ્યું. ‘દેવ અને ગંધર્વ-
લોકમાં ફરનાર તથા યુદ્ધ ભેડુ જેને પ્રિય છે
એવા હે મહર્ષિ! હાલ તો હું વિજય મેળવવા
માટે રસાતળમાં જવા તૈયાર થયો છું. પછી
નાગલોક અને દેવલોકને વશ કરીને તથા ત્રણે
લોક જીતીને અમૃત મેળવવા માટે અમૃતના
ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ સમુદ્રનું મથન કરીશ.’

ત્યારે ભગવાન નારદ ઋષિએ કહ્યું: ‘આ
માર્ગે તું કયા જાય છે? રસાતળમાં તો ખીબ
માર્ગથી જવાય છે. ૧૭-૨૦ હે દુઃખ! હે શત્રુ-
નાશી! આ માર્ગ તો અત્યંત દુર્ગમ યમરાજની
યમપુરી તરફ જાય છે. ત્યારે શરદઋતુના વાદળા
સરખા તેજસ્વી નારદ તરફ ભેઈને દશાનને કહ્યું:
‘વાહ, એ તો જાહુ રૂડી વાત! હે મહાપ્રભા!
વેવસ્વત યમરાજનો વધ કરવાને તૈયાર થયેલો
હું હવે જ્યાં સૂર્યપુત્ર યમરાજ રાજ્ય કરે છે, તે
દક્ષિણ દિશા તરફ જઈ છું. ૨૧-૨૩ હે ભગવન!
હે પ્રભુ! યુદ્ધને ઇચ્છનારા મેં કોઈથી પ્રતિજ્ઞા
કરી છે કે, ચારે લોકપાલોને હું જીતીશ, તેથી
અત્યારે હું એ યમના પિતૃરાજપુર તરફ જઈશ
અને પ્રાણીમાત્રને કવેશ આપનાર એ યમરાજને
મૃત્યુલેગો કરીશ.’

મહાબળવાન રાવણ નારદ મુનિને એ પ્રમાણે
કહીને તથા પ્રભુમ કરીને પોતાના પ્રધાનો
સહિત દક્ષિણ દિશા તરફ ગયો, ત્યારે હુમાડા
વિનાના અગ્નિ જેવા પ્રકાશિત અને મહાતેજસ્વી
વિપ્રશ્રદ્ધ નારદજી ધ્યાન ધરી વિચાર કરવા
લાગ્યા. ‘જ્યારે આયુષ્ય એણું થાય છે, ત્યારે
જે યમરાજ ઇદ્ર સહિત સચરાચર ત્રણે લોકને
કલેશ આપે છે, તે કાળરૂપ યમને આ રાવણ
કેમ જીતશે? ૨૪-૨૮ જે પ્રાણીમાત્રના દાન અને
કર્મના સાક્ષી છે, જે ખીબ અગ્નિ સમાન છે,
જે મહાત્માની કૃપાથી સર્વ પ્રાણી ચેતના
મેળવી પોતપોતાના કર્મ કરી શકે છે, જેના
ભયથી પીડા પામીને ત્રણે લોક નાસતા ફરે
છે, તે યમરાજની પાસે આ રાક્ષસેશ્વર રાવણ

પોતાની મેળે કેવી રીતે જઈ શકશે ? ૧૨૯૩૦
 જે નણે લોકના ધાતા અને વિધાતા છે, સુકૃત-
 હૃદયના ફળદાતા છે અને જે નણે લોકના વિજેતા
 છે, તેને આ રાવણ કેમ છતરશે ? કાગજ સર્વનું
 સાધન છે, આ રાવણ કાળ સિવાય બીજું કયું
 સાધન મેળવી કાળ ઉપર જય મેળવશે ? ઠીક છે,
 મારા મનમાં આ કૃતુંહલ ઉત્પન્ન થયું છે, તો હું
 પોતે જ યમરાજ અને રાક્ષસેડ રાવણનું યુદ્ધ
 જોવા યમપુરીમાં જાઉં ૧૩૧,૩૨

ઈતિ શ્રીવાદ્મીક મહાભારતીત આદિમધ્ય શ્રોત્રમાધ્યાન
 ઉત્તરકાંડમાં ૨૦ મે સમ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧ મો

યમપુરીમાં રાવણનો દિવાલ-

યમપુરીના દુઃખો

एनं सचिन्त्य निमिन्द्रा जगाम लघुकिन्म ।

भाप्यानु तद्यथावृत्त यमस्य सदनं प्रति ॥ १ ॥

અતિશય ઉતાવળી ગતિવાળા વિષ્ણુ નારદજી
 એ પ્રમાણે વિચાર કરતા કરતા આ જે બન્યું
 હતું તે સર્વ કહેવાને યમપુરીમાં ગયા ૧ ત્યાં જે
 પ્રાણીનું જેવું કર્મ હોય, તે પ્રમાણે અગ્નિદેવની
 સમક્ષ ફળ આપતા યમરાજને તેમણે જોયા ૨
 યમરાજએ મહર્ષિ નારદજીને આવેલા તોઈ કર્મ
 પ્રમાણે અર્થઃ ઈર્ષને સુખાસન આપી પૃથ્વ્ય
 'હે દેવર્ષિ ! હે દેવગ ધર્મસેવિત ! આપ
 ક્ષેમકુશળ હો ? ધર્મનો નાશ તો નથી થતો ?
 આપને પયારવાનું કારણ શું છે ?' ત્યારે
 ભગવાન નારદ ક્ષપિએ કહ્યું 'હું કહું છું તે
 તમે સાંભળો, પછી જે કરવાનું હોય તે કરો
 હે પિતૃરાજ ! દશનોવ નામનો એક રાક્ષસ
 છે, તે મહાસુરકેલીથી છતી શકાય જોવા
 તમને વશ કરવા પોતાના પરાક્રમથી અહીં
 આવે છે ૫૧ હે નણ ! એ કારણથી હું અહીં
 ઉતાવળે ઉતાવળે આવ્યો છું તમારી પાસે
 દડ, પ્રહરણ વગેરે છે ત્યાં તેની સામે તમારું
 શું થશે ?'

આમ વાતચાલે છે, એટલામાં તો દુરથી બહોળ
 સૂર્યનો ઉદય થયો હોય, તેણે તેજસ્વી પુષ્પક

વિમાન આવતું દેખાયું. ૭૮ અને મહાબળવાન
 રાવણ પોતાના એ વિમાનના તેજથી તે પ્રદેશ
 ને અધકાર વિનાનો કરી મૂકી યમપુરી સમીપ
 આવ્યો ૯ ત્યાં મહાબાહુ દશગ્રાંથે પોતપોતાના
 મુકૃત અને હૃદૃત ભોગવતા અનેક પ્રાણીઓને
 જોયા ૧૦ યમરાજના ઉગ્ર અને ઘોર રૂપવાળા
 ભયાનક અનુચરોની સાથે તેણે તેના સંનિકાને
 પણ જોયા. ૧૧

કેટલાક પ્રાણીઓનો વધ કરાતો, કેટલાકને
 કવેશ કરાતો અને કેટલાકને હુ ખલથો આવતો
 નાદ કરાતો તેણે જોયા કૃમિઓથી અને ફારણ
 ફૂતરાઓથી ભક્ષ થતા તેમ જ ઝાનને ત્રાસ
 આપતા ભયાનક વચ્ચેના બોલતા પ્રાણીઓને
 પણ તેણે જોયા લો ગ્રીફ પાણીની ભરેલી વતરણી
 નદીમાં તરતા પ્રાણીઓને તેમ જ તપેલી ધગવગતી
 રેવી ઉપર ચાલતા પ્રાણીઓને તેણે જોયા ત્યાં
 ઘણા અધર્મીઓને તરવારની ધાર ઉપર ચવાવીને
 કાપી નાખવામાં આવતા હતા, ઘણાને રૌરવ
 નર્કમાં, ઘણાને ક્ષારનદીમાં અને ઘણાને અસ્થાની
 ધાર ઉપર ચનાવવામાં આવતા હતા ૧૨-૧૫ ઘણા
 પ્રાણીઓ મુકંઠા જેવા કુશ, દીન, વિવર્ણ, છૂટા
 વાળવાળા અને ક્ષુધાતુર તથા તૃપ્તાતુર હતા
 તેથી 'પાપી' 'પાણી' એ પ્રમાણે યુમરાજ
 કરતા હતા વળી મળ અને કાઠવધી ખર
 હાથેલા તથા દીન અને રૂક્ષ શરીરવાળા સેકડો
 તથા હલસે પ્રાણીઓ આરે તરફ દોહાદોહ
 કરતા હતા, તેને પણ સવળે જોયા વળી બીજી
 બાજુ પુણ્યકર્મોમાના કેટલાકને પોતાના મુકૃ
 ત્યોથી ઉત્તમ ગૃહોમાં ગીતવાદિન આદિ સાધનો
 થી જ આનંદ પામતા રાવણે જોયા ૧૬ ૧૮
 ગાયનું દાન આપનારને ગોરસ મળતું હતું,
 અન્નદાતાને અન્ન મળતું હતું અને ઘર આપનારને
 ઘર મળતું હતું એ પ્રમાણે સર્વ પોતપોતાના
 કર્મના ફળો ભોગવતા હતા ૧૯ ત્યાં બીજા
 કેટલાક ધામિકો પોતાના તેજથી દીપી રહેતી
 અને સુવર્ણ, ચોટી તથા મણિઓના અલ
 કારાથી શુભનારાયેલી સ્ત્રીઓ સાથે આનંદ

કરતા હતા, ^{૨૦} તેમ જ કેટલાક પોતાના દુષ્ટ ક્રમેથી લેદાઈ જતા હતા એ સર્વને રાક્ષસાધિપતિ મહાબાહુ રાવણે જોયા ^{૨૧}

આ રીતે યમપુરીમા રહેલા તે સર્વને બળવાન રાવણે પોતાના બળ અને પરાક્રમેથી યમતો પાસેથી છોડાવી મૂક્યા રાક્ષસેદ્રદશ ત્રોવે તે પ્રાણીઓને છોડી મૂક્યા, ત્યારે તે સર્વેએ અચિત્ત અને અતકિત સુખ એક મુદ્દત સુધી ભોગવ્યું મહાબળવાન રાવણે જ્યારે સર્વ પ્રેતોને છોડી મૂક્યા, ત્યારે તેના રક્ષકો કાષાતુર થયા અને રાવણને મારવા દોડ્યા એ સમયે યમ રાજના દોડતા શૂરવીર યોદ્ધાઓનો ‘મારો-મારો’ એવો શબ્દ સર્વ જગત રહ્યો તે સર્વ વીર યોદ્ધાઓ પ્રાસ, પરિધ, શલ, મુગલ, શક્તિ, તોમર આદિ આયુષો લઈને પુષ્પક વિમાન તરફ ધસારો કરવા લાગ્યા અને પુષ્પક વિમાનના આમનો ઓરડાઓ ટેકકો અને દરવાજાઓ તોડી નાખવા માગ્યા, પરંતુ એ પુષ્પક વિમાનમા દેવતાઓનું અધિષ્ઠાન કરેલું હતું, તેમ જ બ્રહ્મેજ્યથી અક્ષય હતું એટલે તેને ભાગી નાખવામા આવતું હતું છતાં તે નહીં નહીં જ રહ્યા કરતું હતું ^{૨૨ ૨૭}

મહાતમા યમરાજની સેના બહુ જ બળવાન અને અસખ્ય હતી, તેમ જ તેના શૂરા સર હારે પણું હંભરો હતા ^{૨૮} તેમની સામે રાવણના મનોએ ઈચ્છા પ્રમાણે અને શક્તિ પ્રમાણે સેકડો વૃક્ષો, પર્વતો અને ભાલાઓ વડે લડવા લાગ્યા. એ સમયે રાક્ષસેદ્ર દશાનન તેમ જ તેના સર્વ પ્રકારના અસ્ત્રાસ્ત્ર ધારણ કરનાર મહાવીર પ્રધાનો લોહીથી ખરડાયેલા હોવા છતાં ધીર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા રાક્ષસેદ્ર રાવણના અમાત્યો મહાન યુદ્ધ કરતા હતા અને એકબીજાને સખત ધા મારીમારીને હણતા હતા ^{૨૯-૩૧} પછી મહા બળવાન યમરાજના યોદ્ધાઓએ મહાબાહુ રાવણના મનોએ અને અમાત્યોની સાથે લડવાનું છોડી દઈને રાવણ ઉપર જ શલનો વરસાદ વરસાવવા માડ્યો, ત્યારે લોહીથી ખરડા થેલો અને પ્રહારથી જળર થયેલો રાક્ષસાધિપ

રાવણ પુષ્પક વિમાનમા ખીનેલા અશોડ વૃક્ષ એવો દીપવા લાગ્યો ^{૩૦} પછી મહાબળવાન રાવણે શલ, ગદા, પ્રાસ, શક્તિ, તોમર અને બાણોનો યમસેન્ય ઉપર વરસાદ વરસાવી એક મહાન અસ્ર બળપૂર્વક છોડ્યું, એટલે યમ સેન્યમા વૃક્ષો, પથ્થરો અને લય કર રાક્ષોનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો અને ટપોટપ યમદતો પડવા લાગ્યા કેટલીક વારે યમદતો તે સર્વ વૃક્ષાદિને હંડાવી દઈને અને રાવણના અશ્વનો નાશ કરીને તેના પર તૂટી પડ્યા ^{૩૩-૩૬} જેમ વાદળા પર્વતને ફરી વળે તેમ તે સર્વેએ રાવણને ઘેરી લઈ તેને નિરુત્થવાન કરવાને તેના ઉપર શલ અને લિદિપાલ નામના અશ્વો ફેંકવા માડ્યા ^{૩૭} એ અશ્વ-શ્વઓના પ્રહારથી રાવણનું કવચ તૂટી ગયું અને આખા શરીરમાથી લોહી વહેવા લાગ્યું ત્યારે તે કાંધ પામીને તથા પુષ્પક વિમાન છોડી દઈને જમીન ઉપર આવીને યમ દૂતોની સામે જિલો રહ્યો અને કાંધ પામી પોતાના મહાધનુષ્યનો ટકારવ વધારે ને વધારે ભેરથી કરવા લાગ્યો ^{૩૮-૩૯} પછી પાશુપતાશ નામનું દિવ્ય બાણ ધનુષ્ય ઉપર ચડાવીને યમ દૂતોને ‘જિલા રહો, જિલા રહો’ એમ કહી ઇદ્રના શત્રુ રાવણે કાન સુધી ધનુષ્ય ખેંચીને, જેમ શકરે ત્રિપુર રાક્ષસ ઉપર બાણ ફેંક્યું હતું, તેમ તે યમદૂતો ઉપર પોતાનું દિવ્ય બાણ છોડ્યું ઉનાળામા વનને આગી નાખનારા કાવા નળ જેવા તે બાણનું સ્વરૂપ ધૂસ્ર અને જ્વાળા મંડળથી ભરેલું હતું ^{૪૦-૪૨} જ્વાળાની માળા વાળું તે બાણ ધનુષ્યમાથી છૂટી રણમા જતા માર્ગમાના ઝાડો અને લતાઓને ભસ્મ કરી નાખતું આગળ ને આગળ જવા લાગ્યું ^{૪૩} એ મહાબળના તેજથી વચ્ચવત યમરાજનું સર્વ સેન્ય બળી ગયું અને મહેદ્રના કેતુઓની માફક તે સર્વ ભૂમિ ઉપર પડ્યું, ^{૪૪} ત્યારે ભીમ પરાક્રમ કરનાર રાક્ષસેદ્ર રાવણે પોતાના પ્રધાનો સહિત બંધે આખી પૃથ્વીને દુબળી મૂકતો હોય એવો મહાનાદ કર્યો ^{૪૫}

સર્ગ ૨૨ મો

યમપરીમા ધમસાપુ-રાવણનો વિજય

સ તસ્ય તુ મહાનાદ્ શ્રત્વા વૈવસ્વત પ્રમુ ।

શત્તુ પ્તજયિન મેન સ્વબલસ્ય ચ સક્ષયમ્ ॥ ૧ ॥

રાવણનો મહાનાદ સાલણી યમરાજને
ધાધુ કે શત્રુ વિજયી થયો અને પોતાના
સન્ન્યનો નાશ થયો ૧ પછી યમરાજને પોતાના
હૃતોને હણી ગયેલા બાણોને કોધથી લાલ આખો
કરી પોતાના સારથિને સત્વર રથ તૈયાર કરવા
કહ્યું ૨ ત્યારે સારથિએ યમરાજનો મહારથ
તૈયાર કર્યો અને મહાતેજસ્વી યમરાજ તે રથમાં
બેઠા ૩ નિત્ય પ્રવાહની માફક વહી જતા આ
સર્વ લોકોનો જેના વડે સહાર થાય છે, તે
સાક્ષાત્ મૃત્યુ પ્રાસ અને મુદ્ગર હાથમાં લઈને
યમરાજની આગળ બેઠો, ૪ તેમ જ યમરાજનો
સળગતા અગ્નિ સમાન તેજસ્વી કાળદંડ સાક્ષાત્
મૃતિમાન થઈને તેમની પડખે બેઠો ૫ વળી
નિઃશ્વર કાળપાશ અને અગ્નિરૂપશ્ ૬ સરખો
મુદ્ગર પણ સાક્ષાત્ મૃતિમાન થઈ તેની બાજુમાં
બેઠો સર્વ લોકોને લય ઉત્પન્ન કરનાર યમને
કોધ પામેલા બેઈને નણે લોક બળભળી બિડ્યા
અને દેવો ધ્રુજવા લાગ્યા ૭

પછી મુદ્ગર ઠાતવાળા અથોને સારથિએ
હોકયા, ત્યારે લય કર અવાજ કરતો તે રથ
જ્યાં રાક્ષસપતિ રાવણ હતો ત્યાં આવ્યો ૮ મન
સરખા વેગવાળા ઇંદ્રના થોડા જેવા તે થોડાઓ
યમરાજને એક મુહૂર્તમાં ત્યજી મિમા લાવ્યા ૯
રાક્ષસેન્દ્ર રાવણના પ્રધાનો મૃત્યુ સહિત આ
વિકરાળ રથ બેઈને એકદમ નાસવા લાગ્યા ૧૦
બગીદીનતાને લીધે ભાન ભૂલી ગયેલા અને લયથી
પીડાતા રાવણના પ્રધાનો ૧૧ અમે આ સ્થળમાં
ચુક કરવા અસમર્થ છીએ ૧૨ એ પ્રમાણે બોલતા
ત્યારે દિશામાં નાસવા લાગ્યા, ૧૩ પરંતુ લોક
માનને લય ૧૪ પન્ન કરનાર યમને એવા લય કર
રૂપે બેવા ઠતા દશબીવ જરા પણ બળભળ્યો
નહિ તેમ ૧૫ લય પાપ પામ્યો નહિ પછી
યમરા ૧૬ રાવણની નજીક ૧૭ શક્તિ, તોમર

આદિ અશ્વોનો તેના ઉપર પ્રહાર કર્યો અને
કોધપૂર્વક રાવણના મમ્મથાનો છેદી નાખ્યા,
પરંતુ થોડી જ વારમાં સ્વસ્થ થઈ રાક્ષસેન્દ્ર
રાવણે મેઘ જેમ જળ વરસાવે, તેમ યમરાજના
રથ ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવ્યો, ત્યારે
યમરાજને સેકડો મહાશક્તિઓનો રાવણની
છાતી પર પ્રહાર કરવા માડયા અને તેથી તે
પીડા પામવા લાગ્યો ૧૧-૧૪ શત્રુનો નાશ કર
નાર યમરાજને એ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારના
અસશસ્ત્રી સાત રાત્રિ સુધી ચુક કરી શત્રુને
શુદ્ધિ વિનાનો અને રણમાંથી વિમુખ કર્યો,
પરંતુ થોડી જ વારમાં રાવણ સાવધ થયો અને
યમરાજ તથા તેનું તુમુલ ચુક થવા લાગ્યું હે
વીર! એ બ્રહ્મ જય ઇન્દ્રનારા હતા, તેમ જ
ચુદ્ધભિમાથી પાછા ફરવા ઇન્દ્રતા ન હતા તે
સમયે દેવો, ગધર્વો, સિદ્ધો અને મહર્ષિઓ
પ્રભવપતિને આગળ કરી ચુદ્ધભિમા આવ્યા
હતા ૧૫-૧૭

રાક્ષસાધિપતિ રાવણ અને પ્રેતાના ઈશ્વર
યમ એ બંને ચુક કરતા હતા, ત્યારે બાણે સર્વ
લોકોનો પ્રલયકાળ આવી પહોંચ્યો હોય એવું
જણાતું હતું ૧૮ એ સમયે રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ ઇંદ્રના
વજ્ર સમાન તેજસ્વી ધનુષ્યનો ટકારવ કરી
આકાશને છાઈ દે, તે ૧ બાણો છોડવા લાગ્યો ૧૯
મહાબળવાન રાવણ ચાર બાણો મૃત્યુને અને
સાત બાણો સારથિને મારીને પછો હંભરો બાણો
યમરાજના મમસ્થાનમાં મારવા લાગ્યો, ૨૦
ત્યારે કોધ પામેલા યમરાજના મુખમાંથી
નિશ્વાસરૂપે ધુમાડા સહિત જ્વાળાવાળો કોપા
નળ પ્રકટી નીકળ્યો ૨૧ આ આશ્ચર્યકારક ઘટના
બેઈ દેવો અને દાનવો સમક્ષ મૃત્યુ અને કાળ
એ બંને અતિશય કોધ પામ્યા અને ચુક કરવા
પ્રેરાયા ૨૨ એ સમયે કોધ પામેલા મૃત્યુએ
યમરાજને કહ્યું ૨૩ મને ચુદ્ધભિમા છોડી મૂકો,
હું આ પાપી રાક્ષસને હણી નાખું ૨૪ મારી
સ્વભાવસિદ્ધ મર્યાદા છે કે જેના તરફ હું બેઉ
તે કદી પણ જતી શકે નહિ હે મહારાજ ૨૫

મૃત્યુનાં વચનો સાંભળી પ્રતાપી ચમરાબા-
એ કહ્યું: 'તું જરા થોભ, હું જ એને હણી
નાણું છું.'^{૩૩} પછી લાલ આંખોવાળા કોષ
પામેલા વવસ્વત યમે અમોઘ કાળદંડ હાથમાં
લીધો કે, જેની એક ખાલમાં કાળપાથ અને
બીજી ખાલુએ અગ્નિ અને વજ્ર સમાન મુદ્દગર
હતું.^{૩૪,૩૫} આ કાળદંડ કે જે દર્શનમાન્યથી
જ પ્રાણીઓના પ્રાણને ખેંચી લે છે, પોતે
જ્યારે સ્પર્શ કરે, ત્યારે અથવા કોઈના ઉપર
પડે ત્યારે તો પ્રાણ જાય એમાં શું કહેવું?
જવાબારૂપ પરિવારવાળું આ મહાન આયુધ
ખળવાન ચમરાબાએ ઉગ્રમયુ, ત્યારે તે જાણે
હમણું જ રાવણને ખાળી મૂક્યો એમ ચળકવા
લાગ્યું.^{૩૬,૩૭} એ સમયે ત્રાસ પામેલાં સર્વ
પ્રાણીઓ સુદભૂમિમાંથી નાસી ગયાં અને દંડ
ધારણ કરેલા ચમને બોઈ દેવો પણ ખળભળી
ઊઠ્યા.^{૩૮} રાક્ષસેન્દ્ર રાવણને કાળદંડથી હણવા
માટે જ્યારે યને ઇચ્છા કરી, ત્યારે પિતામહ
બ્રહ્માએ ચમરાબાને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યું

‘હે વૈવસ્વત ! હે અમિત પરાક્રમી યમ ! તમારે આ કાળહંડથી આ રાક્ષસને હણવો જોઈએ નહિ; કારણ કે હે દેવગ્રહ ! મેં એને વરદાન આપેલું છે અને તે મિથ્યા થયું જોઈએ નહિ. જે કોઈ દેવ કે મનુષ્ય મને મિથ્યા ઠરાવે, તેણે આ ત્રિલોકને અસત્ય ઠરાવ્યું છે એમ ગણુશી, એમાં સંશય નથી. ૪૭-૪૦ ત્રણે લોકને લાય ઉત્પન્ન કરનાર, શૌર્ય સ્વરૂપ આ કાળહંડને કોઈ પામેલા તમારા વડે છોડી મૂકવામાં આવે, તો તે પ્રિય કે અપ્રિયનો વિચાર કર્યા સિવાય સમસ્ત પ્રજાનો સંહાર કરે. સર્વને મૃત્યુ આગળ લઈ જનાર, અમાપ તેજસ્વી, કદી મિથ્યા ન જાય તેવો આ કાળહંડ સર્વ પ્રાણીઓના નિયમન માટે મેં સરજ્યો છે. હે સૌમ્ય ! એ કાળહંડ હમણાં રાવણના માથા ઉપર તમારે ફેંકવો જોઈએ નહિ; કારણ કે એના પડવા પછી કોઈ પણ પ્રાણી એક મુહૂર્ત પણ જીવી શકતું નથી. હાલમાં ધર્મસંકટ જીજ્ઞ થયું છે; કેમ કે કાળહંડ પડવાથી રાવણ કદાચ મૃત્યુ ન પામે તો કાળહંડ મિથ્યા થાય છે અને મરણ પામે તો મારું વરદાન મિથ્યા થાય છે; માટે હું કહું છું તે સમજી રાવણ ઉપર ઉગામેલો કાળહંડ તમે પાછો ખેંચી અને મારું વચન સત્ય કરો. ૪૧-૪૫

પ્રહ્લાદજીનાં વચન સાંભળી ધર્માત્મા યમ-
રાજાએ કહ્યું : ‘તમે અમારા પ્રભુ છો, માટે
તમારી આજ્ઞાથી આ કાળકંડ હું પાછો ખેંચી
લઉં છું.’^{૪૬} અને તમારા વરદાનને લીધે બળવાન
થયેલા આ રાક્ષસને ણીજી રીતે હણવા તો
હું સમર્થ નથી, માટે તેની દૃષ્ટિથી હું અલોપ
યર્થ નઉં છું.’ જોમ કહી યમરાજ સારથિ,
રથ અને અશ્વો સહિત અંતર્ધાન યર્થ ગયા.
ત્યારે રાક્ષસેંદ્ર સવળુ યમરાજને જીતી પોતાનું
નામ પ્રસિદ્ધ કરી પુણ્યક વિમાનમાં બેસી યમ-
પુરીમાંથી બહાર નીકળ્યો. પછી દેવો સહિત
પ્રહ્લાદજીને આગળ કરી વેવસ્વત. યમરાજ અને

મહામુનિ નારદજી હર્ષિત થતા થતા સ્વર્ગમાં
ગયા. ૪૭-૪૮

ઈત શ્રોવાદ્મીક મહામુનિમણીત આશ્વિન્ય શ્રોરામયણના
ઉત્કાંઠમા ૨૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૩ મો

રસાતળમાં રાવણુનો ઉત્પાત-નિર્વાતકવચ
તથા વરુણના પુત્રો સાથે યુદ્ધ

તતો જિત્વા દશગ્રીવા યમં ત્રિદશપુંગવમ્ ।

પવણસ્તુ રણસ્થાપી સ્વસહાયાન્દ્રવશં હ ॥ ૧ ॥

દેવશ્રદ્ધ યમને જીત્યા પછો યુદ્ધમાં વળણુ-
થેલો રાવણુ પોતાના સેવકોને મળ્યો, ત્યારે
તે રાક્ષસો પ્રહારથી જાજર થયેલા અને રુધિ-
રથી ખરડાયેલા રાવણુને જોઈ વિસ્મય પામ્યા.
એ સમયે તેના મારીય આદિ પ્રધાનોએ 'જય
જય' શબ્દ વડે તેની પ્રશંસા કરી અને
સાંત્વન કર્યું. પછો સર્વ પુષ્પક વિમાનમાં
બેઠા અને રસાતળમાં જવા માટે વરુણે રક્ષણ
કરેલા તથા દેત્યો અને ઉરગોથી વસાયેલા
મહાસમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧-૪ માર્ગમાં વાગુડી
નાગથી રક્ષાયેલી લોગવતી નગરીમાં જઈને
નાગલોકોને વશ કરી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણુ માંજુમયી-
પુરીમાં ગયો. ૫ તે નગરીમાં વરદાન મેળવેલો
નિવાતકવચ નામનો રાક્ષસ રહેતો હતો. રાવણુ
ત્યાં જઈ તેને યુદ્ધ માટે જોલાવ્યો. ૬ ત્યારે
મહાબળવાન, પ્રચંડ પરાક્રમી, વિવિધ પ્રકારનાં
આયુધો ધારણ કરનારા, હર્ષિત થયેલા અને
સુદૃઢોન્મત્ત દેત્યો, શૂલ, ત્રિશૂલ, કુલિશ, પદ્મિશ,
ખડ્ગ અને ફરસી વગેરે આયુધો લઈને યુદ્ધ
કરવા આવ્યા અને રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરી
એકબીજાને મારવા લાગ્યા. ૭-૮ તેઓને યુદ્ધ
કરતાં કરતાં એક વર્ષ વીતી ગયું, છતાં કોઈ
પણ પક્ષનો વિજય કે પરાજય થયો નહિ; ૯
ત્યારે ત્રણે લોકમાં જેની ગતિ સર્વત્ર છે, તે
દેવ પિતામહ વિમાનમાં બેસીને ત્યાં આગ્રા
અને નિવાતકવચને યુદ્ધ કરવાનું જોડાવી સ્પષ્ટ
અર્થવાળાં વચને કહેવા લાગ્યા :

‘સુરો કે અસુરોથી આ રાવણુ યુદ્ધમાં

જિતાવો સહેલ નથી; તેમ જ તમે પણ કોઈથી
જિતાઓ તેમ નથી; માટે તમારે આ રાક્ષસોની
સાથે મિત્રતા કરવી પોગ્ય છે; કારણ કે
મિત્રોને ‘સર્વ’ બાબતોમાં પરસ્પર સમાન
અધિકાર છે.’ પિતામહની આજ્ઞા થતાં રાવણુ
અગ્નિની સાક્ષીએ નિવાતકવચની સાથે મિત્રતા
કરી અને તેઓ પરસ્પર પ્રોતિવાળા થયા.
પછી નિવાતકવચે સર્વ રાક્ષસોની યથાયોગ્ય
પૂજા કરી અને તેઓ સર્વ પોતાના નગરની
પેઠે સુખપૂર્વક એક વર્ષ સુધી ત્યાં રહ્યા.

મિત્રતાને અનુસરી સેંકડો માયાઓ શીખી
લઈ એક વર્ષ પૂરું કર્યા પછી વરુણની રાજ-
ધાનીને યોધતો રાક્ષસેન્દ્ર રાવણુ રસાતળમાં
ભસવા લાગ્યો. ૧૦-૧૧ ફરતાં ફરતાં કાલકેય
દેત્યના અધિકારવાળા અશ્વનનગરમાં તે આવી
પહોંચ્યો. ત્યાં જઈ તેણે બળવાન કાલકેયને
હણ્યો. ૧૨ વળી ત્યાં અગળ પોતાની બહેન
શર્પણખાના બળવાન પતિ વિદ્યુન્મજ્જને પણ
તેણે તલવારથી કાપી નાખ્યો. તે વિદ્યુન્મજ્જ
યુદ્ધમાં રાક્ષસોને જીતી આટી જતો, તેથી
તેના ઉપર વિજય મેળવી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણુ
બીજા પણ ચારસો દેત્યોને હણી નાખ્યા. ૧૬, ૧૭

પછી ધોળાં વાદળાં જેવું અને કૈલાસ
જેવું તેજસ્વી વરુણનું દિવ્ય ધામ તે રાક્ષ-
સાધિપે ભેયુ. ત્યાં સુરભિ નામની કામધેનુ
રહેલી હોવાથી તેના આંચળમાંથી દૂધ ઝરતું
હતું અને એ દૂધથી ક્ષીરોદ નામનો સાગર
થયો હતો. ૨૦, ૨૧ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણુ ત્યાં મહા-
વૃષભની માતા સુરભિને જોઈ તેમ જ શીતળ
કિરણોવાળો નિશાકર ચંદ્ર જેમાંથી ઉત્પન્ન
થયો છે, તે ક્ષીરોદસાગરને પણ ભેયો. ૨૨ એ
સાગરનો આશ્રય કરીને કેટલાક મહાપિંઓ
ત્યાં રહેતા હતા અને તેઓ તેનું ક્ષીણ પોને
જીવતા હતા. એ ક્ષીરસાગરમાંથી અમૃત ઉત્પન્ન
થયેલું હતું, તેમ જ સ્વધા-ભોજન કરવાવાળા
પિતૃલોકનું ભોજન કંચ પણ તેમાંથી ઉત્પન્ન
થયેલું હતું. ૨૩ ત્યાં જઈ બેને લોકો સુરભિ

નામથી જોળખે છે, તે મહાઅશ્વત ગાયની રાવણે પ્રદક્ષિણા કરી અને પછી અનેકવિધ સેન્યથી રક્ષાયેલા વરુણના નગરમાં તે પેઠા.^{૨૪} ત્યાં જઈ સેંકડો જળધારાવાળાં શરદઋતુના વાદળા જેવું અને જ્યાં સર્વ લોકો હર્ષયુક્ત રહે છે, એવું વરુણનું ઉત્તમ સ્થાન રાવણે જોયું.^{૨૫} પછી વરુણના કેટલાક યોદ્ધાઓને હણીને તથા કેટલાકને ઘાયલ કરી રાવણે કહ્યું, 'તમે તમારા રાજને એકદમ બહેર કરો.^{૨૬} કે, યુદ્ધ માટે રાવણ આવેલો છે, તેને યુદ્ધ આપો અથવા હાથ જોડી એમ કહો કે, 'હું પરાજય પામ્યો છું'.^{૨૭}

રાવણ આ પ્રમાણે બોલતો હતો, એટલામાં તો કાંધ પામેલા મહાત્મા વરુણના પુત્રો, પૌત્રો અને ગૌ તથા પુષ્કર નામના સેનાપતિઓ યુદ્ધ કરવા માટે બહાર પડ્યા.^{૨૮} પોતાના લરકરથી વીંટળાયેલો, સર્વશુભસ પત્ર, ઊગતા સૂર્યના સરખો તેજસ્વી એવો વરુણનો તે પરિવાર ઇચ્છા મુજબ ગતિ કરનારા રથોમા બેસી એકાએક યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યો એ સમયે જુદિમાન રાવણ અને જળરાજ વરુણના પુત્રોનું રનાટા ઊભા કરે તેવું હારણુ યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૨૯,૩૦} દશમીવના મહાપરાક્રમી અમાત્યોએ એક ક્ષણમાત્રમાં વરુણના સર્વ સન્યનો સહાર કર્યો અને વરુણના પુત્રો પણ યુદ્ધમાં પોતાના સેન્યની આ સ્થિતિ જોઈ બાણની બાજથી ખીડાઈ યુદ્ધકાર્યથી નિવૃત્ત થયા.^{૩૧,૩૨} વરુણના પુત્રો પૃથ્વી ઉપર રહીને યુદ્ધ કરતા હતા અને રાવણ પુષ્પક વિમાનમાં બેઠીને આકાશમાં યુદ્ધ કરતો હતો, તેથી તેઓ શીઘ્ર ગતિવાળા રથમાં બેસી આકાશમાં આવ્યા.^{૩૩} આ પ્રમાણે તેઓએ હવે સમાન સ્થળ મેળવેલું હોવાથી દેવ-દાનવ ના જેવું તુલ્ય આકાશયુદ્ધ ચલુ.^{૩૪} પછી મહાન પરાક્રમ કરીને યુદ્ધમાં અગ્નિ સરળા બાણો વરસાવી રાવણને તેમજ યુદ્ધથી વિમુખ કર્યો અને હર્ષ પાત્રી અનેક પ્રકારના અવાજ કરવા લાગ્યા.^{૩૫} એ સમયે પોતાના રાજને

પરાજિત થયેલો જોઈને ક્રોધ પામેલો યુદ્ધને ઇચ્છનારો મહોદર નામનો રાક્ષસ મૃત્યુનો લય ત્યજી દઈને વરુણની સેનાને પીડવા લાગ્યો.^{૩૬} અને મહાન પરાક્રમ કરી પવન સમાન ગતિવાળા વરુણપુત્રના રથના ઘોડાઓને તેમ જ યોદ્ધાઓને મદાથી હાપી ભૂમિ ઉપર પાડ્યા.^{૩૭} વરુણપુત્રોના ઘોડાઓ તથા યોદ્ધાઓને હણીને અને તેઓને રથ વિનાના કરીને મહોદરે મહાનાદ કર્યો.^{૩૮} મહોદરે પોતાના શ્રદ્ધ સારથિ અને અશ્વો સંલિત રચો નો નાશ કર્યો, ત્યારે મહાત્મા વરુણના શૂરા પુત્રો પોતાના રથોને ત્યજી દઈને દિવ્ય પ્રભાવ થો આકાશમાં પેઠા અને જરા પણ વ્યથા પામ્યા નહિ. તે પછી એકકાં થયેલા તેઓએ પોતાના ધનુષ્ય સન્ન કર્યા અને મહોદરને વીંધી નાખીને યુદ્ધમાં રાવણને પણ રોકી શક્યો. જેમ વાદળા મહાપર્વતને ચીરી નાખે, તે પ્રમાણે ધનુષ્યમાંથી છૂટેલા વજ્ર જેવા, મહા લય કર બાણોથી ક્રોધ પામેલા તેઓ રાવણને ત્રાસ આપવા લાગ્યા.^{૩૯-૪૨} ત્યારે કાળાગ્નિ સરળા અને ક્રોધમૂર્ચિત થયેલા દશમીવ બાણોનો મહોદર વરમાદ તેઓના મર્મસ્થાન ઉપર વરસાવ્યો.^{૪૩} પછી હુધંપ રાવણ નિધર થઈને વિચિત્ર મુશળો, સેકડો ભાલાઓ, પદ્ધિઓ અને સેકડોને હાપી નાખે એવી મહાન શક્તિઓ વરુણના પુત્રો ઉપર ઠોડવા લાગ્યો, ત્યારે સાંઠ વધતી ઉમરે પહોંચેલા હાથીઓ જેમ મહાન કાદવમાં ખૂંચી બચ, તેમ પીઘાઈ ગયેલા વરુણના પગપાળા વીર પુત્રો એકદમ શિથિલ થઈ ગયા.^{૪૪,૪૫} મહાબળવાન રાવણે વરુણના પુત્રોને વિહવળ અને શિથિલ થતા જોઈ મહામેઘની માફક ગર્જના કરી.^{૪૬} રાક્ષસેદ્ર રાવણ વિવિધ પ્રકારના આયુધોથી તેમ જ પ્રયત્ન બાણોના વરસાદથી મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરતો વરુણના પુત્રોને હણવા લાગ્યો, ત્યારે તે સર્વમાંથી કેટલાક રણથી વિમુખ થયા અને કેટલાક પૃથ્વી ઉપર પડ્યા, બ્યારે

આક્રીના કેટલાક રણભૂમિમાંથી નાસી ગયા. ૪૭

પછી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે કહ્યું: 'તમે વરુણને બહાર કઢો કે, 'મને સુદ્ધ આપો.' ત્યારે વરુણના પ્રહાસ નામના મંત્રીએ રાવણને કહ્યું 'જેને તમે સુદ્ધ મા બોલાવો છો, તે જળેશ્વર વરુણ મહારાજ બ્રહ્મલોકમાં ગાનતાન સાલળવા માટે ગયેલા છે. ૪૮-૫૦ હે વીર! તેના જે વીર કુમારો અહીં હતા તે સર્વ પરાજય પામેલા છે અને વરુણદેવ બહાર ગયેલા છે, તેથી વૃથા પરિશ્રમ કરવાથી શો લાભ? ૫૧ ત્યારે રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ સર્વને પોતાનો જય સંભળાવી હર્ષનાદ કરતો કરતો વરુણા લયમાંથી બહાર નીકળ્યો, અને જે માગે આવ્યો હતો, તે જ માગે પાછો ફરી આકાશ માગે લંકા તરફ જવા લાગ્યો. ૫૨

શ્રીવત્સનામીકિ મહાસુમરણીત આદિભગ્વત્ શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૨૩ માં સર્ગ સમાપ્ત

ક્ષેપક સર્ગ ૧ લો*

રાવણનો ઉત્પાત-આલસાળની શખામણ

તતોડશ્મનગરં મૂળો વિચ્છેદ્યુલ્લુપ્તમ્ ।

યત્રપદ્મપદ્મગ્રામીયો યુદ્ધં પરમભાસ્વરમ્ ॥૧॥

સુદ્ધોન્મત રાક્ષસો ફરીથી પણ અરમનગર-માં ફરવા લાગ્યા ત્યાં દશગ્રીવે અતિથય પ્રકાશિત એક મંદિર ભેળું.^૧ એ મંદિર વૈદ્યમંથિના તોરણવાળું, મોતીના પડદાવાળું અને સુવર્ણના સ્થલવાળું હતું તથા તેની આસપાસ સુદર બેઠકો આવી રહેલી હતી. વજ જેવા સખત રફટિકના પગથિયા હતા, તેના પડદા પર ધૂધરીઓ હતી, પુષ્કળ સુદર આસનો તેમાં આવેલા હતા અને ઇંદ્રના મહેલના સરણુ તે શોભાવમાન હતું. ૨૩ પ્રતાપી દશગ્રીવે આ સુદર ગ્રંથ મંદિર ભેઈ મેરુ અને મંદરપર્વત સમાન કાંતિવાળું આ

રમ્ય મંદિર કોનું હશે, એમ વિચારી કહ્યું: 'અથા પ્રહૃત' તુ સત્વર જા અને તપાસ કર કે આ સુદર ભવન કોનું છે?'

રાવણની આજ્ઞા થતા પ્રહસ્ત તે સુદર ભવન-માં પેઠા અને તેનો પ્રથમ ચોરડો શૂન્ય ભેઈ બીજા ચોરડામાં ગયો. એ પ્રમાણે સાત ચોરડા ચોળાંગી ગયો, ત્યારે એક જવાળા તેના ભેવામાં આવી અને ત્યાં એક પુરુષને બેઠેલો ભેયો. પ્રસન્ન મનવાળા તે પુરુષે અટ્ટ-હાસ્ય કયું. તે સાલળતા પ્રહસ્તના રુવાંટાં જિભા થયા. ૪-૭ પ્રહસ્તે જવાળાની વચ્ચેવચ્ચ સુવર્ણમાળા ધારણ કરનારો, સાક્ષાત યમના જેવો, સૂર્યની કાંતિ સમાન પ્રકાશિત અને વિમોહિત થઈ ગયેલો એક પુરુષ ત્યાં ભેયો. આ પ્રમાણે ભેઈ નિગાચર પ્રહસ્ત ત્યાંથી એકદમ બહાર નીકળ્યો અને સઘળું રાવણને નિવેદન કયું.

હે રામ! બીજા અંજનપર્વત સમાન પ્રૌઢ દશગ્રીવ પુષ્પક વિમાનમાંથી નીચે જિતરી તે મંદિરમાં પેસવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો. ૧૦ તે મંદિરના બારણામાં જવાળા સરખી છબ-વાળો ભયાનક અને જેના માથા ઉપર ચંદ્ર છે, એવો એક પુરુષ તેના ભેવામાં આવ્યો. ૧૧ તેને રાત્રી આખો, સુદર હાત, બીજાના સરખા સુદર લાલ હોઠ. ભય કર નાક, વાખ જેવો કંઠ અને મોટા જડળા હતા. ૧૨ તેના દાદી-મૂંછ ભાતવહાર હતા તેનું હાંડ માલથી ભરેલું હતું અને દાંડો રુવાંટા જિભા કરે તેવી ભય કર હતી. તે પુરુષ લોહાણ મુગળ હાથમાં લઈ દાર શેદીને ત્યાં જિભો હતો તેને ભેઈ રાવાળાના રૂવા બટા થઈ ગયા, હૃદય ધડકવા લાગ્યું અને તે થરથર ધૂંલવા લાગ્યો. હે રામ! આણું ભયાનક દશ્ય ભેઈ રાવણ વિચારમાં પડી ગયો, ત્યારે તે પુરુષે કહ્યું: ૧૩-૧૫

'અથા રાક્ષસ! તું આ માટે ચિંતા કરે છે? વિશ્વાસ રાખીને મને બધું કહે છે રજનીચર' હે વીર! હું તારું સુદ્ધની આતિથ્ય

* અગ્રીયો રાજ યતા પાંચ સર્વો પ્રદક્ષિણ-ક્ષેપક અર્થેત મુગ પ્રત યયા પછી ઉમેરાયેલા ગણાય છે, અને પ્રસિદ્ધ થયેલી સર્વ પ્રલોમાં તે ભેવામાં આવે છે, વેધી આ ભાષાતરમાં પણ તે લીધા છે.

કરીશ' આ પ્રમાણે કહીને વળી તેણે કહ્યું.
'તું બલિરાજની માથે લયીશ? અથવા તું શું
કરવા ધારે છે? ત્યારે રાવણે કહ્યું. 'હે
વચન બોલનારમા શ્રેષ્ઠ! આ ઘરમા કેણુ રહે
છે, તે તમે મને કહો. હું તેની સાથે યુદ્ધ કરીશ,
અથવા તમે કહેશો તેમ કરીશ' તે પુરુષે
ઉત્તર આપ્યો. 'આ સ્થાનમા પરમ ઉદાર,
શૂર, સત્યવાદી, પરાક્રમી દાનવેદ્ર બલિરાજ
રહે છે ૧૬-૨૦ તે જેના હાથમા પાશ છે
એવા યમ જેવો સર્વશુભસ પત્ર વીર પુરુષ છે,
તેમ જ પ્રભાતના સૂર્ય સમાન તેજસ્વી અને
યુદ્ધમાથી કદી પાછો નહિ ફરનારો છે ૨૧ એ
અમરી, દુર્જય, વિજયી, બળવાન, શુભનિધિ,
નીડ, ગોનારો આશ્રિતને પાળનારો, હંમેશા
શુભ અને પ્રાદાણને પ્રિય, સમયને જોનારો,
મહાસત્યવાદી, સત્યવાદી, સુદર દેખાવનો,
દક્ષ, સર્વશુભસ પત્ર અને સ્વાધ્યાયશીલ છે તે
સર્વ જાતિ કરે છે, તે વાય છે, બળે છે,
તપે છે તેને પ્રાણીમાન, દેવો પતંગો અને
પક્ષીઓથી ભય નથી હે રાક્ષસેશ્વર! હે મહા
સત્ય! જો તારી તે બલિની સાથે યુદ્ધ કરવાની
ધ્વજા હોય, તો તું સત્વર અદર આવ અને
યુદ્ધ કરે'

પછી ગર્વોન્મત્ત રાવણ એ રમ્ય મંદિરમા
પેઠા ત્યાં મહામુશ્કેલીથી જેની તરફ જોઈ
જાકાય એવી કાતિવાળો અને સળગતા અગ્નિ
જેવો પ્રકાશિત દાનવશ્રષ્ઠ બલિરાજ રાવણને
જોઈ હસવા નાગ્યો વિશ્વરૂપ બલિરાજએ
જોતજોતામા રાવણને પકડી લીધો અને પોતાના
ગોળામા પ્રેસાડી કહેવા લાગ્યો ૨૨-૨૮ હે
દશગોવ! હે મહાબાહુ! હું તારી કઈ ધ્વજા
પૂર્ણ કરું? હે રાક્ષસેશ્વર! તમારું અહીં
આવવામા શું પ્રયોજન છે? ૨૯

બલિરાજના વચન સાલળી રાવણે ઉત્તર
આપ્યો. 'હે મહાબાહુ! મેં સાલળ્યું છે કે,
તમને પૂર્વે વિષ્ણુએ બાધ્યા હતા, ૩૦ તો હવે
તે બળનથી તમને મુક્ત કરવા માગે હ

આવ્યો છું.' ગર્વોન્મત્ત રાવણના વચન સાલળી
બલિરાજએ હસતા હસતા કહ્યું ૩૧

હે રાવણ! હું કહું છું તે સાલળ. આ
દ્વારમા જે સ્થામ પુરુષ બોલો છે, તેણે પૂર્વે
સમસ્ત દાનવેદ્રો તેમ જ બીજા જે બળવાન
પુરુષો હતા, તે સર્વને જેણે બળપૂર્વક છુટા
હતા તેવા મને વશ કર્યો છે ૩૨, ૩૩ યમના ૪થી
પણુ ગાળ્યા ન બધ એવા આ પુરુષથી હું
બધાયેલો છું, તેને છતી શકે એવો કયો
વીર પેઠા થયો છે? ૩૪ આ જે પુરુષ બોલો
છે, તે મર્વ પ્રાણીમાનનો કર્તા, ધાતા અને
હર્તા, સર્વ ભુવનનો ધર્શક છે ૩૫ સર્વ ભૂત
માનનો નાશ કરનાર અને ભૂત, ભવિષ્ય તથા
વર્તમાનકાળને બળુનાર, કળિકાળરૂપ એ પ્રભુને
હું બળ્યુંતો નથી અને તું પણ બળ્યુંતો નથી તે
આ ને લોકના હર્તા અને સ્રષ્ટા છે, તેમ જ
સર્વ સ્થાવર જમનો તે સહાર કરનાર છે
એ મહેશ્વર આદિ અને અતરહિત આ સર્વ
મૃદિને ફરીફરી ઉત્પન્ન કરે છે હે નિશાચર!
દાન નશ અને હોમ સર્વનું વિધાન કરનાર તે જ
છે ૩૬-૪૦ એ પરમ પુરુષ મર્વનો ધાતા અને
રક્ષણકર્તા છે એમા જરા પણ સંશય નથી
નવે લોકમા એના જેવો બીજો કોઈ મહાપુરુષ
નથી ૪૧ હે તૌન્મત્ય! જેમ પશુને દોરડાથી
બાધી દોરી જવામા આવે છે, તે તમારો
પૂર્વે થઈ ગયેલા બળવાન દાનવો, હું અને
તું એ સર્વને આ મહાપુરુષ દોરી જનાર છે
૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫ નિર્મલ શુભ, કાળનેમિ,
પ્રહલાદ, કૂટ વનોચન નૃદ, યમન અભ્યુત,
કસ, કટલ અને મધુ, એ મર્વ સૂર્યની માફક
તપતા હતા, નક્ષત્રની માફક પ્રકાશતા હતા,
પવનની માફક વાતા હતા અને ધરની માફક
વરસાદ વરસાવતા હતા ૪૬-૪૯ તેમજે ને કરો
ચરો કર્યા હતા, તેઓ મોટા મહામાઓ હતા,
યોગધર્મવાળા હતા, મોટાઈ મેળવીને ભાત
ભાતના ભોગ ભોગવતા હતા, તેમજે દાન
આપ્યું હતું, ચરો કર્યા હતા તેમ જ

વેદાધ્યયન કર્યું હતું અને પ્રબળ સારી રીતે પરિપાલન કર્યું હતું. તેઓ પોતાના પક્ષનું રક્ષણ કરનારા હતા અને શત્રુપક્ષનો નાશ કરનારા હતા. યુદ્ધભૂમિમાં એમના જેવો કોઈ ન હતો. જેઓ શૂરા, કુળવાન અને સર્વશાસ્ત્ર-વિશારદ હતા, જેઓ સર્વ વિદ્યા બાળનાર તથા યુદ્ધમાંથી કદી પાછા નહિ ફરનાર હતા, ૪૩-૪૧ જેઓએ દેવો ઉપર રાજ કર્યું હતું અને યુદ્ધમાં દેવોને હાજરેવાર છુટ્યા હતા. ૪૭ જેઓ હંમેશાં દેવોનું અગ્રિય કરવામાં અનુરાગી હતા અને પોતાના પક્ષનું પરિપાલન કરનારા હતા; જેઓ સદા પ્રમત્ત, ઠંડી અને ઊગતા સૂર્યની સમાન તેજસ્વી હતા તથા દેવોને સતાવતા હતા, તેઓના પણ આ દેવોના ઇશ્વર વિષ્ણુએ નાશ કર્યો છે. ૪૮, ૪૯ એ જ વિષ્ણુ જગતને ઉત્પત્ત કરે છે, તેના સંહાર કરે છે અને આત્માને આત્મામાં અધિષ્ઠિત કરી પરમાત્મસ્વરૂપે રહે છે, એ જ મહાત્મા દેવે બળવાન અને ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરનારા ઉપર્યુક્ત સર્વ દાનવેન્દ્રોને નાશ પમાડ્યા છે. જેઓ લડાઈમાં મહાબળવાન અને અપરાજિત હતા, એમ મે સામળ્ય હતું, તે સર્વ કાળના બળને પણ હાકી કાઢે એવા મહાવિષ્ણુથી નાશ પામ્યા છે. ૫૦-૫૨

એ પ્રમાણે કહ્યા પછી દાનેશ્વર બલિએ રાવણને કહ્યું : 'હે વીર ! પહે સજગતા અગ્નિ સરણુ જે કુંડળ દેખાય છે, તેને જિંચકીને તું અગ્નિ લઈ આવ. તે પછી તું તને મારા છટકારા સંબંધી વાત કહીશ. હે રાવણ ! ઉ મહાબાહુ ! તું તે વિના વિલંબે લઈ આવ. ' બલિનાં વચ્ચેના સાંભળી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ હસતો હસતો તે કુંડળ પાસે ગયો. ૫૩-૫૫

હે રમુનંદન ! જે ઠેકાણે એ મહાદિવ્ય કુંડળ હતું, ત્યાં જઈ બળગવિત રાવણે તેને રમતરમતમાં ઉપાડવા ધાક્યું; પરંતુ ગર્વેન્મત્ત રાવણ તેને હલાવી પણ શક્યો નહિ, ત્યારે તે શરમાઈને ફરીફરીથી એને ઉપાડવાનો પ્રયત્ન

તે કરવા લાગ્યો. મહામહેનતે જેમતેમ કરી તેને જરા જિંચક્યું, ત્યાં તો સામે આંચકો લાગવાથી મહાબળવાન રાવણ કપાયેલા મૂળ-વાળા વૃક્ષની પેઠે લૂમિ પર પડી ગયો. ૫૬-૫૮ એ જોઈ તેના યુગ્મક વિમાનમાં જોડેલા પ્રધાનોએ હાહાકાર કરી મૂક્યો. ૫૯ પછી રાવણને ત્યારે શુદ્ધિ આવી, ત્યારે તે જીક્યો અને શરમથી મોઢું નીચું રાખી જીલો રહ્યો; એટલે બલિએ તેને કહ્યું : ૬૦

હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! તું અહીં આવ ને મારું વચન સાંભળ. હે વીર ! તું જે મણિભૂષિત કુંડળ ઉપાડવા તૈયાર થયો, તે હતું મારા પૂર્વજ હિરણ્યકશિપુના કાનનું ઘરેલું. હે મહાબળ ! તેમાંનું એક અહીં પડેલું છે અને બીજું પર્વતના શિખર ઉપર પડેલું છે. એ કુંડળ સિવાય એના સુકુટ પૃથ્વી ઉપર યુદ્ધભૂમિમાં વેલીની સામે પડેલો હતો. ૬૧-૬૩ પૂર્વે મારા તે પ્રપિતામહ હિરણ્યકશિપુ કે જેને કાળ, મૃત્યુ, શાય કે કોઈ હિસક પ્રાણીથી ભય ન હતો; ૬૪ અને જેનું મરણ દિવસે, રાત્રે કે સંધ્યાકાળે થાય તેમ ન હતું; તેમ જ જેનું મરણ લીલાંથી સૂકાંથી કે કોઈ શસ્ત્રાસથી થાય તેમ ન હતું, તેણે પ્રહલાદની સાથે પરમ ઠારણ વાદ માંડ્યો હતો. એ સર્વશ્રદ્ધ મહાત્મા પ્રહલાદની સાથે ત્યારે તેને વાદ ઉત્પત્ત થયો, ત્યારે હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! મહાપુરુષ વિષ્ણુ નરાસિંહરૂપે ધારણ કરી ઉત્પત્ત થયા. તે રૌદ્ર સ્વરૂપ જોઈને આ સર્વ જગત બળભળી જીક્યું હતું. ૬૫-૬૮ પછી તેણે બે હાથોથી જિંચકીને હિરણ્યકશિપુને નખોથી ચોરી ગાખ્યો હતો. તે જ આ બારણું ઉપર જીલેલા નિરંજન વાસુદેવ છે. ૬૯ તે દેવાધિ-દેવનાં એવાં અનેક પરાક્રમ છે અને તે તું તને કહું છું; તો તે તારા હૃદયમાં ઉતાર. ૭૦ જે આ બારણુંમાં જીલા છે, તે પુરુષે હાજરા ઇન્દ્રોને, લાખો દેવતાઓને, સેંકડો અપિઓને અને એવા કરોડો મુખ્ય પુરુષોને પણ પૂર્વે વચ-કરેલા છે. ૭૧

ખલિનાં વચ્ચેના સાંભળી રાવણે કહ્યું : 'હે હાનેશ્વર ! મેં મૃત્યુ સહિત ત્રેતાના સ્વામી કૃતાંત-ને પણ જોયા છે કે જેના હાથમાં પાશ હતો અને મોંમાંથી મહાભવાળાઓ નીકળતી હતી; જેનાં રુવાંટાં ઊભાં થયેલાં છે તેવા મોટી દાદાવાળા, વીજળીના સરખી છાંયવાળા, સર્પ અને વાંછી સ્વરૂપી રુવાંટાવાળા, લાલ આંખો-વાળા ભયંકર વેગવાળા અને પ્રાણીમાત્રને ભયંકર આદિત્યની માફક મુશ્કેલીથી જોઈ શકાય તેવા, સુદૃઢમાં પાછા ન હોઈ એવા, પાપીઓ ઉપર શાંત્ય કરનારા એ વચ્ચેના પણ મેં સુદૃઢમાં જુલો છે અને તેનાથી મને જરા પણ ભીતિ નથી; પણ આ પુરુષને તો હું ઓળખતો પણ નથી; માટે તમે તે મને કહેવા યોગ્ય છો. ૭૨-૭૭

રાવણનાં વચ્ચેના સાંભળી ખલિનાએ કહ્યું : 'આ ત્રણે લોકની ઉત્પત્તિ કરનાર નારાયણ પ્રભુ છે. તે અનંત, કપિલ, વિષ્ણુ, નરસિંહ, મહાદ્યુતિ, કંતુધામા, સુધામા, પાશહસ્ત અને ભયાનક એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે ખાર આદિત્ય સરખા તેજસ્વી, પુરાણપુરુષોત્તમ, કાળાં વાદળાં સરખા શ્યામવર્ણ, સુરશ્રદ્ધ, સુરનાથ, જ્ઞાણા-રૂપી માળા ધારણ કરનાર, યોગી અને ભક્ત-જનને પ્રિય છે. તે જ આ ત્રણે લોકને ધારણ કરે છે, સરજે છે અને મહાભગવાન કાળરૂપે સંકારે છે. તે જ ચક્ર છે અને તે જ યાજ્ઞ્ય છે. ચક્ર-આયુધ ધારણ કરનાર તે હરિ છે. એ મહાભુજ બળદેવ સર્વદેવમય છે, સર્વ-ભૂતમય છે, સર્વલોકમય છે અને સર્વજ્ઞાનમય છે. હે વીર ! વીરોને હંધુનારો ચતુષ્માન હરિ ત્રિલોકીના શુરુ એ અવ્યયસ્વરૂપી છે. ૭૮-૮૩

મોક્ષને ઇચ્છનારા સર્વ સુનિઓ એ જ મહા-પુરુષનું ચિંતન કરે છે અને જે એને જાણે છે તે પાપથી લેપાતો નથી. તેનું સ્મરણ સ્તુતિ કરીને અને પૂજા કરીને તેની પાસેથી સર્વ વસ્તુ મેળવી શકાય છે. ૮૪, ૮૫

આટલું સાંભળતાં સાંભળતાંમાં તો રાવણ ક્રોધાતુર થયો અને એકાએક બહાર નીકળ્યો,

ત્યારે ક્રોધથી લાલ આંખોવાળા અને ઉગામેલા અભવાળા તેને મુશલ ધારણ કરનારા ભગવાન હરિએ પ્રહ્લાનું વરદાન સત્ય કરવા માટે 'હમણું હું આ પાપીને નહિ હણું' એમ વિચારી જવા દીધો. પ્રહ્લાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી હે રામ ! એ મહાપુરુષ એ વળતે અતર્ધાન ઘર્ષ ગયા. રાક્ષસ રાવણે તે પુરુષને ત્યાં જોયો નહિ એટલે હર્ષનાદપૂર્વક ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો અને જે માર્ગે આવ્યો હતો તે માર્ગે પાછો ફર્યો. ૮૬-૮૮

હિત શીષ્યાભીક મહાસુનિપ્રવૃત્તિ આદિકથ્ય શ્રીરાનાચળ્યા
ઉત્તરકાંડમાં પ્રક્રિષ્ઠ ૧ થો સગ લખામ

દોષક સર્ગ ૨ જો

સૂર્યલોકમાં રાવણ

અથ સંચિન્ત્ય લંકેશઃ સૂર્યલોકં જગામ હ ।
મેઢગુંજે વરે રમ્યે ઝગિત્યા તત્ર જાયસીમ ॥ ૧ ॥

હવે લંકાપતિ રાવણે સૂર્યલોક જીતવાનો વિચાર કર્યો. ત્યાં જવા માટે પ્રથમ તો તે શ્રદ્ધ અને મુદ્દર મેરુપર્વત પર ગયો અને એક રાત્રિ ત્યાં શુભરી. ત્યાંથી પછો સૂર્યના અશ્વ જેવા, પવન જેવી ગતિવાળા, આકાશગામી દિવ્ય યુષ્પક વિમાનમાં ચડી તે સૂર્યલોકમાં ગયો ત્યાં તેણે સર્વતેજોમય શ્રદ્ધ સુવર્ણના કેયુર ધારણ કરનાર, રત્ન સરખાં વસ્ત્રોથી વિભૂષિત, મુખ ઉપર વિકાસી રહેલા શુભ કુંડળથી શોભતા, સુવર્ણના બાબુખંધ પહેરેલાં, રાતાં વસ્ત્રોથી શોભીતા, શરીરે શક્ત્યંદન ચોપડેલા, સહસ્રરશ્મિ ઉચ્ચઃશ્રવા અશ્વ પર બેઠેલા; આદિ, અંત અને મધ્યરહિત, લોકસાક્ષી, જગત્પતિ આદનારાયણ સૂર્યદેવને જોયા. ૧-૧

એ રવિના તેજથી પોડા પામેલા રાવણે પોતાના પ્રધાન પ્રહસ્તને કહ્યું : 'હે અમાત્ય ! તું જા અને સૂર્યને મારું શાસન જણાવ કે, રાવણ સુદ્ધ માટે આવેલો છે, તેને સુદ્ધ આપો અથવા 'હું પરાજય પામ્યો છું' એ પ્રમાણે કહો.' ત્યારે રાવણનાં વચન સાંભળી પ્રહસ્ત સૂર્યની પાસે ગયો. ત્યાં તેણે પિંગળ અને દંડિન નામના દ્વારપાળોને જોલેલા જોયા. પછી પ્રહસ્ત

રાવણનો નિશ્ચય તે બંનેને જણાવીને બોલ્યા વગર ઊભો રહ્યો.^{૭-૧૦} દ્વારપાળ હંડિન સૂર્ય-દેવની પાસે ગયો અને રાવણનો સંદેશો વિહિત કર્યો. હંડિન દ્વારા રાવણનો આદેશ સાંભળી રાત્રિનો નાશ કરનાર ધીમાન સૂર્યદેવે છુદ્ધિ-પૂર્વક કહ્યું : ‘હે હંડિન ! તું જા, એને છત અથવા ‘પરાજય પામ્યો છું’ એમ કહે. આ બેમાંથી તારી ઇચ્છામાં આવે તેવો ઉત્તરઆપી એ રાક્ષસને હાલ ઘોડો કાળ થોભાવ. સૂર્યનાં વચનો સાંભળી હર્ષ દ્વારપાળ હંડિન રાવણ પાસે આવ્યો અને ઉપયુક્ત વચનો કહી સાંભળાવ્યાં, ત્યારે રાક્ષસેશ્વર રાવણ પોતાનો જય થયો માની ત્યાંથી પાછો ફર્યો.^{૧૧-૧૩}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યનમણિન આદિકાવ્ય શ્રી-રામાયણનમ
ઉત્તરકાંડમા પ્રશ્નિમ રત્ને સન સમ્માન

ક્ષેપક સર્ગ ૩૦

રાવણનો ઉત્પાત-માધાતા સાથે યુદ્ધ
જવ સંત્વન્ય લંકેશ, સામલ્લકં જગમ્મહા ।
મેઘશૃંગવરે રમ્યે રત્નનીમુખ્ય વીર્યવાન ॥૧॥

પાછા ફરતા પરાક્રમી રાવણ હવે શ્રદ્ધા સુંદર મેઘપર્વત ઉપર એક રાત્રિ રહ્યો અને પછો ચંદ્ર-લોકમાં ગયો.^૧ ત્યારંખા બેઠેલો, દિવ્ય માળા અને દિવ્ય લેપનથી વિભૂષિત, મુખ્ય અપ્સરાઓથી સેવાતો એક પુરુષ તેને સામે મળ્યો.^૨ એ દિવ્ય પુરુષ રતિથી ધાકીને અપ્સરાના જ બોળામાં સૂતેલો હતો અને તેઓનાં મીઠાં ચુપનથી બળતો હતો. આ પુરુષને બેઠે રાવણને કુતુહલ લાગ્યું. આસપાસ ભેટા રાવણે એક કષિને ભેટા. તેમને બેઠે રાવણે કહ્યું : હે દેવર્ષિ ! હું તમારું સ્વાગત કરું છું, તમે ત્રણે કાળને જાણનારા છો. રથમાં બેઠેલો અને અપ્સરાઓથી સેવાતો આ નિર્લજ્જ કે જે ઉપસ્થિત થયેલા ભયને અર્થાત્ મને પણ ગણકારતો નથી, તે કોણ છે ?^{૩-૫}

ત્યારે પર્વત કષિને ઉત્તર આપ્યો : ‘હે મહામતિ ! હે વત્સ ! એ વિષે હું કહું છું, તે સાંભળ. ^૬ પ્રજ્ઞાથી વરદાન પામેલા એ પુરુષે સર્વ

લોકોને જીત્યા છે અને તે અત્યંત સુખવાળા ઉત્તમ સ્થાનમાં મોક્ષ મેળવવા માટે બંધ છે.^૭ હે રાક્ષસાધિપ ! જે પ્રમાણે તે તપ કરીને સર્વ લોકોને જીતેલા છે, તે જ પ્રમાણે એ પુણ્યવાને સર્વ લોકોને વશ કરેલા છે. તે અત્યારે સોમ-રસનું પાન કરીને બંધ છે, એમાં સંશય નથી. હે રાક્ષસચાક્રાદ ! તું પણ શૂરવીર છે અને સત્ય પરાક્રમી છે, તો તારા જેવો બળવાન પુરુષ આ પ્રકારના ધર્મ આચરનાર પુરુષ ઉપર ક્રોધ કરે જ નહિ.^{૮-૯}

આમ વાત ચાલે છે, એટલામાં રાવણે વળી એક બીજો શ્રદ્ધ રથ ભેળ્યો. તે રથ મહાતેજસ્વી અને બાળવદ્યમાન હતો તેમ જ તેમાં બીત-વાદિત થઈ રહ્યાં હતાં.^{૧૦} તે બેઠે રાવણે વળી પૂછ્યું : ‘હે દેવર્ષિ ! મહાધૃતિથી શોભતો, કિન્નરોનાં ગાયનને સાંભળતો અને સુંદર નૃત્યને ભેટો આ રથમાં બેઠેલો પુરુષ કયાં બંધ છે ?’ આ સાંભળી મુનિશ્રદ્ધ પર્વત કષિ બોલ્યા : ‘એ યુદ્ધમાં શૂરવીર અને સંગ્રામમાંથી પાછો નહિ ફરનાર યોદ્ધો છે. તે ચતુર શૂરવીરે સ્વામી માટે જીવન તજનારા, પ્રહારોથી જળીરીભૂત થયેલા, યુદ્ધ કરતા યોદ્ધાઓને રણમાં જીત્યા હતા અને ઘણાનો. સંહાર કર્યો હતો. તેણે સંગ્રામમાં બહુ યોદ્ધાઓને હણ્યા પછી તેના શત્રુઓએ તેને યુદ્ધમાં હણ્યો છે અને હવે તે ધરનો અતિથિ થવા બંધ છે.’^{૧૧-૧૪}

એટલામાં ત્યાંથી એક ત્રીજો પુરુષ નીકળ્યો; ત્યારે રાવણે પૂછ્યું : ‘આ સૂર્યના સરભો તેજસ્વી કોણ બંધ છે ?’ રાવણનો પ્રશ્ન સાંભળી પર્વત કષિએ કહ્યું : ‘હે રાજન ! હે મહારાજ ! સર્વ સુવર્ણમય વિમાનમાં પૂર્ણચંદ્ર સરખાં તેજસ્વી મુખવાળી સ્ત્રીઓ સાથે જે બેઠેલા છે અને જેણે વિચિત્ર ઘરેણાં તથા લગ્ન પહેરેલાં છે, તે ભદ્ર પુરુષે પૂર્વે સુવર્ણનાં મહાદાન કરેલાં છે અને હવે તે અક્ષય સુખ મેળવવા બંધ છે.’^{૧૫-૧૮}

પર્વત કષિનાં વચનો સાંભળ્યા પછી રાવણે કહ્યું : ‘હે મુનિશ્રદ્ધ ! આ જે રાજાઓ બંધ છે,

તેમાનો કયો રાજા મારી સાથે યુદ્ધ કરે તેમ છે ? હે ધર્મજ્ઞ ! તમે ધર્મથી મારા પિતા બેવા છો, માટે મને યોગ્ય સલાહ આપો ' ત્યારે પર્વત ઋષિએ કહ્યું ^{૧૮} હે મહારાજ ! એ સ્વર્ગની અલિલાપાવાળા છે, યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા નથી હે મહારાજ ! જે તને યુદ્ધ આપશે તેનું નામ હું તને કહું છું સાત દીપનો મહાતેજસ્વી અને વીર રાજા જે માધાતા નામથી પ્રખ્યાત છે, તે તને યુદ્ધ આપશે ^{૧૯-૨૦}

પર્વત ઋષિના વચનો સાંભળી રાવણે પૂછ્યું ' હે મુનિ ! તે રાજા કયા રહે છે, તે મને કહો, એટલે હું તે નરશ્રમ્ભની પાસે જઈશ ' ત્યારે પર્વત ઋષિએ કહ્યું ^{૨૧, ૨૨} મહાબળવાન માધાતા રાજા યુવનાશ્વિનો પુત્ર થાશે અને તે માગરો સહિત સાત દીપોને જીતીને અહીં જ આવશે ^{૨૫} એટલામા તો તમે લોકમા વરદાનથી ગવિષ્ઠ થયેલા મહાબાહુ રાવણે નૃપશ્રમ્ભ અયોધ્યાના રાજા બીર માધાતાને ત્યાં આવતા જોયા ^{૨૬} અદ્ભુત શોભતા અને ઇંદ્રના રથની સમાન વિચિત્ર કાચનમય રથ ઉપર બેઠા સાત દીપોના રાજા માધાતાને રાવણે આવતા જોયા દિવ્ય મુગધી ઠાર પહોંચાવતું જેના ઉપર વેપન કરવામા આવ્યું છે અને જે સ્વરૂપે જાજવત્યમાન દેખાય છે એવા તે માધાતાને દશગ્રંથે કહ્યું ' મને યુદ્ધ આપો ' ^{૨૭, ૨૮}

દશગ્રંથોના વચનો માંભળી માધાતાએ હસતા હસતા કહ્યું હે રાક્ષસ ! બે, તું તારું જીવન ન હન્યોતો હોય. તો મારી સાથે યુદ્ધ કર ^{૨૯}

ત્યારે રાવણે કહ્યું ' વરુણ કુબેર કે યમથી પણ હું વ્યથા પામ્યો નથી તો તારા સરખા મનુષ્યથી મને કેવી રીતે લાયક થશે ? ' પછી ક્રોધથી સળગી જતા રાક્ષસે દ્ર રાવણે યુદ્ધાન્મત્ત રાક્ષસોને એકઠમ આજ્ઞા આપી, ત્યારે રાવણના અમાત્યો ક્રોધવાળા થયા ક્રોધ પામેલા તે યુદ્ધવિશારદોએ બાણોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો, ત્યારે બળવાન માધાતા રાજાએ મચૂર

પિચ્છવાળા અને શિલા ઉપર ઘસીને તીક્ષ્ણ ધાર કાઢેલા બાણો પ્રહંત, શુક્ર, સારણુ, મહોદર, વિરૂપાક્ષ અને અકપત આદિ સર્વ પ્રધાનો ઉપર ફેંક્યા, ^{૩૦-૩૪} તેથી નહિ અકળાતા પ્રહંતે માધાતા ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવ્યો, ત્યારે નૃપશ્રમ્ભે તે બાણો તેની પાસે પહોંચે તે પહેલા જ તે સર્વને ઠેલી નાખ્યા ^{૩૫} જેમ ઘાસની ગજા અગ્નિથી બાળી નાખવામા આવે તેમ માધાતાએ ભુશુન્દિ, ભાલા, ભિદી પાલ અને તોમર આદિ આયુધોથી તે સર્વને બાળી નાખ્યા ક્રોધ પામેલા તે નૃપશ્રમ્ભે પાંચ બાણોથી પ્રહંતને વીધી નાખ્યો. અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્રાંતિક્રવામોએ જેમ કૌચ પર્વતને ચીરી નાખ્યો હતો, તેમ મહાબળવાન માધાતાએ મહાવેગવાળા તોમરથી પ્રહંતને ચીરી નાખ્યો અને યમરાજા સરખા સુદગરને વાર વાર ફેરવીને અતિ વેગથી રાક્ષસે દ્ર રાવણના રથ ઉપર ફેંક્યું વજ્ર સરખું તેજસ્વી મહાવેગવાળું સુદગર રાવણ ઉપર પડ્યું, ત્યારે તુરંત જ ઇંદ્રધ્વજ જેમ પૃથ્વી પર પડે તેમ તે લોચ ઉપર પડ્યો એ સમયે જેમ પૃથ્વીએ દ્રને ભેંધને ક્ષીરસાગરનું પાણી ઝીંબે છે, તેમ માધાતા રાજા હર્ષાવેશમા ^{૩૬} શોભવા લાગ્યા ^{૩૭-૪૦} રાવણના સન્નમા હાહાકાર થઈ રહ્યો અને સર્વ રાક્ષસો રાક્ષસે દ્ર રાવણની આસપાસ વીટળાઈને ઊભા રહ્યા ^{૪૧}

પછી લોકને રાવણાવતાર રાવણને ઘેરી વારે જનારે શુદ્ધિ આવી ત્યારે એકઠમ તો નોંધે ભાર્ય માધાતા રાજાને દેહને પીડા કરવા માઠી રાવણના નયન પ્રહારથી માધાતા રાજા મૂંઝાઈ પાડના એ ભેંધને નિશાચરો ખુશી થયા અને હાથપગ ઉછળતા સિંહનાદ કરવા લાગ્યા ^{૪૨, ૪૩} અયોધ્યા તિ માધાતાને ઘેરીવારે જ્યારે શુદ્ધિ આવી ત્યારે મનોએથી પૂલતા પોતાના શત્રુ નિશાચર રાવણ પ્રતિ તે ક્રોધાવમાન થયા તેમણે બાણોના મહાન વરસાદથી રાક્ષસસંન્યને ભોયભેણ કર્યું ^{૪૪, ૪૫} જેમ સાગર ઉછળ્યો

હોય, તેમ બાણના સુસવાટાથી અને ધનુષ્યના અવાજથી શત્રુનું સન્ન્ય બળબળી બેઠ્યું.^{૪૯} એ સમયે મનુષ્યો અને રાક્ષસોનું લય'કર યુદ્ધ થયું. ત્યાં આવેલા મહાત્મા માંધાતા અને રાક્ષસશ્રેષ્ઠ રાવણ ધનુષ્ય-બાણ ધારણ કરનારા હતા, વીર હતા અને વીરસન વાણીને લડતા હતા. મહા-કૌશલ્ય આવેલા તેઓ પરસ્પર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા અને એકબીજાના હુમલાથી તથા પ્રહારથી ઘાયલ થવા લાગ્યા.

રાવણે ધનુષ્ય ઉપર રૌદ્ર અશ્ત્રનું સંધાન કરીને મૂક્યું, ત્યારે માંધાતાએ આગ્નેયાશ્ત્રથી તેનું નિવારણ કર્યું.^{૫૦-૫૦} દશગ્રીવે ગાંધર્વાશ્ત્ર મૂક્યું, ત્યારે મહારાજા માંધાતાએ વારુણાશ્ત્ર મૂક્યું. પછી રાવણે પ્રાણીમાત્રને લય ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્માશ્ત્ર હાથમાં લીધું, ત્યારે માંધાતાએ મહાનિદ્રિય પાશુપતાશ્ત્ર ચલાવ્યું. તે પાશુપતાશ્ત્ર ત્રણે લોકને ક'પાવનાર અને ધોરસ્વરૂપી હતું. રુદ્રના તપ વડે વરદાનથી મેળવેલું એ મહાન અશ્ત્ર જોઈને સર્વ ચરાચર પ્રાણીઓ લય પામ્યાં. ત્રણ લોક અને દેવો પ્રભુ બેઠ્યા તથા નાગ સંતાપી ગયા.^{૫૧-૫૪} એ સમયે મુનિશાસ્ત્ર પુલસ્ત્ય અને ગાલવે ધ્યાનયોગથી આ સર્વ ઉત્પાત નાવ્યો, તેથી ત્યાંની તેમણે માંધાતાને વાર્યાં, તેમ જ રાવણને પણ વિવિધ વચનોથી બોધ આપી સમજાવ્યો અને તે બન્ને વચ્ચે પ્રીતિ કરાવી. પછી તે બન્ને ઋષિઓ જે માગે' આવ્યા હતા, તે જ માગે' ચાલ્યા ગયા.^{૫૫, ૫૬}

ઈત શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુગિનિમલ્લીલ અલ્પિત્વ શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમા પ્રક્રિષ્ઠ ૩ એ સર્ગ સમાપ્ત

કેપક સર્ગ ૪ થો

ચંદ્રલોકમા રાવણ-શિવસ્તુતિ

ગતામ્યામય વિપ્રામ્યાં રાવણો રાક્ષસાધિપ. ।

દશગાંઝનસાહસ્રં પ્રવર્ત્તં તુ મસ્ત્યયમ્ ॥૧॥

મુનિઓના ગયા પછી રાક્ષસરાજ રાવણ

દશહંતર યોજન પ્રમાણવાળા પ્રથમ વાયુમાર્ગમાં ગયો કે જ્યાં સર્વશુપ્ત'પત્ર હોતો રહે છે. પછી તેનાથી ગંને દશહંતર યોજન પ્રમાણ ૥ ૧ ૥ નીલ

વાયુમાર્ગમાં તે ગયો કે જ્યાં અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલા આગ્નેય, ઇંદ્રે પર્વતોની પાંખ કાપી તેથી ઉત્પન્ન થયેલા પશ્વજ અને બ્રહ્માના શ્વાસથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રાહ્મજ નામના મેઘો રહે છે. ત્યાંથી પછી તે ઉત્તમ ત્રીજા વાયુમાર્ગમાં ગયો કે જેનું માપ પણ દશહંતર યોજન પ્રમાણનું છે અને જ્યાં મનસ્વી સિદ્ધ અને ચારણો રહે છે.^{૧-૫} પછી શત્રુને તપાવનાર રાવણ તરત જ ચોથા વાયુમાર્ગમાં ગયો કે જ્યાં વિનાયકો સહિત ભૂતો વસે છે.^૬ ત્યાંથી તે દશહંતર યોજન પ્રમાણના પાંચમા વાયુમાર્ગમાં ગયો કે જ્યાં નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગંગા નદી વહે છે અને કુસુમહિ નામે તથા કુંજેશ વસે છે.^{૭, ૮} ત્યાં રહેતાં ભૂતો ગંજાના પાણીમાં કોડા કરે છે, તેથી બેઠેલું જળ સૂર્યમા પડે છે અને ત્યાંથી ઝાઝગરૂં પૃથ્વી પર આવે છે અને હિમનો વરસાદ વરસે છે.^{૯, ૧૦} હે રાઘવ! ત્યાંથી પછી રાવણ વાયુના છઠ્ઠા માર્ગમાં ગયો. તે પણ દશહંતર યોજન પ્રમાણ-વાળો છે અને ત્યાં પોતાના જ્ઞાતિપાંધવોએ જેનો સત્કાર કર્યો છે, તે ગરુડરાજ રહે છે. તેની પણ ઉપર દશહંતર યોજન માપના સાતમા વાયુમાર્ગમાં રાવણ ગયો કે જ્યાં સપ્તર્ષિઓ રહે છે. ત્યાંથી તેની ઉપર આવેલા એટલા જ માપના આઠમા વાયુમાર્ગમાં રાવણ ગયો કે જ્યાં એક મહાનદી આવેલી છે. તે નદી આદિત્ય માર્ગમાં આવેલા વાયુને ધારણ કરનારી, મહા-વેગવાળી, મહાન શબ્દ કરનારી, આકાશગ ગાના નામથી વિખ્યાત છે. તેની ઉપર એ શીહંતર યોજન પ્રમાણના અતરે ચંદ્રલોક આવેલો છે કે જ્યાં નક્ષત્રો અને ગ્રહો સહિત ચંદ્રમા રહે છે અને જે પ્રાણીમાત્રને સુખ કરનાર એવા કર્કેડો કિરણો સર્વ લોક ઉપર આવે છે.^{૧૧-૧૫}

ચંદ્રમાએ હસતા રાવણને આવેલો જોઈ પોતાનાં શીતળ કિરણો ફેંકી એકદમ તેને ઠંડા-ગાર કરી દીધો. શીતાગ્નિના લયથી પીડા પામતા તેના પ્રધાનો આ ઠંડી સહન કરી શક્યા નહિ. એ સમયે પ્રહસ્તે રાવણને કહ્યું : 'હે રાજન!

શીતાગ્રીથી અમે મરી જઈએ છોએ, કેમ કે ચંદ્રના કિરણોના શીતાગ્રીથી સર્વ રાક્ષસો ભય ભીત થયેલા છે.

પ્રહસ્તાના વચનો સાલગી કોધમૂર્ચિત થયેલો રાવણ પોતાનું ધનુષ્ય ખેંચીને બાણોથી ચંદ્રને પીડવા લાગ્યો, ત્યારે પ્રહ્લાણ ઉતાવળા ઉતાવળા ચંદ્રલોકમા આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા 'હે મહાબાહુ દશગ્રીવ ! હે વિશ્રવાના પુત્ર ! હે સૌમ્ય ! તું અહીંથી એકદમ ચાલ્યો જ અને ચંદ્રને પીડા કર નહિ, કારણ કે મહાતેજસ્વી દિવ્યરાજ ચંદ્ર સર્વલોકનું કલ્યાણ રનાર છે મારું કહેવું માની તું અહીંથી પાછો વળીશ, તો જનારે મરણસ કટ આવશે, ત્યારે ભણવાનો મન હું તને આપીશ, એ મને જપ કરનાર માપુમને મૃત્યુ નહતું નથી ૧૧૬-૨૪

ત્યારે હાલ જોડી દશગ્રીવે કહ્યું 'હે દેવ ! હે લોકનાથ ! હે મહાવ્રત ! જો તમે મારા પર પ્રત્યક્ષ થયા હો અને તે મન જો મને દેવા ચોગ્ય હોય તો મને આપો હે મહાભાગ ! એ મને જપ કરી હું સર્વ દેવોથી નિભંચ શ્રદ્ધા ૨૫, ૨૬ હે દેવ ! તમારી કૃપાથી જ મેં સર્વ અસુર, દાનવ અને પક્ષીઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે ૧૨૭

રાવણે એ પ્રભાણે કહ્યું, ત્યારે પ્રહ્લાણે એ કહ્યું 'હે રાક્ષસાધિપ ! એ મન મરણસ કટ સમયે જ જપવાનો છે, નિભંચ જપવાનો નથી ૨૮ રુદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરી આ શુભ મનના જપ કરવો જોઈએ હે રાક્ષસાધિપતિ ! એ મને જપ કર્યાથી તું અજેય શ્રદ્ધા ૨૯ તેને પાડ નહિ કરનારને સિદ્ધિ મળતી નથી હે રાક્ષસશ્રદ્ધ ! જે તોના પ્રભાવથી ચુદ્ધમા જય મળે, તે તોના હું તને કહું છું

'હે દેવદેવેશ ! હે સુરાસુરનમસ્કૃત ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું હે ભૂતભાવ્ય ! હે મહા દેવ ! હે હરિ ! હે પિંગલોચન ! તમે બાળ અને વૃદ્ધ સ્વરૂપી છો, તમે વ્યાઘ્રચર્મ ધારણ કરનાર છો હે દેવ ! તમે ત્રણે લોકના ઉચ્ચ

અને પ્રભુ છો, તેથી તમે પૂજનીય છો તમે હર, હરિતનેન અને યુગાતે દહન કરનાર અગ્નિ છો તમે ગણેશ, લોકશક્તિ, લોકપાળ, મહાભુજ, મહાભાગ, મહાશૂલી, મહાદ્યુ અને મહેશ્વર છો ૩૦-૩૪ તમે કાલ, બલરૂપી નીલકંઠ, મહા દર, દેવોના મનને જાણનારા, તપનો પાર પામેલા, પશુપતિ અને અવ્યય છો. ૩૫

તમે શૂલપાણિ, વૃષકેતુ, નાયક, રક્ષક, હર હરિ, જટાવાળા, મુડવાળા, શિખડી, લંગોટ વાળા અને મહાયશવાળા છો. ૩૬ તમે જ ભૂતેશ્વર, ગણાધ્યક્ષ, સર્વતમા, સર્વભાવન, સર્વગતિ કરનાર, સર્વહારી, સ્વપ્ના, શુરુ અને અવ્યય છો ૩૭ તમે કમ ઇન્દ્ર ધારણ કરનાર દેવ, પિનાકી પૂર્વેટિ, માનનીય, ઝંકાર, ઉત્તમ અને અજેય સામવેદ ગાનાર, મૃત્યુ, મૃત્યુભૂત, પારિયાન અને સુવ્રત છો ૩૮

તમે પ્રહ્લાચારી, શુકાવાસી, વીણા, પશુવ અને તૃણ નામના વાહિવોને વગાડનાર, અમર દર્શનીય અને બાળસૂચ સરખા કાતિમાન છો તમે રમશાનવાસી, ભગવાન ઉમાપતિ, અનિહિત ભગ દેવતાની આખો ફાડનાર અને પૂવાદેવના દાત પાડનાર છો તમે જ્વરહારી, પાશકેત, પ્રલયકાળ, ઉત્ક્રામુખ, અગ્નિકેતુ, તેજસ્વી, વિશા પતિ સુનિ છો

તમે ઉન્માદ, વેપનકર, ચોથા લોકમા શ્રેષ્ઠ વામન, વામદેવ, પ્રાક અને પ્રાક્ષિણ વામન છો તમે ભિક્ષુ, ભિક્ષુરૂપી, ત્રિજટી, ઇન્દ્રને હાથ ઝાલનારા વસુદેવનો હાથ ઝાલનાર છો તમે ઋતુ, ઋતુ કરનાર, કાળ, મધુ, મધુકલોચન, વાનસ્પત્ય, વાજસન અને ચારે આશ્રમમા રહેનારથી હંમેશા પૂજ્યો છો તમે જગદ્દાતા, કર્તા, પુરુષ, શાશ્વત, મુવ, ધર્મોધ્યક્ષ, વિરૂપાક્ષ ત્રિધર્મા અને પ્રાણીમાનને ઉત્પન્ન કરનાર છો ૩૯-૪૫

તમે ત્રિનેન, બહુરૂપ, દશ હંબર સૂચ સમાન કાતિવાળા, દેવના દેવ, અતિદેવ અને ચંદ્રાદિત જટાવાળા છો ૪૬ તમે નર્તક, લાસક

પૂર્ણચંદ્ર સરખા મુખવાળા, બ્રહ્મણ્ય, શરણ્ય અને સર્વમય છે.^{૪૭} તમે સર્વતૃપ્તિનિનાદી, સર્વે બંધનમાથી છોડાવનાર, મોહ કરનાર, બંધન કરનાર, અને સદામૃત્યુસ્વરૂપ છે.^{૪૮} તમે પુણ્યદાતા, વિભાગમુખ્ય, સર્વેન્દ્ર, હરિશ્મશ્ર, ધનુર્ધારી, ભીમ અને લયંકર પરાક્રમવાળા છે.^{૪૯}

હે દશઓવ! સર્વે પાપને હણનાર અને શરણ મેળવવા ઇચ્છનારને શરણ આપનાર આ એકસો આઠ પવિત્ર નામો મેં કહ્યાં, તેનો જપ કરવાથી શત્રુનો નાશ થાય છે.^{૫૦}

હાત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિમણિ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં પ્રક્રિય ૪ થો સગ રામાયણ

કોપક સર્ગ પ મો

રાવણને મહાપુરુષનું દર્શન

વરા તુ રાવણસ્યેવં પરં સ કમલોદ્ભવ ।

પુનરેવાતમસ્તિથં બ્રહ્મલોકે પિતામહઃ ॥૧॥

કમગમાથી ઉત્પન્ન થયેલા પિતામહ રાવણુ ને વરદાન આપી એકદમ બ્રહ્મલોકમાં આલ્યા ગયા.^૧ લોકને રાવડાવનાર રાવણુ પણ ઉત્તમ વરદાન મેળવી પોતાના નગરમાં ગયો અને ત્યાં ડેટલોડ સમય રહ્યો પછી તે પોતાના પ્રધાનો સહિત પશ્ચિમ સમુદ્ર તરફ ગયો. ત્યાં તેણે ક્રોપમાં રહેનારો, અક્ષિ સરખી કાંતિવાળો એક પુરુષ જોયો. તે પુરુષ એકલો જ બેઠેલો હતો અને તે પ્રલયકાળના અક્ષિ સરખો લયંકર બણુતો હતો. દેવોમાં મહાદેવ જેવા, પ્રહોમાં સૂર્ય જેવા, શરભોમાં સિંહ જેવા, હાથીઓમાં અશવત જેવા, પર્વતોમાં મેરુ જેવા અને વૃષ્ટોમાં પારિભત જેવા તેમહાબળવાન પુરુષને જોઈ રાવણુ બોલ્યો ‘જો તું બળવાન છે, તો મને યુદ્ધ આપ.’

રાવણે આટલું કહ્યું એટલામાં તો તે પુરુષના પ્રભાવથી રાવણુની આખો જેંચાવા લાગી અને તે બેઠોય જેવો થઈ બહુ કોઈ યમથી જેંચાતો હોય તેમ અસ્થિર થઈ ગયો, છતાં પણ હિંમત રાખી હાંત કચકચાવી

પોતાના સહિત મહાબળવાન રાવણે મહાન ગર્જના કરી.^{૨-૮} વિવિધ નાદથી ગર્જના કરતા રાક્ષસપતિ રાવણે શૂલ, શક્તિ, ઋષ્ટિ અને પટ્ટિશથી લાખા હાથવાળા, લયાનક દાદોવાળા, શંખ સરખી ડોકવાળા, વિશાળ છાતીવાળા, દેડકાના જેવા પેટવાળા, સિંહ જેવા મુખવાળા, ડેલાસશિખરની સમાન ચરણવાળા, લાલ તળિયાવાળા, લાલ હાથવાળા, લયંકર મહાનાદ કરનારા, મહાકાય, મન અને પવન સમાન વેગવાળા, લયાનક શર અને લાથાવાળા, ઘંટા સહિત ચામરવાળા, જવાળાની માળાથી શોભતા, વૃધીની નળામાથી અવાજ કરતા, ગળામાં સુવણ પક્ષની માળા પહેરેલા, ઋગ્વેદની માફક શોભતા, કમળ-માળાથી અલંકૃત, અંજનપર્વતના સરખા વાટા અને કાચનપર્વતના સરખા તેજસ્વી તે પુરુષ પર પ્રહાર કરવા માડયા, પરંતુ જેમ હાથીના પ્રહારથી સિંહ, બળદોના પ્રહારથી હાથી, નાગેન્દ્રના પ્રહારથી મેરુ અને નદીના પ્રહારથી સમુદ્ર જરા પણ ધ્રુજે નહિ, તેમ તે મહાપુરુષ જરા પણ કંપાયમાન થયો નહિ, બિલકું તેણે રાવણુને કહ્યું : ‘હે દુર્મતિ રાક્ષસ! અવશ્ય હું તારી યુદ્ધલાલસાનો નાશ કરીશ.’^{૯-૧૫}

રાવણુનો સર્વ લોકને લય ઉપજાવે એવો જે વેગ હતો, તેનાથીહંતરગણો વેગ તે પુરુષમાં હતો. સર્વ સિદ્ધિનું સાધન જે તપ અને ધર્મ તે એ પુરુષની બાંધનો આશ્રય કરીને રહેલ છે અને કામદેવ તેના શિશુના આશ્રયે રહેલ છે. કેડના ભાગમાં વિશ્વદેવો, ધસ્તિપ્રદેશ અને પાસામાં મારુત દેવો, મધ્યભાગમાં આઠ વસુઓ, ઉદરમાં સમુદ્રો, પડખામાં સર્વ દિશાઓ, સર્વ સંધિમાં મરુત દેવો, વાસામાં ભગવાન રુદ્ર અને તેના હૃદયમાં પિતામહ બ્રહ્મા રહેલા હતા.^{૧૬-૨૦} પવિત્ર અને શ્રદ્ધા જોદાન, ભૂમિદાન તથા સુવર્ણદાન તેની કૃપાનાં રૂંવાડામાં આવી રહેલા હતા.^{૨૧} હિમાલય, હેમકૂટ, મદર અને મેરુ પર્વતો તે પુરુષના

અસ્થિસ્વરૂપે તેનો આશ્રય કરીને રહેલા હતા ^{૨૨}
 વજ્ર તેના હાથના અને સ્વર્ગ તેના શરીરના
 આશ્રયે રહેલુ હતું, તેમ જ સધ્યા તથા જળથી
 ભરેલા મેઘ તેની ગ્રીવાને આશ્રયે રહેલા હતા
 ધાતા અને વિધાતા તેના બાહુને આશ્રયે રહેલા
 હતા વિદ્યાધરાદિ દેવે, ચોપ, વાસુકિ, વિશાલાક્ષ,
 ઇરાવત, કેળ, અશ્વતર, કકોટક, ધનંજય,
 ધારવિષ, તક્ષક અને ઉપતક્ષક, એ મહાવિષ
 વાળા સપો તે પુરુષના નખને આશ્રયે રહેના
 હતા અગ્નિ મુખને આશ્રયે અને જરૂર ખસે જાણને
 આશ્રયે રહેના હતા ^{૨૩-૨૬} પર, માત્ર અને
 ઋતુઓ તેના ખસે જડખાની દાદોના આશ્રયે,
 પ્રપિમા અને અમાવાસ્યા તેના નાકના આશ્રયે,
 વાયુઓ તેના ઊંઘોના આશ્રયે વીણા સહિત
 સન્વતી તેની જિહ્વાના આશ્રયે, જન અશ્વિની
 કુમારો તેના કણ્ઠના આશ્રયે તથા સૂર્ય અને
 ચંદ્ર તેના નાનોના આશ્રયે રહેલા હતા
 સર્વ વેદો અને વેદાંગો, યજ્ઞો તારાના સ્વરૂપો,
 સુષત વચનો તથા તેજ અને તપ એ સર્વ તે
 નરૂપધારી મહાપુરુષના આશ્રયે રહેના હતા
 એવા એ મહાપુરુષે રાવણને રમતરમતમા વજ્ર
 પ્રહાર સરખો એક તમાચો માર્યો ^{૨૭-૩૦} તે
 પ્રહારથી ખીડાતો રાવણ ભૂમિ ઉપર પડ્યા
 રાવણને ભૂમિ પર પડેલા બેઈ સર્વ નિશાચરો
 નાસી ગયા ^{૩૧} ત્યારે પર્વત સમાન મહાન,
 ઋગ્વેદ સરખો પવિત્ર અને પદ્મમાળાથી વિભૂ
 પિત તે મહાપુરુષ પોતાના પાતાળ નામના
 પ્રદેશમા આત્યો ગયો ^{૩૨}

પછી શુદ્ધ આવી ત્યારે દશગ્રીવે બીડીને
 પોતાના પ્રધાનોને ઘોઢાંચા અને કહ્યું ‘હે
 શુક! હે સારણ! હે પ્રહસ્તા! એ મહાપુરુષ
 કયા ગયો તે કહો’ ત્યારે રાક્ષસોએ કહ્યું
 ‘દેવ અને દાનવના અહ કારને હણનારો તે
 પુરુષ આ ગુફામા જ પેચી ગયેલો છે’ ^{૩૩,૩૪}
 પછી ગરુડ જેમ સાપને પકડીને વેગથી જતિ
 કરે છે, તેમ હુર્મતિ રાવણ અતિ વેગથી તે
 ગુફાના દ્વારમા પેઠો, રાવણ નિર્ભય થઈને તે

ગુફાના દ્વારમા પેઠો ત્યારે ત્યા તેણે કાળજના
 સમૂહ સરખા, બાબુબધ ધારણ કરનારા, શૂર
 વીર, રાતા પુષ્પની માળાવાળા, રાતા ચંદનથી
 અનુલેપન કરેલા, શ્રદ્ધ સુવર્ણ અને રત્નના વિવિધ
 અલકારોથી વિભૂષિત, લય વિનાના, વિમળ
 અને અગ્નિ સરખા તેજની ત્રણ કરોડ મહાત્મા
 ઝોને નૃત્યોત્સવ કરતા બેયા ભીમ પરાક્રમ
 વાળો રાવણ દ્વારમા બિલો રહીને નિર્ભય થઈને
 તેઓને નાચતા બેતો હતો પહેલા જે પુરુષ
 બેયો હતો, તેના જેવા જ એકવર્ણના, એક રૂપના
 એક વેશના, મહાતેજની ચાર ભુજવાળા અને
 મહાઉત્સાહી એ પુરુષોને બેઈને દશગ્રીવના
 ગ્વાટા બિલા થયા, પરંતુ સ્વયં ભૂ ક્ષમાએ
 વરદાન કીધેલુ હતું તેથી નિર્ભય રહીને તે
 એકદમ આગળ ગયો ત્યા તેણે શર્યામા પોઢેના
 એક પરમ પુરુષને બેયો તેની શર્યા, આસન
 અને મંદિર મહામૂલ્યવાન અને ક્ષેત્ર રંગના
 હતા અને અગ્નિથી મુખને ઢાકી તે પુરુષ
 સૂતો હતો ^{૪-૪૩}

દિવ્ય માળા, દિવ્ય અગરાગ અને દિવ્ય
 વજ્રાભૂષણથી વિભૂષિત, ત્રિલોકના ભૂપતિ
 પરમ સાધવી લક્ષ્મીદેવી હાથમા પદ તથા
 આમર લઈને સિંહાસન પર ત્યા વિરાજતા
 હતા સુદર હાસ્યવાળી લક્ષ્મીને બેઈ રાવણ
 કામમોહિત થયો અને એકદમ તેને પકડવાની
 ઇચ્છા કરી પ્રધાનો વિનાનો હોવા છતા હુર્મતિ
 રાવણ કામવશ થઈને એ દિવ્ય સ્ત્રીને પોતાના
 હાથમા પકડવાને ઇચ્છવા લાગ્યો, ત્યારે જેમ
 કોઈ પુરુષ કાળપ્રેરિત હોવાથી સૂતેના લય કર
 વિષધરને જગાડે, તે જ પ્રમાણે અગ્નિથી
 ઢાકેલા મુખવાળા ત્યા સૂતેલા મહાબાહુ પુરુષ
 રાવણની લક્ષ્મીને પકડવાની ઇચ્છા છે એમ
 બાણીને મો ઉપરનુ લગડું ફર કરી રાવણની
 સામે બેઈને અટકાવ્ય કહ્યું, તેથી જેમ કપા
 ચેલા મૂળવાળુ વૃક્ષ પૃથ્વી ઉપર પડી નાથ છે, તેમ
 લોકોને યસ આપનાર રાવણ તે મહાપુરુષના
 તેજથી સળગી બીડી પૃથ્વી ઉપર પડ્યા ^{૪૪ ૪૫}

રાવણને પડી ગયેલો બેઈ તે મહાપુરુષે કહ્યું : ‘હે રાક્ષસઘ્રષ્ટ ! જિભો થા, તારું મોત આજ નથી. હે રાક્ષસ ! પ્રભપતિના વરદાનથી તું રક્ષાયેલો છે, તેથી તું જીવતો રહ્યો છે. હે હે રાવણ ! ભ, વિશ્વાસ રાખ, અત્યારે તારું મરણ નથી. ૧૫૩-૧૫૨

પછી થોડી વારે રાવણને શુદ્ધિ આવી, ત્યારે જેમ તેમ કરીને તે જિભો થયો અને એ મહા-તેજસ્વી પુરુષને પૂછવા લાગ્યો : ‘હે દેવ ! પ્રલય કાળના અગ્નિ સરખા વીર્યસપ્ત આપ કોણ છો અને ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈને અહીં આગળ રહેલા છો ? ૧૫૩-૧૫૫

રાવણે એ પ્રમાણે પૂછ્યું, ત્યારે એ દેવે હસતા હસતા મેઘ સરખી ગંભીર વાણીથી કહ્યું. ‘હે દશગ્રીવ ! મને બાણવાથી તને શું ક્ષાયદો છે ? બાણ કે, તારો થોડા જ સમયમા મારે હાથે વધ થવાનો છે. ૧૫૬ ત્યારે રાવણે હાથ બેડી કહ્યું : ‘હે દેવ ! મને વરદાન મળેલું છે તેથી હું મરીશ નહિ. મારા જેવો પરાક્રમી કોઈ થયો નથી અને થવાનો પણ નથી. પ્રભપતિના વરદાનનું ઉલ્લંઘન કરવાને દેવો પણ શક્તિમાન થયા નથી તે વરદાન આગળ સર્વ હારી ગયેલા છે અને સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા છે એ વરદાનને મિથ્યા કહે એવા કોઈ પણ પુરુષને ત્રણ લોકમા હું જીતો નથી હે સુરશ્ર્મ ! હું અમર છું, તેથી મને જરા પણ લય લાગતો નથી, તોપણ હે પ્રભુ ! બે મૃત્યુ ક્ષાય, તો તમારા સિવાય બીજા કોઈના હાથથી તે ન થાય, કારણ કે તમારા હાથથી મારું મોત ક્ષાય તે યશદાથી અને પ્રથ સન્નીય બને. ૧૫૭-૭૦

પછી લય કર પરાક્રમ કરનાર રાવણ એ મહાપુરુષના શરીરને નિહાળવા લાગ્યો. શર્યા મા સૂતેલા તે દેવના શરીરના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમા સકળ સચરાચર ત્રિલોક, આદિત્યો, મરુત, સાધ્યદેવો, વસુઓ, બ્રહ્મ અશ્વિનીકુમારો, રુદ્રો, પિતૃઓ, યમ, કુબેર, સમુદ્રો, પર્વતો, નદીઓ, વેદો, સર્વ વિદ્યાઓ, ત્રણે અગ્નિઓ, ઝહો, તારાઓ,

આકાશ, સિદ્ધો, નંધવો, ચારણો, વેદવિદ મહર્ષિઓ, ગરુડ, સર્પો, સર્વ દેવસમૂહ, દલ્યો અને રાક્ષસો તેના બેવામાં આઠ્યા. ૧૧-૧૫

પછી ધર્માત્મા રામે મુનિશ્રેષ્ઠ અગસ્ત્યને પૂછ્યું : ‘દ્રોપમાં રહેનાર એ પુરુષ કોણ હતા ? તેમ જ બીજા ત્રણ કરોડ મહાત્મા કોણ હતા ? દેત્ય અને દાનવના અહંકારનો નાશ કરનાર એ સૂતેલો પુરુષ કોણ હતા ? ‘અગસ્ત્ય મુનિએ કહ્યું : ૧૬, ૧૭ ‘હે સન્નાતન દેવ ! હું કહું છું તે તમે સાંભળો. તે દ્રોપમા રહેનાર પુરુષ ભગવાન કપિલ હતા. ૧૮ જે નાય કરતા હતા, તે સર્વ બુદ્ધિમાન કપિલદેવના સ્વરો હતા. એ સર્વ કપિલના જેવા નરદેહધારી અને તેના જેવા શક્તિમાન હતા. હે રામ ! એ પરમ પુરુષે પાપી નિશ્ચયવાળા રાવણને ક્રોધની નજરથી જોયો ન હતો, તેથી જ દુરાત્મા રાવણ એ વખતે ભરમીભૂત થયો નહિ. ૧૯, ૨૦ પર્વતની સમાન રાવણ શિથિલ થઈ પૃથ્વી ઉપર પડયા, ત્યાં દુષ્ટ માણસ જેમ ગુપ્ત ભેદને ખુલ્લો કરે છે, તેમ આ મહાપુરુષે કેવળ વચનરૂપી બાણોથી તેને વીધી નાખ્યો. ૨૧ પછી લાગે વખતે બ્યારે બ્યા તેના મહાતેજસ્વી રાવણને શુદ્ધિ આવી ત્યારે તે મરોઓ હતા ત્યાં ગયો. ૨૨

શ્રી વાલ્મીકિ મહાકવિનિપિત આદિકાવ્ય શ્રોત્રમાયણના ઉત્તરકાંડમા પ્રક્ષિપ્ત પાંચે સ્તોત્ર સમાપ્ત

સગ ૨૪મો

રાવણનો ઉત્પાત-નિર્દોષ કન્યાઓ તથા સોગ્રામનું હરણ-તેની બાહેન રાવણનાનો વિલાપ અને સાત્તન

નિર્ગતમાન સહદ્રો રાવણ સ દુરાત્મયાન ।

જહું પથિ નરેન્દ્રાવિર્દયાનઅન્યકા ॥ ૧ ॥

વરણાલયમાથી પાછા ફરતી વખતે દુરાત્મા રાવણે માર્ગમાથી રાવર્ષિ, દેવ અને દાનવોની કન્યાઓનું હરણ કરવા માંડ્યું. ૧ સુદર કન્યા કે સ્ત્રી જે કોઈ નબરે પડે તે સર્વને તેમના બધુજનને હણીને દુરાત્મા રાવણ વિમાનમા પૂરવા લાગ્યો ૨ તેણે નાન, રાક્ષસ, દેવ મનુષ્ય,

યક્ષ અને દાનવની કન્યાઓને વિમાન ઉપર ચડાવવા માડી.^૩ સરખા દુખવાળી તે સર્વ સ્ત્રીઓ ભય પામીને અગ્નિની ઝાળ સરખા શોકાગ્નિ વડે આસુ પાડવા લાગી.^૪ જેમ પવિત્ર નદીઓથી સાગર ભરાઈ ભય છે, તેમ તે પવિત્ર સ્ત્રીઓના ભય અને શોકથી ઉત્પન્ન થયેલા અમંગળ આસુઓથી આખું વિમાન ભરાઈ ગયું તે વિમાનમાં નાગ, ગધર્વ, મહર્ષિ, દૈત્ય અને દાનવોની સેકડો કન્યાઓ રહેન કરવા લાગી લાખા કેશવાળી, સુંદર અંગ વાળી, પૃથ્વીચંદ્ર સરખા મુખવાળી, કંઠે સ્તનપ્રદેશની વચ્ચે વજ્રવેદી સરખી કાંતિવાળી, રથના બન્ન ધૂમટ સરખા મનોહર નિત અવાળી, તપાવેલા મુવર્ણ સરખી કાંતિવાળી અને સુંદર કાંતિવાળી, દેવકન્યા સરખી તે સ્ત્રીઓ શોક, દુઃખ અને ભયથી નાસ પામીને વિહવળ થયેલી હતી તેઓના નિસાસાથી પુષ્પક વિમાન બાંહે સર્વ મંથનેથી સળગી ઊઠ્યું હોય તેવું દેખાવા લાગ્યું.^{૫-૮} એ સમયે તે વિમાન અગ્નિથી શોભતા અગ્નિહોન સમાન દેખાતું હતું રાવણને વશ પડવાથી તે સર્વ સ્ત્રીઓ સિંહને વશ થયેલી હરિણીઓની માફક હીન મુખવાળી અને શોકાકુળ થઈ ગઈ તેમાની કેટલીક ચિંતા કરતી હતી કે, ‘શું આ રાક્ષસ અમારું ભક્ષણ કરશે?’ ઘણા જ દુઃખથી પીડાતી કેટલીક ધારતી હતી કે, ‘શું આ અમને મારી નાખશે?’ વળી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના માતા, પિતા, પતિ, ભાઈ વગેરેને સહારીને વિલાપ કરતી હતી કે, ‘અમારા વિના અમારા પુત્રોનું શું થશે? અરે, અમારા વગર શોકસાગરમાં ડૂબેલી અમારી માતાઓ તેમ જ ભાઈઓ વગેરેનું શું થશે? અરે, હું મારા પિતા વિના શું કરીશ? હે મૃત્યુ, તું મારા ઉપર કૃપા કર અને મારા જેવી અસાગણીને તારી પાસે ખેંચી લે પૂર્વજન્મમાં અમે શા પાપ કર્યા હશે!’ વળી દુઃખિત થયેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ કહેવા લાગી કે, ‘અમારા આ દુખનો

આરો અત્યારે તો કાઈ દેખાતો નથી અહો! મનુષ્યલોકને ધિક્કાર છે. ખરેખર, એનાથી વધારે અધમ બીજો કોઈ લોક નહિ હોય! જેમ સૂર્યોદય થતા નક્ષત્રોનો નાશ થાય છે, તેમ અમારા નિર્જળ સ્વામીઓનો આ બળવાન રાક્ષસે નાશ કર્યો હોય! આ રાક્ષસ અતિશય બળવાન છે, તેથી નિરંતર બીજાનો વધ કરવાના ઉપાયમાં જ આનંદ માને છે.^{૧૦-૧૮} અહો! એ દુરાચરણમાં ચાલતો હોવા છતાં પોતાની બલ માટે જરા પણ ધરમાતો નથી! એ દુરાત્માના સર્વ કર્મો એવા જ છે^{૧૯} પરસ્પરી ગમન કરવાનું કર્મ ઘણું જ અયોગ્ય છે, છતાં આ અધમ રાક્ષસ પરસ્પરીમાં જ પ્રોતિવાળો છે, તેથી જ તે દુર્મતિ રાવણ સો સખધી પાપ માટે હણાશે.^{૨૦} જ્યારે શ્રદ્ધ આચરણવાળી સતી સ્ત્રીઓએ આ વચનો ઉચ્ચાર્યા, ત્યારે દેવના દુહિત્રીઓ વાગ્યા અને પુષ્પવૃદ્ધિ ધર્મ એ રીતે હરણ કરાયેલી સ્ત્રીઓએ શાપ આપવાથી મહાબળવાન રાવણ નિન્તેજ થયો અને થોડો ઉઠાસ પજી થયો, છતાં તેને ન ગણકારતા એ સર્વ સ્ત્રીઓ સાથે તેણે લકષ્મી પ્રવેશ કર્યો

લકષ્મી જતા જ દુરાત્મા રાવણની બહેન શૂર્પણખા હાથપીટ કરતી રાવણની સામે આવી અને એકદમ ભૂમિ ઉપર પડી રાવણે તેનું સાત્વન કરતા પૂછ્યું ‘આ શું છે? હે ભદ્ર! તું શું કહેવા ઇચ્છે છે?’ ત્યારે ક્રોધ અને શોકને લીધે લાલ થયેલા અને આસુ વરસતા નેરે તેણે કહ્યું^{૨૧-૨૨} ‘હે રાજન! હે ભાઈ! તારા બળનું પરિણામ મને વિધવા કરવામાં જ તે આપ્યું કે? અરે, તે તારા પરક્રમ વડે કાલકેય નામના જે ચોદ હબર રાક્ષસોને હંપ્યા છે તેમાં મારા પ્રાણથી પણ ત્રિપ પતિને તે હણી નાખ્યો છે હે તાત! તું ભાઈ છતાં મારો તો ભણે દુરમન જ નીવડ્યો છે! અરે, હાલ! મારા બધુરૂપ તારે લીધે જ હું વિધવાપણું ભોગવીશ સુદૃઢભિમા તારે તારા બનેલીનું

ભાગિનીને જોઈ. કુંભીનસી રાક્ષસરાજને જોઈને
ભય પામી અને હાથ જોડી તે પગે લાગી.
ત્યારે રાવણે તેને ઉઠાડી જોડી કરી અને કહ્યું :
'તું ભય પામ નહિ. હે વસે ! જાલ, હું તારું
શુ પ્રિય કરું ?' ત્યારે કુંભીનસી બોલી : 'હે
રાજન્ ! હે મહાબળ ! જો તમે મારા ઉપર
પ્રસન્ન થયા હો, તો હે માનક ! મારા પતિને
તમારે અત્યારે હણવા યોગ્ય નથી; કારણ
કે આ સંસારમાં કુળવાન ઓછોને પતિમરણ
જેવો ખીજા કોઈ ભય જણાતો નથી. ૨૬-૪૨
સર્વ દુઃખોમાં વધુન્ય એ મહાન દુઃખ છે. હે
રાજેન્દ્ર ! તમે તમારું વચન પાળો અને યાચના
કરતી મારા ઉપર દયા કરો. હે મહારાજ !
તમે જ કહ્યું છે કે તું ભય પામ નહિ. ૨૬, ૪૪

ત્યારે રાવણે વિચાર કરી કહ્યું : 'ઠીક,
તેમ થશે. જા, તારા પતિને હું અભય આપું
છું; પણ તું કહે તો ખરી કે તારા પતિ કયાં
છે ? હું તેને મારી સાથે દેવલોક છતવાને લઈ
જઈશ. ૪૪-૪૬' ત્યારે પતિને અભય મળવાથી
રાણ થયેલી કુંભીનસીએ શુભ રીતે સૂઈ રહેલા
મધુ દેવની પાસે જઈ કહ્યું : 'મહાબળવાન
મારો ભાઈ રાવણ અહીં આવેલો છે, તે સુરલોક
છતવાની ઇચ્છા કરે છે અને તેમાં તમારી સહાય
માગે છે; માટે હે રાક્ષસ ! તેને સહાય કરવા
માટે બધુંજોને સહિત તમે જાઓ. ૪૭, ૪૮' કારણ
કે મારા પર પ્રીતિ રાખનાર અને તમને બનેલી
તરીકે ગણનારાને તમારે સહાય આપવી ઘટે
છે.' કુંભીનસીનાં વચનો સાંભળી મધુ રાક્ષસે
'ઠીક છે' એમ કહ્યું. ૪૯ ત્યાર પછી મધુ રાક્ષસે
રાવણનાં દર્શન કરીને ઉપચારપૂર્વક ધર્મવિધિથી
તેનું પૂજન કર્યું. ૫૦ વીર્યવાન દશગ્રીવ આ પ્રમાણે
પૂજા મેળવીને મધુ રાક્ષસને ત્યાં એક રાત્રિ રહી
બીજે દિવસે દેવલોકમાં જવા નીકળ્યો. ૫૧ રાક્ષ-
સેન્દ્ર રાવણે કુબેરના નિવાસસ્થાન કેલાસ પર્વત-
ના શિખર ઉપર જઈને સેનાનો પડાવ નાખ્યો. ૫૨

ધર્મ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિર્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું
૬૫૨કાંડમાં ૨૫૩મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૬ મો

રાવણનો ઉત્પાત-રંભા ઉપર બળાતંકર
નલકુબેરે આપેલો દારુણ શાપ

સ તુ તથ દશગ્રીવઃ સહ સેત્યેન વીર્યાનુ ।

મક્તં પ્રાપ્તં ક્ષિત્કરે નિવાસં સમરાચયત ॥ ૧ ॥

અત્યારે સૂર્ય અસ્ત પાડ્યો, ત્યારે ધર્મવાન
દશગ્રીવે પોતાના સેન્ય સાથે કેલાસ શિખર પર
પડાવ નાખ્યો. ૧ થોડી વાર થતાં કેલાસ પર્વત
સમાન ઉન્નતવળ ચંદ્રમાનો ઉદય થયો અને
રાત્રિ પ્રવૃત્ત થતાં વિવિધ પ્રકારનાં અસ્ત્રશસ્ત્રને
ધારણ કરનાર મહાન સેના ત્યાં સૂઈ ગઈ. ૨ એ
સમયે મહાવીર્યવાન રાવણ એક શિખર પર
જઈને ચંદ્રકિરણોથી શોભતાં વૃક્ષો અને લોગ
લોગવવા યોગ્ય પહાડોને જોવા લાગ્યો. ૩ એ
કેલાસ પર્વત ઉપરનું વન તેજસ્વી કિરણો, કઠંગ,
બકુલ, પ્રકુલ પક્ષી, ચંપક, અશોક, પુષ્પાગ,
મંદાર, આંબો, પાટલ, લોધ્ર, પ્રિયંશુ, અલુન્ડ,
કેતકી, તગર, નારિયેળ, પ્રિયાલ, ફલુસ અને
તમાલ ઇત્યાદિ અનેક વૃક્ષોથી શોભી રહેતું હતું
અને તેની વચ્ચે પવિત્ર ગંગાને જળપ્રવાહ વહી-
રહ્યો હતો. એ રમ્ય સ્થળમાં મદનથી પીડાતા
કિતરો મનને આનંદ પમાડનાર પોતાની સ્ત્રીઓ-
ની સાથે મળીને ત્યાં હર્ષિત થઈને કોડા કરતા
હતા. કુબેરના નિવાસસ્થાનમાં ગાતી અપ્સરા-
ઓનો ઘંટના જેવો મધુર અવાજ ત્યાં સંભ-
ળાતો હતો. પવનથી ડોલતાં વૃક્ષો પુષ્પોને
વરસાદ વરસાવતાં હતાં અને વસંતઋતુમાં
સર્વ જાતનાં પુષ્પોની સુગંધ ત્યાં મહેકી રહી
હતી. ૪-૧૦ એ સમયે સુખકારક વાયુ મધુસુક્ર
પુષ્પરજ તથા ગંધને ગ્રહણ કરીને રાવણના
કામને વધારતો હતો. રાત્રિનો સમય અને
નિર્મળ ચંદ્રનું દર્શન તથા ત્યાં થતાં નૃત્યગાનથી,
પવનની શીતળતાથી અને કામોદીપક પહોરોથી
મહાવીર્યવાન રાવણ કામવશ થયો અને
નિસાસા ઉપર નિસાસા નાખી ચંદ્ર તરફ જોવા
લાગ્યો. ૧૧-૧૩

એટલામાં દિવ્ય અલંકારોથી વિભૂષિતઃ

યથેલી, સર્વ અપ્સરાઓમાં એક, પૂર્ણચંદ્ર સરખા મુખવાળી, દિવ્ય ચંદનનો જેણે અંગ ઉપર લેપ કર્યો છે એવી, મંદારપુષ્પ જેણે વાળમાં ચૂંથ્યાં છે એવી, દિવ્ય પુષ્પોથી વિભૂષિત થયેલી, દિવ્ય ઉત્સવનો આરંભ કરવા જનારી, મનોહર ચક્ષુવાળી, કંઠજ સ્તનવાળી, કટિમેળલાઘી વિભૂષિત, રતિભાવ ઉપલવનારી, ઉત્તમ જ્ઞાનવાળી, હરિચંદન આદિથી જેણે કપાળમાં આડ કરેલી છે એવી, હથે ઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલાં ફૂલોના અલંકારોવાળી, કાંતિ, શોભા, તેજ અને ક્રીતિથી ભણે બીજી લક્ષ્મી જ હોય તેવી શોભતી, જળ-પૂર્ણ કાળાં વાદળ સરખાં વજ્ર ધારણ કરનારી, ચંદ્ર સરખા મુખવાળી, ધનુષ્ય સરખી સુંદર જમરવાળી, હાથીની સૂંઠ સરખી નાંધવાળી અને પાદકા સરખી કોમળ હથેળીઓવાળી અપ્સરા રંભા ત્યાં થઈને જતી હતી તેને રાવણે જોઈ, ત્યારે કામખાણથી ખીડાયેલો રાવણ એકાએક જીભો થયો અને ત્યાંથી ચાલી જતી તે રંભાને હાથથી પકડીને હસતો હસતો કહેવા લાગ્યો

‘હે વરાદોહો ! તું કયા બળ છે ? તું કોની ભોગવાસના વૃત્ત કરીશ ? જેની સાથે તું ભોગ ભોગવીશ એવા કયા પુરુષનો અનુદયકાળ આવી પહોંચ્યો છે ? તારા પદ્મ કમળ સરખા મુગધીદાર, સુધામૃત સરખા અધરામૃતના પાનથી આજ કોણ તૃપ્તિ મેળવ્યો ? હે બીરો ! સુવર્ણ કુંભ સરખા સુંદર અને બજની વચ્ચે જરા પણ અંતર વિનાના તારાં સ્તનો કયા પુરુષની છાતીને સ્પર્શીશુ આપરો ?^{૧૧૫-૨૩} સુવર્ણચંદ્ર સરખા ગોળ અને સુવર્ણમેખલાથી અલંકૃત તથા વિસ્તારવાળા અને સ્વર્ગ સરખાં સુખ આપનારા આ તારાં જ્ઞાન ઉપર આજ કોણ આરોહણ કરશે ?^{૨૪} ઇંદ્ર, વિષ્ણુ કે અગ્નિનીકુમાર આદિ કોઈ પણ પુરુષ આજકાલ મારા કરતા મોટો નથી; તો હે બીરો ! તું મને છોડીને ક્યાં બળ્ય છે ?^{૨૫} હે વિરાળ નિતંબવાળી ! આ સુંદર શિલાતલ ઉપર તું વિસામો ખા. મારા સિવાય ત્રિલોકમાં બીજો કોઈ પણ સ્વામી વિદ્યમાન

નથી. જે ત્રિલોકનો સ્વામી છે તેનો પણ હું (રાવણ) સ્વામી છું અને વિધાતા છું, છતાં હું હાથ ભેડીને તારી આગળ પ્રાર્થના કરું છું કે, તું મારું સેવન કર.^{૨૬, ૨૭}

રાવણનાં વચનો સાંભળી ધ્રુવતી રંભાએ હાથ ભેડી કહ્યું : ‘હે દરાશોવ ! તમે મારા શુરુ છો, તેથી આજ કહેવું યોગ્ય નથી, તમે મારા ઉપર કૃપા કરો.^{૨૮} જો બીજો કોઈ પણ મારા ઉપર હુમલો કરે તો તમારે મારું રક્ષણ કરવું જોઈએ; કારણ કે હું તો ધર્મ પ્રમાણે તમારી પુત્રવધુ છું. આ હું સત્ય કહું છું.’ એ પ્રમાણે કહી રાવણને જોતાં જ જેનાં રવાંટા ખડાં થઈ ગયાં હતાં, તેવી રંભા પણ સામી દૃષ્ટિ રાખીને બિબી રહી.

ત્યારે રાવણે કહ્યું : ‘જો તું મારા પુત્રની પત્ની હોય તો મારી પુત્રવધુ થાય.’ ત્યારે રંભાએ ઉત્તર આપ્યો : ‘હા, એમ જ છે.^{૨૯-૩૧} હે રાક્ષસશ્રદ્ધ ! ધર્મ પ્રમાણે હું તમારા પુત્રની ભાયાં છું. તમારા ભાઈ વૈશ્રવણના પ્રાણથી પણ વધારે વહાલા પુત્ર નલકુબેર છે, તે ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત છે. ધર્મથી તે બ્રાહ્મણ છે અને પશુ-કર્મથી તે ક્ષત્રિય જેવા છે, કાષ્ઠમાં તે અગ્નિ સરખા છે અને ક્ષમા કરવામાં તે વસુધા જેવા છે. તે લોકપાલ કુબેરના પુત્રની સાથે મળવાનો મેં સંકેત કરેલો છે.^{૩૨-૩૪} તેના ઉપભોગ માટે જ મેં આ સર્વ આભૂષણો ધારણ કરેલા છે. જેવો તેનો મારા તરફ લાવ છે. તેવો મારો તેના તરફ લાવ છે, તેના સિવાય બીજા કોઈની તરફ મારો લાવ નથી,^{૩૫} માટે હે શત્રુને દુઃખ દેનાર ! હે રાજન ! આ સત્ય વાત જાણ્યા પછી તમારે મને છોડી મૂકવી જોઈએ. તે ધર્મામાં ઉત્સુકતાથી મારી વાટ જોઈને બેઠા હસો; તેથી તેમના કાર્યમાં વિઘ્ન નાખવું યોગ્ય નથી. હે રાક્ષસશ્રદ્ધ ! સબળોએ આચરેલા માર્ગે ચાલીને તમે મને છોડી મૂકો અને જવા દો. જેમ તમે મારા માનનીય છો, તેમ હું તમારી પાલનીય છું.’^{૩૬-૩૮}

રક્ષણ કરવું બેઈ એ, છતાં તે પોતે જ યુદ્ધમાં તેમને હણ્યા છે, તેમ છતાં તું ગરમાતો પણ નથી !'

કાધાવિદ્ય ધયેલી ભગિની શૂર્પણખાએ એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તેને શાત કરીને દશનીવ યુક્તિપૂર્વક ગોત્યો. 'હે વત્સ ! જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. હવે તું વિલાપ કરવો છાડી દે. તારે કોઈ પણ રીતે બીવાની જરૂર નથી. હું યત્નપૂર્વક તારું ઘાન, માન આદિથી નનમાન કરીશ. યુદ્ધોન્મત્ત અને જયની આકાલાવાળા મેં વિક્ષિપ્ત મનથી ખાગો ફેંક્યા હતા અને એ સમયે યુદ્ધમાં હું પારકો-પોતાનો બેદ બુદ્ધી ગયો હતો. તેથી યુદ્ધમાં જાડા થઈ ગયેલા મેં મારા બનેલીને ઓગળ્યો નહિ. હે બહેન ! તું શોક કરવો છાડી દે. તું કોઈ પણ રીતે ભય ધર નહિ. હું તારી સર્વ ઘિતાનો નાશ કરીશ ૨૭-૩૫ એ, હવે તું અશ્વર્થ યુદ્ધ આપણા બાઈ ખરની સાથે રહેજે. રાક્ષસોમા મહાબળવાન આપણો મમિયાર્થભાઈ ખર ચૌદ હબર રાક્ષસોનો સ્વામી થઈને હંડ કારણ્યમા રહેશે અને હમેશા તારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તશે વળી મહાબળવાન આ પણ રાક્ષસ ત્યાં મેનાધિપતિ થશે મને તે પણ તારુ વચન માનશે ૩૬-૩૮ છતાં પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરનારા એ રાક્ષસો તને પ્રસન્ન રાખશે' એ પ્રમાણે કહીને રાવણે તેમને હંડકારણ્યમા જવાની આજ્ઞા આપી ૩૯ ત્યારે ભય વર નવરૂપ વાળા હબર રાક્ષસોથી વીટાણેલો અને જેને કોઈ પણ સ્થળે ભય નથી એવો ખર રાક્ષસ પરાકર્મી ચૌદહબર રાક્ષસો સાથે એકઠમ હંડ કારણ્યમા આવ્યો અને ત્યાં વળી નિષ્કંટક નાન્ય કરવા લાગ્યો, તેમ જ રાક્ષસી શૂર્પણખા પણ ત્યાં આવીને વસી. ૪૦, ૪૨

ક્રિત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યનિર્મીત । કિલ્કવ્ય શ્રોત્રમાધ્યાન્યા
૬૧૨.૧૬૫ ૨૬ મે સ્વ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૫ મો

એન્દ્રજિતનુ તપ અને કુંલીનગીનુ હરણ

સ તુ વક્ત્વા દશગ્રામો વલ્લ ધોર લસ્સ્ય તત્ત ।
મર્મિનીં ચ સમાધ્યાસ્ય હૃદ્ધૃત્ સમ્યતરોઽભવત્ ॥ ૧ ॥

ખર સારાસને ભય કર સેતા આપોને તથા પોતાની બહેનને શાત કરીને રાવણ પ્રસન્ન થઈ સ્તન્ય થયો. ૧ પછી તે નિકુલિલા નામના લકના ઉત્તમ ઉદ્યાનમાં પોતાના અનુચરો સહિત ફરવા ગયો. ૨ ત્યાં તેણે સો યૂપવાળા સૌમ્ય દેવાલયથી ચોલતો અને લક્ષ્મીથી ઉત્તરવળ એવો યજ્ઞ થતો જોયો. ૩ કૃષ્ણ મૃગચર્મ, કમંડળુ, શિખા અને હંડને ધારણ કરનારા પોતાના પરાકર્મી પુત્ર મેઘનાદને એ યજ્ઞમંડપમાં બેઠેલો બેઈ રાવણ તેની પાને ગયો અને આલિંગન આપો ગોત્યો : 'હે વત્સ ! આ શું બાલે . . . તે તું મને કહે.' ત્યારે મેઘનાદે મૌનવત ધરેલું હોવાથી દિવ્ય શ્રદ્ધ, મહાતપસ્વી નુકાળાયે યજ્ઞની સપત્તિ વધારવાને રાક્ષસશ્રદ્ધ રાવણને કહ્યું :

'હે રાજન્ ! તે સર્વ હું કહું છું તે સાંભળો તારા પુત્રે બહુ વિસ્તારવાળા સાત યજ્ઞોનું ફળ મેળવ્યું છે. ૪-૭ અગ્નિધોમ, અન્ધમેધ, બહુસુવર્ણ, રાજસુય, ગોમેધ અને વણુવયજ્ઞ, એ તેણે સમાપ્ત કર્યા છે. ૮ વળી મનુષ્યોથી મહા મુરકેલીએ થઈ ગયે તેવો આ માહેશ્વર નામનો સાતમો યજ્ઞ હવે શરૂ થયો છે. વળી તારા પુત્રે સાક્ષાત શિવની પાસેથી વરદાનો મેળવ્યો છે. ૯ મુરકા પ્રમાણે ગતિ કરનારા અને અતરિક્ષમા પણ ફરી શકનાર નિશ્ચલ દિવ્ય રથ તેમ જ જેનાથી અધકાન ફેલાઈ બંધ છે, તેવી તામસી નામની માયા તેણે મેળવી છે. હે રાક્ષસેશ્વર ! એ માયાથી યુદ્ધમાં સુર અને અસુરો યુક્ત કરવા છતાં પણ તેની ગતિ બળવાને શક્તિ માન થશે નહિ વળી હે રાજન્ ! તારા પુત્રે બાણોનો અક્ષય શાથો, અન્ય ધનુષ, તેમ જ યુદ્ધમાં શત્રુઓનો નાશ કરનાર દિવ્ય અસ્ત્રો મેળવ્યા છે. હે દયાનન ! આ સર્વ વરદાનો

મેળવીને આ તારો પુત્ર અને હું આ યજ્ઞ
પરેશ થયા પછી તને મળવા આવવાના
હતા. ૧૧૦-૧૩

રાવણે કહ્યું : 'હે પુત્ર ! તે' ઇદ્રાદિ દેવોનું
ચળન કર્યું' તે ઠીક નથી, છતાં ચાલો, જે યજ્ઞ
તે યજ્ઞ; ફરીથી એવું કરીશ નહિ. હે સૌમ્ય !
ચાલો, હવે આપણે વેર જઈએ.' ૧૧૪ એમ કહી
પુત્ર મેઘનાદ અને બધું વિભીષણ સહિત રાવણ
પોતાને મંદિરે આવ્યો. ત્યાં આવી આસુ
સારતી અને દૂસકા ભરતી સર્વ સ્ત્રીઓને તેણે
વિમાનમાથી હેંકે ઉતારી. દેવ, દાનવ અને
રાક્ષસોની સુલક્ષણા તથા સ્વભાવો એ સ્ત્રીઓ
પ્રતિ રાવણ કામવાસના ધરાવે છે એમ જાણીને
ધર્માત્મા વિભીષણે કહ્યું ૧૧૫-૧૧૭ 'આવા કૃત્યોથી
પાપ થાય છે, એ જાણવા છતાં સ્વચ્છદી ઘર્ષને
તમે યજ્ઞ, અર્થ અને કુળને નાશ કરનારા
આવા કર્મ થા માટે કરતા ફરો છો ૧૧૮ અને
સળધીજનોના નાશ કરીને તમે આ મર્વ
સુકર સ્ત્રીઓને હરી આશી છે, તે જ પ્રમાણે
હે રાજા તમારી અવગણના કરીને મધુ
રાક્ષસે આપણી બહેન કુંભીનસીનું હરણ કરેલું
છે, તેની તમને ખબર છે કે ?' ૧૧૯

ત્યારે રાવણે કહ્યું 'આ તમે શું કહો છો,
તે હું સમજતો નથી તમે કહેલો મધુ નામનો
રાક્ષસ તે કોણ છે ?' ૧૨૦ ત્યારે ક્રોધ પામેલા
વિભીષણે કહ્યું 'પરસ્પોહરણક્રમ તમારા પાપ
કર્મનું ફળ મળી વૃક્ષ છે. આપણા માતામહ
શુભાદીના મોહાભાઈ માત્ર્યવાન મહાભુદ્ધિમાન,
પ્રખ્યાત અને વૃદ્ધ નિશાચર હતા તે આપણી
માતાના મોટા ઝાકા થાય. તેમની દીકરી અનલા
ની કુંભીનસી નામે દીકરી છે અનલાથી
ઉત્પન્ન થયેલી તે કન્યા આપણી માસીની
દીકરી થાય, એટલે તે આપણી સર્વ ભાઈઓની
ધર્મ પ્રમાણે બહેન થાય. જ્યારે તમારો પુત્ર
યજ્ઞ કરતો હતો અને હું તપ કરવાને પાણીમા
રહ્યો હતો, ત્યારે હે રાજા ! અગવાન મધુ
રાક્ષસ તે કુંભીનસીની પત્ની ગયો છે. ૧૨૧-૨૪ હે

મહારાજ ! એ સમયે કુંભકર્ણ પાણી નિકામાં
પડ્યો હતો અને તેથી એ મધુ રાક્ષસ યજ્ઞ
રાક્ષસોને અને માનનીય અમાત્યોને હાણીને
શ્વેત અંતપુર સુધી જઈને કુંભીનસીને હરી
ગયો છે. હે મહારાજ ! તે સમાચાર જાણ્યા
છતાં મેં તેના ઉપર ક્ષમા કરી અને તેને
હણ્યો નહિ, કારણ કે એ કુમારી કન્યાને
અવશ્ય કોઈ પણ પતિની સાથે પરણવાવાની
તો છે જ. હે દુર્મતિ ! આ કર્મ તમારા આ
પાપનું જ ફળ છે. ૧૨૫-૨૮ આ લોકમાં જ કહેલા
કર્મનું ફળ તમને મળ્યું છે, તે તમે જુઓ.'
વિભીષણના વચનો સાંભળીને રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ
ગરમ પાણીથી ખળભળી ઊઠતા સાગરની માફક
પોતાના દુરાચરણથી પીડા પામવા લાગ્યો પછી
કોપને લીધે રક્તને થયેલા તેણે કહ્યું

'અરે ! મારે રથત્યાર કરો, મારા યોદ્ધા-
એ એકદમ ત્યાર થાઓ કુંભકર્ણાદિ જે જે
મુખ્ય નિશાચરો છે, તે મર્વ વિવિધ પ્રકારના
આયુધો લઈને પોતપોતાના વાહનોમા બેસીને
જાઓ અને મારી અવગણના કરનાર મધુ
રાક્ષસને યુદ્ધભૂમિમા આજે જ હાણીને સર્વ
સુદૃઢોની સાથે હું દેવલોકમા જઈશ' રાવણની
આજ્ઞા થતા રાક્ષસોની ચાર હજાર અક્ષૌહિણી
સેના વિવિધ આયુધો ઝડપી કરી બહાર
નીકળી એ સમયે સર્વ સનકોને આગળ
કરી મહાપ્રજવાન ઝંજિત તેને મોખરે ચાલતો
હતો. સૈન્યની મધ્યે રાવણ અને સૌની પ્રાછળ
કુંભકર્ણ ચાલતો હતો, ત્યારે ધર્માત્મા વિભીષણ
લોકમાં જ ધર્માચરણ કરતા રહ્યો હતો સર્વ
રાક્ષસો, નયેડા, જિંટ, ઘોડા, શિશુમાર અને
મહાસર્પ વગેરે ઉપર બેગીને મધુપુરી તરફ
જવા લાગ્યા. એ સર્વ જતા હતા ત્યારે આજી
આકાશ છવાઈ ગયું હતું. કેટલાક દત્તો, કે
જેમને દેવતાઓ માથે પૂર્વે વેર થયેલું હતું,
તેઓ પણ રાવણના સન્યાસ ભળવા લાગ્યા.

દકમંજલ કરતો રાવણ મધુપુરીમાં પેડો
ત્યારે ત્યાં તેણે મધુ રાક્ષસને ન બોલે પછ

ત્યારે રાવણે કહ્યું : ‘હું તમારી પુત્રવધૂ છું’
એમ તેં જે કહ્યું તે તો એક પતિવ્રત પાળનાર
સ્ત્રીને માટે છે; પણ દેવલોકમાં નિરંતર આ
સ્થિતિ રહેતી નથી. ત્યાં તો આ અપ્સરાઓને
એકે પતિ નથી અને દેવોને એકે સ્ત્રી નથી.’
એ પ્રમાણે કહીને રાવણ તેને એક બાલુએ ખેંચી
ગયો અને કામલોગમાં આસક્ત થઈ તેની સાથે
મથુન કરી તેને છોડી મૂકી. ૩૯-૪૧ રાવણે મહાન
કરંદી રંભા હાથીએ કોડા કરવાથી હોળાળાઈ
ગયેલી નદીની માફક વ્યાકુળ થઈ ગઈ હતી;
એના કેશ છૂટા થઈ ગયા હતા; ૪૨ હાથ ધ્રુવતા
હતા અને ફૂલવાળી લાતાને જેમ પવને ધ્રુવવી
મૂકી હોય. તેમ તે પ્રમાણે તે ધ્રુવતી હતી. ‘પછી
શરમાતી શરમાતી અને ખીતી ખીતી તે હાથ
ભેડી નલકુબેરની પાસે આવી પહોંચી અને તેના
પગમાં પડી, ત્યારે મહાત્મા નલકુબેરે તેની આ
સ્થિતિ ભેઈ પૂછ્યું :

‘હે ભદ્ર! આ શું છે? તું મારા પગમાં
કેમ પડેલી છે?’ ત્યારે લાંબા નિસાસા નાખતી
અને ધ્રુવતી રંભાએ જે પ્રમાણે બન્યું હતું તે
સર્વ હાથ ભેડી કહેવા માંડ્યું : ‘હું અહીં
આવતી હતી ત્યારે સ્વર્ગમાં જતો રાવણ કૈલાસ-
શિખર ઉપર મને મળ્યો. ત્યાં તે પોતાના સૈન્ય
સહિત રાત્રિ ગુલરતો હતો. હે અરિદમ! અહીં
તમારી પાસે આવતી મને તેણે ભેઈ. એ પછી
મને પકડીને પૂછ્યું : ‘તું કોની પાસે જાય
છે?’ મેં જે કાંઈ સત્ય હતું તે સર્વ તેને
કહી દીધું. ‘હે દેવ! હે પ્રભુ! હું તમારી પુત્ર-
વધૂ છું’ એ પ્રમાણે કહીને મેં તેને વીનવ્યો,
છતાં કામભોજથી પોતાનું સ્થન ગુમાવી દઈને
તેણે મારાં એ વચ્ચેનાં સાંભળ્યાં નહિ. ૪૩-૪૯
પછી તેણે મારી ઉપર બળાત્કાર કરીને લોગ
લોગવ્યો. હે સુવત! મારો આ અપરાધ
તમારે ક્ષમા કરવો ઘટે છે; કેમ કે હે સૌમ્ય!
સ્ત્રીઓમાં પુરુષના જેટલું બળ નથી.’ આ
સાંભળી કુબેરના પુત્રને ક્રોધ ચડ્યો. ૫૦, ૫૧
આ સર્વ હકીકત સાંભળીને તે સાચી છે

કે ખોટી તે જાણવા માટે તેણે ધ્યાન ધરી
લેયું તો રાવણનું એ કર્મ જણાયું; ૫૨ તેથી
કાંધથી લાલ થયેલી આંખોવાળા તેણે કાંધમાં
પાણી લીધું. પછી વિધિ પ્રમાણે સર્વ ઇંદ્રિયોને
રિંધર કરી તેણે રાક્ષસેન્દ્ર રાવણને દારુણ શાપ
આપ્યો : ‘હે ભદ્રે! તારી ઇચ્છા ન હોવા
છતાં રાવણે તારા ઉપર બળાત્કાર કર્યો, તેથી
હવે જો તે શ્રીછંડ કોઈ અકામ યુવતી ઉપર
બળાત્કાર કરશે અથવા કામાંધ થઈ કોઈ
પણ અકામ યુવતી ઉપર હુમલો કરશે, તો
તેના માયાના સાત કંકડાં થઈ જશે.’ સળગતા
અગ્નિ સરખા મહાત્મા નલકુબેરે જ્યારે આ
શાપનો ઉચ્ચાર કર્યો, ત્યારે દેવનાં હુંડુલિ
વાગ્યાં, આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ અને
પિતામહથી માંડીને સર્વ દેવો બહુ જ ખુશી
થયા. ૫૩-૫૭ સર્વ લોકોને ત્રાસ આપનાર
રાવણનું મૃત્યુ બળી નષ્ટિઓ તથા પિતૃઓ પણ
અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને રાવણે પણ રોમાંચ થઈ
બાય તેવો એ દારુણ શાપ સાંભળી અકામ
સ્ત્રીઓની સાથે મથુન ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી,
ત્યારે રાવણે હરી આલેવી સર્વ પતિવ્રતા
સ્ત્રીઓ મનને આનંદ પમાડે એવો નલકુબેરનો
શાપ સાંભળી પ્રસન્ન થઈ. ૫૮, ૫૯

હવે શ્રીવાલ્મીકિ મહાગુનિમણીવ આદિત્ય શ્રીરામાયણના
વિતરકાંડમાં ૨૧ થી સત્ર સમાપ્ત

સર્ગ ૨૭ મો

ઇંદ્રલોકમાં રાવણનો ઉત્પાત-સુમાલીનુ મરણ
કૈલાસ લંકાવિષ્ણુ તુ સસન્ધલવાહન. ૧
આસલાદ મહાતેજા રુદ્રલોકં દગ્ધાનતઃ ॥ ૨ ॥

પછી મહાતેજસ્વી દશાનન કૈલાસ પર્વત
ઓળંગીને પોતાના બળવાન સન્ય સાથે ઇંદ્ર-
લોકમાં ગયો. ૧ મહાભયંકર રાક્ષસસૈન્યનો ચોતર-
થી જળવૃતા સમુદ્રના જેવો મહાન કોલાહલ
દેવલોકમાં થવા લાગ્યો. ૨ ‘રાવણ આપ્યો છે’
એમ બળી દેવરાજ ઇંદ્ર પોતાના આસન પરથી
એકાએક ઊઠ્યો અને ત્યાં રહેલા આદિત્યો,
વસુઓ, રુદ્રો અને સાધ્યો આદિ સર્વ દેવોને

તેણે કહ્યું : ‘હરાત્મા રાવણની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાઓ.’ ઇંદ્રની આજ્ઞા થતા યુદ્ધમાં જેનો કોઈ સંભાવડો નથી, એવા મહાબળવાન એ સર્વ દેવો રાવણ સાથે લડવા તૈયાર થયા; ૩-૫ છતાં રાવણના ઘેર પરાક્રમ અને બળને લીધે ત્રાસ પામેલા ઇંદ્ર તો દીન થઈને વિષ્ણુ પાસે દોડી ગયો અને કહેવા લાગ્યો : ‘

હે વિષ્ણુ ! આ રાવણને અમે શી રીતે શાકી શકીશું ? અરેરે, એ અત્યંત બળવાન રાક્ષસ આ તરફ આવે છે. ૭ ખરેખર, એ વરદાનને લીધે જ બળવાન છે. એ સિવાય તેનું એક કંઈ પણ બળ નથી, પરંતુ પ્રહલા-નું વચન હું કેવી રીતે મિથ્યા કરી શકું ? માટે મેં જેમ તમારા વડે નમુનિ વૃત્ત, બલિ, નરક, શંખર આદિ રાક્ષસોને બાળી મૂક્યા હતા, તેમ અત્યારે પણ થવા દો ૮-૯ હે દેવ દેવેશ ! હે મધુસૂદન ! સચરાચર ૧૦લોકમાં તમારા સિવાય બીજો કોઈ આશ્રય દેવાવાળો કે રક્ષક નથી ૧ તમે જ સનાતન પદ્મનાભ, શ્રીમાન નારાયણ ૨ તમે જ આ સમસ્ત લોક આપન ડરેલા છે, તેમ જ તમે જ મને સુરેશ્વર ઇંદ્ર બનાવ્યો છે. આ સર્વ સચરાચર ત્રિલોક તમે જ સરજ્યુ છે હે ભગવન્ ! યુગાતે સવ તમારામાં જ દીન થાય છે, તેથી હે દેવદેવેશ ! મને વિજય મળે તેમ કરો અથવા તમે પોતે જ તલવાર અને ચક્ર લઈને હરાત્મા રાવણને હણો ૧૧-૧૩

ત્યારે નારાયણદેવે કહ્યું ‘હે દેવરાજ ! તમારે લયલીત થવું ઘટતું નથી તમારું કર્તવ્ય હું કહું છું તે સાલજો. ૧૪ વરદાનપ્રાપ્તિથી હુન્ય થયેલા એ હરાત્માને હણવાને કે છતવાને તમે સુર કે અસુર કોઈ શક્તિમાન નથી. ૧૫ મેં સહજ જ્ઞાનશક્તિથી જોયું છે કે, પુન સહિત આવેલા એ મહાબળવાન રાક્ષસ પ્રચંડ પરાક્રમપૂર્વક તમારા પર વિજય મેળવશે. ૧૬ હે સુરેશ્વર ! તમે મને કહ્યું કે ‘યુદ્ધ કરો’, પણ અત્યાગ્રે તેની સાથે હું યુદ્ધ કરીશ નહિ, ૧૭

કેમ કે શત્રુને હણ્યા સિવાય હું પાછો ફરતો નથી અને રાવણને મળેલા વરદાનને લીધે હાલ તેને હણાય તેમ નથી. ૧૮ હે શતકંતુ ! હે દેવેશ ! હું તારી આગળ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, એ હરાત્માના મૃત્યુનું કારણ આગળ ઉપર હું જ થઈશ. ૧૯ ન્યારે સમય આવશે, ત્યારે આગળ આગળ ચાલનારા રાક્ષસો સહિત એ રાવણને હું જ હણીશ અને દેવતાઓને આનંદ પમાડીશ. ૨૦ હે દેવરાજ ! હે શચીપતિ ! આ બધું તમને કહ્યું માટે જરા પણ ત્રાસ પામ્યા સિવાય હે મહાબળવાન ! દેવોને સાથે લઈને તમે યુદ્ધ કરો. ૨૧

પછી અગિયાર રુદ્રો, બાર આદિત્યો, આઠ વસુઓ, એાગણપચાસ મરુતો અને બન્ન અશ્વિનીકુમારો કવચો પહેરીને એકઠમ રાક્ષસો સામે ધસ્યા ૨૨ પ્રાતઃકાળ વતા રાવણની સેનાના યુદ્ધનો અવાજ ચારે તરફ સંભળાવા લાગ્યો. ૨૩ ભમત થયેલા મહાવીરવાન યોદ્ધાઓ એકબીજાને ભેઈને રાહ થતા યુદ્ધભૂમિ તરફ ધસી જતા હતા. યુદ્ધભૂમિમાં રાવણનું અક્ષય મહાસન્ય ભેઈને દેવોના સન્યગા બળ બળાટ થયો. પછો વિવિધ પ્રકારના આયુધો ધારણ કરનાર દેવ, દાનવ અને રાક્ષસોનું તુચ્છ યુદ્ધ થવા લાગ્યું આ સમયે રાવણના લય કર દેખાવના શૂરા રાક્ષસ સચિવો મહાન પરાક્રમ કરતા ચારે તરફ ધૂમતા હતા. ૨૪-૨૭ મારીચ, પ્રહસ્ત, મહાપાન્થ, મહોદર, અકંપન, નિકુલ, શુક, સારણ, સંહ્રાદ, ધૂમકેતુ, મહાદંડ, ઘટોદર, જંબુમાલી, મહાહ્રાદ, વિદ્રેપાક્ષ, સુમત્ર, યજ્ઞકોપ, હુન્ય, હ્રપણ, ખર, ત્રિશિરા, કરવીરાત્, સ્પર્શશત્રુ, મહાકાય, અતિકાય, દેવાતક અને નરાતક આદિ મહાપરાક્રમી રાક્ષસોથી વીંટળાયેલા મહાબળવાન સુમાલી કે જે રાવણનો માતામહ થતો હતો, તે પણ યુદ્ધભૂમિમાં ધૂમવા લાગ્યો. વાયુ જેમ વાદળાનો નાશ કરે છે, તેમ વિવિધ પ્રકારના આયુધોથી તેણે કાપ કરીને તર્વ દેવોનો નાશ કરા માડ્યો હે

રામ ! નિશ્ચયરેથી મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને હણાતા બેઈ ને સિંહથી જેમ મૃગો નાસી બચ, તેમ સર્વ દેવો સર્વ દિશામાં નાસવા લાગ્યા. એ બેઈ ને આઠ વસુઓમાંના સાવિત્ર નામનો શૂરો અને પ્રખ્યાત વસુ યુદ્ધને મોખરે આવ્યો. ૨૮-૩૪

નાના પ્રકારનાં આયુધોથી યુદ્ધ કરતા સૈનિકોથી વીંટળાયેલો અને શત્રુસન્યને ત્રાસ પમાડતો આઠમો વસુ સાવિત્ર રણભૂમિમાં ધૂમવા લાગ્યો. ૩૫ વળી તેની સાથે ત્વષ્ટા અને પૃથા નામના તેના જેવા જ મહાવીર્યવાન નિર્ભય આદિત્યે પોતાના સ્નેહ સાથે રણભૂમિમાં ધૂમવા લાગ્યા. ૩૬ તે સમયે યુદ્ધભૂમિમાંથી પાછા નહિ હઠનારા અને રાક્ષસોની કીર્તિથી ક્રોધ પામેલા દેવોની સાથે રાક્ષસોનું મહા-ભયંકર યુદ્ધ થયું. વીર રાક્ષસો યુદ્ધભૂમિમાં આવેલા લાળો દેવોને વિવિધ પ્રકારનાં ધોર આયુધોથી હણવા લાગ્યા અને મહાબળવાન દેવો પણ પ્રચંડ પરાક્રમ કરનારા, ધોર-રત્નથી રાક્ષસોને વિમલ અગ્નિ વડે યમપુરીમાં મોકલવા લાગ્યા. હે રામ ! મહાબળવાન સુમાલી રાક્ષસ અતિશય ક્રોધ કરીને વિવિધ પ્રકારનાં આયુધોથી લડતો ત્યો ઉપર ધસી આવ્યો અને જેમ વાયુ વાહજાને વીખેરી નાખે, તેમ ક્રોધ પામેલા તેણે વિવિધ પ્રકારનાં તીક્ષ્ણ આયુધોથી દેવસન્યને વીખેરી નાખ્યું. ૩૭-૪૧ સુમાલીનાં તીવ્ર ખાણોના વરસાદથી તથા દારુણ શૂલ અને પ્રાસથી માર ખાતા દેવો તેની સામે ટકી શક્યા નહિ. ૪૨

આ પ્રમાણે સુમાલીએ દેવોને નસાડ્યા ત્યારે ક્રોધ પામેલો આઠમો વસુ સાવિત્ર તેની સામે આવ્યો. ૪૩ મહાતેજસ્વી અને પરાક્રમી તે વસુએ પોતાના રથ અને સેના સહિત માર ખાતા તે સુમાલી રાક્ષસને યુદ્ધમાં રોકી રાખ્યો. યુદ્ધમાંથી પાછા નહિ હઠનારા રાક્ષસશ્રદ્ધ સુમાલી અને આઠ-મા વસુ સાવિત્રનું રવાંટાં ઊભાં કરે એવું મહાન યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ૪૪-૪૫ મહાત્મા વસુએ પુષ્કળ

ખાલોથી મુમાલીના પક્ષગ રથને તોડી નાખી બોંબલેલો કર્યો. ૪૬ એકઠો ખાલોથી સુમાલીના રથનો નાશ કરી પછી તેના વધ માટે મહાત્મા સાવિત્ર વસુએ કાળદંડ સરખી મોટી ગદા તેના માથા ઉપર ફેંકી, ત્યારે પર્વત ઉપર ઇંદ્રે ફેંકેલા મહાન વજ્ર સરખી ગર્જના કરતી ઉડકા સમાન મહાતેજસ્વી ગદા કોકાએક સુમાલીના માથા ઉપર જઈ પડી. જેવી તે ગદા પડી કે સુમાલીના અંગના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા અને તેનું માથું, હાડકું કે માંસ એમાંનું કંઈ પણ દેખાયું નહિ. યુદ્ધમાં હણાયેલા સુમાલીને તે ગદાએ ભસ્મ કરી નાખ્યો. ૪૭-૫૦ રાક્ષસશ્રદ્ધ સુમાલીને યુદ્ધભૂમિમાં હણાયેલો બેઈ ને તેની આસપાસના સર્વ રાક્ષસો જૂથો પાડતા નાસવા લાગ્યા અને તે નાસતા રાક્ષસો સાવિત્ર વસુની સામે યુદ્ધમાં ટકી શક્યા નહિ. ૫૧

છાંદ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યનામગીન આદિત્ય અષ્ટમીરામાયણના
૮૧ સર્ગમાં ૨૦ મે સુધી સમાપ્ત

સર્ગ ૨૮ મો

ઈંદ્રલોકમાં ધમસાળું-લયાનક યુદ્ધ

મુમાલિનં હતં દૃષ્ટ્વા વસુના મસસાદ્ગતમ્ ।

સ્વસ્ત્યં વિદ્રુતં ચાપિ લક્ષ્મિરગદિતં મુરો ॥ ૧ ॥

સાવિત્ર વસુએ સુમાલીને હણી ભસ્મસાત કર્યો, એ બેઈ ને તેમ જ દેવતાઓથી પીડાઈ ને પોતાના સન્યને નાસતું બેઈ ને રાવણુનો બળવાન પુત્ર મેઘનાદ ક્રોધાતુર થયો અને સર્વ રાક્ષસોને પાછા વાળી યુદ્ધ માટે તત્પર થયો. ૧ અબોધ અને ઇચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરનારા પોતાના મહાન રથમાં બેસીને અગ્નિ જેમ વનને ખાળી મૂકતો હોય, તેમ મહારથી મેઘનાદ દેવસેનાની સામે દોડી ગયો. વિવિધ આયુધ ધારણ કરનારા મેઘનાદને ધસી આવતો બેઈ સર્વ દેવો ચારે બાજુ નાસવા લાગ્યા અને યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતા મહારથી મેઘનાદની સામે ક્રોધ પણ યોદ્ધો ઊભો રહ્યો નહિ; ત્યારે ત્રાસ પામેલા પોતાના યોદ્ધાઓને ઇંદ્ર કહ્યું; ૨-૫

‘હે દેવો ! તમારે ભય પામવો પોતે નથી..

યુદ્ધભૂમિ છોડીને તમારે પાછા હઠણુ ઘટિત નથી જુઓ, મારો આ અપરાજિત પુત્ર જ્ય ત હવે મોખરે ભય છે ' ઇદ્રની આજ્ઞા મળતા તેના જ્ય ત નામનો પ્રખ્યાત પુત્ર અદ્ભુત રચનાવાળા રવમા બેસીને મોખરે આન્યો ' ત્યારે પાછા ફરેલા સર્વ દેવો પણ આસપાસ વીટાઈ ને રાવણતા પુત્રની સામે લડવા લાગ્યા અને રાક્ષસોને હણવા લાગ્યા ' એ સમયે રાવણપુત્ર મેઘનાદ તથા ' પુત્ર જનત વચ્ચે મહાભયકર યુદ્ધ ચલા લાગુ મેઘનાદે જ્ય તના સારથિ માતાલપુત્ર ગોમુખ ઉપર સુવણ નિપિત બેઠો નરનાદ વરસાન્યો, ત્યારે શચીપુત્ર જ્ય તે પણ ડાવાવિષ્ટ થઈ ઇદ્રજિતના સારથિને આરેઝરથી વીટી નાખ્યો ૧૦૧૧ પછી કોઘાવણ થયેલા અને રતનેર થયેલા બગવાન ઇદ્રજિતે શકપુત્ર જનતને ખાળના વરમાદથી ઠાપી દીધો અને કાંધ પામેના તેણે સર્વ દેવસન્ય ઉપર પણ વિવિધ પ્રકારના તીવ્રણુ વારવાળા હલ્લે શસ્ત્રો ડોટી મૂકના મહાભયવાન મેઘનાદે રાત્રાં, મુશક, પ્રાસ, ગદા, ખડગ અને ફરશી તેમજ પર્વતોના મોટા શિખરો દેવો ઉપર ફેંકવા માડયા શત્રુસન્યને હણતા નવણુપુત્ર મેઘનાદે રચેલા માયાવો આરે તરફ અવાજ થઈ ગયું, તેવી ના વોકમા રહેનારી સર્વ પ્રલ આતશય ગભરાઈ ગઈ અને નાગે તરફથી થતા પ્રહારો વડે પીડા પામતી સઘળી દેવસેના ગભરાઈ બેઠી એ સમયે અધકારને ત્રીધે દેવો અને રાક્ષસો એકબીજાને ઝોળખી પણ શકના નહિ અને તેઓ ગભરાઈ ને ચોતરફ નાચવા લાગ્યા ગાદ અધકારમા પડેલા અને તેથી મૂઠ થઈ ગયેના તેઓ-દેવો દેવોને અને રાક્ષસો રાક્ષસો ને એકબીજાને હણવા લાગ્યા અને બીજા કેટલાક નામી જવા લાગ્યા તે સમયે પરાક્રમી દ્રવ્યેદ્ર વીર પુલોમા નામનો રાક્ષસ ચોતાના દોહિત શચીપુત્ર જ્ય તને જીત્યકીને સાગરમા પેસી ગયો તે પુલોમા રાક્ષસ ઇદ્રની સ્ત્રી શચીનો પિતા એટલે જ્ય તનો માતામહ થતો હતો

જ્ય તને યુદ્ધભૂમિમાં નેવાથી સર્વ દેવો બહુ જ ડુખી થઈ નાસવા લાગ્યા, ૧૨-૨૧ ત્યારે પોતાના સન્યથો વીટાયેલા અને કોધ પામેલા મેઘનાદ તેની પાછળ દોડ્યા અને મહાનાદ કરવા લાગ્યો ૨૨

પોતાનો પુત્ર જ્ય ત યુદ્ધભૂમિમા નથી એવું જોઈ ને તેમ જ દેવોને નાસતા જો ને દેવરાજ ઇદ્ર માતાલિને કહ્યું કે, ' મારો રથ લાવ ' ત્યારે મારથિશ્રષ્ઠ માતાલિએ મહાવેગ વાળો અને મહાભયાનક દિવ્ય રથ તરત જ સજ્જ કર્યો અને મહારથો ઇદ્રરાજ તેમા બેઠા ૨૩, ૨૪ એ દિવ્ય રથની આગળ વાયુવી અતિ પામેલા વિદ્યુતયુક્ત વાહળા મહા ગજના કરવા લાગ્યા ૨૫ એ પ્રમાણે દેવરાજ ઇદ્ર યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો, ત્યારે એકલા થયેલા મધવો વિવિધ પ્રકારના વાદિત્રો વગાડવા લાગ્યા અને અપ્સરાઓ નાચવા લાગી એ સમયે યદ્રો, વસુઓ, આદિત્યો, અશ્વિનીકુમારો અને મરુતો આદિ દેવો સહિત વિવિધ પ્રકારના આયુધો ધારણ કરીને નિદશપતિ ઇદ્ર રણભૂમિમા ગયો જ્યારે તે યુદ્ધભૂમિમા જતો હતો, ત્યારે તેને અપશુકન થવા લાગ્યા એ સમયે ખરાબ વા વાયા, સૂર્ય નિમ્તેજ થયો અને મહા ઉત્કાપાત થયો ૨૬-૨૮

બીજા બાજુ પ્રતાપી દશરોવ વિશ્વકર્માએ યનાવેલા દિવ્ય રથમા બેઠો એ રથ ચલાતા બેલા કરે તેવા મહાકાય સર્પોથી વીટાયેલા હતો અને તે સર્પોના ઉચ્છવાસના પવનથી બળે આખી યુદ્ધભૂમિમા અગ્નિ વરસતો હોય એમ જણાતું હતું દેવો અને નિશાચરોથી રક્ષાયેન એ દિવ્ય રથમા બેઠીને મહાભયવાન રાવણુ યુદ્ધભૂમિમા ઇદ્રની સામે જવા લાગ્યો ત્યાં જઈ તેણે ચોતાના પુત્ર મેઘનાદને કહ્યું ' હવે તું ચોટી વાર વિસામો લે અને મને યુદ્ધ કરવા દે ' ત્યારે મેઘનાદ યુદ્ધભૂમિમાથી બહાર આવી વિસામો ખાવા લાગ્યો એ સમયે દેવો અને રાક્ષસોનું એવું તુમલ યુદ્ધ

યયુ કે તેમાં વાદળાંમાંથી વરસાદ વરસતો હોય તેમ ખાણેનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. હે રાજન! ઘણા વખત સુધી ઊંઘીને જાગેલો, વિવિધ વ્રતના આયુષ્યોનો ઉપયોગ કરતો દુરાત્મા કુંભકર્ણ એવું યુદ્ધ કરતો હતો કે, 'હું કોની સાથે યુદ્ધ કરું છું' તેવું પણ તેને જ્ઞાન ન હતું. ૨૯-૩૯ કૌષ પામેલા કુંભકર્ણે ક્રાંત, ખગ, હાથ, શક્તિ, તોમર, મુદ્ગર વગેરે જે હાથ આપ્યું તે વડે દેવોને મારવા માંડ્યા. ૩૫ પછી તે રાક્ષસ મહાધૌર રુદ્રોની પાસે જઈ યુદ્ધ કરવા લાગ્યો, ત્યારે મહાપરાક્રમી રુદ્રોએ અનેક પ્રકારે વડે તેના શરીરને વાંધી નાખ્યુ. ૩૯ એ સમયે મરુતોએ પણ મહાન પરાક્રમ કરી વિવિધ પ્રકારનાં આયુષો વડે રાક્ષસોનાને ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકારાવી. તેમાંના કેટલાક મરણ પામેલા હતા, કેટલાક કપાઈ ગયેલા હતા, કેટલાક ભૂમિ ઉપર તરફડિયાં મારતા હતા. કેટલાક અશક્ત થવાથી વાહનમાં જ પડેલા હતા, કેટલાક રણભૂમિમાં પડેલા હતા. ૩૭, ૩૮ કેટલાકો રથ, હાથી, ખર, જાટ, સર્પ, ઘોડા, શિશુમાર, વસાહ, પિશાચ-વદન વગેરેને પોતાના હાથોથી પકડીને ઊભા રહેલા હતા. એ પ્રમાણે દેવોનાં શત્રોથી છેદાયેલા હજારે રાક્ષસો ત્યાં પડેલા હતા. પૃથ્વી પર પડેલા એ સર્વ રાક્ષસો યુદ્ધભૂમિમાં જાણે કોઈ સિદ્ધ માયાથી ચિત્ર દોષ્ટું હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા. ૩૯-૪૧ યુદ્ધભૂમિના મોખરા પર તો જાણે લોહીરૂપી જળવાળી નદી વહી રહી હતી અને મુઠકાના ઢગને લીધે બંધાયેલા તેના કાંઠા પર કાગડા અને ગીધ ફરતાં હતાં તથા તેમાં શસ્ત્રરૂપી મગરો આવી રહ્યા હતા.

એ સમયે પ્રતાપી દશગ્રીવ દેવોએ ભોંય-ભેગા કરેલા પોતાના સર્વ સૈન્યને ભેદને એકદમ કેપાયમાન થયો અને વૃદ્ધિ પામતા દેવોના સૈન્યસાગરમાં પેસી હજારો દેવોને હણતો ઇંદ્ર તરફ ધસી જવા લાગ્યો. ૪૨-૪૪ ત્યારે શકે મહાન ધનુષ્ય ચડાવીને અવાજ કયો અને તેથી દશે દિશા માણુ ઊઠી. પછી ઇંદ્ર રાવણના માથા પર

અગ્નિ અને આદિત્ય સરખાં તેજસ્વી બાણો ફેંકવા માંડ્યાં. ત્યારે મહાબાહુ દશગ્રીવ પણ પ્રચંડ ધનુષ્યનો ટંકારવ કરી ઇંદ્ર ઉપર બાણો ફેંકવા લાગ્યો. ૪૫-૪૭ તે બંને યુદ્ધ કરતા હતા, ત્યારે ચોતરફ બાણોનો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો અને તેને લીધે ગાઢ અંધકાર ફેલાયો હતો, જેથી કાંઈ પણ જણાતું ન હતું. ૪૮

ઈત શ્રીવાલ્મીકિ મહાનુભાવીને આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમા ૨૮ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૯ મો

મેઘનાદનું પ્રચંડ પરાક્રમ-ઇન્દ્રનો પરાજય

તવસ્તમાસ સંજાતે સર્વે તે દેવરાક્ષસાઃ ।

માયુદ્ધવન્ત વલોન્મત્તા સુવર્ચ્ચનઃ પરસ્પરમ્ ॥૧॥

એ ગાઢ અંધારામાં યુદ્ધોન્મત્ત થયેલા દેવો અને રાક્ષસો પરસ્પર વૌર યુદ્ધ કરતા હતા અને એકબીજાને નાશ કરતા હતા. ૧ દેવસૈન્યે રાક્ષસોના મહાન સૈન્યનો દશમે ભાગ રહેવા લીધો અને બાકીના બંધાને યમદ્વારમાં મોકલી આપ્યા. આ લયંકર યુદ્ધમાં ગાઢ અંધકારને લીધે દેવો અને રાક્ષસો એકબીજાને ઓળખી પણ શકતા ન હતા. માત્ર દેવરાજ ઇંદ્ર, રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ અને તેસો મહાબળવાન પુત્ર મેઘનાદ-એ ત્રણ જણ જ હો અંધારાની જળમાં મોહ પામ્યા નહિ. પોતાના સર્વ સૈન્યનો નાશ થયેલો ભેદ મહાબળવાન રાવણ કેપાયમાન થયો અને તેણે લાયક ગર્જના કરી રથ હાંકનાર સારથિને કહ્યું : 'શત્રુસૈન્યનો જ્યાં સુધી અંત ન આવે, ત્યાં સુધી તું મને તે સૈન્યની વચ્ચે લઈ જા. આજે જ એ સર્વ દેવોને પરાક્રમ કરી તથા વિવિધ પ્રકારનાં અસ્ત્રશસ્ત્રોનો વરસાદ વરસાવી હું યમસદનમાં મોકલીશ. હું ઇંદ્ર, કુબેર, વરુણ અને યમ આદિ સર્વ દેવોનો વધ કરીશ અને તરત એ સર્વની ઉપર મારું આદિપત્ય સ્થાપીશ. તું લય પામ નહિ; તું મારા રથને શીઘ્ર લઈ જા. ફરીથી પણ હું તને કહું છું કે, એ સેનાનો અંત આવે ત્યાં સુધી તું મારા રથને લઈ જા. આ સેનાનો આરંભ જ્યાં આગળ આપણે

ઊભા છીએ, તે નંદનવનના પ્રદેશથી થાય છે, અને તેનો અંત બધા ઉદ્યાયણ પર્વત છે ત્યાં છે. તું મને ત્યાં સુધી લઈ જા. ૧૨-૧૬ રાવણની આજ્ઞા થતા સારથિએ મનના વેગ સરખા ગતિવાળા ઘોડાઓને શત્રુસન્ય વચ્ચે મહાવેગથી દોડાવ્યા. ૧૭

રાવણને નિશ્ચય બાણી રથમાં બેઠેલા દેવેશ્વર ઇંદ્રે સર્વ દેવોને કહ્યું 'હે દેવો! જે વાત મને ગમે છે તે તમે સાલજો તમે સર્વ મળીને દુરાત્મા દશમીવને છવતો જ પકડી લ્યો. જેમ પ્રણિમા અને અમાવાસ્યાની પર્વણીને દિવસે સમુદ્ર માટા મોજ ઉછાળે છે, તેમ પવન સમાન ગતિવાળા રથ ઉપર બેસીને એ મહાબળવાન રાક્ષસ આ સૈન્ય વચ્ચેથી નીકળવા છવે છે, પરંતુ વરદાનથી નિર્ભય થયેલા તે આજે આપણાથી હજુવો અશક્ય છે, માટે તમે સર્વ એવો પ્રયત્ન કરો કે જેથી આપણે તેને છવતો જ પકડી શકીએ ૧૦-૧૩ જેમ ખલિને બાધી લેવાથી હું ત્રિલોકનું રાજ્ય ભોગવી શકું છું, તેમ જ આ પાપીને પકડી લેવો મને ગમે છે. ૧૪

આ પ્રમાણે ઝહીને હે મહારાજ! ઇંદ્ર રાવણને ત્યજીને બીજા બાળુએ યુદ્ધ કરવા ગયો ત્યાં રણભૂમિમાં રાક્ષસોને ત્રાસ આપતો તે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ૧૫ જેને કોઈ રીતે પાછો ન વાળી શકાય એવો દશમીવ દેવસેનામાં ઉત્તર તરફથી પેઠો, ત્યારે ઇંદ્રે તેની પાછળ દક્ષિણ દિશામાં થઈ રાક્ષસસેનામાં પ્રવેશ કર્યો ૧૬ રાક્ષસાધિપ રાવણ દેવસેનામાં એડસો ચોળન પેસી ગયો અને બાળુના વરનાદથી સર્વ દેવસેનાને ઢાંકી દેવા લાગ્યો ૧૭ ઇંદ્ર બ્યારે પોતાના સેન્યને નાચ પામતું બેયુ, ત્યારે તેણે આપવાન ચિત્તથી પાછા વળીને દગાનનને શેક્યો. ૧૮ એ સમયે દેવસજ ઇંદ્ર રાવણને ઘેરી લીધેલો બેઈ રાક્ષસોએ 'અરેરે! અમે મરી ગયા' એ પ્રમાણે લય કર આર્તનાદ યો. રાક્ષસોનો આર્તનાદ સાંભળતા જ રાવણ પુન મેઘનાદ એકાએક કેપાવમાન થયો અને

રથમાં બેસી દેવોની દાઝણુ સેનામાં પેઠો. ૧૯, ૨૦ મહાબળવાન મેઘનાદ પૂર્વે શંકરની પાસેથી મેળવેલી મહામાયા વિસ્તારીને એકાએક દેવ-સેનામાં પેઠો અને સર્વેને નસાડી ઝડપથી તે દેવરાજ ઇંદ્ર તરફ દોડી ગયો; છતાં માયાને લીધે મહાતેજસ્વી મહે દેતેને બેયો નહિ. ૨૧, ૨૨ વળી એ રાવણપુત્રે કવચ કાઢી નાખેલું હતું અને મહા-પરાક્રમી દેવો તેના ઉપર પ્રહાર કરતા હતા; છતાં તેને જરા પણ લય ઉત્પન્ન થયો નહિ ૨૩ તેણે અનેક બાણોથી ઇંદ્રના સારથિ માતલિને વીધીને મહેંદ્રને પીડા કરવા માડી. ૨૪ ત્યારે ઇંદ્ર રથ ત્યજીને ઘાયલ થયેલા માતલિને જવા આપી અને અરાવત હાથી ઉપર બેસી મેઘનાદને શોધવા લાગ્યો. ૨૫ પરંતુ તે તો માયાબળથી અદૃશ્ય રહીને લકડો હતો અને અતરિક્ષમાં ગમે ત્યાં ગતિ કરી શકતો હતો તેથી તેના બેવામાં આગ્યો નહિ તેણે અદૃશ્ય રહી અનેક બાણો વડે મહેંદ્રને થાકેલા બણ્યો, એટલે એ જ માયાના આધારે એને બાધી લીધો અને પોતાના સૈન્ય તરફ જવા લાગ્યો. ૨૬, ૨૭ સર્વ દેવો મહેંદ્રને આ મહાન રણભૂમિમાંથી બળાતકારે તેનાથી હરી જવાતો બેઈને 'આપણું શું થશે?' એમ ચિંતા કરવા લાગ્યા; છતાં આસુરી માયાનો નાશ કરવાની વિધાને બાળુનારા ઇંદ્રનું પણુ જેણે માયાબળથી હરાવું કરેલું છે એવો યુદ્ધવિજયી અને ઇંદ્રને છતનાર તે માયાવી સવણપુત્ર મેઘનાદ કોઈની નજરે પણ પડ્યો નહિ.

આ સમયે સર્વ દેવોએ મહાકોપ કરી બાણવૃષ્ટિ વરસાવીને રાવણ સહિત સર્વ રાક્ષસોને રણમાંથી વિસુખ કર્યા. ૨૮-૩૦ શત્રુઓથી પીડાતો રાવણ બ્યારે યુદ્ધભૂમિમાં આદિત્યો અને વસુઓની સાથે લડવાને અસમર્થ થયો, ત્યારે પિતાને યુદ્ધમાં પ્રહારથી જર્જર થઈ ગયેલા અને અતિ ક્ષય થાકી ગયેલા બેઈને અદૃશ્ય રહેલા મેઘનાદે કહ્યું ૩૧-૩૩ 'હે પિતાજી! ચાલો, લડાઈ ખંધ કરો. હવે આપણે ઘેર જઈએ તમે બાણીને રાંત થયો કે, આપણો જય થયો?' ત્રિલોકનો અને

દેવસેનાનો જે પ્રભુ છે, તે દેવરાજ મહેદ્રને મે
કેદ કરેલો છે અને તેથી સર્વ દેવોનો ગર્વ ઊતરી
ગયો છે હવે તમે સ્વસ્થ થાઓ અને પોતાના
તેજ વડે જાણે લોકને ઇચ્છા પ્રમાણે લોગવો હવે
વૃથા શ્રમ કરવાનું પ્રયોજન નથી ૩૪, ૩૫

મેઘનાદના આ વચનો સર્વ દેવતાઓએ પણ
સાંભળ્યા, ત્યારે તેઓ યુદ્ધકાર્યથી નિવૃત્ત થયા
અને પોતપોતાને સ્થાને ગયા ૩૬ અત્યંત બળ
વાન અને દેવશત્રુ રાક્ષસેદ્ર રાવણ પોતાના
પુત્રના આવા પ્રિય વચન સાંભળી રણમાંથી
પાછો વળ્યો અને યોદ્ધો 'હે વત્સ! અતુલ
બળવાન દેવરાજ ઇદ્રને જીતીને તે આપણા
રાક્ષસકુળને ખરેખર હીપાવ્યું છે તારા સરખા
પરાક્રમી પુત્રથી મારા કુળની જરૂર વૃદ્ધિ થશે
હવે તું સેના સાથે ઇદ્રને રથ ઉપર બેસાડી આપણા
નગર તરફ જા અને આનંદ પામેલો હું પણ
મારા પ્રધાનેને લઈને ઉતાવળે ઉતાવળે તારી
પાછળ જ આવું છું' રાવણની આજ્ઞા થતા
વીર્યવાન ઇદ્રજિત ઇદ્રને લઈને પોતાના વાહનો
અને સેના સહિત લકામાં ગયો અને યુદ્ધમાં
પરાક્રમ કરનારા સર્વ રાક્ષસોને પણ ઘેર જવાની
રજા આપી ૩૭-૪૦

ગીત શ્રીયમ્મી મહાકુળિમ્મીન ઇન્દ્રિય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરજાકમાં ૨૯ એ સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૦ મો

રાવણ સમીપ બ્રહ્માનુ આગમન-ઈદ્રનો

ક્રુરકાર-તેને મળેલા શાપનુ વૃત્તાત

જિતે મહેન્દ્રઽતિવલે રાવણસ્ય સુસેન વૈ ।

પ્રજાપતિ પુરસ્કૃત્ય યયુર્લક્ષ્મી મુરાસ્તદા ॥૧॥

રાવણના પરાક્રમી પુત્ર મેઘનાદે અતિ બળ
વાન મહેદ્રને જીતી તેને કેદ કર્યો, ત્યારે સર્વ દેવો
બ્રહ્માને આગળ કરી લકામાં ગયા ૧ ત્યાં પુત્ર
અને ભાઈઓની સાથે બેઠેલા રાવણની પાસે
પહોંચીને પિતામહે અતરિક્ષમાં રહીને યુક્તિ
પુર સર કહેવા માંડ્યું 'હે વત્સ રાવણ! તારા
પુત્રનું પરાક્રમ બેઈ હું પ્રસન્ન થયો છું ખરેખર,
તેનું પરાક્રમ અદ્ભુત છે અહો! તારો પુત્ર તારા

જેવો બલકે તેથી પણ વિશેષ પરાક્રમી છે. હવે
તે સર્વ ત્રિલોકને જીતેલું છે અને તારી પ્રતિજ્ઞા
સફળ કરી છે, તેથી હું તારા પુત્ર સાહત તારા
ઉપર પ્રસન્ન થયો છું ૨-૪ હે રાવણ! તારો આ
અતિબળવાન અને પરાક્રમી પુત્ર મેઘનાદ હવે
ઇદ્રજિત' નામથી પ્રખ્યાત થશે ૫ હે રાજન!
જેની સહાયથી તે દેવોને વશ કરેલા છે અને
ઇદ્રને જીત્યો છે, તે તારો આ પુત્ર મહાબળવાન
અને હજારો યોદ્ધો થશે ૬ હે મહાબાહુ! પવિત્ર
શાસનવાળા મહેદ્રને હવે તમે છોડી મૂકો અને
તેના ક્રુરકારના બદલામાં દેવો તમને શુ આપે
તે પણ તમે જણાવો ૭

બ્રહ્માજીના વચન સાંભળી યુદ્ધમાં જય
મેળવનાર મહાતેજસ્વી મેઘનાદે કહ્યું 'હે દેવ!
જો મહેદ્રને છોડાવવો હોય તો હું તમારી
પાસેથી અમરત્વ માગું છું. ૮ ત્યારે મહાતેજસ્વી
બ્રહ્મપતિએ કહ્યું 'આ આખી સપ્તિમા કોઈ
પણ પક્ષીઓ, પશુઓ કે મહાતેજસ્વી પ્રાણીઓને
અમરત્વ નથી' પિતામહેના નિશ્ચિત વચનો
સાંભળી મહાબળવાન મેઘનાદે કહ્યું 'મિત્ર છે,
ઇદ્રને છોડો કરવા માટે મને જે સિદ્ધિઓની જરૂર
છે, તે સાંભળો શત્રુ ઉપર જય મેળવવા ઇચ્છતો
હું હમેશા હૃતદ્રવ્ય અને મત્રોથી મારા ઇદ્ર
અગ્નિને પૂજીને યુદ્ધમાં જવા તયાર થાઉં ત્યારે
અગ્નિમાંથી મારા માટે અન્ન બેડેલો રમ બહાર
નીકળે અને તે રથ ઉપર હું બધા સુધી હોઉં,
ત્યાં સુધી હું અમર રહું, એ મારી નિશ્ચિત
માગણી છે, છતાં હે દેવ! જો તે થઈ અપૂર્ણ
રહે ને હું સન્નિધિ કરવા જાઉં, તો ભલે મારો
વિનાશ થાય ૯-૧૪ હે દેવ! સર્વ પુરુષો તપ
કરીને અમરતા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે હું તો પરા-
ક્રમ કરીને અમરત્વ મેળવું છું ૧૫ ત્યારે પિતા-
મહેદ્રે કહ્યું 'ભલે, એ પ્રમાણે થાઓ' પછી
ઇદ્રજિતે ઇદ્રને છોડી મૂક્યો, એટલે દેવો સ્વર્ગ
માં ગયા ૧૬

હે રામ! આ રીતે દેવત્વને દૂષણ લાગવાથી
મહેદ્ર ધણે જ હીન થઈ ચિતામસ્ત થઈ ગયો,

ત્યારે પિતામહે કહ્યું : ‘હે ઇન્દ્ર ! હવે તું ચોક્કસ માટે કરે છે ? પૂવે દુષ્ટત્વ કયું ત્યારે તે કેમ વિચાર ન કર્યો ?’^{૧૭-૧૮} હે અમરેન્દ્ર ! મેં સર્વ પ્રકારે સરખા વર્ણવાળી, સરખા રૂપવાળી અને સરખી વાણીવાળી પ્રભ સરજી હતી.^{૧૯} તેઓના શુભ કે સ્વરૂપમાં કંઈ ન્યૂનાધિક ન હતું. પછી એકાદ મન કરી મેં પ્રભ સંબંધી વિચાર કરવા માંડ્યા.^{૨૦} અને તેઓમાં વિશેષતા કરવા માટે એક સ્ત્રીને નિર્માણ કરી. તે પ્રભઓમાં જે જે અંગો સુંદર હતાં, તે સર્વ તેનાં અંગો ધડવામાં વાપર્યાં હતાં. પછી અતિ રૂપવતી અને મહાશુભવતી અહંદ્યા નામની સ્ત્રી ઉત્પન્ન કરી. તેમાં ‘હંસ’ શબ્દને અર્થ વિરૂપતા થાય છે. વિરૂપતાથી જે નિદા જન્મે છે તેને હંસ કહે છે, જેનામાં હંસ એટલે નિદાત્મક વિરૂપતા નથી તેવી સ્ત્રીને અહંદ્યા કહે છે; તેથી મેં તે અનિર્દિત રૂપવાળી સ્ત્રીનું નામ અહંદ્યા પાડ્યું. હે દેવેન્દ્ર ! હે મુરદેશ ! આ નારીની ઉત્પત્તિ થતાં જ મને ચિંતા થઈ કે એ કોની પત્ની થશે. હે ઇન્દ્ર ! તું દેવેશ હોવાના કારણને લીધે તારા મનમાં કોમ માનતો હતો કે આ મારી સ્ત્રી થશે; પણ મેં તો તેને મહાત્મા ગૌતમને સોંપી. અંતે બહુ વરસ સુધી થાપણ તરીકે શમેલી એ સ્ત્રીને તે મહાત્મા મને પાછો સોંપવા આવ્યા, ત્યારે મહંપિનું જિતેન્દ્રિયત્વ જોઈને અને તપની સિદ્ધિ જોઈને મેં તે અહંદ્યાને તેમની સાથે જ પરણાવી.^{૨૧-૨૭} પછી તે ધર્માત્મા મહંપિ તેની સાથે આનંદ કરવા લાગ્યા. અહંદ્યાને ગૌતમ સાથે પરણેલી જોઈ દેવો નિરાશ થયા. પછી કામાંધ થયેલા અને કાષ પામેલા તે એ સુનિતા આશ્રમે જઈને સજગતા અગ્નિની જ્યોત સરખી એ સ્ત્રીને કામવાસનાથી જોઈ અને હે શકે ! કામથી પીડાતા અને અહંકારવાળા તે એ સ્ત્રીનું સતીત્વ નષ્ટ કર્યું. એ સમયે મહંપિ જાતમે તને જોયો અને કોષ પામેલા તે પરમ તેજસ્વીએ તને શાપ આપ્યો : ‘હે દેવેન્દ્ર ! તું મારી જે દશા છે, તેથી વિપરીત દશાને પામીશ.

હે વાસવ ! તેં મારી સ્ત્રી ઉપર નિર્ભયપણે બળાત્કાર કર્યો છે, માટે તું યુદ્ધમાં યતુના હાથે પકડાઈ જઈશ.^{૨૮-૩૨} હે દુર્બુદ્ધિ ! તેં અહીં જે ભાવ પ્રવર્તાવ્યો છે તે મનુષ્યલોકમાં પણ ચાલશે, એમાં જરા પણ સંશય નથી.^{૩૩} તે કર્મનું અધુરું પાપ તેના કર્તાને અને અધુરું તને લાગશે અને આ પાપને લીધે તારું પદ પણ નિશ્ચય રહેશે નહિ; તેમ જ જે જે સુરેન્દ્રો થશે તે સર્વ પણ નિશ્ચય નહિ રહે.^{૩૪,૩૫}

તને આ પ્રમાણે શાપ આપ્યા પછી કૌપાય-માન થયેલા મહંપિ ગૌતમે અહંદ્યાને ઘણી રીતે ઠપકો આપી કહ્યું : ‘હે દુવિનીતે ! તું મારા આશ્રમથી દૂર થા અને તારું સૌંદર્ય નાશ પામે. તને મળેલાં રૂપ-શુભ-પ્રીવનને લીધે તું મદમત્ત થઈ ગઈ અને ચિત્તને વશ રાખી શકી નહિ; માટે હવે આ લોકમ. અનેક રૂપવતી સ્ત્રીઓ થશે અને તારું રૂપ-સૌંદર્ય સર્વ પ્રભમાં વહેંચાઈ જશે, એમાં જરા પણ શક નથી; કારણ કે એ રૂપ તારા એકની પાસે હોવાથી સર્વને મોહ ઉપજાવતું હતું.’ હે રામ ! ગૌતમના આ શાપ પછીથી સર્વ પ્રભ રૂપવતી થવા માંડી. પછી અહંદ્યાએ મહંપિ ગૌતમને આજીજી કરતાં કહ્યું : ‘હે વિપ્ર ! તમારા સરખું જ રૂપ ધારણ કરી ઇન્દ્ર મને છેતરીને મારા પતિમત્તને લાગ કરેલો છે. મેં મારી કામચલાથી એ કર્મ કર્યું નથી; માટે હે વિપ્રિ ! તમે મારા ઉપર કૃપા કરવા ચોગ્ય છે.’ ત્યારે ગૌતમે કહ્યું : ‘હે ભદ્ર ! મહાબ્રાહ્મ વિષ્ણુ નરદેહ ધારણ કરીને ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં મહારાજી રામ નામે પ્રકટ થશે અને તે વિશ્વામિત્રનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે વનમાં નીકળશે. એ સમયે તું તેમનાં દર્શન કરજો એટલે પવિત્ર થઈશ; કારણ કે તે જે દુષ્ટત્વ કરેલું છે, તેમાંથી પાવન કરવાને એમના સિવાય બીજો કોઈ શક્તિમાન નથી.^{૩૬-૪૧} હે ભદ્ર ! મહાત્મા રામચંદ્રનું દર્શન અને આતિથ્ય કરીને પવિત્ર થયા પછી તું મારી પાસે આવીશ, ત્યારે હું તારો સ્વીકાર કરીશ.’ એ પ્રમાણે કહ્યા

પછી મહર્ષિ જૈતમ આશ્રમમા ગયા અને એ પ્રજ્ઞાવાદી મુનિની સ્ત્રી અહલ્યાએ મહાન તપને આરંભ કર્યો

‘હે ઇંદ્ર ! તે મુનિના શાપને લીધે જ આ બધુ થયું છે હે મહાબાહુ ! તે જે હુશ્કૃત્ય કરેલું છે તે તું સાલજ હે વાસવ ! તારા હુકમને લીધે જ તું શત્રુના હાથે કેદ પકડાયો છે, બીજી કઈ કારણ નથી હવે તું સાવધાન થઈને તરત વૈષ્ણવ યજ્ઞ કર તે યજ્ઞથી પવિત્ર થયેલો તું દેવલોકમા જઈ શકીશ હે દેવેન્દ્ર ! તારા પુત્ર જયત પણ સુદમાં હણાયેલો નથી તેને તેનો માતામહ પુરોમાં પોતાની પાસે પાતાનમા લઈ ગયો છે ’ પ્રજ્ઞાનુ કહેલું માન્ય કરી મહેંદ્ર વૈષ્ણવ યજ્ઞ કર્યો અને પછી ધર્મમાં જઈ દેવરાજ થઈને રાજ્ય કરવા લાગ્યો હે રામ ! ઇન્દ્રજિત ના પરાક્રમનું સર્વ વૃત્તાત મેં તમને કહ્યું તેવું ઇન્દ્રને જીત્યો, તો પછી બીજા પ્રાણીની તો વાત જ શી કરવી ?’

રામ, લક્ષ્મણ વાનરો તથા રાક્ષસાદિ સર્વ અગત્યના આ વચનો સાલજી આશ્ચર્ય પામ્યા પછી રામની બાબુમા જ બેઠેલા વિલીપણે કહ્યું ‘પૂર્વકાળમા જે જે બન્યું છે, તે સર્વ સાલજીને મને આજ આશ્ચર્ય સાથે એ બધું સાલજી આવે છે ’ પછી રામચંદ્રજીએ કહ્યું ‘હે મહામુનિ ! તમે જે કહ્યું તે સત્ય જ છે, કેમ કે વિલીપણની પાસેથી પણ મેં એ મુજબ સાલજી હાંતું ’ ત્યારે અગત્ય મુનિ પ્રોત્સાહ કે, ‘જેણે પુત્રને સાથે રાખી સંન્યાસમા મુરચ્છર શકેને જીત્યો હતો, તે લોકકંઠક રાવણ આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયો હતો ૪૨-૪૧

અર્થ મહામર્ષિ મહામુનિપ્રાણીત અદિપ્રભુ શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમા ૩૦ઁ અને ૩૧ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મો

નર્મદાતટે રાવણે કરહુ શિષ્યપૂજન

તતો રામો મહાતેજા વિજ્ઞાયાત્પુત્રેષ હિ ।

અન્તેષ્વ પ્રજ્ઞતો વાક્યમમસ્યમુપિસત્તમમ્ ॥ ૧ ॥

વિરમય પમાડે તેવું રાવણ આદિતું વૃત્તાત સાલજી મહાત્મા શ્રીરામચંદ્રજીએ પ્રજ્ઞામુર્ધ્વક મુનિશ્રેષ્ઠ અગત્યને પૂછ્યું હે ભગવન ! હે દિગ્ગેષ્ઠ ! ત્યારે ફર સ્વભાવવાળો રાવણ પૃથ્વી પર વિચરતો હતો, ત્યારે શું આ મૃત્યુલોક વીરશૂન્ય હતો ? આ મૃત્યુલોકમા રાક્ષસેશ્વર રાવણને કોઈની પણ સાથે લડવું ન પડ્યું, તે શું એ સમયે કોઈ વીર ક્ષત્રિય રાજા ન હતા ? શું તે વખતે સર્વ રાજાઓ હતાવીર હતા અથવા દિવ્ય અસ વિનાના હતા કે જેથી તે સર્વ રાજાઓને રાવણે જીત્યા હતા ? ૧-૪

રામના પ્રશ્નો સાલજી ભગવાન અગત્ય મુનિએ પ્રજ્ઞા જેમ ઇન્દ્રને કહે તેમ હસતા હસતા કહ્યું ‘હે રાજશ્ર્વ રામ ! હે પૃથ્વીપતિ ! સર્વ પ્રાણીઓને પીડ કરતો રાવણ પૃથ્વીમા ફરતો હતો તેવખતે તેને પરાજિત કરનારા રાજાઓ પણ હતા, તે સાલજો ! એક સમયે જેની પડોશમા સ્વદા અગ્નિ રહે છે એવી અમરાપુત્રીના સરખી તેજની માહિમતી નામની નગરીમા તે ગયો. તે નગરીનો રાજા પણ તેના જેવો જ હતો તેનું નામ અનુન હતું અગ્નિની કૃપા વડે તે અગ્નિ જેવો હતો અને શત્રુઓનો સત્કાર કરવા તેની આસપાસ બાણોથી ભરેલા કુડે મા અગ્નિ સર્વદા પ્રત્યાનત રહેતો તો ૪૩૫ દેશનો મહાભગવાન રાજા અનુન એક દિવસ પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે નર્મદામા કીડા કરવા ગયો હતો તે જ દિવસે રાવણ એના નગરમા આવ્યો અને તેના અમાત્યોને પૂછવા લાગ્યો ‘નર્મદા અનુન કયા છે ? તમે શીખ તેને જઈને કહો કે, સુદને ઇન્દ્રનારો રાવણ અહીં આવેલો છે તમે સીધી પડેલા મારા આગનના સમાચાર તેને જાણાવો ’ ત્યારે અનુન

ના પ્રધાનોએ વિચાર કરી ઉત્તર આપ્યો :
'રાજા અત્યારે નગરમાં નથી.' ૭-૧૨

અબ્બુ'ન નગરમાં નથી એ સમાચાર બાણી રાક્ષસેન્દ્ર સવણ હિમાલય સરખા વિંધ્યાચળ-માં આપ્યો. વાદ્યુ' જેમ આકાશમાં જાયે જાયે જાય છે, તેમ તે પર્વત પૃથ્વી ઉપરથી જાયે જાયે જતો હતો. જેની શુદ્ધઓમાં સિંહો ગર્જના કરી રહેલા છે, જેને આકાશમાં ચિત-રામણ કાદ્યુ હોય એવાં હજારો શિખરો છે, એવા વિંધ્યાચળને તે સવણે જોયો. તે પર્વતો-માં ઝરણાંમાંથી પડતા શીતળ જળનેા અવાજ બાણે અટ્ટહાસ્ય કરતો હોય એવું જણાતું હતું અને દેવ, દાનવ, ગંધર્વ અને કિન્નરો પોતાની જાણે સાથે તેમ જ અપ્સરા-ઓ સાથે ત્યાં કોડા કરી રહ્યા હતા; તેથી તે સ્થાન સ્વર્ગ સરખું સુશોભિત દેખાતું હતું. વળી સ્ફટિક જેવા નિર્મળ જળવાળી નદીઓ ત્યાં વહી રહી હતી. ૧૩-૧૭ હિમાલય સમાન જાયે અને અનેક રમણીય શુદ્ધઓવાળો એ પર્વત નદીઓના વહેવાથી લખકારા મારતી જીલોવાળો બાણે સાક્ષાત્ શેખનાજ જ હોય તેવો દેખાતો હતો. આ વિંધ્યપર્વતને જોતો જોતો સવણ પ્રચંડ જળપ્રવાહથી જેમાં પથ્થરો પથ તથાત્રા હતા તેવી પશ્ચિમસાગરને મળવા જનારી નર્મદા નદીના તટે આવી પહોંચ્યો.

ઉનાળાના તાપમાં તપેલાં અને તરસ્યાં થયેલાં મહિયો, મૃગો, સિંહો, વાઘો, શીંછો અને ઉત્તમ ગજો નર્મદાના પવિત્ર પાણીમાં ખેલી રહ્યા હતા. ચક્રવાક, કારંડવ, હંસ, જળમૂકડા અને સારસ આદિ પક્ષીઓ મત્ત થઈને તે નદીના કિનારા ઉપર કેલાહલ કરી રહ્યાં હતાં. પુષ્પિત થયેલાં વૃક્ષો સમાન કુંડળ-વાળી, ચક્રવાકના યુગલ સમાન સ્તનવાળી, વિસ્તીર્ણ કિનારારૂપ શ્રોણીપ્રદેશવાળી, કિનારા પરના હંસોની હારરૂપ મેળલાવાળી, પુષ્પ-રજની સરખા અંગસાગવાળી, જળના કીણુ સમાન નિર્મળ વસ્રવાળી, જળસ્નાન વખતે

સુંદર સ્પર્શસુખ આપનારી, ખીલેલાં કમળો સરખાં સુંદર નેત્રોવાળી, શ્રેષ્ઠ અને પૂજ્ય સ્ત્રી જેવી નર્મદા નદીમાં સવણ પુષ્પક વિમાન-માંથી ઊતરી એકદમ નાહવા પડ્યા. સારી રીતે નાહ્યા પછી પોતાના સચિવો સહિત જેના કિનારા ઉપર અનેક મુનિઓ વસેલા છે, એવી નર્મદા નદીના રમ્ય કિનારા ઉપર સવણ બેઠો. દશાનન સવણે 'અરે ! આ તો બાણે ગંગા જ છે' એ પ્રમાણે નર્મદાની પ્રશંસા કરી અને તેનાં દર્શનથી તેને હૃદય થયો. ૧૮-૨૧

પછી લીલાદર્શક હસીને સવણે શુક, સારણાદિ પ્રધાનોને કહ્યું : 'બુઝો, આ હબર કિરણોવાળો સૂર્ય ગરોબર મધ્યાહને છે; છતાં તીક્ષ્ણ તાપ આપનારો તે હું અહીં બેઠેલા છું' એમ બાણીને ચંદ્ર જેવો શીતળ ઘઈ ગયો છે. વળી મારા ભયને લીધે પવન પણ નર્મદાના પાણીથી શીતળ થઈ શ્રમહતાં અને સુગંધીવાળો થઈને સારી રીતે વાયા ફરે છે. ૨૭-૨૯ બુઝો તો ખરા, આ મગર, મત્સ્ય અને તરંગવાળી નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ નર્મદા પણ ભયભીત થયેલી આની પેઠે સ્થિર રહી મને શાંતિ આપી રહેલો છે. ૩૦ હે વીર રાક્ષસો ! તમે ઇંદ્ર સમાન બળવાળો રાજાઓ સાથે લડીને ઘાયલ થયેલા છો અને અંદનરસ જેવા લોહીથી ખરડાયેલા છો, તો સાર્વભૌમ આદિ મત્ત મહાગજો જેમ ગંગામાં સ્નાન કરે, તેમ આ સુંદર મુખ આપ-નારી નર્મદા નદીમાં સ્નાન કરો. ૩૧-૩૨ આ મહા-નદીમાં સ્નાન કરવાથી તમે પણ પાપમુક્ત થશો અને હું પણ અત્યારે શરદઋતુના ચંદ્ર સરખી કાંતિવાળા આ કિનારા ઉપર પુષ્પહાર આદિથી શંકરતું પૂજન કરીશ. ૩૩

સવણની આજ્ઞા થતાં પ્રહસ્ત, શુક, સારણ, મહોદર અને મૂર્ધાસ આદિ તેના પ્રધાનો નર્મદામાં નાહવા પડ્યા. મહાગજ જેવા મદમત્ત સવણના તે પ્રધાનોએ નર્મદા નદીને ખળભળાવી મૂકી. ૩૪-૩૫ વામન, અંબન અને પદ્મ આદિ દિગ્ગજો જેમ ગંગાને ચલાયમાન

કરે, તે જ પ્રમાણે આ મહાબળવાન રાક્ષસો નર્મદામા નાહીને બહાર નીકળ્યા અને પુષ્પો વીણવા લાગ્યા. થોડી જ વારમા તે રાક્ષસોએ ધોળા વાદળા સરખી કાતિવાળો નર્મદા નદીના કિનારા ઉપર ફૂલોનો મોટો પર્વતબનાવી દીધો. જ્યારે ફૂલો વીણાઈ રહ્યા, ત્યારે રાક્ષસેશ્વર રાવણ ગંગામા જેમ મહાગજ નાહવા બિતરે, તેમ પાછો નાહવા પડ્યો. નાહી લીધા પછી વિધિ પ્રમાણે અત્યુત્તમ મંત્રનો બપ જપીને નર્મદાના પાણીમાથી તે બહાર નીકળ્યો અને લીનુ વસ્ત્ર તણને એક સુદર શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યું.^{૩૬-૪૦} પછી રાવણ હાથ ભેડી પુણ્યસ્થળો તરફ જવા લાગ્યો, ત્યારે ગતિમા આવેલા સાક્ષાત્ પર્વતોના જેવા સર્વ રાક્ષસો તેની પાછળ જવા લાગ્યા.^{૪૧} જ્યાં જ્યાં રાક્ષસેશ્વર રાવણ જતો હતો, ત્યાં ત્યાં તેનું સુવર્ણમય શિવલિંગ પણ લઈ જવાતું હતું. રાવણ રેતીની વેદીની વચ્ચે તે લિંગનું સ્થાપન કરીને અમૃત સમાન સુગંધીદાર ગંધ અને ફૂલથી તેનું પૂજન કર્યું. સજ્જનોના કલેશનો નાશ કરનાર, પરમશ્રદ્ધ વરદાન આપનારા, ચંદ્રકિરણરૂપી આલૂપણ વાળા શંકરની યવાવિધ પૂજા કર્યા પછી મહાબળવાન રાવણ તેમની સમીપ નાચ અને ગાન કરવા લાગ્યો.^{૪૨-૪૪}

ર્વત શ્રીવાસ્ત્વીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ
ઉત્તરકાંડમા ૩૧ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૨ મો

રાવણનો ઉત્પાત-માહિષ્મતી નગરીના રાજા અનુન માથે યુદ્ધ-રાવણનું કેદ પકડાવું નર્મદાવૃત્તિને યત્ન રાક્ષસેન્દ્ર સ શરણ ।
પુષ્પાપહારં કુરતે તસ્માદેશાવદુરત. ૧૧ ॥

રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ નર્મદા નદીના કિનારા ઉપર ચિવપૂજન કરી રહ્યો હતો, ત્યાંથી નજીકમા જ માહિષ્મતીનો બ્રાહ્મવાન રાજા અનુન પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે નર્મદાના જળમા કોડા કરતો હતો. હબર હાથ પ્ત્રીઓની વચ્ચે આવેલા હાથીની પેઠે અનુન રાજા પોતાની સ્ત્રીઓની

વચ્ચે એ સમયે મહાહતો હતો કોડા કરતાં કરતાં તેને પોતાના હબર બાહુનુ ઉત્તમ બળ અજમાવવાની ઇચ્છા થઈ. તેણે પોતાના હાથો ઘણા પહોળા કરી નર્મદાના પ્રવાહને રોકવાની ચેષ્ટા કરી, ત્યારે અનુનના હાથથી રોકાયેલું નર્મદાનું નિર્મળ જળ કિનારા પરથી છલકાઈ જવા લાગ્યું અને તેનો પ્રવાહ પાછો વળવા લાગ્યો.^{૧-૫} કિનારે બિભરાયેલા જળમા મત્સ્ય અને મગર ફરવા લાગ્યા, તેમ જ ફળ અને ફલોસનો તણવા લાગ્યા પાછો વળેલો એ પ્રવાહ વર્ષાઋતુના પ્રવાહ જેવો થઈ ગયો.^૧ અનુનને રોકવાથી બિભરાયેલો જળપ્રવાહ રાવણે ચડાવેલા શિવપૂજનના ફૂલોના બગલાને તાણી ગયો, ત્યારે મહાબળવાન રાવણ ક્રોધે ભરાયો અને પૂજા અધૂરી હતી તે પૂરી કર્યા વિના જ પ્રતિકૂળ થયેલી સ્ત્રીની માફક નર્મદા તરફ ભેવા લાગ્યો.^{૭-૯} તેણે સાગરની ભરતી સરખો વધતો જતો પાણીનો પ્રવાહ પશ્ચિમ દિશામા થી પૂર્વ દિશામા વહેતો ભેયો નિર્વિકાર સ્ત્રીના સરખી નર્મદા નદી અત્યંત સ્થિર લાવ્યો શોભતો હતો, તેની ત્યા આવેલા પક્ષીઓ પણ ભય પામ્યા વિનાના હતા.^{૧૦-૧૦} એ સમયે રાવણે મોઢેની ગોટવા સિવાય જમણા હાથની આગળથી પાણીના આ વેગનું ઠારણ શોધવા નો પોતાના પ્રધાન શુક-સારથીને સંકેત કર્યો, ત્યારે એ બન્ન ભાઈઓએ આકારામા ચડી પશ્ચિમ તરફ ચાલવા માડ્યું.^{૧૧,૧૨}

અર્ધો થોજન ગયા નહિ હોય, એટલામા તો તે રાક્ષસોએ સ્ત્રીઓની સાથે કોડા કરતા અનુનને ભેયો.^{૧૩} મહાન સાલવૃક્ષ જેવો બિયો, નાહવાથી વોખરાયેલા વાળવળો, મદથી જેની આંખોના ઠેડા લાલ થયેલા છે એવા, તેમ જ મદ બ્યાકુળ નિતવાળો, અરિનું મદન કરનારો, હબરો પગથી મેઝપર્વત જેમ મેદિનીને રોડી દે છે, તેમ હબરો હાથથી નદીના પ્રવાહને રોકી રાખનારો, હાથપ્ત્રીઓની વચ્ચે વૃમ્ભતા મદમત્ત થયેલા હાથીની તમાન હબરો ઘ્રમ યુવાન સ્ત્રી

ઓથી ઘેરાયેલા મહાખળવાન અભ્યુત તેમના જોવામા આવ્યો. તે જોઈને તેઓ પાછા વળ્યા અને રાવણની પાસે આવી કહેવા લાગ્યા. 'હે રાક્ષસેશ્વર! મોટા સાલવૃક્ષ જેવો કોઈ અફળુત પુરુષ, કિનારો જેમ પ્રવાહને રોકી રાખે છે, તેમ નર્મદા નદીના જળને રોકી રાખીને સ્ત્રીઓ સાથે કોડા કરે છે ૧૪-૧૮ તેણે પોતાના હાનર હાથ વડે નદીના જળને રોકી રાખ્યું છે, તેથી સાગરમા ભરતી થઈ તેમ આ પાણી પાછું વળી ભિછળી રહ્યું છે.' શુક-સારણના વચન સાલળી 'એ અભ્યુત હશે' એમ ધારી યુદ્ધ કરવાની લાલસાવાળો રાવણ એકદમ તેના તરફ ગયો ૧૯,૨૦

જ્યારે રાક્ષસાધિપ રાવણ રાજા અભ્યુત તરફ જવા નીકળ્યો ત્યારે ધૂળ સહિત ગર્જના કરતો ભય કર વાયુ વાવા લાગ્યો અને વાદળા મારી એકાએક ગર્જના સહિત લોહીનો વરસાદ વરસ્યો, છતાં તેને નહિ ગણકારતા રાક્ષસેશ્વર રાવણ પોતાના મહોદર, મહાપાર્શ્વ, મુક્તાશ્વ, શુક અને સારણાદિ પ્રધાનો સહિત જ્યાં અભ્યુત હતો ત્યાં ધસી ગયો ૨૧-૨૨ ત્યાં જતા કાજળના જેવી કાળી કાતિવાળા રાક્ષસેશ્વર રાવણે નર્મદાના એક ભય કર ધરામા હાથણી ઓથી વીટાયેલા હાથીની માફક સ્ત્રીઓથી વીટળાયેલા નરેશ્વર અભ્યુતને કીડા કરતો જોયો. રાવણી લાલ થયેલી આગેવાળા અને ગર્વેન્મત્ત થયેલા રાક્ષસેશ્વર રાવણે ગભીર વાણીથી અભ્યુતના અમાત્યોને કહ્યું 'હે અમાત્યો! હેહ્ય દેશના રાજાને તમે તુરત જાણાવો કે રાક્ષસેશ્વર રાવણ તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા આહી આવેલ છે.'

રાવણના વચનો સાલળી અભ્યુતના મંત્રીઓ આયુધો ગ્રહણ કરી સાવધ થયા અને જોત્યા 'હે રાવણ! ઠીક છે, તે યુદ્ધ કરવાનો સમય તો સારો થોડો કાલ્યો છે અમારા રાજા જ્યારે મધપાનથી મત્ત થઈ સ્ત્રીઓ સાથે વિહાર કરી રહ્યા છે, ત્યારે તું યુદ્ધ ઇચ્છે છે

એ ઘટિત નથી ૨૪-૨૬ હે રાવણ! યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હોય તો, આજની રાત્રિ આહી રહી આવતી કાલે તું તેમની સાથે યુદ્ધ કરજે,^{૩૦} જતાં જો તને યુદ્ધની ઉતાવળ હોય, તો તું પ્રથમ અમને હણ અને પછી જ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની વાત કર.'

આણ સાલળતા જ રાવણના પ્રધાનોએ તે અમાત્યોને યુદ્ધમા મારી નાખ્યા અને ખડું જ ભૂખ્યા હોવાથી તેઓને ખાઈ ગયા આ સમયે રાવણના મંત્રીઓના તેમ જ અભ્યુતના અતુચરોના મોટા કોલાહલ નર્મદાતરે થઈ રહ્યો. ખાણ, તોમર, પ્રાસ, શલ, વજ્ર, કર્પૂર આદિ આયુધોથી રાવણના તથા અમાત્યોને પીડા કરતા અભ્યુત રાજાના અનેક યોદ્ધાઓ ચોતરફ મી તેઓના ઉપર ધસી આવ્યા. ૩૧-૩૪ એ યોદ્ધાઓનો વેગ અતિથય ભય કર હતો અને તેઓ મહાન જળચર પ્રાણીઓવાળા સમુદ્રના સરળી ગભીર ગર્જના કરતા હતા ૩૫ એ સમયે પ્રહસ્ત, શુક, સારણ આદિ રાવણના પ્રધાનોએ કોંધે ભરાઈને પોતાના પરાક્રમ વડે યોદ્ધાઓને હણવા માડયા, ત્યારે ભયથી વિહવળ થયેલા તેમના કેટલાકે જળકીડા કરતા અભ્યુત પાસે જઈને સર્વ વૃત્તાત નિવેદન કયું ૩૬,૩૭

આ સાલળી મહાપરાક્રમી અભ્યુત રાજા સ્ત્રીઓને 'બીશો નહિ' એમ કહીને જે પ્રમાણે અજન હાથી ગંગાના પાણીમાથી ખહાર નીકળે તેમ નર્મદાના જળમાથી ખહાર નીકળ્યો અગ્નિના સરજો તેજની મભ્યુત રાજા કાંધથી લાલ નેત્રવાળો થયેલો હોવાથી યુગાતકાળનો અગ્નિ સળગતો હોવ તેવો જણાતો હતો ૩૮,૩૯ જેમ સૂર્ય અધકાર તરફ દોડ્યો ભય છે, તેમ ઉત્તમ હેમના ધરણા ધારણ કરનાર અભ્યુત ગદા લઈને રાક્ષસો તરફ દોડ્યા એ પ્રયત્ન ગદાને ચોમેર ધ્રુમાવતો મહાખળવાન અભ્યુત ગરુડ જેવા વેગથી રાક્ષસો ઉપર તૂટી પડ્યો,^{૪૦} ત્યારે વિધ્ય પર્વત સૂર્યનો માર્ગ રોકી રાખે

તેમ રાવણનો મહાબળવાન પ્રધાન પ્રહસ્ત મુસળ લઈને અડગ રીતે આડો જીલો રહ્યો. ૪૨ મહોન્મત્ત પ્રહસ્તે કાંધથી લોહના બંધથી બાંધેલુ ઘોર મુશળ અભૂત તરફ ફેંક્યુ અને ચમરાળના જેવી ભયંકર ગજના કરી. ૪૩ પ્રહસ્તે છોરલા મુસળની આગળ અચોકપુષ્પની ટોચ સમાન બાળી નાખતી આગ ઉત્પન્ન થઈ. એ સમયે મહાબળવાન કાર્ત્તવીય અભૂતે જરા પણ ભયભીત થયા વગર તે મુસળને રોકી દીધુ અને પાચસો હાથથી મહાન ગદાને ધુમાળીને એકાએક પ્રહસ્ત સામે ધસી જઈ ઇંદ્ર જેમ પર્વતને તોડી પાડે, તેમ તે હિંદ્યાધિપતિ અભૂતે અતિ વેગથી ગદાનો પ્રહાર કરી પ્રહસ્તને પાડ્યો, મારીચ, શુક, સારણ, મહોદર અને ધુમ્રાક્ષ આદિ રાક્ષસો નણભૂમિમાંથી પલાયન કરી ગયા ૪૪-૪૮

પ્રહસ્તને જમીન ઉપર પડેલો જોઈ અને બીજાઓને નાસી ગયેલા જોઈ રાવણ કોપાયમાન થયો અને એકાએક નૃપશ્રદ્ધ અભૂત સામે ધમ્મી ગયો એ સમયે સહસ્રબાહુ અભૂત અને વીસબાહુ રાવણ વચ્ચે રૂવાડા જિલા કરે એવુ ઠાણુ યુદ્ધ થવા લાગ્યુ. બળભેળલા બે સાગરો જેવા મૂળથી જિખડી ગયેલા બે પર્વતો જેવા તેજવી આદિયો જેવા સળગતા બે અગ્નિ જેવા, હાથણી માટે બળથી ઉદ્ભવ થયેલા બે હાથીઓ જેવા, બે આખલા જેવા, ગાજતા બે વાદળા જેવા, બગવાન બે સિંહો જેવા અને ક્રોધ પામેલા રુદ્ર તથા કાળના જેવા એ બન્ન એકબીજાને ગદાથી સખત માર મારવા લાગ્યા ૪૯-૫૦ જેમ વજ્રના ઘોર પ્રહારો પર્વતો સહન કરે છે, તે પ્રમાણે એ બન્ન જણા ગદાના પ્રહારો સહન કરતા હતા ૫૪ વજ્રપાતનો જેમ પડ્યો પડે, તેમ તેઓની ગદાના પ્રહારથી સઘળી દિશાઓ ગાળ જલતી હતી ૫૫ જેમ સૌદામિની નામની વીજળીથી આકાશ ચગડી રહે છે, તેમ અભૂતની ગદા રાવણની છાતી ઉપર પડી ત્યારે તે તપાવેલા યુવળની પેં

ચળકવા લાગી ૫૬ અને અભૂતની છાતી ઉપર વારંવાર પડતી રાવણની ગદા મહાગિરિ ઉપર ઉત્કા પડે તેમ પ્રકાશવા લાગી. ૫૭ જેમ પૂવે બલિ અને ઇંદ્રજીત એકસરણુ યુદ્ધ થયુ હતું, તે જ પ્રમાણે રાવણ અને અભૂતનુ સમાન યુદ્ધ થયુ. ૫૮ શિંગડાંથી લડતા આખલાના જેવા અને હંતુશળથી લડતા હાથીઓ જેવા તે બન્ને સામસામા લડતા હતા. ક્રોધ પામેલા અભૂતે અતિબળથી રાવણની વિશાળ છાતીમાં ગદાનો પ્રહાર કર્યો, ત્યારે વરદાનને લીધે સુરક્ષિત થયેલા રાવણની છાતીમાં તે ગદા વેગ પ્રમાણે પ્રહાર કરવાને અસમર્થ થઈ અને જિલટા તેના બે ઢૂંકડા થઈ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા. ૫૯-૬૧ છતાં મહાબળવાન અભૂતનો ગદાના આઘાતથી રાવણ એક ધતુબ્ધ જેટલો પાછો હટી ગયો અને રાડો નાખતો ભૂમિ પર ખેસી ગયો. ૬૨ અભૂતે દશગ્રોવને વિહુવળ થયેલો જોયો એટલે એકદમ ગરુડ જેમ નાગને પકડી લે, તેમ તેણે રાવણને પકડી લીધો. ૬૩ હબ્બર હાથ પહોળા કરી મહાન બળ વડે રાવણને પકડીને જેમ નારાયણ ભજવાને બલિરાજને બાંધ્યો હતો, તેમ તેને અભૂતે બાધી લીધો. આ સમયે અભૂત રાજાના શિર ઉપર ‘આ ઠીક થયુ’ ‘આ ઠીક થયુ’ એમ કહેનારા સિદ્ધ, ચારણ આદિ દેવોએ પુષ્પવૃદ્ધિ કરી વાદ્ય જેમ હરણને પકડે અથવા સિંહ જેમ હાથી ઉપર વિજય મેળવે, તેમ અભૂત રાજા રાવણ પર વિજય મેળવો અને તેને કેદ પકડી મેઘનો માફક ગજના કરવા લાગ્યો.

થોડી વારે પ્રહસ્તને મૂછાં વળી, ત્યારે પોતાના રાજા રાવણને બધાયેલો જોઈ તે કોપાયમાન થયો અને એકદમ અભૂત તરફ ધસી ગયો. ધસી જતા પ્રહસ્તનો વેગ વર્ષાકાળે સાગરમાં ધમ્મી જતી નદી જેવો જણાતો હતો. ૬૪-૬૮ એ સમયે ‘છોડી દે, છોડી દે’ ‘જિલો રહે, જિલો રહે’ એ પ્રમાણે બોલતા પ્રહસ્ત આદિ રાક્ષસો એ અભૂત ઉપર મુસળ અને શૂળ આદિ આયુધો ફેંકવા માડ્યા ૬૯ ત્યારે શત્રુદમન અભૂતને

જરા પણ લય પામ્યા સિવાય એ સર્વ આયુધોને
પરચેથી જ પકડી લીધાં. ૭૦ અને જેમ પવન
વાદળોને વિખેરી નાખે, તેમ હુધર અને શ્રદ્ધ
આયુધો વડે સર્વ રાક્ષસોને વિખેરી નાખ્યા.
આ રીતે કાતંવીય અભુને રાક્ષસોને ત્રાસ
પમાડ્યો અને રાવણને પકડીને મિત્રો સહિત
પોતાના નગરમાં ગયો. પૂર્વે સહસ્રલોચન ધ્રુ
બંધિને પકડીને જેમ અમરાવતીમાં પેઠો હતો,
તેમ તે કાતંવીય અભુને રાજા રાવણને પકડીને
પોતાની નગરીમાં પેઠો. ત્યારે પુરુષનો જય-
જયકાર કરતા પુષ્પ અને અક્ષત વડે તેને વવાવવા
લાગ્યા. ૭૧-૭૩

કવિ પ્રોવાશ્મદિ મહાસ્મિતપ્રણીત આદિકાવ્ય ગ્રંથ-પ્રણયન-
ઉત્કાંઠા ૩૨ મો સર્ગ સમગ્ર

સર્ગ ૩૩ મો

પુલસ્ત્યે કરેલો રાવણનો છુટકારો

રાવણમ્હવં તત્તુ વાયુમ્હણસંનમમ્ ।

તતઃ પુલસ્ત્યઃ શુશ્રાવ કથિતં દિવિ દેવૈઃ ॥૧॥

તે સમયે સ્વર્ગમાં રહેલા દેવો રાવણને
પકડવો તે વાયુને પકડવા જેટલું હુધર છે ઇત્યાદિ
વાતો કરતા હતા, તે મહર્ષિ પુલસ્ત્યે સાંભળ્યું.^૧
ત્યારે મહાન ધીરજવાળા મહર્ષિ પુલસ્ત્ય પુત્રનેહ-
ને લીધે રાવણના છુટકારા માટે અભુને રાજા પાસે
આવવા નીકળ્યા. મન અને પવન સમાન ગતિ
વાળા કિન્નરક પુલસ્ત્ય વાયુમાર્ગે થઈ માહિ
ભમતી નગરીમાં આવ્યા અને જેમ બ્રહ્મા ધ્રુવી
અમરાવતીમાં જેસે તેમ હૃદયુષ્ જનોવાળી તે
નગરીમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો. ઊગતા સૂર્યના
સદૃશી તેજસ્વી કાતિવાળા તે મુનિને જોળખી
અનુચરોએ અભુને રાજાને એમના આવવાના
સમાચાર ન્હાળ્યા. ૨-૫ હેહયાધિપતિ અભુને
અનુચરોના કહેવાથી ‘પુલસ્ત્ય આવે છે’ એમ
જાણ્યું, એટલે તુરંત જ બે હાથ ભેડી તે મુનિની
સામે ગયો.^૬ એ સમયે ધ્રુવી આગળ જેમ
ગૃહસ્થિત ચાલે, તેમ રાજપુરોહિત અર્ધ અને
મધુપકોંદિ પૂર્વસામગ્રી લઈ આગળ આગળ

ચાલવા લાગ્યો. ઊગતા સૂર્ય સરખા તેજસ્વી
કપિને આવતા ભેઈ બ્રહ્માને ભેઈને જેમ ધ્રુ
પ્રણામ કરે તેમ અભુને રાજાએ તેમને પ્રણામ
કર્યો. પછી મધુપકોંદિ, અર્ધ, પાદ અને ગાય
આદિ વડે મુનિનું પૂજન કરી ગદગદ થયેલી
વાણી વડે અભુને રાજાએ કહ્યું :

‘હે દિગ્દેવ ! તમારું દર્શન જે અતિદુર્લભ
છે, તે પામીને આજે હું ભાગ્યશાળી થયો છું.
આજે અહીં પધારીને તમે મારી માહિભમતી
નગરીને અમરાવતી જેવી બતાવી છે. હે દેવ !
આજે મને શ્રેય પ્રાપ્ત થયું છે, મારું વ્રતા-
ચરણ પણ સદ્ગત થયું છે, મારે જન્મ કૃતાઈ
થયો છે અને આજે મારા તપની સિદ્ધિ થઈ
છે. ૭-૧૧ હે દેવવંદ્ય મુનિ ! હું આપને પ્રણામ
કરું છું. આ રાજ્ય, આ પુત્રો. આ સ્ત્રીઓ
વગેરે અમે સર્વ તમારા આશ્રયે છીએ. બ્રહ્મા !
હું તમારી શી સેવા કરું ?’

ત્યારે મહર્ષિ પુલસ્ત્યે તે રાજાને તેના ધર્મ,
અસિ અને પુત્ર આદિની કુશળતા પૂછીને કહ્યું :
‘હે કમલલોચન રાજેન્દ્ર ! હે પશુવંદ્ય સરખા
મુખવાળા ! તારું બળ અતુલ છે, તેથી તે દર્શ-
નીવને છત્યો છે. ૧૨-૧૪ જેના લયથી સાગર
અને વાયુ એ બન્ને જરા પણ ફરક્યા સિવાય
જેની સેવામાં હાજર થાય છે અને રણમાં જેને
મુશ્કેલીથી છતી શકાય છે એવા મારા પૌત્ર
રાવણને છતીને તે તેને કેદ કર્યો છે. તે પરાક્રમ
કરીને મારા પુત્રનો યશ છીનવી લીધો છે અને
‘રાવણવંચી’ નામ પ્રાપ્ત કર્યું છે; તો હે વત્સ !
હવે હું તારી પાસે માગું છું કે મારા વચન
ખાતર તું દશાનનને છોડી મૂક.’

ત્યારે મહર્ષિ પુલસ્ત્યની આજ્ઞા માનીને
અભુને રાજાએ કંઈ પણ સંકોચ ન રાખતાં
રાક્ષસેન્દ્ર રાવણને છોડી મૂક્યો. ૧૫-૧૭ દેવશત્રુ
રાવણને છૂટો કરી અભુને દિવ્ય આભરણ,
માળા અને વસ્ત્રો તેનું પૂજન કર્યું અને અસિ
સમક્ષ પ્રતિષ્ઠા કરી પરસ્પર મત્રી સ્થાપન કરી.
પુલસ્ત્યે છોડાવેલો પ્રતાપી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ

અભુત રાજનુ આતિથ્ય સ્વીકારી તેને લેટી,
લળતો લળતો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. મુનિશ્રદ્ધ
પુલસ્ત્ય પણ દશગ્રીવને છોડાવી બ્રહ્મલોકમાં
ગયા.^{૧૮-૨૦} હે રઘુનંદન! એવી રીતે મહા-
બળવાન રાવણુ^૧ બળવાનોમાં પણ બળવાન
હતો, છતાં પણ કાતંવીય^૨ અભુતથી હાર્યો
હતો અને પુલસ્ત્યના વચનથી છૂટ્યો હતો; માટે
જેઓ પોતાનુ શ્રેય ઇચ્છતા હોય, તેમણે શત્રુની
પણ અવજા ન કરવી બેઠાં.^{૨૧} રાક્ષસેન્દ્ર
રાવણુ સહસ્રબાહુ અભુતની સાથે મૈત્રી પ્રાપ્ત
કર્તા પછી વળી પાછો મહાંધ થયો અને
રાજાઓનો વિનાશ કરતો આખી પૃથ્વી પર
ફેરવા લાગ્યો.^{૨૨, ૨૩}

ર્ષત શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિમણીત આશ્કિભ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૩૩ એ સંગ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૪ મો

અર્જુનભત્ત રાવણનો વાલીએ ફરેલો પરાજય
મનુજન વિમુક્તસ્તુ રાવણો રાક્ષસાધિપઃ ।
ચચાર પૃથિવિં સર્વમનિવિવિળક્તયા કુતઃ ॥ ૧ ॥

અભુતે છોડી મૂકેલો રાક્ષસાધિપ રાવણુ
જરા પણ ખિન્ન થયા સિવાય આખી પૃથ્વી ઉપર
ફેરવા લાગ્યો.^૧ રાક્ષસ કે મનુષ્ય જે કોઈ બળવાન
સંબળાય, તેની પાસે જઈને અહંકારી રાવણુ
યુદ્ધની માગણી કરવા લાગ્યો. ફરતો ફરતો
તે વાનરોના રાજા વાલીની કિષ્કિન્ધા નગરીમાં
ગયો અને યુદ્ધની માગણી કરી. એ સમયે
યુદ્ધ માટે વાલીના અમાત્યોમાંના તાર અને
સુપેણુ વાનરો યુદ્ધચ્છુ રાવણુની પાસે આવી
કહેવા લાગ્યા :

‘હે રાક્ષસેન્દ્ર! તારી સાથે લડી શકે તેવો
વાનરેન્દ્ર વાલી બહાર ગયેલો છે અને કોણ
તારી સામે ઊભો રહી શકે તેમ છે^{૧-૫} હે
રાવણુ! ચારે સમુદ્રો પર સંધ્યા કરીને
વાનરેન્દ્રને આવવાનો હવે સમય થયો છે,
માટે એક મુદ્દત તું રાહ બે.^૬ હે રાજન!
વાનરેન્દ્ર વાલીએ પોતાના પરાક્રમ વડે યુદ્ધચ્છુ-
ઓને હાપીને યજ્ઞ જેવાં ધોળાં હાડકાંને

આ ઢગલો કર્યો છે, તે તું બે.^૭ હે રાવણુ!
તે^૮ કદાચ અમૃતરસ પીધો હશે, તોપણ વાલીની
સામે જઈને તો તું નારાજ થઈશ.^૯ હે વિશ્રવા-
ના પુત્ર! તું હમણાં એક ક્ષણ યોલ અને આ
આશ્ચર્યમય જગત બેઠાં લે. પછી તારું જીવલું
દુર્લભ થઈ પડશે;^{૧૦} અથવા તને મરવાની
ઉતાવળ જ હોય, તો તું દક્ષિણસાગર પ્રતિ
જા. ત્યાં ભૂમિ પર અગ્નિ સરખા વાલીને તું
બેઠાં.^{૧૧}

આટલું સાંભળતાં લોકને ત્રાસ આપનાર
રાવણુ એકાએક તપી ગયો અને તે વાનરોનો
તિરસ્કાર કરીને પુષ્પક વિમાનમાં બેસી દક્ષિણ
સમુદ્ર તરફ ગયો.^{૧૨} ત્યાં તેણે સંધ્યા કરવા
તરફ થયેલા, સુવર્ણગિરિ સરખા અને ખાલ-
સૂર્ય સમાન પ્રકાશિત વાનરેન્દ્ર વાલીને જોયો.
પછી અંજનગિરિ સરખો રાવણુ પુષ્પક વિમાન-
માંથી ઊતરી પગનો અવાજ કર્યા સિવાય
એકદમ વાલીને પકડવા દોડ્યો. ત્યાં દેવયોગથી
વાલીએ પણ રાવણુને જોયો અને તેનો દુષ્ટ
અભિપ્રાય તેના બાણવામાં આવ્યો, છતાં તે
જરા પણ ભડક્યો નહિ. જેમ સસલાને આવતો
બેઠાં સિંહ અને સાપને આવતો બેઠાં ગરુડ
જરા પણ ગભરાતો નથી, તેમ વાનરેન્દ્ર વાલી
પાપી નિઃશયવાળા રાવણુને બેઠાં જરા પણ
ખભરાયો નહિ.^{૧૨-૧૫}

‘દોડતા આવતા દુરાત્મા રાવણુને બગદમાં
દબાવી ત્રણ મહાસાગરોમાં સંધ્યા કરવા જઈશ
અને ગરુડે પકડેલા સાપની માફક આકાશમાં
લટકતી બાંધ અને હાથવાળા એવા બગલમાં
રહેલા મારા શત્રુ રાવણુને આજે સર્વ જોશે,
એમ વિચારી વાનરેન્દ્ર વાલી પર્વતરાજની
માફક દંડ રહીને વદિક મંત્રોનો જપ કરવા
લાગ્યો.^{૧૬-૧૮} પરસ્પરને પકડવા ઇચ્છતા,
બળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા તે વાનરરાજ અને
રાક્ષસરાજ એકબીજાને પકડવાનો પેલ કરવા
લાગ્યા.^{૧૯} રાવણુનો પગરવ થતાં જ પાછો મોટે
બિલેલા વાનરેન્દ્ર વાલીએ તેના સામું પણ ન

જેતાં માત્ર પાછળ હાથ લખાવીને જ, ગરુડ જેમ સાપને પકડે તેમ પોતાને પકડવા ઇચ્છતા હસતા રાવણને પકડી લીધો. પછી તેને બગલમાં દબાવી અતિવેગથી આકાશમાં ઊડ્યો. એ સમયે રાવણ નખ અને દાત વડે તેને ખીડવા લાગ્યો. ડતા તેને જરા પણ ન ગાપકારતાં વાનરેદ્ર વાલી વાદળાને પવન ધસડી બંધ તેમ તેને ધસડી ગયો. જ્યારે રાવણ પકડાયો, ત્યારે તેને ઊડાવવા ઇચ્છતા તેના અમાત્યો બુધે પાડતા વાલીની પાછળ દોડવા લાગ્યા. ૨૦-૨૩ એ સમયે જેની પાછળ વાદળાનો સમૂહ પડેલો છે તેવા આકાશમાં રહેલા સૂર્યની માફક આકાશ વચ્ચે ગાત કરતો વાલી રાક્ષસોના પાછળ પડવાથી શોભવા લાગ્યો, ૨૪ પરંતુ એ રાક્ષસો વાલીને પકડી પાડવાને અશક્ત થયા અને કેટલાક તે વાલીના હાથ અને પગની આપટથી રિથટ થઈ ગયા. ૨૫ ઊડતા વાલીના માર્ગમાંથી મોટા પર્વતો પણ ખગી જતા હતા, તો માંસલોદીથી ભરેલા જીવન ઇચ્છતા પ્રાણી ઓતુ તો શુ ગળુ ૧૨૬ મહાવેગવાળા વાલીએ જ્યા પશ્ચિમે પણ ઊડતા ન હતા એવા સાગરોમાં જઈને સંધ્યાવંદન કર્યું. ૨૭ આકાશવારીઓમાં શ્રેષ્ઠ, દેવોથી પૂજાતો વાલી રાવણ સાથે પશ્ચિમ સાગર પર આવ્યો. ૨૮ ત્યાં વાલીએ સ્નાનસંધ્યા અને જપ કર્યો, પછી રાવણને લઈને ઉત્તર સાગર તરફ તે મહાવાનર વાલી પોતાના શત્રુ સંહિત હંભરો યોજન લાખા માર્ગમાં મન અને પવન જેવા વેગથી ઝડપથી ચાલ્યો જતો હતો ત્યાં પહોંચી સંધ્યા કરી રાવણને લઈ પૂવના મહાસમુદ્ર પર પહોંચી ગયો. ૨૯-૩૧ ત્યાં સંધ્યા કરીને વાનરેદ્ર વાલી રાવણને લઈને કિષ્કિન્ધા નગરી તરફ જવા લાગ્યો. રાવણને બગલમાં દબાવી ચારે સાગરો પર ફરી આવેલ વાનરેદ્ર વાલીએ વિદ્યાતિ અર્થે કિષ્કિન્ધા આવી એક ઉદ્યાનમાં ઊતરી પોતાની બગલમાં રહેલ રાવણને છૂટો કર્યો અને વારવાર હાથીને તેને ધૂછાવા લાગ્યો. ‘અટયા, તુ વગી અહી કયાથી? ૩૩, ૩૪, ૩૫

ત્યારે મહાન આશ્ચર્ય પામી શ્રમથી ચંચળ નેત્ર વડે જોતા રાક્ષસેદ્ર રાવણે કહ્યું : ‘હે મહેદ્ર સમાન કાંતિવાળા વાનરપતિ! હું રાક્ષસપતિ રાવણ યુદ્ધની ઇચ્છાથી તારી પાસે આવ્યો હતો, પણ તેં આવે મને હરાવી લીધો છે. ૩૬, ૩૭ જેને લીધે તુ મને પશુની માફક પકડીને ચારે સમુદ્ર ધૂમ્યો હતો તે તારું બળ, વીર્ય અને ગાભીર્ય અરેખર અદ્ભુત છે. ૩૮ હે વીર વાનર! આ પ્રમાણે જરા પણ થાક્યા સિવાય આટલી ઉતાવળથી મને બગલમાં ઉપાડી જનારો ખીલો કયો વીર હોઈ શકે? મન, પવન અને ગરુડ-એ ત્રણેમાં જેવી ગતિ છે તેવી જ ગતિ તારામાં પણ છે એમાં જરા પણ સંશય નથી. ૩૯-૪૦ હે વાનરશ્રેષ્ઠ! મેં તારું બળ નજરે લેયું છે, તેથી હું તારી સાથે અગ્નિની સાક્ષીએ લાખા કાળ સુધી ચાલે એવી સ્નેહાળ મેરી કરવા ઇચ્છું છું. ૪૦ હે વાનરશ્રેષ્ઠ! આજથી જ્ઞા, પુત્ર, પુત્ર, રાજ્ય, ભોજ, વસ્ત્ર અને ભોજન-એ સર્વ આપણું બંનેને સરખાં રહેશે. ૪૧

પછી અગ્નિ રાજગાવી રાક્ષસેદ્ર રાવણ અને વાનરેદ્ર વાલીએ પરસ્પર મત્રી કરી અને એક બીજાને લેટ્યા. ૪૨ જેમ સિંહ પર્વતની શુક્રમાં પેસે તેમ તે બન્ને એકબીજાના હાથ પકડીને હથે પામતા પામતા કિષ્કિન્ધામાં ગયા. ત્યાં રાવણ વાલીના લાઈ સુચોવની પેઠે એક માસ સુધી રહ્યો તે પછી ત્રણ લોકોના તાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા તેના મત્રોએ ત્યાં આવ્યા અને તેને લકામાં લેવી ગયા. હે રામ! વાલીએ રાવણને હરાવ્યો હતો અને તેઓ અગ્નિ સમક્ષ મિત્ર થયા હતા. આ પૂર્વવૃત્તાત મેં કહ્યું. હે રામ! એવા અતિમ ઉત્તમ બળવાળા વાલીને પણ તમે જેમ અગ્નિ તીડને બાળી નાખે છે, તેમ બાળી નાખ્યો છે. ૪૩-૪૬

શ્રી રામોર્મ મહાનિમણીત આદિકવ્ય શ્રીરામાયણના ઉપકલ્પમાં ૪ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગે ઉપમો

હનુમાનનું ચરિત્ર

હનુમાનચરિત્ર-૪૨મસમયનું પરાક્રમ

અવૃત્ત તદ્વા રામો દક્ષિણાશાશ્રયં મુનમ્ ।

પ્રાજ્ઞલિમિયોવેત રુદ્રમાહ વચોઽયંક્ત ॥૧॥

આટનું સાલત્યા પછી મહાત્મા રામચંદ્રે વિનયમયી ભાવથી ઠક્ષિણ દિશામાં રહેનારા અગત્ય સુનિને અર્થયુક્ત વચનોથી કહ્યું.^૧ 'રાવણ અને વાલીનું બળ અતુલ હતું, છતાં એ બંનેનું બળ હનુમાન જેટલું ન હતું એમ મારું માનવું છે હનુમાનના ચૌર્ય, દક્ષતા, બળ, ધૈર્ય, ઠહાપણ, રાજનીતિ, પરાક્રમ, પ્રભાવ આદિ મહાન શુભો છે તપિસન્ય જ્યારે માગર જોઈને ગભરાઈ ગયું, ત્યારે તેઓને આધાસન આપીને એ મહાબાહુ સૌ યોજન પહોળા સાગરને ફેદી ગયો અને લકામાં ધૂમી જઈ રાવણના અત પુરાદિ મ્થળે ફરીને તેણે સીતાની ભાળ મેળવી, એટલું જ નહિ, પણ તેની સાથે વાતચીત કરી તેને આત્માસન આપ્યું મહાવીર હનુમાને એકલા એ જ મેતાના આગેવાનો, મનોપુત્રો, રાજસેવકો અને રાવણના મહાબળવાન પુત્ર અક્ષુકમારાદિને હણ્યા હતા વગી ઇદ્રજિતના પ્રહાસન ધનથી છૂટા થઈને રાવણ સાથે વિવાહ કર્યો અને અગ્નિ જેમ પૃથ્વીને બાળી મૂકે તેમ તેણે લકાને બગ્મ કરી નાખી હતી.^{૨-૭} વગી યુદ્ધસમયે હનુમાને જે જે પરાક્રમો કરેલા છે, તેવા કામ ઇદ્ર, વિષ્ણુ કે કુરેર પણ કયાં સાલળ્યા નથી.^૮ એના બાહુના પરાક્રમથી જ મને વકા, સીતા, લદ્દમણ રાજ્ય, મિત્રો અને બહુજન આદિ સ્વ મળ્યું છે અને વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે.^૯ વાનરાજાનો મિત્ર આ હનુમાન જે ન હોત તો જનકની બાળકા નાણવને કેાપુ ચક્ષિમાન વાત.^{૧૦} વાલી અને નુસીવ વચ્ચે જ્યારે વેર ઉત્પન્ન થયું ત્યારે નુસીવનું બાલુ કરવાની ઇચ્છાથી મહાવીર હનુમાને દેશના વેશની નાકડવાની ના માટે બાળી નાખ્યો નહિ હોય.^{૧૧} હું તો

ધારું છું કે, તે વખતે હનુમાનને પોતાનું બળ બાણવામાં આવ્યું નહિ હોય, તેથી જ પોતાના મિત્ર વાનરાધિપ સુઓવનું હું ખ જોયા કયું હશે.^{૧૨} હે મહાસુનિ ! હે દેવપૂજિત ! હે ભગવન્ ! આવા મહાવીર હનુમાનના પૂર્વચરિત્ર વિષે આપ જે કાંઈ બાણતા હો, તે સર્વ વિસ્તારથી કહો.'

રામચંદ્રના હંતવાળા વચનો સાલળી અગત્ય ઋપિએ કહ્યું.^{૧૩,૧૪} હે રઘુશ્રદ્ધ ! હનુમાન વિષે તમે જે કહ્યું તે બધું સાનું છે બળ, ગતિ અને બુદ્ધિની બાબતમાં એની બરાબર બીજો કોઈ જણતો નથી.^{૧૫} પૂર્વકાળમાં જેમને શાપ મિથ્યા ન થાય એવા ઋપિઓએ એને શાપ આપ્યો હતો, તેથી હે અરિમહાન ! એ બળવાન હોવા છતાં પોતાના સર્વ બળને એ બાણી શક્યો ન હતો.^{૧૬} હે મહાબળવાન રામ ! તેણે બાટ્યાવશ્યામાં રમતરમતમાં પણ જે પરાક્રમો કર્યા છે, તેવણુ વી શકાય તેમ નથી,^{૧૭} છતાં હે રાઘવ ! તે સાબળવાની તમારી ઇચ્છા જ હોય, તો બુદ્ધિ સ્થિર કરીને હું કહું છું તે સાલળો.^{૧૮}

'સૂર્યના વરદાનથી મુવર્ણરૂપ થયેલે મુનેરુ નામનો એક પર્વત છે હનુમાનના પિતા કેસરી વાનર ત્યાનું રાજ્ય કરે છે.^૧ તેને જગવિખ્યાત અજની નામે પત્ની હતી તેણે વાણુથી ધારણ કરેલા ગર્ભરૂપે એક ઉત્તમ પુત્રને જન્મ આપ્યો. તે અજની શાનીના અન્ય બેવા તેજસ્વી હનુમાનને જન્મ આપ્યા પછી તરત જ ક્ષણ લાવવાની ઇચ્છાથી ગર્હનવનમાં ગઈ.^{૨૦,૨૧} ત્યારે શરવણ વનમાં જેમ કાર્તિકેશ્વરી રડતા હતા, તેમ માતાના વયોગ અને ભૂખથી અત્યંત પીડાતા હનુમાને ગેવા માડયું એટલામાં જરાપુષ્પના નમૂદ સરખો ભિત્તો સૂર્ય તેના જોવામાં આવ્યો. તે કોઈ ક્ષણ છે એમ સમજી તેને પકડવાની ઇચ્છાથી નૃતિમાન બાળસૂર્યના સરખો, તેજસ્વી બાળસૂર્ય તરફ જતો બાળક હનુમાન એ સૂર્ય ક્ષણે પકડવા માટે આકાશના મધ્યમાળે ફૂંધો બાળક છતાં મહાવીર હનુમાને અપાર આકાશમાં ફેંદા માડયું તે જોઈ દેવ દાનવ, યક્ષ એ સર્વને

અતિશય આશ્ચર્ય થયું. ૧૨-૨૫ તેઓને લાગ્યું કે જે વેગથી આ વાયુપુત્ર ઉત્તમ આકાશ ઓળંગી બય છે, તેટલી ગતિ વાયુ, ગરુડ કે મનની પણ નથી. ૨૧ અરે, બાળપણમાં જો એની ગતિનો વેગ આવો છે, તો યુવાવસ્થાનું બળ પ્રાપ્ત થશે ત્યારે તેની ગતિ કેટલી થશે ૧૨૭ એ સમયે સૂર્યના તાપથી રક્ષણ થાય તેટલા માટે તુષારસમૂહથી શીતળ થયેલો વાયુ પોતાના ફૂટતા પુનની પાછળ પાછળ વાવા લાગ્યો. ૨૦ આલ્યકાળની અંચળતાથી અને પિતાના બળથી આકાશમાં ઊડતો હનુમાન હંભરે ચોબન આડ્યો ગયો અને છેક સૂર્યની પાસે જઈ પહોંચ્યો.

તેની નિર્દોષ બાળચેષ્ટા જોઈને લાવિષ્યમાં તે અફશુત કાર્યો કરનાર થશે એમ જાણી સૂર્યે તેને બાળ્યો નહિ. વળી જે દિવસે હનુમાન સૂર્યને પકડવા ફર્યો હતો, તે જ દિવસે રાહુ સૂર્યને પકડવા ઇચ્છતો હતો. (અર્થાત્ તે દિવસે સૂર્ય-અહણ હતું.) સૂર્ય અને ચંદ્રનું મહન કરનાર રાહુ સૂર્ય ભગવાનના સ્થ ઉપર હનુમાને જેવો અપરાધ કર્યો કે, તુરત જ ત્રાસ પામી નાસી ગયો. પછી કોઇ પામેલો સિંહિકાપુત્ર રાહુ દેવોથી વીંટાયેલા ઇંદ્રની પાસે જઈ બ્રમર ચઢાવી બોલ્યો કે, ‘હે લાસવ! મારી કુધાતુમિ માટે તમે મને ચંદ્ર અને સૂર્ય એ પ્રથમથી જ આપેલા છે, તો હવે તે બીજાને શા માટે આપો છો ૧૨૯-૩૪ આજે પર્વણી હોવાથી સૂર્યનું અહણ કરવાની ઇચ્છાથી હું તેની પાસે ગયો, ત્યારે કોઈ બીજે રાહુ આડે આવ્યો અને તેણે એકદમ સૂર્યને પકડ્યો છે.’

રાહુનાં વચન સાંભળી સુવર્ણમાળા ધારણ કરનાર મહેંદ્ર પોતાનું આસન છોડી કૈલાસ પર્વતના શિખર જેવા ઊંચા, ચાર હાંતવાળા, મદ ગરતા અને સારી રીતે શણગારેલા અદ્ભુત સ્થ કરતા ગળેંદ્ર ઉપર બેસી હનુમાન સહિત બંધાં સૂર્ય હતો ત્યાં આવ્યો. એ સમયે રાહુ પણ અતિશય વેગથી સૂર્ય તરફ ધસ્યો, ત્યારે હનુમાને પર્વતના શિખરની માફક ધસી આવતો

તેને જોયો; ત્યારે સિંહિકાપુત્ર તે રાહુને જ ક્ષણ ધારીને મહાવીર હનુમાન સૂર્યને છોડી દઈ તેના તરફ ફર્યો. ૩૫-૪૦ હે રામ! સૂર્યને ત્યજીને ધસી આવતા વાનરને જોઈ જેને શરીરમાં માત્ર મુખ જ બાકી રહેલું છે એવો રાહુ વિમુખ થઈ નાસવા લાગ્યો, ભયનો માર્યો સિંહિકાપુત્ર રાહુ પોતાનો બચાવ કરનાર ઇંદ્રને ઉદ્દેશી ‘હે ઇંદ્ર! હે ઇંદ્ર!’ એ પ્રમાણે બૂમો પાડતો હતો. બૂમો પાડતા રાહુની પ્રથમથી જ પરિચિત વાણી સાંભળી ઇંદ્રે કહ્યું: ‘તું બીશ નહિ, હું એને હણું છું.’ પછી ઇંદ્ર સહિત મહાન એરાવતને જોઈને ‘એ પણ એક મોટું ક્ષણ છે’ એમ બાણી મહાવીર હનુમાન તેના તરફ ધસી ગયો. એરાવત હાથીને પકડી લેવાની ઇચ્છાથી ધસી આવતા હનુમાનનું સ્વરૂપ જોઈ ઇંદ્ર પણ સ્તાબ્ધ થઈ ગયા. ધસી આવતા એ હનુમાન ઉપર તેની ખાલ્યાવસ્થા જાણીને અતિક્રોધ કર્યો સિવાય ઇંદ્રે પોતાના હાથથી વજ્રપ્રહાર કર્યો. વજ્રપ્રહાર થતાં બાળક હનુમાન એક પર્વત ઉપર પડ્યો અને તેનું કાણું જડણું લાંબી ગયું.

વજ્રપ્રહારથી વિકળ થયેલો હનુમાન પર્વત પર પડેલો હતો, ત્યારે પવનદેવે પ્રભાસમૂહનું અહિત કરવાની ઇચ્છાથી ઇંદ્ર ઉપર ક્રોધ કર્યો. સર્વના શરીરમાં રહેલા વાયુદેવ પોતાના સંચાર બંધ કરી પોતાના બાળક પુત્રને લઈને એક શુક્રમાં પેચી ગયા. ૪૧-૪૬ ઇંદ્ર જેમ વર્ષા બંધ કરીને સર્વ પ્રાણીઓને પીડા કરે છે, તેમ વાયુએ સર્વ પ્રાણીનાં મળ અને મૂત્રનાં સ્થાન રોકી દઈને બહુ જ પીડા કરવા માંડી. વાયુના પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખને લીધે સર્વ લોકો મૂંઝવે લાગ્યા અને લોકડા જેવા ઘર્ષ ગયા. ૪૭-૫૧ વાયુના પ્રકોપથી આણું નિલોઠ સ્વાધ્યાય, વપત્રકાર વગેરે ક્રિયાઓ અને ધર્મ-રહિત ઘર્ષ ધોર નરક જેવું બની ગયું. ૫૨

અંતે દુઃખ પામેલી સર્વ પ્રજા ગંધર્વ, દેવ અને મનુષ્યો સહિત સુખ મેળવવા માટે બ્રહ્માણ પાસે ગઈ. ૫૩ વાયુ રોડાવાથી મહોદર

રોગના રોગીઓના સરખાં મોટાં પેટવાળા તેઓ સર્વ હાથ ભેડી બેઠ્યા. 'હે ભગવન! હે પ્રભુનાથ! આપે ચાર પ્રકારે આ મૃદિ મળી છે, ૫૪ હે સત્તમ! તમે પવનને અમારા આયુષ્યનો અધિપતિ બનાવ્યો છે અને તે અમારો પ્રાણેશ્વર છે, છતાં સ્ત્રીઓને જેમ અંતપુરમાં ગોધી રાખવામાં આવે છે, તેમ આજે તે અમે સર્વને ૩૫ માટે રૂંધી રાખે છે? હે ભગવન! એ વાયુના પ્રકોપથી મૃગયેલા અમે તમારે શરણે આવ્યા છીએ, ૫૫-૫૬ માટે હે હું બહુનારા! વાયુરોધથી ઉપલ્પ થયેલા અમારા એ હું ખો દૂર ડરો.' પ્રભુએ એમ કહ્યું એટલે પ્રભુનાથ પ્રભુપતિએ કહ્યું 'એમ થવામાં કોઈ કારણ હશે જે કારણને લીધે વાયુએ ક્રોધ કર્યો છે અને જાત રોડી રાખી છે, તે તમારે સર્વેએ સાભળવા યોગ્ય છે તેના પુત્રને અમરેશ ઇંદ્ર રાહુનું વચન માનીને હણ્યો છે, તેથી વાયુદેવે ક્રોધ કર્યો છે, અશરીરી વાયુ શરીરધારી સર્વ પ્રાણીઓને પાળે છે અને તેના વિના લાલુભાવ પણ જીવન નહીં શકતું નથી એ વાયુ એ જ પ્રાણ છે, વાયુ એ જ મુખ છે અને વાયુ એ જ સર્વ જગત છે ૫૭-૬૧ જગતના આયુષ્યરૂપ તે વાયુએ પાતાની જાત રોડી રાખી છે, તેથી જ જગતમાં મુખ મળતું નથી. ૬૨ સર્વનો જ્વાન શકાર્થ ગયો છે અને તેથી જ તમે શકડા કે ભીત જેવા જડ થઈ ગયા છો ચાલો આપણે સર્વ મન્યા હોય ત્યાં જઈએ, અહિંતના પુત્ર પવનને પ્રસન્ન કર્યાં નિવાય આપણે નાથ પામીશું. ૬૩

પછી દેવ, ગધર્વ, ભુજંગ અને શુકલ વગેરે પ્રવ્રત સહિત પ્રભુપતિ ઇંદ્રના ઘાથી ઘાયલ થયેલા પુત્રને લઈને વાયુદેવ જ્યાં ભરાઈ બેઠા હતા ત્યાં ગયા. ૬૪ અહિંત્ય, અનલ અને સુવર્ણ સરખા કાતિમાન પુત્ર હંતુમાનને ખાશામાં લઈને બેઠેલા એ પવનદેવ પ્રતિ દેવ, રાક્ષસ, ગધર્વ, યક્ષ અને સર્પ સહિત ચાર મોવાળા પ્રભુપતિએ પ્રેમભરી દષ્ટિથી જોયું. ૬૫

પતિ મોહકર્મીક મદાર્જુનપ્રાણીદ અહિંત્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૩૫ થી સર્વ સંખ્યા

સર્ગ ૩૬ મો

હંતુમાનચરિત્ર-તેને મળેલા વરદાન અને શાપ તત. પિતામહ દ્રષ્ટ્વા વાયુ, પુત્રવર્ધાદિતઃ ।
શિશુક તં સમાદાય ઉત્તર્યો ધાતુરગ્રતઃ ॥૧॥

પુત્રના વધથી પીડાયેલો વાયુ પિતામહને આવતા બેઈ પોતાના પુત્રને લઈને તેમની આગળ બેસો રહ્યો. કુંડળ, મુકુટ, માળા આદિ આભૂષણો ધારણ કરનાર વાયુદેવ બ્રહ્માજીને ત્રણવાર સાદાગ પ્રણામ કરી પગે પડ્યો. ૧, ૨ ત્યારે વેદાદ્ય બહુનાર બ્રહ્માએ અક્ષ કારોથી શોભતા પોતાના હાથોથી વાયુદેવને ઉઠાડ્યા અને બાળક હંતુમાનને પાખ્યા. પદ્મયોનિ બ્રહ્મદેવનો સ્પર્શ થતા જળસિંચનથી જેમ ધાન્યનો છોડ જીવતો થઈ જાય તેમ બાળક હંતુમાન જીવતો થયો. હંતુમાનને જીવતો થયેલો બેઈ ગધ ફેલાવનાર પ્રાણુભૂત વાયુ પ્રાણીમાત્રમાં પ્રથમની માફક ફરવા લાગ્યો અને વાયુના અટકાવથી મૃગાયેલી સર્વ પ્રજા તે છૂટો થતા કમળ અને પોયણીની માફક આનંદ પામવા લાગી. ૩-૬ પછી વાયુદેવનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા યશ, વીર્ય અને અશ્વર્ય તથા લક્ષ્મી, જ્ઞાન અને વેરાગ્ય તેમ જ સત્ય, રત્ન અને તમ, એ સર્વના સમૂહરૂપ ત્રિમૂર્તિ અને ત્રણે લોકમાં જેનું સ્થાન છે એવા બ્રહ્માએ દેવાને કહ્યું :

• હે મહેન્દ્ર! હે અગ્નિ! હે વરુણ! હે મહેશ્વર! હે ધનેશ્વર! તમારું હિત તમે જાણો છો, છતાં હું તમને કહું છું તે સાભળો. ૭, ૮ આ બાળકની ભવિષ્યમાં મોટું કાર્ય થવાનું છે તો આ વાયુપુત્રના ત્રય માટે તમે સર્વ તેને વરદાન આપો. ૯

બ્રહ્માજીના વચન સાંભળી પ્રસન્નવદન સહસ્રાક્ષ ઇંદ્ર પ્રીતિપૂર્વક સુવર્ણપત્રની માળા હંતુમાનના કંઠમાં પહેરાવી કહ્યું : ૧૦ 'મારા હાથમાંથી છૂટેલા વળ્લથી એમું હંતુ (જડણું) ભાગી ગયું છે. તેથી એ કપિશ્યાં'લ 'હંતુમાન' નામથી ઓળખાશે. ૧૧ હું એને પરમ અજીત

વરદાન આપુ છું કે, જાલથી તે મારા વળથી પણ અવધ્ય થશે ૧૨ પછી તિમિરનો નાશ કરનારા ભગવાન સૂર્યે કહ્યું 'હું મારા તેજનો સોનો ભાગ એને આપુ છું.' ૧૩ અને જ્યારે એને શાપ લાલવાળી શક્તિ આવશે ત્યારે હું એને શાસી લાલુનીશ જેથી તે વાંઝીમાં પરમ કુશળ થશે ૧૪ જાતઘર્ષનમાં એના જેવો બીજો કોઈ પણ થશે નહિ' પછી વત્સે વરદાન આપ્યું : 'મારા પાશથી કે જળથી હશ લાળ વરસ સુધી એતું જુ યુ ઝરો નહિ.' ૧૫ પછી સંતોષ પામેલા ધમરાલએ વરદાન આપ્યું : 'મારા હંડથી એનું જુ યુ નહિ થાય અને તે સદા નીરંગી રહેશે તેગજ સુદ્રમા જરા પણ વિપાદ પામશે નહિ.' ૧૬ પછી ધનેશ્વર કુભેરે વરદાન આપ્યું : 'સુદ્રમા મારી જઠાથી તેનો વધ થશે નહિ' ૧૭ પછી દેવેશ્વર શકર મહાન વરદાન આપતા આવ્યા 'મારાથી તેમજ મારા આયુષીથી આ બાળક અવધ્ય રહેશે.' પછી શિવપીઠોમાં શ્રદ્ધા મહાભતિ અને મહારથી વિશ્વકર્માએ વરદાન આપ્યું : 'મેં બનાવેલા દિવ્ય અસ્ત્રો-શસ્ત્રોથી તે અવધ્ય રહેશે અને ચિરંજીવ થશે' એવે દીર્ઘાંશુ મહાત્મા બ્રહ્માએ તેને વરદાન આપ્યું 'તું સર્વ પ્રકારના બ્રહ્મદેવોથી અવધ્ય રહીશ' ૧૮-૨૧

પછી જગદ્ગુરુ ચતુરાનન બ્રહ્માએ દેવોના વરદાનથી હંતુમાનને અઘ કૃત થયેલો ભોઈ પ્રસન્ન થયે વાયુને કહેવા માંડ્યું ૨૧ 'હે આજેત ! તારો પુત્ર મારુતિ શત્રુને લાય આપનાર, મિત્રોને અલય દેનાર અને અજેય થશે વળી તે ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરનાર, ઇચ્છાનુસાર ફરી શકનાર, ઇચ્છા સુબળ ગતિ કરનાર, ઇન્દ્રનાસઓમાં શ્રદ્ધા અને જેની ગતિને કોઈ રોગી ન થકે એવો કીર્તિમાન થશે ૨૨, ૨૩ આ બાળકે સવલ્લનો નાશ કરનાર અને રામને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર ભાવ સુદ્રમા સ્વાદી ઊલા કરે એવા હંકર કાપ્યો કરશે.' ૨૪ વાયુદેવને આ પ્રમાણે કહ્યા પછી દેવો સહિત

પિતામહ પોતાને સ્થાનકે ગયા અને વાયુદેવ પણ પુત્રને લઈ અંજની પાસે જઈ સર્વ વરદાનો તેને કહી સંભળાવી પોતાના સ્થાનકે આવ્યા ગયા. ૨૫, ૨૬

હે રામ ! આ વરદાનો મેળવીને તેના બળથી બળવાન થયેલો હંતુમાન, પોતામાં રહેલા વેગથી સમુદ્ર સમાન દહિક બળમાં પૂર્ણ થયો, ૨૭ ત્યારે વેગને લીધે પરિપૂર્ણ થયેલો એ વાનરશ્રદ્ધા નિભર્ય થઈને મહાપિંચોના આશ્રમેમાં તોફાન કરવા લાગ્યો. ૨૮ તે શાત મુનિઓના યજ્ઞપાત્રો ફેાડી નાખતો હતો અગ્નિહોત્રોને અગ્નિ ફારી દેતો હતો અને વટકોના સમૂહને ફારી નાખતો હતો. એ પ્રમાણે મહાબળવાન હંતુમાન બધા બ્રહ્મદેવોથી અવધ્ય હોવાથી નિભર્યપણે તોફાન કરતો હતો સપિંચો તેના વરદાન બાજુતા હતા, તેથી તેની શક્તિને લીધે એ બધું સહન કરતા હતા. વાયુદેવ તેમજ તેના પિતા કેસરીએ અંજનીપુત્ર હંતુમાનને ઘણીવાર વાર્યો હતો, છતાં તે વારંવાર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતો હતો. અંતે મહાપિંચુ અને અગિરાના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા મહાપિંચો હંતુમાનના ઉત્પાતથી કંટાળ્યા અને તેઓએ શાપ આપ્યો કે, 'હે વાનર ! તું જે બળને લીધે અમને પીડે છે, તે બળને તું અમારા શાપને લીધે લાખા વખત સુધી પિણાની શકીશ નહિ જ્યારે તને કોઈ તારી કીર્તિ યાદ કરાવશે, ત્યારે તારું બળ વધશે' મહાપિંચોનો આવો શાપ થતાં હંતુમાનનું તેજ અને પરાક્રમ હણી ગયું, એટલે તે નરમ થેસ જેવો થઈને આશ્રમેમાં ફરવા લાગ્યો.

એ સમયે કિષ્કિન્ધામાં નક્ષત્રજસ નામનો મહાકપિ રાજ્ય કરતો હતો. તે સૂર્યના જેવો તેજસ્વી અને સર્વ વાનરોનો રાજા હતો તે વાનરેન્દ્ર વાલી અને સુગ્રીવનો પિતા થતો હતો. ૨૯-૩૧ લાખા સમય સુધી રાજ્ય ભોગવી તે જ્યારે મરણ પામ્યો, ત્યારે પિયાર કરવામાં

કુશળ મનીઓએ વાલીને તેના પિતાના પદે
અને સુગ્રીવને વાલીના પદે સ્થાપ્યો હે રામ !
હનુમાને સુગ્રીવ સાથે બાળ્યાવસ્થાથી માડીને,
અગ્નિને અનિલ સાથે જેવી મની છે તેવી જરા
પણ ભેદ વિનાની મિત્રતા થઈ હતી, પરંતુ બ્યારે
વાલી અને સુગ્રીવ વચ્ચે વેર થયું ત્યારે શાપને
લીધે તે પોતાનું બળ બળુતો ન હતો, તેમ જ
વાલીએ ભમાવેલા સુગ્રીવ પણ આ હંકીકત
બળુતો ન હતો. ઋષિના શાપથી હણાયેલા
બળવાળો કપિશ્રદ્ધ ભારતિ હાથીઓની વચ્ચે
ઘેરાયેલા સિંહની માફક સુગ્રીવ સાથે એ જ
કારણથી શાત બેઠી રહ્યો હતો ૧૭-૪૨

હે રામ ! પરાક્રમ, ઉત્સાહ, બુદ્ધિ, પ્રતાપ,
સુશીલતા, માધુર્ય, નીતિ, જ્ઞાન, ખભીરતા,
ચતુરાર્થ, પરાજય અને ધર્મ આદિ ગુણોમા
હનુમાનવી અધિક આલોક્યમા બીજો કોણ છે ? ૧૪૩
એ મહાકપિને બ્યારે બાઝરણુ આદિ શાઓ
શીખવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે તે ભગવાન સૂર્ય
નારાયણ સાસુ મુખ રાખી ડેક ઉઠવાચ્છાથી
અસ્તાચ્છા સુધી તેમની સાથે જતો અને તે
સમયે 'અગધારીનૂન', 'તારકાનીન મૂન
વૃત્તિ', 'વાર્તિક', 'મહાભાગ' અને બ્યાડિ
કૃત 'સમ્રાટ' આદિ યથે ગીત્યે હતો વગી
બીજા પપુ ઘણા શાઓમા તે પારગત છે
છદશાસ્ત્રમા તે તે એકો જ છે વગી સર્વ
વિદ્યાઓમા અને તપોવિધાનમા તે દેવોના
શુભ જુદ્ધપતિ જેવો છે ૧૪૪ પ્રત્યક્ષાળમા
વેકોને બાળી નાખવા ઇચ્છતા અગ્નિજેના
સાગર જેવા અથવા બાળી નાખવા ઇચ્છતા
પ્રત્યક્ષ અગ્નિ જેવા અથવા લોકનાશન યમ
જેવા આ હનુમાનની આ ૧૫ કોણ જિલો રહી
શકે તેમ છે ? ૧૪૫ હે રામ ! સુગ્રીવ, મંદ, દિવિદ,
નીલ, તાર, તારાનો પુત્ર અગ્રહ, નન, રલ,
એ વગેરે બીજા મહાકપીનો તમારા માટે જ
દેવોએ તરજેલા છે ૪૭ હે રામ ! ગજ, ગવાક્ષ,
ગવય, મુદગ, બ્યોતિમુખ એ વગેરે રીછો
પણ તે પાનરેડોની સાથે તમારા માટે જ દેવોએ

સરજેલા છે ૪૮ હે રામ ! તમે જે પ્રમાણે પૃથ્વુ,
તે હનુમાને બાળ્યાવસ્થામા જે જે પરાક્રમો
કરલા તે સર્વ મે તમને કહ્યા છે ૪૯

રામ લક્ષ્મણ અને રાક્ષસો સહિત વાનરો,
એ સર્વ અગસ્ત્યે કહેલું આ ચરિત સાંભળી
વિસ્મય પામ્યા ૫૦ પછી અગસ્ત્યે કહ્યું 'હે
રામ ! મે જે જે કહ્યું છે તે તમે માંભળ્યું છે,
અમને તમારા દર્શન પણ થયા અને વાતચીત
કરવાનો પ્રસંગ પણ મળ્યો હતો. અમે અમારા
આશ્રમે જઈશું ૫૧ ૫૨

ત્યારે હાથ ભેડીને અને પ્રણામ કરીને
રામચંદ્રજીએ કહ્યું 'હે બ્રહ્મન ! તમારા
દર્શનથી આજ મારા પિતા, પિતામહ, પ્રપિતા
મહા દેવતાઓ, બાધવજનો આદિ સર્વ રાજા
થાય છે છતાં મને એક ઇચ્છા થઈ છે તે
હું તમને નિવેદન કરું છું, મારા ઉપર કૃપા
કરીને તેનો સ્વીકાર કરો હે મુનિ ! વનવાસથી
આવેના હું પુરવાગી અને ગામડાની રહેવાસી
આદિ સર્વ પ્રજાને સુવ્યવસ્થામા મૂકી ચૂક્યો
છું અને હવે મને યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા થઈ છે,
તે આપ જેવાની કૃપાથી જ થઈ શકે તેમ છે
મારા એ યજ્ઞોમા મહાવીર્યવાન આપ મારા
ઉપર દયા કરીને હંમેશા વિધિ દર્શાવનાર
સદ્ગુણ યાઓ તપથી જેપે પાપો બાળી નાખ્યા
છે, તેવા તમારો આશ્રય મળવાથી મારા
પિતૃઓ મારા ઉપર અનુગ્રહ કરશે, માટે આપ
આ સર્વ ઋષિઓની સાથે મારા યજ્ઞમા અવશ્ય
પધારશો' મહાત્મા રામચંદ્રના વચન સાંભળી
અગસ્ત્યાદિ નત ધારણ કરનારા ઋષિઓએ કહ્યું
'ભલે એમ કરીશું' પછી તેઓ સર્વ એમ
આ ના હતા તેમ ત્યાંથી વિદાય થયા ૫૩-૫૮
પછી મહાત્મા રામચંદ્ર યજ્ઞ સંબંધી
વિચાર કરવા લાગ્યા, અને ત્યારે સૂર્યાન્ત
થયો, ત્યારે સભા વિસર્જન કરી, રાત્રીઓ
અને વાનરોને તેમના ઉતારે મોકલ્યા પછી
રાત્રિએ રામચંદ્રજીએ વિધિ પ્રમાણે સંધ્યા કરી
અને સારિ વતા અત પુરમા પ્રવેશ કર્યો ૫૯, ૬૦

શ્રીરામચંદ્રનું રાજ્ય

સગ ૩૭ મો

મહાત્મા રામચંદ્રનું જૈનધર્મ

અમિયિકં તુ કાકુત્સ્થે ધર્મેણ ઇવિતાત્મનિ ।

અપતીતા યા નિશા પૂર્વા પાંરાગ્માં હર્વયધિકી ॥ ૧ ॥

જેણે આત્માને બાંધેલો છે એવા કાકુત્સ્થ રામચંદ્રને ધર્મવિધિથી રાજ્યાભિષેક કરવામાં તે દિવસની રાત્રિ સર્વ પુરજનોએ હર્વમાં બ્યતીત કરી.^૧ પ્રાતઃકાળ યતાં રાજને જગાડનાર સૌમ્ય બંદીજનો રાજમંદિરે આવ્યા અને કિલ્લેની માફક શિક્ષણ પામેલા તથા મધુર કંઠવાળા એ સર્વ ગાયકો હર્વ પાત્રી રાત રામચંદ્રને જગાડવા લાગ્યા. તેઓ બોલ્યા :^{૨,૩}

‘હે વીર ! હે સૌમ્ય ! હે કૌશલ્યાની પ્રીતિ વધારનાર ! હવે જાગો. હે નરાધિપ ! એ તમે સૂઈ રહેશો તો આશુ જગત સૂઈ રહેશે.’^૪ તમારું પરાક્રમ વિપ્લુના જેવું છે, તમારું સ્વરૂપ અશ્વિનોડુમારો જેવું છે, પ્રભાપતિ પૃથ્વપતિના જેવી તમારી ખુદ્ધિ છે.^૫ તમારી ક્ષમા પૃથ્વીના જેવી છે. તમે સૂઈ સરખા તેજસ્વી છો. વાચુના જેવી તમારી ગતિ છે, તમારામાં સાગર સરખું ગાંભીર્ય છે. તમે સ્થાણુના જેવા અડગ છો, ચંદ્રના જેવા સૌમ્ય છો, પૂર્વે તમારા જેવા રાજ થયા નથી અને ભવિષ્યમાં થનાર પણ નથી. હે પુરુષવ્રત ! તમે ધર્મપરાયણ રહી પ્રભાં હિત કરનાર છો; તેથી ક્રીતિ અને લક્ષ્મી તમારો ત્યાગ કરીને જઈ શકતી નથી.^{૬-૮} હે કાકુત્સ્થ ! ધર્મ અને લક્ષ્મી નિરંતર આપનામાં રહેલાં છે.’ બંદીજનોએ આ રીતે પુષ્કળ મધુર વચનોથી સ્તુતિ કરી, લોકો પણ દિવ્ય સ્તુતિથી રામચંદ્રને જગાડવા લાગ્યા. સ્તુતિ કરનારાઓની સ્તુતિ સાંભળી રામચંદ્ર, જેમ નારાયણ હરિ શેષ-શયનમાંથી ઊઠે છે, તેમ ધોળા બિછાનાવાળી શય્યામાંથી ઊઠીને બચ્ચત થયા.^{૧૦, ૧૧}

ત્યારે હબરો રાજસેવકો ત્રવેત વર્ણનાં

પાત્રોમાં જળ લઈ હાથ ભેટી પ્રણામ કરતા ઊંઘમાંથી ઊઠેલા મહાત્મા રામચંદ્રની પાસે આવ્યા;^{૧૨} એટલે મહાત્મા રામચંદ્ર જળસ્નાન અને યોગ્ય સમયે હોમહવન કરીને તરત જ ધર્મવાકુ કુળે સેવેલા પવિત્ર દેવમંદિરમાં ગયા.^{૧૩} ત્યાં દેવાને, પિતૃઓને અને વિગ્રેને યથાવિધિ પૂજાને પછી બીજાં માણસો સહિત રામચંદ્ર સલામડપમાં આવ્યા.^{૧૪} ત્યાં અગ્નિ સરખા તેજસ્વી વસિષ્ઠાદિ પુરોહિતો, મહાત્મા મંત્રીઓ, વીર યોદ્ધાઓ તેમ જ જુદા જુદા દેશના રાજાઓ જેમ ઇંદ્રની આસપાસ દેવો હોય, તેમ રામચંદ્રની આસપાસ વીંટાઈ બેઠા.^{૧૫} તથા વેદો જેમ યજ્ઞની ઉપાસના કરે છે, તેમ મહાયજ્ઞની ભરત, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન-એ તથા ભાઈઓ રામચંદ્રની ઉપાસના કરતા હતા.^{૧૬, ૧૭} બીજાં અનેક સેવકો હપિત મુખવાળા થઈ રાજ થતા હતા, હાથ ભેટી રામચંદ્રની પાસે જતા હતા અને તેમની પાસે એક પછી એક બેસતા હતા. કામરૂપ, મહાવીર, મુગ્રીવાદિ તેજસ્વી વીસ વાનરો પણ તે જ પ્રમાણે બેઠા હતા. જેમ શુભકો ધનેશ કુબેરની સેવા કરે છે, તેમ ચાર રાક્ષસ પ્રધાનોથી વીંટળાયેલો લંકાનો રાજ વિભીષણ રામચંદ્રની સેવા કરતો હતો. વળી વેદપારંગત, કુળવાન અને વિવશ્ણુ પુરુષો વિનીતભાવે રાજ રામની સલામમાં આવ્યા હતા. આ સમયે શત્રુ અપિઓ, રાજાઓ, વાનરો અને રાક્ષસોથી સેવાતા મહાત્મા રામચંદ્ર દેવરાજ ઇંદ્રની પેઠે શોકતા હતા અને પુરાણવેદા મહાત્મા તે સલામો બેઠેલાઓને ધર્મચુક્ત મધુર કથાઓ કહેતા હતા.^{૧૮-૨૪}

ઈતિ શ્રોવાલ્મ્યેન મહાયુનિષ્ઠાગીન આદિમંથ્ય શ્રીરામચંદ્રનુ
ઉપરમંડમાં ૩૭ મે સર્ગ સમાપ્ત

કોપક સર્ગ ૬૬૦

વાવો અને મુઓનની ઉત્પત્તિનો -તિહાસ
પત્તચર્યા તુ નિર્મિલ રાઘવોઽસ્ત્યમવ્રતીત્ ।

ય પપ્પશ્વરના નામ વાલ્મીકુઓના પતા ॥૧॥

અગત્ય મુનિના વચનો સાલણી મહાત્મા
રામચંદ્ર યો યા આપે વાનો અને મુનોવનો
પિતા સ્વરૂપ નામનો વાનર કહ્યો તે કીક,
પણ એમની મા કેણુ, એનું ઘર કયા, વાનો
અને મુનીવ એવા નામ શા હેતુથી પડ્યા,
ઈત્યાદિ વૃત્તાત બહુવાની અમને જિજ્ઞાસા
થઈ છે, માટે હે પ્રજ્ઞાન્ ! આપ કે જે આશ્ચર્ય
કારક સર્વ ઇતિહાસને બાંધો ઠો, તેમનાવી
અમે તે સાલજવા ઇચ્છીએ છોએ ॥૨૩

ત્યારે અત્ય મુનિ બોલ્યા ‘હે રામ !
દેવપિ નારદહુ પાસેથી આ વિશે મે જે પ્રમાણે
સાલજ્યું છે, તે હું તમને કહું છું ૪ એક વખત
ધર્મરક્ષક નારદહુ ફરતા ફરતા મારા આશ્રમે
આવી ચડ્યા ત્યારે મે તેમની વિધિપૂર્વક પૂજા
કરી આસન આપ્યું આસન ઉપર બેઠા પછી
મેં કુતહલથી એ કયા પૂત્રી ત્યારે તેમને કહ્યું ૫૧

‘હે વમાત્મા નહિપિ’ પર તોમા શ્રદ્ધ મેરુ
નામનો પવત છે તે પુત્ર સુવપુ મન અને અત્ય ત
સુહરતાની બાણરૂપ છે અને તેનું મન્વ શિખર
સર્વ દેવોએ પૂજેલું છે ૭ તેના ઉપર પ્રજ્ઞાલુનો
સો થોજન વિસ્તારવાગો દિવ્ય અને રમ્ય સલા
મ હપ છે, તેમા ચતુર્બુજ પ્રજ્ઞા હમેશા વિરાજે
છે ૮ એક વખત તેઓ થોગાલાસ કરતા હતા,
ત્યારે તેમની આખોમાથી એક અશ્રિનિદુ ઝડ્યું
તે પોતાના હાથથીઝીલી લઈ સરીર ઉપર ચોપડી
દીધું પછી લોકકતા પ્રજ્ઞાએ પૃથ્વી ઉપર હાથ
ખેંચ્યો હે રામ ! એ ખરેલા અશ્રિનિદુમાથી
એક વાનર પેદા થયો ૯ ૧૦ હે નરશ્રેષ્ઠ ! જેવો તે
ઉત્પત્ત થયો કે તરત જ મહાત્મા પ્રજ્ઞાલુએ ત્રીકા

વચનોથી તેને આશ્વાસન આપતા કહ્યું ૧૧ ‘જ્યા
હમેશા દેવો વસે છે એવા આ વિશાળ પર્વતને
તું જો તે રમ્ય ગિરિશ્રદ્ધ ઉપર ખાવા મા
પુષ્કળ ફળ અને મૂળ છે, તે ખાઈને હે
વાનરશ્રદ્ધ ! જો તું હમેશા મારી પાને રહીય
તો થોડા સમયમા તારુ શ્રય થશે ૧૨, ૧૩ હે
સાધવ ! પ્રજ્ઞાલુના વચન સાલણી તે વાનરશ્રદ્ધ
વિનીતભાવે આદિદેવ જગત્પતિ વોકકર્તાદેવેશને
પ્રણામ કરતો બોલ્યો ‘હે દેવ ! આપની આજ્ઞા
પ્રમાણે હું વર્તીશ’ એમ કહી રાહ થયેલા
મનવાળો એ વાનર ફળ અને પુષ્પયુક્ત
વૃક્ષોના વનમા ગયો ૧૪-૧૬ પ્રજ્ઞાના પ્રભાવથી
બાળવાન થયેલા તે વાનરે ત્યા જઈ અનેક
પ્રકારના ફળ ને મૂળ ખાધા અને અનેક
ફૂનો તથા ત્રીકા ફળો એકઠા કર્યા ૧૭ હે રામ !
એ રીતે ઠરઠજ જ સાજો પુષ્કળ ફૂલો અને ફળો
વીણીને તે પાછો પ્રજ્ઞાલુ પાસે જતો અને
દેવોના દેવ પ્રજ્ઞાલુના ચરણે એ સર્વ નિવેદન
કરતો એમ પર્વતમા ફરતા ફરતા કેટલોએક
કાળ વા થો ગયો ૧૮, ૧૯

હે રામ ! કેટલોક કાળ વીત્યા પછી એક
વખત વાનરશ્રેષ્ઠ સ્વસ્થરાજ તરસથી પીડાવા
લાગ્યો ત્યારે તે મેરુપર્વતના ઉત્તરશિખર
ઉપર ગયો ત્યા તેણે વિવિધ પ્રકારના પક્ષી
ઓના અવાજથી ગાણ રહેલું અને સ્વચ્છ
જળથી ભરેલું એવું એક સરોવર જોયું ૨૦ ૨૧
પોતાની કેસરાને ધૂલવતો તે એ સરોવરના
કિનારા પર બેઠો હતો, એટલામા તેની દષ્ટિ
પાણી પર પડી ૨૨ આ મહાન જળમા પોતાનું
પ્રતિબિંબ જોઈને તે મનમા ને મનમા બોલ્યો
કે, ‘આમા આ મારો શત્રુ વળી કેણુ છે ?’
કોપિત થયેલા તેણે ધાયું કે આ મારુ
બહુજ અપમાન કરે છે તેથી એ હુક લાવ
વાળા હર્મતિના સુહર ચૂકનો હું નારા કરીશ
મનમા એમ વિચારીને એ વાનરે વેગપૂર્વક
એ સરોવરમા ભૂસકો માર્યો ૨૩-૨૫ પછી
થોડી વારમા જ પાછી છત્તજ નારી બહાર

* આ રીતના પાંચ કોપક સર્ગો અગાઉ ૨૩મા
સર્ગ પછી આવી ગયા છે અને બીજા પાંચ સર્ગો પછી
અઢી થી શરૂ થાય ૥ તે મૂળ પ્રતોમા હોવાથી આ
આપાતરમા પણ અપાયા ૥

નીકળ્યેા, પરતુ હે રામ ! એ સરોવરના
જળનો અર્થ થવાથી તેને સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થયું.^{૨૧}
તે સી નનોહર રૂપવાળી, સુંદર લાવણ્યથી
શોભતી, વિશાળ જઘનવાળી, સુંદર ભ્રમરવાળી,
કેનની મુખ્ય લગેવાળી, હમતા મુખવાળી તથા
માસલ મ્તાનવાળી દેખાવા લાગી અને પાતળી
સોટા જેવી વત્તાની માફક સરોવરના કિનારા
ઉપર શોભવા લાગી.^{૨૭, ૨૮} તે આ નયોક્ત્યનુદરી
જેથી, સર્વના મનને વિલ્લવળ બનાવી દે એવી,
કાતા જેવી, પદા વિન તી વર્મીજેવી અને ચંદ્ર
જ્યોતના જેવી નિર્માળ લાગતી હતી.^{૨૯} તે
સો લી અને દેનાના જેવી સ્વરૂપ-સૌદર્ય
વાળી જણાતી હતી અને તે વરાગના સર્વ
દિશાઓને પ્રકાશિત કરતી હતી.^{૩૦}

એ સમયે દેવનારાક ઇંદ્ર ઇચ્છાવેળની પૂજા
કરી તે રત્ને પાંખે આ જતો હતો,^{૩૧}
તેમ જ સૂર્ય પશુ ફરતે ફરતો જ્યાં તે તનુ
મન્યમા આ હતી તે જ જગે આલેના તો
એ બને દેવોગે એી નાને આ દેવનુદરી
રાને જોઈ અને બન ઝમઝમ થયા.^{૩૨, ૩૩}
આ આનુ મદભુત સ્વરૂપ જોઈ અ ગળની પીજ
આલો ગાઢ અને તેઓ સાપની પાફક નાના
લાગ્યા અત્યંત વિવશ થવાને લોધે ઇંદ્ર તુ
લીય અખિત થયું અને તે એ સ્ત્રીના તથા
પરપડયું, એવે ઇંદ્ર ત્યાંથી ચા થો ગયો.^{૪, ૩૫}
મહાત્મા વાસવતુ લીય નિષ્કૂળ બન તેવું ન
હતું તેથી તે સ્ત્રીએ એક યશ વાનરને જન્મ
આપ્યો.^{૩૬} ઇંદ્ર તુ લીય વાળ ઉપર પડયું હતું
તેથી તે વાનર વાલી નામથી ઓગળાયો
જળી એ જ વળતે ઝમવશ થયેલ સૂર્યનું લીય
અલિત થઈ એ સ્ત્રીની ગરદન ઉપર પડયું,
તેની તે પશુ સ્ત્રીને અર્થ ન કરતા ત્યાંથી
ચા થો ગયો સૂર્યનું લીય સ્ત્રીવા (ડોક) ઉપર
પડયું હતું તેથી તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા વાનર તુ
નામ સુગ્રીવ પડયું બ્યારે મહાભગવાન એ
બ્રહ્મ લીરો ઉત્પન્ન થયા ત્યારે તેમાના વાલીને
સુરે દ્રે સર્વશુભ પત્ર અને અક્ષય સુવર્ણમાળા

આપી અને સુગ્રીવને તેના પિતા સૂર્યદેવે
પવનકુમાર હનુમાનજી સાથે ભેટો કરાવ્યો.
પછી તે બ્રહ્મ આકાશમા ગયા.^{૩૭-૪૨}

રાત્રિ પૂરી થઈ ને બીજે દિવસે સૂર્ય જાગ્યો
ત્યારે હે રાજા ! શીરૂપ થયેલા ઋક્ષરજસે રૂડીને
પોતાનું વાનરસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું અને પીળા
નેનવાળા, મહાભગવાન, કામરૂપી પોતાના બે
વાનરપુત્રોને તે અમૃત સમાન મધુ પાઈ ઉઠેરવા
લાગ્યો.^{૪૩, ૪૪} વાનરશ્રેષ્ઠ ઋક્ષરજસ પોતાના બન્ને
પુત્રોને લઈ બ્રહ્માજી પાસે ગયો, ત્યાં પિતામહે
પુત્રો સહિત તે વાનરને બહુ પ્રકારે ગાત કર્યો
પછી એક રૂતને આજ્ઞા કરી કે, 'હે રૂત !
મારી આજ્ઞાથી શુભશુભસ પત્ર મહાન કિષ્કિંધા
પુરીમા જા, કારણ કે તે આને માટે લાં ક છે
ત્યાં વાનરોના અનેક યુધો વસે છે, તેમ જ
ઇન્દ્ર પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરનારા ઘણા વાનરો
પણ ત્યાં રહે છે તે નગરી અનેક રત્નોથી
પરિપૂર્ણ છે, ત્યારે વર્ણના વોકો તેમા રહે છે,
મારી આજ્ઞાથી એ દિવસ અને સુંદર કિલ્લા
વાળી નગરી વિશ્વકર્માએ બનાવી છે.^{૪૫-૪૮}
ત્યાં જઈ સામાન્ય વાનરોને અને બીજા સર્વ
તેમના મરગેગેને મોનાની તે સર્વની સાથે
અ તમન આદરમાન સહિત તુ આ ઋક્ષરજસને
। ઇન્દ્રનાવા મહાન સિંહાસન ઉપર રાજના
લિપિકતા કરડે.^{૪૯, ૫૦} તે સર્વ બુદ્ધિમાન વાનરો
આ મહાન વાનર ઋક્ષરજસને જોશે કે તરત જ
કાયમ માટે વશ થઈ જશે.^{૫૧}

બ્રહ્માની આજ્ઞા થતા તે દેવદત વાનરશ્રેષ્ઠ
ઋક્ષરજસ તથા તેના બંને પુત્રોને સાથે નઈ ને
સુંદર કિષ્કિંધા નગરીમા ગયો.^{૫૩} અને શુદામા
વસેડી તે નગરીના રાજા તરીકે પવન મરખી
ગતિવાળા વાનરશ્રેષ્ઠ ઋક્ષરજસને પિતામહની
આજ્ઞાથી રાજ્યાલિપિક્તા કર્યો એ સમયે
રાજ્યાલિપિક્તા વિધિપૂર્વક સ્ત્રીમાન ઋક્ષરજસને
આન કરાવ્યું તેમ જ તેનું પૂજન કરાવ્યું અને
વાનરશ્રેષ્ઠ ઋક્ષરજસે સુકેટ અને બીજા અલકારો
ધારણ કર્યો પછી તેણે સ તથા મનથી સાત લોપ

અને સમુદ્રવાળી પૃથ્વી ઉપર જોટલા વાનરો
હોય તે સર્વનું શાસન કરવા માહયુ ૫૪-૫૬
આ પ્રમાણે વાનરેન્દ્ર ઋક્ષરજસ વાલી અને
સુગ્રીવ એ બંનેનો પિતા તેમજ માતારૂપ
હતો વાનરેનુ આ વૃત્તાત તમારું કટ્યાણુ
કરે ૫૭ જે વિક્રાન આ કથાને સભળાવે અને
જે માણુમ આ સાભળે તેના સર્વ કાર્યો પાર
પડે છે. ૫૮ હે રામ! આ પ્રકારે રાક્ષસો અને
વાનરેન્દ્રેશની ઉત્પત્તિ આદિ વૃત્તાત જેવું બન્યું
હતું તેવું મેં તમને કહી મ ભળાવ્યું છે. ૫૯

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિનચ્છોન આદિભવ્ય શ્રોરામાયણનું
ઉત્તરકાંડમાં પ્રક્ષિપ્ત ૬૬૦ મંત્ર સમાપ્ત

ક્ષેપક સર્ગ ૭મો

રાયણુ અને મનહુમારોના મંવાદ

પતા ધુમઃ કયા દિવ્યા પૌરાણા રાઘવસ્તદા ।

ઘ્રાતુમિ સાહેતાં ધીરો વસ્ત્મય પરમ યયા ॥ ૧ ॥

અગત્ય મુનિના સુગ્રીવ પ્રાચીન અને
દિવ્ય કથા સાભળી મર્વ ભાઈઓ સહિત
મહાત્મા રામચન્દ્ર પરમ આશ્ચર્ય પામ્યા અને
તેમણે પૂછ્યું ‘હે ભગવન! તમારી કૃપાથી
મેં મહાપુનરવાળી આ તમા સાભળી, તેથી
બહુજ કૃતકૃત્ય થયું છે ખજેખર, સુગ્રીવ અને
વાનીની ઉત્પત્તિ આવી દિવ્ય રીતે થઈ છે,
તો પછી હે પ્રહર્ષિ! ઇન્દ્ર અને સૂર્યથી ઉત્પન્ન
થયેલા એ ધ્રુવ વાનરવાદ્દેનો મહાબળવાન
હોય એમા શું આશ્ચર્ય? ૧-૬

ત્યારે અગત્ય મુનિએ કહ્યું ‘હે મહા-
બાહુ! એ જ પ્રમાણે પૂર્વે પણ થયું હતું. ૭ હે
રાજન! હવે એક બીજી સનાતન દિવ્ય કથા
સાભળો રાવણે જે હેતુથી પૂર્વે ત્રીતાનુ હરણુ
કયું હતું તે હું તમને કહીશ, તે તમે ધ્યાન
આપી નાભળો હે રામ! પૂર્વે કૃતયુગમાં એક
વખત મનપતિના પુત્ર, સૂર્ય સરખા દેહધારી
અને તેજસ્વી સનહુમારની પાને રાક્ષસાધિપ
રાવણુ જેડેલા હતા ૮-૯ હે રામ! રાવણો
અતિવિનીત ભાવે તેમને પ્રણામ કર્યો અને તે
સત્યવાદી ઋષિને પૂછ્યું ‘જે દેવનો આશ્રય

કરી દેવો યુદ્ધમાં શત્રુને જીતે છે, એવો આ
લોકમાં સૌથી વધારે બળવાન કયો દેવ છે?
પ્રાણીઓ નિત્ય કોનું પૂજન કરે છે? યોગીઓ
નિત્ય કોનું ધ્યાન ધરે છે? હે તપોધન! હે
ભગવન! એ બધું મને વિસ્તારથી કહો. ૧૦, ૧૧

રાવણનો મત્ર સાભળી મહાયશસ્ત્રી ઋષિએ
ધ્યાનદષ્ટિથી તેના હૃદયનો અભિપ્રાય જાણી કહ્યું
‘હે પુત્ર! તું સાભળ. ૧૨ જે આખા જગતનું
ભરણપોષણ કરનાર છે, જેની ઉત્પત્તિ જાણવામાં
આવતી નથી, સુગ્ર અને અસુર જેને હંમેશા
નમે છે, તે જ હંડિ નારાયણ પ્રભુ છે. વિશ્વકર્તા
આદિદેવ પ્રજ્ઞાણુ પણ એની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન
થયેલા છે કે જેમણે આ સ્થાવર-જનમ વિશ્વ
સરજેલું છે તે નારાયણ પ્રભુને આશ્રય કરીને
જ દેવો વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞમાં અમૃત પીએ છે
અને તે દેવનું માનપુર સર યજન કરે છે. ૧૩-૧૫
યોગીઓ પુરાણોથી, વેદોથી અને પથરાતથી
તેનું ધ્યાન ધરે છે અને યજ્ઞો વડે તેનું પૂજન
કરે છે ૧૬ એ નારાયણ પ્રભુ દૈત્ય, દાનવ,
રાક્ષસો અને બીજા સર્વ દેવશત્રુઓને યુદ્ધમાં
જીતે છે, તેથી તે હંમેશા પૂજાય છે’

મહામુનિનું કહેલું સાભળી કૃત્તી રાક્ષસા
ધિપ રાવણુ પ્રણામ કરતો પૂઠવા લાગ્યો
‘હે પ્રભુ! દાનવ તથા રાક્ષસોને તેમના શત્રુ
દેવોએ યુદ્ધમાં હણ્યા હોય તેમની તેમજ એ
નારાયણ પ્રભુએ જેમને હણ્યા હોય તેમની ત્રી
ગતિ થતી હશે?’ ત્યારે મહામુનિએ જવાબ
આપ્યો ‘દેવોએ હણેલા એ સર્વ નર્વાન્વેદમાં
જાય છે, પણ ત્યા પુણ્ય લીધું થયે તેઓ
કૃત્તી પૃથ્વી ઉપર જન્મે છે અને ત્યા પૂર્વ-
જન્મમાં કરેલા કર્મોને આધારે તે જન્મે અને
મરે છે. ૧૭-૨૦ હે રાજન! ત્રિલોકનાથ, જના-
ર્દન, સકલર વિષ્ણુએ જેને જેને હણેલા છે,
તે સર્વ વિષ્ણુના પામને પામે છે. ખરેખર!
એ નારાયણ પ્રભુનો તો કોપ પણ વરદાન
તુલ્ય થાય છે. ૨૧, ૨૨

સનહુમારનું સુગ્રીવમાંથી નીકળેલા વચ્ચે

સાભળી રાક્ષસાધિપ રાવણુ રાજ થયો અને
મનમા વિચારવા લાગ્યો કે, 'જે એમ જ છે
તો એ નારાયણુ હરિની સામે મહાયુદ્ધમા હુ
કેમ ન જાઉં ?' ૧૨૩

હતિ શ્રીવા મીઠિ મદ્યમુનિપ્રાપ્ત આદિકાન્વ શ્રીરામાયન
ઉત્તરાક્રમા પ્રક્રિયે ૭ મો સર્ગ સમ્પાદ્ય

ક્ષેપક સર્ગ ૮ મો

રામાવતારની ભવિષ્યવાણી

एव चिन्मयतलस्य रावणस्य दुर्दान्तम् ।

पुनरेवापर वाक्य व्याजहार महामुनि ॥ ૧૧ ॥

આ પ્રમાણે દુરાત્મા રાવણુ વિચાર કરતો
હતો ત્યારે મહામુનિ સનત્કુમારે ફરીથી બીજી
કથા કહેવા માંડી 'હે મહાબાહુ' તું સુખી
થા, થોડો કાળ નિરાત રાખ પછી તું મનમા
જેની સાથે યુદ્ધ કરવાનું ઇચ્છી રહ્યો છે, તે જ
તને મહાયુદ્ધમા મળશે' ૧૧૨

ત્યારે રાવણે મહામુનિને પૂછ્યું 'તેના
લક્ષણ કેવા હશે, તે સર્વ વિસ્તારથી મને
કહો' ત્યારે સનત્કુમારે કહ્યું 'હે રાક્ષસશ્રદ્ધ !
હું તને જે કંડુ છું તે તું સાભળ તે દેવ
સર્વવ્યાપક, સૂક્ષ્મ, અચક્ત અને સનાતન
છે, તેનાથી આ બધું સચરાચર ત્રિલોક વ્યાપી
રહેલું છે ૩-૫ તે દેવ પૃથ્વી ઉપર, સ્વર્ગમા,
પાતાળમા, પર્વત ઉપર, વનમા, સર્વ સ્થાવર
પ્રજાઈમા, નદીઓમા અને નગરોમા વ્યાપ્ત છે
તે દેવ સ્વપ્રકરસ્વરૂપ, સત્યસ્વરૂપ, ગાયત્રીરૂપ અને
પૃથ્વીરૂપ છે, એટલું જ નહિ, પણ પૃથ્વી ધારણુ
કરનાર અનંત દેવતા નામથી તે વિખ્યાત છે
તે દેવ દિવસ, રાત્રિ, બને સધ્યા, ચંદ્ર, યમ કાન,
પવન, અગ્નિ, બ્રહ્મા, રુદ્ર, ઇન્દ્ર અને જળ, એ સર્વ
સ્વરૂપ છે એ દેવ પ્રકાશે છે, બાળે છે, ચોભે છે,
તેમ જ તે લોકોને સરજે છે, સહારે છે અને
શાસન કરે છે એ લોકનાથ, પુરાણ અવ્યય,
સ સારનાથક નારાયણુ પ્રભુ જ આ સર્વ કોડા
કરે છે છે દશાનન ! વધારે શું કહેવું ? તેનાથી
જ આ સચરાચર ત્રિલોક વ્યાપી રહેલું છે
વર્ણનમા બીજીની સહિત શોભતા વાદળા

જેવા એ નારાયણુ કાળા કમળ સરખા શ્યામ
છે અને કેસર તુલ્ય અરણ્ય રંગના વચ્ચે પહેરે
છે એમની જાતીમા શ્રીવત્સલાઠન તથા શશાક
તુ ચિહ્ન છે બને લોચનો કમળ જેવા છે
અને અજ મેઘના જેવું શ્યામ છે મેઘમા જેમ
વિદાત રહેતી છે, તેમ તેમના શરીરમા હમેશા
યુદ્ધરૂપી લક્ષ્મી રહેતી છે. તે ભોવાને દેવો,
અસુરો કે પક્ષગો પાપ શક્તિમાન થતા નથી
જેના ઉપર એ દેવની કૃપા થાય છે, તે જ
તેને ભેઈ શકે છે યશસ્વિની, સચિત કરેલા
તપથી, દાનથી કે પૂજનથી એ ભગવાનના
દર્શન શકન નથી જેઓએ તેમનામા
પોતાનો પ્રાણ અને ચિત્ત સમર્પણ કરેલા
છે અને જેઓ તેમના સ્વરૂપમા જ નિરતર
પરાયણ છે, તેમ જ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી જેના
સર્વ પાપો બળી ગયા છે, એવા લક્ષ્મી જ
ભગવાનનું દર્શન કરવા શક્તિમાન થાય છે
એ મહાપ્રભુને ભેવ ની બે તારી ઉત્કટ ઇચ્છા
હોય, તો હું તને કહું છું તે સાભળ ૮-૧૭

સત્યયુગના અતમા, ત્રેતાયુગના પ્રારભમા
દેવ અને મનુષ્યનું હિત કરવા માટે એ
નારાયણુ પ્રભુ મનુષ્યદેહ ધારણુ કરી જન્મ
લેશે ૧૮ પૃથ્વી ઉપર ઇક્ષ્વાકુવંશમા દશરથ નામે
એક રાજા થશે તેને રામ નામે મહાતેજસ્વી
પુત્ર થશે ૧ એ રામ મહાભુદિમાન, મહા
બળવાન અને મહાપરાક્રમી થશે, તેમ જ તે
મહાત્મા વિશાળ બાહુવાળા અને પૃથ્વી સરખી
ક્ષમા રાખનાર થશે ૨૦ યુદ્ધમા શત્રુઓથી સૂર્ય
ની માફક મહાયુરકેલીથી બેડ શકાય એવા
આદિદેવ નારાયણુ પ્રભુ રામચંદ્રરૂપે પ્રકટ થશે ૨૧
પિતાની આજ્ઞાથી મહામનુષ્ય વિષ્ણુ રામચંદ્ર
ધર્માત્મા ભાઈની સાથે દકાદિ વિવિધ વનોમા
જશે ૨૨ તેમની પત્ની વસુધામાથી ઉત્પન્ન
થયેલી જનકની પુત્રી સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેવી
મહાબાળા સીતા થશે ૨૩ તે રૂપમા આ લોકમા
અપ્રતિમ હશે, સર્વ લક્ષણ સંપન્ન હશે વળી
ચંદ્રને જેમ ચાંદની અનુસરે છે તેમ તે છાયાની

માફક રામચંદ્રને અનુસરનારી હશે. ૨૪ તે શીલવાન, યુગ્ધવાળી, ધૈર્યયુક્ત અને સૂર્યકિરણની માફક મૂર્તિમયી સાધ્વી હશે ૨૫ હે રાવણ ! મેં તને એ મહાન, શાશ્વત, અવ્યય અને દેવના દેવનું સર્વ આગયાન વિસ્તારથી કહ્યું છે. ૨૬

હે રાધવ ! આ વૃત્તાત સાંભળ્યા પછી પ્રતાપી મહાબાહુ રાક્ષસેંદ્ર રાવણ તમારી સાથે વિરોધ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. સ્નતક્રમારના વચનો પર વારંવાર વિચાર કરતો શ્રીમાન રાવણ હર્ષ પામ્યો અને યુદ્ધ માટે ફરવા લાગ્યો. ૨૭, ૨૮

વિસ્મયથી વિકાસ પામેલાં નેત્રોવાળા એવા રામચંદ્ર તે કથા સાંભળી માથું ધુણાવી આશ્ચર્યમા લીન થઈ ગયા. રાજ રામચંદ્ર અગત્ય મુનિના વચનો સાંભળી હર્ષયુક્ત થઈ તથા વિસ્મયયુક્ત નેત્રોવાળા થઈ બોલ્યા ‘હે મુનિશ્રદ્ધ ! મને તમે તે પુરાતન કથા કહો. ૨૯, ૩૦

ઈતિ શ્રીના મહીમ મહામુનિનણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું ઉત્તરકાંડમા પ્રક્રિયે ૮ મે સર્ગ સમાપ્ત

ક્ષેપક સર્ગ ૮ મો

અથાની પરંપરા

તત્ત પુનઃક્રાન્તિજા કુમ્ભયોર્નિર્મહાયશા ।

ઠવાચ રામં પ્રગત પિતામહ દૈવશ્વરમ્ ॥ ૧ ॥

પિતામહ જેમ ઇંદ્રને કહે, તેમ મહાતેજસ્વી અને મહાયશસ્ત્રી અગસ્ત્યે પ્રણામ કરતા રામચંદ્રને ફરીથી કહેવા માડ્યું. તે મહાતેજસ્વી મુનિએ સત્યપરાક્રમી રામચંદ્રને ‘તમે સાંભળો’ એમ કહી કથાનો શેષ રહેલો ભાગ કહેવા માડ્યો, તે મહામતિ મુનિએ જે પ્રમાણે સાંભળ્યું હતું અને જે પ્રમાણે એ બનાવો બન્યા હતા તે પ્રમાણે પ્રસન્નચિત્ત થઈ ને રામચંદ્રને એ કથા કહેવા માહી. ૧-૩

હે મહામતિ રામ ! મહાબાહુ ! હસામા રાવણે એટલા માટે જ જનકદિની બાનક્રીડા હરણ કર્યું હતું. ૪ ગિરિશ્રદ્ધ ઉત્તમ મેરુ ઉપર મહાયશસ્ત્રી નારદે આ કથા મને કહી હતી. હે રાધવ ! નારદજીએ દેવ, ગણ, સિદ્ધ અને

મહાત્મા ઋષિઓની કથા મને કહી હતી. હે માનદ ! હે રાજેંદ્ર ! મહાતેજસ્વી નારદે હસતાં હસતાં જે કથા કહી હતી તે મહાપાપનો નાશ કરનારી કથા હું તમને કહું છું તે સાંભળો. દેવતા સાથે મહાબાહુ ઋષિઓએ એ કથા સાંભળીને તે સર્વેએ હર્ષયુક્ત નેત્રવાળા નારદજીને કહ્યું : ૫-૮ ‘જે ભક્તિપૂર્વક નિત્ય આ કથાને સંભળાવે અથવા માંભળે તે પુત્ર અને પૌત્રવાન થઈ ને સ્વર્ગલોકમા પૂજ્ય છે. ૯

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિનણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું ઉત્તરકાંડમા પ્રક્રિયે ૮ મે સર્ગ સમાપ્ત

ક્ષેપક સર્ગ ૧૦ મો

શ્વેનદ્રોપમા સાંચાને હાથે રાવણનો

પરાજય-રામચંદ્રને મૂળ સ્વરૂપનું

પ્રબોધન-ઋષિઓની વાત

ક્ત સ રાક્ષસો રામ પર્યટન્મુખનીતલે ।

વિજયાચ્છી મહાશૂર રાક્ષસ પારનારેત ॥ ૧ ॥

હે રામ ! મહાશૂરવીર રાક્ષસોને સાથે લઈને રાક્ષસ રાવણ વિજય મેળવવા માટે પૃથ્વી ઉપર ફરતો હતો. ૧ દાનવ, દૈત્ય અને રાક્ષસોમા જેને પણ વધારે બળવાન સાંભળતો, તેને બળથો ગર્વિષ્ઠ થયેલો રાવણ યુદ્ધ માટે બોલાવતો હતો. હે પૃથ્વીપતિ ! એ પ્રમાણે સર્વ પૃથ્વી ઉપર ફરતા ફરતા તેને એક વખત બ્રહ્મલોકમાથી પાછા ફરતા નારદજી મળ્યા. વાદળાની ઉપર આવેલા બીજ સૂર્ય સમાન તેજસ્વી નારદજીને પોતાની તરફ આવતા જોઈ તેમની સામે જઈ રાક્ષસેંદ્ર રાવણે તેમને પ્રણામ કર્યો ૨-૬ પછી હર્ષિત થઈને તેણે નારદજીને કહ્યું ‘તમે બ્રહ્મલોકમાથી માડીને બધા લોકો અનેક પ્રકારે દર્શન કરેલું છે. ૭ હે મહાવાગ ! એમાંથી કયા લોકના માણસો વધારે બળવાન છે ? હું એવાઓની સાથે ગ્રાસ થયેલી ઇચ્છા પ્રમાણે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છું છું. ૮, ૯

ત્યારે નારદજીએ એક મુદ્દત સુધી વિચાર કરી કહ્યું ‘હે રાજન ! કીરસાગરની પાસે એક મહાદ્વીપ છે. ૧૦ ત્યાં ચંદ્રતા જેવા મહા-

બળવાન, મહાકાય, મહાપરાક્રમી અને મેઘના સમાન ગંભીર શબ્દ કરનારા શ્રીમાન ધૈર્ય-શાળી અને મોટા પરિઘ સમાન બાહુવાળા માણસો મેં જોયા છે. તું આવા બળ અને પરાક્રમવાળા માણસોને ઇચ્છે છે.'

ત્યારે રાવણે ઉત્તર આપ્યો : 'હે નારદ ! એ શ્વેતદ્રીપમા એવા મહાન બળવાળા માણસો કેમ પેદા થતા હશે ?' એ શ્વેતદ્રીપમા તે મહાત્માઓનો વાસ કરી રીતે થયો ? હે પ્રભુ નારદ ! એ બધું મને મૂળથી માહીને કહો. તમે સર્વ જગતને હાથમાના આમગાની પેઠે જોયું છે. ૧૮-૧૨

ત્યારે નારદજીએ કહ્યું : 'હે રાક્ષસાધિપ ! એ સર્વ લોકો નિરતર અનન્ય મનથી નારાયણ પરાયણ છે અને તેમનું આરાધન કરવામાં જ આસક્ત છે. તેઓ તેમનામાં જ પોતાનું ચિત્ત રાખનારા છે અને એકાંતલાવથી તે માણસો એમને શરણે ગયેલા છે નિરતર નારાયણમાં જ પોતાનું ચિત્ત અને પ્રાણ રાખનારા એ મહાત્માઓએ શ્વેતદ્રીપમા વાસ કર્યો છે. ચક્રને ધારણ કરનારા લોકનાથ દેવે શાર્દૂળ ધનુષ્ય ધારણ કરી યુદ્ધમાં જે જે લોકોને હવ્યા છે, તે સર્વને ત્યાં નિવાસ આપ્યો છે. હે તાત ! યજ્ઞના દ્વંષ વડે, તપ વડે, સંયમ વડે કે સર્વોત્તમ જ્ઞાનના દ્વંષ વડે, પણ તે સુખદ લોક પ્રાપ્ત થતા નથી. ૧૩-૧૭

નારદજી પાસેથી આ વૃત્તાંત સાંભળ્યા પછી વિશ્વમય પામેલો દશગ્રોવ થોડી વાર વિચારમાં પડી ગયો અને કહ્યું : 'હીક છે, હું તેઓની સાથે યુદ્ધ કરીશ.' એમ બોલી તે શ્વેત દ્રીપમાં ગયો, તેમ જ યુદ્ધ જોવું જોને પ્રિય છે એવા નારદજી પણ થોડો વખત વિચાર કરી આ પરમ આશ્ચર્યને જોવાની ઇચ્છાથી તરત ત્યાં ગયા.

હે રાઘવ ! રાક્ષસોની સાથે ત્યાં જઈને મહાબળવાન રાવણ મહાન સિંહનાદથી દશે દિશાઓ ગબડી મૂક્યા હતા. ૧૮-૨૧ ત્યારે

નારદજી ત્યાં પહોંચ્યા, ત્યારે મહાયશસ્ત્રી રાવણ દેવતાઓને પણ મહાદુર્લભ મહાદ્રીપ શ્વેતદ્રીપમાં પહોંચી ગયો હતો. ૨૨ તે દ્રીપના તેજપ્રભાવથી બળવાન રાવણનું પુષ્પક વિમાન સામા પવનના વેગથી ઝટકી પડ્યું. જેમ સામા પવનના પ્રવાહમાં વાદળા સ્થિર રહી શકતા નથી, તેમ તે વિમાન ત્યાં જઈને સ્થિર ન રહી શક્યું. રાક્ષસેન્દ્ર રાવણના પ્રધાનો પણ કઠિનતાથી જોવાય તેવા શ્વેતદ્રીપમાં ગયા પછી ભયભીત થઈ રાવણને કહેવા લાગ્યા : 'હે રાક્ષસેન્દ્ર ! અમે મૂઢ થયા છીએ, સંસ્પરહિત થયા છીએ, ચેતનારહિત થયા છીએ અને કોઈ પણ રીતે યુદ્ધ કરવા શક્તિમાન રહ્યા નથી' એમ કહી તે સર્વ રાક્ષસો પલાયન કરી ગયા. ૨૩-૨૫ ત્યારે રાવણે સુવર્ણભૂષિત પોતાનું પુષ્પક વિમાન તેઓની સાથે પાછું મોકલી દીધું.

હે રામ ! પુષ્પક વિમાન ગયા પછી તેમ જ રાક્ષસોને રજા આપ્યા પછી રાક્ષસાધિપ રાવણે ગાંડાભય'કર દ્વંષ ધારણ કર્યું. ૨૭, ૨૮ પછી તેણે શ્વેતદ્રીપમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ કેટલીક સ્ત્રીઓએ તેને જોયો. ૨૯ તેમાંની એકે હાસ્ય કરી રાવણનો હાથ ઝાલોને 'તું અહીં શા માટે આવ્યો છે ? તું કે.ણ છે ? તું કેમો પુત્ર છે ? તને અહીં કોણે મોકલ્યો છે ?' એમ પૂછ્યું ત્યારે હે રાજન ! કોઇ પામેલા રાવણે ઉત્તર આપ્યો. ૩૦, ૩૧ 'હું વિશ્રવાનો પુત્ર છું, મારું નામ રાવણ છે હું' અહીં યુદ્ધ મેળવવા માટે આવેલો છું, પણ હું તો કોઈને અહીં જોતો નથી. ૩૨ આ સાંભળી સુદર અવાજવાળી સર્વ યુવતીઓ હસી પડી. ૩૩ તેમાંની એક પામેલો એકે બાળકની માફક રમત રમતમાં રાવણને કેડેથી પકડીને સખીઓની વચ્ચે ફેરવ્યો, અને પોતાની એક સખીને બોલાવીને 'કાળા બાળજી સરખી કાંતિવાળા, વીસ હાથ-વાળા અને દશ મસ્તકવાળા એક કીડાને મેં પકડ્યા છે તે તું જો' એમ બોલ્યા લાગી. ૩૪, ૩૫ રાવણને ફેરવવાથી થાકેલો તે સ્ત્રી એક હાથમાથી

બીજા હાથમા લઈ તેને ફેરવવા લાગી આમ
ન્યાયે બળવાન રાવણને ધુમાવવામા આવતો
હતે ચારે કોણથી તેણે તે સ્ત્રીના હાથ કરડી
ખાધો તેવી હાથની પીડાથી તેને ફેરવતી તે
સ્ત્રીએ તેને છોડી દીધો ત્યારે બીજી કોઈ સ્ત્રી
તે રાક્ષસે દ્રને પકડીને આકાશમા ભેડી, તેથી
ક્રોધ પામેન તેણે નબથી વલરિયા લયા,
એટલે તે સ્ત્રીએ તેને એકદમ છોડી દીધો, તેથી
લચલીત થયેલા રાવણ સાગરમા પડ્યા ૩૧-૩૮
વજ્રપ્રહાર થતા પર્વતનુ શિખર જેમ તૂટી પડે,
તેમ મહાબળવાન રાવણ સમુદ્રમા પડ્યા ૪૦

હે રામ ! એ પ્રમાણે શ્વેતકોપમા વનનારી
સ્ત્રીઓએ રાવણને પકડીને અહીંથી તહીં
ભ્રમ્યાયો, ત્યારે મહાતેજવી નારદજી પણ
રાવણને સ્ત્રીઓથી હાર પાનેનો ભોઈ વિન્નમ
રાખ્યા તથા લાખા વખત મુની હન્યા અને
નાચ્યા એટલા જ માટે હે મહાબાહુ ! દુરાત્મા
રૂવણે મરણની ઇચ્છા કરીને તમારી પાસેથી
મીતાઈને હરી લીધા હતા

તમે શખ, ચક્ર અને જહાને ધારણ કરનારા
દેવ નારાયણ ઠો, તમારા હાથમા શાર્ફ ધનુષ,
પદ્મ આદિ આયુધો આવેના છે, તમે સવ
દેવતાઓથી નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે, શ્રીવત્સ
લાઠનવાળા છે, હ્રીપીકેશ છે, સવ દેવોથી
પૂજાયેલા છે, મહાયોગી છે, પદ્મનાભ છે,
ભક્તોને અલય આપનારા છે, રાવણને નથ
કરવા માટે તમે મનુષ્યાવતાર લીધો છે હું
નારાયણ છું એમ શું તમે નથો બાળતા ૧૪૧-૧૪૨
હે મહાભાગ ! તમે મોહ પામા નહિ આત્મ
જ્ઞાનથી તમે તમારા મૂળસ્વરૂપનું સ્મરણ કરો
તમે ગુપ્તમા પપુ ગુપ્ત તત્ત્વ છે એમ પિતામહ
બ્રહ્માજીએ કહ્યું હતું ૪૦ હે રાઘવ ! તમે સર્વ,
સ્વ અને તમ, એ ત્રણ ગુણસ્વરૂપ છે, સક,
ચક્ષુર અને સામ એ ત્રણ વેદ છે, સ્વ, પૃથ્વી
અને પાતાળ એ ત્રણે લોકમા રહેનારા છે,
ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ ત્રણે કાળમા
કાર્ય કરનારા છે, ધનુર્વેદ, ગાધર્વવેદ અને

આયુર્વેદ એ ત્રણ વિદ્યાઓને બાળુનારા છે,
દેવતાઓના યતુઓનો ચહાર કરનારા છે, ૪૦
તમે ઇન્દ્રના નાના ભાઈ છે, તમે શ્રીમાન બળિ
રાવળને બાળ્યા ત્યારે તમારા ત્રિવિક્રમ સ્વરૂપથી
ત્રણે વોકોને લચલીત કરી દીધા હતા ૪૧ તમે
અહિતિના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલા સનાતન
વિષ્ણુ છો અત્યારે સર્વે મોકના હિત માટે
તમે મનુષ્યાવતાર લીધો છે

હે મુરશ્રઘ ! પુનઃ અને બાધવજનો સહિત
પાપી રાનાનો નાશ કરી તમે દેવોનું કાર્ય
કરેનું છે ૪૨ ૪૩ હે મુરશ્રઘ ! તમારી કૃપાથી સર્વ
તપોધન સપિઓ અને દેવો રાજ થયા છે અને
સવ જગત ગાતિ પામ્યું છે હે પ્રભુ ! તમારા
માટે જ મહાભાગ લક્ષ્મીના અવતારરૂપ સીતાજી
જનક રાવળને ત્યાં ગૃમિમાથી ઉત્પન્ન થઈ મોટા
થયા હતા અને લગ્નમા હરી જઈને રાવણે
તેમનું માતાની માદક રક્ષણ કર્યું હતું હે
રામ ! એ બધો તમારો મહાનગત્વી વૃત્તાત
કથો ૪૨-૪૪ આ બધું સનહુમાટે દીધાયુષો
નારદજીને કહ્યું હતું અને નારદે અમને કહ્યું
હતું એ માણસ વિદ્વાન બ્રાહ્મણની મનિધિમા
શ્રાદ્ધ વાતે આ કથા સંભળાવે તો તેણે આપેલું
સંધ્યું અન્ન પિતૃઓને મળે છે ૪૫, ૪૬

કમળનયન રામચંદ્રજી આ દિવ્ય કથા
માલગીને વાનરો સહિત સુનોવ અને રાક્ષસો
સહિત વિભીષણ સાથે પરમ વિન્નમય પામ્યા
વળી અમાત્યો સહિત જે જે રાજાઓ, ધર્મિય
બ્રાહ્મણો, ક્ષાત્રિયો, વશ્યો અને શત્રો ત્યાં એકઠા
થયેલા હતા, તેઓ સર્વે પણ આખો વિકસાવીને
હપચુત થયા પછી મહાતેજસ્વી અગસ્ત્યે
રામચંદ્રજીને કહ્યું હે રામ ! અમને તમારો
દશન થયું તેમ જ અમે તમારી સલામા કથા
પણ કહી, હવે અમે જઇશું, એમ કહી
સંતકાર પામેલા સર્વે મુનિઓ જે રસ્તે આવ્યા
હતા તે રસ્તે પાછા ગયા ૪૭-૫૨

હિત શ્રીનંદોક નક મનિખણીત અ દિકાબ્ય શ્રીરામ ચંપુના
ઉત્તર કાંડ મ નિમિત્ત મળ ૧૦ મો સમસ

સર્ગ ૩૮ મો

જનકાદિ રાજાઓની વિદાયગીરી

પ્રવમાસ્તે મહાશાસ્ત્રદ્યુત્તરજન રાચવ. ।

પ્રવાસ-સર્વેકાર્યોણિ પોરજાનપદેષુ ચ ॥ ૧ ॥

મહાબાહુ રામચંદ્ર એ પ્રમાણે દરરોજ સર્વથી પૂજાતા હતા અને પોર અને જનપદ સહધી સવ કાર્યો કરીને રાજ્ય ચલાવતા હતા. કેટલોક સમય પીત્યા પછી એક દિવસ મહાત્મા રામચંદ્રજી હાથ ભેડી જનકરાજને કહેવા લાગ્યા

‘તમે અમારી નિશ્ચય ગતિરૂપ છો, તમે જ અમારો પાલન કયુ છે, તમારા ઉત્તર તેજથી રાવણને મેં હણ્યો છે. ૧-૩ હે રાજન્ ! મર્વ ધક્કાકુએ અને સવ મધિવ લોકોની વચ્ચે અતુલ પ્રીતિ અને અનુપમ સહય પરાપૂર્વથી જ છે. ૪ હે પાધિવ ! હવે તમે તમારા નગરમા સુખથી પધારો એટલે અમારા તરફની ભેટના રત્નો લઈ મહાત્મા ભરત આપને વળાવવા આવશે ૫

જનક રાજાએ રામચંદ્રજીના વચનોનો સ્વીકાર કરી કહ્યું હે રાજન્ ! તમારી નીતિ અને દર્શનથી હું પ્રસન્ન થયેલો છું મારે માટે જે જે રત્નોનો સચય કરવામા આવેલો હોય, તે બધા હું મારી બાંસ પુત્રોએ સીતા અને ભસિલાને ભેટ આપું છું’ પછી પ્રસન્નચિત્ત જનક રાજા રામચંદ્રજીની વિદાય લઈને મિથિલા નગરી ગયા. ૧-૭

જનક રાજા ગયા પછી રામે હાથ ભેડી વિનયથી પોતાના મામા કેકય-રાજપુત્ર યુધાન્વિતને કહ્યું ‘હે યુરુપશ્ર્ષ્ઠ ! હે રાજન્ ! હું, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન અને આ બધું રાજ્ય, એ સર્વ આપને આધીન છે અને આપત્તિમા તમે જ અમારી ગતિ છો કેકયરાજ વૃદ્ધ છે, તેથી તે તમારા માટે ચિંતા કરતા હશે, માટે હે રાજન્ ! હવે તમારે ત્યાં જવું એ મને ઠીક લાગે છે ભેટ આપવાનું પુષ્કળ ધન અને વિવિધ રત્નો વર્ધને તમને વળાવવા માટે

લક્ષ્મણ તમારી સાથે આવશે. ’ યુધાન્વિતે આ માગણી સ્વીકારી લઈ કહ્યું. ‘હે રાધવ ! તમારું ધન અને રત્નો અક્ષય ધાવ.’ પછી કેકય રાજાના હર્ષને વધારનાર યુધાન્વિતે રામચંદ્રજીની પ્રદક્ષિણા કરી, ત્યારે રામચંદ્રજી મામા ભાષીને તેમની પ્રદક્ષિણા ડગી પછો રામચંદ્રજીની રજા લઈને અચુર વૃત્તને હાંપીને વિધુ સાથે ઇંદ્ર બચ તેમ લક્ષ્મણની સાથે યુધાન્વિત જવા લાગ્યો ૮-૧૪

તેમને રજા આપીને મહાત્મા રામચંદ્રજી પોતાના મિત્ર અને જેને કોઈનાથી પણ ભય નથી એવા કાશીના રાજા પ્રતહનને કહ્યું ૧૫ ‘હે રાજન્ ! તમે ભરતને રણસહાય આપવાનો ઉદ્યોગ જ્યો હંતો, તેથી મેં તમારી પરમ પ્રીતિ દર્શાવનારી મિનતા ભેડી છે. હવે આજ તમે મળખૂત કહ્યા અને દરવાજાઓવી રક્ષણ કરાચેની, સુદર વારણા અને અસી નદીઓની વચ્ચે માવેલી તમારી કાશી નગરીમા પધારો.’ એમ કહીને ધર્માત્મા કાકુત્સ્થ રામચંદ્ર આસન ઉપરથી બેઠી તે ધર્માત્મા રાજાને પરમ પ્રીતિથી ભેડી પડ્યા ૧૬-૧૮ ત્યારે કૌશાંચાની પ્રીતિને વધારનાર રામચંદ્રની રજા લઈને જેને કોઈ સ્થળેથી ભય નથી એવા કાશીના રાજા પોતાના નગરમા ગયો ૧૯

ત્યાર પછો મહાત્મા રામચંદ્ર બીજા ત્રણેય રાજાઓને હસતા હસતા મીઠા શબ્દોથી કહ્યું. ‘તમે સર્વેએ આપણા વચ્ચેની નિશ્ચય પ્રીતિ તમારા બળ-પરાક્રમ વડે કાયમ રાખી છે તમે સર્વેએ નિરંતર ધર્મપરાયણ રહી સત્ય વ્યવહાર જાળવી રાખ્યો છે અને તમારા સરખા મહાત્માની પ્રીતિ અને પ્રતાપથી જ મેં દુરાત્મા, હુંદળુદ્ધિ, રાક્ષસાધમ રાવણને હણ્યો છે હું તો નિમિત્તમાત્ર જ હંતો યુદ્ધમા સેના, પુત્ર, બાધવ, અમાત્ય એ સર્વે ત્રાશે રાવણ માર્યો ગયો, એ તો ખરેખર તમારા જ પ્રતાપ હંતો વનમાથી જનક રાજાની પુત્રીનું હરણ થયું છે, એ સાબળી મહાત્મા ભરતે આપ સર્વે મહાત્મા

એને સહાયાર્થે બોલાવ્યા હતા, તેને ઘણા કાળ વીતી ગયો છે, માટે હવે તમે સવ પોતપોતાના નગરોમા પધારો એ મને ઠીક લાગે છે ૧૨૦-૨૫

રામચ દ્રણના વચન સાંભળી હર્ષયુક્ત થયેલા એ સર્વ રાજાઓએ ઉત્તર આપ્યો. 'આપના જ લાગ્યથોએ આપ વિજયી થયા છે અને તમે તમારો રાજ્ય પાલુ મેળવ્યું છે, તેમ જ તમારા જ સારા લાગ્યે તમે મીતાણ પાછા મેળવ્યા છે અને શત્રુને પરાજિત ર્થો છે જેણે શત્રુઓને હાડીને વિજય મેળવ્યો છે, એવા રામચ દ્રણના દર્શન કરવા એ જ અમારી પરમ ઇચ્છા હતી અને એ જ અમારી પરમ પ્રીતિ હતી, તમે જે અમાન વ માણુ કહે છે તે તો તમારી જ મોટાઈ છે, અમે તે એની પ્રશંસા કરી શકવાને પા પાત્રમાન નથી આપની આજ્ઞા છે, તો હવે અમે સવ અડીચી વિદાન થઈશો, છતાં તમે તો સદાય અમારા હૃદયમા રહેશો એ મહાબાહુ! આપની મહાન પ્રીતિથી વીટળાયેલા અમે પણ આપના પ્રત્યે એવા જ પ્રીતિવાળા રહીશું માટે હે મહારાજ! આપની પ્રીતિ અમારા ઉપર નિત્ય ડાનમ જ રાખશો.' એમ કહી જવા માટે ઉતાવળા થયે ના સર્વ રાજાઓએ હાથ ભેડી રામચને વિનવી કરી, ત્યારે રામ રામચ / તેનો સ્વીકાર કર્યો નહીં તેઓ સર્વ પોતપોતાના દેશમા ગયા ૨૧-૨૨

હવે નીચે મંદ મુનિ પ્રીતિ આદિ વ ૧૦૨ મંદના વર્ણનમા ૩૬ થી સુચ સમપ્ત

સર્ગ ૩૯ મો

વાનરા નોરનો સત્તાર

તે પ્રવાતા મહા માન પાવિગસ્તે પ્રદ્યુત્ત ॥

ગજવાજસહયોગે કમ્પયન્તો યસુષપતા ॥૧॥

પ્રસન્ન થયેલા મહાત્મા રાજાઓ હંબરો હાથીયોડાના સમૂહથી વસુધરોને ધ્રુવવતા પોત પોતાના નગરોમા જવા નાગના ભરતની આજ્ઞા થી ઉત્સાહવાળા મનિકો અને વાહનોવાગી અનેક અક્ષૌહિણી મેના રાધવને મહાય કરવા માટે અયોધ્યામા એકઠી થયેલી હતી ૧૩ તે સર્વ

પોતપોતાને અથે જતી હતી, ત્યારે બળથી નર્વિક થયેલા ચોદાઓ અદરઅદર કહેવા લાગ્યા 'યુદ્ધમા રામના શત્રુ રાવણને તો આપણે બેધો પણ નહિ ૩ ભરતે આપણને પાછળથી નકામા બોલાવ્યા, આપણે સર્વ જરૂર એ રાક્ષસોને હાડી નાખત ૪ રામ અને લક્ષ્મણ ના બાહુના પરાક્રમથી રક્ષાયેલા આપણે સમુદ્રને પેવે પાર જઈ જરા પણ કવેશ પામ્યા વિના સુખથી યુદ્ધ કરતા ૫ એવી અનેક જાતની વાતો કરતા કરતા સર્વ ચોદાઓ અને રાજાઓ પોત પોતાના રાજ્યમા ગયા તેઓના પ્રસિદ્ધ રાજ્યો આનંદી ભગેવા, ધનધાન્યથી પૂર્ણ અને મહાન સમૃદ્ધિવાળા હતા પોતાના નગરોમા ક્ષેમકુળાળ ગયેલા હોવાથી તે રાજાઓ રામચ દ્રણની પ્રીતિ મ પાદન કરવા માટે વિવિધ રત્નો, અશ્વો, યાનો, મહાગરતા હાથીઓ, ઉત્તમ ચંદન, દિવ્ય આભરણ માંપુ મોતી, પરવાળા, કૃપવતી દામીઓ, નાના નકારના ચર્મ અને અનેક રવાદિની ભેગો તેમને વળાવવા આવેલા મહા બાવાન ભરત, લક્ષ્મણ અને ગાનુજ આદિની પાથે મોકલવા વાગ્યા તે સવ લઈને એ ત્રણે પુરાશ્રમભાઈઓ પાતાની રમ અયોધ્યા નગરી મા ના ના તથા વિવિધ અને વિવિધ રત્નોની ભેગો રામચ દ્રણ ની આજ્ઞાધરી ત્યારે તે સર્વનો પ્રીતિ સાહન સ્વીકાર કરી મહાત્મા રામચ દ્રણ એ પોતાના પર કહે ના ઉપકારના બદલામા વાનરાઓ સુનોવને, રાક્ષસરાજ વિશ્વ નથુને અને યુદ્ધમા જય અપાવનારા ણીન રાક્ષસો તથા વાનરોને તે બધી ભેગો વહેચી આપી ૧-૧૪ એ સમયે મહાત્મા રામચ દ્રણએ આપે ના સર્વ રત્નો મહાવીર વાનરા અને રાક્ષસોએ હાથ પર અને માથા ઉપર પહેરી લીધા ૧૫

પછી ઇંદવાકુઓમા મહારથી અને પરાક્રમી, કમળાળ સરળી આબોવાળા રાજ રામચ દ્ર મહાબાહુ હનુમાન અને અગદને પોતાના બોળામા ભેસાડી સુચીવને કહ્યું 'આ અગદ તારો સુપુત્ર છે અને વાસુપુત્ર હનુમાન તારો

સુમત્રો છે. ૧૧-૧૭ હે સુગ્રીવ ! એ બન્ને મંત્રણા કરવામાં યોગ્ય છે, તેમ જ માસ કાર્યમાં નિરંતર પ્રીતિવાળા છે, તેથી તેઓ વિવિધ પૂજાને યોગ્ય છે. ૧૮ એમ કહીને એ મહાયાશસ્વીએ પોતાના અંગ ઉપરનાં આબૂપણો ઉતારી અંગદ તથા હનુમાનના શરીર ઉપર પહેરાવ્યાં. પાછી રામચંદ્ર વાનરયુથપતિઓમાં શ્રદ્ધ નીલ, નલ, કેસરી, કુમુદ, ગંધમાદન, સુપેલુ, પનસ, મેંદ, દ્વિવિદ, જાંબવંત, ગવાક્ષ, ચિનત, ધૂમ્ર, વલી-મુખ, પ્રજંધ, સંનાદ, દરીમુખ, દધિમુખ, ઇન્દ્રજિત આદિ વાનરોને મીઠી વાણીથી બોલાવી તેમના તરફ સૌમ્ય દૃષ્ટિથી જોતાં કહ્યું : 'તમે સર્વ મારા મિત્રો છો, મારા શરીર અને લાઈ સમાન છો. ૧૯-૨૨ હે વનવાસીઓ ! તમે મને સંકટમાંથી છોડાવ્યો છો. તમારા જેવા ઉત્તમ મિત્રો જેને છે તેવા સુગ્રીવ રાજાને ધન્ય છે.' એમ કહી સૌ સૌની યોગ્યતા પ્રમાણે શ્રદ્ધ અલંકારો અને મહામૂલ્યવાન હીરાઓ વગેરે તેમની વચ્ચે વહેંચી આપ્યા અને પછી નરશ્રદ્ધ રામચંદ્ર તેઓ સર્વને ભેટ્યા. ૨૩-૨૫

પિંગળ વર્ણવાળા એ વાનરો અયોધ્યામાં રહ્યા ત્યાં સુધી સુગ્રીવોનાર મધ પીતા અને સારા સંસ્કાર પામેલુ અજ, કૃષ્ણ અને મૂળાદિ ખાતા હતા. ૨૬ એવો વેળ : લોગવતાં તેમને એક માસ કરતાં વધારે સમય વીતી ગયો. છતાં રામચંદ્રજીની પ્રીતિને લીધે એક મુદ્દત જ ગયું હોય તેમ લાગ્યું. ૨૭ ઇચ્છાનુસાર સ્વરૂપ વારણ કરનારા વાનરો, મહાવીરો રાક્ષસો અને મહાબળવાન રીંછો સાથે રામચંદ્ર પણ અનેક પ્રકારની કીડા કરતા હતા. એ પ્રમાણે આનંદ પામતા રાક્ષસો અને વાનરોનો શિશિરઝતુનો બીજો માસ પણ વીતી ગયો. ડહવાકુરાજના સુદર નગરમાં રહેતાં, પરમ પ્રીતિ મેળવતાં, રામચંદ્રનું પરમ સન્માન પામીને તેઓ ગર્વનો ધણો સમય સુખમાં વીતી ગયો. ૨૮-૩૦

હિત શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિમણ્ડિત અદ્વિતીય શ્રીરામાયણકૃત
ઉત્તરકાંડમાં ૩૬ એ સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૦ મો

વાનરો અને રાક્ષસોની વિદાય

તથા સ્થ તેણાં ચક્ષતામૃતવાનરરક્ષસામ્ ।

રાષવસ્તુ મહાતેજા સુર્યાર્ચનદમન્નવીત ॥ ૧ ॥

રીંછ, વાનર અને રાક્ષસોનો અયોધ્યામાં ઘણો કાળ વીતી ગયો, ત્યારે મહાતેજસ્વી રાધવે સુગ્રીવને કહ્યું : ' હે સૌમ્ય ! હવે તમે દેવ અને અસુરોથી જેની સામા ન થઈ શકાય એવી કિષ્કિન્ધાનગરીમાં જાઓ. ત્યાં મંત્રીઓની સાથે રહી નિષ્કંટક રાજ્ય લોગવો. ૨ હે મહાબાહુ ! તું પરમ પ્રીતિવાળો થઈને મહાબળવાન અંગદ, હનુમાન અને નલની ખબર રાખજે, ૩ તારા સસરા સુપેલુ, બળવાનોમાં શ્રદ્ધ તાર, દુર્ધર્ષ, કુમુદ, મહાબળવાન નીલ, વીર શતભાલિ, મેંદ, દ્વિવિદ, ગજ, ગવાક્ષ, ગવડ, મહાબળવાન શરભ, મહાબળવાન દુર્ધર્ષ, રીંછપતિ જાંબવંત, એ સર્વ તરફ પણ તું પ્રીતિથી વતંજે. એ સિવાય ગંધમાદન, સુવિકાંત, નયલ, પ્લવંગ સુપાટલ, કેસરી, શરભ, શુભ, મહાબળવાન ચંપયૂઠ વગેરે જે જે મહાત્માઓએ મારે માટે પ્રાણની આહુતિ આપી હતી, તેઓનું તું પ્રીતિથી પાલન કરજે. ૪-૬

એ રીતે સુગ્રીવને કહીને તથા વારંવાર તેને બેઠીને પછો મીઠી વાણીથી મહાત્મા રામચંદ્ર વિલીપણુને કહ્યું : 'તું તમને ધર્મના બાહુ છું, તમે ધર્મ પ્રમાણે લોકાનુ રાજ્ય કરો. હવે તમારા લાઈ કુળેરજી તમે સૌ રાક્ષસો પર પ્રીતિ ધરાવે છે, માટે તમે સુખથી લોકાનુ રાજ્ય કરો. હે રાજ્ય ! તમે ક્યારે પણ અધર્મબુદ્ધિ કરશો નહિ. ખરેખર, બુદ્ધિમાન રાજાઓ પૃથ્વીનુ રાજ્ય લાંબા કાળ સુધી લોગવે છે. ૧૦, ૧૧ હે રાજ્ય ! તમે મને તથા સુગ્રીવને પરમ પ્રીતિપૂર્વક હમેશાં સંભારશો. તમે કલેશરહિત થઈને હવે પરમ પ્રસન્નતાપૂર્વક લોકામાં જાઓ. ૧૨

રામનાં વચન સાંભળી સૌ 'ધન્ય છે, ધન્ય

છે' એમ કહી વારંવાર તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. 'હે રામ! હે મહાબાહુ! સ્વયંભૂ પ્રહ્લાની માફક તમારી બુદ્ધિ અને પરાક્રમ અદ્ભુત છે અને એવું જ પરમ માધુર્ય પણ તમારામાં છે.'^{૧૩,૧૪}

વાનરો અને રાક્ષસો બોલી રહ્યા પછી હનુમાને પ્રણામ કરી રાધવને કહ્યું:^{૧૫} 'હે વીર રાજન! મારો તમારામાં નિરંતર પરમ સ્નેહ રહે, ભક્તિ પણ નિરંતર તમારા ઉપર જ રહે અને મારો તમારા સિવાય બીજો કોઈ પણ રથો ભાવ ન થાય.'^{૧૬} જ્યાં સુધી પૃથ્વી પર રામકથા થયા કરે, ત્યાં સુધી મારા પ્રાણ મારા ચરીરને ન છોડે.^{૧૭} હે રઘુનંદન! હે પુરુષપ્રેમ રામ! આ દિવ્ય ચરિત્રની જે કથા છે, તે મને અપ્સરાઓ સંભળાવ્યા કરે.^{૧૮} હે રામ, જે ચરિતાનુત સાંભળી પવન જેમ મિથમાળા હરી બંધ તેમ હું તમારા કર્શનની મને થતી ઉત્કંઠા પૂરી કરીશ.'

હનુમાનનાં વચ્ચન સાંભળી મહાત્મા રામચંદ્ર એકાએક આસન પરથી ઊઠીને સ્નેહથી તેમને ભેટી પડ્યા અને કહેવા લાગ્યા: 'હે કપિપ્રેમ! તું કહે છે તેમ જ થશે. તેમાં જરા પણ સંશય રાખવો નહિ. આ લોકમાં જ્યાં સુધી મારી કથા થશે ત્યાં સુધી તારી કીર્તિ તથા પ્રાણ રહેશે અને જ્યાં સુધી જંગલ હશે ત્યાં સુધી મારી કથા પણ થશે. હે કપિ! તે' મારા ઉપર અનેક ઉપકારો કર્યા છે, તેમાં એક ઉપકારના બદલામાં હું પ્રાણ આપું તોપણ તેનો બદલો વળે તેમ નથી, તો બીજા ઉપકારોના તો હું દેવાદાર જ રહીશ. હે કપિ! તે' જે ઉપકારો કર્યા છે, તે મારા અંગમાં બુદ્ધિ થઈ જવવ; કારણ કે આપત્કાળ આવે છે ત્યારે માનુષ્ય પ્રત્યુપકારને પાત્ર થાય છે, માટે તારા ઉપર આપત્તિ ન આવે.'^{૧૯-૨૪} પછી રાધવે ચંદ્ર સરપો પ્રકાશિત અને જેની મધ્યમાં ચૈત્ર્યમણિ હતો તેવો હાર પોતાના ગળામાંથી કાઢી હનુમાનના ગળામાં પહેરાવ્યો.^{૨૫} ત્યારે

સુવર્ણશેઠરાજ સુમેર પોતાના ઉપર પડેલાં ચંદ્રકિરણોથી જેવો ચોશી રહે તેમ છાતી પર પહેરેલા હારથી હનુમાન ચોભવા લાગ્યા.

રામચંદ્રનાં વિદાય થવા માટે કહેલાં વચ્ચનો સાંભળી એક પછી એક મહાબળવાન વાનરો તેમના પગમાં પડી માથે પડવા લાગ્યા. પછી જ્યારે સુમેર અને ધર્માત્મા વિલીપણુની સાથે ગાદ આલિંગન કરીને રામચંદ્રે તેમને વિદાય આપી, ત્યારે સર્વનાં નેત્રો આંસુથી ભરપૂર થઈ ગયાં.^{૨૬-૨૮} એ સમયે રામચંદ્રને ત્યજીને જતાં સર્વની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ, કંઈ ગદગદ થઈ ગયા અને ચેતનારહિત હોય તેવા તેઓ જણાવા લાગ્યા. જેમ પ્રાણ મહાનુરૂપી એ દેહ ત્યજીને બચ, તેમ જેના ઉપર પૂર્ણ કૃપા થયેલી છે એવા તે સર્વ કપિવંશો મહાત્મા રામચંદ્રને છોડીને પોતપોતાને ચેર ગયા. રામચંદ્રની પાસે સુખમાં રહેલા રાક્ષસો, રીંછો અને વાનરો રઘુવંશવર્ધન રામચંદ્રને પ્રણામ કરી તેમના વિદાયોગને લીધે ઉત્પન્ન થયેલાં આંસુઓથી પરિપૂર્ણ નેત્રોવાળા થઈ પોતપોતાના દેશમાં ગયા.^{૨૯-૩૧}

૧૧ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યમયૂત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયજ્ઞ ઉત્તરકાંડમાં ૪૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૧ મો

પુષ્પક વિમાનવું (વસન્તન વેણુજ્ય સ મહાવાહુર્જયવાનરરાક્ષસાન |
પ્રાતઃ સહિતો રામઃ પ્રમુનોદ સુલે સુલી || ૧ ||
રીંછ, વાનર અને રાક્ષસોને વિદાય કર્યા પછી મહાબાહુ રામચંદ્ર પોતાના ભાઈઓ સાથે અપાર સુખથી આનંદ બોગવતા હતા. એક વખતે પાછલા પહેરે મહાપ્રભુ રામચંદ્રે તાઈઓની સાથે અંતરિક્ષમાં મીડી વાળી સાંભળી: 'હે સૌમ્ય રામ! તમે મને પ્રસન્ન વદનથી નિહાળો. હે પ્રભો! મને કુબેરસવનથી પ્રાપ્ત થયેલું પુષ્પક વિમાન જાણો.'^{૧-૩} હે નરોત્તમ! તમારી આજ્ઞા માનીને હું કુબેરના ભવન તરફ તેની ઉપાસના કરવા ગયું હતું.

ત્યારે તેણે મને કહ્યું : 'મહાત્મા નરેન્દ્ર રામ-ચંદ્ર યુદ્ધમાં દુર્ધર્ષ રાક્ષસેશ્વર રાવણને હણીને તને છૂટી લીધું છે.' દુરાત્મા રાવણને પુત્ર, પૌત્ર અને બાંધવો સહિત હણ્યો એથી હું અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું.' પરમાત્મા રામે લોકમાં તને છોડેલું છે; માટે હે સૌમ્ય! હું તને આજ્ઞા કરું છું કે તું તેમનું વાહન થા. તું સર્વ લોકમાં જવાને સમર્થ છે; માટે બા, તું રઘુનંદનનું વાહન થા. એને માટે જરા પણ કલેશ ન કર; કારણ કે મારી એ પરમ ઇચ્છા છે.' મહાત્મા કુબેરની આવી આજ્ઞા થતાં હું તમારી પાસે આવ્યું છું; માટે જરા પણ શંકા રાખ્યા સિવાય તમે મારો સ્વીકાર કરો. કુબેરની આજ્ઞાથી કોઈ પણ પ્રાણીથી હું પાછું હટું તેમ નથી, એથી હવે હું તમારી આજ્ઞાનું પરિપાલન કરીને મારા પ્રભાવાનુસાર સર્વત્ર ગતિ કરીશ.' ૧૦

મહાબળવાન રામચંદ્રે પુષ્પક વિમાનનું કહેલું સાંભળીને તેમજ તેને પાછું આવેલું જોઈને કહ્યું : 'હે વિમાનચેષ્ઠ પુષ્પક! જો એમ છે તો હું તારું સ્વાગત કરું છું. કુબેરની અનુકૂળતાથી મને સદૈવ્યવહારનું ઉદ્ધવન કરવાનો દોષ નહિ લાગે.' પછી મહાબાહુ રામચંદ્રે હાંગર, પુષ્પ, સુગંધી ધૂપ આદિથી પુષ્પક વિમાનની પૂજા કરી અને કહ્યું : 'હે સૌમ્ય! હાલ તો તું સિદ્ધ પુરુષોના માર્ગરૂપ અંતરિક્ષમાં ગમન કર, મારા વિયોગથી ખેદ ન કર. હું તારું સ્મરણ કરું ત્યારે તું મારી આગળ આવશે. ૧૧-૧૪ તું તારી મનઃમતી દિશામાં ગમન કરીશ ત્યારે તને કોઈ રોક્ષી શકશે નહિ.' ત્યારે પુષ્પકે કહ્યું : 'તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે થાઓ.' એમ કહી પોતાની ઇચ્છેલી દિશા તરફ પુષ્પક વિમાન વિદાય થયું. ૧૫-૧૬

પુણ્યસ્વરૂપ વિમાન અંતર્ધાન થયા પછી મહાત્મા ભરત હાથ જોડી રઘુનંદનને કહેવા લાગ્યા : 'હે વીર! દેવના જેવા તમે જ્યારે નાજ્ય કરો છો, ત્યારે અમે ઘનુએ અમનુષ્ય

પ્રાણીઓને વારંવાર મનુષ્યની માફક ખેલતાં જોયાં. વળી કેટલાક માસ ધયાં પ્રભામાં કોઈ બાતના રોગ થયો નથી. હે રાઘવ! વૃદ્ધ પ્રાણીઓને પણ મૃત્યુ આવતું નથી; સ્ત્રીઓ રોગરહિત સંતતિને જન્મ આપે છે અને મનુષ્યો હૃદયુદ્ધ ધયાં છે. હે રાજનું! પુરવાસીઓ અને જનપદ-વાસીઓને અધિકાધિક હર્ષ થાય છે. મેઘ પણ આકાશમાંથી યોગ્ય સમયે અમૃત જેવું જળ વરસાપે છે. ૧૭-૨૦ કલ્યાણકારક તથા સ્પર્શ કરવા યોગ્ય પવન વાયા કરે છે. હે રાજનું! 'આવો નરેશ્વર અમારા ઉપર બહુ કાળ સુધી રાજ તરીકે રહો.' ૨૧ એ પ્રમાણે પૌર અને જનપદ (ગામડામાં રહેનારા) લોકો સર્વ સ્થળે કહે છે.' ભરતે કહેલી આ અતિશય મીઠી વાણી સાંભળી નરેશ્વર રામચંદ્ર આનંદયુક્ત થયા. ૨૨

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકુનિમ્બસૂત આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિત્રામૃત ઉચ્ચારકમા ૪૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૨ મો

અશોક ઉદ્યાનમાં રામચંદ્ર અને સીતાનો વિહાર-મુનિના આશ્રમમાં એક રાત્ર રહેવાનો દોહક

સ વિસુજ્ય તતો રામઃ પુષ્પકં હેમશ્રુવિતમ્ ।

પ્રવિવેશ મહાબાહુરસોકવનિકાં તદા ॥૧॥

મુવણ્ભૂષિત પુષ્પક વિમાનનું વિસર્જન કયાં પછી મહાબાહુ રામચંદ્ર અશોકવાટિકા નામની વાડીમાં ગયા. એ વાડી ચંદન, આંબો, પુલાહ, રક્તચંદન અને દેવદાર વગેરે વૃક્ષોથી શોભતી હતી. ૨ ચંપક, અશોક, મહુડો, કૃષ્ણ, સર્જ, ધૂમરહિત અગ્નિ સમાન શોભતાં પારિજાત આદિ વૃક્ષોથી એ વાડી શોભતી હતી. લોમ, નીપ, અર્જુન, નાગકેસર, શતાવરી, અતિયુક્ત, મંદાર, કેળ વગેરે છોડ, વેલ અને તેની ઘટાઓથી તે વાડી શોભતી હતી. પ્રિયંશુ, કદંબ, બકુલ, બાળુનાં ઝાડ, દાડમડીનાં અને કોવિદારનાં વૃક્ષો ત્યાં શોભી રહ્યાં હતાં. ૩-૪ તે વાડી હમેશાં દિવ્ય ગંધ અને રસયુક્ત સ્થ પુષ્પો તથા મનોરમ ક્ષો-

થી, કૌમળ અંકુરવાળી કૂંપળોથી, દિવ્ય વૃક્ષોથી, માળોઓએ નિર્મોણ કરેલા સુદર કૂંપળ અને પુષ્પોના ઢગલાઓથી, ઉન્મત્ત ભ્રમરોના ગુંબરવથી, કૈયલોથી, વિવિધ પ્રકારના પક્ષીઓથી અને આખાના મોરશી અનેક પ્રકારે શોભી રહી હતી. ૧-૮ એ વાડીમાં કેટલાક વૃક્ષો સુવર્ણ જેવા રંગના, કેટલાક અગ્નિની શિખા જેવા રંગના અને કેટલાક કાળા આજુબિંદા જેવા રંગના શોભતા હતા. ૯ તેમાંના સુગંધીદાર પુષ્પોની વિવિધ પ્રકારની માળાઓ ખનાવવામાં આવતી હતી. તે વાડીમાં પુષ્કળ પાણીથી ભરેલા જુદા જુદા આકારની વિહારવાડીઓ આવી રહી હતી. ૧૦ તેના પગથિયા માથેકેના ખનાવેલા હતા અને વચ્ચેના પગથિયો સ્ફટિકના ખનાવેલા હતા. તેમાં કમળો ખીલી રહ્યા હતા. તેના કિનારા ઉપર ચક્રવાક, કારકવ, પોપટ, હંસ, સારસ વગેરે પક્ષીઓનો કલરવ થઈ રહ્યો હતો. વળી કિનારા ઉપર જોગેલા પુષ્પોથી ભરેલા વૃક્ષોએ તે શોભી રહી હતી ૧૧, ૧૨ એના કિનારા સુદર શિલાઓથી વિવિધ આકારમાં બાંધેલા હતા. વળી તેની આસપાસ વૈદ્યુર્ભાજી સરખું લીકું, અતિશય ઘાડું અને પુષ્પિત વૃક્ષોવાળું વન આવેલું હતું. પુષ્પયુક્ત વૃક્ષોના પરસ્પર અથડાવાથી આકાશ જેમ તારાથી છવાઈ જાય, તેમ બધા પથ્થરો પુષ્પથી છવાઈ ગયા હતા. રાત્રી રામચંદ્રનું આ વિહાર-વન ઇન્દ્રના નંદન અને કુમેરના ચિત્રચંદ્ર વન જેવું લાગતું હતું તેમાં પુષ્કળ જોડકો, ગુહો, કુલવાટિકાઓ અને હતામડો આવેલાં હતા.

રામચંદ્ર પુષ્પિત ચયેલી અંશેકવાટિકામાં જઈને સુદર આકારના પુષ્કળ પુષ્પથી છવાયેલા અને દર્શના ખનાવેલા આસન ઉપર બેઠા અને સીતાનો હાથ પકડી મરેચક નામનું પવિત્ર મધ છંદ્ર જેમ શબ્દોને સુધા પિવડાવે તેમ ચોતે પાવા માંડ્યું; પછી તરત જ નેવકો સારી રીતે રાધેલું અને વિવિધ રંગો રામચંદ્રના તપને, આગળ ત્યાર પાદ નૃત્ય અને

ગીતમાં કુશળ અપ્સરાઓ, નાગલોકની સ્ત્રીઓ, કિન્નરીઓ અને દક્ષિણ દેશની સ્ત્રીઓ રાત્રી સમયચંદ્રની આગળ નાચ કરવા લાગી. મનને આનંદ પમાડે એવી નૃત્ય અને ગીતમાં કુશળ સ્ત્રીઓ રામચંદ્રની પાસે નાચતી હતી ત્યાર પછી રમણ કરવામાં શ્રેષ્ઠ ધર્મોત્તમા રામે તે સર્વને સંતુષ્ટ કરી વિદાય કરી. જેમ તેજસ્વી અરુંધતીની સાથે વસિષ્ઠ બેઠા હોય તેમ સીતાની સાથે બેઠેલા રામચંદ્ર શોભતા હતા. એ પ્રમાણે દેવીપુત્રો જેવી સીતાની સાથે રામચંદ્ર આનંદ ભોગવતા હતા. ૧૩-૨૪

આ રીતે દેવની માફક દરદેશ વિહાર કરતા રામ અને સીતાને સર્વદા ભોગ ભોગવવા યોગ્ય શિશિરસ્મૃતો કાળ આવ્યો જયો, એટલે કે વિવિધ ભોગો આપનાર શિશિરકાળ વીતી ગયો. ૨૫, ૨૬ ધર્મને બાળનારા રામચંદ્ર સવારમાં ધર્મવિધિથી ધર્મકાર્યો કરી દિવસનો બાકીનો ભોગ અત્યુરમાં પસાર કરતા હતા. ૨૭ સીતા પણ સવારમાં સર્વ દેવકાર્યો કરી સર્વ સાધુઓની સમાનભાવે પૂજા કરતા હતા. ૨૮ પછી સ્વર્ગમાં બેઠેલા સહસ્રાણ ઇન્દ્રની પાસે જેમ શબ્દો જાય, તેમ સુદર આભરણ અને વસ્ત્ર ધારણ કરી રામની પાસે સીતા જતા હતા.

એ રીતે કેટલોક કાળ વીતી જતા મહાદેવી સીતા ગર્ભવતી થયાં. પછી એક દિવસે દેવપુત્રી સમાન વરારોહા સીતા મહાત્મા રાધવની પાસે આવ્યા, ત્યારે તેને બેઠાને પ્રસન્ન થયેલા રાધવે કહ્યું 'વેદેહી! મને તારાથી અપત્યલાભ (પુત્રલાભ) થવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે. હે વરારોહા! તું મું ઇચ્છે છે? હું તારી શી ઇચ્છા પૂરી પાડું?' ત્યારે સીતાએ સ્મિતપૂર્વક કહ્યું : ૨૯-૩૦ હે રાધવ! જગાના વીર ઉપર વસતાં ઉચ્ચ તેજસ્વી પવિત્ર તરોવન બેઠા હું ઇચ્છું છું. હે દેવ! કુળમૂળ ખાનારા ઋષિઓના ચરણોનું વંદન કરવા હું ઇચ્છું છું. હે કાકુત્સ્થ! વળી મારી પરમ ઇચ્છા એ છે કે કુળ-મૂળ ખાનારા ઋષિઓના તરોવનમાં એકાદ

રાત્રિ હું રહું.' ત્યારે અકિલકર્મા રામે 'ઠીક, હે વેદેહી! તું જરૂર આવતી કાલે ત્યાં બઈશ, વિશ્વાસ રાખ', એમ કહ્યું.^{૩૩-૩૫} રામચંદ્ર જનકરાજની પુત્રીને એમ કહીને પછી પોતાના મિત્રમંડળ સહિત સલાલવનમાં ગયા.^{૩૬}

શ્રી ઓવાળ્મોકિ મહાસુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૪૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

સીતાનો વનવાસ

સર્ગ ૪૩ મો

સીતા સંબંધી લોકવાયકા

તત્રોપવિષ્ટ રાજાનમુપાસત્તે વિચક્ષણાઃ।

કપાનાં વ્રત્રૂપાણાં દ્વાસ્યકારાઃ સમન્તતઃ॥૧॥

સલાલવનમાં રાજા રામની આસપાસ અનેક પ્રકારની વાતો કરી હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનારા વિચક્ષણ પુરુષો બેસતા હતા.^૧ વિજય, મધુમત્, કાશ્યપ, મંગળ, કુલ, સુરાજિ, કાલિય, ભદ્ર, હંતવજન અને સુભાગધ, એ સર્વ આનંદ પામી મહાત્મા રાઘવને પરિકાસયુક્ત અનેક પ્રકારની વાતો કહેતા હતા.^{૨,૩} તેમાંની કોઈ એક વાત સાંભળી રામચંદ્રજીએ પૂછ્યું : 'હે ભદ્ર! આપણા શહેરમાં તેમ જ દેશમાં શી વાતો ચાલી રહી છે? નાગરિકો તેમ જ ગ્રામ્યજનો મારા પોતાના વિષે, સીતા વિષે, ભરત, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન વિષે તેમ જ મારાં માતા કેકેયી વિષે શું કહે છે? કેમ કે રાજા ધર્મના વિચાર વિનાનો થાય, ત્યારે વનમાં તપસ્વીઓ અને દેશમાં પ્રજા તેની નિંદા કરે છે.'^{૪-૬}

ત્યારે ભદ્રે હાથ ભેંસીને કહ્યું : 'હે રાજન્! સર્વ નાગરિકો તમારે માટે ખડું સારું બોલે છે.^૭ હે સૌમ્ય! હે પુરુષધર્મ! આપણા નગરમાં નગરવાસીઓ દશગ્રીવનો વધ કરી મેળવેલા વિજય માટે આપનાં ખડું જ વખાણ કરે છે.'^૮

ત્યારે રામચંદ્રજીએ ભદ્રને કહ્યું : 'તું પુરવાસીઓમાં જે પ્રમાણે સારી કે નકારી જે જે વાતો થતી હોય, તે બધી જરા પણ છુપાવ્યા વિના કહે; કારણ કે તે સાંભળીને હું ચુલ્લ કરીશ, અશુભ નહિ કરું.'^{૯,૧૦} તું જરા પણ

કલેશ કયાં સિવાય વિશ્વાસ રાખીને અને નિર્ભય થઈને નગરમાં તેમ જ દેશમાં મારા માટે શુભ અથવા અશુભ જે બોલાતું હોય તે નિવેદન કર.'^{૧૧}

ત્યારે ભદ્રે અતિથય વિનયથી હાથ ભેંસી સાવધાન ચિત્તે કહ્યું : 'હે રાજન્! વનમાં, ઉપવનમાં, ચોરા ઉપર, દુકાનોમાં અને શેરી-ઝોમાં નાગરિકો જે સારું અથવા નકારું કહે છે તે હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો, તેઓ કહે છે : 'રામે સમુદ્રમાં સેતુબંધનું દુષ્કર કાર્ય કયું', એવું પૂર્વે કોઈ પણ દેવ કે દાનવે કયું' સાંભળ્યું નથી. વાનરો અને ત્રીંછોને વશ કરીને સર્વ સેના, વાહન અને રાક્ષસો સહિત મુરડેલીથી છુટી થકાય તેવા રાવણને તેમણે હંપચે; પણ રાવણે કરેલા દ્વેષ માટે હુમા કરીને સીતાદેવીને પાછાં આણી પોતાના ઘરમાં રાખ્યાં એ ઠીક કયું' નથી; તેમ જ પૂર્વે રાવણે બળથી પકડીને સીતાને બોળામાં બેસાડેલાં હતાં તે સીતાના સંભોગનું સુખ રામના હૃદયને કેવા પ્રકારનું થયું ભોઈએ? પૂર્વે લંકાની અશોકવાડીમાં રાખેલી અને રાક્ષસોને વશ પડેલી સીતાનો રામચંદ્રને કેમ અભાવ આવતો નથી? ૧૨-૧૯ રામચંદ્રની આવી વર્તણૂકથી સ્ત્રીની બાબતમાં આપણને પણ સહેન કરવાનો પ્રસંગ આવશે; કારણ કે જેમ રાજા કરે છે તેમ જ પ્રજા અનુસરે છે.'^{૧૯} હે રાજન્! સર્વ નગર અને દેશમાં પુરવાસીઓ એવી બહુ ભતતની વાણી બોલે છે.'^{૨૦}

મહાત્મા રામચંદ્ર આ વચન સાંભળી ઘણા દુઃખી થયા અને પાસે બેઠેલા સુહૃદોને કહ્યું : 'શું મારે માટે લોકો આમ બોલે છે?' ત્યારે સર્વેએ માથું નમાવીને પ્રણામપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો : 'હા, એમ જ કહેવાય છે, એમાં જરા પણ સંશય નથી.' સર્વના સુખબંધી આવું સાંભળી લીધા પછી શત્રુનો નાશ કરનારા રામચંદ્રે સર્વ મિત્રોને જવાની રજા આપી.^{૨૧-૨૩}

શ્રી ઓવાળ્મોકિ મહાસુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૪૩ મો સર્ગ સમાપ્ત

થી, કોમળ અકુરવાળી કૂંપળોથી, દિવ્ય
 વૃક્ષોથી, માળોઓએ નિર્માણ કરેલા સુઢર
 કૂંપળ અને પુષ્પોના ઢગલાઓથી, ઉન્મત્ત
 બ્રમરોના શુભરવથી, કોયલોથી, વિવિધ પ્રકાર
 ના પક્ષીઓથી અને આખાના મોરથી અનેક
 પ્રકારે શોભી રહી હતી ૧૮ એ વાડીમા કેટલાક
 વૃક્ષો સુવર્ણ જેવા ગંગા, કેટલાક અગ્નિની શિખા
 જેવા રંગના અને કેટલાક કાળા આજુલિયા
 જેવા રંગના ચોલતા હતા ૯ તેમાંના સુગંધીદાર
 પુષ્પોની વિવિધ પ્રકારની માળાઓ બનાવવામા
 આવતી હતી તે વાડીમા પુષ્પળ પાણીથી
 ભરેલા જુદા જુદા આકારની વિહારવાડીઓ
 આવી રહી હતી ૧૦ તેના પગથિયા માણેકના
 બનાવેલા હતા અને વચ્ચેના પગથારો ચ્દટક
 ના બનાવેલા હતા તેમા કમળો ખીલી રહ્યા
 હતા તેના કિનારા ઉપર ચઢવાક, કારડવ,
 પોપટ, હંસ, સારસ વગેરે પક્ષીઓના કવરવ
 થઈ રહ્યા હતા વળી કિનારા ઉપર જોગેલા પુષ્પો-
 થી ભરેલા વૃક્ષોએ તે શોભી રહી હતી ૧૧-૧૨
 એના કિનારા સુઢર શિલાઓથી વિવિધ આકાર-
 મા આવેલા હતા વળી તેની આસપાસ
 વૈદૂર્યમાણ સરખા લીલુ, અતિશય ઘાટું અને
 પુષ્પિત વૃક્ષોવાળું વન આવેલું હતું પુષ્પયુક્ત
 વૃક્ષોના પરસ્પર અથડાવાથી આકાશ જેમ
 તારાથી છવાઈ જાય, તેમ ઘઘા પથ્થરો પુષ્પથી
 છવાઈ ગયા હતા રાજ રામચંદ્રનું આ વિહાર
 વન ઇંદ્રના નંદન અને કુમેરના ચિત્રચ વન
 જેવું લાગતું હતું, તેમા પુષ્પળ જેઠકો, ગૃષ્ઠો,
 કુન્બાટિકાઓ અને લતામડો આવેલા હતા
 રામચંદ્ર પુષ્પિત યથેલી અયોકવાટિકામા
 જઈને સુઢર આકારના પુષ્પળ પુષ્પથી છવાયેલા
 અને ઇર્ષના બનાવેલા આસન ઉપર બેઠા અને
 સીતાને હાથ પકડી મરેયક નામનું પવિત્ર
 મય ઇંદ્ર જેમ ચચીને સુધા પિવડાવે તેમ પોતે
 પાવા માડ્યું, પછી તરત જ નેવકો સારી રીતે
 રાધેનું નામ અને વિવિધ રંગો રામચંદ્રના
 ઉપયોગ માટે લાગ્યા ત્યાં પાદ નૃત્ય અને

ગીતમા કુશળ અપ્સરાઓ, નાગલોકની સ્ત્રીઓ,
 કિન્નરીઓ અને દક્ષિણ દેશની સ્ત્રીઓ સળ-
 સમચ દ્રવી આગળ નાચ કરવા લાગી. મનને
 આનંદ પમાડે એવી નૃત્ય અને ગીતમા કુશળ
 સ્ત્રીઓ રામચંદ્રની પાસે નાચતી હતી ત્યાર
 પછી રમણ કરવામા શ્રેષ્ઠ ધર્માત્મા રામે તે
 સર્વને સતુદ કરી વિદાય કરી, જેમ તેજસ્વી
 અરુઘતીની સાથે વસિષ્ઠ બેઠા હોય તેમ સીતા
 ની સાથે બેઠેલા રામચંદ્ર ચોલતા હતા એ
 પ્રમાણે દેવીપુત્રો જેવી સીતાની સાથે રામચંદ્ર
 આનંદ ભોગવતા હતા. ૧૩-૨૪

આ રીતે દેવની માફક ઢરરોજ વિહાર
 કરતા રામ અને સીતાને સર્વદા ભોજ ભોગવવા
 યોગ શિશિરઋતુનો કાળ આપ્યો ગયો, એટલે
 કે વિવિધ ભોગો આપનારો શિશિરકાળ વીતી
 ગયો ૨૫-૨૬ ધર્મને જાણનારા રામચંદ્ર સવારમા
 ધર્મવિધિથી ધર્મકાર્યો કરી દિવસનો બાકીનો
 ભાગ અત્યુરમા પસાર કરતા હતા ૨૭ સીતા
 પણ સવારમા સર્વ દેવકાર્યો કરી સર્વ સાક્ષુ
 ઝોની સમાનભાવે જન કરતા હતા ૨૮ પછી
 સ્વર્ગમા બેઠેલા સહસ્રાણ ઇંદ્રની પાસે જેમ
 થચી જાય, તેમ સુઢર આભરણ અને વસ્ત્ર ધારણ
 કરી રામની પાસે સીતા જતા હતા.

એ રીતે કેટલોક કાળ વીતી જતા મહાદેવી
 સીતા જાણવતી થયા પછી એક દિવસે દેવપુત્રી
 સમાન વરારોહા સીતા મહાત્મા રાધવની
 પાસે આવ્યા, ત્યારે તેને ભેદને પ્રસસ થયેલા
 રાધવે કહ્યું 'વેદેહી! મને તારાથી અપત્યલાભ
 (પુત્રલાભ) થવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે. હે
 વરારોહા! તું શું ઇચ્છે છે? હું તારી શી ઇચ્છા
 પૂરી પાડું?' ત્યારે સીતાએ સ્મિતપૂર્વક
 કહ્યું ૨૯-૩૨ 'હે રાધવ! જગાના વીર ઉપર
 વસતા ઉગ્ર તેજસ્વી પવિત્ર તપોવન જેવા હું
 ઇચ્છુ છું. હે દેવ! કૃણમૂળ ખાનારા સધિ
 ઝોના ચરણોનું વંદન કરવા હું ઇચ્છુ છું હે
 કાકુત્થ! વળી મારી પરમ ઇચ્છા એ છે કે
 કૃણ-મૂળ ખાનારા સધિઝોના તપોવનમા એકાંક

અને તેને લીધે મારી જે નિંદા થાય છે, તે મારા મર્મસ્થાનને વીંધી નાખે છે; કારણ કે હું મહાત્મા ઇક્વાકુના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો છું અને સીતા પણ મહાત્મા જનક રાજની ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં છે. હે સૌમ્ય ! જનરહિત દ'ઉકારણમાં રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું હતું; પણ મેં રાવણનો નાશ કર્યો હતો, એ સર્વ હકીકત તમે જાણો છો. એ સમયે જનક રાજની પુત્રી સીતા વિષે મને નિશ્ચય થયો: 'લંકામાં રહેલી આ સીતાને હું અયોધ્યા-પુરીમાં કેવી રીતે લઈ જઈશ?' હે લક્ષ્મણ ! એ સમયે સીતાએ પોતાના પતિવ્રત ધર્મની ખાતરી કરી આપવા માટે તમારી સમક્ષ સજાગતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો અને આકાશમાં રહેલા દેવોના બલિકાનને લઈ જનકર એ અગ્નિદેવે પ્રકટ થઈને વાલુ, ચંદ્ર અને સૂર્ય વગેરે સર્વ દેવોની તથા સર્વ ઋષિઓની સમક્ષ એ જનક વેદેહી સીતાને પાપરહિત જણાવી. ત્યારે લંકામાં ઇંદ્રદેવે દેવો અને ગંધર્વોની સંનિધિમાં એ શુદ્ધ આચરણવાળી સીતાને મારા હાથમાં સોંપી હતી. મારો અંતરાત્મા પણ જાણે છે કે સીતા શુદ્ધ અને યશસ્વી છે. ૭-૧૦ આમ હોવાથી જ મેં એનો સ્વીકાર કર્યો છે અને હું તેને અહીં લાવ્યો છું; પરંતુ હાલ જે અસત્ય લોકાપવાદ બોલો થયો છે, તે મારા હૃદયમાં શોક ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧

પુરવાસીઓ અને દેશજનોમાં આ અપવાદને લઈ મારી નિંદા થાય છે અને અપકીર્તિ ગવાય છે. જે કોઈ પ્રાણીની આ લોકમાં અપકીર્તિ થાય છે તથા બ્યાંસુધી અપકીર્તિ બોલાય છે, ત્યાંસુધી તે અધમ લોકમાં પડી રહે છે. દેવો અપકીર્તિને નિંદે છે અને કીર્તિ સર્વ લોકોમાં પૂજાય છે. ૧૨, ૧૩ સવળા મોટા મહાત્માઓના સર્વ પ્રયત્નો કીર્તિ માટે જ હોય છે; માટે હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! આ અપવાદથી સંતપ્ત થયેલાં હું તમારો અથવા મારા પોતાના જીવનનો પણ ત્યાગ કરું તેમ છું,

તો પણ જનક રાજની પુત્રીનો ત્યાગ કરવો, એમાં તે શું ? હું અપકીર્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા શોકસાગરમાં ડૂબેલો છું, તેનું આ જ કારણ છે. ૧૪, ૧૫ અપયશથી ઉત્પન્ન થયેલા આ હઃખ કરતાં વધારે મોટું હઃખ હું બીજું કોઈ નોતો નથી; માટે હે સૌમિત્ર ! તું આવતી કાલે સવારે જ સીતાને સુમત્ર સારથિએ બેઠેલા રથમાં બેસાડીને મારા દેશની બહાર ખીબ પ્રદેશમાં મૂકી આવ. હે ભાઈ ! ગંગા નદીને સામે કાંઈ તમસા નદીના કિનારે આવેલા મહાત્મા વાલ્મીકિના દિવ્ય આશ્રમ પાસેના જનરહિત પ્રદેશમાં તું એને મૂકી આવ.

હે સૌમિત્ર ! મારી આજ્ઞા મુજબ કરીને તું એકદમ પાછો આવજો. સીતાના પરિત્યાગના સંબંધમાં તમે કોઈ પણ મને કાંઈ પણ કહેશો જ નહિ. ૧૬-૧૮ હે ભાઈ ! અત્યારે કરવા ન કરવાનો વિચાર નહિ કરતાં મારી આજ્ઞા મુજબ જ કરો. જો તમે મને આમ કરતાં શકશો, તો મારી તમારા ઉપર પૂર્ણ અપ્રીતિ થશે. ૨૦ હું તમને તમારા બન્ને પુત્ર અને જીવનના સોગંદ આપું છું કે તમે આ બાબતમાં મારી સાથે કાંઈ જ કાલાવાદા કરશો નહિ, આ બાબતમાં મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થશે, તો આપણો સ્નેહ રહેશે નહિ. ૨૧ જો તમે મારી આજ્ઞા માનનારા હો, તો મારી આજ્ઞા માનો અને હવે સીતાને અહીંથી લઈ જાઓ. એ આજ્ઞા પરિપૂર્ણ કરો. સીતાએ પ્રથમ મને કહેલું છે કે, 'ગંગાતીર ઉપર આવેલા આશ્રમો જોવાને હું ઇચ્છું છું'; તેની તે ઇચ્છા આ રીતે પરિપૂર્ણ થાય છે.'

આંસુથી જેની આંખો ભરાઈ ગઈ છે એવા ધર્માત્મા રામચંદ્ર એમ કહીને લાઈઓ સહિત રાજમંદિરમાં આવ્યા અને શોકથી ચિરાઈ જતા હૃદયવાળા હાથીની માફક ઉપરાઉપરી નિસાસા મૂકવા લાગ્યા. ૨૨-૨૪

હતિ મૃગાદ્યોઃ મહાત્મિપ્રણીત આશ્રિત્ય શોષમાવણના ઉપરકાંડમાં અપો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૪ મો

વિહ્વલ રામચંદ્ર અને ભાઈઓ
વિસૃજ્ય તુ સુહૃદ્ગર્ગ ધુદ્ધા નિશ્ચિત્ય રાષ્વ ।
સમીપ દ્વા સ્થમાર્સનમિદ વચનમબ્રવીત્ ॥૧॥

મિત્રવર્ગને રબ આપ્યા પછી મહારામા
રામચંદ્રે ધુદ્ધિપૂર્વક નિશ્ચય કરી દારપાળને
કહ્યું 'હે દ્વત! શુભ લક્ષણવાળા લક્ષ્મણને,
મહાભાગ ભરતને અને અજિત શત્રુને હું
તરત અહીં બોલાવી લાવ.'

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતા દારપાળ ઉત્તા-
વળો ઉતાવળો લક્ષ્મણને ઘેર તેમની સમીપ
હોડી ગયો અને હાથ ભેડી આદરપૂર્વક બોલ્યો :
'તમને રાજા મળવા ઇચ્છે છે, માટે તમે
ત્યા હમણા ને હમણા જાઓ.' ત્યારે લક્ષ્મણ
'બહુ સારું,' એમ કહી ઉતાવળે રામચંદ્ર
પાસે જવા લાગ્યા. પછી તે દારપાળ ભરત
ની પાસે ગયો અને હાથ ભેડી આદરપૂર્વક
બોલ્યો. '૧-૧ મહારાજ આપને મળવા ચાહે
છે.' રામે કહેવડાવેલું વચન દારપાળના મોઢેથી
સાલળી મહાખળવાન ભરત તરત આસન
પરથી ઊભા વર્ધ પગપાળા જ ચાલવા માડ્યા.
પછી તે દારપાળ ઉતાવળો ઉતાવળો હાથ
ભેડી શત્રુને ઘેર ગયો અને કહ્યું : 'હે
રઘુદાસ! અહીં આવો આવો, મહારાજ તમને
મળવા ઇચ્છે છે. મહાયત્રાથી લક્ષ્મણ અને
ભરત તો ક્યારનાય ત્યા જયેલા છે.' તે
સાલળીને મનુષ્ય ઋષિ આનંદ પરથી કોડી
વિનીતભાવે જ્યા રામચંદ્ર જતા ત્યા ગયા.
તેટલામા દારપાળ પણ રામચંદ્રની પાને આવી
પહોંચ્યો અને હાથ ભેડી 'આપના સર્વે
ભાઈઓ આવી આવેલા છે.' એમ બોલ્યો.
કુમારો આવેલા છે એમ નાલળી ચિંતાથી
વ્યાકુળ થયેલા ઇન્દ્રિયોવાળા રામચંદ્ર દીનની
માફક નીનું મોઢું તાપી દારપાળને ઝડ્યું.
'તું તે સર્વ કુમારોને નારી પાસે લેતી જાવ,
કારણ કે એ સર્વમા નારી જીવન રહેતું છે
અને તેઓ મને પ્રાણથી વધારે પ્રિય છે.' ૧-૧

પછી રાજની આજ્ઞા પામેલા શ્વેત વન્ધ
ધારણ કરનારા કુમારો હાથ ભેડી સાવધાન
ચિત્તવાળા થઈને ત્યા આવ્યા, ત્યારે તેમણે
રાહુથી ઘસાયેલા ચંદ્રના જેવું અને સધ્યા-
કાળના તેજ વિનાના સૂર્ય સરખું નિસ્તેજ
મુખ તેમ જ આસુથી ભરાઈ ગયેલી આંખો-
વાળા રામચંદ્રને બોલ્યા. જેની શોભા હજારો
ગર્ભ છે તેવા કમળહળ સમાન રાજ રામચંદ્રને
ભેઈને, તેમના પગમા પોતાના માથા નમવી-
ને સાવધાન ચિત્તથી તેઓ ત્યા ઊભા રહ્યા
અને તેઓની આજ્ઞામાથી પણ આસુ વહેવા
લાગ્યા ૧૫-૧૭

પછી મહાખળવાન રામચંદ્રજીએ ઊભા
થઈ તે સર્વને આલિંગન આપીને 'આસન
ઉપર બેસો' એમ કહી પોતાનું મનોગત કહેવા
માડ્યું. ૧૮ તેઓ બોલ્યા : 'તમે સર્વે મારું
જીવન છો, મારું સર્વસ્વ છો, હું તમે સ પા-
ઈન કરેલું જ રાખ્યું કરું છું. હે નરેશ્વર !
તમે સર્વે શાસ્ત્રોના અર્થને બાજીનારા છો, ધુદ્ધિ
તમારામા સ્થિર થયેલી છે, માટે હે બ્રહ્મદેવ !
હું તમને જે કહું તે તમે કરો.'

રામચંદ્ર એમ કહ્યું ત્યારે ધ્યાનમગ્ન થયેલા
તે ત્રણે ભાઈઓ 'રાજ રામ શી આજ્ઞા કરશે'
એ વિચારથી ચિંતાતુર થયા. ૧૯, ૨૦

હત શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુવિમલોત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમા ૪૪ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૫ મો

વિદવળ રામચંદ્ર-સીતાત્યાગનો નિશ્ચય
તેવા સમુપવણન સર્વયા દીનચેતસામ ।
ઝગચ વાપ્ય કાલુત્સ્યં મુલેન પરિગુપ્તતા ॥૧॥

ત્યારે સર્વ કુમારો દીનચિત્ત થઈને બેની
ગયા ત્યાં મુકાર્જ જતા મુખે રામચંદ્રે કહ્યું :
'હે ભાઈઓ ! તમારું કલ્યાણ થાઓ હવે
હું તમને જે કહું તે સાલળો, પણ તેમા
મારા અભિપ્રાયથી વિરૂદ્ધ વાત કરશો નહિ.
આજકાલ મારા ઉપર પુરવાસીઓ અને દેશ
જનોના અતિશય મોટા અપવાદ આવ્યો છે

અને તેને લીધે મારી જે નિંદા યામ છે, તે મારા મર્મસ્થાનને વીંધી નાખે છે; કારણ કે હું મહાત્મા ઇક્ષ્વાકુતા વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો છું અને સીતા પણ મહાત્મા જનક રાજના ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં છે. હે સૌમ્ય ! જનરહિત ઇંકારણ્યમાં રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું હતું; પણ મેં રાવણનો નાશ કર્યો હતો, એ સર્વ હકીકત તમે જાણો છો. એ સમયે જનક રાજની પુત્રી સીતા વિષે મને વિચાર થયો: ‘લંકામાં રહેલી આ સીતાને હું અયોધ્યા-પુરીમાં કેવી રીતે લઈ જઈશ ?’^{૧૧-૧૨} હે લક્ષ્મણ ! એ સમયે સીતાએ પોતાના પતિવત્ત ધર્મની ખાતરી કરી આપવા માટે તમારી સમક્ષ સળગતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો અને આકાશમાં રહેલા દેવોના બલિદાનને લઈ જનકર એ અગ્નિદેવે પ્રકટ થઈને વાણ, ચંદ્ર અને સૂર્ય વગેરે સર્વ દેવોની તથા સર્વ મુનિઓની સમક્ષ એ જનક વેદેહી સીતાને પાપરહિત જણાવી. ત્યારે લંકામાં ઇંદ્રદેવે દેવો અને ગંધર્વોની સંતિધિમાં એ શુદ્ધ આચરણવાળી સીતાને મારા હાથમાં સોંપી હતી. મારા અંતરાત્મા પણ જાણે છે કે સીતા શુદ્ધ અને યશસ્વી છે.^{૧૩-૧૪} આમ હોવાથી જ મેં એનો સ્વીકાર કર્યો છે અને હું તેને અહીં લાવ્યો છું; પરંતુ હાલ જે અસત્ય લોકાપવાદ છોલો થયો છે, તે મારા હૃદયમાં શોક ઉત્પન્ન કરે છે.^{૧૫}

પુરવાસીઓ અને દેશજનોમાં આ અપવાદને લઈ મારી નિંદા થાય છે અને અપકીર્તિ ગવાય છે. જે કોઈ પ્રાણીની આ લોકમાં અપકીર્તિ થાય છે તથા બ્યાંસુધી અપકીર્તિ યોદાય છે, ત્યાંસુધી તે અધમ લોકમાં પડી રહે છે. દેવો અપકીર્તિને નિંદે છે અને કીર્તિ સર્વ લોકમાં પૂજાય છે.^{૧૬, ૧૭} સઘળા મોટા મહાત્માઓના સર્વ પ્રયત્નો કીર્તિ માટે જ હોય છે; માટે હે પુરુષશ્રેષ્ઠો ! આ અપવાદથી સંતપ્ત થયેલા હું તમારે અથવા મારા પોતાના જીવનનો પણ ત્યાગ કરું તેમ છું,

તો પછી જનક રાજની પુત્રીના ત્યાગ કરવો, એમાં તે શું ? હું અપકીર્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા શોકચાગરમાં ફૂંભેલા છું, તેનું આ જ કારણ છે.^{૧૮, ૧૯} અપયશથી ઉત્પન્ન થયેલા આ દુઃખ કરતાં વધારે મોટું દુઃખ હું ખીણું કોઈ જોતો નથી; માટે હે સૌમિત્ર ! તું આવવી કાલે સવારે જ સીતાને સુમંત્ર સારથિએ જોડેલા રથમાં જોસાડીને મારા દેશની બહાર ખીણ પ્રદેશમાં મૂકી આવ. હે ભાઈ ! ગંગા નદીને સાથે કાંઠે તમસા નદીના કિનારે આવેલા મહાત્મા વાલ્મીકિના દિવ્ય આશ્રમ પાસેના જનરહિત પ્રદેશમાં તું એને મૂકી આવ.

હે સૌમિત્ર ! મારી આરા મુજબ કરીને તું એકદમ પાછો આવજો. સીતાના પરિત્યાગના સંબંધમાં તમે કોઈ પણ મને કંઈ પણ કહેશો જ નહિ.^{૨૦-૨૧} હે ભાઈ ! અત્યારે કરવા ન કરવાનો વિચાર નહિ કરતાં મારી આરા મુજબ જ કરો. એ તમે મને આમ કરતાં શકશો, તો મારી તમારા ઉપર પૂર્ણ અપ્રીતિ થશે.^{૨૨} હું તમને તમારા જાતે પદ અને જીવનના સોગંદ આપું છું કે તમે આ બાબતમાં મારી સાથે કંઈ જ કાલાવાલા કરશો નહિ. આ બાબતમાં મારી આસાત્ ઉલ્લંઘન થશે, તો આપણે સ્નેહ રહેશે નહિ.^{૨૩} જો તમે મારી આજ્ઞા માનનારા હો, તો મારી આજ્ઞા માનો અને હવે સીતાને અહીંથી લઈ જાઓ. એ આજ્ઞા પરિપૂર્ણ કરો. સીતાએ પ્રથમ મને કહેલું છે કે, ‘ગંગાતીર ઉપર આવેલા આશ્રમે જોવાને હું ઇચ્છું છું’; તેની તે ઇચ્છા આ રીતે પરિપૂર્ણ થાય છે.’

આંસુથી જેની આંખો ભરાઈ ગઈ છે એવા ધર્મત્તમા રામચંદ્ર એમ કહીને ભાઈઓ સહિત રાજગંદિરમાં આવ્યા અને શોકથી ચિરાઈ જતા હૃદયવાળા હાથીની માફક ઉપરાઉપરી નિસાસા મૂકવા લાગ્યા.^{૨૪-૨૫}

હવે શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આશ્રમના શ્રીધર્માચાર્યના ઉત્તરકાંડમાં ૪૫ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૬ મો

સીતાને વનમાં મોકલવાની ગાઠવણ

તતો રજ્યાં વ્યુષ્ણાં લક્ષ્મણો દૈનચેતનઃ ।

સુમન્મત્રચીદ્રાગ્યં મુલેન પરિગુપ્તતા ॥૧॥

રાત્રિ વીતી અને પ્રભાત થયું, ત્યારે દીન-ચિત્ત થયેલા લક્ષ્મણે સુકાઈ જતા મોઢે સુમંત્રને કહ્યું : 'હે સારથિ ! રાત્ર રામચંદ્રની આજ્ઞા થઈ છે; માટે તું ઉતાવળી ગતિવાળા ઘોડાઓ ભેડીને ઉત્તમ રથ તૈયાર કર અને તેમાં સીતા માટે સુંદર આસન પાથર; કેમ કે તેમને આજે પવિત્ર કર્મવાળા મહર્ષિઓના આશ્રમ દેખાડવા મારે લઈ જવાં છે.' ત્યારે સુમંત્ર 'જેવી આજ્ઞા' એમ કહીને ઘોડીક વારમાં જ ઉત્તમ અશ્વો ભેડીને સુખકારક બેઠકવાળો સુંદર રથ ત્યાં લાવ્યો અને મિત્રોનાં માન વધારનાર સૌમિત્રોને કહ્યું : 'હે પ્રભુ ! રથ તૈયાર છે; માટે હવે જે કરવા યોગ્ય હોય તે આજ્ઞા કરો.'^{૧-૫}

પછી પુરુષશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણે રાજલવનમાં સીતાને કહ્યું : 'તમે સમર્થ રાત્ર પાસે ઋષિઓના આશ્રમો ભેગવાની ઇચ્છા દર્શાવી વરદાન મેળવ્યું છે; તેથી રાત્રએ તમારી ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે મને તમને ઋષિઓના આશ્રમમાં લઈ જવાની આજ્ઞા કરી છે. હે વેદેહી ! હે દેવી ! ગંગાના તીર ઉપર ઋષિઓના સુંદર આશ્રમો આવેલા છે. રાત્રહની આજ્ઞાથી આજે હું તમને ઋષિમુનિઓએ સેવેલા એ અરુણમાં લઈ જઈશ; માટે તૈયાર થાઓ.'^{૧-૮}

લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી સીતાને બહુ જ હર્ષ થયો અને વિવિધ પ્રકારનાં મહામૂલ્યવાન વસ્ત્રો અને રત્નો આદિ સામગ્રી લઈને જવા માટે તૈયાર થયાં, તેમણે લક્ષ્મણને કહ્યું : 'આ સર્વ અલંકારો, મહામૂલ્યવાન વસ્ત્રો અને વિવિધ પ્રકારનાં દ્રવ્યો હું મુનિપત્નીઓને અર્પણ કરીશ.' ત્યારે લક્ષ્મણે 'ઠીક' એમ કહીને તેમને રથમાં બેસાડ્યાં અને પછી રાત્ર રામચંદ્રની આજ્ઞાનું સ્મરણ કરી એ ઉત્તમ રથને હાંક્યો. એ સમયે ઉતાવળી ગતિએ

રથમાં બેઠેલાં સીતાએ લક્ષ્મી વધારનાર લક્ષ્મણને કહ્યું : 'હે રત્નપ્રદાન ! હું બહુ જ અશુભ ચિહ્નો ભેડું છું. મારું જગણું નેન ફરકે છે અને અંગોમાં ધ્રુબરી આવે છે. હે સૌમિત્રિ ! મારું હૃદય પણ અસ્વસ્થ હોય તેમ જણાય છે અને મનમાં આશ્રમો ભેગવાનો અતિ હર્ષ હોવા છતાં પણ તે અતિશય વ્યાકુળ થઈ ગય છે. હે વિશાળહોયન ! હું પૃથ્વીને સ્પર્શ ભેડું છું. હે બ્રાતૃવત્સલ ! આ બધું શું તમારા લાઈને કલ્યાણકારક હશે ?^{૧૦-૧૧} હે વીર ! મારી સર્વ સાસુઓ શું કુશળ હશે ? આપણા નગરમાં અને દેશમાં સર્વ પ્રાણીઓ શું કુશળ હશે ?' આમ કહીને સીતા દેવેાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં; ત્યારે મહારામા લક્ષ્મણે હૃદયમાં શોષ પડતાં હોવા છતાં તે ન જણાવા દેતાં મસ્તક નમાવી સીતાને કહ્યું : 'તમે ચિંતા ન કરો; સર્વ કુશળ છે.' સંધ્યાકાળ થતાં તેઓ ગોમતીતટે જઈ પહોંચ્યાં અને ત્યાં આવેલા આશ્રમમાં રાતવાસો કર્યો.^{૧૭-૧૮}

બીજે દિવસે સવાર થતાં લક્ષ્મણે સુમંત્રને કહ્યું : 'તું રથ ભેડ. આજે જેમ પરાક્રમથી ત્રિનેત્ર શંકર ભાગીરથીને માથા પર ધારણ કરે છે, તેમ હું ભાગીરવીના જળને માથા ઉપર ધારણ કરીશ.' પછી સુમંત્રે મન જેવી ગતિવાળા અશ્વોને રથમાં ભેડ્યા અને હાથ ભેડી વેદેહીને કહ્યું : 'રથમાં બિરાભે' ત્યારે સીતા રથમાં બેઠાં.^{૨૦-૨૨} મધ્યાહન થતાં સૌમિત્રિ અને ધીમાન સુમંત્ર સહિત વિશાળ નેત્રવાળાં સીતા પાપનો નાશ કરનારી ગંગાનદીના તીર પર આવી પહોંચ્યાં.^{૨૩} ગંગાના પવિત્ર તટે પહોંચતાં લક્ષ્મણનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને દીન થઈ તેઓ ગ્રોટે સાહે શોઈ પડ્યા.

પરમ નિયમાચરણવાળાં અને ધર્મભંજનારી સીતાએ લક્ષ્મણને બેદસુજ્ઞ મરેલા ભેઈને પૂછ્યું : 'તમે કેમ રુઓ છો ? અરે, ઘણા કાળથી ભેવા ઇચ્છેલા ગંગાના તીર ઉપરના આશ્રમો સગીપ આપણે આવ્યાં છીએ, તે

આપણને હવે થવો જોઈએ, તેમ છતાં તમે કેમ ખેડ કરો છો ? કે યુરુપશ્રેષ્ઠ ! તમે રાત્રિ અને દિવસ રામચંદ્રની પાસે રહો છો તેમનાથી બે રાત્રિથી છૂટા પડેલા છો, તેથી તો શોક કરતા નથી ? કે લક્ષ્મણ ! મને મારા પ્રાણથી પણ રામ વહાલા છે, છતાં હું તો આવો શોક કરતી નથી, માટે તમે બાળકબુદ્ધિનો ત્યાગ કરો અને મને ગંગા તરાવીને તપસ્વી જોના દર્શન કરાવો, એટલે હું તે મહાત્મા જોને ઘરો અને અલકાંદા અર્પણ કરીશ અને સૌ સૌની યોગ્યતા પ્રમાણે તેઓનું પૂજન કરીશ પછી એક રાત્રિ રહીને આપણે પાછા અયોધ્યાનગરીમા આવીશું, કેમ કે મારું મન પણ કમળ જેવા નેનવાળા, સિંહ જેવી છાતી ચાળા, કૃશોદર અને આનંદ આપનારાઓમા શ્રેષ્ઠ રામને જોવાને ઉતાવળ થાય છે ' ૨૪-૩૧

સીતાને આ મનોભાવ સાલળી પોતાની સુદર આંખે લુછી નાખીને રિપુનાથકારી લક્ષ્મણે નાવિકોને બોલાવ્યા તેઓએ હાથ જોડી કહ્યું ' હે મહારાજ ! આ હોડી તૈયાર છે ' ૩૨ ત્યારે તેમ જાનનીને તરવાઈવળતા લક્ષ્મણ સીતા સહિત હોડીમા બેઠા અને સ્વચ્છ ચિત્ત ચાળા લક્ષ્મણ તથા સીતાને લઈને એ હોડી ગંગાનાં જળપ્રવાહમા તરવા લાગી ' ૩૩

હતિ શ્રીનાભમિ મહાપ્રતિપતિત અદિભાવ શ્રીરામાય ૧૮
૧૮૪૬મા ૪૬મે સ. ૧૮૪૬

સર્ગ ૪૭ મે

લક્ષ્મણનું કંઠનું કર્તવ્ય-રામે રેલી
આજ્ઞાની સીતાને બાધ

અથ નાવ સુવિસ્તીર્ણા નૃપદા રાધવાનુજ ।

આરોહ સમાયુક્તા પૂર્વમારોણ મળ્યલી ॥ ૧ ॥

નિપાટે આંખેલી સારી ગોઠ ગુલાળી હોડીમા પ્રથમ સીતાને બેસાડી પછી તેમા લક્ષ્મણ બેઠા ' શોકસ તમ થયેલા લક્ષ્મણે મુમ અને રથ સહિત કિનારે બેઠા રહેવાનું કહ્યું અને નાવિકોને હોડી ચલાવવા આજ્ઞા આપી ' શ્રીવીરમા ગંગાને ગાયે કાઠે પહોંચ્યા પછી આખમા

આસુ લાગીને મહાત્મા લક્ષ્મણે વિનીતભાવે સીતાને કહ્યું ' હે વેદેહી ! બુદ્ધિમાન રામચંદ્ર લોકનિદાના હેતુબૂત જે કુકાર્યમા મને યોગ્ય છે, તે જનસમાજમા નિંદાપાત્ર છે અને આ પરિસ્થિતિ મારા હૃદયમા મહાશય સમાન જૂથે છે ' મારે તમને જે કહેવાનું છે અને કરવાનું છે, તે કરતા અત્યારે મને મૂછાં આવે કે મોત આવે એ વધારે સારુ છે. ' હે શોભને ! મારા ઉપર કૃપા કરો, મારો દોષ જોવો યોગ્ય નથી ' એમ કહેતા કહેતા મહાત્મા લક્ષ્મણ શોકમુગ્ધિત થઈ ભૂમિ ઉપર પડી ગયા '

પોતાના મૃત્યુને ઇચ્છતા અને હાથ જોડીને શતા લક્ષ્મણને જોઈને શોકાતુર થયેલા સીતા ગો'યા ' હે લક્ષ્મણ ! આ બાધ શું છે ? હું કઈ સમજતી નથી અરે, જે હોય તે મને કહી દો હું તમને યાકુળ કેમ જોઉં છું ? મહારાજ તો કુશળ છે ને ' ૧૪ મહારાજના સોગંદ આપીને હું તમને આજ્ઞા કરું છું કે જે કારણથી તમને આ સતાપ થાય છે, તે તમે મને સત્વર જણાવો '

સીતાએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દીનચિત્ત થયેલા લક્ષ્મણે નીચું મોઢું રાખી ગદગદ વાણીથી કહ્યું ' હે જનકપુત્રો ! હે દેવી ! તમારા વિરે દહેરમા તેમ જ આજ્ઞા દેશમા આલેવો મહાન લાયકર અપવાદ રાજસભા મધ્યે સાલળીને સત્તમ થયેલા હૃદયવાળા રામચંદ્ર તમારો પરિત્યાગ કરીને તમને વનમા નૂકી જવાની મને આજ્ઞા કરી છે અને તેઓ મહાન શોકથી બ્યાકુળ થઈ મહેલમા બેસાઈ ગયા છે તેમજ સાલળેલા પૌરજનોના નિદ્ર વચ્ચે પોતાના હૃદયમા જ સમાવ્યા છે એમ તે તમને કહી શકાય તેમ પણ નથી હે દેવી ! અગ્નિદેવે સર્વદેવતાઓ અને સપિઓ સમક્ષ તમને નિર્દોષ બહાર કયાં હતા અને રાજ રામચંદ્ર, પણ તેમ માને છે, છતાં લોકાપવાદને લીધે હવે તેઓ તમારો ત્યાગ કરે છે. હે દેવી ! રાજની આજ્ઞા મુજબ તમારો અલિલાપ પૂરો

કરવાને બહાને હું તમને અહીં તેડી લાવ્યો છું અને હવે તમને અહીં ત્યજી દેવાં પડશે. હે શુભે ! તમે હવે વિવાહ નહિ કરતાં અહીં આવેલાં પ્રહર્ષિઓનાં પવિત્ર અને રમણીય તપોવનમાં બંધો અને મુનિશ્રવ્ય એવા મહાવૃક્ષસ્વી વાલ્મીકિ અપિ કે જે મારા પિતાના પરમ સખા છે, તેમના ચરણકમળ પાસે પહોંચી ઉપવાસાદિ કરીને એકાગ્ર ચિત્તવાળાં થઈ ત્યાં સુખથી રહો. હે દેવી ! સદાય રામચંદ્રને હૃદયમાં ધારણ કરીને તમે પતિવ્રતાધર્મ પાળી પરમ શ્રય પામો. ૬-૧૮

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું ઉત્તરકાંડમાં ૪૮મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૮ મો

શોકઋસ્ત સીતા-રામચંદ્ર પ્રતિ સંદેશ

લક્ષ્મણસ્ય વચ્ચઃ શ્રુત્યા વારુણં જનકાત્મજા ।

પરં વિવાદમાગમ્ય વૈદેહી નિપપાત હ ॥ ૧ ॥

લક્ષ્મણનાં ઠાણુ વચનો સાંભળી વૈદેહી સીતા અતિશય વિવાદ પામ્યાં અને ધરણી પર ઢળી પડ્યાં. થોડી વારે ભાન આવ્યું, ત્યારે અશ્રુ-ભરી આંખોએ તે બોલ્યાં : ‘હે લક્ષ્મણ ! ખરેખર, વિધિએ મારું આ શરીર દુઃખ ભોગવવા માટે જ સરજેલું છે, તેથી જ સકળ દુઃખોના સમૂહ મને મૂર્તિમાન થાય છે. મેં પૂર્વે શાં પાપ કર્યાં હશે ? અરે ! મેં પૂર્વે કેટલાંય ભેડાંનો વિચોગ કરાવ્યો હશે કે જેથી હું શુદ્ધ આચરણવાળી સતી હોવા છતાં મારા પ્રિય પતિ રામે મારા ત્યાગકર્યો !’ ૧-૪ હે લક્ષ્મણ ! પૂર્વકાળે જ્યારે હું વનમાં હતી, ત્યારે તો મારા પ્રિય રામની સેવામાં હોવાથી હું વનમાં દુઃખોને પણ મુખ માનતી હતી; પણ હવે તો હે સૌમ્ય ! વહાલાથી વિચોગ પામેલી હું આ આશ્રમમાં શી રીતે રહી શકીશ ? અરે, જન્મદુઃખાળી હું મારું આ દુઃખ કેાની આગળ કહીશ ? ૧-૫ હે પ્રભો ! હે મહાત્મા ! અપિમુનિઓ મને ‘રાધવે કયા કારણે ત્યજી છે ? શું તે કાંઈ અસત્કર્મ કર્યું હતું ?’ એમ પૂછશે, ત્યારે હું શું જવાબ

આપીશ ? હે સૌમિત્ર ! ખરેખર, આજે જ ભાગીરથીના જળમાં હું મારું જીવન ત્યજત; પણ એમ નહિ કરું; કારણ કે એમ કરું તો મારા સ્વામીનો રાજવંશ નાશ પામે. ૭-૮ હે સૌમિત્ર ! તમને સબળી આજ્ઞા થઈ છે, તો ભલે તમે મારા જેવી અભાગણીને અહીં છોડીને ચાલ્યા બંધો અને તમારા રાજાનું પ્રિય કરો; પણ મારું આટલું વચન તો સાંભળતા બંધો. ૯

‘પ્રથમ તો મારી વતી મારી સર્વ સાસુઓને હાથ ભેડી ચરણવંદન કરજો અને પછી મહારાજને મારા પ્રણામ પૂર્વક કુચળ સમાચાર પૂછજો. ૧૦ હે લક્ષ્મણ ! સર્વને માથું નમાવીને મારા પ્રણામ કહેજો. ધર્મમાં સદા સાવધાન રહેવાવાળા મહારાજને નિવેદન કરજો કે, ‘હે રાધવ ! જેમ તમે સીતાને ખરેખર શુદ્ધ બણો છો, તે જ પ્રમાણે તેને તમારામાં ભક્તિવાળી અને અનુરક્ત ચિત્તવાળી બણુજો. ૧૧-૧૨ હે રાધવ ! હે વીર ! હું બાણ છું જ કે, તમે મને લોકાપવાદના ભયને લીધે અને પોતાના કુળની શ્રીતિ બળવવાને અર્થે જ તણ છે, છતાં તમે જ મારી પરમ ગતિ છો. ૧૩ હે મહારાજ ! તમે ભાઈઓ સાથે જે પ્રકારે વર્તો છો, તે જ પ્રકારે પ્રભજન સાથે પણ વર્તજો. હે રાધવ ! એ જ તમારો મહાન ધર્મ છે અને તેથી જ ઉત્તમ શ્રીતિ પમાય છે. હે રાજા ! પ્રજા ઉપર ધર્મ પ્રમાણે રાજ્ય કરવાથી પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. હે મહારાજ ! તમે હવે પ્રભજનનો અપવાદ જેમ ન આવે તેમ જ વર્તજો. હે રઘુનંદન ! હું મારા દેહ માટે જરા પણ શોક કરતી નથી; કેમ કે સીને તો પતિ એ જ પરમ દેવત છે, પતિ એ જ પરમ સહાયક છે અને પતિ એ જ પરમ શુભ છે. સીનો એ સ્વાભાવિક ધર્મ જ છે કે તેણે પોતાના પ્રાણપ્રિય પતિનું સદા પ્રિય જ કરવું અને તેમાં જ રાજ રહેવું. ૧૪ હે લક્ષ્મણ ! મારો આ સંદેશો તમે રાજાજીને કહેજો. વળી તમે એ પણ ભેતા બંધો કે આ વખતે હું

ગભંવતી હું.’

સીતાજીનાં વચનો સાંભળી દીનચિત્ત થયેલા લક્ષ્મણ પૃથ્વી પર માથું ઝુકાવી તેમના પગમાં પડ્યા અને કાંઈ બોલી ન શકતાં મોટા સ્વરે રુદન કરવા લાગ્યા. થોડી વારે જિહ્વા થઈને રુદન કરતાં કરતાં તેમણે સીતાની પ્રદક્ષિણા કરી અને પછી જે ઘડી ધ્યાન ધરીને બોલ્યા : હે શોભને ! તમે મને શું કહો છો ? હે પાપ-રહિત સીતે ! પૂરે ચરણવંદન કરતાં મેં માત્ર તમારા પગ જ જોયા છે, મેં કદી તમારું સ્વરૂપ જોયું નથી, તો અત્યારે રામચંદ્ર વિનાના વનમાં હું કેમ જોઈ શકું ?’ એમ કહી નમસ્કાર કરીને પાછા વળી તે હોડીમાં બેઠા. ૧૪-૨૨ શોકના ભારથી દુઃખી થયેલા લક્ષ્મણ ગંગાને ઉત્તર કિનારે આવી દિગ્મૂઢની પેઠે રથમાં બેઠા અને જતાં જતાં પાછું વળીને સામે કાંઠે રહેલાં, વિદાપ કરતાં અનાથ સીતા તરફ વારંવાર દક્ષિણ કરવા લાગ્યા. એ સમયે દૂર આવ્યા જતા રથને અને તેમાં બેઠેલા લક્ષ્મણને વારંવાર જોઈને દુઃખથી દીન થયેલાં સીતા આતશોક કરવા લાગ્યાં. ૨૩-૨૫ દુઃખના ભારથી નમી ગયેલાં યશસ્વિની અને પાતિવ્રત્યને ધારણ કરનારાં પતિપરાયણ-અરે, દુઃખપરાયણ-સતી સીતા પોતાના પ્રિય પતિ રામને ન જોવાથી પક્ષીનાદથી ગાણ રહેલા મહાન અરણ્યમાં છૂટે સાહે રાવા લાગ્યાં. ૨૬

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આશ્લિખ્ય શ્રીરામાયણ ઉત્તરકાંડમાં ૪૯ મો સર્ગ સમગ્ર

સર્ગ ૪૯ મો

શોકઝસ્ત સીતા-વાલ્મીકિ મુનિએ કરેલું
આશ્વાસન-આશ્રમનિવાસ

સીતાં તુ રુદતાં દ્રષ્ટ્વા તે ત્વ મુનિદાવકાઃ ।

પ્રાદ્રવ્યત્ર મગવાનાસ્તિ વાલ્મીકિરમણીઃ ॥ ૧ ॥

સીતાનું રુદન સાંભળી અરણ્યવાસી મુનિ-કુમારો તેમની પાસે દોડી આવ્યા અને તેમને વિહ્વળ તથા દુઃખમૂર્છિત જોઈ તેમને દયા આવવાથી તેઓએ ઉઝ તપમાં નિમગ્ન થયેલી

યુદ્ધિવાળા મહર્ષિ વાલ્મીકિ મુનિ પાસે જઈ પ્રણામપૂર્વક કહ્યું : ૧૨ ‘હે ભગવન્ ! કોઈ એક મહાત્માની પૂર્વે ન જોયેલી એવી લક્ષ્મી જેવી પત્ની છે. તે અતિ શોકથી દીનવદને રહે છે. ૩ હે ભગવન્ ! આકાશમાંથી ઊતરેલી દેવી જેવી કોઈ એક શ્રદ્ધ સી નદીના કિનારા પર રુદન કરે છે. ૪ દુઃખ અને શોક માટે અયોગ્ય હોવા છતાં, દુઃખ અને શોકમાં જ રૂળી ગયેલી અને અનાથની માફક વિદાપ કરતી જે સ્ત્રીને અમે જોઈ છે, તેના પ્રતિ આપ કૃપાદષ્ટિ કરો તો સારું.’ ૫

(‘હે મુનિસત્તમ ! અમે માનીએ છીએ કે તે કોઈ માનુષી સી નથી. તે આપને જ શરણે આવેલી જણાય છે, તો આપે તેનો સત્કાર કરવો જોઈએ. આપણા આશ્રમથી થોડે દૂર રુદન કરતી બેઠેલી એ સાધ્વી સી રક્ષકને ધરણ છે; માટે હે ભગવન્ ! તમે તેનું રક્ષણ કરવા યોગ્ય છો.’ મુનિકુમારોનાં વચનો સાંભળી તેમ જ યુદ્ધિપૂર્વક નિશ્ચય કરીને, તપથી પ્રાપ્ત થયેલી દિવ્ય દક્ષિણા ધર્મજ્ઞ વાલ્મીકિ મુનિ જ્યાં સીતાજી હતાં ત્યાં દોડી ગયા. મહામતિમાન વાલ્મીકિને જતા જોઈને એમના શિષ્યો પણ એમની પાછળ ગયા. તે મહાયુદ્ધિશાળી મુનિ એ પ્રદેશ તરફ થોડાંક પગલાં ચાલ્યા પછી અર્ધજીવે મુંઢર અંગના કાંઠા ઉપર આવ્યા. ત્યાં તેમણે રામચંદ્રની પ્રિય પત્ની સીતાને અનાથ જેવાં જોયાં.)

શોકભારથી દુઃખી થયેલાં સીતાજીની પાસે જઈ મુનિશ્રદ્ધ વાલ્મીકિએ શાંતિ આપે તેવાં મધુર અને પ્રિય વચનો કહેવા માંડ્યાં : ૧ ‘હે પતિવ્રતા ! તું દશરથની પુત્રવધૂ છે, રામની પ્રિય પત્ની છે અને જનકની પુત્રી છે. તું અહીં ભલે આવી. ૨ મેં યોગસમાધિથી તને જાણખી લીધી છે, તેમ જ તારા અને આવવાનું કારણ પણ મેં જાણી લીધું છે. ૩ હે મહાભાગ્યવતી ! હું તારા યુદ્ધાચરણને વચાધ જણું છું; કારણ કે ત્રણે લોકમાં જે કાંઈ થાય છે તે સર્વ મારા બાણવામાં આવે છે. ૪ હે વેદેહી ! હે સીતે !

તપથી મળેલી દિવ્ય દૃષ્ટિથી હું તને નિષ્પાપ
 બોલે છું, માટે હમણાં થોડો સમય ધીરજ
 રાખ અને મારા આશ્રમમાં આવીને રહે ૧૦
 મારા આશ્રમની પાસે તપસ્વિનીઓ તપ કરે
 છે હે પુત્રી ! તેઓ સર્વ તારુ હમેશા પુત્રોની
 માફક પાલન કરશે ૧૧ હવે તું સ્વસ્થ થઈને
 ક્લેશનો ત્યાગ કર અને મારા અર્જુનો
 સ્વીકાર કર હે મીતા ! જેમ તું તારા પોતાના
 ઘરમાં જ આવી હોય તેમ માની લે ૧૨ મુનિના
 પરમ બદ્ધુત વચનો સાંભળી સતી સીતાએ
 માથું નમાવી હાથ ભેડીને સ્વીકાર કર્યો પછી
 વાલ્મીકિ મુનિ તપસ્વીઓના આશ્રમ તરફ
 જવા લાગ્યા, એટલે સીતા પણ હાથ ભેડી
 તેમની પાછળ ચાલવા લાગ્યા મીતાને નઈ
 મહંપિને આવતા બોલ્યા, ત્યારે સર્વ તપસ્વિનીઓ
 હર્ષયુક્ત થઈને તેમની મામે આવી અને બોલી
 ‘હે મુનિરાજ ! તમારું આગમન શુભ હો,
 તમે બહુ દિવસે આગ્યા છે, અમે સર્વ તમને
 અભિવંદન કરીએ છીએ હવે અમને શી આજ્ઞા
 છે ?’ ત્યારે વાલ્મીકિએ કહ્યું ‘ભુદ્ધિમાન
 રામચંદ્રની પત્ની દશરથ રાજાની પુત્રવધૂ, જનક
 રાજાની પુત્રી, સતી સીતા અહીં આવેલ છે તે
 નિષ્પાપ છે, છતાં પતિથી ત્યજાયેલી છે, તેથી
 મારે તેનું સર્વોદ્ધાર પરિપાલન કરવું બેઠું છે ૧૩-૧૭
 તમે સર્વ પરમ મેહકથી બોના તરફ બેઠા
 ખાસ કરીને મારા ગૌરવયુક્ત વાક્યથી તમારે
 એને પૂજ્ય ગણવી ૧૮ એમ વાર વાર કહીને
 મહાયજ્ઞવી વાલ્મીકિ મુનિએ તે તપસ્વિનીઓના
 હાથમાં સીતાને સોંપ્યા અને પછી શિષ્યો
 સહિત આશ્રમમાં આગ્યા ૧૯

શબ્દ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આલ્કિલ્લ્ય શ્રોતરામાયણના
 ઉત્તરકાંડમાં ૪૬ થી સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પંચમો

ગોકર્મસ્ત લક્ષ્મણ-ગુરુને કરેલું આધ્યાત્મ
 રૂપ્યા તુ મૈત્રિલી સીતામાધમ સ્વયેષાતાત્મ

સીતાપત્તામદ્યોર ભક્ષણો દીનચેતન ॥ ૧ ॥

મેધિલી સીતાને વાલ્મીકિના આશ્રમમાં

પ્રવેશ કરતા બેઠી દીનચિત્ત લક્ષ્મણને મહાધોર
 સતાપ થવા લાગ્યો પછી તે મહાતેજસ્વીએ
 મત્સહાયક સુમત સારથિને કહ્યું ‘હે સારથિ !
 સીતાના સતાપથી ઉત્પન્ન થયેલા રામના હું ખો
 તરફ નજર કર ૧૨ જનક રાજાની પુત્રી અને
 શુદ્ધ આચરણવાળી પ્રિય પત્નીને ત્યજવાથી
 રામને થનારા હું ખરી વધારે હું ખીનું કયું
 હશે ૧૩ હે સારથિ ! હું ધારું છું કે કમનસીમે
 રાઘવને સીતાનો વિયોગ થયો છે, કારણ કે
 દેવનું કોઈ ઉદ્ધાન ઝરી શકતું નથી અહીં ! બે
 રાઘવ કોષે ભરાય તો ગધર્વ સહિત સર્વ દેવો
 અને રાક્ષસો સહિત અસુરોના નાશ કરવા પણ
 સમર્થ છે, તે પણ આજે દેવને વશ થાય છે. ૧૪
 પૂર્વે પિતાની આજ્ઞાના પાલન માટે જનરહિત
 ઉકારણમાં ચૌદ વર્ષ સુધી વસ્યા હતા તે તો
 કીક, પણ આજે તો પૌરજનને લોકાપવાદ
 સાંભળી વહેલી સીતાને ફરીથી વનવાસ આપ્યો,
 એ તો મહાન હું ખદાયક છે, એટલું જ નહિ,
 પણ મને તો તે અત્યંત ક્રૂર કર્મ લાગે છે. ૧૫
 હે સૂત ! આચરહિત વચનો બોલનાર પૌરજનોના
 અપવાદને ખાતર જ સીતાને ત્યજવામાં તે રાજા
 રામે ઝગા ધર્મનો આશ્રય કર્યો હશે ? ૧૬

લક્ષ્મણે કહેલા બહુ નકારના એવા વચનો
 સાંભળી ભુદ્ધિમાન સુમતે શ્રદ્ધાથી કહેવા
 માંડ્યું ‘હે સૌમિત્ર ! સીતાના સખ ધર્મ
 તમારે સતાપન કરવે બેઠું છે, કારણ કે તમારા
 પિતાની સમક્ષ તપિઓએ પહેલેથી જ ભવિષ્ય
 ભાષેલું હતું કે, રામ અત્યંત હું ખવાળો અને
 મુખનો વિયોગી થશે, એટલું જ નહિ, પણ તે
 મહાળાહુને પોતાના પ્રિયજનનો વિયોગ ઝડપ
 થી થશે ૧-૧૧

એ મહાન ધર્માત્મા લાખા કાળે બનકી તો
 સુ પણ તમને અને ભરત-ચતુરને પણ તે લ્લ
 દેશે ૧૨ હે લક્ષ્મણ ! આ વાત તમે ભરત કે
 ચતુરને કહેશે નહિ હે નરદ્રષ્ટ ! તમારા પિતા
 દશરથ રાજાએ આ સખ ધીં દુર્વાસા મુનિને
 પૂછ્યું હતું, ત્યારે તેમને મહારાજાની નિકટમાં

ઝેડેલા મારી તેમ જ વસિષ્ઠ ઋષિની સમક્ષ આ પ્રમાણે કહ્યું હતું. હુવાંસા મુનિનાં આ વચ્ચેના સાંભળી પુરુષશ્રદ્ધ દશરથ રાજાએ મને કહ્યું હતું : 'હે સુત ! તારે આ વચ્ચન કોઈ પણ માણસને કહેવું નહિ.' તેથી હે સૌમ્ય ! એ લોકપાલ દશરથનાં વચનની હું રક્ષા કરતો હતો અને એમાં મેં જરા પણ અસત્ય વર્તન કર્યું નથી. ખરેખર હે સૌમ્ય ! મારે એ તમારી પાસે પણ કહેવું ન જોઈએ; છતાં હે રઘુનંદન ! જે તે સાંભળવામાં તમને જરા પણ થડા હોય તે સાંભળો. ૧૭-૧૭ પૂર્વે દશરથ રાજાએ સંભળાવેલું આ રહસ્ય જે હું હમણાં તમને કહીશ તે પરથી જાણશે કે, દેવનું ઉદ્ધવન કોઈથી થઈ શકતું નથી. ૧૮ એ દેવને લીધે જ આણુ શોકથી ભરપૂર હૃદય પ્રાપ્ત થયું છે. આ રહસ્ય તમે શત્રુમંત્રની પાસે કહેશો નહિ. ૧૯ સુમંત્રનું મહાન ગંભીર અર્થ-પદવાણું બોલવું સાંભળી સૌમિત્રોએ તેને કહ્યું કે જે હોય તે સત્ય કહો. ૨૦

ઈત મીવાકમીક મહામુનિમણીત આદિમય મીસમાચ્છના
ઉત્તરમહામા પુત્રે રામ સમક્ષ

સર્ગ ૫૧ મો

રામ અને સીતાના વિયોગનું કારણ

તથા સંચોદિતઃ સુતો લક્ષ્મણેન મહાત્મના ।

તદ્વાપ્યસુપિણા પ્રોક્તં વ્યાહર્તુમુપચક્ષ્મે ॥૧॥

મહાત્મા લક્ષ્મણે સુમંત્ર સારથિને ઋષિએ કહેલી વાત કહેવાની પ્રેરણા કરી, ત્યારે તે બોલ્યો. ૧ 'એક વખતે ભગવાન અત્રિ ઋષિના કુમાર હુવાંસા મુનિ મહર્ષિ વસિષ્ઠના પવિત્ર આશ્રમમાં આતુમાંસ રહ્યા હતા, ત્યારે મહાત્મા પુરોહિત વસિષ્ઠજીને મળવા ઇચ્છતા મહાયશસ્ત્રી અને તેજસ્વી તમારા પિતા દશરથ રાજા પોતાની મેળે જ તે આશ્રમમાં ગયા હતા. ૨૦ ત્યાં તેમણે પોતાના તેજથી પ્રકાશતા મહર્ષિ વસિષ્ઠની ડાળી બાજુએ મહામુનિ હુવાંસાને જોવા જોયા. ૪ મહારાજા દશરથે તપસ્વીઓમાં શ્રેષ્ઠ તે બંદે મુનિઓને પ્રણામ કર્યો અને મુનિઓએ પણ ગા-નો સહાર કરી આસન, પાદ, ફળ, મૂળ

વગેરે આપ્યાં. પછી મહારાજા મુનિઓની પાસે બેઠા. ૫ એ વખતે મધ્યાહ્ન ઘણેલા હતો અને ત્યાં જોવા બેઠે ઋષિ ઋષિઓની વચ્ચે સારી રીતે વાતો ચાલી રહી હતી. ૬ વચ્ચે કોઈ એક કથા-પ્રસંગમાં વિનયી દશરથ રાજાએ હાથ ભેડી મહાત્મા અને તપોધન હુવાંસા મુનિને પૂછ્યું : 'હે ભગવન ! મારા વંશ ક્યાં સુધી ચાલશે ? મારા પ્રિય પુત્ર રામનું તેમ જ બીજા પુત્રોનું આયુષ્ય કેટલું થશે ? ૭ વળી રામને જે પુત્રો થશે તેમનું આયુષ્ય કેટલું થશે ? હે ભગવન ! મારા ભાવિ વંશની શી ગતિ થશે તે મને કહો. ૮

દશરથ રાજાને પ્રશ્ન સાંભળી મહાતેજસ્વી હુવાંસાએ ઉત્તર આપ્યો : 'હે રાજન ! પૂર્વે યથેલું વૃત્તાંત સાંભળો. એક વખત દેવ અને અસુરના યુદ્ધમાં દેવોએ નસાડેલા દેવો બૃહ-ઋષિની સોના આશ્રમે ગયા અને ઋષિપત્નીએ તેમને અભય આપ્યું તેથી જરા પણ ભય પામ્યા વિના તેઓ ત્યાં વસવા લાગ્યા. ૧૦-૧૧ દેવોને ભુજાપત્નીએ શરણ આપ્યું તેથી ક્રોધ પામેલા વિષ્ણુએ લીલ્યુ ધારવાળા ચક્ર વડે તેનું માથું કાપી નાખ્યું. ૧૨ એ સમયે પોતાની પત્નીને હણાતી બેઠેને ક્રોધ પામેલા ભુજાપતિએ શત્રુક્રા-ને નાશ કરનાર વિષ્ણુને તરત શાપ આપ્યો. ૧૩ 'ક્રોધમાં ગેભાન થઈને વધ ન કરવા ચોગ્ય મારી ઓને તમે હણી છે, તેથી હે જનાઈન ! તમે મનુષ્યલોકમાં જન્મ લેશો ત્યારે તમને પણ લાંબા કાળનો પત્નીવિયોગ પ્રાપ્ત થશે.' શાપ આપતાં તે અમાર્ધ ગયો, પણ તેને લીધે તપ ફીણ થવાથી ભુજાપતિ અંતરમાં ઘણો પરિતાપ પામ્યા અને તેથી પશ્ચાત્તાપ કરીને તેમણે વિષ્ણુની પૂજા કરી, ત્યારે તપથી પ્રસન્ન કરેલા ભક્તવત્સલ દેવે કહ્યું : 'લોકના હિત ખાતર હું તમારો શાપ સ્વીકારીશ' આ પ્રમાણે મહા-તેજસ્વી ભુજાપતિએ પૂર્વજન્મમાં રામચંદ્રને શાપ આપ્યો હતો. હે રાજશ્રેષ્ઠ ! હે માનવ ! જે જનાઈન અહીં તારા પુત્રરૂપે અવતરેલા છે અને તે 'રામ' નામથી ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત થયો;

તેમ જ ભુગુપ્તિએ આપેલા શાપનું કૃણ પછુ
લોગવશે. પરમ દુર્બલ સમ અગિયાર હજાર
વરસ સુધી રાજ્ય કરીને તેમ જ સમૃદ્ધિવાળા
અશ્વમેધ યજ્ઞો કરીને પ્રાણલોકમાં જશે. તે
મહાત્માને સીતાથી બે પુત્રો થશે. વળી તેમના
ભાઈઓ બહુ જ સુખ અને સમૃદ્ધિવાળા થશે
તથા અનેક પ્રકારે ઘણા રાજવંશો સ્થાપશે.’

આ પ્રમાણે ભાવિ વંશવિસ્તારનું વૃત્તાંત
કહીને મહાતેજસ્વી હુવોસા મુનિ મૌન રહ્યા,
ત્યારે બન્ન મહાત્માઓને અભિવંદન કરીને
મહારાજ દશરથ પોતાના નગરમાં પાછા આવ્યા.
મુનિએ કહેલાં બે વચનો પૂર્વે વસિષ્ઠના આશ્રમ-
માં મેં સાંભળ્યાં હતાં અને હૃદયમાં સંઘરી
રાખ્યાં હતાં. તે મહાત્મા મુનિનું કહેલું મિથ્યા
નહિ જ થાય. મુનિનાં વચન પ્રમાણે મહાત્મા
રામચંદ્ર પોતાના બન્ને પુત્રોનો રાજ્યાભિષેક
અયોધ્યામાં જ કરશે. ૧૪-૨૧ હે લક્ષ્મણ! આ
વૃત્તાંત જાણ્યા પછી તમારે સીતા સંબંધી કે
રામચંદ્ર માટે સંતાપ કરવો યોગ્ય નથી. હે
નરમુખ! હવે તમે નિશ્ચિત થાઓ. ૨૨

મુમંત્રનાં પરમ અદ્ભુત વાક્યો સાંભળી
લક્ષ્મણ બહુ જ રાજી થયા અને ‘ઠીક કહ્યું’
એમ બોલ્યા. ૨૦ મુમંત્ર અને લક્ષ્મણ આ પ્રમાણે
વાતો કરતા કરતા જ્યારે સૂર્ય આશ્રમ્યો, ત્યારે
કેશિની નદીના કાંઠે આવીને રાતવાસો રહ્યા. ૨૬

શ્રીવાદ્મીક મહાભારત ગીતા અર્ધકાવ્ય શ્રોત્રમાયજુના
ઉત્તરકાંડા પા ૧૧ સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પરમો

શોકમસ્ત રામચંદ-લક્ષ્મણે આપેલું આત્માસન
તત્ર તા રજનીમુપ કેશિન્યા રણુંદતઃ ।

પ્રમાતે પુનરુચાય લક્ષ્મણઃ પ્રયયો તદ્વા ॥ ૧ ॥

રુપુંદન લક્ષ્મણે કેશિની નદીના કાંઠે રાત્રિ
વિતાપી સવાર ધતાં અયોધ્યા તરફ જવા માંડ્યું. ૧
બપોર ધતાં મહારમી લક્ષ્મણ રત્નપૂર્ણ અને
હૃદયુદ્ધ ગાણસોમી ભરેલી અયોધ્યામાં આવી
પહોંચ્યા. ૨ એ સમયે મહાભુદિમાન લક્ષ્મણ
અતિ ડાચાર યઈ ગયા અને વિચારવા ડાગ્યા:

‘અરે, રાજા રામની પાસે જઈને હું શું
કહીશ ?’ આવો વિચાર કરતા કરતા તેઓ
ચંદ્ર સમાન ધવલ વિશાળ રાજભવન પાસે
આવ્યા અને સ્થમાંથી જિતરીને કયાંય પછુ
અટક્યા સિવાય તેમાં પ્રવેશ કર્યો. દીનચિત્ત
થયેલા અને નીચું જોઈ રહેલા લક્ષ્મણ છેક
અંદર ગયા, ત્યારે તેમણે અશ્રુપૂર્ણ નેત્રવાળા
અને દીન ચર્ઈ ગયેલા રામચંદ્રને ત્યાં બેઠેલા
જોયા. ૩-૧ એ સમયે લક્ષ્મણે તેમના ચરણોનું
વંદન કરી હાથ જોડી સાવધ ચિત્ત બોલવા
માંડ્યું: ૩ ‘આપની આજ્ઞા મુજબ જંગમને સામે
પાર મહાત્મા વાદ્મીક મુનિના શુભ આશ્રમ
પાસે હું સીતાને મૂકી આવ્યો છું. ૪ પવિત્ર
આચારવાળાં ચશસ્ત્રિની સીતાને ત્યાં મૂકી
આવીને પુનઃ આપની ચરણોપાસના કરવા
હું અહીં આવ્યો છું. ૫ હે પુરુષવ્યાધા! કાળ-
ની ગતિ એવી જ છે માટે શોક કરવો જોઈએ
નહિ. તમારા જેવા બુદ્ધિમાન અને મનસ્વી
પુરુષો શોક કરતા નથી. સંપૂર્ણ અશ્વય
નાશવંત છે; ઉત્તતિ માત્ર અવનતરૂપ અંત-
વાળી છે; સંયોગમાત્ર વિયોગરૂપ અંતવાળા
છે અને જીવિત પછુ મરણરૂપી અંતવાણું છે.
તેથી પુત્ર, પત્ની, મિત્ર અને ધન ઉપર અતિ-
શય આસક્તિ નહિ રાખવી જોઈએ; કારણ
કે અંતે તેઓનો વિયોગ થવાનો જ છે. ૧૦-૧૨
હે કાકુત્સ્થ! તમે તમારા આત્માથી આત્માને
અને મનથી મનને નિયમમાં રાખવા સમર્થ
છો; તો પછી તમારા જેવાએ શોકને વશમાં
રાખવો એમાં તે શી મોટી વાત છે? તમારા
જેવા પુરુષશ્રદ્ધો આવા પ્રસંગે મૂંઝાતા નથી.
હે રાખવ! આમ શોક કરવાથી ફરી ડોકા-
પવાદ લાગશે. હે રાજા! જે અપવાદના
ભયને લીધે તમે સીતાને ત્યજ્યાં છે, તે જ
અપવાદ (પરશુદમાં રહેલી ઓનો ત્યાગ કરીને
રાજજી નિરંતર શોક કરે છે એવો) પાછો
ચાલ્યો; માટે હે પુરુષવ્યાધા! તમે સાવધ
ચિત્તવાળા થઈ મીરજ ધારણ કરી આ દુર્બળ-

તાને ત્યજી દો અને સંતાપ કરો નહિ. ૧૩-૧૪

મહાત્મા લક્ષ્મણે રામચંદ્રને એ પ્રકારે આશ્વાસન આપ્યું, ત્યારે મિત્રવત્સલ રામચંદ્રે પરમ પ્રીતિથી લક્ષ્મણને કહ્યું : ‘હે લક્ષ્મણ ! હે નરશ્રદ્ધ ! તે’ એ કહ્યું તે ચચાર્થ છે. હે ધીર ! પ્રજાપાલન કરવા માટે તું મને સૂચના કરે છે, એથી મને પરમ સંતોષ થાય છે. હે સૌમ્ય ! હે લક્ષ્મણ ! તારાં સુંદર વચનોથી મને આશ્વાસન મળ્યું છે, મને શાંતિ મળી છે અને મારે સંતાપ નાશ પાડ્યો છે. ૧૫-૧૯

હતિ શ્લોકોનીકે મહાપુનર્વિદ્યા આદિકાવ્ય ગ્રંથમાવલુખ્ય ઉત્તરકાંડમાં ૫૨મે સર્ગ સમાપ્ત

રાજધર્મ વિષેની કથાઓ

સર્ગ પડમે

પ્રજાપાલનધર્મ-તે સંખધી નૃગરાજની કથા
લક્ષ્મણસ્ય તુ નિશ્ચયં નિશ્ચય પરમાર્થમુત્તમ ।

સુવીતશ્ચામવદ્રામો વાક્યમેતદુવાચ ॥૧॥

લક્ષ્મણના પરમ અદ્ભુત વાક્યો સાંભળી રામચંદ્ર અતિ પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા : ‘હે સૌમ્ય ! તારા જેવા મહાપુરુષોવાળા અને મારા મનને અનુસરનારા ભાઈ મળવો દુર્લભ છે અને તેમાં પણ આવા સમયે તો મહાદુર્લભ છે. હે શુભ લક્ષણવાળા ! મારા મનમાં જે કંઈ છે તે સાંભળ અને સાંભળીને મારા કહ્યા પ્રમાણે કર. ૧,૩ હે સૌમ્ય ! હે સૌમિત્ર ! ચાર દિવસ થયા પ્રજાપાલનનું કંઈ પણ કાર્ય થયું નથી, તે મારા મર્મસ્થાનને છેદી નાખે છે. ૪ માટે હે પુરુષશ્રદ્ધ ! પ્રજાજન, પુરોહિત, મંત્રીઓ અને અરજદાર-ઓ વા પુરુષ જે હોય તેને બોલાવો; ૫ કારણ કે જે રાજા ઠરદોળ પ્રજાપાલનનું કાર્ય કરતો નથી, તે રાજા વાયુ-રૂપથી રહિત એવા અધાર નરકમાં પડે છે એમાં જરા પણ સંશય નથી. ૬ આ સંખધી એક પ્રાચીન કથા કહેવામાં આવે છે તે સાંભળો :

‘પૂર્વકાળમાં નૃગ નામે મહાયશસ્ત્રી રાજા પૃથ્વીનું પાલન કરતો હતો. તે રાજા બ્રાહ્મણને

પૂજ્ય ગણનાર. સત્યવાદી અને પવિત્ર હતો. ૭ તેણે એક વખતે પુષ્કરસ્થાનમાં સોનાના અલંકારોથી શણગારેલી સવત્સી એક કરોડ ગાયો બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી. હે પાપરહિત ! બ્રાહ્મણોને આપવા માટે ભેગી કરેલી એ સવત્સી ગાયોમાં એક ગાય એક અગ્નિહોત્રી પણ દરિદ્ર અને ઉચ્છવૃત્તિથી આશ્રયિકા ચલાવનાર બ્રાહ્મણની આવી ગઈ હતી. તે ભૂખથી પીડાતા બ્રાહ્મણ પોતાની બેવાયેલી ગાયને ચોતરફ શોધી, પણ ઘણા વખત સુધી તે કોઈ પણ સ્થળે તેના ભેવામાં આવી નહિ. અંતે તે બ્રાહ્મણ બચારે કનખલતી શ્રે ગયો, ત્યારે જેનું વાછરડું ફળણું થઈ ગયેલું છે એવી પોતાની નીચણી ગાયને તેણે એક બ્રાહ્મણને ઘેર ભેળવે. ૮-૧૧ એ સમયે તે બ્રાહ્મણ પોતે આપેલા નામથી એ ગાયને બોલાવી : ‘હે શબલા ! ચાલો આવ. ’ પોતાના મૂળ પાલનને સ્વર એ ગાયે તરત જ ઓળખ્યો; તેથી દરિદ્ર છતાં અગ્નિ સરખા તેજસ્વી તે બ્રાહ્મણની પાછળ એ ગાયે ચાલવા માંડ્યું. એ સમયે તેનું પાલન કરનાર બ્રાહ્મણ તેની પાછળ ઠોડ્યો અને તેની પાસે જઈ બોલ્યા : ‘આ તો મારી ગાય છે. તે મને રાજાઓમાં સિદ્ધ જેવા નૃગરાજને દાનમાં આપી છે.’ આ રીતે બે વચ્ચે એ ગાય માટે રકડક થવા લાગી. માંહોમાંહે વાઢ કરતા તેઓ બંને તે ગાયનું દાન આપનાર નૃગરાજની પાસે જવા નીકળ્યા. તેઓ રાજદ્વાર પાસે પહોંચ્યા, પણ તેમને અંદર જવાની રજા મળી નહિ. ઘણા દિવસ સુધી ત્યાં રોકાઈ રહેવા છતાં રાજાને મળવાની રજા ન મળી તેથી તેઓ બંને કોપાયમાન થયા. પછી કોઈ પામેલા તે બંને દિવ્યશસ્ત્રો મહાધાર વચન બોલ્યા : ‘કાર્યસિદ્ધિ માટે આપેલા અરજદારોને તું

* ખેતરમાંથી અનાજ લેવાઈ ગયા પછી તેમાં પડી રહેલા અનાજના દાણા ખેતરના માલિકની રજાથી બીણીને તેના પર નિર્બાહ કરાય તે ઉચ્છવૃત્તિ કહેવાય.

મળતો નથી, તેથી તને કોઈ પણ પ્રાણી એઈ શક નહિ એવો કૃકલાસ પક્ષીનો દેહ મળશે અને ઘણા લાખા કાળ સુધી તારે ઊંડા ખાડા માં રહેવું પડશે જ્યારે સાક્ષાત્ વિષ્ણુ આ લોકમાં ચાલેવાની પ્રીતિની વૃદ્ધિ કરનાર વાસુ દેવ રૂપે પુરુષદેહ ધારણ કરીને ઉત્પન્ન થશે, ત્યારે તું શાપથી છુટીશ હે રાજન્' કવિયુગ માં પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે મહાપરાક્રમી નર અને નારાયણ પ્રકટ થશે તે તને અમારા શાપથી મુક્ત કરશે તે પહેલા તું શાપથી મુક્ત થઈશ નહિ'

ઉપયુક્ત શાપ આપના પછી જ્યારે તે બંને પ્રાણીઓનો ક્રોધ શાપ પડ્યો ત્યારે તે બંનેએ એ વૃદ્ધ ગાય કોઈ બીજા ખાણીને આપી દીધી મતાપી નૃગરાજ હજી પણ તે મહાકાકળ શાપ ભોગવે છે આ રીતે અરજ દારૈના કન્યાઓનો નિકાલ નહિ કરનાર રાજા દોષભાગી થઈ પડે છે, માટે અરજ દારૈને એકદમ મારી પાસે હાજર કરો પ્રભુપાલનધર્મ ધર્મનું સારુ-નરજી કળ રાજને અવશ્ય મળે છે, માટે હે લક્ષ્મણ! તું બા અને અરજદારૈને જોલાવી લાવ ૧૨-૨૫

હિત મોખાત્મીકિ મહાસુમિત્રાત વાકિલ્ય શ્રોત મખાત્
ઉત્તરાકાંડ ૧૨ એ સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પદ્મો

પ્રભુપાલનધર્મ નૃગરાજનો શાપનારૂપા
તમસ્ય માર્ગત ધત્વા લક્ષ્મણ પરમાર્થચિન્ત્ ।
કલાલ પ્રાચલર્વાસ્ત્ય રાગય રીત્તેજસમ ॥ ૧ ॥
રામચ દ્રના વચનો સાભળી પરમ અર્થ બાણુ
નાર લક્ષ્મણે હાથ એડી દેહીપ્રમાન રામચ દ્રને
પૂછ્યું 'હે કાકુત્ષ્ઠ હે રાજર્ણિ! મહાન નૃગરાજ
અપાપરાપી હોવા છતાં ક્રોધાવેશગ્રા આવેલા
એ પ્રાણીઓએ તેમને યમદંડ જેવો ભય કર શાપ
દીધો, એ સમયે તેઓ શું બોલ્યા હતા?'

ત્યારે રામચ દ્ર કહ્યું 'હે સૌમ્ય! શાપિત
ધયેલા નૃગરાજએ પૂર્વે જે કહ્યું હતું તે સાભળો
પ્રાણીઓ શાપ આપી આવ્યા ગયા છે, એમ

જ્યારે તેમના બાણુવામાં આવ્યું, ત્યારે તેમણે
સર્વ મનોએ, પુરોહિતો અને પ્રજાજનોની
સલા જોલાવી પછી તે મહાન રાજા જોડ્યા
'તમે સર્વ સાવધાનચિત્ત મારીવાત સાભળો ૨-૧

નારદ અને પર્વત નામના બે પ્રાણીઓ મને
મહાભય કર શાપ આપીને વાસુ જેવી ગતિથી
પ્રાણલોકમાં આવ્યા ગયા છે તમે હવે મારા
કુમાર વસુને શસ્ત્રચારિત્રેક કરો અને મારા માટે
સુખ ભોજન એવા ખાડાઓ બનાવો ૭૮ ત્યાં
હું પ્રાણીઓએ આપેલો તે શાપ જોગવીશ એક
ખાડો એવો બનાવો કે તેમાં વર્ષાઋતુથી પીડા
ન થાય, બીજો એવો બનાવો કે તેમાં ટાઢથી
પીડા ન થાય, ત્રીજો એવો બનાવો કે તેમાં
ગરમીથી પીડા ન થાય, એવા સ્પર્શસુખ
આપનાર ખાડાઓ બનાવવાની તમે શિલ્પીઓને
આજ્ઞા કરો વળી ત્યાં ફળવાળા વૃક્ષો, ફૂલવાળી
વેલો અને અનેક પ્રકારના છાયાવાળા છોડો
રોપવ અને તે ખાડાઓને સર્વ પ્રકારે સુંદર
બનાવો ૮-૧૧ તેમાં હમેશા સુખ થઈ તેવા
ફૂલગ્રાંથો પણ રોપાવો મારા શાપનો અવધિ
પૂરો થતા સુધી હું એ ખાડાઓમાં સુખથી રહીશ'
રાજાએ આમ કહ્યાથી સર્વેએ મળીને અર્ધો
યોજન વિસ્તારમાં ઉપયુક્ત રચનાવાળી વાડી
તયાર કરી અને કુમાર વસુને રાજગાદી પર
બેસાડ્યા ૧૨, ૧૩

એ સમયે રાજાએ તેને કહ્યું 'હે પુત્ર!
નિત્યધર્મ પ્રમાણે ચાલવાવાળી પ્રજાનું તું ક્ષત્રિય
ધર્મથી પાલન કરજે અસાવધાનીતું ફળ આ
તને પ્રત્યક્ષ છે કે જે પ્રાણીઓએ મને શાપ
આપેલો છે ૧૪ હે નરશ્રક, મારો અત્પ અપરાધ
હોવા છતાં પણ મને ભય કર શાપ મળ્યો છે
એમ માની તારે દિલગીર થવું નહિ, કારણ કે
હે પુત્ર! પૂર્વજન્મના કરેલા કર્મો જ મુખ કે
દુષ્ટ આપનાર છે, જે મળવા યોગ્ય હોય
તે મળ્યે જાય છે અને જે જવા યોગ્ય છે તે જાય
છે ૧૫, ૧૬ જે મુખ કે દુષ્ટ મળવાના હોય, તે
પૂર્વજન્મના કર્મો પ્રમાણે મળ્યે જાય છે, માટે

હે પુત્ર ! તું જેદ પામીશ નહિ. ૧૭

હે લક્ષ્મણ ! પોતાના પુત્રને આ પ્રમાણે કહીને તે મહાયશસ્ત્રી રાજા એ ખાડાઓમા વસવા માટે ચાલ્યો ગયો. ૧૮ કાંધાવેશમા આવેલા બ્રાહ્મણોએ આવેલા શાપને ભોગવવા માટે તે મહાત્મા રાજાએ રત્નથી વિભૂષિત કરેલા તે ખાડામા પ્રવેશ કર્યો ૧૯

અર્થ શ્રી નાટ્યમીક મહાસુત્રનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમા ૫૪મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પદ્મો

વસિષ્ઠ અને નિમિના પરસ્પર શાપનો કથા પણ તે નૃગશાપસ્ય વિસ્તારોમિહિતો મયા ।
 યર્ષાન્તિ શ્રવણે શ્રદ્ધા શુભુજ્જેહાપરા કયામ્ ॥૧॥
 રામચંદ્ર કહ્યું 'હે લક્ષ્મણ ! આ પ્રમાણે નૃગરાજના શાપની વાત મેં તને વિસ્તારથી કહી સંભળાવી વળી જો તને એવી બીજી કથા સાંભળવાની ઇચ્છા હોય, તો હું કહું છું તે સાંભળ.' ત્યારે લક્ષ્મણે કહ્યું 'હે રાજા ! આશ્ચર્યચક્ર કથાઓ સાંભળવાની મને તૃપ્તિ થતી જ નથી ૧૧, ૨ લક્ષ્મણના વચન સાંભળી ઇક્ષ્વાકુનંદન રામચંદ્ર પરમ ધર્મમુક્ત કથા કહેના લાગ્યા. ૩

રામચંદ્ર કહ્યું મહાત્મા ઇક્ષ્વાકુના વશમા ખારમો પેઢીએ નિમિ નામે રાજા થયો હતો તે પરાક્રમ અને ધર્મમા એકો હતો 'તે વીર્યસપ્ત રાજાએ ગૌતમ ઋષિના આશ્રમની પાસે અમરાપુરી જેહુ એક નગર વસાવ્યું હતું ૪ તે શ્રદ્ધા નગરનું નામ વૈજયંત હતું અને મહા યશસ્વી નિમિ રાજા ત્યા રહેતો હતો ૫, ૭ એક સમયે તેને ઇચ્છા થઈ કે પિતા ઇક્ષ્વાકુના મનને આનંદ પમાડવા માટે હું એક દીર્ઘકાળનો યજ્ઞ આરંભુ. આવો વિચાર કરી પિતા ઇક્ષ્વાકુની આસાં મેળવી નિમિરાજાએ યજ્ઞ કાર્ય માટે બ્રહ્મણિ વસિષ્ઠનું વરણ કર્યું. ૮ વળી તે ઇક્ષ્વાકુનંદને ભગવાન અન્નિ, મહર્ષિ અંગિરા અને તપોનિધિ ભયુઋષિનું પશુ વરણ કર્યું 'એ સમયે રાજપ્રિયેષ્ઠ નિમિને મહામુનિ

વસિષ્ઠે કહ્યું : 'તમારા પહેલાં મેં ઇંદ્રનું વરણ સ્વીકાર્યું છે, માટે તેનું કાર્ય કરાવી હું પાછો આવું' ત્યાં સુધી તમે થાભો.' એમ કહી તેઓ ઇંદ્રલોકમા ગયા. આ બાબતુ નિમિરાજનું મન યજ્ઞ માટે ઘણું જ ઉતાવળું થતું હતું તેથી તેણે વસિષ્ઠની રાહ નજોતા તેને બદલે ગૌતમનું વરણ કરી પોતાના નગર સમીપ નિમિ રાજાએ પાચ-હબર વર્ષની દીક્ષા લીધી હતી. ૯-૧૨ ઇંદ્રનો યજ્ઞ પૂર્ણ થયા પછી મહામુનિ વસિષ્ઠ નિમિ રાજાના નગરમા આવ્યા. ત્યાં તેમણે પોતાને બદલે ગૌતમને યજ્ઞ ડરાવતા જોયા. એ સમયે બ્રહ્માના પુત્ર વસિષ્ઠઋષિ નિમિ રાજાને મળવાની ઇચ્છાથી થોડીવાર ત્યાં થોડાં, પણ ભોગભોગે તે દિવસે રાજાને ઘણી નિદ્રા આવી અર્ધ તેથી તે બહાર આવ્યો નહિ આમ બનવાથી મહાત્મા વસિષ્ઠને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો તે જોઈતા : 'હે પાર્થિવ ! તે મારો તિરસ્કાર કરીને બીજાની પાસે યજ્ઞ કરાવ્યો, માટે તારો દેહ ચેતનથી રહિત થઈ જશે ૧૩-૧૭ એટલામા રાજા ભગી ઉઠ્ય અને વસિષ્ઠે દીપેલો શાપ સાંભળ્યો એ સમયે ક્રોધથી ભ્રાંત થયેલા તે રાજાએ વસિષ્ઠ ઋષિને કહ્યું ૧૮ 'તમને આવેલા ન બાબતુ નિદ્રાવશ થયેલા મને તમે ક્રોધથી ચમદડ જેવો ભય કર શાપ આપ્યો છે, ૧૯ માટે હે બ્રહ્મણિ ! તમારો સુદર દેહ પણ લાળા કાળ સુધી ચેતનરહિત થશે ' એ પ્રમાણે પરસ્પર ક્રોધાવિષ્ઠ થઈને તે બન્નેએ સાગરામા શાયો આવ્યા તેથી એકસરખી શક્તિવાળા એ બન્ને તરત જ ચેતનરહિત થઈ ગયા. ૨૦, ૨૧

અર્થ શ્રી નાટ્યમીક મહાસુત્રનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમા ૫૫મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ પદ્મો

વસિષ્ઠના પુનર્દેહ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન
 રામચંદ્ર માર્ગે શ્રુત્વા લક્ષ્મણ પરવીરહા ।
 ડવાચ પ્રાજ્ઞર્ભિર્મુગ રાઘવં દીપ્તજેતસમ ॥૧॥
 શત્રુઓના વીરને હણનાર લક્ષ્મણ મહા-
 તેજસ્વી રામચંદ્રના વચનો સાંભળી ક્રોધ ભેડી

ગોત્યા : 'હે કાકુત્સ્થ ! દેવપૂજ્ય એ બને (કિન્નર અને રાક્ષસ)એ ચેતનરહિત થયા પછી કેવી રીતે પોતાના મૂળ દેહો પ્રાપ્ત કર્યા હતા ?' ૧૧૨

ત્યારે ઇક્ષ્વાકુન દન રામચંદ્ર કહ્યું 'તે ધર્મિષ્ઠ અને તપોધન પુરુષોએ પરસ્પર શાપ આપીને તરત જ પોતપોતાનો દેહ ત્યજી દીધો અને વાયુરૂપ ધારણ કરીને રહ્યા. ૩૪ પછી મહાતેજસ્વી વમિષ્ઠ મુનિ બીજી શરીર મેળવવા માટે પિતામહ પ્રહ્લાપ સે ગયા. ૫ ધર્મને બળુનાર વાયુરૂપ થયેલા વમિષ્ઠજીએ દેવતા દેવ પિતામહના ચરણમા અભિવંદન કરી કહ્યું 'હે ભગવન્ ! હે અહજ ! હે દેવેશ ! હું નિમિ રાક્ષસા શાપથી વિદેહ પશુને પાડ્યો. હું અને વાયુરૂપ થયો છું. હે પ્રભુ ! દેહ વિનાના માણસો મહાદુષ્ણ પામે છે અને તેના સર્વ કાર્યો નાશ પામે છે, માટે મને બીજે દેહ મળી બીજા એવી કૃપા કરો.' ત્યારે અમાપ તેજવાળા પ્રહ્લાએ કહ્યું 'હે મહા ગંગાતી ! તું મિનાવરુણથી ઉત્પન્ન થયેલા તેજ-વીર્યમા પ્રવેશ કર હે દિવ્યશ્રદ્ધ ! ત્યા પશુ તું અયોનિ ૪ રહીશ અને મહાધર્મચુકલ થઈ ફરીથી તું મારે વશ રહીશ. ૧૬-૧૦ પ્રહ્લાજીના વચન સાંભળી તેમને વદન કરી પ્રદક્ષિણા કર્યા પછી વમિષ્ઠ મુનિ સત્વર વરુણલોકમા ગયા. ૧૧

તે પચમે સુરેશ્વરની પૂજતા મિત્રે (સુયે) નસિષ્ઠની સાથે ક્ષોરસાગર પાસે બઈને વરુણનું કાર્ય કરવા માડ્યું. તે જ વેળાએ દેવયોગથી ઉવશી નામની દિવ્ય અપ્સરા સખીઓ સહિત ત્યા આવી પહોંચી વરુણાલયમા આવીને કોડા કરતી ઉપમ પદ્મ ઉવશીને જોઈને વરુણદેવને કામ ઉત્પન્ન થયો. ૧૨-૧૪ એ સમયે તેમને કમળ નરળા નેત્રવાળી અને પૂર્ણચંદ્ર સરખા મુખવાળી અમ્બરાત્મક ઉવશી પાને મથુન માટે યાચના કરી. ૧૫ ત્યારે ઉવશીએ હાથ જોડીને કહ્યું 'હે સુરેશ્વર ! પ્રથમ મને મિત્રદેવે મોલાવેલી છે એટલે કામમાગ્યની ખીડાયેલા વરુણે કહ્યું ઠીક છે, એન જ છે તો તારા દર્શનના નિમિષે સ્ખલિત વયેલા ના વીર્યને

હું દેવે નિર્માણ કરેલા આ કુંભમા મૂકું છું.' 'હે સુશ્રોણિ ! હે સુદર વર્ણવાળી ! જોકે તું મારો સંગ ઇચ્છતી નથી તોપણ હું આ પ્રમાણે વીર્ય-ત્યાગ કરીને મારો મનોરથ પૂર્ણ કરીશ. ૧૬-૧૮ લોકનાથ વરુણના આ સુદર વચનો સાંભળી પરમ આનંદ પામેલા ઉવશીએ ઉતર આવ્યો. ૧૯ 'હે પ્રશો ! ભલે, એ પ્રમાણે કરો મારું હૃદય તમારામા જ છે, પણ આ દેહ તો મે મિત્રદેવને સોંપ્યો છે.' ઉવશીનું આતુ ભાવણ સાંભળી વરુણદેવે પોતાનું પ્રદીપ્ત અગ્નિ સરખું પરમ અદ્ભુત વીર્ય તે કુંભમા મૂક્યું. ૨૦-૨૨

પછી જ્યા મિત્રદેવ હતા ત્યા ઉવશી ગઈ, ત્યારે કાંધ પામેલા મિત્રદેવે ઉવશીને કહ્યું 'હે હુટચારિણી ! મે તને પ્રથમ મોલાવેલી હતી, હતા શા કાલ્પથી તે મને ત્યજીને બીજા પાત કર્યો ? ૨૩ ન હુટકલ્પને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા કૌંધથી કુરુપિત થયેલી તું ફેટલાડ સમય સુધી મનુષ્યલોકમા રહીશ હે હુણુહ ! કારીના રાક્ષસ બુધનો પુત્ર રાજર્ષિ પુરુરવા છે, તેની પામે તું જા, તે તારો ધર્મી ઘરો.' આ શાપને લીધે ઉવશી અપ્સરા પુરુરવાની પાસે ગઈ તે પુરુરવા બુધનો ઔરસ પુત્ર હતો અને નતિયાનપુરમા રાજ્ય કરતો હતો તેને આયુ નામનો મહા બ્રાહ્મણ અને શ્રીમાન પુત્ર થયો. તેને ઇંદ્ર સમાન કાતિવાળો નંદુપ નામનો પુત્ર થયો. ૨૪-૨૭ જ્યારે વૃદ્ધ ઉવશ વજ્રને જા કરીને ઇંદ્ર ધાકી ગયેલો હતો, ત્યારે નંદુયે એક લાખ વરસ સુધી ઇંદ્રત્વ ભોગવ્યું હતું.

ઉપયુક્ત આપ વધારી સુદર નેત્રવાળી ઉવશી મૃત્યુલોકમા ગઈ અને ઘણા વરસ સુધી ત્યા રહી આ તે આપનો સમય પૂરો થયો, ત્યારે ઇંદ્રલોકમા ગઈ. ૨૮, ૨૯

શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ ઉત્તરકાંડ ૫૬ માં સર્ગ અંત

સર્ગ ૫૭ મો

વમિષ્ઠ અને નિમિને પુનર્દિગ્ગમિ

તા પ્રત્યા વિવ્યલક્ષણ કથામદ્મુત્તરદર્શનમ્ ।

લક્ષ્મણ પરમગોતો રાવણ ગમ્યમભ્રમીત ॥ ૧ ॥

આ અદ્ભુત દર્શનવાળી દિવ્યરૂપ કથા સાબળી આતિશય આનંદ પામેલા લક્ષ્મણે રામચંદ્રને પ્રણય 'હે કાકુત્સ્થ ! દેવપૂજ્ય એ બન(દિવ્ય અને રાજ)એ ચેતનથી રહિત થયા પછી કેવી રીતે પોતાનો દેહ પ્રાપ્ત કર્યો તે મને કહો ' ત્યારે સત્યપરાક્રમી રામચંદ્ર કહ્યું 'હે રઘુશ્વર ! તે જાન(મિત્ર અને વરણ)ના વીર્યથી એ ઘડો ભરેલા હતો તેમાથી જે તેજસ્વી અને સ્પર્ધાશુનિઓ ઉત્પન્ન થયા તેમાથી પ્રથમ ભક્તિવાન આત્મ્ય સતિ ઉત્પન્ન થયા તેઓ મિત્રદેવને હું કાર્ધ તમારો જ પુત્ર નવી, વરણનો પણ છું ' એમ કહી ત્યાંથી વાત્યા ગયા ૧-૫ ત્યાં રહેલા કુલમા ઉવરીની સમક્ષ મિત્રદેવનું વીન પ્રથમ મુકવામા આવેલું હતું અને પાછળથી તેમા વરણનું વીર્ય પણ મુકવામા આવેલું હતું ' ત્યાર પછી દેહલાક સમયે મિત્ર દેવ અને વ પુત્રવધી ઉત્પન્ન થયેલા તેજથી શુક્લ ઇક્ષ્વાકુકુળના દ્વન્દ્વરૂપ વસિષ્ઠ સ્વપિ ઉત્પન્ન થયા હો સૌમ્ય ! એ ત્રણ સાને પાત્ર મહાતેજસ્વી સ્વપિ જન્મના કે તરત જ ઇક્ષ્વાકુ રાજ્યએ તેને આપણા વંશના હિત માટે પુરોહિત બનાવ્યા હો સૌમ્ય ! મહાત્મા વસિષ્ઠ સ્વપિના નૂતન દેહની ઉત્પત્તિ આ નોતે ઘર્ષ હવે નિમિ રાજા વિરજે બન્યું તે સાધો ॥ ૬ ॥

નિમિ રાજાને વિદેહભેદ સર્વ સ્વપિઓ જે મહાભુદ્ધિવાળા હતા તેઓ તેને યજ્ઞદીક્ષા આપીને યજ્ઞ કરાવવા માડ્યો ૧૦ દિવ્યશ્રુતો, પૌરુષનો અને સેવકો એ સર્વ મળીને સુગ્રીહાર પદાર્થો અને વસ્ત્રાદિથી તેનું રક્ષણ કરતા હતા ૧૧ પછી જ્યારે યજ્ઞ પૂરો થયો, ત્યારે ભૂત સ્વપિ જોત્યા હો પાર્થિવ ! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું હું તારું દેહમા પાછું ચેતન લાવીશ ૧૨ વળી ત્યાં આવેલ તવ દેવાએ

પણ કહ્યું 'અમે તારા દેહમા ચેતન લાવીશું, માટે હો રાજપિ ! તું વરદાન માગ કે અમે તારું ચેતન કયે સ્થળે સ્થાપન કરીએ ? ' સર્વ દેવાની આ વાણી સાંભળી નિમિ રાજાના આત્માએ કહ્યું હો સુરશ્રો ! હું સર્વ પ્રાણીમાનના નેત્રોમા વસવા ઇચ્છા કરું છું ' પછી સર્વ દેવાએ નિમિ રાજાના ચિત્તને કહ્યું 'ભલે તેમ થાઓ તું સર્વ પ્રાણીઓના નેત્રોમા વાયુરૂપ ધર્ષને ફર ૧૩-૧૫ હો રાજન્ ! વાયુ રૂપ ધર્ષને તું ફરીશ ત્યારે તારા વિદ્યામ માટે સર્વ પ્રાણીઓ વારંવાર પોતાના નેત્રો ઉઘાડશે મેં બધાં કરશે (નિમિપોત્સેપ કરશે) ' એમ કી સર્વ દેવા પોતપોતાને સ્થાને ગયા પછી સર્વ મહાત્મા સ્વપિઓએ નિમિ રાજાના દેહને અંગી સાવે ભેળવીને મન અને હોમ વડે તેનું મથન કરવા માડ્યું જ્યારે તેનું મથન કરવા માડ્યું, ત્યારે તે મથનમાથી મહાતપસ્વી પુરુષનો જન્મ થયો મથન કરવાથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ તેથી તે મિથિ નામથી અને નિમિના દેહમાથી તેનું જનન થયું તેથી તે જનક નામથી પ્રસિદ્ધ થયો વળી તે નિમિ રાજાના વિદેહગાવી ઉત્પન્ન થયો એટલે વદેહ કહેવાયો એ પ્રમાણે પૂર્વે વિદેહરાજ જનક ની ઉત્પત્તિ થઈ હતી વળી તે મહાતેજસ્વીનું મિથિ એવું નામ ટોવાથી તેના વંશને મથિલ કહેવાયો એ પ્રમાણે હો સૌમ્ય ! પ્રાણણુના શાપથી રાજાનું અને રાજાના શાપથી પ્રાણણુનું ચેતનારહિત થવાનું અને તેઓની અદ્ભુત ઉત્પત્તિનું કારણ મેં તને સંપૂર્ણ કહ્યું છે ૧૧-૨૧

શ્રી રામાયક મહાભુવન લિત અધિક અધીર મ વન
છેક ક મા પછે સો સમત

સર્ગ ૫૮ મો

યથાતિવારંચ શુકાચાર્યનો ગાપ

एव ब्रजत रामे न लक्ष्मण परवीरहा ।

प्रत्युवाच महात्मान जलन्तर्मम तेजसा ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રના આ વચનો સાંભળી શત્રુઓને હણનાર નક્ષત્રે વતેજથી નકાશિત રામચંદ્રને

કહ્યું 'હે રાજશાહલ ! વિદેહરાજની તેમ જ વસિષ્ઠ મુનિની પુરાતન કથા જરેખર મહાન આશ્રય કારક છે ' નિમિ રાજ વીર ક્ષત્રિય હતો, એટલું જ નહિ, પણ યજ્ઞહીક્ષા પામેલો હતો, છતાં તેણે મહાત્મા વસિષ્ઠને શાપ આપ્યો હતો એ યોગ્ય ગણાય નહિ ' ૧૩

ત્યારે ક્ષત્રિયશ્રદ્ધ રાજ રામચંદ્ર શાસક વિશારદ લક્ષ્મણને કહ્યું 'હે વીર ! મનુષ્યોમા સર્વ ન ક્ષમા ભેનામા આવતી નથી હે લક્ષ્મણ ! નહુપ રાજના પુત્ર પ્રજાપાલક યયાતિ રાજાએ સર્વગુણનું અવય બન કરીને હું સહ ડોષ દેવી રીતે સહન કર્યો હતો, તે તું સાવધાન ચિત્તથી સાભળ હે સૌમન ! તેને રૂપમા અપ્રતિમ એવી બે સોઓ હતી તેમાની એક શમિષ્ઠા નાને કિતિની પૌત્રી અને વૃષપર્વા દેત્યની પુત્રી હતી અને તે રાજાને અતિ પ્રિય હતી ' ૧૪ તેની પીછા આ દેવયાની દત્તચુર શુકાચાર્યની પુત્રી હતી, પણ તે સુમધ્યમા રાજાને પ્રિય નહોતી ' તે બાળને બે રૂપાળા અને સ્થિર ચિત્તવાળા બે પુત્રો થયા હતા તેમા શમિષ્ઠાના પુત્રનું નામ પુરુ હતું અને દેવીયાનીના પુત્રનું નામ યદુ હતું ' ૧૫ પુરુ માનીતી રાપીને હોવાથી રાજાને તેના પર ઘણું હેત હતું એટલે વખતે મહા હુખ પામતા યદુએ તેની માને કહ્યું ' ૧૬ ' હે માતા ! તું અકિંચકર્મવાળા દેવ ભાગવના કુળમા ઉત્પન્ન થયેલી હોવા છતાં આ હુંદયલેદી હુખ અને અપમાન દેવી રીતે સહન કરી શકે છે ' ૧૭ ' હે દેવી ! સાલો, આપણે એકી સાથે અગ્નિમા પ્રવેશ કરીએ પછી ભલે રાજા દેવરાજની પુત્રી સાથે મુખ ભોગવે ' ૧૮ વળી તે તમને આ હુખ સહન થતું હોય, તો પછી મને અગ્નિમા પેસવાની આશા આપો તમને કીક લાગે તો તમે ભલે રાજાને ક્ષમા કરો પણ હું તો ક્ષમા કરીશ નહિ હું તો જરૂર મરીશ જ ' ૧૯

અતિશય પીડા પામતા અને ગ્રહન કરતા પુત્રની આ વાણી સાભળી ક્રોધ પામેલી દેવયાની

એ પિતાને સલાયો. ' ૨૦ ' પોતાની પુત્રીને મનો-ભાવ બાંધીને શુકાચાર્ય દેવયાની હતી ત્યાં ઉતાવળા ઉતાવળા આવ્યા તેમણે દેવયાની ને અસ્વસ્થ, હર્ષરહિત અને ચિંતાતુર બોલ પૂછ્યું ' આ શું છે ? ' પ્રતીક્ષ થયેલા ચિત્ત વાળા ભાગવે વાર વાર પૂછ્યું ત્યારે ક્રોધ પામેલી દેવયાની બોલી ' ૨૧-૨૨ ' હે મુનિશ્રદ્ધ ! હું જરૂર અગ્નિમા પ્રવેશ કરીશ, વિષ ખાઈશ અથવા જળમા ઝપાપાત કરીશ, પણ હું મારું જીવન નિભાવી નીતી નહિ ' ૨૩ ' હે પ્રજાન ! તમે બાળતા નથી કે, હું દેવી હું ખી છું અને તિરસ્કાર પામેલી છું ! વૃક્ષની અવસ્થા (તેને કાપવું કે એવી બીજી ક્રિયા) થી તેના ઉપર થનારા કૂલ, ફળ વગેરે નાશ પામે છે, તે જ પ્રમાણે મારા ઉપરની અવજ્ઞાથી મારો પુત્ર મરી જશે હે ભાગવ ! આ રાજપિ તિરસ્કારથી અમારો અનાદર કરીને નિરંતર અમને હુખ આપે છે ' ૨૪

દેવયાનીના વચ્ચેના સાભળી ક્રોધ પામેલા ભાગવ નહુપ રાજના પુત્ર યયાતિને શાપ આપવા તત્પર થયા તેમણે રાજાની પાસે બઈ કહ્યું ' હે હરાત્મા નહુપપુત્ર ! તું મારી અવજ્ઞા કરે છે એથી તું જરાથી જીવ બઈ શિથિલ પણાને પામ ' રાજાને આ પ્રમાણે શાપ આપીને ભાગવે પોતાની પુત્રી દેવયાનીને આત્માસન આશ્રય પછી મહાનશસ્ત્રી ભાગવ દક્ષિ પોતાના આશ્રમે ગયા એ રીતે નહુપપુત્ર યયાતિને શાપ આપી અને પોતાની પુત્રી દેવયાનીને આત્માસન આપી શૂર્ય સમાન તેજસ્વી અને શ્રાદ્ધાળુ દક્ષી ભાગવ દક્ષિ પોતાના આશ્રમે ગયા ' ૨૦-૨૪

છાત શ્રીવાત્સીક મહામુનિમણીત આદિક બ્ય શ્રીચમપદ્યુત્તમ ઉત્તરકાંડમા ૫૮ મે સુત લખાય

સર્ગ પદ્મો

યયાતિચરિત્ર-પુરુને રાજ્યપ્રાપ્તિ અને યદુને શાપ

શ્વત્વા તુરાતસં ક્લદં તદવાર્તા નહુવાત્મજઃ ।

જરાં પરિક્ષાં પ્રાપ્ય ચકું વચનમન્વીત ॥ ૧ ॥

કોષ પામેલા શુકાચાર્યનો શાપ સાંભળી નહુપ રાજનો પુત્ર યયાતિ બહુ દુઃખ પામ્યો. અત્યંત વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થવાથી તેણે પોતાના મોટા પુત્ર યદુને કહ્યું : ‘હે યદુ ! જો તું ધર્મજ્ઞ હોય તો મારી અત્યંત વૃદ્ધાવસ્થા અહંણુ કર. હે મહાયશસ્ત્રી પુત્ર ! તારી યુવાની મને મળતાં હું ભોગ ભોગવીશ. હે નરશ્રષ્ઠ ! વિપર્યો ભોગવીને હંણુ હું તુમ થયો નથી; માટે મને જમારે તૃપ્તિ થશે, ત્યારે હું તારી પાસેથી ફરીથી જરા પ્રાપ્ત કરીશ.’

આ સાંભળી યદુએ યયાતિ રાજને ઉત્તર આપ્યો : ‘તમારો પુત્ર પુરુ તમને વહાલો છે, માટે તે તમારી જરા લેશે હે રાજ ! તમે મને તમારી સમીપથી તેમ જ અર્ધથી દૂર કરેલો છે; માટે તમે જેની સાથે ખાઓપીઓ છો, તે પુત્ર તમારી જરા લેશે.’

આવાં વચનો સાંભળી યયાતિ રાજએ પુરુને કહ્યું : ‘હે મહાબાહુ ! મારા માટે તું મારી વૃદ્ધાવસ્થા અહંણુ કર.’ ત્યારે પુરુએ હાથ નોડી કહ્યું : ‘હું આપની આજ્ઞા માનનારો છું; તેથી હું મને પોતાને ધન્ય માનુ છું. હું આપની આજ્ઞા સ્વીકારું છું.’ પુરુનાં વચનો સાંભળી યયાતિ રાજ અતિશય આનંદ પામ્યો અને તેને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા આપી પોતે તરુણ થયો. ત્યાર મઠી તેણે હંભરો ચણી કરીને સેંકડો વર્ષ સુધી પૃથ્વીનું પાલન-પોપણ કર્યું. ઘણે કાળ વીત્યા પછી યયાતિ રાજએ પુરુને કહ્યું : ‘હે પુત્ર ! મેં તને જરા સોપેલી છે, તે તું મને પાછી આપ. ૧-૧૦ હે પુત્ર ! મેં તને મારી જરા યાપણ તરીકે સોપેલી હતી તેથી હું તે જરાને પાછી અહંણુ કરીશ. તું એક કરીશ નહિ. હે મહાબુજ ! તે મારી આજ્ઞા માની તેથી હું તારા

ઉપર પ્રસન્ન થયો છું અને પ્રીતિયુક્ત થયેલો હું તારો રાજ તરીકે રાજ્યાભિષેક કરું છું.’

યયાતિ રાજએ પ્રસન્ન થઈને પુરુને આ પ્રમાણે કહ્યો પછી દેવયાનીના પુત્ર યદુને કહ્યું : ‘તું મારાથી મુરકેલીથી વશ કરી શકાય તેવો ક્ષત્રિયરૂપ રાક્ષસ ઉત્પન્ન થયો છે અને તે મારી આરાનો લોપ કર્યો છે, માટે તું પ્રભતા આધિપત્ય વિનાનો થા. હું ગુરુરૂપ પિતાનો તે તર-સ્કાર કર્યો છે; તેથી તું દારુણ રાક્ષસો અને ચાતુર્યાનોના પિતા થઈશ. હે દુર્મતિ ! તું ચંદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલા વંશમાં પણ રહીશ નહિ અને તારો વંશ પણ તારા જેવો જ દુર્વિનીત થશે. ૨૧-૨૯ એમ કહી રાજપિ યયાતિએ રાજ્ય વધારનાર પુરુને રાજ્યાભિષેક કર્યો અને પોતે વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકાર્યો.

પછી લાંબા વખતે પ્રારબ્ધકર્મ ભોગવીને તે યયાતિ રાજ સ્વર્ગમાં ગયો. ૧૭, ૧૮ તેના પુત્ર મહાયશસ્ત્રી પુરુ રાજ કારીરાજ્યની રાજધાની પ્રતિષ્ઠાન(પ્રયાગ)પુરમાં ધર્મરાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૧૯ પોતાના શાપને લીધે રાજવંશથી બહિષ્કાર પામેલા યદુને અનેક ચાતુર્યાનુ પુત્રો થયા અને તે કૌંચવન કે જ્યાં મહામુરકેલીથી જઈ શકાય છે તે સ્થળે જઈ વસ્યો. એ રીતે શુકાચાર્યે આપેલો શાપ યયાતિ રાજએ ક્ષત્રિય-ધર્મથી સહન કર્યો, ત્યારે નિમિત્તે તેવો શાપ સહન કર્યો નહોતો. ૨૦, ૨૧ પ્રભપાલન કરનારનું આ સર્વ વૃત્તાંત મેં તને કહ્યું છે. હે સૌમ્ય ! જેમ નૃગ રાજને દોષ થયો હતો, તેમ આપણને ન થાય તેવી રીતે આપણે વર્તીએ. ૨૨ મહારામા રામચંદ્રજી આમ વાતો કરતા હતા, એટલામાં આકાશ વિરલ તારાવાળું થયું અને પૂર્વ દિશા અરુણનાં કિરણોથી લાલ થઈ, બાણે પુષ્પરસ જેવું લાલ વસ્ત્ર પહેરી આવી હોય તેમ શોભવા લાગી. ૨૩

હતિ શ્રીવાલ્મીકી મહાર્ચનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિત્રામૃત
ઉત્તરભાગમાં ૧૮મે સર્ગ સમાપ્ત

કોપક સર્ગ ૧૧ મો

રાજ રામચંદ્રની સભા-કાર્યાર્થિને આમ ત્રણ
તત પ્રમાણે ત્રિલે કૃત્વા પામોઢળની ક્રિયામ્ ।
ધર્માસનગતો રાજા રામો રાજીનલોચન ॥ ૧ ॥

નિર્મળ પ્રભાત થતા પ્રાત કાળની સર્વ
આકર્ષિત ક્રિયા કર્યા પછી કમળ સરખા નયન
વાળા રાજ રામચંદ્રજી ધર્માસન ઉપર પધાર્યા ।
ત્યા વેદ જાણનારા પ્રાણીઓ, પુરાતિત વસિષ્ઠ,
કશ્યપ, ઋષિ, વ્યવહારજ્ઞ મનોજી ધર્મશાસ્ત્ર
અને નીતિશાસ્ત્ર જાણનારા સભાસદો અને રાજ
એ આદિથી રાજસભા ભરાઈ રહી હતી અને
રાજધર્મનું નિરીક્ષણ ચતુર હોય તે અકિન્નકર્મા
રાજશાસ્ત્ર રામચંદ્રની આ સભા મહેદ્ર યમ
અને વરુણની સભા જેવી થોડી હતી

રામચંદ્ર શુભ લક્ષણવાળા લક્ષમણને કહ્યું
'હે મહાબુજ ! હે સુમિત્રાનંદવર્ધન ! તું બહાર
જા અને જો કોઈ કાર્યાર્થી હોય તો તેને જોલાવ'
આ સાલગી લક્ષમણે પોતે દ્વાર પર જઈ કાર્યાર્થી-
ઓને જોનાવ્યા ત્યાં 'મારે બહો કામ છે'
એવું જોને તેમ કોઈ ત્યાં નહોતું । રામ-
રાજ્યમાં આધિકાર નહોતા, પૃથ્વી પાકલા
ધનવાળા ખેતરો અને ઔષધિથી યુક્ત હતી,
ખાજક, યુવાન કે મધ્યમ અવસ્થાવાળું કોઈ
મરી જતું ન હતું એ સમયે ધર્મનામું શામન
આવતું હતું, તેથી કોઈને કાંઈ પીડા નહોતી
'રામરાજ્યમાં કોઈ પણ કાર્યાર્થી જણાતો
નથી' એમ હોય જોડી લક્ષમણે રામચંદ્રજીને
નિવેદન કર્યું 'માર્ગ પ્રવ્રજ આમાવાળા એવા
રામચંદ્રજીને વરુણને કહ્યું 'તું ફરીથી જા
અને કોઈ કાર્યાર્થી કે કે નહિ તેની તપાસ
કર ૮-૧૨ સારી રીતે રાજ્ય ચલાવવાથી કોઈ
કેકાણે અધર્મ થતો નથી અને રાજના ભયથી
સર્વ ૫૨-૫૨ ન પસ પીને આવે છે ૧૨ મે
છોટે મા ખાગો ૪ લોગ પ્રવ્રજ રક્ષા કરે, તોપણ
૧૬ નહોતા હું ! તમે પ્રવ્રજ રક્ષા કરવા વરુણ
આઓ. ૧૩

આ સાલગી લક્ષમણ રાજસભામાંથી બહાર
આવ્યા ત્યાં તેમણે દ્વાર આગળ એક કૂતરાને
જોયો જોયો । તે લક્ષમણને જોઈને વાર વાર
ચીસો પાડતો હતો તે જોઈ વીચવાન લક્ષમણે
તેને પૂછ્યું 'હે મહાભાગ ! તમારે રાજ-
સભામાં કાંઈ કામ છે ? જે કામ હોય તે નીકર
થઈને કહો' ત્યારે જ્યાંને કહ્યું 'સર્વ પ્રાણી
માનના શરણરૂપ, અકિન્નકર્મા, ભયમા અભય
દાન દેનાર ભગવાન રામચંદ્રને હું કંઈક કહેવા
ઇચ્છુ છું ૧૫-૧૭ જ્યાંના આ વચનો સાલગી
લક્ષમણે તે ખાજક રામચંદ્રને નિવેદન કરવા
રાજસભામાં પ્રવેશ કર્યો પછી રામચંદ્રને તે
નિવેદન કરી રાજસભામાંથી તે આવ્યા અને
જોલ્યા 'તારે જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે તું
બતે ૪ રાજાજીને નિવેદન કર ૧૮, ૧૯ લક્ષમણના
વચન સાલગી જ્યાંને કહ્યું 'હે લક્ષમણ ! અધમ
યોનિમા જન્મેવો હોવાથી દેવમંદિરમાં, રાજ
મંદિરમાં, પ્રાણીના ઘરમાં, અગ્નિ, ઇંદ્ર, સૂર્ય
અને વાયુનો જ્યાં જ્યાં વાસ હોય, ત્યાં ત્યાં
પ્રવેશ કરવા હું યોગ્ય નથી ૨૦, ૨૧ વળી રાજ
રામચંદ્ર ધર્મમૂર્તિ, સત્યવાન, રણચતુર, પ્રાણી
માનના હિતમૂર્તિ, પડજીવના પદને જાણનારા,
નીતિ આચરનારા, સર્વજ્ઞ, સર્વદેશી અને સર્વ
આનંદ આપનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી હું તેમની
પામે આવવાને શક્તિમાન નથી ૨૨, ૨૩ વળી તે
પોતે ચંદ્ર, મૃત્યુ, યમ, કુબેર, વરુણ, સૂર્ય, અગ્નિ
અને ઇન્દ્રવરુણ, માટે હે લક્ષમણ ! પ્રજાપાલન
કરનાર રાજવને જઈને તમે કહો કે, તમારી
આજ્ઞા સિવાય હું રાજસભામાં પ્રવેશ કરવા
ઇચ્છતો નથી. ૨૪

જ્યાંનું આવું સૌજન્ય જોઈને મહાપતિ
માન લક્ષમણ ફરીથી રાજસભામાં ગયા અને
રામચંદ્રને નિવેદન કર્યું ૨૫ 'હે કૌરવ્યાનંદ
વર્ધન ! હે વિભો ! હે મહાબુજ ! મારી વિગતિ
સાલગી તમારી આજ્ઞાથી મેં કાર્યાર્થીઓને
જોનાવ્યા તો એક જ્યાં કાર્યાર્થી આવેલો છે'
લક્ષમણના વચન સાલગી રામચંદ્ર આજ્ઞા કરી

કે, 'અહીં' આવેલ કાયથી'ને સીધ મારી પાસે લાવ. ૧૨૧

કર્ત શીવાત્મોક મહાસુનિષાન્તિ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં પ્રક્રિયા ૧૧ મો સર્ગ સમાપ્ત

દોષક સર્ગ ૧૨ મો

શ્વાનની ફરિયાદ-અપર ધી બ્રાહ્મણને કંઠ

શ્રુત્વા રામસ્ય વચનં લક્ષ્મણસ્ત્વરિતસ્ત્ત્વા ।

શ્વાનમાહુય પ્રતિમાન્દાવાય વ્યવેદયત્ ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં લક્ષ્મણે શ્વાનને સત્વર તેમની પાસે હાજર કર્યો. ૧ શ્વાનને હાજર થયેલો જોઈને રાજા રામે કહ્યું: 'હે શ્વાન ! તારે જે કંઈવાનું હોય તે કહે. તારે કંઈ પણ ભય રાખવો નહિ. ૨ ત્યારે જેનું માથું ફૂટેલું હતું એવા શ્વાને રાજા રામચંદ્ર પ્રતિ કહેવા માંડ્યું: ૩ 'રાજા જ પ્રાણીઓનો કર્તા છે; રાજા જ તેમનો નાયક છે; જ્યારે પ્રજા સૃષ્ટિ રહે છે, ત્યારે રાજા જીવે છે. ૪ હંમેશાં સુનીતિથી રાજા ધર્મનું રક્ષણ કરે છે. જ્યારે રાજા પ્રજાનું રક્ષણ કરેતો નથી, ત્યારે પ્રજાનો નાશ થાય છે. ૫ રાજા જ કર્તા અને રક્ષક છે, તેમ જ સર્વ જગતનો પિતા છે; રાજા જ કાળ છે, યુગ છે, ઐતરુંજ નહિ પણ રાજા જ સર્વ જગતરૂપ છે. ૬ રાજા જગતને ધારણ કરે છે, તેથી તે ધર્મરૂપ ગણાય છે. ધર્મથી પ્રભવે પાળતો રાજા સર્વ સચરાચર જિવોકનું રાજ્ય કરી શકે છે. ૭ રાજા ધર્મથી જ શત્રુને વશ કરી શકે છે અને તેથી જ પ્રજાનું રક્ષણ કરી શકે છે. આણું આચરણ કરવું એ જ સાચો રાજધર્મ છે. ૮ હે રાજા રામચંદ્ર ! આ જ પરમ ધર્મ છે અને પરલોકમાં ફળ આપનારો છે. જે ધર્મથી કંઈ પણ હુંપાપ્ય નથી, એવો મારો નિશ્ચય છે. ૯ દાન, દયા, સત્પુરુષોનો સત્કાર અને વ્યવહારમાં સરખતા, એ જ પરમ ધર્મ છે. જે ધર્મનું રક્ષણ કરવાથી આ લોક તથા પરલોકમાં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. હે રામ ! હે સુવત ! સર્વ પ્રમાણોમાં તમે શ્રેષ્ઠ પ્રમાણ છો; સત્પુરુષોએ આચરેલો ધર્મ તમે

જાણ્યો છે. ૧૦ ૧૧ સર્વ ધર્મોનું તમે પરમ ધામ છો. શુભોના સાગર છો. હે રામચંદ્ર ! જે કંઈ મેં અજ્ઞાનથી કહ્યું છે, તેને માટે હું માથું નમાવી વિનંતિ કરું છું કે માન પર કૃપા કરે; કોપ કરવો યોગ્ય નથી. ૧ આ વચને સાંભળી રામચંદ્ર બોલ્યા: 'હું તારું હું કામ કરું ? હું ભય પામ્યા સિવાય તરત કહે.' ત્યારે શ્વાને ઉત્તર આપ્યો: ૧૨-૧૪ 'ધર્મથી રાજ્યપાલન કરવું જોઈએ અને ધર્મથી જ સર્વ ભયને દૂર કરનાર રાજા સર્વનું શરણ થાય છે. ૧૫ આ સર્વ જાણીને હે રામ ! મારી ફરિયાદ સાંભળો. એક સર્વાર્થસિદ્ધ નામે બ્રાહ્મણ તેના નિવાસસ્થાનમાં રહેતો હતો. તેણે વિના કારણે મારા જેવા નિરપરાધીને પ્રહાર કર્યો છે. ૧ આ સાંભળી રાજા રામચંદ્ર તેને બોલાવવા દારપાળને મોકલ્યો. ૧૧-૧૭ દારપાળ તેને બોલાવી લાવ્યો, ત્યારે તે મહા-તેજસ્વી બ્રાહ્મણ રાજસભામાં હાજર થઈને બોલ્યો: 'હે પાપરહિત રામ ! તમારે મારું શું કામ છે, તે કહો.' ત્યારે રામચંદ્રે કહ્યું:

હે દિવ ! તે આ કૃતરાને પ્રહાર કર્યો છે ? હે વિપ્ર ! તેણે તારું એવું શું ખરાબ કરેલું હતું કે એમી : ૧ પ્રમાણે પ્રહાર કરવાની જરૂર પડી ૧૮-૨૦ કોષ પ્રાણ હરનાર થયું છે, કોષ મિત્રના મુખ જેવો અર્થાત્ મિત્રતા રૂપમાં થયું છે, કોષ મહાવીરણ તલવાર જેવો છે, કોષ સર્વનો નાશ કરનાર છે. ૨૧ તપ, યજ્ઞ અને દાન આદિ જે કરવામાં આવે તેનું પુણ્ય કોષથી નાશ પામે છે, તેથી કોષ તત્ત્વ દેવો જોઈએ. ૨૨ દોડતા ઘોડાની માફક નિરંકુશ થયેલી ઇંદ્રિયોને બુદ્ધિરૂપી રાજાથી જેવો રાખીને સાવધ સાર-ચિની પેઢે નિવિઠ મારો ચલાવવી જોઈએ. ૨૩ મન, કર્મ, વાચા અને આંખોથી જે માણી-માત્રનું શ્રય કરે છે અને દેવ કરેતો નથી, તે કર્મમાં લેપાતો નથી. નિરંકુશ મન જે કામ કરે છે, તે તોલણ ધારવાળી તલવાર, છંછેડાયેલો સર્પ અથવા નિરંતર કોથી રહેનાર થયું પણ કરી

શકતો નથી. વિનયથી પણ વિનીત પુરુષની પ્રકૃતિ વશ રહેતી નથી, છતાં જે પુરુષ તેને વશ રાખે છે, તે જરૂર સિદ્ધિ મેળવી શકે છે. ૧૨૪, ૨૫

અઠિષ્ઠકર્મા રાજા રામચંદ્રે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે બ્રાહ્મણ સર્વાર્થસિદ્ધ બોલ્યો: ૨૬ 'હે મહારાજ! મેં કોધાવિષ્ટ મનથી એને પ્રહાર કર્યો છે, કારણ કે તે વખતે હું ભિક્ષા માગવા ફરતો હતો. વળી ભિક્ષાનો વખત વીવી જતો હતો અને આ કૃતરો શેરી વચ્ચે આવ્યો બેઠો હતો. મેં તેને કહ્યું 'ખસ, ખસ.' પણ તે તો શેરીમાં સહેલાઈથી જઈ ન શકાય તેવી રીતે આડો બેઠો રહ્યો. ૨૭-૨૮ એ સમયે હે રાધવ! હુધાથી પીડાતા મેં કોધથી એને પ્રહાર કર્યો છે, માટે હે રાજરાજે દ્ર! હું અપરાધી છું, મને ગમે તે શિક્ષા કરો, કેમ કે હું તમારાથી શિક્ષા પામીશ તો પછી મને નરકના ભય રહેશે નહિ.'

આ વૃત્તાત સાંભળી રામચંદ્ર સર્વ સલાહોને પૂછ્યું 'હવે આનું શું કરવું? આનો શો દંડ કરવો? કારણ કે યોગ્ય રીતે દંડ કરવાથી પ્રજાનું રક્ષણ થાય છે.' એ સમયે ભૃષ્, આગિરસ, કુતસાઘ, વસિષ્ઠ, કશ્યપ અને ધર્મશાસ્ત્ર બ્રાહ્મણના મુખ્ય ધર્મો, ઋષિઓ, પડિતો આદિ જેઓ ત્યાં હાજર હતા, તે સર્વ શાસ્ત્રવિદોએ કહ્યું 'બ્રાહ્મણ અવધ્ય છે.' બીજા બ્રાહ્મણ રાજધર્મ બ્રાહ્મણનારોએ રામચંદ્રને કહ્યું 'રાજા સર્વને શાસન કરનારા ભગવાન સનાતન વિષ્ણુ છે. ૩૦-૩૧ તે સર્વેએ આવો નિષ્કૃય કર્યો નેઈ જ્ઞાન બોલ્યો 'હે રામ! જો તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો તો મને એક વરદાન આપો. ૩૨ 'હું તારું શું કામ કરું?' એવી પ્રતિજ્ઞા તમે લીધેલી છે અને એ મેં સાંભળી છે, તો મહારાજ! આ બ્રાહ્મણને કુલપતિનો મહંતનો અધિકાર આપો હે મહારાજ! એને કાલંજર પ્રદેશનું કુલપતિપદ આપો.' જ્ઞાનની વિનંતિથી રાજા રામચંદ્રે તે બ્રાહ્મણનો એ પ્રદેશના કુલપતિ-મહંત પદ ઉપર અભિષેક

કર્યો. ૩૮, ૩૯

પછી મહાધીશનો અધિકાર પામેલો તે બ્રાહ્મણ હાથી ઉપર ચઢીને પુશી ગયો ત્યારે વિસ્મય પામેલા રામચંદ્રના પ્રધાનોએ પૂછ્યું: ૪૦ 'હે મહાદુત! આ બ્રાહ્મણને તો દંડને બદલે તમે તો વરદાન આપ્યું.' ત્યારે રામચંદ્રે ઉત્તર આપ્યો: 'આમ કરવાનું કારણ તમે જાણતા નથી, પણ જ્ઞાન બળે છે.' પછી રામચંદ્રે કૃતરાને પૂછતા તેણે કહેવા માંડ્યું ૪૧, ૪૨

'હે રાધવ! હું ત્યાં કુલપતિ-મહંત હતો, શિષ્ટ પુરુષોનું અન્ન જમતો હતો, દેવો અને બ્રાહ્મણોની પૂજા કરતો હતો, દાસદાસીઓને યોગ્યતાનુસાર અન્ન દેતો હતો, દેવદ્રવ્યનું રક્ષણ કરતો હતો, શુભ રતિવાળો હતો, વિનયી, શીલસ પત્ર અને સર્વ પ્રાણીમાનનું હિત કરનારો હતો, છતાં હું અધમ ગતિ આપનારી આ ઘેર અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો છું. એ જ પ્રમાણે આ કોધી બ્રાહ્મણ ધર્મરહિત, સ્વાર્થમાં આસક્ત, નિર્દય, કઠોર, અવિદ્યાન અને અધર્મી થયો અને તેથી તેની સાત પેઢી આગલી અને સાત પેઢી પાછલીને અધમ દશામાં નાખશે. માટે કોઈ પણ અવસ્થામાં કુલપતિપદ કરવું નહિ, કારણ કે જેને પોતાના પુત્ર અને ભાઈઓ સહિત નરકમાં જવાની ઇચ્છા હોય, તેણે જ દેવ, બ્રાહ્મણ ને ગાયો ઉપર અધિકાર લેવો. બ્રાહ્મણનું દ્રવ્ય, દેવદ્રવ્ય, સીદ્રવ્ય, બાલદ્રવ્ય અને એકવાર આપીને પાછું લઈ લે છે તે દ્રવ્ય છાદ્યન સહિત સર્વનો નાશ કરે છે. હે રાધવ! જે બ્રાહ્મણ અને દેવનું દ્રવ્ય હરણ કરે છે, તે તરત જ અવીચિ નામના ઘેર નરકમાં પડે છે. જે મન વડે પણ બ્રાહ્મણ કે દેવના દ્રવ્યનું હરણ કરવાનો વિચાર કરે છે, તે નરાધમ લાખા વખત સુધી નરકમાં રહે છે.' આ સાંભળી રામચંદ્ર આશ્ચર્યથી દિગ્ધર્ષ ગયા. પછી મહાતેજસ્વી જ્ઞાન પણ બધાંથી આવ્યો હતો ત્યાં ગયો. પૂર્વજન્મમાં તે ભુદિ-

માન હતો અને આ જ-મમા માન દૂષિત હતો તેથી તે મહાભાગ વારાણસીમા ગયો ને અન્ન જળનો ત્યાગ કરી ખાણે છોડી દીધા ૪૩-૪૮

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામનિષ્ઠાવિત અદિકાવ્ય શ્રી રામાયણ ઉત્તરકાંડમાં પ્રકાશ ૧૨ મે સર્ગ સમ્માન

દોષક સર્ગ ૧૩ મો

રાજા રામચંદ્રની રાજસભા-ગીધ અને ધુવડની તકરાર-ગીધનો શાપમુક્તિ

અથ તસ્મિન્વતોદ્દેશે રમ્યે પાદપદ્મોમિતે ।

નદીકીર્ણે ગિરિચરે કોતિલાનેક્રુજાતે ॥ ૧ ॥

રમ્ય વૃક્ષોથી શોભતું, નદીચુકત પર્વતો વાણ, જ્યાં અનેક કોયલો ટહુકા કરી રહી છે એવું એક વન હતું^૧ તેમાં સિંહ, વાઘ અને વિવિધ પ્રકારના પક્ષોઓ વસતા હતા એ વનમાં સેકડો વપોથી એક ગીધ અને ધુવડ રહેતા હતા^૨ એક વખત પાપી નિશ્ચય કરનાર ગીધે ધુવડના માળા પાસે જઈ કહ્યું 'આ તો મારો માળો છે ચાલ, તું તેમાંથી નીકળી જ' એમ કહી લડાઈ ચલાવી^૩ અતે રાણવલોચન રાજા રામચંદ્ર પાસે ન્યાય કરાવવા તેઓએ કરાવ કર્યો^૪ અહર અહર લડતા અને ક્રોધાવિષ્ઠ થયેલા તેમ જ કનિયાથી વ્યાકુળચિત્ત થયેલા તે ગીધ અને ધુવડ આ બંને પરસ્પરના ઝઘડાના ન્યાય માટે રાજા રામચંદ્ર પાસે ગયા ત્યાં જઈ તે બંનેએ રાજા રામચંદ્રના અચ્છનો સ્પર્શ કર્યો^૫

પછી ગીધે કહ્યું 'હે મહારાજા! તમે સુર અને અસુર એ સર્વોમાં શ્રેષ્ઠ છો, એમ હું માનું છું^૭ હે મહાદતિમાન! તમે જૂહનપતિ અને શુક કરતા પણ ઉત્તમ રાજનીતિજ્ઞ છો, તમે પ્રાણીમાનમાં ભૂત-ભવિષ્યની વાત બહુનારા છો, કાલિમાં બીજા ચંદ્ર સમાન શોભો છો^૮ સૂર્યની માફક તમે દુર્નિરીક્ષ્ય છો, ગૌરવમાં હિમાલય જેવા છો, ગભીરતામાં સાગર જેવા છો, લોકપાળોમાં યમ જેવા ન્યાયી છો^૯ પૃથ્વી સમાન સહનશીલ છો અને પવન સમાન ગતિવાળા છો હે રાઘવ! તમે પરમ શુરુ છો,

સર્વેષ પત્ર છો, ક્ષીર્તિચુક્ર છો,^{૧૦} ક્રોધરહિત છો, દુર્જય છો, નેતા છો અને સર્વ અન્ન યોજવામાં પ્રવીણ છો હે રામ! હે નર શ્રેષ્ઠ! મારી વિશ્વિ સારાળો^{૧૧} હે રાઘવ! મારા બાહુબળથી મેં પૂર્વે મારું જે નિવાસ સ્થાન બનાવ્યું હતું, તે અત્યારે ધુવડ પડાવી લે છે, માટે હે રાજન્! તેમાંથી અચાવવા તમે સમર્થ છો^{૧૨}

પછી ધુવડ બોલ્યો 'હે રામ! ચંદ્ર, સૂર્ય, ઇંદ્ર, કુબેર અને યમ-એ વગેરે દેવોના અશથી રાજતુ શરીર નિર્માણ થાય છે, છતાં તેમાં થોડો ઘણો મનુષ્યનો અશ હોય છે, પણ તમે તો સર્વદેવમય નારાયણના અશ છો હે વિશ્વ! હે રાજન્! સમ્યક પ્રકારે પ્રણામ કરનાર તમારી પાસે સૌમ્યતા યાચે છે તમે સર્વ બાબતોની તપાસ કરીને સમાન દષ્ટિ રાખો, તેથી તમે ચંદ્રના અશરૂપ છો હે પ્રજનાય! તમે પાપ તથા ભયને હંધુનાર છો, કાતા છો, હતાં છો અને રક્ષણ કરનાર છો, તેથી અમારા ઇંદ્ર સમાન છો^{૧૩-૧૪} તમે સર્વ પ્રાણીઓમાં અધુષ્ટ છો, તેજથી અગ્નિ સમાન છો અને લોકો ઉપર તપતા હોવાથી સૂર્ય સમાન છો તમે સાક્ષાત્ કુબેર જેવા છો અથવા ચોનાથી પણ શ્રદ્ધા છે, કારણ કે હે રાજશ્રેષ્ઠ! કુબેરની માફક રાજવલક્રની નિરતર તમારી પાસે વસે છે કુબેરના જેવું ધન આપવાનું કામ તમે કરો છો તેથી તમે અમારા કુબેર સમાન છો હે રાઘવ! તમે સ્થાવર જંગમ સર્વ પ્રાણીમાનમાં સરળી પ્રીતિવાળા છો, તેમ જ શત્રુ તથા મિત્ર ઉપર એકસરળી જ દષ્ટિ રાખનારા છો, તમે ધર્મ પ્રમાણે નિરતર શાસન કરો છો તમે વિધિ પ્રમાણે વ્યવહાર ચલાવો છો હે રામ! જેના ઉપર તમે કોપો છો તેના તરફ મૃત્યુ દોરે છે, એથી તમે યમરાજ સમાન પરાક્રમી છો હે નૃપશ્રેષ્ઠ! તમારો આ મનુષ્યભાવ પણ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર ક્ષમાચુકત દયાવાળો છે^{૧૫-૧૬}

દુર્બળ અને અનાથનો રાજા એ દેવતા છે, તે આધવાનું લોચન છે અને પાગળનો પગ છે ^{૨૩} તમે અમારા નાથ છો મારે હે ધાર્મિક રાજા! મારા મ્યાનમાં પેરી આ ગીધ મને પીડા કરે છે તેનાથી મને બચાવો હે દેવ! હે નરશ્રદ્ધ! મનુષ્યલોકમાં તમે શાસન કરનાર છો.

આ સાલળી રામચંદ્રજીએ પોતાના પ્રધાનને યેષ્ઠાવ્યા ધૃષ્ટિ, વ્યત, વિવ્ય, મિદ્ધાધ, રાષ્ટ્રવર્ધન, અશોક, ધર્મપાળ, મહાબળવાન, સુમન વગેરે મહારાજા દશરથ રાજાના તેમજ રામચંદ્રજીના પ્રધાનો હતા તે સર્વ નીતિમાન, મહાત્મા અને સર્વ શાસ્ત્રો બાજુનારા હતા ^{૨૪-૨૭} તેઓ મર્યાદાવાળા, કુળવાન, નીતિ અને મન કરવામાં પ્રવીણ હતા તેઓ સર્વને બોલાવી રમ્યોમાં ઉત્તમ ધર્માત્મા રામચંદ્રે સિદ્ધાસનથી નીચે આવી પ્રથમ ગીધને પૂછ્યું 'હે ગીધ! તે આ -વાનમાં કેટલા વરસ સુધી વાસ કર્યો છે? જો તે તું બરાબર બાજુતો હોય તો મને કહે' આ સાલળી ગીધે રામચંદ્રજીને ઉત્તર આપ્યો 'હે રામ! આ પૃથ્વી જ્યારથી મનુષ્યયુગ થઈ અને માણસોએ જ્યારથી વાસ કરવા મંડ્યો, ત્યારથી એ મારું ઘર છે' ત્યારે ઘુવડે કહ્યું 'આ પૃથ્વી જ્યારથી ઝાઝાથી શોભવા લાગી, ત્યારથી એ મારું ઘર છે' આ સાલળી રામચંદ્રજીએ સલાહોને કહ્યું ^{૨૮-૨૯} 'જે સલામાં વૃદ્ધો નથી તે સલા નથી, જેમાં વૃદ્ધો હોય ત્યાં ધર્મ પ્રમાણે બોલે નહિ તે વૃદ્ધ પણ ગણાય નહિ, જે ધર્મમાં સત્ય ન હોય, તે ધર્મ સત્ય ગણાય નહિ અને સમય પ્રાપ્ત થયા પ્રમાણે બોલતા નથી તે સર્વ અસત્યવાદી જ છે ^{૩૩-૩૪} જે સલાસદ બાજુતા છતાં કામ, ક્રોધ કે ભયથી પ્રશ્નોના ઉત્તર કહેતો નથી તે પોતાની બતને વરણના હબ્બર બધમાં બધાવે છે ^{૩૫} અને જે બધા પાસે એક વર્ષે એક એમ છૂટે છે, એટલા મારે સત્ય બાજુનારે સત્ય બોલવું જોઈએ'

રાજા રામના વચનો સાલળી મનીમડળે

કહ્યું 'હે મહાગુતિ! ઘુવડું વચન સત્ય છે અને ગીધનું વચન અસત્ય છે. ^{૩૬, ૩૭} હે મહારાજા! આ વિષયમાં આપજ પ્રમાણૂપ છો, કારણ કે રાજા એજ પરમ નીતિ છે, મર્વ પ્રજાનું મૂળ પણ રાજાજ છે અને રાજા એજ સનાતન ધર્મ છે. ^{૩૮} જે માણસોનું રાજા શાનત કરે છે, તેની દુર્ગતિ થતી નથી, યમરાજા પણ તેને છોડી મૂકે છે' મનીમડળના આવા વચનો સાલળી રામે કહ્યું પુનઃપ્રેરણા જે કહ્યું છે, તે હું તમને કહું છું, તે સાતળો ^{૪૦}

ચંદ્ર, સૂર્ય અને નક્ષત્ર સહિત આકાશ, પર્વત અને મોટા વનો સહિત પૃથ્વી તથા સ્થાવરજંગમ ત્રણે લોક, એ સર્વ પ્રવચન જગત્પ્રસન્ન સમુદ્રથી વ્યાપ્ત હતું ^{૪૧} તે સમયે બીજા મેરુ પર્વતના જેવા માન એક વિષ્ણુદેવજી હતા તે સમયે પૃથ્વી સહિત લક્ષ્મી વિષ્ણુદેવના ઉદરમાં પેચી ગઈ ^{૪૨} તે બંનેને ધારણ કરી મહાતેજસ્વી વિષ્ણુ મહાજગત્સાગરમાં પેચી ગયા પ્રાણી માનના આત્મારૂપ નારાયણદેવે ત્યાં ઘણા વર્ષો સુધી શયન કર્યું ^{૪૩} ત્યારે વિષ્ણુએ શયન કર્યું હતું, ત્યારે બ્રહ્માએ તેમના જઠરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો જેના સર્વ પ્રવાહો અર્થાત્ દેહદારો બધથેલા હતા તેવા મહાયોગી વિષ્ણુની નાભિમાંથી સુવર્ણવિભૂષિત કમળ ઉત્પન્ન થયું અને તે દારથી બહાર નીકળી આદિદેવ બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા ^{૪૪, ૪૫} પછી તેમણે પૃથ્વી, વાયુ, પર્વતો અને વૃક્ષો ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા કરી ત્યાર પછી તે મહાતપસ્વીએ મનુષ્ય પેઠે ચાલનાર સર્પો, જરાયુજ, અંબાજી જે વગેરે સર્વ પ્રજા સરજી તે સમયે કાનના મેલમાંથી મધુ અને કેટલ નામના દ્રવ્યો પેદા કર્યા ^{૪૬-૪૮} જે બંને દ્રવ્યો મહાપરાક્રમી, ભયકર સ્વરૂપવાળા અને મુરકેલીથી વશ કરી શકાય તેવા હતા પ્રજાપતિ બ્રહ્માને કમળમાં રહેના બીજને તે બંને જલ્મા કોષાવિષ્ઠ થયા અને મહાવેગથી સ્વયંજી બ્રહ્મા તરફ દોડી ગયા ત્યારે બ્રહ્માએ જલરાવી દે તેવી રાડ પાડી આ અવાજ

સાબળી ગંગાના નાગચણે એ બને દેત્યો માટે
યુદ્ધ કરી ચડ વડે તેમનો નાશ કર્યો તેઓના
નેવ(ચરખી)થી આ આખી પૃથ્વી ચારે તરફ
લાંબાઈ ગઈ, ત્યારે સર્વ લોકોને ધારણ કરનાર
ન રાયણે ફરીથી આ પૃથ્વી શુદ્ધ કરી અને શુદ્ધ
ઘડી રહી ત્યારે તેને સર્વ સ્થળમાં વૃક્ષોથી પરિ-
પૂર્ણ કરી દીધી, તેમ જ ત્યાં ભાતભાતની
ઔષધિ અને અનાજ થવા લાગ્યા તે પ્રમાણે
આ પૃથ્વી મેદની ગંધવાગી હોવાથી મેદની એ
નામથી ઓળખાય છે, એવી ડયા પુરાણમાં છે
એ માટે એ ઘર ગીધનું નહિ પણ ઘુવડનું
હોયુ જોઈએ એમ માત્ર માનવુ છે પારકાના
ઘરનું હતા કરનાર આ ગીધન તેના અપરાધ
માટે દડ આપવો યોગ્ય છે, મા અવિનશી
પા રી ગીધ આ ઘુવડને પીડા કરે છે ૪ ૫૦

આ પ્રમાણે ન્યાય થતો હતો ત્યાં આ ૧૨
માથી રાક્ષસીરિણી વાણી થઈ હે રામ! આ
ગીધને તમે હણશો નહિ તે પહેલેથી જ બગી
ચૂટેનો જે પપ હે નરેશ્વર! તેને ઠાલ પીતમ મુનિ
એ બાગી મૂકેનો છે એ પૂર્વ પ્રહ્લાદના નામનો
શૂરો, સ્ત્રાવાદી અને પવિત્ર ગણાવતો ૧૨
એ સમયે તેને ત્યાં જાન પીતમ મુનિ ભોળા
કરવા માટે આ ના અને ઠગુ હે નૃસિંહ! માટે
મો વરમ સુધી ભોળા કરવુ જ ત્યાં પ્રહ્લાદના
રાજાએ તે પ્રકારે પત્ની મુનિને આ રૂપાંધ
આપી ભોળા માટે આજીવ બતાવ્યો તે
મહાત્માના ભોળાના ભોળાંને માત્ર આવી
ગયુ તેની કોપ પામેલા ઋષિએ એ રાજાને ઠારવુ
શાપ આપ્યો ૫૦,૫૦ હે રાજા! તુ ગીધ થા
ત્યારે તા નચે કહ્યું એમ નહિ, એમ નહિ, હે
ધર્મજી! કૃપા કરો હે મહાનત! મારા અજ્ઞાનથી
આ થયુ છે, માટે હે મહાભાગ! હે પાપરહિત!
શાપનો અત્ર નાવો ' ત્યારે મુનિએ અજ્ઞાનથી
આક્રમ્ય થયુ છે એમ બાપી રાજાને કહ્યું ૧-૫૧
ઈલાકા રાજાઓના કુળમાં મહાયશસ્ત્રી કમળ
નંદન, મહાભાગ રાજા રામચંદ્ર દેવપત થયો
હ નરશંકર! તેઓના અપરંપરી તું પાપમુખ

થ શિ ૧૨

આ આકાશવા પી આભળી રામચંદ્રે તેને
અપરંપરી કર્યો, ત્યારે તે ગીધપાત્ર ત્યજી દઈ ને
દિવ્યગંધ અને અનુનેપન કરેલો પૃથ્વીપતિ નરેશ્વર
થયો અને દિવ્યસ્વરૂપી પુરુષ થઈ ને રામ-
ચંદ્રને કહેવા નાગ્યો ' હે રામચંદ્ર! હે પ્રભો!
હે ધર્મજી! તમે સારું કર્યું છે આજે તમારી
કૃપા વડે હું ઘોર નરકમાંથી છૂટ્યો, આજે તમે
મને શાપમુખ કર્યો છે ૧૨,૧૪

શ્લોક ૧૧૫-૧૧૬ નંદન મુનિ આદિ આ ભાગમાં ના
વર્ણનમાં નહિ ૧૩ મે સંગ સમસ

સર્ગ ૬૦ મો

યમુનાતટવાસી ઋષિઓનું આગમન

તથા સમુદ્રતટે રામલક્ષ્મણયોત્ત્વે
વાસન્તિકી નિશા પ્રાતા ન શીતા ન ચ ધર્મજી ॥૧॥
એ પ્રમાણે રાજા રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણ
પ્રસંગોપાત્ત ધર્મમંવાદ કરતા હતા એક
વખત સુદર વસતતસત્તા દિવસો ચાલતા
હતા, ત્યારે રાત્રી વીત્યા પછી વિમલ પ્રભાત
થતા બધી ધાર્મિક કથાઓ કરી પ્રબળનના
કાર્યને બાંધવા રામચંદ્ર રાસભામાં ગયા
ત્યાં સુમત્રે આવી રાજા રામને કહ્યું હે
રાજા! આપની પાસે આવવા ઇચ્છતા તપ-
સીએ રાજાદાર ઉપર જવા છે હે મહારાજ!
હે નરશંકર! યમુનાતીર ઉપર વસનારા
મહાધિઓ ભણકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અધવન
ઋષિને આગળ કરી તમારા દર્શન કરવા માટે
પ્રીતિવાળા હોવાથી ઉતાવળા થાય છે ' ત્યારે
ધર્મજી રામચંદ્ર કહ્યું ' મહાભાગ ભાગ્યવ,
અધવનાદિ સર્વ ઋષિઓને પ્રવેશ કરાવો ' રાજા
રામચંદ્ર આજીવતા પોતાના તેજથી પ્રકાશતા
એ મહાત્મા તપસવીઓને દારપાલે રાજસભામાં
પ્રવેશ કરાવો ૧-૭

એ સમયે તે સર્વ દિલે સર્વ નીચોના
બળથી ભરેલા કમરો તથા અનેક પ્રકારના
ફળમૂળો રામચંદ્રના સંકાર માટે લઈ આવ્યા
હતા, તે સઘળું એ મહાત્મા મુનિઓએ રાજા

રામચંદ્રને પ્રીતિપુર સર ભેટ કયું. ૬૫ પછી મહાબાહુ રામચંદ્રે સર્વ મુનિઓને કહ્યું : ' આ આસનો ઉપર આપ સૌ વિરાજો. રામચંદ્રનું વચન સાલગી સર્વ મહર્ષિઓ સુવર્ણમય સુદર આસના ઉપર બેઠા. શત્રુના નગરો ઉપર જય મેળવનાર રામે ઋષિઓને આસન આપ્યા પછી હાથ બેઠી નમન કરતા કહ્યું ' તમારા આગમનનું કારણ શું છે ? હું તમારું કયું કામ કરું ? આજ્ઞા આપો હું આપ સૌનો જે કાંઈ ઇચ્છા હોય તે પૂર્ણ કરવા તત્પર છું. ૧૦-૧૩ આ મારું આયુ' રાજ્ય, જીવન અને હૃદયમા રહેલો પ્રાણ એ સર્વ તમારા જેવા બ્રાહ્મણો માટે જ છે, એ હું સત્ય કહું છું. '

મહાત્મા રાઘવના વચનો સાલગી યમુના-તીરે વસનારા ઉદ્ય તપસ્વી ઋષિઓએ ' ધન્ય છે, ધન્ય છે ' એવો મહાન શબ્દ કયો ૧૪, ૧૫ અતિશય હર્ષમા આવી ગયેલા એ મહાત્માઓએ કહ્યું ' હે નરશ્રદ્ધા ! આ પૃથ્વી ઉપર તમારા સિવાય બીજો કોઈ એ પ્રમાણે કહી શકતો નથી આ વચન કહેવાને તમે જ યોગ્ય છો ૧૬ હે રાજન ! અમે અનેક મહાબળવાન રાજાઓની પાસે અમારું કાર્ય કહી સલામ્યાં, પણ કાર્યનું ગૌરવ બાળીને કોઈએ પણ તે પૂર્ણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા ન કરી, પણ તમે તો કાર્યનું કારણ જાણ્યા સિવાય બ્રાહ્મણના ગૌરવના હેતુ માટે આ પ્રતિજ્ઞા કરી, તેથી તમે અમારું કાર્ય કરશો એમા જરાય સંશય નથી ખરેખર, તમે ઋષિઓને મહાભયમાથી બચાવવા સમર્થ છો. ૧૭, ૧૮

શ્રદ્ધા શ્રીવાટ્મીકિ મહામુનિપણીત આર્ષિક વ્ય શ્રીરામાયણનું
ઉત્તરકાંડમા ૬૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

લવણાસુરનું આખ્યાન

સર્ગ ૬૧ મો

લવણાસુરનો ઉત્પાત

બ્રહ્મદેવમૃષિમિ કાકુત્સ્થો વાજ્યમમચીત ।
કિં કાર્યં વ્રત મુનયો મયં તાવદ્વેતુ વ. ॥ ૧ ॥
આ પ્રમાણે બોલતા ઋષિઓને કાકુત્સ્થ રામચંદ્ર કહ્યું ' મુનિઓ ! હું તમારું કયું કાર્ય કરું ? તમારો સર્વ ભય દૂર થાઓ. ' ત્યારે ભાગ્ય વ્યવને ઉત્તર આપ્યો ' હે નરેશ્વર ! અમારા દેશના ભયનું જે મૂળ છે તે તમે સાલજો. ૧૨ હે રાજન ! પૂર્વ કૃતયુગમા લોહાનો મોટો પુત્ર મહાબુદ્ધિશાળી મધુ નામે મહાદૈત્ય પેદા થયો હતો. તે બ્રાહ્મણોને માન આપનારો, શરણાગતને પાળનારો, બુદ્ધિવાળો, પરમ ઉદાર અને દેવોની સાથે પણ અતિશય પ્રીતિ રાખનારો હતો. તે મધુ દૈત્ય પરાક્રમી અને ધાર્મિક હતો, તેથી તેણે રુદ્રદેવની પ્રીતિ મેળવવા ઉપરાંત તેમની પાસેથી અદ્ભુત વરદાન પણ મેળવ્યું હતું રુદ્રદેવે મહાવીર્યયુક્ત પોતાના શૂલમાથી એક બીજું મહાતેજસ્વી શૂલ ઉત્પન્ન કરી તેને આપ્યું અને કહ્યું ' તે મારી કૃપા ઉત્પન્ન થાય તેવો શુભ અને અતુલ ધર્મ આપ્યો છે, માટે પરમ પ્રીતિવાળો હું તને આ ઉત્તમ આયુષ્ય આપું છું. હે મહાઅસુર ! તું જ્યાં સુધી દેવ અને બ્રાહ્મણો સાથે વેર નહિ કરે, ત્યાં સુધી આ શૂલ તારી પાસે રહેશે અને તેથી વિરુદ્ધ વર્તીશ, તો તે નાશ પામશે ૩-૮ જે તારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવે, તેના ઉપર આ શૂલનો ઉપયોગ કરીશ, તો તે શત્રુનો નાશ કરી પાછું તારા હાથમા આવશે ' આવું વરદાન મેળવ્યા પછી એ મહાઅસુરે ફરીથી મહાદેવજીને વિનવતિ કરી ' હે દેવ ! તમે દેવોના ઇશ્વર જો, તો મને વરદાન આપો કે, આ શૂલ નરતર મારા વશજો પાસે રહે ૧૦, ૧૧ ત્યારે પ્રાણીમાત્રના અધિપતિ શિવજીએ મધુ રાક્ષસને કહ્યું ' એ પ્રમાણે તો નહિ બને, પણ મારી

કૃપાથી ઉત્પન્ન થયેલી તારી શુભ વાણી અફળ નહિ જાય. તારા એક પુત્રની પાસે એ શુભ રહેશે અને જ્યાં સુધી તે તારા પુત્રના હાથમાં હશે, ત્યાં સુધી તે સર્વ પ્રાણીઓથી અવધ્ય થશે. ૧૧૨-૧૪

આ રીતે મહાદેવજી પાસેથી મહાન અદ્ભુત વરદાન મેળવ્યા પછી અસુરશ્રેષ્ઠ મધુએ અતિશય તેજસ્વી એક ભવન બનાવ્યું. ૧૫ તેની પ્રિય પત્ની મહાભાગ્યશાળી કુંભીનસી હતી કે જે વિશ્વાવસુના વીર્યથી મહાતેજસ્વી અનલાને ઉદ્ભવે ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેનો મહાપરાક્રમી અને દારણ્ય ભવ્ય નામનો પુત્ર થયો છે. તે હુદ્દાત્મા આદ્યાવસ્થાથી માંડીને પાપાચરણ કરે છે. પોતાના પુત્રને અવિનયી થયેલો જોઈ મધુ દૈત્ય શોકાતુર થયો. છતાં તેણે તેને કોઈ પણ રીતે પાપકર્મથી વાચ્યો નહિ. શોક કરતો મધુ દૈત્ય આ લોક છોડી વરુણભવનમાં આદ્યો ગયો. પણ જતાં જતાં તેણે મહાદેવના વરદાનવાળું શુભ પોતાના પુત્રને આપ્યું અને તેનો પ્રભાવ કહી સંભળાવ્યો. ૧૬-૧૮

એ ભવ્યભુસુર પોતાની હુદ્દાત્મા અને પ્રભાવથી ત્રણે લોકને અને તેમાં ખાસ કરીને તપસ્વીઓને સંતાપે છે. ૧૭ જેવો ભવ્યભુસુરનો પ્રભાવ છે. તેવો જ તેના શૂદ્રનો પણ પ્રભાવ છે. હે ક્રક્રુદ્ધૈ ! હવે તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરો; કારણ કે તમે જ અમારા પરમ ગતિકૃપ છો. હે રામ ! પૂર્વે આ ભયથી ત્યાસ પામેલા ઋષિઓએ અનેક રાત્રીઓની પાસે અભય યાચ્યું હતું, પરંતુ હે વીર ! અમને બચાવનાર કોઈ મળ્યો ન હતો, પરંતુ જ્યારે સેન્ય અને વાહનો સહિત રાવણને તમે હણ્યોએ વાત અમે સાંભળી ત્યારથી અમે તમને અમારા રક્ષક જાણીએ છીએ. હે તાત ! તમારા વિના અમારો રક્ષક પૃથ્વી ઉપર બીજો કોઈ નથી, તેથી ભવ્યભુસુરના ભયથી પીડા પામતા અમને આપ બચાવો એમ ઈચ્છીએ છીએ. એ પ્રમાણે હે રામ ! ભય ઉત્પન્ન કરનાર જે કારણ ઉત્પન્ન થયું છે, તે તમને અમે જણાવ્યું

છે, હવે તો તેનું નિવારણ કરવાને તમે જ સમર્થ છો. હે સંપૂર્ણ વિક્રમશાળી ! તમે અમારી ઈચ્છા પૂર્ણ કરો. ૧૨૧-૨૪

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુતપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૬૧ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૨ મો

ઋષિઓનું આશીસન

તથોક્તં તાનુષીન્દામઃ પ્રત્યુવાચ હતાશ્ચલિઃ ।

કિમાહાર કિમાચારો લવણઃ ક વ વતંતે ॥૧૥

ઋષિઓનાં વચન સાંભળી રાત્ર રાત્રે હાથ ભેડી પૂછ્યું : ‘ભવ્યભુસુરનો આહાર શું છે ? તેનું આચરણ કેવું છે ? અને તે ક્યાં રહે છે ?’ ત્યારે ઋષિઓએ જે પ્રમાણે ભવ્યભુસુરની વૃદ્ધિ થઈ હતી તે કહેવા માંડ્યું. ૧૨ તેઓ બોલ્યા : ‘તે સર્વ પ્રાણીમાનનો અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે કરીને તપસ્વીઓનો આહાર કરે છે. કુરતા એનો નિત્યનો આચાર છે અને મધુવનમાં એનો વાસ છે. ૩ હનરો સિંહ, વાઘ, મૃગો, પક્ષીઓ તેમ જ ઘણાંક મનુષ્યોને હણીને તે પોતાનો નિત્યનો આહાર કરે છે. ૪ વચમાં વચમાં બીજા અનેક જીવોને તે મહાબળવાન રાક્ષસ સ્વાહા કરી જાય છે. સંહાર વળતે તે રાક્ષસ મોહું પહોળું કરેલા કાળ જેવો જણાય છે. ૫

આ સાંભળી રાઘવે મહાભુતિઓને કહ્યું ॥ ‘તે રાક્ષસને હું અવશ્ય હણીશ. તમે ભય પામેો નહિ. ૧૨ આ પ્રમાણે તેજસ્વી મુનિઓ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરીને રામચંદ્રે પોતાના સર્વ ભાઈઓને કહ્યું : ‘બધુઓ ! વીર ભવ્યભુસુરને હણનારો કોણ થશે ? તેની સમૃદ્ધિ કેવી થશે ? મહાબાહુ ભરતની કે બુદ્ધિમાન શત્રુઘ્નની ? ૧૭

ત્યારે ભરતે કહ્યું : ‘હું એને હણીશ અને એની સમૃદ્ધિ મને મળશે. એટલામાં સુવર્ણના આસન ઉપરથી બીડી લક્ષ્મણના નાના ભાઈ, ધર્મ અને શૌર્યયુક્ત શત્રુઘ્ન બોલ્યા : ‘હે રઘુનંદન ! મહાબાહુ ભરતજી તો કાર્ય કરી ચૂકેલા છે; ૧૧ કારણ કે પૂર્વે તમે જ્યારે વનમાં ગયા હતા, ત્યારે તેમણે હૃદયમાં સંતાપ ધારણ કરી

પ્રમારા આવતા સુધી અયોધ્યાનું પરિપાલન
કયું હતું ૧૨ હે પાર્થિવ ! તે મહાયજ્ઞસ્વી
બહુ બહુ હુ ખો અતુલની નદીઆમમા હુ જા-
દાનક દર્શન્યા ઉપર સૂતા હતા ૧૩ આ ભરતે
ફળમૂળનો આહાર કર્યો હતો જટા ધારણ
કરી હતી અને વડકલ પહેર્યો હતા એવા એવા
અનેક હુ ખો તેમણે ભોગવ્યા છે, ૧૪ માટે હે
રાજન્ ! મારા હાજર હોવા છતાં એમને મોકલવા
એ તો ફરીથી એમને કનેશ આપવા જેવું છે. ૧૫

શત્રુઘ્નના વચન સાલળી રામચ દ્ર ઉત્તર
આપ્યો ' હે શત્રુઘ્ન ! ભલે તમારી મરજી છે તો
હીક છે, તમે જ મારી આજ્ઞાનું પાલન કરો મધુ
કૈત્યના સુદર નગરમા હુ તમારો અલિપેક
કરીશ ૧૬ હે ભાઈ ! જો તમે ભરતને અહીં રહેવા
દેવા ઇચ્છતા હો તો સુખેથી રહેવા દો, કારણ
કે તમે પણ શૂરવીર હો. ૧૭ નવા નગરો વસાવવા
સમય છે. ૧૮ યમુના નીના કિનારે આવેલા
નગરમા ભલા દેશજનોને પાળે, કારણ કે એક
રાજવ શત્રુ નિક દન કર્યો પછી જે મહારાજા તેની
જગાએ બીજો રાજા નીમતો નથી, તે નરકમા
જાય છે, માટે તમે પાપનિશ્ચય મધુ રાક્ષસના
પુત્ર લવણાસુરને હણી માર વચન પ્રમાણે લાવું
રાજ્ય ધર્મખુદિથી ચનાવળે હે શૂરા ! હુ ઠહુ
હુ તે વિષે તમારે સાચું ઠઈ કહેવાનું જ
નથી, કેમ કે શુરજનોની આજ્ઞા બાબકોએ
માનવી ભેઈએ હે કાકુત્સ્થ ! વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓ
વિધિ અને મનુષ્ય મર તમારો અલિપેક
કરે, તેનો મારી આજ્ઞાથી તમે સ્વીકાર
કરો. ૧૯ ૨૧

ક્રાંત શ્રી ૧૮૫મી મ કુનિમ પીત આદિ ચ શ્રીરામાયણનું
૭૫૨ કડના ૬૧મ સ્તક સમપ્ત

શ્રીરામચંદ્રનું રાજ્ય (ચાલુ)

સર્ગ ૬૩ મો

લવણાસુરને હણવાની ધેરવી

एवमुक्तस्तु रामेण परा मीडामुपागमत् ।
शत्रुघ्नो वीर्यसंपन्नो मन्द मन्मुखाच्च ह ॥ १ ॥

રામચંદ્રના આવા વચનો સાલળી અતિ-
શય લક્ષ્મણ પામેલા પરાક્રમી શત્રુઘ્ન ધીમે ધીમે
બોલવા લાગ્યા ' હે કાકુત્સ્થ ! હે નરેશ્વર !
જ્યેષ્ઠબાધુ હયાત છતાં નાના ભાઈનો રાજ્યા-
લિપેક કરવો એ તો હુ અધર્મરૂપ માત્ર છે.
હે પુરુષશ્રધ્ધ ! તમારી આજ્ઞા અવરથ પાળવી
ભેઈએ, તેમ જ હે મહાભાગ ! તમારી આજ્ઞાનું
ઉદ્ધવન કરવું એ પણ મુરકેલ છે ૨, ૩ આ ધર્મ
ને તમારી પાને તેમ જ ધર્મશાસ્ત્રોમાથી
સાલળેલા છે તારત પ્રતિજ્ઞા કરતા હતા,
ત્યારે માટે કાઈ પણ બોલવું ભેઈતું ન હતું,
છતાં 'લવણાસુરને યુદ્ધમા હુ હણીશ એવું
ભય કર હુ વચન હુ ખો યો, એ હુ વાણીને
લીધે જ હે પુરુષશ્રધ્ધ ! મોટાભાઈ હાજર હોવા
છતાં રાજગાની પર અલિપિકા વવા મારી
આ ડુર્ગતિ થઈ રહી છે ૪ જ્યારે જ્યેષ્ઠબાધુ
બોલતા હોય, ત્યારે કનિષ્ઠ વચ્ચે કાઈ પણ
બોલવું ભેઈએ નહિ, કેમ કે એમ કરવું એ
અધર્મચુકા ૫ તેમ જ નરકપ્રાપ્તિનું ડારણ છે ૬
માટે હે કાકુત્સ્થ ! હવે હુ બીજું કાઈ બેલવા
માગતો નથી ભરતના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાથી
આ રાજ્યાલિપેકકરૂં ૭ હુ મળ્યો, તો પછી
આપની આજ્ઞાનો ઉત્તર આપવાથી હે માનદ !
મારા ઉપર બીજો કોઈ રાજદંડ આવી ન પડે
એ વિનતિ છે ૮ હે પુરુષશ્રધ્ધ ! રાજન્ ! હુ તો
આપની ઇચ્છાનુસાર વર્તનાર છું, માટે હે
રઘુનદન ! રાજ્યાલિપેકની પ્રાપ્તિ થવારૂપ
અધર્મ આપ દૂર કરો ૯

શૂરવીર મહાત્મા શત્રુઘ્નના આવા વિનયચુકા
વચનો સાલળી મગ્ન થયેના રામચંદ્ર ભરત
વધા નદમણને ડહુ ૧૦ ' રાજ્યાલિપેકની સર્વ

સામગ્રી તમે તરત લાવો. આજે જ હું પુરુષ-
વ્યાધ શત્રુદાને રાજ્યાભિષેક કરવા ઇચ્છુ છું.^{૧૦}
હે ભાઈ! તમે મારી આજ્ઞાથી પુરોહિત વસિષ્ઠ
ને, વેદશાસ્ત્રોને જાણનાર સત્વિજ્ઞોને અને સર્વ
મંત્રીઓને જોલાવી લાવો.^{૧૧} રાજા રામની
આજ્ઞા થતા સર્વ મહારાજીઓએ તે પ્રમાણે કર્યું.
અને પુરોહિતને આગળ રાજી રાજ્યાભિષેકની
સર્વ તથારીઓ કરવા માટી.^{૧૨} પછી રાજા
રામના રાજ્યભવનમાં પ્રાહ્લો એકઠા થયા
અને મહારામા શત્રુદાને રાજ્યાભિષેક થયો.^{૧૩}
શ્રીમાન રામચંદ્રને તેમ જ પૌરુષોદને હજી
ઉત્પન્ન કરનાર શત્રુદા રાજ્યાભિષેક થયા પછી
સૂર્ય સમાન શોભવા લાગ્યા.^{૧૪} પૂર્વે દેવો
સહિત ઇંદ્રે કાતિકથનો રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો,
તેમ સ્વર્ગ કમ કરનાર રામચંદ્ર શત્રુદાને
રાજ્યાભિષેક કર્યો.^{૧૫} એ સમયે પૌરુષોદ અને
ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રાહ્લો આનંદ પામ્યા. ગેગા વા,
સુમિત્રા, કંકેયી અને રાજ્યભવનની ધીર રાજ
સ્રીઓ સાથે મળીને મંત્રી ગીત ગાવા માગી
અને યજુનાતીરે વસનારા મહારામા પ્રાપ્ત્ય એ
શરણના રાજ્યાભિષેકથી નવજાસુર ભાના જ
છે એમ માન્ય પછી રાજ્યાભિષેક કરેલા રામ
ને રામચંદ્રે જોખામા ખેંચાડી તેન બગ અને
વીર્યની અભિપ્રાય કર તેની નીચી વાગીરી કહ્યું.

હ રમુનંત! આ મગા! ૧૨ તુ હ એ
ખાણાં ન અને શત્રુદા ન ૧૨ ઉપર જન મેગવી
આપે તેહુ હ હે સોમ્ય! ત મેનાથી લવણાસુરને
હપુરે હે કાકુલ્ય! પ્રલયક પ્રમા અભિત
સ્વયભૂ વિપુએ ક્ષોરમાગરમા યાગન કયુ હતું,
ત્યારે આ દિન આપુ નિર્માયુ ક્યું હતું
અને તેને સુર કે મસુર કોઈ લોઈ ગા ન
હતું આ દિન આપા ના પીમાનને મદ્ય
લેવારી ઉત્તમમા ઉત્તમ હે રીર! દુરાતમા
મધુ કટલ અને ધીલ સવ રાક્ષસોનો નાગ
કરવા માટે મધાવિદ વચેલા મધુએ એને
સરખુ હતું અને નજો લોકન સર્વવાની
પ્રમવાળા એ દેવે એ બચને યુદ્ધમ હણ્યા

હતા એ મધુ તથા કૈટલ એ બંનેને હણી
સ્વયભૂ વિપુએ આ નજો લોક મનુષ્યના ભોગ-
સ્થાન માટે નિર્માણ કર્યો એ બધુ આ બાણથી જ
ક્યું હતું હે શત્રુદા! પૂર્વે રાવણનો વધ કરવાની
પ્રજ્ઞાવાળા મે આ બાણ છોડ્યું નહોતું, કારણ
કે આવી પ્રાપ્તિઓનો મહાન સહાર વાધ
તેમ છે, અર્થાત્ લવણાસુર રાવણ કરતા પપુ
બળિયો હોવાથી એની ખાતર જ આ બાણ
રાખી મૂક્યું હતું મહારામા ન બંદે શત્રુદા
વિનાશ માટે આપેલું મધુ રાક્ષસનું ઉત્તમ અને
મહાન શૂલ લવણાસુરે પોતાના ઘરમાં સાચવી
રાખ્યું છે અને વારવાર તેની પૂજા કરે
છે.^{૧૬-૧૭} ત્યારે કોઈ યુદ્ધ પ્રવૃત્તિનાર યુદ્ધ માટે
તેને જોલાવે છે ત્યારે તે શૂલને લઈને તેનાથી
એને તે લાક્ષ્મી કરી દે છે,^{૧૮} માટે હે પુરુષસિંહ!
જ્યારે લવણાસુર તે શૂલ લીધા વગર બહાર ગયો
હોય, ત્યારે તુ આયુધ ધારણ કરીને તેની મામે
લડવા નગરના દરવાજામાં બંધ જોભો રહેજે.^{૧૯}
હે નરચંદ્ર! હે મહાબુલ! તે પોતાના ભવનમાં
પેઠા ન હોય, ત્યારે તેને યુદ્ધ માટે જોલાવજે,
તેથી તુ તેને હજી સમીક્ષા.^{૨૦} ધીર કાઈ રીતે
વર્તીશ તો તે અવધન થઈ જશે, અને એ તુ
એ પ્રમાણે કરીશ તો તુર એનો નાશ થશે.^{૨૧}
શૂલનું નિવારણ કરવાનો આ ખરો ઉપાય છે,
તે સવાય નાજ વળના શત્રુ ઉલ્લંઘન થઈ
શકે તેમ નથી.

બીવ શ્રીનંદી મદ્ય મુનમળીત અદિકામ્ય શ્રોતમાપ્ત્યુના
ભગવતકથા ૬૩ મે સમ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૪મો

રામનું યુદ્ધ ચક્રવૃં

પદમુખાચ ચ ક્રુરુ મ્વ પ્રસવ્ય ચ વન વન ।
પ્રત્યેકપર વારંમુગાચ રસુન્દન ॥ ૧ ॥
આ પ્રમાણે ગિણામણ આપીને તેમ જ
વારવાર પ્રશંસા કરીને રાજા રામચંદ્ર શત્રુદાને
વળી પપુ ઠહું ' હે પુરુષચંદ્ર! આ ત્યાર
હબર જઈશ, જે હબર રથો અને એકસો
ઉત્તમ કાવીઓ વવિધ ભૂતન કય-વિક ।

ના પદાર્થો સહિત વેપારીઓ અને નટ તેમજ નટકોને તમે સાથે લેતા બન્યો. ૨૩ હે નરશ્રદ્ધ શત્રુજ ! સેનાના ખર્ચ માટે એક લાખ સુવર્ણ-સુદ્રા અને સુદ્ર માટે બેઠકો તેટલા વાહનો તમારી સાથે લો. ૪ હે વીર ! હે નરેશ્વર ! બળવાન સેનાને સારી રીતે સલામત કરીને તેમજ સારી રીતે સતોષ પમાડી તમે રાજ રાખશો તો તે ઉદ્ધત થશે નહિ. ૫ હે શત્રુજ ! એ સુદ્રભૂમિમા અતિશય પ્રસન્ન થયેલા સૈનિકો જાણા રહેવા શક્તિમાન છે, ત્યા સ્વાર્થાઓ, સ્ત્રીઓ કે બાંધવો જાણા રહી શકતા નથી. ૬ પામેલી મોટી સેનાને પ્રથમ હાવણીમા રાખીને તમે પોતે હાથમા ધનુષ લઈને મધુવનમા જાઓ. ૭ મધુરાક્ષસનો પુત્ર હવણામુર, તમે સુદ્ર કરવાની ઇચ્છાથી આવે છે, એમ ન બાણે તથા તેને તેથી શંકા ન બિપજે તેવી રીતે તમારે ત્યા જવું હે નરશ્રેષ્ઠ ! બીજા કોઈના હાથે એનું મૃત્યુ નથી થાય પારણ કરેલા હવણામુરની દષ્ટિમા જે કોઈ આવે છે, તે તેનો વધ્ય થઈ પડે છે. ૮ હે સૌમ્ય ! શ્રોભઃક્રતુ પૂરી થાય અને વર્ષાક્રતુ ખેસે, ત્યારે તમે હવણામુરને હંજીને, કારણ કે એ સમય જ એ દુર્મતિને હણવા માટે યોગ્ય છે. ૧૦ મધુવનના ઋષિઓને આગળ કરીને તમારા સેનાનાયકોએ હવે તુરંત જ પ્રયાણ કરવું, જેથી શ્રોભઃક્રતુ પૂરી થતા પહેલા ગંગાપાર પહોંચી શકાય. ૧૧ હે હધુવિક્રમ ! એ નદીના સમીપે તમે સર્વ સેન્યનો પડાવ નાખીને પછી તમારે એકલાએ ધનુષ્યમાણ હાથમા લઈને આગળ જવું. ૧૨

આ પ્રમાણે રામચંદ્રે મહાબળવાન શત્રુજને શિખામણ આપી અને પછી સુખ્ય સેનાધિપતિઓને બોલાવી કહ્યું 'જ્યા જ્યા રાત વાસો કરવાનો છે, તે તે સ્થળ નક્કી થયેલું છે, તેથી ત્યા કોઈ પણ બળનો વિરોધ કર્યા સિવાય રહેજો. ૧૩, ૧૪ પછી તે મહાસેનાને રસ્તે પડવાની આજ્ઞા આપી એટલે નિયમયુક્ત

આત્માવાળા શત્રુજને કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કેકેયીને વંદન કયું અને રામચંદ્રની પ્રદક્ષિણા કરી માથું નમાવી તેમને પ્રણામ કર્યા. પછી લક્ષ્મણ અને ભરતને હાથ બેડીને પ્રણામ કર્યા, તેમજ પુરોહિત વસિષ્ઠને પણ પ્રણામ કર્યા ત્યારબાદ શત્રુજે તપાવનાર મહાબળવાન શત્રુજને રામચંદ્રજીની આજ્ઞા મેળવીને તેમજ તેમની પ્રદક્ષિણા કરીને પ્રયાણ કયું. ઉત્તમ હાથી અને શ્રદ્ધ અશ્વીના સમૂહથી બળભળી બેઠેલી સેનાને આગળથી વિદાય કરી રાત રામચંદ્રની ઉપાસના કરતા રદુર્વશવર્ધન શત્રુજને રામચંદ્રની પાસેથી પ્રયાણ કયું. ૧૫-૧૮

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ
ઉત્તરકાંડમા ૧૪મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૫ મો

કંઠમાપપાદ રામજી અભ્યાન

પ્રસ્થાણ વ વલ્લ સર્વ માસમાત્રાપિત. પરિ ।

યક્ષ યવાનુ રાજ્ઞો જગમ્ સ્વર્ગતં તદા ॥ ૧ ॥

સેનાને વિદાય કર્યા પછી શત્રુજ એક માસ સુધી અયોધ્યામા રહ્યા હતા. તે પછી તેઓ ઉતાવળે મધુવનમા જવાને વિદાય થયા. માર્ગમા જે રાત્રિઓ ગાળ્યા પછી તો જે દિવસે શરવીર શત્રુજ પવિત્ર અને ઉત્તમ રહેલાય વાળા વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમે આવી પહોંચ્યા. ત્યા મુનિશ્રદ્ધ મહાત્મા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરી હાથ બેડી તે બોલ્યા: ૧-૩ 'હે ભગવાન ! રાત રામચંદ્રના કાર્ય માટે નીકળેલો હું આજની રાત અહીં રહેવા ઇચ્છુ છું. પ્રભાત થતા હું પશ્ચિમ દિશામા પ્રયાણ કરીશ. ૪

ત્યારે તે મહાવરણી મહાત્માને મુનિશ્રદ્ધ વાલ્મીકિએ હસીને કહ્યું 'તું ભલે આવ્યો. ૫ હે સૌમ્ય ! આ મારો આશ્રમ રાધવકુળના રાજાઓ માટે જ છે મારા તરફથી આસન, પાંચ અને અર્ચ આપનામા આવે, તેને તું કોઈ પણ ભત્રીયો સકોચ રાખ્યા વિના સ્વીકાર' પછી વાલ્મીકિ ઋષિને સત્કાર સ્વીકારીને ક્ષણ-પુષ્પાદિ જે મળ્યું તેનું લેખન

કરી શનુદ્ધ ૫૨મ તુષિ પામ્યા લોજનકિયા
સમાસ થયા પછી તેમણે વાત્ત્રીકિ ક્રપિને પૂછ્યું
'આ આશ્રમની પાસે પૂર્વ દિશા તરફ જે
યજ્ઞભૂમિ જણાય છે તે કોની છે?' ૧૧-૮

ત્યારે વાત્ત્રીકિ મુનિ બોલ્યા 'હે શનુદ્ધ !
આ યજ્ઞભૂમિ પૂર્વે જેની હતી તેનું હું તને
આખ્યાન કરું છું તે તું સાલજી તમારા
પૂર્વજોમા સૌદાસ નામનો એક રાજા હતો
તે રાજાને વીર્યાસહ નામનો અતિશય ધાર્મિક
અને પરાક્રમી પુત્ર હતો તે સૌદાસ રાજા એક
વખત બા નાવધામા જ આ પ્રદેશમા મૃગયા
કરવા આવ્યો હતો ત્યાં તેણે જે રાક્ષસોને
ચારે તરફ ફરતા જોયા ૧૦-૧૧ તે રાક્ષસો
મિહ જેવા ભય કર હોવાથી અનેક મૃગોનો
આહાર કરના છતાં પણ વસાતા ન હતા ૧૨
તે બંને રાક્ષસોએ આખા વનને મૃગરહિત
કરી દીધેલું જોઈ મહાકાધાપિત્ર થયેલા સૌદાસ
રાજાએ ત્રિમ બાણથી તેમના એકને હણી
નાખ્યો ૧૩ પુરુષશ્રદ્ધ સૌદાસ એ બેમાના એકને
હણીને સતાપ અને ક્રોધરહિત થયો પછી
તેણે તેના સહાયક બીજા રાક્ષસ તરફ જોયું,
ત્યારે એ બીજો રાક્ષસ ઘોર સતાપ કરતો
મો થો મારા સહાયકને તે વિના અપરાધ
હજ્યો છે, તેથી હે પાપિષ્ઠ ! હું તને તેનો
બદલો મરાબર આપીશ '

એમ કહીને તે રાક્ષસ ત્યાં અતર્ધાન થઈ
ગયો પછી કેટલાક કાળે સૌદાસ શુન્દરી ગયો
અને તેનો પુત્ર વીર્યાસહ મિત્રસહ એક નામ
ધારણ કરી રાજા થયો ૧૪-૧૭ એ રાજા આ
આશ્રમની સમીપમા અશ્વમેધ નામનો મહા
યજ્ઞ કરતો હતો તે યજ્ઞનું રક્ષણ વનિષ્ઠ ઋષિ
કરતા હતા ૧૮ તે મહાયજ્ઞ ઘણા વર્ષ સુધી
ચાલ્યો હતો તે યજ્ઞ પુરૂષ ધનધાન્યથી
સમૃદ્ધ હતો, તેથી તે દેવચરા જેવો હતો યજ્ઞ
પૂરો થવા આવ્યો ત્યારે પૂર્વનું વેર યાદ
લાવીને તથા વસિષ્ઠનું ૩૫ ધારણ કરીને જેવો
રાક્ષસ સૌદામના પુત્ર મિત્રસહ રાજાને કહેવા

લાગ્યો ૧૯, ૨૦ 'આજે આ યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ
થવાની છે, માટે આજે મને માસયુક્ત લોજન
આપો, તેમા જરા પણ વિચાર કરવાની જરૂર
નથી વસિષ્ઠનું ૩૫ ધારણ કરનાર રાક્ષસે
આવી માગણી કરી, ત્યારે રાજાએ પાકલાઅમા
કુશળ સંસાધ્યાઓને કહ્યું 'એમ શુરુ વનિષ્ઠ
સ તોપ પામે, તેમ આ નું હવિષ્ય લોજન
પવિત્ર માસયુક્ત અને સ્વાદિષ્ટ બનાવો ૨૧-૨૩
રાજાંદ્રની આજ્ઞા થવા છતાં સંસાધ્યા મંબ્રમમા
પડ્યા, ત્યારે જેવો રાક્ષસ વળી પાછું ૩૫
બદલીને રાજાના સંસાધ્યામા વૂંટી ગયો ૨૪ ત્યાં
તેણે મનુષ્યમાનયુક્ત લોજન તયાર કયું
પછી રાજાની પામે જઈ તેને નિવેદન કયું
'આ સ્વાદિષ્ટ માસયુક્ત હવિષ્યાન્ન લોજન
લાવ્યો છું 'હે નરશ્રેષ્ઠ ! સંસાધ્યાનું ૩૫ ધર
નારા રાક્ષસે આણેનું ત લોજન રાજરાણી
મદયતી વસિષ્ઠ ઋષિ સમીપ લઈ ગઈ ૨૫, ૨૬
એ લોજન જનારે પીરમવામા આવ્યું, ત્યારે
વસિષ્ઠ ઋષિ લોજનમા મનુષ્યમાસ આવેલું છે
એમ બાણી મહાક્રોધ પામ્યા ૨૭ તેઓ ગોના
'હે રાજા ! જેવી રીતે તું મને આ લોજન
આપવા કહે છે, તેજ રીતે તે તારું લોજન
થશે એમા જરા પાત્ર સ શય નથી, અર્વાત
તું રાક્ષસ થઈશ ૨૮ મા માલગી કાંધ પામેનો
સૌદાસનો પુત્ર પણ કાંધમા જળ લઈને
પ્રતિશાપ આપવા તૈયાર થયો એ સમયે તેની
રાણીએ તેને વાર્યો અને કહ્યું 'હે રાજા !
ભાવાન વસિષ્ઠ ઋષિ તો આપણા શુરુ છે,
એ દેવ તું ય પુરોહિતને પ્રતિશાપ આપવાને
તમે શક્તિમાન નથી' રાણીના વચન સાલગી
તેજયુક્ત, બળયુક્ત અને કાંધયુક્ત જળ તે
ધમીતમા રાજાએ પોતાના પગ પર ફેરી દીધું
એટલે એ રાજાના બને પગ કાળા થઈ ગયા
ત્યારથી એ મહાયજ્ઞસ્વી રાજા સૌદાસનો પુત્ર
કટમાપપાદ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો પછી
રાણી સહિત તે રાજાએ વાર વાર પગે લાગીને
વસિષ્ઠ ઋષિને પ્રસન્ન કરી વસિષ્ઠૃષધારી

ના પદાર્થો સહિત વેપારીઓ અને નટ તેમજ નર્તકોને તમે સાથે લેતા બાળો. ૨૩ હે નરશ્રદ્ધ શત્રુઘ્ન ! સેનાના ખર્ચ માટે એક લાખ સુવર્ણ-સુદ્રા અને યુદ્ધ માટે બેઠ્ઠાઓ તેટલા વાહનો તમારી સાથે લો ૪ હે વીર ! હે નરોત્તમ ! બળવાન સેનાને સારી રીતે સલામણ કરીને તેમજ સારી રીતે સતોષ પમાડી તમે રાજ્ય રાજ્યો તો તે ઉદ્ધત થશે નહિ ૫ હે શત્રુઘ્ન ! એ યુદ્ધભૂમિમાં અતિશય પ્રસન્ન થયેલા સૈનિકો જિભા રહેવા શક્તિમાન છે, ત્યાં સ્વાર્થોઓ, સ્ત્રીઓ કે બાધવો જિભા રહી શકતા નથી. ૬ ૬૫ પામેલી મોટી સેનાને પ્રથમ ઝાવણીમાં રાખીને તમે પોતે હાથમાં ધનુષ લઈને મધુવનમાં જાઓ ૭ મધુરાક્ષસનો પુત્ર લવણાસુર, તમે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી આવેા છે, એમ ન બાલુ તથા તેને તેવી શકા ન બિપજો તેવી રીતે તમારે ત્યાં જવું હે નરશ્રદ્ધ ! બીજા કોઈના હાથે એનું મૃત્યુ નથી. શૂલ ધારણ કરેલા લવણાસુરની દષ્ટિમાં જે કોઈ આવે છે, તે તેનો વધ્ય થઈ પડે છે. ૮ હે સૌમ્ય ! ત્રીભુક્ત પૂરી થાય અને વર્ષોક્તુ બેસે, ત્યારે તમે લવણાસુરને હણજો, કારણ કે એ સમય જ એ દુર્મતિને હણવા માટે યોગ્ય છે. ૧૦ મધુવનના ઋષિઓને આગળ કરીને તમારા સેના નાયકોએ હવે તુરત જ પ્રયાણ કરવું, જેથી ત્રીભુક્ત પૂરી થતા પહેલાં ગંગાપાર પહોંચી શકાય ૧૧ હે લઘુવિક્રમ ! એ નદીના સામે તીરે સર્વ સેન્યનો પડાવ નાખીને પછી તમારે એકલાએ ધનુષ્યબાણ હાથમાં લઈને આગળ જવું ૧૨

આ પ્રમાણે રામચંદ્રે મહાબળવાન શત્રુઘ્નને શિખામણ આપી અને પછી મુખ્ય સેનાધિપતિઓને બોલાવી કહ્યું, ‘જ્યાં જ્યાં રાત વાસો કરવાનો છે, તે તે સ્થળ નક્કી થયેલું છે, તેથી ત્યાં કોઈ પણ બતનો વિરોધ કર્યાં સિવાય રહેજો. ૧૩, ૧૪ પછી તે મહાસેનાને રસ્તે પડવાની આજ્ઞા આપી એટલે નિયમયુક્ત

આત્માવાળા શત્રુઘ્ને કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કૈકેયીને વંદન કર્યું અને રામચંદ્રની પ્રદક્ષિણા કરી માથું નમાવી તેમને પ્રણામ કર્યો. પછી લક્ષ્મણ અને ભરતને હાથ બેસીને પ્રણામ કર્યો, તેમજ પુરોહિત વસિષ્ઠને પણ પ્રણામ કર્યો. ત્યારબાદ શત્રુઘ્ને તપાવનાર મહાબળવાન શત્રુઘ્નને રામચંદ્રજીની આજ્ઞા મેળવીને તેમજ તેમની પ્રદક્ષિણા કરીને પ્રયાણ કર્યું. ઉત્તમ હાથી અને શ્રદ્ધ અધીના સમૂહથી બળભળી ઉઠેલી સેનાને આગળથી વિદાય કરી રાજા રામચંદ્રની ઉપાસના કરતાં રઘુવંશવર્ધન શત્રુઘ્નને રામચંદ્રની પાસેથી પ્રયાણ કર્યું. ૧૫-૧૮

ઈલ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિત્ય ચોરામાયણ
કિત્તરકાંડમાં ૧૪ મે સુગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૫ મો

કલ્યાણપાદ રામજી અ.ખ્યાન

પ્રસ્થાપ્ય ચ વલ્લં સર્વ માલમાત્રાપિત. પથિ ।

एक एगलु इवज्जो जगाम त्वरितं तदा ॥ ૧ ॥

સેનાને વિદાય કર્યા પછી શત્રુઘ્ન એક માત્ર સુધી અયોધ્યામાં રહ્યા હતા. તે પછી તેઓ ઉતાવળે મધુવનમાં જવાને વિદાય થયા. માર્ગમાં બે રાત્રિઓ ગાળ્યા પછો નીજે દિવસે શૂરવીર શત્રુઘ્ન પવિત્ર અને ઉત્તમ રહેઠાણવાળા વાલ્મીકિ સપિના આશ્રમે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં મુનિશ્રદ્ધ મહાત્મા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરી હાથ બેસી તે બોલ્યા. ૧-૩ ‘હે ભગવાન ! રાજા રામચંદ્રનાં કાર્ય માટે નીકળેલો તું આજની રાત અહીં રહેવા ઇચ્છુ છું. પ્રભાત થતા હું પશ્ચિમ દિશામાં પ્રયાણ કરીશ ૪

ત્યારે તે મહાયશસ્ત્રી મહાત્માને મુનિશ્રદ્ધ વાલ્મીકિએ હસીને કહ્યું ‘તું ભલે આગ્યો. ૫ હે સૌમ્ય ! આ આશ્રમ આશ્રમ રાધવકુળના રાબાજો માટે જ છે મારા તરફથી આસન, પાદ અને અર્ચ આપરામાં આવે, તેને તું કોઈ પણ બતનો સંકેત રાખ્યા વિના સ્વીકાર’ પછી વાલ્મીકિ નિપને સત્કાર સ્વીકારીને ક્ષણ-પુષ્પાદિ જે મળ્યું તેનું લોભ

કરી શત્રુ ધરમ તૃપ્તિ પામ્યા લોબનકિયા
સમાપ્ત થયા પછી તેમણે વાત્તીકિ ઋષિને પૂછ્યું
'આ આશ્રમની પાસે પૂર્વ દિશા તરફ જે
યજ્ઞભૂમિ જણાય છે તે કોની છે?'^{૧૬-૮}

ત્યારે વાત્તીકિ ગુનિ બોલ્યા 'હે શત્રુઘ્ન !
આ યજ્ઞભૂમિ પૂર્વે જેની હતી તેનું હું તને
આખ્યાન કરું છું તે તું સાંભળ તમારા
પૂર્વજોના સૌદાસ નામનો એક રાજા હતો
તે રાજાને વીર્યસહ નામનો અતિશય ધાર્મિક
અને પરાક્રમી પુત્ર હતો તે સૌદાસ રાજા એક
વખત બાળ્યાવસ્થામાં જ આ પ્રદેશમાં મૃગયા
કરવા આવ્યો હતો ત્યાં તેણે જે રાક્ષસોને
ચારે તરફ ફરતા જોયા,^{૧૦-૧૧} તે રાક્ષસો
મિહ જેવા ભય કરે હોવાથી અનેક મૃગોનો
આહાર કરતા છતાં પણ વસાતા ન હતા^{૧૨}
તે બંને રાક્ષસોએ આખા વનને મૃગરહિત
કરી દીધેનું જોઈ મહાકાંધાવિષ્ઠ થયેલા સૌદાસ
રાજાએ તીવ્ર બાણથી તેમના એકને હણી
નાખ્યો^{૧૩} પુરુષશ્રદ્ધ સૌદાસ એ બેમાના એકને
હણીને સતાપ અને ક્રોધરહિત થયો પછી
તેણે તેના સહાયક બીજા રાક્ષસ તરફ જોયું,
ત્યારે એ બીજો રાક્ષસ ઘેર મતાપ કરતો
બોલ્યો મારા મહાયકને તે વિના અપરાધ
હણ્યો છે, તેથી હું પાપિષ્ઠ' હું તને તેનો
ખબરો બરાબર આપીશ'

એમ બોલે તે રાક્ષસ ત્યાં અત્યંત ધર્મ
ગયો પછી કેટલાક કાળે સૌદાસ ગુજરી ગયો
અને તેનો પુત્ર વીર્યસહ મિતસહ જેવું નામ
ધારણ કરી રાજા થયો^{૧૪-૧૭} એ રાજા આ
આશ્રમની સમીપમાં અશ્વમેધ નામનો મહા
યજ્ઞ કરતો હતો તે યજ્ઞનું રક્ષણ વસિષ્ઠ ઋષિ
કરતા હતા^{૧૮} તે મહાયજ્ઞ ઘણા વર્ષ સુધી
ચાલ્યો હતો તે યજ્ઞ પુરૂષ ધનવાન્યથી
સમૃદ્ધ હતો, તેથી તે દેવયજ્ઞ જેવો કહી શકાય
પૂરો થવા આવ્યો ત્યારે પૂર્વનું ઘેર યાદ
લાવીને તથા વસિષ્ઠનું રૂપ ધારણ કરીને પેલો
રાક્ષસ સૌદાસના પુત્ર મિતમહ રાજાને કહેવા
વા રા ૭૭

લાગ્યો^{૧૯-૨૦} 'આજે આ યજ્ઞની પૂર્ણાકૃતિ
થવાની છે, માટે આજે મને માસયુક્ત લોબન
આપો, તેમાં જરા પણ વિચાર કરવાની જરૂર
નથી વસિષ્ઠનું રૂપ ધારણ કરનાર રાક્ષસે
આવી માનણી કરી, ત્યારે રાજાએ પાક્યાશ્રમા
કુશળ રસોધ્યાઓને કહ્યું 'જેમ ગુરુ વસિષ્ઠ
સ તોપ પામે, તેમ આજનું હવિષ્ય લોબન
પવિત્ર માસયુક્ત અને સ્વાદિષ્ટ બનાવો'^{૨૧-૨૨}
રાજેન્દ્રની આજ્ઞા થવા છતાં રસોધ્યા સદ્રમમાં
પડ્યા, ત્યારે પેલો રાક્ષસ વગી પાછું રૂપ
ખદ્ધીને રાજાના સોદામાં બૂમી ગયો^{૨૩} ત્યાં
તેણે મનુષ્યમાનયુક્ત લોબન તયાર બધું
પછી રાજાની પાને બધું તેજે નિવેદન બધું
'આ સ્વાદિષ્ટ માસયુક્ત હવિષ્યાન્ન લોબન
લાગ્યો છું' હે નરશ્રેષ્ઠ ! સોદાયાનું રૂપ ધર
નારા રાક્ષસે આણેનું તે લોબન રાજરાણી
મદ્યવી વસિષ્ઠ ઋષિ સમીપ બધું ગઈ^{૨૪-૨૫}
એ લોબન બનારે પીરમવામાં આવ્યું, ત્યારે
વસિષ્ઠ ઋષિ લોબનમાં મનુષ્યમાસ આવેલું છે
એમ જાણી મહાક્રોધ પામ્યા^{૨૬} તેઓ બોલ્યા
'હે રાજન ! જેવી રીતે તું મને આ લોબન
આપવા ઇચ્છે છે, તેજ રીતે તે તારા લોબન
થશે એમાં જરા પણ સંશય નથી અત્યંત
તું રાક્ષસ ઘર્ષણ^{૨૭} આ માલગી કાંધ પામેલો
સૌદાસનો પુત્ર પણ હાથમાં જળ વર્ધને
પ્રતિશાપ આપવા તયાર થયો એ ગમયે તેની
રાણીએ તેને વાચ્યો અને બધું 'હે રાજન !
ભાવન વસિષ્ઠ ઋષિ તો આપણા ગુરુ છે,
એ દેવ તુલ્ય પુરોહિતને પ્રતિશાપ આપવાને
તમે શક્તિમાન નથી' રાણીના વચન સાંભળી
તેજયુક્ત, બળયુક્ત અને ક્રોધયુક્ત જળ તે
ધર્માત્મા રાજાએ પોતાના પગ પર રેડી દીધું,
જેવે એ રાજાના બંને પગ કાળા થઈ ગયા
ત્યારથી એ મહાયજ્ઞસ્વી રાજા સૌદાસનો પુત્ર
કંઠાપપાદ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો પછી
રાણી સહિત તે રાજાએ વારંવાર પગે લાગીને
વસિષ્ઠ ઋષિને પ્રસન્ન કરી વસિષ્ઠરૂપધારી

રાક્ષસે જે કહ્યું હતું અને કયું હતું તે સર્વ વિદિત કયું.

આ વાત સાંભળીને તેમ જ રાક્ષસની છેતરપિંડી બાજી વસિષ્ઠ ઋષિએ તે નરશ્રેષ્ઠ રાવળને કહ્યું : 'મેં કોપમાં ને કોપમાં જે વચનો કહ્યાં છે તે મિથ્યા તો થઈ શકે તેમ નથી; પણ હું તને એક વરદાન આપું છું.' ૨૯-૩૫ તે એ કે આ શાપનો અંત બાર વર્ષે આવશે અને હે રાજેન્દ્ર! મારી કૃપાથી રાક્ષસાવસ્થામાં વીતેલી ઘટના તને બિલકુલ સાંભળશે નહિ.' એ પ્રમાણે શત્રુનો નાશ કરનાર તે રાવળએ શાપ ભોગવી પુનઃ રાજ્ય સંપાદન કયું અને પ્રભાનું પ્રતિપાલન કરવા માંડ્યું. હે રાઘવ! આ આશ્રમની પરોશમાં જેને માટે તું મને પૂછે છે એ કદમાપપાદ રાવળની પવિત્ર યજ્ઞભૂમિ છે.

રાજેન્દ્ર કદમાપપાદની અતિશય કરુણ કથા સાંભળીને અને મહર્ષિ વાલ્મીકિને પણ લાગીને શત્રુ મહર્ષિશાળામાં પેઠા. ૩૬-૩૯

હવે શ્રી વાલ્મીકિ મહાયુગ્મિનિજીવિ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ ઉત્તરકાંડમાં ૬૫મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૬ મો

સીતાએ આપેલો પુત્રજન્મ

યમિય રાત્રિ શત્રુઘ્નઃ પદેદાલાં સમાવિશત્ ।

તમિય રાત્રિ સીતાડપે પ્રવૃત્તા કારકદ્વયમ ॥૧॥

મહર્ષિ વાલ્મીકિના આશ્રમમાં શત્રુ મહારાજો રહ્યા, તે જ રાત્રિએ સતી સીતાએ બેડ કુંવરને જન્મ આપ્યો. અર્ધરાત્રિનો સમય થતાં ઋષિપુત્રોએ વાલ્મીકિ ઋષિની ત્રીપિ આવીને કહ્યું : 'હે ભગવન્! રામપત્ની સતી સીતાએ બેડ (જે) પુત્રને જન્મ આપ્યો છે. હે મુનિવર! તે બાળકને મહર્ષીડા અથવા ભૂતળાપા નટે નહિ તેની તેમની રક્ષા કરો.' ૧-૩

કુમારેશનાં વચન સાંભળી વાલ્મીકિ મુનિ બાલચન્દ્ર સરખા કાંતિમાન અને દેવપુત્ર જેવા મહા યોગ્યસવાળા સન્કુમારેને લેવા ગયા અને પ્રસન્ન પયા. પછી ભૂતો અને સરસેનો

નાશ કરે એવી રક્ષા કરી. ૪-૫ (દર્ભના જે સરખા ભાગ કરીએ તો ઉપરનો અર્ધભાગ કુશ અને નીચેનો મૂળિયાંવાળો અર્ધભાગ લવ કહેવાય છે.) વાલ્મીકિ ઋષિએ કેટલાક દર્ભની કોળી હાથમાં લઈ વચ્ચેથી જે ભાગ કરી કુશ ભાગથી એકને અને લવ ભાગથી બીજાને સંમાર્જન કરવા તપસ્વિનીઓને આપ્યા. વૃદ્ધ તપસ્વિનીઓએ સંમાર્જન કરી ભૂત અને રાક્ષસોથી તેની રક્ષા કર્યો પછી વાલ્મીકિ મુનિ બોલ્યા : 'આ બંને કુમારેશનાં જે પ્રથમ જન્મેલો છે, તેને મંત્ર સહિત કુશભાગથી પાણીનું માર્જન કરવામાં આવ્યું તેથી તેનું નામ કુશ પાડો અને જે પાછળથી જન્મ્યો છે તેને લવ ભાગથી પાણીનું માર્જન કરવામાં આવ્યું તેથી તેનું નામ લવ પાડો. ૧-૮ આ પ્રમાણે તે બંને બેડે જન્મેલા પુત્રો મારાં આપેલાં કુશ અને લવ નામથી પ્રસિદ્ધ થશે.' પછી ત્યાં એકઠી થયેલી પાપરહિત વૃદ્ધ તપસ્વિનીઓએ વાલ્મીકિ મુનિએ આપેલી રક્ષા શ્રદ્ધા કરી અને તે બંને કુમારેશનું સાવધાનીથી જતન કયું. વાલ્મીકિ મુનિએ 'આ શુભ પુત્રો રામ અને સીતાના છે' એમ બોલી તેમનાં ગૌરવ અને નામકરણ સંસ્કાર કર્યા. ૯-૧૧

પર્ણશાળામાં રાતવાસો રહેલા શત્રુને પણ અર્ધરાત્રિ વીતતાં આ ત્રિય સમાચાર સાંભળ્યા. એ વખતે તે બોલ્યા : 'હે માતા બનકી! બહુ સારું થયું કે, તમે જે પુત્રને જન્મ આપ્યો.' ૧૨ મહારાજા શત્રુઘ્નની એ રાત્રિ આનંદમાં ને આનંદમાં સત્વર વીતી ગઈ. ૧૩ પ્રભાત થતાં સર્વ આત્મિક કર્મ કરીને મહાપરાક્રમી શત્રુઘ્ન વાલ્મીકિ ઋષિની આજ્ઞા માર્ગી પશ્ચિમ દિશા તરફ ચાલવા લાગ્યા. રસ્તામાં સાત રાતવાસો કર્યો પછી તે યમુનાતીરે પહોંચ્યા. ત્યાં તે પવિત્ર દ્વીતિવાળા ઋષિઓના આશ્રમમાં રહ્યા હતા. ૧૪-૧૫ ત્યાં તે મહાયશસ્ત્રી રાવળ ભાર્ગવાદિ મુનિઓ સાથે મુંદર કથા દ્રવ્ય કરતો હતો. ૧૬ તે નરેન્દ્રપુત્ર અને

રઘુઓમા વીર શત્રુ મહાત્મા ચ્યવનાદિ મુનિ-
ઓની સાથે અનેક પ્રકારની કથાઓ સાલજ-
વામા જ રાત્રિ વ્યતીત કરતા હતા ૧૭

ઈતિ શ્રીમાત્મિક મહામુનિપ્રાપ્ત આદિકાવ્ય શ્રીરમયણના
ઉત્તરખંડમા ૬૬ મો સર્ગ સંપન્ન

સર્ગ ૬૭ મો

લવણાસુરના શૂલનું માહાત્મ્ય

અથ રાજ્યા પ્રવૃત્તાયા શત્રુના મૃગુનવનમ્ ।

પ્રવચ્છન્ન વ્યવત્ત્વમ્ લક્ષ્મણસ્ય વર્ણનમ્ ॥ ૧ ॥

એક સમયે રાત્રિએ શત્રુએ ભુશુનદન
ચ્યવન મુનિને પૂછ્યું ‘હે પ્રજ્ઞન’ લવણા
સુરનું અને તેના શૂલનું બાજ કેડું છે ?
તેમ જ પૂર્વે તેની માથે દંડ્યુદ કરવા આવેલ
કના કના શૂરોની એ શૂલથી હલાયા છે ?’

મહાત્મા વાનરોના નજી સાલજી મહા
તેજસ્વી ચ્યવન મુનિએ કહ્યું ‘હે રઘુનદન !
એ શૂનના તો બસ જન પ્રસાદો છે, તેમાનું
એક ઇક્વાકુવરામા ઉત્તમ થયેના માધાતાના
સ બધી થયેતું છે, તે તુ સાલજ પ્રવં અયોધ્યા
નગરીમા યુવનાથ રાજાને માધાતા નામે પુત્ર
થયો હતો તે મહાબળવાન, પરાન્વી અને નજી
લોકમા પ્રખ્યાત હતો ૧-૫ તેજે આખી પૃથ્વી
શુની લીલા પછી દેવલોક છૂટનાનો પ્રયત્ન
કરના માડ્યો જ્યારે દેવોને કને છૂટવાની
અશક્તિથી માધાતાએ પ્રયત્ન કરવા માડ્યો
ત્યારે ઇંદ્રને તેમ જ મહાત્મા દેવોને અતિશય
ભય ઉત્પન્ન ગયો ૬-૭ માધાતાએ પ્રતિજ્ઞા કરી
ક જમ્મે તે લોકે પણ ઇંદ્રનું બધું સંજય
અને પદવી મેગવીને દેવોને પણ નમાવવા
આના નિશ્ચયપૂર્વક તે ઘર્ગમા જવા ગયો ૮
માધાતાનો આવો અભિપ્રાન બાળી ઇંદ્ર સાવન
પૂર્વક તેને કહ્યું ‘હે નરશ્રમ્ ! હજી તું મનુષ્ય
લોકમા સર્વનો રાજા તો થયો નથી, હતા
દેવરાજ્ય મેગવવા ઇચ્છે છે એ તે કેવું ? હે
વીર ! પ્રથમ તું આખી પૃથ્વીને વશ કર, પછી
વીર ! પ્રથમ તું આખી પૃથ્વીને વશ કર, પછી
સહી તારા સેવક, સન્ય અને વાહન સહિત તું
આવી ૧ આવજો ૧૦, ૧૧

ઇંદ્રના વચન સાલજી માધાતાએ પૂછ્યું :
‘હે શક ! પૃથ્વી ઉપર મારુ શાસન ક્યા નથી
ચાલતું ?’ ત્યારે ઇંદ્રે ઉત્તર આપ્યો ‘હે
પાપરહિત ! મધુ રાક્ષસનો લવણાસુર નામનો
પુત્ર જે મધુવનમા રહે છે, તે તારી આજ્ઞા
માનતો નથી’

ઇંદ્રે કહેલું ભય કર અને અગ્નિય લાવણ
સાલજી માધાતા રાજા દારમર્ધ ગયો અને
કાંઈ પણ યોગી શક્યો નહિ ૧૨-૧૪ શનદમન
માધાતા નીચું મોડું રાખી ઇંદ્રની રત્ન લઈ
ત્યાથી પાછો ફર્યો અને ઢાઢપૂર્વક પોતાના
સેવક, સૈન્ય અને વાહનો સહિત પૃથ્વી પર
આવ્યો ૧૫-૧૬ યુદ્ધ ઇચ્છતા તે નરશ્રમ્ લવણા
સુરની પાસે યુદ્ધની માગણી કરવા માટે એક
દૂતને મોકલ્યો તે ત્યા જઈ મધુપુત્રને
બહુ જ અગ્નિય વચનો વદ્યા તેથી ક્રોધ પામેલો
લવણાસુર તેને ભક્ષો ગયો ૧૭-૧૮ દૂતનો ભક્ષ
થયેલે બાળી માધાતા ઘણો જ ક્રોધાવિષ્ટ થયો
અને ચોમેરથી બાળુની વૃદ્ધિ કરી તે રાક્ષસને
ચીંગી નાખવા લાગ્યો ૧૯ એ સમયે લવણાસુરે
સ્મિતપૂર્વક પોતાનું શૂલ ગ્રહણ કર્યું અને
માધાતા તથા તેના સર્વ સૈન્યના વધ માટે
તે ઉત્તમ આયુધ તેમના તરફ છોડ્યું ૨૦ એટલે
તે તેજસ્વી શૂલ સેવક, સૈન્ય અને વાહનો
સહિત રાજાને ભન્ન કરી પાછું લવણાસુરના
હાથમા ગયું ૨૧

હે સૌમ્ય ! એ પ્રમાણે સૈન્ય સહિત
મહાન રાજાને હાણી નાખ્યો એવું એ શૂલનું
અમાપ અને ઉત્તમ બાજ છે, ૨૨ પણ તું
આવતી કાને પ્રમાણે લવણાસુરનો વધ કરીશ
એમા જરા પણ સંશય નથી ત્યારે તેણે
શન ધરણ કર્યું ન હોય, ત્યારે તારો જરૂર
વિજય થશે ૨ તારા આ કૃત્યમા સમસ્ત
લોકોનું કલ્યાણ રહેલું છે આ બધું દુરાત્મા
લવણાસુરનું આખ્યાન કહ્યું ૨૪ હે નરશ્રમ્ ! શૂલનું
બાજ ભય કર અને અપ્રમેય છે અને તેથી જ
માધાતાનો નાશ થયો હતો ૨૫ હે મહાત્મા !

તું આવતી કાલે પ્રભાતે લવણાસુરનો વધ કરીશ એમાં જરા પણ સંશય નથી. તે શલ લીધા વિના માંસ લેવા માટે બહાર જાય છે, તો તે સમયે હે નરેન્દ્ર ! તારો અવશ્ય જય થશે.^{૨૬}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિષ્યજીત આદિગ્રંથ શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૭ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૮ મો

લવણાસુર અને શત્રુઘ્ન

કથાં કથયત્તરેણાં જયં ચાકાંક્ષતાં ગુપ્તમ્ ।

વ્યતોલા રજની કીંઈ શત્રુઘ્નસ્ય મહાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

કથા કહેતાં કહેતાં અને મહાત્મા શત્રુઘ્નનો શુભ વિજય ઇચ્છતાં ઇચ્છતાં તો સર્વની એ રાત્રિ જલદીથી વીતી ગઈ.^૧ પ્રભાતે વીર લવણાસુર પોતાનો ખોરાક શોધવા માટે નગરમાંથી બહાર નીકળ્યો.^૨ એ સમયે વીર શત્રુઘ્ન યમુના નદી ઊતરી મધુપુરના દરવાજામાં ધનુષ્ય-બાણ લઈને ઊભો રહ્યો.^૩ ખોરાક થતાં કુર કર્મ કરનારો લવણાસુર અનેક પ્રાણીઓને ઉપાડી ત્યાં આવી પહોંચ્યો.^૪ તેણે આયુધ ધારણ કરી દરવાજામાં શત્રુઘ્નને જોલેલા જોયા. શત્રુઘ્નને જોઈને તે બોલ્યો : ‘ આ ધનુષ્ય-બાણથી તું શું કરીશ ?’^૫ હે નરાધમ ! આવી રીતે આયુધ ધારણ કરનાર હજારો વીરોનું મેં કોષથી લક્ષણ કરેલું છે અને આજે તું પણ તારું મૃત્યુ આવેલું હોવાથી અહીં આગ્યો છે.^૬ હે પુરુષાધમ ! આજે મારો આહાર સંપૂર્ણ થયો નથી, માટે હે દુર્મતે ! આજે તું તારી જાતે જ મારા મોઢામાં જાણે પ્રવેશ કરે છે !’^૭

એ પ્રમાણે લવણાસુરને બોલતો અને પારવાર હસતો જોઈને વીર્યસંપન્ન શત્રુઘ્ન કોષથી આંખમાંથી આજ વરસાવવા લાગ્યો. મહાત્મા શત્રુઘ્ન અતિશય ક્રોધાવિષ્ટ થવાથી તેમના સર્વ અવયવોમાંથી તેજોમય કિરણો વરસવા લાગ્યાં. ક્રોધ પામેલા શત્રુઘ્ને લવણાસુરને કહ્યું : ‘ હે દુષ્ટુંદ ! હું તારી સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા ઇચ્છું છું.’^{૮-૧૦} હું દશરથ રાજાનો પુત્ર અને શ્રીમાન રાના રામનો ભાઈ શત્રુઘ્ન છું. તારો વધ કરવા-

ની ઇચ્છાથી હું તારી પાસે આવેલો છું.^{૧૧} યુદ્ધેચ્છુ મને તું દ્વંદ્વયુદ્ધ આપ. તું પ્રાણીમાત્રનો શત્રુ છે, તેથી હું તને આજ જીવતો જવા દઈશ નહિ.^{૧૨}

પુરુષગ્રેષ્ઠ શત્રુઘ્નનાં વચનો સાંભળી તે રાક્ષસ હસતો હસતો બોલ્યો : ‘ હે દુર્મતે ! સારા નસીજે તું આજ ઠીક આવી ચડ્યો છે, હે નરાધમ ! મારા માસીના ઠીકરા રાવણને તારા ભાઈ રામે માત્ર ઓને ખાતર હણ્યો છે અને રાવણના કુળનો ક્ષય કર્યો છે. એ બધું મેં આજ સુધી સહન કર્યું છે, પણ આજે તો તેં ખાસ કરીને મોઢામોઢ મારો તિરસ્કાર કર્યો છે.’^{૧૩-૧૫} તને ખબર નથી કે ભૂતકાળમાં થયેલા સર્વ વીર પુરુષોને એક તુલુની માફક મેં હણી નાખ્યા છે અને હવે પછી થનારા વીર પુરુષોને હું હણાયેલા જ સમજું છું; તો તારા જેવાને હણવો એમાં તે શી વિસાત છે ?’^{૧૬} હે દુર્મતે ! યુદ્ધ ઇચ્છનારા તને હું યુદ્ધ આપું છું. હું મારું શલ નામનું આયુધ લઈ આવું ત્યાં સુધી તું જે ઘડી થોભ; તને હણવા માટે જેવું આયુધ જોઈએ તેવું હું ધારણ કરું ત્યાં સુધી તું થોભ.^{૧૭}

ત્યારે શત્રુઘ્ને તુરત જ કહ્યું : ‘ અરે દુષ્ટ ! તું હવે ક્યાં જીવતો જવાનો છે ?’^{૧૮} બુદ્ધિમાન પુરુષે પોતાની મેળે સ્વપડાઈ ગયેલા શત્રુને છોડી દેવા જોઈએ નહિ. જે પુરુષ વિકળ બુદ્ધિ રાખીને શત્રુને અવકાશ આપે છે, તે મંદબુદ્ધિ પુરુષ કાયરની માફક માયો જાય છે. તું હવે આ જીવલોકને સારી રીતે જોઈ લે; એટલામાં હું ત્રણે લોકના અને રાઘવનાં શત્રુ તું પાપમૂર્તિને તીક્ષ્ણ બાણો વડે યમસદનમાં પહોંચાડું છું.’^{૧૯-૨૦}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિષ્યજીત આદિગ્રંથ શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૬૮ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૯ મો

શત્રુઘ્નનો વિજય-લવણાસુરનો વધ

तच्छत्रो मापत तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मन ।

કોપમાહારયત્તોત્ર તિષ્ઠ તિષ્ઠિતિ ચાન્નવીત્ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા શત્રુઘ્નના હૃદયલેદી વચનો સાલળી ને અતિશય ક્રોધ પામેલા લવણાસુરે કહ્યું ' જિલો રહે, જિલો રહે ' એમ એ લીને હાથ સાથે હાથ ધસીને અને દાતો પીસીને લવણાસુરે રઘુઓમા સિ હં જેવા શત્રુઘ્નને યુદ્ધ માટે આલવાન કર્યું 'અય કર દેખાવવાળા રાક્ષસના આવા વચનો! સાલળી દેવના શત્રુઓને હણનારા શત્રુઘ્ને કહ્યું '૧-૩ ' હિ હુહુ! જ્યારે તે બીજાને છુટ્યા હતા, ત્યારે શત્રુઘ્નને જન્મ થયો નહોતો હવે આજ તું મારા બાણોથી હણાઈને યમલોકમા જા ' હે પાપી! જે પ્રમાણે દેવોએ રાવણને હણાયેલા જોયો હતો, તે જ પ્રમાણે આજે વિક્રાંત બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓ તને હણાયેલો જોશે તું આજે મારા બાણોથી વિદીધું થઈને પૃથ્વી ઉપર પડીશ, ત્યારે દેશ અને નગરના લોકોનું ક'યાપુ થશે જેમ સૂર્યમાથી ઉત્પન્ન થયેલા કિરણો કમળમા પેસી જાય છે, તે જ પ્રમાણે મારા હાથમાથી છૂટેલા વજ્ર સરખા બાણો તારા હૃદયમા પેસશે ૫-૭

આ સાલળી કોપથી મેઘાન થયેલા લવણાસુરે એક મોટું વૃક્ષ શત્રુઘ્નની છાવી ઉપર ફેંક્યું, પણ શત્રુઘ્નને લીમ બાણો વડે તેના કંકડા કરી નાખ્યા પોતાનું પરાક્રમ નિપૂજ્ય થયેલું જોઈને તે બળવાન રાક્ષસે ફરીથી પુષ્કળ વૃક્ષો ઉપાડીને શત્રુઘ્ન ઉપર ફેંક્યા, પણ તેજસ્વી શત્રુઘ્ન ધતુખની ટોરી જોરથી એ ચીને એવા જોરથી બાણ ફેંકતો હતો કે જેથી દરેક વૃક્ષના નળ નળ ચાર ચાર કંકડા થઈ જતા, ૮-૧૦ જોટલું જ નહિ પણ તે રાક્ષસ ઉપર પણ તેના બાણોનો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો, જતા પીર લવણાસુરે જરા પણ નથા પામતો નહોતો ૧૧ પછી વીરવાન લવણાસુરે મોટું વૃક્ષ ઉપાડી શત્રુઘ્નના માથામા એવા જોરથી

માથું કે જેથી શત્રુઘ્નના માથામાથી લોહી વહેવા માડ્યું અને તેને મૂનછાં ચાવી ગઈ. ૧૨ આ સમયે ઋષિઓ, દેવો, ગ્રધર્વો અને આસરાઓમા મહાન હાહાકાર થયો આ રીતે શત્રુઘ્નને ધવાયેલા અને પૃથ્વી ઉપર પડેલા જોઈને પાપાત્મા લવણાસુર પોતાનું શલ લેવા પોતાના મંદિરમા ગયો નહિ તે દુરાત્મા તો શત્રુઘ્નને મરી ગયેલો સમજી પોતે બાણેલો લાક નિરાતે ખાવા બેઠો આ બાણુ થોડી જ વારમા શત્રુઘ્ન સાવધ થયો અને આસુધ ધારણુ કરી નગરના દરવાજામા જિલો રહ્યો ૧૩-૧૬ તેણે બાણોમા ઉત્તમ અમોઘ દિવ્ય અસ્ત્ર હાથમા લીધું તે અસ્ત્ર તેજથી પ્રગ્વલિત, લયાનક અને દશે દિશાઓમા પ્રકાશ આપતું હતું ૧૭ તે અસ્ત્ર વજ્ર જેવા મુખવાળું, વજ્ર જેવી ગતિવાળું, મેરુ અને મહારાજા જેવું ભારે, સર્વે સંપ્રાપ્તોમા અપરાજિત અને નમેલા પર્વવાળું હતું, તે રુધિરરૂપી ચંદનના લેપવાળું, સુદર પીઠવાળું અને મોટા પર્વત જેવું લય કર હતું ૧૮-૧૯ શત્રુઘ્ને પ્રલય કાળના કાલાશિ સરખું એ સળગતું બાણ ધનુષ્ય પર થોજેલું જોઈ સર્વે પ્રાણીઓ નાસ પામવા લાગ્યા અસુર, ગ્રધર્વ, ઋષિ, આસરાઓ અને આસુ જગત અન્વરથ થઈ ગયું અને પિતા મહંતી પાસે ગયું ૨૦-૨૧ દેવના દેવ, વરકાન આપનાર પિતામહ બ્રહ્માને તેઓએ કહ્યું. ' દેવોને મોટો લય અને મોહ ઉત્પન્ન થયો છે કે, આજે શુ લોકોનો સહાર થઈ જશે? ૨૨ હે પિતામહ! અમે એવું તે / પૂર્વે જોતું નથી તેમ જ સાલળ્યું પણ નથી, તો આ તે શુ કોઈ લોકોનો નાશ થવાનો છે કે સુગત આવ્યો છે? ' પિતામહ બ્રહ્માજીએ આ વચનો સાલળી દેવોને અભય કરનાર આ લયનું કારણ મધુર વાણીથી કહેવા માડ્યું ' હે દેવો! તમે સાલળો લવણાસુરનો વધ માટે શત્રુઘ્ને યુદ્ધમા એક બાણ થોજેલું છે. ૨૩-૨૪ તમે સવ દેવો તેના તેજથી મોહ પામેલા છો એ સનાતન બાણ જગતકર્તા નારાયણે પૂર્વે બનાવેલું છે. ૨૫ હે વત્સો!

જેનાથી તમને ભય ઉત્પન્ન થયો છે તે તેજોમય મહાશર મધુ અને કૈંભના વધ માટે નારાયણે સરજેલું હતું અને તેથી તે બાણને એક વિષ્ણુ ભગવાન જ બળે છે ૨૬, ૨૭ એ બાણ મહાત્મા વિષ્ણુની એક પ્રાચીન મૂર્તિ છે, માટે તમે સૌ નિર્ભય રહો અને રાજા રામના નાનકે ભાઈ મહાત્મા નીર શત્રુને એ લવણાસુરને કેમ હણે છે તે જુઓ આદિદેવ બ્રહ્માજીના એવા વચનો સાલળી દેવો જ્યાં શત્રુને અને લવણાસુર ઢંઢં યુદ્ધ કરતા હતા ત્યાં આ ના, ત્યારે શત્રુને ધારણ કરેલું પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખું દિવ્ય શર તેઓએ બેઠું

એ સમયે રઘુનંદન શત્રુને દેવોથી બધું આકાશ ઝવાઈ ગયેલું જોઈને ભય કર સિ હંનાઈ કરી લવણાસુર સામે જોયું અને તે મહાત્માએ એ પાપાત્માને ફરીથી યુદ્ધ માટે બોલાવ્યો. કોઈવિધ થયેલા લવણાસુર પણ યુદ્ધ માટે તેની સામે ધની આપે એ સમયે ધનુષ્યધારી એમા શ્રેષ્ઠ ગતુ ને કાન સુધી વનુષ્યની ઢોરી જે ચીને તે મહાબાણ લવણાસુરની છાતીમા માયું એટલે તુરત જ તે મહાબાણ ઝાતી ચીરી નાખી મોસર નીકળી રસાતળમા પેચી ગયું તે દિવ્ય ચર રસાતળમા ગયું, ત્યારે તેને દેવોએ પૂજ્ય અને ફરીથી પાછું તરત ઇક્વાકુકળનંદન શત્રુની પાસે આવ્યું ૨૮-૨૫ શત્રુના બાણથી હણાયેલો લવણાસુર, વજથી પર્વત હણાઈ બચ, તેમ એકાએક પૃથ્વી પર પડ્યો ૩૬ લવણાસુર હણાયો એટલે તેનું મહાદિવ્ય શૂલ પણ સર્વ દેવોના દેખતા રુદ્રની પાસે ગયું ૩૭ અધકારનો નાશ થવાથી જેમ સૂર્ય પ્રકાશી રહે છે, તેમ જ ઉત્તમ ધનુષ્યબાણ ધારણ કરનારો, રઘુશ્રેષ્ઠ શત્રુને એક બાણથી જણે લોકને ભય દૂર કરી પ્રકાશવા લાગ્યો ત્યારે સર્વ દેવો, ઋષિઓ, પતંગો અને અપ્સરાઓ વગેરે તેની મુતિ કરવા લાગ્યા 'હા' સદ્ભાગ્ય છે કે ભય ત્યજીને સર્વ જેવા જેરી લવણાસુરને હાડી દશરથનંદને વિજય મેળવ્યો છે ! ૩૮-૪૦

સર્ગ ૭૦ મો

મધુપુરીની સ્થાપના

હતે તુ જ્વળે દેવા સેન્ટ્રા સામ્નિરોગમા ।

ઋતુ સુમધુર વાણી શત્રુ શત્રુતાપનમ્ ॥ ૧ ॥

લવણાસુર હણાયો ત્યારે ઇદ્ર તથા અગ્નિને આગળ કરી સર્વ દેવોએ અતિશય મધુર વાણીથી શત્રુને તપાવનાર શત્રુને કહ્યું ૧ 'હે વત્સ ! સદ્ભાગ્યે તારો વિજય થયો અને તે લવણાસુરને હણ્યો, માટે હે પુરુષસિંહ ! હું સુખત ! તું અમારી પાસે કાઈ વરદાન માગ ૨ હે મહાબુજ ! તારો વિજય ઇન્દ્રનારાયણ સર્વ દેવો તને વરદાન આપવા ઇચ્છે છે, કારણ કે અમારો દર્શન નિષ્ફળ જવું જોઈ એ નહિ ૩

દેવોનું આજુ ભાપણ સાલળી મહાબાણ આત્મસંયમી શરવીર શત્રુને માથું નમાવી હાથ બેઠી વરદાન માગ્યું દેવોએ નિમાણ કરેલી રમ્ય અને મધુર આ મધુપુરી સત્વર મારી રાજધાની થાઓ એ વરદાન મને આપો ૪ ત્યારે અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા દેવોએ તથાન્તુ ૫ એમ કહ્યું અને જણાવ્યું કે, તે રમ્ય નગર શરસેન વશની રાજધાની થશે એમ કહી સર્વ દેવો સ્વર્ગમા ગયા, પછી મહાતેજવી શત્રુને પોતાની સર્વ સેનાને લા બોલાવી તે સેના પણ શત્રુને વિજય થયો સાલળી સત્વર ત્યાં આવી અને તુરત જ શ્રાવણ માસથી તે પુરી વસાવવાનું શરૂ કર્યું ૬ તે પ્રદેશ પહેલા બાર વરસમા જ સર્વ સ્થળોથી ભયરહિત અને પૂર્ણ વસ્તીવાળો થઈ ગયો, તથા શરસેનવશી રાજાઓને વસવા યોગ્ય થયો તે પ્રદેશમા યથા સમયે વરસાદ વરસવા લાગ્યો અને ત્યાંના સર્વ ખેતરો ધાન્યયુક્ત થઈ ગયા એ રીતે ગતુનંદન રાજઅમલથી બધી વસ્તી નીરોગી અને વીરવશુજીવાળી થઈ ગઈ તે ચોભાવમાન નગરી અર્ધધ્રુવ દ્રાકારે યમુનાતીરે આવેલી હતી તેમા મોટા મોટા મંદિરો, રાજમાર્ગો અને બલદે શ્યાવેલા હતા, તેમ જ તે પુરી ચારે વર્ણના ઝોકો અને અનેક વેપારી

સીતાજીના હોન છઠ્ઠી મુજબ તેમ કુમ જાને મદામનિ ચાકરનિ પાને છાંન, કચણ, પાન કાચા જતા, તે જાનનાં વિચરમાં નૃજાયા પછી 'અરણ્યનાં પટ્ટણિયા જાડુ તેમજ નુસિયિન માવાના મેવાને કેડી મોજમાં રહેજતા' તે મુજબના આ ચિત્ર વડુ એક શ્રીજી ચિત્ર કેવલો તેવાર અગમ્ય છે.

ઓથી શોભી રહેલી હતી લવણાસુરે પૂવે તે શહેરમાં એક સુદર અને મહાન ભવન બનાવ્યું હતું, તેને શત્રુને વિવિધ પ્રકારના રગોથી રંગાવીને શોભીતુ કયું તે નગરીની આસપાસ શોભીતા વિહારમ્થાનો અને ઉપવનો શોભી રહ્યા હતા, તેમ જ દેવો અને મનુષ્યો પણ તેની શોભામાં વધારો કરતા હતા ૪-૧૩ દેશ દેશાતરનાથી આવેલી વેપારની યીજો અને વેપારીઓથી તે પુરી દિવ્ય નગરી જેવી શોભતી હતી સમૃદ્ધ અર્થવાળા ભરતના નાના ભાઈ મહાત્મા શત્રુ મધુપુરીને આ ગીતે સુદર અને આખાદ થયેલી ભેઈ પરમ હર્ષ પામ્યા, એ નગરીમાં રહેતા રહેતા જ્યારે ખાજ વર્ષ થયા, ત્યારે 'રામચ દ્રના ચરણારવિ દના દર્શન કરવા બહુ' એવો તેમને ઇચ્છા થઈ રતુકુળ વશની વૃદ્ધ કરનાર નરનાજ શત્રુને વિવિધ ભાતના માણસોથી વસાવેલી અમરાપુરી જેવી આ મધુપુરીમાં રહીને રામચ દ્રના પાદાર વિદના દર્શન કરવાની ઇચ્છા કરી ૧૪-૧૮

હાત આન મી મહાસુનમ લિત અલિંગ અશ્રમાયન
ઉત્તરાકમાં હોમે ગભ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૧ મો

વાત્મીકિના આશ્રમમાં અદ્ભુત ગાન
ગાનને માલ્યગતુ રામચરિત્ર

ભવા દ્વાદશમ વર્ષ શત્રુને રામપાલતામ્ ।
અયોધ્યા અન્તે ગન્તુમલ્કનુવલ્લાનુગ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા શત્રુ ખારને વર્ષે થોડા સેવકો અને થોડું સ્તન્ય સાથે લઈને રામથી પાલન કરાતી અયોધ્યા નગરીમાં જવા નીકળ્યા ૧ સીમાડેથી મંત્રી આદિ મુખ્ય પુરોહિતે પાછા વાગીને પાતાની સાથે ત્રેષ થોડા ભેડેલા સો રથો લઈને ગતુમ અયોધ્યા પ્રતિ જવા લાગ્યા ૨ મહાનશસ્ત્રી રતુન દન શત્રુ માર્ગમાં ગાત-ગાઈ રાતવાસા કયો પછી વાત્મીકિ ઋષિના આશ્રમે આવી પહોંચ્યા ૩ ત્યાં આવી પુરુષશ્રેષ્ઠ શત્રુ વાત્મીકિના ચરણમાં નમ્યા અને મુનિશ્રીના હાથથી જ અર્ચ્ય, પાદ વગેરે

આતિથ્યનો સ્વીકાર કયો પછી વાત્મીકિ મુનિએ મહાત્મા શત્રુ સાથે અતિથ્ય મધુર વાણીથી વાતચીત કરવા માડી તેઓએ લવણાસુરના વધ વિશે વાત ઉચ્ચારી અને બહુ 'હે સૌમ્ય' તે લવણાસુરને હણ્યો તે ઘણું દુષ્કર કાર્ય કયું ૪-૧ હે મહાભુજ! લવણાસુરે મહાખળવાન ઘણાય રાજ્યોને યુદ્ધ કરતા કરતા સર્વ સૈન્ય અને વાહનો સહિત હણી નાખ્યા હતા, ૫ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! એવા પાપીને તે રમતરમતમાં હણી નાખ્યો ૬ અને તારા એ વીર્ય-પરાક્રમ લડે જગત શાત અને નિર્ભય થયુ ૭ રામચ દ્ર મહાપ્રયત્નથી રાવણનો ભય કર રીતે નાશ કયો હતો પણ તે તો અતિશય મહાન કામ સહજ પ્રયત્નથી કયું છે એ પ્રમાણે લવણાસુર હણ્યાયાથી તારા ઉપર દેવાની પરમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ છે, કારણ કે તે જગતના પ્રાણીમાનુ પ્રિય કયું છે ૮-૧૦ હે રાઘવ! હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! ઇંદ્રની સલામ બેઠા બેઠા મે તારુ તે યુદ્ધ બરાબર નિહાળ્યુ ૧૧ હે શત્રુ! મને અત કરજુમાં પરમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી હું તારુ મસ્તક સૂચીશ, કેમ કે એ કાર્ય મનેહની પરિમીમાદ્ય છે ૧૨ એમ કહી મહામતિ વાત્મીકિએ શત્રુનુ મસ્તક સૂચ્ય પછી તેનું તેમ જ તેના અનુચરોનું આતિથ્ય કયું

બોલનકાર્ય આવતું હતું, ત્યારે મહાત્મા શત્રુને કોઈ એક સ્થળમાં ગવાતુ પ્રથમથી રચી રાખેલું અને ઉત્તમ ગીત-માધુર્યવાળું રામ ચરિત સાંભળ્યું ૧૨-૧૪ તે ગાન, ઉર, કંઠ અને શિર, એ નહુ સ્વરવાળું, વીણાના લય સહિત તાલવાળું, વ્યાકરણ, વૃત્ત, કાવ્ય અને સંગીત આસ્વાદ્ય લક્ષણવાળું સંસ્કૃત ભાષામાં થતું હતું તે સગમે પ્રથમથી રચી રાખેલું, જે પ્રમાણે પૂર્વે બનેલ હતું તે પ્રમાણે અસરે અસર સત્યતાથી ભરેલું, રામચરિત્ર શત્રુને સાંભળ્યું ૧૫-૧૬ તે સાંભળી મહાત્મા શત્રુબની આજોમાથી અધુધારા ચાલવા લાગી અને એક મુદ્દત સુધી સ્વબ્ધ થઈ જઈ તે વારવાર નિઃસા

નાખવા લાગ્યા.^{૧૭} મહાત્મા શત્રુઘ્ન પૂર્વકાળમાં અનેલી હકીકત જાણે વર્તમાનકાળમાં જ બનતી હોય એમ એ ગીતમાં સાંભળવા લાગ્યા. વળી તેની સાથે આવેલા અનુચરો પણ એ ગીત સાંભળી મોહું નીચું કરી દીન થઈ ગયા અને 'આશ્ચર્ય', 'આશ્ચર્ય' એમ બોલવા લાગ્યા. તેઓ અંદર અંદર પૂછવા લાગ્યા : '૧૮-૧૯' 'અરે ! આ શું છે ? આપણે ક્યાં છીએ ? શું આ સ્વપ્નદર્શન તો નથી ? આપણે જે પૂર્વે જોયું હતું તે આજ પુનઃ આશ્રમમાં સાંભળીએ છીએ ?^{૨૦} આ ઉત્તમ ગીતબ્રધ શું આપણે સ્વપ્નમાં તો સાંભળતા નથી ?' એ પ્રમાણે પરમ વિસ્મય પામેલા સૈનિકો શત્રુઘ્નને કહેવા લાગ્યા : 'હે તરંગેષુ ! મુનિઘેષ વાલ્મીકિને પૂછા કે આ શું છે ?' ત્યારે કુતહલવાળા તે સર્વને શત્રુઘ્નને ઉત્તર આપ્યો : '૨૧-૨૨' 'હે સૈનિકો મુનિને આ પ્રમાણે પૂછવું એ મને યોગ્ય લાગતું નથી; કારણ કે તેમના આશ્રમમાં આવાં ઘણા આશ્ચર્યો થાય છે. માટે કુતહલને વશ થઈ આ હકીકત મુનિને પ્રજ્ઞી યોગ્ય નથી.' એ પ્રમાણે રઘુનંદન શત્રુઘ્નને સનિકોને કહ્યું એટલે મહાપિને અભિવંદન કરીને તેઓ પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા.^{૨૪}

હાલ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિમંત્રિન આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૭૧ મો સભ સંખ્ય

સર્ગ ૭૨ મો

અયોધ્યા આવી રામચંદ્રના દર્શન કરી શત્રુઘ્ન મધુપુરીમા જવું

તં જ્ઞયાનં નરવ્યાઘ્રં નિદ્રા નામ્યાગમત્તદા ।
ચિન્તયાનનર્તકાર્યં રામગીતમનુસમ્મ ॥ ૧ ॥

અનેક અર્થવાળા ઉત્તમ રામચરિત સંખંધી વિચારમાં તદ્દીન થવાથી નરવ્યાઘ્ર શત્રુઘ્નને નિદ્રા આવી નહિ.^૧ તે મહાત્માની એ રાત્રિ વીજાના હથ સહિત અવિશય મધુર શબ્દોવાળું ગાન સાંભળવામાં શીઘ્ર વ્યતીત થઈ ગઈ.^૨ પછી સવાર થતાં આર્દ્રનિક કર્મથી પરવારી મુનિઘેષ વાલ્મીકિને હાથ જોડી તેમણે કહ્યું :^૩

'હે ભગવન ! રઘુનંદન રામચંદ્રનાં દર્શનની મને અભિલાષા છે; માટે અતિ તીવ્ર મત-તપ આચરનારા આ ઋષિઓ સહિત આપની આજ્ઞા મારું છું'.^૪ શત્રુઘ્નો સંહાર કરનાર શત્રુઘ્ને એમ કહ્યું એટલે વાલ્મીકિમુનિ તેમને લેટ્યા અને જવાની સ્થા આપી.^૫ મુનિને અભિવંદન કરી ઉત્તમ રથમાં બેસી મહાત્મા રામચંદ્રનાં દર્શનના ઉત્સુક શત્રુઘ્ન તુરત જ અયોધ્યા જવા સ્વાના થયા.^૬ અયોધ્યામાં પહોંચ્યા પછી જ્યાં મહાતેજસ્વી શ્રીમાન ઇક્ષ્વાકુનંદન રામચંદ્ર હતા ત્યાં તે ગયા. એ સમયે દેવોની વચ્ચે જેમ ધ્રુવ શોભે, તેમ મંત્રીઓની વચ્ચમાં પ્રજ્ઞ-ચંદ્ર સરખા મુખવાળા રામ શોભતા હતા. તેજથી ચળહળતા, સત્યપરાક્રમી મહાત્મા રામને હાથ જોડી પગે લાગી શત્રુઘ્ને કહ્યું :^{૭-૯}

'હે મહારાજ ! જે પ્રમાણે તમે મને આજ્ઞા આપેલી હતી તે પ્રમાણે મેં કયું છે. મેં તે પાપી લવણસુરને હણી નાખ્યો છે, તેમ જ મધુપુરીની સ્થાપના કરી છે.^{૧૦} હે રઘુનંદન ! તમારા વિના મેં બાર બાર વરસ મહાસુરકેલીએ કાઢ્યાં છે. હે રાજા ! હવે તમારા વિના રહેવાને હું શક્તિ-માન નથી.^{૧૧} જેમ માતા વિના છોકરું રહી શકતું નથી, તેમ તમારા વિના હું લાભો શકતું નથી શકું તેમ નથી; માટે હે અમિત પરાક્રમી કાકુત્થ ! તમે મારા પર કૃપા કરો.'

ત્યારે રામચંદ્રે આભિજન આપીને જી : 'હે શરૂવીર ! તું દિલગીર થા નહિ; ક્ષત્રિયોએ આવાં વચ્ચતા કહેવાં યોગ્ય નથી. હે રાઘવ ! રાજાઓ પરદેશમાં રહેવા માટે દિલગીર થતા નથી; કારણ કે ક્ષત્રિયધર્મથી પ્રભવ પરિપાલન કરવું એ રાજાના ધર્મ છે.^{૧૨-૧૪} હે વીર ! તું તારી પુરીમાં રહીને વખતોવખત મને અયોધ્યામાં મળવા આવજે. તું મને પ્રાણથી પણ અતિશય પ્રિય છે, છતાં રાજ્યનું પરિપાલન તો અવશ્ય કરવું જોઈએ. હે કાકુત્થ ! તું સાત દિવસ મુખી મારી સાથે રહે. પછી તું તારા સેવક, સેન્ય અને વાહનો સહિત મધુપુરીમાં પાછો

જાણે. ૧૧-૧૭

રામચંદ્રના આત્મ કરણના આવા ધર્મચુક્ત વચ્ચેના સાલગી શત્રુને દીન વાણીથી તેમની આરાધનાકારી ૧૮ સાત દિવસ દુરા થતા મહાત્મા શત્રુને મધુપુરીમા જવાની તયારી કરવા માડી ૧૯ સત્યપરાક્રમી શત્રુ મહાત્મા રામ, લક્ષ્મણ અને ભરતની અતુલા મેળની રથ ઉપર સવાર થયો ૨૦ ત્યારે મહામા લક્ષ્મણ અને ભરત પગપાળા કેટલેક દૂર સુધી તેને યજ્ઞાવવા ગયા અને પછી થોડા જ દિવસોમા તે મધુપુરીમા પહોંચી ગયો ૨૧

જાત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનમાત્રિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણન ઉત્તરકાંડમા ૭૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

ધર્મરાજ્ય કેવું હોય ?

સર્ગ ૭૩ મો

પુનઃમરણ તો દુઃખી થયેલા બ્રાહ્મણનો વિલાપ પ્રસ્થાવ્ય તુ સ શત્રવં આતુર્યા સહ રાઘવ । પ્રસુમોદ લુલ્હી રામ્ય ધમણ પરિગલયન્ ॥૧॥

શત્રુને વિદાય કર્યા પછી ભાઈઓની સાથે રાગચંદ્ર ધર્મવિધિથી પ્રભંતુ પાલન કરતા સુખી રાજ્યમા આનંદ ભોગવતા હતા ૧ કેટલાક દિવસ વીત્યા ત્યા પ્રભંતનમાથી એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પોતાનો મૃત પુત્ર લઈને રાજસલામા આવ્યો ૨

તે બ્રાહ્મણ પુત્રનેહને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખોવાળી અનેક પ્રકારની વાણીથી વિલાપ કરતો હતો અને ‘હે પુત્ર ! હે પુત્ર !’ એમ અનેકવાર બોલતો હતો ‘હાય ! મેં પૂર્વ જન્મમા કયા પાપો કર્યા હશે કે મારો આ એકનો એક પુત્ર મરણ પામ્યો !’ એવી આ એકનો એક પુત્ર મરણ પામ્યો !’ એવી પુનઃનેહને લીધે દુઃખચુક્ત વાણી વારવાર તે બોલતો હતો ‘પૂર્વજન્મમા એવા તે શા કાળા કર્મ કર્યા હશે કે મારે મારા પુત્ર મરણ પામ્યો !’ એવો પ્રસંગ આવ્યો ? હે પુત્ર ! તું તો ૫૬૨ વરસનો યુવાની પ્રાપ્ત ન થયેલી હોય તેવા બાળક જેવો હતો, ત્યા તો તને, મને

દુઃખ ઉત્પન્ન કરવા માટે અકાળે મરણ પામેલો બેઉ છું ! ૧-૫ હે પુત્ર ! તારા શોકને લીધે હું તથા તારી જનની થોડા જ દિવસમા મરણ પામીશુ, એમા જરા પણ સંશય નથી. ૬ હે પુત્ર ! હું કહી અસત્ય બોલ્યો હોઉં કે કોઈ પણ હિંસા કરી હોય અથવા કોઈ પણ ગ્રાહીનું કનારેય પણ મન, વચન કે કર્મથી અહિંત કર્યું હોય એમ મને સાબરતુ નથી તો કયા પાપને લીધે બાળે મારો બાળકપુત્ર પિતૃકાચ ૭ કયાં સિવાય યમચંદનમા ગયો ૧૦ મેં આવું અકાળ મૃત્યુ પામિતુ ભય નરદગર્ભ પૂર્વે થયું હોય એમ માલજ્યુ પણ નથી અને ભેયુ પણ નથી એ તો સમના રાજ્યમા બને છે ! ખરેખર, રામનું કોઈ મહાન દુઃખુત્પન્ન હોવું જોઈએ, એમા જરાયે સંશય નથી એના લીધે જ બાળકોના અકાળ મરણ થાય છે બાળકોને મૃત્યુનો ભય ઉત્પન્ન થવાનું બીજું કોઈ પણ કારણ નથી, માટે હે રાજન ! મારા મૃત્યુવશ થયેલા પુત્રને નિવારો, ૧૧ નહિ તો હું મારી પત્ની સહિત રાજદ્વારમા જ મરીશ હે રામ ! અમારી પ્રજા હંત્યા લઈને તમે સુખી થાઓ ૧૨ અને ભાઈઓ સહિત દીધાસુગંધ ભોગવજો હે મહાબળવાન ! તમારા આ રાજ્યમા અમે સુખે રહેતા હતા, ૧૩ પણ અત્યારે તમારા રાજ્યમા રહેવાથી જ અમે આ દુઃખમા આવી પડ્યા ! કાળવશ થયેલા એવા અમને અત્યાર તમારા રાજ્યમા જરાયે સુખ નથી ૧૪ મહાત્મા ઇક્ષ્વાકુએ આપન કરેલા આ રાજ્ય પર હાલમા રાજા રામચંદ્રનું આધિપત્ય વાલિ છે, તેમા બાળકોના અકાળ મૃત્યુ થાય છે, તેથી આખો દેશ અનાથજેવો થઈ ગયો છે, કારણ કે રાજાના દોષોથી રાજનું વિધિવત્ત પરિપાલન થતુ નથી એવી પ્રજા વિપત્તિમા આવી પડે છે અને રાજાના દુરાચરણથી પ્રબળન અકાળ મૃત્યુને અર્પીત થાય છે ૧૫૧૬ અથવા બ્યારે નગરોમા અને દેશમા નાણુસો અનુચિત કર્મો કરે છે, છતાં રાજા તેનું નિવારણ કરતો નથી, ત્યારે અકાળ મરણનો

ભય ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૭ દેશમાં કે ગહેરમાં
કાઈ પણ રાજદોષ અવશ્ય થતો હોવો જોઈએ,
તે સિવાય આવા બાળમરણુ વાય નહિ' આ
રીતે અનેક પ્રકારના વચનોથી રાજાને વારંવાર
સતાપ આપતો અને પુનઃમરણના દુઃખથી
બળી રહેવો તે બ્રાહ્મણ પોતાના મૃતપુત્રના
હેઠને આલિંગન કરતો વિલાપ કરવા
લાગ્યો. ૧૮, ૧૯

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મણીત આદિમન્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૭૩ મે સમ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૪ મો

નારદભક્તે કહેલું બાળમરણુનું નારણુ

તથા નુ નારણ તસ્ય દ્વિજસ્ય પરિવેનમ્ ।

નુશ્રાવ રાષવ સર્વે દુઃખશોકસમન્વિતમ્ ॥૧૥

રાજા રામચંદ્ર તે બ્રાહ્મણોના દુઃખ અને
શોકયુક્ત કરણ વિલાપ સાંભળ્યો ૧ પછી આ
દુઃખથી અત્યંત બળી ગયેલા તેમણે મંત્રીઓ,
વસિષ્ઠ અને વામદેવ વગેરે ઋષિઓ, ભાઈઓ
અને પૌરજનો આદિ સર્વને સલામતો લોકાંબા.
એટલે ઘોડીવારમાં માર્ક ડેય, મૌદ્ગલ્ય, વામદેવ,
કાશ્યપ, કાત્યાયન, જાબાલિ ગૌતમ અને નારદ,
એ આઠ ભૂદેવો સહિત વસિષ્ઠ મુનિ રાજસભામાં
આવ્યા અને તેઓએ દેવ તુલ્ય રાજાને 'તમારો
જય થાઓ' એમ કહ્યું ૨-૪ મહર્ષિ વસિષ્ઠની
સાથે આવેલા એ સર્વ દિવ્યશ્રેણીને આસન
આપ્યા પછી રાજા રામચંદ્ર તેઓને હાથ જોડી
નમસ્કાર કર્યા ૫ પછી મંત્રીઓ તેમજ પૌરજનો-
ના યથાયોગ્ય નરકાર કરી રાજા રામચંદ્ર કહ્યું
'આ દિવ્ગ રાજદ્વાર ઝેડીને ઝેડો છે અને કહે
છે કે, 'બાળકનું મરણુ થાય છે તે સભના
દોષથી થાય છે.' રાજા રામચંદ્રના હીન વચનો
સાંભળી દેવર્ષિ નારદભક્તે સર્વ ઋષિઓની
સનિધિમાં કહ્યું. 'હે રાજા! આ બાળકનું
અકાળ મરણુ થવાનું કારણ સાંભળો અને પછી
તે વિશે કરવા જેવું હોય તે કરો.

હે રાજા! પૂર્વે જન્મયુગમાં બ્રાહ્મણો તપ
કરતા હતા. ૧-૪ તે સમયે બ્રાહ્મણો વિના

નીજી કોઈ તપ કરતું ન હતું, તે યુગમાં
અજ્ઞાનના આવરણરહિત તેજસ્વી બ્રાહ્મણો
વર્ણ સુખ્ય હોતો ૧૦ સર્વ લોકો દીર્ઘદર્શી
હતા અને અકાળ મરણુથી રહિત હતા પછી
ત્રેતાયુગમાં લોકો દેહાત્મભુલિવાળા થયા ૧૧
જેમ સત્યયુગમાં બ્રાહ્મણો તપ અને વીર્યમાં
સૌથી શ્રેષ્ઠ હતા, તેમ આ ત્રેતાયુગમાં એ જ
બાળતોમાં ક્ષત્રિયો સૌથી શ્રેષ્ઠ થયા ત્રેતા-
યુગમાં આગ્ર્યો ત્યારે પૂર્વે જેઓ તપશ્ચર્યા કર-
વામાં બ્રાહ્મણોથી હીન હતા, તે મહાત્મા ક્ષત્રિયો
તપશ્ચર્યા કરવામાં બ્રાહ્મણોની સમાન થઈ ગયા.
આ યુગમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ બન્ને
વર્ણો તપ અને વીર્ય એ બન્નેમાં એક સરખા
થઈ ગયા ૧૨, ૧૩ આમ થવાથી બ્રાહ્મણો અને
ક્ષત્રિયોમાં કાઈ વિશેષ ભેદ ન રહ્યો, એટલે
મૃતિકાર મનુ આદિએ ચારે વર્ણોના સર્વ-
લોકસમત ધર્મ (ધર્મશાસ્ત્રો લખીને) આગ્ર્યો
ત્રેતાયુગમાં બ્યારે અધર્મના આવરણરહિત
યશદિ ધર્મ પ્રવર્તતો હતો, ત્યારે અનૃત,
હિંસા, અસતોષ અને વિગ્રહ એ ચાર પગ
વાળા અધર્મે એક પગ પૃથ્વી ઉપર મૂકો
હતા, અર્થાત્ આ યુગમાં ધર્મને નામે અસત્ય
શરૂ થયું એ પ્રમાણે બ્યારે આ યુગનો ચોથો
ભાગ અધર્મયુક્ત થયો, ત્યારે ધર્મતેજ આખું
થઈ ગયું ૧૪, ૧૫ પૂર્વે સત્યયુગમાં મનુષ્યોને
જે પુર. દેશ, ઘર, ખેતર વગેરે સર્વશુભમાં
પ્રેરતા હતા, તે હવે ત્રેતાયુગમાં પરસ્પર રતે
શુભયુક્ત ધ્રુવરૂપી મળ ઉત્પન્ન કરનાર ધર્મ
પડ્યા પૃથ્વી ઉપર પ્રવર્તેલા ત્રેતાયુગમાં
અધર્મનો ચોથો ભાગ ઉત્પન્ન થયો હતો,
તેમાંથી અનૃત (અસત્ય) ઉત્પન્ન થયું. ૧૬ અધ-
ર્મનું એક ચરણ અસત્ય બ્યારે પૃથ્વી ઉપર
વ્યાપી ગયું, ત્યારે અતિશય દુષ્ટ કૃત્ય કરનાર
માણસોનું આયુષ્ય દૂક થયું. ૧૭ અધર્મમાંથી
પૃથ્વી ઉપર બ્યારે અનૃત ઉત્પન્ન થયું, ત્યારે
લોકો શુભ આચરણ પાળી સત્યરૂપ ધર્મ
પાળવા લાગ્યા. એ યુગમાં બ્રાહ્મણો ને ક્ષત્રિયો

તપશ્વર્યા કરતા હતા અને બીજા લોકો તેઓની સેવા કરતા હતા, તેથી તેઓમાં વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ બન્ને વર્ણોનો શુશ્રૂષારૂપ પરમધર્મ થયો; તેમાં પણ ખાસ કરીને શૂદ્રો સર્વ વર્ણોની પૂજા કરતા હતા. ૧૮-૨૦ હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! ત્રેતાયુગના અંતમાં જ્યારે અનૃતરૂપ અધર્મ વૈશ્ય અને શૂદ્ર વર્ણમાં પૂર્ણ પ્રવર્તી રહ્યો, ત્યારે એના સંગમાં આવતા બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોનો હાસ શરૂ થયો. ૨૧ ત્યાર પછી અધર્મે પોતાનો હિસારૂપી બીજો પગ પૃથ્વી ઉપર મૂક્યો, ત્યારે દ્વાપરયુગની શરૂઆત થઈ. ૨૨ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! ચાલતા ત્રેતાયુગનો અંત આવવાથી દ્વાપરયુગ શરૂ થતાં અધર્મ અને અનૃતનું જોર વધતું આવ્યું. ૨૩ દ્વાપરયુગમાં વૈશ્યોએ તપ કરવા માંડ્યું, અર્થાત્ તે ત્રીજા યુગમાં આ ત્રણે વર્ણોએ અનુક્રમે તપશ્વર્યા કરવા માંડી. ૨૪ હે નરશ્રેષ્ઠ ! એ તપરૂપ ધર્મ યુગયુગમાં ત્રણે વર્ણોએ પાળ્યો, પણ ત્રણે યુગમાં શૂદ્રને તપ કરવાનો અધિકાર મળ્યો ન હતો, તેઓ કલિયુગમાં મહાન તપશ્વર્યા કરનાર થયો, પરંતુ હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! અત્યારે તો દ્વાપરયુગ હોવા છતાં હીનવર્ણ શૂદ્ર પણ મહાતપ કરે છે. ૨૫, ૨૬ પરંતુ હે રાજન ! દ્વાપરયુગમાં શૂદ્રો તપશ્વર્યા કરે તો મહાન અધર્મ થાય, અત્યારે તમારા રાજ્યમાં કોઈ મહાતપસ્વી દુષ્ટદિ શૂદ્ર તપ કરે છે, તેથી આ બાળકનું અકાળ મરણ થયેલું છે; કારણ આ રાજાના રાજ્યમાં આવો અધર્મ કે અકાચ કે જે રાજાના રાજ્યમાં આવો અધર્મ કે અકાચ થાય છે, તેના નગરની બધી લક્ષ્મી નાશ થાય છે અને જે તેનું નિવારણ કરવામાં આવતું નથી, તો તે રાજા નિઃસંશય તુરંત જ નરકે જાય છે. ધર્મવિધિથી પ્રજાને પાળનાર રાજાને પ્રજાનાં અધ્યયન, તપ અને સુકૃતનાં પુણ્યનો છઠ્ઠો ભાગ મળે છે. ૨૭-૩૦ પુણ્યના છઠ્ઠા ભાગનો ભાગીદાર રાજા પ્રજાનું રક્ષણ શા માટે ન કરે ? માટે હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તમે તમારા રાજ્યમાં તપાસ કરો. ૩૧ અને જ્યાં જ્યાં હૃષ્ટ્ય જોવામાં

આવે, ત્યાં ત્યાં નિવારણ કરો. એ પ્રમાણે કરવાથી ધર્મની વૃદ્ધિ થશે અને માણસોનું આયુષ્ય લાંબું થશે, એટલું જ નહિ પણ હે નરશ્રેષ્ઠ ! આ બાળક પણ જીવિત થશે. ૩૨ ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસ્મૃતિપ્રણીત આનંદવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૭૮ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૫ મો

બ્રાહ્મણના બાળકને જિવાલ્પાનો પ્રયત્ન
નારદસ્વ તુ તદ્વાક્યં શ્રુવાન્મૃતમયં યથા ।
પ્રહર્ષમનુલંભેભે લક્ષમણં ચેદમવ્રતીત્ ॥ ૧ ॥

નારદજીનાં અમૃત જેવાં વચનો સાંભળી રામચંદ્રને અતિશય આનંદ થયો. તેમણે લક્ષ્મણને કહ્યું : ‘હે સૌમ્ય ! હે સુવ્રત ! જાઓ, આ દિવ્યશ્રેષ્ઠને ધીરજ આપીને તેના બાળકના શરીરને તેલની કડામાં રખાવો. ૧, ૨ હે સૌમ્ય ! એ બાળકને ઈન્દ્ર ન થાય તે રીતે અતિશય સુગંધોદાર તેલમાં સાચવી રખાવો. ૩ એ શુભ આચારસ્વાળા બાળકના શરીરને એવી રીતે સંભાળો કે જેથી એના અંગમાં સ્વરૂપનો કે બીજો કોઈ પણ ફેરફાર થાય નહિ. ૪ શુભ લક્ષણયુક્ત લક્ષ્મણને એ પ્રમાણે કહી રામચંદ્રે મનથી સંકલ્પ કર્યો : ‘હે મહાપ્રશસ્તી પુષ્પક ! તું અહીં આવ. ૫ રામચંદ્રના મનને વિચાર બદલીને સુવર્ણભૂષિત પુષ્પક વિમાન એક ઘડીમાં તેમની પાસે આવ્યું અને પ્રણામ કરી કહેવા લાગ્યું : ‘હે નરાધિપ ! હે મહાબાહો ! આ તમારો સેવક તમારી પાસે હાજર છે. ૬ પુષ્પકની એવી ગીડી વાણી સાંભળી રાજા રામચંદ્રે સર્વ મહાપિઓને નમસ્કાર કરી તેમ જ લક્ષ્મણ અને ભરતને નગરરક્ષક નીમી અતિશય તેજસ્વી ખડ્ગ, ધનુષ્ય અને ભાણું અર્પણ કરી તેમાં ચડ્યા.

હૃષ્ટ્યની શોધમાં નીકળેલા રામચંદ્ર પ્રથમ પશ્ચિમ દિશામાં ગયા અને ત્યાંથી શોભાયમાન હિમાલય પર્વતવાળી ઉત્તર દિશામાં ગયા. ૪-૧૦ ત્યાં કોઈ પણ હૃષ્ટ્ય જોવામાં આવ્યું નહિ. ત્યારે તેઓ પૂર્વ દિશામાં ગયા.

પુખ્ત વિમાનમાં રહેલા મહાબાહુ રામચંદ્રે પૂર્વ દિશાને પણ શુભ આચારવાળી અને દર્પણ જેવી નિર્મળ ભોઈ ૧૭૧૨ ત્યારે તેઓ દક્ષિણ દિશામાં ગયા, ત્યાં શેવલ પર્વતની ઉત્તર બાજુએ એક મહાન સરોવર તેમના ભોવામાં આવ્યું ૧૦ તે સરોવરના કિનારે બેઠે મસ્તકે રહીને નહાન તપ કરતા એક તપસ્વીને તેમણે જોયો ૧૪

તે ઉત્તમ તપ આચરનાર પાસે જઈને રાજા રામચંદ્રે કહ્યું 'હે સુનત ! તને ધન્ય છે ૧૫ હે દેવિકમ્ ! હે તપોવૃદ્ધ ! કુતલ્લથી હું દશરથ રાજાનો પુત્ર રામ તને પ્રહુ છું, તું કઈ જાતનો છે ? ૧૬ બીજીવી મહામુરકેનીએ આચરી શકાય એવું આ તપ તું આચરે છે તેનો હેતુ શું તારે વર્ણ જોળવવું છે કે બીજું કાંઈ વરદાન મેળવવું છે કે કાંઈ બીજું જ હેતુ મનમાં ધન્યો છે ? હે તાપસ ! તું જે હેતુનો આશ્રય કરી આ તપ આચરે છે તે સાબળવાને હું ઇચ્છુ છું તું ક'નાણું કરનાર બ્રાહ્મણ છે કે મુશ્કેલીથી જીતી શકાય એવો ક્ષત્રિય છે કે વૈશ્ય જાતનો છે કે શૂદ્ર જાતનો છે ? જે હોય તે તું સત્ય કહે ' રાજાના વચનો સાબળી બેધે મસ્તકે તપ કરનાર તપસ્વી એ નરશંકર રામચંદ્રને પોતાની જાતિ કહી તેમ જ તપ કરવાનું મારણ પાપું કહ્યું ૧૭-૧

કવિ શ્રી રામો મહાન નામોત્તમ અંક ૧ શ્રી રામચંદ્રના ઉત્તર કાંડા ઉપમે સ્ત્રી રામ

સર્ગ ૭૬ મો

પ્રમીમાં ને જનનપ્રાપ્તિ-રામચંદ્રનું
અગસ્ય મુનિના આશ્રમે જવું-
આતિથ્યનો સ્વીકાર

તસ્ય તદ્વચન શ્રત્વા રામસ્યાઘ્રુણમણ ।

અવાધિશારસ્તયામૂતા વાક્યમેતદુલ્લસ્ય હ ૧૧ ॥

અકિંતલકર્મી રાજા રામચંદ્રના વચનો સાબળી બેધે મસ્તકે તપ કરતા તપસ્વીએ ઉત્તર આપ્યો ૧ 'હે રામ ! હું શૂદ્ર જાતમાં જન્મ્યો છું. હે મહાશય ! આ જ શરીરથી

દેવત્વ પામવાની ઇચ્છાથી હું આ ઉચ્ચ તપ આચરું છું હે રામ ! હું સત્ય કહું છું કે મને દેવલોક જીતવાની ઇચ્છા છે હે કાકુત્સ્થ ! મારું નામ શબ્દક છે અને હું જાતે શૂદ્ર છું '

તપસ્વીનો ઉત્તર સાબળી રાજા રામચંદ્રે તરત જ તેજસ્વી ખડગ વડે તેનું માથું કાપી નાખ્યું ૨-૪ ત્યારે એ શૂદ્ર હણાયો, ત્યારે અગ્નિ સહિત ડૂકીને બીજા દેવતાઓ 'સારું કર્યું, સારું કર્યું' એ પ્રમાણે વારંવાર ટકીને રાધવની પ્રતિજ્ઞા કરવા લાગ્યા ૫ તે ૧ મથે અતિશય સુખ વીહાર દિ ૫ પુણ્યોની નહાન વૃદ્ધિ થઈ અને વાયુને લીધે તે પુણ્યો આરે તરફ પથરાઈ ગયા

અતિશય પ્રસન્ન થયેલા દેવોએ સત્ય પરાકર્મી રામચંદ્રને કહ્યું 'હે મહામતિ દેવ ! આપે દેવોને પ્રિય આ કાર્ય બહુ ઠીક કર્યું છે હે રઘુનંદન ! હવે તમારા પરાકર્મથી આ શૂદ્ર સ્વર્ગનો અધિકારી વશે નહિ મા' હે જાન તાપન ! હે સૌમ્ય ! તમારી ઇચ્છા હોય તે વરદાન માગી લે' ૧-૮ દેવોનું આ ભાષણ સાબળી સત્યપરાકર્મી રામચંદ્રે હાથ જોડીને સહસ્રવોચન ઇંદ્રને કહ્યું 'જે દેવો મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હોય, તે મને પરમ ઇન્સિત વરદાન આપો કે પેલા બ્રાહ્મણનો પુત્ર સજીવન વાય ૧૦ મારા દોષને લીધે બ્રાહ્મણનો એકનો એક પુત્ર અકારે મરણ પામી યમને સ્વાધીન થયો છે તમારું કટ્યાણ થાઓ એ બ્રાહ્મણના પુત્રને જિવાડો, કારણ કે 'હું તારા પુત્રને જિવાડીશ' એવી મેં તે બ્રાહ્મણ આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી છે ' રાધવના વચન સાબળી પ્રસન્ન થયેલા દેવોએ પ્રીતિ સહિત કહ્યું 'હે કાકુત્સ્થ ! હવે આપ ઘેર પધારો તે બાળક સજીવન થઈ ગયો છે અને પોતાના ઇંદ્ર મિત્રો ને ભેટી ચૂક્યો છે હે કાકુત્સ્થ ! જે પળે આ શૂદ્રનો વધ કરવામાં આવ્યો, તે જ પળે એ બાળક સજીવન થયો છે હે નરશંકર ! તમારું કટ્યાણ થાઓ, હવે અમે જઈશું હે રાધવ !

હવે અમે અગત્ય સપિનો આશ્રમ બેવા ઇચ્છીએ છીએ હે મહાતેજસ્વી રામ! એ પ્રભાવિએ બાર વરસ સુધી જળમા શયન કર્યું હતું, તેની દીક્ષા આજે પૂરી થાય છે હે કાકુત્સ્થ! એમને અભિનંદન આપવા અમે સર્વ ત્યા જઈએ છીએ, તે સપિશ્રેષ્ઠના દર્શન કરવાની ઇચ્છા હોય તો તમે પણ ત્યા ચાલો.

ત્યારે દેવોની સાથે ત્યા જવાની હા પાડી રાજા રામચંદ્ર હેમભૂષિત પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને જવા લાગ્યા દેવો અતિશય વિનંતાર વાળા વિમાનોમાં બેસીને અગત્યનાશ્રમમાં જતા હતા તે સમયે રામચંદ્ર પણ તેમની પાછળ પાછળ ઉતાવળે ત્યા જતા હતા તપોનિધિ ધર્મોત્તમ અગત્ય મુનિએ દેવોને આવેલા બોધને તે સર્વની સારી રીતે પૂછ કરી મહાપિનો અતિદિસત્કાર સ્વીકારી દેવોએ તે મહામુનિની પ્રજા કરી પછી પ્રસન્ન થયેલા એ સર્વ દેવો પોતાના સાથીએ સહિત સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા. ૧૧-૨૨ રાજા રામચંદ્રે પણ પુષ્પક વિમાનમાંથી ઊતરી મુનિશ્રદ્ધ અગત્ય સપિને પ્રણામ કર્યા. ૨૩ તેજથી દેહીધ્યમાન મહાત્માને પગે લાગ્યા પછી રાજા રામચંદ્રે મુનિએ માપેલા આસન ઉપર બેઠા. ૨૪ પછી મહાતેજની અને મહાતપસ્વી અગત્ય મુનિએ તેમને કહ્યું.

‘હે રાધવ! હું તમારું વ્હાલ કંઈ છું તમારા આગમન માટે હું મારા ધનલાભ સમજી છું. ૨૫ હે રામ! તમે અનેક ઉત્તમ ગુણોવાળા હોવાથી મને ખુબ જ આનંદ છે હે રાજા! તમે મારા પૂજનીય અતિથિ છે અને નિરતર મારા હૃદયમાં વસેલા છે. જુદો વધ કરનાર તમે આટલામાં આવેલા છે એમ દેવોએ મને હંમણા. ૨૬ સમાચાર આપેલા હતા વળી તમે ધર્મવિદિધી પ્રાણીયના યુગને સંભવન કર્યો છે હે રાધવ! તમે જ શ્રીમાન નારાયણ છો અને તમારામાં જ સર્વ સંસાર સ્થાપિત થયેલા છે તમે સર્વ દેવોના પ્રભુ છો, તમે જ સનાતન પુરુષ છો તમે અધ્યત્મી રાત્રિ મારા

આશ્રમમાં રહી પ્રભાતે પુષ્પક વિમાનમાં બેસી અથોવ્યાપુરીમાં બળે હે સૌમ્ય! પોતાના તેજથી દીપતા વિધકર્મોએ નિર્માણ કરેલા આ દિવ્ય આભરણને આપના દિવ્ય શરીર ઉપર ધારણ કરો અને મારું પ્રિય કરો, કારણ કે પોતાને દાનમાં મળેલી વસ્તુને ઉપયોગમાં લીધા સિવાય બીજાને દાનમાં આપી દેવી, એ મહાન કૃણકૃપ આભરણને ધારણ કરવા તમે જ ગૃહિતમાન છો, માટે હે નરાધિપ! હું તમને વિધિપૂર્વક આ પ્રદીપ્ત સૂર્ય સરખું વિચિત્ર અને દિવ્ય આભરણ આપુ છું તે આપ સ્વીકારો. ૨૨૯-૩૩

ત્યારે ઇક્ષ્વાકુઓમાં મહારથી અનેક યુદ્ધિ માનોમાં શ્રદ્ધ રામચંદ્ર સ્નાયધર્મનું અમરણ કરીને કહ્યું ‘હે ભગવન! પ્રાણીયની પાસેથી દાન લેવું એ નિદનીય છે. ૩૪ વિપ્રોએ ક્ષત્રિયો પાસેથી દાન લેવું એ વિહિત છે, પણ ક્ષત્રિયે વિપ્ર પાસેથી દાન કેવી રીતે લેવાય? ૩૫ તેમાં આપના જેવા પ્રભાવેતા પાસેથી તો તે કેમ જ લેવાય? આ વિષે કહેવાને આપ જ ચોખ્ખો છો. ૩૬ રામના વચનો સાંભળી મહાપિએ કહ્યું. ૩૭ ‘હે રામ! પૂર્વે પ્રજાસામંતો સત્યયુગમાં સર્વ પ્રજા રાજા વિનાની હતી, ત્યારે રાજાઓમાં તો માત્ર દેવોને જ બદલું હતું એ સમયે સર્વ પ્રજા રાજા મેળવવા માટે આદિદેવ પ્રજાની પાને બોધને પ્રાર્થના કરવા લાગી. ૩૮ હે દેવો! ઇદ્રને તો તમે દેવોનો રાજા બનાવ્યો, ૩૯ માત્ર હે લોકેશ! અમને નરશ્રેષ્ઠ રાજા આપો કે જેની પ્રજા કરી અમે પાપ સહિત થઈ આરે તરફ ધિયરી રાત્રીએ અમે નિશ્ચય કર્યો છે કે ‘રાજા વિના વસતુ નહિ’ આથી દેવશ્રદ્ધ પ્રજાએ ઇદ્ર સહિત સર્વ લોક પાલોને બોલાવી કહ્યું. ૪૦ ‘તમે સર્વ તમાર તેજનો અશ આપો, જેથી હું રાજા નિમાલ કરું’ તેથી સર્વ લોકપાલોએ પોતાના તેજનો અશ તેમને આપ્યો. ૪૧ ત્યારે પ્રજાએ ‘હુપ’

+ અહીંથી શરૂ થતા ૧૪ શ્લોકો શેષક છે

અશોત 'શબ્દ' કયો, જેવી ક્ષુપ નામનો રાવ
થયો તેને પ્રહ્લાએ લોકપાત્રોના અશયુક્ત
ખનાવ્યો હતો તે ક્ષુપ રાજાને પ્રતના
ઈશ્વર તરીકે નિર્માણ કર્યો, ત્યારે તે રાજાએ
ઈશ્વરના અશયી આખી પૃથ્વી વળ કરી ૧૦
વરણના અશયી પોતાના ચારીરનુ પોપણ
કયું, તેમ જ કુબેરના અશયી પ્રભને ધનનુ
દાન કર્યું.^{૧૧} અને ચમ રાજાના લાગથી પ્રભ
ઉપર શાસન કર્યું હે નરશ્રેષ્ઠ રઘુનંદન! તમે
ઈશ્વરરૂપ હોવાથી મને કૃતાઈ કરવા ખાતર
આ અલકાર નહણુ કેમ? તેથી અમાજ ક યાજુ
થશે ૧૨-૧૪ અજન્ય મુનિના વચન સાંભળી
રામન્ય દ્રે સૂર્ય મરખા તેજની, દિવ્ય, વિવિધ
અને ઉત્તમ આતરણને નીજાર કર્યો એટલે
આ તેજની આભરનો કેની ગીતે પ્રાપ્ત થયા
તે અબધી પ્રભુ હે હનુ! મહાવલ્લભી!
કૃતજ્ઞતાથી હું તમને પ્રણામ કરું, આતરણ
તેજની અને અદ્ભુત આકારવાળા આ દિવ્ય
આનરણો આપને કયાની મળ્યા? જેવી ગીતે
મળ્યા? અથવા કોણે કાની પનેરી હરી નીધા
હતા? આ અનેક આશ્ચર્યોના પરમ સાગર
ઠો 'ત્યારે અગત્ય મુનિએ ઠહુ 'હે રામ!
'હે' ત્રેતાયુગના જે પ્રમાણે બનેલ છે, તે
પ્રમાણે કહુ હું ને સાંભળો ૧૪, ૧૬

નાત શ્રી ૬૬મી નહણુ નમ્રાતિ અદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનું
ઉત્તરકાંડ પ્રા ૭૬ મા સુબ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૭ મો

અગત્યને આભરણ આપનારી કથા

પુરા ત્રતાયુગે રામ વનુચ યદુવસ્તરમ્ ।

સમન્તાચાજનશત સ્મિન્ન પત્તયર્જિતમ્ ॥ ૧ ॥

'હે રામ! પૂર્વે ત્રેતાયુગમાં ને કડો યોજન
ના વિસ્તારવાળુ પશુપક્ષો વિનાનુ એક મહાવન
હતું હે સૌમ્ય! મનુષ્ય વિનાના તે અરણ્યમાં
ઉત્તમ તપ કરનારો હું એક વખતે આશુ વન
જેવા બહાર નીકળ્યો ૧૨ સુખ આપનારા
અનેક નાતના મ્વાદિષ્ટ ક્ષણ અને મૂળોવાળુ તે
વનનુ ખરેખરે સ્વરૂપ બહુવાને કોઈ શક્તિ

માન ન હતું. તે અરણ્યની મધ્યમાં એક યોજન
લાઘુ-પહોળું સરોવર હતું, તેના કિનારા ઉપર
હન, કારકવ અને ચક્રવાક વગેરે પક્ષીઓ
ચોક્કસ રહ્યા હતા, તેમાં પોપણી અને ઠમંગો
ખીલી રહ્યા હતા તેમાં કોઈ પણ મધ્યે શેવાળ
નબર આવની ન હતી વળી નવાઈ જેવું તો
એ હતું કે, એનું જળ પણ અતિરામ મ્વાદિષ્ટ
હતું.^{૩-૫} ગદવલી રહિત તેમજ ખાળખાટ
વિનાના અને પક્ષીઓની ચોક્કસ એ સંગવરના
કિનારા પર એક સુદર આશ્રમ આવેલો હતો.
એ આશ્રમમ્વાન અતિગથ પ્રાચીન અને પવિત્ર
હતું, જ્યાં તે તપનીબનથી રહિત હતું હે
પુનપદ્ય! જોમસતુની એક રાત્રિ હું એ આશ્રમ
મમાં રહ્યો ૧૭ પ્રાત કાળમાં બેઠી નાહવા માટે
તે સંગવરાનનારા પાને ગયો, ત્યારે ત્યાં કોઈક
માણુ નુ તરુન તાનુ અને અતિશા યુદ્ધ રામ
મે જોયું હે રામ! એ માટું શબ ડોનું હશે
અને કયાથી આવ્યું હશે ઇત્યાદિ વિવિધનો એક
સુદૂત મુધી મે વિચાર કર્યો 'આ શું હશે?'
જોમ વિચાર કરતો હું સરોવરના કિનારા ઉપર
કેટલોક સમય બેસી રહ્યો, અ તે એક દિવ્ય અને
અ મુત દર્શન મારા જોવામાં આવ્યું ૧૦

'હે રઘુનંદન! હ સના આકારનુ, મન જેવા
વેગવાળુ અને અતિ વિશાળ એક વિમાન ત્યાં
આનુ તેમાં અત્યંત સ્વરૂપવાળો એક સ્વગી થ
પુરુષ પ્રેરેલો હતો ૧૧ હે વીર! હિ ન આબુપણ
ધારણ કરનારી એક હલ્લર અપ્સરાઓ તેની
ઉપાસના કરતી હતી વળી કેટલીક જાતી હતી
તેમ જ ખીલ કેટલીક મૃદા, વીણા વગેરે રમ્ય
વાજાઓ વગાડતી હતી કોઈ નાચતી કતી,
કેટલીક કમળ સરખા વૈભવવાળી સ્ત્રીઓ મુવણ
ના હાથવાળા, મહાઘટ અને અદ્રકિણ સરખા
ભિજળા ચામરથી તે રાજાના મુખ ઉપર પવન
નાખતી હતી પછી હે રામ! જેમ સૂર્ય મુરેર
પર્વતના શિખર ઉપરથી ઊતરે તેમ તે સ્વગી થ
પુરુષ સિંહાસન ઉપરથી ઊતર્યો અને વિમાન
માથી બહાર આવી મારા દેખતા જ તે થયને

ખાવા મંદ્યો. ૧૨-૧૫ પુષ્ટ અવયવોનું માંસ
ધરાતાં સુધી ખાઈ રહ્યા પછી જળ પીવા માટે
તે પુરુષ સરોવરમાં ક્ષિત્યો. હે રઘુનંદન!
જેઈએ તેટલું જળપાન કર્યો પછી તે સ્વર્ગીય
પુરુષ પોતાના શ્રેષ્ઠ વિમાનમાં ચડવા લાગ્યો,
ત્યારે વિમાનમાં ચડતા દેવ સરખા તે સ્વર્ગીય
પુરુષને મેં કહ્યું : 'હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! તમે કોણ
છો? આ નિંદ્ય આહાર તમે શા માટે કર્યો?
હે સૌમ્ય! તેનું કારણ કહેવાને તમે યોગ્ય છો.
હે સૌમ્ય દેવવર! આવો આહાર કરવાનો કેને
ભાવ થાય? મને મહાન આશ્ચર્ય થયું છે. હું
તમારું સર્વ વૃત્તાન્ત સાંભળવા ઇચ્છું છું; કારણ
કે આ શળસક્ષણ તમારા જેવાને યોગ્ય નથી.
હે નરેન્દ્ર! મને કુતલહ લાગવાથી આ વાત
'હું છું છું.' ત્યારે તે સ્વર્ગીય પુરુષે મારાં વચનો
સાંભળી રાત્વતા અને નમ્રતાથી પોતાનું વૃત્તાન્ત
મને કહ્યું. ૧૬-૨૨

છાત શ્રીયાસ્મીક મહામુનિપ્રજીત આદિકામ્ય શ્રીરાનાયજીના
ઉત્તરજાડમા જીભા મન સમાપ્ત

સર્ગ ૭૮ મો

અમરત્યને આભારજીખામ

શ્રવ્ય તુ માવેતે વાચ્યં મમ રામ દુમાધરમ્ ।
પ્રાજ્ઞાલઃ પ્રત્યુવાચેદં સ સ્વર્ગી રઘુનંજન ॥ ૧ ॥

'હે રામ! હે રઘુનંદન! શુભાક્ષરવાળાં
મારાં વચનો સાંભળી તથા હાથ જોડીને તે
સ્વર્ગીય પુરુષે ઉત્તર આપ્યો : 'હે પ્રજ્ઞાન!
હે દિવ્ય! જો તમે મને પૂછો છો, તો મારાં
સુખદુઃખનું કારણ સાંભળો. અત્યાર સુધી તે
દેર ન કરી શકાય એવું છે. ૨ પૂર્વે ત્રણે લોકમાં
પ્રખ્યાત, પરાક્રમી અને મહાયશસ્ત્રી મુદેવ નામે
વિહલદેશના રાજા હતા, તે મારા પિતા થાય. ૩
હે પ્રજ્ઞાન! તેમને જો સોએમી જો પુત્રે ઉત્પન્ન
થયા હતા. તેમા મારું નામ શ્વેત હતું અને
મારા નાના ભાઈનું નામ સુરથ હતું. ૪ બ્યારે
મારા પિતા સ્વર્ગવાસી થયા, ત્યારે પૌરુષનોએ
મને રાજ્યાભિષિક્તા કર્યો. એટલે હું અતિશય
લાવણીનીથી ધર્મવિધિથી રાજ્ય ચલાવવા

લાગ્યો. હે સુમત! જો રીતે રાજ્ય કરતાં કરતાં
અને ધર્મવિધિથી પ્રભુનું રક્ષણ કરતાં કરતાં
એક હજાર વર્ષ વહી ગયાં. ૫ અતે હે દિવ્ય-
ત્તમ! કોઈ પણ નિમિત્તથી હું મારું આયુષ્ય
બળી ગયો; ત્યારે કાળધર્મનો વિચાર કરી
મારા ભાઈ સુરથનો રાજા તરીકે રાજ્યાભિષેક
કરીને રાજપાટનો ત્યાગ કરી તપ કરવા માટે
હું પશુપક્ષી વિનાના આ ભયંકર વનમાં આ
સુંદર સરોવરની સમીપ આગ્યો હતો અને
તેના કિનારા ઉપર લાંબા કાળ સુધી મેં તપ
કયું હતું. ૭-૮ આ મહાવનમાં ત્રણ હજાર વરસ
સુધી ભયંકર તપ કરીને હું પરમશ્રેષ્ઠ પ્રજ્ઞ-
લોકમાં ગયો; પણ હે દિવ્યત્તમ! સ્વર્ગ પ્રાપ્ત
કર્યો પછો મને ક્રુધા અને પિપાસા અતિશય
પીડા કરવા લાગી, જેથી મારી ઇન્દ્રિયો આકુળ-
બ્યાકુળ થઈ ગઈ. આથી ત્રણે લોકમાં શ્રદ્ધ પ્રજ્ઞ-
લોકમાં જઈને મેં પિતામહને કહ્યું : 'હે ભગ-
વન્! આ પ્રજ્ઞલોકમાં તો ક્રુધા અને પિપાસા
લાગવી નથી. ૧૦-૧૨ છતાં મારાં કયાં કર્મને
હીથે આ ક્રુધા અને પિપાસા મારા કેટલા નુકતી
નથી? હે પિતામહ! મારે શું આહાર કરવો? ૧૩

ત્યારે પિતામહે કહ્યું : 'હે સુદેવપુત્ર! તારો
આહાર તારું પોતાનું સ્વાદિષ્ટ માસ જ ધરો;
માટે તું તેનું નિત્ય બ્રહ્મણ કર. ૮ મ તપ
કરવા છતાં તે તારા શરીરને પુષ્ટ કરેલું છે. હે
મહામતિ શ્વેત! ક્યારેય પણ લાંબા વિના
બી જીવતું નથી. ૧૪, ૧૫ તે જરા પણ દાન કયું
નથી, માત્ર તપ જ આચર્યું છે અને તેથી જ
હે વત્સ! સ્વર્ગમાં આંબ્યા છતાં તને ક્રુધા અને
પિપાસા પીડા કરે છે. ૧૬ હવે તો તું અતિશય
આહારથી પુષ્ટ બનેલા તારા પોતાના જ શરીર-
ના માંસનું ભોજન કર અને તેથી જ તારી
તૃપ્તિ થશે. ૧૭ હે શ્વેત રાજા! બ્યારે તે વનમાં
હૃદયમાં મહર્ષિ અમરત્ય આવશે, ત્યારે તે તને
હંઝમાંથી છોડાવશે હે સૌમ્ય! તે મહાત્મા
ઋષિ દેવાને તારવા પણ શક્તિમાન છે, તે
પછી હે મહાબાહુ! ક્રુધા અને પિપાસાને વળ

થયેલા તને તારવેા એમા શુ ?

હે દ્વિજોત્તમ ! દેવના દેવ ભગવાન બ્રહ્માજી નો આવા નિઘ્ન સાલજ્યો, ત્યારથી હું આવો નિઘ્ન આહાર કરું છું ૧૮-૨૦ હે બ્રહ્મન ! મે ઘણા વર્ષો સુધી આવો આહાર કર્યો છે, છતાં મારા આ શરીર જૂનું તથી તેમ મને તૃપ્તિ પણ થતી નથી ૨૧ હે પ્રભો ! તમે આ હું બ માથી મુક્ત કરો તમે અગસ્ત્ય જ છે, કારણ કે એમના સિવાય બીજા કોઈની પણ અહીં ગતિ નથી ૨૨ હે દ્વિજોત્તમ ! તમને પહેરવાને હું આ આભરણો આપુ છું, તે આપ સ્વીકારો તમારું કલ્યાણ થાયો અને આ બ્રહ્મણ કરીને મારા ઉપર કૃપા કરો હે દ્વિજ ! હે બ્રહ્મર્ષિ ! આ સુવર્ણ, વજ્ર ધન ભક્ત, ભોજન, આનંદ પણ એ સર્વ આપને અર્પણ કરું મને તારવાને તમે જ શક્તિમાન છો મારે મારા ઉપર કૃપા કરવી યોગ્ય છે ૨૩ ૨૫

એ સ્વર્ગીય પુરુષના આવા હું બચુજીત વાક્યો સાંભળીને તેનો ભોક્ષ કરવાની ખાતર મે તે આભરણો સ્વીકાર્યાં ૨૬ હે રાજર્ષિ ! મે તે શુભ આભરણોનો સ્વીકાર કર્યો કે તુરંત જ તેનો પૂર્વદેહ નાશ પામ્યો ૨૭ પોતાના પૂર્વ દેહનો છુટકારો થયેલો એઈને તે રાજર્ષિ અતિ શય પ્રસન્ન થયો તૃપ્ત થયો અને સુખથી સ્વર્ગ મા ગયો હે કાકુત્સ્થ ! ઉપચુજીત હેતુથી તે ઇદ્ર તુલ્ય સ્વર્ગીય પુરુષે મને આ અદ્ભુત દેખાવ વાળા દિવ્ય આભરણો આપેલા હતા ૨૮, ૨૯

ઈત શ્રીવત્સીક મહાયુગ્મપાત અદિભ્ય શ્રીરામાયણન ઉત્તરકાંડમ ૭૮ મે સમ સમસ

સર્ગ ૭૯ મો

૬૬ રાજાનું વૃત્તાત

તદ્દમુત્તમ વાક્ય અધ્યાગસ્ત્યસ્ય રાઘવ ।

ગૌરવાદિસ્મવાચન મૂય પ્રથ પ્રવક્ત્રમે ॥ ૧ ॥

અગસ્ત્ય મુનિના અતિશય અદ્ભુત વાક્યો સાંભળી તેમ જ મુનિનું ગૌરવ લક્ષમાં રાખી રામચંદ્ર એ યા ૧ હે ભગવન ! વિદર્શ દેશના પ્રવેત નાભએ જ્યાં ભવ કર તપ કર્યું હતું, તે

વન પશુપક્ષી વિનાનું કેમ હતું ? મનુષ્યોએ ત્યજી દીધેલા સૂર્ય વનમાં તપ આચરવાને તે રાજાએ શા માટે પ્રવેશ કર્યો હતો, તે સર્વ હું સાંભળવા ઇચ્છુ છું ૧૩

રામચંદ્રના કૃતકર્મયુક્ત વચનો સાંભળી પરમ તેજસ્વી અગસ્ત્ય સ્વપિ બોલ્યા 'હે રામ ! પૂર્વે સભયુગમાં રાજા હને ધારણ કર નાર મનુ નામે રાજા હતા તેમને, કુળને આનંદ આપનાર ઇક્ષ્વાકુ નામે મહાન પુત્ર હતો ૪, ૫ મુરકેલીથી છતી શકાય એવા એ જ્યેષ્ઠ પુત્રને રાજગાદીએ બેસાડીને મહાત્મા મનુએ કહ્યું 'પૃથ્વી ઉપર તું રાજવશનો વિસ્તાર કરનાર થા ૧૬ હે રાઘવ ! પુત્રે પિતાની પાસે એ પ્રમાણે કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, એટલે મનુ ભગવાન પરમ સત્ય થયા અને બોલ્યા ૭ 'હે પરમોદાર પુત્ર ! તારા ઉપર હું પ્રસન્ન થયો છું, મારે તું જરૂર વશવૃદ્ધિકર્તા ધર્મશ દંડથી તું પ્રભુનું રક્ષણ કરજે, પરંતુ ક્યારેય પણ અકારણ દંડ ધર્મશ નહિ અપરાધોને કરેલો દંડ રાજાને સ્વર્ગલોકમાં લઈ જાય છે ૮ હે મહાબાહુ પુત્ર ! દંડ દેવામાં તું અતિ શય સાવધાન રહેજે, કેમ કે માત્ર વિધિપૂર્વક દંડનીતિને ઉપયોગ કરવાથી જ આ લોકમાં ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે ૯ એવી રીતે પુત્રને અનેક પ્રકારે સમજાવી ભગવાન મનુ પ્રસન્ન વર્ધને સમાધિયોગથી સનાતન બ્રહ્મલોકમાં ગયા ૧૦, ૧૧ પક્ષી અત્યંત તેજસ્વી ઇક્ષ્વાકુએ વશવૃદ્ધિ કરવા મારે પુત્રો સજ્જવાનું ચિંતન કરવા માડ્યું યજ્ઞ, દાન, તપ આદિ અનેક ક્રમેથી મનુના પુત્ર ધર્મોત્તમા ઇક્ષ્વાકુએ દેવપુત્ર જેવા સો પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા ૧૨, ૧૩ હે રઘુનંદન ! તેઓમાં સૌથી નાનો પુત્ર વિદ્યાવિહીન હતો અને તે પોતાના જ્યેષ્ઠ બાળકોની સેવા કરતો ન હતો ૧૪ પિતાએ એ બધા તેજસ્વીનું નામ દંડ પાડ્યું, કારણ કે તેઓ ધારતા હતા કે એ મૂઢ છે, મારે જરૂર એને દંડ થશે ૧૫ હે શત્રુઘ્નન રામ ! એ પુત્રને લાયક કોઈ પણ પ્રદેશ એ રાજના બેવામાં

આઠ્યો નહિ. ત્યારે તેણે શેવલ અને વિંધ્ય પર્વત વચ્ચેનું રાજ્ય એને આપ્યું. પર્વતની તળેટીના રમ્ય પ્રદેશમાં તે ૬૦ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. હે રામ ! ત્યાં તેણે સુંદર શહેર વસાવ્યું. તે નગરનું નામ તેણે મધુમાન રાજ્યુ અને ઉત્તમ આચરણવાળા શુકાચાર્યને પોતાના પુરોહિત બનાવ્યા. ૧૬-૧૮ દેવલોકમાં જેમ ઇંદ્ર રાજ્ય કરે છે, તેમ એ રાજા પુરોહિત સહિત આનંદમાં રહેતા મનુષ્યોવાળા પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતો હતો. ૧૯ જેમ મહાત્મા બાલ શુકાચાર્ય સહિત પાતાળમાં રાજ્ય કરે છે, તેમ તે સમયે ઇક્ષ્વાકુ મહાત્માનો ૬૦ નામનો પુત્ર શુકાચાર્ય સાથે પોતાના નગરનું રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૨૦

હાત શ્રીરામશ્રી મહાસુનમણીત આદિરાજ્ય શ્રીરામચણુપાત્રાદિમાં ૭૦ મો સગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૦ મો

૬૦ રાજાનું દુષ્ટ કૃત્ય

પ્તવાલ્યાય રામાય મહર્ષિઃ કુન્નસંભવઃ ।

અસ્થામેવાપર્ત વાક્યં કથાવાસુપચક્તમે ॥ ૧ ॥

કુન્નસંભવો ઉત્પન્ન થયેલા મહર્ષિ અગસ્ત્યે રામચંદ્રને આ પ્રમાણે કહીને આ કથાનો ખીન્ને લાગ કહેવા માંડ્યો. ૧ તેઓ જોત્યા : ' હે કાકુત્સ્થ ! ૬૦ રાજાએ ત્યા ધણા વર્ષ સુધી જિતેન્દ્રિય રહીને નિષ્કંટક રાજ્ય કર્યું. ૨ એક વખત મનોરમ એવા ચત્ર માસમાં એ ૬૦ રાજા શુકાચાર્યના સુંદર આશ્રમમાં ગયો, ત્યારે તેણે સર્વોત્તમ અને રૂપરૂપના ભંડાર જેવી શુકાચાર્યની પુત્રીને વનપ્રદેશમાં ફરતી ભેટી. ૩ તેને ભેટીને હીનમતિ થયેલો ૬૦ રાજા કામબાલુથી પીડાવા લાગ્યો. પછી કામાવેશને લીધે તે એ કન્યા પાસે ગયો અને કહેવા લાગ્યો : ૪ ' હે સુશ્રોણિ ! હે શુભે ! તું અહીં ક્યાંથી આવી અને તું કેાની પુત્રી છે ? હે સુંદર મુખવાળી ! કામવાસનાથી હું તને ચાહું છું. ૫ મોહથી ગાંડા યઈ ગયેલા અને તે પ્રમાણે પૂછતા એ કામી રાજાને શુકાચાર્યની પુત્રીએ અતિશય નમ્રતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો : ૬ ' હવેશ-

રહિત કમ કરનાર એવા દેવ શુકાચાર્યની હું મોટી પુત્રી છું. હે રાજેન્દ્ર ! મારું નામ અરણ છે અને હું આ આશ્રમમાં રહું છું. ૮ મને બળાતકારે સ્પર્શ કર્યો નહિ, કારણ કે હું કુમારી છું તેથી પિતાને વશ છું. વળી મારા પિતા તમારા શુરુ છે અને તમે એ મહાત્માના શિષ્ય છો. ૯ મારા મહાતપસ્વી પિતાને તમારા ઉપર ક્રોધ કર્યો, તો તમે મહાદુઃખમાં આવી પડ્યો. તમોને જો મારી સાથે વરવાની ઇચ્છા જ હોય, તો ધર્મમાર્ગ અહલ્ય કરો. હે નરશ્રેષ્ઠ ! તમે મારા મહાતેજસ્વી પિતા પાસે મારી માગણી કરો. એ સિવાય બીજી કોઈ રીતે વર્તશો, તો મહાભયંકર આપત્તિ આવી પડશે. મારા પિતા ક્રોધથી ત્રણે લોકને બાળી નાખે તેવા છે; છતાં મારા પિતા પાસે જઈ મારું માથું કરશો તો તમને મારું દાન આપશે. '

અરણએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કામાતુર અને ઉન્મત્ત થયેલો ૬૦ રાજા માથું તમાવીને અને હાથ ભેટીને કહેવા લાગ્યો : ૧ ' હે સુશ્રોણિ ! કૃપા કર, વિલંબ કરવો ચોગ્ય નથી. હે સુંદર મુખવાળી ! તારી ખાતરમારા પ્રાણ ચિરાઈ નાંચ છે. ૨-૪ તને પ્રાપ્ત કરીને હું મારો વધ થવા ઇર્ષા અથવા ભયંકર પાપ વહોરી લઈશ; પણ હે ભીક ! અતિશય વિલંબ થયેલા અને તારું જ રટણ કરતા મને તું એકદમ આશીન થા. ૫

આ પ્રમાણે કહીને તે બળવાન રાજાએ બળાતકારે તે કન્યાને જો હાથ પકડી લીધી. તે કન્યાએ છટકવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. કામાતુર ૬૦ રાજાએ તેની સાથે બળાતકારે મેથુન કર્યું. ૬ આ પ્રમાણે મહા ઘોર અને અત્યંત દારુણ અનર્થ કરીને ૬૦ રાજા પોતાના ઉત્તમ મધુમાન નગરમાં ગયો, ત્યારે અતિશય ત્રાસ પામેલી કુમારી અરણઆશ્રમની પાસે બેગી રોતી રોતી પિતાની રાહ જોવા લાગી. ૭, ૮

૮૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૧ મો

શુકાચાર્યનો શાપ-હંકાર સંભળેના નાશ
સ મુદ્દર્તાદુષ્ટત્વ દેવપિરમિતપ્રભાં ।
સ્વમાધર્મ ચિણ્નવૃત્ત-ક્ષુચત- સંન્યવર્તત ॥ ૧ ॥

યોડી જ વારમા શિષ્યના મુખથી અમિત
તેજવાળા દેવપિ શુકાચાર્યે આ વૃત્તાંત સાંભળ્યો
અને તરત જ ભૂખ્યા ને ભૂખ્યા આશ્રમમા દોડી
આવ્યા.^૧ ત્યાં તેમણે ગ્રંથે ઝમેલી પૈરાદિયાની
જ્યોત્સ્ના જેવી નિન્તેજ અને મલિન ધ્યેયેલી
દીન અરવતને રડતી દીડી.^૨ પોતાની પુત્રીની
આ સ્થિતિ જોઈ તેથી તેમ જ ક્ષુધાતુર હોવાથી
પરમ ક્રોધ પામેલા શુકાચાર્યે બંધે ગળે લોકને
ખાળી નાખતા હોય તેમ બોલ્યા. ‘હે શિષ્યો !
આજુ વિપરીત કૃત્ય કરનાર દુરાતમા હંકારાજ
પર મારા ઝોધથી અગ્નિજ્વાળા જેવી ભયંકર
વિપત્તિ આવી પડશે તે તમે જોશો ઉચ્ચ
કુળમા ઉત્પન્ન થવા છતાં દુષ્ટાચરણમા પ્રવૃત્ત
થયેલા તે રાજાનો પોતાના અનુચરો સહિત
વિનાશકાળ આવી પહોંચ્યો છે, કારણ કે તેણે
અગ્નિની સળગતી જ્યોતનો સ્પર્શ કર્યો છે. તેણે
મહાભય કર પાપ કરેલું છે, જેથી તે દુષ્ટ ખુદિ-
વાળો એ પાપી કર્મનું ફળ જરૂર લોગવશે
એ દુષ્ટ ખુદિવાળો રાજા પુત્ર, પરિવાર, સેના
અને વાહનો સહિત સાત રાત્રિમા પોતાના
પાપાચરણથી નાશ પામશે, એટલું જ નહિ
પણ એ રાજાનો સા સાં યોજન દૂરનો પ્રદેશ
છંદ્ર વરસાવેલા ધૂળના વરસાદથી નાશ
પામશે.^૩ એ મહાન ધૂળના વરસાદથી સર્વ
સ્થાવરજંગમ પદાર્થો અને પ્રાણીઓ જે જે
એ પ્રદેશમા હશે, તે સર્વ નાશ પામશે.^૪ દુરાતમા
હંકારાજનો પ્રદેશ બધા સુધી હશે, ત્યાં સુધી
એ સર્વ ધૂળના વરસાદથી સાત રાત્રિમા તદ્દન
અદૃશ્ય થઈ જશે.’

એમ કહીકોપથી લાલ આખોવાળા લાગેવે
(શુકાચાર્ય) પોતાના આશ્રમમા રહેનારા સર્વ
માણસોને કહ્યું ‘જો ઇવજુ હોય તો આ
રાજાના રાજ્યની હદ છોડીને એકદમ ચાલ્યા

બચો.’ આશ્રમવામી જનો શુકાચાર્યના આવા
વચનો સાંભળી એ રાજ્યપ્રદેશમાંથી બહાર
નીકળી ગયા. પછી તેમણે પોતાની પુત્રી
અરવતને કહ્યું ‘હે દુષ્ટ ખુદિવાળી ! તું એકાગ્ર-
ચિત્ત કરીને અહીંયા આ આશ્રમમા જ રહે.
હે અરજે ! આ એક યોજન લાંબા પહોળા
સુંદર સરોવર ઉપર તારા કર્મના ફળ લોગવતી
કાળની રાહ બેતી તું રહેજે. ૧૩-૧૪ તે રાત્રિએ
જે પ્રાણીઓ તારી સમીપમા આવીને રહેશે, તેઓ
એ ધૂળના વરસાદથી નાશ પામશે નહિ ૧૫
અતિશય દુઃખી થયેલી અરવત બ્રહ્મર્ષિ પિતાની
આજ્ઞા સાંભળીને બોલી ‘હીક, એમ કરીશ. ૧૬

પછી મહાતમા શુકાચાર્ય પણ બીજે સ્થળે
નિવાસ કરવા ચાલ્યા ગયા. એ બ્રહ્મવાદી ઋષિએ
શાપ આપ્યો હતો તેવી દંડરાવતનું રાજ્ય સેવક,
સેન્ય અને વાહનો સહિત સાત દિવસમા ભસ્મ
થઈ ગયું. તે જ આ વિધ્ય અને શેવલ પર્વત
વચ્ચેનો હંકારાજનો પ્રદેશ છે. કૃતયુગમા
અધર્માચરણને લીધે જ્યારથી એ બ્રહ્મર્ષિએ
શાપ આપ્યો હતો, ત્યારથી હે કાકુત્સ્થ !
આ પ્રદેશ હંકારણ્ય નામે યોગખાય છે. જે
સ્થાનમા તપસ્વીઓ જઈને રહ્યા હતા, તે
સ્થાન જનસ્થાન નામથી યોગખાય છે. હે
રાઘવ ! જે તમે મને પૂછ્યું તે બધું મેં તમને
કહી દીધું છે ૧૭-૨૦ હે વીર ! હવે સધ્યા
પાસના કરવાનો તમય થયો છે હે નરબ્યાધ !
આ સર્વ બ્રહ્મર્ષિઓ સ્નાન કરીને જળપૂર્ણ
કમડળ લઈને સૂર્યને અર્ધ આપી તેની
ઉપાસના કરે છે. એ સર્વ વેદ બહુનાર
મુનિઓએ તીર્થમા આવીને બ્રાહ્મણમત્રોત્ત
અધ્યયન કરેલું છે તેમની પૂજા પામીને સૂર્ય
નારાયણ અસ્તાચળ ઉપર જવા લાગ્યો છે,
માટે હે રામ ! જોઠો, તમે પણ સ્નાનસંધ્યા
કરો ૨૧, ૨૨

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ
ઉત્તરકાંડમા ૮૧ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૨ મો

અગસ્ત્યાશ્રમમાંથી (વહાય-રામચંદ્રનું
અયોધ્યામાં આગમન

ઋષેર્વ્રતમાજાય રામઃ સંઘામુપાસિતુમ્ ।
અપાક્રામત્સરઃ પુણ્યમ્સરોગજસેવિતમ્ ॥૧॥

અગસ્ત્ય ઋષિની આજ્ઞા થતાં રાજા રામ-
ચંદ્ર અપસરાઓએ સેવેલા પવિત્ર સરોવરના
કિનારા ઉપર સંધ્યા કરવા ગયા.^૧ ત્યાં જઈ
સ્નાન કરી સાયંસંધ્યાદિ નિત્યકર્મ કરી તેઓ
અગસ્ત્યના આશ્રમમાં પાછા આવ્યા.^૨ પછી
અગસ્ત્ય મુનિએ લોજન માટે રામચંદ્રની આગળ
સ્વાદિષ્ટ અને પવિત્ર કંઈ, મૂળ, ઔષધ અને
શાલ આદિ મૂક્યાં.^૩ રાજા રામચંદ્રે અમૃત
સરખા તે અન્નનું લોજન કરી તૃપ્ત થઈ પ્રસન્નતા-
પૂર્વક તે રાત્રિ આશ્રમમાં જ વિતાવી.^૪ બીજે
દિવસે પ્રાતઃકાળના નિત્યકર્મથી પરવારી શત્રુ-
ઓને પીડનારા રાજા રામચંદ્ર અગસ્ત્ય ઋષિ
પાસે આવ્યા.^૫ મહર્ષિને નમન કરીને રામચંદ્રે
કહ્યું : ‘હે ભગવન્ ! હવે હું અયોધ્યા જવા
માટે આપની આજ્ઞા માણું છું. આપનું દર્શન
થવાથી હું ધન્ય થયો છું, વળી આપના અહ-
ંકરને પાત્ર થયો છું; તેથી હવે પછી પણ
આપનાં દર્શન માટે આવતો રહીશ.’^૬ રામ-
ચંદ્રનાં મધુર અને નમ્ર વચનો સાંભળી ધર્મ-
રૂપ નેત્રવાળા અગસ્ત્ય મુનિ અતિશય પ્રસન્ન
થયા.^૭ અને બોલ્યા : ‘હે રામ ! તમારાં આ
શુંદર વાક્યો અતિશય અદ્ભુત છે. હે રઘુનંદન !
તમે જ સર્વ પ્રાણીઓને પાવન કરનારા છો.^૮
તમે જ રામ ! જે લોકો માત્ર જે ઘડી આપનાં દર્શન
કરે, તેઓ પણ પાવન થાય છે અને સ્વર્ગમાં
જઈ દેવોથી પૂજાય છે.^૯ વળી પૃથ્વી ઉપરનાં
જે પ્રાણીઓ આપના તરફ દ્રેષદષ્ટિથી ભુએ છે,
તેઓ તરત જ યમહંડથી હણીઈને નરકગામી
થાય છે.^{૧૦} હે રઘુએષ ! એ પ્રમાણે તમે સર્વ
પ્રાણીમાત્રને પાવન કરનારા છો, તો હું શું
તમને પાવન કરી શકું ? હે રાઘવ ! જેઓ

તમારા શુભાનુવાદ કરશે તેઓ જરૂર સિદ્ધિ
પામશે. ભલે, તમે ખુશીથી અયોધ્યા પધારો.
તમારો માર્ગ સુખરૂપ અને ભયરહિત થાઓ.
તમારી સર્વ ચિંતા દૂર થાઓ અને તમે
ધર્મવિધિથી રાજ્યશાસન કરો; કારણ કે આખા
જગતનું તમે જ શરણ છો.’^{૧૧,૧૨}

પછી રાજા રામચંદ્ર સત્યવાદી અગસ્ત્ય
ઋષિને તથા સર્વ તપસ્વી ઋષિઓને પ્રણામ
કરી સુવર્ણભૂષિત પુષ્પક વિમાનમાં ચડ્યા.
એ સમયે દેવો જેમ ઇંદ્રનું પૂજન કરે છે,
તેમ ઋષિઓના સમુદાયે તેમનું આશીર્વાદથી
પૂજન કર્યું.^{૧૪-૧૬}

સુવર્ણભૂષિત પુષ્પક વિમાનને લીધે આકાશ-
માં ગયેલા રામચંદ્ર વર્ષાઋતુના વાદળની સાથે
શોભતા ચંદ્ર જેવા જણાતા હતા. એ પ્રમાણે
તે જ દિવસે બધોરે અનેક સ્થળેથી પૂજન
પામતા રામચંદ્ર અયોધ્યામાં આવી પહોંચ્યા
અને નગર વચ્ચે આવેલા રાજમંદિરના
ઘોડમાં પુષ્પક વિમાનમાંથી નીચે ઊતર્યા.^{૧૭,૧૮}
પછી તુરત જ ઘડ્યા પ્રમાણે ગતિ કરનારા
શુદર પુષ્પક વિમાનને વિસર્જન કરીને બોલ્યા :
‘હે પુષ્પક ! તું તારા પ્રભુના સ્થાનમાં જા. તારું
કલ્યાણ થાઓ.’ મંદિરમાં આવ્યા પછી
રામચંદ્ર દ્વારપાળને આજ્ઞા કરી : ‘દ્રોણ પરાક્રમી
લક્ષ્મણ અને ભરત એ બંનેની પાસે જઈને
મારા આગમનના સમાચાર જણાવ અને
સત્વર એમને બોલાવી લાવ.’^{૧૯,૨૦}

ઈતિ શ્રીવત્સીક મહાયજુરમધુકીત અદિશંભુ ધીરમાધવનું
ઉત્તરાર્ધમાં ૮૨ મો સર્ગ સમાપ્ત

શ્રીરામે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો

સર્ગ ૮૩ મો

રાજસૂય યજ્ઞ સંખંધી ચર્યા

તત્કલ્પ્યા માર્ગવતે તસ્ય રામસ્વામીકૃષ્ણકર્મણઃ ।

દ્વાસ્ત્યઃ કુમારાવાહ્યઃ યજ્ઞવાય ન્યવેદયત્ ॥

અહિલક્રક્રમી રાજા રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં
દ્વારપાળ ભરત અને લક્ષ્મણને બોલાવી લાવ્યા
અને રામચંદ્રને નિવેદન કર્યું કે બન્ને ભાઈઓ

અહીં આવી ગયા છે. ભારે ભરત અને લક્ષ્મણને આવેલા જોઈ રામચંદ્ર તેમને ભેટ્યા અને કહ્યું ^{૧૨} ‘મેં બ્રાહ્મણના કાર્યની જે પ્રતિષ્ઠા કરી હતી તે પૂર્ણ કરી છે. હે બંધુઓ ! હવે મને ધર્મની મર્યાદારૂપ રાજસૂયાદિ યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, ^૩ કારણ કે ધર્મના સેતુરૂપ એ યજ્ઞે અક્ષય અને અબ્યયધર્મની વૃદ્ધિ કરનાર છે અને એ ધર્મ સંબંધી ચર્ચા કરનાર યજ્ઞે પાપનો નાશ કરનાર છે. ^૪ મારા આત્મસ્વરૂપ તમારા જેવા બંને યુવાનોની સહાયતાથી શ્રદ્ધ રાજસૂય યજ્ઞ કરવા હું ઇચ્છું, ^૫ કારણ કે તેથી શાશ્વત ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રવેં પ્રતિષ્ઠાપન મિત્રદેવે રાજસૂય નામે સારો યજ્ઞ કરીને વરુણત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેમ જ સોમદેવે પણ વિધિ પ્રમાણે ધર્મયુક્ત રાજસૂય યજ્ઞ કરીને સર્વ લોકોમાં શાશ્વત કીર્તિ અને ગ્લાન પ્રાપ્ત કર્યા હતા, ^{૬-૭} માટે આજે તમે બંને બાધવો આ લોકમાં તથા પરલોકમાં જે હિતકારક હોય, તેનો વિચાર કરી મને સલાહ આપો.’

રામચંદ્રના આવા વચનો સાંભળી વાણી વિશારદ ભરતે હાથ જોડીને કહેવા માંડ્યું - ‘હે અમાપ પરાક્રમી મહાહુજ રામચંદ્ર ! હે સાધુ ! તમારામાં જ સંપૂર્ણ વર્મ, યશ અને સર્વ વસ્તુધરા પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે. ^{૧૦} જેમ સર્વ દેવો મહાત્મા લોકનાથ બ્રહ્મપતિ તરફ પૂજ્ય ભુદ્ધિથી ભુજે છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ રાજાઓ અને અમે આપને નીરખીએ છીએ ^{૧૧} હે મહા બળવાન રાજા ! પુત્ર જેમ પિતા તરફ માન પૂર્વક ભુજે છે, તેમ સઘની પ્રબલ તમારા તરફ ભુજે છે હે રાધવ ! તમે સર્વ પ્રાણીમાનની ગતિના સાધનરૂપ પૃથ્વી સમાન છે. ^{૧૨} જે રાજસૂય યજ્ઞમાં પૃથ્વી ઉપરના અનેક રાજવંશોના વિનાશ થાય છે, એવો વિધિવાળો યજ્ઞ સર્વની પ્રીતિનું પાત્ર કેવી રીતે થશે ? હે રાજા ! પૃથ્વી ઉપર જે પૌરુષપ્રાપ્ત પુરુષો છે, તે સર્વનો તમારા કોપથી નાશ થશે ^{૧૩, ૧૪} અને હે અતુલ

પરાક્રમી ! હે પુરુષસિંહ ! તમારા શુભોદ્ધિ આખી પૃથ્વી તો તમારે વશ છે, માટે તે વીરોનો નાશ યોગ્ય નથી. ^{૧૫}

ભરતના આવાં અમૃતમય વચનો સાંભળી સત્યપરાક્રમી રાજા રામચંદ્રને અતિશય હર્ષ થયો. તેમણે કંકેશીના આનંદમાં વધારો કરનાર ભરતને ઉત્તર આપ્યો - ‘હે પાપરહિત ! હે પુરુષસિંહ ! વીરને શોભે એવા ધર્મયુક્ત અને પૃથ્વીનું પરિપાલન કરે તેવા તારા વચનો સાંભળી હું પ્રસન્ન થયો છું અને સતુષ્ઠ થયો છું. ^{૧૬-૧૮} હે ધર્મસ ! તારા મુદર વચનોથી આ ઉત્તમ રાજસૂય યજ્ઞ કરવાનો વિચાર હું માડી વાળું છું. કારણ કે લોકને પીડા કરે તેવું કામ વિચક્ષણ માણસો કરતા નથી. હે લક્ષ્મણાનંદ ! બાળકની પાસેથી પણ ગુલ શિખામણ નહણ કરવી જોઈએ, માટે હે મહાબળ ! સારી ગીતે ચોલચેલી તારી આ શિખામણ હું માન્ય રાખું છું. ^{૧૯, ૨૦}

હતિ શ્રીવાદ્મીક મહાત્મનપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રી રામાયણ ઉત્તરકાંડમાં ૮૩મે સુ. સમાપ્ત

સર્ગ ૮૪ મો

અશ્વમેધ યજ્ઞ સંબંધી ચર્ચા-વૃત્રાસુરનું વૃત્તાંત વર્ષાકવતિ રામે નું ભરતે ચ મહાત્મનિ ।

લક્ષ્મણોઽય શુભં વાસ્વતુસુવાચ રતુનંદનમ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રામચંદ્ર અને ભરત એ પ્રમાણે બોલી રહ્યા પછી લક્ષ્મણે શુભ વચનો કહેવા માંડ્યા - ‘રતુનંદન ! અશ્વમેધ નામનો મહાયજ્ઞ સર્વ પાપનો નાશ કરનાર અને પવિત્ર છે જો આપને રહે તો આપણે જે પવિત્ર અને દુધ વં યજ્ઞ કરીએ ^૨ મેં એવું સાંભળ્યું છે કે પૂર્વે મહાત્મા ઇંદ્રને બ્રહ્મહત્યા લાગી હતી ત્યારે તેઓ આ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી પવિત્ર થયા હતા ^૩ હે મહાબાહુ ! પૂર્વે દેવ અને અસુરના સનામ સમયે વૃત્ર નામનો લોકપૂજ્ય મહાન દેવ હતા ^૪ તે નજીસો ચોળન જોયો અને સો ચોળન પહોળો હતો, નજી લોક પોતાને વશ છે એમ માની સર્વ પ્રાણીઓ તરફ તે પ્રીતિયુક્ત રહેતો હતો. ધર્મસ-

કૃતરા અને બુદ્ધિમાન એ દૈત્ય સાવધાન વિષાધર્મવિધિથી આખી પૃથ્વીનું પાલન કરતો હતો.^{૧૦} જ્યારે તે રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે પૃથ્વી કામદુધા બેળી હતી, તેના પરના બધા ફળ, ફૂલ અને મૂળ સ્વાદિષ્ટ ઉત્પન્ન થતા હતા.^{૧૧} તે મહાત્માના રાજ્યમાં ખેડવા વિના જ ધાન્ય પાકતું હતું, એવા અદ્ભુત સંપત્તિવાળા રાજ્ય ઉપર તે સત્તા ચલાવતો હતો એક સમયે તેને એવો વિચાર થયો કે હું અતિ ઉત્તમ તપ કરું, કારણ કે તપ કટ્યાણુકારક છે અને બીજા સુખ તો મોઢ ઉત્પન્ન કરનાર છે.^{૧૨} તેથી પોતાના મધુરેશ્વર નામના જ્યેષ્ઠ પુત્રને પ્રબળનના હાથમાં સોંપી એ દૈત્ય વનમાં ગયો અને દેવોને સત્તા ઉત્પન્ન કરે તેણે ઉન તપ કરવા લાગ્યો.^{૧૩}

જ્યારે વૃત આણુ તપ કરતો હતો, ત્યારે ઇંદ્ર મહાદેવે ધર્મ વિષયુ ભજવાન પાસે જઈને જોડ્યો. ‘હે મહાબાહુ! વૃતે તપને લીધે ત્રણે લોકો છતી લોધા છે એ ધર્મોત્તમ બળવાન છે, તેથી હું એના ઉપર શાસન કરવા શક્તિમાન નથી.’^{૧૪} હે સુરેશ્વર! જો એ ફરી તપ આદરશે તો જ્યાં સુધી આ જગત રહેશે, ત્યાં સુધી અમે એના હાસ ધર્મને રહીશું, છતાં હે મહાબળવાન! તમે જો પરમ ઉદાર વૃતની ઉપેક્ષા કરો છો. હે સુરેશ્વર! જો તમે કોઈ પાત્રો, તો એક ક્ષણ પણ એ છતી શકે તેમ નથી.^{૧૫} હે વિષ્ણુ! જ્યારે તેણે તમારી સાથે પ્રાંતિ કરી છે, ત્યારથી તે લોકોનો ઇશ્વર થઈ ગયો છે,^{૧૬} માટે હવે તમે સાવધાન થાઓ અને સર્વ લોકો ઉપર કૃપા કરો, એટલે આખા જગતમાં શાંતિ થશે અને સર્વ રાજાઓ નાશ થશે.^{૧૭} હે વિષ્ણુ! અ, સર્વ દેવો આપના તરફ જોઈ રહ્યા છે, માટે મહાન વૃતનો ઘાત કરી અમને સહાય કરો.^{૧૮} આ દેવોને તમે ધણીયે સહાય કરી છે. વળી તમારા સિવાય બીજા કોઈ તેને મહાય કરી શકે તેમ નથી, એક તમે જ માન અચરણુ ગરણુ છો.’^{૧૯}

ત્યારે સન સમ્યા

સર્ગ ૮૫ મો

અધ્યમેષ યજ્ઞ સંબંધી ચર્ચા-વૃત્તાસુરનો વધ
લક્ષ્મણસ્ય તુ તદ્વાક્ય શ્રવણ શત્રુનિવરણ.
વૃત્તપાતમરોષેણ કથયેત્યાહ મુવત્ ॥૧॥

લક્ષ્મણના વચનો સાંભળી શત્રુનો નાશ કરનાર રામચંદ્ર જોડ્યા : ‘હે મુવત! વૃતના ઘાતની આ સર્વ કથા અમને કહો.’ રામચંદ્રના વાક્યોના ઉત્તરમાં મુનિવાના આનંદની વૃદ્ધિ કરનાર લક્ષ્મણ ફરીથી એ દિવ્ય કથા કહેવા માંડી.^{૧૦} તેઓ જોડ્યા ‘પછી ઇંદ્રના અને સર્વ દેવોના આ વચનો સાંભળી વિષ્ણુએ ઇંદ્રાદિ દેવોને કહ્યું.’^{૧૧}

‘હે દેવો! મહાત્મા વૃત્તાસુરની મારે હું પણ બુદ્ધિ કાળથી પ્રાંતિ વડે બધાયેલા છું. તમારે પ્રિય કરવાની ખાતર હું એ મહા અસુરને હણીશ નહિ, પણ તમારા ઉત્તમ સુખનો ઉપાય તો મારે અવશ્ય કરવો જોઈ એ એવી એને ઉપાય હું કહું છું, જે બાપીને ઇંદ્ર પોતે જ તેને હણી શકશે.’^{૧૨} હે દેવો! હું મારી તેજમય મૂર્તિના નોંખે લાગ ઇંદ્રમાં, એક લાગ વજ્રમાં અને એક લાગ પૃથ્વીમાં મૂકીશ એ સમયે ઇંદ્ર વૃતને હણશે એમાં જરા પણ સંશય નથી.’^{૧૩}

વિષ્ણુના વચનો સાંભળી દેવો જોડ્યા : ‘હે દેવોને મારનારા! ખરેખર, આપ કહો છો એમ યશે, એમાં અમને લેશમાન પણ સંશય નથી.’^{૧૪} હે ભજવન! તમારે કટ્યાણુ ધાઓ વૃત્તાસુરને વધ ઇંદ્રનારા અમે જઈએ છીએ હવે તમે ઘણા મોટા તેજથી તૃતીયારો ઇંદ્રમાં સંચાર કરો.^{૧૫} પછી ઇંદ્રને આગળ કરી સર્વ દેવો જ્યાં મહાન વૃત્તાસુર તપ કરતો હતો ત્યાં ગયા. ત્યાં આવીને તેઓએ તપ કરતા અસુરશ્રદ્ધ વૃત્રને તેજથી દેહીયમાન થયેલા જોયો. મહાબળવાન વૃત્ર બળે ત્રણે લોકોને પોતાના તેજમાં પી જશે કે આકાશને પોતાના તેજથી બાળી નાખશે એવો લાગતો હતો. તે અસુરશ્રદ્ધને જોઈને દેવો ત્રાસ પામ્યા અને ભય પામ્યા કે આને કેમ હણી શકીશું? અથવા આનો પરાજય કેવી રીતે કરી

શકીશુ' ? પછો સહસ્રલોચન ઇન્દ્રે હિંમત કરી બે
હાથે પોતાનું વજ્ર ઉપાડીને બેરથી વૃત્રાસુરના
માથા ઉપર ફેંક્યું. ૧૦-૧૩ એટલે કાલાગ્નિ સમાન
મહાધોર અને મહાક્રાંતિયુક્ત વૃત્રાસુરનું માથું
કપાઈને પૃથ્વી ઉપર પડ્યું.

એ સમયે આપું જગત ત્રાસ પામ્યું. ૧૪
નિરપરાધી અને તપમાં રત થયેલા વૃત્રાસુરને
હણીને મહાતેજસ્વી ઇન્દ્ર પ્રહાર્યાના ડરથી ત્રિલોક-
ના અંતમા જ્યાં ગાઢ અંધકાર વ્યાપ્ત હતો ત્યાં
આલેખ ગયો. ૧૫ પછુ પ્રહાર્યાના તેની પાછળ
ઝડપથી જવા લાગી અને અંતે તે પ્રહાર્યાના
તેના અંગમા મળી ગઈ, જેથી ઇન્દ્ર મહાહુન્ની
થયો. ૧૬ જ્યારે વૃત્રાસુરનો નાશ થયો અને ઇન્દ્ર
નાસી ગયો, ત્યારે બાકીના અગ્નિ આદિ સર્વ
દેવો ત્રિલોકનેશ્વર વિષ્ણુની વારંવાર પૂજા કરવા
લાગ્યા. ૧૭ 'હે પરમેશ ! તમે જ અમારું શરણ
છો, તમે જ જગતના પૂર્વજ છો; તમેજ જગ-
તના પિતા છો અને સર્વ પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ
કરવા માટે તમે વિષ્ણુપદ ધારણ કરેલું છે. ૧૮
ખદેખરી રીતે આ વૃત્રને તો તમે જ હેઠ્યો છો,
છતા પ્રહાર્યાના તો દેવરાજ ઇન્દ્રની પાછળ પડી
છે, તેથી તેના મોક્ષનો કાંઈ ઉપાય બતાવો તો
સાર. ૧૯

દેવોનાં આવાં વાક્યોના ઉત્તરમાં વિષ્ણુએ
કહ્યું : 'હે દેવો ! શુક મારું યજ્ઞ કરશે એટલે
હું તેને પાવન કરીશ. ૨૦ એ પવિત્ર શાસનવાળો
ઇન્દ્ર અન્ધમેધ યજ્ઞના પુણ્યથી ફરીથી ભયરહિત
થઈને દેવોનું ઇન્દ્રત્વ પ્રાપ્ત કરશે.' દેવોને
ઉપયુક્ત અમૃત જેવી વાણી કહીને દેવોથી સ્તુતિ
કરાતા દેવેશ વિષ્ણુ સ્વધામમાં ગયા. ૨૧

હિં શ્રીવાલ્મીકિ મહાપુનિર્ણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ
ઉપકાંડમા ૮૫મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૬ મો

અન્ધમેધપ્રશંસા પ્રહાર્યાના પાપની નિવૃત્તિ
તથા વૃત્રવધે સર્વમંથિલેન સ લક્ષ્મણ :
કથયિત્યા તરછેદઃ કથાશ્લોખ પ્રતકમે ॥ ૧ ॥

પુરુષશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણે વૃત્રાસુરના વધની ઉપયુક્ત
કથા તથા પછી બાકી રહેલી કથા કહેવા માંડી. ૧
તેઓ બોલ્યા : 'જ્યારે દેવને ભીતિ ઉત્પન્ન કરનાર
મહાપરાક્રમી વૃત્રાસુર હણાયો, ત્યારે પ્રહાર્યા-
ના પાપથી ઘેરાયેલો એવો વૃત્રાસુરને હણ-
નારો દેવરાજ ઇન્દ્ર ચેતનારહિત થઈ ગયો. એ
સમયે ભુલિત મંદ પડી ગઈ હોય તેવો અને
સ્ફૂર્તિરહિત થયેલો ઇન્દ્ર ત્રિલોકના અંતમાં જઈ
ભય પામેલા સર્પની માફક કેટલાક સમય સુધી
ભરાઈ રહ્યો. ૨ એ રીતે ઇન્દ્ર જ્યારે અદશ્ય
થયો, ત્યારે આપું જગત ઉદ્દેગ પામ્યું.
દુષ્ટિના અભાવે પૃથ્વી રસ વગરની થઈ ગઈ,
જંગલો સુકાઈ ગયાં અને સુધળું ઉજળડ જેવું
થઈ ગયું. નદીઓના પ્રવાહો બંધ પડી ગયા,
પાપીના ધરાઓ સુકાઈ ગયા અને પ્રાણીઓના
ભારે ખલભળાટ મચી રહ્યો. ૩ આ પ્રમાણે
સમસ્ત લોકનો ક્ષય થતો જોઈને દેવતાઓ
ગભરાયા, તેથી વિષ્ણુએ જે પ્રમાણે પૂર્વે સૂચવ્યું
હતું, તે પ્રમાણે યજ્ઞ કરવા માટે સર્વ દેવો ઉપા-
ધ્યાય અને ઋષિઓને લઈને જ્યાં પ્રહાર્યાના
પાપના ભયથી મૂંઝાઈ ગયેલો ઇન્દ્ર હતો ત્યાં
ગયા. ૪ પ્રહાર્યાના પાપથી ઘેરાઈ ગયેલા
ઇન્દ્રને જોઈને દેવોએ તેને જ આગળ કરીને
અન્ધમેધ યજ્ઞની તૈયારી કરવા માંડી. ૫

'પછી હે નરેન્દ્ર ! મહાત્મા ઇન્દ્ર કરેલી પ્રહાર્યા-
ના પાપમાંથી તેને મુક્ત કરવા માટે મહાન
અન્ધમેધ યજ્ઞ થવા લાગ્યો. ૬ એ ધર જ્યારે
સમાપ્ત થયો, ત્યારે પ્રહાર્યાના ઇન્દ્રના અંગ-
માંથી નીકળી દેવો પાસે જઈ તેમને પૂછવા
લાગી. 'હે દેવો ! મારું સ્થાન કયાં નિર્માણ
કરેલું છે ? ૭ તેણે આમ કહ્યું ત્યારે પ્રોતિયુક્ત
અને પ્રસન્ન ચિત્તવાળા દેવોએ તેને કહ્યું :

‘હવંસે ! તું તારી મેળે જ તારા ચાર વિભાગ કર. ’^{૧૧} મહાત્મા દેવોની આ આજ્ઞા સાંભળી બ્રહ્મ-હત્યાએ પોતાના ચાર વિભાગ કયા પછી જેનો વાસ દુઃખજનક છે, એવી તે બ્રહ્મહત્યાએ ઇંદ્રમાંથી નીકળીને કહ્યું :^{૧૨} ‘સર્વના અહ-કારને હજીનારી હું મારા એક અંશથી વર્ષો કાળના ચાર માસ સુધી જળપૂર્ણ નદીઓમાં વાસ કરીશ અને સ્વચ્છદે વિચરીશ. વળી મારા બીજા અંશથી હું નિરંતર પૃથ્વીમાં વાસ કરીશ. હે દેવો ! એ તમને સત્ય કહું છું. ’^{૧૩, ૧૪} મારા ત્રીજા અંશથી હું સર્વનો દર્પ હરનારી, યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલી દર્પપૂર્ણ સ્ત્રીઓમાં દર માસે ત્રણ રાત્રિ વાસ કરીશ. ’^{૧૫} હે સુરેન્દ્રો ! મારા ચોથા અંશથી મિથ્યાવાદનો આશ્રય કરીને વેદનુ માહાત્મ્ય બાળુનારા નિર્દોષ બ્રાહ્મણ-ને મારનારામાં હું વાસ કરીશ. ’^{૧૬}

ત્યારે દેવોએ તેને પ્રત્યુત્તર આપ્યો : ‘હે હવંસે ! જેમ તારી ઇચ્છા છે, તેમ તું તારા અબીપ્ર સ્થાનમાં જઈ વાસ કર. ’^{૧૭} પછી પ્રીતિવાળા દેવોએ ઇંદ્રને વંદન કર્યું અને ઇંદ્ર પણ બ્રહ્મહત્યાના પાપથી મુક્ત થવાથી સંતાપ-રહિત થયો. ઇંદ્ર રાજ્યાધિકાર હાથમા લીધો કે તરત જ આખા જગતમા શાંતિ થઈ. આ રીતે એ અફળુત યજ્ઞ વડે ઇંદ્ર સુખ પામ્યો. હે રઘુનંદન ! અશ્વમેધનો આલો મહિમા છે, માટે હે મહાભાગ ! હે પાર્થિવ ! તમે અશ્વ-મેધ યજ્ઞ કરો. ’^{૧૮-૨૦}

એ પ્રમાણે લક્ષ્મણના અતિશય મનોહર અને ઉત્તમ વચન સાંભળી ઇંદ્ર સમાન પરાક્રમ કરનાર, તેજસ્વી મહાત્મા રાજા રામચંદ્ર પ્રસન્ન-ચિત્તવાળા થઈ સંતોષ પામ્યા. ’^{૨૧}

અતઃ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનુ-
વર્તમાનમા ૮૬ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૭ મો

ઇલરાજનું આખ્યાન-શ્રીતપ્રાપ્તિ

તચ્છત્વા ત્થમજોત્તં વાપ્યં વાપ્યવિશારદઃ ।

પ્રત્યુવાચ મહાસેનાઃ પ્રહસનાઘયો વચઃ ॥ ૧ ॥

લક્ષ્મણનાં આવાં વચનો સાંભળી વાણી-વિશારદ મહાતેજસ્વી રાધવે હસીને કહ્યું : ‘હે નરેન્દ્ર લક્ષ્મણ ! યુદ્ધાસુરના વધની અને અશ્વ-મેધ યજ્ઞના ફળની સર્વ કથા તું કહે છે તેમ જ છે. ’^{૧, ૨} હે સૌમ્ય ! જે સાંભળ્યું છે કે પૂર્વે કદંમ નામે એક પ્રભાવતિ થઈ ગયેલા છે. તેમને અતિશય ધાર્મિક અને શ્રીમાન ઇલ નામનો પુત્ર હતો અને તે બાહ્યલોક દેશનું પાલન કરતો હતો. હે નરશાહ ! તે મહા-યશસ્વી રાજાએ આખી પૃથ્વીને વશ કરી હતી અને તે તેનું પુત્રની મારફત પ્રભુપાલન કરતો હતો. ’^{૩, ૪} હે રઘુનંદન ! પરમ ઉદાર દેવો તેમ જ મહા ધનવાન દેવો અને નાગ, ગંધર્વ, યક્ષ આદિ સર્વ એનું પૂજન કરતા હતા; એટલું જ નહિ પણ એ મહાત્માના રોપથી ત્રણે લોક પ્રજા ઊઠતા હતા. બાહ્યલોક દેશને એ મહાયશસ્વી અને મહાબુદ્ધિમાન રાજા જેવો ધર્માનંદ હતો. તેવો જ પરાક્રમી હતો. ’^{૫-૭}

એ મહાબાહુ ઇલ રાજા એક સમયે મનોરમ યજ્ઞ માસમાં પોતાના સેવક, સન્ય અને વાહનો સહિત એક સુંદર વનમાં મૃગયા કરવા ગયો. એ વનમાં સેંકડો મૃગોનો શિકાર કરવા છતાં તે મૃગયાસક્ષ્મ રાજાને તૃપ્તિ થઈ નહિ. વિવિધ પ્રકારના સેંકડો મૃગોનો શિકાર કરતો કરતો તે રાજા બધા કાર્તિકસ્વામીનો જન્મ થયો હતો, તે પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યો. ’^{૧૦} એ હવંસ પ્રદેશમા દેવેશ્વર મહાદેવ પોતાના અનુચર સહિત હિમાલયની પુત્રી સાથે વિહાર કરતા હતા. ’^{૧૧} તે પર્વતના ઝરાવાળા પ્રદેશમાં દેવી પાર્વતીનું ગ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા વૃષભ-ધ્વજ ઉમેશ પોતાનું સ્વરૂપ સ્તીરૂપે કરીને વિચરતા હતા. ’^{૧૨} એ સમયે તે પ્રદેશમાં જે જે પ્રાણીઓ, વૃક્ષો અને બીજું ગધું જે નર-

બલિમા હંતુ, તે સર્વ સ્ત્રીરૂપ થઈ ગયેલું હંતુ હજારો મૃગોનો શિકાર કરીને કદંબ પ્રબળપતિનો પુત્ર ઇલરાબ તે પ્રદેશમા આવી પહોંચ્યો, ત્યારે તેણે સર્વ સર્પ, પશુ, પક્ષી વગેરે સ્ત્રીસ્વરૂપમા જોયા ૧૩-૧૫ એટલું જ નહિ પણ હે રઘુનદન ! પોતાના સર્વ અત્યુચરો સહિત પોતાની બલને પણ તેણે સ્ત્રીસ્વરૂપ થઈ ગયેલો જોઈ આથી તેને અતિશય દુઃખ થયું ૧૬ આ ઉમાપતિનો પ્રભાવ છે, એમ બાણીને તે ઘણો જ દીન થઈ ગયો પછી તે રાબ પોતાના સેવક, સેન્ય ને વાહન સહિત દેવને શરણે ગયો એ સમયે વરદાન આપ નારા મહેશ્વરે પાર્વતી સહિત હસીને કદંબ પ્રબળપતિના પુત્ર ઇલરાબને કહ્યું 'હે કદંબ પ્રબળપતિના પુત્ર ! મહાબળવાન રાજર્ષિ ! ઊઠો, ઊઠો ૧૭-૧૮ હે સૌમ્ય ! હે સુમત ! પુરુષત્વ સિવાયનું બીજું વરદાન માગો ' મહાદેવે પુરુષત્વ માગવાની ના કહી તેથી તે રાબ અપાર શોક કરવા લાગ્યો ૨૦ અને સુરશ્રષ્ઠ મહાદેવજી પાસેથી સ્ત્રીરૂપ થયેલા તે બાળ્યે બીજો વર માગ્યો નહિ અતિશય શોક કરતા તે રાબએ તેમજ બીજા બધાએ ગવરાજ હિમાવનની ૧૧ ઉમાદેવીની અત રાપૂર્વક આરાધના રી અને કહ્યું 'હે દેવી ! હે વરદે ! તું સર્વ લોકને તેમજ મહેશ્વરને પણ વરદાન આપે છે હે દેવી ! તારા દર્શન મિથ્યા થતું નથી, તો તું અમારા તરફ સૌમ્ય દીપ્તિ બે ' પછી તે રાજર્ષિની મૃતિ સાલગી દેવી પાર્વતીએ મહાદેવની સર્નાધમા તેમની સમતિપૂર્વક શુભ વાક્યથી કહ્યું હે રાજન્ ! અર્ધ વરદાન દેનાર મહાદેવ છે અને અર્ધ વરદાન દેનાર હું છું, તેથી ત્રીત્વ કે પુરુષત્વ માગી અર્ધ વરદાન જે બાહો તે માગો દેવીનું આવું અદ્ભુત અને ઉત્તમ વચન સાલગી રાબ અતિશય રાજી થઈને જોયો ' પૃથ્વી ઉપર જેના રૂપની તુલના ન થાય તેવી હે દેવી ! જો તમે મારા ઉપર પ્રનત થયા હો,

તો મને એવું વરદાન અપાશે કે હું એક માત્ર સ્ત્રી થાઉં અને એક માત્ર પુરુષ થાઉં ' સુદરમુખી દેવીએ રાબના મનની ઇચ્છા બાણીને શુભ વાક્ય કહ્યું 'હે રાજન્ ! બ, એ પ્રમાણે થશે વળી તું બન્યારે પુરુષરૂપમા હોઈશ ત્યારે તને સોભાવ સાલગશે નહિ અને સ્ત્રીરૂપમા હોઈશ ત્યારે પુરુષભાવ સાલગશે નહિ ' એ પ્રમાણે એ કદંબ પ્રબળપતિનો પુત્ર ઇલરાબ એક માત્ર પુરુષ રહી બીજો માત્ર નહોતો લોકમા સુદર એવી ઇલા નામની સુદરી થતો હતો ૨૧-૨૭

ઈતિ શ્રીવાત્મીક મહામુનિપ્રણીત આદિકંચ શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમા ૧૭મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૮ મો

ઇલરાબજી આખ્યાન-મુધનો મેળાપ

તા કયામલસવદ્ધા રમેણ સમુદીરિતામ્ ।
લક્ષ્મણો ભરતશ્ચ શ્રુતા પરમવિસ્મિતો ॥ ૧ ॥

રાબ રામચંદ્રે કહેલી ઇલરાબ સબધી અદ્ભુત કથા સાલગીને લક્ષ્મણ અને ભરત એ બન્ને પરમ વિરમય પામ્યા ૧ એ બન્નેએ હાથ જોડીને તે મહાત્મા રાબની સ્ત્રી અને પુરુષભાવની કથા ફરીને વિસ્તારથી બાણવા માટે પૂછ્યું ૨ 'તે સ્ત્રીરૂપ હુર્ગતિમા પડેલો રાબ એવી સ્થિતિમા કેવી રીતે વતતો હતો ?'

લક્ષ્મણ તથા ભરતનો પ્રશ્ન સાલગીને રાબ રામચંદ્ર કહ્યું તે ઇલરાબ સર્વ લોકમા સુદર સ્ત્રીરૂપ થઈને પોતાના અત્યુચરો, જેઓ સર્વ સ્ત્રીરૂપ થયા હતા તેઓથી વાંટગાળીને એ વનમા ફરવા લાગ્યો કમગઢળ સરખી આજો વાળી, સર્વ લોકમા સુદર તે ઇલા સો દક્ષ, હોડ અને વતાથી પરિપૂર્ણ વનમા પડે બાલીને વિહાર કરતી, ત્યા આવેલા ૧૬૮ની વિચાગ ગુફાઓમા રમણ કરવા લાગી ૪-૭ તે વન પ્રદેશમા આવેલા એ પર્વતની પાસે વિવિધ ભાતના પક્ષીઓથી સેવાતું એક અતિશય સુદર સંસ્વાર હતું ૮ ત્યા ઇલાએ પૂર્ણિમાના ઉદય પામતા ચંદ્ર સરખા તેજસ્વી અને પાતાના

હેલતા તેજથી દીપતા ચક્રના પુન બુધને જોયો
તે બુધદેવ જળમાં ઊભો રહી યશ આપનાર,
ધન્ય પરિપાળ કરનાર, અતિશય મુરકેલોથી
આચરી શકાય તેવું અને ટ્રાફિક ઉત્પન્ન કરે
જેવી રીત તપ આવરતે હતે '૧૧૦ હે રઘુનંદન!
બુધને જોઈ વિસ્મય પામેની ધ્રુવે સ્ત્રીરૂપ
પ્રેક્ષા પોતાના સર્વ અનુચરો મહિત તે સરો
વરને ખગલનાથી મૂકયું, જોઈને બુધ તેના સામે
જોયું અને તે કામખાણથી ઘાયલ થયો તે આત્મ
શુદ્ધિ બ્રહ્મા જયો અને પાણીમાં ને પાણીમાં
જ ક પી જિલ્લો નવાકયસુદરી તે ઇના સ્ત્રીને
જોઈને બુધદેવ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા
'દેવતાઓથી પણ અધિક કપાળી આ સ્ત્રી
કેણુ હશે? દેવીઓમાં, નાગઓમાં, અસુર
ગ્રીઓમાં અને અપ્સરાઓમાં આના કરતા
પધારે રૂપાળી કોઈ પણ સ્ત્રી મે પૂર્વે
જોયેલી નથી જો એ હજી કોઈને પરજેલી
ન હોય, તો તે મારે ચોખ્ય છે' એવું વિનારી
બુધદેવ પાણીમાંથી બહાર નીકળી કિનારા
ઉપર આવ્યા ૧૧-૧૫

પછી પોતાના આશ્રમમાં જઈ ધર્માત્મા
બુધદેવે તે નવશ્રદ્ધ ઓઓને આમ તથા આપ્યું
ત્યારે તેઓ સર્વ ત્યા ગઈ અને બુધદેવને પ્રણામ
ડાયા પછી તે ધર્માત્માએ એ સ્ત્રીઓને પૂછ્યું
'આ નિલોકસુદરી કોની સ્ત્રી છે અને તે બહો
શા માટે આવેલી છે, તે સર્વ મને કહો, વિલખ
ન કરો' બુધદેવના સુદર શબ્દોપાળ મધુર
વચનો સાંભળીને તે સર્વ ઓઓએ મધુર
વાણીથી ઉત્તર આપ્યો 'એ સુશ્રોત્રી નવદા
અમારા ઉપરી તરીકે રહે છે એને કોઈ પાત્ર
નથી અને તે અમારી માથે આ જાલમાં
વિચરે છે' તે સ્ત્રીઓના આવા અપદ વચનો
સાંભળી બુધદેવે પવિત્ર આવર્તની વિધાને
સ નારી, એટલે તે રાજનો સર્વ વૃષ્ટાત બાણ
વામાં આ ચો પછી તે મુનિશ્રદ્ધે તે સર્વ
સ્ત્રીઓને કહ્યું 'તમે સર્વ આ પર્વતની તળેટી
માં જઈને વસો અને આ ગિરિમાં તમારા

નિવાસસ્થાન તુરત તૈયાર કરી યો તમે
નિત્ય પત્ર, ફળ, મૂળ વગેરેનો આહાર કરી
તમારો નિર્વાહ કરો ત્યા તમને કિપુરુષ
બલિતા પતિ મળશે ચક્રના પુન બુધદેવે આ
વચનો કહીને પોતાના યોગબળથી તે સ્ત્રીઓને
કિપુરુષી બનાવી દીધી અને કિપુરુષોને ત્રાસ
થઈને તેઓ સર્વ એ પર્વતપ્રદેશમાં વસવા
લાગી ૧૧-૨૪

ઈલ શ્રોવાદશીક મહામુનિષ્ઠાતિ આદિક વ્ય શ્રીરામાયણ
ઉવરકાદમાં ૮૯ મો સગ સમાપ્ત

પર્વ ૮૯ મો

૫લા અને બુધદેવી પુરુષનાનો જન્મ

અતઃ કપુરુષાસ્વતિ લક્ષ્મણો મરતસ્તથા ।
માશ્રવમિતિ ચ જ્ઞતામુમો રામ જનશ્ચરમ્ ॥ ૧ ॥
કિપુરુષી ઉત્પત્તિ સાંભળીને લક્ષ્મણ તથા
ભરતે નરેશ્વર નામચક્રને કહ્યું એ તો મોટું
આશ્ચર્ય થયું ૧ પછી મહાવચસ્ત્રી ધર્માત્મા
નામચક્ર કદંબ પ્રવલપતિના પુત્ર ઇલાની કથા
આગળ કહેવા માડી ૨

વિહાર કરવા આવેલી તે સર્વ સ્ત્રીઓને
કિદરીઓ બનાવી ઈઈને નિષિશ્રદ્ધ બુધદેવે
કપલ પલ્લ મનને રહ્યું ૩ હે સુદર મુખવાળી!
હું સોનનો અતિપ્રિય પુત્ર છું હે વસારોહ!
મને તું પ્રેમવાળા નેનોથી જોઈને પ્રીતિપૂર્વક
લેવ ૪

ત્યારે નિજન અરપથમાં રહેની તે ઇલાએ
અતિશય સુખ અને મહાતેજસ્વી બુધદેવને ઉત્તર
આપ્યો ૫ હે સૌમ્ય! હું સ્વતંત્ર છું, છતાં
તમારો અપ્રીત થાઉ છું હે ચક્રપુત્ર! મને
આસા આપો અને તમારી જેમ ઇચ્છા હોય
તેમ કરો ઇલાના પ્રિય વચનો સાંભળી બુધ
દેવ હર્ષ પામ્યો અને કામાતુર થઈ ઇલા
સુદરી સાથે કોડ કરવા લાગ્યો કામી બુધદેવનો
ચેત્ર માસ તો સુદરમુખી ઇલાની સાથે કોડ
કરવામાં એક સપ્તાહી માફક વીતી ગયો એ
રીતે જ્યારે એક માસ પૂરો થયો, ત્યારે કદંબ
નો પુત્ર ઇલ ૧૫૦૪૪ દ્ર સરખા મુખવાળો પુરુષ

મનીને શય્યામાથી બાળી લેલો એ સમયે પૂર્વનું સ્ત્રીરૂપનું આચરણ તે ભૂલી ગયો ને આશ્રમથી બહાર નીકળ્યો ત્યાં બુધદેવને સંદેશવરમા બિચા હાથ કરીને તપ કરતા બેસ્યા, ત્યારે તેમની પાસે જઈને ધલરાબાએ પૂછ્યું 'હે ભગવન! થોડા કાળથી હું મારા અનુચરો સહિત આ ગહન પર્વતમય પ્રદેશમા છું, છતાં મારા સન્નને હું દેખતો નથી, તો મારા અનુચરો ક્યા ગયા હશે?' પોતાની પૂર્વાવસ્થા તુલાન ભૂલેલા તે રાત્રિના પ્રશ્નો સાંભળી બુધદેવે તેને શાત પાડી ઉત્તર આપ્યો 'પથથરના પુષ્કળ વરસાદથી તારા તે સેવકો નારા પાંચા છે વળી વગાળયા અને વર સાદના ભયથી પીડાઈને તું મારા આશ્રમમા આવીને સતો હતો ૧-૧૨ હે વીર! તું ભય રહિત થઈ સતાપ છોડી દઈને શાત થા અને આ કૃળમૂળ ખાઈને સુખથી અહીં જ વસ, તેથી તારું કલ્યાણ થશે'

બુધદેવના વચનોથી તે મહાબુદ્ધિશાળી રાજા શાત પડી કહેવા લાગ્યો 'સેવકવર્ગના નાશથી દીન થઈ ગયેલો હોવા છતાં હું મારું રાજ્ય ત્યજીશ નહિ, માટે હવે મને રજા આપો હે પ્રહ્લન! જો હું ત્યાં નહિ બાઢી તો મહાયશસ્ત્રી શશભિદુ મારી ગાદી પચાવી પાડશે મારા સુખ આપનારા સેવકો અને સ્ત્રીઓને ત્યજવા હું શક્તિમાન નથી, માટે હે તેજસ્વી! તમે મને અહીં રોકાવા માટે કાઈ પણ કહેશો નહિ'

ઇલ રાજાએ બુધને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે પરમ શાંતિથી તેમણે ઉત્તર આપ્યો 'હંમણા તો તમારે અહીં રહેવાનું પસંદ કરવું બેઠાં ૧૩-૧૮ હે મહાબળવાન કદંબકુમાર! એને માટે તમારે જરા પણ સતાપ ન કરવો બેઠાં જો તું એક વરસ સુધી અહીં રહીશ તો હું તારું શ્રેય કરીશ' પછી ઇલ રાજાએ કલેશરહિત કર્મ કરનાર બુધદેવના આવા વચનો સાંભળી એ પ્રહ્લવાદીના કહ્યા પ્રમાણે એક વરસ સુધી ત્યાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો

તે બ્યારે સ્ત્રીરૂપને પ્રાપ્ત થતો, ત્યારે બુધદેવની સાથે રમણ કરતો અને બીજે મહિને પુરુષ થતો, ત્યારે તેમની સાથે ધર્મચર્યા કરતો હતો ૨૦-૨૨ અતે સુદર ત્રીણીવાળી ઇલાએ નવમે માસે ચંદ્રપુત્ર બુધદેવની પુરુષવા નામે સુદર પુત્રને જન્મ આપ્યો ૨૩ પછી તુરત જ એ મહાબળવાન બુધદેવના જેવા જ વર્ણના પુત્રને ઇલાસુદરીએ તેના પિતાના હાથમા મૂક્યો ૨૪ એ પ્રમાણે બુધદેવ એક વરસ સુધી સ્ત્રી તથા પુરુષરૂપને પ્રાપ્ત થતા કદંબકુમાર સાથે ક્રીડા તથા ધર્મચર્યા કરીને આનંદ મેળવતો હતો ૨૫

ઈલ શ્રી વાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત અફિકાન્ધ શ્રીરામાય ના ઉત્તર કાંડા ૮૬ થી ૯૧ સુધી સમાપ્ત

સર્ગ ૯૦ મો

અથએની પ્રશન્સા તથા ઇવાને પુરુષત્વની પ્રાપ્તિ

તયોક્તવતિ રામે તુ તસ્ય જન્મ તદ્વસ્તુતમ ।
ડયાચ લક્ષ્મણો મૃગ્યો મરતશ્ચ મહાયશા ॥ ૧ ॥

બ્યારે રામચંદ્રે પુરુષવાના જન્મનું અર્હ જીત વૃત્તાત વહ્યું, ત્યારે મહાયશસ્ત્રી ભરતે અને લક્ષ્મણે ફરીથી તેમને પૂછ્યું 'હે નરશ્રેષ્ઠ! ઇલાએ સોમનાથ બુધદેવની સાથે એક વરસ સુધી રહી બીજું શું શું કહ્યું તે આપ અમને કહેવા યોગ્ય છે' એવી રીતે પ્રશ્ન કરનારના મીઠા શબ્દો સાંભળી રામચંદ્રે પ્રબળપતિ કદંબના પુત્ર ઇલરાજાની કથા આગળ કહેવા માડી ૨૦

'એક સમયે બ્યારે ઇલાસુદરી પુરુષત્વને પ્રાપ્ત થઈ હતી, ત્યારે મહાબુદ્ધિમાન બુધદેવે પરમ ઉદાર સર્વત્રને, ભૂગુપ્ત ચયવનને, અરિષ્ટ નેમિને, પ્રસાદન અને મોદક સુનિને તથા હંવાસા સુનિને પોતાના આશ્રમમા બોલાવ્યા તેઓનું સારી રીતે સન્માન કર્યા પછી વાક્યને બાળનારા તરવરી' બુધદેવે સાવધાન ચિત્તવાળા તે સર્વને કહ્યું ૧-૧ આ મહાબાહુ ઇલ રાજા કદંબ પ્રબળપતિના પુત્ર થાય છે.

એની શી ગતિ થયેલી છે તે તમે જાણો. હે, માટે જેમ એનું શ્રવ ધાત્ર્ય તેમ કરો. ^{૧૭} મહાત્મા દિગ્ધે એ પ્રમાણે વાતચીત કરતા હતા, તેટલા મા મહાતેજસ્વી કર્દમ પ્રજાપતિ પોતે જ ત્યા આવી પહોંચ્યો. ^{૧૮} તેમની સાથે પુલસ્ત્ય, કંતુ, વપતકાર અને મહાતેજસ્વી ઝેંકાર ન્દપિ પણ આવેલા હતા. પરંપર સમાગમને લીધે આનંદ પામેલા અને બાહ્યલિક દેશના ઇલ રાજાનું હિત ઇચ્છનારા, એ સર્વ મુનિઓ જુઠા જુઠા ઉપાયો બતાવવા લાગ્યા. ^{૧૯} એવે કર્દમ પ્રજાપતિ પોતાના પુત્રનું પરમ હિત ધ્યાય એવા વચનો બોલ્યા. હે દિગ્ધે! એ રાજાનું જેથી શ્રવ ધાત્ર્ય એવું મારું વચન સાંભળો એને માટે વ્રપભધ્વજ મહાદેવ સિવાય બીજું કોઈ ઔપધ કું જોતો નથી અને એ મહાત્મા ને અશ્વમેધ યજ્ઞથી વધારે બીજું કોઈ પ્રિય નથી તેથી આપણે સર્વ ઇલ રાજાના હિત માટે એ દુરાસદ યજ્ઞ કરીએ. ^{૨૦} કર્દમ નજ પ્રજાપતના વચનો સાંભળી સર્વ દિગ્ધેએ રુદ્રનું આરાધન કરવા માટે તે યજ્ઞ પચ્છ કર્યો. પછી સર્વત્ ઋષિનો શિષ્ય અને શત્રુઓના પુરને છતનાર મરુત નામનો રાજર્ષિ ત્યા આ યો હતો, તેણે યજ્ઞસામયી એકઠી કરવા માહી અને સર્વેએ મળી મહાત્મા પુવન્ના આશ્રમની પાસે જ એ મહાયજ્ઞ કર્યો. ^{૨૧-૨૪}

યજ્ઞ સમાપ્ત થયો, ત્યારે મહાયજ્ઞસ્વી રુદ્ર દેવ પરમ સતોપ પાત્ર્યા એમને પરમ પ્રીતિ પૂર્વક ઇલ રાજાની સનિધિમા જ સર્વ દેવોને કહ્યું. ‘હે દિગ્ધશ્રદ્ધો! હું આ લક્ષ્મીપૂર્વક કરેલા અશ્વમેધથી પ્રસન્ન થયો છું. આપ બાહ્યલિક પતિનું શું પ્રિય કરું?’ ત્યારે સમયનો બરાબર ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિવાળા દિગ્ધેએ રુદ્રદેવને કહ્યું. ‘જે તમે પ્રસન્ન થયા હો તો આ ઇલ રાજા સદાને માટે પુરુષત્વ પ્રાપ્ત કરે. ત્યારે મહાતેજસ્વી રુદ્રદેવે પ્રસન્ન થઈને ઇલાને સદાને માટે પુરુષત્વ આપ્યું અને તુરત જ અતર્ધાન થઈ ગયા મહાદેવજી અવધાન થયા કે તરત જ

અશ્વમેધ યજ્ઞ પણ સમાપ્ત થયો અને દીર્ઘદંષ્ટિ-વાળા મુનિઓ પણ જ્યાથી આવ્યા હતા ત્યા ગયા. પછી ઇલ રાજા બાહ્યલિક દેશથી આગળ મધ્ય પ્રદેશમાં ગયો અને ત્યા સુદર નગર વસાવી, શત્રુના પુરને છતનારા રાજર્ષિ શશાંગિદુને બાહ્યલિક દેશનું રાજ્ય સોંપ્યું એ રીતે પ્રતિષ્ઠાન પુરમા પ્રજાપતિ કર્દમને બળવાન પુત્ર ઇલ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. અતે લાગે કાળે તે ઇલ રાજા ઉત્તમ બ્રહ્મયોજમા ગયો. ^{૨૫-૨૬} ત્યાર પછી ઇલનો પુત્ર પુરુરવા પ્રતિષ્ઠાનપુરનો અધિપતિ થયો. હે પુરુષેશ્વર! અશ્વમેધ યજ્ઞનો આવો પ્રભાવ છે. પ્રથમ ત્રિવિધ થયેલા પુરુષને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થયું, એટલું જ નહિ પણ બીજું જે દુર્લભ હોય છે, તે પણ તેથી પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૨૭}

ઈતિ શ્રી રામાયણ મહાકાવ્યમ્બીત આદિમાં ચ શ્રીરામાય ન ઉત્તરકાંડમાં ૬૦ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૯૧ મા

અશ્વમેધ યજ્ઞ કરનાનો નિશ્ચય-તેની તૈયારી માટે રામચંદ્રની આજ્ઞા

વ્રતદામ્યાય કાકુત્સ્થા ધ્રાતૃયામસિતમનઃ ।
લક્ષ્મણ પુતરેયાદ્ધ ધર્મયુક્તામદ વચ ॥ ૧ ॥

અમાપ તેજવાળા કાકુત્સ્થ રામચંદ્ર લગત તથા લક્ષ્મણને આવા ધર્મયુક્ત વચનો કહીને વળી પણ કહ્યું. ‘હે લક્ષ્મણ! તું વસિષ્ઠ, વામ દેવ જાણાલિ, કરચપ આદિ સર્વ અશ્વમેધ યજ્ઞના કાર્યમાં કુશળ બ્રાહ્મણોને સન્માન કરીને અહીં ગોલાવી લાવ. પછો હું સાવધાન ચિત્તથી સર્વ લક્ષણોવાળા અશ્વને છોડીશ. ^{૧-૩}

રાધવની આજ્ઞા સાંભળતા જ ત્યરિત ગતિ વાળા લક્ષ્મણે એ સર્વ બ્રાહ્મણોને ગોલાવી નાવી તેમને પુરસ્કૃત કર્યા. ત્યારે રાજા રામચંદ્ર દેવતુલ્ય એ સર્વ બ્રાહ્મણોને અભિવંદન કર્યું અને તેઓ સર્વેએ તેમને આશીર્વાદ દીધો. પછો રાજા રામચંદ્ર હાથ બેંદીને એ દિગ્ધશ્રદ્ધોને અશ્વમેધ યજ્ઞ સળધો ધર્મયુક્ત વચનો કહ્યા. ત્યારે તે સર્વ બ્રાહ્મણોએ શિવજીને નમસ્કાર કરીને અશ્વમેધ યજ્ઞની પ્રશંસા કરી

પ્રાહ્લણામા શ્રેષ્ઠ એવા મુનિઓના અધ્યમેધની પ્રશંસાના અદ્ભુત વાક્યો સાંભળી રાવણ રામચંદ્ર અતિશય પ્રસન્ન થયા.

પ્રાહ્લણાએ અધ્યમેધ યજ્ઞ કરવાનું સ્વીકાર્યું, એટલે રાવણ રામચંદ્ર લક્ષ્મણને કહ્યું 'હે મહા બાહુ! મહા મા સુત્રોવને આમ તથા કરવા દ્રુત મોકલો અને કહાવો કે અનેક મહાન વાનરો અને વનવામીઓ સહિત આ મહોત્સવ જોવા માટે આવજો ૧-૧૦ વર્ણી ઇચ્છા સુખમ જાતિ કરનારા અનેક રાક્ષસો સહિત અતુલ પરાક્રમી વિભીષણ પણુ આ મહોત્સવનું દર્શન કરવા આવે એમ કરો વર્ણી મારું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા જે મહાસાગરશાળી રાજાઓ છે, તે સર્વ પોતાના અનુચરો સહિત આ યજ્ઞભૂમિની નિરીક્ષા કરવા સત્વર આવે એમ કરો ૧૧-૧૦ હે લક્ષ્મણ! ધર્મચિંતન કરનારા જે જે પ્રાહ્લણો પરદેશ ગયા હોય, તે તે સર્વને આ અધ્યમેધ યજ્ઞ માટે નિમંત્રણ કરો ૧૩ હે મહાબાહુ! દેશાતર વાગી સર્વ તપોધન ઋષિઓને મૃદુળ પરિવાર સહિત આનવાનું નિમંત્રણ કરો, તેમ જ આજ વગાડનારાઓ, નટો અને નાચનારાઓને પણ મોકલાવો હે લક્ષ્મણ! નમિપારણ્યમા ગોમતી નદીના તીરે યજ્ઞભૂમિ રચાવો હે મહાબાહુ! તે અતિશય પવિત્ર ભૂમિ છે અને તેની ચારે તરફ શાંતિ ફેલાઈ રહી છે. હે રઘુનંદન! હે ધર્મજ! એ નમિપારણ્યમા સેકંડા ધમસ ઋષિઓ યજ્ઞોમા મુખ્ય અને અતુત્તમ અધ્યમેધ યજ્ઞના દર્શન કરી સતોપ પાત્રીને તેમ જ આપણાથી સન્માન પાત્રીને પાછા બદ્ય, તે માટેની સર્વ મોકલણ સત્વર કરો હે મહાબાહુ! યજ્ઞમા હોમવા માટે એક લાખ ડાંગરની પોઠ, દશ હજાર તલની પોઠ અને તેટલી જ પોઠ મગ બેઈશે તે જ પ્રમાણે કળથી, ચણા, અડદ અને લવણની પોઠ પણ મોકલો વર્ણી અનાજના પ્રમાણમા તેલ અને ઘી પણ મોકલો આ ઉપરાંત ઘણા વિનાના મુગ ધીંદાર પદાર્થો મોકલો ૧૪-૨૦ ત્યાં દેખરેખ રાખવા માટે ભરત કંગડા સર્વજનમુદ્રા

અને સેકંડા હીરાઓ લઈને અત્યારથી જ ભય તેમ કરો ૨૧ માર્ગમા તેમ જ ત્યાં કેટલાક વેપારીઓની દુકાનો મઠાવો અને નટ, નર્તક, રસોઈયા અને યૌવનસપ્ત કેટલીક સ્ત્રીઓને પણ ત્યાં મોકલો ૨૨ વર્ણી ભરતની સાથે સત્ય, વેદ બાણનારા અને સાવધાન ચિંતવાળા પ્રાહ્લણો, બાળકો, વઢો, અત પુરના કામ કરનારા સેવકો, શાસ્ત્ર બાણનારાઓ, કૌપાધ્યક્ષ, કૌશલ્યાદિ સર્વ માતાઓ, અત પુરમા રહેતા નાના રાજામારો, યજ્ઞ દીક્ષા માટે બનાવેલી મારી પાત્રીની સુવર્ણ મય મૂર્તિ, એ સર્વ યથાતમય મોકલી આપો હે નરશ્રેષ્ઠ! ત્યાં મહાબાહુવાન અને પૂજનીય ઇષ્ટાધિ રાજાઓ પોતાના અનુચર સહિત આવશે, તેમને રહેવા માટે તથા આદિની વ્યવસ્થા કરજો તેમ જ અન્ન તથા વસ્ત્રની સજવડ કરજો ૨૩-૨૪

આ પ્રમાણે રાવણ રામચંદ્રની આજ્ઞા વ્રતા અન્ન પાન, વસ્ત્ર અને નોકરોને લઈને શત્રુક સહિત ભરત નેમિપારણ્યમા જવા નીકળ્યાં એટલામા સુનીવ સહિત સર્વ મહાત્મા વાનરો પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને સર્વ શ્રદ્ધા પ્રાહ્લણો ની મેવામા લાગી ગયા અનેક રાક્ષસો અને રાક્ષસપત્નીઓ સહિત વિભીષણે પણ ત્યાં આવીને ઉત્તમ કરનારા મહાત્મા ઋષિઓનું પૂજન કર્યું ૨૭, ૨૮

વિ શ્રીરામો નિઃકાંચિનપ્રણીત આનિઃકાંચ શ્રીરામમણુના ઉત્તરકંડમા ૬૧ મે સમ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૨ મો

રામચંદ્રનો અધ્યમેધ યજ્ઞ

તત્સર્ગમ્ભિલેતાનુ પ્રસ્યાવ્ય મરતામ્નજ ।

હવ લગ્નલગ્નપત્ર કુળસાર મુમાચ હ ॥ ૧ ॥

ભરતના મોટા ભાઈ રામચંદ્ર આ સર્વ વ્યવસ્થા કર્યા પછી તુરંત જ યજ્ઞોચિત સર્વ લક્ષણુમ્ન નીલવર્ણનો ઘોડો છોડ્યો અધનું રક્ષણ કરવા માટે લક્ષ્મણની નિમણૂક કરી અત્યંત સહાયે તે અધ્યમેધ મોકલ્યો અને સર્વ સત્ય સહિત રામચંદ્ર પણ તેમની પાછળ નેમિપા-

રણમાં ગયા. ૧૨ ત્યાં મહાબાહુ રામચંદ્રે પરમ અદ્ભુત યજ્ઞસ્થાન બોલું અને અતિશય હર્ષ પામ્યા. તેઓ બોલ્યા : 'આ પ્રદેશ ધર્મોત્તમ છે.'

રાજા રામચંદ્ર નૈમિષારણ્યમાં રહ્યા, તે સમયે ખીલ અનેક રાવણો વિવિધ પ્રકારની જોડો લાવવા લાગ્યા. ત્યારે તેનો સ્વીકાર કરીને રાજા રામચંદ્ર તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. એ રાજાઓની અન્ન, પાન, વસ્ત્ર અને એવાં ખીલ સાહિત્યોથી સરભરા કરવા માટે ભરતની સાથે શત્રુહની નિમણૂક કરેલી હતી. ૩-૫ તે જ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરનારા મહાત્મા વાનરો સાહિત સુમીય પણ વિમોની સેવા કરતા હતા. ૧ ત્યારે અનેક રાક્ષસો સહિત સાવધાન ચિત્તવાળો વિભીષણ ઉઝ તપ કરનારા કપિઓની સેવામાં રહ્યો હતો. ૨ અત્યારે સહિત આવેલા રાજાઓની સરભરા ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે થવી જોઈએ, એવી મહાબળવાન નરશ્રધ્ધ રાજા રામચંદ્રની આશા હતી. ૬ એ પ્રમાણે પૂર્ણ વિધિ-પૂર્વક યજ્ઞારંભ થઈ ચૂક્યો અને હસ્તમયથી રક્ષા થેલો અર્થ પણ ચારે તરફ ફેરવા લાગ્યો. ૭ જ્યારે આ ઉત્તમ યજ્ઞ થતો હતો, ત્યારે મહાત્મા રામચંદ્ર એ શ્રદ્ધ યજ્ઞમાં યાચકો સંતોષ પામે, ત્યાં સુખી દાન આપ્યા જ કરવું એવી આશા આપેલી હતી, તેથી સર્વ શાંત હતા અને માત્ર વિદિહ મંત્રોનો જ ઉચ્ચાર સંભળાતો હતો; કારણ કે માગનારના મોઢામાંથી કોઈ પણ વચન નીકળે તે પહેલાં તે ગોળ, બાંક, અન્ન અને વસ્ત્ર વગેરે વિવિધ વસ્તુઓ વાનરો કે રાક્ષસો યાચકોને પૂરી પાડતા, એટલે તેનો ચોંધાટ થતો જ નહિ. એ યજ્ઞમાં કોઈ પણ માલુસ થેલો, થેલો કે ફળો ન હતા. ૧૦-૧૨ સર્વ હૃદયુષ્ક હતા. એ યજ્ઞમાં કેટલાક ચિરંજીવી મહાત્મા મુનિઓ આવ્યા હતા. તેઓ કહેતા હતા કે દાનના પ્રવાહથી અલંકૃત થયેલો આવો ખીલો કોઈ પણ યજ્ઞ પૂરે થયે હોય તેવું અમને યાદ નથી. આ યજ્ઞમાં તો સુવર્ણની ઇચ્છાવાળાને સુવર્ણ, ધનની ઇચ્છાવાળાને ધન, રત્ન માગનારને રત્ન અને વસ્ત્ર માગનારને વસ્ત્ર,

એક સૌને સુવર્ણ, ધન, રત્ન અને વસ્ત્ર વગેરેમાંથી જે ભેઈએ તે મળતું હતું. ૧૪-૧૬ દાનમાં આપવાની વસ્તુઓના ઢગલે ઢગલા ત્યાં પડેલા હતા. ત્યાં આવેલા તપોધનો કહેતા હતા કે, ઇંદ્રનો, ચંદ્રનો, યમનો અને વરુણનો યજ્ઞ અમે આગળ બોધેા હતો, પણ તે આની તોલે આવે નહિ. સર્વ સ્થાનમાં વાનરો અને રાક્ષસો વસ્ત્ર, ધન, સુવર્ણ કે અન્ન વગેરે યાચકોને જે ઇચ્છા હોય તે છૂટે હાથે તુરત આપતા હતા. રાજાસંહ રામનો સર્વ શુણ્યુકત યજ્ઞ આપ્યા વરસ સુધી ચાલ્યો હતો, છતાં તેમા જરા પણ ઊણપ આવી ન હતી. ૧૭-૧૯

ઈતિ ભોલશ્મીક નવત્તુનિમણ્યે અલિંગ્ય ધોરામાયજ્ઞન ઉતરર્હંમ્યા દરેકે સર્વ સમસે

સર્ગ ૯૩ મો

યજ્ઞ પ્રસંગે વાલ્મીકિ મુનિનું આગમન હવકુશને સમચરિત ગાવાની આશા

યતમન્ને તથા મૃતે યજે જ પરમાદ્યુતે ।

સન્નિધ્ય ભાજતામાનુ વાલ્મીકિર્મગવાનુગિઃ ॥ ૧ ॥

મહામુનિ વાલ્મીકિ કપિના આશ્રમમાં

રામપત્ની સતી સીતાજી રહેતાં હતાં અને તેઓએ પ્રતાપી હવ-કુશને જન્મ આપ્યો હતો; તેને જાર વધે વીતી ગયાં હતાં. એ સમય દરમિયાન વાલ્મીકિ મુનિએ હવ-કુશને યોગ્ય વિદ્યા શીખવીને યેતે રહેલું 'રામચરિત' તાલ-હય સાથે શીખવ્યું હતું. તેઓ સતી સીતાને રામચંદ્રનો મેળાપ થાય અને કુમાર હવ-કુશને સહાથે તપોવનમાં રહેવું ન પડે, તેવા વિચારમાં નિમગ્ન હતા, એટલામાં રાજા રામચંદ્રના અર્ચકોએ યજ્ઞમાં પધારવા માટેનું આમંત્રણ મળતાં યોગ્ય પ્રસંગ આવ્યો માનીને પોતાના પ્રિય શિષ્ય હવ-કુશ સહિત તેઓ પધાર્યા. ૧

જ્યારે આ પરમ અદ્ભુત યજ્ઞ ચાલી રહ્યો હતો, ચારે લગવાન વાલ્મીકિ કપિ પોતાના શિષ્યો સહિત ત્યાં આવ્યા. ૨ આ અદ્ભુત દેખાવના દિવ્ય યજ્ઞનું દર્શન કરીને મુનિશ્રદ્ધે.

પોતાના સાથીઓ સહિત ત્યાં આવેલી પર્ણ
શાળામાં ઉતારે કર્યો^{૧૨} પછી રાજા રામચંદ્રના
સેવકોએ સુદર ક્ષણમૂળથી ભરેલા અનેક ગાડાઓ
વાત્મીકિના ઉતારે મોકલ્યા (રાજાએ અને
મહાત્મા મુનિઓએ તેમની સારી રીતે પૂજા
કરી એટલે એ મહાતેજસ્વી પરમાત્મા સરખા
વાત્મીકિ ઋષિ ત્યાં વિસામો લેવા લાગ્યા)

મુનિશ્રદ્ધ વાત્મીકિએ સાવધાન ચિત્તવાળા,
યુવાન અને અતિશય હર્ષ પામેલા પોતાના બે
શિષ્યોને પરમ આનંદથી રામચંદ્રનું જ્ઞાન
કરવાની આજ્ઞા આપતા કહ્યું^{૧૩} 'હે પુત્રો !
ઋષિઓના પવિત્રધ્યાનોમાં, બ્રાહ્મણોના નિવાસ
સ્થાનોમાં, ગેરીઓમાં, રાજાઓમાં, રાજ
મહેનામાં, જ્યાં પ્રાણીઓ યજ્ઞ કરે છે, તે વેદીના
દ્વાર પર અને ઋત્વિજોની પાસે તમે આચરિત
ખાસ કરીને જાઓ^{૧૪} આ પવિત્રતા શિખરો
ઉપર જે વિવિધ વાદવાગા ક્ષો ધાય છે તે
ખતાબંધો અને મે રીખવેલું રામચરિત ગાતા
ભાગ્યે^{૧૫} એ અતિશય મીઠા ક્ષો અને મૂળો
ખાવાની તમને જરા પણ થાક લાગશે નહિ
મને તમારો રાજ પણ ખગશે નહિ^{૧૬} જે
તમને ઋષિઓની વચ્ચે બેઠેલા ૪૯ રામચંદ્ર
ગાનાને, તે ૪૯ પુર સર તેમની પામે જશે^{૧૭}
અને જે તેમ પાંચ આલજવની ઇન્દ્રિય બતાવે,
તો મીઠી વા પ્રિયી મે બતાવેના પ્રમાણ અનુસાર
ખાતાબંધ વીન સર્ગ જાશે^{૧૮} હે પુત્રો ! ધનની
ઈન્દ્રિયે રીધે તમે જરા પણ લલચાશો નહિ,
કારણ કે ક્ષણમૂળ ખાનારા આશ્રમવાસીઓને
ધનની જી ૪૩૨ છે^{૧૯} કદાચ રામચંદ્ર તમને
પૂછે કે તમે ખરે કેના પુત્રો છો ? તો તમે
રાજાને કહે કે કે અમે બન્ન વાત્મીકિના શિષ્યો
છીએ^{૨૦} આ વીણા અતિશય મીઠા બવાજ
ઉત્પત્ત કરનારી જે તેમાં તાલ, ધ્યાન, જા અને
મૂલનાનો બરાબર થો ! સાધીને નિશ્ચિત વધ
તમે મધુર વાગીથી મે રીખવેલું રામચરિત
જાશે^{૨૧} આદિત્યથી ખાવો આરંભ કરો
તમે રાજાની ૪૯ પાંચ આજ્ઞા કર્યો નહિ,

કારણ કે રાજા પ્રાણીમાનનો ધર્મથી પિતા છે.^{૨૨}
હે પુત્રો ! આનંદી ચિત્તવાળા અને સાવધાન
મનવાળા તમે બન્ને આવતી કાલે પ્રાત કાળ
થતા વીણા સાથે એ મધુર કાવ્ય ગાવાનું શરૂ
કરો^{૨૩}

પરમ ઉદાર વાત્મીકિ ઋષિ આ રીતે તે
બન્ન કુમારોને પ્રોત્સાહન આપીને અને રામ
ચરિત ગાવાની પ્રેરણા કરીને શાંત થયા ત્યારે
શત્રુદમન એવા સીતાના તે બન્ન કુમારોએ
'તેમ જ કરીશું' એમ ઉત્તર આપ્યો જેમ
શુકાચાર્યે^{૨૪} રચેલી નીતિસહિતા અશ્વિનીકુમારોએ
હૃદયમાં રાખી હતી, તેમ તે બન્ન કુમારોએ
વાત્મીકિ ઋષિએ કહેલી અલ્પુત વાણી હૃદયમાં
રાખીને 'પ્રાત કાળે આપણે જ્ઞાન કરવા જઈશું'
એવા ઉત્સાહમાં મે ઉત્સાહમાં આખી રાત્રિ
આનંદમાં ગાતી ૧૯-૨૦

શ્રી વાત્મીકિ મહામુનિપ્રસૂત આદિત્ય વ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૮૩મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૪મો

યજ્ઞમધુપમા રામાયણુ ગાન

તો રજન્યા પ્રમાતાયા સ્નાનો દુતદુતાશનો ।

યથોક્તમૂર્ષિજા પૂર્વ સર્વ તત્ત્વોપગાયતામ્ ॥ ૧ ॥

રાત્રિ વીતી ને પ્રભાત થયું, ત્યારે લવ ને
કુશ બન્ન ભાઈઓએ સ્નાન, હોમ આદિ કર્મથી
પરવારીને વાત્મીકિ મુનિના કહ્યા પ્રમાણે રામા
યણનું ગાન શરૂ કર્યું^૧ પૂર્વે ગાનાચાર્ય ભરત
મુનિએ નિર્માણ કરેલી અપૂર્વ પાઠ્ય ભતિયુક્ત
ગેયતાવાળું, અનેક પ્રકારના પ્રમાણવાળું, વીણા
સાથે જવાતું રામાયણનું એ સંગીત સાંભળીને
રાજા રામચંદ્રને અતિશય કુલકલ થયું^૨ તે
ઉપરથી યજ્ઞવિરામનો સમય થતા પુરુષસિંહ
રાજા રામચંદ્ર મહામુનિઓને, પારિવોને,
પતિતોને, વેદ બાપુનારા દિગ્જોને, પુરાણ બાપુ
નારાઓને, અષ્ટશાસ્ત્ર બાપુનારા વૈદોને ન ગીત
ના સ્વરોના લક્ષણો બાપુનારાઓને રામાયણ
સાંભળવાને ઉત્સુક દિગ્જોને વામુદ્રિક
લક્ષણો વાપુનારાઓને, ગધવોને, પૌરજોને,

પદ, અક્ષર અને સમાસ બાજુનારાઓને, ગાયત્રી આદિ છદ્દશાસ્ત્રોના માપ બાજુનારાઓને, કળા, માના, પ્રત્યાર, મેઝ આદિ વિગણશાસ બાજુ નારાઓને, તથાતિપમા પારગત થયેલાઓને, ભાષાઓ બાજુનારાઓને, મનોભાવ બાજુનારાઓને, વ્યવહાર સમયમા પુક્તિ વાપરનારાઓને, તાકિકોને, બહુશ્રુતોને, છદ્દ, વેદ અને પુરાણ બાજુનારાઓને, દિગ્દેશ વેદોને, ચિત્રકળા બાજુનારાઓને, વૃત્તજ અને સૂત્રવાચક બાજુ નારાઓને, ગીત, નૃત્ય આદિમા વિચારોને, સર્વ શાસ્ત્ર બાજુનારાઓને, નીતિનિપુણોને, વેદનો અર્થ સ્પષ્ટ કરનારાઓને, એ સર્વ સમાજને સન્માનપૂર્વક બોલાવીને સમાયજીવ ગાન કરનારા તે બધા ભાઈઓને સલામ બોલાવ્યા, પછી રાત્ર રામચંદ્રની આસા બતા નાટનીક મુનિના તે શિષ્યોએ શ્રોતાઓને હપ ઉપબવનારા સમાયજીવ ગાન કરવા માંડ્યું ૪-૧૦ મનુષ્યની ગતિ ન પહોંચે તેણે એ મધુર સંગીત સાંભળીને સર્વ શ્રોતાઓ મુગ્ધ વર્ધ થયા અને ઘર ઘર તે સાંભળવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યા ૧૧ સર્વે મહાબળવાન રાજાઓ અને મુનિઓ રાત્ર થયા અને તેઓ વારવાર એ બંને કુમારો સામે નિહાળીને બોલે તેમના કપનુ પાન કરતા હોય તેમ બેઈ રહ્યા ૧૨ એ સર્વ સાવધાન ચિત્તવાળા ૧૨-૫૨ એણે કહેતા હતા ‘જેમ પાણીમા રવિનુ પ્રતિબિંબ તેના જેવું જ બેવામા આવે છે, તેમ જ આ બન્ને કુમારો રામચંદ્ર જેવા જ છે, જે માથે જાન ન હોત અને વકલ ધારણ કયા ન હોત, તો તે બંને કુમારો અને રાધવમા કાઈ ફેરફાર બેઈ શકત નહિ ૧૩, ૧૪ એમ બંધારે પૌરજનો અને દેશજનો બહાર બહાર સમાયજીવ કરતા હતા ત્યારે નારદજીએ કહેલો પહેલો સંગ થયો ૧૫ પહેલા સર્ગથી માંડીને વીસ સર્ગ સુધી તેમણે ગાંડુ, ત્યારે બપોર થયા એ રીતે વીસ સર્ગો સાંભળ્યા પછી મહાત્મા રાધવે પોતાના ભાઈને કહ્યું

‘હે કાકુત્સ્થ! આ મહાત્માઓને અદાર હલર સુવર્ણમંદારો અને ખીલુ જે ગાઈ તે ઇચ્છતા હોય, તે સર્વ તરત અર્પણ કરો’ મહાત્મા રાધવની આજ્ઞાનુસાર લવ-કુશને ધન વગેરે આપવા માંડતા તેમણે કહ્યું ‘એ ધનસ પત્તિની અમને શી જરૂર છે? અમે વનવાસીઓ વનમા ઉત્પન્ન થયેલા ફળ મૂળમા સતોપ માનનારા છીએ, તો અમે એ સુવર્ણને શું કરીએ?’ ૧૬-૨૦

લવ-કુશનો આશ્ચર્યકારક ઉત્તર સાંભળી સર્વ શ્રોતાઓ તેમ જ રાજા રામચંદ્ર અતિશય વિમય પામ્યા ૨૧ પછી મહાતેજસ્વી રાજા રામચંદ્ર જાત મુનિશિષ્યોને એ કાવ્યની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે વર્ધ, એ કાવ્ય કેવડું મોટું છે, એ કાવ્યનો વિષય શો છે, એ મહાન કાવ્યના નિર્માણ કરનારા મુનિશ્રદ્ધ કયા રહે છે વગેરે પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા, ત્યારે તે મુનિશિષ્યો એ ઉત્તર આપ્યો ‘કાવ્યના કર્તા ભગવાન વા મીકિ મુનિ છે તેઓ આ યજ્ઞમા આવેલા છે તેમણે આ આપુ ચરિત તમને સંભળાવવા ની અમને આજ્ઞા આપી છે જીજ્ઞાસુવંશી મહાતપસ્વી વા મીકિ મુનિએ આ આપુ ચરિત ગ્રાવીસ હલર પ્રલોકાનુ રચેલું છે તેમા એકનો ઉપાખ્યાનો ગોઠવેલા છે હે રાજા! એ મહાત્માએ પહેનેથી માંડીને છેલ્લે સુધી પાઠ્યો સર્ગો અને ૭ કાંડો રચ્યા છે અને છેલ્લે ઉત્તર કાંડ ૫-૨૨ છે ૨૨-૨૨ અમારા ગુરુ વા-મીકિ શ્રવિએ આપના ચરિતોને ઉચ્ચારીને આ કાવ્ય લખ્યું છે જ્યાં સુધી સદિ રહેશે, ત્યાં સુધી આ આ કાવ્યની પ્રતિષ્ઠા રહેશે ૨૩ હે રાજા! હે મહારથ! જે એ ચરિત સાંભળવાની તમારી ઇચ્છા હોય, તો યજ્ઞપ્રયોજના વિરામ સમયે પ્રાપ્ત સુખવાળા વર્ધને સર્વે ભાઈઓ સહિત તમે તે સાંભળજો ૨૪

કુમારોના વચન સાંભળી રાજા રામચંદ્ર તેમની પ્રથ સા કરી અને ફરી આવવાનું કહી તેઓને રજા આપી ત્યારે તે જાત ભાઈઓ

જ્યાં મુનિ વાત્મીક હતા ત્યાં ગયા અને રાજા રામચંદ્ર પણ મહાપિંચો અને રાજાઓ સાથે એ મધુર ગીત સાલળી યજ્ઞશાળામાં ગયા. ૨૯,૩૦ રાજા રામચંદ્રે તાલ અને લયયુક્ત, સુંદર, સ્વર અને શબ્દરચનાવાળું, વીણાના લય અને મૃદાંનાયુક્ત, કુશ અને લવચી ગવાતું રામાચળુનું સંગીત સાલળ્યું હતું. ૩૧

ઈતિ શ્રીવાત્મીક મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાચળુના ઉત્તરકાંડમા ૯૪મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૯૫ મો

સીતાને આમંત્રણ

રામો વહ્નપ્રહાન્યેવ તદ્ગતીં પરમ શુભમ્ ।

શુભાવ મુક્તામ સાર્થ પાર્થિવે સહ વાનરે ॥૧॥

એ પ્રમાણે રાજા રામચંદ્રે ઘણા દિવસ સુધી મુનિઓ, રાજાઓ અને પાનરો સાથે એ પરમ શુભ સંગીત સાલળ્યું. તે સંગીત વૃત્તાત ઉપરથી કુશ અને લવ એ બન્ને સીતાના પુત્રો છે એમ રામને જણાયું, ત્યારે તરત જ રાજા રામચંદ્રે સાચા સમાચારો લાવનાર હૃતને બોલાવીને પોતાના મનની ઇચ્છા જણાવતા કહ્યું 'તું અહીંથી ભગવાન વાત્મીક પાસે જા અને મારા નામથી તેમને કહે 'જે સીતા શુદ્ધ આચાર પાળનારી હોય અથવા વનવાસ કરવાથી તેના પાપ બળી ગયા હોય, તો તે આપની અનુમતિ લઈ આપની સાથે આવી આ જનસભામાં પોતાની આત્મશુદ્ધિની આતરી કરી આપે હે હૃત' તું મુનિના હાઈ સમજીને તેમ જ મીતાની અનાગત ઇચ્છા જાણીને જે સત્ય વાત જણા' તે તુરત મને વિદિત કર વળી તેમને જણાવજે 'જે જનકપુત્ર આવતી કાલે સવારે આ સભામાં જ સોગંદ લે, તો હું ત્રોસૌંદર્યથી લોભાયો નથી એ લોકાપવાદથી મુક્ત થાઉં' ૧૨-૧૬

રાધવના આ પરમ અલ્બુત વચન સાલળી તે હૃત વાત્મીક મુનિના નિવાસસ્થાને ગયો અને અમાપ તેજશ્વી પ્રકાશતા તે મહાત્માને પ્રણામ કરીને તેમને રામચંદ્રના મૃદુ અને

મધુર વચનો વિદિત કર્યાં. હૃતે કહેલા રામચંદ્રના અંતરના વિચારો જાણીને મહાત્માજી વાત્મીક મુનિ સર્વ પરિસ્થિતિ સમજી ગયા. પછી તેઓ બોલ્યા : ૭-૯ 'હે હૃત તમારું કંટ્યાણુ થાઓ. સતી સીતા મહાત્મા રાધવ કહે છે તેમ જ કરશે, કારણ કે તોનું દેવત તેનો સ્વામી છે.' મુનિના વચન સાલળી મહાભગવાન રાજાહૃતે મહાત્મા રાધવની પાસે જઈને જે પ્રમાણે મુનિએ કહ્યું હતું, તે જ પ્રમાણે વિદિત કર્યું. મહાત્મા વાત્મીકને આવો ઉત્તર સાલળીને રાજા રામચંદ્ર બહુ પ્રસન્ન થયા અને ત્યાં એકઠા થયેલા સપિંચો અને રાજાઓને કહ્યું ૧૦-૧૨ 'હે ભગવન! સશિષ્ય સર્વ સપિંચો અને અનુચરો સહિત સર્વ રાજાઓ, તેમ જ અન્ય જે કોઈને ઇચ્છા હોય તે સર્વને આવતી કાલે ધનાર મીતાશપથ વળતે આ સભામાં પધારવા વિનંતિ છે' મહાત્મા રાધવના આવા વચન સાલળી સર્વ સપિંચોએ 'ધન્ય છે, ધન્ય છે' એમ કહ્યું અને પ્રશંસા કરવા લાગ્યા 'હે નરદેવ! તમારા જેવે બીજે કોઈ રાજા પૃથ્વી ઉપર ઉત્પન્ન થયો નથી' શત્રુનો નાશ કરનાર મહાત્મા રાધવે પાતાનો નિશ્ચય જણાવ્યા પછી તે સર્વ સપિંચોને 'આવતી કાલે આવજો' એમ કહી વિદાય કર્યા મહાત્મા રાજાસિંહ રામચંદ્રે આવતી કાલે બનક્રીના શપથસમયે સર્વને પધારવાનું કહી સભાને વિસર્જન કરી ૧૩-૧૬

ઈતિ શ્રી વાત્મીક મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાચળુના ઉત્તરકાંડમા ૯૫મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૯૬ મો

સીતાની વિશુદ્ધિની ખાતરી-
વાત્મીકની પ્રતિજ્ઞા

તસ્મા રજન્યા વ્યુષ્ણવ મહાવાટ મતો નૃપ ।

ઋવીંસર્વાન્મહાતેજઃ સન્દાયપત્ય રાધવ ॥૧॥

રાત્રિ વીતી અને પ્રભાત થયું, ત્યારે યજ્ઞશાળામાં ગયેલા રાજા રામચંદ્રે મહાત્માજી સર્વ સપિંચોને ત્યાં બોલાવ્યા ૧ મહાત્મા

વસિષ્ઠ, વામદેવ, બળાહિ, કાશ્યપ, વિશ્વામિત્ર,
દીર્ઘતમા, મહાતપસ્વી હર્વાસા, પુલસ્ત્ય, શકિત,
ભાર્ગવ, વામન, દીર્ઘાયુ માકન્ડેય, મહાવશસ્ત્રી
મોહગત્ય, ગર્ગ, રથવન, ધર્માત્મા શતાનંદ,
તેજસ્વી ગૌતમ, કાત્યાયન, ભરદ્વાજ, આશ્રિપુત્ર
મુપ્તલ, નારદ, પર્વત, મહાવશસ્ત્રી મુચ્ચન્દ,
તપોનિધિ અગસ્ત્ય આદિ અનેક તપધારી મુનિઓ
તેમ જ મહાપરાશ્રમી રાક્ષસો, મહાબળવાન
વાનરો કે કરો ક્ષત્રિયો. વશ્યો અને શુદ્રો સીતા-
શપથ જોઈ માટે ત્યાં એઠા થયા. ૨-૭ બુદ્ધા
બુદ્ધા 'શે તથી આવતા તપધારી, જ્ઞાનનિષ્ઠ,
કર્મનિષ્ઠ અને યોગનિષ્ઠ પ્રાણીઓ પણ સીતાશપથ
જોવા માટે ત્યાં આવ્યા હતા.' એ ગીતે જોડવાયેલી
સર્વ મહા નિઃ તત્ત્વિરુદ્ધતી. તેવાના ભગવાન
વાર્તાત્મક મુન સતી મીતા સહિત ત્યાં
આવતા જણાયા. મહા મા રાધવનુ જ જિતન
કરતા સતી મીતા 'જેવ' નીચું કરી હાથ
બેંદીને જેતા ગેતા કપિની પાછળ પાછળ
આવતા હતા ભગવાન વાત્સીક મુનિની
પાછળ એ ગીતે આવતા સતી મીતા 'જો
પિતામહ પ્રજ્ઞાની પાછળ શ્રીત હોય તેવા
લાગતા હતા એ સમયે કોઈ 'ધન્ય છે,
ધન્ય છે' ક્રોધ ગેલતા હતા, ત્યારે કેટલાક
આ હસીને જો મહાનુભાવ ગરજાવ થઈ જતા
હતા. એ સમયે શેઠાગુરુ ધર્મેશ્વર સર્વ દ્રુષ્ટાંતોએ
અતિ અતરવ પૂરી મુદ્ગો 'કોઈ 'ધન્ય રામ
તો કોઈ 'સતી મીતા' તો વધી કોઈ 'ધન્ય
મીતારામ' એ પ્રકારે કોણાકત કરતા હતા.
મીતાને 'કેવલ કરતાર ભગવાન વાત્સીક
મુનિએ સલામ આપીને બેઠો. ૧૦-૧૪

૧૧-૧૨ રામ! આ મીતા શુભ
આચરણુ માત્રને ધર્મવત્સલ છે, છતાં લોકા
પવાદને લઈ તમે તેનો મારા આશ્રમની પાસે
ત્યાં જોડો. ૧૫ હે મહાતપશાળી રામ!
લોકાપવાદથી લાય પામેલા તમને આ મીતા
પોતાની વિશુદ્ધિની ખાતરી આપવા છડે છે,
તેને રાજ આપી બેઠો એ હે રઘુનંદન! હું સત્ય

કહું છું કે જનકીના ઉદરથી બેઠે જન્મેલા આ
બહે મહાદુષ્ટ' કુમારો તમારા જ પુત્રો છે.
હું પ્રવેશાનો દસમો પુત્ર છું. હું કહી અસત્ય
જોત્યો હોઈ એમ મને સાંભરતું નથી. તેથી
હું કહું છું કે આ બંને તમારા પુત્રો છે.
મેં હજારો વર્ષો સુધી તપ કરેલું છે. તે તપના
સેવાઈ ખાઈને હું કહું છું કે જો આ મધિલી
હું આચરણવાળો હોય, તો મારા તપનું ફળ
મને જરા પણ ન મળે. ૧૧-૧૬ મેં ક્યારેય પણ
મન, વચન અને કર્મથી કોઈ પણ પાપ કર્યું નથી.
તે તપનું ફળ પણ મેં આ જનકી પાપી ઉપર તો
મને ન મળે. ૨૦ હે રાધવ! પાત્ર જ્ઞાનેત્રિય અને
છૂં મન, એ સર્વથી વિચરીને 'આ સીતા શુદ્ધ
છે' એવી મારી ખાતરી થઈ, ત્યારે જ હું વનમાંના
અરાના કિનારેથી તેને મારે આશ્રમે લઈ ગયો
હતો આ રીતે શુદ્ધ આચરણવાળી, નિષ્પાપ
અને પતિને દેવ વરીકે માનનારી આ સીતા
લોકાપવાદથી લાય પામેલા તમને પોતાની
વિશુદ્ધિની ખાતરી આપશે હિં દશરથપુત્ર!
તમારી આ પ્રિયતમા વિશુદ્ધ છે એમ તમે જાણો
છો, છતાં લોકાપવાદના લાયથી પ્રિયતિત્ત થઈ
તમે તેને તાણ લીધી છે. હું મારી દિગ્ગંધિ
અને જ્ઞાનદંડિ વડે તમને ખાતરી આપું છું કે,
તે વિશુદ્ધ છે, માટે તમે તેને સ્વીકારો. ૨૧-૨૪
શ્રી શ્રી-ભગવાન મહાનુભાવ આત્મવત્સલ મુન
વાત્સીક ૨૫ મો ૨૬ મો

સર્ગ ૯૭ મો

મતીની આત્મશુદ્ધિ અને ભૂમિપ્રવેશ

વાર્તાત્મક મુનુકસ્તુ રાધવ પ્રવચનત્ત.
પ્રાજ્ઞલિંગનો મધ્યે ટપવા તો વરદરણીનીમ પ્રજ્ઞા
સતી મીતાને સલામ આપેલા બેઠો અને
ભગવાન વાત્સીક મુનિની પ્રતિજ્ઞા સાલાળી ગળ
ગળા થયેલા રામગંદ જોત્યા. ૧ હે મહાભાગ!
હે ધર્મવિદ્! તમે જાણો છો તે વધારા છે. હે
પ્રાણન મને તમારા નિષ્પાપ વચનોના વિશ્વાસ
છે. પૂર્વે બેઠેલીએ દેવેની સમલ લીધેલા તોગદથી

એની વિશુદ્ધિની મને ખાતરી થઈ હતી અને તેથી જ મેં એને મારી સાથે રાજગંદિરમાં રાખી હતી; પણ જ્યારે લોકાપવાદ અતિશય પ્રવર્ત્યો, ત્યારે એ અપાપી છે એમ જાણતા છતાં રાજધર્મ બળવવાની ખાતર મારે તેનો ત્યાગ કરવો પડ્યો છે. હે મુનિ! તેને માટે ક્ષમા કરો. હું જાણું છું કે, આ જોડે જન્મેલા ક્ષવ અને કુશ તે બન્ને મારા પુત્રો છે અને આ મથિલી આખા જગતમાં વિશુદ્ધ છે, તેથી મારી એના ઉપર પ્રીતિ હો. ૧૨-૫

આજે સીતા સોગંદ લેશે, એ વાત સાંભળી પિતામહ બ્રહ્માને આજળ કરીને આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો, વિશ્વદેવો, વાયુદેવો, સાધ્યદેવો, મહર્ષિઓ, નાગદેવો, સુપર્ણો, સિદ્ધો વગેરે અનેક સુરશ્ર્મો ત્યા આવેલા હતા. ૧૩ એ સર્વ દેવો અને ઋષિઓને જોઈને રાધવે ફરીથી કહ્યું : 'હે સુરશ્ર્મો! મને આ ઋષિનાં અપાપી વચનોમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. આ જગતમાં વેદેહી વિશુદ્ધ છે અને એના ઉપર મારી પૂર્ણ પ્રીતિ છે.'

‘મનસા કર્મણા વાચા યથા રામં સમર્ચયે।

તથા મે માધવી દેવી વિવરં દાનુમર્હતિ ॥ ૧૫ ॥

જો મેં મન, વચન અને કર્મ વડે નિરંતર રામનું જ આરાધન-પૂજન કરું હોય, તો હે માધવીદેવી! મને તારામાં સમાવી દે; હે પૃથ્વી માતા! મને માર્ગ આપ. ૧૫

‘યથંતત્સત્યમુક્તં મે વેન્નિ રામાત્પરં ન જ।

તથા મે માધવી દેવી વિવરં દાનુમર્હતિ ॥ ૧૬ ॥

જો હું રામ સિવાય બીજા કોઈને જાણતી ન હોઉં; અર્થાત્ મન, વચન અને કર્મથી રામ-ચંદ્રને જ જાળનારી છું, તે સત્ય હોય, તો હે માધવીદેવી! મને તારામાં સમાવી દે. હે પૃથ્વી માતા! મને માર્ગ આપ. ૧૬

સતી સીતાએ જ્યારે ઉપરાઉપરી આવા ત્રણ સોગંદ લીધા, ત્યારે ત્યાં એકાએક આશ્ચર્ય-કારક દેશ્ય ઉત્પન્ન થયું. સર્વ સહા સમક્ષ સતી સીતા ઊભાં હતાં, ત્યાંની પૃથ્વી ફાટી અને તેમાંથી એક ઉત્તમ અને દિવ્ય સિંહાસન બહાર આવ્યું. એ દિવ્ય સિંહાસનને દિવ્ય દેહધારી, દિવ્ય રત્નના આભૂષણ ધારણ કરનારા એવા અમિત પરાક્રમી નાગોએ માથા ઉપર વારણ કરેલું હતું અને તેના ઉપર ધરણીદેવી બેઠેલા હતા. તેમણે સીતાને જાને હાથથી આક્ષિપ્ત કરી, ‘હે પુત્રો, કત્યાણ યાઓ’ એ પ્રમાણે અભિનંદન આપી તેમને પોતાના બોળામાં બેસાડી લીધાં અને રસાતળમાં જવા લાગ્યાં. એ સમયે દિવ્ય સિંહાસન ઉપર બેઠેલા ધરણીદેવી સહિત સીતાજી ઉપર આકાશમાંથી દિવ્ય પુષ્પોની અવિન્નિજ્ઞ વૃષ્ટિ થવા લાગી. વળી દેવોમાં પણ મહાન સાધુઓ! એકદમ ઊભા થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે જેનું આકું શીલ છે તે સીતા, તને ધન્ય છે! ધન્ય છે! ૧૭-૨૧ સીતા-જનો ભૂમિપ્રવેશ જોઈને અંતરિક્ષમાં રહેલા પ્રસન્ન શિત્તવાણા અનેક દેવોએ એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારે ધન્યવાદ આપ્યો. રાજા રામ-

એની વિશુદ્ધિની મને ખાતરી થઈ હતી અને તેથી જ મેં એને મારી સાથે રાજગૃહિરમાં રાખી હતી; પણ જ્યારે લોકાપવાદ અતિશય પ્રવર્ત્યો, ત્યારે એ અપાપી છે એમ જાણતા છતાં રાજધર્મ બળવવાની ખાતર મારે તેના ત્યાગ કરવો પડ્યો છે. હે મુનિ! તેને માટે ક્ષમા કરો. હું જાણું છું કે, આ જોડે જન્મેલા ક્ષય અને કુશ તે બન્ને મારા પુત્રો છે અને આ મધિલી આખા જગતમાં વિશુદ્ધ છે, તેથી મારી એના ઉપર પ્રીતિ હો. ૧૨-૧

આજે સીતા સોગંદ લેશે, એ વાત સાંભળી પિતામહ પ્રહ્લાને આગળ કરીને આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો, વિશ્વદેવો, વાયુદેવો, સાધ્યદેવો, મહર્ષિઓ, નાગદેવો, સુપણો, સિદ્ધો વગેરે અનેક સુરશ્રેષ્ઠો ત્યા આવેલા હતા. ૧-૮ એ સર્વ દેવો અને ઋષિઓને જોઈને રાઘવે ફરીથી કહ્યું : 'હે સુરશ્રેષ્ઠો! મને આ ઋષિનાં અપાપી વચનોમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. આ જગતમાં વેદેહી વિશુદ્ધ છે અને એના ઉપર મારી પૂર્ણ પ્રીતિ છે.'

રામચંદ્રના મનનો અભિપ્રાય જાણીને સૌ પ્રસન્ન થયા. એ સમયે સુંદર, દિવ્ય ગંધવાળો, પવિત્ર અને શુભકારક વાયુ વાવા લાગ્યો, તેથી બધા સુરશ્રેષ્ઠો અને આજો જનસમાજ આનંદ પામ્યો. ૬-૧૧ જુદા જુદા દેશોમાંથી આવેલા માણસો જાણે સત્યયુગ પ્રવર્ત્યો હોય તેવું આ અદ્ભુત અને ન સમજી શકાય તેવું દૃશ્ય જોવા લાગ્યો. ૧૨ તે સમયે કાપાય વસ્ત્ર ધારણ કરેલાં સતી સીતા બે હાથ જોડી નીચું મોઢું રાખી ભૂમિ તરફ દીપ્ત કરતાં બોલ્યાં : ૧૩

‘યથાહં રાઘવાદર્પ્ય મનસાપિ ન ચિન્તયે।

તથા મે માધવી દેવી વિવરં દાનુમર્હતિ ॥ ૧૪॥

જો મેં રાઘવ સિવાય અન્યતું મન વડે પણ ચિંતન કર્યું ન હોય, તો હે માધવીદેવી! મને તારામાં શમાવી દે; હે પૃથ્વી માતા! મને માર્ગ આપ. ૧૪

‘મનસા કર્મણા વાચા યથા રામં સમર્ચયે।

તથા મે માધવી દેવી વિવરં દાનુમર્હતિ ॥ ૧૫॥

જો મેં મન, વચન અને કર્મ વડે નિરંતર રામનું જ આરાધન-પૂજન કર્યું હોય, તો હે માધવીદેવી! મને તારામાં શમાવી દે; હે પૃથ્વી માતા! મને માર્ગ આપ. ૧૫

‘યથંતસ્તત્યમુક્તં મે વેન્નિ રામાત્પરં ન ચ।

તથા મે માધવી દેવી વિવરં દાનુમર્હતિ ॥ ૧૬॥

જો હું રામ સિવાય બીજા કોઈને જાણતી ન હોઉં; અર્થાત્ મન, વચન અને કર્મથી રામ ચંદ્રને જ જાળવતી છું; તે સત્ય હોય, તો હે માધવીદેવી! મને તારામાં શમાવી દે. હે પૃથ્વી માતા! મને માર્ગ આપ. ૧૬

સતી સીતાએ જ્યારે ઉપરાઉપરી આવા ત્રણ સોગંદ લીધા, ત્યારે ત્યાં એકાએક આશ્ચર્ય-કારક દૃશ્ય ઉત્પન્ન થયું. સર્વ સલા સમક્ષ સતી સીતા જિભાં હતાં, ત્યાંની પૃથ્વી ફાટી અને તેમાંથી એક ઉત્તમ અને દિવ્ય સિંહાસન બહાર આવ્યું. એ દિવ્ય સિંહાસનને દિવ્ય દેહધારી, દિવ્ય રત્નનાં આભૂષણ ધારણ કરનારા એવા અમિત પરાક્રમી નાગોએ માથા ઉપર ધારણ કરેલું હતું અને તેના ઉપર ધરણીદેવી બેઠેલાં હતાં. તેમણે સીતાને બંને હાથથી આભિંગન કરી, ‘હે પુત્રો, કલ્યાણ થાઓ’ એ પ્રમાણે અભિનંદન આપી તેમને પોતાના યોગામાં બેસાડી લીધાં અને રસાતળમાં જવા લાગ્યાં. એ સમયે દિવ્ય સિંહાસન ઉપર બેઠેલાં ધરણીદેવી સહિત સીતાજી ઉપર આકાશમાંથી દિવ્ય પુષ્પોની અવિચિત્ર વૃષ્ટિ થવા લાગી. વળી દેવોમાં પણ મહાન સાધુઓ એકદમ જિભા થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે જેનું આડું શીલ છે તે સીતા, તને ધન્ય છે! ધન્ય છે! ૧૭-૨૧ સીતાજીનો ભૂમિપ્રવેશ જોઈને અંતરિક્ષમાં રહેલા પ્રસન્ન ચિત્તવાળા અનેક દેવોએ એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારે ધન્યવાદ આપ્યો. રાજા રામચંદ્ર ના પસમાં આવેલા સર્વ મુનિઓ તથા

પુરુષસિંહ રાજાઓ તો આ દશ્ય જોઈને દિગ્ગજ થઈ ગયા એ જ રીતે મહાકાય દાનવો અને પાતાળવાસી પદ્મજો, તેમ જ અતરિક્ષમા રહેલા ભૂમિ ઉપરના સર્વ સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓ પણ આ દશ્ય જોઈને દિગ્ગજ થઈ ગયા કેટલાક પ્રસન્ન થઈને ‘જય જય’ મોલવા લાગ્યા, કેટલાક ધ્યાનપરાયણ થઈ ગયા, કેટલાક મહાત્મા રામચંદ્ર તરફ જોઈ રહ્યા, બારે કેટલાક બડ જેવા થઈને ભૂમિપ્રવેશ કરતા સતી સીતા તરફ જોઈ રહ્યા એ સમયે ઋષિઓનો સમાગમ અને સીતાનો ભૂમિપ્રવેશ જોઈને આશુ જગત એક સુંદૃત પર્યંત સમોહ પામ્યું ૨૨-૨૬

શ્રી મહાગુણિમાતે આલિંગ્ય દીન નય ના
બા ૧૭ મો ૨૩ ૨ ૧૮

સર્ગ ૯૮ મો

રાજા રામચંદ્રને દેવાએ આપેલું આદેશન
રસાતલ પ્રગટ્યા વહેલા સમ્પાનતા ।

ચુનચુ સાધુસાધવ મુનવા રામસનિષો ॥૧॥

બ્યારે વહેલીએ રસાતલમા પ્રવેશ કર્યો, રથાર રામની સાનધિમા રહેના સર્વ વાનરો અને મુનિઓએ સતી સીતા તને ધન્ય છે! ધન્ય છે! એવો હર્ષનાદ કર્યો એ સમયે રાજા રામચંદ્ર યજ્ઞદંડને ટેકવી નીચે મુજબ બેઠા હતા, તે જિજ્ઞુ પણ જોઈ શક્યા નહિ તેમની આંખોમા અંધ લારાઈ આગ્યા અને દીનચિત્ત થયેલા હોવાથી તેઓ અતિશય દુઃખી જણાતા હતા એ તે તેઓએ મહાન શોકમાગરમા ફૂળી નહન કરવા માડ્યું અને તેમની આંખો માથી અંધ વહેવા લાગ્યા ઘણી વાર નહન કર્યા પછી તેમનો કંઈ લક્ષ્મી જેવી ત્વરૂપ વાન સીતાએ મારા દેખતા જ ભૂમિપ્રવેશ કર્યો, તેથી કેઈ દિવસ નહિ વયેસા એવો અપાર શોક મારા હૃદયને લેદી નાખે કે જે પર્વ મહા સાગરને સામે કાંઠે આવેનો લકામા બધા કોઈને એનું દર્શન પણ વધુ ન હતું ત્યાંથી

પણ મે એને પાછી આણી હતી, તો પછી પૃથ્વીના તળમાથી તેને પાછી આણવી તે મોટી વાત નથી હે દેવી લગવતો વસુધે! મને મારી સીતા પાછી આપો, નહિ તો તમે મને બોળજો ઠો તે પ્રમાણે હું તમારા ઉપર કોઈ કરીશ નહિ ખરેખર તમે નારા લાસુલ્ય ઠો, કારણ કે હળવી ખેડ કરતા જનક રાજાને સીતા તનારી પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલી હતી હે વસુધે! તમે મને સીતા પાછો આણી આપો, કારણ કે તેના વિના હું ગાડો થઈ ગયો છું જો તમે સીતા જેવી હતી તેવી મને પાછી નહિ આપો, તો હું પૃથ્વીમા પ્રવેશ કરીશ આટલું છતા પણ તમે નહિ માનો, તો હું પર્વત અને વનો સહિત આખી પૃથ્વીને નાકુમ્ કરી સર્વ ભૂમિ જળમય કરી દઈશ અને અતે તમારો નાશ કરીશ

રાજા રામચંદ્ર ડાઘ અને શોડયુક્ત વચનો બે નવા લાગ્યા, ત્યારે દેવો સહિત પ્રજાએ ડહું ‘હે રામ! હે રામ! હે સુવત! તમારે ડોઈ પણ પ્રકારનો સતાપ કરવો યોગ્ય નથી હે શત્રુનાશન! પૂર્વે કરેલા મન અને ભાવનું સ્મરણ કરો ૮-૧૨ તે મહાબાહુ! તમારા એ ઉત્તમ વિષ્ણુભાવનું અમે કાઈ તમને સ્મરણ કરાવતા નથી, માર ઇમારો જ કરીએ ડીએ હે હૃદય! આ પછે તમે તમારા જન્મને હેતુ અને કાર્યનો વિચાર કરો ૧૩ વહેલી સીતા વિમલ પાળી હતી અને નિરંતર તમારો જ ચિંતન કરનારી હતી, તે તમારા આનંદથી તેમ જ તેના તપોબળથી નાગનેડનું મુખ ભોગવવા ગયેલી છે ૧૪ તે જરૂર ફરીથી સ્વર્ગમા તમને મળશે, માટે હવે આ સલામા હું જે કહું તે સાલવો

હે રામ! જે ગવ્ય તમે સાલવ્યું છે, તે સર્વ કાવ્યોમા ઘણું ઉત્તમ છે અને મે પણ પૂર્વે સાલજેલું છે તમારા સર્વ ચરિત્રોનું તેમા વિસ્તારથી નાખ્યાન કરેલું છે હે વીર! જન્મથી મારીને તમે જે મુખદુષ્ણ ભોગવેના છે અને લાવિષ્ણમા જે ભોગવવાના છે, તે

[illegible]

પણ પ્રતિદિન દેશદેશના રાજાઓ એમને પ્રસન્ન કરતા. ^{૧૧} વખતસર વરસાદ વરસતો હતો, તેથી તેમના રાજ્યની સર્વ દિશામાં સુકાળ રહેતો. નગરોમાં તેમ જ ગામડામાં રહેતા સર્વ લોકો હુદ્હુદ હતા. ^{૧૨} કોઈનું અકાળ મરણ થતું ન હતું, તેમ જ પ્રાણીઓને કોઈ જાતનો રોગ પણ થતો નહિ રામરાજ્યમાં કોઈ પણ જાતનો અનર્થ થતો નહિ. ^{૧૩}

છોટા લાળો વખત વીતી ગયો, ત્યારે રામ ચંદ્રની યશસ્વિની માતા કૌશલ્યા પુત્ર-પૌત્રોને કુશળ જોતા જોતા કાળને વશ થઈ ગયા, પછી સુમિત્રા અને યશસ્વિની પુત્રી પણ અનેક પ્રકારના ધર્મ કર્મ કરીને એમની પાછળ સ્વર્ગ મા ગયા. સ્વર્ગમાં એ સર્વ મહાગંગા રાણીઓને દશરથ રાજાનો મેળાપ થવાથી તેઓ સર્વ ધર્મનું પુણ્ય મેળવવા લાગી. ^{૧૪-૧૬} રામ ચંદ્ર પણ વખતે વખતે એ સર્વ માતાઓના કૃત્યાણુનિમિત્તે પૂજ્યભાવમાં જરા પણ બેઠાવા રાખ્યા વગર તપસ્વી બ્રાહ્મણોને મહા દાન આપ્યા કરતા હતા ધર્મોત્તમ રામચંદ્ર પિતૃઓને સુખ ઉત્પન્ન કરનારી અને બ્રાહ્મણોને શોગ્ય અનેક ઉત્તમ વસ્તુઓનું દાન કરતા હતા. તેમ જ પિતૃઓ અને દેવોને સંતોષવા માટે અતિશય મુરકેલ અનેક યજ્ઞો કરતા હતા. એ પ્રમાણે અનેક રીતે યજ્ઞાત્મક કરીને સર્વદા ધર્મની વૃદ્ધિ કરતા કરતા અનેક હજારો વર્ષો રાજ રામચંદ્ર સુખમાં વિતાવ્યાં. ^{૧૭-૧૮}

ઈતિ શ્રોત્રમોહિ મહાકુનિપણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામચંદ્રના ઉત્તરમંડપા ૬૯ મો સગ સમાપ્ત

સગ ૧૦૦ મો

ગંધર્વ પ્રદેશ પર ચડાઈ

કસ્યચિત્તય કાલસ્ય યુવાજિત્કેવયો નુષઃ ।

સ્વમુગ પ્રેવયામાસ રાઘવાય મ્હાત્મને ॥ ૧ ॥

કેટલોક સમય વીત્યા બાદ કેકયદેશના સુધાજિત રાજાએ અપાર તેજવાળા અંગિરા-ના પુત્ર બ્રહ્મપિ ગાંધર્વ નામના પોતાના ગુરુને

મહાત્મા રાઘવની પાસે મોકલ્યા. તેમની સાથે દશ હજાર ઉત્તમ અશ્વો, કાંબળાઓ, રત્નો, ઉત્તમ ચિત્રવાળા વસ્ત્રો તથા સુંદર આભૂષણો લેટ તરીકે મોકલ્યા હતા. ^{૧-૩} જ્યારે શ્રીમાન રાઘવે મહર્ષિ ગાંધર્વ અહીં આવેલા છે અને મામા અશ્વપતિએ તેમની સાથે પુષ્કળ ધન મોકલ્યું છે એમ આંભળ્યું, ત્યારે તેઓ પોતાના ભાઈઓને સાથે લઈને એક કોશ સુધી એ સધિને સામા લેવા ગયા અને જેમ ધંદ્ર જુકરપતિની પૂજા કરે. તેમ તેમણે ગાંધર્વ સધિની પૂજા કરી. પછી લાલેલી લેટને સ્વીકારીને મામાના કુટુંબના ઠરેક માણસના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા અને છેવટે મામાના પણ કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. પછી સર્વ સભા-મંડપમાં આવ્યા. ત્યાં મહાભાગ ગાંધર્વ સધિ સુખપૂર્વક બેઠા પછી રાજા રામચંદ્ર બોલ્યા : વાક્યવિશારદોમા શ્રેષ્ઠ અને સાક્ષાત્ જુકરપતિ જેવા આપને મામાએ ગા હેતુથી અહીં મોકલ્યા છે ? એ સાક્ષી મહર્ષિએ પોતાના હેતુ કહેવા માંડ્યો. 'હે નરથેષ ! હે મહા બાહુ ! મામા સુધાજિતે પ્રોતિપૂર્વક જે સમાચાર કહેવડાવ્યા છે તે તમે સાક્ષીઓ. ^{૪-૬}

'જેમા ક્ષણમૂળ પુષ્કળ પાકે છે, એવો એક ગંધર્વ નામે દેશ છે. તે અતિશય શોભીતો પ્રદેશ સિંધુ નદીના બન્ને કિનારે આવેલો છે. એ પ્રદેશનું યુદ્ધવિશારદ રાજધારી ગંધર્વો રક્ષણ કરે છે. ત્યાં શેલુપ રાજાના તથા કરોડ અને બળવાન વીર પુત્રો રાજ્ય કરે છે. હે કાકુત્સ્થ ! તેઓને છુપી લઈને તમે એ સુંદર ગંધર્વનગરમાં પ્રવેશ કરો અને એ રાજ્યને તમારા રાજ્યમાં ભેળવી દો. એ પરમ શોભા-માન દેશમાં બીજે કોઈ જઈ શકે તેમ નથી, માટે હે મહાબાહુ ! બે તમને એમ કરવું રચતું હોય તો તેમ કરો. હું તમારું અહિંત યાવ તેવું કહેતો નથી. ^{૧૦-૧૩}

મહર્ષિ ગાંધર્વના મોટેથી મામાનો સંદેશો સાંભળી રાજા રામચંદ્ર તેમ કરવાની હા પાડી

સર્વ વાત્મીક ઋષિઓ એમા વર્ણવેલા છે
હે રામ ! આ આખું આદિકાવ્ય તમારા વિષે
જ રચેલું છે ખરેખર, રાઘવ સિવાય બીજો
કોઈ એ કાવ્યનો યશ લેજાવવા યોગ્ય નથી
દિવ્ય, અલ્ભુત-વડપી અને સત્ય વાક-વાળું
આ કાવ્ય પૂર્વે મેં દેવોની સાથે સાલજેલું
હતું હે પુરુષસિંહ ! હે કાકુત્સ્થ ! ધર્મને લીધે
સાવધાન ચિત્તવાળા તમે ભવિષ્યના રામાયણ
નો શેષભાગ સાલજો ૧૪-૨૦ હે મહાતેજસ્વી !
હે મહાયશસ્ત્રી ! એ કાવ્યનો ખાકીનો ઉત્તમ
ઉત્તરભાગ તમે ઋષિઓની સાથે સાલજો ૨૧
હે વીર ! હે રઘુનંદન ! તમારા જેવા પરમ
રાત્રિપિંચો એ રહ્યો વાજે ભાગ બીજા કોઈ
ભાઈની સાથે સાલજો ન જોઈએ ૨૨ એ
પ્રમાણે કહી ત્રિભુવનપતિ બ્રહ્મા, દેવો અને
બીજા સર્વ પોતાના બાધવો સાથે સ્વર્ગ
લોકમા ગયા ૨૩

એ સમયે બ્રહ્મલોકમા નિવાસ કરનારા જે
જે મહાત્મા ઋષિઓ હતા, તે તે સર્વ બ્રહ્મા
જીની આજ્ઞાથી પોતપોતાના ધ્યાનકે જવા
નીકળ્યા હતા, પરંતુ રાજા રામચંદ્રનું હવે
ધનારે ઉત્તરચરિત સાલજવાની ઈચ્છાથી તેઓ
સલામા પાછા આ ગા પછો શુન વાણીથી
રાજા રામચંદ્ર ભજવાન વાત્મીકનો ખાકીનો
ભાગ મળવાવવા વિનવો કરી, ત્યારે પરમ
તેજસ્વી વાત્મીક બોલ્યા 'હે ભજવનું' બ્રહ્મા
લોકનિવાસી ઋષિઓ તમારે ભવિષ્ય શ્રવણ
ડરવાની ઇચ્છા કરે છે, તો હવે તે આવવી
કાવ મવારથી શરૂ કરીશું' એવો નિશ્ચય બહાર
કરી કુશ અને લવને સાથે લઈને તે સલામ કપ
છોડીને રામચંદ્ર પહોંચાણમા ગયા અને સીતાનો
શોક કરતા કરતા તે રાત્રિ વિતાવી ૨૪-૨૮

૯૫ શ્રીવાત્મીક મહામુનિપ્રભો - ૧૧૧ શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમા ૬૮૯ સુવ સમાપ્ત

સર્ગ ૯૯મો

રાજા રામચંદ્રની માતાઓનું સ્વર્ગગમન
રજન્યા તુ પ્રમાતાયા સમાનોય મહામુનીન્દ્ર ।
ગીર્વાનામનિશ્ચક્રમ રામ પુત્રાનુરાગ હ ॥ ૧ ॥

રજની પીતી ગઈ અને પ્રભાત થયું, ત્યારે
મહર્ષિઓને સન્માનપૂર્વક બોલાવી રામે લવ-
કુશને કહ્યું 'હે પુત્રો ! કોઈ પણ શકા રાખ્યા
સિવાય જાઓ ' પછો મહાત્મા મહર્ષિઓ
પે તપોતાને ધ્યાને બેસી ગયા એટલે કુશ અને
લવે રામના ભાવ્યચરિત્ર ઉત્તર કાવ્ય
જાવા માડ્યું

પોતાની સત્ય સપત્તિથી સીતાએ ભૂમિ
પ્રવેશ કર્યો અને તે યજ્ઞ પૂરો થયો, ત્યારે રામ
ચંદ્ર આતશય હુ બી થયા ૨૧ મીતા વિના
તેમને આખું જગત શૂન્ય જેવું જણાવા લાગ્યું
અને એ પરમશોકને લીધે તેમનું મન બ્રાત
થઈ ગયું તેમણે સર્વ રાજ્યોને, રી ઊંને,
વાનરોને, રાક્ષસોને બ્રાહ્મણોને અને અર્ધ
મનુષ્યોને ધન-માન આપી વનાય કર્યાં એ
પ્રમાણે રાઘવે વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞ સમાપ્ત કર્યો
કમળનો નાન રામચંદ્ર સર્વ સમાજને વિદાય
કરીને અયોધ્યામા પેઠા અને હૃદયમા નિરતર
સીતાનું વ્યાન ધરવા લાગ્યા તેઓ મીતા
સિવાય બીજા કોઈ પણ સ્ત્રીને પરણ્યા નહિ
અને દરેક યજ્ઞમા સહધર્મચારિણીની જગ્યાએ
સીતાની સેનાની મૂર્તિથી ચવાવી પીધું તેમણે
દશ હજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું તેમા અને
અશ્વમેધ યજ્ઞો, જેમા પુષ્કળ ધનનો વ્યય વાન
છે તેવા અને અશ્વમેધથી દશગણ દળ આપ
નારા વાનરોય યજ્ઞો તથા અગ્નિહોમ, અતિરાત્ર
અને ગોસવ આદિ બીજા અનેક યજ્ઞો પુષ્કળ
ધનાદિની દરિયા આપીને કર્યા ૨- એ
પ્રમાણે ધર્મવિધિથી રાજ્ય કરતા મહાત્મા
રાઘવનો ધર્મો કાજ વીતી ગયો ૧૦ એમના
રા-નશ સનમા ગી ઊં, વાનરો અને રાક્ષસો
યજેરે એમની પ્રજા પાગલ, નેત્રુ નાં

પણ પ્રતિદિન દેશદેશના રાજાઓ એમને પ્રસન્ન કરતા ૧૧ વખતસર વરસાદ વરસતો હતો, તેથી તેમના રાજ્યની સર્વ દિશામાં મુકાળ રહેતો નગરોમાં તેમ જ ગામડામાં રહેતા સર્વ લોકો હૃદયુષ્ય હતા ૧૨ કોઈનું અકાળ મરણ થતું ન હતું, તેમ જ પ્રાણીઓને કોઈ ભતનો રોગ પણ થતો નહિ રામરા નામા કાર્ડ પણ ભતનો અનર્થ થતો નહિ ૧૩

છવો લામો વખત વીતી ગયો ત્યારે રામ ચંદ્રની યશસ્વિની માતા ડોશ યા પુન-પૌત્રને કુશળ ભેતા ભેતા કાળને વશ થઈ ગયા, પછી સુમિત્રા અને યશસ્વિની ડોશી પણ અનેક પ્રકારના ધર્મકર્મ કરીને એમની પાછળ સ્વર્ગ મા ગયા સ્વર્ગમાં એ સર્વ મહાત્મ ગ રાણીઓને નશરથ રાજાને નેશાપ થવાથી તેઓ સર્વ ધર્મનું પુણ્ય મેળવવા લાગી ૧૪-૧૬ રામ ચંદ્ર પણ વખતે વખતે એ સર્વ માતાઓના ક નાણિમિત્ત પૂજ્યભાવમાં જરા પણ ભેદ ભાવ રાખ્યા વગર તપસ્વી બ્રાહ્મણોને મહા દાન આપ્યા કરતા હતા ધર્મા મ રાનચંદ્ર પિતૃઓને સુખ ઉત્પન્ન કરવારી અને બ્રાહ્મણો ને યોગ્ય અનેક ઉત્તમ વસ્તુઓનું દાન કરતા હતા તેમ જ પિતૃઓ અને દેવોને સતોપવા માટે અતિશય મુશ્કેલ અનેક ચર્યા કરતા હતા એ પ્રમાણે અનેક રીતે યજ્ઞયુગ્ધાન કરીને સર્વદા ધર્મની વૃદ્ધિ કરતા કરતા અનેક હબરો વર્ષો રાજ રામચંદ્ર સુખમાં વિતાવ્યા ૧૭-૧૮

હતિ શીતારાત્રિ મહામુનિમણીત આદિભવ શ્રીરામામૃતના ઉત્તરમાં લ્હ શો સ્વ સમ્યા

સર્ગ ૧૦૦ મો

ગાંધર્વ પ્રદેશ પર ચર્યાપ

કસ્યચિત્ત્વ કાલસ્ય યુધાજિત્કિયો નૃપ ।

સ્વગુરુ પ્રવયામાસ રાવભાવ મહાત્મ્યે ॥ ૧ ॥

કેટલોક સમય વીત્યા બાદ કેકયદેશના યુધાનિત રાજાએ અપાર તેજવાળા અગિરા ન પુન બ્રહ્મણિ ગર્ગ્ય નામના પોતાના યુરને

મહાત્મા રાઘવની પાસે મોકલ્યા તેમની સાથે દશ હબર ઉત્તમ અશ્વો, કાળાઓ, રત્નો, ઉત્તમ ચિત્રવાળા વસ્ત્રો તથા સુદર આભૂષણો ભેટ તરીકે મોકલ્યા હતા ૧-૩ ત્યારે શ્રીમાન રાઘવે મહાપિ ગર્ગ્ય અહીં આવેલા છે અને મામા અશ્વપતિએ તેમની સાથે પુષ્કળ ધન મોકલ્યું છે એમ માલવ્ય, ત્યારે તેઓ પોતાના ભાઈઓને સાથે લઈને એક કોશ સુધી એ અશ્વોને સામા લેવા ગયા અને જેમ ધંદ્ર જુકમ્પતિની પૂજા કરે તેમ તેમણે ગર્ગ્ય અશ્વોની પૂજા કરી પછી લાવેલી ભેટને સ્વીકારીને મામાના કુટુંબના દરેક માણસના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા અને ડેવો મામાના પણ કુશળ સમાચાર પૂછ્યા પછી સર્વ સભા મંડપમાં આ યા ત્યા મહાભાગ ગર્ગ્ય અશ્વો સુખપૂર્વક મેઠા પછી રાજા રામચંદ્ર મોકલ્યા વાકાવિશારદોમાં યજ્ઞ અને સાક્ષાત્ જુકમ્પતિ જેવા આપને મામાએ ગા હેતુથી અહીં મોકલ્યા છે ? એ સાલણી મહાપિએ પોતાનો હેતુ કહેવા માંડ્યો 'હે નરથેષ્ઠ' હે મહા બાહુ' મામા યુધાનિતે પોતિપૂર્વક જે સમાચાર કહેવાડ્યા છે તે તમે સાંભળો ૪-૬

જેમા ક્ષણમૂળ પુષ્કળ પાકે છે, એવા એક ગાંધર્વ નામે દેશ છે તે અતિશય શોભીતો પ્રદેશ સિંધુ નદીના બન્ને કિનારે આવેલો છે એ પ્રદેશનું સુહૃદવિશારદ શસ્ત્રધારી ગાંધર્વો રહ્યું કરે છે ત્યા શેલ્ય રાજાના નણ કરોડ અને બળવાન વીર પુત્રો રાજ્ય કરે છે હે કાકુત્સ્થ' તેઓને છવી લઈને તમે એ સુદર ગાંધર્વનગરમાં પ્રવેશ કરો અને એ રાજ્યને તમારા રાજના ભેળવી દો એ પરમ શોભાય માન દેશમાં બીજા કોઈ જઈ શકે તેમ નથી, માટે હે મહાબાહુ' જે તમને એમ કરવું જ્યોતુ હોય તો તેમ કરો હું તમારું અહિત ધાય તેજ કહેતો નથી ૭-૧૩

મહાપિ ગર્ગ્યના મોઢથી મામાનો સંદેશો સાલણી રાજ રામચંદ્ર તેમ કરવાની હા પાડી

વરનો આદ્યા ગયા. સુદર મહાયજ્ઞમાં હોમેલી આહુતિથી પ્રકાશતા તેજવાળા દક્ષિણ, ગાહ-પત્ત અને આહવનીય નામના ત્રણ હુતાશિઓ જેવા આ ત્રણ ભાઈઓ મર્વ ઇચ્છાથી પરિપૂર્ણ મનવાળા હોવાથી લક્ષ્મીની વીંટાયેલા રહીને ધર્મસાધના કરી શકાય એવી અયોધ્યામાં રહેતા હતા. ૧૧, ૧૭

ઈત શ્રીવાત્મીકિ મહામુનિપ્રણીત ગાઠિત્ય ગીતમાથા ના ઉત્તરકાઠમા ૧૦૨ એ મા મનમ્

શ્રીરામનું રવગરિહણુ

સર્ગ ૧૦૩ મો

રામચંદ્ર પાસે કાળહૃતયું આગમન

કલ્પચિત્ત્ય કાલસ્ય રામે ધર્મપરે સ્થિવે ।

કાલસ્તાપસરૂપેણ રાજદ્વારમુખાગમત્ ॥ ૧ ॥

કેટલોક સમય વીત્યા પછી જ્યારે રામચંદ્ર ધર્મપરાયણુ નિથિતિમાં રહેતા હતા, ત્યારે તપસ્વીનુ રૂપ લઈ કાળહૃત રાજદ્વાર પર આવ્યો. તેણે પ્રીતજવાળા યશની લક્ષ્મણને કહ્યું : 'તમે રામચંદ્રને નિવેદન કરો કે હું (કાર્યના ગૌરવને લીધે તમારી પાને આવ્યો છું) અતિબ્રમવાન અને અપાર તેજવાળા મહેર્પિનો મહાબ્રમવાન ત હુ અને રામચંદ્રને કાઈ કામ માટે મળવા આવ્યો છું.'

કાળહૃતરૂપી તપન્વીના વચનો સાંભળી લક્ષ્મણુ ઉતાવળા ઉતાવળા રામચંદ્ર પાસે આવ્યા અને જોડ્યા ૧-૨ 'હે મહાપ્રતિમાન ! આ લોકમાં તથા પરલોકમાં રાજધર્મ વી તમારો જય થાઓ, તપને લીધે સૂર્ય સરજો તેજસ્વી એક હૃત અહીં આપને મળવા આવ્યો છે.' લક્ષ્મણના વચનો સાંભળી રામચંદ્રે ઉત્તર આપ્યો. 'હે તાત ! તે સદેશો લાવનાર મહા તેજસ્વી મુનિને તુ સત્વર પ્રવેશ કરાવ.' એટલે લક્ષ્મણે તેજને લીધે પ્રકાશતા અને કિરણોથી ભણે સળગાવી મૂળા હોય તેવા તે મુનિને રાજસભામાં પ્રવેશ કરાવ્યો ત્યારે તે ઋષિએ

પોતાના તેજથી લીપતા રઘુશ્રેષ્ઠ રાઘવને નધુર વાત્પીથી 'તમારો જય થાઓ' એમ આગીર્વાદ આપ્યો. ૧-૭ પછી મહાતેજસ્વી રામે અર્ધ, પાદ આદિથી તેનું પૂજન કર્યું અને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. વાગ્ધિવારદ રામચંદ્ર કુશળ સમાચાર પૂછ્યા પછી એ મહાયજ્ઞસ્વી હૃતને મુવર્ણના દિગ્ગ આમન ઉપર બેસાડ્યો અને વહુ 'હે મહામતિ ! તુ તમારે જ્વાનત કરે છું તમે જેના તરફથી હૃત થઈ આવ્યા એ તેનો સદેશો હવે મને સંભળાવો' ગજસિંહ રામના આવા વચનો નાંભળી તે મુનિએ ઉત્તર આપ્યો 'એ મુનિશ્રેષ્ઠ જે વહુ છે તેના ઉપર તમારે ધ્યાન આપવું હોય અને જો તમે તમારું હિત ઇચ્છતા હો, તો એ સદેશો આપણે જો એટલા હોઈએ ત્યાં જ કરી શકાય તે સદેશો જો કોઈ મોને સાંભળે કે આપણા બંનેને તે સમયે જુએ, તો તે માણસને તમારું વધ કરવો જોઈએ' એટલે રામચંદ્ર એ ચરતોનો નીકાર કર્યો અને લક્ષ્મણને વહુ 'હે મહાબાહુ ! તુ બારણા ઉપર જઈ બેસો રહે અને પ્રતિહારીને વિદાય કર, કારણ કે હે લક્ષ્મણ ! હું અને આ ઋષિ બં વાતચીત કરીએ, તે જે કોઈ સાંભળે અથવા બમને વાત કરતા જુએ તેનો વધ કરવો એવી એ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. ૧૦-૧૪ એમ રામે લક્ષ્મણને બારણા ઉપર ચોકી કરવા નીચ્છા પછી હે મુનિ ! જે સદેશો કહેવાનો હોય તે મને કહો' એમ રાઘવે કહ્યું 'વળી તમારા મનમાં જે હોય તે અથવા તમને જેણે અહીં મોકળા હોય તેનો જે સદેશો હોય, તે તમે શકારહિત થઈ મને કહો, કારણ કે (સાંભળવાની મને બહુ જ ઇચ્છા છે) જે તમે કહેવા ઇચ્છો એ, તે મારા હૃદયમાં જ છે. ૧૫, ૧૬

ઈત શ્રી વાત્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આઠિત્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાઠમા ૧૦૩ એ સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૪ મો

અમલોકમાંથી તેડ-પિતામહેનો સંદેશો

શુભ રાજમહાસન ચર્યમદ્વાગતઃ ।

પિતામહેન ઝનન કપિતાસ્મિ મહાવલ ॥ ૧ ॥

હે રાજન્ ! હે મહાસત્ત્વ ! હું જે હેતુથી
અહીં આવેલા છું તે તમે સાંભળો. હે મહાબળ-
વાન ! આદિદેવ પિતામહે મને અહીં મોકલ્યો
છે.^૧ હે પરપુરજ્ય ! હે વીર ! પૂર્વકાળમાં
સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમયે તમારી માયામાંથી ઉત્પન્ન
થયેલા સર્વને સંહાર કરનારા હું તમારા
કાળ નામનો પુત્ર છું.^૨ લોકપતિ પ્રભુ ભગવાન
પિતામહે મારી સાથે કહેવડાવ્યું છે કે, 'હે
સત્ત્વ ! લોકનુ રક્ષણ કરવાનો જેટલો સમય
નક્કો કર્યો હતો, તેટલો હવે પૂરો થયો છે.^૩
પૂર્વે પ્રલયકાળના સમયે તમારી માયા વડે
સર્વ લોકને તમારા પોતામાં જ સમાવી દઈને
ક્ષીરસાગરના જળ ઉપર તમે શયન કર્યું હતું
અને સૌથી પહેલો મને ઉત્પન્ન કર્યો હતો;^૪
તેમ જ જળમાં શયન કરી શકે એવા કૃણાવાળા
અનંત નામના નાગ ઉત્પન્ન કરીને તેના ઉપર
તમે શયન કર્યું.^૫ પછી તમારી માયા વડે જે
મહાબળવાન સર્વો તમે ઉત્પન્ન કર્યો, એ બન્ને
મધુ અને કેટલનાં મેઢ અને અસ્થિમાંથી
પવત અને જમોનવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન કરી.^૬
અંતે તમારી નાભીમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા સૂર્ય
સરખા દિવ્ય પદ્મમાં મને ઉત્પન્ન કર્યો અને
પ્રભા ઉત્પન્ન કરવાનું સર્વ કામ મને સોંપી
દીધું.^{૭,૮} એમ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો ભાર વહેનાર
મેં તમારી જગત્પતિની ઉપાસના કરી કે, હે
દેવ ! જે તમે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવાની શક્તિ
આપી છે, તો મારાં સર્જેલાં પ્રાણીઓનું તમે
રક્ષણ કરો.^૯ સનાતન અને દુર્ધર્મ ધર્મ બંનેની
તમે પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ કરો છો, તેથી જ તમે
વિષ્ણુપદ મેળવનાર થયા છો.^{૧૦} એક વખતે
તમે અદિતિના પેટે પરાક્રમી ઉષેન્દ્ર (વામન)-
રૂપે જન્મ્યા હતા અને ભાઈઓના (દેવોના)

બળની વૃદ્ધિ કરી હતી; તેમ જ જ્યારે જ્યારે
તેમને વિપત્તિ આવી પડતી, ત્યારે ત્યારે તમે
તેઓને સહાય કરતા.^{૧૧} હે જગત્પતિ ! તે જ
પ્રમાણે જ્યારે પ્રભુ રાવણથી પીડાતી હતી, ત્યારે
તેનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી તમે મનુષ્યઅવતાર
લીધો છે.^{૧૨} તમે પોતે જ પૂર્વે અગિયાર હજાર
વરસ સુધી અહીં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો
હતો.^{૧૩} તમે દશરથરાજના મનોમય (સ્વ-
સંકલ્પ)થી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર છો. આ
લોકમાં તમારું આયુષ્ય પૂરું થયું છે. હે નરશ્રેષ્ઠ !
હવે એ આયુષ્યમાં બહુ થોડા દિવસ બાકી છે.
હે મહારાજ ! જે તમે વધારે વાર પ્રભુપાલન
કરવાની ઇચ્છા કરતા હો, તો ભલે અહીં રહેો;
તમારું કલ્યાણ થાઓ.' એમ પિતામહે કહે-
વડાવ્યું છે. વળી હે રાઘવ ! જે દેવલોકમાં આવ-
વાની ઇચ્છા હોય, તો વિષ્ણુસ્વરૂપથી દેવોને
સનાય કરી ચિંતારહિત કરો.'

કાળે કહેલાં અને પિતામહે કહેવડાવેલાં
પરમ અદ્ભુત વાક્યો સાંભળી રાઘવે હસીને
સર્વને સંહાર કરનારા કાળને કહ્યું: 'તમારા
આગમનથી હું અતિશય પ્રસન્ન થયો છું. તમે
લોકના કાર્ય માટે મારો જન્મ થયો છે, તમારું
કલ્યાણ થાઓ; હું જ્યાંથી આવ્યો છું, ત્યાં હવે
જઈશ.^{૧૩-૧૮} હે સર્વસંહારક કાળ ! મેં મનથી
તમારું ચિંતન કર્યું હતું, તેથી સ્વધામ જવા
માટે મારે કંઈ પણ વિચાર કરવા જેવું નથી.
મને અનુકૂળ રહેનારા સર્વ દેવોનાં કૃત્યોમાં
મારે તત્પર રહેવું બેઠું એ તેથી પિતામહે ઇચ્છ્યું
છે તેમ કરીશ.^{૧૯}

છત્રિ શ્રીમાત્મિક મહાસુનિષ્ક્રીત આદિકાવ્ય શ્રોતમાલ્યના
ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૪ મો સર્ગ સનાતન

અને ભરતના સામું ભેયુ ^{૧૪} પછી રાઘવે પ્રસન્ન થઈ હાથ ભેડી વિનયપૂર્વક કહ્યું 'હે પ્રહારિ' ! ભરતના તક્ષ અને પુષ્કલ નામના આ બંને વીર કુમારો તે ગધર્વદેશ છૂટવા જશે ધર્મમા સાવધાન ચિત્તવાળા અને મામાથી રક્ષાયેલા આ બંને કુમારોને આગળ કરી પોતાના સન્યની પાછળ ભરત ત્યાં જશે અને ગધર્વકુમારોને હણીને એ પ્રદેશના બે ભાગ કરી તે બંનેને આપશે એમ પોતાના કુમારો માટે નગરોની વ્યવસ્થા કરીને તેમ જ રાન્યકારભાર સોંપીને અતિ ધર્મિષ્ઠ ભરત કૃત્રીથી મારી પાસે પાછા આવશે ^{૧૫-૧૮} પ્રહારિને એવો ઉત્તર આપી રાજા રામચ દ્રે ભરતને સન્ય સાથે ગધર્વનગર પર જવાની આજ્ઞા કરી અને કુમારોને સેના પતિપદે અભિષેક કર્યો ^{૧૯} સૌમ્ય નક્ષત્રમા અગિરાના પુત્ર ગાન્ધર્વ ઋષિને આગળ કરી ભરત પોતાના બંને પુત્રો અને સન્ય મહિત નગર બહાર નીકળ્યા ઇન્દ્ર સંહિત દેવનેના જેમ અમરાપુરીમાથી બહાર નીકળે, તેમ દેવો પણ જેની અવગણના ન કરી ગકે તેવી આ સેના નગરમાથી બહાર નીકળી, ત્યારે મહાત્મા રાઘવ પણ તેને દ્વર સુધી વળાવવા ગયા ^{૨૦} ^{૨૧} માસા હારી પ્રાણીઓ અને અધર પીવાની ઇચ્છાવાળા મહાન રાક્ષસો ભરતની સેનાની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા, ^{૨૨} તેમ જ હલારા ગધર્વપુત્રોના માસનું લક્ષણ કરવાની ઇચ્છાવાળા માસભક્ષક અને ભય કર પુષ્કળ પ્રાણીઓ પણ એ સેનાની પાછળ જવા લાગ્યા ^{૨૩} સિંહ, વાઘ, વરાહ અને આકાશમા ફરનારા પક્ષીઓ એ સેનાની આગળ આગળ જતા હતા એ નીરોગી અને હૃદયપુષ્ટ જનોવાળી સેના દરમજલ કરતી અર્ધા માસ કરતા વધુ સમયના અવાસ પછી કંકવ દત્તમા પહોંચી ^{૨૪}

સર્ગ ૧૦૧ મો

ભન્તપુત્રોના રાન્યાભિરે

શ્રુત્વા સેનાપતિ પ્રાપ્ત ભરતે વેદગાધિન ।

ગુણજિત ગમસહિત પરા પ્રીતિમુવાગમત્ । ૧ ॥

મહાપિ ગાન્ધર્વ ઋષિત ભરત સેના હઈને અહીં આવેલા છે, એમ કેકયદેશના રાજા યુધા જિતે માલજ્યુ, ત્યાર તે પરમ આનંદ પામ્યો તે પોતાની મોગી સેના હારે તબ્બત ગધર્વોને છૂટવા માટે ભરત પાને આવ્યો પછો મહા પરાક્રમી ભરત અને યુધાજિત, એ બન્ને એકઠા થઈને પોતાના સન્ય, પાયદળ, વાહન તથા અનુચરો મહિત ગધર્વનગર પર ધસી ગયા ^{૧-૨} એ નગરમા ભેગા થયેલા ગધર્વોએ ભરત ચડી આવેલા છે એમ સાભળ્યુ એટલે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા તે મહાપરાક્રમી ગધર્વો ત્યારે તરફ ગજના કરવા લાગ્યા ^૩ પછી એ બંને સન્ય વચ્ચે માત દિવસ યુધો જવાટા ઊભા કરે એવું મહાભય કર અને તુચ્છ યુદ્ધ થયું, છતાં તેમ એકે પક્ષેના જન કે પરાજય થયેનો જણાયો નહિ ^૪ ત્યાર તરફ લોરીના પ્રવાહવાળી નદીમા અડગ, શાક્રત, ધનુષકેપી નાહો અને માણસના કનેવરકેપી તરાપા હોય તેમ દેખાવા લાગ્યું ^૫ એ તે કોઈ પામેના રામાનુજ ભરતે સર્વ નામનું મહાભય કર કાલ-અસ્ર ગધર્વો ઉપર મૂક્યું તે અસ્રના પ્રભાવથી સર્વ ગધર્વો કપાઈ ગયા અને કાળને વશ થઈ ગયા એ પ્રમાણે મહાત્મા ભરતે નણું કરોડ ગધર્વોને તે જ ક્ષણે હણી નાખ્યા ^{૬-૭} એક નમિપમાનમા એવા યુદ્ધવિચારદ ગધર્વો હપાઈ જાય એવું ધાર યુદ્ધ પૂર્વે થયું હોય એમ દેવોને પણ સાભરતુ ન હતું ^૮ જ્યારે એ સર્વનો નાશ થયો, ત્યારે કેકેયીપુત્ર ભરતે નગરોમા ઘ્રમ અને સમૃદ્ધવાળા બે નગરો ત્યાં વસાવ્યા ^{૧૦} મહાત્મા ભરતે ગધર્વ દેશમા વસાવેલી તક્ષશિલા નગરીમા તક્ષને અને ગાધાર દેશમા વસાવેલી પુષ્કનાવતી નગરીમા પુષ્કલને રાજગાદીને બેસાડ્યા ^{૧૧} એ

હતિ શ્રીરામીકિ મહાયુગિપ્રણીત અસ્તિત્વ શ્રીરમચણના ઉત્તરકાંડમા ૧૦૦ મો સર્ગ સમાપ્ત

ખતે નગરો ધન-રત્નોના સમૃદ્ધી સ પૂર્ણ, વન-
ઉપવનથી શોભતા અને શુભવિષ્ણુના એક
બીજાની સ્પર્ધા કરે એવા હતા એ નગરોમાં
કપટરહિત વ્યવહાર ચાલતો હતો તેની આસ-
પાસ બાળભગીચાઓ આવેલા હતા અને વિશ્વજ
રાજાઓ તથા મોટા બજારો એ નગરના મધ્ય
ભાગમાં આવી રહ્યા હતા ૧૨૧૩ એ બંને રમ્ય
અને શોભતા નગરોમાં વસ્તારવાળા મોટા
મોટા મંદિરો આવેલા હતા તેમજ અનેક
સુઠર વિમાનો ત્યા ફરતા હતા વિષ્ણુસ્વામી
અને શોભતા દેવમંદિરોની આસપાસ તાલ,
તમાલ, તિલક, બકુલ આદિ વૃક્ષો શોભતા
હતા ૧૪, ૧૫ રાધવના નાના ભાઈ કંકેયીસુત
મહાબાહુ ભરત પાંચ વર્ષ સુધી ત્યા રહી
અયોધ્યામાં પાછા આવ્યા ૧૬ અને ઇંદ્ર જેમ
પ્રહ્લાને વંદન કરે, તેમ સાક્ષાત બીજા ધર્મરાજ
જેવા મહાત્મા રામચંદ્રને અભિવંદન કરી, જે
રીતે યજ્ઞોનો વધ કર્યો હતો અને બંને નગરો
વસાવ્યા હતા તે સર્વ વૃત્તાત જણાવ્યો,
જે સાબળી મહાત્મા રાધવ અતિશય પ્રસન્ન
થયા ૧૭ ૧૮

શ્રીમદ્ભોમી મહામુનિમ પિતા અર્ચિકેશ્વર શ્રીરામચંદ્રના
ઉત્તરક ક્રમાં ૧૦૧ મે સી સમપ્ત

સર્ગ ૧૦૨ મો

કાશ્પથ અને મહુપ્રદેશ પર લક્ષ્મણ-
કુમારનો રાજ્યાભિષેક

તત્કાલ હસ્તપદે રાષ્ટ્રવો ભાલુમિ સહ ।
શાક્ય લાદ્યુતલનાશ આતપ્રાગ્ચ રાષ્ટ્રવ ॥ ૧ ॥

આ સર્વ માણસો ભાઈઓ સહિત રાધવ
હર્ષ પામ્યા પછી તેમણે ભાઈઓને પ્રસન્ન
કરનારા અદ્ભુત વાતો કહ્યા ૧ હે સૌમિત્રે !
રાજ્યની ખાતર દેહ પરાક્રમ કરનારા આ તારા
અગ્ર અને ચંદ્રકેતુ નામના બે ધર્મવિશ્વારૂઢ
પુત્રોના પછુ રાજ્યાભિષેક કરવાની ય ઇચ્છા
રાખુ છું, માટે કોઈ એવો દેશ શોધી કાઢો
જે રમણીય તથા બાધારહિત હોય અને જ્યા

એ બંને ધનુષારીઓ સુખથી રહે ૨૩ હે સૌમ્ય !
તેમની સારુ એવો પ્રદેશ શોધી કાઢો કે જેથી
કોઈ રાજાને ખીડા ન થાય, આશ્રમોનો નાશ
ન થાય અને આપણે કોઈના અપરાધમાં ન
આવીએ

રાજા રામચંદ્રના એ અભિપ્રાયના ઉત્તરમાં
ભરતે જણાવ્યું ' આ કાશ્પથ નામે દેશ છે, તે
રમણીય છે અને નીરાંગી છે, ૪-૫ માટે મહાત્મા
અગ્ર અને એ પ્રદેશમાં ગાદીએ બેસાડો અને
ચંદ્રકેતુને સુઠર અને નીરાંગી ચંદ્રકાલ નગરનું
રાજ્ય આપો ૧૬

મહાત્મા રામચંદ્રે ભરતે આપેલી સલાહ
માન્ય રાખી, અગ્ર માટે તે દેશ તાણે કર્યો
અને ત્યા એક નગરી વસાવી પછી એ રમ્ય
અને સારી રીતે રક્ષાયેલી અગ્રધ્યાપુરીમાં
અયોધ્યરહિત કર્મ કરનારા રાજા રામચંદ્ર લક્ષ્મણ
પુત્ર અગ્રનો અને મહા લોકોની મહાભિમા
વસાવેલી રમ્ય અને અમરાપુરી જેવી ચંદ્રકાલપુરી
નામની પ્રખ્યાત નગરીમાં ચંદ્રકેતુને રાજના
ભિષેક કર્યો એ કાર્ય કરીને હંરાધર્ષ રામ,
લક્ષ્મણ અને ભરત પરમ આનંદ પામ્યા ૭-૧૦
એ બંને સાવધાન ચિત્તવાળા કુમારોનો અભિ-
ષેક કર્યા પછી, સામનાના પુત્ર લક્ષ્મણની માથે
અગ્ર અને પશ્ચિમ દિશા તરફ અને ભરત સાર
ચંદ્રકેતુને ઉત્તર દિશા તરફ મોકલ્યા લક્ષ્મણ
અગ્રધ્યાપુરીમાં એક વપ સુધી રહ્યા અને
જ્યારે પુત્ર કોઈથી છુટી શકાન નહિ એવી
સ્થિતિમાં આવ્યો એટલે તે અયોધ્યામાં પાછા
આવ્યા ૧૧-૧૨ મહાત્મા ભરત પછુ એકાદ
વરસથી જરા વધારે વખત સુધી ચંદ્રકાલપુરીમાં
રહ્યા અને ત્યાનું રાજ્ય સંઘઠિત કર્યું પછી
અયોધ્યામાં રામના પાદની ઉપાસના કરવા
પાછા આવ્યા ૧૪ અતિધાર્મિક લક્ષ્મણ અને ભરત
બંને રામચંદ્રની સેવા કરતા કરતા કેટલો
કાળ વીતી ગયો, તે સ્નેહને લીધે જાણવામાં
આવ્યું નહિ ૧૫ એ પ્રમાણે નિરંતર ધર્મવિધિથી
પૌરજનના કાર કરતા કરતા તેમના દશ હજાર

અને ભરતના સાસુ ભેયુ ^{૧૮} પછી રાધવે પ્રસન્ન થઈ હાથ ભેડી વિનયપૂર્વક કહ્યું 'હે બ્રહ્મર્ષિ! ભરતના તક્ષ અને પુષ્કલ નામના આ બન્ને વીર કુમારો તે ગધર્વદેશ જીતવા જશે ધર્મમા સાવધાન ચિત્તવાળા અને મામાથી રક્ષાયેલા આ બન્ને કુમારોને આજળ કરી પોતાના સૈન્યની પાછળ ભરત ત્યાં જશે અને ગધર્વકુમારોને હણીને એ પ્રદેશના બે ભાગ કરી તે બન્નેને આપશે એમ પોતાના કુમારો માટે નગરોની વ્યવસ્થા કરીને તેમ જ રાન્યકારભાર સોંપીને અતિ ધર્મિષ્ઠ ભરત ફરીથી મારી પાસે પાછા આવશે' ^{૧૫-૧૮} બ્રહ્મર્ષિને એવો ઉત્તર આપી રાજા રામચંદ્રે ભરતને સન્ય સાથે ગધર્વનગર પર જવાની આજ્ઞા કરી અને કુમારોને સેના પતિપદે અભિષેક કર્યો ^{૧૯} મૌર્ય નહનમા અગિરાના પુત્ર જાગર્જ ઋષિને આજળ કરી ભરત પોતાના બન્ને પુત્રો અને સન્ય નહિત નગર બહાર નીકળ્યા ઇર્ક સહિત દેવનેના જેમ અમરાપુરીમાંથી બહાર નીકળે, તેમ દેવો ૫૫ જેની અવગણના ન કરી ગઈ તેવી આ સેના નગરમાંથી બહાર નીકળી, ત્યારે મહાત્મા રાધવ પણ તેને દ્વર સુધી વળાવવા ગયા ^{૨૦, ૨૧} માસા હારી પ્રાણીઓ અને ઋષિઓ પીવાની ઇચ્છાવાળા મહાન રાક્ષસો ભરતની સેનાની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા, ^{૨૨} તેમ જ હબરો ગધર્વપુત્રોના માસતુ ભક્ષણ કરવાની ઇચ્છાવાળા માસભક્ષક અને ભય કર પુષ્કળ પ્રાણીઓ પણ એ સેનાની પાછળ જવા લાગ્યા ^{૨૩} સિંહ, વાઘ, વરાહ અને આકાશમા ફરનારા પક્ષીઓ એ સેનાની આજળ આજળ જતા હતા એ નીરોગી અને હૃદયુષ્ક જનોવાળી સેના દરમજલ કરતી અર્ધા માસ કરતા વધુ સમયના પ્રવાસ પછી કંકલ દરમ્યા પહોંચી ^{૨૪}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત અદિકાવ્ય શ્રીરામ ચળુના ઉત્તરકાંડમા ૧૦૦ થો સુજ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૧ મો

ભરતપુત્રોનો રાન્યાભિષેક

યુત્વા સેનાપતિ પ્રાપ્ત ભરતે ઠેકઠાધિપ ।

યુધાન્તિ મગસહિત પરા પ્રીતિમુપાગમત્ ૧ ॥

મહર્ષિ' જાગર્જ નહિત ભરત સેના લઈને અહીં આવેલા છે, એમ કેકયદેગના રાજા યુધાન્તિ સાલજ્યુ, ત્યાર તે પરમ આનંદ પામ્યો તે પોતાની મોટી નેના સાથે તરત ગધર્વોને જીતના માટે ભરત પાને આવ્યો પછી મહાપરાક્રમી ભરત અને યુધાન્તિ, એ બન્ને એકઠા થઈને પોતાના મન્ય, પાયદળ, વાહન તથા અનુચરો સહિત ગધર્વનગર પર ધસી ગયા ^{૧-૩} એ નગરમાં ભેગા થયેના ગધર્વોએ ભરત ચડી આવેલા છે એમ સાલજ્યુ એટલે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા તે મહાપરાક્રમી ગધર્વો ચારે તરફ ગર્જના કરવા લાગ્યા ^૪ પછી એ બન્ને સન્ય વચ્ચે આત દિવસ મુઠો ફેલાટા ઊભા કરે એવું મહાભય કર અને તુમુલ્ય યુદ્ધ થયું, છતાં તેમાં એકે પક્ષનો જન કે પરાજય થયેલો જણાયો નહિ ^૫ ચારે તરફ લોહીના પ્રવાહવાળી નદીમાં ખડગ, શાપ્ત, ધનુષકોષી ખાહો અને માણસના કહેવરકોષી તરાપા હોય તેમ દેખાવા લાગ્યું ^૬ અતે કોષ પામેલા રામાનુજ ભરતે સવર્ત નામનું મહાભયકર કાલ-અસ્ત્ર ગધર્વો ઉપર મૂક્યું તે અસ્ત્રના પ્રભાવથી સર્વ ગધર્વો કપાઈ ગયા અને કાળને વશ થઈ ગયા એ પ્રમાણે મહાત્મા ભરતે પણ કરોડ ગધર્વોને તે જ ક્ષણે હણી નાખ્યા ^{૭, ૮} એક નનિપમાનમા એવા યુદ્ધવિચારક ગધર્વો હણાઈ ભય એવું ધાર સુદ પૂવે થયું હોય એમ દેવોને પણ સાભરતુ ન હતું ^૯ જ્યારે એ સર્વનો નાશ થયો, ત્યારે કેકેયીપુત્ર ભરતે નગરમાં શ્રેષ્ઠ અને સમૃદ્ધિવાળા બે નગરો ત્યાં વસાવ્યા ^{૧૦} મહાત્મા ભરતે ગધર્વ દેશમાં વસાવેલી તક્ષશિલા નગરીમાં તક્ષને અને ગાધાર દેશમાં વસાવેલી પુષ્કલાવલી નગરીમાં પુષ્કલને રાજગાદીનો પ્રેમાડયા ^{૧૧} એ

બંને નગરો ધન-સ્ત્રોનાના સમૃદ્ધથી સંપૂર્ણ, વન-
ઉપવનથી શોભતા અને ગુણવિસ્તારમાં એક
બીજાની સ્પર્ધા કરે એવા હતા એ નગરોમાં
કપટરહિત વ્યવહાર ચાલતો હતો તેની આસ-
પાસ બાગબગીચાઓ આવેલા હતા અને વિશાળ
રાજમાર્ગો તથા મોટા બજારો એ નગરના મધ્ય
ભાગમાં આવી રહ્યા હતા ૧૨,૧૩ એ બંને રમ્ય
અને શોભીતા નગરોમાં વિસ્તારવાળા મોટા
મોટા મંદિરો આવેલા હતા, તેમ જ અનેક
સુઠર વિમાનો ત્યાં ફરતા હતા વિસ્તારવાળા
અને શોભીતા દેવમંદિરોની આસપાસ તાલ,
તમાલ, તિલક, બકુલ આદિ વૃક્ષો શોભતા
હતા ૧૪,૧૫ રાઘવના નાના બાઈ કંકેયીસુત
મહાબાહુ ભરત પાંચ વર્ષ સુધી ત્યાં રહી
અયોધ્યામાં પાછા આવ્યા, ૧૬ અને ઇંદ્ર જેમ
બ્રહ્માને વદન કરે, તેમ સાક્ષાત બીજા ધર્મરાજ
જેવા મહાત્મા રામચંદ્રને અભિવદન કરી, જે
રીતે ગદ્યોનો વધ કર્યો હતો અને બંને નગરો
વસાવ્યા હતા તે સર્વ વૃત્તાત જણાવ્યો,
જે સાંભળી મહાત્મા રાઘવ અતિશય પ્રસન્ન
થયા ૧૭,૧૮

કર્ત શ્રીરામોઽર્ધ મહાસુનિર્મિત િત્ત્વ આશ્રિતમ્મયપૂત્ર
હિતરૂપના ૧૦૨ મે સી સમક

સર્ગ ૧૦૨ મો

કાઠપથ અને મહાપ્રદેશ પર લક્ષ્મણ
દુભારનો રાજ્યાભિષેક

તલ્લૂતમ હૃમપાપદ રાણવો અત્યુચિ સદ્ ।

યોષ્ઠ્ય ત્રાદ્યુતલકારા આતપ્રાણવ રાણવ ॥ ૧ ॥

આ સર્વ સાંભળી બાઈઓ સંહિત રાઘવ
હર્ષ પામ્યા પછી તેમણે બાઈઓને પ્રસન્ન
કરનારા અફળત વાક્યો કહ્યા ૧ હે સૌમિત્રે !
રાજ્યની ખાતર દંઠ પરાક્રમ કરનારા આ તારા
અગદ અને ચંદ્રકેતુ નામના જે ધર્મવિશ્વારૂઢ
પુત્રોનો પણ રાજ્યાભિષેક કરવાની હું ઇચ્છા
રાખું છું, માટે કોઈ એવા દેશ શોધી કાઢો
જે રમણીય તથા ખાધારહિત હોય અને જ્યાં

એ બંને ધનુર્ધારીઓ સુખથી રહે ૨,૩ હે સૌમ્ય !
તેમની સારુ એવા પ્રદેશ શોધી કાઢો જેથી
કોઈ રાજાને ખીટા ન થાય, આશ્રમોનો નાશ
ન થાય અને આપણે કોઈના અપરાધમાં ન
આવીએ ૪

રાજા રામચંદ્રના એ અભિપ્રાયના ઉત્તરમાં
ભરતે જણાવ્યું, 'આ કાઠપથ નામે દેગ છે, તે
રમણીય છે અને નીચાળી છે, ૫ માટે મહાત્મા
અગદને એ પ્રદેશમાં ગાદીએ બેસાડો અને
ચંદ્રકેતુને સુઠર અને નીચેની ચંદ્રગત નગરનું
રાજ્ય આપો ૬'

મહાત્મા રામચંદ્રે ભરતે આપેલી મલાહ
માન્ય રાખી, અગદ માટે તે દેરા તાણે જ્યો
અને ત્યાં એક નગરી વસાવી પછી એ રમ્ય
અને સારી રીતે રક્ષાયેલી મગદિયાપુરીમાં
કવેશરહિત કર્મ કરનારા રાજા રામચંદ્ર લક્ષ્મણ
પુત્ર અગદનો અને મહા લોકેની મહાભૂમિમાં
વસાવેલી રમ્ય અને અમરપુરી જેવી ચંદ્રગતપુરી
નામની પ્રખ્યાત નગરીમાં ચંદ્રકેતુને રાજ્યા
ભિષેક કર્યો એ કાર્ય કરીને હરિવર્ષ રામ,
લક્ષ્મણ અને ભરત પરમ આનંદ પામ્યા ૭-૧૦
એ બંને સાવધાન ચિત્તવાળા કુમારોનો અભિ-
ષેક કર્યો પછી, સુખાનંદ પુત્ર લક્ષ્મણની સાથે
અગદને પશ્ચિમ દિશા તરફ અને ભરત સાથે
ચંદ્રકેતુને ઉત્તર દિશા તરફ મોકલ્યા લક્ષ્મણ
અગદિયાપુરીમાં એક વધુ સુધી રહ્યા અને
જ્યારે પુત્ર કોઈથી શત્રુ શંકા નહિ એવી
સ્થિતિમાં આવ્યો એટલે તે અયોધ્યામાં પાછા
આવ્યા ૧૧-૧૨ મહાત્મા ભરત પણ એકાદ
વરસની જરા વધારે વખત સુધી ચંદ્રગતપુરીમાં
રહ્યા અને ત્યાંનું રાજ્ય સંગઠિત કર્યું પછી
અયોધ્યામાં રામના પાદની ઉપાસના કરવા
પાછા આવ્યા ૧૩ અતિધાર્મિક લક્ષ્મણ અને ભરત
બંને રામચંદ્રની સેવા કરતા કરતા કેટલો
કાળ વીતી ગયો, તે સ્નેહને લીધે નળુવામાં
આવ્યું ત્યાં ૧૪ એ પ્રમાણે નિરંતર ધર્મવિધિથી
પીરજનના કાર્ય કરતા કરતા તેમના દશ હબર

વરસો ચાલ્યાં ગયાં. સુંદર મહાયજ્ઞમાં હોમેલી આહુતિથી પ્રકાશતા તેજવાળા દક્ષિણ, ગાહ-પત્ર અને આહવનીય નામના ત્રણ હુતાગ્રિઓ જેવા આ ત્રણે ભાઈઓ સર્વ ઇચ્છાથી પરિપૂર્ણ મનવાળા હોવાથી લક્ષ્મીથી વીંટાયેલા રહીને ધર્મસાધના કરી શકાય એવી અયોધ્યામાં રહેતા હતા. ૧૧, ૧૭

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિમણ્ડિત આશ્રિત્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૨ એ સર્ગ સમાપ્ત

શ્રીરામનું સ્વર્ગારોહણ

સર્ગ ૧૦૩ મો

રામચંદ્ર પાસે કાળહૂતનું આગમન

कस्यचित्स्थित्य कालस्य रामे धर्मपरे स्थिते ।

कालस्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत् ॥ ૧ ॥

કેટલોક સમય વીત્યા પછી જ્યારે રામચંદ્ર ધર્મપરાયણ સ્થિતિમાં રહેતા હતા, ત્યારે તપસ્વીનું રૂપ લઈ કાળહૂત રાજદ્વાર પર આવ્યો. તેણે ધીરજવાળા યશસ્વી લક્ષ્મણને કહ્યું : 'તમે રામચંદ્રને નિવેદન કરો કે હું (કાર્યના ગૌરવને લીધે તમારી પાસે આવ્યો છું) અતિઘણવાન અને અપાર તેજવાળા મહર્ષિનેા મહાબળવાન હત છું અને રામચંદ્રને કોઈ કામ માટે મળવા આવ્યો છું.'

કાળહૂતરૂપી તપસ્વીનાં વચનો સાંભળી લક્ષ્મણ ઉતાવળા ઉતાવળા રામચંદ્ર પાસે આવ્યા અને બોલ્યા : ૧-૩ 'હે મહાર્થાત્માન ! આ લોકમાં તથા પરલોકમાં રાજધર્મ થી તમારો જય થાયો; તપને લીધે સૂર્ય સરળો તેજસ્વી એક હૃત અહીં આપને મળવા આવ્યો છે.' લક્ષ્મણનાં વચનો સાંભળી રામચંદ્રે ઉત્તર આપ્યો : 'હે તાત ! તે સંદેશો લાવનાર મહા-તેજસ્વી મુનિને તું સવર પ્રવેશ કરાવ.' એટલે લક્ષ્મણે તેજને લીધે પ્રકાશતા અને કિરણોથી બંધે સળગાવી મકતા હોય તેવા તે મુનિને રાજ-સભામાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ત્યારે તે ઋષિએ

પોતાના તેજથી દીપતા રઘુશ્રેષ્ઠ રાઘવને મધુર વાણીથી 'તમારો જય થાયો' એમ આશીર્વાદ આપ્યો. ૧-૭ પછી મહાતેજસ્વી રામે અર્ધ, પાદ આદિથી તેનું પૂજન કર્યું અને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. વાણીવિશારદ રામચંદ્ર કુશળ સમાચાર પૂછ્યા પછી એ મહાયશસ્ત્રી હૃતને મુવણેના દિવ્ય આસન ઉપર બેસાડ્યો અને કહ્યું : 'હે મહામતિ ! હું તમારું સ્વાગત કરું છું. તમે જેના તરફથી હૃત ધર્ષ આવ્યા છે તેનો સંદેશો હવે મને સંભળાવો.' રાજસિંહ રામનાં આવાં વચનો સાંભળી તે મુનિએ ઉત્તર આપ્યો : 'એ મુનિશ્રેષ્ઠ જે કહ્યું છે તેના ઉપર તમારે ધ્યાન આપવું હોય અને જો તમે તમારું હિત ઇચ્છતા હો, તો એ સંદેશો આપણે જો એકલા હોઈએ ત્યાં જ કહી શકાય. તે સંદેશો જો કોઈ ત્રીજો સાંભળે કે આપણા બંનેને તે સમયે જુએ, તો તે માણસને તમાર વધ કરવો જોઈએ.' એટલે રામચંદ્ર એ શરતોનો સ્વીકાર કર્યો અને લક્ષ્મણને કહ્યું : 'હે મહાબાહુ ! તું બારણા ઉપર જઈ બેસો રહે અને પ્રતિકારીને વિદાય કર; કારણ કે હે લક્ષ્મણ ! હું અને આ ઋષિ બંને વાતચીત કરીએ, તે જે કોઈ સાંભળે અથવા અમને વાત કરતા જુએ તેના વધ કરવો એવી મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.' ૧૦-૧૪ એમ રામે લક્ષ્મણને બારણા ઉપર ચોટી કરવા નીચ્યા. પછી 'હે મુનિ ! જે સંદેશો કહેવાનો હોય તે મને કહો' એમ રાઘવે કહ્યું. વળી તમારા મનમાં જે હોય તે અથવા તમને જેણે અહીં મોકલ્યા હોય તેનો જે સંદેશો હોય, તે તમે શંકારહિત ધર્ષ મને કહો; કારણ કે (સાંભળવાની મને બહુ જ ઇચ્છા છે.) જે તમે કહેવા ઇચ્છો છો, તે મારા હૃદયમાં જ છે. ૧૫, ૧૬

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિમણ્ડિત આશ્રિત્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૩ એ સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૪ મો

બ્રહ્મલોકમાંથી તેડું-પિતામહનો સંદેશો

મૃત્યુ રાજગતસન્નિયત વર્ણમહામતઃ ।

પિતામહેન મૃત્યુન યત્પિતાત્સિદ્ધિ મહાવલ ॥ ૧ ॥

હે રાજન ! હે મહાસરવ ! હું જે હેતુથી આવી આવેલો છું તે તમે સાંભળો. હે મહાબળવાન ! આદિદેવ પિતામહે મને અહીં આકલ્યો છે.^૧ હે પરપુરજય ! હે વીર ! પૂર્વકાળમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમયે તમારી માયામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો શર્વનો સંહાર કરનારો હું તમારો કાળ નામનો પુત્ર છું.^૨ લોકપતિ પ્રભુ ભગવાન પિતામહે મારી સાથે કહેવડાવ્યું છે કે, ‘હે સામ્ય ! લોકનુ રક્ષણ કરવાનો જેટલો સમય નક્કો કર્યો હતો, તેટલો હવે પૂરો થયો છે.^૩ પૂર્વે પ્રલયકાળના સમયે તમારી માયા વડે સર્વ લોકને તમારા પોતામાં જ સમાવી દઈને ક્ષીરસાગરના જળ ઉપર તમે શયન કર્યું હતું અને સૌથી પહેલો મને ઉત્પન્ન કર્યો હતો;^૪ તેમ જ જળમાં શયન કરી શકે એવા કૃષ્ણવાળા અનંત નામના નાગ ઉત્પન્ન કરીને તેના ઉપર તમે શયન કર્યું; પછી તમારી માયા વડે જે મહાબળવાન સરવો તમે ઉત્પન્ન કર્યો. એ બન્ને મધુ અને કેટલનાં મેદ અને અસ્થિમાંથી પવત અને જમીનવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન કરી.^૫ અંતે તમારી નાભીમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા સૂર્ય સરખા દિવ્ય પદ્મમાં મને ઉત્પન્ન કર્યો અને પ્રભુ ઉત્પન્ન કરવાનું સર્વ કામ મને સોંપી દીધું.^૬ એમ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો બાર વહેવાર મેં તમારી જગતપતિની ઉપાસના કરી કે, હે દેવ ! જે તમે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવાની શક્તિ આપી છે, તો મારાં સર્જેલાં પ્રાણીઓનું તમે રક્ષણ કરો.^૭ સનાતન અને દુર્ધર્ષ ધર્મ બળથી તમે પ્રાણીમાનસ રક્ષણ કરો છે, તેથી જ તમે વિપ્લુપદ મેળવનાર થયા છો.^૮ એક વખતે તમે અદિતિના પેટે પરાક્રમી ઉપેન્દ્ર (વામન) રૂપે જન્મ્યા હતા અને ભાઈઓના (દેવોના)

બળની વૃદ્ધિ કરી હતી; તેમ જ જ્યારે જ્યારે તેમને વિપત્તિ આવી પડતી, ત્યારે ત્યારે તમે તેઓને સહાય કરતા.^૯ હે જગત્પ્રેમ ! તે જ પ્રમાણે જ્યારે પ્રભુ સવણથી પીડાતો હતો, ત્યારે તેનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી તમે મનુષ્યસ્વતાર લીધો છે.^{૧૦} તમે પોતે જ પૂર્વે અગિયાર હજાર વરસ સુધી અહીં રહેવાનો નિયમ કર્યો હતો.^{૧૧} તમે દશરથરાજના મનોમય (સ્વ-સંકલ્પ)થી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર છો. આ લોકમાં તમારું આયુષ્ય પૂરું થયું છે. હે નરેન્દ્ર ! હવે એ આયુષ્યમાં બહુ યોગ દિવસ બાકી છે. હે મહારાજ ! એ તમે વધારે વાર પ્રજાપાલન કરવાની ઇચ્છા કરતા હો, તો બલે અહીં રહો; તમારું કલ્યાણ થાઓ.’ એમ પિતામહે કહેવડાવ્યું છે. વળી હે રાઘવ ! જે દેવલોકમાં આવવાની ઇચ્છા હોય, તો વિષ્ણુસ્વરૂપથી દેવોને સમાય કરી ચિંતાસંહત કરો.’

કાળે કહેલાં અને પિતામહે કહેવડાવેલાં પરમ અદ્ભુત વાક્યો સાંભળી રાઘવે હસીને સર્વને સંહાર કરનારા કાળને કહ્યું: ‘તમારા આગમનથી હું અતિશય પ્રસન્ન થયો છું. ત્રણે લોકના કાર્ય માટે મારો જન્મ થયો છે, તમારું કલ્યાણ થાઓ; હું જ્યાંથી આવ્યો છું, ત્યાં હવે જઈશ. ૧૩-૧૯ હે સર્વ સંહારક કાળ ! મેં મનથી તમારું ચિંતન કર્યું હતું, તેથી સ્વધામ જવા માટે મારે કંઈ પણ વિચાર કરવા જેવું નથી. મને અવકુળ રહેનારા સર્વ દેવોનાં કૃત્યોમાં મારે તત્પર રહેવું એઈ એ તેથી પિતામહે કહેવડાવ્યું છે તેમ કરીશ. ૧૯

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકીય મહાભુવિનાયક આદિત્ય શ્રીપ્રમાથનું
ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૮મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૫ મો

દુર્વાસાનું આગમન

તથા તયો સવદતાદુર્વાસા મગવાનુષ્ઠિ ।

રામસ્ય દર્શનાકાક્ષી રાજદ્વારમુપાગમત્ ॥ ૧ ॥

કાળ અને રામ એ બન્ને વાતચીત કરતા હતા, ત્યારે રામચંદ્રના દર્શનની અભિલાષા વાળા દુર્વાસા મુનિ રાજદ્વાર પાસે આવીને બેસ્યા હતા. લક્ષ્મણ પાસે જઈને ઋષિશ્રષ્ઠ મોયા 'હે સૌમિત્રિ' મારે બહુ જરૂરનું કામ છે, માટે મને રામચંદ્રના એકદમ દર્શન કરાવ' મુનિની આ આજ્ઞા સાંભળી શત્રુઘાતક લક્ષ્મણે અભિનંદન કરી કહ્યું 'હે ભગવન્' તમારે રામનું શું કામ છે? તમારે એમને મળવાની શી મતલબ છે? હું તમારું શું કામ કરું તેમને કહો, કારણ કે હે બ્રહ્મા! અત્યારે રામચંદ્ર એક શુભ કાર્યમાં રોકાયેલા છે, માટે એક મુદ્દત સુધી તમારે રાહ બેવી પડશે'

આ સાંભળી કોપને લીધે ખિન્નચેલા અને સિંહ જેવા ઋષિએ બાળી નાખે તેવી આગથી લક્ષ્મણને કહ્યું 'હે લક્ષ્મણ! આ જ ક્ષણે મારા આગમનના સમાચાર રામને જણાવ એ તેમ નહિ કરે, તો હું તારા આખા દેશને, નગરને, તને અને રાધવને પણ શાપ આપીશ હે લક્ષ્મણ! ભરતને તેમ જ તારી સતતને પણ શાપ આપીશ, કારણ કે એક વાર મારા હૃદયમાં ઉપપન્ન થયેલો ક્રોધ ફરીથી તું ચમાવી ચડીશ નહિ' તે મહાત્માના આવા ભવ્ય વચનો સાંભળી અને મનથી તેમના વચનોની ઉચ્ચતાનો વિચાર કરી લક્ષ્મણે નિશ્ચય કર્યો 'મારા એકલાનો નાશ ભલે થાઓ, પણ સર્વનો નાશ તો ન જ થાઓ' એમ બુદ્ધિપૂર્વક વિચારી રાધવને દુર્વાસાના આગમનનું નિવેદન કર્યું

મહાત્મા રાધવે લક્ષ્મણના વાક્યો સાંભળી કાળને વિદાય કર્યો અને એકાત્મથી સત્વર બહાર આવી અત્રિ મુનિના પુત્ર દુર્વાસાના દર્શન કર્યો, તેથી દેહીધ્માન તે મહાત્માને પળે

લાગી મહાત્મા રાધવે હાથ બેઠીને પૂછ્યું 'આપને શું કામ છે?' રાધવનો આવો વિનય બેઈ મુનિશ્રેષ્ઠ દુર્વાસાએ કહ્યું 'હે ધર્મવત્સલ! હે અનંદ! સાંભળો, મારા એક હબ્દ વરસના ઉપવાસની આજે સમાપ્તિ થાય છે, માટે હું તમારે ત્યાં જ હોય તે ભોજન લેવા ઇચ્છુ છું' ૧૩-૧૪ આ સાંભળી પ્રસન્ન મનવાળા રામચંદ્ર મુનિશ્રેષ્ઠને જ હાજર હતું તે ભોજન કરાવ્યું ૧૫ મુનિશ્રેષ્ઠ દુર્વાસા અમૃત સમાન અન્નનું ભોજન કરીને 'હે રામ! હે રામ! તને ધન્ય છે' એમ કહી પોતાના આશ્રમમાં આલ્યા ગયા ૧૬

પછી કાળ સાથે કરેલી ગરત યાદ કરીને રાજા રામચંદ્ર પોતાના મનમાં અતિશય ખિન્ન થયા, તેમ જ તેમનું ભય કર દર્શન યાદ કરીને હું ખને વીધે અતિગમ્ય મૂર્ઝાઈ ગયા તેઓ દીન મનથી નીચું મોઢું રાખીને એક શબ્દ પણ બોલી શકના નહિ મહાત્મા રાધવે કાળના વાક્યોનો બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કર્યો, ત્યારે તેમને નિશ્ચય થયો 'આ કશુંય હવે અહીં રહેવાનું નથી' તે પરથી એ મહાવિરાટની તદ્દન મૂંગા રહ્યા ૧૭, ૧૮

ઈતિ શ્રીવાત્સીકિ મહાભનિમલ્લીત અદિકે વ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરનાંકમાં ૧૦૫ મો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૬ મો

લક્ષ્મણનું સ્વર્ગગમન

અગ્રહમુલ્લમ્બા વાત દૃષ્વા સોમમગ્નપ્લુતમ્ ।

રાજ્ય લક્ષ્મણો ગાન્ધ દૃષ્ટ મધુરમન્વ્રીત ॥ ૧ ॥

રાહુથી અસાચેલા ચંદ્રની માફક નીચું મુખ ડરી દીન થઈ ગયેલા રાધવને લક્ષ્મણે પ્રસન્ન થઈને મધુર વાણીથી કહ્યું 'હે મહાબાહુ! મારી ખાતર સત્તાપ કરવો યોગ્ય નથી, કાળની પૂર્વથી નિર્મોખ થયેલી ગતિ આવી જ હોય છે' ૧૨ હે સૌમ્ય! તમારી પ્રતિજ્ઞાનું પરિપાલન કરી મારો વધ કરો અને શાંત થાઓ, કારણ કે હે રામ! પ્રતિજ્ઞાનું કરનાર નરકમાં જાય છે ૩ હે મહારાજ! હે રાધવ! જો

તમારી મારા ઉપર પ્રીતિ હોય અને તમે મારા પર અનુગ્રહ કરવા ઇચ્છતા હો, તો કાંઈ પણ શંકા રાખ્યા સિવાય તમે મારો વધ કરો અને ધર્મની વૃદ્ધિ કરો.'

લક્ષ્મણના આવાં ધર્મવાક્યો સાંભળી રાજા રામચંદ્રની સર્વ ઇત્રિયો ભગ્નત ઘર્ષ મઈ. તેમણે સર્વ મંત્રીઓ અને પુરોહિતને બોલાવ્યા. તે સર્વ આખ્યા એટલે જે પ્રમાણે બન્યું હતું તેમ હુવાંસાનુ આગમન અને તપસ્વીરૂપે આવેલા કાળની સાથે કરેલી પ્રતિજ્ઞા તેઓએ કહી સંભળાવી.^{૧-૨} આ સાંભળી સર્વ મંત્રીઓ અને પુરોહિતો મૂળા ઘર્ષ ગયા. પણ મહા-તેજસ્વી વસિષ્ઠે ઉત્તર આપ્યો 'હે મહાબાહુ! હે મહાવશસ્ત્રી! હે રામ! રૂ વાડા જિભા કરે એવો આ મહાકૃષ્ણ, તેમ જ તારો અને લક્ષ્મણનો વિયોગ મે તપોબ્રજણી બળેલો છે, માટે એને ત્વજ દો, કારણ કે કાળ બળવાન છે. તમે પ્રતિજ્ઞા બ કરશો નહિ, કારણ કે પ્રતિજ્ઞા ભંગ થતા ધર્મનો નાશ થાય છે અને ધર્મ-નાશથી સચરાચર ત્રિલોક નાશ પામે છે. બળી અતે સર્વ દેવ અને ઋષિઓ પણ નાશ પામશે, એ નિ સચય છે માટે હે પુરુષ શાશ્વત! ત્રિલોકનું પરિપાલન કરવા લક્ષ્મણનો ત્યાગ કરી સમસ્ત જગતને સ્વબ્ધ કરો! ૧૭-૧૧

તે સંભાષા એકઠા થયેલાઓના ધર્મ અને અર્થ બુદ્ધિ એવા વાક્યો સાંભળી મહાન રામે લક્ષ્મણને કહ્યું. ૧૨ 'હે સૌમિત્રે! ધર્મનો નાશ ન થાય એટલા માટે હું તારો ત્યાગ કરું છું તું બળે છે કે, સાધુપુરુષ માટે ત્યાગ અને વધ એ બંને સમાન જ છે!'

રામે એવા વચનો કહ્યા, ત્યારે લક્ષ્મણનું ચિત્ત વ્યાકુળ થઈ ગયું અને આજમાથી અશ્રુધારા ચાલવા માડી. તેઓ ત્યાથી તુરત ચાલી નીકળ્યા અને પોતાના ઘરમાં પણ ન રેસતા સીધા સરસ્વતિનારે જઈ બળનો સ્પર્શ કર્યો. પછી હાથ બેઠી ઇત્રિયોના સર્વ માર્ગ રેણી શ્વાસોચ્છવાસ બંધ કરી યોગસમાધિ

લીધી. ત્યાસ રૂંધીને યોગારૂઢ મહાત્મા લક્ષ્મણ ઉપર ઇન્દ્ર સહિત દેવો, અપ્સરાઓ અને સર્વ ઋષિઓએ એ સમયે પુજાવૃદ્ધિ કરી. મહા-બળવાન લક્ષ્મણને દેવરાજ ઇન્દ્ર અદ્વૈત રીતે સ્વદેહે સ્વર્ગલોકે લઈ ગયા. ત્યારે વિષ્ણુનો ચતુર્થાંશ સ્વર્ગમા પાછો આવેલો એઈ સર્વ સુરશક્તોએ રાજ્ય ઘર્ષ આનંદપૂર્વક તેમની પૂજા કરી. ૧૭-૧૮

ઈન શ્રીવાત્સર્ગીક મહાકુનિપ્રસીદ્ધ આદિત્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૬ મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૭ મો

કોશલપ્રદેશ પર લવકુશનો રાજ્યાભિષેક
વિષ્ણુજ્ય લક્ષ્મણ રામો વુશ્વશોકસમચિત્તા |
પુરોધસો મન્ત્રિજ્ઞાજ નેમમાંધિવમત્રવીરુ || ૧ ||

લક્ષ્મણનો ત્યાગ કરીને હુઃખ અને શોકથી પીડિતા રામચંદ્રે પુરોહિત, મંત્રીઓ અને પૌરજનોને કહ્યું :^૧ 'હું આજે અયોધ્યાના રાજા તરીકે ધર્મવત્સલ વીર ભરતનો રાજ્યાભિષેક કરીશ અને પછી વનમા જઈશ.^૨ એ વિધિ કરવાની સર્વ સામઘી અત્યારે જ અહીં લાવે. એમા વિલંબ ન કરો, કારણ કે જે ગતિ લક્ષ્મણની થઈ છે, તેને હું આજે જ અનુસરવા માણું છું ૨૩

મહાત્મા રાઘવના આ વચનો સાંભળી સર્વ પ્રજા એકઠમ ભૂમિ પર મસ્તક મૂકી પ્રણામ કરવા લાગી અને સર્વ પ્રાણુરહિત થઈ ગયેલા હોય તેમ જણાયું.^૪ રામચંદ્રનું ભાવણ સાંભળી ભરત તો બેભાન જ થઈ ગયા તાજ્યની નિંદા કરતા કરતા તે કહેવા લાગ્યા : 'હે તાજનુ! હે રઘુનંદન! સત્યના તેમ જ સ્વર્ગના ભોગના સોગંદ ખાઈને હું કહું છું કે, તમારા વિના હું રાજ્ય ઇન્દ્રોત્તે નથી.^૫ હે રાજનુ! હે નરાધિપ! આ કુશ અને લવ એ બંનેમાથી કોશલ દેશમા વીર કુશનો અને ઉત્તર દેશમા લવનો રાજ્યાભિષેક કરો ૭ અને આપણા મહાપ્રસ્થાનના આ સમાચાર

ઉતાવળી ગતિવાળા હોતો દ્વારા શત્રુદ્ધને સત્વર
કહેવડાવેા ૧૮

ભરતના વચન સાંભળી તેમ જ અતિ
હુ ખને લીધે સતાપ પામતા અને નીચુ
મોઢું કરી બેઠેલા પૌરજનોને જોઈને વસિષ્ઠે
કહ્યું 'હે વત્સ રામ ! આ સર્વ પ્રબલ હુ ખને લીધે
ધરણી ઉપર ઢળી ગઈ છે તેને નુ જો વળી એમની
ઇચ્છા બાજીને તેમનુ ઇચ્છિત યાચું કર અને
એમનુ જરા પણ અપ્રિય ન કર ' ૧૯ વસિષ્ઠ
સપિતા વચનો સાંભળી પ્રબળજનોને સાવધ
કરીને રામચ દ્રે એ સર્વને પશ્યુ 'હુ તમા-
શુ પ્રિય કરે ? ૨૦ ત્યારે તે સર્વ પ્રબલે રામ
ચ દ્રને ઉત્તર આપ્યો 'હે રામ ! તમે જ્યા
જશો ત્યા અમે તમારી પાછળ આવીશુ ૨૧ જો
તમારી અમારા પર પ્રીતિ હોય અથવા ઉત્તમ
રનેહ હોય તો પ ની અને પુત્રો અહિત અમે મવ
તમારી સાથે સ્વર્ગમા આવવા ઇચ્છીએ ઠીએ
જો અમે સર્વ ત્યાગ કરવા યોગ્ય ન હોઈએ તો
હે ઇન્દ્ર ! તપોવન, દુર્ગમ સ્થાન, નદી, સાગર
વગેરે જે સ્થળે તમે જવાના હો, ત્યા અમને
સાથે લઈ બાજી ૨૨, ૨૩ હે રાજન ! નિરતર
તમારુ અનુગમન કરુએ જ અમારુ ઇચ્છિત
છે ૨૪ પૌરજનોની આવી દહ લક્ષિત જોઈને તે
સર્વને માથે હોવાની મહાત્મા રામને હા પાડી
પછી પોતાનો કાળ પાસે આવેલે જોઈને
મહાત્મા રામને તે જ દિવસે ઝગવદેશમા
કુશનો અને ઉત્તરપ્રદેશમા લવનો રાજ્યાભિષેક
કર્યો પછી મહાત્મા રામે એ બન્ને પુત્રોને પોતાના
ઝોળામા ઝેલાડીને છાતી સરસા ચાપ્યા અને
અનેક વાર માથુ સૂધ્યુ ને તેમને પોતપોતાની
રાજધાનીમા મોકલી દીધા

પછી એ દરેક ભાઈને કેટલાય હબ્બર રથ,
દશ હબ્બર હાથી, એક લાખ યોડા અને પુષ્કળ
ધન આપ્યુ. ૨૫-૨૬ કુશ અને લવ એ બંને
ભાઈને પુષ્કળ રત્ન અને ધન આપ્યુ અને
તેમની સેવામા હૃદયુષ્ઠ માણસો મૂક્યા અને
પછી તેમની રાજધાનીમા એમને રવાના કર્યા. ૨૭

એમ જો બંને ભાઈઓનો રાજ્યાભિષેક કરીને
તેમ જ તેમને તેઓની રાજધાનીમા વિદાય
કરીને મહાત્મા શત્રુદ્ધને જોલાવવા માટે મહાત્મા
રામચ દ્રે હોતો મોકલ્યા. ૨૦

ગતિ શ્રાવ્ય મીકિ મહાશુનિપ્રણીત અલ્લિલ્લ શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમા ૧૦૭મે સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૮ મો

શત્રુદ્ધના પુત્રનો રાજ્યાભિષેક અને શત્રુદ્ધ-સુગ્રીવ-

(નલીપણાદનું) રામ સર્મીપ આગમન

ને કૃતા રામચર્યેન ચાંદ્રિતા લગુવિક્રમા ।
પ્રજન્મુવધુરા ક્રીડિ ચક્ર્યાલ ન ચાપમાન ॥ ૧ ॥

રામચ દ્રજીની આસાથી મોકલાયેલા ત્વરિત
ગતિવાળા એ હોતો માર્ગમા કોઈ પણ સ્થળે રાત
વાસો કર્યા સિવાય ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રિ
પ્રવાસ કર્યા પછી શીઘ્રતાથી મધુગુરીમા આવી
પહોંચ્યા અને શત્રુદ્ધને જેવો હતો તેવો સર્વ
સ દેશો કહ્યો રામની પ્રતિજ્ઞા, લક્ષ્મણને ત્યાગ,
અન્ન પુત્રનો રાજ્યાભિષેક, પૌરજનોનુ અનુગમન
આદિ સર્વ સમાચાર કહ્યા 'બુદ્ધિમાન રામે
વિધ્ય પર્વતની તળેટીમા કુશ માર્ગ કુશાવતી
રન્યનગરી વસાવી છે ૨-૪ અને લવ માટે
લોકમા પ્રસિદ્ધ થયેલી શ્રાવત્તી નામની રમ્ય
નગરી વસાવી છે હવે મહારથી રામચ અને
ભરત એ બન્ને અયોધ્યાને ઘેરાન કરી સ્વર્ગમા
વાનો ઉલ્લોગ કરે છે ' તે સર્વ સમાચાર
મહાત્મા શત્રુદ્ધને વિદિત કર્યા અને કહ્યું 'હે
રાજન ! હવે ઉતાવળ કરો ' એમ કહી તેઓ
ગાત થયા ૫૬

ભયકર કુલક્ષ્ય ઉપગ્રિયત થયો સાભળી
મહાત્મા શત્રુદ્ધને સર્વ પ્રબલને અને કાચન નામના
પુરોહિતને જોલાવી જે નમાળે રથુન ઇનનો
સ દેશો હતો, તે પ્રમાણે કહી સભળાવ્યો અને
ભાઈઓની સાથે પણ સ્વર્ગમા જઈશ એમ
બહાર કહ્યું પછી નરાધિપ શત્રુદ્ધને પોતાના
સુખાદુ નામના પુત્રને મથુરામા અને શત્રુદ્ધાતી
નામના પુત્રને વિદિશમા રાજ્યાભિષેક કર્યો

અને મથુરામાંની સેના ને ધનના બે ભાગ કરી
ખરે ભાઈઓને વહેલી આપ્યા ૭-૧૦ વીર
શત્રુ સુખાહુને મથુરાનું અને શત્રુધાતીને વિદિ
શાનું રાજ્ય સોંપી પોતે રથમાં બેસી સત્વર
અયોધ્યામાં ગયા ત્યા તેમણે અક્ષય મુનિઓ
ની વચ્ચે, ઝીણા રેશમી વસ્ત્ર ધારણ કરીને
સખગતા અગ્નિ સરખા મહાત્મા રામના દર્શન
કર્યા ૧૧-૧૨ ઇન્દ્રિયનિગ્રહી શનદને હાથ બેંદીને
મહાત્મા રામચંદ્રને પ્રણામ કર્યા પછી ધર્મને
તણનારા સાક્ષાત્ ધર્મ જેવા રામચંદ્રને તે
વિનવવા લાગ્યો ૧૩ 'હે રુપાનન' હે રાજન!
મારા ખરે પુત્રોને મેં રાજ્યાભિષેક કર્યો છે
અને મેં આપને અનુસરવાનો જ નિશ્ચય કર્યો
છે ૧૪ હે વીર! હવે આપ કાઈ મીલુ કહેશો
નહિ અથવા બીજી કાંઈ આશા કરશે નહિ,
કારણ કે ખાસ કરીને હું તમારી આજ્ઞાનું
ઉલ્લંઘન કરવા ઇન્ને નથી ૧૫ એટલે
રામચંદ્ર વીરપુરુષને ધાળે એવી એની ભુલ
બેંદીને તે વિનવતી સ્વીકારી ૧૬

આ વાતથીત ઘર્ષ પહોં ત્યા તો ઇન્દ્રાનુસાર
સ્વરૂપ ધરનારા અનેક રીંછો, વાનરો અને
રાક્ષસો ત્યા આવી પહોંચ્યા ૧૭ સ્વર્ગમાં જવાની
ઇન્દ્રાવાળા એ સર્વ સુગ્રીવને આગમ કરી
મહાત્મા રામચંદ્રના દર્શન માટે આગ્યા ૧૮
પગી રામચંદ્રને સ્વર્ગે જતા સાલળી ધણી
દેવો, ઋષિઓ અને ગ્રધર્વો ત્યા આવી પહોંચ્યા
હતા ૧૯ તેઓ કહેતા 'હે રાજન! અમે સર્વ
તમારી પાછળ આવવા અહીં એકઠા થયા છીએ
હે રામ! હે પુરુષોત્તમ! જો તમે આમારા વિના
સ્વર્ગમાં જશો તો યમ જેમ પોતાના દંડથી
સર્વનો નાશ કરે તેમ અમે સર્વ પીડાશું'
એટલામાં મહાભગવાન સુગ્રીવ પણ વિધિપૂર્વક
મહાત્મા રામને પથે લાગ્યો અને બોલ્યો
'હે નરશત્રુ! વીર અગદનો રાજ્યાભિષેક કરીને
તમારી પાછળ આવવાનો નિશ્ચય કરી હું અહીં
આવ્યો છું ૨૦-૨૨

સુગ્રીવના વિનયશુદ્ધ વચ્ચનો સાલળી રામે

તેની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો પછી હસતા
હસતા મહાયશ્વરની રાક્ષસેત્ર વિભીષણને કહ્યું
'હે મહાવીર! રાક્ષસેત્ર વિભીષણ! જ્યા સુધી
અન્ન હોય, ત્યા સુધી તું નવદેહે લકાનું રાજ્ય
કરશે ૨૩ જ્યા સુધી સૂર્ય અને ચંદ્ર તપે છે તવા
પૃથ્વીની હયાતી છે અને જ્યા સુધી મારી કથા
ચાલુ છે, ત્યા સુધી તું રાજ્ય કરશે હું જે આજા
કરું તું તે મિત્રભાવે કરે છું, તેથી તમારો
પાળવી બેંદી એ તમે તમારી પ્રભુનું વર્મવિધિથી
રક્ષણ કરજો આ વિષે તમારે ઠાઈ પણ ઉત્તર
આપવો યોગ્ય નથી હે મહાભગવાન રાક્ષસેત્ર!
હું બીજી કાઈક કહેવા ઇચ્છું છું તે એ છે
કે દેવો સહિત ઇન્દ્ર જેની પૂજા કરે છે, તે
ઇક્ષ્વાકુ કુળના દેવતા જગન્નાથની તમે નિરંતર
પૂજા કરજો' રાક્ષસોમાં સુખ્ય એવા વિભીષણે
રાક્ષસની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરી માવે ચડાવી
તે જ પ્રમાણે રાક્ષસે હનુમાનને કહ્યું 'તમે
લાખા કાળ સુધી જીવવાની ઇચ્છા કરેલી છે,
માટે તમારી તે પ્રતિજ્ઞા વૃથા કરવા ઇન્દ્રતા
નહિ ૨૪-૨૬' હે હરીશ્વર! જ્યા સુધી મારી
કથા લોકમાં ચાલતી હોય, ત્યા સુધી મારી
આજ્ઞાનું અમરણ કરતા કરતા આનંદપૂર્વક સર્વ
સ્થળે રમણ કરજો ૨૭

મહાત્મા રામે હનુમાનને એ પ્રમાણે કહ્યું
તેથી તેને ખુબ જ આનંદ થયો અને નવત્ર
ઘર્ષને ઉત્તર આપ્યો 'જ્યા સુધી તમારી
પવિત્ર કથા આ લોકમાં થતી હશે, ત્યા સુધી
તમારી આજ્ઞાનું પરિપાલન કરતો હું તે સ્થળે
વસીશ ૨૮-૨૯' પછી પ્રજ્ઞાતા વૃદ્ધ પુત્ર બલ
વત, મદ, દ્વિવિદ આદિ પાંચે જણાએ મહાત્મા
રાક્ષસને કહ્યું 'જ્યા સુધી કાળકાળ આવશે
નહિ, ત્યા સુધી અમે અહીં જીવતા રહીશું ૩૦
પછી મહાત્મા રામચંદ્રે બાંદીના રીંછ, રાક્ષસ
અને વાનરોને કહ્યું ભલે, તમારા કહ્યા પ્રમાણે
તમે મારી સાથે આવો ૩૧

ઈતિ શ્રીવલ્મીકી મહાકાવ્યપ્રણેતા આરિસત્ય શ્રીરામાયણના
ઉપરશ્લોકમાં ૧૦૮ મેં ૫૧ ગાથા

સર્ગ ૧૦૯ મો

રામચંદ્રાદિ સર્વેભું મહાપ્રસ્થાન
પ્રમાતાયા તુ શર્વર્ણા પૃથુવક્ષા મહાવક્ષા ।
રામ કમલવગાક્ષઃ પુરોધસમયાબ્રવીત ॥ ૧ ॥

રાત્રિ વીતી ગઈ અને પ્રભાત થયું, ત્યારે વિશાળ વક્ષ સ્થળવાળા મહાવક્ષસ્ત્રી અને કમળવગ સમાન આજોવાળા રામચંદ્રે પુરો-
હિતને કહ્યું : આ મહાન માર્ગમાં પ્રાણપોની સાથે દેહીપ્યમાન અગ્નિહોત્ર અને શોભીતા વાજપેય છત્ર મારી આગળ ચલાવો.^{૧૨} એટલે તેજસ્વી વસિષ્ઠ ઋષિએ મહાપ્રસ્થાનને લગતી સર્વ વિધિ ધર્મ પ્રમાણે કરી. પછો સૂક્ષ્મ વજ્ર ધારણ કરી પરબ્રહ્મ પરમાત્માની વેદસ્તુતિ કરતા કરતા મહાત્મા રામચંદ્ર હાથમા દહીં લઈને ચરચું નદી તરફ જવા લાગ્યા.^{૧૩} સૂર્ય સમાન પ્રકાશિત રામચંદ્ર કાંઈ પણ ધોત્યાચાત્યા સિવાયની ખીલ કાંઈ પણ ચેષ્ટા કર્યા વિના સુખનો ત્યાગ કરીને પોતાના મંદિરમાથી બહાર નીકળ્યા, ત્યારે તેમની હાથી ખાનુએ લક્ષ્મીજી, જમણી ખાનુએ મહાદેવી અને આગળ સહારશક્તિ ચાલવા લાગી. નાના પ્રકારના ખાનુ અને મહા-
ધનુષ્યો તથા સર્વ આયુધો મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરીને એમની સાથે ચાલવા લાગ્યા. વેદો પ્રાણશ્લોનુ સ્વરૂપે લઈને, ગાયત્રી સર્વનું રક્ષણ કરનાર દેવીસ્વરૂપે, ડુંકાર (જ્ઞાનયોગ) અને વપટકાર (કર્મયોગ) જુદા જુદા રૂપે લઈને તેમની પાછળ ચાલવા લાગ્યા.^{૧૪} મ્વર્ગનું દ્વાર ઊઘડેલું જોઈ મહાત્માઓ, ઋષિઓ અને ભૂદેવો એ મહાત્માની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. એ જનારાઓની પાછળ અંત પુરની તમામ સોઓ, સર્વ વૃદ્ધો, બાળકો, દાસીઓ અને પઢો પણ ચાલી નીકળ્યા મહાત્મા ભરત અને શત્રુઘ્ન પોતાના અંત પુર સહિત અગ્નિહોત્રને આગળ કરી તેમની પાછળ જવા લાગ્યા. ૧૦,૧૧ એમ સર્વ મહાત્માઓ

અગ્નિહોત્રને આગળ કરી પોતાનાં છોકરાછાયાં સહિત મહામતિ રામચંદ્રની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા.^{૧૨} સર્વ મંત્રીઓ અને અધિકારીઓ પોતપોતાના નોકરો, પુત્રો અને બીજા સર્વ પરિવાર સહિત રાજી થતા થતા તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. રાઘવના શુભોદ્ધી રાજી થયેલી તેમની સર્વ દુષ્ટપુષ્ટ પ્રજા એ સર્વ જનારાની પાછળ જવા લાગી. પાપ-રહિત થયેલા અને રાજી થયેલા રાઘવના સર્વ અનુચરો પોતાના પરિવાર સહિત તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. અ તે જ્ઞાન કરીને પવિત્ર થયેલા દુષ્ટપુષ્ટ વાનરો ઢૂંક ઢૂંક કરતા પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. આ સર્વમા કોઈ પણ દીન ન હતો, કોઈ પણ પીડાતો ન હતો, તેમ જ કોઈ દુષ્ટી પણ જણાતો ન હતો નવું પરમ આનંદમા અને પરમ મહાપ્રસ્થાન કરતા મહાત્મા રામને જોવા મારે અનેક લોકો દેશદેશાવરથી આવેલા હતા, તેઓ પણ એ જોઈને એમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. રી છે, વાનરો, રાક્ષસો, માણસો, પુરવામીઓ, એ સર્વ એક ચિત્તથી અને પરમ ભક્તિથી રામની પાછળ સ્વર્ગે જવા નીકળ્યા.^{૧૩-૧૬} એટલું જ નહિ, પણ નગરમા જે જે અવધાન થયેલા ભૂતો વસતા હતા, તે પણ તેમની પાછળ જવા લાગ્યા. જે જે ધાવર-જગમ પ્રાણીઓ રામને જોતાં હતા, તે તે સર્વ તેમના મહાપ્રયાણને મમયે તેમને અનુસરવા લાગ્યા તે સમયે અતિ સૂક્ષ્મના સૂક્ષ્મ જતુ પણ અયોધ્યામા ખાકી રહેલું જણાતું ન હતું, તેમ જ તિથ્યક્રોધિનમા રહેલા પ્રાણીઓ પણ રામચંદ્રની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા ૨૦,૨૧

ઋતિ શ્રીનંદ્યો મહાયુનિમણીત આગ્નિકાવ્ય શ્રોતમાયજુના
ઉત્તર ૧૬મા ૧૦૯ મે સર્ગ ૫૧ મે

સર્ગ ૧૧૦ માં

નિર્વાણ-પરમ પદની પ્રાપ્તિ

અર્ચય્યોજન ગત્વા નદીં પશ્ચાન્મુલાશ્રિતામ્ ।

સરયુ પુણ્વસલિલા દ્વર્ગં રચુવન્ન ॥ ૧ ॥

અથ યોજન ગયા એટલે રચુન દને પશ્ચિમ તરફ વહી જતી પવિત્ર જળવાળી સરયૂ નદીના દશ ન કયાં ^૧ પોતાની પ્રભ સહિત ત્યા આવેલા રાજા રામચંદ્ર જ્યાં આરે તરફ મોળવાળી નદી આવી રહેલી છે તે પ્રદેશ તરફ ગયા ^૨ તે સમયે સર્વ મહાત્મા અને શોભીતા દેવોથી વીટળાયેલા પિતામહ બ્રહ્મા જ્યાં સ્વર્ગમાં જવાને રામ આવેલા છે, ત્યાં હળંગે દિવ્ય વિમાનો સહિત પધાર્યાં ^૩ એ નનયે પ્રથમ જ દિવ્ય તેજથી વ્યાપેલું આકાશ પાતાની પ્રકાશી પ્રકાશિત અને પુણ્યકર્માન્વજ વાસીઓના તેજથી તેજસ્વી થઈ ગયું, ^૪ તેમ જ મુગધવાળો મુખ આપનાર પવિત્ર વાસુ ધાવા લાગ્યે અને પાર્શ્વના મહાન પ્રવાહના જેવી પુણ્વવૃદ્ધિ ધવા નાગી અનેક વાહિનો વાગવા લાગ્યા અને અપ્સરાઓ નાચ કરવા લાગી એ દિવ્ય સમયે મગરમાં રામે સરયૂના જળમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ અતરિક્ષમાં રહેલા પિતામહે કહેવા માડ્યું 'હે વિષ્ણુ ! હે રાઘવ ! પધારો, પધારો તમારે કૃત્યાણુ થાઓ આજ અમારા સંસ્થાગ્ય કે આપ આપના લોકમાં આવો છો ૧-૮ તમે તમારા સ્વદેહે તમારા દેવતાઓ સરખા તેજસ્વી લાઈઓ સહિત અહીં પધારો હે મહાબાહુ ! તમને જે દેહમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા થાય, તે દેહમાં પ્રવેશ કરો હે મહાતેજસ્વી ! કા તો તમે તમારા વપ્સુવી તેજમાં સમાઈ જાઓ અથવા તમે તમારા આકાશમાં સમાઈ જાઓ તમે સર્વ લોકોનું શરણુ એ તમારી ગતિ કોઈ બંધનું નથી ૯-૧૦ વિશાળ નેનવાળી તમારી માયાકૃપા જનકી સિવાય બીજી કોઈ તમારું સમજી ન શકાય તેહ, અક્ષય, અજર, અદ્યુત સ્વરૂપ બંધનું નથી હે મહાતેજસ્વી ! ઇચ્છામાં આવે

તે દેહમાં આપ પ્રવેશ કરો ૧૧

પિતામહના એવા વચનો સાંભળી મહાભતિ રામે સર્વ બધું સહિત સશરીર વપ્સુવતેજમાં પ્રવેશ કર્યો ^{૧૨} એ સમયે સાધ્યદેવો, મહેઠાણો, અગ્નિ આદિ દેવો અને ઇન્દ્ર-એ સર્વ તે તેજે મય દેવની પૂજા કરવા લાગ્યા એ સિવાય જે દિવ્ય સપિંગલો, ગધેડો, અપ્સરાઓ, સુપણી, નાગો, વક્ષો, દત્તેા, દાનવો, રાક્ષસો વગેરે ત્યાં હતા, તે સર્વ કહેવા લાગ્યા 'અને હુંકપુષ્પ થયા છીએ, અમને પરમ આનંદ થયો છે, અમારા સવ મનોરથો સિદ્ધ થયા છે આ સર્વ પાપરહિત થયું છે ' અ તે સર્વ 'જય થાઓ, જય થાઓ ' એવો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા ૧૩-૧૫

તેજસ્વી વિષ્ણુએ પિતામહને કહ્યું 'હે સુમત ! અમારી સાથે આવેલા આ સર્વ સમાજ ને આ ઉત્તમ લોકનો વાસ દેવા આપ યોગ્ય છો ૧૬ એહને લીધે મારી પાછળ આવેલા અને મારી પાતર નાણુ તજનારા આ સર્વ યશસ્વી ભક્તોની મારે મેવ કરવી ભેઈએ ' વિષ્ણુના એવા વચનો સાંભળી લોકેશ્વર બ્રહ્માએ કહ્યું 'અહીં એકલા થયેલા સર્વ લોકો સતાનક લોકમાં જશે અને તે ચૌનિમા ગયેલો જીવ અથવા તિર્યક ચૌનિમા ગયેલો જીવ પણ તમાર જ ચિંતન કરતા કરતા પોતાના પ્રાણુ તજ્યે તો સર્વ સતાનક લોકમાં વસશે એ સતાનક લોક બ્રહ્મણુથી યુક્ત અને બ્રહ્મલોકની સમીપમાં જ છે સુઓવાદિ વાનરો અને રીંછો, સ્વભતિ ત્વજીને જે જે દેવોના અશ હશે તે તે દેવોમાં નીન થઈ જશે અને સુઓવ તેો સુર્યમંડળમાં નીન થઈ જશે ૧૭-૨૧ બ્રહ્માજી એમ કહેતા હતા ત્યાર યોગપ્રતાર તીર્થમાં એકલા થયેલા એ સર્વ સઘળા દેવોના દેખતા પોત પોતાના પિતૃઓમાં લીન થઈ ગયા ૨૨ આનંદપૂર્ણ હર્ષોન્નવાળા તે સર્વ લોકો મરયૂ નદીમાં નાહવા લાગ્યા અને નાહ્યા પછી આનંદપૂર્ણ દશામાં પોતાના પ્રાણો ત્વજીને અર્પિત મનુષ્યદેહ ત્વજીને દિવ્ય દેહ ધારણ કરી વિમાનમાં મોકા તે જ

સર્ગ ૧૦૯ મો

રામચંદ્રાદિ સર્વેશુ મહાપ્રસ્થાન
પ્રમાતાયા તુ સર્વર્પા વૃથવશા મહાયશા ।
રામ કમલવત્રાક્ષ. પુરોષસમયાબ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

રાત્રિ વીતી ગઇ અને પ્રભાત થયું, ત્યારે વિશાળ વક્ષ મ્થગવાળા મહાયશસ્ત્રી અને કમળવત્ર સમાન આયોવાળા રામચંદ્રે પુરોહિતને કહ્યું 'આ મહાન માર્ગમા પ્રાણપોત્તી સાથે દેહીપ્રમાન અશ્વિહોન અને શોભીતા વાજપેય છાં મારી આગળ ચલાવો.'^{૧૨} એટલે તેજસ્વી વસિષ્ઠ ઋષિએ મહાપ્રસ્થાનને લગતી સર્વ વિધિ ધર્મ પ્રમાણે કરી પછો સૂક્ષ્મ વક્ષ ધારણ કરી પરબ્રહ્મ પરમાત્માની વેદસ્તુતિ કરતા કરતા મહાત્મા રામચંદ્ર હાથમા દક્ષ લઈને સરયુ નદી તરફ જવા લાગ્યા.^{૧૩} સૂર્ય સમાન પ્રકાશિત રામચંદ્ર કાંઈ પણ યોગ્યાચાત્યા સિવાયની બીજી કાંઈ પણ ચેષ્ટા કર્યા વિના સુગનો લ્યાગ કરીને પોતાના મહિરમાથી બહાર નીકળ્યા, ત્યારે તેમની ડાબી બાજુએ લક્ષ્મીજી, જમણી બાજુએ મહાદેવી અને આગળ સહારશક્તિ ચાવવા લાગી નાના પ્રકારના બાણો અને મહા ધનુષ્યો તથા સર્વ આયુધો મનુષ્યનુ રૂપ ધારણ કરીને એમની સાથે ચાલવા લાગ્યા વેદો પ્રાણલોનુ સ્વરૂપ લઈને, ગાયત્રી સર્વતુ રક્ષણ કરનાર દેવીસ્વકર્ત્રે, ઝંકાર (ગાનયોગ) અને વપટકાર (કર્મયોગ) બુદ્ધા બુદ્ધા રૂપ લઈને તેમની પાછળ ચાલવા લાગ્યા.^{૧૪} સ્વર્ગનુ દ્વાર ભિઘડેલું ભોઈ મહાત્માઓ, ઋષિઓ અને ભૂદેવો એ મહાત્માની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા.^{૧૫} એ જનારાઓની પાછળ અત પુરની તમામ સ્ત્રીઓ, સર્વ વૃદ્ધો બાળકો, દાસીઓ અને પટ્ટા પણ ચાલી નીકળ્યા મહાત્મા ભરત અને શત્રુઘ્ન પોતાના અત પુર સહિત અશ્વિહોનને આગળ કરી તેમની પાછળ જવા લાગ્યા.^{૧૬,૧૭} એમ સર્વ મહાત્માઓ

અશ્વિહોનને આગળ કરી પોતાના છોકરાઓ સહિત મહામતિ રામચંદ્રની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા.^{૧૨} સર્વ મરીઓ અને અધિકારીઓ પોતપોતાના નોકરો, પુત્રો અને બીજા સર્વ પરિવાર સહિત રાજી થતા થતા તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા રાધવના શુણ્ધી રાજી થયેલી તેમની સર્વ હૃદયુષ્ય પ્રજા એ સર્વ જનારાની પાછળ જવા લાગી પાપ સહિત થયેલા અને રાજી થયેલા રાધવના સર્વ અનુચરો પોતાના પરિવાર સહિત તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. અતે જ્ઞાન કરીને પવિત્ર થયેલા હૃદયુષ્ય વાનરો ઢૂંક ઢૂંક કરતા પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. આ સર્વમા કોઈ પણ દીન ન હતો, કોઈ પણ પીડાતો ન હતો, તેમ જ કોઈ દુખી પણ બળાતો ન હતો નવું પરમ જ્ઞાનદા અને પરમ મહાપ્રધ્યાન કરતા મહાત્મા રામને ભોવા માટે અનેક લોકો દેશદેશાવરથી આવેલા હતા, તેઓ પણ એ ભોઈને એમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા રીછો, વાનરો, રાક્ષસો, માણસો, પુરવામીઓ, એ સર્વ એક ચિત્તથી અને પરમ ભક્તિથી રામની પાછળ સ્વર્ગે જવા નીકળ્યા,^{૧૭-૧૯} એટલું જ નહિ, પણ નગરના જે જે અતર્ધાન થયેલા ભૂતો નસતા હતા, તે પણ તેમની પાછળ જવા લાગ્યા. જે જે સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓ રામને ભોતા હતા તે તે સર્વ તેમના મહાપ્રયાણને મમથે તેમને અનુસરવા લાગ્યા તે સમયે અતિ સક્ષ્મના સૂક્ષ્મ જતુ પણ અયોધ્યામા બાકી રહેતું જણાતું ન હતું, તેમ જ તિર્થંકરોનિમા રહેતા પ્રાણીઓ પણ રામચંદ્રની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા.^{૨૦,૨૧}

ઈતિ ત્રીનભોઈ મહાભુમિપ્રોત અઢિક વા શ્રીરામાયણા
૦૮૮ મા ૧૦૯મે સર્વ ૨૫૪

વાહ્મીકિ રામાયણ કી શ્લોકસંખ્યા

ઇત સમય છપે હુએ વાહ્મીકિ રામાયણ કી જિતની પ્રતિષ્ઠા મિત્રની હે વે તબ કી સખ દો પ્રતિષ્ઠા સે છપી હે ઔર ઇત દોષો મે સે એક પ્રતિ ગોડ વા બંગ દેશ કી હે, ઔર દૂસરે બખઈ કી હે બગ દેશવાની પ્રતિ મે બાવ, અરોધ્યા, અરુણ, કિષ્કિન્ધ્યા, સુંદર તથા યુદ્ધ નામ કે છ કાંડ તથા ૫૫૭ સર્ગ તથા ૧૯૭૯૩ શ્લોક હે, ઔર જો બખઈ કી પ્રતિ હે ઉત્તર ઉક્ત છ કાંડ તથા ઉત્તરકાંડ (મિલ કર) ૬૫૦ સર્ગ તથા ૨૪૫૨૮ શ્લોક હે* રામાયણ કે શ્લોકોકી સંખ્યા કિતની હે ઇસ વિષયે નિમ્નલિખિત શ્લોકકા બી લેક પ્રમાણ દિયા કરતે હે

‘चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्तमृषि. । तथा सर्गशताम्पञ्च पट्टकाण्डानि सप्तोत्तरम् ॥

અર્થાત્ શ્લોક(વાહ્મીકિ)ન ૨૪૦૦૦—ચોવીસ સહસ્ર શ્લોક એવ ૫૦૦ સર્ગ તથા ઉત્તર સહિત છ કાંડ કહે થે અત ઉક્ત દોનો ઔર ઇસ શ્લોક મે બનવાએ કે બીજ નિમ્નલિખિત પ્રકારબેદ થકા હે

	કાંડ	સર્ગ	શ્લોક
ઉક્ત શ્લોકાનુસાર	૭	૫૦૦	૨૪,૦૦૦
બંગ પ્રતિ અનુસાર	૬	૫૫૭	૧૯,૭૯૩
બખઈ પ્રતિ અનુસાર	૭	૬૫૦	૨૪,૫૨૮

ઉક્ત સૂરિ રચ્ય સિદ્ધ કરતી હે કિ વા મીકિ રામાયણ મે શ્લોકા કી ન્યૂનાધિકતા હોતી આઈ હે પ્રમાણ—સમ્મતિ તો થય હે કિ ઉત્તરકાંડ સર્વથા પ્રસિદ્ધ હે ઔર અન્યન્ય કાંડિમ બી કઈ સર્ગ પ્રથિમ હે તથા શેષ સર્ગો મે સે બી કઈ સર્ગો કે બીજ અનેક શ્લોક પ્રથિમ હે

*આ ભાષાતરના શ્લોક અને સર્ગની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે

	સર્ગ	શ્લોક	લેખક સર્ગ	શ્લોક
બાનકાંડ	૭૭	૨૨૬૭	૦	૦
અયોધ્યાકાંડ	૧૧૮	૪૨૮૮	૧	૫૭
અરુણકાંડ	૭૫	૨૪૪૪	૧	૨૬
કિષ્કિન્ધ્યાકાંડ	૬૭	૨૪૫૫	૦	૦
સુંદરકાંડ	૬૮	૨૮૨૯	૦	૦
યુદ્ધકાંડ	૧૨૮	૫૭૧૦	૦	૦
ઉત્તરકાંડ	૧૧૧	૩૩૭૯	૧૩	૧૦૭
	૬૪૫	૨૩,૩૭૭	૧૪	૧૬૭

પ્રમાણે સરયુ નદીના જળમાં રહેલા સેંકડો તિર્થક-
યોનિના છુવો પણ દિવ્ય દેહ પામીને સ્વર્ગમાં
સિધાવ્યા. અતિશય પ્રકાશિત દેહની પ્રાપ્તિ
થતાં તેઓ સર્વ સ્વર્ગમાં ગયા, ત્યારે દિવ્ય
શરીરને લીધે દિવ્ય અને તેજસ્વી દેવો જેવા
શોભવા લાગ્યા. સ્થાવર જંગમ સર્વ પ્રાણી
સરયુજળના સ્નાનમાત્રથી પોતાનો દેહ ત્યજી
દેવલોકમાં ગયાં. ૨૩-૨૬ શ્લોક, વાનર. રાક્ષસાદિ
જે જે છુવો સરયુજળમાં પોતાના દેહને ફેંકવા
લાગ્યા, તે તે સર્વ સ્વર્ગલોકમાં જવા લાગ્યા.
લોકગુરુ રામચંદ્ર એકઠા થયેલા એ સર્વને
સંતાનક લોકમાં વસાવીને પછી પોતે પ્રસન્નતા-
પૂર્વક ઉત્તમ વિષ્ણુલોકમાં ગયા. ૨૭, ૨૮

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યનિમલ્લિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૧૧૦મો મગ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૧ મો

શ્રીરામાયણમાહાત્મ્ય

પતાયદેવદાશ્યાન સાત્તરં બ્રહ્મપૂજતમ્ ।

રામાયણમિતિ શ્યાતં મુખ્યં વાલ્મીકિના કૃતમ્ ॥૧॥

બ્રહ્માએ પૂજેલું અને વાલ્મીકિએ રચેલું,
ઉત્તરકાંડ સંહિત રામાયણ નામનું આ ગુપ્ત
અને પ્રસિદ્ધ કાવ્ય અહીં પૂરું થાય છે.
જેનાથી આ સર્વ સચરાચર ત્રિલોક વ્યાપી
રહ્યું છે, એવા ભગવાન વિષ્ણુની આમા કથા
છે અને તેમના ભજાજનો સંહિત સ્વર્ગમાં
રહેલા દેવો, ગંધર્વો, સિદ્ધો, મહાપિચ્છો વગેરે
સર્વ નિરંતર પ્રસન્નચિત્ત તેનું ગાન-શ્રવણ
કરે છે. ૧-૩ આ આગવાન દીર્ઘાયુષ્ય આપ

નારું છે, સૌભાગ્ય વધારનારું છે. પાપનો
નાશ કરનારું છે અને વેદ તુલ્ય છે. ગણા
માણસોએ શ્રાદ્ધપક્ષમાં તો અવશ્ય એનું
શ્રવણ કરવું જોઈએ; જેઓ શ્રદ્ધા અને એકા-
ગ્રતાપૂર્વક આ મહાકાવ્યના એક ચરણનો જ
પાઠ કરે છે, તેઓ અપુત્રવાન હોય તો પુત્ર
મેળવે છે. નિર્ધન હોય તો ધન મેળવે છે
અને સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. પ્રતિદિન
અનેક પ્રકારનાં પાપો કરનાર પણ જો આ
મહાકાવ્યના એક શ્લોકનો જ પાઠ કરે છે, તો
પાપમુક્ત થાય છે. આ મહાકાવ્યનું શ્રવણ
કરાવનારને વશ, ધેનુ અને સુવર્ણનું દાન
આપવું જોઈએ; કારણ કે કથાકાર સંતોષ પામે
એટલે સર્વ દેવો સંતોષ પામે છે. આ રામાયણ
આગવાનનો પાઠ કરનાર માણસ દીર્ઘાયુષી થાય
છે અને પુત્રપૌત્રાદિકનું સુખ ભોગવી સ્વર્ગમાં
પૂજ્ય છે. ૪-૮ જે માણસ રામાયણનો પાઠ
જાણીને ધણમાં છોડતી વખતે, મધ્યાહને, ત્રીજા
પહોરે અને સાંચકાળે એકચિત્ત ધર્મને કરે છે,
તે કદી દુઃખી થતો નથી. ૯ હાલ તો અયોધ્યાપુરી
ખડું વરોં સુધી વેરન રહેશે; પણ ન્યારે
ઋષભ નામનો રાજ થશે, ત્યારે તે આખા
થશે. ૧૦ આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર, ભવિષ્ય તથા
ઉત્તરકાંડ સંહિત આ આયુ કાવ્ય પ્રચેતાના
પુત્ર ભગવાન વાલ્મીકિ મુનિએ રચેલું છે અને તે
બ્રહ્માએ પણ માન્ય કરેલું છે. ૧૧

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યનિમલ્લિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૧૧૧મો સર્ગ સમાપ્ત

શ્રી ઉત્તરકાણ્ડ મમાપ્ત

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ સમાપ્ત

ઘરમાં વસાવવા જેવા ગ્રંથો

ઉપનિષદો

ઈંદ્ર ને કેન ઉપનિષદ	૧-૧૦
કકોપનિષદ	૧-૫૦
મુલુકોપનિષદ	૧-૦૦
પ્રમ્નોપનિષદ	૧-૦૦
ઓતેય ઉપનિષદ	૦-૭૫
તેત્તિરીય ઉપનિષદ	૧-૫૦
માહુકૃષ્ણ ઉપનિષદ	૩-૦૦
મ્નેનાશ્વતર ઉપનિષદ	૧-૧૦
છાંદોગ્ય ઉપનિષદ	૫-૦૦
બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ-(મે ગ્રંથમાં)	૮-૦૦
ઉપનિષદ-નવનીત-૧૭ ઉપનિષદોનું નવનીત	
જે ૦ પદિત વાસુદેવધામ્નુ અગ્રચાંદ	૨-૫૦
મહાવાક્ય-વૈનારવિદ્ય-ઉપનિષદવન્ય	૧-૦૦

વેદાંત-તત્ત્વજ્ઞાન

ધોનવાદિષ્ઠ મહારામાયજુ-મે ગ્રંથમાં	૨૫-૦૦
પદ્મપાતરીક્ષિત અનુભવપ્રકાશ	૬-૫૦
વિનાયકસાગર-નિષ્કલ્પકલ્પકૃત	છપાયે
વેદાંતસિદ્ધાંતમુક્તાવલિ-મૂળ સાથે	૨-૦૦
અમૃતાનુભવ-આનંદેય વિરનિત	૨-૦૦
જીવનમુક્તિવિવેક-સ્વામી વિદ્યારણ્યકૃત	૧-૫૦
જ્ઞાનવાણી-સ્વ૦ ઘનગુભાઈ ગોસ્વમિદાસ	૨-૦૦
પાતિજ્ઞપ્ત ચરણશૂન	૨-૦૦
જ્ઞાનના તરણા-સ્વામી મધ્વવતીર્થ	૦-૪૦
વિનાયકસુધૈય	૦-૪૦
જ્યુનાનવાદિષ્ઠસાર-મૂળ સાથે બાપાતર	૦-૫૦
વેદાંતધ્વજકોષ	૦-૭૫
દૃઢ-દૃશ્યવિવેક-સ્વામી માધ્વવતીર્થ	૦-૨૫
યાગાભાસ અને આસાનવિધિ	૧-૦૦
પવિત્રધ્વજ-આત્મસાધ્ય વિદ્યાનો ગ્રંથ	૨-૦૦
તિપુરારણ્ય-જ્ઞાનપદ્ય	૧-૫૦

મીમંસૂ શંકરાચાર્યકૃત

ઉપદેશમહાર્ગ-મૂળ સાથે બાપાતર	૪-૦૦
મધિરત્નમાળા-મૂળ સાથે સરખ બાપાતર	૧-૫૦
વરતામલકસ્તોત્ર ને વાક્યમુખા	૦-૧૫
સ્તોત્રસંગ્રહ-ભક્તિ ને પદ્યસ્તોત્ર	૨-૦૦
શતમંત્રો	૧-૨૫

પ્રમોદયુગ્ધાર અને તત્ત્વપ્રોધ	૦-૫૦
પ્રમોદતરત્ત્વમાળા ને જીવનમુક્ત આનંદલક્ષરી	૦-૨૫
વિવેકનૃસિમહિ	૧-૫૦

ગીતાવિષયક

શ્રીજ્ઞાનસત્યગીતા-સંસ્કૃત	૨-૦૦
પુરુષાર્થમોક્ષિની ગીતા-ભાગ-૩ (મૂળ સંહિત)	૪-૦૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-માટા રામચંદ્રમા	૧-૫૦
શ્રીમદ્ ભગવતગીતા-(ગુરુકો)	૦-૫૦
" પાકુ પૂકુ	૦-૩૫
પા.વગીતા	૦-૪૦
ગીતા સકલન	૦-૧૬
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા શાકરભાષા	૫-૦૦
ગીતા રોકસપેઈન્ટ (અંગ્રેજી)	૬-૦૦
" પાકુ પૂકુ	૮-૦૦
ઈન્ડોલકચન ટુ ગીતા એક્સપેઈન્ટ	૦-૧૦

ધાર્મિક-સામાજિક-નીતિવિષયક

મનુસ્મૃતિ-આપ્તસંસ્કૃતિનો નીતિ ગ્રંથ	૬-૦૦
સુભાષિતરત્નભાડાચાર	૧૨-૦૦
દિદુધર્મની બાળપાથી-સ્વ આનંદશર વેદ્ય	૦-૭૫
દિદુધર્મ-રોક પુસ્તકરૂપે, સ્વામી શિવાનંદજી	૧-૨૫
દિદુધર્મ-સ્વામી શિવાનંદજીકૃત	૦-૨૫
દિદુધર્મ અને તદ્દયચાર-સ્વામી શિવાનંદજી	૦-૨૫
દિદુધર્મના પાપા-સ્વામી શિવાનંદજી	૦-૨૫
ભાવવિલાસ-મદિલાલ ન દિલ્લેલી	૧-૫૦
પદ્મ ૨ ને મુખિશિર-ગોધક પ્રમોદશર્મા	૦-૧૬
અતોમચુરતર-લે.૦ રમુજીડભાઈ ઉદયશામ	૦-૩૦
વિજ્ઞાનચતક-ભગુદરિકૃત	૦-૧૦
વૈરાગ્યચતક-(ભગુદરિકૃત) સરખ અનુવાદ સાથે	૦-૪૦
નીતિચતક	૦-૫૦
ચરત્રર્થ-આચાર્ય સિમેન્ડકૃત	૦-૨૫
શાંતિય ભક્તિસૂત્ર-મૂળ સાથે બાપાતર	૦-૩૦
નારદના ભક્તિસૂત્રો	૦-૩૦
સુખ પિત ૨-ન્યાયા-૩૦ મ્વાલોનો સંગ્રહ	૧-૦૦
જ્ઞાન અને જ્ઞાન	૦-૩૦
નીતિસમુદાય-નીતિના મ્લેકો	૦-૭૫
નવ સંહિતા-ઉપવાની આનંદશર્મા	૦-૩૦
વ્યકારમાળા-હિતવનનોનો સંગ્રહ	૦-૫૦
સત્સનમાળા-આપ્તપદ્યક આનંદશર્મા	૦-૪૦

રામાયણમાં કહેલાં કેટલાંક સ્થળો.

રામાયણમાં કેટલાંક સ્થળોના નામો રાવે છે, પણ તે પ્રાચીન છે હાલના વિદ્વાનો તે તે સ્થળો કયે કયે સ્થળે જણાવે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે

અયોધ્યા—અનુચક્રજલ લખે છે કે, પ્રાચીન કાળમાં અયોધ્યાની ઠાણાઈ ૧૪૮ કોષ્ઠ અથવા ૨૮૬ માઈલની હતી અને પહોળાઈ ૩૬ કોષ્ઠ અથવા ૭૨ માઈલની હતી

કેકય—સિંધુ નદીની સરહદ પરનો એક દેશ રતુવણમાં નવમા સર્ગમાં લખ્યું છે મગધકોશલકેકયશાસિના વુહિતર—મગધ, કાશ્ય અને કેકય દેશના રાજાઓનો પુત્રીઓ દશરથને વગી હતી માઈલની કક્ષને કપાર—કદવાર—ગાંધાર પશ્ચિમ કહે છે

મૈથિલ—જનકપુર—મગધના ઈલાન કાણુમાં અને ચંપા રણના નેશ્વર કોણુમાં આવેલું જણાવે છે ત્યાં સીતામ્બરા, સીતાકુટ વગેરે સ્થળો છે હાલના નિરખૂતનો ઉત્તર ભાગ, કાઈ પૂર્વ ભાગના એક ભાગને જભાગને મૈથિલ કહે છે

શુભવેરપુર—શુગુર—ગંગા નદીની ઉત્તર આવેલું છે ચિત્રકૂટ—ગુદલખમાં આવેલો પર્વત એ ઘણાં નાનો છે હાલમાં ત્યાં રામને પ્રભુ તરીકે માનનારા સાધુસંતોના અનંક આશ્રામો છે

દશકાંડપુ—વિખ્યાત ન નાનપૂરાની પૂર્વમાં આવેલો અને ગંગાજીની દક્ષિણના પ્રદેશ

પથવગી—કટલાકા નાથક પસિના પથવગીમાં ત્રણ આશ્રામ કર્ણો હતા એમ લખે છે અને કટલાક કહે છે કે, દમિષ્ટુ માં નિજામ તામે ગોદાવરીના તટ પર બીજી પવગરી સ્થળ આવેલું છે, ત્યાં રામ આશ્રામ કર્ણો હતા.

જનસ્થાન નાથકથી ઉત્તર અને પૂર્વના પ્રસ્થવણગિરિ સુધીના વરાન પ્રદેશ, પણ એ ગિરિ ક્યાં ત નક્કી નથી કોઈ જનસ્થાનન હાલનું વરાડ કહે છે

જમ્બૂક—માઈસોર રાજ્યમાં પશ્ચિમ સિંહાલીક પર્વ તાની પકિતથી ૪૦ માઈલ દૂર સર્પન મરાઠા રવણથી ત્યાં જવાય છે એ એક નાનો પર્વત છે અને તેના પાંચ શિખર છે તેના પર વસવાનો માર્ગ હાલમાં બંધ છે કોઈ ચંદ્રદુર્ગને જમ્બૂક પર્વત કહે છે

પપા—જમ્બૂક પર્વત પાસેથી વહેતી પનાર નદી, જે ચંદ્રદુર્ગના મધ્યમાં આવેલા પપા નામના તળાવમાંથી નીકળે છે પ્રવાહીઓ લખે છે કે, જે ગિરિ જણાવવામાં આવે છે, તે માત્ર ટેકરી છે અને પપા સરોવરને ઠેકાણું માત્ર એક ખાતો જ છે

કિન્કિન્યા—દક્ષિણમાં ત્રાવણકોરથી ૩૦ માઈલ દૂર છે હાલમાં એ નગરી પોતાનો પૂર્વના કંચો પલ લેખવ બતાવતી નથી, પણ કેવળ નિસ્તેજ છે

મહેન્દ્ર—મહેન્દ્રમાળાને નામે જે સાત પર્વતોની હાર જણાવવામાં આવે છે તેમાંનો એક સરોધકો જણાવે છે કે, મહો નદી ને ગોદાવરીની વચ્ચેનો ગજમ પ્રાંતમાં આવેલો પૂર્વધાટ વાલમીકિ આવેલો જ મહેન્દ્રગિરિ ઠાકામાં જણાવે છે, પણ તેવો કોઈ ગિરિ હાલ તેા ન્યા નથી

લખનો—મિ દેવભાષ વિલ્હર લખે છે કે, સરપૂતટ લખમણે સમાધિ લીધા પછી તેના સ્મરણાર્થે લખનોની સ્થાપના થઈ છે દેવભૂમિ ખજબ અથવા રાવી વગેરે નદીના પ્રદેશને દવભૂમિ કહે છે

ટ્રિવેટ—ત્રિવિષ્ટપ—હિમાલયની ઉત્તરનો પ્રદેશ, હિમાલય ઉપરના પ્રદેશ

સરયુ—ગંગા નદી

૨ શિકાત—ચીનાબ

ચત્રદ્રુ—સતલજ

વિતરતા—જલથ

વરુજમ્બી—રાવી

સરોમા—સિંધુ

કુમુ—કુરમ દેશ

કુખ—કાબુલ નદી

ચવટીપ—જવા

સુવર્ણદ્રીપ—સુમાત્રા

ઘરમાં વસાવવા જેવા ગ્રંથો

ઉપનિષદો

ઈંદ્ર ને કેન ઉપનિષદ	૧-૫૦
કથોપનિષદ	૧-૫૦
મુણ્ડકોપનિષદ	૧-૦૦
પ્રમ્નોપનિષદ	૧-૦૦
એતરેય ઉપનિષદ	૦-૭૫
તૈત્તિરીય ઉપનિષદ	૧-૫૦
માન્દૂક્ય ઉપનિષદ	૩-૦૦
સ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ	૧-૫૦
છાંદોગ્ય ઉપનિષદ	૫-૦૦
બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ—(બે ગ્રંથોમાં)	૮-૦૦
ઉપનિષદ—નવનીત—૧૭ ઉપનિષદોનું નવનીત	
લે૦ ખડિત વાણીદેવશરણ અગ્રવાલ	૨-૫૦
મહાવાક્યરત્નાવલિ—ઉપનિષદવનનો	૧-૦૦

વેદાંત-તત્ત્વજ્ઞાન

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ—બે ગ્રંથોમાં	૨૫-૦૦
પદ્યપાતરક્રિત બ્રહ્મવિદ્યાપ્રકાશ	૬-૫૦
વિવારસાગર—નિશ્ચયદાસકૃત	છપાય
વેદાંતસિદ્ધાંતમુક્તાવલિ—મૂળ સાથે	૨-૦૦
અમૃતાનુભવ—સાનદેવ વિરલિત	૨-૦૦
અગ્નિમુક્તિવિવેક—સ્વામી વિદ્યાનકૃત	૧-૫૦
સાનવામી—સ્વ૦ લલુભાઈ ગોખલદાસ	૨-૦૦
પદ્યજલ્પ વાગરૂપ—	૨-૦૦
સાનનાં ઝરણા—સ્વામી માધવતીર્થ	૦-૪૦
વિવારસ્પર્ધા	૦-૪૦
અનુપાનવાસિષ્ઠશર—મૂળ સાથે બાષ્પાતર	૦-૫૦
વેદાંતસંકલ્પ	૦-૭૫
દ્વન—દ્વનવિવેક—સ્વામી માધવતીર્થ	૦-૨૫
યોગાભ્યાસ ૨૦ને આસનવિધિ	૧-૦૦
યમોક્તિ—આત્મજ્ઞ વિદ્યાના ગ્રંથ	૨-૦૦
નિમુસાશરણ—ગાનપ	૧-૫૦

શ્રીમત્ શંકરાચાર્યકૃત

ઉપદેશસાધસી—મૂળ સાથે બાષ્પાતર	૪-૦૦
મધુરગમ્યા—મૂળ સાથે સરળ બાષ્પાતર	૧-૫૦
વસ્ત્રાપવકરતો ને વસ્ત્રપરુષ	૦-૧૫
સ્તાવકગ્રંથ—ભકિત ને વદાંતરતો ન	૨-૦૦
ચાતુર્વાકી	૧-૨૫

પ્રત્યેષ્ઠાધાર અને તત્ત્વગોષ્ઠી	૦-૫૦
પ્રત્યોત્તરરત્નમાળા ને છવનમુક્ત બાનદલપત્રી	૦-૨૫
વિવેકનૂપાધિક્ષિ	૧-૫૦

ગીતાવિષયક

શ્રીપાનસે ગીતા—સરકૃત	૨-૦૦
ગીતા સંકલન	૪-૦૦
ગીતા ભગવદગીતા આરભાસ	૧-૫૦
ગીતા ચોક્ષાલેખન (અંગ્રેજી)	૦-૫૦
” પાકુ પૂઠું	૦-૫૦
પદ્યગીતા	૦-૪૭
ગીતા સંકલન	૦-૧૬
ગીતા ભગવદગીતા આરભાસ	૫-૦૦
ગીતા ચોક્ષાલેખન (અંગ્રેજી)	૬-૦૦
” પાકુ પૂઠું	૮-૦૦
ઈન્દ્રોક્ષકન દુ ગીતા ચોક્ષાલેખન	૦-૬૦

ધાર્મિક-સામાજિક-તીર્થવિષયક

મનુસ્મૃતિ—આર્યસરકૃતનો નીતિ ગ્રંથ	૬-૦૦
બુભાધિતરત્નભાગ્યાર	૧૨-૦૦
હિંદુધર્મની ભાગપોથી—સ્વ આનંદશર વેદ	૦-૭૫
હિંદુધર્મ—એક પુસ્તકપત્ર, સ્વામી શિવાનંદજી	૧-૨૫
હિંદુધર્મ—સ્વામી શિવાનંદજી	૦-૨૫
હિંદુધર્મ અને સદાચાર—સ્વામી શિવાનંદજી	૦-૨૫
હિંદુધર્મના પાયા—સ્વામી શિવાનંદજી	૦-૨૫
આવલિવાસ—મહિલાવ ન દ્વિવેદી	૧-૫૦
યસ ૨ ને મુખ્યકિર—સાધક પ્રત્યોત્તર	૦-૬૦
સત્યપુરતર—લે૦ રત્નકિશોર ઉદયરામ	૦-૩૦
વિગ્નનક—ભર્ગુવરકૃત	૦-૬૦
વેદાંતપાતર—(ભર્ગુવરકૃત) સરળ અનુવાદ સાથે	૦-૪૦
નીતિશાસ્ત્ર	૦-૫૦
ચારવર્ષ—આચાર્ય શ્રીમદ્દેવ	૦-૨૫
શાંતિના ભકિતસૂત્ર—મૂળ સાથે બાષ્પાતર	૦-૩૦
ચારદના ભકિતસૂત્રો	૦-૩૦
સુભાષિત રત્નમાળા—૩૦ શ્લોકોનો સંગ્રહ	૧-૦૦
માન અને ધર્મ	૦-૩૦
નીતિસમુદાય—નીતિના ૨ શ્લોકો	૦-૭૫
નવ સતિસ—ઉપદેશો માગદર્શન	૦-૩૭
ભવાગ્રાહ્ય—સિતવૃંદોનો સંગ્રહ	૦-૫૦
સત્સન્માળા—આધ્યાત્મિક ચાર્ગદર્શન	૦-૪૦

સંતવાણી-ભજનો

પ્રાનિત પદરાગ્ગ-૧૧૧ ભજનોના ૭૦૦ ભજનો ૩-૦૦	
ભક્ત મિત્ર દયારામના ભજનો નાનકડા સંગ્રહ	૦-૪૦
મીંગળાઈના ભજનો-૨૯૩ ભજનો	૧-૦૦
નરસિંહ મહોના ભજનો-૧૮૭ ભજનો	૧-૦૦
સો ભજનો-નાકપ્રિય ભજનો	૦-૫૦
ભજન સંગ્રહ-૨૩૬ ભજનો	૧-૫૦
સંતવાણી-(સાકપ્રિય ભજનો)	
પ્રમખકિતના ભજનો ભા-૧	૦-૪૦
" " ભા-૨	૦-૪૦
" " ભા-૩	૦-૪૦
સંતવાણી (પ્રમખકિતના ભજનો)	૧-૨૫
સંતવાણી (સાકપ્રિય ભજનો)	
રામ મનાવના ભજનો ભા-૧	૦-૪૦
" " ભા-૨	૦-૪૦
" " ભા-૩	૦-૪૦
સંતવાણી (સંતસંભાલના ભજનો)	૧-૨૫
યોના રાને જ્ઞાનના ભજનો	૦-૭૫
છોટમની વાણી	૦-૭૫
રવિ, બાહુ રાને માતર સાહમની વાણી	૦-૫૦
નિષ્કુલાનદની વાણી	૦-૩૦
ધામવના છાપા-સંગ્રહ સંગ્રહ	૧-૨૫
ભક્ત ગુરદાસના ભજનો-૧૦૭ પદ્ય	૦-૫૦
ધીરા ભજનના પદ્ય-૪૮ ભજનો	૦-૨૫
શ્રદ્ધિભજના પદ્ય	૦-૪૦
ગુલસીદાસની સાખીઓ-સરળ ભાવાર્થ	૦-૪૦
કબીર સાહબની સાખીરો	૦-૫૦
કબીર સાહબના ભજનો	૦-૬૦
કવિ દીનદયાળચંદિ-કાવ્યા, પરિચય લાખ	૦-૨૫
વેતા ૧ કવ	૦-૨૫
ભોજ ભજનના ચામાવા-વાખવા	
પ્રભાતિયા, પદ્યો	૦-૫૦
રાસરમાળા	૦-૩૭
સાખ્યનાર રાને વાગતાર	૦-૩૭

કેટલકૃતિ	૦-૩૦
દલપતભની કવિતા-કાનરાગ્રહ	૧-૨૫
પ્રભાપ્રાવની	૦-૨૫

સ્તોત્રો-આધીના

સમ્પાદિત-સમ્પાદની સમજૂતી	૦-૭૫
નવેન્દ્ર મોલ-મૂળ સ્તોત્રો સ્વા ૨૫૫માન	૦-૫૦
મોધમણા-૧૦૮ પનની ૨૫૮૯	૦-૪૦
એકાદશી મહાનમ્ય-મારે માસની એકાદશીરો	૨-૦૦
ગંગામાના-માલિતી રાને સ્તોત્રો	૦-૭૫
ગુરુદાસપી-સરળ ભાવાતર	૧-૭૫
સ્વામીભુષા-ઉપવાની સ્તોત્ર સંગ્રહ	૬-૦૦
વૈદિક વિનય-ગુરુ ખમોમા	૭-૫૦
હરિયાલ-મહી હામદેવ રચિત મૂળ સહિત	૦-૨૦
પ્રાત બંને સાપકાળની પ્રાર્થનાઓ	૦-૫૦
કપીસત્ત્વનાતપસુની કથા-અર્થ સાથે	૧-૫૦
નારાયણકવચ-ભીજા પાંચ કવચો સાથે	૧-૦૦
મી શિવમહિમ સ્તોત્ર	૧-૨૫
જપ અને નામસ્મરણ-	૧-૫૦
નિત્યપાઠ	૧-૫૦

સાંપ્રદાયિક

ધમાપદ્ય-ધર્મના પદ્યો	૧-૨૫
જપજી-ગૂળ સાથે ભાવાતર	૧-૦૦

મહીશુ સાહિત્ય

રાજસ્થાનનો ઈનિહાસ - જોડા લોકકૃત	
અનુ૦ નાનુભાઈ દવે	૧૨-૦૦
અમર ભારત ભાગ ૧થી૩ - લે૦ જયનંદુભુષ હ દવે	
પૂર્વતળે પરિચય અને મહિતરો	૬-૦૦
ગુજરાતના નીર્મિતઓ -	
સ્વ૦ કુર્ગદાસ શાસ્ત્રી	૨-૦૦
સ્વલચિત્રો - લ૦ લીતામહાન મગજદાસ	૧-૦૦
વનવનગ્રામા વસનાસ - પ્રદ્યુમ્ન દેસાઈ	છાપાએ
ખેતીના મૂળ તત્ત્વો - ભાગ ૨ જે	૧-૦૦
" " " ભાગ ૩ જે	૧-૫૦
" " " ભાગ ૪ જે	૧-૭૫

વધુ વિગત માટે વિરલુત સુચિપત્ર મંગાવો

સસ્તું સાહિત્ય વધુકે માર્યાલય

કુપામી અળ કાનદ માર્ગ, લઈ અમદાવાદ અને
પ્રિન્સેસ રોડ લખાયા પસે શુ બાઈ-૨